प्रस्तावना

मराठी भाषेची वाढ

"तारामधें यारा रासी । सप्तवारामाजी रवीशशी ।
यां दिपिचेआं भासामधें तैसी । बोली मराठिया ॥" —ख्रिस्तपुराण, अवस्थ १. १२५

विषयप्रवेश—चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत मराठी भाषेची उत्पत्ति पूर्ववैदिक कालापासून, वैदिक संस्कृत, ब्राह्मणें व सूत्रकालीन संस्कृत, अभिजात संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि निरनिराळ्या टप्प्यांनीं व अनेक स्वरूपांत रूपांतर पावत आली हें दाखविलें आहे. प्रस्तुत स्थळीं मराठी भाषेची उत्पत्ति झाल्यानंतर तिची वाढ व तिचा विस्तार कसकसा होत गेला याचें स्थूल अवलोकन करावयाचें आहे. याकरितां आपणास प्रथम ज्या भाषेला "मराठी" असें स्पष्टपणें म्हणता येईल, असें तिचें स्वरूप कोणत्या कालीं विशेषत्वानें दृष्टीस पडतें तें पाहिलें पाहिजे. कोणतीहि भाषा लोकांच्या प्रचारांत असतां तिच्या स्वरूपांत जो फरक पडत जातो त्याला निश्चित स्वरूप येऊन पूर्वरूपापासून उत्तरकालीन रूप स्पष्टपणें निराळें होऊन त्याला निराळें नामाभिधान प्राप्त होण्यास दीर्घ काळ लागत असला पाहिजे. जरी प्रत्येक जीवंत अथवा प्रचलित भाषेच्या स्वरूपांत नित्यश थोडाफार फरक पडण्याची क्रिया अबाधितपणें चाललेली असते तरी या क्रियेनें तिच्या स्वरूपांत विशेष पालट होऊन पूर्व स्वरूप व उत्तर स्वरूप यांस भिन्न भिन्न नांवानीं संबोधण्याइतका त्यांच्यांत फरक पडावयास अनेक वर्षांतीं तो दृग्गोचर व्हावा लागतो, एरवीं कांहीं किरकोळ बाबतींत भाषेंत फरक पडल्यास त्यावरून कोणी भाषेला निराळें नांव देत नाहीं. तेव्हां ज्या ज्या निरनिराळ्या स्वरूपांतून मराठी भाषा स्थित्यंतरें पावत "मराठी" या नामाभिधानास पावली त्या त्या भाषांचे निरनिराळे कालखंड असले पाहिजेत व ते तसे आपणांस पाडतां येतात, ही गोष्ट मागील विभागांत विशद केली आहे. आतां प्रत्यक्ष "मराठी" या स्वरूपांत या भाषेच्या प्रचारास आरंभ केव्हां झाला ही गोष्ट निश्चितपणें सांगणें कठिण आहे. याचें कारण भाषेंत पडणारे फरक, प्रथम बोलींत दृग्गोचर होऊं लागतात व ते बोलींत केव्हां आले याचें गमक आपणांस उत्तरकालीं सांपडणें शक्य नसतें. असे बोलींतील फरक जेव्हां वाङ्मयांत रूढ होतात व असें भिन्नकालीन वाङ्मय जेव्हां आपल्या दृष्टीस पडतें तेव्हां आपणांस या दोन कालांतील भाषेंत पडलेले फरक स्पष्टपणें नजरेस येऊन आपण या दोन कालीं दोन भिन्न भाषा अथवा एकाच भाषेचीं दोन भिन्न स्वरूपें रूढ होतीं असें म्हणतों. तेव्हां एखादी भाषा विशिष्ट प्रदेशांत केव्हां रूढ होती हें पाहावयास त्या प्रदेशांतील वाङ्मय हेंच खरें गमक होय.

आद्य वाङ्मय—या दृष्टीनें आपण महाराष्ट्राकडे पाहिलें असतां आपणांस महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश वाङ्मयानंतर मराठी ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या कालीं दृष्टीस पडतात. ज्ञानेश्वरांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेवर मराठी भाषेंत केलेली टीका जी ज्ञानदेवी त्या ग्रंथांत आपणांस मराठीचें चांगलें प्रगल्भ व पूर्वकालीन भाषापासून स्वतंत्र असें स्वरूप दृष्टीस पडतें. परंतु त्या स्वरूपासहि प्रगल्भता प्राप्त होण्यास बराच दीर्घ काल लागला असला पाहिजे. एरवीं भगवद्गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानप्रधान ग्रंथांतील उच्च कोटींतील विचार इतक्या सुगमतेनें व विस्तारशः प्रकट करणें या नवीन भाषेस शक्य झालें नसतें. तेव्हां ज्ञानेश्वर काल हा मराठी या तत्कालीन स्वरूपाचा पूर्ण वाढीचा अथवा वैभवकाल होता असेंच म्हटलें पाहिजे व ज्या अर्थी ज्ञानेश्वरांच्या मराठीचें स्वरूप अनेक अलंकारादि सामग्रीनें नटलेलें दृष्टीस पडतें त्या अर्थी असें परिणत स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी मराठीची पूर्वावस्था आपणास माहीत करून घ्यावयाची असल्यास या कालाच्या मागें दीर्घकालपर्यंत आपणांस शोध करणें पाहिजे.

अशा तऱ्हेनें भाषेच्या अस्तित्वाचा शोध आपणास करावयाचा झाल्यास उच्च कोटीच्या ग्रंथापूर्वी या कालांत तत्कालीन बोली लौकिक वाङ्मय किंवा त्रुटित काव्यें वगैरे असल्यास त्यांचा शोध करणें, त्यापूर्वी कांहीं टिपणें, टाचणें असल्यास त्यांचा शोध करणें हें आवश्यक होय. या शिवाय पलीकडे जावयाचें म्हणजे ताम्रपट, शिलालेखादि चिरजीवि लिखाणें असतील त्यांचा शोध व त्यांतील ये याच भाषेच्या पूर्वावस्थेचा छडा लागणें शक्य असें. याखेरीज इतर भाषांतील वाङ्मय अथवा ग्रंथ व लेख यामध्यें या भाषेतील त्रुटित उल्लेख येण्याचा संभव असतो

अशा तऱ्हेनें शोध घेत घेत आपणास कोणत्याहि भाषेच्या प्राचीनतम उल्लेखाकडे जातां येतें व तेथून त्या भाषेची वाढ व प्रसार कसकसा होत गेला हें पाहतां येतें.

जुना लेख —या दृष्टीनें पाहतां मराठी भाषेंतील सर्वात जुना लेख म्हणून रा. राजवाडे यांनीं शके ६५८ म्हणजे इ. स. ७३६ मधील चिकुर्डे येथील ताम्रपट संपादन करून जो ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध केला आहे त्यापैकीं थोडा उतारा पुढें दिला आहे.

" . हस्तीनापुरी सुखसकथा विनोदी राज्य करित दक्षिणदिसावरे दिगुविजययात्री विजय करुन करहाट कपर्देश्वर देवा सनिधी कटकमेल्किार करुन पितृमातृनिमिती संपदान करित अर्हेद्रभक्षक स्वहा तथा लवणाब्धि-माहल्लैह मुम्यतरत धर्मपतिष्टे तदनंतरे करहाट ४५०० म्यतर नारिवेनद्राड ग्रामींच बलियवाड चिवलवाड ग्रामा मुल्किा मनेयराम गावुडेया मद्हस्तीपालरक्षपालकराया मनवुन भाव सवछरे वैशाखमासे क्रिष्ण पक्षे भौमदिने अष्टम्यां तिथौ दत्त . । "

या उताऱ्यांत जरी कांहीं संस्कृत शब्द व रूपें आढळतात तरी भाषेची मांडणी मराठी आहे. परंतु या लेखाच्या कालाबद्दल निश्चित मत देतां येत नाहीं कारण रा. राजवाडे यांनीं शके ६५८ हा जरी या लेखाचा काल म्हणून दिला असला तरी त्यांतील भाषेचें स्वरूप पुढें जे या कालांतील किंवा कालापूर्वील शिलालेख दिले आहेत त्यापेक्षां अधिक अर्वाचीन दिसतें. तथापि हा काल जर बरोबर असेल तर देशी भाषा ख्रिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत रूढ झाल्या म्हणून चवथ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत पूर्वी जें विवेचन करण्यांत आलें आहे त्यास वरील लेखावरून बळकटी येईल. यापूर्वीचे व या सुमाराचे कांहीं शिलालेख, ताम्रपट वगैरे पाहतां पुढें दिलेल्या निरनिराळ्या लेखांत मधून मधून मराठी शब्द वापरलेले आढळून येतात.

(१) शक ६०२ मधल्या ताम्रपटांत–पन्नास, प्रिथिवी (पृथिवी). (२) शक ६९१ (चालुक्यांचा शिलालेख)–सुक, बादावी, हित, (३) शक ६७५ (सामानगड ताम्रपट)–देऊळवाडे, पारगांव, आईतवाडे (४) शक ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशिराज), भडारगविठगे (भांडारकवठें). (५) शक ७२८ चा वणीचा ताम्रपट–वारिलेड (सध्याचे वारलेड) (६) शक ७३५ चा ताम्रपट–खळखळ, (७) शक ७५७ चा ताम्रपट–येश (यश) (८) शक ८१० चा राष्ट्रकूटाचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिंध (सिंह), दह (दश), थिति (स्थिति), रिपू, इ० (९) श. ८३२ चा ताम्रपट–वइरि (वैरी), निशेप, सिंध. (१०) शके ९०० चा ताम्रपट–साम्राज्य (११) श ९२२ चा शिलालेख–करणिक, थोर (१२) श १०१६ चा ताम्रपट–कोंकण, रिपि, सोमण, सवतु, छेपाटी, भाभण (ब्राह्मण), नोर, राय. (१३) श १०४९ च्या शिलाहारांच्या ताम्रपटात–सकु (शक), सवतु, घोरपड, वरवली, ऊसर, मोर, मोवली, गोंडीमार्ग

परप्रांतीय उल्लेख —याप्रमाणेंच मराठी भाषा ही याच सुमारास महाराष्ट्राशजारील प्रांतांसहि "मरहट्ट" म्हणून प्रचारांतील भाषा या नात्यानें परिचित होती, ही गोष्ट मागील विभागाच्या प्रस्तावनेंत कुवलयमालाकथेमधील देशी भाषांच्या नमुन्यांचा जो उतारा (इ. स. ७७७) दिला आहे त्यावरून स्पष्ट होईल. तसेंच प्राकृत पैंगलामध्यें " मरहट्टा " म्हणून एक सवाईच्या चालीसारखें वृत्त दिलें आहे. यावरून मराठी भाषेंतील छंदाचा परिचय त्या काळीं इतर प्रांतीयांस झाला होता असें दिसतें 'एहु छद सुलक्खण भणइ विअक्खण जपइ पिंगलणाउ । विसमइ दह अक्खर पुणु अट्ठक्खर पुणु एगारह ठाउ । गण आइहि छक्कलु पच चउक्कलु अत गुरु एहू देहु । सउसोलह अग्गल मत्तस मग्गल भण मरहट्ठा एहु ॥२०८॥' प्राकृत पैंगलाचा काल निश्चित नाहीं, तथापि त्यामध्यें आलेल्या कळचुरी राजघराण्याच्या उल्लेखावरून तो कळचुरी सत्तेच्या सुमारास (दहावें, अकरावें शतक) झाला असावा असें वाटतें तो उल्लेख असा —हणु उज्जर गुज्जर राअ दल। दल दलिअ चलिअ मरहट्ठ बल। बल मोलिअ मालव राअ कुला। कुल उज्जल कलचुलि कणफुला। १८५। याप्रमाणें या मरहट्ठ भाषेचें ज्ञान महाराष्ट्राबाहेरच्या प्रांतांसहि बऱ्याच पूर्वीपासून असलें पाहिजे असें दिसतें

चालुक्यवंशी दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर हा इ. स. ११२७ ते ११३८ पर्यंत राजा होता. त्यानें मानसोल्लास अथवा 'अभिलषितार्थचिंतामणि' या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ शके १०५१ (इ स ११२९) मध्यें लिहिला यांत ठिकठिकाणीं मराठी उक्तीची रूपें व शब्द आढळतात व ग्रंथाचा थोडासा अखेरचा भाग तर

मराठीत आहे. शिवाय महाराष्ट्र स्त्रियांच्या मराठी गाण्यांचा व जात्यावरील ओव्यांचा उल्लेख केला आहे. इतकेच नव्हे, तर एका भागांत मराठी पद्येंहि आली आहेत. त्यांतील एक पुढील पद्य आहे.

" जेणें रसातल उणु मत्स्यरूपें वेद आणियले मनुशियक आणियलें तो संसारसायरतारण मोहंतो राखो नारायणु जो बीची. "

मराठी भाषेची शिष्ट ग्रंथांत आलेली ही पहिलीच झुळूक दिसते. म्हणून तिचें विशेष कौतुक करण्यासारखें आहे.

मराठी शिलालेख-ताम्रपट—शकें ९०० च्या सुमारास अथवा खिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस आपणास प्रत्यक्ष मराठी भाषेत खोदलेले शिलालेख वगैरे आढळूं लागतात. कालानुक्रमानें पाहूं गेल्यास आपणास एकामागून एक पुढें दिलेले लेख आज उपलब्ध आहेत.

१. म्हैसूरजवळ श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठींतील पहिला शिलालेख असल्यामुळें याचें विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके ९०५ (सन ९८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ या वर्षी कोरला. गंग घराण्यांतील राचमल्ल राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. ९७४-९८४) त्याच्या चावुण्डराय नावाच्या प्रधानानें बाहुबलजी ऊर्फ गोमटेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या खालीं निरनिराळ्या देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली. मराठींतील मजकूर पुढीलप्रमाणें आहे.

श्री चावुण्डरायें करवियलें।

गंगराजे सुत्ताले करवियले।

ह्या दोन्ही ओळी एकाच काळीं खोदल्या गेल्या नाहींत. दुसरी ओळ काहीं वर्षे मागाहून कोरली असावी.

२. चालुक्य खंभ याचा भोर ताम्रपट शक १००१ (सन १०७९) मधील आहे. या लेखांत कालाचा उल्लेख ' सकु एकोत्तरसहस्रु अकातोपि १००१ नृपकालातीत सिद्धार्थ संवत्सरांतर्गत...' असा आहे. हा ताम्रपट चालुक्य खंभदेव याच्या वेळचा आहे. याची माहिती ताम्रपटांत आली आहे ती अशी–श्रीवल्य (= शिरवळ) देशामध्यें चालुक्य वंशांतील खंभ म्हणून राजा होता. त्यानें स्वपराक्रमानें राजा ही पदवी मिळविली. त्याचा मुलगा तैल्प हा होता. तैल्पाचा पुन्हा खंभ. या खंभानेंच ताम्रपट दिला आहे. खंभाच्या प्रधानांचीं नावें देऊन पुढें 'एते पंच प्रधानाः' असा शेरा आहे. खंभराजानें पूर्वी दान केलेलें असें महास्थान विङ्ग पुन्हा दान केलें आहे, असें या दानपत्रांत मुख्यत· नमूद आहे. याची भाषा सामान्यत· अशुद्ध संस्कृत आहे. शिवाय मराठी व कानडी या दोन्ही भाषांची छाया तर पडली आहेच, पण शुद्ध मराठी वाक्येंहि आहेत. सहस्रु (ओळ १ ली) आणि ओ. ११–१५ तील बहुतेक सर्व शब्द हे मराठीची छाया दाखवितात, आणि ८ व ९ या दोन ओळींत तर ' बाउ बाइ सुर्यु तपे वरिल पुइल तेलटि माइलीक कारक देणें ' अशीं स्पष्टपणें मराठी भाषेंतील वाक्यें व शब्द आहेत.

३. यानंतरचा शिलालेख म्ह. शके १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव येथील होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १३३ वर्षांचा आहे. पळसदेव हें गाव नारदोंडापासून सहा मैलांवर भीमेच्या काठीं आहे. तेथें सरडेश्वराच्या देवळावर हा लेख आहे. जाधवाच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटींत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती, असें ह्यावरून दिसतें.

श्रीचगदेव दडनाके विष्णुगृह केले। ईश्वर संवछरी नीफजले प्रासादी ब स ब ण स व गा तेहाचे पुत्त भाउया। स्तंभा निष्कृती सोनेया साहसु एकु १००० प्रासादि अत कर वातोत्तरे भूमि १०० दाउ पसाउ वाहिरा। सकु १०७९ मगल मह श्री।

४. ह्यानंतरचा शिलालेख मोंगलाईंतील उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील तुळजापूर तालुक्यांतील खावगांव येथील महामंडलेश्वर कदंबकुलतिलक माखाडदेवानें दिलेल्या दानासंबंधीं आहे. ह्याचा काळ ' १०८६ शके आश्विन शु. १ गुरौ ' असा आहे. ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी येते.

सकु १०८६ तारण संवत्सरे आश्विन सुध २ गुरौ कई (ब)। कुलतिलक महामंडलेश्वर मा रड (?) गणक तत्पादपद्मोपजी। वि भाली अंबादेवीचिआ कीर्तनासि वीसंवे म माधवनायके लाहिपनायके मासप्रति द्रा म २ दत्त (न) केंद्री तो स्वान गावपछुल्य स्य यस्य य (दा) (भू) मी तस्य तस्य तदा फ (लं)।

अशा तऱ्हेनें शोध घेत घेत आपणास कोणत्याहि भाषेच्या प्राचीनतम उल्लेखाकडे जातां येतें व तेथून त्या भाषेची वाढ व प्रसार कसकसा होत गेला हें पाहतां येतें.

जुना लेख —या दृष्टीनें पाहतां मराठी भाषेतील सर्वांत जुना लेख म्हणून रा. राजवाडे यांनीं शके ६५८ म्हणजे इ. स. ७३६ मधील चिकुर्डे येथील ताम्रपट संपादन करून जो प्रथमालेंत प्रसिद्ध केला आहे त्यापैकीं थोडा उतारा पुढें दिला आहे.

"...हस्तीनापुरी सुखसकथा विनोदी राज्य करित दक्षिणदिशाबरे दिग्विजययात्री विजय करतुन करहाट-पयलेश्वर देवा सनिधी पटकमेरिकार करतुन पित्रुसतुनिमिती सर्पदाग करित अर्हेंद्रभक्षक स्वहा तथा एवणांवुधि-माडलीह सुम्यतरत धर्मपतिष्टे तदनतरे करहाट ४५०० म्यतर कारिवेनद्वाड ग्रामीच बरियवाड चिंचलवाड ग्रामा मुलिका मनेयराम गावुडेया मदहस्तीपालरक्षपालकराया मनतुन भाव सवछरे वैशाखमासे क्रिष्ण पक्षे भौमदिने अष्टम्यां तिथौ दत्त...।"

या उताऱ्यांत जरी कांहीं संस्कृत शब्द व रूपें आढळतात तरी भाषेची मोडणी मराठी आहे. परंतु या लेखाच्या कालाबद्दल निश्चित मत देतां येत नाहीं. कारण रा. राजवाडे यांनी शके ६५८ हा जरी या लेखाचा काल म्हणून दिला असला तरी त्यांतील भाषेचें स्वरूप पुढें जे या कालातील किंवा कालापुढील शिलालेख दिले आहेत त्यापेक्षां अधिक अर्वाचीन दिसतें. तथापि हा काल जर बरोबर असेल तर देशी भाषा खिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत रूढ झाल्या म्हणून चवथ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत पूर्वी जें विवेचन करण्यांत आलें आहे त्यास वरील लेखा वरून बळकटी येईल. यापूर्वीचे व या सुमाराचे कांहीं शिलालेख, ताम्रपट वगैरे पाहतां पुढें दिलेल्या निरनिराळ्या लेखांत मधून मधून मराठी शब्द वापरलेले आढळून येतात.

(१) शक ६०२ मधल्या ताम्रपटांत–पन्नास, प्रिथिवी (पृथिवी). (२) शक ६२१ (चालुक्यांचा शिलालेख)–सुक, गादावी, हित. (३) शक ६७५ (सामानगड ताम्रपट)–देऊळवाडे, पारगांव, आईतवाडें (४) शक ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशिराज), भडारगविठ्ठगे (भांडारकवठें). (५) शक ७२८ चा वणीचा ताम्रपट–वारिखेड (सध्याचें वारखेड). (६) शक ७३५ चा ताम्रपट–खळखळ, (७) शक ७५७ चा ताम्रपट–येस (यश). (८) शक ८१० चा राष्ट्रकूटाचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिंध (सिंह), दह (दश), थिति (स्थिति), रिपु, इ० (९) श. ८३२ चा ताम्रपट–वइरि (वैरी), निशेष, सिंघ. (१०) शके ९०० चा ताम्रपट–साम्राज्य (११) श. ९२२ चा शिलालेख–कारणिक, थीर. (१२) श १०१६ चा ताम्रपट–कोंकण, रिपि, सोमण, सवतु, छेपाटी, भामण (ब्राम्हण), नोर, राय. (१३) श १०४९ च्या शिलाहारांच्या ताम्रपटात–सकु (शक), सवतु, घोरपड, बरवली, ऊसर, मोर, मोनली, गौंडीमार्ग

परप्रांतीय उल्लेख —याप्रमाणेंच मराठी भाषा ही याच सुमारास महाराष्ट्राशेजारील प्रांतांसहि "मरहट्ट" म्हणून प्रचारांतील भाषा या नात्यानें परिचित होती, ही गोष्ट मागील विभागाच्या प्रस्तावनेंत कुवलयमालाकथेमधील देशी भाषांच्या नमुन्याचा जो उतारा (इ. स. ७७७) दिला आहे त्यावरून स्पष्ट होईल. तसेंच प्राकृत पैंगलामध्यें "मरहट्टा" म्हणून एक सवाईच्या चालीसारखें वृत्त दिलें आहे. यावरून मराठी भाषेंतील छंदाचा परिचय त्या काळीं इतर प्रांतीयांस झाला होता असें दिसतें. 'एहु छंद सुलक्खण भणइ विअक्खण जपइ पिंगलणाउ । बिसमइ दह अक्खर पुणु अठ्ठक्खर पुणु एगारह ठाउ । गण आइहि छक्कलु पच चउक्कलु अंत गुरु लहू देहु । सउसोलह अग्गल मत्तस मग्गल भण मरहट्ठा एहु ॥२०८॥' प्राकृत पैंगलाचा काल निश्चित नाहीं, तथापि त्यामध्यें आलेल्या कल्चुरी राजघराण्याच्या उल्लेखावरून तो कळचुरी सत्तेच्या सुमारास (दहावें, अकरावें शतक) झाला असावा असें वाटतें. तो उल्लेख असा.—हणु उज्जर गुज्जर राअ दल । दल दलिअ चलिअ मरहट्ठ बल । बल मोलिअ मालव राअ कुला । कुल उज्जल कल्चुलि कणफुला । ३८५। याप्रमाणें या मरहट्ठ भाषेचें ज्ञान महाराष्ट्राबाहेरच्या प्रांतांसहि याच्या पूर्वीपासून असलें पाहिजे असें दिसतें

चालुक्यवंशी दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर हा इ. स. ११२७ ते ११३८ पर्यंत राजा होता. त्यानें मानसोल्लास अथवा 'अभिलषितार्थचिंतामणि' या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ शके १०५१ (इ. स. ११२९) मध्यें लिहिला यांत ठिकठिकाणीं मराठी उखाणी रूपें व शब्द आढळतात, व ग्रंथाचा थोडासा अखेरचा भाग तर

मराठीत आहे. शिवाय महाराष्ट्र स्त्रियांच्या मराठी गाण्यांचा व जात्यावरील ओव्यांचा उल्लेख केला आहे. इतकेंच नव्हे, तर एका भागांत मराठी पद्येंहि आलीं आहेत. त्यांतील एक पुढील पद्य आहे.

" जेणें रसातल उगु मत्स्यरूपें वेद आणियले मनुशियक गणियले तौ संसारसायरतारण मोईंतो राखो नारायणु जो गोंची. "

मराठी भाषेची शिष्ट ग्रंथांत आलेली ही पहिलीच झुळूक दिसते, म्हणून तिचें विशेष कौतुक करण्यासारखें आहे.

मराठी शिलालेख-ताम्रपट—शके ९०० च्या सुमारास अथवा खिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस आपणांस प्रत्यक्ष मराठी भाषेंत खोदलेले शिलालेख वगैरे आढळू लागतात. कालानुक्रमानें पाहू गेल्यास आपणास एकामागून एक पुढें दिलेले लेख आज उपलब्ध आहेत.

१. म्हैसूरजवळ श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठींतील पहिला शिलालेख असल्यामुळें याचें विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके ९०५ (सन ९८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ या वर्षी कोरला. गंग घराण्यांतील राचमल्ल राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. ९७४-९८४) त्याच्या चावुण्डराय नांवाच्या प्रधानानें बाहुबलजी ऊर्फ गोमटेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठीं पुतळ्याच्या खालीं निरनिराळ्या देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली. मराठींतील मजकूर पुढीलप्रमाणें आहे.

श्री चावुण्डरायें करवियलें ।

गंगराजे सुत्ताले करवियले ।

हा दोन्ही ओळी एकाच काळीं खोदल्या गेल्या नाहींत. दुसरी ओळ कांहीं वर्षें मागाहून कोरली असावी.

२. चालुक्य खंभ याचा भोर ताम्रपट शके १००१ (सन १०७९) मधील आहे. या लेखांत कालाचा उल्लेख ' सकु एकोत्तरसहस्रु अकातोपि १००१ नृपकालातींत सिद्धार्थ सवत्सरांतर्गत...' असा आहे. हा ताम्रपट चालुक्य खंभदेव याच्या वेळचा आहे. याची माहिती ताम्रपटांत आली आहे ती अशी—श्रीवल्य (= शिरवळ) देशामध्यें चालुक्य वंशांतील खंभ म्हणून राजा होता. त्याने स्वपराक्रमानें राजा ही पदवी मिळविली. त्याचा मुलगा तैल्प हा होता. तैल्पाचा पुन्हा खंभ. या खंभानेंच ताम्रपट दिला आहे. खंभाच्या प्रधानाचीं नांवें देऊन पुढें 'एते पंच प्रधानाः' असा शेरा आहे. खंभराजानें पूर्वी दान केलेलें असें महास्थान विट्ठग पुन्हा दान केलें आहे, असें या दानपत्रात मुख्यतः नमूद आहे. याची भाषा सामान्यतः अशुद्ध संस्कृत आहे. तीवर मराठी व कानडी या दोन्ही भाषांची छाया तर पडली आहेच, पण शुद्ध मराठी वाक्येंहि आहेत. सहस्रु (ओळ १ ली) आणि ओ. ११–१५ तील बहुतेक सर्व शब्द हे मराठीची छाया दाखवितात, आणि ८ व ९ या दोन ओळींत तर ' बाउ बाइ सुर्यु तपे वरिल पुइल तेलटि माइल्लीक कारुक देणें ' अशीं स्पष्टपणें मराठी भाषेंतील वाक्यें व शब्द आहेत.

३. यानंतरचा शिलालेख म्ह. शके १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव येथील होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या-पूर्वी १३३ वर्षांचा आहे. पळसदेव हें गाव गारदौंडापासून सहा मैलावर भीमेच्या काठीं आहे, तेथें सरडेश्वराच्या देवळावर हा लेख आहे. जाधवांच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटींत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती, असें ह्यावरून दिसतें.

श्रीचंगदेव दन्नाके विणुग्रह केले। ईश्वर सवछरी नीफजले प्रासादी ब स ब ण स य गा तेहाचे पुत्त भाउया । स्तमा निष्कृती सोनेया साहस्रु एकु १००० प्रासादि अस कर वातोत्तरे भूमि १०० दाउ पसाउ माहिरा। सकु १०७९ मंगल मह श्री ।

४. ह्यानंतरचा शिलालेख मोंगलाईंतील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर तालुक्यातील सावरगांव येथील महामंडलेश्वर कदंबकुलतिलक मारवाडदेवानें दिलेल्या दानासंबधीं आहे. ह्याचा काळ ' १०८६ शके आश्विन शु. १ गुरौ ' असा आहे ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी येते.

सकु १०८६ तारण सवत्सरे आश्विन सुध २ गुरौ कडं (व) । कुलतिलक महामंडलेश्वर मा रड (!) गणक तत्पादपद्मोपजी । वि भार्गी अवादेवींचआ कीर्तनाशि गोसांवे म माधवनायके लाइपनायकें मासप्रति द्रा म २ दत्त (न) फेडी तो स्वान गावपशुल्य स्य यस्य य (दा) (भू) मी तस्य तस्य तदा फ (लं)।

५. ह्यानंतरचा शिलालेख म्हणजे परळ येथील सरकारी बगला बांधीत असतांना सांपडलेला. हा शके ११०९ (सन ११८७) मध्यें कोरलेला असल्यामुळें ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १०३ वर्षांचा ठरतो. त्यात कोंकणच्या अपरादित्य नांवाच्या राजानें श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठीं 'दट्टपि' म्हणजे साष्टी प्रांतातील माहुलीजवळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे. ह्यांतील प्रारंभीचा मजकूर संस्कृतांत असून शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठींत आहे. त्यावरून एक गोष्ट उघड आहे कीं, ह्या सुमारास शिलांची दरबारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सामान्य लोकांची भाषा सरसहा मराठी होती; सर्वांना ती शपथ किंवा तो शाप समजावा म्हणून जी भाषा वापरली ती पुढीलप्रमाणें आहे. ॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाल सुदुरीआ पडे ॥ तेहाची माय गाढवे *जिजे ॥

६. खानदेशात चाळीसगांवापासून दहा मैलांवर असलेल्या पाटण ह्या गावांतील श्रीभवानीच्या मंदिरातील शिलालेख वरील लेखानंतरचा आहे. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शके ११२८ (सन १२०६) मधील आहे. हा लेख भाषेच्या दृष्टीनें अधिक स्पष्ट आहे. लीलावतीचे कर्ते प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवानें हा लेख खोदविला आहे. देवगिरीच्या सिंघण यादवाचे मांडलीक म्हणून असलेल्या निकुंभ नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयानें ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन अध्यापन करण्यासाठीं मठाच्या स्थापनेसंबंधीं ह्यात उल्लेख आहे. मठाच्या योगक्षेमासाठी कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्याचें वर्णन त्यांत आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठीचें पूर्ण स्वरूप प्रगट करतात. ह्या लेखात 'इया, पाटणीं, केणे, तेहाचा, ब्राह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे' इत्यादि मराठी व्याकरणानें मान्य केलेलीं रूपें आढळतात.

स्वति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्यां चंद्रग्रहणसमये श्री सोइदेवेन सर्वजनसन्निधौ हस्तोदकपूर्वक निजगुरुश्चितमठायास्थान । दत्त ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणीं जें केणें उघटे तेहाचा असि आउ जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जें विक (ते)या पाशी ब्रह्मोत्तर ते ब्राह्मणीं दिन्हलें ग्राह

कापासी दामाचा वीसोवा आवू पाठीं नग (रे) दिन्हला ॥ तुलदाइयां पैलां सिद्धवें ॥ वाहीरिला आयु- पाठीं गिधवे ग्राहकापासी । पाच पोफली ग्राहकापासीं ॥ पहि

लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणें वांहति तेतीयां प्रति पली पली तेल ॥ येथ (-जे) मविजे ते मढीजेन मापें मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

मापहारी । (रु) पाचें सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट विशुद्ध ३० हुमामु पपड वालेआ कामतामध्यें चह्वटा ॥ एकल वटा ॥ पहिताचा कामतु ॥ श्री ते ग्रा

मीं चाउरा धामोजीचीअ सोंढिशीं

७. ह्यानंतरचा शिलालेख शक ११५० (सन १२२८) मधील आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे ह्याचा काळ येतो. हा लेख आंबेजोगाई येथें मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असें म्हणतात. ह्यांत कोर- लेल्या एकंदर ८७ ओळींपैकीं पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या पाच ओळी संस्कृतमध्यें आहेत. मधील ४-५ ओळी मराठी आहेतसा वाटतात, कारण त्यांतील मराठी स्पष्ट नाहीं. संस्कृत लिहून झाल्यावर तोच मजकूर महाराष्ट्र भाषेमध्यें लिहिला. "तदेव महाराष्ट्रभाषयात्र लिख्यते"-असें लेखांतच म्हटलें आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते । ळ । ळ ! आम्रदेशे लघुराड । श्री नाम ग्रामो दत्तः ॥ तथा वेढे खुकेडादेउ । असिद्दस । उदगीर । रधुवोसगें । विडिवोसह प्रति...ल्कि ॥ तथा आंब्र-पुरे

—दवलोल किं...तथा पुर। गुरवा सत्सोम स्वर्ण सवघे...चौंदेसी चौंविडी मात्य प्रतिपा ॐ बातडेआ॥ दाव निडेसह.. दसी पालवि वेल पत्सपणु सर्वनमस्य ॥.. ..आ पाल्हिवे गाढव लेले समीप म १-१.. .हस्तडी मला-देवा समीप

मला-तथा पूर्वता मला-पूर्व मले ७॥ हा (द्रा) ही (टी) माल्णि प्र.... घाणे ॥ ६ ॥ आंम्रदक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामट ॥ माय प्रविलोणा...क ॥ णा ..या ॥ आंब्रगण पोफला... १२॥ पाले आ पलां गुको ॥ चादुशी ॥ आइसी-मद

८. हा लेखानंतरचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेवासें येथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीपेक्षां ५१ वर्षांनी जुना आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ज्या खांबाला टेकून ज्ञानेश्वरी लिहिली, अशी समजूत आहे त्याजवळ कर्णेश्वराचें जुनें हेमाडपंती देऊळ होतें. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा संस्कृत मराठी मिश्र असून त्यांत सीळू पंडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तनें जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे. लेख पुढीलप्रमाणें आहेः—

स्वस्ति श्री शक् ११६१ विकारी संवत्सरे ॥ श्री कर्णेश्वरदेवालये ॥ पुराण वृत्तिकारः । शानकगोत्रीय माध्यंदिनः ॥ श्री सीळूपंडितः तथा पांपूवीहरि सीमागारे पुराणवृत्ती भूमी निवर्तनें सर्वनमतें अठरा १८ ईए भूमीः कर्णेश्वर दे ॐ मूली ॥ हे भूमि देवें पुरुषेण । जीवणा दिधली ॥

९. यादवकृष्ण याच्या वेळचा तासगांव-ताम्रपट हा नेवासें येथील शिलालेखानंतरचा असावा, कारण त्यात काळाचा स्पष्ट उल्लेख नाहीं. पण 'तस्मिन् कृष्ण नरेशे शासति...' या पंक्तीवरून हा ताम्रपट यादव कृष्ण अथवा कन्हर याच्या कारकीर्दीत म्हणजे शके ११६८–६९ ते ११८१ च्या दरम्यान खोदला गेला असें दिसते.

ताम्रपटाच्या पहिल्या ८२ ओळीपर्यंतची भाषा संस्कृत असून पुढें ९७ व्या ओळीपर्यंतची भाषा मराठी आहे ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठीचा नमुना म्हणून या भागास महत्त्व आहे. ९७ व्या ओळींत पुन्हां संस्कृत भाषा सुरु होते ती शेवटपर्यंत.

या लेखांत आरंभीं जैत्रपालाची स्तुति असून जैत्रपाळाचा वंश यादव कृष्णापर्यंत देऊन त्या राजाच्या प्रसादानें शतानंदाचा वंशज गुर्जर द्विज चंद्र व त्याचा भाऊ केशव याचा वंश उत्कर्ष पावत होता इ० दिलें आहे. यादवांचा मांडलिक असा या चंद्राला खड्गमल्ल ही पदवी होती. त्याचा भाऊ केशव व तो यांनीं मोठ्या भक्तीनें कलिदेव नांवाचें शिवालय बांधिलें, व त्या देवाच्या अष्टांगभोगासाठीं मजरवाटक गांवाचा अर्धा भाग व २५ ब्राह्मणांच्या भोजनासाठीं अर्धा भाग अग्रहार करुन दिला. नंतर त्या गांवाच्या सीमा दिल्या आहेत व धर्मकार्याची चिंता करणारे आठजण होते, त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. हें शासन लिहिणारा म्हाइदेव नांवाचा षड्भाषा-चक्रवर्ती कवि होता.

मराठी भाषा असलेल्या ओळी पुढीलप्रमाणें ॥ मजरवाडे गावु अर्धु कल्दिवा अष्टांग भोगा अर्धु पंचवीसा ब्राह्मणभोजना ग्रामासि पूर्वदीसे गोवरु मर्याद सीमा दक्षिण दिसे वालगवाड सीमा पश्चिमे हथिनोर मर्याद सीमा उत्तर पेढ मर्याद सीमा एथा धर्मकार्या चिंता करिते वेक्षागरासि गुरोरछा(ख्या)नापती कातगाहू नरसिंघभट्ट कृष्ण भट्ट गंगाधरभट्ट महादेवभट्ट गोहूदभट्ट विष्णुभट्ट नाचभ्गु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करुनु चादाही वृत्तिमंत रुपा छक देवरछ(स्थ)लासि गुर्वि ओडेरि रुवरछ(स्थ)लासि ब्राह्मण ओडेर रुत्र भोगु प(पा)ळावा गुरवी देवभोगु प(पा)ळावा ब्राह्मणीं देवासि नित्य पंचामृत त्रिकाल धूपारति नैवेद्यु दीपवर्ति पुष्पे ॥

१०. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १७ वर्षें म्हणजे शके ११९० (सन १२७३) मध्यें कोरलेला पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या मंदिरातील शिलालेख आहे. ह्यालाच लोक भाविकपणें चौऱ्यायशींची शिळा म्हणतात. ह्या शिळेस पाठ लाविली म्हणजे मनुष्य चौऱ्यायशी योनीतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे. श्रीविठ्ठलाचें मंदिर बांधण्यासाठीं वर्गणी गोळा करण्यात आली त्या वेळेस ज्यांनीं ज्यांनीं मदत केली त्यांचीं नांवें वर्णानुक्रमानुसार त्या शिळेवर अत्र रकानें पाडून त्यांत कोरलीं आहेत. ह्या यादींत त्या वळच्या अनेक व्यक्तींचीं नांवें व कांहीं नाण्यांचा उल्लेख आहे. या यादींतील वर्गण्या श. ११९५ ते ११९९ पर्यंतच्या आहेत. यात हेमाडपतानें श. ११९८ (इ. स. १२७६) मध्यें वर्गणी दिल्याचा निर्देश आहे. पुढल्या वर्षी रामदेवराव जाधवानें केलेल्या साहाय्याची टीप पुढील शब्दात केली आहेः—श्री. शकु ११९९ ईश्वरसंवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ शुक्र ॥ श्री विठलदेव रायासि पांदरी फडमुख्य आचन्द्रार्क श्री जादव नारायण प्रौढप्रतापचक्रवर्ति श्री रामचंद्र देवराए द ॥. एकदर नांवें जरी दुष्काळ असलीं तरी त्यांपैकीं कांहीं नांवें व शब्द मराठी व्याकरणनियमांशी संबद्ध आढळतात. "चाळावडा देवाना, रामचंद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंठी, तेयाचीं, विठ्ठलाची आण" इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे आहेत. लेखांतील जरूर तेवढा भाग पुढें दिला आहे.

स्वस्ती श्री शकु ११९९ श्रीमुख संवत्सरे फाग्गनिपूर श्री. विठ्ठलदेवरायासि तिसा तिति : फुलें फुलें दाद आचंद्रार्क पालवेश्रा नानामक्त मालीशां दत्त पैकाचा विषय.

११. ह्यानतरचा रामदेव जाधवाच्या राजवर्टीतील शके १२०७ म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा मासवड–(पुणें) जवळ पूर गांवांत एक शिलालेख आहे. ह्यामध्यें ११ ओळी असून त्यांतील बराच भाग त्रुटित आहे. लेख पुढीलप्रमाणें आहेः—स्वस्ति स्री सक १२०७ वर्षे व (पा)र्थिव सवछरे आश्विन (ना)दौ अंद्यद स्री म प्रौ-(प्रौ) ढप्रताप चक्रवर्ती स्रीरामच(च)द्रदेवविजय राज्योदे तदपादपदुमोपजिवि सर्वाध्यकर्णा (रणा) धीप...हेमाद्रि पडितो । त येह...दडनायक स्रीपत प (प्र) मु(मु !)र्णे नायक । रामचद्रदेवों नाडिती जीविलक कुळ......सोडि...

१२. ज्ञानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वीचा म्हणजे शक १२११ (सन १२८९) मधील निझामशाईतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे. ह्या लेखांत रामचद्र यादव, त्याचा एक नातलग चकदेव, त्याचा करणाधिप हेमाद्री पंडित, त्याचा हस्तक सोमदेव पडित व माहूरचा रहिवासी सरणनायक, इतक्यांचीं नांवें असून सरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवाल्याचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहेत. लेखांत १८ ओळी आहे. त्यांपैकी पहिल्या आठ ओळी पुढें दिल्या आहेतः—

ॐनमो गणाधिपतये नमः स्वस्ती स्री सके १२११॥ वीक्रम सवत्सर आ...स्व... प्रतापचक्रवर्तिः स्री रामचद्रदेवः विजयोप्रत पाद पदुमोपजिविः ह्याचि ह्याहा रसी चकदे वः प्राधान हेमाद्रिपडित...त निरोपीत नाएकु टकतु सोमदेवें पडितः तस्मिन्काले वर्तमाने त्रेता–युगी रामुः वनवासमसगीः सरभगाचा आ आस्रमा आले. सर भंग मोक्षार्थ हे उद दक उप्ल केलेः तदा काल्ये रिस देवरचित तीर्थ हेः हरीहरा प्रसादे मातापुरनिवासी क–सी–ध्यः कौडण्य गोत्रः सरणुना एकः दतेमेर्वृतेः सकल प्रासादारतु केले. तो राम प्रासाद सपूर्ण जालाः तेयाचा नमस्कारः हरीहरा... देवता सकलांसि नमस्कार त्रिकाळः वाचिता विजेया......लरिग्रामु ॥ २ ॥

ह्यापुढें देवाल्यास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लेखांतील भाषा संस्कृतमिश्र मराठी आहे. कांहीं रूपें अस्सल मराठी शिकण्याचीं आहेत.

१३. *ज्ञानेश्वरकालीन गोमांतकी मराठी ताम्रपट*—

हा ताम्रपट फोंडे महालांतील वेरें गांवचा रहिवासी रा. आत्माराम शेट वेरेकर नांवाच्या वाण्याच्या घरी सांपडला. याचा शक १२२१ प्रारंभींच दिलेला आहे. परंतु हल्लींच्या पद्धतीनें शके १२२२ या वर्षी शार्वरी म्हणजे शार्वरी संवत्सर येत असल्यानें हाच काल येतो.

खाडेगांवचे वाणी व सोनार यांचा तटा पडल्यावेळीं वेरेगांवचे वाणी आपल्या जातीच्या मदतीस धांवून गेले. या उपकाराची फेड करण्याकरितां कांहीं मान व दान ठरवून दिले आहेत असें दिसतें. हा ताम्रपट जेथें लिहिला तें खाडेग्राम, खडोळें या नांवानें सध्यां ओळखिलें जातें. तेथें गणनाथाची मूर्ति फार जुनी आहे. त्याच देवळांत बसून हा अग्रहार लिहिण्यात आला आहे.

या ताम्रपटांतील लिपी जुनी कानडी (हळेकन्नड) व भाषा मराठी आहे. पोर्तुगीज किंवा आदिलशहा यांचा *अमल गोमतकांत बसण्यापूर्वी* बरींच वर्षे गोमतकांत कर्नाटकी राजांचा *अम्मल चालत होता. या कानडी* राजांबरोबर कांहीं कानडी वाणी गोमतकांत शिरले. त्यांचें लिहिणें हिशेब वगैरे कानडींत चाले. परतु भाषा मराठी असे. हा प्रकार ७५ वर्षांपूर्वीपर्यंत म्हापसें येथें प्रचारांत होता.

(पहिल्या पत्रा) स्वस्ति श्री सालिवान सक १२२१ वर्तमान शार्वरी सवंदर श्रावण बहुळ ८ मि सोमवारी तिम्ममतरि धर्माधर्मि मरिकु मादुव राज करीत असतां अग्राहर खाडेग्रामे वारातु श्री. गणनाथा देवाचा देउळीं थद सिके नगर समस्त मळलेयाचा विवद गोवें नगर पयिकीं सेटिया नागसेटी जणु १ तथा नगर पयिकीं गोम सेटी जणु १ तथा मयिसेटी जणु १ तथा कायिसेटी जणु १ तथा रवुसेटी जणु १ यर्व गोवेंचे नगराचे निनर्मि (यिं ?) जण ५ नारवें नगर पयिकीं सेटिया विठल सेटी जणु १ तथा नगर पयिकीं सात (? व) सेटी जणु १ तथा सोमसेटी जण १ तथा बजरसेठी जणु १ यंव नारवेनगराचेनि निमिते जण ४ चवग यर्व समस्त आमीं भगरान वेरे-काराची अंगुने मितरी अग्राखेरें ग्रामे लकसेटी सिवा पादसेटी सिवा यिसर सेटीसि यर्व जण ३ हीं मरगाची रूप

नुहि थलादानें मान्य चाषी नदत तुमी आमचें जाति समधाचा कारे(? रि)यासि उपगा अलेत कवण कार्य म्हणाल तरी आमासी आणि सोनारासि सवादा होउनु हाणमारी जाले समर्धी तुमी घेरेंकार अमचेया वाणियाचा समयाचे संमदि विढिसि तुमी वाणी समयासि यउनु मानु समेचा राकिला समर्धी आमीं नगरा दोसी जानि तुमासी आमी दोंसि जा नगरातु जातीतु कार्य निहासी (? ओ) प्रसओ तुमासी आमीं दांन मान लुगडीं विडा गंध आकेत दिधले...भोगावया दिधले आमी बा आमचा जातपरजातान यावचद्र पाळावा लिहिलेप्रमाणें तुमी वा तुमच्या जात परजातान यावचद्रक भोगावे म्हणउनु दिधला दानमानेचा शासनपट्ट होय...आमसेटु जण ५ लिहित सेणवी कुळ तळी ग्रामे सारांतु आहेत मांग सेणवी स्वस्ति...श्री. कपिलेश्वर देउ श्री. नागनाथ देउ...

लिखित व अलिखित वाङ्मय—शिलालेखांनीं व्यापलेल्या कालांत मराठी भाषा ही सामान्य जनतेची भाषा होती ही गोष्ट उघड होते. कारण शिलालेखांतील मजकूर सामान्य जनतेस, येणाऱ्या जाणाऱ्या कोणाहि मनुष्यास कळावा म्हणून लौकिक अथवा सामान्य जनांच्या भाषेंत लेखकानें खोदून ठेवलेला असतो. याप्रमाणें मराठी ही बोलीरूपानें या दीर्घ काळांत वावरत होती. आतां या बोलींत कांहीं जानपदगीतें, कथा वगैरे वाङ्मय तयार होत असलेंच पाहिजे. पण हें बहुधा अलिखित स्वरूपांत व तोंडी परंपरेनें चाललें असलें पाहिजे व तें फारसें शिष्टस्वरूपात असणे संभवत नाहीं. त्यामुळें त्याचें संशोधन करणें कठिण असतें व म्हणून अमुक कालाचें अमुक लौकिक वाङ्मय आहे असें निश्चितपणें सांगणें कठिण असतें. शिवाय त्या कालीं लेखनकला विशेष सुलभ व प्रचारांत नसल्यामुळें विशेष महत्त्वाचें तेवढेंच वाङ्मय लेखरूपांत उतरत असलें पाहिजे व अशा विशेष महत्त्वाच्या वाङ्मयाचेंच लोकांनीं जतन करून ठेवणें शक्य असतें. तेव्हा आपणांस आज जें मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेंतील वाङ्मय उपलब्ध असेल तें अशा रीतीनें जें कमी महत्त्वाचें वाङ्मय नष्ट होऊन व अधिक महत्त्वाचें जतन होऊन किंवा कांहीं कारणामुळें परंपरेनें आपणांपर्यंत चालत आलें असेल तेवढेंच आहे. यांतहि परंपरागत वाङ्मयाच्या भाषेचें स्वरूप तिला उत्तरोत्तर प्रचलित भाषेशीं एकरूप बनविण्याकरितां निरनिराळ्या लोकांनीं तीवर हात फिरवून कालौघाप्रमाणें वरचेवर पालटत असतें ही गोष्टहि आपणांस लक्षांत घेतली पाहिजे व तसें मराठी भाषेंतील अनेक प्राचीन ग्रंथांच्या बाबतींत झालें आहे ही गोष्ट आपणांस राजवाडे-संपादित ज्ञानेश्वरी व सांप्रदायिक ज्ञानेश्वरी, तसेंच तुकारामाची जगनाडी गाथा व सांप्रदायिक गाथा यांवरून दिसून येईल.

भाषेचें बदलतें स्वरूपः—कोणत्याहि भाषेंत देशकालानुसार बदल होत जात असतो व हा बदल होण्यास अनेक कारणें असतात ही गोष्ट विस्तृत रीतीनें दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत नमूद केली आहे. तेव्हा त्या कारणांची येथें चिकित्सा करण्याचें कारण नाहीं. परंतु थोडक्यात सांगावयाचें तर (१) वंश, (२) हवामान, (३) व्यवसाय, (४) वागिंद्रियांची रचना, (५) व्यक्तिगत उच्चारभिन्नता, (६) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिति, (७) उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, (८) मानवस्वभाव, (९) अनुकरणप्रियता, (१०) परकीयांचा संसर्ग, (११) आनुवंशिक संस्कार, इत्यादि कारणांनीं भाषेच्या स्वरूपांत वरचेवर बदल होत जातो. तसेंच सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक क्रांति अथवा दुष्काळ वगैरेसारखी राष्ट्रीय आपत्ति यामुळें समाजांत जी खळबळ होते तिचाहि भाषेच्या स्वरूपावर परिणाम होतो. तरी आतां आपण कालानुक्रमानें मराठी भाषेचें स्वरूप कसकसें बदलत गेलें तें पाहू.

कालानुक्रमानें मराठी भाषेंत झालेले भेदः—मराठीचा उत्पत्तिकाल सातवें शतक हा आहे, असें पूर्वी दाखविलें आहेच. परंतु ती ग्रंथनिविष्ट होण्यास आणखी पांच शतकें जावीं लागलीं. या पांच शतकांत मराठीमध्यें कांहींतरी जानपद स्वरूपाचें वाङ्मय निर्माण झालें असावें, परंतु तें उपलब्ध नाहीं. या पांच शतकांतील भाषेचें स्वरूप आपणांस फक्त शिलालेख व ताम्रपट यांतच दृष्टीस पडतें. सातव्या शतकाच्या सुरवातीपासून तों मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांच्या कालापर्यंत म्हणजे बाराव्या तेराव्या शतकापर्यंत ज्या ज्या शिलालेखांत किंवा ताम्रपटांत मराठी शब्द, रूपें अगर वाक्यें आढळलीं तीं यथानुक्रम पूर्वी दिलीं आहेत. त्यावरून आपणास बाराव्या-तेराव्या शतकापर्यंतच्या मराठीच्या स्थितीची थोडीशी कल्पना येईल. या एवढ्या कालांतील ग्रंथ उपलब्ध नसल्यानें आपणास बाराव्या शतकापर्यंतच्या वाङ्मयबद्ध मराठीची स्थिति कळणें कठीण झालें आहे. म्हणून वरील लेखांवरच संतुष्ट राहून आपण तेराव्या शतकापासून पुढील कालांतील या भाषेच्या अवस्था पाहूं.

बारावें शतक.—मराठीचे आद्यकवि आज मुकुंदराज हे समजण्यांत येतात. त्यांचा काल इ.स. ११२८-११९८ हा आहे. यांनी विवेकसिंधु व परमामृत असे दोन वेदान्तपर ग्रंथ लिहिले आहेत. हे ग्रंथ त्या वेळच्या भाषेंत जसे लिहिले गेले तसे मिळणें दुरापास्त झालें आहे. ग्रंथाच्या नकला व त्या नकलांच्या पुन्हां नकला, असें होत होत प्रत्येक नकलाकाराच्या व्युत्पत्तीप्रमाणें किंवा अज्ञानाप्रमाणें शुद्धलेखन, प्रत्यय, वाक्य, मात्रा, ऱ्हस्वदीर्घ इत्यादि कांनी कालमानाप्रमाणें फरक होत होत पंधराव्या-सोळाव्या शतकांत लेखनाच्या प्रती आपणापर्यंत आल्या आहेत. त्यांतल्या त्यांत पुन्हां जे ग्रंथ किंवा जीं पद्यें लोकांच्या पाठांत अधिक येत गेलीं त्यांचें अर्वाचीकरण फार झालें आहे. या कारणानें आज उपलब्ध असलेल्या विवेकसिंधूंतील मराठी भाषा ही शुद्ध बाराव्या शतकांतील आहे असें म्हणतां येत नाहीं. मुकुंदराजांनीं हा ग्रंथ शक ११ ० (सन ११८८) मध्यें रचिला. याला आधार म्हणून विवेकसिंधूच्या कांहीं हस्तलिखित पोथ्यांतून खालील दोन ओंव्या आढळतातः

शक अकरा दाहोत्तरू। साधारण संवत्सरू। राजा जैत्रपाळ। राज्य करी ॥

ऐसा समयो सर्वोत्तमू। तेथ मुकुंद द्विजोत्तमू। विवेकसिंधू मनोरमू। निर्मिता जाला ॥

मूळ ग्रंथ इतका जरी जुना असला तरी तो मूळच्या स्वरूपांत नसल्यानें आपणास त्या वेळच्या मराठीचे विशेष प्रकार किंवा भाषेची अवस्था कशी होती ती ठरवितां येत नाहीं. म्हणून त्या वेळच्या भाषेच्या अवस्थेचें विवरण न करतां फक्त विवेकसिंधूंतील एक उतारा देतों.

वेदशास्त्राचा मतितार्थ। मराठिया होय फलितार्थु। तरी चतुरीं परमार्थु। कां न घ्यावा ॥ ११ ॥ दाढा चातुर्यातें जिणे ऐसें बोलती शाहाणे। तरी येथींचिये परमार्थखुणे। ग्राहिक कां न व्हावें ॥१२॥ जरी इंद्रीचे शाडी। भरती मधाचिया कावडी। तरी हिंडावयाची आवडी। कां पडों धावी ॥ १३ ॥ जरी हे अल्प बोल। तरी रोकडें ब्रह्मज्ञान हें नवल। तरी अवज्ञा कोण करील। येथ विपयीं ॥ १४ ॥ ऊस कीर दिसे काळा। परी घे पैं रसाचा गळाळा। तैसे अल्प बोल परी झळाळा। दिसे विवेकाचा ॥ १५ ॥ विवेकसिंधु–पूर्वार्ध १.

तेरावें शतक:—या शतकांतील मुख्य ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी. यांत आपणास मराठीचा वाग्विलास पूर्ण रीतीनें पाहावयास सांपडतो. यांतील उपमा, रूपकें इ. अलंकारांची समृद्धि, विषयप्रतिपादनाची उत्कृष्ट हातोटी, शांतिरसाला मूर्धाभिषिक्त करून ग्रंथ वेदांतपर असला तरी शृंगाररसाचीहि उदाहरणरूपानें दाखविलेली चुणूक, प्रसाद प्रतिभादि गुणांची उज्ज्वलता इत्यादि पाहून मराठीची योग्यता व संपन्नता प्रत्ययास येते. याहूनहि विशेष गोष्ट म्हणजे 'माझा मऱ्हाठाचि बोल' म्हणून मराठीचा विशेष अभिमान दाखविला आहे ही होय. वेदांतासारखे गहन विषय संस्कृत-मधूनच सांगितले पाहिजेत हा दंडक मोडण्याचें धारिष्ट ज्ञानेश्वरांनीं केलें तें उगाच नव्हे. त्या वेळीं मराठी भाषेला उन्नत व संपन्न स्वरूप आलें होतें

मराठीचा अभिमान आपणांस इतर ग्रंथांतूनहि आढळतो. महानुभाव पंथाचा आद्यप्रवर्तक चक्रधर यानें आपल्या आचारप्रकरणांत 'कानडदेसा, तेलंगदेसा न वचावें . महाराष्ट्रीं असावें' असा नियम घालून महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांबद्दलचा अभिमान व्यक्त केला आहे त्याप्रमाणें रुक्मिणीस्वयंवरकर्ता नरेंद्रपंडित म्हणतो 'हे पुण्यवान मराठी। आइकती आदरें कर्णपुटीं। तेयांसी वन्हनी न पडे कामाठी। संसाराची ॥' आणखी ऋद्धिपुरवर्णनकर्ता नारायण पंडित म्हाळे यानेहि 'जेथची नांव तरी मऱ्हाटी। परि षड्दर्शनातें दळवटी। प्रमेय धांडोळितां सृष्टी। आथीचेना।' अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून मराठीचा अभिमान वाहिला आहे अशा रीतीनें या शतकांत मराठीचा अभिमान उत्पन्न झाला होता. भलत्याच गोष्टीविषयीं कोणीहि अभिमान बाळगीत नाहीं. यावरून हें शतक हा मराठीचा वैभवकाल होता, असें ज्ञानेश्वरी ग्रंथ पाहून म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

ज्ञानेश्वराच्या पूर्वींपासून महानुभावीयांनीं ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. लीळाचरित्र, चक्रधरसूत्रें, वत्सहरण, रुक्मिणीस्वयंवर, धवळे हे ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वींचे आहेत. या पंथाच्या लोकांनीं त्या वेळीं पद्य प्रमाणें गद्यांतहि ग्रंथरचना केली. चक्रधराचा विद्वान् शिष्य महींद्र व्यास यानें आपल्या गुरूचें लीळाचरित्र गायिलें. शिशुपालवध व एकादशस्कंध किंवा उद्धवगीता असे दोन ग्रंथ भास्कर व्यास यानें रचिले आणि आपलें नांव त्या ग्रंथांतील भाषा प्रभुत्व, कोमल पदलालित्य, वर्णनकौशल्य, कल्पनावैभव इत्यादि गुणांत ज्ञानदेवाच्या बरोबरीनं कायम केलें हे दोन ग्रंथ शक.१२२८-१२३१ च्या सुमारास म्हणजे ख्रिस्ती सनाच्या चौदाव्या शतकाच्या सुरवातीला लिहिले गेले असावे.

व ग्रथकाळ देणारी ओवी (१०८८) प्रक्षिप्त असून तीत दिलेला ११९५ ग्रथकाल बरोबर नाहीं, असें श्री कोल्ते यांचें मत आहे भावे व्यास यांनें ' पूजावसर ' नावाचा एक चागला ग्रथ व इतर तीनचार गद्यात लिहिले. पूजावसर यात श्रीचक्रधराची दिनचर्या दिलेली आहे त्यामध्यें आपणास त्या काळच्या समाजस्थितीचें चित्र चागलें उमटलेलें पाहावयास मिळतें. यानतर गोपाळपडित उर्फ अनिरुद्ध व्यास व केशव व्यास हेंहि नांवाजण्यासारखे महानुभाव ग्रथ कार होऊन गेले चक्रधराची शिष्या रूपाई उर्फ महदबा ही ज्ञानेश्वराची समकालीन होती हिचे धवळे-यशागीतें प्रसिद्ध आहेत. याची नवी आवृत्ति नुकतीच यवतमाळचे ग वामनराव देशपाडे यानीं सपादन केली आहे. ही मराठीची आद्य कवयित्री होय ज्ञानेश्वराना समकालीन असा दुसरा एक महानुभावपथीय लेखक दामोदरपडित हा होय याचा प्रसिद्ध ग्रथ ' वच्छ(त्स)रण ' हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी थोडाच वर्षे लिहिला गेला

ह्या वेळच्या महानुभावीय वाङ्मयातील मराठीचें स्वरूप आपणास निश्चित करण्यास कठीण झालेलें आहे. कारण या पथाचें सर्व वाङ्मय सकेतलिपींत लिहिलें आहे. या लिपीचा जनक स्वत व्यास एकनाथकालीन असल्या मुळें साहजिकच भाषेचें मूळचें वळण जाऊन त्याऐवजीं एकनाथकालीन वळण आलेलें आहे. ज्ञानेश्वरीची सुद्धा तीच स्थिति आहे स्वत एकनाथानीच ज्ञानेश्वरी परिशुद्ध केली, परतु, जशी ज्ञानेश्वरानीं रचिली तशीच जरी नसली तरी एकनाथपूर्वकालीन रा. राजवाडे यानीं सशोधित करून छापलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत उपलब्ध झाली आहे त्यावरून आपणास तेराव्या शतकात मराठी भाषेचें स्वरूप कसें होतें तें काहींसें पाहता यतें.

वरील लेखकाशिवाय निवृत्तिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदेव, आणि त्याचें सर्व कुटुंब आणि इतर अनेक भक्त मडळी याचे अभग वगैरे आज जरी उपलब्ध असले तरी ते नेहमींच्या पाठांत फार असल्यानें त्याचें अर्वाचीकरण फार झालें आहे, व यामुळें तेराव्या शतकांतील भाषेचें स्वरूप ठरविण्यास त्याचा उपयोग नाहीं

शिलालेख व ताम्रपट यावरील लेखात कोणाला ढवळाढवळ करणें शक्य नसल्यामुळें ह्या लेखातील भाषा त्या काळीं जशी होती तशीच्या तशीच आपणांस पाहावयास मिळते व या भाषेवरून आपणास त्या काळचें तिचें स्वरूप समजतें.

तेराव्या शतकातील शिलालेख अनुक्रमानें पुढीलप्रमाणें उपलब्ध आहेत — १ पाटण येथील भवानीच्या मदिरांतील–सन १२०६. २ अंबेजोगाई येथील–सन १२२८ ३ नवासें येथील–सन १२३९ ४ पढरपूर येथील चौर्यांयशाच्या शिळेवरील–सन १२७३ ५ निझामशाहींतील उनकेश्वराचा शिलालेख–सन १२८९ ६ वेळापूर येथील–सन १३००.

यांपैकीं पहिले पांच पूर्वी आले आहेत. वेळापूर येथील शिलालेख पुढीलप्रमाणें —

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि स(व)। स(त्स)रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्प्रौढ। प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम। चद्रदेव विजयराज्योदायन। टुगदपदुमापनींर्वे सर्वाधि। कारी श्री जोइदेव त(त)नि(त्रि) रोपि। त ब्रह्मदेऊ राणे तद्भ्रातर गाइ। देऊराण माणदशासन वे। लाउर तेथल ध(र्म) स्थल बटेस्व। राचे गुण मठ अ कले वा याव। र वाईदेवें दत पाली स्वर्गा। जाए न प(पा)ळीं ता नरका जाए ऐप। क दामोदर पडित सुत माइदव मगल ॥

राजवाडे यांनीं सपादिलेली ज्ञानेश्वरी आणि शिलालेख यांवरून या शतकातील मराठी भाषेच्या स्वरूपा विषयीं सामान्यत असें म्हणता येईल –मराठी भाषेचें अरुण व निष्कलक असें स्वरूप आपणास या कालात पाहा वयास मिळतें त्या वेळचे यादव राजे व विद्वान् ग्रथकार व सतकवि याची चांगलीच वास्तपुस्त करीत म्हणजे मरा ठीला राजाश्रय मिळाल्यामुळें ती चांगलीच फोफावल्याचे एकदम दृष्टोस पडत तिचे मूळचे अकुर अन्दय आहेत. या काळांत सौंदर्य, प्रसाद, माधुर्य, अलकारप्रचुरता, इत्यादि गुण तिच्या ठिकाणीं चांगलेच दृष्टीस पडतात

महानुभावी वाङ्मय कांहीं गद्यातहि आहे ज्ञानेश्वरी आदिकरून पद्य ग्रथांत आपणास भाषावैभव पूर्ण त्वानें आढळून येत परतु या महानुभावी गद्य ग्रथांची भाषा अगदीं साधी, सुटसुटीत, सरळ व सुबोध अशी आहे. लहान लहान व तुटक वाक्यें आढळतात पाल्हाळ याचें प्रदर्शन आपणास टाळलें आहे

मराठा संस्कृतप्राकृतोद्भव असल्यानें तीत सस्कृत प्राकृत शब्द पण अपरिहार्य आहे, परतु सस्कृताचा भराडा यसलेला मात्र फारसा दिसत नाहीं यावनी भाषेचा त्या वेळीं तिला विटाळहि झालेला नाहीं नाहीं म्हणावयास मराठी

भाषेच्या जन्माच्या वेळीं मराठीचा आणि कानडी, तेलगू या द्राविडी भाषांचा अति निकट संबंध आला यामुळें त्या भाषांच्या कांहीं खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या आहेत. ज्ञानेश्वरींत कांहीं तेलगु शब्द आढळतात पण ते फारच थोडे. उदा. बुरि, उपर, एकवकी आणि जकातिले एवढेच शब्द प्रत्यक्ष तेलगु दिसतात. त्या मानानें कानडी शब्द पुष्कळच, सुमारें ६०, आढळतात. उदा. अक्कर (भय), आदु, आराइणें, आरोगणें, आळ, आलुपी, आलुफेलें, उदय, उडवा, उटी, उपणें, उळीग (सेवा), ओगर (जेवण), गुंडा, गुंटी, माणु, मेघु, हूर, परी, कुसरी, चोराळणें, मिरवती, किडाळ, आरोप, भीड, सरडी, चवी, पिल, पोफळ, तळपणें, पेट, पडुडणें, फोंदण, मुद्दल, पोवरी, कडे, वार, तूप, दाटी, सोसु, पैकीं, वेवारें, बिदार, काडी, तूक, गाडी.

या कालांतील मराठी भाषेंत होणारे वर्णांचे फरक आणि व्याकरणविशेष पुढें दिल्याप्रमाणें आढळतात. स्वरः—संस्कृतमधील ऋ (ऱ्हस्व आणि दीर्घ) सोडून सर्व स्वर आहेत. ऱ्हस्व ऋ फक्त तत्सम शब्दांत आढळतो. तद्भव शब्दांत ऋ बद्दल 'रु' किंवा 'रि' येत असत. उदा. नैरुत, रुते, नृपवर, प्रिइ, ग्रिधि. शब्दारंभीं 'अ' ऐवजीं 'आ' येत असे. उदा. माहा, साहाजे. 'ए', 'आ' आणि 'ये', 'यो' यांमध्यें बराच घोटाळा दिसतो. एका ऐवजीं दुसरा वर्ण येतो. 'ए आणि ओ' बद्दल 'ये आणि वो' येणें ही द्राविडी भाषांची प्रवृत्ति मराठीनें या काळांत उचलिली. उदा. ठाउ (वो), हातपाउ, सोहमाउ, येकमेकां, वोलसो, वोगर, वेऱ्हडे. निरनुनासिक अक्षर कित्येक वेळां सानुनासिक होत असे. कांहीं शब्दांतून ऱ्हस्व स्वराऐवजीं दीर्घ स्वर आलेले आढळतात. उदा. मा(म)हा सुख, साहाजें (सहज). याच्या उलट कांहीं ठिकाणीं दीर्घाऐवजीं ऱ्हस्व स्वर आढळतात. उदा. कुम(आ)र, यन्हवी (येन्हवी), काइ (कांहीं), कसवटी (कसोटी). त्याचप्रमाणें ऱ्हस्व किंवा दीर्घ स्वराऐवजीं संयुक्त स्वरहि आलेले आहेत. उदा. येदुकुळी, जैसेतैसे, अतशो (अतिशय), उपेगा (उपयोग). व्यंजनेंः—'ळ'चा मूर्धन्य उच्चार सहसा आढळत नाहीं. फक्त त्या उच्चाराला या काळीं सुरुवात झाली असावी असें पदरपूरच्या शिलालेखांतील 'ळ' वरून वाटतें. तालव्य आणि दंततालव्य ह्या दोन उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्ति ह्याच काळांत सुरू झालेली दिसते. कारण विचार, जोति या शब्दांबरोबर 'विच्यार, ज्योति' असे 'य' मिश्रित शब्दहि वापरलेले दिसतात. 'ख' बद्दल 'ष' वापरलेला दिसतो. उदा. लेषक (लेखक), रत्नपरिचिति, पोखिला; याच्या उलटहि आढळतें—सुखेख, वीखो. रेफानंतर नेहमीं वर्ण द्वित्त होतो. उदा. वर्द्दमी, धर्म्म, कर्म्म. 'न' आणि 'ण' यांचा घोटाळा आहे. उदा. जाळीण(न), म्हनेरे (णे), सर्पिनी(णी). कांहीं ठिकाणीं स्वरलोप होऊन वर्णसंयोग दिसतो. उदा. म्हालक्ष्मी, (महा.)म्हाजन, कुल्कर्णी(करणी), तर कांहीं ठिकाणीं स्वरागम आढळतो. उदा. सरावण, वरसा, लक्षुमी, पदुम, पृथुवी. त्याप्रमाणें वर्णागमहि आहेच. वर्णियला (वर्णिला), आइक (ऐक), सोहोपा (सोपा). 'श' बद्दल 'ष' आणि 'स'; व 'स' बद्दल 'श' आणि 'ष' आलेले आहेत. उदा. गुडाकेष (श), असक्त (अशक्त), स्वष्ती (स्वस्ती), वैशेल (वैसेल).

विभक्तिप्रत्ययः—एव.	अ. व.	विभक्तिप्रत्यय—एव.	अ. व.
प्रथमा—उ, अ, ओ, आ, ऐ	ए, अ.	चतुर्थी—इया, एया, आ, सी, आतें—थे	ऑं, सी, ऑंते
द्वितीया—उ, आ, एया, ते, आ, इया, सि;	,,	पंचमी—औनि, औनिया, हूनि	हूनि
तृतीया—आं, ऐं, ऐंन, ने, ई.	हीं. ई.	षष्ठी—चा, ची, चें	चा, ची, चें
.		सप्तमी—इ, आंतु, ए.	ऑं, ईं

कांहीं रूपेंः—प्रथमाः—गणेशु, सूर्यु, नारायणु, संशयो, विस्मो, आर्थो, ठाय, केणें. द्वितीयाः—जीर्ण घाव्, अभिप्रायें, भावों, रायों, गोसावियातें. तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, हरिदेवें, सर्वशें, ब्राह्मणीनें. चतुर्थीः—चौकीचिया, फडेया, देवा, तेयासी, तुसी, मढा, सागरा. पंचमीः—मेघौनि, समुद्रौनि, सनकादिकौंहूनि. षष्ठीः—नाभिकाचा, विठलाची, व्यासाचा, देवा, कृष्णा. सप्तमीः—देउळी, पाटणीं, देहीं, ग्रामांतु. पष्ठ्यंत नामांना आणि सर्वनामांना "नि" हा आगम लागलेला आढळतो. उदा. तुझेनि नामे, संग्रामाचेनि अवसरें.

सर्वनामांचीं कांहीं रूपें

	अव,
प्रथमाः–तुआ, काहणी, जो, जें, काई, एव-कोणहु, मि, मी, तु.	आम्ही, तुम्ही, तिया–ये
द्वितीयाः–मा, मिये, ता, इया, मातें.	आम्हां
तृतीयाः–तिया, मिया, जेणें, तेणें, तेया, तिआ, माशीं, तुवां.	तिहीं, तेंहीं, जेहीं,
चतुर्थीः–तेयाते, येया, आपुलेया, ऐसेया, तेया.	तुम्हां--सि, तयातें
पंचमीः—ययाहोनि, आपणपें.	
षष्ठीः–जेयाचा, तेयाचे, जेयांचेया, केहाचा, तेहाचा, माझा.	आमचा, तुमचा, तयांचे

ज्ञानेश्वरीमध्यें शब्दयोगी अव्ययें विभक्तीच्या रूपांना जोडलेलीं अशीं सांपडतात. उदा. ईश्वरुवांचुनि, ठावोवरी. यांत 'वांचूनि, वरी' हीं शब्दयोगी अव्ययें द्वितीयेच्या रूपांना जोडलेलीं आहेत. याप्रमाणें जीवनेंसीं, मंवसेंनि, नानाभूतेंसहितें, भर्तारेंहीन यांत तृतीयेच्या रूपांना शब्दयोगी अव्ययें जोडलेलीं आहेत. चतुर्थी व सप्तमी यांच्या रूपांनाहि जोडलेलीं अव्ययें सांपडतात.

क्रियापदें:---वर्तमानकाळचीं रूपें साधारणतः दोन प्रकारांनीं झालेलीं आढळतात. (१) 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढें अस ह्या धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपें लाविल्यानें वर्तमानकाळ साधणें. उदा. आचरत+आहाती=आचारताती; याप्रमाणें बोलताती, वर्तताती इ०. करीत+आहों=करितों (अ. व.), दिसत+असे=दिसतसे, किजतसे. (२) फक्त कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधणें. उदा. दळमळित, आन्दोळत, उसळत. आणखी निरनिराळ्या रीतींनीं वर्तमानकाळ साधिल्याचीं उदाहरणें:—जाणों, आइकै, चारे, अनुभवी, आठवी, बोले, घेई, वीए, जात, भीत, विसरलेति. भूतकाळचीं कांहीं रूपें:–सरले, निगाला, आरबळेंसा, सांगितेनली, स्वीकरिचली, दिन्हली, धरिएला, फादिन्नला, भणितले, बोभाविली, खोविचली, सांघीतली. भविष्यकाळचीं रूपें:–होववैल, अभिनवैल, असैल, सांडिजेल, नव्हैल, उरैल, नाशील. हीं रूपें ऐल प्रत्यय लागून झालेलीं आहेत. होए (होईल) हें विशेषरूप आहे. ल्यबन्तें:–नि, ऊनि, ओनि, औनि, उतन इ० प्रत्यय लागून होतात. उदा० झालोनिया, रिगौनि, भवहौनि, जाऊनि, उठौनि, हासौनि, म्हणौनि, भिऊनु, देखोनु, भवनु, करनुतुन, हारपोनि इ०.

तेराव्या शतकांतील भाषेचे निरनिराळे नमुने–पूजावसर (महानुभावी वाङ्मय–गद्यः)–समस्त भक्तजनें एतिः सर्वज्ञेचेया श्रीचरणा लागतिः पासि वैसतिः सर्वज्ञास निरूपणाची प्रवृत्ति असे तरि निरूपण करीतिः ना रात्रि वढील असे तरि पहुडु होयेः नातरि आसनी नधिलु वैसतिः महदये प्रस्नु करीतिः जी जी आम्ही सर्वज्ञातें चींतु सर्वज्ञ काई चींतीतिः म्हणति बाइ हें सकल जीवातें चींतिः नागंवे प्रस्नु करीतिः बावा आम्हीं बाबातें चींतु बाबा काई चींतीतिः सर्वज्ञ भणति बाइ हें श्रीप्रभूची थापु चींति.—

ज्ञानेश्वरी—हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तरि अवधानामृतें वाड । सिंपौनि कीजो ॥१९॥ मग हें रसभाव फुलीं फुलेल । नाना फलभारें भरेल । तुमचेनि प्रसादें होईल । उपयोगु जगा ॥ २० ॥ येया बोला संत रिझले । म्हणति बोललों गा भलें केलें । आतां सांगें जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ ॥ २१ ॥ तव निवृत्तिदासु म्हणे । कृष्णा अर्जुनाचें बोलणें । मीं प्राकृतु काइ सांघों जाणें । परि बोलवाल तुम्ही ॥ २२ ॥ आहो रानिचेया पालेखाइरां । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा । एकला अर्जुनु परि अकरा । न जीणे क्षौणी ॥ २३ ॥ म्हणौनि समर्थु होये साहाकारी । माल्हवे कैसें सचराचारीं । तुम्हीं संत तियापरी । बोलवा मातें ॥ २४ ॥ तरि आतां बोलतसें आइका । हा गीता अभिप्राउ नीका । जो वैकुंठनायका । मुखौनि निगाला ॥ २५ ॥ बापु ग्रंथु गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्णु वक्ता । जिये ग्रंथीं ॥ २६ ॥

राजवाडे–ज्ञानेश्वरी, अध्याय ११.

महदाइसेचे 'धवळे', पूर्वार्धः–एकले देव नीगाले रामु करी अवस्वरी । चला चला म्हणौनि थापाविलिया भेरी । नीसान लागलें पदियारा टाळ फोकरीती । पेणें केलें कौंडण्या वळिभद्रा-उग्रसेना जाणवीती ॥ २५ ॥ इसी-मुनी देव ते तेतिस कोडी । यादवा चालतां पृथ्वी थोडी । नगरींचे सघळें लोक रायमडलीक चालती उछाये । प्रातले पवनवेगें जेथ मेलिकाद केला श्रीकृष्णरायें ॥ २६ ॥ रामा कृष्णा भेटि प्रीतीं देती आलिंगन । समस्त नमिती कृष्णा जगत्रजीवना । पासले परमानंद कृपादृष्टी अवलोकिलें देवकीनंदनें । जाणती तया होय कृष्णदरुशन ॥ २७ ॥

एकी रथीं रामकृष्ण उद्धवदर्वोर्जुन । अश्वधारीं वसुदेवो गजभारीं उग्रसेन । परमाया पुष्पीं मेघडंबरी अंबाकाश । चाल्ती सीम वेगें ब्रह्मादीक देव करिती जयजयकाश ॥ २८ ॥

चक्रधरोक्त सूत्रपाठः–स्वातंत्र्य हा मोक्ष, पारतंत्र्य हा बंध ॥ १ ॥ मायावहिनी आच्छादिति आमचा दाढिये डोळिये क जाइल, परमेश्वर आच्छादिति कटकटियेमान गव्हरीं कपाटीं ऐसा के असेल ॥ २ ॥ पोरा जीवा वन्हणी सामग्री न होआवी ॥ ३ ॥ पोरा जीवा सामग्री भणिजे गव्हरा ॥ ४ ॥ सकळही ग्रामसिद्धा परित्यजोनि एगनियां भुक्ती भुपजा होआवें ॥ ५ ॥ एपणाश्रय त्यजावें ॥ ६ ॥ लोकीचा श्रेष्ठ तो पंथीचा नष्टः पंथीचा श्रेष्ठ तो लोकीचा नष्ट ॥ ७ ॥ जव जव प्रयोजकु तव तवं अप्रयोजकुः जव जव अप्रयोजकु तव तव प्रयोजकु ॥ ८ ॥ तवपर्यंत असावें जव आपुलें श्रेष्ठत्व नष्टत्व प्रकाशेना ॥ ९ ॥ अन्यधर्मे पुरुषु धर्मापासोनि जाए ॥ १० ॥ विकारें पुरुषु धर्मापासोनि जाए ॥ ११ ॥ आपणेयां उपद्रो उठी तेयाचा अपराधु कीज ॥ १२ ॥ —आचारमालिका.

चौदावें शतक —तेराव्या शतकातील कविराज ज्ञानेश्वरानंतर चौदाव्या शतकांत अनेक कवि झाले. तथापि ते या कविराजाच्या योग्यतेचे नव्हते. परंतु या कविप्रभृतीचें लिखाण जें उपलब्ध आहे त्यांतील बऱ्याचशा भागाचें अर्वाचीकरण झालें आहे. ज्ञानेश्वरसमकालीन असलेले व ज्ञानेश्वरानंतरहि पुष्कळ वर्षे वैष्णव संप्रदायाचे धुरीण नामदेव व त्यांच्या घरची त्यांच्या जनीदासीसह सर्व मंडळी आणि इतर भक्तमंडळी यांचे सध्या आढळणारे अभंग हे चौदाव्या शतकांतील आहेत. परंतु आपणांस हल्लीं ते जसे पाहावयास मिळतात त्यापेक्षां त्यांचें मूळ स्वरूप फारच निराळें असलें पाहिजे. ज्ञानेश्वरांच्या संगतीचा लाभ मिळालेल्या या शतकवींची भाषा ज्ञानेश्वरीसारखीच असावी. परंतु अस्सल मूळच्या स्थितींतील अभंग सध्या उपलब्ध नसल्यानें हे सांप्रतचे अभंग चौदाव्या शतकांत लिहिले गेले एवढ्या नामनिर्देशाशिवाय तत्कालीन भाषेच्या अवस्थेच्या दृष्टीनें अधिक उपयोगी नाहीत. नामदेवांनीं इ. स. १३५० सालीं समाधि घेतली. परंतु त्यांच्या प्रभावळींतील इतर शतकवि यांनीं त्यांच्यापूर्वीच आपले देह ठेविले. सनान्हावी, परिसाभागवत, विसोबाखेचर (१३०९), नरहरी सोनार (१३१८), बंका महार (१३१९), जगमित्र नागा (१३३०), चोखामेळा (१३३९), इ० वारकरी संप्रदायांतील चौदाव्या शतकांतील संतकवींचे अभंग सतत पाठानें फार बदलून त्यांचें मूळ स्वरूप नाहींसें झालें आहे.

वरीलप्रमाणेंच अज्ञानकवि यांच्या वरदनागेश या ग्रंथाची स्थिति आहे. हा कवि चौदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला. यांचे ग्रंथ वरदनागेश, कालज्ञान, गुरुशिष्यसंवाद, पंचीकरणप्रमेय व कांहीं अभंग हे जे उपलब्ध आहेत, ते एकनाथकालीं नकललेले आहेत. अर्थातच त्यांचें चौदाव्या शतकांतील भाषिक रूप बदललेलें आहे. संयामलनाथ आणि बहिरापिसा यांचे सिद्धांतरहस्य, बहिरवी टीका, सकटदर्पण, शिवग्रंथ इत्यादि ग्रंथ हेहि या शतकाच्या उत्तरार्धांतील किंवा समाप्तिकालांतील आहेत. हे जरी अस्सल मिळालेले नसले तरी त्यांचें फारसें अर्वाचीकरण झालेलें नाहीं. कांहीं शब्द व रूपें ज्ञानेश्वरीसारखीं आढळतात.

ज्ञानेश्वरांना शरण आलेल्या महासिद्ध चांगदेव, यांचे कांहीं अभंग आहेत. परंतु यापेक्षां अधिक महत्त्वाचा असा त्यांचा 'तत्त्वसार' नांवाचा ग्रंथ असून त्याचा कांहीं भाग उपलब्ध झाला आहे. याचा रचनाकाल 'शके चौतिसें बारा' (इ. स. १३१२) हा आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरानंतर बावीस वर्षांनीं हा ग्रंथ लिहिला गेला. ज्ञानेश्वर-मुक्ताबाईला गुरु केल्यामुळें व त्यांच्या सान्निध्यांत असल्यानें या ग्रंथाची भाषा ज्ञानेश्वरीसदृश असावी यांत आश्चर्य नाहीं.

ज्याचें अर्वाचीकरण किमपिहि न होतां मूळांतील अस्सल भाषा कायम आहे असा या शतकांतील उपलब्ध ग्रंथ म्हणजे चोंभा कविकृत उखाहरण. या ग्रंथाचा रचनाकाल अंतःप्रमाणावरून व भाषेवरून श्री. राजवाडे शके १२०० ते १४०० असा देतात. भाषेच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीला अगदीं जवळचा आहे. यांत ज्ञानेश्वरींतील शब्द, वर्णनशैली आणि रूपें जशींच्या तशींच आहेत. भाषा शुद्ध मराठी असून फारशीचा संपर्क नाहीं आणि संस्कृतहि कार्याकारण आहे. भाषेचा थाट सहज असून कृत्रिमता मुळींच नाहीं, इत्यादि कारणांनीं या ग्रंथाला या शतकाचा आदर्शग्रंथ मानण्यास हरकत नाहीं. या शतकांतील भाषेचें स्वरूप ठरविण्याला याचाच पुष्कळसा उपयोग आहे.

परशुराम पंडिताचा पर्शरामोपदेश हा ग्रंथ इ. स. १३५६ मधील आहे. याचीहि भाषेचें स्वरूप ठरविण्यास पुष्कळशी मदत होणार आहे.

महानुभावीयांना ज्याप्रमाणें ' महाराष्ट्री असावें ' अशी चक्रधरांनी आज्ञा होती त्याप्रमाणें त्यांच्या पट्टशिष्यानें म्हणजे नागदेवाचार्यांनें मराठीचा अभिमान बाळगून आपल्या केशवव्यास नामक शिष्यास संस्कृतरचनेपासून परावृत्त केलें, "नको गा केशवदेया, येणें माझिये स्वामीचा सामान्य परिवारु नागवैल, मर्‍हाटी पंडिता संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करीं तूं कीं " अशा तऱ्हेनें मराठी हीन आल्या पंथाची भाषा या महानुभावीयांनी पुकार केली व अनेक गद्यपद्य ग्रंथ मराठींत लिहिले. या शतकांत अनेक कवि व लेखक झाले, त्यांपैकीं नारोव्यास बहाळे, चोरदेवशिष्य पंडित भीष्माचार्य आणि मुनिव्यास हे मुख्य होत. पैकीं नारोव्यास बहाळिये याचा ऋद्धिपूर्वर्णन हा ग्रंथ ' साती ग्रंथां'तील आहे व भीष्माचार्यांचें पंचवार्तिक हा ग्रंथ भाषाशास्त्रावरील असल्यामुळें महत्वाचा आहे.

या पंथाच्या वाङ्मयांतील या कालाची महत्वाची गोष्ट म्हणजे गुप्तलिपि. सह्याद्रिवर्णनकर्ता रवळोव्यास यानें ' सकळ ' लिपि काढली व या लिपीनंतर आणखी हि अशा गुप्त लिप्या निघाल्या. इतर लोकांपासून आपलें वाङ्मय गुप्त ठेवण्याची जरूरी या पंथीयांना वाटली व त्यामुळें या निरनिराळ्या सांकेतिक गुप्तलिप्या निघून त्यांतच त्यांचें वाङ्मय लिहिलें गेलें. यामुळें यांच्या वाङ्मयाचा इतर लोकांवर किंवा त्या काळांतील प्रमुख असलेल्या वारकरी संप्रदायावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं. या लिप्यांमुळें निरनिराळ्या ग्रंथांतील पाठ मात्र शुद्ध राहिले आहेत. यामुळें महानुभावीय ग्रंथ आपल्या उपयोगी पडणार आहेत.

या शतकांतील मुख्य गोष्ट म्हणजे राज्यक्रान्ति. यादवांची सत्ता नाहींशी होऊन यवनांच्या अमलाखालीं महाराष्ट्र देश गेला. इ. स. १२९३ सालीं अल्लाउद्दीन पहिल्यानें दक्षिणेंत उतरला. तेव्हांपासून मुसलमानांनी महाराष्ट्रांत धुमाकूळ घालण्यास सुरवात केली. रामदेवराव मुसलमानांशीं सलोखा ठेवून होता. परंतु त्याचा मुलगा वैरवर खंडणी देईना म्हणून मलिककाफूरनें त्याला ठार मारून देवगडचें राज्य इ. स. १३१२ मध्यें मुसलमानी राज्यास जोडलें व तेव्हांपासून महाराष्ट्र मुसल्मानी सत्तेखालीं शिवाजीच्या स्वराज्य-स्थापनेपर्यंत होता. या राज्यक्रान्तीचा परिणाम ज्याप्रमाणें धर्म आणि संस्कृति यांवर झाला त्याप्रमाणें तो भाषेवरही झाला; किंबहुना त्यापेक्षां अधिक झाला. कारण स्वराज्यस्थापनेनंतर आणि शिवाजीच्या स्वभाषाभिमानानेंहि न जुमानतां फारसी, अरबी इत्यादि यावनी भाषांनीं आपला पगडा कायम ठेविला. मुसल्मान राज्यकर्ते असल्यामुळें यावनी भाषा ही दरबारी भाषा झाली आणि त्यामुळें त्या लोकांचा सरकारदरबारशीं ज्यास्त संबंध येई त्यांच्या बोलण्यांत यावनी शब्द येऊं लागले. परंतु जितका सरकारदरबारीं या भाषेचा परिणाम लवकर झाला तितका सामान्य लोकांच्या भाषेवर किंवा आध्यात्मिक वाङ्मयावर झालेला दिसत नाहीं.

सारांश, तेराव्या शतकांतील भाषा ही ज्ञानेश्वरींतील भाषेहून फारशी भिन्न अशी आढळणार नाहीं. ती ज्ञानेश्वरीसदृश आहे. या वेळचे असे जे विशेष दिसतात ते देतों.

'इ'कार दीर्घ विशेष आढळतो. पदारंभीं किंवा इतरत्रहि हल्लीं जेथें ऱ्हस्व इकार आहे तेथें दीर्घ ईकारच आढळतो. ऱ्हस्व इकार क्वचितच आढळतो. उदा० मेनीका, त्रीभुवन, तीर्थ, बीधावा, वीकरांतु, दीन्नमान, इंद्रीयें, चीत्र. 'ओ' ऐवजीं ' वो ' येतो. उदा० वोढवील, वो, वोविआ. याच्या उलटहि प्रकार आढळतो. उदा० जीऊ (जीव), राओ. महादेओ. चौभाकृत उपाहरणांत ख' बद्दल सर्वत्र 'प' आढळतो. 'ए' च्या ठिकाणीं 'य' येतो. उदा. येकत्र, येक, येसे. र् नंतर अगर पूर्वी येणाऱ्या 'अ'चा लोप होतो. उदा. प्राभीला, कविजे, पादार्विंदीं, प्रजीलें (परजीलें). याच्या उलटहि स्थिति आढळते. उदा० धरमु (धर्म). 'ष' आणि 'श' यांबद्दल 'स' येतो. उदा० सैवा (शैवां), कृस्णातें (कृष्णातें), सासनविषय (शासनविषय), वीस्वासु (विश्वासु). महाप्राणाचा लोपः–प्रल्हादिदेवें (प्रल्हाददेवें). 'य' बद्दल 'ज':–जुगानजुगावरी, जमाचे काळदंड. 'ळ' कार भरपूर आढळतो:–उधळताये, धुळोग, प्रळयराळीचे जळधर, बोळलें. कांहीं ठिकाणीं वर्णागम दिसून येतो. उदा० आपणयातें, वाइक्य, द्वास (दास), सवसारीं (ससारीं). अनुस्वार कांहीं ठिकाणीं विनाकारण दिला आहे तसाच तो मूळचा असलेला गाळलाहि आहे. उदा० उमटला, पांवती, इंद्रा, राहावरीचे घोडे. तालव्य आणि दंततालव्य यामधील घोटाळाः–रायाच्यें निरोपे, च्यारी. 'म्ह' ऐवजीं 'भ' येतो, उदा० भणौनि, भणे. नामेंः–उकारान्त प्रथमेचीं रूपें बाहुल्यानें दिसतात. ओकारान्त व अकारान्तहि आहेत. उदा० ब्राह्मणु, पवित्रु, समर्थु, सेपु, अनुघं, येक, बापु, वीरराओ, घावो, ठावो, वीर, तप, बुध, सासनविषय. ज्ञानेश्वरींतील 'उकारान्त आणि ओकारान्त रूपांप्रमाणें या काळांतहि तशीं रूपें पुष्कळ आहेत. परंतु अकारान्त

रूपें गाळण्याचा आस्ती प्रघात दिसतो. द्वितीयेची रूपें प्रथमेप्रमाणेंच आहेत. तृतीयेचे प्रत्यय न, ऐं, ईं, हीं; किंवा नुसत्या शब्दाच्या मूळ रूपावरूनहि तृतीयेचा अर्थ होतो. उदा० रुक्मिणी धरिले हात ।, भेण (भीतीनें), उभारेन, आगरियांहि, तिहीं, हरणीं, नादें, येणेंक्रमें, एणें नावें, मियां, सकळहीं. चतुर्थी:-तीयेयें (यें चतुर्थीचा व द्वितीयेचाहि प्रत्यय), माटाळेये, दिशे, तिये, मनातें, बुद्धीतें, आगारियांस, चंद्रा, इंद्रा, सेवकाप्रति, धर्मायाथें, राजपुरुषायें, आळंदीये. पंचमी:-अतळांनि. षष्ठी:-तेयांचा, राधिचेया, जीये तीये, तीयाची (त्याची), घायाचे, जेयासी. षष्ठचा सामान्य रूप:-पुंडलिकाचा घरीं, आपुला डोळां, गीतांचेन नादें, गाडेया घायाचे, प्रीजेचां यांतहाई, समुद्राचीया ल्हता, जेयाचेया तेजा, रायाच्यें निरोपें, भूमीचिए धानीडि, काळयुनास भेण (काळयवनाच्या भीतीनें) सप्तमी:-आंगीं, बीन्हांई, ठाई, मनासी माझारी (मनामध्यें), मथुरागरीं, तीये वेळ (त्या वेळीं). इत्यादिविशेषणें:-तीवे, पांचे, सतें. क्रियापदें-वर्तमानकाळ:-घडघडितु, उघडताये, गर्जेत, जागत, असे, पांधीजतांती, बाहे, पिकिळि आहे, घेतले वर्ते, नेसे, घिये, होये, होए, जाए, भणे, बोल्जेति. भूतकाळ:-चाळवीला, भुलवीला, जाला, नीगाला, जाणीतलें, कापडीली, मेळवीली, गळीनले, भणितलें, म्हणितलें, बोलिला, बोलिलेति, अनुवादली, विसरलिया, ठेलिया, सेळते होतीं. भविष्यकाळ -सांगेन, बसो नेदु, निर्वचील, पाविजैल, होईल, अनुवादैन, देऊं. विध्यर्थ.-कीजे, दीजे, मेळविजे, करविजे, पालीजे, भेयावें, प्रतिकारावें, प्रतिपाळावें. अकरणरूपी क्रियापदें:-नेघती, नेदावी (न द्यावी), नुपनेची, नोळगसी (न ओळगसी), नेदु (देणार नाहीं), नाधिजेना, नेणो, नेघेल (घेणार नाहीं). अव्ययें:- तेव्हली (तेव्हां), केउती (कोठेंहि), तेथ, परीता, तंवांनी, म्हणौनु, भणौनि (म्हणून), वाचौनि (वाचून), तव, केवि. पूर्वकालवाचक धातुसाधितें:-दीउनी, देउनी, घेउनी, बोलाउनि, वळघौनि, बांधौनि, सांगौनि, जाणौनि, म्हणौनि वर्तमानकालवाचक-पळतु, रिंगतु (रांगत), देतु, येतु, पाहात, रडत, गीवसीतु, प्रासीतु

या चौदाव्या शतकांतील आध्यात्मिक मराठीवर फारसी इ० यावनी भाषांचा विशेष परिणाम झाला नाहीं हें पूर्वीच सांगितलें. चोंभाकृत उपाहरणांत यावनी भाषेतील शब्द मुळींच नाहींत. मुसलमानी राज्याच्या योगानें लोकांच्या बोलींत थोडेथोडे यावनी शब्द येऊं लागले. नागांव येथील शिलालेखांत 'हिजरत' साल घातलें आहे. तसेंच जमात हा शब्द आला आहे. याशिवाय या शतकांतील वाङ्मयांत किंवा लेखनांत मुसलमानी शब्द नाहींत इ. स. १३४७ सालीं बहामनी राज्याची स्थापना झाली तेव्हांपासून मुसलमानी अम्मल खरा चालू झाला. लोकांच्या बोलण्यांत मुसलमानी शब्द येण्यास कांहीं काळ लोटणें साहजिकच आहे. आणि परकीय शब्द आत्मसात् होऊन वाङ्मयांत शिरण्यास अधिक काळ लागणार. यामुळें बहामनी राज्याच्या स्थापनेनंतर ५० वर्षांनीं म्हणजे पुढील पंधराव्या शतकांतील वाङ्मयांत फारसी शब्द आलेले दिसतात.

चवदाव्या शतकांतील भाषेचे नमुने चोंभाकृत उपाहरण. (पृष्ठ ६९ अ ब आ)—आला आला नारदमुनी । पाहातां वगाटें उचलौणी । अस्थानी तेणें देषांडीं आहुवे । अवघेयांचा लोचणी ॥ ७७६ ॥ ते वीनोद दषत असे । केहीं न माये तेने सतोसे । मादीये माजी उभा टेला । कांहीं न बोले ना न बैसे ॥ ७७ ॥ राजो करीतु आहे इंद्राहुनु । तो वळीया उग्रसेनु । मुनी वेसा सींहासनी । साउमा पावो अवधारनु ॥ ७८ ॥ आतां जालें आमचेया एसें । धरीता धरीता येताये हासे । तव अर्ध सींहासन । सोडीलें रुषीश्वरें ॥ ७९ ॥ तेव्हळीं म्हणत असे मुनीरावो । न वैसों मोठा असे संदेहो । बाइला माजी नेसता । आंगा येईल अन्यावो ॥ ८० ॥ आसुवें अवघे यांचा डोळां । रडते असा धरुनु कपाळ । नपुसका माजी बैसतां । कवण होईल फळ ॥ ८१ ॥ यादवां जरी तुम्हां होये चळ । असे आपुले पणाचें सळ । अनधुं बाणाचीये वाघवडी । त्यावरी पचवीस साकळा ॥ ८२ ॥ घाघवडी पाहों गेला । म्या देषीला कोमाइला । गईचरु न सवरेंची मज । अतत्रणी उचवळला ॥ ८३ ॥ नीच नीच कादांजे मारु । सुमर सुमर म्हणे वाणासुरु । ऐरु म्हणे कवणु रांपेल । दुरी टेला सारंग धरु ॥ ७८४ ॥

पंचतंत्र-(प्रो. पोतदार, भा. इ. स. म. त्रैमासिक, १८४४) तें ब्रोलणें आइकोनि दधिकर्णु म्हणे सुपोपायें आपुली वर्तणुक सिद्धी न पावे या कपटें तयासि विश्वासे या उपजऊं लागला । - सूर्यासन्मुख-ह दोंहीं चरणीं उभा राहिला । हात उभारुनु उन्मीलित नयन करवेया बुद्धीयाथें यत्रावेया धर्मोपदेशु बोलता झाला । अहो, हा संसार असार । प्राणाचा एका क्षणें नाश पावती । स्वप्नासारिखा पदार्थयताचा संगमु इंद्रजाळासारिखा । कुटुंब

परिग्रहो सरि घमु वाचुन आगीव नाहीं । बोलिजे असे । जया पुरुषा दिवस धर्मेवीण जाति । तो लोहकाराच्या मातेया परी श्वासु घाली परि जियेना ।

चांगा वटेश्वरकृत तत्त्वसार:— श्रीगुरु झाले प्रसन्न । पसरोनि विशाळ वदन । जैसें उजळलें गगन । चंद्रबिंबीं ॥ १०१३ ॥ मग श्रीगुरु म्हणे शिष्यातें । आता तूं प्रवेश गा येथें । पावलासि मातें । अभेदरूपें ॥ १४ ॥ ऐसा ध्वनि आइकला । तव शिष्यु मुखि प्रवेशला । जैसा प्रकाशु मीनला । प्रकाशासि ॥ १५ ॥ कां समुद्रिं समुद्र मिसळला । कां आकाशि आकाशत्यो जाला । हरिहरां जाला । ऐक्यवादु ॥ १६ ॥ तैसें उभयता मीनले । ब्रह्मतेजिं एकवटले । गुरुराशी वादिनले । असंख्यात ॥ १७ ॥ गुरुनु शिष्याचा घोंटु भरूनु । आपण याहीं मिठी देउनु । प्रतीति मागु खांडोनु । राहिला पैं ॥ १८ ॥ आतां मागां पुढां एकुचि । घनदाट गुरुचि । तया मुखा नयेचि । रूप करू ॥ १९ ॥ गुरुशिष्य एक झालें । तें जाणेंपणहि गेलें । गेलेंपण राहिलें । वटेश्वरी ॥ २० ॥ ऐसा शिष्यु गुरुभक्ति बोधला । वेद गुह्य पातला । कथिता धर्म सपला । प्रबंधु हा ॥ २१ ॥ हे चतुर्विध भाक्ति । हा पांचवा पुरुषार्थ जाणती । तें कर्टी समाप्ति । पावविली ॥ २२ ॥ महाटी बोलिलां आरज । बाल्बोधपणें विरज । गुरुवटेश्वरीं वाइली पुजा । चांगा म्हणे ॥ १०२३ ॥

ऋद्धिपूर वर्णन.—हा तवाचि आदर बहु । जव सुनुतांचा समहु । मग निगावा चक्रवीहु । मारिवा तो ॥ १७१ ॥ दाऊनि साकुरेची गोडी । माती भरीति तोंडीं । जैसीं लाघवीयें वेडी । चाळविलीं ॥७२॥ तैसें स्वर्गादि सुखा । रातलेशां जीवां अशेखा । परिणामीं भवदुःखा । वांचौनि आन नाहीं ॥ ७३ ॥ कीं बळघोनि झाडा । एर झारा करी माकोडा । तैसा भवरासि बापुडा । सचरतुसें ॥ ७४ ॥ ससार कुपाचा पोटीं । कर्म माळिका पटीं । घाया यनरूढ जीव सृष्टी । भ्रमतुसे ॥ ७५ ॥ कीं बुडता भवसागरीं । भणौनि देवता चर्की । माया मोही मवडिता ही परी । न जीएतीचि ते ॥ ७६ ॥ कर्मभूमीचिए घानौडि । घाघोनि मिथ्या ज्ञानाची झापडी । काळे भवडिलीं नापुडीं । जीव पशुवें ॥ ७७ ॥ मेरु पाषाव घनवटें । जीहिंशीं जाली तुकमटें । तेन्हडीं दुःखें भोगिता जरि न विटे । जीवरासि हा ॥ ७८ ॥ विषायें पर्जन्याचिया धारा । वरि गणवती गगनिचिया तारा । ना तरि पवें घालिता वारा । उमानल कीह ॥ ७९ ॥ परि जीव भोगाचा जीणसी । नाहीं देवताही सरसीं । मणौनि आपुलाला कर्म लेपेंसी । अळसेति तियां ॥ ८० ॥ असो हे भवरांधौडीचे । जे हि सुटिक बोलिजेति जीवाचे । ते मिया उपाए धाडोळिले सृष्टीचे । भणे नारायणु ॥१८१॥

पंचवार्तिक —अध्याहारें का पूर्वपक्षानुवृत्तिसमवेत अल्पाक्षरें असंदिग्ध पदें असेति. तेही पदींकरून जेणें प्रयोगें अर्थज्ञान सूचिजे म्हणिजे मुद्रिजे, तया प्रयोगातें सूत्र म्हणिजे. आता सूत्राचे चार भेद कैसे? तर सूत्राचे चार भेद—वचन, वाक्य, प्रकरण, महावाक्य. तें केवि? तर वचनापासौनि अर्थ निफजला तो वचनार्थ वचनापासौनि वाक्य निफजलें वाक्यापासौनि प्रकरण निफजलें प्रकरणापासौनि महावाक्य निफजलें

एकीं दों शब्दीं आचारविचाराचा निर्वच तें निर्वचन बोलिजे जेथें निर्वच नाहीं ते शब्द. लीलेचे दों चा वचनाचा समुच्चय तें वाक्य सातापाचा वाक्यांचा मेळावा तें प्रकरण सातापांचा प्रकरणाचा बाधा तें महावाक्य बोलिजे आणि अवघेया महावाक्यांचा आवांका तो पेंडी बोलिजे अवघेया निरूपणाचा आवांका अवघेया प्रकरणांचा समुच्चय यातें पेंडी बोलिजे

नागाव येथील शिलालेख (इ स १३६७)—स्वस्तिश्री हिजरत ६९ शकु १२८९ पळवग संवसरे आषेभ × × श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति माहाराजाधिराज श्रीहंबिर राओ ठाणें कोंकणराज्य कीर्ति सत्ये तस्मिन् काळे प्रवर्तमाने धर्मादिपत्र लिखित यथा सर्वव्यापारिसिहिप्रो तनिरोपित अठागर अधिकारिआ कुसना अहासण नाकाचां सेणवे देऊ प्रोण्होइ वळित स+रध चिचावळिग्राम पैकी तेथील मिजिगेति सिहिप्रो कोळि तेथे मरगीआ ळायेयालागी आठागर समध दातारे हिन अरुनि जाळिआ म्हणौनि समळिं आगरियास त्याति विकळिते गुतिकैवाह सोडवुनि सिहिप्रो लागानि वाडिआ बिकिळि आहे वाडिया कोण्हि दातारु ठमठोळित गुती करि तर समस्ति आगरियाहि प्रति(का)रावें हा धरमु सिहिप्रोंचा रितिवड समस्ति आगरियाहि समस्ति प्रतिपाळावें झाडेआचि जमेतिस जेतुके आगर साहिआ ढलें पाठे तेतुवे आगरास आप्रझाडावें .. सासनविषय भोगवारी हा धरम समस्ति प्रतिपाळावा हे जन १८ मुख्य करूनि समस्ति प्रतिपाळावे

परशराम पंडितकृत परशरामोपदेशः— गतातिथि दुणा। वार चतुर्गुणा। नक्षत्र मेळविजे। प्रवक ४ मेळविजे। तिहि भागु। उरलेय। शेष लाह पाहिजे। एकें जल। दोहो स्थल। शून्य आकाश। स्थली सापली। जली आहाउं। आकाशी सावलीये आढाउ तोरदार। हे जमंति। आदवार। आदित्या पाठीनु। नक्षत्रें १ उत्तमें। दाहावें मध्यम। तथा पुढील २ उत्तमें। वरिला तिहीं। रेखु पाखु १७ उत्तमें। यीशाउायीच लाह निर्वदैल। २२। लोह होईल। पूर्ण यश पाविजेल। हातीयेरें साहिती। फल होईल।

पंधरावें शतक—हें शतक मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें बरेंचसें कठीण गेलेलें दिसतें, कारण या काळांत ग्रंथकार व कवि फारच कमी झालेले दिसतात. या काळीं मुसलमानांच्या राज्यकारभाराचे व बंदशाहीचे जुलूम लोक सोशीत होते, मुसलमान आपला धर्म व भाषा वाढविण्यास लागले होते. त्यांच्या धर्मवेडामुळे लोक फार त्रासून गेले होते व शक्य तितका प्रतिकारहि करीत होते. मुसलमान, हिंदूंना जुलूमजबरदस्तीनें बाटवीत होते व दुष्काळ अन्य तऱ्हांनीं त्यांची स्थिर वागणूक हिंदूंना आपत्दायक होत होती. या संकटाच्या जोडीला आणखीहि संकटें होती. दुर्गादेवीचा दुष्काळ इ. स. १४६८ ते १४७५ पर्यंत होता. ह्या दुष्काळांत अवर्षणामुळें जिकडेतिकडे अन्नान-दशा होऊन अनेक लोक प्राणास मुकले. या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गांजणूक महाराष्ट्रास बारा वर्षे भोंवली. धान्याचा कण आणि पाण्याचा थेंब जिकडे सांपडेल तिकडे लोक धांव घेऊ लागले, असल्या आपत्तींत धर्म, भाषा व संस्कृति यांकडे लोकांचें लक्ष राहिलें नाहीं ह्यांत आश्चर्य नाहीं. ज्ञानेश्वर-नामदेवांच्या वेळीं मराठीचा भरभराटीचा काळ होता. त्यांच्या पश्चात् एक प्रकारची उतरती कळा मराठी वाङ्मयाला लागली ती एकनाथकाळापर्यंत. ही उतरती कळा लाग-ण्यास वरील गोष्टी कारणीभूत झाल्या असाव्या.

या शतकांत एकनाथाचे पणजोबा भानुदास हे होऊन गेले. यांचा काल इ. स. १४४८ १५१३ हा आहे. कान्होपात्रा इ. स. १४८० च्या सुमारास झाली; व दामाजीपंतानें प्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत सरकारी कोठार लुटविलें. या तिघांनींहि अभंग केले आहेत. या शतकांत महानुभावीय लेखक, चांगदेवशिष्य बाळकवि, कवीश्वर आम्नाय दीक्षित श्रीगोविंदराजगुरु बहाळ, आणि कृष्णमुनीश्वराम्नाय इ. होऊन गेले. त्यांनी अनुक्रमें संकेत-गीता व रुक्मिणीस्वयंवर, भक्तिप्रबोध व ब्रह्माण्डगोलक हे ग्रंथ लिहिले. हें शतक मराठीच्या स्वरूपाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे. तेराव्या-चौदाव्या शतकांतील ज्ञानेश्वरीसारखी भाषा बदलून तिला निराळें स्वरूप येऊ लागलें होतें. तिच्यांत मुसलमानांच्या राज्यघनामुळें फारशी अरबी शब्द मिश्रित होते तिचें शुद्ध मराठी रूप बदलून दुसरें जरा निराळें रूप येत होतें, फारशी भाषेच्या प्रवेशाविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणूनच कीं काय, संस्कृतचाहि परिणाम तिच्यावर ज्यास्त होऊं लागला. प्राकृत किंवा अपभ्रष्ट शब्दांच्या एवजीं शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची जी पुढें सोळाव्या शतकांत प्रथा पडली तिची सुरुवात याच शतकांत झाली असावी. यावनी भाषांच्या प्रांतकारांत तद्भव शब्दांना फाटा मिळून तत्सम शब्द ज्यास्त प्रचारांत येऊं लागले. ही प्रवृत्ति पुढील शतकांत जो जोरावलेली दिसते तिला सुरुवात याच शतकांत झालेली असावी.

या वेळचें भाषेचें स्वरूप आपणास फक्त महानुभावीय ग्रंथावरून समजून घेतलें पाहिजे. कारण भानुदास, दामाजीपंत इ. चे अभंग त्या काळच्या भाषेच्या स्वरूपांत न राहतां फार बदलले आहेत. या शतकांत फारशी शब्द बोलण्यांत आणि सरकारी कामकाजाच्या लेखनांत येऊं लागले होते. उदा. दामाजीच्या हातच्या महजरांत पुढील शब्द पहा:—पातशाय, हक, तगादा, रसद, चौकशी, दर, वगैरे रत. या वेळीं शब्दांचे उच्चार बहुधा ठरून गेले असावे व त्या सारखेच ते आजपर्यंत चालू आहेत. एका वर्णाएवजीं दुसरा वर्ण येण बंद झालें फक्त ' न ' ' ण ' यामध्यें घोंटाळा राहिला. उदा. मान्छाणे, महाराने, यणी, पातशहाणी. नामें सामान्यतः उकारान्त आणि अकारान्त उपयोगांत येऊं लागलीं. पूर्वीचें ओकारान्त रूप दिसत नाहीं. उदा. कागद, महार, मन, मान, कुमर, अश्रू, प्रकाशू, बहुतु. विभक्तींचीं रूपें हल्लींप्रमाणेंच आढळतात. ज्ञानेश्वरकालीन प्रत्यय गेले. उदा० महारें नें, महारास, वेळेस, याची, कामीं, वरी. आधुनिक सामान्यरूपांतील य दिसत नाहीं. उदा. चाल्हराजाचा वशीं, कवींनीं मतु, याचे हातचा, पाछायाचे कामी, ते वेळेस. स्त्रीलिंगी ' जी ', ' हा ' याबद्दल जे, ह अशीं रूपें आढळतात. अव्ययें:–जसी, कैची, जेथ, जन्हीं. क्रियापदें:–वर्तमानकाळच्या प्रथमपुरुषाचीं रूपें.–बोलों, वदों, तृतीयपुरुषा या एकवचनाचीं रूपें.–रजवीतु; विणताये, असे. भूतकाळ:–दिल्हीं, दिलीं, केली, जालं. रोवले, देखीलें भविष्यकाळ:–बोलेन, स्फुरल, गाईन.

पूर्वकालवाचक--उतरौनि, विस्तारौनि, देवौनि, म्हणोन, आणोन, घरून, भरुन, करून याप्रमाणें निरनिराळीं रूपे आहेत यांतील कांहीं जुनीं आहेत व कांहीं नवीन आहेत यावरून हें शतक ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व एकनाथकालीन मराठी यांमधील दुवा आहे.

पंधराव्या शतकातील भाषेचे नमुने-भानुदास --कोरडीया काष्टी अंकुर फुटल । यणें येथें जालें विठोबाचें ॥ समर्थाचा आम्ही धरिला आधार । तरीच मूवर आला येथें ॥ मासिया संकटीं आल्हासी धांउनी । भानुदास चरणीं लागतसे ॥

× × × ×

वृंदावनीं वेणू कवणाचा माय वाज । वेणुनादें गोवर्धनु गाज । पुच्छ पसरूनि मयोर विराजे । मज पाहतां भासती यादवराजे ॥ १ ॥ तृणचारा चरू विसरलीं । गाईव्याघ्र एक ठायीं जालीं । पक्षीकुळें निवांत राहिलीं । वैरभाव समूळ विसरलीं ॥ २ ॥ यमुनाजळ स्थिरस्थिर वाहे । रवीमंडळ चालता स्तब्ध होय । शेषकूर्मवराहा चकित राहे । बाळा स्तन देऊ विसरली माय ॥ ३ ॥ ध्वनी मंजुळमंजुळ उमटती । वांकी रुणझुण रुणझुण वाजती । देव विमानी बैसोनि स्तुतिगाती । भानुदासा फावली प्रेमभक्ति ॥ ४ ॥

दामाजीच्या हातच्या महजरांतील कांहीं भाग-- हे देणें पाछायाचे व दामाजीपंत यांचे हातचा कागद असे. विठ्या महार पाछायाचे कामी पडला व दामाजीपंत कामी पडला म्हणोन पातशाहाणी विठ्या महारास हक करून दिल्हे वाऱ्छाव याचीतील कोठीतील कोठाडीं लुटल्या त्याजबद्दल तगादा दामाजीपंतास केला ते वेळेस श्री विठोबाचे विठ्या महारानें रूप धरुन वाऱ्छात याची रसद पोहचती केली दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या महारानें दिल्हा आणि वाऱ्छाणे पुन्हा पावती दिली व दामाजीपंत याजपाशीं विठ्या महारानें आणोन दिल्ही वाऱ्छाव याणी चौकशी केली व दामाजीपंत याची चौकशी केली त्याजवरून विठ्या माहार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व वसावयास जागा करुन दिल्ही महाराचे बंदोबस्त करून दिल्हे .....

कान्हूपात्रा--पुरविली पाठ न सोडी मळ । अधम चांडाळ पापराशी ॥ १ ॥ वारितां नायके दुष्ट दुराचार । काय करूं विचार पांडुरंगे ॥ २ ॥ तू माय माउली जगाची जननी । म्हणोनी मिठी चरणीं घातिली ॥ ३ ॥ विनवी कान्हुपात्रा जोडानियां हात । आता देहांतसमय पातलासे ॥ ४ ॥

चाल्हणशिष्य नृसिंहकवि--चाल्हराजाचा वर्शी । मन जाले नर्सिंहासी । ता विणतामे सतासी । प्रबंधकरणी ॥ ६७ ॥ कविव्याचेनि मिषें । गाईन देवांची चरित्रें सुरेसें । जे कां भागवतीं शुकव्यासें । कथन केलीं ॥ ६८ ॥ न बोलों कथेविरहितु । पसरु नेघेचि बहुतु । महाकवीचेनि मतु । प्रबंधीं वदों ॥ ७० ॥ परी आपुलेया मतीसारिखें । कांहींएक बोलेन सुखें । नावडा बोली बाळकें । रजबीतु जैसें ॥ ७१ ॥ आतां असो हे रूकवृत्तो । श्रोते असलगें मानिती । भजति वेडयासि मति । कैंची स्फुरेल ॥ ७२ ॥ आतां आरंभु कथा । मान देवौनि समस्तां । कां जें जही जाला जाणता । त हीं नेणीव हे निकीं ॥ ७३ ॥ --रुक्मिणीस्वयंवर

कवीश्वर आम्नाय दिक्षीत श्रीगोविंदराज गुरु बहाळ--सात लाग चौंदा उथाळी । बाहात्तर ओव रिया एकवीस पानतळी । तेथ बाहुले रेखिले तळी । कुमर उमेशकराचा ॥ २७४ ॥ नाना परिचे प्रकाशु । सात खणी नासीमखाहासु । चहु वेदांचे अंशु । तेथ वली रंजिलीया ॥ २७५ ॥ तेतीस कांडीसहित इन्द्र । उमेसहित ब्रह्मरुद्र । परिवारेसहित फनेंद्र । देखीलें रत्नोलनी ॥ २७६ ॥ अनुसरण विद्या ओळगौनी । जीवें निंबलोण उतरौनि । स्मरण विस्तारौनि । घाली दंडवते ॥ २८ ॥ --भक्तिप्रबोध

सोळावें शतक--तेराव्या शतकात मुसलमानांची टाळधाड दक्षिणेंत आली व तिनें मराठी राज्य फस्त केलें. तेव्हापासून सोळाव्या शतकापर्यंत मुसलमानी सत्तेला स्थिरस्थावर होण्यास काळ लागला या शतकांत महाराष्ट्राला राजकीय स्थैर्य प्राप्त झालें. हिंदूचा धर्मछळ कमी होऊं लागला व मुसलमान राजांविषयीं हिंदूंच्या मनांत थोडाबहुत आदरभाव किंवा विश्वास वसूं लागला. याचा परिणाम म्हणजे लोकांना धार्मिक व पारमार्थिक गोष्टींत मन घालतां येऊं लागलें व मध्यंतरींच्या दोनतीन शतकांतील अंदाधुंदीमुळें वाङ्मयाला जी उतरती कळा लागली होती ती बदलून वाङ्मयाच्या गणनरेषेनें एकदम उच्च बिंदु गांठला. या शतकांत एकनाथ दासोपंतांसारखे प्रतिभाशाली सतकवि निर्माण झाले आणि त्यांनीं अर्णवासारखें वाङ्मय संपादिलें दत्तसांप्रदायिकांचा वेदतुल्य ग्रंथ ' गुरु

चरित्र' यात शतकातला. त्याप्रमाणें हें शतक वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीनें परच्या दर्जाचें म्हणून एक प्रकारचें महत्त्व पावलें आहे त्याप्रमाणें या शतकाचा दुसरा विशेष म्हणजे जुन्या ग्रंथांचें संशोधन हा होय. एकनाथांनीं पूर्वीचा अतिशुद्ध परंतु 'पाठांतरें शुद्धाबद्ध' झालेला ज्ञानेश्वरी ग्रंथ 'शोधूनी प्रतिशुद्ध' केला. महानुभावी वाङ्मयांतहि निष्कळक, गीतगोविंदाची महाराष्ट्र टीका इत्यादि ग्रंथांवरहि शोधकारांची लेखणी फिरून ते ग्रंथ नव्यानें प्रचारांत आले. या शतकाचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठीची मुलूखगिरी. शिवाजीनें स्वराज्यस्थापना करून त्याच्यानंतरच्या लोकांनीं अटकेस झेंडे लावण्याच्या किती तरी अगोदरच मराठीनें मुलूखगिरी सुरू केली होती. याचें श्रेय महानुभावपंथालाच आहे. या शतकांत महानुभावपंथाचा प्रसार पंजाबांत झाला व तेथून पुढें तो सरहद्द प्रांत, काश्मीर आणि अफगाणिस्तान येथवरहि जाऊन पोंचला. या पंथानें आपली भाषा मराठी ही निश्चित केल्यामुळें व याच भाषेंत या पंथाचे ग्रंथ असल्यामुळें महाराष्ट्राबाहेरहि या पंथीयांनीं याच भाषेंतील ग्रंथांचा प्रसार केला. काश्मीर, काबूल येथील मठांत आणि कृष्णमंदिरांत पुजारलोकें इत्यादि मराठींतून होत असून मराठी ग्रंथांचा संग्रह प्रत्येक मठांत व मंदिरांत असला.

या शतकांतील मराठीवर, मुसलमानी सत्तेच्या योगानें झालेला फारशीचा परिणाम चांगल्या रीतीनें प्रत्ययास येतो. परमार्थपर अशा वाङ्मयांत फारशी शब्द सहसा येत नाहींत. तथापि एकनाथांनीं जीं रूपकें केलीं आहेत त्यांपैकीं अर्जदस्त, ताकीदपत्र, जासचिठी, कउलपत्र, जमाखर्च इ. सामान्य व्यवहारावर जीं आहेत, त्यांमध्यें फारशी शब्द जवळजवळ निम्मे आहेत राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळें सरकारदरबारांत फारशी भाषा सुरू झाली व हळुहळू सरकार कामासंबंधें सर्व कागदपत्र फारशींत राहू लागले. पूर्वापार धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या सत्ता नाहींशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दांनीं घेतल्या या प्रकारचें दृश्य आपणास एकनाथाच्या वरील रूपकांतून पाहावयास मिळतें. अशा रीतीनें फारशी मराठीचा संबंध जो ह्या कालांत सुरू झाला तो पुढें मुसलमानी राजवटी होत्या तोंपर्यंत चालला एवढेंच नव्हे, तर पुढें पेशवाईमध्यें सुद्धां ढिलावला नाहीं, व अजून इंग्रजी अमलांत सुद्धां विशेषत कोर्टांत फारशी शब्दांनीं आपलें स्तान कायम राखिलें आहे

'व' हें उभयान्वयी अव्यय, ला हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढें ठेवणें, अ ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यञ्जनान्त उच्चारण्याची लकब, 'गी', 'दार', 'बाज,' 'खाना,' ह्यांसारखे शब्द सिद्धीचे प्रत्यय वगैरे विशेष जे मराठींत आढळून येतात ते फारशी भाषेंतूनच आले आहेत व ते ह्याच कालांत आले आहेत

कानडी तलगूचा परिणाम मराठीवर तिच्या जन्मापासून होत आहेच. पूर्वीच्या 'ल' बद्दल 'ळ' या कालांत अधिक येऊ लागला याला उदाहरणें सिंहासनबत्तिशींतील पुढील उताऱ्यांत भरपूर दिसतील 'न' ऐवजीं 'ण' घातलेला पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो. उदा तेणें (त्यानें), णाणा (नाना), कल्पणा.

संस्कृत शब्द पूर्वीच्या शुद्ध देशी शब्दांची जागा पटकावू लागले पहिले देशी शब्द अपभ्रष्ट वाटल्यानें त्यांच्या ऐवजीं शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची ऐट जास्त प्रचारांत आली असावी.

या शतकांत पूर्वींचे जुने विभक्तिप्रत्यय बहुतेक गेले व हल्लींच्या रूपांना जवळ असलेलीं अशीं रूपें जास्त प्रचारांत येऊ लागलीं प्रथमा –देहो, रावो, भोजु, धनु, मानु, शूद्रु, अशीं ओकारान्त व उकारान्त रूपें आढळतात त्यांपेक्षां अकारान्त रूपें जास्त आहेत. द्वितीयेचीं रूपें निष्प्रत्यय आहेत शिवाय मूर्खा येरां, गुरूतें, ज्ञाना, इ० सामान्य रूपां वरून आणि प्रत्यय लागूनहि द्वितीयेचें रूप सिद्ध केलेलें आढळतें. तृतीयेचीं रूपें –तेहीं, म्हणटेन, बोलें, तुझेनि, हातें, सुमनेंशीं, तेणें इ० जुन्या पद्धतीचीं आहेतच, तथापि 'नें' प्रत्यय लागून झालेलींहि आढळतात. उदा जाणतयानें, इनें, धारतीनें चतुर्थी –जया, तया, त्याना, मठाशीं, तयासी, नाकापुरास, डोळसवाडीस, धन्यास षष्ठीचीं रूपें अगदीं हल्लींप्रमाणें चा, ची, चें हे प्रत्यय लागून झालेलीं आहेत. सप्तमीचीं रूपें –संस्कृतें, वांदोडीं, ब्रह्मीं, घरा, गांठि विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागून नामांचीं सामान्यरूपें झालेलीं आहेत तीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें उदा जाणतया(नें), पापीया(सर्गे), तया(ची), पुतळीये (सनिध), ऐसिया, यया, सतरावीये, नुचीष्टें. पञ्चमत सामान्यरूपाचाहि असाच प्रकार यांत कांहीं ठिकाणीं य आढळत नाहीं, तर कांहीं ठिकाणीं य आलेला दिसतो. उदा. तुझा स्थानीं, जीचा वांदोडी, बहुताच्या उपकारा, श्रीसिद्धेश्वराच्या आचोळा. संस्कृतप्रमाणें विशेष्याच्या रूपाप्रमाणें विशेषणाचेंहि सविभक्तिक रूप ठेवण्याची पद्धत आढळून येते उदा. नुचीष्टें हातें, सतरावीये पुतळीये सनिध,

मन्हाटेन बोलें. स्त्रीलिंगी सर्वनामें जी, ही, ती, ह्याबद्दल सर्व ठिकाणीं जे, हे, ते, अशीं रूपे आढळतात. क्रियापदाचीं रूपें:–वर्तमानकाळ रूपें–म्हणे, म्हणे, आहेत, असतात, देत नाहींत, दिसे, जाणे, फुटे, घटे, असे, होतसे, कष्टतोसी, दूपिती, चचिती, म्हणती, भजती. भूतकाळ.–सचली, सामावली, बोळिली, आथिली, जाली, वाढली, आला, बोल्ती, तिनविला, पाहे, जाये, म्हणे. भविष्यकाळः–प्रसवेल, होसी (असशील). विध्यर्थ.–बोलिजे, बांधिजे, किजे, आसीजे, आइकावी, सांडावे, म्हणावी, आणावा. आज्ञार्थः–बैसें, बैस, सांगें, परियेसा. धातुसाधितें–म्हणौनि, बोलिलें (बोलिलेलें) देखोनि, येऊनी, धरूनी, वाढोनि, गेलिया, होउनि, केलिया तैसे, जैसी, जैसा रीती अशीं जुनीं रूपेंहि आढळतात.

सोळाव्या शतकांतील उतारे. दासोपंतकृत गीतार्णव –स्वसंप्रदायिक जे योगी । यया मननाचे विभागी । टीका हे तयांची जोगी । तेहीं आइकावी ॥ २१ ॥ स्वानुभवचि येथिंचे प्रमाण । स्वानुभव हेचि साधन । अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तैसें हें नव्हे ॥ २२ ॥ प्राकृत म्हणौनि दूपिती । तेचि यया ज्ञाना चचिती । भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख की ना ॥ २३ ॥ हातीं देता नयरत्नें । मन्हाटेन बोलें नेघेणें । आतां हानी तयाकारणें । ते दूरि नसे ॥ २४ ॥ संस्कृतें बोलिलें सेवणें । तेंचि सांडावें प्राकृत वचनें । ऐसियां मूर्खां मुडणें । किती आता ॥ २५ ॥ (अध्याय १ ला)

त्र्यंबकराजकृत बालबोध.–अनादिमूर्ति श्रीसिद्धेशा । प्रकाश स्वयंप्रकाशा । जगदात्मया जगदीशा । जगत्पूर्णा ॥ २ ॥ जे हे प्रपंच उभारणी । ते तुजपासोनि तुझा स्थानीं । जैसी अक्षरा दिसे वाणीं । निजततुसी ॥४॥ शक्ति तुझा अद्वभावीं । तु शक्तिचक्रांचा गोसावी । रूपें धरूनि मायावी । प्रकट होसी ॥ ५ ॥ ते माया तुझेनि घटे । तु न भुल्ता देहो फुटे । येरा वाजे कानिटे । ससाराचे ॥ ६ ॥ इंद्रादिकें बापुडीं । असड जीचा गांदोडी । ते माया देवीचि प्रौढी । कवण जाणे ॥ ७ ॥ जे ब्रह्मीं ब्रह्म सचली । वाढोनि विश्वाकार जाली । ते मोकटी सामावली । समहर्गीं ॥ १३ ॥ ‌

महालिंगदास कृत (पद्य) सिंहासनबत्तिशी. (१५६५)–पुनरपि राजा मुहुर्त पाहें । सतरावीये पुतळीस सनीध जाये । तव तीस वाचा होउनी बोळिली काये । ते परियेसा पां ॥ ५१ ॥ तु विक्रमासारीखा धीर्य उदार्य होसि । तरीच ये सींहासनीं बैसें । भोजु म्हणे ते कैसें । सांगि मज ॥ ५२ ॥ रावो विक्रम उदार्य अति । त्रीलोकीं वाढली ज्याची कीर्ती । बहुलोकीं जया भला म्हणति । तोचि धन्यु ॥ ५३ ॥ उदार्य धीर्य जया । परउपकार आळा बांटेया । सत्व भर्ली तया । तीहि लोकी मानु ॥ ५४ ॥ म्हणानि लौकिकीं जो भला म्हणती । तया सत्य म्हणावी गती । जया अनोपकारी जन म्हणती । ते कोठे न सरती ॥ ५५ ॥ जो देवो धर्मु नेणे । तुनीहि हाने न हाणी सुने । घरा गेळिया येस न म्हणे । तो अनोपकारी बोळिजे ॥ ५६ ॥

विष्णुदासनाम्याची बावण आक्षरी .–कल्पणा बोसटि मोडिजे । कळि जवळी उभे न राहिज । कळावता मानु दीजे । धुरे देखतां ॥ १ ॥ खरें खोटें जाणीजे । खरें गांटि बांधिजे । सव्हाळें नदी न उतरीजे । जाणतयान ॥२॥ गर्व बहुत न किजे । गभीर होउनि आसीजे । गमन किजे । चतुरा सगे ॥ ३ ॥ घणवटपणें आसीजे । घडे ते त्रि काम किजे । घडी भरी न राहीजे । पापीया सगे ॥ ४ ॥ णाणा विद्या आभ्यासीजे । नाम बुडा होउ न दीजे । नाव राम्बीजे । बहिलाचें ॥ ५ ॥ (२ रा अध्याय).

गुरुचरित्र (१५५८)–सिद्ध म्हणे नामधारकासा । अपूर्व झालें परियेसीं । गुरुचरित्र विस्तारेंसीं । सांगता संतोष होतसे ॥ १ ॥ गाणगापुरीं असतां गुरु । ख्याती झाली अपरंपारु । भक्त होता एक शूद्रु । तयाची कथा ऐक पां ॥ २ ॥ श्रीगुरु नित्य संगमासी । जात असता अनुष्ठानासी । मार्गी तो शूद्र परियेसीं । आपुले शेती उभा असे ॥ ३ ॥ श्रीगुरुतें नित्य देखोनी । धांवत येऊनि शेतांतूनि । आपण साष्टांगीं नमोनी । पुनरपि जात आपुले स्थाना ॥ ४ ॥ माध्यान्हकाळीं मठासी येतां । पुनरपि चरणीं ठेवी माथा । ऐसे कितीएक दिवस होतां । शूद्राची भक्ती वाढली ॥ ५ ॥ श्रीगुरु तयासी न बोल्ती । नमन केलिया उभे असती । येणेंविधि बहुकाळ क्रमिती । आला शूद्र नमस्कारा ॥ ६ ॥ नमस्कारितां शूद्रासी । श्रीगुरु पुसती स्नेहेंसीं । कां गा नित्य तू कष्टोसी । नमन करिसी येऊनियां ॥ ७ ॥ (अध्याय ४८ वा.)

एकनाथी भागवत–तुवां पुशिलें जैशा रीतीं। तैसियाची या उत्पत्ती। धर्में पुशिलें भीष्माप्रती। देहांतीं शरपंजरीं ॥ ३७ ॥ एक त्या धर्माची थोरी। ज्यासि शत्रु नाहीं संसारीं। सत्यवादी निजनिर्धारीं। जो कृपिमध्ये जन्मला ॥ ३८ ॥ करावया पाडवनिर्दळण। वज्रदेही व्हावया आपण। धर्म पुसतां दुर्योधन। धर्म असत्यवचन न बोले ॥ ३९ ॥ ऐसा राजा युधिष्ठिर। निर्मत्सर परम पवित्र। तेणें करूनि अत्यादर। भीष्म महावीर विनविला ॥ ४० ॥

रुक्मिणीस्वयंवर:–आपुले आर्तीचें अंजन। शुद्धसत्वाचें पत्र जाण। बुद्धिबोधें केलें लेखन। वर्णाक्षरीं अक्षर ॥ १ ॥ मनोवेगाचा पैं वारू। त्यावरी बैसविला द्विजवरू। कृष्णापाशीं सत्वरू। स्मूळ मूळ पाठविला ॥ २ ॥ माझे पूर्वपुण्यें तूं द्विजवरू। कृष्णप्राप्तीसी तूं मज गुरु। म्हणवोनि केला नमस्कारू। वेगीं यदुवीरू आणावा ॥ ३ ॥ द्विज पावला द्वारका। वैकुंठ कैलासाहून अधिका। जेथें निवास जगन्नायका। विश्वव्यापका श्रीकृष्णा ॥ ४ ॥ द्वारका बाह्य-प्रदेशीं। आराम रमवी जीवशिवासी। वसंत निववी सदा सुमनेंसीं। संताप कोणासी असेना ॥ ५ ॥ —प्रसंग ३

अर्जदस्त:–अर्जदस्त अर्जदार बंदगी। बंदेनवाज, साहेब आलेकम् सलाम। कायापुरीवर जिवाजीपंत सुभेदार। बुधाजीपंत फडणीस। परगणें शरीराबाद ॥ हकिकत ॥ सरकारची रजा घेऊन निघाले। तों स्वार होऊन निघून कायापूर येथें दाखल जाहले ॥ दरोबस्त अमलदार सर्व सरकारकामास वाकब नव्हते ॥ ऐशियास परगणें मजकूरचे कारकुनातील उलडे रुजू झाले ॥ सदरहु परगणा व जमातदार सरकारचे पुढारी लोक याचीं नांवें ॥ पाटील कुलकर्णी शेटे महाजन। देशमुख देशपांडे। याचीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें नांवें। दंभाजी शेटे। कामाजीराव महाजन। मनाजीराव देशमुख। ममताई देशमुखीण। वरसाई पाटलीण। कोपाजीपंत कुलकर्णी। जराजीराव देशपांडे। हे फार हरामजादे आहेत। कचेरींत जोम धरून बसतात। सरकारचें काम सुरू होऊं देत नाहींत।

सतरावें शतकः—सतरावें शतक म्हणजे महाराष्ट्राचा अभ्युदयकाल. याच काळांत छत्रपति शिवाजीनें स्वराज्यस्थापना केली. सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचें वारें शिवाजीच्या नसानसांतून खेळत होतें. त्याच्या दिव्य चारित्र्यानें महाराष्ट्रांत नवचैतन्य उत्पन्न होऊन स्वातंत्र्याची लाट महाराष्ट्र देशभर उठली होती. स्वराज्याच्या स्थापनेबरोबर स्वधर्म व स्वभाषा यांच्या सुधारणेकडे लक्ष जाणें अपरिहार्य होतें. या शतकाच्या सुरवातीला फारशीनें मराठीवर आपली मगरमिठी इतकी घट्ट मारली होती व तिला जबड्यांत इतकें ओढून धरलें होतें कीं, तिला गिळंकृत करावयाचीच फक्त ठेविली होती सरकारी कामांतील कागदपत्र पाहिले म्हणजे याची साक्ष पटते. शिवाजीला प्रत्येक परकीय गोष्टीबद्दल अत्यंत तिटकारा व द्वेष असल्यानें, त्यानें फारशीवर टोला मारला आणि मराठीला तिच्या तडाख्यांतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. राजदरबारात नेहमीं लागणाऱ्या शब्दांचा राज्यव्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यानें आज्ञा केली व अशा रीतीनें मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला. तेराव्या शतकानंतर मराठी वाङ्मयाचा प्रवाह क्षीण होत चालला होता, परंतु सोळाव्या शतकांत मराठी भाषारूप नदीला एकदम भरती आली आणि तिच्या पात्राची रुंदी व खोली वाढून तिला पूर्ववत् म्हणजे तेराव्या शतकांतील स्वरूपाप्रमाणें किंवा त्याहूनहि अधिक मोठें असें रूप प्राप्त झालें हें मागें सांगितलेंच. हा प्रवाह अशाच स्वरूपांत या शतकांतहि वाहत होता. या शतकाच्या पूर्वभागांत फारशीच्या योगानें हिचा प्रवाह बराचसा गढूळ झाला होता तो पुढें निवळूं लागला, आणि तो स्वच्छ, आल्हादकारक आणि नवचैतन्योत्पादक जीवनानें पूर्ण होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. भाषिक उत्थान आणि वाङ्मयीन खटाटोप यांत शिवकाल कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे, हें पुढें दिलेल्या कर्त्यांच्या नांवांवरून कळून येईल मुक्तेश्वर, रमावल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिंबराज, श्यामराज, तुकाराम, बोधलेबुवा, निंबराज, मोरयागोसावी, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, शेख महंमद, रामदास, गंगाधर, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी, वामनपंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर या संतमंडळींच्या कामगिरीनें शिवकाळ म्हणजे वाङ्मयाच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आहे. ह्यांशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिष्यगण व वेणाबाई, आक्काबाई, बहिणाबाई या स्त्रिया आपापल्या परीनें हातभार लावीत होत्या. ह्या सर्वांचा जनपदामध्यें परिणाम झाल्यानेंच फारशीचा लोंढा थांबविता आला.

पोर्तुगीजांचा उपसर्ग मराठीस पंधराव्या शतकापासून मोठा लागला होता. त्यांनीं तेव्हांपासून या कालापर्यंत मारमारी शब्द, हत्यारांचीं नांवें, खलाशांची भाषा, पोशाखाचे शब्द, सैन्यांतील हुकूम, धर्मासंबंधीं परिभाषा, कांहीं युरोपीय पदार्थांचीं नांवें, कांहीं पशुपक्ष्यांचीं नांवें अशा पुष्कळ शब्दांचें लोण मराठींत आणून सोडिलें होतें.

उदाहरणार्थ—चेपें, शिरपेंच, जुतनो, फाल्तु, कंजु, कपिना, काडतूस, घमेलें, गणोट, पिस्तुल, परात, बटेला, वाफर सारण, कार्दो, मेज्री, फर्मा इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत.

या शतकांत मराठीच्या आयुष्यांतील एक महत्त्वाची गोष्ट घडली. फादर स्टीफन ह्या एका इंग्लिश मिशनरी गृहस्थानें मराठी भाषेत लिहिलेलें ख्रिस्त पुराण इ. स. १६१५मध्यें छापिलें गेलें ही ती गोष्ट होय. हेंच मराठी भाषेंतील छापलेलें पहिलें पुस्तक होय. मात्र हें देवनागरी लिपींत नाहीं, रोमन लिपींत आहे. यावेळच्या उच्चारावर फारशी उच्चारांचा परिणाम झालेला दिसतो. अ, इ, उ, ऋ, ऐ या स्वरांना फारशी भाषेत स्वतंत्र प्रतीकें नाहींत. त्यामुळें मराठींतील विशेषनामें फारशी बोलणाऱ्यांच्या तोंडून व फारशी नावें मराठ्यांच्या तोंडून उच्चारिलीं जातांना वरील स्वरांच्या बाबतींत विशेष फरक झाला आहे. शब्द व्यंजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची लकब मराठी भाषेमध्यें आहे. ह्या तिच्या स्वभावामुळें फारशी भाषेंतून मराठीमध्यें जे जे व्यंजनान्त शब्द आले ते सर्व स्वरान्त झाले. स्वरांचा निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठींत चांगल्या जाणत्यांच्या तोंडांत रूढ होऊन बसला. पुणें, नगर, नाशिक, खानदेश या जिल्ह्यांत विशेषतः गांवढळ लोकांच्या भाषेत हा निभृत उच्चाराचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाहीं. हे लोक शब्दातील अंतर स्वर साधार उच्चारतात. नागर भाषेप्रमाणें पड्ला, घेत्ला, जेव्तो, कर्तो, जाग्तो असे उच्चार ते करीत नाहींत. ह्यावरून नागर भाषेंतील उच्चारांवर जितका फारशीचा परिणाम झाला तितका ग्रामिक भाषेंतील उच्चारांवर झालेला दिसत नाहीं.

या कालच्या महानुभावीय वाङ्मयाकडे पाहिल्यास त्यांत जुने शब्द आणि रूपें वापरण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केलेला दिसतो. इतर वाङ्मय आणि हें महानुभावीय वाङ्मय यांत यामुळें पुष्कळ फरक दिसतो. या पंथाच्या लेखकांना पूर्वीचीं जुनीं रूपें वापरण्याचा मोह आवरतां आला नसावा, किंवा परंपरेपासून एकदम निराळें होणेंहि त्यांना शास्त्रविरुद्ध वाटलें असावें. इतरांनीं या पंथाला नावें ठेविल्यानें व या पंथाची अवहेलना होत गेल्यानें हा पंथ एकांगी झाला. त्यानें आपलें वाङ्मय गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीनें इतरांशीं फटकून वागल्यानेंहि या पंथाच्या भाषेची अशी स्थिति राहणें संभवतें.

मागील शतकांतील भाषेच्या स्वरूपांत आणि या शतकाच्या भाषिक स्वरूपांत विशेष फरक नाहीं. क्रियापदांचीं रूपें पुष्कळशीं अलीकडील सारखीं भासतात. नामांचीं रूपें जुनीं व नवींहि आहेत, तीं पुढें दिलीं आहेत. वर्णांमधील थोडा फरक पहिल्यानें देतों. य च्या ऐवजीं ये किंवा ए. उदा.—गणनायेका, फळदायेका, नयेन; एथें, याए. श किंवा ष बद्दल बहुधा 'स' येतो. उदा. वात्सुल्य, सकेना, देसमुख, भासेन, देसींच्या. उलट 'स'च्या ऐवजीं 'श'-हि आलेला आढळतो. उदा.—दाश्यत्व. नामें:—प्रथमा:—छायारंगु, ओघु, नारो, फळु, गोष्टी (एकवचन). द्वितीया, चतुर्थी:—ऋषिचरणा, पूर्वे, तुतें, मातें, देसपांडियासी, लोकांसी, वात्सुल्यास, मज, जेयाचे. तृतीया:——कित्तें (इच्छिजे), मासेन, काळें, रीतीं, निसरतीनें, मिरासदारांनीं. पचमी:——निचकीहूनि. षष्ठी:——माझिये, तुझिये, जयाचें, याची, तेआचा. सप्तमी:——अंतरीं, नेत्रीं, लोकीं, जीवीं, चरणीं, ललाटीं. सामान्यरूप:—नामाला जी विशेषणें लागलेलीं असतात त्यांचीं रूपेंहि नामाप्रमाणेंच करण्याचा प्रघात दिसतो. संस्कृतच्या पद्धतीचा हा परिणाम असावा. उदा.—परुतेंके अवघें उत्तरें, आणियेके उत्तरें, बहुतां जनासि. किंवा विशेषणाचें जुनें सामान्यरूप केलेलें दिसतें. उदा.—आम्हां अनाथांचें, मराठिये भासेन. सामान्यरूपांत हल्लीं जेथें 'य' जोडून आलेला असतो तेथें इय आलेला आढळतो. उदा.—देसपांडियांनीं, कवेश्वराचिये, माझिये, तुझिये. दखपत सामान्यरूपांत 'य' आढळतो आणि त्याप्रमाणें पूर्वीच्या तऱ्हेचीं 'ए' कारविरहित रूपेंहि आहेत. उदा.—दसींच्या, वदेश्वराचिये, प्रपंचेनि, ब्राह्मणाचे मांसची, रहते (निरयतीनें). शब्दयोगी अव्ययें वापरण्याचा प्रघातहि फार होता. नामाचें विभक्तीचें रूप घेऊन त्याला शब्दयोगी अव्ययें जोडलेलीं सांपडतात. उदा.—कृपाकटाक्षें-करूनि, त्याप्रमाणें नाम आणि शब्दयोगी अव्यय यांमध्यें दुसरा शब्दहि आणतां येत असे. उदा.—मयकृतसभे हां सारसी. 'हीं', 'तीं', 'जीं' या सर्वनामांचीं रूपें पूर्वीप्रमाणें हे, ते, जे अशींच आढळतात. क्रियापदांचीं रूपें या कालीं बहुधा हल्ल्यासारखीं दिसतात. कारण हल्लींचीं क्रियापदांचीं रूपें व या कालचीं रूपें यांत विशेष फरक आढळत नाहीं. कांहीं जुन्या रीतींचीं रूपेंहि आढळतात. 'आहे' याऐवजीं 'असे' हें रूप आढळतें. दुसरीं कांहीं रूपें—चालों देत नाहीं, देत तें फारें, करू जे, पर्ततसे, घाल्यांत एक केलें पाहिजे, पाहला, पाहला जाहला.

पूर्वकालवाचक व तुमर्थिनांची सर्व प्रकारचीं रूपें आढळतात. उदा.—म्हणौन, म्हणोन, म्हणउनु, नमस्कारूनि, करूनी, येतु, वदतु, वदूनियां, होऊन, येऊन, लागून. तुमन्तें—पाहावया, करावया, होऊंसी, निरोपूंसी.

सतराव्या शतकातील उतारे—रामदास—ॐ नमो जि गणनायेका। सर्वसिद्धि फळदायेका। अज्ञानभ्रांतिछेदका। बोधरूपा॥ १॥ माझिये अंतरीं भरावें। सर्वकाळ वास्तव्य करावें। मज वाक्शून्यास वदवावें। कृपा कटाक्षेकरूनी॥ २॥ तुझिये कृपेचेनि बळें। वितुळती भ्रांतीचीं पडळें। आणि विश्वभक्षक काळें। दास्यत्व कीजे॥३॥ येतां कृपेची निज उडी। विघ्नें कांपती बापुडीं। होऊन जाती देशधडी। नाममात्रें॥ ४॥ म्हणौन नामें विघ्नहर। आम्हां अनाथांचें माहेर। आदिकरूनी हरीहर। अमर वंदिती॥ ५॥ वंदूनियां मंगळनिधी। कार्य करितां सर्व सिद्धि। आघात अडथाळे उपाधी। बाधू सकेना॥ ६॥ जयाचें आठवितां ध्यान। वाटे परम समाधान। नेत्रीं रिघोनियां मन। पांगुळे सर्वांगीं॥ ७॥ द. १ स. २

मुक्तेश्वर—नमस्कारूनि ऋषिचरणा। राजा म्हणे सर्वज्ञा। जे जे स्वामींनीं केली आज्ञा। तेचि रीती वर्ततसें॥ १॥ पूर्व उगऊनि छायारागु। पश्चिमे चाले अवक्रमार्गु। कीं त्रिनकींहूनि गौतमी ओघु। प्राची उजू चमके॥ २॥ देही ऐसें न घडे कुर्वी। स्वामींनीं निरोपिली जे नीती। त्यामाजी कांहीं यथार्थावी। घडे न घडे नगवे॥ ३॥ आतां एक इच्छितसे चित्त। तें सादर कथिजे मातें। करतळप्राय विश्व तूत। दिसे असे या हेतु॥ ५॥ मयकृतसभेची सामग्री। आर्णीक सभा आर्णीक लोकीं। जसे कीं नसे हे कौतुकीं। सांगीतलें पाहिजे॥ ६॥ महाभारत सभापर्व अध्याय १

पत्रव्यवहार—माघ शु. ४ श. १५९०—मसलत अनाम राजश्री नारो भिकाजी सुभेदार व कारकुन सरदेशमुखी सरकार महालहाय तलकोकन प्रती राजश्री शिवाजी राजे सु॥ तिसा सितैन अल्फ. त्रिंबकजी नरस प्रभु हुजूर येऊन मालूम केलें कीं, कसबे कल्याणचे कुलकर्ण व हुदेदारी आपली मिरास मालावाद माहात कदम कारकीर्दी माहिकरर राजे कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालत आलें असे, हाली मोगलाचे कमाविसीमधें देसमुख व देशपांडियानी कुसूर करून चालों देत नाहीं, चिटणीस व नाईकवाडी यांचा मुशारा सरकारी पोते खर्च पडत होता तो हाली मिरासदारानीं रयतेनिसबत लाऊन त्यांचें चालवितात, आणि आपणास हुदेदारीचा मुशारा दरमाहे टके १० व कागदखर्च दरमाहे टका १ एकून टके ११ होते हे चालवीत नाहीं, तर आपलाहि मुशारा सदहू रयतेनिसबतीनें लाउन चालवीत व कुलकर्ण हि बिलाकुसूर चालवीत ऐसें केलें पाहिजे म्हणून मालूम केलें तर, राजे मिरासदारांच्या मिरासीच्या मिरासी चालवावया आणि यासी कुसूर करावया काय गरज आहे? हाली तुम्ही देसमुख देसपांडियासी ताकीद करून त्रिंबक प्रभु मजकुराचे कुलकर्ण व हुदेदारी सालाबादप्रमाणें हुदेदारीचा मुशारा राजे मिरास-प्रमाणें रयतेनिसबतीनें देत तें करणें बोभाट येऊ न देणें—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २० पृ ३०२

फादर स्टीफन्स १६१५—तें सांगावेया कारणें आतां। प्रघट करावेया समस्तां। भारी उठिली उत्कंठा। माझा जीवीं॥ १२०॥ परम शास्त्र जगीं प्रघटावेया। बहुतां जनां फळसिद्धी होवावया। भासा वांदीनी मराठिया। कथा निरोपिली॥ १२१॥ जैसी हरळांमाजी रत्नकिळा। कीं रत्नांमाजी हिरा निळा। तैसी भासांमाजी चोखळा। भासा मराठी॥ १२२॥ जैसी पुस्पामाजी पुस्प मोगरी। कीं परिमळांमाजी कस्तुरी। तैसी भासांमाजी साजिरी। मराठिया॥ १२३॥ पखिआं मधें मयोरु। वृखिआंमधें कल्पतरू। भासांमधें मानु थोरु। मराठियेसी॥१२४॥ तारांमधें बारा रासी। सप्तवारांमाजी रविशसी। या दीपिच्या भासांमधें तैसी। बोली मराठिया॥ १२५॥—पैलें पुराण अवस्वरु १

येतुकेया अवसरीं। फिलिस्तेवो नायेका सरी। निगता जाहाला दाविदा वरी। कुलतु पातला जवळी॥ ६९॥ चालतां जेयाचा चरणीं। भारें कांपे मेदिणी। जेयाथे देखतां प्राणी। पळों पाहे॥ ७०॥ येरी कडा दशाहि कुमरा। पिंगट केंस शोभती त्या सुघरा। जैसें अस्तमानीं अंबर। दिसे लोहित॥ ७१॥ पीळे हातीं रक्तवर्ण। श्वेत पांढरें वदन। लगीसगिती नयन। माणिका सारिखे॥ ७२॥ येरु देखोनी दाविदासी। तेआचा पाडु नकरी मानसीं। शाप बोलता जाहाला तयासी। तें ऐका तुम्ही॥ ७३॥

प्रस्तावना—हें सर्व मराठिये भासेन लिहिलें आहे ह्या देशींच्या भासीं भितुर ही भास परमेश्वराच्या वस्त निरोपूंसि योग्य एसी दिसलि म्हणउनु पण शुद्ध मराठी मधिमा लोकासि नकळे देखुन ह्या पुराणाचा फळु बहुतां

जनांसि सुफलु होऊसि, काय केलें, मागिल्या कवेश्वराचीं बहुतेकें अवघडें उत्तरें सांडुनु सांपुचेया कवेश्वरांचिये रितु प्रमाणें आणियेकें सोपीं ब्राह्मणांचे भाखेचीं उत्तरें ठाईं ठाईं मिश्रित करुनु कवित्व सोपें केलें.

वामनपंडित--हे यथार्थदीपिका। यथास्थित अर्थाची प्रकाशिका। स्वयें भगवत करितो टीका। भीड येथें कोणाची ॥ १९८ ॥ आतां त्याग बोलता जें श्रीपती। बोलिला कीं 'विचक्षण सर्वकर्मफलत्यागातें' ये रीती। अगा अर्जुना प्रकर्षे बोलती। पूर्वापर विचारें ॥ १९९ ॥ त्याचा ऐसा सिद्धांत। पोटीं धरूनी बोलिला भगवत। कीं कर्म नित्य वेदोक्त तें निश्चित। करावे आणि फल त्याचें त्यागावें ॥ २०० ॥ सिद्धांत ऐसा अंतरीं। आणि गोष्टी टाकिली विचक्षणांवरी। कीं विचक्षण ऐसें बोलती म्हणूनी परी। जनास अविचक्षणही वाटती विचक्षण ॥ २०१ ॥ यथार्थदीपिका १८.

व्यापक नसे शरीरीं। तों भोग घडे कोणेपरी। अत एव सूक्ष्मतर परी। मिठनी भेदवादी म्हणती व्यापक ॥ ९५०॥ कीं चंदनाचा बिंदु सूक्ष्मतर। परी शैत्यें व्यापी शरीर। ऐसें बोलती परंतु चरणीं पडतां नीर। नव्हे ओला टिळा ललाटीं, हें नकळे ॥ ९५१ ॥ चरण भिजती जळीं। परी टिळा ओला नव्हे चंदनाचा कपाळीं। पाय पोळतां अग्निज्वाळीं। चंदन ललाटीं नव्हे उष्ण ॥९५२॥ तैसा छेदितां हात। जीव दुःखी नव्हे हृदयांत। तरी हा समजेल हृष्टांत। व्यापकत्वीं ॥ ९५३ ॥ यथार्थदीपिका अध्याय १५

तुकाराम--वाघे उपदेशीला कोल्हा। सुखें खाव यावें मला॥ अती मरसी तें न चुके। मज ही मारीतोसी भुके॥ येरु भला भला। निवाड तुझ्या तोंडे जाला॥ देहे तो जाइर। घडेल हा उपकार॥ येरु म्हणे मनीं। येसे जावें समजोनी॥ गांठीं ठकां ठकां। त्याचा धर्म योळे तुका॥ (ज गा. ३०५१)

महानुभावीय गोपीभास्करकृत शुकचरित्र--भगें पडलीं राया इंद्रा। कलंक लागला चंद्रा। रुक्मांगदा नरींद्रा। धडला पुनवधु ॥ ९८ ॥ स्त्रीःव जालें नारदा। विटबना जाली ऋषीशृंगा। रावण पावला भंगा। राक्षसांसहितू ॥ ९९ ॥ ब्रह्मया जाला अपमान। भस्मासुरा जालें दहन। मृत्यु पावला दुर्योधन। श्रापें द्रौपदीचेनि ॥७००॥ तिलोत्तमें कारणें। दोन्ही दत्यां जालें मरणें॥ पुरुरवा भुळविला उर्वशीनें ॥.. ७०१ ॥ कामाचेनि अभिमानें। सेवरीं आटलीं सैन्यें। नाडले बहुताकारणें। आयुष्य तुटती ॥७०२॥ जन्ममरणाचा ठेवा। स्त्रीसगेचि जोडला जीवां। जन्माजन्मीं दुखिया सेवा। गेलिया रभे ॥३॥ तुवा अर्जुना केला नपुसक। पक्षिया केला वेदघोप। तैसा नको मज देख। रभे जाय जाय ॥४॥

ल्हणकृत अष्टविवाहवर्णन-- पाहावा जेणें विटविला शक्रु। तो महान दाटला वैसा लेकरू। ते मायराणी आदिगुरु। आम्हा वायलांचा ॥ विष्णु धरिलें स्त्रीरूप मोहिनी। देखोनि ब्रह्मा भुलविला ततक्षणीं। वैस विचळला तपापासौनि। आमुचेनि बाळेंमें ॥ लवणासुराचेनि मांसें। नारायणु बुडाला न दिसे। तो हात देवोनि आनियासे। काढिला कमलजा देवीं ॥ पतिव्रते दमयंतिचेनि अभिलाषें। देव नळ जाल तनाधरिसें। ते सामर्थ्यबळ नेणवे कैसें। आम्हां नाइलाचें ॥ गौतमाचिये अहिल्ये लागौनी। इंद्रें केली कपटकरणी। तेंहीनि चद्र कलाकेया सहस्रनयनी। मूर्ती इंद्राची ॥९५५

अठरावें शतक--या अठराव्या शतकांत मागील शिवशाहीच्या वेळची एकंदर परिस्थिति बदलली. त्यावेळचें वातावरण पार बदललें मुसलमानाविषयीं वाटणारा परकीयपणा बहुतेक नाहींसा झाला. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनंद आसून मराठ्यांच्या हाडींमाशीं शंभुछत्रपतींच्या अमानुष छळामुळें व शाहूच्या कैदेमुळें एक प्रकारची सूडाची भावना सळसळत होती, परंतु शाहूच्या सुटकेनें सर्व परिस्थिति एकदम बदलली स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहूकाळीं राहिला नाहीं दिल्लीपतीच्या मोहरतीनें आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मोहरतीनें आपण तख्तनशीन झालों आहों, तेव्हां त्याच्या कृपाकटाक्षाप्रमाणें मराठ्यांचें राज्ययंत्र फिरलें पाहिजे अशी शाहूची कल्पना होती मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयाबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची भुरळ त्यांना आपसरशींही पडली. हाच पराङ्मुखपणाचा ठसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन मार्गेत उमटल्यास नवल काय? मूळ समजूतच तशी असल्यानें मराठी भाषेच्या बाबत किंवा मराठा धर्माच्या बाबत जितकी ज्वलंत ज्योत शिव व शंभु ह्या छत्रपतींच्या काळांत तेवली तशी शाहूकाळीं तेवली नाहीं भाषेची मगरमिठी जी बहामनी काळांत बसली ती शिवकाळांत तशीच राहिली किंवा थोडीशी

दिल्यानंतर, परंतु पेशवाईंत मात्र ती ज्यास्त जवळून आवळली गेली व शिवशाहींत भाषेसंबंधीं जे थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. लेखक सुशिक्षित संस्कृतज्ञ असला तरी त्यास फारशीच्या-कचाट्यांतून मराठीला सोडवितां आलें नाहीं. काव्यांत मात्र फारशी शब्द फार कमी आढळतात. राजदरबार, घरव्यवहार,-बाजारहाट, सन्मुखवाक्यें वगैरे हरएक क्षेत्रांत फारशीमय मराठीच वापरली जात होती असें तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसतें. मराठी व फारशी यांचा संबंध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झालें. पेशवाईच्या प्रथमार्धांत मुलुखगिरीची परमावधि झाली. मुलुखगिरींत हर्षामर्षाचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयांशीं किंवा अन्य भाषीयांशीं. तेव्हां या धुमश्चक्रींत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला याजकडे लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हतें. म्हणूनच बहामनी कालांत मराठीच्या भोंवतीं जी एक फारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटींत पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहींतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसते. शिवाय बहामनी बादशाही किंवा तिचीं झालेलीं उत्तरकालीन शकलें किंवा त्यांच्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्व राजसत्ता महमदी धर्माच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गेल्यामुळें इतर दृष्टीनें त्या स्थानिक लोकांत सामावून गेल्या. ह्या सत्ताबद्दल तेथील लोकांना परकीपणा वाटला नाहीं. यामुळें त्यांच्या भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फारशीचा परिणाम दृढावण्याचें हें आणखी एक कारण. फारशी शब्द मराठींत शिरून त्यांचा परकीपणा सामान्य लोकांच्या लक्षांत न येण्याइतके ते शब्द लोकांच्या आंगवळणीं पडले. परंतु मोरोपंतासारखे विद्वान् संस्कृत पंडित यांना परकी म्हणून दूरच ठेवीत. मोरोपंताची कविता संस्कृतप्रचुर व स्वतः त्यानें म्हटल्याप्रमाणें 'संस्कृतप्राकृतमिश्रित' अशीच आहे. परकी फारशी शब्द त्यात सहसा सांपडत नाहींत. मोरोपंताची एकंदर कविता पाउण लाखावर आहे व ती रामजोशीसारख्या उत्कृष्ट कथेकऱ्यांच्या रसाळ वाणींतून लोकांत प्रसृत झाली व लोकांना त्या कवितेची गोडी उत्पन्न झाली. याचा परिणाम एकंदर मराठी भाषेवर झाल्याशिवाय राहिला नसला पाहिजे. भक्त वाङ्मयातच एकंदरींत हे परकी शब्द न वापरण्याचा कटाक्ष दिसतो. परंतु त्यांतहि मोरोपंताच्या वाङ्मयसंपत्तींत ते फारच कमी सांपडतात. मोरोपंताप्रमाणें महिपतीच्या भक्तलीलामृत इत्यादि लोकांच्या आवडीच्या ग्रंथांचाहि परिणाम एकंदर फारशीचा जो जोर होत होता त्याला कांहीं तरी प्रतिकारक झाला असावा. महिपतीची भाषा सोपी, सरळ, व रसाळ असल्यामुळें सामान्य लोकांना ती सहज समजते व यामुळें असल्या भाषेचा इतर विद्वत्तापूर्ण संस्कृतमिश्रित भाषेहून लोकांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. महिपतीच्या ग्रंथासारखेच श्रीधराचे पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय इत्यादि ग्रंथहि लोकप्रसिद्ध होते. मात्र याची भाषा महिपतीपेक्षां जरा बऱ्या दर्जाची आहे. अशा रीतीनें मोरोपंत, महिपती, श्रीधर इत्यादि कवींनीं वाङ्मयनिर्मिति करून मराठी भाषेला उत्कर्षाप्रत नेली व फारशीचा जोर आपल्या प्रांतांत तरी कमी केला आणि तिला एक निराळें वळण लाविलें. यामुळें मराठीचे निरनिराळे दोन प्रवाह झाले. दुसरा प्रवाह शाहिरी वाङ्मयांत व लोकप्रचारांतील भाषेंत पहावयास मिळतो. या शतकाच्या उत्तरार्धांत लावण्या व पोवाडे यांच्या रचनेला जोर येत चालला व पुढील एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत तो तसाच असलेला दिसतो. हें शाहिरी-वाङ्मय सामान्य लोकांनीं रचलेलें व सामान्य लोकांकरितांच असल्यामुळें त्यांत फारशी शब्द जरा अधिक आढळतात. ते शब्द त्या वेळीं सामान्य लोकांच्या प्रचारांत असले पाहिजेत. यावरून आपणास असें दिसून येईल कीं, फारशी ही मराठीवर आपला अमल चालवीत होती व मोरोपंतासारखे विद्वान् तिच्या प्रसाराला प्रतिकार करीत होते व मराठीला संस्कृत वळण लावीत होते. अशाच रीतीनें या काळांत कवेश्वर, निरंजनमाधव, शामराज, कृष्णदयार्णव, मध्वमुनी, इत्यादि कवींनीं मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. ह्या त्यांच्या सेवेनें मराठीला एक सुसंस्कृत असें वळण लागलें. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबारच्या भाषेहून ही बरीच निराळी होती. या वेळीं फारशीचा उच्चारांवर झालेला परिणाम कंठ्य, दन्ततालव्य, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत जास्त दृग्गोचर होतो. शब्दांतील अ अर्धा किंवा तोकडा उच्चारण्याची फारशीची लकब मराठींत आली. उदा० गवत, नवल, इ०. मूळचे व्यंजनान्त फारशी शब्द मराठींत स्वरान्त उच्चारले जाऊं लागले आणि अंतर व्यंजनाहि स्वरान्त झालें. उदा० गुजरान्, निशान् हे शब्द गुजराण, निशाण असे मराठींत रूपांतर पावले. त्याप्रमाणें सर्कार, अब्कारी, जर्तार यांच्या ऐवजीं, सरकार, अबकारी, जरतार हे शब्द आले.

विशेषः—ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हां शब्दाच्या आरंभीं येतात तेव्हां त्यांचा उच्चार ये, यै, यो, यौ केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषांमध्यें आहे तीच पेशवेकालीन मराठीनें कानडीच्या संसर्गानें उचललेली असावी. उदा० यीची, यैसीजे, यैवजी, येथान्याय, येक, योक, योपव. इ आणि उ हे स्वर अंतीं असल्यास त्यांच्याऐवजीं अ उच्चारण्याची लकब दिसून येते. उदा० संतत (संतति), भाव (भाऊ), अग (अग्नि). व्यंजनाचें द्वित्व गाळलेलें दिसतें. उदा० हालीं (हाल्लीं), अठावीस, शुध. क्रियापदाच्या रूपांत उपान्त्य इकार फार आढळतो. उदा० म्हणिजे, करिताहे, असिले, करिजेतो, कादिलें, असें या ऐवजीं येसें हें रूप होतें. उदा० येथास, येथी, येसीं इ० त्याप्रमाणें तेशामध्यें असें रूप तशामध्यें या ऐवजीं आलेलें दिसतें. तृतीयेच्या 'नें', 'नीं' या प्रत्ययांच्या ऐवजीं णे, णी हे प्रत्यय फार उपयोगांत आणलेले दिसतात. उदा० याणी, त्याणे, त्याणी. 'च' आणि 'ज' याऐवजीं 'स' येतो. उदा० निस्टेने, सिवाजी, असी, जसीं, च्यारसें. तालव्य आणि दंततालव्य यांमध्यें घोंटाळा झालेलाहि क्वचित् दिसतो. उदा० च्यारसें. कांहीं विशेष रूपें:—दिधल्यानें, दिल्ही, आयके, प्रजन्यकाळ. नामांची व सर्वनामांचीं विभक्तिरूपें पुढें दिल्याप्रमाणें होतात. त्यांत आणि हल्लींच्या रूपांत विशेष फरक आढळणार नाहीं. प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय या कालीं नाहींसा झाला. शब्दाचें मूळरूप तेंच प्रथमेचें. द्वितीया व चतुर्थी—यासि, स्वामीस, राज्यास, याशी, कामगिरीस, रयतीस, तयासी, लिंगातें, गुणा, यनाप्रती. तृतीयाः— याणी, निस्टेने, सौदागरे, त्याणें. पंचमीः—नगराहून, सूर्यप्रभेहून, देशींहून. षष्ठीः—यांची, दाणापाणियाची. सप्तमीः—ईश्वरभजनीं, मुकामीं, अस्तमानीं, शहरांत, हस्तकीं, फौजेंत, जागां. विशेषणांचें सामान्यरूपः— पांचा श्लोकेंकरून, असिलें विषें. नामाच्या पुढें विशेषणें ठेवण्याची फारशी भाषेंतील पद्धत मराठींत कधीं कधीं आढळते. उदा० अनानासें शंभर, लारी च्यारसें, ग्रंथ श्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृत, अनानासें प्रजन्यकालांची. शब्दयोगी अव्ययाच्या पूर्वी सामान्यरूपाऐवजीं विभक्तीचें रूप आढळतें. उदा० प्राकृतभाषेंकरून, गुरुशिष्यसंवादरूपें. करून, श्लोकेंकरून. ही, ती, जी, ह्या स्त्रीलिंगी सर्वनामांचीं रूपें हे, ते, जे, अशींच आढळतात. 'त्या' हें तो याचें जें सामान्यरूप. तेंहि 'ते' असेंच आढळतें. उदा० 'ते समयीं.' क्रियापदांचीं रूपें:—वर्तमानकाळ:— करिताहे, रचिजेत आहेत, प्रवर्तले आहेत, प्रवर्तलों आहें, करिजेतो, होय, करी, आयके, म्हणे, मेळवी, वंदी, करिती, करिसी, नसे, जाणिजे, असे, गेले आहेत, सांगितलें आहे, आहेत, नव्हे, वर्णिलें नवजाय. भूतकाळ:—धावों लागले, जाहलों, दीधले, करिते झाले, असिले, दिल्ही, मानलें, केली, पाठविलें, पावलें, केला, आलों, पोहोंचलों, होतें, झालें, घडों न दे. भविष्यकाळ:—देईन, म्हणाल, असेल, घडेल. आज्ञार्थ:—न पाठवीत जाणें. पूर्वकाल-वाचक धातुसाधितें:—निघोन, होवोनी, देवोन, म्हणोनी, जावोन, म्हणोन, म्हणवून, करून, सोडून, घेऊन, जाऊन, काढून, घालून इ०. तुमंतः—आणावयास, करावयासी, घ्यावया.

अठराव्या शतकांतील उतारे—पत्रव्यवहारः—सन १७२२, श. १६४४ भाद्रपद शुद्ध १४. स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ४९ शुभकृत नाम संवत्सरे भाद्रपद शुध त्रयोदशी मंदवार क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा छत्रपतीस्वामी याणी समस्तराजकार्यधुरंधर...राजश्री कान्होजी आंगरे सरखेल यांसि आज्ञा केली ऐसी जे राजश्री नारो कृष्ण उपनाम जोशी शांडिल्य गोत्र हे स्वामीच्या राज्यांतील पुरातन सेवक या राज्यांत निस्टेनें सेवा केली त्याउपर सेवा सोडून आपला काल सार्थक व्हावा याकरितां स्नानसंध्या करून ईश्वरभजनीं लागले. यांची योगक्षेमाची अनुकूलता करून दिधल्यानें स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास श्रेयस्कर याकरितां विशाळगडचें मुकामीं कैलासवासी थोरले स्वामी कसबा मुरुड ता। पंचनदी प्रा। दाभोळ पैकी लारी दाभोली लारी च्यारसें पुत्रपौत्री वृती पूर्वी राजश्री शिवाजी राजे दाजी याणी दिल्ही प्रस्तुत नारो कृष्ण याणी वैकुंठवास केला. त्यांचे पोटी संतत नाहीं या-करितां त्यांचे भाव राजश्री माहादाजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण याणी विनंति केली व पत्रें आणून दाखविलीं.—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड २०, पृ. ४१५.

इ. स. १७६१—राजश्री मोराजी शिंदे नामजाद, जंजीरे रत्नागिरी गोसावी यांसी अखंडितलक्ष्मी राज-मान्य श्री रघुनाथ बाजीराव. सु॥ इसन्ने सितेन मया व अलफ. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. अनानासें शंभर पाठविलीं आहेत म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास शंभर अनानास पै॥ अठावीस येथें आलीं, तीहि नासलीं.

धरला नायका शिरस तुटून न पाठवीत आणें, असें पूर्वी लिहिलें असतां हाली रयतीस हराम करून अनानाधें प्रजनकाप्याचीं पाठविल्यास हे गोष्ट कामाची नसे याउपरी पाठवीत न जाणें. जाणिजे.—म ६. खा. १०, पृ. १

सेवेसी सां नमस्कार विज्ञापना ता। मदवार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष. काल निरोप घेऊन आलों ते भरतमानीं पोहोंचलों. चि. रा. नरहर बापू शहरांत भेटले. त्यांणीं सांगितलें कीं मी कामगिरीस जातों तेथून आल्यावर पत्र देईन ते लष्करांतून चंद्रोदयीं निघोन नगरास गेले फडणीस तेथें होते त्यांस नेलें. बरोबर फौज आहे हें वर्तमान श्रीमतांस आज कळलें त्याजवरून मर्जी दिक आहे. रा. बाळोजी बाबा सकाळीं वाड्यांत जाऊन लष्करांत गेले आहेत नगराहून बखी व बाळोबा तात्यास आणावयास सांगितलें आहे.—म ६, खा. १०, पृ ३८६

निरंजनमाधव —आतां वाक्यसुधानाम ग्रंथ श्रीशंकर भगवत्पूज्यपादकृत त्याची टीका प्राकृतमार्गेकरून कवि निरंजन करिताहे। त्यास प्राकृत म्हणिजे अपशब्द होय असें असतां करावयाची प्रयोजन काय म्हणाल तरि प्राकृत अर्थानृत असिले तरि दोषावह आहे। शब्दानृत दोषावह नव्हे। म्हणवून बालबोधार्थ रचिजेत आहेत। .. ऐसीं वाक्यें आहेत। पुरातन शिष्टही प्रवर्तले आहेत । हें पाहून मीही प्रवर्तलों आहें। गुरुशिष्यसंवादरूपेंकरून तत्वमसिवाक्य प्रवृत्त झालें। त्यामध्यें त्वंपदार्थ जीव त्याचा विवेक पांचा श्लोकेंकरून प्रथम करिजेतो।

जसो कन्या धन्या निजगजनमान्या सुचरिता। नव्हे हे सामान्या नवतरुणि कंदर्पभरिता। स्पृहा यीची सारे करिति नृपती ऐकुनि गुणा। न आणी जे पार्थाविण अणिक तो वल्लभ मना॥ ४४॥—सुभद्राचंपू.

श्रीधरकृत शिवलीलामृत —सौदागरें तें काढून। तीच्या हस्तकीं घातलें कंकण। येरी होयोनि आनंदघन। नेम करी तयासीं॥ ५८॥ पृथ्वीचें मोल हें कंकण। मीही बत्तीसलक्षणी पद्मिण। तीन दिवस संपूर्ण। दासी तुमची झालें मी॥ ५९॥ तयासि तें मानलें। सवेंचि त्याणें दिव्यलिंग काढिलें। सूर्यप्रभेहून आगळें। तेज वर्णिलें नवजाय॥ ६०॥ लिंग देखोनि ते वेळीं। महानंदा तन्मय झाली। म्हणे जय जय चंद्रमौळी। म्हणोनि वंदी लिंगातें॥ ६१॥ त्याच्या आज्ञेकरून। नृत्यशाळेस लागला अग्न। जन धांवों लागले चहूंकडोन। एकचि हांक वाहली॥ ६६॥ तीस सावध करी मदनारी। म्हणे अग्नि लागला ऊठ लवकरी। येरी उठली घाबरी। तव बाता जन घेतला॥ ६७॥ वैश्यामाजी उडी घाऊन। कंठपाश त्याचे काढून। कुक्कुटमर्कट दीधले सोडून। गेले पळोन वनाप्रती॥ ६८॥ —शिवलीलामृत अध्याय ११

मोरोपंत केकावली —सुचिन्ह धन मेळवी वचन आयके आचरी। प्रपंचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी॥ असा जरि नसे कचे तरि न तो अभद्र क्षण। तसा तुजचि आवडे करिसि तूंचि तत्क्षण॥ ९४॥ पिता जरि चिटे चिटो न जननी कुपुत्रीं चिटे। दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या फिटे। प्रसादपट झांकिती परि परा गुरूचे चिटे। म्हणूनि म्हणती मल न ऋण जन्मदेचें फिटे॥ ९५॥

ऐशीं वचनें वमला धर्म पयोनिधि जशीं विषें असितें।
तेव्हां त्यासि वधाया क्षुब्धमना श्वेतवाह घे असितें॥ १॥
झाला क्रुद्ध धनंजय मारीन म्हणे मनीं न लेश वदे।
तें समजे स्वाश्रितजनतारक भलतें घडों न केशव दे॥ २॥—कर्णपर्व—अध्याय ४१.

भाऊसाहेबाची बखर —इकडे भाऊसाहेबाकडील वर्तमान तरि लष्करांत महागाई झाली भोंवताले गिल्चे फिरों लागले दाणापाणियाची रसद फौजेंत पोंचेनाशी झाली आणि जामदारखान्यांतील खजिना कुल खालीं आला अन्नदुष्काळ आणि दामदुष्काळ, दोहींस ऐक्य जालें मनुष्यास अन्नाचें खोबरें जालें. दिवसामध्यें मनुष्यास अर्धंगाव भाकर मिळेनाशी जाली. येथें हत्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा! लष्कर केवळ जेरीस आलें. घोडे मनुष्यांची हिंमत हरली तमाम फौजेंत निरवानिरव होऊं लागली. कोणास जगून कसा जाऊं असा भरंवसा नाहींसा जाला ते समयीं भाऊसाहेब यांणी प्राणांतसमय जाणून आपले जागा विस्मय करिते जाले कीं, "आम्ही गनीम, मोंगलाचे अन्नपाणी बंद करावें तें न करतां आमचाच आटा बंद जाला. तेव्हां सर्व उपाय राहिला देशींहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली समागमें मुलें मनुष्यें आणिलीं एवढें बाईट केलें. असो आप मेला जग बुडाला दयाल्ने दैवीं असेल तें घडेल." म्हणोन मनांत चढउतार करूं लागले

एकोणिसावें शतकः—आधुनिक मराठी किंवा शिष्ट अभिजात मराठी, या शतकात बनली. या शतकांतील मराठीची दोन स्थित्यंतरें दिसतात. या शतकाच्या सुरवातीला कांहीं वर्षे पेशवाई होती. त्या वेळीं पूर्वीची जुनी फारशीमिश्र मराठीच उपयोगांत होती. ही गोष्ट पुढें दिलेल्या पेशवाईतील पत्रव्यवहारावरून चांगली स्पष्ट होते. पेशवाईनंतरहि कांहीं वर्षे हा पूर्वीच्या भाषेचा परिणाम कायम होता. शाहिरी पोवाड्यांतून आणि लावण्यांतून फारशी शब्द असलेले आढळतात. अशा रीतीनें साधारण मानानें, इ. स. १८१८ मध्यें पेशवाई बुडाल्यानंतरची आणखी ७–८ वर्षे मिळून या एकोणिसाव्या शतकांतीं पहिलीं पंचवीस वर्षे ही फारशीमिश्र मराठीचा किंवा जुन्या मराठीचा काल असें म्हणतां येईल.

इ. स. १८१८ पासून इंग्रजी अंमल सुरू झाला. ही जी राज्यक्रांति झाली तिच्याबरोबर भाषेच्या स्वरूपांत आणि वेषेराव इत्यादि गोष्टींतहि फरक झाला. हिंदुस्थानला विद्यादान करणें हें आपलें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें त्या वेळी गव्हर्नर असलेल्या एल्फिन्स्टनसाहेबाला वाटलें व त्याप्रमाणें विद्यादान करून हिंदुस्थानला सुधारण्याचें काम त्यानें हातांत घेतलें. इ. स. १८२२ सालीं 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' नांवाची एक संस्था स्थापन झाली होती, तिला एल्फिन्स्टननें सरकारांतून बक्षिसें देण्याकरितां आणि नवीन पुस्तकें छापण्याकरिता म्हणून पांच हजार पौंडांची मदत देवविली.

एल्फिन्स्टनसाहेबाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी बंगालच्या प्रांतात एक मोठें आंदोलन सुरू झालें होतें. त्याच मुख्य ठिकाण श्रीरामपूर हें होय. येथें ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं देशी भाषेची कोशव्याकरणें तयार करून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालविला होता. डॉ. विल्यम केरे हा मिशनरी पंडित या मंडळींत अग्रेसर होता. त्यानें इ. स. १८१० मध्यें वैद्यनाथ नांवाच्या पंडिताच्या साहाय्यानें मराठी-इंग्रजी कोश छापून प्रसिद्ध केला. या ग्रंथांत मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत. यानंतर आणखी सिंहासनबत्तिशी, रघूजी भोंसल्याची वंशावळी, गीताभावचंद्रिका हीं पुस्तकें बाहेर पडलीं, आणि नंतर इंग्रजी कारकीर्द सुरू झाली आणि पुस्तकें तयार करण्यास आणि छापण्यास सरकारांतून उत्तेजन मिळाल्यामुळें तीं पुष्कळच अधिकाधिक तयार होऊं लागलीं. छापण्याची कला मुंबईत हळू हळू पसरत चालली आणि वरील पुस्तकांतील शेवटचें पुस्तक प्रसिद्ध आणि अत्यंत जुन्या अशा गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेलें आहे. अशा रीतीनें सरकारी उत्तेजनानें आणि छापण्याच्या कलेच्या प्रसारानें मराठींत ग्रंथाची वाढ झपाट्यानें होऊं लागली.

यापूर्वी मराठींत थोडीं पुस्तकें होतीं व जीं होतीं त्यांची माहितीहि फारशी कोणास असावीसें दिसत नाहीं. किंबहुना तो वाङ्मयप्रवाह लुप्त झाला आणि सर्व मंडळी इंग्रजी नव्या अवताराच्या झळाळीनें दिपून गेली. गणितादि शास्त्रें किंवा व्याकरणकोश यांसारखीं पुस्तकें नसल्यानें तसलीं पुस्तकें तयार करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आणि अनेकविध विषयांवर पुस्तकें तयार होऊं लागलीं

इंग्रजी अमदानीमुळें आणखी महत्त्वाचा फायदा म्हणजे इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयाचें भलें मोठें दालन महाराष्ट्रीयांना उघडें झालें हा होय. पाश्चात्य वाङ्मय आणि विद्या शिकविण्याचें ठरल्यावर पुढें तर अनेक लोक हें वाघिणीचें दूध पिऊन तयार झाले आणि त्यांनीं इंग्रजी वाङ्मयवनात विहरून निरनिराळ्या ग्रंथांची शिकार करून ती मायघरीं आणून ठेविली. अशा रीतीनें इंग्रजी ग्रंथांचें मराठींत भाषांतर करण्याचा एक नवीन प्रघात पडला. यापूर्वी सरकारी भाषा जशी फारशी होती व त्याप्रमाणें तिनें मराठीवर जबरदस्त पगडा बसविला तशी यापुढें इंग्रजी राजभाषा झाली आणि तिनें मराठीच्या घरांत आपला चंचुप्रवेश करण्यास सुरवात केली. इंग्रजी पुस्तकांच्या भाषांतरांतून इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना आढळते

मराठींत विरामचिन्हें या कालातच उपयोगांत येऊं लागलीं. हीं इंग्रजींतूनच मराठींत आलीं विरामचिन्हांच्या उपयोगानें अर्थबोध स्पष्ट होतो. त्याप्रमाणेंच प्रत्येक शब्द तोडून लिहिण्याचीहि प्रथा पडली.

या शतकांत इंग्रजी भाषेच्या परिणामापेक्षां संस्कृत भाषेचाच परिणाम मराठीवर अधिक झालेला आहे. फारशी नामोहरम झाली ती इंग्रजीच्या परिणामामुळें नसून संस्कृतच्या परिणामामुळें. हा संस्कृतचा परिणाम संस्कृतज्ञ शास्त्रीपंडितांनीं मराठींत लिहिण्यास सुरवात केल्यामुळें झाला. सरकारनें हा शास्त्रीपंडितांकडून त्यांच्या मदतीनें अनेक पुस्तकें तयार केलीं व तींच पुस्तकें छापिल्यामुळें व त्यांचा प्रसार झाल्यामुळें तसलीच भाषा रूढ झाली

अपल्या लासका जिदस दुन्न न पाठवीत जाणें. असें पूर्वी लिहिलें असतां हालीं रयतीस हैराण करून अनानासें मजरकालाचीं पडविल्गीन हे गोष्ट कामाची नसे. याउपरी पाठवीत न जाणें. जाणिजे.—म. इ. सा. १०, पृ. १

सेवसी सां नमस्कार विज्ञापना ता गदयार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष. फाल्ग निरोप घेऊन आलों ते अस्तमानीं पोहोंचलों. चि. रा. नरहर बापू शहरांत भेटले. त्याणीं सांगितलें कीं मी कामगिरीस जातों. तेथून आल्यावर पत्र देईन. ते लष्करातून चंद्रोदयीं निघोन नगरास गेले. फडणीस तेथें होते त्यांस नेलें. बरोबर फौज आहे. हें वर्तमान श्रीमंतास आज कळलें. त्याजवरून मर्जी दिक आहे. रा. बाळोजी बाबा सकाळीं वाड्यांत जाऊन लष्करांत गेले आहेत. नगराहून वस्ती व बाळोबा तात्यास आणावयास सांगितलें आहे.—म.इ. सा. १०, पृ. ३८६

निरंजनमाधव.—आतां वाक्यसुधानाम ग्रंथ श्रीशंकर भगवत्पूज्यपादकृत त्याची टीका प्राकृतभाषेंकरून कवि निरंजन करिताहे। त्यास प्राकृत म्हणिजे अपशब्द होय असें असतां करावयासी प्रयोजन काय म्हणाल तरि प्राकृत अर्थानृत असिले तरि दोषावह आहे। शब्दानृत दोषावह नव्हे। म्हणवून बालबोधार्थ रचिजेत आहेत।...... ऐशीं वाक्यें आहेत। पुरातन शिष्टही प्रवर्तले आहेत । हें पाहून मीही प्रवर्तलों आहें। गुरुशिष्यसंवादरूपेंकरून तत्वमसिवाक्य प्रवृत्त झालें। त्यामध्यें त्वंपदार्थ जीव त्याचा विवेक पांचा श्लोकेंकरून प्रथम करिजेतो।

असो कन्या धन्या त्रिजगजनमान्या सुचरिता। नव्हे हे सामान्या नवतरुणि कंदर्पभरिता। स्पृहा यीची सारे करिति नृपती ऐकुनि गुणा। न आणी जे पार्थाविण अणिक तो वल्लभ मना॥ ४४ ॥—सुभद्राचंपू.

श्रीधरकृत शिवलीलामृत. —सौदागरें तें काढून। तीच्या हस्तकीं घातलें कंकण। येरी होवोनि आनंदघन। नेम करी तयासीं ॥ ५८ ॥ पृथ्वीचें मोल हें कंकण। मीही बत्तीसलक्षणी पद्मिण। तीन दिवस संपूर्ण। दासी तुमची झालें मी ॥ ५९ ॥ तयासि तें मानलें। सवेंचि त्याणें दिव्यलिंग काढिलें। सूर्यप्रभेहून आगळें। तेज वर्णिलें नवजाय ॥ ६० ॥ लिंग देखोनि ते वेळीं। महानंदा तन्मय झाली। म्हणे जय जय चंद्रमौळी। म्हणोनि वंदी लिंगातें ॥ ६१ ॥ त्याच्या आंगेकरून। नृत्यशाळेस लागला अग्न। जन धांवों लागले चहूकडोन। एकचि हांक जाहली ॥ ६६ ॥ तीस सावध करी मदनारी। म्हणे अग्नि लागला ऊठ लवकरी। येरी उठली घाबरी। तव वातात्मज चेतला ॥ ६७ ॥ तैशामाजी उडी घालून। कंठपाश त्यांचे काढून। कुक्कुटमर्कट दीधले सोडून। गेले पळोन वनाप्रती ॥ ६८ ॥

—शिवलीलामृत अध्याय ११

मोरोपंत केकावली —सुविद्य धन मेळवी वचन आयके ओवरी। प्रपंचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी॥ अशा जरि नसे रुचे तरि न तो अभद्र क्षण। तशा तुजचि आवडे करिसि तूंचि तद्रक्षण ॥ ९४ ॥ पिता जरि विटे विटो न जननी कुपुत्रीं विटे। दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या किटे। प्रसादपट झांकिती परि परा गुरूचे थिटे। म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जन्मदेचें फिटे ॥ ९५ ॥

ऐशीं वचनें वमला धर्म पयोनिधि जशीं विषें असितें।
तेव्हा त्यासि वधाया क्षुब्धमना श्वेतवाह घे असितें ॥ १ ॥
झाला क्रुद्ध धनंजय मारीन म्हणे मनीं न लेश वदे।
तें समजे स्वाश्रितजनतारक भलतें घडों न केशव दे ॥ २ ॥—कर्णपर्व—अध्याय ४१.

भाऊसाहेबांची बखर —इकडे भाऊसाहेबांकडील वर्तमान तरि लष्करांत महागाई झाली. भोंवताले गिल्चे फिरों लागले. दाणापाणियांची रसद फौजेंत पोंचेनाशी झाली आणि जामदारखान्यांतील खजिना कुल खालीं आला. अन्नदुष्काळ आणि दामदुष्काळ, दोनींस ऐक्य जालें. मनुष्यास अन्नाचें खोवरें जालें. दिवसामध्यें मनुष्यास अर्धांगाव भाकर मिळेनाशी जाली. येथें हत्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा? लष्कर केवळ जेरीस आलें. घोडे मनुष्यांची हिंमत हरली. तमाम फौजेंत निरवानिरव होऊं लागली. कोणास जगून कसा जाऊं असा भरवसा नाहींसा जाला. ते समयीं भाऊसाहेब याणी प्राणांतसमय जाणून आपले जागा विस्मय करिते जाले कीं, "आम्ही गनीम, मोंगलाचे अन्नपाणी बंद करावें. तें न करतां आमचाच आटा बंद जाला. तेव्हां सर्व उपाय राहिला. देशीहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली. समागमें मुलें मनुष्यें आणिलीं एवढें बाईट केलें. असो. आप मेला जग बुडाला. ज्याचे दैवीं असेल तें घडेल." म्हणोन मनांत चढउतार करूं लागले.

एकोणिसावें शतकः—आधुनिक मराठी किंवा शिष्ट अभिजात मराठी, या शतकात बनली. या शतकांतील मराठीचीं दोन स्थित्यंतरें दिसतात. या शतकाच्या सुरवातीला कांहीं वर्षें पेशवाई होती. त्या वेळीं पूर्वीची जुनी फारशीमिश्र मराठीच उपयोगांत होती, ही गोष्ट पुढें दिलेल्या पेशवाईंतील पत्रव्यवहारावरून चांगली स्पष्ट होते. पेशवाईनंतरहि कांहीं वर्षें हा पूर्वींच्या भाषेचा परिणाम कायम होता. शाहिरी पोवाड्यांतून आणि लावण्यांतून फारशी शब्द असलेले आढळतात. अशा रीतीनें साधारण मानानें, इ. स. १८१८ मध्यें पेशवाई बुडाल्यानंतरचीं आणखी ७–८ वर्षें मिळून या एकोणिसाव्या शतकाचीं पहिलीं पंचवीस वर्षें हीं फारशीमिश्र मराठीचा किंवा जुन्या मराठीचा काळ असें म्हणतां येईल.

इ. स. १८१८ पासून इंग्रजी अंमल सुरू झाला. ही जी राज्यक्रांति झाली तिच्याबरोबर भाषेच्या स्वरूपांत आणि पेहेराव इत्यादि गोष्टींतहि फरक झाला. हिंदुस्थानला विद्यादान करणें हें आपलें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें त्या वेळीं गव्हर्नर असलेल्या एल्फिन्स्टनसाहेबाला वाटलें व त्याप्रमाणें विद्यादान करून हिंदुस्थानला सुधारण्याचें काम त्यानें हातांत घेतलें. इ. स. १८२२ सालीं ' बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ' नांवाची एक संस्था स्थापन झाली होती, तिला एल्फिन्स्टननें सरकारांतून बक्षिसें देण्याकरितां आणि नवीन पुस्तकें छापण्याकरितां म्हणून पांच हजार रुपयांची मदत देवविली.

एल्फिन्स्टनसाहेबाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वीं बंगाल्याच्या प्रांतांत एक मोठें आंदोलन सुरू झालें होतें. त्याचें मुख्य ठिकाण श्रीरामपूर हें होय. येथें ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं देशी भाषेचीं कोशव्याकरणें तयार करून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालविला होता. डॉ. विल्यिम केरे हा मिशनरी पंडित या मंडळींत अग्रेसर होता. त्यानें इ. स. १८१० मध्यें विद्यानाथ नांवाच्या पंडिताच्या साहाय्यानें मराठी इंग्रजी कोश छापून प्रसिद्ध केला. या ग्रंथांत मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत. यानंतर आणखी सिंहासनबत्तिशी, रघूजी भोंसल्याची वंशावळी, गीताभावचंद्रिका हीं पुस्तकें बाहेर पडलीं, आणि नंतर इंग्रजी कारकीर्द सुरू झाली आणि पुस्तकें तयार करण्यास आणि छापण्यास सरकारांतून उत्तेजन मिळाल्यामुळें तीं पुष्कळच अधिकाधिक तयार होऊं लागलीं. छापण्याची कला मुंबईत हळु हळू पसरत चालली आणि वरील पुस्तकांतील शेवटचें पुस्तक प्रसिद्ध आणि अत्यंत जुन्या अशा गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेलें आहे. अशा रीतीनें सरकारी उत्तेजनानें आणि छापण्याच्या कलेच्या प्रसारानें मराठींत ग्रंथांची वाढ झपाट्यानें होऊं लागली.

यापूर्वीं मराठींत थोडीं पुस्तकें होतीं व जीं होतीं त्यांची माहितीहि फारशी कोणास असावीसें दिसत नाहीं. किंबहुना तो वाङ्मयप्रवाह लुप्त झाला आणि सर्व मंडळी इंग्रजी नव्या अवताराच्या झळाळीनें दिपून गेली. गणितादि शास्त्रें किंवा व्याकरणकोश यांसारखीं पुस्तकें नसल्यानें तसलीं पुस्तकें तयार करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आणि अनेकविध विषयांवर पुस्तकें तयार होऊं लागलीं.

इंग्रजी अमदानीमुळें आणखी महत्त्वाचा फायदा म्हणजे इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयाचें भलें मोठें दालन महाराष्ट्रीयांना उघडें झालें हा होय. पाश्चात्य वाङ्मय आणि विद्या शिकविण्याचें ठरल्यावर पुढें तर अनेक लोक हें वाघिणीचें दूध पिऊन तयार झाले आणि त्यांनीं इंग्रजी वाङ्मयवनांत विहरून निरनिराळ्या ग्रंथांची शिकार करून ती मायघरीं आणून ठेविली अशा रीतीनें इंग्रजी ग्रंथांचे मराठींत भाषांतर करण्याचा एक नवीन प्रघात पडला. यापूर्वीं सरकारी भाषा जशी फारशी होती व त्याप्रमाणें तिनें मराठीवर जबरदस्त पगडा बसविला तशी यापुढें इंग्रजी राजभाषा झाली आणि तिनें मराठीच्या घरांत आपला चंचुप्रवेश करण्यास सुरवात केली. इंग्रजी पुस्तकांच्या भाषांतरांतून इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना आढळते

मराठींत विरामचिन्हें या कालातच उपयोगात येऊं लागलीं. हीं इंग्रजींतूनच मराठींत आलीं विराम चिन्हांच्या उपयोगानें अर्थबोध स्पष्ट होतो. त्याप्रमाणेंच प्रत्येक शब्द तोडून लिहिण्याचीहि प्रथा पडली.

या शतकांत इंग्रजी भाषेच्या परिणामापेक्षा संस्कृत भाषेचाच परिणाम मराठीवर अधिक झालेला आहे. फारशी नामोहरम झाली ती इंग्रजीच्या परिणामामुळें नसून संस्कृतच्या परिणामामुळें. हा संस्कृतचा परिणाम संस्कृतज्ञ शास्त्रीपंडितांनीं मराठींत लिहिण्यास सुरवात केल्यामुळें झाला. सरकारनें ह्या शास्त्रीपंडितांकडून त्यांच्या मदतीनें अनेक पुस्तकें तयार केलीं व तींच पुस्तकें छापिल्यामुळें व त्यांचा प्रसार झाल्यामुळें तसलीच भाषा रूढ झाली

इंग्रजी अमलाच्या अव्वल अमदानींत विद्याखातें जें स्थापिलें गेलें व त्याच्यामार्फत जीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं तीं सर्व पुस्तकें शास्त्रीलोकांकडून लिहिलीं गेलीं व त्यामुळें त्यांच्या संस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जांभेकर, तळेकर, चिपळूणकर वगैरे कर्ती मंडळी शास्त्री होती आणि त्यांनीं लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दास थारा मिळाला नाहीं. मराठी जुन्या पद्यांत उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनीं स्वीकार केला, आणि अशा रीतीनें मराठीचें पहिलें साधें रूप जाऊन तिला पंडिती किंवा शास्त्रीय वळण लागलें, आणि तिला भारदस्त व प्रौढ स्वरूप प्राप्त झालें. शास्त्रीमंडळी मराठी लिखाणांत फारशी उर्दू शब्द वापरण्याच्या बाबतींत किती प्रतिकूल होती ही गोष्ट मराठी भाषेचा कोश म्हणून जो शास्त्रीमंडळीकडून पहिला मराठी कोश तयार करण्यांत आला त्याच्या प्रस्तावनेमध्यें त्यांनीं फारशी शब्दांबद्दल जें मत व्यक्त केलें आहे त्यावरून स्पष्ट होईल.

"या देशीचें राज्य पूर्वी कितीएक वर्षें यवनांनीं केलें, त्यामुळें यवनी भाषेंतील दर, तयार, रोज, सालगुदस्त इत्यादि कितीएक शब्द या भाषेंत मिसळले आहेत. ते राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधानें आले असून राजकीय व्यवहारींच प्राधान्येंकरून वर्ततात आणि तेथेंच शोभतात. इतर साधारण व्यवहारीं सरासरी बरे दिसतात, परंतु शास्त्रीय व्यवहारासंबंधीं प्रौढ म्हणून जी भाषा तींत तर अगदींच शोभत नाहींत. याकरितां प्रौढ भाषेंत ते शब्द घेऊं नयेत."

या शतकांत भाषेचें जें स्वरूप साधारण मानानें निश्चित झालें त्यांत शुद्ध देशीपणा दिसत नाहीं 'इंग्रजांची अमदानी प्रथम सुरू झाली ती कोंकणांत व तिच्या सुराज्याचें व स्वास्थ्याचें सुख प्रथम लाभलें तें तेथील लोकांना. त्यांच्या शिक्षणाचें, सुधारणेचें व संस्कृतीचें बीज तेथें रुजून तेथील लोक त्यांच्याशीं लवकर समरस होऊं शकले. नवीन पादाक्रांत केलेल्या प्रदेशांत इंग्रजांनीं ज्या कांहीं सुधारणा सुरू केल्या त्या अर्थात् ह्या लोकांच्याच सहाय्यानें केल्या असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंबईच्या आणि कोंकणच्या लोकांचा भरणा विशेष होता. त्यामुळें इंग्रजांनीं जें भाषा शिक्षण सुरू केलें त्यावर कोंकणी भाषेचा परिणाम झाला. पूर्वीचा शुद्ध देशीपणा जाऊन मराठीवर कोंकणी भाषेचा थोडासा ठसा उमटला. ही स्थिति विष्णुशास्त्र्यांच्या निबंधमालेपर्यंत होती. म्हणजे या शतकांत पहिलीं पंचवीस वर्षें जुन्या मराठीचीं आणि नंतरचीं पन्नास वर्षें हीं कोंकणी ठसा उमटलेल्या व शास्त्रीय वळण प्राप्त झालेल्या अशा मराठीचीं व नंतरचीं वर्षें आधुनिक भारदस्त आणि शिष्ट मराठीचीं. विष्णुशास्त्र्यांनींच भाषेला हें उच्च स्वरूप प्राप्त करून दिलें व त्यांची भाषा हीच शिष्ट किंवा मध्यवर्ति मराठी म्हणून मानली गेली. हे जे तीन भाग पाडले हे मराठीच्या या शतकांतील तीन अवस्थांस धरून पाडले, मात्र त्यांतील भेद सूक्ष्म आहेत. पहिल्या पाव शतकांतील भाषेचें स्वरूप पुढील दोनहि भागांतील स्वरूपापेक्षां निराळें आहे हें मात्र पटकन् लक्षांत येण्यासारखें आहे.

या शतकांत वाङ्मयनिर्मिति फार झाली. कोश, व्याकरणें, इत्यादि शास्त्रीय ग्रंथ, नाटकें, नावलें, कथा, इत्यादि ललितवाङ्मय, चरित्रें, निबंध, इतिहास, भूगोल इत्यादि वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंतील ग्रंथ तयार झाले. बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, परशरामपंत गोडबोले, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, विठोबा अण्णा, विष्णुशास्त्री, टिळक, आगरकर, केशवसुत इत्यादि अनेक ग्रंथकार या शतकांतील होत.

या शतकांतील मराठी व हल्लीं प्रचलित असलेली मराठी यांमध्यें फरक आढळत नसल्यानें पुढें भाषेच्या स्वरूपासंबंधीं विवरण केलें नाहीं चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या कालांत कांहीं थोडीं रूपें व शब्द मात्र जुन्या तऱ्हेचे आहेत. हल्लीं तशीं रूपें व ते शब्द प्रचारांत नाहींत. उदाहरणार्थ कांहीं देतों.

त्यांला, (त्यांना), त्यांणीं (त्यांनीं), घऊं आदरिलें (घेतलें, स्वीकारिलें), पण चालला (पण ठाविला), त्यांपासून (त्यांच्याकडून), त्यांचीं आईबापें (त्याचे आईबाप), बोलायाची (बोलण्याची), मुख्यत्वेंकरून (मुख्यत), याकडे (यांत), याजकरितां (याकरितां), वाग्व्यवहारकर्ता जो कोणी त्यास (वाग्व्यवहारकर्त्यास) ज्या ज्या (ज्या-ज्या), भाषेचा (भाषेच्या), अलबानजो (गुरुजी), बोलवावें (बोलावीत असे), बढावयास लागत असे (बढावें लागे).

एकोणिसाव्या शतकांतील उतारे—पत्रव्यवहारः—दंडवत विनंति उपरी तुम्ही चिठी पाठविली ती पावली. लिहिला मजकूर कळला. त्यास आम्हांशीं तह दारमदार करून जाला. त्यांजकडून आतां आगळीक बहामी पेशें राहिलें नाहीं. पहरणें चाकर दोंतास, हा सडाय तुम्हांस होता. त्यास, श्रीदयेनें तो प्रकार जाला नाहीं व आम्ही

केला नाहीं. तहाचा तपशीलही, तुम्हाकडील प्रहस्थ येथें आहेत, त्यांचे लिहिल्यावरुन कळेल. मसलतीचे प्रकर्णी तुम्हीं व राजश्री श्रीधर लक्ष्मण व कृष्णराव माधव ऐसे त्रिवर्ग, त्यांत कृष्णराव माधव याचा प्रकार श्रीजीनें तैसा केला. आतां राहतांना तुम्ही उभयतां आहां. तुमचे मनात जो जो अंदेश होता, तो कोणताहि एक नाहीं. . पुढें धैर्य धरून चालणें आहे. ज्या स्थळीं तुम्हीं जाण्याचें योजिलें होतें त्याप्रों जाणें तो जालें असेल. परंतु तुमची भेट जालियानंतर हे सर्व प्रकार ध्यानांत येतील, तेव्हां सविस्तर समजण्यात येईल. धैर्य व विचार तुम्हासारखियांनीं सोडू नये. जैसें लिहून पाठविलें तैसें मनांत तुम्हीही ठेऊन असावें. नारायेण रावजी तुम्हांस माझें लिहिणें हेंच कीं जें करणें तें काळावर नजर देऊन केलें, त्यास आतां सर्व माझे तुम्ही. जे जे सोबती आहां त्यांहीनीं धैर्य व मसलत चुकूं नये हे तुमची व माझी व उभयतांची बोलणीं जाहलींच होतीं. याप्रमाणें उद्योग असावा......बहुत काय लिहिणें हे विनंति.–राजवाडे, खंड १०, पृ. ४८४.

ब्राह्मण जातींत कोणीं कन्येचा नक्त ऐवज वगैरे देखील कर्जेवाम कांहींएक वरपक्षापासून न घेतां कन्या देऊन विवाह करावे. याप्रमाणें तुम्हीं तालुके मजकूर येथील धर्माधिकारी व जोशी व उपाध्ये व समस्त ब्राह्मण व देशमुख व देशपांडे व खोत व कुलकर्णी व महाजन यांस ताकीद करावी. ताकीद केली असतां कन्येचा नक्त ऐवज वगैरे व कर्जेराम घेऊन विवाह करितील त्यांस विवाह होतांच परचेवर वरपक्षानें व मध्यस्थानें सरकारांत तुम्हांस समजवावें, नंतर येविशींची चौकशी तुम्ही करून कन्यापक्षानें वरपक्षापासून घेतलें असेल तें वरपक्षास माघारे देऊन कन्यापक्षापासून तितकी गुन्हेगारी सरकारांत घ्यावी. व मध्यस्थानें घेतलें असेल तें मध्यस्थास माफ करावें. वरपक्ष व मध्यस्थ या उभयतांनी सरकारांत न समजाविलां परभारें सरकारांत समजल्यास कन्यापक्षानें वरपक्षापासून घेतलें असेल तें व तितकी गुन्हेगारी व वरपक्षापासून दुप्पट गुन्हेगारी व मध्यस्थापासून मध्यस्थीबद्दल घेतलें असेल तें व तितकी गुन्हेगारी याप्रमाणें सरकारांत तालुके मजकुराकडे घ्यावयाचा ठराव करून हे सनद तुम्हांस सादर केली असे.

(पाहा रोजनिशी—दुसरा बाजीराव, ५ पृ. २६६).

पोवाडाः—प्रतिवर्षिक दक्षणा लक्ष ब्राह्मण श्रावणमासीं । असा धर्म आहे कुठें आवतर कोण्या ग्रामासी । निरिच्छ योगी ध्याती गाती जे ईश्वरनामासी ।। अन्नवस्त्र धनधान्य तयांच्या धाडिती धामासी । नंदादिप नैवेद्य ठाईं ठाईं विठ्ठल रामासी । उच्छाहास दिल्हे गांव सुभद्रासुताच्या मामासी ।। कितीक विडे उचलून पावले मृत संग्रामासी । त्यांचि पुत्र पौत्रास मागें नाहीं दुष्काळदामासी । मुलुख सरंजामास देऊन केली कायम गत्लिमाई । मनुष्यमात्रादिकांचे माहेर होति पेशवाई ।। (ऐ. पो. ४२१)

आप्पाजीनें त्याला तें औषध दिलें. त्याणीं पूर्वी करीत असत तशीं वेडीवाकडीं तोंडें न करितां तें घेऊं आदरिलें. तें अधिक संतोषानें कोण घेतो याविषयीं त्यांचा पण चालला. त्या औषधानें गुण लवकरच आला आणि तीं बरीं झालीं. त्यानंतर त्यांपासून कधीं अन्याय होई तेव्हां पारिपत्याचा धाक दाखविणें झालें तर त्यांचीं आईबापें त्यांस म्हणत कीं "आम्ही तुम्हांस स्वतंत्र करूं." त्या शब्दानें त्यास असें भय होई की तुम्हास बंदिशाळेंत टाकूं असें म्हटल्यानें तसें भय वाटत नसे.——बालमित्र, आवृत्ति १ ली.

महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशीं राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायाची प्राकृत भाषा. तिचा कोश म्हणजे त्या भाषेंत शब्द येतात त्यांचा कोश. कोश शब्दाचा सामान्यतः हा अर्थ आहे कीं प्रसंगीं प्रयोगार्थ बाहेर काढावयाचा जो अर्थसंघात त्याचें संग्रहाचें सांठवण. राजकीयादि व्यवहारोपयोगी जीं मोहरा, पुतळ्या, होन, रुपये इत्यादि द्रव्यें यांचें सांठवण जे भांडारगृह त्यास जशी कोश ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे तशी वाग्व्यहारोपयोगी जे शब्द तत्संग्रहरूप जो ग्रंथ त्यास ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे. राजकीयादि व्यवहारास मुख्य वेंकरून आश्रय जसें द्रव्य, त्याच प्रकारें या वाग्व्यवहारास आश्रय शब्द होत. द्रव्यकोश आणि शब्दकोश यांचें सर्व गोष्टींनीं साधर्म्य आहे परंतु द्रव्यकोश क्षय्य आणि हा अक्षय्य एवढा मात्र यांमध्यें विशेष आहे. याजकरितां वाग्व्यवहारकर्ता जो कोणी त्यास शब्दकोश पाहिजे म्हणून जा जा भाषेनें व्यवहार करावयाचा त्या त्या भाषेचा कोशावर सर्वांचा आदर अवश्य असावा.— महाराष्ट्र भाषेचा कोश १८२९ प्रस्तावना.

आमच्या अप्पाजीला व्याकरण किंवा गणित फार चांगलें येत होतें असें नाहीं. तसेंच त्याचें मोडी अक्षरहि चांगलें नव्हतें. ते ब्राह्मणजातीचे असून त्यांस सही करण्यापुरतें इंग्रजी येत होतें. ते फार आळशी होते.

मुलांस शाळेंत घालताना सरस्वतीपूजनाच्या निमित्तानें त्यास शर्तीप्रमाणें पागोटें वगैरे देण्याची तेव्हां चाल होती. निदान कांहीं दक्षिणा तरी द्यावी लागत असे. शिवाय शाळेंतील मुलांस मिठाई वगैरे वांटीत. आमच्या गुरुपत्नीनें कधींमधीं सधन आईबापांच्या मुलांस घरीं जेवावयास बोलवावें. अब्राह्मण मुलांस दूर ओट्यावर बसावयास लागत असे. इतकेंच नाहीं तर त्यास त्यांच्या उष्ट्या पत्रावळी बाहेर उचलून टाकून जेवणाची जागा शेणानें सारवून काढावी लागत असे. ही जेवणावळ स्वार्थाची असे. मुलांस आमच्या गुरुपत्नीस भोजनाच्या दामदुप्पट दक्षिणा चोळखण वगैरे द्यावें लागत असे.--बाबा पद्मनजी, अरुणोदय.

भाषेंत गद्य ग्रंथांचा प्रचार सुरू होणें हें लोकसुधारणेचें एक मोठें चिन्ह आहे. कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेव्हां लोकांचा कल होतो, तेव्हां केवळ मनोरंजन करणाऱ्या विषयांहून अधिक योग्यतेच्या विषयांकडे त्यांचीं मनें प्रवृत्त झालीं असें दिसून येतें. गद्यांत जो विषय लिहावयाचा तो अर्थातच शास्त्रीय वगैरे असावयाचा. तो छंदांत रचणें केवळ अप्रयोजक असून सर्वांस सरळ रीतीनें समजण्याकरितां अर्थातच व्यावहारिक भाषेनें लिहावा लागतो. तेव्हां ही दुसरी रीत पडणें हें राष्ट्राच्या सज्ञान अवस्थेचें विशेष सूचक होय हें उघड आहे.--निबंधमाला, पृ. ५५४.

कोणतेंहि मोठें कृत्य होण्यास मनुष्याची कर्तबगारी आणि ईश्वरी कृपा अथवा अज्ञेय साधनांची अनुकूलता दोन्ही गोष्टी असाव्या लागतात. पैकीं एक गोष्ट जरी आपल्या ताब्यांतील नसली तरी दुसरी थोडीबहुत तरी प्रयत्नसाध्य आहे व तेवढ्याचपुरता मनुष्यानें नेहमीं प्रयत्न केला पाहिजे. प्रयत्नवाद आणि दैववाद यांचा ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून मिलाफ घातला आहे त्यांनीं त्यांनीं तो अशाच प्रकारें घातलेला आहे. नुसत्या प्रयत्नानें कांहीं होत नाहीं व नुसत्या दैवानेंही कांहीं होत नाहीं व विशेषेंकरून मोठमोठ्या गोष्टी घडून येण्यास दोहोंचीही सारखीच अनुकूलता लागते. --टिळक, केसरी १८९६.

सृष्टि आणि कवि:--वयस्या गाते ही मृदुस्वरें सृष्टि मधुर। कसा गाऊं तीच्यापुढति वद मी पामर नर। तशी ती गातांना श्रुतिसुभग तीं पाक्षिकस्वनें। कशासाठीं गावीं अरस कवनें मां स्ववदनें॥ १॥ मिषानें वृष्टीच्या खळखळ अशी सृष्टि रडता। कुणाची ढाळाया भजल तसले अश्रु कविता। निशीथीं ती तैशी हळु मृदुमरुच्छ्वास करितां। कवीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्वास दुहिता॥ २॥ केशवसुत पृ. ६.

या शतकांत बायबलाचें भाषांतर व इतर ख्रिस्ती वाङ्मय कांहीं तयार झालें. त्याची भाषापद्धति अगदींच निराळी असल्यामुळें तिचे दोन नमुने पुढें दिले आहेत.

प्राचीन--करार:--१. तुझा देव परमेश्वर तुला ज्याचा देश देतो, त्या राष्ट्राचा विनाश जेव्हां तुझा देव परमेश्वर करील आणि तू त्यांचें वतन घेऊन त्यांच्या नगरांत व त्यांच्या घरांत वस्ती करसील, २. तेव्हां तुझा देव परमेश्वर तुला जो देश वतनसाठीं देतो, त्या आपल्या देशांत तू आपल्यासाठीं तीन नगरें वेगळीं ठेव. ३. तुझा देव परमेश्वर तुला जो देश वतन करून देईल त्याच्या विस्ताराचे तू तीन विभाग करून आपल्यासाठीं मार्ग सिद्ध कर; आणि असें व्हावें कीं ज्यानें घात केला त्या प्रत्येकानें तेथें पळून जावें. --अध्याय १९, अनुवाद

जो आकाशांत राहतो त्या तुजकडे मी आपली दृष्टि वर लावितों. पाहा जशी चाकरांची दृष्टि आपल्या धन्याच्या हाताकडे, जशी चाकरिणीची दृष्टि आपल्या धनिणीच्या हाताकडे असती, तशी आमची दृष्टि आमचा देव परमेश्वर आम्हांवर कृपा करी तोंपर्यंत, त्याकडे आहे. हे परमेश्वरा, तू आम्हांवर कृपा कर, आम्हांवर कृपा कर, कारण कीं आम्ही फार तुच्छ झालों. जे निश्काळजी, त्यांच्या निंदेनें आणि गर्विष्टांच्या तुच्छतेनें आमचा प्राण आम्हांमध्यें फार व्यापला आहे. --चढण्याचें गीत, १२३८

विसावें शतक:--विसावें म्हणजे सध्यांचें चालू शतक असून आजकालची शिष्ट मराठी सर्वांस परिचित आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील व विसाव्या शतकांतील भाषेंत फारसा फरक करतां येणार नाहीं. विशेषत: गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रो. आगरकर, वगैरेसारख्या गद्य लेखकांनीं जी भाषा आपल्या लेखनांत वापरली तीच भाषा आजहि मान्य असून त्यांच्यानंतर हरि नारायण आपटे यांच्यासारखे कादंबरीकार, किंवा केसरीसारखीं प्रमुख वर्तमानपत्रें यांनीं तेंच भाषेचें वळण कायम ठेवलें आहे. विसाव्या शतकांत अनेक गद्य-

पद्य लेखक व वर्तमानपत्रे व मासिके पुढें येऊन मराठी वाङ्मयात पुष्कळच भर पडली आहे व त्यामुळें आजच्या भाषेच्या स्वरूपास अधिक स्थिरता प्राप्त झाली आहे. विसाव्या शतकातील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार फार झपाट्यानें होत असून मासिकें व वर्तमानपत्रांची वगैरे वाढ महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागात त्वरेनें होत आहे. यामुळें भाषेस लिखितस्वरूप प्राप्त झाल्यामुळें जशी स्थिरता तशी शिष्टता प्राप्त होत असते. याचा परिणाम निरनिराळे प्रांतिक विशेष कमी कमी होत जाऊन एकाच तऱ्हेचें शिष्ट स्वरूपाचें वळण सर्व प्रदेशातील भाषेस येत चाललें आहे त्याप्रमाणेंच दळणवळणाचीं साधनें हि झपाट्यानें वाढत आहेत आगगाड्या, मोटारी, वगैरेमुळें प्रवास अतिशय सुलभ झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचा संबंध अधिकाधिक येत जाऊन परस्परांशीं बोलणें, पत्रव्यवहार वगैरे स्पानीं विचारविनिमय वगैरे वाढत आहे आणि त्यामुळें या विचारविनिमयाचें साधन जी भाषा तिचें स्वरूप परस्परास परिचित व त्यामुळें शक्य तितक एकजिनसी व एकस्वरूपी होण्याकडे अधिक अधिक झुकत आहे

अशा त ऱ्हेनें मराठी भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या गटांचा परस्पर व्यवहार वाढला म्हणजे निरनिराळे वाक्प्रचार व शब्दविशेष याची देवाण घेवाण होऊन भाषेचें सर्वपरिचित व सर्वप्रांतीय विशेषांचें संग्राहक असें एक स्वरूप निश्चित होऊन त्यास शिष्टत्व येईल व विद्यापीठासारखी सर्वमान्य संस्था महाराष्ट्रामध्यें स्थापन झाली व तिनें अशा भाषेच्या शिष्टस्वरूपास मान्यता दिली म्हणजे त्या स्वरूपात ती भाषा सर्व महाराष्ट्रात स्थिरत्व व मान्यता पावेल व महाराष्ट्रातील कोणत्याहि भागांतील मान्य ग्रंथ घेतला तर तो याच भाषेंत लिहिलेला आढळेल व अशा तऱ्हेनें या भाषेस कोणतेंहि स्थानिक स्वरूप अथवा नाव प्राप्त न होतां तिचें वास्तविक नांव जे मराठी तेंच तिचे नांव प्रचारांत राहील

मराठीचे प्रांतिक भेद —आतापर्यंत कालमानानुरूप मराठी भाषेमध्यें जीं स्थित्यंतरें झालीं त्याचें वर्णन केलें. कालमानाप्रमाणें भिन्न भिन्न प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या एकाच भाषेच्या स्वरूपांत स्थानिक परिस्थितीमुळें थोडाफार फरक आढळतो तसा तो मराठी भाषेच्या एकदर क्षेत्राकडे अवलोकन केलें असतां आपणांस या भागें तहि प्रतीत होतो भाषेचें क्षेत्र जितकें विस्तृत व त्यातील भौगोलिक परिस्थिति जितकी भिन्न तितकें तिचें स्वरूप अधिक विविध प्रकारचें दिसून येईल हिंदी भाषा ही फार विस्तृत क्षेत्रात पसरली असल्यामुळें तीमध्यें अनेक स्थानिक भेद पडले आहेत व त्याच्या परस्परस्वरूपामध्येंहि पुष्कळ अंतर असलेलें आपणास आढळतें तींत मुख्यत पूर्व हिंदी व पश्चिम हिंदी या तर जवळ जवळ स्वतंत्र भाषा मानण्याकडे अर्वाचीन भाषाशास्त्री व विशेषत खाने सुमारीकार याचा कल दिसतो व त्यांतहि अनेक पोटभेद करण्यांत येतात, ही गोष्ट आपणास दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटीं जें कोष्टक दिलें आहे त्यावरून दिसून येईल. 'बारा कोसांवर भाषा बदलते' म्हणून जी आपणांत म्हण पडली आहे तीहि या भाषाप्रवृत्तीचीच द्योतक आहे मराठीचें क्षेत्र जरी हिंदीइतकें विस्तृत नसलें तरी गोवें किंवा कारवारपासून तों सरळ उत्तरेस दमण व पूर्वेस नागपूर-भंडाऱ्यावरून निजामचे कांहीं जिल्हे व्यापून पसरलें आहे हें आपण तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत पाहिलेंच आहे तेव्हां या विस्तीर्ण प्रदेशांत मराठी हीच जरी एक भाषा प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपांत थोडाफार फरक असून तीस ठिकठिकाणीं निरनिराळीं स्थानिक नांवेंहि प्राप्त झालीं आहेत तसेंच या क्षेत्रांतील देश्य अथवा परकीय निरनिराळ्या लोकांच्या बोलींचाहि तत्तत्प्रदेशांतील भाषेवर थोडा फार परिणाम झालेला आहे. तथापि मराठीमध्यें जरी थोडा फार स्थानिक फरक पडला असला तरी मराठीची स्वतंत्र पोट भाषा म्हणतां येईल अशी कोंकणीशिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा आढळत नाहीं ग्रिअर्सननें या कोंकणीस तेवढीच मराठीची पोट भाषा मानलें आहे व बाकीच्या सर्व भाषांस मराठीचींच भिन्न रूपें मानलीं आहेत

तेव्हां या दृष्टीनें आतां आपण सर्व मराठी भाषाक्षेत्राचें अवलोकन करून निरनिराळ्या स्थानिक भेदांचें वर्णन करू त्यांत सर्वांत अधिक मोठ्या क्षेत्रांत पसरलेली व अधिक लोकसंख्येकडून बोलली जाणारी व आज वाङ्मयीन अथवा शिष्टस्वरूप पावलेली जी भाषा तिचें स्वरूपवर्णन प्रथम पुढें दिलें आहे

देशी मराठी —दक्षिणेंतील मराठी हिला देशी, देशावरील किंवा दक्खनी भाषा असें म्हणतात मध्यंतरीं पुणेरी मराठी भाषा किंवा पुणेरी हा शब्दानीं आज हिचाच बोध होतो. इतर कोंकणी, पहाडी वगैरे यांस प्रांतिक भेद मानतात

देशीच्या सीमाः—उत्तरेस व दक्षिणेस मराठी भाषाक्षेत्राची जी सरहद्द तीन दिशांनीही आहे. पश्चिमेस ही, देश व कोंकण हे प्रांत ज्या सह्याद्रीच्या रांगेनें विभक्त केले जातात त्या सह्याद्रीच्या डोंगराळ प्रदेशांतील कोंकणांत हळूहळू रूपांतर पावते; व पूर्वेस बुलढाणा जिल्ह्यांतील पश्चिम भाग व्यापून पुढें वऱ्हाडांत मिळून जाते.

यानेरीज ही बडोदा संस्थानची राजभाषा असून नुकतीच सरकारदरबारची भाषाहि होती व त्या संस्थानच्या हद्दींत कांहीं जिल्ह्यांत ती अद्यापि प्रचलित आहे. विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यांची मुख्य भाषा कानडी असूनहि वरील दोन्ही शहरीं ही बोलली जाते. देशी भाषा म्हणजेच मराठी शिष्ट भाषा असल्यानें सर्व सुशिक्षित महाराष्ट्रीय कोठेंहि असले तरी हीच भाषा बोलतात. वऱ्हाडांत गेलेले दक्षिणेंतील लोक आपली मूळचीच बोली धरून आहेत. मध्य हिंदुस्तानांत इंदूर संस्थानची ती राजभाषा असून ग्वाल्हेर व भोपाळ संस्थानांत जे दक्षिणी ब्राह्मण आहेत ते हीच भाषा बोलतात. मध्यप्रांतांत हिला पुणेरी भाषा असें म्हणतात. विंध्याच्या उत्तरेकडील सागर प्रांतांत व नर्मदेच्या आसपासच्या मुलुखांत ही भाषा बोलणारे लोक आढळतात. हुशंगाबाद व मंडाई, नरसिंगपूर, जबलपूर, दमो व चांदा हे जिल्हे वरील प्रांतांत येतात. या सर्व जिल्ह्यांत बरेच लोक ही भाषा बोलतात. देशीच्या ज्या सीमा सांगितल्या त्यांत ठाणें, नाशिक, अहमदनगर, पुणें, सोलापूर, सातारा, बेळगांव, धारवाड, विजापूर, बुलढाणा हे जिल्हे, भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत, कोल्हापूर हीं संस्थानें, दक्षिणेंतील जहागिरी, निजामशाहींतील मराठवाडा व मुंबई शहर एवढ्या सर्वांचा अंतर्भाव होतो.

ह्या देशी बोलींत जरी ती इतक्या मोठ्या प्रदेशांत बोलली जाते तरी क्वचितच थोडाफार फरक कोठें कांहीं रूपांनून आढळून येतो नाशिक जिल्ह्याच्या पश्चिम सरहद्दीवर असणाऱ्या दोन पोटभाषांचा थोडासा परिणाम तेथील भाषेवर झालेला असला तरी तो फारसा महत्त्वाचा नाहीं.

बेळगांव जिल्ह्यांतील मुख्य भाषा कानडी असली तरी पश्चिम पट्टींतील बहुतक लोक मराठीच बोलतात. तेथील लोक 'न' आणि 'ण' ह्यांचा गोंधळ करतात. 'त्यानें' व 'त्याणें' अशीं दोन्हीं रूपें आढळतात. 'एक' हा शब्द 'येक' असा म्हणतात. 'झाला' न म्हणतां 'जाहला' म्हणतात. असे बारीकसारीक भेद असले तरी ते अगदींच क्षुल्लक आहेत. कोल्हापुरी भाषेंत व कोंकणांत भूतकाळीं द्वितीय पुरुषाच्या अनेकवचनाला 'त' लावतात. जसें दिलेंत, घतलेंत, केलें नाहींत, दिलें नाहींत. दक्षिणेकडे विजापूर व धारवाड जिल्ह्यांत म्हणजे ज्या ठिकाणीं मराठी संपते व कानडी लागते तेथील सीमेवरील मराठीवर कानडीचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो. हा परिणाम लिंगभेद बरोबर न करणें व सकर्मक क्रियापदांच्या कर्मणि व कर्तरी रूपांतील भेद नीट न मानणें, या गोष्टींत दिसून येतो.

विजापुरी —विजापुरांतील जेवढे मराठी बोलणारे लोक आहेत त्यांपैकीं बहुतेक शुद्ध मराठीच बोलतात. परंतु कांहीं अडाणी लोकांमध्यें जरा निराळी बोली प्रचलित आहे. ती बहुतेक शुद्ध मराठीप्रमाणेंच पण कांहीं अंशीं ती कोंकणीप्रमाणें आहे.

विजापुरीचे विशेषः—' ए ' ऐवजीं ' अ ', ' ण ' बद्दल ' न ', महाप्राणोच्चार गाळणें, इ, ई, ह्यांच्या पूर्वी असलेल्या वचा उच्चार न करणें, इत्यादि आहेत. उदा –' तेथें ' बद्दल ' तत ', ' कोणी ' बद्दल ' कुनी ', ' नाहीं ' बद्दल ' नाई ', ' विरुद्ध ' बद्दल ' इरुद्द ', ' वीस ' बद्दल ' यीस ' इत्यादि रूपें होतात.

त्याचप्रमाणें वर जो लिंगभेद नीट मानीत नाहींत म्हणून म्हटलें त्याचें उदाहरण 'समदा किंवा समदी जिनगी' हें आहे. ' त्याच्या मुलास मी लें फटके मारलो आहे ' अशा तऱ्हेचे प्रयोगहि आढळतात. खालील उताऱ्यावरून ह्या बोलीचें स्वरूप जास्त चांगलें दिसेल.

' कुनि योक माणसाला दोन ल्योक होते. त्यातला ल्हानगा बापास म्हटला, " बाबा, माजे वाटनीचा माल मला दे. " मग त्येन वाटनी करून दिली. मग थोडक्या दिवसानि दाकटा ल्योक समदि माल गोळा करून गेवून त्यानि दूर मुलकास गेला. तत्र उदळेपन करून समदि जिंदगी हाळ केला मग समदि जिंदगी हाळ केल्यावर मोटा दुकूळ पडला त्यामुळ त्यासनि अडचन होवू लागली. तवा तेकडच योक मानसाजवळ चाकरी राहिला. '

धारवाडी मराठी—धारवाड जिल्ह्याची मुख्य भाषा कानडी असली तरी शिक्षित लोक शुद्ध मराठी बोलतात. परंतु धारवाड व कलघटगी तालुक्यांतील कुणबी ' कुळवाडी ' नांवाची बोली बोलतात. हिच्यावर शेजारील कानडीचा परिणाम झालेला तिच्या कठोर व कर्णकटु शब्दोच्चारांत दिसून येतो हींत निरनिराळीं क्रियापदांचीं

रूपें व लिंगें ह्यात गोंधळ झालेला दिसतो. उदा.- आपला सर्व जिंदगी, ग्रहस्थाची घरीं; तू मेजबानी दिले, मी पाप केलो इ०. खालील गोष्टींत हें सर्व चांगलें दिसून येईल.

'येक कोला व कोली होती. ते येक दिवस फिरण्यास गेले. जाताना वाटेमधे येक वाघाचा घर होता. ते पाहून कोली, 'मी इथेच प्रसूत होतो' म्हणू लागली. हे ऐकून कोला म्हणाला कीं, "अग रांडे, वाघ खाय काली येऊन तुला खाऊन टाकील. खाल्यावर तुझा जन्म नाहिसा होतो." हे न ऐकता कोली वाघाच्या घरात गेली. सायकाळी वाघ आपल्या घराला आला. हे पाहून कोला कोलीस, 'मूल कशासाठीं रडतात', म्हणून विचारला त्याला ती 'वाघाचा मास दे म्हणतात', म्हणून सांगितली त्याला कोला 'आणून दिलो आहे कीं' म्हणून उत्तर दिला हे ऐकून कोली ते सगळे खपले म्हणून सांगितली तेवडे वाघ ऐकून मला मारतात म्हणून पळून गेला. इतक्यात मूल थोर झाली आणि आई व मूल मिळून आपल्या घराला जाऊन प्रपच करू लागले वाघ ते गेलेले पाहून आपल्या घराला आला.'

नगर जिल्ह्यातहि देशी मराठीच प्रचलित आहे परंतु तेथील भाषेंतहि कांहीं स्थानिक विशेष आढळतात. निजामशाहींतील मराठवाड्यात जवळजवळ याच बोलीसारखी भाषा प्रचलित आहे. पुढील उदाहरणावरून या भाषेचें स्वरूप लक्षात येईल.

नगरी बोलीचा नमुना.—"दोन पहार झाल वाढूलचा मी तुपली वाट पघत या वत्ताला इठ येऊन बसलों. पर तुझा पत्ता बी न्हवता. म्हून कटाळून घराकड जाया लागलों. तिक्स्यांत वन्हल्या आगून कांहीं वाजल म्हून तिकडे पवितल तवा लांबूनस्येन तूच नदर पल्डी. देवाच्यान् इक्त येड कोन्हापायीं बी लागल नहृत मपल्याला पर त्या मातुर निन्हं येड केलय् मपल्येला." वाळ मतरणीची वाट पघून कटाळलेला गोइद हिरा नेटी येतांच तिला म्हणाला. "म्यां आन्, कन्हां!" मुरका मारीत हिरा म्हणाली "कन्हा म्हून काय इच्यारतींस! समदा ईंटल्या ईंळ बी तुपल्या नादांत जातोय मपला. काम बी सुचना आन् कांईं बी सुचाना! मग हे काय तुपल्या येडानिगर अस म्हृत न्हय!" "गोइद ह्या मह्याल वर गप्पा करावात! गड्याची जात, बोटाया गज आधळपधळ. येकदा गरज सरल्येवर उजून इच्यारनार बी न्हाई कधीं."

कोंकणांतील मराठी —सह्याद्रीच्या योगानें महाराष्ट्राचे देश व कोंकण असे दोन भाग पडले आहेत व त्यांना अनुसरून भाषेचेहि देशी व कोंकणी असे दोन भेद मुख्यतः मानले जातात. सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंतच्या पट्टीला जरी कोंकण मानण्यात येतें तरी हा सर्व कोंकणी भाषेचा मुलूख नव्हे. उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेस राजापूरपर्यंत जो भाग आहे त्यातील बोली ही देशीप्रमाणेंच आहे, व राजापूरपासून खालीं कोंकणी बोलीचा प्रांत लागतो. अशा रीतीनें कोंकणाचे, भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात. ह्या दोन भागांपैकीं दमणपासून राजापूरपर्यंतचा जो उत्तरेकडील भाग आहे त्यांत शुद्ध मराठी किंवा दक्षिणेकडील मराठी भाषा बोलली जाते. हिचें स्वरूप जवळजवळ देशीप्रमाणेंच आहे यांत निरनिराळ्या अनेक पोटभाषा असल्या तरी सामान्यपणें हिला संगमेश्वरी अगर उत्तर कोंकणी या नांवानें संबोधितां येईल. हिच्या उत्तरेकडे गुजराथी भाषा असल्यानें दमणपासून उंबरगांवपर्यंतच्या प्रदेशांतील भाषेवर गुजराथीचे परिणाम झालेले दिसतात तेथील भाषेंत गुजराथी शब्द फार आहेत दक्षिणेकडे ही कुडाळी व नतर कोंकणींत मिळते. म्हणजे ही ठाणें जिल्हा, जव्हार संस्थान, कुलाबा जिल्हा, जंजिरा व रत्नागिरी जिल्ह्याचा उत्तरभाग एवढ्या प्रदेशांत आहे. ह्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अनेक बोली चालू आहेत. त्यांचे मुख्यतः दोन प्रकार पाडतां येतात : (१) स्थलावरून नांवें पडलेल्या जसें बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी, व संगमेश्वरी, (२) जाति किंवा धंदा यांवरून नांवें पडलेल्या जसें आग्री, भंडारी, धनगरी, फन्हाडी, किरिस्तांव, कोळी, कुणबी, परभी व ठाकरी. यांपैकीं स्थलविशिष्ट भाषांचें वर्णन पुढें दिलें आहे.

उत्तर कोंकणी उच्चाराचे विशेष—दीर्घ स्वर कधींकधीं -हस्वहि उच्चारिला जातो.जसें-तुतु किंवा होतो, उठुन किंवा उठून, नय, नाय इ. 'ए' चा उच्चार, 'ये', 'या' किंवा 'यो' असा करतात. उदा.-एक = येक, योक. ल्हेक= ल्येक, ल्याक, ल्योक. ओ चा 'यो' किंवा 'वा' उच्चार होतो. पोट = प्वाट, प्योट. सोनें = स्याना. कांहीं रूपांतून ज्या ठिकाणीं शुद्ध मराठींत ए असतो तेथें या बोलींत अ यतो. उदा.-सोन, हुपर, घोटन (घोटेन), तर्या,

भुकन (भुकेनें). महाप्राण नसल्यास घालण्याचा व असल्यास गाळण्याचाहि प्रघात आहे. उदा.-ज्ञान, आमी, आनून किंवा हानून. मूर्धन्य ड, ढ हे स्वरापुढें आले म्हणजे त्यांचा र होतो. घोरा (घोडा), परला (पडला), अवरा (एवढा). त्याचप्रमाणें मूर्धन्य 'ण'बद्दल 'न' येतो. उदा० कोन, पन. 'ळ'बद्दल 'ल' येतो; उदा. डोला, उगला, इ. ईच्या व एच्या पूर्वी येणाऱ्या 'व'चा अगदीं अस्पष्ट उच्चार केला जातो किंवा गाळला जातो. उदा. इस्तु, विग्नु; ईसबीस, येल, वेल. इत्यादि उच्चारांतील विशेष आहेत. हे सामान्यपणें उत्तर कोंकणांतील बहुतेक बोलींना लागू पडतात. ज्या बोलीवर मध्यवर्ती मराठीचा जास्त संस्कार झालेला आहे तेथें ती बोली मध्यवर्तीच्या धर्तीवर गेली आहे. उदा.-'ळ' बद्दल 'ल' किंवा 'ण' बद्दल 'न', न येणें इ० वरील विशेषहि अगदीं उत्तरेकडे, रत्नागिरी जिल्ह्यांत किंवा मुंबईच्या शिक्षित चित्पावन ब्राह्मणांच्या भाषणांत दिसत नाहींत. हे जे विशेष सांगितले त्यांशिवाय बहुतेक बाबतींत मध्यवर्ती मराठीशीं उच्चारांच्या बाबतींत हिचा सारखेपणाच आहे.

नामें —नामांचीं रूपें बहुधा मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेंच होतात. कांहीं थोडे फरक खालीं दिल्याप्रमाणें होतात. बापुस याचें सामान्यरूप बापास असें होतें. उदा.-बापासचा, मानूस—मानसाउला. ऊकारान्त शब्दांचें सामान्य रूप होताना ऊ चा व होतो. लेकरू याचें लेकरवांस असें रूप होतें. विभक्तिप्रत्ययहि बहुतेक तेच आहेत. परंतु तृतीयेच्या रूपाच्या शेवटीं न्, न, नी येतात. उदा.-सोंग्यान्, बापान, बापासनी. पंचमी किंवा तृतीयेला शीं किंवा शी प्रत्यय लावण्याचा प्रघात पुष्कळ आहे. 'चाकरान्शी'. सप्तमी आन् किंवा आत् लावून केली जाते. 'घरान्' 'घरात्'. कोंकणीप्रमाणें लहान स्त्रीलिंगी प्राण्यांना नपुंसकलिंग योजतात. उदा. तें चेंडू (मुलगी).

क्रियापदें —असणें या धातूचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात

	ए. व.	अ. व.
प्रथम पुरुषः	हॉय	हॉव
द्वितीय पु.	हॉयस, हास	हॉ; हॉव
तृतीय पु.	हाय	हान, हान्, हातीन (क.)

मारणें

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मारताय	मारताव
द्वि पु.	मारतायस	मारताव
तृ पु.	मारताय	मारतायत, मारतात.

भूतकाळच्या स्त्रीलिंगी प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचें रूप फक्त निराळें आहे. बाकी सर्व रूपें शुद्ध मराठीप्रमाणेंच होतात 'होतें' बद्दल होत्यें, होतीं. असणेंचा भविष्यकाळ 'आसन,' होईन असा होतो. आज्ञार्थाच्या द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाला 'स' प्रत्यय लागतो उदा —देस, घेस भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या तृतीयपुरुषाच्या एकवचनाला 'न' जोडतात व 'आन'नें अंत होणारें सामान्यरूप पुल्लिंगाप्रमाणें स्त्रीलिंगाचे वेळीहि योजतात 'त्यान मिठि मारल्यान किंवा मारलीन' पूर्णभूतकाळीं तो गेलाय (गेला हाय), तो मेलाता (मेला होता) अशीं रूपें होतात. भविष्यकाळीं द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाचें रूप 'शी' नें अन्त होणारें असतें. 'तु मारशी' शी, सेनी, स्यानी उभयान्वयी अव्ययाचा पुष्कळ उपयोग केला जातो. उद्रूनशी, जाऊनसेनी. शब्दसंग्रह —गुजराथीच्या शेजारीं वावरणाऱ्या ज्या उत्तर कोंकणी बोली आहेत, त्यांत गुजराथीचे शब्द जास्त आढळतात उदा —कोळी बोली, यांत सोकरा, (मुलगा), जवल (सर्व), बिजा (दुसरा), मेरे (जवळ), जारन (बोलणें) इ० शब्द दिसतात ठाण्याच्या दक्षिणेकडील भागांत जी बोली बोलली जाते, ती, म्हणजे या उत्तर कोंकणीचा विशेष प्रकार आहे. ही भाषा म्हणजे सामान्यतः कोळी भाषा होय. सतराव्या शतकांत एका पोर्तुगीज धर्मोपदेशकानें हिचें व्याकरण लिहिलें आणि दुसऱ्या एका फ्रान्सिस्को वास् डी गिमेरीनस् नावाच्या मिशनऱ्यानें या बोलींत एक (खिस्ती) पुराण लिहिलें आहे. त्यांतील एक उतारा पुढें दिला आहे.

एकिली वार्ता मिरसाची । का वर करते आमाचे गरजे । त्याती परमेश्वोर सर्व देते । तुमी मिरस ऐका परमेश्वोर पावतील ॥ १ ॥ एके नगरान होते दोन दोस्त । एक गिरस एके सर्दा । बिजा नैशे करीत मिरसाची

परभा । बगा त्याला का विचलं ॥ २ ॥ दोगनी सदा जात हारत पारदे । एके दिसा गेले रनान । तइ बगा का विचलं त्याना । ऐकुन होआल हैरान ॥ ३ ॥ रनान पाऊन जेल्या होरया नऊ गर्या । ठेप गिमाच हांत । जउलं भाऊ लागलीं तदाना । विजा बारा गुर्गुराठ आणि मेठ परला ॥ ४ ॥ एका एका विज झळकली जोराशीं । गुर्गुराठ मोठा जैला । आनावरशीं ऐसा बोल ऐकिला । मार, मार तुरत जो मिरस ऐके नाय ॥ ५ ॥

—फ्रान्सिस्को चास डी गिमेरीन्सच्या पुराणातील उतारा (इ. स. १६५९).

कऱ्हाडीः—कऱ्हाडे ब्राह्मणाची ही भाषा आहे. हे कऱ्हाडे, रत्नागिरी जिल्हा व सावतवाडी संस्थान व गोव्यातील कांहीं भाग येथें आहेत. परतु यांचा मूळचा प्रांत घाटावरील कोयना व वारणा या दोन नद्यामधील कृष्णाकाठ होय. याचें नाव सातारा जिल्ह्यातील कऱ्हाड या गावावरून पडलें आहे. उत्तर कोंकणीशीं हिचें फार साम्य आहे. मात्र साताऱ्यातील मराठीशीं कांहीं बाबतींत ही जुळते. ळ, ल, ण, न, यातील उच्चारांत पूर्ण फरक राखला जातो. ड्चा र होत नाहीं; व वर्तमानकाळाचीं रूपें देशीप्रमाणेंच होतात. हल्लीं कऱ्हाडी ही जरी कोंकणातील एक बोली आहे तरी मूळची ती सातारा जिल्ह्यातील असण्याचा सभव आहे. हल्लीं तिच्यांत कांहीं कोंकणी रूपें आढळतात. उदा०–मापूस, आऊस, चेड् इ. मी हाय, तू हास, तो हाय इ० क्रियापदाचीं रूपेंहि आढळतात. अनुस्वाराचा उच्चार करताना पुढील अक्षरांच्या वर्गाचा अनुनासिकाचा उच्चार करतात. उदा०—'तंतला' या शब्दाचा उच्चार 'तेन्तला' असा करतात. त्याप्रमाणें तेणा (त्यानें) इ० रूपातील णहि लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. चतुर्थीच्या रूपांतील शेवटीं जो 'स' असतो त्याचा विसर्ग होतो. हा या बोलीचा विशेष आहे. उदा०–माणसाः (माणसास). शिवाय 'आपणास', 'तस' (त्याला) अशींहि रूपें आढळतात.

घाटीः—मावळी भाषा ही बहुताशीं या घाटीसारखीच आहे; किंबहुना ही निराळी नाहीं. ही ठाणें व पुणें जिल्ह्याच्या दरम्यानच्या सह्याद्रीच्या घाटावर म्हणजे मावळात बोलली जाते. नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद मुख्य आहेत. कोंकणालगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाबा आणि भोर संस्थान या दरम्यानच्या टापून ही पोटभाषा बोलली जाते. हिचा मुद्रूस देशी भाषेच्या मुलखाला जोडून असल्यानें मध्यवर्ती मराठीचीं रूपें व उच्चार हिच्यांत आहेत. स्वरानतर येणाऱ्या ड्चा र केला जात नाहीं व ळचा नेहमीं ल असाहि उच्चार नाहीं. वर्तमानकाळाचीं रूपें देशीप्रमाणेंच होतात. परतु कोंकणीप्रमाणेंहि रूपें होतात. उदा०–मी हाय, तू हैस, तो हाय, आम्ही हाऊ, तुम्ही हायसा, ते हायती. ही बोली उत्तर कोंकणीहून फारशी निराळी नाहीं.

संगमेश्वरीः—रत्नागिरी जिल्ह्यातील देवरुख तालुक्यातील लोकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे. मुंबईपासून राजापूरपर्यंत जी बोली बोलली जाते तिला सामान्यपणें संगमेश्वरी हें नाव दिलें जातें. उत्तर कोंकणातील ज्या उपभाषा आहेत त्यांत ही महत्त्वाची आहे व हिच्यांत थोडेसे प्रांतपरत्वें किंवा जाति अगर धंद्यापरत्वें भेद होऊन इतर उपभाषा बनल्या आहेत. या कारणास्तव उत्तर कोंकणी म्हणजे संगमेश्वरी असें म्हणता येतें.

विशेष—ए आणि ओ हे स्वर ऱ्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतींनीं उच्चारिले जातात. उदा०—देखिल व दिखिल, असे दोन्ही उच्चार होतात. त्याचप्रमाणें 'हुता' व 'होतो' हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व सबधी सर्वनाम ह्याचें पुल्लिंगी एकवचनहि ह्या भाषेत जरा चमत्कारिक रीतीनें होतें. उदा०—हा, ता, जा. असणें ह्या धातूचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हांय	हांव
द्वि. पु.	हांयस	हांव
तृ. पु.	हाय	हाईत, हेत.

'मारणें' धातूचीं रूपें

प्र. पु.	मारतांय	मारतांव
द्वि. पु.	मारतायस	मारतांय
तृ. पु.	मारताय	मारतायत, मारतात.

'पाणी दिरलो' असा प्रयोग ह्या भाषेत होतो.

बाणकोटी:—रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मंडणगड पेठ्यातील बाणकोट येथील ही भाषा आहे. या प्रांतांत मुसलमान लोकांची वस्ती पुष्कळ असल्यानें येथील भाषेंत ऊर्दू भाषेची छटा उमटली आहे. बाकी इतर बाबतींत ही संगमेश्वरीच आहे.

संगमेश्वरी व बाणकोटी या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकीं शेवटच्या मर्यादेवरील भाषा होत. त्यांच्यानंतर दक्षिण कोंकणीचा पोटभेद असलेली कुडाळी लागते.

बाणकोटी भाषेचा नमुना

(खालील संवाद दोन मुसलमानांमधील आहे.)

पहिला:—सलाम् आलेकम्.

दुसरा:—आलेकुं सलाम.

पहिला:—काय चिच्या, क्येस हैना ! रिकरहीं ऐलांव् !

दुसरा:—आमी काप्यीं ऐलू; मुरुयावाहिक्रे ग्येलू हुतू. तुमला रिकरे जायाचां हाय !

पहिला:—आमला कापांत वकीलाहिक्रे जायाचां हाय. चुकटो वकील कोन हैय बरी !

दुसरा:—काय तटो तरी काय हैय !

पहिला:—तटो मोटो लई लागत्यालारो नाय्, अल्पट् हाय. दीडदोन रुपिये किंमतीचा येक भेंडीचां हार् आमी तोरुलांव. त्येचो आमवर आमच्यो धुवरीच्या पुतुरनी दावो घतलान् हाय. आमला समान् बी आगलां हाय. म्येस्तरवारची तारील हाय. तवा आज मोर्टिर्हीं जातू.

दुसरा:—बरां तर ! तो बरिया (बर्वे) वकील है नाय ? त्यो तुमच्यो चिच्याच्यो टावराणाहीं ! त्यो मोटो चुकटो बोलणारो हाय. झुटो भांडण पर चुकटा भाडवील. नरा बैसा. आमी जातू.

दक्षिण कोंकणी.—कोंकणाचे भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात. दमणपासून राजापूरपर्यंतचा उत्तरभाग व राजापूरपासून कारवारपर्यंतचा दक्षिणभाग. उत्तरभागांत जी भाषा बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून फारशी निराळी नाहीं, हें आतापर्यंत जे भाषाभेद पाहिले त्यांवरून दिसून येईल. परंतु दक्षिणभागांतील जी भाषा आहे ती या मध्यवर्ती मराठीहून फार भिन्न आहे नुसत्या ' कोंकणी भाषा ' या शब्दद्वयानें हिचाच बोध होतो व उत्तर कोंकणी देशींत मोडली जाते. दख्खनी व कोंकणी असे जे मराठीचे दोन भेद मानले जातात त्यांत कोंकणी म्हणजे दक्षिण कोंकणीच समजली जाते. या भाषेचें मूळ ठिकाण गोमंतक असल्यानें तिला गोमंतकी असेंहि म्हटलें जातें

या भाषेचें क्षेत्र फार मोठें आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलांडून खालीं कारवारची परम सीमा गांठतें. होनावर, मंगलोर व कोचीन येथें कोंकणी लोक जाऊन राहिलेले आहेत त्यांनीं ही भाषा आपणाबरोबर तिकडे नेली. बेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्यभागातहि ही भाषा चालू आहे. अशा रीतीनें ह्या भाषेच्या क्षेत्रमर्यादा पुढीलप्रमाणें होतात:—उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्र. भाषेच्या दृष्टीनें हिच्या दक्षिणेस व पूर्वेस कानडी भाषा व उत्तरेस संगमेश्वरी व बाणकोटी आहेत व शेवटच्या दोन भाषांच्या योगानें ही शुद्ध मराठीला जाऊन मिळते.

अस्सल उत्तम कोंकणी भाषा गोव्यांतील साष्टी प्रांतांत तिसवाडीच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केलें तर कोंकणांत एकसारखी, एकजिनसी अशी कोंकणी बोलली जात नाहीं. प्रत्येक भागांत काहीं थोडेसे फरक आढळून येतात. प्रांत, धंदा, संस्कृति वगैरे यांनींमुळें आणखी कांहीं पोटभेद दिसून येतात. या दृष्टीनें कोंकणी भाषेंत तीन उपभेद पडले आहेत १ बारदेसकरी २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरत्वेंच झाले आहेत. गोव्यात जी भाषा बोलली जाते तिच्यांतील एकदशांश शब्द पोर्तुगीज भाषेंतील आहेत. कारवारमधील बोलींत कानडी शब्द फार आढळतात व जसजसें दक्षिणेकडे जावें तसे ते जास्त जास्त आढळतात हे वर जे प्रांत परत्व भेद सांगितले त्यांच्याहून जातिपरत्वें होणारे भेद म्हणजे चित्पावनी व दाल्दी हे जरा विशेष प्रकारचे आहेत. कुडाळी ही उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी यांचा मिलाफ आहे. तेव्हां कोंकणीच्या मुख्य उपभाषा ह्या तीन (१) चित्पावनी, (२) दाल्दी व (३) कुडाळी.

कोंकणीचा मराठीशीं संबंध—मध्यवर्ती मराठीपासून ही कोंकणी इतकी निराळी आहे कीं, कांहीं लोक हिला मराठीची उपभाषा न मानतां स्वतंत्र भाषा मानतात. ही एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासूनच उद्भवली, प्रांथिक भाषा म्हणून या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेहून अगदीं कमी नाहीं व या भाषेंत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून हिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणें शक्य आहे, अशी कांहीं विद्वानांची ह्या भाषेसंबंधीं विचारसरणी आहे. प्राकृतभाषेपासून स्वतंत्रपणें ही भाषा निघाली, तिहोत्राहून परशुरामानें जे शेणवी ब्राह्मण आणले व ज्यांचे वंशज सध्या गोव्यांत जिकडे तिकडे आढळतात त्यांच्या सारस्वती बाल्भाषा नांवाच्या बोलीपासून ही निघालेली आहे, इत्यादि कारणें, ही एक स्वतंत्र भाषा समजण्यास, हे विद्वान् देतात.

कोंकणी वाङ्मयः—पोर्तुगीज लोकांनीं गोवें जिंकण्यापूर्वी या भाषेंत कांहीं वाङ्मय होतें असें म्हणतात; परंतु मिशनरी लोकांनीं परधर्मीय वाङ्मय म्हणून या भाषेंतील हस्तलिखितें जाळून टाकिलीं व जुनें सर्व कोंकणी वाङ्मय नष्ट झालें. १६८४ मध्यें सर्वांनीं कोंकणी न बोलतां पोर्तुगीज भाषा बोलावी, असा जाहीरनामा काढून कोंकणीला मारण्याचाहि प्रयत्न झाला.

१५७९ मध्यें थॉमस स्टिफन्स नांवाचा एक इंग्रज गोव्यास आला आणि त्यानें पहिल्यानें कोंकणी भाषेचें व्याकरण लिहिलें. शिवाय त्यानें नव्या करारावर मराठींत ओंवीबद्ध काव्य केलें. तें १६१६ सालीं छापलें व तेव्हांपासून अजूनपर्यंत ख्रिस्ती झालेल्या गोंवेकरांचें तें आवडतें पुस्तक आहे. कोंकणी लिहितांना देवनागरी, कानडी व रोमन लिपीहि उपयोगात आणलेली आहे. वरील पुस्तकानंतर आणखीहि पुष्कळ पुस्तकें ख्रिस्ती लोकांनीं कोंकणींत लिहिलीं आहेत.

उच्चारांतील विशेष : १ ह्या भाषेचें उच्चारण बरेंचसें नासिक्य आहे व त्याची परमावधि कारवाराकडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या बोलींत दिसून येते. २ अगदीं दक्षिणेकडील मंगलोरजवळ व कारवारच्या शेणवी लोकांच्या भाषेंत कानडीभाषेप्रमाणें व्यंजनान्त असा शब्द सांपडणें कठीण प्रत्येक शब्दाच्या शेवटीं अ सारखा ऱ्हस्व स्वर जोडण्याची चाल आहे. ३ ई व ऊ हे कधीं कधीं ऱ्हस्व उच्चारिले जातात व गाळलेहि जातात. उदा.-घेतली, घेतलि; मारून, मारन. ४ ए व ओ या स्वरांचे प्रत्येकीं दोन दोन उच्चार आहेत. (१) ऱ्हस्व परंतु स्पष्ट (२) दीर्घ. ५ सुरवातीचे ए आणि ओ यांचे ये आणि वो असे उच्चार केले जातात. ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय व आव असें होतें. ६ महाप्राणयुक्त व्यंजनांतील महाप्राणाचा उच्चार नाहींसा करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. बोइन (भइण), बाव (भाऊ), गेर (घर), ७ इपूर्वी येणारा 'व' बहुधा गाळतात. उदा. इकूक, विकूक; कधींकधीं एच्या पूर्वीचाहि 'व' गाळतात आणि 'व'चा महाप्राणयुक्तहि उच्चार आढळतो. उदा व्हाड, व्होड, व होड (मोठा); 'व' बद्दल 'य' येऊ शकतो. उदा. तुवें, तुयें (तुझ्याकडून).

नामें:—वयात येणाऱ्या पूर्वी किंवा हलक्या जातीच्या किंवा प्रतीच्या स्त्रियांचीं नामें नपुंसकलिंगी मानतात. उदा. चेडूं (मुलगी). तें (चेडूं) खय गेलें? मनुष्येतर प्राण्यातील नर मादी दादलो व बाइलो हे शब्द जोडून दाखवितात. उदा. सुनें (कुत्रा). बाइल (बाइलें) सुनें = कुत्री. दादलें ढोक = बगळा. स्त्रीलिंगी नामांचें अनेकवचन ई व ओकारान्त व नपुंसकलिंगी नामाचें आकारान्त असतें उदा. राण्यो (राण्या), वोर्सो (वर्षे). सामान्यरूपाचा उपयोग कधीं कधीं षष्ठी व चतुर्थीहि दाखविण्याकडे होतो. उदा. 'देवा कुपा (देवाची कृपा) किंवा, कित्याक (कितीला). तृतीयेचा न प्रत्यय आहे कारवारकडील सारस्वत निराळ्या तऱ्हेनें तृतीया करतात. उदा. बापतुने आशिलें कडे? (बाप कोठें होता?). षष्ठीच्या चो प्रत्ययाशिवाय 'गेलो' हा आणखी एक प्रत्यय आहे, 'मागेल्या बापसुगेल्या चाकरापैकीं' (माझ्या बापाच्या चाकरांतील). बापायलो (बापाचा) असेंहि रूप आढळतें. सप्तमी र लागून होते. सजीव प्राण्यांच्या नामांची सप्तमी षष्ठीच्या स्थानीं र लागून होते उदा. बाटेर, बापाचेर.

सर्वनामें: अहम् या संस्कृत शब्दापासून हाव (मी) हें प्रथमेचें रूप झालेलें आहे. तृतीया हावें अशी आहे.

क्रियापदें:—वर्तमानकाळांत सर्व पुरुषांत रूपें सारखींच राहतात उदा. वच = जाणें. एकवचन वता. अनेकवचन वतानी. मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें या काळीं क्रियापदाचें लिंग कर्त्याप्रमाणें न बदलतां तसेंच राहतें. उदा. तो, ती, तें निदता. या काळाचा भविष्यकाळ दाखविण्याकडेहि उपयोग होतो. शिवाय 'लो' हा प्रत्यय लावून भविष्यकाळ करण्याचाहि प्रघात आहे. 'हाव निदतोलों' (मी निजेन). 'तालों' लावून अपूर्ण काळ साधितात.

उदा. 'हांव निदतालों—ली—लें' (मी निजत होतों त्यें तं). निषेधार्थक क्रियापदें हा एक कोंकणीचा विशेष आहे. वर्तमानकाळाचीं व अपूर्णभूतकाळाचीं नरुपें या धातूचीं रूपें मूळ धातूला लावून ते ते काळ केले जातात. उदा निद ना = तो निजत नाहीं निदनातलों = मी निजत नव्हतों. वर्तमानकाळच्या रूपांना 'आलों' लावून भूत काळचीं रूपें केलीं जातात 'वचना जालो' (तो) गेला नाहीं

	असणें	वर्तमानकाळ	भूतकाळ	
प्र. पु	आसां,	आहां	आसांव,	आहांव
द्वि पु	आसाय,	आहाय	आसात,	आहात
तृ. पु	आसा,	आहा	आसात,	आहात

	निजणें	वर्तमान.	भूतकाळ.	
प्र पु.	हांव निदतां	आमी निदतांव	निदलों	निदले
द्वि पु.	तू निदताय	तुमी निदतात	निदलोय	,,
तृ. पु.	तो निदता	ते निदतात	निदलो	,,

भविष्यकाळ

प्र. पु	निदतोलों	निदतेल्यांव,	निदतेले
द्वि. पु	निदतोलोय	निदतेल्यात,	,,
तृ पु	निदतोलों	,,	,,

'निद् (दों) क' या धातूचीं निरनिराळीं धातुसाधितें पुढीलप्रमाणें होतात –

धातुसाधित नामें: निदचें, निदुचें, निदूक. वर्तमानकालवाचक निदत, निदतोलो. अपूर्णकालवाचक ' निदतालो. भूतकालवाचक निदलो भविष्यकालवाचक ' निदचो. ऊन प्रत्ययात. निदून, निदोन, निदून. क्रिया विशेषणात्मक निदतांना, निदतां.

कांहीं गोमंतकी शब्द—चेडो (मुलगा), भुरगें (लहान मूल), वामसेर (वहाटेला), आल्सान (अकात), फोसक (आगपेटी), सोल्दार (शिपाई), पुडवें (धोतर), घोव (नवरा), धु (मुलगी), पेल्यान (पलीकडे), मेस्त (सुतार), चडशाणो (जास्त शहाणा), केरताव (भाडण), वॅपारें (बाजा), हांगा (येथें), कवट (अंडे), मावीण (मुरळी), झावान (तीर्थ), उलावणा (सभाषण), पिसाट (वेडसर), लॅवप (चाटणें), पेवप (पाहणें) माड (दुकान), भायर पडप (मरणें), वोढवी (लग्न न झालेली कन्या), वापोर (स्टीम लॉंच), सोत (आठवड्याचा बाजार), सणें (कुत्रे), हळदुळा (पिवळा)

बारदेसकरी कोंकणी—बेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य भागातील लोक ही भाषा बोलतात हिचे विशेष म्हणजे नासिक्य उच्चार शुद्ध कोंकणीहून कमी करणें व महाप्राणयुक्त व्यजनें गाळणें उदा बोलोक = चालूक. आव = हांव ड आणि ळ ह्यांची अदलाबदलहि होऊ शकते उदा दुकोड, दुकोळ = दुष्काळ. त्याचप्रमाणें कठीण व्यजनाबद्दल मृदु व्यजनेंहि घालण्याची रीत आहे उदा - नेसाग = नेसूक, येक, योग, येक शेवटचे दोन विशेष कानडीच्या सहवासानें या बोलींत आलेले आहेत शेणवी किंवा गौड ब्राह्मणाचे जे ४ भेद आहेत त्यातील बारदेश करांची ही भाषा आहे

गोमंतकी भाषेचा नमुना –म्हापस्या शअराव एक हॉडला श्रीमत गिरेस्त आसला तका चार चेडे, चार सुनों, तीन चेड्वा असो सतती आसली तेंचे चेडें, सुनों, चेड्वा तेची सैवाचाकरी अकापरास एक जास्त चडाओढीन करतालीं कित्यापासून तर तेणें आपणाग सपतीची वांटणी ज्यास्त दिवचो म्हणून तेंका किंदें जाय किंदें नाकां, प्रकृताची विचारपूस, रैय वैतलों, पतलों, बसतला, उठतलों, न्हातलों, जेवतलों यी सगळी तेंच्या धन्याची चौकशी सगळीं मनस्या मन लावून करुग लागलीं. ता सदींच तेनचेर चडरोसो आसला जेंवा तो चड म्हातारो जालो तेंना तेणें सगळ्या सपत्तीची आपणाकड कायच दवरी नासतांना वाटणी करून सगळ्यास दिली.

नमुना २ रा—परच्या मुखार दोंगा इस्टोनींचें उलावणें—लक्षीमराय—दुर्गाराय, तुमनेर हांव पळेतां केन्नाच हाणहूं तसों म्हणून माकां दिसाना सदींच पळे जाल्यार येक्रे लेपेक शान्त थडगार दिसता माकां मोट्टें नवल

दिसता. नाजाल्यार आमगेर पळय. हांव आमच्यांची आनीं आमच्या मांव मांयची माज्या जिवाक्‍डेन पळैता शितलीं सेवाचाकरी करतां पणून तेंय हागटतात, गाळी सांगतात आनी मांव मायूक तू तर पळैताय हांव कशी तशीं करतां तीं फक्ताफकत चड्डच जातकुच हांव रडांगुदां तशां हेंकुचें, हांव किदें करूं मारूं किदेंतरी उपाय सांग.

दुर्गाबाय—रुक्षीण-बाय, तुका जर बागट दिसाना तर हांव सांगता हें करुं जाता तें. हांव सांगता तशें करशी जाल्यार तू सुखाक पावशी. किदें सांगूं ?

रुक्षीणबाय:—सांगूं म्हणून किदें विचारताय ! तू जर माज्या बऱ्याक सांगताय तर मार्का किश्याक वायट दिसतलें. सुखाल सांग. तुजें उपकार माजेर रूब जायत.

नमुना तिसरा:—कोंकणी भास ही गोंयाभायर पाविल्ल्या गोंयकारांक आपले मुळचे भुयेक सदिणी एक घट धरी दुवो आस. तो फेशाच सदळ जांवक आनी निसटूंक पावना. परत मोठ्या संदाची आनी दुसाची गजाल ही कि आमगेले सांशेले गोंयचे हिंदु हो दुवो मोडून ताची पूड करून उडोंव्या वावराक मेळ्या नेटान लागल्यात. तांका आपशी लाज आनी नाकारशी जाल्या. ते वाटेवैले परके बायलेक आवै समजून सुमाराभायर भुरगुटल्यात. ह्या तांगेल्या नष्टेपणाक लागून कोंकणी भास आपल्या हकाच्या घरांत आज बदिणीवरी दीस काड्टा. परकी मराठी घें दिसानदीस इतलीं धुमशणां घालूंक लागल्या कि घरदाराचे यजमानीक ही सिणासिणात वोडांत उडेतली म्हण्टा.—गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक १५१.

एक पद:—तुमि किल्लेंय् सोदलें विचार किल्लोय् केलो ।। तरि गुरूवगर देव तुमूकां मेळ्चो ना पेलो ।। ।। ध्रु० ।। आजले सिर् हजारांवेर साधु जायून् गेले । तरेतरेन् उपकार त्यांणि लोकांचेर् केले ।। त्या साधुत येक पुण् गुरूशिवाय जालो ना । गुरुशिवाय फेजाच माक्षाक् कोण गेलो ना ।। या संसारात पुण् गुरु नास्ल्यार काय जाता ?। येक अक्षर तरि पुण शिकनस्ल्यार कांय येना ! ।। गुरु नास्ल्यार कुरकुट हाताक् गावूचें ना । गावलेंच तरि तें पदराक् रावूचें ना । रावलेंच तरि तें देवाक् पावूचें ना । हें भाशेन जण येक मनीस गुरूचो पांग्लो । आस्तना लेसिना गुरूक् देखुन् तो भग्लो ।। तुमि० ।। १ ।।—भा इ. स. म वार्षिक इतिवृत्त शक १८३७ पृ. २५७

कारवारमधील सारस्वत ब्राह्मणांची बोली:—कारवारमधील सारस्वत हे त्रिहोत्राहून परशुरामानें आणलेल्या लोकांचे वंशज असें स्वतःस मानतात. स्कंदपुराणातील सह्याद्रिखंडाचा याला आधार देतात. हे लोक पोर्तुगीजांच्या स्वारीनंतर गोंव्यांतून बाहेर राहावयास गेले व हल्लीं कारवार, अकोला, हल्याळ, सुपा व शिरसी येथें पुष्कळ आढळतात. हे लोक फार जल्द परंतु हेल काढून बोलतात, व यांच्या बोलण्यांत कानडी व पोर्तुगीज शब्द फार कमी येतात. या बोलीची चटकन् लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कोणताहि शब्द व्यंजनान्त असा उच्चारिला न जाणें. उदा० पुतु=पूत, दानि=दान. शब्दाच्या शेवटचे ऱ्हस्व स्वर हे जुन्या प्राकृत प्रत्ययाचे अवशेष दिसतात. उदा० एकु पुतु=महाराष्ट्री प्राकृत—एको पुत्तो. एकि धुवा=महाराष्ट्री. एकी धूआ, दानि=माहाराष्ट्री—दोन्नि. अन्त्य दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतात. आसु=आहें. दि=दे नासिक्य उच्चार अधिक प्रमाणांत आहे व अन्त्य स्वराचा उच्चार नासिक्य करतात. दोन स्वरामधील व्यंजनाचें पुष्कळ वेळां द्वित्व होतें उदा० माक्का, तान्नें. आणि कठोर व्यंजनाऐवजीं मृदु व्यंजनें येतात. इतर बहुतेक बाबतींत शुद्ध कोंकणीहून ही निराळी नाहीं.

कुडाळी—मराठीच्या उपभाषांपैकीं कोंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंकणीची कुडाळी एक पोटभाषा म्हणता येईल. कोंकणपट्टीवर ज्या उपभाषा चालू आहेत त्यामध्यें उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी असे दोन मुख्य स्थूल भेद आहेत. या दोन मुख्य भाषाभेदाच्या सधावर कुडाळी यते. हिचा प्रांत उत्तर व दक्षिण कोंकण यांच्यामध्यें आहे. या बोलीचें नांव कुडाळ देशावरून पडलें आहे. हिला हल्लीं मालवणी असेंहि दुसरें नाव आहे पूर्वी कुडाळ देशाची मर्यादा फार मोठी होती, हल्ल्या सावंतवाडींत कुडाळपेटा आहे. हल्लीं ही बोली दक्षिणेस तेरखोलची खाडी आहे तेथपासून उत्तरेस देवगड, कणकवली आणि फोंडा घाटापर्यंतच्या कोंकणपट्टींत बोलली जाते. अर्थात् हिच्या पूर्व व पश्चिम सीमेवर सह्याद्रि व अरबी समुद्र आहेत., वर दिलेल्या प्रांतातील सर्व सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची कुडाळी ही भाषा आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम झालेला दिसतो हे लोक शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्यांना कुडाळी विभक्तिप्रत्यय

व क्रियापदांचीं रूपें वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलामध्यें त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी भाषेत वाङ्मय जानपद स्वरूपाचें आहे.

कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत.—१ मराठी शब्दाच्या शेवटीं इ अक्षर असल्यास कुडाळींत त्याचें य रूप होतें. उदा० समय (समई), घाय (घाई). २ मध्यें इ असेल तर तीबद्दल य किंवा वि, वी, अशीं रूपांतरें होतात. उदा० वायल (वाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण). ३ आकारान्त नामें ओकारान्त होतात. उदा० आंबो, मुळो. ४ एकारान्त नामें आकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा० कोळम्या (कोळमे), आळम्या (अळमे), नार्णा (नार्णे), पाना (पानें), जातां (जातें) इ०. ५ कांहीं कांहीं ठिकाणीं महाप्राण मिसळतात. उदा० इडे, हकडे (इकडे), फाटी (पाठी), फुडें (पुढें) इ०. कोंकणीप्रमाणेंच ह्यांतील नामें चालतात. कोंकणी हांव याबद्दल मराठीप्रमाणें 'मी' हाच शब्द या बोलींत आहे.

असणें ह्या क्रियापदाचीं रूपें पुढीलप्रमाणें·

वर्तमानकाळ		भूतकाळ	
मी आसय	आमी आसव	मी होतांय	आमी होताव
तू { आसय, आसस / ह'स, आहस	तुमी आसात	तू होताय	तुमी होत्यात
तो आसा; हा, आहा.	ते आसात.	तो होतो	ते होते.

भविष्यकाळाचीं कांहीं रूपें:-म्हणान (म्हणेन), मेळात (मिळेल), येतलो (येईल). पुष्कळ अशीं ही बोली शुद्ध कोंकणीहून वेगळी नाहीं, हें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

कुडाळी बोलीचा नमुना:—गोमा गणेश पितळी दरवाजा. कुडाळ परांताचे पयले मालक बामण परभु सरदेसाय हॅंचो पूर्वज गोमा गणेश परभु म्हणान होवून गेलो. तेची कथा अशी सांगतत :-गोम परभुक त्या परांताच्या सरकाराची गांठ घेवची होती, पण दरबारांत काय तेची दाद लागयना. अरज लीवून धाडलो तरी त्याच्या व मधल्या अमलदाराचो सयशिको झाल्याशिवाय तो वरतोच जाय नाय, आणि मधल्या अमलदाराक चिरीमिरी दिल्याशिवाय त्याच्यार समशिको होय नाय. चिरीमिरी देवक गोम परभुकडे काय नाय होतां. मगे त्याका येक युगत सुचली त्याणां 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' ह्या अक्षरांचो एक शिको करून घेतलो. आणि पितळी दरवाज्याच्या भायर दारांतच मांडी घालून बसलो; आणि ज्यो कोण अरज घेवून भितुर जाय त्याच्या अरजार आपलो शिको मारुन भितुर सोडुक लागलो. असां कांय म्हयने चाललां तेंवां म्हदल्या अमलदाराक वाटलां सरकारानच अरज पयल्यान पास करून भितुर सोडुक कोण तरी अमल्दार नेमलो हा. म्हणान त्याच्याकडे गेल्ल्याल्या अरजार 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' हो शिको नसलो तर तो मारुन आणुक अरजदाराक परत पाठवूक लागले.

नमुना दुसरा.—येकदां दत्तगिरी म्हाराज आमच्या गांवांत खूप दिवस रवले. एक दिवस असां जाल्यां. ते लिंगाच्या देवळांत बसलेले. जवळ आमचे वडील होते. तेंका तेणीं सांगलां, "तू आपलो देवळाचो दार ढोंकान् घे आणि भायर पायऱ्यांवर बसान भजन करीत राव." तशे आमचे बाबा भायर येऊन बसले. बरोच वेळ जाल्यां. म्हाराज काय दार उगडुक सांगयनत, तेंवां बाबा भायरसून साद घालूक लागले. तरीय् भितुरसून काय शब्द येयना. तेंवा तेणीं आपण म्हणानच दार उगडलां. बगतत तर म्हाराज भितुर दिसले नाय्. तें दाराशिवाय भायर् जांवक दर दुसरी वाट नाय. तेंवा तेंका सोदूक ते सरकारी रस्त्यान् न्हैहार अर्दो मैलपर्यंत गेले. इतक्यांत फुड्यून पांचपन्नास मंडळीम्हदीं म्हाराज दत्त नामाचो गजर करीत येत हतशा त्यांका दिसल्यां.

चित्पावनी :—चित्पावनी भाषा कोंकणांत रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिणतीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिंचोळ्या प्रदेशांत तहत वेंगुर्लें, सावंतवाडी, गोमांतक आणि कदाचित् ह्याच्याही पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणांची खास भाषा म्हणजे आपसांत बोलण्याची भाषा आहे. बाहेर बोलतांना ते शुद्ध मराठींतून बोलतात, परंतु तेव्हां आपल्या मूळच्या भाषेप्रमाणें नासिक उच्चार फार

करितात. ही भाषा बोलणारे लोक कमी कमी आढळूं लागले आहेत. ही चित्पावनी भाषा व कोंकणी भाषा यांचा फार निकटचा संबंध आहे, व ही शुद्ध कोंकणी व उत्तर कोंकणी किंवा संगमेश्वरी, यांना जोडणारी भाषा आहे.

उच्चारविशेष :— १ कुडाळीप्रमाणें एं च्या ऐवजीं आं येतो. उदा०—केळां, सोनां, फुलां, तां, जां, गेल्यां, इवां, बोलल्यां; जां, माझां, तां, सगळां, तुझां. २ आकारान्त शब्द ओकारान्त होतात. उदा०— घोडो, मोपळो, पोय्यो, शाहणो, ह्यो, हो, आयलो (आले), इयो ठेयलो. ३ आज्ञार्थ व प्रयोजक रूपांच्या वेळीं 'व'च्या ठिकाणीं 'य' धातूंच्या रूपांत आलेला दिसतो. उदा०—फिरयलो, करय, जेय, ठेय, चालयली. ४ नात्याचे शब्द शकारान्त असतात व त्यांना पुढें प्रत्यय लागतात. उदा०—आईश, बापूश, भाऊश, बेहणीश, नंदश, चूलतूश इ.

नामें:—नामांची सामान्यरूपें पुढीलप्रमाणें होतात : १ अकारान्त (पु. न.) देव—देवा, माणूस—माणसा, चित्र—चित्रा. अकारान्त (स्त्री.) जीभ—जिभा, वाट—वाटा, भिंत—भिंती, वेट—वेटी, पाळ—पाळी. २ आकारान्त (न.) तळां—तळे, लोणचां—लोणचे, फुरसा—फुरसे. ३ ईकारान्त (स्त्री. न.) भिमी—भिम्या, घोडी—घोड्या, खुरी—खुऱ्या, लोणी—लोण्या. ४ ऊकारान्त (न.) लिंबू—लिंबा, गोरूं—गोर्वा, वांसरूं—वासर्वा, काहूं—काह्वा. ५ ओकारान्त (पु.) घोडो—घोडे, माचो—माचे, आंबो—आंबे, हो—हे, जो—जे, तो—ते. ओकारान्त (स्त्री.) बायको-बायका.

खालीं विभक्तिप्रत्यय देऊन एक नाम चालवून दाखविलें आहे.

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र.	•	आ, ई, ई, ए, ओ, यो, यां	आंबो	आंबे
द्वि.	ला	ना	आंबेला	आंबेना
तृ.	न, णीन	य, न्	आंबेन	आंबेय-न्
च.	ला	ना	आंबेला	आंबेना
पं.	पाशी, पक्षा, हारठी	पाशी, पक्षा, हारठीं	आंबेपाशी	आंबेपाशी
ष.	चो, ची, चां	चो, ची, चां	आंबेचो	आंबेचें
स.	त	त	आंबेत	आंबेंत

सर्वनामांचीं रूपें सामान्यतः वरील प्रत्यय लागूनच होतात. मी याचीं प्र. व तृ. मे-आम्ही. द्वि. च. आमला (अ. व.) तू-च. अ. व. तुमला. तो- तृ. ए. व. तेणीन्, तेणें.

क्रियापदें:—असणें ह्याचें रूपांतर 'सणां' असें होतें. त्याचीं पुढीलप्रमाणें रूपें होतात :

'सणां' वर्तमानकाळ

प्र. पु.	सां	सों
द्वि. पु.	सस	सां
तृ. पु.	से	सत

रीतिवर्तमानकाळचीं कांहीं रूपें: मे सचां = मीं असतों. तू सचस = तूं असतोस.

पुढें 'ये' तिन्ही काळांत चालवून दाखविला आहे.

	वर्तमान		भूतकाळ	
प्र. पु.	येचां	येचों	आयलों	आयलों
द्वि. पु.	येचश	येचा	आयलोश	आयलेत
तृ. पु.	येचे	येचत	आयलो	आयले

	भविष्यकाळ		विध्यर्थ	
प्र. पु	येन	ऐऊ	येवां	येवां
द्वि. पु.	येशील	याल	येवांश	येवांत
तृ. पु.	येल	येतील	येवा	येवीं

पूर्वकालवाचक धातुसाधित उनी, वनी किंवा नी लागून होतें. उदा.-मारुनी, मारनी; जावनी, देवनी, खावनी इ.

कांहीं चित्पावनी शब्दः—अहुर (पूर), आंदुळो (झोंपाळा), चटोर (चावट), वळरूट (पुष्कळ), इतलां (इतकें), चेड (मुलगी), चोड्यो (मुलगा), एठाठीं (येथून), जोवणां (बीज), उखणस (कराग), माण्यो (स्त्री), रुळ (आंगण), डवरो (रुळगा), मिरसाग (मिरची), गाता (बाज), याळ (चुला), मोरळी (विर्गी), धडशी (विटाळशी), चरोट (चांगलें), वाढवण (केरसुणी), जरडी (म्हतारी), केट्ला (कधीं, केव्हा), नतणें (नसणें), मुरईहारची (मुरर्दकडील), पट्ठू (पोहे), हासामूख (दमलेला), सोपारा (सोपें), वाधरणां (पधरणें), किता (काय), कें (कोठें), किणुला (कशाला), ठावका (मांडे), ढाळ (जुल्लाब), पारो (कोवळा फणस), पोंड (पाणी साठविण्याचा खळगा), वळवण (घराच्या भिंतीपासून पावळीपर्यंतची जागा), घोऊस (नवरा), परवो (परका), हिंगडायणां (वेडावणें), नाका (नको), शेड (फांक), खेड (मिसळ), आदवेचो (प्रथम परिचयाचा), आघोट (उन्हाळा), अदून (मुद्दाम).

चित्पावनीचा नमुनाः—कोणतीच बोली हिंगाडी नाहीं नी आमची हिंगाडी कशी सेल. उल्टी आमचीच बोली संस्कृताजवळ से असा शास्त्रीबावाच म्हणचत. एतां इतला खरा कीं, हा बोल्यात स्थंईलेले ग्रंथ नी पुस्तका आमच्या के आढळत नाहीं, असां पुष्कळ म्हणचत. पण हेबरटी पारत चांगले शिकले सवरलेले विद्वानांची ही व्यवहारभाषा नसेवी. एतां ही बोली कें नि कैंवेरी बोलचत ता सांगचां. रत्नागिरीचे उत्तरा जयगड म्हणीं बदर से, ते जयगडाचे उत्तराहार ही नाहीं. पण जयगड पाटीं दक्षिणाहार रत्नगिरी, राजापूर, देवगड, मालवण, वेंगुर्ले, सावंतवाडी, गोवां, एठापावत सेच. पण तेचेय दक्षिणाहारीं कदाचित् चारस्त सेल.

चित्पावनीचा [illegible]रा नमुनाः—माणसान घे म्हटलें आपलेंपण सोडू नये. दुसरेचां चरोट सेल तां घेवां. पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्योच तऱ्हा घेणां अगदीं वाईट. आताशा पुरुष, बायाको, धाकटीं बघेवीं तीं अगदींच आपलीं शिळपत दिसचत. दिवसान दिवस सगळयाच गोष्टीन् भिकारपण नी दुबळेपण वाढत चाल्ला. हेचों सगळेंम विचार करनी आपलां हितसाधन करवें हवां. नि हें साधेवें शिकलेसवरलेले नीं तारणे लोकास समावाहीं झरवें हावा.

वऱ्हाडी :—देशी मराठीचें जें क्षेत्र मागें सांगितलें आहे तें पूर्वेस बुल्ढाण्याच्या पश्चिमार्धापर्यंत आहे. त्यापुढें वऱ्हाडी लागते. वऱ्हाड व मध्यप्रांताच्या दक्षिणभागात जी मराठी बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून जरा निराळी आहे व ती सामान्यपणें वऱ्हाडी या नावानें संबोधिली जाते. वऱ्हाडी भाषेचें क्षेत्र बरेंच विस्तीर्ण आहे. पश्चिमेपासून सुरवात केल्यास हिची सरहद्द बुल्ढाण्याच्या मध्यांतून पश्चिमार्ध वगळून उत्तरेस तापी नदीपर्यंत जाते. तेथून पूर्वेकडे एलिचपूर, बैतूल, छिंदवाडा, शिवणी व बालाघाट यांचा दक्षिणभाग पोटांत घेऊन दक्षिणेकडे वळते. नंतर भंडारा, चांद्याचा वायव्यभाग, वणी व वाशीम इतका प्रदेश वेढून परत बुल्ढाण्यापर्यंत येते. कोंकणी भाषेचे ज्याप्रमाणें प्रांतावरून, जातींवरून, व धंद्यांवरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आहेत तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि आहेत. घाटावरची वऱ्हाडी किंवा घाटोळी व घाटाखालची वऱ्हाडी असे दोन स्थूल भेद आहेत. नागपुरी, बालाघाटी, चांदा इ. देशनिष्ठ व झाडपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुंभारी, मदारी, गोवारी हे जातींवरून पडलेले उपभेद आहेत. येवटी हा आणखी एक पोटभेद बघेली भाषेशीं मिसळून झाला आहे. हळबी म्हणून जो पोटभेद आहे तो वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परिसरावर वापरला जातो. ह्या प्रत्येकींत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत.

वर्णप्रक्रिया—१ दीर्घस्वर विशेषतः अन्त्य दीर्घस्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात. उदा. मी अथवा मि. माहि अथवा माही. माहा, मह्य (माझा) २ पुणेरी भाषेंत जेथें 'ए' अन्त्य स्वर येतो तेथें वऱ्हाडींत 'अ' घालतात. उदा० सांगितल, त्यान, म्हणून, असल. ३ 'ए' किंवा 'य' बद्दल वऱ्हाडी भाषेंत इ स्वर येतो. उदा.- दिल, देल, घ्यइ. इळ, यळ, वेळ राहाल्या, त्यव्हा. ४ 'आय 'ए' चा उच्चार 'ये' असा करतात. कोंकणी भाषेंत असाच फरक होतो. 'ए' बद्दल 'य' किंवा 'ओ' बद्दल 'वो' येणें हा प्रकार कानडीच्या संसर्गानें मराठींत शिरला असण्याचा संभव आहे. उदा. येक, वोंगळ. ५ 'अव' आणि 'अवि' ह्या दोहोंबद्दल ओ हा स्वर उच्चारतात. जोळ (जवळ) उढोंडा (उढविडा) ६ अनुनासिकांचा उच्चार अर्धवट न करता अगदीं स्पष्ट करतात. उदा 'तू' चा तून. देवाशीं

देवासीन्. ७ 'ड' च्या उच्चारासंबंधीं वऱ्हाडींत बरीच भानगड आहे. एखाद्या स्वराच्या नंतर ड आला तर त्या 'ड'चा उच्चार 'र' होतो. 'ळ'चा उच्चार 'र' किंवा ऋच्या जवळ जवळ होतो. कधीं कधीं 'य' च्यासारखाहि होतो. बुलढाणा मलकापूरकडील भाषेंत त्याचा नियमानें य होतो. उदा.–डोळा-डोया, जवळ-जोय, जयय. माळी या शब्दाचे मारी, मायी, माई इतके भिन्न उच्चार होतात. ८ वऱ्हाडी भाषेंत न बद्दल ण घालतात, तर नागपुरींत ह्याच्या उलट ण बद्दल न घालतात. ९ ल आणि न हे वर्ण भविष्यकाळीं एकमेकांबद्दल येऊं शकतात; उदा. मी मारीन-मी मारील. तो मारन-तो मारल. १० इ, ई, ए ह्या स्वराच्या पूर्वीचा 'व' अस्पष्ट उच्चारिला जातो. कधीं कधीं त्याचा लोपहि होतो. उदा.-विस्तू, वरतु. वीस-ईस. वेळ-येळ. ११ व्हचा उच्चार भ असा कधीं कधीं करतात. उदा.-नव्हते-नभते.

नामें :—अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर तो ऱ्हस्व करण्याची लकब वऱ्हाडींत आहे म्हणून वर सांगितलें. तिचा परिणाम असा झाला आहे कीं, नपुंसकलिंगी अनेकवचनी जें 'एँ' कारान्त रूप असतें तें बऱ्याच ठिकाणीं अकारान्त होतें आणि असें अकारान्त रूप झालें म्हणजे त्याचें विशेषण साहजिकच पुल्लिंगी अनेकवचनांत राहतें. उदा०–चांगले माणस. अशा रीतीनें पुल्लिंग व नपुंसकलिंग यांमध्यें घोंटाळा केलेला आढळतो. हा फरक मराठी व गुजराथी या दोन भाषांमध्यें प्रामुख्यानें आढळतो. हिंदींत तो तसा फारसा नाहीं. तेव्हां या दोहोंमधील दुवा वऱ्हाडी भाषा साधते. विभक्तिप्रत्यय मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेंच आहेत. फक्त चतुर्थीच्या ला प्रत्ययाच्या ऐवजीं 'ले' हा प्रत्यय वापरण्यात येतो. उदा०–बापाले. अनेकवचनाच्या प्रत्ययापूर्वी ही किंवा ई हा एक आगम येत असतो. उदा०–बापाईस, बापाहीस; माणसाईले.

सर्वनामें :—सर्वनामांच्या कांहीं विभक्तींचीं रूपें चमत्कारिक होतात. पुरुषवाचक सर्वनामें–द्वितीया-मज, मजले, मले. तृतीया–तुवा, त्वा, त्या. षष्ठी, माहा, तुहा. पुणेरी भाषेंतील माझा, तुझा हीं रूपेंहि वापरिलीं जातात.

दर्शकसर्वनामें :—जो, तो याचीं रूपें पुणेरी मराठीप्रमाणेंच होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र हे, ते, जे असें होतें. काव्यामध्यें, जुन्या भाषेंत व पत्रव्यवहारांत स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप एकारान्तच आढळून येतें. उदा० 'कळावें हे विनंति!' प्रश्नार्थक सर्वनाम 'काय' ह्याचीं पंचमीचीं रूपें काव्हून, काहून, काम्हून अशीं होतात.

क्रियापदें :—पुणेरी भाषेंतील क्रियापदाचीं सामान्य रूपें शिष्टांच्या वापरात आहेतच. त्याशिवाय जीं रूपें प्रामुख्यानें वापरांत आहेत तीं हीं : मी म्हणीन, मी असल-असीन. द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष यांचीं एकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात. तू आहे, तो आहे; तू गेला, तो गेला. त्याचप्रमाणें भूतकाळांतील द्वितीयपुरुष आणि तृतीयपुरुष यांच्या अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात. उदा० तुम्ही गेले, ते गेले. वर्तमानकाळचीं प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचीं असणें किंवा हो धातूचीं रूपें : मी आहों-आहें व्हय अशीं होतात. द्वितीय व तृतीय पुरुषाचीं एकवचनाचीं रूपें आणि तृतीय पुरुषाचीं अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात; त्याच्यामध्यें लिंगभेद नसतो. उदा० तू राहतेस, तो येते, तो करत्ये, ते करतेत, ते जातेत. 'मी जातों' असें स्त्रियाहि म्हणतात. 'मी गृहधंदा विसरली.' 'तो काम केला' असे चमत्कारिक प्रयोगहि द्राविडीभाषाच्या संसर्गानें वऱ्हाडींत आढळतात. आज्ञार्थीचीं द्वितीय-पुरुषीं एकवचनाचीं रूपें यकारान्त होतात. उदा० जाय, खाय, पाह्य इ. रीतिभूतकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणें होतो. 'ओ' कारान्तरूपेंही क्वचित् आढळतात. उदा० मी निजों. अकरणरूपात इच्या ऐवजीं ये हें अक्षर येतें. उदा० तो जायेना, तो देयेना. कोंकणीप्रमाणें अन लागूनहि रूपें होतात. उदा० घाडलन, सांगितलन. 'म्या मारलें' या प्रयोगाप्रमाणें 'त्या मारलें' (तू मारिलेंस) असाहि प्रयोग होतो. भविष्यकाळचीं रूपें पाहण्यासारखीं आहेत.

मी मारल	आम्हीं मारू
तू मारसीन	तुम्ही मारसान
तो मारील	ते मारतीन

धातुसाधित नामें पुणेरी मराठीप्रमाणें आहेत. परंतु त्यांचीं रूपें निराळ्या तऱ्हेनें होतात. या, आ, आय मूळ धातूला लागून सामान्यरूप होतें, व मग इतर प्रत्यय लागतात. उदा० चारायले, राखावाले, कराले. पुणें साताऱ्याच्या कुणबाऊ भाषेंत रूपान्ताला शानि, शान शब्द जोडलेला आढळतो, तसा वऱ्हाडींतहि तो वापरण्याची वहिवाट आहे. करूनशान, धावूनशान, म्हणूनशान.

वऱ्हाडीचा नमुना:—एका साक्षीदाराची जबानी:—रामजी वल्द सोनाजी, जात माळी, उमर वर्षे पचेचाळीस, वस्ती सोमठान. प्रतिज्ञेवर फरमावितो की, आजमास पधरा दिवस झाले असतील रोज शुक्रवारी रात्री मी व माही बायको आनी दोन पोर असे घरांत निजलों असता दोन प्रहर रात्रीचे सुमारास माझा बायकोन म्हा जाग केल. आन म्हनू लागली की घरांत भांडे वाजत असून माणसाचा चाहाळ येते. तेव्हा उठा. त्यावरुन मी उठलो आनी भीतीकडे पाहिले त मला भोक दिसल. त्यावरुन त्यास वाटल की कोनी तरी घर फोडून आत शिरल आहे. घरात दिवा नव्हता. माझा आपहनासाले आगपेटी व्हती, ती लगेच काढून पेटविली. इतक्यात हाच आरोपी भीतीस पाडलेल्या भोकाजवळ जाऊ लागला. त्याच्यावर माही नजर गेल्याबरोबर म्या त्यास पकडल, आणि त्याचा हात धरुन त्यास म्हनालो की, "अरे चोरा, कोठ जात?" त्यावरुन त्याची व माही झोंबाझोंबी बरीच झाली. मी घरांतून कलमाई भला केला. त्यावरुन घराचे शेजारी लोक सितारामं व इठोबा हे आले. इतक्यांत माझा बायकोन दिवा लावला आनी घरातली सांखळी काढाडली, व शदरहू इसम आंत आले. मग मला मात्र जोर आल. व मग त्यान्ही मिळून त्याचे हात बांधले. आनी लगेच पाटलाकडं घेऊन गेलों.

घाटोळीचा किंवा घाटावरील वऱ्हाडीचा नमुना:—एक दीस एक सिंह झोपी गेल्ता. एक उंदीर त्येच्या अगाऊन पळाला. मून तो जागा झाला. त्या सिंह्यान् s त्या ल्हानशा जीवाले धरलs. आन त्यान s त्याले जाग केलs. मून माराच इतक्यात मले मारु नको आस मोठ्या मिनतवारीन s म्हटल मून त्यान s तेला सोडून देलs. जराशानs तो सिंह रानांत शिकार करायसाठीं गेला आन जाळ्यामदी आडकला. ते जाळs कोन्या शिकाऱ्यानs त्याले धरायले टाकल्तs. मग जेचा का जीव त्यान वाचयल्ता तो उंदीर आपल्याकड येतोय आसs त्यानs पाह्यलs. "त्वा मले वाचवल तस म्या बी तुले वाचवल." आस तो उंदीर बोलला. मग समदे उंदीर कामास लागले आन लय मोठं दोरखड त्याहन् कुरतुडले आन सिंह मोकळा झाला.

वऱ्हाडीचा स्वतःचा असा शब्दसंग्रह आहे. उदा० भेटणें (मिळणें), वावर (शेत), पोन्या, फोटर (फोल्कटें), टगी (अडचण), डावलें (करडा), पारीस (सहाण), घडली (घागर), पावशी (विळी), ठेपारू (पितांबर), वोपरी (खोपडी, वाफळ), दादा (नवरा), जिजी (मोठी बहीण), गोऱ्हा (गाईचें वासरू) आवू (कुत्रा), कोठा (गोठा), राइ (मोहरी), मझोतरी (फोडणीचें वरण), पोपट (पापटे), भेद्री (टमाटो), कोहळ (तांबडा भोपळा), आलू (बटाटे), ओंबारणें (पक्क होणें), डाव्या (कावळा), अढाऊ (लुच्चा), चवरा (बडबड्या), चकणें (चालू होणें), तिरपी (लहानशी खिडकी), बरपणें (मुरके मारणें), भदे (मडकें), डिंगर (लुच्चा), हातोली (लग्न).

नागपुरी:-नागपूर, वर्धा, चांदा, भंडारा, बालाघाट, रायपूर या जिल्ह्यांत जी भाषा बोलली जाते ती नागपुरी होय. वास्तविक ही व वऱ्हाडी यांत भिन्नता नाहीं. परंतु वऱ्हाडांत वरील जिल्हे नसल्यानें मध्यप्रांताची राजधानी जें नागपूर शहर त्यावरुन हीस हें नामाभिधान देण्यांत आलें आहे. व हिला वऱ्हाडीची एक उपभाषा म्हणून मानण्यात आलें आहे. फक्त यातील जो भाग उरिया किंवा हिंदी यांना जवळ आहे तेथें संधिप्रदेशावर या भाषांचा तेथील मराठीवर परिणाम झालेला दिसतो.

चंद्रपुरी:-चांद्याकडील वऱ्हाडीला चंद्रपुरी असें नांव आहे. या बोलीचे वऱ्हाडीहून आणखी विशेष आहेत ते पुढीलप्रमाणें:-

ळ च्या ऐवजीं र येतो. उदा. जवर (जवळ), डोरे (डोळे). लिंगाचा निर्बंध क्रियापदाच्या रूपावर नाहीं. उदा. 'तो म्हणते.' 'जार तोडून टाकला' पूर्वकालवाचक अव्ययाला 'स्यानि' जोडण्यात येतो. 'घेऊन स्यानि.' 'हात जोडून स्यानि.' षष्ठीचीं रूपें 'चा' प्रत्यय लागून होतात. आणखी विशेष व इतर गोष्टी पुढील उताऱ्यावरुन जास्त चांगल्या समजतील.

नागपुरीचा नमुना:—"पटवारीचा चिंधु लोधी याच्याकडे तु चाकरी होतास का?" "होतो. सात आठ महिने चाकरी केली. गेल्या चैताचे मधात चाकरी सोडली." "चाकरीवर होता तेव्हा कोठ राहत होता?" "माहि ठेवलेली बायको इस घेऊन मि चिंधुचे घरात राहत होतो. माझ्याकडे किरसानकीच काम होत. आनखिन

माळकान जे काम सांगितलं ते कराव. जेव्हा सार पिक जमा झाल य यावरात खळ केल तहि मि खळ्यात रात्रंदिवस रखवालिस राहत होतो व माहि बायको घरि राहे." "चिंधु कधीतरी खळ्यात राहिला होता?" "तो कधीकधी खळ्यात निजे. एक कडब्याच्या पेंडयाची ल्हानशी झोपडी केली होती. त्यात मि निजो." "चिंधु त्या दिवशी खळ्यावर निजला होता, तर त्याच्या आंगावर डागिने होते?" "चिंधु दिवसभर खळ्यावर होता. जेवायसाठ घरि गेला नाहि. सध्याकाळी त्याचि सासु बलाउ आलि पर गेला नाहि. भुक नाहि म्हुन सांगितले. त्याच्या अंगावर सोन्याच कड, चांदिच कड, चांदिचा करदोडा आनि सोन्याचा छल्ला इतक होत."

चंद्रपुरी भाषाः—"कोन? मोठी माय?" "व ऽऽ" "कोठी जाते माय?" "दडाकड जातो बये सदवाले भाकर घेऊन ध्यानी." "काऊन? सदवादादा घरी नाई आला कावो?" "कसा येईल बये? यावरात जोंधळ्याचा चुरना चालला हाये, पासऱ्याच्या मारे उसत नाई, नईच्यान ढोरावासराचा आदरा, कोनाच्या भरोश्यान कोठ चुरना होते. दादल्यावानी माणसाच्या उरावर राहाव लागते तेवा कोठ दाणा दिसते डोंन्याल." "खरा आहे माय तुझा म्हणन, आजकाल पोटच्या पोरावर इश्वास राहला नाई. तुले त माईत आहे. हरवा पाटलाच्या पोरान मागच्या झाडोरात राती पहतान्ऱ्यानी ढोलीतून गहू चोरून नेले. आतीर काय झाल?" "आहे बये माहित. का कराव लागते आपल्याले लोकाच, वर बये, जातो यावराकडे. मारा का याई भकभक वाहते, विस्तो लागला जरा काई."

मन्हेटीः—बालाघाट जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील लोक मराठी बोलतात. वरच्या जातीचे लोक नागपुरी बोली बोलतात व खालच्या जातीचे लोक मन्हेटी नांवाची बोली बोलतात. या मन्हेटीवर शेजारील पूर्वं हिंदीच्या उपभाषांचा परिणाम होऊन ती एक मिश्र बोली झालेली आहे. या भाषेतील उच्चार वऱ्हाडीप्रमाणेंच आहेत. उदा० येर (वेळ), जवर (जवळ); मनला (म्हणाला), इरुष. या भाषेचे स्वताचे विशेष पुढीलप्रमाणें. स्वरानतर येणाऱ्या डचा र होतो. उदा० झार (झाड). श्वासयुक्त उच्चार गाळण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. उदा० मनला, दोबनी. पुष्कळ वेळां नपुसकलिंगाऐवजीं पुल्लिंगच वापरलेलें दिसतें. उदा. 'चांगला पांघरून,' 'आपला पोट,' 'मी त्याले खाल्ता पाल्हो,' 'बापानें दया केला' असे प्रयोग होतात. भुका (भुकेलेला), चाला (गेलेला), पांव्राव, इत्यादि रूपें हिंदीच्या सहवासानें झालीं आहेत.

मन्हेटीचा नमुना.—मी त्या पोऱ्याला आपल्या सांगात जांबुर खावाले नेलो होतो. मी येका मोठ्या झाडापासी गेलो. मग त्या झाडावर चगलो. पोरगा झाडाच्या खालीं उभा होता. मी वरताऊन जांबुर टाकत होतो. पोरगा काहीं जांबुर खात होता अन काहीं ठेवत होता. मी मग झाडावरना उतरलो अन त्या पोराले घेऊन घराकड येत होतों. मोठ्या तऱ्यापासी आलो. मग मी त्याचा गरा दोही हाताना धरून त्याले खाल्ता पाल्हो, त्याच्या गऱ्यावर टोंघरा ठेऊन गरा मुरडून देला. थोड्या येरामधी पोरगा पडफडून मरून गेला.

खानदेशी—अहिराणी भाषा—डॉ. ग्रियर्सन यांनीं सपादिलेल्या भाषापाहणी (लिंग्विस्टिक सर्व्हे) ग्रथांत या भाषेला मराठीची पोटभाषा न मानतां गुजरायीची पोटभाषा म्हणून गणली आहे. अशा तऱ्हेचा सशय मोठमोठ्या पडितांनाहि पडावा इतका गुजरायीचा या भाषेवर परिणाम झालेला आहे. हिच्या या स्वरूपामुळें हिला एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या भाषेला नांव प्रांतावरूनच पडलें आहे. शिवाय दुसरें नांव 'अहिराणी', हें जे लोक ती भाषा बोलतात त्यांच्या नावावरून आलेलें आहे. ही अहीर-आभीर लोकांची भाषा आहे. या भाषेचें क्षेत्र साधारणपणें पूर्व व पश्चिम खानदेश जिल्हे, दक्षिणेकडे नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व उत्तरेकडे बऱ्हाण-पूरपर्यंत आहे. शिवाय ही भाषा बोलणारे आभीर किंवा अहीर लोक खानदेशाच्या बाहेर नाशिक, नेमाड व बुल-ढाण्यापर्यंतहि आहेत. म्हणजे या भाषेचें क्षेत्र फार विस्तृत व भाषा बोलणारे लोकहि पुष्कळ आहेत. खानदेशाचा उत्तरभाग डोंगराळ आहे व तेथें भिल्ल, ठाकूर, गोंड, कातकरी, वारली इ. रानटी लोक राहतात. शिवाय खान-देशमधील हल्लीं स्थायिक असलेले आभीर लोकहि मूळचे उत्तरेकडचे या भाषेचें क्षेत्र मोठें व त्यात निसर्गनिर्मित अड-गळेहि पुष्कळ. शिवाय निरनिराळ्या लोकांनीं येथें वसाहत केलेली असून त्यांचे निरनिराळे पथ, समजुती, चाली इत्यादि-मध्यें भिन्नता आहे. या सर्व कारणानीं या भाषेला बहुरूपत्व प्राप्त झालें आहे व ठिकठिकाणीं पोटभेदहि झालेले आहेत.

उच्चारविशेष.—'स' बद्दल 'छ'. उदा.-छोड, छावली. च वर्गातील व्यजनानतर येणाऱ्या लच्या ठिकाणीं क आणि 'ळ' ऐवजीं 'य' येतो. उदा.-जयगांव, शाय, काया, पिवया, केयी इ. कधीं ळ ऐवजीं 'ड'

येतो. उदा.-जयगाव, जळगाव, (जळगाव), 'ण' बद्दल नेहमी 'न' येतो. उदा.-पानी, पन. 'र' नंतर ड आल्यास 'र' बद्दल 'ल' येतो. उदा.-ल्हणें, पल्हे (परडें), वल्हणें (ओरडणें). 'स'च्या ऐवजीं 'ह' येतो, आणि महाप्राणोच्चार उच्चारिला जात नाहीं.

नामें:-विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं. एकवचनाच्या प्रत्ययांना पूर्वी 'स' जोडलें म्हणजे ते अनेकवचनाचे होतात. प्रत्यय पुढें दिल्याप्रमाणें:- द्वितीया-ले. तृतीया न्हीं, नी, वरतीन, वरू, नारन, वरी चतुर्थी-ले, से पंचमी--तिन, थिन, पान. षष्ठी--न्द, न्हा, न, नी. सप्तमी-- म, मा, मझार. उदाहरणार्थ कांहीं रूपें:-घरले, घरतीन, घरमझार, खानदेसमा.

सर्वनामें.-'मी' आणि तू या सर्वनामांचीं रूपें खालींलप्रमाणें.

प्रथमा	मी	आम्हू, आमु
द्वितीया, चतुर्थी.	मले, माले, म्हये,	आम्हले, आमस्ये
तृतीया	मिन, मावरी, आम्ही	आम्हनावरी. आमुन
पंचमी	मनपान, मानार्थीन; मनाथीन	आम्हनपान-थीन.
षष्ठी	मन्द ना नी; माह्य	आम्हना नी, आमन
सप्तमी	मनमा, मनामा	आम्हनामा,
प्रथमा	तू	तुम्हू
द्वितीया, चतुर्थी.	तुले	तुम्हले
तृतीया	तू, तुवरी, तुनी.	तुम्हू, तुम्हनी, तुम्ही.
पंचमी	तुनपान, तुनुथीन	तुमपान, तुमुनाथीन
षष्ठी	तुन्द, तुना, तुनी	तुमनी ना
सप्तमी	तुमा	तुमनामा

इतर सर्व नामांना वर दिलेले प्रत्यय लागतात. क्रियापदें:-क्रियापदांचीं रूपें कर्त्यांच्या लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. वर्तमानकाळांत तिन्ही पुरुषांचीं रूपें एकच आहेत. उदा.-मी, तू, तो करस, आम्हू, तुम्हू, ते करतस.

भूतकाळ क्रियापदाच्या नुसत्या मूळरूपावरूनच सिद्ध होतो. कोणत्याहि पुरुषाचा व वचनाचा अर्थ त्यावरून होतो उदा मी, तु, आम्हू, तुम्हू, त्यांस्नी त्यानी, मी, तू, इ० केलें

कांहीं धातूंचीं फक्त निराळी रूपें होतात. उदा मी बोल्नु, तू बोल्ना, त्या बोल्नात.

भविष्यकाळचीं के (करणें) या धातूचीं रूपें.

मी	करसु	आम्हू	करसूत
तू	करशी	तुम्हू	करशात शाल
तो ती ते	करी	त्या	करतीन तील.

कांहीं अहिराणी शब्द --कथाकन (कोणीकडून), अथाकन (इकडून), उनात (आलात), पद्य (कपाशी), गावडी (गाय), अडोर (मुलगा), निरलाईन (हळूहळू), गुमणे (हरवणें), गवांधा (सोनती, भिडू), टिमकारणें (चोपणें), बा (बाप), अठे (येथें), चितांग (कुणबी बायकांच्या गळ्यातील अलंकार), वहे (वर), जदक्सा (थोडा), हाड्या (कावळा), ल्हवल्ह (लवकर), खावखाय (खोडकी), थाट (परात), गोठ (गोष्ट), ढोरकी (गुराखी), चिडी (चिमणी), वाहारी (सून), वगार (पारडू), बडांग (कुरण), टोच्याबापू (देवी डॉक्टर)

अहिराणी भाषेचा नमुना —एका पत्रांतील उतारा तुम्हीन धेयं पत्र धाडलत, त्ये मल्ये काल्दी मगयवारी भेटल. मांगो टुला आठी काल्दी उनता त्याल्ये मिन सारं ल की वावरात पळ्ह्यामधुन सन तूरनी शेंगध्येरी दे औंदा रपाशील्ये भाव नाहीं आन गेल्या वरसी मेघराजाकन कपाशीच येक बोंडनी भेटल नाहीं. माझी अवस्था मल्ये माल्हूम की देवाल्ये माल्हूम कसातरी दिवस काढी राहिनो आहे वारे रववारच्या बाजारल्ये दोन गोन्हे धेइसन टाकतो. नवरीचा चितांग अन याकरथाळ्या गहान टाकीसन रुपये कहाडीन.

चिस्तरवारी टोंग्या बापू आमच्या गावामध्ये उनता. गणू वान्याच्या दरुन्यावर मंचवावर जगत रहता, तटी त्यामध्ये राती ह्न्नू सुंघता. गणू वान्याचा अंघोर अन् माही बदारी गावमध्ये जावेत शे.धन्याच्या पोरमध्ये कुकु लावहये. धन्यान हाय पेडींचे जेवन दिहत. गुयाचा शिरावी घरहता. जहगार्यो नवाच पानी हई येत, तटी होडी झाल्यावर जाने शे. वकील बुवामध्ये भेटोवन कागद करी टाकू. इ०

हळवी:–हळब लोक मध्यप्रांतातील बस्तर आणि कांकेर ह्या संस्थानांत व चांदा, रायपूर आणि भंडारा ह्या बाजूच्या भागांत पसरले आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि काहीं ठिकाणीं हळबी लोकांच्या तुरळक वसाहती आहेत. वऱ्हाडांत एलिचपूर जिल्ह्यांत पुष्कळ हळब आहेत व ते कोष्ट्याचा धंदा करतात. हळब हे गोंडापैकीं आहेत असें समजण्यांत येतें. मद्रास इलाख्यांतील व रायपूर मधील हळब लोक गोंडापैकींच आपणास समजतात तर भंडारा येथील हळब आपला व गोंडांचा काहीं संबंध नाहीं असें तितक्याच जोरानें सांगतात. ओढ्या प्रांताच्या राजांच्या तैनातींत हे लोक शेवाचाकरी करून राहत. मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीनें हळब लोकांबद्दल पुष्कळ मतवैचित्र्य दिसून आलें तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें ते मूळचे अनार्य एतद्देशीय असून त्यांनी आर्य भाषा स्वीकारिल्या आणि भाषेबरोबर आर्यधर्महि स्वीकारला. हळबी लोकांच्या भाषेंत मराठी, उरिया आणि छत्तिसगढी या तीन भाषांचें मिश्रण आढळून येतें. बस्तर येथील हळबीच्या पुढील पोटभाषा आहेत. महारी किंवा मेहरी, अरकुरी, बस्तरी, चंदारी, गदिकोली, मिरागानी, मुरिआ व मुंडी ह्या निरनिराळ्या पोटभाषा निरनिराळ्या जातींच्या व धंद्यांच्या नांवावरून मानल्या आहेत. वस्तुतः हळबीहून त्या भिन्न नाहींत. कर्नल ग्लासफर्ड हळवी भाषेसंबंधीं पुढीलप्रमाणें लिहितो. ' हळबी बहुतांशीं छत्तिसगढी सारखी आहे. तींत मराठीचें पुष्कळच मिश्रण झालें आहे, किंबहुना बहुतेक प्रत्यय मराठी आहेत. बहुधा असें होतें कीं शुद्ध हिंदी शब्द घेऊन त्याला प्रत्यय इ० मराठी लाविले जातात. उदा० ' मी देखलें नाहीं. ' हें जगदलपूरजवळील मुरिया लोकांच्या तोंडांतील वाक्य. या ठिकाणीं मी नाहीं हे मराठी शब्द, ' देख ' हा हिंदी शब्द व त्याला ' लें' हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय लागलेला आहे. एकंदरींत ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे; व त्यांत व्याकरण आणि वाक्यप्रचार यांचा तर पूर्ण गोंधळ झालेला आहे. "

या भाषेंत शब्दांचा भरणा हिंदी असला तरी त्यांना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेंतील आहेत त्या अर्थी हळबी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजतां मराठीची उपभाषा समजणें जास्त सयुक्तिक आहे.

विशेष:–स्वरांच्या उच्चारांच्या बाबतींतहि हिंदी आणि मराठी भाषांतील उच्चारांची सरमिसळ हळबी भाषेंत झाली आहे. मराठीपेक्षां छत्तिसगढीकडे ओढा फार आहे. 'अ आणि ओ' व 'ऐ आणि उई ' हे एकमेकांबद्दल येतात. उदा० बलो, बोलो; मैं, मुइ (मी); बैला, बुइला. त्याप्रमाणें ऐ आणि ए व औ आणि ओ एकमेकांबद्दल कधींकधीं येतात. उदा० मै, मैं, गेलो गेलो; कौनीं, कोनी. तालव्यव्यंजनांचा उच्चार हिंदी तालव्याप्रमाणें होतो. डचा कधींकधीं छत्तिसगढीप्रमाणें ' र ' असाहि होतो. उदा० कपरा (कपडा) ' ण'चा ' न ' असा उच्चार करतात. ल चा र कधींकधीं झालेला दिसतो. उदा० परा (पळा), बेरा (बेळा); व बद्दल हिंदी व उरिया भाषांप्रमाणें ब येतो. बेर (वेळ), बीस (वीस).

नामें:––' बिता ' (व्यक्ति) ह्या शब्दाचा उपयोग नामाशीं जोडून करतात व असा केला असतां मूळ शब्दाच्या अर्थांत बदल होत नाहीं. ' बाबबिता '; बेटाबिताके (मुलाला). लिंग दोनच आहेत. पुल्लिंग व स्त्रीलिंग. मराठींतील नपुंसक लिंगाऐवजीं येथें पुल्लिंगच वापरण्यांत येतें. वचनें दोन आहेत. पैकीं अनेकवचन ' मन ' हा शब्द एकवचनाच्या रूपापुढें ठेवून तयार होतें. उदा० बाबामन; हूनमन (ते). कधीं कधीं अशा रीतीनें अनेकवचन न साधतां एकवचनावरूनच अनेकवचनाचा बोध पुष्कळ अशा अर्थाचा शब्द जोडून उत्पन्न करतात. उदा०-नौकर सबोके (सर्व नोकरांना), खुबे घोडा. नामाचें सामान्यरूप न होतां छत्तिसगढीप्रमाणें नुसता विभक्तिप्रत्यय लागतो. मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें:- चतुर्थी-के. पंचमी ले, लगे, ल्ले. षष्ठी चो, के. सप्तमी-में, ने तृतीयेचा प्रत्यय नाहीं. दोरीनें याचें भाषांतर ' दोरीसगे,' काठीनें याचें भाषांतर ' बडगीमें,' असें करतात. विशेषणांच्या रूपांत लिंग आणि वचन यामुळें फरक पडत नाहीं.

सर्वनामें:–ह्या भाषेंतील सर्वनामांचीं रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

प्रथमपुरुष	मुइ, मुइ, मइ, मइ, मैं.	आमी, हममन
द्वितीया	मोंके, मके	
षष्ठी	मोचो, माचो	अमचो, आमर
द्वितीयपुरुष	तुइ, तुइ, तू	तुमी, तुम
द्वितीया.	तुके	
षष्ठी	तुचो, तोर	तुमचो, तुमर

इतर सर्वनामें--तों, ये (हा), जो, जे, जउन, कोन (काचो षष्ठी), हुन, हुनी (तो).

क्रियापदें.—क्रियापदांचीं रूपें लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. 'ना' हें अव्यय पादपूरणार्थ लावतात. उदा० तूचो नाव काय आये ना ! मुइ हिंडले ना.

असणें क्रियापदाचीं रूपें—वर्तमानकाळ

आसे	आसू
आसीस	असास
आसे	आसत.

इतर धातूंना हीं रूपें लागून त्यांचीं वर्तमानकाळचीं रूपें होतात. भूतकाळांत ल हें विकरण लागतें. प्रत्यय मराठी, उरिया व छत्तिसगडी भाषांतील आहेत.

राहणें- भूतकाळ

रले, रली	रले, रला, रलो
रला, रले, रली	रलास, रले
रलो, रले, रली, रला	रले, रला, रली, रलो.

ल ऐवजीं स लावून भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. उदा० मई करसेसे (मी केलें आहे). मोके मारसा भासत (मला मारलें).

भविष्यकाळीं 'दे' किंवा कधीं कधीं 'ते' प्रत्यय लागतो. उदा० मई मारेंदे, माल्न्दे, बोलेन्दे, देदे. या दे ऐवजीं क्वचित् से आढळतो. मई करूसे (मी करीन).

आज्ञार्थ नुसत्या क्रियापदाच्या रूपानेंच सिद्ध होतो. कधीं कधीं 'आस' लागून व मराठी आणि हिंदी प्रमाणें आकारान्त व ओकारान्त आज्ञार्थाचीं रूपें होतात. उदा० बस, आनास, दियास, राला, देलो इ०

ह्या वरील विवेचनावरून हें कळून येईल कीं, हळबी भाषेमध्यें कांहीं नाहीं तरी तीनचार भाषांचें मिश्रण आहे आमर तुमर ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. षष्ठीचा 'च' प्रत्यय आणि भूतकाळचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठीचा अवशेष दिसतो. शब्दांचे उच्चार, नामांच्या विभक्ति, संख्याविशेषणें, सर्वनामें व शब्दसंग्रह ह्यांमध्यें छत्तिसगडी भाषेचा ठसा चांगला दिसतो उरिया भाषेचाहि संपर्क भूतकाळच्या रूपांत दिसतोच. ह्याशिवाय हळब लोकांची मूळची द्राविडी भाषा असल्यानें हल्लीं यांच्या बोलींत त्याहि भाषेचे अवशेष दिसून येतातच. ह्यावरून ह्या भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणावी कीं नाहीं ह्याविषयीं विद्वानांना शंका आहे.

कांकेर येथील हळबीचा नमुना -- एक हुन बाघ कोनी बनमें पडे सोउ रली. एकदम खुसइन हुनके पास अपलो बिल्ले निकरलो. हुनके आरोसे बाघ उठलो आउर हुनके डावला एकदुन मुसापर एकदम पडला रीसमें इलो. बाघनें हुन मुसाको मारेबर तैयार हो रहिलो, मुसा अर्जी करलो तुमचो आपन बाट देखो मोचो बोर देख मोचो मारलेसे तुचो का बडाई मीलते. इतनो सुन बाघने मुसाको छोंडेन थाती मुसाने अर्जी करलो. बो कहलो, कोनी दिनमे आपलो यचे दायाका बदला दींहो. हुनकेसुन बाघ हसलो आउर बनबाट गेलो. थोडे दिन पाछे हुन बनके पासके रहिलो बीतामन फांदा लगावलो. बाघको फसावलो. क्योंकि हुन हुनके दोरके कन्तु कन्तु मारते रेलो. बाघने फांदोसे निकलन रहलो, फेर निकल नहीं सकलो. आखिर हुन दुखके मारे नरिआवलो. हुनी मुसाने जिनक बाघ छोडाउन दले रहला हुन नरिआलो सुनलो. हुन आपलो उपकार करियाके बोली जानलो आउर सोजत उथा उमरलो हुता बाघ फसा पडा रहलो. हुन आपलो तेजचो दांतोसे फांदाको कतरलो आउर बाघको छडावलो.

गण अथवा जातिभाषा:—ज्याप्रमाणें भौगोलिक दृष्ट्या पृथक् अशा निरनिराळ्या भागांत एकाच भाषेचे निरनिराळे प्रकार दृष्टीस पडतात त्याचप्रमाणें निरनिराळे व्यवसाय अथवा धंदे करणाऱ्या लोकांमध्यें त्या बोली रूढ असतात त्यांतहि आपणास थोडाफार फरक असलेला बारकाईनें निरीक्षण केल्यास आढळून येतो. विशेषतः भरतखंडामध्यें अनेक धंदे आनुवंशिक पद्धतीनें कांहीं विशिष्ट वंशांमध्यें चालू असण्याची प्रथा फार प्राचीन कालापासून पडली असून या वहिवाटीमुळें कांहीं धंद्यांवरून स्वतंत्र जातीहि अस्तित्वांत आल्या आहेत. अशा जाती अथवा गण जरी सामान्यतः मराठीच भाषा बोलत असले तरी त्यांच्या राहणी व सवयी यांवरून कांहीं शब्दांचे उच्चार करण्याची विशिष्ट लकब त्यांच्यामध्यें उद्‌भूत होते. तसेंच त्यांच्या व्यवसायासंबंधीं अनेक शब्द त्यांच्यामध्यें तयार होतात. त्यांपैकीं कांहीं शब्द इतके वैशिष्ट्यपूर्ण असतात कीं ते त्यांच्या व्यवसायाशीं संबद्ध असणाऱ्या लोकांसच परिचित असतात. अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द निरनिराळ्या जातींत रूढ असून अत्यंत अन्वर्थकहि असतात, परंतु त्यांचा वाङ्मयामध्यें क्वचितच समावेश होतो. कारण वाङ्मयीन भाषा ही शिष्ट व सुशिक्षित लोकांचीच भाषा सामान्यतः असून शिष्ट शिक्षणामुळें एक प्रकारचें ठरीव व एकसूत्री वळण येतें व लेखकवर्गहि सामान्यतः नागर राहणीशीं विशेष परिचित असल्यामुळें व सामान्य जनतेशीं त्या मानानें कमी परिचित असल्यामुळें त्यांच्या लेखनांत या अनागर गणभाषेचा क्वचितच संबंध येतो व त्यामुळें या बोलींतील शब्द किंवा विशेष लकबी फक्त या जातींपुरत्या रूढ होऊन त्यांना सार्वत्रिक स्वरूप न येता विशिष्ट समाजनिबद्धता येते. अशा तऱ्हेच्या कांहीं भाषांची माहिती पुढें दिली आहे.

कोळी:—कोळी लोकांची वस्ती गुजराथ, कोंकण व देश यांतील बहुतेक खेड्यांतून आढळते. अतिप्राचीन राष्ट्रजाती म्हणून ज्या मानल्या जातात त्यांपैकीं मुंडा नांवाच्या राष्ट्रजातीशीं यांचा संबंध जोडला जातो. कोळ्यांत तीन भेद आहेत—(१) डोंगरावरील कोळी किंवा महादेव कोळी; (२) किनाऱ्यावरील कोळी, किंवा मच्छिमारी कोळी अगर सोन कोळी; व (३) या दोहोंहून कमी दर्जाचे कोळी.

कोळ्यांच्या भाषेंतील विशेष लकबा:—नाकांतील उच्चार तर सर्व कोंकणांत सर्वसाधारण आहेच: परंतु ह्या लोकांमध्यें हा उच्चार कधीं नासिक्य तर कधीं निरनुनासिक्य होतो. तों व तो, तें व ते असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात. ओ आणि औ त्याबद्दल ऱ्हस्व स्वर उच्चारण्यांत येतो किंवा त्यांच्याबद्दल ऊ आणि ऊं येतात. होतोंबद्दल हुतूं असें रूप येतें. व्यंजनोच्चारांमध्यें अशीच अदलाबदल होते. ल बद्दल न, र बद्दल न असे विपर्यय होतात. रागाबद्दल नाग म्हणतात व नाथ (लाथ), नागला (लागला), नोटी (रोटी) असे शब्द आढळतात. श, ष, स ह्या तिन्ही उच्चारांबद्दल एक ‘ स ’ चाच उच्चार करतात. उदा. देस (देश), जांवसी (जाऊनशी), जाईंन बद्दल जान येतें. त्याचप्रमाणें पुढील रूपें लक्ष देण्यासारखीं आहेत. मी, मे, में. (मी ची तृतीया), तू (तूं किंवा तृतीयेचें तूं शब्दाचें रूप), हांता–ते = आहेत.

महादेव कोळी जी भाषा बोलतात ती पुष्कळ अंशांनीं ठाण्यांतील पूर्वेकडील इतर भाषांप्रमाणें देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीच्या सारखी आहे. किनाऱ्यावरील कोळी भाषा देशीला पुष्कळ दूरची आहे. ड व ळ चा देशावरील लोकांप्रमाणेंच महादेव कोळी उच्चार करतात. उदा. पडला, दुष्काळ. वर्तमान काळाचीं रूपें देशीप्रमाणेंच आहेत. उदा. मी मरतो. विशेष रूपें पुढील आहेत:—माह्या (माझा), तुह्या (तुझा), त्यासा–त्याशा (त्याचा), दोघालो (दोघांना). बाकी इतर बाबतींत कोळी भाषेचे विशेष हिंदींत आहेतच. सामान्य कोळी भाषेचा एक नमुना पुढील गोष्टींत पाहावयास मिळतो.

‘एक बुढ्‌ढा आपल्या मरनाच्या वेळीं आपल्या समद्या सोकऱ्यास जवळ बाहून त्यास बोलला, “पोरांनो मांजे जवल तुमाला देयाला मांज्या सेतासिवाय दिसरे काय नाय. आनी त्या सेताचे मिनी तुमाना सगल्याना सारके वारस केले हातीन. मांजे जवली जी काय सपाती हाय ती सगली मिनी त्या सेतात पुरलेली हाय. ती खनशी ते तुमाला गवेल.” असा बोललो आनी त्यानी आपला परान सोरला. मग ते सोकरे पावडी कुदली घेऊन त्या सेतातला धावत गेले, आन दरवे करता सेत खनायला लागले. त्यासनी ते सगला सेत खनला. त्यातला त्याना दर्वे वर्यांचे गवला नाय. तवा त्याना वाईट वाटला आन ते घरा गेले. मग त्यानी त्या सेतातला भात पेरला. तवां ती जमीन चकोट खनल्यामुळे त्या वरसी त्या सेतातला दर्सापक्षी भात मोप एला. तवां ते सोकरे बोलले ‘ आपल्या बापानी सेतातला

दरवे पुरून ठेवला हाय ते आपून त्याची पकोट मेनत करावी म्हनूनशानी चांगला आसवा व त्या परमान आपल्यास त्याच फळ गावला.'

किरिस्तांव.—ठाणें जिल्ह्यातील जे कॅथॉलिक ख्रिश्चन आहेत त्यांची भाषा किरिस्ताव ह्या निराळ्या नांवानें ओळखिली जाते. हे मूळचे कोळी परंतु पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनीं यांना बाटविलें, म्हणून त्यांच्या भाषेंत थोडासा पोर्तुगीज शब्दांचा भरणा झालेला दिसतो. उदा० पाय (बाप), माय (आई), मिस्स (मास-प्रार्थना), इगार (उपदेशक). यांच्या बोलण्यांत 'ण' अधिक येतो. कांहीं चमत्कारिक रूपें —बोटला (बोलला), ऐकटला (ऐकलें) इतर बाबतींत ही कोळी भाषेहून निराळी नाहीं.

कुणबी (-कुणबाऊ):—कुणबी लोक हे सामान्यत. शेतकरी आहेत. ते जेथें असतात तेथील भाषा बोलतात. मुंबई, ठाणें, जंजिरा इ. ठिकाणचे कुणबी तेथील भाषा म्हणजे उत्तर कोंकणीच बोलतात. त्यांच्या धंद्याचा वगैरे त्यांच्या बोलीवर परिणाम होऊन तिच्यांत थोडी निराळी लकब उत्पन्न झालेली दिसून येते. पुणें जिल्ह्यांतील कुणबी किंवा मराठे जी भाषा बोलतात ती ह्या उत्तर कोंकणांतील कुणबाऊप्रमाणेंच आहे. फक्त तिच्यावर देशी भाषेचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो. उदा ड य ळ चा उच्चार ते करतात व वर्तमानकाळाचीं रूपें देशी किंवा पुणेरीप्रमाणें असतात. खालील गोष्टीवरून ही कुणबाऊ भाषा म्हणजे एक स्वतंत्र बोली नसून थोड्या स्थानिक बदलांनीं युक्त अशी उत्तरकोंकणीच आहे हें दिसून येईल.

'एक रांडमुंड्या पोर होता, त्याला एक बय होती. ती राज्याकर दलाकांडा कराया जात आस ततना ती कोंडामुंडा घेऊन ये. तवा त्या रांडमुंड्याच्या पोराच्या दोन गाया होत्या तवां एक तलं होता त्या तल्यावर तो गाया चरवीत आस. तवा त्याची बय त्या तल्यावर भाकरतुकडा त्या पोरासाठना घेऊन य तवा त्या पोराच्या राखनांत राजान आपली गाय देली. तवा तो पोर तल्याच्या पारीवर आपली भाकरी बसून खाताय तवां एक नागीन आनि एक आरदल्या या दोगाचा मेल लागला. तवां त्या पोरान त्या आरदल्यावर काठी टाकलान तवा काठी टाकल्या बरोबर नागीन पाताळांत गेली. ती पाताळात गेल्याबरोबर तिचा बाप पाताळांत व्हता. तवां ती त्यास आसी सांगताय रांडमुंड्याच्या पोरान माझेवर काठी टाकलान. तवा नाग दुसऱ्या सापास म्हत, तुमी रांडमुंड्याच्या पोरास डसायला जा तवा येतना च्यार साप निगाल आनि जित पोर व्हता तिथ आल, आनि त्याच्या वाटल झाल. तवां त्या पोरान च्यार पानाच च्यार दुरून ठावलान आन एक गाय च्यार दुरनामदी पाजलान आन ते च्यार दुरून च्यार सापाच्या तोंडांत घतलान तवा साप त्याला सांगतात. तुला नागानी बोलवना केलाय. तू गेल्याबरोबर नाग तुला इटकील कीं, नागनींनी कसी काय गेबरना केली, ता सांग. तो तुला धनदौलत देल तवा तू म्हन, मना तुमची धनदौलत नको. तुमच्या हातीं आगठी हाय ती मना द्या मग त्या नागान त्या लेकीचा सात पाट काढून मुड्या गाडबावर रखवलान, आनि तिचो धोंड गावातना काढलान आनि तिला हाकलून लावलान.'

वऱ्हाडी कुणबाऊ—चांदा जिल्ह्यातील कुणबी जी भाषा बोलतात ती एक स्वतंत्र बोली कुणबाऊ या नांवानें ओळखिली जाते. ही बोली भात पिकविणारे व तळीं विहिरी बांधणारे शेतकरी यांच्या कोहळी भाषेहून निराळी नाहीं. हिचा विशेष म्हणजे नपुंसकलिंगाबद्दल पुल्लिंग वापरणें हा होय उदा. 'दोघ लेकर होते.' 'लेकरू गेला'

परभी —परभी म्हणजे परभू किंवा प्रभू लोकांची भाषा, परंतु हिला आणखीहि नावें आहेत, वाडवळी, दमणी व मुंबापुरी मुंबईतील सर्व मराठी बोलणारे लोक व ठाणें जिल्ह्याच्या दमणपर्यंतच्या भागातील सर्व लोक ही बोलतात. हे परभू लोक गुजराथ व उत्तरहिंदुस्थानांतून आलेले आहेत असें समजण्यात येतें सतराव्या व अठराव्या शतकांत मुसल्मान व मराठी राजाकडे हे लेखक म्हणून राहिले होते ऐतिहासिक बखरी पद्धतीनें गद्यांत लिहून ठेविल्यानें मराठी भाषेची मोठीच सेवा यांनीं केली आहे. ण, ळ, ष ह यांचा देशीप्रमाणें उपयोग केला जातो. उदा.--घोडे दिसान, पार दुकाळ पडला. वर्तमान भविष्यकाळाचीं रूपें मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें होतात 'मी मारतों, मारताय,' 'मी सांगेन.' या बोलींत गुजराथी शब्द आढळतात, विशेषत उत्तरेकडे ज्या ठिकाणीं गुजराथीचा निकट सहवास आहे तेथें तर जास्त आढळतात.

आगरी —आगरी लोक हे शेतकरी आहेत. कोळी लोकांपैकींच हे आहेत असें मानण्यात येतें पुष्कळसे आगरी लोक मीठ व खाऱ्या जमिनींतील भात पिकवितात. कुलाबा जिल्ह्यांत यांची वस्ती आहे. मागील काळीं

मध्यवर्ती मराठीपासून ही फार भिन्न होती. परंतु सध्या ती उत्तरकोंकणीहून भिन्न आहे. शिवाय ळ चा उपयोग व काहीं शुद्ध देशी रूपें यांत आढळतात. त्यामुळें ही मध्यवर्ती मराठीला पुष्कळच जवळची आहे.

धनगरी:–धनगर लोकांची ही बोली ठाणें जिल्हा, जव्हार संस्थान, जंजिरा व बेळगाव जिल्हा यांत आढळते. ठाणें जिल्ह्यांत मुरबाड तालुक्यांत धनगरांची वस्ती विशेष आहे. जंजिर्‍यांत जे आहेत ते देशावरून व कर्नाटकांतून आलेले आहेत आणि म्हसळ्याला त्यांची पुष्कळ वस्ती आहे. बेळगांव जिल्ह्यांत सावंतवाडी संस्थानच्या बाजूला ही भाषा बोलणारे लोक आहेत. ठाण्याच्या धनगरी बोलींत ड आणि ळ चा उपयोग केला जातो. उदा. घोडा, सगळा. वर्तमानकाळचीं रूपें देशीप्रमाणें होतात. स्वरापूर्वी य घालण्याची विशेष पद्धत आहे. 'ग्योटा' (घोटा) 'त्यो' (तो). जंजिर्‍याची धनगरी बोली उत्तरकोंकणीहून फारशी निराळी नाहीं. भूतकालच्या तृतीय पुरुषाच्या एकवचनाचें रूप 'आन' लागून होतें. उदा. 'बान सांगितलान.' वर्तमानकाळचीं रूपें व डचा उच्चार देशीप्रमाणें केला जातो. 'मी खातों,' तू न्हातास, 'तो म्हणतो' इ०. बेळगावातील बोलींत ड, ळ आणि ण चा उपयोग देशीप्रमाणें केला जातो. उदा. घोडा, डोळ, आणि, इ० ह्या बोलीचा विशेष म्हणजे अन्त्य स्वरोच्चार गाळणें हा होय. उदा. सोन् (सोनें), घोड (घोडा), वासर (वासरू), तुज नाव (तुझें नांव) इ०. काहीं विशेष शब्दोच्चार.–याक, योक (एक), योन (दोन), ईस (वीस), हा (आहे) हास (तू आहेस), हा (तो आहे.), हाव (आहों) इ०. बेळगाव जिल्ह्याचा वायव्य भाग जरी सह्याद्रीच्या पूर्वेला आहे तरी भाषेच्या दृष्टीनें कोंकणातच मोडतो. पुढील उतार्‍यावरून ही बोली जवळजवळ उत्तरकोंकणीप्रमाणेंच आहे हें दिसून येईल. (पुष्कळशी देशीप्रमाणेंहि दिसते.)

(बेळगावी धनगरी). सकाळपासून संध्याकाळपर्यंतच काम—'सकाळचा उठल्याबरोबर वासर सोडली. वासर सोडून मशीची वार राहिल्या त्याबद्दल दोन गडी पाठवून वशीद आनल. ते वशीद दोनतीन वशीद मिळवून मशीस घातल तिथून पुढ साफ ठवटल. तिथून पुढ भाकरी खाऊन सात आठ आळाची लोक वलिवली. आळाची लोक यलगून कामास लाऊन नाकरी खाऊन गाराक्ड गेलो. पुना गोराकड जाऊन मस पाहिली. मस पाहिली तर निकाल ठकली. तिथून पुना ही मरते समजून काहीतरी वशीद बगाव म्हणून दुर्गास गेलो. पुना मदकोपास गेलो, मागुरड्यास गेलो, अवशीद घेऊन तीन तास रातीस गरास गेलो. तिथून पुढें जेहत्न ते बसाद मशीस पाजिवल तुकडा खाऊन जरा पडलो दोन तास रात्र असताना गोर सोडली. तिथून गरास आनून वासर सोडली. वासर सोडून हातावर बेघी नेघी भाकरी घेऊन त्वकर तीर्थकुंडेस आलो. तिथून नचेरीस आलो.'

वर्‍हाडातील धनगरी ही वर्‍हाडीहून फक्त खालील थोड्या बाबतींत भिन्न आहे. मध्यवर्ती मराठींत जेथें शब्दाच्या शेवटीं ए असतो त्याबद्दल वर्‍हाडींत अ येतो. व ह्या अचा उच्चार धनगरींत गाळतात. उदा. त्यान् सगळ् धन. आदर दाखविण्याच्या वळचीं आज्ञार्थीचीं रूपें, येजो, पाहेजो. इ० होतात. त्याप्रमाणें बसलेत (बसला होता), खातें (खातात), जातेन (जातात) इ., रूपें विशेष तऱ्हेचीं आहेत.

लोककथा––'एक धनगर होता तो बकरे चारायले गेला. त्यान आपल्या सुनेले सांगितल, माही भाकर घेऊन येजो. बारा वाजाची येळ झाली. तिले त्या भाकरीची याद राहली नाहीं. एका आवरामधी एक कुनबी आऊत वाहात होता. तो धनगर त्याच्यापाशीं गेला. त्या कुनब्याला म्हनते कीं माह बकरे आम्याखाले दसलेत. माहे बकरे पाहेजो; मी जेऊन येतो. तो जेवाआटीं गेला जेऊन पुन' आला बकरे बसलेच होत्या. पुन्हा त्यान आपल्या बकऱ्या घेऊन गला चारायले.

भंडारी (हेटकरी).—भंडारी लोकांची भाषा ही उत्तर कोंकणीहून विशेष निराळी नाहीं. फक्त डचा उपयोग देशीप्रमाणें केला जातो, कधींकधीं डचा र होतो. उदा० 'तुझा शब्द मी कधींचो मोरला नाय.'

ठाकरी –ठाकूर लोक गुजराथ देश व कोंकण यांत विशेष आढळतात. ते रजपूत आणि कोळी लोकांचे वंशज आहेत असें समजण्यांत येतें. ठाणें, कुलाबा व नाशिक जिल्ह्यांतील ठाकुरांची ही बोली देश व कोंकण यांच्या सांधीवर आढळते व ती ह्या दोहोंमधील भाषेचा दुवाच आहे. कुलाबा जिल्ह्यांतील ठाकूर जी भाषा बोलतात तिच्या-वर देशी मराठीचा पुष्कळ परिणाम झालेला दिसतो. 'ळ' व 'ण'चा 'ल' व 'न' पासून भिन्न उच्चार मानला जातो. व ड ही तसाच राहतो. एकंदरींत ही भाषा म्हणजे उत्तर व मध्य कोंकणीची सरमिसळ होऊन झालेली

आहे. नाशिकची ठाकरी हिचा देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीशीं जास्त संबंध पोंचतो. ङ आणि ळ हे उच्चार आहेत. ण चा कधींकधीं न असा उच्चार आढळतो. उदा. पानी. त्याप्रमाणें कोंकणी शब्दहि पुष्कळ आढळतात. उदा. इस्तव, येळ, त्यान, डुकर, असन, ज्येला, (गेला). ' ती डुकर खात होते' या वाक्यांत जें होते असें रूप आहे हें गुजराथीचा परिणाम होउन झालेलें आहे. वास्तविक नपुंसकलिंगी रूप पाहिजे तें पुल्लिंगी अनेकवचनाचें आहे. ठाणें जिल्ह्यातील ठाकरींत गुजराथी मिसळलेली दिसते. उदा. दईजो, भुका (भुकेनें), आसोन (असेर). चतुर्थीचा प्रत्यय पुष्कळ वेळां ल असतो; आम्हाल (आपाला), माल (मला), त्याझल (त्याला). पुरुषवाचक सर्वनामांची तृतीया ' हान' लागून होते. महान (म्यां, माझ्यावरून), तुहान (तुझ्यावरून). त्याप्रमाणें माहा, तुहा अशींहि रूपें आहेत. त्याप्रमाणें करी (कां, कसें). बाकी इतरबाबतींत ही त्या जिल्ह्याच्या भाषेप्रमाणेंच आहे.

दालदीः—दालदी हे मुसलमान असून यांचा धंदा मासे मारण्याचा आहे. ते स्वतःला अरबांचे वंशज असें मानतात, परंतु कोंकणी बोलीच बोलतात. हे कारवार, रत्नागिरी जिल्हा, जंजिरा, मुंबई व मद्रास इलाख्यांतहि आहेत. या लोकांची ही दालदी भाषा सर्व ठिकाणीं सारखीच नाहीं. हे ज्या ठिकाणीं राहतात तेथील बोलीचे परिणाम होऊन ठिकठिकाणीं थोडथोडा फरक यांच्या बोलींत पडलेला आहे. पुष्कळशा दालदी लोकांना हिंदुस्तानी येते व यामुळें हिंदुस्तानीचा थोडासा परिणाम यांच्या भाषेवर झालेला दिसतो. उदा० कांहीं शब्द व उच्चार-विशेष हिंदींतील आहेत, ळ बद्दल ल येणें, स्वरामधील ड बद्दल र येणें हे हिंदीवरूनच आलेले उच्चार विशेष होत. उदा० घोरो (घोडा). दालदी भाषा कुडाळी भाषेप्रमाणेंच आहे. उदा० प्रथमपुरुष एकवचन ' मी ' आहे व भूतकाळचें तृतीय पुरुषाचें एकवचन ' आन ' कारान्तच कुडाळीप्रमाणें आहे. ' तेना बोल्लान '=तो बोलला. या भाषेचा विशेष ' कर ' या धातूचें ' केर 'मध्यें रूपांतर करण्यांत दिसून येतो. उदा. केरला (करण्याकरतां), केरलां (केलें). त्याप्रमाणें पुष्कळ रूपांच्या शेवटीं स असणें हाहि एक विशेष आहे. उदा. पुतुस, भावस, पुतांचिस रहम. पुढील उताऱ्यावरून दालदीचें स्वरूप कळून येईल.

' एक फकीर साई होते. त्याचे चार सोकरे होते. त्याची बायको आपल्या घोवाला बोलते, " तुमी घरांत बसून-रेल्याव, धंदारोजगार नाय. तवां हीं लेकरां खातील पितील काय ? " तवां तो बायकोला बोलते, " बिबी आजचे दीस सबुर करा आनि सबा चार रोटी मला भुजून द्या, म्हनजे मी धंद्याला जान. " आतां बायकोनी सुबेची आपल्या घोवाला चार रोटी भुजून दिलान. त्यो रोट्यो तो घो घेऊन जंगलाच्या तरफ रवाना झालो. तो सुक्या कांक-रथानांत गेलो. त्याला दिसा बारा वाजन्याच्या सुमाराला एक बाव नजर पडली. त्या बावीवर बैठून सोडनच्यो चार रोट्यो सोडून बावीच्या चार कोनावर ठेवलान आनि बोलवे लागलो, " एयकू खांव कीं दोकु खांव. " आवन्यांत त्या बावितला शेखनागाची धू होती. तवां बापानी धुवेला बोलवे लागलो कीं, " बावीवर एक फकीर भुका येऊन बैठलेलो हाय त्याला काई खावेला दे. " धू बोलव्या लागली " आपल्याजवळ खावेला काय नाय. तवा बाप बोल्लो, आपली हांडी हाय ती वरतीं घेउन जा, आणि त्या हांडीच्या खलतीं सुवान जाळ. म्हनजे त्या हांडींत काय तरी शिजून तयार होईल. तीं त्याला खावें देस. " त्यापरमान धू वरती येऊन बापानें सांगिनल्यापरमान करून फकिराला खाव्या घातलान आनि ती हांडी बी फकिराच्या हवालीं केलान. फकि-रानें ती हांडी घेऊन घरशी चालतो झालो. तो वाट चल्तां चाल्तां एका खापरी चोराच्या गावांत गेलो. रात झाली होती, आनि त्या गावचे सगले लोक चोरीला गेले होते म्हनून एकाच्या ओटीवर त्यान आपला बिछाना टाकलान. चोराची बायको घरात होती. त्या बायकोनीं त्या फकिराच्या सोबतची हांडी बघलान. तिच्या दिलाला लागलो कीं ही हांडी मुटी गुनवान् हाय. आवन्यांत तिचो घो चोरी करून ऐलो. ती आपल्या घोवाला सांगते " हा फकिराजवळ एक हांडा हाय. ती मोठा गुनवान् हाय. म्हनून फकिर निजल्याबर आपल्या घरानची एक हांडी घ्या आनि फकिराची हांडी हाय ती आपल्या घरांतला हना." त्या परमाने तिच्या घोवान केलान. बायकोनी ती हांडी चुलीवर ठेवल्याबरोबर त्यांत आपनीं बिरयानी शिजली. ही दोघा घो बायलांनी बैठून खाल्ये. तिनबेली बायको आपल्या घोवाला बोलव्या लागली, "तुमला आतां चोरी करण्या जान्याची काय जरूर नाय. आपल्याला आतां पोटभर खाण्याला मिळाय." '

कातकरी किंवा कायोडी:—ह्या आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नांवानें ओळखिले जातात. त्यांचें नांव कात ह्या शब्दावरून पडलें असावें. कारण त्यांचा रोजगारापासून कात काढण्याचा धंदा आहे. हे लोक मूळचे आर्य आहेत की काय ह्याबद्दल मतभेद आहे. ते सह्याद्रीच्या रानदाटींत व कोंकणांतील दऱ्याखोऱ्यांत राहतात. यांची बोली ही मूळची खानदेशीशीं निगडित असा एक भिन्न भाषेपैकीं आहे. परंतु हिच्यावर मराठीचा अतिशय संस्कार झाल्यानें ही कोंकणची एक उपभाषा म्हणून मानली जाते. या बोलीला कातकरी, कायोडी किंवा काटवाडी असें म्हणतात.

विशेष:—कातकरी भाषेंत गुजराथी किंवा खानदेशी भाषेप्रमाणें षष्ठीचा प्रत्यय 'ना' आहे. उदा. बाहासना = बापाचा, बाप बाहास हें सामान्यरूप कोंकणी मराठीप्रमाणें आहे, परंतु प्रत्यय ना गुजराथी आहे. कधीं कधीं 'चा' ही योजतात. उदा० 'माझ्या बाच्या चाकराला' त्याप्रमाणें 'घरामा' व 'घरांत' ही दोन्ही रूपें आहेत. 'माना' = माझा, 'तुना' = तुझा. क्रियापद सामान्य कोंकणीप्रमाणें चालतें.

असणें

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आहा	आहांव
द्वि. पु.	आहास	आहा
तृ. पु.	आहा	आहात, आहांत.

'मा पाप करा हा' (मी पाप केलें) असे प्रयोग होतात. पुढील गोष्टीवरून कायोडी ही जरी हल्लीं मराठींत मोडते तरी ती मूळची वेगळी भाषा होती असें दिसून येईल.

गोष्ट:—'दोन दोस एकेच वाटन सगत जाहव. त्याना नदरमा एक आस्वल पडनेङ. त्यामा एक बिहीनी एका झाडावर चढनेल, आन झाडाच्या खांद्यामा आपना जीव जगवा दपना. बीसरा आपल्या एकल्याच्यान असल्ला समोरानी नीवाव लागार नाहा, आसा हेरानी जमिनीवर पडना आन मरनाना नीमीत लीदा. त्यान मढना ढोंग लीदाना कारन त्यान ऐकेला व्हाता, आस्वल मुरदाना सीवत नाहा. तो पडना आहा ती आस्वल त्याच्या डोयपा आनी आन त्याना काळीज कान आन नाक गदश पर त्या मानसान हालवेल नाहीं, दम धरी रहना, आन ती आस्वल तो मरीगई ये ध्यानमा लीदा. ती आस्वल हेरी गई. ती आस्वल दूर पडनी पीहीला मानूस झाडावरून खाल उतरला आन बीसऱ्याना आसा, "आस्वल तुज्या कानामा काय गुदव हती." तो आसा, "मी त्याना तोंड तुज्या कानापा हेरा." त्याना दोस्तदार बोला, "त्यामा मोठासा दगाडा नाहा. त्यान बढाच आसा जा मानूस कासनोमा आहा ता आपल्या बचावाचा ईचार करवाहा आन आपल्या दोस्तदाराना फसवाहा ये लोकासी सगत करवा नाहीं."'

वारली.—कातकरी लोकांसारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणें जिल्ह्यात आहे. त्यांची वस्ती डहाणूजवळ फार आहे. हे मूळचे सातपुड्यांतील भिल्ल लोक असल्यानें त्यांची मूळची भाषाहि भिल्ल भाषाच होती. परंतु पुष्कळ काळच्या मराठीच्या मुलखांतील रहाणीनें या वारली लोकांची भाषा मराठीची उपभाषा बनण्याइतका तिच्यावर मराठीचा संस्कार झाला आहे. विशेष —ह्या बोलींत दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारण्याची फार संवय आहे. 'कोठ जातोस' याच्याबद्दल 'कोठ जास' असें ऱ्हस्व उच्चाराचें वाक्य म्हटलें जातें. 'तेथें' बद्दल 'तथ', 'दिलें' बद्दल 'दिलह', 'बापाला' बद्दल 'बासला', 'भाऊ' बद्दल 'भास' सामान्यरूप 'ए'कारांत होणें इ० वारली भाषेचे विशेष आहेत. नांगणें = पहाणें असाहि शब्द आढळतो. ही बोली म्हणजे निरनिराळ्या बोलींचें मिश्रण आहे. पुष्कळ अशीं ती ठाण्याच्या बोलींशीं जुळते, इतर बाबतींत ती मध्यवर्ती किंवा पुणेरी मराठी-प्रमाणें आहे व शिवाय तिच्यावर गुजराथी भाषेचा परिणाम झालेला आहेच. उदा० तथ, सांगन, पहल इ० रूपें कोंकणीप्रमाणें आहेत. ण, ड आणि ळ यांचा देशी भाषेप्रमाणें उपयोग केला जातो व गुजराथी शब्द बिजा (दुसरा), पोते (स्वतां), त्याने (याचा), मेल (मेलेला) इ० आहेतच.

वाडवळ—पांचकळशी कुणबी जातीची वाडवल या नांवाची एक पोटजात आहे. ठाणें जिल्ह्यांतील समुद्रकांठच्या वसई, माहीम व डहाणू या तालुक्यांत यांची वस्ती जास्त आहे. इतर पांचकळशी लोकांप्रमाणेंच हेहि

गुजराथमधून आलेले आहेत असें समजलें जातें. या लोकांच्या बोलीचे कांहीं विशेष आहेत व त्यामुळें तिला एक स्वतंत्र उपभाषा मानली आहे. 'च' चा उच्चार या बोलींत 'स' किंवा 'श' होतो. उदा०—साकर (चाकर), सद (चद्र), शार (चार). 'स' आणि 'श' ह्यांच्याबद्दल ह येतो. उदा०—होन (सोनें), वाद (वस), हागितला (सांगितला), हेत (शेत), हेंमर (शभर); 'ह' चा कधीं कधीं लोप होतो. उदा० आत (हात), आय (हाय, आहे). असणें या क्रियापदाचें वर्तमानकाळचें तिन्ही पुरुषांचें एकवचन हाय किंवा आय असें होतें. अनेकवचन अनुक्रमानें १ आत (हात), २ आहा, आत, ३ आत, हात असें आहे. भविष्यकाळचीं कांहीं रूपें: अहेन (असेन), सालान (चालेन, जाईन), हांगेन (सांगेन), मारिहील (मारशील). कांहीं शब्द व रूपें गुजराथी आहेत. उदा०—सा, छ (आहे), मरे (जवळ), पोतेही (स्वतःची), भुकं (भुकेनें), त्यातना (त्यांच्यापैकी). या बोलींचे इतके विशेष असले व गुजराथीचें थोडें मिश्रण असलें तरी हिचा उत्तरकोंकणीशीं अधिक संबंध असल्यानें तिच्यांत हिचा समावेश केला जातो.

फुटगी —ठाणें जिल्ह्यांतील एका भटक्या जातीची ही बोली आहे. ही वाडवळ बोलीहून निराळी नाहीं असें मानण्याइतका अगदीं थोडासाच भेद दोहोंत आहे. उदा० साकर, हार, घोडा इ० शब्द दोहोंत आहेत, आणि 'तुया बाबा ह्या घरात कवटेर पोर हात' इ० वाक्यरचना व शब्दांचीं रूपेंहि दोन्हीं बोलींत एकच आहेत.

सामवेदीः—ठाणें जिल्ह्यांतील वसई व माहीम या तालुक्यांत सामवेदी ब्राह्मणांची वस्ती आहे. ते सर्व शेतकीचा किंवा गवळ्याचा धंदा करितात. या लोकांची भाषा मराठी व गुजराथी यांचें मिश्रण होऊन झालेली आहे. यांच्या भाषेंत वाडवळ भाषेप्रमाणें च बद्दल स किंवा ह येतो. मराठीच्या प्रांतांतून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजराथीच्या प्रांताकडे जातों तसतसे 'च' बद्दल 'स' वापरण्याची प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. साकर(चाकर), नासयात (नाचत्यात), अडहण (अडचण). षष्ठीचे प्रत्यय हो, हा किंवा आ आहेत. बापाहा, रांडाआ 'स' चा ह होतो. उदा. दिहात (दिसात, दिवसांत), होकरो (छोकरा). बोलिलों, खाल्ली यांच्याबद्दल बोल्लों, खाल्ली अशीं रूपें होतात. प्रथमेचें पुल्लिंगी रूप गुजराथी व कोंकणीप्रमाणें ओकारान्त होतें. उदा० होकरो, बाटो. तृतीया ए, हे व दे लागून होते. उदा. निर्मेय, आनदाहे, भुकेदे. चतुर्थी दो लागून होते. माहणादो. क्रियापदांचीं रूपें ठाण्यांतील इतर बोलींप्रमाणेंच मुख्यतः होतात. भूतकाळ खानदेशीप्रमाणें होतो.

अहणें भूतकाळ

	ए. व	अ. व.
प्र. पु	हात	हातांव
द्वि. पु	हातस	हाता
तृ. पु.	हात	हालात, हुतात

'हा' च्या ऐवजीं 'ही' हें अंग घेऊनहि भूतकाळचीं दुसरीं रूपें होतात. उदा० हिना, हिनान.

महारी —महार मुंबई इलाख्यांत सर्वत्र आहेत. हे जेथें असतात तेथील बोली बोलतात महार, धेड, होलिआ व पर्वारी या नांवानींहि ओळखिले जातात. ठाणें जिल्ह्यांतील महार हे मराठ्यांनीं देशमुख व देशपांडे यांना मदत करण्याकरितां म्हणून दक्षिणेंतून आणिलेले आहेत अशी समजूत आहे. कोंकणांतील या महारांची बोली ही मुख्यत्वेंकरून उत्तरकोंकणीहून निराळी नाहीं. थोडे जे विशेष भेद आहेत ते पुढें दिल्याप्रमाणें—'ए' आणि 'ओ' हे 'यां' आणि 'वा' होतात त्या (तें). घ्वारा (घोडा) 'य' च्या ऐवजीं य व यो हीं कधीं कधीं आढळतात. यक, योक. ण, ड, ळ चा उच्चार न, र आणि ल करतात. हाट (आठ), न्हव (नऊ), धात (दांत), ज्येला, ग्यला (गेला) इ० शब्द व रूपें आढळतात. नपुंसकलिंग जवळजवळ नाहींसें झालें आहे, व त्याएवजीं पुल्लिंग योजितात.

अहणें

	ए. व	अ. व
प्र. पु.	हाये	हावो
द्वि. पु.	हायेस, हायस	हा
तृ. पु.	हाय, हाय	हायेत, हायेती.

इतर क्रियापदांची रूपें सरळ होतात. सांगला, चारायाले, म्हंगायला, पाहुनदानी इ० रूपें पाहण्यासारखी आहेत.

वऱ्हाडांतील महारीः—महार जेथें असतात तेथील भाषा बोलतात. उदा० ठाणें जिल्ह्यांतील महार कोंकणी व वस्तरमधील महार हळबी भाषा बोलतात. त्याप्रमाणें वऱ्हाडातील वऱ्हाडी बोलतात. त्यांच्या जातीमुळें व धंद्यामुळें कांहीं कांहीं रूपांत व उच्चारांत फरक होतात. दोन स्वरांमधील ड चा र उच्चार होतो. उदा० परला (पडला), घोरा (घोडा), इस्तु, ईस, पानी, मी आसल (असेन), तो मारीन (मारील), मारतन (मारतात), मानसान त्याले टवरन, 'मी तुही चाकरी केलो' इ० शब्द, रूपें व प्रयोग पाहण्यासारखे आहेत.

झाडपीः-एलिचपूर जिल्ह्यांतील पांच हजारांवर लोक ही बोली बोलतात. डच्या पूर्वी जर स्वर असेल तर त्या डबद्दल 'ळ' उच्चारिला जातो. उदा० घोळा (घोडा). ज्या शब्दांत मूळचा 'ळ' असतो तेथें त्या ळबद्दल र येतो. उदा० कार (काळ, दुष्काळ), ईर (वेळ). शिवाय डबद्दल येणारा ळ हा मुद्दा र सारखाच कांहींसा उच्चारला जातो. म्हणून झाडपी असेंहि नांव या भाषेचें आहे असें म्हटलें जातें. रासवाले, घाटलान् इ० रूपें रूपांत देखण्यासारखीं आहेत. इतर बाबतींत ही बोली वऱ्हाडीहून भिन्न नाहीं. या बोलीतील एक लोकगीत पुढें देतो.

'गोपिचंद राजियाचे सोनियाचे वाल । बिजल्या घोडिवर स्वार झाला ॥
आंगी लेला झगाबागा कानी कुंडल लिकलेला । चेला गोसावाचा झाला ॥
माता बोलली मैनावंती जोगदड नोको घेऊ । राज कोनाले देऊ मोवर बंगल्याचा ॥
गोपिचंद जाते वना रयत रळते हुरहुर । नाहीं नेतराले जल मैनावंतिच्या ॥
गोपिचंद जाते वना रयत मनी गयबरली । मनी खुशाल झाली मैनावंती ॥
बारा गोपिचंदा जोगदंड देईन । पुळ चाखून घेईन मोवर बंगल्याच राज ॥
हळू नको झुरू नोको चंपावती वहेनी । आला जोग घेऊनी गोपिचंद राजा ॥
गोपिचंदन माया घोरा आला सन । बैला जेवू वाढले कोन वहीन बोलली चंपावन ॥
गोपिचंदन माया आसीन आला सन । पाठो बयवल कोण माह्या काशीच्या वाजुन ॥
गोपिचंदन माह्या माया दिवारी आला सन । बोरन करल कोन सजना वाचुन ॥
बारा वरस झाले गोपिचंदाच्या ज्यानीले । मुदरका येनीले वहीनी चंपावंतीच्या ॥
माया माह्या गोपिचंदा बारा वरसाची तुही जानी । कोन देईल पानी तुह्या आंघोरीले ॥
गोपिचंद बोलला वरसाची माही जानी । अळचा वरसाची माही राणी देईन मले पानी आंघोरीले ॥
माया माह्या गोपिचंदा कोवरी तुही जानी । तुह्या आंघोरीले कोन्या घागरीच्या पानी ॥'

गोवारीः—वास्तविक ही स्वतंत्र बोली नाहीं. हुशंगाबादमधील गोवार लोक बुंदेली भाषा बोलतात. छिंदवाडा, चांदा आणि भंडारा जिल्ह्यांतील कांहीं भाग एकट्या प्रांतातील गोवार वऱ्हाडी बोलतात. परंतु त्यांचे असे कांहीं विशेष त्यांच्या बोलींत आहेत ते पुढीलप्रमाणें:--१ तृतीयेच्या शेवटच्या एचा व क्रियापदांच्या रूपांतील अंत्य एचा लोप होतो. उदा० त्यान्, भुकन्, पोट भराव्. २ कधींकधीं इ बद्दल ए आणि उ बद्दल ओ येतात. उदा० देल, दिला, तोहा (तुझा). ३ 'ण' चा 'न' आणि 'ल' च 'ळ' नेहमीं होतो. ४ कांहीं विशिष्ट शब्दः--तुत (तू), तुया, तुष्या (तुझ्या), ते रातें. गोवारी बोलींत जे विशेष दिसतात ते पुष्कळ अंशीं शेजारील बुंदेलींच्या सहवासानें आलेले आहेत. एरवीं ती वऱ्हाडीच आहे. ५ पुल्लिंग आणि नपुंसकलिंग यामध्यें घोटाळा आहे. उदा० 'इतले वर्स झाले.' 'आपला काम'.

कोष्टीः—अकोला, एलिचपूर आणि बुलढाणा या जिल्ह्यांतील कोष्ट्यांची ही बोली आहे. अकोला व बुलढाणा येथील कोष्टी शुद्ध वऱ्हाडीच बोलतात. फक्त एलिचपूरमधील कोष्टी किंवा रंगारी यांच्या बोलींत थोडे विशेष दिसतात. १ झाडपीप्रमाणें स्वरांमधील ड चा ळ उच्चार करतात. उदा० घोळा. मूळच्या ळ बद्दल य किंवा ड येतो. उदा० डोळा-डोया, जोळ-जोड (जवळ). २ वाव, अवि यांबद्दल ओ येतो. उदा० जोळ (जवळ), 'समुद घन उडाला.'

कुंभारी:—अकोल्यांतील कुंभार शुद्ध मराठी बोलतात, परंतु बुलढाण्यांतील कुंभार बुंदेलीची एक बोली बोलतात. छिंदवाड्यांतील कांहीं बुंदेली व कांहीं मराठी बोलतात. चांद्यांतील कुंभारी कोमटाऊ नांवाची तेलगूची उपभाषा आणि भंडारा जिल्ह्याची कुंभारी भाषा ही वऱ्हाडीची एक बोली आहे. छिंदवाड्यांतील कुंभारी ही तेथील इतर धनगरी, गोवारी इ० बोलीप्रमाणेंच आहे तिचे असे विशेष नाहींत.

नटकानी:—चांदा जिल्ह्यांतील सिरोंचा तहशिलींतील थोडे लोक ही भाषा बोलतात. तेथें मुख्य भाषा तेलगू आहे व तिचा परिणाम या मराठीच्या उपभाषेवर झाला आहे. अ चा कधीं कधीं ओ होतो. उदा० मोंत ल्योन, मेतल्न. नको, नोको. दीर्घ स्वर बरचेवर ऱ्हस्व केलेले आढळतात. उदा० गि, ति, त्याच बाप. महाप्राण युक्त उच्चार बहुधा गाळले जातात. उदा० माझा, माशा. लिंगामधील फरक नीटपणें पाळला जात नाहीं. उदा० त्याले दया आला. त्याले राग आली. क्रियापदाच्या पुष्कळ रूपांच्या अर्थी न आढळतो. 'मी जातन', 'मी म्होन', 'तुजा भाऊ आलन', सकर्मक क्रियापदाचा भूतकाळ नपुंसकलिंगांत अर्थी 'ल्न' येऊन होतो. 'मी बाप केल्न,' 'तू पिलु मही देल्न.' खाउनु (आम्ही खावें), राहुनु (राहावें), पाये (पहा), ज्याय (जा), इ० विधार्थ रूपें पाळण्यासारखीं आहेत उकारान्त रूपें ही तेलगूच्या परिणामानें आलेलीं आहेत.

नटकानीचा नमुना —'एके गांवामंदे धीऱ्या मनाचा ऐकट राहिल्न एके दिशि त्याचे बाप त्याले बोलविल्न, त्याले माजेचि टोपलि देल्न. आपले दोस्तिले देवाले सांगितल्न. मग धीऱ्या टोपलि डोक्यिवर घेतल्न, अभिरामम्माजवर जाऊन ते तिले दिल्न. माजि घेऊन अभिरामम्मा मनालि, माझे इरधा धीऱ्या स हाटि भू रोज त्याले बाट पाहल्न.'

कतिआ किंवा कतियाई:—मध्यप्रांतांत कतिआ नांवाची विणकऱ्यांची एक जात आहे. त सातपुड्याच्या दऱ्याखोऱ्यांत व हुशंगाबाद जिल्ह्यांत आहेत. हुशंगाबाद, शिवणी व छिंदवाडा या जिल्ह्यांत यांची वस्ती लोकसंख्येच्या शेंकडा दोन या प्रमाणांत आहे. छिंदवाड्यांत या भाषेला कतियाई व नरसिंगपुरमध्यें कतिआ म्हणतात ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचें मिश्रण आहे बोलण्याची ढब हिंदीप्रमाणें आहे, परंतु नामें व क्रियापदें यांचीं रूपें मराठीप्रमाणें होतात, व त्यामुळें हिला मराठीची उपभाषा मानली आहे. क्वचित् हिंदी प्रत्यय लागूनहि रूपें होतात. उदा० घरीं, घरांत, घरमें. पुरुषवाचक सर्वनामांचीं रूपेंहि दोन्ही तऱ्हेनें होतात. मे, मी, मैं, मने (माझ्याकडून), हम्, आम्ही असणें या धातूचीं रूपें मराठीप्रमाणेंच आहेत. क्वचित है, था, इ० हिंदी रूपें आढळतात. क्रियापदाचा भूतकाळ ल प्रत्यय लागून होतो. उदा० गेला, करलें (मी केलें), केला (त्यानें केलें). अन आणि तन लागून छिंदवाड्यांतील भाषेंत भूतकाळचें तृतीय पुरुषाचें एकवचन होतें. उदा० 'बोलन' (तो बोलला), 'करन' (त्यानें केलें), देतन, देतम (त्यानें दिलें) एकंदरींत ही भाषा हिंदी व मराठी यांच्या मिश्रणानें बनलेली मिश्र भाषा आहे

भुंजिआ -भुंजिआ लोक हुशंगाबाद, रायपूर, संबळपूर, पाटना, बऱ्हाडी इत्यादि मध्यप्रांतांतील जिल्हे व संस्थानें यांत आणि मद्रास इलाख्यांतील जयपूर प्रांतांत आढळतात. भुंजिआ लोकांची बोली हल्बीहून फारशी वेगळी नाहीं. उच्चारांची पद्धत व नामांचीं रूपें हल्बाप्रमाणें आहेत. हल्बींचा षष्ठीचा 'के' प्रत्यय नामांना आणि 'चो' प्रत्यय सर्वनामांना लागतो. उदा० मानुसके, माचो, तूचो. चतुर्थीचा के, को, ला या प्रत्ययांशिवाय आणखी 'ला' हाहि प्रत्यय आहे तूचो (तू) यांतील च हें शुद्ध शब्दयोगी अव्यय आहे. षष्ठी तूचो यांतील चो हा प्रत्यय निराळा आहे. त्याप्रमाणें, काचा=कांहीं. हारा=तो. हा शब्द हुन यासीं जोडण्याचा प्रघात आहे. उदा० हुनहारा. क्रियापदाचीं रूपेंहि मुख्यत्वें हल्बीसारखींच होतात असणें याचीं वर्तमानकाळचीं एकवचनाचीं रूपें पुढील प्रमाणें. प्र. पु आछे, आये, द्वि पु. तूचो आछत, तृ. पु आछे, आहे भूतकाळच्या रूपांत ल पेक्षां न दिसतो उदा० करनों (मी केलें) बहनी, बहनीत (तो झाला). भविष्यकाळचीं कांहीं रूपें नमुन्यादाखल देतों. जाइद (जाईन), गुधियार्ग (म्हणेन), खावन (खाऊ), रहन (राहू) भुंजिआ भाषा ही हिंदीची अपभ्रष्ट भाषा आहे व हे लोक गोंड लोकांशीं मिसळल्यानें या बोलींत गोंड शब्द आले आहेत भुंजिआ लोकांची स्वतांची निराळी भाषा नाहीं, असें कांहींचें मत आहे. वरील विवेचनावरून भुंजिआ ही हल्बीहून भिन्न नाहीं हें दिसून येईल

नाहरी —नाहरी हें नांव नाहर नांवाच्या लोकांच्या नांवावरून आलें आहे. हे लोक रायपूर, बिलासपूर, सबळपूर, आणि छत्तिसगड व उरिया यांतील वारीकसारीक संस्थानें यांत आहेत. नाहरी ही ग्रिअर्सनप्रमाणें हळबीची पोटभाषा आहे. आणि उच्चार व नामांचीं रूपें हळबीसारखींच आहेत. चतुर्थीचे प्रत्यय, के, क, को, का आणि ला हे आहेत. पंचमीचे से आणि के, उदा. दूरले, षष्ठीचे प्रत्यय हळबींतील आहेत. कांहीं विशिष्ट रूपें:— मानेचा (मनुष्याचा), दयाकरलो वदला (दयेची परतफेड), अनेकवचनांत छत्तिसगडी रूपें आढळतात. उदा० मितान-सग (मित्रांसोबत). क्रियापदाचीं रूपें हळबीप्रमाणें होतात. उदा० रहलो, रहले, रहला (तो होता); चाहो (त्यानें इच्छिलें), गहलो (तो गेला), करबें (मी केलें), जाइदे (जाईन), सांघुदे (सांगेन), देहो (देईन). कांहीं विशेष रूपें—आसत् (आहेस), रहवो (होता), हांसिहा (हसला), हलिस (आला), दिलास (दिलें), खाहलू (खाऊ), पीलू (पिउ). पुढील उताऱ्यावरून ही नाहरी बोली हळबीसारखीच आहे असें दिसून येईल.

नमुना —' एकलो वाघेडो फोनडा वनमें पडदो सोयवो. इरहा सुचसे उचेलो हुनाचो पास आपलो बीलमेसे निकरलो, हुन आरोसे वाघेडो उठलो और हुनाचो डोलीं एकले उचेलोपर हुरहा पहलो. रीसमें ऐना वाघेडोने हुन उचेलोको मीघाना चाहो. उचेलोने अरजी करलो " आपलो तुचो बोर और मोचो बोर देरा. हमचो मारीदासे आपले केवा बडाई होलो " इहचो सुनलो वाघेडोने उचेलोके छाडून दिलो. '

कमारी किंवा कंवारी—कमार किंवा कवार नांवाच्या एका अनार्य जातीच्या लोकांची ही भाषा आहे. मध्यप्रांतांतील पुढील जिल्हे व संस्थानें यांत हे लोक आढळतात. रायपूर, बिलासपूर, संबळपूर, बस्तर, कांकेर, रायगड, बामरा, रहरखोल, सोनपूर, पाटना, कलहंडी. सामान्यतः मध्यप्रांतात उरिया भाषा ज्या ज्या जिल्ह्यांत किंवा संस्थानांत बोलली जाते तेथें तेथें हे लोक आहेत, आणि रायपूर व बामरा यांत या लोकांची वस्ती फार आहे. हे कमार लोक रानटी असून अरण्यांत राहतात आणि कंद, मुळें, फळें व शिकार यावर उपजीविका करतात. कमारी ही द्राविडी भाषा म्हणून मानली जात होती, परंतु हल्लीं तिला आर्यभाषांपैकींच एक मानली जाते कारण, हिचीं रूपें वगैरे आर्यभाषाप्रमाणें होतात हळबी भाषेसारखीच ही भाषा आहे. छत्तिसगडी, उरिया आणि मराठी या भाषांतील रूपें आणि वाक्प्रचार हिच्यांत घुसडलेले दिसतात. हळबीहून हिच्यांत रूपांची इ० सुसंगतता कमी आहे. कमारीचें हें हल्लींचें स्वरूप अगदीं अलीकडचें आहे, आणि त्यामुळें एकाच रूपावर निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या रूपांचें काम भागतें. उदा० 'हुना चे' ही 'हुन' (तो) याची षष्ठी, चतुर्थी किंवा प्रथमाहि होते. कमार हे गोंड लोकांसारखे दिसतात आणि यावरून त्यांची मूळची भाषा गोंडी असण्याचा फार संभव आहे. शब्दोच्चाराची पद्धत हळबीप्रमाणें असून छत्तिसगडीशीं तर ती फारच जुळणारी आहे. हळबीप्रमाणें या बोलींत नामाचें सामान्यरूप निराळें होत नाहीं विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेतः तृतीया–ने. चतुर्थी–को. पंचमी-से. षष्ठी-के, का, दे. सप्तमी–में हे प्रत्यय लागून रूपें होतात. उदा० अभारके उल्टा (आकाशाच्या विरुद्ध), नाच दे शबद (नाचाचा आवाज). 'हो' आणि 'आछ' या असणें या धातूच्या दोन अंगांवरून निरनिराळीं रूपें होतात हो (आहे), आछ (आहस, आहे, आहेत). हळबीप्रमाणें या भाषेंतील क्रियापदांच्या रूपांनाहि 'दे' हें विकरण लागलेलें दिसतें. उदा० करूदे (करतों), मरूदे (मी मरत आहें), जाऊदे (मी जाईन), बोलुदे, बोलादे, बल्दे (तो बोलला). 'द' ऐवजीं 'दी' कधीं कधीं दिसतें. उदा० परेदी (पडला), देवदी (दिलें). अशा तऱ्हेचीं रूपें तिन्हीं काळीं योजिलीं जातात प्रयोजक रूपें मराठीप्रमाणें केलीं जातात. वरील सर्व गोष्टींवरून ही कमारी भाषा हळबीप्रमाणें निरनिराळ्या भाषांच्या मिश्रणानें बनली आहे असें दिसून येईल.

कारु भाषा —ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या जाती अथवा गण यामध्यें एखाद्या भाषेचें विशेष स्वरूप अथवा कांहीं व्याकरणविषयक, उच्चारविषयक भेद व कांहीं विशिष्ट वाक्प्रचार दृष्टीस पडतात त्याप्रमाणच निरनिराळे व्यवसाय करणारे जे धंदेवाईक अथवा जातिमूलक संघ असतात, त्यामध्यें कांहीं भाषाविषयक विशेष आपणांस दृष्टीस पडतात निर निराळ्या व्यवसायांमध्यें त्यांचीं साधनें, क्रिया व तयार होणारे पदार्थ हे निरनिराळे असतात त्यामुळें सामान्य भाषेमध्य जे सामान्य शब्द असतात ते विशिष्ट धंद्यांतील जवळ जवळ सारखींच पण परस्परांपासून आकार, उपयोग इत्यादींमुळें भिन्न अशीं जीं साधनें असतात, त्यांस विशिष्टत्व येण्याकरितां हे व्यवसायी लोक निरनिराळीं नांवें देतात व अशा

रीतीनें नवीन नवीन विशेष शब्द तयार करून त्यांच्या अर्थपक्षा अधिक निश्चित करतात. उदाहरणार्थ– एखादा पदार्थ धरण्याकरितां सामान्य व्यवहारांत चिमटा हा सामान्य शब्द आहे परंतु सोनारास किंवा लोहारास निरनिराळ्या आकाराचे जिन्नस निरनिराळ्या पद्धतींनीं पकडावयाचे असल्यामुळें त्यास भिन्न भिन्न आकाराचे व भिन्न भिन्न उपयोगाचे निरनिराळे अनेक प्रकारचे चिमटे वापरावे लागतात, व विशिष्ट चिमट्याचा बोध होण्याकरितां त्यांस स्वतंत्र नांवें द्यावीं लागतात. अशा रीतीनें चिमटा, सांडस, सथाणा, गावी इत्यादि शब्द प्रचारांत येतात. अशाच तऱ्हेनें आपणास जरी सर्व प्रकारच्या कातड्यांस चामडें हा सामान्य शब्द चालतो तरी चांभारास निरनिराळ्या जनावरांचीं कातडीं निरनिराळ्या शब्दांनीं दर्शविणें जरूर असल्यामुळें तो स्वतःच आपले निरनिराळे शब्द बनवून आपलें काम भागवितो. उदा० म्हसडें (म्हशीचें), बाल्दी (बैलाचें), गायवट (गाईचें), मेंढी (मेंढराचें), सागळ (बकऱ्याचें), हरणाळें (हरणाचें), बासुरटें (वासराचें), पाडडें (म्हशीच्या पारडाचें), रारटें (करडाचें), चाकी (फोकराचें) इ०. तसेंच बुरुड आपल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टाचल्यांस निरनिराळीं नांवें देतो. उदा० पाटी, टोपली, टोपला, टुरडी, रोवळी, हारा, मजा, कणगी, दुरडा, सुराई, करंडी, कुरकुलें, धापसाई, डालगें, टोकरी इत्यादि. तसेंच तो भिन्न भिन्न जातींच्या वांसूसहि निरनिराळीं नांवें देतो. उदा० चेवली, चिवा, वेळू, बांबू, मेस, मेच, ताराबुरी, उढा, गल्लू, माणगा, कळक वगैरे.

याप्रमाणेंच कुमार आपल्या मडक्यास त्यांच्या आकारावरून व उपयोगावरून निरनिराळ्या संज्ञा वापरतो उदा० मडकें, लोटा, घागर, माठ, तवली, एकोटी, रांजण, गाडगी, गुडघ, कलश, डेरा, हांडा, रांजण, बोळकें, गुडी, रांजा, कोयमें इत्यादि दासोपंतानें तर शब्दसंपत्तीच्या बाबतींत प्राकृत भाषेनें संस्कृत भाषेसहि मागें टाकलें आहे असें म्हटलें आहे व त्यानें संस्कृत घट शब्द हाच दृष्टांतादाखल घेऊन प्राकृत भाषेंत घटाच्या प्रकाराप्रमाणें अनेक नांवें प्राकृत भाषेंत आढळतात म्हणून तिचें संस्कृतवर वर्चस्व आहे असें दाखविलें आहे. तो म्हणतो, 'संस्कृतें घटु म्हणती। आतां तयाचे भेद किती। कवणा घटाची प्राप्ती। पावावी तेणें॥ हारा, डेरा, रांजणू। मुढा, पडगा आनु। सुगड, तौली, सुजाणु। कैसी बोलेल॥ घडी, घागरी, घटोली। गल्दें, वाचिकें, बोळी,। चिटकी, मोरवा, पातली। सांजवणें तें॥ ऐसे प्रांतभाषे वेगळाले। घट असतां नामाथिले। एके संस्कृतें रुवें वळे। ऐसें वेहेन॥' तसेंच नाविकास निरनिराळ्या दिशांनीं वाहणाच्या वाऱ्यामध्यें भेद करून निरनिराळीं नांवें द्यावीं लागतात. उदा० हेटवारा, उपरवारा, मतलई, वारदानी, फरफट हेलभी, सुरमठी, खोसावारा, गारवान, पोयशी, सतर्धिवारा इ० याप्रमाणेंच तो आपल्या कामास लागणाऱ्या अनेक प्रकारच्या लहानमोठ्या दोऱ्यांस, निरनिराळ्या आकाराच्या शिडांस स्वतंत्र नांवें देऊन अनेक शब्दांची भर भाषेंत घालीत असतो. अशाच तऱ्हेचे अनेक व्यवसायी लोक आपली विशिष्ट भाषा व शब्दसंपत्ति तयार करीत असतात व अनेक शब्दांची भर सामान्य भाषेंत घालीत असतात. उदा० एक गैलरहाट घेतला तरी त्याच्या निरनिराळ्या अनेक अवयवास निरनिराळीं नांवें असून त्यामुळें अनेक शब्द मराठी भाषेंत आले आहेत व त्यांतील कांहीं फार गमतीचेहि असून त्यांवरून कांहीं वाक्प्रचारहि बनले आहेत. उदा० कनेकडाचें खापकड करणें, यांत कनेकड हें लांकूड पुरेंच मोठें असून तो रहाटाचा मुख्य आस असतो व त्यावर खच ठोकून रहाटाचें भलें मोठें चक्र तयार होतें तर खापकड ही फक्त वीतभर लांबीची, एक ईंच जाडीची काठी असून तिला खांचा पाडलेल्या असून ती माळेच्या दोरखंडांत बसविलेली असते व तीवर लोटा बांधला जातो. तसेंच महारहाट हें लाकूड रहाटापेक्षा मोठें तर नसतेंच पण तो केवळ एक थांसा असून विहिरीच्या तोंडावर माळ सरकू नये म्हणून आडवा टाकलेला असतो. अशा तऱ्हेनें अनेक विशिष्ट शब्द या भिन्नभिन्न व्यवसायांतील लोकांकडून भाषेंत रूढ असतात. अशा तऱ्हेचे कांहीं व्यवसायांतील शब्द पुढें दिले आहेत.

चांभारी–रवाद, मुस्तळ, गिरामें, वास, आरी, दोज, जिभी, टाळा, खुरा, ठेंपर, पान, अधोड, खुरे, चीप, गोठ, बचकतें, पायतण, सोडसा, निकाटणी, शिसी, इत्यादि इंग्रजी तऱ्हेच्या जोड्याबरोबर अनेक इंग्रजी शब्दहि या बोलींत घुसले उदा० टो, फ्रेग, कर्टीन फ्रेमर, पंच, थ्रेड, ट्रंक, बार्डर, पम्प, पॉलिस, लेदर, हाफकुरम इ०. निरनिराळ्या जोड्याच्या पद्धति, बुटांचे प्रकार, वहाणा व चपलांच्या वहाणा यांना प्रत्येकीं निरनिराळीं नांवें असून त्यांच्या योगानें एक जात किंवा तऱ्हा दुसरीपासून स्पष्टपणें निराळी दर्शविली जाते. याच्या धंद्याला लागणाऱ्या कांहीं हत्यारांचीं नांवें–रापी, आरी, दरती, खुरपें, इंगा, कोळतें,

फलभूत, शिंगाडी, पुडा, टेपा, चीप, निष्पावल्हनी, तेन्हण इ० एकाच हत्याराचे अनेक प्रकार असल्याने त्याना परत निराळीं नांवें आहेत उदा० आरीचे प्रकार -आडआरी, फेराची आरी, रेशमाची आरी, सव्वाची आरी, वटार आरी.

न्हावी —धोकटी, ढोल, मऱ्हाणी, खेवटणें, पलाटणें, आयना, मळी, मळई, कोयरी, चोंच, चोंच करणें, टाळू, मयडी, खुट, कारागीर, फेंचकट, डेंबूडकट, मद्रासीकट, क्षौरीकट.

बुरुड पिर्डे, किर्कर्ा, पाते, चरखा, अर्धफोड, वरकारी पाऊक, तावदीताखन, वळ, अदण, सळई-थापूट, वद.

नाविक - भडारी दाल्दी आणि कोळी हे सामान्यत दर्यावर्दी आहेत. निरनिराळ्या समुद्रयानाना, त्याच्या भागाना, अधिकारी लोकाना, निरनिराळ्या दिशाकडून येणाऱ्या वाऱ्याना या लोकाचीं स्वतत्र नांवें आहेत. उदा० समुद्रयानाचे प्रकार- नौका, मचागिरी, तारू, गलबत, फतेमारी, मचवा, पल्याव, पडाव, तपाडा, दोण, बोट, कोटवा, चतेला, मजी, डाव, छन्गा, पगार, इ०. इतर शब्द - सुकती, ताण, जुबें, हेट, चोंची, नस्त, चिरण, दर्या, पोय, राजण, तट, डुगी, हेस, टाळ, सवार, तांडेल, नारवा, नाळ, उलाडी, आडावणी, बापकाड इ०. याच्या भाषेंत दोरांसहि उपयोगाप्रमाणें निरनिराळीं नांवें असून सर्वांत मोठया व मजबूत दोरास मराठ्याचा आरमारसस्थापक ' शिवाजी ' याचें नांव दिलेलें आहे.

सुतार —रधणें, अरेकसणें, घोळणें, झारणें, रतावणी, गोल्हा, रन्धा, कुडली, निशाणा, पोगर, पिनपिन, चापन, दारण, झेजोट, मेंढला, टिटव इ०

सोनार —निखुड, पगे, नाळ, गावा, पाट्या, वाली, ढाळणी, हात, वकनळी, जतरपट्टी, गवली, सवागी, उसाळा, वटग, खाळें, आवटी

तेली —घाण्याच्या भागांची नावें—चौकट, लाट, ढोक, जागी, मुडो, नाडवळ, कुपरी, गरगसिळी, वद जोसड, इतो, ढेळू इतर शब्द सापटी, डोळे दाटणें, पहार, सुडकें, पातेलें, टोप, टवणें, टीप, नाद

कुंभार —चाक, तुडी, गुडा, फळा, सुरा, फळाटी, निरोट, घाटणें, एकोटी, थाटगी, ढापे, गुडग्या, खारा, कोयमे

रंगारी —भागाचे भाग—पोर्डा, फाळका, अचारा, बरी, ताणसाळ, फाशा, फणी, देली, लाखनकाठी आरसड, नेरकें, घाड, डाग, गातडी, चोटा, रुटेल इ० लुगड्याचे वण —गगाजमनी, वळरखुगडी, पेन्या, पाटली, गोमी, जिते, तारला, धनवड, नावधनी, करवती रुईफूल, बुगडी, पडवळी, अजिरी, रास्ता, चद्रकळा, वैंगणी, मुगी, दोरवा, पुन्नाणी, थांड, पोफळी, चचणी इ०

धनगरी —खाड, दाडी, पानणी, खाणी, लाता कातरणें, साडोर, मासर, वाघुर, भाला, परशु, मेंढ्याचें प्रकार -भोरी, मळी, काळी, सदरी, इजारी, मेरी, टिकी इ०

स्त्रियाची भाषा —आतापर्यंत ज्या मातवारीनें व निरनिराळ्या धद्याप्रमाणें मराटीच्या निरनिराळ्या बोली अस्तित्वात आलेल्या आहेत त्याची माहिती व नमुने दिले आता एकाच घरात व एकाच कुटुबात वावरणाऱ्या स्त्री व पुरुष यांच्याहि भाषेंत, सूक्ष्मपणें अवलोकन केल्यास आपणास जो फरक दिसतो त्याकडे लक्ष्य देऊ स्त्रियाची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून अगदीं भिन्न नाहीं तथापि तिच्यामध्ये काहींसूक्ष्म भद आहेत स्त्रियाच्या भाषेंत असा फरक पडण्याचीं कारणें दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत सविस्तर आलीं आहेत, तव्हा त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें येथें कारण नाहीं परतु स्त्रियाच्या घाटणीस आलले सामाजिक निर्बंध, नसर्गिक कोमलता, त्याची भावनावशता, परपरेला चिकटून राहण्याचा गुण इत्यादि गोष्टी कारणीभूत आहत, एवढेंच थोडक्यांत सोईकरता देता येईल स्त्रियाच्या बालींतील कांहीं शब्द व प्रयोग पुढें लिहिल्याप्रमाणें आढळतात.

शब्द —अगाबाई, अद्दष्ट, अन, अवदसा, आकाबाई, आपल, इथ, इश्श, ईनमीन, कनी, किनई, किनी, काकण, किती, खट्टर, गडे, घरीं, जल्म, जळ्ळू मेल, डोंगल, तिकडे (नवरा), धुणारा (परीट, कारण रात्रीं नांव घेत नाहींत), नी, न्हातीधुती, प्यान, पोतर, पावतर, बाटबाई, बाहरची, मार्गसर किंवा मार्गेश्वर, मेला, म्हटल, लगीन

चन्स, घरीस, बेरी, सवाण, खवरणें, सैपाक, स्वउः (नवरा), खिडक्या, उजवणें, पुनव, अवस, ऐप्पतवार, कुवारीण, दुष्ट, आसाड, पूम, माही इ०

प्रयोगविशेषः––अंगावर विटाळ जाणें, घर पाहणें, जिवांत धस्स होणें, बाहेरची होणें, ओटींत घालणें, घरीं येणें, दहिंभात लिंपणें, देवाला जाणें, रुगीन काढणें, सोवळें घेणें, मांडीवर देणें, जीभ रेंटना, नांव घेणें, पदरांत घेणें, माणसानें काय बोलायचें ! कुकू वाढवणें, थोर करणें, ओटी भरणें, ओवाळणी काढणें, काळ्या दगडावरची रेघ इ.

मुलांची भाषा:––स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेहून निराळी झाली आहे, ती लिंगभेदानें झाली आहे. ह्या भेदाप्रमाणें वयाच्या भेदानेंहि भाषेत भेद होत असतो. मुलांची भाषा आणि थोरांची भाषा असा फरक मराठीमध्येंहि झाला आहे. मुलांची अशी निराळी भाषा होण्यास मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या कंठनाड्यांची व जिभेची कमावणी व्हावयाची असते. मुलें अनुकरणशील असतात व त्या स्वभावानें तीं ऐकलेले शब्द पुन्हां उच्चारण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु असें करतांना एक तर त्यांच्या स्वरोत्पादक नाड्यांची भरपूर वाढ झालेली नसते व त्यांना तसें नीट वळणहि लागलेलें नसतें, आणि दुसरें म्हणजे त्या मुलांना तो शब्द जशाचा तसाच आठवतो असें नाहीं. यामुळें नागर शब्दाला मुलांच्या भाषेत विकृत रूप प्राप्त होतें. एका शब्दासारखेंच दुसरें रूप करतांना त्यांना व्युत्पत्तिज्ञान अगर व्याकरणज्ञान इत्यादि नसल्यानें भलतेंच रूप प्राप्त होतें. परंतु मुलांसरधींच्या मायेनें मोठीं माणसें त्यांच्याशीं बोलतांना तेच शब्द त्याच स्वरूपांत योजतात आणि अशा रीतीनें मुलांची अशी वेगळी भाषा बनते. शिवाय 'प', 'ब', 'म' हे वर्ण मुलांस प्रथमतः उच्चारावयास येतात व ह्या वर्णांनीं युक्त असे शब्द तीं बनवितात. ह्याविषयीं दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत विवरण आलें आहेच.

मुलांच्या भाषेंत वर्णव्यत्यास कसा होतो याचीं कांहीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत. 'क'च्या ठिकाणीं 'ट', 'स', 'च' किंवा 'क' याबद्दल 'त,' 'ल'च्या ऐवजीं 'द', 'र' बद्दल 'ल' इत्यादि. सामान्यतः कठोर व्यंजनांबद्दल मृदु अधिक येतात. शिवाय पुष्कळ ठिकाणीं वर्णांचा लोप होतो. एका मुलाच्या वार्तेंत जो वर्णव्यत्यास आढळतो तोच दुसऱ्या वार्तेंत आढळतो असें नाहीं. एखादें मूल 'क' बद्दल 'त' म्हणेल, दुसरें 'ट' म्हणेल. कांहीं शब्द मात्र सर्व-सामान्य मुलांच्या भाषेंतील म्हणून मानले गेले आहेत. उदा० पापा, काऊ, माऊ, चिऊ, बू, माई, हम्मा, भवभव, मॉमॉ, तोतो, नतो, पाणी, माता, अगाई, मम, इ०

स्वभावोक्ति साधण्याकरितां ग्रंथकार मुलांच्या बोबड्या बोलाचा उपयोग करतो. त्याचीं कांहीं उदाहरणें:–

बालभाषा–उचचि नावदसाक्रल लोवलें दजुल देउनि गाय वलें वलें ।
वसुनियां मग तू गलुलावली मजनुलें उल्वी बलि चावली ॥
चालोलिया देइन गोल गोला गोलाविया देइन पालखाला ।
मी ईंहुनी आवलतों खलें कीं ऐसा इली खेळवि छेकलें कीं ॥

––वामन, द्वारकाविजय, सर्ग तिसरा, २१ व २२.

माद्या आइ उथीव लोक्ल वलें अगास मी लाविन । दादाच्या म्हनुनी गले उथव तू हांका मला मालुन ॥

––केशवसुताची कविता, दिवाळी.

गोरशिशु म्हणाति पलिसा लल्ता इल्निच झालिला पाय । गाला उलोनि पल्ला स्त्व दलं नवल वलितसा काय ॥

मोरोपंत कृ. वि.

नदभाषा —ही व्यापारी लोकांची सांकेतिक भाषा आहे. वस्तूची किंमत किंवा इतर फायदा इ० गोष्टी नोकर किंवा इतर लोक यांना कळू नये म्हणून संख्यावाचक शब्द व नाण्याचे शब्द यांच्याबद्दल व्यापारीवर्गांत सांकेतिक शब्द प्रचलित आहेत. ज्ञानेश्वराच्या कालापासून आजपर्यंत म्हणजे सुमारें सहाशें वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आहे. हा कोठून कशी आली व हिला नदभाषा कां म्हणतात इत्यादि माहिती अजून उपलब्ध झाली नाहीं. फक्त संख्यावाचक शब्द व नाण्याचे शब्द यांच्याबद्दलच संकेत आहेत. कारण व्यापाऱ्यांना वस्तूची किंमत गुप्त ठेवतांना हेच शब्द लागतात. इतर शब्द नदमींच्या बोलींतील असतात. विसोबा खेचराचे अभंग, महिपतीच्या भक्तिविजयांतील अठरावा व बेचाळिसावा अध्याय व तुकारामाचे कांहीं अभंग यांत ही भाषा सांपडते.

या भागांतील शब्द येणेंप्रमाणें:— फेयली (१) अधारू (२), उधानु (३), पेकू (४), डुब्लु (५), देशी (६), पदिम (७), मगी (८), तेदए (९), लेदन् (९), अरुलु (१०), एवडू (११), रंषा(१२), टेपरू (१३), चोपडू (१४), तळी (१५), तान (१६) मुरकातान तळी (१७), उधानुतान तळी (१८), काटी (२०), मुरका तानकाटी (२१), धिटी (१००), दका (१०००), फाटा (१ आणा), अधारू फाटं (२ आणे), दुकार (आणेली), दवार (दवली), पकार (पावली), टाली (अधेली), मुरका (रुपया), टोंकळा (एक पैसा).

आभारः—ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं सभासदवर्गांपैकीं रा. विठ्ठल दिनकर आघारकर, बी.ए., यांची मदत बरीच झाली आहे, हें येथें नमूद करणें इष्ट आहे. तसेंच पुढें दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों. (१) Dr. Grierson.—Linguistic Survey of India, Vol. VII. (२) Proceedings and Transactions of the Seventh All-India Oriental Conference, Baroda. (३) रा. रा. कृ. पां. कुलकर्णी:–मराठी भाषा, उद्गम व विकास. (४) कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे:—मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास. (५) रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकरः–मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ ला आणि २ रा. (६) कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे:–ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, ज्ञानेश्वरी, मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड १० आणि २०. (७) प्रो. पोतदार–मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार. (८) भा. इ. सं. म. वार्षिक इतिवृत्त शके १८३३, १८३७.

निरनिराळ्या प्रांतांच्या निरनिराळ्या बोलींचे नमुने आम्हीं अनेक गृहस्थांस पत्रें लिहून मागविले होते. त्यांपैकीं पुढील सद्गृहस्थांनीं पाठविले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों. (१) रा. रा. हरिश्चंद्र विनायक धर्माधिकारी, मु. पोकरण, जि. ठाणें. (२) रा. रा. कृ. ना. देशपांडे, कोल्हापूर. (३) रा. रा. मु. श. देशपांडे, फलटण (माणदेशी). (४) रा. रा. विश्वनाथ नारायण कोल्हारकर (नगरी). (५) रा. रा. रखमाजी गणपत बोंदरडे भिंगार (नागपुरी). (६) रा. रा. रा. म. काटे (घाटी). (७) रा. रा. विष्णु गणेश ब्रह्मिदन, मेहकर (वऱ्हाडी). (८) डॉ. इ. ही. राजदेकर, राजदा, (वऱ्हाडी). (९) रा. रा. वि. बा. जोशी, चांदा (चंद्रपुरी). (१०) रा. रा. कृष्णाजी गोविंद साठे, देवाचें गोठणें, रत्नागिरी (चित्पावनी). (११) रा. रा. परशुराम गोपाळ महाडे, दापोली, रत्नागिरी (बाणकोटी). (१२) रा. ब. वासुदेव अनंत बांबर्डेकर, मुंबई (कुडाळी). (१३) डॉ. रघुनाथ सिताराम देसाई, पेडणें, गोवा (कुडाळी). (१४) रा. रा. बाळकृष्ण अनंत पार्टील, मुंबई (कुडाळी). (१५) रा. रा. विष्णु काशीनाथ प्रभु शिरोडे, फोंडा, गोवा (कोंकणी). (१६) रा. रा. गोपाळ बळवंत आमोणकर, म्हापसें, गोवा (कोंकणी). (१७) रा. रा. नारायण भास्कर नाईक, गोमंतक (कोंकणी). (१८) रा. रा. गंगाधर आबाजी भागवत, भुसावळ (खानदेशी). (१९) रा. रा. य. रा. लाळे, कासारें, मलकापूर (खानदेशी). (२०) डॉ भी. गु. चिकेरूर, जळगांव (खानदेशी). (२१) रा. रा. पुरुषोत्तम पांडुरंग गोखले (वऱ्हाड). सर्वच आलेल्या उताऱ्यांस स्थलाभावामुळें स्थान देतां आलें नाहीं. त्यांतून कांहीं निवडून घेतले आहेत.

यशवंत रामकृष्ण दाते

॥ श्री ॥

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पांचवा

प

प—व्यंजनमालेंतील एकविसावें व्यंजन. अक्षरविकास:-या वर्णाच्या तीन अवस्था असून त्यांपैकीं पहिली गिरनार लेखांत (इ. स. पूर्वी ३ रें शतक), दुसरी मथुरा येथील जैन लेखांत (इ. स. पूर्वी पहिल्या शतकाच्या सुमारास) व तिसरी इ.स.च्या चौथ्या शतकाच्या मध्याच्या आसपासच्या काळांतील अलाहाबादच्या स्तंभावरील लेखांत दृष्टीस पडते.

प—वि. १ (समासांत उत्तरपदीं) रक्षण, संभाळ करणारा; पालन करणारा. जसें:-भूमिप (=पृथ्वीचें संरक्षण करणारा—राजा); धनप (=द्रव्यरक्षक—कुबेर). [सं. पा=पालन करणें] २ पान करणारा; पिणारा. जसें:-रक्तप(=रक्त पिणारा—मधमाशी—भ्रमर). असे सामासिक शब्द काव्यांत नेहमीं येतात. [सं. पा=पिणें]

प—अ. (व.) कडे; जवळ.

पा—(संक्षेप) १ परगणे. २ पयक. ३ पाठविलें ४ पाहिजे. ५ पर्यंत. ६ पाटील. ७ पातशाही. ८ पासून.

पो—(संक्षेप) १ पावेतों. २ पोष्य.

पइक—पु. (गो.) निबंध.

पइंडा—पु. (गो.) सांकव; लांकडी धक्का; पायंडा पहा.

पई—स्त्री. (खा.) पळी.

पईज, पईल, पईस इ०—या शब्दासारखे पई पासून आरंभ होणारे शब्द पै मध्यें पहा.

पईलवान—पु. जेठी; पहिलवान पहा.

पउतें, पउल—पउ-ऊ पासून आरंभ होणारे शब्द पौ मध्यें पहा.

पक—न. (प्र.) पग; आश्रय; पद. —माझा(को). [सं. पद; हिं. पग]

पंक—पु. (गो.) (मिठाई इ० करण्यासाठीं) साखर, गूळ इ०चा केलेला पाक, रांधा. [सं. पाक]

पंक—पु. चिखल; कर्दम. [सं] ०ज—न. कमळ. 'पद्पंकज.' [सं.]

पकटी—स्त्री. १ (कों.) मत्साच्या पोळयांतील सुका मेणाचा भाग; पाकडी पहा. २ (दादर) भाग; तुकडा. ३ (दादर) पंदराचें एक टोंक.

पक(क्क)ड—स्त्री. १ (मल्लविद्या) प्रतिपक्ष्यास कचाटयांत धरण्याचा प्रकार, डाव, पेंच. २ (वक्तृत्व) प्रतिस्पर्ध्याच्या भाषणांतील त्याला अडवितां येईल असा दोषयुक्त भाग; भाषणांतील दोष. 'ज्याची पकड धरावयाची असेल त्यास बहुत वेळ बोलवावें.' ३ (ल) दुसऱ्याची छाप आपल्यावर न बसूं देतां, आपली मात्र छाप दुसऱ्यावर पडेल अशी युक्ति. 'ही एक बोलण्याची पकड आहे.' ४ जाणून बुजून केलेलें द्व्यर्थी भाषण (करार, विनंति करतांना, वचन देतांना); प्रसंगानुसार पाहिजे तसा अर्थ व्हावयाजोगें भाषण, युक्ति. सोडवणूक; सवड, पळवाट. 'बहुधा गुण पडेल म्हणून पकड ठेवून प्रतिज्ञा केली.' ५ खिळा उपटण्याचें एक हत्यार; अंबूर; चिमटा. ६ मलखांबावर करावयाची कसरत, घेतलेली उडी. [पकडणें] ०धरून बोलणें—पळवाट ठेवून सावधगिरीनें व अंगावर बाजू न येईल असें बोलणें ०वारंट—समान—समन्स—न. निकडीचा, धरून आणण्याविषयींचा, पकडण्याविषयींचा हुकूम. [हिं. पकडना]

पक(क्क)ड—स्त्री. (संगीत) रागवाचक मुख्य स्वरसमुदाय. [हिं.]

पकडणें—उक्रि. १ (हात इ०नीं) धरणें; आटोक्यात घेणें, आणणें, मुठींत आणणें, झडप घालणें. २ (ल) भाषण वगैरेमध्यें अडविणें; व्यंग, दोष काढणें; मर्मी धरणें [हिं. पकडना] म्ह० (व) पकडला रोडी त्याच राना जाई=संवय लागल्यावर ती गोष्ट फिरून फिरून करावीशी वाटणें याअर्थी. **पकडणी**—स्त्री. पकडण्याची क्रिया

पकघा—पु. (बायकी) फुगडी, झिमा वगैरे खेळतांना मुली तोंडातून पक् पक् फूः असा काढतात तो आवाज. [ध्व. पक्]

पक्साल-ळ—स्त्री तांदुळाची एक जात

पकाडी—पाकडी पहा

पकार-रा—पु १ पावली या नाण्याचा एक संकेत २ (सामा) पैसा, छदाम, द्रव्य (पनें आरंभ होतो म्हणून) पकार पहा 'जवळी नाहीं एक पकार।'—अमृत ३६.

पकारी—स्त्री १ पकार पहा २ (सुदीयळाचा मळ)(संकेत) प्यादेमात

पकोडा-डी—पुस्त्री भजें [हिं, तुल० सं पच्-पक+वडी]

पक्रोरडी—स्त्री शीळ घालणारा एक पक्षी

पक्का—वि (शब्दश व ल) कच्च्याच्या उलट १ पिकलेला, प्रगल्भ, पूर्णावस्थेस आलेला २ शिजविलेला, सिद्ध झालेला ३ तयार असलेला, निश्चित, नक्की झालेला (बेत, मसलत इ०) ४ भाजलेलें (मडकें, वीट इ०) ५ पुष्कळ दिवस टिकणारा (रंग) ६ तरबेज, हुशार निष्णात, पूर्ण, श्रेष्ठ (मनुष्य वस्तु इ०) जसें–'पक्का-कारकून-पंडित-चोर इ०' ७ पूर्ण केलेलें, तयार केलेलें, गणित करून काढलेलें (त्रैराशिकांतील उत्तराचें चवथें पद कच्चा पहा) पक्का शब्दाचे निरनिराळ्या शब्दांशीं संयोग होताना निरनिराळे अर्थ होतात पक्का धोंडा=अतिशय कठिण धोंडा पक्का पैसा=ढबू पक्का कोस=सवघ, पुरा कोस पक्कें दूध=तापविलेलें दूध पक्कें तूप=फार कढविलेलें तूप पक्कें रेशीम=उकळून तयार केलेलें रेशीम, पक्की शाई=शिजविलेली, फिकी न पडणारी, पुसून न जाणारी शाई पक्का डाक=सोनें, चांदी, पितळ यांनीं दिलेला डाक, कस्तूर, याच्याउलट कच्चा=कथलाचा डाक [सं पक्] ०कच्चा-वि (पक्का आणि कच्चा) अर्धवट पिकलेला, शिजलेला, तयार, लिहिलेला पुरा केलेला (अन्न, पीक, जमाखर्च, रंग इ०) ०खरडा-खर्डा-हिसाब-पु रोजखर्ड्यांवरून तयार केलेला हिशाब, कच्च्या टांचण वरून कायमच्या चोपडींत मांडलेला हिशोब पक्की कीर्द ०ख्याल-पु (संगीत) ख्यालामधील एक प्रकार ०तोळा-पु ९६ (भार) गुंजाचा तोळा (कच्चा तोळा=एक रुपयाभार=९० गुंजा) ०रंग-पु (तिफाशी सोंगट्याचा खेळ)(दोन बाजूस दोन दान रंग काढून घेतात त्यांतील) एका बाजूच्या तांबड्या व एका बाजूच्या पिवळ्या रंगाच्या सोंगट्या काळ्या आणि हिरव्या रंगाच्या सोंगट्यांना कच्चे रंग म्हणतात ०शेर-पु ८० तोळ्याचा (भार) शेर पक्की धुलाई-स्त्री खळ नंतर लावून कपडे स्वच्छ धुणें व कडक इस्तरी करणें याच्या उलट कच्चीधुलाई ०जप्ती-स्त्री (कायदा) फैसला, निकाल झाल्यानंतरची जप्ती याच्या उलट कच्ची, अव्वल जप्ती ०मुदत-स्त्री बंदी मुदत पहा, संपलेली, भरून गेलेली मुदत (हुंडी इ०ची) पक्कें खातें-न (जमाखर्च) ज्या खात्याचें देणें-घेणें पुढील सालास उतरावें लागतें तें खातें

पक्चर—न सायकलच्या हवा भरलेल्या रबरी नळीला पडलेलें भोंक [इं]

पंक्ति—स्त्री १ ओळ, रांग, मालिका, माळ २ जेवावयास बसणारांची पंगत, ओळ ३ (ल) साहचर्य, बंधुत्व, सोबत, संगत ४ मंडळी, संघ, गट, टोळी, मेळा, समाज 'त्याला पंक्तीस घेतलें-पंक्तींतून काढलें' 'आपले पंक्तीचे गृहस्थासीं सोईरगत करावी' ५ दहा, १० ही संख्या 'पंक्ति सहस्र सुवर्ण प्रतिमासीं करूनि घतन स्थापी।' —भावन ४ १७७ ६ (साहित्य) एक छंद याच्या चरणांत अक्षरें दहा असतात चंपकमाला, विराट इ० वृत्तांना हा छंद देतो [सं] ०कार-वि पंक्तीला जेवणारा 'रससाद पक्वान्न। पंक्तिकार जाण मी होईन।' —एभा १२ ५४० [सं] ०दोष-पु १ अपांक्त माणूस पंक्तींत बसल्यानें तेथील सर्व माणसांस लागणारा दोष, शूद्रादि कमी प्रतीच्या मनुष्याच्या पंक्तीस जेवल्याचा दोष २ रांगच्या जातीला लागू होणारा दोष-कलंक ३ ज्याच्या योगानें मनुष्य अपांक्त होतो असा अपराध, दोष ०पठाण-बारगीर-पु १ जेऊन खाऊन चाकरीस ठेवलेला बारगीर (घोडस्वार) याला पगाराच्या ऐवजीं मालकाच्या पंक्तीस जेवण मिळतें (यावरून) २ -वि (ल) ऐदी, आळशी, भोजनभाऊ, तुकडमोड्या, तुमता पुरल्याला हजर असणारा [सं पंक्ति+हिं पठाण, फा बारगीर] ०पावन-वि पंक्तिदोष नसलेला, पंक्तीस बसण्यास योग्य, रोटीव्यवहाराला लायक ०प्रपंच-पु १ पंक्तींत वाढताना केलेला पक्षपात, भेदभाव, पंक्तींत श्रीमंत, शिष्ट किंवा परिचित अशा लोकांस भरपूर व चांगलीं पक्वानें वाढणें व दुसऱ्यास हलके सलके पदार्थ वाढणें २ (ल) पक्षपात, भेदभाव (क्रि० करणें) [पंक्ति+प्रपंच=भेद पक्षपात] ०बाह्य-वि अपांक्त, सामाजिक इ० कारणामुळें ज्याला पंक्तींत घेत नाहींत असा ०भाऊ-पु (सहभोजी) एका ताटांत जेवणारा, मोठा मित्र, सोबती ०भेद-पु १ पंक्तिप्रपंच पहा 'दशशत बाणानीं तो ऐंशीं रणांगणीं हाणी। न करीच पंक्तिभेद श्रीकर्णाचा उदारवर पाणी।' —मोकर्ण ३० ६९ २ भोजनाचे वेळीं ज्यांना एकाच पंक्तींत बसतां येत नाहीं त्यांची मध्यें जागा टाकून किंवा दिशा बदलून निराळी पंक्ति करणें 'पंक्तिभेद असल्यास गोळक आणि आम्ही एकत्र जेवलों तरी चिंता नाहीं' —शास्त्रीको ३ एकाच जातींतील लोकांची त्यांच्या राहाण्या सवरण्याच्या, चालचलणुकीच्या फरकामुळें निराळी पंगत होणें 'गुजराथी ब्राह्मण आणि दक्षिणी ब्राह्मण यांचा पंक्तिभेद आहे' ०भ्रष्ट-वि पंक्तिबाह्य पहा ०लाभ, पंक्तीचा लाभ-पु एकत्र पंगत, सहभोजन ०व्यवहार-पु १ पंक्ति अर्थ २ पहा

२ सहभोजन ०संसर्ग–पु एका पत्रावळीत भोजन करण्याचा व्यवहार, सहभोजन पंक्तींतला मळा–पु भोजनाच्या पत्रावळीत उडणा वयाचा दारूचा नळा पंक्त्यंतर–न पंक्तिभेद अर्थ ? पहा

पक–वि १ पक्व पहा २ शिजलेला, तयार केलेला ३ पच विलेला, जिरलेला ४ पिकलेला ५ (ल) प्रौढ; परिणत सामासशब्द पक्व शब्दामध्ये पहा [सं] ०दस्त–वि (गो) भारदस्त ०रस–पु शरीरांतील अन्नपाचक अम्लरस, पित्तरस, अन्नरस, आमरस, पक्वान्न–न १ लाडू, पुरणपोळी इ० उंची खाद्यपदार्थ, मिष्टान्न २ खाद्य पदार्थ [पक्व+अन्न] पक्वाशय–पु पोट, कोठा, अन्न पचण्याची जागा [पक्व+आशय]

पकाशी–स्त्री लोखंडी घन, शाबई, कल्हणी

पक्ष, पंख–पु १ पक्ष्याच्या एक अवयवरूप पिसांचा समु दाय, पक्ष याच्या योगानें पक्ष्याला उडतां येतें २ पखांतील एक पीस ३ पंधरवडा, महिन्यातील १५ दिवस, पक्ष महिन्याचा एक अर्ध ४ बाजू पक्ष ५ वर्ग, समुदाय, संघ (सप्तमी विभक्तींत उपयोग) 'ज्या उखाणा घातला तो पक्ष्यांच पर्मी नाहीं' [सं पक्ष, प्रा पक्ख, हिं पंख, मैंनि पक] ०फुटणें–१ वयांत येणें, मोठा होणें, २ उडून जाणें, पळणें ३ (ल) लबाडी करण्यात तरबेज होणें ०चढी–स्त्री एक जातीचा पोपट याच्या मानेच्या वरचा भाग व पंखाचा कांहीं भाग लालसर असतो याला रामनगरी असेंहि नांव आहे ०वाळी, पंखेवाळी–स्त्री स्त्रियांच्या काना तील एक दागिना ०मांजर–न (व) घुबडाच्या जातीचा एक लहान पक्षी ०शूल–पु डाव्या बरगडींत उठणारा शूळ [सं पक्ष+शूल] पंखडी, पंखाड–स्त्रीन (निंदार्थी) पक्ष्याचा पंख

पखें–पु (गो) केंस विंचरण्याच्या पद्धतींतील एक प्रकार, बाजूस झुबके काढणें, शुद्दीं [सं पक्ष, म पख]

पंख–पु (गो) साखरेंत पाणी घालून आटवून करतात तो साखरेचा पाक पकपहा

पखचें–क्रि (गो) तोंड बंद होऊन जखम किंवा फोड बुजत जाणें [पिकणें]

पख(खा)रडा पखळ पखळ(र)ण, पखाडा–पुस्त्रीपु १ अस्ताव्यस्त पडलेला पसारा २ अशा पडलेल्या वस्तु 'पसरडा पडला बदरीतळीं। फकिर रक्षित एक महाबळी।' ३ अव्यवस्था, अडगळ ४ सडा (फळें फुलें यांचा) (क्रि० पडणें) 'पडा फुलांचि पखरण झिपू।' –कक ७६ [सं प्रक्षरण किंवा सं प्रक्षलन–पक्खलन–पखळण–भाअ १८३२]

पखरणी–स्त्री पसरण्याची विस्खलित करण्याची क्रिया

पखर(ळ)णें–उक्रि विस्कळीत करणें पडणें सडा टाकणें पडणें पसरणें उधळणें [पखळण सिं परिसणु]

पखवा–पु पखवा पहा [ध्व]

पखवा–पु (पर शिवण काम) चोळीचें पारें, उभार पुढचा भाग 'पाटीच्या निपट पखवा असावा' [सं पक्ष, म पख, हिं पखवा]

पखवाज–पु (वाद्य) एक वाद्य, मृदंग, तबला वगैरे, साग इ० लाकडाचा सुमारें सवा हात लांबीचा व १५ इंच व्यासाचा गोल तुकडा आरपार पोखरलेला असतो दोन्ही तोंडाशीं याचा व्यास मध्यापेक्षां सुमारें तीन इंचांनीं कमी असतो तोंडें चातड्यानें मढविलेलीं अस तात एका तोंडाच्या मध्यभाग शाईनें मढविलेला असतो व दुसऱ्या बाजूस वादनाच्या वेळीं कणकेचा गोळा लिंपतात दोन्ही तोंडांच्या काठावर बसविलेल्या गजऱ्यामधून वादी ओढून त्यात लाकडी गठ्ठे बसविलेले असतात गायन, कीर्तन, भजन वगैरेच्या तालाच्या साथीस याचा उपयोग करतात [पख+वाजणें; सं पक्षवाद्य ? हिं पखावज] पखवाजवी–जी–वि पखवाज वाजविणारा [हिं. पखावजी]

पखा–पु पंखा अर्थ ८ व पखवाळी पहा

पंखा–पु कानातील एक दागिना यास झुबे असतात. –थोमारो २ ३४७

पंखा–पु १ वारा घेण्याचें, घालण्याचें एक पंखाच्या आका राचें साधन; विंझणा २ चोळीचें पारें पखवा पहा 'पंखे हम कनी तेजखाणी।' –वेसीस्व ९ १२९ ३ एक मोटा पतंग, वावडी ४ पगडीच्या पदराचा जरतारी तुरा (हे दोन्ही कानावर खाल्यर असे ताठ असतात) ५ (चिनाडी धंदा) चिंवाड्याच्या भटीस हवा पुरविणारें यंत्र, भाता ६ (कर) गाडीवान बसण्याची साटीजवळची धुरीवरील जागा ७ (पिंजारी धंदा) कापूस पिंज ण्याचे कमानीस एका बाजूस असलेली अर्धवर्तुळ फळी ८ पख वाळी पहा ९ (गवंडी धंदा) भिंत इ० मध्यें कमान रचताना पंख्याच्या आकाराप्रमाणें बसविलेल्या विटा १० छापण्याच्या यंत्रावरील छापून आलेला एक एक कागद व्यवस्थितपणें एका जागीं ठेवला जाण्याचें साधन [सं पक्ष, म पख]

पखाडी–स्त्री (गो) झडप (पाऊसवगैरे लागू नये म्हणून खिडकीला बांधतात तें) [पक्ष]

पंखाडा तिवीट–रेशमाची एक जात –मुव्या ९५

पखाणभेद–पु (प्र) पाषाणभेद पहा [हिं पखान=पाषाण]

पखाल–स्त्री १ पाणी आणण्या–नेण्याची, बैलाच्या पाठी वरून वाहून नेण्याची कातडी मोठी पडशी पिशवी २ मोट ३ (ल) ढेरपोट, दोंदील [म पयस्+खल=चामडें, चामड्याची पिशवी हिं सिं पखाल] पखालची–जी पखाल्या–वि १ पखाल वाहणारा २ पखाल वाहणाऱ्या बैलाला हाकलणारा ०पार्वती–स्त्री ढेरपोटी स्त्री

पखाळ(ल)णी–णें, पखाळपुजा–पाखळणी पहा

पखिलेया, पखिल्या—वि पक्ष्याच्या जातीचा 'येतु केया दिनाचा सागमेरु। जो का सागे रात्रींचा प्राहारु। तो पखिल्या साद्दु घाली गभेरु। पाखे फापुडोनी।' –शिपु २ ४६, १२१

प(प)खी, पंखिल, पंखेरू—स्त्री (काव्य) पक्षी, पाखरू 'पखिया मधें मयोरु।' –शिपु ११२४ [स पक्षी]

पंखी—स्त्री पिसापासून तयार केलेलें एक प्रकारचें कापड, वस्तु [पख]

पंखेवाळी—पखवाळी पहा

पंख्या—पु उडणारी खार [पख]

पग—न १ पाय, पाद 'पग पाहून मोर झुरे।' २ पाऊल; पावलाची खूण ३ (ल) पाया, मूलाधार, मर्मांश, मूलतत्त्व (शास्त्र, कला इ०चें) 'हा बारा वर्षें हिशोब शिकतो आहे पण हिशोबाचें पग अजून याचे मनांत आले नाहीं' ४ बुद्धिबळाच्या किंवा सोंगट्याच्या पटातील घर, चौकट; सोंगट्याच्या गतींत येणारी घराची सर्व ओळ ५ (खा) (सोनारी धंदा) शेगडींतील विस्तवाच्या भोंवतीं चार बाजूस ज्या चार विटा ठेविलेल्या असतात त्या प्रत्येकी [स पद, हिं पग] **पगीं धरणें**–बोलण्यात, शब्दात पकडणें **पगीं सांपडणें**–बोलण्यात, शब्दात सापडणें पगदस्ती धरणें-सापडणें पहा **०दस्त-स्ती**–वि १ (बुद्धिबळांचा खेळ) एकदा एका घरात दिलेलें बुद्धिबळ पुन्हा मागें न घेता खेळणें –वि (ल) अढळ, अचल, न बदलणारा (निश्चय, वचन, माणूस) २ सावध दूरदर्शी, सहजासहजीं न फसणारा, अडकणारा (भाषण इ०मध्यें), दुसऱ्याला बोलण्यात पकडणारा, पगीं धरणारा **०दस्तीं-दस्तीं धरणें**–आणणें–दुसऱ्याला भाषणात पकडणें **०दस्तीं सांपडणें**–भाषण वगैरेत स्वत अडकलें जाणें

पग—पु (कर) बाजू, कड, पक्ष 'याच्या पगन तो बोलतो' [स पक्ष]

पगड—न (गो) पक्ष; तट (गांवातील, लोकातील) [स पंक्ति, म पगत]

पगडडाव—पु सोंगट्याचा एक खेळ [पगडा=एक दान+डाव]

पगडा—पु १ फाशावरील एक सख्या, चिन्ह टिंब २ (ल) पाऊल, छिरकाव, प्रवेश 'चार पैसे पदरीं असल्यावाचून व्यव हारात पगडा पडत नाहीं' ३ पायडा, प्रघात 'अलीकडे यानें आमचे घरीं येण्याजाण्याचा पगडा घातला आहे' ४ प्रावीण्य ५ वर्चस्व, सत्ता दाब (क्रि० घालणें, पडणें, पाडणें, बसविणें इ०) 'त्या पंडिताचा राजाजवळ पगडा चांगला पडला' [सं पद] **०पाडणें**–श्रेष्ठता स्थापणें 'पगडा पाडीन जगीं शरदकें करिन चूर्ण त्या दगडा।'–मोकर्ण २७२४ **०बसणें-बसविणें**–(सोंगट्याच्या खेळात) कांहीं विवक्षित दान पडलें म्हणजे एक नरद पगावर बसविण्याचा हक्क मिळतो पगडें बसलें म्हणजे विरुद्ध पक्षावर आपला जोर अधिक चालतो या वरून) छाप पडणें, पाडणें, प्रतिष्ठा मिळविणें 'इग्रजीसारख्या प्रबल परभाषेचा मराठीवर अगदीं पगडा बसून तिचें स्वत्व नष्ट होण्याच्या बेतात आहे' –नि ६

पगडी—स्त्री १ ल्हान पागोटें विशेषत ल्हानासाठीं पागोट्याप्रमाणें शिवलेलें शिरोभूषण, टोपी २ *(डौलाचे भाषणात)* पागोटें, शिरोभूषण [हिं] म्हु० शीर सलामत तर पगड्या पचीस **०उतरणें**–अपमान करणें **०घेणें**–विद्यादि गुणानीं एखाद्याहून वरचढ होणें **०फिरविणें**–१ करार, वचन, शब्द न पाळणें, मत, मन बदलणें, अश्लाघ्य मार्गाकडे वळणें २ रागानें एखा द्याच्या अगावर येणें, सामोपचार सोडून विरोध करणें **०फेकणें**–झोकानें पागोटें चढविणें **०फेकून जाणें**–पगडी फिरविणें अर्थ २ पहा, फेरपगडी करणें **०बांधणें**–सन्मान करणें ' 'तो श्रीकृष्ण *गडी तुम्हांसि पगडी बांधी, मला लूगडी।*' –भासु ६ **पगड बंद-ध**–पु पागोटीं बांधण्याचा धंदा करणारा माणूस **पगड बंदकी**–स्त्री पगडबदाचा धंदा, पागोटीं बांधून देऊन उपजीविका करणें **पगडबंदी**–स्त्री १ पगडबंदकी २ पागोटें बांधण्याची मजूरी **पगडीभाई**–वि एकमेकाची पगडी एकमेकानीं घालून झालेले मित्र (परस्पर पगड्या बदलण्यानें बधुत्व स्वीकारल्या सारखें होतें ही एक इमानाची शपथ असे) 'हिंदुस्थानातील स्वधर्म कीं, पगडीभाई झाल्यावर पोटचें द्यावें पण पाठचे देऊं नये, त्यास रक्षावें '–भाब ५ **०वाला**–वि *पगडी घालणारा* (ब्राह्मण) 'कोंकणचा पगडीवाला।' –सग्राममगीतें २८.

पंगत—स्त्री पंक्तिअर्थ १ ते ४ पहा [स पंक्ति] **०मांडणें**–पाट-रांगोळ्या करणें, पानें मांडणें, भोजनाच्या पक्तीची तयारी करणें **०वाजविणें**–पगत (विशेषत ल्मातील मंडळी) जेवावयास बसली असता वाजत्री वाजविणें **०वाढणें**–सर्व पगतीस जेवणाचे पदार्थ वाढणें, पक्तींत वाढण्याचें काम करणें **०साधणें**–जेवणाची वेळ साधणें **पगतीस घेणें**–१ आपल्या बरोबर जेवावयास घेणें २ रोटीव्यवहार करणें, स्नेहसबध ठेवणें **पंगतीस चुकणें**–(उशीर झाल्यामुळें) पक्तींतील आपली जागा गमावणें पगत बसण्याच्या वेळला न यणें म्हु० पक्तीस चुकला तो जेवायाला मुकला **पंगतीस बसणें**–१ बरोबर भोजनास व इतर बेतीं एकत्र बसणें २ समसमान होणें, एकाच माळेंत ओंवलें जाणें

पगर—पु (प्र) प्रदर पहा यांचे तांबडा व पांढरा असे दोन भेद आहेत (क्रि० लागणें)

पगरा—पु महार लोकाच्या कानांतील एक दागिना [स प्रग्रह?]

पगाना—पु (विणकाम) मशारनास जोडण्याकरितां जे काहीं तार राखून ठेवतात व ज्यावर गुंफाळतात ते [हिं पगा=दोर ?]

पगार—पु (नाविक) एक प्रकारची होडी ही साध्या होडीपेक्षा चांगली असून हिला उलाडीची जरूर नसते ही कमी हलते

पगार—पु मुशाहिरा, वेतन, तनखा, पैशाच्या रूपात नोकरीबद्दल मिळालेला मोबदला [पोर्तु पागा=वेतन, गो पगार] ॰पत्रक–न तनखापत्रक, ज्यावर लिहिल्याप्रमाणें पगार देऊन सही घेण्यात येते ती वही **बैठा पगार**–पु चाकरी न करतां, घर बसल्या मिळणारा पगार

पंगारा—पु (व) पसारा, व्याप 'कागदाचा पगारा घालून ठेविला'

प(पं)गिस्त–त—वि १ लंगडा, पाय तुटलेला २ (ल) पराधीन, ओशाळा, तावेदार, परतंत्र 'रसनापगिस्त नाहीं होणें। आहारू सेवणें निजनेमें।'–एभा ८ २८ [पगु किंवा पग=पाय] **पंगिस्तता**–स्त्री १ पराधीनता २ गरज, जरूर 'माझें भजन करिता। न पडे ज्ञानाची पंगिस्तता।'–एभा ११ ६५७

पंगु–गू—वि १ पांगळा, लंगडा, पाय गेलेला, निकळ, व्यंग २ विकृत, व्यंग अवयवाचा, एखाद्या अवयवात खोड असलेला 'हा डोळ्यानें पगू–तो हातानें पगू' ३ (ल) दरिद्री, मित्ररहित, असहाय, साधनविरहित, निराधार, असमर्थ 'धान्यावाचून दुनिया पगू' [स, इंग्रजि पंगो] ॰घात–पु एक प्रकारच्या अर्धांगवायु पक्षघात यानें माणसाचे पाय जातात **पंगुळवेल**–स्त्री (झाडावर चढणारी) एक वेल

पगेरा—पु पागारा पहा (कु) पग्यारो

पंगोजी—स्त्री नारळाची खव मैद्यात घालून भज्याप्रमाणें तयार करतात तें पक्वान्न –गृशि १ ४५०

पगळ—क्रिवि (कर) तव्वल, भरपूर, पुष्कळ पघळ पहा 'जपानी माजरपाटाचा पन्हा पगळ तीन हात आहे' [पघळ पुष्कळ]

पघा—पुस्त्री (सोनारी धंदा) सोन्याची लगड पाडण्यासाठीं, सोन्याचा रस ओतण्यासाठीं जाड लाकट पन्हाळ व तितकाच मागें दांडा असलेली एक लोखंडी पळी पघा, पडघणी पहा [पघा]

पघणें—सक्रि (अशिष्ट) पाहणें, बघणें [सं पश्य]

पंघणें—न डुलकी, पेंग (क्रि॰ घेणें, देणें, खाणें, मारणें) –अक्रि पेंगणें, डुकली घेणें

पघळ—वि १ ऐसपैस, भरपूर, विस्तीर्ण क्षेत्रफळाचा; अवाढव्य, अघळपघळ 'आकाश जेणें पघळ। पवन जयानें चपळ। जयाचेनि अनळ। दाहक पै तो।'–सिस १ २२ २ (ल) विस्तृत, पाल्हाळीक (भाषण) –क्रिवि. ऐसपैस, मोकळेपणें 'पघळ बसा–मांडा' [पघळणें]

पघळणें—अक्रि १ विरघळणें, पाघळणें, पातळ द्रव होणें, वितळणें २ (ल) दयार्द्र होणें, कळवळा येणें, द्रवणें. ३ विस्तृत, मोठा, सैल होणें, पसरणें, माडणें (पट जोडा) 'तयाही तळीं पघळे। वेल पाल्यु।'–ज्ञा १५ १४५ –उक्रि (राजा) (धान्य, चिरगूट इ॰) जमीनीवर पसरणें, ऐसपैस मांडणें [स प्रगल्भम्] **पघळणी**–स्त्री पघळण्याची क्रिया, विरघळणें, वितळणें

पघा—पु साचा, मूस (धातूचा रस ओतण्याची), लगड होण्यासाठीं ज्यात धातूचा रस ओततात तें साधन [स प्र+गल्]

पच—वि हा शब्द स्वतंत्र न येता समासात उत्तरपदीं शिजविणारा, पिकविणारा, शिजणारा, पिकणारा, याअर्थी येतो जसें–सुखपच=सहज शिजणारा दु खपच=शिजायला कठिण [स पच्]

पंच—पु अव १ वादग्रस्त बाबींत निवाडा देणारे, लवाद; पचायतींतील एक किंवा सर्व व्यक्ती यात बहुधा पाच माणसें असतात पंचाचे दोन प्रकार आहेत –न्यायपंच (ज्युरी) आणि व्यवस्थापंच (ट्रस्टी) २ उभयपक्षानीं मान्य केलेला लवाद [सं पचन्=पाच] ॰कमेटी–स्त्री (ना) पंच, लवाद, व्यवस्थापक मडळ, कार्यकारी मडळ, पचाची सभा [पच+इं कमिटी] ॰कयास–पु पचानीं केलेला अदाज, निकाल निवाडा ॰नामा–पु पचाच्या समोर केलेल्या तपासाचें नोंदपत्रक ॰मत–न पचाचा निकाल, त्याचें म्हणणें ॰सभा–स्त्री लवाद, पचाची बैठक, ज्युरी **पंचाई(य)त**–स्त्री १ पच २ पचामार्फत केलेली चवकशी 'पचायतींत ठरेल असें उभयतानीं वर्तावें' ३ भाडण्याचें कारण, कज्जा, खटला ४ पचानीं निकाल देण्याजोगा खटला 'आम्ही ही पचाईत घेऊन त्या पचाकडे गेलों' ५ पचाचा निर्णय, निकाल, न्याय 'आता सतानीं करावी पचाईत। कोण हा फजितखोर येथें।'–तुगा १२१८ ६ (ल) उठाठेव, अनावश्यक चवकशी, सार्वजनिक चर्चा (क्रि॰ करणें) ७ अडचण, गोंधळ, सकट 'जाण्यायेण्याची पचाईत' 'नुसत्या अटकळीहि बाधण्यास मोठमोठया इतिहासवेत्त्यासुद्धा पचाईत पडते'–नि १ ८ ददात, दुर्भिक्ष 'त्याचे घरीं अन्नाची पचाईत आहे' ९ विवंचना, नासाडी. १० निष्कारण वाद विवाद, प्रतिकार (क्रि॰ माडणें, लावणें घालणें) ११ भाडण, तंटा, तकार, झगडा (क्रि॰ सागणें) १२ पचाची सभा, बैठक, पचमडळ [हिं पचायत] **पचाईतदार**–वि १ पचातील इसम, पच २ पचाईत करण्याविषयीं कुशल **पंचाईतनामा**–पु पचाचा लेखी निकाल, निर्णय [पचाईत+फा नामा] **पंचाईतमत**–न पंचानीं दिलेला निकाल

पंच—वि पाच, ५ संख्या [स] ॰उपप्राण–पुअव पाच वायु –नाग=शिंक येणारा वायु, कूर्म=जाभई येणारा, कृकल=ढेकर

येणारा, देवदत्त=उचकी येणारा व धनंजय=मेलें शरीरांत राहून तें पुष्ट करणारा व मनुष्य मेल्यावर त्याचें प्रेत फुगविणारा वायु नाग कूर्म कृकल देवदत्त। पांचवा धनंजय जाण तेथ।' –एभा १३ ३२०. ०कन्या–स्त्रीअ पांच सुविख्यात पतिव्रता स्त्रिया; अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा आणि मंदोदरी ०कर्म–नअव शरीराचीं मुख्य पांच कामें–ओकणें, रक्तस्राव होणें, मलोत्सर्ग, मूत्रोत्सर्ग, नाक शिंकरणें इ० किंवा गतीचे पुढील पांच प्रकार – उत्क्षेपण (वर करणें), अपक्षेपण (खालीं करणें), आकुंचन (आखडणें), प्रसारण (पसरणें) व गमन (जाणें) ०कर्मेंद्रियें–हात, पाय, वाणी, शिश्न व गुद कर्मेंद्रिय पहा ०कल्याण–णी–वि १ गुडघ्यापर्यंत पांढरे पाय व तोंडावर पांढरा पट्टा असलेला (घोडा) हा शुभ असतो –अश्वप १९० 'पंच कल्याणी घोडा अबलख।' २ (उप) सर्व अवयव विकृत असलेला (माणूस) ३ (उप) भाड्याचें तट्टू घोडा (याला दोन्ही टाचांनीं, दोन्ही मुठींनीं व दाडक्यानें मारून किंवा तोंडानें चक्‌चक्‌ करून चालावें लागतें म्हणून) ४ (उप) ज्याच्या नाकाला निरंतर शेंबूड असून तो वारंवार मणगटानीं काढून टिरीस पुसत जाणारा असा (पोर) ०कृजय–स्त्री (गो) पंचखाद्य पहा ०कृष्ण–पुअव (१) महानुभाव संप्रदायातील ५ कृष्ण–कृष्णचक्रवर्ती, मातापूर येथील दत्त, ऋद्धिपूरचा गुंडम राउळ, द्वारावतीचा व प्रतिष्ठानचा चांग देव राउळ –चक्रधर सि सूत्रें पृष्ठ २१ (२) हंस, दत्त, कृष्ण, प्रशांत व चक्रधर –ज्ञाको (म) ७७ ०केणें–न मसाल्यांतील मिरी, मोहरी, जिरें, हिंग, दगडफूल इ० पदार्थ ०केण्याचें दुकान–न छोटेसें किराण्याचें दुकान ०केदार–पुअव केदार, ममद, तुंग, रुद्र, गोपेश्वर ०कोटी–स्त्री उत्तर हिंदुस्थानांतील शंकराचें तीर्थक्षेत्र ०कोण–पु पांच कोनांची एक आकृति –वि पांच कोनांची ०कोश–ष–पुअव अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय अशीं देहाचीं पांच आवरणें यां कोशांचा निदेहाशीं पुढीलप्रमाणें समन्वय करतात–अन्नमयाचा स्थूलदेहाशीं, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय यांचा सूक्ष्म किंवा लिंगदेहाशीं व आनंदमयाचा कारणदेहाशीं ०कोशी–स्त्री १ चार, पांच कोसांच्या आतील गांवें, एखाद्या क्षेत्राच्या भोंवतालची पांचकोस जमीन 'पुरें दशासी भरलें शीगेसी। अवधी पंचकोशी दुम दुमीत।'–तुगा २६१० २ (ल) या गांवांतील जोशाची वृत्ति ३ पंचक्रोशी यात्रा पहा ०कोशी यात्रा–स्त्री क्षेत्राची (विशे षत काशी क्षेत्राच्या भोंवतालच्या पांच कोसांतील देवस्थानांना प्रदक्षिणा, तीर्थांची यात्रा ०खंडें–नअव आशिया, युरोप, अमे रिका, आफ्रिका ओशियानिया ०खाज–जें–खाद्य–नपुन १ ख या अक्षरानें प्रारंभ होणारे खाण्यायोग्य असे पांच पदार्थ (खारीक, खोबरें, खसखस (किंवा खवा) खिसमिस व खडी साखर) –एभा १०४९२ 'पूर्ण मोदक पंचखाजा। तू वन्हाडी आर्जी।'–वेसीस्व ३ २ (गो) नारळाचा खव, गूळ, चण्याची डाळ इ० पांच जिनसांचा देवळा दाखवावयाचा नैवेद्य ३ (कों) तांदूळ किंवा गहू, काजळ, कुंकू, उडदाची डाळ व सोवेरें यांचा भूतपिशाचांना द्यावयाचा बळी, या पांच वाणजिनसा ०गंगा–स्त्री १ महाबळेश्वरांतील एक तीर्थ येथें कृष्णा, वेणा, कोयना, गायत्री (सरस्वती) व सावित्री यांचा उगम आहे २ काशी क्षेत्रा तील एक तीर्थ 'गंगा भारति सूर्यसुतु किरणा वा धूतपापा तसे। पांची एकवटोनि तीर्थ निपजे ते पंच-गंगा असें।'–नरहरी, गंगा रत्नमाला १५७ (नवनीत पृ ४३३) ३ पंचधारा पहा (क्रि० वाहणें) ०गति–स्त्री घोड्याच्या पांच चाली–मरपटा किंवा चौवड चाल, दुरकी किंवा गाम चाल, दुडकी, वाजी, आणि चौक चाल यांचीं संस्कृत नांवें अनुक्रमें –आस्कंदित, धौरितक, रेचित, वल्गित, प्लुत ०गव्य–न गाईपासून निघालेले, काढलेले पांच पदार्थ दूध, दहीं, तूप, गोमूत्र, शेण यांचें मिश्रण (याचा धार्मिक शुद्धिकार्याकडे उपयोग करतात) ०गोदानें–नअव पापधेनु, उत्क्रांतिधेनु वैतरणी, ऋणधेनु, कामधेनु हीं पंचगोदानें और्ध्वदेहिक कर्मांत करतात ०गौड–पु ब्राह्मणांतील पांच पोट जाती–(अ) गौड, कनोज (कान्यकुब्ज), मैथिल, मिश्र व गुर्जर, किंवा सारस्वत, कान्य-कुब्ज, गौड, उत्कल आणि मैथिल ०ग्रंथ–पुअव यजुर्वेदाचे पांच ग्रंथ– संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, पदें आणि क्रम ०ग्रही–स्त्री एका राशींत पांच ग्रहांची युति [पंच+ग्रह] ०तत्त्वें–नअव पंचमहाभूतें पहा ०तन्मात्रा–स्त्रीअव पंचमहाभूतांचीं मूलतत्त्वें, गंध रस, रूप, स्पर्श, शब्द हे गुण 'प्रकृति पुरुष महत्तत्त्व। पंच, तन्मात्रा सूक्ष्मभाव।'–एभा १९ १६८ ०तीर्थ–नअव हरिद्वार किंवा त्र्यंबकेश्वर येथील गंगाद्वार, कुशावर्त, बिल्वक, नीलपर्वत आणि कनखल हीं पांच तीर्थें ०दंती–वि पांच दांत असलेला (घोडा), सप्तदंती व अशुभलक्षण पहा ०दाळी–स्त्रीअव तूर, हर भरा, मूग, उडीद व वाटाणा या पांच धान्यांच्या डाळी ०देवी–स्त्रीअव दुर्गा, पार्वती, सावित्री, सरस्वती व राधिका ०द्रविड–पुअव ब्राह्मणांतील पांच पोटजाती–तैलंग, द्राविड, करनाटकी, महाराष्ट्रीय व कोंकणी, किंवा तेलगी, द्राविड, महाराष्ट्रीय, कर नाटकी व गुर्जर ०द्वयी–स्त्री १ दक्षिणा द्यावयाच्या रकमेचे (ती कमी करणें झाल्यास) पांच भाग करून त्यांतील दोन किंवा तीन ठेवून बाकीचे वाटणें २ अशा रीतीनें शेत, काम, रकम, वस्तु इ०ची वाटणी करणें ०धान्यें–नअव हवन करण्यास योग्य अशीं पांच धान्यें–गहू जव, तांदूळ, तीळ व मूग महादेवाला यांची लाखोली वाहतात ०धान्याचा काढा–पु हा धने वाळा, सुंठ, नागर मोथा व दालचिनी यांचा करतात ०धार–स्त्री १ जेवतांना तूप पडलें न पडलें इतकें कमी वाढणें, तुपाच्या भांड्यांत पांच बोटें बुडवून अन्नावर शिंपडणें २ झाडास पाणी घालण्याची पांच

धारांची झारी ' जगजीवनाचिया आवडी । पंचधार करी वरी पडी ।' –ऋ ७३. ०धारा–स्त्री (विनोदानें) तिरट पदार्थ खाल्ला असतां किंवा नाकात गेला असतां दोन डोळे, दोन नाक पुड्या व तोंड यांतून वाहणाऱ्या पाण्याच्या पाच धारा ०धारें –न देवावर अभिषेक करावयाचें पाच भोंकाचें पात्र [पांच+धारा] ०नख–नखी–वि १ पाच नखें असलेला (मनुष्य, माकड, वाघ) २ ज्याचें मांस खाण्यास योग्य मानिलें आहे असे पाच नखें असणारे सायाळ, घोरपड, गेंडा, कासव, ससा इ० प्राणी 'पंचपंच नखा भक्ष्या ।'–भट्टिकाव्य ६ १३१ ३ छातीवर, खुरावर पाच उभ्या रेषा असणारा (घोडा) हें अशुभलक्षण होय –अश्वप १ ९५ ४ ज्याच्या चार पायांपैकीं कोणत्याहि एका पायाला फाटा फुटल्या-सारखी आकृति असत असा (घोडा) –अश्वप १ ९८ ०नखटे–पुअव (राजा पु) ससारादिकाचा अनेकांनीं मिळून अनेक प्रकारचा केलेला नाश, (एखाद्या सस्थेत, मंडळात झालेली) फाटा फूट, विघाड (क्रि० करणें) २ गोंधळ, घालमेल, अडचण [पंच+नव] ०पक्वान्नें–नअव १ लाडू, पुरणपोळी इ० पाच उंची मिष्टान्नें २ भारी, उंची खाद्यपदार्थ, जेवण ०पंचउष:काल–पु सूर्योदयापूर्वी पाच घटिकांचा काळ, अगदीं पहाट 'पंच पंच उष कालीं रविचक्र निघोआलें ।'–होला १७. ०पदी–स्त्री ववापुढें नित्य नियमानें पाच पदें, अभंग भक्तगण म्हणतात ती 'पंचपदी राम कलिसंकीर्तन ।'–सप्र २१ ३६ ०पर्व–वि कोणत्याहि एका पायास फरगडयाची आकृति असणारा (घोडा) –अश्वप १ १०२ १०२ ०पल्लव–पुअव आंबा, पिंपळ, पिंपरी, वड व उंबर या किंवा इतर पाच वृक्षाचे डहाळे (किंवा पानें) स्मार्त याज्ञिकांत हे कलशामध्यें घालतात 'पंचपल्लव घालोनि आंत । आणि अशोकें केलें वेष्टित। नरनारी मिळाल्या समस्त । रुक्मिणीहळदिया कारणें ।' –जै ५६ १४ ०पाखंड–न जैन, बौद्ध, चार्वाक इ० पाच मुख्य प्रकारचीं अवैदिक मतें, सप्रदाय ०पाखंडी–वि वरील पाखंड मतांपैकीं कोणत्याहि मताचा अनुयायी ०पात्र–पात्री–नस्त्री पाणी पिण्याचें किंवा इतर उपयोगाचें नळयाच्या आकाराचें मोठें भांडें ०पाळें–न लाकडाचें, किंवा धातूचें पांच वाटया अथवा खण असलेलें पात्र हळद, कुंकु इ० पूजासाहित्य ठेवण्याच्या उपयोगी, किंवा फोडणीचें सामान ठेवण्याच्या उपयोगी पात्र (गो) पंचफळें ०पुरुषार्थ–पु धर्म अर्थ काम मोक्ष (सलोकता समीपता, सरूपता सायुज्यता) व परमप्रेमरूपा–पराभक्ति–पराभक्ति हें पाच पुरुषार्थ 'जैसा ज्यासी भावार्थ। तैसा पुरवी मनोरथ। पढिय पंचपुरुषार्थ। तो हरि नांदत वैकुंठीं। –एभा २४ ७७० ०प्रमाणें–नअव शब्दप्रमाण, आप्तवाक्यप्रमाण अनुमानप्रमाण उपमानप्रमाण व प्रत्यक्षप्रमाण ०प्रयाग–पुअव नंदप्रयाग स्कंदप्रयाग, रुद्रप्रयाग, देवेंद्रप्रयाग व कर्णप्रयाग हे पाच प्रयाग ०प्रलय–पु निद्राप्रलय, मरणप्रलय, ब्रह्म्याचा निद्राप्रलय, ब्रह्म्याचा मरणप्रलय, व विवेकप्रलय ०प्रवर–पुअव ब्राह्मणात कांहीं पंचप्रवरी ब्राह्मण आहेत त्यांचे पाच प्रवर असे–भार्गव, च्यावन, आप्नवान, और्व व जामदग्न्य प्रवर पहा ०प्राण–पु १ प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान. हे पाच प्राण प्राण्याच्या आयुष्यास कारणीभूत आहेत यांचीं स्थानें आणि कार्ये भिन्न भिन्न आहेत (क्रि० ओढणें, आकर्षणें, सोडणें, टाकणें लागणें) 'देह त्यागुन पंचप्राणीं । गमन केलें तात्काळीं।' –मुआदि २८ १८ २ (ल) अतिशय आवडती, प्रियकर वस्तु 'तो पंचप्राण धन्याचा ।'–सभामंगीतें११९ (पंचप्राणावर) पंच प्राण ओवाळणें–पंचप्राणाची आरती करणें–दुसऱ्या करितां सर्वस्व, प्राणहि देणें, सर्व भावें करून आरती ओवाळणें, खरी, उत्कटभक्ति किंवा प्रेम दाखविणें 'पंच प्राणाची आरती। मुग्धाबाई ओवाळती।' ०प्राणाहु(ह)ती–स्त्री पाच प्राणांना खाव याच्या ल्हान ल्हान आहुती किंवा घास या त्रैवर्णिकांनीं भोजनाच्या आरंभीं द्यावयाच्या असतात पाच आहुती घेणें म्हणजे घासभर, थोडेसें खाणें (क्रि० घेणें) [पंच+प्राण+आहुती] ०बदरी–स्त्रीअव योग, राज, आदि, वृद्ध, ध्यान या सर्व बदरी बदरी नारायणाच्याच रस्त्यावर आहेत ०बाण–पु (काव्य) मदन, कामदेव मदनाच्या पाच बाणांसाठीं बाण शब्द पहा ०बेऊळी–स्त्री पाच नाग्याची इगळी –मनको ०भेळी–स्त्री गोविल, कुंज इ० विक्री करिता एकत्र मिसळलेले ल्हान मासे ०भद्र–वि सर्व शरीर पिवळें असून पाय आणि तोंड मात्र श्वेतवर्ण असणारा (घोडा) –अश्वप १ २१ ०भूतातीत–वि १पंचभूतापासुन अलिप्त झालेला(मुक्त मनुष्य, लिंगदेह) २ निरवयव, निराकार (ईश्वर) ०भू(भौ)तिक–वि पाच तत्त्वांनीं युक्त, जड, मूर्त, सगुण ०भूतें–नअव पंचमहाभूतें पहा ०भे(मे)ळ–पुस्त्री पंचमिसळ पहा अनेक पदार्थांचें मिश्रण –वि पाच प्रकार एकत्र केलेलें 'मोहोरा पंचमेळ वरहुकूम पत्र पुरदर' –वाडसमा ३ ८३ ०मघा–स्त्रीअव १ मघा नक्षत्रात सूर्य आल्या नंतरचे पाच दिवस २ मघापासून पुढचीं पाच सूर्यसंक्रमणाचीं नक्षत्रें ०महाकाव्यें–नअव रघुवंश कुमारसंभव माघ किरात, नैषध हीं पाच मोठीं संस्कृत काव्यें ०महातत्त्वाचीं देवस्थानें–१ पृथ्वी–कांचीवरम् (कांची स्टेशन) आप–जंबुकेश्वर (श्रीरंगम् स्टेशनपासुन १२ मैल) तेज=अरुणाचल (एम एस एम रेलवेच्या मलय स्टेशन नजीक) वायु=कालहस्ती (वरील रेलवेच्या रेणीगुंटा स्टेशनपासून गुडूर रस्त्यावर) आकाश–चिदंबरम् (चेंगलपट रस्त्यावर) ०महापातकें–नअव ब्रह्महत्या, मद्यपान, सुवर्णचौर्य, मातागमन किंवा गुरुस्त्रीसंभोग व वरील चार महापातक्यांची संगत ०महापातकी–वि वरील महापातकें करणारा. ०महाभूतें–नअव पृथ्वी आप तेज वायु व आकाश हीं पाच

गध, रस, रूप, स्पर्श व शब्द हीं यांचीं अनुक्रमें सूक्ष्मरूपें होत याना पचसूक्ष्मभूतें असें म्हणतात पंचमहाभूतांचीं हीं मूलकारणें आहेत ह्यावरून जगदुत्पत्तिविषयक प्रथानुन पंचभूत व पंचतन्मात्रा अशा सज्ञा ज्या येतात त्याचा अर्थ पंचमहा(सूक्ष्म)भूतें असाच होय तन्मात्र पहा **०महायज्ञ, पंचयज्ञ**–पुअव ब्रह्मयज्ञ (वेदाध्ययन), पितृयज्ञ (तर्पण), देवयज्ञ (होम, वैश्वदेव), भूतयज्ञ (बलि), मनुष्ययज्ञ (अतिथिसतर्पण) भोजनाच्यापूर्वी ब्राह्मणानें नित्य करावयाचे हे पाच यज्ञ आह्निककार्यैकीं होत **०महासरोवरें**–नअव बिंदुसरोवर (सिद्धपूर–मातृगया), नारायणसरोवर (कच्छ–प्रांतीं माडवी), मानस सरोवर (हिमालयामध्यें उत्तरेस), पुष्कर (अजमीर), पपासरोवर (एम् एम् एस् रेलवेच्या होसपेट स्टेशननजीक) **०महासागर**–पुअव उत्तर, दक्षिण, हिंदी, पॅसिफिक व अटलांटिक महासागर **०माता**–स्त्रीअव स्वमाता, सास, थोरली भावजय, गुरुपत्नी व राजपत्नी **०मिसळ–मेळ**–पुस्त्री १ पाच डाळींचें केलेलें कालवण, आमटी २ पाचसहा प्रकारच्या डाळी किंवा धान्यें यांचें मिश्रण ३ (ल) एका जातीच्या पोटभेदातील झालेल्या मिश्रविवाहाची सतति, कुटुब, जात, लोण इत्यादि वेगवेगळया जातीच्या सकरापासून झालेली जात, सकरजात ४ भिन भिन पाच जातींतील लोकाचा समाज ५ (ल) निरनिराळया जातींचा एकत्र जुळलेला समाज –वि मिश्र, भेस ळीचे 'हे तांदूळ पचमिसळ आहेत' **०मुख**–पु १ शकर 'चतुर्मुख पंचमुख। वेगें षण्मुख पातला।' –एभा ६ २५ २ सिंह **०मुखी**–वि १ उरावर भोंवरा असून त्यात पाच डोळे असणारा (घोडा) –मसाप २ ५५ २ पाच तोंडाचा (मारुती, महादेव, रुद्राक्ष) **०मुद्रा**–स्त्रीअव (योग) भूचरी, खेचरी, चाचरी, अगोचरी आणि अलक्ष अशा पाच मुद्रा आहेत 'योगी स्थिर करूनियां तेथें मन। शनै शनैं साधिती पवन। पचमुद्रांचें अतर्क्य विंदान। तें अभ्यासयोगें साधिती।' –स्वादि ९ ३ ६२ **०रंगी**–वि १ पाच रगांचें (रेशीम, नाडा इ०) २ धोतरा, अफू इ० पाच कैफी पदार्थ घालून तयार केलेला (घोटा) **०रत्नीगीता**–स्त्री भगवद्गीता, विष्णुसहस्रनाम, भीष्मस्तवराज, अनुस्मृति व गजेंद्र मोक्ष हे पाच अध्यात्म ग्रंथ **०रत्नें**–नअव सोनें, हिरा, नील, पाच व मोतीं किंवा सोनें, रुपें पोवळें, मोतीं, राजावर्त (हिऱ्याची निकृष्ट जात) **०रसी**–वि १ पांच (किंवा जास्त) धातूंच्या रसापासून तयार केलेली (वस्तु) २ सोफाचा एक प्रकार 'पचरसी आणि बिडी लोखडी।' –ऐपो २२५ **०राशिक–राशि**–पुस्त्री (गणित) बहुराशिक दोन त्रैराशिकें एकत्र करून तीं थोडक्यात सोडविण्याचा प्रकार, सयुक्त प्रमाणांतील चार पदापैकीं सयुक्त गुणोत्तरातील दोन पदें आणि साध्या गुणोत्तरांतील एक पद हीं दिलीं असतां साध्या गुणोत्तरातील दुसरें पद काढण्याची रीत **०रुखी–रुढ**–वि साधारण सामान्य, रायवळ, अनेक प्रकारचें, जंगली (लाकूड–सागवान, खैर, शिसवी इ० इमारतीस लागणाऱ्या पाच प्रकारच्या लाकडाशिवाय) **०लवणें**–नअव मीठ, खारखार, सैंधव, बिडलोण व सचळ **०लवी**–वि (गो) पचरसी पहा **०लोह**–न तांबें, पितळ, जस्त, शिसें व लोखड यांचें मिश्रण **०वकार**–पुअव व नें आरंभ होणारे व प्रत्येकास लागणारे पाच शब्द म्हणजे विद्या, वपु, वाचा, वस्त्र आणि विभव 'विद्यया वपुषा वाचा वस्त्रेण विभवेन वा। वकारै पच भिर्हीनो नरो नाप्नोति गौरवम्।' **०वक्त्र वदन**–पु महादेव 'भक्तोत्सल पचवदन। सुदर अति अघरदन।' –देप २००. याच्या पाच तोंडाचीं नावें–सद्योजात, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव आणि ईशान **०वर्ज्यनामें**–नअव आत्मनाम, गुरुनाम, कृपणनाम, ज्येष्ठापत्यनाम व पत्निनाम या पाच नामांचा उच्चार करू नये **०विध**–वि पाच प्रकारचें **०विशी**–स्त्री १ पंचवीस वर्षांचें वय २ पचवीस वस्तूचा समूह **पहिल्या पचविशींतलें पोरगें**–तरणाबाड **०विषय**–पुअव (कर्ण, त्वचा, चक्षु, रसना, घ्राण या) पाच ज्ञानेंद्रियाचे अनुक्रमें पाच विषय –शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गध **पंचवीस**–२५ सख्या, वीस आणि पाच **०विसावा**–वि साख्य मताप्रमाणें मूल–प्रकृत्यादि जीं चोवीस तत्त्वें आहेत त्यापलीकडील पचविसावा (आत्मा) 'तू परम दैवत तिहीं देवा। तू पुरुष जी पचविसावा। दिव्य तू प्रकृति भावा–। पैलीकडील।' –ज्ञा १० १५० **०शर**–पु पचबाण पहा **०सार**–न तूप, मध, तापविलेलें दूध, पिंपळी व खडीसाखर हे पदार्थ एकत्र घुसळून तयार केलेलें सार हें विषमज्वर, हृद्रोग, श्वास, कास व क्षय याचा नाश करतें –योर १ ३५३ **०सूत्र–सूत्री**–वि १ पाच दोऱ्यांचें, धान्यांचें, रेघांचें २ सारख्या लांबीच्या पाच सुतामध्यें केलेलें, बसविलेलें (शाळुंकेसह बनविलेलें शिवलिंग) 'पचसूत्री दिव्य लिंग करी। मणिमय शिवसह गौरी।' **०सूना**–स्त्रीअव काडण, दळण, चूल पेटविणें, पाणी भरणें, सारवणें यापासून जीवहिंसादि घडणारे दोष 'पचसूना निर्विघ्ने म्हणूनि। एथें चाखाणिती।' –यथादी ३ २३ **०सूक्त**–नअव ऋग्वेद सहितेंतील पुरुषसूक्त, देवीसूक्त, सूर्यसूक्त (सौर), पर्जन्यसूक्त व श्रीसूक्त हीं पाच सूक्तें **०सूक्ष्मभूतें**–नअव पचमहाभूतें पहा **०स्कंध**–पुअव सौगताच्या अथवा बौद्धाच्या दर्शनाला अनुसरून मानवी ज्ञानाचे पांच भाग म्हणजे रूप, वदना, विज्ञान, सज्ञा व सस्कार या शब्दाचे विषयप्रपच, ज्ञानप्रपच, आलयविज्ञान सतान, नामप्रपच आणि वासनाप्रपच हा अनुक्रमें पांच शब्दांनीं स्पष्टी करण केलें आहे **०स्नानें**–नअव पांच स्नानें–प्रात –सगव–माध्यान्ह–अपराण्ह–सायस्नान **०हत्यारी**–वि १ ढाल, तरवार, तीरकमान, बंदूक, भाला किंवा पशकब्ज या पांच हत्यारांनीं

युक्त २ चार पाय व तोंड याचा शस्त्राप्रमाणें उपयोग करणारें (जनावर–सिंह, वाघ इ०) ३ (ल) हुशार, योग्य, समर्थ, सपन, सिद्ध असा (मनुष्य) ४ (०व्यग्यार्थी) शेदाडशिपाई, तिसमारखान **०हत्या**–स्त्रीभव ब्रह्महत्या, भ्रूणहत्त्या, बालहत्त्या, गोहत्त्या व स्त्रीहत्त्या **पंचाग्नि–ग्नी**–पुभव १ चारी दिशाना चार पेटविलेले व डोक्यावरील तप्त असा सूर्य मिळून पाच अग्नी 'पचाग्नी गोराजनें। जें प्राप्त न्हे।'–दा ५ ६ २१ २ शरीरातील पाच अग्नी ३ –वि पाच श्रौताग्नी धारण करणारा गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण हे पाच अग्नी–दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य व आवसथ्य हे होत **–ग्नि साधन**–न चारी दिशाना चार कुंडें पेटवून दिवसभर उन्हात बसणें हा तपश्चर्येचा एक प्रकार आहे याला पचाग्निसेवन, धूम्रपान असेंहि म्हणतात 'चोहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारीं। माथ्यावरी तपतसे जव सूर्य भारी। बैसोनिया मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं। पचाग्निसाधन करी अवले विलोकी।' **पंचाद्रुयी–दिवी–द्रुवी–देवी**–स्त्री पचद्रुयी पहा [अप] **पंचादेवी**–स्त्री शेताच्या उत्पनाचे ५ वाटे करून ज्याचे बैल असतील त्याला ३ व दुसऱ्याला (मालकाला) २ वाटे देण्याची रीत **पचानन**–पु १ शकर २ (सामा) पाच तोंडाची किंवा बाजूची वस्तु ३ सिंह **पंचामृत**–न १ दूध, दहीं, तूप, मध आणि साखर या पाचाचें मिश्रण यानीं देवाच्या मूर्तीला स्नान घालतात 'पय दधि आणि घृत। मधु शर्करा गुड सयुक्त। मूर्ति न्हाणोनि पचामृतें। अभिषेक करिती मग तेव्हा।' २ शेंगदाणे, मिरच्या, चिंच, गूळ, खोबऱ्याचे तुकडे इ० पदार्थ एकत्र शिजवून त्यास तेलाची फोडणी देऊन केलेला पदार्थ ३ एक पक्वान्न, मिष्टान्न [स] म्ह० १ जेवावयास पचामृत आचवावयास खारें पाणी २ पचामृत खाई त्यास देव देई **०मृत सोडणें**–(बायकी) चातुर्मासातील पहिल्या महिन्यात दूध, दुसऱ्यात दहीं, तिसऱ्यात तूप, चौथ्यात मध व पाचव्यात (अधिकात) साखर किंवा पाचवा (अधिक) नस त्यास चौथ्यातच मध व साखर यानीं युक्त असे पदार्थ न खाणें **०मृतानें–पंचामृतें न्हाणणें**–पचामृताच्या पदार्थानीं देवास स्नान घालणें **पंचायतन**–न १ शिव, विष्णु सूर्य, गणपति व देवी या पाच देवता व त्याचा समुदाय या पाच देवतापैकी प्रत्येक देव तेस प्राधान्य देऊन शिव, विष्णु गणपति इ० चीं पाच पचायतनें मानण्याचीहि पद्धत आहे (गो) पचिष्ट २ (ल) एकचित्त असलेले पाच जण ३ पचमहाभूताचें स्थान, शरीर 'तें अधिदैव जाणावें। पचायतनींचें।'–ज्ञा ८ ३६ **पचारती, पंचारत**–स्त्री १ तबकात पाच दिवे ठेवून आरती ओवाळणें २ आरती करिता लावलेले पाच दिवे ३ असे दिवे ठेवण्याचें पात्र **पंचाक्षरी**–वि पचाक्षरीमंत्र म्हणणारा व अगातील भूतपिशाच्च काढणारा, देव ऋषी 'पंचाक्षरी काढिती समध।' **०क्षरीकर्म**–न पचाक्षरीमंत्र म्हणून अगातील भूत काढणें **०क्षरीमंत्र**–पु १ भूतपिशाच्च काढून टाकण्याचा पाच अक्षराचा मत्र २ ॐनम शिवाय हा मत्र **पंचास्र**–न पचकोण –वि पचकोणी [स] **पंचाळ**–स्त्री (विणकाम) १ पाच पन्हाकरिता लावलेला ताणा २ एक शिवी –वि १ फार तोंडाळ, बडबड करणारी (स्त्री) **पंचीकरण**–न १ पाच महाभूतापैकीं प्रत्येकाचा कमीजास्त भाग घेऊन त्या सर्वांच्या मिश्रणानें नवा पदार्थ तयार होणें –गीर १८१. २ आकाशादि पचभूतें, त्याचे देहादिकाच्या उत्पत्तीसाठीं ईश्वरशक्तीनें झालेलें परस्पर समिश्रण तत्त्वज्ञानविषयक ग्रथ हा देह किंवा विश्व हें पचमहाभूतात्मक कसें आहे याचें विवरण करणारा ग्रथ **पचीकृत**–वि पाच मूलतत्त्वें एकत्र झालेली (स्थिती) **पंचेचाळ–चाळीस–ताळ–ताळीस**–वि चाळीसामध्यें पाच मिळवून झालेली सख्या, ४५ **पंचेंद्रिय**–नअव पाच इद्रियें डोळे, कान, नाक, जिव्हा व त्वचा याचीं कामें अनुक्रमें–पहाणें, ऐकणें, वास घेणें, चव घेणें व स्पर्श करणें **पंचोतरा**–पु १ दरमहा दरशेकडा पाच टक्के व्याजाचा दर २ शेकडा पाच प्रमाणें द्यावयाचा कर ३ सरकारसारा वसूल करताना पाच टक्के अधिक वसूल करण्याचा हक्क ४ सरकाराकरिता शभर बिघे किंवा एकर जमीन लागवडी खालीं आणली असता पाटलाला पाच बिघे किंवा एकर सारा माफीनें द्यावयाची जमीन **पंचोतरा, पंचोतरी**–पुस्त्री गवताच्या शभर पेंढ्या किंवा आंबे विकत देताना पाच अधिक देणें **पचोपचार**–पुभव गध, पुष्प, धूप, दीप व नैवेद्य या वस्तु व त्या देवाला समर्पण करणें **पंचोपप्राण**–पुभव नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनजय हे पाच उपप्राण कूर्म अर्थ ३ पहा **पचोपाख्यानी**–वि १ (पाच प्रकरणाचे पचोपाख्यान नावाचा विष्णुशर्म्याचा नीतिपर एक ग्रथ आहे त्यावरून) अनेक कथा, सदर्भ, उदाहरण, दृष्टात इ० नीं परिपूर्ण २ कल्पित, विलक्षण, अद्भुत ३ अभद्र शिवराळ (स्त्रिया सबधीं योजितात) **पंच्यापेंद्री**–**पच्याशी**–वि ८५ सख्या **पच्याण्णव**–वि ९५ सख्या **पंच्याहत्तर**–वि ७५ सख्या

पचक—न (गो) १ कुडयाच्या मुळाचें एक औषध २ दारूचा एक प्रकार [पाचक]

पंचक—न १ पाचाचा समुदाय २ धनिष्ठा नक्षत्राच्या उत्तरार्धापासून अश्विनीच्या पूर्वार्धापर्यंतचीं पाच नक्षत्रें हीं मरण कालीं आल्यास निषिद्ध मानितात ३ काहीं विशिष्ट सख्या. विवक्षित लग्नसख्येंत गत चाद्रतिथींची सख्या मिळवून त्या बेरजेला नवानीं भागावें व १,२,४ ६ किंवा ८ बाकी आल्यास तो पचक होय या पचकास निरनिराळीं नावें असून हे अशुभ मानितात ४ मढेपचक पहा **पंचकुडी**–स्त्री (कागद, पेंन्या, रुपये इ०) पाचाचा समुदाय पचक अर्थ १ पहा

पच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि थुंकताना, दोरी तोडताना, घुड्‍घ घुडताना, चिखलांतून चालताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

पचकरणें—सक्रि धरणें, (विशषत साखर वगैरेची) मुठ फुली भरणें [पंजा पचा=हाताचा पजा]

पचकवणी, पंचकपाणी—स्त्री (गो) फार पाणी घात ल्यानें वेचव लागणारी कढी [पचक+पाणी]

पचकळ—वि १ नि सत्त्व, वेचव, उप्पळ २(ल) अभद्र हलकें, विन ताल्लताचें, असभ्य, मूर्खपणाचें (भाषण कृत्य, माणूस [पक्]

पचकॉ—वि (गो) नि सत्त्व, वेचव [पचक]

पचॅकापूर—वि (गो.) अपूर्व

पचकी—स्त्री दमडीच्या किंमतीचें एक ताम्रचें नाणें

पचंग-गी—नस्त्री १ पासोडी, कावळें इ० वस्त्र मानेपासून कमरपर्यंत पोट, पाठ झाकेल असें गुंडाळून गळ्यामागें गाठ देण्याचा प्रकार (क्रि० घालणें, बांधणें) २ धोतराची कांस (क्रि० कसणें, घालणें). [पाच+अंग] ०बांधणें-(ल) कार्यास सिद्ध, बद्धपरिकार होणें 'कोणी सज्ञा भाऊनीं। पचग बांधिला म्हातारपणीं।' –अफला ४ १७ 'पचग बांधुनि तयार व्हा रे।' –मराठी २ रें पुस्तक

पँचचँ—अक्रि (गो) फुटणें [ध्व]

पचडें-डीं—नस्त्री (व) हिरवी मेथी, वहीं व हरभऱ्याची डाळ याची कोशिंबीर

पचणी—स्त्री १ जिरणी, पचणें २ मानवणें, पोटास किंवा कोठ्यास सोसणें (अन्न, औषध इ०) अपकार न होणें [पचणें] ०स **पडणें**–असाध्य रोगानें खितपणें [स पच्]

पचणें—सक्रि १ जिरणें जठराग्नीनें भक्षिलेल्या पदार्थाचा परिणाम, परिपाक होणें २ (ल) निस्तरावयास न पडेल असें करणें साफ जिरवून टाकणें (हरामखोरी इ०), उमगण्याची, शिक्षा होण्याची मुळींच भीति न राहील अशा रीतीनें उपभोग घेऊन व्यवस्था लागणें, पश्चात्ताप किंवा मनास हुरहुर न लागता गिळकृत होणें ३ भाकर, पोळी इ० भाजली जाणें; शिजणें, उकडणें ४ (ल) दुखणें वगैरेंत फार दिवस क्लेश पावणें, रखडत पडणें, खितपणें [स पच्=शिजणें] म्ह० पचेल तितकें खावें शोभेल तितकें बोलावें

पचत्व—न १ मृत्यु मरण, देहातील पाच तत्त्वें निरनिराळीं होणें 'किं पचत्व पावला तोही। तुझेनि विरहें।' –भाए १५१ २ पाचाचें अस्तित्व [पच+त्व]

पचन—न १ जिरणी, पचणें अर्थ १ पहा परिपाक २ शिजणें, पिकणें, परिपक्व होणें [स] **पचनीं पडणें**–१ मानवणें, उपद्रव न होतां पोटात जिरणें २ लाभणें, आत्मसात् होणें

पचपच—स्त्री १ चिखलांतून चालताना होणारा आवाज इ० २ –पु (गो) अर्थशून्य भाषण [ध्व]

पचपच-पचां—क्रिवि पचकन पहा, त्या शब्दात सांगितलेल्या क्रिया वारवार होणें [ध्व]

पचपचीत—वि १ पाणचट; वेचव, दरबरीत, फवकवीत (फळें भाजी) यावरून २ (ल) मळमळीत; फिका, निर्जीव, पुळपुळीत, नीरस, भेदरट (भाषण, गाणें), कमजुवत, वेहिंमती, मेणचट; उत्साहशून्य (काम)

पचंबा—पु १ एखाद्या प्रसिद्ध शाहीराच्या समाधीपाशीं दर श्रावणी सामवारीं जमून शाहीर लोक जी गाण्याची हजरी देतात ती २ (वर थर्दे) (ल) फजीती, दुर्दशा, टर

पचम—वि पाचवा **पंचम-पचमस्थन-स्वर-आलाप**–पुन १ (संगीत) स्वरमालेंतील (सात स्वरांपैकीं) पाचवा स्वर, प –एभा ५ ५५५ 'कोकिळा आळविती पचमस्वर। विपिन तें सुवासित मनोहर।' –ह १० १६७ 'पचमस्वनीं या गाती कोकिळा।' –दासबोध २ एक राग याचे तीन प्रकार आहेत प्रकार १ ला–यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी कोमल मध्यम, संवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा चौथा प्रहर प्रकार २ रा–यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव-षाडव वादी कोमल मध्यम संवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर प्रकार ३ रा–यात षड्ज, तीव्र गांधार कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति औडुव–औडुव वादी कोमल मध्यम संवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर ३ (ल) खाण्याची तंबाखू ४ श्रावक (वाणी) जातींतील एक भेद दुसरा भेद चतुर ५ वीणा वाद्याची पहिली तार हिच्यातून पचम स्वर निघतो शेजारच्या दोन तारांना जोड व चवथ्या पितळेच्या तारेला घोर म्हणतात या चवथींतून खर्ज स्वर निघतो ६ (ल) दुर्लौकिक, अपकीर्ति (क्रि० करणें) ७ मद्रासकडील एक अस्पृश्य वर्ग **पंचमसाळी**–पु लिंगाईत जातींतील एक भेद बाकीचे भेद लिंगायत शब्दामध्यें पहा

पचमणें—अक्रि (वों) मावळणें, मोडणें, व्यर्थ होणें ठार होणें पाळथा पडणें (धदा)

पंचमी—स्त्री १ चैत्रादि महिन्याच्या शुक्र किंवा कृष्ण पक्षातील पाचवी तिथि २ (व्याकरण) पाचवी विभक्ति [सं] ०पूजन–न पाचवी पहा

पचमान—वि (प्र) पच्यमान शिजत तयार होत, पिकत परिपक्व होत असलेला [सं पच्यमान]

पचर—न (गो) शास्ट आरा

पचरट—वि १ घाणेरडा, वाईट वासाचा (विशेषत मूत्राच्या) २ पचकळ(-वि) पहा [पचू] ०**वास, पचरटाण**–पुस्त्री वाईट घाण (विशेषत मूत्राची) [पचरट+घाण]

पच(चु)रणें—अक्रि शरीरावरील नायटा, व्रण इ० पसरणें, चरणें [स प्र+चर्, प्रसर]

पचविणें—सक्रि १ जिरविणें, पचन करणें २ शिजविणें 'पचवूनि पाली मज आता।' –शिली १४१२९ [स पच्=शिजविणें]

पंचा—पु १ हात–सव्वा हात रुद व पाच–सहा हात लाब असें नेसावयाचें ल्हान धोतर (क्रि० नेसणें) २ (राजा) हाताचा पजा [स पच=पाच] **पंचेजोडी**–स्त्री दोन पचे, धोतराप्रमाणें नेसावयाचें दुपटी वस्त्र (क्रि० नेसणें)

पंचाई—पु (व) लोहार, घिसाडी [पाचाल]

पचांग—न पचग–गी पहा

पचाँग, पचाग—पु (वों) दीर्घोद्योग, भगीरथ प्रयत्न [पच+अग]

पंचांग—न १ तिथि, वार, नक्षत्र, योग व करण ज्यात दिलेली असतात असें पत्रक २ जप, होम, तर्पण, अभिषेक व ब्राह्मणभोजन अशीं उपासनेचीं पाच अगें ३ पाच भाग–अगें अथवा वस्तूचा समुदाय ४ हात पसरून, गुडघे व डोकें लवरून आणि भाषणानें व दृष्टीनें पूज्यबुद्धि दाखविण्याचा प्रकार ५ (वैद्यक) एकाच झाडाचीं पानें, फळें, मुळें, फुलें आणि साल –योर ११७३ –वि पाच अगें, भाग, अवयव, विषय ज्याला आहेत असा [स] ०**शुद्धि**–स्त्री शुभ कार्याला तिथि, वार, इ० पचागातील योगाची अनुकूलता ०**श्रवण**–न वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं किंवा रोज पचाग ऐकणें

पचांगी—स्त्री (कु) चोचकें

पंचागी—पु (तजा) तेलगु जातीचा पुरोहित [पचाग]

पंचांगुळें—नअव लहान मुलाच्या हातातील एक दागिना, पाच बोटात घालावयाच्या पाच आगठ्या साखळ्यानीं जोडून मन गटास बाधण्याचा दागिना **पंचांगुळ**–वि पाच बोटें मापाचा

पचाचा–पचापच–पचा—क्रिवि पचपच–पचा पहा [ध्व पच]

पचाण—न (वे) जोगली [का]

पंचानन—पु १ सिंह, वाघ 'जों वरि तों वरि जबुक करी गर्जना। जव त्या पचानना देखिलें नाहीं।' –तुगा ३२३८ २ अत्यत रागीट माणूस पच पहा [पच=विस्तृत+आनन]

पचापच—क्रिवि (गो) निर्दयपणें

पंचारणें—अक्रि पाच वर्षांचा होणें (घोडा)

पचाल–ळ—वि पागल पचकळ पहा

पंचाळ—पु सोनार, सुतार, लोहार, कासार व पाथरवट या पाच जाती (हे जानवीं घालतात) पच पहा

पंचाळणें—अक्रि यारगळणें, बाष्कळणें, चौढाळ–वेढग–अव्यवस्थितपणें (हलक्या समाजांत मिसळल्यामुळें) भरकटणें, बाष्कळ बनणें [पचाल]

पचाळी—स्त्री (व) फजीति; पच्ची [पच्ची]

पंचिका—स्त्री पाचाचा समुदाय ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणाच्या आठ भागापैकीं प्रत्येकास सज्ञा या प्रत्येक पचिकेंत पाच अध्याय असतात [स]

पची—पु (कु) पाच किंवा सात दगड किंवा गोट्याचा लहान मुलाचा एक खेळ [स पचिका]

पंची—स्त्री विस्तृत भाषण [स पचिका]

पंची, पंछी—पु पक्षी (विशेषत पोपट) –वि. (ल) चतुर 'अहो पछी मुशाफर तुम्ही कोठिल रहिवासी।' –प्रला १९१ [स पक्षिन्=पंछि] **पंचीप्यारा**–वि प्रिय; प्रियकर 'तो पचीप्यारा चिरिला।' –सप्रामगीतें ७८.

पंचू—पु पक्षी –वि चतुर, कुशल 'घरि सुदृढ जया तो काय सोडील पचू।' –र १० [स पक्षिन्]

पचे ढाँग, पच्याल—न (कु) अजागळ माणूस

पच्ची—स्त्री रेशीम न दिसेल असें गुडाळलेलें जरतार –क्रिवि घट्ट, गच्च, सुरक्षित, पक्केपणें (क्रि० मारणें, जोडणें, जुळविणें, करणें) ०**करणें**–आपलें पूर्ण वर्चस्व किंवा कौशल्य दाखवून एखाद्याला मारणें, जिकणें अथवा एखादें काम उरकणें, पुरें करणें ०**काम**–न जडाव काम (बडोदें) बुरुजी काम, सोन्याचे किंवा चादीचे वद अगर खुले घाटात नखवजा तीळ घालून रत्न बसविण्याचें काम –जनि ७ **पच्चीगर–पंचीगर**–पु जडाव काम करणारा सोनार

पच्ची—स्त्री फजीति, दुर्दशा, दुर्दशा, हुर्यो, टर, पाण उतारा, उपहास, दपटून पूर्णपणें आपल्या कह्यात आणणें, निष्प्रभ करणें (क्रि० करणें, उडविणें) [स अपश्री=सौंदर्यनाश; हिं पच्ची]

पछाडणी—स्त्री १ (मल्लविद्या) चीतपट, झापटणी २ (वाद इ० मध्यें) पराभव, कुठित करणें ३ धरणें; झपाटणी (भूत इ०ची) [स प्रच्छाद् हिं पछाडना] **पछाडणें**–उक्रि १ (मल्लविद्या) खालीं पाडणें, चीतपट करणें, जमीनीवर आदळणें, आपटणें २ (ल) वादविवादात जिकणें, पराभूत करणें, कुठित, निरुत्तर करणें ३ भाषणात किंवा वर्तनात पकडणें, धरणें ४ तापानें, भुतानें, त्रासानें, दैवानें झपाटणें, पिच्छा पुरविणें, गाठणें किंवा जेरीस आणणें, (बहुश) धरणें, पकडणें

पंछी—पु पची पहा

पंज—वि १ पाच ५ सख्या २ पाच वर्षांचा (घोडा) [स पच, फा पज]

पंज—पु झाळण्याच्या, डाक बसविण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारी एक पूड

पंज—स्त्री (गो) पज, पेय

पंजट, पंजर(रू)ट, पंजरा—नलीवर अर्धवट भरलेले, पोचट किंवा रोग पडल्यानें ल्हान झाल्ले धान्याचे दाणे

पंजडी—स्त्री फाशावरील पाचाचें दान (क्रि० टाकणें) [स पच]

.पंजम—न (पाचव्या प्रतीची) रेशमाची एक हल्की जात —मुव्या ९६

पजर—पु १ पिंजरा 'हिरे जडित सुदरीं कनक पजरींहि वसे।' —अन्योक्तिकलाप २ (ल) पिंजऱ्याप्रमाणें उरलेला नुसना हाडाचा सापळा, सागाडा (माणूस, पशु इ० चा) 'झुर्झुरों पंजर होऊन थिजे।' —दा ३ ८ २६ ३ छाती, उर वक्षस्थल [स]

पंजरी—स्त्री सुंठ, धने, ओंवा, मिरें (खोबरें) व साखर याचा भुकडा हा रामनवमी, गोकुळअष्टमी इ० उत्सवांत वाटतात [स पच, हिं]

पजा—पु १ पाच ठिपक्याचें गंजीफांचें, पत्त्याचें पान फाशावरील पाच चिन्हें किंवा फाशांनीं पडणारा पाचाचा डाव २ पसरलेला, उघडलेला हात ५ बोटें व तळहात ३ वाघ, माजर इ०चें पाऊल वानराचा हात, पाच पवित्र पुरुष दर्शविणारा मुसलमान लोकाचा एक लोखडाचा केलेला हात ऊर्फ पजतन पाक (हजरत अली याचाहि हा पजा समजतात व तो मोहरमचे दिवसात मिरवितात) गोसाव्याचें पज्याच्या आकाराचें एक उपकरण ४ हातमोजा, अगुलित्राण ५ (ल) चपेटा, थप्पड [स पच, फा पजा]

पजा—पु (अशिष्ट) पणजा, प्रपितामह [स प्रार्य]

पचादुई—स्त्री **पजादियी-देवी**—स्त्री पचद्वयी पहा

पजाबी—वि १ पजाब देशाचा २ (ल) धूर्त, लुच्चा, हुशार 'पजाबी फसाऊ धाणी यथिल दिसतें।' —प्रला १९३ [फा] ०**ताल**-पु सोळा मात्रा व चार विभागाचा एक ताल ०**सालमिश्री**-स्त्री मोठी सालमिश्री, ल्हान जातीच्या मिश्रीस लसणी सालमिश्री म्हणतात

पंजामजा—पु कलगी व तुऱ्यावरील गाणीं लावण्या कलगी व तुरा हे शब्द पहा **पजेवाला**—पजा गाणारा, याच्या विरुद्ध दुसरा मजेवाला=मजा गाणारा

पंजारणें—अक्रि पाच वर्षांचा होणें (घोडा) घोडीनें वयात येणें [स पच्]

पजाधा—न (व) विटाची भटी 'विटाचा पजावा या गावीं नाहीं' [स पच् हिं]

पंजी, पंजोळ—पणजी, पणजोळ पहा [स प्रार्यिका-पज्जिआ-पजी; प्रार्यालय-पज्जाल-पणजोळ]

पंजो—पु (कु) नेसण्याचा पंचा

पट—पुस्त्री १ बुद्धिबळ किंवा सोंगट्या खेळण्याचें, घरें पाडून तयार केलेलें एक वस्त्र २ (बडोदें) नावाचें पत्रक, यादी रिकार्ड, पैरिस्तपत्रक, विशेष गोष्टीच्या नोंदणीचें लिखाण, नियम किंवा चालीरीती दर्शविणारी यादी किंवा लेख, तक्ता, कोठा 'नोकर लोकाचे पगार खाजगीच्या पगारपटांतून मिळत असतात' —चिमा २ ३ (ज्यो) सक्रातिपट (सूर्य कोणत्या राशीला केव्हां जाणार इ० ज्यात लिहिलें असतें तो), ग्रहणपट (ग्रहणाविषयीं माहिती असलेला); लग्नपट, मुहूर्तपट इ०, अनेक कागद एकासारीं एक चिकटवून ज्यावर नाना प्रकारचीं चित्रें काढिलेलीं असतात अशी गुडाळी ४ कापड, वस्त्र 'त्यात मरनचि शिरता कायावरि घालितां चिरें पट थीं।' —मोविराट ३ ४१ ५ जमीनीची अतिशय मोठी वरपळ, उतरण ६ पडदा 'ऐसें वदोनि राघव तीन शराचा क्षणें करूनि पट।' —मोमनरामायण युद्ध ६८८ ७ (व) बैल गाड्याची शर्यत, शकटपट (क्रि० खदणें) ८ पाट, फळी ९ राजाची गादी, सिंहासन 'जो दमनशीळ जगजेठी। अक्राचीही नळी निमटी। तो निजमुखाचे साम्राज्यपटीं। बैसे उठाउठीं तत्काळ।' —एभा १४ १०४ १० गावचें जमाबदी किंवा शेत सारा—याचें पत्रक ११ स्थान; ठिकाण 'लाउनि बैसवी पटीं। मोक्षश्रियच्या।' —ज्ञा ९ ४६ —न दोन, तीन पळयाच्या, घडी घालता येण्यासारख्या झडपाच्या फळयापैकीं एक फळी, भाग [स प॰] ०**कर**—न पटकूर फटकूर ०**का**—पु १ वीतभर रुंदीचें व ५।४ हात लांबीचें कमरेस बाधावयाचें कापड, कांचा, कमरपट्टा २ डोईस बाधावयाचा ८ ते १५ हात लांबीचा फेटा ०**कुडॉ**—पु (गो) पापुद्रा ०**कूर-कुरें-कूळ** न (निदार्थी) एकरी पन्ह्याची घोंगडी किंवा वस्त्र 'टाकलें पटकूर निजलें घटकूर' फटकूर पहा [स पट्टकुल] ०**खळणें**—सक्रि (महानु) आच्छादणें, पांघरूण घालणें धवळे, उत्तरार्ध ६ ०**चीर**—न वस्त्र पताका ध्वज 'टक पटचिरें। तळपती रुचिरें।' —आसु १३ ०**ल-ळ**—न १ आच्छादन पडदा आवरण, आवरणत्वचा 'प्रथमचि पार्थेशराच्या पटळें तम दाट दाटलें होतें।' —मोकर्ण १९ ३३ २ नेत्रावरील त्वचा ३ डोळ्यावर रोगानें आलेला दृष्टिबधक पडदा सारा इ० ४ (ल) बुद्धीवर असलेलें आवरण, आच्छादन जसें- मोह—माया—अज्ञान—द्वैत—पटल 'झाला व्याकुळ दुर्मति आपुलियाचि भ्रमाचिया पटलें।' —मोसभा ३ ३ ५ (स समुदाय, राशी, ढीग यावरून) ढग, समूह, राशी, लोट (धूळ,

धूर याचा) ६ फळी ७ पासुदा पटांतर-वि परोक्ष, पत्यक्ष नव्हे असें 'आद्रुजिती पटांतरीं।' -ज्ञा १६४२८ पटाधिकार-पु पटाचा अधिकार, मूळच्या कामावरील, देणगीवरील अधिकार, अधिकारपत्र, हक्क किंवा अधिकार धारण करणें किंवा असणें [पट+अधिकार] पटाधिकारी-वि हा अधिकार धारण करणारा किंवा असणारा

पट—पु (गो) १ वन्हाड २ यादी

पट—वि तोंड खालीं असलेलें, पालथें (पैसा, कवडी) याच्या उलट चीत=उताणा ०काढणें-(मल्लविद्या) प्रतिस्पर्ध्याचा पाय ओढून त्यास उताणा पाडणें ०कोंडगें-न निजविलें असता चटकन उठून बसणारें बाहुलें ०घुसणें-(व) (मल्लविद्या) माडयात घुसणें

पट—स्त्री सख्यावाचक शब्दास हा शब्द जोडला असता त्या सख्येची तितकी आवृत्ति दर्शविली जाते जसें-धान्याची दहापट झाली -अ सख्यावाचक शब्दापुढें आणि कियाविशेषणापुढें येणारा आवृत्तिदर्शक प्रत्यय, जसें-दुप्पट, पाचपट, कितीपट, जितकेपट [स प्रति] पटीचें गुणोत्तर-न हिशयाच्या गुणा ताची उत्पत्यापालट केली असता निघणारें गुणोत्तर

पट—पु सयुक्त किंवा एकत्रित असलेला समूह

पॅट—स्त्री १ (गो) पेटी २ वत्ती [पेटी]

पट(टा)ई—स्त्री पाटणी, पाटणी करणें, कडीपाट, तक्तपोशी, घराचा मजला चढविताना जमीन तयार करण्यासाठीं तुळयावर एकास एक लावून घालावयाच्या फळया किंवा त्याची जोडणी [स पट, हिं]

पटकणें—सक्रि जोरानें हापटणें, आदळणें, खालीं टाकणें, मारणें, फेकणें, पाडणें 'धाकुलें पटकती।' -राला ३ [ध्व हिं पटकना]

पट-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ वस्तु वरून खालीं पडली असता होणाऱ्या पट या आवाजासारखा आवाज होऊन २ अतिशय थोडक्या काळात चटकन् 'पटकन-ये-जा-बोल' त्वरेनें पटकन ताडदिशीं, पटपट [ध्व पट]

पटका—पु मोठा नाश गळती (साथीनें माणसें व गुरें यांची, वादळानें फळांची इ०) (क्रि० लागणें)

पटका—पु फेटा

पटकावणी—स्त्री पटदिशीं पकडणें पकडणी झडपणी, मटकावणी, पकडींत धरणें

पटकाविणें—सक्रि १ चटकन धरणें, वेगानें एखाद्याच्या अगावर तुटून पडणें, झडप घालणें, अपाटयात पकडणें, युक्तीनें धरणें (पळण्याच्या बेतात असलेल्या किंवा भांडणात सुरत असलेल्या माणसास; दुर्मिळ मौल्यवान पदार्थास) एकाएकीं पकडणें, धरणें, मटकावणें, झटदिशीं ताब्यात घेणें २ (व) खाऊन टाकणें ३ साधारणत त्वकर व अनायासें एखाद्या वस्तूची प्राप्ति करून घेणें 'आज त्या १० रु पटकाविले' ४ (ल) मिळकत करणें, खाणें (पैसा इ०)

पटकी—स्त्री १ साथीचा रोग, विशेषत महामारी, मरी, वाखा, जरीमरी, कॉलरा २ मोठ्या प्रमाणात (माणसें, जनावरें) मरणें, ३ लागोपाठ एकामागून एक फळें किंवा घरें पडणें (क्रि० लागणें, येणें, होणें)

पटकी—स्त्री आपटण्याची क्रिया [ध्व पट] ०खाणें-बसणें-१ मोठा तडाखा बसणें, चागली अद्दल घडणें (एखाद्या मूर्खपणाच्या कृत्यानें) २ अपथ्य केल्यानें मोठें दुखणें प्राप्त होणें ०दाखविणें-देणें-लावणें-फराविणें, हुल्कावणें झकविणें [ध्व पट]

पटकूळ—स्त्री एक रानटी फुलझाड पेंगुळी, बकाळी

पटकोडगा—वि पक्का निलाजरा, निगरगट्ट [पट+कोडगा]

पटखळणी, पटखैणी—स्त्री (गो) धातूचा रस ओतण्याचें सोनाराचें खोवणीसारखें एक साधन

पटंगण—न पटागण पहा

पटंगा—पु आश्रय -शर (तुगा २९९६)

पटडी—स्त्री (व) शैली, पठडी, पध्दत 'बोवाची कीर्तनाची पटडी चागली आहे' [पठाडी]

पटण-णी, पटनी—स्त्री (कों) तादुळाची एक जात, याचे पुष्कळ प्रकार आहेत उदा० वरगळ इ०

पटणें—अक्रि १ स्वीकारलें किंवा मानलें जाणें, मान्य होणें (हुंडी) २ चालणें, निर्दोष म्हणून स्वीकृत होणें (रुपये, पैका) 'तुम्ही रुपये पाठविल्याप्रमाणें दुकानीं पटले' ३ जुळणें, मनास येणें, पसत पडणें (नोकर विक्रीची वस्तु) 'धोतरजोडे पटतील तितके ठेवा बाकीचे आमचेकडे पाठवून द्या' 'तुम्ही माणूस पाठविला तो चाकरीवर पसत नाहीं' ४ खरी ठरणें घडून येणें अनुभवास येणें (वार्ता बातमी अटकळ भविष्य) 'तुम्ही या ज्वराचें कारण तकपान म्हणून सागितलें तें पटलें काल मी तकपान केलें होतें खरें' ५ खऱ्या गोष्टीशीं जुळणें, मेळ बसणें (पुरावा साक्ष याचा) ६ चागली विक्री होणें 'जिन्नस पटला=चागली विक्री झाली' ७ चागलें होणें उत्तम प्रकारें किंवा मनाजोगें होणें काम पटलें' ८ (सामा) मान्य, कबूल होणें [स पतन हिं पटना]

पटणें—अक्रि (इ) गाठविले जाणें ओंवून घट्ट बसणें (रत्नें मणी इ० तार किंवा दोरा यात) [स पट्ट]

पॅटणें—न (गो) ओली माती जमीन चोपण्याचें साधन, चोपणी [पिटणें]

पटदीपिकी—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत ऋषभ व धैवत वर्ज्य जाति औडुव-संपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर

पटपट-पटां—क्रिवि १ एकामागून एक होणाऱ्या त्वरेच्या पटपट या शब्दाचें अनुकरण होऊन, पाण्याचे ठिपके किंवा हलक्या आणि कठिण वस्तु पडताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन 'रागे भरताच डोळ्यावाटें पटपट टिपें गळू लागलीं ' २ झटझट, चटपट, तडकाफडकीं 'चार कामें पटपट करून टाकावीं आणि मग स्वस्थ निजावें ' [पट]

पटमंजिरी—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर याच्या दुसऱ्या प्रकारांत कोमल गांधार व कोमल निषाद हे स्वर आणि गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर एवढाच भेद आहे

पटरी—स्त्री १ फळी, सुरकुतलेल्या जुन्या शाली, पागोटीं इ० पसरून साफ करण्याकरितां केलेला फळयाचा एक सच, साधन २ (काशी) फरसबंदी [सं पट्टिका, हिं]

पटल—न पडदा पट शब्द पहा

पटव(वि)णें—सक्रि १ पुतळ्या, रुद्राक्ष इ० सोन्याच्या तारेंत किंवा रेशमी दोऱ्यांत इकडचें तिकडे न होई असें गांठी देऊन घट्ट ओंवणें विणणें [सं पट्=विणणें] **पटणी, पटवणी**—स्त्री १ पटविण्याची, ओंवण्याची क्रिया २ पटविण्याची, मान्यता मिळण्याची क्रिया 'कुस्तींत पटणी पटवाजी।'—होला १४३

पटव(वि)णें—सक्रि स्वीकारणें, मान्य करणें (पत्र, लेख, हुंडी इ०) [पटणें प्रयोजक] **पटवणी**—स्त्री पटविण्याची क्रिया

पटवर्धन—पु एक आडनांव पटवारी, कुळकर्णी यासारख्या हुद्यावरून हें पडलें पटवारी पहा —वि घोडयाचा एक प्रकार, तुंड, पाय व तोंड हे भाग पांढऱ्या रंगाचे असलेला (घोडा) —अश्वप १ २१ [म पटवर्धन]

पटवा, पटवेकरी-कर-गार—पु पुणी केलेल्या किंवा जडित काम असलेल्या नगास पटी, गोफ, गोंडे लावून तयार करणारा, दागिने पटविण्याचें काम करणारा कारागीर [सं पट्टिकाकार] **पटवा दोर**—पु भाताचा मुडा इ० बांधण्याचें केलीचें सोपट [हिं]

पटवारी—पु गांव कुळकर्णी, पांडया, तलाठी 'पाटील म्हणे रे टाका ठोका। पटवारी वद अनुमान का।'—दावि ३०९ [हिं]

पटह—पु पडघमसारखें एक जुनें वाद्य, नगारा 'निशान पटहो भेरी।'—शिशु १०२७. —सारुह ३ ३७ [सं]

पटा, पटाईत, पटाधिकार-कारी—पट्टामध्यें पहा

पटाऊ—पु (व) पाटाऊ पहा

पटाड्या—वि (व) पट्टे असणारा जाड रेघांचा

पटांगण—न मोकळें व विस्तृत आंगण, मैदान, मोकळी जागा, प्रदेश [पट=जमीनीचा तुकडा+आंगण]

पटांटां—क्रिवि पटापट, पटपट (विशेषत अधिक जोरानें किंवा त्वरेनें) [ध्व]

पटाड—स्त्री बैलाच्या मुठी(खोगिरा)चा आवळण्याचा पट्टा, पठाड, पठार [सं पट] ०बंद—(व) व्यापारी.

पटाडा—वि १ सखल व पसरट; चपटा व जाड, आखुड व घट्ट २ (व) मोठी, फताडी 'पटाडी चेवडी, पटाडी गोम ' ३ दूरदूर अंतर ठेवून विणलेली (खाट) [हिं पटडा=फळा, तक्ता]

पटाडा—पु. पटापट पडण्याची क्रिया, पटका, गळती, नाश [पट]

पटापट-पटां—पटपट-पटां पहा

पटाविणें—सक्रि पटविणें, वटविणें, मान्य करणें, स्वीकारणें (हुंडी, लेख इ०) [पटणें]

पटाशी-सी—स्त्री (सुतारी धंदा) रुंद पातीचें किकरें, चौरसी

पटि(टी)की—स्त्री (गो) लहान सुपाचा थवा

पटिंग—पु (गो) सेंकडा

पटिंग—न जाड निवरा, डोंगरी गवत

पटिसाळा—स्त्री पाठशाळा, राजमठ 'तैसे स्तगु मीर वैसे। पटिसाळेचे।'—ऋ ५७

पटी—पट्टी पहा

पटी—स्त्री १ वस्त्र —दार २ (कु) चोपडी ३ (गो) पोथी ४ खिडक्याला तावदानें बसविण्याचें लुकण —दार.

पटु—वि १ हुशार, तरबेज, निष्णात, चतुर, कुशल 'हट हळु पटु स्वर्थे सुपथि लाविलेले करा।'—केका ६५ २ चलाख, तल्लख [सं] ०त्व—न चतुरता, कौशल्य 'पटुत्व सकलेंद्रियीं मनुजता सुवंशीं जनीं। —केका १२

पटेकरी—पटेकरी पहा

पटेल—पु पाटील पहा

पटेस—स्त्री (हेट) अर्जी [इं पिटिशन]

पटोळडी—स्त्री (कों) माशाची एक जात

पट्ट—पु १ रेशमी वस्त्र, सुंदर, रंगीत कापड २ पाट ३ (अ) गादी, पद, पदवी, सिंहासन 'रामयें स्वरशनीं महंतांगी पट नाहीं दिधलें।'—सप्र १२ ३६ ७ मुकुट [सं] ०कूल—न

उंची रेशमी वस्त्र पट्ट अर्थ १ पहा —वि श्रेष्ठ, मुख्य 'पट्टशिष्य' [स] ०गज–पु मुख्य हत्ती 'विरथ केला वगराजा। सवेंचि चढ पट्टगजा।' –एरुस्व १५४ ०जंत–पु चपटा, अरुंद व लांब जंत (ई) निनियाडा –प्राणिमो १३१ ०तंतु–पु रेशीम 'पट्टतंतु स्वयें पुनीतु। वायूनें शुद्ध ऊर्णातंतु।' –एभा २११३९. ०पूजा–स्त्री राज्याभिषेक अग्रपूजा 'घरामध्यें राजा। नोह न्हावी पट्ट पूजा।' –तुगा ३७९० ०राणी–स्त्री राजाबरोबर जिला राज्याभिषेक होतो ती मुख्य राणी [स पट्टराज्ञी] ०शिष्य–पु मुख्य शिष्य

पट्टण–न—न १ शहर, राजधानी, पत्तन 'त्याहीं माजी अति दुखणी। द्वारकापट्टणीं तें नाहीं।' –एरुस्व ३११ २ अन हिलपट्टण गुजराथेंतील एक शहर [स]

पट्टण—न (नाविक) दोन्ही रोजांस साधणारें व दोन्ही राजासहित भागाचें लाकूड हा गलबताचा पाया होय या लाक डास वरच्या अंगास दोन्ही बाजूस खाचा पाडून त्यात फळ्या बसवितात [प'=फळी]

पट्टाळा—पु (गो) बाळंतभेग बाळंतविडा पडतळ, पडयळा पहा

पट्टा पटा—पु १ एक जातीची लांब, दुधारी, खोब ळ्याच्या मुठीची, ५० अंगुळें लांबीची तरवार हिला कोंपरापावतों हातानें संरक्षण करणारी मूठ असते इग्चापग्याचे झोंक कानडे लोक ।' –ऐपो ३४२ २ शिकाऊ तरवार 'दांडपट्टा' ३ पट्टी, रांग, ओळ, रेघ रेषा ४ जमीनीची लांब पट्टी ५ पट्टी चिंचोळा व लांबट तुकडा (फीत, कापड, रांगोळी, काट इ०चा) नाडी, दाल नवार सखलादीचा तुकडा शिपायाचा पट्टा' ६ सोनें–चांदीचा किंवा साधा कमरेस घालावयाचा दागिना तरवारीचा गळ्यात अडकविण्याचा चामडी वद ७ कौल कबुलायतपत्र लेखीपत्र (शेताचें वगैरे खंडपत्र) गावच्या जमा वदीचें ताळेबंदपत्रक, कराराचा कागद 'भाडें पट्टा' ८ डोईवर वस्तऱ्यानें काढलेला पाट ९ शरीर, वस्त्र इ०वर काहीं एक रंगाचें इ० चिन्ह १० दोराची विशिष्ट गुंफण करून केलेलें आउतास बैल जोडण्याचें साधन शिकारी –मसाप १२५ ११ (पगडबंद) (पगडी घामानें खराब होऊं नये म्हणून लाविलेली) पगडीच्या आतील मेणकापडाची पट्टी १२ (चांभारी) गिरणींतील चाकावरची चामडीवद पट्टी १३ (हर नाविक) भोयाना व काठीला बांधलेली दोरी १४ अधिकार अधिकारपत्र 'तवीं मी राया। जैसें असती तैगियां। कळिकाळ नोकोनिया। घेतला पट्टा।' –ज्ञा १२८४ [स पट्ट द्रि पट्ट] ०काढणें–घालणें–पाडणें–१ हजामत करताना कोईवरून जमा तरी वस्तरा ग्वरडणें यावरून २ (ल) सरासरी अथवा कसें तरी करणें, ओबडधोबडपणें किंवा धमकफमक कामाला प्रारंभ करणें ३ (निंदार्थी) काम अर्धवट करून खोळंबत ठेवणें ०फरजणें–१ पट्टा फिरविणें, खेळणें २ (ल) सभापांडित्यात किंवा कडक भाषणात एकसारखें व अकुंठितपणें बोलणें ०मारणें–देणें–बलात्कारानें हुसकाडणें, हात मारणें (तोंडचा) ०सोडणें–एक सारखी बडबड करणें **पट्ट्याचा हात फिरविणें**–१ पट्टा पेलणें, चालविणें २ (ल) मुलखापा देणें, सोटा आविर्भाव आणणें, अवडंबर माजविणें **पट्टाईत**–वि १ पट्टा (हत्यार) चालविण्यात तरबेज किंवा त्याचा व्यायाम घेणारा २ (ल) निष्णात निपुण, कुशल, वस्ताद (माणूस) ३ अंगावर पट्टे असलेला, ढाण्या (वाघ, इ०) ०ईत वाघ–पु अंगावर पट्टे असलेला, चांगल्या जातीचा वाघ ०ईत–शराईत–वि निष्णात, कुशल (चांगल्या व वाईट दोन्ही अर्थी) ०धूळ–स्त्री १ धूळधाण, पूर्ण नाश, मोड, दुर्दशा (सैन्याची) २ संपूर्ण मोडतोड, पडझड (इमारत यंत्र, वस्तु याची) ३ पुरा दुर्लौकिक, उपहास, अप्रतिष्ठा (मनुष्याची) ४ नाश, बिघाड (मसलत मंत्र याचा) ५ वाताहात, सत्यानाश (जिंदगी, काम याचा) [पट्टा+धूळ] ०पट्टी–स्त्री १ अंगावर भस्माचे पट्टे ओढण्याची क्रिया, भस्मविलेपन यावरून २ टिळा टोपी, चट्टीपट्टी ३ (ल) आडवे उभे पट्टे, उरफाटे सुरफाटे पट्टे, उभ्या आडव्या पट्ट्यांनीं युक्त अशी स्थिति (सतरंजी इ०ची) [पट्टा द्वि] ०पट्टीचा–वि पट्टा, रेषा, ओळी ज्यावर काढ लेल्या आहेत असा पट्टाईत **पट्टाधिकार**–पु १ दिवाणगिरी, प्रधानकी २ पट्ट्याचा (करारपत्राचा) अधिकार पट्टाधिकार. [स] **पट्टाधिकारी**–पु १ दिवाण, मुख्य प्रधान २ महंत, मठ वगैरेच्या गादीवरील व्यक्ति [स] **पट्टाभिषिक्त**–वि ज्यास राज्याभिषेक झाला आहे असा (राजा, राणी) [स] **पट्टाभिषेक**–पु (राजा किंवा राणी यास) सिंहासनावर बस वून करावयाचा यथाशास्त्र राज्याभिषेक [स]

पट्टी—स्त्री १ चिंधी चिंधोटी, चिरोटी अरुंद व लांब तुकडा (कापड धातु लाकूड याचा) २ जमीनीचा लांब अरुंद तुकडा ३ दोन भाग जोडणारा तुकडा, जोरपट्टी अडु (लोखंड इ०चा) ४ सरकारनें गावापासून केलेल्या जमाबंदीची धर्मकृत्याकरिता वगैरे जमविलेल्या वर्गणीची अथवा कर दंड किंवा खंडणी इ०ची यादी 'आम्हीं चौधानीं पट्टी करून गरीबाचें घर बांधून दिलें' (सध्या यादी हा अर्थ नाहींसा होऊन त्याऐवजीं या यादींतील कर किंवा दंड भरण्याच्या विषयाचा बोध होऊं लागला आहे) व्यवच्छेदक नाम पट्टी शब्दाच्या मागें लागून असे अनेक समास होत असतात असे काहीं समास पुढें दिले आहेत–स्वारी पट्टी=राजा किंवा अधि कारी यांच्या सफरीचा खर्च भागविण्याचा कर पाग्खीपट्टी=गावात आलेल्या गोसाव्याच्या मेळ्यास शिधापाणी इ० देण्याकरिता जमविलेला कर खुशालपट्टी=पुनर्जन्म इ० उत्सवाचा खर्च भागविण्या साठीं बसविलेला कर लग्नपट्टी=गावाच्या घरीं लग्नकार्य झालें असता

त्यासाठीं भरावयाचा कर केरपट्टी=गावातील केर काढण्यासाठीं (भयाना यावयाच्या पगारासाठीं) बसविलेला कर, भंगीपट्टी पोंवडीपट्टी=पोंवड्याच्या खरेदी-विक्रीवरील कर घर-झाड-म्हैस पट्टी=घर इ०च्या खरेदी-विक्रीवरील कर पासोडी पट्टी=पाटलाच्या पासोडी-मुडासें साठीं बसविलेली पट्टी इ० ५ (सामा) कर, खंड ६ सर्व लोकांवर बसविलेल्या कराची, वर्गणीची यादी, यादीचा कागद 'हातीं पट्टी घेऊन शिपाई वसुलास आला आहे' ७ घडी, दुमड, चुणी (पागोटें इ०ची) ८ विड्याच्या पानाची गुडाळी (त्यामध्यें चुना कात, सुपारी इ० घालून केलेली) ९ गावाचा विभाग, आळी, गल्ली, पेठ एक प्रादेशिक विभाग, वाडें 'कोंकणपट्टी' १० (बायकी) वेणी घालताना कपाळावर दोहों बाजूंनीं बसविलेला केससमुदाय, केसाचा पुडला कपाळावरचा एका बाजूचा भाग ११ वस्त्राचा धुरेदार काठ, पदर, किनार १२ फुलाची माळ, तुरा पट्टा १३ वदपठण करण्याकरिता किंवा सभेत वदमत्र म्हणण्याकरिता बसलेली वैदिकाची ओळ, भोजनपक्तींत बसलेली ब्राह्मणाची राग १४ पट्टी शब्दाच्या चवथ्या अर्थी विनोदी, लाक्षणिक उपयोग या शब्दानें पुष्कळ समास होतात व त्याचा अर्थ बहुधा आवेशानें रागें भरणें, शिव्या दणें असा होतो असे काहीं समास-खडसपट्टी खरडपट्टी, भोसड-फोदल-उधळ-भादर-झवर-चगर-पट्टी इ० १५ (सोनारी धदा) सुमारें ९ इंच लाब व १॥ इंच जाड अशा लोखंडी तुकड्यास ४० ते ६० ल्हान-मोठीं भोकें पाडून धातूची तार बारीक करण्यासाठीं त्यातून ओढण्यासाठीं केलेलें साधन १६ खरें व उंची रेशीम १७ जखमेस लावावयाचा मलमासह कापडाचा तुकडा १८ (व्यापारी) माल विकल्याबद्दल गिऱ्हाईकास करून दिलेल्या आकड्याची यादी १९ रेघा ओढण्याचा आयतीचा लाकडी तुकडा, आकृति काढण्याचें साधन फूटपट्टी' २० (बुद्धिबळाचा खेळ) मोहऱ्यानें (विशषत हत्तीनें किंवा वजिरानें) रोखलेलें पग २१ वर्गणी, फड, फाळा कर २२ शेत शेताचा लाबट तुकडा २३ (मल्लविद्या) आपला हात जोडीदाराच्या कानावरून गालफड्यावर दाबून आपल्या कोपराच्या लवणींत जोडीदाराचे गाल मान व कान धरून जोडीदारास चीत करणें याला पट्टी देणें असेंहि म्हणतात २४ (सगीत) वाजाच्या पेटीचा सुर ध्वनि 'पाचवी पट्टी धर' [स पट्ट] ०काढणें-गर्व नाहींसा करणें, खरडपट्टी काढणें ०चालणें-लागणें-वर्गणी गोळा करण्याचें काम सुरू होणें (व) मार पडणें ०पढविणें-(व) मनाप्रमाणें शिकवून ठेवणें ०देणें-१ कामावरून दूर करणें निरोप दणें २ वाटेस लावणें ०लावणें-सतसारा भरणें 'गरो होतो पट्टी लावायला।' -ऐपो ४६ ०फाडणें-तासणें-मागावयाची रकम प्रत्येक नावापुढें लिहून नावाची यादी तयार करणें **पट्टीचा पट्टींतला**-वि विद्वानाच्या निष्णाताच्या रागेंत बसण्यास योग्य, पंडित, निष्णात, श्रेष्ठ, अग्रगण्य (वैदिक, कारकून, याजनी, रुशाद वगैरे) ०चा दुवका-(तांबट-कासारी धंदा) पुष्पपात्राची कड, किनार पाडण्याचा, करण्याचा हातोडा ०पछोडी-पासोडी-स्त्री पट्टी, कर, वर्गणी ०लंगोटी-स्त्री फुगव्यावर बसविलेला सरकारी कर, जमीनीवरील कर, सारा (क्रि० भरणें, देणें, करणें)

पट्टटी, पट्टी—स्त्री (गो) पश्चिम दिशा

पट्टू—पु एक उंची लोकरीचें कापड तेल्याचोर रंगाचा, लोकरीचा खरवरीत घाग्याचा कपडा, ऊर्णावस्त्र घोंगडी, धावळी, धुरणूस, पट्टू हीं सगळीं लोकरीचींच वस्त्रें होत'-मराठी ३ रें पुस्तक पृ १५ (१८७३) [स पट्ट, हिं]

पट्टें—न १ शालजोडी, धोतरजोडा, कांबळेजोडी इ० यांतील एक एक फर्दे, पान २ जोडवस्त्र, दुहेरी कापड [स पट, म पट]

पट्टेकरी, पट्टेवाला—पु गळ्यांत, कमरेस पट्टा बाधणारा शिपाई चपराशी [पट]

पट्टेकरी—पु पट्टा (तरवार) खेळणारा किंवा बाळगणारा [पट्टा+करी]

पठं(ठिं)गा पठिंवा—पु १ पाठिंबा, आधार, आश्रय, पाठबळ 'मुख्य आहे आम्हां मातेचा पठंगा। तुज पांडुरंगा कोण लेखी।' -तुगा ४०८४ २ पाठिराखा मदत करणारा [पाठ, हिं पठिंगा]

पठ(ठा)डा, पठाडी, पठारा—वि १ आखुड, ठेंगणा व मजबूत धनगड्डा, खबीर, घटमूट. २ सपाट, पसरट, मोठ्या व रुंद पाठीचा, फताडा पट्टा [स पृष्ठ] **पठाडी गोम**—स्त्री १ मोठ्या जाड व रुंद पाठीची गोम (किडा) २ घोड्याच्या पाठीवरील केसांची गोम हें अशुभ चिह्न आहे ३ (ल) ढोबळ चूक, मोठा दोष **पठाडी वाळी**—स्त्री १ बायकांच्या कानातील एक प्रकारची वाळी 'मुदवाळ्या पठाडीवाळ्या नयेवर मोर।' -अफला ५५

पठणें—उक्रि १ (काव्य) पठण करणें वाचणें २ तोंडपाठ म्हणणें, पाठ करणें, आवृत्ति करणें [स पठन] **पठक**-वि पढणारा पाठक पट्टा **पठकपरपरा**-स्त्री तोंडीं पाठ करण्याची गुरुशिष्य परपरा लेखनकला त्यावेळीं नसतांहि आपल्या वेदाप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरपरेनें त्या लोकांत राहिलीं' -नि ४०' **पठन-ण**-न १ वाचन, अभ्यास 'हा ग्रंथ मीं पठण केला' २ पाठ म्हणणें आवृत्ति करणें, आवर्तन (क्रि० करणें) 'वेदपठण **पठनीय**-वि वाचनीय, पठण करण्यास योग्य **पठित**-वि १ वाचलेलें २ पाठ केलेलें, म्हटलेलें

पठाड—स्त्री बैलाच्या पाठीवरील खोगीर आवळण्याचें साधन पठाड पहा 'आपुलेनि हातें आपण । पठाडेसी सोंविला दाभण । रात्रीं रुपताचि तें जाण । सर्पभयें प्राण सोडिला ।' –एभा २३ ५९६ [स पृष्ठ–पाठ]

पठाड—न रुंद व सपाट पाठ (मार दण्याच्या किंवा माराचा धाक दाखविण्याच्या वेळीं म्हणतात) [स पृष्ठ–पाठ]

पठाडी—वि विस्तृत, रुंद; पसरट पाठीची (गोम, धामण सोंग इ०)

पठाण—न १ रुंद पाठ पठाड पहा २ रुंद व पसरट, आड नौल, आडपावरील किंवा कुदावरील कौल [पाठ]

पठाण—पु मुसलमानातील एक जात व तींतील एक व्यक्ति [हिं पठान, वै स पक्थन् '] **पठाणी**–वि पठाणासबंधी पठाणाचें **०खातें–वही–याद्–हिशोब**–न १ अव्यवस्थितपणें ठेवलेल्या रोजच्या जमाखर्चाची वही २ (सामा) अव्यवस्थित पत्रक, सूचना इ० **०मिरची**–स्त्री एक प्रकारची लांबट मिरची **०लाध**–पु एक झाड किंवा त्याची साल, औषधी धूप

पठाण—न (कों) गलबताच्या तळाचें लाकूड हें चौकोनी असतें पठार पहा

पठार—स्त्री खोगिराचा तंग, पटाड, पठाड पहा [पाठ]

पठार—न १ डोंगरावरील सपाटी, मैदान, सडा 'मेरुपठार वासी समग्र। देता भुभु कार पावले।'–रावि १८ ९३ २ जहाजाचा, होडीचा तळभाग ३ (ल) व्यवस्था, प्रारंभ पूर्वतयारी (क्रि० घालणें) ' त्यानें घर बाधावयाचें पठार घातलें आहे ' ४ (काव्य) पाठ, मागील बाजू ५ (निंदार्थी) पाठीचा ओबडधोबड रुंद भाग, फताडी पाठ [स पृष्ठ म पाठ हिं पऱ्हा=तक्ता, फळा, स प्रस्तर]

पठारा—पु डोंगरावरचा सपाट भाग पठार पहा –वि पठाडी, रुंद चपटी, फताड पाठ असलेली (गोम इ०)

पठाल—न (न) नखराची फास काढून तो उलटा करून त्यास बैल जुपून तें औत जमीनीवरून फिरविणें, जमीन ढेंकळें मोडून सपाट करण्याचें साधन ' बीं पेरण्याच्या अगोदर शेतावर पठाल करतात ' –महाराष्ट्र कृषीवल ३४ ८ १९३०

पठावा—पु पाठिंबा, पठगा पहा –शर

पठ्ठा–पठ्या—वि बळकट धाकटा धष्टपुष्ट बहाद्दर धाडस पहिलवान (मनुष्य जनावर, पक्षी इ०) [अर पट्ठा, हिं]

पठ्ठाळों—पु (गो) अनुभव पडताळा प्रचीति [पडताळा]

पड—न (गो) पार चौथरा वृक्षाच्या सभोंवतालची दगडी बाधणावळ, धवुतरा ओटा

पड—पु (वायकी) पुष्कळ रुपये, द्रव्य असलेली पेटी, पिशवी

पड—पु १ दोराचा एक पेड, एका पदराचा दोर, अनेक पदरांचा दोर, अनेक धागे एकत्र करून पीळ घातलेलें सूत २ (व) पिळा, पीळ (क्रि० घालणें)

पड—स्त्री १ (कु) (मापी) दोन शेर ' पडी उणे दहा शेर ' २ (गो) पाऊण शेर (मापी) [का पडि]

पड—पु (गा) शिधा, अन्नसामुग्री

पड—स्त्री १ ओझें सहन करण्याची ताकद नसतां किंवा कामचुकारपणानें (बैल इ० ढाचें) मटकन खालीं बसणें २ (ल) नकार, नाकारणें, मिडकारणें ३ माघें, माघार घेणें (भांडण, वादविवाद इ० कांत), स्तब्ध, गुपचिप बसणें, शांत राहणें, याच्या उलट उचंबळ (उचवळ खाणें पहा) (क्रि० खाणें, घेणें, पतकरणें) ' कालच्या भांडणात गोविंदरावांनीं पड घेतली नसती तर मोटा अनर्थ झाला असता ' ४ झाडावरून आपोआप गळून पडलेले आंबे पकें याच्या उलट आढींत घालून पिकविलेले आंबे ५ पडित किंवा बिन लागवडीची जमीन ६ एकदम पुष्कळ माणसांचें आजारी पडणें 'ज्वरानें दोनशें मनुष्याची पड पडली आहे ' ७ (अनेक गावें वगैरे) उजाड होणें ८ (पुष्कळ जमीन) पडित पडणें, असणें (क्रि० पडणें) ९ (पत्त्याचा खेळ) अगावर डाव, हार येणें, नाट (क्रि० लागणें) १० मेलेलें जनावर ' देशमुखाचे घरीं पड झाली असता महारानें म्हशीचें कातडें मागू नये ' –चस्त्र ४५७ ११ मेलेलें जनावर नेण्याचा व त्याचें चामडें घेण्याचा महाराचा हक्क [स पत्, पडणें प्रा पड] **०कर**–वि (कु) १ पडित (जमीन) २ ओसाड (खेडें) ३ रिकामें (घर) ४ उपयोगात न आणलेली (वस्तु) ५ बेकार (मनुष्य) **०केणें**–न १ बाजारातील पडून राहिलेला, शिळा न विकलेला परत केलेला माल २ लवकर नासणारा वाळणारा माल **०घर**–न उजाड, रिकामें, ओसाड, वस्ती करणारानीं सोडून दिलेलें घर **०जमीन**–स्त्री पडित, लागवड न केलेली, ओसाड (जमीन) **०झड**–स्त्री १ पडणें झडणें मोडतोड २ पडलेलें राहिलेलें सामान ३ केरकचरा, गदळ **०सार** वि उजाड पडित (जमीन) [पडणें+सर–सारखी]

पड—अ हाताखालील दुय्यम, दुसऱ्या प्रतीचा, मुख्य वस्तूच्या ऐवजीं घ्यावयाची या अर्थाचा एक प्रत्यय जसें – पड–चाकर–शिष्य–लेका–जीभ–चोट साक्ष इ० ' तू लेका पाहि लीस तर काय झालें मी पडलेका पाहिली ' [प्रति=दुसरा किंवा स पर=परकेचा] **०केश–स**–पुअव डोळ्याच्या पापणीच्या खालीं आतील बाजूला उगवणारे केंस डोळ्याचा एक रोग **०कोट**–पु किल्ल्याच्या बाहेरचा तट **०गादी**–स्त्री गालिचा; लहान गादी **०गहाण गाहाण**–न गहाण ठेवणारानें किंवा सावकारानें आपल्याकडे गहाण ठेवलेलें दुसऱ्याकडे गहाण टाकलेलें जिन्नस

०गहाणदार-पु. पडगहाण टेवून घेणारा. ०छाया-स्त्री. १ प्रतिबिंब. २ छाया; सावली. [सं. प्रतिच्छाया]. ०जावई-पु (व.) जावयाचा भाऊ. ०जीभ-स्त्री. जिभेच्या मागें असणारी दुसरी लहान जीभ; जिभेच्या मुळाशीं लोंबणारी मांसाची लोळी. [सं प्रतिजिव्हा] ०थळ-न (राजा) पिशाच्याच्या उपद्रवाचा एका देवानें कांहीं निर्णय सांगितला असतां इतर गांवचे देवाला विचारून जो त्याचा पडताळा पहातात तें; किंवा त्या देवानें सांगितल्याप्रमाणें पुजाऱ्याकडून करून घेतलेला लेख; पडताळा. [प्रति+स्थळ] ०दोरा-पु. गळ्यांतील माळ, हार इ०कास जोडलेला व गळ्याभोंवती बांधावयाचा जोड दोरा. ०नांव-न. टोपण, व्यावहारिक नाव ०नाळ-(कों.) (नाविक) भागच्या खाद्यास बाहेरच्या बाजूस जोडलेलीं लाकडें. ०पापणी-स्त्री. पडवेंझ पहा. ०इंद्र-पु (गंजिफांचा खेळ) बंदाच्या (राजा, वजीर यांच्या खालील पानाच्या) खालचें पान. ०भिंत-स्त्री. मुख्य भिंतीच्या बाहेरची दुसरी भिंत. ०भोज-भोजन-न. १ वरपक्षाकडून लग्नाचे दुसरे दिवशीं वधूपक्षास दिलेली मेजवानी. २ परत जेवण. [पड=प्रति किंवा परत+भोजन] ०लंका-स्त्री. एक रावणाची लंका व दुसरी तिच्याहि पलीकडे दूर असलेली लंका. ०विद्यार्थी-पु विद्यार्थ्यांच्या हाताखालचा दुसरा विद्यार्थी. 'शिवाय त्या शाळेंत पडविद्यार्थी असत ते निराळेच' -चं १६. ०शब्द-साद-पु प्रतिध्वनि; प्रतिशब्द; पडिसाद. 'कां पडसादाचा अवचिता। गजर उठे।' -दा ६.८.१९. 'शब्द पडसाद उठला। म्हणे कोणरे बोलिला।' -रामदासी स्फुट अभंग २७ नवनीत पृ. १५०) [सं. प्रतिशब्द] ०शाळा-ळ-शाला-स्त्री. १ घरापासून थोड्याशा अंतरावर बांधलेलें छोटेखानी घर; ओंवरी. २ उतारूंसाठीं देवालयालगत बांधलेली धर्मशाळा. 'मठ मंडपा धर्मशाळा। देवद्वारीं पडशाळा।' -दा ४.५ २३. ०सरी-स्त्री. १ उतार असलेल्या जमीनीवरील पाणी वाहून जाण्यासाठीं काढून दिलेला नाला, पाट, जलमार्ग. २ बागाईत जमीन. [पर+सरी] ०साई-स्त्री १ छाया, काळोख; झांवळेपण 'आधार कोंडोनि घरीं। घरा पडसाई न करी।' -अमृ ७.२१. (जुनी प्रत) २ सावली, पडछाया. 'दीपामागें पडसाई। तैश्या डोळ्यामागें भोंवई।' -भारावाल ६.५० [पड+छाया] ०सावली-स्त्री पडछाया; प्रतिबिंब ०साळ-स्त्री. १ पडशाळा पहा. २ (कु.) पडवी, ओटी. 'तेव्हा ती लवकर घरातून बाहेर जाऊन पडसाळेंत एक वर्षाच्या वयाची हंशी होती तिला तिनें त्या घरात आणिलें।' -मराठी सहावें पुस्तक, पृ. १८. (१८७५) ०साक्ष-स्त्री. १ पुराव्याला बळकटी देणारा दुसरा पुरावा. २ पडसाक्षी पहा ०साक्षी-पु १ पुराव्याला बळकटी किंवा पुष्टि देणारा साक्षीदार. २ साक्षीदाराचा साक्षी, दुसऱ्याच्या विश्वासुपणाबद्दल शपथपूर्वक साक्षी देणारा. ०सूत्र-दोरा-नपु मंगळसूत्र, गळसरी इ० ओंवून गांठ दिल्यावर जीं त्या दोऱ्याचीं टोकें राहिलीं असतात तीं. ०स्थळ-न. पडथळ पहा. ०हात-पु. (गो.) प्रतिहस्त.

पंड—न. (गो.) जमीन मोजण्याचें एक परिमाण. पांड पहा.

पडक—न. झाडावरून पडलेलें पोफळ. -वि (राजा.) पिकून गळलेली (सुपारी), कोंवळेपणीच झाडावरून गळून पडलेलें (पोफळ). [पडणें]

पडकणें—अक्रि. संवय लागणें; सोकणें (चांगल्या किंवा वाईट अर्थी), चटक, व्यसन, छंद लागणें; लालचावणें, सोकावणें; नादीं लागणें; चटावणें, संवकणें, लुब्ध होणें. 'पाहतां कृष्णस्वरूपासी। आराणुक नाहीं डोळियांसी। यालागीं न येती दृश्यापाशीं। कृष्णसुखासी पडकले।' -एरुस्व १८.२३. [सं. प्रतिकरण]

पडकय—स्त्री. (कों.) शेतकऱ्यांनीं परस्पराम हंगामाच्या वेळीं गुरें, मजूर वगैरे देण्याची रीत; कामाची व साधनांची देवघेव. [सं. प्रति+कृ]

पडका—वि १ लवकर पडणारा; घोगरा (आवाज, गळा, कंठध्वनि). २ मोडकी; पडलेली, (इमारत).

पडकी विळी—स्त्री. जिचें पातें पाडतां येतें, मिटतां येतें अशी विळी. हिच्या उलट उभी विळी.

पडकें—न. (कों.) गुराच्या दाव्याची एक कानी; गुळकी.

पडखें—न. (खा.) माल वाहणाऱ्या बिन टप्याच्या गाडीला दोहों बाजूंस माल पडूं नये म्हणून लावलेल्या दोन ताटया प्रत्येकीं.

पडकेल—वि. शेतीच्या साधनांची, मजुराची देवघेव करणारा; पडकय करणारा. पडकय पहा.

पडखर—वि. रोखठोक; खणखणीत; खरमरीत; चणचणीत, स्पष्ट, भीडभाड न धरतां केलेलें (भाषण). [पड+खर]

पड(डि)खरणें—उक्रि. (महानु.) ओळखणें; पटखळणें. 'आंधळेयाचा नगरीं। कवण कवणातें पडिखरी।" -भाए ५५४. [सं. परि+ईक्ष्]

पडखलण—न. (बायकी) १ पायांतील जोडवीं निसटून जाऊं नयेत म्हणून त्यांना लागून घालावयाचें तांब्याचें वेढें; २ टोंचलेल्या कानाचें भोंक बुजूं नये म्हणून त्यात घालावयाचें हलकें तारेचें वेढें. [सं प्रतिक्षलन]

पडखळणें—अक्रि. १ आदळणें, एकमेकांवर पडणें. 'वीर पडखळले वीरीं। परस्परें हाणती।' -एरुस्व ८.३८. २ उठावणी करणें. 'वीरीं घेतला रणकावो। देखोनि धाविनला शावो। मिळोनि वीरांचा समुदावो। महाबाहो पडखळिला।' -एरुस्व १०.६२.

पडंग—वि. (गो.) लागवड न झालेली; पडित (जमीन).

पडगण—न. (गो.) ताम्हन. [पडगा]

पडगा—घा—पु १ लाकडी ल्हान कायवट, पाळें, वाडगा २ चवघडा, सवळ इ० कांच्या जोडीपैकीं प्रत्येक. ३ (कुंभारी धंदा) आव्यांतून मडकीं काढलीं असतां साफ व गुळगुळीत करण्याचें एक साधन [स प्रतिग्रह]

पडगी-घी—स्त्री १ भांड्याची पेंदी, बूड किंवा पेला वगैरेची बैठक २ धातूचा रस ओतून लगड बनविण्याची मूस पडघीस पहा ३ किनरी आवाजाचा सवळाचा भाग ४ ल्हान पडगा

पडगें-घें—न १ नगाऱ्याचें गंगाळ, पडगा, चवघडा, तबला, संबळ इ० सजोड चर्मवाद्यापैकीं प्रत्येक अवयव २ पडगी अर्थ १ पहा ३ पडाव, होडी ४ लाकडी पडगा, पाळें

पडगें पाळें—न (व्यापक) पडगें, कायवट, पेला

पडघण—स्त्री (सोनारी धंदा) धातूचा रस ओतण्याची पन्हाळी मूस (गो) पडघळणी पडघ(घा)णी पहा [स प्रतिग्रहणी]

पडघणी—स्त्री (कों) ओकीचा आडवा वासा ज्यावर ठेवतात तें लाकूड, दुबळक्यांत बसविलेलें ल्हान लाकूड

पडघ(घा)णी—स्त्री धातूचा रस ओतण्याचा साचा, मूस

पडघ(घा)म-घांव—न एक चर्मवाद्य, सैन्यांतील मोठ्या आवाजाचा नगारा, ढोल (इं) ड्रम 'वाजवीत पडघम ढोल।' –संग्रामगीतें ६०

पडघाणी—स्त्री कळसाची बैठक 'उपरि सोळावा मध्यावो। तो ग्रीवेघटचा आवो। सप्तदशु तोचि ठावो। पडघाणिये।' –ज्ञा १८४० [स प्रतिग्रहणी]

पडण—न पडाव, होडी

पडण—न १ थांबण्याची, विश्रांतीची जागा, तळ, अड्डा 'बैल उतरावयाचें हें एक पडण आहे येथें उतरले नाहीं तर कोसावर दुसरें पडण आहे, तेथें उतरतील' 'वध्यापुत्र पडणीं बैसा हकलावा।' –स्वादि १२५९१ २ गुराची बसण्याची किंवा रवंथ करण्याची जागा ३ भेट, सभा इ० ची ठराविक जागा व वेळ ४ फळें वगैरे पाहण्याचा, उतरण्याचा, काटण्याचा हंगाम, नियमित ऋतु, काल 'यदाच्या पडणास आंबे लागले नाहींत पुढच्या पडणास बहुत लागतील' ५ उतार, उतरण 'पडणीवरून घालून घ्यावें। तो तमोगुण।' –दा २ ६ ३१ [स पतन]

पडणी—स्त्री १ (क) पडणें २ (ल) नाश पावणें, तोटा येणें (व्यापारांत) म्हातारपणांत शारीरिक ऱ्हास होणें, दुर्बळ होणें

पडणीस येणें–१ शेत चांगलें पिकणें, दाणा भरणें दाण्याच्या भारानें कणसें वाकणें २ (मनुष्य) म्हातारा होणें

पडणें—अक्रि १ खालीं येणें, गळणें, पतन पावणें, एखाद्या स्थानापासून भ्रष्ट होणें, आधार तुटून खालीं येणें, खालीं-नीचरियनीप्रत जाणें 'किल्ल्यावरून दगड खालीं पडला' 'वाऱ्यानें झाडें मोडून पडलीं' २ (ल) थांबणें, बंद होणें, पडून राहणें, सतत चाललेला धंदा-व्यवहार कांहीं कारणामुळें बंद पडणें, थांबणें 'पैसा नाहीं म्हणून सावकारी पडली' 'बीं मिळालें नाहीं म्हणून यंदा शेत पडेल' ३ घडणें, घडून येणें, होणें, असणें 'तुम्ही धनी पडला मी चाकर पडलों' 'तुमचें घर लांब पडलें' 'हें शहर पडलें म्हणून लाकूडफाट्याची महागाई' ४ प्रवृत्त होणें, करूं लागणें, सुरू करणें 'तो आतांसा लिहिण्यावर पडला आहे' ५ जोराचा हल्ला करणें, चालून जाणें 'अकस्मात् गनीम पडला आणि निसतान केलें.' ६ उद्भवणें, घडणें, होणें, जाणवूं. दिसूं लागणें (थंडी, अंधार, उजेड, उष्णता इ०) ७ कमी होणें, थंडावणें, शांत होणें (वारा), कमी होणें, उतरणें (दर) ८ जमिनीवर अंग टाकणें, निजणें, आडवें होणें, लवंडणें, पहुडणें ९ आळसानें निजणें, सुस्त पडणें 'येथें काय पडलास कामावर जा' १० रिकामा, बेकार, निर्वस्त्र, वस्तीशिवाय, पेरल्याशिवाय, बिनवहिवाटीचा, बिन वापरेल्ला किंवा उपयोगांत न आणलेला असा राहणें, असणें (मनुष्य, खेडें घर, जमीन, रस्ता, वस्तु इ०). 'पांच शालजोड्या पडल्या आहेत तुला पाहिजे ती घे' ११ (लढाईंत) मरणें, धारातीर्थीं पतन पावणें 'पडनाचि भीष्म, पडले रडले कुरुवीर भूप सुर सगळे।' –मोभीष्म ११ ११७ १२ गुंतणें, उद्योगांत शिरणें; संबंध ठेवणें 'तूं त्या कामांत पडशील तर रडशील' १३ आवश्यकता प्राप्त होणें, भाग पडणें 'तूं ज्वरग्रस्त झालास म्हणून मला खेपा घालावयास पडते' 'बायको केली तर घर बांधावयास पडलें' १४ किंमत द्यावयास लागणें 'शालजोडीला पांचशें रुपये पडतील' १५ होणें, घडणें, घडून येणें, उपस्थित होणें १६ ठरणें, शेवटीं दिसणें, उघडकीस येणें १७ पराभूत होणें, मार खाणें (वाद इ०त) १८ कोसळणें, गुदरणें, प्राप्त होणें (त्रास, दुःख) १९ रूपांतर होणें, स्थित्यंतर होणें 'हात पाय गार पडले' 'हा रंग काळा पडेल' २० उद्भवणें, उत्पन्न होणें, परिणाम होणें 'क्षतांत किडे पडेल' 'मध्यें चार रेघा काढल्या म्हणजे तीन कोष्टकें पडतात' 'ह्या शिपायाच्या दोन आरशा पडतील' २१ बुडणें, खचणें (दारिद्र्य, दुर्बलता, हलकेपणा, दुष्कीर्ति इ० त) २२ दाटणें, घोगरा होणें, हलका पडणें, बसणें (आवाज) २३ (पत्त्याचा, जुगारीचा खेळ) गमावणें, हरणें 'मी दहा रुपये पडलों' २४ सुरू, प्रारंभ होणें, चालणें, प्रचारांत, व्यवहारांत असणें (धंदा, उद्योग, चाल, दंभ इ०) २५ बाहेर येणें, (तोंडांतून), ओकणें 'अन्न पडलें' २६ (गणित) त्रैराशिकादि गणितावरून कांहीं एक फल फलित होणें 'कोशास आठ हजार हात तेव्हां अर्धे कोशास काय पडते?' २७ सतत चालू असणारा व्यापार-फड इ० चालू राहणें 'पत्रावळीचा एकदा फड पडला म्हणजे कोणी येईल तो खाईल' २८ कर्मधर्मसंयोगानें असणें 'तो पडला अधिकारी नाहीं तर पाहून घेतलें

असतें ' २९ दाखल होणें, समाविष्ट होणें ' रकम दरमहा वपात होऊन जो फंड जमा जाहलेला असतो त्यात पडावयाची आहे ' -(बडोदें) कलावतखातें ३३ ३० (कु) मानवणें 'माझ्या जिवाक पडता ' ३१ (अकर्तृक) परस्पर जुळणें, जमणें, जम बसणें, योग्य असणें, पटणें ' विधेस आणि लक्ष्मीस पडत नाहीं ' ' अंबाडीची भाजी आणि भाकरी यास चागलें पडतें ' [सं पत्‌ प्रा पड; गु हिं पडवु-ना, फ्रेंजि पेर, आर्मे पर] म्ह० पडलेलें शेण माती घेऊन उठतें=चागल्या मनुष्यावर काहीं टपका आला आणि त्या टपक्याचें जरी त्यानें सर्वांशीं निरसन केलें तरी त्याची थोडी तरी बदनामी होतेच **पडतझडत**-क्रिवि झडतपडत पहा [पडणें+झडणें] म्ह० (व) पडेझडे माल वाढे=एखादा मुलगा पडला म्हणज त्याला म्हणतात म्हणजे असें पडल्या पडल्यानेंच शक्ति येते **पडत उभें**-न १ (प्रशसार्थी) उत्पन्न होताच, जन्मताच उभें राहणारें, वावरू शकणारें गाय इ० काचें वासरू २ (ल) यशस्वी उपाययोजना, श्रेयस्कर वागणूक ३ अनुकूल प्रारब्ध [पडणें+उभें] **पडता काळ**-पु उतरती कळा, ऱ्हासाचा काळ, निकृष्ट दशा **पडता पाया**-पु १ ऱ्हास, पडता काळ २ (क) खालावलेली स्थिति **पडती भावना**-स्त्री १ (पाऊस) पडू लागणें, येऊं लागणें, (पावसास) सुरवात होणें. २ (क) उन्ह, थंडी पडणें, सुरू होणें, पडू लागणें (क्रि० होणें) ' थंडीची, उन्हाची पडती भावना ' ३ आरभाचें किंवा सुरवातीचें चिन्ह, सूचक लक्षण **पडत्या पुट्याचा**-वि (माण) उतरत्या पुठ्याचा (घोडा बैल वगैरे) **पडत्या फळाची आज्ञा**-स्त्री मारुतीस सीतेनें पडलेलीं फळें खाण्यास तेवढी परवानगी दिल्याबरोबर झाडें उपटून त्याचीं फळें पाडून त्यानें अशोकवनाचा विध्वस केला यावरून एकदा थोडीशी सवलत दिल्याबरोबर तिचा फायदा घेऊन अपेक्षेबाहेर काम करणें; आपल्या इच्छेप्रमाणें आयतेंच कार्य घडून येत असतां तें तात्काळ घडवून आणावें अशा विषयींची माणसाची आतुरता **पडला झडला**-वि पडलेला व झडलेला, गळून पडलेला, सांडलेला, विसकटलेला, पसरलेला [पडणें+झडणें] **पडलें पान**-न खेड्यां तील सर्वाधिकार (पडलेलें पानहि घेण्याचा ज्याला अधिकार आहे असा) ' जोशीपणा व कुळकर्ण हे दोनच अधिकार त्याच्याकडे आहेत असें नाहीं तर पडलें पान त्याचें आहे ' **पडल्या पानावर हक्क असणें**-गावासबधीं सर्वाधिकार, हक्क स्वतःकडे असणें **पडीचा आंबा**-पु (पिकलेला किंवा कच्चा) झाडावरून पड लेला आंबा याच्या उलट उतरलेला, काढलेला **पडी पडणें**- १ (पडलेल्यात पडणें) नाहींसा होणें, विसरला जाणें, उपयोगातून जाणें, नष्ट होणें, बाजूला पडणें २ अडथळ्यानीं अडविला जाणें **पडझ्यापडझ्या**-क्रिवि १ पडतां पडता, पडत, लोळत असतां लोळतां लोळतां २ आळसानें, धिमेपणानें [पडणें] **०गोष्टी मांगणें**-विचार न करता काहीं तरी गोष्टी सागणें **०जिंकणें-फरणें**-सहज लीलेनें जिंकणें, करणें

पडत—स्त्री (जकाती शब्द) जकात, कर याची माफी, सूट (सख्या, परिमाण यातून)

पंडत—पु पडित, ब्राह्मण ' तुम्ही पडत लोकाकडेस फार वाजे वाजविण्यास जाता ' -विक्षिस १ ५८ [स पडित, हिं]

पडतन—न परतन पहा

पडत(द)रणें—अक्रि विस्तारणें ' चराचराचेनि मिषें पडत रैलें। चिद्रूपा पडियासें। ' -भाए ७००. [स प्रस्तरण]

पडत(ता)ळ—न वाड, बिछाईत, सामानसुमान [हिं]

पडताळ्या-वि ओझें, पडतळ वाहणारा (तट्टू, उंट वगैरे)

पडतळ-ताळा—पु उपचार, आदरसत्कार ' आनदु जाहाला सकळा। तेयासी करिती पडताळा। ' -ख्रिपु २ ६ ६५ पडतळ पहा

पडतळ-ताळा—पु १ अनुभव; प्रतीति ' ऐसा मागील पडताळा घेउनी। पुढां अभिप्रावो दृष्टी सुनी। ' -ज्ञा ७ २०२. २ सदेह निरसन करण्याकरिता ताडून पाहणें, अजमावून पाहणें, जोखणें, दुसऱ्याशीं मिळवून, तुलना करून पाहणें, सिद्ध करण्या- साठीं उलटसुलट रीतीनें परीक्षा घेणें, मेळ, प्रयोग, मोजमाप; गणणें (क्रि० पाहणें, ताडून पाहणें) ३ अनुवाद. ' म्हणोनि एक वेळ देवा। तोचि पडताळा घेयावा। विस्तरेल तरी सांगावा। साद्यतुचि। ' -ज्ञा ५ १६७ [प्रति+ताडणें]

पडत(ता)ळणें—अक्रि १ प्रचीति, परीक्षा पाहणें ताळा पाहणें, अजमावून पाहणें, तुलना करणें, मेळ पाहणें, रुजुवात करणें, लावून पाहणें, मोजणें, मापणें, तोलणें, वजन करणें (पुन्हा रुजु- वात घेण्याकरिता); गणणें, मोजणें ' भीष्म पडताळी विद्या भ्यास। ' -मुआदि ३०।२६ २ पकडणें, हातात घेणें, धरणें (चालविण्याच्या हेतूनें हत्यार, शस्त्र इ०), पेलणें; पाजळणें बाहेर काढणें ' पडताळूनि सुरी बैसली सेजारीं। यमफासा करीं घेऊनियां। ' -तुगा १ ५४३ ' जरासंध आणि भीम। उभे ठाकले गदा पडताळून। ' -ह ३३ ८० ' राजानें पटा पडताळिला। ' -ऐपो १९ ३ सज्ज होणें, पोषाख वगैर चढविणें, घालणें (जोडे, पागोटें, अगरखा इ०) ४ ऐटीनें धारण करणें, शृंगारणें, लपे टणें, बांधणें ५ परत देणें, फेडणें (शिव्या इ०) ' त्यानें शालिप्रदान केलें तें म्या आज पडताळलें ' [पर+ताळा]

पडती—स्त्री उतरती कळा; दुर्दशा, अपकर्ष

पडतोरा—पु (तंजा) तळ्यात किंवा नदींत उतरण्यास बांधलेला घाट [तामिळ पडित्तोरै, पडि=पायरी, तुरै, तोरै=घाट, बदर]

पडथाळा—पु १ (गो) प्रसुतीनंतर बाळंतिणीला सासरा हून किंवा माहेराहून त्वरेनेच येणारें सामान पडताळ पहा २ (कु) बाळंतविडा

पडद्—स्त्री १ पडदा अर्थ ८ पहा २ ढेंपाळयाला मूळ चिकटू नये म्हणून ढेंपाळयांत घातलेलें फडकें

पडद(त)पोशी,—स्त्री १ पडदा; गोप्य, छपवणूक, २ पडदा, भिंत इ०नीं निर्माण केलेला आडोसा, एकांतांचें स्थळ, विश्रांति घेण्याची, विसावा घेण्याची जागा, अंतर्गृह ३ पडद्याची चाल, पडदानशीनपणा —शिदि ६९ 'पटदपोशीची आणि उन्हापाणून जाच न होईल अशा व्यवस्थेनें विश्रायन करविणें।' —ऐरापुप्र ४ ९२३ [फा पर्दा+पोशी]

पडदणी—स्त्री १ स्नान करतांना आडवें लावून घ्यावयाचें लहान वस्त्र 'ब्राह्मण संसार कठीण फार। दुसरें पडदणीस नाहीं वस्त्र।' २ स्त्रिया नाहण्याच्या वेळीं अर्थें, फाटकें वस्त्र नेसतात तें 'ये पा न्हाणुदे घेईं पडदणी। जटा जाहल्या उकलुद वेणी।' —कथा १ १० ६१ ३ (व) पडदोनी, सोवळें नेसतांना बायकामध्यें एक भाडवस्त्र वढून घेतात तें ४ पडदा, पडद अर्थ १ पहा [पडदा, तुल० स परिधानी—पडिदाणी—पडदाणी—पडदणी -भाअ १८३३]

पडदळ—न १ सामान, बाड-बिछात, परगांवीं जातांना बरोबर नेण्याचें सामान, पडतळ पहा पालपडदळ या सारख्या ठिकाणींच फक्त क्वचित् उपयोग २ पडदळें पहा

पडद(दा)ळें—न तरवार अडकविण्याचा (गळ्यापासून कमरेपर्यंतचा) पट्टा 'पाटो पडदाळे सिले टोप ओधें। हें तों झालें दुजें मरणमूळ।' —तुगा ३०२१ [पडतळ]

पडद(दा)ळ्या—वि ओझें वाहणारा, ओझेल, कठाळ्या (बैल, उंट, तट्टू इ०)

पडदा—पु १ आड लावलेलें वस्त्र, एखादें मोठें लांबरुंद कापड भिंतीसारखें प्रतिबंधाकरितां मध्यें आड लावितात तें, कापडी आवरण २ आडोसा, आडवाजू अंतर्धान, एकांत, निवांत जागा ३ बुरखा, घोषा, झांकण, जवनिका ४ (ल) गुप्तपणा, लाज, लज्जा, शरम, विनयानें मागें राहणें, मर्यादा म्ह० पडद्या तील बायका पडद्यांत शोभतात 'कोणतेंही एक पडलें अंतर धन्यास कळलें नाहीं, इतका पडदा आहे तोंच बरें इतक्यानें मागून मर्यादपत असतें' —मराआ १६ ५ पर, पापुद्रा कवच साल पदर (फळ, कांदा भाकर, दगड, लाकूड इ० वरील) ६ डोळ्यावरील पडळ पटल, सारा ७ भाग (विभक्त) करणारा अवयव जसें—कानाचा-नाकाचा-हृदयाचा—पडदा ८ मासळ्यां तील दिसविलें अन्न (भात वगैरे) ओतण्यासाठीं वापरलेलें वस्त्र किंवा कापड, पडद ९ आगगाड्याचा पुढील (इंजिनांतील) भाग १० पेटी, पिशवी इ०चे कप्पे, भाग पाडणारें आड कापड किंवा लाकडी फळी ११ (भाषण करतांना किंवा बोलतांना) मनांत ठेवलेला, गुप्त राखलेला भाग (क्रि० ठेवणें, राखणें) १२ गुप्तता, छपवणूक, गोपन, आतबाहेर, दुजाभाव 'आपल्याशीं पडदा स्वप्नींहि नाहीं' —पया ३०९ 'त्याचे माझे स्नेहामध्यें पडदा नाहीं' १३ गाडीच्या तोंडाच्या पुढचा आडोसा १४ अडथळा, आळा १५ अंतर 'आता दुरून दुरून पडद्यानें शब्द बोलता' —प्रला १६ नाटकाचा पट 'अगोदर दहा पांच वर्षे तरी त्या कंपनीचे पडदे ओढण्याचें काम करावें लागतें' —नाकु ३ २७ १७ (युद्धकाम) उन्हापासून रक्षण व्हावें म्हणून बारीक काम्ब्या सुतळींत विणून केलेला चिकाचा आडोसा १८ (यंत्रशास्त्र) अटकाठी करणारें साधन (इ) व्हाल्व याचा उपयोग त्यामधून जाणारा प्रवाही पदार्थ (तेल, वाफ, पाणी वगैरे) जाऊं देणें अगर थांबविणें व त्याचें प्रमाण कमीजास्त करण्याकडे करतात 'वाफेचे पडदे बहुतेक लोखंडी असतात' १९ सतार, वीण इ० वाद्याच्या दांडी वर स्वराची जागा निश्चित करण्यासाठीं बसविलेला पितळी अगर लाकडी वाकदार तुकडा यावर तार दाबून स्वर काढावयाचा असतो [फा पर्दा; तुल० सं परिधा—पडिधा—पडदा—भाअ १८३४ स पट, पटल] ०उघडणें—एखादी गोष्ट उघड करणें ०उघडविणें—लाज सोडणें, बाजूला सारणें ०पाडणें—ओढणें—दृष्टीआड करणें, लपविणें, छपविणें ०राखणें—मर्यादा राखणें, पाळणें, छपवणुकीस जागा ठेवणें (बोलण्यांत वगैरे) **सातव्या पडद्यांत बसणें**—अत्यंत गुप्त अशा जागीं जाऊन बसणें म्ह० (व) पडदा मारी झडदा=एखाद्या स्त्रीला पडदा असून ती वाईट चालीची असल्यास तिला म्हणतात

पडदी—स्त्री एक विटेची घातलेली भिंत (सामान्यत विभाग करण्यासाठीं), पडदा, कूड

पडन—न पडण पहा

पडन—न (व) आश्विन शुद्ध नवमीस महाराच्या दर्शीजवळ रेड्याचा बळी देण्याचा विधि [पड]

पडप—न १ अतिशय लडिवाळपणा, कौतुक, लाड एखा द्याचे गुण वाखाणण्याची हौस अगर आवड 'आहे पद्मनयरत दिग्विजयाचें कृपा पडप याम।' —मोवन ७ १०३ २ स्तुति, वाखाणलेले सद्गुण; चाहुलपणा (क्रि० सांगणें, बोलणें) 'दिव समर माहेरचें पडप सांगत' ३ पक्षपात, कोणाएकाचा कोणाची सर्वदा प्रतिष्ठा व्हावी, ती वाढावी, असें जें तद्विषयीं पक्षपातानें वाटणें तें ४ आदर लागून आलेली प्रतिष्ठा, दमना दिमाख, तोरा कुरा नस्ता डौल, भरंड; उद्दामपणा 'सरकारांत इतके पडप कशास पाहिजे' ५ नावीन्य, नवलाई विलक्षणपणा 'त्या गोष्टीचें मोठें पडप वाटतें—सारें' ६ यश करणारा गुणवत्तपणा,

शोभा, शृंगार अग बोल माळुनि तपें। विकावया आपणपें। अगहीन पडपें। नियापरी।' –ज्ञा १७ २४६ तैसें सोलिव मोहाचें रूप। तें जाण यापितास्वरूप। त्याहीवरा स्वगगोप। वस्त्रें पऱ्प भूपणें।' –एभा ८ ८४ ७ (महानु) भूपणाचें मूप विणारें वस्त्र 'पडप द सव्यावशुसि आरामाचें।' –गभा २५ [पटियता=प्रिय] ०पुरविणें–लाड करणें, पुरविणें 'एसें निज भक्ताचें पडप। तू मायवाप पुरविता।' –महिपति पाडुरग स्तोत्र ०दानी–नि–वि (महानु) १ भूपणवस्त्र देणारा 'कैवल्याचा पडपदानि।' –भाए ६४९ २ शोभा देणारा [पट+दा]

पडप—स्त्री बरोबरी

पडपाचणी पडपणी—स्त्री १ न्हाव्यानें एखाद्या कुटुंबातील व्यक्तीच्या ज्या हजामती कराव्या लागतील त्या कराव्या आणि त्यास वर्षास किंवा सहा महिन्यांनीं अमुक द्यावें अशी केलेली बोली करार २ अशा कराराची रक्कम, धान्य वगैरे हक्क [पडण= ठराविक बळ+पावणें]

पडपेंठ—स्त्री संपूर्ण हकीकत, मूळ, उगम वाढ इ० पूर्ण माहिती, कुळगोत इ० (क्रि० पहाणें, लावणें, शोधणें, लागणें) 'मुलाची पडपेंठ पाहून मुलगी द्यावी' [पेंठ=बातमी, खबर]

पडम—न जाड व सुती कापड (पिशवी, गोणपाट, पडद्या इ० करण्याच्या उपयोगाचें) गोणपाट, दुहेरी तिहेरी सुतानें विणलेलें अरुंद वस्त्र

पडमूत—न घोडीवर स्वार बसल्यावर किंवा ती रस्त्यानें चालली असता तिनें केलली लघवी मूत इराकत –वि अशा रीतीनें मुतणारी (घोडी)

पडमुर—वि (गो) निष्ठुर वमुर्वत

पडयें—न (कु) मेलेलें गुरु जनावर पड पहा

पडलस—पु शिवड्यासारखा पण अधिक काळा मासा याला रावले नसतात याचें तोंड बाणेदार असतें व ओठांवर मिशा असतात याम दोन पख असतात छातीवरील पख बळकट असतात

पडला—स्त्री (कु) १ फुलाची परडी, वांबूची, वेताची विणलेली लहान टोपली २ (व) जोगवा मागण्याची टोपली [परडी]

पडरण—न (सामारी) जुना आसुड लावून देणें

पडवळ, पडोळ—स्त्री १ भोपळ्याच्या वर्गांतील एक वेल हा घराचवाढतो यास २।३ हात लाबीची हिरवट अगर पांढरी पट्टेदार फळें येतात –न या वेलीचें फळ पळभाजी ही भाजी पथ्यकर रुचिकर व कृमिनाशक आहे –वगु ४ ५३ [स पटोल पटोलिका, प्रा पडोल] ०ला पायांचें पडवळ होणें–अशक्त व रोडकें होणें पडवळाची वात–(को) सुकवून फळ होण्यास सुरवात झाल्यावरोवर वारीक लाव दिसणारें फळ 'अळ्यावर सिती पडवळ वाती दिसतात।' ०काठी–स्त्री (महानु) छत्रकाठी 'स्याहाणौ कोडी तेजिया। सुढा डौलनाती पडवळकाठिया।' –शिशु १०३४ [स पटोल=छत्रप्रकार, म पडवळ+काठी]

पडवा—पु एक प्रकारचें सुकलेलें फळ हें औषधोपयोगी आहे

पडवा-वें—पुन (कु) अनायासें झालेला लाभ 'जावोनि गोवर्धना तळीं। पर्वत उचलिला समूळीं। पडवा जाहला तयेवेळीं। गाई गौळी सुखी केले।' –कथा ४५ १५४ [का पडु=प्राप्त होणें]

पडवी—स्त्री खाणाचा तळखडा –शर

पडवी—स्त्री १ घराची मागील बाजूची अरुंद ओसरी ओवरी, इ ***दराडा २ घराला लागून काढलेली जागा, भिंतीला लागून बांधलेली छायची जागा; एकपाखी इमारत अडोसा ३ डोकीवर घेतलेल्या ओझ्यावर आच्छादन घालण्यासाठीं इरल्यास जोडलेलें सुबळ

पडवें—न (को) देवडी, द्वारमडप ढलज (इ) पोर्च

पडशी—स्त्री हुमोट करावयाच्या सोयीचें मध्यें तोंड ठेवून केलेलें पडम इ०चें पोतें, दोहों बाजूस दोन तोंडें असून मध्यें जोडलेली घडी करण्यासारखी मोठी पिशवी कठाळ

पडस(सा)र—वि* पडकें झालेलें ओसाड ओस, पडित, पडिक (खेडें, जमीन) [पडणें+सार=सारखे]

पडस(सा)ळ—स्त्री १ देवीनतर अगावर उठणार फोड, पुरळ २ पिकाची कापणी झाल्यावर सडाशीं अगर पिकाच्या काप लेल्या बुडख्याशीं उगवणारे कोंब कापणीनतरची फूट [पड+सळ]

पडसें—न सर्दी सरदी, सर्दीमुळें नाकातून पाणी गळणें 'पडसें झालें–कोंदलें–कोंदाटलें–वाहतें' [सं प्रतिश्याय] **पडसावणें-पडसेणें**–अकि नाक गळणें, पडसें येणें सर्दी होणें **पडसेकरी**–वि पडसें ज्यास झालें आहे असा

पडळ—न १ डोळ्यावरील सारा पटल, पडदा डोळ्या तील मोतिबिंदु 'जितुकें अभिमानाचें बळ। तितुकें निजदृष्टी पडळ।' –एरुस्व १६ १०८ २ आच्छादन, आवरण [स पटल]

पडळ-ळी—स्त्री (काव्य) (गाथीआशांचा) थवा, जमाव समुदाय पटल पहा

पडळ पडाळ—स्त्री १ मोकळी जागा २ शेतात, बागेंत बांधलेली पडवी, झोपडी [? म पट+आलय]

पडळें—न अभ्र ढग मेघ 'आला श्रावणमास चाण पडळें गर्जे कमें अंबरीं।' –अकक २ वसत द्वादशमग २८ [स पटल]

पडाण—न (कु) १ भजनात चाल व ताल बदलण्याचा टप्पा २ पाटाचें पाणी बदलण्याचा, अडविण्याचा बाध

पडाव—पु १ (सैन्याचा, कळपवाल्यांच्या टोळीचा, देव घेव करणाऱ्या लोकांचा, यात्रेकरूंचा इ०) तळ, मुक्काम २ तळ देण्याची किंवा मुक्काम करण्याची जागा, उतरण्याची जागा, शिबिर, छावणी, डेरा, कपु, वस्ती 'आसमतात पचवीस पचवीस कोस पर्यंत मेळवाचा पडाव असतो' –तीप्र ३१ [हिं]

पडा(डां)व—पुन पाचपासून वीस खडीपर्यंत वजन वाहून नेणारी नाव, होडी, मचवा [का पडगु तुल० स प्लव]

पडासणें—कि उलगडा करणें –शर

पडाळ—न (व) एक प्रकारचें गवत 'शेतात पडाळ वाढलें'

पडिक्रर—वि सुंदर, डोळस 'का पुढासूनि पडिक्रा। अक्षमु चाले।' –ज्ञा १७४२

पडिकार—पु उपाय 'नाना पडिकाराचेनि सळें। काढी आपलेचि डोळे। तें वानवसा आघवें। जैसें ठाके।' –ज्ञा १७ १०२ [स प्रतिकार]

पडिखरणें—सकि (महानु) ओळखणें, पहाणें, पारख करणें 'आथवेयाचा नगरीं। कवण कवणातें पडिखरी।' –भाए ५५८ पडखरणें पहा. [परीक्षणें]

पडिघ(घा)णें, पडिघाइणें—कि १ धरणें, दाबणें 'यया परी मतमुक्ताई। तेय पडिघायिलें आणिकीं। म्हणौनी हा ही विवकी। तरी तुम्ही भले।' –ज्ञा१३ ५१ २ प्राप्त होणें, पुढें येणें 'तैसेंचि नाना रोग। पडिघाती पुढा आग। आरोग्याचे उपेग। करूनि घाली।' –ज्ञा १३ ५८७ [स प्रतिग्रहण]

पडिघा—पु तस्त, पीकदाणी पडघा पहा 'मीचि होईन सागळा। कर मुईन गुरळा। साहिती तो नेपाळा। पडिघा मीचि।' –ज्ञा १३ ४१८ [पडघा, स पतद्ग्रह?]

पडिघाणी—स्त्री कळसाची बैठक पडघाणी पहा 'दास्यें पडिघाणियें करा मेळावा। सख्येंसी वरी कळस शोभला बरवा।' –स्वानु ७ ३ ५५ [स प्रतिग्रहणी]

पडिघातणें—कि आदळणें, ताडन करणें [स प्रतिघात]

पंडित—पु १ विद्वान ब्राह्मण, विद्यासंपन्न, सर्वांत विद्वत्तेत निष्णात, व्यासंगी, शास्त्रज्ञ, विद्वान 'दुर्वल वस्तु न वाची न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक। आपदीत न मोह त्या पंडित म्हणति जाणत लोक।' –मोउद्योग ३ ९१ 'नग दिसरा पंडित बाप्त।' –शनिम २१ २ (पत्रांतील मायन्यांत) मोठ्या मनुष्याच्या नावाच्या अगोदर किंवा पुढें लिहितात ३ (ल) एखाद्या शास्त्रात किंवा कलेंत निष्णात, हुशार, चतुर, कलाभिज्ञ, तज्ञ ४ शिक्षक, पंतोजी 'हें बहु असो पढितु। धरूनि बाळ काचा हातु। वोळी लिही व्यक्तु। आपणची।' –ज्ञा १३ ३०७ [स पड्=जाणणें] **पंडितंमन्य–मान्य, पंडितमानी**–पु अभिमानी, गर्विष्ठ, मिजासखोर पंडित, दांभिक व अज्ञानी इसम, विद्येचा नसता डौल दाखविणारा, अवडंबर माजविणारा मनुष्य –वि अंगीं विद्वत्ता नसून स्वत स मोठा विद्वान समजणारा किंवा तशी ऐट मारणारा 'जेवीं का निर्दैवाहातीं। कनक पडलें होय माती। तेवीं पंडितमान्यचि व्युत्पत्ती। विषयासक्ती नाडिली।' –एभा ११ ५४० ०राव–पु राजदरबारातील पंडित, छत्रपतीच्या अष्टप्रधानांपैकीं एक

पडिपाड—पु (काव्य) १ साम्यता, सारखेपणा, बरोबरी तुलना (क्रि० येणें) 'सुर्यासी खद्योत रणांगणीं। भिडों शके झोटधरणी। तरी तुज मजलागोनी। पडिपाड रणीं घडेना।' –एरुस्व ११ ३१, १५४६ 'आनंद तुळिता पडिपाडीं। स्वर्गही दिसे ठेंगणा।' –मुआदि १६ ६२ २ पराक्रम, प्रताप, सामर्थ्य 'नवल काळसर्पाचा पडिपाडु। विषप्राय विषय केला गोडु।' –एभा १९ १२२ ३ व्याप्ति –मनको [स प्रति–म पडि+पार–पाड] **पडिपाडीं**–क्रिवि मोठ्या युक्तीनें 'परी निःशेष पीडी ना सोडी। ऐसे पडिपाडीं राखत।' –एभा २० २१८

पडि(डी)भर–भार—पु १ अधिकता, अतिशयपणा –ज्ञ २ १९३ 'पायावरी डोई ठेवीन आदरें। प्रीतिपडिभरें आलिंगून।' –तुगा ५९४ २ भर 'त्याचे गावीं निद्रेचा पडिभरु।' –दावि ४०९ ३ आसक्ति 'अभेदाचें पाठांतर। अति विषयीं पडिभर।' –तुगा ४वेडेजाव 'सर्वेचि विषयाचा पडिभरु।' –नामदेव १४०८ ५ सोवळीं 'परि ठाकिलियाहि सागरु। जैसा मागीलही यावा अनिवारु। निये गंगचिये ऐसा पडिभरु। प्रेमभावा।' –ज्ञा १४०८; ६ आधार 'श्री हे कल्पनेचे कल्पतरु। श्रीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभरु। नाना सायुज्यतेचे विस्तारु। विस्तारले।' –दा १ ७ ६ –वि श्रेष्ठ [स प्रति+भार]

पडिभार–वार—पु पडवे, वडिवार पहा

पडिमा(या)सणें—कि १ भासणें 'परि लटिकपणाची नवाई। पडिभासे गा।' –ज्ञा १५ २३९ २ शोभणें 'तैसा वटि प्रदेश गंभीर। पडिभासे ज्वाचा।' –शाप्र ४३३ पडियासणें पहा [स प्रतिभास्]

पडिमठ—पु (महानु) प्रत्यक्ष स्थान, प्रतिमठ अर्थ १ पहा 'खरीचें पडिमठें गादलें। त मनी कैसे रहावलें।' –शिशु १६९० [स प्रति+मठ]

पडियंत—स्त्री प्रतिष्ठा –शर

पडियावो—पु आवह –शर पडिभार पहा

पडिसाई—स्त्री पडसावली पहा 'चंद्रमा आलिया घरा। म्हणिजे निगे करितोसि उबारा। पडिसाथि पाडितोमि दिनकरा। परता सर।' –ज्ञा ११ ६२७ [सं प्रतिच्छाया]

पडिसाद—पु पडसाद पहा 'का आपुलींचि उत्तरें। पडिसादा होती प्रत्युत्तरें। तें मिथ्याचि परी साचोकारें। श्रवणीं अक्षरें उमटती।' –एभा २८ ८८

पडिसादु-पडिया—पु पडसाद पहा 'तंव सिंहाचे शब्दें पडिसादु थोरु जाला।' –पच ३ २३

पडी—स्त्री पड, माघार पड पहा 'मिळोन जाऊन मिळवावें। पडी घेऊन उलथावें।' –दा १५ ६ १६

पडीक-त—वि १ पड, बिन लागवडीची (जमीन) २उपयोगात नसलेली, न लावलेली (वस्तु) [पडणें]

पडीतचाराव-पु १ पड जमीनीवर गुरांना चारणें २ अशा चाराईबद्दल वसूल केलेला पैसा-कर [पडीत+चारणें]

पंडु—पु १ पांडुरोग, रक्तहीनत्व, रक्तक्षय २ पांडवांचा पिता [सं पांडु] **पंडुछाया**—स्त्री पांडुरोगाचीं आरंभीचीं चिन्हें **पंडवारोग**-पु पडुरोग

पडुलि—स्त्री पडळ पहा 'त्याहि पडुलि वाढे।'–पच ५ ९

पडू—वि (कु कों.) पड्या पहा

पडें—न आपोआप, अपघाताशिवाय मेलेल्या जनावराचें प्रेत, मेलेलें किंवा मृत जनावर, पड

पडोशी-सी—पु शेजारी

पडोस—क्रिवि शेजारचा, आसपासचा, आसमंतांतील [सं प्रति+वस्, हिं]

पडोसरी—स्त्री मागील बाजूची ओसरी किंवा पडवी

पडोसा—पु १ शेजार 'ह्याच्या पडोशास दुसरा पाहिजे' २ (ल) जवळपणा, जुळतपणा, सारखेपणा 'ह्या शालजोडीचा पडोसा पाहून घ्यावा' ३ पडताळा [सं प्रति+वस्-वास-वासी ?वेशी, हिं] **पडोस पाहणें**-ताडून पाहणें, तुलना करणें **पडोशास उतरणें**-तुलनेंत जुळणें, उतरणें

पड्डें—न (व) परसू परडें

पड्या—वि मंद, सुस्त, मद, आळशी, कामाचा कटाळा व तिटकारा असलेलें (जनावर इ०) [पडणें] म्ह० उड्या पुरवतो पड्या पुरवत नाहीं'

पड्या—पु क्षेत्रातील हिंदुस्थानी ब्राह्मणाचा एक वर्ग, जात व तींतील व्यक्ति २ (उत्तरहिंदुस्थान) उपाध्याय [सं पंडित, किंवा पड़ा=विद्वत्ता, हिं]

पंड्या, पड्याऊस—पु एक जातीचा ऊस, पुड्या पहा

पड्याल—क्रिवि (अशिष्ट) पलीकडे पलीकडच्या बाजूस, त्या बाजूस किंवा दुसऱ्या बाजूस याच्या उलट अड्याल

पड्याळ—न (व) दर्भ, नदीकांठीं उगवणारें गवत 'नदी वरील पड्याळ थादावरिता पेऊल य'

पढण—न झिजून गेलेल्या किंवा बोथट झालेल्या हत्याराला नवीन पोलाद घालण्याची क्रिया (क्रि० करणें, घालणें)

पढणें—उक्रि १ वाचणें २ एखाद्या ग्रंथात स्पष्ट उल्लेख केलेला, झालेला असणें 'ग्रंथकार पढला आहे' ३ म्हणणें, पठण करणें 'रामनामाचे पवाडे। अखंड ज्याची वाचा पढे।' –तुगा ४२२९ ४ शिकणें, घोकपट्टी करणें, शास्त्रादि विद्या पठन करणें 'पढला गुरुपाशीं तें प्रकटीं शत्रु क्रोधें कढता।' –मोरामायण पंचशती ३७० [सं पठ्, प्रा पढ]

पढणें—न ज्ञान, विद्या, शिक्षण, लिहावयास, वाचावयास येणें 'तुला काहीं पढणें येतें?' 'तुझें पढणें किती झालें?' **पढतमूर्ख-पशु**-वि शिकलेला असून व्यवहारज्ञानशून्य, शिकलेला असून मूर्ख, शिकलेला सवरलेला असून कार्याकार्याचा विचार न करता मूर्खासारखें वागणारा 'तया नांव पढतमूर्ख।' –दा २ १० २ **पढता**-वि पढीक 'वारी वो पढतेयां पुसा। कोप बळ इसासीं।' –शिशु ८३६ **पढयंता**-वि बोलका, पढीक 'तंव मणे कमलावती। साउीनि सत्यभामा पढयती।' –शिशु १८१ **पढविणें**-शिकविणें 'ढकवी किति दिवस असे दारिद्यचि कपट तीस तें पढवी।' –मोमनु ३ ४ **पढीक**-वि विद्वान, शिकलेला पढलेला बहुश्रुत **पढियाचो**-पु (महानु) पढियेसेपण, शिक्षण 'माझा पढियाओ। गोसावी बोल्ती तो अवघाचि वावो।' –भाए ८१

पंढरपूर, पंढरी—नस्त्री पंढरपूर शहर 'पंढरपूर परगणा। विठूच्या दरवाजावर मोत्याचा पाळणा।' 'काया ही पंढरी। आत्मा हा विठ्ठल।' [सं पांडुर, म पांढर+पूर] म्ह० आळ शाला गगा दूर आणि पाप्याला काय पंढरपूर **पंढरपुरी**-वि पंढरपुरासंबंधीं, पंढरपूरची **पंढरीची वारी**-वारकरी म्हणून जे विठोबाचे भक्त आहेत ते दर महिन्याच्या शुक्लपक्षातील एकादशीस किंवा दर आषाढी कार्तिकी एकादशीला पंढरपुरास विठोबाच्या दर्शनास जातात यावरून सामान्यत वारवार होणारी खेप 'चांगला अभ्यास न करता परीक्षेस जाणें म्हणजे पंढरीची वारी करणेंच आहे' **पंढरीनाथ-निधान**-पुन (पंढरीचा नाथ किंवा निधिभांडार) विठोबा, पांडुरंग 'हृदयीं धरिलें पंढरीनिधान। तेंहून आटता काळ आला।' **पंढरी पिकणें**-अत्यंत भरभराट व उत्कर्ष होणें, विपुलता, मुबलकता असणें (हंगाम, पीकपाणी इ० ची)

पढवळकाठी—स्त्री (महानु) उंच भाला 'दीर्घ कसेयाचा भाला पडवळकाठी पहा 'डोल्तीं पडवळकाठिआ। –शिशु ५२७

पढळ—न टाळ, टाळाची वाटी, टाळाच्या दोन भागांपैकीं एक [? सं पटल]

पढिकर—पु १ साहाय्यक. २ रोग बरे करणारा वैद्य. -शर.

पढियासणें—अक्रि. प्रतिभासणें, भासणें; पडिभासणें पहा 'ना तरी पवनें स्पर्शिले नीर। पढियासे तरंगाकार। का परापैसा अळंकार-। व्यक्ती कनकीं।' -ज्ञा २.१६७. [सं प्रति+भास]

पढियासणें—अक्रि आवडणें; प्रिय असणें 'तेवीं कथा अंत करणीं। मजे पढियासली।' -शिशु ३५ 'जे पढियेसी तू मज। म्हणउनियां।' -ज्ञा ४.२८. **पढियंता, पढिया-आ**-वि. प्रिय, आवडता; लाडका; प्रेमाचा. 'देवयानी शुक्रतनया। प्राणापरीस पढियती पितया।' -मुआदि १७.३६. 'जेशां कवी पढिजे शृंगारू।' -दाव ४७. 'प्राणाहूनि पढिये मित्र।' -एभा २३.२९३. [सं. प्रति+भास]

पढियावो—पु आवड; प्रेम. 'संताचा पढियावो कैशापरि-लाहे। नागाचा आदरो कैसा राहे।' -तुगा १६१८.

पढयान, पढयान खोफला—वि. (न) काम न करणारा, आळशी.

पण—पु १ वचन, नियम, प्रतिज्ञा. 'जनकाचा पण पुरवी ऱ्यंबक कोदंडदंड मोडूनी।' -मोहनमद्रामायण ९ २ पैज, होड (क्रि० करणें, घालणें) ३ (द्यूतात, पत्त्याच्या खेळात) लावलेली रक्कम, पैजेचा जिनस [सं.] ०**मोगणें**-निश्चिति, खात्री असणें, पैज किंवा होड लावण्यास तयार असणें ०**जित**-वि. प्रतिज्ञापूर्वक वादात पराजित झालेला, पणात जिंकला गेलेला.

पण—उभ. १ परंतु, अद्यापि; यद्यपि, तथापि २ देखील, सुद्धा, त्याचप्रमाणें, तथा, तसेंच. 'त्यानें त्याला सुद्धा एक तारेची तसवीर काढून दिली आहे व ती सलाबतखानाजवळ अद्याप आहे पण' -आनंदीरमण. ३ री, ना याप्रमाणें वाक्यास जोर, खात्री देण्याकरिता योजितात जसें.-जातो पण, येतोपण 'मी पण आलों-गेलों' ४ हि ह्या अर्थी योजितात जसें -शपथा पण वाहिल्या पण खरें नाहीं बोलला शिवी पण दिली पण म्या सोसली '५ कोणताहि दोहोंपैकीं वाटेल तो 'मला फिरावयास जाण्यास घोडा पण चालेल, गाडी पण चालेल' [सं पुन, प्रा पुणो, गो पणून, पोण्ण]

पण—भाववाचक नाम बनविण्यासाठीं नामास व विशेषणास हा प्रत्यय लावतात जसें-चांगलेपण, वाईटपण इ० हीं सर्व पणांत नामें नपुसकलिंगी होत शब्दाचा अंत्य आ असेल तर त्याचा ए होतो जसें-जाणता याचें जाणतेपण क्वचित आचा अ होतो जसें -शाहाणा, म्हातारा इ० याचें शहाणपण, म्हातारपण इ० (पुष्कळदा चुकीनें संस्कृत शब्दालाहि हा मराठी प्रत्यय लावतात उदा० वरपणा) [१ सं पद्-पन, हिं पन]

पण—पु यौवनावस्था, ज्वानी, वय 'मुलगी मुलगा-पणात आला' **पणांत असणें**-बारा वर्षाच्या वयानंतर ज्वानी संपेपर्य-न्तच्या वयांत असणें. **पणांत येणें**-(बायकी) वयात येणें. यौवनावस्था प्राप्त होणें. म्ह० बाई आली पणात चोवा बसले कोनांत.

पण—न. ऐंशी गुंजा भार वजनाचें नाणें. -धर्मसिंधु [सं.]

पॅणॅ—न. (गो.) पालखी, रथ वगैरे मिरवणुकींत ठिकठिकाणीं थांबणें व थांबल्यानंतर करण्यात येणारा कलावंतिणीचा नाच. [पेणें]

पण आजा-आजी, पणआजोळ—(अशिष्ट) पणजा-जी पहा.

पणक—पु पैसा. [सं पण्]

पणकेसर—न. एक दागिना. 'तानिवडें हस्तकडुगे कळ विया। पणकेसरें गळसरी मोवरिया। अणेकें मूर्पे झिबरीं तेया।' -शिशु १.१६.१४४. [सं पर्ण+केसरी ?]

पणंज, पणजें—न (कों) पोकळ दाणा किंवा कणीस, करपलेलें किंवा न भरलेलें धान्याचें कणीस, ओंबी (विशेषत भाताची)

पणजा—पु आज्याचा बाप, बापाचा, आईचा आजा [१ पर बद्दल पण+आजा]

पणजी—स्त्री. पणज्याची बायको; बापाची, आईची आजी. पणजेसासू-सासरा इ० समासहि होतात

पणजोळ, पणंज्वळ, पणजवळ—न बापाचें किंवा आईचें आजोळ

पणत-ती, पणथी, पणतोली—स्त्री नातीची मुलगी [सं प्रनप्त्री]

पणतसून—स्त्री पणतूची बायको

पणती-थी, पणतोली—स्त्री दिवा लावण्याचें मातीचें पात्र, मातीचा दिवा

पणतुंड-तोंड, पणतवड—न पणतु, पणत, नातीचें, नातवाचें मूल

पणतू—पु नातवाचा किंवा नातीचा मुलगा (गो.) पणतुर [सं प्रणप्तृ]

पणंद्—न पणज पहा

पणपणें—क्रि १ वेली, झुडप इ० जोरानें मूळ धरून जोमाला लागणें, जोमानें वाढीस लागणें २ (ल) चांगला पाया, आधार मिळणें; उत्कर्ष पावणें, भरभराट होणें, संपत्तिमान होणें

पणव—न एकप्रकारचें वाद्य 'पणव शृंगें मोहरी काहळा।' -कमुरा ४० ११ -ह २२ २७ [सं]

पणस—पु (राजा) फणसाचें झाड व त्याचें फळ फणस पहा 'शाखितदेहें जिंकी फळ भीष्म मनुष्यदेव पणसाचें।' -मोभीष्म ११ ११८ [सं पनस, म फणस] **पणशी**-वि (गो) फणसाच्या लाकडाचें केलेलें.

पणा—पण प्रत्यय पण पहा. या प्रत्ययापासून बनलेलीं नामें पुंल्गिी असतात उदा० लहानपणा, मोठेपणा इ०.

पणाजा-जी, पणाजोळ—पणजा-जी पहा.

पणासणें—क्रि. रचणें पणासणें पहा. -हार

पणित—वि वचन, शब्द दिलेला, सौदा कबूल केलेला. [सं. पण्]

पणीत—न सोनाराचें एक हत्यार.

पणून, पोण्ण—अ. (गो.) परंतु; पण.

पणेरी—पन्हेरी पहा.

पण्य—वि विकावयाचा, विकावयासाठीं बाजारात मांडलेला (माल), विकण्यास शक्य, योग्य; विक्रीचा, बाजारी. [सं]

पण्यांगना—स्त्री वेश्या; कसबीण, बाजारबसवी 'जें व्यापाराचें क्षेत्र। जें पण्यांगनेचें मैत्र। जें विषयविज्ञानयंत्र। सुपूजित।' —ज्ञा ८ १४६ [सं पण्य+अंगना]

पण्ढरें—नपु उत्तम सोनें. पंधरें पहा. 'आंगाचेनि गोरेपणें। हे पण्ढरेयाचरी पदवी आवर्णे।' —शिशु ८०७

पत—स्त्री १ नावलौकिक, इमानीपणा, विश्वासुकपणा या बद्दलची कीर्ति (विशेषत व्यापारी लोकांत), अब्रू, सचोटी या विषयीं दुसऱ्याचा विश्वास. 'पुरुषाला पत आणि स्त्रीला पति' —प्रेम २८. २ वजन. [सं प्रति-इ=प्रत्यय-प्रतीति] **पत असणें**-व्यापाराच्या वगैरे कामात पैशाचे बाबतींत लोकांचा विश्वास असणें **पतीवर पाणी पडणें**-व्यापारांतील पत, अब्रू किंवा वजन अगर विश्वास नाहींसा होणें, बुडणें, त्यास धक्का पोहों चणें. **पतीस चढणें**-नावलौकिक, विश्वास, मानमरातब वाढणें. **पतपात, पतपातेरा, पतपासोडी**-स्त्रीपुमी. सचोटी. पत पहा 'सावकारातहि पतपात भारी जहाली.' —भाव १९. [पत द्वि] ०**पेढी**-स्त्री लोकांनीं संयुक्त भांडवलावर काढलेलें सावकारी दुकान (इ) केडिटबँक ०**घाण**-स्त्री १ नापत, बेअब्रू २ (व्यापारात) नुकसान, तोटा [पत+घाण]

पंत—पु १ अष्टप्रधानातील प्रत्येक मंत्री याच्या पाठीमागें लावावयाची मानाची पदवी अगर किताब जसें -पंत प्रतिनिधि, पंत अमात्य २ शास्त्राचें अध्ययन न केलेल्या पण कारकुनी इ० करणाऱ्या गृहस्थ ब्राह्मणाच्या नावापुढें लावतात, गृहस्थ धर्मी ब्राह्मण (शास्त्री, भट नव्हे असा) ३ बहुमानाची पदवी जसें -केसोपंत, मोरोपंत आध प्रातात पंतलु (पंताचें अव) असें रूप येतें ४ पंतोजी, शिक्षक 'अभंगाचे साटीं। पंतें दार्ती धरली पाटी।' —तुगा २१८० [स पंडित याचें संक्षिप्त रूप हें बनारस कडे भजून या अर्थी योजितात] ०**प्रधान**-पु पेशवा, मुख्य प्रधान, अष्टप्रधान पहा.

पतक—नपु. १ घोडेस्वारांचा, राउतांचा समुदाय; स्वतंत्र सरदाराच्या हुकमतींत नुमारें शंभर घोडे असलेलें पथक. २ पतकीचा हुद्दा, धंदा. [सं. पत्ति; पत्तिक]**पतकी-क्या**-पु १ पथकावरील मुख्य अधिकारी. 'एवएकाबरोबर ऐसे पतके पिती।' —ऐपो १०७ **पतकी**-पु (फ.) जकातीकडील दुय्यम अधिकारी

पतक(का)र, पतकरा—पु मान्यता; स्वीकार; अंगीकार **पतक(का)रणें**-सक्रि -१ संमत, मान्य असणें; कबूल करणें. २ हातीं घेणें; अंगीकारणें; अंगावर, शिरावर घेणें (काम इ०). ३ आवडणें, पटणें, परवडणें. 'हें काम मला पतकरलें' [सं. पथ+कृ]

पतकल—स्त्री. फतकल पहा. (क्रि० मारणें, घालून बसणें)

पतग—पु पक्षी. 'देवे आपुली तनु तरी पतग प्रमाण।' —आशिशि २१ [सं. पत्+ग ?]

पतंग—पु १ दिव्यावर झडप घालणारें एक जातीचें मच्छर. 'या दावपावकासीं समर करुनि पावतिल पतंग जया' —मोउद्योग ९.९२. २ कागदाची वावडी, तुक्कल. ३ सूर्य [सं] ०**फुगडी**-स्त्री. दहफुगडी पहा.

पतंग—पु १ एक झाड. याच्या लाकडाचा रंग तांबडा असतो त्या पासून गुलाल करतात. २ या झाडापासून तयार होणारा रंग 'गुलाल आणि अनिवार पतंग।' -ऐपो २१२. [सं पत्राग, हिं]

पतंगी—वि. पतंगाच्या लाकडापासून केलेला. 'कीं लागतां सूर्यकिरण। पतंगी रंग उडतसे।' —भवि १०.१५५.

पतंगी—स्त्री पाण्यांत उडी टाकण्याचा एक प्रकार

पतंगी वाळी—स्त्री कानातील एक प्रकारची बाळी. 'दोंदी बाळया पतंगीबाळया तुटती तार।' —अफला ५५.

पतन—न पडणें, नाश, अधोगति 'कर्म धर्म नव्हती साग। उण्या अंगे पतन।' —तुगा २५१८ [सं] ०**पावणें-भोगणें**-१ नाश होणें, संकटांत पडणें, २ बेअब्रू होणें, खालावणें, केल्या कर्माचें, दुष्कर्माचें फळ भोगणें ०**किरण**-पु (शाप)वर पडणारा किरण, आपातकिरण. (इं.) इन्सिडेंट रे ०**केंद्र**-केंद्र पहा ०**कोन**-पु किरण पडण्याची दिशा, रोख, (इं) अँगल ऑफ इन्सिडन्स **पतनीय**-वि पडण्याच्या बेतात असणारा, पडण्यास योग्य

पतपाणी—न (अशिष्ट) पथ्यपाणी पहा

पतर—न लांकडाचें, भोपळयाचें भिक्षापात्र (गोसावी इ० चें) (कु) पतिर

प(प)तवंड—न नातवाचें किंवा नातीचें मूल, पणतुंड इ० पहा [पणतू]

पतवा—पु (कों सोनारी धंदा) दोन बाजूंवर वेगळाल्या देवता-प्रतिमांचा उठाव असलेल्या एका पुतळी वगैरेवर दोन्ही बाजूंनी दोन वेगळाल्या मूर्ती उटवितात त्यास हा उपयोगी असतो

पतवार—न (काशी) सुकाणू [हिं]

पतवाळ—स्त्री (कु) पनावळ पहा

पतळी—स्त्री (प्र) पातळी, सोनें, लोखंड इ० धातू तोडण्याचें एक पोलादी हत्यार, छनी

पताक—पु (गो) एक रुप्याचें नाणें [पातुं]

पताक-का—स्त्री १ लहान निशाण, ध्वज, बावटा २ चिह्न, निशाणी, ध्वजचिह्न ३ हाताची पाची बोटें जुळवून हात पसरणें पताकहस्त पहा. 'पताकाचिया वोडवना।' -माए ४५५ [स] ०हस्त-पु (नृत्य) हाताची बोटें सरळ पसरून आंगठा किंचित् आवळणें

पताड—स्त्री १ गलबतात साठवण रहावी म्हणून त्याचे काठावर काठ्या, कावट्या, आथऱ्या बांधून गलबताचा काठ उंच करितात ती २ बैलाच्या खोगिराचा तग, पठार

पताडा-डें—वि फताडा-डें पहा

पताडें—न १ (म्हैस इ० जनावराचें) पसरट शिंग २ पातडें पहा

पति—पु १ नवरा २ धनी, मालक, स्वामी 'पृथ्वीपति अश्वपति इ०' 'पतिसहि अकर्णधार-प्रहिता उतरू नदी न नाव रिघे।' -मोभीष्म ३ ३ [सं] ०वंचका-वि नवऱ्यास फसवणारी, व्यभिचारी (स्त्री) 'पतिवंचकरी सागना उदड। परि ते पापाड तिचे मनीं।' -तुगा ३११४ ०वंता-वि सभर्तृका, सधवा, सवाष्ण 'पतिवंतनें टिळाचि लाविला। कुंकुवाचा।' -शिग ४१८० [पति+वती] ०लाड-पु सुरतक्रीडा, शृंगारिक विलास ०वत्नी-स्त्री सवाष्ण, सभर्तृका स्त्री-बायको **पतिंवरा**-स्त्री लग्नाला योग्य झालेली मुलगी, उपवर कन्या [पति+वृ] **पतिव्रता**-स्त्री १ साध्वी, सती, अव्यभिचारी, पवित्र स्त्री २ पतीच्या आज्ञेंत वागणारी, पतीला देव मानणारी व त्याची अखंड सेवा करणारी स्त्री [स]

पतिकर—पु १ उपाय २ अनुभव 'ना तरी गुणाचेनि पति करें। आर्तीचेनि पडिभरें। हे कीर्तीचि स्वयंवरें। आली तुज।' -ज्ञा २ १९३ [स प्रतिकार]

पतिगा—पु १ (को) गाठें वल्हें २ वल्ह्याचा दांडा ३ उथळ पाण्यात नाव काठी जमीनीस टेकून नाव चालवितात ती काठी, ताज

पतित—वि १ पडलेला 'आकाशपतिता नीरा। जैसा सिंधुचि वरु थारा।' -ज्ञा १८ ५६७ २ भ्रष्ट (जाति नीति इ० पासून) 'जाति-स्थान-कर्म-मार्ग पतित ३ दुर्गुणी नीच, दुराचरणी 'पतित मी पापी शरण आलों तूज। राखे माझी लाज पांडुरंगा।' -तुगा ४ जातिभ्रष्ट जात गेलेला ५ पापी 'भगवद्भजनीं अविश्रामे। तेणें वाण पतित अमे।' -दा १ १ २१ 'पतितपावन म्हणविशी आधी।' -तुगा-कान्होपात्रा नाटक अंक ५, प्र १ [स पत्] ०परावर्तन-वि धर्मभ्रष्ट झालेल्याला पूर्वीच्या धर्मात परत घेणें, धर्मांतर करून परत आलेले, धर्मात घेणें ०पावन-न. पतितपरावर्तन पहा -वि पतिताचा, पाप्याचा उद्धार करणारा (देव, साधू प्रायश्चित्तादि कर्मे इ०) 'करी ब्रीद साचें आपलें आपण। पतितपावन दीनानाथ।' -तुगा ९ **पतितोद्धार**-वि पतिताचा उद्धार करणारा पतितपावन पहा

पंती, पंतोली. पतुंड, पंतू, पंतांड—पणती, पणतोली इ० पहा

पतीचा कोलबा—पु हळवा कोळंबा हा तोरण्याचेहि अगोदर दोन-चार दिवस तयार होतो भर पावसात हें पीक तयार होतें -बदलापूर २८९

पतेमारी—स्त्री एक जलद जाणारें गलबत फतेमारी पहा [पत्ता=बातमी+मारणेंपासून मारी, गो पातमार, इ फ्रें पात्तिमार]

पंतोजी—पु १ पगारी शिक्षक, मास्तर, गुरु २ (को) वर्तणुकीबद्दल शिक्षा देण्याचा अधिकार असलेला माणूस, धनी 'सुनेला सासु पताजी.' [पत+जी]

पत्तन—न नगर, शहर 'पुण्यपत्तन' [स]

पत्तर—न भिक्षापात्र पतर पहा भैरोबाचे भक्त याची पूजा करतात मागणीचें पत्तर पहा [स पात्र] म्ह० बारा जवळे पत्तर पालथे केलें=फाजील उथळ्या माणसास लावतात ०पूजा-स्त्री भैरोबाचे भक्त करतात ती पत्तराची पूजा

पत्तर—पत्थर पहा ०पूजा-स्त्री १ (ल) दगड मारणें, चोपणें २ शिव्या देणें, भासडण

पत्तर—न पत्र, कागद [स पत्र] ०वडी-स्त्री, पत्रवडी पहा

पत्ता—पु १ शोध, माग, बातमी, खबर, माहिती, वर्तमान (क्रि० लावणें लागणें) 'यदा तें लग्न होणार की नाहीं त्याचा पत्ता लावून ये' २ थाग, मुद्दा, दिशा, माणसाचा ठावठिकाणा, शोधण्याची खूण 'तुम्ही दौत कोठें ठेवणार तो पत्ता मला सांगून ठेवा ३ राहण्याचें स्थळ व त्याचें टिपण 'पत्रावरचा पत्ता' [स पथ हिं पता] ०दोरा-पु धागादोरा, पत्ता अर्थ १,२ पहा ०मुद्दा-पु (सामा) पुरावा, माग, माहिती, थांग **पत्त्यामुद्यानिशीं**-क्रिवि योग्य पुराव्यासह, मुद्देमालासहित, साधार, सप्रमाण **पत्तेवार**-वि आवश्यक माहिती, पत्ता वगैरे असलेलें (पत्र सूचनाचा कागद) -क्रिवि आवश्यक सूचना, माहिती वगैरेनें युक्त होऊन

पत्ता—पु १ तवाराचें टिरवें, बिन गुंतलेलें पान २ (मेळ) गंजिफातील, पत्त्यांतील एक पान ३ (वाग) लाकडाचे नक्षीदार

चपटे तुकडे [स पत्र, हिं पत्ता] ०जळणें–योग्य प्रसंगीं पत्ते, गंजीफा यातील पान न टाकल्यामुळें तें निरुपयोगी होणें

पत्ति—पु १(सैन्याची) एक लहान तुकडी यात एक हत्ती, एक रथ, तीन घोडेस्वार व पाच पायदळ शिपाई असतात २ पदाति, पायदळस्वार 'हय सूत मथुनि झाले ते यदुकुलवंशनलिन रवि पत्ती।'–मोभीष्म ६ ६४ [स]

पत्ती—स्त्री १ भांगेचीं पानें २ पत्री, निरनिराळ्या झाडाचीं पानें (पूजेसाठीं आणलेलीं) ३ कोळशातील बारीक चपटे तुकडे [हिं] ०चहा पु पानाचा चहा याच्या उलट भुकटी, पूड (पावडर) [स पत्र, हिं]

पत्थर—पु १ दगड, पाषाण, फत्तर २ (ल) मदबुद्धीचा, ढ, मठ्ठ मनुष्य [स प्रस्तर, हिं]

पत्न—पु १ (व) प्रायश्चित्त, दुःख 'दुष्मन्याला छळल्यानें पत्न भोगतो' २ पतन पहा (क्रि० पावणें, भोगणें) [ग पतन]

पत्नी—स्त्री लग्नाची बायको, भार्या, जाया, स्त्री [स]

पत्य—स्त्री पत, सचोटी 'पत्य राखों नेणे कदा।'–दा २ १ ४८ [पत]

पत्र—न १ चिठ्ठी, लिहिलेला कागद, लेखी मजकूर, दस्तैवज २ झाडाचें पान ३ फुलाची पाकळी, पटल ४ पुस्तकाचें, पोथीचें पान ५ धातूचा पातळ पत्रा ६ वखं ७ चिठ्ठीचपाटी, हुंडी, लेटर, कागद इ० अर्थानें समासात वापरतात जसें –आवरू–कमजास्त–करार–गहाण–जामीन–पाहणी–भलावण–लावणी–वकील– शिफारस–पत्र ८ दाखला परवाना 'महतादिभावा आपुलिया। झाडा दऊनि आघवया। पत्र घेती जानिय जया। मूळधरासी।'–ज्ञा १५ २७९ ९ (कायदा) सनद; लेख (इं) चार्टर डीड [सं] ०दर्शनी–क्रिवि पत्र पहाताच (पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें करणें) या शब्दाचा पत्रव्यवहारात उपयोग करतात ०द्वारा–क्रिवि पत्रामार्फत पत्रानें पत्र लिहून ०वडी–स्त्री आळु इ०काच्या पानाची (तळलेली) वडी [पत्र+वडी] ०वल्ली, पत्रावल्ली–स्त्री (शृंगार) अंगावर गोंदून काढलेली नक्षी, चित्र वेलपत्ती (क्रि० काढणें, लिहिणें करणें) 'रमाकुच तटीं लिही न बहुवार पत्रावळी।'–कद्रा ७ ०वेल–स्त्री विड्याच्या पानाची वेल 'पत्रवलीचें पान। वायानें हाले सणसण।'–खिपु १ ५ ७१ ०शाक–स्त्री पालेभाजी, ज्याच्या पानाची भाजी करतात तीं भाजीचीं झाडें

पत्रक—न १ पुस्तकाचें पान लिहिलेलें पान २ जमाखर्चाचा खर्डा उतारा ३ यादी, तक्ता, जंत्री कोष्टक टाचण ४ सूचनापत्र, नोटीस लहानसें चोपडें, हस्तपत्रक (इं) पॅंफ्लेट

पत्रं—न (गो) एक पक्षी

पत्रज—पु एक झाड

पत्रा—पु १ एखाद्या धातूचा तक्ता, पातळ पान, तकट, पत्र अर्थ ५ पहा २ (गो) सुका पाचोळा [स पत्र]

पत्राज-स—स्त्री (निंदार्थी) मिजास, डौल, दिमाख, मोठेपणाचा आव [फा] **पत्राजी–सी**–वि पत्रास मिरविणारा, मिजासी, डौली, गर्विष्ठ

पत्रावळ—स्त्री १ झाडाचीं पानें चोयानीं टाचून केलेलें पान, पानाचें ताट, जेवण्यासाठीं अन्न घेण्याचें एक साधन (व) पत्राळ (क) पत्रवाळ २ ठिगळें लावलेली वस्तू, ठिगळ [सं पत्रावलि] ०उडणें–१ मोठ्याच्या पंगतींतून पान काढून टाकणें २ (ल) फजीती उडणें ०चलप–(गो) पंगतीला जेवण मिळणें ०साधणें–(व) पत्रावळी वाढणें **भर पत्रावळींत राख घालणें, भर पत्रावळीवरून उठवणें, भरली पत्रावळ ओढणें–हिसकणें**–एखाद्याच्या चागल्या निर्वाहसाधनाचा नाश करणें पोटावर पाय आणणें, दणें

पत्राळ—स्त्री (व) पत्रावळ पहा ०साधणें–(व) पान वाढणें

पत्रिका—स्त्री १ जन्मवेळीं जीं तिथि, वार नक्षत्र, योग, करण वगैरे असतील त्याचीं नोंद केलेला कागद २ यावरून काढलेलें शुभाशुभ फल ज्यात दिलें आहे असें जन्मटिपण, संपूर्ण आयुष्याचें भविष्य, कुंडली ३ लग्न, मुंज इ०चा मुहूर्त ज्यात लिहिलेला आहे तो कागद (पत्रिकापूजनाच्या वेळीं हा लागतो) ३ (काव्य) चिठ्ठी, पत्र, लेखी संदेश 'प्रणयपत्रिका' 'कृष्णासी नाहीं विषय गोडी। म्या पत्रिका लिहिली कुडी।'–एरुस्व ५ ४४ ४ (समासात) पत्र, लेख, मजकूर याअर्थी 'निमंत्रण–कुंकुम–पत्रिका' [स] ०पूजन–न लग्न मुंज इ० कार्यात मुहूर्ताच्या पत्रिकेची केलेली पूजा पत्रिका अर्थ ३ पहा

पत्री—स्त्री १ जायपत्री २ देवाला वाहण्यासाठीं आणलेलीं अनेक झाडाचीं पानें पत्ती ३ (ल) तवारूचें पान, पत्ता ४ पादत्राणाच्या तळाला मारावयाचा लोखंडी तुकडा, (इं) स्टार (व) बैलाच्या पायाची नाल, लोखडी पत्रा ५ कोळशाचे बारीक चपट तुकडे, पत्ती ६ (सामा) लहान पत्रा, पत्र्याचा तुकडा [स पत्र] ०चीड–न बिडाचा एक प्रकार; घडकाम करताना उडणारे पापुद्रे, यांचा उपयोग शोभेच्या दारूत पाढरा प्रकाश उत्पन्न करण्याकडे होतो

पत्राडा—पु (व) अबोलीसारखें भजें

पत्र्या हरताळ—पु सोनरी रंगाचा हरताळ

पथ—स्त्री पत पहा

पथ—पु रस्ता मार्ग, वाट पथ 'जो श्रुतिस्मृतिनिणता। भावें भों भगवन्पथा। त्यासि विधिनिषधबाधकता। स्वप्नींही

सर्वथा प्रमाद न घडे।' -एमा ? ३२३ २ रीत, चाल, पद्धत 'म्हणसी ऐसा जगीं न पंथ वाहे।' -मोआदि ३४५५ पथ पहा [स पथ्=चालणें-पाथिन ?]

पंथ—पु १ पथ अर्थ १, २ पहा 'ग्रसात पुसिला कोठोनि आलास। चालतमा पंथ करण कार्या।' -ब ४४१ २ धार्मिक संप्रदाय वर्ग, शाखा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग जसें -नाथपंथ, कबीर पंथ ३ (ल) प्रवास [स पथ्, मार्ग जिप्सी पथ] म्ह० एक पंथ दो काज= एकाच गोष्टीनें दोन कामें करणें **आल्या पंथें**-क्रिवि आलेल्या रस्त्यानें 'मारुती जावें आल्यापंथ।' ०लागणें-निकाल लागणें 'माझा एकदा पंथ लागला म्हणजे मग मार्गे होईल तें होऊ' **पंथास टेकणें-लागणें**-मरणोन्मुख होणें **पंथास पोहों चणें**-मरणें **पंथी**-वि एखाद्या धार्मिक पंथाचा, संप्रदायाचा अनुयायी पंथस्थापकाच्या नावास जोडून प्रयोग जसें -नाथ नानक-ज्ञानेश्वर-पंथी

पथक—न घोडेस्वाराची तुकडी, पतक पहा

पथकरणें—पतकरणें पहा 'राम म्हणे कार्य तुझें जें, तें मी जानकीश पथकरितों।' -मोवन ११९९ [स पथ+कृ]

पथके लष्कर—न सरंजामी सरदार व खिलेदार शिपाई वगैरे लोकांची नेमणूक नोंदण्याचें सदर -शार

पथगर—पु (प्र) प्रथमवर पहा

पथाडा—वि फताडा पहा

पथाडी-ड्या निवडुंग—पु नागफणी निवडुंग, फड्या निवडुंग

पथा प्रश्न—पु १ परगावास गेलेला मनुष्य परत केव्हां येईल याबद्दल जोशाला विचारलेला प्रश्न २ त्याचें उत्तर [स पथिन्+ प्रश्न]

पथारी—स्त्री १ बसण्याची बैठक (घोंगडे सतरंजी इ०) २ लहान पसरून निजावयाचा लहान बिछाना अंथरूण (क्रि० पसरणें) ३ (ल) अव्यवस्थित सामानाचा पसारा माड ४ पस रलेलें सामान विस्मा [स प्रस्तर; प्रा पत्थर]

पथिक—वि वाटसरू, प्रवासी पांथस्थ [स]

पथिक्र—वि १ भोजनाच्या पंक्तींत बसणारा जेवणार 'मज ला यतुवेया पथिक्र जाणविती। जी मी परियेसईं विनंति। जव्हांरी भोजनाची रीति। ठसिरु आगा स्वामिया।' -शिशु ११४२७ २ आचारी वाढपी [स पंक्तिचर]

पथा पथोली—स्त्री पणती पालो १ पहा

पथुस्ली—स्त्री (गावडी) लहान पथारी [पथारी अल्प]

पथ्य—न १ दुखण्यांत आरोग्य हितकारक असें नियमित आहार, रोग्यानें खावें २ रोग्यानें काय खावें, काय वर्ज्य करावें याबद्दलचे नियम, शास्त्र ३ दुखणेकरी, पाळतीचें इ०च अन्न, जेवण 'तुमचें पथ्य झालें म्हणजे ही मात्रा घ्या' -वि १ हित कारक, फायदेशीर 'राया! मलेंचि वदमि, पथ्य हित स्वगुरुवच न आइकसी।' -मोभीष्म ४७ 'अधार हा चोराम पथ्य' २ पथ्यकारक, पथ्याचें (अन्न, आहार इ०) [स] ०**अपथ्य, पथ्यापथ्य**-वि हितकारक व अहितकारक 'पथ्यअपथ्य न म्हणता परि सोसावें मदुक्त हें तथ्य।' -मोकर्ण २१३९ ०**कर-कारक**-वि १ योग्य, युक्त मानणारें, फायदेशीर, हितकारक २ पथ्याचें, रोग्याला युक्त (अन्न, आहार इ०), पथ्य पहा (गो) पथीक ०करी-वि पथ्य करणारा, पाळणारा, पथ्यावर असणारा ०**पाणी**-न आजारी माणसाच्या शुश्रूषेची, पथ्याची व्यवस्था **पथ्याचा**-वि १ हितकारक, मानवणारा २ रोग्याच्या पथ्यासंबंधींचा, जेवणाचा **पथ्यावर पडणें**-हितावह फायदे शीर, उपयुक्त होणें, अनायासें अनुकूल, सोयीचें होणें एकंदरीत पाहता आमच्या नव्या लोकांची चाल ही दिसते कीं, पथ्यावर पडण्यापुरती मात्र ते सुधारणा उचलतात' -नि

पद—न १ पाऊल, पाय 'सदैव नमिता जरी पदलला कलें किंणें।' -केका ११ २ पाऊल (ठसा), पादुका 'विष्णु पद' ३ अधिकार, हुद्दा ४ सबंध शब्द प्रातिपदिक ५ विभ क्त्यंत, सप्रत्यय शब्द ६ पाण्यातील एक प्रकार, पद्य, गाणें ७ वर्तुळाचा एकचतुर्थांश ८ जागा, स्थळ, ठिकाण 'प्रथम पद' ९ और्ध्वदेहिक क्रियेच्या वर्षी ब्राह्मणास योग्यतेप्रमाणें दान करावयाच्या वस्तु (छत्री, जोडा, भांडें वगैरे) १० (गणित) मालेंतील कोणतीहि विवक्षित संख्या उदा० गुणोत्तरा तील आदि-अंत्य पद ११ अवयव, भाग १२ वर्गमूल, (समा सात) मूळ जसें-घनपद=घनमूळ १३ राज्य 'क्षणहि असेंचि नमिता होऊनि परम प्रसन्न, पद लाहो।' -मोभीष्म १८० १४ महत्त्व दर्जा, योग्यता 'बोलावया जयाचें पद। मुक आले वद।' -ऋ ३१ १५ परमात्मा न गुरुशिष्याची गोष्टी। पद पिंडाची गोष्टी।' -ज्ञा ३२७२ १६ स्थिति हें पद हातीं चम त्कार। पिंडजनीं।' -ज्ञा ६२९१ [स] ०कृत्य-न १ कांहीं एक अर्थाचे लक्षण जें विशेषणादिकां अनेक पदें आणतात त्यांचें अव्याप्त्यादि दोषपरिहाररूप जें त्या पदाचें अनन्यथा प्रयोजन तें ०व्या या इ०तील शब्दांचें प्रयोजन कथ्य इ० २ पद्यकृत्य प्रदर्शनार्थ गणित म्हणून श्यामयेतील विविक्षित शब्दाचें स्पष्टीकरण, विवरण (जार अरे मगद इ० दाखविणें) ०गाळ-न पाया नीट सगळीं 'लागति पदगाळ अधनातें।' -राम ७६०१ ०चिन्ह-न पावलाच्या खुणा (क्रि० उमटणें, निघणें, पडणें) ०च्छेद-पु वाक्य समास यांचे शब्दवार पृथक्करण। ०च्युत-भ्रष्ट-वि अधिकारच्युत-अव अधिकारावरून निघालेला, काढलेला ०ठाण-न पद अर्थ ९ पहा ०पिंड-पु भेद व परमात्मा

यांचें ऐक्य ०बंध–पु (काव्य) शब्दाची विशिष्ट प्रकारची रचना जसें कमलबंध, छत्रबंध 'पदबंध नागर। तेंचि रंगाथिलें अंबर। जेथ साहित्य वाणे सपूर। उजळाचें।' –ज्ञा १६ ०योजना–रचना–स्त्री श्लोकादिकांत अर्थ, रस, छंद प्रास इ० काव्यगुणास अनुरूप पदाची जी योजना ती, शब्दांची जुळणी, प्रबंध ०लालित्य–न पदांतील किंवा पद्यांतील यमक, प्रास, अनुप्रास यापासून प्राप्त होणारें सौंदर्य, वाक्यांतील पदरचनेचें सौंदर्य, अर्थबोध न होताहि केवळ शब्दश्रवणमात्रेंकरून चमत्कार वाटा वयाजोगी श्लोकांत असणारी प्रासादिक विशिष्ट योजना **पदशः**–क्रिवि क्रमाक्रमानें, पायरी पायरीनें **पदसंवाहन**–न (प्र) पादसंवाहन पाय चेपणें, रगडणें [पद–पाद+संवाहन] **पदांबुज, पदाब्ज**–न (काव्य) चरणकमल 'मार्गे सारुनी सकळ बोभाट। वंदी पदांबुजें ठेवुनी ललाट वो।' –तुगा ११८ [सं पद+अंबुज, अब्ज=कमल] **पदाब्जरज**–न (काव्य) पायाची धूळ **पदोपदीं**–क्रिवि १ कवितेच्या प्रत्येक शब्द–चरणागणिक 'त्यानें श्लोकांत पदोपदीं दोष दाखविले' २ पावलोपावलीं ३ (ल) क्षणोक्षणीं, वारंवार 'हें पोर मला पदोपदीं अडवितें' [पद द्वि]

पदक—न १ (हारामधील किंवा स्वतंत्र असा) छातीवर रुळणारा पिंपळाच्या पानासारखा एक अलंकार, खिल्ला २ खाण्याच्या (साखरेच्या) गाठींतील प्रत्येक अवयव, भाग ३ (गो) मुलींच्या कमरेचा एक दागिना ४ (सामा) बक्षीस देण्यांत येणारा बिल्ला, मुद्रा, प्रशस्तिमुद्रा (इ) मेडल [सं]

पदर—पु १ वस्त्राचा, कापडाचा शेवटचा भाग, अंचल 'ओढ नको फरफरा, धरूं दे सावरूनिया पदर।' –मोसभा ५ ७ २ वस्त्राचा नक्षीदार काठ ३ कापड, दोर, हार यांची घडी, दुमड (एकेरी, दुहेरी) सर 'चार पदरी कंठा' ४ ऋणानुबंध, स्नेहभाव ५ नातें, आप्तसंबंध ६ कांहीं स्वीकार करण्याकरितां पसरलेलें वस्त्र, वस्त्राचा भाग, ओटी, घोळ यावरून ७ (ल) (अ) ताबा मालकी, कब्जा, स्वामित्व, अधिकार, संबंध 'हें भांत तुम्ही आपल्या पदरीं घ्या' 'हा दोष तुमच्या पदरीं पडेल' (आ) आसरा, थारा, पाखर 'न दर स्पर्शो दे तुजवरि विदेचा सदा वसे पदर।' –मोशांति ७ ३३ 'मी तुमच्या पदरीं पडलों' 'घालि पदर कृपेचा।' –वयावादे रामदासी (इ) संबंध अवलंबून असणें स्वामित्व 'आपले पदराचा माणूस जाऊं देऊं नये' (ई) स्वतःची खाजगी मिळकत पैसा, प्राप्ति, इस्टेट, संग्रह 'मी माझ्या पदर मोडून खातों' 'तुझे पदरास काय खार पडला?' ८ थर, आवरण, घडी, कपडा, पापुद्रा (कांदा, भाकरी इ०च्या वरचा), डोळ्याच्या बुबुळावर येणारा सारा, पडळ ९ वयांत आलेल्या मुलीनें लुगड्याचा छातीवरून घ्यावयाचा वस्त्राचा भाग परकर नेसण्याचें सोडून अंगावरून पदर घ्यावयाचा विधि. (क्रि० घालणें, काढणें) परकर पदर यावरून १० ऋतुस्नाता होणें, न्हाण येणें (क्रि० येणें) [सं पक्ष] ०उतरणें–विधवा होणें, पदर टाकणें पहा ०खरचणें–खाणें–मोडणें–स्वतःच्या खर्चानें जगणें, स्वतः घर, संसार चालविणें ०घालणें–१ झांकण घालून एखादी वस्तु उघडकीस न येऊं देणें २ वयांत येणें, ऋतुप्राप्ति होणें 'बाईसाहेब यास पदर घातला' (स्त्रियांत) ०घालणें–देणें–दिवा मालवणें ०घालणें–भरणें–गमावणें–एखाद्या धंद्यांत गांठचा पैसा खर्च करावा, भरावा लागणें, नुकसान लागणें **पदरचा**–स्वतःचा, खुद्द आपला, आपल्या कल्पनेनें योजलेला किंवा ठरविलेला 'ही माझ्या पदरची बातमी नाहीं' स्वतःच्या तैनातींत असलेला, नोकरीस ठेवलेला 'पदरचा माणूस, आश्रित' स्वतः जवळचें, स्वतःच्या गांठीस असलेलें 'तो आपल्या पदरचें पापडी देणार नाहीं' (अतिशय चिक्कू माणसासंबंधीं म्हणतात) **पदरचें घालणें**–१ मुळांत नसतां एखादें वाक्य वगैरे (एखाद्या ग्रंथांत, बोलण्यांत) घुसडून देणें, तिखटमीठ लावणें २ कमताई पडली असतां आपल्या जवळचा पैसा वगैरे घालून भरती करणें ०टाकणें–१ (डोक्यावरील पदर खालीं काढणें) विधवा होणें २ पदराच्या खुणेनें एखाद्यास जवळ बोलावणें **पदर पसरणें**–१ नम्रपणानें, कळकळीनें याचना करणें 'पदर पसरिला तुजला रिपुगज पंचानना नृपामाजीं।' मोकर्ण २१ ३ २ क्षमा मागण्यासाठीं ओटी पुढें पसरणें, दीन होऊन क्षमेची याचना करणें 'चुकलें क्षमा करावी, पसराया उशिर काय पदर मला।' –मोस्त्री ४ ४३. ०फाडून देणें–लग्नाचा संबंध तोडणें ०येणें–रजोदर्शन होणें, वयांत येणें (मुलगी) 'दूर दूर सरा, पदर मशि आला दुरुनि चाल शहाण्या!।' –लावणी ०लागणें–१ नातें, आप्तसंबंध जुळणें (मराठ्यांत लग्न ठरवितांना वधूवराच्या घराण्याशीं आपणापैकीं एखाद्या घराण्याचा संबंध येतो कीं नाहीं हें पाहतात, अगदीं नवऱ्या घराण्याशीं शरीरसंबंध करीत नाहींत) २ वाईट जातकुळीचा संबंध असणें 'गोविंदरावाची मुलगी तुम्ही करूं नका, त्याच्या घराला पदर लागला आहे' ०सारणें–वेड घेणें, बाजू संभाळणें, लाज राखणें 'माया माउली कोणी नुरली। पदर साराया। धांवरे धांव यदुराया।' –धावा (जननीजनकज) **पदरांत घेणें**–१ घेणें, स्वीकार करणें, स्वाधीन करून घेणें, कबूल करणें 'माझी चुकी मी पदरांत घेतली' २ आश्रय देणें 'काय करूं बाळानें अभय दिलें घेतलासि तू पदरीं।' –मोकर्ण ४५ २९ ३ मुलीचा (लग्नासाठीं) स्वीकार करणें लग्न लावणें **पदरांत घालणें–टाकणें**–मुलगी देणें **पदरांत–पदरीं पडणें**–१ मिळणें, हातीं येणें 'आजचा दिवस पदरीं पार) पडला' २ ताब्यांत येणें सांपडणें 'त्या भूमिकेवांचुनि सांपडना।

अन्यत्र ठायीं पदरीं पडेना।' म्ह० पदरीं पडलें पवित्र झालें **पदरात बांधणें**-१ जवळ, नजीक असणें 'अद्यापि बांधिलेसें तुजिया मतिनें अर्थें का पदरें।' -मोविराट ४ ३ २ मार्थी मारणें (आरोप, चूक इ०) **पदरात येणें**-ताब्यात येणें 'मेल्या विना न देईल आलें जें भव्य राज्य पदरा तें।' -मोशल्य३ ८१ **पदराला(स)गाठ बांधणें-मारणें**-आठवण राहण्यासाठीं वस्त्रास गाठ मारणें, आठवण ठेवणें, आलेला अनुभव लक्षात ठेवणें **पदराला(स)खार पडणें**-नुकसान लागणें **पदराला(स)खार लागणें-पडणें-लाविणें-लावून घेणें**-नुकसान लागणें, झीज सोसावी लागणें **पदरीं असणें**-आश्रयासाठीं किंवा ताब्यात असणें म्ह० अगीं असेल तें काम आणि पदरीं असेल तो दाम **पदरीं-पदरात घालणें**-१ स्वाधीन करणें 'रवि गेल्यावर तो सुत गंगेच्या घातला तिनें पदरीं।' -मोआदि १५ १६ २ टरलेलें भरपूर देणें **पदरीं घेणें**-कबूल करणें, मान्य करणें (अप राध, दोष इ०). **पदरीं माप घालणें**-खात्री पटवून देणें, सिद्ध करणें (दोष, पाप), चुरी, अपराध, लबाडी वगैरे पूर्णपणें दाखवून देणें खात्री पटविणें **पदरीं धरणें**-चोर वगैरेंना चोरी करताना पकडणें **पदरीं बांधणें**-१ स्वाधीन करणें २ जबरदस्तीनें देणें, माथीं मारणें **एक पदरीवर येणें**-अरतुरें करणें, म्हणणें, एकेरीवर येणें सामाशब्द- **पदरकर-करीण**-स्त्री १ (वों) नक्षात येण्याच्या पूर्वी पदर घेणारी मुलगी, पदर घेण्यालायख मुलगी २ नुकताच पदर घेतला आहे अशी मुलगी पदर अर्थ ९ पहा **०गाठ**-स्त्री गाठचा पैसा पदर अर्थ ७ (ई) पहा **०पेशा**-वि आश्रित 'विप्रास शालजोडया पदरपेशास कडेतोडे पुष्कळ द्रव्य वाटलें।'-गापो ७७ **०फेणी**-स्त्री (त) चिरोटा **०मोड**-स्त्री स्वत च्या जवळचा पैसा खर्चणें, शिल्लींतील (नफ्या तील नव्हे) पैसा खर्च करणें (क्रि० करणें) 'स्नेह्यासाठीं पदर मोड कर परंतु जामिन होऊं नको।'-अफला **पदरानपदर**-पु (पदरानें पदर) विवाहसबंधामुळें जडलेला दूरचा संबंध, लांबचा आप्तसबंध [पदर+अनु+पदर]

पंढरपूर—पु (गो) खोखोचा खेळ

पदवी—स्त्री १ हुद्दा अधिकार अधिकाराची जागा पद 'जीचा प्रसाद दतो वाचस्पतिची जडास ही पदवी।' -मोआदि १४ २ किताब नावापुढचें मानाचें उपपद ३ मानमरातब, कीर्ति 'देन म्हणे धृतराष्ट्रा राया मोठी जगीं तुझी पदवी।' -मोउद्योग ८ १ [स पद्=जाणें]

पंदो—पु (गो) स्मशानरक्षक

पदाड—न पदें-धें पधाड पहा

पदाति-ती—पु १ पायदळातील सैनिक, पायीं चालणारा माणूस पाईक 'किती गज किती रथ। अश्व पदाती समस्त।' -एरुस्व १२ ७५ २ नोकर, सेवक [स] **०भार**-पु पायदळ सैन्य

पदार्थ—पु १ वस्तु, जडद्रव्य, (शाप) आकारविशिष्ट प्रकृति २ पक्वान्न; खाण्याचा उत्तम जिन्नस ३ वाक्याचा, पदाचा अर्थ ४ (तर्कशास्त्र) वस्तुजाताच्या विभागाचें नाव यात पदार्थांच्या पुढील सात जाती सांगितलेल्या आहेत-द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य विशेष, समवाय आणि अभाव ५ अस्तित्व किंवा अभाव जिचा मानता येईल अशी वस्तु अर्थ ६ (निंदार्थी) प्राणी, ईश्वरनिर्मित वस्तु (गण्यगोटींत न घालण्याजोगी) 'तू काय पदार्थ आहस।' [स] **०विज्ञान**-न द्रव्यादिकांच्या स्वाभाविक धर्माविषयींचें ज्ञान (इ) फिजिक्स, भौतिकशास्त्र यात पदार्थांचे गुरुत्वादि सामान्य धर्म ध्वनि, उष्णता, प्रकाश लोहचुंबक व विद्युत याविषयीं नियमाचा समावेश होतो) **०वेथा**-स्त्री पचाभूतापासुन होणारा त्रास 'मुनी बोले महेंद्रा। पदार्थवेथा रामचंद्रा। न लागेत नरेंद्रा। यासी आम्ही जाणों।' -वेसीस्व १ ७८ [पदार्थ+व्यथा] **पदार्थाचे सांसिद्धिक धर्म** पुअव हे पुढीलप्रमाणें आहेत-निर्भेद्यता, विभाज्यत्व, सच्छिद्रता, सबोचत्व, स्थितिस्थापकत्व, जडत्व, अविनाशित्व इ० **पदार्थानुसमय** पु वाटण्याची विशिष्ट पद्धत प्रकार काहीं पदार्थ अनेक व्यक्तींना वाववयाचे असताना पहिल्या वेळीं प्रत्येकाला एक एक असे देऊन झाल्यानंतर दुसरा पदार्थ वर्णे, नंतर तिसरा, असे देण्याची रीत, व्यवस्था याच्या उलट काडानुसमय **पदार्थाभाविनी**-स्त्री ज्ञानी जीवाच्या सात भूमिकातील सहावी भूमिका

पदावणें—क्रि (व) १ मारणें २ जबरदस्तीनें वसूल करणें, घेणें विगेदाइचें राज्य पदावून घेतलें 'पादाविणें पहा

पंदे-धें—न १ एक प्रकारचें निवर, राठ गवत २ एक वन स्पति (अकोला तालुक्याकडे) इच्या मूळाचें पीठ करून त्यात मीठ घालून लाडू करतात [स पण्यध]

पदेर—पु (गो) पाव विकणारा [पोर्तु पादीरो]

पद्धत—स्त्री (व) पत 'तव्हापासुन त्याची पद्धत उडाली'

पद्धत-ति-ती—स्त्री १ चाल, रीत आचार नेहमींचा, योग्य मार्ग, आचरण सवय २ धार्मिक विधि, आचार सांगणारा ग्रथ विधिसग्रहग्रथ ३ ओळ रांग मालिका ४ रचना 'अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें। पदपद्धती खेवणें। प्रमेयरत्नांचीं।' -ज्ञा १ ५ [स पद्धति] **पद्धत लावणें, जमविणें-(ना)** संधान बांधणें वशिला लावणें **पद्धतवार**-क्रिवि व्यवस्थितपणें, योग्य रीतीनें नियमितपणें

पद्म—न १ कमळ नीलकमल २ एकावर बारा पुज्यें असणारी एक संख्या, दहा हजार लाख शतकोटी ३ नागाच्या

फणीवरचा दद्याचा आरडा ४ घोड्याचें एक शुभ लक्षण [स.] ०काष्ठ–न एक औषधी लाकूड हें थंड व शक्तिवर्धक आहे याचा वृक्ष हिमाल्यात होतो ०कोश(हस्त)–पु (नृत्य) हात उताणा करून अंगठ्यासह सर्व बोटें विरळ ठेवून तळहाताच्या बाजूस वाकडीं करणें ०ज–भव–योनी–पु ब्रह्मदेव 'स्वाधीन हें पद्मभवें पुरावें।' –वामन स्फुटश्लोक (नवनीत पृ १३३) ०दल–न कमळाची पाकळी इंद्रादिक निजविभूती। त्यातें दखोनि श्रीपती। स्वनत्र पद्मदल्लाकृति। ते सहजस्थिनीं झाकिले।' –एभा ३१ ३९ ०जनंदिनी–स्त्री सरस्वती ०नाभ–पु ज्याच्या नाभीपासून कमळ निघालें आहे असा विष्णु पद्मनाभ तिष्ठे त्याजवळ। सप्रेम कळवळ दखानी।' ०नाल न कमळाचा देंठ तंतु ०याग–पु विशाखा नक्षत्रीं सूर्य असता ज्या तिथीला कृत्तिका हें चंद्रनक्षत्र येतें तो याग याचें महत्त्व पुष्करतीर्थी फार आहे –धर्मसिंधु ०राग–पु लाल माणिक 'पाची हीरक पद्मराग स्फटें गोमेद मुक्ताफळें।' –सारद ३ ४२ ०रेखा–स्त्री तळहातावरील द्रव्यसूचक रेषा ०सद्म–पु घोड्याच्या खाद्यावरचा किंवा पुठ्यावरचा भोंवरा हें घोड्याचें शुभलक्षण आहे ०सुरंग–पु एका रागाचें नाव 'वसत पावक पद्मसुरंग। नीलांबर राग वाजवित।' –इ १० ११७ ०हस्त–हस्ती–वि १ दैववान यशस्वी हाताला यश असणारा, हाताचा यशस्वी (वैद्य पडित) 'धन्वतरी परोपकारी। पद्महस्ती।' –दा ३ ८ ८ २ ज्याच्या हातावर पद्मचिन्ह आहे असा हें एक हस्त-सामुद्रिकातील शुभलक्षण आहे **पद्माकर–पु** १ ज्यात कमळें उत्पन्न होतात असें सरोवर आणि जालेनि फुलें फळें। शाखिया जैसीं मोकळ। का उदार परिमळें। पद्माकर। –ज्ञा १८ ८६८ २ कमळाचा समुदाय ३ विष्णूचें नाव (प्र) पद्मकर **पद्मासन–पु** ब्रह्मदेव –न (योग) उजवा पाय डावे मांडीवर व डावा पाय उजवे मांडीवर व उजवे गुडघ्यावर उजवा, डावे गुडघ्यावर डावा हात ठाठ ठेवून मान व पाठ सरळ ताठ करून बसणें बौद्धासन (बुद्धाचें ध्यान असेंच असतें) **पद्मा–स्त्री** लक्ष्मी **पद्मिनी, पद्मीण–स्त्री** १ स्त्रियांच्या पद्मिनी हस्तिनी चित्रिणी, शंखिनी या चार प्रकारांपैकीं पहिल्या प्रकारची स्त्री (ल) अति उत्कृष्ट, सुंदर स्त्री २ कमळीण पद्म [स] म्ह० नपुंसकाच्या हातीं पद्मीण **पद्मिनी मित्र–पु** सूर्य

पद्य–पु १ काव्य श्लोक पद (ज्याला पाद किंवा चरण आहे असा) छंदोबद्ध रचना अक्षरें मात्रा इ०काचा ज्यात नियम असतो अशी कविता 'आता कृपामाडवल सोडीं। मरीं मति माती पालटी। वरीं ज्ञानपद्यजोडी। थोरा मातें।' –ज्ञा १४ १७ २ छंद वृत्त [स]

पद्या–पद्ये–पु (गों) गोमतकस्थ कऱ्हाडे ब्राह्मणातील एक जात व तींतील व्यक्ति

पद्रा–पु डोळ्यावरील पल्ल, पडदा पदर अर्थ ६ पहा [पदर]

पद्राळें–न (गो) पंधरवडा पक्ष

पधरा–वि १५ ही सख्या [स पचदश, प्रा पण्णरह, हिं पद्रह प पदरा सिं पद्रा गु उ पंधर] **पधरकी–स्त्री** १ पधराचा समुदाय २ पधरा विघ्यांचें परिमाण (जमीनीचें) ३ पधरा माणमाना उचलता येईल, करतां येईल असें ओझें–काम **पंधरवडा–पु** अर्धा महिना पक्ष दोन आठवडे पधरा दिव साचा काळ (गो) पधम्न, पध्रम [स पचदशावर्त] **पंधरस–पु** (कु) देवळातील नोकराची सेवची पधरा दिवसाची पाळी **पंधरा मुहूर्ती संक्रात–स्त्री** आर्द्रा, स्वाती, भरणी शततारका, *आश्लेषा व ज्येष्ठा या नक्षत्रीं येणारी सक्रात हा योग आला* असता दुर्भिक्षता प्राप्त होत **पंधरावें–पधरें–न** उत्तम सोनें (शंभर नबरी) (ज्ञानेश्वरकाळीं सोन्याचा भाव पधरा रुपये तोळा होता त्यावरून) 'जैसा बिडाळाचा दोषु जाय। तरी पधरें तेंचि होये।' –ज्ञा ६ ८२ –अमृ १० २७

पंधाड–न निबर गवत पर्दे पहा

पनकूळ–स्त्री (कु) एक झाड

पनपणें–क्रि जोरानें वाढणें पणपणें पहा

पनपात्र–पात्री–नस्त्री पचपात्र–पात्री पहा [स पान+ पात्र, पच अप पन+पात्र]

पनयार–पु (गो) (शेवणी फळाचे तुकडे इ०चा) देवाचा नैवेद्य

पनवाळ–पु एक वाद्य 'ताशा मरफी पनवाळ थोर।' –नव ११ ६९

पनवेल–ळ–स्त्रीपु एक जातीचा तादूळ

पनस–पु फणस पहा 'पनस जबु जंबीर विविध निंबें।' –र ८ [स पनस]

पनसाळ–पु जडयाचें, जडाव करणाराचें हत्यार –दार

पनस्कार–पु (गो) एक दुष्कृत्य

पन(ना)ळ, पन्याळ, पन्ह(न्हा)ळ–पु १ नळ पाट पाणी वाहून नेण्याचा, जाण्याचा मार्ग, चर दगडा विटांनीं बांध लेलें गटार मोरी, लाकूड, पत्रा इ०चा तयार केलेला नळ पाट कोंकणात रहाटाचे पन्हळ सुरमाडाचे केलेले असतात ' २(ल) पुष्ट जनावराच्या पाठीच्या कण्यास पडलेला खोलगट घरासारखा भाग ३ अरुद व खोलगट रस्ता (क्रि० पडणें होणें, असणें) (व) पन्याळ पन्न्याळ [स प्रणाल; प्रा पणाल] **पन्याळी, पनाळी पन्ह(न्हा)ळी–स्त्री** १ लहान नळ नळी अरुद पन्हळ (गा) प हळी २ नळ पाट बाधून नलेला पाण्याचा प्रवाह पन्हळ वून वाहणारें पाणी ०फील–न ऊंच कडांचें व

सपाट कौल, थापी कौल ०पाटली—स्त्री आतील बाजूस गटार, पन्हळ काढला आहे अशी पाटली

पना—पु एक झाड याचीं फळें फणसासारखीं असतात याचे लहान व मोठा असे दोन प्रकार आहेत

पने(न्हे)र-री, पनीर—स्त्री विरजलेल्या दुधातील पाणी वाढून टाकून त्यात मीठ वगैरे घालून केलेलें एक घट्ट खाद्य (इं) चीज [फा पनीर्]

पनेळ, पन्हळ—पु (गो) लहान होडी

पन्नग—पु साप, सर्प 'सुरनरपन्नगाच्या ठायीं। हिंडता सौंदर्या विश्रांती नाहीं। म्हणोनी धाविन्नले लवलाहीं। भीमकी देहीं विश्रांती।' –एरुस्व ७ ३ [स] ०मणी–पु पाचू रत्न

पन्ना—पु पाच नावाचें रत्न पन्नगमणी [स. पन्नग]

पन्नास—वि ५० ही संख्या [सं पञ्चाशत्, प्रा पण्णास, पन्नास] **पन्नाशी**—स्त्री १ पन्नासाचा समुदाय २ पन्नास वर्षांचें वय 'पन्नाशीची झुळुक लागली बाइल दुसरी करू नको।' –शारदा

पन्नासणें—१ बंदोबस्त करणें २ सुशोभित करणें, श्रृंगारणें 'आता याचेनिवळें गवसलें। हें दुर्ग जैसें पन्नासिलें।' –ज्ञा ११११६ –एभा २२ ३०६ [ता तेका पण्णु=तयार करणें, मंडित करणें, का पण्णिसु=तयार करणें] **पन्नास**-पु बंदोबस्त –शर

पन्नीर—न (तजा) गुलाबपाणी [का ता पनि=पाण्याचा थेंब, दव+नीर=जल] ०चंबू–पु गुलाबदाणी

पन्याकार—पुअव (कों) १ भाजी इ० पदार्थ रुचकर व्हावा म्हणून त्यास हिंग, जिरें, मिरीं इ०कानीं करावे लागणारे अनेक संस्कार २ अशा संस्कारानीं तयार केलेले पदार्थ ३ पाहुण्याची उत्कृष्ट सरबराई, जेवण्याची व्यवस्था ४ (ल) तिखटमीठ लावून फुगवून सागणें (एखादा प्रसंग गोष्ट) ५ बढाईखोरपणा, आत्मश्लाघा [अन्य(पन्य)+प्रकार किंवा स पण्य+कृ]

पन्हरें—न उत्तम सोनें पघरें पन्हरें पहा 'सोनें परिणामलें साखळें। कीं साडे पन्हरें जालें कडिवळें।' –ऋ ९३.

पन्हा—पु (कापडाची) रुंदी [फा पह्ना=रुंद]

पन्हा, पन्हाई—स्त्री १ छाया, सावली 'प्यार मोहब्बत मेहेरचा पन्हा फकिरावर असों दिला पाहिजे' –ब्रच ३०८ २ आश्रय सरकारच्या दुश्मनास पन्हा न द्यावी' –ख ७ ३५६७ ३ ताबा 'जीं इग्रजाच्या पन्हाईत असतील' –वाडसमा २६५ [फा पनाह्]

पन्हावणें—सक्रि (व ना) १ जास्त लाव करणें, द्राणें (स्वर इ०) फैलावणें विस्तृत होणें २ चोप, मार देणें [पन्हा]

पन्हावन—न (व) वाहन 'स्टेशनावर बसावयास पन्हावन ठेवा' शको ५ ५

पन्हाळी—स्त्री (सोनारी धदा) मणी तयार करण्याचें एक हत्यार, मणीघोळणी

पन्हाळी रुपया—पु पन्हाळगड येथील एक विशिष्ट चलन; कोल्हापुरी टाकसाळींत पाडलेला रुपया

पन्ही—स्त्री (चाभारी धदा) ढापरास बसविलेला सागळेचा तुकडा, पान [पान]

पन्हें—न आब्याची कैरी, चिंच इ०कांचें आवट पाणी करून त्यामध्यें गूळ किंवा साखर घालून तयार केलेलें पेय, आवा इ० चें सरबत (गो) पनक [स पानका].

पन्हेरी—स्त्री फळ झाडाचा किंवा फूलझाडाचा मुळासह व भोंवतालच्या मातीसह बाधलेला गड्डा, रोपा (दुसरीकडे लावण्यासाठीं तयार केलेला), झाडाचें कलम

पन्हेरी—स्त्री १ रस्त्यावरील पाणपोयी, जलस्थान, पाणीघर २ आल्यागेल्यास पाणी पुरविण्याचा धदा, व्यवसाय [स पानगृह]

पप—उद्गा उजव्या हाताकडील बैल हाकण्यासाठीं म्हटला जाणारा शब्द, पो! पो! याच्या उलट मप [ध्व तुल० त पो पो=चला चला! गो पपा=पळ]

पंप—पु १ कोणताहि प्रवाही पदार्थ द्रवरूप किंवा वायुरूप असला तरी त्याला खालच्या पातळीवरून उचलून वरच्या पातळीवर नेणें किंवा त्याला जोरानें दाबणें यासाठीं जें यत्र लावितात तें 'पंपाचा मुख्य उपयोग दाब उत्पन्न करण्याकडे होतो' २ मोटार, सायकल याच्या चाकातील रबरी नळींत हवा भरण्याचें साधन ३ मोटारींत पेट्रोल भरण्याचें साधन [इ]

पपई-यी, पपय्या, पपैय्या—पु एक फळझाड व त्याचें फळ याचीं फळें नारळासारखीं पानाच्या खालीं लागतात हिरव्या फळाची भाजी करतात पिकलेलीं फळें गोड व खाण्यासारखीं असतात फळ वातुळ, जखम फोडणारें आहे याचें लाकूड ढिसूळ असतें –वगु ४ ५३ [स्पॅनिश पोर्तु पापाया, गो पपाय हिं पपैया]

पपन(न-नी)स—स्त्रीपु एक झाड व त्याचें फळ चकोत्रा, हें मूळचें मलायाद्वीपातील असावें याला भोपळ्याएवढीं फळें बार महा येतात फळें आवटगोड असतात फळावरील त्वचा तळहाता एवढी जाड असते [द अमेरिकन पॉंपेलमूस]

पपा—स्त्री (गो) पळणें पळ पप पहा 'त्यणें थैचान् पपा काढली'

पपाळें—(कर) १ वबाळें बाजा (क्रि० वाजणें) २ बेअब्रू फजीती ववाळें पहा [ध्व पपा+आळें प्रत्यय]

पपिता—पु एक औषधी झाड याची बी इगवणीवर उपयोगी आहे

पपेटी—स्त्री पारशी लोकाचा नव्या वर्षाचा पहिला दिवस, पाडवा

पय—न १ दूध 'तुका म्हणे ध्यारे पया। कैं पावाल या ठाया।'-तुगा २१४ २ पाणी [स] **पय.फेनधवल**-पु (पाण्याच्या फेंसाप्रमाणें शुभ्र) शंकर **पयस्विनी**-स्त्री १ दुभती गाय, म्हैस २ नदी ३ सुवासिनी मरण पावली म्हणजे तिच्या और्ध्वदेहिक कर्मांत ब्राह्मणास दान करावयाची गाय **पयोधर**-पु १ स्त्रीचे स्तन, कुच 'सरगी धरी पयोधर। साहाते कुरमुर सवें।'-तुगा १२७ २ जनावराची कास ३ मेघ 'अंबरगत परि पयोधरातें मर्दुनि पळतो दुरी।'-राला ३५ ४ एक सुवासिक गवत [स] **पयोधि**-पु समुद्र 'एणें परी परिसतां अतिदीन वाचा। हेलावला नलपयोधि दयारसाचा।'-र १२ **पयोव्रत**-न महिनाभर दुधाच्या आहारावर रहावयाचें व्रत अयोग्य दान घेतलें असतां प्रायश्चित्त म्हणून गोठ्यांत राहून वरील व्रत करावयाचें असतें

पयदरपय—क्रिवि पावलोपावलीं, पदोपदीं, एकामागून एक 'येविसीचा तरतुदीचा प्रकार आपणास पयदरपय लिहिलाच आहे.'-पेद २० १८४ [पय=पाय+दर=प्रत्येक+पय]

पयलू—पु १ बाजू २ रत्न, मणी यांचा एक पृष्ठ भाग पैल पहा [फा]

पयाळ—स्त्री जहाज होडी यांतील एक प्रकारचें फडताळ, कपाट

पयाळ-ळू—वि पायाळ-ळू पहा

पयेण—न (कों) (प्र) पद्याण, वाळलेलें गवत (वे) पयाण=उन्हाळ्यासाठीं कापलेलें गवत

पयूर—क्रिवि (गो) परवा (कालच्या मागला दिवस)

पर—पु पक्ष, पीस 'कसे मुंगीला पर फुटले घेउं म्हणती गगन।'-पला ७१ [फा पर्] **०फुटणें**-१ पक्ष फुटणें २ (ल) वयांत येणें, जोमांत येणें, वाढीस लागणें ३ (मूल) खोडकर, स्वैर होणें ४ आश्रय, आधार, पाठिंबा मिळणें, साधन, उपाय सांपडणें **०लावून जाणें-पळणें-धांवणें-चालणें**-जलदीनें चालणें **पराचा कावळा करणें**-अतिशयोक्ति करणें फुगवून सांगणें, राईचा डोंगर करणें (एखादें पक्ष्याचें पर, पीस असलें तर कावळा आहे असें सांगणें)

पर—स्त्री १ परी, चाल रीत, पद्धत (भाषण, काम इ०ची) प्रकार गत 'ही पर केली मशीं चंद्रहारा।'-पला ४६ २ रूढी, प्रकार, क्रम. [स प्रकार] **परीचा**-वि चमत्कारिक, अपूर्व, विशिष्ट प्रकारचा **परी प्रकारचा**-क्रिवि नाना प्रकारचा, पुष्कळ तऱ्हेचा, विविध **परी प्रकारें**-क्रिवि नाना तऱ्हांनीं

पर—उभ परंतु, तथापि, पण, तरी [स]

पर—न १ ब्रह्म, परमेश्वर 'पर सुखाची उर्मि।'-ऋ १ २ वस्तु (ब्रह्म) 'आतां अर्जुना आणिक काहीं एक। सांगेन मी आइक। जे विचारें पर लोक। बोळखिती।'-ज्ञा २ १२५ ३-पु शत्रु, अरि 'कुरु कटकाला बहु भय देती गर्जूनि सिंहसे पर ते।'-माभीष्म ५ ६२ [स]-वि १ आत्मीय नव्हे असा, परका, परकीय, विदेशी (समासांत) परचक्र-देश-मुलूख इ० २ दुसरा, इतर, भिन्न, निराळा, वेगळा 'आप आणि पर नाहीं दोन्ही।'-तुगा २११७ 'कपटादरें बळी पर, परि परमेश्वर कसा बचेल हरी।'-मोउद्योग ७१० ३ संबंध असलेला, अनुसरणारा, (एखाद्यास) वाहिलेला, आधीन, जोडलेला 'ज्ञानपर शास्त्र तुम्ही कर्मपर लावू म्हणला तर लागणार नाहीं' 'लोकनिंदापर भाषण करू नये' ४ अद्भुत, असाधारण, अपूर्व ५ श्रेष्ठ, उच्च थोर 'जो पतीहून पर।'-रास १२६७ ६ नंतरचा -क्रिवि पलीकडे 'ईश्वर स्वरूप मायचे पर आहे' ज्याच्या पूर्वपदीं हा शब्द येतो असे अनेक तद्धित व सामासिक शब्द आहेत त्यांतील काहीं पुढें दिले आहेत **परका-खा**-वि १ दुसरा, बाहेरचा, परकीय अनोळखी (माणूस) २ नवीन, निराळी, वेगळी (वस्तु) [स परकीय] **परकाई-खाई**-स्त्री १ परकेपणा (माणसाचा) २ नवलाई नावीन्य (वस्तूचें) [परका] **०कामिनी**-स्त्री दुसऱ्याची बायको, परदारा, परस्त्री 'मन हें ओढाळ गुरू परधन परकामिनीकडे धावे।'-मोरोपंत (कीर्तन १ २४) **०काय(या)प्रवेश**-पु मंत्रादि सिद्धीनें आपला देह सोडून एखाद्या प्रेतांत किंवा दुसऱ्याच्या देहांत शिरणें, ती विद्या **परकी परकीय**-वि १ परका पहा अनोळखी, नवीन (माणूस) २ दुसऱ्यासबंधीं, दुसऱ्याचा **परकीया**-स्त्री दुसऱ्याची बायको (प्रेमविषयक तीन वस्तूंपैकीं एक) **०कोट**-पु एक तटाच्या बाहेरचा दुसरा तट, पडकोट **०क्रांति**-स्त्री (ज्यो) क्रांतिवृत्ताचा वाकडेपणा **०गति**-स्त्री स्वर्ग 'परगति पावों पाहसि, पर पदरीं फार पाहिंजे शुचिता।'-मोआदि २४ ५६ **०गमन**-न स्त्रीनें किंवा पति सोडून दुसऱ्याशीं व्यभिचार करणें, व्यभिचार **०गृह-घर**-न १ दुसऱ्याचें घर २ दुसऱ्याच्या घराचा आश्रय घेणें 'तो फार गर्भश्रीमंत आहे त्याला परगृह माहीत नाहीं' ३ व्यभिचार परगमन पहा **०घर निवारण**-न इतर पर दुसऱ्याच्या मदतीची आवश्यकता न पडेल अशी स्थिति (देणगी) **०गोत्री**-वि निराळ्या गोत्राचा 'श्राद्धास परगोत्री ब्राह्मण बोलवावे' **०चक्र**-१ स्वारी करणारें सैन्य २ शत्रूची स्वारी हल्ला चढाई परचक्र कोठें हरिदासाच्या वासे। न देखिजे तद्देशे राहातिया।'-तुगा ६४६ ३ परकीय अमल, ताबा **०छंद**-वि दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यांत असलेला, दुसऱ्याच्या तनानें मर्जीनें चालणारा, पराधीन **०तंत्र**-वि १ दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यांत असलेला, दुसऱ्याच्या

तन्नानें चाऱणारा २ (ल) शरीर 'हा लोकु कर्मे बांधिला। ना पर तना भुतला। तो नित्ययज्ञातें मुकला। म्हणोनियां।' –ज्ञा ३८४ ०तत्त्व–न परब्रह्म 'तैसी प्रकृति हे आड होती। ते देवेंचि सारोनि परौती। मग परतत्त्व मासिये मती। शेजारें केलें।' –ज्ञा ११७६ ०तीर–न (नदी इ० च्या) पलीकडचा, दुसरा काठ, तीर ०त्र–न १ परलोक, याच्या उलट अत्र 'म्हणोनि देवो गोमात्री। तो धर्माधर्मु भोगरी। आणि परत्राच्या गावीं। करी तो भोगी।' –ज्ञा १६,३०६, –दा २४१९ २ (महानु) परमेश्वर पद, परमार्थ 'कव्हणी परत्र पाहौनि न बोले। नि प्रपंचु।' –ऋ ४४ –क्रिवि नाहींतर, अन्यथा अन्यत्र ०त्रगति–स्त्री दुसरी स्थिति परलोक स्वर्ग (क्रि० साधणें, होणें, मिळणें) ०त्र साधन–न परलोक किंवा स्वर्ग मिळविणें ०त्व–न १ दूरपणा, पलीकडे असणें २ परकेपणा, दुजा भाव ३ दुसरेपणा 'म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे। तें आत्मत्वें परियवसे। सच्छब्द या रिणादोषें। ठेविला दवें।' –ज्ञा १७३७७ ०थडी–परतीर पहा 'त्यासि भवार्णवपरथडी। तत्काळ रोकडी मी पाववीं।' –एभा १७४४० 'क्रमाची पावोनि परथडी।' –सिस ८२७२ ०थळ्या–वि परस्थ 'पंच ब्राह्मण वगैरेस विडे देऊन नंतर परथळ्या कोणी असल्यास त्यास विडा देतात' –बदलापूर ३७ [पर+स्थल] ०दरबार–न पेशव्यांच्या बरोबरीच्या राजास किंवा त्याच्या वकीलास वगैरे पेशव्यांकडून दिलेल्या नेमणुका, जवाहीर, कापड वगैरे नोंदण्याचें हिशेबाचें दप्तर ०दार–पु दुसऱ्याची बायको [स परदारा] ०दार–न परद्वार, व्यभिचार परद्वार पहा ०दारगामी–वि परदारा भोगणारा, व्यभिचारी ०दारा–स्त्री दुसऱ्याची बायको, परदार 'परदारादिक पदें। परी विरुद्ध ऐसें नावडे। मग शेळियचनि तोंडें। सैंप चारी।' –ज्ञा १८२२९ 'परदारा परधन। आम्हा विषसमान।' ०दुःखेन दुःखित–वि दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखित होणारा 'परदुःखेन दुःखिता विरला' ०देश–पु १ स्वदेशाहून भिन्न देश, परकीय देश २ दुसऱ्या देशांत केलेला प्रवास ०देशी–पु १ परका दुसऱ्या देशांतील माणूस, स्वदेश सोडून परदेशांत आलेला मनुष्य इ० २ उत्तरहिंदुस्थानी माणूस पुरभय्या –वि परका दुसऱ्या देशांतील (माल) ०द्वार–न १ परदारागमन पहा स्वस्त्रीखेरीज अन्य स्त्रीशीं (वेश्या सोडून) गमन करणें, व्यभिचार वाल्में परद्वार केलें। कोढी कोणी होय। –ज्ञा १६३०५ २ पतीखेरीज अन्य पुरुषाशीं कुलीन स्त्रीनें केलेलें गमन जारकर्म (क्रि० करणें) 'परस्वामि सोडुनी नारि ज्या परद्वार करिती।' –होरा १६६ ०द्वारी–वि व्यभिचारी, जारकर्म करणारी (स्त्री, पुरुष) मैद भोंदु परद्वारी। मुरटेकरी चेटकी।' –दा ३३३१ ०धन–न १ दुसऱ्याचा पैसा 'परदारा परधन। आम्हा विषसमान।' २ (ल) मुलगी कारण लग्न झाल्यावर ती परक्याची होते ०धारजिणा–वि (निंदार्थी) दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणारा, दुसऱ्याला फायदेशीर, उपकारक (स्त्री, गुलाम, नोकर) ०नार–नारी–स्त्री दुसऱ्याची बायको 'परधन परनारी। आम्हा विषाचिया परी।' 'परनार विषाची धार घात करि जीवा।' ०न्यास–वि काटल्यास शिव्या इ० देण्यास शकणारा (एक वातविकार) ०पाकरुचि–वि नेहमीं दुसऱ्याच्या घरीं जेवणारा, परान्नभोजी [पर+पाक+रुचि] ०पांडित्य–न (निंदार्थी) (स्वतः त्याप्रमाणें न वागता) दुसऱ्याला उपदेश करणें ०पार–पु १ पलीकडचा काठ–किनारा, परतीर 'तेथ भक्त संत सज्ञान नर। स्वयें पावविती परपार।' –एभा २०५ २ (भवाच्या पलीकडचा तीर) मोक्ष 'जेणें पाविजे परपार। तिये नाव यात्रा पवित्र।' –एभा २१५८ ०पीडा–स्त्री. १ दुसऱ्याला त्रास, दुःख देणें परपीडेसारखें पाप नाहीं' (क्रि० करणें, देणें) २ दुसऱ्याचें दुःख ०पुरुष–पु १ परका माणूस २ (बायकी) नवरा, भाऊ इ० जवळचे आप्त सोडून इतर माणूस ३ ईश्वर, परमेश्वर ०पूर्वस्त्री–स्त्री स्वैरिणी, व्यभिचारिणी स्त्री ०पेठ–स्त्री १ दुसरें गांव २ हुंडीची तिसरी प्रत, एक हुंडी गहाळ झाली असता दुसरी देतात तिला पेठ म्हणतात व तीहि गहाळ झाली तर जी तिसरी देतात ती ०बुद्धि–स्त्री दुसऱ्याची बुद्धि, अक्कल –वि दुसऱ्याच्या बुद्धीनें, तंत्रानें चालणारा ०भाग्योपजीवी–वि दुसऱ्याच्या नशीबावर जगणारा आश्रित, पोष्य पराधीन ०मार–पु दुसऱ्याचा नाश 'प्रतिपीन परमारु। यागवरी।' –ज्ञा १६३६० ०मार्ग–पु १ परमेश्वराचा मार्ग परमार्थ 'जेथ कैवल्य वस्तु साम्वे। परमार्गु वाहाति सदैवें। जेआलागिं।' –ऋ १०० २ महानुभाव धर्म 'तो नमस्करू परमार्गु। दाताराचा।' –ऋ ६ ०मुलूख–पु परदेश ०रत–वि व्यभिचारी (स्त्री, पुरुष) ०राज्य–न १ दुसऱ्याचें, परक्या लोकांचें राज्य, परकीय सरकार २ परकीय लोकांचा अमल, ताबा याच्या उलट स्वराज्य ०रूपसंधि–पु (व्या) दोन्ही स्वरांच्या जागीं पुढला स्वर मात्र होतो असा संधि ०लक्ष्मी नारायण–वि उसन्या, दान मिळालेल्या संपत्तीवर डौल मिरवणारा ०लोक–पु १ मृत्यूनंतर प्राप्त होणारा लोक, ठिकाण (स्वर्ग नरक, इ०) मृत्यूनंतरची स्थिति २ (व्यापक) अक्षय सुखस्थानाच्या जागा प्रत्येकीं (कैलास, वैकुंठ इ०) ०लोकवासी होणें–मरणें, मृत्यु पावणें ०वधू–स्त्री दुसऱ्याची भार्या, परदारा ०वश–वि दुसऱ्याच्या ताब्यांत असणारा पराधीन, परतंत्र ०वशता–स्त्री पारतंत्र्य, पराधीनता 'कारचि वरी निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच।' –मोविराट १५६ ०वस्तु–स्त्री १ उत्कृष्ट वस्तु श्रेष्ठ वस्तु 'विदेसारखी परवस्तु नाहीं' –न परब्रह्म [स] ०वाच्या–

स्त्री व्यभिचार, परपुरुषाशीं त्याच्याच घरीं संग करणें ०शास्त्र-न (महानु) श्रेष्ठ शास्त्र, ब्रह्मविद्या, अध्यात्म 'आक्षेप परिहारीं निर्धारू। करिता परशास्त्र विचारू।' -ऋ २३ ०स्त-स्थ-वि. १ परक्या गांवात किंवा देशात रहाणारा, परगावचा २ (ल) तटस्थ, तिन्हाईत, निःपक्षपाती ०स्त्री-स्त्री आपल्या स्त्रियेवाचून इतर स्त्री, दुसऱ्याची बायको 'नका लाऊ जिवलगा प्रीत तुम्ही परस्त्रीचे ठाईं।' -होला १०८ ०स्थळ-न दुसरी जागा, स्थळ (ज्याच्या विरुद्ध निकाल झाला तो दुसरी कडील निकालाची खरपट करताना वापरतो) ०स्व-न दुसऱ्याची मालमत्ता, धन 'नातरी परस्वापहारें। जें सुख अवतरे।' -ज्ञा १८ ८०७ ०स्वाधीन-वि परतंत्र, परवश इह० परस्वाधीन जिणें व पुस्तकी विद्या उपयोगी नाहीं ०हस्तगत-वि दुसऱ्याच्या हातात गेलेलें

परकपाल—न (ज्यो) पश्चिम गोलार्ध [स पर=पश्चीकडचें+कपाल]

परक(को)र—पु ल्हान मुलीचा नेसावयाचा झगा (व) परकोल [स परिकर, तुल फा पर्‌कार् म परकार]

परक(का)ळा, परकाळें—पुन १ कापडांतील एक प्रकार 'कोणासी पागोटें परकाळा। कोणी मागती अष्टगोली शेला।' -भवि ३० ४१ २ कापडाची चिंधी ३ (ल) (अनेक वचनी प्रयोग) दैना नासाडी मोडकळीची स्थिति 'जीवाचे, ससाराचे परकळे झाले' ४ खिरींत घालावयाचे गव्हले, मालत्या, शेवई इ० [फा परकाला]

परकार-रा—पु १ कपास, घेर २ फेरा, गर्का, वळसा [फा पर्‌कार् तुल० स प्राकार]

परकेल—पु शेतीकरितां आउत, गडी, बैल यांची एकमेकांनीं एकमेकास मदत करणें, हदा -बदलापूर १६ पडकय, पडकेल पहा [स प्रतिक्रिया]

परक्यान—क्रिवि (गो) सुद्धा 'आवें परक्यान आइलें'

परखडा—पु पुढचा शेंडा तोडलेलें केळीचें पान [पर+खडणें]

परखंद-खद्म—न (गो) मुंजा मुलगा, नवरा किंवा नवरी याना मुंज लग्न इ०च्या वेळीं करण्याचा आहेर

परगणा—पु १ एक देशविभाग, जिल्हा देश पहा किल्ला अथवा मोठें शहर याच्या नावावरून परगण्याला नाव पडलेलें असतें 'वाची अक्षरें कीं पाहूनराव चिठ्या करी परगण्यावर।' -ऐपो ४०८ 'पढरपूर परगणा। विठूच्या दरवाजावर मोत्याचा पाळणा।' २ (ल) कामाचा मोठा व्याप पसारा खटला, प्रपंच कामाचा येवढा परगणा पडला आहे तो केव्हा आटपेल?' [फा] ०पाटील-कुळकर्णी-पु परगण्याचा पाटील, कुळकर्णी

परगुणें—न १ मेजवानी 'क्षीरसागरा परगुणें। कीजे क्षीरसागरचिपणें।' -ज्ञा १५ ५६५ २ पक्वान्न 'कां पाहालेनि सुयाणें। जाल्या परगुणें। पडियंतें पाहुणें। स्वर्गोनिया।' -ज्ञा १४ २१६ 'घरोघरीं परगुणे।' -दाव ३०८

परचीत—स्त्री (काव्यातील अप रूप) (प्र) प्रचीति, प्रचीत पहा

परचुरण—न १ नाण्याचा खुर्दा, रेजगण, रेजगारी, मोड २ मोडकेतोडके दागदागिने ३ किरकोळ, सटरफटर वस्तु [सं परि+चूर्ण, गु परचुरण]

परज—पु तरवारीची, ढालीची, पट्टयाची मूठ, खोबळा 'वडिलार्जित परज होता तया अत।' -रामदासी २ १५४ [हिं पर्जे] **परजणें**—उक्रि १ तरवार, पट्टा इ० फिरविणें, पेलणें, चमकावणें, मारण्यासाठीं सिद्ध करणें (तरवार) 'गदा परजति हस्त सुढाळें।' -मुआदि ३१ ६५ २ हत्या करणें, छेदणें 'ससारसीं परजी सेवटीं। मीचि तयालागि।' -भाए ८०८

परज—पु (संगीत) एक राग या रागात षड्ज, कोमल-ऋषभ, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी तार षड्ज संवादी पंचम. *गानसमय रात्रीचा चौथा प्रहर* [हिं. पर्जे]

परजकुंवर—पु पुष्य नक्षत्र या नक्षत्रात पुष्कळ पाऊस पडतो म्हणून यास हें नांव [पर्जन्यकुमार]

परजणें—उक्रि स्वाधीन ठेवणें 'मनास परजी ऐसा थोर। सुर नर असुर दिसेना।' -एभा २३ ६८१ [स प्रजा]

परजणें—उक्रि (व) परवडणें, पसत असणें 'परजेल तर घोडा घ्या'

परंजय-ल, परंजळ—वि शुद्ध, सत्य, खरें, प्राजळ, प्रामाणिक [स प्राजल]

परजळणें—सक्रि प्रज्वलित करणें, पाजळणें, पेटविणें 'जैशी अग्न परजळली।' -ऐपो १०. [स प्रज्वलन]

परटवणें—न परिटाकडे धुवावयास टाकलेला किंवा त्याच्याकडून धुवून आलेला कपडा, धुण्याचे किंवा धुतलेले कपडे [परीट]

परटी—वि परटाकडून धुवून आलेला (कपडा)

परटीण—स्त्री १ धोबीण २ एक काळ्या-पाढऱ्या रंगाचा पक्षी ह्याची शेपटी नेहमीं हलत असते

परटीस—क्रिवि धोब्याकडे धुण्यासाठीं (क्रि० घालणें, देणें, टाकणें) **परटीहून**-क्रिवि धोब्याकडून (धुवून) [परीट]

परड-डी—पुस्त्री एक सापाची जात हा दोन पुरुष लांब, फार चपल असून विषारी नसतो लहान मूल सहज गिळतो

'परड सोडसे महाडुळें। शुद्ध नाग सोनसळे।' –कथा ४.४ ३१ [प्रा परडा=सर्पविशेष]

परडा—पु (व.) शिपतर, परडी पहा

परडी—स्त्री १ बाबूच्या काडयाची केलेली गोल पाटी, टोपली, शिपतर, करडी २ (कु) परडीच्या आकारानें बायकांच्या डोक्यातील फूल [? स परिधि, का परटे]

परडी-डें—स्त्रीन धान्याचीं कणसें खळयावर आणल्यावर धान्य पुष्कळ भरावें म्हणून बोकड फुलें इ० चा देवीला किंवा पिशाचाला द्यावयाचा बळी डवरा पहा

परडूल—न १ (निंदार्थी) ल्हान परडी, टोपली २ ल्हान परडें, आवार, वाडगें

परडें—न १ तराजूचें एक पारडें, शिंपल्याचा अर्धा भाग, शिंप 'वाकेल ताजव्याचें भारावाचोनि काय वा परडें।' –मोद्रोण (नवनीत ३२१) २ चमच्याचें टवळें, वाटी ३ लाकडी परळ, थाळा ४ घराच्या मागचें आगण, परसू, घराजवळची बाग करण्याकरिता राखिलेली जागा. [परडी] ०उतरणें, बसणें–१ वजनात कमी भरणें २ (ल.) योग्यता कमी होणें ०जड होणें–चढणें–१ वजनात जड, जास्त भरणें. २ (ल) अभिमान चढणें ०बसणें–योग्यता उतरणें, कमी होणें

परडें—न बारीक रेशीम किंवा जरतार गुडाळण्याचें यन

परण—पु (ताल) एक ताल, समेपासून ठेक्याच्या बोला हून निराळे लावलेले त्याच लईतील अधिक बोल 'पखवाज वाल्यास तालाबरोबर परण व तुकडे वाजविता आले पाहिजेत' –(बडोदें) कलावतखातें ३२३

परणन—न (काव्य) वरणें, लग्न करणें, लग्न [स परिणयन]

परणणें–उक्रि वरणें, विवाह करणें, लग्न लावणें 'परणू पाहे राक्षसविधीं। तें मी सिद्धी जाऊ नेदीं।' –एरुस्व १२ ६६

परणाळी—स्त्री १ मोरी, पाट, नाला २ (ल) रचना, व्यवस्थेशीर माडणी, ठराविक किंवा योग्य मार्ग, परपरा [स प्रणाली, परणेल=इ पॅनेल]

परत—स्त्री १ फेड, उलट, परत करणें, दिलेला मोबदला, प्रतिक्रिया, कर्म २ खजीन्यातून परत पाठविलेलें खोटें नाणें ३ माघारी वळणें, फिरणें, परतणें ४ पुन्हा काळजी घेणें, लक्ष देणें (क्रि० करणें) ५ शुश्रूषा, समाचार 'तो आजारी पडला तेव्हा कोणी त्याची परतहि केली नाहीं' ६ समासात आवृत्ति किंवा फेड या अर्थानें योजतात जसें –परत-जेवण–चौकशी–खतावणी–पाहणी इ० –क्रिवि पुन्हा माघारी, मागें उलट फिरून (देणें, करणें=माघारी देणें) [स प्रति] ०जाणें, येणें–माघारी जाणें, येणें ०घेणें–सासरहून मुलगी विधवा होऊन माहेरी येणें सामा शब्द– ०अर्जी–स्त्री पुन्हा केलेला अर्ज ०अहेर–पु अहेर करणाऱ्याना फेड म्हणून आपला दुसरा अहेर करणें ०कळवी–स्त्री सरकारी खजिन्यातून प्रातीं पाठविलेली रक्कम, पैसा (बदलून पाठविण्यासाठीं) ०कूळ–न साटेलोटें, परतवेल, ज्या घरीं आपले घरची मुलगी दिली ती जिवत असता त्या घरची मुलगी आपले घरीं करण्याचा प्रकार ०गोष्ट–स्त्री उद्धटपणाचें, उलट उत्तर ०सांगणें–उलट सुलट शब्द बोलणें, तोंडासतोंड देणें ०जमा–स्त्री कर्जाऊ रक्कम परत आली असता ती जमेच्या बाजूस लिहिणें, माडणें ०जबाब-जाब–पु प्रत्युत्तर (क्रि० देणें, करणें) ०जामीन-जामिनकी–स्त्री आपण ज्यास जामीन राहिलों आहों त्याजकडून जामीन घेण्याचा प्रकार ०जिम्मा–पु जिम्म्याला मोठा जिम्मा पाहणें ०जिम्मेदार–पु परत जामीन पहा ०जिम्मेदारी–पु परत जिम्मेदाराचें काम ०ताप–पु पुन्हा आलेला ताप, उलटलेला ताप ०निशा–स्त्री. ज्याच्यासाठीं स्वत जबाबदारी पतकरावयाची त्याच्याबद्दलची अधिक खातरी करून घेणें ०पंचाईत–स्त्री पंचाईतीनें केलेली फेर चौकशी ०फैसला–पु (कायदा) फिरून तपासणी करून दिलेला निकाल ०बहुडा–पु बहुडा पहा ०भाडें–न माघारी येण्याचें, आण ण्याचें भाडें ०मांडव–पु लग्नातील माडव परतणें 'परत मांडव परतला।' –दावि ४१ ०मुकद्दमा–पु (कायदा) पुन्हा चव कशीकरता घेतलेला दावा, खटला ०वाघ–पु (ना) मनुष्याचा वाघात रूपातर झालेला वाघ (एक अडाणी लोकसमजूत) ०वेल–स्त्री परतकूळ पहा ०वेळ–स्त्री तिसरा प्रहर, दुपार परतल्यावरची वेळ ०व्याज–न कर्जाची फेड करताना आलेल्या जास्त रकमे-वरील सावकारानें कुळाला परत केलेलें व्याज ०हामी–पु परत जामीन-जामीनकी पहा ०हुंडी–स्त्री नाकारलेली हुडी

परतून–क्रिवि १ परत फिरून, माघारी वळून २ पुन्हा, फिरून (गोष्ट इ० सागणें) **परतून-पडणें**–(कर) क्रि विरुद्ध होणें, उलटून पडणें

परतण—वि (कर) लुगडयाच्या पोतामध्यें चौकडी वाण करण्याकरिता मध्यें पाढरे, हिरवे किंवा दुसऱ्या रगाचे दोरे, तातू घालतात, ते काठात न जाता मध्येंच परतून लुगडें विणण्याचा एक प्रकार अशा लुगडयाचा भाव चार आणे चढ असतो

परतणी—स्त्री या अगावरून त्या अगावर वळणें, पालटणें, बदलणें, परतण्याची क्रिया [परतणें]

परतणें—उक्रि १ दुसऱ्या बाजूला अगावर वळणें 'भाकरी सुरली म्हणने परतावी' २ दिशा किंवा रोख बदलणें, स्थान किंवा जागा बदलणें ३ उलटणें, पालटणें, बदलणें ४ परत करणें, देणें, पाठविणें 'परती कीर विरु। होउनि परते।' –ज्ञा १८ ८०१ ५ एखादा पदार्थ तव्यावर (घाईघाईनें, अपुरा) भाजणें,

घाईनें पदार्थ तयार करणें ६ घोळणें, मिसळणें 'पविन्ना गगो दशा। मरिसी परनिज कस्तुरिका। सरि परिमळाचेया स्वतिका। वा न स्वादि।' –भाए ३२ –अक्रि १ मागें फिरणें, वळणें, जाणें, येणें २ (वर्तुळ, मुदत संपून) उलटणें, परत येणें (वर्ष, मास इ०) 'पेंधे आपती जे गुन। ऐद्रिथीं परिणामे धेन्न। परत्री वीर विष। हाऊनि परते।' –ज्ञा १८ ८०१ ३ संपणें, निघून जाणें (दुपार, मध्यरात्र) ४ बदल होणें, फरक पडणें (स्वभाव, येन, निश्चय यात) ५ माघार घेणें, पाठीमागें सरणें, मोडता घेणें ६ व्यायल्यानतर लोच गाभण राहणें (गाय, म्हैस इ०) ७ पहिल्या स्थितीप्रत जाणें [स प्रत्ययन] परतनी–स्त्री परत फिरण्याची क्रिया 'घेउनि वत्साची परतनी। प्राणा करी खोंचणी। आयु स्याची तोडी लवनि। हलु हलु।' –भाए ५२३ [परतणें]

परत(ता)न—न १ नागराच्या एका उलट सुलट फेरीन जितकी जमीन नागरली जाईल तवढी जमीन यावरून २ जमी नीची पट्टी, एक पग, चार पाच विघ्यांचें लहान शेत –भानें ७ १ ते ४ ३ नागराचा फेरा ४ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण [परतणें]

परतभाव—पु (व) प्रताप सामर्थ्य 'हा तुमच्याच कृत्याचा परतभाव' [प्रभाव अप]

परतवण—न १ द्विरागमन, पुनरागमन २ लग्नानतर नवऱ्या मुलीची माहेराहून सासरी परत पाठवणी

परत(ता)ळणें, परत(ता)ळा—पडताळणें, पडताळा पहा

परता-ती-तें—वि पलीकडचा, लांबचा, दूरचा याच्या उलट अरता –क्रिवि १ पलीकडे, दुसऱ्या बाजूस 'व प्रेमालाप रती टाकी मी यापुढें मुधेला परती।' –मोकृष्ण ३१ २८ –उभ (काव्य) पेक्षा शिवाय 'ह्या परता तो चागला' 'त्या वेदातापरतें काहीं। सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं।' –दा ५ ६ ३७ –शअ खेरीज वाचून शिवाय 'युद्धें जय कीं स्वर्ग श्रेष्ठ अगीं लाभ कोण या परता।' –मोशल्य ३ ३२ 'कर्ता हर्ता पाळिता। मज परता नसेचि।' [स पार] परता–वि श्रेष्ठ

परता—क्रिवि परत, मागें, दूर 'तयूनि परतें पाहतां।' –परमा ४ ३ 'सुद म्हणे म्या धरिली सर परता धरूनि हात ताडावा।' –मोआदि ३६ २८ 'परता होई चाडाळा।' [परत स प्रति]

परता—अ (वाक्यालंकारार्थी) तर मग, बरें तर उदा० 'जा परता', 'म्हणा परता'

परती—स्त्री औदासिन्य उपरति; विरक्ति [स उपरति]

परतावाण—पु (गो) लग्नानतर वरासह पाच माणसांचें पुनरागमन [स प्रति+आवर्तन–आगमन]

परताळणें—अक्रि (वे) दुखणें उलटणें [परत+आळणें]

परती—स्त्री (विणकाम) लडीचें सूत ज्यावर गुंडाळतात ती कांडी, नळकांडी, बॉबीन (इं) [परत] परतींचेंकाम–दोन्ही बाजूंनी दोन व मधील पातासाठीं एक असा तीन भाटपानीं काम करणें यामुळें आडवणाचें रेशीम काठात जात नाहीं परतण पहा

परंतु—उभ १ पण, किंतु पूर्ववाक्यार्थ अंगिकारून त्यास दोषप्रतिपादनादिरूप विरुद्ध वाक्याचा उपन्यास कर्तव्य असता मध्यें याचा प्रयोग होतो २ तरी सुद्धा, तरीहि, तथापि, त्याप [स]

परत्र—क्रिवि नाहीं तर; अन्यत्र –न पर शब्द पहा [सं]

परत्वें—शअ अनुरोधानें, मुळें, अनुसरून, नें उदा० 'अधिकार–जाती–परत्वें' काल–देश–ज्ञान–गुण–योग्यता–स्थान–एतन्–तन्–परत्वें 'कधीं करून शब्दाशीं पूर्वी जोडून हा शब्द येतो उदा० कालपरत्वें करून=समयाला, काळाला अनुसरून

परदेश-शी, परदेशी खुंटा—पु (विणकाम) उभाराचें पसरलेलें सूत (बशारन) यास जो ताण देतात त्याची दोरी ज्या *खुंटावरून मागाच्या उजव्याबाजूस आणली असते ती खुंटी,* ताण्याचें सूत (बशारणें) ज्या भोंवतीं गुंडाळतात ती खुंटी

परनाळ(ळि)का—स्त्री परिनाळिका पहा

परनिष्ठ—वि १ देवताविषयक गोष्टींत मग्न असलेला, परमार्थनिष्ठ २ सत्यवादी, न्यायनिष्ठ, निःपक्षपाती 'राजश्रीजवळ बऱ्या परनिष्ठ गोष्टी सांगितलें' –पद ६ ६२ ३ स्पष्ट खरा 'परनिष्ठ पिहून पाठविणें।' –सर ८८५ ४ उपकारी, दाता [स]

परनिष्ठा—स्त्री १ पारमार्थिकपणा, परमार्थचिंतन २ लोकोपकारबुद्धि लोकाबद्दलची कळकळ [स]

परं(रिं)द—पु पक्षी 'पाच परिंदाची शिकार करून आव राईंतून आले' –रा ७ १०४ [फा परन्दा]

परपर-रा—क्रिवि कापड फाडणें, शौचाला होणें इत्यादि प्रसगीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन टरटर–रा पहा 'जे मदमत्त मतगज हगल मदसेकहीन परपर त।' –मोभीष्म १० ११५ [ध्व]

परंपरा—स्त्री १ एकापुढें एक किंवा एका मागें एक अशा क्रमानें अनेक संबद्ध पदार्थांची मालिका, रांग व्यवस्था, क्रम उदा० धर्मपरपरा राजपरपरा 'मनूनें आपण अनुष्ठिली। मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली। ऐसी परपरा विस्तारिली। आद्य ह गा।' –ज्ञा ४ १८ २ वशपरपरायें संक्षेपरूप, एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे या क्रमानें चालत येणें ३ विस्तार 'आता जयाचेनि सकल्पें। हे लोकपरपरा होय हारपे।' –ज्ञा ११ ८२ [स]

०गत-आयात-वि १ परंपरेनें आलेलें, पूर्वीपासून सारखें चालत आलेलें २ वंशादि परंपरेनें चालत आलेली (वृत्ति, आचार) ०विटाळ-पु परंपरागत स्पर्शजन्य विटाळ, सांस्कारिक अशुद्धता ०संबंध-पु परंपरेनें जडलेला किंवा मध्यस्थामार्फत जमलेला संबंध ०स्पर्श-पु परंपरासंबंधाचा किंवा अन्य द्वारा झालेला स्पर्श

परंपोक—स्त्री नापीक जमीन, लागवडीस निरुपयोगी जमीन 'हीशेवा पडेल बरव नीके। लायक परंपोक कळावया।' –गैमा १४५ [तेलगू]

परव—पु १ एक रत्न; चपटा हिरा २ दोन्ही बाजूस सपाट (पैलू नसलेला) असा हिऱ्याचा पातळ तुकडा –जनि (पारिभाषिक शब्द) ८ [हिं]

परव—न (कु गो) सण [स पर्व, हिं गु. परव]

परवा(भा)ण-न—न (नाविक) शिडाला जोडलेली काठी. 'गावी परवान जाया जालें' –बाडमा १ २३६ [हिं परवान]

परबाहिरा—क्रिवि परभारा, बाहेरच्याबाहेर, परस्पर 'म्हणुनी त्यजिला परबाहिरा। नव्हे सोयरा निजाचा।' –एरुस्व ६ ६३ [पर+बाहेर]

परब्रह्म—न परमेश्वराचें निरुपाधिक, निराकार असें स्वरूप [स]

परभाण—न १ (ऐतिहासिक) (संख्या, महत्त्व इ० मुळें असलेलें) परभू (प्रभू) लोकांचें वर्चस्व, प्राबल्य २ त्यांच्या वर्चस्वाचें स्थान [परभू]

परभारा-रा-भारीं-भारें-रें—क्रिवि १ एखाद्या इसमास वगळून २ ज्याच्याबद्दल आदर, कळकळ दाखविणें योग्य आहे असा विषय, वस्तु किंवा माणूस याची हेळसांड करून 'मला न सांगता त्यास तु परभारा निरोप देऊं नको' ३ जी गोष्ट लक्षांत घेणें जरूर आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून ४ परस्पर बाहेरच्या बाहेर 'घरीं जाण्याची त्वरा होती म्हणून तुमची भेट न घेता मी परभारा गेलों' ५ नेहमींच्या परिपाठाव्यतिरिक्त ६ अप्रत्यक्ष रीतीनें; अन्य द्वारें 'तुमच्या शत्रूचें परभारा पारिपत्य झालें' ७ कांहीं प्रयत्न न करता सहज 'प्रतिवर्षी घरी खंडण्या चालुन येती परभारीं।' –ऐपो ४०६ (समासांत) परभारा-अमल-खर्च-मिळकत शिल्लक ८ (कु) पाठीमागें परोक्ष [स पर+बहि]

परभारें—न (जमाखर्च) वराती दिलेल्या रकमांच्या तपशीलाचें सदर

परभू—पु एक ब्राह्मणेतर हिंदु जात व तींतील व्यक्ति प्रभु हे आपणास चांद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रिय म्हणवितात दुसरा पाठारे म्हणून एक भेद आहे परभू हा जुना शब्द असून अलीकडे त्या बद्दल प्रभु असा शब्द रूढ झाला आहे [स प्रभु]

परम—वि १ अत्युत्तम; अत्युच्च, श्रेष्ठ अतिशय चांगला 'ॐ नमो सद्गुरु परम। जयजय सद्गुरु पुरुषोत्तम।' –एमा २८१ २ मुख्य, प्रमुख परमावधि दर्शविण्यासाठीं समासांत योजतात जसें–परम-कठोर-निर्दय-चतुर –क्रिवि पुष्कळ, अतिशय, फार [स] ०क्रांति-स्त्री. (ज्यो) परमापम, परापम, क्रांतिवृत्ताची वक्रता ०गति-ती-स्त्री शेवटचें आश्रयस्थान, सर्वस्व 'तू माझी परमगती म्हणुनि विनविती भगा महाबाहो।' –मोकर्ण ७ १४ ०गुरु-पु १ स्वत च्या गुरूचा गुरू २ श्रेष्ठ गुरु ०तत्त्व-न १ अति उच्चतत्त्व २ परब्रह्म, परमेश्वर ०पुरुष-पु १ श्रेष्ठ माणूस २ विष्णु परमेश्वर ०धाम-न मोक्ष 'श्री परमधाम प्रकट। सर्व विद्यांचें मूळ पीठ। शास्त्रजातां वरिष्ठ। असे पार्थे।' –ज्ञा १ ३० ०मर्यादा-स्त्री शेवटची स्थिति सीमा, परमावधि ०वरिष्ठ-वि अत्यंत श्रेष्ठ, उच्च परमेश्वराचें विशेषण ०वस्तु-वस्त-न अतिशय उत्तम वस्तु परमेश्वराचें विशेषण ०हंस-पु १ सन्याशाचा एक वर्ग, (सामा) सन्यासी 'परमहंसरूपें देऊनि उपदेश।' –दावि २८९ २ परमेश्वर परमागति-स्त्री अत्युच्च अवस्था, जीवब्रह्मैक्यस्थिति, अवस्था 'गुरुविण न घडे परमागति।' परमानंद-पु १ अतिशय आनंद २ परब्रह्म परमेश्वर, ईश्वराचें विशेषण [परम+आनंद] परमान्न-न १ उत्तम पक्वान्न 'भक्ष परमान्न पत्रशाका। ब्राह्मण वाढिताती अनेका।' –गुच ३८ ५९ २ साखर आणि दूध घालून शिजविलेला भात (पिंडासाठीं) परमाप्त-वि अत्यंत प्रिय, लाडका. 'श्रीराम भक्तपरमाप्त तयास वाटे।' [परम+आप्त] परमायु-न दीर्घ आयुष्य परमावधि-पु परममर्यादा पहा परमोत्कृष्ट-वि अतिशय उत्तम उच्च पदवीला पोंचलेला (परम गुरूला म्हणतात) परमोन्नति-स्त्री (ज्यो) खस्वस्तिक कळस, मध्याह्नवृत्तातील बिंदु; डोक्यावरील बिंदु

परमणी—स्त्री (ज्या) पर्व अर्थ १, २ पहा [स पर्वणी]

परमणी—स्त्री (विणकाम) बैलीवर पसरलेलीं सुतें कुच्यानें साफ करण्याची क्रिया याच्यानंतर पाजणी सादणी, पोपती (वळी) ह्या क्रिया करतात

परमळ परमळणें—परिमळ-णें पहा [स परिमल] परमळिक-वि (गो) सुवासिक

परमा-मे—पुन प्रमेह गर्मी, धातुरोग, शिश्नद्वारा पू वाहणें [स प्रमेह]

परमाई—स्त्री (श्रेष्ठमाता) वीरमाता 'जोंवरि तोंवरि शूर त्याच्या गोष्टी। जव परमाईचा पुत्र दृष्टीं देखिला नाहीं।' –तुगा ३२३८ [पर=श्रेष्ठ+माता]

परमाटीव—वि चांगला टांकीनें घडलेला, दुसऱ्यादा गुळगुळीत साफ केलेला (दगड) [पर+माटीव]

परमाण—न शिडाला जोडलेली काठी परवाण पहा

परमाण(न)गी—स्त्री (अप) परवानगी पहा

परमाणु—पु (अणूपेक्षा सूक्ष्म) पृथ्वी, जल, तेज, वायु याचा केवळ सूक्ष्म अंश (याहून पुढें सूक्ष्मतेची कल्पना रहात नाहीं), अति सूक्ष्म कण, अविभाज्य स्थिरनीतीचा पदार्थ उन्हाच्या कवडशात दिसणाऱ्या एका त्रसरेणूचा सहावा भाग कित्येक इ 'ॲटम' याला तर कित्येक 'मोलेक्यूल' याला हा प्रतिशब्द म्हणून वापरतात [सं परम+अणु] ०वाद–पु परमाणूपासून जग बनलें आहे असें मत

परमातखाऊ—वि पराधीन, दुसऱ्यावर अवलंबून राहणारा [परमार्थ+खाऊ]

परमात्मा—पु १ विश्वाचा आत्मा सर्वश्रेष्ठ आत्मा, जगच्चालक, सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी परमेश्वर २ सर्व वस्तूंना आधारभूत असलेलें परब्रह्म ३ मुक्तात्मा '(आणि तोच आत्मा) या प्राकृत म्हणजे प्रकृतीच्या किंवा देहाच्या गुणापासून मुक्त झाला म्हणजे त्यास परमात्मा म्हणतात '–गीर १९७ याच्या उलट जीवात्मा जीवात्मा पहा [स परम+आत्मा]

परमापम—पु (ज्यो) कक्षावृत्त व क्रांतिवृत्त यांमधील अंतर, परापम [स परम+अपम]

परमार—पु १ शत्रूचा उच्छेद करणारा २ माळव्यातील एक जुनें राजघराणें पवार हें आडनाव यापासून निघालें [स]

परमार्थ—पु १ ईश्वरसाधनरूप पुरुषार्थ, मोक्ष, सद्गति २ ब्रह्मज्ञान 'ऐसी जगीं सुरस कथा। जे जन्मभूमि परमार्था मुनि साग नृपनाथा। जन्मेजया।'–ज्ञा १४८ ३ केवल सत्य, सत्यांश याच्या उलट माया, असत्य 'कवि वर्णनप्रसंगीं मुखापेक्षा चद्रास केवल तुच्छ करतात परंतु परमार्थ पाहता मुख तें मुख व चद्र तो चद्र'–किवि सद्हेतूसाठीं, धर्मार्थ जसें –परमार्थ–इनाम–गाव–औषध म्ह० प्रपचाला धन परमार्थाला वैराग्य परमार्थत –क्रिवि सत्यत खऱ्या दृष्टीनें, प्रामाणिकपणें (भाषण, वर्तन) ०दृष्टि–स्त्री– परमार्थाची आसक्ति, इच्छा –वि परमार्थाची बुद्धि असलेला ०प्राप्ति–स्त्री ब्रह्मप्राप्ति, मोक्ष ०बुध्दि–स्त्री १ कामादि रहित भावार्थरूप बुद्धि (व्यापक) सत्य, पावित्र्य, अकृत्रिमता अहेतुकता इ० बद्दल योजतात २ दैवी प्रेम शुद्ध पवित्र भक्ति आत्म्याचा परमार्थाकडे ओढा ०भिक्षा–स्त्री धर्माकरिता धार्मिक विचारानें मागितलेली भिक्षा ०साधन न १ परमार्थ मिळविणें, प्राप्त करून घेणें २ परमार्थ मिळविण्याचा उपाय साधन **परमार्थी**–वि १ प्रपंचापेक्षा ईश्वरसाधनरूप मार्गाकडे जास्त लक्ष लावणारा ब्रह्मप्राप्तीसाठीं झटणारा २ भावार्थी कळकळीचा प्रामाणिक निष्कपट

परमीत—स्त्रीन १ मोजमाप, प्रमाण, परिमाण २ मर्यादा, सीमा [स परिमिति]

परमुख्य—वि प्रमुख 'निया वासुगी परमुख्य सकळा। जाण मार्गे रूप।'–भाए ६९८ [स प्रमुख]

परमेटा—पु कापडांतील एक प्रकार [इ]

परमेश्वर—पु १ परब्रह्म, परमात्मा, जगदीश्वर, सर्वव्यापी, शक्तिमान ईश्वर २ शंकर किंवा विष्णु [स परम+ईश्वर]

परमेश्वरी—स्त्री (अशिष्ट) वचनचिठ्ठी, रोखा (इ) प्रॉमीसरी नोट [इं प्रॉमिसरी अप]

परमेष्ठी—पु ब्रह्मदेव 'द्विजदेह आरभूनी येथ। परमेष्ठिदेहपर्यंत। स्वर्गसुख देहसमस्त। भोगवी निश्चित पुण्याभिमान।'–एभा २१ ५७० [स]

परमौणु—पु परमाणु 'परमौणु चिय भुमिके।'–भाए २१०

परयेळ—न परळ पहा

परव(घा)चा–घजा—पु १ तोंडानें म्हटलेली उजळणी, धुळाक्षराचा पाठ (सांजसकाळचा) (क्रि० म्हणणें, वाचणें) २ आपल्या कर्मांची रडकथा, कर्मकहाणी परगुती, सांसारिक गोष्टींचा पाल्हाळ (क्रि० सांगणें, लावणें, लागणें) [पर=पुन्हा+वाचणें]

परवंटा–घंट—पु (बायकी) साडी नेसण्याचा एक प्रकार, लहान मुलीस साडीचा पदर न काढता निऱ्या साडीच्या पदरापर्यंत काढून ती साडी पदरानेंच कमरेभोंवतीं आवळणें, लुगड्याचा पदर न काढणें या नेसण्यात पुढें वरवटयाच्या आकाराचा आडवा लांबोडा भाग (केळें) दिसून येतो (क्रि० काढणें, नेसणें) 'कंचुकी वस्त्राच्या परवंटीं। मुक्ताफळें झळकती।'–मुसभा १४ ६२ –वसा ६८ ०करीण–करी, **परवंटी**–स्त्री परवटयाची साडी नेसणारी, पाच ते दहा वर्षांची मुलगी दहा वर्षांची मुलगी झाली म्हणजे तिला पदर देतात तेव्हा तिला पदरकर–करीण म्हणतात

परवंटा—पु वरवटा –शर

परवड–वडी—स्त्री १ खाद्यपदार्थांचे अनेक प्रकार, पक्वान्न पन्याकार पहा २ तऱ्हा, रीत, पद्धत चाल, ढंग (चमत्कारिक, तऱ्हेवाईक), विशिष्ट प्रकार 'हा पोर परवडीनें जेवतो' ३ अव्यवस्थितपणाचा, दुर्दशेचा प्रकार–तऱ्हा–रीत 'मी माझे घरीं नव्हतों म्हणून माझे संसाराची परवड झाली' ४ (सामा) त्रास दगदग ५ अव्यवस्था, गोंधळ, धादल 'तारुण्य पावता परवडी। कन्या जनकें मांडिली।'–मुआदि २२ ७ ६ यथानुक्रम मार्ग–रीत 'परवडीनें पाणी भरावें, विहीर एकच आहे' ७ व्यवस्था, वासलात लावण्याकरिता घतलेली वस्तु ८ (कों) थर, रांग, ओळ (दगड, विटा याचा) 'शंभर परवडीनें ही भिंत तयार होईल' ९ (कु) परवचा, उजळणी (क्रि० वाचणें) १० रडकथा चऱ्हाट कंटाळवाणी हकीकत (क्रि० सांगणें, लावणें, मांडणें) ११ दुर्दशा १२ आवड, आनंद 'गोडीसहित रस निवडी। जाण परवडी तेचि येकी।'–रयो ७ ४६ १३ (कर) सार्वजनिक, जातिविशिष्ट जेवण १४ सुकाळ, समृद्धि [स परिपाटी] परवडी

करणें—नाना तऱ्हेनें त्रास देणें. **परवडीचें काम**—न. पाळी-पाळीनें, आळीपाळीनें करावयाचें काम.

परवडणें—अक्रि. पुरवणें; फायदेशीर होणें; पटणें; पसंतीस येणें. 'तुला परवडेल तर घे.' (हा शब्द प्रथम मुंबईकडे रूढ असे).

परवणी—स्त्री. (विणकाम) परमणी पहा.

परवणें—अक्रि. (गो.) कण्हणें; कुंथणें. [सं. परिवेदन]

परवणी—स्त्री. (गो.) कण्हणें; कुंथणें.

परवत—पु. (कुण.) देवघेव; व्यापारी देणें-घेणें-धंदा-उद्योग. -क्रिवि. सार्टी; करिता; मुळें. [सं. परिवर्तन] **०संबंधी**—क्रिवि. देवघेवीविषयीं; धंद्याच्यासंबंधीं **आत्मकार्या परवत**—स्वत च्या व्यापार-धंद्यासंबंधीं.

परवत—पु. पर्वत (कागदपत्रांत) नामाचा. व्यापारधंद्याचा बोजा, डोंगर. [पर्वत]

परवता—पु. परवचा पहा. (क्रि० वाचणें)

परवर—स्त्रीन. एक फळभाजीचा वेल व तिचें फळ. ही वेल कार्टीशी तोंडलीसारखी असते. फळाची भाजी पथ्यकर असते. [हिं.]

परवर—वि पोशिंदा; पालनकर्ता. 'गरीब परवर'=गरिबाचा पोशिंदा.' 'बक्र परवर हत्तीवर दौलतराव शिंदा।' -ऐपो २४४. [फा परूवर्] **०दिगार**—पु आश्रयदाता परमेश्वर. [फा.]

परवर—पु. १ घराची जमीन, मुंई २ (ल) खळयातील रास काढून घेतल्यानंतर राहिलेलें धान्य. ह्यावर महाराचा हक्क असतो. ३ तलाव किंवा विहीर याच्या भोंवतालीं दगडाचा किंवा मातीचा बांधलेला बांध किंवा पाळ ४ (बांधकाम) जमीनींतील पायाचा सपाटीचा भाग. यावर दुसरा नवा थर सुरू होतो **परवारास आणणें-येणें**—एखादी गोष्ट उघडकीस आणणें, येणें, तिचा डुलौकिक करणें, होणें.

परवस, परवरीस, परवरशी, परवस्ती—स्त्री. पोषण, परामर्ष, आश्रय, सांभाळ; संगोपन; पोषण, सांभाळ केलेली स्थिति 'आबाजीचे कौल रयतेस सादर आहेत त्या बमोजिब पाऊन रयत परवस करावयासी आमीलास आज्ञा केली पाहिजे' -वाडबावा १.२०४. [तुल० सं परामर्ष, फा परूवरिश]

पर(परि)वस—पु (महानु) स्पर्श; धक्का 'ह्यातपरिवसेया नेणिजे आर्पपर।' -भाए ३४३

परवा—पु पाण्याचा पाट.

परवा, पर्वा—स्त्री १ आदर, कळकळ, फिकीर; आस्था; महत्त्व, किंमत. (क्रि० करणें, बाळगणें) 'हे जेव्हां भागेंचे बैफांत गुंग होतात तेव्हां राजाचीहि परवा बाळगीत नाहींत' रक्षाळजी, चिंता; घोर. (क्रि० बाळगणें). 'हें काम तुमचें मला पावलें तुम्हीं परवा बाळगूं नये.' [फा, पर्वा]

परवां, परव्हां—नक्री. मागचा किंवा पुढचा दिवस, थोडा काल मागील; पुढील अल्प काळ. 'हें पोर परवाचें पण फार बोलतें.' -क्रिवि. कालच्या मागच्या किंवा उद्याच्या पुढच्या दिवशीं. [सं. परश्वस्, परश्वः पर+वासर]

परवान(ण)गी—स्त्री. १ हुकूम; अनुज्ञा;आज्ञा (कांहीं कार्य करण्याविषयीं मागून घेतलेली). २ सुटी; सुटका; मोकळीक. [फा पर्वानगी] **०चिठी**—स्त्री. परवाना; आज्ञा असल्याची रजेची चिठ्ठी-दाखला. **०खरदार**—पु. मालकाला कोणी बाहेरचा आला गेल्याची वर्दी देणारा व आंत जाण्याची परवानगी आणणारा नोकर. [परवानगी+खरदार] **०रसवानगी-रसानगी**—स्त्री. (सामा) आज्ञा; परवानगी. [परवानगी द्वि.]

परवाना—पु १ हुकूम; परवानगी, पास, दाखला;अधिकार-पत्र २ सनद, शिक्कामोर्तब असलेलें अधिकारपत्र ३ (बायकी) नातें, एखादी माहिती वगैरेसंबंधीं कथा, हकीकत. (क्रि० गाणें; सांगणें) [फा. पर्वाना]

परवार—क्रिवि. (राजा.) गाय, म्हैस इ० फळण्याच्या दिवसांत न फळता (राहणें). (क्रि० जाणें). अभराड पहा.

परवारी—पु गांवचा महारनोकर; जागल्या; वेस राखणारा; निरोप्या, वाटाड्या, बिगारी इ०चीं कामें याला करावीं लागतात. परवारी हें नांव धेड या अस्पृश्य नोकराला सहज सौम्यपणें बोलावयाचें झाल्यासच वापरतात. एरवीं रागांत धेड किंवा महार असें संबोधितात 'याखेरीज २ शिपायी १ मोजणा परवारी एकूण ३.' -वाडबावा १.२०५.

परवेशी-सी—स्त्री. परवरीस पहा.

परव्हा—पु मूल तान्हें असतां आई गरोदर राहिल्यास तिचें दूध प्यायल्यानें मुलास एक रोग (सुखवशी) होतो तो. [? पर=दुसरें मूल+वहन=वाहणें]

परव्हाण-न—न. गाडी, घोडा इ० वाहन. जसें -गाडीचें-घोड्याचें-गाढवाचें परव्हाण. [सं पर+वाहन]

परशु-श—पु कुऱ्हाड; फरस [सं. परशु] **०राम**—पु एक परमेश्वराचा अंशात्मक व प्रख्यात वीर. तीन रामांपैकीं पहिला राम व दशावतारांतील सहावा अवतार यानें एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. **परशुरामक्षेत्र**—न. कोंकण. उत्तरेस विमल-निर्मळ, पूर्वेस सह्याद्रि, दक्षिणेस गोकर्ण व पश्चिमेस समुद्र या चतुःसीमेंतील प्रदेश परशुरामानें हा कोंकण प्रांत वसविला.

परस—उभ हून; ऊन; पेक्षा (प्र) परीस पहा.

परस—पुन (मोजमाप) पुरुष, माणसाची उंची, (प्र) पुरुष पहा [स पुरुष]

परस-सें—न. घराची मागील बाजू, अंगण, खुली जागा. परडें अर्थ ४ पहा. [सं. पार्श्व] **परसांतील भाजी**-(परसातील

भाजी हवी त्यावेळीं काढतां येते यावरून) (ल) सहज आत्मसात् होणारें काम धंदा, उद्योग इ०, सहज छाप टेवतां येणारा, जिंकता येणारा माणूस शत्रु (तुच्छता दर्शवितांना वापरतात) ०दार, दरवाजा–नपु घराचा मागील दरवाजा 'धांवली बिबाई परम दरवाजा लाविला।'–ऐपो ६९ परसाकडे–कडे–डेस–नभी शौच शौचास जाणें जाणें मलाची बाहर अपानद्वाराकडे गति 'मला परसाकडे लागलें नेहमी' –क्रिवि शौचास, मलविसर्गार्थ (क्रि० जाणें बसणें)

परमणें—उक्रि १ (काव्य) ऐकणें, परिसणें २ (गो) प्रमाण जणें (प्र) परिसणें पहा

परमोणें—न (वे) उत्पणें

परमणें—क्रि (व) परतणें परत येणें वळविणें, उलटणें

परमोणें—क्रि (दि) वाढों पनरात घालणें [स परिवपण]

पर(रा)वणें—अक्रि (व) अ। वरून हात फिरविणें मुलाला घऊन जरा परासलें '[स परि+स्तृ–सर परिवपण]

परसविंग—उक्रि उकळलेलें पाणी घालून किंवा तूप चोपडून मडक्याचा सच्छिद्रपणा घालवून तें पक्कें करणें निद वर्ण पहा

परसा—पु (कों) शेतीगी, आगरी, तुळीखरीज इतरत्र भूमीवर पेरविलेला भाग [परस]

परसाई—न (ठाणें कों) जुन्या काळचें सरकारी अधिकाऱ्याची बरदास्त ठेवण्याबद्दलचें एक राजकीय वतन [परसणें]

परसाड—पु (व) परकर

परसुंदा—पु (नाभारी धंदा) जोडा शिवून उरलेला दोऱ्याचा तुकडा

परस्पर—वि एकमेक एकमेकाचा–पहिल्याचा दुसऱ्याशीं जो संबंध तोच दुसऱ्याचा पहिल्याशीं असा असणारा, समान गोष्टी करणारे उभयता ते अन्योन्य 'याचें परस्पर चाललें आहे ' 'परस्परानें परस्परांच्या तोंडांत मारिगी '[स] परस्पर–रा–रें–क्रिवि १ एकमेकास, मिथ २ परभारा, बाहरच्या बाहेर परस्परें समर्पयामी–बाहरच्या बाहर परभारें स्वत चा कांहीं एक संबंध न यऊ देता एखादी गोष्ट करणें कामाची परभारी वासलात लावणें

परस्मैपद—न (व्या) कर्तरी प्रयोग संस्कृत धातू ज्या दोन प्रयोगात चालवितात त्यांतील एक (दुसरा आत्मनेपद) दुसऱ्यास उद्देशून केलेली क्रिया [स]

परळ—पु मातीचें उथळ पात्र, परात थाळी गरीब लोक यांत जेवतात यावर भाकरीहि भाजतां येते [प्रा परिअल]

परळी—स्त्री लहान परळ

परळ—पु एक झाड

परळी वैजनाथ—पु बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक हें हैद्राबाद संस्थानांत परळी गांवीं आहे

परीक्षंत—वि (अशिष्ट) परीक्षावान परीक्षा करणारा

परा—स्त्री वाचेच्या चार अवस्थांपैकीं पहिली नाभिस्थान स्थित निर्विकल्प नादरूप चतुर्विध वाचेंतील पहिली वाचा श्वासाचें पहिलें स्फुरण 'नाभीपासुन उन्मेषवृत्ती। तचि परा जाणिजे श्रोतीं।'–दा १७८१, –ह२० १२७ पश्यंती मध्यमा वैखरी पहा [स] परा–स्त्रीवि श्रेष्ठ परादिवाचा–स्त्रीअव परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा, सर्व अवस्थांतील किंवा कोणत्याहि अवस्थेंतील वाचा, वाणी 'परादिवाचा कुंठित जेथें। निज तयें निजबाळा।' (व्यापक) वाचा, वाणी पराभक्ति–स्त्री श्रेष्ठ भक्ति 'पराभक्ति हे शुद्ध तुम्हीं जाणा। तुका म्हणे ऐसें करावें यावें या जना वा।' –तुगा ११९

पराई—स्त्री १ मानवी आयुष्याच दोन भाग, तारुण्य आणि वार्धक्य प्रत्यनी, चढतें आणि उतरतें वय 'चढती पराई जाऊन उतरती पराई लागली' २ ज्वानी 'निरोगी आपली समसमान ऐन पराई हा। कधुन गोगावी पलंगावर सौख्य सराई हो।' –प्रला १५३ [स परार्ध]

पराई—स्त्री परकेपणा, दुजा भाव परपहा [स पर=परका]

पराकाष्ठा—स्त्री परमावधि, अतिशयपणाची शेवटची हद्द मर्यादा देशा हा शब्द वाढल्यादि प्रकारची अतिशयितता, विशेषत क्रियेच्या आवेशासह दाखवितो 'पावसाची पराकाष्ठा झाली' 'पावसानें पराकाष्ठा केली' पराकाष्ठेची लढाई, पराकाष्ठेचा बोलणारा–चालणारा–खाणारा इ० –क्रिवि परमावधीनें, अतिशयपणें 'यदा पराकाष्ठा स्वस्ताई झाली '[स परा=सर्वस्व दौंक+काष्ठा=सीमा, शर्यतीच्या शेवटीं मर्यादादर्शक पुरलेलें लांकूड खांब]

पराकृत—वि (प्र प्राकृत) स्वाभाविक, नैसर्गिक, नेहमीचा, साधारण 'तैसींच माझीं वचनें। पराकृतें।' –दा १६१२ 'आहे तैसा नोव्हे ऐसा हा अनंत। नय पराकृत म्हणो यासि।' –तुगा [स प्राकृत अप]

पराक्रम—पु १ शक्ति बळ सामर्थ्य २ बहादुरी शौर्य, बळाचें कार्य [स] ०करणें–दाखविणें–अचाट कृत्यें करणें, शौर्य गाजविणें पराक्रमी–वि पराक्रम करणारा, शूर, धीर सामर्थ्यवान

पराक्रांत—वि जित जिंकलेला, काबीज हस्तगत केलेला, पादाक्रांत [स पर=आक्रांत]

पराग—पु फुलातील रज कण, बारीक चूर्ण बुका 'परागाची पोटली। घालावी मकरंद जळीं।' –शिशु १९७ 'पराग ही साद तयात रंगती।'–र ८ [स]

परागंदा—वि १ भटक्या दुर्दशा प्राप्त झाल्यामुळें घराबाहेर भटकत फिरणारा; परदार वतन इ० सोडून दशांतरीं गेलेला, देशत्यागी 'आपण समस्त गावकरी याश सोडून ठेऊन परागंदा

जालों आहे.'–वाडसमा २.२१७. 'आम्ही दहा वर्षे परागंदा होतों म्हणून वतनाचा भोगवटा आम्हांकडे नवता.' १ घर सोडून बाहेर गेलेला; फरारी. (क्रि० होणें; असणें). २ अस्ताव्यस्त; विखुरलेलें; विकीर्ण. [फा. तुल० सं. परागत] ०जमीन–स्त्री. परागंदा झालेल्या माणसाची जमीन. हीवरचा त्याचा हक्क बुडालेला असतो.

पराङ्मुख—वि. १ तोंड, पाठ फिरविलेला; मागें फिरलेला. २ एखाद्या विषयाची, कार्याची वाट सोडलेला; त्याला विन्मुख झालेला. [सं.]

पराचा लखोटा—पु १ ज्या लखोटयास पीस खोंचलेलें असतें तो. ह्याचा अर्थ जलदीनें पोंचवावयाचें पत्र असा होतो. लखोटा नेणारा महार हें पीस पाहून पत्र लवकर पोंचतें करावयाचें आहे असें समजतो. २ (ल) तातडीचें पत्र [पर=पीस+लखोटा]

परांची—स्त्री (बांधकाम) माळा; पहाड; पालख; माचोळी इमारतीचें काम करतांना गवंडी, सुतार इ० लांकडांचा घडवंचीप्रमाणें उपयोग व्हावा म्हणून जो माळा करतात ती.

परांची गाडी-उडी—पर (पंख) हा शब्द पहा.

पराजय—पु पराभव. पाडाव; मोड; अपजय; अपकर्ष (वाद, युद्ध इ० कामांत झालेला). [सं] **पराजित**–वि. पराजय झालेला; पराभूत [स]

पराजल-ळ—वि शुद्ध; प्रामाणिक; खरा. (प्र) प्रांजल पहा [सं प्राञ्जल]

पराठा-ठा-डा—पु रोटीचा एक प्रकार; तव्यावर तुपांत तळलेली मपिठाची घडीची लहान पोळी हिला चिरोटयाप्रमाणें पापुद्रे असतात. [हिं. पराठा]

परा(हाटी)—स्त्री १ (खा व) कापसाचें झाड २ कापूस काढल्यानंतर राहिलेलें कापसाच्या झाडाचें काड पर्‍हाटी पहा.

पराठें—वि (गो) सुलट

पराड—न शेमर यार्डाचें अंतर 'ही जागा एक पराड आहे'

पराड-डी—स्त्री पर्वतांची रांग

परानी—स्त्री १ बैलास टोंचण्याची अणी· टोंचणी· आर २ (ल) नेट; जोर [सं प्रवयण]

पराण्ह-ह्ण—न सूर्योदयापासून सहा महा घटकांचा एक अशा पांच भागांपैकीं तिसरा भाग अपराण्ह पहा दिवसाचे पांच भाग पुढीलप्रमाणें–प्रातः, संगव पूर्वाह्ण पराह्ण व सायाह्ण सं]

परात—स्त्री ताटाच्या आकाराचें धातूचें मोठें पात्र; मोठी पितळी. [? हिं. का.]

परात्पर—वि अत्यंत श्रेष्ठ· उच्च (ईश्वर). 'हरि साक्षात परात्पर। जो सकळ प्रमाणां अगोचर।' –ज्ञ ·१. [महानु टीप–देवता समूहांत पर जी माया तिये पासावरी जो पर तो परात्पर]

परात्मा—पु. परा वाचेच्या पलीकडील आत्मा; अत्युच्च आत्मा. शिव, शिवात्मा पहा. 'नित्य तो परात्मा। अनित्य तो अनात्मा।' [सं. पर+आत्मा]

पराधीन—वि. परस्वाधीन; परतंत्र; दुसऱ्यावर अवलंबिलेला. [सं. पर+अधीन] म्ह० पराधीन जिणें पुस्तकी विद्या.

परान्न—न. १ दुसऱ्याचें अन्न, जेवण. २ दुसऱ्याच्या येथें भोजन, जेवणें. 'आज परान्न झालें त्यामुळें पथ्याचा विचार राहिला नाहीं.' ३ घराबाहेर जेवण. [सं. पर+अन्न] म्ह० परान्नं प्राणसंकटं. ०पुष्ट–वि दुसऱ्याच्या येथील, फुकटचें खाऊन लठ्ठ बनलेला. ०रुचि–वि. परान्नाची आवड असणारा; परान्नभोजी. परपाकरुचि पहा. [पर+अन्न+रुचि]

परापम—पु (ज्यो.) परमक्रांति पहा. [सं.]

परापर-रां—क्रिवि परपर-रां पहा. [ध्व.]

परापवाद—पु परनिंदा; दुसऱ्याची कुचेष्टा 'न देखे आपुलें केलें। परापवाद स्वयें बोले।' –एभा २१.२७४. [सं. पर+अपवाद]

पराब—स्त्री (कु.) सणाच्या दिवशीं आश्रितांस द्यावयाची नारळ वगैरेची देणगी. 'श्रीमंताच्या घरीं गणेशचतुर्थी व शिमगा या सणांस लोकांस पराव देतात.' [हिं. परब=सण; सं पर्व]

पराभव—पु पराजय पहा [सं परा+भू] **पराभविणें**–उक्रि पराजय करणें, होणें, हरणें. 'ईतें अवलोकितां डोळा। पराभवती अरिकुळें।' –मुआदि १३.५४. **पराभवव्या**–वि. पराभव करणारा 'बलाढ्य शत्रु पराभवव्ये।' –ऐपो २२६. **पराभूत**–वि पराजित जिंकलेला.

परामणी—स्त्री (विणकाम) परमणी पहा.

परामर्श—पु १ विचारपूस; समाचार (गरीब लोकांच्या सुखदु खाचा, आसेष्टाच्या प्रकृतीचा, पाहुण्यांच्या मेजवानीचा वगैरे) (क्रि० घेणें, करणें) २ (ल) मदत करणें; विपत्ति दूर करणें (स्वकीय गोरगरीब यांची) ३ (तर्कशास्त्र) नियम लागू करण्याच्या उदाहरणाची जाणीव. अनुभवानें तत्त्वाची सत्याची झालेली जाणीव एखादी विवक्षित कृति किंवा परिणाम पाहिल्यामुळें त्यापासून काढलेला सर्वसाधारण निष्कर्ष. ४ जाणवणें; पटणें; कळवळा. [स] **परामर्ष पर मृष-दा**–परामर्श अर्थ १ पहा. न.न पानें परामृष। करिता न मानी उबगलेश।' –दावि २७१. **परामर्शी-र्षी**–वि परामर्श घेणारा.

पराय प्राय—स्त्री. (गो) बोटीस धक्का. (क्रि० करणें). पोर्तु प्रेआ]

परायण—वि १ अनुसरणारा; चिकटून राहणारा; आसक्त; तत्पर 'या मनोवृत्ति ईश्वरपरायण झाल्या.' २ वाहिलेली; योग्य·

जागती, नेमून दिलेली 'ही विहीर ब्राह्मणपरायण आहे' ३ सत्रद्ध निगडित ज्ञानपरायण शास्त्र' ४ तत्पर, सिद्ध, उत्सुक 'प्राण-त्राण-परायण जिको निरपत्रपामणी पळता।' -मोविराट ४८० [सं]

पराया-य—वि १ तिऱ्हाईत, परका, परस्य २ दुसऱ्याचा [स परकीय, प्रा पराय; हिं] इ० आपली गाय पराय़ाचा बल खाय=दुसऱ्याच्या श्रमाचा फायदा आपल्याला मिळणें ०धन-न- दुसऱ्याची संपत्ति इ० परायधन परलक्ष्मीनारायण=दुसऱ्याच्या पैशावर उदार **पराया गांडीचा पलिता-पु** तोड्याची किंवा रंजकेची बंदूक (तलवार, भाला इ०प्रमाणें स्वतंत्र नसून पेटण्यासाठीं तोड्यावर अवलंबून असणारी)

परायी—स्त्री मानवी आयुष्याचे दोन भाग, तारुण्य आणि वार्धक्य प्रत्येकी पराई पहा

परार्थ—पु दुसऱ्याची मालमत्ता, संपत्ति, धंदा, उद्दिष्ट इ० 'स्वार्थपरार्थ पहावा' -क्रिवि दुसऱ्याकरितां [सं] ०शूर-वि १ दुसऱ्याचें काम करण्यास तत्पर, सार्वजनिक हितासंबंधीं कळकळ बाळगणारा २ दुसऱ्यानें स्वार्थत्याग करावा असें सांगणारा पण स्वत मात्र पैसा न खर्चणारा, परोपदेशपंडित ३ दुसऱ्याच्या वस्तूंचा फायदा घेणारा, दुसऱ्याचें लुबाडणारा [स]

परार्ध—न १ उत्तरार्ध २ एकाच्या आकड्यावर सतरा शून्यें इतकी संख्या ३ ब्रह्मदेवाचें अर्धें आयुष्य [सं]

परावर्त, परावर्तन—पुन १ पराङ्मुख होणें, मागें फिरणें, वळणें, परतणें २ उलटविणें, रद्द करणें (शिक्षा) ३ (शाप) परत जाणें, उलटणें (इ) रिफ्लेक्शन ४ शुद्धि मूळ पदाला परत येणें 'पतितपरावर्तन' [स] **परावर्तक-पु** (शाप) परावर्तन करणारें (भिंग इ०) (इ) रिफ्लेक्टर **परावर्त्य व्यवहार-पु** (कायदा) १ अपील, दाद २ निकाल फिरविणें परावर्त अर्थ २ पहा.

परावन्—न (व) वहान [स उपानह् ? पर+वहन]

परावा—पु १ दुसरा, तिऱ्हाईत (माणूस), परका पहा 'आपुली धरूनिया दुरी। पराव्यासीं करी मीत्री।' -दा २ १. १४ २ वेगळी, नवीन (वस्तु) 'धरून परावी आस। प्रेत्न साडी सावकास।' -दा २ १ १७ [स परकीय, प्रा पराय]

परावृत्त—वि १ पराङ्मुख पहा २ उलटलेलें उलटविलेलें ३ परत दिलेलें, केलेलें [स] **परावृत्ति**-स्त्री १ माघारी वळणें, परत येण्याची अवस्था २ उलटणें, बदलणें, फिरविणें ३ परत येणें, मिळणें (पैसा, संपत्ति)

पराशय पुत्र—पु. (कायदा) रखेलीपासून झालेला पुत्र [स]

पराश्रम—पु परकीयाचा प्रवेश 'नवावास आपल्या स्थळामध्यें पराश्रम होऊं न देणें' -शाछ १.३१ [स. पर+आश्रम]

परास—उभ (कु) पडा, परस, परीस पहा

परास्कंध—पु शनिमंडळापासून सप्तर्षिपर्यंतचें ज्याची मर्यादा आहे असा सप्तस्कंधांतील सहावा स्कंध ह सप्तस्कंध म्हणजे अवाकंध, प्रवस्कंध, उद्वस्कंध, संहस्कंध, विवस्कंध, परास्कंध व परिवाहस्कंध हे होत -ज्यो. [स]

परास्त—वि मागें परतविलेला, सारलेला, दूर केलेला, 'रडगें आम्हीं सर्वेहि होउनि धवलाभ्रशंपरास्त रणीं।' -मोभीष्म ११ १३० [स]

पराहत—वि दुसऱ्यानें पराभव केलेला, मार दिलेला, पराभूत, जिंकलेला (अक्षरश व लक्षणेनें) [स पर+हत]

पराही—स्त्री पराई पहा.

पराह्ण—पराण्ह पहा

पराळ—न (कों) भाताचें काड आल्याण, पेंढा [सं. पलाल]

पराळ—पु परळ अर्थ १ पहा

परि—उभ (काव्य) परंतु पण 'स्पष्ट बुडालों होतों, बा गेलों शरण मीं परि भवातें।' -मोमंत्र ६ ३१.

परि—स्त्री प्रकार, तऱ्हा 'असो हे तैसी परि जाली। श्री ऋद्धिपुर देखिलेंआ।' -ऋ ११

परि—एक संस्कृत उपसर्ग, प्रत्यय हा धातु आणि धातुसाधित नामें य ना लागतो याचे कांहीं अर्थ-१ जिकडे तिकडे, सभोंवार, चहूंकडे 'परित' 'परित्वा' परिभ्रमण' २ आणखी, खेरीज 'परिपाक' 'परिपाठ' ३ विरुद्ध, उलट 'परिच्छिन्न' ४ अतिशय फार 'परिशुद्ध' ५ परिपूर्ण 'परिपक्व' इ०

परिअवसान—न (पर्यवसान चुकीचें रूप) शक्ति, सामर्थ्य, धीर (क्रि० खचणें, सुटणें, जाणें, कचकणें, कचरणें) [स पर्यवसान अप]

परिआ-या—पु झोंका, परिया पहा 'गोपी परिअें देतीं।' -दाव ६४ [तुल० का परि=हलणें, पुढें जाणें]

परिआलोच—स्त्री पर्यालोचन [स पर्यालोच अप]

परिकर—पु १ कमरेभोंवतालीं गुंडाळावयाचें एक वस्त्र 'ध्यान पाहतां भगवीं वस्त्रें परिकर लंगोटी।' -दत्तपदें ३८ परकर पहा २ विस्तार, प्रपंचाचा पसारा 'टाकुनि एक घर। दुजे गृहात जातावर। खादीं घेऊनि परिकर। त्या घरींचा ने जसा।' -यथादी २ ११३७ ३ अंगण, भोंवतालची जागा, परसू कापाड [स]

परिकर—पु (काव्य) १ रीत, पद्धत चाल तऱ्हा २ जात प्रकार 'ऐसे सताचे बोल परिकर। ऐकोनि परमानंदे श्रीधर। -वि चांगलें सुंदर मधुर ' सुरूकें सांडिन परिकरें। का पदरीं बाधावी खापरें।' -राज़ि २४ १२३ (पाठभेद) [स प्रकार]

परिकर, परिकरांकुर—पु (साहित्य) जेथें विशेष्य साभिप्राय आहे तेथें हा अलंकार होतो. उदा० 'कंपातें भीष्मार्जुन देती अचलेति शस्त्र सेपातें।' –मोभीष्म ३.३०

परिकरणें—उक्रि. नेमून देणें; नियोजिणें. 'असें परिकरोनि प्रमाण। अग्निदत्त पै गेला।' –नव २.५५ [सं. परि+कृ]

परिकर्म—न १ प्रारंभीचें, आनुषंगिक काम. २ (अंकगणित) एक प्राथमिक मूळभूत नियम. हे आठ आहेत [सं] **परिकर्माष्टक**—न. (अंकगणित) प्राथमिक, मूळभूत आठ नियम –बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन आणि घनमूळ.

परिक्रम, परिक्रमण—पुन. १ प्रदक्षिणा. २ मौजेनें फिरणें; भटकणें. [सं. परि+क्रम्]

परिखा—स्त्री. किल्ला, राजवाडा इ० च्या भोंवतालचा खंदक; चर. 'परिखा करवा मोठी या शरतल्पासभोंवतीं खोल।' –मोभीष्म ११.१४६. [सं]

परिखा—वि परावा, परका पहा 'त्या दंपत्याचे सुख-भेटी। परिखे देखता लाज उठी।' –एभा १३.५६४ [परका]

परिगणन–गणना—नस्त्री. १ वेंचणी, निवड. २ मोजणी, मोजदाद, गणती. [सं.] **परिगणनीय**–वि. मोजण्यास, गणण्यास, निवडण्यास योग्य. **परिगणित**–वि. १ मोजलेलें २ वेगळें काढलेलें, निवडलेलें

परिगुणें—पु १ सुमधि, योग्य संयोग, प्रसंग. 'ययालागीं हें बोलणें। अनुभवामृतपणें। स्वानुभूति परिगुणें। बोगरिलें।' –अमृ १०.२४. २ पाहुणचार परगुणें पहा

परिग्रह—पु १ परिवार, लवाजमा; आश्रित लोक. खटला, कुटुंब 'आणि समर्थु आपुला खोडा। शिंमें वाहवी जैसा होडा। तैसा भुंजौनि जो गाढा। परिग्रहो।' –ज्ञा १८.१०६२, –एभा ११.९०१. २ (कायदा) (अविनियुक्त अशा कोणत्याहि वस्तूचा) ताबा किंवा कबजा घेणें. जसें–जमीन, पाणी इ०चा परिग्रह. ३ घेणें, स्वीकारणें ४ गोळा करणें, जमविणें ५ पसारा. 'जो निर्द्वंद्व निरभिमान पहा हो। त्यास समूळ मिथ्या निजदेहो। तेथ देहसंबंधें परिग्रहो। उरावया ठावो मग कैंचा।' –एभा २६ ३४५. ६ दान, इनाम ७ संग्रह [सं.] **परिग्रही**–वि १ कुटुंबवत्सल 'संडे जे देखिले ते ध्यानकासे लाविले। परिग्रही घातले। तरिया वरी।' –ज्ञा १२ ९१ २ दान घेणारा **परिगृहीत**–वि अंगीकृत, पसंत, मान्य केलेलें, घेतलेलें 'ही गोष्ट शिष्टपरिगृहीत आहे'

परिग्राफ—पु लेखखंड; लेख, परिच्छेद [इं]

परिघ—पु १ घर, आवार यांच्या भोंवतालची भिंत; कुंपण, कुसू, कोट; कांपाउंड. २ लोखंडाचें गदेसारखें हत्यार ३ (ज्यो.) सत्तावीस योगांतील एकोणिसावा योग ४ घेर; वर्तुळाची मर्यादा दाखविणारी गोल रेषा [सं]

परिघाटणें—सक्रि. सभोंवतीं ढवळणें; घाटणें 'काढणें कुटणें परिघाटणें। पाडा पसरोनि वरी लाटणें। पाककियेचीं लक्षणें। तुज दावूं जेठिया।' –मुविराट २ ७५. [सं परि+घट्ट्]

परिचय—पु. १ ओळख, सहवास, घसट; संबंध; माहिती (मनुष्य, धंदा, विषय, ज्ञानक्षेत्र इ० विषयीं). २ (प्रत्यय याबद्दल चुकीनें) अनुभव; अनुभविक ज्ञान; प्रतीति. (क्रि० घेणें; पाहणें, येणें, उतरणें) [सं. परि+ची] **परिचायक**–वि. (व्या) निर्देश करणारा; दाखविणारा; व्याख्या, विवरण करणारा; परिचय करून देणारा. [सं.]

परिचर्य–चर्या—नस्त्री. सेवा; चाकरी; शुश्रूषा. 'आणिका एवढें नाहीं धैर्य। यालागीं तुझें परिचर्य।' –एभा ४.१३६. [सं. परि+चर्]

परिचार—पु १ प्रदक्षिणा; परिक्रम पहा. २ देशाटण; परिभ्रमण ३ प्रचार; इकडेतिकडे हिंडणें. 'परिचारी केली आपुलीच रूढी। पोटींची ती कुडी ठावी नाहीं।' –तुगा ३५६१. ४ व्यापार. 'निमिषोन्मेषाचे संचार। श्वासोच्छ्वासाचे परिचार।' –एभा ११.५१०. ५ चाल, रीत प्रचार पहा. [सं. परिचार, प्रचार]

परिचारक—वि. सेवक; चाकर; अनुयायी. 'यांचीं दसमें पुजारी व देणारी व डिंगरे व परिचारक व हरिदास व दिवटे एकूण सहा.' –वाडसमा ३.६५. [सं] **परिचारिका**–स्त्री दासी; सेविका, सखी.

परिचित—वि १ ओळखीचा; माहितीचा (मनुष्य, गोष्ट). २ ओळखणारा, माहीत असलेला [सं]

परिछि(च्छि)न्न—वि. १ अलग केलेला, तोडलेला, निराळा; निश्चित २ मर्यादित; विभागलेला; भाग पाडलेला (परिच्छेद, प्रकरण, भाग इ० नीं) 'तो (परमात्मा) व्यापक मी परिच्छिन्न। तरि ऐक्य कैसेन।' –क्रिवि १ निश्चितपणें, नक्की, हमखास. 'मी परिच्छिन्न रुपये घेईन मग उठेन' २ उघडपणें, स्पष्टपणें; निश्चितपणें, खडखडीत, खसखशीतपणें (सांगणें, बोलणें) ३ (नकारार्थी) केव्हांहि नाहीं; मुळींच नाहीं, कोणत्याहि प्रकारें, दृष्टीनें नाहीं 'त्याचा पैका परिच्छिन्न मजूरा पडणार नाहीं.' –वाडसमा १ २ [सं]

परिच्छिन्न(करण)—न (नृत्य) दोन्ही हात वक्षस्थळावर ठेवणें, डोकें संनत करणें व कंबर पुढें मागें हलविणें.

परिछे(च्छे)द—पु १ वेगळा करणें; भिन्न करणें, निश्चित करणें २ विभागणी, खंड, भाग, प्रकरण इ० पाडणें; इयत्तीकरण. २ भिन्नपणा, वाटणी ३ प्रकरण, अध्याय, भाग, सीमा. ४ लेखखंड. (इ) प्यारा, पॅरिग्राफ. [सं] **परिच्छेदक**–वि. तुकडे, भाग पाडणारा, वेगळें करणारा, विभागणीदार.

परिजन—पु चाकर सेवक परिचारक पहा [स]

परिजिणें—सकि पराजगें पहा तैंचि हे वरिलिय हातीं। चक परिजितया आयती।' –ज्ञा ११ २९५

परिणत—वि १ परिपक्व परिपूर्ण पूर्णावस्थेस प्राप्त झालेला, प्रौढ जयजय देव अद्वितीय। परिणतोपरमैकप्रिय।' –ज्ञा १८ १ २ नम्र वांकलेला वाकणारा ३ (ल) खूप वधलेला वेध णारा; निर्दिष्ट [स] **परिणति** स्त्री १ पूर्णावस्था पक्वता २ वाकलली अवस्था; विनीत स्थिति ३ नमस्कार प्रणाम ४ उत रतपणा उतार ५ निर्दिष्ट स्थिति ६ (गणित) फल (इं) फक्शन

परिणय परिणयन—पुन लग्न करणें लग्न विवाह शाति पतिव्रते चालें परिणयन। काम सतपण निष्कामता।' –तुगा ४१५६ [स परि+नी]

परिणाम—पु १ शवट निकाल अखेरी; सार फळ, निष्पत्ति 'पापाचा परिणाम नके' २ (व्यापक सामा) सुख कारक शेवट (धंदा काम वगैरेचा) सिद्धि ३ अडचणींतून निभा वून गेलेली गोष्ट यशस्वी निकाल घडगत (नकारार्थी प्रयोग) (क्रि० लागणें) पाचशे रुपय दिल्यावाचून माझा परिणाम लागणार नाहीं ४ आकार स्थिति यांचे रूपांतर बदल अवस्थांतर; स्थित्यतर पाण्याचा धूमरूप परिणाम होऊन त्याचा पुन्हा पर्जन्यरूप परिणाम होतो ५ अतिम अवस्था अखेर चरमा वस्था ६ (ल) ब्रह्म जो निजानंदें धाला। परिणामु आयुष्या आला। पूर्णते जाहला। वग्मु जो।' –ज्ञा १२ १७१ [स] **परिण(णा)मणें** १ परिणामाला पावणें एमें स्वानुभवविश्रामें। वैराग्यमूळ जें परिणमे। तें सात्त्विक वर्में नामें। बोलिजे सुख।' –ज्ञा १८ ७९३ २ पालटणें बदलणें पुण्यें मत्प्राप्तीचें वर्म। तो धर्म अधर्म परिणमे। –एभा १४ २९९ ३ परिपक्व होणें ४ विस्तारणें सान परिणामलें सारखें। वीं साडे पन्द्रहें जाल कडि वठें। –ऋ ९३ ०कार्य–न पूर्व कारणाचा लोप होऊन जें त्यास रूपांतर प्राप्त होतें त्याचें नाव जसें–दूध मूळ कारण लोपून त्याचें झालेलें दहीं हे रूपांतर –हंको ०दाह–पु १ मरण्याच्या वेळीं शरीराची होणारी आग जाळ भडका दाह २ अन्नपचन होत आल्यावर पोटात उठणारी आग (रिकाम्या पोटात ही उठते) ०शुद्ध वि ज्याचा शेवट गोड होतो तें सुपरिणामी सुखपर्यवसायी ०शूल–पु १ चांगलें अन्नपचन झालें नसतां पोटात उठणारी कळ २ अन्नपचन पुरें झालें असतां पोटात होणारी आग परिणामदाह अर्थ २ पहा ३ मरणाच्या वेळच्या वेदना; शवटची धडपड ४ कोणताहि असाध्य रोग

परिणीत—वि विवाहित लग्न झालेली (स्त्री) [स]

परित—क्रिवि सभोंवतीं चहूंकडे [स]

परिता—पु (व) मोटचें खालचें लांबोळें चाक

परितोष—पु आनद सतोष परितोष पहा 'ऐसेंकरूनि समस्त। परितोषु होईल दवतां। –राज्ञा ३ ९५

परितोष परितोषण—पुन १ सतोष समाधान आनद २ आनद समाधान होणें सतोष पावणें [स] **परितुष्ट**–वि सतुष्ट आनद समाधान झालेला 'परितुष्टें एकें आर्ते। प्रसन्नें एकें।' –ज्ञा ११ १२८ **परितोषक**–न वेणगी मेहनताना पारितो षिक पहा

परित्याग—पु त्याग सोडणें सर्वस्वी टाकणें [स] **परित्यक्त**–वि सर्वथा सोडलेला, टाकलेला

परित्राण—न १ सरक्षण, रक्षण २ नीट दुरुस्त करणें, परिपूर्ण करणें [स] **परित्राता**–वि रक्षणकर्ता सगोपन कर णारा राखणारा [स]

परित्रा—पु परिभ्रमण प्रवास (क्रि० करणें पडणें) [स परीन्वा]

परिद—वि १ प्रवीण निपुण निष्णात २ समर्थ लायख, हुषार [स प्रवीण अप]

परिदान—न १ सार्टेलेटें. २ फेर मोबदल्याचा व्यवहार विनिमय ३ परत करणें; मोबदला वर्णें [स]

परिधान—न १ नेसणें पांघरणें वापरणें; अगावर घणें (वस्त्र) २ पांघरावयाचें नसावयाचें वस्त्र परिधानें तें मळ कनी। –वेमीस्व ९९१ [स] **परिधानीय, परिधेय**–वि परिधान करण्यास नसण्यास योग्य (वस्त्र)

परिधि—पु १ श्रौतामीच्या कुंडाच्या दक्षिण पश्चिम व उत्तर या तीन बाजूस ठेवावयाच्या तीन लाकडं समिधापैकीं प्रत्यक २ भोंवतालची वेघ सभोंवार घेर परिघ अर्थ ४ पहा कांहीं वस्तूभोंवतीं वेढा ३ वेढणारा वेढणारा पदार्थ वस्तु ४ सूर्यचंद्राचें खळें अनुमाला ५ प्रकाशक नीचोच्चवृत्त [स]

परिनाळिका—स्त्री १ नाला पाट गटार २ (ल) व्यवस्था पद्धत ०प्रवर्तित माडणी लावणी रूढ झालेला योग्य मार्ग रीत क्रम परपरा ३ रडगाणें कटकटीची लांबलचक गोष्ट (क्रि० लावणें करणें लागणें पडणें चालणें) ४ शाळुंकेच्या वरच तीर्थ जाण्याची पन्हाळी [स प्रणालिका]

परिनिष्ठ—वि निपुण निष्णात वदशास्त्रपरिनिष्ठ। श्रवण मनन अभ्यासयुक्त।' –एभा ११ २५ [स]

परिपक्व—वि १ पूर्ण पिकलेला पूर्ण तयार झालेला पक्का २ (ल) प्रौढ [स] ०बुद्धि–वि प्रौढ बुद्धि

परिपचना—स्त्री १ (व) (औषधाचें) पथ्य औषध घेतलें म्हणजे चांगली परिपचना ठेवणें अवश्य आह २ (व) तज वीज तुम्ही तर चालला पुढ आमची परिपचना कोण राखील '

परिपाक—पु १ पूर्णावस्था विकास (फळें, अन्न, धान्य, मुत्सद्दीपणा, दुष्पणा इ० काचा) 'कोध ऐसा महादोखु। जयाचा देखा परिपाकु।' –ज्ञा १८ १०५८ २ (दुष्कृत्याचें) फळ, परिणाम, शेवट 'आवरे दोष न धरी धाक। परीपाक दु खाचा।' –तुगा ३१४२ ३ अन्नपचन ४ कडवातील महत्त्वाची वनस्पति, द्रव्य ५ त्रिप्रविगे 'तुका म्हणे जैसा कुचराचा दाणा। परिपाकीं आणा खोटा तैसा।' –तुगा ५३८ [सं परि+पच्]

परिपाटक—पु (गो) एक औषधी वनस्पति

परिपाटा-टी—स्त्री १ क्रम अनुक्रम, व्यवस्था, प्रघात, प्रस्थापित रीत मार्ग, परिनालिका 'कार्य भोग्य हे परिपाटी।' –विपु ३ ८६ २ (अंकगणित) मेरुगालेखनपद्धति –वि व्यावहारिक, रूढ 'अलंकारी नाम परिपाटी। कन्या असेल जयाच्या पोटीं।' –नुभादि ९९ [सं परिपाटी] **परिपाठ**-पु १ परिपाटी, चाल, रीत रूढी आमचा त्याचे घरीं जाण्याचा परिपाठ नाहीं' २ प्रघात, वहिवाट 'ह्या गोष्टीचा त्या दशात परिपाठ आहे' ३ पद्धत, प्रकार, चाल रूढी, ढम (क्रि० घालणें) ४ प्रवृत्ति, वळ मत्स्यमैथुन दखवित्यासाठीं। खवळल्या कामाच्या परिपाटी।' –एभा १७ ३५१

परिपार्श्व—क्रिवि सर्व बाजूनीं, सभोंवतीं परित पहा [सं]

परिपालन—न पूर्णपणें सरक्षण, संगोपन, पालन पोषण. [सं] **परिपालित**–वि परिपालन केलेलें, सरक्षित, बाळगलेलें [सं]

परिपीठिका—स्त्री मूळपीठिका पीठिका पहा [सं]

परिपुष्ट—वि धष्टपुष्ट, गबदुल लठ्ठ [सं]

परिपूरण—न पूर्ण करणें, तयार करणें, शेवट, तड लावणें [सं]

परिपूर्ण—वि १ संपूर्ण, अगदीं भरगच्च, सगळें २ तयार, जय्यत, सिद्ध ३ पुरा झालेला, संपविलेला ४ तृप्त [सं] **परिपूर्ति**–स्त्री १ संपूर्णता, समाप्ति २ पूर्ण तृप्ति, समाधान

परिपसी—स्त्री व्यापकता –शर. [? परि+पैस=व्यापक]

परिप्लुतता—स्त्री पुरेपूर भरणें (इं) सॅच्युरेशन [सं परि+प्लु]

परिभव—पु अनादर, पराभव, अनादराची, अमान्यतेची स्थिति (समासात) काम–कोध–लोभ–पितृ–पुत्र–स्त्री–विषय–परिभव [सं]

परिभाष—स्त्री टीकाग्रंथ, भाष्य 'वैद्यक गायनविद्या नाना परिभाष।' –स्वादि ४ ५ २० [सं]

परिभाषा—स्त्री. १ शास्त्रीय ग्रंथातील विशेष अर्थाच्या शब्दाची सूची, शास्त्रीय ग्रंथातील सकेत सज्ञा शास्त्रीय संज्ञा २ स्पष्टीकरणाची, व्याख्याची यादी ग्रंथातील सक्षिप्त चिन्हें खुणा इ० कांचा तक्ता ३ प्रस्तावना, प्रास्ताविक भाग, पूर्वपीठिका ४ (ल.) (धदा इ० कांचीं) मूलतत्त्वें, सामान्य सिद्धांत पहिले मुद्दे 'कोण्ही एक व्यवहाराची परिभाषा समजेतो तो व्यवहार कठीण वाटतो' ५ (वैद्यक) चिकित्सा, साध्यासाध्य विचार ६ (व्या) पाणिनीच्या नियमाच्या स्पष्टीकरणार्थ केलेलें विवरण, विवेचन ७ (सामा) विवचन, विवरण 'हें काय एकेक ऐसेंसें। नाना परिभाषावशें।' –ज्ञा १८ ११ [सं]

परिभ्रम—न १ भटकणें फिरणें २ प्रदक्षिणा घालणें; वाटोळें फिरणें [सं] **परिभ्रमणें**–अक्रि (काव्य) भटकणें, फिरणें 'विचारवंतीं परिभ्रमे मन।'

परिमल-ळ—पु सुवास, सुगंध [सं] **परिमळणें**–अक्रि सुगंध सुटणें, सुवास दरवळणें तन्हा सुवासें करून। परिमळत अवघें गगन।'

परिमाण—न १ माप, मान, परिमिति, सख्या २ ज्यामुळें वस्तु इ०चा आकारमान, प्रमाण इ निश्चित केलें जातें अशी रीत, नियम ३ लांबी वजन, आकार, काळ इ०चें मोजमाप त्याचें साधन उदा० घड्याळ, घटकापात्र ४ मोजणी, मापन मिति ५ मापाचा किंवा मोजण्याचे तीन प्रकार–अणु (परमाणु) महत् आणि परम महत् परिमाण (पहिलें सूक्ष्म, दुसरें प्रत्यक्ष अणुपासून पृथ्वी–समुदायापर्यंत व तिसरें आकाश, काळ, वायु दिशा, आत्मा याच्यासंबधीं) ६ भूमितिविषयक मापन, मोजमाप

परिमार्गण—न सभोंवार कलेला शोध [सं]

परिमार्जन—न १ धुणें, स्वच्छ करणें, शुद्ध करणें, प्रक्षालन २ (ल) क्रोध, शोक इ०कांचें काहीं उपायेंकरून निरसन करणें [सं] **परिमार्जित**–वि १ प्रक्षालित, शुद्ध केलेला, धुतलेला 'घडवा ज्या वस्त्राच्या रजक परिमार्जीत तितुक्या।' २ निरसन केलेला

परिमिति-मीत—स्त्री १ परिमाण पहा मोजून निश्चित कलेली सख्या २ मोजणी, गणना ३ मर्यादा नक्की प्रमाण ४ (गणित) आकृतीची मर्यादा दाखविणाऱ्या सर्व रेषांची बरीज, आकृतीची परिमिति –महमा २० [सं] **परिमित**–वि. १ मोजलेला, मापलेला, निश्चित केलेला (काहीं नियम, प्रमाण यानीं). २ साधारण, मध्यम, बेताचा, योग्य प्रमाणात असलेला मोजका, जितक्यास तितका मित पहा **परिमेय**–वि मोजण्यासारखें, लायक, योग्य.

परियवसर्णे—अक्रि १ अनुभवास येणें 'म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे। तें आत्मत्वें परियवसे।' –ज्ञा१७ ३७७ २ शेवट होणें, घडणें [सं पर्यवसान]

परिय(ये)सणें—उक्रि (काव्य) ऐकणें, लक्ष देणें 'देवा आदिदेवा जगत्रयजीवा। परियेसी केशवा विनति माझी।' –तुगा ९ [सं परिश्रवण]

परियळ-याळ—पुन.एक खाण्याचा पदार्थ; मांडा (पक्वान्न). 'मनोरथांचें परियळ। आरोगिजतु कां लक्ष्वेळ।' –अमृ ६.३३.

परिया—पु. झोंका. 'हृदयाकाशपल्लवीं। परिये देसी निजे।' –ज्ञा १२.५. [प्रा. परि=झालणें; वाहणें; तुल० सं. परि+इ=भोंवती फिरणें]

परिया—पु (कों.) नाला; ओढा; पन्हा [स. प्रवाह]

परियाळ—न. १ भिक्षापात्र, परळ. २ जेवणाचें पात्र; ताट. '(तुलसी) दळ घालोनियां परियाळीं।' –कथा ४.१८.१४३. [प्रा. दे. परिअल=थाळी]

परिरंभ—पु. आलिंगन. 'त्या विजयश्री देउनि परिरंभा कां न नातवा राहो।' –मोद्रोण ३८८. [सं.]

परिलेख—पु नकाशा. 'जलयान, पादत्राण, परिलेख वगैरे अपरिचित शब्द प्रथमतः योजून ...' –नि ४४८. [सं.]

परिवडणें—उक्रि १ प्रकार करणें; व्रत लावणें; वस्तु विशिष्ट पद्धतीनें मांडणें. २ वर घालणें. 'आधींच द्रव्यें सुरसुरी। वरि परिवडिजती मोहरी। जिये घेतां होती धुवारी। नाकें तोंडें।' –ज्ञा१७.१४६. ३ कालवणें, माखणें. 'गुळें गूळ परिवडिला। मेरू सुवर्णे मढिला।' –अमृ ७.२४९. [परवड; सं. परि+वृ]

परिवर—न. घर, माजघर. 'दारीं परिवरीं। कुडीं कवाडीं मी घरीं।' –तुगा १३५७.

परिवर—पु प्रकार. –शर. [परवड]

परिवर—न. गुप्तस्थान. –शर. [सं. परिवार]

परिवर्जन—न परित्याग पहा. [सं.] **परिवर्जित**–वि. परित्यक्त पहा.

परिवर्त, परिवर्तन—पुन १ सभोंवतीं फिरणें, प्रदक्षिणा करणें. २ फेड; मोबदला. [सं.]

परिवर्तनी—स्त्री. भाद्रपद वद्य एकादशी. [सं.]

परिवसणें—सक्रि. स्पर्श करणें. 'कीं परिवसलिया पोथी। वाचिली होय।' –ज्ञा १५ ३९४. [सं. परि+वस्]

परिवाण—न. भाषा, शब्द; बोलणें. –शर.

परिवार—पु. १ आश्रित; लवाजमा; घरचा, पदरचा खटला; कुटुंब, अनुयायी २ मर्यादित केलेली जागा. 'फाकलिया इंदीवरा। परिवार नाहीं धनुर्धरा।' –ज्ञा १३.३६१. ३ विस्तार. [सं.]

परिवारणें—सक्रि १ वेढणें, सभोंवतीं जमा होणें; वेढणें. 'असो तिहीं परिवारला।' –रास १.१०९५. २ विस्तारणें.

परिवाहित—पु (अभिनय-नृत्य) क्रमानें एकदां उजवीकडे व एकदा डावीकडे डोकें करून विस्मय,-आनंद, स्मरण, विचार-मग्नता इ० गोष्टी या अभिनयानें दाखविल्या जातात.

परिवेदन—न. सविस्तर सांगणें; विस्तारपूर्वक कथन करणें.

परिवेष—पु. १ चंद्र-सूर्याभोंवतालचें खळें. २ परिधि; परीघ. [सं.]

परिवेषण—न. १ अन्न, पदार्थ वाढणें. 'परिवेषण करितां। चतुर्विधें अन्नें।' –रास १.१९७. २ गुंडाळणें; वेढा घालणें; वेढणें. [सं.] **परिवेष्टा**–पु. वाढपी; अन्न वाढणारा. **परिवेष्टित**–वि. वेढा घातलेलें, गुंडाळलेलें. **परिवेष्य**–वि. १ देण्यास, पुढें करण्यास योग्य. २ भोजनात वाढण्याजोगें.

परिव्राज-व्राजक—पु. संन्यासी. [सं. परि+व्रज्] **परिव्राजन**–पु. संन्यास. 'जेविं भगवंतीं रंगलें मन। उक्त धर्म विसर्जून। जाणते जे जन। परिव्राजन करिती।' –रास १.१०६.

परिशीलन—न. मनापासुनचा अभ्यास; छंद; एखाद्या विषयापाठीमागें लागणें; जवर व्यासंग; दीर्घ संघटन [सं.] **परिशीलित**–वि. अभ्यास केलेला (विषय, माणूस).

परिशुद्ध—वि. अत्यंत शुद्ध; पवित्र; निष्कलंक. [सं.]

परिशेष—पु. १ प्रमाणाचा एक प्रकार. 'अर्थापत्ति उपमान। इतिहास परिशेषादि प्रमाण। तयांसीं ही स्वतंत्र करुण। प्रमाण तो बोलेल।' –विवेकसिंधु. २ विशिष्टाचा उल्लेख करून अवशिष्ट (अनुल्लिखित) भागाला मान्यता किंवा अमान्यता देणें. उदा० चवथापैकीं एकानेंच यावें. (म्हणजे बाकीच्या तिघाना बंदी केली). विगमनाचा एक मार्ग. ३ अवशेष; शिल्लक राहिलेली वस्तु किंवा पदार्थ. 'प्रस्तुत उपयुक्त कोशाचा उत्कंठापूर्वक आदर करून वर जो त्याचा परिशेष सांगितला तो रचून आपल्या देशबंधूस सादर करण्याचाहि काळें करून प्रसंग आणतील.' –नि ४५७.

परिश्रम—पु १ अतिशय श्रम; कष्ट; मेहनत. २ थकवा; दमणूक. [सं.] **परिश्रांत**–वि थकलेला; दमलेला.

परिश्री—पु परसू. –शर. [वै. सं. परिश्रय=कुंपण]

परिषत्-द्-द्—स्त्री. संस्था; सभा; मंडळी. 'महाराष्ट्र साहित्य परिषद्.' [सं.]

परिष्कार—पु. समर्थन, परिश्रमानें पाठपुरावा करणें, उजळा देणें (वाङ्मयीन निबंध वगैरे). [सं] **परिष्कृत**–वि ज्याचा परिष्कार, समर्थन केलें आहे असा (निबंध).

परिष्वंग—पु आलिंगन. 'पतिव्रतेचेनि परिष्वंगें। प्रियातें जैसें।' –ज्ञा १८,५८६. [सं.]

परिस—क्रिवि. प्रमाणें सारखें. परीस पहा 'चांपेकळीपरिसही सरलत्व नाहीं।' –र १५.

परिसंख्या—स्त्री. इतरत्र प्रतिषेध गर्भित असलेली आज्ञा, परवानगी; करणार तर एवढें मात्र करावें (इतर करूं नये) असा तात्पर्याचा जो कांहीं एक गोष्टीविषयीं विधि असतो तो जसें— अनध्यायदिवशीं वेदावें=अध्ययनदिवशीं सर्वथा वेद म्हणे. असें या विधीनें निषेधार्थी तात्पर्य आहे [सं.]

परिसंख्या॰ंकार—पु साहित्य शास्त्रातील एक अलंकार उदा॰ स्नेहक्षय दीपातचि होय न हृदयांतरात सुंदरिचा ।

परिसणें—उक्रि (काव्य) ऐकणें, लक्ष देणें परियेसणें पहा ‘ एणेपरी परिसता अति दीन वाचा । हेलावला नळपयोधि दया रसाचा ।’–र१२ –मोमीष्म १ ६ [स परि+श्रवण] **परिसणा**–वि ऐकणारा ‘ म्हणे परिसणे याच्या राया । आईकें बापा धन जया ।’ –ज्ञा ८ ५८ **परिसविणें**–उक्रि ऐकविणें, समजूत सांगणें, विवरण करणें ‘तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ।’ –ज्ञा ८ ५ ‘ तरी उजविलें वोण्यापर्थे । ते आम्हांस परिसवी ।’

परिसमूहन—न अग्नीभोंवतीं जलसिंचन करणें, अग्नीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरंभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें–पाण्यानें भोंवतालची जागा सारविणें ‘ तेथ करूनि अन्वाधान । प्रतिष्ठिला जो हुताशन । त्यासि करूनि करस्पर्शन । परिसमूहन करावें ।’ –एभा २७ ३०६ [स]

परिसर—पु १ जवळचा प्रदेश, भाग, स्थान शैलकक्षांचीं कुहरें । जलाशय परिसरें ।’ –ज्ञा १३ ६१२ २ नदीचा काठ तीर –एभा १८ ११६ ‘ तें शैव तेज परिसरीं । गाळिती होग नेत्रद्वारें ।’ –कथा ७ ६.५९ [सं]

परिसोय—स्त्री सवध ‘ सांडियेली तुम्ही गोत परिसोय । फोडविली डोय कर्माहातीं ।’ –तुगा १३१९ [परि+सोयरा]

परिस्तरण—न यज्ञ–यागासाठीं स्थापन केलेल्या अग्नीच्या चारी बाजूस दर्भ टाकणें इध्मा बर्हि त्रिसंधान । करोनिया परिस्तरण ।’ –भाराबाल २ ७० [स]

परिस्थिति—स्त्री. भोंवतालची स्थिति, वातावरण, प्राप्त दशा [स]

परिस्पंदन—न हालचाल, क्रिया, इकडे तिकडे सरणें, हलणें, कामें करणें ‘प्राणाचें परिस्पदन । मनासरिसें झालें लीन ।’ [स]

परिस्फुट—स्त्री १ उघडकीस आणणें, उघड करणें, गुप्त गोष्टींची प्रसिद्धि २ डांगोरा, बोभाटा, गवगवा –वि स्पष्ट साफ, रोखठोक, स्वच्छ, उघड (भाषण इ०) [स] **परिस्फोट**–पु १ उमलणें (कळी इ०), बाहेर पडण्याचा, फुटण्याचा व्यापार २ (ल) परिस्फुट पहा ३ सूक्ष्म स्पष्टीकरण, विवरण, फोड [स]

परिहरण—न निरसन, खुलासा, परिस्फोट परिहार पहा. ‘ केलें प्रश्नाचें परिहरण ।’ –रास १ ४९३ [स]

परिहसणें—क्रि (महानु) ऐकणें ‘ परिहसें भूपाळा । मि क्षेमचा निर्वाळा ।’ –भाए २७३

परिहार—पु १ दूर करणें, काढून टाकणें, उपाययोजना करणें, नाहींसें करणें (अडचण, त्रास, आळ इ०), निरसन ‘आठविती मार्गें पापपुण्य दोष । परिहार एकीस एक देती ।’ –तुगा १०९ २ खुलासा, स्पष्टीकरण. ‘ परिहारमिषें प्रबोध । भीमकीसी करील हलायुध । एका जनार्दनीं विनोद । परमानंद प्रगटला ।’–एरुस्व १२ १५२ ३ त्याग, टाकणें, सोडणें [स] **परिह(हा)रणें**–सक्रि १ त्याग करणें, टाकणें ‘ आहारातें स्वीकारी त्यजावें तें परिहरी ।’ –ज्ञा ५ ४३ २ दूर करणें, उपाय करणें (अडचणी, त्रास) **परिहारक**–वि परिहार, उपाय करणारा **परिहार्य**–वि (दोष इ०) दूर करण्यास, नाहींसे करण्यास, निरसन करण्यास योग्य नाहींसा करता, टाळता येण्याजोगा

परिहास—पु थट्टा, मस्करी, विनोद [सं]

परिहित—वि धारण केलेलें, अंगावर घेतलेलें (वस्त्र इ०) [स]

परिहृत—वि परिहार केलेलें, दूर केलेलें, प्रतिकार केलेलें [स.]

परिक्ल—पु एक प्रकारचें पात्र, परळ पहा

परिज्ञान—न पूर्ण ज्ञान, परिचय २ प्रावीण्य, निपुणता **परिज्ञात**–वि पूर्णपणें समजलेलें, माहीत असलेलें **परिज्ञाता**–वि परिज्ञान असलेला, पूर्ण ज्ञानी, तरबेज, निष्णात

परी—स्त्री युक्ति, मार्ग, प्रकार ‘ तेथ दुर्जेनी । पराभविला परी आननी । ’ –भाए ७२८

परी—स्त्री (काव्य) १ प्रकार जात, मार्ग, रीत, ढंग ‘काम-धेनू सदनाप्रती आली । ते काष्ठप्रहारें मारून पिटली । परी कली तैसीच ।’ –पाप्र २७ ३२ २ हकीकत, गोष्ट ‘ तव दिसे एक नगरी । तेथें काय झाली परी ।’ –शनि २८२ –शअ प्रकारानें, रीतीनें, प्रमाणें, योग्यतेप्रमाणें ‘ वडील वडिलांपरी बोलणार लेंकरें लेंकरांपरी छळणार ’ ‘ ज्या आपल्यापरी काय सांगायाचें तें सांगितलें ’ शिरस्त्याप्रमाणें, नेहेमीप्रमाणें; याजवीप्रकारें; स्वाभाविकपणें इ० अर्थी योजतात उदा॰ पैक्यापरी पैका पाहिजे खरचला, ताकापरी ताक पाहिजे खरचलें ’ [पर] म्ह॰ १ बापापरी बाप गेला, चोंबळतांना हात गेला (बाप खात्रीनें मरावयाचेच त्याप्रमाणें मासादि बाप मेला पण त्याच्याबद्दल शोक करतांना मात्र हात दुखावला) २ घरा(द्रव्य)परी घर (द्रव्य) गेलें बायको परी बायको गेली ॰प्रकारचा–वि नाना तऱ्हेचा. ॰प्रकारें–क्रि वि. नाना तऱ्हेनें **ज्याच्या त्याच्या परी**–क्रिवि जसा माणूस असेल त्याप्रमाणें, जशा माणसाच्या गरजा असतील त्याप्रमाणें ‘ घरांत वडील मनुष्यास ज्याच्या त्याच्यापरी मर्जी सांभाळावी लागते, मन धरावें लागतें ’ ‘आजच्या–रोजच्या–नित्य–दिवसा–काळा–परी ’

परी—स्त्री. परोपरी, तारेपणा, सर ‘ नव्हे मानवी बद्धाची परी । पाहव बांचले राघांजोहरी ।’ –मुमादि ४१ ९९

परी-रीं—शअ परीस, प्रमाणें, सारखें 'ह्या परी ऐकुनी पाणी। बोलती रामाप्रती कपी सारे।' [स परि]

परी—स्त्री १ घोड्याचें शरीर, माणसाचें तोंड व मोराप्रमाणें पंख असलेला असा कल्पित प्राणी मोहरमातील ताबूताना अशा परी बसवितात २ (ल.) सुंदर स्त्री, अप्सरा [फा] **०जादा**-पु पुरुःपरी [फा]

परी—उअ परिस, पेक्षां 'सर्वोपरी मी दीन दुर्बळ।'-दावि ६० [सं परि] **परी-रीं** उअ (काव्य) परंतु, तथापि. 'परी माझा पाडवाकडे ओढा।' [स पर]

परीकाळ—पु विलंब, उशीर -शर [प्रा]

परीघ—पु, १ समोंवतालची भिंत, कोट परिघ पहा २ मोंवतालची, घेराची रेषा [स परिघ]

परीट—पु १ धोबी जात व तींतील व्यक्ति २ लांब शपटीची, राखी रंगाची चिमणी [हिं] **०घडी**-स्त्री धोब्याकडून नुकतेंच धुवून आलेलें, घडी घातलेलें न वापरलेलें वस्त्र -वि परटाकडून धुवून आलेले, घडीचे (कपडे) **०घाट**-पु नदीवरील परीट लोकाची धुण्याची जागा, धोबीघाट **०धुणा**-वि परटाकडून धुवून आलेलें **०धुणी**-स्त्री धोब्याची धुण्याची जागा **०धुणें**-न परीटाकडून धुवून आलेले किंवा धुवावयास द्यावयाचे कपडे **०धाडा**-पु परटाचा मोहल्ला, गल्ली **०धोंड**-पु धोब्याचा धुण्याचा धोंडा दगड

परीन—वि (व) प्रवीण निपुण [सं प्रवीण]

परीभांड—न घरातील सूप, टोपलें वगैरे उपसाहित्य

परीश्रय—पु (महानु) शौचाची जागा 'खीडवीए घाहीरि वाम्ये परीश्रये।' -ऋ ११५ [स परिश्रय]

परीस—पु १ स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें करणारा एक काल्पनिक दगड, स्पर्शमणी 'परिसाचें सन्निधानें। अष्टधातू होय सोनें।' -विपू १ ६५ -एभा ७ ६४७ २ (ल) सुंदर मुलगा श्रीमंत माणूस, यशस्वी, उत्कर्षशाली मनुष्य, वस्तु इ० [स स्पर्श, प्रा परिस]

परीस—उअ पेक्षा, हून, परिस पहा 'जीवापरीस तें वाल्हें। मज आवडतें।' -तुगा १२५ [परी]

परीहास—पु थट्टा परिहास पहा

परीक्षा—स्त्री १ पारख शोध, तपास, कसोटीस लावणें गुणदोष जाणण्याचा व्यापार 'मला रुपयाची परीक्षा नाहीं, तू खराखोटा सराफास दाखीव' २ प्रचीति, अनुभव कसोटी, दिव्य ३ (अनुभवानें किंवा परिचयानें आलेली) लायकी, ज्ञान, बुद्धि, कौशल्य 'वैद्याला रोगाची परीक्षा असावी' ४ अनुभवानें मिळविलेलें ज्ञान; अनुभव ५ विद्यार्थ्याला एखाद्या विषयात किती गम्य आहे त्या विषयाचा अभ्यास कितपत झाला आहे हें लेखी, तोंडी प्रश्न विचारून ठरविणें, असे प्रश्न विचारण्याचा व्यापार [स] **०करणें**-प्रयोगानें किंवा तपासणीनें ठरविणें, पाहणें **०घेणें**-स्वत च्या अनुभवानें, स्वत करच प्रयोग करून ठरविणें **०नळी**-स्त्री (शाप) प्रयोगानें परीक्षा करण्यासाठीं लागणारी नळी (इ) टेस्टट्यूब **०वंत-वान, परीक्षवंत**-वि पारख असलेला, पारख, निवाडा करणारा, परीक्षक पहा 'दिव्य रत्नाच्या सभोंवतीं। जोहरी परीक्षवंत जैसे मिळती।' -सतलीलामृत ३ २ (नवनीत पृ २४३) **परीक्षक**-वि १ परीक्षा घेणारा; कसोटी लावून पाहणारा, तपासणी, शोध करणारा, गुणावगुण पाहणारा, बऱ्यावाइटाचा निवाडा करणारा 'अंधानें टाकिलें रत्न मुंरस। परी परीक्षक सरक्षिती।' २ पारखी, कस लावणारा ३ प्रयोग करणारा, अनुभव, प्रचीति पाहणारा **परीक्षण**-न परीक्षा, पारख, तपासणी, पर्यालोचन गुणदोषाची पहाणी 'भयपरीक्षण' **परीक्षणें**-उक्रि १ परीक्षा पाहणें, प्रयोग करून, कस लावून गुणदोष पाहणें, तपासणें २ शोध, तलाम, चौकशी करणें, निरखून पहाणें, निरीक्षण ३ स्वत अनुभवणें, अजमावणें, प्रचीति पाहणें. **परीक्षित**-पु एका राजाचें नाव अभिमन्यूचा मुलगा. -वि १ परीक्षा घतलेलें, तपासून, शोधून पाहिलेलें २ अनुभविलेलें, प्रयोग करून, अनुभव घेउन पाहिलेलें

परुता-तें—क्रिवि पलीकडे, परता पहा. -शअ शिवाय; परतें 'का जे धर्मनाशींया परुते। समर्थ नाहीं।' -ज्ञाप्र १६४

परुष—वि १ कठोर, अवघड, जहाल (भाषण) २ निर्दय, रानटी, जगली, असभ्य (माणूस, कृत्य) [स]

परुषाम्ल—न (रसायन) हा एक ज्वालाग्राही व रंगास उपयुक्त असा पदार्थ आहे हा नीळ, राळ, अनिल, रेशीम, लोंकर, कातडें वगैरवर तीव्र नत्राम्लाच्या क्रियेच्या योगानें तयार करता यतो (इ) पिक्रिक ॲसिड -ज्ञाको (न) २८ [स परुष=(इ) पिक्रिक+अम्ल]

परुशी, परोशी—पु १ ख्रिस्ताच्या काळीं यहुदी लोकामध्यें एक पंथ होता त्याच्यापैकीं कर्मठ गर्विष्ठ व बाह्यशुद्धीला महत्त्व देणारा मनुष्य 'तेव्हा योहानाचे शिष्य त्याजकडे येऊन म्हणाले, आम्ही व परुशी पुष्कळ उपास करतों' -मत्त १५ २ ढोंगी [हिब्रू परुशीम=वेगळे केलेले]

परूस—न परस, परसू पहा [सं परिसर] **०दार**-न १ परसाकडील दार, परसदार पहा २ परसदाराच्या आसपासचा भाग

परेच्छा—स्त्री दुसऱ्याची इच्छा [स] **परेच्छाप्रारब्ध**-न एखाद्याकरिता दुसऱ्यानें केलेल्या इच्छेमुळें उघडलेलें दैव, नशीब, ह्याच्या उलट अनिच्छाप्रारब्ध व स्वेच्छाप्रारब्ध [स]

परेज—न (व) पथ्य 'वैद्याच्या औषधावर कडक परेज असतें' [फा परहेज्]

परेत—न प्रेत, शव ' रवि वशोत्तम वाक्यें जाउनि तो वधुनें परेतातें।' -मोमनरामायण युद्ध ७१५ [स प्र+इत] ०राट-पु यम

परेल—पु घोडयाचा एक रग -अश्वप १ २८

परेश—पु १ परमेश्वर, सर्वश्रेष्ठ ईश्वर, मायानियता, परमात्मा. ' अगार करणी बहुवसीं। उष्णता समान जैशी। तैसा नाना जीव राशीं। परेशु असे।' ज्ञा १३ १०६२ २ परमात्मस्वरूप [स]

परेशान—वि चिन्तातुर, हतबुद्ध हैराण, त्रस्त, कष्टी [फा परेशान्, स परिश्रात] **परेशानी**-स्त्री व्याकुळता, त्रास, सकट, काळजी ' दाण्याची महर्गता याजमुळें बहुत परेशानींत आहे ' -पदमव ७० [फा]

परेळ—पु १ मातीचें एक ताटासारखें उथळ पात्र, परळ पहा २ (व) लग्नातील गृहप्रवेशानतर पूजावयाचें कुलदैवत, दैवत पात्र ' परेळाची पूजा आज करू '

परैया—पु मद्रास प्रांतातील एक अस्पृश्य जात, परया [ता का परै=डफ, हा कातडयाचा असतो यावरून अस्पृश्यता]

परोचा-ता—पु सध्याकाळचे पाडे परवचा पहा,

परोज—न एक रत्न पिरोज पहा ' माणिक मुक्ता पाच परोज। नीळ वैडूर्य पुष्कराज।' -सुरुयु ६८९

परोड—स्त्री परवड पहा

परोड—पु (व घाटी) एक प्रकारचा सर्प परड पहा

परोत्कर्ष—पु दुसऱ्याचा अभ्युदय, दुसऱ्याची भरभराट ' वृद्ध म्हणे रे सजय मज न परोत्कर्ष परिसवे चावे।' -मोभीष्म ५१६ [स] **परोत्कर्षासहन**-न दुसऱ्याचा उत्कर्ष, भरभराट सहन न होणें, न पाहवणें, मत्सर, हेवा वाटणें

परोपकार—पु १ दुसऱ्यावर केलेला उपकार, मेहेरबानी, दया, कृपा २ लोकोपकारबुद्धि, भूतदया, सर्वांशीं ममतेनें वागणें [पर+उपकार] **परोपकारी**-वि १ परोपकार करणारा, दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणारा २ भूतदया असलेला जनहितेच्छु सदैव उपकारक **परोपकारीं लागणें**-कि लोकोपकार करण्यासाठीं स्वत ला वाहून घेणें, परोपकारार्थ झटणें

परोपदेश—पु दुसऱ्यास उपदेश, दुसऱ्याला सांगणें, शिकविणें [स पर+उपदेश] **०पंडित**-पु (निंदार्थी) दुसऱ्याला मात्र उपदेश करण्यात पटाईत पण स्वत त्याप्रमाणें न वागणारा मनुष्य **-शेपांडित्य**-न दुसऱ्याला उपदेश करण्यात किंवा त्याची निंदा, टीका वगैरे करण्यात पटाईत कुशल पण स्वत कृतींत मात्र काहीं नसणें म्ह० परोपदेशे पांडित्यम्=दुसऱ्याला उपदेश करण्याचेवेळीं मात्र पंडित, बृहस्पति, जीभ भुरभुर चालविणारा पण स्वत कृति करताना त्याच्या अगदीं उलट ' लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण, या अर्थी

परोपरी—क्रिवि निरनिराळया प्रकारानीं, रीतीनीं, तऱ्हानीं, पद्धतीनीं, अनेक प्रकारानीं ' सर्वही जनवाद पीडले परोपरी। अतरलों दुरी तुजसी देवें।' -तुगा ११३० [पर=तऱ्हा, प्रकार]

परोपरीचा-वि निरनिराळया प्रकारचा, रीतीचा, पद्धतीचा, जातीचा, तऱ्हेचा

परोवरी—पु आजूबाजूचा प्रदेश -शर

परोळ, प(पा)रोळें—न. एक प्रकारचें मातीचें भाडें, थाळी, परळ पहा

परोळ—स्त्री (व) चुलीसमोरील शेकण्याची जागा, चुलीच्या बाहेर ओढलेला निखारा ' भाकर परोळीं लावली '

परोक्ष—क्रिवि १एखादयाच्या पाठीमागें, गैरहजरींत, डोळ्या आड, असमक्ष २ (चुकीनें) समक्ष अडाणी माणसें परोक्ष याचा समक्ष या अर्थी उपयोग करतात व असमक्ष करिता अपरोक्ष योजतात -वि अदृश्य, अदृष्ट न पाहिलेलें [स] **०ज्ञान**-न न पाहिलेल्या वस्तूचें ज्ञान हा शब्द अप्रत्यक्ष विषयदर्शन ह्यासाठींहि योजतात

परोक्षभूत—पु (व्या) भूतकाळचा एक प्रकार, अनद्यतन, लिट् [स]

परौतां-तें, परता—क्रिवि पलीकडे, पर ' यया परौता नाहीं अध्यात्मयोगु।' -दाव ६२ ' कीं जाति वेन्हारा परौता। जेथ परिकर्मे सकळिता।' -ऋ १४ -उक्ति यापेक्षा (जास्त), परता पहा ' न तपे परौता। चारा हीं मासा।' -शिशु ३१८. ' परौता तेयाचा अधकार।' -उषा १५७९ [प्र]

पर्गणा—पु जिल्हा, प्रांत, परगणा पहा [फा पर्गना]

पर्गरी—स्त्री कष्टी -दिमरा १ ७५ [फा पर्गेर]

पर्चा—पु (व) अधिकारपत्र हुकुमाचा कागद पुर्जा पहा 'पन्वाऱ्याकडून शेताचा पर्चा मिळाला '[फा पुर्झा, का हिं परचा]

पर्जंद—पु (कों) गुलाम फर्जंद पहा

पर्जन्य—पु मेघापासून पडणारें पाणी, पाऊस, वर्षाव, वृष्टि [स] **०काळ**-पु पावसाळा, उन्हाळा व हिवाळा यामधला पर्जन्य पडण्याचा काळ

पर्ण—न पान [स] **०कुटी-शाला**-स्त्री १ गवत, पानें इ०ची केलेली झोंपडी २ (विनयानें किंवा निंदार्थी) ल्हान नसें रहातें घर **०बीज**-न ज्याच्या पानासच अकुर फुटून झाड होतें असें एक झाड तुका-चायमत इ० **पर्णा(ळि)ळी-ली-स्त्री** पानावरील आळी, पानकिडा ' पर्णाळि पाहोन उचले। जीवसृष्टी विवेकें चाले।' -दा १२ १ ११

पर्णणें—सकि वरणें लग्न करणें परणणें पहा ' ससा जिव लग बधू सबळ। मागध कष्टा प्रबळ। मयोनि चैद्यादि दळ। मज केवळ पर्णावें।' -एरुस्व ४ ३५ [स परि+नी, परिणयन]

पर्णीक–वि परिणिलेली, वरिलेली, लग्न केलेली (स्त्री) 'तूं हो तयाची पर्णीक। हें तुजचि जाण पातक। आता मन साडोनि भाक। करी साच।' –कथा २ ९,१०९

पर्ते—शब (गो) परत शब्दाचें रूप [परत] ०चावी–स्त्री (गो) उलट, परत किल्ली; किल्ली नसता पेटी (कुलुप) उघडण्याचें हत्यार [पर्ते=परत+हिं चावी=किल्ली] ०व्हरण–न (गो) नव ऱ्याला लग्नमंडपांत पोचविल्यानंतर परत फिरलेली वऱ्हाडमंडळी [परत+व्हणें]

पर्ता—वि पलीकडचा, परता पहा 'सकळजनविरर्ता जाण त्याहूनि पर्ता।' –दावि १९८ 'परेहून पर्ता न लिंपे विवर्ता।' –राम ११० [पर=पलीकडे]

पर्तेल—वि शेतकरी एकमेकाचीं कामें आळीपाळीनें करतात तें पडकेल पहा [परतणें]

पर्दन—न पाद, पादणें, वायु सरणें [स]

पर्पट—पु पापड 'तिया वाढती कुरवडिया। पर्पटेंसी।' –ऋ ८२ [स]

पर्वाण-न—न शीड ज्यास लाविलेलें असतें तो वासा परवाण पहा [फा पर्वान]

पर्वानगी—स्त्री १ परवानगी २ भेट करून देण्याबद्दल बक्षीस नानाजवळ उभे रहावयाचे प्यादाचे नाईक आहेत ते पर्वानगी लावितात पर्वानगी खेरीज पालखीपदस्थाची दखील गाठ पडत नाहीं –ख ११ ६०५९ [फा पर्वानगी]

पर्यंक—पु पलंग, मचक, कोच 'पर्यंकीं निद्रा करावें शयन। रखुमाई आपण समवेत।' –तुगा ४६६ [स] ०पंडित–वि (निद्रार्थी) आरामशीर बसून (स्वत कष्ट न घेता) दुसऱ्यास उपदेश करणारा (इ) आर्मचेअर पॉलिटिशियन

पर्यटन-ण—न (अप प्रयोग पर्याटन), प्रवास, फिरणें हिंडणें, भटकणें, दौरा, फेरी 'समुद्रपर्यटन' [स]

पर्यंत—पु शेवट, टोंक, मर्यादा, मर्यादेचा बिंदु रेषा [सं परि+अंत]

पर्यंत—शब १ पावेतों (स्थळ–कालाला उद्देशून) 'त्याला मी त्याच्या घरापर्यंत पोचविलें' 'त्याचा पक्ष मरेपर्यंत मी सोडणार नाहीं' २ सबंध, अव्वल अखेर, सर्व होईपावेतों जसें–मासपर्यंत=महिनाभर, महिना संपेपावेतों, वर्षपर्यंत इ० ३ अमुक मर्यादेपावेतों; अखेरच्या साधनापावेतों उदा० भिल्लाचें ज्ञान तीरापर्यंत, कारकुनाचें ज्ञान लेखणीपर्यंत, पंडिताचें ज्ञान सभेपर्यंत, सोनाराचें ज्ञान अग्नीपर्यंत [स]

पर्यंद—पु अंगाईगीत, पाळणागाणें 'पाळणा घालोनी बाळकासी। पर्यंद गायन अतिहर्षी।' –गुच ११ ३६ (पाठभेद)

पर्यय—पु (कालचक्र) चौकडी (कृत, त्रेता, द्वापार व कलि या चार युगांची), एका मन्वंतरांत असे ७१ पर्यय असतात सरासरी साडेतीन कोटी वर्षांचें एक मन्वंतर मानितात [स परि+अय्]

पर्यवसान—न १ शेवट अखेर, अंत २ निकाल, परिणाम निष्कर्ष [स परि+अवसान] **पर्यवसन्न, पर्यवसित**–वि १ संपलेलें, शेवटास गेलेलें, अखेरीस पोचलेलें; पूर्ण झालेलें, केलेलें २ निकाल लागलेलें, परिणाम पावलेलें ३ साध्य झालेलें, शेवटीं स्थापन केलेलें [स]

पर्यस्तक—पु (अंगहार) (नृत्य) तलपुष्प, अपविद्ध, वर्तित, निकुट्टक, ऊरूद्वृत्त, आक्षिप्त, उरोमण्डल नितंब व कटिछिन्न हीं करणें क्रमानें करणें [सं परि+अस्]

पर्या, पऱ्हा—पु (राजा) ओढा, नाला, ओहोळ, झरा, प्रवाह 'जपुन टाकी पाउलें असा पद्वारीचा पर्या।' –हाला १०८ [स प्रवाह]

पर्याप्ति, पर्याप्त—स्त्री १ समाधान, तृप्ति, पूर्णता २ योग्य पुरवठा, पुरेसा असणें, समाधानकारक समृद्धि [स] **पर्याप्त**–वि १ पूर्ण 'पावसानें सगळीं सरोवरें पर्याप्त झालीं' २ (ल.) तृप्त, समाधान पावलेला 'शंभर रुपये मिळाले म्हणजे माझे इच्छेस पर्याप्त' ३ पुरेसा पुरता, पुरा होणारा 'एवढा कागद इतकें लिहिण्यास पर्याप्त होईल'

पर्याय—पु १ रीत पद्धत, मार्ग, योजना, एखादें काम साधण्याची युक्ति शेवटास नेण्याची रीत, योजना 'जलमार्गानें जावें किंवा पायवाटेनें जावें हे दोन पर्याय आहेत' 'सावकार सोडीना तेव्हां शेत विकलें म्हणजे तुझे स्वाधीन करीन असा पर्याय काढून मी निघून आलों' 'ह्या दोघांचा कज्जा तुम्ही एक पर्याय काढून तोडा' २ शैली धाटी, विशेष पद्धत, वैशिष्ट्य 'त्याचे बोलण्याचा पर्याय निराळा ह्याचे बोलण्याचा निराळा' ३ आवृत्ति क्रम; एक वेळचा प्रयोग एकदां केलेली कृति 'शास्त्र केवळ पहिल्या पर्यायास समजतें असें नाहीं दोन तीन पर्याय करावे लागतात' 'तीन पर्याय जेव्हां करावे तेव्हां हें शेत होईल' ४ कांहीं गौण किंवा निराळा प्रकार, रीत, चाल, उपाय पथ इ० 'एकादशीचा मुख्य पक्ष होईना तर कांहीं पर्याय करावा' ५ टप्पा पायरी, खंड, भाग क्रमाक्रमानें व्हावयाच्या क्रियेंतील एक अवस्था 'एकदम दहा कोस चालण्याची शक्ति नाहीं पश्चात्पर्यायानीं चालू' 'चार पर्यायांनीं ब्राह्मणभोजन झालें' ६ निरनिराळे मार्ग प्रत्येकीं (काम त्वकर होण्यासाठीं) एकसमयावच्छेदेंकरून चालू केलेले कामाचे भाग स्वतंत्र योजना 'एकदाच चार पर्याय चालविले तेव्हां हजार ब्राह्मणांस चार घटकांत दक्षिणा आटपली' ७ क्षुद्रक खोटी सबब उडवा उडवी, बयादा 'होय किंवा नाहीं म्हणून सांगावें तो हजार पर्याय

सागतो ' ' हिशोब विचारिला असता तो अनेक पर्याय सांगतो ' ८ समान, एकाच अर्थाचे दोन शब्द परस्पर, प्रतिशब्द ९ व्यवस्था, पद्धतशीर माडणी, क्रम १० गौण, समाविष्ट, अत र्भूत गोष्ट किंवा बाब पोटविभाग 'त्या कामामध्यें पर्याय पुष्कळ आहेत.' ११ गोष्ट, भावार्थ 'माझा हा पर्याय पुसे त्यासी ।' –रामदासी २ १२७ [स] **पर्यायपर्यायानें**–क्रिवि आल्टून पाल्टून, अदलून बदलून

पर्यालोच, पर्यालोचन—पुन १ विचार 'तैसें अधिकार पर्यालोचें। चिंतन हें यज्ञ करणें सर्वांचें। परी विध फळाशेचें। न घापे मार्जी।' –ज्ञा १६ ९७ 'श्रुतिगुरुवाक्य निरूपण। ऐकता अद्वैतश्रवण। युक्तिप्रयुक्तीं पर्यालोचन। मनन गुण या नाव।' –एभा ११ ९६९ २ अवलोकन, पहाणी, सभोंवार दृष्टि [स परि+आलोचन]

पर्याव—पु १ प्रकार, पर्याय 'हा भक्तीचा पर्यावो। आव डीच्या गोडिया सागे देवो।' –एभा ११ ११०५ २ प्रतिशब्द, पर्यायशब्द, दुसरें नाव 'तेय तुवी जे जीवदशा। तिये नाव विरेशा। येथे अव्यक्त ऐसा। पर्यावो हा।' –ज्ञा १३ ९२ [स पर्याय]

पर्युदास—पु (पडिती) मनाई, प्रतिबंध इ० विपर्यी आज्ञा करणें, निराळी किंवा विरुद्ध गोष्ट कबूल करणें, एखादी गोष्ट खात्रीपूर्वक सागणें किंवा पसत अगर नापसत ठरविणें, अद मास करणें, काढणें जसें– 'खोटें बोलू नये' यावरून खरें बोलावें असें निघतें (ही गर्भित आज्ञा) पाच नक्षत्रें मुनीचे उपयोगी नाहींत म्हणजे काहीं विवक्षित पाच नक्षत्रें मुनीला लागू न पडणारीं सागितलीं व त्या बरोबरच बाकीचीं नक्षत्रें मुनीला योग्य आहेत असें दाखविलें 'अब्राह्मण' यावरून ब्राह्मण नव्हे पण दुसरा कोणी मनुष्य आहे असें अनुमान निघतें ह्या शब्दाची प्राचिक–पडिती व्याख्या अशी – 'तद्भिन्न तत्सदृशमदृशार्थेबोधकनिषेध।' [स]

पर्युषित—वि शिळा पारोसा (एक रात्र गेल्यामुळें दोष युक्त झालेलें अन्न, पाणी, इ०) [स]

पर्युक्षण—न अग्नीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरंभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें शिंपडणें परिसमूहन पहा [स]

पर्ल—न (गो) परल, चुलीजवळील जागा पोळ (व) पहा

पर्व—न १ अमावास्या, पौर्णिमा वैधृती, व्यतीपात, सक्रात ग्रहण इ० जे समुद्रस्नान श्राद्ध दान इ० पुण्यकर्माविषयीं काल (ज्यावेळीं पुण्यकर्म केलें असता कोटिगुणित फळ प्राप्त होतें असें) सांगितले आहेत ते काल प्रत्यर्पी पर्वणी, सणाचा दिवस, पुण्यकाल 'माझा मोडियेला सर्व। अकाळीं काळ आपर्वे पर्वे।' –तुगा ७१८ 'तुमच्या मानियेलें ते भीचेप्रायेंचि पर्व तातें हो।' –मोभीष्म ६ ४० २ चाद्रमासातील शुद्ध व कृष्ण दोन्ही पक्षा-तील काहीं दिवसाना दिलेलें नाव पौर्णिमा, षष्ठी, अष्टमी, दशमी इ० ३ सूर्य नवीन राशीमध्यें जाण्याचा काल, सक्रात ४ युति किंवा जुळून आलेला योग, सयोगकाळ. ५ (ल) समृद्धतेचा, उत्कर्षाचा काळ, हंगाम, ऋतु, मोठ्या सार्वजनिक आचार– रूढीचा काळ, बाहुल्य, विपुलता, बहर 'कीं आर्यानदाचें रसि काची नित्य हो सभा पर्व।' –मोसभा ७ ९२ ६ सांधा, पेर, योरू, चोट इ० कांचें पेर, कांड ७ पुस्तकाचा भाग, प्रकरण (ज्यात पुष्कळ अध्याय असतात असें) 'भारताचीं मुख्य १८ पर्वे आहेत' [स] ॰चुकणें–टळणें–हातची सधी गमावणें ॰साधणें–गांठणें–संधी साधणें, एखाद्या कामात फायदा करून घेणें ॰काल–ळ–पु पर्व अर्थ १ ते ५ पहा 'तीर्थ पर्वकाळ। अवघीं पायापें सकळ।' –तुगा २१८६ ॰भेद–पु (वैद्यक) सधिवात, साधे दुखणें [स] ॰संधि–पु पौर्णिमा किंवा अमावास्या आणि प्रतिपदा याचा सधिकाल **पर्वणी**—स्त्री १ पर्व अर्थ १, २ पहा २ (ल) दुर्मिळ सुसधि, फारा दिवसानीं येणारा शुभकाल, सधि [पर्व]

पर्वत—पु १ मोठा डोंगर, गिरि, अद्रि, हिमालय, सह्याद्री इ० पर्वत २ (ल) मोठें ओझें, बोजा, असह्य भार 'कामाचा पर्वत'=अतिशय काम, 'दु खाचा पर्वत'=अतिशय दु ख, 'कर्जाचा पर्वत' 'बापानें कर्जाचे पर्वत मात्र करून ठेविले आहेत' (बाप्र) **पर्वताची राई होणें**–मोठेपणा जाणें, गर्वहरण होणें, महत्त्वाचा नाश होणें 'नकळे ईश्वरी सूत्र झाली पाहा पर्वताची राई।' –ऐपो ४०८ याच्या उलट राईचा पर्वत होणें ॰फळ–न (ल) दगड, खडक **पर्वतीय, पर्वती**–वि १ पर्वतासबधीं, पर्वत विषयक, पहाडी, डोंगरी २ पहाडी डोंगरात राहणारा (मनुष्य) ३ डोंगर चढणारा, उच घाट चढण्यास योग्य (घोडा) 'चडे डौल नीट। लहान घोडा लाखीस घोडा। तो पर्वती॥'

पर्वत—पु देवघेव, व्यापार, सावकारी पर्वेविण पर्वत करू नये।' –दा २ २ २० [स पर+वत्]

पर्वर्दा—स्त्री पालन, रक्षण 'स्वामी कृपाप्टीनें पालन करून पर्वर्दा करीत आहेत' –रा १ ३२ –वि १ पाळलेला २ वयात आलेला त्यावर सोनाजीपत पर्वर्दा जाले परंतु वतनावर गले नाहींत' –रा ८ ३३ [फा]

पर्वर्दिगार—पु पोषण करणारा ईश्वर परवर पहा [फा पर्वर्दगार]

पर्वरीश पर्वरीस, पर्वरिशी—स्त्री पोषण, निभावणी पर वरीस पहा 'आमची पर्वरीश करणार धनी समर्थ आहेत' –पदमव ७४ –रा ५ ७१ [फा पर्वरिश्]

पर्वा—स्त्री आस्था, काळजी परवा पहा [फा पर्वा]

पर्वा(र्मा)न(ण)गी—स्त्री आज्ञा, मोकळीक, हुकूम, परवानगी पहा 'पर्माणगी होत नाहीं' –ख ११ ५७७१ [फा पर्वानगी]

०रसानगी–स्त्री बंदोबस्त 'पर्वानगी रसानगी दरवाज्यास गाड दाची नाहीं ' –ख ४ १९९०

पर्वाना—पु आज्ञापत्र, पास परवाना पहा [फा] ०अलतम्गा–पु राजानें दिलेली जमीनबक्षिसाची सनद 'पर्वाना अल्तम्गा करून घेतले आहेत ' –पया २३ [तुर्की अल्तम्घा= सनद, हुकुम]

पर्वेशी—स्त्री पर्वरिशी, पोषण, पेन्शन परवरीस पहा [फा]

पन्हवाणा, पन्हावण—पुन वाहन, परव्हाण पहा 'पन्ह वाणावरि समग्र। घालुनिया।' –गीता २ ३४३७ [पर+वाहन]

पन्हा–न्हा, पन्हिया—पु नाला, झरा, पर्जन्य काळीं पाणी जाण्यासाठीं खणलेली चरी, खाचखळगा पर्या पहा 'राघवणी घुगीपुढें। पन्हें उन्मादती खातवडे।' –ज्ञा१२ ५६२ [स प्रवाह]

पन्हा—क्रिवि पलीकडे, दूर 'म्हणोनि मीरपण पन्हांचि साडिजे। एय व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे।' –ज्ञा ९ ३७८ [पर]

पन्हाटी—स्त्री १ कापसाचें झाड, कपाशीच्या झाडाची वाळलेली काडी २ (व) कपाशी पराटी पहा [पळ्हे+काठी]

पन्हावणें—अक्रि (व) परिणामकारक होणें

पन्हेज—न (व) पथ्य परेज पहा [फा पन्हज]

पल—न १ पळ, घटिकेचा साठावा भाग, अडीच पळाचें एक मिनिट होतें २ मास ३ चाळीस मासे (३८० गुजांचे) वजन –पु विषुववृत्तापासून अतर, अक्ष [स] ०ज्या–स्त्री एखाद्या स्थळाच्या अक्षाची ज्या, अक्षज्या [स] ०पैतृक–न श्राद्धाच्या दिवशीं स्वयपाकात मासाचा उपयोग करणें 'पल-पैतृक व भ्रातुरगना। करू नये म्हणतातीं।' –गुच १२ ९४ [स पल=मास+पितृ–पैतृक]

पलक–ख—पुन डोळयाची पापणी लवण्यास लागणारा काळ, निमिष क्षण पल अर्थ १ पहा 'हें भुवन सुशोभित सुवन नसे कलिपवन पलख एक न्याया।' –दत्तपदें २५ [फा पलक्]

०दर्याव–पु अतिशय मोठी पर्जन्यवृष्टी, अकस्मात् जलप्रलय करणारा पाऊस पडणें, जोराचा पाऊस 'पाऊस काय पलख दर्याव, पलखामध्यें जिकडे तिकडे पाणजाळ करणार' [पलक–ख+दर्या=समुद्र]

पलग—पु मचक माचा, पर्यंक, जमिनीपासून वर निज ण्याचें साधन उच्च प्रतीची चारपाई, खाट, बाज [स पर्यंक, प्रा पअक, हिं प पलग, सिं पलंगु, व पालक–ना ओरिया पलक, का पलडि तुल० फा पलग्] ०पोश–स–पु चादर, बिछान्यावर घालण्याचें वस्त्र, आच्छादन गर्दैपोस [फा पलंग्+पोश्] पलं गडी–स्त्री १ ल्हानसा पलंग २ (तुच्छतेनें) जुना, वाईट पलग पलंगी–पु (कर) शय्येची तजवीज, व्यवस्था करणारा 'पलगी करून मुक्काम भरून घ्या '

पलट–टी—स्त्री उलथ, कलथी, मागें उडी [स परिवर्त, प्रा पलट्ट, हिं पलटा] ०खाणें–१ माघारी फिरणें, उलट खाणें २ कोलाटी उडी घेणें **पलटणें**–क्रि (व) परतणें [हिं पल टना] **पलटन**–न (व) फेरी, जाऊन परत येण्याची क्रिया **पलटवणें**–क्रि (व) फिरविणें [हिं, पलटाना]

पलटण–न—नी फौजेची टोळी, फौज, तुकडी, अकराशें पर्यंत पायदळाचा समुदाय [पोर्तु, इं प्लॅटून हिं पलटन] पल टणी–नी–वि पलटणसबधीं (मनुष्य वगैरे)

पलटा—पु १ एक जवियाचा डाव आपल्या हातातील जवियानें जोडीदाराच्या डाव्या बाजूच्या शेवटच्या बरगडीवर छातीवर मारणें (पूर्वीच्या मारलेल्या जागेपासून त्याचे शेवटाकडून उलट बाजूस मारतात म्हणून हा शब्द) २ (सगीत) स्वराचा अवरोह [पलट]

पलतड—स्त्री पलीकडचें तीर पैलथड पहा [स पर+तट]

पलपल, पलपलाट—स्त्रीपु १ (मावळ) चैन, चगळ 'त्याची तेथें पलपल चालते ' २ भरभराट, उत्कर्ष, सामर्थ्याची वर्चस्वाची स्थिति ३ फाजील पीक, अतिशय समृद्धि ४ सुळ सुळाट, अतिशय माजणें (लुगारू, चोर, टोळ, उंदीर इ०) [का पल=फार, पुष्कळ]

पलभा—स्त्री (ज्यो) अयनांशसहित सूर्य केवळ विषुववृत्ता वर असता मध्याह्नकाळच्या वेळीं बारा अगुळें उंचीच्या खुंटीची पडलेली छाया [स]

पलवावाघळी—स्त्री वाघळी नांवाचा समुद्रातील एक प्रका रचा मासा याची पाठ राठ, खरखरीत असते

पलाखतीमार, पलाखतीखामार—पु खरपूस, खूप जोराचा मार, फरमाशी मार, ठोक [हिं]

पलाट—क्रिवि पलीकडे पल्याड पहा

पलाटणें—न (न्हाव्याचा धदा) वस्तऱ्याची धार साफ कर ण्याचें चामडें, धार लावण्याची तळहालाएवढी कातड्याची पट्टी, चटपट [पालटणें ?]

पलाटन–ण—न १ भ्रमण, सफरी, हिंडणें, देशाटन २ पलागी, फेरा, वळसा, गिरका, इकडे तिकडे आसपास थोडसें फिरणें (क्रि० मारणें) 'शार्दूल करूं गेला पलाटण।' –रावि २०.१३८ [स पर्यटन]

पलाटी—स्त्री कापसाची काडी, पन्हाटी अर्थ १ पहा 'पेरणी टाकून पलाटिया उपडावयास गेलेत ' –पेद २१ १५ [पळ्हे+काठी]

पलांटी—स्त्री पलाण्न अर्थ २ पहा 'तुम्ही भरी पलाटी मारून या तों मी रुपये तयार करून ठेवतों. '

पलांडु—पु कांदा, कदंर्प 'चिंतामणी टाकोनि रोकडा। पलाडु घेतला बळेंचि।' –रावि १२ १०३ 'शेर तांदुळ, कशाचा गुळ मिळेना जळ खाया नाहीं पलाडु। –ऐपो २४५ [स]

पलाण—न १ खोगीर (मुख्यत उंटाचें व हत्तीचें), पल्याण, मूठ, (ल) आच्छादन 'दर्यास पलाण (शिवाजी) राजियानीं घातलें '–सभासद ५१ 'पूतनावळें करून । घातलें पृथ्वीस पलाण।' २ घोडयावर पहिल्याप्रथम घातलेलें खोगीर. ३ पहिल्यादाच घोडयावर खोगीर घालणें (क्रि० करणें) ४ (ल) लावची विहीर जोडणारी जमीनीची पट्टी, विहिरीचें पाणी दूरच्या जमीनीस पोंचावें म्हणून पाण्याचा पाट नेण्यासाठीं घातलेली मातीची लांबट उंच वरवडी, बांध [स पल्ययन, पर्याण, प्रा पग्गण=घोडयाचा साद, तुल० फा पालान्] **पलाणणें**–उक्रि (काव्य) १ खोगीर चढविणें, घोडयावर पलाण घालून सज्ज करणें, तयार ठेवणें २ (ल) हाताखालीं आणणें 'जेणें सत्ता वज्र पसरोनी। पलाणिली कुभिनी।'

पलाण—न लाव पहा पलाण पहा

पलाद—पु (शाप) हा एक प्लातिन वर्गांतील धातु आहे (इं) प्यालडियम् या धातूस रजतासारखी चकाकी असून हा चिवट असतो पलादाचा उपयोग मिश्र धातूमध्यें, दंतरोगाकडे व घडयाळाच्या कमानी करण्याकडे करतात

पलायन—न पळ, जलदीनें पळून जाणें (भयादिकामुळें किंवा दुसऱ्याला न सापडावें म्हणून), युक्तीनें निसटून जाणें [स पल्] **पलायमान**–वि पळणारा **पलायित**–वि पळालेला, पळून गेलेला

पलाल—नपु भाताचें काड, गवत, पेंढा, कडबा, बाटूक, केर 'कृष्ण म्हणे बहु बरें, म्हा मारुत हो पलाल खळ–बळ तें।' –मोविराट नवनीत २९७ [स]

पलाश—पु पळस, पळसाचें झाड [स]

पलित—न पिकलेपणा, पांढरे केंस होणें –वि पिकलेला, वृद्ध [स]

पलिता–दा—स्त्री. १ हिलाल, दिवटी, मशाल या करिता केलेली कापडाची वाटोळी गुंडाळी २ तोफ डागण्याचा तोडा, वत्ती, जामगी, काकडा (क्रि० लावणें, देणें, ठेवणें) ३ बंदुकीची दारू घालून तयार केलेला काकडा ४ (तोफा, बदुका याची) फेर, सरबत्ती, झड, भडिमार (क्रि० झाडणें, झडणें) तिसऱ्या पलित्यास स्वार फुटले' [स प्रदीप्त, प्रा पलित्त तुल० अर फतील]

पलिता—पु (व) मोटच्या खालचा सोंडदोर ज्या लाकडावरून चलतो तें फिरतें चाक

पलिती—स्त्री पलिता अर्थ २ व ४ पहा

पलिस्त—न (निंदार्थी) पीडा देणारा माणूस, वस्तु धंदा, रोग, वारा, पाऊस इ०, पीडा, रोग [फा पिलिश्त=अपवित्र, घाण]

पलिस्तर—न शरीराचें कातडें भाजल्यासारखें होऊन त्यावर फोड आणणारें औषध [इ ब्लिस्टर]

पलीस्तर—न गिलावा (इ) प्लॅस्टर.

पलीकडचा–ला, पलीकडील—वि पलीकडे असलेला, दूरच्या स्थळा–काळासबधीं, संबधाचा, दूरचा, मागील, पूर्वगामी

पलीकडून—क्रिवि दुरून, दूरच्या बाजूकडून, पूर्वीच्या, मागल्या दिवसापासून

पलीकडे—क्रिवि १ (स्थळवाचक) दुसऱ्या बाजूस, दूर, बाजूस, दुसरीकडे २ (काळवाचक) पुढें, नतर, पूर्वी, अगोदर, मागें (विशिष्ट काळाच्या) याच्या उलट अलीकडे [ ] ०**होणें**–(एखाद्या स्थलापासून) दूर होणें, अंग काढून घेणें

पलेटण—न भटकणें, पलाटन पहा [स पर्यटन] **पलेटणें**–अक्रि (काव्य अशिष्ट) भटकणें, हिंडणें, इकडेतिकडे फिरणें

पल्याड—क्रिवि (त्या) पार पलीकडे अर्थ १ पहा. याच्या उलट अल्याड [पैल+तट]

पल्याण—न खोगीर, जीन पलाण पहा ०**घालणें**–ताब्यात ठेवणें 'याचा प्रसाद होता सिंहीं घालील शशहि पल्याण।' –मोभीष्म ६ २२

पल्ल—न (गो) चुलखड

पल्लक—पु पाळणा पालक–ख पहा 'आधारशक्तीचिया अंकीं। वाढविसी कौतुकीं। हृदयाकाशपल्कीं। परियें देसी निजे।' –ज्ञा १२ ५

पल्लव—पु १ पालवी, पानें (विशेषत अव प्रयोग), अंकुर, कोंम (क्रि० फुटणें, लागणें येणें) 'म्हणोनि जाणतेनो गुरु भजिजे। जेणें कृतकार्य होईजे। जैसें मूळसिंचनें सहजें। शाखापल्लव सतोषती।' –ज्ञा १ २५ २ नवीन पालवी फुटलेल्या डाहळीचा शेंडा, शाखाग्र, पानानीं भरलेल्या फांदीचा शेंडा, नवी फूट, पालवीचा झुबका ३ (ल) एखादी हकीकत सांगत असता त्यात पदरची घातलेली भर, तिखटमीठ, मसाला भरणें 'त्यानें सांगितलें असेल तितकेंच बोल नवा पल्लव लावू नको.' ४ कापडाच्या तुकडयाचा, वस्त्राचा शेवट, (धोतर इ० वस्त्राचा) पदर 'ऐकता गुरूंचें वचन। गांठीं बांधी पल्वीं शकुन।'–गुच १ १२ पल्वीं बांधवेल वायु कैसा।' ५ पुरवणी, पुरणिका, सेंपूट, जोड [स] ०**सडक**–स्त्री पदराची दशी 'तेथ व्यासादिकांच्या मती। तेंचि मेखळा मिरवती। चोखाळपणें भळकती। पल्लवसडका।' –ज्ञा १ ९ ०**हस्त (संयुतहस्त)**–पु (नृत्य) ...

मनाटांत तेल भरून हलविणें **पल्लवित**–वि १ नवीन पालवी आणि अङ्कुर फुटलेलें (झाड) २ (ल) विस्तृत

पल्ला—पु १ तीस पायली किंवा १२० शेरांचें माप २ (पातळ पदार्थ, तेल, सुपारी इ० याणजिन्नस मोजण्याचें) १२० शेरांचें अदीच मणाचें परिमाण वजन ३ पल्लाभर धान्याचें पोतें, थैला अगर गोणी [पैस पल्यं=धान्याची गोणी, प्रा प०]

पल्ला—पु १ (रस्ता, जागा इ० कापी) लांबी, विस्तार 'हा पल्ला लांब आहे' 'याचा पल्ला लांब पडला' २ अवधि, अंतर; मुदत, मजला; टप्पा (चाल, मार्ग, काळ, धंदा याजबद्दल) 'एका दिवसांत विसा कोसांचा पल्ला मारला' 'इतक्या द्रव्यानें पुढील वर्षापर्यंत पल्ला येणार नाहीं' 'मनमुधीचें प्रकरण इतक्या पल्ल्यास आणून ठेवलें' 'हें काम दोन दिवसांनीं पल्ल्यास जाईल' ३ (ल) आटोका, व्याप्ति, लांबी, सामर्थ्य; अवलंबून असणा ऱ्यांची मालिका 'माझें घार पडे हातें म्हणून मी मुगरूप पार पडलों' 'पल्ला जमला–लागू झाला–सिद्धीस गेला–विसावला इ०' [हिं पल्ला] ०दार्पों **धांवणें**–आधार, आश्रय, पाठबळ इ० मिळविणें, मदतनीस, साहाय्यक मिळविणें ०**गांठणें**–१ थक्त पोचणें २अपेक्षित स्थळीं जाऊन पोंचणें ०**घेणें**–(ना) सुसाट्या, धूम ठोकणें, पळणें 'मला पहातांच त्यानें पल्ला घेतला' ०**देणें**–जागा, अवधि देणें 'पैंडार पल्ला देइना उभे मोंवताले।' –ऐपो २३५ **पल्ल्यावर असणें**–अगदीं जवळ, पाठीशीं असणें (मैत्री करण्यासाटीं किंवा दुखापत करण्यासाटीं)

पल्ला—पु वस्त्राचा जरीचा, बुट्टीदार काठ [स पल्लव, गु पल्लो]

पल्ला—पु कबूतर इ० पक्ष्याचा कळप

पल्ला—पु नवऱ्यानें वधूस दिलेला पैसा, जिन्नस; विरवोळ खर्चास दिलेला पैसा, चोळीखर्च हा वधूच्या बापाजवळ ठेवि तात ही चाल गुजराथेंत आहे [गु पल्लु]

पल्लाण—न (कु) अवधि, अंतर पल्ला पहा

पल्ली—स्त्री एक क्षुद्र जंतु पाल पहा [स]

पल्ली—स्त्री ल्हान गाव खेडें [स]

पल्ली—स्त्री (गो) धुमी, शेकोटी, आगटी पोल्ली असेंहि रूप रूढ आहे

पल्लेकरी—पु पल्लाभर धान्य, धान्याची गोणी वाहून नेणारा व त्या हमालीवर उपजीविका करणारा हमाल, हलकरी [पल्ला+करी]

पल्लेदार—वि शोभिवंत, वलयुक्तदार पदराचें काठाचें, लप्फेदार (वस्त्र) 'पल्लेदार दोरवा पैठणी लालभडक नेसुन। गादीवर डौलामध्यें बसुन।' –प्रला २२७ [पल्ला+दार, पदर]

पल्लेदार—वि. लांबपर्यंत पोच असलेली, लांब गोळा जाण्याजोगी (तोफ इ०) [पल्ला=अंतर, लांबी]

पल्वल—न डबकें 'दे पल्वलीं जीवन मेघ जैसा।' –भकक २ हरीराज मुद्गलाचार्य विरचित रामायणाचें भाषांतर १४ [सं]

पल्हाटी—स्त्री कापशी, पऱ्हाटी, पर्‍हाटी पहा 'पल्हाटीचें पुष्प सुवासहीन। परि राया रंका तेंचि भूषण।' –भरि १० १३३ २ कापसाच्या झाडाची काठी [पल्हा+काटी]

पव—पु (पटांतील) फांशावरील १ संख्येची खूण, चिन्ह [हिं] ०**बारा, पोबारा**–पु (फाशांचा खेळ) एक दान, तीन फाशांपैकीं एकावर एक व दोहोंवर सहा सहा ठिपके मिळून १३ पडणें **पवबारा करणें–म्हणणें**–(या दानानें सोंगटी दूर जाते यावरून ल) पळ काढणें, पळून जाणें पोबारा पहा 'चोरांनीं भोंडीं काढून पवबारा केला' –रिवि ८ ११ २०८

पव—स्त्री १ (व) साऱ्यांत वसविण्याची केलेली लाकडाची शीळ २ पणमाचा आंतील गाभा, पाव, पाऊ

पवणें—अक्रि (काव्य) पावणें, प्राप्त होणें, मिळणें पोंचणें, पावणें पहा 'न पवे त्या मारीं घोडी।' –सुआदि १४ ८८ 'हरीविण सौजन्य न पवे कोण्ही।' [पावणें]

पवन—पु वायु; वारा, पंचमहाभूतांपैकीं एक [सं] ०**चक्की**–स्त्री वाऱ्याच्या जोरावर, वाऱ्यानें चालणारी गिरणी, जातें, यंत्र [पवन+हिं चक्की=जातें]

पवन—पु (गो) पौंड (नाणें) [इं पौंड]

पवना–न्या—पु हरळीसारखें एक तृण, गवत [सं पवन]

पवमान—पु १ वायु २ एक यज्ञाग्नि, गार्हपत्य ३ एक विशिष्ट मंत्रसमूह [सं]

पवली—स्त्री राजमार्ग –शर

पवळ—पु १ पक्व, पार –हको २ होडगें –मनको [प्रा]

प(पं)वळें—न पोंवळें, प्रवाळ पोंवळें पहा 'पवळेंयाचिआं हतीं। जावडें कालऊनि नीगुती।' –शिशु ५९० [स प्रकार]

प(प)वा—पु पांवा, अल्गुज, बासरी पावा पहा

पवाड–डु—पु १ मोठेपणा, कीर्ति, महत्त्व 'हें मारिलें तें वर थोडें। आणीकही साधीन गाढें। मग नांदेन पवाडें। येकलाचि मी।' –ज्ञा १६ ३५२ 'कीं हा ईश्वराचा पवाड।' –दा १ ५ ३३ २ विस्तार 'निश्चळ चचळ आणी जड। अवघा मायेचा पवाड।' –दा १२ ३ ८ ३ ठाव, अवकाश 'जयाचिये प्रतीतीचा वाखारा। पवाडु होय चराचरा। तो महात्मा धनुर्धरा। दुर्लभु आथी।' –ज्ञा ७ १३७ ४ इच्छा 'जें विट ना सरे। भोगि तयाचेनि पवाडें पुरे।' –ज्ञा ८ २६४ ५ ठिकाण ६ कौशल्य 'मग फेडू यया बुद्धी। पवाडु कीज।' –अमृ ७ ६३ ७ एक काव्य प्रकार पोवाडा पहा [स प्रवृद्ध प्रा पवड्ढ तुल० स प्रवाद]

पवाड—पु रिकामपण 'मज आगसेवे नाहीं पवाडु। तरि त्यागा भोगा होए अपवाडु।' –भाए १४१

पवाड—स्त्री प्रकार, परवड पहा 'तेय सयमाग्नीचीं कुडें। इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें। यजिती उदडें। युक्तिघोषें।'–ज्ञा ४ ५० [परवड]

पवाडणें—क्रि १ आत शिरणें, घुसणें 'काच म्हणोन उद कात पडे। का सभा देखोन दर्पणीं पवाडे। द्वार चुकोन भलती कडे। जाणें या नाव भ्रम।' –दा १० ६ २२ २ सामर्थ्य असणें 'एन्हवीं ऐसें घडे। जो जळत घरीं सापडे। तो मग न पवाडे। कुहाखणों।'–ज्ञा १३ ५४८ ३ टिकाव धरणें 'तेथें मज मुर्खाची मती। पवाडेल कोठें।' –दा १ ४ २ ४ स्तुति करणें, नावाजणें

प(पं-पो)वाडा—पु १ वीराच्या पराक्रमाचें, विद्वानाच्या बुद्धिमत्तेचें, तसेंच एखाद्याचें सामर्थ्य, गुण कौशल्य इ०काचें काव्यात्मक वर्णन, प्रशस्ति, स्तुति-स्तोत्र २ पराक्रम, कीर्ति 'अनंत हे थोरी। गर्जताती पवाडे।' –तुगा १५७८ 'कृष्णें पवाडा हा केला।' –निगा १८ ३ विस्तार, महत्त्व इ० अर्थी पवाड पहा [पवाड तुल० का. पाडु=गाणें]

पवारी—स्त्री १ एक औषधी वनस्पति २ तिजपासून तयार केलेलें एक सुवासिक औषधी द्रव्य

पवालें—न (गु) प्याला, एक प्रकारचें भांडें, फुग्पात्र –मौज २ ६ १९३० [स पव=पुनीत+आलय, गु पावालु]

पवि—पु इंद्राचें वज्र [स]

पवित्र—न १ ब्राह्मणाचें जानवें, यज्ञोपवीत २ पवित्रक योगत घालण्याची दर्भाची (गाठ दऊन केलेली) किंवा सोन्याची अंगठी ही अनामिकमध्यें पूजादि धार्मिक विधि करताना घालतात –वि १ शुद्ध, निर्मळ, स्वच्छ, धार्मिक, सास्कारिक दोषरहित सोवळें (अन्न, उदक इ०) २ निष्पाप, पापरहित पुण्यकारक, नीतिमान, सद्वर्तनी, नीतिशुद्ध (माणूस) ३ पुण्यकारक पाप क्षयकारक (कर्म, वस्तु जागा इ०) [स] **पवित्रक**–न दर्भाची किंवा त्या आकाराची सोन्याची अंगठी पवित्र अर्थ २ पहा **पवित्रारोपण**–न श्रावणाच्या महिन्यातील एक विधि नव्या सुताचे तयार केलेले दोरे पवित्र व्हावेत म्हणून देवाच्या मूर्तीवर वाहणें आणि नंतर ते मूर्तीवरून काढून स्वत घालण्यासाठीं घणें **पवित्रित**–वि १ पवित्र केलेलें २ सोवळें, विधिपूर्वक शुद्ध केलेलें **पवित्री**–स्त्री पवित्रक पवित्र अर्थ २ पहा **पवित्रीकरण**–न (खि) आपली कृपा दानरूपें देण्याचें परमेश्वराचें एक कार्य (इ) सक्टिफिकेशन या कार्यानें मनुष्य देवाच्या प्रतिमेनुरूप सर्वस्वी नवा होतो असें खिस्तानुयायी समजतात –इफि ४ २३,२४ **पवित्रीपूर्णिमा**–स्त्री श्रावण महिन्यातील शुद्ध पौर्णिमा (या दिवशीं पवित्रारोपण करितात) पोवतीपौर्णिमा पोवत्याची पुनव

पवित्र—न वरण 'मुगाचें पवित्र। आणि लोणकढें तूप साजूक।' –बदलापूर २१३

पवित्रा—पु (मल्लविद्या) डावा पाय पुढें करून कुस्तीच्या तयारीनें उभें राहण्याचा प्रकार दस्ती (क्रि० करणें) **पवित्र्यांत असणें–उभें राहणें**–भांडणाच्या तयारींत असणें, भाडण करा वयाचेंच अशा इरायानें बोलणें, उभें राहणें इ०

पवितु-त्रू—वि (वदभाषा) सात, ७ सख्या 'केवल काठी पवितु त्यासी। सागोनिया दीधलें।' –भवि ४२ ४५

पव्हणें—अक्रि पोहणें पहा 'जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं। पव्ह मार्कंडेय एकाकी।' –ज्ञा ११ १९८७ [स प्रवाहनम्, प्रा]

पव्हणा–पु पोहण्याजोगा पाण्याचा डोह **पव्हणारु**–वि पोहणारा 'आला शिष्यसरितेसि थोरू। तेथें अविवेक पव्हणारू।' –विपू १ १००

पव्हणी—स्त्री नौका, होडी [स प्रवहण, प्रा पवहण]

पव्हरी—स्त्री (व) उसावरील एक रोग यामुळें उसाचे शेंडे पिवळे पडून वाळतात

पव्हे—स्त्री पाणपोई 'आहा आहा रे भाई हें अन्नदानाचें सत्र। पव्हे घातली सर्वत्र।' –तुगा३२९ [स प्रवाह, प्रा पवाह]

पशम—न १ लोंकर २ (सकेतानें) गुह्यभागावरील केंस शेट, शष्प (क्रि० उखडणें) 'ते आमचे स्नेही असता त्यानीं तेथें पत्र पाठविलें तर काय पशम उखडगी!' –रा ६ ६१९ (हिं पश्म उखड़ना असा वाक्प्रचार आहे) ३ क्षुद्र पदार्थ 'कोल्हापूर मिरजेच्या किल्ल्यापुढें पशम आहे' –ख १२ ६२९६ [फा पश्म] **पशमी**–वि लोंकरी, लोकरीचें (वस्त्र इ०) [फा पश्मी] **पशमीना**–पु लोकरीचें वस्त्र कापड [फा पश्मीना]

पशीना—पु (व) घाम 'पशीना फुटला आता ताप उत रेल' [स प्रस्विन्न, हिं पसीना]

पशु—पु १ जनावर, चतुष्पाद २ (ल) मूर्ख मनुष्य ३ अविचारी निर्दय आडदाड मनुष्य [स] **०पति**–पु १ (सर्व सजीव प्राण्याचा प्रभु) शकर, महादेव 'केला मातीचा पशुपति। परि मातीसी काय महती।' –तुगा ३४६७ 'आहे ठाउक पुरुषार्थ तुम्हा तुज प्रिय असो पशुपती।' –प्रला ५ २ (उप) गुराचा डॉक्टर व्हेटरनरी सर्जन [स] **०पाळ**–वि गुराखी, गुरें चारणारा, पाळणारा 'माता ही दोन ठायीं पशुपाळ। विक्रिती दुग्ध घेउन डोई।' –अस्क २, श्रीसुदाम ७२

पशेमानी—स्त्री पस्तावा, पश्चात्ताप, दु ख [फा] **पशेमान**–वि पस्तावलेला, पश्चात्ताप पावलेला, दु खी [फा पशेमान्]

पदोरी—स्त्री १ पांच दोरांचें वस्त्र पायरी; पयदोरी २ (ल) उपर्जीविका, उदरनिर्वाह [पांच+दोर]

पश्चात—क्रिवि १ नंतर, मागून २ पाठीमागें आड, परोक्ष, पश्चिमेकडे [स] ०स्वस्तिक—न निजिराचा पश्चिम बिंदु [स] ०द्वारगामी—वि गुदमैथुन करणारा, बच्चेबाज [स]

पश्चात्ताप—पु (मागाहून होणारा ताप) पाठीमागून वाईट वाटणें, पस्तावा, पस्तावणी, अनुताप दु:ख खेद [स]

पश्चात्ताप—पु (ख्रि) पापी मनुष्यास आपल्या पापा विषयीं खरी जाणीव होऊन ख्रिस्तद्वारें देवाच्या दयेचें ज्ञान प्राप्त झाल्यानें त्याला त्याच्या पापांचा तिरस्कार व खेद उत्पन्न होतो आणि तो दृढनिश्चयानें व परिश्रमानें नवीन प्रकारें आज्ञापालन करावयाच्या पापापासून वळावयास ज्या स्थिती ती स्थिति (इं) रिपेन्टन्स 'दास म्हणे आता लाग मीपणाचा। पश्चाताप झाला पुरे तयें।' –उर्घ १९६

पश्चिम—स्त्री १ मावळत सूर्य मावळण्याची दिशा 'पसून समुद्र पुढे पश्चिम आहे' २ पश्चिम दिशेचा वारा –वि १ पश्चिमेचा पश्चिमेकडील पाश्चात्य २ पाठीमागचा, नंतरचा, पाश्चात्य अपर, अवर [स] ०कपाल—न पश्चिमभागार्थ ०द्वार—न १ पश्चिम कडील मागील दार पाक (शहर, राजवाडा, घर इ० चें) २ (ल) गुद ३ (संकेतानें) अपानवायु ०धान्य—न १ साल उशीरां पिकणारें धान्य, मागून तयार होणारें धान्य २ उशीरानें पीक; हिवाळ्यांतील पीक रबीधान्य पहा ०बुद्धि—स्त्री पश्चात्बुद्धि मागाहून सुचणारा विचार बुद्धि ०रात्र—स्त्री उत्तररात्र मध्यान्हीनंतरची रात्र ०वायु—पु (ल.) पाद; पर्दन, अपानवायु पश्चिमाग्रा—स्त्री पश्चिमेकडील अग्र; सूर्य तारा जेथें मावळतो तो क्षितिजबिंदु पश्चिमदिशा पश्चिमास्त—नपु बुध शुक्र यांचें पश्चिमेकडे (सूर्यासान्निध्यामुळें) मावळणें अस्तास जाणें पश्चिमोदय—पु बुध व शुक्र हे सूर्यास्तानंतर पश्चिमेकडे दिसणें (पश्चिमेकडे यांचा उदय वरच दिसत होतो)

पश्मी—वि लोंकरी पशमी पहा पश्मी रुमाल एक तांबडा पाठविला आहे' –ख ११५७०१ [फा] पश्मीना—पु लोंकरी वस्त्र; पशमीना पहा

पश्य—वि दिसणारा दृष्टीस पडणारा भासणारा हा शब्द या अर्थानें समासांतच येतो उदा० दृद्-दूर-शुभ हित-मित-तुच्छ-क्षुद्र-दूर-दीर्घ-पश्य [स]

पश्यंती—स्त्री (परा पश्यंती, मध्यमा व वैखरी या) चार वाचांतील दुसरी वाचा परेपासून हृदयस्थानीं ईषन्मात्र उमट णारी भासरूप वाणी परा मध्यमा वैखरी पहा 'जया तुझिया उद्देशासाठीं। पश्यंती मध्यमा पोटीं। मुनि परेसींही पाटीं। वैखरी विरे। –ज्ञा १६ २० वैखरी मध्यमा पश्यंती परा। यहू वाचातीत धराधरसरा। तो तूं परात्पर सोयरा। कालियामर्दना श्रीकृष्णा।' –हरि २० १२७ [स]

पश्यतोहर—पु १ डमन, समोर चोरी करणारा 'कोठें जात उभे १ मत्स्यभरयेवुपश्यतोहर हो।' –मोविराट ४ ८४ १०१ २ (नाना व) सोनार [स पश्यत+हर]

पष्ट—वि (काव्यांतील रूप) स्पष्ट उघड, साफ, स्वच्छ 'येथें सांगितलें पष्ट। सुदृढ भजन।' –दा ७ १० ४२ –क्रिवि स्पष्टपणें, उघडपणें 'अंगना मासिया वरिष्ठ। ऐसें बोलती सोष्ट पेष्ठ। परी त्या दीपका होती पष्ट। सुये भय सन्मुख।' –मुवि ११७ [म स्पष्ट]

पसंगयत—क्रिवि गैरहजरीत, हजर नसतां; पश्चात् [फा पस्+पैका]

पसंत-द—वि १ मान्य मनास आलेला; कबूल स्वीकार केलेला, संमत प्रिय; निवडलेला पटलेला, आवडलेला २ अनु कूल कबूलीचा, कबूल; राजी (क्रि० करणें) [फा पसन्द] पसंती-दी—स्त्री १ संमति मान्यता कबुली 'तुम्ही बरोबर लिहिलें, परंतु ज्यात गाठ पसंदीस पडे, शाहाण्यांची निशा होये ऐसें करण्यांत येत नाहीं' –रा ६ ३९४ २ आवड 'पाहिल्या नंतर पसंदीस येतील त्या घ्याव्या' –रा ऐतिप्र ६२ [फा पसंदी]

पसतक—पु घोड्याच्या मागील पायांतील एक रोग –अश्वप २ २८१

पसतीस—वि ३५ ही संख्या, तीस आणि पांच

पसय—पु (गो) पसा पसा जमविलेलें धान्य, फड [पसा]

पसर—पु १ (काव्य) पसारा विस्तार 'आता असो हा युद्धविचार। सर्व वर्णावा तरी अपार। प्रथा होईल पसर।' –कथा १७१५९ २ पसरणें फैलावणें चालू राहणें 'असंड लागली धार। खड नसे गंगापसर।' ३ पसरा-रु पहा [स प्रसर प्रा पसर] ०कार—पु (गो) दुकानदार

पसरडी—पु (कों) पावसाचें पाणी काढून बाजूनें लाव ण्यासाठीं खणलेला ओहोळ [पसरणें]

पसरणें—अक्रि सक्रि १ विस्तार पावणें विस्तारणें उघडणें (तोंड, हात इ०) २ लांब लांब करणें विस्तृत करणें (पाय इ०) ३ पांगापांग होणें विखरणें ४ (ल) निजणें, हातपाय लांब करणें 'तो जेवण झाल्याबरोबर पसरतो' ५ आंथरणें वर घालणें गादी पसर व त्यावर नीज' ६ अधिक प्रदेश व्यापणें संकुचित पणा सोडणें फैलावणें [स प्रसरण प्रा पसरण] पसरट-डा—वि १ पसरलेलें विस्तारित २ उथळ रुंद प्रशस्त (भांडें इ०) [पसरट] पसरणी—स्त्री १ पसरण्याची क्रिया वाढ विस्तार २ पांगापांग फैलावणी

पसरा-रू—पु १ दुकान (गो) पसरो -शर (-तुगा ६१६) २ पसर, पसारा, विस्तार 'साडी स्तवनाचा पसरु। प्रथा होतसे अवसरु।' -कालिकापुराण ३८ [स प्रसर, प्रा पसर]

पसरूं—न (कु गो) पशु, गुरू [स पशु]

पसव(वि)णें—उक्रि १ प्रसुत होणें, प्रसवणें, विणें वेत येणें (घोडी, गाढवीण यानी) 'घोडी सबर झाल्यापासुन प्राय अकरा महिन्यानीं पसवते' -मराठी ३ रें पुस्तक पृ १०८ (१८७३) २ कोंबा बाहेर टाकणें (केळीनें) ३ तुरे, कणसें बाहेर टाकणें (नाचणी, वरी, सावा इ० नीं), निसवणें [स. प्र+सु, प्रा पसव]

पसा—पु १ हाताचा विशिष्ट केलेला आकार (धान्यादिक घेण्यासाठीं), खोंगा, हाताचीं बोटें जुळलेलीं शेवटास थोडीं वर वळवून त्यास आगठा जुळला असता होणारा खोलगट आकार २ ओंजळ, अजलि 'गुरुसागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एक ही भरे न पसा।' -मोकर्ण २९ ३५ ३ (ल) पसाभर धान्य 'मुळींच पदरीं नसता पसा।' -नव १० १७० [स प्रसृत, प्रा पसय] **उलथा पसा, पालथा पसा**-(ल) उधळपणी, उधळा कार मार, उधळेपणाची वागणूक **पसाचें पायलीस उठेना**-जो प्रथम पसाभर म्हणजे थोडें घेऊन काहीं काम करण्यास तयार असतो तोच पुढें चढून गल्यामुळें पायलीभर (पुष्कळ) घेऊनहि ऐकेनासा होतो ०मूठ-स्त्री ओंजळभर किंवा मुठभर धान्य इ० बलुतेदार आपला हक्क मागण्यासबधात हा शब्द फार योजतात. कित्येकाचा पसाचा व कित्येकाचा मुठीचा असा हक्क असतो

पसाइता—स्त्री (बडोदें) सरकारी कामदाराकरिता राखून ठेवलेली जमीन -बडोद्याचे राज्यकर्ते ३६०, नोकरीचा मोबदला म्हणून दिलेली जमीन [स प्रसाद प्रा पसाय ? गु पसायतु]

पसाघोडी—स्त्री पैदाशीसाठीं राखून ठेवलेली घोडी -पेद ५४१ [पसविणें+घोडी]

पसाट—न (ना) बैलगाडीतील मागच्या बाजूला बसाव याची जागा बैलगाडीचा मागचा भाग, पसाट

पसाड—पु (खा) मोठा परकर, घागरा

पसाद—वि १ (व) उशीरा झालेलें २ उशीर किंवा वेळ असलेलें [फा पस्=मागून]

पसाय—पु प्रसाद कृपा, मेहरबानी 'आता तेणेंचि पसायें तुम्हा सताचे मी पायें।' -ज्ञा १५ २८ 'अमो हें सागता कथा रसु। तेणें परितोषोनि प्रभु। पसाय दे परमलामु। म्हणे मुनी विश्वनाथु।' -ज्ञाप्र ६० ०दान-न प्रसाद वर 'तोषोनि मज द्यावें। पसायदान हें।' -ज्ञा १८ १७९३ [स प्रसाद, प्रा पसाय]

पसार—पु १ व्यायामासाठीं फेऱ्या घालणें, शतपावली २ इकडून तिकडे फेऱ्या घालणें (पहारेकरी, सत्री यानीं) -वि १ गेलेला, झालेला, गत उदा० आठ पसार=आठ वाजून (? ले) २ मान्य, बहुमतानें पसत (इ) पासुड (क्रि० होणें) 'तो ठराव पसार झाला' ३ उत्तीर्ण, पास (क्रि० होणें) 'तो परिक्षेत पसार झाला' ४ निघून जाणें, पळणें (क्रि० होणें) 'तो येथून मघा शींच पसार झाला' [पोर्तु पासार=जाणें, इ पास]

पसार-रा—पु दुकान, पसर-रा पहा 'ते वेळे ते चौघी जणी। पसार घातले तत्क्षणीं। विकरा करुनी। सुवर्णसख्या।' -कालिका पुराण ३० ३३

पसारा—पु १ (वस्तु काम इ०चा) विस्तार, व्याप फैलाव, प्रसार 'म्हणौनि वाचेचा चोवारा। घातलिया धर्माचा पसारा' -ज्ञा १६ २२३ २ जाहीर होणें, प्रसिद्धि (एखाद्या गोष्टीची) ३ चहूंकडे पसरलें जाणें, अव्यवस्थितपणें पडणें, गोंधळ ४ पसरलेल्या, अस्ताव्यस्त पडलेल्या वस्तू (क्रि० करणें, पडणें) 'बाहेर धान्याचा पसारा पडला आहे तो आटपून ठेव' ५ मूल आडवें आलें असताना बाळतिणीनें पसरणें (क्रि० पडणें) ६ दुकानातील सामान इ० भरण्याचें एक प्रकारचें तवक, ताट ७ (खा) बारदान, पक्की कपाशी ज्यात बाधतात ते गोणपाट [स प्रसर, म पसरणें] **पसारी-ऱ्या**-पु १ औषधें विकणारा, मेथजी, गाधी २ वाणी, किराण्या जिनसाचा दुकानदार [हिं पनसारी, पसारी, पसार=दुकान]

पसारा—पु गुराचें रानींचेवेळीं चरणें गुरास रात्रीं चराव यास नेणें [हिं पसर]

पसाव-वो—पु प्रसाद, कृपा, उपकार पसाय पहा 'आता ऐसिया अपराधा। मर्यादा नाहीं मुकुंदा। म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा। पसावो म्हणुनी।' -ज्ञा ११ ५७१ [स प्रसाद, प्रा पसाय]

पसि—क्रिवि पेक्षा 'तें चैतन्यरत्नापसि उजाळें। अधीक दीसे।' -भाए ७९६ [तुल० गु पछी]

पसु(सो)रडी—स्त्री (निंदार्थी) पैसा

पसू—स्त्री पैदाशीकरिता ठेवलेली घोडी पसाघोडी पहा [स प्र+सु पसवणें]

पसोपेश—स्त्री हरकत अडचण 'मुलाकत ही होण्यास काय पसोपेश आहे' -रा १ १४५ 'त्या पक्षीं सरकारची खातरजमा होय ऐसे अहद पैमान द्यावयास पसोपेश करणार नाहींत' -रा १२ २२ [फा पस्-उ-पेश्]

पस्त—क्रिवि पूर्णपणें सपूर्णतेनें, सर्वस्वी, निखालसपणें, निःशेष, साफ (नाश करणें, फना उडविणें इ० अर्थाच्या क्रिया पदा बरोबर योजतात) उदा० लुटणें, नागविणें, बुचाडणें, घर धुणें [फा पस्त्=खालीं, अवनत (ल) जमीनदोस्त] ०करणें- नाश करणें, खलास करणें नागवणूक करणें, समूळ नाश करणें 'सफेजग लढाई करुन कृष्णराव खानवकर याश मोडून पस्त केलें'

–रा ४ ३१ 'वरकड त्याचें लष्कर अवघें लुटून पस्त केलें' –ख ५ २४०६ ०प्राणें–चाहूनपुसून सर्व खाणें, निखालस खाऊन टाकणें ०चारणें–प्रत्येक चीजवस्त चोरून नेणें, धर धुवून नेणें ०जाळणें–जाळून राख करणें

पस्तावणें—अक्रि पश्चात्ताप पावणें, होणें, करणें, पस्तावा होणें स्वत च्या (नीति–अनीतीच्या) कृत्याबद्दल खेद होणें, मागाहून शोक करणें. [स पश्चात्ताप] **पस्ताव–वा, पस्ताई**–पुस्त्री पश्चात्ताप, अनुताप, स्वत च्या नीति–अनीतीच्या वर्तनाबद्दल किंवा नुकसानकारक गोष्टीबद्दल वाटणारें दु ख, शोक, खेद **पस्तावणी**–स्त्री पश्चात्ताप पस्तावा होणें, करणें, खेद दु ख पस्ताव पहा

पस्ताळीस—वि (अशिष्ट) पंचेचाळीस

पस्तीस—वि पसतीस, ३५ ही सख्या

पस्तु—पु एक ताल यात सात मात्रा व तीन विभाग अस तात

पस्तु(स्ता)री—स्त्री (व ना) वाडावा सवलत परताळा, कोणताहि जिनस मोजून घ्यावयाचा तितका घतल्यावर योडा वर जो अधिक घेतात तो 'शभर आंब्यावर पाच पस्तोरीचे देतात'

पस्तोर—क्रिवि (व) पर्यंत 'तो माळापस्तोर पळाला' [पस+तोर=नोंवर]

पस्पा होणें—कि परामूत, परागदा होणें, पळ काढणें 'तेव्हा पल्टणें फौजेच्या मुकाबल्यास ठरू न सकता झाडींत पस्पा झाली' –पया ४७९ [फा पस्पा=माघी घालणें, हिं पस्पा होना]

पहडणें—न ज्ञान विद्या, वाचन, पाठ, पठन –उक्रि (प्र) पढणें पहा [स पठन]

पहा(हा)ट—स्त्री १ सूर्योदयापूर्वीचा सहा घटिकाचा काळ, त्या कालापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ प्रभात प्रात काळ २ (व) सकाळ 'मी पहाटे ८ वाजता जाईन' ३ उत्तररात्र 'तो पहाटेचे प्रहरीं रात्रीं उठला' [स प्रभा–प्रभात, प्रा पहा, पहाअ, पहाद हिं पद पोह, गु पोह, सिं पिरिह] ०फुटणें–उगवणें, आरंभ होणें 'तो ज्यासि भेटे भरटें। त्यास सुखाची पहाट फुटे।' –एभा १४ १११ ०पटी–क्रिवि (राजा) प्रभात काळीं, उजडण्यापूर्वी मोठ्या पहाटेस

पहाड—स्त्री एक जातीची वेल, गजग्याचें झाड. –वगु ७ २६ [स पाठा] ०मूळ–न या वेलीचें मूळ

पहाड—पु (बाधकाम) घराचें वरच्या मजल्याचें बाधकाम करताना मजुराना, कामगारांना उतरण्या–चढण्यासाठीं आडवे–उभे वासे बाधून माचा करतात तो; पराची, पाड 'पहाड दुहेरी असावा' –मॅरट १२

पहाड—पु १ डोंगर, लहान पर्वत, टेंकाड 'चढे वैकुंठीचे पहाडीं। क्षीरसागरीं दतसे बुडी।' –एरुस्व २ १२ २ (ल) अति शय मोठा व उच, खणखणीत आवाज, कठध्वनि (गाणाऱ्याचा, गवयाचा) [हिं] **पहाडची यात्रा**–स्त्री डोंगरावरील, डोंग राळ मुलखातील प्रवास, यात्रा, विशेषत हिमालय पर्वताची यात्रा

पहाडी–वि १ पहाडाचा, पहाडामधर्थी, डोंगरी २ मोठा, उच, खणखणीत (आवाज) **पहाडी किल्ला**–पु डोंगरावरील किल्ला

पहाडी—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–सपूर्ण वादी षड्ज सवादी पचम गानसमय सार्वकालिक [पहाड] ०जिल्हा–पु एक रागिणी

पहाडी—स्त्री पालखी, मेणा इ० वहायास जे भोयाचे समु दाय ठेवलेले असतात त प्रत्येकीं, पाहडी पहा

पहाण(णी)खरडा, पहाणदार, पहाणी–णें, पहाण्या इ०—पाहणीखरडा, पाहणीदार इ० पाहमध्ये पहा

पहाता—पु प्रेक्षक, पाहणारा 'तर्किन होत निज पर भट विधु कीं रवि असें पहाते ज्या।' –मोभीष्म १ ३९ [पाहणें]

पहार, पहारय—स्त्री लोखडाची भरी जाड टोकदार कांब (खडक फोडणें, जमीन खणणें, उखळात कुटणें इ० कामाकरिता उपयोगी असलेली), खणण्याचें, कुटण्या–फोडण्याचें एक लोखडी हत्यार [स प्रहार]

पहार—पु तीन तासाचा काळ, प्रहर, याम, दिवसाचा आठवा भाग 'जिये गावींचा पहारु दिवोवेरी।एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी।' –ज्ञा ८ १५५ [स प्रहर]

पहारा—पु १ रखवाली, चौकी, राखण, जागल २ चौकीदार, रखवालदार, सरक्षकाची तुकडी ३ चौकीदारी, रखवालदारी, पहारा करणें 'आता पहारा कोण करितो?' 'माझा पहारा भरला' ४ निरोधन, प्रतिबधक इलाज राखण (इ) पिके टिंग 'दारूच्या गुत्त्यापुढें पहारा ठेवून गुत्त्यात दारू पिण्यासाठीं जाणाऱ्या लोकास पराङ्मुख करण्याची जी चळवळ सध्या पुण्यात चालू आहे' –टि ३ २६६ [फा पहरा स प्रहर दर प्रहरास हा बदलीत असत यावरून] **पहारेकरी पहारे दार**–पु पहाऱ्यावरचा शिपाई सत्री, चौकीदार, रखवालदार **पहारेबंदी**–स्त्री पहारेकऱ्याची राग, नाकेबदी करण्यासाठीं जागजागीं पहारे ठेवून केलेला बदोबस्त

पहाळ—स्त्री १ वृष्टि वर्षाव, पावसाची सर २ डोंगरातील प्रवाह ओढा ३ झाडाला पाणी मिळावें म्हणून त्याच्या सभोंवार खणलेला खळगा, आळें ४ उपासामुळें पोटाला पडलेली खळी

पहाळ—पु एक क्षुपकेदार वनस्पति, रापडे

पहाळ—न मोठी रांग –शर

पहाळी—स्त्री पावसानी सर पहाळ अर्थ १ ते ३ पहा

पहिरणी, पहिरणे—(कों) पेरणी, पेरणें पहा

पहिरा—पु (गोंध) अदलाबदल, शेतकऱ्यांनीं एकमेकाचे बैल एकमेकांस देणें किंवा एकमेकांच्या कामावर जाणें, पडकेल पहा

पहिलु उलटा—पु (जविया) एक डाव, आपल्या हातातील जवियानें आपल्या डाव्या बाजूस अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूस जोडीदाराच्या कौंपराची लहान ज्या ठिकाणीं टेकते त्या ठिकाणीं मारणें. पहिलु सीधा–पु आपल्या हातातील जवियानें आपल्या उजव्या बाजूला म्हणजे जोडीदाराच्या डाव्या बाजूला मारणें [पहिलु=बगलेची बाजू+उलटा, सीधा]

पहिलटकर–रू, पहिलार–रू, पहिलटकरीण—विस्त्री १ पहिल्यानेंच विणारी, गाभण राहिलेली (गाय, म्हैस इ०), प्रथम गर्भिणी स्त्री 'मी पहिलाड वळेना यात मला कांहीं।' –होला १५६. २ एकदाच बाळंतीण झालेली स्त्री [पहिला]

पहिलमपरता—क्रिवि (ना) पहिल्यादा, सर्वांत प्रथम, प्रथमत [पहिला]

पहिलवान, पहीलवान, पलवान—पु १ मल्ल, वीर, कुस्तीबाज, जेठी, तालीमबाज, शक्तीचीं कामें करणारा, शक्तिमान, कुस्त्या करणारा याचे चोवे, जठी, पजावी व वज्रमुष्टी असे चार प्रकार आहेत पहिल्या तीन प्रकारचे पहिलवान साधी कुस्ती करतात शेवटचे हातांत कचकड्याच्या फण्या घालून परस्पर मुष्टिप्रहार करून कुस्ती करतात –(बडोदें) पहिल्वान व कुस्ती ७ २ या नावाचा एक शक्तीचीं कामें करणारा वर्ग, जात यांचें गोपाळ नावाच्या लोकांशीं बधुत्व असतें ३ उंरडयावरील एक मोठा किडा [फा पहलवान् हिं] पहिलवानकी–स्त्री पहिल्वानाचें काम धदा किंवा कौशल्य

पहिला—पु घोड्याचा अवयव, बैसीक सधीचा (पोटरीचा बाजूचा) अग्रभाग (मागील भाग) –अश्वप १ ६३

पहिला—वि १ प्रथम, प्रथमचा –क्रिवि पहिल्यानें, आरंभीं सुरवातीस, प्रथमत, पहिल्यादा 'जैसा निंब जिभे कडवटु। हिरडा पहिलें तुरटु। तैसा कर्मा ऐल शेवटु। खणुवाळा होय।' –ज्ञा १८ १८६ २ प्रथम, अगोदर, पूर्वीं 'माझा हा इच्छुका निरोप पहिले जाऊनि सांगा तिला।' [प्रा पहिल, स प्रथम]

पहिलीगंगा—स्त्री पावसाळ्यात नदीला येणारें पहिलें पाणी –बदलापूर १२१

पहिलील—वि पहिला, प्रथमचा [पहिला]

पहिलेंप्रथम—क्रिवि सर्वांत पहिल्यादा, अगदीं पहिल्या प्रथम [पहिला]

पहिल्याघरचा—वि (दुसरें लग्न करणाऱ्या विधवेच्या मुलासबधी वापरतात) पहिल्या पूर्वीच्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा

पहिल्यान—क्रिवि १ पहिल्या वेळीं, प्रथमत २ आरंभीं, अगोदर, अगदीं पहिल्याप्रथम. [पहिला]

पहिल्यापहील—विक्रिवि १ अगदीं प्रथमचा, आरंभीचा २ प्रथमत, पहिल्यानेंच [पहिला द्वि]

पहीत—न. (महानु) वरण 'दूध भात पहीत दोन्हीं साकवतीया कळी।' –पूजावसार.

पहीपाहुणा—पु (व्यापक, अनिश्चितार्थी) आलागेला मनुष्य, पाहुणा वगैरे, उतारू, वाटसरू, अतिथि [स पथिक, प्रा पहिअ; गुज पहीं=दुसऱ्या दिवशीं राहणारा पाहुणा]

पहुंची—स्त्री १ मणगट २ पुरुषांच्या मनगटावर बांधावयाचा एक दागिना, पोंची [फा हिं]

पहु(हों)डणें—अक्रि. १ (काव्य) (विश्रांति घेण्यासाठीं) कलडणें लवडणें, अग टाकणें २ निजणें 'तो तू ववक्रीडसीचा सेजारी। पहोंडलासी राया मुरारी।' –शिशु १२० 'करूनिया भोजन घातलें आंचवण। आनद नारायण पहुडले।' –तुगा४६४ [प्रा पवडु=निजणें, का पवडिसु] पहुडु–स्त्री. निद्रा –शर

पहुरणी—स्त्री १ विंदेपर्यंत दूध देणारी गाय किंवा म्हैस 'परी पहुरणी जें दुहिलें। तें तें गुरूं न दुभेचि व्यालें। का उभें शेत चारिलें। पिकावया नुरे।' –ज्ञा१७ २४८ २ ओढाळ गाय. –शर ३ एक किडा

पहेदणें—अक्रि (व) लालचावणें, मोहात पडणें 'सायला पहेदला आहे'

पह्याण—न (कों) वैरणीसाठीं कापून उन्हात वाळविलेलें गवत

पळ—पु (व ना) मोठी पळी, पळा

पळ—न १ घटिकेचा साठावा अंश, तासाचा १५० वा भाग, क्षण 'चुकतां न लागता तुज पळही शापावया उशीर मला।' –मोभीष्म ११ १४३ २ (लोणी, तूप इ० वजन करावयाचें) अठ्ठावीस टकुंचें वजन [स पल] ०घडी–क्रिवि पळभर, क्षणभर 'नको प्राणसख्या विसरू मजला पळघडी।' –सला १ [पळ+घटिका]

पळ—पु १ (शहर, खेडें, देश इ०मधील लोकाची, उधळून लावलेल्या सैन्यातील लोकाची) पळापळ, धावाधाव, पळत सुटावें अशी अवस्था (क्रि० सुटणें) २ (ल) पळणारे लोक, पळपुटीं माणसें 'आमच्या गावात पळ आला आहे' –स्त्री १ धावणें, जोरानें धावत सुटणें, धाव (क्रि० घेणें) २ शर्यत, दौड, धूम (क्रि० मारणें) ३ कोणी पाठीस लागल्यामुळें होणारी तिरपीट [पळणें] ०काढणें–१ भीतीमुळें किंवा सक्त टाळण्यासाठीं एखाद्या ठिकाणापासून पळून जाणें, निसटून जाणें, पोबारा करणें 'पळ काढिलाचि तुमच्या पादुनि तें कर्म तडक लेंकाहीं।'

–मोद्रोण १६.४४. २ (एखाद्याग) पळून जाण्यास लावणें. ०सुटणें–पळावें लागणें. 'धाके तुझ्या पळ सुटे रिपु दानवांचे।' –मकक २, गोसावीनंदन. –रेणुकाष्टक ४.

पळ—स्त्री. (कों.) शेतांतील पाण्याचा निचरा होण्यासाठीं काढलेला पाट, नाला, जलमार्ग.

पळका—वि. १ पळण्यांत जलद; चपळ. २ पळपुट्या स्वभावाचा; पळून जाणारा. [पळणें]

पळका—पु. विस्तवानें पोळल्यामुळें निघणारी कातडी. [पोळणें]

पळंज—न. १ हलकें धान्य, किंवा न भरलेलें कणीस; भुसकें, निरुपयोगी धान्य, धान्याचें फोलपट. २ (कों.) बिन पोसलेलें, पोंचट भात. **पळंजी**–स्त्री. (कों.) हलक्या प्रतीचें, पोंचट धान्य. वेशावरील पेंजी धान्य

पळटेल—वि. शेतांतील पेरणी, मळणी इ० कामीं दुसऱ्यांना मदत करणारा व आपल्या गरजेच्या वेळीं त्यांची मदत घेणारा (शेतकरी); पडकेल पहा.

पळण-णी, पळपट, पळापळ—नस्त्री. एखाद्या सैन्यानें शत्रु पाहून पळ काढणें. जीव वांचविण्यासाठीं केलेली धांवाधांव; एखाद्या लोकसमुदायानें पळत सुटणें. पळ अर्थ १ पहा. 'देवांसीं मांडिली महा पळणी।' [पळणें]

पळणें—अक्रि. १ पलायन करणें; पळून जाणें; धांवत जाणें; धूम ठोकणें. २ (सामा.) धावणें. ३ पळवाट ठेवणें (भाषण, लेखन यांत). [सं. पलायन] **पळो पळो सें करणें**–त्रासवून, सतावून सोडणें; सळो कीं पळो करणें. **पळो पळो सें होणें**–अगदीं त्रासून, दमून जाणें; फार कष्टी होणें.

पळतें पीक—न. १ शेवटचें पिक; शेवटचा बहर (फळझाडांचा). २ (ल.) व्यापार–धंद्यांतील किंवा कांहीं पदार्थापासून मिळालेला शेवटचा नफा, लाभ. ३ विद्यमान पण थोडेच दिवस टिकणारें सुख. [पळणें+पीक]

पळपटा-ट्या, पळपुटा-ट्या—वि. १ पळण्याची संवय, प्रवृत्ति, स्वभाव आलेला; पळून जाणारा. २ (अव. उदा० पळपटे) पळालेले, पळून जाणारे (लोक). [पळणें]

पळपणें, पळिपणें—क्रि. पेटणें; जळणें. 'पळपत विरहाग्नी।' –ऋ ६५. –ज्ञा १६.२९४. [प्रा; पलीवइ; सं. प्रदीपन?]

पळपलाट—पु. १ भरभराट; विपुलता; उत्कर्ष; समृद्धि; अभ्युदय. २ फाजील, बेफाम वाढ; माजणें. फळफळाट पहा. [फळणें द्वि]

पळपलाट—पु. (क.) पळापळ; पळणें. [पळापळ चा अतिशय]

पळपळीत—वि. १ अविश्वसनीय; पुळपुळीत; मोघम; अनिश्चित; नीरस; फिकें (भाषण इ०). २ दुर्बळ; भेकड; नामर्द; ढिला; निरुत्साही. ३ ढिला; शिथिल; निष्काळजी; बेफिकीर; चालढकलीचा (मनुष्य, काम). पिळपिळीत, पुळपुळीत पहा.

पळवा—पु. १ (उन्हाळ्यांत, भाजी नसेल तेव्हां) वाळवून ठेवलेली पालेभाजी (पळवा व उसरी एक नव्हे). २ झाडावरून गळालेला पालापाचोळा. 'भीम प्रतापतपनें झाले बहु शुष्क ते जसे पळवे।' –मोविराट १.१६७. ३ पालेभाजींत पीठ घालून परतून केलेली मोकळी भाजी. [सं. पल्लव] ०**मिरची**–स्त्री. (कर.) हिरवी वाळवलेली मिरची. 'पळवा मिरची पांढरी व कमी तिखट असते.'

पळवाढा—वि. अगदीं पातळ नव्हे असा, पळीनें वाढतां देण्याजोगा (शिजलेला पदार्थ). (प्र) पळीवाढा पहा.

पळविणें—उक्रि. १ पळविण्यास लावणें; धांवविणें; पळण्यास भाग पाडणें. २ हांकून लावणें; घालवून देणें. २ (एखादी वस्तु) हिसकून, घेऊन पळून जाणें 'कुत्र्यानें भाकर पळविली.' ३ सोडविणें; सोडवणूक करणें; ४ नाहींसें करणें; दूर करणें; दूर सारणें. 'तुमची शंका अशेष पळवाया।' –मोआदि ११.८३. ५ पराभव करून पिटाळणें. 'भगदत्तेंहि घटोत्कच विरथ करुनि संगरीं पळविला हो।' –मोभीष्म ८.३०. [पळणें प्रयोजक]

पळशी—स्त्री. एक वेलीमारखें झाड. याचीं पानें पळसाच्या पानांसारखीं असतात. याचा भारे वगैरे बांधण्याच्या कामीं दोरीसारखा उपयोग करितात. [सं. पलाशी]

पळशे-से—पुअव. माध्यंदिनशाखीय ब्राह्मणजात. पळशीकर ब्राह्मण.

पळस—पु. पलश, पलाश. एक झाड. 'स–सख प्रमुदि वसंतीं बहु फुलला होय हो पळस साचा।' –मोभीष्म ४.२९. [सं. पलाश] म्ह० पळसाला–स पानें तीनच=कोठेंहि गेलें तरी मनुष्यस्वभाव सारखाच, कोणतीहि स्थिति घेतली, तरी तींत सुखदुःखें सारखींच असतात. ०**पापडी**–स्त्री. पळसाचें बीं. याचा औषधांत उपयोग करतात.

पळसुला—पु. उपनयन संस्कारांत चौथ्या दिवशीं करावयाचा एक विधि; मेधाजनन (या विधींत पळसाच्या झाडाळीच्या भोंवतीं पाणी घालावयाचें असतें). [पळस+ओला (करणें, ठेवणें)]

पळा—पु. मोठी पळी.

पळाटी—स्त्री. कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी. पऱ्हाटी पहा.

पळापळ—स्त्री. पळण पहा.

पळिंज-जी—पळंज-जी पहा.

पळिन—वि पिकलेले (केस) पलित पहा 'रुपौनि चोर साचेचा सोहळीं। पळीत पळिताचे ताडवन घाली।' –भाए ५२१ [सं पलित]

पळिताइ—स्त्री (गो.) कुरूपपणा

पळी—स्त्री १ पातळ कालवण, आमटी, कढी वगैरे पदार्थ वाढणें येण्याच्या उपयोगाचें एक लोखंडी किंवा पितळी साधन (दांड्याचें), ल्हान पळा, डाव २ संध्येच्या, पूजेच्या वगैरे नित्य नैमित्तिक कर्मांसाठीं उपयोगातील एक उपकरण; दर्वी ३ घुन्याच्या घाणीच्या चाकामागून एक लोखंडी लांब दांड्याचें उलथनें घाणींतून फिरवितात तें [हिं पली] ॰आडकण–न (कर) पळी ठेवण्याकरितां असलेली लाकडी वस्तू ॰वाढा-ढ्या–वि पळीनें वाढता येण्याजोगा (आमटी, कढी इ॰ पातळ पदार्थ) [पळी+वाढणें]

पळीव—न (राजा) सापास मारण्याचें त्रिशूळासारखें, दात असलेलें हत्यार

पळींव—न १ (कु) नांगराचा फाळ २ ल्हान पावडें (पाण्याचे पाट तयार करण्यासाठीं रांदे खणण्याच्या उपयोगाचें), मागें लाकडांत बसविण्यासाठीं वर्तुळाकृति व पुढें खणण्यासाठीं चापट केलेलें लोखंडी हत्यार

पळु—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

पळूं—न (कों.) पळीचें टवळें, तोंड [पळी]

पळ्हाटी, पळाटी—स्त्री १ (खा व) कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी २ कापसाचें झाड [पळ्हें]

पळ्हें, पळें—न १ कापसाचें झाड २ कापसाचें शेत, लागवड रानकापशी पहा [प्रा पलहि=कापूस]

पक्ष—पु १ पक्ष्याचें उडण्याचें साधन, पंख 'फुटतील पक्ष केव्हांतरि दैववळें तुम्हेंही वध।'–मोकर्ण ६ ४४ 'शुकें नळिकेशीं गोवियेले पाय। विसरोनि जाय पक्ष दोन्ही।' –तुगा ३०५२ २ चैत्रादि महिन्याचा (चांद्रमासाचा) अर्धभाग, पंधरवडा, शुक्ल (शुद्ध) व कृष्ण (वद्य) अशा दोन अर्धांतील प्रत्येक 'तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पडती।'–मोविराट ४ ६२ ३ भाद्रपद महिन्यातील वद्य पक्षांत (कन्या राशीस सूर्य असतां) सर्व पितरांस उद्देशून जें श्राद्धकर्म करतात तें अपरपक्षीय श्राद्ध, महालयश्राद्ध ४ (लढा, वादविवाद, दोघांचें काम, धर्म वगैरेंतील) बाजू भाग तट, तड, पंथ, भेद, प्रकार 'हा श्रीकृष्ण प्रभु ज्या पक्षीं तथें समस्त कल्याण।'–मोभीष्म ६ २२ ५ मुद्दा, मत, तत्त्व, मूळ सिद्धांत ६ पद्धत रीत, चाल, संप्रदाय, विकल्प, कृतिप्रकार ७ बाणास लावलेलें पीस पंख ८ प्रतिपादन करावयाचें तत्त्व, मत, प्रमेय ९ अजमास, अनुमानाचा विषय, सिद्धांताचा प्रकार 'म्हणौनि विश्वतश्चक्षु। हा अचक्षुच्या ठायीं पक्षु।'–ज्ञा १३ ८७७ १० जात, वर्ग. ११ वादिवादींत जी वादीची अर्जी घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द 'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जीचे पर्यायवाचक शब्द जाणावे'–मिताक्षरा, व्यवहारमयूख १३ १२ बाजू, पार्श्व भाग, एक अंग १३ (सामा) मतभेद, मतभेदाचे प्रकार, पंथ प्रत्येकीं [स] ॰धरणें–१ कैवार घेणें २ एक बाजू पत्करणें ॰कर-कार–पु (कायदा) न्यायाच्या कचेरींत भांडणारा वादी किंवा प्रतिवादी ॰घात–पु अर्धांगवायु, अंगाचा कांहीं भाग चेतनाशून्य होणें (रूढ) पक्षाघात ॰पात–पु १ एका पक्षाकडे, बाजूकडे मनाचा ओढा, विशेष आवड २ कैवार, बाजू घेणें, एका पक्षाची तरफदारी ३ पंक्तिप्रपंच, असमदृष्टि ॰पाती–वि १ एका बाजूस किंवा पक्षास अनुकूल, तरफदारी करणारा, पक्षपात करणारा २ कैवारी, आश्रयदाता, पाठिराखा ॰प्रदोप–पु प्रत्येक पंधरवड्यातील प्रदोप 'त्याच दिवशीं पक्षप्रदोषहि आहे' –चद्र ४३ ॰द्वार–न बाजूचें दार, ल्हान दार 'पक्षद्वारें विप्र बाहेर आला।'–साध्ह ४ ५३ ॰भिंत–स्त्री बाजूची भिंत ॰वात-वायु–पु अर्धांगवायु, पक्षघात पहा. ॰वान्–वि पंख असलेला, सपक्ष, पंख फुटलेला **पक्षाघात**–पु पक्षघात–वायु पहा **पक्षांत**–पु पंधरवड्यातील (शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षाचा) शेवटचा दिवस, पौर्णिमा किंवा अमावास्या [पक्ष+अंत] **पक्षाभास**–पु १ (कायदा) खोटी फिर्याद २ (तर्कशास्त्र) खरें भासणारें पण दिखाऊ प्रमाण, सिद्धांताभास, विनसमर्पक प्रमेय, अपसिद्धांत **पक्षारंभ**–पु भाद्रपद वद्य पक्षाचा, पितृपक्षाचा आरंभ **पक्षीं**–क्रिवि एका दृष्टीनें, एका बाजूनें, विचारानें, एका अर्थी, यदाकदाचित्, विकल्पेंकरून, शक्यतर. [पक्ष याची सप्तमी विभक्ति]

पक्षिणी—स्त्री १ एक रात्र व दोन दिवस, किंवा दोन रात्री व एक दिवस असा काल २ वरील मुदतीचा आशौचकाल 'पक्षिणी आशौच' ३ पक्ष्यातील मादी 'पक्षिणी प्रभातीं चारियासीं जाय।' [स]

पक्षी—पु पंख असणारा, पंखानीं उडणारा प्राणी, पाखरूं [स] ॰प्राणी–पु ज्याला मागेंपुढें कोणी नाहीं असा, एकटा, निराधार, निराश्रित मनुष्य [पक्ष+प्राणी]

पक्षीं—शअ तर, त्याअर्थी पेक्षा पहा 'तथापि आपण म्हणतां त्या पक्षीं हें असो'–कम ४ ११९

पा, पा—उद्गा १ अरे! अहो! बापा! बा! 'मना सांग पा रावणा काय जालें।'–राम १३ २ (काव्य) पादपूरणार्थ किंवा चरणातील मात्रा कमी पडल्यास हा शब्द योजतात, याच्या समानार्थक दुसरा शब्द पै हा आहे, वाक्यालंकारार्थक किंवा निश्चयार्थक अव्यय 'तव उजरिया केले दैवाचिआ। ते परिसा पा।'–ज्ञ

१० 'दवा अधियन्न तो काई । केवण पा इये देहीं।' –ज्ञा ८४ कोण सोडवी तेथें पा।'–रावि १ ९४ (नवनीत पृ २१७) 'मातें पाहुनि चित्र काय करिता ? का पा! तुम्हीही असे।।' –आसु ४१ ३ जरी, यद्यपि 'झाला पा सर्वेश्वरू । घरिला जाणिवेचा अहंकारु। तरी तोही नेणें पारु। तया स्वरूपाचा।' –विपू ३ १७

पाइ(ई)क(कु), पायक—पु १ सेवक, चाकर 'आहोजी परिसा पा पाइकु। जरि होये स्वामि वचकु।' –रू ४५ २ दूत, निरोप्या, जासूद हरकारा. 'एकाएकींच पाइक येऊन मुजरा केला आणि अर्ज केला कीं ' –भाव ५४ ३ पायदळातील शिपाई, सैनिक 'फिरंग ठेवी त्याला जाऊ था, त्याला । राम्रु नका तुम्ही उगारल्या पाइकाला।' –ऐपो २१ ४ खेड्यातील एक छोटा अधिकारी ५ (ल) दास सेवक, अंकित, भक्त सैनिक 'आम्ही रामाचे पाईक। आमचा श्रीराम नाईक।' म्ह० नऊ पायक दाहवा नायक ६ मद्रास व ओरिसा प्रांतातील लष्करी नोकरी करणारी एक जात [स पदातिक, पदिक, पत्तिक, प्रा पाइक, फा पैक] ०पण—न सेवा, चाकरी, दास्य 'पाईकपणें जोतिला सिद्धांत।' –तुगा ३७३ **पाइ(ई)(य)की**—स्त्री १ सेवा, चाकरी, दास्य, पायकाचा हुद्दा 'जाण ज्ञान तयापासी। पाइकी करी।' –ज्ञा १३ ३८३ 'तेथें स्वामिनी मी स्वतंत्र। पाइकी मात्र त्वा कीजे।' –सुमादि १ ३९ २ सेवा, दूतपणा 'दीवकी पाइकैचेनि बीकें। जर्मी भणिजतु सुनीकें। तें धाडूं पाता असमी मियें एकें। तरी हें तू जाणसीं।' –शिशु ७७

पाइट—वि (व) वरून खालीं उतरता, निमुळता विहीरीच्या भोंवतालचा भाग 'कामकऱ्यानीं पॉइंट खोदला आहे'

पॉइंट—पु १ (मुद्रणकला) टाइपाची जाडी मोजण्याचें परिमाण हें एकबहात्तराश इंच प्रमाणाचें असतें २ टोंक ३ बिंदु ४ मुद्दा, विषय हेतु प्रकरण, बाब ५ पायरी, प्रमाण, मर्यादा, स्थिति अवस्था [इं]

पाईड, पाईड—स्त्री लांबीचें एकचतुर्थांश इंच प्रमाणाचें एक परिमाण [पाव इंच?]

पाइ(य)तन—न वहाण जोडा 'नाहीं पाइतन भूपतीशीं दावा। धिग त्या कर्तव्या आगी लागो।' –तुगा ३१६२ [स पादत्राण]

पाइमाइश पैमाइश—स्त्री (जमीनीची) मोजणी [फा]

पाई—स्त्री १ चवथा हिस्सा पाव भाग चतुर्थांश २ पाव आणा, पैसा ३ पै ४ राहुटीच्या दोऱ्यांच्या खालच्या व वरच्या अशा दोऱ्यांच्या दोन रांगामधील अंतर ५ तंबूच्या भोंवतालचा मदक [स पाद]

पाई—शअ (अशिष्ट) साठीं; करिता 'तरवार मला गरिबाला कशापाई व्होई' –मृ १८ [स प्रीत्यर्थ]

पाई(इ)क—पु नद्यांच्या डोहांत असणारा एक जातीचा क्रूर व खादाड मासा –प्राणिमो ८४

पाईचा—वि पायदळातील शिपाई, सैनिक पाइक पहा 'किल्ले अमदानगर येथें गडबडेमुळें शभर माणूस पाईचें व पचवीस राउत नवे ठेविले आहेत' –वाडसमा १ ९

पाईंट—स्त्री द्रव पदार्थ (विशेषत दारू) मोजण्याचें, माप त्याचें एक इंग्रजी परिमाण 'किंचित संगीतब्रांडीची पाईंट तोंडास लाविली कीं ' –संगीत घोटाळा ? [इं पिंट]

पाईण—न १ पाव परतन किंवा तीस चौरस विघ्या इतक्या जमीनीचें परिमाण २ एकचतुर्थांश इंच लांबीचें परिमाण, पाइंड

पाईत—न १ (अथरूण, डोंगर, शेत इ० चा) पाय थ्याचा भाग पायथा, पायतें पहा २ डाग प्रदेशातील डोंगराच्या पायथ्यालगत असलेला सपाट जमीनीचा लागवडीस आणलेला तुकडा [पाय]

पाईन—वि पायाकडील बाजूचा, खालचा [पाय] ०घाट—पु १ पायाकडील बाजूचा, खालचा घाट, याच्या विरुद्ध बाला घाट २ कर्नाटकाच्या बालेघाटाखालील पूर्वसमुद्राकडील प्रदेश [पाईन+घाट]

पाईमार्ग—पु पाऊलवाट पायरस्ता 'महाल मजुरी घाट व खिडी पाईमार्ग ' –मसाप २ २ १३९ [पाय+मार्ग]

पाईर—पुस्त्री पिंपळासारखीं पण जरा लहान पानें असलेला एक वृक्ष 'त पाईरहि खैर किंजळ तिथे आईनही वाटती।' –केक १२९

पाईरी—स्त्री पायरी पहा 'पाईरीया नदीतीरीं भांडारगृहें देवद्वारीं बांधे तो सत्त्वगुण।' –दास २ ७ २२ [पायरी]

पाईळ पायळा, पाळा—पु लहान कोयता

पाउ—न (ना) जात्याची वरची तळी –शर

पाउ—वि चतुर्थांश, पाव 'पारा पाऊसेर भरल।'–वैद्यक ७९ (–भाग १८३३) [स पाद, म पाव]

पाउखणें—अक्रि वाट पहाणें 'आता चंदनाच्या तरुवरीं। परिमळालागीं फुलवरी। पाउखणें नियापरी। लागेना कीं।'–माज्ञा १८ १७४४

पाउटी-ठी, पाउठणी—स्त्री १ पायरी, पावठणी 'आइकें प्राणाचा हात धरनी। गगनाची पाउटी करूनी। मध्यचेनि दाद देउनी। हृदया आली।' –ज्ञा ६ २७१ २ (ल) दर्जा, योग्यता 'मग तया पुण्याची पाउटी सरे। सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे।' –ज्ञा ९ ३२८ [स पादस्थानी=पाय+ठाणी]

पाउ(ऊ)ड(डां)—पुस्त्री. १ देवादिकांपुढें ठेवलेली दक्षिणा, पानसुपारी. 'वैराग्याचें नवगिजें मागिजे। महातराचा पाउड घाइजे।'–शिशु १२१. 'एक ते अवघाराचा पुरा। विडा पाऊड भीतरा।'–ज्ञा १८.४६. २ थाप्या, धान्देर, घोंगडे इ० गिरे करी धर्मार्थ 'पाउड' या शब्दानें पैसा मागतात; गोंधळ्यास द्यावयाचा पैसा.

पाउड—पु. (महानु.) रिकाबी; पायटी. 'पावडां पाय पातिला।'–शिशु ५१२. [पाय]

पाउंड—पु. पाऊल; पावंड पहा.

पाउ(ऊ)टा—वि. माघार घेतलेला, मागें फिरलेला; माघुटा –टार. [सं. पराङ्मु]

पाउण—वि. पाऊण; तीनचतुर्थांश, पाऊण पहा. [सं. पादोन; प्रा. पाओन, पाऊन, हिं. पौन] ०की–स्त्री. एक पाउणें पासून शंभर पाउणें पाऊणशे पर्यंतचे पाढे ०कें–न. पाऊण; तीन चतुर्थांश; पाऊणची तीनचतुर्थांशाची बोधनीहि पट. अंक.–१॥. २।, ३ इ० पाउणे आठ–वि. १ सातपूर्णांक तीनचतुर्थांश संख्या. २ (ल.) नपुंसक; नामर्द; पुळा (पुरा) [पाऊण+आठ] पाउणे पांच–चतुर्थांशानें कमी अशी पांच ही संख्या घे मेरे पाउणे पांच–फल्यादि कुचितादानें, कुद्विवादानें ज्याची समजून पटत नाहीं, जो आपला हेका सोडीत नाहीं अशा व्यक्तीस उद्देशून थासानें हा वाक्प्रचार योजतात; येरे माझ्या मागल्या, पहिले पाढे पंचावन या अर्थी. [पाऊण+पांच]

पाउतका—स्त्री. (अशिष्ट) पादुका. पादुका पहा. [पादुका]

पाउदी—स्त्री. दरमहा किंवा दरवर्षास ठेर कांहीं द्रव्य देण्याच्या करारानें दुमत्यासाठीं आणलेली गाय, म्हैस इ०; पावदुक; पावधी पहा. 'तरी कामधेनु पाउदी यावी।'–गीता २४१७० पावधी पहा.

पाउल—न. पाय, पादक्षेप; गति. पाऊल पहा. 'आधळे पाउलीं वोळखावें। विचक्षणें।'–दास ९.५.२२. [पाऊल] ०पाउली–क्रिवि. पावलागणिक; पावलोंपावलीं. 'जातीं पाउल-पाउली अपणें नासोनि सर्वात्मना।'–निमा १.१९.

पाउलवा—पु. १ पाउलाची खूण, ठसा. २ नाचतांना केलेला ठवदार पदविक्षेप. [पाऊल]

पाउली—स्त्री. १ कृपा; कृपादृष्टि. –मनको. २ पावली पहा.

पाउवा—स्त्रीअव. खडावा; पादुका 'पाउवा मी होईन। तियां मीचि लेववीन।'–ज्ञा १३.४१६. 'सोनियाच्या पाउवा पायीं ल्यायिल्या।'–वसा ७०. [सं. पादुका, प्रा. पाउआ]

पाउसाळा, पाउसाळी, पाउसाळ—पावसाळा इ० पहा.

पाऊ—स्त्री. १ (कों.) फणस, अननस, रामफळ इ०कांच्या आंत शिरलेलें देठाचें अग्र. 'फणसाची पाऊ जशी नीरस करी।'–लोक २.७८. २ (ना. प.) जात्याची परधी ताळी.

पाऊक—न. (मुद्रणकाम) रुंद व पातळ सामग्री. [पाद=पाव !]

पाऊखलक—पुअव. पायदळ. यांत कटकी, बाजे लोक, मुळे, अशाऊ, लखे, मुबकी, कमानी, इंटकरी, आहीर, बाणकरी, गोलंदाज व मुस्कल हे लोक येत. –भाअ १८३४.५१. [पाऊ (व)+मलक]

पाऊट—स्त्री. (कु.) १ जाणें आणि येणें; फेरी; खेप, येरझार २ पाळी, खेप; वेळ 'मी चार पाऊटी गेलों आणि त्यांचार पाउटी त्याला मागितलें.' [पाय+टाकणें]

पाऊटणी—स्त्री. पायरी, पाउटी पहा.

पाऊड—पुन. देवादिकांपुढें ठेवलेला पैसा, दक्षिणा. पाउड पहा.

पाऊंड, पावंडा—पु १ पाउंड पहा २ समांतर सारखी चाल; मोजक्या अंतरावर चालणें, दुडकी चाल. [पावंड]

पाऊण—वि चतुर्थांशानें कमी असलेली, तीनचतुर्थांशाइतकी (संख्या, परिमाण इ०). समासांत पूर्वपदीं योजतात. जसें–पाउणशत; पाउणशेर; पाउणभाकरी इ० संख्यावाचकापूर्वी याचें पाउणे असें रूप होतें. [सं. पाद=पाव हिस्सा+सं. ऊन=कमी; प्रा. पाओन, पाऊन. हिं. पौने] सामाशब्द– ०म्हातारी–स्त्री (तिरस्कारार्थी) साठीला टेंकलेली म्हातारी, वृद्धा; थेरडी. ०वांटा–पु १ तीनचतुर्थांश हिस्सा. २ (ल.) (विवक्षित असलेल्यापेक्षां) बरीच मोठी संख्या, भाग, रकम. [पाऊण+वाटा=अंश, भाग]

पाऊल—न. १ पायाचा घोटयाखालचा भाग, तळवा. 'बोले तैसा चाले। त्याचीं वंदावीं पाउलें' 'वाजे पाऊल आपुलें। म्हणे मागें कोण आलें।' 'सुकुमार पाऊल पोळती।'–मुक्तेश्वर हरिश्चंद्राख्यान १९६ (नवनीत पृ १९४). २ चालतांना दोन्ही पायांत, पायाच्या तळव्यांत पडणारें अंतर 'ह्या खोलीची लांबी पंधरा पावलें व रुंदी अकरा पावलें आहे.' ३ पायाच्या तळव्याची उमटलेली खूण, ठसा, चिन्ह, आकृति. ४ चालण्याची ढब, गति, तऱ्हा; चाल 'आमच्या तट्टाला तुर्की पाऊल चांगलें साधलें.' ५ चालण्याचा वेग. 'रामाचें पाऊल हरीच्यापेक्षां सावकाश आहे.' ६ पायाच्या तळव्याची लांबी. 'सगळ्यांचीं पावलें हत्तीच्या पावलांत' ७ (ल.) कारस्थान ८ (ल.) कल, स्वभाव. [सं. पद्=चालणें] (वाप्र) ०उचलणें–उचलून चालणें–जलदीनें, झरझर पावलें टाकून चालणें; त्वरा करणें. ०ओळखणें–जाणणें–

समजणें-(एखाद्याचा) स्वभाव, कल इ० जाणणें ०जपून टाकणें-ठेवणें-एखादी गोष्ट, कृत्य इ० विचारपूर्वक करणें, काळजीपूर्वक वर्तन करणें. ०पडणें-शिरणें-(एखाद्या विषयात) गति होणें ०पुढें ठेवणें-एखाद्या कार्याचा भार शिरावर घेण्यास तयार होणें ०पुढें पडणें-(एखाद्या कार्याची) प्रगति होणें, (कार्य) वाढीस लागणें, पुढें पुढें जाणें, वाढणें ०बाहेर टाकणें-अनीतीनें वागणें, वाकडें पाऊल टाकणें 'पोरीनें पाऊल बाहेर टाकल्यापासून बापानें बाहेर टाकावयाचें सोडलें आहे' -प्रेममन्यास ०माघारें घेणें-काढणें-(एखाद्या गोष्टीपासून, कार्यापासून) परावृत्त होणें; हटणें, माघार घेणें, पाय काढणें ०मोजत चालणें-१ सावकाश चालणें २ गंभीरपणानें चालणें. ०वांकडें पडणें-सरळमार्ग सोडून आडमार्गानें, अनीतीच्या मार्गानें जाणें, दुर्वर्तन (व्यभिचारादि) घडणें 'तरुण विधवाच्या हातून वाकडें पाऊल पडण्याचा समय असतो, असें म्हणणाऱ्यांनीं त्या गोष्टीच्या प्रतिबंधार्थ काय केलें आहे?' घाटेचें पाऊल आड घाटेस पडणें-पडू नये अशी गोष्ट प्रमादानें घडणें (एखाद्याच्या) पाउलावर पाऊल ठेवणें-(एखाद्याचें) सर्व गोष्टींत अनुकरण करणें (पाऊल हा शब्द बऱ्याच अर्थांत व वाक्प्रचारात सामान्यत पाय शब्दाप्रमाणें आहे आणखी वरीच उदाहरणें व वाक्प्रचार पाय शब्दांत पहा) म्ह० १ चोराचीं पावलें चोर ओळखतो=चोराला चोर पुरतेपणीं ओळखू शकतो २ जेथें जावें तेथें पाऊलभर पाणी=अपुरें ज्ञान सामाशब्द ०बुद्धि-बुध्द-बुध्द्या-स्त्री १ क्षणिक बुद्धि, मनाची चंचलता, छाछिष्टपणा, लहानपणा २ -वि (क) चंचल मनाचा, छादिष्ट, क्षणिक वृत्तीचा, लहरी [पाऊल+बुद्धि] ०बुध्द्या-वि पाऊलबुद्धि अर्थ २ पहा [पाऊल+बुद्धि] ०मेड-ढ-स्त्री (गो) गोटयाच्या बाजूचा लहान खाव [पाऊल+मेढ=खाव] ०वाट-यट-स्त्री घोडें, गाडी इ० ज्या वाटेनें जाऊ शकत नाहीं, फक्त मनुष्यास जाता येईल अशी अरुंद वाट, पायवाट [पाऊल+वाट]

पाऊस—पु १ हवेंत असलेली वाफ वितुळण्याची शक्ति कमी झाली तर ती घन होऊन मेघरूपानें दिसत व पाण्याच्या थेंबाच्या रूपानें किंवा गाराच्या रूपानें पृथ्वीवर पडत त्यास पाऊस म्हणतात (-भिडेकृत सृष्टिज्ञान २०) धुक्याचे बारीक कण वाऱ्याच्या योगानें एके ठिकाणीं जमून हवेंतून खालीं उतरून जमीनीवर पडू लागतात त्यास पाऊस म्हणतात हा सृष्टीला जीवन देणारा आहे -ज्ञाको प ५९ पर्जन्य, आकाशातून पडणारी जलवृष्टि २ पर्जन्याचा वर्षाव, सर ३ (ल) मिळकत, प्राप्ति इ० काची समृद्धि विपुलता, रलचेल, पूर, चगळ 'आज काल बाजारभावावर द्रव्याचा सुसता पाऊस पडला असता' -नाकू ३ १३ [स प्रावृष् प्रा पाउस, हिं बारिष] (वाप्र) ०उघडणें-पाऊस पडण्याचें थांबणें, पर्जन्य उघडणें ०उतरणें-आकाशात पुष्कळ ढग येऊन मोठा पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसू लागणें ०डोईवर येणें-मेघांनीं आकाश भरून येऊन पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसणें, पावसाळ्याच्या आरंभाचीं चिन्हें दिसू लागणें ०भर-क्रिवि सर्व पावसाळाभर ०हडपणें-पाऊस पडण्याचें अजिबात थांबणें पावसाचें पाट फुटणें-मुसळधार पाऊस पडणें पावसानें झाडणें-पाऊस न पडणें -सानें डोळे उघडणें-पाऊस बंद होणें, आकाश निरभ्र होणें -सानें-डोळे वटारणें-दिवा लावणें-पाऊस पडण्याचीं बिलकूल चिन्हें न दिसणें, अवर्षणानें दुष्काळ पडण्याचीं चिन्हें दिसू लागणें -सानें तोंड बाहेर काढूं न देणें-पराकाष्ठेनें पडणें मुष्कील होण्याइतका जोराचा व सतत पाऊस पडणें -सानें भिजविलें बापानें मारलें, सरकारनें लुटलें कोणाजवळ फिर्याद करावी-न निवारता येण्यासारख्या गोष्टी एकत्र केल्याच पाहिजेत अशी स्थिति असता योजतात पाऊस म्हणतो मी-एकसारखी लागलेली पावसाची झड दोनदां पाऊस-(उप) अतिशय थोडा, शिंपडल्यासारखा पडलेला पाऊस पडत्या पावसात-क्रिवि भर पावसाळ्यात, पावसात (क्रि० येणें, जाणें, करणें) ०काळ-ळा-पु पावसाळा, सुर्यगत, मृग आणि हस्त या दोन पर्जन्यनक्षत्रामधील दिवस [पाऊस+काळ] ०पाणी-न पाऊस पीक इ० काची स्थिति, पर्जन्यमान वगैरे [पाऊस+पाणी]

पाए, पाउ—पु पाय 'कवणा बघसोडीयाचे पाए। धरनि राहो।' -ऋ २८ 'पाउडां पाउ घातिला' -शिशु ५१२ [स पाद हिं पाव] पापमळें-क्रिवि (महानु) डोक्यावर घेत लेल्या ओझ्याच्या भारानें दमून गेलेल्या स्थितींत, अतिश्रमित होऊन 'वीं अनुभवाचा माथा। वाउगि सुखाचिया लोथा। तेणें पाएमळें दाटतां। सादु कापे।' -ऋ ६४

पाक—पु १ अग्निसंस्कारानें (अन्न इ०) शिजविणें, स्वयंपाक, भोजनाकरिता अन्न सिद्ध करण्याची क्रिया 'पाक सिद्ध करिता सीताबाई।' -दावि ४४ 'मग सावकार करविला पाक।' -शनि १२० २ फळें इ० (आढींत घालून) पिकविण्याची क्रिया ३ पक्वता, पिकलेली स्थिति, परिपक्वपणा, पक्वपणा 'कली फळे तव वाढे वाढी। फळपाकें माळी झाड ताडी।' -एभा १ २२४ ४ पोटात अन्नपचन होण्याची क्रिया, अन्नावर होणारा जाठररसाचा परिणाम ५ गळू इ० पिकणें, पुवळणें ६ पक्वान्न शिजवून तयार केलेला खाद्यपदार्थ 'इंद्रियव्यापारसें। करविती पाक निक।' -ज्ञा ३ १२६ ७ (धान्याचें) पीक 'मार्गशीर्ष मी मासा भावू। जो धान्यपाक युक्त आल्हादी।' -एभा १६ २२० ८ परिणाम, पर्यवसान फळ 'नेव्हां द्राक्षीं दूध घातलें। तेव्हां वाया गेलें गमलें। परी फळपाकीं दुणावलें। दखिजे जवीं।' -ज्ञा १५ ५९१

९ दहापाच शेरांत एकत्र कमन केलेला बारा. १० महाकवि इ० यांच्या वाणीच्या, काव्याच्या ठिकाणीं असणारा रसोत्पादक गुणविशेष, शोभा, सौंदर्य. 'कालीदासाच्या काव्याचा पाकच निराळा.' ११ (राग, योजना इ०कांची) परिणति; सिद्धि; मकरता. १२ साखरेंत पाणी घालून उकळून केलेला रस. [सं. पच्=शिजणें, गुज. गुज पाक=पीक] ०कंडू-स्त्री पोटांतील अन्नाचें पचन झाल्यावर उठणारी कंडू. [पाक+कंडू] ०निष्पत्ति-स्त्री. १ स्वयंपाक करणें; अन्न शिजविणें. २ स्वयंपाकांतील कौशल्य. [सं. पाक=स्वयंपाक+सं. निष्पत्ति=तयार करणें, होणें] ०शाला-ळा-साळ-स्त्री. स्वयंपाकघर. [पाक+सं. शाला=घर, खोली]

पाक—वि. १ स्वच्छ; शुद्ध, निर्मळ; पवित्र. २ (ल.) विशुद्ध अंतःकरणाचा; निष्कपट; सचोटीचा (मनुष्य). [वैसं पाक. 'यो मा पाकेन मनसा चरन्तम्' —ऋग्वे. फा. पाक; सिं. पाकु] म्ह० सावली राख आणि झाली पाक. ०दोस्ती-स्त्री. एखादी स्त्री व एखादा पुरुष या दोहोंतील केवळ पवित्र भावयुक्त मैत्री [पाक+दोस्ती]

पाक, पांक—पु साखरेंत पाणी घालून तें मिश्रण अग्नीवर ठेवून उकळून व त्यांतील मळी काढून मिठाई इ० करितां तयार करितात तो रस; पाचणी. [सं. पच्, पाक]

पांक-ख—पु पक्ष. —मनको. [सं. पक्ष]

पाकचंदन—पु. तांबड्या पंखांचा पोपट. [पंख+(रक्त)चंदन]

पाकट—वि. (कर) लुच्चा; कपटी; सोदा.

पाकट—वि. (गो.) चिकटणारा; चिकट; प्रवाही (पदार्थ) [पाक]

पाकट(पांगट)घागळ—पु (अलीबाग, एक प्रकारचा मासा. याच्या शेपटीला करवतीच्या दांत्यासारखा व पुढें टोंक असलेल्या विषारी पल्या असतात मांजराच्या नखांप्रमाणें ह्या पल्या तो आंत-बाहेर करूं शकतो कोणी धरण्यास आल्यास तो त्याला ह्या पल्यांनीं मारतो. या विषारी पल्यांनीं इजा पावलेला मनुष्य योग्य उपाय लौकर झाल्यास वांचतो, नाहीं तर मरतो.

पाकटी—स्त्री. (कों.) आंतील दाणे पूर्णपणें पोसण्यापूर्वीच वाळलेलें भात; असल्या भातापासून निघालेले तांदूळ्याचे अपक्क व न पोसले गेलेले दाणे.

पाकड—पु. भाताच्या शेतात उगवणारें एक तृणधान्य त्याची गणना उपधान्यांत होते. —स्त्री. (चे) एक जातीचें गवत, (वाई) पाकडी.

पा(पै)कडी—स्त्री मोहोळांतील मधमाशीची राहण्याची जागा.

पाकणें—अक्रि. १ वाढणें, अधिक होणें २ (भि) पिकणें (फळ इ०). 'तिर्थी हारें गुळें आन पाकलें बोरें लावीनें तें रामाल देरें.' =तिनें पाग नीं गोड आणि पिकलेलीं बोरें आणून तीं रामाला दिलीं. —भिगी २७. [पाक]

पा(पां)कणें—सक्रि. सुंदीच्या कळया, चिरोटे इ० (साखरेच्या) पाकानें युक्त करणें. [पाक, पांक]

पांकणें—सक्रि. (गो.) पांखणें (फणसाच्या चिकानें) रोगण करणें. [गो. पांक=फणसाचा चीक]

पाकपडा—पु (कु.) देवसेवकांची पंधरा दिवसाची देवाच्या सेवेची पाळी. [सं. पक्ष=पंधरा+म. पडा प्रत्यय]

पाकशासन—पु पाक नामक दैत्याचें निर्दलन करणारा इंद्र [सं. पाक=एक दैत्य+सं शासन=अंमल गाजविणारा, वठणीत आणणारा]

पाकळ—पु (गो.) एक तृणधान्य. पाकड पहा. म्हु० (गो.) पाकळाक शिताक टाण दिवो, मागार भाताक शिताक किते पराक उजो

पांकळोमालदेस—पु (गो.) आंब्याची एक जात.

पा(पां)कळी—स्त्री. १ फुलांतील दलापैकीं प्रत्येक. २ संत्रें, लसूण इ०कांतील प्रत्येक अलग, फोड, कुडे, कांडी इ०. ३ (क) पाकोळी. [सं. पक्ष; पारा; का पकळि]

पाकळी—वि. पाकळ्या असलेलें (फूल इ०). या शब्दा पूर्वी एक, दु, ति, इ० सारखे अनेक शब्द जोडून समास बनतात. जसें.-एकपाकळी=पाकळ्यांचें एकच वर्तुल असलेलें (फूल); दुपाकळी=पाकळ्यांचीं दोन वर्तुळें, रांगा असलेलें; तिपाकळी, चौपाकळी, बहुपाकळी, अनेकपाकळी इ० [पाकळी]

पाकार—पु (नाविक गो.) कापडाचा तागा उभा फाडून त्याचे दोन भाग करितात त्यापैकीं प्रत्येक; शिडाचा उभा तुकडा. [सं. पक्ष ?]

पाकारि—पु इंद्र; पाकशासन पहा. [सं. पाक+अरि=शत्रु]

पांकारी—स्त्री. (गो) वहाणेच्या वरच्या वंद पहा चामड्याच्या ज्या तुकड्यांत शिवून टाकितात तो तुकडा.

पाकासों—पु (गो) वारा.

पाकी—स्त्री. १ व्यवहारांतील सरळपणा; चोखपणा; निष्कपटपणा, परस्परांबद्दलचा सलोखा, मनाचा शुद्ध भाव; मित्रभाव. २ (ल) गुह्येंद्रियावरील केंस काढण्याचा वस्तरा, किंवा केंस काढणें [फा पाकी]

पा(पां)की—वि साखरेच्या पाकांत तयार केलेला (पदार्थ, हलवा इ०) 'पाकी दुध्या हलवा' —ऋषि १४२०. [पाक]

पाकीट—न १ लखोटा; लिफाफा २ पैसे ठेवण्याची चामड्याची पिशवी, पुस्तकें, कागद इ० ठेवण्याची चामड्याची मोठी पिशवी [इं पॉकेट]

पांकुलें—न (राजा.) (बालभाषा) बांसरूं.

पाकुळका, पाकुळकी, पाकुळता—स्त्री. अंत करणाच्या आठ सात्त्विक भावांपैकीं प्रत्येक, अष्टभाव पहा. दया, प्रेम इ० भावनांनीं मनाला आलेला द्रव, गहिंवर इ०. 'आठवे मार्शी अष्ट पाकुळका आवारल्या, सत्वर।' –भज ८५ 'आशा मनशा। त्या पाकुळका चंचल झाल्या तिघी जणी।' [पाकुळणें]

पाकु(को)ळणें—पुक्रि १ (फूल, प्राणी इ०) विगलित, शिथिल होणें; गळाठणें; जोम नाहींसा होणें; ढिलें पडणें; पेंगळणें 'तुमच्या कामात मजकडून कधींहि जरी माझी पाकुळणी असेल तर पहा.' (असें म्हणतात कीं पावसाचा भर असला कीं माशा गलितगात्र होतात म्हणजेच पाकुळण्याची अवस्था त्याना प्राप्त होते) २ (ल) दयेनें द्रवणें; पाझर फुटणें; (इच्छा, वासना इ० कांनीं मन, जीव इ०) आकर्षिलें जाणें; पाघळणें. 'द्रव्याकडे, स्त्रीकडे, विषयाकडे मन पाघळलें, जीव पाघळला.' ३ विस्कळित होणें. 'साहतचि नाहीं कांहीं पाकुळलें। उगल्या उगलें ढळत आहे।' –तुगा ३५१३ [पाक=साखरेचा पाक]

पाकु(को)ळणें—अक्रि. (ताक, तेल, तूप इ०) पाकोळी नावाच्या पतंगासारख्या पांढऱ्या कीटकविशेषांनीं भरून जाणें, विकृत होणें. [पाकोळी–क्षुद्र कीटकविशेष]

पाकोडी—स्त्री. हरभऱ्याचें पीठ दह्यात भिजवून त्यांत मसाल्याचे पदार्थ घालून तळलेलें भजें. –गृशि १.३५८. [पाक+वडी]

पाकोळी—स्त्री. १ वाघुळाची एक ल्हान जात २ पाकळी; पुष्पदल, आरी 'त्याचें केलें सुनाभचक्र। सहस्र पाकोळ्या भयंकर।' –कथा ३.१३.१६५ ३ (ल.) (सर्जे, महाळुंग इ०कांतील) फोड, फाक ४ चिमणीसारखा एक पक्षिविशेष. ५ ल्हान वाघूळ. ६ एक जातीचा पतंग, फुलपाखरूं. ७ ताक, तूप, तेल इ० विकृत करणारा बारीक व पांढरा पतंगासारखा कीटकविशेष. ८ (गो.) झाडांतील एक फूल [पाक] ०किनार–स्त्री. (सडीकामाचा धंदा) पाकोळ्याच्या आकाराची वेलबुट्टी.

पांक्त—वि १ पंक्तीत, ओळींत लिहिलेला (ग्रंथ, पुस्तक, पोथी इ०); ओळींसंबंधीं, ओळींचा २ (जेवताना) एका पंक्तीस बसविण्यास योग्य, पंक्तिव्यवहाराला लायक (मनुष्य). [सं.] ०ग्रंथ–पु ग्रंथाचें मूळ (टीका इ० भाग सोडून) [पाक्त+ग्रंथ]

पांक्तोपस्थिति—स्त्री. (एखाद्या) ग्रंथाचें अतिसूक्ष्म, प्रत्येक ओळीचें ज्ञान; ग्रंथातील प्रत्येक ओळ माहीत असणें, पाठ म्हणता येणें. [पाक्त+सं. उपस्थिति=ज्ञान, तयारी]

पाक्या—वि. स्वयंपाकी; बवर्जी. 'कांहीं पाके आपल्या इच्छेप्रमाणें पाणी कमी किंवा अधिक प्रमाणात आटवितात.' –गृशि २.१२. [पाक=स्वयंपाक]

पाख—वि शुद्ध; पवित्र, निर्मळ; पाक (–वि) पहा. 'तुका म्हणे पाक मन। नारायण तें भोगी।' –तुगा ३६७४. 'पाख-स्नेहामध्यें वरप कदाकाळीं न पडे तें करी।' –होला १०५. [वैसं. पाक; फा. पाक]

पा(पां)ख—पु १ पक्ष, बाजू. 'या देहाचीं आवश्यकें। सुहृद बंधू जे कां सखे। देहाचेनि सुखावती सुखें। देह एकें पाखें त्यांचाही।' –एभा २६.२१९ २ –न. छपराची उतरती बाजू, पाखें. ३ उरोभाग आच्छादणाऱ्या चोळीच्या दोन भागांपैकीं प्रत्येक. 'विद्या अविद्या पाखें दोनी। दोन्ही आच्छादिलें दोहीं स्तनीं।' –एरुस्व ७४१. ४ (अशिष्ट) महिन्यांतील दोन पक्षांपैकीं, पंधरवड्यापैकीं प्रत्येक. –भाअ १८३४ ४. 'पाखे चंद्रप्राभवाब्द अयन मध्यान्ह शुक्रे दिने।' –भाव १०.३.११४. ५ पंख; पीस. 'कीं पाखाचा मेरु जैसा। रहंवरु मिरवितसे तैसा।' –ज्ञा १.१३९. 'पांखांच्या फडत्कारीं उदकनी नेली धारी।' –तुगा ३६८८. [सं. पक्ष; प्रा. पक्ख, गुज. पाख=पंख] ०वात–पु. पंखाचा वारा. 'भंवराचेनि पांखवातें। हे कर्दळिनी चाचरी जाते।' –शिशु ६८९. [पाख=पंख+सं. वात=वारा]

पांख—पु (गो.) फणसाचा चीक. ०ट–वि. (गो.) पाखासारखा चिकट.

पाखट—पु एका जातीचा मासा. –बदलापूर १४५.

पाखड—पु रातांड. पाखड पहा.

पाखं(खां)ड—न १ एका देवतेस पूज्यत्व देऊन इतर देवांची निंदा करावी अशीं जीं हिंदुस्थानात अनेक मतें झालीं आहेत त्या पैकीं प्रत्येक; नास्तिकमत; वेदप्रामाण्यास झुगारून बुद्धिप्रामाण्य मानणारें मत; धर्मविरोधी मत; (ल) वितंडवाद. 'किंबहुना उघड। आर्मी भरूनिया पाखांड। नास्तिकपणाचें हाड। रोविलें जीवीं।' –ज्ञा १६ ३१५. 'हरि तुझें नाम गाईन अखंड। याविण पाखंड नेणें कांहीं।' –तुगा १११०. २ (एखाद्याविरुद्ध रचलेलें) कुभांड; तोहमत, तुफान; कपटजाल ३ (ढोंगी, दांभिक मनुष्याचें) थोतांड; ढोंग; भोंदूपणाचें कृत्य, गोष्ट [सं] **पाखं(खां)डी**–वि. १ नास्तिक; धर्मलंड; वाममार्गी; जडवादी; वेदांना न मानणारा (मनुष्य, मत, पंथ). २ (ल.) पाखंड, थोतांड रचणारा; दांभिक; भोंदू. [पाखंड]

पाखडण—न. १ सुपानें पाखडून धान्य इ०कांतून काढलेला कोंडा, भुस, फोल इ० २ पाखडण्यासाठीं घेतलेलें धान्य. ३ धान्य इ० सुपानें पाखडण्याची क्रिया. [पाखडणें] **पाखडणावळ, पाखडाई**–स्त्री. धान्य इ० पाखडण्याची मजुरी. **पाखडणी**–स्त्री. पाखडण अर्थ ३ पहा.

पाखडणें—सक्रि. १ धान्य इ० सुपानें स्वच्छ करणें, कोंडा, फोल, माती इ०कांनीं रहित करणें. 'नंतर तो रवा चेंचावा व पाखडावा.' –पाककृत पाकशास्त्र २२. २ (पक्ष्यानें पंख इ०) फडफडविणें; फडफड करणें. 'हें काळनळाच्या कुंडीं। पातली

लोभियाची उंडी। माझी पांगु पाखडी। संत हे सरे।' –ज्ञा ११.११०२. ३ (ल.) वगळणें, झाडून टाकणें, गाळणें. 'मुळ गर्दा वाचतां त्यांतील बरेचसे पाखडून टाकतां आलें असतें.' –के २७.५.३०. [सं. प्रक्षालन, सिं. पखेड्रणु=पसरणें, फैलावणें] (वाप्र) (एखाद्यावर) आग पाखडणें–(एखाद्याचा) सर्वस्वी नाश होईल असें कुभांड रचणें, दोषारोप, चहाडी करणें, शाप देणें, झाडणें. आग शब्दामध्यें आगपाखडणें पहा. हात पाय पाखडणें–मरणोन्मुख स्थितीमुळें, शोषावेशामुळें हात पाय इकडेतिकडे आपटणें. पाखडीव–वि. सुपांत घालून पाखडलेलें, पाखडून स्वच्छ केलेलें.

पाखडी—स्त्री. किंमत. 'योत मुगर म्हणू नये अज्ञो गाई बढकिचि दिति पाखडी।' –राला ८०.

पाख(खा)डी—स्त्री. १ घरांमधील अरुंद वाट, फरसबंदी रस्ता. २ (गो.) गांवांतील घरांची आळी ३ (कु) घराची पडवी, छपरी. ४ छपराच्या पाख्याचें आडवें लांकूड –मनको. [पाखें]

पाखनीशी—स्त्री. शोधकता. 'पाखनीशी शोधकता' –राव्य ८.७५ [पाख=शुद्ध]

पाखर—स्त्री. १ पक्षी आपल्या पिलांवर पंखांचें आच्छादन घालतात तें. (क्रि० घालणें). २ (ल) आसरा, संरक्षण, आश्रय, कृपा. (क्रि० घालणें).'ऐसा तूं माझा दातार। मजकारणें घालिसी कृपेची पाखर।' –ब्यं १००. 'गोपाळा हे म्हणे पाखर मज त्याची। सूर्यवंशी ज्याची महिमा थोर।' ३ छाया, सावली 'ऐसी शरीराबाहेरलीकडे। अभ्यासाची पाखर पडे।' –ज्ञा ६ ३११. ४ गाय, म्हैस इ०च्या कासेचा आंचळाचा उजवा किंवा डावा भाग. 'एक पाखर पिळली एक वासराम ठेविली.' ५ पराळीची एक बाजू, अर्ध. ६ टेकडीचा, डोंगराचा उतरणीचा भाग. ७ (घर इ० काच्या) छपराचा उतरता भाग, पाखें. –वि. कृपाळु –शर, –ह्रंको [सं पक्ष, म. पाख, सिं पाखर=कृपा, दया, गुरूनें दिलेला मंत्राचा प्रसाद.]

पाखर—स्त्री. १ घोडा, हत्ती इ० कास युद्धात शरीरसंरक्षणार्थ घालतात तें लोखंडी चिलखत. 'पताकासि रथ कुंजर। रणीं पाडिले अपार। पाखरासि असिवार। मारिले सरउष्ट्र रणामाजीं।' –एभा ३० ११८. 'चिलखतें, पाखरा, ताज, हुके, दारूगोळी, बाणादि सामान वरे सजून मजबूदीत असावें' –मराआ १४. २ घोडा, हत्ती इ० कावर शोभेकरिता घालावयाची झूल, झालर 'घोडिया घाणली मोहाळी। कंगणटोप रागावळी। पाखरा झळकती तेजाळी।' –एरुस्व ८.१५ 'रंगविले हत्ती पाखरा भरजरी जरा।' –ऐपो १११. [सं. प्रखर, प्रक्षर, प्रा. पक्खर=हत्तीची, घोड्याची झूल (–कुमारपालचरित ४४९), हिं. पाखर] पाखरणें–सक्रि. सिद्ध, तयार करणें. 'पाखरीला घोडा न पाहावा.' –सूत्रपाठ आचार उत्तरार्ध २०९.

पाखर—स्त्री. एक वनस्पतिविशेष.

पांख(खा)र—स्त्री. (गो) झाडाची ढोली.

पांखरखाद—स्त्री. फळबागा, पीक इ०कांची पक्ष्यांनीं केलेली नासाडी; खराबी. –वि. पाखरांनीं अर्धवट खाल्लेलें, चोचीनें फोडलेलें (फळ). [पांखरूं+खाद]

पाखरणें—सक्रि. १ पसरणें; उभारणें, तयार करणें. 'जो का तुम्हीं शिक्षापिला। विद्या देऊनि कुस्ता केला। तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला। देखदेखा।' –ज्ञा १.९५. 'गज पाखरिले अमित।' –वेसीस्व ७ म [सं. प्र+कृ=प्रकिरणें=पसरणें; सिं पखेरणुं=पसरणें]

पांखरपारधी—पु पक्षी पकडणारा पारधी. [पाखरूं+पारधी]

पांखरराखणा—वि. शेतातील पिकाचें पांखरांपासून रक्षण करणारा [पांखरूं+राखणें=रक्षण करणें]

पाखरा-री—पु. घोड्याच्या अंगावरील चिलखत. पाखर पहा. –शर. 'हाणोनि सेलाटी। फोडिती पाखरा दुपटी।' –शिशु ९९९

पाखरिया—पु आंब्याची एक जात पुणें येथे हिराबागेंत या जातीचें एक आंब्याचें झाड आहे. याच्या फळाचें वजन सुमारें २० तोळ्यांपर्यंत असतें. फळ पिकल्यावर त्यास सोनेरी रंग येतो. –कृषि ६७८.

पा(पां)खरूं—न. १ पक्षी. 'तें खादलें तेणें पाखरें।' –उषा ८५६. 'घनाघु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पाखरें।' –केका ४०. २ (ल.) सुंदर स्त्री, छानछबेली, रखेली. 'पाच-पन्नास रुपये दरमहा झाइं लागले कीं ... ठेव एखादें पाखरूं, किंवा आण तावडें पाणी... ' –टि ४ २४. ३ (व्यापक) फुलपाखरूं, पतंग इ० कासारख्या प्राण्यापैकीं प्रत्येक [सं पक्षित=लहान पक्षी] पांखरासारखी वाट पाहणें–अतिशय उत्कंठेनें व उत्सुकतेनें वाट पाहणें (चातक पक्षी स्वत ला पिण्याला पाणी मिळावें म्हणून मेघाची अत्यंत उत्सुकतेनें वाट पाहत असतो त्यावरून) पाखरें राखणें–पाखरांपासून शेताचें संरक्षण करणें. 'मजसीं बोलिला उत्तर। माळ्यावर बसून राखीं पाखरें। म्या उडविलीं असतीं तर। मरतीं उपवासें बापुडीं।'

पाखल—स्त्री. १ भुकेनें पोट खपाटीस लागल्यामुळें त्याला पडणारी वळी, मकाटी, मकाळी. २ (कु) आसरा, संरक्षण पाखर अर्थ २ व ३ पहा [सं पक्ष; म पाख] ०मारणें–अक्रि. (कु.) कासावीस होणें

पासलपूजा—स्त्री. यात्रादिकांच्या वेळीं लोकांच्या गर्दीमुळें देवापाशीं मळमळ (घाण) जमतो तो सर्व धुवून तें स्थळ स्वच्छ करून जी देवाची पूजा करितात ती. [सं. प्रक्षालन+पूजा]

पाखलों—पु १ युरोपियन; गौरवर्ण; सोजीर. 'पणजेचे पाखले झाले भयभीत। पळाले सारखे जिव घालति तारवांत।' –सह्याद्री १६४. २ (ल.) (गो.) व्यवहारशून्य; आडदांड, सरळ स्वभावाचा.

पाखवा—पु (महानु.) (पक्ष्याच्या) पंखामधील, पंखाखालची उबाऱ्याची जागा; पंखाची ऊब. 'अपक्षा पाखवा देउनि। जे जीव जीवनी पक्षिणी।' –ऋ ५. 'मोराचा पाखवा विश्रामतु। फणिकु देखा।' –दाव १८६. [पाख=पंख]

पाखळ—स्त्री. (तोडलेल्या फळांचा, फुलांचा) अस्ताव्यस्त रीतीनें पडलेला पसारा. (क्रि० पडणें). पखरण पहा.

पाखळणी—स्त्री. १ देवांच्या मूर्ति इ० उजळणें; स्नान इ० घालून स्वच्छ करणें. २ (ल) हंगाम संपल्यानंतर शेतकरी करितात तो भोजनसमारंभ. हंगामाचें सर्व काम निवटल्याचें द्योतक असा हा समारंभ असतो. 'आज आमच्या येथें पाखळणी आहे, जेवायला या.' [पाखळणें]

पाख(खा)ळणें—सक्रि. (यात्रा इ० काच्या आरंभीं किंवा नंतर देवताच्या मूर्तीस दहीं, दूध, तूप इ० पंचामृतानीं स्नान घालणें, शुद्ध, स्वच्छ करणें. 'जें संसारातें उन्मूळी। सर्कल्पपंकु पाखाळी।' –ज्ञा १३ १७२. [सं. प्रक्षालन; प्रा. पक्खालण]

पाख(खा)ळ पूजा—स्त्री. १ पंचामृत स्नानानंतर केलेली देवाची पूजा. पाखलपूजा पहा 'ससाग यात्रा जाली महाराजा। संपादूनिया पाखळपूजा।' –दावि १६८. २ (ल) (एखाद्यास) तिरस्कारपूर्वक हाकलून लावणें. [पाखळणें+पूजा]

पाखा—पु १ उरोभाग झाकणारा चोळीचा प्रत्येक भाग २ (कु गो.) वाघुळाची लहान जात, पाकोळी; घुबड. ३ छपराची उतरती बाजू. (प्र.) पाखें

पाखाटी—पु पंख; पीस (पक्ष्याचें).

पाखाड-डें—न. १ छपराचा, पाख्याचा एक भाग; पाखें. २ छपराची उतरती बाजू. ३ पक्ष्याचा पंख. ४ (मेज, दार, कपाट इ०कातील) एक पान, पाखें, फळी. [पाख]

पाखांड—न. पाखंड पहा –वि. नास्तिकवादी 'पाखांडाचे कडे। नागवीं लुंचितीं मुंडे। नियोजिती वितंडें। तामसि येती।' –ज्ञा १३.२१ [सं.] ०ज्ञान–न नास्तिक मत; योतांड, जडवाद. 'मूर्ख जल्पति पाखाडज्ञान।' [पाखांड+ज्ञान]

पाखाडा—पु सुपानें पाखडून काढलेला, निघालेला कोंडा इ० सारखा नि सत्व भाग, फोलकट. [पाखडणें]

पाखाडी—स्त्री. १ पाखाडी अर्थ १ ते ४ पहा. २ उतरत्या छपराचे उभे वासे टेकण्यासाठीं (घराच्या) आढयापासून कांहीं अंतरावर (माळ्याच्या) दोन्ही बाजूस टेवलेल्या तुळयांपैकीं प्रत्येक; वैल्यावरील आडव्या लाकडांपैकीं प्रत्येक 'नेरशीर गृह सांकडें। आडी पाखाडया नुमधीं द्वारें।' –एभा ८.२३३. 'पाखाडया जितक्या लांब मिळतील तितक्या आणाव्या.' –मॅरट ८२. [पाखें]

पाखांडी—वि. पाखंडी पहा.

पाखाडें—न. १ पाखाड सर्व अर्थी पहा. २ पाखाडी अर्थ २ पहा.

पाखाण—पु दगड; पाषाण 'च्यूताकुराचा थोरकाडीं। प्रमदाचें हृदय पाखाण फोडी।' –शिशु ८२५. 'मच्छटंक सहाया कैचें सामर्थ्य पाथेपाखाणीं।' –मोनिराट ४.२२. [सं. पाषाण]

पाखाणणें—अक्रि. उडणें; आक्रमणें. –शर. [पक्ष, पंख]

पाखार—स्त्री. (को.) शिडाच्या कापडाचा लांब तुकडा. [पाख]

पांखारी—स्त्री. (गो.) पांख ठेवलेली, पिसें लावलेली काठी [पांख=पीस]

पाखाळ—पु. शुद्धता, पवित्रता, उज्वलता. 'बाहेरीं कर्में क्षाळला। भितरीं ज्ञानें उजळला। इहीं दोहीं परी आला। पाखाळा एका।' –ज्ञा १३.४६३. [सं प्र+क्षल्=धुणें, स्वच्छ करणें]

पाखाळ—न. (वे.) कबूतर. [ता पाखई=पक्षी]

पाखाळणी, पाखाळणें, पाखाळपुजा—पाखळणी इ० पहा.

पाखाळा—पु. स्वच्छता; शुद्धता –शर [पाखळणें]

पाखाळी, पाखाळीव—स्त्री. शुद्धता; निर्मळता –वि. धुतलेला; स्वच्छ केलेला. 'कविता भली पाखाळी। सुरंग दिसे।' –शिशु २१. 'करचरण तळें। जैसीं का रातोत्पलें। पाखाळीं होतीं डोळे काय सांगो।' –ज्ञा ६.२६५ [पाखळणें+स्वच्छ करणें, धुणें]

पाखाळीं कीड—वि. निर्णयार्थी वाईट, अहितकर ठरलेलें. 'एन्हीं गोरी कीर कानीं गोड। परी सावाचा पाखाळीं कीड।' –ज्ञा १६.१२१.

पांखिरू—न. पक्षी; पाखरू 'पाखिरूवें जालीं आनंदभरितें।' –दाव १८४. 'पढविलें पाखिरूं ऐसे न बोले।' –ज्ञा ११.१७० [पांख]

पाखी—स्त्री (प्र) पाकी, पाकी (–स्त्री.) पहा

पाखुडा—वि. थोडा 'तेहि परतु पाखुडी।' –ग्रंथराज ३ ६.

पांखुरडें—न (तिरस्कारार्थी) पक्षी; पाखरू. [पांख]

पाखें—न १ छपराची एक उतरती बाजू १ गाय, म्हैस इ०काच्या कासेतील एका बाजूचे दोन आचळ समुच्चयानें

१ डोंगराच्या रांगेची उतरती बाजू उतार —गुठि ५९ ४ डरोभाग झाकणाऱ्या चोळीच्या दोन भागांपैकी प्रत्येक पागाडी 'चोळियां चेमां पासियां। गांठीं वेळ लागलिया।'—शिशु ६५५ [स पक्ष= बाजू, म पाग]

पासो—पु (कु) पसा भरलेला वीटक [पास=पसा]

पासोडी—स्त्री (ना) कामकऱ्याला (विशेषत शेताची लागवड करणाऱ्या मनुष्याला) दर पधरवड्याला द्यावयाचे धान्य, वेतन [पास=पधरवडा]

पासोवा—पु पस 'जेवीं चंद्रकिरण चकोरांसी। पासोवा जेवीं पिलियासीं।'—एभा ७ ४६५ [पास]

पाग—पु १ (कों) गलबताला पिछाडीस बांधलेला माडा, यास लहान होडी किंवा उडी, उलडी बांधून टवतात २ समुद्र इ०कात मासे धरण्याचें मोठें जाळें ३ पगार, वेतन ४ एक प्रकारची होडी, पगार ५ ओढावयाचा दोर, ओढ, ओढण ६ बैलाच्या वेसणीस बांधलेला दोर, कासरा —स्त्री १ बंदराच्या बाहेर पडतांना जहाजास द्यावा लागणारा कर २ पटका, पागोटें 'माथा निर्मळ केशरी पाग ल्पेटिली आहे।'—सप्र ४ १७ ३ अंगावर घेतलेला शेला 'सहज सुंदर ते नीळ तन। कनक पाग विराजमान।' —वसीस्व ९ ११

पाग—पु (भि) पाय 'ती रोदिहीं हाकाली उठीनें मूग, आंग, पाग तोवे' = ती रोज सकाळीं उठून तोंड, हात, पाय धुते —भिग्री २७ [स पाद, गु पग]

पाग—पु १ उत्कट इच्छा, आशा, तृष्णा, आसक्ति (क्रि० फिटणें, निवारणें, फेडणें) 'आजि असतें वेंचिजेल। परी पाहे काय कीजेल। ऐसा पागीं वडील। व्यवसाय माडी।'—ज्ञा १४ १६५ 'वर्णाश्रमाचा पाग। न करी राम नि संग।'—विउ ११ ६ 'वासना कुरण इचा नको करू पाग।'—ब५९१ 'जिव्हा अमृतरसें वेढे। अन्य रसाचा पाग फिटे।' २ पराधीनता तावेदारी 'यंय श्रवणाचेनि पागें—। वीण श्रोत्या व्हावें लागे। हे मनाचनि निजाग। भोगिजे गा।'—ज्ञा ६ २४ 'त्यजूनि अहममता पाग। विचरती नि मग हरिकीर्तनीं।'—एभा २ ५४९ ३ गरज, इच्छा, अपेक्षा जरूरी 'त्यासि झणी कोणाची दृष्टी लाग। यालागीं देवो त्या पुढें मागें। त्या सर्भोवता सर्वांगें। भक्तिचेनि पागें भुलला।' —एभा २ ७१९ ४ न्यूनीव दारिद्य, परपणा हाल, अन्नवस्त्र इ०काची ददात (चिंता सामान्यत अनेकवचनीं प्रयोग) 'जेथ वैराग्याचा पागु फिटे। विवेकाचाही सोसु तुटे।—ज्ञा ४ १६४ 'मोठ्याच्या पदरीं पडलें म्हणजे खाण्यापिण्याचे पाग फिटतात ' 'हा मुलगा मोठा झाला म्हणजे तुझे पाग फेडील ' ५ यातायात श्रम, कष्ट 'न लगे वेदशास्त्राचा पाग।'—विउ ११ १७ ६ (सावकार, उपकारकर्ता इ०काविषयींचा) मिंधेपणा, ओशें, ओशाळगत, संकोच पराधीनतेची जाणीव 'त्या कर्जदाराचा मला पाग वाटतो ' [स पशु=स्पृहा] ०फिटणें—मनोरथ सफल होणें, उणीव, यातायात, काळजी दूर होणें 'समस्ता भक्तांचा नयनगत हा पांग फिटला।'—सारद ८ १६७ ०फेडणें—मनोरथ सफल करणें, चिंता दूर करणें, 'जेणें फेडिला पाग ब्रह्मादिकांचा।'—राक १ ७ म्ह० यतील पाग तर फिटतील पाग

पागड—स्त्री दोर 'कटार, कोहते, गिडिमाळा। पाश पागडी शकळा।'—कमुरा २५ १६ [पाग=होडीला, बैलाला बांधलेला दोर]

पांगडा—पु पारतंत्र्य, पराधीनता, परपुणा 'क्षुधेचिया तोंडा। मिळो कोंडा अथवा मांडा। परी रसनेचा पागडा। न करी धडफुडा तयासी।'—एभा ७ ४१२ 'अंऊ टेवा सकळांचा। परी पागडा फिटला शरीराचा।'—दा ५ २ ३९ [पाग]

पागडी—स्त्री (मुबईत रूढ) पगडी, घरभाड्याचा कायदा होण्यापूर्वी, भाडेकरी जागेत येतेवळीं त्याच्यापासून घराचा मालक काहीं उक्त रक्कम घेत असे ती, कधीं कधीं चाळींतला मेथा (करडून, भैय्या) असली रक्कम घेत असे [गुज पाघडी=पागोटें, म पगडी]

पा(वा)गण—न (गो) आदण द्यावयाची वस्तु, अहेर

पागणी—स्त्री पांगणें, अस्ताव्यस्त होणें, इकडे तिकडे फाकणें पसरणें पळणें [पागणें]

पागणें—सक्रि पागानें, जाळ्यानें मासे धरणें [पाग=मासे धरण्याचें मोठें (फेकण्याचें) जाळें]

पांगणें—अक्रि १ (मनुष्यांचा जमाव इ०) अस्ताव्यस्त होणें सैरावैरा पळणें, विस्कळित होऊन निरनिराळ्या दिशांनी पळू लागणें, पसरणें 'कीं ससारसागरीं। वागुजाळु पागीले दीवरीं।' —ऋ २४ 'जें जाळ जळीं पागिलें। तेथ चद्रबिंब दिसे आतुडलें।' —ज्ञा ९ १२८ —तुगा १४७४ [स पद, गु पग=पाय]

पांगापाग-पागी—स्त्री १ दाणादाण, फुटाफूट, फाकाफाक, विस्कळितपणा २ दाणादाण झालेली स्थिति [पागणें द्वि]

पांगणें—सक्रि वश होणें, परतंत्र होणें 'भक्तभावें आभारला। देवो उपकारें दाटला। यालागीं लुब्धवे बोला। पागें पागला भक्ताच्या।'—एभा ७ ४८३ [पाग]

पागनीस—पु पागेवरील अधिकारी, कारकून [फा पाग-नीस]

पागर—पु उंच वरवडीची भिंत —खिपु [का पागर, स. प्राकार]

पागरा—पु एक वृक्षविशेष, पागारा पहा

पागराण—न (कु) पावसण पहा

पागल—वि (व) वेडा खुळा खुळचट [स हिं पागल] ०पणा-पु मूर्खपणा वेडेपणा खुळेपणा 'शिवाजी महाराजांना

अशा प्रकारचा पागलपणा इर्मीच्या चार दोन महिन्यातलाच आहे असें नाहीं ' –विक्षिप्त १२७ [पागल] **पागलाश्रम–पु** वेड्यांचें इस्पितळ, रुग्णालय –घका १५३ [पागल+स आश्रम=घर]

पागॅल—न (गो) वर्तुलाकार जाळें [पाग=मासे पकडा वयाचें मोठें जाळें]

पागली–ळी—स्त्री एक वनस्पति, (कु) पागलो

पांगवात—स्त्री. (भि) पगत, मेजवानीचा समारंभ 'एक दिही एका को वोराडा पागवात आथी '=एके दिवशीं एकाच्या घरीं लग्नाची पगत होती –भिल्ली २५ [म पगत]

पागविणें—अक्रि पसरणें, फाकणें ' सियरावली गगा । पाग विली म्हणे उगा । ' –तुगा १९७ [पागणें]

पांगविणें—सक्रि दुबळा, परतत्र, पराधीन, पगु करणें 'बहु पागवीलें बहु नागविलें । बहु दीस झालें कासावीस । ' –तुगा १५०५ [स पगु]

पागशी—स्त्री झाड, पालेभाजी इ० खुडल्यानतर त्यास फुटणारा अकुर, धुमारा, फूट (क्रि० फुटणें) –वि ज्याचा बहर ओसरून गेला आहे असा (वेल, मिरचीचें झाड इ०) **–चा–**वि पागशी (–वि) पहा **–ची तमाखू–**स्त्री तबाखूच्या खुगास, ठोंबास फुटलेली दुसऱ्या बहराची तमाखू **पांगशीचें फळ, पागशीफळ–**न १ (भोपळा, कलिंगड इ०काच्या वेलास येणारें) दुसऱ्या बहराचें फळ २ (ल) उतारवयात झालेलें अपत्य

पागळ, पागळणें—(प्र) पाघळ, पाघळणें पहा

पांगळपोवा–पोहा–पोहो—पु पागूळपोवा इ० पहा

पागळा–पागु(गू)ळ—पु पहाटेच्यावेळीं गांवात फेरी घालून भिक्षा मागणारी किंवा नंदीबैल फिरवून उपजीविका करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति ' बैलाची करी वानी । पागुळाचीया । ' –ज्ञा १४ १५८

पांगळा, पागा—वि जन्मापासुन किंवा काहीं विकृतीमुळें ज्याचा एक अथवा दोन्ही पाय निकामी झाले आहेत असा (मनुष्य) (अशा मनुष्याचा) लगडा, लुळा (पाय), पगु, लगडा, लुळा २ अपूर्ण, अपुरा (उपाय, इलाज) ' इच्छा बळावलेली आणि इलाज अगदीं पागळा, अशी अवकळा जीवाला वेड लावते ' –राजसन्यास ५४. [स पगु मि पिंगुलो]

पागळी—स्त्री (वे) १ कवलाच्या पन्हाळींतून पडणारें पाणी, पागोळी २ छपराचा शेवट [पाघळणें+ओळ]

पागा—स्त्री १ घोडशाळा, घोड्यांचा तबेला २ (सामा) पुष्कळ घोडे बाधण्याचा तबेला ३ एका अम्मलदाराच्या हाताखालीं असलेली घोडेस्वारांची टोळी, पथक, दल, रिसाला यांत दोन नगारजी, एक लगीदार, एक निशाणदार, एक हिंगाड्या, एक शुतरी (उटावरील) नौबत, एक दफेदार व दहा स्वार असतात –ऐरापुप्र ४ २६९. ४ एकाच धन्याच्या मालकीचा घोड्याचा समुदाय, पथक [फा पाय्–गाह्] **पागेस लागणें–१** (एखाद्याच्या) ताब्यात दिला जाणें, स्वाधीन केला जाणें २ (एखाद्याच्या) धोरणानें वागणें ३ (एखादी वस्तु) जेथल्या तेथें ठेविली जाणें **पागेस लावणें–१** (एखाद्याच्या) हवालीं करणें; ताब्यात देणें २ (एखाद्याच्या) तत्राखालीं ठेवणें ३ जेथल्या तेथें, योग्य स्थळीं ठेवणें ४ सरकारी पागेंत (घोडा) जमा करणें **पागेची मुजुमदारी–**स्त्री पागेवरील मुजुमदाराचा हुद्दा, काम ' नारोपतास पायरी पायरीनें वाढवीत शेवटीं आपल्या पागेची मुजुमदारी दिली ' –स्वप ५३ **पागेचें तट्टू–**न १ (घोड्याच्या) पागेंतील तट्टू २ (ल) चुणचुणीत, चलाख माणूस, मूल **०जुमलेदार–**पु पागेवरील एक अधिकारी ह्या जाप्त्या प्रमाणें कामें करून मुख्य सेनापति व प्रधान यांच्या समागमें काम पहात असे –इतिहास व ऐतिहासिक २२ २४ **०दार–पागेदार–**पु पागेवरील मुख्य अधिकारी **०नवीस, पागनवीस, पागनीस–**पु पागेचा जमाखर्च इ० काम पहाणारा कारकून [फा] **पागेकरी–पु** १ पागेंतील मनुष्य २ पागेचा मालक

पागा—वि १ पागळा, लगडा, लुळा, पगु २ (ल) फिका, निस्तेज ' अन्याचें तेज किती काळाचें तेज त्यापुढें पागें । ' –मोकर्ण ४६ १२ ३ (राजा) वाकडार पाय असलेला, फेंगडा (पाय) [पगु]

पाँगॉ, पांगयॉ—वि कुबडा, पाठीवर आवाळू वाढलेला पोंक निघालेला [गो पोंग]

पागाणी—स्त्री (कों) पागोळी पहा

पागार—न (कु) बागडा, पेडवा इ०मासे पागण्याचें जाळें

पागार—पु धान्याचें बीं पेरण्याचें एक लाकडी औत

पागार—पु पदर ' लक्षपति नरपति पुण्य पागारीं । धर्मशील धर्मऐसा धर्मविचारी । ' –वसा १२ [पागोरा]

पागार—वि (महानु) रक्षक, रक्षणकर्ता ' जो पाखर्वा पागारू । वैरिआ वडिवारू । ' –शिशु ७३१

पांगार—पु (कों) होडीचा एक प्रकार, पिंग पगार पहा

पांगारा—पु एक वृक्षविशेष हा मोठा असतो याचे पाढरा व तांबडा असे दोन प्रकार आहेत पाढरा पागारा क्वचित आढळतो याचें लाकूड हलकें असतें तरवारीची म्यानें व मुलांचीं खेळणीं याच्या लाकडाचीं करितात –वगु ४ ५९ [देशी–पांगार] **म्ह०** (गो) पांगारा मातलो म्होण पाटयेक उपकारा ना=पांगा-ऱ्याचें झाड कितीहि वाढलें म्हणून त्याचा बहालाला उपयोग होणार नाहीं

पांगिस्व—न प्रगर –मनभो [पागणें-पसरणें]

पांगि(गी)ला—वि १ दुस-यावर ज्याच्या पोषणाचा भार आहे असा, मिंधा, ओशाळा, अकिंचन, पराजित 'या पोटाकारणें गा झालों पांगिला जना।' –तुगा ३४९ २ (ल) चिकट लेला, दुसऱ्यावर अवलंबून असलेला ३ शरण आलेला 'एका जनार्दनीं अवे तुजला पांगिले जन।' –भज ७५ ४ अधु पंगु दुबळा. 'येक देहाचे पांगिले। ते आगीं हुपेळले।' –दावि ४०३ [पाग]

पागी—वि (गो.) मासे पकडणारा कोळी [पाग=मासे पकडावयाचें मोठें जाळें]

पागी—वि (कु नाविक) नावेच्या नाळीवर बसणारा

पागी—स्त्री ओशाळगत, मिंधपणा, पराधीनता –शर. [पाग]

पागुडें—न (महानु) पायातील अलंकारविशेष 'अदु पायवटें पागुडें पदका साखळी। हीरे झळकती साता आगा लेणें।' –धवळे उत्तरार्ध ३३ [पाय+गु डें ?]

पांगुतणें—अक्रि व्याप्त, आच्छादित होणें, पायापर्यंत व्यापलें जाणें 'आतु महानदा चेहरें जाहलें। बाहरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें। आपाद पांगुतलें। पुल्हावलें।' –ज्ञा ११ २४६ [पग=पाय+गुतणें]

पागुरवें—सक्रि (गो) पांघरणें, झांकणें [पांघरणें]

पागुरविणें—सक्रि (महानु) रुपविणें 'बाळिपेचिभा ओली। पाइचीं नूपुरें पागुरविलीं।' –शिशु १७५

पांगु(गू)ळ—वि १ पंगु, पांगळा (–वि) पहा 'देवा पांगुळ एकादें विरजे। तरी जन्मौनि जोजाए साहिजे।' –ज्ञा ४ ३४ 'नरदेह पांगुळ असता। तरी तो कार्यास न येता।' –दा १ १० २८ २ स्थिर 'मातियाची शीळ। होय मोतियावरी पांगुळ।' –अमृ १ ५७ [स पंगु] ०गाडा–पु लहान मुलांना चालण्यास शिकविण्याचा तीनचाकी गाडा [पांगुळ+गाडा]

पांगु(गू)ळणें—अक्रि १ पंगु होणें, गति खुंटणें, थांबवणें 'एथ वेद मुके जाहले। मन पवन पांगुळले।' –ज्ञा १० ६४ २ (ल) दुर्दिन होणें, स्तिमित होणें, खुंटणें 'माझ्या मूर्खपणाचा पार। पाहता विचार पांगुळे।' एभा ८ २१६ [स पंगु]

पांगूळ—पु १ एक पहांटे येणारा भिक्षेकरी पांगळा (–पु) पहा २ धाण सोडणारा एक किडा, पिंगूळ, पांगूळ किडा ३ अंगावर ठिपके असलेला घुबड, (प्र) पिंगळा [देशी स पंगु] ०किडा–पु पिंगूळ पांगूळ अर्थ २ पहा ०बैल–पु पांगूळ या नावाच्या भिक्षेकऱ्याचा नंदीबैल ०वेळ–स्त्री [पांगूळ भिक्षेकऱ्याची गावांत भिक्षेकरिता फेरी घालण्याची वेळ ही साधारणपणें पहांटेस एक तासभर असते

पांगूळ—वि १ पांगळा, पंगु लंगडा 'गूळ घ्ववेडचि बाटे मग तातविचार होय पांगूळ।' –मोकृष्ण ८३ १९ २ कुंठित, खुंटलेला 'कापूर आणि परिमळु। निवडू जाता पांगुळु। निवाड होये।' –अमृ १ २३ [स पंगु] ०काठी-घोडा-घिरा–स्त्रीपु १ लंगड्या मनुष्यास चालताना आधारभूत असलेली काठी, कुबडी २ (ल) पांगळ्याचा, दुबळ्याचा, दीनाचा पाठीराखा, मित्र, साहाय्यकर्ता ०गाडा-गाडी–पुस्त्री पांगुळगाडा पहा ०पोवा-पोहा-पोहो–पु पांगळ्या, दुबळ्या, लंगड्या मनुष्यांचा जमाव, टोळी, सामान्यत प्रवास करणाऱ्या असल्या स्त्रिया व मुलें यांच्या जमावास उद्देशून वापरतात [पांगूळ+पोवा=जमाव, समूह (यात्रेकरू, प्रवासी)] ०वाडा–पु लुळ्यापांगळ्या लोकांच्या वस्तीचा मोहल्ला, पुरा, पेठ [पांगुळ+वाडा]

पागें—न (गो) लहान होडी वाड इ० कास बांधून ठेव ण्याचा दोर [पाग]

पांगेरा—पु पांगारा पहा

पागोटी—स्त्री (व) लहान पागोटें, पगडी

पागोटें—न १ पुरुषाचें डोकीस बांधावयाचें सुमारें हातभर रुंद व पन्नासपासून सव्वाशें हात लांब असें वस्त्र (क्रि० बांधणें, घालणें, ठेवणें) २ पगडी –शर [का पागु गु पाघडी](वाप्र) ०खालीं करणें–(एखाद्यानें) एखाद्याच्या नावास कालिमा आणणें, (एखाद्याचा) दुर्लौकिक करणें 'मुलानें बापाचें पागोटें खालीं केलें' ०गमाविणें–(व्यवहार इ०त) ठोकर खाणें, अप मान करून घेणें, फसविलें जाणें, अपकीर्ति होणें ०गुंडाळणें–(ल) (एखाद्यास) लुबाडणें, भोंदणें, मुडणें, चाट बसविणें, दणें ०घेणें–स्वत न फसता दुसऱ्यास फसविणें, चकविणें, दुस ऱ्यास फसवून आपला फायदा करून घेणें ०टाकणें–सर्वसंग परित्याग करून संन्यासी होणें ०पडणें-पालथें पडणें–वांकडें होणें–(एखाद्याची) फजीती होणें ०बांधणें-बांधून देणें–(एखाद्यास) पागोटें इनाम देणें, पागोट्याचा आदर करणें ०बाळगणें, पागोट्याची लाज धरणें–बाळगणें–स्वत चा नावलौकिक राखणें, नावलौकिकाची चाड बाळगणें ०राग विणें–सांभाळणें, पागोट्याचा पेंच सभाळणें–(धंदा, व्यवहार इ० कांत) स्वत ची पत राखणें, वोज सांभाळणें, पत कमी होऊ न देणें –ट्याचे पेंच गळ्यांत येणें–केलेलें कृत्य अंगलट गळ्याशीं येणें, (स्वतच्या) दुष्कृत्याचीं फळें भोगणें –ट्यास फुलें बांधणें–(एखाद्याचें) आर्जव, करणें, हुरहुरु करणें, एखाद्यास गोंजारणें, फूस लावणें, खुशामत करणें आपलें पागोटें बगलेंत मारणें–मारामारीत, भांडणास सिद्ध होणें, कंबर बांधणें, बदनामी करणाऱ्या कृत्यांत भाग घेण्यास तयार होणें पागोट्याचा धनी–पु (सामा) (व्यापार इ० कांत)

पत असलेला, ऐपतदार, अब्रूदार मनुष्य म्ह० आपल्या पागो टपाशीं भांडावें=अगोदर आपल्या घरची स्थिति नीटनेटकी करावी व मग दुसऱ्याच्या गृहस्थितींत दोष काढावे

पागोडा—पु १ दक्षिण हिंदुस्थानातील हिंदु देवळांना युरो पियनांनीं दिलेलें नाव २ मद्रासेकडील एक सोन्याचें जुनें नाणें यावर देवळाची आकृति असते [पोर्तु पागोद्]

पा(पां)गोरा—पु १ रीविलेल्या सामान दोर इ०काचा दिलेला तगावा २ मासे पकडावयाच्या जाळ्याची दोरी. ३ पिशवी, कसा इ०कांचा बंद ४ चावडाची दोरी, वादी (जिनें मारावयाचें ती) ५ (वस्त्र, अंगरखा इ० काचा) लाव, फडफडणारा टोंकाचा भाग, पदर. ६ वृक्ष, वेत इ० कांच्या मुळाशीं फुटणाऱ्या व थोडी फार जाळ्याप्रमाणें पसरणाऱ्या तनुरूप मुळ्यांपैकीं प्रत्येक 'मुळ्याचे बारीक पागोरे। तेणें पयें उदरं भरे।' —दा १६ ४६. ७ वेली आपल्या आधारभूत वस्तूस ज्यानें आरून धरितात तो तंतु, ताणा ८ धान्यांचें पीक, गवत इ०कांच्या काढून राहिलेल्या खुंटांना, ठोंबांना पुन फुटलेला अंकुर, फूट, पात, काडी 'तरी महद्देशरा। त्यागु निया धनुर्धरा। तृणांतीचा पांगोरा—। वरी पै गा।'—ज्ञा १५ ४७८ ९ गोफण 'तेय मुक बैसला सोंकारा। तेणें फोडिला हरिकया पांगोरा। पायपद्याचा मारा। उडविला पुरा नि पेंच।'—एभा ३१ ४४३ 'नाहीं यमाचें चोरटें। विठ्ठलपागोऱ्याच्या नेटें।'—तुगा ३६० १० घोंस 'नेत्र संकीर्ण मनोहर। जैसे रत्नांचे पागोरे।' —कथा १ १ १६. ११ डोंगर इ०कांची शाखा, फांटा १२ नदी इ०कांचा फाटा १३ (ल) संबंध, धागा, दुवा १४ (भाषण इ०कांत फोडलेला) विषयांतररूप फाटा [म पाग=जाळ्याची दोरी+दोरा] ०फोडणें–फांटा फोडणें —शास्त्रीको

पागोळी(ळी), पागोळा—स्त्रीपु १ इमारतीच्या पाख्या-वरील पर्जन्य इ०कांचें पाणी जमीनीवर पडावयास जेथून सुरवात होते तो इमारतीच्या छपराचा भाग; छपराची खालची धार २ इमारतीच्या पाखावरून खालीं जमीनीवर पडणारी (पर्जन्य इ०काच्या) पाण्याची धार, पावळी ३ (ल) वळचणीच्या पाण्यासारखी (डोळे इ०कांतून वाहणारी) पाण्याची धार [पाघ ळणें+ओळ] **पागोळया सोडणें**–(ल) रडणें

पाग्या—पु १ रिसाल्यावरील घोडदळावरील अधिकारी 'तमाम पागेपतके बेरोजगारी घडनि कुतके।'—ऐपो २५२ २ घोडदळातील घोड्यावर देखरेख ठेवणारा, घोडशाळेवरील हवाल दारासारखा अधिकारी ३ पागेचा मालक [पागा, हिं पाग्या] म्ह० आधीं होता वाघ्या दैवयोगें झाला पाग्या, त्याचा एळकोट राहिना मूळस्वभाव जाईना —तुगा

पाग्र(ग्र)ण—न (गो) पांघरूण

पांघरणें—सक्रि १ (पोट, पाठ इ० विवक्षित अवयव झाकले जातील अशा तऱ्हेनें वस्त्र इ०) अंगावर घेणें, आच्छादणें पांघरलें हा धातु, (पागोटें अंगरखा इ०) घालणें, नेसणें यांतील या धातूहून अर्थानें भिन्न आहे व त्याच्या ऐवजीं ह्याचा उपयोग कधींहि होत नाहीं. २ पांघरणें —मनको. [सं प्रघृणु–पापरण–पाघरणें, घृणु= घरणें, घेणें —राजवाडे भाग १८३३ छ प्रावरण, प्रा पावरण]

पांघरूण—न १ पांघरलें जाईल अशा तऱ्हेनें अंगावर घ्यावयाचें, धारण करावयाचें वस्त्र उदा० शेला, शाल, रजई इ० 'भक्ति पांघरूण तें माझें सांडलें। मज बोभाटिलें सतजनीं।'—राम दास-स्फुट अभंग ४१ (नवनीत पृ १५३) 'आगलें जरतार पाघ रूण।'—ऐपो ४४३ २ (अनेकवचनी प्रयोग) पांघरण्याच्या, नेस ण्याच्या पोषाखाच्या उपयोगाची वस्त्रें समुच्चयानें 'पाटाकडनीं पांघरूणें आलीं नाहींत' ३ (ल) (आपल्या) निर्वाहाचा, संरक्षणाचा भार ज्यावर आहे असा पुरुष, व्यक्ति, आईबाप, यजमान, आश्रयदाता इ० 'राजा राज्याचें पांघरूण' 'आई हें मुलाचें पांघरूण' [सं प्रावरण ? स प्रावरण, प्रा पावरण, पंगुरण–पाइ] ०करणें–वस्त्र इ० धारण करणें, पांघरणें करणें या अर्थी वाक्प्रचाराचा प्रयोग अशिष्ट असून प्राय तो युरोपिय नांच्या नोकरांत 'कपडा करना' या हिंदी वाक्प्रचाराप्रमाणें रूढ आहे घालणें, घेणें इ० क्रियापदासह प्रयोग शिष्ट आहे ०घालणें– (ल) वाईट गोष्ट, गुन्हा इ० छपविणें, झांकण्याचा प्रयत्न करणें, उघडकीस येऊ न देणें 'ते (गुन्हेगार लोक) आपल्या वर पांघरूण घालणाऱ्या गावकामगारांना पानसुपारी देतात'—गुजा ३१ **पांघरणें जाळणें**–पत्राचा जबाब मिळण्यासाठीं पूर्वीच्या काळचा धरणें घेण्याचा एक प्रकार, त्रागा करणें 'खिजमतगारानीं पांघरणें जाळलीं तथापि हुजुर न आले'—पया ११८

पाघळ—पु गूळ, साखर इ० पदार्थास सुटणारा द्रव, पाझर, ओघळ [पाघळणें]

पाघळणी—स्त्री वितळण्याची, विरघळण्याची किंवा ठिब कण्याची क्रिया गूळ, साखर इ०कांस द्रव सुटणें [पाघळणें]

पाघळणें—अक्रि १ (ओलें वस्त्र इ० कातून पाणी इ०का सारखा द्रव) गळणें, ठिबकणें, टपकणें 'ओंजळीवरी ओंजळी हात ओले पाघळती।'—दसा ५० २ गूळ, साखर इ० पदार्थ द्रवेंतील उष्णतेनें द्रवानें युक्त होणें, पाझरणें, चिघळणें [स प्रगलन, हिं पघलना] **पाघळून येणें–जाणें**–(ल) मानखंडना, तेजोभंग होऊन खालीं मान घालून जावें लागणें, जाण जीभ **पाघळणें**– बोलण्याच्या भरात भोसळपणानें न बोलावयाच्या गोष्टी बोलून जाणें

पांगुरण—न (व) पांघरूण, वस्त्र, कपडा [पांघरूण]

पाघुरणें—उक्रि पांघरणें पहा

पाघुरविणें—सक्रि लेववणें, आच्छादित करणें 'सेना वसनें सर्व जगती। पाघुरविलीं समर्थे।'—मुआदि १५ ३१ [पांघरणें]

पाच—स्त्रीपु हातभर उच वाढणारें एक क्षुद्र याच्या पानास व फु-याना चागला वास येतो व त्यापासुन अत्तर काढतात आसाम, मध्यप्रात वगैरे प्रदेशात हें झाड विशेष आढळतें —ज्ञाको प ६० ' तिनें आपल्या बागेंत मरवा, पाच वगैरे झाडें लाविलीं होतीं ' —पाव्ह ४१ [हिं पाच, गुज पानडी] **०पाला**—पु पाच या झाडाचा पाला —मुव्या ११०

पाच—पुस्त्री वैडूर्य मण्याच्या जातींतील एक हिरव्या रगाचें रत्न यास फारशींत जमरूद म्हणतात —ज्ञाको प ६१ या वैडूर्य जातीच्या रत्नाचा रग पोपट, वेळूचें पान, हिरवें केळें याच्या सारखा असतो हिरव्या रगात सोनेरी झाक असल्यास त्यास पना म्हणतात पाचेचें तज कोमल असतें ब्राझिल, पेरू वगैरे देशात हें रत्न सापडतें याची पाटजात सागरराज (मार्गानाइट्) ही हिरव्या गवती रगाची असते तिला चारा असें म्हणतात. ' पाचहि हिरवी गार लेशिल '—शारदा अक ३ प्र १ [स] **०बंद**—वि पाचेच्या खडयाची फरशी केलेली जमीन मातेनें कृष्ण धरून करीं। पाचबद भूमीवरी। हळू हळू चालवित। ' —ह ५ ६०

पांच—वि १ अनुक्रमानें चार या सख्येच्या नतर येणारी सख्या, ५ २ चार या शब्दाप्रमाणेंच थोडकीशी सख्या निर्दिष्ट करताना योजितात पच निवाडा करणारे ' बहिणी म्हणे पाचामध्यें थ्रेई आण। मग मी जाईन कळे तेयें। '—ब४९४ ' त्याजपाशीं पाच रुपये आहेत ' ' पाच करतील तें आपण करावें ' [स पचन्, प्रा पच, हि पाँच, सिं. पजो, मेंजि पच] **पांच तेथें परमेश्वर, पाचामुखी परमेश्वर**—पाच शिष्ट लोक म्हणतील तें खरें, एखाद्या गोष्टीची पाच समावित माणसानीं शहानिशा करून दिलेला अभिप्राय ईश्वराच्या अभिप्राया इतकाच ग्राह्य असतो ' पाचा मुखि परमेश्वर म्हणुनी तया देउनि माना। ' —टिक १४४ **पाचाची पाचबुद्धि किंवा पाचाचे पांच प्रकार**—निरनिराळ्या माणसाची निरनिराळीं मतें असतात, एकमत होत नाहीं या अर्थी **पाचावर धारण बसणें**—पूर्वी लष्करात रुपयास पाचशेर धान्य झालें म्हणजे अत्यत दुष्काळाची स्थिति होई व ती फार भयकर महागाई वाटे यावरून लक्षणेनें— पचप्राण निघून जातात कीं काय अशी अवस्था होणें, गर्भगलित होणें, अत्यत विस्मित व भयभीत होणें **पाचातून उठणें**— माणसातून उठणें, समाजाशीं वर्पवाईनें वागणें, समाजबाह्य होणें, वर्तन करणें **म्ह०** मारें घ्या आणि पाचात न्या सामासिकशब्द— **०अवस्था**—स्त्रीअव जीवानें भोगावयाच्या पाच अवस्था जागृति, स्वप्न, निद्रा, तुर्या व गवावृत्ती अशा पाच अवस्था ' जागृति स्वप्न आणि निद्रा। गवावृत्ती तुर्या पुत्रा। या पाच अवस्था विचित्रा। असती देहीं। ' —कथा ५ ७ २३ **०कुल**—न (कर) पच पद्धतीचा विचोके इ०काचा समुदाय ' पाचकुळाचें आल्कुल कर ' **०खाणी**—स्त्रीअव सृष्टीच्या, सूक्ष्म पदार्थांच्या उत्पत्तीचे पाच प्रकार –(अ) मानसिक, (आ) जरायुज, (इ) अडज, (ई) स्वेदज, (उ) उद्भिज –हको [पाच+खाण=उत्पत्तिस्थान] **०चार नऊ**–(तिफाशी सोंगट्याच्या खेळात) तीन फाशावर अनुक्रमें पाच दोन व दोन असें पडणारें तिफाशी सोंगट्यातील दान **०जिन्नस**–पुअव (न्यायशास्त्र) न्यायातील बत्तीस पदार्थाचे खालीलप्रमाणें पाच जिन्नस कल्पिले आहेत –(अ) पाच भूतें व पाच खाणी मिळून दहा (आ) पाच कर्मेंद्रियें व पाच प्राण एकूण दहा (इ) पाच ज्ञानेंद्रियें, मन व बुद्धि मिळून सात (ई) मूळ माया, विद्या व अविद्या मिळून तीन (उ) जीव आणि ईश्वर हे दोन –हको **०तीन आठ**–(तिफाशी सोंगट्याचा खेळ) तीन फाशावर अनुक्रमें पाच, दोन व एक असें पडणारें दान **०दोन सात**– (तिफाशी सोंगट्याचा खेळ) तीन फाशावर अनुक्रमें पाच, एक व एक मिळून झालेलें दान **०धारी, पंचधारी निवडुंग**–पुन पाच कडा कोरा, धारा असलेली निवडुंगाची एक जात **०पंचकें**– नअव (वेदातशास्त्र) पचवीस तत्त्वें याचे पुढील ओवींत सागितल्या-प्रमाणें पाचापाचाचे गट आहेत– ' अत कर्ण प्राणपचक। ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें पचक। पाचवें विषयपचक। ऐसीं हे पाच पचकें। ' –दा १७ ८ १५ [पाच+पंचक=पाचाचा समुदाय, गट] **०परतणें**– न लग्नानतर वर वधूला घेऊन घरीं आला कीं तो पाच दिवस आपल्या घरीं राहून वधूसुद्धा परत तिच्या माहेरीं जातो. तो प्रकार –बदलापूर १२०,१५० [पाच+परतणें] **०परतावण**– स्त्री (गो) माडवपरतणी **०पर्यांचण**–न (कु) लग्न लागल्यावर वधू पतिगृहीं गेल्यावर पुन चार पाच मडळीसह वधूवर वधूच्या पितृगृहीं येतात तो विधि, पाच परतणें पहा **०पासाड**–नअव (प्र) पचपासड, पचपाखड पहा **०पाखाडी**–वि पचपाखाडी पहा **०पाट**–पुअव एखाद्याची धिंड काढताना त्याला विद्रूप करण्या करिता वस्तऱ्यानें त्याच्या डोक्यावरील केसाचे पाच पट्टे काढीत ते [पाच+पाट=पट्ट] **०पांडव**–पुअव धर्म भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे पडुराजाचे पाच पुत्र [पाच+पांडव=पडुचा मुलगा] **०पाली-पाली भाजी**–स्त्री (राजा) उडीद, चवळी माट पोकळा इ०काचे चार, पाच प्रकारचे पाले एकत्र करून त्याची केलेली भाजी **०पावली**–स्त्री (व.) मंगलकार्यात दळहात व पाय याना हळद व कुकू याचे पे ओढण्याचा विधि ' मर मायला पाचपावली करा ' **०पावली**–स्त्री लाब अतरा वर असलेल्या देवतेस केलेला नवस काहीं अडचणीमुळें फेडण्याचा राहिल्यास, लावणीवर पडल्यास, त्या देवतेच्या स्थानाच्या दिशेनें काहीं पावलें चालून जाऊन काहीं वेळानें घरीं परत येण्याचा एक प्रकार, विधि [पाच+पावलें] **०पावली**–स्त्री सापाची एक जात ही हातभरापेक्षा कमी लाब असून बोटभर जाड असते

हिला चार पाय असतात ही चावत्री असता माणमात पाच पावलेंहि चालून जाऊ देत नाहीं म्हणून दीस हें नाव सापसरडी असेंहि हिचें दुसरें नाव आहे —नदगपूर ३४८ [पाच+पावलें] ०**पिसें**—न १ वेड, भ्रम भ्राति 'मज तुझा केलें जो हैनें। मार्ते मीपण धाइनि दवें। स्तुतिमिषें पाचपिसें। बाधलें वाचे।' —माज्ञा १८.१८ २ वर्गीन —मनत्री,—दृष्टो [पाच=अधिक+पिसें] ०**पोषाख**—पु पोषाखातील पाच वस्त्रें इ० 'शिवाजीमहाराज पाच पोषाख नल्ला।'—ऐपो ३२ [पाच+पोषाख] ०**प्रमाणें**—नअव शब्द, आसवाक्य, उपमान अनुमान व प्रत्यक्ष अशीं पाच प्रमाणें ०**पालव**—पुअव १ पचप्राण 'ऐसें अपार तुवें केलें। एवीं वाचा काय मी बोलें। परि पाचही पालव मोकलिले। मजप्रती।' —ज्ञा ११६१ २ अत करणपचक—मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार व अत करण —माज्ञा (कठिण शब्दाचा कोश) [पाच+पालव] ०**बोटें**—नअव अगुष्ठ (आगठा), तर्जनी (आगठ्याजवळचें बोट) मध्यमा (मधलें बोट), अनामिका (करगळीजवळचें बोट) व करागुली (करगुळी) हीं हाताचीं पाच बोटें म्ह० पाची बोटें सारखीं नसतात=सर्व मनुष्यें सारख्या स्वभावाचीं नसतात मूर्ति तितक्या प्रकृती याअर्थी ०**भौतिक**—वि पाच महाभूतांनीं बनलेलें (शरीर) 'मग पाचभौतिक सचलें। जेव्हा शरीर असे निदेलें।' —ज्ञा ५५३ [पाच+स भौतिक=भूतासबधीं] ०**वट—वटें**—नपु १ पाचाचा गट समुदाय 'ऐसीं पाचवटें जवळिके। करूनि वाढवीलि अभिलाषें।' —ऋ ५५ 'यावरी आदी। पाचवट्याची बांधी। वायली प्रभेदीं। पचमूर्तिसीं।' —ज्ञा १३४६ ०**वटा**—पु पाच वाटा जेथें एकत्र होतात तो प्रदेश ठिकाण —शर [पाच+वाटा] ०**वनी—न्ही**—पुअव पाच प्रकारचा अग्नि-प्रलयानल, विद्युदनल, वडवानल, शिवनेत्रानल व द्वादशादित्यानल 'तैसें पसरलेनि प्रकाशें। सेंच पाचवनिया ज्वाळाचे वळसे। पहता ब्रह्मकटाह जाळिसे। होत आहाती।' —ज्ञा ११३०५ 'ना ते पाचवनी जाळु वेढिले। प्रळयपावकाचें। —शिशु ९३५ [पाच+वन्हि=अग्नि] —वि (महानु) पाच वर्णाचा, पाच प्रकारचा 'तें विरहाग्नीचें पाचवनें चीर। नेसों देत असा।' —भाए १२१ ०**वेउली—ळी**—स्त्री पाच नागाया असलेली इगळी 'हे उवड पाचवउली। पचधा आगी लागली।' —ज्ञा १३१०६९ [पाच+वेळी, विंगळी] ०**शेरी**—स्त्री १ पाचशेर प्रमाणाचें वजन २ (ल) उपजीविका, चरितार्थ [पाच+शेर] **पाचामुखाचा**—वि पाच तोंडें असलेला (महादेव, शकर) चहू मुखाचा वर्णितां भागला। पाचामुखाचा रहस्य राहिला।' —ह ३७ **पाचोत्रा—पंचुना-पंचुत्री**—पुस्त्री १ पाच वस्तूचा समुदाय (फळें पेंड्या वगैरे) २ (कर) (कडब्याच्या पेंढ्या विड्या इ० बांध्या व्यवहारात) विकताना शमरामागे मापन यावयाचा पाच नगाचा समुदाय 'पाचोत्र्यासह चार हजार विडी पाठवा' 'एक हजारावरचे दहा पाचोत्रे टाक' [पाच]

पाचक—वि १ स्वयपाक करणारा, आचारी २ जेणें करून अन्नाचें चागलें पचन होतें असें (औषध इ०) ३ (फोड, गळू इ०) पिकविणारा पूयजनक (पदार्थ) [स]

पाचक (कं)—वि हलकें, हिणकस (सोनें इ०) पाचिक पहा

पाचकळ—वि. (व्र) चावट, वात्रट, फाजील, पचकळ पहा 'असल्या पाचकळ स्त्रीचा त्याला सशय व तिरस्कार येऊन तिला त्यानें कन्द्राच हाकून लाविली असती' —नाकु ३४७ २ नीरस, पाणचट [पच]

पांचकळशी—शा—स्त्रीपु पाठार प्रभृतील एक पोटजात सोमवशी क्षत्रिय पाठारे अर्सेहि याचें दुसरें नाव आहे —भारो प ९१ लग्नप्रसगीं बोहोल्यावर पाच कलश ठेवण्याचा प्रघात या जातीत आहे त्यावरून याना हें नाव रूढ झालें [पाच+कलश=शाव्या]

पांचकों—पु (गो) (पत्त्याचा खेळ) पाच ठिपक्याचें पान, पजा [पाच]

पाचंग—न धोतर इ० नसण्याची, पासोडी लपेटण्याची एक विशिष्ट तऱ्हा, प्रकार पचग पहा (क्रि० घालणें) [स पच+अग]

पाचंग्या शिणगाण—पु कुडमुड्या जोशाच्या जातीचा प्रमुख पच प्रधान गागा ३०

पांचजन्य—पु १ विष्णूच्या हातातील शख 'पाइकु पाठीसीं घातला। आपण पुढा राहिला। तेणें पाचजन्यु आस्फुरिला। अवगीळाचि।' —ज्ञा ११४३ २ (ल) शखध्वनि, बोंब (क्रि० करणें) [स] ०**करणें**—(ल) १ बोंब मारणें, शखध्वनि करणें, आरडाओरडा करणें 'कोणाचे हात तुटले, कोणाचे पाय तुटले म्हणून ते पाचजन्य करू लागले' —लक्ष्मी आणि सरस्वती २ (माण ल) तानें लौकर चालावें म्हणून दोन्ही हात दोन्ही पाय व तोंड अशीं पाचहि अगें चालविणें

पाचट—न १ उसाचा वाळलेला पाला २ उसाचें चिपाड ३ कुडें, चातीवरील सुताची केलेली गुडाळी मुडा हात व वापर यावर गुडाळलेली काथ्याची दोरी वगैरेची गुडी वोप ही अर्थ १ पहा पाचुटें पाचूट, पाचोट पहा ४ (प्रां) खुटा इ० घट बसविण्याचें साधन पाचर पहा

पांचट—वि (दर व) फाजील चावट [पाणचट] ०**पणा**—पु चावटपणा, फाजीलपणा बस झाला हा पाचटपणा '—अस्तभा इ०

पाचत घालणें—सक्रि (कु) अडू आं इ० वद बोंब आणण्याकरितां ओल्या मातीने पुरणें [स पचन]

पाचन—न १ अनेक औषधींचा केलेला काढा २ (वैद्यक) रेचक शमन केलेल इ० आदि रोगीशी; पचनप्रवाशोंशी अन्नाचें पूर्ण पचन, पचन करण्याचा एक उपचार वगैरेकरितां पहा ३ निर्जंतुक, (खाद्यपदार्थ इ०) शिजून खाण्यास योग्य करण्याची क्रिया ४ करणें इ० पचविणें, पचन करणें —पु जठराग्नि —वि १ पचन करणारें; शक्तिवर्धक पदार्थ (औषध इ०) २ (गर्द इ०) पिकविणारें, पुवजनक [सं]

पांचपहर—स्त्री (गु) पहाट, प्रभातसमय [मे पंच+प्रहर, किंवा म पहाट]

पाचपेच, पांचपेंच—पु १ मल्लयुद्धांत करतात ते डावपेच २ (ल) वाद, युद्ध इ० कामांत दुसऱ्याचा पाडाव करण्याकरितां योजि तात ते डावपेंच, गुप्त मसलत, हिकमत इ०, छक्केपंजे; (ग्र) पेंच पांच 'ईश्वर आमच्या पक्ष्यावर असल्याने त्याणें कांहीं इच्छून होणें काय व वकिलांनीं पाचपेच करून होणें काय?' —पदा २ [फा पेच् द्रि]

पाचर, पाचरवट—स्त्री १ लाकूड वगैरे या वगैरेंच्या करितां, कपारीनें तिरकस कापलेली लांकडाच्या फटींत मारण्याकरितां, औंक इ० युद्धक्रियाकरितां करतात ती लाकडाची चपटी व निमुळती गुंडी, दपटी. २ निमुळती गुंडी 'पाचर ही पिरती दुहेरी उतरण आहे' —यहिप ११ [हिं पाचर] ०मारणें-(ल ग्राम्य अर्थांत, कामांत) विघ्न आणून तें कार्य बंद पाडणें.

पांचरात्र, पांचरात्रधर्म—पु वैष्णवधर्मांतील एक प्रमुख पंथ व मत यांत चार वेद आणि सांख्य व योग या पांचांचाहि समावेश होतो म्हणून त्यास हें नांव मिळालें आहे —गीर ५४८

पांचव—न (गो) गोमुत्र

पांचवणें—अक्रि दृष्ट होणें, नजर लागणें [पाचाव]

पाचंदा—पु (विरू) पाचुंदा पचुंदा पहा

पाचवा—पु १ दुखणें वगैरे होत आलें असतां जरा बाहेर फिरल्यानें तें उलटलें, तेव्हां दृष्ट लागली अशी जी समजूत होते ती 'प्रमुख व्याधि लागली अखंड होत पाचवा।' —रामगुणात्मजकृत द्रौपदीवस्त्रहरण ११७ २ पाचव्या दिवशीं नियमानें येणारा ताप पाचाव पहा ३ स्त्रीचा उतार म्हणून गळयांत बांधलेला मणि

पाचवो—वि (गो) हिरवा [पाच=रत्न]

पांचवा—वि अनुक्रमानें चौथ्याच्या नंतर येणारा [स पञ्चम, हिं पांचवां, प पंजवा]

पाचवी—स्त्री १ स्त्रीच्या प्रसुतीच्या पाचव्या दिवशीं पष्ठी देवी, जीवंतिका इ० देवतांची करितात ती पूजा 'झाले शतश प्रमुदित ज्याची पाहोनि पाचवी राजे।' —मामोमिक २४३ २ वरील प्रसंगीं पूजावयाची देवता 'साधू ही म्हणती भरा भिंति भरा का पाचवी वाचवी।' —मोकृष्ण ७२१८ 'पोराला पाचवीचें कांहीं मानेंगें विमते' [पांच] (एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) पांचवीला पुजणें, पुजलेली असणें-(एखादा गुण एखादी गोष्ट, मोह इ०) जन्माची लागणें; जन्मापासून जडणें

पाचळा—पु (वीं.) लांकडें तोडण्याचें एक हत्यार

पाचा—पु (कु) पोयअर्थ ३ पहा

पांचाशरी—पु (महानु) मांत्रिक, पंचाक्षरी 'कीं काम सर्पाची मारकेरी। साधिता पांचाशरी।' —शिशु २६३. 'पातां ए चरानी। भा भुजंगाचें विष उतरी। ऐसा कन्दर्पी न देखे पांचाशरी। तुं वाचुनि।' —भाए ७६८ [सं पंचाक्षरी]

पाचार—पु १ पाचारण, बोलावणें —शर २ सत्कार, सेवा 'बहु याचक राज्यधर। यांचीं करून उचित पाचार। प्रमत करू म्हणे जो नर। तो एक मूर्ख जाणावा।' —मुरेश्वरकृत १११. [स प्राचारण, उपचार?]

पाचार—स्त्रीन (कु) पाचर पहा

पाचारण—न बोलावणें, आमंत्रण [स प्राचारण]

पाचारणें—न १ बोलावणें. २ आमंत्रण ३ कुशल प्रश्न विचारून घेतलेला समाचार ४ (कु) मृताच्या नातेवाइकास भेटावयास जाण्याचा, द्वारदर्शनाचा विधि [सं प्राचारण]

पाचारणें—सक्रि १ बोलावणें, हाक मारणें 'क्षत्रिया रणीं पटोनि जाणें। तें कोण साहे लाजिरवाणें। का वैधव्यें पाचारणें। महासतिवेंहें।' —ज्ञा १६ १७७ 'क्षात्रबल स्मरोनि रणीं पाचारिलें म्हणुनि आला।' —मोसभा ५३९ २ आमंत्रण देणें, आवाहन करणें 'चौक मांडिला आसनीं। पाचारिली कुलस्वामिनी।' 'पाचारिल व्याळ लाविले शरीरीं। अंग चहुंफेरी वेष्टियेलें।' ३ कुशलप्रश्न विचारणें, समाचार घेणें ४ (कु) मृताच्या नातेवाइकास भेटावयास जाणें, द्वारदर्शन करणें ५ आठवणें, स्मरण करणें 'ते हवेचीं हातीं काष्ट दह घेतलें। कृष्णाजिनाचें उत्थुण केलें। मग मिळा हीं पाचारिलें। वा पित्याची आण।' —शिशु १४०. [स प्राचारण]

पाचारा—पु (विरू) पाचावा, पाचवा पाचव.(—पु) पहा

पाचारिका—स्त्री दासी, दूती, परिचारिका 'ऐसें सांगून नृपें सर्वांला। राव सभेस्थानीं गेला। येरीकडे पाचारिकेला। पाठविलें बोलावूं।' —नव १८५६ [पाचारणें स परिचारिका अप ?]

पाचारी-रें—स्त्रीन (गो) पाचर

पांचाल-ळ—पु सुतार, कोष्टी न्हावी, धोबी व चांभार या पांच कारागीर जातींचा समुदाय, गट, त्या जातींपैकीं कोण तीहि एक जात —मोल 'स्वयें पांचाळा सांगत समर्थ। निर्माण करविला सुंदर रथ।' —दावि २०४. शिवाय यासारखे दुसऱ्या अनेक प्रकारांनीं पांचाळ या नांवानें निर्दिष्ट केलेल्या पांच पांच

जातींचे गट आहेत उदा० सुतार, सोनार, लोहार, कासार व पाथरवट (-थर्स्टन्-कास्ट् ६) यांतील बरेचसे लोक स्वतःस पांचाल ब्राह्मण म्हणवून घेतात व गळ्यात जानवें घालतात (प्र) पाचाळ, पचाळ पहा

पांचाल—पु पाच नद्यामधील प्रदेश, पंजाब [स]

पांचाली—स्त्री पांडवांची बायको; द्रौपदी -वि पांचाल देशांतील 'पांचालीहि कुंती चकोर तकिका त्या ज्योत्स्निकेला जशा।' -कम ११९ [स]

पाचाव, पाचावा—पु (विरू) पाचवा, पाचवा पहा १ दृष्ट लागून दुखणें उलटणें २ पांचव्या दिवशीं नियमानें येणारा ताप 'ज्वर पाचाव आणि शारें।' -दा ३ ६ २६ ३ (मुंबई) पांचाना कळणें, बोभाटा

पाचारा—पु पाचुंदा -शास्त्रीको

पांचाळ—वि पाचकळ, बडबड करणारी, मूर्ख (स्त्री)

पाचाळी—स्त्री पांचाल देशाच्या द्रुपद राजाची मुलगी, द्रौपदी पांचाली पहा 'पाचाळीसी गांजिता वैरी। वस्त्रें आपण झाला हरी।' -तुगा २५२७ [स]

पा(पा)चिक—वि हीणकस (सोनें) 'नाना पाचिकें आणि सोळें। हें सोनया तवचि आलें। जव परिसु आगमेळें। एक वनीना।' -ज्ञा १८ १२५४. [पचपचित ?]

पाचिखंड—न (महानु) पाचेचा खडा 'कीं चैतन्याचिये मादुसें। केवल्याचें पाचिखंड जैसें।' -शिशु ५९ [पाच+म खंड=तुकडा, खडा]

पाचित—वि शिजविलेला, शिजवून, तळून तयार केलेला (खाद्यपदार्थ इ०) उदा० तैलपाचित=तेलांत तळलेल्या, घृत पाचित-तुपांत तळून तयार केलेला, ब्राह्मणपाचित=ब्राह्मणानें तयार केलेला, स्त्रीपाचित=स्त्रीनें शिजविलेला [स]

पाची—स्त्री पाच, पाचेचा खडा 'पाचीचा गुण घ ढाळाचे मोतीं।' -शिशु २९ 'पाची हीरक पद्मराग ल्सणें गोमेद मुक्ता फळें।' -सारुह ३ ४२ [पाच]

पांची—स्त्री ऐतरेय ब्राह्मणाच्या चाळीस अध्यायांच्या प्रत्येकी पांच याप्रमाणें पाडलेल्या आठ गटांपैकीं प्रत्येक पंचिका, पंचिका पहा 'कित्येक तेथें पढताति पांच्या। कित्येक माळा धरिती जपाच्या।' -सारुह ६ ४६ [स पञ्चक]

पांची—स्त्री पांच रुपये किंमतीचें सोन्याचें नाणें [पांच]

पांची—अ एक या संख्येस पांच या संख्येनें गुणताना योजावयाचा शब्द जसें -एके पांची पांच [पांच]

पाचाव—न १ (राजा) गुरांचें मूत्र २ पशूंच्या मूत्राचें खत [व स पच्=पचलेलें, कुजलेलें]

पाचुटें, पाचूट, पाचोट-टें—न (विणकाम) कुकडें, चातीवरील, पाटारील सुताची केलेली गुंडाळी ही चिवटाच्या निम्मी असते [व]

पाचुंडा—पु (कों) पाचुंदा अर्थ १ पहा

पाचुंडी—स्त्री (वे सोनारी धंदा) पाच रत्नांचा एकत्र केलेला मणी इ०. [पांच]

पाचुंदा—पु १ कडब्याच्या पाच पेंढ्यांचा गट, पचकडी 'मामूलप्रमाणें महाराना गावकी घरकीबद्दल नागरामार्गें आठ पाचुंद बलुतें मिळे' -गागा ५४ २ (उ) लाडू, पोळ्या इ० कांचीं पचकडी [पांच]

पाचुंदा—पु एक वृक्ष यास बारीक कांटे असतात यांचीं पानें बेलाच्या पानासारखीं असतात फुलें श्वेतकेसरयुक्त असून फळें बारीक असतात लाकूड हलकें असून त्याचे मणी दुखणें कऱ्यांचें दुखणें उलटूं (पाचाव) नये म्हणून त्यांच्या हातांत बांधतात -वगु ४ ६१ [स पत्तर]

पाचुली—वि (भि) पाचरा 'गोठ पाचुली'=गोष्ट पाचवी -भिली १५ [पांच]

पाचू—स्त्री (काव्य) रत्नविशेष, पाच 'पाचूचें नेसणें आणखी मोतिया जाळी।' -वसा २६ [पाच]

पाचूचा ठसा—पु (कों सोनारी धंदा) एका बाजूस देवताप्रतिमा व दुसऱ्या बाजूस वेलबुट्टी असलेला ठसा

पाचेट—वि (प्र) पाणचट, पाणचट पहा [पाणचट अप]

पाचेंणें—अकि (कु) कोंब, मोड फुटणें, अंकुरणें

पाचेरू—न (राजा) पाचर पहा

पाचोंडा—पु (व) पाचोळा पहा

पाचोंदा—पु पाचुंदा पहा

पाचोरा—पु १ पाचुंदा वृक्ष २ पाचोळा पहा

पाचोळा—पु १ कडबा, वळू मका, ऊस इ०कांचीं शुष्क पानें पात, (झाडावरून) गळून पडलेलीं शुष्क पानें, कांदा, लसूण इ० कांचीं सुकीं टरफलें सालपटें २ (प्रा) मळणी केलेल्या धान्यांतील बारीक कोंडा, भूस इ० ३ (ल) धुळधाण धुव्वा, दाणादाण 'इंग्रजी सैन्याचा त्यानें पाचोळा करून टाकला' -ईप १३९ [पात=पान+चोळा=चोळामोळा]

पाछा, पाच्छा, पा॰छाय, पाच्छाह-पाच्छाव—पु पादशाह सम्राट 'असता पाछा तो क्षोपीं निमग्न।' -दावि २१. 'बसविलें हस्तिनापुर राज्य पाच्छाव।' -ऐपो १५४ 'पाछा हाचा वाग आज्ञेवाचोनीया। वेसें तोडावें या म्हणती स्वामी।' -रामदागी २ ८ [फा पादशाह=सम्राट]

पाच्छाई, पाच्छाय पाच्छायत, पाच्छाहा, पाच्छाही—स्त्री (प्र) पादशाही इ० पहा

पाच्छाणें—अक्रि. (कु) वाढणें; प्रक्षुब्ध होणें; उसळणें. 'दूध पेतल्यामुळें हा ताप पाच्छाला.' [सं. पश्चात्]

पाज-झ—स्त्री. १ (राजा.) डोंगरांतील पाऊलवाट. २ (गो.) सोपानपरंपरा; जिना. [पोर्तु. पासो=पाऊल, कदम]

पांज—स्त्री. (कु गो.) कोंबड्या झांकण्याकरितां केलेला वळकाच्या कांबटयांचा हारा, टोपल्याच्या आकाराचा पिंजरा. [सं. पंजर]

पाजचें—अक्रि. (गो.) पाजळणें. 'निवरा बगर लोखंड पाजेना.' [पाजळणें]

पाजणा कुणबी—पु (खा. व) कुणब्यांची एक पोटजात. ही खानदेश व वऱ्हाड या भागांत आहे.

पाजणी—वि. (जुनरी) स्वत च्या आर्द्रेनें न पाजल्यामुळें दुसऱ्या मेढींनें पाजून पोसलेलें (कोंकरूं) 'तें पाजणी कोंकरूं आहे.' [पाजणें]

पा(पां)जणी—स्त्रीन. कोऱ्या कापडास, सुतास लावतात ती जोंधळा, बाजरी किंवा तांदूळ यांची केलेली खळ (क्रि० करणें, देणें). [पेज, पाजणें]

पा(पां)जणी-नी—स्त्री. १ पाणी पाजणें. २ शस्त्र इ०कास धार लावण्याची क्रिया ३ विणावयाचें सुन बळकट होण्याकरितां त्यास खळ लावण्याचा, पाजण करावयाचा संस्कार. 'कर्म तंतु क्रिया विणवणी। करौनि चंद्रवाताची पाजनी।' —ज्ञाप्र ६४८. 'साडयांही नौपटीच्या कतिपय लुगडीं जे नवे पाजणीचीं।'—सारुह ३४१. 'पाजणीच्या यंत्राची अडचण दूर झाली असतां ल्हान कारखाने उपयोगी पडतील.' —टि ३.३.५४. ४ नवें सूत, वस्त्र इ०कास लावण्याची खळ; पाजण. ५ (ल.) खळ लावून विणण्या करितां मागावर लावलेलें सूत [पाजणें]

पाजणें—सक्रि. १ प्यावयास लावणें, पिण्यास घेणें.'आतीनें तान्हुल्याना पाजण्याचेंहि काम बायकाच्या गळयांत घातलें.'—बाय ३.१. २ (शस्त्र इ०कास) धार लावणें; पाजळणें, परजणें. ३ (ल.) टकविणें; भोंदणें; मुंडणें. [सं प्राशन, —मोल, सं. आप्यायनम्—शर. सं. पाययति=पाजतो]

पांजणें—उक्रि. १ सूत, नवीन वळलेली दोरी, दोर इ० गुळगुळीत, मऊ करण्याकरितां एखादें लाकूड, खांब इ०कावर घासणें. २ विणावयाचें सूत खळीनें युक्त करणें [दे]

पांजणें—अक्रि. हात इ० शरीरावयवावरून दोरी, दोर घासत गेल्यानें हात इ० खरवडला, घसरवटला जाणें [दे.]

पाजतिक—पु (महानु) पारिजात, पारिजातक 'कवण गणी ते चंदक। जेथ असंख्यातु पाजतिक।' दाव १३८ [सं पारिजातक]

पाजप—अक्रि. (गो.) धार काढणें [पाजणें ?]

पांजरण—न छपराच्या वाशांच्या वर व कौलाच्याखालीं गवत, पानें इ०कांचें करितात तें आच्छादन, ओमण [सं. पंजर]

पांजरणें—अक्रि. १ विस्तारणें; पसरणें. 'शिष्टागमविधानें। विविधयागवितानें। इयें पानावरी पानें। पांजरती।' —ज्ञा १५. १८९. २ पिंजारणें. [पिंजारणें]

पांजर(रा)पोळ, पांजरपोळा—पु. म्हातारपणामुळें कुच कामी झालेल्या, लंगड्या, लुळ्या गुरांचें मोफत निगा ठेवण्याचें ठिकाण [सं. पंजर+म पोळ; गु. पांजरापोळ]

पांजरा—पु १ (पशु, पक्षी इ०) कोंडून ठेवण्याचा पिंजरा; सापळा. 'एकु घरा नेउनि कवतिकें पांजरां घातला।' —पंच १.५१. 'निविध भोग या शरीरा। कर्म कोंदार पांजरा।' —तुगा ७१३. २ ताड, माड इ० वृक्षाला जेथें झावळया फुटतात तो शेंडयाचा, माथ्याचा भाग. ३ प्राणी, मनुष्य इ०कांच्या बरगडयाचा सांगाडा, सापळा. 'ते प्रलयभैरवाचें पांजरें। कीं कृतांताचे चाकवारें। कीं कामकाति धवळारें। काळरात्रीचीं।' —शिशु ९४६. 'श्री देहाचा उभारा। केवळ अस्थींचा पांजरा।' —एमा २६.२३०. ४ (घर, गलबत इ०कांचा) आच्छादनावांचून असलेला सांगाडा. [सं. पंजर; हिं. पॉजर; गु. पांजरूं] **अंगाचा-शरीराचा-हाडांचा पांजरा**-पु. अस्थिपंजर, अतिशय रोड मनुष्य

पांजरी—स्त्री. (खा.) खटाऱ्यांतील सामान पडूं नये म्हणून त्याच्या मागील बाजूस बसवितात ती बांबूची चौकट [सं. पंजर]

पाजवणी—स्त्री. १ पाजण्याची, पिऊं घालण्याची क्रिया. २ शस्त्र इ० पाजळण्याची, परजण्याची क्रिया [पाजणें]

पाजवणें—सक्रि १ (शस्त्र इ०स) धार लावणें; पाजळणें; परजणें. २ (व.) ठोकणें; बडवणें; ठोक देणें. ३ पाणी पिण्यास देणें. [पाजणें] **मिशी पाजवणें**-गर्वानें मिशीवरून हात फिरविणें.

पाजवा उंदीर—पु उंदिराची एक जात. हे घरांत न राहतां बाहेर शेतवाडींत राहतात

पाजविणें—सक्रि. १ प्यावयास लावणें; पिऊं घालणें. २ (शस्त्र इ०कास) धार लावणें, परजणें. 'हे पाजवीली छुरिका अनंगें।' —सारुह २.५३ 'नवे पाजविलेले भाले हातीं देऊन .' —कमं ४.१०६. [सं पा=पिणें ?]

पाजळणी—स्त्री. १ प्रदीप्त, प्रज्वलित करणें. २ (शस्त्र इ०कास) धार लावून तीक्ष्ण करणें, परजणें, पाजवणें. [पाजळणें]

पाजळणें—सक्रि १ शिलगावणें, पेटविणें, चेतविणें; प्रज्वलित करणें (दिवा, दिवटी, मशाल इ०) 'दुर्वासमंत्र मुखानिळें। फुंकोनि पाजळिले तेजाळें।' —मुआदि १४.१४६. 'रत्नदीपप्रभा जैशा पाजळल्या ज्योति।' —तुगा ४७७. 'कर्पूरदीप सतेज

योर। पाजळोन उभे असुर। विशाल शरीर जयाचें।' २ (ल) शस्त्र वगैरेस धार लावणें. [स प्रज्वलन, प्रा पज्जलण, मि पजिणु] (एखाद्याचा) **टेंभा पाजळणें**-(एखाद्यास) राजदरबार इ० ठिकाणीं मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त होणें

पाजळी—स्त्री दिव्याची ज्योत [पाजळणें]

पाजॉ—पु (गो) पाच कोऱ्या कागदाचा एक दस्त [पाच]

पाजी—वि १ हलकट, नीच, घाणेरड्या मनाचा, खेटरखाऊ, निलाजरा, असभ्य 'झक मारितात पाजी! आपल्या आपण फजीत पावतील' -ख १११८ २ पागल मूर्ख 'चाकराचा आब व चुगलखोरी या प्रकारची, व आपली त्या पाजीकरिता आम्हावर इतराजी' -रा ६६०५ ३ (ल) अनिष्ट, वाईट 'कल्पवृक्ष देवोनि घेतली भाजी। वसुदेव तैसा झाला राजी। समयो पाजी म्हणानिया।'-देकृष्णजन्म ६० [स पाय्य=नीच, फा पाजी, सिं पाजी] **०पचक**-न. नीच माणसांची पचकडी, चांडाळचौकडी -राको [पाजी+पचक] **०पणा**-वि मनाचा क्षुद्रपणा, नीचपणा, हलकटपणा, बेशरमपणा 'आणि अज्ञान नसेल तर पाजीपणा व्यक्त होतो' -टि ३ ३ १०४ [पाजी+पणा प्रत्यय]

पाजी—स्त्री १ टोंक, अग्र, अग्रभाग 'येन्दवीं अभक्तवादें आम्हामाजी। वाचेची पाजी विटाळली नाहीं।'-एभा ५ ३०२ २ शतकऱ्याचा एक कुळाचार यत्र देवतेस, पिशाचास चोंबडें किंवा वस्त्रा वगैरे देऊन तो प्रसाद म्हणून खातात ३ भूत, पिशाच इ०नास शांत करण्याकरिता अन्नबली समर्पण करण्याचा विधि (क्रि० करणें) ४ सदर विधीनें समर्पण केलेला अन्नबली (क्रि० देणें) 'इद्राचि पाजी आपणचि खाय। त्याचिया क्रोधें पाउसाचें भय।' -निगा ८४ ५ (ल) (एखाद्यास) कुंठित चकित निरुत्तर करणें; घोटाळ्यात पाडणें मति गुंग करणें कोडें (क्रि० करणें) [दे]

पाजी—स्त्री पंचाग -शर

पाजें—न (नदभाषा) (व्यापाऱ्यात रूढ) घर

पाझर—पु १ (पाणी, तूप इ० द्रव पदार्थ भरलेल्या मडक्यातून त्या पदार्थाचा किंवा खडकातून पाण्याचा डोळ्यातून अश्रूंचा) थोडा थोडा होणारा स्राव झिरपण ठिबकी, टपटप् गळणें 'ऐकताचि नेत्रीं लागले पाझर।' -रामदासी २ ५७ २ झरा ओघळ, ओढा 'कड कपाट पाझर।' -दावि २४४ ३ गूळ, साखर इ०कास हवेंतील ओलाव्यानें सुटणारें पाणी, पाघळ, चिढाळ ४ दयार्द्रता -शर (क्रि फुटणें) [स प्रक्षर्=पाझरणें प्रा पज्झर] **दगडास पाझर फुटणें**-अतिशय कठोर हृदयाच्या मनुष्याच्या ठिकाणीं दया इ० मृदु भावना उत्पन्न होणें

पाझर-रा—पु १ पिंजरा २ अस्थिपंजर, अतिशय रोड झालेलें शरीर अशा शरीरानें युक्त व्यक्ति 'झुरझुर पांजर झाले धरीं उरला प्राण।'-प्रला ११७ [स पंजर]

पांझरट—न नवरात्रादि उत्सवप्रसंगीं देव्हारा इ०कावर, किंवा मखर इ०स शोभेकरितां लावण्याची कातरकाम केलेली कागदाची जाळी [पाझर=पिंजरा]

पाझरणी—स्त्री १ पाझरण्याची, ठिबकण्याची, गळण्याची क्रिया, गळती २ (गूळ इ०) पाघळण्याची क्रिया [पाझरणें]

पाझरणें—क्रि १ (गूळ, साखर इ० पदार्थ हवेंतील जलांशानें) पाघळणें, द्रवयुक्त होऊन वाहू लागणें, (भांडें, मडकें इ० कांतून आंतील पाणी इ० द्रव पदार्थ) गळणें, ठिबकणें, झरणें, निरपणें, स्रवणें 'कीं शृंगाराचे मेघु उन्नले। तैसें रुख-राए पाझिरले। अतराळीं।' -शिशु ६१७ 'त्वचा वढिली पाझर आश्रलाची। -मुरा युद्धकांड ६ ३१३ २ (अंतःकरण इ०) द्रवणें, कळवळणें, पिळवटणें [स प्रक्षरण, प्रा पज्झरई=पाझरतें सिं पंघिरजणु]

पाझरीव—वि पाझरलेला, घवलेला, ठिबकलेला [पाझरणें]

पाझळ पाझळ—स्त्री (ना) निष्कारण बडबड, कटकट, वटवट (क्रि लावणें) [स पाल्हाळ?]

पाँञ्—शब (राजा कुण) मुळें, करिता, साठीं, पाईं, पायीं 'सपा पाँञ् भवतेक गिरण्यो बद झाल्यो.' [स प्रीत्यर्थे]

पाट—पु १ चौकोनी लहान लाकडी फळीला खालीं आखुड पाय जोडून बसण्यासाठीं केलेलें आसन, बैठक 'तेव्हा धावुनि बैसे पार्थ सुभद्रार्थी जसा पाटीं। सुचिर क्षुधित ब्राह्मण हा हा म्हणताहि वाढिल्या ताटीं।' -मोकृष्ण ८६ २२ २ सिंहासन, गादी, पीठ 'त वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं। एकुचि बैसे। -ज्ञा ७ १२ 'योगसाम्राज्य शेष पाट। तुजचि साज।' -विपू ७ १०५ ३ श्रेष्ठपणाचा मुख्य मान, अधिकार 'वरी क्षत्रियामाजी श्रेष्ठु। जो जगजेठी जगीं सुभटु। तया दळवैपणाचा पाटु। भीष्मासि पैं।' -ज्ञा १ ११५ 'एकाएकीं इच्छी पाट। नेणे चाटकाउळें।' -तुगा २८७० ४ श्रेष्ठपणा, मोठपणा 'कीं बाळका एकी माय-। वाचोनि जिणें काय आहे। म्हणौनि सेविजे कीं तो होय। पाटाचा धर्मु। -ज्ञा १८ ५०८ ५ (खडीकामाचा धदा) ठसे उठविण्यासाठीं खालीं धरावयाचें फळीसारखें साधन ६ (विणकामाचा धदा) सूत उकलण्यासाठीं ताणा घालण्यासाठीं फळीवर धुऱ्याच्या रागा ठोकून केलेलें साधन ७ खावाची उंची वाढावी म्हणून त्याच्या माथ्यावर तुळईखालीं बसविलेली लाकडी बैठक चौकोनी तुकडा [स पीठ, पट्ट] **०बांधणें**-पट्टाभिषेक सिंहासनाभिषेक, करणें 'इया गुरुचरणसेवा। हों पात्र तया दैवा। ज सकळार्थ मेळावा। पाट बांधे।' -ज्ञा १५९ **पाटीं बसणें**-अक्रि १ कोणत्यादि विधि अथवा संस्काराच्या वेळीं पत्नीनें पतीं शेजारीं उजवे बाजूस बसणें २ (एखादी स्त्री) रजस्वला, विटाळशी होणें ३ अधिकाराचें, मानाचें स्थान प्राप्त होणें, मिळविणें 'कीं त्याही

पाटीं। जे वेळीं रोह मांसातें परी। ते वर्जी विजयश्रियेच्या पाटीं। एरुचि येथे।' –ज्ञा ७ ११ पाटीं बसविणें–मान देणें, प्रतिष्ठेचें स्थान देणें 'सकळां ज्ञानाचा सेवटीं। करूनि आगमा टीं। निगमा बैसवी पाटीं। परज्ञानाचा।' –ऋ ३ पाटाचा–वि १ सर्वोत्कृष्ट, मुख्य 'तें माझें निजधाम पाटीं। पाटाचें या।' –ज्ञा १५ ३१६ २ ऐश्याचा –मनरो ३ (महानु) अधिकारपन्न गिरा सेला, हवाचा 'पसता वाढवी भीकु। तें गुरु चौ–गुणां अधिरु। मगऊनि ते पाटाचे अकु। सन्मयाचें।' –शिशु ६१२ सामाशब्द– ०पाणी–न १ (जेवावयास आलेल्या) पाहुण्यास, इष्टमित्राम बसण्यास पाट व पाय धुण्यास पाणी वगैरे देऊन करावयाची सरबराई (क्रि० देणें) २ भोजनास बसणान्या मंडळींकरितां पाट मांडून, त्यापुढें ताटें मांडून व पाण्यानें तांब्ये भरून ठेवून करावयाची (भोजनाची) पूर्वतयारी (क्रि० करणें) [पाट+पाणी] ०पामोडा–पु विवाह, मुंज इ० मंगल कार्यांत वधूवरें बटु इ०कांना बसण्याकरितां केलेली शालजोडी, सखलाद इ० यानीं आच्छादित अशी दोनतीन पाट जोडून मांडलेली बैठक या बैठकीवर धान्य इ०काचा चौक भरतात [पाट+पामोडा] ०पिढें–न १ (व्यापक) खुर्ची, मेज, पाट इ० ससारोपयुक्त लाकडी सामान, जिनस २ पाट वगैरे आसन 'तु दत जा पाटपिढें बसाया।' –सारुह७ १११ [पाट+स पीठ] ०रस–पु (राजा) आंब्याचा एकदा रस काढून झाल्यावर पुन त्या साली व कोया याच्यांत पाणी घालून (पाटावर दाबून) काढतात तो रस [पाट+रस] ०वडी–स्त्री हरभन्याच्या पिठांत तिखट, मीठ, मसाला इ० घालून तें उकडून पाट इ०कावर थापटून केलेली वडी 'वड्या पाटवड्या शाखा बहुत।' –नव ९ ११८ [पाट+वडी] ०वर्धन–वि अधिकार पदवी वाढविणारा 'सकल–मुकुट–पाटवर्धन। वन–माला विराजमान।' –दाव ३६१ [पाट+स वर्धन=वाढविणारा, वाढविणें] ०शेवई–स्त्री पाट, लाकडी इ० काच्या मदतीनें केलेला शेवयाचा एक प्रकार याच्या उलट हातशेवई ही केवळ हातानींच करितात [पाट+शेवई] ०सरी–स्त्री जेथें भिंत छपरास मिळते त्या ठिकाणची आतील बाजूस राहिलेली जागा, जड

पाट—पु १ शेतांत, बागाईतांत विहीरीचें, नदीचें, तलावाचें पाणी खेळविण्यासाठीं केलेली पाण्याची सारणी, लहान कालवा २ (ल) असल्या सारणींतून वाहणारें पाणी 'वसु जैसा मोकाट। वारा जैसा अफाट। पुन्हा जैसा पाट। निरंजनीं।' –ज्ञा १३ ६९७ 'जळ तुवतां तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट। –उत्तररामचरित्र (गोडबोलेकृत) (मराठी ६ वें पुस्तक पृ १७७) ३ (कों) नदीचें पात्र [सं पाटक] ०करी–पु १ पाटाच्या पाण्यावर व दुरुस्तीवर देखरेख ठेवणारा खरेगांवातील नोकर. २ पाटाच्या पाण्याचा भागीदार [पाट+करी] ०कुळी–स्त्री (राजा) लहानसा पाट, पाण्याची सारणी. [स पाटक+कुल्या] ०वड–स्त्री (राजा) पाटवण पहा [पाट+वाट?] ०वण–न पाटाचें पाणी वाहून नेण्याकरितां राखून केलेला मार्ग, पाण्याचा लहान पाट 'असल्या पाटवणांत कोणतेंहि पीक बागाइतदारानें परता कामा नये' –के २ १२ ३० ०पाणी–न १ पाटानें वाहून नेलेलें पाणी २ पाटाच्या पाण्यानें उत्पन्न केलेलें फळ इ० कृषिपचमीत असलें फळ खाण्यास योग्य असतें [पाट+पाणी] ०स्थळ–स्थळजमीन–स्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी (लागवडीखालीं असलेली) जमीन याच्या उलट मोटस्थळ=मोटेच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन [पाट+स्थळ] पाटागर–न (गो) पाटानें पाणी दिलें जाणारें नारळींचें आगर [पाट+आगर]

पाट—ं खालच्या जातींतील, शूद्रांतील विधवेचें पुन्हा लग्न करण्याचा विधि, मोहतूर (क्रि० लावणें, करणें) [सं पीठ, पट्ट] पाटीं बसणें–(एखाद्याशीं एखाद्या स्त्रीनें) लग्न लावणें, विवाहबद्ध होणें 'याचिये बैसोनि पाटीं। अन्में देखिली नाहीं सुखगोष्टी।' –स्वादि २ १ ५८ ०कर–पर बायको, पाट करीण–स्त्री दुसरें लग्न करणारी विधवा स्त्री ०करी–पु विधवा, काडीमोड केलेल्या स्त्रीशीं विवाह करणारा पुरुष [पाट+करणें] ०करू–न (निरस्कारार्थी) पाटकरीण, जिनें पाट लावला आहे अशी स्त्री [पाट+करणें] म्ह० पाटकरू ते घटकरू ०दाम–पु पाट लावण्याच्या वेळीं पाटील–कुलकर्णी वगैरे हकदारांना द्यावयाची कराच्या रूपाची बाब [पाट+दाम]

पाट—पु १ गोणताट, पडम इ० विणतांना जी दशी धरलेली असते त्या दशीचा कापडाचा लांब पना, तागा 'चादर पाट पान, वार १५ ची' –ऐरापुग्र ३ १५५ २ (सामा) (महानु) वस्त्र, 'मृणाळसुताचेनि पाटें विणिलें।' –शिशु ७७४ ३ शेतांतील, बागाइतांतील पिकाचा, भाजीचा लांब पन्ना, वाफा ४ एखाद्याची पिंड काढतांना त्याच्या डोक्यावर शेंडीपासून डोक्याच्या शेवटापर्यंत वस्तऱ्यानें तासलेल्या पट्ट्यासारख्या लांबट भागापैकीं प्रत्येक हा शिक्षेचा अथवा मानखंडना करण्याचा एक प्रकार आहे (क्रि० काढणें) 'अर्धेदुसरें त्याच्या माथा काढूनि पाच पाट वदे।' –मोवन ९ ५३ ५ गोणपाट [स पट्ट] ०सुत–न नवार 'आगम ठाउए जेथें। सामवेदादि गातें। सत्वाचेनि पाट सुतें। वीणिला जो।' –ऋ ८० 'अवचित पाळणा आणिला विश्वकर्म्यानें। तो विणिला पाटसुतानें।' –वसा ३५ [पाट+सूत]

पाट—न रेशीम [स पट्ट हिं पाट] ०सूत–न रेशमी दोरा, कडदोरा –शिपु

पाट—पु (संगीत) मृदंगादि वाद्याचे बोल

पाट—न बैल, टोणगा इ०काचा गाय, म्हैस इ० कावर उडण्याच्या आवृत्तींपैकीं प्रत्येक [पट]

पाट-ठ—स्त्री (कर) स्त्रीजातीय करडू, बकरू

पाट—स्त्री पाठ, शरीराचा कवरेपासुन वरचा पृष्ठभाग मागील बाजू 'बधा पाटी पावो देउनु बंधा, पांडीया दोनी घाघा' —वेधक ७७ [स पृष्ठ अप]

पॉटकल—न (गो) पोटाकडची जागा, पोटकुळी [पोट]

पाटकॉ—पु (गो) सण, गोणपाट

पाटखंड—न १ (चरणी इ० बाग्ण्याच्या) पाटयाचा तुकडा, फुटलेल्या पाटयाचा भाग २ (तिरस्कारार्थी) लहान पाटा [पाटा+खड]

पाटंगण—न पटांगण पहा [पटांगण]

पाटगा—पु (फुलझाडे इ०कांचा) वाफा, ताटवा (प्र) पाठगा

पाटगें—न एकरी रुदीचें, पाटाच्या रुंदीचें वस्त्र कापड [पाट]

पाटगें—न (खा) तीन वाफे मिळून झालेलें जमीनीचें, बागाइताचें क्षेत्र —काव्येतकी ६६

पाटडी—स्त्री (गुज) तुळई —मौज २ ६ ३०

पाटण—न नगर, शहर पट्टण 'त विदेहाचा पाटणीं। पुर्वी असती जाली।'—भाए ३७६ 'जैसी सगळिये पाटणीं। एकेचि दीपें दिवेलावणी।'—ज्ञा १५४१३ 'नादे भीमातीर। पटर पुरपाटणीं।'—तुगा २८१ [स पत्तन प्रा पट्टण, हिं पाटन]

पाटण—न १ (कु) सुरीच्या वरचा भाग २ (कु) फणसातील गरे व काटरी त्वचा याच्यामधला भाग तळखड ३ (कु) फणसाची खरखरीत, कंगिरी त्वचा ४ (कु) मोठें कील

पाटण-न—स्त्री साचा नमुना —राको २८७

पाटणी-ण—स्त्री १ तक्तपोशी पाटण्याची क्रिया —मॅरट ५९ २ कडीपाट, लाकडी छत [पाटणें] पाटणें-उक्रि (कु) तक्तपोशीनें गृहप्रदेश आच्छादित करणें [पाट=फळी]

पाटणी—स्त्री तांदुळाची एक जात पटणी पहा [पटणी]

पॉटतिडक—स्त्री (गो) कळकळ [पोट तिडिक]

पाटथर-थरा—पु १ जोत्याच्या अगदीं वरचा (घडींव दगडाचा) थर २ इमारतकामास उपयोगी असा घडींव व गुळगुळीत दगड याचा उपयोग जोत्याचा सर्वात वरचा थर बांधताना करितात इमारतीकरिता लागणारा दगड म्हणजे गुंडे पाटथरे ढोकळे, तोंडी वगैरे ज्या नमुन्याच पाहिजेत त्या नमुन्यावरहुकूम खाणी वरच साधारण घडाव.'—मॅरट १ ३ दरवाज्यासमोरील पायरीचा घडींव गुळगुळीत दगड [पाठ+थर]

पॉट फुगरॉ—वि (गो) फुगीर पोटाचा [पोट+फुगणें]

पाटल—वि १ तांबूस, गुलाबी रगाचा 'जो भर्जरी सरस पाटल वर्ण चेलें। शोभ जयास लघुसें निटळीं अबाळें। —र ५० २ पांढऱ्या रगांत तांबड्या रगाचें मिश्रण असलेला (गाईचा एक रग) [सं]

पाटला—पु (जरतार धदा) १ ल्हान पट्ट्यावर घालणारें व झिलई देण्याचें एक यंत्र २ रीळ भरण्याचें यत्र ३ सोन्याची चीप

पॉटलॉ—पु (गो) द्रव्यनिधि [गु पोटली=द्रव्याची पिशवी ?]

पाटलॉ—पु (गो) मोठी टोपली [पाटी]

पाटलाग—पु (बे गवंडी, सुतारी काम) दारास लागणारा कडीच्या पट्टीचा भाग अथवा पट्टीची कडी

पाटली—स्त्री १ सुमारें पाव इंच रुद असा सोन्याच्या लांबट पट्टीचा बांगडीच्या आकाराचा हातात घालण्याचा स्त्रियाचा एक दागिना हिच्या तोंडाच्या दोन्ही टोंकावर पाच ते एकपर्यंत ठिपक उतरत्या त्रिकोणी आकारात खादलेले असतात पाटलीचे तोडीच्या, फाशाच्या, पुराणाच्या असे प्रकार आहेत २ जीभ खरवडून साफ करण्याचें एक साधन जिभी, निभली पहा ३ (बैलगाडी) गाडीच्या चाकाच्या तुवाच्या बाहेरील बाजूस बसविलेलें वर्तुळाकार लोखडी कडें [स पट्ट गु पाटा=पट्टी]

पाटली—स्त्री एक दुर्मिळ फुलझाड याचें फूल फार सुकुमार व सुवासिक असतें या वृक्षास पारिजातकाप्रमाणें दाट फुलें येतात —वगु ४ ६०

पाटली—स्त्री (विणकामाचा धदा) किनारीचा मळचा भाग काठातील साधे दोरे यास गादी असेंहि म्हणतात

पाटली—स्त्री दोन इचापेक्षा अधिक जाड नसलेली व जाडीच्या दुप्पट रुंदी असलेली लाकडाची फळी, तक्ता —मॅरट २७

पाटली—स्त्री रेशमाची एक जात —मुंव्या ९७

पाटली—वि गुलाबी, तांबूस 'असुरवश वैश्यकुळीं। अल्प शुद्धवर्ण पाटली। तुवर मुनी देवता सकळी। सर्व देवता अवधारीं।' —गुच ६६१ [पाटल=गुलाबी]

पाटलु(लो)ण—स्त्री एक प्रकारची विजार [इं पँटलून]

पाटलें—न (खा) (जेवताना बसावयास घेतात तो) लाकडाचा पाट [पाट]

पाटलें—न (व) जम बस्तान 'आता त्याचें पाटलें जमलें'

पाटव—न १ कौशल्य पटुता चातुर्य 'सविवेकमति पाटव। तेंचि मत्र विद्यागौरव।'—ज्ञा ९ २४२ २ (बुध्दीचा) तल्लखपणा, चलाखी, हुशारी तरतरीतपणा [स पटु-पाटव]

पाटव्य—न १ निपुणता कौशल्य 'देह कल्पाचा जो एथ। पूर्ण पाटव्य इद्रिययुक्त।' —एमा २७१८७ २ तरतरीतपणा, सामर्थ्य शक्ति 'पाटव्य असता स्वदेहासी। कर्म न करिता महा दोषी।'—एमा २१ १३५ [पाटव अप]

पाटस—न (व) चाकाच्या घेराचा धावेजवळचा लाकडी भाग पाटा अर्थ ८ पहा

पाटसरी—स्त्री जई पहा

पाटसून—अ (राजा वुण) पाठीमागून, मागोमाग 'जोताच्या पाटसून हिंडवत नाय' –मसाप २ ४ ३६८ [पाठ]

पाटा—पु १ पुरण, चटणी इ० वाटण्याचा टाकीनें घडलेला दगडाचा तुकडा २ (ल) सपाट जमीनीचा लांब पट्टा, पटांगण, माळरान 'वरखें कांहीं न दिसे दृष्टीं। पाटा वाटेल सर्व सृष्टी।' –मुआदि २८ ११५ ३ दहा तिफणी इतका जमीनीचा भाग ४ एक झाड ५ (कु) एक प्रकारचें ल्हान जाळें ६ ल्हान होड्याना नांगर म्हणून बांधलेला दगड लोखंडाचा तुकडा 'फोडूनिया नौका पाटीं। उत्तरीन म्हणे मार्गस्था।' –मुवन १७ ३१ (सामा) मोठा दगड, शिळा 'उरीं लोटता वाटलें त्यास पाटा। उठे सकर्गी आठवी नीळकंठा। –मुरा बाल ९१ ७ लोखंडी तुळईच्या माथ्यावरील सपाट भाग ज्यावर कड्या ठेवता येतात किंवा बांधकामहि करता येतें ८ चाकाचा परिघ लाकडाच्या ज्या तुकड्यानीं बनलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक ९ (व) पोळपाट १० (व) कपाशीच्या शेतातील भेंडी, गवारी इ० पेरण्यासाठीं राखून ठेवलेली एक तासभर जमीन [स प°, प्रा पट्ट, व पाटा=रुंदी, जमीनीचा पन] **पाट्याचा आगठा**–पु (बैलगाडीचे शब्द) चाकाच्या आऱ्यांचें कुसु **०पूजन**–न स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर पाचव्या दिवशीं करितात तें सटवीपूजन 'पाचव्या दिवशीं पाटापूजन।' –पाळणेसग्रह ३ [पाटा+स पूजन=पूजा] **०वरवंटा**-पु १ पाटा व त्यावर ज्यानें पुरण चटणी इ० पदार्थ वाटतात तो वर्तुलाकार लांबट घडीव दगड २ (ल) (मगळागौरी पूजन) मंगळागौरीस व अन्नपूर्णेस बसविण्यासाठीं कणकेची जी गादी करितात तिला पाटा म्हणतात व कणकेचा लोड करितात त्यास आकारसादृश्यावरून वरवंटा असें म्हणतात ३ (ल) चक्काचूर, विध्वंस सत्यानाश (क्रि० होणें करणें) 'ससाराचा-व्यापाराचा-घराचा-गावाचा-पृथ्वीचा-लोकाचा- पाटावरवंटा' [पाटा+वरवंटा] **पाटेकार**—पु (कु) पाट्यावर बसविलेली देवता, कुडाळ देशकर ब्राह्मण राजवर्गीतील राज्याचा देव [पाटा]

पाटा—पु पायघडी घालण्याच्या उपयोगाचा वस्त्राचा अरुंद व लांब पट्टा [स प°] **पाटे मोडणें**–पायघड्या घालणें मराठे लोक वगैरे यांजकडे लग्न होतात तेथें पाट मोडावे' –मसाप २ २ १७४

पाटा—पु (महानु) वस्त्राचा तुकडा, चिंधी रणीं जुझारू घायेवटे। तरि वणिया न वधिजाति पाटे।' –भाए २४१ [स पट]

पाटा(टा)ऊ पाटाव पाटाधू—पुन १ उंची व चित्र विचित्र रेशमी वस्त्र २ पैठणी, पितांबर 'एन्हवीं तरी सवर्णयाच्या गातीं। पाटाउवें काय करावीं।' –ज्ञा ४.२२ 'पाटाऊ म्यानवधा तडप आणि धट्या भेद खवायिताचे।' –सारह ३ ४१ 'शेले शाल साड्या क्षीरोदक लाबरुद पाटावे।' –मोसभा ५ ८३ [हिं पाट=रेशीम,स पट्ट] म्ह० १ नेसीन तर पाटाऊ नेसीन नाहीं तर नागवी असेन २ वेडीनें सोंग घेतलें म्हणजे पाटाऊ फाडलें पाहिजे

पाटागडो—पु (गो) मुख्य विद्यार्थी

पाटागण—न (प्र.) पटांगण

पॉटाचा—वि (गो) राडलेक [पाट=मोहतूर]

पॉटारा—वि (गो) भुकेबगाल, खादाड [पोट]

पाटिलकी—स्त्री पाटलाचें काम, अधिकार, हक्क

पाटिली—स्त्री १ पाटलास मिळणारा मुशाहिरा २ पाटलाचा अधिकार, काम [पाटील]

पाटी—स्त्री १ ल्हान मुलाची मूळाक्षरें लिहिण्याची फळी धूळपाटी हिच्याबद्दल हल्लीं दगडी (स्लेट) पाटी वापरतात 'माहेरीं बाळपणीं मज झाली रत्नमूर्ति परि पाटी। शिकलें तीवरि बाई! साध्वीची कांतभक्ति परिपाटी।' –मोकृष्ण ८३ १६८ २ पोथीच्या खालीं व वर (आच्छादनार्थ) ठेवतात त्या फळ्यांपैकीं प्रत्येक ३ उसाच्या चरकातील लाटाच्या वर व खालीं असणाऱ्या लाकडाच्या जाड फळ्यांपैकीं प्रत्येक या फळ्याना खालची पाटी व वरची पाटी अशीं नावें आहेत ४ जिच्यावर शेवया तयार करितात ती लाकडाची फळी ५ (आट्यापाट्याचा खेळ) क्रीडाक्षेत्रावर पाडलेल्या आडव्या जाड रेषांपैकीं प्रत्येक हिची लांबी सुमारें बावीस फूट व रुंदी सुमारें एक फूट असते ६ (राजा खा व) लाकडाची जाड फळी, ल्हान तुळई कुचकुदाचिआ पाटिया। कल्हारांचिआ मोहंग्या।' –शिशु ७,६ 'दशरथ कुडता तळ वटीं। रामनाम स्मर वासुर्गी। तव सापडली फुटकी पाटी। नाम तारक।' –कथा ६ १४ ३७ ७ अरुंद जमीनीचा लांब पन ८ शेताचा पाडलेला ल्हान तुकडा –कृषि २१० (रत्ना) भातजमीन ९ (कों) घराच्या वरच्या तळीच्या मध्यभागीं बसविलेली लोखंडाची जाड पट्टी हिच्या मध्यभागीं असलेल्या छिद्रांत खालील तळीचा खुटा फिरतो १० स्त्रियांचें एक कटभूषण 'कटीं मिरवे मुक्तमाळती पेट्या पाटी नाना जाती' –अमृत ५५ ११ रीत, पद्धत, परिपाठ १२ (उदबत्त्याचा कारखाना) उदबत्त्या तयार करण्याचा पाट १३ (वाय) तंबोऱ्याच्या भोंपळ्यावर आच्छादनासाठीं बसविलेली लाकडाची पट्टी तबकडी १४ (खान) दाराची एक फळी [स पट्ट] **०उधळणें**–शाळा सुटल्यावेळीं धूळपाटीवरील धूळ किंवा विस्तराचा भुगा उधळून लावून लिहिल्ली अक्षरें नाहींशीं करणें जुन्या काळीं धूळपाट्या वापरीत असत त्यावेळीं शाळेतील दररोजचा अभ्यास संपला म्हणजे धूळपाटीवरील धूळ उधळून टाकण्याचा परिपाठ होता (मुलगा, मूल)

पाटावर घालणें-बसविणें-लावणें-शिक्षण विन्यास योग्य झालेल्या मुलास मूळाक्षरें शिकविण्यास आरंभ करणें, शाळेंत पाठविणें, आनामा दर्गे **पाटी गणित**-न अंकगणित [पाटी+गणित] **पाट्या वद्‌लणें**-वर्गांतील मुलांनीं पाटीवर लिहिलेला अभ्यास, परस्परांत पाट्या बदलून पाठ तपासण्याचा एक प्रकार -अध्यापन ९९

पा(पा)टी—स्त्री वाबू इ०काची केलेली मोठी टोपली, हारा [सिं पाटि] **पाटींतलें मास**-न (तिरस्कारार्थी) शुद्र व अगतिक व्यक्ति, लाचार व दीन मनुष्य 'मी पाटींतली मास परमान सायासी लाधलें। अभागी नरो टाकु जसें जळ बळकाचें धाडवलें।' -होला ११४ **म्ह०** पाटीभर बोलणें गुंजभर अर्थ=अवडंबर युक्त निरर्थक बोलणें [सिं पाटि]

पाटी—स्त्री पाठ, शरीराचा पृष्ठभाग 'आता साज जाली। निगुती पाटी पसरिली। अविद्यागेरे झोंप येते।' -दावि २६० [पाठ]

पाटीं—क्रिवि नंतर 'पाटीं समाधिश्रियेचा अशेखा। आत्मा तुभवराज्यसुखा। पट्टाभिषेकु देखा। समरसें जाहला।'-ज्ञा ९ ३१८ [पाठ]

पांटी—स्त्री (व) सुताची गुजडी

पाटीदार—पु १ (बडोदें-गुजराथेंत रूढ) पाटील 'तेथें प्रत्येक मुखी, मतादार व पाटीदार यांनीं (सरकारस्वारीस) नजराणा करावा' -स्वारीनियम १२६ २ शेतकरी [गुज पाटीदार, पट्टीदार पप]

पाटीर—पु १ चंदनाचा वृक्ष, खोड २ चंदनाच्या खोडाचें उगाळलेलें गंध 'पाटीर हेममय वाटींत घे, विनय तार्टी फळें फुल जळें।' -आविश्वा ६ [सं]

पाटील—पु १ गावचा कारभार पाहणारा वतनदार अधिकारी याच्याजवळ गावच्या शिवारांतील एकूण एक जमीनीचें पट्ट असतें याला गावची पीकपहाणी, आणेवारी, पोलीसबंदोबस्त, तंटा वाद होऊन न्याय करणें, पंचायत नेमून निवाडा करणें गावचा वसूल जमा करणें इ० कामें करावीं लागतात पाटील, कुळकर्णी व चौगुला या तिघांत मिळून गावच्या शेतजमीनीपैकीं एकपंचवीसांश जमीन इनाम असे -ग्रॅन्डफ याच्या हातीं शिलाहार व यादव याच्या काळीं गावातील फौजदारी व लष्करी अधिकार असून गावाचें रक्षण करण्याची जबाबदारी याच्यावर असे लढाईच्या प्रसंगीं राजाला काहीं विशिष्ट सख्येचे सैनिक यानें गावातून पुरविले पाहिजेत असें तह यादव कालापासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत होत (-ज्ञा रो १४८) हल्लीं गावच्या बंदोबस्ताचें सारावसुलीचें व काहीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मॅजिस्ट्रेटचें काम याच्याकडे असतें गावच्या पोलीसाचा हा मुख्य समजला जातो गावामधील सर्व सरकारी पत्रव्यवहार याच्या मार्फत होतो याची नेमणूक सरकाराकडून होते व ती वंशपरंपरा असते पाटिलकीचा हक्क सरकारच्या परवानगीनें विकता येतो किंवा त्यात भागीदारहि घेतां येतो याच्या मानाच्या व हक्काच्या काहीं बाबी असतात 'महाप्रतापशाली महादजी शिंदाना पाटील म्हणवून घेण्यात भूषण वाटे' -गांगा ४६ २ मराठा कुणबी व्यक्तीस आदरानें, सन्मानानें संबोधण्याची संज्ञा [सं पट्टकील, गु हिं पटेल] **पाटलाची घोडी**-(उप) (पाटलाच्या गोठ्यात गवताची काडी नसली तरी त्याची घोडी मात्र नेहमीं पुष्ट असत यावरून) दुसऱ्याच्या जिवावर मजा मारणारी व्यक्ति **म्ह०** १ घरीं नाहीं पण दादला पाटील असो=घरात काहीं नसलें तरी नवऱ्याला मात्र लोकांत मानमरातब मिळो, नवरा मात्र पाटील असावा २ (व) पाटलाचें घोडें महाराला भुसकूट **सामाशब्द**- ०**कुळकर्णी-पटवारी**-पुअव पाटील, कुळकर्णी इ० गांवचे अधिकारी समुच्चयानें ०**गढी**-स्त्री पाटलाची रहाण्याची गढी 'बहुतेक गांवामध्यें सुरक्षिततेसाठीं इतर वस्ती मध्य भागांत व पाटीलगढी गांवकुसाजवळ मान्याच्या ठिकाणीं घातलेली आढळते' -गांगा ४६ [पाटील+गढी] ०**पाहणी**-स्त्री पाटलानें केलेली गावच्या पिकाची पाहणी ०**बा(बो)वा**-पु १ (सांकेतिक) महादजी शिंदे -रा १९ १११ २ शिंद्याच्या गादीवरील पुरुष दत्ताजी, जनकोजी, दौलतराव यानाहि हा शब्दानें संबोधीत

पाटीव—वि फळयानीं पाटलेली तक्तपोशी, छत [पाटणें]

पाटु-टू—वि श्रेष्ठ, उच्चासनावर बसण्यास योग्य [पाट=श्रेष्ठ] ०**बाध**-पु पट्टाभिषेक -मनको

पाटुला—पु (कु) लहान टोपली [पाटी]

पाटें—न रुंद तोंडाची मोठी पाटी, टोपलें, हारा [पाटी=टोपली]

पाटेफुटे—पुअव शेलापागोटें 'जीवोद्धारणाचे पाटेफुटे। जि ववणा दीधले।' -भाए १२२

पाटेल, पाटेलकी, पाटेलपटवारी, पाटेली, पाटैलु—पाटील इ० पहा

पाटेलु, पाटैलु-लु—पाटांगणाचा मुख्य अधिकारी, पाटील -राजवाडे ग्रथमाला -जनीजनार्दन 'साजकार सोमदेव नोरादअ वारेकु वरतअ सुपल्पाटैलु नागला पाटैलु' -नागाव येथील यादवाचा शिलालेख शक १२८९ (राजवाडे ग्रथमाला)

पाटेस—पु (को) छपराचें आढें, दांडा [पाट+आस, स पृष्ठवश]

पाटो—पु (कु) १ लहान कथा [पट] २ प्रदेश [पाट=लहान जमीनीचा पट्टा]

पाटोरी—स्त्री पोट -शर (तुगा ५५८)

पाटोला-ळा पाटोळी—पुस्त्री १ चित्रविचित्र रेशमी वस्त्र पागोळे 'नेसली क्षीरोदक पाटोळा।' -एरुस्व ७४४ 'वेढून रविरश्मि पाटोळा।' -सुआदि १३५१ २ अथरूण, बिछाना 'झाडोनिया मचक। घरी पाटोळा क्षीरोदक।' -ह १०१२६ 'फासें शोभे पाटोळी।'-कथा १२१६५ [स पटोर= वस्त्रविशेष -मेदिनीकोश]

पाटोवाटीं—क्रिवि १ आपापल्यापरी -शर २ पाठोपाठ 'न वाहता धावे पाठोवाटीं' -दावि २१८

पाटोळी—स्त्री (कु) पाटाची बायको [पाट=मोहतूर]

पाटोळें—न (कु) पाटाच्या बायकोपासून झालेलें मूल [पाट=होतूर]

पाटोला-ळें—पुन (महानु) वस्त्र, रेशमीवस्त्र 'कटि प्रदेश मावळा।' वरि वेढिला पाटोळा।' -ॠ ८९ [स पटोल =वस्त्रविशेष -मेदिनीकोश]

पाठ—पु १ वेदपठण, वेदादि ग्रंथाची आवृत्ति करणें पंचमहायज्ञापैकीं हा एक यज्ञ आहे २ (सामा) वाचणें, पठण करणें (स्तोत्र इ०) ३ मुखोद्गत करण्याकरिता अभ्यासासाठीं विद्यार्थ्यानें गुरूपासून घेतलेला भाग, धडा 'राजकारणाचा अगोदरचा हा पाठ' -इंप ११९ ४ पुस्तक इ०कातील धडा ५ एखाद्या ग्रंथाच्या प्रतींतील वाक्य, शब्द, अक्षर क्रम इ० विषयक भेद परक 'मूळ पुस्तकांतील पाठ निराळे असावेत' -विवि ८४८९ तसेंच एका ग्रंथाच्या दोन प्रतींत एकीवर एक व दुसऱ्या प्रतींत दुसऱ्या प्रकारचा परंतु अशुद्ध नसलेला अर्थ ज्याच्या पासून निघतो असे जे दोन प्रकारचे अक्षरक्रम ते प्रत्येकीं आणि त्यावर करावयाचें=असें चिन्ह ६ वहिवाट, पद्धत परिपाठ 'जेतुनि जो झाला तो त्यात शिरे एकरूप हा पाठ।' -मोस्वर्गारोहण २२२ ७ -वि मुखोद्गत, ग्रंथाच्या मदतीवाचून त्यांतील भाग तोंडानें म्हणून दाखविण्याइतका स्मरणात असलेला 'सुजना सुनीति तैसा माया बहुसाल पाठवीरा ज्या।' -मोभीष्म १०४० [स] (वाप्र) ०**करणें**-१ घोकणें, (एखाद्या ग्रंथातीलभाग, धडा पाठ) स्मरणात राहील अशा तऱ्हेनें पुन्हा-पुन्हा म्हणणें २ (एखादा ग्रंथ, पोथी स्तोत्र इ०) समग्र वाचणें म्हणणें, पठन करणें ०**पडणें**-वहिवाट, शिरस्ता पडणें परिपाठ प्रघात चालू होणें **पाठात असणें**-(एखादी गोष्ट, काम इ०) परिचयाची सरावातील रावल्यातील असणें **पुढें पाठ मागें सपाट**-नहमीं घाकरी करणाऱ्या परंतु घोकलेलें विसरणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून योजतात ०**शक्ति**-स्त्री (एखादा ग्रंथ इ०) पाठ मुखोद्गत करण्याची बुद्धीची शक्ति स्मरणशक्ति, [पठ+शक्ति] ०**शाळा-ळा**-स्त्री शास्त्र इ०काच पाठ सांगण्याकरिता असलेली शाळा, विद्यालय, शिकविण्याची जागा **पाठांतर**-न १ एखाद्या ग्रंथात श्लोक वाक्य, शब्द इत्यादि विषयक असणारा भिन्न पाठ, पाठभेद 'यद्यपि पदीं पाठांतर। तितिक्षा म्हणती थोर थोर।' -एभा १७१०४ २ मुखोद्गत असलेला श्लोकाचा, गोष्टींचा, ग्रंथातील भागाचा संग्रह 'अर्थेविण पाठांतर कासया करावें। व्यर्थेचि मरावें घोकुनिया।' -तुगा ४३५७ ३ (ग्रंथ इ०) पुन, दुसऱ्यादा वाचणें, पठण करणें 'पाठांतर व्हावें मनीं धरिता। निवडसी आली प्रसादता।' ४ (एखादा ग्रंथ इ०कांतील भाग) मुखोद्गत असणें 'त्याचें पाठांतर मोठें आहे' 'मला भागवताचें पाठांतर आहे' ५ -वि पाठ, मुखोद्गत 'कीर्तनामाजीं साचार। चरित्र नसलें पाठांतर।' [स पाठांतर, पाठ+अंतर] **पाठशक्ति**-स्त्री पाठशक्ति पहा [पाठशक्ति अप]

पाठ—स्त्री १ कवरपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग २ (ल) तवा, सहाण, पाट, आरसा इ० सारख्या वस्तूच्या मागची, कार्योपयोगी बाजूच्या उलट बाजू ३ (ल) मदत, साहाय्य, टेका (क्रि० देणें) 'इंग्रजाचा अन्यायी निघाला पाठ पेशव्याची। म्हणून साहेब लोकानीं आरंभिली आगळिक दाव्याची।' -ऐपो ३९७ ४ (ल) (पृथ्वी, समुद्र इ०काचा) पृष्ठभाग, पृष्ठविस्तार, पातळी ५ साल, बाह्यत्वचा, सालपट ६ (भरतकाम) टोपी इ०च्या कपाळपट्टीचा भाग सोडून चादव्याशीं सभोंवार शिवलेलें कापड ७ (भरतकाम, शिवणकाम) कंबरे पासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग झाकणारा कापडाचा तुकडा ८ मभू, किनखाब इ०काची दर्शनीय भागाव्यतिरिक्त असलेली दुसरी, मागची, आतील बाजू ९ शेळीचें स्त्रीजातीय अपत्य पिढी या अर्थानें वापरण्यात येणाऱ्या डोई या शब्दाप्रमाणें हा शब्द, फक्त बकऱ्याच्या बाबतींत पिढी या अर्थानें वापरतात 'हा बकरीच्या चार पाठी माझ्या इथातींत झाल्या' [स पृष्ठ प्रा पट्ठ पिट्ठ पुट्ठ हिं पीठ गुज पूठ सिं पुठि व पिट] (वाप्र) ०**उघडी पडणें**-(ल) पाठचें भावंड मरणें ०**उचलणें** व्यवसाय सावरणें गतवैभव परत मिळविणें, मिळणें, गमावलेली शक्ति तेज इ० पुन्हा मिळविणें याच्या उलट पाठ भुईस लागणें ०**काढणें**-(एखाद्या कामात) कुचरपणा अंग चोरपणा करणें ०**कापणें**-(भीति इ० कानीं) शरीर थरथर कापणें ०**घेणें**-१ पाठोपाठ जाणें पाठलाग करणें पिच्छा पुरविणें २ (एखाद्या गोष्टीबद्दल एखाद्यास) सतावणें गळ घालणें जरीस आणणें राशीस लागणें खणपटीस बसणें ३ (एखादें त्रासदायक काम आजार इ० एखाद्याच्या) चोकांडीं बसणें ०**चोरणें**-१ (बैल घोडा इ० वाहनास जुपलेल्या जनावरानें) फार ओझें लादलें जाऊ नये म्हणून पाठ आकुंचित करून तें चुकविण्याचा प्रयत्न करणें २ (एखादें काम करताना) अंग चोरणें, कुचरपणा करणें, पाठ

काढणें पहा **०झांकणें**-(एखाद्यानें एखाद्याच्या) पाठीवर जन्मास येणें **०टाकणें**-विश्रांतिसाठीं (जमीन इ०वर) अंग आडवें करणें, आडवें पडणें. **०था(थो)पटणें**-(एखाद्यास) उत्तेजनार्थ पाठीवर प्रेमानें थाप मारणें, शाबासकी देणें, वाहवा करणें 'पाटविला काळानें जाणों थापटुनि पाठ वीर गडी।' -मोभीष्म ६.४७ 'हनुमताची पाठी थापटी। प्रेमें सतुष्टी आलिंगी।' -भारारिकिंधा ३.१८ 'लोकाग्रणींनीं लोकांची मर्जी संपादण्यासाठीं अथवा त्याजवरून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठीं त्यांच्या दोषांचें मंडन करणें अत्यंत लज्जास्पद आहे' -आगरकर **०दाखविणें**-(युद्ध इ०कांतून) भीतीनें पळून जाणें, पोबारा करणें 'त्यास रडावें मेले असतिल दावुनि जे परा पाठ।' -मोशांति ४३५ [तुल मिं पुढि डिभणु=पाठ वणें] **०देणें**-१ (युद्धात शत्रूसमोरून) भीतीनें पळून जाणें, पाठ दाखविणें. 'असुहरखरतरशरगुरुपुत्रा धर्मे पाठि दे सुखी।' -मोकर्ण १४ २९ २ मदत, सहाय्य देणें 'मिथ्यावादाची कुणी आली। तें निवारितचि साहिली। विशेषा दिधली। पाठी जेणें।' -अमृ ७ १०५ ३ (एखाद्याचा उपदेश, विनंति इ०कांचा) अव्हेर करणें, अवमानणें, न ऐकणें 'पितृवचनासी पाठ दिधली।' -एकनाथ ४ मुकाट्यानें संकट, विपत्ति इ० सहन करणें 'देवोनि पाठ त्याला सर्वेहि मी सोशिनों मुकाट्यानें।' -कृ ना आठल्ये 'आल्या प्रसंगाला पाठ दिली पाहिजे' **०धरणें**-पाठलाग करून पकडणें **०निघणें-रिघणें**-(स्वतःचें) संरक्षण व्हावें म्हणून, आश्रयासाठीं एखाद्याच्या मागोमाग जाणें, एखाद्यास शरण जाणें, पाय धरणें **०पुरती घेणें-पुरविणें**-१ अतिशय आग्रह करणें, गळ घालणें, खणपटीस बसणें 'मद्वात्सल्यें माझी तूं ही दे म्हणुनि पुरविली पाठ।' -मोअनुशासन ५ ७२ २ (एखाद्या गोष्टीचा, कामाचा) पिच्छा पुरविणें, नेटाचा प्रयत्न चालू ठेवणें **०पुरविणें**-मदत देणें, साहाय्य, पाठबळ देणें 'आधींचि देखणी दिठी। वरी सूर्य पुरवी पाठी। तें न दिसे ऐसी गोठी। केंही आहे।' -ज्ञा १८ १५३३ **०पोट सारखें होणें**-(उपासमार, आजार इ०कांनीं) अत्यंत रोड होणें **०फोडून निघणें**-(एखाद्यानें आपल्या) वडील भावाच्या, बहिणीच्या पाठीमागून जन्मास येणें **०मुईस लागणें**-(द्रव्य, शक्ति इ० बाबतींत एखाद्याची स्थिति) अतिशय खालावणें; असमर्थ होणें, डबघाईस येणें याच्या उलट पाठ उचलणें **०मुईस लावणें**-चीत करणें, दडपणें **०मऊ करणें**-(एखाद्याच्या) पाठीवर मारणें, बडविणें; पिटणें 'मानी पाठ मऊ करणें आपणाला नव्हीं हवें असतें' -शुममजूष **०राखणें** मदत करणें, पाठबळ देणें 'लोकीं अत्यंत क्षमा करिती। आलिया लोकांचे प्रचिती। मग ते लोक पाठी राखती। नाना प्रकारीं।' -दा १९ ४ २९ **०वळणें**-विवक्षित स्थलाकडे पाठ व्हावयाजोगें फिरणें, पाठमोरें होणें, परत फिरणें. **०वळणें, पाहणें**-मागें वळून पाहणें **०सोडणें**-१ एखादा व्यवसाय, काम इ० नेटानें चालविण्याचें सोडून देणें २ एखाद्याच्या गरजीं पडण्याचें, खणपटीस बसण्याचें, मागें लागण्याचें सोडून देणें 'पाठी न सोडिती मसो म्हणनारी।' -दावि ३४४ **पाठीचे चकदे काढणें**-खूप मार देणें, बडविणें. **पाठीचे चकदे निघणें**-खूप मार बसणें **पाठीचें धिरडें करणें-काढणें**-(एखाद्यास) खूप मारून पाठ धिरड्यासारखी लाल व वाखरीत करणें 'आई, ही माझी पाठ पहा हें पाठीचें धिरडें तुझ्या जामदारानें करविलें' -सभाजी **पाठीचें साल जाणें**-१ मार मिळणें २ (ल व्यापार इ० कांत) नुकसान येणें, ठोकर बसणें ३ लुबाडला, नागविला जाणें **पाठीमागें ठेवणें**-(पैसा, माणसें इ०) मेल्यावर मागें ठेवणें 'त्या म्हाताऱ्यानें पाठीमागें एक पैसाही ठेवला नाहीं' **पाठीमागें देणें**-परत देणें **पाठीमागें पडणें**-१ (एखादी गोष्ट इ०) जुनी झाल्यामुळें प्रचारांतून कमी होत जाणें; स्मृतिशेष होणें २ (एखादी गोष्ट) तीव्रता, महत्त्व इ० बाबतींत कमी होत जाणें ३ (एखादें काम इ०) लांबणीवर पडणें, मुदत टळून मागें राहणें ४ कमी प्रगति होणें, मागें राहणें, मंद गति असणें **पाठीमागें भुंगा लावणें**-(एखाद्यास) सतत त्रास देणें, सतें मिरा लावणें **पाठीमागें लागणें**-(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ०कांच्या) नादीं लागणें **पाठीमागें सरणें**-मागें हटणें, हार खाणें **पाठीवर**-क्रिवि १ (पिच्छा पुरविण्याकरिता, खणपटीस बसण्याकरिता उत्तेजन देण्याकरिता एखाद्याच्या) मागें, पाठीशीं, मागोमाग (असणें) २ (जन्म इ० बाबतींत एखाद्याच्या) नंतर, पाठोपाठ **पाठीवर असणें**-१ मालक इ०कानें देखरेख करण्यास, चाकर इ०कांची चूक झाली असतां शिक्षा करण्यास आश्रयभूत, मागें असणें 'या माणसाच्या पाठीवर कोणी असल्याशिवाय काम करणार नाहीत' २ मित्र, बंधु इ०कांनीं आपत्ति दूर करण्यास (एखाद्याच्या) मागें, पाठीशीं असणें 'आमच्या पाठीवर ईश्वर आहे' ३ शत्रूचा नाश, पाठलाग करण्यास मागोमाग असणें 'चोरांच्या पाठीवर दोनशें स्वार पाठविले आहेत' ४ संततिक्रमानें कनिष्ठ, सोदरस्थानीं असणें 'माझ्या पाठीवर पाच भावंडें आहेत' **पाठीवर टाकणें**-(एखादें काम) लांबणीवर टाकणें; दिरंगाईनें करणें **पाठीवर, पाठीला तेल लावून ठेवणें**-खरपूस मार खाण्यास तयार होणें, असणें **पाठीला पाय देऊन येणें**-(एखाद्याच्या) नंतर, पाठीवर, मागाहून जन्मास येणें (मूल इ०) (एखाद्याच्या) नंतर अधिकारारूढ होणें (राजा, मंत्री इ० कानीं) **पाठीवरून**-अ नंतर, मागोमाग **पाठीवरून हात फिरविणें**-गोंजारणें प्रेमानें कुरवाळणें **पाठीपाठें काळीज निघणें**-पुरें पारिपत्य होणें, करणें 'जो कोणी

पतप्रतिनिधीची अखत्यारी सुभेदारी काढू म्हणेल त्याचे पाठीवाटे काळीज निघेल ' -रा ६ ३५७ **पाठीशीं**-अगावर, मागे. 'माझ्या पाठीशीं शभर ल्वाडे आहेत ' **पाठीशी घेणें**-अगावर घेणें, पतरणें (काम इ०) **पाठीस काळीज असणें**-स्वभावानें धाडसी, साहसी, वडर असणें **पाठीस पाट लागणें**-१ (आजार, उपासमार इ०कानीं) पोट खपाटीस लागणें, रोड होणें २ उदर निर्वाहाची जबाबदारी अगावर असणें, उदरनिर्वाह करण्यास अतिशय श्रम, कष्ट, यातायात पडणें, या अर्थी पोट पाठीस लागणें असाहि वाक्प्रचार आहे ' पोट लागलें पाठीशीं। हिंडविते देशो देशीं। '-तुगा ४१९६ **पाठीस(ला)लागणें**-१ (एखाद्याचा) पिच्छा पुरविणें, पाठलाग करणें 'पाठीस लागले ते पाडवपाचाल्भट असें म्हणती। '-मोशल्य ३ १५ ' तुझ्या पाठीला हा महादेव लागला आहे ना ? ' -नामना १५ २ खणपनीस बसणें, गळीं पडणें पाठ घर्णे पहा **पाठासीं-शीं**-क्रिवि (अक्षरश व लक्षणेनें) (एखाद्याच्या) पाठीमागें **पाठीशीं(सीं)घालणें**-१ आश्रय देणें, रक्षण करणें २ स्वीकारणें ' रायें पाठिसीं दासी घालिता। तिची सवावरी चाले सत्ता। ' -रावि १ ४१ (नवनीत पृ २१४) **पाठीशीं घेणें**-(एखादें काम इ०) अगीकारणें, पत्करणें **पाठीं हटणें**-मागें जाणें, मागें पडणें -देशीभाषा १६ **झाकल्या पाठीचा**-वि प्रतिष्ठितपणाच्या पापरणाखालीं केलेला (गुन्हा पाप इ०) उदा० विवाहित स्त्रीचें परपुरुषगमन इ० **झाकल्या पाठीनें**-क्रिवि अब्रूदारपणानें, प्रतिष्ठा न गमाविता **तापल्या पाठानें**-क्रिवि जोंपर्यंत शरीरात धाम, ताकद उत्साह आहे तोंपर्यंत शरीर शिथिल व दुबळें होण्यापूर्वी साधितशब्द- **पाठचा**-वि १ (एखाद्याच्य) नतर, पाठीवर जन्मलेला (भाऊ बहीण इ० भावड) 'मी तुझ्या पाठची बहीण आहे ' -नामना ११२ २ जीव वाचविण्यासाठीं आश्रयास आलेला [पाठ] **म्ह०** पोटचा द्यावा पाठचा देऊ नये=प्रसगविशेषीं पोटच्या मुलालाहि बळी द्यावें परतु शरण आलेल्यास दगा देऊ नये **पाठला**-वि पाठचा अर्थ १ पहा **पाठीं**-क्रिवि १ एखाद्यावर अवलबून (अस लेला मुलाबाळाचा परिवार इ०) 'माझ्या पाठीं चार पोरें आहेत ' २ मागोमाग, पाठीमागें ' भीमविजय त्यापाठीं नकुलसहदेव। ' -मोप्रस्थान १ २३ ३ नतर, मागाहून ' पाठीं आपण जाइजे। अ-मोल-पर्णे। ' -शिशु ४७४ ' स्वपद पावलीयापाठीं। जैवीं का वृत्ति होय उफराटी। ' -एरुख १ ३१ **पाठीकडून**-क्रिवि मागें वळून तोंड गुरहून ' दिठी मुखाचिये वरवे। जरी पाठी कडून फावे। तैं आरिसे धाडोळावे लागती काई। ' -अमृ २ ७६ **पाठीचा**-वि पाठीवर ओझें वाहून नेणारा (घोडा इ०) **पाठीचा कणा**-पु कवटीपासून मानेपर्यंतच्या शरीरास ताठपणा देणारा हाडाच्या मणक्याचा पाठीतील दड, पृष्ठवश **पाठीचा फोंका**-पु पोंक, कुबड **पाठीचा तपता** पु पाठीचा पृष्ठभाग, विस्तृत भाग **पाठीं नाभरोंक**-क्रिवि ज्याच्या पाठच्या भाऊ किंवा पोरी रावति नाहीं असा, अपरहित, वगैरे द्वार माणमाच्या स्थितीस उद्देशून वापरावयाचा वाक्प्रचार **पाठीमागचा-मागला-मागील**-वि १ (एखाद्या गोष्टीच्या) नतर, मागाहून घडलेला, नतरचा, मागला २ (वडील भावडाच्या) पाठीवर, नतर जन्मास आलेला (भाऊ इ० भावड) पाठचा **पाठी मागून**-क्रिवि १ (एखादी वस्तु व्यक्ति इ०च्या) मागच्या बाजूनें, पाठीकडून ' माझ्या पाठीमागून विस्तव नेऊ नकोस ' २ (एखादी गोष्ट, क्रिया इ० काच्या) नतर पश्चात् ' बाप मेल्यावर पाठीमागून त्यानें पैसा मिळविला ' ३ (एखाद्याच्या) गैरहजेरींत, मागें ' हा पाठीमागून शिव्या देतो ' [स पश्चात्, प्रा पच्छा, प पिच्छे, हिं पीछे, पाछे, गु पाछु] **पाठीमागें**-क्रिवि १ (एखाद्यावर) अवलबून, आश्रयाखालीं ' त्याच्या पाठीमागें मोठा परिवार आहे ' २ (एखाद्याच्या) पश्चात् मरणा नतर ' त्यास माझ्या पाठी मागें राज्यावर बसविण्याचा अधि कार मिळेल ' -मसाप २ ३ ३ (एखादी क्रिया गोष्ट इ०काच्या) नतर ४ गैरहजेरींत, परोक्ष, समक्ष नव्हे अशा रीतीनें **म्ह०** १ आपली पाठ आपणांस दिसत नाहीं =आपल्या अगदीं सानि ध्यात घडणाऱ्या पण आपणास माहीत न पडणाऱ्या गोष्टीस उद्देशून योजावयाची म्हण २ पाठीवर मारावें पण पोटावर मारू नये = एखाद्यास त्याच्या अपराधाबद्दल देहदड खुशाल करावा पण त्याच्या निर्वाहाचीं साधनें कमी नाहींशीं करू नयेत सामासशब्द- **०काव**-स्त्री वाबूच्या पाठीची, बाहेरील बाजूची काढलेली साल कावटी याच्या उलट पोटकाव=आतील बाजूची काढलेली कावीट [पाठ+काव] **०कुळी-कुळीस-कोळी-कोळीस, पाटगुळी-गुळीस, पाठंगुळी, पाठगुळीस**-क्रिवि (एखाद्याच्या) पाठीवर (क्रि० घेणें, मारणें, आणणें बसणें) [पाठ] **०कोरा**-वि एकाच बाजूस लिहिल्यानें दुसऱ्या बाजूस कोरा असलेला (कागद) **०कोरें**-न एका बाजूस न लिहिलेला कागद **०गा**-वि पाठीवर स्वारी, ओझें नेण्यास शिकविलेला (घोडा, बैल) (क्रि० करणें होणें) [पाठ] **म्ह०** शेट शहाणे आणि बैल पाठगे **०गुळी**-क्रिवि (ना) पाठकुळी पहा **०जाळ**-पु पाठच्या भावडाचें मरण इ० अनिष्ट गोष्टीचा शोक [पाठ+जाळ] **म्ह०** पाठजाळ पुरवेल पण पोटजाळ पुरवत नाहीं=पाठच्या भावडाच्या मृत्यूबद्दलच्या शोकापेक्षा पुत्रशोक अधिक भयकर असतो **०तगड**-न (सोनारी धदा) (सोनें इ० धातूच्या) पत्र्याच्या दागिन्यातील अथवा पेटी इ० सारख्या दागिन्याच्या मागील तळचा दृष्टीस न पडणारा भाग [पाठ+तगड=तक्ट पत्रा] **०थोपटणी**-स्त्री एखाद्यास उत्तेजन देण्याकरिता त्याची पाठ थोपटण्याची क्रिया,

शावासकी, वाहवा 'कारण युरोपियन कामदाराच्या ह्या पाठ थोपटणीनें ते फुशारून जाऊन आपलें दोषार्ह वर्तन पूर्ववत् कायम ठेवतील हें सांगावयास नको ' –टि ११४६१ [पाठ+थोपटणें] **०नळ**–पुअव १ पाठीच्या कण्याच्या दोन्ही बाजूस असलेले कटि प्रदेशाच दोन नळाकृति स्नायू याच्या उलट पोटनळ २ (ल) बराच वेळ एकाच स्थितींत बसण्यानें, वातादि विकारानें पोट फुगल्यामुळें पृष्ठवंशाच्या दोन्ही बाजूच्या कमरेजवळ असलेल्या स्नायूंस आलेला जडपणा, ताठरपणा, त्यानें होणारी पीडा [पाठ+नळ] **०निध्या**–वि आश्रयाकरिता, रक्षणाकरिता आलेला, शरण आलेला [पाठ+निघणें] **०पलाणें**–न १ (विवाहसमारंभात रूढ) वरपक्षाकडून वराच्या सासूस चोळखण आणि लुगडें याच्या अह रास विनोदानें दिलेलें नाव २ पायघड्या सपून विहीणी घरात शिरताना वरमातेस वराच्या सासूनें खणलुगड्याचा करावयाचा अहेर [पाठ+पलाणें] **०पुरावा**–पु सहाय्य मदत पाठिंबा [पाठ+पुरविणें] **०पुराव्या**–वि मदत करणारा साह्याय्य, पाठिंबा देणारा [पाठ+पुरावा] **०पोट**–न पणतींत घोळकें उपडें घालून तें सुतानें बांधून मकरसंक्रातीच्या दिवशीं स्त्रिया परस्परास देतात तें वाण –क्रिवि दोन्ही बाजूनीं, पृष्ठावर (लिहिलेला, वाचलेला कागद इ०) [पाठ+पोट] **०पोटीं**–क्रिवि समोरासमोर 'जैसी उदया आणि ते गोष्टी। तैसी दाखवा प्रत्यक्षदृष्टी। सूर्य जयद्रथ पाठपोटीं। मिरवा महाराजा।' –नव १२ ८९ [पाठ+पाट] **०फळी**–स्त्री चाड तोडल्यानतर त्याचे ओंडे सारखे व चोकोनी करण्यासाठीं त्याच्या बाहेरील चारी बाजूनीं काढलेली ओबड धोबड फळ्यापैकीं प्रत्येक [पाठ+फळी] **०वद**–पु बैलाला, घोड्याला गाडीला जोडण्याचा बद पट्टा –राको [पाठ+वद=पट्टा] **०बळ**–न इष्टमित्र, भाऊबद इ०काची (एखाद्या कार्यास होणारी) मदत, साहाय्य [पाठ+बळ=शक्ती] **०बीळ–बेळ**–न (राजा) बांबूची बाहेरील बाजूची काढलेली कामटी, चिपाटी; पाठकाव पहा [पाठ+बीळ=पाठी इ० विणण्याची बांबूची चिपाटी] **०मोड**–स्त्री पाठीस कळ येईल अशा तऱ्हेचें (लिहिणें, ओझें वाहणें, खणणें इ०सारखें) कष्टाचें, परिश्रमाचें काम [पाठ+मोडणें] **०मारा**–वि १ पाठ फिरविलेला (एखाद्या वस्तूकडे) पाठ करून असलेला २ (ल) विमुख पराङ्मुख विरुद्ध उलट झालेला वक्रदृष्टीनें पाहणारा 'मायें अदृष्ट पाठमोरें झालें।' –ह २९ १७७ 'ईश्वर होता पाठमोरा। नसतींच विघ्नें येती घरा।' –क्रिवि पाठीकडून पाठीच्या बाजूनें [पाठ+मोहरा] **०राखण–राखणा–राख्या**–स्त्रीपु १ लग्नानंतर नव्यानेंच मुलगी सासरीं जातवेळीं तिला सोबत म्हणून जाणारें माहेरचें माणूस २ दिवाळ सणाकरिता जावई सासुरवाडीस जातवेळीं त्याच्याबरोबर जाणारें माणूस ३ साह्यकर्ता मदत करणारा पाठीराखा वाली [पाठ+राखणें] **०रिगा(घा)वा**–पु (कु) साहाय्य; पाठबळ [पाठ+रिघणें] **०रिघ्या**–वि रक्षणाकरिता आश्रयाची याचना करणारा, शरण गेलेला [पाठ+रिघणें] **०लग**–पु (प्रां) सान्निध्यात, चिकटून (विद्यादि साधनाकरिता शिष्यानें गुरूजवळ इ०सारखें) राहणें 'तू त्याचा पाठलग सोडू नको म्हणजे बरें होईल ' [पाठ+लग] **०लाग**–पु १ (एखाद्यास पकडण्याकरिता त्याच्या) पाठोपाठ जाणें, पिच्छा पुरविणें, पाठपुरावा २ तपास, छडा **०वटीं–डीं**–क्रिवि (राजा) (एखादें कार्य आरंभिलें जात असताना, कलें जात असताना) पाठपुराव्यास, पाठबळ देण्यास, मागें, पाठीस (असणें) [पाठ] **०वशास**–क्रिवि पाठीमागें –राको **०वळ**–न १ स्वारी वाहाण्यासाठीं शिकवून तयार केलेलें जनावर २ ओझ्याचें जनावर (विशेषत घोडा) ३ (ल) कोणतेंहि काम मुकाट्यानें करणारा धट्टाकट्टा किंवा घिम्मा मनुष्य ४ (ल) नेहमीं थट्टेचा विषय बनणारा सोशीक मनुष्य ५ (ल) गलेलठ्ठ स्त्री ६ (ल) रखेली राख [पाठ+वळणें] म्ह० शेट शाहणा आणि बैल पाठवळ **०वळण**–न नवरा मुलगा आपल्या सासूस लुगडें चोळी दतो त्याला विनोदानें म्हणतात –थोमारो २ ३५७ **०वाड**–स्त्री मदत, पाठपुरावा [पाठ] **०शिंगी–गा–ग्या**–वि ज्याचीं शिंगें मागें, पाठीकडे वळलेलीं आहेत असें (जनावर) [पाठ+शिंग] **०शील**–न (को) नारळावरील काथ्याच्या आच्छादनावरील साल त्वचा, नारळाच्या चोडाची साल [पाठ+साल] **०सरां**–क्रिवि मागच्या बाजूस **पाठाण**–न (को) १ पाठ, पाठीवर मारताना किंवा तिच्यावरील फोड इ० दुखताना तिरस्कारानें म्हणतात 'माझे पाठाणात कळ आली –रोज्यु ९४ २ (राजा) चोळीचा पाठीचा तुकडा [पाठ] **पाठावळ–ळू**–स्त्री (को) घराचें आढें 'आज घराची पाठावळ बसवावयाची आहे ' [पाठ+वळ प्रत्यय] **पाठाळ**–न पाठीवरून ओझें, मनुष्य वाहून नेणारें बैल, घोडा इ० जनावर पाठवळ 'जो जैसें काम सांगत। तितुकें करी वैष्णव-भक्त। चारा पाणी आणूनि देत। पाठाळें बांधीत निजांगें।' 'चोस पर्यंत गिल्चे यानीं पाठलाग केला, परंतु पाठाळ सक्त शीर (?) होतें म्हणून तशातून (पार्वतीबाई) निभाऊन गेली ' –भाव १५४ (नवी प्रत) –वि १ मोठ्या रुंद पाठीचें (जनावर) २ चांगल्या पाठीचा (घोडा) ३ ओझीं वाहण्याच्या उपयोगाचा (घोडा इ० जनावर) [पाठ] **पाठामागून**–क्रिवि नंतर पश्चात् **पाठु(ठी)गळीं**–क्रिवि पाठीवर पाठंगुळी पहा [पाठ] **पाठून**–क्रिवि पाठीमागून पहा **पाठेळ**–न ओझ्याचें जनावर; पाठवळ 'पाठेळ करिता न साहावे वारा। साहल्या ढोरा गोणी चाले।' –तुगा २७९३ **पाठापाठ–टा–टीं**–क्रिवि १ लागलीच; मागोमाग २ पाठीमागें, लागोपाठ 'देव भोळा भाव भक्तापाठोपाठीं।' –तुगा १३ [पाठ द्वि] **पाठाघाटा–टीं–ठीं**–क्रिवि १ पाठोपाठ मागमागें

पाठीमागें 'देखौनि श्रीमूर्ति उघडी। ब्रह्मविद्या डोळे मोडी। मुक्ति धावे उघडी। पाठोंवाटीं।' -शिशु ३७२ धाव योषिताचे पाठो वाटी।' -एभा ८ १६४ २ वरचेवर, वारवार, एकामागून एक 'का पाठोवाटीं पुढें। भांगारा खारु देणें घर।' -ज्ञा १८ १५७ [पाठ द्वि] पाठोशीं-क्रिवि पाठीमागें [पाठ] पाठ्याळ-न पाठवळ अर्थ १ व २ पहा [पाठ]

पाठक—पु १ देवळात सार्वजनिकरीत्या पुराण वाचणारा पढीक ब्राह्मण, पुराणीक 'जोसी पडित पुराणीक। वैद्य वैदीक पाठक।' -दावि ४७३ २ धर्मशास्त्रविषयक निर्णय देणारा पडित ३ उपाध्याय ४ अध्यापक, गुरु ५ ब्राह्मणातील एक आडनाव [स]

पाठवण-वणी, पाठवणूक—स्त्री १ निरोप देणें, बोळवण (क्रि० करणें) 'असो हें सुनावनी जागी। सखिया पाठवणी दीधली।' -शिशु २२९ २ (घरीं आलेल्या) अतिथीची पाहु ण्याची बोळवण करताना द्रव्य देऊन केलेली सभावना व तें द्रव्य, बिदागी (क्रि० देणें) ३ हरिदास पुराणिक वगैरेस दिलेली बिदागी ४ (क) (पैसे इ०) पाठविण्याची क्रिया [पाठविणें]

पाठव(वि)णें—सक्रि रवाना करणें, धाडणें [स प्रस्थापन प्रा पट्ठाणव, हिं पठाना, पगौनी सिं पठ्यु व पाठाण्वा]

पाठवळणें—अक्रि परावृत्त, विमुख पराङ्मुख होणें माघारें फिरणें [पाठ+वळणें]

पाठसून—क्रिवि (कु) मागाहून नतर [पाठ]

पाठा—पु (काव्य) विस्तारपूर्वक, तपशीलवार, पाल्हाळानें सागितलेली माहिती, सविस्तर यादी, पाढा वाचे हरिनामाचा पाठा। व्यापार खोटा न करणें।' [पाठ=मु पाठ्त करेतें स्तोत्र इ०कार्चे पठण]

पाठाउ—वि समर्थ लायक, योग्य 'कैवल्यरत्नकाचिया दाना। जो न कडसी थार साना। द्रष्टाचिया दर्शना। पाठाउ जो।' -अमृ २ ५

पाठाड, पाठाण पाठार—न (तिरस्कारार्थी) पाठ, पठाड, पठाण, पठार इ० पाठ या अर्थी पहा

पाठाडा—वि पठाडी पहा

पाठार—न १ पर्वताच्या माथ्यावरील सपाट भूप्रदेश पृष्ठ भाग पगार पहा 'गोवर्धनाचा पाठारीं। गोधनें चारितांति क्षीरारीं।' -दाव ३१७ २ आश्रय पाठवळ 'तैसा पवनाचनि पाठारें। यना धारणेचेनि पैमारें।' -ज्ञा ६ ५८ ३ (तिरस्कारार्थी) पाठ पठार अर्थ ४ पहा [पगार]

पाठारणें—अक्रि (महानु) (सवल्या दहा दिवस इ०) उल टणें, पालटणें, जाणें व्यतीत होणें तारुण्य पाठारूनी उतरीलिलें। लावण्याची झळाळी।' -शिशु ३९६ [पाठार=पाठ]

पाठारा—पु धुव्वा, फन्ना, दाणादाण 'रजपूत लोक पहि ल्याच सपाट्यास आमच्या सैन्याचा पाठारा उडवितील' -इलासुदरी २७

पाठारा—पु प्रभू समाजातील एक पोटभेद व त्यातील व्यक्ति

पाठारी—पु सुनार जातींतील एक पोटभेद व त्यातील व्यक्ति, पाचकळशी

पाठिंगा-बा—पु पाठवळ, साहाय्य, मदत -शर -वि मदत, पाठवळ देणारा, पाठीराखा, साहाय्यकर्ता [पाठ]

पाठिर—पु कमरेपासुन मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग, पाठ, पठार 'जे गेले सिंहगडाला। त्याचे पाठिर पाहिले। नाहीं पुढारें पाहिलें।' -ऐपा ३६ [पाठ]

पाठी—स्त्री १ कमरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा पृष्ठभाग, पाठ २ साहाय्य आश्रय, मदत 'निर्बळापाशीं निर्बळाला। पाठी कैंची।' -दा ६ १ २६ ३ पाठ (-स्त्री) इतर अर्थी पहा [पाठ]

पाठिमोरा-वि १ पराङ्मुख पुण्याविषयीं पाठिमोरा। साधु सैना पाहुनि झुरा।' -सिस ४९ १७१ २ मागें वळलेला तोंड फिरविलेला 'जेथ भ्रूपल्वा पड गाठी। तव पाठिमोरी दिठी।' -ज्ञा ५ १५२ ३ परत माघारा 'गाडीव त्यासि दे हें क्लीवा हा शीघ्र पाठिमोरा जा।' -मोकर्ण ४० ७३ [पाठ+मोहरा]

पाठीराखा-ख्या-पु (काव्य) रक्षणकर्ता (विरू) पाठराखा 'हिरण्याक्षासी साह्य दखा। हिरण्यकशिपु पाठीराखा।' [पाठ+राखणें] **पाठीलागा** वि पाठीस लागणारा, मागोमाग येणारा, पिच्छा पुरविणारा 'पाठीलागा काळ येतसे या लागें।' -तुगा १८०९ [पाठ+लागणें] **पाठिलागीं**-क्रिवि पाठीमागें बळें लागला काळ हा पाठिलागीं।' -राम १३ [पाठी+लागणें]

पाठी—वि १ वाचल्यावरोबर ज्याच्या लक्ष्यात राहतें असा, चागली पाठशक्ति असलेला उदा० एकपाठी २ ज्यास एखादा ग्रथ किंवा विशिष्ट वद तोंडानें पाठ म्हणता यतात असा 'जटापाठी, घनपाठी' [पाठ=वाचन]

पाठुरखा—वि (व) पाठराखा, साहाय्यकर्ता [पाठ+राख्या]

पाठें—न (व) गाडीच्या चाकाचा परीघ लाकडाच्या ज्या वर्तुळाकार तुकड्याचा बनविलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक, पाटा अर्थ ८ पहा

पाठोरापिठोरा—पु श्रावणी अमावास्येच्या दिवशीं चौसष्ट योगिनींच्या पिठाच्या प्रतिमा करून किंवा त्यांचीं कागदावर चित्रें काढून पूजा करितात तो विधि [पिठोरा द्वि]

पाठ्य—न (नाट्य) पात्रानें, नटानें बोलावयाचें भाषण, नक्कल [स पाठ्य=पाठ करावयाचें पाठ करण्यास योग्य, शास्य]

पाठ्याळें—न भात-जमीनींत चिखलवरण्याचा बिनपासेचा कुळव –मसाप २ ३ २५४ [पाठ]

पाड—पु १ बाजारभाव, दर, निरख 'सद्दाप्रमाणें पहिला पाड होता '-ख ९१४ २ (ल) योग्यता, बरोबरी, साम्य किंमत त्रिभुवनसुंदर हें रूपडें। माझी कन्या त्याच्या पाडें।' –वेसीस्व ३ ६३ ३ महत्त्व 'आमुचिया काजाचेनि पाडें। देखती आपुलें जीवित थोकडें।' –ज्ञा १ ११२ ४ प्रमाण, मान 'वीज चमके जेणें पाडें। तैसा गरुड झेंपावे पुढें।' –मुआदि ६ ७३ ५ झाडावरील फळाची विशेषत आंब्याची कच्चेपणा जाऊन पक्के पिकण्यापूर्वीची अवस्था 'आंब्या पाडु लागला जाण।' –एभा १२ ५९९ ६ पिकण्याच्या अवस्थेस आलेला झाडावरील आंबा 'हिराबाईजवळ आंब्याच्या पाडानीं भरलेली टोपली आहे' –बाळ २ ४३ ७ माळोचा, माची ८ परवा, क्षिति 'द्रोणाचा पाडु न करीं। भीष्माचें भय न धरीं।' –ज्ञा ११ ४७२ ९ अंतर, भेद 'ससगें चेष्टिने लोहें। परि लोह भ्रामक नाहे। क्षेत्र क्षेत्रज्ञ आहे। तेतुला पाडु।' ज्ञा १३ ११२२ १० (ना) जोड प्रतिस्पर्धित्व ११ संगति मेळ, जुळणी –त्रिपु १२ परिणाम –शर १३ (नाशिक भागात रूढ) रशमी काठाचें व सुनी पोताचें वस्त्र १४ (–वि) योग्य, साजसा, अनुरूप 'राजा बोले वसिष्ठासी। रामापाड हे गुणराशी।' –वेसीस्व ९ १०९ [का पाडु=समता, बरोबरी, का पड्डि] म्ह० आव आले पाडा निंबुणी आल्या रसा (बाप्र) पाडास जाणें–१ फळझाडाचा पाडाचा ऋतु टळणें २ गाय, म्हैस इ० जनावर फळण्याच्या समया पलीकडे जाणें, फळण्याचें टळणें पाडास येणें–लागणें–फळ पिकण्याच्या अवस्थेस प्राप्त होणें हेंचि आंब्याचें सदा फळलें वन। पाडा आलें प्रेमेंकरून।' –ह १९ २२४ सामाशब्द–

०कुला–वि (राजा) वयानें प्रौढ असुनहि शरीरानें नाजुक व पुष्ट असलेला (पुरुष इ० व्यक्ति), ताजातवाना 'तिला पधरा मुलें झालीं तरी ती पाडकुली दिसते' [पाड=पिकलेली स्थिति]

०पंचाईत–स्त्री १ (एखाद्या वस्तूची) किंमत इ० विषयीं बारीक चौकशी २ (सामा) पचायतीनें केलेली चौकशी, विचार पूस [पाड=किंमत+पंचाईत=तपास चौकशी] पाडाचा–वि पिकून झाडावरून काढण्याच्या, गळण्याच्या स्थितींत आलेला (आंबा इ० फळ)

पाड—पु डोंगर 'जे तो विषयाची मोट झाडी–। मार्गी कामक्रोधांची सांकडी। सुकावूनि आला पाडीं। सद्वासनचिया।' –ज्ञा ७ १२७ [पहाड]

पाड—न (गो) मासे धरण्याचें जाळें

पाड—वि (गो) ओसाड, पडीत तुमच्यासारख्या पापी लोकांची दृष्ट लागुन तर आमचा हा गाव असा पाड पडला' –सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं ९० ०पडचें–अकि (गो) धुळधाण होणें, ओसाड पडणें

पाड—क्रिवि पलीकडे –शर [पार]

पांड—पु १ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण हें विध्याच्या एकवीसाशाहत्तरें किंवा चारशें चौरस काठप इतकें असतें 'किती पाड मोजीन म्हणता गगन। लोक हासती तयातें।' –जै ७७ ४५ २ (देशात उत्तरेकडे रूढ) जमीनीचा तुकडा, ठिकें, फाळी

पाड—न पाऊल, पावड 'वचन वदुनि ऐसें चालिला चार पाडें।' –आविश्वा २५ [पावड अप]

पाडकों—पु (गो) गाईचें वासरू, पाडा [पाडा]

पाडकू—न (वे) ल्हान पाडा, पाडी [पाडा]

पाडगण—स्त्री (वे) मोतिया वनस्पति

पाडगा—वि (प्रां) पाठीवर ओझें, स्वारी वाहण्यास शिकविलेला (घोडा इ० जनावर), (प्र) पाठगा पहा [पाठगा]

पाडगा—पु पाड अर्थ २ पहा [पाड]

पाडगुण—पु (गो) दुर्गुण, अवगुण [पडलेला+गुण]

पाडगें—न १ पासोडी इ०काचें एक पट्टें, पाटगें, तागा २ (बडोदें–मराठवाडा, साळ्यांच्या जातींत रूढ) पैठणी, रशमी साडी 'शाल अगर पाडगें' –अहेर–बहुमान पोशाखाचा नियम ७ ३ कापडाच्या तागाच्या गाठींपैकीं प्रत्येक [पाटगें]

पाडगें—न (व) गांधर्वविवाह मोहतूर, पाट [पाट=मोहतूर]

पाडणायो मॉडों—पु (गो वायवी) द्वाड मुलगा

पाडणी—स्त्री पाडण्याची क्रिया पाडणें क्रियापद सर्व अर्थी पहा [पाडणें]

पाडणें—सकि १ खालीं येईल असें करणें पडेल असा करणें, जमीनदोस्त करणें, तोडून टाकणें (झाड इ०) 'म्हणती हाणा मारा पाडा ह्या काय पाहतां तोंडा।' –मोद्रोण ३ १२५ २ मागें टाकणें 'वावदळ पाडूनि ठाय। साबलु डाहारला आहे।' –ज्ञा १७ १४३ ३ (एखादा व्यवहार, धदा इ०) मोडणें मोडून टाकणें, दाबून टाकणें, नाहींसा करणें ४ घालणें, ठेवणें टाकणें 'काळ मोरानि न सोडी। यातना भोगवी गाढी। सर्वेचि गर्भवासीं पाडी।' –एभा १० ४२७ ५ विभागणें, भाग करणें नियमाप्रमाणें वर्षात दोन हप्ते पाडणें' –(बडोदें) रव नगी खात्यातील आर्डेलीरूम सवधीं नियमाची दुरुस्ती १ ६ केरी करणें –पया १०२ या धातूच्या अर्थाच्या निरनिराळ्या अनेक छटा निरनिराळ्या संदर्भानें मार्गेत रूढ आहेत त्या सर्वांचा जोरानें खालीं आपणें, ठेवणें, करणें इ० गर्भितार्थ आहे मारणें, लावणें, घासणें याच्या वर्गातीलच हा धातू आहे निरनिराळ्या नामांच्या सबधात या क्रियापदाचे निरनिराळे अर्थ होतात त्यांपैकीं काहीं पुढें दिले

आहेत इतर ठिकाणीं संदर्भावरून अर्थ समजण्यास कठिण जाणार नाहीं [स पातम्, प्रा पाड, हिं पाडना] (वाप्र) उजेड, नाव पाडणें=कीर्ति मिळविणें, कीर्तीनें लोकांस दिपविणें कोष्टक, क्रम पाडणें=कोष्टक करणें, क्रम लावणें चाल, सराव, सवय पाडणें=एखादी पद्धत रूढ करणें, सवय लावणें जमाव पाडणें=एकत्र जमाव करणें 'घोडीं, हत्ती देणें ऐसें करून फौज व जमाव पाडिला' -मराचिथोरा ४० जिलब्या, बुंदी पाडणें=जिलबी-बुंदीच्या कळ्या तयार करणें तक्ते पाडणें=लाकडाच्या मोठ्या ओंडक्याच्या फळ्या करवतून काढणें तुटी, तातातूट पाडणें=एकमेकापासून तोडणें, ताटातूट, वियोग, करणें 'ऐसी लोकीं पाडिली तुटी। नव्हे राधेसी कृष्णभेटी।' -ह ८ ९९ दार, खिडकी, भोक पाडणें=(भिंत, कुपण इ०स) दार खिडकी, भोंक इ० करणें, ठेवणें पायऱ्या पाडणें=डोंगर इ०कात खणून, खोदून पायऱ्याच्या आकृती करणें पैसा, रुपये पाडणें=श्रमानें पैसा मिळविणें फणीला दाते पाडणें=बोथट झालेल्या फणीला दाते तयार करणें मुरकुडी पाडणें=नाश करणें 'अवस्मात घालोनि धाडी। चोरचोराची पाडी मुरकुडी।' -जै ७८ ४५ रण पाडणें=युद्धांत शत्रूंना मारणें, ठार करणें 'अभिमन्युनें रण पाडिलें देखोन। आश्चर्य करिती कृष्णार्जुन।' -पाप्र ४५ ८५ रस्ता पाडणें=पूर्वी रस्ता नसलेल्या ठिकाणीं रस्ता चालू करणें, रस्त्याची वहिवाट करणें रुपये पाडणें=टांकसाळींतून रुपयाची नाणीं काढून प्रचारात आणणें रेघा पाडणें=रेघा, ओळी ओढणें, काढणें, आखणें वळी पाडणें=कापड इ० दुमडणें कापड इ० दुमडीनें, सळानें युक्त करणें विटा पाडणें=साच्यानें माती इ०च्या विटा तयार करणें विहीर पाडणें=विहीर खणणें शेत पाडणें=नवीनच लागवडीस आणलेल्या जमीनीचा लागवडीस सोईस्कर असा तुकडा भाग करणें शोध निशाण पाडणें=(एखादी वस्तु) शोधून काढणें, तपास लावणें समजूत, उमज पाडणें=(एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) डोक्यात उतरवून देणें समजावून सांगून स्पष्ट करणें इ० (वाप्र) पाडून नेणें-लढाईत निकरणें कांबीज करणें 'तेथें सदाशिव यमाजी यांणीं लोकांचीं घोडीं उगे पाडून नेलीं होतीं' -थोमारो १ १७ पाडून देणें, घेणें-(सोदा इ० ठरविताना माल वगैरे) किंमत इ० कमी करून देणें घेणें **पाडापाड**-स्त्री १ (घर इ०) पाडण्याची अव्याहत क्रिया २ लढाई [पाडणें द्वि]

पाडथर-रा—पु (विप्र पाथर) पाथर पहा

पाडथळ—न पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी लागवडीची जमीन पाटस्थळ पहा याच्या उलट कुडथळ [पाट+स्थळ]

०विगा पाडथळी विघा-पु पक्का पाटाचा विघा याच्याउलट कुडथळविघा [पाडथळ+विघा]

पाडरा—पु (गा) (नाकतिक) नाग सर्प, पानरा पहा

पांडरी—स्त्री ग्रामसंस्था, पाटर पहा. [माटर] **०फड मुख्य**-पु राज्यातील सर्व ग्रामसंस्थांचा अधिपति 'सि पांडरी-फड-मुख्य समतात्भाग आचंद्रार्कंथी' -चौऱ्याशीचा शिलालेख (पंढरपूर) [पांडरी=ग्रामसंस्था+फड=कचेरी+मुख्य=अधिपति]

पाडव—पु १ (संगीत) अवरोह (क्रि० करणें) २ पराभव, (प्र) पाडाव, पाडाव पहा -वि १ (प्र) पाडाव (-वि) पहा

पाडव—पु (वै) चार मेरींमधला दगड, जमीन इ०च्या सीमेची खूण म्हणून चारी बाजूस चार सखल दगड पुरून त्यामध्यें पुरलेला एक उंच दगड [का पाड=चौकट]

पांडव—पु १ पंडुराजाचा वंशज, विशेषत युधिष्ठिर भीम, अर्जुन, नकुळ व सहदेव या पंडुराजाच्या पांच मुलांना समुच्चयानें हा शब्द लावण्यात येतो २ (ल) पांच रुपये इ०कांचा समुदाय ३ एक प्रकारचा पाणभोंवडा [स] **पांडवांचें लेणें**-न डोंगर, खडक इ० पोखरून केलेली मनुष्यशक्तीस करण्यास अशक्य दिसण्याजोगी देवालय, मूर्ति, राहण्याच्या खोल्या इ०कांची रचना **०कृत्य**-न लेणें लेणीं हीं मनुष्यशक्तीच्या आटोक्यात नाहींत असा प्राय समज आहे तीं पराक्रमी पांडवांनीं केलीं असावींत अशा समजुतीवरून हा अर्थ 'एका टेकडीच्या गुहेंत पांडवकृत्य आहे' -कोरकि २२३ [पांडव+कृत्य] **०प्रताप**-पु कौरव-पांडवांच्या कथांचा श्रीधरकवीनें लिहिलेला ओवीबद्ध ग्रंथ [पांडव+प्रताप=पराक्रम]

पाडवकी—स्त्री (कु) (झाडावरून नारळ इ०) पाडण्याची, काढण्याची क्रिया, पाडा (क्रि० करणें) [पाडणें]

पाडव(वि)णें—सक्रि पाडण्यास लावणें, भाग पाडणें [पाडणें याचें प्रयोजक रूप]

पाडवा—पु (कु) पाडण्याची क्रिया (क्रि० करणें) पाडणें]

पाडवा—पु १ चैत्रादि महिन्याचा शुक्ल व कृष्ण पक्षातील पहिला दिवस, प्रतिपदा पाडिवा पहा २ (गौरवार्थी) वर्षप्रतिपदा चैत्रशुद्ध अथवा कार्तिकशुद्ध प्रतिपदा 'लोकां महोत्सवप्रद ताचि सदा त्यासि पाडवा नलग।' -मोवन ४ ३१ [स प्रतिपद् प्रा पाडिव, गुज पडवो हिं पडिवा] **पाडव्याचें साल**-न चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून सुरू होणारें वर्ष शालिवाहन शकाचें साल चैत्रीसाल हें साधारणपणें सामान्य व्यवहारातील वर्ष समजलें जातें याहून भिन्न म्हणजे मृगसाल दिवाळीचें साल हीं होत 'या (शालिवाहन) शकांतील वर्षास कोणी पाडव्याचें साल असें म्हणतात' -मराठी ६ वें पुस्तक पृ २१३ (१८७५)

पाड(डा)वेल—स्त्री (गा) एक प्रकारचा वेल

पाडशी—स्त्री पडशी, मोठी पिशवी [व पडछी]

पाडस—न १ हरिणीचें वत्स, मृगशावक 'पाडस वागुर कराडी। जरी मृगी मेळवोलाडी।' -ज्ञा ७ ९५ 'आळवितो जैसें

पाडस कुरंगिणी। पीडिलिया वनीं ल्हानभूकें।' –तुगा १६०५. २ गाईचें वासरूं ३ (ल.) (लडिवाळपणानें) लहान मूल. 'म्हणे बाळा रोहिदासा। भेटी देई या पाडसा।' –मुक्त–हरिश्चंद्राख्यान (नवनीत पृ. १९७). [दे]

पाडस—पु. (गो.) छपराचें मुख्य आढें. पाडस पहा. [दे]

पाडसावयलो कुंयाळो–पु. १ (गो.) आढ्यावरील कोहळा. २ (ल.) सुरक्षित ठिकाणीं असलेला जिन्नस. **पाडसावयली कीट**–स्त्री. (गो.) आढ्यावरील ठिणगी.

पाडस-सा—वि. (विप्र. पारटा) पारटा पहा.

पाडसडणें—अक्रि. (कों.) (वृक्ष इ०) पर्णरहित होणें; पारसडणें.

पाडसडें—न. मुख्य आढ्याच्या दोन्हीं बाजूंस असलेल्या छपराच्या पाख्यापैकीं प्रत्येक. [पडिस+आढें]

पाडसाड—पु दोरखंड; जाड दोर; चऱ्हाट –शर.

पाड्सें—न. पात्र. –शर.

पाडळ-ळी—स्त्री. एक औषधी झाड. याच्या वेलपाडळ व वृक्षपाडळ अशा दोन जाती आहेत. पाडळीस फळांचे घोंस येतात हीं फळें पांढरीं, लहान मोत्यांएवढीं असून गोड असतात. वेलपाडळीचें मूळ कडू असतें. वृक्षपाडळीचीं पानें वकुळीच्या पानांप्रमाणें असतात. –वगु ४.६०. पाटली पहा. 'योजनसुगंध पाडळ। आळिकुळामंद वकुळ।' –दाव १५६. 'नव्हाळी दावितातिं पाडळ। परिमळाची।' –शिशु २९६. [सं. पाटल–ली]

पाडा—पु १ गाईच्या वासरांतील नर; गोऱ्हा. 'किरीटी कामधेनूचा पाडा। वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा।' –ज्ञा ८.८. २ खोंड; पोळ 'काहीं केला ताडामोडा। विकिला घरींचा पाडा-रेडा।'–दा ३ ४ १३. ३ (बडोदें) रेडा –लागतीचे नियम ५८. 'आमच्या सरकारची परवानगी घेतल्याशिवाय पाडे बाघण्यास व शिकारीस परवानगी नाहीं' –विक्षिप्त ३ १७४. [गु. पाडो=रेडा] ०पेटविणें–खोंडाला नांगर ओढण्यास शिकविणें. 'वीं न पेटविताचि पाडा।' –सिसं ८.१९१.

पाडा—पु १ शेतकीच्या कामाच्या सोयीसाठीं शेतकऱ्यांनीं आपल्या गावापासून किंचित् दूर व शेतापासून जवळ बांधलेल्या झोपड्यांची वाडी (सामा.) लहान खेडें. 'त्याला लागून भोपीवाडी म्हणून ल्हानसा पाडा आहे.' –बदलापूर ३२. २ शेतकऱ्याची झोंपडी, खोपटें. –शर. ३ शहरांतील पेठ, मोटी गल्ली, मोहल्ला. [सं. पट्टक–पड्डअ–पाडा –राजवाडे भाअ १८३३; गु. पाडो=खेडें; बं पाडा=पेठ, मोहल्ला; सिं. पाडो=मोहल्ला]

पाडा—पु. (गो.) नारळ, सुपारी इ० फळें झाडावरून पाडण्याचा हंगाम, क्रिया. 'जेथें पूर्वी दर पाडयाला वीस–पंचवीस हजार नारळ पडत, तेथेंच आतां पधरासोळा हजारहि पडण्याची मारामार!' –सद्याशीच्या पायथ्याशीं ९५. [पाडणें] **पाडेकरी**–पु (गों.) नारळ, पोफळ इ०कांचा पाडा करण्यांत कुशल मनुष्य.

पाडा—पु १ उजळणीचा पाठ, पाढा (तीन एके तीन, तीन दुणे सहा याप्रमाणें उजळणीचे पाठ). २ (क, का, कि, की इ०सारखा) बाराखडीचा धडा. ३ (ल.) तपशीलवार कथन; लांबलचक तपशील, चऱ्हाट. [सं. पठण, पाठ; पाटी=पाटा (अंकगणित) –राजवाडे भाअ १८३२] ०वाचणें–पु (गोष्टीचा, कज्ज्याचा, कामाचा) लांबलचक तपशील सांगणें.

पाडा—पु. रोपटें; लहान रोप. 'पृथ्वीवरील तृणाचे पाडे। त्याचीहि गणना होईल कोडे।'

पाडा—वि. (गो.) निःसंतान, निर्वंश. [पडणें] ०घालचें–(गो.) जमीन उध्वस्त करणें, नासाडी करणें. ०पडचें–(गो.) निर्वंश होणें.

पाडॉ—वि. (गो.) १ द्वाड, दुष्ट स्वभावाचा (मनुष्य). २ ओसाड; पडीत प्रदेश. [पडणें]

पांडा—पु. उत्तरहिंदुस्थानी ब्राह्मणाची एक पदवी. पंड्या पहा. [सं. पंडित, हिं पंडा=पुरोहित]

पांडा—पु (वाघाचा) बच्चा; पिलूं, वाघाच्या पिलाची साधारणपणें अर्धी वाढ होईपर्यंत त्यास, पाडा, विशेषेकरून वाघाचा पाडा असें म्हणतात

पाडाऊ—वि स्वसत्ताधीन करणारा, पाडाव, काबीज करणारा. –शर. [पाडाव]

पाडाव—पु १ पराभव; पराजय, मोड. 'मी त्याचा तीन शब्दांत पाडाव करीन' २ लढाईत पकडलेले लोक, कैदी. 'पाटील अबदुलअली हरामी याची गांठ पडली तर आमचें व त्याचें शिर कापून नेनील, त्याहून त्याजकडे पाडाव सांपडले ते उत्तम.' –भाव ६२. –वि पराजित, पराभव केलेला; लढाईत पकडलेला, कैद केलेला 'अगोदर दोनशें घोडीं पाडाव केलीं नंतर खासा पाडाव केला' [पाडणें] ०करून घेणें–(सौदा ठरविताना) किंमत फारच कमी करून (जिन्नस) विकत घेणें ०विकणें–(जिन्नस विकताना) वाजवीपेक्षां जास्त किंमत मागणें. ०जिन्नस–पुअव लढाईत जिंकलेलें, लुटून मिळविलेलें द्रव्य.

पाडाव—पु (हेट) मोठी होडी, पडाव [पडाव]

पाडावळ—स्त्री (गो) एक झाड; पाडळ.

पाडावा—पु (कु) नारळ इ० झाडावरून पाडण्याचा धंदा करणारा. [पाडणें]

पाडि—स्त्री (महानु) क्रिया 'म्हणौनि दडवादडीं। तु तेथें कैवल्याची पाडि।' –भाए ५२६ [पडाड]

पांडित्य—न १ शास्त्रार्थ सांगणें इ० प्रकारचें पंडिताचें काम विद्वत्ता, हुशारी 'सभे पांडित्याचा प्रसर समरीं शौर्य मिरव।' –वामन–स्फुटश्लोक(नवनीत पृ १३३) २ भाषणचातुर्य, विद्येचें आडंबर डौल 'मित्या हें पांडित्य आता पुरें कर।' –मोर ५ [स]

पांडिप—न भूषण, कौतुक शोभा पडप पढा [पडप]

पांडिया—पु प्रतिपदा पाडवा 'पाडिव्याची चंद्ररेखा।' –ज्ञा १५ ४७० [पाडवा]

पाडी—स्त्री १ वासरूं 'तें नर असल्यास पाडा व मादी असल्यास पाडी म्हणतात' –मराठी ३ रें पुस्तक पृ ११३ (१८७३) २ पारडी (म्हशीची) [प्रा पड्डी=पारडी, गुज पाडी–पारडी]

पाडी—स्त्री नदींतील माशाची एक जात

पाडी—स्त्री १ डोंगर उतार –दार २ डोंगरातून डोली इ० वाहून नेणार भोई डोलकर इ० लोकांचा जमाव समूह [हिं पहाडी=लहानशी टेकडी]

पाडी वाव—स्त्री (गो) ओसाड विहीर [पडिक+वाव]

पांडीया—पु पुढारी 'त्यांन पाडीया आमदावाद प्रत गुजराथ याच नांवें कौल' –थोमारो १ ८७ [पाडया]

पाडीव—वि १ (झाड इ० हालवून) पाडलेलें (फळ इ०) (पिकून गळून पडलेल्याच्या उलट) २ केलेला, बनविलेला, तयार केलेला (रस्ता पूल शेत इ०) ३ लढून लढाईंत जिंकून, पाडून मिळविलेला हस्तगत केलेला मात्र [पाडणें]

पाडीवड—पु (का) नदींत, डबक्यांत आढळणारा एक निर्विष साप

पाडु, पाडुर—वि पांढरा फिका [स]

पाडु पांडुरोग पाडुकामला—पुस्त्री रक्त ज्याचा एक रोग हा वात पित्त व कफ या त्रिदोषापासून तीन प्रकारचा चौथा त्रिदोषजन्य व माती खाण्यापासून होणारा पांचवा असा पांच प्रकारचा असतो अंगाची त्वचा फुगणें तोंडास अति थुंकी येणें आणि गळाल्यासारखें होणें माती खाण्याची इच्छा होणें डोळ्यांच्या पापण्या सुजणें मलमूत्र पांढरे पिवळेपणा असणें, अन्नपचन न होणें हीं याचीं पूर्वरूपें होत –यार १५१९

पाडु(डु)र—न (कु) गाईचें वासरूं [पाडा]

पाडुक—पु पादुकेच्या आकाराचा घोड्याच्या अंगावरील केसांचा भोंवरा –अश्वप १ ८५

पाडुर—वि पांढरा 'पाडुरवर्ण झालें डोळ।' –एरुस्व१२ १ 'पृष्ठ वर वन्हा का पाडुर पण जाहलाशि सांग मला।' –मोमभा ३ २७ [सं] **पाडुरत्व-ता**—नस्त्री पांढरेपणा परि पाडुरत्वें वरी। राहे त्या।' –ज्ञा ३ २८ 'तलमिंदाच्या कटें आणि पाडुरता वदनीं। –शाकुंतल अंक ६ [पांडुर+त्व भाववाचक नामाचा प्रत्यय]

पाडुरी—स्त्री पाडरी, चुनखडीयुक्त जमीन [पाडुर=पांढरा]

पाडूक—स्त्री (गो) चोरी **पाडूक करप**–(गो) चोरी करणें

पाडें—न गाईचें वासरू [पाडस]

पाडें—१ (काव्य) प्रमाणें सारखें, मानानें 'परमाणुचेनि पाडें। रोमें उपालीं ब्रह्मांडें।' –ऋ ४३ २ प्रकारें 'ढाळ सत्कुळ सुरशरण्यु। मी हीतु बहुतें पाडें।' –ऋ ४६ ३ (गजा कुंभ) पक्षा परस 'त पाडें हिरड्येच काय गावाद तें बरेसें गमों लागते' –मसाप २ ४ ३६९ [पाडची तृतीया]

पाडे—पुअव (व) वतनदार कुळकर्णी पाटेल बोलावा म्हणे झडकरी।' –दावि ४११ 'देसाई देशमुख, पाडे, जमादार कचेरी' –ममाप ११५ [स पद्य] ०**पणा**—न पाड्याचें, गावच्या कारभाराचें काम 'सेटया ना चौधरी। पाडपण वाहे शिरीं।' –तुगा २०५९ [पाडे+पण प्रत्यय]

पाडेकरी—पु झाडावरून फळें वगैरे पाडून वेंचणारा [पाडणें]

पाडेखोत—पु टाकुरवाडीचा कारभारी 'गावकरी, पाटील, पाडखोत वगैरे मंडळीस यजमान बोलावतो' –बदलापूर १४८ [पाडा+खोत]

पाडेजणें—क्रि विस्तारणें –दार –मनको

पाडेंपाडें—क्रिवि (व) हळु हळु (चालणें) [पाउड]

पाडेली—पु (गो) फळें पाडणारा, झाडावरून काढणारा धंदेवाईक इसम पाडेकरी [पाडणें]

पा(पा)डेवार—पु (व काव्य) गावकामदारी करणारा वतनदार महार –गागा ५० 'मिरासदारांसाठीं पतो विनवण्या। दामाजीचा जाला पाडेवार।' –तुगा ३६९१ [पाडा=गाव]

पाडेसार—वि हीनकस, ओंगळ

पाडोशी—पु (गुज) शेजारी पडोशी पढा [स प्रतिवेशिन्, हिं पडोसी गु पडोशी–सी] **पाडोसें**–पु (व) शेजार

पाट्या—पु मोठा वाळलेला बांबूचा पाडा पट

पाड्या—पु १ वतनदार कुळकर्णी पटवारी मूळ वार त्या पाड्या। –दावि ११ २ पंचांग ब्राह्मणांतील एक पोटजात नाव ३ श्रेष्ठ परंपशी गोकाठीं उपाध्याय [म पड्या म पाडा हिं पडा, च पाडव्चार वद व महाभारत यांचें उत्तम ज्ञान असलेला ब्राह्मण]

पाडयाउन—पु उसाची एक जात, पुंड्या ऊस [गु पांडुर+ऊस]

पाढउ—पु रग्गड –दार

पांढर—स्त्री १ गावाच्या चतु सीमेंतील सर्व जमीन, गावठाण 'ह्या पांढरीचें पाणी कोणास बाधणार नाहीं ' २ गावचीं घरेंदारें जिच्यावर बांधिलीं जातात ती गावच्या वसाहतीची पांढरी जमीन ह्याच्या उलट काळी जमीन ही लागवडीच्या उपयोगी आणतात 'हस्तनापुरीं कांहीं वस्ती नाहीं साक्षा मात्र जुनी पांढर आहे '–भाव ४४ ३ काळ्या जमानींत मधून मधून असलेली पांढरी जमीन किंवा तिचा पट्टा ४ गावाच्या शिवारांतील जमीनीचा (एखाद्या शेतकऱ्याचा) शेताचा भाग, शत 'मी आपली पांढर ओसाड टाकीन ' ५ पांढरी माती किंवा जमीन ६ गावांतील यच्चयावत् लोक, सर्व गावकरी मंडळी (गावकीच्या कामासाठीं एकत्र जमलेली) 'त्याची पचाईत मौजे मजकूरचे पांढरीनें करून '–समारो ३ ६७ ७ गावाची ग्रामदेवता किंवा शेताची वास्तु देवता 'ही गोष्ट तू करतोस पांढरीस सोसणार नाहीं '' पांढरीनें पीक सोडलें ' ८ (गावठाणाची) वसाहत झालेली, वस्ती असलेली स्थिति लोकवस्ती 'एथून पांढरी उठली–ओसाड पडली ' ९ व्यापारी जिन्नस जंगम मिळकत इ०वरील सरकारी जकात, जकातीचें उत्पन्न [सं पाण्डुर=पांढरा] **-रीचा डोळा**–पु (ल) गावचा वतनदार महार **पांढरीचा भेंडा**–पु गावच्या वतनदारांनीं आपली गरीबी, दैन्य इ०कास उद्देशून गावासबंधीं किंवा वतनदारासबंधीं योजावयाचा शब्द **-रीचे प्रभु**–पुअव (माण) पाटीलकुळकर्णी सामाशब्द- **०कूळ**–न गावातील सर्व समाज मंडळी समुच्चयानें [पांढर+कूळ] **०गण**–न सर्व गावकरी मंडळी समुच्चयानें [पांढर+स गण=समुदाय] **०गणा**–पु गावचे बारा बलुत [पांढर+गण] **०झाडा**–पु गावठाणाचा हिशेब 'मौजे मजकूरचा थळझाडा व पांढरझाडा कुलकर्णी दस्तक ' –शाछ १ १२९ [पांढर+झाडा=आढावा] **०पट्टी**–स्त्री गावातील कारागीर, दुकानदार व्यापारी इ० शेतकीव्यतिरिक्त धंदा करणाऱ्या रहिवाशांस द्यावा लागणारा कर मोहतर्फा [पांढर+पट्टी=कर] **०पेशा**–पु शेतीव्यतिरिक्त इतर धंद्यावर किंवा पांढरीवर उपजीविका करणारा (अंगमेहनतीचीं कामें न करणारा) समाजातील उच्चवर्णीय म्हणून मानला गेलेला लेखक वकील शिक्षक, ब्राह्मण प्रभु सोनार इ० वर्ग त्या वर्गातील व्यक्ति 'ग्रिगाळे यांनीं सामान्यत महाराष्ट्र देशांतील ब्राह्मण म्हणजे पांढरपेशे वर्ग किंवा त्यासंबंधी वर्गाच्या निकृष्ट स्थितीचें वर्णन यथार्थ केलें आहे.'–ग्रिले ४४ २१० ज्या धंद्याचा काळीशीं निकट संबंध नाहीं तो करणारांना पांढरपेशा म्हणतात ' गागा ८ [पांढर+फा पेशा=धंदा, वृत्ति]

पांढर—वि पांढरा या शब्दाचें समासांत पूर्वपदीं येणारें रूप जसें –पांढरगाती–पांढरपोग पांढरवणी इ० पांढरा या शब्दात या रूपाचे सामासिक शब्द पहा [पांढरा]

पांढरा—पु (कों) १ (सांकेतिक) सर्प, साप सापाला प्रत्यक्ष साप सर्प या नावानें हाकारणें अशुभ मानतात म्हणून हें नाव २ फार विषारी अशी सापाची एक जात याला अक्रमाशा पांढरा असें म्हणतात याचा रंग काळा असून हा धामणीच्या पोटचा असतो याच्या मानेखालच्या रेघा काळ्या असून हा आपण होऊन दंश करितो याला फणा असतो –बदलापूर ३४७

पांढरा—वि १ सफेत, शुभ्र श्वेतवर्ण २ (ल) (महानु) लुच्चा, सोदा, कपटी, अमंगळ 'हा पांढरा सन्यासी। तू कांहीं जाणैमी ना।'–शिशु २२० [स पाण्डुर] (वाप्र) **पांढऱ्याचा काळा-पांढऱ्यावर काळें करणें**–१ (एखादी गोष्ट करार इ० पांढऱ्या कागदावर काळ्या शाईनें) लिहून नमूद करणें, लेखबद्ध करणें (सामा) लिहिणें 'ज्यास पांढऱ्यावर काळें करता येत नव्हतें ते ह्लीं मानसशास्त्राच्या गोष्टी सागू लागले आहेत '–ओक **पांढऱ्या कपाळाची**–वि विधवा, (कपाळावरील) कुंकुमतिलकहीन, गतभर्तृका **पांढऱ्या पायाचा**–वि (ल) जेथें जाईल तेथें वाटोळें करील असा, अपशकुनी, वाईट पायगुणाचा (मनुष्य) **उखळ पांढरें होणें**–दारिद्र्य जाऊन श्रीमती येणें सामाशब्द- **०अभ्रक**–पु अभ्रकाची पांढरी जात **०ऊंस**–पु पिवळसर पांढऱ्या उसाची एक जात (वंडा किंवा विलायती उस याहून निराळा) **०कांदा-वटाटा**–पु (०प) (कु) कोंबडीचें अंडें **०कावळा**–पु निसर्गात अविद्यमान, अप्राप्य वस्तु जसें–शशशृंग, खपुष्प वंध्यापुत्र इ० कावळा हा काळ्या रंगाचा असतो त्यावरून हा अर्थ **पांढऱ्या कावळ्याकडे जाणें**–देशांतर करून भीक मागणें 'आम्हास पांढऱ्या कावळ्याकडे जावें लागेल '–हरिविजनखर ५४ **जिकडे पांढरे कावळे असतील तिकडे जा**–'येथून काळें कर' या अर्थी लोचट मनुष्य इ०कास उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार **०गहूं**–पु गव्हाची एक जात **०चित्रक**–पु चित्रकाची पांढरी जात **०तित्तिर**–पु कपिंजल –योर १ ५९ **०धोतरा**–पु पांढरीं फुलें येणारी धोत्र्याची एक जात **०परीस** पु (उप) १ दगड पांढऱ्या पायाचा मनुष्य, कपाळकरंटा 'आईबापांच्या पोटीं असा पांढरा परीस जन्माला आला '–नागना ९९ २ अट्टल सोदा लुच्चा [पांढरा+परीस] म्ह० (व) पांढरा परीस नर्मदा गणेश=आत निराळें व बाहेर निराळें असें ज्याचें वर्तन असतें त्यास उद्देशून म्हणतात **०पाल**–वि आजार इ०कामुळें शरीर रक्तहीन झाल्यामुळें पांढऱ्या पालीसारखा दिसू लागलेला **०फटफटीत-सफेत-शुभ्र-फेक**–वि अतिशय पांढरा, केवळ पांढरा, पांढरा स्वच्छ **०फटफटीत-फिट्टक**–वि अतिशय फिका, निस्तेज 'त्याचा चेहरादि पांढराफिट्टक दिसायला लागला आहे '–कमला नाटक अं १ प्र २ **०भोपळा**–पु दुध्या

भोंपळा ०राळा-पु राळयाची पांढरी जात कांहीं लोक ख्रसख्रस व हें धान्य याचा अंतर्भाव अठरा उपधान्यांत करून एकूण उपधान्यांची संख्या वीस मानतात ०वडस-पु डोळयाच्या बुबुळावर पांढऱ्या रंगाचा होणारा रोग म शुभ्रमंं -योर २५३३. ०स्फेन-द-वि पांढरा स्वच्छ,अतिशय पांढरा (वस्त्र, कागद इ० पदार्थ) [पांढरा+फा सफेद=पांढरा] ०हत्ती-पु (ल) मोठ्या खर्चानें पाळला, पोषिला जेण्यासारखें, पोसण्यास जड असें जनावर, मनुष्य इ० (इं) व्हाइट् एलफन्ट् यास प्रतिशब्द ०हत्या-वि तांदुळाचा एक भेद पांढरपायी-वि मागचा एक पायपांढरा असलेला (घोडा) हा अपयश मानतात अशुभ चिन्हें पहा [पांढरा+पाय] -र पाल-स्त्री (ल) अति शय रोड, निस्तेज मनुष्य -र पोत्रा-वि १ गव्हाची एक हलकी जात ह्या जातीचा गहू एका बाजूस तांबडा व दुसऱ्या बाजूस पांढरा असतो २ अन्यवस्थितपणें भाजलेली व मध्यभागीं पांढरी राहिलेली (भाकरी) [पांढरे+पोट]-फळी-स्त्री एक तृणधान्य व त्याचें तृण पांढरफळीची कांडें रहून असून हात-दीड हात उंच असतात या झाडाचा रस पांढरा असतो याचें गोहरीहून जरासें मोठें असें पांढरें बीं यतें हें बीं गुरें खातात दुष्काळांत माणसेंहि या बियांच्या भाकरी करून खातात -वगु ४ ६२ [पांढरे+फळ] -रमाती-स्त्री १ पांढऱ्या रंगाची माती २ पांढरी जमीन -रवट-वि किंचित् पांढरा, पांडुरका [पांढरा+वत्] -रवणी-नी-न पांढरा पदर 'पांढरवनी पडेतें राहे' -वैद्यक ८५ ८९ [पांढरे+पाणी] पांढरे केश-स-पुअव १ पिकलेले पांढरे झालेले केस २ (ल) म्हातारपण, उतारवय. -रे गोलक-पुअव रक्तांतील पांढऱ्या पेशी -रे तारे-पु (शोभेचें दारूकाम) दारू कामाचा एक प्रकार 'बाण, नळे वगैरे सामानांत पांढरे तारे तयार होतात' -अग्निक्रीडा ११ -रे तीळ-पु तिळाची पांढरी जात -रे विरी-विअव. गव्हाची एक जात या जातीच्या गव्हाचा दाणा मिठ्ठा असून भरींव व चमत्कार असतो -मुन्या ४२ पांढरी-स्त्री. १ (गावठाणावरील) लोकवस्ती 'यथापरी उद्वस समस्त। पांढरी पडली।' -गीता २ २२७१ २ गावची सीमा, शिवारांतील (गाळाची मळी साचून तयार झालेली) जमीन, गावठाण 'गावची पांढरी सोडून लोकांनीं वस्ती रान नेली' -खेया २५ ३ पांढर (-स्त्री) इतर सव अर्थीं पहा [स पाण्डुर] पांढरी घेवडा-घेवडी-स्त्री घेवडीची, पुननऱ्याची पांढरी जात -री जमीन स्त्री पांढरसर जमीन ही आवळ व निबर असून पाणी टाळत -गागा १ -री झील-स्त्री (भरतकाम) रुपेरी जरतार असलेली मखमल -री तुळस-स्त्री रामतुळस, हिच्या उलट कृष्णतुलस ही काळसर रंगाची असते -री पोळी-स्त्री गव्हाची साधी पोळी पुरणपोळी, गुळाचीपोळी इ० च्या उलट -री माट-स्त्री माठ या पाले भाजीची पांढरी जात तांबडी व काट माठ असे हिचे दुसरे प्रकार आहेत -री माती-स्त्री चिकणमातीचा एक प्रकार, चिनी माती पांढर माती पहा -पदाव ३५ -री रुई-स्त्री फिकट पांढऱ्या रंगाची रुईची जात -री साल-स्त्री तांदुळाची एक जात याच्या उलट काळी साल -री सुरळी-स्त्री (विणकाम) १ फणींतील एका घरांत काळें व एका घरांत पांढरें उभार सूत असून आडवण सर्व काळें व दोणतीहि किनार असलेलें लुगडें २ फणींतील एका घरांत तांबडें व एकांत पांढरें असें उभार आणि आडवण सर्व तांबडें असून कोणत्याहि किनारीनें युक्त असा लुगड्याचा प्रकार पांढरें अळूं-न अळवाची पांढरी जात हें अग्निदीपक व सारक असून मूळव्याध, कृमि, पित्त यांचें नाशक आहे -योर १४० -रें निशाण-न (ल) मुसलमानांचें, मोंगलाचें निशाण 'नवरो पठाण कापिला। पांढरें निशाण उपटलें।'-ऐपो ६१ -रें पाणी-न अगदीं पातळ, पाणचट ताक, ताकवणी -रें पातळ-न (विणकाम) सर्व पोत पांढरें व काण्हीहि किनार असें विणलेलें पातळ -रें फेक-वि पांढरें शुभ्र -रें बुबुळ-न डोळ्यांतील पांढरा भाग, याच्या उलट काळें बुबुळ -रें मीठ-न समुद्राच्या पाण्यापासून बनविलेलें मीठ, याच्या उलट मातीमीठ, खाणींतील मीठ, काळें मीठ -रें वांगें-न (सांकेतिक) (क) दोवर्याचें अंडें.

पांढरी—स्त्री एक झाड हें डोंगराळ प्रदेशांत होतें ह्याचीं पानें निबोणीच्या पानासारखीं असून दडस असतात. लाकूड जड, कठिण व पांढरें असतें पांढरीची काठी हातांत असल्यास भूतबाधा होत नाहीं, तसेंच सर्प अंगावर चालून येत नाहीं असें म्हणतात चेरपांढरी म्हणून हिची दुसरी एक जात आहे पांढरीचें लाकूड हस्तिदंताप्रमाणें मजबूत असतें -वगु ४ ६२

पांढरूक—स्त्री (कु) एक झाड

पांढरूस—वि (वों) पांढरसर, किंचित् पांढरा, पांडुरका [पांढरा]

पांढरोबेळा—पु (कु) एक जातीचें भात

पांढव—पु पडीक, विद्वान 'चित्तज पांढव चातुर्यराशी।' -नव १३ ८८ [पडणें]

पाढा—पु १ पाठ २ उजळणींतील दरखु ३ लांबलचक, पाल्हाळाची हकीकत [स पाठ; प्रा पाढ] ०वाचणें-(एखादी गाष्ट) सविस्तर, सांगून, तपशीलवार सांगणें

पाढाऊ—पु मार्गदर्शक, वाटाड्या, प्रवचिणारा बोधक 'जो गीतारत्न-प्रासादाचा कळसु अर्थचिंतामणीचा। सर्व गीता दर्शनाचा। पाढाऊ जो।' -ज्ञा १८ ३०

पांडुरका-गा—वि १ कांहींसा पांढरा, अव्यक्त (अस्पष्ट, अधुक दिसणाऱ्या वस्तूसंबधानें प्रयोगांत रूढ) 'तो मार्गावर

कोणता पांडुरका दिसतो.' 'हा बैल पांडुरकें पाहून बुजतो' [पांढरा]

पांडुरकी—स्त्री १ (कागद, कापड, पाण्यात उडी मारणारा मासा इ०काची) पांढरी चकाकी. २ डोळ्याच्या काळ्या बुबुळावर आलेला पांढरेपणा, फुगी ३ प्रभातीं, सूर्योदयीं दिसणारी आकाशाची पांढरी चकाकी याच्या उलट तांबडें [पांढरा]

पाण—पाणी या शब्दाचें समासांत पूर्वपदीं येणारें रूप जसें –पाणकोंबडा–पाणबुडी–पाणचक्की इ० सामासिक शब्द करितां पाणी शब्द पहा

पाणकुदळ—स्त्री (बे) एक टोंक रुंद असलेली कुदळ

पाणथा—पु (गो खा) नदी इ० ठिकाणीं गांवांतील लोक जेथें पाणी भरणें, कपडे धुणें इ० क्रिया करतात तें ठिकाण पाणवठा पहा

पाणंद पाणंद पाणंध पाणंदी-धी—स्त्री गावांतून शेतांतून, दोन कुंपणामधून जाणारी अरुंद वाट 'धावों आवडे पाणंदीं। शून्याचिये।' –ज्ञा १२ १८८ 'गावांतून बाहेर पडतांना पाणंदींत, ओढ्यांत व रस्त्याच्या कडेस विशेष नाहीं शिवाय नाकास पदर न लावतां मार्ग क्रमितां येतो असें कधींच नाहीं.' –केया ७ [पाणी]

पाणपट-त—न विध्वंस सत्यानाश, संहार, कत्तल (क्रि० होणें) (पानिपत येथें पेशव्यांच्या सैन्याचा संहार झाला त्यावरून हा अर्थ) [पानिपत अप]

पाणवोळ—स्त्री (गो) लष्करी लोकांचा, शिपायांचा समुदाय

पाणसावर—स्त्री (मालेगांवी) फडया निवडुंग, (प्र) पानसावर [पान+सबार]

पाणारणें—अक्रि फणस, आंबा, द्राक्ष इ०कांचें फळ पावसाच्या पाण्यानें स्वाद बिघडण्याइतकें विकृत होणें, पाणचट बनणें [पाणी]

पाणि—पु हात, हस्त समासांत उत्तरपदीं विशेष उपयोग उदा० कोदंडपाणि–वज्रपाणि–चक्रपाणि इ० 'सेवूनि जोडिलें कुरु कुळतिलकें परमहर्षिपें पाणी।' –मोसभा १ १३ [सं] सामाशब्द– ०ग्रह–ग्रहण–पुन विवाहविधीनें स्त्रीचा स्वीकार करणें लग्न विवाह 'आतां अग्निकुमारत्वा मुकले। जया विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें।' –ज्ञा ४ १२२ [सं पाणि+सं ग्रह ग्रहण= स्वीकारणें, धरणें] ०पात्र–न दोन्ही हात जुळवून कलली भांड्यासारखी रचना ओंजळ 'भिक्षेलागीं पाणिपात्र। साठवण उदरमात्र।' –एभा ८ १११ [पाणि+सं पात्र=भांडें]

पाणिभेडा—पु (महानु) पानोथा पाणवठा 'जमुनेचा पाणिभेडा। एनें श्रेरु कला पवाडा।' –शिशु ८५७ [पाणी+ठाव?]

पाणिवाळा—पु (महानु) स्त्रियांचें एक कर्णभूषण, पानवाळी 'मग पद्मिनीचा पाणिवाळां। वोजितीं हुडु हुडु।' –शिशु ७८८ [पान+वाळी]

पाणी—न १ उदक, जीवन, जल, सलिल 'पाणिया छाया दुनावती। पणि मळाचि।' –शिशु ६२८ 'चोखें पाणिया न्हाली।' –वसा ७५ २ पाऊस; पर्जन्य ३ हत्यारें भट्टींत तापवून नंतर तीं पाण्यांत बुडवून त्याच्या आंगीं आणिलेली दृढता (क्रि० देणें, चढविणें, उतरणें) ४ (ल एखाद्याच्या अंगांतील) धमक, अवसान, वीर्य, शक्ति, तेज 'आले न रजपुतांचें परि यवनां सर्वं हरितां पाणी।' –विक ६८ ५ (मोत्यें, रत्न, हिरा इ०कांचें) तेज, कांति, झळाळी 'नाना मुक्ताफळाचें पाणी।' –दा १६ ४ १६ ६ चेहऱ्यावरील टवटवी, कांति, तजेला ७ धातूचें भांडें इ०वर सोनें, चांदी इ०काचा देतात तो मुलामा, झिलई ८ शस्त्र इ० घासून त्याच्या धारेस आणलेली तीक्ष्णता, धारदारपणा (क्रि० देणें, पाजणें) 'नाना शस्त्रामधें पाणी।' –दा १६ ० १ ९ अप्र लौकिक कीर्ति (क्रि० जाणें, उतरणें चढणें) १० (राग, गाणें इ०कांतील) नीरसता, रुक्षपणा, रसहीनता ११ (डोळ्यांतील) चमक, तेज १२ अश्रु 'दुर्गा देवीच्या डोळ्यांतून पाणी यऊ लागलें' –विवि ८ ३ ४९ पाणी याचें समासांत पूर्वपदीं 'पाण' असें रूप होऊन अनेक सामासिक शब्द होतात उदा० पाणकोंबडा, पाणघोडा, पाणलोट इ० सामासिक शब्द पहा [सं पानीय, प्रा पाणिअ, गुज पाणी, हिं पानी, जि निप्सी पनी, पं तु निप्सी पानी] (वाप्र) ०उतरणें–१ पराभूत, पराजित होणें 'पानिपतच्या लढाईनंतर मराठ्यांचें पाणी उतरल्या नंतर निजामास संधी सापडली' –विवि ८ ६ १०९ २ अप्र जाणें, अपकीर्ति होणें ज्या स्नेहानें पाणी उतरतें, तो स्नेह रुपये पाण्यात टाकून राखावा, त्यापेक्षां रुपये राखावे हें फार चांगलें आहे' –वाल २ ३ ३ (डोळे इ०कांतील) तेज, चमक, कमी होणें 'तिच्या सतेज डोळ्यांचें पाणी उतरू लागलें' –पाव्ह ५४ ०ओळखणें–जोखणें–(एखाद्याच्या अंगांतील) गुण, धमक, धैर्य, विद्वत्ता इ० कल्पनेनें ताडणें (अंगाचें, रक्ताचें) ०करणें–अतिशय खपणें, कष्ट करणें, फार मेहनतीनें (एखादें काम, कर्तव्य इ०) करणें म्ह० रक्ताचें पाणी हाडाचा मणी ०काढून टाकणें–सक्रि (रसा) (एखाद्या पदार्थांतील) द्रव, द्रवांश नाहींसा करणें, घालविणें (इं) डीहायड्रेट् ०कोंडणें–(सैन्य इ०कांचें) पाणी बंद करणें, त्यास पिण्यास पाणी मिळू न देणें 'कडया दाण वद कोंडिलें पाणी कहर वर्तला।' –ऐपो २३६ ०घालणें–१ (बायकी) (विटाळशी इ० स्त्रीस जेवतांना) पाणी वाढणें, देणें २ (बायकी) विटाळशीस, बाळंतिणीस स्नान घालून शुद्ध करून घेणें ३ नाश करणें, खराबी करणें, गमावून बसणें 'हानें आपल्या हातानें आपल्या रोजगारावर

पाणी घातलें.' ४ (ल.) (एखाद्या गोष्टीच्या) अभिवृद्ध्यर्थ प्रयत्न करणें, जोपासनेबद्दल उपाय करणें ५ (एखाद्या वस्तूवर) पाणी सोडणें; त्यागकरणें. ६ (गो.) सर्पानें विष उतरविण्यामाठीं सर्प चावलेल्या मनुष्यास मंत्रित पाणी पिण्यास देणें व अंगावर घालणें. ७ वृक्ष इ०कांच्या वाढीला जरूर तें पाणी त्यांच्या मुळाशीं ओतणें. ०चढणें–महत्त्व प्राप्त होणें; श्रीमंती, स्वैर्य गैचरणें. 'पोराअंगें दुर्बळास पाणी चढे।' –पला ४.११. ०छाटणें–कापणें–१ (पोहणारानें, बोटीनें आपल्या अंगच्या जोरानें) पाणी दुभंगून पुढें सरणें. २ (पोहणाराच्या, नावेच्या) गतीमुळें पाणी दुभंगलें जाणें. ०जाळणें–(ल) करडा अंमल चालविणें, क्रूरपणाचीं कृत्यें करणें. ०जोखणें–ओळखणें–(एखाद्याची) कर्तृत्वशक्ति, धमक, विद्वत्ता, पराक्रम इ० अजमावणें. ०तापवणें–(एखाद्याच्या नांवानें, नांवावर, नावाविषयीं इ० शब्दांसह प्रयोग असल्यास–एखाद्यानें) मरण, अनिष्ट इच्छिणें. (शवदहनासाठीं नेतांना तें उचलण्यापूर्वी, पाणी तापवून त्यास स्नान घालितात त्यावरून हा अर्थ). ०तुटणें–(पोहणाराच्या, नावेच्या गतीनें) पाणी दुभंगलें जाणें. 'पेनोवेणा दळ वहुतें मीनलें। वाटे पाणी तुटलें।' –शिशु ५७८. ०तुंबविणें–(धरण इ० बांधून) पाणी थोंडून धरणें. ०तोडणें–पाणी छाटणें अर्थ १ पहा. ०दाखविणें–(कर.) (दोतव्यांत रूढ) (सुरास) पाणी पाजून आणणें; पाण्यावर नेणें. ०देखील न घोटणें–(एखाद्याचे) प्राण कंठीं येणें; मरणासन्न होणें; पाणी घशाखालीं उतरण्याइतकाहि अवकाश, धीर नसणें. ०देणें–१ पोलादाच्या अंगीं नरमपणा, कडकपणा, चिवटपणा इ० निरनिराळे गुण आणण्याकरितां तें भिन्न भिन्न उष्णिक प्रमाणांत तापवून पाण्यात बुडविणें. या क्रियेचे कडक पाणी, नरम पाणी, जाभळें पाणी, पिवळें पाणी इ० निरनिराळे भेद आहेत.–ज्ञाको प ७४. 'पाणी देण्याच्या कृतीनें लोखंडात फेरफार होतात.' –पदाव १.१५५. २ शस्त्र इ०कास धार लावणें. ३ (मृताचा) श्राद्धविधि करून (त्याला) तिलांजलि देणें; (सामा.) तर्पण करणें. ०देणें–सोडणें–१ (एखादी वस्तु इ०) गमावून बसणें. २ सोडून देणें; आशा सोडणें, (वस्तु इ०काचा) उत्सर्ग करणें (एखाद्या वस्तूचें दान देतांना तीवर थोडेंसें पाणी–आपला हक्क नाहींसा करण्याचें द्योतक म्हणून–सोडण्याचा प्रघात आहे त्यावरून हा अर्थ). (कर्माला 'वर' अथवा 'ला' हे प्रत्यय लावून प्रयोग). 'मागें एक पुढें एक। दोन्ही मिळुनि विठ्ठल देख। ऐसी होताचि मिळणी। दिलें संसारासि पाणी।' –एकनाथ ०पडणें–फुकट जाणें; निरुपयोगी होणें, खराब होणें; दर्जा, गुण, महत्त्व, उपयुक्तता इ० बाबतींत मागें पडणें; नाश पावणें. कर्म स्थानीं असलेल्या शब्दास 'वर' हें शब्दयोगी अव्यय जोडून प्रयोग जसें –रोजगारावर–पोटावर–संसारावर–कामावर–स्नेहावर– पाणी पडलें. 'त्या कार्यावर तर सर्वस्वीं पाणीच पडलें असतें.' –इंप ८. इको. ५. १३

०पाजणें–१ (मृतास) तिलांजली देणें, प्रेतदहन होत असतांना प्रेताच्या कपाळमोक्षानंतर चितेभोंवतीं सच्छिद्र मडक्यानें पाण्याची धार धरणें; श्राद्ध इ० करून तर्पण करणें. २ (ल.) (एखाद्यास) मरेपर्यंत धूप मारणें, बदडणें (१ ल्या अर्थावरून रूढ). ३ पराजित करणें; जिंकणें; चीत करणें. ०पाणी करणें–१ तहानेनें 'पाणी द्या' 'पाणी द्या' असें म्हणत सुटणें; एकसारखें पाणी मागत राहणें. २ (एखादें जनावर मनुष्य इ०कांस फार) राबवून, पादाइन वेदम करणें. ३ (अन्न, वस्त्र, पदार्थ इ०कांची) पूर्णपणें नासाडी करणें. ०पाणी होणें–१ पुनःपुन्हा पाणी पिण्याची प्रवृत्ति (मिरची खाण्यानें, उन्हाच्या त्रासानें) होणें. २ (एखाद्या वस्तूचा) नाश, खराबी होणें. 'हें कठोर गात्र सहून जाईल तर जिवा यानें पाणी पाणी होईल तर तिती बहार होईल.' –विकारविलसित ०पिऊन मांडणें–घाद करणें–(ल.) नेटानें व जोराजोरानें, आवेशानें भांडणें. ०फिरणें–(बडोदे) व्यर्थ, फुकट जाणें; पाणी पडणें पहा. 'सेनापतीच्या चातुर्यावर व सैनिकांच्या शौर्यावर पाणी फिरलें.' मेवामाहात्म्य १०. ०भरणें–घादणें–घालणें–(एखाद्याच्या घरीं विद्वत्ता, संपत्ति, विशिष्ट व्यक्ति इ०कानीं) चाकरीप्रमाणें राबणें; दास्य पत्करून राहणें, वश असणें (एखाद्याच्या घरीं या शब्दासह प्रयोग). 'रूपाचेनि आहे। ऐरावतु पाणि वाहे।' –शिशु ५०८. 'उद्योगाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि पाणी भरी।' ०मरणें–१ (एखाद्याचें) धैर्य गळणें; गर्भगळित होणें, धाबें दणाणणें. २ (एखाद्या गोष्टींत किंवा हिशेब, भाषण इ०कांत) खोटेपणा, पोकळपणा, लबाडी इ० असणें. ०मागूं न देणें–एकदम, तडाक्यासरशीं ठार करणें (मरतांना पाण्याकरितां मनुष्य तडफडतो, पाणी मागत असतो त्यावरून हा वाक्प्रचार). 'तुला मी बडविलें तर पाणी मागूं देणार नाहीं.' ०मारणें–पाणी कापणें–छाटणें पहा. ०मुरणें–१ (एखाद्याचें भाषण, वर्तन इ०कांत काहीं तरी संशयास्पद असा) कमीपणा, वैगुण्य, दोष, मर्मस्थान असणें. २ भिंत वगैरेंत पाणी जिरणें. ०लागणें–१ वाईट पाणी पिण्यांत आल्यानें आजारी होणें; पाणी बाधणें. 'बैंक जणाला पाणी लागलें मासोळी मागें सारी।' –ऐपो ३५४. २ ज्याची संमति घरली असेल त्याचे किंवा जेथें कांहीं काळ रहिवास झाला असेल त्या ठिकाणचे गुणदोष, ढंग अंगीं जडणें. (आंत) ०शिरणें–(धंदा, रोजगार, काम इ०कांस) अवदशा; उतरती कळा येणें; नासाडी होणें; फसगत होणें; आंत वरपात येणें. ०शोषून घेणें–(रसा.) (एखाद्या पदार्थांतील) द्रव रस शोषून घेणें; (इं) डेलिकीस्. ०सारणें–(व.) आघोळीसाठीं पाणी उपसणें. ०सोडणें–१ (ब्राह्मणास दिलेल्या दानावर पाणी सोडलें म्हणजे दानाची सांगता होऊन त्यावरचें आपलें स्वामित्व नाहींसें होऊन ब्राह्मणाकडे जातें या धार्मिक कल्पनेवरून पुढील अर्थ) (एखादी

वस्तु) स्वेच्छेनें कायमची वेऊन टाकणें, (एखाद्या वस्तूचा) त्याग करणें 'हे स्त्री नव्हे प्रतिज्ञा तुमची जरि ईस सोडितों पाणी।' –मोविराट ११०१ २ (ल) (एखाद्या वस्तूची) आशा सोडणें, ती गेली असें समजून स्वस्थ बसणें ३ (एखादी वस्तु, भावना इ०) नाइलाजास्तव सोडण्यास, तिच्याकडे दुर्लक्ष करण्यास, विसरून जाण्यास, नाश करावयास तयार व्हावें लागणें 'परि त्याही आम्ही त्या प्रेमासि रणांत सोडिलें पाणी।' –मोद्रोण १७९० ०होणें–(एखाद्या वस्तूची) खराबी, नाश होणें, नाहींसें होणें 'त्या दुःखाचें तुमच्या दर्शनानें पाणीच होऊन गेलें'–रत्न ५२ **पाण्याआधीं वळण बांधणें**–नदी, ओढा इ०कास पूर येण्यापूर्वीच पुराच्या पाण्याचा निकाल लावण्याची व्यवस्था करणें २ (ल) भावी संकटाची उपाययोजना आधींच करून ठेवणें 'पाण्याआधीं वळण बांधितो उत्तम नाहीं तर दाणामेणाचे लोखंडाचे जाळियावर पुढें भारी पडेल'–भाव ८३ **पाण्याचा कांटा मोडणें**–अग्निसंयोगानें पाणी कोमट होणें, करणें (अतिशय थंड पाणी अंगावर घेतल्यास अंगावर कांटा उभा राहतो, शिवा तें अंगाला कांट्याप्रमाणें बोचतें त्यावरून वरील अर्थ) **पाण्याची गार गोटणें**–पाणी गोठून बर्फ होणें **पाण्यात घाम येणें**–(एखाद्यानें) अतोनात संतापणें, रागानें अंगाचा भडका होणें **पाण्यांत घालणें**–बुडविणें, नाश करणें; खराब करणें 'संसार घातला पाण्यात। स्वतें समस्त बुडविलें।' **पाण्यांत जाणें**–व्यर्थ होणें, फुकट जाणें 'नानाची मुत्सद्देगिरी सारी पाण्यात जात असली तर '–नि **पाण्यात दिसणें**–(ल एखादी व्यक्ति एखाद्याच्या) द्वेषास पात्र होणें, असणें **पाण्यात पडल्यासारखें होणें**–फजीत होणें, लाजिरवाणें होणें 'मग देवाला लाज वाटली पाण्यात पडल्यासारखें झालें'–नामना ६९ **पाण्यात पाहणें**–(एखाद्याचा एखाद्यानें) अतिशय द्वेष करणें (एखाद्याचा कट्टा शत्रु किंवा त्याला ज्याचा अतिशय दरारा आहे अशी व्यक्ति भीतीमुळें त्यास सर्वत्र जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं दिसू लागत त्यावरून) **पाण्यानें घातीं पाजळणें**–(महानु) अशक्य गोष्ट शक्य करू पाहणें 'अवा दुजी वनुधार लागती। तरि पाणिअें वाति पाजळती।'–शिशु ६७५ **पाण्यापेक्षा, पाण्याहून पातळ करणें**–(एखाद्याची) फजिती, पाणउतारा, तेजोभंग करणें, फार लाजविणें 'नामचि करि पाण्याहुनि पातळ यश भास्करादि तेजाचें।'–मोवन १२५० **पाण्यावर घालमें-नेणें**–(कर) (गुरांना) पाणी पाजण्यासाठीं विहीर, नदी इ०कावर नेणें **पाण्यावर लोणी काढणें**–(कर ल) अतिशय कंजूषपणा करणें **गळ्याशीं पाणी लागणें**–१ पाणी गळ्यापर्यंत येणें २ (कर्ज इ० गोष्टींची) पराकाष्ठा होणें **दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणें**–१ दुसरा पाजील तेवढेंच पाणी पिऊन स्वस्थ बसणें २ (ल) दुसरा सांगेल तसें मुकाटपानें वागणें **उन्हा पाण्यानें घर जाळणें-जळणें**–(ल) खोट्या आरोपानें, निंदेनें रसातळास नेणें, जाणें, (एखाद्याचा) नाश करणें, करूं पाहणें, होणें (अकरण रूपात योजितात व हें घडणें अशक्य असें दर्शवितात) **खोल पाण्यांत शिरणें**–१ आपल्या आवाक्याबाहेरचें काम शिरावर घेणें २ (एखाद्या गोष्टीची) फाजील चिकित्सा करणें ३ (एखादें गूढ, गुपित) उकलण्याचा प्रयत्न करणें **पाणी केस तोडतें**–पाण्याच्या अतिशय जोराच्या प्रवाहाचें वर्णन करतांना योजितात **पाणी खाल्लेला**–वि पाण्यात ठेवल्यामुळें आत पाणी मुरलेला **पाण्यांतील पावप्यादे**–जलसंचारांत प्रवीण, आरमारांतील प्रबळ लोक 'इंग्रज लोक पाण्यातील पावप्यादे'–इतिहाससंग्रह ऐतिहासिकचरित्र ११५ **पाण्यापाण्यानें**–क्रिवि नदीच्या काठाकांठानें **पाण्यापेक्षा शीतळ**–वि अत्यंत सोशीक, सौम्य, शांत गंभीर स्वभावाचा **पाण्यावर**–क्रिवि नदीच्या काठीं 'वऱ्हच्या पाण्यावर'–ख ३१९१ **पाण्यावरचा बुडबुडा, पाण्यावरची रेघ-पुळी** (ल) क्षणभंगुर, अशाश्वत वस्तु क्षणभंगुरता दर्शक इतरहि वाक्प्रचार आहेत ते पुढें दिले आहेत –जलबुद्बुद, धुळीवरचें सारवण, दुपारची सावली, विजेचें चमकणें, विंचेसारखा, वीजच, अभ्रच्छाया, आभाळाची सावली, कमलिनीवरचा बिंदु, काजव्याचा उजेड, सुद्यावरचा कावळा; तेरड्याचा रंग (तीन दिवस), शिराळशेटाचें राज्य, आवाहन व विसर्जन बरोबर, औटघटिकेचें राज्य, घडीचें, घटिकेचें पडघाळें, उपळवणी, तृणाचा शक, पुष्करपत्रतोयतरल, पळतें पीक इ० 'चिताडसी कां चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघांनीं।'–वाग्वैजयंती–गोविंदाग्रज **पाण्यास आश्रय-आसरा**–पु अतिशय तहानल्यानें उपाशीपोटीं पाणी पिणें आरोग्यदृष्ट्या अनिष्ट असतें, म्हणून आधीं अन्नाचे एक दोन घास खाऊन नंतर पाणी पितात अन्नाच्या ह्या दोन-तीन घासास, अल्पाशास उद्देशून हा वाक्प्रचार योजतात **म्ह०** १ पाण्यांत राहून माशाशीं वैर करू नये=आपल्या कार्यक्षेत्रांतील मडळींशीं वैर करू नये त्यांच्याशीं मिळूनमिसळून वागण्यातच फायदा असतो २ (हिं) पाणी तेरा रंग कैसा, जिसमें मिलाया वैसा=जशी वेळ येईल तसें वागणें ३ पाण्यापासून जवळ सोयऱ्यापासून दूर=मनुष्यानें पाण्याच्या जवळ राहणें सोईचें असतें, तसेंच सोयऱ्यापासून दूर रहावें म्हणजे प्रेमात बिघाड करणाऱ्या गोष्टी टाळता येतात ४ पाण्यात म्हैस बाहेर मोल=अनिश्चित, आगामी गोष्टीविषयीं, निरर्थक चर्चेस, चिकित्सेस उद्देशून ही म्हण योजितात

सामाशब्द– **पाणआघाडा**–पु आघाड्याची एक जात हा आघाडा सूज, कफ, खोकला, वायु शोष याचा नाश करतो –वगु ११ [पाणी+आघाडा] **०उतार**–पु १ नदींतून चालून जाता येण्याजोगा, कमी पाणी असलेला मार्ग २ (नदी इ०कांचें) ओसरणें,

कमी होणें. 'गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो।' –र २. [पाणी+उतार] ०**उतारा**–पु. १ मानखंडना; तेजोभंग; अपमान; क्षुद्रपणानें लेखून (एखाद्याची) केलेली विडंबना, अवहेलना. २ (क) पाणउतार पहा. [पाणी+उतरणें] ०**कणीस**–न. ओहळांत, ढोंपरभर पाण्यात कमरेच्या उंचीप्रमाणें होणारें पुरुषभर उंचीचें एक झाड याचीं पानें बाजरीच्या पानांसारखीं असून याचें कणीस बाजरीच्या कणसासारखेंच असतें. हें कणीस वाळवून त्यावरील कापूस पक्रमक पेटविण्यास घेतात हें तेलांत बुडवून पेटविलें असतां काकड्याप्रमाणें जळतें. –वगु ४.६२. रामबाण. ०**कसर**–स्त्री. पाटस्थळाच्या पाण्यावरील कर, पट्टी. 'गांवची पाणकसर गेल्यावर्षापासून दीडपट वाढविण्यांत आली.' –के १९.७.३०. [पाणि+कसर] ०**काठी**–स्त्री. १ (गो.) विहीरींतून पाणी बाहेर काढण्याचें एक साधन. ओकती पहा २ (ल. गो.) उठावसी. [पाणी+काठी] ०**काढो**–पु. (कु) शेतांस पाणी काढून पैरीप्रमाणें आळीपाळीनें वाटून देणारा; पाणकाढा. हा शेतकऱ्यांनीं आपसांत पाण्याविषयीं तंटा होऊं नये म्हणून निवडलेला असतो [पाणी+काढणें] ०**कापड**–न. जखमेवर, शरीराच्या कापलेल्या भागावर बांधतात ती ओल्या वस्त्राची चिंधी. [पाणी+कापड] ०**कांदा–कंद**–पु. नदींत होणारा एक विशिष्ट कंद. यास नागदवणीच्या फुलासारखीं फुलें येतात. –वगु ४.६३. [पाणी+कांदा] ०**कावळें**–न (विशेषत. गुराची) गर्भोदकाची पिशवी. **पाणकी**–स्त्री. पाणी भरण्याची मजुरी करणारी स्त्री. 'कुणि विधवा ठेविती घरामधें पाणकी।' –ऐपो ३६९. **पाणकुकडें–कोंबडें**–न घशांत किंवा जिभेच्या खालच्या बाजूस होणारा एक विकार. ०**कुक्कुट**–पु (महानु) पाणकोंबडा. 'चंद्र चकोरा चोखटीं। वोळे अमृतधारी आतुटी। ते गोडपणें पाणकुक्कुटी। लाहिजे कैसा।' –क ५२. [पाणी+सं कुक्कुट=कोंबडा] ०**कोंबडा–डें**–पुन. १ जलचर पक्षी. 'पाणकोंबडे कोंवडे। वडवाघुळा घुबडे।' –दावि २४४. २ चंद्राभोंवतालीं पडणारें खळें. [पाणी+कोंबड] ०**केश**–पुअव. शेवाळ ०**कोंबडी**–स्त्री. एक जलचर कोंबडी. ०**कोळी**–पु. मासे खाणारा एक पक्षी. –प्राणिमो ५७. ०**क्या**–पु. १ लोकाच्या घरीं पाणी भरून त्यावर उपजीविका करणारा मनुष्य 'एखादा पाणक्या नवरा मिळता तरी पतकरता' –मोर ३४. २ (ल) निरक्षर व धटिंगण मनुष्य. [सं. पानीयक–पाणकअ–पाणका–पाणक्या –राजवाडे (ग्रंथ माला)] ०**खार**–पु (कों.) उकडआंबे इ० खारविण्यासाठीं पाण्यात मीठ घालून केलेला खार. [पाणी+खार] ०**गहूं**–पु मोटेच्या, पाटाच्या पाण्यानें होणारा गहूं. [पाणी+गहूं] ०**घर**–न १ पाणी तापवून स्नान करण्याकरितां असलेली खोली; न्हाणीघर. २ विहीर इ० खणतांना जेथें पाणी लागतें तो जमिनींतील खोल थर [पाणि+घर] ०**घोडा**–पु. आफ्रिका खंडात मोठ्या नद्यांत, सरोवरांत आढळणारा एक अजस्र पण निरुपद्रवी प्राणी. याचा रवंथ करणाऱ्या प्राण्यांत समवेश होतो. याचा रंग काळसर तपकिरी असतो. याच्या कातड्याच्या ढाली करतात. –ज्ञाको प ६७. (इं) हिपॉपोटेमस् [पाणी+घोडा] ०**घोणस**–पु. पाण्यांत असणारी सापाची एक निरुपद्रवी जात [पाणी+घोणस] ०**चक्की**–स्त्री. पाण्याच्या जोरानें, साहाय्यानें चालणारी चक्की. [पाणी+चक्की] ०**चट**–वि. १ ज्यास गोडी कमी आहे असा (द्रव पदार्थ); बेचव. २ (ल.) शुष्क; पांचकळ; नीरस; अर्थशून्य (बोलणें, लेखन, गाणें, बोलणारा, लिहिणारा, गाणारा इ०). 'शेवटीं आपल्या निस्सीम भक्तांकडूनहि वरच्या सारख्या पाणचट प्रशंसेपेक्षां अधिक कांहीं सर्टिफिकीट मिळूं नये ...' –टि १.१.२६४. [पाणी+ छटा] ०**चूल**–स्त्री. पाणघरांतील, स्नानाचें पाणी इ० तापविण्याची चूल. 'तेथें पाणचुलींत विस्तव घालून त्यावर पाणी तापत ठेविलें.' –कोरकि ५१२. [पाणी+चूल] ०**चोर–रा**–पु. गारोड्याजवळील पाणी भरण्याचें सच्छिद्र पात्र. 'पाणचोऱ्याचें दार। धरिलें दाटलें तें चोर।' –तुगा २५८३. [पाणी+चोर] ०**जंजाळ**–न. (कों.) पर्जन्य, पाण्याचा पूर इ० कानीं जिकडे तिकडे होते ती जलमय स्थिति. 'बहु पाणजंजाळ देखोनि डोळां।' –राक १.३२. [पाणी+जंजाळ] ०**जांवई**–पु. (थट्टेनें) जांवयाचा भाऊ, पडजांवई. [पाणी+जांवई] ०**झुकाव**–पु. पाणी बाजूनें टिपरवून लावण्यासाठीं दरवाज्यावर केलेलें झुकाऊ कारनिस; गलया; पाणकारनिस. –राको ५९२. [पाणी+झुकविणें] ०**झेली**–स्त्री (चेंडू, विटीदांडू इ० खेळांत) झाडावरून खालीं पडतांना किंवा पाण्यांतून चेंडू, कोललेली विटी इ० जमिनीवर पडण्यापूर्वी झेलणें. याच्या उलट आणझेली. [पाणी+झेलणें] ०**टका–टक्का**–पु पाटस्थळ जमिनीवरील एक ल्हानसा कर. [पाणी+टक्का] ०**टिटवी**–स्त्री. तांबडा कल्ला असलेली टिटवीची एक जात. **पाणड्या, पाणाडी–ड्या**–वि. जमीनींत कुठें न किती खोल खणलें असतां पाणी लागेल हें कांहीं आडाख्याच्या सहाय्यानें जाणणारा [पाणी] **पाणढाळ**–पु पाणी वाहून जाण्याजोगा जमीन, छपराचें पाखें इ० कास दिलेला, असलेला उंचसा उतार; सखलपणा. –वि. पाणी वाहून जाण्यायोग्या उतारानें युक्त, उंच उताराची (जमीन इ०) [पाणी+ढाळ=उतार] ०**ताव**–पु सोनें, चांदी इ० तापवून पाण्यांत बुडवून त्याचा कस पाहण्याची पद्धत, याच्या उलट सुकताव=सोनें इ० तापवून नुसतेंच थंड करणें. [पाणी+ताव] ०**तीर**–पु (युद्धशास्त्र) स्फोटक व ज्वालाग्राही पदार्थांनीं भरलेलें चिरूटासारखें निमुळत्या आकाराचें एक युद्धोपयोगी साधन. याचा व्यास दीड–दोन फूट असून लांबी सहा यार्ड असते. याच्या आघातानें मोठमोठीं जहाजें समुद्राच्या तळाशीं जातात. (इं.) टॉर्पिडो. –ज्ञाको (प) ६७. 'गेल्या महायुद्धांत योजलेल्या

अनेक हाताखालील पाणतीराचा पहिला नंबर लागेल' –ज्ञाको प ६७ [पाणी+तीर=बाण] ०तुटी–स्त्री जोंधळ्यातील रस तिचा, द्रवाला कमी झाला आहे अशी, कडीशी पिकलेली (पाले भाजी) [पाणी+तुटणें] ०थरा–पु घराच्या जोत्याच्या सर्वांत खालच्या थरातील दगड, चिरा, पाटथर वगैरा ०थरी–स्त्री १ आंत्रपेशी, प्लीहा २ प्लीहेचा एक विकार, पाटांतील पाणी ३ प्लीहा, आत्रपेशी वाढणें [पाणी+थर] ०थळ–स्त्रीन १ पाऊस गेल्यानंतरहि जेथील ओल जात नाहीं व उन्हाळ्यांतहि राहते अशी पाणी लागतें अशी जमीन ' आणि पाणथळ असे तेथें भात लावी ' –पाब्द ११ २ पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन [पाणी+थळ] ०दळ–न (ग्र) पाणथळ अर्थ १ पहा [पाणी+दळ] ०दिवड–स्त्रीन (कों) पाण्यातील सापाची निर्विष जात [पाणी+दिवड] ०दोरी–स्त्री विहीरींतून पाणी काढण्याच्या उपयोगाची दोरी, बारीक दोर [पाणी+दोरी] ०नेचा–पु पाण्यात, दलदलींत उगवणारी एक वनस्पति, (इ) हायड्रोप्टेरिडि –ज्ञाको अ २२१ [पाणी+नेचा] ०पट्टी–स्त्री पाणकापड पहा ०पिकलें, पाणपीक–न (कों) ज्या पिकास सबंध पावसाळ्यातील पावसाची जरूरी असतें तें पीक पहिलें पीक, खरीप याच्या उलट रब्बीचें पीक [पाणी+पिकणें, पीक] ०पिता–वि १ फार पाणी खाल्लेलें, फाजील पावसानें नासलेलें (पिकाचें कणीस इ०) २ (ल) पचपचीत पाणचट पचकळ, गुळमुळीत (भाषण कारभार, मसलत व्यवहार, गोष्ट, काम इ०) ३ (पटकन् पाणी पिण्यासारखें) तत्क्षण, चलाखीचें, तडफेचें (कृत्य, कृति इ०) ४ रोखठोक, चोख, स्पष्ट (जवाब, जाब उत्तर इ०) [पाणी+पिणें] ०पिशी–स्त्री फाजील पावसामुळें न भरलेलें पोचट राहिलेलें धान्याचें कणीस ०पिसा–वि पर्ज्यन्यातिरेकामुळें पोचट दाणे होऊन गेलेलें, दाण्यांनी न भरलेलें (कणीस इ०) ०पिसें–न वेड वेडगळपणा अभिषपणा –सर –मनको –वि वेडगळ; खुळचट –मनको [पाणी+पिसें] ०पेटी–स्त्री (स्थापत्यशास्त्र) पाण्यात काम करतेवेळीं पाणी आत येऊ नये म्हणून कामाभोंवतीं बसविलेली उभ्या फळ्यांची मुंढे मारून केलेली पेटी (इ) कॉफर्डॅम् –राको ३६० [पाणी+पेटी] ०पोई–स्त्री १ वाटसरूना आल्यागेल्याना पाणी पाजण्या साठीं केलेली सोय पाणेरी ' येइ भाई येथ पाही। घातलीसे पाणपोई।' –यशोधन २ अशा ठिकाणीं आल्यागेल्यास पाणी देण्याची क्रिया [पाणी+पोई] ०फोल–न (राजा) भाताच्या फुलावर पाऊस अतिशय पडल्यामुळें त्यामध्यें होणारें फोल पोचटपणा; असलें न भरलेलें पोचट कणीस [पाणी=पाऊस+फोल=पोचटपणा] ०बुड–स्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणाऱ्या जमीनी वरील कर [पाणी+बुडणें] ०बुड–पु (कों) पाणकोंबड्यासारखा एक पक्षी [पाणी+बुडण] ०बुडा–ड्या, पाणिबुडया–पाणबुड्या–पु १ मासे धरणारा कोळी ' तरी माशालागीं बुडाला। ना उणा पाणबुडा दिसला।' –ज्ञा १६ ४५१ २ पाण्याच्या तळाशीं असलेल्या वस्तू वर काढण्याकरिता पाण्यांत बुडी मारून बराच वेळ पाण्यात राहण्याचा सराव ज्यास आहे तो समुद्रात बुडी मारून मोत्यें वर काढणारा ' ते वाक्समुद्रिंचे पाणिबुड। कीं सारासारसीमेचे गुंडे।' –ऋ २४ ३ एक प्रकारचा पक्षी [पाणी+बुडणें] ०बुडी–स्त्री १ पाण्यात मारलेली बुडी, बुचकळी (क्रि० मारणें) २ पाण्याच्या पृष्ठभागाखालून संचार करणारी युद्धोपयोगी नौका (इ) सबमरीन् ' तें वारंवार पाणबुड्याच्या आघातामुळें इतउत्तर आपली पूर्वकामगिरी देण्यास शितपत समर्थ राहील .' –टि ३ ३ ३४८ [पाणी+बुडी] ०बुडीत–वि पुरानें, पावसानें जलमय झालेली (जमीन पीक) [पाणी+बुडणें] ०बोदाड–वि (ना) पाणथळ, दलदलीची (जमीन) [पाणी+बुडणें] ०भर–भरजमीन–स्त्री. १ नवीनच खोदलेल्या विहिरीच्या पाण्यानें, आडाच्या, पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी शेत जमीन २ पुराच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन. ३ असल्या जमीनीवरील सरकारी सारा. [पाणी+भरणें+जमीन] ०भर जिराईत–स्त्री पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी परंतु कोरड म्हणून गणली गेलेली जमीन [पाणभर+जिराईत] ०भरणीचा–भरीन–भरिताचा–वि १ पाटाचें पाणी मिळणारें (शेत, मळा इ०) याच्या उलट खारवाय–बाही २ पाटाच्या, विहिरीच्या पाण्यानें तयार झालेलें काढलेलें (पीक इ०) ०भरा–वि १ विहिरीच्या पाटाच्या पाण्याची जरूरी असलेला (गहू जोंधळा इ०) २ रास्त पाण्यानें भिजणारी (जमीन) [पाणी+भरणें] ०भऱ्या–भर्या–पु पाणक्या पाणी भरण्याचा धंदा करणारा. [पाणी+भरणें] ०भाकरी–स्त्री नदीच्या तलावाच्या पाण्याच्या पृष्ठभागावर खापऱ्या फेकण्याचा मुलांचा खेळ भाकरीचा खेळ तें गलबत वाऱ्याच्या सोसाट्यात सापडून मुलांच्या पाणभाकरीच्या खळातल्या खापरीप्रमाणें भलतीकडे गेलें' –नोरकि ७७ [पाणी+भाकरी] ०माजर–न माजरासारखा एक जलचर प्राणी [पाणी+माजर] ०मोट पाणमोटली–स्त्री मोगली, पाण्याची मोट–स्त्री प्रसुतीसमयीं गर्भ बाहेर पडण्यापूर्वी गर्भोदकानें भरलेली गर्भाशयातून बाहेर पडणारी पिशवी (क्रि० येणें पडणें, फुटणें निघणें) [पाणी+मोट मोटली=चामड्याची मोठी पिशवी] ०रस–पु पूर्वी रस काढून घेतलेल्या ऊ ब्यावर पाणी ओतून तं हालवून, पिळून पुन्हा त्यापासून काढलेला पाणचट रस [पाणी+रस] ०रहाट–पु पाण्याच्या साहाय्यानें चालणारा रहाट पाणचक्की [पाणी+रहाट] पाणरों, पाणसर्प–पु (गो) पाण्यात असणारी सापाची एक जात [पाणी+सर्प] पाणलहा–पाणलाव–पु (कों) पक्षिविशेष यास निवुड असेंहि म्हणतात [पाणी+लाव,

लांढा=पक्षिविशेष] ०लोट-पु १ पाणी, वाहून जाईल असा उतार, पाणढाळ २ टेकडीची, डोंगराची उतरती बाजू उतरण ३ पाण्याचा जोराचा प्रवाह, लोंढा, स्त्रोत, धोत ४ डोंगरमाथा, जेथें पाणी पडलें असता तेथें न थावता दोहोंबाजूस वाहून जातें अशी डोंगर माथ्याची धार उदा० सह्याद्रीचा पाणलोट [पाणी+लोट] ०वटा-ठा, पाणवश-वथा-पु नदी इ०कावर गावचे लोक जेथें पिण्यासाठीं पाणी भरणें, वस्त्रें धुणें इ० क्रिया करतात तें ठिकाण ' दिवसा पाणवठा म्हणुनिया रात्र आम्ही ही धरली। ' -रासक्रीडा १२ ' पौळवर्णी येऊनि शुद्ध। पाणवर्धी बैसला। ' -नव १८.४१ [पाणि+वर्तिक -वग] म्ह० बारा वोमावरचा पाऊस, शिवेचा राऊत, पाणवट्याची घागर बरोबर गावांत येतात ०वड-स्त्री पाण्याचे रांजण, घागरी, डेरे इ० भरून ठेवण्यासाठीं (घरात) केलेला ओटा, ओटली [पाणी+ठाव] पाणवडा-घाडा-पु पाणवठा पहा 'क्लेशगांविचा उकरडा। भवपुरिचा पानवाडा।' -ज्ञा १६ ४०५ [पाणि+वर्तिक] पाणवसा-पु (कों) गाई, म्हशी इ० गुराच्या जीवनास हेतुभूत असणारें (गावचें) पाणी, गवत इ० समुच्चयानें; पाणसा [पाणी+वास] ०वळ-न १ (कों) पावसाळ्यानंतर कांहीं काळपर्यंत जींत ओलावा टिकून राहतो अशी जमीन, पाणथळ अर्थ १ पहा २ -वि वेचन, पाणचट पाणचट अर्थ १ पहा [पाणी+ओल] ०वाट-स्त्री १ पाणी वाहून जाण्यासारखा उतार, सखल भूभाग, ओहोळ, पाणलोट ' पाणी पाणवाटें जैसें। आपणचि धावे। ' -दा ७ ९ ११ २ पाण्याची वाट [पाणी+वाट] ०वारू-पु (प्राचीन पौराणिक कथांत रूढ) होडी, नाव [पाणी+वारू=घोडा] ०शाई-स्त्री तारस्वर काढण्याकरिता मृदंग इ०वास लोहकीट इ०काच्या लुगणाचा, शाईचा देतात तो पातळ थर, याच्या उलट भरशाई [पाणी+शाई] ०शेंग-स्त्री (ल) मासळी [पाणी+शेंग] ०शोष-पु पाणसोस पहा [पाणी+स शोष=सुकणें] ०सरकी-स्त्री पाणसऱ्याचें काम, हुद्दा पाणसरा पहा [पाणसरा] ०सरडें-न. पाण्यात असणारी एक निर्विष सापाची जात [पाणी+सरडा] ०सरडें-न रहाटाची माळ सरू नये म्हणून बसवितात तें प्रतिबंधक लाकूड [पाणी+सरा=आडवीतुकडें] ०सरा-पु डोंगराच्या घाटातील वहिवाटपरंपरागतचा अकातदार याला वतन व ठराविक हक्क असत घाटदुरुस्तीचें काम याच्याकडे असे [पाणी+सरणें ?] ०सळ-साळ-स्त्री १ (गवड्याचा धंदा) बांधकाम इ० समपातळींत आहे कीं नाहीं हें पाहण्याचें गवड्याचें साधन, साधणी (इं) लेव्हल् बॉटल २ समपातळी ' भिंतीचें बांधकाम करावें असेल तर भिंतीच्या प्रत्येक १८ इंच उंचीस माथा पाणसळींत आणावा व त्यावर पातळ चुन्याचा रद्दा करून घालावा ' -मॅरट १४ ३ पाणी वाहून जाईल असा उतार [पाणी+सळ]

पाणसा-पु गुराढोराच्या जीवनोपयोगी असें (एखाद्या ठिकाणचें) गवत व पाणी, पाणवस ' ह्या गावचा पाणसा गुरांस मानवत नाहीं ' ०साप-पु पाण्यात असणारी सर्पाची जात [पाणी+साप] ०सापुड-स्त्री घर इ०काच्या छपराच्या खालच्या बाजूस वाशांच्या टोंकाजवळ कामट्याच्या, रिफाच्या, ओंवणाच्या शेवटीं बांधतात ती जाड कामटी, सापूड [पाणी+सापूड] ०सासरा-पु (विनोदानें) जावयाच्या भावानें आपल्या भावाच्या सासऱ्यास विनोदानें, थट्टेनें उद्देशण्याची सज्ञा जावयाच्या भावास पाणजावई असें थट्टेनें म्हणतात त्याप्रमाणेंच हाहि शब्द आहे ०सासू-स्त्री पाणजावयानें स्वत न्या भावाच्या सासूस थट्टेनें उद्देशण्याची सज्ञा [पाणी+सासू] ०साळ-वि (क्व) समपातळींत असलेली (जमीन इ०) [पाणसळ] ०साळ करणें-जमीन इ० समपातळींत आहे कीं नाहीं तें पाहणें ०साळ-स्त्री प्रवासी, वाटसरू इ०काना पाणी पुरविण्याच्या सोयीकरिता रस्त्याच्या बाजूस बांधलेली उपरी इ०, पाणपोई [पाणी+स शाला=घर] ०साळ, पाणसळी भात-स्त्रीन पाटाच्या, विहीरीच्या पाण्यावर केलेलें (मळा इ०तील) भाताचें पीक [पाणी+साळ] ०सुरुंग-पु समुद्रातील आगबोटी इ०काचा नाश करण्याकरिता समुद्राच्या पृष्ठभागाखालीं योजून ठेवण्याचें सुरुंगासारखें आधुनिक युद्धोपयोगी साधन ' बंदरात घातलेल्या पाणसुरुंगानीं व पाणबुड्यानीं हें समुद्रावरील वर्चस्व पोखरण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे ' -टि ३ ३ ३५० [पाणी+सुरुंग] ०सोस, पाणशोष, पाणसोर-पु १ ताप इ०कात पुन पुन लागणारी अतिशय तहान, घशास पडणारी कोरड २ प्रकृतीला होणारा एक (पुन पुन तहान लागण्याचा) विकार [पाणी+शोष=कोरडें पडणें, होणें] ०सोळा-पु दिवड्याच्या जातीचा, वाड्या रंगाचा, पाण्यात राहणारा एक निर्विष साप -बदलापूर ३४७ पाणिढाळ-पु १ ओहोटी ' अनुरागाचा निरु ताउनी। पाणिढाळु। ' -ज्ञा ७ ९९ २ पाण्याचा ओघ खालीं सोडून देणें ' पाणिढाळु गिरिशें। गंगेचा केला। ' -ज्ञा १८ १६८८ [पाणी+ढाळणें] पाणिपद-न (महानु) तेजाचें स्थान गांभीर्य ढाळ ' परिजाणता उपहासावें। बोलाचें पाणिपद निहाळावें। ' -शिशु ३६५ [पाणी=तेज+पद=स्थान] पाणिपात्र-न पाणी प्यावयाचें भांडें ' एकें हरितलें पाणिपात्र। एकें नेलें पीठ पवित्र। ' -एभा २३ ५२० [पाणि+पात्र=भांडें] पाणिय(ये)डा-पु (महानु) पाणवठा ' आत्मगंगेचा पाणियेडा। थोकला अज्ञान-सीहाचा दडा। ' -भाए १०६ [पाणी+वठा, ठाव] पाणियाडा-डें-ढें-पुन १ पाण्याचा साठा, तळें ' सतराविचें पाणियाडें। वळिया विळें। ' -ज्ञा ९ २१४ ' शुकें धरिलें पाणियाडें। अवर्षण पडे बहुकाळ। ' -भारावाल १ ७८ २ जलपात्र -भाज्ञा-कठिणशब्दांचा

कोश [पाणीवडा] **पाणिलग**–वि पाण्याच्या सान्निध्यानें राहणारा 'पाणिलगें द्रुमें। दोनी चारी सारसें।' –ज्ञा ६ १७७ [पाणि+लग] **पाणिवथा**–पु पाणवठा पहा. **पाणिवैद्य**–पु (कों) विषार इ०उपद्रवावर पाणी अभिमंत्रून देणारा वैद्य [पाणि+वैद्य] **पाणीकांजी**–न (व्यापक) पाणी काढणें व भरणें इ० गृहसंबधी कामाविषयीं व्यापक अर्थी योजावयाचा शब्द [पाणी+कांजी] **पाणीचोर**–पु पाणचोर पहा 'जैसें पाणी चोराच्या द्वारीं। वरील राय दाटिजे जरी।' –विपु २ ६६ [पाणी+चोर] **पाणीटाळ**–पु ओहोटी –हवो, –हार, –मनको पाणिढाळ अर्थ १ पहा [पाणी+ढाळ] **पाणी तावणें**–न (ना) आंघोळीचें पाणी तापविण्याचें भांडें किंवा जागा [पाणी+तावणें] **पाणी दाम**–पु पाणीपट्टी [पाणी+दाम=किंमत] **पाणीदार**–वि १ ज्याच्या अंगीं चांगलें पाणी, तेज आहे असा (हिरा, रत्न, मोत्यें इ०) २ तीक्ष्ण, चांगल्या धारेचें (शस्त्र इ०) ३ तेजस्वी, स्वाभिमानी, रग, धमक इ०कांनीं युक्त (मनुष्य, पशु इ०) [पाणी+फा दार=युक्त] **पाणीपट्टी**–स्त्री म्युनिसिपालिटी इ० स्थानिक संस्था नगरवासीयांकडून पाणीपुरवठ्याबाबत घेतात तो कर 'म्युनिसिपालिटीनें पाणीपट्टी वाढविली'–के १७ ६ ३० [पाणी+पट्टी=कर] **पाणीपण**–न पाण्याचा भाव 'कां गंगा यमुनाउदक। वोघबळें वेगळिक। दावी होऊनि एक। पाणीपणें।' –ज्ञा १८५२ [पाणी+पण=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] **पाणीपाऊस**–पु १ नद्या, तळीं, विहिरी इ०कांना पाण्याचा पुरवठा करून देणारा पाऊस 'पीकपाऊस आहे, पाणीपाऊस अद्यून नाहीं' २ पाऊस, पीक इ०, पाऊसपाणी [पाणी+पाऊस] **पाणीपिसा**–वि स्नान करणें, कपडे धुणें इ० पाण्याच्या व्यापाराचें ज्यास वेड आहे असा पाणीपिसें पहा 'एक राखे एक शखे। एक ते अत्यंत बोलके। पाणीपिशीं झालीं उदकें। शुश्रूतिकें विगुतलीं।' –एभा १४ २०९ [पाणी+पिसा=वेडा] **पाणीभरा**–वि पाणभरा पहा **पाणीवळ**–पु पाण्यातला मळ 'तेणें बहुतीं जन्मीं मागिलीं। विक्षेपाचीं पाणिवळें झाडिलीं।' –ज्ञा ६ ४७१ **पाणीशेणी**–न झाड–सारवण पाणी भरणें इ० गृहसंबधी स्त्रीनें करावयाचीं कृत्यें समुच्चयानें [पाणी+शेण] **पाणेरा**–रें–पुन पाणी भरलेलीं भांडीं ठेवण्याकरिता केलेली चिरबंदी ओटली [पाणी] **पाणोटा**–ठा, **पाणोथा**–पु १ पाणवठा पहा २ (वे) नदीचा उतार [पाणी] •

पाणीवणें—अकि पळणें –हवो –हार –मनको

पाणे—न उदकपात्र 'कापुरें सहीत घेतला वीडा। मुखी फोडी हातीं पाणे।' –उपा २१ ३५

पाणोवाणी—क्रिवि पाठोपाठ 'कोण जाय सवें। पाणो वाणी तयाच्या।' –तुगा ३८१२ [पाणी+वाणी=प्रमाणें ?]

पाण्यत्—न पैसा, द्रव्य, सहाणी 'याचा त्याचा पाण्यत् घरूनि दंगा झाला।' –तेपो २५२ [स पण्य=पैसा, किंमत]

पाण्याड—न पाण्याचा साठा, पाणियाडा पहा 'गगना माजीं येक उफराटा आड। तेथील पाण्याड थोजवेना।' –दावि ७८९ [पाणियाडें]

पाण्हाऊ—पु (महानु) पान्हा 'ऊरसे पाण्हाऊ न धरे माता।' –दाव ३०५ [पान्हा]

पात—न १ पान; झाडाचें अरुंद व लांब पान. २ पाते (शस्त्र, हत्यार इ०चें) ३ ढोळयाची पापणी, पापणीचे केस ४ (कों) ल्हानसें नारळीचें झाड, रोप –स्त्रीपु (कु) एक सुवासिक वनस्पति, पाच पहा –स्त्री. १ (गो) कांद्याचें रोपटें २ कांदा, लसूण इ०चें पान, पाला [सं पत्र तुल० मं जिप्सी पत्र, पोर्तु जिप्सी पु] **म्ह०** हातावर मिळवावें आणि पातावर खावें=हातावर पोट भरणें ०**फणस**–पु फणसाची एक जात या जातीच्या झाडाचीं पानें फार मोठीं असून फळात गरे फारसे नसून पातीं असल्यामुळें फारशीं खाण्याच्या उपयोगी नसतात (गो) पातफणस [पातळ+फणस]

पात—पु एक समुद्रांतील मासा

पात—न तासणी, वाकस कुन्हाड इ०चें दांडा घालण्याचें भोंक, नेढें

पात—पु १ पतन पडणें खालीं यणें नि पात, (ल)नाश २ (ज्यो) सतरावा योग, व्यतीपात ३ चंद्रसूर्यांचें क्रांतिसाम्य, क्षेपपात ४ उड्डाण, उडण्याचा प्रकार 'एका पातांतचि या हसाला हा स्वबधु हारवितो।' –मोकर्ण २८ ३८ 'उडेन एकैक पात शतगावें।' –मोकर्ण २८ २९ ५ प्रहार [सं पत्=पडणें]

पात—स्त्री (व घाटी) जोड जुवाची खालची बाजू शिवा व्याची खालची दांडी [स पंक्ति पत्]

पात—स्त्री (कों नाविक) १ परमाणाचा वरचा भाग हा भाग पेटीच्यावर निमुळता असतो २ वल्ह्यास पुढच्या टोकास बांध लेली फळी, वल्ह्याचें पान, चपटा भाग [स पत्र]

पा(पा)त—स्त्री ओळ, रांग भाताचे रोपे शतात ज्या रांगेनें लावतात किंवा कापतात ती रांग, कापणी किंवा वेणणीच्यावेळीं एका माणसानें धरलेली ओळ घर शाकारण्याचे वेळचीं लावा वयाची कवलाची इ० रांग धान्य मळण्यासाठीं खळ्यात जुपलेली तिवडा नावाच्या खांबाभोंवती फिरणारी बैलाची रांग (मामा) ओळ रांग (कोंकणात पांत व देशात पात असा हा शब्द वापरतात) (क्रि० धरणें लागणें) 'मजूरकऱ्याचे बरोबरीं। आपण पात धरी दुसरी। सप्रेम प्रेमाचिये गजरीं। तुक्या करी सवगणी।' [स पंक्ति]

पात, पामकोंबा—पु (गो) कलहंस

पातक—न अधर्म, पाप, दोष, अपराध, एखादें दुष्कृत्य, गुन्हा [स] ०खाणें-पापाबद्दल पश्चात्ताप होणें ०निरास-पु पाप नाहींसें करणें, घालविणें **पातकी**-वि पापी, पापाचरण करणारा, केलेला, दुराचारी, कुमार्गवर्ती, अपराधी [स]

पातकारी—पु (कु) कुळवाडी लोकांत पूर्वजाच्या नांवें जेवण वाढण्यासाठीं बोलावलेला पाहुणा [पातक+अरि]

पातकिरला—वि (कों) (बायकी) बारीक, पातळ, रोड, कृश, सडपातळ, पातलांगी (माणूस) [पात=पान+केर=कचरा, भूस]

पातड-डी-डें—पुस्त्रीन १ पर्याप्त, भविष्य वर्तविण्यासंबंधीं लिखाणाची वगैरे चोपडी, चोपडें 'पातड वाचे वेदमाळी।' —दावि ४९० 'ब्रह्म होऊनिया वडें। सन्मुख वाची पातडें।' २ एखाद्याच्या धंद्याची, उद्योगाची साधनसामुग्री (कागदपत्र, लेख, पुस्तकें, कामाच्या वस्तु इ०) (क्रि० पसरणें, उघडणें, मांडणें, बांधणें, झाकणें, आटपणें) [स पत्र]

पातणी—स्त्री (व) डोळ्याची पापणी, पातें 'रात्रभर पातणीला पातणी नाहीं लागली'

पातणें—अक्रि विश्वास टाकणें, भरवसा ठेवणें 'तो त्याज वर पातला म्हणून ठकला' [स प्रत्यय, म पात्यविणें]

पातणें—अक्रि (काव्य) १ येऊन पोंचणें, येणें, दाखल होणें, पावणें 'भूप म्हणे भगवता लिखिना ज्या पातलासि कार्यातें।' —मोसाति ४१० २ प्राप्त होणें 'तैसें व्यासोक्ति अळंकारिलें। आवडतें वरवेंपण पातलें।' —ज्ञा १४५ ३ पडणें, पडून येणें [पावणें]

पातण्या—पु परमूसवील एक भेद, अव पातणे

पातन—न एक रासायनिक क्रिया, पदार्थाची उष्णतेच्या साहाय्यानें वाफ करून त्या वाफेस द्रवरूप देणें 'हिंदुस्थानात व चीनांत ख्रिस्ती शकापूर्वी हजारों वर्षे पातनाच्या क्रियेनें अर्क काढीत असत' —ज्ञाको प ७६ [स]

पातन(तारा)—पु (नृत्य) डोळ्याचीं बुबुळें (तारा) खालच्या बाजूस नेणें हा अभिनय करणारास युक्त आहे [स]

पातन(भुवई)—स्त्री (नृत्य) एकावेळीं एक किंवा दोनहि भुवया खालीं करणें हास्य, असूया या भावाच्या वेळीं या भ्रू मांचा उपयोग होतो [स पातन+भुवई]

पातमार—स्त्री (गो) फत्तेमारी [हिं]

पातमुळा—पु पातीचा मुळा

पातयां, पातय—स्त्री डोळ्याची पापणी; पातणी 'पात याची मिटी। चुकलिती दिठी।' —अमृ ७१४८ [सं. पत्र]

पॉतर—न (गो) विडी ओढून झाल्यावर तिचा राहिलेला अवशेष, थोटूक [सं पत्र]

पातरकुरली—स्त्री एक पक्षी

पातरवडी—न (गो) अळवाची वडी [पत्र+वडी]

पातरी—स्त्री (प्र) पाथरी, रानांतील एक वनस्पति, हिची भाजी करतात [स पत्री]

पातरींग—न (चाभारी धंदा) चपलाच्या आकाराचें मेज, माप (क्रि० कापणें) [इं पॅटर्न]

पातल जीवन—न जीवन मोत्यें, मोत्याचा एक प्रकार

पातवड—स्त्री (कु) पाण्याचा पाट साफसूफ करण्याची क्रिया [स पात्र]

पातवडा—पु खपला, पोपडा, टप्पल, पदर, पापुद्रा, पाचोळा पापुदरा पहा 'तैसा आहाचवरी कोरडा। त्वचेचा असे पातवडा।' —ज्ञा ६२५२ [सं पत्रवत्]

पातवडी-वट—स्त्रीपु १ तळून खाण्याची पापडी (विशेषत तांदळाच्या किंवा जोंधळ्याच्या पिठाची) २ हरभऱ्याच्या पिठाचें धिरडें, पाटवडी पहा ३ अळू इ०च्या पानास डाळीचें पीठ लावून गुंडाळून, उकडून, तळून केलेली वडी [पत्र+वडी]

पातशाप—पु (गो) विटाळ

पातशींचें—सक्रि (गो) दुखणें विकोपास जाणें

पातसडला—वि ज्याचीं पानें झडून किंवा वाळून गेलीं आहेत असें (झाड, फांदी) पाटसडणें पहा [पात=पान+सडणें=कुजणें, झडणें]

पातसांडा—पु (कु) एक प्रकारचा मासा

पातळ—न लुगड्यासारखें स्त्रियाचें नेसण्याचें एक हलकें वस्त्र 'पातळ पैठणी हिरव चौकडीदार।' —भारे १०३११६ [स पत्रल=बारीक]

पातळ—वि १ बारीक, जाड नव्हे असें जाडीला कमी (फळी इ०) २ द्रवरूप, प्रवाही, द्रवयुक्त, द्रवाश अधिक असलेलें (ताक इ०) ३ विरविरीत, वीण दाट नसलेलें, सैल विणीचें (वस्त्र) ४ चिकटून, घट्ट, दाट नसणारें, अंतराअंतरावर उगणारें, दूर दूर असलेलें, पसरलेलें (पीक) 'शेत भारी पातळ पेरलेंत' ५ विरविरीत, कृश, सडपातळ, रोड ६ बेतावाताची, थोडीशी, कमी, वरवर, दाट नसलेली (ओलख, प्रेम, लोभ, स्नेह, कृपा इ०) 'तुझी कृपा पातळ फार झाली।' —साहव ४.१६ [स पत्रल, हिं. पातल] ०पोट्या-वि पातळ, सपाट पोटाचा याच्या उलट ढेर पाट्या **पातळाई**-स्त्री १ दाटी नसलेली स्थिति पातळपणा, विरळता, गर्दीचा अभाव 'मधा दवळांत दाटी होती, आतां पातळाई आहे' (सामा) विस्कळित स्थिति, पांगापांग २ द्रवपणा, सैलपणा, विरळपणा, बारीकपणा, विरविरीतपणा, (पातळ (-वि)चा पहिला अर्थ सोडून सर्व नामाच्या अर्थी भाववाचक

नामें) **पातळांगी-अंग्या**–वि चिडकिडीत, बारीक, कृश, रोड, पातळ अंगाचा [पातळ+अंग]

पातळ जीवन—न मोत्याचा एक प्रकार, जीवन मोत्यें हीं एका चवांत १० ते १५० पर्यंत येत असलीं तर त्यास म्हण तात पातल जीवन पहा

पातळांवचें—सकि (गो) पालथें टाकणें, पसरविणें [पातळ]

पातळी—स्त्री १ पातळपणा; विरळपणा, पातळाई अर्थ २ पहा २ गर्दी, दाटी नसणें पातळाई अर्थ १ पहा ३ स्वयंपाकातील लहानसें भांडें ४ धातूचे गज तोडण्याचें हत्यार, छेरे, लोहाराची छिनी, छिरणी ५ सपाटी; एका समतलांत असून उंच किंवा सखल नाहीं अशी स्थिति (भूमिति) ज्याला लांबी व रुंदी मात्र आहेत असें पृष्ठ किंवा क्षेत्र ६ (ये सुतारी) लाकूड फोडण्याचें साधन, पगाशी [पातळ]

पातांजली, पातंजल योग—पु पतंजलि नावाच्या प्राचीन ऋषीनें शोधिलेली हठयोगाची पद्धत, शास्त्र 'पातांजली योग साधन। साधुनि योगी पावती निरंजन।' [पतंजली+योग]

पातांडें—न १ (रेडा, म्हैस इ०चें) सपाट शिंग २ पनांडें पहा

पातान्या—पु पाठारेप्रभू, एक जात किंवा तींतील व्यक्ति परभू आणि कायस्थ पहा

पाताल-ळ—न १ पृथ्वीच्या खालचा लोक, नागलोक, भूलोकाच्या खालीं सात लोक आहेत ते प्रत्येकीं २ सप्तपाताळ पहा २ (ल) फार खोलपणा वर्णावयाचा असतां अतिशयोक्तीनें म्हणतात जसें –पोट पाताळास गेलें–उपासानें डोळे पाताळांत गेले. स] ०फोडून, पाताळांतून काढणें–१ (ल) एखादें अंधारांत केलेलें कृत्य उजेडांत उघडकीस आणणें २ ओढून ताणून तर्क, कल्पना काढणें **पाताळीं घालणें**–(ल) पूर्ण नाश करणें ०गंगा–स्त्री हिमालयांत उगमाजवळील गंगेचें नांव तेथें ती जमीनीखालून वाहते अशी समजूत आहे पाताळची गंगा ०पाणी–न १ विहीर इ०त जमिनीखालून झऱ्यानें येणारें पाणी 'विहीरीला पाताळ पाणी लागलें' २ (सामा) खाल पाणी ०यंत्री–वि खोल, गूढ गुप्त पत्ता न लागणाऱ्या मसलती करणारा, कारस्थानी, पाताळापर्यंत (फार खोलपर्यंत) ज्याचें यंत्र (मसलत धोरण) पोंचतें असा गूढ (मनुष्य) [पाताळ+यंत्र]

पाताशें—स्त्री (गो) एक मासळी

पाताळयंत्र—न उदल इ० तेल काढण्याचें यंत्र तेल, अर्क, सत्त्व काढण्याचें किंवा धातूचें भस्म करण्याचें साधन, यंत्र मातीचीं दोन भांडीं तोंडास तोंड लावून वरून तीं चांगलीं लिंपून जमीनींत भट्टी इ० तयार करून तींत ठेवणें [स पाताल+यंत्र]

पांति—स्त्री पंक्ति, पंगत 'तेथ कोकिळांची पांति दर्दुरा। कवि लाभे।' –ज्ञा ५२ [स पंक्ति] ०कर–पु १ पंक्तीस बसणारा, जेवणारा; पंक्तीचा 'जेथ ज्ञाताचिया घरा। अद्भुत आला आहे पाहुणेरा। आणि येराही रसा पांतिकरा। जाहला मानु।' –ज्ञा ११ २ २ हिस्सेदार ३ सोबती

पातित्य—न १ पतितपणा (दुष्कर्म केल्यामुळें येणारा) २ बहिष्कार, पतनत्व (जातींतून, अधिकाराच्या जागेवरून) [सं]

पातियेंचें—सकि (गो) विश्वासणें, विश्वास टाकणें

पातिव्रत्य—न पातिव्रतेचा धर्म, स्त्रीनें पतीच्या मनोदया प्रमाणें, पतीच्या आज्ञेंत वागणें, पतिव्रतापणा, पतिव्रताधर्म [स]

पाती—स्त्री १ धातूचा पातळ तुकडा, साधकामाच्या हाकाची पट्टी, पटी (लोखंडी) २ फण्याचें आडवें पातें ज्यावर हीग मारणारें लाकूड फिरवितात तें ३ जानवीं इ० करतांना त्याची तिसुती इ० गुंडाळण्याचें कांटिट ४ लांबट आकाराचें पान किंवा पात (ऊसाचें, नारळाचें इ०) ५ फणसाच्या गऱ्याच सागुळाभोंवतीं असलेले रेत [स पत्र, पत्री]

पाती—स्त्री. खळ्यांतील मळणीसाठीं जुंपलेल्या बैलांची ओळ, रांग, पात [स पंक्ति]

पाती—स्त्री घराणें, घराण्याची शाखा धाकट्या पातींतील मंडळी येणेंप्रमाणें होती' –विक्षिप्त २ ४२ [स पंक्ति]

पाती—स्त्री पापणी (डोळ्याची) 'कोण्ही नाठव हा कोण कुळ याति। झाल्या तटस्थ सकळा नेत्रपाती वो।' –तुगा १३५ [स पत्र]

पाती—स्त्री कापसाच्या झाडाचें फूल –शर [स पत्र]

पाती—स्त्री बरोबरी –मनको [स पंक्ति]

पा(पां)ती—स्त्री वाटणी, भागी, अंश, हिस्सा, सामाईक व्यवहारांतील वांटा 'आपुलिया मानवले या धर्मभखांत देव पात्याते।' –माअश्व ६४६ 'या सावकारींत चौघांची पाती आहे' [स प्राप्ति हिं] ०दार–वि भागीदार हिस्सेदार, वांटेकरी

पातीकांदा—स्त्री पाती असलेला कांदा याच्या उलट बाडका कांदा [पात+कांदा]

पातीचा चहा—पु गवती चहा (वनस्पति) किंवा त्याचा काढा [पात+चहा]

पातु, पातूनें—स्त्रीन १ ब्राह्मणास दिलेली दक्षिणा दान 'पहली पातु नवावाला।' –गपो २५३ २ –पुअव पातु, दाय [स दक्षिणा पातु=दक्षिणा देतांना म्हणतात]

पातें—न १ डोळ्याची पापणी 'भीष्म प्रभु दुसर धनु सज्य करी जों न हालवे पातें।' –माभीष्म १०८४ २ पान

(तरवार, सुरी इ०चें) ३ (ल.) रहाटाचें आडवें लाकूड ४ (बैलगाडी) सुल्ल्याच्या वर टोकलेले घोडस्याशी समांतर असें लाकूड ५ फणमाच्या गन्यामोंवनालचे संतू ६ लांबट पान (ऊस, नारळ झाड इ०चें) ७ जोखडाच्या खालचा समांतर भाग, त्याचें लाकूड दसात जोखडाच्या वरच्या भागास जोडद किंवा शिवळ, शिळ्ळ, शिरूड शिवाळ इ० म्हणतात [स पत्र, पात] पातेवास पातें न लागणें–थोडी सुद्धा झोंप न लागणें

पाते(ति)जणें—उक्रि सोंपविणें, विश्वास ठेवणें, विश्वासणें, पात्यवणें 'म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तेया। पातेजों नये धांजया। –ज्ञा १८५९८ [स प्रत्यय]

पातेरा-रें—पुन १ पाला, पाचोळा, कचरा, वडवा, टर पत्र २ (ल) (काव्य) व्यापारातील पत नावलौकिक ३ (ल) आश्रय –घर [पात] ०उडणें–(ल) पत, बोज उडणें, नाहींसा होणें 'जनाचाराममध्यें उडाला पातेरा। झालों निराजिरा म्हण वूनि।' –तुगा १२२९

पाते(पै)लें—न वघुणें, बोघणें, कढी सावारें इ० करण्याचें पात्रूचें एक पात्र; (कों) पातवलें (व) मगुणें [स पात्र]

पातेली–स्त्री लहान पातलें

पातेयिणें—उक्रि (सामा) पात्यविणें पहा

पाता(तो)डा—पु पापोडा पापुदा पापडा पापुदरा पहा [सं पत्र]

पाताडी—स्त्री पाटवडी, पातवडी पहा

पातोवळा, पातोळा—पु तांदुळाच्या पिगतकाकडी, गूळ व खोबऱ्याचा कीस इ० घालून हळदीच्या पानावर तें पीठ थापटून मादकाप्रमाणें उकडून केलेले पक्वान्न हें दान तीन दिवसपर्यंत टिकतें (गा) पाताळी 'धावन पातोळयाच्या मोळी।'–मसाप २०१ [पात+पोळी]

पातोळी—वि (गो) (ल) जीभ चुरचुर चालविणारी (स्त्री)

पातोळी—स्त्री (कु) दुरूण्याचा घाला, साथ [स पात]

पातोळें—न (गो) गप्पीदास बोलघेवडा माणूस

पात्यविणें—उक्रि (काव्य) १ सोपविणें विश्वासणें, हवाला, भरवसा ठेवणें पातणें पहा 'नेणत्या मुलावर घर पात्यवून बाहर जाऊं नये' २ निर्धारित राहणें विसंबणें, निश्चयपणें वागविणें 'विहिरीवर मुलास एकटें पात्यवू नका' [स प्रत्यय, हिं पत= विश्वास]

पात्या—न हळवार जमीनींत पेरतात असें भात –बदलापूर ०८३ [स पत्र]

पात्र, पात्रा—न १ (सामा) भांडें, ताट, तबक, पेला, वाटी, पातेली इ० 'घरी यावया अन्न हस्तात पात्री।' –नरहरि गंगारत्नमाला १५५ (नवनीत पृ ४३३) २ कांहीं एक पदार्थ ठेवायास आधारभूत वस्तु जसें –पेला, उदर, ग्लाशय, अशाशय, मलाशय इ० प्रतिग्राहक (दान, आशीर्वाद, शाप इ० चा), खाण समुद्र, निधि (गुण, दुर्गुण इ०चा) ३ नदीचा प्रवाह जेथून जातो त्या जागची रुंदी 'आवारे द्विगुणित पात्र होय तीचें।' ४ (नाट्य) वेष, सोंग, भूमिका ५ अतिथी 'या उदारा पासुनि पात्रें वरिली गुणानुरूपार्थ।' –मोवर्ण ११ १६ ६ (व) पत्रावळ ७ वेश्या राख, रखेली –वि १ योग्य, लायक, युक्त जसें –प्रशंसापात्र–निंदापात्र–दानपात्र–मोहपात्र इ० 'परि पात्र होय गुरुमखमूर्ते तो सुलाभा जीन।' –मोरामायणपच धनी–बाल २ २ आधार करिता आज्ञाभा शोभाचें पात्र जाहले चवपे।' –मोआदि ११ ६७ [स] ०नाचविणें–उथळेपणानें राहणें, वर्तणें पात्रात राख कालविणें–जीवनाच्या किंवा निर्वाहाच्या साधनाचा नाश करणें पात्रावरून उठविणें–(ल) उपजीविकेचें साधन काढून टाकणें, नाहींसें करणें पात्रीं बसणें–पानावर भोजनास बसणें पात्रें पुजणें–पानावर थोडेंसे न वाढता वाढणें, वाटलेसें करणें पात्रें वाढणें–१ जवणाचीं पानें मांडणें २ (ल) साज मांडणें सर्व तयारी करणें उह० पात्र पाहून दान करावें ०वस्त्र–न (व्यापक) भांडीकुंडीं व वस्त्रेंलत्तें संसार तील अवश्य लागणाऱ्या वस्तु

पात्रा—स्त्री नर्तकी नाचणारी नायकीण, वेश्या, राड [स पात्र]

पात्री, पाथरी-रा—स्त्री शेतात उगवणारी, लाव व पानाची कड कातऱ्यासारखी असणारी एक रानभाजी, पाथरी [स पत्र]

पात्रूट-ड—पु दगडफोड्या, पाथरवट [पाथरवट अप]

पात्रेसमित—वि १ तुकडमोड्या, पक्तिवारगीर, पराम्न रुचि २ भोजनभाऊ आयतोजी, फुकटखाऊ [स पात्र]

पात्स(त्सा)र—पु (कु) विश्वास, भरवसा; प्रत्यय [स प्रत्यय]

पात्साण—स्त्री (गो) दुर्गंधि [पाद+घाण]

पात्साळी—न (कु) एक जातीचा मासा

पा(पा)थ—स्त्री (वों) आळ, रांग, पंक्ति (व) जमाव, समुदाय [स पंक्ति]

पाथ—स्त्री १ (ना व) पिकाच्या दोन उभ्या रांगातील मोकळी जागा किंवा रांग 'तिही पाथा दिवसातुन निंदून होतील' २ (व) निंदण्याकरिता बायका ३ तास व मनुष्य ४ तास शेतात व असें धरलेले तास ज्याचे त्यानें पूर्ण निंदले म्हणजे एक पूर्ण पाथ होते पात पहा [स पंक्ति] ०धरणें–(खा) खळ्यात मळणी करता कणगावरून बैल फिरविणें

पांथ—पु १ मार्ग, रस्ता, वाट, सडक २ प्रवासी, यात्रेकरू 'तू पाय तापस छाया घनु। होसि पर मार्गिंचा सतातु।' -ऋ५० -वि, १ पायस्थ, वाटमरू. २ मार्गासंबधीं, रस्त्यासंबंधीं [स पथ] **पांथस्थ, पा(पां)थिक**-पु वाटसरू, मुशाफर, प्रवासी, मागस्थे 'जैसें बापें जोडिलें लेका। वाटिले सुयें मार्ग पाथिका।' -ज्ञा १८८२६ [स पथस्थ] **पाथेय**-न १ प्रवाससामुग्री; शिदोरी, प्रवासात लागणाऱ्या खाण्याच्या वगैरे वस्तू २ और्ध्व देहिक कर्मांत करावयाचें एक विशिष्ट श्राद्ध [स]

पाथर—स्त्री १ कपडे धुणें, स्नान करणें, बसणें, मसाल्याचे पदार्थ वाटणें इत्यादि करिता असलेला मोठा, चपटा आणि गुळगुळीत दगड २ -पु (काव्य) (सामा) दगड 'कोणे एके ऋतु आहारा। वळराम घेतसे मदिरा। तो घट हाणोनिया पाथरा। फोडिला तेंगे।' -कथा ४१५५७ [स प्रस्तर; प्रा हिं पथर, प पथ्थर, सिं पथरु, ब पाथर पातर, ओ पथर] **०आंवटी**-स्त्री जावोत्री दगडावर पर्जन्यकाळीं एक आवट वन स्पति रुजत असते-ती **०फोड-फोडया**-पु १ चोचीनें दगड फोडणारा एक पक्षी २ दगडफोडया, पाथरवट [हिं] **०वट, पाथरट-ड, पाथरूट-ड**-पु १ दगडफोडया, दगडाचें घडीव काम करणारा, शिलावट जात व तींतील व्यक्ति २ एक पक्षी पाथर फोड अर्थ १ पहा [स प्रस्तरकृत] **पाथरी**-स्त्री धुण्याचा ल्हान दगड, ल्हान पाटा, ल्हान पाथर [पाथर]

पाथरणें-सक्रि पसरणें, अथरणें 'कुरुडी करडयात कुडाशीं कैंदाळ गवत पाथरावें'-(बडोदें)मराळमासाची पैदास ४ [स प्रस्तृ]

पाथरा—पु वाळण्याकरिता पडलेली, पसरलेली ओळ, रांग (कापलेल्या पिकाची तवाखूच्या जुडयांची इ०) [स पंक्ति, पात]

पाथरी—स्त्री १ (कातकरी) चिंचोरी, खेकडयाची एक जात -बदलापूर १२८ २ एक रानभाजी पाथरी पहा.

पांथरी—स्त्री प्लीहा, (प्र) पाणथरी पहा. [पाणथरी]

पांथा—पु रीत पद्धति, तऱ्हा, मार्ग 'घेतु आला पाथा। मद्य रथिमा चिभा।' -शिशु ९८२ -स्त्री (कों) पात पहा [स पथ]

पाथावेळ—स्त्री १ (गो) पुरावा २ (गो) मालिका [स पथ]

पाथी-ती—स्त्री (कु) फुलाची वेणी [स पंक्ति]

पा(पा)थी—स्त्री १ खळयांतील बैलांची रांग; पात २ (सामा) रांग, ओळ, रघ '(हनुमत) पुच्छपाथी फिरवितसे' ३ समुदाय. ३ भागी, पाती, हिस्सा ४ मार्ग, पंक्ति इ० पाती पहा [पाती] **०दार**-वि भागीदार, हिस्सेदार वांटेकरी

पाथेंणें—क्रि (कु) गळणें

पाथ्या—पु. (कों.) खळयांतील मळणी करणाऱ्या पातींतील मुख्य बैल [पाथ=ओळ, रांग]

पाथ्यौचें—क्रि (गो) पाझरणें [स. पाथस्=पाणी]

पाद—पु १ अपानवायु, गुदद्वारानें सुटलेला वायु [स पर्दन] **पादणें**-अक्रि अपानवायु सोडणें

पाद—पु १ चतुर्थांश, चवथा हिस्सा. २ वर्तुळाच्या चतुर्थांश, ३ श्लोकाचा एक चरण 'एका श्लोकाचा एक पाद पूर्व श्लोकाशीं संबद्ध' -विवि ८७१२४. [स] **०पूरण**-न १ वाक्य ची, श्लोकाच्या चरणाची भरती, श्लोक इ० पूर्ण करणें २ कवितेचे चरण पूर्ण करण्याकरिता योजिलेलीं सहा अक्षरें (तु, हि, च, स्म, ह, वै इ०) ३ (ल) अर्थपूरक पद इ० ४ (ल) उणीव भरून काढणें, असलेली भरून काढलेली उणीव किंवा वस्तु

पाद—पु पाय, चालण्याचा अवयव [स] **०अभिनय**-पु (नृत्य) नृत्यामधील पायाच्या अवस्था ह्या सहा प्रकारच्या आहत-समपाद, उद्घट्टितपाद अग्रतलसंचरपाद, अंचितपाद, कुंचित पाद व सूचीपाद [स पद्=चालणें] **०ग्रहण**-न (ब्राह्मणाच्या इ०) पायाला स्पर्श करणें, वंदन, नमस्कार करणें, अभिवादन (विशेषत उपदेश घेण्याचे वेळीं) [पाद+ग्रहण] **०चारी**-वि पायानें चालत जाणारा, पायीं चालणारा, पाईक 'पादचारी असो वा नसो बापुडा शस्त्रधारी।' -विक ११४५ [सं] **०चाल**-स्त्री पायानें जाणें, चालणें बहुधा पादचालीनें, पादचालीं असा प्रयोग होतो **०छाया**-स्त्री किती वाजले हें निश्चित करण्याकरिता, पायांनीं मोजलेली माणसाची छाया याहून निराळी शंकुछाया [स] **०तलचारी**-पु पायाच्या तळव्यावर चालणारे प्राणी कस्वले व त्यासारखे दुसरे प्राणी या वर्गांत येतात तसेंच अमेरिकेंतील राकून आणि विलायतेंतील ब्याजर नावाचे प्राणी याच वर्गांत येतात -प्राणिमो ७८ [स] **०त्राण**-न (सामा) पायाच्या रक्षणाचें साधन, जोडा, पायतण, वहाणा, बूट इ० 'हात लावीताची सोडीन मी त्राण। शिरीं पादत्राण कोण वाहे।' -मोसीतागीत ३९ (नवनीत पृ ३५७) [स] **०दाह-दाहवात** पु ज्यात पायांची आग होते असा वातरोग, वातविकार [स] **०न्यास**-पु पाय टेवणें, पाऊल टाकणें [स] **०पाश**-पु १ पायदोरी, (गुराच्या विशेषत घोडयाच्या) पायाला घातलेला फास, कळावा २ पायांतील वाळा; घागऱ्याचा वाळा [स] **०पीठ**-पु बसण्याचा लाकडी पाट [स] **०पूजा**-स्त्री १ आचार्यादि श्रेष्ठ व्यक्तींचा पूजाविधि २ मोठया यज्ञात श्रेष्ठ मानल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचा केलेला सन्मानविधि ३ (ल) खरडपट्टी [सं] **०प्रमाण**-पु पायावर डोकें टेवणें पायांना वंदन करणें [स] **०प्रहार**-पु लाथ मारणें, लत्ताप्रहार [स] **०पृष्ठ**-तळपाय, पायाची धूर, तळवा [स] **०बंधन**-न पायाला बांधण्याचें कोणतेंहि साधन [स] **०रक्षा**-स्त्री पादत्राण पहा 'चोरटे लोक चोरून जाती। पादरक्षा।' -द

१८ १० २६ [पाद+रक्षण] ०ग्रह-न पादग्रहण पहा [स] ०प्रदनिक-न एक प्रकारचें स्त्रीधन, जेव्हां वधू सासू-सासरा यांच्या पाया पडावयास जाते त्यावेळीं त्यांनीं प्रीतीनें तिला दिलेलें धन -मिताक्षरा व्यवहार मयूख दायविभाग २३९ [स] ०शोथ-पु पायाची सूज, पायाचा सविवात [स] ०संवाहन-न पाय चोळणें, हलके हलके रगडणें, दाबणें 'तांबूल देती आणून। करिती पादसंवाहन।' -गुच ५ १८ [स] ०सेवन-स्त्री १ चरणसेवा (देवाची पूजा, अर्चा, पादप्रक्षालन इ०) २ नवविधा भक्तीपैकीं चौथी भक्ति (सामा) चाकरी, सेवा [स] ०सेवनभक्ति-स्त्री पादसेवन अर्थ २ पहा [स] ०संस्थान-न घोड्याच्या पायाचा एक रोग अश्वप २ ३८ [स] ०स्फोट-पु पायातील चीर, भेग फट, कातरा [स] ०हर्ष-पु पायास आलेल्या मुग्या, पायाची खवख [स] पादांगुली-स्त्री पायाचें बोट, अंगुळी [स] पादांगुष्ठ-पु पायाचा आंगठा. [स] पादोदक-न ज्यांत ब्राह्मणाचे किंवा दुसऱ्या पवित्र माणसाचे पाय धुतले किंवा बुडविले आहेत असें पाणी, चरणाचें तीर्थ [पाद+उदक] पादोदर-पु सर्प, उरग, शेष 'तव गुणार्णवीं नचले पादोदर स्फूर्ति।' -होला ३ [पाद+उदर]

पांद—स्त्री गावांतून, शेतांमधून, कुंपणांमधून जाणारी वाट, अरुंद रस्ता, पाणंद (इटकरी) पादण [स पाद?]

पादडणें—सक्रि तावडणें, जोरानें हाकणें, टाक ढिले करणें, संपादून काम घेणें, दमविणें [पादणें?]

पादडा—पु १ अति श्रम थकवा; पुष्कळ पादडल्यामुळें जर्जर अवस्था होणें टाके ढिले होणें (क्रि० निघणें) २ (गवताबाब्द्न) सख्त रीतीनें घतलेले श्रम; थकेल अशा रीतीनें घेतलेलें काम (क्रि० काढणें, घालणें) [पादडणें]

पादप—पु झाड, वृक्ष झाडे पायांनीं (मुळयांनीं) पाणी पितात म्हणून 'श्वापदें पाषाण पादप। सीता म्हणोनि आलिंगी।' [स पाद+प]

पादमेकाड—वि (ना) भित्रा, भेकड [पाद+भेकट]

पादरखाण पादघाण—स्त्री पादल्यामुळें सुटलेली घाण, पादाची घाण [पादरा+घाण पादणें+घाण]

पादरधीट—वि घडाईखोर फुकट फुशारकी मारणारा प्रमाणाच्या बाहेरीतीनें पादणारा एरवीं धीट एका नर्में कोठें दुसरा पादट। पादर ता धीट म्हणती त्यासी।' -तुगा १२८६ [पादरा+धीट] पादरधिटाई-स्त्री अंगीं सामर्थ्य व धीटपणा नसतां लोकांनें दाखविला जाणारा धीटपणाचा डौल बढाई [पादरा+धिटाई]

पादरा—पु एक किडा पिपूड पहा -वि १ पादण्याची सवय असणारा, नहमी पादणारा २ (ल) भित्रा, कुचका, दुबळा, ३ दुर्बल, निर्बल, अशक्त फुसका, निःसत्त्व, क्षुद्र क्षुल्लक कमजोर (इमारत वस्तु, उद्योग, मत, भाषण, मनुष्य इ०) [पादणें] म्ह० पादऱ्यास वाताचें मोरा-पादण्याचें निमित्त पादरफुसका-वि हलका, कवडीमोल, तिरस्करणीय, भित्रा (मनुष्य), निर्जीव, निर्बल, हलकी, नादान (वस्तु, पदार्थ)

पांदरा—पु (बे) बोंबडीचीं पिलें झाकण्याची वेळूची टोपली [पिंजरा]

पादरीमामी—स्त्री एक वनस्पति

पादविणें—सक्रि १ पादण्यास लावणें २ (ल) तावडणें, पादडणें, श्रमविणें, भागविणें, दमविणें, कष्ट करावयास लावणें ३ खेळांत मार देणें, पराभव करणें [पादणें]

पादशहा-शाह—पु सम्राट, बादशहा, मुसलमान राजा [फा] पादशाही, पादशाहत-स्त्री साम्राज्य; बादशहाचा अमल, बादशहाचा अधिकार, सत्ता, वैभव [फा] म्ह० पादशहास पादशाही झाली म्हणून पिंजाऱ्यानें तार तोडूं नये पादशाही-वि. १ बादशहानें दिलेला, बादशहास शोभेसा, साजेसा, बादशहा-संबंधीं (मोहर, सनद, शिक्का, परवाना, रिवाज, शिरस्ता, डौल, सरंजाम इ०) २ दरबारी, बादशाही, थोर, भव्य, उमदा, थाटाचा ३ विलक्षण, अतिशय, पराकाष्ठेचा जसें -पादशाही जुलूम, जबरी =भयंकर जुलूम, पातशाहीलबाडी = अतिशय खोटें बोलणें याप्रमाणेंच पातशाही-कारखाना-कारभार-मुलूख-पीक-आमदनी इ० [फा] म्ह० मन पादशाही पण दैव गाढ़

पांदां—क्रिवि (गो) खालीं [स पत्]

पादाक्रांत—वि पायाखालीं तुडविलेला पायांनीं आक्रमिलेला, पायाखालीं घातलेला (वश जागा)- जिंकिलेला, वश केलेला; पराक्रमानें हस्तगत केलेला (शत्रु देश इ०) [स]

पादाडणें—सक्रि तावडणें, (प्र) पादडणें पहा [पादडणें]

पादा-धा—स्त्री १ गांवांतून, शेतांमधून कुंपणांमधून गेलेला अरुंद गाडीरस्ता लहान वाट, (प्र) पाणंद (व ना) पाधा, पाधण-न २ (ल व) आकाशगंगा [स पाद?]

पादुका—स्त्री १ जोडा वहाण (विशेषत) लाकडी खडावा २ देव गुरु इ०च्या पायाचा दगडावरील ठसा (पूजेकरितां आंखलेला), पायांची प्रतिमा [स पाद] ०धर-वि जोडा उचलणारा 'पादुकाधर नेवता।' -दावि १८३ [पादुका+धरणें]

पादेलोण—न एक काळ्या रंगाचें कृत्रिम अग्निदीपक, सौम्य रेचक असें मीठ क्षार बिडलवण पहा [स पदेन+लवण]

पाद्य—न पाय धुण्याचें पाणी किंवा पाण्यानें पाय धुण्याची क्रिया 'नवरा नवरी नारी नर। पूजन करा पाद्यानें।' -तुगा १०९५ देवास स्नानाचे वेळीं गंध, अक्षता, फुलें पाणी वगैरे अर्पण करतात तें पूजा, सत्कार करण्यांतील एक विधि [स] पाद्याचें

घालणें-करणें-(उप.) यथेच्छ लाथा मारणें पाद्यार्घ्य-न. (ब्राह्मण, अतिथि इ०स) पाय धुण्यास दिलेलें पाणी इ०; पूजा, सत्कार. [पाद्य+अर्घ्य]

पांद्राच—पु. (गो.) दिमाख; बढाई; फुशारकी.

पाद्री—पु १ ख्रिस्तीधर्मप्रचारक; ख्रिस्ती धर्माचा भटजी. २ लष्कर, आरमार अगर इतर सरकारी खातीं यांमधील ख्रिस्ती धर्माचार्य. [पोर्तु पाद्री; इं. फादर]

पाद्री—पु. बुद्धिबळाच्या खेळांतील उंट. [पोर्तु. पेद्रो]

पाधाणी-नी—वि. अजागळ; अडाणी (बायको). 'काय धोंगाणी पाधाणी। ताकामध्यें घाडी लोणी।' –तुगा ६२१.

पान—न १ झाडाचें पान, पर्ण; पत्र; दल. २ (सामा.) नागवेलीचें, विड्याचें पान. ३ (ल.) विडा; नागवेलीचे पानास चुना लावून त्यात कात, सुपारी इ० घालून खाण्यासाठीं केलेला विडा. ४ पुस्तकाचें पृष्ठ, पत्र. ५ कागदाचा ताव, थंद. ६ धातूच्या वस्तूंचा पातळ पत्रा. ७ लहान मुलाच्या कपाळावर, स्त्री–पुरुषांच्या गळ्यांत, घोड्याच्या गळ्यात अथवा कपाळावर बांधण्याचा पानाच्या आकाराचा एक दागिना; पिंपळपान ८ धोतरजोडी पैकीं एक नग; एक धोतर. ९ केतकीच्या फुलाची एक पाकळी, दळ. १० पत्त्याचें, गंजिफाचें पान. ११ शस्त्राचें, हत्याराचें पातें. १२ (ल.) सर्प; साप, नाग (याची फणी पानासारखी असते त्यावरून किंवा संस्कृत पन्नग या शब्दावरून व्युत्पादित) (ल्) (व) सर्पदंश. (क्रि० लागणें, लावणें) १३ माहुटीचें लाकूड, फळी; छपराच्या वाशाचे शवट ज्यात बसवितात तें लाकूड, फळी. १४ किल्ल्याच्या तटाचा वरचा दोन जंग्यामधील भाग किंवा भिंत. (हा पिंपळाच्या पानाच्या आकाराचा असतो त्यावरून). १५ एका जातीचें औषधी गवत, (सं) एरका एरका पहा १६ सवळाचें धातड्याचें तोंड. १७ (गो) तंबाखू १८ (कु) नांगराचें टोंक, भाग. (वे.) नांगराच्या फाळावरील लाकडी तुकडा १९ जेवणाचें पात्र; पत्रावळ. [स. पर्ण, गु. पान, प पण्ण, पन्न; सिं. पनु] (वाप्र) ०न हलणें-(झाडाचें पान हलण्याला यत्किंचित् तरी वारा लागतो. त्यावाचून तें कार्य होत नाहीं, यावरून) (एखाद्याच्या वाचून) कोणतेंहि कार्य न होणें उदा० त्याच्या वाचून पान हालत नाहीं ०पुजणें-(ल.) पानावर थोडेसें अन्न वाढणें. (तोंडाला) ०पुसणें—फसविणें, ठकविणें ०लागणें–सर्पदंश होणें; साप चावणें **पानावर पान टाकणें–घालणें–ठेवणें**–दडपणें, दावादाची करणें; छपविणें. 'त्या कज्ज्याची चौकशी कांहीं न करिता त्यानें उगीच पानावर पान टाकलें, घातलें.' **पानावर पान ठेवणें**–लपविणें; गूढ, संदिग्ध ठेवणें. **पांचा पानांचा विडा–पट्टी देणें**–(एखाद्या कामावर नेमणूक करताना पूर्वी सरदारास पांच विड्याचीं पानें व सुपारी देत असत यावरून) निरोप देणें; नोकरीवरून काढून टाकणें. (दुसऱ्याच्या) **पुढलें पान, ओढूं नये, पुढच्या पानास माती घालूं नये**–(ल) दुसऱ्याच्या पोटावर पाय आणूं नये; दुसऱ्याच्या पोटापाण्याचें साधन काढून घेऊं नये. **पुढें वाढलेल्या पानास लाथ मारणें**–१ (ल) सहजासहजीं प्राप्त झालेल्या किंवा एखाद्याच्या कृपेमुळें मिळालेल्या फायद्याच्या गोष्टी धिक्कारणें, नाकारणें. २ (ल) ऐन सुखाच्या किंवा उत्कर्षाच्या काळांत मरणें, मरण येणें सामाशब्द- ०**आवळा–ळी**–पुस्त्री. लहान कटिरी व फळें येणारें झाड; आवळीचा एक प्रकार. ०**उंधा**–स्त्रीअव. झाडांचीं पानें खाणारे ढवांगारखे किडे. ०**कांडी**–स्त्री. (तंजा) पानपण्या खोवण्याकरितां काडी; रावा. ०**कातर–कापें**–न. (कों) केळीचीं पानें कापण्याचें हत्यार, कातरी; (राजा) टोकास विळा बांधलेली आंकडी. ०**घोंगडें**–न. इरलें. ०**झाड**–न. (कों.) पानापासून उगवणारी, फुटणारी वनस्पति; पानफुटी ०**ताटी**–स्त्री. पत्रावळीचीं पानें दुमडूं नयेत म्हणून त्याच्या भोंवतीं कांवट्या बांधल्या आहेत असा पत्रावळींचा किंवा द्रोणांचा गठ्ठा; वेंढल. ०**तुळी**–स्त्री. (महानु) पर्णशय्या; पानांची शेज. 'तेथें भणे रत्नावली। न करीं वो न करीं पानतुळी।' –शिशु ७९९. ०**दान**–न. १ विड्याचीं पानें वगैरे ठेवण्याचा डबा. २ (व.) पानाचें तबक. [पान+फा. दान=पात्र] ०**पट्टी**–स्त्री १ विड्याच्या पानांत सुपारी कात इ० घालून केलेला विडा, गुंडाळी. २ एकत्र दुमडलेलीं नागवेलीचीं पानें (पानसुपारी देताना देण्याकरितां केलेली). ३ (घर) मोहटीचें शेवटचें लाकूड. वाशाचीं टोंकें दिसूं नयेत म्हणून छपराच्या तोंडाशीं मारलेली फळी. ०**पत्रावळ**–स्त्री पत्रावळ, घरात जेवण्यास लागणारीं पानें आणणें, साठवणें, मांडणें इ० काम ०**पुड–पूड–पुडा**–पुन विड्याचीं पानें ठेवण्याचा गवताचा ताड, शिंदी यांच्या पातींचा किंवा पितळ इ० धातूचा ओंजळीच्या आकाराचा केलेला पुडा, डुरडी डबा. [सं पत्रपुट] ०**पेंढा–ढा**–पु पत्रावळीचा भारा, गठ्ठा खोतपेटीपैकीं एक बाब 'खोतवेठ' पहा. ०**पोत**–स्त्री. बायकांचा गळ्यांतील एक दागिना; चिंचपेटी व मोत्यांचा पोत, पेंडें. ०**बाजी–बाजू**–स्त्री (गंजीफाचा खेळ) राजा व वजीर यांशिवाय असलेलीं डावातील मोठीं पानें, बेद ०**बाळी**–स्त्री कानातील एक दागिना; मोती इ० लावलेला पानाच्या आकाराचा सोन्याचा अलंकार 'पानबाळ्या तिथें मासबाळ्या मारो लहर।' –अफला ५५ ०**बोर**–न लहान मुलाच्या कपाळावरील केसाला बांधण्याचें, सोन्याच्या नोंदणान. हिरे बसविलेलें एक भूषण ०**भारा**–पु पानपेंढा पहा ०**मळा**–पु नागवेलीच्या, विड्याच्या पानाचा मळा, शेत. ०**लागी**–स्त्री ज्यामध्यें एकमेकांवर पानें देणें घेणें लागतात असा पत्त्याचा खेळ. 'एक दुरी काढून ठेवून तिथे पानलागी खेळूं लागले.' –मुदे १६. ०**वडी**–स्त्री. शळवाच्या पानाची

तद्न नेलेली वडी -यृशि १ ३६१ ०वेल-स्त्री विड्याच्या पानाचा वल, नागवेल ०वेल खळी-स्त्री पानवेलीस घावयाच्या पाण्याकरिता वकेला खळगा, पाडलेली सरी, चर ०सडें-न पानदान पानपुड पहा ०सर-न (पावसापासून बचाव व्हावा म्हणून) पानांचें किंवा गवताचें केलेलें एक आच्छादन इरलें ०सांखळी-स्त्री पुस्तकातील पानवार विषयसुची, अनुक्रमणिका ०सावर-स्त्री फडया निवडुंग पाणसावर पहा याच्याशिवाय काडेसावर निराळा ०सुपारी-स्त्री १ विड्याचें सर्व साहित्य, विडा २ लोकास बोलावून सन्मान करण्याचा समारंभ असर, गुलाव, पान-सुपारी देणें ३ (ल) बक्षिशी पोस्त लाच 'साहेबास भेटावयाचें म्हणजे चपराशाला पानसुपारी द्याची लागते'

पानेवाटणी-स्त्री (कों) लग्न ठरविण्याच्या वेळीं गोताला आमंत्रण करण्याचा समारंभ, पानसुपारी 'पानेवाटणी झाली म्हणजे लग्न निश्चित झालें' -महाराष्ट्र शारदा पृ ५० जुलै १९३५

पान—न १ पिणें प्राशन (पाणी, दारू इ०) 'पें प्राकृतही अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।' -ज्ञा १० १९१ (समासात) अमृत-मधु-रस-क्षीर-पान २ मद्यपान, सुरापान [स] ०करणें-पिणें 'तो धृतराष्ट्रराया। सुतसे पान कराया।' -ज्ञा १५ ५८९. ०पात्र-न (सामा) पाणी पिण्याचें भांडें, पेला

पान—स्त्री ओरिसामधील एक गुन्हेगार जात, व्यक्ति -गुजा

पान—न (कर) पावशेर (शेंगा गूळ याच्या व्यापारात रूढ) 'शेंगात दहा पान माती निघाली'

पानई—स्त्री (अदिष्ट) पाण्याचें भांडें ठेवण्याची जागा [पाणी]

पान-उतारा-कापड-कावळे-कोंबडा-घाणस-चक्की-चट-चूल-जखाई-ढाळ-पानथरी-थर—(प्र) पाण उतारा-कापड-काळ इ० पहा [पाणी]

पानक—न (सामा) आवश्यक पय पहें नतें लिमलट, चिंचवणी इ० सरवत गारार घातलेलें पाणी व लिंबाचा रस याचें केलें पेय -यृशि १४७६ [स]

पानक—पु साप पन्नग नाग 'आठ अस्त्राकें रायीलीं। म्हणौनी मस्टकुळ पानक।' -उषा ८५८ [स पन्नग]

पानकळा—पु पावसाळा 'रामाचा दादा म्हणे नारायण गाव भाता पुढें पानकळा आला।' -मापो ९९ [पाणी+काळ]

पानकावशी—स्त्री (व) दिवसभर पाण्यात वसणारी गाय अथवा म्हैस [पाणी+काणें]

पानकी—पु (गो) दरवाजाच्या साहाय्यक पणक्या [पाणी]

पानकी—स्त्री एक रोग अंगाचा दाह मळ पातळ होणें अंतरांत विकल्पणा आणि टोळपाणा, पाळपणा हीं लक्षणें यात होतात -यार १५३५

पानकेलि-ळि—स्त्री (महानु) पाण्यामध्यें केलेली क्रीडा, जलक्रीडा 'तरि अमृताची पानकेळि। करवि करित।' -भाए २२२ [स पानकेली]

पानकी—पु (गो) गूळ घालून भाजलेला पावाचा एक प्रकार

पानगा—पु पानाला पीठ लावून निखाऱ्यावर भाजलेली भाकरी आहारोळी 'स्नानसंध्यादि कर्म जाहलें। पिठाचे पानगे भाजले।' -पाप्र ३० २३१ **पानगी** स्त्री लहान पानगा [पान]

पानछत्री—स्त्री (तंजा) दोन कागदास नवीं लुगडीं चुणून, बांधून ठेवणें (ल्मातील एक प्रकार)

पानट—न (विद्यार्थी) झाडाचें पान कागदाचें चिटोरें, पुस्तकाचें पान इ० [पान+ट]

पानडी—स्त्री १ पदक २ साजाची पेटी ३ कापशीच्या पानासारखी सर्व घेरभर कातरे कातरे असलेली साजात घालावयाची पेटी, बायकांचा गळ्यात घालावयाचा एक दागिना [पानट]

पान(ना)डी-ड्या—वि जमीनींत पाणी कोठें लागेल तें सांगणारा पाणाडी पहा [पाणी+नाडी]

पानतावण—स्त्री (व) पाणी तापविण्याची खोली, आग-धुण्याची खोली, न्हाणी, स्नानगृह [पाणी+तावणें]

पानं नै)द-ध—स्त्री (प्र) पाणद पहा

पानपणें—सक्रि १ जखम भरून येणें २ घावें करणें, होणें

पानपोई-पोय—स्त्री एक वल हिचा गुराच्या औषधाच्या कामीं उपयोग होतो हिचीं पानें हातावर चोळलीं असता हाताला तांबूस रंग येतो [पाणी+पोय]

पानफुंकणी-फुंकी—स्त्री (ना) मुलींचा एक शिवाशिवीचा खेळ -मराठी खेळांचें पुस्तक ९१

पानबसन, पानबोदाड—नस्त्री (व) पाणी धरून ठेवणारी, पाणथळजमीन [पाणी]

पान बसविणें—न (चांभारी धंदा) तळाच्या बाहेरील बाजूस बसविलेला खाळचा तुकडा [पान]

पानबुडी-ड्या पानगाट—स्त्री (प्र) पाणबुडी-ड्या इ० पहा

पानरट—न पानट पहा

पानवरा-ठा-पानवडा-था—पु (प्र) पाण्याचा जलाशय पाण्याची जागा धुण्याची अघाट करण्याची जागा 'जे हेत गर्तीचा उकरडा। सवपुरीचा पानरडा।' -ज्ञा १६ ४०७ 'अवघी नरमलीन मनीं। पनवरा सांग गाऱ्हाणी।' [पाणी+गाव]

पानवळ—न (गा) हत्याराम पाणी देणें (क्रि० देणें) [पाणी]

पानगाहलेत—पाया हागें नंबर १-धार

पानसत्र—न पाणपाई [स]

पानसरडें पानसारूड—पाणसरडे-मापूड पहा

पानसरा-सरकी—पाणसरा-सरकी इ० पहा

पानस(सा)ळ—स्त्री जमीनीची पातळी दाखविणारें चढ-उतार दाखविणारें गवंड्याचें एक हत्यार साधनी पाणसळ पहा [पाणी]

पानसळाई—स्त्री सोनाराचें एक हत्यार

पाणसाळ—स्त्री (बैलगाडी) गाडींत ठवलेला माल पडू नये म्हणून गाडीस मागच्या बाजूस आटसर, झडप लावतात ती

पाना—वि (राजा कु) (शेतातील धान्य भात इ०) एक ठिकाणीं साठविल्यावर किंवा तयार झाल्यावर त्यावर पाऊस पडल्यामुळे पिवळसर पडून उबले गलेलें कुजलेलें पाणी खाल्लेलें

पानेतांदूळ-पुअव अशा तऱ्हेनें बिघडलेले भिजून कुजरलले तांदूळ भात इ० [पाणी]

पाना—पु बोल्टस बसविलेला नट खोलणारें एक हत्यार, चावी [इ स्पॅनर]

पानाचा—स्त्री तंबाखु [पान]

पानारी—पु पत्रावळीच्या पानाचे भारे आणणारे लोक, आडेकरी किंवा त्यातील एक व्यक्ति [पान]

पानिवडा—पु जलाशय पानड पहा

पाना—वि पिणारा (समासात) मद्य-क्षीर-अमृत-पानी [स]

पानीय—न पाणी -वि पिण्यास योग्य लायक [स]

पानेड—न १ पाचट २ सरोवर जलाशय पाणवटा पानिएडा -हार [पाणी+गाय]

पानणें—अकि (राजा कु) (तांदुळ वगैरे) धान्य एक झाले असता त्यावर पाऊस पडल्यामुळें तें खराब होणें त्यास घाण सुटणें पाणरणें [पाणी]

पाना—पु कु) सुताराचें एक हत्यार (पान-हत्याराचें]

पानावानी—क्रिवि प्रत्येक पानास या पानापासून त्या पानापर्यंत ऐसीं चिय झाली। मुनीश्वरासी उताहीं। दवत रुक्मा पानावानीं। दिडताती। -ना १३१६

पानोळा—स्त्री (व ना) शिंपीच्या झाडाचे पान शिंदीची पावटी [स पण]

पान्हणें पान्ह(न्ह)विणें पान्हेणें—सकि कांसेतून दूध सोडणें पान्हा फुटणें किंवा सोडणें (मातृवात्सल्यामुळे मातेनें किंवा जनावर इ० पाहून गाय म्हैस इ०नीं) [पान्हा] **पान्हवण**—न १ पान्हा सोडावा म्हणून गाय म्हैस इ०च्या पुढें टेवावयाचें ओलें गवत दाणा वगैरे २ (ल) मन वळविण्याकरिता वश करण्याकरिता समजूत घालण्याकरितां दिलेलें बक्षीस लाच **पान्हवणकराण**-स्त्री पान्हवण दाखविल्याशिवाय जी कधींहि दूध देत नाहीं अशी गाय म्हैस वगैरे

पान्हा—पु १ मातृवात्सल्यामुळें जनावराच्या कासेंत दूध उतरणें सुरणें प्रेमातिशयानें मातेच्या स्तनातून जोरानें बाहेर येणारें दूध 'गायीला पान्हा फुटला-आला ' स्तन दाटून फुटला पान्हा। नेत्रीं ढाळी अश्रुजीवना।' २ दयनें प्रेत करणास येणारा कळवळा [स प्रस्नव प्रस्नु] (राजवून) **पान्हा आणणें**-(ल) बळेंच आस्था कळवळ इ० उत्पन्न करणें **०घालणें-धरणें-पळविणें-सोडणें**-(गाईने) पान्हा चोरणें चोरणें 'अहो वासरूं देखिलयाचिसाटीं। धेनु सडफडोनि मोहें उठी। मग स्तनामुखाचिये मेगी। काय पा हा धरे।' -माज्ञा ११४० **०फुटणें**-दूध येऊ लागणें स्तनांतून दूध व्हू लागणें 'अहो तान्ह्याचें लागतां झरें। तणें अधिकचि पान्हा फुटे।' -ज्ञा ९१८ **०चार, पान्हेचार**-वि पान्हा चोरणारी (गाय इ०) [पान्हा+चोर]

पान्हा—वि पाना पहा **पान्हेतांदूळ**-पुअव पाना पहा

पान्हेरी—स्त्री पाणपोई 'दासें दासलें आगळी। पान्हेरीनें माग मळी।' -तुगा ३३८ [पानीय]

पाप—न १ अपराध कुकर्म दुष्टपणा, दोष, पातक, नीति बाह्य वर्तन 'पापापासून ईश्वरक्षोभ ईश्वरक्षोभापासून नरक-प्राप्ति नरकप्राप्तीपासुन स्वहितनाश ' याच्या उलट पुण्य २ वाईट हेतु कुकल्पना कुभाव दुष्ट वासना मनात काहीं पाप आलेंसे वाटतें ' ३ -पुल्लीन (ल) दुष्ट नासदायक पापी मनुष्य 'ससहरु योडेस असति न धरतील तहि पाप तग।' -मोकर्ण ४२ ७१ ४ व्याधि पीडा अडचण संकट त्रास [म] (वाप्र) **०उभें राहणें** पाप भोगणें पाप उघडकीस यणें, मार्गांत आडवें यणें **०खाणें**-पश्चात्तापानें मन खाणें मन स हुरहुर लागणें **०चोर मारून-देऊन उठणें** ज्याचें पाप त्याच पुढें **येऊन नाचणें** स्पष्टपणें पाप उघडकीस यणें **पापाचा घागरा उचलणें**-पापकृत्याचे परिणाम भोगण्यास सिद्ध असणें किंवा नाइलाजानें तयार होणें (मागील जन्मातील पापाचीं फळें भोगावी लागतात अशी समजूत आहे त्यावरून) **पापानें पाप धुणें**-सर्वदा पापाचरण करणें **पापानें पाप भरलेला**-वि अतिशय पापी दुष्ट महादुराचारी (मनुष्य) **ना पाप देणार नाहीं तर पुण्य काढून घेईल** तो फारच कृपण आहे वाईट वस्तु बद्दल दुसऱ्यास त्यच्यानें दववत नाहीं गम च गली दववत नाहीं याच काय नवल सामान्य- **०कर्मी**-वि दुष्कर्मी वाईट कर्में करणारा दुष्ट पापी **०कष्ट** पुअव अतिशय श्रम कष्ट अत्यंत दुःख कानाडकष्ट (राजा नामानें वैतागून बोलत ना योजतात) म्यां पापकष्टानें स्वयंपाक केला तो कुत्र्यानें खिरडला ' **०कर्ली**-स्त्री कलियुग म्या आला पापकळी। आणिय न ति

सकळीं।'—दा ३५२२ [पाप+कलि] ०खाण–स्त्री अत्यंत, भयंकर, पापी मनुष्य; महान् पातकी, पापाचें आगर ०ग्रह–पु. मंगळ, शनि, राहु, केतु इ अशुभ मानलेले ग्रह, आकाशातील ग्रहांची अपशकुनकारक, दुर्भिक्षकारक युति, योग ०दृष्टि–स्त्री पापी नजर, काम, मत्सर इ०नीं युक्त अशी दृष्टि, पहाण्याचा प्रकार –वि कामुक, पापी, कलुषित दुष्ट, दोषी नजरेचा ०द्वेष्टा–वि पापाचा तिरस्कार करणारा ०धुणी–स्त्री पाप धुतलें जाणें पापापासून मुक्तता 'जें श्रवण करता पापधुणी। होय एकदा सर्वांची।' –ह ४४४ [पाप+धुणें] ०निरास–पु पाप धुवून टाकणें, दूर करणें ०पिंड–पु (स्त्री रजस्वला असताना गर्भ राहतो यावेळीं मातेचें अशुद्ध रक्त वाहत असतें, त्यावरून या काळातील) गर्भ पिंड, गर्भ ०पुत्र–पु कुपुत्र 'बाप तयाला ताप घृदर्पणि पापपुत्र हा करी।'–ऐपो ३६८ ०बुद्धि-मति–वि दुर्बुद्धि, दुष्ट, वाईट मनाचा, पापी वृत्तीचा. ०भी(भे)रु–वि पापाला भिणारा, भिऊन वागणारा ०मूर्ति-राशि-रूप-स्वरूप–वि घोर महान् पातकी मूर्तिमंत पातकी ०योनि-नी–स्त्री १ पापजाति तिय पापयोनींहि तिरीगी। जन्मले जे।'–ज्ञा ९४४३ २ गुन्हेगार जाती 'पापयोनि शब्दानें अलीकडे सरकारदरबारात ज्यांना गुन्हे गार जाती असें म्हणतात तशा प्रकारच्या अर्थ विवक्षित असून ' –गीर ७४८ –वि पापी; पातकी (माणूस) ०वासना–स्त्री अपवित्र, पापी इच्छा, दुष्ट वासना ०वेळ–स्त्री रात्रीं अकरा वाजल्या पासून तों पहाटे तीन वाजेपर्यंतचा काळ धार्मिक व पवित्र कार्याला ही वेळ अयोग्य समजतात ०संग्रह–पु पापाचा साठा, संचय ०संताप–पु पापामुळें होणारें दु ख मनस्ताप काचणी **पापाचा बाप**–पु जन्मदाता बाप (कारण तो मुला–मुलीचा उत्पत्तिकारण असल्यामुळें त्याच्या पापाची त्याच्यावर जबाबदारी येते) याच्या उलट पुण्याचा, धर्माचा बाप **पापाचे पर्वत**–पुअव मोठीं आणि पुष्कळ पापें 'अपार जीव मारले। पापाचे पर्वत साचले।'–रावि १११० **पापात्मा**–पु अत्यंत पापी, दुष्ट मनुष्य, पापमूर्ति, पापाचा केवळ अर्क **पापापूर्व**–न अनीतीच्या कृत्यापासून उत्पन्न होणारें वाईट फळ, परिणाम इ० अपूर्व पहा **पापिष्ट पापी**–वि अतिशय पापाचरणी दुष्ट, अनीतीनें वागणारा, पातकी, पापयुक्त **पाप्याचा पितर**–न (ल) अतिशय रोड, दुर्बल व क्षीण, मनुष्य (पापी माणसानें दिलेले पिंड त्याचे पितर खात नाहींत त्यामुळें ते रोड बनतात त्यावरून)

पाप–न (गो) पोपीस

पापड–पु उडीद वगैरेच्या डाळीच्या पिठात हिंग इ० मसाला घालून तें भिजवून लाटून व उन्हात वाळवून (विस्तवावर भाजून) तोंडी लावावयास पोळीसारखी केलेली चकती [स पर्पट, प्रा पप्पड] ०खार–पु (पापडात घालावयाचा) एक क्षार, साजीक्षार, सज्जीखार इ केळीअलकली ०पीठ–न पापड, चटणी इ०करिता केलेलें (मुख्यत उडदाच्या डाळीचें) पीठ, डांगर

पाप(पा)डी—स्त्री १ तांदुळाच्या पिठात मसाल्याचे पदार्थ मीठ घालून तें पीठ पाण्यात भिजवून त्याचा पातळसा थर एखाद्या पानावर किंवा पातळ पत्र्यावर घालून तो वाफेंत उकडून, उन्हात वाळवून केलेली आणि मग तळलेली पातळ, कुडकुडीत पोळी, लहान पापड, फेणी २ कढणाऱ्या उसाच्या रसाच्या वरची मळी व तिची थापटी, पापुद्रा ३ तांदुळाच्या किंवा गव्हाच्या पिठात गूळ घालून तयार केलेली आणि तळलेली थापटी, गूळपापडी ४ (राजा) सपाट दगडाची फरशी; फरसबंदी रस्ता ५ (गो) (सामा) पापुद्रा [पापड]

पापडी—पु. पिवळ्या रंगाच्या रेशमाचा एक प्रकार –मुव्या ९७

पापणी—स्त्री १ डोळ्याचे केस २ डोळ्यावरचें कातडें ३ डोळ्याच्या वर व खालीं असलेलें चामड्याचें सकेश आच्छादन. [स पक्ष्म]

पाप(पु)द्रा,पापुद्रा,पापादरा–पोद्रा,पापोडा–टा—पु १ शरीर, फळ, पोळी, भाकरी, कणइ०कांच्या वरील पातळ त्वचा, पदर, पापडी, जखमेवरील खपली, भिंतीचा, शेणानें सारवल या भुईचा पोपडा, टरफल, कवची २ आवरण, वेष्टण (कांदा इ० वरील) [का हप्पळ=खपली]

पापर–रा–री, पापरा—स्त्री लाथ, लत्ताप्रहार 'ती हें पापरा हाणैन।'–पच ५९ [प्रा सं पदप्रहार]

पापलिट–लेट—पु (कों.) एक पाडा, तळहाताएवढा, समुद्रातील मासा

पापा—पु (बालभाषा) लहान मुलाचा मुका, चुंबन [ध्व]

पापा—पु बापाबद्दल शब्द [बाप]

पापा–स्त्री भाकरी

पांप्राय—स्त्री (गो) बढाई, दिमाख

पाप्रेर—वि (गो) गप्पीदास बाताड्या (माणूस)

पापु—पु (गो) एक मासळी

पापुडणें—अक्रि १ पापडा, पापुद्रा खपली धरणें, पदर सुरणें २ पित्त खवळणें रागात त्वेषात येणें [पापड, पापुदरा]

पापरी पामरी—स्त्री एक प्रकारचें पांघरावयाचें रेशमी वस्त्र (लहान मुलाचें)

पावळ—पु १ झरा २ ओढा नाला, ओहोळ 'पौषा पर्यंत विपुल पाणी पुढें पावळांतून झरे स्रवून . '–केया ४५ २ तीर, किनारा 'यमुने पावळीं। गडिया वाले वनमाळी।' –तुगा ३२०

पावळ-ळा-ळी-ळें—वि १ पामर तुच्छ, दुर्बळ 'हा दो तयाही आणि मोहाची भेटी। हे वायसी पावळी गोठी।' –ज्ञा ११६६ २ नरवत, नश्वर 'अंतु हें पवळें बोला। वाउगें काई बोलो।' –शिशु १००० [प्रा]

पाम—न (गो) एक प्रकारचें माप

पाम(भा)र, पामारी—स्त्री १ शेतात बीं पेरण्याचें आउत याच दुफणी, तिफणी, चौफणी, सहा फणी असे प्रकार आहेत 'ज्ञानपाभरी तीफणी। न लगे करावी पेरणी।' –तुगा ३६० २ पेरणी. [दे]

पामाळ—स्त्री (राजा) भरगच्च वृद्धि किंवा वर्षाव, पुष्कळ पडणें, निघणें, गळणें (झाडावरून फुलें, पानें, फळें इ०, चाळणीतून दाणे इ०) [प्रवाह]

पामर—वि क्षुद्र क्षुल्लक, कपदार्थ हलका, नीच तेजोहीन (नीतीनें नसून परिस्थितीनें क्षुद्र असा मनुष्य). 'विना न हृदयीं धरीं सहज पामर प्रत्यया।' –केका ४४ [स] **पामरता**—स्त्री क्षुद्रता, लघुता, हलकेपणा दुर्बलता 'मज रिता प्रत्यानीं वरिली जोडून हात पामरता।' –मोभीष्म ३ ७

पामा—स्त्री खरूज, इसब, दद्रु, त्वचेचा रोग 'सुशापुत्र वामा समन्तांत पामा।' –हिंसुदाम ४ [स]

पामा—पु भुसा 'मालात पामा म्हणजे भुसा नसावा' –मुभ्या ४५

पाय—पु १ (शब्दश व लक्षणेनें) पाऊल, पद; चरण ईश्वर, गुरु, पति, धनी इ०स उद्देशून विनयानें म्हणतात 'मला तरी हे पाय सोडून राहिल्यानें चैन का पडणार आहे?' –कोकि २०. २ तयडी ३ ककरा पुन तों खालीं घोटापर्यंतचा सर्व भाग, चालण्यास साधनभूत अवयव ४ (ल) पायाच्या आकाराची, उपयोगाची कोणतीहि वस्तु (पलंग, चौरंग, खुर्ची, टेबल, पाळपाट इ०चा) खूर ५ डोंगराचा पायथा, खालचा सपाटीचा भाग ६ अक्षराचा किंवा ... खालचा भाग ७ झाडाचें मूळ ... ८ प्रत्येक पानो ... ९ शिडीची पायरी समानार्थीं 'तेवीं नित्य ज्ञानी। मुनीश्वरासी ... रंग 'मुलाचे दुध्या पानोवानीं। हिंडताती।' –ज्ञा १३१६ ... पाआ,

पानोळा—स्त्री (व ना) शिडीच्या पा... सानळी [प्रा पण]

पाहणें पान्ह(ा)विणें पान्हेणें—... निघून जाणें, सोडणें पान्हा फुटणें किंवा सोडणें (मातृवात्सल्यामुळें मातेने ... आवाज इ० पाहून गाय म्हैस इ०नीं) [पान्हा] **पान्हवण**—न १ पान्हा सोडावा म्हणून गाय म्हैस इ०च्या पुढें ठेवावयाचें अन्न दाणा वगैरे २ (ल) मन वळविण्याकरितां, वश करण्याकरितां समजून घालण्याकरितां दिलेलें बक्षीस लाच **पान्हवणकरीण**—स्त्री

...चालणें–भरभर चालणें, ...णें–नम्र करणें, होणें, ...

माडणें, पासडणें •घेणें–प्रवृत्ति होणें, इच्छा होणें 'त्या कामाला माझा पाय घेत नाहीं' •ताडणें–(ल) एखाद्याच्या कामांत विघ्न आणणें •दाखविणें–दर्शन देणें, भेट देणें 'तो मज दावील काय पाय सखा।' –मोविराट ६ ११८ •देणें–१ पायाचा भार घालून अंग घेपणें २ तुडविणें, उपद्रव देण्यासाठीं, कुरापत काढण्यासाठीं एख याला पायानें ताडन करणें ३ पाय लावणें, पायाचा स्पर्श करणें •धरणें–१ पाया पडणें, शरण जाणें, विनंति करणें, आश्रयाखालीं जाणें २ अर्धांगवायु इ० रोगानीं पाय दुखणें •धुवून-फुंकून टाकणें-ठेवणें–(ल) मोठ्या खबरदारीनें, कार्ळजीनें वागणें मागें-पुढें पाहून चालणें, वागणें •धुणें–१ सध्यावंदनादि कर्मांपूर्वी किंवा बाहेरून आल्यावर पादप्रक्षालन करणें २ कोणाची पूजा वगैरे करताना, आदरसत्कारार्थ त्याचें पादप्रक्षालन करणें ३ (बायकी) (ल) लघवी करणें मूत्रोत्सर्गाला जाणें, (मूत्रोत्सर्जनानंतर हात पाय धुण्याची चाल बायकांत रूढ आहे त्यावरून) •न ठरणें–सारखें हिंडणें, भटकत रहाणें, विश्रांति न मिळणें, पायाला विसावा नसणें •निघणें–मुक्त होणें, मोकळें होणें, बाहेर जाणें, पडणें 'ह्या गांवांतून एकदा माझा पाय निघो म्हणजे झालें' –विवि ८ ११ २०९ •पसरणें–१ अधिकार प्रस्थापित करणें, पूर्णपणें उपभोग घेणें, अल्प प्रवेश झाला असता हळूहळू पूर्ण प्रवेश करून घेणें २ मरणें (मरताना पाय लांब होतात यावरून) 'शेवटीं म्हातार्‍या आईपुढें त्यानें पाय पसरले' म्ह० १ भटास दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी २ अंथरूण पाहून पाय पसरावेत •पसरून निजणें–निश्चित आळशी राहणें निरुद्योगी असणें •पोटीं जाणें–भयभीत होणें, अतिशय भीति वाटणें निजलेला मनुष्य भीतीनें हातपाय आखडून घेतो यावरून 'जेव भेणें पाय पोटीं गेले नाहीं।' –दावि १६० •फाकटणें–पाय शिजविणें, पायपिटी करणें, तगडया तोडणें, एखादें काम करण्यासाठीं कोठें तरी फार दूरवर किंवा एकसारखें पायानें चालत जाणें 'कांहीं लाभ नसता उगींच पाय फासटीत चार कोस आलो घोण'' •फुटणें–१ विस्तार पावणें, वाढणें 'पहिल्यानें तुझें एक काम होतें नंतर दुसरें आलें आतां तिसरें आणखी त्याला किती पाय फुटणार आहेत कोणास ठाऊक'' २ हद्दच नाहींसा होणें; चोरीला जाणें (वस्तु) ३ थंडीच्या योगानें किंवा जळवातानें पाय भेगळणें, चिरटणें •फोडणें–भलतीकडे नेणें विपर्यास करणें मुद्याला सोडून असंबद्ध बोलणें, फाटे फोडणें •भुईशीं(ला)लागणें–१ (एखाद्या ...मास) कायमपणा येणें, निश्चितपणा येणें २ जिवावरच्या संकटातून ... दुःख, ... •माकळा करणें–होणें १ अडचणींतून व हेर पडणें, ...त) ...यां पायका करणें ... आखडलेपणा नाहींसा करणें, •वळी–स्त्री ... १ पायांत शक्ति नसणें २ निराशेमुळें ...

थोरणें; निराश होणें. 'माझा भाऊ गेल्यापासून माझे पाय मोडले.' ३ एखाद्याच्या कामांत हरकत आणणें; धीर खचविणें; मोडता घालणें; काम करूं न देणें. ४ (नागरी) एखाद्या मुलाच्या पाठीवर त्याच्या मातेस कांहीं दिवस जाणें; गरोदर राहणें. 'नरहरीचे पाय मोडले कां?' (त्याच्या पाठीवर कांहीं दिवस गेले आहेत काय?) •येणें–चालतां येणें; (लहान मूल) चालूं लागणें. •रोवणें–स्थिर, कायम होणें. •लागणें–पाय मुईशीं लागणें पहा. (पर) •येणें–प्रतिबंध, अडचण होणें, येणें. पोटावर पाय येणें=उदरनिर्वाहाचें साधन नाहींसें होणें. •वरपणें–ओरपणें–(कर.) चिचपाण्यांत पाय बुडवून ते तापलेल्या तव्यावरून ओढणें व पुन्हां चिचपाण्यांत बुडविणें, याप्रमाणें पांच दहा मिनिटें सारखें करीत राहणें (डोळ्यांची जळजळ यासारखा विकार नाहींसा होण्यावर हा उपाय आहे). [ओरपणें पहा] •वळणें–१ दुसरीकडे प्रवृत्ति होणें; मुरडणें; वळले जाणें (प्रेम इ०). २ वातविकारानें पायांत वेदना उत्पन्न होणें; पाय तिडकूं लागणें, गोळे येणें. •वाहणें–एखाद्या स्थलीं जाण्याचा मनाचा कल, प्रवृत्ति होणें. •शिपणें–(मुलाला पायावर घेऊन दूध पाजण्यापूर्वी स्वतः) पाय धुणें. 'ते माय आगोदर पाय शिंपी।' –सारुह १.५३. •शिवणें–पायांस स्पर्श करणें; पायाची शपथ वाहणें. पायांखालीं तुडविणें–१ दुःख देणें; क्लेश देणें; छळ करणें. २ कस्पटाप्रमाणें मानणें; मानहानि करणें. पायाचा गू पायीं पुसणें–(ल.) कोणत्याहि घाणेरड्या गोष्टीची घाण जास्त वाढूं न देतां तिचा तावडतोब बंदोबस्त करणें. पायांचा जाळ–पायांची आग–पायांचें पित्त मस्तकास जाणें–अतिशय रागावणें; क्रोधाविष्ट होणें; संतापणें. पायांची धूळ झाडविणें–व्यर्थ खेपा घालणें, फिरणें; निरर्थक कार्यास प्रवृत्त होणें. पायांजवळ येणें–(आदरार्थी) एखाद्याकडे जाणें, येणें, भेटणें. पायानें जेवणें–खाणें–अत्यंत मूर्ख, वेडा असणें, होणें. पायानें लोटणें–तिरस्कार करणें; अवहेलना करणें. 'म्हणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटूं मला अवनतातें।' –मोउद्योग ८.१८. पायां पडणें–पायावर डोकें ठेवणें; नमस्कार करणें; विनविणें, याचना करणें. 'उत्तर म्हणे नको गे। पायां पडतों बृहन्नडे। सोड।' –मोविराट ३.७४. पायांपाशीं पाहणें–जवळ असेल त्याचाच विचार करणें; अदूरदृष्टि असणें; आपल्याच परिस्थितीचा, आपल्या पुरताच विचार करणें. पायांपाशीं येणें–पायाजवळ येणें पहा. पायांला–त, पायांआडी पडणें–(म्हातारपणामुळें) चालतांना एका पायाला दुसरा पाय घासणें. पायांला खुंट्या येणें–एकाच जागीं फार वेळ बसल्यानें पाय ताठणें. पायां लागणें–पायां पडणें. 'मीं पायां लागें कां। कांहसेया लागीं।' –शिशु

पायांवर कुत्रीं–मांजरें घालणें–(ल) अतिशय प्रार्थना व विनवण्या करून एखाद्यास कांहीं काम करावयास उठविणें. पायांवर घेणें–मूल जन्मल्यावर त्यास स्वच्छ करण्यासाठीं न्हाऊं घालणें व जरूर तें सुइणीचें काम करणें. पायांवर नक्षत्र पडणें–सदोदित फिरत असणें; एकसारखें भटकणें; पायाला विसावा नसणें. 'कायरे, घटकाभर कांहीं तुझा पाय एका जागीं ठरेना, पायावर नक्षत्र पडलें आहे काय!' पायांवर पाय टाकून निजणें–चैनींत व ऐटींत निजणें. पायांवर पाय ठेवणें–देणें–एखाद्याच्या पाठोपाठ जाणें; एखाद्याचें अनुकरण करणें. पायांवर भोंवरा असणें–पडणें–एकसारखें भटकत असणें; भटक्या मारणें. पायावर नक्षत्र पडणें पहा. पायावर हात मारणें–पायाची शपथ घेणें. –नामना ११०. पायाशीं पाय बांधून बसणें–एखाद्याचा एकसारखा पिच्छा पुरवून कांहीं मागणें. पायांस कुत्रें बांधणें–(ल) शिव्या देत सुटणें; भरमसाट शिव्या देणें; फार शिवराळ असणें. पायांस पाय बांधणें–एखाद्याच्या संगतींत एकसारखें राहणें. पायांस भिंगरी–भोंवरा असणें–पायांवर भोंवरा असणें पहा. पायांस–पायीं लागणें–नमस्कार करणें; पायां पडणें. 'तूं येकली त्वरित जाउनि लाग पायीं।' –सारुह ८.११२. पायांस वहाण बांधणें–बांधलेली असणें–एकसारखें भटकत राहणें; पायपीट करणें. पायीं–क्रिवि. १ पायानें; पायाच्या ठिकाणीं. 'मूपें इद्रुच धरिला कलहंस पायीं' –र १०. [पाय] २ मुळें; साठीं; करितां. 'काय जालें देणें निघालें दिवाळें। कीं बांधला सि बळें ऋणेंपायीं।' –तुगा ८४५. (कुप्र.) 'कशापायीं'=कशाकरतां; कां. पाई. [सं. प्रीतये, प्रीत्यर्थं] पायीं बांधणें–(हत्ती इ०च्या पायाशीं बांधणें या शिक्षेवरून) हानि, पराभव करण्यास तयार असणें. आपले पाय माझ्या घरीं लागावे–(आदरार्थी ल) आपण माझ्या घरीं येऊन मला धन्य करावें. आपल्या पायांची धूळ माझ्या घरीं झाडावी–(नम्रपणाचें आमंत्रण) माझ्या घरीं आपण यावें. आपल्या पायांवर धोंडा पाडून–ओढून घेणें–आपलें नुकसान आपणच करून घेणें, आपल्या हातांनीं स्वत वर संकट आणणें; विकत श्राद्ध घेणें. एका पायावर तयार–सिद्ध असणें–अत्यंत उत्सुक असणें. 'बाजीराव शिपाई आहेत तसा मीही आहें. त्याच्याप्रमाणेंच हा प्रतिनिधि योग्य प्रसंगीं पाहिजे त्या मोहिमेवर जाण्यास एका पायावर सिद्ध आहे.' –बाजीराव. घोड्याच्या–हत्तीच्या पायीं येणें आणि मुंगीच्या पायीं जाणें–(आजारीपण, संकट, विकट परिस्थिति इ०) हीं येतांना जल्दीनें येतात पण जावयास दीर्घकाळ लागतो. याच्या उलट श्रीमंतीबद्दल म्हणतात. चहूं–दोहों पायांनीं उतरणें–(शिंगरूं, वासरूं, पाडा इ०नीं) चार किंवा दोन पाढऱ्या पायांसह जन्मणें. जळता पाय जाळणें–एखाद्या कामांत, व्यवहारांत, व्यापारांत नुकसान

५. १५.

पावल-ळा-ळी-ळें—वि १ पामर तुच्छ, दुर्बळ 'हा दो तयारी आणि मोडाची भेटी। हे कायची पावळी गोटी।' —ज्ञा ११६६ २ नाशवत, नश्वर 'असतु हें पावळें बोला। वाटगें काई योले।' –शिशु १००० [प्रा]

पाम—न (गो) एक प्रकारचें माप

पाभ(भा)र, पाभारी—स्त्री १ शेतात बीं पेरण्याचें आऊत याच दुफणी, तिफणी, चौफणी, सहा फणी असे प्रकार आहेत 'ज्ञानपाभरी तीफणी। न लाग कराची पेरणी।' —तुगा ३६० २ परणी [व]

पामळ—स्त्री (राजा) भरगच्च वृष्टि किंवा वर्षाव, पुष्कळ पडणें, निघणें, गळणें (झाडावरून फुलें, पानें, फळें इ०, चाळणीतून दाणे इ०) [प्रवाह]

पामर—वि क्षुद्र, क्षुद्रक, कपदार्थ, हलका, नीच तमोहीन (नीतीनें नसून परिस्थितीनें क्षुद्र असा मनुष्य) 'विना न हृदयीं धरीं सहज पामर प्रत्यया।' —केका ४४ [स] **पामरता**—स्त्री क्षुद्रता, लघुता, हलकेपणा दुर्बलता 'मजकरिता भ्रात्यांनीं वरिली जोडुन हात पामरता।' —मोभीष्म ३ ७

पामा—स्त्री खरूज, इसब, दद्रु, त्वचेचा रोग 'सुतापुत्र वामा समस्तास पामा।' —विंसुदाम ४ [स]

पामा—पु भुसता 'मालात पामा म्हणजे भुस्मा नसावा' —मुभ्या ४५

पाय—पु १ (शब्दश व लक्षणेनें) पाऊल; पद, चरण ईश्वर, गुरु, पति, धनी इ०स उद्देशून विनयानें म्हणतात 'मला तरी हे पाय सोडून राहिल्यानें चैन का पडणार आहे?' —कोरकि २० २ तगडी ३ कंबरपासून तों खालीं घोटापर्यंतचा सर्व भाग, चालण्यास साधनभूत अवयव ४ (ल) पायाच्या आकाराची, उपयोगाची कोणतीहि वस्तु (पलंग, चौरंग, खुर्ची, टेबल, पोळपाट इ०चा) खूर ५ डोंगराचा पायथा, खांबाचा, सपाटीचा भाग ६ अक्षराचा किंवा ... खालचा भाग ७ झाडाचें मूळ ८ चवथा भाग, चतुर्थांश, चरण, ... ९ शिडीची पायरी पावका पायंडा १० (ल) कारण, लक्षण, चिन्ह रंग 'मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात' [स पाद प्रा पअ, सिं पाओ, पाय, फा पाए; हिं पाव] (वाप्र) ०**चलणें**—भरभर चालणें, न रेंगाळणें ०**उतारा-ऱ्या आणणें**—वर्णे नम्र करणें, होणें, तोरा अभिमान कमी करणें होणें ०... संधि कनिष्ठून जाणें, निसटणें नाहींसें होणें वैराग्यदृष्टीनें ... त्यामुळें मातेनें किंवा गडावरून रातोरात पाय काढला' २ (व्यवहारातून) अंग काढून घेणें भीति वाटणें भयभीत होणें ०**सोडणें** निजताना पाय आपाशीं घेणें ०...

पान्हवण—न १ पदें ठेवावयाचें ... रात्र ... देता सम ...

झाडणें, पायाडणें ०**घेणें**—प्रवृत्ति होणें, इच्छा होणें 'त्या कामाला माझा पाय घेत नाहीं' ०**ताडणें**—(ल) एखाद्याच्या कामात विघ्न आणणें ०**दाखविणें**—दर्शन देणें, भेट देणें 'हा मज दावीत काय पाय सरा।' —गाविराट ६ ११८ ०**देणें**—१ पायाचा भार घालून अंग चपणें २ तुडविणें, उपद्रव देण्यासाठीं, दुरावत काढण्यासाठीं एखाद्याला पायानें ताडन करणें ३ पाय लावणें, पायाचा स्पर्श करणें ०**धरणें**—१ पाया पडणें, शरण जाणें, विनति करणें, आश्रयासाठीं जाणें २ अर्धांगवायु इ० रोगांनीं पाय दुखणें ०**धुवून-पुंकून टाकणें-ठेवणें**—(ल) मोठ्या खबरदारीनें, काळजीनें वागणें, मागें-पुढें पाहून चालणें, वागणें ०**धुणें**—१ सध्यावंदनादि कर्मांपूर्वी किंवा बाहेरून आल्यावरोबर पादप्रक्षालन करणें २ कोणाची पूजा वगैरे करताना, आदरसत्कारार्थ त्याचे पादप्रक्षालन करणें ३ (बायकी) (ल) लघवी करणें मूत्रोत्सर्गाला जाणें, (मूत्रोत्सर्जनानंतर हात-पाय धुण्याची चाल वायकात रूढ आहे त्यावरून) ०**न ठरणें**—सारखें हिंडणें; भटकत राहणें, विश्रांति न मिळणें, पायाला विसावा नसणें ०**निघणें**—मुक्त होणें, मोकळें होणें, बाहेर जाणें पडणें 'ह्या गावातून एकदा माझा पाय निघो म्हणजे झालें' —विवि ८ ११ २०९ ०**पसरणें**—१ अधिकार प्रस्थापित करणें; पूर्णपणें उपभोग घेणें, अल्प प्रवेश झाला असता हळूहळू पूर्ण प्रवेश करून घेणें २ मरणें (मरताना पाय लांब होतात यावरून) 'शेवगीं म्हातान्या आईपुढें त्यानें पाय पसरले' क्रि० १ भटास दिली ओसरी भट हातपाय पसरी २ अथरूण पाहून पाय पसरावत ०**पसरून निजणें**—निश्चिंत, आळशी राहणें, निरुद्योगी असणें ०**पोटीं जाणें**—भयभीत होणें, अतिशय भीति वाटणें निजलेला मनुष्य भीतीनें हातपाय आंखडून घेतो यावरून 'जेव्हें भेनें पाय पोटीं गेले नाहीं।' —दावि १६० ०**फाटणें**—पाय झिजविणें, पायपिटी करणें, तगड्या तोडणें, एखादें काम करण्यासाठीं थोडें तरी फार दूरवर किंवा एकसारखें पायानें चालत जाणें 'कांहीं लाभ नसता उगीच पाय फाटतीत चार कोस जातो कोण?' ०**फुटणें**—१ विस्तार पावणें, वाढणें 'पहिल्यानें तुझें एक काम होतें नंतर दुसरें आलें आता तिसरें आणखी त्याला किती पाय फुटणार आहेत कोणास ठाऊक?' २ हद्दच नाहींसा होणें, चोरीला जाणें (वस्तु) ३ धडी-च्या योगानें किंवा जळवातानें पाय भेगलणें, चिरटणें ०**फोडणें**—भलतीकडे नेणें विषयांतर करणें मुद्याला सोडून अघळपघळ बोलणें, फाटे फोडणें ०**भुईशीं(ला) लागणें**—१ (एखाद्या कामास) कायमपणा येणें, निश्चिंतपणा येणें २ निवाऱ्याच्या संकटातून ... ०**मोकळा करणें-होणें** १ अडचणींतून बाहेर पडणें, ... करणें, प. ... आखडलेपणा नाहींसा करणें, ... तक्ति नसण २ निराशामुळें गलितधैर्य

होणें, निराश होणें 'माझा भाऊ गेल्यापासून मासे पाय मोडले' ३ एखाद्याच्या कामांत हरकत आणणें, धीर खचविणें, गोडता घालणें, काम करूं न देणें ४ (नागरी) एखाद्या मुलाच्या पाठीवर त्याच्या आईस कांहीं दिवस जाणें, गरोदर राहणें 'नरहरीचे पाय मोडले कां?' (त्याच्या पाठीवर कांहीं दिवस गेले आहेत काय!) •येणें–चालतां येणें, (लहान मूल) पायीं चालूं लागणें •रोवणें–स्थिर कायम होणें •लागणें–पाय शुद्धीं लागणें पहा (घर) •येणें–प्रतिबंध, अडचण होणें, येणें पोटावर पाय येणें=उदर निर्वाहाचें साधन नाहींसें होणें •घरपणें–ओरपणें–(कर) चिखलपाण्यांत पाय बुडवून ते तापलेल्या तव्यावरून ओढणें व पुन्हां चिखलपाण्यांत बुडविणें, याचप्रमाणें पांच दहा मिनिटें सारखें करीत रहाणें (कोळपांची जळजळ यासारखा विकार नाहींसा होण्यावर हा उपाय आहे) [ओरपणें पहा] •वळणें–१ दुसरी कडे प्रवृत्ति होणें, गुरफटणें, वळलें जाणें (प्रेम इ०) २ वातविकाराने पायास वेदना उत्पन्न होणें, पाय तिडक् लागणें, गोळे येणें •वाहणें–एखाद्या स्थलीं जाण्याचा मनाचा कल, प्रवृत्ति होणें •शिपणें–(मुलाला पायावर घेऊन दूध पाजण्यापूर्वी स्तनः) पाय धुणें 'ते माय आगोदर पाय शिपी।' –सादह १०२ •शिवणें–पायास स्पर्श करणें, पायाची शपथ वाहणें पाया खालीं तुडविणें–१ दुःख देणें, क्लेश देणें, छळ करणें २ कस्पटाप्रमाणें मानणें, मानहानि करणें पायाचा गू पायीं पुसणें–(ल.) कोणत्याहि पाल्हेरड्या गोष्टीची घाण जास्त वाढूं न देतां तिचा तावडतोब बंदोबस्त करणें पायांचा जाळ-पायांची आग–पायाचें पित्त मस्तकास जाणें–अतिशय रागावणें, क्रोधाविष्ट होणें, संतापणें पायाची वळ भागविणें–व्यर्थ खेपा घालणें, फिरणें, निरर्थक कार्यास प्रवृत्त होणें पायांजवळ येणें–(आदरार्थी) एखाद्याकडे जाणें, येणें, भेटणें पायानें जेवणें–खाणें–अत्यंत मूर्ख, वेडा असणें, होणें पायानें लोटणें–तिरस्कार करणें, अवहेलना करणें 'म्हणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटूं मला अवनतातें।' –मोउद्योग ८१८ पायां पडणें–पायावर डोकें टेकणें, नमस्कार करणें, विनविणें, याचना करणें 'उत्तर म्हणे नको गे! पायां पडतों बृहन्नडे! सोड।' –माविराट ३७४ पायापाशीं पाहणें–जवळ असेल त्याचाच विचार करणें, अदूरदृष्टि असणें, आपल्याच परिस्थितीचा, आपल्या पुरताच विचार करणें पायापाशीं येणें–पायाजवळ येणें पहा पायाला-त, पायाअढी पडणें–(म्हातारपणामुळें) चालतांना एका पायाला दुसरा पाय घासणें पायाला खुंट्या येणें–एकाच जागीं फार वेळ बसल्यानें पाय ताठणें पाया लागणें–पाया पडणें 'मीं पाया लागें का। काइसेया लागीं।' –शिशु २२४ पायावर कुत्रीं-मांजरें घालणें–(ल) अतिशय प्रार्थना व विनवण्या करून एखाद्यास कांहीं काम करावयास उद्युक्त करणें पायांवर घेणें–मूल जन्मल्यावर त्यास स्वच्छ करण्यासाठीं न्हाऊं घालणें व जरूर तें सुइणीचें काम करणें पायांवर नक्षत्र पडणें–सदोदित फिरत असणें, एकसारखें भटकणें, पायाला विसांवा नसणें 'कायरे, घटकाभर कांहीं तुझा पाय एका जागीं टिकेना, पायावर नक्षत्र पडलें आहे काय?' पायांवर पाय टाकून निजणें–चैनींत व ऐटींत निजणें पायांवर पाय ठेवणें-देणें–एखाद्याच्या पाठोपाठ जाणें, एखाद्याचें अनुकरण करणें पायांवर भोंवरा असणें-पडणें–एकसारखें भटकत असणें, भटक्या मारणें पायावर नक्षत्र पडणें पहा पायावर हात मारणें–पायाची शपथ घेणें –नामना ११० पायाशीं पाय बांधून बसणें–एखाद्याचा एकसारखा पिच्छा पुरवून कांहीं मागणें पायांस कुत्रें बांधणें–(ल) शिव्या देत सुटणें, भरमसाट शिव्या देणें, फार शिवराळ असणें पायास पाय बांधणें–एखाद्याच्या संगतींत एकसारखें रहाणें पायांस भिंगरी-भोंवरा असणें–पायावर भोंवरा असणें पहा पायास-पायीं लागणें–नमस्कार करणें, पायां पडणें 'तु येकली त्वरित जाउनि लाग पायीं।' –सारुह ८११२ पायांस वहाण बांधणें-बांधलेली असणें–एकसारखें भटकत राहणें, पायपीट करणें पायीं–क्रिवि १ पायानें, पायाच्या ठिकाणीं 'मूपें हस्तुच धरिला कल्हस पायीं' –र १० [पाय] २ मुळें, साठीं, करितां 'काय जालें देणें निघालें दिवाळें। कीं बांधलासि बळें ऋणेंपायीं।' –तुगा ८४५ (कुण) 'कशापायीं'=कशाकरतां, का पाईं [स प्रीतये; प्रीत्यर्थं] पायीं बांधणें–(हत्ती इ०च्या पायाशीं बांधणें या शिक्षेवरून) हानि, पराभव करण्यास तयार असणें आपले पाय माझ्या घरीं लागावे–(आदरार्थी ल) आपण माझ्या घरीं येऊन मला धन्य करावें आपल्या पायाची धूळ माझ्या घरीं झाडावी–(नम्रपणाचें आमंत्रण) माझ्या घरीं आपण यावें आपल्या पायांवर धोंडा पाडून-ओढून घेणें–आपलें नुकसान आपणच करून घेणें, आपल्या हातानीं स्वतःवर संकट आणणें, वित्त श्राद्ध घेणें एका पायावर तयार-सिद्ध असणें–अत्यंत उत्सुक असणें 'बाजीराव शिपाई आहेत तसा मीही आहें त्यांच्याप्रमाणेंच हा प्रतिनिधि योग्य प्रसंगीं पाहिजे त्या मोहिमेवर जाण्यास एका पायावर सिद्ध आहे' –बाजीराव घोड्याच्या-हत्तीच्या पायीं येणें आणि मुंगीच्या पायीं जाणें–(आजारीपण, संकट विकट परिस्थिति इ०) हीं येतांना जलदीनें येतात पण जावयास दीर्घकाळ लागतो याच्या उलट श्रीमतीबद्दल म्हणतात चहूं-दोहों पायांनीं उतरणें–(शिंगरूं, वासरूं, पाडा इ०नीं) चार किंवा दोन पाढऱ्या पायासह जन्मणें जळता पाय जाळणें–एखाद्या कामांत, व्यवहारांत, व्यापारांत नुकसान

होत असताहि तो तसाच चालू ठेवणें. त्या पायींच-क्रिवि. तात्काळ; त्याच पावलीं. भरल्या पायांचा-(रस्त्यांत चालून आल्यामुळें) ज्याचे पाय (बाहेरून आल्यामुळें धुळीनें वगैरे) घाणेरडे झाले आहेत असा. 'तूं भरल्या पायांचा घरांत येऊं नकोस.' भरल्या पायांनीं, पायीं भरलें-क्रिवि. बाहेरून चालून आल्यावर पाय न धुतां; घाणेरड्या पायांनीं. (बाहेरच्या दोषासह; स्पृश्या स्पृश्यादि दोष किंवा भूतपिशाच्चादि बाधा घेऊन). 'मुलाच्या जेवणाच्या वेळेस कोणी पायीं भरलें आलें म्हणून आज हें मूल जेवीत नाहीं.' 'ज्या घरीं बाळंतीण आहे त्यांत एकाएकीं पायीं भरलें जाऊं नये.' मागला पाय पुढें न घालूं देणें-(ल.) केलेली मागणी पुरविल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकूं न देणें मुळींच हालूं न देणें मागला पाय पुढें न ठेवणें-मागितलेली वस्तु दिल्याशिवाय एखाद्यास सोडावयाचें नाहीं, तेथून जाऊं द्यावयाचें नाहीं असा निश्चय करणें. मागील पाय पुढें नाहीं पुढील पाय मागें नाहीं-हट्टीपणा, करारीपणा; ठाम निश्चय; जागच्या-जागीं करारीपणानें ठाव धरून बसणें याअर्थी उपयोग. मागल्या पायीं येणें-एखादें काम करून ताबडतोब परत येणें; त्याच पावलीं परत येणें. म्ह० १ पाय धू म्हणे तोडे केवढ्याचे? २ पाय लहान मोठा, न्याय खरा खोटा. ३ पायाखालीं मुंगी मरणार नाहीं (निरुपद्रवी माणसाबद्दल योजतात). ४ (व.) पायावर पाय हवालदाराची माय=आळशी स्त्रीबद्दल योजतात. ५ पायींची वहाण पायींच छान-बरी (हलक्या मनुष्यास फाजील महत्त्व देऊं नये या अर्थी) 'मज पामरा हें काय थोरपण। पायींची वहाण पायीं बरी।' -तुगा ५३५. ६ हत्तीच्या पायात सगळ्यांचे पाय येतात सामाशब्द- ०आंग-न (व.) गर्भाशय ०उतार-रा-पु नदींतून पायीं चालत जाण्यासारखी वाट. 'एन्हवीं तरी अवधारा। जो दाविला तुम्हीं अनुसारा। तो पव्हण्याहूनि पायउतारा। सोहपा जैसा।' -ज्ञा ५ १६५. -वि. १ पायानीं ओलांडून जाता येण्याजोगा २ पायीं चालणारा; पायदळ 'आम्ही गाडदी लोक केवळ आम्ही पायउतारे.' -भाव १००. [पाय+उतार] ०उ॰ रां-रा-क्रिवि पायीं; पायानें. (क्रि० येणें, जाणें; चालणें) 'पायउतारा येऊन मार्गे पळभर ना सोडी।' -सला २०. पायउतारा होणें-येणें-(ल) शिव्यागाळी, भाडण करण्यास तयार होणें ०कडी-स्त्री पायातील बेडी. 'तुम्ही हातकड्या, पाय+ड्या घ त व्या.' -तोर्ब १२६. [पाय+कडी] ०क(रा)स्त-स्त्री.पायपीट, एकसारखें भटकणें, वणवण, [पाय+कष्ट, खस्त] ०कस्ता-पु एका गावीं राहून दुसऱ्या गावच शेत करणारें कुळ, ओवांडेकरी 'दर गावास छपरबद व पायकस्ता देखील करार असे.' -वाड्बावा १ २२९. [फा पाएकाश्त] ०कस्ता, पायींकस्ता-क्रिवि. पायीं जाऊन, पायानीं कष्ट करून; ओवडपानें. 'आसपास गांव लगते असतील त्यांनीं पायीं कस्ता शेतें करून लागवड करावी ...' -वाड्बावा २.२८३. ०काळा-पु. (कों.) (सामान्यतः) कुणबी; नांगऱ्या; शेतावरचा मजूर. [पाय+काळा] ०खाना-पु शौचकूप; संडास, शेतखाना. [फा. पाएखाना] ०खिर्लो-पु (गो.) पायखाना पहा. ०खुंट-खुंटी-पुस्त्री. जनावर पळून जाऊं नये म्हणून त्याच्या गळ्यास व पायास मिळून बांधलेली दोरी, किंवा ओंढा; लोढणें. [पाय+खुंट, खुटी] ०खोल-पु लाथ. 'का वैद्यातें करी सळा। रसु साडी पायखोळां। तो रोगिया जेवीं विव्हळा-। सवता होय।' -ज्ञा १७.१०१. २ शेतखाना [गो. पायखिर्लो] ०खोळा-ळां-क्रिवि. पायतळीं; पायदळीं. 'चंदन चढे ठेवनिढळा। येक कधु पडे पायखोळा।' -मुसंग्र ३७९. ०खोळणी-वि. शेतखान्याची 'जैसी पायखोळणी मोहरी। भरणाश्रय आमध्यनीरीं। तैसा द्रव योनिद्वारीं। म्हणोनि सदा अशौच।' -मुसंग्र ३५४. [गो. पायखिर्लो=शेतखाना] ०गत-न स्त्री. १ बिछान्याची पायाकडची बाजू. पायतें. 'सरकारनें खडकवासल्याचें धरण बांधून आमच्या पायगतची नदी उशागती जेव्हा नेऊन ठेवली...' -टि २ १७४ २ (डोंगर, टेंकडी, शेत इ०चा) पायथा; पायतरा ३ पलंग, खाट यांचें पायाच्या बाजूकडील गात्र. [पाय+सं. गात्र] ०गत घेणें-बाज इ०च्या पायगतीच्या दोऱ्या ओढून बाज ताठ करणें, ताणणें. ०गम-पु (व) पाया; पूर्वतयारी; पेगम पहा. 'आधीं पासून पायगम बांधला म्हणजे वेळेवर अशी धादल होत नाहीं'. ०गुण-पु. (पायाचा गुण) एखाद्याचें येणें किंवा हजर असणें व त्यानंतर लगेच कांहीं चांगल्यावाईट गोष्टी घडणें यांच्यामध्यें जोडण्यात येणारा काल्पनिक कार्यकारणसंबंध, बरेवाईट फळ, शुभाशुभ शकुन. हातगुण शब्द याच अर्थाचा पण थोडा निराळा आहे एखाद्या माणसाचें काम, कृत्य यांशीं हातगुणाचा संबंध जोडतात धनाजीला नोकरीला ठेवल्यापासून हवीरराव पुन पूर्वीच्या वैभवाला चढले, आणि धनाजीचा हा पायगुण समजून त्याला प्यार करूं लागले' -बाजीराव १२७. ०गुंता-पु अडचण, आडकाठी, अडथळा, पायबंद पायगोवा पहा. 'दिवस गेले आणि तिकडेच राहिले तर मग यत्न नाहीं वास्तव समागमें पायगुंता विश्वासराव यास द्यावें' -भाव १०७ 'हीं मायची माणसं स्वारींत जवळ असलीं कीं पायगुता होतो' स्वप ४८ [पाय+गुंतणें] ०गोवा-पु १ पायगुंता, एखाद्या झुडपात पाय अडकल्यामुळें होणारी अडचण, पायामुळें झालेली अडवणूक २ (ल) अडचण, अडथळा, नड, हरकत, आडकाठी, अटकाव. 'निरोपण सुपथीं आडथळा। पायगोवा वाट सकळा।' -मुसभा २.९५ 'दवधमें तीर्थ करावयास चिरंजीवाचा पायगोवा होईल ऐसें आहे' -पेद ९.११. ३ शत्रूच्या सैन्याला पिछाडीकडून अडविणें. [पाय+गोवणें]

०घडथा-र्लाब्व रमत वामाय व मानकरिणी याना त्याच्या ज नवम घर प सुन वधूमडपीं आणताना त्याच्या रस्त्यावर आथर.व याच्या पामोडया (मोटया सत्काराचें चिन्ह) पायघडया घ ल-ण्याचें काम परिटाकडे असतें 'वाजत्री पायघडयाशिरीगिरी विर्‍हिणी चालती।' -वया ५३ [पाय+घडी] ०घाळ वि पायपर्यंत पोंचणें (वस्त्र.). 'कौसुभरंगी पातळ। नमती असे पायघोळ।'-कथा १ ११ ११२ -क्रिवि दान्ही पाय झ कले जातील असें (नेसणें) पायावर घोळ असे. [पाय+घोळणें] ०चेंप-स्त्री. पाय चेपणें, सेवचा एक प्रकार 'हातदाबणी, पाय पी, शिनवणी, चोळणी इत्यादि प्रकार करण्याचे अपूर्व प्रसग जुन्या लोकाच्या परिचयाचे नव्हते असें ते सागतात'-खया २८ [पाय+चपी=चेपणी] ०चळ-पुस्त्री अशुभ अपशकुनी पाऊल पायगुण नामलयादि कर्याचा विघाद विकृति मकदा-री वाढ इ० होण्याचें कारण रस्त्यावरून जा ा ना पक्ष पशकुनी माणूस किंवा भूत असें समजतात, पायरवा [पाय+चर] ०चाल-स्त्री. पायानें चालणें, चालत जाणें, चरणचाल 'कीं येथ हे हळुव चालत पायचाली।'-सारुह ८ १४४ [पाद+चाल] ०चाळ -पु. १ विनाकारण केलेली पायाची हालचाल २ (विणकाम) पायाच्या हालचालीमुळें हातमागास दिलेली चालना किंवा अशा रीतीनें चालणारा माग ३ अपशकुनी पायगुण, पायचळ [पाय+चाळा] ०चोरी-वि धार काढताना मागील पाय वर उचलणारी (गाय. म्हैस इ०) [पाय+चोरी] ०ज(जा)मा-पु. विजार. तुमान, चोळणा; सुर्वार. [फा पाएजमा] ०जिमी-जिब-जीव-स्त्रीन बारिक घागऱ्या असलेला पायात घालण्याचा एक दागिना; तोरडी; पैंजण वऱ्हाडात भ्याप पायजिवा घालतात 'सोन्याचें पायजिब तळीं।' -राला ५६ [फा पाएजेब्] ०टा-पु १ पायरी (शिडी, जिना इ०ची) २ विहिरींत उतरण्यासाठीं केलेले कोनाडे किंवा बाधीव विहीरींत बाधकामाच्या बाहेर येतील असे पुढें बसविलेले जे दगड ते प्रत्येक, नारळाच्या झाडास वर चढताना पाय ठेवण्यासाटीं पाडलेली खाच. ३ पायवाट, पाऊलवाट ४ (ल) वहिवाट; पायंडा, शिरस्ता; प्रघात. (क्रि० पडणें, लागणें; बसणें). ५ चाकाच्या परिघाचा प्रत्येक तुकडा, अवयव, पाटा ६ (मोटेच्या विहिरीच्या) थारोळ्याच्या दोन्ही बाजूचे दगड, प्रत्येकी [पाय+टाय] ०टांगी-स्त्री (ना) खालीं पाय सोडून बसता येईल अशी योजना असणारी बैलगाडी. रेड्ड [पाय+टांगणें] ०ठ(ठा)ण-ठणी-नस्त्री पायरी; पायटा पहा. 'हीं चार पाच चढुनी हळु पायठणें।'-कक २५ [सं पदस्थान, म पाय+ठाणें] ०ठा-पु १ चाकाच्या परिघाचा अवयव, पाटा. २ (राजा) सपाट जमीन भाजून तेथें नाचणी इ० पेरण्यासाटीं तयार केलेलें शेत. ३ ज्यात मोटेचे सुळे, बगाडाचे खाब बसवितात ते विहिरीचे, भोंकें पाडलेले दोन दगड [सं. पदस्थ, पाय+ठेवणें] ०त(ता)ण-न-न (अशिष्ट.) १ जोडा; जुता; वुणबाऊ जोडा; पादत्राण (साम) पायात घालण्याचें साधन 'विठ्ठल चिंतण दिवसरात्रीं ध्यान। होईन पायतन त्याचे पायीं।'-तुगा ११२७.'छीपट चोरुनि पळे तेव्हा वैरी नव्हास पकतणें।'-मोवन ४ १५५ २ (को) वहाणा; चेपल्या [स. पादत्राण, प्रा पायत्ताण] ०वसायणें-(चाभारी धंदा) जोडा व्यवस्थित करणें. पायतर-पायठें पहा ०तरें-न पायरी. 'एम अभी हें पहिलें पायतेर। ज्योतिर्मय हें दुसरें।' -ज्ञा ८.२२३. [पाय+थारणें] ०तांदूळ-पुअव. (पायाखालचे तादूळ) साधे, स्वच्छ तादूळ निरनिराळ्या दोन पाटीत, शिप रात (ब्राह्मणेतरात) किंवा पत्र व रीर (ब्राह्मणात) टेवतात व त्यावर नियोजित वधुम व वगस लग्न माडीं उभे करितात या तादुळावर उपाध्यायाचा हक्क असतो. पण न वहुधा तो महारास दतो. वधूवराच्या मस्तकावर तादूळ गहू किंवा जोंधळे जे टाकतात त ज नंतर एकत्र करितात त्यासहि पायतादूळ असें म्हणतात ह्या तादुळावर वेसकर-महाराचा हक्क असतो [पाय+तादूळ] ०तर(रा)-ता-थर(रा)-था-पायतें-थें-पुन १ बिछान्याची पायगतची बाजू. २ (टेकडी, शेत बगीचा इ०ची) पायगत, पायतळची बाजू [स पाय+धारणें, पादात, म पायतें] ०थण-न-न (विरू) पायतण पहा. ०थरी-स्त्री. (खा) दुकानाच्यापुढें लाकडी किंवा दगडी तीन चार पायऱ्या असतात त्यापैकीं प्रत्येक पायरी; पायटा. ०दळ-न. पायानें चालणारी फौज, पाइकाचें सैन्य, पदाति [पाय+दळ(सं. दल-सैन्य)] ०दळ-ळीं-क्रिवि. जाण्यायेण्याच्या वाटेवर; पायानें तुडविले जाईल असें (पडणें) 'फुलें कुसकरिलीं कुणि गेल्यान पायदळीं तुडवीलीं'-उषःकाल १२८. ०दळणी-क्रिवि. पायाखालीं, पायदळीं. (क्रि० पडणें) [सं पाददलन] ०दान-न (व.) टांग्याच्या, बैलगाडीच्या मागच्या बाजूस पाय टेवण्यासाटीं केलेली जागा. [स पाद+दा=देणें, दान] ०दामा-पु. १ पक्षी पकडण्याचें जाळें २ फूस लाविणारा पक्षी, ससाणा. -मराचिथोशा ३३ [फा पाय्दाम्, सं पाद+दाम=दावें] ०दाज-न पाय पुसणें; पायपुस, हें बहुतेक काथ्याचें केलेलें असतें. [पाय] ०धरणी-स्त्री १ पाया पडणें, अत्यंत नम्रतेची, काकुळतीची विनवणी, पराकाष्ठेचें आर्जव 'कशीहि पायधरणी मनधरणी करावयास तयार झालों'-भस्तमयूरकेका प्रस्तावना १६. [पाय+धरणी] ०धूळ-स्त्री १ पायाची, पायास लागलेली, धूळ. 'नाचत बोले श्रीदावळी। घेऊन लावी पायधुळी।'-दा २.७.४१. २ स्वत बद्दल दुसऱ्याशीं तुलना करताना, बोलताना (गुरु, इ०काजवळ) नम्रतादर्शक योजावयाचा शब्द. [पाय+धूळ] (एखाद्यावर) ०धूळ झाडणें-(एखाद्याच्या घरीं) आगमन करणें, भेट देणें; समाचार

घेणें (गौरवार्थी प्रयोग) 'मज गरिबावर पायधूळ झाडीत जा ' 'जगीं जरी ठायीं ठायीं पायधूळ झाडुन येई।' –टिक ५ ०पाखाळणी–स्त्री पाय धुणें 'तयापरी जो कवेशा। विश्वाचिया अभिलाषा। पायपाखाळणिया देखा। परटा जाला।' –ज्ञा १८ ६५१ [सं पादप्रक्षालन, प्रा पायपक्खालण; म पाय+पाखाळणी] ०पाटी-पांटी–स्त्री लग्नाच्या वेळीं पायतांदुळांनीं भरलेली पाटी, शिपतर इ० [पाय+पाटी] ०पा(पां)टीचे तांबूल–पुअव पायतादूळ पहा ०पिटी-पीट–स्त्री विनाकारण चालण्याचे श्रम, वणवण, इकडे तिकडे धावाधाव 'मद्गु केली वणवण। पायपिटी झाला सिण।' –तुगा २०० [पाय+पिटणें] ०पुसणें,०पुसें–न पायपुसण्यासाठीं दाराशीं ठेविलेली काथ्याची जाड गादी, पायदाज, पायपुसण्याचें साधन (महानु) पायें पुसणें 'तया वैराग्याचें बैसणें। शामव सुखाचें पायेंपुसणें।' –भाए ८११ [पाय+पुसणें] ०पेटी–स्त्री हार्मोनियमचा एक प्रकार हींत पायानें भाता चालविण्याची योजना केली असल्यानें दोन्ही हातांनीं पेटी वाजविता येते याच्या उलट हातपेटी [पाय+पेटी] ०पैस–(व) पाय टाकण्यास जागा [पाय+पैस=प्रशस्त] ०पोश-स–पु (ल)जोडा, वहाण, चप्पल, पादत्राण 'सालाबादप्रमाणें ऐन जिनस पायपोसाचे जोडच यापासुन घेत जाणें' –दा २०१२ [फा पाय्पोश्, स पाद+स्पृश्] ०पोस जळाला, गेला–तुटला–कांहीं पर्वा नाहीं, हरकत नाहीं, क्षण गर्ले याअर्थी वाक्प्रचार 'एका महाराष्ट्राची सामग्री राधाबाई काय लागेल ती पुण्याहून माळशिरसास पाटवील न पाठवील तरी आमचा पायपोस गेला ! तीन महाराष्ट्र करून आम्हींच श्रेय घेऊ' –ब्रम २७३ ०पोस मारणें–मानहानि करणें, निर्भर्त्सना करणें ०पोस दातीं धरणें–अत्यंत लीन होऊन क्षमा मागणें, याचना करणें, आश्रय घेणें ०पोसासारिखें तोंड करणें–फजिती झाल्यामुळें तोंड वाईट करणें, दुर्मुखलेलें असणें कोणाचा पाय पोस कोणाच्या पायात नसणें–गोंधळ उडणें (पुष्कळ मंडळी जमली असली आणि व्यवस्था नसली म्हणजे ज्याचा जोडा त्यास सापडणें मुष्किल होतें त्यावरून) ०पोसखाऊ–वि खेटरखाऊ, हलकट, अत्यंत क्षुद्र, निर्लज्ज (मनुष्य) [पाय+पोस+खाणें] ०पोसगिरी–स्त्री जोड्यानीं मारणें, दोन पक्षांतील व्यक्तींनीं केलेली जोड्याची मारामारी, जोडाजोडी (क्रि० करणें माडणें, चालणें) [फा] ०पोसपोहरा–पु जोड्याच्या आका राचा विहिरींतून पाणी काढण्याचा पोहरा [पायपोस+पोहरा] ०पोसापायपोशी–स्त्री परस्परातील जोड्यांची मारामारी, जोडाजोडी पायपोसगिरी ०पोशी–स्त्री दर चामारापासुन दर साल एक जोडा नजराणा घेण्याचा पाटील-कुलकर्णी इ०चा हक्क ०पोशी–वि पायपोसाच्या डौलाचें, घाटाचें बनविलेलें पागोटें

०पोळ–पुस्त्री १ (तापलेली जमीन, खडक, वाळू इ०वरून चालल्यामुळें)पाय भाजणें २ (ल) मध्याह्नीची वेळ ३ जमीनीची तप्तावस्था, जमीन अतिशय तापलेली असणें 'एव्हां पाय पोळ झाली आहे सध्याकाळीं कां जाना ?' [पाय+पोळणें] ०फळें–न (राजा) भोकतीच्याजवळ पाय देण्यासाठीं वस विलेल्नी फळी [पाय+फळी] ०फोडणी–स्त्री १ घरीं रोग्यास पहाण्याकरितां आल्याबद्दल वैद्यास द्यावयाचें वेतन, वैद्याच्या भेटीचें शुल्क २ पायपोळ [पाय+फोडणें] ०फौज–स्त्री (गो) पाय दळ [पाय+फौज] ०बंद–पु १ घोड्याचे मागचे पाय बांधण्याची दोरी 'एक उपलाणी बैसले। पायबद सोडू विसरले।' –जै ७६ ६० २ अडथळा, बंदी 'इमज व मोंगल यांस तिकडे पायबंद जरूर पोंचला पाहिजे' –वाडसमा १ १६ ३ (फौजेच्या पिछाडी वर) हल्ला करून व्यत्यय आणणें 'रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद लावावा म्हणजे ओढ पडेल रायगडचा वेढा उठेल' –मराचियोद्धा ३४ ४ ससाराचा पाश [फा पाएबंद्] ०बंद लावणें–लागणें–घालणें–देणें–पडणें–आळा घालणें, बसणें; व्यत्यय आणणें, येणें, अडथळा, बंदी असणें, करणें 'भलत्या आशा व आकांक्षा यांना इतिहासादिशास्त्रांकडून पायबंद पडेल' –विचावि ५२ 'निजामाला पायबंद लागणें शक्यच नाहीं' –भाऊ (११) २ ०भार–पु पायदळ याच्या उलट अश्वभार, कुंजरभार, रथभार इ० 'अश्वरथ कुंजरा। गणित नाहीं पाय भारा।' –क्या १२५९ [पाय+भार] ०मर्दी–स्त्री भरभर ये जा करणें, चालणें, धावाधावी, धावपळ करणें एखाद्या कामा वर फार खपणें 'पायमर्दी केली तेव्हां काम झालें' (क्रि० घेणें, करणें) [फा पाएमर्दी=धैर्य, निश्चय] ०मल्ली–म(मा)ली–मेल्ली–स्त्री १ सैन्य गुरें इ०नीं केलेली देश, शेत इ०ची नासाडी, पायाखालीं तुडविणें, नासधूस, तुडवातुडव 'आपले सरकारची फौज मलक महमदखान वगैरे गेले आहेत त्यांनीं पायमाली केली आहे' –दिमरा १ १५० २ शत्रूनें आपला मुलुख लुटला असता, त्यात त्याच्या कडून त्या लुटीबद्दल घेण्यांत यणारा दड किंवा खडणी (सामा) मोबदला भरपाई 'सर्व आमचे कर्ज सरकारातून कारभारी देतील तव्हा काय पायमल्ली दहापाच लक्ष रुपये (वजा) घालणें ती घालावी' –ख ९ ४८५४ 'शेतकऱ्यास नुकसानीदाखल पायमाली देण्यात येत असते' –हिंद् १७४ ३ (ल) दुर्दशा, अपमान, हेटाळणी, अवहेलना (क्रि० करणें, होणें) 'आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ?' –नि ११३ ४ नाश नुकसान 'महादजी गदाधर यानीं दरबारची जुनी राहटी राखिली नाहीं, याजमुळें पायमाली आहे' –रा ८ २०१ [फा पाएमाली, स पाद+मर्दन; म पाय+मळणें] ०मळणी–स्त्री

सारखी चाल, घसर, वहिवाट, एकसारखें चालणें वहिवाट ठेवणें 'जो रस्ता सध्या विकट व अडचणीचा वाटतो तोच पुढें पाय मळणीनें बराच सुधारेल' –नि ४२९ [पाय+मळणें] ०मांडे–पु (काव्य) पायपडद्या पहा. 'विषयसुख मार्गे साडे। तेचि पायातळीं पायमाडे।' –एभा८ ६ –वेसीस्व १० १९ ०मार्ग–पु १ पायवाट, पाऊलवाट २ जमीनीवरचा रस्ता; भूमिमार्ग खुष्कीचा मार्ग ह्याच्याउलट जलमार्ग ०माल, पामाल–वि पायमल्ली केलेला, तुडविला गेलेला, उध्वस्त, नष्ट [फा पाएमाल] ०मोजा–पु पायात घालावयाचा विणून तयार केलेला पिशवी-सारखा कपडा हा पाऊस, थंडी, वारा यापासुन पायाचा बचाव करण्यासाठीं वापरतात [पाय+मोजा] ०मोड–स्त्री १ प्रवासाला निघालेल्या किंवा चालत असलेल्या मनुष्यास जाऊं न देणें २ अशी केलेली वावणूक, यावरून निर्मिलेली स्थिति [पाय+मोडणें] ०मोडें–न १ (कों) उत्साहभंग, अडथळा करणारी गोष्ट, (हातीं घेतलेल्या किंवा घ्यावयाच्या कामात) एखाद्याचा उत्सा हाचा, आशाचा बीमोड, तीव्र निराशा २ आयुष्यातील अडचणी अडथळे, संकटें इ० वाढल्या व्यवहाराची गति कुंठित होण्यास निमित्त 'हें पोर अमळ चालू लागलें म्हणजे खोक्ला, पडसें अशीं अनेक पायमोडीं येतात' [पाय+मोडणें] ०मोडें घेणें–(हातीं घेतलेल्या कार्यापासुन) भीतीनें परावृत्त होणें ०रव–पु वरदळ, वहिवाट, दळणवळण, पायडा पैरव पहा 'आणीकही एक पहावें। जें साधकीं वसतें होआवें। आणि जनाचेनि पायरवें। मैळेचिना।' –ज्ञा ६ १७२ –स्त्री १ पायतळ, पायदळ, पाय ठेवण्याची जागा 'रावण जव भद्रीं चढे। तव मुगुट पायरवीं पडे।' –भारा बाल ७५ २ (राजा) चाहूल, साचल ३ पाय वाट रस्ता ४ प्रवेश 'प्रथम चाकरीस येतों म्हणून नम्रतेनें पायरव करून घेतली' –ऐटि १ २९ ५ दृष्ट नजर, बाहेरबसा, भूतबाधा, पायरवा पायचल पहा 'करण्यास पायरव लागून लागलीच सरबत झालें' –वफा ४ ६ पायगुण 'घरात आल्या बरोबर लागलेंच वरजाचें सरबत झालें काय हा पायरव!' –वफा ४ ७ पैरव पहा [स पाद+रव,पाय+रव हिं पैरव] ०रवा–पु १ पायरव, शिरस्ता, पायडा 'त्या माणसाचा येथें येण्याचा पायरवा आहे' २ पायचल, दृष्ट लागणें 'विहिरीवर तुझी मूल तिनीसाजची गेली होती तेथें तिला बाहेरचा पायरवा झाला' –वेड्याचा बाजार ०रस्ता–पु १ पायवाट २ जमीनीवरचा रस्ता, पायमार्ग [पाय+रस्ता] ०रहाट–पु (अल्पार्थी) रहाटी–स्त्री पायानें पाणी लाटण्याचा रहाट, रहाटगाडगें [पाय+रहाट] ०रावणी–स्त्री पायघरणी, विनवणी रावण्या पहा 'देवकी बैसविली सुखासनीं। लागल्या वाजंत्र्याच्या ध्वनी। विजणें वारिती दोघीजणी। पायरावणी पदोपदीं।' –एरुस्व १६ ३२ [पाय+रावण्या] ०लाग–पु १ गुराच्या पायास होणारा एक रोग हा गुराच्या तोंडावर व पायावर परिणाम करितो २ स्त्रियाना होणारी पिशाचबाधा (एखाद्या स्त्रीवरून भूत पायीं तुडविलें गेल्यास तें तिला पछाडतें अशी कल्पना आहे) [पाय+लागणें] ०वट–स्त्री १ रहदारीचा रस्ता आहे असें दाखविणाऱ्या पावलाच्या खुणा, पावलांच्या खुणा २ पायगुण 'नेणों कोणाचा पायवट जाहला। एक म्हणती समय पुरला। एक म्हणती होता भला। वेनराव।' –क्या ६ ५ ९१ [पाय+वर्ते] ०वट–(प्र) पायवाट पहा ०वट–टा–पु (महानु) पाय, पायाच्या शिरा, (टीप–ओहटळ पाचाहि मुख्य शिराचा सागातु ऋ ८८) 'समस्त गुरफाचा उचवटा। श्रीप्रभुचिया पायवटा।' –ऋ ८८ ०वणी–न चरणो दक, चरणतीर्थ, ज्या पाण्यात एखाद्या ब्राह्मणानें किंवा पवित्र विभूतीनें पावलें बुडविलीं आहेत किंवा धुतलीं आहेत असें पाणी 'वरिता तापसाची कडसणी। कवणु जवळा ठेविजैल शूलपाणी। तोहि अभिमानु साइनि पायवणी। माथा वाहे।' –ज्ञा ९ ३७२ 'क्षोणी राम देखिला माजा। त्याचें पायवणी मज पाजा।' [पाय+वणी–पाणी] ०वाट–स्त्री १ पाऊलवाट, पायरस्ता 'तिकडे जय, तुज देतिल मेरूचे पायवाट आजि कडे।' –मोभीष्म ११ ४५ २ जमीनीवरचा, खुष्कीचा मार्ग, भूमिमार्ग याच्या उलट जलमार्ग 'समुद्रावरी सैन्य ये पायवाटें।' –लोपामुद्रा वामन–नवनीत १०८ [पाय+वाट] ३ (गो) पालखी देवालयात शिरण्यापूर्वी घोड्या करून घालण्यात येणारा धुतलेला पायपोस ०वाट करणें–उत रून, ओलांडून जाणें 'पायवाट केले भवाब्धी।' –दावि ३३० 'भवसिंधु पायवाट कराल' –नाना १२५ ०शिरकाव–पु १ प्रवेश मिळवणें २ मिळालेला प्रवेश [पाय+शिरकाव] ०शूर–वि चालण्याच्या, वाटेच्या कामीं अतिशय वाकबगार, निष्णात 'कोळी लोक कष्टक व पायशूर असल्यानें त्याना जंगलातील वाट ना वाट माहीत असते' –गुजा ६० ०सगर–पु (ता व) पायवाट, पाऊलवाट पायरस्ता [पाय+सगर=लहान वाट] ०सर–पु पायरी, पाय ठेवण्याची (जिना इ०ची) जागा, फळी [पाय+सर=फळी] ०सूट–वि चपळ चलाख, भरभर चालणारा [पाय+सुटणें] ०सोर–पु (गो) पायगुण ०स्वार–वि (उप) पायीं चाल-णारा पादचारी पाईक [पाय+स्वारी] पायाखायला–वि (कों) (पायाखालील) सापाची भीति, उपद्रव असलेलें (अरण्य, रस्ता) पायाखायलें–न १ (कों) फुरसें, साप २ सर्पदंश पायाखालची वाट–स्त्री नहमीं ज्या वाटेनें जाणें येणें आहे अशी वाट अंगवळणी पडलेली वाट पायाचा–वि पायदळ (शिपाई) 'पायाचे मिळता। तोडिति जानिवसे जे।' –शिशु १०४५ पायाचाअड–वि १ हळूहळू चालणारा, मदगतीनें चालणारा २ चालणें चालता न येणारा पायाचा डोळा–पु

घोडा पायाचा नक्की मस-पु (मल्लविद्या) एक डाव आपला पाय जोडीदाराच्या बगलेतून जोडीदाराच्या मानेवर घालून मान फिरवून मानवर घातलेल्या पायाच्या पजानें मानेस दाब देऊन मारणें, किंवा चीत करणें [पाय+वसणें] पायाचा नरम-वि (वायकाप्रमाणें मऊ पाय असलेला) ६८ नपुमक पायाचा पारवा-पु (पाऱ्याप्रमाणें गति असलेला) जलद भरभर किंवा पुष्कळ चालणारा मनुष्य पायाचा पटाइल-वि लाथा मारणारें लाथाड (जनावर) पायाचा हुलकस-पु (मल्लविद्या) जोडीदारानें खाली येऊन आपला एक पाय धरला असता आपला दुसरा पाय जोडीदाराच्या बगलेतून घालून आपल्या पायाच्या पजानें त्याच्या कोपराजवळ रेटा देऊन आपला दुसरा हात त्याच्या बगलेतून देऊन जोडीदाराचा हात आपल्या पायाच्या अटानें धरून तो पाय लांब करून हातानें काढिलेला कस जास्त जोरानें मुरगळून चीत करणें पायाची [illegible]-स्त्री पायाच्या बाजूस पेरीसवत लहान असलेलें उक्कंड बाट पायाची माणसें नभव पायदळ पायाच्या माणसांचे सलावत फौजवर -ख ३५९४ पायांची माळा-स्त्री (मल्लविद्या) एक डाव (मागें पाय बांधून गड्यास मारणें याला मोळी म्हणतात) जोडीदाराचा एक पाय उचलून आपल्या मांडीच्या लवणीत दाबून ठेवावा दुसऱ्या हातानें जोडीदाराचा दुसरा पाय धरून जोडीदाराच्या दोन्ही पायास तिढा घालून मुरगळून मारणें पायांचे खुबे-पुअव पाठीच्या कण्याच्या खालच्या बाजूकडील वडावाकडा, बळकट आणि घट असा हाडाचा सांगाडा -मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) २५३ पायांचें भेंडें-न अनवाणी चालून पायास खडे वगैरे बोचून पाय खरखरीत होणें, पायाची खराबी, पाय खडबडीत होणें चालताना पायांचें भेंडें होऊं नये म्हणून पाव लाकरिता कातड्याचें वेष्टण तयार करण्याचें काम ' -उपा प्रथमालिका (हा येथें कोण उभा) पायाच्या पाळ्या-स्त्रीअव तापलेल्या जमीनीवरून चालल्यामुळें पाळलेले पाय, पायपोळ (क्रि० होणें, येणें, धरणें) पायांतर-न पायरी [पाय+अंतर] पायापुरता वहाण न पाणारा-वि कंजूष, कृपण, कवडीचुंबक, अतिशय जपून खर्च करणारा पायापैस-स्त्री पायापुरती मोकळी जागा (अगदीं गर्दी, दाटी संबंधीं वापरताना प्रयोग) [पाय+पैस (अपळपळ, माकळी)] पायांचा पारवा-पु पायाचा पारवा पहा

पाय—न (भि) पाणी 'लाकडे रोंडतां रोंडतां तिया पुकाड पायाम् पोडी ' -भि १५ [स प्रा पाय=पाणी, पान]

पाय—पु (खा) लाकडी पाळें पडणें

पाय—पु (तंजा) लुगड्याच्या किनारीचा एक प्रकार

पायक—पु पाईक पहा

पायक—पु सेवक, चाकर 'घरीं पायका, ऋद्धीसिद्धी रमानायका।' -अमृत २९

पायका—पु (गो) एक दैवत गावातील दैवताचा मानदार

पायका—पु (मुद्रण) टाइपाच्या एका जातीचें नाव हा बारा पॉइंट म्हणजे एक षष्ठांश इंच उंचीचा असतो

पायका—पु (विल) पवका पहा

पायका—स्त्री नवा पइकी पहा

पायगा जहागार—स्त्री फौजेच्या सरंजामासाठीं दिलेली जहागीर अशा जहागिरी हैद्राबाद संस्थानात चन्याच आहेत [फा पाए+गाह्=दर्जा]

पायगीर—पु मासे पकडावयाची एक प्रकारची टोपली. [पागणें पहा]

पायजा-जा—पु १ विजारीचा पाय २ (पवेत गोमांत० चा) पायथा [पायजमा]

पायडा—पु १ प्रारंभ सुरुवात कोणत्याहि कामाच्या भार मींचें कृत्य हा पुढें सतत चालावा अशा इच्छेनें करावयाच्या व्यवहाराचा आरंभ २ घाडावर चढताना पाय ठेवण्यासाठीं झाडाला केलेली लहानशी खोबण, विहिरींत उतरतां यावें म्हणून विहिरीच्या बांधकामांत ठेवलेले बाहेर निघालेले किंवा बसविलेले पुढें आलेले दगड प्र. पायटा ३ (राजा) नरळाच्या झाडावर चढणारे लोक जी दोरी पाय, हात अडकविण्याकरिता घेतात ती ४ पायडी, पायरी (शिडीची) ५ शिरस्ता चाल, वहिवाट, प्रघात ' वतनदाराची खुशामत करीत जावी परंतु त्यास वर्तवियाचा पायडा आहे त्या पायड्यास तिळतुल्य अजती होऊं न यावें ' -मराश्री २३. [पाय] (वाप्र) ०करणें-घालणें-पाडणें सुरुवात करणें, वहिवाट पाडणें, वस्तान बसविणें ०पडणें-होणें-शिरस्ता, चाल, वहिवाट सुरू होणें

पायंडा—स्त्री पायरी; पायंडा अर्थ ४ पहा

पायण, पायळण—स्त्री (गो) दगडाच्या तटातून गेलेली अरुंद वाट, बोळ

पायणी—पु (गो) शेतास पाणी देणारा

पायणू—वि (कों) दलदलीच्या प्रदेशांत केलेली व पायांनीं तुडविलेली (भात, नाचणी इ०) [पाय]

पायर—पुस्त्री एक वृक्षविशेष, पाईर

पायरव—पु नेहेमीं जाणें येणें, दळणवळण पैरव पाय पहा [फा पैरवी]

पायरवणें—उक्रि १ (कों) पायरवामुळें बिघडणें, दृष्ट लागणें, नजर लागून अन्न वगैरे नासणें ' पायरव अन्न। मग करी वदक्षीण।' -तुगा ३२२९ २ (राजा) एखाद्या हालवलेल्या

वस्तुविषयी ऐकणें किंवा पाहणें ३ चाहुलीनें किंवा प्रत्यक्षत आढळणें (मनुष्य)

पायरिका—स्त्री खडावा -वदलापूर ५१ [पाय]

पायरी—स्त्री १ शिडी, जिना इ०वर चढताना एक एक पाऊल ठेवण्यासाठीं केलेला आधार, पायठणी, पायटा, टप्पा 'चिंतामणि फोडून घातला। पायरीस अभाग्यें।'-राधि १ १३७ २ (ल) योग्यता, दर्जा, अधिकार, मान्यता ही आमची पायरी नव्हे'-निच ७२ 'प्रत्येकानें आपआपल्या पायरीनें राहावें' ३ बोरू इ०ची लेखणी करताना शोभेसाठीं घेतलेला उतरता तास ४ (चाभारी) वातडयाचा एक भाग [पाय] (वाप्र) **०चा धोंडा होणें-हाऊन पडणें**-स्वत च्या योग्य जागीं कायम चिकटून असणें **०न ठेवणें**-एखाद्यास त्याच्या योग्यते प्रमाणें वागविणें (**पाप, पुण्य, भोग, सुख, दुख इ०ची**) **०भरणें**-घडा भरणें, परमावधि होणें, पूर्णतस जाण **०वर पाय देणें-०स पाय लावणें**-चिरकालें चालत आलेली मर्यादा उल्लंघन करणें, अपमान करणें बरोबरी करणें, बरोबरीच्या नात्यानें वागणें **०सोडणें-टाकणें** स्वत चा दर्जा साडणें 'मी पायरी सोडून वाल्लें याची मला क्षमा करा'-स्वप ४५३ **पायरी पायरीनें चढणें**-आज थोडें, उद्या थोडें असें कार्य करीत जाणें **आपल्या पायरीवर असणें, आपला पायरी धरणें**-स्वत च्या योग्य जागीं राहणें, स्वत चा दर्जा सोडून न वागणें

पायरी—स्त्री कलमी आंब्याची एक उत्तम जात परेरा नामक गृहस्थानें या जातीची लागवड केली यावरून त्यास पायरी हें नाव पडलें -कृपि ६८० [पोर्तु-परेरा]

पायरी—स्त्री उंबर, वड इ०च्या वर्गातील एक वृक्षविशेष पायर पाईर पहा

पायरी—स्त्री (कु) आंब्याची कोय

पायरीक—पु कनिष्ठ जातीचा मनुष्य, अतिशूद्र -शर

पायरीव—स्त्री रीत, पद्धत 'मांडावया जनपायरीव।' -दावि ११४ [पायरव]

पायली—स्त्री १ धान्य मोजण्याचें चार शेरांचें (पक्का किंवा कच्चा) एक माप बारा किंवा सोळा पायल्यांचा एक मण होतो खानदेशात अट्ठेचाळीस शेराची एक पायली हात [पाय= एक चतुर्थाश पाव] छोटा पहा (वाप्र) **०भरणें**-१ (स्वतःच्या मरणा, आयुष्य भरणारानें स्थिति इ०चें) माप भरून घेणें स्वार्थ साधणें काम करून घेणें २ एखाद्याला उतरती कळा लागणें घडा पायरी भरणें पहा **०चा पसा करणें-होणें** परद्रव्याचा गुप्तपणें अपहार करणें कमी करून सांगणें कमी करणें होणें **०चे पंधरा**-अतिविपुल पुष्कळ फार स्वस्त, ज्याला फारशी किंमत, महत्त्व नाहीं असें, क्षुद्र 'छप्पन्न 'ऱ्हदयाग्राखा पायलीचे पधरा आहेत' गोव्याकडे 'पायलेड पनास =पायलीचे पनास असा प्रचार आहे **आपली पायली भरणें**-स्वत पुरतें पाहणें, स्वार्थ, आपलपोटपणा करणें म्ह० आण पायली करू द बायली

पायली—स्त्री जात्याच्या वरच्या तळीला धान्य घालण्या साठीं असलेलें भोंक

पायली—स्त्री १ (ना) वदिलाची काच २ कागदाच्या कंदिलात फिरणारी पायलीच्या आकाराची रचना

पायवटणें—अक्रि १ रहदारीमुळें किंवा अनेक लोकांच्या जाण्यायेण्यामुळें चोळवटलेली, मळलेली असणें (वाट, रस्ता) २ नेहमींच्या जाण्येयेण्यामुळें एखादी वाट परिचयाची होणें, अंग-वळणी पडणें [पाय+वटणें, पायवट]

पायवंस, पायांस—न (राजा) बिछान्याची पाया कडची बाजू, पायतें [स पाद+वंश=बाजू]

पायचा—पु (ना) घराचा पाया

पायस—न (व) बाज, पलग, बिछाना इ०चा पाया कडचा भाग, पायतें पायवस पहा

पायस—न १ खीर विशेषत तांदुळाची (शिजविलेल्या भाताची) खीर 'पायसादि वरवीं पक्वानें।'-शनिमेना २ यज्ञातील अवशिष्ट प्रसाद 'जनना यज्ञजपायसपानें करि, द सुखा वरा महिला।'-मोरा १ १९६ [स]

पायस्त—क्रिवि (कों) पावलास पाऊल लावून (चालणें)

पायळा—पु ल्हानसा कोयता, पाळा पाईळ

पायळा—स्त्री गवत कापावयाचें खुरपें

पाया—पु १ घर वगैरे बांधण्यापूर्वी जमीन खणून तींत दगड, चुना इ० घालून केलेला भक्कम बंदोबस्त घराचा तळ जमीनीतलें बांधकाम (ल) बूड तळ बैठक 'पाया खोटा आणि खोट्या पायावर रचलली इमारतहि खोटी'-टिले २ ६ २ प्रारंभ सुरुवात ३ आधार, आसरा आधारभूत गोष्ट तुझें कृपचा परि हैम पाया।'-सारह १ ३० ४ (भूमापन) ज्या रेषला अनुलक्षून लांबी, रुंदी चढ उतार इ० मोजतात ती (भूमिति) त्रिकोणाची खालतीहि एक (विशेषत खालची) बाजू ५ डोंगराचा टेकडीचा पायथा ६ शिरस्ता [म पाय फा पाया] **०घालणें**-आरंभ करणें 'यास्तव सरकारनें तीं तयार करवून भरतच्या उत्कर्षास प्रथम पाया घातला'-नि ८ **०खचणें-घालणें**-१ इमारतीच्या पाया मध्यें जिवंत मनुष्य पुरणें २ (ल) सपनाल चिरडणें नाश करणें नाम शब्द- **०भूत**-वि (अलुकसमास) मूलभूत (इ) फाउंडेशनल **०शुद्ध**-वि १ मजबूत पायाचा (इमारत), ठाम्य व व्यवस्थेनीर आरभाचा (उद्योग धंदा इ०) २ काही अपूर्णता, कृपा इ० नसलेलें (कार्य) [पाया+शुद्ध]

पायाब—पु नदीचा पायउतार 'उभयतां यमुना पायाब पाहून बोराडीजवळ उतरले'–दिमरा १ २५७ [फा पायाब्]

पायास—न (राजा) पायवस पहा

पायाळ-ळू—वि १ पायाकडून जन्मलेला चोरी वगैरे गुन्हे पकडण्याच्या बाबतींत पायाळू मनुष्यास कांहीं दैवी शक्ति असते असा समज आहे त्याचप्रमाणें त्यास विजेपासुन धोका असतो व अशाला गुप्त धन व पाणी कुठें आहे तें कळतें असाहि समज आहे 'पृथ्वी निधानें भरली आहे। परी पायाळेंवीण प्राप्ति नोहे।'–एभा २४ ३७२ २ योग्य, पात्र, लायक 'ज्याशि आवडे सतसगाचा मेळू। जो साधुवचनीं अतिभुकाळू। जो पडिले वचन नेणें उगळू। तोचि पायाळू निजभक्ती।'–एभा ११ ७८४. ३ दर्दी, निष्णात 'सनग एकहाती–एकतत्री–म्हणजे एका पाया-ळूच्या नजरखालीं तयार झाले तर बळकट व उपयुक्त होतील'–गागा २३४ [पाय+आळू प्रत्यय]

पायिक—पु पायदळातील शिपाई, पाईक 'पायिक पडले घोर आदेशी।'–दावि २३२ [स पदाति]

पायी—स्त्री १ राहुटीच्या तनाव्यावरचा हातभर लांबीचा जो अश तो २ राहुटीच्या आत पाणी न यावें म्हणून तिच्या भोंवतीं जो चर खणतात तो पाई पहा [स पय, पाय=पाणी, पद=पाय]

पायीत—न सोनाराची जमीनींत पुरलेली, आडवी नळी लावून केलेली शेगडी, पुरलेली बागेसरी [पाय, पायींत]

पायींत—न पायतर, पायतें पहा [स पादात]

पायु—न गुद मलविसर्जनमार्ग 'मग वाचा आणि कर। चरण आणि अधोद्वार। पायू हे प्रकार। पाच आणिक।'–ज्ञा १३ १०० [स]

पायेदामी—पु जाळी टाकून पक्षी पकडणारे 'तेथें आज्ञा कीं रामचद्र पायेदामी व माहादजी खापणा लावबाज पाठविले आहेत'–पेद ८ २७ [फा. पायदामा]

पॉयू—अ (राजा कुण)मुळें, साठीं पाई, पायीं, पायींपहा 'झिलपॉयू मी हवगों'=मुलग्यामुळें मी राहिलों [स. प्रीतये प्रीत्यर्थे]

पार—पु १ अत, ठाव शेवट, मर्यादा, सीमा 'एव ब्रह्मा आणि शकर। चरणाचा नपवती पार। तेथें त्रैलोक्य वैभव थोर। मानी तो पामर अति मंदभाग्य।'–एभा २ ७५१ २ पली कडचा काठ किनारा 'मग जेउती वास पाहिजे। तउती शातीची दखिजे। तथ अपारा पार नणिज। निर्धारता।'–ज्ञा ४ १९१ ३ (कों) नदींतून पलिकडे उतरून जाण्याची वाट, पायउतार ४ (राजा) जमीनींत शिरलेला समुद्राचा भाग ५ (गो) पाण्यांत बुडालेला खडक [स]

पार—पु झाडोरा, वड, पिंपळ इ० वृक्षाच्या भोंवतालीं घातलेला ओटा, कट्टा, चौथरा, चवुना या ठिकाणीं गावकरी बहुधा जमतात यावरून गावचा अड्डा, गावसभा 'राजद्वारीं का सभेमाझारीं। बैसावें पारीं अथवा वेव्हारीं। वां मडपीं तोरणा भीतरीं। सन्मानें करी उपविष्ट।'–एभा १३ १४३ ०झिजविणें–१ पिंपळाला किंवा एखाद्या देवाला प्रदक्षिणा घालणें २ इष्ट हेतुसिद्धीसाठीं देवाला सकट घालणें. [स. प्राकार, प्रा पाआर, म पार?]

पार—पु १ तीन तासाचा काल, प्रहर 'काळोखी रात्र, पार–। रात्रीचा अम्मल झाला।'–ऐपो ५२ २ (नाविक) पदारा [स प्रहर (अप)]

पार—स्त्री (नाविक कों) अस्तमनास काठी उभी करण्यासाठीं खोदलेली खाच

पार—क्रिवि १ पलीकडे, वलाडून, आरपार, मधून 'वस्तुत्व गोडपणें। अमृतातें पार म्हणे। रस होती बोलणें। अक्षरांसी।'–ज्ञा १३ ३ २ पूर्णपणें, साफ, अजिबात 'धारीनें माझ्या दशम्या पार लावविल्या' [स पारम्] ०करणें–उक्रि १ समाप्त करणें, फडशा पाडणें २ निभावणें ३ पैल तीराला नेणें. ०जाणें–१ मधून जाणें, आरपार जाणें, पलीकडे जाणें २ उद्दिष्ट स्थळीं पोंचणें ३ निभावणें (ग्राम्य) ०पडणें–१ कांहीं अडचण, सकट इ०तून निभावणें 'अधळा व लगडा एकमेकाच्या मदतीनें त्या बिकट वाटेतून पार पडले' २ कार्य, इ० समाप्त होणें, शेवटास जाणें, पूर्ण होणें, उरकणें ०पाडणें–१ सकटातून सोडविणें, निभावून नेणें २ सपविणें, समाप्त करणें. **पारद**–वि पार करणारा, नेणारा 'स्मरे घडिघडि प्रभो भव पयोधिच्या पारदा।'–केका ११५

पारई—स्त्री पहार, जमीन खणणें, उकरणें इ०साठीं अस लेलें लोखडी हत्यार पारय [स प्रहार–री, देप्रा पाराई, गो पार]

पारका—वि १ अपरिचित, दुसरा, परका, पारखा पहा 'ऐसा उपकारी देखा। या देहासारिखा नाहीं सखा। म्हणसी राखावा नेटका। तंव तो पारका मुळींची।'–एभा ९ ३९७ २ शत्रु 'यादवाचेआ कटका भीतरीं। पारका आटाआगीं केलीं थोरी।'–शिशु ९८८ [स परकीय]

पारका—स्त्री निवळी निवळीचें बीं 'तरी विपयेंद्रिय मिळणी। करूनि घापे वितुष्णी। जैसें तोडिजे खडु पाणी। पार केया।'–ज्ञा १६ ८९ [स पारक, हिं पारक=शुद्ध करणारे]

पारकिडा—पु १ गुराच्या पोटामध्यें भयकर विकार उत्पन्न करणारा एक किडा. २ गवतात सांपडणारा एक किडा, किरळ ०उठणें–(घोडा इ०चें) पोटात पारकिडा होऊन तो चावू लागणें

. **पारख**—स्त्री १ परीक्षा, तपासणी, चांचणी 'पहिल्याच भेटीबरोबर पारख केली म्हणायची' -नाकु ३ ११ २ नाणें, हिरा, मोती, माणिक इ०ची किंमत ठरविणें दर्जा, भाव ठरविण्याचें ज्ञान 'स्तुति करायला गुणाची पारख पाहिजे' -गर्वनिर्वाण ८८ ३ किंमत, योग्यता, दर्जा 'मी तों नसें रेतुज पारखीसी। पदोपदीं कां मज पारखीसी।' -सारुह ४ १४ -पु १ पोतदार, पैसा पारखून घेणारा अधिकारी २ सावकार 'त्याचा पारख त्याला कर्ज देईनासा झाला' -धर्माजी ८. [स परीक्ष् प्रा परिक्खा, गुज. सिं पारख] **पारखणावळ, पारखाई**-स्त्री नाणें, हिरा, मोती इ०चा दर्जा, कस, किंमत इ०ची परीक्षा करण्याबद्दल दिलेली मजुरी, पारखण्याची मजुरी, सराफी [पारख] **पारखणी**-स्त्री (नाणें इ०ची) पारख करणें, परीक्षा, तपासणी [पारखणें] **पारखणें**-क्रि १ परीक्षा करणें, तपासणें २ (नाणें इ०ची) किंमत, दर्जा इ० ठरविणें 'म्हणोनि फुडें पारखावें खरें कुडें।' -ज्ञा ८ २४२ ४ (गो) अजमास करणें [स परीक्ष् (परीक्षा करणें)] **०सुलाखणें**-उक्रि परीक्षा करून खात्री करून घेणें, प्रचीति पाहून अनुभव घेणें, सारासार विचार, न्याय करून ठरविणें (सोनें पारखताना तें एक निरखी आहे किंवा नाहीं तें पाहण्याकरिता त्यास सुरास म्हणज छिद्र पाडतात त्यावरून, तावून सुलाखून पहा) **पारखून सुलाखून**-असा प्रयोग रूढ आहे (क्रि० पाहणें-ठेवणें-दणें-घेणें-आणणें) म्ह० पारखून केला पति आन् त्याला भरली रक्तपिती **पारखनीस**-पु पारख करणारा अधिकारी, पोतदार **पारखावण**-स्त्री परीक्षा करण्याबद्दलची मजुरी पारखाई पारखणावळ **पारखी**-पु १ (गो) ज्योतिषी भूतभविष्य सांगणारा २ पोतदार, नाणीं पारखून घेणारा माणूस, अधिकारी ३ सराफ निधिधारक सावकार इ० यावरून आडनावहि पडलें आहे -वि १ पारख करणारा, परीक्षक तपासणारा मर्मज्ञ 'ऐसेनि कार्याकार्यविवेकीं जे प्रवृत्तिनिवृत्ति मापरी। खरा कुडापारखी। जियापरी।' -ज्ञा १८ ७१६ २ निवाडा करणारा

पारखा—वि १ परका, परकीय, अपरिचित तिन्हाईत अनोळखी (माणूस) 'तेय जैताचीएक घायीं। अनुहत निशाण लागलें पाहीं। शोधिता पारखें कोणी नाहीं। केलें ठायीं स्ववश।' -एभा ९ १३७ २ नवीन, भिन्न, अपूर्व (वस्तु) ३ एखाद्या गोष्टीस अपरिचित नवीन, परका असलेला (समासात) घर पारखा, गाव-देश गोत-जातपारखा इ० ४ विन्मुख ५ शत्रु अमित्र 'का परिचिया उजियेडु करावा। पारखिया आधारु पाडावा।' -ज्ञा १२ १९८ 'येता देखोनि पारखे भार। मग सामोरे ठेलें।' -एरुस्व १२ ८२ सांपत्तिक सहाय्यानें दुष्ट बाल पारख्या घालेल्या मनुष्यबलाची हानि भरून येत नाहीं -विधि लिखित ११ [स परकीय]

पारखीव—वि पारख केलेला, परीक्षा केलेला, तपासलेला [पारखणें]

पारखें—वि परोक्ष, पाठीमागें, मागें, पश्चात् [स परोक्ष]

पारग-गी—स्त्री (ना व) मजुरीची किंवा कामाला जाण्याची सकाळची किंवा दुपारची वेळ 'एक पारगी'=नाकु साज

पारंग—वि (प्र) पारगत पहा 'हा पारग सर्वविषयीं।' -शिर १३ [सं पारगत]

पारंगत—वि (पार जावयास, पलीकडे गलेला) १ पूर्ण अध्ययन केलेला हातीं घेतलेल्या व्यापाराचा, विषयाचा ज्यास अंत लागला आहे असा 'तो ब्राह्मण एका शास्त्रामध्यें पारंगत आहे' 'शाब्दबोधें सदोदित। ब्रह्मज्ञानें पारंगत।' -एभा २ १६७ २ निपुण, कुशल, वाकबगार 'जें अपेक्षिजे विरक्तीं। सदा अनुभविजे संतीं। सोहंभावें पारंगतीं। रमिजे जेथ।' -ज्ञा १ ५३ [स पारम्+गत] **पारंगती मिळणें-लाध(भ)णें**-मुक्ति मिळणें, मरणें 'कृष्णातीर्थे पुनीत रक्षतगडी पारंगती लाभला।' -भारत १० ३, पृ ११५

पारंगा—पु (विक्र) पांगारा, एक वृक्षविशेष

पारगीवारगी—स्त्री आळीपाळी, अदलाबदल या शब्दाचे पारगीवारगाचा-चें-ह दोनच प्रयोग वापरण्यात आहेत 'हें ओझें पारगीवारगीचें आहे' 'हें ओझें पारगीवारगीनें नेलें तर जाईल'

पारचा—पु १ मानाचा रेशमी पोशाख, वस्त्र २ एक रेशमी कापड '१० पारचे उंच दर ७५ प्रमाणें' -वाडबाबा २ १५३ [फा पार्चा तुल इं पार्चमेंट]

पारचा-जा पारजा।परजा—पु कागदाचा तुकडा, कागद पत्र, चिटोरें पुरजा पहा [फा पाचा, फा पुर्झा, म पुरजा]

पारच—क्रि (गो) गुण दणें

पारज—पु पारा 'नसतेंचि अहपण भरूनि अंतरीं। नाना लिंगाची पूजा करी। मृत्तिका पाषाण का पारज प्रतिमेवरी। धरी अत्यंत भावार्थ।' -स्वादि ७ ३ २५ [स पारद, गो पारज]

- **पारजक**—पु पारिजातक पहा [पारिजातक अप गो पारजत]

पारजत—पु (गो) पारिजातक पहा [स पारिजात]

पारजी—स्त्री राहुटी तंबू इ०च्या खांबाच्या माथ्यावर बसविलेली लाकडी तबकडी वाटोळा तक्ता

पारठा—वि १ व्यायल्याला पुष्कळ दिवस उलटून गेलेले असूनहि अजून जी दूध देत आहे अशी (गाय, म्हैस इ०) २ ज्याचें स्तनपान सुटलेलें आहे असें (वरील प्रकारच्या जनावराचें वासरू) ३ चांगलें, कसदार पक्कें व मुरलेलें (पारठी गाय म्हैस

इ०चें दूध) ४ पाडसा, प्रौढ, वयस्क, पोक्त,पक्व 'तान्हीं आणि पारठीं । इया कामधेनूनें दिठीं । सुनि जैतिया गोठी । कीजतीना ।' –ज्ञा १ १९७९ ५ परिपक्व दशेस आलेला (नारळ). [सं प्रष्ठ–प्रष्ठवाह=शेतीच्या उपयोगी झालेला तरुण बैल] (वाप्र)०पड्णें–शिल्कीस पडणें, वांचणें ०पाडणें–शिल्कीस टाकणें, वाचविणें, राखून ठेवणें

पारंडा—पु छप्पराचे आढें व कोपरे

पारडी—स्त्री म्हशीचे स्त्रीजातिवाचक वासरू, रेडी

पारडी—वि मलिन वाणाची ' एकें मोहरीं मारी पारडीं । एकें वाघी चितळी पुढीं ।' –दाव २८१

पारडूं—न म्हशीचें वासरू, रेडकूं ०गळ्यांत यांधणें–(ल एखाद्यावर) कष्टप्रद काम सोंपविणें, लादणें

पारडें—न १ तराजूच्या दोन बाजूस असलेल्या, वजन करावयाचा जिन्नस ज्यात पाल्यात त्या पात्रांपैकीं प्रत्यक, परडें, तागडीची एक बाजू 'उपमे तुरितां गगनात । स्वर्ग परडें वरतें ।' –मुसभा २ ६९ २ ताक घुसळण्याच्या रवीची दोरी (वाप्र) ०फिरणें–खालीं असलेलें वर जाणें व वरचें खालीं येणें, परिस्थिति विपरीत होणें, स्थितीमध्यें परिवर्तन होणें 'परु एकाएकीं फिरलें युद्धाचें पारडें।' –विक २९ पारडा-डां–क्रिवि पारड्यात ' उभय दिशाद्वय पारडां ।' –मुसभा ५ २३. ' भगो पारडा घालोनि कपोता । घतलें शस्त्र।' –कथा ३ १६ २०४ **पारड्यात घालणें**–प्रतिदिवशीं वजन करून तें कमी भरत जाईल अशा तऱ्हेनें अपराध्याचे हाल करणें मनुष्याचें वजन व मारण्याची दिनसंख्या या मानानुरूप प्रतिदिवशीं कांहीं अवयव कापणें पारड्यामध्यें घालणें । का कडेलोट करणें ।' –दा ३ ७ ७२

पारडें—न (कुलाबा) खोरें

पारण-णें—न १ उपवास सोडणें, व्रतानंतर भोजन करणें, पूर्वेदिवशीं सर्व दिवस उपवास करून दुसऱ्या दिवशीं भोजन करणें ' सहजें ब्रह्मरसाचें पारणें । केलें अर्जुनालागीं नारायणें ।' –ज्ञा ६ ३ –एभा ३ ४७२ २ समाधान तृप्ति, आनद (क्रि० होणें) ' त्याचें रूप विलोकिताचि घडलें तल्लोचना पारणें ।' –मोकृष्ण ५५ १० ३ मेजवानी, तृप्ति ' माने ये मूर्तीचेनि दर्शनें । होत डोळ्या पारणें । ' –एभा ११ १४९२ [स पारण-णा] ०फिटणें-फेडणें–(डोळे-कान इ० इंद्रियांचें) समाधान, तृप्ति होणें, करणें ' मज फेड या नयनांचें पारणें । ' –विक २४

पारणा-णी—स्त्री १ उपवास सोडणें पारण पारणें पहा ' करपारणा क्षुधा बहु पूर्ववयामाजि कन्यके ! लागे । ' –मोवन १३ ३८ २ आनद तृप्ति 'दखता दिनमणी नेत्रा हाय पारणी ।' –दावि २८५ ०फिटणें–समाधान, तृप्ति होणें ' फिटेल हे लोचनपारणाही । ' –सारह ८ १११ [सं]

पारणें—अक्रि (कु) हितावह होणें, (अन्न, पाणी, हवा, औषध इ०) मानवणें.

पारणेत—स्त्री (देवरु) विवाहसमयीं वधूची नेसावयाची रेशमी साडी, वधूवस्त्र, गाळीं गाळीं पहा –बदलापूर ४८३

पारत—पु (अशिष्ट कुण) पर्वत ' धरलन् धरती बसले पारती । ' –मसाप २ २९ [सं पर्वत अप]

पारतंत्र्य—न परतंत्रता, दुसऱ्यावर अवलंबून असणें पर वशता, परावलंबन, परस्वाधीनता, पराधीनपणा ' पारतंत्र्य दूसलें । वाजते पायीं खळखळ त। ' –विक १२३ [स पर+तंत्र]

पारत्रिक—वि परलोकसंबंधीचें, पारलौकिक, दुसऱ्या जगा संबधीचें ' हे असतिये कीर्तीसी नातु । आणि पारत्रिकासि अप भ्रतु । म्हणे जगन्निवासु । अर्जुनातें । ' –ज्ञा २ ७० [सं परत्र]

पारथा—वि (ना) १ पारोसा, अपोळ न केलेला २ (व) पारठा पहा [पारठा]

पारद—पु पारा हा धातु आहे नेहमींच्या उष्णमाना वर हा धातु द्रवरूपांत असतो याचा रंग चांदीसारखा पांढरा असतो हा जड, द्रवरूप व त्वकर वाफ न होणारा असल्यामुळें उष्णमानमापक यंत्रें करण्याकडे याची योजना करतात –शाको(प) ८९ ' जो सोधुनि भवपारदु । अनादिसिद्ध सिद्धु । ' –ऋ ४ 'श्रीमहादेवो कापुरें उटिला । कैलासु पा दें द्रवरिला । ' –ज्ञा ११ २२२ [स]

पारद्-दी—स्त्री (विरुपारध) शिकार पारध पहा

पारदर्शक—वि प्रकाशास पलीकडे जाऊं देणारा ज्या मधून दुसरा पदार्थ दिसतो असा उदा काच, पातळ कागद, पातळ वस्त्र (इ) ट्रँन्सपरट [पार=पलीकडे+दर्शक]

पारदारिक—पु दुसऱ्याच्या पत्नीशीं सभोग करणारा, परस्त्रीगमनी, व्यभिचारी [स पर+दारा]

पारदार्य—न परस्त्रीशीं संग, परस्त्रीगमन, व्यभिचार, जार कर्म [स पर+दारा]

पारदिक—पु (कु) पारिजातक पहा

पारदोज-जी—पुस्त्री (प्र) पारादोज, पारादोजी पहा

पारध-धी—स्त्री १ शिकार, मृगया, अरण्यातील पशु पक्षी इ० धरणें मारणें ' क्षत्रियासि लागल्या अनुपत्ती । पूर्वोक्त करावी वणिग्वृत्ती । का पारधी करावी वनांतीं । तेणें अनुपत्ती कढावी । ' –एभा १७ ४६२ 'पारध करण्यास या पठारावर रोज लोक यत ' –विवि १ ७ ८ २ अरण्यांतील शिकार करावयाचे मारावयाचें पशु शिकार ' हे तापसा, माझ्या अरण्यांत येऊन ही पारध

धरितोस हे काय।।।' -किरातअर्जुन अंक १. प्र. ६. [सं. पापर्दि; प्रा. पारद्धि] ०खेळणें-शिकार करणें; मृगया करणें ' उदका आला त्वरितीं। पारधी खेळतां।' -कथा १.५.२३.

पारधी—स्त्री. १ एक गुन्हेगार जात. फासेपारधी, वाघरी पारधी, गायपारधी, चित्तपारधी, हरणशिकारी, टकारी असे यांच्यांत पारध करण्याच्या साधनावरून बरेच पोटभेद आहेत. याचे मुख्य धंदे जनावराची (हरिण, डुकर इ०) पारध, वनस्पति, औषधें विकणें, बजरबट्टू व जंगली माल विकणें, मजुरी व जागलकी हे आहेत. याच्यांत लंगोटीपारधी म्हणून एक पोटजात आहे ही गुन्हे करिते. -गुजा ८६. २ पारध करणारा; शिकारी. 'जाला सिद्ध रिपुक्षया मृगवधा जाणों हरी पारधी।' -मोकृष्ण ७२.१०. म्ह० ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी. [सं. पापर्द्धिक; प्रा. पारद्धिअ].

पारपती—पु. (गो.) ग्रामसंस्थेचा, देवस्थानाचा शिपाई; पारिपत्यदार. [सं. पारिपत्य]

पारपत्य—पु. देखरेख ठेवणारा,व्यवस्था पाहणारा,(सामा.) शिपाई; सेवक; चाकर; शिष्य इ० 'पारपत्यें म्हणती जी सतोष द्यावया राजयाला।' -सप्र ८.२९.' पारःत्यादिनारीनर। जेऊनि धाले इत्यादि समग्र।' -दावि १७५ -न. १ शिक्षा; दंड; शासन; खटल्याचा निकाल. 'त्याचा तोचि करी। पारपत्य सकळां।' -तुगा २६८५. २ धनीपणा; यजमानपणा. 'सकळांचें करावें पारपत्य। आलयाचें करावें आतित्य।' -दा ४.७.२५. ३ रक्षण.-मनको. [सं. परि+पत्=इच्छा करणें; किंवा परिपत्ति=रक्षक] ०कर्ता-रखवालदार; नोकरचाकर. 'पारपत्यकर्ते सावध असती।' -दावि ४७४. ०गार-पु अम्मलदार; व्यवस्था, देखरेख इ० ठेवणारा माणूस, किल्याचा हवालदार इ०.

पारंपर-रा-री—क्रिवि. परंपरागत; परंपरेनें. 'एकाहुनी एक थोर। मुख्य पूजा पारंपर।' -रामदासस्फुट अभंग १९ (नवनीत पृ. १४८) 'येतील उपकारा पारंपरा।' -दावि २१७. 'बहुता कामा येती पारंपरी।' -दावि २१५. [परंपरा]

पारंपरिक—वि. परंपरागतचा; क्रमानें येणारा. [परंपरा]

पारंपर्य—न १ एकसारखा क्रम; परंपरा; माळका; लागोपाठ येणें; पूर्वीपासुन चालत आलेली गोष्ट; परंपरा कथा. [सं.]

पार(रे)पळ, पार(रं)पोळ—वि (कों. गो.) स्वच्छंदीपणानें भटकणारा, वागणारा; स्वैराचारी, मनाप्रमाणें वागणारा. [पार+पळणें, पोळ]

पारंया—पु (व.) कणगीची दगडी बैठक.

पारंब्या-बी—पुस्त्री. १ वड, पिंपरी इ० झाडाची फांदीपासुन खालीं लोंबणारीं मुळें. -ह्रा १५.५८. 'दिसती वटा तीन डहाळिया। एक मूळ सहा फ्रुटि तया। आणि अठरा पारंबिया।' -कथा १.१५. 'अठरा पारंबे पर्वी फुलीं। अनंत तो।' -कथा ५.२.८९. २ अंब्याच्या बाठीच्या आतील बी; अठळी. [सं. प्रालंब] म्ह० दोडी तुटो कीं पारंबी तुटो.

पारमार्थिक—वि. १ परमार्थाच्या मार्गे असणारा; सत्यान्वेषी; ब्रह्म हुडकून काढण्यांत गुंतलेला. २ सत्य; खरें; वास्तविक. ३ अध्यात्मकविषयक; परमार्थासंबंधीं. [सं. परम+अर्थ] ०भेद-पु. खरा, सत्य, वास्तविक किंवा आध्यात्मिक भेद. याच्या उलट औपाधिक भेद. 'ब्रह्म आणि जीव या दोहोंत औपाधिक भेद, पारमार्थिक नाहीं.'

पारय—स्त्री. (कों. गो.) पहार. पारई पहा. [सं. प्रहार प्रा. दे. पाराई]

पारय—स्त्री. (गो.) मूत्रवाहिनी. [सं. पार]

पारया—वि. (व.) पारोसा; अंघोळ न केलेला.

पारयेल—स्त्री. (गो) पहाडवेल. [पहाड+वेल]

पारलौकिक—वि. परलोकाविषयींचें. याच्या उलट ऐहिक. [सं. पर+लोक]

पारवडा—पु (कों.) खेड्याचा भाग,पेठ; मोहल्ला; पाडा.

पारवसा—वि. पारोसा पहा.

पारवा—पु. १ कबुतराची एक जात, जंगली कबूतर. २ पांढरा व काळा मिळून होणारा रंग. पारवा पक्ष्याचा रंग. 'काळें पांढरें मेळविता। पारवें होतें तत्त्वता।' -दा ९.७.४०. -वि कबुतराच्या रंगासारखा. (सामासांत) पा वा 'अंगरखा-पागोटें-शेला-पातळ इ०. [सं. पारावत; प्रा. पारेवय; का. पाराळ]

पारवी—स्त्री. नाचणीची एक जात. हिचा दाणा पारवा असतो. ही जात गरवी आहे. -कृपि २८३.

पारवी-वें—स्त्रीन. पारव्या रंगाचें कापड.

पारशी-सी—पु. इराण देशांतील एक लोकराष्ट्र व धर्म; त्या धर्माचा मनुष्य. [सं. पारसीक, पारसी; फा. पारसी]

पारस—पु परीस पहा. [सं. स्पर्श; प्रा हिं.]

पारसडणें—अक्रि. (राजा) झाडाचीं पानें गळून पडणें, झडणें, झाड पर्णरहित होणें. [पान+सडणें]

पारसनाथ—पु जैन (श्रावक) संप्रदायांतील लोकांचा एक धर्मप्रणेता, तीर्थंकर [स. पार्श्वनाथ]

पारसनीस, पारसनवीस—पु १ दरबारचा फारशी पत्रव्यवहार करणारा चिटणीस; मुनशी २ यावरून पडलेलें आडनांव. [फा. पार्सी+नवीस]

पारसा-सी—वि शिळा; पारोसा. पारोसा पहा.

पारसि-सी—स्त्री. फारशी भाषा. 'यावणे गाढा पारसि। वेदांत सिद्धांत मौरसि।' -ज्ञानप्रदीप ८५५. [फा. पार्सी]

पारसेपण—न. पारोसेपण; शिळेपण; जुनेपणा. 'हां गा सुर्य काय शिळा । अमि म्हणों येत आहे वोविळा। कां नित्य वाहातया गंगाजळा । पारसेपण।' –ज्ञा १०.२०२.

पारळा—पु तपशील; हकीकत; इतिहास; माहिती. (क्रि० देणें). [पल्व]

पारा—पु. एक पातळ खनिज पदार्थ; रसायन. पारज, पारद पहा. [सं. पार, पारद; प्रा. पारओ; हिं. पं. बं. उरिया पारा]

पारा—पु. (कों.) कोंवळा फणस. [पाडा]

पारा—पु घायपात, घायाळ नांवाच्या झाडाची पाती.

पारा—वि. पांढरे व काळे ठिपके असलेला (गाय, बैल इ० प्राणी). [पारधा]

पारॉ—पु (गो.) १ भिंतीच्या रचाईतील दगड, विटा इ०चा थर. २ (गो.) भिंत. [सं. पार]

पॉरा—पु (गो.) नाश; नुकसान. [पार] ०घालचें-नाश करणें; नष्ट करणें. ०पडचें-नासणें.

पाराकों—पु. (गो.) एक विषारी सर्प.

पारादोज—पु. जोडे, बूट इ० शिवणारा; सोची; चांभार. 'यालेरीज पारादोज असामी येक पाठ्वून देणें.' –पेद १८. १७१. [फा. पार–दोज़]

पारादोजी—स्त्री. किरकोळ चांभारकाम. [फा. पार+दोज़ी]

पारायण—न १ एखादा ग्रंथ, वेद रोज अमुक अध्याय वगैरे वाचून अमुक दिवसांत संपविण्याचा संकल्प करून जें त्या ग्रंथाचें वाचन, पठण करतात तें, पुराणादि ग्रंथाचें साद्यंत वाचन. २ पार जाणें, ओलांडणें, उत्तीर्ण होणें. [सं.]

पारायणी—वि पारायण करणारा, पुराणादि ग्रंथाचें साद्यंत वाचन, पठण करणारा [पारायण]

पॉरावचें—क्रि (गो) कवड्याचें ओरडणें. [पारवा]

पारावार–वारा—पु. १ अलीकडील व पलीकडील तीर २ मर्यादा, अंत, शेवट (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग) 'पारावर रहित निरीक्षी।' –परमा ८ ११. 'ह्या भाषेंत शब्दांचा पारावार लागणार नाहीं.' ३ समुद्र 'मी पारावारातें आलों लंघुनि त्यामाजी।' –मोरामायणें –मंत्ररामायण सुंदरकांड ११९. –क्रिवि. अलीकडे व पलीकडे 'तैसें विवेकाचिये काठीं। उभें टाकलिया किरीटी। पारावाराचिया गोठी। करणें वेदा।' –ज्ञा १५.५१७ [सं.पार=पलीकडचा+अवार=अलीकडचा]०नसणें–मर्यादा नसणें, अंत नसणें. 'याच्या खोडकरपणाला पारावार नाहींसा झाला आहे.'

पारिका–खा—वि. १ परका; अन्य; दुसरा. 'साधला पारिका प्रसंगें।' –ऋमुग २९.८५. 'या नाव क्षमा म्हणिजे। अभय तें ऐसें जाणिजे। जें जें पारिखें देखिजे। तें तें होइजे आपणची।' –एभा १९.३९१. २ शत्रु. 'सातां पाताळां वां भरीं। अरेरे पारिखे हो रीगालु जरीं।' –शिशु १००३. ३ (महानु.) अलभ्य; अ ा य. 'जैसें कामें कवळिलिया मारार्कें। विरहिणी भोग होती पारिखें।' –ज्ञाप्र ७६७. [सं. परकीय]

पारिजात, पारिजातक—पु. स्वर्गांतील पांच देववृक्षांपैकीं एक; प्राजक्त; मंदार. हें झाड फार मोठें नसतें. त्यास कुंपलें असलेल्या फांद्या व कातीदार पानें व पतंगाप्रमाणें फुलें येतात. फुलें नाजुक असून त्यांचा सुवास मधुर असतो. चौदा रत्नांपैकीं हें एक मानतात. 'कल्पद्रुम हन पारिजातु। गुणें चंदनुही वाड विख्यातु।' –ज्ञा १०.२३५. [सं.]

पारिजातक—पु. मुलींचा शिवाशिवीचा एक खेळ. –मराठी खेळांचें पुस्तक ३०७.

पारिंजें—न. पारा; पारज पहा. [सं. पारद अप.]

पारितोषक—न कांहीं काम, करमणूक इ० संतोषकारक केल्यामुळें खुष होऊन दिलेलें इनाम; बक्षीस; देणगी, पुस्तक, निबंध, कविता इ०ला पसंतीदाखल दिलेलें द्राविक बक्षीस. (इं.) प्राईझ. [सं.]

पारिपत्य—न. १ शिक्षा; दंड; शासन. २ पारपत्य या अर्थीहि वापरतात. पारपत्य पहा. 'सकळ पारिपत्य त्यांआधीन। राबें केलें सर्वांचें।' –पंप्र १.५८. 'कीं श्री राज्यांतील पारिपत्यपूर्ण। जारासी प्राप्त जाहालें।' [सं. परि+पत्] पारिपत्यागार–पु प्रशासक; योजक; मुत्सद्दी. पारपत्यागार पहा. 'समर्थाच्या भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे उत्तम पारिपत्यागार पाहिजेत'–खेया ३९.

पारिपार्श्वक—पु कथेचा प्रस्ताव करणारी व्यक्ति; सूत्रधाराचा हस्तक (मारिष) 'तदनंतर पारिपार्श्वक पडद्यातून बाहेर इंगळ्यलात येतो.' –कर्म १.२१. [सं.]

पारिबर्ह—पु. लवाजमा. 'शूर ख्यात पळेना नेऊं या पारिबर्ह अक्रूर।' –मोकृष्ण ८६.३९. [सं. परिबर्ह]

पारिभद्र—पु १ *कडुलिंब. 'तेथें श्रीकुलस्वामीचें दर्शन* घेतल्यानंतर पारिभद्र सेवन करून ...' –ऐरा ४. २ देवदारवृक्ष. ३ मंदारवृक्ष [सं].

पारिभाषिक—वि परिभाषेसंबंधींचा, संज्ञाविषयक; सांकेतिक; शास्त्रांत योजावयाचा, शास्त्रीय नांवाचा (शब्द). (इं.) टेक्निकल [सं]

पारियात्र—पु पर्वत. [सं]

पारिये(ए)णं—उक्रि. ऐकणें –मनवो.

पारिसा—वि. स्नान न केलेला. पारोसा पहा.

पारी—स्त्री. (महानु) पायरी पहा. 'बळकट भावार्थे पान्या याव आचार सितीस् उद्धरूक्ति।' –भाए ७९७. [पायरी]

पारी—स्त्री १ केळफुलाच्या बाहेरील जाड आवरणापैकी प्रत्येक २ केळफुलाच्या पोटातील फण्यावरच्या आवरणापैकी प्रत्येक यातील पाढऱ्या-आतील कोवळया-आवरणास विनोदानें गाय व काळया आवरणास म्हैस असें म्हणतात ३ मोदकाचें कवच (ज्याच्या आत पुरण भरलेलें असतें) ४ आच्छादन, आवरण ५ आब्याची कोय, बाठ [स परि?]

पारी—स्त्री धान्यावर पडणारी कीड, पोरकिडा पोरा पहा 'जेय मगळाचिया अकुरीं। सर्वेचि अमगळाची पडे पारी। मृत्यु उदराचिया परिवरीं। गर्भु गिवसी।' -ज्ञा ९ ५०३

पारीख—क्रिवि पारखें, निराळें, मोकळें पारिका-खा पहा 'कर्जापासुन पारीख जाला' -ख ८६१ [स परकीय, प्रा. पारक]

पारीण—वि पारगत, तज्ज्ञ पडित, माहितगार 'आमच्या देशीं भाषेचे पारीण मानिले गेलेले हे गृहस्थ' -देशीभाषा ८ [स पार नी? किंवा पारण, का पारीण]

पारीस—पु (ना व) सहाण, गध उगाळण्याचा एक विशिष्ट प्रकारचा कुरडाचा वर्तुळाकार किंवा चौकोनी दगड पारीसखोड=सहाणखोड [म परीस हिं पारस]

पारु-रू—पु १ पार, तीर, तट पार पहा 'कीं कैवल्य मूर्तिलिंग। दृढ वैराग्याचा पारू। तैसा कटिप्रदेश गभिरु। पडियासे देवाचा।' -ज्ञाप्र ४३३ २ अत, शेवट 'झाला पा सर्वेश्वरु। धरिला जाणिवेचा अहकारु। तरी तोही नेणे पारु। तया स्वरूपाचा।' -विपु ३ १७ [पार]

पारुका—पु (कर) पाळी, खेप उसाच्या गुऱ्हाळातील चालू चरकाचा दोन मादणें रस निघेपर्यंतचा काल 'रात्रीचा पारुका माझ्याकडे आहे' 'दान पारुक होईपर्यंत पात हाणशी' [हिं पारी=पाळी स प्रहर?]

पारु(रू)खणें—उक्रि १ वाट पाहणें, थाबणें, बद करणें 'ऐणें कैवल्यनार्थे वीण। पारखें ना आगमन।' -दाव २५१ २ स्थिर रहाणें 'हें असो दिठी जयावरी झळके। कीं हा पद्मकर माथां पारुखे। तो जीवचि परि तुके। महेशेंशीं।' -ज्ञा १० ९ [पारुपणें]

पारुपर्णें—उक्रि स्पर्श करणें [म स्पर्श स परित]

पारुखणें—अक्रि खिन्न होणें, रुसणें रागावणें 'जो यथा लाभें तोखे। अलाभें न पारुखे। पाडेंसवीण न सुके। समुद्रु जैसा।' -ज्ञा १२ २१० [स पदय-पारुष्य]

पारुपणें—अक्रि नष्ट होणें, लोपणें 'सद्गुरें भगवत्परिचर्या। करिता पारुखे कर्मक्रिया।' -एभा ३ ६०४ [पारुपणें]

पारुखणें—अक्रि पारखा होणें सुकणें 'ऐसें ईश्वररूपवीण। काहीं न पारुखें प्रमाण।' -ज्ञाप्र २४८ [पारखा]

पारुखणें—परीक्षा करणें पारखणें पहा.

पारु(रू)खविणें—उक्रि थांबविणें, राहविणें 'आजि रात्रिचा अवसरीं। आमीं राहू येके विडारीं। ऐसा प्रार्थुनि अनेका उत्तरीं। पारुखविला।' -शिपु २ ५४५७ [पारखणें]

पारुखविणें—उक्रि परीक्षा करणें, पारख करणें 'दळ बाहिरी पारुखविलें। रिगाला सारितु मांदियाले।' -शिशु ३३८ [पारखणें]

पारुघा—पु हेर -शिपु [पारख]

पारुखा—पु १ पाहुणा २ शत्रु -शिपु [परका]

पारुडकें—न (बाभारी) पारडाचें, म्हशीच्या रेडकाचें कातडें [पारडू]

पारुण—वि पारखा पहा -शर

पारुव—न पारुष्य पहा

पारुपण—न माघारें फिरणें, परतणें

पारुपणा—वि फिका; निस्तेज

पारु(रू)पणें—उक्रि १ शिळा होणें, चेवव होणें २ फिकें पडणें निस्तेज होणें 'बाळसूर्याची ही ओप। जया पाहतां पारुपे।' -मुसभा १४४१ ३ बद पडणें, थाबणें, खुंटणें 'एथ सारासार विचारावें। कवणें काय आचरावें। आणि विधिनिषेध आघवे। पारुपती।' -ज्ञा १ २४६ 'नाठवे तें भीषण पडला वीसरू। इद्रियव्यापारु पारुपला।' -व ४५६ [स पर्युषित म पारोसा]

पारु(रू)पणें—उक्रि नष्ट होणें, सुटणें, पारखी होणें 'काय हें खडईत कर्म। पारुपतील धर्माधर्म।' -तुगा ६९८ [स पर कीय, म पारखा]

पारुपर्णें—उक्रि तुच्छ करणें [स पदय पारुष्य]

पारुपविणें—उक्रि खुंटविणें थाबविणें बद करणें 'आ देऊनि फळाचा घडु। पारुवी केळीचो वाढु। श्रीगुरु भेटानि करी पाडु। पक्षुल्तु जैसा।' -ज्ञा १८ ९६८ [पारुपणें प्रयोजक]

पारुष्य—न कठोरपणा, कठिणपणा (भावण, वागणूक इ० तील) 'तो मनुष्यात अधमु जाण। पारुष्याचें अवतरण। साता आइक दूण। अज्ञानाची।' -ज्ञा १६ २४५ [स]

पारुसा—वि पारोसा पहा मागितिये क्षणींचीं आगें पारुसीं म्हणोनि वमें। -अमृ ७ १२७

पारूं—न (मावळ) देव [स पार=पारा?]

पार(रो)ज—पु (गो) पारा पारद पहा [स पारद]

पारठा—वि (वों) (विरु) पारटा पहा

पाररा—पु आठवण स्मरण 'स्वहित घडाया जनालागीं। घडीघडी पारेरा देती योगी।' -दावि ३५० [स प्रेर्?]

पारो—पु कच्ची किंवा अर्धवट भित पारों पहा

पारोशी, पारोशी घोसाळी, पारोशी दोडकी—स्त्री. मिर्के; घोसाळ्याची एक जात.

पारोसा—वि. १ धुणें, स्नान, पासणें, इ० संस्कार ज्यावर केलेले नाहींत असें (वस्त्र, भांडें, माणूस, तोंड इ०). 'तूं पारोसा आहेस तों पारोशी भांडीं घास.' २ शिळा (घरांत सांठलेला केर, पूर्वदिवशीं आणलेलें पाणी फुलें इ०) ३ अद्याप न झाडलेलें—सारविलेलें (घर, अंगण, चूल इ०). [सं. पर्युषित–पर्युशिअ–पारस–पारोस–सा–सी–सें] ०केर–पु. आदल्या दिवसींचा, पारोशानें काढावयाचा केर; स्वयपाकघर, देवघर यांतील अंगधुण्यापूर्वी काढावयाचा केर. ०थुंका–पु. सकाळीं निजून उठल्यावरची व तोंड धुण्यापूर्वीची तोंडातील थुंकी. या थुंकीच्या ठिकाणीं बेरे-वाईट पुष्कळसे गुण असल्याचें मानितात. **पारोसें**–वि. आदल्या दिवसाचें, शिळें. ०कपाळ–न. आदल्या दिवसाचें गंध कायम असलेलें, न धुतलेलें कपाळ. ०काम–न. (जमलेला केर काढणें, खरकटीं भांडीं घासणें, शेण–पाणी करणें इ०) आदल्या दिवसाचें करावयाचें राहिलेलें काम.

पारोसा दोडका—पु दोडक्याची एक जात; घोसाळें; पारोसें.

पारोसा पिंपळ—पु एक पिंपळाच्या जातीचा वृक्ष, कोंकणात यास मणेर; अथा कडेपाईर म्हणतात २ (ल) कोणासहि चिकटून न राहाणारा, बेपर्वाई मनुष्य; ज्यास आईबाप, मुलेंबाळें नाहींत किंवा ज्यावर कोणी अवलंबून नाहींत असा फटिंग माणूस [सं पार्श्वपिप्पल पारिश गुज पारसपीपळो, सिं. पारसुपिपिरु]

पारोसें, पारोसें घोसाळें—न. घोसाळ्याची एक जात

पारोळा–ळें—पुन पाभर किंवा मोघण ह्या आउताच्या दांत्याचें टोंक, टोपण फारोळें पहा.

पारोळी—वि पारोळें गावची (पळी, उपकरणीं इ०). ०पळी–स्त्री खानदेशांतील पारोळें नांवाच्या गावीं तयार केलेली संध्येची पळी

पार्चा—पु १ मासाचा लहान व चपटा तुकडा. –गुशि २. ९. २ वस्त्र, पोशाख, पारचा पहा [फा.]

पार्ट—पु १ नाटकांतील भूमिका; वेष, सोंग जसें—स्त्रीपार्ट, पुरुषपार्ट इ० २ भाग [इं]

पार्टी—पु नाटकांतील भूमिका घेणारा; पार्ट करणारा, पात्र; वेषधारी उदा० स्त्री–देव–राक्षस–पार्टी. 'त्या पार्ट्यांच्या तोंडात मक्रामदीनेवरील शोक्तअलीनीं भाषणें हे खुशाल घालतील हें खास समजा.' –नाकु ३.३८. –स्त्री. १ पक्ष, बाजू. 'मास्तर आदिकरून मंडळी एका पार्टीची असावी असें अनुमान करण्यास बळकटी आली' –विक्षिप्त २ ४२. २ उपाहार; मेजवानी. 'तुम्ही एखादेवेळीं असता घरीं नाहींतर कोठें पार्टीला गेलेले.' –संगीतघोटाळा पृ. ९. ३ तुकडी; संघ, समूह. 'पोलीसपार्टी रवाना झाली.' –के २६.७.३०. ४ आगामी, व्यक्ति. 'व्यवहार करतांना पार्टी चांगली पाहून करावा.' [इं.]

पार्ण—पु. (गो.) ज्यांत पुष्कळ जुनाट झाडें असतात अशी सोडलेल्या घाचीं जागा. [सं. पर्ण]

पार्थक्य—न. पृथक्‌पणा; भिन्नपणा; वेगळेपणा. [सं.]

पार्या—वि. (व) पारोसा. 'आज तो पार्या राहिला'

पार्थिव—पु राजा. –न. नित्यपूजेसाठीं केलेलें मातीचें शिवलिंग [सं पृथा, पृथ्वी] –वि १ पृथ्वीसंबंधीं; पृथ्वीपासून उत्पन्न झालेला (पदार्थ इ०).' तेवीं पार्थिवें पार्थिवासी। सुमनु सवाधा न घडे त्यासी।' –एभा २३ ७७६. २ मातीचें; मृण्मय. 'आइकें पार्थिव धातु आघवी। आरोगितां कांहीं तुरवी।' –ज्ञा ६.२३९. 'चुना, क्षार हीं पार्थिव द्रव्यें आहेत.' ३ (ल) जड; नाशवंत 'अहो देहो पार्थिव कीर जावे। ययाची काकुळती कवणा आहे।' –ज्ञा ११.३६७. ४ भूगोलसंबंधीं; भौगोलिक. [सं.]

पार्दाव—पु (गो.) एक जुनें नाणें

पार्यातक—पु (महानु) पारिजातक 'वनोवनीं चापेयाचीं झाडें। परि नाहीं पार्यातक।' –भाए ५१५. [सं. पारिजातक]

पार्लमेंट—न. १ ब्रिटिश साम्राज्याचें राज्यव्यवस्थामंडळ. यांत हौस ऑफ लॉर्ड्स व हौस ऑफ कामन्स अशीं दोन कायदेमंडळें असतात. 'पार्लमेंटानें राजाचा शिरच्छेद करवला.' –के १२.७.३०. २ कायदेमंडळ; सभागार मंडळ; कौन्सिल. [इं.]

पार्लमेंटरी—वि. १ पार्लमेंटसंबंधीं.-२ (ल) कायदेमंडळांतून शिष्ट समजली जाणारी; सनदशीर; सभ्य (भाषा). –विचावि ११. [इं]

पार्वण—न. १ पर्वकाळसंबंधाचें नैमित्तिक पितृश्राद्ध.'आणि सोमसूर्यग्रहणें। येऊनि करविती पार्वणें। कां मातापितरमरणें। अंकित जे दिवस।' –ज्ञा १८.११०. २ बाप–आजा–पणजा, आई आजी–पणजी, आईचा बाप, आईचा आजा, आईचा पणजा या प्रत्येक त्रयीस पार्वण म्हणतात. [सं.]

पार्वती—स्त्री शिवपत्नी; उमा, अपर्णा; महादेवी [सं.]

पार्श्व—वि. १ शरीराच्या एका बाजूचा; कुशीचा २ जवळचा. [सं] ०अभिनय–पु. (नृत्य.) कुशींनीं दाखविलेला अभिनय नृत्यामध्यें पार्श्वकर्में पाच आहेत. त्यांचीं नावें –नत, उन्नत, प्रसारित, विवर्तित व अपसृत. [पार्श्व+अभिनय] ०क्रांत–(आकाशचारी)–न (नृत्य.) दोन्ही मांड्या हलवून कुंचित पाय उचलून बाजूस टाकणें ०क्रांत(करण)–(नृत्य) दोन्ही मांड्या हलवून कुंचित पाय उचलून पुढें टाकणें. ०छेदक(अंगहार)–न (नृत्य) हात वक्षस्थळावर निकुट्टित करणें व ऊर्ध्वजानु, आक्षिप्त व स्वस्तिक हीं करणें करणें. नंतर त्रिक फिरविणें. नंतर हात उरोमंडल

करून नितंब व करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें क्रमानें करणें. ०जानु(करण)–न (नृत्य) एक पाय सरळ ताठ ठेवणें, दुसरा पाय दुमडून त्याचें पाऊल त्याच पायाच्या मांडीच्या मागल्या बाजूस लावणें, म्हणजे गुडघा बाजूस येतो ०निकुट्टक(करण)–न. (नृत्य) एक बाजूस हात स्वस्तिकाकार करून ठेवून पाय निकुट्टित करणें. ०पथ–पु फलाट; (इं) प्लॅटफॉर्म. –विलायतचा प्रवास भा. १ पृ १६. ०पिप्पल–पु पिंपळाच्या जातीचा एक वृक्ष. पारोसा पिंपळ. [सं] ०भाग–पु. १ मनुष्य, गृह इ०चे मागील व पुढील भागाखेरीज कडेचे जे दोन भाग ते प्रत्येक, बाजूकडील भाग २ (स्थापत्य) बाजूची उभारणी. (इं) साईड एलेव्हेशन. ०मंडल–न. (नृत्य) दोन्ही हात वर करून वाटोळे फिरून बाजूस आणणें. ०मुख–न. (नृत्य) मान पुरती, सर्वच एका बाजूस वळविणें. ०शूल–न छातींतील कळ; चमक, उसण. ०स्वस्तिक–न (नृत्य) पार्श्वस्वस्तिक पाय वरून अर्धनिकुट्टक करण, मग हीच क्रिया त्याच क्रमानें दुसऱ्या बाजूस वळून पुन्हां करणें व हात फिरवून मांडीच्या मागें ठेवणें. नंतर आक्षिप्त, नितंब, करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें करणें.

पार्श्वक, पार्श्वानुचर—पु १ चाकर; सेवक, देहसंरक्षक; हुजऱ्या. २ (काव्य) भालदार, चोपदार. [सं पार्श्व+अनुचर]

पार्श्विक–वि पार्श्व पहा. [सं.]

पार्षद—पु १ सेवक; चाकर; नोकरवर्ग 'काठीकर दोघे प्रबळ। पार्षद उभे असती।' –गुच २९.११९. २ विष्णूच्या परिवारांतील नंद–सुनंदादिक गण 'मूर्ति चतुर्भुज वेल्हाळ।शंख चक्र गदा कमळ। सुन्दादि पार्षदमेळ। दिसतीं सकळ सायुधादिक।' –एमा ३ ८३१. [सं]

पार्ष्णि—पु टाच, खोट 'मग शरीरसंचु पार्ष्णी। अशेषही सर्वथा। पार्ष्णीचा माथा। स्वयंभु होय।' –ज्ञा ६ १९८. [सं.]

पार्सल—न गठ्ठा; डाग; एका गावाहून दुसऱ्या गांवीं पोस्ट, रेल्वे इ०नीं माल पाठवितांना सोयीसाठीं त्याचा केलेला गठ्ठा. 'शकुंतलेच पार्सल कण्वाच्या पदरपुरात।' –नाकु ३.७१ [इं]

पाऱ्हेग—पु संगत सोबत –तुगा. –शर.

पाऱ्हेगा–ळा—पु १ सविस्तर हकीकत, इतिहास; वृत्तांत (एखाद्या गोष्टीविषयींचा). (क्रि० देणें) २ कंटाळवाणी व लांबलचक गोष्ट; पाल्हाळ, चऱ्हाट (क्रि० सांगणें, लावणें, पडणें) [? सं. पल्व, म पाल्हाळ]

पाल—स्त्री. सरड्याच्या जातीचा एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी हिच्या तोंडातून एक तऱ्हेची चिकट लाळ येते त्या योगानें हिला किड्यासारखे प्राणी विशेष श्रमाशिवाय गिळतां येतात पाल चुकचुकणें हें एक अशुभ चिन्ह समजतात. [सं. पल्ली]

पालीचें तेल–न तेलात पाल टाकून उकळलेलें तेल. याचा विंचवाच्या दंशावर लावण्यास उपयोग करितात.

पाल—पु. (गो.) संशय; किंतु; शंका. (क्रि० पडप).

पाल—न. १ एखाद्या जाड कापडास दोन बाजूस उतार देऊन पुढील व मागील भाग उघडा ठेवितां येईल अशा तऱ्हेनें तंबूप्रमाणें उभारलेलें लांबरुंद कापड, उघड्या जागेंत दुकानें मांडण्यास त्यावर आच्छादनासाठीं केलेलें तरट, गोणपाट किंवा जाड कापड. २ पाच–दहा सुताडे एकत्र जोडून–बैठक घालणें, छाया करणें इ०करितां केलेलें मोठें वस्त्र; जाजमाचा एक प्रकार. ३ पहिल्या प्रकारचा लहानसा तंबू; राहुटी. 'देवोनिया पाल राहिले तेथेंचि।' –रामदासी २.७५. ४ –पु. लढाऊ गलबताचा एक प्रकार 'इंग्रजाचे पाल आहेत त्याजवर वेजरब घालून पाल शिकस्त केले तर...' –समारो ३.२१. ५ शीड, कनात; पडम. ६ (ल) दुकान 'यात्रेंत ठिकठिकाणचे दुकानदार पाल लावतात' –मसाप २ ३८ ७ कराची सूट; माफी. 'तरी आकार होईल त्यापैकीं चौथाई याशीं पाल देणें.' –बाडबाचा २ ११२. 'देशपांडे कुळकर्णी यांचीं दुकानें असल्यास पाल द्यावयाची चाल आहे.' –मसाप २.१८३. ८ (को) मासे पकडण्याचें एक जाळें. ९ रताळ्यावरील एक प्रकारची कीड –कृषि ५५१. १० झाडाचीं कोंवळीं पानें, अंकुर (क्रि० फुटणें; निघणें, येणें, होणें). [सं. पल्लव] ०घालणें–मांडणें–(ल.) स्त्रीनें उघडपणें व्यभिचारावर पैसा मिळविणें ०करी–पु पाल उभारून त्यात आपला माल मांडणारा वाणी किंवा त्यात राहणारा मनुष्य. ०कोयती–स्त्री जहाजावरील तांडेलाचा ढहाळ तोडण्याचा लहान कोयता; सावंतवाडीकडे याचा शस्त्रासारखा उपयोग करीत त्याचा दांडा लांब असतो [पाल+कोयती] ०घर–न कर माफ असलेलें घर. –वरलापूर ३६१ [पाल+घर] ०छत्र–न. मराठ्यात लग्नप्रसंगीं काठीच्या टोंकास मोकळें व लोंबतें पागोटें बांधून गुढीसारखें जें नवरदेवापुढें धरतात तें [पाल+छत्र] ०जत्रा–स्त्री. कापणी व मळणी झाल्यानंतर शेतकऱ्यांनीं शेतांत एकत्र जमून केलेली मेजवानी. ह्वरा ह्यावेळीं शेताच्या सरक्षक देवतेस कोंबडी, बकरा इ० अर्पण करितात ही देशातील चाल झाली कोंकणात, छपरावर घालण्यासाठीं किंवा भाजावळीकरिता झाडाच्या लहान फांद्या किंवा पाला इ० ढहाळ आणण्यासाठीं लोक जंगलात जातात त्यावेळीं वनदेवतेची आराधना करण्यासाठीं केलेला जमाव, पालेजत्रा. [पाला+जत्रा] ०पट्टी–स्त्री १ प्रवासात लहान राहुटीसाठीं किंवा बैठकीसाठीं वापरावयाचें जाडेंभरडें कापड २ लहान पाल, अगदीं लहान तंबू [पाल+पट्टी] ०पडदळ–न पाल व तदनुषंगिक इतर वस्तू यांचा समुदाय, पाल वगैरे [पाल+पडदळ]

पालउ–ऊ—पु पाल्लव, पदर 'जैसा मातेयाचे पालउ। जे लाजे तोंडा दाऊ।' –ज्ञा९ ९८८. [सं. पल्लव, म. पाल्लव]

पालक, पाल—वि. पालन, पोषण, रक्षण करणारा. (समासांत) भूपाल–महीपाल इ०. 'नीचांच्या संगतीनें चितुराचा पालक। विक्रम हा मम झाला दुर्व्यसनी घातक।' –विक्र १९. [सं.] ०गोत्र–न एखादा मुलगा ज्या कुलांत दत्तक गेला त्या कुलाचें गोत्र. [पालक+गोत्र]

पालक–ख—पु १ (काव्य) पाळणा. 'सुवासिणी मिळवूनि सकळा। घातलें बाळ पालखात।' २ झोपाळा. 'बसा पालखा तुम्हां हलवितें हळूच देतें झोका।' –पला ३. [सं. पल्यंक]

पालक–ख—स्त्रीपु. एक प्रकारची पालेभाजी; बडिशेपेचा पाला; शेपालक. [सं. पल्लव]

पालक—पु. १. बाजारांतील पालांवर घेण्यांत येणारा एक कर. २ (पालांतील) दुकानदार. [पाल]

पालक—पु. (गुरें इ०) पाळण्याचा खर्च. [पाळणें]

पालक–ख—पु सोनेंरुपें यांची परीक्षा करतांना त्यांना तापवून पाहण्यापूर्वी कानस किंवा सुराख इ०नें जें चिन्ह करतात तें.

पालकांडे, पालकांडे वेल—नस्त्री. एक प्रकारचा वेल. ह्याचे तंतू घट्ट व मजबूत असून त्याचा गठ्ठा, भारा इ० बांधण्याकडे उपयोग करितात.

पालकी—स्त्री. (विरू.) पालखी पहा.

पालंकी—स्त्री. एक प्रकारची पालेभाजी.

पालकुना—पु (कु.) चाभाराच्या आरीला धार लावण्याचा दगड. हा सावंतवाडी संस्थानांतील साळशी मणीयारमध्यें सांपडतो. तो काळा असून सोन्याचा कस पाहण्यासहि उपयोगी आहे. [पारख?]

पालख—स्त्री १ (परीक्षा करण्याकरितां) विस्तवांत घालण्यापूर्वी सोनें, चांदी इ०चा तुकडा कानशीनें घासणें; अशा तऱ्हेनें कानशीनें घासुन केलेली खूण (क्रि० घालणें) २ भट्टीतुन बाहेर काढलेल्या गरम सोन्यावर पाणी घालणें, नवेपणा व चकाकी येणें. (क्रि० घालणें) [पारख?]

पालखत–ट–खंड—स्त्री (महानु ना) मांडी; मांडी घालून बसण्याचें आसन 'चतुर्मुखाचिये पालखती जवळि बैसले होते।' –भाए ६६९ [पल्यंक] ०घालणें–मांडी घालून बसणें.

पालखणें—सक्रि सोनें, चांदी इ०ची तापवून त्याची परीक्षा करणें. पारख करणें [पारख]

पालखी—स्त्री १ राजादिकांनी बसून जावयाचें व मनुष्यादिकांनी वाहून न्यावयाचें वर धनुष्याकार दांडी असलेलें एक लांकडी वाहन; डोलीसारखें एक यान; शिबिका. 'निंतिकांची वाणी मृषा वदुनि हालखी। धनियास पालखी चाकरास नालकी।'–ऐपो ३६९. २ (ल) प्रेताची तिरडी. 'पुढें उतरूनि विप्र पालखी।'–दावि १४७. [हिं. ब. फा. पाल्की; का. पल्लकि] ०चपच–क्रि. (गो.) उचलून नेणें. ०चा गोंडा–पु. पालखींत बसणाऱ्या इसमास धरण्यासाठीं पालखीच्या वरच्या दांडीपासून सोडलेला लोंबत्या दोरीचा रेशमी गोंडा. ०नशीन–वि. पालखीचा ज्याला मान आहे असा बडा सरदार. [फा. पालखी+नशीन=आरूढ; बसलेला] ०पदस्थ–वि. पालखींत बसण्याचा राजाकडून ज्यास अधिकार मिळाला आहे असा.

पालखी—स्त्री. एक लहान मुलांचा खेळ. –मराठी खेळांचें पुस्तक ६४.

पालज—स्त्री. काकडी, खरबूज, कलिंगड, भोपळा, कोहळा, दुध्या इ० जातींच्या फळवेलांची लागवड. [फा. पालीज्, फालीज्]

पालट—पु. १ पाळी; खेप, बारी; आलटापालट, अदलाबदल (काम, श्रम, मनुष्य इ०ची). 'चाकरी करावयास चार चार घटकाचे पालट बांधून दिले.' 'काल जेवलो आज उपोषणाचा पालट.' २ बदल, अदलाबदल; भिन्नता; निराळेपणा. 'सकळाचा जाहला एकवट। घाईनें वस्त्रासि होई पालट।' –कथा १.५.८. ३ फरक; बदल, स्थित्यंतर 'त्याला पैसा मिळताच बुद्धीस पालट झाला.' 'ऐसी अनवच्छिन्न समता। भूतमात्रासीं सदयता। आणि पालटु नाहीं चित्ता। कवणे वेळे।' –ज्ञा २.२९८. ४ (जंबिया) आपल्या हातांतील जंबियानें जोडीदाराच्या उजव्या पायाच्या आंतील घोट्यावर मारणें. ५ बहुल्याच्या न्हाव्यानें येऊन हजामत करण्याचा दिवस. –क्रिवि. मोबदला; बदला; ऐवजीं. 'जेवीं का चिंतामणीचियेसाठीं। मार्गे चातीलागीं खापरखुंटी। कां परीस देवोनि पालटी। काळी गोमटी वीट मागे।' –एभा १८. ५८. [सं. पर्यस्त; प्रा. पल्लठ; पल्लत्थ; पं. हिं. पल्टा; पं. पलट; गुज. पालटो] ०वाणी–स्त्री. (अन्न, स्थल, उद्योग इ०चा) बदल; फरक; पर्याय. ०वाणी–घाणा–क्रिवि. (हवा, अन्नपाणी, उद्योगधंदा इ०चा) फेरबदल करण्यासाठीं. [पालट+वाणा=प्रत्यय] ०घाणें–न खाण्यापिण्यांतील बदल; नेहमींच्या अन्नांत कांहीं फरक करून त्यास रुचि आणणें; (ल.) नेहमींचा मार्ग, चाल, रीत, पद्धत इ० बदलणें. (क्रि० करणें).

पालटणी—स्त्री. बदल करणें; फरक करणें; फेरबदल, अदलाबदल करणें; (दुखणें) माघारी येणें, उलटणें. [पालटणें]

पालटणें—उक्रि. १ दुसऱ्या बाजूस वळविणें, वळणें, फिरणें. २ बदलणें; एक टाकून त्याच्या जागीं दुसरें घेणें, स्वीकारणें; (मार्ग, रीत यांत) फरक करणें; बदलणें (पहारा इ०). ३ (ल) बदलणें; फरक करणें; वेगळें भिन्न करणें; फिरणें. 'ऐसा ज्ञानाचिये निजगती। पालटु पडे गा सुमती। डोळ्यांची शोभा राती। पालटे जैसी।' –ज्ञा १४.४९५. 'शतखंड माझी होईल रसना। जरी या वचना पालटेन।' –तुगा ७५९. ४ (दुखणें) उलटणें; परत येणें. [सं. प्रवर्तन, परिवर्तन; प्रा. पल्ल; गुज. पालटवुं]

पालटींव-वि. पालट केलेलें; बदलविलेलें; बदललेलें; अदलाबदल केलेलें; परक केलेलें. [पालटणें] पालटें-क्रिवि. बदल; ऐवजीं. 'ज्यांचिया आवडीच्या शोभा। अवघें पालटें आला गर्भा। दशावतारांची शोभा। जाहली पद्मनाभा ज्यांचेनी।' -एभा २.३२४.

पालटी-टें—स्त्रीन. (कों.) भात टेवण्यासाठीं चार-पांच बांबूच्या भोंवतीं तट्या लावून करतात ती तात्पुरती कणिंग, कणगी; पालें.

पालट्या—पु. (कों. बा.) (ल.) न्हावी; पालटाचे पालटाला येऊन हजामत करणारा. पालट ५ अर्थ पहा.

पालडें—न. पारडें पहा. 'स्वानंद तुकावया काटाळें। सर्वजीवानंद सुविती तुळे। पुरि पालडें गेलें ओतराळें। स्वानंद तुकेना।' -स्वादि १२.४.२७. [पारडें]

पालणूक—स्त्री. जकातीमधील वेशपांड्याचा एक हक्क, करापासून माफी. पाल अर्थ ७ पहा.

पालत-थ, पालती-थी—पालथ इ० पहा.

पालती—पु. गार.

पालथणें—उक्रि. पालथें, उपडें करणें, हांगें; दुसऱ्या बाजूवर करणें; उलटून टाकणें, उलटणें.

पालथा—वि. ज्याचें तोंड (किंवा वरची बाजू) खालीं झालेली आहे किंवा केलें आहे असा; उपडा. ०घालणें-१ धुंडाळणें; शोधणें. 'आपण शोधीत असलेली वस्तु जवळच कोठें अचानक सांपडली म्हणजे आपलें आपणालाच आश्चर्य वाटूं लागतें कीं, इतकी जवळ वस्तु असुन सारा गांव पालथा घातला.' -पण लक्षांत कोण घेतो. २ पराजित करणें; पराभव करणें; एखाद्याचें सपशेल नुकसान करणें. [सं. पर्यस्त; प्रा. पल्लत्थ] ०येणें-जन्मसमयीं (मूल) मातेच्या उदरांतून खालीं तोंड करून बाहेर येणें. हें एक अशुभ चिन्ह समजतात. पालथें उताणें करणें-शोधणें; हालहाल करून पराजित करणें. 'युरोपांतील मल्लांना पालथें उताणें करून विजयश्री खेचून आणणारा अहमदबक्ष द्वितीय ना?' -भाग्योदय, लोकमान्यांचा व्यायाम. पालथ्या घागरीवर पाणी-(पालथ्या घागरीवर ओतलेलें पाणी आंत जात नाहीं त्यावरून ल.) निष्फळ प्रयत्न, खटपट, श्रम; हट्टी व स्वैराचारी मनुष्यास केलेला निष्फळ उपदेश. 'दुराग्रहाच्या पालथ्या घागरीवर अनुभवाच्या पाण्याचा वितीहि वर्षाव केला तरी फुकट.' -प्रेमशोधन १४१. सामाशब्द- ०डब्या-पु. लहान मुलांच्या पोटांत होणाऱ्या एका रोगाचा प्रकार; मुडदूस. ०तांब्या-पुस्त्री. (ल. बा.) वितळशी वगैरे. ०राजयक्ष्मा-पु. कफक्षयाचा तीव्र प्रकार. पालथी सुरी स्त्री. सुरी नावाचा पोटांतील आंतड्याचा एक असाध्य रोग. ०थी सूज-स्त्री. प्रथम ढुंगणाच्या प्रदेशाजवळ येणारी व नंतर मांड्या, पाय व सर्व शरीरभर पसरणारी सूज.

पालन—न. १ रक्षण; संगोपन; पोषण; संवर्धन; सांभाळणें. २ (मत, वचन, प्रतिज्ञा इ०) पाळणें; पूर्ण करणें; राखणें; पुरी पाळणें. [सं. पाल्=सांभाळ करणें] ०पोषण-न. संरक्षण व संगोपन; सांभाळ व संवर्धन. [सं.]

पालपटी—स्त्री. (व.) सवलतीनें वहितीस मिळालेली शेत जमीन. [पाळणें+पटी=जमीन]

पालपेंड—स्त्री. (कु.) एक प्रकारचा मासा.

पालवी—स्त्री. (कों.) (विरू.) (वड इ० झाडाची) पारंबी पहा. [पारंबी]

पालभारा—पु. १झाडांच्या पाल्याचा भारा. २ हा गावांत विक्रीस आणला असतां त्यावर घेण्यात येणारी जकात. [पाला+भारा]

पालमत्री—स्त्री (गो.) लांकडाची थापटी. [पोर्तु. पुलमातोरी]

पालमांडें—न. (महानु.) एक प्रकारचें भांडें. 'नागांवा उष्णोदक पालमांडें आणीत.' -पूजावसर.

पालय—स्त्री. (गो.) भाताची पालवी; कोंवळे अंकुर; पानें. [सं. पल्लव]

पालव—पु. १ झाडांची टोंकास फुटलेली कोंवळी पानें व अंकुर समुच्चयानें; पालवी. 'तेथ विधि निषेधीं सपल्लव। वेदवाक्यांचे अभिनव। पालव डोलती घरव। आणिती तया।' -ज्ञा १५.१५७. २ झाडाची कोंवळी फांदी; कोंवळ्या पानांचा व अंकुरांचा झुबका, तुरा. ३ (शेला, लुगडें इ०चा) पदर; (गो.) चोळीवरचा पदर. ४ (ल.) हट्ट. 'कीं लागला पालव पापिणीचा।' -सारुह २.९२. ५ वस्त्राच्या पदरानें केलेली दूरच्या इसमास इशारत, खूण; दिवा मालविण्यासाठीं घेतलेला वस्त्राचा पदर. 'देह लावी वात। पालव घाली जाली रात।' -तुगा ३१३७. (क्रि० घालणें; टाकणें; करणें; देणें). ६ (ल.) मर्यादा; सीमा; हद्द; कड; कांठ; शीव. ७ (ल.) भिंतीच्या पुढें आलेला घराच्या छपराचा भाग. ८ (ल.) गोष्ट; मनोरंजक वृत्तांत इ० सांगतांना तो जास्त रंगविण्यासाठीं त्यांत घातलेली भर. ९ नातें; आप्तपणा; सोयरगत; पदर; घरोब्याचा संबंध. (क्रि० मिळणें; भिडणें; लावणें). १० कुटुंबांत अनेक पुरुष जन्मल्यामुळें झालेला विस्तार; वंशविस्तार. ११ आच्छादन; आवरण; पदर 'यज्ञोपवीत कानीं ठेवोनी। डोईस पालव घालूनी।' -गुच ३६.१३०. १२ (व.) फडकें; चिरगूट; चिंधी; वस्त्राचा लहान तुकडा. १३ (ल.) ऋतु; न्हाण; पदर. 'आजच आला पालव मजला किती जीवा झुरती। दिवस पांचवा ऋतु संपादून मग जा गुणरासी।' -पला ३.१८. १४ (ल.) पिच्छा; नाद; आधार. 'परी पालव न धरिसी विचाराचा।' -परमा ४.११. १५ (अलीबाग कों.) बैलांना मारण्याची दोन-अडीच फूट लांब व दीड-दोन इंच वेताची काठी. १६ (कों.) हातभर लांबीचा एक मासा. १७

(कासारधंदा) माडयाच्या अगदीं वरच्या काटाच्या करकोच्याचा पत्रा -बदलापूर ९७ १८ (गो) दळणाऱ्यास सहाय्य, मदत १९ (गो) बांबूच्या बारीक काटया दोऱ्यानीं विणून केलेलें जाळें, कडमरी २० (गा) रुंद पाटली २१ -पु (ल) दया, 'त्या पाझर वाळल्या झाडास पाल्व फुटेल पण याचे हृदयास पाल्व फुटणार नाहीं' २२ (ल) इंद्रियवृत्ति -मनवो २३ -स्त्री (गो) मदत २४ (कु) वालाच्या दोरीचें, वलाचें शेवटलें टोंक, अग्र [स पल्लव] म्ह० सदैवाचा पाल्व धरा ०कापून देणें-काडी मोडून देणें, लग्नसंबंध रद्द करणें ०पसरणें-पदर पसरणें, काकुळ तीस येऊन विनविणें 'पाल्व पसरोनि तुम्हासी। मी मागतों अवधियासी।' -माराकिष्किंधा १२ ९८ ०करीण-स्त्री नहाण आणणारी व पदर घेणारी स्त्री, पदरकरीण ०दार-पु (कों) गोंव्यांतील एक लोकसमाज 'कुडाळी, महाजन, भजक, ग्रामस्थ, पाल्वदार वगैरे भेद' -हिंदु ११ २ ३० ०पद-न १ गाण्याच्या दर कडव्याच्या शेवटीं गाण्याचा जो भाग पुनः पुन्हा म्हणतात तो पालुपद, पूर्वपद आकणकडवें ध्रुपद 'कीर्तनकाराचें आख्यान पाल्व पदावर आलें' -राको २ एखाद्याचे तोंडीं असलेला एखादा शब्द, वाक्य इ० ०पाचें न १ पंचपल्लव २ अंतःकरणपंचक -हंशो [पाल्व+पांचें=पंचक, पांचाचा समुदाय] ०फकीर-पु (गो) प्रथम पतीचें पिशाच्च ०साती-स्त्री (महानु) कापडाची पताका, निशाण 'झळकति पाल्व-सातिया। पाखेयाचिया।' -भाए ४४१ ०देणार-पु (गो) सहाय्य करणारा माणूस विशेषतः परमेश्वर **पालघानपालघ**-पु विवाहामुळें जडलेला फार लांबचा संबंध; एका कुटुंबाचा दुसऱ्या कुटुंबाशीं दुसऱ्याचा तिसऱ्याशीं आणि त इनें दोन दूरच्या कुटुंबांत लग्नामुळें झालेला संबंध लांबचें नातें [पालव+अनु+पालव]

पालवट—पु वेष्ट्याच्या मागाच्या आडव्या काटया [पाल+काठी]

पॉलवण—न (कु) झाडाला फुटलेलीं कोंवळीं पानें, अंकुर [स पल्लव, म पालव]

पालवणी—न दुखण्यातून उठलेल्या मनुष्यास प्रथम स्नान घालण्यासाठीं औषधी, कडुलिंब इ० घालून तापविलेलें पाणी [पाला+पाणी]

पालवणी—न वस्त्राच्या पदरानें केलेली इशारत म्हणून कळविलेला संकेत [पालवणें]

पालव(वि)णें—उक्रि १ (काव्य) झाडास अंकुर फुटणें नवीन पालवी येणें २ वस्त्राच्या पदरानें किंवा हातानें बोलाविणें, खुणाविणें 'आला घेऊनिया यमुन बाहेरी। पालविता हरी गडि यांसी।' -तुगा ५३ ३ पदरानें दिवा मालवणें; पदरानें (माशा, धूळ इ०) उडविणें 'म्हणौनि दिवा पाल्वे। सवेंचि तेंव मालवे। कां रविबिंबासवें। प्रकाश जाय।' -माज्ञा १२ १०० ४ विस्तार करणें, मोकळें करणें 'तो प्रसंगु आहे पुढां। जेथ शांतु दिसेल उघडा। तो पालविजेल मुडा। प्रमेयबीजाचा।' -ज्ञा ६ ४८९ ५ प्रगट करणें 'न दिसणें दिसणेंनसीं मावळवी। दोहीं झांकिलें तें सैंघ पाल्वी।' -ज्ञा १६ १५ ६ सत्कारणें, संतोषविणें 'अनाथीं आल्या सत्कारून पालविला। तो कसा भाग्य उदयाचा दीप मालविला।' -प्रला २१० ७ पदराखालीं घालणें, झाकणें ८ अभय देणें ९ मदत करणें १० कावीज करणें ११ डोलविणें, झोंके देणें लाड करणें, आळविणें 'गुणें गोविंदें मला दाहा वेळ पलंगावर पाल्वा।' -प्रला ९७ [पाल्व]

पालवा—पु १ (कों) झाडाची तोडलेली हिरवी फांदी, फोंक, लहान काठी (नांगराचे बैल हांकण्यासाठीं घेतलेली) २ (सुतार काम) दोन लाकडाचे भाग एकत्र करण्या या सांध्यांच्या प्रकारापैकीं एक -तपशीलपत्रकें पृ २८ [पालव]

पालवी—स्त्री १ झाडास फुटलेलीं कोंवळीं पानें, अंकुर (क्रि० येणें, फुटणें) २ (ल) आजारातून उठलेल्या मनुष्याच्या शरीरात येणारी नवीन शक्ति, जोम, तजेला इ० (क्रि० येणें, फुटणें) ३ (ल) एखाद्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारून त्याला प्राप्त झालेली उन्नति (क्रि० येणें, फुटणें) ४ हाकेस उत्तर ५ (व) वहीत जमानींतील निरुपयोगी झुडपें ६ (कु) भाताची पातीं ७ (गो) उपकुलस्वता ८ आच्छादन -मनको [पालव]

पालवीं—क्रिवि खालीं -मनको

पालवें—न वस्त्राचा पदर [स पल्लव]

पाल(ख)वती—शअ जवळ, बाजूला 'विघ्नेश्वराचीय फाल-पती।' -उषा ९९५ [स परिपार्श्वत]

पालसेण—न (गो) कडा

पालसत्र—न पालाचा समुदाय, लहान तंबूचा समुदाय 'शतदशसंख्या शोभती पालसत्रें।' [पाल=राहुटी]

पालसॉ—वि (गो) तिरकस, कललेला

पाला—पु १ झाडांचीं पानें, पाचोळा पानांचा समुदाय पानें, कोंवळे अंकुर इ०चे झुबके इ० 'सेवुनि सतत पाला सत तपाला यदर्थ करितात।' -नवनीत २५५ २ (ल) समूह समुदाय 'राक्षसाचा यज्ञात उठे पाला।' -आराम ११ [स पल्लव] ०करणें-(पुणें) कच्च्या कहाचें लोणी करणें ०भरविणें-दुःख देणें पीडणें 'दैवें मृतपुत्रविप०आसेचा तीस भरविला पाला।' -मोश्री ४ १३ ०होणें-वाळलेल्या पाल्याप्रमाणें शुष्क होणें 'मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि का पाला।' -मोविराट ३ ७७ पाला ह्या शब्दाचें समासात पाले असें रूप होतें जसें-पालेभाजी, पालेदार इ० [स पल्लव गो पालें] ०खोलणें-(ना) बिंग बाहेर काढणें, भ्रमाचा भोपळा फोडणें **पाल्याचा**

पद्दा-पु १ पद्दाची पानें २ पानें उकलून तयार केलेला पद्दा
पालेखाइर-वि. झाडाचा पाला खाणारा -पु वानर 'अहो रानीधिया पालेखाइरा। नेवाणें करविजे लंकेश्वरा।'-ज्ञा ११२१ -राधि २५६२ ०जत्रा-स्त्री (गो) पालजत्रा पहा ०दार, ०भरू-री-रीत पुष्कळ पाला, पातीं असलेला (मका वगैरेचीं ताटें), पाल्यांनीं युक्त; भरपूर पाला असलेला ०पट्टी-स्त्री शेतात पिकाचीं कोवळीं पानें दिसू लागतांच त्यावर बसविलेला कर ०भाजी-स्त्री पाला असणारी भाजी; ज्या भाजीचा पाला खाण्याच्या उपयोगी येतो ती भाजी (मेथी, माठ, पोकळा इ०) याच्या उलट फळभाजी ०माळ-पाल्याची माळ, हार 'पाले माळा सुमनमाळा।'-दा ११९१ ०मोड-पु कर्जफेडीकरिता शेतकऱ्यानें सावकाराला पुढें पिकणारें भात अगाऊ विकणें -मदलापूर ३०२. ०घन-न. पर्णकुटि, पाल्याची झोंपडी -ज्ञा २३६१

पॉलॉ—वि (गो) गाल

पॉलॉ—वि (गो) गीर नसलेलें (फळ), पोंचट 'पॉल्या पणसाक पाख घड [गुज पोल=पोकळ, म पोल]

पालाटणें—न (कर) (न्हाव्यात रूढ) धार लावण्याचा कातडी पट्टा, लपाटणें 'पालाटणें मऊ नाहीं, पालाटण्यानें वस्त्र्याला धार येते' [ध्व]

पालाण—न पलाण पहा आच्छादन, खोगीर 'सुगीवरी भार गजाचें पालाण। घालिता ते कोण कार्यसिद्धि।'-तुगा३५२५ [सं परययन, पर्याण, प्रा पल्लाण=घोड्याचा साज, फा पालान] ०पडणें-वर्चस्व मिळविणें. 'राज्यांची अनेक बंडें जालीं। गो ब्राह्मणावरी पालाणें पडिलीं।'-स्वादि ९१७५

पालाणणें—उक्रि १ खोगीर चढविणें, घोड्यावर पलाण घालून सज्ज करणें; तयार ठेवणें 'प्राणापान निगती पैजा। तैसें वारू पालाणीं।'-एरुस्व ४२९ २ जोडणें, सज्ज करणें; सिद्ध करणें, अंगावर घालणें 'रत्नमणीचीं बाळ लेणीं। पालाणिलीं अस्वारें।'-मुसभा ४१०७ 'घाव दीधला निशाणा। म्हणे सैन्य पालाणा पालाणा।'-जै ७४४५ ३ (ल) तरंगण्यास लावणें, पसरणें 'जळनिधिवर यानीं शैल पालाणवावे।'-मुरा १४४ ४ आच्छादणें ५ बोलावणें 'पालाणवी मग दळाप्रति शीघ्र काळें।' -माधव रामायण बाल २९ [पालाण]

पालाणापालाणी—स्त्री तयारी सिद्धता; सज्जता 'मग झाली पालाणापालाणी। पारधी निघाले तीन क्षोणी।'-कालिका पुराण १४२१९ [पालाण द्वि]

पॉलारॉ—पु (गो) पायाच्या बोटात घालण्याचा रुपेरी दागिना [पोल्हारा]

पाळालणें—सक्रि (पालाणणें?) ओलांडणें, उल्लंघणें -शर

पालाशविधि—पु एखाद्या माणसाचा मरणपर्यंत शोध न लागल्यास व तो मेला असें पक्कें समजल्यानंतर आणि त्याचें प्रेत किंवा अस्थी सांपडत नसल्यास त्याचा पळसाच्या पानाचा पुतळा करून त्याचें और्ध्वदेहिक करण्याची क्रिया [सं]

पालिंग, पालिंगन, पालेंगण—पुन समुदाय, समूह, पंक्ति 'तेव नानावर्णे कमळवनें। विकासिलीं तैसें अर्जुनें। नेत्र देखिले पालिंगनें। आदित्याचीं।'-ज्ञा ११२०३ [पाळा=समुदाय+गण]

पालिजणें—सक्रि फाडणें. -शर

पॉलिटिक्स्—न (इ) राजकारण 'अलीकडे ते पॉलिटिक्स्मध्यें पडल्याचा आरोप ज्यांच्यावर लादतात'-केले ११०२ [इ]

पालित—वि पालन केलेला, संगोपन केलेला, सांभाळलेला, पोसलेला [सं]

पालिध्वज—पु माला, कमल, हंस, सिंह, वृषभ, कुंजर, चक्र इ० १० चिन्हांनीं युक्त पताका अशा १०८ म्हणजे १०८० पताकांचा समुदाय हें सार्वभौमत्वदर्शक आहे -शक ६९७ पिंपरी राष्ट्रकूट ताम्रपट

पालियण, पालेवन—न पाल्याची केलेली झोंपडी, पर्णकुटि 'जो आपुलेनि नागरपणें। इंद्रभुवनातें पाजळें म्हणे। तो केवीं रजे पालिवणें। भिल्लाचेनि।'-ज्ञा २३६३ [सं पल्लव+अयन]

पॉलिश—न १ रोगण, सफाईचा रंग, चकाकी आणणारा घट्ट रंग २ जिल्हई, चकाकी, सतेजता [इ]

पॉलिसी—स्त्री (इ) कार्याची दिशा, कार्यक्रमपद्धति, धोरण, कपट-नीति, बेत 'महाराजाच्या हुकुमाप्रमाणें अजून कारवाई चालते तेव्हा ही सरकारची काय पॉलिसी आहे कळत नाहीं'-विक्षिप्त ३५ 'सरकारास शाब्दिक विरोध करणें हें पॉलिसीचें लक्षण कांहीं लोक समजतात'-टिले २५०४ [इ]

पॉलिसी—स्त्री विमापत्रक [इ]

पाली-ळि—स्त्री १ कानाची पाळी २ (तळ्याचा) परिघ, पाळ [सं पाली]

पाली—स्त्री जिच्यात गौतमबुद्धानें लोकास उपदेश केला ती भाषा [सं प्रकट, प्रा पाअड]

पालीज—स्त्री (विरू) पालज पहा

पालु—पु (वों) एक प्रकारचा मासा

पालु-लू—न (व) फडकें, वस्त्राचा लहान तुकडा [सं पल्लव]

पालुपद—न वारंवार म्हणावयाचा पदातील भाग, ध्रुपद, आवणकडवें; पाल्वपद पहा [सं पल्लव-पाल्व-पालु+पद]

पालुपाग—न (वों) मासे पकडण्याच्या एका जाळ्याचें नाव [पालु=मासा+पाग=जाळें]

पाल्—स्त्रीपु (गो.) खाडीतील एक मासा.

पाल्ग्वाल्या—वि. बायल्या; नेभळट, अजागळ. 'पेटा बिलकुल पाल्घाल्या निपाला, त्याच्यानें स्वतःची बायको संभाळवत नाहीं ' [पल्ल-पालऽ=पदरी+घालणें]

पाल्लें—न. १ पानें; पत्रें इ०चीं पातीं; पानांचे देंठे; पान-पागोरा; पाल्वण. २ (कु) धान्य सांठविण्यासाठीं धारपांच बांबूंच्यामोंवतीं तट्या गुंडाळून करतात ती कणगी, कांगि; पालोटी. ३ दुकानासाठीं केलेली लहान झापुटी; पाल 'मग ते चौसष्टी उठरा। पात्रें भरोनि गेले बातीपुरा। पालें देवोनि पसारा। विस्तारिलीं भांडीं।' -कथा ३.१७.१०४. ४ (गो.) सुंभाचें वेटोळें.

पालेआ(अ)सण—पु (गो.) आसण किंवा आसाणा नावाच्या झाडाचा एक प्रकार.

पालेजणें, पालेणें—अकि १ (कु. कों.) पालवी फुटणें, अंकुर येणें, वृक्षानें पल्लवयुक्त होणें. २ (ल.) उत्कर्षाच्या स्थिती भरभराटीच्या स्थितींत असणें. (गो.) पालेरचें. [पालें]

पालेजविणें—सकि जिवंत करणें; सचेतन करणें 'यापरी एकातें मारवी। जीवें गेलिया जीववी। अचेतनातें पालेजवी। ये सिद्धीची पदवी ऐसत्व।' -एभा १५.५२. [पालेजणें प्रयोजक]

पालेरचें—अकि. (गो.) पालवी फुटणें. पलेजणें पहा. [पालवणें]

पालोटी—स्त्री. भात वगैरे ठेवण्यासाठीं तट्या व बांबू यांची केलेली मोठी कणग. [पाल+ताटी]

पालोपद—न. पालपद पहा.

पालोव—पु (गो.) वस्त्राचा पदर [सं पल्लव, म. पालव]

पालोवेली—स्त्री विस्तार; पसारा, व्याप 'पाठीं रूपपत्र पालोवेली। घडु लाव तें काई पाली। तेवें व्यामोहता भली। पाहाणें जाय।' -माज्ञा १५ १०२. [पाला+वेली]

पाली—पु (महानु) पदर, पालव पहा 'झोंबतां पाली फिटे। तेथ कुवटठी देवाची दृष्टी कावटे।' -शिशु ५११. [पालव]

पालौंचें—सकि (गो) मालविणें पालविणें पहा. 'दिवा पाल्व'=दिवा मालव [पालविणें]

पाल्या—स्त्रीअव (व) सपीटाचा लाटून व तळून केलेला एक खाद्यविशेष

पाल्लरू—पु (महानु) पाळणा, पाल्ख 'जो असे भुत-ग्रामीं सकळीं। तो खेळे एकी गोकुळीं। ब्रह्मांडे नाभीकमळीं। तो पाल्वीं सुत।' -द व ५९ [पालख-ख]

पाल्लव—पु (महानु) पल्लव पहा.' चंदन पाल्लव कोंवळे। घातिलें सेजेवरी।' -शिशु ७७४ [सं पल्लव]

पॉव्लों, पव्लों—पु (गो.) गरोदरपणामुळे दुग्धोत्पत्ति कमी होत गेली म्हणजे अर्भकास जो दुर्बलपणा उत्पन्न होतो तो. ०पड्प—दुर्बलपणा उत्पन्न होणें.

पाल्ली—स्त्री. (गो.) पाल [सं. पल्ली; म. पाल]

पाल्हणें—पाल्हेणें पहा. -शिशु १०२०.

पाल्हविणें—सकि. पेलणें. -ज्ञा ६.४८९. -हंको. [पालविणें]

पाल्हाण, पालाण-न—नपु १ (हत्ती व उंट यांच्या पाठीवर घालावयाचें) एक प्रकारचें खोगीर; (विद) पलाण 'एक म्हणती त्रिभुवनावरी। पाल्हाण घालील पुरुषार्थे।' २ वेढा; आच्छादन 'तों महामेघ बोलला जाण। पृथ्वीस पाल्हाण घालणें तेंगें।' -मक ११.१२१ पालाण, पगण पहा [पलाण]

पाल्हाणणें—सकि. १ (काव्य) खोगीर चढविणें; पाल्हाण घालून सज्ज करणें. (ल.) बांधणें, आच्छादणें, पसरणें, वेढणें. 'बुद्धि आणितांचि राघवेंद्र। पाषाणीं पाल्हाणील समुद्र।' २ सज्ज करणें, सजवून तयार ठेवणें 'पाल्हाणिलें रथकुंजर समस्त सैन्य।' 'पाल्हाणुनी करी त्रिशूल वसविला.' पलाणणें पहा.

पाल्हावणें—सकि विस्तारणें, प्रगट करणें 'न दिसणें दिसणेंतसी मावळवी। दोहीं'झाकिलें तें सेंध पाल्हावी।' -माज्ञा १६.१५. [पालव]

पाल्हाळ—पु १ विस्तार; वाढ; फैलाव, पसारा. 'जयां चिये आस्थेचेनि बोलें। सत्कर्म पाल्हाळीं गेलें। संकल्पें सत्य जियालें। जयाचेनि।' -ज्ञा ९.४७८. 'दयापालनाचे सुजळीं। प्रज्ञावली गेली पाल्हाळीं।' -मुआदि २२.१७४. २ सजावट, अलंकारयुक्त भर. ' कविजन गोष्टीचा क्वचित् संक्षेप क्वचित् पाल्हाळ करितात ' ३ गोष्ट सांगणारानें गोष्टीला रंग यावा म्हणून स्वतःच्या पदरची भर घालून केलेला विस्तार (विशेषणादि अंश). 'मी यास थोडें बोलायास सांगितलें पण यानें पदरचा पाल्हाळ लावला ' ४ दया, करुणा इ०मुळें हृदयास येणारा द्रव -शाको ५ कंटाळवाणें कथन, चऱ्हाट, निष्फळ बोलणें 'कासया पाल्हाळ आणिकांचे देखों। सांगतां नव्हे मुखीं साखरेसी।' -तुगा २८७६. [सं पल्लव]

पाल्हाळणें—अकि १ विस्तार पावणें, पसरणें 'को रोम-काळु रोमें पघळे। दृष्टें फाकती कमळें। एय असे तेचि पाल्हाळे। आन नये।' -ज्ञा १८.११३ २ फोफावणें, पालवणें ' वल्ली पाल्हाळली।' -दा १०.१०.२२. ३ -उकि विस्तार करणें 'म्हणोनि कथा नये गाळितां। सुविस्तारें नये पाल्हाळितां।' -मुआदि १ ९९ [पाल्हाळ]

पाल्हाळीक—वि लांबलचक, निस्सत्व, कंटाळवाणा [पाल्हाळ]

पाल्हेणें, पाल्हेजणें—उकि १ विस्तार पावणें, पाल्हाळणें. 'ऐसा वर्षाकाळु गगनीं। पाल्हेजे नवघनीं।' -ज्ञा १५ १५२

२ पालवी फुटणें, प्रफुल्लित, टवटवीत होणें. 'हो का जे शारदियेचे चोरें। चंद्रबिंब पाल्हेलें। का तेजचि मूर्तिमत बैसलें। आसनाधरीं।' –ज्ञा ६ २५८ 'पाल्हेजती तेथें सुमनें।'–मुआदि १ २८. ३ उत्पन्न होणें 'सहारवातें प्रचंडें। पडती प्रळयाग्नीचीं सालडें। तंव कल्पादींचीं झुंबाडें। पाल्हेजती।'–ज्ञा ११ १२७ [स. पल्लव]

पाल्हैणें—अक्रि (महानु) १ पाल्हरणें, पायळणें 'देखौनि रूपु सावळें। वैराग्य काम–कळा पाल्हैलें।' –शिशु ३७१. २ पाल्वणें, विस्तारणें –शिशु ५९७

पाव—पु १ चवथा भाग; चतुर्थांश जसें –पाव–आणा–शेर–भाग, इ० २ (काव्य) पाय, पाऊ 'जैसा महासर्प धरिला डाव। त्याचेचि फणेवर पडला पाव।' 'माझा पावोचि मोडला।' परी मी मोडला' हें न म्हणे।'–एभा १० २५७ ३ तीस चौरस विघ्याचें जमीन मोजावयाचें परिमाण ४ (ल्हान मुलाच्या खेळात) नवीन गडी, भिडू. 'नवा पाव नवा डाव' ५ (मुलात रूढ) (विटीदांडूचा खेळ) पहिल्या दाइचें अंतर ६ (गो) दारू विकण्याचें एक माप, एक चतुर्थांश बाटली. **पावमारणें**–(क गो) वकरचा टोला मारणें, पायाच्या बोटावर विटी ठेवून वर उडवून तिला दांडूनें तडाखा मारणें 'पाँव बसत नाहीं, पाव मारायचा चुकला' [सं पाद; प्रा हिं पाँव, सिं पाऊ] ०प्यादा–पु पायदळ शिपाई 'पावप्यादे नवे ठेवाल याणेंच बंदोबस्त होईल' –समारो १ १६. ०शेर–पु. वजनी किंवा मापी शेराचा चतुर्थांश ०शेरी–स्त्री खेडयात धान्य विकणाऱ्यानीं मोकाशी किंवा इतराम द्यावयाचा धान्यरूपी कर

पाव—स्त्री १ फणस, अननस, रामफळ इ० फळाच्या आत दळांचें शिरलेलें मध्य त्यास फळाचे गरे चिकटलेले असतात २ आरास्ट ३ जात्याचे दोन अथवा एक डोळा आणि तोंड या मधील दांडा, भाग ४ जात्याच्या वरच्या तळीच्या खालच्या बाजूस डोळ्याचें भोंक असलेली लाकडी पट्टी ५ (गो) जात्याची तळी ६ (व) मातीची परात 'पावात कणीक घे, पावात भाकरी आहेत' [स पाद]

पाव—पुन गव्हाचें पीठ अबवून तयार केलेला पोळी, भाकरी इ० सारखा एक खाद्यविशेष; रोटी [पो पाओ, म पावरोटी]

पावक—पु १ (पावन करणारा) अग्नि 'ना तरी पवनु सेनानी निह। वीं अमृतासि मरण आहे। पाहे पा इंधनचि गिळोनि जाये। पावकातें।' ज्ञा २ १४ २ एका रागाचें नाव 'कल्याण गौडी श्रीराग। सुरलींत आळवी श्रीरंग। वसत पावक पंचमु रंग। नीलांबर राग वाजवित।' –ह १०.११७ –दावि १३८ [स]

पावका—पु १ शिडीची पायरी २ (ताड, माड इ०) झाडावर चढण्यासाठीं किंवा विहिरींत उतरण्यासाठीं पाडलेली खाच) खोबण २ (घडवंची, पलंग, मेज इ०चा) पाय, खुर 'बाळ तिणीच्या बाजेच्या चार पावक्याशीं ..' –प्रसुतिहत्यादर्श पृ२५ ४ ल्हान डबा (तूप, तेल, इ०चा एक चतुर्थांश डबा) [पाव+क प्रत्यय]

पावकी—स्त्री उजळणीचा एक प्रकार, एक, दोन, तीन इ० शंभरापर्यंत जे क्रमांक त्याच्या पावपटींची पंक्ति जसें –एक पाव पाव, वे पाव आर्धा, तीन पाव पाऊण इ० पावकें [पाव+की प्रत्यय]

पावकें—न १ (लोणी, तूप इ०चा) चवथा हिस्सा, चवथा भाग, अंश, एकचतुर्थांश भाग २ (लोणी, तूप इ०चा) ल्हान डबा पावका अर्थ ४ पहा ३ एक चतुर्थांश किंवा त्याची कोणतीहि पट, पावकी पहा ४ रहाटाचा हात –मसाप २ ३ ७२ [पाव]

पावगर—स्त्रीपु (विणकर धंदा) वैलीच्या आकडयातून ओवून गुलडयाला बांधलेली दोरी

पावजी—पु (पेण) मीठ विकणारा व्यापारी, गिटागऱ्या

पावटा—पु एक द्विदल धान्य, वाल, वरणा, एक कडधान्य याचा वेल असतो. शेंगा आखूड व चपट्या असतात [सं प्रावट]

पावटा—पु १ (नृत्य, दांडपट्टा इ० मध्यें) कुशलतेनें पाऊल टाकण्याचा प्रकार, पदन्यास–विशेष, पदार्पण, पायाचा पवित्रा 'तिला अजून नाचाचा पावटा साधला नाहीं' २ वर्तन, क्रम इ० 'त्याचा पावटा वाकडा' ३ पाऊल, पाउल ह्या शब्दावरील वाक्प्रचार पहा ४ प्रारंभींचा भाग; पूर्वचिन्हें (एखाद्या गोष्टीचीं, कामाचीं) ५ (सोनार धंदा) (सोनें, चांदी इ०धातूची) तार ओढण्याचा रहाट [पाव+टा प्रत्यय]

पावटी—स्त्री १ पाऊल, पायाचा ठसा खूण २ शिडीची पायरी, पायरी 'हे उपपत्ती चढावनी। जें कैवल्यदुर्गीची निराणी। ते मज न कळे अज्ञानखावनी। योगपावटी दुजी।'–ज्ञाप्र१०९७ ३ पायघडया **पावटया**–स्त्रीअव पायाच्या रहदारीनें मळलेला रस्ता [पाव]

पावटीं—क्रिवि वेळीं, खेपेस जसें –एक पावटीं, दोन पावटीं इ० 'शंभर पावटीं मागितलें परंतु रीत सोडी ना' 'म्होरच्या पावटीं लोणी आणीन' [पाव]

पावटेकरी—पु पावटा नावाच्या रहाटावर (सोनें, चांदी इ०ची) तार बारीक (साखळया वगैरे करण्यासाठीं) काढून त्या वर उपजीविका करणारा इसम [पावटा]

पावठ—स्त्री (गो) खेप, पाळी, वेळ उदा० दोन पावठी दोन खेपा पावटीं पहा

पावठ(ट)णी—स्त्री. १ (जिना, विहीर इ०ची) पायरी 'नाचनी वै पर भाई रे। क्रोध अभिमान केला पावटणी। एक एक

लागनील पायीं रे।' –तुगा ७४४ २ (विणकाम) मागाची पायानें दाबावयाची पायरी हा दोन असतात ३ (शिडी इ० ची) पायरी, पाय ठेवण्याची जागा ४ पाऊल, पायाचा ठसा, खूण, पदचिन्ह पावटी,पाउटणी पहा 'स्मरनें सुदलें पाउटणिया' –मुसभा २.४३ [पाव+ठाण]

पावठाण-ठाणा—नपु १ (झाडावर चढण्यासाठीं किंवा विहिरींत उतरण्यासाठीं केलेली) खाच, खोबण, पायरी इ० २ पाऊल ठेवण्याची जागा, पादस्थान [सं पादस्थान–म पावठाण]

पावठी—स्त्री १ पाय ठेवण्यासाठीं झाडाला पाडलेली खाच, विहिरींत उतरण्यासाठीं केलेलें स्थान कोनाडा, खोबण, पावठाण अर्थ १ पहा २ (विणकाम) मागाची पायरी, पावठणी अर्थ २ पहा ३ (सप्तमी विभक्तींत प्रयोग) पावठीं पहा [सं पादस्थ, प्रा पायत्थ पाव=पाय+ठाय=ठाव, ठिकाण]

पावड—पु १ पावलाचें अंतर, पाऊल, कदम (क्रि० टाकणें, घालणें) २ पावडा पहा [पाव] **पावडाखालीं टाकणें-लावणें-धरणें-चालविणें-गाडीचे बैल** हुदहुद चालविणें, सपाटून गाडी हाकणें **पावडाखालीं-घर घालणें-जाणें-** हुदहुद् चालणें, सपाटानें जाणें, चालणें

पावडा—पु १ (नाविक) जहाजाच्या नांगराचा फाळ, काटा, आकडा २ (सामा) मोठा नांगर (पदाकृती) [पाव=पाय]

पावडा—वि पाय सरळ पडत नसलेला, चालतांना वाकडें पाऊल पडणारा, पांगळा 'पावडा पाय अशा समयास पावला।' –यथादी ३.१६. 'मुलें बधीर रासोंडें। थोटें बळलें आणी वेडें। पांगुळ कुन्दें आणी पावडें। या नाव आध्यात्मिक।' –दा ३ ६ ४१ [पाव=पाय+अडा–अडणें]

पॉवडा, पावंडा—पु १ विहिरींत उतरण्यासाठीं किंवा झाडावर चढण्यासाठीं पाडलेली खाच, खोबण, कोनाडा इ० २ माड इ० झाडावर चढणाऱ्या इसमाचा (गवत, दोर इ०चा) फास ३ पाऊलभर अंतर, पाऊल, कदम (क्रि० टाकणें, घालणें) ४ पाऊल, पायाचा उमटलेला ठसा, खूण ५ (विणकाम) मागाची पायरी पावसारा, पावठणी ६ (क) (पलंग, चौरंग, मेज इ०चा पाय, खूर ७ (क.) शिडी इ०ची पायरी ८ (कु) दोरीचा लहान तुकडा ९ सप्त गती पावड्यावर चालणें पावड पहा [पाव]

पावडी—स्त्री फावडी, फावडें पहा

पावडी—स्त्री (व) लग्नात वरपक्षास द्यावयाचीं वस्त्रप्रावरणें व आंदण वगैरे, करणेर, वेकार [स प्रावर का पावड=आयकी कपडा]

पावडी—स्त्री १ (कु) लाकडाचा उचसखलपणा दाखविणारें हत्यार २ लाकडावर कडेपासून समांतर रेषा मारावयाचें एक हत्यार खतावणी

पावडी—स्त्री खेळाचें एक साधन चार साडेचार हात लांब बांबूचा तुकडा घेऊन त्याच्या एका टोंकापासून दोन हातांच्या अंतरावर लहानशी फळी बसविलेली असते अशा दोन पावड्यावर पाय ठेवून मुलें फिरतात, उड्या मारतात [पाव=पाय]

पावंडी—स्त्री पावडा अर्थ १ पहा

पावडें—न. १ दांडा घालण्यासाठीं मागें वर्तुलाकृति भोंक असलेलें व धारेची सपाट पत्र्याप्रमाणें सुमारें वीतभर लांबीरुंदीचें पुढें धार असलेलें सामान्यत चौकोनाकृति लोखंडी हत्यार, फावडें, खोरें २ महानुभावी पंथाचे लोक व इतर जोगी आकड्यासारखा वांकलेला दंड हातांत घेतात तो ३ कानफाटे लोक जवळ बाळग तात तें एक लांकडाचें साधन फावडी पहा ४ गूळ करतांना आळ लेला रस आधीं-नीवर ओतून घट्ट करण्याचें एक लाकडी हत्यार इतर अर्थी पावडें पहा ०**ओढ**—स्त्री खोऱ्यानें पैसा ओढणें, अतिशय लूट 'हिंदुस्थानच्या द्रव्याची जी पावडेओढ चालली आहे' –टि २ २९६

पावडेकरी—पावटकरी पहा

पावण—पु १ नव्या नवरीला माहेराहून सासरीं किंवा सासरा हून माहेरीं पोंचविणारा तो मनुष्य, मुन्हाळी, पावता, पाठराखण, पाठराखा –न १ (वों) वधूला प्रथम सासरीं आणण्याचा विधि, गृहप्रवेश २ (राजा) माहेराहून निघते वेळीं वधूस दिलेला खाऊ [पावणें]

पावणा—पु (राजा) (सारा किंवा सरकारी वेठ म्हणून गांवकऱ्यांनीं सरकारला दिलेला) खलाशी नावाडी

पावणा—पु (गो) पावआणा, पैसा [पाव+आणा]

पावणा, पावणेचार, पावणारायळा इ०—(कु) पाहुणा, पाहुणचार इ० पहा

पावणी—स्त्री (वों गो) लिलाव –हिंदुपत्र १९ ८ ३० ०**दार**–पु (गो) मक्तेदार

पावणी—स्त्री १ (कु) प्रवासात अडचण होऊं नये म्हणून सरकारचे शिपाई किंवा परवाना घेतात तो २ पोंचता करणें, मार्गे रक्षण करून नेणें [पावणें]

पावणी—स्त्री सरकारजमा होणारी रक्कम, वसूली, पट्टी 'तुमचे मातबरीप्रमाणें बहुमान केला जाईल व पावणीचा ऐवज जमा होईल' –वाडबावा १ १७ [पावणें]

पावणें—उक्रिअक्रि १ पोंचविणें, पोंचती करणें नेणें, (एखादी वस्तु मनुष्य) पाठवणी करणें नेऊन सोडणें 'मग पावोनि ये तूर्ण करि स्वजनाधि चूर्ण।' –मोराधनाक्षर रामायण ३८ 'जाऊनि सभाद्वारापावेतों प्रभुवरासि पावाया।' –मोउद्योग १० २३ २ (एखादें स्थल, स्थिति दशा इ० प्रत) पोंहोंचणें, येणें प्राप्त होणें 'धर्माप्रति वात्सल्यस्वीकृतदूतत्व दैव तो पावे।' –मोउद्योग ११ ३३ 'मी गावास सन्ध्याकाळीं पावलों' 'हा वृद्धत्व पावल्यावर बधिरत्व पावला' 'हृदयाची डावी बाजू आकुंचन पावली म्हणजे

धमनींत रक्त जातें.' ३ मिळणें; प्राप्त होणें. 'म्हणोनि अवसरें जें जें पावे। कीं तेणेंचि तो सुखावे।' —ज्ञा ४.१०९. 'चित्तीं नित्य असोत, सर्व म्हणजे या याचका पावलें।' —मोकृष्ण १५.२९७, ४ हातीं लागणें; मिळणें; सापडणें. 'मागील कर्जापैकीं काय पावलें तें सांग.' 'तो विळा मला तेथेंच पावला.' ५ प्रसन्न होणें; कृपा करणें; (देवानें भक्ताचा नवस; अभीष्ट इ॰) पूर्ण करणें; वोळणें. 'देव नवसास पावला.' 'मातें हृदयांत कृतघ्नत्वा वास मज नको पावें।' —मोरामा १.५११. 'अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावला।' —केका ९. ६ समजणें; लक्षांत येणें; अंगीकाराचा विषय होणें. 'ही गोष्ट मला पावली.' ७ अवसर सांपडणें; मोकळीक मिळणें, समर्थ होणें; शक्य असणें. 'तुला एक दोन काठ्या रगडून लावल्या म्हणजे तूं हासूं पावणार नाहींस.' ८ जबाबदार असणें; जबाबदारी घेणें. 'भीम म्हणे संसप्तक कौरव मज सर्व पावले जा गा!' —मोकर्ण १९.५६. ९ हरकत नसणें; मोकळीक असणें. 'संसारात तरा, म्हणाल मजला सोडा म्हणा पावलें।' —मोअंबरीषाख्यान (नवनीत ३६०). [सं. प्राप्; प्रा. पाव; गुज. पामवुं; हिं. पाना; बं. पाओवा; सिं. पाइणु] परत्र पावणें-परलोकीं जाणें; मरणें. 'कळला कंसासी समाचार। व्योमासुर पावला परत्र। धगधगिलें कंसाचें अंतर। म्हणे विचार कैसा करूं।' —ह १२.१७१.

पावणेआठ—वि. नपुंसक; क्लीव. पाउणेआठ पहा.

पावणेवारा—वि. (गो.) मूर्ख; वेभकली.

पावणेर—पु. १ (कु) पाहुणेर, पाहुणचार पहा. २ (गो) देवालयांतील जेवणाचा एक समारंभ.

पावणोत्रा—पु. दरसहादरशेंकडा तीन चतुर्थांश ह्या दराप्रमाणें व्याज. [पाऊण+उत्तर]

पावत—क्रिवि. (राजा. कुण.) पावेतों, पर्यंत. 'पाडवे पावत इलम मजे झालें.'

पावत—स्त्री. (गो.) आंखणी.

पावतकी—स्त्री. १ (कों. चिपळूण) पाय ठेवण्याची जागा. २ (क) तरटी काठ्याची लाट ३ (सातारी) पादुका. [पाव=पाय]

पावतर—क्रिवि. (व.) पावेतों; पर्यंत.

पावता—पु. कपूला सासराहून माहेरी व माहेराहून सासरीं पोंचविणें हा इसम. पावण पहा [पावणें]

पावता—वि. पोंचलेला; हातीं आलेला, पाठवून दिलेला; पोंचता; दाखल. 'मला तुम्हाकडला कागद पावता झाला.' ज्यादी पोथी स्याम पावती करून घे.' ॰करणें-पोंचता करणें; पोंचविणें; देणें. 'पावतीं करावीं जीवनें। सदा पुराणीं।' —दा ४.७.१९. [पावणें]

पावती—स्त्री. १ मिळाल्याबद्दल लेख; लेखी कबुली; एखादी वस्तु, रकम इ॰ पोंचल्याबद्दलचा दाखला; पोंच; रसीद. 'परभारें ऐवज पावला ही पावती.' —भाअ १८३२. २ पाठविलेल्या वस्तूची सुरक्षित रवानगी, आगमन; पोंच, पावणें; पावलेपणा. [पावणें] ॰वही-स्त्री. पावती, पोंचल्याची नोंद लिहून घेण्याकरितां तयार केलेलें पुस्तक; पावती पुस्तक.

पावंद—स्त्री. (कों.) भात झोडतेवेळीं झोडणाऱ्याच्या पायांपाशीं किंवा मादीच्या आसपास पडतें तें भात. [पाव=पाय]

पावधी—स्त्री. (कों.) वर्षास किंवा महिन्यास ठराविक द्रव्य देण्याच्या करारानें आणलेली दुभती गाय किंवा म्हैस.

पावधूक—स्त्री. १ दुभतें जनावर ठराविक मुदतीच्या बोलीनें आणल्याबद्दल त्याच्या मालकास द्यावयाचें द्रव्य. (क्रि॰ घेणें; देणें). २ अशा करारानें आणलेलें जनावर, गाय, म्हैस. [सं. पाद+दुह्; बहुधा हें द्रव्य दुधाच्या पावपट किंमती इतकें असावें. यावरून]

पावधें—न. (तिरस्कारार्थी) पावधी पहा.

पावन—वि॰ १ पवित्र; शुद्ध; निर्मळ 'परब्रह्ममूर्ती श्रीकृष्ण। सादर करितां अवलोकन। तेणें दृष्टी होय पावन। डोळयां संपूर्ण सुखावबोधु।' —एभा ५.५०६. २ निर्दोष; निष्पाप. 'आम्ही स्वधर्मनिष्ठापावन।' —एभा २३.२४३. ३ पवित्र करणारा; शुद्ध करणारा, पावक. 'मी खरा पतित तूं खरा पावन।' —नवनीत १५५. [सं.] ॰पण-न. १ पवित्रपणा; शुद्ध करण्याचें सामर्थ्य. 'याचें पावनपण सोडवाजी तुम्हीं। पतितपावन आम्ही आहों खरें।' —तुगा १२१८. २ सार्थकता. 'चरणाचें पावनपण या नाव जाण उद्धवा।' —एभा ११.१२११.

पावय—स्त्री. मधुरवाणी; गोड शब्द. 'ऐकूनियां पावय अंत नेची।' —शरिसेना १७०. [पांवा]

पांवरी—स्त्री. लहान पांवा; मुरली; बांसरी. [पांवा+री लघुत्व दर्शक प्रत्यय]

पावलट, पावलटणें—(राजा.) पायवट; पायवटणें पहा.

पावला, पावली—पुस्त्री चार आणे किंमतीचें एक चांदीचें नाणें, रुपयाचा चतुर्थांश. [पाव+ला, ली प्रत्यय]

पावला—पु १ पायाचा ठसा; खूण; पाऊल; पदचिन्ह. २ पाऊल; कदम. ३ दांडपट्टा खेळतांना किंवा नाचतांना कौशल्यानें टाकावयाचा पादन्यास; पवित्रा पहा. ४ कांहीं वाक्प्रचारांत पाऊल ह्या शब्दाप्रमाणेंच योजितात [पाऊल] **पावलापावलीं**-क्रिवि. पावलापावलानें, हळूहळू; पावलीपावलीनें [पाऊल द्वि.] **पावलावर पाऊल टाकणें, ठेवून जाणें**-दुसऱ्याच्या प्रमाणेंच वर्तणें; अनुकरण करणें.

पावलिस—स्त्री. पर्शी घोड्याची एक जात, जेट्टीन.

पावलोक—पु पायदळ. 'यांत हुजुरात म्हणजे राजाचे हुदेकरी किंवा राजवाड्यातील सुभे, मामले, हवाले व फुटनाईक म्हणजे बाहेरील कामगार यांचा समावेश होतो. –भाअ १८३३. १३८.

पावलोंपावलीं—क्रिवि. १ पावलागणीक; पदोपदीं; वेळो-वेळीं; वारंवार. २ (व.) चटचन, उभाउभी; पावलापावली. [पावला द्वि.]

पावश्या—पु ऊंसाचें वियाणें लावतात त्यावेळीं कांहीं तुडवून पुरत त तो ऊंस. –कृषि ३४५. [पाऊल]

पावष(वि)णें—उक्रि पोंचविणें; पावता करणें. [पावणें प्रयोजक]

पावशा, पावशागुगुळ, पावशाधो—पु चातक पक्षी. [पाऊस]

पावशी—स्त्री. (ना व. खा.) विळी. 'भाजी चिरण्यास पावशी आण.'

पावस—पु (अशिष्ट) पाऊस पहा. [सं. प्रावृट्; प्रा. पावस]

पावसरा, पावसारा—पु. (विणकाम) १ धोटी माग चालवितांना ज्या फळया पायांनी दाबतो त्या प्रत्येक २ मागाखालीं वही किंवा ओवी ज्यांना जोडलेली असते त्या दांड्या. [पाव=पाय+सारणें]

पावसरी—स्त्री (विणकाम) मागा... पावंड्याची दोरी.

पावसॉ—वि (गो.) पावसासंबंधीं, पावसाळी.

पावसारा—पु पावसरा पहा.

पावसाळा, पावसाळी—पुस्त्री मृग व हस्त ह्या दोन नक्षत्रामधील काळ, पर्जन्यकाळ. पाऊस पडण्याचा हंगाम. म्ह० बारा महिन्याचा उन्हाळा आणि पटकेचा पावसाळा [सं. प्रावृट्काल; म. पाउस+ळाळ] **पावसाचाबोंडा**-पु बुरबुर; बुरगट; बुरगें, अत्यंत बारीक व दाट थेंबाच्या रूपानें पडणारा पाऊस. **पावसाचा तोडगा**-पु पाऊस पडत नाहीं असें वाटल्यावर तो पाडण्यासाठीं एक तोडगा करीत असत वस्त्र सोडून व पाला नेसून रात्रींच्या वेळीं कोणीतरी बाई घरोघर हिंडत असे. तिच्या अंगावर लोक पाणी घालीत, अर्थात् ती बाई काळोखातच हिंडावयाची पण तोंडानें गाणें म्हणत फिरावयाची. तें गाणें– अरंगुड सुरंगुड बैल सुका। येदनी सुका मृगराजा। पाणी देरे थावा पाणी दे।' –मसाप २.३२. अशा तऱ्हेनें लिंबाचा पाला अंगाभोवती गुंडाळून पाणी अंगावर घेत व 'मेघोराजा वसरे इ०' गाणें म्हणत कांहीं मुलें फिरण्याची चाल खानदेशांत आहे **पावसाचीझांक**-स्त्री. १ जोराची परंतु थोडा वेळ टिकणारी पावसाची सर. (क्रि० येणें; जाणें). २ ढगाची काळोखी; अभ्र.

पावसाचें घर—न. १ (देशावरील शब्द) पावसापासून रक्षण व्हावें म्हणून तयार केलेलें आच्छादन. इरलें पहा. २ ज्या ठिकाणीं सतत व जोराचा पाऊस पडतो तो प्रदेश, भाग.

पावसाचें पिर्छे—न. अत्यंत थोड्या प्रमाणांत पडणारा पाऊस.

पावसाचे वारे–पुअव. पाऊस आणणारे (हिंदी महासागरातून हिंदुस्थानकडे वाहणारे) वारे; नैर्ऋत्य किंवा ईशान्य वारे; पाणवारे. (इं.) मान्सून.

पावसाळें—न. (कों.) पावसाळी हवा; पाऊस पडेल अशी आकाशाची स्थिति. 'काल उघड होती आज पावसाळें दिसतें' [पावसाळा]

पावळणी—स्त्री. पावळी पहा.

पावळी—स्त्री. (कों. कु. गो.) १ पागोळी पहा. २ सडा; वर्षाव; सिंचन 'तुझ्या दारीं माझ्या रक्ताची पावळी करीन.' –निच ८२.

पावा—पु धातूच्या नळीस अनेक छिद्रें पाडून सतसूर साधून केलेलें वाद्य; अलगुज, वेणु; बासरी मुरली पहा. 'गाई चारी मोहोरी पावा वाहे पाठीं। धन्य जाली काठी कांबळी ते।' –तुगा १६. [प्र. प्रा. पावय]

पाविजणें—क्रि. पावणें पहा. 'सत्संगेंविण देवाचिये। पाविजेत नाहीं।' –दा ५.१.२१.

पावित्र्य—न. मानसिक व शारीरिक शुद्धपणा; शुचिता, पवित्रपणा 'ब्राह्मणजात पावित्र्य, शुद्धता व स्वच्छपणा. यास जितकें जपते तितकें इतर कशासहि जपत नसेल.' –ज्ञाको (प) ११०. [सं.]

पावीत—वि. (राजा.) पावता, पोंचता केलेला, पावलेला; हातीं पडलेला. [पावणें]

पावूल, पावुलबुदि, पावूलवाट इ०—पाऊल इ० पहा.

पावेतों—शअ. पर्यंत (स्थल किंवा काल ह्यासंबंधीं).

पावो—पु. पाय, चरण. पाव पहा. 'का पावो शीतळता लाहे। कीं ते डोळ्याचिलागीं होये।' –ज्ञा १६१६०. 'पावो आदळता वेगें। म्हणी पृथ्वी पावेल दु:ख।' –एभा ३.४५१. 'त्याचा पावो दुखावला' –पंच [पाव]

पावोन—शअ. पासुन. 'जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेळीं। ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली। तेवि मातें पावोनि ठेलीं। दुरी कर्में।' –ज्ञा ९.१२३.

पावोसरणें—सक्रि. करून येणें, वाढूं लागणें; कळणें. 'तेथ आदिलापासुनि पार्थां। ऐकिजे ऐसीचि अवस्था। दुणावली हे यदुनाथा। पावो सरलें।' –ज्ञा ६.४८७.

पाव्हणा, पाव्हणारावळा, पाव्हणचार इ०—पाहुणा इ० पहा.

पाव्हणा—पु १ (वों राजा) उगळ, वाढीव २ भाताची मळणी, तटपा लावून केलेलें सांठवण पाहुणें पहा

पाव्हतोर, पात्तो(स्तो)र—शअ (य) पावेतों, पर्यंत 'त्या गावापास्तोर गेलों होतों'

पाव्हळी—स्त्री पावळी पहा

पाश—पु १ फास, वलयाकार करून गाठ मारलेली दोरी 'कितीयेक ते पाश घेऊनि आले।' –राक १ ६ २ पशी, जनावरें इ० पकडण्याचें जाळें ३ (ल) (कामधंदा, परिस्थिति, हेतुसिद्धि इ०संबंधीचें) बंधन, अडचण, गुंता जसें–भवपाश, यमपाश, कालपाश, स्नेहपाश, मायापाश, आशापाश इ० 'ऐसा चिन्हीं चिन्हितु। देखसी तोचि मुक्तु। आशापाश रहितु। बोलक पां।' –ज्ञा ३ ७४ 'रमणरमणी परस्परांच्या सौंदर्यावर भाळून एकदा कां परस्परांच्या प्रेमपाशात गुरफटलीं' –वधूपरीक्षा पृ ११६. ४ सोंगट्या इ० खेळातील फासा 'पाश अपवित्र सज्जन। सहसा हातीं न धरिती।' –मुसभा १४ १६ ५ (ल) आपल्याला पाहिजे तसें दुसरा वागेल असें करण्याचें, वश करण्याचें साधन [स] °टाकणें–१ भूल पाडणें, मोहिनी घालणें, वश करणें २ फसविणें, ठकविणें ३ आटोक्यात आणणें 'पाहा मी आता त्याजवर कसा पाश टाकतो तो' –विवि ८ १० २०७ °बंद–पु १ कैद, अटक २ फास दोर 'सिद्धी रचिलें पाशवर्दी तयाला।' –राक १ १९

पाश(शि)क—पु पाश, फास 'तरि एकु मी अनेकीं। गोंविलें देहपाशकीं। त्रिगुणीं लुब्धकीं। कवणेपरी।' –ज्ञा १४ ६४. [स]

पाशिष्ट—न (राजा) घराचें आढें पाष्ट पहा

पाशी—पु पश्चिम दिशेचा स्वामी; वरुण, (याचें शस्त्र पाश आहे अशा समजुतीवरून) [स]

पा(पा)शी—स्त्री गुराना योग्य वेळीं पाणी प्यावयास न दिल्या कारणानें त्याना होतो तो रोग, फाशी; पोटफुगी [पाश] °फुगणें–(वों) पोटाला तडस तिडका लागणें, उदरव्यथा होऊन मरणें

पाशीं-सी—शअ १ जवळ, समीप, शजारीं 'शेतापाशीं गाय चरत' 'सेवेसहीं मग करोनि तयाचपाशीं।' –र २५ २ जवळ सन्निधीस सध्वहास, ताब्यात हातात (मालकी दाखविणारा) 'त्यापाशीं चार पैसे आहेत' ३ स ला या चतुर्थीच्या प्रत्ययाचीं (दान, दिशा, ठिकाण इ० दाखविणारा) 'त्यापाशीं दे, ह्यापाशीं सांग' 'तुला कोणी जोड्यापाशीं देखील उभे करणार नाहीं' [स पार्श्व प्रा पास] **पाशील**–वि जवळचा शेजारचा, बाजूचा 'ज्यास शकरा पाशील गमा।' –मुआ ११०८ [प्रा पासिल्ल]

पाशीट—न (कु गो.) घराचें अगदीं वरचें आडवें लाकूड, घराचें आढें पाष्ट, पाशिष्ट पहा

पांशुता—स्त्री माती –मनको [स पांसु-शु=धूळ]

पाशुपत—पु १ शिवोपासनेंतील एका विशिष्ट मताप्रमाणें वागणारा, भैरवउपासक; हातात नरकपाल, गळ्यात हाडांच्या माळा, स्मशानवास, नरकपालात भिक्षा व भोजन, पशुबलिदान, मास भक्षण इ० गोष्टी याच्यात आहेत –वि १ या संप्रदायाविषयीचें २ शिवासंबंधींचें (व्रत, दीक्षा, मत, मंत्र, अस्त्र इ०) [स पशुपति=हर]

पाशुपतास्त्र—न एक शंकराधिष्ठित अस्त्र 'पाशुपतास्त्र तेजें करून। ब्रह्मास्त्र गेलें लपोन।' –जै ५ ४८ [पशुपति]

पाशुपाल्य—न १ गुराख्याचा, धनगराचा धंदा २ गुरें पाळणें [स पशुपाल]

पाशेरी—स्त्री प्र पाचशेरी १ पांच शेराचें वजन २ (ल) चरितार्थाचें साधन ३ (ल) रोजच्या खावयाच्या अन्नाचें प्रमाण [पाच+शेर]

पाश्चात्य—वि पश्चिम खडातील, युरोपातील (लोक, देश, वस्तु इ०) यूरोपियन, अमेरिकन इ० प्राच्येतर –पया ४९ (इं) वेस्टर्न याला प्रतिशब्द म्हणून फार रूढ आहे पाश्चिमात्य पहा [स पश्चात्]

पाश्चिमात्य—वि (पौर्वात्य शब्दाप्रमाणेंच हा सुरीचा प्रयोग आहे) पश्चिमेकडील, यूरोपीय, पाश्चात्य 'पण अशीं शब्दरत्नें व काव्यरत्नें ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्यानें पाश्चिमात्य लोकाचें भाषण, लिहिणें याकडे अगळ लक्ष पुरवावें म्हणजे झालें' –नि ११५ –टि २ ५६०, ३ १६ [स पश्चिम–पाश्चिम]

पॉश्य—स्त्री (गो) ताबा, अधिकार [पोर्तु पास]

पाष—पु पक्ष, पक्ष 'तव पाषाचा अनुवाद।' –उपा १०११ [स पक्ष, म पाख]

पाष(षा)ड—न पाखड पहा 'एकाची वेदबाह्य व्युत्पत्ती। ते आपुलालिये स्वमतीं। पाषाडातें प्रतिष्ठिती। तेंच उपदेशिती शिष्यातें।' –एभा १४ ६० 'घेउनि उठती पाषाड। भक्तेंचि। –सिस ४१ **पाषं(षा)डी**–वि पाखडी पहा

पाषत—क्रिवि (राजा) पर्यंत पावेतों

पाषाण—पु दगड खडक धोंडा 'तो पाषाणमानि परिसु। रसामाजी सिद्धरसु।' –ज्ञा १०.७६ 'तृणवत तनु सानें ज्या पाषाण। पाईका त्या भिन्न नाहीं स्वामी।' –तुगा ३७७ [स] म्ह० १ पाषाणाला घाम येईल पण ह्याला येणार नाहीं २ लोका सांग ब्रह्मज्ञान। आपण कोरडा पाषाण।' °गर्दभ–पु हनुवटीखालीं सुज येऊन क्षयिपात करणारा एक रोग °चुंबक–

पु एक खनिज पदार्थ (इ) लोडस्टोन या खनिजपदार्थापासुन लोखड काढता येते हा पाषाण लोखडाप्रमाणेच काळा अपार दर्शक व कठीण असून त्याच्या अंगी धातुप्रमाणेच चकाकी आहे त्याच्या अंगी चुम्बकत्वहि असतें -ज्ञाको (प) ११२ ०भेद-पु १ काहीं दगडावर उगवणारी क्षारयुक्त उगवण २एकऔषधी पाथरफोड [स पाषाण+भेद हिं पाखानभेद म पाथरकुचा गु पाषाणभेद] ०माळा-स्त्री दगडाच्या मण्याची माळ 'पाषाणमाळा ववडे माळा।' -दा १३ १० १ ०युग-न जगाच्या सस्कृतीचा एक काळ या काळात मार्ही हे यार इ० दगडाचीं करीत (इ) स्टोन एज ०शास्त्र-न खडक कसे बनतात यासबंधीचे शास्त्र प्रस्तर विज्ञान (इ) पेट्रॉलॉजी ०हृदया-पु दगडासारखा कठोर निश्चय मन निष्ठुर करणें रमाबाइ पाषाणहृदया कला। -ऐपा १४८ ०हृदय-वि दगडाप्रमाणे कठीण, कठोर मनाचा निर्दय दुष्ट [स] पाषाणी-वि दगडासबधीं पाषाणाचा (पदार्थ) [पाषाण] ०रूप-न (गो) शिलालेख [गो रूप=लेख] पाषाणीभूत वि पाषाणभूत प्रस्तरीभूत अश्मीभूत दगडा प्रमाणे कठीण झालेलें; दगडी थरात रूपातर, दगडरूप झालेलें -पदाव २३

पापागा—पु घोड्यांना होणारा एक रोग

पाट्र—न (व) बैलगाडीच्या चाकाच्या ज्या लाकडी वर्तुळाकार फांकी आर बसवितात ते पास

पाष्ट—शब्द पेक्षा त्यापाष्ट तुझी अक्कल कमी -वि (गो) (अमुक एका गोष्टी) पेक्षा वाईट कमी कुचकामी बुड्या पाष्ट = ही व पेक्षा कुचकामी

पाष्टा—नपु घराचें आडें घराच्या छपराचें आडवें लाकूड पाठ्ड अढण

पाष्टा पाष्टा पाष्ता—नपुक्री पाषाणापासुन काढलेलें (अर्थ निश्चर लावीनें) सुप सुनावी सुरी बुखड होउनि दुरढया वल्या। कोणी होगनि पाष्टा विणिल्या। -अमृत १५ [पाष्ट]

पाष्टा—पु सोन्याची तार पत्र-हें पहा

पाष्टीं—नाम (राजा) पासून

पास—शब्द (ना वों व काव्य) जवळ समीप पाशीं [स पार्श्वे प्रा पास हिं पास म जि पशो]

पास—स्त्री १ कुळवाचें लोखडी पातें (शेतातील जमीन साफ करण्याचें) २ कुळव ३ (रा) नांगराला लावतात तो फाळ ४ बारला इ० कमावयासाठीं करतात ती (अनमासें पस तीस ताळ वजनाची) सळी। लाग

पास—स्त्री १ काठ १ अक्षया मनास्वस्थ दुरुस्त आहत नगावाची पास त्यास सर्वोत्तर आहे -गा ५ ७० ४ दुजोरा पाठिंबा ५ (व) पत वचन एवढी आमची पास नाहीं ४ एकनिष्ठा 'पास तयेंच फजल इलाही' -पया ४९३ [फा पास]

पास—पु (गो) १ पाश फास २ दोरखड [स पाश]

पास—पु (गो) किसमिस बेदाणा [पोर्तु पासा]

पास—पु १ दाखला पत्र परवाना तिकिट (आगगाडीचें नाटकाचें इ०) 'विवक्षित हद्दीत ज्यास पुन.पुन फिरावयाचें आहे त्याच्यासाठीं त्रैमासिक षण्मासिक किंवा वार्षिक पास काढ ण्याच्या कशा पद्धती आहेत' -आगर ३ ७३ -वि १ मजूर मान्य पसत 'कितीहि आर्जव केलें तरी कामाच्या दिवसात आठचार दिवसाची दखील रजा पास करावयाची नाहीं' -आगर ३ ४५ २ परिक्षेत उत्तीर्ण याच्या उलट नापास [इ]

पास—न (व) चाकाचे धावेस लागून असलेलें वर्तुळाकार लाकूड, पाटा पाट

पासक पास्क—पु ज्यू लोकाचा पासोव्हर किंवा खिस्त्याचा ईस्टर सण [पोर्तु ?]

पासको—पु (गो) हरणगोळीसारखें करड्या रगाचें एक बिनविषारी एक प्रकारचा लहान साप

पासग—पुन १ तराजुच्या तोलातील विषमपणा (एक पारडें हलकें व एक जड असणें) २ तराजूतील विषमपणा काढून टाकण्याकरिता दोन्ही पारडीं सारखीं करण्याकरिता एका पारड्यांत घातलेलें वजन किंवा काहीं वस्तु धडा विश्वकर्म्यानि धरुनि मुठीं। पासगा घातलें तेतीसकोटी। तरी न बैसे तळवटीं। हाळवेपणें अद्यापी।' -सुसभा २ ७० ३ ज्वाळचा झोंक रोख ४ (ल) बरोबरी योग्यता 'हे जे माजविणाराची योग्यता आणि अधि कार पाहू गेलें तर ते श्रीशिवाजीमहाराज ज्या अधिकारतेजापुढें खद्योतवत् दखील पासगास लागावयाचे नाहींत' -टि ४ ३१८ [फा पा-सग्] (वाप्र) पासंगास लावणें-दोन पारडीं पण वाजू इ०सारख्या प्रमाणांत करण्यासाठीं घातलेली (पदार्थ मनुष्य इ०ची) भर पासगास न पुरणें न लागणें-फारच थोडें किंवा कमी योग्यतेचे असणें 'लागल न पासगातें' -सग्रामगीतें १३९ पासगीं आणणें-मान देणें किंमत देणें (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग) पासगीं न आणणें कमी लेखणें दुर्लक्षितीचा आहे असें समजणें

पासगाळ-गाळी—स्त्री १ (कु) आड्यापासून पाण्या पर्यंतच खालीं आलेले वाम नकून राण्यामाटीं हुळयाच्या टोंका वर आडव लाकूड बसविलेलें असतें तें इदकट २ वळचणीखालचा भाग

पासचा—वि १ जवळचा शेजारचा २ मालकीचा कब ज्यातील ३ त्याचा दोघांच्या सबधाचा [स पार्श्व प्रा हि पास]

पासवें—सक्रि. (गो.) सांगणें; जोड देणें (धात् इ० स). पाचप पहा.

पांसट—वि. (प्र.) पांसट; ६५ ही संख्या. [पांच+साठ; गु. पांसठ]

पासडी—स्त्री. (गो.) वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं नवलभूला सासरहून पाठविण्यांत येणारी वस्त्रें, खाऊ व इतर जिनसा.

पासणें—अक्रि. (वे.) वळणें; मागें पाहणें. पासवणें पहा

पासेंजर—पु (ना.) उतारू; प्रवासी. [इं. पॅसेंजर अप.]

पासप—न. (गो.) (धात् इ०स दिलेला) सांधा; जोड, डाग.

पासपूस—स्त्री. (विल.) पास्तपुस्त किंवा पुस्तापास, पुस्ताषास्त; विचारपूस; वास्तपुस्त [पुसणे द्वि]

पासंधा—पु. केळीच्या कांद्यास फुटलेला कोंब; मोना; केळीचें पिलूं; केळंबा.

पासबान—पु. पहारेकरी; द्वारपाळ. 'पासबानस्त्वर्गी रांही द्वारपालश्रीरिह.।' –राव्य १ २१. [फा पास्+बान्]

पा(पां)स(से)री—स्त्री. पांचदोरी; पांशरी पहा.

पासल—स्त्री. (राजा.) आडवें होणें; अंग टाकणें; वर्ल-कणें; कुशीवर किंवा उताणें निजणें. (क्रि० घेणें). [सं. पार्श्व. प्रा. पासल] पासलणें–अक्रि. (विल.) पासल घेणें; जमीनीवर अंग टाकून विश्रांति घेत पडणें; पलंडणें (निद्रार्थी उपयोग), कामधंदा न करतां निजणें; निरुद्योगी असणें [पासल] पासल पट्टी–स्त्री. पासल घेणें, लोळणें. (क्रि० करणें). [पासल+पट्टी प्रत्यय]

पासला—वि. जमीनीवर आडवा पडलेला; उताणा. 'मध्यें भुलें निषादी पडले तत्सुतहि पासले शवसे।'–मोआदि २७ ६८. 'पाडुनियां पासला तोंडीं सुधा। योती त्याला न म्हणावा खोटा कदा।' –दावि ३६१. [सं. पार्श्विक; प्रा. पासिल्ल] ०पडणें–१ नमता कारभार किंवा लुडबुड करणें; मध्यें तोंड घालणें. २ पासलणें. 'शाळि उन्मत्त होउनि पासला पडला।' –पंच १.३०. पासलें पाडणें–१ (वाद, युद्ध इ०मध्यें) पराजित करणें; पाडाव करणें. २ (एखादा व्यूह, बेत, कावा इ०) हाणून पाडणें, हाणूनपाडणें.

पासला—वि. जवळचा; (विल.) पासचा पहा

पासली—स्त्री. (व.) फासळी, बरगडी. (प्र) फासळी पहा

पासली—स्त्री. एक वनस्पति हिची पानें युरोपियन लोक कोशिंबिरीसाठीं उपयोगांत आणितात –शास्त्रो (प) ११२

पासवडा—पु (महानु) बैठक, पासोडी, चादर 'मृणाल सुताचा पासवडा घातला।' –शिशु १७७ 'तया आस्तुरणावरि पासवडा निर्मळे। मन्नविधेचा।' –ऋ ८५

पासवण—स्त्री. पाश; बंधन –ईंरो. –मनवो. [सं. पाश]

पासवणा-णें—पुन माघार; पाठमोरेपणा; मागून होणे. मागें हटणें. 'हाती हाता फुटीं। पासवणा नेणों न घाली।' –ज्ञा ११.४९६. 'ऐसे विरक्तांचे पयाणें। वांट्र वेगोनि सागणेन ते मतिभ्रमाचें पासवणें। पेनीविना।' –ज्ञा ७१०२. [सं पार्श्व; प्रा पास]

पासवणी—स्त्री. एक वृक्षविशेष. 'पिपरी शेवगे महाहस्त। पासवणी आणि सेलाटक।' –नव २७ ८०.

पासवणें—अक्रि १ मागें पाहणें २ (वे) वळणें. पासणें पहा. [सं पार्श्व; प्रा. पास]

पासवन—शब्द. (कों.) करितां; मुळें. –शिपु.

पासवा—पु १ नेसल्या वस्त्राचा आंतला पदर; पदर; याच्या उलट बाहेरील पदर. २ नदीचा फाटा.

पांसष्ट—वि. ६५ ही संख्या. [पांच+साठ]

पासा—पु. (महानु.) पाश; फासा; बंधन 'वायु मोहाचा पासा। कवणानें न बंधी।' –भाए ३३९. [सं पाश; प्रा. पस]

पासा—पु. (जरतार धंदा) पत्रासमान चांदीची लगड. प.स पहा.

पासाँ—पु १ फासा (खेळण्याचा). २ कुदळीचें नेडें.

पाँसाँ—पु. (गो.) पमा पहा.

पासाक—वि. (गो.) सताड मोकळें.

पासांग—पुन. (विल.) पासंग पहा.

पासांबो—पु (चि.) केळीला कोंब फुटून कांदीसा मोठा झालेला रोपा पासंबा पहा.

पासाव—शब्द. १ (काव्य) पासून, कडून. 'आतां प्रेम तें गेलें लाजोन। पासाव मन।' –गीता १.२१ 'दुजिया पासाव परतलें मन। केलें घ्यावें दान होईल तें।' –तुगा ७५२. २ पेक्षां. 'कांहींच न व्हावया पासाव। सवंही होणें हें बरव।' –विपू ७.५५ ३ (गो) साठीं, करिता, या अर्थी प्रत्यय. [सं. पार्श्वात्]

पासाव—पु प्रसाद, आश्रय, पसाय पहा. 'बाणासी दीधला पासावो।' –उषा ६६.

पासांवचें—क्रि (गो.) पाश घालणें.

पासावणें—उक्रि जवळ होणें. –शर [पास=जवळ]

पासावणें—उक्रि. पसरणें 'खचित मंचक सख्येविणें। पासाविले सुदासनें।' –वेमीस्व १४ ४२.

पांसाळी—स्त्री धुळीचा लोट 'मोटका देओ वागारां हातु घाली। सवेंचि वैसे मागिली पासाळी।' –शिशु १०११. [सं. पांसु+आली]

पासि(शि)क—पु पाश; फास; जाळें. 'हे विखलेंवीण रोविती। पाशिकेंवीण मोविती।' –ज्ञा ३.२५१. [सं. पाश]

पासिल—वि. जवळचा; निकटवर्ती. ' पासिला हाणे दांडें । ' –गीता २.२३७४.

पासीं—शअ. जवळ; पाशीं पहा. ' पापपुण्यें अशेषें । पासींचि असतु न देखे । ' –ज्ञा ५ ८०. ' एकीं असतील घरीं । चित्त तयापासीं परी । ' –तुगा १२५.

पांसी—स्त्री. गुरांचा एक रोग. पांशी, फांशी पहा.

पासीट—न. (हेट. नाविक.) छप्पर.

पांसु—पु. धूळ; माती; रज कण. ' मी रिगालों असें भूनळीं । म्हणौनि समुद्रमहाजळीं । हे पांसुची ढेंपुळी । विरेचिना । ' –ज्ञा १५.४०१. [सं.] **पांसुता**–स्त्री. मातीपणा; मृण्मयता. ' पांसुता निःशेष जाये । ना घटभांडादिकें होये । ' –ज्ञा १५ ५०५. **पांसुखुर**—पु. घोडयाच्या पायाचा एक रोग. –अश्वप २.३८.

पासून—शअ. १ (परिगणना करतांना) विशिष्ट काल धरून, नंतर ' त्या दिवसापासून मी घरीं आहे. ' २ (गति किंवा अंतर सांगतांना) विशिष्ट स्थळ धरून. 'पुण्यापासून मुंबई एकशें एकोणीस मैल आहे.' ३ उत्पत्तिदर्शक. ' ह्या झाडापासून फळ होतें ' ४ (गमन दर्शक अव्यय) कडून. ' मी त्यापासून आलों. ' ५वियोग दर्शक अव्यय. ' त्यानें ह्यापासून रुपये नेले. ' ६ साधन–कर्तृत्व दर्शक; कडून: ' हें भांडें मजपासून फुटलें ' (म्हणजे माझ्या हातून फुटलें). ७ (गमन मार्गदर्शक अव्यय) बाजूनें; जवळून. 'तो आमचे गांवापासून गेला.' ८ सांनिध्य, संबंध इ० दर्शविणारें अव्यय. ९ (तरतमभावदर्शक अव्यय) पेक्षां. 'वज्रा पासुनी कठीणे । '–उषा ७०१. ' दुजा ऐसा कोण बळी आहे आतां । हरि या अनंता पासुनियां । '–तुगा ३०७. [सं. पार्श्व; प्रा पास+हून, ऊन प्रत्यय]

पासोडणें—सकि. मांडणें; पसरणें. ' सोन्याचा पाट पासोडुनी ओटी भरिती । ' –वसा १०.

पासोडा—पु (वै.) पळस.

पासोडा—१ रंगीत पासोडी २ मोठी पासोडी; झुलाडा. ३ उंची वस्त्र ' मडपीं पासोडा पाटावरी घातला । तेथें एक वीर बैसला । '–कालिकापुराण १६.६९. ४ एक मुलींचा लपंडावाचा खेळ. खेळांतील पुढारी मुलींनीं एक पासोडी अगर दुसरा कसलाहि लांबरुंद कपडा घेऊन त्याचीं दोन बाजूंचीं दोन टोंकें हातांत धरून उभें राहावें. याप्रमाणें धरलेल्या कपडयास ' आगीन पासोडा ' असें म्हणतात –मराठी खेळांचें पुस्तक २७३. पासोडी पहा.

पासोडी—स्त्री. १ खादी इ०च्या दोन किंवा चार पट्या (आटपळीं) एकत्र शिवून केलेलें जाड पांघरूण; जोठ; सुताचें जाड पांघरूण, द्विपटी –राज्य २.३९. ' कुरुसेनेवरि पसरीं शरपटला जेंवि भव्य पासोडी । ' –मोकर्ण १९.२७. २ वसण्याचें वस्त्र, बैठक. ' पासोडी विचित्र धरी । वेंठु घातलीसे सारी । ' –श्रीगीतमाल ८ १६. ३ विणकराकडून गावच्या पाटील वगैरेंनी एक पासोडी घेण्याचा हक्क. ४ पाटलाचें इनामी शेत; गांवच्या पाटलास चाकरीबद्दल खाण्यास दिलेली जमीन. –इनाम २८. अंडेपारडे आणि इनामपासोडी पहा. ५ तोंडावर घालावयाचें पांघरूण; झांपड–डी. ' ऐसें वदोनि मार्गणवृष्टि तयावरि महानघा सोडी । जैसी आटोपाया मत्तगजशिरीं महात पासोडी । ' –मोद्रोण ९.३१. [सं. पांसुकूल=(चिंध्यांचा ढीग) पांसुकुड–पांसुड–पासोडी. चिंध्या शिवून बुद्ध भिक्षु पांघरूण करीत. –भाअ १८३५. तुल० का. पचड सं. प्रच्छद्–प्रच्छाद् पासून पासोडी] **एके पासोडीचीं पाटगीं**–एकाच माळेचे मणी.

पासोनि-नी—पासून पहा. ' आदिला पासोनि अपाडे । जियापरी । ' –ज्ञा १.४३.

पांसोळां—क्रिवि. कुशींत; बाजूला. ' हरूचि माझा बाळु चोरुनि । आपुले पासोळां ठेविलां । ' –शिशु १.२६.१७. [सं. पार्श्व; प्रा. पासल]

पां(पा)सोळी—स्त्री. बरगडी; फांसळी पहा. **एका पासोळीचा**–वि. (ल.) अत्यंत किडकिडीत; काटकुळा; हाडकुळा (मनुष्य).

पासौनि—शअ. (काव्य) १ पासून. ' तें राखिलें संकटापासौनि । ' –दाव १०९. २ पेक्षां. ' तिजें बरवी अष्टपूटे । विष फळापासौनी । ' –शिशु ४११. पासून पहा.

पास्कॉ—पु (गो.) एक सर्पविशेष. पासको पहा.

पास्कुल्यो—स्त्री. (गो.) वृषण, अंड.

पास्टा—पु (सोनारी) कोणत्याहि धातूचा समपातळीचा लांब पत्रा.

पॉस्त—न.(गो) मासळीचा आडवा तुकडा. [पोर्तु पोस्ता]

पास्तपुस्त—स्त्री. १ विचारपूस; वास्तपुस्त, बारीक चौकशी, शोध, तपास. (क्रि० करणें). २ एखाद्याचा घेतलेला समाचार, काळजी. (क्रि० करणें; घेणें); पुस्तापास्त पहा. [पूसतपास; हिं पाछनापूछना]

पास्तर—स्त्रीन. पाचर पहा.

पास्वान—पु पहारेकरी, पासबान पहा. [फा.]

पाहडी—स्त्री. पालखी वाहून नेणाऱ्या लोकांची टोळी, जमाव; डोलकर; पाडी. –वि. डोंगरी, पहाडी पहा [पहाड]

पाहणी—स्त्री. १ पाहणें; बघणें; अवलोकन, दृष्टि; लक्ष इ० २ (जमीन, पिकें, घर, झाड इ०ची) तपासणी; देखरेख. ३ जमाबंदीची तपासणी, अजमास; अंदाज करणें. ४ परीक्षा, देखरेख [पाहणें] **पहाणी मागणें**–भाकरी मागणें, महाराचा एक हक्क. ' कामगार अथवा वापरता महार असेल त्याला घरोघर भाकरी मिळे. भाकरी मागणें याला पहाणी मागणें म्हणतात ' –बदलापूर १६६. **पहाणीचा**–वि. अनुकरण, नक्कल करण्यासाठीं

ला येगारा, वगनाग. ०कमजाहनी-स्त्री. निरनिराळ्या पाहणीत परमेश्या फेर, तारतम्य. ०खरडा, पाहणाखरडा, पाहणी पत्रक-पुन १ कामाविषयी पाहणी, करून टिपण. २ दोन्ही दर्शीचा कागद. ०दाखला-पु. जमाबंदीची पुन्हां तपासणी; पाहणी बरोबर आहे किंवा नाहीं याचा ताळा पाहणें. ०दार, पाहण दार-पु जमाबंदीची, किंवा मधुराची पाहणी करणारा इसम; कमाविसदार.

पाहणें—उक्रि. १ बघणें; अवलोकन करणें, दृष्टि, नजर टाकणें; विचार करणें. २ (डोळ्यांनीं) बघणें; अवलोकन करणें. 'हे चित्र पहा आणि तें चित्र पहा.' ३ कोणत्यादि इंद्रियानें जाणणें किंवा समजून घेणें; अनुभवणें. जसें-त्या फळाची चव पहा-फुलाचा सुवास किती मधुर आहे तो पहा इ० ४ काळजी घेणें; तपास, समाचार घेणें, लक्ष देणें; भेगावर भार घेऊन करणें. 'मुलगा संसार पाहतो' ५ पर्वा करणें, बाळगणें, काळजी करणें; लक्ष देणें. 'वैशाकडे पाहूं नये गुणाकडे, योग्यतेकडे पाहावें.' ६ पारखणें; रुपाणें; परीक्षा करणें; कसाला लावून निश्चित करणें, सिद्ध करणें. 'हे सोनें पाहा.' 'याच्या अक्षराचें वळण पाहा' ७ पाहणी, तपासणी करणें, समालोचन करणें. ८ शोधणें; तपास करणें; हुडकणें. 'कामाच्या वेळेस पाहावा तो कोठें नाहीं जेवावयाला मात्र तेवढा सभेचा येतो.' ९ इच्छिणें; चाहणें; मागणें; अर्थणें, (जाणें, येणें, बोलणें, करणें इ० काची) इच्छा ठेवणें, असणें 'शोकीं पुढतूं पाहे स्वावासा, पर जगा परावासा।' –मोभीष्म ३ ४८. 'हा तुला बोरूं पाहतो.' 'हा जाऊं-येऊं-बसूं-उठूं-जेवूं-मारूं-धरूं-पाहतो.' १० पाहणें ह्या धातूचा उपयोग पुष्कळ वेळां अजमावणें, तपासणें, चाखणें, खाणें, तोलणें इ० अर्थाच्या धातूंबरोबर त्यांच्या अर्थास पुष्टि देण्याकरितां करितात. जसें-करून पाहणें; अजमावून पाहणें; तपासून-पडताळून-चाखून-खाऊन-ओसून-तोलून-वळवून-पाहणें. 'नळराहित बराशीं तूज योजूनि पाहे।' -र २८. ११ भोगणें; संग करणें. 'परपुरुषाला तुमच्या वचनें पुत्रोद्भवार्थ पाहेन।' –मोआदि १७.६१ १२ मदत करणें; रक्षण करणें. १३ हानि करणें; नाश करणें. 'कोण राम-राया पाहों शके।' –मोसीतागीत ३५ (नवनीत पृ २५७) [सं. प्रेक्षण, प्रा. पेक्खण] **पाहत-ता अर्थी, पहातार्थी पहिलें असतां, पाहिल्या अर्थी**-विचार केला असतां, वास्तविक; खरोखरी 'त्याम शिक्षा देणें पाहिलें असता काहीं कारण नाहीं' 'बरोबरी तयांची कोण करील पहातांनीं।'–एपो ४१५. **पाहतां पाहतां**-क्रिवि १ डोळ्यांदेखत, अगदीं समोर; उघडपणें २ मोठ्या चातुर्यानें, कुशलतेनें **पाहा पाहा करणें**-(व) मागें लागणें, त्रास देणें 'तिची पाहापाहा कां करता' **पाहायासी**-क्रिवि. लोकांत दिसावें म्हणून; वरवर. 'पाहायासी दरबारी उगीच चर्चा करितो.' –पेद १०.१२. **पाहून घेणें**-१ योग्य रीं शासन करणें; सूड घेणें; उट्टें काढणें. 'बरं आहे, बच्चंजी, पाहून घेईन.' २ बंदोबस्त करणें; मीटमेटकें करणें.

पाहणें—अक्रि. उजाडणें; उजेड होणें, उदय होणें. 'येरें मुकमात निद्रेले। तेथेंचि जयां पाहलें। आणि जीव जेथ चेइलें। तेथ निद्रितु जो।' –ज्ञा २.३५५. 'पिटला दुःख दुष्काळु। पाहला सुखाचा सुकाळु।' –एभा ११.१३. [सं. प्रभा; प्रा. पहा]

पाहणें—क्रि. (व.) दोहणें; (म्हैस, गाय इ० कांची) धार काढणें. 'त्यानें गाय पाहिली.'

पाहणें—क्रि. प्रार्थना करणें. 'पाये धूनी पाहीजे ईश्वरू।' –उषा ३३. [सं. प्रार्थय; प्रा. पाह]

पाहण्या—वि. १ हरवलेली किंवा चोरीस गेलेली वस्तू परत मिळवून देणारा, हरवल्याचा शोध लावण्याची मंत्रादि विद्या जाणणारा. २ अमुक ठिकाणीं विहीर खणली असतां पाणी लागेल असें सांगूं शकतो तो; पानाड्या. ३ दखून पाहणारा. [पाहणें]

पाहता—वि. १ पाहणारा. 'भतस्यें त्याची पाहती दिठी। मद्रूपें देखे सकळ सृष्टी।' –एभा ७.१४१. २ डोळस, द्रष्टा. 'पाहतया भेद न उरेचि।' –दावि १८५. –अमृ ६.२.

पाहरा, पाहरेकरी-धंद्री, पाहळी—पहारा, पहारेकरी, पहाळ इ० पहा.

पाहरी—पु. रात्रीचा पहारा करणाऱ्या घोडेस्वाराचा घोडा; यामिकाश्व. 'यामिकाश्वस्तु पाहरी।' –राव्य ५.३७. [पहारा].

पाहाट—स्त्री. प्रभात; पहाट पहा. 'तयातें इंद्रियमेळांची पेटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं।' –ज्ञा १३.२९.

पाहाड, पाहार, पाहारय, पाहाळ—पहाड, पहार, पहारय, पहाळ इ० पहा.

पाहाहून—आहाहून पाहाहून पहा.

पाहाण(न)पट—(महानु.) पहाट. पाहातपट पहा. 'एकादीं नीरोपण करितां पाहाणपट जाली.' –पूजावसर

पाहाणा—स्त्री. (पाहण्यासारखा) सुंदर –शर [पाहणें]

पाहाणी—स्त्री. पाहणी पहा.

पाहाणें—अक्रि. १ उजाडणें. २ प्रकाशणें; पाहणें पहा.

पाहात—स्त्री. (महानु.) प्रभात; पहाट. 'पाहातिअे निशी। तो रसु भरिजे हेमकळसीं।' –शिशु ७७८. [सं प्रभात; प्रा. पहात] ०पट-पु प्रभातकाल, पहाट. 'तारुण्याचीये पाहातपटी। ईंद्रियें घेति विषयांची दाराठी।' –भाए ५०८. –शिशु ७९०. ०**पाहार**-पु. पहाटेचा प्रहर, काळ 'पाहातेआ पाहारीं। तें उदकुं भरिजे कनकधारा।' –शिशु ७८३. 'पाहातीये पाहारीं।' –उदा ८९८

पाहाती—वि. प्रकाश पावणारी; पहाटलेली; उजळलेली, उद्दीपित; प्रकाशमान. 'तंव बोले अरुणावती। रात्री जाहली वो

पाहाती।' –शिशु २२२ 'तंव कर्मक्षयाची पाहाती। पाहांट जाली।' –ज्ञा ७.१३०.

पाहार—पु. प्रहर, पहार पहा. 'हा ह्रो जयाचेनि सोसें। शिणत आठही पाहार योगी जैसे।' –माज्ञा १२.१६७. –एमा १०.३४३.

पाहार—स्त्री. पहार पहा.

पाहारा—पहारा पहा.

पाहाल—पु प्रातःकाळ; प्रभातकाळ. –मनको.

पाहाल—न. 'पुढां कनकाचें कळसु देखिलें। जैसें तेजाचें पाहाल उघडिलें।' –शिशु ३२४.

पाहाल(ळ)णें—अकि. उजाडणें. 'तन्ही पाहालया रजनी। तारा लोपती गगनीं।' –ज्ञा १३.९३.

पाहालें—न. १ प्रभात, पहाट. २ उजेड; प्रकाश. –शर 'अथवा चकोरा पाहालें। चंद्राचें जेवि।' –स्वादि १.२.५२.

पाहावणें—सक्रि उजाडवणें. 'ते पाहाटेवीण पाहाविन। अमृतेवीण जीवविन।' –ज्ञा ९.२०१. [सं. प्रभावय; प्रा. पहावय]

पाहावणें—पाहणें पहा. 'पाहाविया उठीनिलियां असासिता।' –शिशु ६००. 'कष्टत जावें पाहाव्यासी।' –दा २०. १०.७.

पाहाळ—पु १ विस्तार; पाल्हाळ. 'ते वेळीं व्यामोहता भली। पाहाळीं जाय।' –ज्ञा १५.१०२. २ वृष्टि; वर्षाव. पहाळ पहा. 'पडता श्रीकृष्ण पवाडे। ठिकसां बोलां थोंपु पडे। रसरंगाचें पाह ळ उनडे। श्रोतेयाचीं।' –शिशु २०. ३ झुमका. 'दडती चामराचे पाहाळ।' –कृमुरा २५.३८. ४ ढीग 'तेथ पुसिमे लागलाचि कापुस पाहाळीं थालक लपविणें।' –ऋ १२६.

पाहाळ—न 'पूर्णचंद्राडोनि आभालु काढिलें। कीं शृंगारें पाहाळ उपटिलें। तैसें अवयेवु उमटलें। वाळिपें आडोनी।' –शिशु ५२०.

पाहाळी—स्त्री. पावसाची सर. पहाळी पहा. ०जाणें–पान्हणें. 'आता श्रीचरण तीर्थिचेनि ओलें। वरील सुख पाहाळीं गेलें।' –ऋ ९७

पाहिजणें—क्रि पाहाणें पहा. 'पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला।' –र ३३ [पाहणें–पाहिजे]

पाहिजे, पाहिजेल—क्रि. (पाह धातूचें कर्मणिरूप) इष्ट, हवें, अपेक्षित, जरूर असणें; इष्ट असणें. 'हा घोडा मला पाहिजे.' 'हें काम केलें पाहिजे' 'गावास गेला पाहिजे.' क्रियापदापुढें उपयोग केला असतां क्रियापदाचें भूतकाळीं रूप किंवा आयास–आवयास अशीं हेत्वर्थक रूपें होतात. उदा० हे तुम्हास लिहिलें–लिहायास किंवा लिहावयास पाहिजे. पाहिजेल हें पाहिजे, ह्याचें भविष्यकाळाचें रूप होतें परंतु हल्लीं तें फारसें प्रचारांत नाहीं. अनेकवचनीं पाहिजेत हें रूप आहे. जसें.–पनास गावे पाहिजेत. नामाचें कोणतेंहि लिंग असलें तरी या शब्दांत फरक होत नाहीं. द्वितीयपुरुषी एकवचनी स हा प्रत्यय लागतो. जसें –तूं मला पाहिजेस. असें ह्या साहाय्यक क्रियापदाचीं रूपें पाहिजे ह्यापुढें पुष्कळ वेळां येतात. उदा० पाहिजे होता, पाहिजे असला. **पाहिजे**–क्रि. (पाह धातूचें कर्मणिरूप) (इंग्रजी) वॉन्टेड याला प्रतिशब्द हा जाहिरात देताना योजितात 'त्याच साप्ताहिकाच्या अंकात 'पाहिजे' या सदराखालीं खालील जाहिरात प्रसिद्ध झाली.' –विचावि १४१. [पाहणें भाववाच्य रूप] **०तेंव्हां**–क्रिवि. कोणत्याहि वेळीं; मागाल तेव्हां.

पाहुडा—पु पाऊल. –शर. **०पावणें**–क्रि. मागें पाऊल घेणें.

पाहुणा—पु (कों. कुलाबा) घुमळखांब.

पाहुणा—पु. १ नेहमीं आपल्या घरीं रहात नसून जो प्रसंगविशेषीं आपल्या घरीं रहावयास किंवा जेवावयास येतो तो किंवा परगांवाहून आपल्या घरीं कांहीं दिवस रहावयास बोलाविलेला (एखादा नातलग, ओळखीचा किंवा अपरिचित मनुष्य). अतिथि, अभ्यागत २ तिऱ्हाईत; नवशिक्या. 'पाहिजे तें मागून घ्यावें, तूं का पाहुणा आहेस?' ३ (ल.) मातबर योद्धा; वीर. 'सरस बासन, वजनदार पाहुणे मेले बहुत फार.' –ऐपो १८५. [तुल० स. प्रधान, प्रा. पहाण] ४ भोक्ता; अधिकारी. 'ते पाहुणे होती अविचार। खरखाचे।' –विपू ३ २०.५ (ल) चावड, तांबडी मुंगी (ही पावसाळ्यांत जेव्हां प्रथम दिसूं लागते तेव्हां तिला म्हणतात). [सं. प्राघुण, प्राहुणक, प्राघुणिक, प्राघूर्णिक; प्रा पाहुणअ; हिं. पाहुना] म्ह० १ पाहुणें जावें आणि देवें खावें. २ एक पाहुणा घर पाहुणें ३ हंसतील पाहुणा रडतील घरचीं पाहुणा (आनंद माना कीं दु:ख माना संकट टळलेंच). ४ दोही घरचा पाहुणा उपवासी (मेला), किंवा बहुतांचा पाहुणा उपवासी 'एक न धरितां उपासना। साधनीं प्रयत्न केले नाना। तरी साक्षात्कार नव्हेचि जाणा। बहुताचा पाहुणा उपवासी।' **०राउळा**–पु (व्यापक) पैपाहुणा; पाहुणाविहुणा, पाहुणा वगैरे [पाहुणा द्वि] **पाहुणचार**–पु १ आलेल्या पाहुण्याचा आदरसत्कार, आदरातिथ्य पाहुणेर पहा २ मेजवानी. [पाहुणा+आचार] **पाहुणपण**–न (व) पाहुणचार पहा **पाहुणर–ड–रू**–पु (महानु) पाहुणचार पाहुणेर पहा. 'जाणौनि आपला पतिरु। तया करावया पाहुणरु।' –भाए ४५८. 'दीनली राउळे भीमकें केला पाहुणरु।' –धवळ पूर्वार्ध ४७.

पाहुणें—न उखळ. [सं. पाषाण; प्रा. पाहाण]

पाहुणें—वि. अल्पकाल टिकणारें; अशाश्वत, क्षणभंगुर 'आणि गुडुचीजेवें चाखणें। तैसें तारुण्य पाहुणें।' –मुरशु ७७६

पाहुणेर–ड–रू–रें—पुन. १ (काव्य) पाहुणचार; पाहुण्याचा आदरसत्कार, आतिथ्य, पाहुण्याची सरबराई. 'केउता

कल्पतरूवरी फुलौरा। शायसेनि पाहुणेर क्षीरसागरा।' –ज्ञा १० ११ 'सकळा फेरा पाहुणेर। स्वर्गी गेले ब्रह्मानंद।' –कथा ११४२१. २ (लक्षणेनें व शब्दश) मेजवानी 'विटो लाव ण्याची राशी। जननयनासी पाहुणेर।'–निगा १२४ पाहूनरूं-नेरुं–(महानु) पाहुणेर पहा 'देवा करिता जाला पाहूनरू।' –शिशु ७२३ 'पाहूनेरू सारौनि श्रीअनंतु।' –शिशु १६७

पाहे—स्त्री पहाट, प्रभात –शअ १ उद्या, उदयिक 'पाहेचा पेणा घाटवधा। तव आजीचि होईजे सावधा।' –ज्ञा १३ ५४७ २ पुढें 'म्हणउनि सामान्य गा नोहे। हें सांगता घडिल गोठि गा आहे। परी तें वोलों येईल पाहें। आता प्रस्तुत ऐकें।'–ज्ञा ७ १४ [सं प्रभा प्रा पहा]

पाहेणें—अक्रि १ उजाडणें, पाहणें पहा २ प्रवेश करणें. 'कानाचेनि गवाक्षद्वारें। बोलाचे रश्मी अभ्यंतरें। पाहेना तंव चमत्कारें। अवधान ठवलें।' –ज्ञा ७ २००

पाहेरी—स्त्री पायरी 'पाहेऱ्या ०ऽपर्यंत जावें धडधडा।' –ऐपो ४२४. [पायरी]

पाहोणा—पु (विरू) पाहुणा पहा

पाहोनरुं-नेरुं—पाहुणेर, पाहूनरू पहा 'वाढौनि केला पाहानरू। मागधादिकाचा।' –शिशु ४४३ 'क्षीराब्धी दुधाचा पाहानेरू।' –दाव ४०८

पाह्योपाह्यो—उद्गा (व) तमासगिरी, वाहवा! मजा केली! असें म्हणणें, पाहापाहा! 'पाह्या पाह्यो सर्वच करतात पण खरी मदत कोणी करीत नाहीं' [पाहणें, पहाहो द्वि]

पाळ—पु घेर घेरा –स्त्री १ विहीर सरोवर इ०च्या कांठा काठानें बांधलेली उंच व रुंद भिंत, कन्हा काठ काठचा प्रदेश 'वस्त्र ठेवोनि सरोवरपाळीं।' –मुआदि १५ १३४ –रावि २४ ४ २ जा याच्या वरल्या तळीचें जें रांड त्याच्या सभोंवती असलेली उंच कड ज्यींत वैरण घालतात ती, जात्याचें टवळें ३ कानाची कड (जी किंचित् दुमडलेली असते ती) नाक इ० ची खालची कड शेंडा ४ धान्याची कणस झोडपतांना धान्य उडू नये म्हणून खळ्यावर कडवा, सरम इ०चें केलेले वोडाळें, वडें ५ पाणी रहा वयासाठीं मध्यें खळगा करून सभोंवती केलेला (माती, चुना इ०चा) उचवटा, वाफ्याचा बांध, कालवण इ० पातळ पदार्थ वाहून जाऊं नये म्हणून भाताचा घातलेला बांध ६ झाडाच्या मुळाशीं पाणी राहण्या साठीं केलेलें आळें ७ जात्यास भोंवती पडलेली पिठाची वर्तुळाकार कड ८ किल्ल्यासभोंवतालची भिंत तट ९ (झाड रान मनुष्य इ०चा) घेर, घरा, वडा १० (मामा) कोणत्याहि प्रकारचें कोण त्याहि पदार्थाच्या भोंवतीं केलेले कडें ११ पाण्याच्या जोराच्या प्रवाहानें जमिनींत पडलेला चर, (किनाऱ्यावरील) लाटेची खूण १२ (मामा) कराग १३ टोंक १४ (सा) आन्याची आडी [सं पालि तुल० का पाळि=रांग] ०पट्टी–स्त्री सारा माफ असलेल्या जमीनीवर घेण्यात येणारा एक कर ०वारा–पु १ धान्याची झोडपणी संपल्यानंतर महारास देण्यासाठीं पाळ मोडून कडवा, सरम इ०काचा केलेला भारा किंवा गठा २ (कांहीं प्रांतात) शेतकऱ्याकडून पाटील किंवा जहागीरदार यांनीं घेतलेलें गूड किंवा न झोडपलेल्या कणसाचा गट्टा किंवा भारा

पाळ—वि १ कराची माफी असलेलें (जनावर इ०) 'चार म्हशी पाळ आहेत' २ कोणेकाची वेठ बिगार पत्करली करून त्याचे जागेंत घर बांधून पण घराचा कर न देता रहातें असें (कूळ), ज्याला कर, सारा इ० कांहीं द्यावें लागत नाहीं असा (मनुष्य कुटुंब इ०) ३ माफ, मुक्त (कर, दंड इ०) 'करदेणें पाळ आहे' पाल पहा

पाळ—न (गो) लाकूड इ० तोडण्याचें एक हत्यार याचा तोडण्याचा भाग कोयत्यासारखा असून याला कुऱ्हाडीसारखा दांडा घातलेला असतो.

पाळ—पु १ धनगर इ०च्या ताब्यातील, त्यानें पाळलेला कळप २ पाळलेली वस्तु माणूस इ० –वि (प्र) पालन, रक्षण करणारा, सांभाळणारा, जोपासना करणारा, पालनकर्ता 'झळा ळिआ देशाचा पाळा।'–शिशु १५५ 'ताडी कपाळ पाळ क्षितिचा खेद्र धरूनि हा हातें।'–मोसभा १ ६२ (समासांत) भूपाळ–लोकपाळ इ० 'या उपरी राक्षसपाळ। सीते जवळी बोले अनर्गळ।' –रावि २४ २६. [सं पाल]

पाळ पाळक—न १ झाडाच्या मुळाची शाखा, फांटा, लहान मूळ, उपमूळ, कुडी 'मुळाच्या प्रत्येक पाळाचे शेवटीं एक जाळें असतें' –मराठी सहावें पुस्तक पृ २७७ (१८७५) २ (ल) वस्तूंची अस्ताव्यस्त, विखुरलेली पसरलेली स्थिति (क्रि० घालणें मांडणें, पसरणें, पडणें) **पाळेंपाळें-पाळेंमुळें खणून टाकणें**—पूर्ण नाश करणें, विध्वंस करणें

पाळक—वि पाळ पहा [सं पालक] ०पुत्र–बेटा–पु पुत्र म्हणून बाळगलेला दुसऱ्याचा मुलगा ०बेटी–स्त्री कन्या म्हणून बाळगलेली दुसऱ्याची मुलगी ०लेंक–पुस्त्रीन बाळग लेला मुलगा, मुलगी किंवा मूल

पाळक—पु १ (खि) मेषपाल २ (ल) खिस्ताच्या मेंढ्यां पाळणारा ३ धार्मिकदृष्ट्या मंडळीची सेवा करणारा (इं) पास्टर 'पाळक प्रतिनिधि यदुचा। पशु सखा निजपक्षाचा।' –उसं ५८९ 'ह्यापैकीं एकजण स्कॉटलंडास जाऊन निराप विद्या भ्यास करून पाळकाची दीक्षा पाऊन तेथेंच राहिला' –अरुणोदय ६६ [सं पालक]

पाळका—पु उसाच्या घाण्यास जुंपलेल्या बैलांना हाकणारा –कृषि ४७२ [सं पालक, म पाळक]

पाळग्रहण—न पालन, सांभाळ, संगोपन करणें, पोषण करणें, बाळगणें, वाढविणें 'ज्याजकडे त्यांच्या पाळग्रहणाचा अधिकार आहे त्यानीं त्यास उद्योगी मनुष्य करण्यास झटावें .'–व्यनि ८७ [पालन+ग्रहण]

पाळजी—स्त्री (वि) जोंधळा कापल्यानंतर कापलेल्या तळांतून फुटलेला कोंब, धुमारा पळंजी पहा.

पाळण-लन—न १ रक्षण, सांभाळ, पालनपोषण २ शपथ, वचन, आश्वासन इ० प्रमाणें वागणें; पाळणें, उल्लंघन न करणें ३ (मत, नियम इ०) पाळणें, आचरणें, अनुसरणें [सं पालन] ०पोषण–न संगोपन, संवर्धन, रक्षण पोषण इ०, वाढविणें ०वाला–पु (काव्य) जो एखाद्याचें पालन, पोषण, रक्षण, संगोपन इ० करतो तो, पालनकर्ता 'धर्माचा पालनवाला तो शिवाजी राजा झाला।'–गोविंदकवि [हिं]

पाळणा—पु १ लहान मुलाला निजवून झोंके देण्याच्या सोयीचा, लाकूड इ० चा एक प्रकारचा झोंपाळा, पाळख, झोळा 'पाळणा लावोनि आनंद। हालवीतसे।'–कथा १४ १२८. २ जत्रा इ०त उभें केलेलें, रहाटाप्रमाणें फिरणारें पाळणे लावलेलें एक खेळणें रहाटपाळणा पहा ३ मुलाला पाळण्यांत निजवून स्त्रिया जीं कृष्णाच्या बाललीलांचीं गाणीं म्हणतात तीं प्रत्येक, देवाच्या जन्मोत्सवाच्या दिवशीं हरिदास असे पाळणे म्हणतात यांच्या शवटीं जो जो, जोजार, अशा तऱ्हेचीं पालुपदें असतात (क्रि० गाणें, म्हणणें) 'ऐशा रीति विश्वजननी। पाळणा गातसे तये क्षणीं।' ४ मूल होण्याची पाळी, बाळंतपण, वंत. 'तिचा दोन वर्षांचा पाळणा आहे' ५ (व) गाडीचा साटा [सं पालन, सिं पाल्णो] **पाळणा हलणें**–१ लहान, तान्हें मूल होत असणें २ (ल) कुटुंबवत्सल, पोरेंबाळें असणें 'आता कुळ आमचें पाळणे हलायला लागलेत म्हणून काळजी करायची!' 'पाळणे हलत असणाऱ्यानीं स्वैर वागून चालणार नाहीं' **पाळणेरहाट**–पु (विरू) रहाटपाळणा पहा **पाळण्यातलें नांव**–न १ मुलाच्या जन्मनक्षत्रावरून ठेविलेलें नाव २ बारशाच्या दिवशीं ठेवलेलें नाव जन्मनाम पहा

पाळणूक—स्त्री पालनपोषण, संगोपन, पाळण्याची क्रिया [पालन]

पाळणूक-णुक—स्त्री कर, सारा इ० सरकारी देण्यासंबधीं माफी 'पाळणुक देशमुख व देशपांडिये यांच्या शिरस्तियाप्रमाणें चालवणें कलम ?' –बाडशाछ १४२ [पाळ]

पाळणें—न (विरू) पाळणा पहा

पाळणें—सक्रि १ मनुष्य, जनावर, पक्षी इ० ना खाऊपिऊ घालून त्यांचें संरक्षण व संगोपन करणें, बाळगणें, वाढविणें, रक्षण करणें. 'म्हणौनि गा सुमती। जे सुमनोरथां पाळिती।'–ज्ञा १६. ३७२ २ (ल) (कांहीं मत, नियम, आचार इ०) आचरणें, अनुसरणें, प्रतिज्ञेप्रमाणें वागणें ३ आज्ञा इ० मानणें ४ (धर्म, कायदा इ०चें) रक्षण करणें, राखणें –अक्रि (अन्न, पाणी, औषध इ०) मानवणें, हितकर होणें 'हें जड पाणी तुम्हांस पाळणार नाहीं' [सं पाल्=रक्षण करणें, पालन]

पाळत-थ—स्त्री १ (दुसऱ्याच्या हालचालीवर असलेली) बारीक नजर, गुप्त देखरेख 'ते त्याचे पाळतीवर आहेत' २ (चोरी वगैरे शोधून काढण्यासाठीं काढलेला) माग, सुगावा काढणें, शोध, तलास 'गोरक्षापाशीं शीघ्र येऊन। म्हणे तूं माय मार्से न देखीलं धन। तू कोण कोणाचा येऊन। पाळतीनें मिरवनी।'–नव २३. ८१ 'गावांत दरोडा पडला असतां गांवचा रामोसी पाळत लावून देतो.' ३ (एखाद्यानें पळून जाण्याच्या किंवा चोरी करण्याच्या हेतूनें त्यावर) लक्ष ठेवणें, चोरून किंवा लपून पाहणें, डोळा ठेवणें (क्रि० घेणें, लावणें, काढणें; राखणें, ठेवणें) 'त्यानीं पाळत ठेवली आणि घर मारलें' ३ रक्षण, जतन, पालन –हवो –शर [पाळणें] **पाळतीवर असणें**–एखाद्यास कळू न देतां त्याच्या हालचालीवर गुप्तपणें नजर ठेवणें 'ते म्हणाले–महमद, तूं माझ्या पाळतीवर आहेस कीं काय?'–उप काल

पाळतणें—अक्रि पाळत ठेवून असणें, टपून बसणें 'चाले [illegible] उसंतूनी वाट। पाहे पाळतूनी उभा तोचि नीट यो।' –तुगा ११२ 'चोरें पाळतीले घालण पाहोनी।'–रामदासी २ १३१ [पाळत]

पाळतव(वि)णें—उक्रि (क) एखाद्याच्या हालचाली गुप्त पणें जाणणें, पाळत ठेवणें, टेहळणी करणें, सुगावा काढणें पाळतणें पहा [पाळत]

पाळती-थी—स्त्री. १ क्षेम, रक्षण, जतन, पाळण 'जिये पक्षीचेनि पायकें। ते मात यथासुखें। हे पाळती मज विशेखें। आवडे करूं।'–ज्ञा १० १३६ २ बातमी, शोध, तलास पाळत पहा 'का रे न सांगा आम्हांस। पाळती तुमच्या गृहींची।'–ह ७ १२१ –वि पाळत ठेवणारा, दुसऱ्याच्या हालचालीवर गुप्त पणें लक्ष ठेवणारा, गुप्तहेर 'पाळती येवोनिया तेथ। शुद्धी सांगती वाळीसी।'–भारा किष्किंधा ५ ३ [पाळत] ०पाहणें-घेणें– पाळत ठेवणें, शोध घेणें, तपास काढणें 'मी विप्र होउनि त्वरित। पाळती घेतों गोकुळीं।'–ह ४.११०

पाळद—पाळत पहा 'दोन डोळे एकमेकांशीं भिडले कीं तिसऱ्या डोळ्याची पाळद तेथें आहेच म्हणून समजावें'–मानाप ८

पाळंद—स्त्री १ शेतांतील वाट, गल्ली पाणद, पाणंद इ० पहा २ डोंगर चढावयाची फरसबंदी वाट, घाटी

पाळंदिवड—स्त्रीन पाण्यात राहणारा एक निर्विष साप [पाणी+दिवड]

पाळला—पु (कों) लाकूड तोडण्याचें एक हत्यार पाळ पहा

पाळवी—वि (गो) सहाय्यक, मदत करणारा, मदतनीस. [स पालय]

पाळा—पु झाडाच्या बारीक फांद्या वगैरे तोडण्याचा एक लहान कोयता, पाळ पाळला पहा

पाळा—पु १ (काव्य) पाळ, वेढा, गरका, घेर, गराडा, कडें 'त्यामोंवता मिळाला वीराचा रण पहावया पाळा।' –मोकर्ण १४ २० 'हातीं घेऊनी घनसावळा। व्रजांगना धरिती पाळा।' 'उंच तरी मर्यादेवेगळा। भूमीमध्यें सहस्र सोळा। तया भोंवता वेष्टित पाळा। लोकालोक पर्वताचा।' –दा ४ १० ६ 'मिळे पाइचा त्या सभोंवता पाळा।' –मोकर्ण ३१ १० २ समूह, समुदाय, थवा, टोळी, मेळा 'तरी कंदर्पाचनि बळें। इंद्रियें वृत्तीचेनि मेळे। विभाडूनि येती पाळें। विषयांचे।' –ज्ञा १३ ८४ –शिली १३ ७ 'लोटला पौरजाचा पाळा। नेत्रीं उदकें दळदळां।'–मुवन(नवनीत पृ १९२) 'तिजजवळि सख्यांचा बैसला थोर पाळा।' –सारुह ३ ६७ 'भूताचे पाळे अपार। मद रावळीं मिळाले।' ३ कळप, तांडा, थवा 'जैसे गुरांचे पाळे बहुत। एक गुराखी राखीत।' 'विठू माझा लेकुरवाळा। संगं लेकुरांचा पाळा।'–ब ५४६ ४ पदार्थांची अस्ताव्यस्त स्थिति, पसारा. (क्रि॰ घालणें, मांडणें, पसरणें, पाडणें, पडणें) ५(ल) आसन, पीठ, बैठक 'कीं सत्वगुणी विद्युता। पाळा मांडिला शरीरापरता।' –नव ११ १२१ ६ बंधन, वेष्टन 'घाल पाळा अविवेका।' –दावि २५९ [स पालि, म पाळ]

पाळा—पु (कु) आज्ञापालन, आज्ञा, वचन इ॰ पूर्ण करणें [पाळणें]

पाळा—पु (कों) समुद्रातील एक जातीचा लहान मासा

पॉळॉ—पु १ (गो) भाकरी २ (गो) लहान गाथडी

पाळाइणें, पाळातणें—सक्रि (महानु) १ टेहळणें, पाळत ठेवणें 'आनंदें पाळाति श्रीमूर्तितें।' –दाव १८८ २ न्याहाळणें, अवलोकणें 'मग पाळाइलें वत्सगोपाळांतें।'–दाव ११९ [पाळत]

पाळायचें—अक्रि मुळें येणें; मुळ्या फुटणें [पाळ=मूळ]

पालि(ळी)गण-न—पुन १ सांडवण –हेको २ समूह समुदाय पालिम-न पहा 'पालोनिया आसनें। देव भक्ता जी ध्यानें। हरी बकाचीं पाळींगणें। कां पां तत्स्वर्णे मुद्दलीं।' –एमा ५ ११६ [पाळ+गण]

पाळिगा—पु दवा, तांडा

पाळिग्रहण—न (प्र) पाळग्रहण पहा.

पाळिजणें—न फाकणें, पसरणें; पालेजणें पहा –हको

पालित—वि पाळलेला, पाल्य (इ.) बाडे [स पालित]

पाळी—स्त्री १ खेप, क्रम, फेरा, बारी २ नांगराचा किंवा कुळवाचा फेरा (क्रि॰ घालणें) 'धर्म कुळवणी। न लगे धर्म पाळी।' –तुगा ३६० 'मी आपलें शेत पाळी घालून तयार केलें आहे' ४ भोग, क्रमप्राप्त अवसर, प्रसंग 'मी आज छत्री आणली नाहीं म्हणून फजीतीची पाळी दिसते' ५(ल) स्त्रियांच्या मासिक रजस्रावाची खेप, विटाळसपण **पाळी टळणें–चुकणें**–गरोदर राहणें, विटाळशी बसण्याची मासिक पाळी बंद होणें, दिवस जाणें 'पाळी केव्हा टळली होती' –निच १३९३

पाळी—स्त्री कानाच्या खालच्या टोंकाचा भाग, चापा 'तव कर्णाची निर्मेय धरली पाळी।' –विक ९१ [स पालि]

पाळी—स्त्री शिक्षण 'गृहधर्माची कुतुकें दे तो भगवान् विरक्त परि पाळी।' –मोआदि ११ ५४ [स पाल्]

पाळी—स्त्री १ पाट, ओटा, उचवटा 'अधरी प्रवाळ पाळी।' –दावि १५४ २ दड किंवा जोर काढताना ज्यावर हात टेंकतात तो ठोकळा, हत्ता –सप्या ६१ [पाळा]

पाळी—स्त्री (काव्य) १ (सैन्य, झाडें, भिंत, कुंपण इ॰ चा) वेढा, गरका, समूह समुदाय 'होळकराची फिरती पाळी।' –ऐपो २२४ २ बांध, काठ कड 'घटें ठेवोनिया पाळी। जळीं नेमे निघालिया।' –कथा १ ५ ६ –क्रिवि भोंवताली, आस पास, सभोंवर [स पालि]

पाळीव—वि १ पाळलेला, माणसाळलेला, वाढविलेला २ माणसांच्या वस्तींत राहणारा, रानटी नव्हे असा (कुत्रा, बैल इ॰ जनावर) [पाळणें] ॰चाकर-पु. (ल) सांगितलेलें काम कशाचीहि पर्वा न करतां करणारा

पाळुं-ळूं—न (काव्य) जात्याच्या तोंडाची उंच कड,पाळ, पाळें

पाळूक—न गोगलगाय; पिढूक, दापूक [सं पालिका]

पाळें—न १ जात्याच्या तोंडाची उंच कड, पाळ, पाळू २ (तिखट मीठ इ॰ ठेवण्यासाठी केलेले) लांकडाचें भांडें, सांकडी वाडगा. 'जें कां सरकटलें पाळें। अत्यंत गोंगाणीं गोंगाइलें।' –एरुस्व १८ ४३ ३ झाडाच्या बुडाशीं पाणी धरण्यासाठीं केलेला सळगा, आळें ४ डोंगराळ प्रदेशांतील सखल जमीन, दरी 'सहा ठपाच्या पाटाला पाळें भयंकर पाणी आहेत' ५ हौद, डबरें इत्यादिकांच्या आंतील जागा, भगदाड ६ (राजा) मुशीच्या तोंडावरचें झांकण ७ काठें किंवा सांग असलेल्या पानसुपारीच्या डब्याचा भाग ८ समूह, समुदाय, मेळा 'राजा मारिति व्याघ्र

पाळें। हृदनि जनदु ख।'-रत्नकांता १७ ९ साठा, आश्रय 'तया ईश्वरें जो दयेचेंच पाळें।' -विवि ८ ३ ५९ [स पालि] ०पडगें-न (व्यापक) ताटवाटया, माहींकुडीं वगैरे ससारोपयोगी जिनसा ०गण-पु (महानु) समूह, समुदाय 'ऐसें असोस पाळेगण। यादवाचें।' -शिशु ५४४ [पाळ]

पाळेकर-करी—पु पाळेगार पहा 'पळाले पुढ पाळेकर।' -ऐपो २७३

पाळेगार—पु डोंगराळ प्रदेशात राहणारा कर्नाटक प्राता तील लुटारू व बडखोर लोकाचा मुख्य बडखोर सरदार हे प्राचीन काळीं महालकरी अधिकारी असत, पुढें मुसलमानी अमलात स्वतत्र वागणारे जहागीरदार बनले [पाळें=दरी+गार प्रत्यय, तुल० का पालेय=वस्ती, गाव, तळ (पूर्वी म पाली=गांव तळ)] ०गारी-स्त्री पाळेगाराचा धदा 'समशेरबहाद्दर यानीं झाडीत राहून पाळेगारी करून मुलुख मारावा' -मराचियोरा ५४ 'त्या प्रातात जाऊन पाळेगारीनें मुलुख मारून चौथ सरदेशमुखी घासदाणा अमल बसवून राहतो' -स्वप २३२

पाळ्ळा—पु (बे) लाकूड तोडण्याचा विळा पाळ, पाळा पहा

पाक्षिक—न पधरा दिवसांनी प्रसिद्ध होणारें वृत्तपत्र, नियत कालिक इ० -वि १ पधरवड्याचें पक्ष पहा २ (लढा वादविवाद, धर्म इ०तील) बाजू तड, पथ, प्रकार इ०चा असणारा, पक्षाचा [पक्ष]

पास्या—स्त्रीअ (खा) दाणे काढलेलीं कणसें -भान्ने ७ १४

पिक—पु कोकिल पक्षी 'आम्रा त्या पिक सेवितो सम समा सयोग कीं आहला।' -कृ गशास्त्री चिपळूणकरकृत अन्योक्ति (मराठी ७ वें पुस्तक) 'परी पिकचि एकला मधुर वाणि लाघे कृती।' -कोकिलान्योक्ति (मराठी ६ वें पुस्तक पृ १२४ स १८९६) [सं]

पि(पिं)क—स्त्री (तंबाखू किंवा विडा वगैरे खाल्यानंतर) तोंडातून टाकलेली किंवा टाकावयाची थुकी (क्रि० मारणें, टाकणें सोडणें) [हिं पिक] ०दाणी-नी-स्त्री तस्त विडयाची किंवा तबाखूची थुकी थुकण्याचें एक विवक्षित आकाराचें भांडें [पिक् दिनी-पिकदाणी-भा अ १८३४, हिं पिक+फा दान] ०दान-न पिकदाणी पहा 'पिकदानें उभ्वैमुखें। तावूलपात्रें अतिसुरेखें।' -ह ३४ १५८ [हिं] ०धरणी-स्त्री पिकदाणी 'तांबुलाची पिकधरणी। ते मी असें मुख पसरूनी।' -तुगा १७४६ ०पात्र-न पिकदाणी 'मृदुमवाळ थोटिंगणें पिकपात्रें झळकती।' -मुआदि ४८ १७ पिंकणें-न मुळणा, पाण्याची चूळ पि(पिं)की-स्त्री थुकी पिक पहा

पिक—न १ शेतांतील धान्य २ (ल) फळ 'आजि कृष्ण स्नेहाचें पिक' -ज्ञा ४१ [पीक] ०दाब-राह-लाड,

पिकलें-पुक्रीन १ पिकाचा हगाम, सुगी २ शेतांतील पीक [पीक] पिकावळ-स्त्री (कु) शेतांतील पीक [पीक+आवळी] पिकाळ-वि (गो) सुपीक पीक देणारी (जमीन)

पिकट—वि १ फिकट, निस्तेज २ पिकुट, पिवळसर, पिकटलेले

पिकटणें पिकुटणें—अक्रि फिके होणें, निस्तेज होणें, पिवळसर होणें (रोगामुळें माणसाचें शरीर, झाडाचें पान इ०) [पिकणें] पिकटाण-स्त्री (राजा) पिकलेल्या फळांचा वास (विशेषत फणसाचा, केळयाचा) [पिकणें+घाण] पिकटी-स्त्री (राजा) आजारीपणांत शरीरावर व चेहऱ्यावर आलेला फिकटपणा [पिकणें]

पिकणें—अक्रि १ पक्व होणें, पूर्णावस्थेस जाणें २ (अक्ष रश व ल) टवटवीतपणा, तजेला, गर्दपणा वगैरे नाहींसा होणें ३ उत्पन्न होणें (पीक वगैरे)" विच्यास दहा मण भात पिकतें' ४ (बातमी, वदता इ०) प्रसृत होणें, पसरणें ५ (सोंगटयांचा खेळ) सोंगटी सर्व पट फिरून घरात जाऊन बसणें ६ उत्कर्ष, भरभराट होणें, एखाद्याचा धदा, योजना, बेत यशस्वी होणें ७ (पोटात) गर्भ वाढणें, पोट पिकणें ८ चगळ, चैन होणें ९ फल द्रूप होणें 'तैसा युक्तिमतु कौतुकें। अभ्यासाचिया मोहरा टाके। आणि आत्मसिद्धीचि पिकें अनुभवु तयाचा।' -ज्ञा ६ ३५५ [स पक्व] म्ह० पिकल्यावाचून गावात विकत नाहीं (धान्य) पिकलें झाड-(ल) अतिशय श्रीमत व उदार मनुष्य, पुष्कळ मिळकत होणारा धदा, उद्योग म्ह० पिकल्या झाडावर धोंडा कोणीहि टाकील **पिकल्या झाडाखालीं उपाशी मरावयाचा किंवा मरणारा**-अतिशय आळशी मनुष्यास उद्देशून योजाव याचा वाक्प्रचार **पिकलें पान**-अतिशय वृद्ध मनुष्य 'आम्ही म्हातारीं पिकलीं पानें झालों आहोंत' -नामना १३१ **पिक लेलें शेणखत**-न कुजलेलें नासलेलें, उपयोगास योग्य झालेलें शेणाचें खत **कौल पिकणें**-एखाद्या गोष्टीस भर येणें, मना सारखी गोष्ट होणें इच्छिलेली वस्तु प्राप्त होणें 'लाभा नाहीं वर्णे पिकला कौल' -निगा ३२५

पिकं(का)दर, पिकं(का)दोर—न एका बाजूस टोक व एका बाजूस चपटा भाग असून त्यास धार असलेलें एक हत्यार, पिकाव टिकाव कुदळी [इ पिक अॅक्स]

पिकर-स—पु (विणकाम) धावत्या धोटयाच्या मागा तील धोटयास गति देणारा ठोकळा [इं पिक्=उचलणें]

पिकला—वि पिकलेला पक्व [पिकणें]

पिकवण—न १ फळें पिकविण्यासाठीं लागणारें गवत पेंढा वगैरे २ गळू वगैरे पिकविण्यासाठीं त्यावर बांधावयाचें पोटीस, लेप वगैरे [पिकविणें]

पिकविणें—सक्रि. १ परिपक्व करणें (धान्य, फळें इ०); पिण्यास लावणें. २ (बातमी, कंडी) पसरविणें; प्रसृत करणें. 'त्यानें कोणची बातमी स्त्रीसेनेंत पिकविली!' —वाय ४.३. ३ चोप देणें; झोडपणें; जोराचा मार देणें; बडविणें. ४ उत्पन्न करणें. 'ईतें गाउनि तरतो सुज्ञान मनात हरिकथा पिकवी।' —मोमंभा २.९९. ५ सांगणें; प्रसिद्ध करणें. 'श्रीमूतिजयनयातें ज्याची सर्वत्र गुणकथा पिकवी।' —मोभीष्म ११.४६. —मोउद्योग ११.१५. [सं. पच्]

-पिकुळी, पिकु(कू)ळ—स्त्री. गोगलगाय; शंबूक. [दे.]

पिका—वि. पिकलेला; परिपक्व झालेला. [सं. पक्व; प्रा. पिक्क; पोतु. जि. पेक]

पिकाऊ—वि. १ पिकण्याच्या स्थितीस आलेला; पिकावयास झालेला. २ सुपीक (जमीन). [पिकणें]

पिंकाणी—स्त्री. केळीच्या पानाची गुंडाळी करून, आंब्याची कोय घासून, कागद वगैरे गुंडाळून केलेलें वाजविण्याचें मुलाचें खेळणें; पिपाणी. [ध्व.]

पिकाव—न. (हेट.) टिकाव; कुदळी. पिकंदर पहा.

पिकास—न. (गो.) मोठें पिकंदर; पिकाव.

पिकूट—वि. फिक्कट; निस्तेज (वस्त्र, रंग, चेहरा इ०). [सं. स्फट्? म. पिकणें]

पिकेटिंग—न. दारू पिणें, विलायती कापड वापरणें इ० सारखी एखादी अनिष्ट गोष्ट करणाऱ्या इसमास सविनय प्रतिबंध करणें; तसें न करण्याविषयीं त्याची समजूत घालणें; निरोधन. 'त्यांनीं चक्र ताडीचे व दारूचे अड्डे दाखवून पिकेटिंगचे सीन दाखविले होते.' —नाकु ३.१६. 'पिकेटिंगमध्यें सारासार विचार चालवावा.' —के १७.६.३०. [इं. पिकेट]

पिको—पु. पोलकीं वगैरे करितां वापरतात ते कलाबतूचे काठ.

पिकोटा—पु. विहीर अथवा पाण्याचा झरा, इवकें यांतून पिकास पाणी देण्याचें साधन. ओकती पहा.

पिक्कल—न. एक माप, वजन, ५३२० पुतीं रुपये भार. 'पिक्कलचें वजन ५३२० पुतीं रुपये भार असतें.' —मुंब्या १०५.

पिख(खु)रणें—अक्रि. अस्ताव्यस्त करणें, टाकणें (पंख वगैरे); अव्यवस्थित होणें, पसरणें, असणें; पिस्कारणें; विखुरणें. [सं. विकृ]

पिखोली—स्त्री (ना.) एक प्रकारचें फुलपाखरूं.

पिंगट—वि. १ पिवळट, पिवळसर, फिकट. २ पिंगूळ किड्याची घाण येत असलेला [सं. पिंग]

पिंगटणें—अक्रि. १ पिंगट होणें; पिवळट होणें; सडून पिवळें होणें. 'पिकें आधींच पिंगटलीं रे।' —दावि २५२. २ पिंगूळ किड्याच्या घाणीप्रमाणें घाण, दुर्गंधि सुटणें. [सं. पिंग]

पिंगल—न. साठ संवत्सरांतील एकावन्नावें संवत्सर. [सं.]

पिंगला-ळा—स्त्री. (योग.) उजव्या नाकपुडींतून वाहणारी एक श्वासनाडी. 'इडा पिंगळा एकवटती.' —ज्ञा ६.२४४. —एभा १४.२२२. [सं.]

पिंगवी—स्त्री. कांगणी; कांगोणी; एक वनस्पति पिंगवें—न. कांगोणीचें बी. पिंगवेल—न. पिंगवीच्या बियापासून काढलेलें तेल; कांगणेल; कागणीचें तेल. [पिंगवें+तेल]

पिंगळ-ळा, पिंगूळ—पु. १ एक प्रकारची दुर्गंधि सोडणारा एक किडा. (ल.) २ कांहीं तरी बीभत्स किंवा अभद्र बोलणाऱ्या इसमास योजितात. [सं. पिंगल] ०पादणें—(ल.) अमंगळ, अचकटविचकट, बीभत्स बोलणें.

पिंगळ—पु. भोंवरा; गुंतागुंत, भ्रमाचें आवरण. 'खेळ मोडा पिंगळ तोडा। म्हातारीचें डोचकें फोडा।' —दावि २३१.

पिंगळ(ळा), पिंगा—वि. पिंगट; पिवळट; फिकट. 'तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी। माजीं कल्पांतविजूचिया स्फुटी। तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी। भ्रूमंगार्तळीं।' —ज्ञा ११.२०४. [सं. पिंगल]

पिंगळा—पु. १ अंगावर लहान ठिपके असलेलें एका जातीचें घुबड. 'सिंक पिंगळा आणि पाली। चोखटें होला काक कलाली।' —दा ३.७.५८. 'जसा पिंगळा गिजबिजला नाना शब्द बोले लोकांला।' —ऐपो १६२ २ डमरू किंवा कुडबुडें वाजवून पहाटेच्या वेळीं भिक्षा मागणारा एक भिक्षेकरी. 'पिंगळा माहाद्वारीं। बोली बोलतो देखा। हीर फिरवीतो डुगडुग ऐका।' —भज ४४. [सं. पिंगला] पिंगळा जोशी—पु. नेहमीं भविष्यासंबंधीं चांगल्या गोष्टी सांगणारा ज्योतिषी; कुडबुड्या जोशी.

पिंगळा—स्त्री. एक नाडी. पिंगला पहा.

पिंगळी—स्त्री. वाचा; वाणी; बोलणें; भाषण. 'होम करितो हे वीरपिंगळी। वदली बिभीषणाची।' —कृमुरा ४१.५.

पिंगळी—पु. (गो.) कुडबुड्या जोशी; पिंगळा.

पिंगा, पिंगारा—पु. लहान मुलींचा (विवक्षित तऱ्हेनें आवाज करून खेळण्याचा) एक खेळ. (क्रि० घालणें). 'पिंगा म्हणिजे पिलंगोनि भिरभिरियाचे परी। फिरविती माज मान तरि तुही पोरीं।' —निगा ९२. 'नका घालूं पिंगा गे। तुम्ही रामरंगीं रंगा गे।' —एकनाथ २. (ल) जागचे जागीं भ्रमण करणें; भ्रमंती; चकेरयाचा, घोटाळ्याचा कारभार. [सं. गिंज्=आवाज करणें]

पिंगाणें—न. दिव्याच्या भोंवतीं घिरट्या घालणारा, एक पंख असलेला किडा, पतंग. फुलपाखरूं. फ्र. पिंगाणा. [ध्व.]

पिंगाळें—न. (वे.) लहान पितळी, परात.

पिंगाक्षी—पु. वानर, माकड 'ध्यावें फळा तैं अकस्मात। उडोनि पिंगाक्षी पातला।' —दावि २६१. [सं. पिंग+अक्ष]

पिंगी, पिंगें, पिंगेल—एक वनस्पति. (चिद.) पिंगवी, पिंगवें, पिंगवेल पहा.

पिंगुटणें—अक्रि. पिंगटणें पहा.

पिंगुळ—पु (गो.) काया.

पिंगूट—वि पिंगट पहा.

पिंगूळ—पु. पिंगळ पहा.

पिंगूळवेल—पुस्त्री. एक जातीचा वेल. पुंगळवेल पहा.

पिघळणें—अक्रि (प्रा) १ पघळणें. २ वितळणें; पातळ होणें. [गुज. पिगळवुं; हिं. पिघलना]

पिचकन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. (थुंकी, पिचकारी, रक्त इ०ची) चिपळी उडतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व.]

पिचकट—वि. १ चीर पडलेला; किंचित् फुटका; तडकलेला; पिचका. २ ज्याच्या डोळ्याच्या काचेला (बुबुळाभोंवतालच्या भागास) चीर पडली आहे असा, मिचमिचा. [सं. पिच्चट=नेत्ररोग]

पिचकणें—अक्रि फुटणें, तुटणें; भंगणें. -सक्रि. (ना.) जोरानें दाबणें [पेचणें]

पिचकळी—स्त्री पिक, थुंकी वगैरेची टाकलेली पिचकारी; गुळणा. [ध्व]

पिचका—वि. १ पिचलेला; चीर, भेग, तडा पडलेला. २ ज्याच नेत्रीं पाणी येतें व जो अर्धवट उघडा असतो अशा डोळ्याबद्दल किंवा अशा डोळ्याच्या मनुष्याबद्दल योजितात ३ ज्याचे अंगीं इष्ट कामापुरतें सामर्थ्य नाहीं असा इसम; पादरफुसका [ध्व का पिच्चु] (वाप्र.) पिचक्या डोळ्याचा-वि अर्धवट मिटलेल्या डोळ्याचा.

पिचकाट—स्त्री. (ना.) नसती ब्याद, झकझाट; कटकट. [पेंच]

पिचकारी—स्त्री. १ (मागील बाजूस दट्ट्यानें दाबून) रंग, औषध वगैरे उडविण्याची नळी, चिपनळी. २ (रक्त, रस, पाणी इ०चा) जोरात उडणारा फवारा. [स. अपस्किरी-पिसकरी-पिचकरी-पिचकारी. -भाअ १८३२; हिं; ध्व]

पिचकुडा—वि. (विंदू) पिचका पहा

पिचको—पु (व) शिजून तयार केलेलें निरुपयोगी मिश्रण, खराब झालेले अन्नादिक पदार्थ. 'शिरा तयार करावयाला तिला सांगितलें तर तिनें हें करून ठेविलें काहीं तरी पिचको.' [सं. पच्, म. पिचणें]

पिचड—न (कों.) डोळ्यातून येणारी घाण, पू, चिपड. [चिपड वर्णव्यत्यास]

पिचडी—स्त्री (प्रा) थुंकी; थुंकीची पिचकारी. 'जैसे बाभुळीचें खोड। गिरवडूनि जाती सरड। तैसें पिचडीं तोंड। सरकटिजेल।' -ज्ञा १३.५६१. [पिक्, ध्व.]

पिचंड्या—स्त्रीअव. (कु.) पाठीमागें वळवून हात बांधण्याची क्रिया. (विरु) पिचुंड्या पहा.

पिचणें—अक्रि. १ फुटणें (बांगडी, कांच, वगैरे), चीर, तडा, भेग पडणें, मोडणें. 'त्या बिचाऱ्याच्या बगडया पिचून ...' -नाकु ३ २५. २ (तांदूळ वगैरे फार भिजविल्यामुळें) फुगणें, फुलणें, ठिसूळ होणें. ३ (हाड, शिपा, सुनसडी इ० फार भाजल्यामुळें) तलणें. ४ तांदूळ वगैरे फार शिजल्यामुळें, गिचगिचीत, गोळा होणें, मऊ, विकट होणें. ५ सडणें; कुजणें. 'तिला पश्चात्तापाच्या नरकांत पिचत टाकून बाजूला व्हावें हेंच बरें दिसतें.' -तोबं ६५. ६ दळणें. -दार. [सं. पच्; ध्व. पेचणें]
पिचलेला चुना-पु पाणी घातलेला, भिजविलेला, उमलविलेला चुना पिचून टाकणें-नाहींशीं करणें. पिचूनपिचून-क्रिवि हाल हाल करून.

पिचणें—सक्रि. (पत्ते वगैरे) पिसणें पहा.

पिचनळी—स्त्री. पिचकारी पहा.

पिचपिच-पिचा—क्रिवि १ थुंकीची पिचकारी वारंवार टाकल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, दोरा, ठिसूळ पदार्थ एकसारखे फुटल्यातुटल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. २ डोळ्यांची उघडझांप करून, डोळे मिचकावून. [ध्व.]

पिचपिचणें—अक्रि. १ (डोळे इ०ची) वरचेवर उघडझाक करणें, मिचकाविणें. २ पिचकारीप्रमाणें आवाज करणें, पिचपिच असा आवाज करणें. [ध्व.]

पिचपिचीत—वि. बारीक, मिचका; मिचमिचा, लुतलुका (डोळा, असे डोळे असलेला मनुष्य).

पिचपीच—क्रिवि. पिचपिच अर्थ १ पहा. [ध्व]

पिचबाही—स्त्री नाड भिंतीला असलेल्या दुहेरी चौकटीच्या दरवाज्याच्या आंतील बाजूच्या चौकटीच्या दोन्ही खांबापैकीं प्रत्येक [पिच्छा+बाही]

पिचर—न (कों) पायरवटाचें एक हत्यार.

पिचला—न (भिल्ली) पिल्लूं 'एक पिचलान तें काय उनायो नेव' =एका पिलानें तें कांहीं ऐकलें नाहीं. -भिल्ली १.

पिचवणें—अक्रि. १ (कदत अन्न खाल्ल्यामुळें घशात, पोटात, उरात) जळजळणें. २ (विरू.) (राजा) पिचणें पहा. पिचविलेला चुना-पु पिचलेला चुना पहा. [ध्व.]

पिचाचा, पिचापीच—क्रिवि. ल्वकर ल्वकर केलेल्या पिच पिच अशा मोठ्या आवाजानें [ध्व.]

पिचिक—शअ. (गो) थुंकी टाकतांना होणारा आवाज; पिचकन पहा. [ध्व.]

पिचुं(चों)ड्या—क्रीअव पाठीमागें वळवून बांधलेले हात **०बांधणें-बांधून येणें**-लेख, पत्रें, करार इ० ज्या सहाय्यानें पूर्णपणें गुतवून येणें

पिचुमंद—पु कडु लिंब 'पिचुमंद नित्य सेविल्या दस। त्यासि बाधीना योगी विस।' –एमा १५ २०६ 'पुद मद मक रंद पुद पिचुमद वकुळवन खुलल्या खुली।' –राला ३२ [स.]

पिचूं—न १ (कु) खेळाची लहान गोटी २ (कु) माशाचें अगर पुर्लीचें लहान पोर [पच्चा ?]

पिचोंद्री—स्त्री (वों) माडाच्या झाडास पानांच्या मधून मधून उपपर्णाप्रमाणें येणारीं आवरणें

पिचोळी—स्त्री १ पिचकारी, पिचनळी २ रक्त रस, पाणी इ०ची जाराची धार, चिळकांडी [ध्व]

पिच्छ—पु शेपूट [स]

पिच्छ—न १ पक्ष्याचें पीस २ मोराचा पिसारा ३ वोंब दयाचा तुरा [स]

पिच्छल—वि १ ओलें चिंब, निसरडा, गुळगुळीत 'स्वेदो दकें करूनि पिच्छल भाग बाई।' –विठ्ठल, रसमजरी ३६ –अकक २ २ पक्ष्याच्या पिसासारखें [स पिच्छल, पिच्छिल]

पिच्छा—पु १ पाठीकडचा, मागील बाजूचा भाग २ मागच्या बाजूचा तुकडा (अंगरखा इ०चा) ३ एखाद्याच्या मागें लाविलेला तगादा, एखाद्याची एखाद्या कामासाठीं पाठ पुरविणें [स पश्चात् गु पिछो] (ग्राप्र) **पिच्छा करणें**-बदूक उडविताना तिनें मागें धक्का देणें, मागें हटणें **०घेणें-पुरविणें-धरणें**-नेट, निकड लावणें, पाठपुरावा करणें, नाद, छद घेणें, पाठलाग करणें **०सोडणें**-नाद सोडणें, मोकळें होणें **पिच्छ्यास बसणें-लागणें**-पि०च्छा पुरविणें **पिच्छ्यावर असणें** पि०च्छा पुरविणें

पिच्छाविपाक—पु (रसा) ज्या विपाकांत गोंद किंवा गोंदासारखीं द्रव्यें उत्पन्न होतात त्यास पिच्छाविपाक म्हणतात

पिच्छुंड्या—क्रीअव (विरू) पिचुंड्या पहा **पिच्छोंडे**—पुभव (विरू) पिचुंड्या पहा

पिछवा—पु बसावयाच्या जागीं ज्या वस्तूवर पाठ टेंकली जाते त्या ठिकाणीं लाविलेलें भरजरीचें वस्त्र 'दवाकरिता मोठा पाट मांडण्यात येतो व त्याचे मागें भरगच्ची पिछवा लाविला असतो' –ऐरा ३४१ [पिच्छा]

पिछवाडा—पु घराची मागची बाजू परसू 'दोदो लक्षाचा एक वाडा। त्याच्या पोंडोनिया कवाडा। मोकळा अवघा पिछवाडा।' –अफला २७ [हिं पीछे=मागें असलेलें+वाडा=आगण]

पिछा—पु पिच्छा पहा [हिं]

पिछाडा—स्त्री मागील भाग, बाजू. [हिं]

पिछाडी—पु १ मागील भाग, बाजू २ घोड्याचे मागील पाय ३ पायबद ४ (सैन्य, घर इ०चा) मागील भाग [हिं पीछे] (ग्राप्र) **०ड्या बांधणें**-हात मागें बांधणें, शिक्षेचा एक प्रकार 'त्या दुराच्या पिछाड्या बांधून इकडे घेऊन या' –रत्न ७१ **०मारणें**-लाथ मारणें, हल्ला करणें [हिं]

पिछो(छों)डा—पु मागील बाजूस हात बांधण्याची शिक्षा, पिचुंड्या पहा 'शरणें टिपऱ्या पिछोडे। वेडी सुघनाल कोल दडे।' –दा ३ ७ ६७ [हिं]

पिछोडी—स्त्री पिछोडा पहा 'सावजभावें बांधोनि पिछोडी।' –दावि २११ [हिं]

पिंजकट-कर—वि सहज पिंजण्याजोगें सहज तुटणारें, जीर्ण [पिंजणें]

पिंजका—वि पिंजकट पहा.

पिंजट—न बरू, बांबू इ०ची काढलेली लहान कामटी

पिंजट—वि पिंजकट पहा

पिंजणावळ—स्त्री (कापूस इ०) पिंजण्याची मजुरी [पिंजणें]

पिंजणी—स्त्री १ (कापूस, लोंकर इ०) पिंजण्याची क्रिया २ कुटणें, पिचणें, तुटणें इ० क्रिया ३ पिंजण्याचें हत्यार. ४ (प्र) पिंजरी, गाडीचा चादवा, चवरडोल

पिंजणें—उक्रि १ धुणकणें मोकळा करणें, (कापूस, लोंकर इ०) विंचरणें, (बांबू बरू काठी इ०स) चीर, भेग पडणें २ उभा फाडणें (कापड, कागद इ०) [स पिंज्, स पिंजा=कापूस हिं पिनना]

पिंजणें—अक्रि १ ढिणकणें धमकणें धुसधुसणें २ (हाड अथवा हाडें) दु खकारक रीतीनें शिवशिवणें ठसठसण ३ (सोनार धंदा) सोनें मुशीला चिकटणें ४ (ल) तटाटणें 'गौळी म्हणती पिंजल्या गाई।' –निगा २२ [स पिंजा]

पिंजपिंजणें—अक्रि १ मिचकावणें उघडझाक करणें, पिच पिच करणें (दुखरे डोळे व अशा डोळ्याच्या मनुष्यास उद्देशून योजितात) २ ढिणकणें धमकणें ३ दुखणें. शिवशिवणें (हाड हाडें) [पिंजणें हिं]

पिंजर—स्त्री एक लाल रगाची पूड धवधवीत तांबडें व बोरडें कुंकू तें तेलात घालून तयार करण्यापूर्वीच्या, देशात कुंकू म्हटल्या जाणाऱ्या चूर्णास कोंकणात पिंजर म्हणतात व तेलात कालविल्यानंतर त्यास कुंकू म्हणतात [हिं]

पिंजर—न १ पिंजरा, पजर २ (ल) (मनुष्य, पशु इ०चा) हाडाचा सांगाडा ३ बरगड्या [स पजर]

पिंजरणी—स्त्री. पिंजरणें; विस्कटणें; विखुरणें, पसरणें. [पिंजरणें]

पिंजरणें—अकि. १ विखुरणें (केस; पिसें इ०); विस्कटणें; अस्ताव्यस्त होणें; दूरवर पसरणें (गवत इ०). २ (विरू.) पिंजारणें (-उकि.) पहा.

पिंजरा—पु. १ पंजर; सांपळा; पांजरा २ गज बसवून केलेली लहान खोली. ३ माडाचा शेंडा, थोंसा. ४ घर, जहाज, गाडी, पालखी इ०चा सांगाडा. ५ तुरुंग. 'श्रीमंतांच्या मुलास महाराजांनीं एकदम कैद करून आठ दिवस कोतवालाचे पिंजऱ्यांत टेविला.' -विक्षिप्त ३.११७ [सं. पंजर] अंगाचा शरीराचा. **हाडांचा पिंजरा**-अत्यंत कृश, रोड मनुष्यास म्हणतात. **पिंजरा होणें**-अत्यंत अशक्त होणें; हाडांचा सांपळा रहाणें.

पिंजरा—पु (सागरगोट्याचा खेळ) प्रथम जमीनीवर डाव्या हाताचीं बोटें निरनिराळीं उभीं टेवावीं. हा पिंजरा झाला. नंतर उजव्या हातांत खडे घेऊन ते पिंजऱ्याबाहेर जमीनीवर टाकावे व सेलखडा हातांत घेऊन वर उडवावा व तो खालीं पडण्यापूर्वींच हातानें एक खडा पिंजऱ्याखालीं ढकलून हात उलटून सेलखडा झेलावा याप्रमाणें पुढेंहि खेळावें. —मराठी खेळांचें पुस्तक पृ. ३४३.

पिंजरापोळ—पु. पोळानें लोकांस त्रास देऊं नये म्हणून बंदींत टेवण्यासाठीं केलेलें किंवा करण्यासाठीं राखलेलें आवार; (विरू.) पांजरपोळ पहा. [पिंजरा+पोळ]

पिंजरी—स्त्री १ पिंजरा. २ पालखीवरील सुशोभित आच्छादन. ३ गाडीचा चवरडोल, चांदवा ४ छत 'धूम्ररजांची पिंजरी। वाजतिया वायूंत जरी होवारी। का सुर्यंबिंबा माझारीं। आधारें शिरे।' -ज्ञा ९ १२५. ५ (ल) उटी. 'जैसीं चंद्रम्याची घडी उपलविरी। मग गगनाकरवी बुंधी घेवविली। तैसी चंदनपिंजरी देखिली। सर्वांगीं तेणें।' -ज्ञा ११.२२३. [सं. पंजर]

पिंजळ—पु एक वृक्षविशेष.

पिंजार—न. मळणीमध्यें गुंतलेले आखूड भाताच्या लहान तुकडे. [पिंजरणें]

पिंजारणावळ—स्त्री. (कापूस, लोंकर इ०) धुणकण्याची मजुरी, पिंजणावळ [पिंजारणें]

पिंजारणी—स्त्री. १ धुणकणी, पिंजणी. २ विखुरणें; पसरणें. [पिंजारणें]

पिंजारणें—उकि. १ (कापूस, लोकर इ०) धुणकणें; मोकळें करणें; पिंजणें. २ विस्करणें,विखुरणें; पसरणें (गवत, पिसें, केंस इ०). [पिंजणें]

पिंजारणें—अकि १ हेलावणाऱ्या पाल्वीनें आच्छादित होणें. २ क्रोधादिकानीं (डोळे, नाक, शेपूट इ० फुगणें, मोठें होणें; विस्फारणें). ३ खवळणें; रागावणें. 'शिवराव सानाचा लष्करी। पंचमुख व्याघ्र जैसा पिंजारी।' -ऐपो ८८ [पिंजणें]

पिंजारी—पु. (कापूस, लोंकर इ०) पिंजणारा. -स्त्री पालखीच्या दांडीवर बांधण्याचें रेशमी आच्छादन; पिंजरी. [हिं. पिंजारा; गु. पिंजारो; ता. पंजारी, पंजुकोटी; सं. पिंजिक=कापसाचा पेद]

पिंजिरा—वि. मंजूर. 'त्याचे योगक्षेमाविषीं तुम्ही हुजुर अर्जे कराल त्याप्रमाणें पिंजिरा होईल.' —रा २२.६२. [फा. पिझीरा]

पिंजु(जू, जो)ळी—स्त्री. चांदोटी; चिरफळी; कांबट; फाडलेला लांब व अरुंद तुकडा (पान वेत, इ० काचा). [पिंजणें+ओळी]

पिटकन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. वेडकीच्या उडीमुळें, हलकीं फळें किंवा बिया पडल्यामुळें किंवा पाण्याचे थेंब पडल्यामुळें होणाऱ्या टप, टप, आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व.]

पिटकी—स्त्री. (मनुष्य, जनावर इ० काचा) विष्ठेचा लहानसा लपका; लेंड; (अळण, कढी इ०कांतील) लहान गोळा. [ध्व]

पिटकु(को)ला—वि. लहान, चिमकुला, छोटा; गोंडस. [सं. प्रथुक]

पिटकुली—स्त्री. १ लहान आकाराचें फळ (आंबा, पेरू, डाळिंब इ०). २ पिवळ्या रंगाचें एक फूल. [सं. प्रथुक]

पिटकें—न. एक माप; चोळवें, अदपाव; शेराचा एकअष्टमांश भाग [दे]

पिटकें, पिटकुलें—न. लहान व सुरेख असा जिवंत प्राणी; उंदीर, इ०कांचे पिल. 'परंतु तुपाचे घागरीवर उंदराचें पिटकुलें बसलें तैसा प्रकार जाहला.' —भाव ४५. [सं. प्रथुक]

पिटकोळी—स्त्री. (गो.) १ एक वृक्षविशेष २ (गो.) एक पक्षिविशेष.

पिटण—न. मारणें, बडविणें. 'येकेचि समयें आहटण। घनातें केलें पिटण।' —गीता १.७७६. [सं. पीडन, म. पिटणें]

पिटणी—स्त्री. मारणें, कुटणें; बडविणें. [सं. पीडन]

पिटणें—सकि. १ मारणें; बडविणें, झोडपणें; चोप देणें; (हातोडी, काठी, मुसळ, दांडकें इ० नीं) ठोकणें. 'परि तें ऐसें पंडुसुता। तातलें लोह पिटिता।' —ज्ञा १३.१०१५. 'पोटें पिटिलें काहारे। दया नाहीं या विचारें।' —तुगा ६५४. २ जोरानें हाकारणें (जनावर, सैन्य इ०), घोडा दवडणें, वेगानें पाटविणें(जासूद), पळवून लावणें (शत्रु, सैन्य इ०). 'पार्थेत यथार्थ कर्णे शर एक यमें स्वदूतसा पिटिला।' —मोकर्ण २६ ११. 'सर्वस्व हरुनि कपटें नळसाचि पिटुनि लाविला पार्थे।' —मोसभा ३.१०. ३ (टाळी इ०) वाजविणें, शब्द करणें. 'हरीमंदिरीं नारदें समटाळी। पिटोनी

म्हणे ऐक कांतारमाळी। '—कीर्तन १.५२. [सं. पीडन; हिं. पिटना; सिं. पिटणु]

पिटपिट—स्त्री. भ्रास; कटकट; कंटाळवाणें मागणें (उद्दाम मुलाचें); चिरचिर; पावसाची रिपरीप. 'गोविंदावाचोनि वदे ज्याची वाणी। दुगवण घाणी पिटपिट ते।'—तुगा ३०३९. [ध्व]

पिटपिटणें—अक्रि. १ दुसऱ्यास शीण येईल अशा रीतीनें आग्रहानें मागणें; किरकिरणें; चिरचिरणें. २ मिचकावणें; उघड-झाक करणें (डोळे इ० ची). [ध्व.]

पिटपिटें—वि. (गो.) तुटणारें. 'पिटपिटें सूत' [ध्व.]

पिटपिट्या—वि. १ असंतुष्ट सदा धुमसुसणारा आणि दोष काढणारा. २ पिरपिर, रडवें तोंड करून याचना करणारा. [पिटपिट]

पिटपीट—स्त्री. (विंल.) पिटपिट पहा.

पिटविणें—सक्रि. (विंल.) दवडणें. पिटणें पहा. 'ठायीं ठायीं सुभ्यांशीं पत्रें लिहुन सांडणीस्वार पिटविले।'—ऐपो २३०. 'या पिटविण्यात गनीम अन्नाविणें मरावे, परंतु रानसुवत्ता, ओलें हर्बरे व गहूं व गाजरें पुष्कळ.' —माव (नवी प्रत) ९७. [हिं. पिटवाना]

पिट(टा)ळणी— स्त्री. जोरानें हांकून लावणें (जनावर, मनुष्य इ० कास). [पिटाळणें]

पिट(टा)ळणें—उक्रि. १ जोरानें आपल्यापुढें हांकणें (जनावर, भग्न सैन्य इ०). २ भरधांव सोडणें; दवडणें (घोडा इ०); 'सुवदि प्रभु ! इळगति रय फिरवी, त्वरित घोटक पिटाळी।' —मोभीष्म ३०.८८. ३ घालवून लावणें, हाकलून लावणें (मनुष्य, भिकारी इ०).

पिटी—स्त्री. [illegible]कांजी; राब. २ टाळी; थप्पड; थापटी. ' [illegible]ळेले [illegible]

पिटुकलें—न. [illegible] [सं. प्रथुक]

पिटुर्डी—पु. एक विशिष्ट मासा. याच्या छातीशीं व गुद-द्वारावर दोन पंख असतात. अंगावर तीन-चार काळे पट्टे असतात.

पिटुर्लें—न. (को) एक विशिष्ट मासा.

पिटोळी—स्त्री. (गो.) एक पक्षिविशेष.

पिट्ट-ट्टा पाडणें—सक्रि. पिट्ट्या पाडणें पहा.

पिट्टोळ—पु. (गो) एक गोड्या पाण्यात राहणारी मासळी.

पिठ—न. (व.) खाव व खाड यामधील लाकडाचा ठोकळा; पटा [सं पीठ]

पिठें—न (गो.) थंडीच्या दिवसात होणारा एक त्वचारोग.

पिठडा—पु. (विंल.) पिठाड पहा.

पिठरडी भाजी—स्त्री. पीठ लावून केलेली भाजी.

पिठरपाकवाद—पु. (न्याय परिभाषेंत पिठर म्हणजे अव-यवी आणि वाद म्हणजे मत) एखाद्या गोष्टीचे गुणधर्म तिच्या घटनेपासून उत्पन्न होतात अशा मताचें स्थापन. याच्या उलट पिलुपाकवाद (पिलु नैयायिक भाषेंत परमाणु) म्हणजे सर्व गुणधर्म मूलतत्त्वाचे आहेत अशा मताचें स्थापन. पिठरपाकवाद वैशेषिकांचा आणि पिलुपाकवाद नैयायिकांचा आहे. पिठरपाकवादी आणि पिलुपाकवादी हे पिठरपाकवाद आणि पिलुपाकवाद याचे अनुक्रमें अनुवादक होत. [सं.]

पिठलें—न. हरभऱ्याच्या डाळीच्या पिठाचें एक तोंडीलावणें; बेसन; झुणका. (गो.) पिठलँ; (राजा.) पिटलां. [सं. पिष्ठ]

पिठवण—न. एक प्रकारची वनस्पति.

पिठा—पु दारूचें दुकान; गुत्ता. 'दारुडे ताडदेवीच्या चमेली बागेच्या पिठ्याला उदार आश्रय देत आहेत.' —के २१.६.३०. [सं. पैष्टी=दारू]

पिठा—वि. १ ठिसूळ; भुसभुशीत; रेवाळ (दगड). २ गिच-गिचीत; अर्धवट भाजलेल्या पोळी किंवा भाकरीसारखा (विशिष्ट फळाचा गीर). [पीठ]

पिठां—न. (कु) १ एक जातीचा मासा. २ नवीन जन्म-लेल्या मुलाच्या अंगास जो चिकट पदार्थ असतो तो. [पीठ ?]

पिठाड-र, पिठाळा—पु १ चुरा केलेली, चूर्ण केलेली, रवंदळलेली, जमीनदोस्त झालेली; फन्ना केलेली स्थिति (भोजन समारंभात अन्न, शेतांतील उभें पीक इ०ची) (ल.) शीण; थकलेली स्थिति. ०करणें, पाडणें-फन्ना उडविणें. [सं पिष्ट]

पिठायें—न. पिवा. [दे.]

पिठाळ—वि. मऊ; लिबलिबीत; पिठूळलेली (भाकरी इ०); पिठूळ पहिल्या तीन अर्थी पहा. [सं. पिष्ट]

पिठा(ठु)ळणें—अक्रि. गिचगिचीत होणें (भाकरी इ०); पाण-चट होणें; पचपचीत होणें (भात, शिजविलेलें अन्न इ०).

पिठाळें—न एका जातीचें मऊ व खवणारें पोळें हें मधा-बरोबर खातात. [सं. पिष्ट ?]

पिठी—स्त्री. १ (तांदुळाचें) बारीक पीठ. 'श्री स्नाना जाईन गंगातटीं। मागें शून्य आहे पर्णकुटी। यास्तव शस्त्रांची कतोनि पिठी। घातली कमंडलीं।' —कथा २.७.४८. २ पाण्यांत शिजविलेलें पीठ (खाण्याचा पातळ पदार्थ म्हणून); थोणतेंहि पीठ शिजवून केलेलें कालवण ३ (कु हेट.) कुळियाच्या पिठाची आमटी किंवा पिठलें ४ (गो) पापडासाठीं कालवून तयार केलेलें पीठ (विशेषतः उडदाचें) [स. पिष्=चुरा करणें; पिष्ट)]

पिठी साखर—स्त्री मऊ व बारीक साखर [पीठ+साखर]

पिठुळणें—सक्रि. १ गाभुळणें; पाडास येणें (फळ इ०). २ पिठाळ होणें; फुसफुशित होणें (भाकर, भात इ०). [पीठ]

पिठूर—वि. पिठाप्रमाणें पांढरें; स्वच्छ, चकचकीत (विशेषतः चंद्रकिरणें, चांदणें). [पीठ]

पिठूळ, पिठोळा—वि १ पिठासारखें मऊ; गिचगिचीत; कच्चा (भात इ०). २ मऊ; पाणचट (भात इ०). ३ मऊ; ठिसूळ, भुसभुशीत (दगड इ०). ४ वेचव; पाणचट (फळें, शिजविलेलें अन्न इ०). [पीठ]

पिठें—न. (कु.) पिठा अर्थ २ पहा. [पीठ]

पिठेरा—पु एक प्रकारचा कुंचला. कोष्टी लोक सुताच्या ताण्याला पांजण किंवा खळ लावितांना हा उपयोगांत आणतात. [पीठ]

पिठोबा—पु एक देवता. 'देवनामें जोतीबा ...गणोबा, पिठोबा, राघोबा, मोरोबा... '–खेया ५६.

पिठोरा, पिठोरापाठोरा—पु. श्रावण महिन्यांतील अमावास्येच्या दिवशीं पिठानें चौसष्ट योगिनींच्या आकृती काढून त्यांचें पूजनरूप करावयाचें व्रत. [सं. पिष्ट]

पिठोरी—स्त्री. श्रावण वद्य अमावास्या व त्या दिवशीं करावयाचें व्रत. [सं. पिष्ट]

पिठोळा—वि पिठूळ पहा.

पिठोळी—स्त्री. (कु.) पीठ झाडण्याकरितां केलेली काथ्याची लहान कुंचली.

पिठ्या—वि. १ भुसभुशीत; ठिसूळ; खवाळ (दगड इ०). २ गिचगिचीत; चांगल्या न भाजलेल्या भाकरीप्रमाणें असलेला (फळांचा गीर इ०). ३ (ल.) मऊ, नरम, सहज वश होणारा; याच्या उलट कणखर. ४ ज्वारीच्या पिठाची भाकरी ज्याला घालावयाची असा साधारण पाव्हणा याच्या उलट मल्ह्या (हा पहिल्यापेक्षां मानानें मोठा असतो). [सं. पिष्ट] ०पाडणें–१ (ना) घोकपट्टी करणें २ एखादें काम नेटानें तडीस नेणें. ३ (सोलापुरी) एखाद्यास दमविणें.

पिड–डें–ढें—न. (व.) पाट, (कर.) बसणं [सं. पीठ]

पिंड—पु १ गोळा; पुंज, समुदाय, ढीग. 'का कवणें एके पिंडें। वेंचितां अवनरे भांडें। मग भवंडीजे दंडें। भ्रमे चक्र।'–ज्ञा १८.३१०. २ मृत पितरांना जवळच्या नातेवाइकानें श्राद्धाचे वेळीं अर्पण करावयाचा भाताचा गोळा. ३ शरीर; देह 'पिंड पोसावे हें अधमाचें ज्ञान।' –तुगा ३३५६. 'जंव यशोदा करी न्याहाळ। तंव जवळी न दिसे बाळ। मग पिंड पडिला विकळ। यशोदेचा।' –कथा ४ ३.८३. ४ गोल, कोणताही वाटोळा पदार्थ. 'उदा० मासपिंड इ०; ग्रंथी. ५ (भूमिति) घनतेचें माप. ६ नुकताच धरलेला गर्भ; भ्रूण. ७ (गणित) त्रिज्येचा एकचोविसांश ८ एक प्रकारचें रान. ९ जीव 'पदपिंडाची गांठी।'–ज्ञा ३.२७२. [सं] (वाप्र.) पिंडास खिळणें–जडणें–घसणें–लागणें–जडलेला, खिळलेला, चिकटलेला असणें (रोग, आजार, उपद्रव इ०) म्ह० १ जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं=आपणावरून जग ओळखावें किंवा माणूस हा एक लहानसें ब्रह्मांडच आहे याअर्थी. २ पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना=व्यक्ती तितक्या प्रकृती. सामाशब्द– ०जन–पु. जीवसृष्टि; देहधारी लोक. 'तैसें होय शरीर। तें तें म्हणिजे खेचर। हें पद होतां चमत्कार। पिंडजनीं।' –ज्ञा ६.२९६. पिंडदंड–वि. आडदांड. 'चेल्याचा सुकाळ। पिंडदंड गणपाळ।'–तुगा १८.१९. ०दान–प्रदान–न. मृतांना श्राद्धांत भाताचे पिंड अर्पण करणें. ०पितृयज्ञ–पु. पितरांस उद्देशून अमावास्येस करावयाचें पिंडदान. ०ब्रह्मांडरचना–स्त्री. मानवी देहाची जी रचना तीच अखिल विश्वाची घटना (माणसाचे डोळे, रक्तवाहिन्या, केंस इ०च्या ठाईं चंद्रसूर्य, नद्या, झाडें इ० कल्पिणें) असें समजणें; अशी समजूत. ०रोगी–वि. जन्मापासूनचा आजारी; गर्भावस्थेपासूनचा आजारी; जन्मरोगी. ०ज्ञान–न. शरीररचनाशास्त्र. ०ज्ञानी–पु शरीररचनाशास्त्रज्ञ. पिंडोदक–न. मृतास उत्तम गति मिळण्यासाठीं त्यास पिंड (भाताचा गोळा) व उदक (पाणी) देण्याचा धार्मिक विधि. [सं.]

पिडणूक—स्त्री. त्रास; जाच; छळणूक. [सं. पीडा]

पिड(ढ)णें—उक्रि. १ दुःख देणें; पीडा करणें; त्रास देणें. २ दुःखी असणें; त्रासांत असणें. [सं. पीडनम्]

पिंडरी—स्त्री. १ पायाची पोटरी. २ (ल.) ज्यांत दाणे ठासून भरले आहेत असें कणीस; पोटरा. ३ व्यायामानें जाड व दणकट झालेले दंड, पोटऱ्या इ०. [सं. पिंड; हिं.]

पिडा—स्त्री. १ पीडा, त्रास; दुःख; आजार. २ ज्यापासून आपणास त्रास होतो तो इसम. ३ बाळंतपणापूर्वीची वेण; इजा. ०जावप–(गो.) वेणा येणें. [सं. पीड्=त्रास देणें]

पिडा–ढा—पु नारळाच्या फांदीचा बुडख्याचा भाग; झांवळीच्या मधला दांडा. २ (गो. कु.) [illegible] देठ, पिडो.

पिंडा—पु. सूत, रेशीम, सुंभ इ०च्या [illegible] गुंडाळा; विंडा. [सं. पिंड]

पिंडी—स्त्री १ औषधें पुटक पक्व [illegible] केलेली, भाजलेल्या डोळ्यावर ठेवावयाची पुरचुंडी. [illegible] चें लिंग; शाळुंकेमधील बाण. 'जे शून्यलिंगाची पिंडी।'–ज्ञा ६.२७३. ३ (कुंभार धंदा) चाकावर ठेवून, चाक फिरवून ज्यास मडकें, रांजण इ०चा आकार देतात असा मातीचा गोळा. [सं. पिंड] पिंडीबंध–पु. (नृत्य) अनेक व्यक्तींनीं मिळून विशिष्ट प्रकारच्या निरनिराळ्या आकृतींत उभें राहून करावयाचें नृत्य. याचे पिंडीबंध, शृंखलाबंध, लताबंध व भेद्यबंध असे चार प्रकार आहेत. [सं.]

पिडें–ढें—न आसन; पाट. म्ह० ढेंग बघून पिडें। तोंड बघून विडा. –लोक २.७१ [सं. पीठ]

पिडेवंत, पिडेखोर—वि. (गो) रोगी; दुखणेकरी. [सं. पीडा+वंत]

पिड्डुक—स्त्री. (गो.) कांचेचे काळे बारीक मणी; काळी पोत, पिड्डुकांचा सर. [सं. पिंड]

पिढलें—न. (व.) बसावयाचा पाट; आसन; चौरंग. (व.) पिढ; (कों.) पिढुडि. [सं. पीठ]

पिढा—पु. १ आसन; बसावयाचा पाट. २ (राजा.) माडाच्या फांदीचा, झांवळीचा बुधा; डेरा; धरपील; पिरा. [सं. पीठ]

पिढा—पु. पाठलाग. 'पिढा करावयासी पाठविलें.' –शिचप्र १७. [सं. पृष्ठ]

पिढावणें—सक्रि. (व.) मारणें.

पिढी—स्त्री. पुत्र, नातु, पणतु, बाप, आजा, पणजा इ० जे वंशपरंपरेंतील पुरुष ते प्रत्येक; पुस्त; कुळी. [सं.] (वाप्र) **०लागणें**–लग्नसंबंधामुळें दोन गोत्रांच्या पिढ्यांचें परस्परात मिश्रण होणें (ब्राह्मणांमध्यें मातेकडून व पित्याकडून अनुक्रमें पहिल्या पाच व सात पिढ्यांत लग्नसंबंध होत नाहीं). पिढीचा–वंशपरंपरागत, पिढीजाद 'पिढीचा संगतिवान्–बुद्धिमान्–रोगी–दरिद्री.' **०ला लाता मारणें–देणें–पाय लावणें**–१ पूर्वपरंपरेला हुगाहून देणें; तिच्या विरुद्ध बंड करणें. २ कर्जफेडींत मुद्दलाला मुद्दा कमी पडणें. **पिढ्या तुटणें–तोडणें**–दोन घराण्यांतील संबंध (जन्म, मरण इ०च्या संबंधानें सुतक, सोहेर, वगैरेचा) नाहींसा होणें. असा संबंध सात पिढ्यांनंतर नाहींसा होतो. सामाशब्द– **०दर पिढी**-क्रिवि. वंशपरंपरेनें; पुस्तदरपुस्त. **०न पिढी**–क्रिवि. वंशपरंपरेनें; प्रत्येक घराण्यांत. **०जाद–जादा–न दाज**–वि. १ कुलीन; खानदान. २ पिढीचा हायवदलहि पुर्वीनें योजितात. [फा. पिढी+ज़ादा] **०पेस्तर**–क्रिवि. पिढ्यानपिढ्या; वंशपरंपरागत; पिढीदरपिढी. [सं. पीठिका]

पिढें—न. १ बसावयाचा पाट; आसन; बसण्याची चौकी. २ भिंत ठेवण्यासाठीं आणलेले लाकडी तीन ठोकळे. ३ तुळई आणि खांब यांच्या मध्यें असलेला लाकडाचा तुकडा; खांबाखालीं घालतात ती उथळी. ४ सूत कातण्याच्या चरख्याखालीं असलेला लांकडाचा तुकडा, बैठक. ५ गाडीच्या साटीच्या पुढच्या बाजूला जोडलेला आडवा लाकडाचा तुकडा. ६ (सुतार काम) फळक तोडण्यास व फोडण्यास आधार म्हणून घेतलेल्या लांकडी ओंडा. [सं. पीठ] **०दान**–न. पाट, मुसळ, काठी इ०चा मार. 'तंव पिढेदान त्या प्राप्त झालें.' –निगा १०. **पिढ्याचें काम, पिढ्यापाटाचें काम**–ज्यांत घराचें छप्पर पिढ्यावर टेकविलेलें असतें अशी इमारत. ह्याच्या उलट लगीचें काम.

पिणीचा—वि. १ मुख्यत्वें आईच्या दुधावर वाढलेलें (मूल, वासरूं इ०). २ अंगावर पिणारा; थानचा; थावपणीं आईचें दूध पुष्कळ प्याल्यामुळें गुटगुटीत, गोंडस असलेला [पिणें]

पिणें—सक्रि. १ प्राशन करणें; जल, वायु इ० पातळ पदार्थ मुखद्वारानें गळ्याखालीं उतरविणें २ ढोसणें, झोकणें; गटगट पिणें, घोटणें. ३ (तंबाखू, अफू इ०च्या धुराचें) सेवन करणें; धूम्रपान करणें. ४ शोषणें; जिरविणें (कातडें, लांकूड, कापड इ०नीं तेल, रंग, पाणी इ०). ५ बंदुकीनें ठासलेल्या दारूचा बार न होणें. ६ (ल.) दाबणें; गिळणें; सहन करणें; पोटांत घालणें (राग, अपमान, क्लेश, खोड्या इ०). (ल.) प्रीतीनें ऐकणें. 'कवी तव यशःकथा नवसुधा नवया पिती।' –केका ५१. [सं. पा.; सिं पिअणी; पोर्तु.जि. पिलार]

पिण्णळता—स्त्री. (गो.) रागानें थोडेसें खेकसून बोलणें.

पित—न. (खा.) पित्त; (गो.) पित.

पितम—क्रिवि. (गो.) प्रथम; आधीं. [सं. प्रथम]

पितर—पु स्वर्गांत किंवा चंद्रमंडलांत राहणारे मनुष्य जातीचे मृत पूर्वज 'तरी पितर काय करिती। पैं हेनि स्वर्गी वसती।' –ज्ञा १.२५५ २ –पुनश्च. श्राद्ध विधीनें ज्यांना पिंडोदक दिलें पाहिजे असे नातेवाईक (आई, बाप, भाऊ, बहीण, पुत्र, कन्या, पत्नी, मित्र इ०). ३ –अनेव. मातापिता. ४ भाद्रपद कृष्णपक्षांत समुदायानें केलेलें महालय श्राद्ध. [सं.] **०उद्धरणें–स्वर्गावर नेणें**–(उप) पूर्वजांची निंदा करणें; आईबापांवरून शिव्या देणें. **पितर घालणें**–(माण.) कोंकणांतील देवीच्या पुजाऱ्यास पांच-दहा रुपये देऊन भुतें असलेले धोंडे आणवून त्याजकडून दुसऱ्यास त्रास देवविणें. म्ह० काल मेला आणि आज पितर झाला. सामाशब्द– **०खस्ता**–स्त्री.१ श्राद्धाचे वेळीं करावी लागणारी खटपट, त्रास, गोंधळ. २ (ल.) अल्प कार्याविषयीं कंटाळा येण्याजोगी करावी लागणारी मोठी खटपट, त्रासदायक काळजी व परिश्रम. **०पक्ष–पाख–पाट–पाटा–पाठ**–पु. भाद्रपद कृष्णपक्ष; पितरांचें श्राद्ध करावयाचा पंधरवडा. **०लंड**–वि. जो पितरांचें श्राद्ध करीत नाहीं असा. [सं. पितृ, पितर्]

पितऱ्या—पु (कातकरी) १ धुपण. –बदलापूर १२८. २ (ल.) देवक बसविणारा (ठाकूर). –बदलापूर १४७. [पितर]

पितळ—न. जस्त व तांबें यांच्या विशिष्ट मिश्रणानें बनविलेला एक धातु. [सं. पित्तल] (वाप्र) **०बाहेर पडणें–दिसणें–निघणें**–१ मुलामा दिलेल्या, मढविलेल्या दागिन्यांतील मूळचें पितळ बाहेर दिसुं लागणें. २ (ल.) बरपणीं केलेला बहाणा, मिष, ढोंग नजरेस येणें. सामाशब्द– **०पान**–न पितळेचा अतिशय पातळ पत्रा; पितळेचा वर्ख **०पात्र**–न. पितळेचें भांडें. 'किती कासपात्रें पितळपात्रें।' –सप्र ९.२९. **पितळी**–स्त्री. पितळेची, उंच काठाची लहान ताटली; लहान परात. –वि. पितळेचा; पितळमय

पितळ—वि पितयुक्त, पित्तल.

पितळा—वि. (राजा.) चिडखोर; तापट; तामसी. [सं. पित]

पिता—पु बाप, जनक, 'पै जयाचेनि अगसंगे। इये प्रकृती स्तव अटागे। जन्म पाविजत असे जगें। तो पिता मी गा।' —ज्ञा ९ २६९ [स, तुल० पोर्तु जि पतरों, बाता, पात] म्ह० यो वै पिता स वै पुत्र'। =बाप तैसा बटा

पितांबर—पु निरनिराळ्या (विशेषत पिवळ्या) रगाचें, रेशमी काठ असलेलें वस्त्र [स पीत+अबर] **पितांबरी**—स्त्री अल्पमोलाचा लहान पितांबर 'लगोटी नसली तर नसुद, आमच्या कडची पितांबरी देईन त्याला मी' —सुद १४ **पितांबऱ्या**—वि (ना) अगावर पट्टे असणारा (वाघ)

पिता(त्ता)थी—स्त्री पित्ताधिक्यामुळें अगावरील दणाऱ्या गाठी [स पित्त+थी]

पिता(त्ता)म—स्त्री (गो) एक त्वचारोग, पित्ताची [स पित्त]

पितामह—पु १ आजा बापाचा बाप. 'तव तेथ पार्थु सकळ। पितृ पितामह केवळ। गुरुबधु मातुळ। देखता जाहला।' —ज्ञा १ १८० २ ब्रह्मदेव 'मी पितामहाचा पिता। हे आठ विताही नाठव चित्ता। —ज्ञा १० २०६ ३ भीष्माचार्य 'पिता मह वद तदा ... तू प्रयनदना।' —भीष्मप्रतिज्ञा (मराठी ५ वें पुस्तक पृ १५७) [स]

पितामहत—पु आजा —खिपु

पितामही—स्त्री बापाची आई आजी

पितारचें—क्रि (गो) रगविणें [पोर्तु पिंतर]

पिती—स्त्री (गा) सतति [स पुत्र?] म्ह० (गो) जाती सारखी पिती=खाणीसारखी माती'

पितुश्यो—पु (गो) मत्स्यविशेष पापनीट. [इ पाम्प्लेट?]

पितृ—पु १ बाप, जनक पिता २ चुलता, वडील माणूस 'तेथ पार्थु सकळ। पितृ पितामह केवळ। गुरुबधु मातुळ। देखता जाहला। —ज्ञा १ १८० ३ पितर पहा [स] सामाशब्द— ०ऋण—न बापानें मुलाचें पालनपोषण केल्यामुळें त्याची परत फेड व्हावी म्हणून पुत्राला आवश्यक असलेलीं कर्तव्यें पूर्वजा सबधी असलेलीं कर्तव्यें हे ऋण श्राद्धादिक करून फेडलें जातें दुसरीं दोन ऋणें म्हणजे देवऋण ऋषिऋण [स पितृ+ऋण] ०कर्म—न श्राद्ध तर्पण इ० कर्मे [स पितृ+ऋण] ०गण—न १ ज्याचें श्राद्ध करणें जरूर असतें असे पितर २ पितराच्या निरनिराळ्या वर्गास, समूहास सामान्य शब्द [स पितृ+गण=समुदाय] ०गया—स्त्री गयेस केलेलें बापाचें श्राद्ध ०गृह—न १ बापाचें घर, (स्त्रिया सबधीं) माहेर २ स्मशान [स पितृ+बाप, गृह+घर, प्रा पिउघर पिइहर, हि पीहर गु पीयर] ०तर्पण—न १ स्नान केल्यानतर ब्रह्मयज्ञामध्यें पितरांस पाणी देण्याचा विधि २ मृत पितराच्या तृप्त्यर्थ श्राद्धाचे वेळीं दिलेलें दान [स पितृ+तर्पण] ०तिथि—स्त्री आई किंवा बाप याचा श्राद्धदिन [स पितृ+तिथि] ०तीर्थ—न उजव्या तळहाताचा आगठा व त्याजवळील बोट (तर्जनी) यांमधील भाग तिलतर्पणामध्यें ऱ्या भागावरून पाणी सोडतात [स पितृ+तीर्थ] ०त्व—न जनकत्व, बापाचें नातें पद, गुण किंवा लक्षण ०द्रोह—पु बाप, पूर्वज इ०सबधींचा द्वेष [स पितृ+द्रोह=द्वेष] ०द्रोही—वि पितृद्रोह करणारा, बाप, पूर्वज इ०चा द्वेष करणारा [सं पितृ+द्रोही=द्वेष करणारा] ०प—पु यम [स पितृ=पितर+पा=पालन करणें] ०पक्ष—पास—पारट—पाठ—पु १ भाद्रपद कृष्णपक्ष २ पितरसमूह [स पितृ+पक्ष=पधरवडा] ०पूजा—स्त्री मृत पितराच्या सबधींचा श्राद्ध विधि पृथ्वीवरील सर्व प्राचीन व अर्वाचीन राष्ट्रांत थोडाफार फरकानें याचें अस्तित्व आढळतें [स पितृ+पूजा] ०बंधु—पु बापाच्या आतेचे, मावशीचे व मामाचे पुत्र [स पितृ=बाप+बधु=भाऊ] ०भक्त—वि बाप, पूर्वज इ०सबधींचीं कर्तव्यें बजावणारा [स पितृ+भक्त] ०भक्ति—स्त्री बाप, पूर्वज इ०सबधींची कर्तव्यदक्षता [स पितृ+भक्ति] ०यज्ञ—पु पचमहायज्ञांपैकीं चौथा; पितृश्राद्ध, सिद्ध अन्नापैकीं पितरांना उद्देशून अन्नदानाचा विधि, तर्पण [स पितृ+यज्ञ] ०यान—पु पितृमार्ग, देहपातानंतर चितचा धूर, रात्र, कृष्णपक्ष दक्षिणायन या मार्गानें चद्रलोकाप्रत जाण्याचा जीवाचा क्रम हा जीव क्षीणपुण्य झाला म्हणजे चद्रलोकातून पुन्हां मृत्युलोकीं जन्म ... [पितृ+यान] ०लंड—वि पितराचें श्राद्ध वगैरे न करणारा 'ववलड पितृलड। शक्तीवीण करी तोंड।' —दा २ १ २० [स] ०लोक—पु मनु पितराचा रहाण्याचा प्रदेश, स्वर्ग, चद्रलोक [स पितृ+लोक] ०वधकर्ता—वि बापास ठार मारणारा [स] ०वन—न स्मशानभूमि 'बहुधा तो पितृवनीं न मृत नला।' —मोविराट ३ ६८ [स पितृ+वन] ०व्य—पु. चुलता; बापाचा भाऊ [स] ०शाति—स्त्री पितरास अथवा वडील माणसास ठार मारणें 'पचभ्रतार द्रौपदी व सती। करितां पितृशाती पुण्यधर्मा।' —तुगा ९४८ [स पितृ+शानि] ०सदन—न पितृगृह बापाचें घर [स पितृ+सदन] ०हत्या—वध—स्त्रीपु बापास ठार मारणें ०हत्यार—वि पितृवधकर्ता, बापास ठार मारणारा

पितोशी—स्त्री (गो) एक प्रकारची मासळी पितुश्यो पहा.

पित्त—न १ यकृताच्या योगानें रक्तातून निघणारा आणि अन्नपचनास मदत करणारा एक पिवळा रस एक शरीरदोष 'आणि सगमाही हात। लाऊनि काढिलें पित्त। मग राखिले शिणत। आणिक जीव।' —ज्ञा १३ २२९ २ तापटपणा, तामसीपणा रागीटपणा [स] (वाप्र) ०उसळणें—खवळणें—चढणें—भडकणें—(ल) रागावणें संतापणें, खवळणें 'व्यर्थ क्लेशी च होती म्हणुनि खवळवे सज्जनाचेंहि पित्त।' —मोकृष्ण ५६ ५० ०तापविणें—

संतापविणें; कोपविणें; क्षोभ आणविणें. **पित्ताची कुप्पी, पिशवी**-पित्ताशय; पित्त शरीरांत सांठण्याची पिशवी. **पित्ताची ओत भरणें**-पित्तामुळें घशांत, उरांत जळजळणें. **पित्तानें उचमळणें-जळजळणें**-पित्तामुळें उरात, घशांत जळजळ वाटणें. सामाशब्द- ०**कर-करी**-वि पित्त करणारा; जो पदार्थ खाल्यानें पित्त होतें तो. [सं. पित्त+कृ=करणें] ०**कुडवण**-न. ज्वालावमन. 'मग बोसंडिलेनि दरें। कामाही पित्तकुडवे। तया घर्मी सेंघ पळिपे। कोधाशि तो।' -ज्ञा १६ ३९४. ०**जन्य विकार**-पु. पित्तामुळें होणारा एक रोग [सं.] ०**ज्वर**-पु. पित्तदोषामुळें उद्भवलेला ताप. [सं. पित्त+ज्वर] ०**पत्र-पापडा**-नपु एक पित्तशामक औषधी वनस्पति उंची ३-४ हात असून हिची पानें बारीक व फुलेंहि लहान असतात [सं. पित्त+पर्पटक, यं. क्षेत्रपापडा; हिं. पित्तपापडा; गु पित्तपापडो; कर्ना. पर्पाटक; तेल. पर्पाटकमु] ०**प्रकृति**-स्त्री पित्तकर तब्यत, पित्तदोषानें युक्त असलेली तब्यत. -वि. ज्यास वरचेवर पित्ताधिक्य होतें असा (मनुष्य). [सं. पित्त+प्रकृति] ०**प्रकोप**-पु पित्तदोषाची झालेली जास्त वाढ, पित्तातिशय. [सं. पित्त+प्रकोप] ०**भावना**-स्त्री. प्रकृतीची पित्तकारक स्थिति. [सं.] ०**मारी**-स्त्री. एक प्रकारची वनस्पति. ०**ल-ळ**- वि. (विरू.) पित्‍ळ पहा. ०**वायु**-पु पित्तप्रकोप होऊन झालेली वातविकृति. [सं. पित्त+वायु] ०**वेगी**-वि. शीघ्रकोपी; रागीट, संतापी; तापट [पित्त+वेग] ०**वेळा**-स्त्री. पित्ताची वेळ; पहिला प्रहर आणि दुपार यामधील काळ. [पित्त+वेळा] ०**शामक**-वि. पित्त शमविणारा; पित्त शांत करणारा. [सं पित्त+शामक] ०**क्षोभ**-पु पित्तदोषाची वाढ व विघाड; पित्तप्रकोप, पित्तातिशय. [सं पित्त+क्षोभ] **पित्ताशय**-पु पोटांत पित्त ज्या ठिकाणीं सांठलेलें असतें ती पिशवी. [सं. पित्त+आशय=साठा] **पित्ताळू**-वि पित्तकारी; पित्तदोष उत्पन्न करणारा; पित्तप्रकृतीचा [पित्त+आलु किंवा आळु प्रत्यय]

पित्तरपाठ-पु (व) पितृपक्ष. पितरपाठ पहा.

पित्तू-पु. (ना.) पित्त्या पहा.

पित्त्या-पु (खेळांत) कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढण्यासाठीं दिलेला गडी, पोटगडी पोट गडी पहा. 'रावचाला एक पित्त्या दिला व मुनंद आणि बाबू एका बाजूला झाले.' -सुदे ६. [स पितृीय] ०**देणें-पोटामध्यें घेणें**-कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढणें

पिथान-पु आफ्रिकेंतील एक प्रचंड अजगर प्राणिमो ७० [इं. पायथॉन]

पिधान-न १ झांकण, टोपण २ आच्छादन, आवरण; आच्छादनाचीं जागा किंवा कारण ३ (ज्योतिष) आकाशस्थ एका ज्योतीचें दुसऱ्या ज्योतीकडून आच्छादन. [सं.]

पिनलकोड-न. फौजदारी कायद्याचा संग्रह. 'भाषेवर पलात्कार करणें हा साहित्याच्या पिनलकोडामध्यें मोठा गुन्हा समजला जातो.' -नाक ३.३४. [इं पीनल+कोड]

पिन(ना)स, पिन्नस-पु. नाकाचा रोग. [सं. पीनस]

पिनाक-न. १ शिवधनुष्य. २ एक वाद्य. 'टाळ मृदंग मोहरिया। पावे शृंगें घुमरिया। छत्तीणे पिनाकिया। वाजविता सुरवरें।' -ह १०.१४०. 'गिडविडियानेनि नादें। फुरणें उठिलें संदें। लाविलेया विनोदें। पिनाकिया।' -शिपु २.३१.१५ [सं] ०**पाणि-णी**-पु शंकर; शिव. 'काय पिनाकपाणीचिया भाता। वायकांडीं आहाती।' -ज्ञा ११.२०७. [सं.]

पिन्हा-पु. (व.) पिच्छा; पाठलाग. [?] ०**काढणें-पुरविणें-पाडणें**-(व) पिच्छा पुरविणें, मागें लागणें. 'कामाचा पिन्हा पाडला म्हणून काम उरकलें.

पिंप-न. पीप, टीप.

पिंपर-रू-रें-न १पिंपळाच्या झाडाचें फळ. 'पिंपरवाचिया आशा। न शिंपिजे पिंपळु जैसा।' -ज्ञा १८.१७३. २ (रा.) कोणतेंहि कोंवळें फळ, भाजीचें फळ. [पिंपळ] **पिंपरासारखा आपटणें**-एकदम जोरानें आपटणें.

पिंपरणी, पिंपरी-स्त्री. एक झाड; पायरी. याचीं पानें वाहुरतीसारखीं असून लांकूड इमारतीस उपयोगी असतें, (गो) केळ. [सं. पिप्परीजटी; सिं. पिंपिरी]

पिपरमीट-न. (गो.) पुदिन्याचा अर्क, पेपरमिंटच्या वड्या [इं पेपरमिंट]

पिंपरी-स्त्री (गो.) लहान, कोंवळी काकडी

पिंपलिका-स्त्री. मुंगी. पिपीलिका पहा.

पिंपळ-पु १ एक अत्यंत पवित्र मानलेलें झाड; अश्वत्थ. हा उंच असून फार वर्षे जगतो. याच्या लाकडावर लाख तयार होते २ पिंपळाचें फळ [सं पिप्पल] (वाप्र) **पिंपळास पार बांधणें**-(ल) एखादें पुण्यकारक धर्मकृत्य करणें **वडाची साल पिंपळास लावणें**-खऱ्यानें खोटें व खोट्याचें खरें करून सांगणें. लटपट करणें एखाद्या गोष्टीचा भलत्याच गोष्टीशीं संबंध जोडणें **पिंपळाचें फूल**-न (पिंपळास फूल कधींच आढळत नाहीं यावरून ल) क्वचित् व फार दिवसानीं भेट देणाऱ्या इसमास उद्देशून योजितात सामाशब्द- ०**पान-वण-वन-वाण**-न १ लहान मुलाच्या कपाळावर बेंसास बांधावयाचा सोन्याचा, मोत्यानीं गुंफलेला व पिंपळाच्या पानासारखा एक दागिना २ (गो) स्त्रियांच्या भांगास मागें जे दोन फाटे फुटतात त्यामधील आकार भाग ३ त्या ठिकाणीं घालावयाचें पदक, फूल. ०**वासी, पिंपळावरचा मुंज्या**-वि. १ (पिंपळावरील

भूत नेहमीं जागा बदलतें त्यावरून) भूत-पिशाचादिकांची भीति न बाळगतां रात्रीं अपरात्रीं भयाण प्रदेशांत हिंडणाऱ्याला उद्देशून योजितात २ भटक्या; भटकणारा; निश्चित एके ठिकाणीं न सांपडणारा.

पिंपळमूळ—न एक औषधी मूळ [सं. पिप्पलीमूल; हिं. पीपलामूल; सिं. पिपिरामूरु; ब. पिपुलमूल; गुज. पिपरीमूल्ना गंठोडा; कर्ना. पिप्पलियबेस; तेल पिप्पलीवेस]

पिंप(पि)ळा—पु (कों.) केळीचीं पानें कापण्याचें एक हत्यार. कधीं कधीं हें काळकाच्या टोंकास बांधून त्यानें झाडाचीं पानें, फुलें इ० काढतात

पिंपळाई देवी—स्त्री एक क्षुद्र देवता. 'पिंपळाई देवी म्हणे जी नारायणा। अश्वत्थ संसार हा स्वस्थ नाहीं जाणा।' –सप्र ५.२१.

पिंपळी—स्त्री. १ एक औषधोपयोगी वनस्पति; हिचीं फळें हिरव्या रंगाचीं असतात. त्यांना तिखट-गोड स्वाद येतो; पिंपळीचे गांठीपिंपळी व लेंडीपिंपळी असे दोन प्रकार आहेत. पिंपळी वातनाशक व उष्ण आहे. २ पिंपळीची शेंग ३ पिंपळीच्या शेंगेसारखा जानव्यास पडलेला पीळ. ४ मोत्यांनीं मढविलेला एक कानांतील किंवा नाकांतील पिंपरी सारखा दागिना; भिकबाळीचें मधलें मोतीं ५ (सोनारी) शेलरव्याचें सूत मोत्यांत ओवून तें मोतीं शेलरव्याच्या गोलाकाराजवळ बसवल्यावर मोत्याच्या दुसऱ्या बाजूस जो फासा किंवा मुदनी करतात ती [सं पिप्पली; हिं. पिप्पल र. बं.पिपुल; गु लिंडिपीपळ; कर्ना. हिप्पली, तेल पिप्पलु, ता पिपिल, फा. पिल्पिल्दराज, अर. डार फिल्फिल्, इं. लॉंग पेप्पर, लॅ. पाइपर लॉंगम्] ॰पाक–पु. पिंपळी घालून तयार केलेलें एक औषध

पिंपळी—स्त्री. (व) लोखंडी ल्हान पीप

पिंपा—पु (व. ना.) (राकेल इ० चें) पीप; डबा; टीप.

पिंपाणी-री, पिंपोणी—स्त्री. पिकाणी पहा. [ध्व]

पिपासा-शा—स्त्री. तृषा, तहान; शोष. [सं. पिपासा; हिं. पियास] पिपासु–वि. तहानेलेला; पिण्याची इच्छा करणारा. [सं , हिं. पियासा]

पिपि—क्रिवि. पिंपाणी, सनई इ० कांच्या तीक्ष्ण व कर्कश आवाजाचें अनुकरण करून [ध्व] (ग्राम्र.) ॰करणें-वाजविणें–कर्कश आवाज करणें; किंकाळणें. [ध्व.]

पिपी—स्त्री. (बालभाषेंत) मातृस्तन.

पिपीर्टें—न. (राजा.) पिंपाणी.

पिपीलिका—स्त्री. लहान, तांबड्या रंगाची मुंगी. 'ब्रह्मादि पिपीलिकांवरी।' –ज्ञा १०.१०५. 'इक्षुक्यामध्यें दुसरी मार्गीकमिका पिपीलिका आली' –मराठी दुसरें पुस्तक [सं.] सामाशब्द– ॰भक्षक–पु दक्षिण अमेरिकेंतील एक दंतहीन प्राणी. हा आपल्या तीक्ष्ण पंज्यांनीं मुंग्यांचें वारुळ फोडतो आणि आपल्या लांब जिभेनें त्यांतील मुंग्या ओढून घेऊन गिळून टाकतो. ॰मार्ग–पु. १ (योगशास्त्र) समाधि साधण्याची, एक सोपी व पायरीपायरीची रीत. ह्याच्या उलट विहंगममार्ग. २ जगाविषयीं विरक्त, सर्व मनोवृत्तींचें, वासनांचें, इंद्रियांचें दमन करण्याची एक रीत. ३ (ल) कोणतेंहि कार्य संथपणें व सावकाश करण्याची रीत. ॰यति–स्त्री. (संगीत) गायनारंभीं मध्य, मध्यें द्रुत, अंतीं मध्य; किंवा प्रारंभीं विलंबित, मध्यें द्रुत व अंतीं विलंबित अशा प्रकारच्या लयींच्या गती असणें. [सं.]

पिपेल—स्त्री. (गो.) दारू पिणें [पीप+एल ?]

पिपोणी, पिप्पाणी—स्त्री. (विप्र) पिंपाणी; पिंकाणी पहा.

पिप्पल—न. पिंपळाचें फळ. 'तया वृक्षाचीं फळें। तुरटें तिखटें तोंडाळें। पक्कें अपक्कें सकळें। ज्यासि पिप्पलें म्हणताती।' –एभा ११.१९९. [सं.]

पिप्ली(प्लि)का—स्त्री पिपीलिका पहा. 'ब्रह्मादि पिप्लीका देहधारी।' –दा १३.३.२७. [सं. पिपीलिका]

पियडी—स्त्री (भि.) भिल्लीण. 'एक रानाम हावरी नावा पियडी रेयतली आयी.' –भिल्ली २६.

पियांकास—स्त्री. (गो.) देवदारी पेटी. [पोर्तु ?]

पियानो—पु एक तंतुवाद्य. हें मूळ जर्मनींत तयार झालें [इं]

पियाल—पुस्त्री. एक प्रकारचें झाड. [सं.]

पियु(यू)ख-प—न. अमृत 'अक्षरमहोचे अपूर्वकोड। घोळिलें असती भक्तिरसपियुखें।' –दावि १९ [सं. पीयूष]

पिर—स्त्री. (गो.) बशी; चिनीमातीची ल्हान उथळ तबारी. [पोर्तु. पिरि]

पिरकणें—अक्रि.एकदम थोडेसें पातळ हगणें; पिरकणें [ध्व]

पिरंगणें—अक्रि. (राजा) १ पिरपिर करणें, किरकिरणें; रड लावणें. २ गयावयां करून भीक मागणें. [ध्व.] पिरंगणी–स्त्री. (गो. राजा.) पिरपिर; कुरकुर; किरकिर.

पिरग(गा)ळणी—स्त्री. मुरगाळणें; मुरडणें; पिळवटणें. [पिरगळणें]

पिर(रं)ग(गा)ळणें—सक्रि. मुरगाळणें, मुरडणें; पिळवटणें; पीळ घालणें. [पिळणें]

पिरगाळा—पु चक्कर; फेरफटका. 'थोडासा गेलयाचा देखावा करून मी पिरगळा मारला अन् घरी आलों.' –के १.७.३०. [पिरगळणें]

पिर(रं)गा(गा)ळा—पु. १ मुरगाळा (शरीर, अवयव इ० कांचा); पीळ; वळ. २ पिळवटलेली, पिरगळलेली स्थिति. [पिरगळणें]

पिरगा—पु (वों नाविक) सुरीच्या जाळयाचा दगडी नागर

पिरंगा—वि (कु) दुरदुऱ्या, पिरपिऱ्या, कुरकुरणारा

पिरंगुचें—अक्रि (गो) पिरपिर करणें, कुरकुर करणें, वण्हणें, कुथणें [पिरपीर]

पिरंजळचें—अक्रि (गो) त्रासणें, उबगणें, तडफाणें

पिरडुक—स्त्री (कु) स्त्रियाच्या गळयातील मगळसूत्राचे काळे किंवा हिरवे लहान काचेचे मणी पिड्डुक पहा

पिरतुम—स्त्री (राजा कुग) पृथ्वी [म पृथ्वी]

पिरपि(पी)र-णी—स्त्री १ किरकिर, कटकट (लहान मुलाची), पिरगणी, कळकळून विनंति करणें २ एकमारखी कट कट, जिकीर, त्रास 'तुम्ही का इतकी पिरपिर लागली आहे?' –नाकु ३ ८९ ३ एकमारखी लागलेली (झिमझिम पाऊस इ०ची) रिपरिप [ध्व] **पिरपिरणें**—अक्रि किरकिर करणें, कटकट करणें, पिरागणें, याचना करणें [ध्व]

पिरपिरा-ऱ्या—वि किरकिर करणारें (लहान मूल), कट कट करणारा, त्रासदायक (भिकारी)

पिरलुक—स्त्री (कु) टिटी, अल्पयूज [ध्व]

पिरसां—पु (अशिष्ट) (वों) गवत, काटक्या इ० काचा केलेला लहान विस्तव, शेकोटी, परसा पहा

पिरसुपी—स्त्री खाऱ्या पाण्यातील एक लहान पाऱ्या मासा

पिराडन—न (व) सकट, आपत्ति [स पीडन]

पिराहॉ—पु (गो) सुडताचा देंठ

पिराय—स्त्री (गो) अमदानी, काल [परी=परिस्थिति? फा पीरी=वार्धक्य?]

पिराळ्या—पु (उसाचा चरक) भरवळा

पिरिपिरि—क्रिवि पाऊस इ० याच्या एकसारखें पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, रिपरिप [ध्व]

पिरी—स्त्री वार्धक्य, म्हातारपणा यावरी नियत धरिली घे आपला पिरी-वक्त जाला, आता मकेस जावें '–भा १८३४, पृ १४४ [फा पीरी (पीरपासुन)]

पिर्थि(थु)म् पिर्थ(र्थ)म—स्त्री (कु गो) पृथ्वी –मसाप ४४ ३८०

पिल—न (ना) केळीचें रोपटें [पिल्लु?]

पिलकू—न लहान मूल छावा माजरीचें पिल्लू कुत्रीचें पिलू इ० कास लडिवाळपणानें योजावयाचा शब्द [पिल्लू] ०**पाठीमागे लावणें-काढणें** एखादाच्या पाठीशीं लचाड लावणें

पिलखाना—पु हत्ती बाधावयाची जागा हत्तीखाना तऱ्ह तऱ्हेचा शिकारखाना। बाजाराच्या पुढें पिलखाना। दिला विनी वर तोफखाना।'–ऐपो २१५ [फा]

पिलगणें—अक्रि पुढें पुढें धावणें, ल्पतल्पत जाणें, पकडू पहाणें 'जो का नानाविषयस्वार्था। न लाजे नीचापुढें पिल्गता।' –एभा ११ १२०९ •

पिलंडा—पु (ग्रा) गोळा, गुंडा, गुडाळा, पिंडा (दोरा, दोरी, काथ्या इ० काचा)

पिल(लु)पाकवाद-वादी—पु पिठरपाकवाद–वादी पहा

पिलपील—स्त्री (सुतारी धदा) खचरा, चिरणी नावाचें हत्यार, खतावणी

पिलंपोवा-ळा पिलमपाना—पु (व ना) शावा, बासरी

पिलयेरसून—क्रिवि. (गो) गर्भाशयातून, (पद्यादिकाच्या) अडयातून [पिल्लु]

पिलवा—पु (वों) पिलू पहा

पिलवान्-न—पु हत्ती हाकणारा, महात [फा फीलवान]

पिलस-सा—वि मळकट, अस्वच्छ 'खाशाच्या पिलसो नसोत म्हणती त्याला बहु रागिजे।'–साख्द ३ ४६ [फा पिलिद]

पिला—पु (वों) पिलू पहा ०**पांज**—स्त्री (गो) जीस पुष्कळ मुलें आहेत अशी स्त्री, लेंकुरवाळी

पिलॉ—स्त्री (गो) कोंबडी

पिली—स्त्री १ (गो कु) रग देण्याची कुचली २ (कु) नाक कान इ० टोंचल्यानंतर त्यात घालावयाची गवताची लहान काडी, नाकात घालावयाची चमकी

पिलु—पु गायनातील एक राग

पिलूं-लूं पिलें—न पशु पक्षी इ० काचें लहान पोर, बालक, बच्चा, छावा [दे पीलुक, पिल्ह प्रा पीलुभ=बच्चा, छावक ता पिळ्ळै तेल पिल्ल, का पिळ्ळे मल पिळ्ळे, दे लॅ प्युए लस, प्युएला=मूल]

पिल्लर—पु दगडी खाब [इ पिलर]

पिल्ला—पु (राजा सुतारी धदा) भोंक पाडण्यासाठी किंवा ठसे उमटविण्याकरिता केलेला साचा

पिल्लुक—स्त्री (गो) सुरली, पुगी शील, शिंगी

पि(पे)वडी—स्त्री रगाची पिंवळी माती [स पीत, म पिवळा]

पिवंदी—न झाडाचें कलम (क्रि० करणें बाधणें) –यागेची माहिती १२

पिवशी—स्त्री (व) पिशवी, थैली [पिशवी वर्णव्यत्यास]

पिवळ—पु १ एक प्रकारचा पक्षी २ (गो) पीळ

पिवळकी—स्त्री पिवळेपणा [पिवळा]

पिवळचें—अक्रि (कु) पिरगाळणें, मुरगळणें, मुरडणें, आळेपिळे देणें [पिळणें]

पिवळट—स्त्री पिवळेपणा [पिवळा] **पिवळट, पिवळसर पिवळरट**—वि किंचित् पिवळा, पिंगट [पिवळा]

पिवळणी—स्त्री पिरगाळणी, मुरगाळणी, मुरडणी. [पिवळणे]

पिवळा—वि पीतवर्ण, पिवळ्या रंगाचा [स पीत, प्रा पीअ पीवल=एक रस, सिं पीरो, का हिताळी] (वाप्र) **पिवळें करणें-होणें**-हळद लावणें (ल) लग्न करणें 'पोरगी पिवळी करून तुमच्या पदरात टाकायची '–मा १३ सामाशब्द– ०**अभ्रक**–पु पिवळ्या रंगाचा अभ्रक, एक खनिज पदार्थ ०**गहूं**–पु गव्हाची एक जात ०**चटक-जरद-जर्द-धमक-धमधमीत-रसरशीत**–वि अतिशय पिवळा ०**चापा फा**–पु पिवळें फूल येणारा चाफा, सानचाफा ०**जोंधळा**–पु पिवळ्या जातीचा जोंधळा ०**धतरा**–पु पिवळ्या रंगाचीं फुलें येणारें धोतऱ्याचें झाड ०**पंजम लडी**–पु एक रेशमाची जात –मुम्या १७ **पिवळी पगडी**–स्त्री १ पिवळी पगडी घालणारा २ (ल) मुंबईचा पोलीस शिपाई 'या सर्वांचें मुसलमान लोकांपासुन रक्षण करण्यास दोनशें पिवळ्या पगड्या पुरे आहेत. .'–टि १ २६२. ०**कोरांटी**–स्त्री पिवळीं फुलें असलेली कोरांटी; एक फूलझाड ०**छाया**–स्त्री १ (आजारीपणामुळें शरीरावर येणारा) फिक्टपणा, पिक्टी (क्रि० येणें, जाणें) २ धुकें, सूर्यग्रहण इ० मुळें पदार्थांवर येणारा पिवळेपणा ०**जरतार**–स्त्री पांढऱ्या तारेला इलेक्ट्रोप्लेटिंग करून सोन्याचें पाणी चढवून तयार केलेली जरतार ०**जुई**–स्त्री एक प्रकारचें फुलझाड नागमल्ली ०**मज्जा**–स्त्री हाडातील पिवळा द्रव पदार्थ ०**माता**–स्त्री सोनटाव ०**राइ**–स्त्री मोहरी, शिरसु **पिवळोशी**–स्त्री पिवळेपणा, फिक्टपणा, पिंगटपणा **पिवळाशी चढणें येणें**–पिवळेपणा येणें, पिंगट होणें [पिवळा]

पिवा—वि जाड स्थूल गुबगुबीत, धिप्पाड [सं पीवा]

पिशंग—वि करडा (रंग) 'मध्यमस्वर पिशंगवर्ण। ऐसें करा तुम्ही ध्यान।'–गुच २६ ३३९ [स]

पिशांपण—न (गो) खुळेपणा, वेडेपणा [पिसा]

पिशवाज-त-द—पु पेशवाज पहा

पिशवी—स्त्री १ थैली, कोथळी २ पोटांतील पित्ताशय [का हिंशिवे]

पिशा—वि पिसा पहा 'तो फुफुवातेनि जृंभणार्त्रे। पिसा कला तुआ।'–शिशु ४५७ [पिसा]

पिशाच—पु १ क्षुद्रयोनींतील एक जातिविशेष २ मरण समयीं ज्याची इच्छा तृप्त झाली नाहीं असा मनुष्यजीव वायुरूप होऊन इतर मनुष्यादिकांस त्रास देतो तो, भूत समंध 'आतां जाहालिया भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त।'–ज्ञा ५ ५७ ३(ल) अघोरी, साहसी मनुष्य [स] म्ह० पिशाचाच्या हातीं कोलीत= आधींच खोडकर असुन त्यात उत्तेजनाची भर पडणें या अर्थी सामाशब्द– ०**पक्वान्न**–न (कों) वडे, कोंडधुळी इ० खास उद्देशून योजतात कोंकणात पिशाच्चाच्या नैवेद्यात हें अन्न असतें. [स पिशाच+पक्वान्न] ०**बाधा**–स्त्री भूतबाधा, भुतानें झपाटणें [स पिशाच+बाधा] ०**भावना**–स्त्री पिशाचबाधेमुळें उद्भवलेला आजार, पिशाचाचा अंमल [स पिशाच+भावना] ०**भाषा**–स्त्री चार प्राकृत भाषांपैकीं एक भाषा हिचा उपयोग विशेषत नाटकात करतात [सं पिशाच+भाषा] ०**मोचन**–न पिशाचयोनीपासुन मुक्तता [स पिशाच+मोचन] ०**लिपी-लिप्त-लीप**–स्त्री मोडी लिपी ही हेमाडपंतानें लंकेहून इकडे आणली असें म्हणतात [स पिशाच+लिपी] ०**विद्या**–स्त्री भूत, पिशाच ब्रह्मराक्षस, समंध इ०वर अमल चालविण्याची कला [स पिशाच+विद्या] ०**विवाह**–पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक स्त्री झोपेंत असताना किंवा तिला खूप दारू पाजून बेहोष असताना बळजबरीनें तिच्याशीं विवाह करणें 'विवाह तंव बहुता परी। पिशाच गांधर्व आसुरी।'–एरुस्व ४ ४२ [स पिशाच+विवाह] ०**संचार**–पु पिशाचबाधा भूत बाधा [स पिशाच+संचार] **पिशाचाधिपति**–पु १ शिव किंवा वेताळ २ (ल) लहान मुलांत खेळणारा प्रौढ इसम, भीतिप्रद मनुष्य [स पिशाच+अधिपति] **पिशाचिका**–स्त्री हडळ, डाकिणी 'तें माझें जन्मनाम कीर्तिगुण। जे वाचेसि नाहीं पठण। ते वाचा पिशाचिका जाण। श्रृयालापरी वटवटी।'–एभा ११ ६२९ **पिशाची**–स्त्री १ पिशाचिका २ (ल) कुरूप स्त्री **पिशाचत्र**–पु पिशाच पहा

पिशानदेवरू, पिशानवल्ली—पु खुळचट बावळट, वेडपट मनुष्य [पिशाच+देवरू, वल्ली]

पिशाब—पुस्त्री लघवी, मूत्र [फा पेशाब]

पिशाल—पु एक प्रकारचें झाड, (विरू) पिसा

पिशित—न मांस 'कुहिलें पिशित जैसें। श्वानाचें कां।'–ज्ञा १३ ५२१ [स] **पिशिताशन**–पु मांस खाणारा राक्षस [स पिशित+अशन]

पिशी—स्त्री १ दाणे काढल्यानंतर उरणारें, मक्याखेरीज कोणत्याहि धान्याचें कणीस हुरडा खाताना याने दहीं खातात २ (खा) पिशवी, थैली ३ एक गव्हाची जात [दे]

पिशुन—वि चहाडखोर दुष्ट चुगलखोर द्वाड 'हरिचें काय करावें परिसो तो हितकथा पिशुनकानें।'–मोउद्योग ६ ७ [स] **पिशुनता**–स्त्री कपट लबाडी, दुष्टपणा, चहाडखोरपणा 'तें कां दुर्गुण लोभ जें पिशुनता जें, कां महापातकें।'–वामन, स्फुटश्लोक (नवनीत पृ ११६) [सं]

पिशुलोद—पु कापूर आणि नत्रिक अम्लात कापूस भिजवून केलेल्या रासायनिक पदार्थांच्या संयोगानें झालेला रासायनिक

पदार्थ याचा उपयोग फण्या, बाहुल्या, खेळणी इ० बारीकसारीक वस्तू तयार करण्याकडे करितात [इं सेल्युलॉइड]

पिशुलोस—पु वनस्पतीच्या मूळ पेशी ज्यापासुन उत्पन्न होतात तें द्रव्य, उद्भिजपेशीद्रव्य [इ सेल्युलोज]

पिशेंल—न पिसा झाडाच्या बियापासुन काढलेलें तेल [पिसा+तेल]

पिश्यांद-ल—न (गो) कुंचला [पो पिन्सेल]

पिष्ट—न. धान्यादिकांचें पीठ, चूर्ण 'ब्रह्मशापाचें समुळ घन। यादवीं पिष्ट करिता जाण।' –एमा ३० २१५ [स] (ग्राम्य) ०करणें–चूर्ण करणें, ठार मारणें 'ऐसें म्हणे रणीं तो केला कीं त्वां शरोत्करें पिष्ट।' –मोकर्ण ४० २१ सामाशब्द– ०पेषण–न पुन पुन तेच तें सांगणें किंवा करणें, एखाद्या गोष्टीचा निरर्थक खल करणें, चर्वितचर्वण [स पिष्ट+पेषण=दळणें] ०मयद्रव्य–न पिष्टसत्व पहा ०मेह–पु पीठ कालविलेल्या पाण्याप्रमाणें होणारी लघवी, प्रमेहाचा एक प्रकार [स पिष्ट+मेह] ०शर्करा–स्त्री पिष्टसत्त्वा पासुन तयार केलेली स्फटिकमदृश साखर [स पिष्ट+शर्करा= साखर] ०सत्त्व–न कंद, धान्य इ०कांत होणारा अन्नाचा पिठूळ सत्त्वांश [स पिष्ट+सत्त्व]

पिसक(का)रणें—अक्रि विसकटणें, अस्ताव्यस्त होणें, विस्कटणें, विस्कारणें 'केस पिसकारलेले, दाढी वाढलेली –नपुक ९७ [स अपिस्करण]

पिसटणें—अक्रि वेडपट होणें, वेड चाळे करणें, पिशाचबाधा होणें [पिसें]

पिसणें—सक्रि १ दळणें, पीठ करणें, चूर्ण करणें २वाटणें, घोटणें, उगाळणें, गरगटणें ३ पत्त्याच्या पानांची मेसळ करणें, गल्लत करणें [स पिष्, पेषण, प्रा पीसण, गु पिसवु हिं पिसना= दळणें मे जि पिस] **पिसणावळ**–स्त्री दळणावळ, दळण्याची मजुरी, पिसाई [पिसणें]

पिस(सो)रा—पु एक वनस्पति

पिसवळा—पु पिसोळा पहा

पिसवाज—पु पेशवाज पहा 'कुसुंबी जरी पिसवाज रेल चरित नटी।' –सला २७

पिसवी—स्त्री गोमुखी, पिशवी 'कुदकी पिसवी हालविता दाढी। माळेमणी ओढी निंदेचे ते।' –तुगा ३०९८ [पिशवी]

पिस(सा)ळणें—अक्रि १ कोल्हा, कुत्रा इ०कांस एक प्रकारचा रोग होऊन त्यामुळें त्यास वेड लागणें; असा रोगयुक्त प्राणी मनुष्यास चावल्यामुळें त्यास त्याच प्रकारचा रोग होणें २ वेडया सारखें करणें; सतावणें, खवळणें ३ पिशाचबाधा होणें [स पिशाच, प्रा पिसल=वेडे होणें] **पिसाळून सोडणें**–वेडे पणात त्रास देणें

पिसा-शा—पु १ एक प्रकारचें झाड हीं झाडें महाबळेश्वर, माथेरान व दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं आहेत 'पिशेयाचे पाल्व दाटनी। डोळेंयाविशा वाणा ओल्हौनो।' –शिशु ६०८ २ कापूस –शर. [पीस]

पिसा-शा—पु हातोडयाचें वजनदार व घाव मारावयाचें टोंक याच्या उलट मुखा=पसरट तोंड [पिच्छा]

पिसा, पिशा—वि वेडा, भ्रमिष्ट, पिसाट, पिशाचासारखी चेष्टा करणारा 'ऐसी आडेवेडे मुक्तीच्या अभिळाषें। चाळवीं जा पिसें ब्रह्मज्ञानी।' –तुगा १५२२ [पिसें] म्ह० १ आधीं पिसा त्याचें हातीं दिलें कोलीत २ बायको वेडी पोर पिसें जावई मिळाले तेहि तसेच

पिसाई—स्त्री दळणावळ, दळण्याची मजुरी [पिसणें]

पिसाट—न पिशाच, भूत, ब्रह्मराक्षस –वि १ वेडा, वेडपट; खुळचट, खुळा २ ज्यास पिशाचबाधा झाली आहे असा [स. पिशाच] **पिसाटणी**–स्त्री वेड, खूळ, भ्रम [पिसाट] **पिसाटणें**–अक्रि (कों) १ पिशाचबाधा होणें २ भ्रमिष्ट होणें, वेड चाळे करणें [पिसें] **पिसाटीक**–वि वेडा, भ्रमिष्ट, खुळचट, खोडकर, पिशाचासारखा. [पिसें, पिशाच] **पिसांतर**–वि (कु) पिसा वेडा, भ्रमिष्ट.

पिसाब—पु लघवी, मूत, पिशाब [स प्रस्राव, फा. पेशाब] ०करणें–लघवी करणें.

पिसाय—न १ (गो) वेडेपणा, २ पिसें उभारणें (पक्ष्यानें)

पिसारा—पु १ पिसांचा समुदाय उभारलेले पक्ष २ बाणाच्या शेवटीं लाविलेली पिसें ३ पीस ४ धान्याचें पोचट कणीस 'शेती पिसारा राहिल त्यासीं। निजगृहासीं तुम्हीं न्यावें।' ५ अडयातील वलक? 'दुधात कोंबडीच अडयाचा पिसारा खलून द्यावें' –बालरोगचिकित्सा २८ ६ पिंपारीहुन बारीक असें चाभाराचें हत्यार –बदलापूर २८९. ७ पिसें असलेली लहान मुलाची टोपी [पीस] **पिसारणें**–अक्रि पिसें उभारणें (पक्ष्यानें)

पिसावणें-णें—अक्रि (गो) वेडें होणें, पिसाटणें [पिसें]

पिसाळणी—स्त्री वेड, पिसाळणें भ्रमिष्ट होणें [पिसाळणें]

पिसाळा-ळें—पु त्रास, कटकट, कटाळा 'मी दाणि न्याकरिता हट्ट करून त्याला पिसाळा आणत' –कोरकि ३२१ –न वेड खूळ, भूतबाधा [पिसें] म्ह० इसाळ्या शेजारीं पिसाळा

पिसोळें—न (गो) पतंग, फुलपाखरूं [पीस]

पिसुडणें—सक्रि (रा कु) (पिसें, फुलाच्या पाकळ्या पुस्तकाचीं पानें इ०चे) ओढून तुकडे करणें कुरतडणें, (गो) पिसुडचें [पीस]

पिसुडी, पिसुर(ं)डी पिसुंद्री—स्त्री नारळाच्या पाराच्या मुळाशी असलेलें ततुयुक्त जाळें, पाधीच्या बरची त्वचा [पीस]

पिसुण-णा—वि पिशुन पहा

पिसुरडें—न सापाच्या जातीचा एक प्राणी

पिसुवा, पिसू—स्त्री दंश करणारा एक सपक्ष क्षुद्र जतु, पंख असलेली ऊ 'पिसुवा म्हणती आमुचें घर। निश्चयेंसी।' —दा ११०४० [हिं]

पिसूक—न (शाप मत्र जादूटोणा इ०नीं) वाघ, लांडगा, कुश इ० झालला मनुष्य

पिसुड—न (गो) अशारा वाघरयावर राहिलेलें वस्त्राचें टोंक पिसुडी पहा [पीस]

पिसें—न १ वेड, भ्रम पिशाचबाधा, म्हातारपण इ०मुळें लागलेलें वेड 'जात्यधा लागे पिसें। मा तें सैरा धावें जैसें।' —ज्ञा २ १३ [पिशाच] **पिसेंपण**-न वेडेपणा, वेड 'तंव हात पाय न मिरविता। पिसेपण न दाखविती।' —एभा १४९

पिसोटी पिसोडी पिसोणी—स्त्री (गो) एक प्रकारची गवताची करसुणी [पिसुडी]

पिसाडे, पिसुड, पिसाड्या, पिसुड्या—पिसुण्या पहा

पिसोंदर—स्त्री (गो) पिसुडी पहा

पिसोर-रा—पु हरिणाची एक लहान जात हींत कस्तुरी मृगाचाहि अतर्भाव होतो

पिसोळा—पु एक तांबडा उडणारा व दंश करणारा किडा 'पिसोळा चाऊन पळाला। तेणें प्राणी दुश्चीत जाला।' —दा १८ १० २५ २ पिसवांचा नाश करणारी एक उग्र वनस्पति हिची उंची हात-दीडहात असून पानें लहान असतात ही रेचक आहे —वगु ४ ७१ [स पटुकमा पिसू]

पिसोळें—न (गो) कुरी फुल्पाखरू पतग [पीत]

पिस्कात—स्त्री (गो) वाकता न यणारी सुरी

पिस्कारणें—सक्रि पिसकारणें पहा

पिस्ता—पु पिस्त्याचें झाड व फळ हीं झाडें सिरिया दमास्कस मेसापोटेमिया या प्रांतात होतात फळाचें तेल औषधी आहे [फा] **पिस्ताई**-वि काळसर हिरव्या रंगाचा; तसलें वस्त्र

पिस्तुल—न खिशात ठेवण्यासारखी लहान बदूक हें स्फोटक हत्यारांपैकीं आहे हें एका हातानें वापरता येतें [इ पिस्टाल]

पिस्ताल—न एक नाणें याची किंमत सवा आठ रुपये आहे —छभ ७०

पिस्तोलफेंर्नादर—वि (गो) वाहररयाली मनुष्य

पिस्वाद—पु पिशवाज, पेशवाज पहा [फा पेशवाज]

पिहा—पु पानथरी, प्लीहा पहा

पिहू—न कोकिळेच्या आवाजाचें अनुकरण [ध्व]

पिहू—पु प्रियकर, जार; उपपति [सं प्रियकर]

पिळकणें—अक्रि एकदम थोडेसें पातळ हगणें, लहानसा जुलाब [ध्व]

पिळक(का)वणें—न पीळ घट्ट बसण्यासाठीं दोरीच्या पदरांत जें (गाडीच्या साकणीमधील किंवा तेल्याच्या घाण्याच्या लाटेच्या दोरामधील) शंकू घालून पिळतात तें [पिळणें]

पिळकी—स्त्री (लहान जुलाब) एकदम व थोडा होणारा जुलाब [पिळकणें]

पिळगी—स्त्री (गो) कूळ; पिढी, संतति 'आमच्यो पांच पिळग्यो याच घरांत झाल्यो' [पिढी]

पिळगुटणें—सक्रि पिळणें, पिळवटणें, मुरगाळणें जोरानें फिरविणें [पिळणें]

पिळण—न (व) १ ऐन उताराबर एक बाजूस कलणारें रस्त्याचें वळण २ आखेतून घेऊन दमणीच्या धुऱ्याच्या भोंवतीं बांधलेला दोर [पिळणें]

पिळणी, पिळण—स्त्री (कों) कापड इ०चें पिळणें, पिळवटणें [पिळणें]

पिळणें—सक्रि १ पीळ घालणें वळणें २ पिरगाळणें, मुरगाळणें पिळून काढणें (अचळ फळ इ०तून दूध, रस इ०) दाबून काढणें ३ (ल) जुलमानें काढणें उकळणें [स पीडन प्रा पीलण, पिलइ, गु पिळवु हिं पिलना का पिळि]

पिळपिळीत—वि १ चांगला पीळ न घातलेली, सैल विणीची (दोरी इ०) २ (ल) सैल विणीचें, दासणीचें (कापड), विसविशीत ३ (ल) मुळमुळीत नेभळट; नि:सत्व, कमजोर (उपाय, भाषण वर्तणूक इ०) [ध्व]

पिळपिळें—न (कों) सुताराचें एक हत्यार पिलपील

पिळवट—वि घट्ट पीळ दिलेला पीळदार **पिळवटणी**-स्त्री पिळणें, पीळ घालणें

पिळवटणें—सक्रि १ पीळ घालणें, पिळणें, पिरगाळणें २ (ल) व्यथित होणें दु खानें करपणें 'पिळवटलेल्या हृदयाच्या।' —सप्रामगीतें ६८ [पिळणें]

पिळवणी—न कपडे वगैरे पिळून निघालेलें पाणी [पिळणें+पाणी]

पिळसुटाणी—स्त्री (गो) एक प्रकारची दुर्गंधि

पिळा—पु १ पीळ व० निळलेलें वस्त्र वगैरे २ (ल) शरीराला दिलेले आळपिळे ३ घोड्याचा एक रोग —अश्वप २ १३० [पिळणें स पीडन पीड्=अडविणें]

पिळाई—स्त्री. घाण्यांतून तेल पिळण्याची मजुरी. [सं. पीड्=दाबणें; सिं. पिड़ाई]

पिळाचंपा—पु. पिवळा चांफा; सोनचांफा. [पिवळा+चंपक]

पिळिपिळि—क्रिवि. (तंजा.) वेडपणानें; भावशून्यतेनें (पाहणें).

पिळिहीलोय—वि. (गो.) निःसत्व; नेभळट (मनुष्य) [पिळणें]

पिळू—पुस्त्री. सूत काढण्यासाठीं केलेला कापसाचा वेढ, पेळू (पिळवटून केलेला कांड्या, कापूस इ०चा). 'पिजून पिजून केला पिळू ।'—भज ५६. [प्रा. पिळी]

पिळें—न. पिळकवणें पहा.

पी—वि. पिणारा (समासांत अंत्यपदीं); मद्यपी; क्षीरपी इ० [सं. पा=पिणें]

पी—स्त्री. प्लीहा पहा.

पीक—न. पिक पहा. 'पीक अंगावरी टाकी अकस्मात ।'—रामदासी २.७८. ०दाणी-नी-दान—स्त्रीन. पिकदाणी-दानी पहा. [पीक+दान]

पीक—न. १ पेरलेलें धान्य इ०कांची परिपक्वता. २ शेतांत उभें असलेलें किंवा नुकतीच कापणी केलेलें काडासह धान्य.'सेवटीं पीक होतां घनदाट। कुणबट अंतरीं संतोषे।' ३ मळून तयार झालेलें धान्य. [सं. पच् , पक्व] (वाप्र.) ०जळणें-अतिशय उन्हानें पीक वाळणें, पिकाचें नुकसान होणें. ०सोडणें-जमीनीची पीक देण्याची शक्ति कमी होणें; जमीनीची सुपीकता कमी होणें. पिकाचा फुफाटा उडणें-पिकाची धूळधाण होणें; पिकाची सरसकट धुळदाण होणें. सामाशब्द- ०नुकसान-न. पिकास (अतिशय पाऊस, उष्णता, थंडी इ०मुळें) झालेली नुकसानी; पिकाची नासाडी. ०नुकसानी-स्त्री. १ पिकाची नासाडी; पीकनुकसान २ पीक बुडाल्यामुळें सरकारनें दिलेली सूट. ०पाऊस-पु. पीक पिकावयास योग्य असा पाऊस. ०पाणी-न. पिकाबद्दल सामान्यपणें बोलताना योजावयाचा शब्द. 'यंदा पीकपाणी बुडालें.' पावसाचें एकंदर मान लक्षांत घेऊन पिकाबद्दल योजावयाचा शब्द. 'तुमच्या गावाकडे पीकपाणी कसें आहे बरें?' ०पाहणी-स्त्री. पिकाची तपासणी, अंदाज, आणेवारी.

पीक—पु. कोकीळ (विरू.) पिक पहा. [सं. पिक]

पीक—स्त्री. (वे) गोगलगाय. [दे.]

पीक—पु. (व) फोड, जखम इ०तून येणारा द्रवपदार्थ; पू. 'फोडांतून पीक गेला.' [पिकणें]

पींग—न. (गो.) दोन माणसाचें ओझें. (वाप्र.) ०बांधणें-दोन माणसास ओझें उचलतां यावें म्हणून आडवा दांडा बांधणें

पीछेहाट—स्त्री. माघार; मागें हटणें [हिं. पीछे+हटणें]

पीटांगूळ—न. (गो.) एक प्रकारचा पक्षी.

पीटिका—स्त्री. पुटी; लहान फोड. [सं.]

पीठ—न. १ (विशेषतः कणिक सोडून इतर). धान्यादिकांचें दळून केलेलें चूर्ण. २ जमीनदोस्त, चिरडलेली, नाश पावलेली स्थिति; पराभूत, पादाक्रांत केलेली स्थिति; पूर्ण सर्व; चूर; चुराडा; धूळ, माती, सर इ० शब्दाबद्दल योजितात. 'तंव द्वादशादित्यांचा मेळा। एकत्र होय रविमंडळा। तो पीठ करी पर्वतशिळा। तृणशाळा सरोवरीं।'—एभा २४.५२६. ३ आधिक्य दाखविण्यासाठीं गोरा या शब्दापुढें योजितात. उदा० 'गोरा गोरा पीठ' ४ स्वच्छ व शुभ्र चांदण्यास उद्देशून क्रियाविशेषणाप्रमाणें योजितात. उदा० 'चांदणें पीठ पडलें' [सं. पिष्ट] म्ह० १ आधीं पिठोबा मग विठोबा=प्रथम पोट मग इतर कामें. २ पिठाण्यांत पीठ नाहीं मिठाण्यांत मीठ नाहीं. सामाशब्द- ०कूट-न. स्वयंपाकास लागणाऱ्या नेहमींच्या व आवश्यक वस्तु. [पीठ+कूट] ०गांठ्या-पु आळूच्या पानाची पीठ लावून तेलांत तळलेली वडी. ०पाणी-न. साखर घालून पाण्यांत कालविलेलें लाह्यांचें पीठ, आजारी माणसाचें एक पेय. ०पोळी-स्त्री. तांदुळाचें पीठ शिजवून त्याला गव्हाचें अस्तर लावून केलेली पोळी.

पीठ—न. १ आसन, बैठक. २ वेदाभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचें दर्भाचें केलेलें आसन. ३ मुख्य स्थान. जसें गुरुपीठ इ० 'तेचि ब्रह्मविद्या जाण। जेणेंनि प्राप्त होय आपण। ते पूर्वपीठविवंचना। सावधानमना परिसिजे।'—एभा १०.३२५. ४ विष्णूच्या चक्रानें झालेले पार्वतीच्या मृत शरीराचे तुकडे ज्या ठिकाणीं पडले ती एक कल्पिलेली जागा, पीठस्थान अशीं पीठें एकंदर एकावन्न आहेत. मठ पीठ पहा. [सं.] ०न्यास-पु पूजा करताना पीठास विशिष्ट जागीं करावयाचे स्पर्श. [सं]

पीठवण—स्त्री. कोंकणांतील एक औषध. [सं. पृष्ठिपर्णि]

पीठा—पु १ वखार. 'लकडपीठा.' २ दारूचें दुकान. [सं. पीठ]

पीठिका—स्त्री. १ वंशपरंपरा, कुळपरंपरा; सर्व गोत्र, कुल किंवा वंश २ पाया; भूमिका, आसन. 'हो कां आत्मनिवेदनातळींची। जे पीठिका होय सख्याची। पार्थु अधिष्ठात्री तेथिंची। मातृका गा।'—ज्ञा ६.१२७. ३ (ल.) कोणत्याहि गोष्टीची, धंद्याची इ० साद्य हकीकत [सं]

पीड—उक्रि. ताडाच्या झाडाचा बुंधा. —कृपि ७५८. [हिं. पेड]

पीडणें—उक्रि. १ त्रासणें; त्रासविणें; दुःख देणें २ दाबणें. 'सत्य तें तळीं ठेविजे। तेणें सिवणीमध्यु पीडिजे।'—ज्ञा ६.१९४. [सं पीडन]

पीडन—न. त्रास; पीडा; दुःख. [सं.]

पीडा—स्त्री १ दुःख, त्रास, कष्ट २ व्याधि, उपाधि, त्रासदायक मनुष्य, गोष्ट, धंदा इ० ३ भूतबाधा [स] ०काढणें-व्याद टाळणें, त्रासदायक माणसास हाकलून लावणें पीडावणें-अक्रि त्रासणें, दुःखित होणें, पीडणें 'तंव ते अत्यंत पीडावलीं। वाट पाहात बैसलीं।'–दा ३ ४.१८ [स पीडा] पीडित-वि. त्रासलेला, गांजलेला, पीडलेला, कष्टलेला

पीढ—न (व) पाट [स पीठ, गु पीढियु]

पीण—स्त्री (कों) स्तनपान, थान पिणें [स पा=पिणें]

पीत—वि पिवळा [स] ०चंदन–न पिवळें चंदन पीतांजनविपांग-वि उजव्या बाजूस पिवळे ठिपके असलेला (घोडा) पीतांबर-पु पिवळ्या रेशमाचें वस्त्र, नेसावयाचें वस्त्र, नेसावयाचें उंची रेशमी वस्त्र [पीत+अंबर=वस्त्र]

पीत—पु (ल) दिवा, ज्योत 'पीतापासुन कृष्ण जालें। भूमंडळीं विस्तारलें। तेणेंविण उमजलें। हें तों घडेना।'–दा १५ ६ १

पीत—वि १ प्यायलेला, प्राशन केलेला २ प्राशन केला गेलेला [स पा=पिणें]

पीताम्ल—न एक रंगहीन तेल, ह्या अम्लाच्या ताम्राच्या क्षाराचा रंग पिवळा असल्याकारणानें यास पीताम्ल म्हणतात –ज्ञाको प १३७ [स पीत+अम्ल]

पीन—वि पुष्ट, लठ्ठ, मांसल 'एकें पीनावयव मांसाळें। एकें शुष्कें अतिविकाळें।'–ज्ञा ११ ११९ [स]

पीनस—पु (विरू) पिनास, नाकाचा एक रोग [स पीनस]

पीप—न पाणी भरण्याचें लाकडाचें एक मोठें पात्र, टीप [पोर्तु पिपा]

पीयु(यू)ख-प—पु १ अमृत 'तुझे मुखींचें कथापीयुख। बिंदुमात्र लागतां देख।'–एभा १९ १२८ २ पाणी 'आता निवाळूनि कनकें। भरिला गांगेपीयूखें।'–ज्ञा १६ १९७ ३ चोंवळें दूध, चीक (जनावर व्यालें असतां प्रथम काढलेलें) [स]

पीर—पु १ मुसलमान साधु किंवा त्याचें थडगें २ वृद्ध माणूस ३ वस्ताद, वरचढ माणूस ४ खुळा, वेडा माणूस [फा] म्ह० त्याला पीर भेटला म्हणजे तो दवेल ०जादा-पु साधुपुत्र 'त्या ठिकाणीं हुमनीसाहेब म्हणून मशहूर पीरजादा आहे' –रा ५ ११२ [फा पीर्जादा]

पीर—स्त्री (गो) बसी, पिण्याचें उथळ पात्र [पोर्तु पीरिस]

पील—न १ (चोंवडी, पोपट, कावळा, मांजर इ० पशु पक्ष्यांचें) पिलूं २ –पुन केळ, कटक इ० चांचा कोंब, अंकुर

पील—न एक उपरत्न हें जपानी व चिनी लोकांस फार प्रिय आहे त्यास ते आपलें राष्ट्रीय रत्न समजतात हें भुरकट रंगाचें, पांढरें, पांढरट हिरवें असून कठिण व अपारदर्शक आहे (इं जेड)

पीलखाना—पु. १ गजशाला, हत्तीखाना २ गजदळाचें खातें 'पीलखाना व अस्तवालास व उटास दाणा नाहीं फाके गुजरतात'–रा १ ५४ [फा पीलखाना]

पीलभक्त—वि दांभिक, ढोंगी, भोंदू पीलभक्ति-स्त्री १ जग परमाणूपासून उत्पन्न झालें आहे असें मत २ प्रेम व मैत्री याविषयींच्या पोकळ वाता ३ ढोंगीपणा, दांभिकता [स पिलु भक्ति]

पीलवान—पु हत्ती हाकणारा, महात [फा]

पीलु—पु (संगीत) गायनांतील एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी कोमल गांधार व संवादी तीव्र निषाद गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर कोणी सार्वकालिकहि मानतात आरोहांत तीव्र स्वर व अवरोहांत कोमल स्वर घेतले जातात.

पीलु—न एक कोंकण-गुजराथप्रांतीय झाड याचीं पानें घायटीसारखीं व फळें तोरणासारखीं असून फळाचें तेल वायुहारक आहे कोंकणी नांव किंकण, खारी –वसु ४ ७६

पीशांट—स्त्री पिछाड 'येक दडी मुद्द पीचाटी घात। मनकट घरी गुडाळत। तोंडें काढूनी घेरी मोहोरे। तेयें आणीकें हसती।' –उषा १६९९ [हिं पिछाडी]

पी(पीं)स—न १ लहान व बारीक पस २ बाणाचें टोंकास लावलेलीं पिसें प्रत्येकी ३ –स्त्री भाताच्या रोपास लागणारी कीड, कीड लागून रोगटलेलें कणीस 'भातानें पिसा टाकल्या' 'शेताला पिसा पडल्या' 'हें पीस तोडून आणलें' ४ पळी, उचटणें इ०चा दांडा 'पळीचें पीस भातात फिरवून वर झाकण ठेवावें'–पाकशास्त्र ?. [स पिच्छ] पिसाचा कावळा करणें-अतिशयोक्ति करणें

पीस—न पिसवा [पिसू]

पिहू—न कोकीळ पक्ष्याचा आवाज [ध्व]

पीळ—पु १ वळ, मुरड पिरगळा पिरगाळलेली स्थिति (दोर इ० ची) २ (ल) ताठा, मगरूरी हिरवटपणा ३ (ल) प्रेमाचा किंवा दयेचा कळवळा ४ (ल) मनांतील अढी, पेंच, वाकडें, तिढा 'जाणत्याचे पेंच जाणावे। जाणत्याचे पीळ उकलावे।'–दा १८ २ ११ [पिळणें] म्ह० सुंभ जळेल पण पीळ जळत नाहीं (बाप्र) ०पडणें-मनांत अढी धरणें, विपरीत ग्रह करून घेणें पिळाचा वाळा-पु (सोनारी) लहान मुलांच्या पायांत घालावयाचा एक दागिना (चांदीचा) चार सुतांना एक

ठिकाणीं पीळ पाडून घोटपाच्या आकाराचें त्यांचें वर्तुळ बनवून व त्या वर्तुळावर तीन ठिकाणीं धागऱ्या बसवून तोंडाशीं दोनही बाजूस मोगरे केलेले असतात **पिळाची गांठ**–रांगोळीचा एक प्रकार ही वर्तुळात्मक असते ही अकरा ठिपक्याच्या चौकोन बसते **पिळाची फुली**–रांगोळीचा एक प्रकार **पिळाचें कमळ**–रांगोळीचा एक प्रकार हें कमळ सात ठिपक्याच्या चौकडींत बसतें हें चक्राकारात्मक असतें **पीळणी**–स्त्री पीळ 'आयुडी गजाचे प्रहात। पायें दडनी उपडी दांत। तेची पीळणी घेउनी। पुरवी रावतासी जुगान।' –उषा १४८३ **पीळदार**–वि चांगलें पिळ केलेले, कसलेलें, मजबूत २ गर्विष्ठ, आढयतेखोर, मिजासखोर (मनुष्य)

पीळ—पु (पाटवद) पागोटयाच्या बांधणींतील एक विशिष्ट रचना राठ चिरगुटाच्या सुरळीभोंवतीं नव्या कापडाच्या पट्टया मुडपून गुंडाळतात व अक्रम शिवतात पगडीच्या कोक्याच्या एका बाजूस सारख पीळ व दुसऱ्या बाजूस सपाट पट्टया असतात [पिळणें स पील=अडविणें]

पीळकाणें—न (दोराचा धंदा) चामडें पिळून काढण्याचें लाकूड

पु॥—(सांकेतिक) पुरवणी, पुरवणीपत्र इ०बद्दलचा सक्षेप

पु—वि पुरुषवाचक पद समासांत उपयोग उदा० पुंकेसर पुंगव, पुलिंग इ० [स पुस, प्रा पुं] **पुंजननेंद्रिय**–न पुरुषाचें जननेंद्रिय, लिंग, शिश्न [स पुस+जनन+इंद्रिय]

पुआळणें—अक्रि (महानु) पळणें, धावणें, चालणें, स्थिर न राहणें 'राउळापुढ वाढत। राजवाड्यान पुआळित। हो हो म्हणता राउत। आरूढती ना।' –शिशु ५३०, शिवाय ६८२, १००६ [स प्लवन=घोडयाची एक चाल दौड]

पुई—स्त्री १पुळी, पुरळी २ एक प्रकारची वनस्पति झुडुप हें साधारण पुरुषभर उंचीचें असतें याचा पाला वाटून ताकात कालवून व्रणावर लावला असता व्रणातील सर्व पू बाहेर येतो [पू स पूति, प्रा पुइ=पू]

पुई—स्त्री पोय पहा

पुई—क्रिवि (भि) खालीं 'इ विहिनें वादराहीवी टोप्या काढिनें पुई टाक्या '=हें पाहून वानरानींहि टोप्या काढून खालीं टाकल्या –भिगी १९

पुका—पु (कों) एक प्रकारचा मासा हा हातभर लांब असतो

पुकानद—वि (उप) खादाड, पुख्खा झोडणारा पुखानद पहा अलीकडचे साधू जुसते पुकानद ' [पुख्खा+आनद]

पुकार, पुकारणी—पुस्त्री १ मोठयानें हाक मारणें, आरोळी मारणें, बोलावणें २ हाकाटी; गवगवा, बोभाटा; बातमी 'गावो गावच्या वर्तमानपत्रातून नहमीं पुकार होतच असतो ' –नि ३१९ ३ (सामा) आरडाओरड, ओरडा [सं पूत्कार, प्रा पुक्कार हिं पुकारना, सिं पुकारणु] (वाप्र) **पुकार काढणें–पडणें**–बातमी पसरणें, आवई पडणें, जाहीर होणें, विदित होणें 'मग पुकार काढली पुर्णेशहराला। गर्मार बाया चालल्या पाहायाला।' –ऐपो १६७ 'सारे शहरामधें पुकार पडली उभे उभे माडीमाडीं।' –पला ४१३ –ऐपो २१४ **पुकारा**–पु पुकार पहा 'शिवाजी राजांची नजर अध कारात रहती असल्यामुळें एवढा पुकारा झाला आहे' –विश्लिप्त १५० **पुकारणें**–१ ओरडणें, मोठयानें आवाज करणें २ एखाद्याविरुद्ध ओरडा करणें, हाकाटी करणें ३ जाहीर करणें, बातमी पसरविणें 'लष्करी कायदा पुकारला तो कोणत्या आधारें?' –के १० ६ ३० ४ आरडाओरड करणें [पुकार]

पुकारा—पु ताठा, अभिमान, फुगणें 'नको मानसीं ज्ञान गर्वें पुकारा' –रामदास, करुणाष्टक ४ [पुकार]

पुंकेसर—पु फुलांत स्त्रीकेसराच्या भोंवतालीं असणारे केसर. [स पुम+केसर प्रा पुं+केसर]

पुंख—पुन १ पिसें लावलेलें बाणाचें अग्र 'रणा माजवी तोरण, पुंखबाणी मेघवर्णी।' –आपद ५८ २ पुच्छ, पिसारा 'शार्ङ्गधनुष्य अतिसबळ। सुवर्णपुंख बाण सरळ। हल आणि मुसळ। आयुधें प्रबळ पूजावीं।' –एसा २७ २५६ [स]

पुख्खा-खा—पु यथेच्छ जेवण, भरपूर, शाकट जेवण (क्रि० पाडणें, करणें उरकणें) 'देवून परत आल्यावर तयार करून ठेवलेल्या पुख्ख्यावर यथास्थित हात मारतात' –आगर ३ १५८ [पूर्ति?+खाणें] ०झोडणें–स्वत श्रम न करता मिळा लेल्या अन्नावर यथेच्छ हात मारणें 'जोंपर्यंत पुख्खा झोडायला मिळे तोंपर्यंतच 'रावसाहेब' करीत' –कोरकि ८८ **पुखानद**–पु पोटभर मिष्टान्न मिळालें म्हणजे कृतार्थ मानून कांहीं उद्योग न करणारा, केवळ पोटभरू 'कुचाळ ब्राह्मण येक पुखानद।' –रामदासी २ ४१ [पुख्खा+आनद] म्ह० पुखानद आणि सुखानद

पुख्त—वि पोक्त परिपक्व 'जो विचार करणें तो पुख्तच कराल' –जोरा १२३ [फा पुख्ता]

पुगट-स—वि पुगळाच्या अंगास येणाऱ्या दुर्गंधीप्रमाणें घाण येणारा; वाईट वास असलेला

पुगळ—पु एक घाणेरा किडा, पिंगूळ पहा 'पुगळ म्हणती आमुचें घर। वाळव्या म्हणती आमुचें घर।' –दा १ १०.४० [स पिंगल] ०वेल–ली–पुस्त्री एक दुर्गंधि येणारी वेल 'का पुगळवेलीचें जैसें सुमन। नेत्रास साजिरें दिसें दुरून।'

पुगळी—स्त्री (ना) कागद वगैरेची सुरळी, वळकटी, नळी, भोंगळी पहा [? पोकळी]

पुंगी—स्त्री. तोंडानें वाजविण्याचें गारुडी इ०चें एक वाद्य. हें कडु भोपळ्याचें करतात. सापास मोहून टाकण्यासाठीं हें उपयोगात आणतात. 'अनुहात वाजवी पुंगी। बावा जोगी।'—भज ११६. [दे. प्रा. पुंग=एक वाद्य?] (वाप्र) ०**बंद करणें**—एखाद्यास गप्प बसविणें; निरुत्तर करणें; दुसऱ्याचें वर्चस्व चालू न देणें. 'एखाद्या लुच्चाची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असतां त्याचा जणा माथा भडकून जावा ...'—नि ३९७ म्ह० गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाहीं तर मोडून खाल्ली. सामाशब्द—०**पेटारा**—पु (व.) सामानसुमान [पुंगी+पेटारा] ०**वाला**—पु गारुडी; पुंगी वाजविणारा.

पुगीफल-ळ—न. सुपारी; पोफळीचें फळ; पूगीफल [पूगी+फल]

पुचकणें—अक्रि. (कु.) मरणें, गचकणें. [ध्व.]

पुचकरणें—अक्रि. चुचकारणें. 'जानदार तेथूनच पुचकरतो.—चिमा १४. [ध्व.]

पुचट—वि (प्र) पोंचट; पोकळ: निकस; निःसत्त्व (शब्दशः व लक्षणेनें). [दे प्रा. पोच्चड, म. पोचट]

पुचं(चुं, चों)डी—स्त्री. (प्र) पुरचुंडी पहा.

पुचपुच—स्त्री. १ हलक्या व खोल आवाजात बोलणें, कुजबुजणें, कानगोष्टी. २ कुणकुण; गुणगुण, थोडा बभ्रा [ध्व.]

पुचाट—वि. १ पोचट; हलका; पुचट २ दुर्बल; नामर्द. [पुचट]

पुचुपुचु—स्त्री (सा) कुजबूज. पुचपुच पहा. [ध्व] ०**रंगण**—न एक करडयांचा खेळ —मराठी खेळांचें पुस्तक पृ. १२५.

पुच्या, पुची, पुच्ची—स्त्री. (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय; चूत, योनि. [का. पुक्की—च्ची]

`पुच्छ—न शेपूट, पशु पक्षी इ०चा गुददारावरील अवयव.—ज्ञा १०.२५५ 'शरीर वज्रा ऐसें। कवळी ब्रह्मांड जो पुच्छें।'—तुगा ४०१. [स] (वाप्र.) ०**फुटणें-लांबणें-वाढणें**—(श्रम, धंदा, खर्च इ०) मूळ योजनेपेक्षां अधिक वाढणें, अनपेक्षित विस्तार होणें (मारुतीच्या शेंपटी वाढण्याच्या गोष्टीवरून) सामाशब्द— ०**प्रगति**—स्त्री. (ल.) (शेंपटाच्या दिशेनें जाणें) मागें हटणें; माघार देणें, परागति, पिछेहाट. 'परांजपे साहेबांची पुच्छप्रगति पाहून बिचाऱ्या शिक्षकवर्गाला काय वाटेल?'—केले १ २६७. [सं. पुच्छ+प्रगति] **पुच्छावर्त**—वि. शेंपटीजवळ भोंवरा असलेला (घोडा) [सं पुच्छ+आवर्त]

पुच्छापताई—स्त्री (परदेशी तेली) मुलाच्या बापानें वधूकडील माणसास पैसे देण्यासंबंधीचा विधि, कनमुनई —बदलापूर २६९.

पुंज—पु. १ धान्यादिकांची रास, ढीग; समुदाय; झुबका; गुच्छ. 'जयाचा रश्मिपुंज निबिड।'—ज्ञा १६ ९. २ खोत किंवा धारेकरी यानीं गुरव आणि महार यांस त्यांच्या त्या वर्षातील कामाबद्दल दिलेली धान्याची लहानशी रास. ३ मेळा; गट. [सं.]

पुंजका—पु. झेला; झुबका; तुरा; घोंस; समूह; रास; जुडगा; जुडी; गठडी (केंस, पानें, पातीं, मधमाशा इ०चा). [पुंज]

पुंजट, पुंजर(रू)ट—न. धान्यादिकांतील हलके, पोचट दाणे. [? पुचट]

पुजणें—सक्रि. १ पूज्य मानणें; आदरसत्कार करणें; मान देणें. २ पूजा करणें; देव, ब्राह्मण इ०ची गंध, फुलें इ०नीं संभावना करणें; अर्चिणें, उपासना करणें. [सं. पूजन] (वाप्र.) (एखादा पदार्थ) **पूजून ठेवणें**—त्याचा उपयोग, दान इ० न करिता उगीच संग्रहीं ठेवणें **पानें पुजणें**—खाद्यपदार्थ पानावर थोडा थोडा वाढणें, नुसते नांवाला पदार्थ वाढणें. पानावर वाढल्यासारखें करणें. **पान पुजणें**—फार न खाणें, नांवाला जेवणें. (लो‍कांचीं) **घरेंदारें पुजणें**—आपल्या कामाकरितां लोकांच्या घरीं वारंवार खेपा घालणें.

पुंजनी—न रेशमाची एक जात. —मुंव्या ९०.

पुजमाल—पु घोड्याला खरारा करतेवेळीं किंवा नाल ठोकतेवेळीं त्याच्या तोंडाच्या खालच्या जबड्याला बांधून मग शेपटीच्या खालीं बांधलेली दोरी; ओठाळी. [फा. पुज़्माल]

पुजरट—न. (व.) घाणेरडें फडकें किंवा कपडा.

पुंजवणी—स्त्री. गोळा करण्याची क्रिया. (महारी) मृताची तिसऱ्या दिवसाची उत्तरक्रिया; राख सावडणें. —बदलापूर १७२.

पुंजा—पु. १ (विणकाम) तळहाताभोंवती गुंडाळलेले धागे किंवा तंतु ह्या तंतूंची संख्या साठापासून ऐंशीपर्यंत असते (सामा.) साठ ताराचा समूह. २ शेण, राख, केरकचरा इ०चा ढीग. 'नांव ठेवीत केर-पुंजा।'—दा ३.३.४१ (खराब झालेलें, वाळवीनें खाल्लेलें, कुजकें धान्य, लांकूड, कापड इ० पदार्थांचा) गंज; ढीग; रास ४ (सामा.) राशी; समुदाय. 'विधिनिषेध पैजा। अळाली पंचाक्षतनदेवपूजा। होता संचितक्रियमाणपुंजा। तोही वोजा जळाला।'—एभा ७.७६८. [सं पुंज)

पुंजा—स्त्री. (गो. खा. अशिष्ट) पुजा पहा.

पुजा—स्त्री. १ (प्र. पूजा) देव, मोठी विभूति इ०चा आदरसत्कार; अर्चा; मानसन्मान; उपासना; भक्ति. २ पूजेचें साहित्य व पूजा करतांना करावयाचे विधि. ३ भूतबाधा झाली असतां शूद्र लोक करितात तो संस्कार. [सं पूजा] (वाप्र) ०**करणें-घालणें**—१ (ल) बडविणें, चोप देणें; मारणें; पिटणें. २ मोगडणें; खरडपट्टी काढणें. ०**बांधणें**—देवाच्या मूर्तीस पुष्पादिकांनीं सजविणें, देवाला शृंगार घालणें. 'जोड करितो सुरपुटी। तोडोनि अरिशिरें गोमटीं। जैसी रेवाता धुर्जेटी। पुजा बांधितुसे।'—शिशु १००९. 'पुजा बांधिली माणिकमोतीं ह्याची।' म्ह० चांभाराच्या देवाला खेटराची पुजा.

सामाशब्द- ०पत्री-स्त्री. १ फुलें, पत्री वगैरे पूजेचें साहित्य. २ (ल.) वडविणें, मारणें, खुदळणें. (क्रि० करणें)

पुंजाणा-ना—पु. (तिरस्कारार्थी) केरकचरा, गवत, घाण इ०चा ढीग, उकिरडा.

पुंजापा—पु (खा.) पूजेचें साहित्य. पुजापत्री. [हिं. पुजापा]

पुजारा-री—पु देवालयांत देवाची पूजा करण्यासाठीं नेमलेला माणूस; ब्राह्मणाखेरीज इतर जातीचेहि पुजारी असतात 'मद जरी बाधोन पुजारें। ठाईं ठाईं स्थाविलें।'—नव २३.१७८. ०रीण-स्त्री. स्त्री पुजारी; पुजाऱ्याची स्त्री. 'पुजारिणी दासें द। ग१ दे दां १।'—शके ११९५ तील पंढरपुरचा शिलालेख [पूजा]

पुंजा(ज)व(वि)णें—उक्रि. १ एकत्र करणें; गोळा करणें (जमीनीवर पसरलेलें धान्य वगैरे) २ जळलेल्या प्रेताची राख गोळा करणें, राख सावडणें. [पुंज]

पुंजाळ—पु (काव्य) ढीग, रास, जमाव 'परम तेजस्वी प्रळयाग्न। पुंजाळ रक्ष जीवाचा।' 'पुंजाळ त झळकती बहुरत्न कीळा।'—दावि ४८२. [पुंज] पुंजाळणें-अक्रि एकत्र गोळा होणें; जमणें.

पुंजाळ—वि तेजस्वी; चकाकित 'पैल सावळें तेज पुंजाळ वैसे। सिरीं तुर्विली साजिरी मोरपिसें।'—तुगा ४२५. [पुंज]

पुंजाळणें—अक्रि १ तेजस्वी होणें, चकाकणें. 'प्राण पागुळला जेथिचा तेथ। शरीर मंदमंद कांपत। नयन पुंजाळले निश्चित। अर्धोन्मीलित ते जाहले।'—एभा २९ ६५४. २ पसरणें 'वर चिले पातीं ढळती। तळींचीं तळीं पुंजाळती। तेथ अर्धोन्मीलित स्थिती। उपजे तया।'—ज्ञा ६ २०३. 'भानुउदयाचलीं तेज पुंजाळलें'—भूपाळी.

पुंजी—स्त्री १ (रुपये, धान्य इ०चा) लहान ढीग, रास; समूह २ (सामा) साठा; संग्रह, कोठार, भांडवल, भरणा; भांडार (वस्तु, विद्या, द्रव्य इ० चें), द्रव्य; पैसा. [सं पुंज] ०करणें-१ रास, ढीग करणें, जमा, गोळा करणें. २ पैसा साठविणें.

पुंजी—स्त्री. घोडयाला शृंगारण्याच्या सामानापैकीं एक; शिरोबंद [फा. पुञ्जी]

पुंजी—स्त्री. (लुगडयाच्या) काठाचा एक इंचाचा भाग, (सामा) मागावरील ताण्याचे ६० दोरे. [पुंजा]

पुंजी—स्त्री एक सागरगोटयाचा खेळ. -मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३४२.

पुंजुरा—पु (गो) पुंजी; पुजाळ पहा.

पुट—न १ (हात, कान, पानें इ०) दुमडून केलेली पोकळी, द्रोण, पुडा; पुडा (समासात) अंजलीपुट, कर्णपुट, पर्णपुट; कर्णपुट इ० २ अर्धगोल, अर्धवर्तुळ ३ औषधादिकम एकदां केलेला संस्कार, क्रिया, पातळ थराचा लेप, उदा० औषधादिक गाळण्या-वाळविण्यासाठीं विस्तव, ऊन, हवा इ०त एक वेळ ठेवणें; तसेंच एखाद्या रसानें एक वेळ माखणें किंवा त्या रसात बुडविणें (क्रि० देणें). (समासात) अग्निपुट, सूर्यपुट, औषधपुट, रसपुट इ० 'माझि या विरहाग्निचेनि पुटें। जिवाचें आगार आटे।'—भाए १७०. ४ पुट देण्याचा पदार्थ (रस, लेप इ०) ५(ल) मूस· अग्नि 'सोनें जैसी पुटीं पड। मळ तुटे वाणी चढे। तैसी गुरुसेवा जडत्व मोडे। चित्तशुद्धी जोडे निर्दुष्ट।'—एभा ३ ३८८. 'जैसें पुटीं पडतां सुवर्ण। तेजस्वी दिसे दैदिप्यमान।' ६ संकोचित जागा. 'तैशी सुनंद गाठली। पुटीं होती दाटली। ते वज्रासनें चिमुटली। सावध होय।'—ज्ञा ६ २२५ ७ तेज. 'कृष्ण अंगा जडलेपणें विजूहीं पुट जालें चौगुणें।'—एरुस्व १ २६ ८ घोडयाच्या पृष्ठभागाच्या टिर्‍यांचीं कंबरेपर्यंत ज्या दोन बाजू असतात त्या प्रत्येक. —अश्वप १.६३. ९ (नृत्य) पापण्याच्या द्वारां केलेला अभिनय नृत्यामध्यें पापण्याचे नऊ प्रकारचे अभिनय करतात ते-सम उन्मेष, प्रसृत, कुंचित निमेष, पिहित, विवर्तित, स्फुरित व विलोकित 'लागती कटाक्ष सर्पाचिया पुटीं। कल्हारियें जिबाचिये।'—भाए ४५३. १० पृढ पुडी. समासात नासिका, नाक, घ्राण ह्या शब्दाबरोबर योजतात जसें—नासिकापुट इ० [सं.] सामाशब्द- ०पाक-पु १ औषधादिकाच्या सभोंवार पानें घालून व वर माती लावून तीं भट्टीत भाजण्याची क्रिया. २ मूशीमध्यें सोनें वितळविणें. [सं. पुट+पाक] पुटीकरण-न (मूशास्त्र) पुटें बसणें; थर बसणें; एकावर एक लेप बसणें. गाळाच्या निरनिराळ्या तऱ्हा निवडल्या जाऊन प्रत्येकाचे निरनिराळे व्यवस्थित थर एकावर एक रचले जातात त्यास पुटीकरण म्हणतात. —भू ४६. [पुट+करण]

पुट-टी—शब. (ना) प्रत्येक वेळीं, गणिक, पट पहा. जसें-धामापुट-जाण्यापुट-येण्यापुट-बसण्यापुट इ०.

पुट-टा—नस्त्री. (महानु) वेटोळे. 'ना हे उकलली पुटी। क्रोध भुजंगाची।'—भाए ७५५.

पुटक(कु)ळणें—अक्रि. पुटकळयानीं व्यापून जाणें, पुटळ्या होणें, पुरळ उठणें [पुटकुळी]

पुटक(कु)ळी—स्त्री पाणी किंवा पू भरलेली पुटी, लहान फोड [सं पिटक स्फोटक, स्फोट]

पुटपु(पु)ट—स्त्री. १ तोंडातून काढलेला एकसारखा पण बारीक आवाज; कुजबुज, कुरकुर. (क्रि० करणें, बोलणें). २ पटपट मारलेली उडी (बेडकीची) (क्रि० येणें, जाणें; पडणें). -क्रिवि. एकमारख्या बारीक आवाजानें, रिपरीप, पिटपिट (पाऊस इ० पडणें) 'पाऊस पुटपुट पडतो' 'बेडकी पुटपुट उडते' [ध्व.]

पुटपुटणें—अक्रि १ रिपरीप, पुटपुट पडणें (पाऊस) २ तोंडातल्या तोंडात अस्पष्ट बोलणें, दड दड बोलणें. 'ढगी वारंवार क्षितिपतिसुते जें पुटपुटी।'—सारुद ७.१५६. ३ कुरकुरणें;

पुधपुध्णें 'आगाचा संताप होऊन ती आपल्याशींच पुटपुटली' -मोर ११ [पु पुट]

पुटंवचें—सक्रि (गो.) पुरवणें

पुटिकाळी—स्त्री (महानु) वेटाळें, वळसा पुट-टी पहा 'आनंदनिधानावरी येमीनिर्मी। मोक्षभुजंगाची पुटिकाळी। सैंमी वेटुळी वगी घोनिली। आठाहती।' -शिशु ४२५ [पुटकुटी]

पुटिला—पु पडल 'तोंडा येतो फेंस पुटिला नाचसिल बा रे।' -निगा ९४

पुटी—स्त्री औषध, रस, लेप इ०चीं ज्यास पुटें दिली आहे असा (रासायनिक पदार्थ) पुट पहा (समासात) अग्निपुटी, सुवर्णपुटी, सहस्रपुटी इ० [पुट]

पुटुकुळी—स्त्री पुरकुळी पहा

पुटणें—(महानु) १ प्रकाशणें. २ पासणें पसरणें, एक मेकांत गुरफटणें (टिप्पणींतील अर्थ) 'आमिचेनि कसमसाठें। रसरंगाचा पूर पुटे।' -शिशु ४११ ३ उसळणें, उडणें [सं स्फुट्, का पुटि]

पुटें—न (वे) कर्नाटक प्रांतात होणारें टरबूज

पुट्टकरून—क्रिवि (गो) पटदिशीं, पटदिशीं, पटकन पहा

पुट्टा—पु (कर) गाडीच्या साटाच्याखालचा कण्यावरील लाकडी आडवा भाग 'कण्यावर पुट्टा घेताने टेवा.'

पुठ—न पुट अर्थ ७ पहा ०चढविणें-(महानु) स्तुति करणें, प्रशंसा करणें 'मु-देवें आप्नपें। पुठ चढविलें मायानें। मेत्री एकें हीं गुणें। भुजीं नभे।' -शिशु २०३

पुठा-ठ्ठा—पु १ घोडा इ०च्या पुच्छाजवळचा भाग ढुंगण, टिरी; कुला, नितंब २ घोडा विकत घेताना एका घोड्याबद्दल याजावयाचा शब्द ३ वही, पुस्तक इ०वर असलेले जाड व मजबूत आच्छादन, मळपृष्ठ 'पुठे रंगित पत्रकें कनकिंतें आनंदतो या वरी।' -कर ३९ ४ कागदपत्रें ठेवण्यासाठी दोन पुठिपत्रें एकत्र करून केलेली वही, फाईल ५ जूट, जमाव, गट्टा; माणसाचा जमाव संघ टोळकें, कंपू ६ पांचसात खेड्याचा टापू, शेजारीं शेजारीं असलेल्या पांचसात खेड्यांचा संघ, प्रदेश ७ विक्रीसाठीं ठेविलेल्या वस्तूचा गट, संच ८ गाडीच्या चाकास ज्या लाकडी तुकड्यामुळे वर्तुळाकार येतो तो बाकदार तुकडा चाकाच्या धान्यावरची जाड फळी पाटा ९ (जरतारीचा) पिंडोळा, गुंडा १० पक्ष, गोट (ल) विश्वास फडणविसांच्या पुठ्यात शिरलें पाहिजे असें विसुभाऊस वाटलें' -अस्तभा ३५ ११ पुठिपत्र, कार्डबोर्ड, जाड कागद १२ पृष्ठभाग पाठ; मागचा भाग 'कां पुठीं वळला उसीं। गोडी जैसी।' -ज्ञा १८ ८४२ [सं पृष्ठ प्रा पुट्ठ] **पुठ्ठयांतील मंडळी**-पक्षातील कुटांतील, विश्वासांतील माणसें, बगलबच्चे ०पाट-पु पुठा अर्थ ८ पहा

पुडी—स्त्री कुस्तींतील एक डाव. आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या चड्डींत कुल्यावर हात घालून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या बगलेतून उराच्या खड्यात घालून आपल्या जोडीदारास उचलून उताणा पाडणें

पुड—क्रिवि पुढें 'जैसें विज मति गोड। गोडचि म्हणून करावा पुड। मग तं मिळे शत्रुच.ड। दुई सुख वाटावया।' -नव १४ १५६ [पुढें]

पुंड—वि १ बंडखोर, गावगुंड, दांडगा, उलाढाल्या 'पुंड परोपरीं बंड कुणावर दंड कोण बांधिती।'-ऐपो १६६. (सामा) दरोडेखोर लुटारू, चोर [? दे प्रा पुभड=तरुण, युवा,मुल० सं पौगड, पुंडू] सामाशब्द- ०गिरी-स्त्री. बंड, गुंडपणा; दांडगेपणा, उलाढाली 'आपण भालेरावाप्रमाणें पुंडगिरी चालविली' -स्वप ४११ ०पाळ-पु लुटारूंचा मुख्य [पुंड+पाल] ०पाळेगार-पु लुटारू व बंडखोर लोकांबद्दल सामान्यत योजावयाचा शब्द [पुंड+पाळेगार] ०मवासी-पु पुंड आणि मवाशी, पुंड पाळेगार भुमे वगैरे लोक 'देशोदेशिंच्या खंडण्या घाडुन देती पुंडमवासी।' -ऐपो १७७ [पुंड+मवासी]

पुडका—पु १ कागद, पत्रावळी, पानें इ०चा एकत्र बांधून केलेला गठ्ठा, पुडा, बंडल २ (व) पत्राचें पाकीट, लिफाफा ३ (वे विणकाम) दहा पौंड वजनाचें सुताचें बंडल [पुडा]

पुडका-की—पुस्त्री (चांभारी) वेण्याच्या पाटीमागें लागणारा चामडयाचा तुकडा, सोमुसें [पुडा]

पुडकें—न पुडका पहा

पुडयाँ-यें—न (कु) प्रसंगविशेषीं नेसण्यासाठीं ठेविलेलें वस्त्र वगैरे, धोतर (गो) पुडवें

पुंडरीक—न १ पांढरें कमळ २ अष्टदिग्गजांपैकीं एका दिग्गजाचें नाव. [सं]

पुडवटी—स्त्री लहान पुडी [पुडा+वटी प्रत्यय]

पुडवाटवा—पु (महानु) डबा किंवा बटवा बाटवा पहा. 'वाइसें पुडवाटवा घेति।' -पूजावसर [पुडा+वाटवा]

पुडवें—न (गो) धोतर

पुडसावणें—सक्रि धमकावणें, धमकी देणें, दटावणें -शर

पुडा—पु १ पानें, कागद इ०चा दुमडून बांधलेला गठ्ठा, पुडका २ साखर इ० पदार्थ कागद पान इ०त गुंडाळून बांधिला असतां जो आकार होतो तो, पिशवी ३ मृदंगादिकांचें पुड, वाजणारा कातडी भाग 'वाजता पुडा, घुमाचा पुडा' ४ (चांभार धंदा) टाचेचा भाग उजरण्याकरितां उपयोगात आणावयाचा कातड्याचा अर्धगोल ठोकळा ५(गो) पुड्याच्या आकृतीची एक प्रकारची पोळी [सं पुट, प्रा पुड, हिं पुडा, सिं पुडो] ०घालप-(गो) दाणे सुपात घालून निवडण्याचा एक प्रकार

पुंडा—वि. (प्रां.) पांढरा (गाय, बैल इ०). 'एकें मोहरीं मोरी पारडीं। एके वाघी चितळी पुंडीं।' -दाव २८१. [सं. पुंड्र=पांढरें कमळ; प्रा. पुंड; सं. पांडु=पांढरा]

पुंडा-पुंडा ऊंस, पुंड्या, पुंड्या ऊस—पु. उंसाचा एक प्रकार. तांबुस ऊंस. 'सप्ताळें ऊंस पुंडे कविठ कमरखें बाळकें सूक्ष्म थोरें।' -सारुह ३.८९. [सं. पुंड्र; प्रा पुंड; पांड्र]

पुंडाई, पुंडायकी—स्त्री. १ बंडखोरपणा; लुटारूपणा; बेकायदेशीरपणा. २ जुलूम; उपद्रव, जबरदस्ती; लुटालूट; थंड. (गो.) पुंडाय. [पुंड] ०**माजविणें**-रण माजविणें; बखेडा माजविणें; गोंधळ करणें. 'कांहीं तरी सभेंत पुंडाई माजविणें हें शहाण्याला शोभत नाहीं.' -टि ४.१३०.

पुंडाय—स्त्री. (गो.) पुंडाई.

पुंडाव-वा, पुंडावा, पुंडावें—न. पुंडाई पहा. 'संसारी पुंडावें चुकलें।' -दा ६ २.२५?

पुडी—स्त्री. लहान पुडा. १ कागद, औषध इ० कांचें लहान पुडकें २ साखर इ० बांधून केलेला लहान पुडा. ३ संन्याशाचें जेवण (हें फार थोडें असतें यावरून पुडी हें नांव). (ल. उप.) जेवणः जेवणाचें आमंत्रण. ४ (चांभारी) सागळ रंगविण्याचा काळा रंग ५ पखवाज इ० काम बसविण्याची शाई. ६ (ल) गुप्त गोष्ट, बातमी इ०; पूड. (क्रि० फुटणें; फोडणें). 'पुडी फुटल्यामुळें हा अनर्थ ओढवला.' [पुडा] (वाप्र) ०**आणणें**-बाहेर न फुटलेली बातमी आणणें. ०**फुटणें**-बातमी बाहेर फुटणें. ०**फोडणें**-बातमी फोडणें; खरी गोष्ट बाहेर आणणें **पुडीस जाणें**-संन्याशानें जेवणास जाणें **पुडी सोडणें**-गप्पा मारणें. म्ह० कुडीला पुडी (पाहिजे) सामासशब्द- ०**मांस**-न. सागोती व मांस शिजवून त्यांत चाकवताचा पाला घालून तयार केलेला पदार्थ. -गृशि २.९८. [पुडी+मांस]

पुडी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचें झाड.

पुडीस—वि. गोटयाच्या खेळांत ज्याची पाळी अगदीं शेवटीं येईल त्या खेळणारास पुडीस असें म्हणतात. -मराठी खेळांचें पुस्तक पृ. १४२. फड्डी पहा.

पुंड्र—पु कपाळास लावलेला चंदन, भस्म इ० चा टिळा; गंध. त्रिपुंड्र हा शब्द जास्त रूढ आहे. 'ऊर्ध्वपुंड्र भाळ केंवीं शोभे माळ। कापिजे कळिकाळ तया भेणें।' -तुगा २२१४ [सं]

पुंड्रक—पु. घोडयाचे प्रपाणावर असणारा पांढरा पट्टा.-अश्वप १९०५. [सं.]

पुढचा, पुढला, पुढील—वि. १ अगोदरचा; पूर्वीचा· पुढें जाणारा, (स्थलकालासंबंधांत) अग्रिम. २ भविष्यकाळची 'पुढची गोष्ट कोण सांगेल.' ३ (वारांच्या, नांवांच्या पाठीमागें योजला असतां) ताबडतोब येणारा; आगामी; आता यापुढें येणारा. जसें:-पुढला सोमवार. [सं प्रथम; प्रा. पुढम] (वाप्र.) **पुढचे दांत**-लहान मुलास प्रथम जे चार दांत येतात ते; वरचे दोन व खालचे दोन दांत. **पुढच्या जोताचा**-वि. १ पुढच्या जुंवास जुंपण्यास योग्य. २ (ल) चलाख; तल्लख; हुशार; तरतरीत. ३ पुढारी; सूत्रधार; सुकाणुदार. म्ह० पुढच्यास ठेंच मागला (चा) शहाणा (दुसऱ्याच्या अनुभवानें मनुष्य शहाणा होतो या अर्थी). 'इतिहास, बखरी व चरित्रें हीं पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा या न्यायानें सर्वांस अत्यंत हितावह आहेत.' -बाजीराव. **पुढच्या पुढें**-शब क्रिवि. १ अगदीं समोर; समक्ष, एकदम पुढें (क्रियावाचक धातुंसमवेत प्रयोग). २ इतर सर्वांच्या पुढें; इतरास मागें टाकून; एखाद्या बाबतींत पुढाकार घेण्यासाठीं सर्वांत पुढें. [पुढें] (वाप्र.) ०**करणें**-लुडबुड करणें; विनाकारण लुब्रेपणा, लघळपणा करणें. ०**नाचणें**-मनधरणी करणें; खुशामत करणें; थुंकी झेलणें

पुढतपुढत, पुढतपुढतीं, पुढतांपुढतीं, पुढतोपुढतीं—क्रिवि. (काव्य) वारंवार; पुन पुन्हा; पुढेंपुढें. 'सर्वेस्वेंसीं तुझा आधार। दुस्तराहूनि पाववी पार। दीन जनाचा करी उद्धार। पुढतपुढत सांभाळी।' -दावि १२. 'तैसा पुढतपुढती तोचि। मिया अभिवंदिला श्रीगुरुचि।' -ज्ञा १.२७. 'आतां ऐसा राजा मागुती। होणार नाहीं पुढतांपुढती।' -नव १८.८. 'विदुर म्हणे पुढतोपुढतीं। तेंचि तें तुज सांगिजे किती?' -मुवन १७०. [पुढती द्वि.]

पुढता-तीं—क्रिवि. (काव्य) पुन्हां. 'तरी कर्मयोगीं देवीं अतिरसु। पोखीतसां पुढती।' -ज्ञा ५.२ -शअ. (विप्र) पुढें पहा. 'आतां तेंचि तप पुढती। तामसाचिये रीतीं!' -ज्ञा १७. २५३.

पुढपुढें—क्रिवि. १ पुढेंपुढें; आरंभापासून पुढें जातो तसतसा; उत्तरोत्तर. 'हा ग्रंथ पुढपुढें चांगला आहे.' २ इतरांस मागें टाकून आपण एकटयानेंच पुढाकार घेण्यासाठीं पुढें सरून, होऊन (बोलणें); पुढच्यापुढें. [पुढें द्वि.]

पुढला—वि. पुढचा पहा.

पुढवसा—पु. पुढला, पुढचा भाग [पुढें+वसणें]

पुढा—पु. १ (राजा.) पुढचा, तोंडाकडील भाग 'दक्षिणेकडे पुढा करून बसूं नको.' २ (शिंपी) कोट इत्यादींचा पुढें यणारा भाग. आगा [पुढें]

पुढां—शअ.क्रिवि. पुढें; पुढारां 'पुढां कुरंग एक नयनीं। दूर दखोनि विंधिला बाणीं। धायाळ मृग पळतां वनीं। पाठीं धांवे नृपाळ।' -मुआदि ७.६५. [पुढें]

पुढाईत, पुढाकारी, पुढारी—वि. १ पुढाकार घेणारा; नेता, नायक; पुढें होऊन हुकमत चालविणारा. अर्था गांव नेणा

पुढाईत हातपाय जोडून।' -पला ७७. 'पुढारी हे लोकाचे धनी नव्हत तर चाकर होत.' -टिसू २२१. २ अधिकारी; कारभारी; व्यवस्थापक; प्रमुख. [पुढा]

पुढाकार, पुढार-रा—पु १ पुढारीपणा; अग्रेसरत्व, नेतृत्व; हुकमत 'समाजाचा पुढाकार घ्यावयाचा म्हणजे स्वतः पाया-शुद्ध वर्तन पाहिजे'-टिसू १४३. २ कारभार, अधिकार, व्यवस्था. [पुढें+कार] **पुढाकारी**—वि पुढाईत पहा.

पुढाय(र)की—स्त्री पुढाकार पहा [पुढें+कार]

पुढार-री—वि पुढील, पुढें येणारी.-ज्ञा १.२७५ 'पुढारी दोषायीं तनुमर उपायीं उतरनो।' -र ५६.

पुढार—पु बोल, वचन. -भाए १४५. 'मग म्या बोलिलें उत्तर। माझा एक हो पुढार। हिमवंत होईल नृपवर। रेणुराचो।' -कथा २.१२.४७. [पुढें]

पुढारणें—अक्रि. १ पुढें होणें; सरसावणें. 'मारीचाख्य पुढा-रला भुजगळें झुंझावया रूढला।' -आय २५. २ बोलणें. 'आणि आत्मया एथ काहीं। सर्वथा लागु नाहीं। हें पुढारलासि तें देईं। लाहाणें माझें।' -ज्ञा १८.२९९. ३ उत्कर्षास, प्रगतीस चढणें, पुढें येणें.

पुढारां—शअ (काव्य) १ पुढें; समोर 'प्रकट तिजपुढारा जाहला राजमौळी।' -र ४०. २ निमित्तानें 'कां पितृवचन पुढारा। सीतेचिया वियोगद्वारां। रीसा आणि वानरा। उद्धरी निशाचरा रघुनाथ।' -एभा १६.३३३ -क्रिवि. (काव्य.) १ पुढें; कालांतरानें 'मग ते द्याळु द्वारपाळ। म्हणती नाथा न करी तळमळ। तुम्हा मायलेकराचा मेळ। ईश्वर करील पुढारां।' -नव १५.३७ २ पुढें होऊन, आगाऊ, अगोदर.

पुढारी—वि पुढाईत पहा

पुढारीं-रें—शअ क्रिवि (काव्य) पुढें. 'शीघ्रें वाट झाडी पुढारीं। तो नारायण नररूपें।' -मुआदि १५१ 'नेऊन चालिती पुढारें।' -दा ३.९.४ 'मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारीं।' -र १४.

पुढारेसी—क्रिवि (काव्य) पुढें पुढारीं पहा. 'धाइनि जाणाऱ्या स्वस्थलाप्रती। सीराळकराची मानूनि विश्रांती। सद्‌भीतसमुदाव कृपामूर्ती। पुढारेसी चालिले।' -दावि ३१७.

पुढारचें—क्रि (गो.) पुढें जाणें, पुढारणें पहा.

पुढासणें—क्रि पुढें धारणें करणें 'हें असो नावें रूपें। पुढासुनि कमूपें। जेथ आली वासिपें। अविद्या हे।' -अमृ ७.११४.

पुढि(ढी)ल—वि १ पुढचा, अगोदरचा-नंतरचा (स्थल कालसंबधीं). पुढचा पहा २ अन्य, दुसरा, लोक. 'आपुले अगींचे मळ। पुढिलीं क्षाळिता सकळ।' -एभा २३.७२. 'केरयाविण निरसूं नये। पुढिलाची कदा।' -दा २.३.१२. ३ पुढें येणारी; भावी (पिढी, लोक). 'पुढिला सिकवण। ते घ्यावी आपण।' -दावि १०१. ४ पुढें-खालीं-यानंतर येणारी, सांगितलेली (गोष्ट, मुद्दा इ०). ५ जवळचा. -ज्ञा ३.१७७. [पुढें तुल० सं. पुरस्, अर्धमागधी. पुरिल] सामाशब्द- ०पाय-पु. प्रवृत्ति, प्रपंचाकडील वृत्ति. 'ऐसाही जरी विपायें। सांडूनि पुढील पाये। सर्वेंद्रियासि होये। पाठिमोरा जो।' -ज्ञा १०.७२. **पुढिल्यो**-क्रिवि. (कर.) (विटीदांडूचा खेळ) विटीच्या पुढल्या टोकापासून (मोजणें). **पुढीं**—क्रिवि पुढयांत; पोटाशीं. 'घेऊन पुढीं तुमती सौख्यात विडी तोडावी।' -प्रला १६०.

पुढून—क्रिवि. १ पुढील बाजूनें, समोरून. २ पूर्वी, अगोदर (कालवाचक). [पुढें]

पुढें—क्रिवि १ समोर, अग्रभागीं २ विवक्षित अवधी-पासून, अग्रिमप्रदेशीं; नंतर; पलीकडे. [सं. पुरस् किंवा सं. प्रथम; प्रा पुढम] (वाप्र) ०पाऊल पडणें-प्रगति होणें. 'तुमच्या सारख्याच्या मदतीवाचून आमचें एक पाऊलसुद्धा पुढें पडणार नाहीं.' -भयंकरदिव्य **०पुढें करणें**-लुडबुड करणें, खुशामत करणें. **०घालून जाणें-येणें**-फौजेसह शत्रूवर हल्ला करणें. 'इंग्रज पुढें चालून येत नाहींत' -पया १७६. म्ह० १ पुढें तिखट आणि मागें पोंचट २ पुढें पाठ मागें सपाट ०पाठीं-क्रिवि. पुढें आणि मागें.

पुढोसा—पु पुढचा भाग [पुढें]

पुढ्या—पु एक प्रकारचें लव्हाळें.

पढ्यां—न (कु.) धोतर (गो) पुढवें, पुडया पहा

पुढ्यांत—क्रिवि १ पुढें, पुढच्या भागांत; समोर. 'आपल्या प्रेमाच्या माणसांची फार दिवसांनीं भेट होऊन त्यांच्या हातचं सुमारस अन्न पुढ्यात येतं.' -स्वप ८२. २ ओटींत, पायापाशीं-मध्यें (गुपचिप पायात ठेवलेल्या लांचलुचपतीबद्दल योजितात). [पुढें+आंत]

पुण—उअ. (महानु.) परंतु 'म्हणौनि मज आत्मारामा। पुण पढियो तो।' -भाए ८०४.

पुणती—क्रिवि. पुन्हा -ख्रिपु १.१.४७ [पुन॰]

पुणी—स्त्री पिंजलेल्या कापसाची वळी; पेळू [गु]

पुणु—पु पण, होड, पैज -ख्रिपु [पण]

पुणेरी—वि पुणें शहरासंबंधींचा, पुण्याचा (जोडा, भाषा, चाल इ०). [पुणें]

पुण्य—न. १ उत्तम आचरण केल्यानें ईश्वरप्रसादद्वारां सुख प्राप्त करून देणारा आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेला विशिष्ट धर्म, धार्मिक, नैतिक गुण उत्तम आचरणाचें फळ. २ सत्कृत्य; धार्मिक, परोपकारी कर्म याच्या उलट पाप. [स पुण्=धर्मकृत्य

करणें] (ग्राम्य) ०पारचणें-वाईट कृत्य करणें, वाईट कृत्यांत गुंतणें पुण्याचा-धार्मिकपणा मानिलेला, कल्पिलेला, धर्माचा (बाप, भाई, माऊ, बहीण, पुत्र इ०) जसें-पुण्याचा बाप, पुण्याची भाई इ० पुण्याच्या पारीं-पुण्यद्वारीं बसणें, पुण्याचा पार बांधणें-परोपकारी किंवा धार्मिक कृत्यांत नेहमीं गुंतलेलें असणें, पुण्यकृत्यें करणें सामान्यशब्द- ०कर्म न पुण्यजनक कर्म, पुण्यकृत्य [स पुण्य+कर्म] ०काल-पु संक्रांति, ग्रहण इ०चा पर्वकाळ, ज्या काळांत पुण्यकृत्य करणारास अधिक फळ मिळतें असा काळ [स] ०कीर्ति-स्त्री पुण्यकारक कृत्याची प्रसिद्धि लौकिक [स] ०गिरि-पु (अध्यात्म) ज्ञानाचें स्थान आज्ञाचक्ररूपी पर्वत 'नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या खापरीं। मनपवना ही खीचपुरी । वाहूनियां ।' -ज्ञा १८ १०४० [स] ०जन-पु १ पुण्यवान मनुष्य 'असा प्राकृत आणि हीनु। तयाही कीं गुणत्याचा मानु । परी न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु भाई ।' -ज्ञा १८ ७५० २ राक्षस [स] ०तिथि-स्त्री १ पवित्र दिवस २ सन्यासी मृत झाला असतां बाराव्या दिवशीं किंवा प्रति वार्षिक मृततिथीस त्याचे पुत्र-शिष्यादि श्राद्धस्थानीं जें कर्म करितात तें किंवा ती तिथि ३ (सामा) थोर सत्पुरुषाची प्रतिवार्षिक मृत्युतिथि, श्राद्धतिथि [स] ०धाम-न काशी, प्रयाग इ० पवित्र स्थान, क्षेत्र [स] ०नदी-स्त्री १ पवित्र नदी २ (ल) पुण्याचा, सदाचाराचा नदीसारखा जोराचा प्रवाह [स पुण्य+नदी] ०परायण-वि पुण्यकृत्यें करण्यांत तत्पर असणारा, पुण्यकर्माला वाहिलेला [स] ०पात्र-न पुण्यवान, विभव, पुण्यशील मनुष्य ०पावन-वि १ पुण्य संपादन करून पवित्र झालेला २ स्वतःच्या पुण्याईनें इतरांस पवित्र करणारा (कथा सत्पुरुष, पवित्र स्थान नदी, वृक्ष इ०बद्दल योजितात) 'उखाहरणे पुण्यपावन । ऐकावें चित्त देऊन । चित्ररेखा तिची मैत्रिण ।' -स्त्रीगीत [स] ०पुंज-पु पुण्याचा साठा, संचय, राशि 'स्थावरां गिरीआनु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु ।' -ज्ञा १० २३४ -एरुस्व १४५० [स] ०पुरुष-पु १ ज्यानें पुण्यसंचय केलेला आहे असा मनुष्य, पुण्यवान् इसम २ सद्गुणी, सदाचरणी मनुष्य [स] ०प्रताप-पु पुण्य कृत्यामुळें, सद्गुणामुळें आलेली शक्ति, प्रभाव, वजन मान्यता, लोकोत्तर कार्यास इष्ट असें पुण्यसामर्थ्य [स] ०प्रतापी-वि पुण्याचें सामर्थ्य अंगीं असलेला [स] ०प्राणी-पु परोपकारी, सद्गुणी, पुण्य शील मनुष्याबद्दल योजावयाचा शब्द [स] ०फल-न सत्कृत्याचें फळ, बक्षीस [स] ०भूमि-स्त्री यज्ञादि कर्में करण्याविषयीं शास्त्रानें योग्य म्हणून सांगितलेली भूमि, हिमालय व विंध्य यामधील प्रदेश, आर्यावर्त [स] ०मार्ग-पु पुण्य संपादन करण्याचा मार्ग, रस्ता पथ पद्धत इ० [स] ०लोक-स्वर्ग इहलोक सोडून गेल्यानंतर ज्यांत ज्या पुण्याईमुळें मिळणारी सुखाची जागा, ब्रह्मलोक [स] ०वान्-वत-वि सद्गुणी, सदाचरणी, नैतिक व धार्मिक गुण असलेला [स पुण्य+वत्] ०वासना-स्त्री चांगली इच्छा, सदिच्छा 'सत्त्वगुण जिसीं प्रगट । ते वेळीं पुण्यवासना उमटे ।' [स] ०वेळ-स्त्री सकाळची विवक्षित वेळ ही वेळ पुण्यकारक कृत्यासाठीं शुभ व योग्य मानिली आहे [पुण्य+वेळ] ०शील-वि सत्कृत्यें करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति आहे असा, सद्गुणी, सद्वर्तनी [स] ०श्लोक-पु पुण्यकारक कृत्यानें प्रसिद्ध असलेला मानवी किंवा दैवी पुरुष ज्याच्या नामस्मरणानें पुण्य लागतें असे संत देवदेवता यांना हें विशेषण योजितात (धर्मराज नल जानकी इ०) [स पुण्य+श्लोक=कीर्ति] ०सामग्री-स्त्री इष्ट कार्य सिद्धीस नेण्यासाठीं साधन म्हणून असलेला एखादा सद्गुण [स पुण्य+स सामग्री] ०क्षेत्र-न पवित्र स्थान ज्या ठिकाणीं राहिलें असतां गेलें असतां पुण्य लागतें असें स्थान (काशी कुरुक्षेत्र इ०) [स पुण्य+क्षेत्र] पुण्यात्मा-पु अत्यंत सद्गुणी व सदाचरणी मनुष्य [स पुण्य+आत्मा] पुण्यपूर्व-न चांगल्या नैतिक गुणाच्या-पुण्यकृत्यापासून उद्भवणारें फल, सुकृत अपूर्व पहा [स पुण्य+अपूर्व] पुण्याई-स्त्री १ पुण्याचा संचय, पुण्यसामग्री २ (ल) सामर्थ्य वकूब [पुण्य] (ग्राम्य) ०खर्चणें-आटोकाट प्रयत्न करणें, शिकस्त करणें 'तो ठराव पास होणेकरितां कतवारानीं सारी पुण्याई खर्चिली ' -के १६ ४ ३० पुण्याह-न पुण्यकारक पवित्र दिवस [स पुण्य+अहन्] पुण्याहवाचन-न १ स्वस्तिवाचन विवाहादि मंगलकार्यांत प्रारंभीं करतात तें कर्म २ (ल) प्रारंभ सुरवात [स पुण्य+अहन्+वाचन] पुण्योदक न पवित्र पाणी तीर्थ जसें-तीर्थोदक पादोदक इ० [स पुण्य+उदक] पुण्योदय-पु पूर्वजन्मीं केलेलें पुण्य फलद्रूप होणें, द्रव्य मान्यता इ० सिद्ध होत असतां त्याचें कारण सांगतांना हा त्याचा पुण्योदय आहे असें म्हणतात [स पुण्य+उदय]

पुत—पु पुत्र मुलगा 'संचित साडवलें कांहीं होतें तें जवळीं। वित्त गोत पुत माया तुटली हे लागावळी ।' -तुगा ३५०० [स पुत्र, प्रा पुत्त] घायापुता करणें-समजूत घालणें गोंजारणें 'शवरी लहूर व ईनें बाबा पुता करून, गोंजारून त्याचें सांत्वन केलें ' -पोव्ह ८३

पुतणी—स्त्री पुरुषाच्या भावाची मुलगी, स्त्रीच्या दिराची मुलगी, ध्वाडी

पुतण्या—पु पुरुषाच्या भावाचा मुलगा स्त्रीच्या दिराचा मुलगा (गो) पुतणयॉ, पुनोणयॉ [स पुत्रान्यक]

पुतळा—पु १ धातु लाकूड माती दगड इ०चें पुरुषाकार बाहुलें प्रतिमा, मूर्ति वगैरे 'हातीं घेऊन कर्दमगोळा । पूर्णपणीं रचिला पुतळा ।' -नव १० १०१ २ गुणाचें आत्यंतिकत्व मूर्तिमत्त्व दाखविण्यास योजतात उदा० क्रोधाचा प्रेमाचा

घर्गांचा पुतळा. [सं. पुत्तल. तुल० सं. पुत्रक, पुत्रिका; प्रा. पुत्तलय, पुत्तली; हिं. पुतला-ली]

पुतळी—स्त्री. १ दगड, लांकूड, धातु इ०ची स्त्रीच्या आकाराची प्रतिमा, मूर्ति वगैरे. 'नातरी घृताची पुतळी।' –विउ ५.७०. २ सुमारें चार रुपये किंमतीचें एक सोन्याचें नाणें. (या नाण्यांची माळ करतात). दागिन्यांत घालतात तो सोन्या–चांदीचा वाटोळा व चपटा तुकडा. 'तूं मज पुतळीचा टसा आवडशी कसा। मी कलेवर तूं आत्मराज माझा राजसा।' –होला ११५. ३ तलवारीचें टोंक. ४ घोड्याच्या तळव्यावरचा नाजूक व मऊ शिंगासारखा उंचवटा. ५ दसऱ्याच्या दिवशीं आपट्याच्या पानाबद्दल म्हणतात. ६ डोळ्यांतील बाहुली. ७ एका माशाचें नांव. ८ सुंदर स्त्री. ९ (विणकाम वे) काठातल्या नक्षीचा एक प्रकार. दुहेरी धाग्याचा एकद्वितीयांश इंच आकाराचा चौकोन (चौकोन दिसत धाग्याचा असतो). [सं. पुत्तली]

पुतळी घर—न (ना) कापडाची गिरणी.

पुती—स्त्री. संतान; अपत्य; मूल. –वि. संख्यावाचक शब्द मागें जोडून विशेषणाप्रमाणें उपयोग करतात. जसें–एकपुती, सातपुती वगैरे. [सं. पुत्र] म्ह० १ एकपुती रडती; दुपुती रडती, सातपुती रडती, निपुती रडती (एकपुती रडे व सातपुती रडे). २ जाती तशी पुती खाण तशी माती.

पुतुर—पु पुत्र. 'त्याच्या मागनें क्षेतर माऊचा पुतुर आवासाहेब केला राजाला।' –ऐपो ३४६.

पुतो—पु (कों राजा.) परवंटा.

पुत्त—पु १ (गो.) पुत्र; मुलगा २ (गो) पुष्यनक्षत्र. [सं. पुत्र; प्रा. पुत्त]

पुत्तलिकाम्ल—न (रसा) तेरस वर्गांतील एक अम्ल. हें तांबड्या मुंग्यामध्यें सापडतें. (इं) फॉर्मिक ॲसिड.

पुत्रयेण—न एक प्रकारचें गवत

पुत्र—पु १ मुलगा २ दत्तक. हिंदुधर्मशास्त्रांत बारा प्रकारचे पुत्र सांगितले आहेत ते प्रत्येकीं. द्वादशविधपुत्र पहा. [सं] म्ह० सोळा वर्षे पुत्र मग मित्र सामाशब्द– ०जीव–पु एक झाड पुत्रवंती पहा ०दृष्टि–स्त्री (एखाद्यास) स्वतःच्या मुलाप्रमाणें मानणें, लेखणें [सं पुत्र+दृष्टि] ०धर्म–पु. मुलाचें कर्तव्यकर्म (मातापितराची शुश्रुषा इ०). ०पौत्रादि वंशपरंपरा–स्त्री मुलगा, नातू, पणतू इ० जी संततीची परंपरा ती. [सं पुत्र+पौत्र+आदि+वंश+परंपरा] ०भाव–पु. १पुत्रपणा; पुत्रविषयक संबंध, स्थिति २ पुत्राप्रमाणें मानणें, वागणें; पुत्रवत् समजणें 'सर्वी पुत्रभावें असे। गाय माये। स्तनीं प्रेमपान्हा निघे काय माये।' [सं] ०राग–पु (संगीत) रागाच्या एका प्रकाराचें नाव काहीं ग्रंथकार रागाचें भार्याराग, पुरुषराग, पुत्रराग असें वर्गीकरण करितात. [सं. पुत्र+राग] ०वंता–वि. मुलें असलेला; विशेषतः ओंवाळण्याच्या वेळीं स्त्रिया हा शब्द वापरतात [सं. पुत्र+वत्] ०वती–वंती–स्त्री. १ जिला मुलगे आहेत अशी स्त्री. 'म्हणेति तूं होसिल पुत्रवंती।' –सारुह ८.९७. २ एक प्रकारचें झाड. या झाडाच्या बियांची माळ ज्या स्त्रियांस पुत्र आहेत त्या घालतात [सं. पुत्र+वत्] ०वंतीचा मणी–पु पुत्रवंती नांवाच्या झाडाचें बी. ०वंतीची माळा–स्त्री पुत्रवती स्त्रियांनीं घालावयाची पुत्रवंती झाडाच्या बियांची माळ. ०वान्–वि. ज्यास पुत्र आहे असा. [सं. पुत्र+वत्] ०संतान–न. पुत्ररूप संतान; पुत्रसंतति. [सं.] पुत्रावण–न. सोळा संस्कारांपैकीं एक संस्कार; पुत्रमुखावलोकनाचा विधि, जातकर्म; प्रांत नालच्छेदनापूर्वी मुलास सोन्याच्या स्पर्शानें दुग्ध असें तूप व मध देतात 'रायें केलें पुत्रावण। नानाधर्म भूरिनवेण।' –श्या ३.३.१६२. 'भय्यासाहेब, तुम्हाला मुलगा झाला तर त्याच्या तोंडाला मधाचें बोट लावून त्याचें पुत्रावण करण्याला मुलाच्या बापानें आलें पाहिजे।' –निव्याचल १०६ [सं पुत्र+अवन=रक्षण] **पुत्रीकरण**–न १ दत्तक घेणें, पुत्र करणें. २ (ख्रि) आपली कृपा दानरूपें देण्याचा ईश्वराचा एक संकल्प, यामुळें उद्धारार्थ निवडलेल्या जनसमूहांत ख्रिस्ती माणसांना प्रवेश मिळून देवाच्या पुत्रास जे अधिकार आहेत, त्या सर्वांवर त्यांचा अधिकार राहतो. (इं.) ॲडॉप्शन. –योहा १.१२. **पुत्रेषणा**–स्त्री. १ पुत्राविषयीं लोभ, प्रीति, आदर इ० (हा अर्थ रूढीनें झाला आहे). २ पुत्रप्राप्तीची इच्छा. [सं. पुत्र+एषणा] **पुत्रेष्टि**–स्त्री. पुत्रप्राप्तीसाठीं करावयाचा एक याग, पुत्रकामेष्टि. 'ऋषीशृंग आणूनि शुद्धीचा ठाया। करी पुत्र–इष्टी महायाग राया।' –सुरामायणबाल ३१. [सं. पुत्र+इष्टि] **पुत्रोत्सव**–पु १.पुत्रजन्मामुळें झालेला आनंद, उत्सव वगैरे. २ या प्रसंगीं होणारा समारंभ. [सं. पुत्र+उत्सव]

पुत्रक—पु. पुत्र; मुलगा. [सं.]

पुत्रिका, पुत्री—स्त्री. १ कन्या, मुलगी; पुत्रस्थानीं मानिलेली कन्या. २ बाहुली; प्रतिमा. [सं] **पुत्रिकासुत**–पु बारा पुत्रांतील दुसरा, मुलीचा मुलगा हाहि औरसासारखाच असतो. –मिताक्षरा [सं पुत्रिका+सुत]

पुत्री—वि पुत्र असलेला, पुत्रवान्

पुत्रीय—वि. पुत्रासंबंधींचें, पुत्रविषयक [सं]

पुद(दा)डणी पुदल(ळ)णी—स्त्री. निष्काळजीपणानें वापर, उपयोग; वागविणें, गुधडा. [पुदलणें]

पुद(दा)डणें, पुदल(ळ)णें—उक्रि. (अशिष्ट) गुधडणें, खराब करणें; (मनुष्य, प्राणी, वस्तू इ०) निष्काळजीपणानें वापरणें, वागविणें, उपभोग घेणें 'तो आमचीच गाडी चार महिन्यांपासून पुदाडतो आहे'

पुद(दा)डा, पुदाला-ळा—पु (अशिष्ट) (मनुष्य, प्राणी, वस्तु इ०चा) बफिकीरपणें, निष्काळजीपणानें वापर, उपयोग उपभाग वगैरे पादाडा पहा

पुदरट—न अत्यंत जीर्ण व फाटें वस्त्र 'जुनें पुदरट' असा प्रयोग -वि फाटका, नळका [फाटण्याचा ध्वनि]

पुदळ—वि (माण) कोणतेंहि काम सावकाश करणारा, उरक नसणारा

पुदाक-ख—स्त्री (व खा) रिकामा त्रास, कटकट 'आमच्या मागें काय पुदाख लाविली ही ?'

पुदिना, पुदाणा-ना—पु तुळशीच्या वर्गातील एक वनस्पति याच्या पानास तिखट ओव्यासारखा वास येतो पाला औषधी असून त्याचा चटणी-भाजीकडेहि उपयोग करितात [फा पूदिना, हिं पोदिना, व पुदिना, सिं फुदिना, गु फोदिना]

पुन—क्रिवि (महानु) पुन्हा 'पुन ह प्रकटली श्रीचक्रपाणी। तो कळसोद्भव।'—ऋ ३ -उभ (महानु) पण परंतु 'चापेगोरटी आगें उघडी ठेली पुन पडतीचि ना।'—शिशु ५५८ [पुन]

पुन—क्रिवि १ आणखी एकदां, पुन्हां, दुसऱ्यादा २ फिरून, परतून [स]

पुन—स्त्री बाजू 'आगि मध्यस्थान मोडोनि सविता। दक्षिणेच पुनी उगवे सविता।'—कथा ६ ४ ३४

पुनई-व—स्त्री एक जंगली झाड, पुनर्नवा

पुनखुर—पु घोड्याच्या पायाचा एक रोग —अश्वप २ ३८

पुनति-ता—क्रिवि (काव्य) पुन्हा 'जन्मौनि मरणें पुनति उपजणें ऐसा जो। स्मृतिभ्रमण ना तोल्लिा।'—ऋ २६ (टीप)

पुन पुन—क्रिवि पुन्हा वारंवार, वरचेवर [सं पुन द्वि]

पुनर्—क्रिवि पुन पहा [स] (सामासशब्द) **पुनरपि**—क्रिवि पुन्हाहि वारंवार, वरचेवर फिरून [स पुनर्+अपि] म्ह० पुनरपि जनन पुनरपि मरण=पुन पुन्हां तीच ती गोष्ट करणें व तिच्याबद्दल शिक्षा भोगणें **पुनरागमन**—न पुन्हा परत येणें, माघारी येणें, निघालेल्या ठिकाणीं परत येणें [स पुनर्+आगमन] **पुनरावृत्ति**—स्त्री १ ग्रंथादिकाची पुन्हा आवृत्ति २ उजळणी, पुन्हा करणें, घडणें ३ पुन्हा मागें येणें, माघारी येणें, पुनरागमन ४ पुन्हा जन्मास येणें, पुनर्जन्म 'पें पुनरावृत्तीचेनि उभडें। झळंती तान्यलोकींचे हुडे।'—ज्ञा ७ ८० —एभा २९ ६०८ [सं पुनर्+आवृत्ति] **पुनराशा**—स्त्री निराशनंतरची आशा, पुन्हा आशा जागृत होणें, खात्री वाढणें [स पुनर्+आशा] **पुनरुक्त**—वि पुन्हा सांगितलेलें एकदा उच्चारिलेलें (वाक्य) 'तो ब्रह्मज्ञान उपदेशविधी। शुक बोलिला तृतीयस्कंधीं। म्हणोनि तें निरूपण ये सधीं। न प्रतिपादीं पुनरुक्त।'—एभा ३० ४०२ ४०३ [स पुनर्+उक्त] **पुनरुक्तदोष**—पु एके ठिकाणीं सांगितलेला प्रकार किंवा विधि पुन्हा सांगणें, हा शास्त्रांत वाक्यदोष सांगितला आहे [स पुनरुक्त+दोष] **पुनरुक्ति**—स्त्री १ एकदा बोललेलें वाक्य किंवा शब्द फिरून बोलणें, पुनरुच्चार. २ द्विरुक्ति, अनुवाद [स पुनर्+उक्ति] **पुनरुत्थान**—न १ पुन्हां उठणें, (ल) जिवंत होणें २ (खि) ख्रिस्ताचें पुन ज्जीवन ३ (खि) मृतोत्थापन, मेलेलीं सर्व माणसें न्यायाच्या दिवशीं पुन उठणें, (इ) रेझरेक्शन -योहा ५ २८ [स पुनर्+उत्थान] **पुनरूढा**—स्त्री पुनर्विवाहित विधवा 'मूळ नाटकांत राणी पुनरूढा आहे'—नि ५४१ [स पुनर्+ऊढा] **पुनर्जन्म**—पु १ दुसरा जन्म, आत्म्याचें एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत जाणें मेल्याबरोबर जीव पुन्हा जन्म घेऊन मागील जन्मांतल्या कर्मांचें बरें वाईट फळ भोगतात हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत आहे २ (ल) मृत्यु यावयाजोग्या मोठ्या संकटांतून झालेला बचाव. ३ (खि) ख्रिस्तद्वारा नवीन व पवित्र मन प्राप्त होणें 'पुनर्जन्म झाल्याविना। ख्रिस्तकृपा त्या कळेना।'—उस १९७ [स पुनर्+जन्म(-न)] **पुनर्भू**—स्त्री पुनर्विवाह झालेली, पाटाची स्त्री पुनर्भू तीन प्रकारची असू शकते -(अ) जिचें लग्न मात्र झालें परंतु पहिल्या नवऱ्याशीं संग झाला नाहीं अशी (आ) जिचें प्रथमत एकाशीं लग्न झालें असून जी पुढें व्यभिचारिणी म्हणून उदकास येत ती, व (इ) लग्नाचा नवरा मेला असतां जी सवर्ण व सपिंड अशा दुसऱ्यास दिली जाते ती [स पुनर्+भू] **पुनर्लग्न**—न एक बायको मेल्यावर पुन्हा केलेलें लग्न पुरुषाच्या पुनर्विवाहास हा शब्द योजतात 'गृहस्थाश्रमीयानें करावा लागणारा यज्ञ सहधर्मचारिणी नसल्यामुळें करता येत नाहीं करितां पुनर्लग्न करणें जरूर आहे'—उपाश्रय मालिका ४ [स पुनर्+लग्न] **पुनर्लभ्य**—वि पुन्हा मिळण्याजोगें, पुन्हा संपादण्याजोगें [स पुनर्+लभ्य] **पुनर्विवाह**—पु विधवाविवाह विधवेनें पुन्हा विवाह करणें (इ) विडो रिमॅरेज याच्या अर्थी शब्द [स पुनर्+विवाह]

पुनरा—वि पूर्ण 'पोटरिया कळी गाभ पुनरा सोडिलें।'—वसा ३८

पुनर्नवा—पुस्त्री एक औषधी वृक्ष, घेटुळी; खापरी हिचे तांबडा व पांढरा असे दोन प्रकार आहेत [स]

पुनर्वसु—पुस्त्रीन सातवें नक्षत्र व त्याच्या तारका

पुनव—पु एक प्रकारचें झाड, पुनर्नवा

पुन(ना)व पुनींव पुन्यो, पुन्योव—स्त्री पौर्णिमा 'पुनिवसाठीं शीतांशु। पालटे जैसा।'—ज्ञा १८ ४९६ 'अभिमन्यु विवाहोत्सव जग निववी जेविं चंद्र पुनिवचा।'—मोविराट ७ ३० [स पूर्णिमा, प्रा अप पुण्णिवा, हिं पुन्यों, गु पुनम]

पुनवस—पु (कु) पुनर्वसु पहा

पुनश्च—क्रिवि पुन पुन, पुनरपि, आणखी; वारंवार [स पुन+च]

पुनस्पुन.—क्रिवि पुन पुन , वारवार [पुन पुन अप.]

पुनस्संस्कार—पु. पुनस्सधान पहा [सं पुन+सस्कार]

पुनस्सधान—न १ पुन आवश्यक सस्कार करणें (पहिल्यात व्यत्यय आल्यानें) २ गृह्याग्नि (गृहस्थानें विवाह झाल्यादिवसापासुन धारण करावयाचा अग्नि) नाहींसा झाल्यास तो पुन उत्पन्न करण्याचा विधि, कोणताहि सस्कार चूक झाल्यामुळें पुन्हा करणें ३ (ल) कोणतेंहि आरभिलेलें कार्य तडीस न जाता विसकटल्यामुळें पुन मूळापासुन करणें, त्यासाठीं करावी लागणारी खटपट [स पुन +सधान]

पुनीत—वि पवित्र शुद्ध, प्रायश्चित्तादिकानीं पावन झालेला, (महानु) पुनैतु ' जआचेनि चरणें पुनैतु। जयीं वाणिजेति तीर्थें।' –ऋ १८ 'केला पुनीत सायुज्या।' –एमा ७ १९० [स]

पुनैं—क्रिवि (महानु) पुन्हा पुनः, पुनर् पहा 'पुनैं तें जीयें स्थ नें सर्गि पुण्यातें। जरि शास्त्र बोलें।' –ऋ ४१

पुन्न पोळी—स्त्री (गो) पुरणपोळी [स पूर्ण, प्रा पुन्न+पोळी]

पुन्नाग—पु १ नागचाफा २ उडीण [स]

पुन्हा-न्हां—क्रिवि पुन फिरुन, आणखी एकदा पुन पहा [स पुनर्]

पुमपत्य—न पुरुष जातीचें अपत्य [स पुस,प्रा पुम+अपत्य]

पुमर्थ—पु मनुष्याच्या इहलोकींच्या वास्तव्याचें ध्येय, पुरुषार्थ पहा [पुम+अर्थ]

पुमान्—पु पुरुष [स]

पुयमणा—न (कों) एक प्रकारचें गवत

पुयशिरं—न (कों) एक झुडुप, वेल चढविण्यासाठीं याचा उपयोग करतात

पुयाड—वि (व) कुजका फुसका ' घर फार दिवसांत फेर लैलें नाहीं तें पुयाड होऊन गेलें आहे, आतां घरावर कोणी चढला कीं पाय आत जाईल ' [पू]

पुयी—स्त्री पुई पहा

पुर—न १ नगर, शहर मोठें गाव, लोकवस्तीचें ठिकाण 'तें अवघेंचि साकार। वस्तुनी आपणपया पुर। जालें असे तदनुसार। चैतन्यचि।' –ज्ञा १५.४८६ २ किल्ला ३ घर ४ अर्धभाग [स] पुरजात–पु पेठ, शहराचा भाग ' तमाम पुरजात व कारखाने व राजमंदिरें चौक्या ' –इम २३६ पुरद्वार–न (शहर, राजवाडा, देऊळ इ०चा),पुढचा दरवाजा, महाद्वार [पुर+द्वार]

पुर—क्रिवि पूर्णपणें, पुरेपूर ' पुर पालख्या तमाम केल्या पुमा।' –ऐपो १३९ [फा पुर् तुल० सं पूर्ण]

. पुरकणें—अक्रि १ (लहान मुलानें) पुरकी वाजविणें; पुर्‌पुर् असा आवाज काढणें 'पोर पुरकतें आहे त्याला काहीं दुखणें येणार असें दिसतें' २ एकदम व थोडेसें हसणें, पिळकणें, चिरपणें [ध्व]

पुर —क्रिवि १ (समासात उपयोग) पुढें, समोर २ प्रथम, आधीं ३ पूर्वी, एके काळीं (समासात) पुरोगामी; पुरोवर्ती, पुरस्सर वगैर [स]

पुरकी—स्त्री (लहान मुलानीं) मिटलेल्या ओठांतून काढलेला पुर्‌पुर् असा आवाज, फुरकी [ध्व.]

पुरखा—पु जुना माणूस, वडील, वयस्क, प्रौढ, म्हातारा गृहस्थ –वि १ प्रौढ, मोठा 'पडतां डरावर धनुष्य घेतला लक्ष्मेचा पुरखा। तें रामानें सहज मोडिलें नसतां वीर पुरखा॥' –पला ४२ २ अनुभवी, समजस 'शहाणे पुरखे अकलवत हेवट म्हातारे बिनकाजी।' –पला ६९ पुरखा–स्त्री–पु (विशेषत दक्षिणेंतील कुणबी लोकांत) आदरणीय वयस्क गृहस्थ, अनुभवी, समजस मनुष्य [स पुरुष, हिं पुरुख, पुर्ख]

पुरखाव—पु जमिनींत पुरलेला खाव ह्याच्या उलट उथळवरचा खाव [पुरणें+खाव]

पुरगळी—स्त्री १ (व) दुर्गंध, कटकट, त्रास, लचांड शुक्र काष्ठ 'माझ्या मागें पुरगळी लागली ' २ एकसारखी धार, गळती ' साखरेचें पोतें फुटुन पुरगळी लागली ' [पुर्‌पुर्+गळणें]

पुरचु(चो)डी—स्त्री अगदी लहान गाठोडी, लहान मोटली वस्त्राच्या कोपऱ्याला गाठ मारुन ठेवलेला लहान जिन्नस (क्रि० बांधणें करणें)

पुरंजन—पु आत्मा –शर

पुरजा-र्जे—पुन १ कागद, चिट्ठी, चिठोरी, कागदाचा कपटा २ खत, पत्र, दस्तऐवज पुर्जा पहा [फा पुर्जा] पुरजेपुरजे–पुअव तुकडे तुकडे (क्रि० करणें, होणें)

पुरजारी—स्त्री जप्त होऊन पुन्हां परत मिळालेलें इनाम किंवा इनाम जमीन [स पुर=पूर्वी+अर जारी=चालु]

पुरड, पुरडली—वि (व) म्हातारी, वयस्क, जिची सतति थोर झाली आहे अशी ' पुरड गाईला लेंम मोठा, हुबरू हुबरू मोइला गोठा '

पुरडैला—वि (महानु) पुरेसें खाल्लेला, पूर्ण बळी मिळाला आहे ज्यास असा ' काळयवनाचा उभारू। पुरडैला देतुसें ढकरू।' –शिशु ४४० [पुर(पूर्ण)+दइ–दहा(दिवस–दिलेला बळी)]

पुरडणें, पुरडावणें—उक्रि १ (मातीचें मडकें इ० काहीं विशिष्ट कृतीनें) मजबूत करणें, होणें, रापविणें निरडावणें पहा २ (ल) कोणत्याहि व्यसनात पक्के करणें, मुरविणें –अक्रि फार व्यसन लागणें निरढावणें, मुरणें

पुरण—नस्त्री १ सारण, करजी, पोळी, मोदक इ० खाण्याच्या पदार्थांत नारळाचा चव शिजवून वाटलेली डाळ, खवा इ० घालतात तें २ सोन्याच्या पाटल्या, गोठ वगैरे पोकळ दागिन्यांत लाखें, रुपें इ० हलका धातु घालतात तें ३ कोणत्याहि पदार्थाचा

आकार मोठा करण्यासाठीं त्याच्या आत जें घालतात तें ४ मित, जोत्याची आतील बाजू इ० मध्यें दगड, धोंडे, माती इ० समुच्च यानें घालतात तें ५ नुकत्याच लाविलेल्या रोपटाभोंवतीं जी माती घालतात ती, भर ६ (सामा) आत भरण्याची, समाविष्ट कर ण्याची वस्तु क्रिया [स पूरण] सामाशब्द- ०पोळी-स्त्री पुरण घालून केलेली गव्हाची पोळी, एक प्रकारची गोड पोळी [पुरण+पोळी, तुल० का हूरण होळगी] ०भरण-न वरचेवर घातलेली भर, भित इ०कांत घातलेली दगड, विटा, चिखल इ०ची भर, झाडाच्या मुळाशीं घातलेली माती (क्रि० करणें, घालणें) [पुरण+भरण] पुरणावरणाचें-न पाहुणे, देवधर्म यासाठीं नेहमीं पेक्षा अधिक केलेला स्वयपाक [पुरण+वरण]

पुरणी—स्त्री १ (खाब, झाडें इ०) जमीनींत पुरणें, रोवणें, जमिनींत गव्ह वसविणें २ भर, भरकाम पुरण (२ त ५) पहा ३ दशा असलेलें पागोटें (याला मागाहून काठ लाविता येतो) ४ (कर) सूत ताणण्याची लाकडी नळी ५ (व) हाताचें किंवा पायाचें लाव हाड ६ (बडोदें) रेशीम, दोरा यात मोतीं, मणी ओंवण्याची कृति साधी, गाठीची व फांदीची असे पुरणीचे तीन प्रकार आहेत —जनि (पारिभाषिक शब्द) ८ ७ साठा, पुरवठा, पुरवणी 'केली मळपुत्राची पुरणी।' —भाए ७६२ [पुरणें] (वाप्र.) पुरणीचा ऊंस-लावणी केल्यानंतर पाण्याशिवाय वाढीस लागून परिपक्व होणारा ऊस ह्याच्या उलट शिपणीचा ऊस पुरणीग(गा)र-पु (बडोदें) दागिन्याची दुरस्ती, पुरणी वर णारा, पटवेकरी.

पुरणी पराटे—पुअव पराटधानील एक प्रकार, बिरई पराटे —शृशि २ ३४ पराटा पहा

पुरणें—उक्रि १ गाडणें, द्रव्य, काहीं पदार्थ जमिनींत ठेवणें, घालणें २ (झाड, काठी, खाब इ०) जमिनींत माती घालून रोवणें, स्थिर राहील असा करणें ३ पूर्ण, पुरा, होणें, पुरें पडणें, बेताचा होणें 'परी कापडीज वाजता। पुरीजत असे।' —ज्ञा १३५९ ४ समाधान होणें, पावणें, सतोषणें 'ऐकोन पुरे गुरुचे कान।' —मुआदि १७ १०६ ४ सपणें, यावणें 'नावरी आयुष्य पुरलें आहे। तरी औषधें काहीं नोहे।' —ज्ञा २ ६७ ६ टिकणें 'प्रियदार वधु न पर्थी पुरले ।' —मोमहाप्रस्थान २ २३ [स पूर्-भरणें, सतोषविणें]

पुरत—क्रिवि (विरू) पुरेत, पुरे आहेत

पुरतकाली—वि पुरतकाल (पोर्तुगाल) देशातील कागद भाषा, चाल इ० —खाष्ठीको [पोर्तुगाल]

पुरता—वि १ बेताचा, पुरेसा 'पुण्यसामग्री पुरती। तया सीच घडे भगवद्भक्ती।' —दा २ ४ २७ २ समग्र, सपूर्ण, व्यग नसलेला 'हा जनकु हे माता। हा मी गौर हीन पुरता।' —ज्ञा १५ ४९२ ३ पुरण्याजोगता, चालण्यासारखा 'संसारापुरता पैसा मिळाला म्हणजे पुरे' ४ निष्णात, निपुण 'जरी स्वयें झाला व्याख्याता। पुराणपठणें पुरता।' —एमा ११ १२३९ ५ सपन —क्रिवि बरोबर, ततोतत, नक्की. 'हा धोतरजोडा पुरता दहा हात नाहीं' [स पृ-पूर्त] **पुरती**—स्त्री (बडोदें) पावती, पूर्तता करणें 'भाईं परत आलीं म्हणजे पुरतीचा शेरा करून' —ऐरापुप्र २ १२० [स पूर्ति] **पुरतेपणीं**—क्रिवि काहीं एक कमीपणा न राहता पूर्ण होई असें (ऐकून घेणें, करणें, बोलणें वगैरे)

पुरंदर—पु १ इंद्र २ महाराष्ट्रातील एक किल्ला [सं]

पुरंदरी—स्त्री (अप) विलासी स्त्री —हको [स पुरघ्री]

पुरपुराट—पु विपुलता, समृद्धि, भरपूरपणा [पुरणें द्वि]

पुरपुरे-क्रिवि १ पुरे, आता नको, बस याप्रमाणें (होणें, वाटणें), (नामाप्रमाणेंहि उपयोग करितात) 'यदा पावसानें पुरपुरे केलें' [पुरणें द्वि]

पुरभय्या—न १ परदेशी, हिंदुस्थानी मनुष्य २ हिंदूतील एक जात व तींतील व्यक्ति भय्या पहा [स पूर्व, हिं पुरबिया= पूर्वदेशीय] म्ह० आठ पुरभय्ये नऊ चौके (चुली)

पुरमगज—वि (व) पुरून उरण्याइतका, भरपूर, पुरपुराट पहा 'नळ आल्यानें आता आम्हाला पुरमगज पाणी मिळतें.' [पुरणें+गज प्रत्यय]

पुरमासीण—स्त्री (अप) गरोदरपणाचे दिवस पूर्ण भर लेली, लोटलेली स्त्री [पूर्ण+मास+ईण स्त्रीलिंगी प्रत्यय]

पुरव—स्त्री १ पुरेसेपणा, पुरवठा, (एखादें कार्य, हेतु, इ० साधण्यास) पुरवठा, समाधान होण्यासारखा गुण (क्रि०देणें) पुरवेस पडणें असाहि प्रयोग होतो २ समाधान पुरवठा झालेली स्थिति (क्रि० होणें) [पुरणें]

पुरवठा-ठा—पु १ पुरेसेपण, तोटा न येणें, भरपूर होणें, समृद्धि, विपुलता २ समाधान, पुरतेपणा पावलेली स्थिति (क्रि० घालणें, भरणें, येणें) पुरवठ्यास पडणें असाहि प्रयोग होतो ३ साठा, सग्रह, बेगमी, साहित्य ४ (अर्थशास्त्र) मागणीप्रमाणें देणें पुरें करणें, गरज भागविणें 'मागणीपेक्षा पुरवठा जास्त अस ल्यास मालाची किंमत उतरते' ५ (स्त्रिया एकत्र गाणें गात असताना) एकीनें दुसरी पासून घेतलेला, मागच्या शब्दापासून पुढें चालू केलेला गाण्याचा भाग भेंडीसारखा एक प्रकार ६(कु) कप्पे असलेली पिशवी, बटवा **पुरवठेसार**-वि जितकें पाहिजे तितकें, विशिष्ट कार्याला पुरण्याइतकें, विपुल, भरपूर, शेवटपर्यंत पुरणारें (अन्न इ०) [पुरवठा+सारखें]

पुरवंडा-ढा—पु मृदगवाला, तवलजी 'तें कर्मी सवदन मृदगातें। कुशल वाजवी पुरवडा।' —नव २० १२४

पुरवणा—पु थोर व्यक्ती व राजे याचा इतिहास [पुराण]

पुरवणी—स्त्री. १ पुरवठा; भर; समृद्धि. 'पुरवणी मानसी वीं। जिती आर्यी।' –ज्ञा १३.५१२. २ कागद संपल्यामुळें दुसऱ्या कागदावर लिहिलेला मजकूर. ३ परिशिष्ट; जोड; पुस्ती. 'औषधाचिया कडुवटपणीं। जैसी अमृताची पुरवणी।' –ज्ञा २.८९. ४ पुराव्यानें सिद्ध करणें, पाठपुरावा करणें. ५ उणीव भरून काढणें; त्यासाठीं घातलेली भर ६ (व) नदीस आलेला पुर, लोंढा. [पुरविणें] सामाशब्द– ०अर्ज–र्जी–पुर्जी. १ पूर्वीच्या अर्जास जोड म्हणून केलेला नवीन अर्ज, न्यूनतापूरक अर्ज २ काम चाल-विण्यासाठीं वकिलास पुरविलेली अधिक माहिती. [पुरवणी+अर्ज] ०परीक्षा–स्त्री वार्षिक परीक्षेत नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांची मागाहून घेण्यात येणारी परीक्षा. ०पंद–पु. पुरवणी म्हणून उप योगांत आणलेला कागद; जोडपंद. ०वाचन–न स्थूल अभ्यासा-साठीं नेमलेल्या पुस्तकांचें वाचन. (इं) रॅपिड रीडिंग. **पुरव-णीचा**–वि पाहिजे तितका; बेताचा; पुरवठेसार पहा. [पुरविणें]

पुरवणा—स्त्री. मोत्याची माळ. ०गार–पु मोत्यांस भोकें पाडून तीं ओंवणारा; पटवेकरी; पुरणीगार. [पुरवणी+गार]

पुरवणूक—स्त्री १ परिशिष्ट; पुरवणी, ग्रंथशेष. २ भर; पुर-वठा; कमी असलेल्या भागाची पूर्तता. 'ह्या रीतीनें त्या यंत्रांत स्वच्छ वायूची पुरवणूक करितां येते.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ८४ (१८७५) [पुरविणें]

पुरवणें—अक्रि. १ व्यापणें, समावणें; जेथें तेथें हजर असणें. 'उपासना करूनिया पुढें। पुरवलें पाहिजे चहुंकडे।' –दा ११. १०८ २ परवडणें, पत्करणें, आवडणें, मान्य होणें. 'माझा घात पुरवला, तुज त्याचा मात्र घात पुरवेना।' –मोउद्योग ११.२१. [पुरणें]

पुरवार—स्त्री. (क) पुराव्यानें खरें करून दाखविणें. –वि. पुराव्यासहित [पुरणें, गु पुरवार]

पुरविणें—उक्रि १ पुरवठा करणें; पुरेसें पाढणें, देणें. 'मी तुम्हांस तूप पुरवीन' २ पुरेल अशा बेतानें खर्च करणें; टिकविणें. ३ पुरेसें होणें; स्वच वेळ पुरणें. 'हें काम मला सारा दिवस पुर-वितें.' ४ पूर्ण करणें, पुरवणी लावणें, कमीपणा भरून काढणें. 'तयाची ते चाड पुरी। पुरविता मी।' –ज्ञा ७ १४३. ५ समजा विणें, सिद्ध करणें. 'असें तो पुरवून देई.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ १८८. (१८७५) ६ कडे लक्ष लावणें, देणें. 'परमेश्वरास पुरवी मन।' –दानि २८२. ७ धरणें; बाळगणें 'धीर न पुरवे कवणाही प्रस्तुत।' –दावि २१८. [पुरणें] **पुरव्या**–वि. १ पुर-विणारा; पुरवठा करणारा, पूर्ण करणारा. २ सेवा, चाकरी करणारा; उपयोगी पडणारा. (समासांत) खटखट–पट पुरव्या (खटपट्या= खाचाऱ्याचा मदतनीस), पाणीपुरव्या, सामानपुरव्या इ० [पुरविणें]

पुरखुं(शु)टॉ—पु (गो.) मल्हार.

पुरशिदा—स्त्री. चौकशी; विचारणा. पुरशीस पहा. [फा. पुर्सीदा]

पुरशी(सी)स—स्त्री. १ चौकशी; विचारणा; मुख्यतः पणी. 'मौजे मजकूरचे मोकदमास बोलावून आणून पुरशीस केली.' –थाडथावा २.४२. २ प्रश्नास दिलेला जबाब; जबानी. 'राजश्री मल्हार जगन्नाथ कारकून यांनीं हुजूर आणून दरबार सर्वांची पुरसीस केली.' –थोमारो २ ३३. 'बावाजी बिन मोत्याजी यास पुरसीस करितां त्याणें विदित केलें कीं...' –समारो २.१२९. ३ सर्व पक्षांचें म्हणणें विचारून लिहिलेला कागद; जबाबाचा कागद; कैफीयत (क्रि० घालणें; पाडणें, करणें; लावणें इ०). ४ अर्ज; सवाल. 'देवकुंदे यास पुरशीस केली.' –वाडसमा ३.६२. [फा. पुर्सिदन्=विचारणें]

पुरश्चरण—न. १ मंत्रसामर्थ्य मिळविण्यासाठीं मंत्रशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें मंत्राचें जपानुष्ठान करणें. 'शुद्ध मंत्राचें पुरश्चरण। करी वित्ताचें निर्दळण।' –एभा २८.६०९. २ (सामा.) अनु-ष्ठान, जप, पाठ. 'व्यर्थ करिती पुरश्चरण। क्रियेनें हरुनि नेलें मन।' [सं] **पुरश्चरणी**–वि. पुरश्चरण करणारा 'रजस्वलेची ऐकोनि वाणी। दूर पळे पुरश्चरणी।' –एभा १२.२४८.

पुरसॉ—वि. (गो.) लड, स्थूल मनुष्य. [सं.]

पुरस्कर—वि. (चुकीनें) पुरस्सर (पूर्वक) या अर्थी पुर स्सर पहा.

पुरस्कर्ता, पुरस्कारी—पु १ चालना, उत्तेजन देणारा; पुरस्कार करणारा· पुष्टि देणारा; पक्षपाती, सहाय्यक २ स्वतः पुढाकार घेऊन काम करणारा; कारभार पाहणारा. ३ पुढारी; म्होरक्या; कारभारी, व्यवस्थापक, संचालक. [सं पुरस्+कर्ता–कारी] **पुरस्करणें**–उक्रि १ पुरस्कार देणें; साहाय्य करणें. २ सन्मान करणें, शाबासकी देणें; बक्षीस देणें 'ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी। आदरिलें बोलों।' –ज्ञा १.२३८. [सं. पुरस्कार] **पुरस्कार**–पु. १ पुढें नेणें, करणें; चालना, पुष्टि देणें, पुढें ढकलणें. २ पुढाकार; (एखादें कार्य) अंगावर घेणें, चालविणें; व्यवस्था पाहणें. ३ सन्मान, प्रशंसा, सत्कार 'या ग्रंथाचा त्यानीं पुरस्कार केला.' –के १७.५.३०. ४ बक्षीस, साहाय्य. [सं.]

पुरस्सर—वि. १ मुख्य पुढारी, अग्रेसर २ पुढें जाणारा, सरणारा. 'पुरस्सर गदासवें झगडितां तनू भागली।' –केका ४६. ३ (समासांत) सहित; पूर्वक 'शपथपुरस्सर–बुद्धिपुरस्सर–आदर-पुरस्सर–इच्छापुरस्सर इ० 'इष्टपुरस्सर देव शरण गेले.' [सं. पुरस्+सृ]

पुरळ-ळा—पु पित्तादि विकृतीमुळें अंगावर येणाऱ्या पुट-कुळ्या (क्रि० येणें; उठणें, निघणें). **पुरळणें**–अक्रि अंगावर बारीक पुटकळ्या उठणें. [पुरळ] **पुरळी**–स्त्री. पुळी; पुटकुळी. [पुरळ]

पुरा—वि १ पुरता, पूर्ण, कमीपणा नसलेला, निर्दोष, अव्यंग 'उणा पुरा यासीं नाहीं कोणी ठाव।' –तुगा २२ २ पूर्ण झालेला, संपविलेला, साध्य केलेला ३ निष्णात, निपुण, पक्का, कुशल, पारगत 'भनवत रत्नपारखी पुरा। तेणे बुद्धीमार्गी देखिल्या हिरा।' –एभा ९ ४१७ ४ पुरेसा, बेताचा, पाहिजे तितका –क्रिवि १ पूर्णपणें, कुशलतेनें २ भरपूरपणें, पुरतेपणीं 'कधीं घाण बरें पुरा होय पानी।' [सं पूर्] (वाप्र) ०करणें–१ पार पाडणें, अमलात आणणें (कोर्टाचा हुकुमनामा, खटला, निकाल इ०) २ शेवट करणें, नायनाट, खलास करणें 'केला नसे मन्मय तो पुरा रे।' –सारुह ३ १२५ ०जाणें–(गो) थकणें, दमणें, श्रमणें ०होणें–टार होणें 'म्हाडीक लुमाजीरायां पुढें पुरा झाला।' –ऐपो ८७

पुरा—पु १ शहराची पेठ, भाग, मोहोल्ला २ उपनगर, समोंवतालचा प्रदेश, नापू [सं पुर]

पुरा रा—क्रिवि पूर्वी प्राचीनकाळीं 'जैं पुरा वासवधु जनाच।' –विवि ८ ७ १२३ [सं]

पुराड-डें—न नदीच्या पुराबरोबर वहात आलेलें गवत लाकडें, पानें, केरकचरा इ० 'पुरीं पुराडें भेटलीं।' –मथराज ७५ [पूर]

पुराण—न १ प्राचीन इतिहासपर व चरित्रपर काव्यग्रंथ ह्यात सृष्टीची उत्पत्ति स्थिति व लय, देव-दानव, राजे, ऋषी इ०च्या कथा, पराक्रमाची वर्णनें, वगैरेबद्दल इ० माहिती असते पुराणें म्हणजे पाचवा वेद म्हणण्याचा जुना प्रघात आहे हें धार्मिक वाङ्मय समजलें जातें पुराणें अठरा आहेत, त्यांचीं नावें –ब्रह्म पद्म विष्णु वायु किंवा शिव लिंग, गरुड नारद भागवत, अग्नि स्कंद भविष्य ब्रह्मवैवर्त मार्कंडेय वामन वराह मत्स्य, कूर्म, ब्रह्मांड 'अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें।' –ज्ञा १ ५ २ (ल) चऱ्हाट, कंटाळवाणी गोष्ट –वि पुरातन, जुनाट, प्राचीन 'पुराण पुरुष' 'विस्तारिली जे पुर्वी पुराणीं।' –सारुह १ ३१ [सं] (वाप्र) ०काढणें–चालविणें–मांडणें–लावणें–सोडणें–कंटाळवाणी गोष्ट सांगणें, चऱ्हाट लावणें म्ह० पुराणांतलीं वांगीं पुराणांत सामासादन्द– ०प्रियें–न पुराण वाचण्याची ऐकण्याची उत्सुकता आवड, पुराणाचें वेड [पुराण+प्रियें] ०पुरुष–पु १ ईश्वर 'विचा पुराणपुरुषा सप्रति बहु भागलासि या कामीं।' –मोसशयरत्न माला १९ (नवनीत ३५०) २ (ल) जुन्या तऱ्हेचा, अगदीं म्हातारा माणूस ०मतवादी–वि जुन्या मताचा सनातनी ०वस्तुसंशोधक–पु जुन्या व ऐतिहासिक वस्तूंचें संशोधन करणारा ०वस्तुसंशोधन–न १ जुन्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वस्तूंचें संशोधन करणें (इ) आर्किऑलॉजी २ पुरातनकालीन लोकांसंबंधींच्या त्या काळांतल्या उपलब्ध वस्तूंवरून हजार पुराणांतरींच्या ग्रंथांतील वेचें निवडक कथा यांचा संग्रह, व अभ्यास –गागा १३८ ०वैराग्य–न पुराण ऐकून असतांना जगाच्या फोलपणाबद्दल वाटणारा तिटकारा, समारासबंधीं नावड, विरक्ति, धर्मोपदेशामुळें वाटणारा तात्पुरता पश्चात्ताप [सं पुराण+वैराग्य] **पुराणोक्त**–वि १ पुराणात सांगितलेला (मंत्र, स्तोत्र, उपदेश इ०). २ पुराणाच्या आधारें केलेलें (कर्म, संस्कार इ०) [सं पुराण+उक्त] **पुराणोक्त आशीर्वाद**–पु ज्यास वेदाधिकार नाहीं अशास दिला जयाचा आशीर्वाद **पुराणोक्त कर्म-संस्कार**–पु वेदाधिकार नसणाऱ्याचे संस्कार पुराणातील वचनाप्रमाणें करणें

पुराण-णी-णें—नस्त्री (खा व) बैल स हाकताना त्याला टोंचण्याकरिता टोंकास अणीदार खिळा, आर इ० बसविलेली काठी चाबूक, टोंचणी, पराणी

पुराणीक—पु १ पुराणाचा अभ्यास केलेला पुराणांत पारंगत असलेला ब्राह्मण २ देऊळ इ० जाहीर ठिकाणीं पुराण वाचून त्याचा अर्थ सांगणारा, पुराणावर वृत्ति असणारा [सं पौराणिक] –वि जुना, पुरातन 'तव कोणी एके काळीं। वचल अंतर पाताळीं। पुराणीक शेषाजवळीं। असती दोघे भुजगा।' –कथा ५ ६ १०९

पुरातन—वि जुना, प्राचीन, पूर्वीचा, जुन्या काळचा 'स्वयें तू अनादी। पुरातनु।' –ज्ञा ११ ५५४ [सं]

पुराप—वि (गो) पुरेपूर, भरपूर, पुरता [सं पूर, पूर्ण]

पुरारणें—अक्रि भरणें, व्यापणें, परिपूर्ण असणें 'वीरश्रीनें अगदीं पुरारलेले लोक' –सूर्योदय ९९ [पूर द्वि]

पुराव-वा—पु १ पुरवठा, पुरविण्याचा व्यापार 'वहनि पुरावा कृष्णागरुकर्पूरादि पुण्यधूपाचा।' –मोअनुशासन ८ ६५ २ पुरवणी, भर ३ साक्ष प्रमाण, आधार 'पण जीव दान सृष्टी उत्पन्न करण्याचा हक्क विश्वामित्रानें धरल्याचा पुरावा कांहीं नाहीं' –नकु ३ २१ ४ (कायदा) चौकशी चालू असलेल्या गोष्टीबद्दल कोर्टासमक्ष साक्षीदारानें मागितलेली हकीकत, हजर केलेला दस्त ऐवज ५ मदत, साहाय्य, कुमक, पाठबळ 'यांणीं ठिकाणीं राहूनच फौजेचा पुरावा करावयाचा होता' –भाव ११० [पुरणें, पुरविणें सुल० पोर्तु प्रोव्हा ६ फ्रेंच] ०दाखविणें–आधार, प्रमाण दाखविणें

पुरि(रु)मेत—पु (गो) पुरुषा वेगमी 'पावमाटवा पुरुमेत' [पोर्तु प्राइमेरा]

पुरी—स्त्री १ नगरी, लहान शहर २ जगन्नाथपुरी (चार धामांतील एक) ३ पवित्र नगर क्षेत्रस्थान पुरी सात आहेत – अयोध्या मथुरा माया (हरिद्वार) काशी कांची, अवंतिका (उज्जैन) द्वारवती (द्वारका) द्वारावती म ज्ञी पुरी।' –एभा ३० ७६

पुरी—पु दशनाम गोसाव्यांपैकी एक वर्ग [सं]

पुरी—स्त्री. १ रवा भिजवून गोल लाटून तुपांत तळून केलेला पदार्थ, एक पक्वान्न 'जगीं दाविती भावा। परि आतुनि कावा भोंदुनि खाती पुरी।'–ऐपो ३६८ २ (खा) पुरणपोळी

पुरी—स्त्री पुरवठा, पूर्तता, पुरतेपणा (क्रि० करणें, पडणें, पाडणें) –वि परिपूर्ण, तृप्त 'मनपवनाची खीच पुरी। बाहु निया।'–माज्ञा १८ १०४० [पुरणें] ०पडणें–पुरविणें, परवडणें ०ताजीम–स्त्री पाहुणा भेटावयास आला असतां किंवा भेटून परत जातांना त्यास उभें राहून दिलेला मान याच्या उलट नीमताजीम ताजीम पहा (क्रि० देणें, घेणें)

पुरीश—पु नगराध्यक्ष शहराचा मुख्य पुराधिपति [स]

पुरीष—पु विष्ठा, गू, शेण [स]

पुरु—पु पूर पहा 'तव आनंदाचा पुरु।'–विपू १ १००

पुरुख—पु १ पुरुष –ऋ ३५ –ज्ञा १४ ७६ 'ज्याहुनि अन्य प्रियतर नरलोकीं न च मना पुरुख गमला।'–मोऐपिक १६१ २ (राजा) महाराचा देव [स पुरुष]

पुरुता—क्रिवि (महानु) पुरता पहा 'तो गाता तरी एक टिका। परी स्वरें पुरुता नीका।'–शिशु १६८

पुरुष—पु १ ज्याच्या अंगीं प्रजोत्पादक बीज आहे असा मनुष्यप्राणी, नर २ वयांत आलेला माणूस, बाप्या ३ फळझाडां मधील नर ज्या झाडांत पुंकेसर असतात तें झाड ४ (व्या) पुरुष वाचक लिंग पुल्लिंग 'वृक्ष हा पुरुष झाड नपुंसक' ५ (व्या) वक्ता श्रोता व उक्तविषय असे सर्वनामांचे जे तीन प्रकार करतात त्यास 'पुरुष' ही संज्ञा लावतात प्रथम, द्वितीय व तृतीय असे तीन पुरुष आहेत ६ साडेतीन हात उंचीचें प्रमाण ७ पिढी; पिढीची एक एक व्यक्ति पिढींतील पूर्वज ८ पति नवरा 'तुझा जन्म कवणें वर्शी। पुरुष तुझा कोण सांग।'–गुच ३५ २४१ ९ ज्ञाता, जाणणारा, उपभोग घेणारा माणूस १० जगताच्या उत्पत्तीस प्रकृतिसमवेत कारणीभूत व्यक्ति 'प्रकृति आणी पुरुष। या दोहींस जेथें निरास।'–दा ९ २ ३९ ११ (तत्त्वज्ञान) आत्मा, क्षेत्रज्ञ 'ज्याला क्षेत्रज्ञ किंवा आत्मा म्हटलें यासच सांख्यशास्त्रांत . . पुरुष म्हणतात'–गीर १५९ १२ (गो) मूळ पुरुष [स] ०गांठ–स्त्री चाडेगांठ, बोटांत घालावयाच्या सोन्याच्या पवि त्रकावर असते तशी गांठ याच्या उलट रांडगांठ किंवा बाईलगांठ ०त्व–न १ पुरुषाच्या ठिकाणीं प्रजोत्पादनाविषयीं उपयुक्त जी शक्ति असते ती, वीर्य २ (ल) सामर्थ्य, शौर्य, पराक्रमाचा उत्साह 'वृषकेतुचें पुरुषत्व पाहोन। डोलवी मान आनंदें॥'–जै १८ ७७ ३ (व्या) पुल्लिंग [स पुरुष+त्व प्रत्यय] ०प्रयत्न–पु मानवी प्रयत्न मनुष्यानें केलेली धडपड (इ) ह्यूमन एफर्ट 'कला म्हटली कीं पुरुषप्रयत्न आलाच'–(रा ग हर्डे) पोविंदा प्रज्ञ [स पुरुष+प्रयत्न] ०वाचक(सर्वनाम)–न, (व्या) सर्वनामाचा एक प्रकार, मी, तूं तो इ० आदींचें सर्वनाम; प्रथम, द्वितीय व तृतीय असे याचे तीन प्रकार आहेत **पुरुषाकार**–पु शौर्य, पुरुषत्व 'तुझा जाणे पुरुषाकारु।'–उपा १४३८ [पुरुष+आकार] **पुरुषांतर**–न एक पिढी –शिपु [पुरुष+अंतर] **पुरुषाद**–वि नरभक्षक, नरमांसभक्षक 'म्हणति मारूनिया पुरु षाद। हा करील शुभ्र यशें सदिशा दाहा।' [स पुरुष+अद्= खाणें] **पुरुषार्थ**–पु १ पुरुषानें साधावयाच्या चार गोष्टी, कर्तव्यें, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष, पुरुषाच्या इच्छेचा विषय, ईप्सित वस्तु 'पुरुषार्थसिद्धि चौथी। घेऊनि आपुलिया हातीं।' –ज्ञा १२ १९ २ धाडस, पराक्रम, शौर्य लटिका पुरुषार्थ बालों नये।'–दा २ २ १० [स पुरुष+अर्थ] **पुरुषार्थचतुष्टय**–न पुरुषानें साधावयाच्या चार गोष्टी; धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष **पुरुषार्थराज**–पु मोक्ष 'म्हणोनि करावा स्वधर्मु। जा करितां हिरोनि घे श्रमु। उचित देईल परमु। पुरुषार्थराजु।' –ज्ञा १८ ९४९ **पुरुषार्थी**–वि पुरुषार्थचतुष्टयापैकीं कोणताहि एक पुरुषार्थ साधण्याविषयीं प्रयत्न करणारा 'मिळाले यथें सर्व नृपति। जे पुरुषार्थी थोर थोर।' [सं पुरुष+अर्थी] **पुरुषाशन**–न नर मांसभक्षण –वि नरभक्षक पुरुषाद पहा [स पुरुष+अशन] **पुरुषोत्तम**–पु १ उत्तम पुरुष पुरुषश्रेष्ठ २ परमात्मा विष्णु 'व्याप्यु मी व्यापकु। पुरुषोत्तमु मी।' –ज्ञा १८ ११९८ [स पुरुष+उत्तम] **पुरुषोत्तममास**–पु अधिकमास मलमास, धोंडा महिना हा दर ३३ महिन्यांनीं येतो [स पुरुषोत्तम+मास]

पुरु(रू)ळ—पु पुरळ पहा

पुरूख—पु १ (राजा) अतिशूद्राचा, महाराचा देव २ (अप) पुरुष पुरुख पहा [स पुरुष]

पुरे, पुरेपुरें—क्रिवि १ पुरसें पुरेपूर 'मला दहा हात धोतरजोडा पुरे' २ बस्स थांबस 'बसवा पुरें पुरें का म्हणता घनवन कण कसा वेंची।' –मोसशयरत्नमाला २६ (नवनीत ३५१) (अव) पुरेत **पुरेपुरें करणें**–त्रासवून सोडणें [पुरणें]

पुरें—न पूर्णपणा 'म्हणोनि मागील जे अध्याय। ते चढते भूमीचे आय। तयाचें पुरें दावितां हे। आपुल्या आंगीं।' –ज्ञा १८ ४२ पुरा पहा [पूर]

पुरेजात—पुअव पुरे, पेठा, शहरांतील भाग 'राजश्रींनीं परलोकसाधन करितांच तमाम पुरेजात व कारखाने व राजमंदिरीं चौकया ठेऊन बंदोबस्त केला'–ऐटि १ ६५ [पुरा=पेठ अव]

पुरेत—क्रिवि पुरेसें बस पुरे पहा 'पनास आवे पुरेत' [पुरे+आहेत, पुरे अव]

पुरेपूर—क्रिवि पुष्कळ भरपूर 'पुरेपूर दूध प्यालों' [पुरे द्वि तुल० वै पुरु+पुरु=पुष्कळ –भाअ १८३०]

पुरोटा, पुरोटेसार—वि पुरवटा–ठा, पुरवणेसार पहा.

पुरोडाश—पु १ हवि, यज्ञ इ० श्रौतकर्मात देवतांना हवि देण्याकरितां, तांदुळाचें पीठ तुपावर भाजून त्यात कढत पाणी ओतून घट्ट झालेल्या पिठाचा कासवाच्या आकाराचा गोळा करतात तो हविर्द्रव्य २ सातूच्या पिठाचे गोळे करून ज्या तुपात बुडवून हवन करतात तें तूप ३ यज्ञात हवन करून जें शिल्लक रहातें तें, हवनीयद्रव्यशेष 'मग आत्मबोधींचें सुख। जें सयमाग्नीचें हुतशेष। तोचि पुरोडाशु देख। घेतला तिहीं।' –ज्ञा ४ १३९ [स]

पुरोधा—पु उपाध्याय, पुरोहित [स]

पुरोभागी—वि व्यवस्थापक, देखरेख करणारा पुढारी, [स]

पुरोवर्ती—वि समोर उभा असणारा, पुढें असणारा [स]

पुरोहित—पु यज्ञयाग, धार्मिकविधि आदिकरून धर्मकृत्यें यजमानाकडून यथासांग रीतीनें करवून घेऊन, त्याजवर देवाची कृपा संपादन करूं इच्छिणारा वर्ग किंवा त्यातील व्यक्ति हिंदुस्थानातल्या प्रमाणेंच इराणातहि प्राचीनकाळीं पुरोहिताची संस्था अस्तित्वात असलेली आढळते –ज्ञाको (प) २२१, कुळाचा उपाध्याय, कुटुंबातील सर्व धर्मकृत्यें चालविणारा भिक्षुक 'पुरोहितु नाविष्करे दातेपणें।' –ज्ञा १८ १६९ [स] ०गुण–पु १ पुरोहिताचा धर्म, पेशा 'तरी पुरोहितगुणें। मी बोलिलों पुरें उणें।' –ज्ञा १८ १७६६ २ पराधीनता –मनको [पुरोहित+गुण]

पुरोंचि—उक्ति (गो.) लिंपणें, पुरणें वाट पुरोंची '(मार्ग लिंपून घट्ट करणें)

पुर्कस—पु लढाई तंटा, बखेडा 'तरी पुर्कस–बखेडा पड ल्यास खावंद प्रतापी आहेत' –रोटि ३ ४० [फा पुर्खाश्]

पुर्गतार–री—स्त्री (गो) ज्या ठिकाणीं मरणानंतर आत्मा पापापासून मुक्त होतो अशी जागा किंवा स्थिति (इ) पर्गेटरी –खिपु ५६३ [पोर्तु पुर्गातोरिओ]

पुर्गुटली—स्त्री (गो.) अंगाची कवळी, कुरवडून बसणें [कुरकुटणें]

पुर्जा—पु १ कागदाचा तुकडा, पुरजा पहा 'सर्व घर शोधून कागदाचा पुर्जा न, पुर्जा घरातून शोधून काढून सरकार कचेरींत न्यावा' –ब्रलाम ६२ २ कागद लेख, पत्र 'तरी गार्दी यास दरम्यान होऊन पुर्जा दिल्हा होता' पद २० १०१ ३ दस्तैवज खत [पुरजा]

पुर्ती—स्त्री (गो) पाण्याच्या प्रवाहातून वाहून आलेली माती, झाडाला घालतात ती माती, गाळ [पूर]

पुर्भी—पु पुरभय्या पहा 'गर्दीत खाम शिरले। मराठे मोंगल पठाण पुर्भे इतर परोपर मरले।' –ऐपो २२४ [हिं पुर्बिया, म पुरभय्या]

पुर्या—स्त्री (प्र) पुरा, एक रागिणी 'ज संध्या धैर्यधैर्या हृदयिं वसविती चक्रपद्येषु पुर्या।' –पुराभगोप्या १०१ [स पूर्या] वासो ५ २३

पुर्वस—पु (कु) मूळ पुरुषाच्या नांवें स्थापन केलेली देवता [स पूर्ववंश]

पुर्विल्लो, पुर्वील—वि (गो) (प्र) पूर्वील, प्राचीन [पूर्व]

पुर्शि(सि)दा—स्त्री चौकशी, विचारणा 'सांप्रत पुर्सिदा सरकारांत पुर्सिदा जाली' –दिमरा २ १८२ [फा पुर्सीदा]

पुर्शी(सि)स—स्त्री चौकशी पुरशीस पहा 'हल्लीं चिंतोपंत, बाळाजीपंत, जयरामपंत यास पुर्सिसा सरकारातून होत आहेत' –ख १० ५०२९

पुन्हळ—पु पुरळ पहा

पुन्हाणी—न (खा) बैलास टोचण्याची आर टोंचणी, पराणी पुराणी–णें पहा

पुलक—पु रोमांच, (भय आनंद शीत इ०मुळें) अंगावर उभा राहिलेला काटा 'पोंपी जशी पति शुभाऽशुभ–मन–मुदऽमुद्भूरे पुलक लक्ष।' –मोसभा ७ २५ [स] **पुलकांकित, पुलकित**–वि रोमांच उठलेलें (शरीर) 'पुलकांकित रोमांच उठी। उन्मीलित दृष्टी पुजाळे।' –एभा ३ ५९२ **पुलकांचल**–न रोमांच 'आपाद पायुतलें पुलकांचलें।' –ज्ञा ११ २४६ [स पुलक+अचल]

पुलका—स्त्री अश्वाच्या विकमा, पुलका, पूर्णकळी, त्वरीता आणि नीलवा या पांच गतींपैकीं एक –अश्वप १ १८५

पुलन—न (जखम, गळू इ०मध्यें) पू उत्पन्न करणारा, विकार वर्धक खाद्यपदार्थ (पावटा इ०) [पू]

पुलबंदी—स्त्री १ पुलाची बांधणी २ पुलाची रचना माडणी ३ धरण, धक्का, बंधारा [फा पुल+बंदी]

पुलस्ती—स्त्री (ना) पोलीस, पोलीस ठाणें

पुला—पुळी (गवत चारा कडबा इ०ची) पेंढी, गठ्ठा भारा 'बैल चोवीस पंचवीस पुले अशी महागाई' –भाव १४ [हिं पूला, तुल० स पुल्=गोळा करणें जाणें]

पुलाव–वा—पु मांसमिश्रित मसालेदार भात, बिर्याणी, ही वस्तु मुसलमानी पाकशास्त्रांत अग्रगण्य मानिली जाते, संस्कृतांत याला पलान्न असें नाव आहे –शृदि २ १३५ 'बलखशाह अलेख पुलाव सेवी।' –सप्र १६ ४१ [सं पुलाक=भाताचा पिंड पलान्न (पल=मांस+अन्न) फा पुला–ओ]

पुलावचें—उक्ति (गो) (फोड फोडून) पू काढणें पुलेभणें, पुलेणें पहा [पू]

पुलिका—स्त्री १ कण, बिंदु 'पुलिका स्वेदजळीं। जिरऊनियां।' –ज्ञा १८ १५५३ २ पुळिका पहा [पुळी]

पुलिंजन—न एक प्रकारची वनस्पति

पुलिंद—पु १ एक जंगली, रानटी मनुष्यजात, मनुष्य –वि २ अशुद्ध ग्राम्य, बीभत्स भाषा बोलणारा [सं] ०देश–पु बलुचिस्तान –अभप १ ३४

पुलिन—न १ नुकतेच तयार झालेलें बेट, नुकताच उघडा पडलेला नदींतील खडक २ वाळवट 'नरामर शतावधी पुलिनि बैसुनी ते किती।'—नरहरि गंगारत्नमाला (नवनीत ४३१) पुळण पहा [सं]

पुली—स्त्री (गवत-कडब्याची) ल्हान पेंढी पुला याचें अल्पत्वदर्शक रूप [हिं पूली]

पुली—स्त्री (यंत्र) कप्पी खोवणीचें चाक हिचा उपयोग वजन उचलण्याकडे होतो [इं]

पुलेजणें, पुलेणें पुपळणें, पुवारणें—अक्रि (जखम, फोड इ०तून) पू वाहणें, पुवानें युक्त होणें [पुलन, पू] **पुलें घचें**—अक्रि (गो) पू तयार होणें पुलेजणें पहा

पुल्कस—स्त्री एक अत्यज नीच, चांडाळाप्रमाणें जात 'भिड कोळी माग अत्यज प्रभृति। चाडाळ आणि पुल्कस।' —स्वादि ६ ५ ३७ [स पुक्कस] **०रूप**—वि अधम, चांडाळ 'कामुक जे परिपुर्णा। पुल्कसरूप ते करणें।'—गुच २४ ३८

पुलपाण—न (कु) पू उत्पन्न करणारें खाद्य (पावटा, हरभ-याची डाळ इ०) पुलन पहा [पू]

पुल्याणें—अक्रि (कु) पुलेजणें, पुलेणें पहा

पुल्ला-ल्ली—पुली जुडी; पेंढी पुला, पुली पहा 'गोविंदराव बुद्दे यांचीचा पुल्ला गेला होता रस्त्यावर।'—ऐपो १३३

पुल्लिंग—न (व्या) ज्या नामामुळें प्राणि व.८.द अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा बोध होतो तें लिंग पहा —वि पुल्लिंगी पुरुषवाचक [स]

पुल्हो—पु (महानु) पेंढा, जुडगा; ढीग पुला पहा 'वस्तु रीचा पुल्हो चिवडौनी।' —शिशु ७६१

पुव(वा)ळणें—अक्रि पू होणें, सडणें

पुवा—पु एक प्रकारची भाकरी [हिं पुआ]

पुवाळणें—अक्रि (महानु) चुचकारणें शांत करणें(घोडयाला) 'घन धीरू भणतु। खाखाळिया तें पुवाळितु। उपलानें निगालें वरवतु। हाटामाजि।'—शिशु ५०३

पुवा—स्त्री (गो) पूवा नक्षत्र

पुव्यक्ति—स्त्री पुरुषव्यक्ति पुरुष जातीचें माणूस पुरुष [स पुम्+व्यक्ति]

पुशी—स्त्री १ (कों) (विल) पिसू पहा २ (गो) मोपळपातील कीड [फा पश=पिसू]

पुशी—स्त्री प्रश्न चौकशी विचारपूस (क्रि० घालणें) दउ ळाच्या कळशीं नादे एक रूवी। तया घातली पुशी योगेश्वरी। —(ज्ञागा) मुक्ताबाई ४१ [पुसणें]

पुश्चली—स्त्री स्वैरिणी, वेश्या, व्यभिचारिणी पुरुष सदा स्त्रीअनुराग। परी सहसा न करव प्रसंग। त्यासि पुंश्चलीचा घडल्या संग। ते बाधी निलाग हावभावीं।'—एभा २६ १७५ [स] **०चरित्र**—न वेश्यावृत्ति, व्यभिचारवृत्ति [स पुंश्चली+चरित्र]

पुष्कर—न १ अजमीराजवळचें एक तीर्थ हल्लीं त्यास पोखर असें म्हणतात २ हत्तीच्या सोंडेचें अग्र, सुडाग्रभाग ३ एक औषधी; पोखर ४ निळें कमळ ५ सप्तद्वीपांपैकीं एक सप्तद्वीप पहा ६ तळें, तलाव ७ आकाश, अतराळ 'तिरस्कारवस्कार लावोनि रामीं। निप पुष्करीं दुष्कराचार कामीं।'—मुरामा ३ ६६ ८ एरड 'सारभा आणि सुपर्णा। का रासभा आणि ऐरावना। पाड कां जैसा हरिचंदना। पुष्करसीं।'—ऋ ४७ —पु राजलक्षणी घोडा, घोडयाचा एक प्रकार —अश्वप २४ [स] सामाशब्द- **०पत्र**—न कमळाचें पान, कमलपत्र **०पत्रतोयतरल**—वि कम ळाच्या पानावरील पाण्याप्रमाणें चंचल [स पुष्कर+पत्र+तोय (पाणी)+तरल(अस्थिर, चचल)] **०मूल-ळ**—न पुष्कर औ- षधीची मुळी [स पुष्कर+मूळ]

पुष्कराग-ज—पु एक प्रकारचें रत्न याच्या कोंदक ईंद्र नील आणि सोमलक अशा पाडजाती आहेत त्याचे रंगहि अनेक असून त्यांपैकीं पिंवळा व पाढरा हे रग चागले [स पुष्पराग]

पुष्करि(र)णी—स्त्री १ (विशेषत कमळें असलेलें)बांधीव ल्हान तळें, हौद 'कैलासनाथाच्या मंदिराप्रमाणेंच पुष्करिण्या वगैरे होत्या' —चद्र ४८ २ पायऱ्या असलेली मोठी विहीर [स पुष्करिणी]

पुष्कल-ळ—वि १ भरपूर, रगड विपुल असंख्य अति शय २ विशाल, मोठें 'जें कृश ना पुष्कळ। जें वक्र ना वर्तुळ। जें सूक्ष्म ना नव्हे स्थूल। वस्तु केवळ निर्विकार।' —एभा ३ ६७७ ३ श्रेष्ठ उत्तम 'तेणें करितां अनुसधान। चैतन्यीं समरसे मन। त्यातें म्हणिजे पुष्कल ज्ञान। उपदेश पूर्ण या नाव।'—एभा २९ ४३९ ४ हितकर, फायदशीर, चांगलें 'जें मुळींचि चचळ। तें कदा नव्हे पुष्कळ। क्षणां भासे क्षणां चपळ। तेणें तळमळ साधका।' —एभा ९ ४०४ [स पुष्कल]

पुष्ट-ष्टी—नस्त्री (व) शेंपूट, पुच्छ पहा

पुष्ट—वि १ लठ्ठ, मासल, स्थूल, गुबगुबीत २ पोसलेला, वाढविलेला पोषण केलेला ३ (गो) पुष्कळ भरपूर 'पुष्ट साखर घाल' [स पुष्-पोसणें] सामाशब्द- **०गड**—वि पुष्टीर गालाचा (ल) ताठा धरणारा 'ऐसा मान्यतचा पुष्टगड। तो अभिमानी परम लड। रौरवाचा रूढ। मागुचि वोढा।'—ज्ञा १६ ३३६

पुष्टि-ष्टी, पुष्टाई—स्त्री १ लठ्ठपणा, मासलपणा, स्थूलता, गुबगुबीतपणा 'हे विरक्तांचिये दिठी। जैं न्याहाळिति किरीटी। तें पांडुरोगाचिय पुष्टी। सारिखें दिसे।'—ज्ञा ५ ११९ २ परमेश्वराचा अनुग्रह कृपा —गीर १७ ३ (ल) दुजोरा पाठबळ, पाठपुरावा ४ वाढ भरभराट उन्नतावस्था, प्रगति [स पुष्टि (पुष्-पोसणें) तुल०

फा. पुश्ती=आधार, मदत; फा पुश्त=पाठ] सामाशब्द– ०पत्र–न. १ पुस्तक न मळावें म्हणून घातलेला जाड पुठा. २ पोथीच्या किंवा ग्रंथाच्या खालींवर घालता येईल असा सुपारीच्या विरीचा दुमडलेला तुकडा. ३ (सामा.) कोणत्याहि पुस्तकाचें जाड आवरण. (इं) कव्हर. ४ लिहिनांना कागदाखालीं घेतलेला जाड आधार; पुठा. ५ दुजोरा; पाठिंबा; मदत. (क्रि० देणें). ६ दुजोरा देणारा; मदतनीस, साहाय्यक.' [सं.] ०प्रद–वि. मदत करणारा; साहाय्य करणारा 'यासि वर्णी पुष्टिप्रद होतिल ज्ञानपूर्वमन्युसह देव।' –मोभीष्म ३.१७. [सं. पुष्टि+प्रद(प्र+दा–देणें)] ०भाग–पु पाठ; पाठीमागची बाजू. 'वंधु तिचे सुंदर पुष्टिमार्गी।'–दावि ४८२. ०मार्ग–(परमेश्वराच्या अनुग्रहाचा मार्ग) वल्लभसंप्रदाय.

पुष्टिक–वि. (व.) शक्तिवर्धक; (प्र.) पौष्टिक. [सं. पौष्टिक]

पुष्टीकरण—न दृढ करणें, दुजोरा; पाठिंबा; बळकटी. [सं]

पुष्टें—न. (व.) पुच्छ; शेपूट. पुष्ट–टी पहा. 'म्हशीचें पुष्टें पकड.'

पुष्ठ—स्त्री. पाठ 'शकुनीयां पुष्ठी पोरें। आणि करकर कर्येमाजीं।' –तुगा २४४४. [सं पृष्ठ]

पुश्तपन्हा—वि. मदतनीस, सहकारी. –राव्य ८.९४. [फा. पुश्त+पनाह]

पुष्प—न. १ फूल. २ स्त्रियांचा विटाळ; स्त्रीरज; आर्तव; ऋतु. ३ डोळयाचा एक रोग; फूल. ४ गर्भाशय, गर्भकोश. [सं.] (वाप्र) ०ठेवणें–दोष काढणें; नांवें ठेवणें. सामाशब्द– ०कोश–पु. फुलाच्या पांच भागांपैकीं एक ०द्रव–पु. फुलांतील मध ०घरी–पु. जयदत्तानीं सांगितलेल्या घोड्याच्या बारा प्रकारच्या लगामांपैकीं एक. –अश्वप १.१८५ ०निर्यास–सार–स्वेद–पु. फुलांतील मध. ०पण–न. मोठेपण [पुष्प+पण] ०पुट–न. (नृत्य.) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या हाताचीं बोटें चिटकवून ठेवणें पुष्पांजलि पहा. [पुष्प+पुट] ०मुकुट–पु. फुलाच्या पांच भागांपैकीं एक [पुष्प+मुकुट] ०रेणु–पु. फुलांतील पराग ०लिट्–पु. (काव्य) मधमाशी; भुंगा. [सं. पुष्प+लिह्=चाटणारा] ०वती–स्त्री. विटाळशी स्त्री; रजस्वला; ऋतुमती. ०वती–पु लगामाच्या बारा प्रकारांपैकीं एक. –अश्वप १.१८५. ०वर्षाव–पु पुष्पवर्षाव; फुलें उधळणें. 'मोतियाचा सायास बांधिला। कीं देवीं पुष्पवर्षाओ केला।' –शिशु ७१५ [सं. पुष्प+वर्षाव] ०वा(व)टिका, वाटी–स्त्री फुलबाग; उद्यान. 'नानाजातीचे वृक्ष तें बन। फळभारी वृक्ष तें उपवन। पुष्पवाटिका तें उद्यान। पुष्पांचिंग पुजेची।' –एभा ११ १२९२. 'तोडुनि पुष्पवटिका फळवृक्षयाती। गरिती धामळा करुनि सार।' –तुगा १९५८. ०वृष्टि–स्त्री. १ फुलांचा वर्षाव. २ (ल.) अस्तस्तुति व अर्थपूर्ण भाषण किंवा वादविवाद. ३ (ल.) शिव्या; अपशब्द यांचा भडिमार. 'मन्नुरानांची जांबई व शालकमंडळी राहिली त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि पडत असते.'–विक्षिप्त १ ६५. ०संकोच–पु. फुलाचें मिटणें ०सारा–पु पराग; परिमल, सुगंध. 'नाना पुष्पाचिया उदरा। न घेतां पुष्पसारा। आपणचि भ्रमर। होआवें पडे।' –अमृ ५४२. पुष्पांजलि–जुळी–स्त्री १ पूजेच्या शेवटीं दोन्हीं हातांच्या ओंजळींत फुलें घेऊन देवास वाहतात ती. (क्रि० वाहणें; करणें; टाकणें; घालणें, सोडणें) 'पुष्पांजुळी मंत्रघोष जयजयकार। दुमदुमी अंबर तेणें नादें।' –तुगा ८१. २ (महानु.) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या हाताचीं बोटें चिटकवून ठेवणें. पुष्पपुट पहा 'ते रंगीं उभी ठेली। सवेंचि विचारें लागि केली। तेथ पुष्पा जुळे पुष्पांजुळि। खैवंगी मनकटाचां।' –भाए ४५१. ०(मंत्र)पुष्पांजलि–ळी–स्त्री. मंत्रपुष्प. पूजा, आरती झाल्यानंतर मंत्र म्हणून देवाला फुलें वाहतात तो विधी. [सं पुष्प+अंजलि] (वर) ०करणें–देणें–शिव्या देणें; अपशब्द बोलणें; लाखोली वाहणें. पुष्पासव–पु. फुलांपासून काढलेली दारू. [सं पुष्प+आसव] पुष्पास्तरण–न. शय्येवर फुलें पसरण्याची कला. फुलांचा गालिचा करणें. चौसष्ट कलांपैकीं एक. [सं. पुष्प+आस्तरण] पुष्पाळी–स्त्री. फुलांची पंक्ति. 'अहो वाक्पुष्पाळी भरुनि रसनेच्या करतळीं।' –निमा १.९२. [सं पुष्प+आलि]

पुष्पक—न डोळयांतील फूल, वडस. –पुन. कुबेराचें विमान. 'तों पातला प्रयागराज। वैकुंठींहुन तये वेळे। पुष्पकविमान जवळ। आलें दासाच्या सन्निध।' [सं.]

पुष्पित—वि फुलें ज्यास आलीं आहेत असें; फुलांनीं युक्त. [सं.]

पुष्पे(फे)ल–न. पुष्पतेल; पुष्पापासून काढलेले सुगंधी द्रव्य; अत्तर. 'सुगंध पुष्पेलेंवरुनी। चर्चिलें कबरी मूर्धनीं।' –कुमुरा ७५.२. [पुष्प+तेल]

पुष्य—पु १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं आठवें नक्षत्र (यात तीन तारा असतात); तिष्य २ पौष महिना [सं] पुष्यार्क–०योग–रविवारीं पुष्यनक्षत्रीं चंद्र येतो तो काल [सं पुष्य+अर्क]

पुस—स्त्री (व) विचार, समाचार [पुसणें] ०घेणें–विचारणें; विचार घेणें.

पु(पुं)स—न. पुच्छ, शेंपूट. 'पुसीं आंगुठी दावणी बुजरांच्या। नभीं ओंवणी दाविती गोवणीच्या।' –सुराम ६.११७ 'पुंस वरते पळाला' –पंच ४ १. [सं. पुच्छ]

पुंस—पु पुरुष पुंवा पहा [सं. पुंस्]

पुसक—वि. (गो.) पिसा; वेडा.

पुसकट–पुसट—वि. किंचित् पुसका; किंचित् अस्पष्ट; अंधुक; पुसका पहा. [पुसका]

पुसकटणें पुसटणें—उक्रि १ अक्षर, चित्र इ० पुसणें; अस्पष्ट नाहींसें करणें, होणें २ जोरानें चोळणें, घासणें, पुसणें. [पुसणें]

पुसका—वि १ (पुसकें गेल्यामुळें) अस्पष्ट, अंधुक, अर्धवट (अक्षर, चित्र इ०) २ अस्पष्ट दिसणारा (पदार्थ, चित्र, रेखावा इ०) [पुसणें]

पुसकुवरी-ली पुसकुंवरी-ली—स्त्री पौष महिन्यांत येणारा कोंवळा लहान फणस [पुस=पौषमास+कुवरी, कुंवरी=कोंवळा फणस]

पुसट, पुसटणें—वि पुसकट पहा. [पुसणें]

पुसटता—वि थोडासा, विस्तारानें नष्ट असा, ओझरता 'रामायणातील वादग्रस्त विषयाचा पुसटता परामर्श घेणें आवश्यक नाहीं' –मनप २२२९ [पुसणें]

पुसणारा—वि १ विचारणारा, चौकशी, वास्तपुस्त करणारा २ विचारण्याचा किंवा रागें भरण्याचा ज्याला हक्क अधिकार आहे असा (गुन्हा इ० काहीं करू असता) [पुसणें]

पुसणारी—स्त्री (व) कणकेला तूप किंवा तेल पुसून केलेली पोळी 'दवीच्या नवरात्रांत आमच्या घरीं साधी पोळी चालत नाहीं, पुसणारी करावी लागते' [पुसणें]

पुसणें—उक्रि १ विचारणें, प्रश्न करणें, चौकशी करणें 'यगारचि हरि साध्वी! श्वश्रुश्वशुरासि पूस, मग ये, तें.' –मोवन १३४४ २ समाचार घेणें; वास्तपुस्त आदरातिथ्य करणें ३ आज्ञा मानणें मान देणें काळजी घेणें आदर असणें 'त्याला कोणी पुसत नाहीं' ४ तपास करणें, बोलविणें **पुसता आकार-साय नसणें**-विचारणें शक्य नसणें, विचारण्याची सोय नसणें (अतोनात समुमार गोष्टीबद्दल म्हणतात) [स पृच्छ् प्रा पुच्छ का पुसु पं पुच्छ(णा), सिं पुछ(णु) हिं गुज पूछ(ना-वु)]

पुसणें—उक्रि १ (कागद शरीर वस्त्र इ०चा मळ, फडकें इ०नें) घासून नाहींसा करणें साफ करणें, चोळून स्वच्छ करणें २ नाहींसें हाेणें करणें, नष्ट करणें नाश करणें 'तें उगाणिलें मज कर्म। तेव्हांचि पुसिलें मरणजन्म।' –ज्ञा ९४०४ 'शूरांचें शौर्य तें कैसें। शत्रूचें नि शेष नांवचि पुसे।' –एभा १७१४५ ३ कारडे करणें ४ लिहिणें या क्रियापदावरोबर निरर्थक योजितात 'त्याला लिहितां पुसतां येत नाहीं' म्हणजे त्याला मुळींच लिहितां येत नाहीं तो अडाणी, अशिक्षित, निरक्षर आहे [स स्पृश् प्रोञ्छन-पुञ्छण-पुसणें-पुसणें–राजवाडे प्रथममाला]

पुसणें—न १ स्वच्छ किंवा कोरडें करावयाचें फडकें असें-नाक पुसणें, तोंड पुसणें, पाय पुसणें इ० २ (व) तिखट घालून व तप लावून केलेली पोळी पुसणारी पहा. ०पुसण्याच्या साटोऱ्या–स्त्रीअव (व) वरून तूप पुसून केलेल्या साटोऱ्या (न तळलेल्या) [पुसणें]

पुसणें—न (वायरी) निरोप विचारपूस, पुसापुसी 'माझी यहीण कावीस राहिली आहे तिचा जातांना माझें पुसणें सांग' [पुसणें=विचारणें]

पुसता—वि १ विचारणारा, चौकशी करणारा 'हरिकथेची महिमा कैसी। आदरें पुसत्या सांगत्यासी। होती पुण्याचिया राशी। पाप वोखटासी मिळेना।' –एभा ३५८७ २ जबाबदार घेणारा, जाब विचारणारा, रागें भरण्याचा ज्यास अधिकार आहे असा [पुसणें]

पुसलाणी—स्त्री (जुन्नरी) पौषांत केलेली मेंढराच्या केसांची कातरणी [पुस(पौष)+लाणी (स लवन)=कापणी]

पुसवण—न पुंसवन पहा [स पुंसवन]

पुसवणें—न (महानु) उपचार, उपाय 'एकैके वेळें जालें दुखणें। तें आम्हीं केलें पुसवणें।' –शिशु ८१६,८१८ [पुसणें]

पुसवन—न सोळा संस्कारांपैकीं एक, हीच्या ठिकाणीं गर्भधारणा झाल्यापासून तीन महिन्यांनीं त्या गर्भाला पुंस्त्व प्राप्त होण्यासाठीं अथवा त्या गर्भाची उत्तम प्रकारें वाढ होण्यासाठीं जो संस्कार करतात तो 'गर्भाधान पुंसवन। जातकर्म अन्नप्राशन। हीं समस्त कर्में पूर्वी जाण। केलीं संपूर्ण चौलांत।' –एभा १७ २७० [स]

पुसा—वि पुस-पौष महिन्यासंबंधीं

पुंसा—पु पक्षी, पोपट 'अहो पुसा आपणचि पडविजे। मग पढे तरी माया मुकिजे।' –ज्ञा १११७ [स पुच्छ+क, पुच्छक-पुसुअ-पुसअ-पुसा–मसाप २ १९] **पुसि-सी**–स्त्री स्त्रीपोपट, पोपटी 'कोण्ही एके पर्वतिं पुसि व्यालि' –पच ५१

पु(पुं)सा—पु पुरुष, मनुष्य 'जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा। मत्सर धरी जो पुसा। तयास तेंचि प्राप्त।' –दा ११३८ [स पुंस्, प्रा पुस]

पुसाटी—स्त्री पुच्छ, शेपटी 'रागें आपणेंनि पुसाटी।' –भाराविकिंधा ३५१ 'अंगीं अग्न होता मोठी। सक्रोध तुटी लागे पाठीं। तरी न सोडी पुसाटी। कुकात उठी कामासी।'–एभा १३२०८ [स पुच्छ, गु पुछडी]

पुसापुसी—स्त्री (पुष्कळांची, पुष्कळांनीं केलेली) चौकशी, विचारपूस, पुसनपास 'होईल जरि पुसापुसी। उत्तर त्यासी योजावें।' –तुगा १४०० [पुसणें]

पुसावर्त—पु घोड्याच्या पुच्छाजवळचा भोंवरा –अश्वप ११७ [पुस+आवर्त]

पुसी—स्त्री १ प्रश्न, पृच्छा, विचारणा, शंका 'तया अभ्यासरतांसाठीं। जे साधपणाची ये पुसी। तें येइजे जया ठायासी।

ते गीता।' –ज्ञा १८ १२३४ २ समाचार, शोध, तपास (क्रि० करणें) 'पुसी करितो विवरितो व्यापक त्रैलोक्याचा।' –दावि १७१ ३ कल्पना, विचार 'ऐसें बळीमि राज्य करितां। कटक नाहीं पैं सर्वथा। तव पुसी आठवली बहुतां। दिवसी एक।' –कथा २ ६ ५ ०करणें–विचारणें, प्रश्न करणें 'ऋषीनें मग प्रसन्नमनें कवनिया तिजला पुसी केली।' –होला ४८ **पुसीचा**–वि विचारण्यास योग्य विचारावयाचा, फार दिवसाचा मनातला 'तुवा पुसिले पुसीचा प्रश्न। ऐक आता।' –कथा २ ६ ३ [पुसणें]

पुस्त—स्त्री १ गंजिफेची (पानाची) मागील बाजू २ पाठ पिछाडी [स पृष्ठ फा पुश्त]

पुस्त—पु पिढी; वंश 'सन १७१० इसवी व सन १७९६ याचे दरम्यान जे दिल्हले असतील त दोन पुस्त चालवावे व तिसरे पुस्तास निम्मे पेनशन द्यावें' –इनाम ३८ [स पृष्ठ फा पुश्त] **०गर्मी**–स्त्री मन पूर्वक साहाय्य, उपराळा पाठराखणी, मदत 'राव पंतप्रधान याच्या फौजा कुंपनीचे जमीयातीचे पुस्तगर्मीवर पक्षक दमी करून जाणें जरूर' –ख ४४३४ [फा पुश्तगर्मी] **०गारी**–पुस्तपना पहा **०दरपुस्त**–क्रिवि पिढ्यानपिढ्या वंशपरंपरागत पिढीदरपिढी 'तुमचे पुस्तदरपुस्त इनाम अनुभवून सरकारलक्षात चालत जावें' –समारा १ २९१ [फा पुश्तदरपुश्त] **०पना–पन्हा–पन्हाई**–पु मदत टेका, आश्रय, कुमक, पाठराखण, पाठपुरावा, (क्रि० करणें, देणें, ठेवणें) 'धोंडजी व्वडे तुम्हास लिहून पाठवितील त्याप्रमाणें पुस्तपन्हा करणें.' –दुसरबाजीराव ७५ 'त्याचे पुस्तपन्हाईस आणखी दोन पलटणें व एक इमन मातबर पालखीनशीन ऐसे गेले' –मदवा १ ६७ [फा पुश्त्पनाह] **पुस्तबानी–णी**–स्त्री पाठिंबा; आधार, आश्रय, मदत (शब्दश व अलंकारिक) (क्रि० करणें, देणें) 'या उपरी साहेब लष्करची पुस्तबानी फौज उत्तम व दारु' –पेद ३ १२६ फा पुश्त्+बानी प्रत्यय]

पुस्त—स्त्री (चांभारी) तळा, जोड्याची सागळ पुस्ती पहा

पुस्तक—न ग्रंथ पोथी, चोपडी 'हस्तें पुस्तकें समस्त धरुनी रेखोव नामावळी।' –मासेनु ३४ 'स्वामीचे पुस्तक येकनाथापासीं।' –सप्र २ ८ [स] (वाप्र) **पुस्तकावरून आढणें**–बरवर वाचणें, कोणत्याहि विषयाचें अर्धवट ज्ञान असणें म्ह० पराधीन नियें पुस्तकी विद्या सामाशब्द–**०पाठ**–वि पुस्तकावरून सहज वाचता येईल किंवा समजावून सांगता येईल अशा तऱ्हेनें माहित असणें, पोथीपाठ याच्याउलट मुखपाठ (तोंडपाठ) [पुस्तक+पाठ] **०पानट पानरट**–न पोथ्या पुस्तकें कागदपत्रें इ० समुच्चयानें [पुस्तक+पानट पानरट=रद्द, पान] **०विक्या**–पु पुस्तकें विकणारा, पुस्तकें विकून पोट भरणारा (इ) बुकसेलर 'महाराजाच्या आवडीच्या शिक्या पुस्तकविक्यानीं दिल्या नाहीत तोंपर्यंत त्याचा अधिक फायदा होणें नाहीं' –विक्षिप्त ३ ३९ [पुस्तक+विकणें]

पुस्तंग—पु (पुस्त+तंग) १ पोटाखालून जाणारा घोड्याच्या खोगिराचा तंग २ (कुस्ती) एक डाव, जोडीदारानें आपल्यास खालती धरल्यास जोडीदाराचें मणगट आपल्या ज्या बाजूला आलें असेल त्या बाजूच्या आपल्या हातानें जोडीदाराचें मणगट धरून आपल्या बाहेरील पायानें जोडीदाराच्या घोट्याजवळ पायाचा पंजा टेकून जोडीदाराला आपल्या टेकलेल्या पायाकडे झटका देऊन व हात ओढून चीत करणें [फा पस्तक्]

पुस्तनी—स्त्री पुस्ती ८ पहा

पुस्तापास–स्त—स्त्री विचारपूस, शोध, बारकाईनें केलेली चौकशी, वास्तपुस्त (क्रि० करणें, घेणें) 'ज्याची चोंहोंकडे मानमान्यता व्हावी त्याची फारशी पुस्तापास्तहि न होऊन ते कोनाकोपऱ्यात कसरीच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात –नि १३ [पूस+तपास हिं]

पुस्ती—स्त्री १ मुलाचें अक्षर कितपत सुधारलें हें पाहण्या साठीं ठराविक दिवसानीं त्याच्याकडून लिहवून घेतात तो चांगला खर्डा, कागद, अक्षराचा नमुना २ (ल) काय येतें समजतें हें पाहण्याची परीक्षा ३ जोडा इ० कास दिलेले कातड्याचें ठिगळ ४ मदत, साहाय्य, पाठबळ, पाठिंबा, आधार 'दाभाडिये, गायेकवाड, व बांडे याचे फौजेस पुस्ती दाखवावी' –पेद १० ६१ ५ कोणत्याहि पदार्थास बळकटीसाठीं त्याच पदार्थाचा दिलेला जोड (कागदास चिकटलेला कागद वस्त्रास शिवलेलें वस्त्र, भिंतीस आधार म्हणून बांधलेली भिंत) ६ जोड, पुरवणी 'पुढें होत खस्ती नसे पुण्यपुस्ती।' –दावि २१६ ७ (कों) दारास दिलेली उभी पट्टी [स पृष्ठ फा पुश्त–श्ती गु पुस्तो] **०लावणें**–(चांभारी) फाटलेला जोडा इ०स ठिगळ लावणें **०वत**–वि (गो) साहाय्यकारी मदतनीस **पुस्तीची भिंत**–(बांधकाम) आधाराची भिंत –मॅरेट १२

पुस्तु—स्त्री एक भाषा, पठाणाची भाषा 'मेजर फार्लें यानीं पुस्तु भाषेत त्याना ती रक्कम कमी करण्यास विनविलें' –के १७ ६ ३० [फा पुश्तु]

पुस्तैन—पुनव दोन पिढ्या पुस्त पहा 'दोन्ही रियासती पुस्तैन पासोन येक जुदाई नाहीं' –रा ७ १५१ [फा]

पुंस्त्व—न १ पुरुषत्व २ सामर्थ्य, शौर्य, शक्ति; पराक्रम ३ पुल्लिंगत्व [स]

पुहपका—स्त्री (महानु) माळीण, फुलें देणारी 'रघु मत्रोगिरे शुंढरिले हाथी पुहपकी रुखुमिणी श्रीकृष्ण बाहू।' –सिद्धांतसूत्र पाठ पूजावसर, धवळे [म पुष्पकी]

पुळकणें—अकि. थोडें व पातळ एकदम शौचास होणें; विरपणें. [ध्व.]

पुळका—पु १ थोडें व पातळ शौचास होणें, पिळकी. २ पावसाची जोराची व अल्पकाळ टिकणारी सर. ३ एकसारखें व श्रमदायक रितीनें मागणें; दुरदुर; विरपीर. (क्रि० लागणें, लावणें). [ध्व. पुळ। पुळ।]

पुळका—पु. उमाळा; लहर; इच्छा; प्रेमाचा मोठा आवेग. (क्रि० येणें) [सं पुलक]

पुळका—पु. (व.) भुमकट. फुलका पहा.

पुळचट—वि. (व.) नेभळट, भित्रा; कर्तृत्वशून्य.

पुळण—नस्री. वाळवंट, वाळूचें मैदान. —स्त्री. रेती वाळू. [सं. पुलिन] ०वट-वि. १ रेताड, वालुकामय (जमीन). २ किनाऱ्यावरील, फक्त पावसाळी पीक देणारी. [पुळण+वट (प्रत्यय)]

पुळण—न. (कु) शारीरिक दोष उत्पन्न करणारा खाण्याचा पदार्थ; जखम; फोड इ० मध्यें पू उत्पन्न करणारा पुळन पहा. [पू] **पुळणास येणें**-जखम; गळूं, फोड इ० पूमय होणें.

पुळपुळ—स्त्री १ एकसारखें शौचास होणें. २ एकसारखा पाऊस पडत राहणें. ३ एकसारखें बोलणें; पुटपुटणें; कुरकुरणें; भीक मागणें किंवा कोणतीहि त्रासदायक किंवा कंटाळवाणी क्रिया करणें. [ध्व.]

पुळपुळ-ळां—क्रिवि पुळपुळ अशा एकसारख्या पिळकण्याच्या आवाजानें [ध्व]

पुळपुळाट—पु १ (पुळपुळचा अतिशय) एकसारखें पिळकणें. २ एकसारखा बारीक पाऊस पडणें. ३ एकसारखें बडबडणें; पुटपुटणें, रागावणें, कुरकुरणें इ०. [पुळपुळ]

पुळपुळीत, पुळपुळा—वि १ वेचव, नि सत्व, पचपचीत (खाद्य) २ सौम्य, नीरस, कंटाळवाणें, मिळमिळीत आवेश नसलेलें (भाषण) ३ इष्ट कार्य घडवून आणीलच अशी खात्री ज्यात नाहीं असा; मुळमुळीत (बागशूक, युक्ति, माणूस इ०). ४ भित्रा; नेभळट, कर्तृत्वशून्य; नपुंसक; नि सत्व. 'नाहींतर हल्लींचीं मुलें पुळपुळीत.' —विवि ८.१८ [पुळपुळ]

पुळा—पु पेंडा पुळा पहा. 'हातांत घासाचे पुळे घेऊन घेऊन.' —विमा ८. [पुळा]

पुळाटी—स्त्री रामकाटी जातीच्या बाभळीचें ल्हान झाड.

पुळिका—स्त्री. १ दिव्याची ज्योत 'गुणा तेलाचिया सोयरिका। निरखिजे दीपकलिका। ते कां होईल पुळिका। कापुराची।' —अमृ ३.५१. २ (ल) बुद्धीची स्फूर्ति; उठाव 'बुद्धीची पुळिका विरे। परिमळु प्राणीं चरे।' —ज्ञा ६.२४६. [सं. पुलक, म पुळी]

पुळी—स्त्री. १ पुटकुळी, ल्हान फोड. 'सहज खवडे पुळिया नाहू।' —दा ३.६.१६. २ मोठा होणारा मग; घवंदळा, स्फोट. [सं. पुलक; प्रा. पुल] **पुळीचें फांपट करणें**-ल्हान गोष्ट मोठी करून सांगणें; क्षुद्र गोष्टीस जास्त महत्त्व देणें; राईचा पर्वत करणें.

-पुळुक—पु (महानु.) कंप, रोमांच. 'प्रेमसमुद्राचें भरितें जैसें। आनंदाश्रु येति तैसे। किं सुखा हीर फुटले मीपे। पुळुकाचेनि।' —भाए ७९८. [सं पुलक]

पुख्र—पु (कु) पौष महिना [सं. पौष]

पू—पु १ दूषित रक्त; फोड, जखम इ० मध्यें उत्पन्न होणारा दुर्गंधियुक्त पातळ पदार्थ. २ डोळ्यांतून येणारा चिकट स्राव. ३ अत्यंत जीर्ण, कुजका झालेला पदार्थ (लाकूड, वस्त्र, कागद इ०). [सं. पूय; प्रा पूअ] ०करणें-(ल.) अतिशय बिघाड, नुकसान करणें.

पूकु—वि. (नंदभाषा) चार ही संख्या. 'आज मी पूकु सातकीं (लुगडीं) दिलीं.' ०काटी-वि. (नंदभाषा) ऐंशी ही संख्या. 'या अरचौकडी रुमालाला पूकुकाटी रुपये पडतील.' [पूकु+काटी=वीस]

पूकू—न. (गो.) कांचेचा पेला. [पोर्तु. पुकारो]

पूग—पु सुपारीचें झाड, पोफळ. —न. सुपारी (फळ). [सं] ०पात्र-न सुपारी ठेवण्याचें भांडें; सुपारीची डबी. ०फल, पूगीफल-न. सुपारी. 'पूगीफळें आणी पानें। उत्तम संभ्रमाचीं अन्नें।' —वेसीस्व ७७. [सं. पूग+फल]

पूज—न. (विप्र.) पूज्य पहा

पूजक—वि. पूजा करणारा, आदरसत्कार करणारा; पूज्यबुद्धि ठेवणारा; भक्त. [सं.] **पूजणें**-उक्रि. पुजणें पहा. [सं. पूज्] **पूजन**-न पूजा; अर्चा; सत्कार, सन्मान. [सं.] **पूजनीय, पूजार्ह**-वि. पूजनास योग्य; वंद्य, आदरणीय, सन्माननीय. [सं] **पूजमान**-वि (प्र.) पूज्यमान पूजनीय पहा. [सं.] **पूजित**-वि पूजिलेला; वंद्य; आदरणीय. [सं.] **पूजिता**-वि. पूजणारा; पूजक 'पुजित्या होते जयप्रद।' —दावि १८२. **पूज्य**-वि १ पूजा करण्यास योग्य (देव, गुरु इ०). २ माननीय; वंदनीय; ज्यांची आज्ञा पाळली पाहिजे असा (पिता, बंधु इ०) [सं.] ०मान-वि पूजमान पहा.

पूजा—स्त्री. १ पूजन; अर्चा, उपास्य दैवताची आराधना. पूजेचे पंचोपचार व षोडशोपचार असे प्रकार आहेत २ पूजनासाठीं गंध, फुलें इ० रूप आणलेली सामग्री. ३ सत्कार; सन्मान; आदर ठेवणें; भक्ति ४ (ल.) द्रव्यरूप सत्कार; पैसा. 'पैं कर्जातर गांठीं बांधिजे। मग पुरिलाचें काज कीजे। पूजा घेऊनि रसु दीजे। पोडितांसी।' —ज्ञा १७.२८७. ५ (ल.) अपमान; खरडपट्टी. 'नागोपंताची पूजा होऊन ते घरीं गेले' —विविध १.३२. ६ सांचलुपपत. —रस १७००. पुजा पहा. [सं.] (वाप्र.) ०करणें-घालणें-मारणें; बडविणें, तुडवणें; भोसडपट्टी काढणें, फार रागें भरणें. 'बायकोनें खेटरानें नवऱ्याची पूजा केली-घातली अशीं

उदाहरणें पहायला सापडतात' ०धार्णें–फुलें इ०नीं मूर्ति सजविणें, मूर्तीला शृंगारणें सामाश०द– ०अर्चा–स्त्री १ पूजा व तिच्या अगभूत इतर कृत्यें; पूजन २ (ल) शिव्या, अपमान, खरडपट्टी 'सासरे मडळींची पूजाअर्चा चालूच आहे' –विक्षिप्त १ ६५ ०आरती–आर्ती–स्त्री १ पूजाअर्चा पहा २ (ल) अपमान, खरडपट्टी 'रेंड्याची पूजाआर्ती महाराजांनीं करयामुळें त्र छाव णींत जाऊन राहिले' –विक्षिप्त १ ३३ ०उर्जा–स्त्री पूजाअर्चा 'ह वृंदावनाची पूजाउर्जा चालवतील येविषयीं तावीदपत्र' –शाछ ३६ ०द्रव्य–न पूजेस लागणारा किंवा अवश्य असलेला जिन्नस (फूल, गंध, पाणी इ०) [स पूजा+द्रव्य] ०पत्री–स्त्री १ (फुलें, पत्री, बेलाचीं पानें इ०) पूजेचें साहित्य, देवपूजा २ (खा) पूजा करणें –भाग्ने ७ १ त ४ [पूजा+पत्री] ०पाती–स्त्री (ना) पूजाअर्चा, पूजा वगैरे [पूजा+पाती (स पत्री)] ०पात्र–न पूजेचें साहित्य ठेवण्याचें एक विशिष्ट प्रकारचें भांडें [स पूजा+पात्र] ०पुरस्कार–पु पूजा व तदनुषगिक इतर कर्में ०बंध–पु बांधलेली पूजा 'गुगुळावरी स्तवक। ठायीं ठायीं पूजा बध अनेक।' –ज्ञा ११ २२० पूजोपचार–पुअव देवाची पूजा करण्याचीं सर्व उपकरणें, कर्में, तंत्रें इ० षोडशोपचार पहा

पूज्य—न १ अक्षराच्या डोक्यावर देतात तें टिंब; अनुस्वाराचें चिन्ह अनुस्वार २ दशांश अपूर्णांक मांडला असता डावीकडे देतात तें टिंब, दशांश अपूर्णांकाची खूण ३ यादींतील विशिष्ट नाव किंवा पदार्थ नाहीं, पाहिजे, असें दर्शविण्यासाठीं त्या पुढें काढलेलें वर्तुळ किंवा खूण ४ खाट, अभाव, कमीपणा 'अस्मत्सुखासि पडलें तेंव्हापासूनि आजिवरि पूज्य।' –मोकर्ण ४२ ४३ ०करणें–१ वगळणें, विसरून जाणें दुर्लक्ष करणें २ खाऊन सफा करणें, चापणें (विद्या, स्नानसंध्या इ० वर) पूज्य पडणें–विद्या, स्नानसंध्या इ० बाजूस सारणें, बंद करणें, करण्याचें विसरणें. (विद्या, पैसा इ०च्या) नांवानें पूज्य–विद्या, पैसा इ०चा पूर्ण अभाव असणें 'वाग चागला पण झाडाच्या नावानें पूज्य'

पूट-ठ—न पूड, चूर्ण, भुकटी पूड पहा

पूट-ठ—पु लेप, एखाद्या पदार्थात एखादा विशिष्ट गुण उतरविण्यासाठीं केलेली रासायनिक क्रिया, लेपाचें द्रव्य पुट पहा

पूट करणें-घेणें—(फणस, आंबा, चिंच इ०) फळझाडाच्या पिकाचा अजमास करून तें खरेदी करणें पूट देणें–पुढें येणारें पीक विकणें

पूड—स्त्री १ चूर्ण भुकटी, पीठ २ (गो) तपकीर [का पुडि, तुल० स पुट्=दळणें]

पूड—न १ नगारा, नोबत इ०चें भांडें पडघें २ वाद्याचें तोंड पुडा पहा ३ –पुन खण, पर कप्पा (पंगी, पिशवी इ०चा) ४ सुनाळें, तपकिरीची डबी इ०च्या दोन अर्धुकां (टोपणा)पैकीं प्रत्येक. ५ (वेत, बांबू माडाच्या पाती, गवत इ०चें) विडयाचीं पानें ठेवण्यासाठीं केलेलें बारदान ६ दुहेरी तबूच्या आतील किंवा बाहेरील आवरण जसें –आतलें पूड, बाहेरलें पूड ७ (मृदग, तबला, ढोल इ०चें) चर्मबद्ध तोंड किंवा आवरण, चामड्याच्या एक, दोन किंवा अनेक आवरणांपैकीं प्रत्येक (हिं) पुडी, यावरून एकपुडी, दुपुडी, तिपुडी इ० [स पुट, प्रा पुड] ०फुटणें–बाहेर येणें–रहस्य प्रकट, जाहीर होणें ०फोडणें–रहस्य प्रकट करणें

पूढिल—वि पुढील पहा 'नको रे मना द्रव्य तें पूढिलाचें।' –राम ९ [पुढें]

पूत—पु पुत्र, मुलगा (मर्यादित प्रयोग) 'असा कोण मायेचा पूत आहे.' 'पूत सुपुत कोठें ओळखावा जो दुनयेमध्यें नाव करील' 'तो जोडता पूत आहे' [स पुत्र, प्रा पुत्त]

पूत—वि पवित्र, शुद्ध, निर्मळ, स्वच्छ 'मोही तन्मन जैसें साधूचें पूतहि मन गाढ कली।' –मोभीष्म ५ ४४ [स]

पूत—स्त्री रीत, पद्धत 'लुटीचीं वस्त्रें अपरिमित। महार पोरग्यांस झालीं प्राप्त। परी पाथरावयाची पूत। काय त्याला ठाऊकी।' –अफला २७ [प्रत]

पूतना, पूतनामावशी—स्त्री १ एक राक्षसी कंसाच्या सांगण्यावरून ही मायावी रूप धारण करून कृष्णाचा नाश करण्यासाठीं गोकुळांत आली होती २ (यावरून ल) भ्र सदायक, नावडती मावशी ३ दिसण्यांत सुंदर व सभ्य पण अंतर्यामीं दुष्ट अशी स्त्री [स पूतना]

पूतिव्रण—पु आग करणारा व पसरणारा व्रण, क्षत जाळ पुळी [स]

पून—अ १ (अशिष्ट) पासून जसें –मघापून=मघ पासून कव्हापून–कोणापून इ० 'प्राक्कतावरचा बहार निघेल कव्हापुनी अगर्दी।' –कशावकुमार

पून—न (अशिष्ट) धर्म, पुण्य 'केलें दानपून पालखी दिली ब्राह्मणाला।' –ऐपो ८९ [स पुण्य, प्रा पुण्ण]

पूप—न अपूप एक खाद्यविशेष [स अपूप]

पूपी—स्त्री १ पोपी; रव्याची ल्हान पोळी २ पूप पहा [स पूपिका]

पूय—न पू दूषित रक्त. 'सांग पूयपकींच किडे। काय विलसी घेती।' –ज्ञा ५ १२१ [स] ०प्रदर–पु पूयुक्त प्रदर नावाचा स्त्रियांचा एक रोग ०प्रमेह–पु मूत्रवाहक नलिकेंतून पुवानें युक्त असा पदार्थ वाहणें, एक मूत्ररोग पुवाचा परमा ०रक्त-शोणित–न रक्त मिश्रित पू पूयास्राव–पु पूमय पदार्थाचा स्राव. प्रदराचा एक प्रकार पूयालस–पु १ साध्याचा एक विकार, गुठघी, ढोपरी २ गठू इ० पुवाळणें [स]

पूर—वि (समासात उपयोग) पूर्ण 'अज्ञानपूर आहों' -रा १२ ७० 'पैकेपूर होऊन पार उतरोन गेला' -दिमरा १ २७३ 'सारे गोष्टींनें तुम्ही पढे फाजल आहां व सर्व किताब आणून अक्ल-पूर' -रा ३ १८६ [फा पुर्, तुल० स पूर]

पूर—पु १ (नदी, ओढा, नाला इ०स येणारा) पाण्याचा लोंढा, अतिशय वृद्धि २ (ल) वृद्धि, विपुलता, समृद्धि 'मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटी।' -करुणाष्टक म्ह० मुंगीस मुताचा पूर

पूर—पु शहर, मोठा गाव, पुरी सामासिक शब्दांत विशेष योजितात उदा० कोल्हापूर, पंढरपूर इ० [स पुर]

पूरक—पु (योग) उजवी नाकपुडी दाबून डावींतून श्वास आत घेणें 'आत ओढून घेतलेल्या श्वासानं . उच्छ्वासाचा होम करा म्हणजे पूरक नावाचा प्राणायाम होतो -गीर ६७८ पूरक, कुंभक व रेचक असा प्राणायामाच्या तीन क्रिया आहेत -वि १ पूर्ण करणारा, भर घालणारा २ समाधान, तृप्ति करणारा ३ (शाप गणित) पुरवणीचा, भरतीचा, (इं) सप्लिमेंटरी जसें—पूरककोन-ज्या इ० [स पृ=पूर्ण करणें] **पूरण**—न १ भर, एखाद्या न्यूनतेची पूर्तता करणें, पूर्ण करणें 'पंडितरायांनीं ज्याप्रमाणें स्वकृत व्याख्यांचें पूरण स्वरचित उदाहरणांनीं केलें आहे ' -नि ८६७ १ पूर्ण करणारा भाग, पुरवणी न्यूनता घालविणारा, तृप्ति देणारा अंश ३ तृप्ति, समाधान (विणकाम) आडवी वीण, बाणा, अडवण [स] **पूरणिका, पूरणी**—स्त्री भरती, भर, पुरवणी, पूरण पहा [सं]

पूरणी—स्त्री (गवंडी काम) विटा, दगड, भेंडा इ०च्या बांध कामांत मधून भर घालतात ती, मसाला, पुरण

पूरणें—उक्रि (योग) उजवी नाकपुडी बंद करून डाव्या नाकपुडीनें श्वास आत घेणें 'वायुबीजें आवाहूनी। पिंगला प्राण पूरूनि।' -एभा २७ १८२ [स पृ-पूरण]

पूरिका—स्त्री (महानु) पुरी, एक खाद्यविशेष 'वाढितां उदचरें सरिसें। पूरिकासी।' -ऋ ८२

पूरित—वि १ पूर्ण केलेला, भरलेला, पूर्ण २ तृप्त [स]

पूरिया—पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव-षाडव, वादी गांधार संवादी निषाद गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर

पूर्ण—न १ वेळेच्या विवक्षित भागाचा अभाव दर्शविण्या साठीं पंचांगांत शून्याबद्दल योजावयाचा शब्द 'आदित्यवारीं षष्ठी पूर्ण घटिका पांच पळें' २ संख्येचें अभावबोधक चिन्ह शून्य 'आधीं एक पुढें पूर्ण। त्या नांव दहावें लक्षण।' -एभा ११ १४३३ [स]

पूर्ण—वि १ भरलेला २ इच्छा, आकांक्षा इ० शेवटास गेली आहे असा, सफल ३ पुरता, सर्व, कोणत्याहि बाबतीत न्यूनता नसलेला ४ कुशल, निष्णात ५ उच्च अवस्थेस पोहोंचलेला 'आतां आणिक एक गहन। पूर्णाचें चिन्ह। अर्जुना तुज सांगेन। परिस पां।' -ज्ञा २ ३५४ [स पृ=पूर्ण करणें] सामाशब्द- **०कंठी**-स्त्री घोड्याचा एक गतिप्रकार -अश्वप १ १८५ **०कपोल**-पु (नृत्य) गर्व व उत्साह अशी मन स्थिति दाखविण्याच्या वेळीं गाल फुगीर दाखविणें **०काम**-वि १ ज्याचे मनोरथ सफळ झाले आहेत असा, संतुष्ट, तृप्त २ ऐन उमेदींत असलेला, उत्साही (तरुण) **०गर्भा**-स्त्री १ गरोदरपणाचे नऊ महिने भरले आहेत अशी स्त्री १ पुरणपोळी 'तरी पूर्णगर्भा करूनि सत्वर। भोजन पोटभरी घालावें।' -भवि ५६ ५७ **०घटिका**-स्त्री लग्न, मुंज, इ०विधींसाठीं मुहूर्त दाखविणारी पाण्यांत तरंगत सोडलेली व पूर्ण भरलेली शेवटची घटिका (क्रि० घालणें, भरणें, होणें) **०घन**-वि सर्वत्र भरून राहणारा, सर्वव्यापक 'परमात्मा तो पूर्णघन' **०चंद्र**-पु पौर्णिमेचा चंद्र, सोळा कलांनीं युक्त असा चंद्र 'बार शिष्या तू पूर्णचंद्र।' -गुच [स पूर्ण+चंद्र] **०चंद्रोदय**-पु १ पुरें चांदणें पडणें, चंद्र चांगला उगवणें २ एक औषधी मात्रा **०चैतन्य**-न पूर्ण प्रवर्तकत्व, चालकत्व, जीवाची पूर्णता -वि चैतन्यानें युक्त, अत्यंत उत्साही, उद्योगी असणारा (परमेश्वर) 'तत् शब्दें पूर्णचैतन्य ते त्वंशब्दें प्रत्येक चैतन्य बोलिजे' **०पणा**-पु १ पूर्णत्व, पुरतेपणा, भरपूरपणा २ कौशल्य, निपुणता **०पात्र**-न १ राजादिकांनीं ब्राह्मणास दिलेलें पंचपात्रासारखें भांडें हें कोणासहि दाखवून धान्यानें भरून घेण्याचा यामुळें हक्क प्राप्त होतो पुष्कळ भिक्षा मिळावी म्हणून थोरांनीं दिलेलें भिक्षा साधन २ कांहीं धार्मिक विधींत कलशावर तांदुळ इ० नीं भरून ठेवलेलें भांडें यांत आराध्य देवतेची स्थापना करतात ३ एक कैली माप -वाडदुबा २३६ **०पात्री**-पु ज्यास राजाकडून पूर्णपात्र मिळालें आहे असा ब्राह्मण **०पुरी**-स्त्री पुरण भरलेली पुरी, साटोरी 'पूर्णपुरी पूर्णपुरी। प्रेमबोध लाडू त्यावरी।' -भज ४२ **०पोळी**-स्त्री पुरणपोळी पहा 'चोटी मुगदळ बुंदीविशेष। पूर्ण-पोळिया विस्तीर्णपात्रास।' -नव ९ ११७ **०बोध**-वि अत्यंत ज्ञानी, विद्वान्, तत्त्व जाणणारा (सत्पुरुष) 'मग बोले श्रीगुरु पूर्णबोधु।' **०ब्रह्म**-न १ केवळ ब्रह्म, ब्रह्मसार २ ब्रह्माशीं (परमेश्वराशीं) तादात्म्य, एकरूपता **०भूत**-वि (व्या) कालनिदर्शक शब्द ज्या काळीं क्रियेची केवळ पूर्णता किंवा परिसमाप्ति दर्शविली जाते तो काळ **पूर्णांक**-पु पूर्ण असलेला आंकडा जसें—१, २, ३ इ० याच्या उलट अपूर्णांक **पूर्णांकगणित**-न पूर्ण आंकड्यांचें गणित **पूर्णागमी**-पु वद, श्रुति इ० पूर्णपणें जाणणारा, वैदिक 'मृत्यु न म्हणे हा थोत्री। मृत्यु न म्हणे मंत्र

ने। पूर्णामी।'-दा ३ ९.२०. [पूर्ण+आमी] पूर्णाभिषिक्त
पूर्णाभिषेकी-नि पूर्णाभिषेक ज्यास झाला आहे असा [स]
पूर्णाभिषेक-पु १ कोणी धार्मिक विधि समाप्त झाल्यावर करावें आणि यजमानावर कलशोदकानें (विधा दोहोंनी भरलेल्या घटींतील उदकानें) केलेलें सिंचन २ मंत्रोपदेश दिल्यानंतर गुरूनें शिष्यावर केलेला अभिषेक ३ (ल उप) गराचा तनुस्याच्या अर्थी कमलेल्या सर्व सद्गुण, दुर्गुण इ०चे अनेकांनी केलेले वर्णन [स] **पूर्णावतार**-पु सोळा कलांनी युक्त असा ईश्वराचा अवतार दशावतारांपैकी नरसिंह, राम आणि कृष्ण हे तीन अवतार [सं पूर्ण+अवतार]
पूर्णावस्था-स्त्री परिपक्वदशा, शेवटाची स्थिति [सं पूर्ण+अवस्था] **पूर्णाहंता**-स्त्री पूर्ण आत्मभाव 'तेंही ते पूर्णा हंता। की दिसवेंनि पाहुनता।'-माहा १८ ४१४ [पूर्ण+अहंता]
पूर्णाहुति-स्त्री १ यज्ञाच्या शेवटीं सर्व द्रव्यांनी दिलेली आहुति 'होईल मागपूर्णाहुति। मग यज्ञ आगमिथी।'-एभा १२ २ (ल) (मैत्र्याची) अखेर, शेवट, सर्व मारक होणें 'भाऊसाहेबांवर मोठ्या नाट्या भरत साधी पूर्णाहुति झाली' ३ स्वार्थत मरण, मृत्यु (एखादि व्यक्तीचा) 'त्याची पूर्णाहुति घेतली' [स पूर्ण+आहुति] **पूर्णोदर**-न (नृत्य) टाचावर उभे राहून श्वास कोंडून धरून पोट थोडें पुढें आणणें श्वास सोडणें, उदररोग दाखविणें वगैरे वेळीं हा अभिनय करितात [पूर्ण+उदर]
पूर्णोपमा-स्त्री (साहित्य) उपमेय उपमान, सामान्य धर्म आणि साम्य(उपमा)वाचक शब्द हीं चारही ज्या उपमेंत आहेत ती 'जो धैर्ये धरता सदृश रमा सजे तसा दुरता।' इ० श्लोक 'गजा तृणाच्छादित कूप जैसा। ज्या अमस्त्रविचार तैसा। नाशास हा कारण, जो तयास। कधी सुनीती तुडव वदास। लुप्तोपमा पहा [स पूर्ण+उपमा]

पूर्णा, पूर्णातिथि-स्त्री अमावास्या, पौर्णिमा, पंचमी आणि दशमी या तिथींपैकी प्रत्येक [स]

पूर्णिमा-स्त्री ज्या तिथीस चंद्रबिंब सोळाहि कलांनी युक्त असतें ती तिथि, पौर्णिमा [स] **पूर्णिमांत मास**-पु वद्य प्रतिपदेपासून शुद्ध पूर्णिमेपर्यंत महिना

पूर्त-न विहीर, तळें, देऊळ, धर्मशाळा इ० बांधणें, झाडें लावणें, अन्नदान करणें इ० रूप धर्मकृत्य 'सावरी ज्यास विषय विरक्ती। तेही इष्टापूर्ते जे करिती। योग याग त्याग साधिती। माझी भक्ति तें उपजे।'-एभा ११ १५१४ -स्त्री पूर्ति पहा -वि १ पूर्ण, पूर्ण भरलेलें, सपूर्ण, समग्र २ पूर्ण केलेला शेवटास नेलेला परिपूर्ण पहा 'पूर्त मवणी ही न वळे चरित्र। जय चाफळी केले लीळा विचित्र।'-दावि ४५६ [स]

पर्तकाल-पु (अप) पोर्तुगाल देश

पूर्तगेझ-पु पोर्तुगीज लोक 'ज्या पोर्तुगालिस पाश्चिमात्य-पून अने परकीय विशेषतामधे अवलंबा आरम्भ त'

पूर्तता-स्त्री परिपूर्णता पूर्ति पहा [पूर्त]

पूर्ति-र्ती-स्त्री १ समाप्ति, शेवट, शेवट संपूर्णता ३ तृप्ति; समाधान, सतोष 'हे दुर्दैवा यदी की पूर्ति अशें कीं न अश तुडवेचीं?'-मोसभा ५ ३१. ३ परिपूर्णता, पूर्णपणा ४ पूर्त (-न) पहा. 'पूर्ती मणादिक यांचि व त्याची कर्मे म्हणू नका हो सारी।'-केपो ३६८ [सं]

पूर्ति-र्ती-वि पुरती पहा. 'करी अंतरीं मात घेऊनि पूर्ति।'-राक ११४ [पुरतें]

पूर्भ(र्भे)य्या-पु उत्तरहिंदुस्थानी लोकांची एक जात पुरभय्या पहा. [पूर्व, पूर्विया]

पूर्या-पु (संगीत) एक राग. पूरिया पहा. ०धनाश्री-पु एक राग या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी पंचम, संवादी ऋषभ गानसमय सायंकाळ

पूर्व-स्त्री उगवत, सूर्योदय ज्या दिशेस होतो ती दिशा 'बा पूर्वापर सरिता। भिन्न दिशांनी पाहतां। मग सिंधु मिळणीं येता। पावती दोघी।'-ज्ञा ३ ३९ 'बौद्ध धर्मांचा प्रसार काश्मीरात व काबुलांत होऊन पूर्वेकडे इराण व तुर्कस्थानापर्यंत त्याची मजल गेलेली होती...'-नीर ५८६ -वि पूर्व दिशेचा, पूर्व दिशेकडील. [स] (वाप्र) **पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस उगवणें**-(ल) अत्यंत अशक्य गोष्ट घडून येणें म्ह० १ राजा करील ती पूर्व (दिशा) २ नागाल ती पूर्वदिशा सामाशब्द- ०कपाल गोलार्ध-न पूर्वेकडील गोलार्ध ०दिशा-स्त्री पूर्व पहा 'पूर्व दिशे मुख धुतलें, होतसें नाश तिमिरा।'-दाला ०द्वार-न १ (शहर, राजवाडा, घर इ०चा) पूर्वेकडील किंवा पुढील दरवाजा २ (ल) तोंड, पश्चिमद्वार किंवा गुदद्वार यांच्या उलट ०पश्चिम-वि पूर्वेकडून पश्चिमेकडे ज्याची लांबी आहे असें ०समुद्र-पु पूर्व दिशेकडील समुद्र ०स्वस्तिक-न क्षितिजाचा पूर्वेकडील बिंदु **पूर्वाग्रा** स्त्री पूर्वेकडील अग्र, सूर्य व तारा ज्यें मावळतो तो क्षितिजबिंदु, पूर्वदिशा [स पूर्व+अग्र] **पूर्वास्त**-नपु (शुक्र, गुरु इ०चे) पूर्व दिशेस सूर्याजवळ गेल्यानें अदर्शन होणें **पूर्वोदय**-पु सूर्यापूर्वी बराच वेळ उदय पावू लागल्यामुळें शुक्र गुरु इ० चें दर्शन होणें

पूर्व-वि १ पहिला, अगोदरचा आधींचा, सुरवातीचा २ प्राचीन मागला, गतकालीन ३ पुढील किंवा मागील (भाग, बाजू इ०) 'जय पूर्वानुक्रम दिसे। चावाळत।'-ज्ञा १ २२३ ४ ज्या दान गोष्टींत आनुपूर्वीसंबंध असतो त्यांपैकीं आधींच्या वस्तूस पूर्व व नंतरच्या वस्तूस उत्तर म्हणतात 'भुतलीं पूर्व तिमिर गेलें सारें। आणीं भरलें नूतन वारें।'-विक ५ समासात पूर्वपदीं व उत्तरपदींहि

हा शब्द योजितात जसें -दृष्टपूर्व, श्रुतपूर्व, उक्तपूर्व, पूर्वदृष्ट, वयपूर्व (तरुण इ०) 'वयपूर्व सुत वाढीतयो राणी।' -रामदासी २ १५६ सह, बरोबर इ० अर्थी क प्रत्यय लागून (पूर्वक) समासांत योजितात जसें -आग्रहपूर्वक 'ईश्वराचें नाम श्रीशब्दपूर्वक घ्यावें' ०कथा-स्त्री १ संदर्भ लागावा म्हणून पूर्वी घडून आलेल्या कथेचा जो भाग पुन्हा साराशरूपानें सांगतात तो २ मागील हकीकत, इतिहास ०कर्म-न सद्य स्थितींत सुखदु खास कारणीभूत असें मागें किंवा पूर्वजन्मीं केलेलें कर्म, पूर्वीचें कृत्य म्ह० सुगीपाठीं हगावें आणि पूर्वकर्मास रडावें ०कालवाचक अव्यय-न (व्या.) मूळ धातुस उन, ऊन प्रत्यय लागून होणारें अव्यय उदा० करून, बोलून इ० ०ग्रह-पु प्रथम, पूर्वी झालेली कल्पना, मत, समज इ०, आरंभीं झालेला ग्रह (बरावाईट) ०ग्रहदूषित-वि पूर्वीच्या मताचा, ग्रहाचा परिणाम झालेला, पूर्वग्रहानें कलुषित असें (मन) (इं) प्रेजुडिस्ड ०ज-पु आपल्या अगोदरच्या पिढींतील माणूस, पुरुष, वाडवडील 'थिगजिग तें जिंग पूर्वजाची शृति असोदि हातींची गळी रे।' -दावि ४१५ -वि पूर्वी, आधीं जन्मलेला (बधु) [स पूर्व+ज (जन्मलेला) प्रत्यय] ०जन्म-नपु मागला जन्म, हल्लींच्या जन्माच्या पूर्वीचा जन्म ०जन्मार्जित-वि पूर्वजन्मीं संपादन केलेलें (पाप, पुण्य इ०) [स पूर्व+जन्म+अर्जित] ०ठेवा-पु चालू जन्मांत सुखदु खास कारणीभूत असा पूर्वजन्मांतील पापपुण्याचा संचय पूर्वकर्म पहा ०दत्त-वि (पूर्वजन्मीं दिलेलें) या जन्मीं बरे वाईट अनुभव येण्यास कारणी भूत असें पूर्वजन्मीं केलेलें दानादि कर्म; आपण जसें पूर्वजन्मीं दिलें-आचरलें असतें तसें परमेश्वर या जन्मीं आपणास देतो असा समज ०धन न वडिलार्जित पैसा 'माझें पूर्वधन। तुम्ही यावें ऋण।' -तुच १ १२० [पूर्व+धन] ०धरी-वि पूर्वापार चालत आलेला, सनातन 'राउळीची चोरी करी चोरी। तें उपसाहावा जी मुरारी। का सृष्टिकर्ता पूर्वधरी। भगभोंनियां।' -दाव ३८० ०धान्य-न पावसाळयात येणारें पीक, खरीपाचें पीक अन्न धान्य पहा ०पद-न १ हरिदासानें कथेच्या सुरवातीस घेतलेलें एखादें विधान, सूत्र, नातिवचन याचें तो निरनिराळीं उदाहरणें देऊन विवरण करतो व शवटीं पुन्हा सिद्धांत म्हणून त्याच पदा वर येतो यावरून २ समास, वाक्य कविता इ० चें पहिलें पद ३ (ल) पूर्वस्थिति पूर्वपदावर येणें-म शवटीं केलेले श्रम फुकट जाऊन पुन पूर्वीच्या वाईट मार्गाकडे वळणें ०पक्ष-१ (तर्क, न्याय) वादविवादात एका पक्षानें केलेली आपल्या मताची मांडणी; दुसरा विरुद्ध पक्ष याला उत्तर देतो पूर्वपक्षाचें खडण किंवा मडण करणें जरूर असतें एका बाजूचा उपन्यास 'पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत। निरूपण करावें नेमस्त।' -दा ४ २ १८ २ (कायदा) तक्रार, फिर्यादीचें म्हणणें, वादीचें म्हणणें ३ सिद्धांत, प्रमेय ४ मनीच्याचा शुद्ध पयरवडा ५ आशाकामय स्थिति, माया 'पूर्वपक्ष म्हणिजे माया। सिद्धांतें जाये विल्या।' -दा २० ३ २० ६ पूर्वीची अविचल, अविकृत स्थिति (मनाची), मूळ चिद्रात्मय स्थिति 'तुकाराम रूपें येवोनि प्रत्यक्ष। म्हणे पूर्वपक्ष सांभाळीजे।' -ब ९५ ०पाठ-पु पूर्वापार चालत आलेली रूढी, प्रघात, रिवाज, वहिवाट ०पीठिका-स्त्री १ पहिली, मागील, पूर्वीची किंवा प्राचीन पद्धत, मार्ग, चाल, रीत इ० 'आता त्यानें साधुपणा धरिला परतु त्याची पूर्वपीठिका तर बहुत विरुद्ध आहे' २ (एखादा, वादविवाद किंवा इतर प्रसग याच्या) हकिकतीचा पहिला भाग, पूर्वीचा इत्यभूत वृत्तांत, पूर्ववृत्त, भारतींचा किंवा मूळचा भाग ३ ग्रथाचा प्रास्ताविक भाग, प्रस्तावना पू(पु)र्वपुजा-पूजा-स्त्री १ पूर्वपुण्य पहा 'साव कृपा परिपूर्ण पूर्व पुजा बहुत चांगली।' -ऐपो ३२० २ देवपूजेंत देवतास अभिषेक करण्यापूर्वी करावयाची पूजा पूर्वपुण्य, पुण्याई-नस्त्री पूर्वजन्मीं सत्कृत्यें करून मिळ विलेलें पुण्य ०पुरुष-पुअव पूर्वीचे वंशज, पूर्वज मग बोवांकिती स्वर्गस्थ। पूर्वपुरुष।' -ज्ञा १ २०३ ०प्रवाह-पु प्राचीन, पूर्वीचा मार्ग (शब्दश व ल) ०बस्ती-स्त्री वरचें पोट, आंतीच्या वरचें पोट, छातीचें मध्यपटल व बेंबी यांच्यामधील भाग, मणिपूर याच्या उलट उत्तरबस्ति ०भूमिका-स्त्री पूर्वस्थल पहा संन्यास घेतलिया जाण। पूर्वभूमिका अवलोकन।' -एभा २३ ५०२ ०मीमांसा-स्त्री. मीम सा शास्त्राचा एक भाग हा भाग जैमिनीनें केला असून त्यांत कर्म मार्गाचें प्रतिपादन आहे, कर्मकांड 'तैसीं हिंसाचि करूनि अहिंसा। निफजविजे हा ऐसा। पैं पूर्वमीमांसा। निर्णो केला।' -ज्ञा १३ २२० उत्तरमीमांसा पहा ०रात्र-स्त्री रात्रीचा पहिला भाग, सध्याकाळपासून मध्यरात्रीपर्यंतचा काळ ०रूप-न १ पूर्वसूचना (रोगाचें) पूर्वचिन्ह, पूर्वलक्षण 'कामल (कावीळ) ही पाडूचें पूर्वरूप' २ आधींचें स्वरूप, आकार, प्रथम दिसू लागणारी चिन्हें ३ कानउघाडणी, आगाऊ दिलेली सूचना ०रूप संधि-पु (व्या) ज्यात दोन स्वरांच्या जागीं प्रथम स्वर कायम होतो असा संधि ०रूपज्ञान-न १ पूर्वचिन्हावरून होणारें ज्ञान, प्रथमचीं लक्षणें, सूचना इ० वरून होणारें ज्ञान २ (वैद्यक) रोगाचा साध्यासाध्य विचार, चिकित्सा ०रेषा-खा-स्त्री कपाळावर लिहून ठेविलेल्या पुढील आयुष्यातील बऱ्यावाईट भाग्याविषयींच्या गोष्टी, दैव, नशीब, भाग्य, ललाटरेषा 'दास म्हणे पूर्व रेखा। प्राप्त न टळे ब्रह्मादिका।' -रामदासाचे अभग (नवनीत पृ १४८) ०वत्-क्रिवि पूर्वीप्रमाणें पहिल्यासारखें ०वय-न मनुष्याच्या आयुष्याचा पहिला अर्धा भाग, बाल्यपण लहानपण 'पूर्ववयीं चित्त निश्चित। तारुण्यीं तेंचि कामासक्त।' -एभा १० २७ ०वयस्क-वि आयुष्याच्या पहिल्या अर्धात असलेला लहान वयाचा, अल्पवयस्क तरुण ०वाद-पु (कायदा) आधींपासूनचा

साया अमल्यावरून सवार पहिल्या भोगवटा–मालकीवरूनची सबब पुढे करणे ॰वादी–वि १ (वादविवादांत) वादविवादास सुरवात करणारा, पूर्वपक्षी २ (कायदा) तक्रार करणारा फिर्यादी, वादी ३ प्रथमचा ताबा, भोगवटा दाखविणारा, पूर्वीपासून चालत आलेली मालकी प्रस्थापित करणारा ॰वृत्त–वृत्तांत–नपु पूर्वीचा इतिहास (माणूस, प्रकरण इ०ची) आरंभीची हकीकत पूर्वेच्या पूर्वपीठिका ॰वेत–वेट–ठ, पूर्वेट–ठ प्रथमच मागून असलेली किंवा झालेली [पूर्व+वत] ॰संदर्भ–पु (भाषण, कथा इ०चा) पूर्वीचा संबंध ॰संध्या–स्त्री (ज्यो) सगाच्या आदल्या दिवसाची सायंकाळ (ई) ईद 'ज्या कोणत्या सणाला पूर्वसंध्या आहे, त्यासाठी नेमलेली सारप्रार्थना पूर्वीच्या संध्याकाळच्या उपासनेत म्हणावी ' –साप्रा ३९ ॰स्थल–स्थान–न १ (एखादी गोष्ट, मनुष्य इ०ची) पहिली किंवा पूर्वीची स्थिति, ठिकाण, दशा, जागा इ० २ ज्या ठिकाणाहून निघून देशांतर केले ते ठिकाण ॰स्थिति–स्त्री पहिली किंवा पूर्वीची अवस्था प्रकृतिभूत स्थिति पूर्वांग–न १ आरंभीचा, प्रास्ताविक भाग भाग, (उदाहरणार्थ पुस्तक, धडा किंवा काम यांचा) सुरवातीची कामे, प्राथमिक योजना, एखाद्या धार्मिक विधीतील मुख्य कर्मापूर्वीचे कर्म याच्या उलट उत्तरांग २ (संगीत) रागाच्या सा, री, ग, म ह्या चार स्वरांचा समुदाय पूर्वांगवादीराग–पु (संगीत) ज्या रागाचा वादी स्वर त्याच्या पूर्वांगामध्ये असतो असा राग ह्या वर्गात येणारे राग दिवसा बारा वाजल्यापासून रात्री बारा वाजेपर्यंत गाइले जातात पूर्वापर–वि १ मागील व पुढील, पूर्वीचे व नंतरचे 'पूर्वापरसंबंध' 'तया पूर्वापर बोलावा। विचारानि सुमर पहावा। मैसा प्रश्न हन अव मरीचा। करिता होईल।' –ज्ञा ८ २११ २ –क्रिवि आधी आणि नंतर, पहिल्यापासून शवटपर्यंत, अथपासून इतिपर्यंत अथ पूर्व पर पाहिल्यावाचून लागणार नाही ' तया माधवविप्राघरीं। शुभाचारी होती नारी वासना तिची पूर्वापरी। ईश्वरपूजा करितसे।' –गुच ११८ [स] पूर्वापरविरोध–पु (ग्रंथादिकांत पहिला व शेवटचा भाग यांत मिळत नसणे) असंबद्धपणा, विसंगति पूर्वापरवृत्त–न समभूत सममंडल स्थलाच्या माध्यान्ह वृत्ताला लंबरूपाने छेदणारे वृत्त –सूर्य ५ [स] पूर्वा(र्वी)पार–क्रिवि १ पूर्वापर पहा २ पूर्वीपासून, प्रथमपासून प्राचीनकाळापासून 'ह्या अबकची पूर्वापार वहिवाट अशीच आहे' –वि पूर्वापार पहा पूर्वाभ्यास–पु मागील किंवा पूर्वीची सवय विकारी अभ्यास इ० पूर्वार्जन–न (प्र पूर्वाजन) पूर्वपुण्य पहा होनाजी बाळा म्हणे मुख्य जन्मांतर पूर्वार्जन नीडळी।' –होला ८८ [स] पूर्वार्ध–पु स्थलकालादिकाचा पहिला अलीकडचा, जवळचा अर्धा भाग याच्या उलट उत्तरार्ध ' पयरा अध्याय पूर्वार्ध। व्याख्यान झाले सिद्ध। सुप्रप्राय उत्तरार्ध। दाखविन विशद अध्यायाशी।' –एभा १६ ६९ [स] पूर्वावलोकन–न आधी किंवा प्रारंभी केलेली पाहणी, पूर्वी केलेली परीक्षा, विचार इ० [स] पूर्वाह्ण–पु पूर्वे उगवल्यापासून सहा घटिकेचा तिसरा भाग, दुपारच्या अगोदरच्या सहा घटिका पराह्ण, पराण्ह पहा [स] पूर्वेत–ट–ठ–वि पूर्ववत (अप) पहा पूर्वोत्तर–वि १ पुढील व मागील आधीचा व नंतरचा 'पूर्वोत्तरसंबंध' –क्रिवि मुखातीत व शेवटी, प्रथम व अखेर २ आरंभापासून अखेरपर्यंत, संपूर्णपणे. ' कथा ऐकणे तर पूर्वोत्तर ऐकावी मग तिची रसकल्पना ' [स] पूर्वोत्तरमीमांसा–स्त्री पूर्व आणि उत्तरमीमांसा, दर्शनांतील कर्मकांड व ज्ञानकांड ' पूर्वोत्तरमीमांसा दोनी। कुडले आहती कृष्णभगिनी।' –एरुस्व १ ५२ [स]

पूर्वंस—उ (पु) एक वरुण पितृदेवता. [स पूर्वंवस]

पूर्वा—स्त्रीअव सत्तावीस नक्षत्रांपैकी अकरावे नक्षत्र [स] ॰फाल्गुनी–स्त्री फल्गुनी नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी अकरावे नक्षत्र ॰भाद्रपदा–स्त्री भाद्रपदा नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी पंचविसावे नक्षत्र पूर्वाषाढा–स्त्री आषाढा नावाच्या नक्षत्रपुंजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी विसावे नक्षत्र [स]

पूर्विल–ल—वि पूर्वीचा प्राचीन, मागच्या जन्माचा विद्या नाही वैभव नाही हा तो पूर्विल ठेवा।' –दावि ८३ २ पूर्व दिशेकडील; पूर्व दिशेची ' निजिज पूर्विल्या मोहरा। की यद्दजे पश्चिमेचिया घरा।' –ज्ञा ६ १५९

पूर्विका—स्त्री पूर्व पीठिका, वंशाची हकीकत पूर्वज, वाडवडील ' प्रभु कला करवा निका। सागन आता तुज विवेका। अनिरूपीची पूर्विका। छटिए साति सकळ।' –गुच ४ ३ [पूर्व]

पूर्वी—क्रिवि १ प्रथमत आरंभी अगोदर २ मागे, प्राचीन काळी 'पूर्वी जेथे पुण्याची सृष्टी झाल होती तर्थे गोऱ्यांची उष्टी होण्याचा प्रसंग आला आहे ' –टिले २ ५८ [पूर्व] ॰चा–वि आरंभीचा अगोदरचा प्राचीन गतकाळचा ॰पासून–क्रिवि सुरवातीपासून; प्राचीनकाळापासून पूर्वील–वि अगोदरचा पूर्वीचा प्राचीन सुरवातीचा मागील, गतकालीन, पूर्विल पहा 'ते पहावया धैर्य नोव्हे नेत्रा। म्हणोनि पूर्वील बाळमित्रा।' –मुआदि ३० १२७ [पूर्व]

पूर्वी—स्त्री १ (संगीत) एक राग यात षड्ज कोमल ऋषभ तीव्र गांधार कोमल मध्यम तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय सायंकाळ 'आर्धीच स्त्रियांचा कंठ तशामधी पूर्वी सुरे तिसरे प्रहरी।' –प्रला २३६ २ पत्राचा

आरंभीचा भाग, उपोद्घात [पूर्व] ०थाट-पु (संगीत) एका थाटापैकी, स्वरमालिकेचें नांव ह्याचे सात स्वर असे असतात -शुद्ध षड्ज कोमल ऋषभ शुद्ध गांधार, तीव्र मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत, शुद्ध निषाद

पूरु—पु नदीचें पात्र आगगाडीचा फाटा इ० ओलांडून जाण्यामाठी उचालेला बांधलेला रस्ता, दादर, सेतु; दोन उंच कांठीं किंवा ल न असणारीं टोंकें जोडण्याचें साधन [प्रा पुड]

पूलिका—स्त्री १ दिव्याची ज्योत पुलिका पहा २ स्फूर्ति, ऊर्मि 'बुद्धीची पुलिका विरे। परिमळ प्राणीं उरे।' —माज्ञा ६ २४६ [स पुलिका, म पुली ?]

पलिया—स्त्री राशी, ढीग, जमाव [स पूल्=ढीग होणें, हिं पली]

पूषा—पु सूर्य [स पूषन्]

पूस—पु १ (वार्षिक) पौष महिना २ पुष्य नक्षत्र [स पौष स पुष्य, प्रा पुस्स पुस] ०लाहूणी-स्त्री पौष महिन्यात केली जी मेजवान्या लागीजी लाणी [पूस+लाणी-का।ति]

पूस—स्त्री चौकशी तपास पुस पहा [पुसणें] ०वस-स्त्री खोल चौकशी बारीक विचारणा, तपास 'यथें आल्यावरी शत्रूस पूसखवम करून प रिपत्य करतील' —दिमरा १२९७ [पूस+अर घोरा]

पूंस—पु (महानु) पक्षी, पोपट 'वनकरासिंजा आओरी। रत्नाचे हात शुद्ध न्हीं। सोंकरितातें तुरविभावरी। पूसेयातें।' —शिशु २४५ —न पुच्छ, शपूट [स पुच्छ, प्रा पुत्त]

पृच्छक—वि प्रश्न विचारणारा चौकशी करणारा [स]

पृच्छा—स्त्री प्रश्न सवाल विचारपूस चौकशी [स]

पृतना—स्त्री १ सेना सैन्य फौज 'असता तुम्ही पति पृथा-पुत्र मथिति या स्वीय पृतनेतें। —मोभीष्म ४८ २ सैन्याचा एकतृतीयांश भाग -धार [स]

पृत्सा—स्त्री पृच्छा पहा आणिक जे तुज दुर्बाव्य असेल पृत्सा। तें करी गा तू अवश्य। —रुवादि ९१८९

पृथक्—वि भाग्य, निराळा भिन्न -क्रिवि निरनिराळें वगळेपणानें भिन्नपणानें 'तें पृथग्विधकरण। कर्मांचें इया कारण।' —ज्ञा १८ ३२० [स] पृथक्करण-न १ (शास्त्र) पदार्थांची घटकद्रव्यें निरनिराळीं करणें निराळें करणें वर्गीकरण करणें फोड, विघटन, विभजन (इ) डिकॅपोझिशन, ॲनॅलिसिस २ (न्याय) वाक्यपदच्छेद वाक्यमीमांसा ०जन-पु मूर्ख मनुष्य 'मनी म्हणे हें सतीरत्न। म्यां वर्नीं सान्निध आपण। तरी मी जाहलों पृथग्जन। यथार्थ देवा।' —कथा ११० १६० [स] पृथक्त्व-न वेगळे-पणा, निराळेपणा, भिन्नत्व 'ह जिन्सीपणा माइन महुजिन्सी पणा उत्पन्न होणें यासच पृथक्त्व म्हणतात' —गीर १७१ ०मिळकत-स्त्री (कायदा) वडिलार्जितखेरीज म्हणजे भाऊ, चुलत्या इ०कडून वारस या नात्यानें किंवा इतर रीतीनें प्राप्त झालेली मिळकत पृथगात्मिता—स्त्री प्राण्याची, जीवाची निराळी स्थिति, व्यक्तित्व स्वतंत्र अस्तित्व [पृथक्+आत्मन्] पृथग्वचन-पृथक्करण पहा —सेंपू २१ —पदाव १४ पृथग्भूत-वि विलग पृथक् झालेला, वियुक्त —पदाव ५९ पृथग्भूत किरण-नअव निवडित किरण (इ) स्पेक्ट्रम पृथग्विध-वि निरनिराळ्या प्रकारचा, बहुविध, नानाविध

पृथा—स्त्री (प्र) प्रतीति, अनुभव प्रथा पहा 'तरि नाहीं नाहीं सर्वथा। ऐमी जरी व्यवस्था। तरी नाहीं हे पृथा। कवणासी पा।' —अमृ ४ २६ (पाठभेद) [प्रथा]

पृथा—स्त्री पाहे 'पुरामाजि जाउन भिक्षा पहावें। मिळाल्या पृथा वत मुष्टीक द्यावें।' —सिंसुदाम १५ [म पृथुक]

पृथा—स्त्री कुंतीचें नांव पितामह वदे त्या प्रवळ तू पृथा नदना।' —वामन भीष्मप्रतिज्ञा ८

पृथिमी—स्त्री पृथ्वी पहा 'प्रभा पृथिमीवरी। यकायकी झाकळली वरी।' —ऐपा १२७

पृथिवी—स्त्री पृथ्वी पहा [स] ०पति-पु राजा पृथिवी पति आणिक। बहुत आगती।' —ज्ञा १ १७५ ०वर-पु राजा 'स्वस्थानें त्याच्या पृथिविवर सौख्यें हरपती।' —विवि ८ १ २०

पृथु—वि १ मोठा, जाड, स्थूल २ अवाढव्य, विस्तृत, थोर 'पृथुनितंबनितंबिनिचा वरी। कटिसूत्रचि साजरी।' —वामन [स] ०करण-न (गाप) महत्करण मोठा करणें, दासविर्णे (इ) मॅग्निफिकेशन ०तर-वि फार जाडा विस्तृत स्थूल 'एकें पृथें एकें स्थूळें। एकें न्हस्वें एकें विशाळें। पृथुतरें सरळें। नम्रातें ऐसें।' —ज्ञा ११ १२४ [स पृथु+तर प्रत्यय]

पृथु पृथुक—पु पोहा, पोह [स]

पृथ्वी—स्त्री १ भूमि, जमीन २ जें गंधरूप गुण राहतो असें पंचमहाभूतांपैकीं एक भूत ३ भूगोल, सूर्यमालेमधील पृथ्वी हा सूर्यापासूनचा तिसरा ग्रह आहे वातावरण, जमीन व पाणी हे तीन विषय पृथ्वीशीं संबद्ध आहेत ४ भूगोलावर राहणार मनुष्य पशु वृक्ष पर्वत इ० सर्व जग ५ माती 'अवतरती गाढय्या घडा। पृथ्वी अनोळख जाली मूढा।' —ज्ञा १८ ५८३ [स] ०दिग्विजय पु पृथ्वी जिंकणें सार्वभौमत्व 'दुर्ग तो असाध्य आणि एक जागा अवघी फौज राहिल्या पृथ्वी-दिग्वि जय होणार नाहीं' —भाव १३

पृथ्वी—स्त्री एक वृत्ताचें नांव याच्या चरणांत सतरा अक्षरें व ज स ज, स, य, ल ग हे गण असतात उदा० 'सुसंगति सदा घडो सुजनवाक्य कानीं पडो।' —केका ११८

पृष्ठ-ष्ठ—न १ मनुष्यादिकांची पाठ 'कूर्मरूप हा वनमाळी पृष्ठीं धरिली मेदिनी।' —दशावताराची भूपाळी पृ ८ २ मागची

बाजू पाठीमागचा भाग, पिछाडी ३ कागदाचीं दोन अंगें प्रत्येकीं पुस्तकाचें पान ४ पदार्थाची वरची बाजू ५ (ज्योतिष) (गोल इ०ची) बाहेरची पातळी -सूर्य ८ ६ (महत्त्वमापन) निव्वळ फक्त लांबी व रुंदी आहेत अशी पातळी (इं) सर्फेस ७ (वों) घसण्याचा लहान पाट [सं] सामासिक शब्द- ०केंद्र-न वर्तुळाचा आस, कणा, ध्रुव [सं] ०केंद्रगवृत्त-न एका वर्तुळाच्या ध्रुवातून जाणारें दुसरें वर्तुळ, गौणवर्तुळ

पृष्ठतोनुपृष्ठ-क्रिवि १ एका मागून एक, पाठोपाठ, एकाच्या पुढें दुसऱ्याची पाठ येईल अशा तऱ्हेनें (चालत असलेला समाज इ०) २ लागोपाठ अनुक्रमें [पृष्ठ+अनु+पृष्ठ] **पृष्ठदेश**-पु १ घोड्याचा मध्यभाग आणि कंबरेपासून गुरापर्यंत पश्चिम भाग -अश्वप १ ६८ २ पृष्ठभाग पहा ०फल-ळ-न (महत्त्वमापन) कोणत्याहि घनाकृतीची मर्यादा दाखविणाऱ्या सर्व पृष्ठांच्या क्षेत्रफळाची बेरीज, भरीव पदार्थांच्या वरील भागाचें क्षेत्रफळ 'परिघाला व्यासानें गुणिलें असता गोलाचें पृष्ठफळ निघतें' -मराठी ६ वें पुस्तक, पृ ३२८ ०भाग-पु १ पृष्ठ, पाठ २ सपाटी पातळी; सपाटीवरचा भाग (इं) सर्फेस ३ (स्थापत्य) मागची उभारणी (इं) बॅक् एलेव्हेशन ०मात्रा-स्त्री (क, कै, को, कौ प्रमाणें) अक्षराच्या डोक्यावर न देता पाठीमागें दिलेली मात्रा वगैरेप्रमाणें जसें -सैंधव, कपोत याजबद्दल ऽसधव, क ऽपात अशा पृष्ठमात्रा जुन्या कागदपत्रांतून उपयोजीत असत ०मैथुन-न गुदमैथुन, अनैसर्गिक संभोग वच्चेबाजी ०वंश-पु (शाप) पाठीचा कणा, मणिस्तंभ (इं) स्पाइन बॅकबोन ०वंशी-वंशीय-वि कणा, हाडें इ० असलेला (प्राणी) (इं) व्हर्टेब्रेट -प्राणिमो ११ प्राण्यांचे दोन वर्ग आहेत, एकाला पाठीचा कणा असतो तर दुसऱ्याला नसतो ०वंशहीन-वि पाठीचा कणा नसलेला (प्राणिवर्ग) (इं) इनव्हर्टेब्रेट ०वंशाधर-न १ शेवटचा कटिमणि, कटिकशेरुका २ शेवटचा कटिमणि व माकडहाडाच्या वरच्या बाजूचें त्रिकोणाकृति हाड यामधील प्रदेश ०स्वस्तिक-न (नृत्य) हात सारखे वडेवाकडे फेकणें व हात फिरता फिरता त्यांचें स्वस्तिक करणें तसेंच पायांनीं अपक्रांत आकाशचारी करून अर्धसूचीकरणाप्रमाणें पाठीमागच्या बाजूस पायांचें स्वस्तिक करणें **पृष्ठाकृति**-स्त्री (महत्त्वमापन) एक किंवा अनेक रेषांनीं सर्वांगाकडून मर्यादिलेली पातळी [पृष्ठ+आकृति] **पृष्ठांत**-पु पाठीचा खालचा भाग 'उचललें का नेणिजे। तैसें पृष्ठांत उचलिजे।' -ज्ञा ६ १९७ [पृष्ठ+अंत] **पृष्ठानुसारी(बाहु)**-पु (नृत्य) बाहू पाठीकडे नेणें

पैं—शअ १ (काव्य, पाशीं करिता) पाशीं, जवळ 'मन न वळे मज जैसा मन अजुन न भ्रमता महाता पैं।' -मोआदि ७ १० २ कडे, शीं, सीं 'खोंचि कीं निरटी मागें। येवढया जैता निघे। आपण पैं जो।' -अमृ २ १९ 'साधुपायांपैं थोळगती सकळ।' -दावि ६७ ३ स, ला, तें 'तें तीर्थे पाता न स्मरे। आपण पैं।' -अ १९ ४ पासून, पाशीं 'तंव गिरिजा म्हणे देवें। मज हिमवंतापैं मागावें।' -कालिका पुराण ५ ४४ ५ वर 'तियांस चाडापैं वांदरें आथें।' -शिशु १९ (साताऱ्याकडील कुणबाऊ भाषेंत मपं=मजपाशीं हा शब्द वापरतात)

पेऊली—स्त्री (चांभा) लहान बासाची (कळकाची) पट्टी

पैक—न पोंक, कुबड, पोंग, वोंग

पे(पैं)कट-ड, पेकाड, पेगट—न १ (निंदार्थी) कंबर, कंबरेचा सांधा, कंबरेपासून माड्यापर्यंतचा भाग २ (वों) कटिप्रदेश, कंबर **पेकडहाड**—न (वों) पाठीच्या कण्याचा खालचा शेवट, अगदीं खालचा मणका, कंबरेचा काटा पेकडहाड व माकडहाड एक नव्हेत

पेक(ख)णें—सक्रि (काव्य) वाट पहाणें, मार्गप्रतीक्षा करणें, थोडा वेळ, अमल थांबणें हा शब्द कोंकणी व अशिष्ट सुद्धां आहे [सं प्रेक्षण; सं प्र+ईक्ष्, प्रा पेक्ख, प्रा पेक्खण]

पेकूप—अक्रि (गो) जखम इ० बरें होणें

पैका—पु वेडकाच्या जातीचा एक प्राणी

पैका-क्या—वि कुबडा, पोंक असलेला [पैक]

पेखण—न १ नृत्य; नाचरंग 'घरोघरीं वृंदावनें। गीत पखणी देवाचेंनें।' -कथा २ ६ ६ २ काव्याकूट ३ छद -मनरो [सं पेख्]

पेखणी—स्त्री (महानु) नर्तकी, नाचणारी 'मध्यें कल्हणी ठाई पेखणी।' -ऋ ६९ [सं प्रेख्]

पेखणें—न (महानु) नाच, नृत्य, नाचरंग 'पेखणें या करिती तिआ विद्याधरा नारी।' -धवळे पूर्वार्ध ७१ 'तंव पखणें माडलें श्रीपती। सभारंगीं।' -कथा ७ १० १०९ [सं प्रेख्=हलणें-हलविणें]

पेखणें—सक्रि पूर्ण होणें, पीठ होणें [सं पेषण]

पेलणें—सक्रि (वों) जखम सुधारणें -शिशु

पैंग—स्त्री डुलकी, झोंपेमुळें मान डोलणें (क्रि० येणें) [हिं] **पंगणें** अक्रि १ (झोंपेच्या गुंगीमुळें) डुलकी घेणें २ लंगडणें एका पायावर चालणें ३ (रोगादिकांनीं) निरुत्साही, उदास होणें दुबळें होणें, अशक्त होणें [हिं] **पैंगणी, पैंगणें**—स्त्रीन १ पेंग डुलकी घेण्याची क्रिया (क्रि० देणें, घेणें खाणें, मारणें, येणें) २ लंगडी, लंगडणें लंगडशाई **पैंग(गु)ळणें**-अक्रि निरुत्साही उदास होणें अशक्त होणें, ग्लानी किंवा सुस्ती चढणें, निःसत्त्व होणें, गळणें, कमजोर होणें [पेंगणें] **पेंगळा**-वि ढिला, जड, सुस्त, निरुत्साही, उदासीन, कमजोर (मनुष्य, पशु)

पे(पै)गंबर पेगमबर—पु ईश्वराचा दूत स्वर्गाहून निरोप आणणारा मोसेस येशू महमद आणि अली यांस कांहींशा विशेष अर्थानें व आदरानें हा शब्द लावतात [फा]

पेगाम पे(पै)गाम—पु १ विनवणी उपाय, युक्ति, मार्ग काढण्याचा शिवाय प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न 'क्यार इमानी मिळून पगाम केला कीं ।'–पद २० १७६ २ पत्रव्यवहार, दळणवळण चालू करणें निरोप युक्तीनें बांधलेलें सधान इ०च्या सालीचा दुवा, एकरूपता परस्पर माहिती किंवा सदश खटपट (क्रि० करणें बांधणें घालणें) 'राजाची भेट घ्यायाला मी चार वर्षे पेगाम करीत आहे ' 'सखारामबापूचे चहूंकडे पेगाम होते ' २ पत्र आमोका टप्पा आवाका; शक्ति सामर्थ्य ३ बोली (लढाईची) 'तदोत्तर पाचसावेरोजीं सद्रखाचा पेगाम नबाबाकडून आला '–पेद ११

पेगमबरी नवसागर—पु एक प्रकारचा नवसागर [हिं]

पेगाव—पु (गो) मातीचा खाव 'पेगाव घालूक जाय= मातीचे खाव घातले पाहिजेत '

पेंगूळ—पु एक घाण वास सोडणारा कीटक, पिंगूळ

पे(पें)च—पु १ पीळ, वळा आटा वळसा (पागोट्याचा) पाचपेंच अम्बरी आणा कोणी बांधुन पगडीला।'–सला ४१ दोरीचा वेढा विळखा (एखाद्या वस्तूभोवतीं असलेला), पिरगळा वटोळें वर्तुळ(एखाद्या पिळलेल्या वस्तूचें) २ (ल) युक्तीची लपेट हून शकल हिकमत कुस्तीतील मल्लयुद्धातील डाव प्रतिपक्ष्याला पाडण्याची युक्ति भीमानें एक अवघड पेंच घालून राक्षसाची कंबर मोडली ३ (वाद–व्यवहारातील) कोडें भाव आडावेढा जाळें तेढ वक्रता कुटिलता कपट ज्या राजकारणात पीळ पेच असेल त्या कामात मी येणार नाहीं –रा १ १४८ ४ त्रास अडचण संकटें दुःख संकट सुनें समजुनि गुरुवंध करिता नमनें ढळत का पेंच।'–मोशाति २ ४७ ५ पचाइत गोंधळ, घोटाळ्याची स्थिति (क्रि० येणें किंवा पचात पडणें सापडणें धरणें पाडणें आणणें) ६ मळसूत्र स्क्रू किंवा त्याचा आटा 'हा स्क्रूचे पेच चालले नाहींत ७ पोंच समज 'मुसल्य शिपायाला इतका पेंच सुचला –इप १२३ ८ खोंच (भाषणातील) त्याच्या बोलण्यातला पेंच प्रथम आपणाला कळला नाहीं '–इप ११४ ९ (भाषण वगैरेंतील) खुबी; युक्ति 'अतरीं पीळ पेंच वळसा। तोचि पाडवी बहुवसा।'–दा १५ ६ १४ १० कूट गूढ ज्याचे पेंच जाणावे।'–दा १८ २ ११ ११ (विडीच धंदा) सारा गेंसर (पगाचा) [स प्रत्य फा पेच] ०कस पु (ना) स्क्रू वाटण्याचें हत्यार ०दार–वि १ गुतागुंतीचा नागमोडीचा २ आट असलेला पेंच असलेला वाकविलेला ०दार पेंच वि आटपाण्यें आटें असलेला फार गुतागुंतीचा ०पट्टी–पाटी–स्त्री (सुतारी धंदा) पेच पाडण्याचें हत्यार; आटे पाडण्याचें चपटें यंत्र ०पाच–पाड–पु १ (मल्लविद्या) डावपेच, युक्तीदार लपेट हिकमत पकड २(ल) त्रासदायक धोरण कारस्थान युक्ति छक्केपंजे धावडाव 'प्रीति चिया चोरा नाहीं पेचपाड। भलतैंसे गोड करुनि घेई।'–तुगा १६६५ ३ संकट, अडचण ह्याएवढी भारी गोष्ट आम्ही करीत नाहीं मागील पेच–पाच बहुत आहेत '–पया [पेच द्वि हिं]

पेचक—स्त्री १ पितळी तार जरतारी कामात हिचा उपयोग करितात २ (फुलमाळी धंदा) हाराची बलावतु (पाटरी क्वचित पिवळी) ३ पक्क्या दोऱ्याची गुंडी [हिं]

पेचकट—पु (मुद्रण) जुळविलेल्या मजकुराचें, टाइपांचें पृष्ठ बांधण्यासाठीं वापरलेला पक्का दोरा [हिं]

पेचकळी—स्त्री (प्र) पेशकळी

पेंचकाड—न (व) (निंदार्थी) कचर कचरडें पकाड 'त्याचें पेंचकाड मोडलें ' [पेकाड]

पेंचणें—सक्रि (राजा गो) मधोमध दोन भाग करणें उभा चिरणें, फोडणें (बांबू इ० उभा) फाडणें, फुटणें, काष्ठादिक पिंजलें जाणें [पेच]

पे(पें)चणें—सक्रि १ पिळणें पीळ घालणें पिळवटणें, पिरगाळणें जोरानें फिरविणें २ घोटाळ्यात चुचकळ्यात पाडणें अडखळविणें निरुत्तर कुटिल करणें (वादात) आपणात कोंडणें पेचात धरणें त्यासी हरएक जाबसालीं पेचून माकूल करीत नाहीं हें अपूर्व आहे –रा १२ १९ ३ अडचणींत संकटात पकडणें पेचात संकटात आणणें घोळितो नृपाला पेंचुनी।'–दावि ४५७ ४ लच करणें तिरपणें दुमडणें वचकणें मुरगाळणें (हात पाय इ० अवयव) [पेंच] **पे(पें)चणी** स्त्री पीळ विळखा पिळणें पिरगाळणें

पे(पें)चाटी—स्त्री गोंधळ ज्यासारखी पेच पडल्याची स्थिति कचाटी अडचण पचाईत संकटें (क्रि० सापडणें धरणें) (सामान्यत सप्तम्यंत प्रयोग) [पेच]

पेचापक्षी—पु एक पक्षी

पेज पेजवणी पेजपाणी—स्त्री न काजी भातावरचें काढून घेतलेलें पाणी कण्हेरी तांदूळ शिजल्यानंतर जें भातातील वेढून पाणी काढतात तें 'पसरिल तरि कर मेघें चातक रसना तृषें करनि करपे ज।'–मोकृष्ण ४६९ [स पय] **पेजट पेजकट**, **पेजरा–रा** १ पचपचीत ज्यात पेज फार आहे असा (भात) २ (ल) थोपशा भातवुड स्थूल दिसण्यात पुष्ट पण शक्तिहीन (मनुष्य) ०**पात्र पेजा**–नदि थोपशा पेजट अर्थ २ पहा [पेज+पात्र] ०**बुडा**–वि (कों) पेजट ज्याला पुष्कळ पेज आहे असा पचपचीत (भात) ०**बुडा भात**–पु पातळ भात आजारी माणसास राहून पचावा म्हणून ज्याची पेज राखली आहे

असा भात ०घुडें–न पेज घालून घट्ट केलेलें ताक ०मारप–क्रि (गो) पेज जेवणें

पेजवणें, पेजवत, पेजळूक—नस्त्री (कु राजा) दुभत्या जनावराचें भाडें [पेजें] **पेजळी**–स्त्री (राजा) भाड्यानें घेतलेलें दुभतें जनावर [पेजें] **पेजें**–न (राजा) गाय किंवा म्हैस व्यायल्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या दोन पैदासीं (पेजें आणि जावपें) पैकीं एक, म्हणजे दूध (दुसरी पैदास म्हणजे जावपें=वासरू) [स पेय] **पेजेंजापें, पेजेंजावपें**–न दुभतें व वासरू न घेता गाय किंवा म्हैस परत घेण्याच्या अटीवर ती पाळण्यासाठीं एखाद्याकडे ठेवण्याची चाल 'ही पाडी मी पेजेंजावप्याचे बोलीनें आणली आहे' [पेजें+जावपें]

पेट—स्त्री (व) नदी वगैरे तरून जाण्यासाठीं केलेली भोपळ्याची सांगड, पेटें [पेटारा]

पेट—पु १ तोफेची दारू भरण्याची कोठी, (विशेषत) तोफेचा, बंदुकीचा भरलेला बार २ बंदुकीचा, तोफेचा आवाज बार –स्त्रीपु पेट घेणें, शिलगणें, चेतणें (क्रि० घेणें) [पेटणें]

पेट—पु (कु) एखादी वस्तु सारखी किंवा सपाट करण्याकरिता थापटणें, ठोकणें, प्रहार, तडाखा, चपेटा [पिटणें]

पेट—स्त्री (कु) पेटी, सदूक [स पेटिका] ०फुली–स्त्री (ना) वासाची तयार केलेली ल्हानशी पेटी

पेट—न (गु हिं) पोट [दे प्रा पेट, हिं पेट]

•**पेटका–की**—पुस्त्री. १ साप चावल्यामुळें अंगात ओढी येणें, गात्रसंकोच; झटका, लहर, घळ २ स्नायु जोरानें ओढल्यामुळें उठणारी वेदना, वळ (क्रि० काढणें, उठवणें, दाखविणें, निघणें, उठणें, येणें) [हिं ?] **पेटगा-पेटगी**–पुस्त्री स्नायूंत उठणारा गोळा, वखवा, मेंडका, पेडका, झटका, आचका (क्रि० येणें, उठणें)

पेटणें–णा—न (कु) चोपणें, थोपटणें, जमीन चोपण्याचें लाकूड जमीन ठोकून सपाट करण्याकरितां याचा उपयोग करितात [हिं पीटना]

पेटणें—अक्रि १ चेतणें, शिलगणें, आग लागणें, पेट घेणें २ (ल) रागावणें, क्षुब्ध होणें, संतापणें, भडकणें ३ (बैल) औताला धरणें, वठणीस येणें [देशी] **पेटणी**–स्त्री पेट घेणें शिलगणें, चेतणें **पेटवा**–पु १ आग २ (ल) चिताग्नि 'तरी तुज पेटवा निमित्तार्थ। कामानळें दाटला।' –नव १२ १३९ [पेटणें] **पेटविणें**–सक्रि १ चेतविणें, शिलगावणें २ (ल) संतापविणें, क्षुब्ध करणें ३ वठणीस आणणें, कामाला लावणें (बैल) [पेटणें] **पेटवण**–नस्त्री १ विस्तव पडविण्यासाठीं उपयोगांत आणावयाचें गवत, काटक्या, सांग, चिलप्या वगैरे साधन २ अग्नि पेटण्यासाठीं त्यावर गोंवरीचे तुकडे, बारीक काटक्या इ० रचून ठेवतात तें **पेटवणी**–स्त्री १ चेतवणी, शिलगावणें, क्षुब्ध करणें २ वठणीस आणणें **पेटीव**–वि १ पेटलेला, पेटविलेला २ (ल.) वठणीस आणलेलें, निरढावलेलें (जनावर) [पेटणें, पेटविणें]

पेटा—पु १ वर्तुळ, घेर, पोट २ (ल) तावा, अधिकार ३ अनेक गावाचा समुदाय व त्याचें मुख्य ठिकाण, साप्रतचा तालुक्याहून ल्हान देशविभाग, वरींचशीं ल्हान गावें आणि खेडीं ज्यात आहेत असा देशाचा विभाग, परगण्याचा, तालुक्याचा पोटविभाग देश पहा ३ किल्ल्याच्या घेरातील गावाचा समुदाय व तो किल्ला 'एक नगराच्या पेट्यात शभर गाव असतात' ४ अधिकारी पुरुष व त्याचे हाताखालील नोकर किंवा लवाजमा 'मोठ्या पुरुषास आमंत्रण केलें म्हणजे त्याच्या पेट्यात ल्हानसहान येतात' ५ वाघाचा पेटीसारखा पिंजरा, सापळा. ६ (कों) नदी वगैरे तरून जाण्यासाठीं केलेला भोपळ्याचा तराफा पेटें पहा ७ पेटा, एक प्रकारचा भोपळा ८ मुळासकट उपटलेल्या काटेरी झुडपाचा (मुख्यत्वें करडई, हरभरा, अवाडी, ताग इ० चा) केलेला भारा, ओझें, काट्याचा भारा, तसल्या झुडपाची रास, गंजी ९ वाघाचा किंवा सिंहाचा बच्चा 'व्याघ्रीचे अविकुळीं जसे पेटे।'–मोआदि २१.१३ १० ज्या जातीचें पिल्लूं असेल त्या (कुत्रा, मांजर, ससा इ०) जातीचा शब्द पाठीमागें योजून हा शब्द योजितात जसें–कुत्र्याचा पेटा, डुकराचा पेटा ११ (बीजगणित) समीकरणाची एक बाजू [हिं पेट=पोट]

पेटा—पु बाजार, पेठ 'उत्कृष्ट विषयाचा पेटा। होत मनाचा चोहटा।' –ज्ञा ८ १८४. [पेठ]

पेटारा–री—पुस्त्री १ वांबूची, वेताची–साधारणपणें लांब, चौरस व १५–१८ इंच खोल, अशी केलेली झाकणाची पेटी, टोपली, पेटीसारखा मोठा करंडा २ –स्त्री (अहागरी) नांगराच्या जमीनीतील ढेकळें फोडून ती सारखी करण्याचें व डिफळ्यामागून फिरविण्याचें सुपासारखें एक लोखंडी आउत ३ गारुड्याची साप ठेवण्याची झाकणाची टोपली 'कोपे मानधनाचा पेटारा जो पृथा-सुतद्वेषी।' –मोशल्य ३ ४७ [स पेटक]

पेटारें—न १ (वांबूची, वेताची, लाकडाची) ल्हान वाटोळी पाटी, टोपली, करंडा २ (कों.) पेटारें, शेत साफ करण्याचा मोठा कुळव, फावडी; शेतातील कचरा, माती काढून जमीन साफ करण्याचें बैलांनीं ओढलें जाणारें आउत [स पेटक]

पेटारी, पेटरी—स्त्री (गो) एक झाड

पेटिया—पु दाणाचारा, चंदी, आहार (भोजन किंवा त्याच्या खर्चादाखल पैसा), पोटापुरतें अन्न, भत्ता; शिलेदार, चपराशी वगैरेंना दूर पाठवावयाचें असतां त्यांना देण्यांत येणारा खर्च, भत्ता [हिं पेट=पोट] म्ह० घोडिया घोडा पेटिया घोडा काय कामाचा

पेटी—स्त्री १ सदूक, वस्तु घदोयरतानें ठेवण्याचें लाकडाचें आच्छादनसहित साधन, लहान पेटारा २ पुरुषाच्या मणगटा वर, दडावर बाधावयाचें एक भूषण ३ बायकाचा गळ्यातील एक जडावाचा, लहान लहान पग्या असलेला दागिना, चिचपेटी. ४ फगाक्याच्या सरावें वंद पुडकें ५ दगडी जोत्याचा मघला थर, वेंदरी व पाटथर यामधील लहान थर ६ वालतंगी, तंगी, घोडयाच्या पोटाखालून घ्यावयाचा खोगीर आवळण्याचा पट्टा ७ कमरेपासून खायापर्यंतचें चिलखत, जाकीट ८ गाडीच्या दाडघा ज्यात बसवितात तो व गाडीच्या कण्यावर असलेला पटीच्या आकाराचा लांकडी भाग ९ नदींतून तरण्याचा तराफा सागड 'पेटी आणायासी गले तऱ्हा।'—रामदासी २ २८ १० (कों नाविक) परभाणाचे तुकडे मध्यभागीं ज्या ठिकाणीं कांह बाधतात, त्या ठिकाणीं विशिष्ट पद्धतीनें साधतात तें साधकाम ११ (विणकाम) सुताचे थोक एकत्र बाधलेलें वडल पुडकें, जितक्या नबरचें सुत असेल तितके थाक त्या नबरच्या सुताच्या पेटींत असतात १२ (ल) खजीना 'सवळ जनक माझा राम लावण्यपटी।'—स्तोत्रमाला—रामदास, करुणाष्टक १ १३ बाजाची पेटी, (इं) हार्मोनियम १४ (ल) समूह, समुदाय 'सयातें इद्रियवैलांची पटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं।'—ज्ञा १३ २९ [स पेटक, हिं पेटी] ०वाला—पु हार्मोनियमची पेटी वाजविणारा **पेटी(टीं)ची, सागर**—स्त्री एक प्रकारची मऊ, पिठीसाखर ही चीनमधून पेटींतून येते **पेटु(ट्र)ळ**—न लहान पेटी [पेटी]

पेटें—न नदींतून तरण्याकरिता अनेक भोंपळे एकत्र बाधून केलेलें साधन तराफा सागड लहान नाव पेटी 'कारभाराचें व्यसन खोटें। जैसें फुटकें पेटें।'—अमृत ११३ [हिं पेठा=भोंपळा] **पेटेकरी**—पु १ माणसाना वरील पटयावर वसवून नद्यादितून नेणारा इसम, सागडवाला, नावाडी २ ज्याच्याजवळ पेटें आहे तो

पेटें—क्रिवि मार्फतीत, (कर्जफेडीच्या) पोटीं 'सरकार घेण्या पटें जमा करविण्याची तजवीज कली पाहिजे —(वडोदें) खानगी खात्यातील अमलदाराच अधिकार १५७ [गु पेट पोट]

पेटोली—स्त्री जिव्यावर घोडयाचा तग बांधावयाचा ती पोटाखालची प[ट्टी] —अश्वप [पोट]

पे(पें)ठ—स्त्री १ अनेक कारखाने असलेलें व्यापाराचें शहर, बाजार गाव, कसबा 'लुल्ली पठ फिरयानें।'—ऐपो ४४५ २ खरेदीविक्रीचें देवघेवीचें ठिकाण, (कापड, धान्य वगैरेचा) विवक्षित बाजार 'प्रणवाचिये पेठे। जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें।'—ज्ञा ६ १०९ दुतर्फा दुकानें असलेला शहरातील लाब रस्ता, दुकानाची ओळ 'बाजार असा थाटाचा भरला होता कीं जणु काय एक पेठ वसली आहे' ३ शहराचा मोठा भाग जसें —पुण्याची शनवारपेठ, नारायण पेठ ४ बाजारभावाची बातमी, सावकाराची खबर, बाजारभावाच्या चढ–उताराची माहिती (नि० यणें) ५ खाजगी गुप्त बातमी, (सामा) खबर, बातमी ६ बाजारभाव पेठ उतरली' ७ किल्ल्याच्या किंवा गडाच्या खालचा मोठा गाव ८ पेठीवाल्यांचें बातमीपत्र ९ (अस्सल हुंडी हरवल्यामुळें) नवी केलेली हुंडी, हुंडीची पहिली नक्कल [स पीठ=स्थान, द्रा पेंटे=बाजार, हिं] (वाप्र) ०नसाबी होणें—हें प्रसिद्ध हाऊ देऊ नका, कोणास कळू देऊ नका ०लागणें—गुप्त गोष्ट बोलल्याची वगैरे बातमी फुटणें, पसरणें सामाशब्द— ०करी—पु १ पेठेवरील, बाजारातील मुख्य मनुष्य, पेठेवरील अधिकारी, वाकवगार, शेटया पद्ध २ प्रत्येक गोष्ट जाणणारा व ती करणारा गांवचा कुळकर्णी ३ एखाद्या परगण्याच्या किंवा गावाच्या जोशीपणाची पाळी क्रमाक्रमानें ज्याच्या कडे आली आहे असा माणूस ०चलन—नी,पेठ चालणी—स्त्री—पेठेंत किंवा मोठ्या गावात चालणारें (चलन, नाणें) [पेठ+चालणें] ०पाड—पु पेठेंतील बाजारभाव **पेठेचा गाव**—पु बाजारपेठ किंवा काहीं चागलीं दुकानें असलेला व कधीं कधीं बाजार भरत असलेला गाव, लहानसें शहर, उतारमालाच्या खरेदी विक्रीच गाव

पे(पें)ठवणी, पेठवणूक पेठविणें—स्त्रीन बिदागी पाठवणी इ० पद्ध 'पेंठवणी भगा नका टेकू लिगाड।'—तुगा २८२ – [पाठविणें]

पेठा—पु गोल दुध्या भोंपळा [स पिंडी, हिं पठा]

पेड—स्त्री (गो) एक मासळी

पेड—न १ झाड, वृक्ष, बहुधा एखाद्या झाडाच्या नांवापूर्वी योजतात जसें —आंब्याचें–खिरणीचें–बाभळीचें–पेड २ —नस्त्री झाडाचें खोड, मुख्यत्वें जमीनीपासून फांद्या फुटेपर्यंतचा झाडाचा भाग ३ —न (कों) (माड, पोफळी याचा) दुसरीकडे लावण्यासाठीं, मुळास इजा होऊ नये म्हणून बुधाशीं थोडी माती ठेवून खणून काढलेला रोपा, कुडी, दाडी 'रोपाचा पेड जरा मोठा काढ' ४ —न झाडाचा घर, घेरा ५ (गो) झाडाचा पार, वृंदावन [हिं]

पेड—पु १ पेड, वेठ एकरी दोरी, पदर (दोरी, वेणी, पीळ इ०काचा) २ —स्त्रीन (कों) जात्याची तळी ३ —स्त्री (कों) उच्च आसन, बसण्याची जागा ४ —न (कों) डोंगराच्या उतरणीवरचा सपाट जमीनीचा तुकडा, भाग ५ (कु) सापाचें वारूळ (विशेषत मुग्यानीं केलेलें) असल्या जागेवर नागाच्या पूजेकरितां बहुधा देऊळ बाधतात [का पिंडी]

पेंड—स्त्री १ तीळ खोबरें इ० कातील तेल काढून घेतल्या वर राहणारा चोथा जसें —खोबऱ्याची–तिळाची–करडीची–उडिणीची–पेंड या पेंडीच्या सामान्य चार जाती आहेत पैकीं पहिल्या तीन गुरांना घालतात व चवथीचा खताप्रमाणें उपयोग करतात २ –पु पायाला किंवा जोडयाला चालताना चिकटणारा चिखलाचा (ओल्या काळ्या मातीचा) गोळा, धान्याचा किंवा

दुसऱ्या ओल्या पदार्थाचा भिजून झालेला लगदा ३ कोंवळया नारळाचा घड, नारळीस येणाऱ्या शहाळयाचा झुबका ४ (शेकण्यासाठी) चेचलेली आणि ऊन केलेली पानें, दुखरेल्या भागावर बांधावयाचा नारळाचा चव ५ वेठीला धरलेल्या मनुष्यांनीं वाहिलेलें ओझें, अशा तऱ्हेनें वेठीचें ओझें वाहणें ६ घराच्या पाटणीवर किंवा ओमणावर पसरलेला मातीचा थर ७ (कों) मोठें ढेंकूळ, मातीच्या भिंती इ० घालण्यात उपयोग केला जाणारा मातीचा गोळा, भेंडा 'कीं पेंड आणि कर्पूर। कीं हस आणि बुबड अप विन।'–ह २१ १६५ [स पिण्याक, स पिंड, प्रा पेंड] **पेंडणें**–सक्रि १ पेंड (वाफलेली पानें इ० चें) पोटीस बांधणें २ छपरावर किंवा पाि ल्या मजल्याच्या वरच्या जमीनीवर पड टाकणें ३ व्रण गींचें तोंड चिखलानें वद करणें ४ बांधणें, गुडाळणें ५ गुडाळणें, वळस्टी करणें [पेंड] **पेंड टाकणें**–लागवडीस आणण्याच्या जमीनीवर वाजूनें खुणेसाठीं ढकळें टाकून बा -वहळया घालणें ०चळणें-१ (मोठया प्रमाणात, सख्येंत मनुष्यें, जनावरें इ०) मरणें, आजारी पडणें २ घरात अडकविणें, कोंडणें (ज्याप्रमाणें धनगो रिणकोला कोंडतो त्याप्रमाणें) **पेंडओल**–स्त्री पेंडवल पहा **पेंडखजूर**–पु ओला, लगदा, गोळा झालेला खजूर [पेंड=गोळा+खजूर] **पेंडवल**–स्त्री (थोडासा पाऊस पडल्यामुळें झालेली) ढेंकळाची ओल, जमीन ओली होणें, ओलावा (समासात) पेंडवल–जमीन–भुई–काळी–शेत–मार्ग–रस्ता –वि १ (क) किंचित् ओली झालेली (जमीन) २ (जोंधळा या शब्दा सह) कणसात दाणा असलेला **पेंडवल पाऊस**–पु ढवळ जमीन भिजण्यापुरता पडलेला पाऊस **पेंडसणें**–न (कों) तीळ, खोबरें इ० कांचें तल काढून घेतल्यानतर राहिलेला चोथा पेंड अर्थ १ पहा [पेंड] **पेंडीचा खडा**–पु गाणाऱ्या किंवा नाच णाऱ्याच्या दुरुपतेवरून श्रोते मडळींचें लक्ष दूर करण्याकरिता समासमिरामध्यें बसविलेला सुदर, खूबसूरत मनुष्य [पेंड=चोथा+खडा] **पेंडीचें गुरूं**–न १ पेंडीची आवड असलेलें पेंडीवर पासलेलें जनावर २ (ल) लाचखाऊ लाच घेणारा मनुष्य [पेंड+गुरू]

पेंड—पु (मुद्रण) सरस चिकटविण्याचा रूळाचा दाडा

पेंड—पु खानदश, नाशीक सोलापूर या प्रातातील मागातीत एक पोटजात –भस्तृ ४७

पेंड—पु (व) नदीचा घाट किंवा उतार असलेली जागा जसें–घोड्याचा पेंड 'नादुन्याचा पेंड सोपा'

पेंडकण—न कुपणाचें कवाड, दार

पेंडका-गा—पु पटका अर्थ ३ पहा

पेंडका-की-कें—पुस्त्रीन गवत, कडबा इ० काचा भारा, गड्डा, ओझें 'पेंडकें टाकलें आहे त्याची मजुरी द्या' [पेंड]

पेंडु(डू)क—न (कों) गवत, कडवा इ०चा ल्हान भारा, गड्डा

पेंडकें—न दोरीचें पेंडें किंवा धातुचें वडें पर्वे पहा [स पिंड]

पेंडगूळ—स्त्री एक मोठी वल.

पेंडण—न (राजा) मोदक इ० उकडताना त्यास पाणी न लागावें म्हणून भाडयात घालावयाचा पाचोळा, पानें इ०

पेंडणें—न (बे) नागराचा भाग, नागराचें रूमणें

पेंडपोहो—पु आळशी ऐदी, जड, कांहीं, कलें तरी जो काम करीत नाहीं असा मनुष्य [पेंड+पोहो]

पेंडवळा-ळें—पुन १ मर्यादा, सीमा 'लाजेचा पेंडवळा। खाणोनि घाली।' -ज्ञा १३ ६९५ २ (ल) भेंडोळा 'तरि हे गगनवैनगरीचे उभाळे। जाण पोकळीचे पेंडवळें।'-ज्ञा ११ ४६४ [पेंड=ढकळें+आळ]

पेंडवॉ-वो—पु (गा कु) एक जातीचा ल्हान मासा

पेंडस—पुन १ (कों) दोन हात लाब लाकडी दाडा असलेलें व खालीं चापट सरळ टोक असलेलें खोदण्याचें एक लोखडी हत्यार २ –पु (राजा) खळगे खणण्याचें फावडें, (दुपण करताना) जमिनींत खळगे करण्याची मुसळासारखी लाकडी पहार, उत्कड याच्या शेवटच्या लोखडी पात्याला भाल म्हणतात [पेंड]

पेंडसळ, पेंडसा—स्त्रीपु (राजा कों) पावसाळा सपल्या नतर घराच्या वाश्यावर पसरून टाकलेल्या गवताच्या पेंढया भारे, ओमण (क्रि० घालणें, घेणें टाकणें) [पेंड+सळ]

पेंडळी—स्त्री पुस्ता –हको

पेंडा—पु १ (कों) ओल्या गवताचा किंवा वड इ०च्या पानाचा भारा २ भाताचें वाड, भात्याण ३ विस्तव कायम राहावा म्हणून चुर्गीतल्या आहारागारीं, फुफाट्यात टेवलेला, अर्धवट वाळलेला शेणाचा गोळा [स पिंड, म पेंडा]

पेंडा, पेंडार-री, पेंडी—पेंढा, पेंढार इ० पहा

पेंडापट्टी—स्त्री (नगदी किंवा मालाच्या रूपानें) फळ झाडावर बसविलेला कर [पेंडा+पट्टी]

पेंडावद—पु (सगीत) गाण्याचें ध्रुपद किंवा पाउपद [?]

पेंडाऱ्या—वि एका गावापासून दुसऱ्या गावापर्यंत ओझें नेण्यास वेठीस धरलेला (माणूस) [पेंड]

पेंडाळ—पुन एक वदनिशेष [पेंड+आळ]

पेंडी—स्त्री (गो) एक प्रकारचा मासा

पेंडी—स्त्री (व) एक पानमळयात होणारा कद हा सप वासास खातात [पिंड]

पेंढी—स्त्री पार्सल सगण मालाचा बाधलेला गड्डा [पिंड]

पेंडें—न १ मोत्याच्या सराची माळ २ विरडें, मुदन (दाव्याची, दावणीची गाडयाच्या घाडयाची वगैरे) ३ (कों) एका गल्लीतील, मळातील, परस्पर सबध असणारी मडळी, टाळी,

जूट, झुंड, जमाव 'पंच, वादी, साक्षीदार असें सगळें पेंडेंच पेंडें उठून आलें ' ४ (विणकाम) जुपणी आणि अटणी जोडणारी दोरी, वैल अथवा वैलीची दोरमुदन ५ (ढोराचा धंदा) गोफण मारण्याकरितां कातड्याची केलेली वस्तु-आंगठा [सं पिंड, का पेणे=गुंडाळणें प्रा पेंड=वलय]

पेंडोळा-ळें—पुन १ (दोर, नवार इ०ची) गुंडाळी, वेटोळें, गुंडी २ भारा इ० बांधण्याचें साधन, पेंढीचें बंधन (वळलेल्या गवताचें, ओल्या सालीचें, लवचीक वेलाचें) ३ शेताची हद्द सीमा दाखविणारा बांध, कड, रस्ता, रंगा इ० ४ पेंडाची वळ, एका खेड्याहून दुसऱ्या खेड्याकडे जाणाऱ्या ओझ्यानें लादलेल्या वाहनाची किंवा वठीस धरलेल्या लोकांची रांग ५ (ल) क्रम, परंपरा, (यावरून) रूढी वहिवाट, नित्यक्रम [पेंड १]

पेढ—पु १ पेड अर्थ १ पहा २ पेड अर्थ २ पहा ३ एक प्रकारचा निवडुंग ४-न (कों) नारळ, पोफळ, माड, सुपारी इ०चें झाड (या शब्दाचा उपयोग रोप लावण्याच्या किंवा गणती करून कर बसविण्याच्या संबंधात करतात) ५ पेड अर्थ ४ पहा [पेड]

पेंढ—स्त्री (गो) पेंड अर्थ १ पहा [पेंड]

पेंढका-की-कें—पुस्त्रीन भारा, पेंडका पहा

पेंढर-रा-री—पुस्त्री एक प्रकारचें झाड; याच्या फळास पेंढरें किंवा तूप केळें म्हणतात

पेढा-डा—पु १ दुधाचा खवा करून त्यांत साखर घालून तयार केलेली मिठाई, दूधपेढा २ डोंगराच्या माथ्यावरील किंवा उतरणीवरील कांहींसा उंच व सपाट भाग [हिं] **पेढवणी**—न पेढ्याचें तार धुवून काढलेलें पाणी [पेढ+पाणी] **पेढेघाट**—पु पेढ्याच्या आकाराचें रत्न (मोती किंवा माणिक) [पेढा+घाट] **पेढेघाटी**—वि पेढ्याच्या आकाराचें (रत्न, जवाहीर, डबा)

पेंढा—पु १ (कों) भाताचें तृण, भात्याण २ भात्याणाचा भारा, मोठी पेंढी ३ भात्याणाच्या तीन घाडांचा भारा ४ जोंधळे, भिजत घालून व अबवून तयार केलेलें एक पेय, गुराच्या किंवा माणसाच्यां करितां भातणापासून तयार केलेलें एक पेय [सं पिंड्=गोळा होणें] ०**भरून ठेवणें**—मेलेला बाघ, लांडगा याच्या कातड्यांत गवत भुसा भरून तें दाखविण्याकरितां ठेवणें

पेंढार-रा-री—नपु १ लुटारू लोकांची टोळी, समुदाय पेंढारी लोक हे लूट घोडस्वार असून अनेक मिळून गांव, देश लुटीत असत २ (विशेषत) पेंढारी लुटारूंची धाड (क्रि० घालणें) ३ गाई-म्हशींचे कळप घेऊन फिरणार अहीर वगैरे [सं पिंडार=गवळी]

पेढी—स्त्री १ बसण्याकरितां, जेवणाचीं ताटें, दप्तर वगैरे ठेवण्याकरितां जमीनीवर केलेली उंच जागा २ सराफकट्टा, सराफाची बैठक, बसण्याची जागा, सराफ, हुंडीवाला यांचें दुकान ३ (गुज) दुकान ४ (अर्थशास्त्र) पैशाचा व्यवहार करणारी संस्था (इं) बँक [सं पीठ=आसन] ०**वाला**-पु पैशाचा, भांडवलाचा व्यापारी, पेढीचा मालक

पेंढी—स्त्री १ गवत, कडबा वगैरेची जुडी, ल्हान गड्डा, कापलेल्या जोंधळ्याच्या ताटाची मुठींत मावेल अशी गड्डी २ पेंढें अर्थ १ पहा ३ (कर्ज, व्याज वगैरेचें) ओझें, भारा (क्रि० जमणें, होणें, असणें) (गो) वस्त्राचा गड्डा [पेंढा] (बाप्र) **जळत्यांत पेंढी टाकणें**-कलहास उत्तेजन देणें ०**काडी**-स्त्री (व्यापक) पेंढ्या 'पेंढीकाडी मागायला बळतें आलें' [पेंढी द्वि]

पेंढें—न (विणकाम) १ वैलीच्या गुलड्याला अडकविलेलें धातूचें कडें किंवा दोरीची मुदन दोरीचें एक आठबोटें ईंदीचें वाटोळें कडें केलेलें असतें व तें आट, चाळ, तनकूल गुल्डा वगैरेस ताण देण्यासाठीं उपयोगी पडतें २ ढेंकणी आणि वही यांना साधणारा दुवा

पेड्या—पु एक प्रकारचा निवडुंग

पेंढ्या—पु एक खेळ यांत प्रत्येक मुलाजवळ एक एक पेंढी (गवताची) असावी लागते हा फक्त पावसाळ्यांतच खेळतात -मराठी खेळांचें पुस्तक ११७

पेण—स्त्री (प्र) पाणकोळी पहा

पेण-णें—न. १ मिरवणुकीच्या वेळीं पालखी उभी करण्याचें एक ठराविक ठिकाण, प्रवासांतील मुक्कामाची जागा 'देवा तंव कृपे वाचून । मीं न पावचि हें पेण ।' -कथा २ १ २ मुक्काम, मजल, टप्पा, मजलीवर थांबणें 'करा एक वेळे पेणें । मग नलगे येणें जाणें ।' [सं आप्यायनम्]

पेत्राल, पेत्रॉल—न (गो) रॉकेल, घासलेट [इं पेट्रोल, पोर्तु पेत्रोलिओ]

पेत्रोल्ल—स्त्री (गो) एक फुलझाड

पेंद—स्त्री (गो) शेताच्या (खाचराच्या) बांधाची वरई मजबूत व्हावी म्हणून लावण्यांत येणारा चिखल

पेंद—न (कों) गवत, भात वगैरेचा जुबडा; तृणादिकांचा एका बीजापासून अनेक अंकुर फुटून होणारा विशिष्ट समुदाय, नारळाचा घड [सं पिंड, म पेंढ] ०**फाटणें**-भातशेतांची, लावणी नंतर बेणणी करणें **पेंदारणें**-अक्रि (कु) १ पेंद होईल अशा रीतीनें विस्तृत होणें, विस्तारानें वाढणें (गवत वगैरे) २ झुबकेदार पेंदांनीं आच्छादित होणें (जमीन). [पेंद]

पेदिंद—पु (गा) मागणी; शब्दटाकणी

पेंदी-धी—स्त्री १ प्याला, भांडें वगैरेची बैठक, बूड २ उडविण्याच्या पतंगाचा खालचा भाग ३ फल्मरडी, पेंदी (क्रि० करणें, बांधणें) ०**पतंग**-पु पेंदी असलेला कागदाचा पतंग.

पेदीद—पु (गो) पत्त्यानीं खेळण्याच्या जुगाराचा एक प्रकार [पोर्तु पेदिदो]

पेंदूर—न कोंकणात होणारें एक झाड यास ज्येष्ठ आषाढ महिन्यात पेरूएवढीं फळें पडतात याचा रग हिरवा असतो याची भाजी करतात —वगु ४ ८०

पेंद्रो—पु (गो) स्मशानरक्षक

पेंदो—पु (कु) खेकडयाचा मगज किंवा पाय.

पेद्रू—वि दुबैल, कमकुवत, निर्बल, भित्रा 'वसईच्या किल्ल्यावर भगवा झेंडा रोवताना भेदारलेल्या एखाद्या पेद्रूला विचारलें असतें तर ' –नि ९५ [पोर्तु पेद्रो]

पेंधा—पु गोळा –शर –वि मोडका, पागळा 'जे अनगु तो पेंधा। निववडा नुमधा।' –ज्ञा १३ ९८० [पेंड] पेंधें—न पडित जागेंत, शेतात उगवणारें गवत

पेनसिल—स्त्री १ दगडी पाटीवर लिहावयाची दगडी काडी २ (कागदावर लिहावयाची) शिसपेनसिल [इ]

पेनसी—वि (नदभाषा) पन्नास 'तुम्हाजवळ पेनसी भुरके (रुपये) मिळतील काय ?'

पेनेत—न (गो) बायकाच्या कानातील एक दागिना, ईअररिंग [इं पेंडट]

पेन्शन—न ठराविक मुदतीपर्यंत चाकरी केल्यानतर तहा हयात मिळणारा बैठा पगार [इं]

पेपर—पु १ कागद २ (परीक्षेचें) प्रश्नपत्रक ३ वर्तमानपत्र [इ]

पेपरमिंट—न १ पुदीन्याचा किंवा एका विशिष्ट वनस्पतीचा अर्क २ हा घालून केलेली मिठाई [इ]

पेपाणी, पेंपेरें—स्त्रीन (पानाची) पिपाणी, वाजविण्याची पोंगळी, पुंगी, नळी, शिटी [ध्व]

पेमनें—न (व) (विदार्थी) पाणचट पातळ पदार्थ 'साबूदाण्याचें पेमनें शिजविलें आहे, लागेल तर खा '

पेय—स्त्री (कु) गुराच्या पोटातील एक रोग

पेय—न पिण्याचा पदार्थ –वि पिण्यायोग्य, सारखें [स]

पेर—स्त्री (कों गो) पेरूचें झाड –न पेरू, जाब [पेरू]

पेर—पु १ बैलाकडून मळलीं जावींत म्हणून खळयामध्यें कणसें वगैरे पसरणें, पात, अशा रीतीनें पसरलेलीं कणसें (क्रि० घालणें) २ (पेरल्याप्रमाणें) धान्य, फुलें कागद वगैरे, निरुपयोगी वस्तु याची पडलेली पखळण, पसरण (क्रि० घालणें करणें, होणें, पडणें) अशा रीतीनें पडलेल्या वस्तू –स्त्री वीं बीज पेरणी [पेरणें] म्ह० पेर तसें फळ

पेर पेरें—न १ बोट ऊस वेळू इ० चें कांडें तुकडा पेरें, वळू वगैरेच्या दोन गाठीमधील भाग चौऱ्यायशी लक्ष योनी। तिर्ये काडा पेरा सादणी।' –ज्ञा १४ १०७ २ बोटाच्या टोकाचा रोग [सं पर्व] ०कंड–(व) ज्वारीच्या ताटाचें, धाटाचें पेर

पेरअळू—न एक झाड, गेळ

पेरओल—स्त्री पेरवल पहा

पेरकूं—न १ मोडलेलें, लडबडीत, निरुपयोगी पेर, काडें, चोरू. २ (ल) सैकट, अडचण, त्रास; लचाड (क्रि० लावणें, लागणें, येणें, बसणें, जडणें) [पेर+काडें]

पेरकूट—न एकप्रकारचा निवडुग [पेर+कूट]

पेरगांव—स्त्री (गो) जाहिरात, दवंडी [पेरणें, पसरणें]

०कार–पु (गो) दवंडी पिटणारा

पेरण—न पाण्याच्या आश्रयास वाढणारें सुदर पानाचें झाड हें सावलींत ठेवून यास पाणी घातल्यास हिरवेंगार राहतें [इ फर्न]

पेरण-णें—न (प्र) पेहरण [स परिधान]

पेरणें—उक्रि १ उगवण्यासाठीं जमीनींत बीं टाकणें, लावणें २ पसरणें, पसरून टाकणें, फेंकणें साडणें ३ (ल) पाया घालणें, आरंभ करणें, उत्पन्न करणें ४ (ल) पसरणें, फैलावणें (बातमी, खबर, चुगली, कडया इ०) ५ (ल) विद्यादि गुण प्रसृत व्हावयासाठीं शिष्यादिकास शिकविणें ६ (ल) अधिक प्राप्तीच्या इच्छेनें (व्याजाच्या बोलीनें) धन इ० दुसऱ्यास देणें. [स प्र+ईर्‌यू, प्रा पेर, पइर, हिं पेरना] पेरणी-पेरा–स्त्रीपु शेतात बीज पेरणें, पेरणी करणें, बीजारोपण पेरीव–वि १ पेरल्यामुळें उगवणारें सहजगत्या, आपोआप जें उगवलें नाहीं तें २ पेरलेली (जमीन) ३ पेरलेलें (बीं, धान्य) म्ह० जसें पेरावें तसें उगवतें पेरवल–स्त्री बीं पेरण्यायोग्य असा जमीनींतील ओलावा [पेर+ओल]

पेरवी—स्त्री पैरवी पहा

पेरसवाणा—वि (व) खिन्न, उद्विग्न 'आईवाचून इतका वेळ राहिल्यानें मूल परसवाणें झालें '

पेरसोन—वि ज्याचे कान मोठे व डोळे मनुष्यासारखे आहेत असा (घोडा) हें अशुभ लक्षण होय –अश्वप १ १०४

पेरा—पु (सोनारी) सोन्याच्या कांबीच्या गोल सळया बनविणें (आमठी इ० करण्यासाठीं) [पेरें] पेरांची अवटी–स्त्री सोनाराची अवटी एक प्रकारचा पेर किंवा साधे असलेला एक पचरस धातूचा तुकडा याला आडवे रवे असतात वावाची अवटी आणि बेटणी पहा

पेराज—स्त्री (कों) (नाविक) होडीच्या काठावर आडवी, जाड ठोकलेली फळी ही सर्व गलबतास नसते [परें ?]

पेराव-वा, पेरावणी—पुस्त्री पहराव, पेहरावणी पहा

पेरुजा, पेरोज-जा पिरोजा—पुन वैडूर्य, एक रत्न, पाची पेरोज हीरे माणीकें।'–धवळे, उत्तरार्ध ५० [फा फिरूदा]

पेरू—पु जांबाचें झाड, फळ [पोतु]
पेरू—न जमीनीवरील एक पक्षी टर्वी –शृ २१०
पेरें—न १ पर-पेरकें अर्थ १, २ पहा २ पन्याच्या अव टीरा ठोकून ठस, उे पाडलेली सान्या-चादीची सळई (स पर्व)
पेरळ्या-पु परकांत घालावयाची उसाची पेरी तोडणारा
पेर्णे—स्त्री (गा) सरवम
पेन्या—पु एक जातीचा घवडा [पेरे ?] –कृषि ५८६
पेर्वी—स्त्री (गो) एक जुन्या काळचा दागिना ०चेट–म (गो) पर्वी करण्याचें सोनाराचें एक हत्यार
पेल—पु ताणण्या-सावरण्याची क्रिया (प्र) पलाव पहा
पेलकट—न निंदा आराप आळ (क्रि० घाल॑ वणें)
पेलण णी—नस्त्री १ तोल राखणें पलणें समतोल (क्रि० राखणें, टेवणें) २ वजन सर्वस्व जोर (क्रि० चालवणें, चालणें)
पेलणें-नें—न (कों) छपरावरी॰ गवत इ० न उडावें म्हणून त्यावर आडवी टाकलेली ताड इ०ची फांदी या कामाकरितां जर जाडी लाकडाचा उपयोग केला असल तर तें आडवें न टेवतां मुगळापासून लोंबतें (वरून खालीं असें) टेवतात
पेलणें—सक्रि १ समतोल राखणें तोल सभाळून धरणें स्थिर समतोलात राखणें (ओझें उभी काठी इ०) २ मुद्गल, लेजीम इ० शरीर दृढ करण्यासाठीं फिरविणें ३ (ल) निभावणें झपणें पेटणें पार पाडणें (अग्नचर्णीतून) आत्मपणें चालविणें व्यवस्था लावणें (पैसा शक्ति बुद्धि इ० काच्या जोरावर) ४ दामटणें हाकलणें पुढें लोटणें (मनुष्य जनावर) पुढें रेटणें ढकलणें घरविणें (सैन्य) दवडणें पाठविणें (दूत) ५ लोटणें राम पहाया पलती। –वेसीस्व ९ ७३ ६ घर साव इ० एका अगावर घेणें ७ तयार होणें 'तव पुढां वाढी पेल। नवेया वहाची। –ज्ञा १५ १६० ८ भरणें –मनको [स प्र प्रेरण प्रा परण पेल्ण पल्इ] पेलाव पेल-पु १ उचलणें तोलणें (वाहून न्यावयाचें ओझें) शरीर पेलणें किंवा समतोल राखणें (उडी मारण्याच्या वळीं) शरीराचा तोल २ (यत्नाचा कामाशीं मेळ बसण्याकरिता) निश्चित व सघटित यत्न [पलणें]
पेलच—स्त्री (कों) पद्
पेलवान—पु (प्र) पहिलवान पहा [हि]
पेल्गा—पु १ धातु काच माती इ० चें पाणी पेय पिण्याचें भाडें प्याला २ (विणकाम) ताण्याच्या सुताचे चालदन पालटून वर-खालीं होण्यानें तयात पेल्यासारखा उत्पन्न होणारा आकार ३ (शिवण) सरदारी अंगरख्याचा (छातीवरील) पेल्यासारखा गोल भाग गिर्वाणवरून उजवे कडील पेल्याच्या आकारात त्या आकाराची पट्टी बसवतात ' –शिकशि २ २० [वैदिक स पद्द फा प्याला]
पेला पेलें—पुन (कु कों) काम्यांचा, झाडाच्या वळ्यांचा वुणण्याकरितां बांधलेला भारा ओझें [पलणें]
पेली—स्त्री १ ओली साल लाकूड 'कलियुगातीं कोरडी। द्वापुरयुगीं साउेसाडी। तत्रतयुगाची पेली। दग्धणी पडे पुढती।' –ज्ञा १५ १२९ २ उत्पत्ति –शर
पेढू—स्त्री कणांच्या जागा, जटांच्या कणाचा सुबका पद पहा
पेलोवेली—स्त्री वाढ वृद्धि 'पाटीं रूपपण पेलावली। पशु लावतें काढें पाली। ' –ज्ञा १५ १०२
पेल्याड—स्त्री (गो) पैलतड, पलीकडील जागा [पैलाड]
पेल्ल—पु (गा) चेंडू
पे(पें)य—न धान्य सांठविण्याची जमीनींतील कोरडी विहीर जमानींतील कोठार 'काय मुस पेंव आपदांची धाव। निटय तुझें नाव मुच्चारितां।' –तुगा १०४ [?] ०फुटणें-उघडणें–भार बाहेर पडणें गोळा होणें ' भिकाऱ्यांचें-ब्राह्मणांचें-मुग्यांचे-पेंव फुटलें ' ०भरणें-(वायकी) चातुम सांत वेरापुढें सुमारें कोपवें भर धान्य मावल असे दोन खळगे काढून एकात तांदूळ व एकांत दाणे असा रोज घाद्रा उदक सोडणें पेंवात पडणें–मोठ्या प्रासात, सकटात पडणें ०खुड-स्त्री पेंव उपसून धान्य काढताना गावचा कुळकर्णी व महार यांना हक्क म्हणून त्यातून थोडें धान्य द्यावें लागतें तें
पेवगा—पु (कु) एक पक्षी
पेवडी—स्त्री पिवडी, पिवळा रग पळसाचीं फुलें गोमूत्रात भिजवून तयार केलेला पिवळा रग [पिवळा]
पेवणें—सक्रि (राजा) पोहणें (गो) पेवन पेववें पेवणा–स्त्री (राजा) पाटणें (क्रि० मारणें टाकणें) [पोहण]
पेवंदी-घी—स्त्री झाडाचें कलम बांधणें कलमबदी –वि १ कलम केलेलें (झाड) २ ठिगळ लावलेला ठिगळाचा [फा पवद]
पेवली—स्त्री (व) विड्याचीं पानें टेवण्याची टोपली [पव?]
पेश-षें—पुन १ एक वनस्पति २ एक औषध
पेश—वि वजनदार दरबार वगैरे मध्यें मान-मान्यता असलेला सन्माननीय (माणूस इ०) राजकारणात बहुत पेश ' –पेद२१ ९१ [फा पेश] ०करणें-पुढें ठेवणें सादर करणें (अर्ज इ०) अर्पण करणें बदगीस पश केली –इम ६५ ०कदमी–स्त्री १ पुढें पाऊल टाकणें प्रगति दिवसेंदिवस त्याचे फौजेची पशकदमी आहे –रा ६ ४३७ २ पहिली हालचाल युद्धाची हालचाल जितका मुलुख आपल काबूत येईल तितका पुरेंपणें बदोबस्त करून मग पुढें पेश-कदमी करणें ठीक आहे ' –दिमरा १ १८० ३ आगळीक आम्हांकडून अतर नसतां तिकडून पेश–

कदमी झाली तेव्हा इकडून पेशकदमीची तर्तूद करणें प्राप्त झालें ' -ख ८ ४०२८ [फा] ०कार-पु १ मदननीस, नायब, मुतालीक, अर्जे पेश करणारा, व्यवस्थापक, प्रधान, मुनीम २ (म) फडणीस, अवल कारकून, नायब तहशीलदार [फा] ०कारी-स्त्री नायबी, मुतालिकी 'यास्तव कालिदासास सफूशिकन् खानाची पेशकारी सांगितली ' -रा १ ५४ ०दस्ती-स्त्री १ व्यवस्था, पैरवी मोहिमाकडून अर्से अमलात येत असता सरकार तर्फेनें पेशदस्ती होत नाहीं ' -रा १० १२८ २ चाल पेशन्देश-पु दूरदृष्टि, पूर्ण विचार पेशामद-स्त्री प्रगति, बढती 'काम मोठें हौसला थोडा, कमेही करून पेशामद करावी म्हणून थोला वयास जातात ' -रा ५ ११ [फा पेश+आमद्]

पेश(ष)कबज, पेशकबाज—न एक प्रकारची कट्यार 'तिणें पेशकबज चालविलें तें माडीवर लागू जाहलें ' -ऐटि ११६ [फा पेश्कब्ज्]

पेशकश(रु)-ष, पेशकसी-शी—पु देणगी, मानपान, वशपरपरागत हक्क इ० मिळाला असता त्यावद्दल सरकारास द्यावा लागणारा नजराणा, खडणी, रक्कम 'त्या फर्देवर पातशहानीं दस्तक केलें माफूल पेशकस सरकारात दिधल्या देऊ ' -दिमरा १ ८४० [फा पेश्कश]

पेश(ष-स)कळी—स्त्री अंगरख्यास पुढच्या अंगास लावि लेला त्रिकोणाकृति तुकडा, पुढच्या बाजूला येणारी कळी 'पेष कळ्याची तिरपी बाजू जोडावयाची ' -शिकशि २ २८ [हिं]

पेशखाना, पेशखेमा—पु प्रवासात अगोदर पुढें पाठवावयाचे डेरे वगैरे मुक्कामाचें व बिऱ्हाडाचें सामान, प्रस्थानमंडप नेरल्या हून पाच कोस तेथें पेशखेमा पाठविला आहे ' -दिमरा १ ८६ [फा पेशखाना, पेश्खैमा]

पेशगी पेश्गी, पेसऊी—स्त्री आगाऊ दिलेली खर्ची, इजाऱ्यापैकीं आगाऊ द्यावयाची रक्कम स्वारास एकेक महिन्याची पेशगी बिलासपूर देणें ' -रा १ ३७ [फा पेश्गी]

पेशजी-जीं—क्रिवि (पत्रव्यवहारात) पूर्वी, मागें, वर्तमान काळाचे पूर्वी मार्गी 'पेशजी आपलीं पत्रें आलीं व हालीही तुमचीं पत्रें आलीं ' -रा ८ १०४ [फा पेश्+अझीं]

पेशबंद—पु घोड्याचें खोगीर न सरकण्याकरिता बांधावयाचा पट्टा पोषंद -राव्य ५ १४ [फा]

पेशमान, पेश्मान—वि कष्टी दु खी दिलगीर पस्ताव लेला 'खान स्वामीची खत चित्तात आणून पेश्मान जाहला ' -चित्रगुप्त ४५ [फा पेश्मान्] पेशमानी-स्त्री पस्तावा दु ख 'सर्वांनीं सीथैरूपाचे आज्ञेचे आधीन रहावें हें ज्यास अमान्य त्याजकडेच पेशमानी, बुद्धिदोष, दूषण ' -चद्रचूड दप्तर १३९ [फा]

पेशर(दर)फ्त—वि यशस्वी 'याचो गोष्ट पेशरफ्त जाली नाहीं ' -रा ५ ६५ [फा.]

पेशवा, पेश्वा—पु मुख्य प्रधान; सातारच्या छत्रपतींचे मुख्य प्रधान, पतप्रधान, मराठ्याच्या राज्यातील मुख्य प्रधान [फा.] पेशवाई-स्त्री प्रधानकी, पेशव्याचा अमल, कारकीर्द, पदवी पेशवायगिरी-स्त्री प्रधानकी पेशवायगिरीचीं वस्त्रें तुम्हास देतों ' -भातृस १० पेशवेशाही-वि पेशवे थाटाचें. 'अफ्तागीर ज्यावें पेशवेशाही ' -भातृसं ६५

पेश(ष)वाज, पेशवात-द—पु पुढें खुला असलेला झगा (विशेषत नर्तकी स्त्रियाचा) दोन दोन पेशवाज मात्र ठेविले ' -रा ५ १४० [फा पेश्वाज्]

पेशा—पु धदा, उद्योग, वृत्ति, रोजगार, बाणा, काम, खातें (समासात) कारकून-शागीर्द-चाकर-पेशा उदा० पांढरपेशा= मजूर किंवा शेतकरी नसलेल्या लोकाचा वर्ग [फा]

पेशा(सा)ब—पु मूत्र पिशाब (क्रि० करणें) [फा]

पेशीन—वि पूर्वीचें 'सनद असनाद पेशीन मुक्रर जाणोन ' -थोमारो ६५ [फा]

पेषण—न दळणें, जात्यातील दळण 'दळण कांडण पेषण चाळणें।' -साउद्ध ३.५२ [स] पेषणें-उक्रि दळणें, पिसणें

पेष(स)णूक—स्त्री (को) पिशाच्च दुसऱ्यावर घालणें; दुसऱ्यास उपद्रव देण्याकरिता भूत उठविणें [स प्रेषण]

पेस—स्त्री (राजा) फाक तुकडा, शकल (काकडी इ०चे)

पेसणें—उक्रि १ पेसणूक पहा २ फोडी करणें, चिरणें

पेसप/ड—स्त्री ताळतत्र -शर

पेस्तर—वि पुढील, पुढील काळचा, आगामी, भावी. (समासात) पेस्तर-साल-वर्ष-मास-दिन-रोज 'पेस्तर सालीं शत्रू आपण पहातच आहों ' -पाव ४४ २ पुढील (वर्षे) पस्तर-जमाबदी-वसूल-इस्तावा-लावणी-मुजरा-हिशोब '[फा पेस्तर]

पेह—पु पोटफुगी, जलोदर 'पेहाचें पोट विस्तीर्ण।' -दा ३ ६ २० [फा]

पेहरणी-णें, पेहरा—(प्र) पेरणी-णें, पेरा पहा

पेह(हे)रणें—उक्रि परिधान करणें, अंगात घालणें, पांघरणें [हिं पहिरना] पेहरण पेहरणें—स्त्रीन सदरा, कुडतें, पैरण, ल्हान मुलाचें अंगडें [स प्रावरण, फा पैरहन्]

पेह(हे)राव, पेहरवा—पु पोशाख, पोशाखाची तऱ्हा, पगव कलावतीण उच्च पराव करून साबाजी अनताच्या घरा प्रती जाण्यास तयार जहाली ' -भाइसं ? ११ 'पेहराव करिन मी आपला भोळ्या म-हाठी ' -सला ३८ [स परिधा, तुल० प्रा परिहा, हिं पहिरना; गु पेहरवु, सिं पहरणु प पहिरणा]

पेहें—न पेय पदार्थ 'तया ओरमे चेतुसे पहें।' –ऋ २ [स पेय]

पेळ—स्त्री (कु) अगण, खळें इ०च्या भोंवतालची वरवडी

पेळणी—स्त्री माडयाचें तोंड रुंदावण्याचें हत्यार –बदलापूर ९६

पेळा—पु (गो) एक जातीचा लहान मासा –मसाप ३ ३

पेळी—स्त्री (गो) कडधान्याचें कडण, कट

पेळी—स्त्री (गो) बांबूच्या वेळाची किंवा वेताची लहान करडी, सवळी, पेटारा (स्नानसंध्येचें सामान ठेवण्याचा)

पेळू-ळूं पेळव-ए—पुस्त्री १ (वों) कापसाची वळी, सुत वळावयाकरितां कापसाचा वातीसारखा केलेला आकार २ गुराचा एक रोग **पेळू**–न (वों) गुराच्या पदरासारखें मनुष्यास होणारें खाडूक, उटाणू [पीळ]

पेळेर—पु (गो) कापयाची पितळी

पेक्षां—उअ हून, अपक्षया 'या पक्षा हा उत्कृष्ट आहे' [स अपक्षया]

पेक्षा, पक्षीं—क्रिवि ज्याअर्थी, त्याप्रमाणें, म्हणून; असें झाल्यामुळें (ज्या, त्या, या शब्दास जोडून प्रयोग) 'ज्या पेक्षा तुम्ही आला त्या पेक्षा वस्तू दिली पाहिजे' [स पक्ष]

पै—स्त्री अ ण्याचा बारावा भाग, पैशाचा तिसरा हिस्सा, अर्धी [पैसा]

पै—स्त्री (मुद्रण) त्याच्या त्याच्या घरात न टाकता एकत्र गोळा झालेले, अर्थात् निरुपयोगी निरनिराळ्या अक्षरांचे टाईप

पै—क्रिवि (काव्य) पादपूरक वाक्यालंकारार्थक अव्यय, ह्याचा अर्थ खात्रीनें निश्चितपणें असा होतो 'पैं आयुष्यहीना जीवातें। शरीर सांडी जैसी अवचितें।' ज्ञा १५ २९१ [स वै]

पैक-कु—पु समुदाय 'म्हणूनि प्राणियाच्या पैकीं। पश्चिली श्रद्धा अवलोकीं।' –ज्ञा १७ ६१ [का]

पैकडी—स्त्री (राजा) मधमाशा राहतात तो पोळ्याचा भाग

पैक(ख)णें—सक्रि (काव्य अशिष्ट) वाट पाहणें, मार्ग प्रतीक्षा करणें [स प्रेक्षण]

पैका—पु १ पैसा; द्रव्य 'समयीं म्हणती पैका वेंचू।' –अमृत (नवनीन पृ ४४३) २ रुपयाचा चवथा भाग किंवा शिवराईचा बारावा भाग ३ (व) पैसा, चार कवड्या [लॅ पेस्यु–पेस्युम=पहिला अर्थ पशु नतर पैसा पेस्युनिया=पैसा इ पेस्युनियरी] **पैकाकरी**–पु श्रीमत धनाढ्य मनुष्य ज्याच्याजवळ पैसा आहे असा मनुष्य **पैकपूत**–पु पैशाकरिता मी तुमचा मुलगा आहे असें म्हणणारा [पैका+पूत] **पैकेपूर**–वि पैशानीं परिपूर्ण, अत्यंत श्रीमंत, धनाढ्य 'परदारा कुळ पुढं प्रथमवर सुन्दर पैक पूर।' –प्रला १०२ [पैका+पूर्ण] **पैकेवान**–वि श्रीमंत

पैका(खा)ना—पु संडास, शौचकूप [फा पाखाना]

पैकाना—पु (राजा, वों) नारळ वगैरेच्या पान विरी, डहाळ्या इ०चा (घाण वगैरे लोटण्याचा) खराटा [फा पाखाना]

पैकाळा—पु (वों) घरकाम, मालमत्तेचें सरक्षण इ० कर ण्यासाठीं टेवलेला पगारी किंवा भाडोत्री नोकर [पैसा]

पैकीं—शअ मधील, मधला, आतला, अनेकांतून एक 'समस्ताही यज्ञाच्या पैकीं। जपयज्ञ तो मी य लोकीं।' –ज्ञा १० २३२ [का पैक, पैकी]

पैग(गा)म, पैगमबर, पैगमबरी मवसागर—पैगम इ० पहा

पैंगळ—पु विडा, पिंगूळ (गो) पैंगील [पिंगूळ]

पैगामा—पु हवलादवल, धुमाकूळ, दंगा 'अशी ताकीद द्यावी कीं तुमचे फौजेपैकीं कोणी पादशाही मुलखात पैगामा करू नये' –रा ८ ७७ [फा] ०**पैगामी**–स्त्री बोलाबोली, जाबसाल, प्रश्नोत्तर 'दोन चार रोज पैगामा पैगामी जाली' –रा २० ३८

पैंगुली—स्त्री एक फुलझाड वैंगुली पहा

पैज—स्त्री १ होड, शर्यत (क्रि० करणें, लावणें, घालणें) २ पण, प्रतिज्ञा, एखादी गोष्ट करण्याची प्रतिज्ञा करणें व अपयश आल्यास शिक्षा, दंड भोगणें. 'परी पैजेवीण आवेशरस। सहसा जाण उपजेना।' –मुसमा १४ १२ ३ करार, ठराव, वायदा, बोली (क्रि० मारणें, करणें, पाडणें, बोलणें) [विशी ? पोर्तुजिप्सी पार्ने=नशीब] **पैजेचा विडा**–पु एखादें बिकट काम करण्यास कोण धजतो हें पाहण्यासाठीं दरबारात विडा मांडीत व ज्याची काम पुरें पाडण्याची छाती असे तो उचली यावरून अवघड काम करण्याची प्रतिज्ञा करणें 'विडा पैजेचा उचलू नको।'–अफला ६०

पै(पैं)जण—पु स्त्रिया किंवा कबूतरें यांच्या पायांतील रुप्याचा एक दागिना वाळा, तोरडी नूपुर 'सोनियाचा पैंजण। मुकुटमणि वला हीण।' –तुगा २२६८ [हिं]

पैजार—स्त्री विशेषत मुसलमानी पद्धतीचा जोडा; पायपोस पहा 'मेर रामको नाम जो लेवे बारोबार त्याके पाऊं मेरे तनकी पैजार।' –तुगा ४३८ [फा] ०**खाऊ**–वि खेटरखाऊ हलकट क्षुद्र, नीच, निर्लज्ज, कुप्रसिद्ध (मनुष्य) ०**पगडी–पागोटें**–स्त्रीन विशिष्ट रीतीनें पैजारांच्या डौलानें बांधलेलें पागोटें [फा पैजार+हिं पगडी]

पैजाळ—वि उग्र, प्रखर 'तळीं सुदर्शी आसना सात प्रेतें। शिरीं बाधिलें व्याघ्र पैजाळ जेथें।' –मुसमा युद्ध २१३ [स प्रज्वल]

पैठ—पु १ परिपाठ २ रीतरिवाज ३ प्रस्ताव, मार्ग प्रवेश होणें ४ (व) पद्धत पैंग पहा [स प्रविष्ट, प्रा पइट्ठ=मार्ग, रस्ता हिं पैठा आर्मेजि पजेल=आत शिरणें]

पैठणी—स्त्री १ रेशमी रुंद काठीदार जरीकाठी, पैठण गांवीं विणलेलें लुगडें 'पैठणि नसूनि शाल पांघरली।' –कमं १

-वि १ पैठण गावासंबंधी, गावाचें (पागोटें इ०) २ (ल) पोकळ, खोटा, दिखाऊ, ल्वाडीचा [स पट्टन, प्रतिष्ठान] ०आदर-पु वरवरचा, बाह्यात्कारी आदर, खोटा, दिखाऊ, सत्कार 'पुरे करा पैठणी आदर, वरवरी हो ।' -प्रला १०७

पैठा—पु प्रवेश, शिरकाव 'भीतरीं जाहला पैठा । मारिला व्याधीचा कुरठा ।' -कालिकापुराण २७.२ [स प्रविष्ट, प्रा पइट्ट=मार्ग, रस्ता, हिं पैठा, आर्मेजि पेजेल=आत शिरणें] ०करणें-प्रविष्ट करणें, स्थापणें 'ते निजभक्ति माझी जननी। ज्या पैठा केलों जनार्दनी।' -एभा २५.५५५ ०होणें-प्रवेश करणें, जाऊन पोहोंचणें, परिणामकारक होणें 'काम कामिया चपळदृष्टी।.. । सधि साधूनि विधे दृष्टीं। ते नव्हेचि पैठी हारग्रीं।' -एभा १२ १५३. **पैठणें**-अकि १ प्रविष्ट होणें २ बसणें 'मग पैठें होइजे महापदीं । निजात्मयोगें।' -स्वादि १०.४ ६१ [हिं. पैठना]

पैण—स्त्री नायट्यासारखा एक रोग, आगपेण.

पैण—स्त्री (काव्य) पैज, होड, शर्यत, करार (क्रि० करणें, घालणें) [स. प्रतिज्ञा, प्रा पइण्णा=शपथ] ०भोगण-बाळगणें-पाळणें-धरणें-मारणें-१ (पैजेस तयार असणें) आग्रहानें, निश्चयानें पाठपुरावा करणें, एखादी गोष्ट करण्याची धमक बाळगणें. २ एखाद्याबद्दल तिरस्कारयुक्त आदर असणें

पैण—न (गों) वाळलेलें गवत पयेण, पद्याण पहा

पैत—वि (नदभाषा) सात. **साडे पैतगंडे**-तीस सख्या

पैतृक—न १ पितराचें श्राद्ध [स] **पैतृक, पैत्र**-वि पूर्वजा संबंधी, वाडवडिलासंबंधी [स]

पैत्य—न पित्त [पित] **पैत्तिक**-वि. पित्तासंबंधी [स]

पैदरपै, पैदर्पै—क्रिवि लागोपाठ, एका मागून एक 'पैदर्पै विनंतिपत्रें सेवेसी पाठविलीं.' -दिमरा १८ [फा पै-दर-पै]

पैदा—वि १ मिळविलेलें, संपादित, प्राप्त केलेलें, निर्माण केलेलें 'काणरानी मस्ती पैदा करून' -इऐ ५१००. [फा] ०गिरी-स्त्री उत्पन्न, (बहुधा जुलमानें गोळा केलेला) वसूल, बलात्कारानें घेतलेलें धन 'दर्शी वस्त पनालेस विजापुराहून एक हवालदार गैरमहसुल पैदागिरी कबूल करून आला' -इऐ ५१०० [फा] **पैदास-स्त**-स्त्री १ नफा, फायदा मिळकत २ उत्पत्ति, उत्पन्न, उपज, निपज ३ (व) 'पैदास्ती वरील नेम गुंडींमुळें साहुकारास उपद्रव होउन साहुकारी बुडेल' -मराआ ३६ अमदानी [फा पैदाइश]

पैन—पु घोड्याचा एक रोग, शिंगाडा यानें कानात मास वाढतें, छेद बद होतात, पिवळें पाणी निघतें -अश्व २१३५ पैण पहा

पैन—न (गों) पैण, वाळलेलें गवत

पैवंदी—स्त्री १ बधन, व्यवस्था 'स्नेहाचे वृद्धीची पैवंदी करीतच आहों' -दिमरा १३९ २ पेवंदी पहा [फा पैवंद=संबंध]

पैमाल—वि (ना) ९ पदार्थ, तुच्छ [पाय+माल]

पैमाश-प-स, पैमाशी-पी, पैमायष—स्त्री शेत जमी नीची मोजणी व नोंदणी, मोजणी, जमीन-धारापद्धति ठरविणें, सर्व्हे आकारणी 'तीस वर्षांच्या पैमाषीची चाल मोडून कायम धाऱ्याची पद्धत सर्वत्र स्थापावी' -आगर ३ ११८ [फा पैमाइश] ०आकार-पु जमीन मोजणीनतर बसविलेला धारा ०खातें-न जमीनमोजणीचें, खातें ०दार-पु मोजणीकामगार

पैर—क्रिवि (गो) परवा 'तो पैर आयलो' [परवा]

पैरण—स्त्री (कु) सदरा, अगरखा 'सरी बिंदली आगडें पैरण।' -श्रीकृष्णाचा पाळणा ३ [सं प्रावरण, हिं पेहरना]

पैरव-वी—पुस्त्री १ जाण्यायेण्याचा राबता, जाणें-येणें, दळणवळण २ सबध 'कितेक हुजूर येणार ते नाउमेद होउन केलेली पैरवी सोडतील' -राज १२६७ ३ व्यवस्था 'तदु त्तर महाराजांनीं राज्याचा बंदोबस्त करावयाची हिंमत धरिली आणि पैरवीस लागले' -चित्रगुप्त ७५ ४ विचार, वाटाघाट, चर्चा (क्रि० घालणें, ठेवणें) 'पुढें ते कागद हस्तगत करून घ्यावेत या पैरवीत आहेत' -स ९५०४३ ५ पाठलाग 'चहूंकडून तग करून खुरवीत पुन्हा पैरवी न करीत ऐसें केलें असता पातशाहीत नक्शा' -दिमरा १६३ ६ मार्गेजाणें ७ टवळाढवळ [फा पैरवी]

पैरा—पु १ (राजा कु) मजूरी करणारा, रोजकरी. हात काम्या २ हगाम, पाळी (ताप्ती) ३ दरजीक, बारंगुळा पहा

पैरें-न १ (राजा) दिवसाच्या बोलीनें मजूरीवर लाविलेली स्त्री किंवा मुलगा २ रोजदारीचें एका दिवसाचें काम, मजूरी (क्रि० घालणें) ०पगा-न १ पैरें केल्याबद्दलची मजूरी. २ गैऱ्याचें काम

पैराव-वा—पु पोषाख, पेहराव, तो करण्याची विशेष तऱ्हा, रिवाज [हिं पेहराव] **पैराव(वि)णें**-सकि पोषाख, वस्त्र देणें 'सर्व आपुलें दळ पैराविलें' -मव ३९

पैल—वि (काव्य) दुसरा, समोरचा, पलीकडचा (तीर, किनारा, बाजू) 'पैल तीर-थड-पार.' -क्रिवि पलीकडे 'हा अश्वत्थामा पैल पाहे।'-ज्ञा १ १०७ ०तड-न (गों) पलीकडील किनारा, तीर. [पैल+तट] ०थड-डी-स्त्री. पैलतड. ०पार-क्रिवि (काव्य) पलीकडच्या बाजूस, तीरावर, पलीकडे 'पोत पाळवी का पैलपारीं।' -मुविराट ६१०३ -पु पलीकडील तीर, बाजू [पैल+पार] **पैलतीं**-क्रिवि (काव्य) पलीकडल्या तीरावर. 'पैलती खोवळीमाजी हाचार। जिव्हाळा दिसतो पाणियाचा।' [पैल+तीर] **पैला**-वि. (काव्य) दुसऱ्या, समोरच्या, पलीकडच्या तीराचा, बाजूचा [पैल] **पलाड**-स्त्री समोरचा, पलीकडचा किनारा, बाजू -क्रिवि पलीकडे 'पंपासरोवर पैलाड

वेर्टी।'–दावि ४८ [पैल+आड] पैलाडी–क्रिवि पलीकडचा 'मग समुद्रापैलाडी देखे।'–ज्ञा १ २६९ पैलीकडचा-ला, पैलीकडील–वि पलीकडल्या स्थळासंबंधीं, काठासंबंधीं, दूरच्या बाजूचा, तारसेचा पैलीकडून–क्रिवि. पलीकडून; दूरच्या, पलीकडच्या काठापासून, बाजूपासून. पैलीकडे–क्रिवि. पलीकडे, दूरच्या, पलीकडच्या बाजूला, वेढेला [पैल+कडे]

पैल—वि (प्र.) पहिला, आरंभाचा, प्रथमचा –क्रिवि प्रथमत, आरंभीं, सुरवातीस [पहिला]

पैलटकर—वि. पहिलटकर पहा.

पैलवान—पु मल्ल, पहिलवान पहा [स प्रथम, प्रा पढल, म पहिला]

पैलू, पहिलू—पु १ बाजू, कोन (विशेषत रत्नाचा) २ रत्नाची एक बाजू, हिरा, माणिक इ० घांस कोन पाडिले असतां दोहों कोनांच्या मधील सपाट भाग, बाजू [फा. पह्लू]

०दार–वि घासून पैलू पाडलेलें, पैलू असलेलें (रत्न इ०)

पैवंद-दी-धी—पेवद-दी पहा

पैवस्ता—क्रिवि (ना. व) तीन वर्षांपूर्वी, तिगस्तां 'पैवस्ता लग्न झालें'

पैवस्ती—स्त्री १ पत्र, पत्रव्यवहाराचें पुडकें इ० मिळाल्याची, दाखल झाल्याची मिति, तारीख, दाखलझाल्याची नोंद (ही ज्यास पत्र इ० मिळालें तो स्वत लिहीत असे), दाखला, पोंच २ पोहोंचणूक, येणें, आगमन 'पुन्हा सुरवातीस त्याची पैवस्ती न होय ऐसें जालें असता सर्वांस धाखलें'–दिमरा १ ४४. ३ वसती; राहणें 'ह्या गावात पनास वरें पैवस्ती आहे' ४ दळणवळण, संबध 'मी राहतों पुण्यास परतु मुबईस पैवस्ती पुष्कळ' [फा पैवस्त्]

पैशाच, पैशाचिक—वि पिशाच्चासंबधीं, भुतांविषयीं (उपद्रव इ०) [स] पैशाच विवाह–पु विवाहाचा एक प्रकार कन्या पळवून किंवा जबरदस्तीनें लाविलेला विवाह. अष्टविवाह पहा [स]

पैशु(शू)न्य—न १ दुष्टपणा, दुराचरण २ चहाडी, ठकबाजी, द्वेषबुद्धि, दोषदृष्टि 'तया टाविती इटाळें। पैशून्याचीं।'–ज्ञा १६ ४०१ ३ गुप्त दुर्गुण, दोष, व्यंग, न्यून; विंग (क्रि० काढणें, पाहणें, निघणें) ४ अप्रतिष्ठा व्हावयाजोगा दुराचरणादि दोष प्रसिद्ध करणें [स] ०काढणें–दुष्कृत्यें, व्यंग, उणेपणा, न्यून उघडकीस आणणें ०पाहणें–दोष काढण्याकरिता टपून बसणें, छिद्र पहाणें

पैष्टी—स्त्री पिठापासून तयार केलेलें मद्य –वि पिठाची [स]

पैस—पु १ जागा, स्थळ, मोकळी, विस्तृत जागा 'पैस धरूनी चाला टाकत ठायीं ठायीं।'–तुगा ४६३ २ प्रसार, विस्तार, फैलाव 'एन्हवीं विकाराचेनि पैसें। करी नीर इद्रियांचे याचि ऐसें।'–ज्ञा ७ ४७ ३ पाऊल, मार्ग प्रवृत्ति 'जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें ठेटाके।'–ज्ञा ६ ६० –वि १ प्रशस्त, विशाल, विस्तीर्ण, अघळपघळ, असंकोचित २ (दों) दूर, लांब 'पैस असे तोचि कळे।'–सिस ९ २७५ –क्रिवि. दाटी, अडचण न होई अशा रीतीनें, ऐसपैस, प्रशस्तपणें, मोकळेपणें (बसणें, वस्तु पडणें).–उद्गा (रस्त्यावरच्या लोकास संबोधून) दूर व्हा! बाजू हटा! रस्ता सोडा! [स प्रसृ, किंवा पार्श्व] पायां पैस नसणें–अतिशय गर्दी असणें पैसणें–क्रि १ प्रवेश करणें 'तरी मज आंत पैसो। दिठी तुझी।'–ज्ञा १ ७०. २ मळून जाणें –शर ३ पसरणें, फैलावणें

पैसा—न तांब्याचें नाणें, एक दिडकी, (नाशिक, खा दों) दोन दिडक्यी ढब्बू २ द्रव्य, धन, संपत्ति, पैका ३ तीन रुपयांचे अथवा साडेसात बिघ्यांचें जमीन मोजण्याचें एक माप ४ एक प्रकारचा किडा, वाणी पहा [हिं पैसा, इटालियन, स्पॅनिश, तुर्की पिआस्त्र=एक नाणें पैका पहा] (वाप्र) पैशापायली-पासरी–अतिशय स्वस्त, मातीमोल '(आमच्या) लोकांत कितावी विद्वान पैशापासरी या मोलानें विकूं लागले'–नि ०न जळणें–पैसा न संपणें 'त्याच्या घरांत जळतां जळणार नाहीं इतका पैसा आहे' ०मरणें–निरुपयोगी होणें, व्याज, फायदा न मिळता मुद्दल देखील परत येण्याची अशक्यता पैसे उडविणें–अनावश्यक वस्तूंत, चैनींत पैसे खर्चणें पैसे काढणें–कर्ज काढणें 'लोकाचे पैसे काढून तुला कापड घेऊन दिलें आहे'–नामना ७६ पैसे खाणें–लाच घेणें, मालकाच्या पैशात अफरातफर करणें पैसेच पैसे–१ पुष्कळ पैसे २ नुसते पैसे (आणखी दुसरें कांहीं नाहीं) सामाशब्द– पैसा अडका-रुका-पु. (व्यापक) पैसा, नगदी रकम [पैसा+अडका] पैसेकरी-पुर-वानू-वाला–वि श्रीमंत, धनाढ्य, मातबर, (व) पैसदाज ०खाऊ–वि १ खर्चाचा, मौल्यवान् (पदार्थ) २ पैसे खाणारा, डल्ला मारणारा

पैसार—पु १ प्रशस्त रस्ता, मार्ग 'ऐसा पवनाचेनि पाठारें। येतां धारणेचेनि पैसारें।'–ज्ञा ६ ५८ २ विस्तार, प्रसार 'सुखाचा पैसारु जोडे।'–ज्ञा ७ १५५ ३ अवकाश [स प्रसा?]

पैसाव—पु १ विस्तृतपणें पसरणें। २ कमी झालेली दाटी, गर्दी दाटीनतरचा मोकळेपणा, असंकोचितपणा [स प्रसृ] पैसावणें–अक्रि. मोकळें, सुटें होणें, पसरणें फाकणें, विस्तारणें, दूर, लांब होणें [पैसाव] पैसाविणें–सक्रि गर्दी कमी, पातळ होणें

पैसाळू—पु आयात माल याचे उलट निकाळू=निर्गत माल –वि माल आयात होण्याजोगा (बदर) [पैसा+आळू]

पैसें—क्रिवि बळानें, योगानें 'त्या दि यचक्षूचेनि पैसें। चहूंकडे जव पाहत असें।'–ज्ञा ११ २६५

पैद(हा)म—क्रिवि वारवार, वरचेवर, निरतर एका मागून एक 'याचे बयान मुफस्सल पैदम आ साहवास करमी करण्यात आले'–पयाव ४७८ [फा पैदम्]

पो-पों—पु एकदम पडलेलें शेण, शेणाचा लन्दा, मोठी पोयटी [दे प्रा पोह=बैलाच्या शेणाचा ढीग; कच्छी पोह]

पों—क्रिवि सनई इ० सारखा आवाज होऊन [ध्व.]

पोइशी—स्त्री (वैशाखात) वायव्येकडून वाहणारा वारा

पोई—स्त्री पाणपोई, (प्र) पोय धर्मपोईचें उदक जाण। –मुवन (नवनीत पृ १९५)

पोईड—न (राजा कु) नदींत मिळालेला ओघळ, नाला

पोऊळ—स्त्री देवळाच्या भोंवतालची भिंत, पोंवळ

पोक—पुन एक मासा, विचें

पोंक-ग—न कुबड, पोंग, पाठ, भिंत, भाडें इ०कास आलेला वाक, वक्रता २ –वि (कों) वाकलेला, नमलेला, वाक आलेला (मनुष्य, इमारत इ०) [प्रा दे पोंक] **पोंकणें**–अक्रि पाठीस कुबड असणें, इमारत इ० वाकणें, झुकणें **पोंक्या**–वि कुबडा

पोकटा—पु कोंवळा नारळ खाकटा–टा पहा

पोंक(का-को)टी—स्त्री कोंवळें पाफळ, सुपारी

पोकडो—स्त्री (कों) मधमाशाचें जाळें, पर, पोवळें

पोंकण—न (कों) धान्यातील कीडखाद दाणा, पोकळ धान्य [पोंकळ]

पोकळ—वि १ भरीव नव्हे तो २ (ल) रिकामा, शून्य, फुसका, ढिला, सैल, वरवरणी, अर्थहीन, फोल (वचन), निरर्थक, व्यर्थ (भाषण), बिन फायद्याचा; फोल (धंदा, उद्योग); हलका, सोपा, क्षुद्र (नकाराच्या निषेधार्थी योजतात) 'हें काम काहीं पोकळ नाहीं !' ३ अनिश्चित, अनिर्णीत पुरा न केलेला (हिशोब, बाब), मोघम, पुळपुळीत (भाषण) [स पुष्कर, हिं पोला, गु पोल] **०खर्च**–पु हिशेबातील खर्चाची कल्पित, बनावट, खोटी बाब **०जमा**–स्त्री जमेची कल्पित बाब **०जमाखर्च**–पु जमेचा व खर्चाचा (न मिटलेला) तसाच पडलेला हिशेब **०जमीन**–स्त्री भुसभुशीत जमीन **०धोत्र्या-भट**–पु (निंदार्थी) विद्या, धन, बुद्धि या विरहित ब्राह्मण, नुसता धोतरवडव्या मनुष्य **०ब्रह्म**–न (ल) दिखाऊ, पोकळ काम, भाषण, बाब इ० **०सुर्त्री**–वि नेभळट गबाळया, अव्यवस्थित (मनुष्य) **पोकळापोकळी**–वि पोकळ, (ल) वरवरणी, निरर्थक निष्फल, निर्जीव, निकस, रिकामा, लभ्यांश नसलेला [पोकळ द्वि] **पोकळि(ळी)स्त**–वि १ अनिश्चित, अनिर्णीत दिखाऊ; हिशेबात न धरलेला (जमाखर्च) २ मोघम, निरर्थक, संदिग्ध (भाषण) **पोकळी**–स्त्री १ पोकळपणा २ पोकळ जागा, अवकाश, ढिलेपणा **पोकळीस, पोकळापाली जाणें**–फुकट, व्यर्थ, निष्फळ होणें (एखादी गोष्ट साधण्याचे प्रयत्न) **पोकळी(पोळकी)**–स्त्री कागदाची नळी (बाण काडतुसें ठेवण्याकरिता) **पोकळीक**–स्त्री पोकळपणा, रिवेपणा, व्यर्थपणा

पोकळा—पु हातभर उंचीची एक पालेभाजी देंठ तांबूस असून माठासारखा पानें तांदुळज्यासारखीं, भाजी किंचित् आंबट

पोंका—पु (कु) माशाच्या गळ्यातील पिशवी हिचा राष्यासाठीं उपयोग करतात [पोंक=कुबड ?]

पोकू—वि (नदभाषा) चार, ४ 'सेल पोकू आणि ढकार आवारू खुण सागती सत्वर। ' –भवि ४२ ४६

पोंकें—न (कों) मधमाशाचें मोहोळ

पोक्त-क्ता, पोख्त-ख्ता—वि १ प्रौढ, वयात आलेला, समजस २ पूर्ण, निपुण, पटाईत, वाकब, निष्णात ३ पक्की, पक्का, चागला विचार केलेली (म त, गोष्ट) ४ विपुल, प्रचुर, मुबलक, भरपूर, पुष्कळ, उदड, अतोनात 'त्यास येथें पोख्तें सामान असलें पाहिजे ' –पद ३ १८९ ५ बळकट, मजबूत, भक्कम (इमारत), जाड, भरीव, मक्कम (भाडें) वजनदार, मोठें (ओझें), मोठी, प्रशस्त, प्रचड (वस्तु) [फा पुख्त] **पोक्ता जिन्नस**–पु विपुल, पुष्कळ असलेला (खाद्य) जिनस, वस्तु **०दाणा**–पु मुख्य दाणा, खाण्याचें मुख्य धान्य **पोक्त(ख्त)गी**–स्त्री पक्वता, मजबुती, कायमी 'आपले स्नेहाची पोक्तगी करावी ' –दिमरा १ ३ [फा पुख्तगी]

पोख, पोखट—न (कों) शेकट (वस्तु, राग, गाव इ०चें)

पोखंड—न पोफळाच्या विरीचा तुकडा (प्र) पोवखंड [पोय+खंड]

पोखणें—न पोपण, लालनपालन –सक्रि पुष्ट करणें, वाढ विणें, पोसणें तरी कर्मयोगीं करीं अक्षितु। पोखीतसा पुढती। ' –ज्ञा ५ २ –अक्रि पुष्ट होणें ' आणि सौभाग्य पोखलें। ' –ज्ञा १ ३५ [पोसणें]

पोख(खा)र—नपु सरोवर, तळें [स पुष्कर, प्रा पोक्खर]

पोखरण-णी—स्त्री १ लहान सरोवर, तळें, हौद 'का आगीं कीं निर्मळपणीं। हारपलिया या पोखरणी। '–अमृ ४ ३९ २ एक औषधी फुलाचें झाड [स पुष्करिणी]

पोखर, पोखार-रा—नपु १ भोंक, नळा; पोकळी (झाड, भिंत वधारा इ०त उंदीर, किडे यानीं पोखरून केलेली) २ खाडून, कुरतडून खणून काढलेली धाण, धूळ, चूर्ण, पीठ ३ खडकात जमीनींत पोखरलेलें विवर –वि १ पोकळ केलेली, पोखरलेली (जमीन, धान्य इ०) २ (ल) भुसभुशीत सहज नागरली खणली जाण्याजोगी (जमीन) ३ फुगलेला, तरारलेला (वडा इ०) 'तळींव वडे पोखर। दह्यांत घालोनिया वाढिले। ' –नव ९ १२० [पोखरणें] **पोखरणें**–सक्रि १ खणून, खावडून, उकरून कोरून पोकळ करणें २ (ल) पोखरून खाणें, बुचाडणें, मुडणें टोपसाल काढणें **पोखरणें**–न झाडाची ढोली, खडकाची पोकळी, विवर (जमीनींतील)

पोखराज—पु. (गो.) पुष्पराज (रत्न). [सं. पुष्पराज]

पोग, पोगारी—पुस्त्री. १ साहाम जेथून फळें येतात तो गाभा. -शपि ७५८. २ कोंब; भाताेपात दोन पानांतून फुटणारी सुरळी.

पोंग—न. पुवड. पोंक पहा. पोंगणें-अक्रि. पोंक, फुगडं अमणें. पोंगा-ग्या-वि. (कों.) पोंक, फुगड असलेला; पोंक्या.

पो(पों)गडा—पु वयांत न आलेला मुलगा; तरुण पोरगा; १६ वर्षे वयापर्यंतचा किंवा त्याच्या आंतील मुलगा. [सं. पौगंड]

पोंगडी—स्त्री. सोळा वर्षांच्या आंतील कुमारी. (खा.) मुलगी (स्वतःची). [सं पौगंडी]

पोगर-रा—पु १ पत्र्याला भोंकें पाडण्याची लोखंडी छिनी, पोलादी खिळा. (कासारी) भांड्याला भोकें पाडण्याचा एक जाड खिळा.' भोकें पोगरानें पाडूं नयेत.' २ (चांभारी) चामड्याच्या चाक्या पाडण्याचें पोलादी हत्यार. -बदलापूर १८६.

पोगरदम्या—वि (व) गेलेल्या. 'पोगरदम्या वाढला आहेस '

' पो(पों)गा—पु. कणीस बाहेर येण्यापूर्वी येणारी पोटरी; अंकुर; कोंब.

पोंगा—पु. सापाचें पिलूं.

पोंगा, पोंगाडा—पु. १ (ना.) गिरणी, कारखाने यांची शिटी. २ एक वाद्य. [ध्व.]

पोगाडा—पु (कों.) अळवाचा, कासाळूचा देंठ [पोगा]

पोगिरा—पु कोरण्याचें हत्यार. [पोखरणें]

पोगी—स्त्री १ नारळास शेवटच्या पानांच्या झुबक्यांतून येणारा मोख (कोंब); नारळ, सुरमाड इ०चा बोका. २ पोंगी; शिडाची जीभ, गलबतावरचें त्रिकोणाकृति निशाण (शीड). [सं पुंग]

पोघर—वि (व) पोकळ. 'ही नळी पोघर आहे ' [पोखर]

पोच—पु कोंकण किनाऱ्यावर आढळणारा एक समुद्रसर्प

पोंच, पोंचविणें, पोंचणी-णें, पोचता—(प्र) पोहोच, पोंहचणें इ० पहा.

पोंच—पु १ दूरदृष्टि; शहाणपण. २ पोंचल्याबद्दलचा लेख; पावती. [हिं. पोहोंच, म पोंचणें]

पो(पों)चट—वि. १ पोंचा. चेचका, पोचारा, खळगा पडलेला. २ पोकळ, नि सत्त्व; निर्जीव; टणक नसलेलें (धान्य इ०) ३ (ल.) नि सत्त्व; नि रसार; निर्जीव,' दुबळा [गु पोचा] म्ह० बाभळीचा काटा पुढें तिखट आणि मागें पोचट

पोचं(चुं)डी—स्त्री (प्र) पुरचुंडी पहा.

' पो(पों)चा—पु घावटा; ठोका, भांडें, दागिना इ०कास पडलेली खळी, भाड्याचा खळगा. [हिं. पोंचा] पो(पों)चलणें-सक्रि (भांडें, दागिना इ०कांस) पोंचा पडणें, येणें पोंचारणें-सक्रि. (कों) (कपडे धुतांना ते) हातानें चुबकणें; मुठीनें टोकणें

पोचा(चे)रा-वि. पोचा, ठोका असलेला.

पोंची—स्त्री. १ मनगट, मणिबंध. २ पुरुषांच्या मनगटावरील अलंकार [हिं. पहुंची] ०ओळखणें-एखाद्याचें पाणी, शक्ति, आवांका, सामर्थ्य, दम इ० जाणणें, ओळखणें. ०जाणणें -ताडणें-पाहणें-एखाद्याचें सामर्थ्य जाणणें, अजमास लावणें.

पोंजड-डा—वि. (कु) घाणेरडा; ओंगळ; खराब (मनुष्य).

पोंझडा-वि. (गो.) ओंगळ; अभद्र बोलणारा.

पोंझा, पोंझट-डा—वि पोपशा; फुगीर. यावरून (उलट अर्थी) अशक्त; निर्बल; दुर्बल; सामर्थ्यहीन.

पोट—पु १ आशय, उरापासून बस्तीपर्यंतचा, ज्यामध्यें अन्नोदकादि किंवा गर्भ राहतो तो शरीराचा भाग, बरगडीच्या खालचा व कंबरेच्या वरचा भाग, उदर. २ कोठा; अन्नपचनाचें स्थान; जठर. ३ (ल) गर्भ; गर्भाशय. 'तुझे ओझें नऊ महिने मी पोटात वाहिलें हो!' ४ (ल.) गर्भारपण. उदा० पोट येणें. ५ (ल.) कोणत्यादि वस्तूचा फुगीर भाग कोणत्याहि गोष्टीचा पुढें आलेला भाग. उदा० पटाचा, पायण्याचा इ०; उदा० गडव्याचें, घागरीचें पोट. ६ वस्तूचा पोकळ भाग; पोकळी; दरा; खळगी; खांच. ७ खोलवा; सांठा; दव; कवळ; खातें; समावेश करण्याचा गुण, शक्ति; मुख्य किंवा आंतील बाजू; मुख्य कृत्याच्या अंगभूत इतर कृत्यें. नदीच्या पात्राचा मध्य. ' वरप्रस्थान, वाङ्दान इ० हीं सर्व विवाहाच्या पोटचीं कर्मे. ' ८ (ल) मन; हृदय; बुद्धीचें, विकाराचें स्थान. ' ज्याच्या पोटीं खर विष, मुखीं आज्य हैयंगवीन। ' -वि. था. भिडे. [सं. पुष्ठ; पुट दे. पोट्ट, प्रा. पोट्ट; का. होट्टे; तुल० हिं. गु पेट] (वाप्र.) ०करणें-(जनावर) गाभण राहणें; लठ्ठ बनणें. ०करणें-फुगणें-येणें-वाढविणें- व्यभिचारानें गर्भार होणें. ०गळ्याशीं लागणें-फार जेवल्यानें पोट आकंठ भरणें पोट(टा)चें दुःख काढणें-सोसणें- भुकेची वेदना सोसणें. पोटचें पाडणें-कृत्रिम उपायानीं गर्भपात करणें; पोट पाडणें. ०जाणें-ढाळणें-ढाळ, रेच, जुलाब होणें. 'हगलें नाहीं पोट गेलें.' ०जाळणें-१ (निदार्थी, वैतागानें) पोट भरणें. ' समर्थांची लाळ घोटूं नको तर काय करूं हें पोट जाळावयाचें आहे ना!' २ दुसऱ्याचें नुकसान करून आपला फायदा करून घेणें. 'ह्या वेळीं मला बढती मिळावयाची, पण त्या शंकररावानें आपलें पोट जाळलें ना!' ०जिरणें-गर्भ शमन होणें; वाढूं लागलेला गर्भ पोटांत जिरणें. 'त्या स्त्रीचें पोट जिरलें.' ०जिरविणें-झाडणें-पाडणें-मारणें-सांडणें-(औषध घेऊन) गर्भपात करणें ०तडीस लागणें-पोट गळ्याशीं लागणें पहा. ०दुखणें-(ल.) (दुसऱ्याचें चांगलें पाहून) मत्सर वाटणें, असह्य होणें; वाईट वाटणें. ' खरचणाराचें खरचतें आणि कोठावळ्याचें पोट दुखतें.' ०धरणें-जुलाब बंद होणें. ०धरूधरून हंसणें-अतिशय हंसणें. ०नकटें आहे-पोट

लाजबीज काहीं जाणत नाहीं (भूक लागली असता, वात्सल्यप्रेमानें कळवळा आला असता) ०**पाठीस लागणें**–पोटाला मिळविण्यासाठीं उद्योग करावा लागणें 'पोट लागलें पाठीशीं। हिंडवीतें देशो देशीं।'–तुगा ४१९६ ०**पाठीस लागणें–पाताळास, रसातळास जाणें,पोटाची पत्रावळ होणें**–खावयास न मिळाल्यामुळें पोट खपाटी जाणें, पोटास खळगी पडणें, पोट–पाठ एक होणें ०**पिकणें**–१ प्रसुत होणें, मूल होणें 'त्या मुलीचें एकदाचें पोट पिकलें' २ गर्भार असणें ०**फुगणें**– १ अजीर्णादिकामुळें पोटात वायु साठून पोट मोठें होणें २ (ल) एखादी गुप्त बातमी कोणाला तरी सांगण्याला संधि न मिळाल्याकारणानें अस्वस्थता वाटणें ३ गरोदर होणें ०**फुटणें**–खरोखरी पोट फुटल्याप्रमाणें पोटाला वेदना होणें 'हसता हसता आमचीं पोटें फुटलीं.' ०**फोडणें**–गुप्त बातमी फोडणें, उघडकीस आणणें ०**बांधणें**–उपासमार करणें, पोटाला चिमटा घेणें ०**बांधून चाकरी करणें–पैसा जमविणें–जिरणें–खाणें–खरचणें**– पोटास न खाता नोकरी करणें, पैसे जमविणें इ० ०**बाहेर पडणें**–जेवणाचा खर्च परभारा भागणें 'त्या व्यापारात पोट बाहेर पडून दहा रुपये मिळतात' ०**बाहेर पाडणें**–गुप्त गोष्ट चारचौघात उघडकीस आणणें, फोडणें ०**बुडणें**–चरितार्थाचें साधन नाहींसें होणें 'यदा पाऊस चांगला पडला नाहीं, माझें पोट बुडालें' ०**भर अन्न, अंगभर वस्त्र मिळणें**–माणसाच्या निर्वाहाला आवश्यक अशा वस्तू मिळणें ०**भरणें**–१ इच्छा तृप्त होणें, पोटाची गरज भागणें, भरपूर जेवणें 'माझें पोट भरलें, आता जिल्ह्याचा आग्रह करू नका' २ चरितार्थ चालविणें 'माझ्या सामर्थ्ये भरिल आधि पोटातें।' –मोआदि २६ १४ ०**मोठें करणें**–(ल) दया दाखविणें, कृपाळू होणें ०**सरणें–सुटणें**–१ रेच होणें ०**सुटणें**–१ वातानें दोंद वाढणें, खायला, प्यायला यथेच्छ मिळत असल्यानें दोंद येणें २ (ल) उदरनिर्वाहाचा खर्च बाहेर पडणें, अगावर न पडणें **पोटाखालीं जाणें–येणें**–ओढया होऊन जाणें, विधवेनें पाट लावला असता पहिल्या नवऱ्यापासून झालेल्या मुलानीं तिजबरोबर जाणें **पोटाचा कपोता वळणें**–अतिशय रोड, कृश होणें **पोटाचा चाकर, पाईक**–पोटाकरिता मजुरी करणारा **पोटाचा डमामा, नगारा होणें**–पोटात वायु धरल्यामुळें पोट फुगणें **पोटाच्यापाठीस लागणें**–चरितार्थाचीं साधनें मिळविण्याकडे सर्व वेळ शक्ति खर्चणें **पोटाचें पाणी होणें**–जोराची हगवण लागणें **पोटात आग पेटणें**–अतिशय भूक लागणें **पोटात कालवणें**– पोटात ढवळणें, पोटात गडबड होणें **पोटात कावळे ओरडूं–कोकावूं–तोडूं–टोचूं लागणें, पोटांत कोंबडीं चरूं लागणें**–अतिशय भूक लागणें, भुकेनें जीव व्याकूळ होणें **पोटांत खडखडणें**–भूक लागणें **पोटांत गोळा उभा राहणें**–संकट येणें, भीति वाटणें, पोटात धस्स होणें **पोटांत घालणें–घेणें, पोटीं घालणें**–(अपराध, चूक) क्षमा करणें 'पोटीं घालावा त्वा, ज्ञोडा, माझ्या नमेचि अपराधा।'–मो **पोटांत जावप**–(गो) पोटात दुखणें **पोटांत ठेवणें**–गुप्त ठेवणें, कोणाला कळू न देणें **पोटात–स डोकें घालणें**–आश्रय, कृपा संपादणें **पोटांत तडस भरणें**–पोटास कळ लागणें (फार खाल्यामुळें) **पोटांत तोडणें**–(ल) दयेनें पोटात कळवळणें, दुःख होणें 'तुझें गरिबीचें बोलणें ऐकलें म्हणजे पोटात कसें तडातड तोडतें' –नामना ११२ **पोटांत धाक पडणें**–भीति उत्पन्न होणें 'माझ्या पोटात धाक पडला आहे' –मृ ६९ **पोटांत धोंडा उभा राहणें**–अतिशय भीति वाटणें 'तिला पहाताच माझ्या पोटात एवढा थोरला धोंडा उभा राहिला'–पण लक्षात कोण घेतो **पोटांत पाय शिरणें**–खचून जाणें, भ्रांत होणें, भावावणें 'त्याच्या मरणाची खबर ऐकिल्यापासुन याचे पायच जणों पोटात शिरले आहेत' **पाटात पोट**–मुख्याच्या पोटात असलेला, गौण (मनुष्य, वस्तु) **पोटांत पोट करणें**–आपल्या उपजीविकेमधून दुसऱ्याचें पोट भरणें **पोटात पोट चालणें**–एकाच्या अन्नात, निर्वाहात दुसऱ्याचा समावेश होणें **पोटांत ब्रह्मराक्षस असणें–उठणें**–खा खा सुटणें **पोटात भडभडणें**–दुःखानें ऊर भरणें 'अघ म्हणे या पुत्रव्यसनें पोटात फार भडभडतें।'–मोशल्य ४ ४९ **पोटात शिरणें–निघणें**–१ (दुसऱ्याची) मर्जी संपादन करणें २ दुसऱ्याच्या गुप्त गोष्टी काढून घेणें **पोटात शूळ उठणें–सलणें**– (ल) मत्सर हेवा वाटणें, दुसऱ्याचें बरं पाहून वाईट वाटणें **पोटातील पाणी न हालविणें**–एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें **पोटातून उगळणें**–कळवळा येणें–मायेचा पाझर फुटणें **पोटा येणें**–पोटीं जन्म घेणें 'पाटा येऊनिया चाग। उत्तमाग पावला।' –एरुक्म १७२ **पोटाला कुंकू लावणें**–(व) गर्भारपणींच भावी संततीचा वरवधूचा वाङ्‌निश्चय करणें **पोटाला गांठी देणें**–चिक्कूपणानें, दारिद्र्यामुळें पोटाला पुरेसें न खाणें **पोटाला पाटा बांधणें**–पोटाला चिमटा घेणें, भुकेच्या वेदना बंद करण्यासाठीं धातरानें पोट बांधणें **पोटावर उठणें–मारणें–येणें, पाटाआड येणें, पोटावर पाय देणें**–मारणें, दुसऱ्याचें उदरनिर्वाहाचें साधन काढून घेणें, प्राप्ति कमी करणें **पोटावारी नोकरी करणें, राहणें**–फक्त ज्वण घेऊन नोकरी करणें **पोटा(टा)शीं धरणें**–१ प्रेम ममता करणें २ मदत करणें, पोषण, सामाळ करणें ३ (झाडामधीं तरयात) झाडास कवटाळून देवाचा शपथ घेणें, वाहणें इ० **पोटा(ट–टि–टे)शीं राहणें–असणें**–गर्भार असणें, राहणें **पोटास अन्न ढोंगास वस्त्र मिळणें**–निर्वाहाचें अगदीं किमान साधन मिळणें, निर्वाहाच्या अगदीं आवश्यक वस्तू मिळणें **पोटास तडस लागणें**–फार

जेवल्यामुळें अस्वस्थता वाटणें **पोटास विब्बे घालणें-चिमटे घेणें**-पोटाला न खाता राहणें, उपास काढणें **पोटास येणें**-उदरीं येणें, जन्मणें, मूल होणें. 'केला पहा, कसा हा येउनि पोटास घात लेकानीं।'-मोउद्योग ४.७९ **पोटीं-पोटांत**-(आल्याच्या-गेल्याच्या-दिल्याच्या-केल्याच्या) तर्फे, आनुषंगिक **पोटीं उतरणें**-जिरणें **पोटीं खोसणें**-(ना) कनवटीला बांधणें, कडोसीला लावणें **पोटीं घालणें**-अपराध क्षमा, माफ करणें 'अपराध कोटि पोटीं घालाया मुकुट पाय ते करितों।' -मोस्त्री ६ ६१. **पोटीं जन्मणें**-(आई-बापापासून) जन्म पावणें, उदरीं येणें **पोटीं धरणें**-आवड धरणें, स्वीकारणें 'पुण्य मार्गे पोटीं धरीं।' -दा ५ ८ २४. **पोटीं-पोटांत पडणें**-१ भक्षस्थानीं पडणें २ शरीरात खिळणें (रोग, गोवर, देवी, ताप, खरूज इ०) ३ स्वत च बळकाविणें (पैका, द्रव्य) ४ जेवणात खर्च होणें. ५ पोटात मुरणें, नाहींसें होणें (औषध), (दूध) पोटात तसेंच राहणें (रेच करणें) **पोटीं वागविणें**-एखाद्याला सतत आपल्याबरोबर वागवून त्याची काळजी वाहणें 'हें पंगुळें वागवितोसि पोटीं।' -सारुह १ ८ **पोट्यां चालणें**-(गो) मुलानें, पोट सरपटत चालणें **थंडा पोटानें**-मित्रभावानें, सलोख्यानें, चिरडीशिवाय, अकसाशिवाय, रागा-क्षोभा-शिवाय **भरल्या पोटीं-पोटानें**-जेवणानतर लागलींच (काम करणें, चालणें इ०) **रिकाम्या पोटीं-पोटानें**-जेवल्याशिवाय म्ह० पोटचा(चें) द्यावा पण पाठचा देऊ नये=प्रत्यक्ष आपलें मूलहि सोडावें पण आश्रयास आलेल्या माणसास सोडू नये. साधितशब्द-**पोटचा**-वि १ औरस, स्वत च्या, स्वजात, एखाद्याच्या पोटीं जन्मलेलें (मूल) 'पोटचें द्यावें पण पाठचें देऊ नये' २ पासून जन्मलेला, झालेला 'हा कोणाच्या पोटचा?' ३ अतर्भूत, समाविष्ट असलेलें 'साष्टीच्या पोटचे साठ गाव आहेत' **पोटचा गोळा-ळोळा**-पु स्वत चें पोटचें मूल, पोर, नऊ महिने पोटांत वाळगलेलें मूल 'विचार पडला कसा पोटचा गोळा तोडावा' -विक ४० **पोटचें ज्ञान**-न १ नैसर्गिक, उपजत, स्वाभाविक ज्ञान, न शिकता, संपादिता अगीं असलेलें ज्ञान २ अगची हुशारी, शहाणपण ३ स्वत ची बुद्धी, अक्कल, समज इ० **पोटाचा अद्ळ**-वि शौच्याला लागली असता क्षणभरसुद्धा धीर धरवत नाहीं असा (ल) ढिल्या सवईचा **पोटाचा पाईक-पायक**-पु पोटाचा चाकर, पोटपाईक पहा सामासशब्द- ०**उक(का)ल**-स्त्रीपु मन मोकळें करणें (क्रि० करणें) ०**कटार-री**-स्त्री १ पोटात कट्यार, सुरा खुपसून घेऊन आत्महत्या करणें, आत्महत्या (क्रि० करून घेणें) २ कट्यारीनें दुसऱ्यास भोसकणें (क्रि० करणें) ०**करपी**-स्त्री (बायकी) एक शिवी, पोटजाळी [पोट+करपणें] ०**करीण**-स्त्री व्यभिचारानें गरोदर झालेली स्त्री ०**कली-कुली-कूळ**-स्त्रीन १ (निंदार्थी) ल्हान पोट. २ पोटकुळी पहा ०**कांब**-स्त्री बाजूची आंतल्या बाजूची चिरटी, कामटी याच्या उलट पाठकाब ०**किडा**-पु १ (झाड, फळ इ० च्या) आत राहणारा किडा. २ (ल) गुप्त गोष्टी, गुह्यें जाणणारा मनुष्य ०**कुळी**-स्त्री पोटाची बाजू, कनवटी, कडोसी; ज्यावर धोतर, लुगडें आवळलें जातें तो भाग (तेथें काहीं खोवण्याच्या संबधानें उपयोग) 'त्याची पोटकुळी म्या चाचपून पाहिली' -क्रिवि प्रमाणेंहि उपयोग होतो ०**कूळ**-न (निंदार्थी) पोट. ०**कूळ**-न दुसऱ्याकरितां जामीन राहणारा मनुष्य, संगतीचा, परिवारातील माणूस ०**खण**-स्त्री (कु) अधाशीपणा ०**खर्च**-पु खाण्यापिण्याचा, जेवणाचा खर्च, पोटगी खर्च ०**खर्ची**-स्त्री प्रवास इ० प्रसंगीं खाण्यापिण्यासाठीं घेतलेले पैसे ०**खराब**-वि मध्यें (खडक, वाळवट, घळ, पायवाट इ० मुळें) खराब असलेली, लागवड न होण्याजोगी (जागा, जमीन) ०**खराबा**-पु (कों) वहित जमीनीच्या पोटीं ओसाड, खराब असलेली जमीन ०**खीळ-खिळा**-स्त्रीपु १ शिवाळेची आंतील खीळ, याच्या उलट बोळ खीळ २ आतील, मधली खीळ, खुंटी. ०**गडी**-पु १ (सोंगट्याचा खेळ) खेळणाराच्या हाताखालचा व त्यास मदत करणारा गडी, आंगगडी, पिटू २ (ल) मदतनीस; रिकामी झालेली जागा भरून काढणारा गडी ०**गळ**-स्त्री (राजा) खाजणाच्या बांधाच्या आत पाणी साचणारा चर. ०**गुजारा**-पु नुसती गुजराण, निव्वळ उपजीविका, निर्वाह, क्षुद्रवृत्ति ०**गुमास्ता**-पु मुख्य गुमास्त्याचा मदतनीस. (इ) सब्एजट. ०**घडी**-स्त्री गर्भार आहे असें दिसावें म्हणून वासोट्या स्त्रीनें पोटावर बांधलेली घडी ०**घर**-न (सोंगट्यांचा खेळ) पटाच्या बाजूवरील घराच्या तीन ओळींपैकीं मधल्या ओळींतील शेवटचें (खालचें) घर ०**चक**-पु मोठ्या शेताच्या अतर्भूत असलेलें पण दुसऱ्याच्या मालकीचें ल्हान शेत, जमीनीचा विभाग, शेताचा पोटविभाग ०**जामीन, पाटचा जामीन**-पु जामीनाच्या पोटातला जामीन, खाजगी जामीन, आंतील जामीनदार, परत जामीन ०**जाळ**-पु आईची माया, मातृवात्सल्य, पोटच्या पुत्रादिकाचा नाश झाल्यामुळें होणारा शोक [पोट+जाळ] म्ह० पाटजाळ पुरवेल पोटजाळ पुरवत नाहीं ०**जाळू**-वि (ल) चहाड खोर, पोटासाठीं हलकें काम करणारा 'पोटजाळ्द माणसांच्या हातून महाराजांचा हेतु सिद्धीस जाईल' -विक्षिप्त ३ १०७ ०**जीभ**-स्त्री पडजीभ, आतील बाजूची, घशातील जीभ ०**झांकणी-णें**-स्त्रीन (बायकी) १ लग्नांत सुनमुखाच्यावेळीं वराच्या आईकडून वधूच्या आईला लुगडें देण्यात येतें तें २ तो विधि ०**टाळा**-पु (ढोराचा धंदा) दोन अधोडीमधील तुकडा ०**तिडीक**-स्त्री १ पोटातील कळ, पोट दुखण्याची वेदना २ (ल) कळकळ, आस्था ०**दुखणें**-न अजीर्ण वगैरे कारणानें पोटात वेदना होणें, पोटशूळ, मुरडा ०**दुखा-दुखी**-पुस्त्री १ (कों) पोटशूळाची व्यथा,

नहमींचें पोट दुखणें २ (ल) दुसऱ्याचें बरें पाहून झालेलें दु ख, हेवा, मत्सर ३ गरज, मागणी, हाव 'वैद्याची–दलालाची–कारकुनाची–लाचेची –मिळकतीची–पोटदुखी' ०नर–पु मोत्याच्या आतल्या पदड्याच्याहि आत जो नर असतो तो ०नळ–नअव पोटातील नळाचे वर जाणारे आणि खालीं जाणारे भाग, नळाचा आजार, दुखणें याच्या उलट पाठनळ. ०पडीत–न लागवड केलेल्या जमीनीमधला पडीत तुकडा ०पाईक–पायक–वि पोटार्थी, उपजीविकेकरिता काम, नोकरी करणारा, काम करण्याची जरूर असलेला (मनुष्य) ०पाणी–न पोटाची तजवीज, व्यवस्था ०पु(पू)जा–स्त्री १ खाणेपिणें, भोजन (क्रि० करणें) २ (ल) लाच देणें ०पोशा–सा–वि पोटार्थी, पोटभरू, खादाड 'न करिता आळसी पोटपोसा।'–दावि ४३७ ०फुगी–स्त्री. १ व्यभिचार करून गरोदर होणारी, झालेली स्त्री २ पोट फुगणें, दब्ब होणें, पोटात गुबारा धरणें ३ नेहमींचें पोट फुगणें, पोट फुगण्याचा रोग ४ दुसऱ्याचें चागलें झालेलें पाहून वाईट वाटणें, हेवा, मत्सर ५ आकस, खुनस, खुस ०फू(फु)ग–स्त्री काहीं गुप्त गोष्ट फोडण्याची उत्कठा (त्यामुळें पोट फुगणें) [पोट+फुगणें] पोटफुगी झाडणें–गुप्त गोष्ट फोडणें ०फोड–स्त्री १ मन मोकळें करणें २ गुप्त गोष्ट फोडणें, प्रसिद्ध करणें ३ एखादें कोडें उकलणें [पोट+फोडणें] ०फोडें–वि एकदा व्यायलेलें (जनावर) [पोट+फोडणें] ०बंदा–वि पोटार्थी, फक्त पोटाकरिता काम, चाकरी करणारा ०बांधणें–णी–नस्त्री पोटास बाधण्याचें वस्त्र (विशेषत बाळतीण स्त्रियाकरिता मुलाकरिता) ०बावू–पु १ पोटपोशा, पोटभरू, खादूनदन, पुरानद २ पोटाला मिळालें म्हणजे बाकीच्या गोष्टींविषयीं बेफिकीर असणारा [पोट+बावू] ०बूड–स्त्री १ निवाहाच्या साधनाचा नाश, वृत्तिनाश २ बाजवी–किंवा अपेक्षित रकमेपेक्षा कमी रकम उत्पन्न येणें, नुकसानी 'अशा बोलीचा व्यापार आम्ही करणार नाहीं, ह्यात आमची पोट बूड आहे' ०बेरीज–स्त्री हिशेबाच्या पोटातील रकमेची बेरीज ०भर–स्त्री उदरपूरण, तृप्तस्थिति क्रिवि पोट भरेपर्यंत, (क्षुधेची) तृप्ति होईंपर्यंत (ल) गरजेची, इच्छेची तृप्ति होईपर्यंत. ०भरणा–भरती–स्त्री (राजा कु) (अनादिकालीं झालेली) पोटाची भरती, पाट भरणें, क्षुधेची तृप्ति 'गुराची पोट–भरती पावसात होत' ०भराई–स्त्री (ना) पोट भरेपर्यंत खाणें ०भरावा–पु उदरनिर्वाह 'पोट भराव्या कारणें। नाना विद्या अभ्यास करणें।'–दा ६ १ २० ०भरू–वि ज्यापासुन पुष्टि मुळींच नाहीं पण नुसतें प्राणधारणेपुरतें पोट भरणारें किंवा रुचकर नसून भरपूर पोट भरणारें (अन्न) ०भरू–भऱ्या–वि पोटवावू पहा ०भाडेचिठ्ठी–स्त्री पोटभाडेकऱ्याकडून घेतलेली भाडेकऱ्यानें खडचिठ्ठी, भाडेचिठ्ठी (घर इ०ची) ०मढळ–न मूळ मडळाची शाखा, मदतनीस मडळ, पुरवणीमडळ 'सयुक्त राज्यघटनेचें एक पोटमडळ नेमण्यात आलें.'–के २.१२ ३० ०मांडणी–मांडवण–स्त्री पोटसर, लग आणि कावेरे घराचीं पार्खी न दबावीं म्हणून प्राय त्याच्या मध्यजागीं खाबावर लग घालून उभें केलेलें काम ०मारा–पु उपासमार, पोटाला चिमटा घेणें, पोटाची आबाळ ०म्हातारा–वि पोटाच्या, अन्नाच्या आबाळीमुळें म्हाताऱ्यासारखा, अशक्त झालेला ०रकम–स्त्री पोटातील बाब, पोटातील सदर, कलम ०वहीत–वि मध्यें मध्यें लागवड केलेली (जमीन) याच्या उलट सबधवहीत ०वाइ(ई)क–वि पोटभरू पहा ०वांटा–पु पोट वाटणी, मुख्य वाटयातील केलेला वाटा ०वाटेकरी–पु पोटवाटणीचा मालक दुय्यम वाटेकरी ०वाढवी–वाढी–स्त्री व्यभिचारानें गर्भार झालेली स्त्री [पोट+वाढविणें] ०शूळ–सूळ–पु पोटदुखी, मुरडा ०सर–पु पोटमाडणी पहा ०सरकत–स्त्री पोटभागीदारी, पोटवाटा ०सरकती–वि पोट भागीदार, पोट वाटेकरी ०सरू–स्त्री पोटजाळी, एक शिवी 'राड मुलखाची पोटसरू।'–राला ४६ [पोट+सारणें (दुसऱ्यापुढें)] ०हिस्सा–पु पोटवाटा. पोटांतून–क्रिवि मनापासुन, खरोखरी 'मला हा बेत काहीं पोटातून आवडला नव्हता' पोटापाण्याचा बंदोबस्त–पु निर्वाहाची केलेली व्यवस्था, तजवीज पोटार्थी–पु पगार न घेता नुसत्या जेवणावारी राहणारा नोकर पोटवावू पहा [पोट+अर्थी] पोटावर्त–पु घोड्याच्या पोटावरील भोंवरा हें अशुभ लक्षण होय –वि असें चिन्ह असलेला (घोडा) [पोट+आवर्त] पोटाळ–वि मोठया पोटाचा, ढेरपोटया, दोंदील (माणूस) पोटाची आग–स्त्री भूक 'एखादीनें पोटाच्या आगीमुळें असें केलें तर असो मेलें!'–फाल्गुनराव पोटचा–वि १ पोटभरू पहा २ पोटचा (मुलगा) ३ (व) पाटाच्या स्त्रीचा पूर्वपरचा, पाटकरणीबरोबर येणारा मुलगा 'एक पोटचा मुलगा आईबरोबर आला

पोटकुळी—(गो) एक वनस्पति हिला तांबडीं फुलें, फळें येतात

पोटळणें—अक्रि १ (कों) गाभण होणें, पोट मोठें होणें (गर्भ वाढीस लागल्यामुळें–मादीचें) २ धान्याच्या कणसात दाणा भरणें, (दाण्यानें) कणीस भरदार होणें –सक्रि वर चढताना कव टाळणें (माड, ताड इ०), घट्ट पोटाशीं धरणें (पैसा, मालमत्ता इ०) (सामा) प्रेमानें कवटाळणें, घट्ट पकडणें, धरणें (व) पोगाळणें [पोट]

पोटगा—पु (गो) डुगगासारखा मोठ्या पोटाचा एक जातीचा मासा [पोट]

पोटगी–गें—स्त्रीन (राजा) १ पोटखर्चाकरिता घेतलेले पैसे किंवा आवश्यक वस्तु पोटखर्च. २ उपजीविकेचें, निर्वाहाचें साधन, जीवनोपाय, अन्नवस्त्र (व) ठराविक वेतन. ३

धामाकरितां परगांवच्या कचेरींत जाणाऱ्या गांवकामगारानें गांवखर्चाच्या रकमेंतून घेतलेला पैसा. [पोट]

पोटडी—स्त्री. (प्र.) पोटळी.

पोटरा—पु भरलेलें धान्य न उकललेलें कणीस.

पोटरी—स्त्री. १ गुडघा व पायाचा घोटा याच्या मधला मागचा मांसल भाग, हाताच्या पुढचा मांसल भाग २ (प्र.) पोटरा. ३ पोटडी; प्रोटळी. [सं. प्रकोष्ठ]

पोटर्की—स्त्री. (व.) गर्भ भरेपर्यंत आंत असलेलें पीक.

पोटला—पु पेकन्याच्या पोटाचा भाग; या भागांतील मांस. –वदलापूर ३२५. [पोट]

पोटवा—पु (ढोरांचा धंदा) जनावराच्या पोटाची (कातड्याची ?) जागा.

पोटशी—स्त्री. गरोदर. 'त्याची बायको पोटशी आहे.'

पोटस्त-स्थ, पोटिस्थ—स. १ प्राप्तीचें अप्रत्यक्ष किंवा गौण साधन; विरकोळ, शिवाय मिळकत, प्राप्ति. २ (क) उदरनिर्वाह; उपजीविका [पोट+स्थ]

पोटस्तें—क्रिवि. पोटास्तव; पोटासाठीं 'पोटस्तें करणें घडे। सेवा कुटुंबाची ।' –दा ८.१०.३. [पोट]

पोटळा—पु १ पोटांतील आतडीं किंवा त्यांचा गोळा; कोयळा २ (वाव्य) वायूनें उत्पन्न झालेली फुगवटी (अवयवाची) 'मामांगीं वायूचा पोटळा.' [पोट]

पोटळा-ळी—पुस्त्री १ वरचेवर डोळ्यावर-ठेवण्याकरितां केलेली औषधाची पुरचुंडी. २ मोटली,-गांठोडी- पुरचुंडी पहा. (गो) योचकें (क्रि० बांधणें). [पोट दे. प्रा. पोट्टल, हिं. पोटली]

पोटा, पोट्या गहू—पु गव्हाची एक जात. [पोट]

पोटा—स्त्री दाढीमिशी असणारी स्त्री; पुरुषी स्त्री. [सं.]

पोटाग—स्त्री १ आस्था; अगत्यवाद; कळकळ; काळजी. २ खरी ममता; आतड्याची माया [पोट+आग]

पोटांतलें—न (सांकेतिक) चीप नावाचा लहान मुलांना पोटांत होणारा विकार याचे प्रकार तीन–पोटातलें, हवा व धुसी.

पोटारा—वि १ (कु) विशाल; प्रशस्त (भांडें). २ (राजा.) फक्त पोटाची काळजी करणारा [पोट]

पोटारी—वि (गो) अधाशी. [पोट]

पोटाशीं, पोटिशीं—वि गर्भार. [पोट]

पोटाळणें—अक्रि पोटळणें. (–अक्रि.) पहा. –सक्रि. १ पाळणें, पोसणें; खायला घालणें. २ कवटाळणें, मिठी मारणें; पोटाशीं धरणें 'तुका म्हणे केलें सन्मुख वदन । देखता चरण पोटाळीन ।' –तुगा १६६३. ३ (ल) कुरवाळणें, लाड करणें. [पोट] **पोटाळणी**—स्त्री. १ पालन-पोषण. २ आलिंगन, कोडकौतुक. [पोटाळणें]

पोटाळी—पु आंतडीं; पोटळा अर्थ १ पहा. –वि. पोटरा अर्थ १ पहा. [पोट]

पोटिस्त-स्थ—न. (प्र.) पोटस्त पहा.

पोटीं—क्रिवि. १ (हिशेब) टिपलेल्या जिनसांच्या निरनिराळ्या रकमा असणाऱ्या सदरामध्यें [पोट] २ अंगभूत; नंतर; पासून; योगें. 'अनुभवाचे पोटीं–आल्या गेल्याचे पोटीं–परिचय पडतो–सारें होतें.' [पोट]

पोटोळी—स्त्री. (प्रा.) पोटळी पहा.

पोट्या—(विणकाम) किनारीचा मधला भाग. [पोट]

पोठरा-री—पोटरा-री पहा.

पोठरा—पु. (कासारी) भांड्याच्या ज्या भागावर ओळी, रेषा करतात तो भाग. –वदलापूर ९७.

पोड—पु. (गो.) दोरी [पेड]

पोडा—पु. (कों.) माडाच्या झांपाला जेथून पात्या फुटतात त्याच्या मागील दांडा. 'पोड्याचा दर शेंकडा आठ आणे आहे.' [प्रस्फुट ?]

पोंडा, पोंडाऊस—पु. उंसाचा एक प्रकार. [पुंड्र]

पोंडी—स्त्री. पोंढी पहा.

पोढूर—वि. (गो.) निष्ठुर, निर्दय.

पोंढ-ड, पोंढा—पु १ (राजा. कों.) (ल) विहिरींतून काढलेलें किंवा पाटातून आणलेलें पाणी सांठविण्याचा हौद; जेवतांना भातावर कालवण घेण्यासाठीं केलेली खळी; चोडें कुजत घालण्यासाठीं खाजणांत खणलेली खळी. २ आगर शिंपण्यासाठीं जे दांडे करतात त्यात पाणी रहावें म्हणून खणलेली खळी. (नदींत, पाटात); पाण्याकरिता केलेला किंवा झालेला खड्डा, माडाचें आळें; झाडाच्या बुंध्यांत खणून बाजूस माती घालून पाणी राहण्यासाठीं केलेली जागा; घराचे मोरीचा डवरा ३ डोक्याचा मागील भाग. [सं. कुंड; राजा. कोंड=खळगा] **पोंढी–ढी**—स्त्री. (कों) १ लहान खळगा; खळी २ डोक्याच्या मागील खळी; खोलगट भाग. **पोंढळणें**–अक्रि. (कों.) खोल जाणें (उपासामुळें डोळे इ०). –सक्रि. (कों.) (नारळीचीं, पोफळीचीं लहान रुजवणीचीं झाडें) उपटून पोंढात नेऊन लावणें. [पोंढ] **पोंढें**–न. भातांचें रोप लावण्याकरिता केलेला खोलगट जमीनीचा लहान तुकडा; भातांचें खाचर. [पोंढ]

पोणसुला—पु (गो) व्रतबंध समारंभाचा चौथा व शेवटचा दिवस. [पळसुला ?]

पोत—पुस्त्री. १ कांचेचा, (क) सोन्याचा, दगडाचा मणी. २ –पु. स्त्रियांच्या गळ्यांतील मोत्याचा मण्यांचा, दागिना; माळ; गळेसर. [वै. प्रा. पोती=कांच, शीशा]

पोत—पु १ अनेक चिंध्या गुंडाळून केलेला भुत्याचा काकडा यास लोखंडाची विडी जोडली म्हणजे मशाल होते 'कौड्याचे खेळती पोत झळाळा' -राला १०२ २ (हत्याराचें, काठीचें इ०) अग्र, शेवट, टोंक, शेवट शेवटचा भाग (वस्तूचा) **पोंत, पोंत**–पु न १ पोंच जखम वगैरेतून पू इ०काढून धुण्यासाठीं घाला वयाची वात २ (ल) फाळानें पडलेलें भोंक [फा पोत्तु=जाळ]

पोत—नपु वीण, विणकाम (वस्त्राचें) खेडणी, घट्टपणा, विणकामाची सफाई 'सूत पोत पाहून धोतर घ्यावें' [हिं]

पोत—पु नौका, होडी 'निज विरहार्णवीं पोत। प्रेरुनिया आम्हांसि येथें। आणिलें तुवां।' -रास १ ८२७ [सं]

पोत—पु बालक, पुत्र 'सुग्रीवासि तराया घेऊनिया जाय अंजना पोत।' -मोरा १ ३१ [स पुत्र] **पोती**–स्त्री. मुलगी, कन्या म्ह० [स पुत्री] 'नात तसी पाती खाण तशी माती'

पोत—पु पोतें, थैला, मोठी पिशवी, गोण [फा पोता]

पोत—स्त्री (कु) तुंबडी (शरीरातील दूषित रक्त काढून टाकण्यासाठीं बांधतात)

पोतकडी—पु (गो) आलडी

पोतडी-डें—स्त्रीन पिशवी, सोनार, सराफ यांचीं वजनें तराजू वगैरे जिनस ठेवण्याची पिशवी, बटवा, पुरचुंडी, गाठोडें 'आता कृपा भाडवल सोडीं। भरीं मति माझी पोतडी।' -ज्ञा १४ १७ [पोतें]

पोतंडी—स्त्री १ पोटळी अर्थ १, २ पहा २ ऊन पाण्यानें शेकण्यासाठीं वस्त्राचा केलेला बोळा (क्रि०देणें, लावणें) पोत डीचा शेक '[फा पोता=कापडाचा बोळा ?]

पोत(तें)दार—पु नाणेपारखी, द्रव्यपरीक्षक, सरकारात आलेले रुपये इ० नाणें पारखणारा अधिकारी 'पोतदार यांणीं पारख करावी' -वाड सनदा १२५ गावचा सोनार, सराफ [फा]

पोतदारी–स्त्री पोतदाराचें काम, अधिकार, हक्क इ०

पोतनीस—पु खजीनदार, सरकारी पोत्यावरचा अधिकारी 'पोतनीस यांणीं पोते-जमा-खर्च लिहिणें करावें' -वाड सनदा १२५ [फा पोतनवीश] **पोतनिशी**–स्त्री खजीनदारी, पोत निसाचें काम, अधिकार 'आमच्या तरुण विद्वानाचे विद्वत्तेचे बीज सभेची चिटणिशी किंवा पोतनिशी करण्यापलीकडे नाहीं' -नि ४४४ [फा पोतनविशी]

पोतरा—वि पोरका।

पोतराज—पु शेंदूर फासून लुगडा नेसून मरीआईच्या नावानें भीक मागणारा महार मांग, कडकलक्ष्मी [पोत=मशाल+राज]

पोतवड, पोतवड जमीन—स्त्री (डांगदेश) दुरुतीचलाग वडीस येत चाललेली जमीन पडित जमीन लागवडीस आणल्या नतर तिसऱ्या वर्षी तीस म्हणतात

पोतां-त्यां, पोत्यांनिशी—क्रिवि स्वत, जातीनें, खुद्द [गु पोता=स्वत]

पोतां—न. (चों) (अशुद्ध) पोतें [फा पोता]

पोतास—पु भीमसेनी कापूर 'तया तत्वज्ञा चोखटा। दिवी पोतासाची सुभटा। मग मीचि होऊनि दिवटा। पुढां पुढां चालें।' -ज्ञा १० १४२ [पोत=दिवटा ?]

पोती—स्त्री (गो) पिशवी, थैला. 'पाशिकें पोतीं वागुरा।' -ज्ञा १६ ३४५ [फा पोता]

पोती—स्त्री (ना) बुलीवर भाडें जळूं नये म्हणून त्याच्या बुडाला लावलेला मातीचा, राखेचा लेप

पोतीपूर्णिमा, पोतें—(प्र) पोवती पूर्णिमा, पोवतें पहा

पोतें—न १ धान्य इ० भरण्याचा पट्टमाचा थैला, गोण, मोठी व जाड पिशवी, कोथळा २ सरकारी खजिना पोंचविण्याची पिशवी ३ (ल) तिजोरी; खजिना 'जे देणें तें बरातीनें यावें अगर पोत्यातून रोख ऐवज द्यावा' -सभासद २४ 'पोतें आह खावयाचें।' -दावि १९२ ४ जिल्ह्याच्या खजिन्यात गावचा खजिना नेण्यासाठीं तयार केलेली थैली ५ एक माप [स पोतव, फा पोता] ०खाद–स्त्री पोत्यातील (साखर इ०) गाल पोत्यास चिकटल्यामुळें आलेली मालाची तूट, नुकसान ०चाल–स्त्री चालू नाणें, सरकार खजिन्यातील चलन -वि त्या चलनाचा, पोतेचालीचा (रुपया, पैसा, नाणें इ०) ०झाडा–पु खजि न्याच्या पैशाचा हिशेब

पोतेअलग—वि वृषण अलग असणारा किंवा त्यावर केंस असणारा (घोडा) हें अशुभ लक्षण आहे -अश्व १.१०४

पोतेरें, पोतारें—न १ शेणमातीनें चूल, घर-इ० सारविण्याचें फडकें २ असें सारवण शेणशिंतोडा, (कु) पोतेरा ३ (ल) क्षुद्र, क्षुल्लक वस्तु 'शरीर नव्हे तें पोतारें।' -गीता २ ९०५ [पोत]

पोथ-थी—स्त्री (व) अळू (भाजी) 'पोथीच्या पानाच्या वड्या' [हिं पोथी]

पोंथ—पु १ व्रण-छिद्रात सूत घालून वाहविण्याची वात, खोळ, सूत्रण पोत, वात २ फाळानें पडणारें भोंक [पोत]

पोथंडी—स्त्री पोतडी पहा.

पोथळा—पु (व) जोडा

पोथा—पु (कर) (ल) मोटी पोथी 'पोथा नीट ठेव' [पोथी]

पोंथा—पु (राजा) १ शेणाचा, विष्ठेचा पोहो २ (ल) (निंदार्थी) सुस्त मनुष्य वाटोळ शरीराचा माणूस

पोथी—स्त्री १ पुस्तक, ग्रंथ, हस्तलिखित २ तायट्या द्वारें प्रमाणें उपयोगात आणावयाचा लाख, लोख इ०काचा रग, त्यांत भिजविलेला पोळीच्या आकाराचा कापूस, पाळी पहा [स पुस्तक, प्रा पोत्थम, तुल० हिं प पोथा, गु पोथी, सिं पोथु; व पुथी–

ती] ०पाचा-वि पोथी वाचणारा, पुराणिक 'हरिदास, पुराणिक किंवा पोथीवाचा ' -खेया (माहितीचें टिप्पण) ४ ०पाठ-वि पोथीवरून म्हणायाजोगा पाठ यतो असा (ग्रथ, विषय) याच्या उरू मुखपाठ ०पुस्तक-न (सामा) कोणत्यादि आकाराचें पुस्तक, हस्तलिखित इ०

पोंद-दी—नस्त्री (कु कों) बुड, तळ (भांड्याचें) [पेंदी]

पोंदाडा—पु मोटा पोंचा, टोका, खळगा

पोंदी-धी पोंधा, पोंद्या-द्या—वि फोंपसा, मांसल सुटलेला, पुष्ट पण शक्तिहीन, सुस्त, बदया व आळशी (मनुष्य)

पोंदोन—पु (गो) धर्मपिता [पोर्तु पॉद्रिन्हो]

पोद्या—क्रिवि निष्फळ, व्यर्थ, फुकट, वाया

पोंधा—पु रमणीची सुंगी; हळीस आणि नागर यांचा जये जोड होतो तेथील सुंगी

पोपट—पु एक पक्षी; राघू शुक, कीर [स पुट्=घोलणें] ०पंची-पचीविद्या-स्त्री अर्थज्ञानावांचून केवळ शब्दोच्चार, केवळ शब्दज्ञान, (ल) अल्पविद्या 'अलीकडची जी पोपटपची तीस पूर्वी मुळीच थारा न मिळून ' -नि १०७ (क्रि० करणें= बडबडणें, अर्थ न समजता पाठ केलेलें असेल तें म्हणून दाखविणें) ०पंडित-पु तुटपुंज्या, उसन्या ज्ञानावर विद्वानांशीं स्पर्धा करणारा ०ज्ञान-न पापगसारखें शिकविलेलें तुटपुंजें ज्ञान पोपटी-वि पोपटाच्या रंगाचा

पोपट-टी—स्त्रीपु (ना व) कडवे वाल, पावटा पोपटी-स्त्री (कों) वाल इ०काच्या शेंगा मसाला घालून तळून किंवा भाजून केलेला खाद्य पदार्थ

पोपटणें—अक्रि (व) ढिलें पडणें

पोपटी—स्त्री तावडसर जातीची कवडी [पोपट]

पोपटी—स्त्री (कों) शिमग्यामध्यें घरोघरचे पदार्थ आणून करावयाचें सहभोजन

पोपडा—पु १ वाळलेल्या जमीनीचा, भिंतीचा खपला, वरिरावरील सुटलेला पापुद्रा २ जखमेवरील खपली [स पुट्= सोडणें सुटणें]

पोपडी—स्त्री दायटयात उगवणारें रोप दायठा पहा -वदलापुर २९४

पोपडेदाडकें—न (ना) घासाळें

पोपणें—सक्रि विकणें -मनको [ओपणें ?]

पोपती—स्त्री (विणकाम) १ मागावर सुत ताणून बसविण्या पूर्वी कुंच्यानें तें साफ करण्याची क्रिया (ह) सादणी २ (नाशिक) दहावारा लुगड्यासाठीं तयार केलेला गुडाळलेला उभाराचा ताणा

पोपन(ण)स पोपनी(णी)स—न १ एक फळ चकोतें पपनस २ त्याचें झाड पपनस पहा

पोपय-या-ई, पपैया—पु पपईचें झाड व त्याचें फळ हें झाड उष्ण देशांत होतें फळ साधारण नारळाच्या आकाराचें असुन मधुर असतें पपई पहा [हिं पपैया, मलायी ?]

पापली, पोपो-पी—स्त्री (कु राजा) लहान मुलासाठीं दूध घालून केलेली व निखान्यावर भाजलेली कणकची भाकरी [स अपूप]

पापा—पु (गो) वडा [स अपूप]

पोपिसो—पु (गो) पुप्फुस

पापिरें—न लहान मुलांनीं तोंडानें वाजविण्यासाठीं ताड किंवा केळीचें पान यांची केलेली पिपाणी, पपाणी, पपेरें [ध्व]

पोपेला—न पुढील दांत नसलेला घोडा -अश्व १ १०४

पोफळ—स्त्री १ सुपारीचें झाड २ सालीसुद्धां असलेली सुपारी [स पूगीफल, पुष्फल प्रा पोप्फल, फा पूपल अर फौफल] ०घालणें-पैज मारणें दवापुढें सुपारी ठेवून प्रतिज्ञा करणें 'ऱ्हकें वाग्जाल। मा म्हणणी तरि पोफल। घातलें आहे।' -ज्ञा १३ २० ०गांठ-स्त्री १ दोरीच्या पदरास दिलेली एक प्रकारची गाठ २ वस्त्र नसण्याचा, अगावर घेण्याचा एक प्रकार पद्धत 'पोफळ गाठी सेले नेसलियां। सुदरी तिशां।' -शिशु ६५४ पोफळा-स्त्री पोफळ पहा

पोफळी—वि मोटया चौकटीचें (वस्त्र) फणीचीं तीन घरें काळीं, एक घर पांढरें एक तांबडें एक पारें असा उभार अडवण तीन घरें काळीं, एक पांढरें एक तांबडें असें किनार कोणतीहि (असें लुगडें) [पोफळ]

पोफाळें—न (गो) लहान ओहोळ नाला इ० कांवरून पलीकडे जाण्याकरिता बांधलेला पोफळी-नारळीच्या लाकडाचा पूल

पोबारा—पु (तिफाशीं खेळ) फाशांतील एक दान पववारा पहा 'परी ते पोवारा खरेपणीं। असतां क्षोभली मृडानी।' -नव २५४० ०करणें-पववारा करणें पहा

पो(पों)भाळणें—सक्रि चोळणें गोंजारणें 'पोभाळिता चरे अतरीचें दु ख। त्यास फांसें मुख उघडावें।' -तुगा २११७

पोम—न १ अगीं विद्या नसतां माजविलेलें ढोंग स्तोम अवडबर देखावा भपका २ पोकळ प्रसिद्धि रिकामा लौकिक ख्याति [का पोम=फुगणें] ०बाहेर पडणें-फुटणें स्तोम, ढोंग उघडकीस येणें ०माजविणें-वाढविणें-स्तोम वाढविणें

पोमशी—स्त्री (कों) दगाच्या दिशेनें किंवा वायव्येकडून येणारा वारा [हेट पोयस=वायव्य दिशा]

पोमा डेंगी हाकलणें—सक्रि (व) आपलेंच म्हणणें खरें करणें 'तो आपलीच पोमाडेंगी हाकलतो '

पामिनी—स्त्री (महानु) एक झाड वली पद्मिनी '९५ पोमिनीचीं पानें करिता ती। -दाव २१२

पोय—स्त्री १ पोफळीच्या पानाच्या देठाजवळचा पसरट भाग (याचा द्रोण करतात) विरी, पत्री, पागी नारळाचा पोंब माडाचें पोंड, नारळीच्या फुलावरचें आच्छादन २ (कु) नारळीच्या पेंडीचा जाड पापुद्रा 'पोयींतून माडी काढतात' ०फर-वि (कों) प्रथमत ज्यास पोय आली असा (माड) ०कापो-पु (कों) माडी काढणारा भंडारी [पोय+कापणें]

पोय—स्त्री धर्मपोई, पाणपोई

पोय—स्त्री १ (कु) पोयाड, नदीला जाऊन मिळणारा ओहोळ, नदीला मिळणारा फाटा, अरुंद खाडी २ (गो) शेतात खारें पाणी राखण्याकरिता केलेली खळी [दे]

पोयतीपूर्णिमा, पोयतीपुनव, पोयतें—(प्र) पोवती पूर्णिमा इ० पहा

पोयस—स्त्री. (हेरकरी नाविक) वायव्यदिशा **पोयशी (शी)वारा**-पु (कों) उत्तर व पश्चिम यामधून वाहणारा वारा हा चैत्र महिन्यात सुरू होतो

पोयें—न झाडाच्या डोलीत, खबदडात, पिळान लागलेलें माहोळ, मधाचें पोळें

पोर—पु लहान मुलगा, पोरगा १ -स्त्री लहान मुलगी, पोरगी लहान मूल, बच्चा २ जनावराचें लहान पिल्लू पाडस, वळडें -वि (गो) पोरका, अनाथ [स पुत्रक, का पोर] ०कट० पोरा आणि बुद्धि तेरा ०कट-वि पोरासारखें, पोराला शोभणारें **पोरका**-वि १ लहान मुलाचें, मुलाला, शोभणारें भव्य, गंभीर, प्रौढ इ० नव्हे तें (भाषण, वस्त्र इ०) २ (कों) आईबापावाचून असलेला, अनाथ उदा० 'बापपोरका, आई पोरका' ०किडा-पु धान्य खाणारा एक लहान किडा, टोका, क्षुद्र कीटक ०खाद्या-वि जिचीं मुलें लवकर मरतात अशी (स्त्री) ०खेळ-पु १ मुलाचा इटीदांडू इ० खेळ २ पोरासारखें हसणें, उड्या मारणें इ० ३ घेणें देणें इ० व्यवहाराचें मर्यादा सोडून मनस्वी वर्तन ४ (ल) सहज करता येणारी गोष्ट **पोरगा**-पु १ मुलगा, पोर २ खिजमतगार पोर, पोऱ्या, लहान वयाचा नोकर ३ स्त्रीवेष घेतलेला नाचणारा पोर ४ लेकवळा गुलाम [पुत्रक] **पोरगी**-स्त्री मुलगी **पोरगें**-न लहान मूल ०गळ वि पोरकट पहा ०चेष्टा-स्त्री पोरखेळ अर्थ २ व ३ पहा मुलाचें नाचणें, बागडणें ०जिनस-पुस्त्री (निंदार्थी) लहान मुलगा, पोरसौदा पोर **पोरटा-टी-टें**-पुस्त्रीन (निंदार्थी किंवा रागानें) पोरगा-गी-गें, कारटा ०पिसा-वि १ पोराचा अतिशय शोकी मुलाची फार आवड असणारा २ अपत्यप्राप्तिसाठीं अतिशय उत्कंठित झालेला ०पिसें-न १ पोराचा बेसुमार शोक २ अपत्यप्राप्तीसाठीं बेसुमार उत्कंठा ०बुद्धि-स्त्री अपक्व बुद्धि -वि अपक्वबुद्धीचा ०वट-वि पोराच्या आचारविचारासारखा, पोरकट पहा [पोर+वत] ०वडा-वाडा-वंडा-पु पोराचा समुदाय, मुलमुलांचा, मुलाचा पुष्कळ भरणा असलेलें कुटुंब, घर, गाव, राज्य इ० ज्या कारभारामध्यें प्रौढ, अनुभवी मनुष्य नसल्यामुळें होणारी अव्यवस्था किंवा अननुभवी लोकाचें प्राधान्य 'मुस्ता पोरवडा घरीं न कवडा चित्तीं वरा नीवडा।'-असु ५ [पोर+वाडा=घर] ०वय-न लहानपण, लहान वय 'संसार सुखास अहल्या आचवली पोरवयात।' -विक १६ ०वाला-वि १ मुलेंबाळें असलेला (वृद्ध पुरुष-स्त्री) २ (ल) लेंकुरवाळें, फाटे फुटलेलें (हळकुंड) ०समजूत-स्त्री लहान मुलाची बुद्धि, अल्प समजूत ०सौदा-पु लहान मुलगा, पोरजिनस 'हा पोरसौदा असून वरा शहाणा आहे' -वि पोरवय, मुलासारखा [पोर+फा, सौदा=माल] **पोराटी-टें**-स्त्रीन (उपहासानें) पोरवडा पहा [पोर+राड] -वि पोरें व बायका मात्र आहेत असें [स पुत्रक] **पोरापोरका**-वि आईबाप आणि मित्र नसलेला, अनाथ (मुलगा) [पोरका+पोर] **पोरापोरीं, पोरासोरीं**-क्रिवि १ पोरामध्यें, पोराकडून, पोरानीं २ एका मुलापासून दुसऱ्या मुलाला अशा रीतीनें वंशपरंपरेनें (वतन, वारसा इ० जाणें) **पोरीटोरी** स्त्रीअव (निंदार्थी) मुली 'पोरीटोरी गोरी काळी साऱ्या पाहुनि कविराय वाला।'-राला ५४ **पोरेंबाळें-लेकरें-सोरें**-नअव मुलें लेंकरें, (व्यापक) मुलेंबाळें [स पुत्रक+सोदरक] **पोरो**-वि (कु) पोरका, आईबाप नसलेला **पोराडा**-पोरवडा पहा **पोर्या, पोऱ्या**-पु १ पोरगा अर्थ १ ते ३ पहा २ (कों) पोरकिडा ३ (प्र) पोहरा पहा ४ ल्ताणा, बच्चा पहा

पोर—न (ना) मागील वर्ष [हिं, स पूर्व?] **पोरुं**-क्रिवि (गो) गेल्या वर्षी

पोरका—पु (व) पावसापासून भिंतीचें सरंक्षण करण्याकरता पळसाच्या फाद्यावर माती घालून केलेला थर

पोरकें-क्या—न (नाविक) सुकाणूजवळची तिसरी, कल्मीच्या मागची व तिच्या पेक्षा लहान काठी किंवा शीड

पोरचाळवणी—स्त्री एक पक्षी

पोरदिस—क्रिवि (कातोडी) गुदस्ता -वदलापूर १२८ [परवा पूर्व दिवस]

पोरसचें—सक्रि (कों) अजमासानें ताडणें

पोरसावणें—सक्रि (गों) कपडा जळल्याचा वास येणें

पोरा री—पुस्त्री टोरा पोरकिडा पहा 'जय भंगळाचिया अकुरीं। सवेंचि अमंगळाची पडे पोरी।' -माज्ञा १५०३ पोरी पहा [पोर-लहान मूल]

पोरा—वि लावल्यावाचून आपल्या आपण उगवलेलें, रानटी, जंगली (झाड) [स पूर्व] **पोरें झाड**-न जंगली, रानटी झाड, रान **पोरो**-वि (गो) आपोआप उगवलेला (ल) निरुपयोगी

पोहणें—न. (कु) क्ण्हणें 'तो ताप आल्यापासुन एक सारखा पोह्तो ' [ध्व]

पोर्णें—वि (गो) जुनें पुराणें [स पुरातन, हिं पुराना]

पोर्तुचें—सक्रि (गो) परतणें, उलट करणें [परतणें]

पोर्पाळ—वि (गो) १ उजाड २ (गो) बेलगामी

प ले पॉलल—न (गो) चुलीच्या आसपासची जागा

पोर्शी—क्रिवि (गो) परस्पर [हिं अरस-परस]

पोल पोलक्ट पोल्ट—न १भरदार दाणा नसलेलें धान्य, विशेषत भात हलका दाणा फोलपट, भरडीचा कोंडा, (प्र फोल) २ शोभेची दारू साठविण्याचें मातीचें भाडें पोक्ळ नळी (दारूच्या बाणाची) बाणाची पालें लोखंडी, बांबूची किंवा जाड कागदाची असतात '—अग्निक्रीडा १३ —वि १ पोकळ फोल (दाणा) हलकें पोकळ धान्य असलेली (धान्याची रास) २ कोय किंवा गुठी नसलेला (आंबा, फणस इ०) ३ (गो) फुकट झालेलें, पळिज, फलकट [स पुल्=उंच होणें]

पोलक—पु (सातारा) लखोटा, लिफाफा नवादयाकडे गालिचा म्हणतात [पोल=पोकळ]

पोलकें—न बायकाची चोळीवजा बंडी [इ पोल्का]

पोलणें—अक्रि नाहीशी होणें (बंडी, पडसें) प्र फोलणें [पोल=पोकळ]

पोलपेढ पालपेड, पोल्या—स्त्रीपु (गो) एक मासळी

पोला—वि पोकळ, पोलक्ट पहा [हिं पाल=पोकळ]

पोला-ला—पु (कु) गाल 'मानो पोलो सुजला '

पोलाटी—स्त्री (कों) छातीशीं पख असणारा ल्हान मासा

पोलाद—न कार्बन घालून कठिण व लवचीक केलेलें लोखड, तिखें [फा पु(फु)लाद्] **पोलादी**—वि पोलादाचें

पोलिस्त—स्त्री १ लागवड केलेली जमीन २ शेताच्या उत्पन्न वरचा पाटलाचा आणि महाराचा हक्क

पोली—वि (कों) मेलेली व वाळलेली (लीख ऊ) याच्या उलट सपुट=जिवत, वळवळणारी ऊ. [पोल=पोकळ]

पोलीस—पु शिपाई स्थानिक बंदोबस्तावरिता ठेविलेला शिपाई —न बंदोबस्ताचें खातें [इ] ०**अम्मलदार**—पु जिल्ह्याचा मुख्य पोलीसअधिकारी ०**खातें**—न कोतवालीचें काम 'पोलीसखातें म्हणज म्हारकी खातें अशी लोकाची समजूत असून '—टिके २ ४०४

पोटू—वि (गो) पातळ [पाल-पाकळ]

पोलें—न एका चौरस काठीचें अथवा विघ्याच्या एक चार दयाश हिस्साचें जमीनीचें माप [इ पाल]

पोलेगाद—न (गो) सवा इच लाबीचें परिमाण

पोल्योपोल्यो—न (व) ढिलाई, पोकळपणा 'पोल्यो पोल्यो सापडलें म्हणून असे माजला ! ' [पोल=पोकळ]

पोल्हार-रा—नपु पायाच्या अगठ्यात घालण्याचें बाय कांचें एक चादीचें भूषण 'अनवट जोडवीं पोल्हारें। कानीं बाघली एकसरे। '—ह १९ ६७]

पाव, पोवटी—पुस्त्री (राजा) शेणाचा, विष्टेचा पोहो ढीग [पोहो]

पोव—पु (कों) वळचणीपासून मुगळा (आढ्या)पर्यंत एकापासुन एक असे छपरास आल्ढन पालढून दिलेले (गवत ढाळ इ०चे) थर (क्रि० घालणें)

पोंवई—स्त्री (प्र) पाई धर्मपोई

पोवखड—न पोफळीच्या पोयी । चिरटी ग्रथ पोयी इ०ला अथवा कागद सुरक्षित ठेवण्यासाठीं पुष्ठीपत्राप्रमाणें किंवा उपयोग करतात पोय पहा [पाय+खड]

पोवची—स्त्री पोंची,मनगटावर बाधण्याचा दागिना मुद्रिका पोवची धगधगिती। '—वेसीस्व ९ १४ २ (व) स्त्रियाच्या हाता तील जवा नावाचा दागिना [हिं]

पोवटी—स्त्री (गो) पोटरी

पोवडा—पु (कों) माडाच्या फादींचें मुळाकडचें शेवट बुडखा पोय पहा

पोवणी-णें—पोइणी-णें पहा

पावणें—सक्रि (केळीचीं पानें इ०) विस्तव उन, वाफ इ०चा शेक देऊन नरम करणें [पोळणें]

पोवणें—सक्रि (विणकाम) फणी-आवीमध्यें ताण्याचे धाग ओवणें [ओवणें २]

पोंवणें—सक्रि (कों) पोहणें, तरणें

पावतें-ती—नस्त्री १ श्रावणी पौर्णिमेस (व इतर दुसऱ्या महिन्यात) देवास अर्पण केलेला (चार अथवा पाच कापसाच्या धाग्याचा) दोरा, या महिन्यात घालावयाचें नवें जानवें, उत्स वाच्या किंवा व्रताच्या प्रसगीं ब्राह्मणानीं आणि इतरानीं गळ्यात, हातात, मनगटात, घातलेले पवित्र दार २ स्त्रियाचा पातीचा, मोत्याचा गळ्यातील एक दागिना ३ लग्नात शूद्रानीं गळ्यात घालावयाचे पिवळ दोरे, गडा [सं पवित्र] **पावतीं पूर्णिमा-पुनव**—स्त्री श्रावणी पौर्णिमा या दिवशीं पोवतें घालतात

पावन—पु (गो) सावरीन (नाणें) [इ पौंड]

पोंवप—सक्रि (गो) पाऊस पडून घरात गळणें

पा(पो)वरी—स्त्री पावा मुरली बासरी [पावा]

पावली—स्त्री १ सुपारीची विरी, पोय पहा २ (गो) पोफळीच्या पानाचा पसरट देठ

पोंवशेंवचें—सक्रि (गो) कुजण्यास लागणें, विरविरीत होणें [पोंवसॉ] **पोंवसॉ**-वि (गो) कुजण्यास लागलेला (मासा) **पॉवसुटाण**-स्त्री (गो) घाण, दुर्गंध कुजट वास

पो(पों)वळ, पो(पों)वळी—स्त्री १ दवळाच्या भोंवतालची भिंत २ (गों) पाट, कालवा यात पाणी सोडण्याकरिता ठेवलेलें दारें, दार

पोवळीं-ळें पोंवळीं-ळें—न प्रवाल, पोळें एक कीटक जन्य तांबड्या रंगाचा दगड, एक रत्न [सं प्रवाल] **पोंवळ पाटली**-स्त्री (बायकांच्या हातांत घालावयाची) पोंवळें सोन्यांत मढवून केलेला एक दागिना, पाटली [पोंवळें+पाटली] **पोंवळ सर**-पु पोवळयाचें केलेलें कंकण [पोवळें+सर] **पो(पों)वळा**-वि धूसर किंवा पोंवळयाच्या रंगाचें (जनावर, गाय, बैल) म्ह० दवळयाजवळ बांधला पोवळा वाण नाहीं पण गुण लागला

पोवा—(कों) १ सापाचें पिलूं २ (छप्पर शिवणें, कुंपण करणें वगैरे कामांत) दाभणाप्रमाणें उपयोगी पडणारी काठी

पोवा—पु समूह, जमाव (यात्रेकरू, भिकारी, याचा) 'पोवा वरी पोवा येऊनि जाती।' -दावि १६३ [स प्रवाह?]

पोवा—पु १ (सामा) केळफुलाचें आवरण, पोफळीची विरी २ करडईवर पडणारा रोग -कृषि ३६३

पो(पों)वा—पु अलगूज, पावा, वेळूची पिपाणी [ध्व]

पो(पो)वाडा—पु पवाडा पहा

पोयाणी पोयाळी—स्त्री (कों) पोहणें, (प्र) पोवणी (क्रि० टाकणें) [पोहणी]

पोयी—स्त्री (कों) (प्र) पोई पोय

पोयें—न दगड झाड, लाकूड वगैरेच्या सांधींत मरमाशांनीं केलेलें मधाचें पोळें, मोहोळ [पोयें]

पोशा—वि १ (निदार्थी) पोसलेला, पालन केलेला, स्वतःच्या प्रमाणें वाढविलेले (मूल) २ गवदुल, पुष्ट, फोपशा, खाऊन स्वस्थ बसणारा [स] पोषण]

पोशाख-खा-ग—पु पेहराव अंगावर घेण्याची वस्त्रप्रावरणें, शोभेसाठीं अंगावर घालावयाचीं वस्त्रें [फा पोशाक्] ०**करणें**-दर सांगितलेली वस्त्रें अंगावर घालणें, घेणें ०**पट्टी**-स्त्री सन्मानार्थ द्यावयाच्या पोशाखाच्या खर्चाकरिता बसविलेली पट्टी, कर **पोशाकी-खी-गी**-वि छानदार, दिखाऊ आकर्षक पण कवडी मोल मिजासी डामडौली पोशाकाच्याच उपयोगी तादृश टिकाऊ नसलेलें (भारी वस्तु मनुष्य इ०) **पोशाखी नांव**-न औपचारिक परिपाठातील नव, व्यावहारिक नाव पहा **पोशाकी वस्त्रें-दागिने**-नपुअव शानदार सणवारीं घालण्याचे दागदागिने

पोशिंदा—वि आश्रयदाता, पालनकर्ता प्रीतिपूर्वक पोसणारा 'लाख मरोत मण लाखांचा पोशिन्दा न मरो' -राज सन्यास ७३ [फा]

पोशीदा—वि आच्छादित, गुप्त, संरक्षित 'पतप्रधान यांसी घरोब्याचा प्रकार पोशीदा नाहीं' -रा ५ १४५ [फा]

पोशीश-स—वि गुप्त 'रिदयेंत पोशीश मस्लतीच्या मजकुनावास्ते आपण एकी विठ्ठल यांस किताद केले असत' -पयाव २८७ [फा पोशिद्न=आच्छादन]

पोशेणें—अक्रि धान्याचें कणीस बाहेर पडणें [प्रसवणें]

पोशेर-रें—पुन (कों) मोठें, तांबडें व काटेरी कमळ

पोशेंवचें—सक्रि १ (गो) हातानीं घासणें २ (गो) काढून घेणें

पोषणें—सक्रि पोसणें, सभाळणें, आश्रय देणें, खाऊपिऊ घालणें [स पोषण] **पोषक**-वि १ पोसणारा, पालन करणारा, आश्रय देणारा २ पुष्टि देणारें **पोषण**-न १ पालन, संवर्धन, अन्नादि देऊन रक्षण करणें, प्रतिपाल, आश्रय २ (ल) भक्ष्य -शर ३ बढती -शर [स पुष्=पोसणें] **पोषणीय**-वि पोषण, पालन किंवा संवर्धन करण्यास योग्य **पोषित**-वि पोसलेला, सभाळलेला बाळगलेला **पोष्णा** वि १ दत्तक २ खावयास व ठेवण्याच्या अटीवर ठेवलेलें व स्वतःच्या उपयोगात आणलेलें (दुसऱ्याचें जनावर) ३ (माण) दुसऱ्याचे जिवावर जगणारा **पोष्य**-वि १ ज्याचें पोषण करावयास पाहिजे असा (पुत्र, कन्या इ०) २ पूर्वीच्या पत्रव्यवहारात वयानें वडील मित्र किंवा आश्रयदाता इत्यादींना पत्र लिहिताना लिहिणाराच्या नावापूर्वी हा शब्द लिहीत असत, आश्रित [स] ०**वर्ग**-पु ज्यांचें पोषण केलें पाहिजे अशाचा (मुलें, चाकर इ० चा) समुदाय

पोषाक-ख-ग, पोषाकी-खी-गी—पोशाख, इ० पहा

पोष्ट—न १ टपालकचेरी २ टपाल [इ पोस्ट]

पोस—पु (गो) खरवस [स पीयूष] **चांदण्याचा पोस**-पु नुकतें पड लागलेलें चांदणें -शर

पोसणें—सक्रि पोषणें पहा

पोसणें—अक्रि १ जोरानें वाढणें पुष्ट होणें, मरभराट होणें, स्थूल होणें 'पोसे शरीर दोंदिक।' -नव २४ १५४ २ पूर्ण वाढ होणें, पक्वदशेस येणें (प्राणी झाड इ०) [स पुष् प्रा पोस, पोसण] **पोसका-गा**-वि (गो) दत्तक, सभाळलेला, पोसावयास घेतलेला (मुलगा) **पोसकेंपण**-न (गो) दत्तक पद्धति **पोसणा-णें-ण्या** पुन पोष्णा पहा 'होईन सरता। सत्तामार्जी पोसणा।' -तुगा १५०२

पोसर—न (सामा) एक प्रकारचें कमळ. पोशेरें पहा

पोसवणें—अक्रि कणीस बाहेर पडणें, पसवणें [स प्रसव]

पोसिंदा—वि पोशिंदा पहा

पोसूं—न (गो) नाचणीचें लोंगर [पसवणें]

पोस्ट—पु १ (छापखाना) छापण्याचा कागद आकार २०×१६ इंच –मुद्रण १६ 'बँक पोस्ट पेपर' २ टपाल. पोट पहा

पोस्त—न १ नोकरांचाकरास सणावारीं–विशेषत होळीच्या सणानिमित्त दिलेला बक्षिसीचा पैसा किंवा दारू २ त्या पैशाची धमपरिहारार्थ दिलेली मेजवानी ३ नेहमींपेक्षा जास्त किंवा दक्षतेनें काम करण्याबद्दल दिलेला पैसा, चिरीमिरी ४ सारें बोडून किंवा वाढून जाऊं नये म्हणून दोतीन टेवलेली निधी, शाईत काजळ घोटण्याकरिता (पुरचुडी करण्याकरितां) घ्यावयाचें फडकें ५ (कों) सर्व गावानें शिकार करून, घरोघरचें धान्य जमवून करावयाचें सहभोजन [स पुष्टि, हिं पोस्त=अफूचें बोंड] ॰पिंड-पु दुसऱ्याच्या जिवावर चैन करणारा, पक्षिपटाण, परान्नपुष्ट **पोस्तबोंड**-न अफूचें बोंड **पोस्ती, पोस्त्या**-वि १ निशा बाज, शिग्या, दारुबाज २ कृपापुष्ट, मलेल्ट

पोंहचणें—अक्रि १ पोंचणें, पोहोंचणें, दाखल, प्राप्त होणें २ हातीं येणें, पावणें ३ (ल) समजणें अर्थ कळणें, जाणणें, अवगत होणें 'तर्काग, चुगेर पोंहचणें' [हिं पोंहचना] **पोहंच**-स्त्रीपु १ पावती २ येणें, पावणें, हातांत येणें (येणें असलेला पैसा) ३ पावलेला पैसा, दाणा इ० 'पोहंच पजा करून बाकीचे रुपये घे' ४ –पु (ल) टप्पा, अटोका, आवाका, सामर्थ्य 'जमजमा कोणाच्या बुद्धीचा पोहंच तसनमें त्याला समजतें' **पोहंचता**–वि पोहोंचलेला, प्राप्त झालेला 'मला तुम्हाकडला कागद पोंहचता जाला' **पोहंचविणें**–सक्रि पोहोंचतें करणें, पावता करणें, नेऊन घालणें (माणूस जनावर, वस्तु) **पोहंचेलेला**–वि (ल) दूरवर पहाणारा, दूरदृष्टि, दूरवर पोहच असलेला

पोहंची—स्त्री १ मनगटी पोंची पहा २ पुरुषाच्या मनगटावर बांधण्याचा एक अलंकार, पोंची 'मुक्ताफळांचर पोंहच्या धुकधुक्या हीरागद उज्जळे।' –साम्द ३४२ [हिं]

पोहटा—पु १ पुरामध्यें नदीच्या पाण्यास येणारी फुगवटी, फुगणें, पूर 'ओढ्याला पोहटा आला' वरील प्रमाणें नदीचें पाणी फुगल्यामुळें काठावरच्या जमीनींत पडलेलें भगदाड, घळी २ खाडीपासुन दूरवर गेलेला तिचा फाटा. ३ मळीची जमीन गद्दी पहा ४ शेणाचा गोळा, पोहो **पोहटी**–स्त्री शेणाचा लहान पोहो २ खाडीची शाखा, पोहडी पूर आलेल्या नदीचा लहानसा फाटा, प्रवाह **पोहटीची माती**–स्त्री शेणाच्या पोटोला चिकटलेली माती, ही खताकरिता उपयुक्त असते, पुरामुळें आलेला गाळ

पोहणें—अक्रि १ हातापायांनीं पाणी तोडुन नदी वगैरेंत तरणें २ तिरणें, तरणें, पेवणें ३ परिपूर्ण होऊन निरंतर वर्तणें गर्क असणें (शास्त्र, संगति इ० मध्यें) –सक्रि पोहून नदी ओलांडणें [स प्लवन, प्राहण] (वाप्र) **पोहणारा बुडतो, लिहिणारा चुकतो, शहाणा नडतो, खेळणारा पोळतो**–जो पोहणारा असेल तोच बुडतो इ० (असे परिणाम घडतात म्हणून त्या त्या गोष्टी कोणी करूं नयेत कीं काय? तर कराव्या) **पोहणी**–स्त्री १ पोहणें २ पोहण्याचा एक दम, एक सुरकाडी 'नदीच्या त्या तीरापासुन एके पोहणीनें या तीरास आलो' –वि पोहण्याजोगी खोल (नदी), पोहून जाण्याजोगा खोल (प्रवाह) **पोहणीस घालणें**–जनावरास नदी वगैरेच्या पाण्यात घालणें **पोहनाव**-वि पायउतारानें जातां येत नसून नावेच्या साहाय्यानें जातां येण्याजोगें पोहणी (-वि) पहा

पोहणी—स्त्री घाण, दुर्गंधी (शेण इ०ची) [पोहो=शेणाचा]

पोहती—स्त्री लहान पोहो

पोहरण—स्त्री (व) लावण, दीर्घसूत्रता 'पोहरणीं पडलें काम, आता केव्हां होईल कोणीं सांगावें?'

पोहाणें—पुक्रि उच्च होणें, फुगणें (पोट), फुगणें (माती, भिंत इ० भिजविली असतां)

पोहरा—पु विहिरींतून पाणी काढण्याचें लाकडी किंवा धातूचें भांडें [सं अपोहर, पयोधर]

पोहा—पु मेळा, थवा, पोवा, समुदाय (यात्रेकरू भिक्षेकरी याचा 'पोहा चालला अपार।' –दावि ४५ [स प्रवाह]

पोहा—पु साळीवर ऊन पाणी घालून कुटून चपटा केलेला भाताचा दाणा पोहे याचें एकवचन [स पृथुक, प्रा पुहुअ, सिं पेहु]

पोहाडणें—सक्रि (व) पोहणीं घालणें 'उन्हाळ्यात बैल पोहाडतात' [स प्लवन]

पोहिटी, पोहिटीची माती—पोहटी इ० पहा

पोही-हे—स्त्री (व) पाणपोई पहा 'पोह्या अनन्न घालूं नियां घरीं। दडिता बाहेरी आल्यियासी।' –तुगा १२१० [पोई]

पोहे पोहु—पुअव पोहा पहा [स पृथुक]

पोहो—पु शेणाचा पो, पोहटा, विटेची रास

पोहोच, पोहोचणें, पोहोंचना पोहोंची, पोहोटी, पोहोडी, पोहोणी, पोहोणें, पाहोरणें, पोहोरा—पोहचणें, पोहच इ० पहा

पोहोटा—पु (व ना) भाजून वाळविलेला हुरडा [पोहा]

पोहा फाकणें—सक्रि (व) अरुणोदय होणें 'पोहा फाकला म्हणजे निघा' [स प्रभात]

पोळ—पु १ देवाला वाहिलेला, पितराच्या नावानें सोडलेला खोंड याचे अंगावर त्रिशूलादि चिन्हें डागतात, वसु 'रचूनि महत्त्वाचें खळें। मग एके कालुगेनि पोळें।' –ज्ञा ११ ३६ २ (ल) कृपापुष्ट मनुष्य, आळशी, लठ्ठ, निरुपयोगी माणूस –वि माजलेला, मोकाट [देश्य पाआल=बैल] ॰जत्रा–स्त्री १ पोळ सोडलेला बैल, रेडा यास देवीपुढें बळी देणें २ (ल)

विश्वगूह, शत्रूच्या सैन्याची वत्तल व दाणादाण 'याप्रकारें मल्हार राव याच फौजेची पोळजत्रा झाली ' -भाव ८१. पोळा पहा

पोळ—स्त्री १ चुनल्या दगडाची रचलेली (माती, चुना इ० शिवाय) भिंत २ आळी, बोळ [स प्रतोली, गु]

पोळ—न (गो) जमीनमोजणीच्या मापाची काठी [इ पाल]

पाळ—पु (ना) मोठी पत्री, पळा [पळा]

पाळ—पु (बैलगाडी) लाव, सरळ व व गोळया गाडीच्या दाड्या प्रत्यकी

पोल-ळें—न (कों) मोहोळ

पोलकी—स्त्री १ कागदाची नळी (बाण, काडतूस, फग कडा इ०करिता केलेली) पोल, पोलस्ट अर्थ ? पहा २ (क) लखोटा, लिफाफा [हिं पोल=पोकळ]

पोळणें—अक्रि १ भाजणें, हारपळणें, जळणें, अग्निस्पर्श होणें, चटका लागणें २ (ल) हातीं घेतलेल्या कामात तोटा, नुक सान लागणें चट्टा बसणें ' जामीन राहून मी एकदा पोळलों ' ३ (ल) दु खानें व्यथित होणें [दि का होळे-तेजस्वी असणें चकाकणें]

पोळभाज-स्त्री (शेतकी) जामीन भाजण्याचें काम, भाजवणी [पोळणें+भाजणें] **पोळींव**-वि पोळलेलें, भाजलेलें जळलेलें

पोळपाटली, पोळसर, पोळा-ळें—(उत्तरेकडे) पोवळ पाटली, पोवळसर इ० पहा

पोळा—पु आषाढ शुद्ध १४, श्रावण वा॥ ३० व भाद्रपद वा। ३०च्या दिवशीं बैलास शृंगारून पूजाअर्चा करून थाटानें मिर विनात तो उत्सव सण [दंप्रा पोअलय, पोळ]

पोळा—पु १ मधमाशाचें पोळें २ झाडाच्या पानावर मुगळे उतील, हुरण यानीं कलेलें घरें

पोळा—पु १ घर इ० जळत असता त्यातून वाऱ्यानें वर उडणारा तृणादि समुदाय २ (कों) दाढीचा जमीन भाजण्या साठीं त्यावर पसरलेले गवत न पानाच डाहळे वगैरे याचा जळल्या शिवाय राहिलेला भाग [हिं पोल=पोकळ]

पोळा—पु (कों) केळीच्या पानात घालून विस्तवावर भाज लेला पाकळा अथवा शेरण्याची पुलें, पानपुडा लहान मुलाचें एक खाद्य शिजविलेला भात [स पुलाक]

पोळी—स्त्री १ कणीक भिजवून, लाटून भाकरी सारखी केलेली चपाती कणकेचा उडा आणि डाळीचें पुरण याची केलेली चपाती २ मोहोळाचा-मध नसलेला पोळीच्या आकाराचा भाग ३ (ल) एखादा दाबून पोळीसारखा केलेला पदार्थ ४ लाख लोध्र अथवा इ०काच्या रंगात भिजविलेला पोळीच्या आकारा सारखा केलेला आणि वाळलेला कापूस हा वाटेल तेव्हा पाण्यात भिजवून याची तांबडी शाई करतात ५ (ल) कावळी बैलाच्या गळयाखालीं झुलणारा भाग, पळी [स पोलिका पुलिका व पुलि, का होळ्गु लाटणें, हालिग-पोळी] (वाप्र) ०पडणें-(प्रा) दग्ध होणें ०पिकणें-चैन होणें, काहीं दिवस सुखास अन्न मिळण्याचा योग प्राप्त होणें. (आपल्या) **पोळीवर तूप ओढणें**-दुसऱ्याच्या फायद्याकडे लक्ष न देता आपला फायदा करून घेणें, अप्पलपोटेपणा करणें, एकट्यानेंच सगळें गिळंकृत करणें सामासिक शब्द- **पोळतवा**-पु पोळी भाजण्याचा तवा [पोळी+ तवा] **पोळपट-पाट**-पु पोळी लाटण्याचा लाकडी गोल पाट [पोळी+पाट] ०तुकडा-पु (सामा) पोळी इ० खाद्य पदार्थ [द्वि] ०वरण-न १ पोळी व वरणाचें जेवण २ (ल) साध जेवण **पोळवापाठक**-पु (विनोदार्थी) पोळ्या करणारा माणूस (दुसऱ्या कोणत्याहि कामास निरुपयोगी या अर्थी)

पोळें—न (कों) मधमाशाचें मोहोळ, मधुकोश [पोळी]

पोळो—पु (गो) अंगोळी (खाद्यविशेष) [पोळी]

पोळोय—पु (गो) तोंडीलावण्यातील दाट रस

पौ—पु फाशावरील एक या संख्येचें चिन्ह, पव [हिं पव]

पौगंड—न मनुष्याची पाचपासून १६ वर्षापर्यंतची, वयात येइपर्यंतची अवस्था, जवानी, वाढती दशा, बाल्यावस्था व तारुण्य याच्या मधील स्थिति [स]

पौंची—स्त्री पोंची, पोंहची पहा

पौठ—स्त्री १ (गो) पाठ २ (गो) बरोबरी, तुलना ' ताजी पौठ धरू नजो-त्याची सर येणें शक्य नाहीं '

पौंड—पु १० रुपये किंवा थोडें जास्त किंमतीचें एक इग्रजी नाणें सॉव्हरिन [इ]

पौढणें—अक्रि (काव्य) लवडणें, आडवें होणें, पहुडणें पहा (विश्रांति किंवा झोपकरिता) मी पिउन पोढल्य नका ग मन हालवू।' -ऐपो ३१६ [पहुडणें]

पौण, पौणकें पौणाहातारी—पाऊण पाऊणकें इ० पहा

पौतिपूर्णिमा, पौतें—पोवतीपूर्णिमा, पोवतें इ० पहा

पौत्र—पु नातू (बहुश मुलाचा मुलगा) [स] **पौत्रा**-स्त्री नात (बहुधा मुलीची मुलगी) [स] **पौत्रिकेय**-पु पुत्रिकासुत

पौनू—सवि (नदभाषा) सात पौनू मुस्के (दुपय) आठ दिवसानीं तो दणार आहे '

पौन पुन्य—न पुन पुन करण्याची क्रिया पुनरावृत्ति [स]

पौनरुक्त्य—न भाषणाची बोलण्याची पुनरावृत्ति [स]

पौनर्भव- पु दोन वेळ लग्न झालल्या स्त्रीचा मुलगा अक्षत किंवा क्षतयोनि अशा पुनर्भूच्या ठ यीं सवर्णापासुन जन्मलेला मुलगा बारा पुत्रातील सहावा [स]

पौबारा -पु (फाशाचा खेळ) पवबारा पहा [पवबारा]

पौर—वि १ पुरवासी नागरिक २ -वि शहरात बनविलेला, उत्पन्न केलेला नगराचा नगरी नगरासबंधी [स पुर-पौर]

पौराणिक—पु पुराणिक पहा -वि पुराणासंबंधीं, पुराणा तील [स]

पौरुष—न १ पराक्रम; शौर्य पुरुषाचा गुण; पुरुषत्व २ शक्ति सामर्थ्य जोम ३ -पुरुषीन मनुष्याच्या उचीमधली गेनही हात वर करून हाताच्या बोटापर्यंतची उंची -वि मर्दानी, मानवी मनुष्याचा, मनुष्यविषयक [स] ०वाद-पु व्यक्तीचें इच्छास्वातंत्र्य हें मत किंवा त्याचें समर्थन स्वतःच्या प्रयत्नानें मनुष्य आपला उत्कर्ष किंवा अवनति करून घेतो असे मत प्रयत्न वाद याच्या उलट दैववाद; प्रारब्धवाद [स] **पौरुषवादी**-पु वरील मताचा **पौरुषेय**-वि पौरुष (-वि) पहा [स]

पौराहित, पौरोहित्य—न पुरोहिताचें काम [स]

पौर्णमासी पौर्णिमा—स्त्री पूर्ण चंद्राचा दिवस शुक्ल पक्षांतील शेवटचा दिवस उत्तरहिंदुस्थानात अशाच पौर्णिमात महिना मानतात [स पूर्ण+मास]

पौर्वापर्य—न पूर्वापर, मागला पुढला संबंध [स]

पौल—पु (राजा) संतति, गाय म्हैस इ०चें व सरू

पौंश्चल्य—न व्यभिचार वेश्यावृत्ति [स]

पौष—पु चैत्रादि महिन्यातील दहावा महिना [स] **पौषी**-स्त्री पौषातील पौर्णिमा -वि पौषासंबंधी

पौष्टिक—वि १ पुष्टिकारक बलवर्धक, तेजस्कर पोषक धातुपुष्ट करणारें २ श्रेयस्कर आयुष्यवर्धक, संपत्तिदायक, सुख कारक (यज्ञ-याग धार्मिक विधि इ०) [स]

पौळ-ळी—स्त्री कुपणवजा दगडाची लहान भिंत, पोवळी, आवार तट पोवळ अर्थ १ पहा 'तय सप्त पौळीं। रत्नतेजाची वाहाळी। -शिशु ३२२ [का पौळी=आवाराची भिंत]

प्याज—पु कांदा [फा पियाज] **प्याजी**-वि कांद्याच्या रंगासारखें किंचित् गुलाबी रंगाचें फिक्कट गुलाबी, पाटल 'जइने वादी पोषाख गुलाबी प्याजी।' -सला ३८ [फा पियाझी]

प्यॉड—न (गो) वारूळ

प्यॉर—स्त्री (गो) लहानशी भिंत

प्यादा—पु १ पायदळातील शिपाई पायशिपाई पाईक 'पळतीउ त्याम धरून परिच्छिन्न डोचवीं मारणें सर्दार अगर प्यादा न म्हणणें' -भ्रच ७७ २ (बुद्धिबळाचा खेळ) हलकी सोंगटी; मोहरीखेरीज करून इतर कोणतेंहि बुद्धबळ प्यादें 'राजा प्रधान पशुप्यादा करक। बुद्धिबळीं अवघे काष्ठयक।' -भाराधैवा० ११ २५४ [स पदाति फा पियादा] (वाप्र) **प्याद्याचा फर्जी होणें**-हलका मनुष्य मोठ्या पदवीस चढणें, रंकाचा राव होणें (बुद्धिबळाच्या खेळात प्याद्याची समोरच्या अखेरच्या घरापर्यंत प्रगति झाली म्हणजे त्या घरचें मोहरें मेलें असल्यास त्यास उठविता येतें यावरून) **प्यादगान** नम्ब पायदळ 'पागील बावापार्मी बीम परबीम हजार स्वार प्यादगान मिळून आहे -दिमरा १ २४३ [फा पियादगान्] **प्यादगी**-स्त्री १ पाईदगण पायदळाचें काम २ पादकाचें वेतन 'याचा रोजमुरा कज्जा (=राजीपणा) व नेवकजा (=दुय्यम काजीपणा) व प्यादगी टक्के तीनशें साडेसात यास जागा जकात कसब मक्कूर करिले असत' -बाइमनदा १४१ **प्याद्राजरादा**-पु प्यादा इ० शिपाई **प्यादें**-न प्यादा अर्थ २ पहा **प्यादेगिरी**-स्त्री पाइकी 'या प्रान्तीच तमाम मुसल्मान लोक प्यादेगिरीचें कसब करून पोट भरतात' -रा ५ ६६ **प्याद-प्यादे-मात प्यादी**-स्त्री १ (बुद्धिबळ) प्याद्यानें शह देऊन राजाचा कलेजा कोंडमारा प्याद्याच्या शहानें केलेली मात २ (ल) पराभव 'समजनात जरी येनात प्यादेमात कुच उरात रुसले।' -अफला ८१

प्यान ढ्याप—न (कु कों) खोऱ्याच्या एका हिसक्यांत येणारा मातीचा भाग [पेंड, ढेप]

प्यार—स्त्री १ प्रेम, माया ममता प्रीति २ प्रीतिपात्र स्नेही [हिं प्यार, तुल० स प्रियकर] **प्यार, प्यारा**-वि प्रिय, आवडता, शोकीन, खूश झालेला प्रेमाचा लाडका 'आम्हांवर का हमला पचीप्यारा।' -ऐपो १२४

प्यारा प्यारिग्राफ—पु मजकुरातील विवक्षित भाग, लेखपरिच्छेद, लेखातील तोडलेला भाग [इ पॅरिग्राफ]

प्याला—पु १ पेला (धातु कांच माती इ०चें) पाणी इ० पिण्याचें लहान भांडें 'क्याहा प्यावयासी प्याले सद्गुणी (दगडी) उत्तम पाठवून दणें' -रा ६ ३९२ २ कानां रजकीचा पेला [वै स पेट फा] ०**मतवाला**-पु (व) झिंगलेला दारू पिऊन मत्त झालेला ०**पिणें-घेणें**-मुसलमान होणें (कारण हिंदूस मुसलमान करताना काजी त्यास प्याल्यामधून कांहीं पय पाजतो यावरून) **प्यालेदार**-वि छातीवर येणारा भाग प्याल्या सारखा शिवलेला (अंगरखा)

प्यास—स्त्री तहान तृष्णा (अक्षरश व ल) [स पिपासा हिं]

प्याहा—पु १ प्लीहागुल्म २ पानथरी, प्लीहा 'एका प्याहा पानथरी।' -गीता १३ २४९५ [स प्लीहा]

प्र—एक उपसर्ग, हा उपसर्ग शब्दांस लागून पुढील मुख्य अर्थ होतात-(अ) अधिक गति (आ) आधिक्य, प्रकर्ष अतिशयता (फार पुष्कळ इ०) श्रेष्ठता, उच्चपणा [स]

प्रा प्रो—(संक्षेप) परगणा, प्रमाणें

प्रा—(संक्षेप) प्रांत

प्रकट—वि १ उघड, स्पष्ट 'कीं परमधाम प्रकट।' -ज्ञा १ ३० २ जाहीर विख्यात प्रसिद्ध नावाजलेला 'अवेंचु अमोघ सिद्धी। तू प्रकट कृपानिधी।' -कृ ५० ३ -क्रिवि उघडपणें, स्पष्टपणें, जाहीरपणें, साक्षात् 'प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला ।' -मोकर्ण ४५ ३० [स] **प्रकटावयव**-वि आच्छादन नसलेला उघड्या शरीराचा 'निजमाता वाल्कवर्षेसी। प्रकटावयवी लाडवी पुत्रासी।' -एभा २२ ४८०

प्रकटणें—अक्रि १ प्रसिद्ध करणें, जाहीर करणें, उघडकीस आणणें २ दाखविणें (उघड रीतीनें) प्रदर्शित करणें, प्रगटकरणें ३ गुप्तस्थिति टाकून बाहेर येणें, स्पष्टपणें दिसणें, उघडपणें बाहेर येणें 'परी आम्हासाठीं होसील सगुण। स्तंभासी फोडून प्रग टसी।' [प्रकट] **प्रकटित**-वि जाहीर प्रसिद्ध केलेला, उघड, स्पष्ट केलेला विख्यात [स]

प्रकद—पु (गो) अतिशय काळजी [दे] **प्रकंदणें**-अक्रि (गो) अतिशय काळजी वाहणें

प्रकंपन—पु वारा, वायु [स] **प्रकंपित(वक्ष स्थळ)**-न (नृत्य) नृत्याच्या वेळीं दोनहि पायांच्या चवड्यावर उभें रहावयाचें व पुन्हा टांचा जमीनीवर टेकावयाच्या असें करण्याच्या वेळीं वक्ष स्थळ वर खालीं होऊं लागतें ती स्थिति जोरानें श्वासोच्छ्वास घेत असताना उरातें हलणें हसणें, रडणें, फार श्रम, भय वाटणें वगैरेच्या वेळीं हा अभिनय करितात [स]

प्रकर—पु समूह समुदाय [स]

प्रकरण—न १ खातें; शाखा कामाचा वर्ग विभाग 'राज्य कारभाराचें प्रकरण निराळें सावकारीचें प्रकरण निराळें' २ अध्याय, भाग, परिच्छेद, खंड स्कंध, पर्व, कांड, कागदपत्र ३ विषय, मुद्दा, बाब गोष्ट युद्धप्रकरणीं गोष्टी करा' ४ बाबत, काम, गोष्ट, उद्योग 'लग्नप्रकरणीं चार हजार रुपये खर्चिले' ५ पक्ष, मंडळ, मंडळी, विशिष्ट मतानें किंवा विचारसरणीनें वागणारे लोक समुच्चयानें. ६ (ल उप) विद्या कुल जाति, गुण अवगुण इ० गोष्टींनीं असामान्य असा मनुष्य, जाडा विद्वान, प्रस्थ 'वेड तुकाराम एक मोठें प्रकरण होऊन गेले' ७ हा शब्द गोष्ट प्रस्थ, काहीं हेतु इ० अर्थी पुष्कळ ठिकाणीं योजतात जसें- 'मुसल मानांचें प्रकरण निराळें हिंदूंचें प्रकरण निराळें 'घरीं चार भाऊ आहेत चौघांचीं चार प्रकरणें निराळीं आहेत ८ नाटकाच्या दहा प्रकारांपैकीं एक याचें कथानक विस्तृत असून त्यांत सर्व रस व नाना प्रकारचीं पात्रें असावीं लागतात उदा० मृच्छकटिक व मालती-माधव हीं नाटकें [स] **प्रकरणोपात्त**-वि चालू विष यास किंवा कामास धरून असलेलें, प्रसंगास अनुसरून असलेलें [स प्रसंग+उपात्त]

प्रकर्ष—पु उत्कर्ष श्रेष्ठता आधिक्य अतिशयपणा जोम इत्यादि गुणाची किंवा गोष्टीची परिणति विपुलता [स]

प्रकांड—वि १ उत्कृष्ट श्रेष्ठ उत्तम उच्च दर्जाचा २ विशाल प्रचंड पहा [स]

प्रकाम—क्रिवि अतिशय पुष्कळ भरपूर आकंठ [स]

प्रकार—पु १ भेद जाति २ तऱ्हा मार्ग रीति पद्धत म्ह० एक गहू प्रकार बहु ३ (गणित) रीति पद्धत ४ वर्ट-णूक, प्रसंग हे ऐकल्यावर एखादा भलताच प्रकार व्हावयाचा —रत्नकांता ४४ [स] ०**करणें**-निरनिराळ्या रीतीनें त्रास देणें, सतावणें, पीडणें

प्रकाश—पु १ उजेड, तेज, चमक अंधकाराचा लोप २ (शब्दश व ल) फैलाव, विस्तार, प्रसार ३ फुलाचा विकास, प्रफुल्लता ४ ज्ञान, विषयाचें रहस्य, बुद्धीचा विकास ५ बातमी, खबर इ०चा फैलाव, प्रसार ६ सत्य प्रकट करणें, सत्यान्वेषण ७ चित्, चैतन्य, आत्मज्ञान 'सत्ता प्रकाश सुख। या तिहीं तिहीं उणें लेख।' —अमृ ५१ ८ प्रसिद्धि, ख्याति 'समस्त लोक शिकता। प्रकाश झाला चहू राष्ट्रीं।'—गुच ४६ ५ ९ (नाटय) उघड भाषण, पात्रानें प्रथम स्वगत भाषण करून नंतर दुसऱ्या पात्राबरोबर भाषण करणें [स] सामाशब्द- ०**क**-वि १ प्रकाशणारा, तेज देणारा, चक चकीत करणारा २ स्पष्ट, विशद करणारा, जाहीर करणारा प्रसिद्धि कर्ता [स] ०**कण-परमाणु**-पु सूर्य व दुसरे तेजस्वी पदार्थ यांपासून निघणाऱ्या प्रकाशाच्या किंवा तेजाच्या असंख्य सूक्ष्म पर माणूपैकीं प्रत्येक, तेजःपरमाणु ०**जन्यशक्तिमापकयंत्र** न प्रका शाच्या किरणांची तीव्रता मोजण्याचें यंत्र किरणविकारकत्वमापक, किरणतीव्रतामापक (इ) ॲक्टिनॉमिटर ०**त्व**-न प्रसिद्धि, ख्याति, नावलौकिक 'प्रकाशत्व चहू राष्ट्रीं थोर। समस्त येती दर्शना।' —गुच ३० १६ [प्रकाश+त्व-प्रत्यय] ०**दाम्ल**-न स्फुर नावाच्या अधातुरूप मूलद्रव्याचें आम्ल, स्फुरकाम्ल, (इ) फॉस्फरिक ॲसिड ०**दर्शन**-न. (प्रकाशदर्शन) जागृत काच उजेडांत ठेवणें (इ) एक्सपोझर ०**पुंज**-पु मोठ्या प्रकाशगोलातील दुर्बिणींतून दिस णारे ल्हान तेजाचे बिंदू ०**प्रतिबंधक**-वि अपारदर्शक प्रकाशा भेद्य, प्रकाशरोधक (इ) ओपेक् ०**भेद्**-वि (पारदर्शक नसून) उजेडास वाट देणारा उजेड जाऊं देणारा —इ टॅन्स्ल्यूसंट ०**मान**-वि प्रकाशणारा तेजस्वी चकचकीत [प्रकाश+मान-प्रत्यय] ०**मापकयंत्र**-न प्रकाशाची तीव्रता मोजण्याचें यंत्र, (इ) फोटोमिटर ०**लेखन**-न प्रकाशाच्या साह्यानें चित्रें काढण्याची कृति (इ) फोटोग्रॅफी ०**वृत्त**-न सूर्याचें प्रकाशित जें गोलार्ध त्यास अप्रकाशित गोलार्धापासून निराळें करणारें वृत्त (इ) सर्कल ऑफ इल्युमिनेशन ०**व्यतिकरण**-न प्रकाशलहरी एका दिशेनें जात असतां विरुद्ध दिशेनें जर तशाच प्रकाशलहरी येत असतील तर त्या दोहोंचा संयोग होऊन त्या ठिकाणीं प्रकाशाच्या ऐवजीं काळोख दिसतो याच चमत्कारास प्रकाशव्यतिकरण अगर विकृति असें म्हणतात ए ए मिचेलसननें प्रकाशाचें व्यतिकरण करून त्या योगानें प्रकाशाच्या लहरींची लांबी मोजली' —ज्ञाको (प) २३० ०**शास्त्र**-न दृष्टिशास्त्र दृक्शास्त्र दर्शनानुशासनशास्त्र (इ) ऑप्टिक्स् ०**शोषण**-न दूर अंतरावरून न्याहाळ्या वस्तूचा प्रकाश येत असल्यास मधल्या वातावरणात त्याचे किरण शोषले जाऊन प्रकाश कमी तेजस्वी दिसतो अगर प्रकाशित वस्तूच्या समोर

दुसरें द्रव्य अगर वस्तु ठेवल्यास त्याकडून प्रकाश शोषला जाऊन मंद होतो या शोषणक्रियेस प्रकाशशोषण असें म्हणतात (इ) अब्सॉर्प्शन ऑफ लाईट –ज्ञाको(प)° ३३ **प्रकाशाची विकृति**–स्त्री प्रकाश सरळ रेषेपासून वक्र होणें, प्रकाशाचें अपभवन होणें, (इ) डिफ्रॅक्शन ऑफ लाईट **प्रकाशाचें ध्रुवीभवन**–न प्रकाश एकरूप करणें (इ) पोलरायझेशन ऑफ लाईट **प्रकाशाची शलाका**–स्त्री किरणछटा, अंशुजाल, किरणजाल, (इ) पेन्सिल ऑफ रेज **प्रकाशाचें पृथक्करण**–न प्रकाशाच्या रंगाचें पृथक्करण, विघटन, (इ) डिकंपोझिशन ऑफ लाईट

प्रकाश(शि)णें—उक्रि १ चकचकणें, चमकणें, झळकणें २ (ल) उघडकीस येणें, प्रकट होणें, ३ तेजस्वी करणें, उजेड देणें, प्रकाश देणें, सूर्यप्रकाशानें पदार्थ दिसे असा करणें, ४ (ल) स्पष्टीकरण करणें, उदाहरण देऊन उघड करणें, प्रकट करणें, दाखविणें, उघडकीस आणणें, प्रसिद्ध करणें. 'अंतरीं शुचित्व पूर्ण वसे। तें बाह्यकर्मी स्वयें प्रकाशे। तें शुचित्वचि अनायासें। परमार्थदशे प्रकाशी।' –एभा ३ ३९७ [प्रकाश] **प्रकाशित**–वि १ प्रकाशलेला, तेजस्वी झालेला, तेजोमय २ प्रसिद्ध, उघड केलेला [स] **प्रकाशी**–वि प्रकाशणारा, तेजस्वी. 'प्रकाशिया प्रकाशी वोजा। तो झळकत तुझा निजध्वजु।' –एभा १५ **प्रकाश्य**–वि प्रकाशित, प्रकट, उघड, प्रसिद्ध करण्यास योग्य, जरूर, इ., (शब्दश व ल) 'जो प्रकाश्येंवीण प्रकाशु।' –ज्ञा १५ ५४५ •

प्रकाळ-ळा—पु उशीर विलंब 'आता प्रकाळा काईसा।' –उषा १८ १७ [स प्र=परिवर्तित+काळ] **प्रकाळणें**–अक्रि. (महानु) लावणें, फार वेळ घेणें 'मग संभोगसुखें प्रकाळली। रात्री तेया।' –शिशु २२९ [प्रकाळ]

प्रकीर्ण—वि १ नानाविध, विविध निरनिराळ्या विषयांनीं युक्त (पुस्तक अध्याय, भाषण इ०) २ विस्तृत केलेला, विशद केलेला, उघड केलेला ३ विखुरलेला, विसकटलेला, अस्ताव्यस्त पडलेला ४ सर्वत्र प्रसिद्ध किंवा जाहीर झालेला [स]

प्रकृत—स्त्री १ (प्र) प्रकृति शरीरावस्था, तब्यत २ स्वभाव [सं प्रकृति] –वि १ चालू प्रस्तुत सांप्रत, हल्लीं प्रचलित 'आमच्या देशातील वैष्णवांचीं काव्यें प्रकृत दूषणापासून मुक्त आहेत असें नाहीं' –नि ८१९ २ –क्रिवि सध्या, ह्या प्रसंगीं, हल्लीं [स] •स्वर–पु शुद्धस्वर पहा **प्रकृतार्थ**–पु चालू विषय हातीं घेतलेला विषय म्ह० द्वौ नग्नौ प्रकृतार्थ दडवत म्होन नका राचा एक होकार होतो

प्रकृति—स्त्री १ शरीर किंवा मन ह्याचा मूळस्वभाव मूळधर्म, अवस्था, स्थिति स्वभाव शरीर तब्यत वैद्यशास्त्रांत सात प्रकारच्या प्रकृती सांगितल्या आहेत –वातज, पित्तज, कफज व तसेच पित्तज, वातकफज, कफपित्तजप्रकृति आणि समधातु किंवा सम प्रकृति, ह्याशिवायहि दुसऱ्याच प्रकारच्या प्रकृती आहेत उदा० कृष्ण सीत–उग्र–मंद–कोमलप्रकृति इ० २ पदार्थमात्राचा मूळ धर्म, मूळस्वभाव किंवा मूळस्थिति 'जव प्रकृतीचें अधिष्ठान। तव साडी मांडी हें अज्ञान।' –ज्ञा २ ५३ 'तिये आपवींचि मागुतीं। जिवत भेटली प्रकृती।' –ज्ञा ११ ६६६ ३ (तत्त्व) विश्वाच्या उत्पत्तीचें कारण, मूळकारण, समवायीकारण, ह्याच्या उलट आध्यात्मिक कारण, सर्व सृष्टींतील पदार्थांचें मुख्य मूळ 'जगातील सर्व पदार्थांचें जें हें मूलभूत द्रव्य त्यास सांख्यशास्त्रांत प्रकृति असें म्हणतात' –गीर १५५ ४ (वेदांत) माया, आदिमाया, ब्रह्माची जग उत्पन्न करण्याची इच्छाशक्ति, अविद्या. 'म्हणोनि आघवें। मागील मज आठवे। मी अजुही परि सभवें। प्रकृतियोगें।' –ज्ञा ४ ४४ ५ (व्याकरण) शब्दाचें किंवा धातूचें प्रत्यय लागण्यापूर्वीचें मूळ रूप ६ पृथ्वी, आप्, तेज वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे आठ पदार्थ, अष्टविधा प्रकृति ह्यापैकीं पहिले पाच, ज्यास पंचमहाभूतें असें म्हणतात, त्यांचा पंचसूक्ष्मभूतांशीं (गंध, रस, रूप, स्पर्श आणि शब्द इ० शीं) मूलकारण म्हणून संबंध लावून व मन, बुद्धि अहंकार तसेच ठेवून दुसरी अष्टविधा प्रकृति होते पंचमहाभूतें पहा ७ राज्यकारभाराचीं सात अंगें–स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, आणि बल ह्यांत आणखी प्रजेचा अंतर्भाव करितात पहिल्या सातांना सप्तविधप्रकृति व आठांना अष्टविधप्रकृति असें म्हणतात ह्याचाहि पुन्हा अंत प्रकृति (स्वामी, अमात्य आणि सुहृद्) व बहि प्रकृति (कोश, राष्ट्र, दुर्ग बल आणि प्रजा) असे भेद आहेत ८ प्रजा, रयत 'दुसरे दिवशीं प्रकृति आर्थिति यउनि आपुल्या पतितें।' –मावन १३ १०४ ९ एक छंद १० कार्री एक व्यवहाराचा सामान्यत चाललेला प्रकार [स] (वाप्र) •**ताळ्यावर येणें**–(आजार, राग द्वेष इ० मुळें झालेला) तब्यतीचा बिघाड, मन संताप इ० नाहींसा होणें. **प्रकृतीचा ताळ बिघडणें–जासणें–सोडणें प्रकृतीनें ताळ साडणें–टाकणें–ताळ्यांतून जाणें**–१ तब्यत बिघडणें, शरीराचा नाश, रस, स्वास्थ्य, तेज इ० कमी होणें, नाहींसें होणें २ भांडणास सुरवात करणें, होणें, रागावणें, क्रोधाविष्ट होणें **प्रकृतीनें चालणें–जाणें–वागणें–असणें**–एखाद्याच्या मर्जीप्रमाणें, स्वभाव, मन, इच्छा इ० प्रमाणें वागणें, (आपल्या) स्वभावानुरूप, मर्जीप्रमाणें वागणें **प्रकृतीवर टाकणें–ठेवणें–असूं–देणें** आजार वगैरे नैसर्गिक रीत्या बरा होऊं देणें सामाशब्द–•गत–वि प्रकृतीच्या किंवा मायेच्या स्वाधीन झालेला मायोपाधिक 'आणि हारि प्रकृतिगतु। सुखदु खभोगी हेतु।' –ज्ञा १४ ३४ •ज–वि उपजत जन्मत, स्वाभाविक ' भय सुलभ नृप्रकृतिज असे' –नीति १६८ •दोष–पु जन्म मृत्यु इ० शारीरिक विकार

'तैसा मर्त्य लोकामातु। तो जरी जाहला प्राकृतु। तरी प्रकृति दोषाची मातु। नेणिजे तय।' -ज्ञा १० ७९ ०परिहार-पु प्रकृतीसबधीचा सर्व विचार, खुलासा, स्पष्टीकरण 'तयावरी सप्तमीं। प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं। भजति जे पुरुषोत्तमीं। ते बोलिले चान्ही।' -ज्ञा १० २८ ०पुरुष-पु १ जगताच्या उत्पत्तीस कारणीभूत असलेले-माया व आदिपुरुष 'सृष्टीला आदिकारण प्रकृतिपुरुष।' २ स्त्रीपुरुष 'प्रकृतिपुरुष चालिले मेळ। श्रीगुरुदेवदर्शना।' -सप्र ८४० ०प्रलय-पु कल्पांतीं होणारा सृष्टीचा विलय, महाप्रलय ०मंत-वि शरीरानें युक्त, शरीरवान् 'नातरी प्रकृतिमंतु होउनी। इंद्रियां ल्ला देउनी।' -ज्ञा ३ १९४ ०विकार-पु माया-कार्य, जग ०विकृतिभाव-पु प्रकृति व विकृति याचा परस्पर सबध ०स्वभाव-पु १ मनुष्याचा मूळस्वभाव २ पदार्थाच्या अगचा नैसर्गिक गुणधर्म प्रकृत्यंश-पु (ज्योतिष) कोणत्याहि गोलाच्या अगीं असलेला जडपदार्थाचा अश [प्रकृति+अश]

प्रकृष्ट—वि उत्कृष्ट, उत्तम श्रेष्ठ [स]

प्रकोप—पु १ कफ वात, पित्त इ० शारीरिक दोषाची अति-शय वाढ, आधिक्य, वर्चस्व पित्तप्रकोप वातप्रकोप, धातुप्रकोप इ० २ दगा बड ३ चित्तक्षोभ, राग, क्षुब्धता, क्रोध [स]

प्रकोष्ठ—पु कोपराखालचा हाताचा भाग याच्या उलट प्रकष्ट (कोपरावरचा हाताचा भाग) [स]

प्रक्रिया—स्त्री १ रीति, सरणी, पद्धति, मार्ग, चाल (काय इ० ची) २ (व्या) शब्दाच्या मूळरूपापुढे प्रत्यय वगैरे लावून शब्द सिद्ध करण्याची कृति ३ सविकार वगैरे होण्याच्या पूर्वीचें शब्दाचें रूप [स]

प्रखर—वि १ अतिशय उष्ण तीक्ष्ण तीव्र कडक (औषध, तपकीर इ०) २ भयकर, तीव्र अनावर मनस्वी, उतावीळ पणाची -क्रिवि चरचरपणें चुणचुणीतपणें, रोखठोकपणें स्पष्ट पणें (उत्तर देणें) [स]

प्रखेळ—वि (गो) परमार्थ न साधणारा

प्रख्या—स्त्री प्रसिद्धि, कीर्ति, ख्याति लौकिक [स प्र+ख्या]

प्रख्यात—वि प्रसिद्ध, सर्वश्रुत नावाजलेला [स] **प्रख्याति**-स्त्री प्रसिद्धि कीर्ति नावलौकिक [स]

प्रगट, प्रगटणें—प्रकट, प्रकटणें पहा [प्रकट अप]

प्रगड—पु बाहु हात प्रकोष्ठ प्रगंडास्थि पु दडाचें हाड भुजास्थि प्रकोष्ठास्थि [स प्रगड+अस्थि]

प्रगणा—पु (ग्र) परगणा पहा

प्रगति—स्त्री सुधारणा, उत्कर्षाची स्थिति [स] ०कारि-वि पुढें पुढें जाणारें, सुधारणाप्रिय 'अहा प्रगतिकारि हें जुग नवें उजळे पहा।' -चद्रिका ४४१० ०प्रिय-वि सुधारणाप्रिय उत्कर्षेच्छु 'नव (रॅडिकल) प्रगतिप्रिय (लिबरल) पक्षाला मिळाला' -विचावि १५६

प्रगमनशील—वि सुधारणाप्रिय, प्रगतिप्रिय परतु या विचारसरणीस न जुमानता बहुतेक सर्व प्रगमनशील राष्ट्रांनीं जोड सभेच्या पद्धतीचाच स्वीकार केला आहे' -वस्व ११९ [स]

प्रगल्भ-वि १ पूर्ण वाढलेला, प्रौढ, परिपक्व २ धीट धाडसी, निश्चयी, उत्साही ३ हुशार गभीर, खोल, अगाध (ज्ञानाचा मनुष्य) [स] ०विचारशक्ति-स्त्री पूर्णतस पोंच लेल्या विचारांचें सामर्थ्य, जोर 'इग्रजी शिक्षणानें प्राप्त झालेली प्रगल्भविचारशक्ति याचा उपयोग' -टिले २४३४ प्रग ल्भता-स्त्री आधिक्य पूर्णता

प्रगाथ—पु एक वैदिक वृत्त

प्रगाथ—पु (अप) प्रघात पहा

प्रग्रह—पु (चद्र, सूर्य इ० काचें) ग्रहण [स]

प्रघट प्रघटणें—(अप) प्रकट, प्रकटणें पहा

प्रघट्टक—न एखाद्या विषयाची माडणी व त्यावर केलेली चर्चा, वादविवाद ग्रथाचे किंवा भाषणाचे विस्तृत पाडलेले विभाग

प्रघात पु १ परिपाठ, शिरस्ता, प्रचार सर्वत्र रूढ अस लेली गोष्ट २ चाल, रीत, रूढी, सप्रदाय 'अथर्वद शास्त्रोक्त प्रघात प्रचारात आहे' -टि ४ १० ३ पद्धत, वर्ता, क्रम, रूढ असलेली तऱ्हा किंवा मार्ग [स]

प्रचंड—वि १ श्रेष्ठ, परमावधीचा, आतोनात, पराकाष्ठेचा, आत्यतिक कमालीचा, भारी उदा० प्रचड-क्रोध-पराक्रम-वायु विद्या-औदार्य इ० २ जोरदार, आवडी जबरदस्त दाडगा हा प्रचड पडित आहे' ३ भयकर, अनर्थकारी 'तें प्रचड अरण्य' ४ फार मोठा, अवाढव्य, विशाळ 'तैसीं नियेतियकड। तुझीं वक्त्रें जीं प्रचडें।' -ज्ञा ११ ३४४ [स]

प्रचलन—न प्रचार, प्रसार, फैलाव रामदासाप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गाचें सतानीं प्रचलन केलें' -टि ४४९६ [स प्र+चल्]

प्रचलित—वि १ भटकणारा, अस्थिर, चलन पावणारा, च्युत प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि मानी।' -राम करणाष्टकें नवनीत १७० २ चालू रूढ [स]

प्रचार—पु १ चाल रीत, शिरस्ता, परिपाठ प्रघात रूढी २ गति वर्तणूक व्यापार 'कीं मावळलिया दिनकरु। तर तिर णाचा पसरु। तैसा मनोजयें प्रचारु। बुद्धीक्रियाचा।' -ज्ञा १५ १८४ ३ प्रसिद्धि प्रसार जाहिरात परिस्फुटता [स] ०क-पु प्रचार करणारा (चळवळ मत तत्त्व, कार्य इ० विषयीं) माहिती सागून प्रसार करणारा 'अधराश्रमाप्रमाणें येथेंही फक्त प्रचारक तयार करण्याचें शिक्षण का दत नाहींत' -कर्वे १३६६ [स]

प्रचारित-वि प्रचारात असलेले वहिवाटलेलें रूढ सामान्य, सर्वसाधारण [स]

प्रचि(ची)त, प्रचीति—स्त्री अनुभव, खात्री, प्रत्यतर विश्वास, पडताळा 'माझी मज असे घडली प्रचीत। नसेल पतित ऐसा कोणी।' –तुगा ३५६ [स प्रतीति]

प्रचुर—वि पुष्कळ, विपुल भरपूर समासात युक्त पूर्ण व्याप्त इ० अर्थी योजनात जल-वृक्ष-धान्य-सुवर्ण विद्वत्ताप्रचुर' इ० [स]

प्रच्छन्न, प्रच्छादित—वि झाकलेला, लपलेला, गूढ, गुप्त, अप्रकट 'ती राज्यघटना गुलामगिरीचाच प्रच्छन्न प्रकार मानला आहे' –के २ १२ ३० [स] ०पातक–न गुप्त पातक

प्रच्छादणें—सक्रि झाकणें आच्छादणें, लपविणें **प्रच्छादन**–न १ झाकणें लपविणें आच्छादन, आवरण २ घोड्याच्या डोळ्यामधील काळें व पांढरें वर्तुळ –अश्वप १ ६१ [स]

प्रजणें—उक्रि १ मारण्यासाठीं सिद्ध करणें परजणें (तरवार) 'त प्रजुनी उभा ठेला। –उषा १५ ६५ २ हत्या करणें मारणें, छेदणें, परजणें पहा मग प्रजीलें महाकाळें।' –उषा १७ १३ [स प्रज्]

प्रजन—पु (महानु) परदश 'ससाराचा प्रजनी। तु साडुनि जात प्रभु श्रीचक्रपाणि।' –माए १२८ [स परजन]

प्रजन्य, प्रर्जन—पु (ल) पर्जन्य, पाऊस 'बीज पडे हिंव पडे। प्राणी प्रजनी सापडे।' –दा ३ ७ ५१ 'भक्तव स॰ मुरारि। प्रजन्य आणिला ते अवसरीं।' –देवसत ३५ [स पर्जन्य]

प्रजळणें—अक्रि १ जोरानें जळणें २ (ल) जळफळणें, दुष्टावा करणें दाहीजें प्रजळतीं वैरी चिंतीतीत आन। –वसा ४ [स प्रज्वलन]

प्रजा—स्त्रीअव १ रयत लोक 'जयातें सकळ लोक प्रजा। होऊनि सविती।' –ज्ञा १० २३९ २ सतति मुलेंबाळें 'आणि प्रजा जे जाली। तियें वस्ती कीर आलीं।' –ज्ञा १३ ५९६ बाप प्रजा असी जी पितरासि भवार्णवात सुतरी ती।' –मोआदि ११ ६ [स] म्ह० यथा राजा तथा प्रजा सामाशब्द- ०द्रोह–पु राजानें केलेला प्रजेचा गुन्हा सध्याच्या पीनलकोडात प्रजाद्रोहास शिक्षा सांगितलेली नाहीं तरी परमेश्वराच्या कोडात प्रजाद्रोहाची शिक्षा सांगितली असेल –टिसु १५६ ०पति–पु १ ब्रह्मदेव 'हेंही असो प्रजापती। शक्ति जे सृष्टिकरिती।' –ज्ञा १७ ३३५ २ दक्षकर्दमादि ऋषींपैकीं प्रत्येक ३ राजा शिवाजीरावसारखा प्रजापती कोणी निर्माण झालाच नाहीं असें म्हणावें लागते' –विविध्ति ३ ३२६ ४ शिश्न पुरुषाचें जननेंद्रिय तोंड गायीचें प्रजापति गाढवाचा [स] ०पत्य–न प्राजापत्य पहा ०परिषद् स्त्री प्रजेच्या मताबद्दल चर्चा करण्याची महासभा हें प्रजा परिषदेचें आठवें अधिवेशन आहे' –के १६ ४ ३० ०भाग–पु उत्पन्नापैकीं रयतेचा भाग [स] ०सत्ताक–वि लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीं चालविलेली (राज्यपद्धति) ०साधन–न प्रजोत्पत्ति, वंशवृद्धि 'आणि कुळें शोधूनि दोन्ही। कुमारेंचि शुभलग्नीं। मेळवीजती प्रजासाधनीं हेतु जरी।' –ज्ञा १६ ३०३

प्रजोत्पत्ति–स्त्री १ मैथुनद्वारा सततीचें जनन २ सतान, सतति

प्रजोत्पादन–न प्रजोत्पत्ति अर्थ १ पहा [स]

प्रजी—स्त्री तरवार, ढाल, पट्टा इ० ची मूठ, खोबळा, परज पहा 'घे घे प्रजी हाती यह।' –उषा १६ ७७ [परज]

प्रज(ज्व)ळणें—उक्रि १ जळणें, प्रदीप्त होणें, जाळणें जैसा घरीं आपुला। वानिवसें वन्ही लागला। तो आणिकाहीं प्रज्वळिला। जाळूनि घाली।' –ज्ञा १ २५८ २ (ल) जळफळणें, रागावणें कोपणें 'ऐसें वचन ऐकोनी। ईश्वर प्रज्वाळला मनीं।' –गुच ४९ २१ [स प्रज्वलन] **प्रज्वलन** न जळणें, पटणें पेटविणें (शब्दश व ल) [स] **प्रज्वलित**–वि पेटविलेला जळणारा, जळत असलेला प्रदीप्त (शब्दश व ल) [स]

प्रणणें पर्णणें—सक्रि १ (काव्य) विवाह करणें वरणें पाणिग्रहण करणें (विशेषत वरा-इन) स्वयवरा आली उर्वशी। ते मागीती पाठविली साधुर्मी। परी बुद्धि ठेली कैसी। ज हेची प्रणावा।' –शिशु २०२ 'पर्णूं म्हणती पांचाळपुत्री। तें नावेक विलोकू।' –मुविराट ४१ १८ २ (ल) स्वीकार करणें, घेणें 'कौरव प्रणून अपकीर्ति। जाते झाले स्वस्थळा।' –मुविराट ६ १७० [स परि+नी]

प्रणत—वि १ नमलेला वाकलेला २ (ल) नम्र विनयशील शरण आलेला 'प्रणत प्रतिपाळु। हे खळु जयाचा।' –ज्ञा १२ २४२ [स] ०पाळ–वि शरण आलेल्याचें रक्षण करणारा 'ऐसा प्रणतपाळ कृपावोघीं। दुसरा जगीं असेना।' –एभा ५ ३७८ ०वत्सल–वि गरिबाचा व शरण आलेल्याचा आश्रयदाता 'अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जना पावला।' –केका ९ [स]

प्रणति—स्त्री १ नमस्कार नमन, वदन तैसा तुझिया प्रणतीं। मी पूर्ण जाहलों श्रीनिवृत्ति।' –ज्ञा १७ २० २ (ल) नम्रता, लीनता, नम्रपणा [स]

प्रणती—स्त्री पणती पहा

प्रणय—पु प्रेम, प्रीति, लळा [स] ०कोप–पु नवरा बायकोमधील लटका राग, आपल्या प्रेमाच्या मनुष्यानें आपली समजूत करावी म्हणून त्याच्यावर केलेला खोटा राग रागाचा नखरा **प्रणयिनी**–स्त्री प्रिया, प्रियकर स्त्री पुल्लिंगी रूप प्रणयी पहा **प्रणयी**–वि प्रेम करणारा प्रेमी, प्रेमीजन, प्रियकर प्रणयिजनाशीं एकनिष्ठतेनें वागण्याचा उपदेश परिणामकारक रीतीनें करणारा गुरु प्रेम हा एकच होय' –जन्मरहस्य ३१ ०जन–पु प्रियव्यक्ति, प्रेमपात्र प्रियकर

प्रणयन—न १ रचण्याची, न्यायाची क्रिया २ पुरस्कार, प्रचार प्रसार 'या शास्त्राचें प्रयत्नपानें प्रणयन यापूर्वी आपल्या देशात कधींहि झालेलें माहीत नाहीं' –नि २५१ [स]

प्रणव—पु १ ओंकार 'प्रणवरूपिणी मूळप्रकृति। परिकोपेल त्रिभुवनपति।' 'प्रणवाचिये पेठे। जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें।'–ज्ञा ६ १०९ २ प्राणायाम –ज्ञा १८ ३३६ ३ वाद्यविशेष, पणव पहा [स]

प्रणाम—पु नमस्कार, वंदन [स]

प्रणालिका प्रणाली—स्त्री १ पाट, नळ, गटार, पन्हळ, परिनालिका २ (ल) नेहमींची ठराविक व्यवस्था, पद्धत, माडणी, रूढ झालेला, योग्य मार्ग, रीत, क्रम, परिपाठ परपरा परिनालिका पहा [स]

प्रणिधान—न (एखाद्या गोष्टीकडे किंवा गोष्टींत)मन लावणें, घालणें, ध्यान, चिंतन [स]

प्रणिपात—पु नमस्कार, वंदन, दंडवत [स]

प्रणियणें—कि वरणें, परिणणें, प्रगणें पहा 'जो वैसजा द्विज गणांत कलानिधी तो। त्या आपणें प्रणियला गुणवारिधी तो।'–आसी ३६ [सं परिणय]

प्रणीत—वि बनविलेला, केलेला, रचलेला समासांत–उत्तरपदांत योजितात जसें –व्यासप्रणीत, गौतमप्रणीत इ० [स]

प्रणीता-ति—स्त्री यज्ञातील एक पात्र हें समंत्रक पाण्यानें भरून अग्नीच्या उत्तरबाजूस ठेवावयाचें असतें हें लाकडी चौकोनी पाळण्याच्या आकाराचें असून याला मूठ असते 'रक्तमांसाप्रणी तया। भर भरों।'–ज्ञा १७ ९६ १८ [स]

प्रणु—पु परिणय, विवाह, लग्न 'रामप्रणुसभ्रमानें। दुंदुभी तुरें लागलीं।'–वेसीस्व ९ ३९ [स परिणय]

प्रत—स्त्री १ नक्कल, किता, मूळ वस्तूची प्रतिकृति प्रतिलेख, मूळावरहुकूम बनविलेली दुसरी वस्तु २ अनेक पुस्तकांपैकीं एक पुस्तक, एक नग ३ ज्या लेखावरून किंवा पुस्तकावरून दुसरा लेख किंवा पुस्तक लिहितात तो मूळ लेख, पुस्तक इ० 'सर्वच प्रत लिहून कपोज करणें पुरवल'–केले १.२२६. ४ एक चित्र पाहून त्या सारखेंच काढलेलें दुसरें चित्र ५ पुस्तक, ग्रंथ 'भागवताची प्रत आम्हास पाहिजे' ६ नमुना, मासला जात, तऱ्हा 'ह्या प्रतीची साखर आणीत जा' ७ गुणाप्रमाणें केलेला, पाडलेला प्रकार, जात 'आंब्याच्या चार प्रती केल्या आहेत' ८ विभाग, वर्ग, दर्जा (आकार, महत्त्व यावरून) 'सन १५१० इसवीचे अगोदरचे जे सरंजाम लोकांकडे चालत असतील ते वंशपरंपरा चालवावे व त्या सर्व सरंजामाची पहिली प्रत करावी'–इनाम ३९ ९ मच गज गड्डा, समूह; गर्ग १० समाराधनेच्या वेळीं निमंत्रित व उच्च दर्जाच्या पाहुण्यांस, शिदाम वण्यासाठीं योजिलेल्या दक्षिणा–मंडळांतील सर्वांत उत्तम गट [स प्रति] ०**वाडा**–पु १ एखाद्या मोठ्या कामाचा किंवा निरनिराळ्या गोष्टींचा (जमाखर्च, निरनिराळ्या वस्तूंचा) खातेवार हिशेब (क्रि० ठेवणें, काढणें लावणें मिळ-वणें) २ अशा तऱ्हेनें ठेविलेला हिशेब (क्रि० निघणें, लागणें, मिळणें) ०**बंदी**–स्त्री जमाबंदीच्या गुणावरून पिकाच्या मग दुराप्रमाणें केलेलें वर्गीकरण 'धारवाड जिल्ह्यांत प्रतबंदी सुरू होती'–इनाम ९ ०**वार**–क्रिवि गटानें, वर्गवारीनें, दर्जा प्रमाणें (माडणें, सारणें, लावणें) ०**वारी**–स्त्री एखाद्या प्रतांतील जमीनीच्या वर्गवारीचा तक्ता **प्रतीचा**–वि एकाच प्रकारचा, वर्गाचा, साचाचा

प्रत—शअ १ स, ला, तें, कडे, दिशा, उद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय 'तो ग्रामाप्रत गेला,' 'राजा प्रधानाप्रत बोलतो' 'गजानन महाराज, चरणाप्रत वंदन करितों' 'सूत्रधारा, तुजप्रत कल्याण असो'–रासक्रीडा १ २ उद्देशून, करितां, साठीं 'पराप्रत तीन रुपये दिले' ३ प्राप्य स्थलादि बोधक प्रत्यय, ला 'ही वाट सपून आम्ही घराप्रत होऊं तेव्हांच्या साऱ्या गोष्टी' प्रति पहा [स प्रति]

प्रतणें—सकि भाजणें (घाईघाईनें व अपुरा), परतणें 'नीव रसें प्रतुन गदु पीने। दुमोडे।'–वैद्यक पृ ७६ [स प्र+तप्]

प्रतरणा—स्त्री (प्र) प्रतारणा पहा

प्रतान—पु १ वेल, लता 'प्रतान कोमल निजशीराचा खालीं टासळलेला।'–वदीशाळा २ लतेचा बारीक तंतु, धुमारा, पागोरा, ताणा ३ विस्तार, प्रसार [स प्र+तन्]

प्रताप—पु १ योग्यता, अधिकार, प्रभुत्व २ वैभव, प्रभाव सामर्थ्य, प्राबल्य ३ शौर्य, पराक्रम वीर्य पौरुष 'हा सग्रामु काय म्हणिपे। कीं स्वर्गुचि येणें रूपें। मूर्ति वा प्रतापें। उदो केला।'–ज्ञा २ १९२ ४ सामर्थ्य शक्ति, गुण, परिणाम (औषध इ०चा) 'पापें जळावया समस्त। नामामाजी प्रताप बहुत।'–राबि १ १५६ ५ उग्रता दाह 'सुटला प्रतापाचा वारा।'–उषा ७४ ८३१ 'प्रौढ प्रतापदिनकर' ६ धारवाड वगैरेकडे प्रचारात असलेलें सुमारें दोन रुपये किंमतीचें एक नाणें, अर्धा होन –शिवप्र १०३ [स] ०**उघडणें**–अगचे दुर्गुण प्रकट करणें गुण उघडणें पहा 'त्याच्या शहाणपणाचा प्रताप त्यांना घरांत उघड द'–विकार ०**महिमा**–पु एखाद्याचें शौर्य, पराक्रम, सामर्थ्य इ०चें तेज, माहात्म्य मोठेपणा, शौर्याचा प्रभाव [स] ०**रुद्र**–वि भयंकर, उग्र शक्तीचा पराक्रमाचा (मारुतीचें एक स्वरूप, डावा हात कमरेवर, उजवा उगारलेला व पायाखालीं नमुमाळी राक्षस तुडविलेला) 'प्रताप रुद्र मारुती। दुर्गमंडळ धरिलें हातीं।'–राबि ३ २३६ [स] ०**लंकेश्वर**–पु एक औषधी मात्रा ०**वराळी**–पु (संगीत) एक राग ह्यात षड्ज तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात आरोहांत गांधार, निषाद वर्ज्य व अवरोहांत निषाद वर्ज्य जाति औडुवषाडव वादी ऋषभ संवादी पंचम

गानगमय रात्रीचा दुसरा प्रहर ०यान् प्रतापी-वि १ पराक्रमी, सामर्थ्यवान शौर्यशाली, शक्तिवान् २ परिणामकारक, गुणकारी, जहाल कडक (औषध इ०) [स] ०धीर-प्रतापरुद्र पहा —रामदासी १५१७२ ०शूर-वि वीर्यशाली, धाडसी ०सिंह-वि सिंहा प्रमाणें पराक्रमी राजा, योद्धा इ०स उद्देशून योजावयाचें विशेषण —पु विशेषनाम विशेषत अकबरकालीन मेवाडचा महाराणा (मृ १५९७) [स] ०सूर्य-प्रतापार्क-वि शौर्य व पराक्रम यांत सूर्यासारखा (राजा, योद्धा इ०) 'अयोध्येचा राजा दशरथ। तो प्रतापार्क रणपंडित।' —राधि ३ ६३ [स]

प्रतारक—वि प्रतारणा करणारा, लबाड, लुच्चा [स]

प्रतारण, प्रतारणा—नस्त्री फसवणूक, लबाडी, लुच्चगिरी, कपट 'आतु वेगु विंदाणु। आशा दाका प्रतारणु।' —ज्ञा १३ २७१ 'त्यांशीं प्रतारणा करतो तो एकपक्षी न०ह तर सर्वस्वी चोर ठरतो' —टि ४ ४८९ [स प्रतारण] **प्रतारणें**-अक्रि फसविणें, ठकविणें, वचणें [प्रतारणा] **प्रतारित**-वि फसविलेला, ठकविलेला, वंचित [स]

प्रति—एक उपसर्ग (अभि याच्या उलट) याचे अर्थ पुढीलप्रमाणें होतात १ ऐवजीं, बदला, त्या जागीं २ प्रत्येकीं, दर एकास 'प्रतिग्रहास पाच पाच रुपये दिले' ३ दिशा, उद्दिष्ट स्थल कडे, दिशेनें, वर ४ परत माघारीं पुन्हां ५ तुल्य, समान तद्रूप प्रमाणें 'तो ब्राह्मण प्रतिसूर्य आहे' —शब्द दिशा, गमनोद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय स, ला, कडे प्रत पहा 'याजी हिताप्रति निवारनि पापकर्में।' —वामनस्फुटश्लोक नवनीत १४६ [स]

प्रति—स्त्री बरोबरी, जोड 'प्रति नाहीं त्यांशीं करी पराभव।' —शिवगीता ६१ [स]

प्रतिकंचुक—पु शत्रु विरोधी प्रतिकुंचक पहा [स]

प्रतिकाय—पु प्रतिमा प्रतिबिंब, चित्र, प्रतिकृति [स]

प्रतिकर-रूं—पु अनुभव, प्रतीति —मनको

प्रतिकार—पु १ प्रतिक्रिया विरुद्ध दिशेनें उलट प्रयत्न, व्यापार २ उपाय इलाज दूरीकरण निरास ३ विरोध प्रतिबंध अडवणूक 'तो प्रतिकार म्हणजे कोणता तर सर्वांनीं देशी कपडा वापरावयास लागावें' —टि १ ५१० ४ सूड अपमानाची दुःखाची फेड, उसने फेडणें [स] **प्रतिकारक**-वि १ प्रतिक्रिया करणारा उलट उपाय योजणारा प्रतिबंधक विरोधक २ सूड उगविणारा, प्रतिफल देणारा [स] **प्रतिकारक कारण**—न (कायदा) आपलें कार्य उत्पन्न करून दिलेलें कार्य उत्पन्न न होऊ देणारें अडथळा आणणारें कारण —न्यायप २८

प्रतिकाश—पु प्रतिबिंब दर्शन 'प्रळयशब्दें प्रत्यक्ष नाश। जयासी पुन्हा नाहीं दर्शन प्रतिकाश।' —स्वादि १३ ५ १२ [स]

प्रतिकुंचक—वि प्रतिकूल, विरुद्ध 'जयास सांगावा विचार तो विजाणता प्रतिकुंचक।' —दा १९ ६ ५ —पु रिकामी उठाठेव, मध्यस्थी, ढवळाढवळ करणारा, भाग देणारा [स प्रतिकुंचक]

प्रतिकूल-ळ—वि विरुद्ध उलट, विरोधी, विपरीत, विषम (मामुल प्रमाण घटना इ०) याच्या उलट अनुकूल 'प्रतिकूल होईल कैसा दुर्गदेव मार्ग।' —सौभद्र —न विवाहादि मंगलकार्याचा निश्चय झाल्यावर अशौचादिकामुळें येणारी अडचण [म]

प्रतिकृति—स्त्री १ प्रतिमा, प्रतिबिंब, प्रतिरूप, चित्र, नक्कल, प्रतिकाय २ प्रतिक्रिया पहा [स]

प्रतिक्रिया—स्त्री १ परतफेड; दुसऱ्याकडील गोष्टीचें प्रतिफल, प्रतिकार, उलट क्रिया, क्रियांतर २ प्रतिपक्षाच्या क्रियेवर केलेला उपाय, तोड, इलाज; उपचार विरोध 'कीं स्फुर हननक्रिया प्रतिक्रिया।' —यथार्थदी ४ १५०९ प्रतिकार पहा ३ (शाप) प्रत्याघात, उलट क्रिया (इं) रिॲक्शन 'ज्याप्रमाणें क्रियेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होते' —ग्लि ४ ४१२ [स]

प्रतिगामी—वि १ विरुद्ध उलट विरोधी 'तथापि प्रतिगामी स्वरूपाचीं दलील काहीं उदाहरणें दाखविता यावयाचीं नाहींत असें नाहीं' —वस्व ७२ २ पिछेहाटीची पुच्छ प्रगतीची [स]

प्रतिगृहीत—वि १ स्वीकार केलेलें स्वीकृत २ कबूल केलेलें, परवानगी मान्यता दिलेलें, पसंत, मान्य [स]

प्रतिग्रह—पु १ देणगीचा स्वीकार; दान घेणें 'तुका म्हणे व्हावें लवकरी उदार। मी आहें सादर प्रतिग्रहा।' —तुगा ५७२ २ स्वीकार, मान्यता, पसंति कबूली ३ (कायदा) देणगीचा प्रत्यक्ष ताबा मिळणें ४ (कायदा) देणगीच्या मालाचा कबजा घेण्याचा लायकी अधिकार [स प्रति+ग्रह] **प्रतिग्रहि(हीं)ता** वि दान घेणारा 'आपणचि विऊनि दुहिता। कीं न मम म्हणे पिता। तो सुत कीं प्रतिग्रहिता। जावाई शिरके।' —ज्ञा १८ २३४ **प्रतिग्राहक प्रतिग्राही**-वि १ स्वीकार करणारा दान इ० घेणारा २ कबूल करणारा मान्यता परवानगी देणारा [स] **प्रतिग्राह्य**-वि स्वीकार करण्यास घेण्यास योग्य शक्य, लायक स्वीकारणीय [स]

प्रतिघात—पु एका पदार्थावर दुसरा पदार्थ आपटला असता उलट वेग उत्पन्न व्हावयाजोगा त्यावर जो तडाखा बसतो तो, प्रतिक्रिया प्रतिकार, उलट प्रहार प्रतिरोध प्रत्याघात प्रतिक्षेपण [स]

प्रतिघातक—वि प्रतिक्रिया करणारा प्रतिकारक उलट प्रहार करणारा [स]

प्रतिछाया—स्त्री १ पडसावली, पडछाया २ प्रतिबिंब ३ पुतळा चित्र प्रतिमा [स]

प्रतिजाप—पु उलट उत्तर जबाब [स प्रति+जप जाप]

प्रतिजिह्वा—स्त्री पडजीभ [स]

प्रतिताल—पु. (संगीत) विषम पहा

प्रतिती—स्त्री प्रतीति पहा

प्रतिदान—न १ मोबदला, परतफेड २ परत दिलेली देणगी उलट अहेर [स]

प्रतिदिन-दिनीं—क्रिवि रोजरोज, दररोज [स प्रतिदिन]

प्रतिदोकडा—पु दोकड्याचा किंवा कवडीचा कोणताहि अपूर्णांक

प्रतिद्वंद्वी—वि १ विरुद्ध जाणारा, आड येणारा, प्रतिस्पर्धी, उलटपक्षी २ अर्थांतरन्यासरूप, अर्थांतरमय [स]

प्रतिध्वनि प्रतिनाद—पु पडसाद प्रतिशब्द **प्रतिध्वनित, प्रतिनादित**-वि पडसाद, प्रतिशब्द देणारा, दिलेला, पडसादानें युक्त

प्रतिनायक—पु मुख्य पुढाऱ्याच्या विरुद्ध बाजूचा पुढारी, नायकाचा प्रतिस्पर्धी

प्रतिनिधि—पु १ प्रतिमा, चित्र, प्रतिकृति, प्रतिमूर्ति, प्रतिरूप २ (ल) नायब, मुतालिक, राजाच्या जागीं असणारा अधिकारी, वकील, मुखत्यार, मदतनीस, दुय्यम, हातांखालचा मारुति व गरुड यांचे मुखवटे व दोन अबदागिरी हीं प्रतिनिधि स्वारीचीं चिन्हें होतीं ३ एकाच्या बदली घेतलेला दुसरा माणूस किंवा पदार्थ ४ सरस्वतें विशिष्ट कामासाठीं, आपल्या वतीनें काम करण्यासाठीं नियुक्त केलेला माणूस (इ) डेलेगेट 'राष्ट्रीय सभेने जे प्रतिनिधी येथें जमले आहेत ते मध्यमस्थितींतील गृहस्थ आहेत असा माझा समज आहे ' ५ मराठ्याच्या राजमंडळातील अष्टप्रधानाहून वरचें पद औंधचे संस्थानिक प्रतिनिधि घराण्यातील आहेत ६ जामीन, करारदार [स]

प्रतिपत्-पदा—स्त्री शुक्र कृष्ण पक्षातील पहिली तिथि [स]

प्रतिपत्ति—स्त्री १ आदर, मान २ संपादणूक, उपार्जन ३ (ल) मेजवानी 'हें असोतु या बोलाचीं तांटें भरीं। वरी कैवल्यरसें वोगरली। ही प्रतिपत्ति मियां केली। निष्कामासी।' –ज्ञा ६ २२ ४ साधन, पद्धति, विधिविधान 'तया कोणें प्रतिपत्ती। विराद केले।'–ज्ञा १६ ३०४. [स]

प्रतिपथ—पु रूपांतर 'तवि रसाळ कथा। मऱ्हाठिया प्रतिपथा। आणिजल आता। अवधारिजो।' –ज्ञा १२ २४६ [स]

प्रतिपथी—वि विरोधी, विसंगत 'मग त्यांनीं (माधवरावानें) त्या सखारामबापूला आपल्या प्रतिनिधि प्रतिपथी असा जाणोन '–मराठ्याचीबखर पृ २८९–९० [स प्रति=उलट+ पथ=मार्ग]

प्रतिपद्—न १ समानार्थक शब्द पर्याय २ विवेचन, फोड 'एवं सर्वशब्दांचे प्रतिपद। कृष्ण म्हणे गोविंद।'-यथादी १८ ६३२ –वि प्रत्येक शब्दाची, शब्दशःणिक, सविस्तर 'टीका याची विशद। मागें जाली प्रतिपद।'–यथादी १८ ६७४ [स]

प्रतिपदीं—क्रिवि पावलोंपावलीं, क्षणोक्षणीं (शब्दशः व ल) 'प्रकृतीचिये राजबिदीं। अवस्थाभेदप्रमदीं। चीजत आहे प्रतिपदीं। सुखाचें लोण।' -ज्ञा १८ १०६९ **प्रतिपदोक्त**-वि शास्त्रादिकांच्या ठिकाणीं तदर्थ शब्द योजून ज्याचें विधान केलें आहे तो (तपशीलवार सांगितलेला, विशेष वर्णिलेला प्रसंग, गोष्ट) [सं]

प्रतिपक्ष—पु १ (कायदा, वादविवाद इ०) विरुद्ध, उलट बाजू, पक्ष, प्रतिस्पर्धी २ प्रतिपक्षी पहा [स]

प्रतिपक्षी—पु १ (कायदा, वादविवाद इ०) विरुद्ध पक्षाचा इसम, प्रतिवादी २ प्रतिस्पर्धी, दुसऱ्या गोष्टीच्या विरुद्ध व नाशास कारण असलेली एखादी गोष्ट ३ शत्रु [स]

प्रतिपादक—वि प्रस्थापित करणारा, पुराव्यानें सिद्ध करणारा (वादविवादी, मुद्दा इ०) [स]

प्रतिपादणें—उक्रि १ सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें, पुष्टि देणें, प्रमाणानें खरा करून देणें २ सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या स्वाधीन, हवालीं करणें, कायमचा देऊन टाकणें, बहाल करणें ३ बोलणें, सांगणें 'आधींचि विवेकाची गोठी। वरी प्रतिवादी श्रीकृष्ण जगजेठी।' –ज्ञा ४ २ [प्रतिपादन]

प्रतिपादन—न १ हरकतींचें दोषाचें निरसन करून स्वत चें मत सिद्ध करणें, प्रस्थापित करणें, विवेचन आत्मसमर्थन २ दान, देणगी देणें [स]

प्रतिपादित—वि सिद्ध प्रस्थापित समर्थन केलेला [स]

प्रतिपाद्य—वि सिद्ध करण्यालायक, जोगा, शक्य, समर्थनीय, प्रस्थाप्य प्रतिपादनीय 'तैसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर। तो होआवयालागी गोचर।' –ज्ञा १६ १०३ [स]

प्रतिपाल-ळ, प्रतिपालन—पुन (अन्नवस्त्रादि द्वारा) संरक्षण संवर्धन, संगोपन, पालनपोषण (शब्दश व ल) 'प्रतिपालु तरी पाहे चा।' –ज्ञा १७ १८३ [स प्रतिपाल, प्रतिपालन]

प्रतिपालक-वि संरक्षण, संगोपन, पालनपोषण करणारा [स]

प्रतिपाल(ळ)णें—उक्रि पोसणें, पाळणें, पालनपोषण करणें, संरक्षण करणें, सांभाळणें 'म्हणोनि भूतें इन सृजावीं। या सृजिंगीं प्रतिपाळावीं।' –ज्ञा ९ १२२ [प्रतिपालन]

प्रतिपालित—वि संरक्षण केलेला पाळलेला, संवर्धित (शब्दश व ल) [स] **प्रतिपाळ, प्रतिपाळक, प्रतिपाळण प्रतिपाळणें** प्रतिपाल वगैरे पहा

प्रतिपुस्तक—न भाषांतर, नक्कल

प्रतिप्रसव—पु सामान्य निषेधाचा विशेष गोष्टीपुरता पुन्हां केलेला विधि, प्रतिबंधक कायद्याच्या बाबतींत सवलत, निषेधात्मक गोष्टीचें पुन्हां प्रतिपादन [सं]

प्रतिप्रक्षेपक, प्रतिप्रक्षेपणीय—वि (शाप) परत पाठविणारी, धातूवर ज्वाळा फेंकणारी (भट्टी) -पदा १५१ (इं) रिव्हर्बेरेटरी

प्रतिफल-ळ—न फेड, मोबदला, उलट फळ 'त्या साधनाचा तो जसा उपयोग करील, तसें त्यास प्रतिफळ प्राप्त होईल '—ज्यनि (प्रस्तावना) १ [सं प्रति+फल]

प्रतिफलन—न (प्रकाश) परावर्तन 'ग्रह स्वत प्रकाश नाहींत, त्यावर सूर्याचा प्रकाश पडून त्याचें चंद्रावरच्या प्रमाणें प्रतिफलन होतें '—मराठी सहावें पुस्तक ३२०

प्रतिफलिन(प्रेरणा)—स्त्री दोन किंवा अधिक प्रेरणास समतोल धरिते ती ' (इं) बॅलन्सिंग

प्रतिफळणें—क्रि फलद्रूप होणें, अनुरूपपणानें फळणें, सिद्ध होणें 'एथ प्रतिफळे भावना। आपुलाली।'—ज्ञा ४ ७६ [प्रतिफल]

प्रतिबद्ध—वि अडथळा झालेला; प्रतिकार केलेला, प्रतिबंध झालेला, मज्जाव केलेला, अडविलेला [स]

प्रतिबद्धक—वि प्रतिबंध करणारा, आड येणारा, प्रतिबाधक पहा 'हे विषमता तुजपाशीं। कृष्णसुखाशी प्रतिबद्धक।'—एरुस्व १३ ४२

प्रतिबंध, प्रतिबंदी—पुस्त्री १ अडथळा, विरोध, अडवणूक, अडकाठी, प्रतिकार, विघ्न २ अडवणूक, थांबवणूक, नियंत्रण, अवरोध अडथळा केलेली स्थिति ३ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणानें चलन पावलेल्या पदार्थाचें चलन कमी होतें अथवा नाहीसें होतें किंवा उलटें होतें त्यास प्रतिबंध म्हणतात —यमू २१९ (इं) रेझिस्टन्स [स प्रतिबंध] **प्रतिबंधक**-न अडथळा, अडवणूक, विरोध, विघ्न [स] -वि प्रतिबंध करणारा, अडथळा, प्रतिकार, अडवणूक करणारा निवारक [स] °**कारण**-कार्यनिवारक कारण स्वत कोणतेंहि कार्य उत्पन्न न करिता केवळ आपल्या अस्तित्वानेंच दिलेलें कार्य घडवू देत नाहीं असें कारण —न्यायप २८. **प्रतिबंधन**-न अडचण, विघ्न अडथळा अधिक खादलिया अन्न। तें प्रतिबंधन गुरुसेवे।'—एभा १७ ३१० **प्रतिबाधक**-वि १ विरोध, अडथळा, मज्जाव, प्रतिबंध करणारा, अवरोध करणारा २ मार्गांत येणारा, प्रतिकूल असणारा कार्यनाश करणारा

प्रतिबिंब—न पाणी, आरसा इ० ज्या पृष्ठभागावर दिसतें तें पदार्थाचें प्रतिरूप पडछाया [स] **प्रतिबिंबणें**-अक्रि १ पडछाया पडणें, प्रतिबिंबित होणें, स्वरूप उमटणें 'जैसी प्रतिबिंबे छाया। निजांगाची।'—ज्ञा ७ १५ २ भासणें, वाटणें 'माझें अव्ययत्व तरी न मसे। परी होणें जाणें एक दिसे। तें प्रतिबिंबे मायावशें। माझ्याचि ठायीं।'—ज्ञा ४ ४९ [प्रतिबिंब] **प्रतिबिंबित**-वि पडछाया पडलेलें, प्रतिबिंब पडलेलें, प्रतिभासित [स]

प्रतिभट—पु १ स्पर्धा, बरोबरी करणारा माणूस २ शत्रु, प्रतियोद्धा [प्रति+भट-योद्धा] **प्रतिभटणें**-अक्रि स्पर्धा, बरोबरी करणें, झगडणें, भाडणें 'असे ज्याचें त्याशीं प्रतिभटति जे पामर पिसे।'—वामनस्फुटश्लोक नवनीत १३४ [प्रतिभट]

प्रतिभा—१ प्रतिबिंब, स्वरूपांतर, छाया 'जैसें सरोवर आटे। मग प्रतिभा नाहीं।'—ज्ञा ५ १ ९ २ कल्पना, मानसिक प्रतिमा, काल्पनिक चित्र ३ अनुभव, प्रतीत 'कीं आत्मराजाचिये सभे। गीते वोडविलें स्थावे। मज श्लोकप्रतिभे। ऐसें येत।'—ज्ञा १८ १६६५ ४ उच्च प्रकारचें ज्ञान, अलौकिक बुद्धि, स्फूर्ति ५ कांति, तेज. °**वान-शाली-संपन्न**-वि श्रेष्ठ बुद्धिमान, अतिशय हुशार, बुद्धिमान

प्रतिभास—पु १ प्रतिबिंब, प्रतिरूप 'ब्रह्म करि निराभास। परि माया अविद्या तिया साभास। म्हणुनि तयें उठति प्रतिभास। परब्रह्माचे।' २ प्रतिभा अर्थ २ पहा [स]

प्रतिभासणें—क्रि दिसणें, वाटणें, प्रतीत होणें 'अहो पाहता वीर प्रतिभासे। एथ नवलावो काय असे।' —ज्ञा ११ २२९ [प्रतिभास]

प्रतिभिंत—स्त्री समोरची भिंत 'का प्रतिभिंती चोखाटे समोरिल चित्र उमटे।'—ज्ञा १५ ४४४

प्रतिभू—पु जामीन, हमीदार [स]

प्रतिम—वि सारखा, एखाद्याची प्रतिमा असणारा बहुव्रीहि समासाच्या उत्तरपदांत योजितात जसें एतत्प्रतिम-तत्प्रतिम-सूर्यप्रतिम-सिंहप्रतिम इ०

प्रतिमंडल—न १ (गणित) केंद्रपराङ्मुख वर्तुळ, विक्षेप वर्तुळ, उपकारक वर्तुळ (इं) एक्सेंट्रिक सर्कल २ प्रतिबिंब 'नातरी सूर्यप्रतिमंडळ। जैसेनि धरी सलिल।'—ज्ञा १३ ९०८

प्रतिमल्ल—पु जोडीचा पहिलवान, प्रतियोद्धा, शत्रु, प्रतिभट 'तेथ रागी प्रतिमल्लाचा। गोसावी सर्व दळाचा।'—ज्ञा १८ ४९०

प्रतिमा—स्त्री १ सादृश्य साम्य, बरोबरी, उपमा 'याची प्रतिमा त्यास यणार नाहीं' २ धातु पाषाण इ० कावर कोरलेली देवादिकांची मूर्ति 'लिंग का प्रतिमा दिठी। देखत सेंवों अंगेंठी।'—ज्ञा १७ २०४ ३ प्रतिबिंब ४ चित्र ५ नक्कल ६ चिन्ह, खूण [स] **एकेप्रतिमेचा**-वि एका साचाचा किंवा शिक्क्याचा, एका घडणीचा, न्मुन्याचा 'हा व तो एकया प्रतिमेचे आहत'

प्रतिमावाद—न ललित लेखनांत व प्रत्यक्षांत (जें इंद्रिय-गम्य तें) तफावत न पडता प्रत्यक्षाचें हुबेहूब चित्र काढणें याविषयीं दुराग्रह —प्रतिभासाधन

प्रतिमान—न लेखकाच्या कल्पित सृष्टींत जी पात्र वावरतात त्या प्रत्यक्षांतील (जें जें इंद्रियगम्य तें तें) स्त्री-पुरुषाचा गाळीव नमुना —प्रतिभासाधन

प्रतिमुख—न प्रतिबिंबातील मुख 'पै बुद्धिभेदाचा आरिसा। तया हातोनि पडिला बीरेशा। म्हणौनि प्रतिमुखाभासा। मुकला तो।' –ज्ञा १४.३०४ [स]

प्रतियुति प्रतियोग—स्त्रीपु (ज्यो) पृथ्वीच्या एका बाजूस सूर्य व दुसऱ्या बाजूस ग्रह असून त्यापासून भूमीकडे येणाऱ्या रेषात १८० अंशाचा कोन होत असलेली स्थिति –सूर्य ७८ [सं]

प्रतियोगी—पु १ शत्रु प्रतिस्पर्धी २ विरुद्ध बाजूचा इसम, विरुद्ध व नाशकारक पदार्थ किंवा गोष्ट 'ऐसीं सदादि प्रतियोगियें। असदादि तिन्हीं इयें।' –अमृ ५ १२ ३ जोडीचा भाग, जोड, पूरक भाग, उतारा –वि १ जसास तसा वागणारा, दुसरा आपल्याशीं जसा वागतो त्याचप्रमाणें त्याच्याशीं वागणारा २ मागून, नतर येणारा, अनुयागी याच्या उलट अनुयोगी पहा [स] ०सहकारिता–स्त्री. (राजकारण) परिस्थिति जितकी अनुकूल किंवा प्रतिकूल तितकेंच अनुकूल प्रतिकूलतेनें वागणें, दुसरा ज्या प्रमाणें वागेल त्या प्रमाणेंच त्याच्याशीं वागणें (इं) रेस्पॉन्सिव्ह कोऑपरेशन याला प्रतिशब्द म्हणून केसरीनें मॉंटग्यु–चेम्सफोर्ड सुधारणाच्या वेळीं योजिला पूर्ण सहकारिता नव्हे व पूर्ण असह कारिताहि नव्हे तर याच्या मधील मार्ग 'प्रतिध्वनी सहकारिता श्रेष्ठ का प्रतियोगी सहकारिता श्रेष्ठ हे राजकीय विषय आहेत' –नाकु ३ १७

प्रतिरव—पु १ (कायदा) विरुद्ध तकार, माल्कीहक्काविरुद्ध तक्रार, भाडण, झगडा २ प्रतिध्वनि [स]

प्रतिरूप—न प्रतिमा, चित्र, कोणत्याहि पदार्थाचें सदृशरूप

प्रतिरूपक—न नाटक, कादंबरी इ०त काहीं फेरफार करून नवीन बनविलेली कादंबरी, नाटक इ०, रूपातर. 'शेक्सपियर कवीच्या नाटकाचीं मराठी प्रतिरूपकें' –शेक्सपिअर नाटकमाला, तुफान प्रस्तावना पृ ४४

प्रतिरोध—पु १ अडथळा, यावबणूक प्रतिबंध २ अडथळा, यावबणुक, गतीला प्रतिबंध झाल्यामुळें होणारी स्थिति [स]

प्रतिरोधक–वि अडथळा करणारा, विरोधक

प्रतिलेख—पु लेख, पुस्तक इ० ची केलेली हुबेहुब नक्कल, (इं) कॉपी

प्रतिलोम—पु १ उरुट क्रम व्यतिरेक 'अनुलोम प्रति लोम। विवचना वाढेल दुर्गम।' –एभा २४ ६०३ २ उच्च वर्णाच्या स्त्रीचा नीच वर्णाच्या पुरुषाशीं झालेला विवाह उदा० ब्राह्मणीचा क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र पुरुषाशीं क्षत्रियेचा वैश्य किंवा शूद्र पुरुषाशीं वैश्येचा शूद्राशीं याच्या उलट अनुलोम (पहा) 'उत्तम वर्णाची जे नारी। हीन वर्णाचा गर्भ धरी। तिची संतती संसारीं। अभिधान धरी प्रतिलोमज।' –एभा २० ३०. –वि १ (लोम=केंस याच्या वळणाच्या उलट) नैसर्गिक मार्गाच्या विरुद्ध प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेचा, उलटा, विपरीत, विरुद्ध २ (ल) नीच, हलका, क्षुद्र, दुष्ट ३ हीन जातीच्या पुरुषापासुन उच्च जातीच्या स्त्रीस झालेला [स प्रति+लोम=केंस] ०ज–वि प्रतिलोम अर्थ ३ पहा 'वर्णाश्रमामाजील गुज। प्रतिलोमानुलोमज।' –एभा २० २९ ०प्रमाण–न व्यस्त प्रमाण –मराठी ६ वें पुस्तक (आवृ २) पृ १७१ ०विवाह–पु उच्च वर्णाच्या स्त्रीचा हीन वर्णाच्या पुरुषाशीं झालेला विवाह प्रतिलोम (–पु) अर्थ २ पहा

प्रतिवचन, प्रतिवाद—नपु १ उत्तर, जबाब 'तेथें देवें पुशिला जो प्रश्न। त्याचें कोण द प्रतिवचन।' –एभा २९ ४८८ २ आक्षेपास उत्तर विरुद्ध भाषण [स]

प्रतिवदन—न प्रतिबिंब 'का प्रतिवदन जैसें। आरसनि।' –ज्ञा १३ ९०७

प्रतिवादी—पु १ (कायदा) ज्या इसमाविरुद्ध दिवाणीदावा लागलेला असता तो, वादीची ज्या विरुद्ध तक्रार असते तो माणूस २ प्रतिपक्षी ३ वादविवादात प्रत्युत्तर देणारा, उलट जबाब देणारा, प्रतिस्पर्धी. [स]

प्रतिवार्षिक—वि दर वर्षी करावयाचा येणारा किंवा होणारा, सांवत्सरिक [प्रति=प्रत्येक+वर्ष]

प्रतिविधा—पु प्रतिक्रिया करण्यासाठीं केलेलें एखादें कृत्य, व्रत, संस्कार, अनुष्ठान इ०

प्रतिविभूति–ती—स्त्री. सामान्य, गौण विभूति (ऐश्वर्यादि) 'यथ विभूती प्रतिविभूती। प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती।' –ज्ञा १० ४१

प्रतिविशा—पु विशाव्याचा पोटविभाग, विशवा पहा

प्रतिवृत्त—न १ वैंद्रपराङ्मुख वर्तुळ प्रतिमंडल अर्थ १ पहा २ (सभा, समेलन इ० ची) हकीकत, अहवाल, रिपोर्ट 'प्रतिवृत्ताच्या सारीं कार्यकारी मंडळाच्या दहा बैठका झाल्या' –क १७ ६ ३०

प्रतिशब्द—पु १ पडसाद, प्रतिध्वनि, प्रतिनाद 'नाद घेत-लिया आकाश। नदी प्रतिशब्दु जैसा।' –ज्ञा १७ २७९ २ एका शब्दाला जोड यावयासाठीं द्विरुक्ति करून योजिलेला दुसरा त्सदृश शब्द जसें –भाकरी–बिकरी, धारणधारण, दगडबिगड इ० उपशब्द पहा ३ एखाद्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं योजि लेला त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द, पर्याय समानार्थक शब्द

प्रतिषिद्ध—वि १ मनाई केलेला, निषिद्ध त्याज्य २ अमान्य नाकारलेला, रद्द, आक्षिप्त [स] **प्रतिषेध–पु १** मनाई, मज्जाव २ निषेध, नकार त्याग ३ निवारण प्रतिबंध [स] **प्रतिषेधक**–वि मनाई, निषेध करणारा नाकारणारा. 'हरि अविवेकान्मुखें। सिद्धचि प्रतिषेधें।' –अमृ ६ ६८.

प्रतिषेधणें–उक्रि १ मनाई करणें, निषेधणें २ नाकारणें, वर्जणें, इनकार, प्रतिबंध करणें [प्रतिषेध]

प्रतिष्टंभ—पु. अडथळा, विरोध, हरकत [सं]

प्रतिष्ठणें—सक्रि १ (काव्य) देवळांत मूर्तीची यथाविधि स्थापना करणें, स्थापणें, समंत्रक प्राणप्रतिष्ठा करणें 'वदाधारें बोलती। केवळ धर्म प्रतिष्ठिती।'–ज्ञा २ २४५ २ ठेवणें, मांडणें 'घटिका प्रतिष्ठिली अंतरीं।' ३ अधिकाराच्या, मानाच्या जागीं एखाद्याची स्थापना करणें –अक्रि (काव्य) असणें, राहणें, थावणें, चालू असणें 'तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे।'–ज्ञा ४ १५०. [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठा—स्त्री १ मान, कीर्ति, पत, लौकिक, प्रसिद्धि, मोठेपणा, ख्याति 'नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागीं। सांगीव धरूनि आर्गी।'–ज्ञा १ ४६ २ अधिकाराच्या, बहुमानाच्या जागीं एखाद्याची स्थापना ३ एखाद्या व्यक्तच्या सन्मानार्थ उभारलेल्या स्मारकाची स्थापना ४ देवादिकांच्या मूर्तीची यथाविधि स्थापना, प्राणप्रतिष्ठा 'प्रतिमाप्रतिष्ठेपि पद्दाहो। प्रकटे आयुर्भावो मंत्रमात्रें।' –एभा १ १७० ५ नवीन बांधलेल्या घरांत राहण्यास जाण्यापूर्वी करितात तो विधि, घरभरणी ६ भ्रष्ट झालेल्या देवादिकांच्या मूर्तीची पुन्हा स्थापना ७ वसतिस्थान, गृह ८ डौल, आढयता, अभिमान (क्रि० करणें, मिरवणें, बाळगणें) ९ देवळास मिळालेली नेमणूक, वर्षासन इ० १० हुंडा देऊन मुलीचें लग्न लवणें ११ आयुष्यांत स्थिर कायम, स्थायिक होणें १२ (सीमा) स्थिरता, स्थैर्य, कायमपणा, स्थापना 'बुद्धी धैर्या होय वसौटा। तरी मनांत अनुभवाचिया वाटा। हळु हळु करी प्रतिष्ठा। आत्मभुवनीं।'–ज्ञा ६ ३७८ १३ (निंदार्थी) अप्रतिष्ठा, अपमान [सं] म्ह० कुचेष्टेवांचून प्रतिष्ठा वाढत नाहीं **पधरा प्रकारच्या प्रतिष्ठा**–दिमाखानें व गर्वानें फुगून जाणें, फाजील अतोनात डौल, मिजास, आढयता सामाशब्द– **०नाम, प्रतिष्ठित नाम**–न व्यवहारांत आदरार्थी योजावयाचें टोपण नाव (दादा, तात्या, नाना बापू, अण्णा इ०) व्यावहारिकनाव पहा **०वस्त्र**–न १ सभा, दरबार इ० ठिकाणीं प्रतिष्ठेनें घेऊन जावयाच्या उपयोगी पोषाख, उंची, भारी, सुंदर, छानछोकीचा पोषाख २ उंची पोषाखांतील एक वस्त्र

प्रतिष्ठापन-ना–स्त्री प्रतिष्ठा अर्थ ४ व १२ पहा

प्रतिष्ठापना—स्त्री (ख्रि) आचार्याची एखाद्या मंडळीवर यथाविधि केलेली स्थापना, योजना (इ) इन्स्टॉलेशन् 'नियमानुसार भरलेल्या कौन्सिलच्या समेनें नेमलेल्या उपासनापद्धतीप्रमाणें आचार्याची प्रतिष्ठापना करावी'–कोंधवनि १५

प्रतिष्ठिणें–सक्रि स्थापन करणें, प्रतिष्ठणें पहा 'आली महादवी तिनें गौरीहार प्रतिष्ठिला।'–वसा ४६ [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठित—वि १ सन्मानानें, आदरानें वागविलेला, मान दिलेला २ मानाला पात्र असलेला, सन्माननीय, आदरणीय, संभावित ३ सुंदर, भपकेदार, मान्यतेचा (पोषाख) ४ अधिकाराच्या जागीं स्थापिलेला किंवा नेमलेला (माणूस) ५ यथाविधि स्थापिलेली, प्राणप्रतिष्ठा केलेली (देवाची मूर्ति) ६ प्रसिद्ध, प्रख्यात, नावाजलेला, लौकिकवान ७ साध्य झालेला, संपूर्ण झालेला. ८ (लग्न, उद्योगधंदा इ० च्या योगानें आयुष्याच्या मार्गाला लागून) स्थिर, दृढमूळ, कायम, स्थायिक झालेला ९ वर्षासन, नेमणूक दिलेलें (देऊळ, देवस्थान इ०), हुंडा दिलेली (कन्या) १० सर्वांस आवडणारा ११ (निंदार्थी) अहमन्य, शिष्ट, मिजासखोर, आढयताखोर [स] **प्रतिष्ठेखोरपणा**–पु (निंदार्थी) शिष्टपणा, प्रतिष्ठितपणा, मिजासखोरपणा, अहमन्यता 'मुसलमान लोकांत प्रतिष्ठेखोरपणा, आळस . इत्यादि अवगुण बऱ्याच अंशानें वसत आहेत'–आगर ३ २२५

प्रतिसहकारपक्ष—पु सरकारशीं कामापुरता सलोखा जोडून प्रसंगविशेषीं विरोध करणारा, प्रतियोगी सहकारिता करणारा पक्ष 'प्रतिसहकारपक्षाचें धोरण असें आहे कीं, जेव्हां आपला अभिमान राखून सरकारशीं सहकार्य करता येईल तेव्हां तें करावें'–के १७ ५ ३० [स प्रतिसहकार+पक्ष]

प्रतिसारण—न (शाप) पदार्थांचे अणु ज्या शक्तीनें आदोलन पावून दूर सरतात ती शक्ति (इ) रिपल्शन् 'हु सकोच्य प्रवाही पदार्थांचे परमाणु निरंतर एकमेकांचें प्रतिसारण करीत असतात'–मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५ आवृ २री)पृ ८६ [स प्रति+सृ]

प्रतिसांवत्सरिक—न मृताचें मृततिथीस दरवर्षी करावयाचें श्राद्ध –वि दरसाल होणारी, करावयाची (गोष्ट, विधि, इ०)

प्रतिसूचना—स्त्री आधीं केलेल्या सूचनेंत फरक करणारी सूचना 'सर्व सूचना व प्रतिसूचना अनुक्रमानें अध्यक्षानें सभपुढें मांडल्या पाहिजेत'–टि ३ २३५

प्रतिसूर्य—पु १ सूर्यबिंबाची प्रतिकृति २ (ल) विद्वान्, तेजस्वी माणूस

प्रतिस्पर्धा—स्त्री १ चढाओढ, बरोबरी, एखाद्याच्या बरोबर होण्याची, त्यास मागें टाकण्याची इच्छा, प्रयत्न कोणेका बरोबर स्पर्धा (क्रि० करणें, धरणें, मांडणें) २ मत्सर, द्वेष. [स]

प्रतिस्पर्धी–वि १ मत्सरी, द्वेषी २ चढाओढ, बरोबरी, स्पर्धा करणारा ३ सामनेवाला, प्रतिवादी, प्रतिपक्षी [स]

प्रतिस्फटि(टि)क—वि ससासारखा चिकचिरीत, पिच्छल, जिलटिनप्रमाणें दिसणारा (इ)कोलाइड

प्रतिहत—वि १ मार खाल्लेला, तडाखा दिलेला, जखमी कलेला २ मागें हटविलेला, मागें किंवा खालीं लोटलेला ३ परावृत्त, माघारा फिरलेला ४ निराश झालेला, भग्नसंकल्प, खंडित मनोरथ, कुंठितगति 'कुळ उद्धरील समस्त। विपर्यी प्रतिहत तें करें।'–एभा ९ ३७१ ५ नष्ट झालेला [स]

प्रतिहर्ता—पु सोमयागातील सामकगणातील ऋत्विज

प्रतिक्षागृह—न भेटीस येणाराना भेट होण्यापूर्वी बसण्या साठीं असलेली जागा. (इ) वेटिंगरूम 'प्रतिक्षागृहातील . सामान व्यवस्थित रीतीनें लाऊन ठेवावें.' -ऐरापुप्र ९ ४५७

प्रतिक्षिप्त—वि प्रतिबिंबित, परावर्तित [स] ०**क्रिया**-स्त्री परावर्तनक्रिया 'मीलनस्थानाचें म्हणजे प्रतिक्षिप्त क्रियाचें ..' -विचावि ६.

प्रतिज्ञा—स्त्री १ वचन, करार, ठराव, अमुक गोष्ट अमुक रीतीनेंच घडेल किंवा मी अमुक करीनच इ० रूप एखाद्यानें ठाशुन केलेलें विधान, निश्चय २ पैज, पण, होड. 'तरी अवधान एव वेळ दीजे। मग सर्वसुखासि पात्र होइजे। हें प्रतिज्ञोत्तर माझें। उघड ऐका।' -ज्ञा ९ १ ३ (कायदा) शपथपूर्वक केलेलें विधान, कबूली, सत्यास स्मरून सागणें. ४ (न्याय) साध्याचा निर्देश प्रमेय, उपपाद्य, सिद्ध करावयाचें उपपादन, सिद्धांत ५ शपथ [स] ०**भोगणें**-प्रतिज्ञा करणें, वचन देणें, ठराव, करार करणें 'आम्ही पुस्तकास आरंभ करतेवेळीं अशी प्रतिज्ञा भोगलेलीहि कोठें आम्हास आठवत नाहीं' -नि ६३८ ०**पत्र**-न दस्तऐवज, कबुलायत (इं) ॲफिडेव्हिट ०**विरोध**-पु (न्याय) पूर्व पक्षाची किंवा उपपाद्याची अमान्यता **प्रतिज्ञात**-वि १ ज्याच्या सबधानें प्रतिज्ञा केली आहे असें, कबूल केलेलें, मान्य केलेलें २ ठासून सांगितलेलें, उपपादन केलेलें

प्रतीक—न १ मूळ ग्रंथ, विवरण किंवा टीका करण्यासाठीं मूळग्रंथातील घेतलेलें वाक्य, पंक्ति, पद इ०. २ प्रतिपक्षाच्या विधानातील खंडनार्थ घेतलेला अंश, मुद्दा ३ उदाहरण, दाखला देण्यास, सादृश्य दाखविण्यास पुढें केलेली गोष्ट, बाबत ४ चिन्ह, खूण 'मन हें सुद्धा एक दैवतच असून परब्रह्माचें प्रतीक म्हणून त्याची उपनिषदातूनच उपासनाहि सांगितली आहे' -गीर १२५

प्रतीकार, प्रतीकारक—प्रतिकार, प्रतिकारक पहा

प्रतीचा—वि गुण, जाति इ० नीं बरोबरीचा, समानगुण

प्रतीची—स्त्री. पश्चिम दिशा, मावळत [स.] **प्रतीचीन**-वि पश्चिम दिशेकडील, मावळतीचा, पश्चिम. [स]

प्रतीत—स्त्री अनुभव, खात्री, प्रतीति पहा -मनको -वि अनुभवलेलें, दिसून आलेलें, अनुभवानें किंवा पाहणी करून खरें ठरलेलें, प्रत्ययास आलेलें, सिद्ध केलेलें, ज्ञात [सं] **प्रती(ची)ति**-स्त्री १ अनुभव, खात्री, प्रत्यय, शोध, अंतरास मनास पटलेला दाखला, प्रत्यय, अनुभवानें अवलोकनानें झालेली, खात्री, एखाद्या गोष्टीबद्दल किंवा एखाद्याच्या स्वभावाबद्दल कोणी केलेलें विधान खरें आहे असें आढळून येणें 'कामभोगांतीं विरक्ती। ऐसें मुखें गा विवेक बोलती। ते अध पातीं घालती। हे मज प्रतीति स्वयें झाली।' -एभा २६ १६६ २ प्रत्यक्ष जाणीव, ज्ञान, छाप, अवलोकन 'भेर्यादि शब्दाचे ठायीं वर्णाची प्रतीति होत नाहीं' ३ चमत्कार, अद्भुत कर्म, साक्षात्कार ४ प्रसिद्धि, ख्याति 'ऐसी यया वेदांतीं। निरूपणभाषाप्रतीती।' -ज्ञा १५ ९०. [सं] **प्रतीतीस येणें**-१ अनुभवास येणें, अवलोकनात येणें २ खात्री पूर्वक निश्चित होणें, तंतोतंत जुळून खात्री होणें
दाको ५ २९

प्रतीप—न (साहित्य) एक अर्थालंकार ह्यात प्रसिद्ध उप मेयाची उपमा दिलेली असते, नेहमीच्या उपमान-उपमेयाची अदलाबदल असते. उदा० 'तुझ्या लोचनासारिखें पद्म तेंही। बुडालें जलीं कीं बहु खोल डोहीं। प्रिये त्वन्मुखासारिखा चंद्र त्यातें। घना मेघमाला पहा लोपवीते।' [स]

प्रतीयमान—वि अनुभवास किंवा निदर्शनास येत आहे असा, ज्याची जाणीव होत आहे असा [स]

प्रतीहार—पु राजवाड्यावरील द्वारपाळ [सं] **प्रतीहारी**-स्त्री अंत पुराच्या द्वारावर असलेली स्त्री द्वारपाळ, वेत्रवती [स]

प्रतीक्षणें—सक्रि वाट पाहणें, अपेक्षा करणें. [सं प्रति+ईक्ष्] **प्रतीक्षा**-स्त्री १ वाट पाहणें २ अपेक्षा 'ऐशी प्रतीक्षा हृदयात देवा।' -वामन, नृसिंहदर्पण २४ [स]

प्रतोद—पु १ चाबूक, कोरडा, असूड. 'भीष्मवधाया धावे हरि हस्तें कवळुनि प्रतोदास।' -मोभीष्म १० ९५ २ छायेवरून वेळ मोजण्याचें सोटयासारखें यंत्र, छायायंत्र, शंकूयंत्र [स]

प्रत्य—क्रिवि उलट 'आलें परि प्रत्य आपणासि कैसें उचित हे होये।' -गीताचंद्रिका १ २९ [स प्रत्यक्]

प्रत्यई-हीं—क्रिवि दररोज, प्रतिदिवशीं, 'कुड धूता शुद्ध होतें। यास प्रत्यई पुईजेतें।' -दा ३ १ १५ [स प्रति+अहन्]

प्रत्यक्—वि १ पुढचा, पुढला, नंतरचा, पश्चात्कालीन २ पश्चिमदिशेकडील ३ (स्थल, काल, जीव, पदार्थ, भाग इ० त) सर्वत्र व्यापून राहणारा, सर्वव्यापी (आत्मा, शिव, जीव यास जोडून) ४ साक्षात्, प्रत्यक्ष 'नामया शरण भगवंतासी। भग-वत तरी प्रत्यक् त्यासी।' -एकनाथ आनंदलहरी ११९ [स.] ०**ज्योति**-स्त्री आत्मप्रकाश 'प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी। करिसी मनपवनाचीं खेळणीं।' -ज्ञा १२ ६ ०**दर्शन-दृष्टी**-नस्त्री मागें पहाणें, पुढें पाहणें, पश्चिमेकडे पाहणें ०**प्रतीति**-स्त्री आत्म ज्ञान ०**बुद्धि**-स्त्री अंतर्मुख झालेली बुद्धि, मी अंतर्यामी (आत्मा) आहें अशी बुद्धि 'मग देहादतयें दळें। साइनि एकेचि वळें। प्रत्यग्बुद्धी करतळें। हातवमादे।' -ज्ञा १५ २५८ ०**बोध**-पु आत्मज्ञान, प्रत्यगात्मा व ब्रह्म एकच आहेत असें ज्ञान. 'जे प्रत्यग्बोधाचया मायया। सोहतेचां मध्यान्हीं आल्या।' -माज्ञा १६ १० ०**मुखपण**-न अंतर्मुखवृत्ति 'येथ प्रवृत्ति वोहट जिणें। अप्रवृत्तिमी वाधावणें। आता प्रत्यङ्मुखपणें। प्रचार दिसे।' -अमृ ९ २८. **प्रत्यगात्मा**-पु १ देहात व्यापून राहिलेलें ब्रह्म

२ स्वपदार्थे लक्ष्य ३ कूटस्थ [प्रत्यक्+आत्मा] प्रत्यगावृत्ति प्रत्यक्वृत्ति-स्त्री आत्माकारवृत्ति अंतर्वृत्ति, उपर्मुखता, मोह अशी स्वस्वरूपाकार वृत्ति 'मग प्रत्यगावृत्तीची चोखटें। लाविली गंगेचेनि तटें।' -ज्ञा १८ १०१७ [प्रत्यक्+आवृत्ति, वृत्ति]

प्रत्यंग—न १ शरीराचा गौण अवयव 'मग तळवे तळहात शोधी। उर्ध्वांचे खड भेदी। साडा पे संधी। प्रत्यंगाचा।' -ज्ञा ६ २३२ २ विषयाचा पोटविभाग [स]

प्रत्यंचा—स्त्री धनुष्याची दोरी 'धनुष्याची प्रत्यंचा ओढिली असतां ती धनुर्धारीच्या कानापाशी येत' -हिंग्र ५ [सं] ०चढविणें-धनुष्यास दोरी लावून तें सज्ज करणें 'तिच्या स्वयंवराकरितां या धनुष्याला प्रत्यंचा चढविणें हाच पण तू जाहीर कर' -धनुर्भंग नाटिका, पृ ६

प्रत्यंतदेशगमन—न समुद्रापलीकडील प्रदेशांत जाणें [स]

प्रत्यंतर—न १ पुरावा, खात्री, पुष्टि देणारी एखादी गोष्ट, दाखला, उदाहरण, दृष्टांत प्रमाण, आधार २ अनुभव, खात्री [स]

प्रत्यय—न १ अनुभव, खात्री, प्रतीति 'सहपरिवारें पळती कामक्रोध। कीं प्रत्यया यतां ब्रह्मानंद।' -पाप्र ४५ २१ २ भरंवसा, श्रद्धा, निष्ठा, आत्मविश्वास ३ (व्याकरण) नाम व धातु यास विशेष अर्थ उत्पन्न करण्यासाठीं त्यांना जोडून येणारा शब्द [स.] प्रत्ययास येणें-प्रचीत, अनुभवास येणें 'म्हणोनि जळो हें सुज। प्रत्यया नये मज।' -ज्ञा १ २०८ ०प्रतिभू पु खात्री-लायक जामीन विश्वासप्रतिभू [सं] **प्रत्ययित**-वि विश्वास टाकलेला, भरवसा टाकलेला, विश्वस्त [स] **प्रत्ययी**-वि विश्वसनीय, भरवशाचा, खात्रीचा, पतीचा [स] **प्रत्ययीभूत प्रमाण**-न अनुभवास दाखला म्हणून येणारें उदाहरण, दृष्टांत, विधान

प्रत्यवाय—पु १ पापीपणा, गुन्हेगारी २ जें करावें तें न केल्यामुळें किंवा जें करूं नये तें केल्यामुळें उत्पन्न होणारा दोष, नुकसान, हरकत विधिनिषेध 'जे प्रत्यवाय तव गळे। स्वाधिकार बहुवें उजळे।' -ज्ञा १८ १२२ ३ विघ्न, अडथळा 'जो एकदा सकल्प केला तो कितीही प्रत्यवाय आले तरी तडीस नेऊन पोंचवणें' -नि ७३२ [स] ०जाणें-अक्रि १ आलेला बाध दूर करणें २ निश्चयास येणें **प्रत्यवायता**-स्त्री दोष, पाप 'कर्माकर्म-प्रत्यवायता। हे सज्ञानासीच सर्वथा।' -एभा ११ ११६४ **प्रत्यवायी**-वि दोषी, अपराधी, पापी [स]

प्रत्यस्त्र—न धनुर्वेदाचा एक प्रकार 'शस्त्र अस्त्र, प्रत्यस्त्र परमास्त्र या विद्या त्यास चांगल्या अवगत होत्या' -हिंग्र १७

प्रत्यहीं—क्रिवि दररोज प्रतिदिवशीं [प्रति+अहन्]

प्रत्यक्ष—न जाणीव ज्ञान डोळे कान इ० इंद्रियांनीं होणारें ज्ञान, विषयगोचरता 'शब्दाचें प्रत्यक्ष श्रोत्रेंद्रियावाचून होत नाहीं' -शब्द समक्ष देखत पाहता पाहता -क्रिवि साक्षात्, खरोखर, वास्तविकपणें, वस्तुत, स्वतःप्रमाणें, जातीनें, स्वत 'मी तिकडे प्रत्यक्ष गेलों' 'हा माझा प्रत्यक्ष बंधु आहे' -वि दिसणारें प्रगट, हजर, उपस्थित, इंद्रियगोचर 'तरी प्रथम श्रीगुरुमूर्ति। प्रत्यक्ष करावी याचे हातीं।' -नव १६ १३६ [स प्रति+अक्षि] म्ह० १ प्रत्यक्षास प्रमाण कशाला? २ प्रत्यक्ष तें खरें सामासिक शब्द- ०कर-पु कर देणारा व कर सोसणारा या व्यक्ती एकच असतात असा कर जमीनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करांपैकीं आहेत ०त.-क्रिवि साक्षात्; समक्ष, धडधडीतपणें, उघडपणें, समोर, इंद्रियांना गोचर होईल असें [स] ०ता-स्त्री समक्षता, प्रगटता, इंद्रियगोचरता [स] ०दर्शन-न (देव, व्यक्ति इत्यादिकांची) साक्षात् भेट; स्वरूपगोचरता ०दर्शी-वि १ घडलेली गोष्ट ज्यानें स्वत च्या डोळ्यांनीं पाहिली आहे असा २ एखाद्या गोष्टीचा स्वत अनुभव घेतला आहे असा ०प्रमाण-न डोळ्यांनीं दिसणारा पुरावा ०प्रमाणवाद-पु अनुभवानें मिळणाऱ्या ज्ञानावर सर्वस्वी अवलंबून असणारा तत्त्वज्ञान्यांचा एक पंथ (इ) पॉझिटिव्हिझम ०सिद्ध-वि इंद्रियगोचर पुराव्यावर प्रस्थापित केलेलें **प्रत्यक्षी**-वि पाहणारा, द्रष्टा, स्वत किंवा जातीनें पाहणारा, जाणणारा [स]

प्रत्याख्यान—न इनकार, मनाई, निराकरण, धिक्कारणें, दूर सारणें [स] **प्रत्याख्यात**-वि १ इनकार केलेलें नाकबूल केलेलें, नाकारलेलें, नापसत म्हणून दूर सारलेलें 'तिच्या (कौमुदीच्या) तेजापुढें पूर्वीची अत्र तेजें प्रत्याख्यात होत्सातीं निष्प्रभ होऊन गेलीं' -नि ५०८ २ प्रसिद्ध नावाजलेला, सर्वश्रुत [स]

प्रत्याघात—पु प्रतिक्रिया, उलट परिणाम; उलट प्रहार, प्रतिकार [स] **प्रत्याघातक**-वि प्रतिक्रिया, उलट परिणाम, उलट प्रहार करणारा [स]

प्रत्याम्नाय—पु मुख्यत्वें करून जें प्रायश्चित्तादि कर्म सांगितलें तें तसें घडणें शक्य नसल्यास त्याच्या ऐवजीं द्रव्यदान किंवा इतर जें अनुष्ठान केलें जातें तें [स प्रति+ऐवजीं+आम्नाय=बोललेलें]

प्रत्यारंभ—पु नित्यनेम; दररोज करावयाचें गीतापाठादिकासारखें पुण्यकर्म [स प्रति+आरभ]

प्रत्यालीढस्थान—न (नृत्य) आलीढस्थानाप्रमाणें उभें राहणें उजवा पाय कुंचित व डावा पाय पाच ताल पुढें टेवणें आलीढस्थानाप्रमाणेंच यांत अभिनय सूचित होतात आलीढस्थान पहा [सं]

प्रत्यावर्तन प्रत्यावृत्ति—नस्त्री १ वारवार वरचेवर करणें पुन:पुन करणें माघारीं येणें उलट अवस्था 'कृष्णारूपीं वेधल्या वृत्ती। प्रत्यावृत्ती हरि पाहती।' -एरुस्व ६ २७ २ पुन्हां जन्मास येणें पुनर्जन्म 'तव प्रत्यावृत्ती चेरमारें। आत्मसाक्षात्कारें खुंटली।' -एभा २ ३१५ [प्रति+आवर्तन, आवृत्ति]

प्रत्यासत्ति—स्त्री विशेष दळणवळण, सहवास घरोबा नातें, संबंध 'हा लुच्चा आहे, याची प्रत्यासत्ति इतकी कामाची नाहीं' [प्रति+आसत्ति=सान्निध्य] ०न्याय–पु वाक्यात जो अर्थ स्पष्ट किंवा पूर्ण उक्त नाहीं तो संदर्भावरून पूर्ण करून घेण्याची सरणी वाक्याचे ठिकाणीं साकांक्षपदाच्या शक्तीमुळें जो अनुक्त अर्थ अन्वित व्हावयाचा, तो त्या प्रकरणात वाक्यातराच्या ठिकाणीं जो उपस्थित आहे तोच अन्वित व्हावा इतर न व्हावा, अशा अर्थाविषयीं उपस्थिताचाच अन्वय होणें.

प्रत्यासन्न—वि अगदीं जवळ असलेला, निकट संबंध असलेला, समीपस्थ [प्रति+आसन्न=बसलेला]

प्रत्याहत—(संगीत) गाताना ध्वनींत खंड पडू न देता इच्छित उच्च स्वरापासुन इच्छित नीच स्वराकडे जाणें घसिट पहा

प्रत्याहार—पु १ आपापल्या विषयाचा संसर्ग न करता इंद्रियांचें चित्ताच्या स्वरूपास अनुसरून राहणें, इंद्रियांची अंतर्मुखता, इंद्रियदमन 'मग प्रत्याहाराचा अधाडा। जो बुद्धीचियाही पाया निसरडा।' –ज्ञा ६ ५६ 'स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकारइवेंद्रियाणां प्रत्याहारः' –पातंजलसूत्र पा २ सू ५४ २ प्राणायामभूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राणवायु चरणांगुष्ठापासुन ब्रह्मरंध्रापर्यंत चढविण्याचा व पुन्हा उतरविण्याचा क्रियाभ्यास अष्टांगयोगापैकीं पाचवें अंग 'प्रत्याहारादि अंगीं। योगें अंग टेंकिलें योगीं।' –अमृ ९ २७ ३ प्राणायामाचा विरोध नाहींसा करणारा शरीरांतील एक वायु, प्रत्याहररेचकपवन ४ नियमन ५ परत घेणें, प्रत्यादान, अपहरण [स] ०न्याय–पु संक्षेप

प्रत्याहिक—वि दररोज निघणारें, दैनिक 'मुंबईच्या एका प्रत्याहिक इंग्रजी पत्रांतील टीकेवरून हें उघड आहे' –टि १ ३८१ [स]

प्रत्युत—क्रिवि १ एवढेंच नव्हे तर, आणखी, शिवाय, खरीज 'ह्यावर तू उपकार करितोस परंतु हा प्रत्युपकार कोठें करणार? प्रत्युत शिवी देईल' २ दुसऱ्यापक्षीं उलटपक्षीं [स]

प्रत्युत्तर—न १ उत्तरास दिलेलें उत्तर उलट जबाब प्रतिवचन 'तंव प्रत्युत्तरें यालीं। श्रीकृष्णें जी चालविलीं।' –ज्ञा १८ ७४ २ (सामा) उत्तर जबाब [स]

प्रत्युत्थान—न १ भेटीस आलेल्या मनुष्याच्या सन्मानार्थ आसनावरून उठणें २ युद्ध वादविवाद इ० मध्यें प्रतिपक्ष्याचा पराभव करण्यासाठीं उठणें [स] **प्रत्युत्थित**–वि भेट घेण्यासाठीं किंवा पराभूत करण्यासाठीं उठलेला [स]

प्रत्युद्गम, प्रत्युद्गमन—पुन भेटीसाठीं दोन हात करण्यासाठीं सामोरें जाणें [स] **प्रत्युद्गत**–वि सामोरा गेलेला, पुढें गेलेला [स]

प्रत्युद्वाह—पु आपली मुलगी दुसऱ्याच्या मुलाला देऊन त्याची मुलगी आपल्या मुलाला करून घेणें, असें लग्न साटेलोटें [स]

प्रत्युपकार—पु दुसऱ्यानें आपणावर केलेला उपकार फिटावा म्हणून त्याजवर केलेला उपकार, उपकाराची फेड 'योगयागीं शिणता अपार। प्रत्युपकार कदा न घडे।' –एभा २९ १७१ [स]

प्रत्युपस्थान—न नव्यानें सुरवात करणें, आपला पराभव करावयास उठलेला किंवा ज्यानें आपला पराभव केला त्याच्या पराभवासाठीं उठणें, गेलेला हक्क पुन्हा मिळविण्यास सज्ज होणें [स]

प्रत्यूष—न प्रातःकाल, पहाट [स]

प्रत्यूह—न विघ्न, संकट 'श्रीरामनाममनश्चिंतितचिंतामणि करील हें पूर्ण। चूर्णप्रत्यूहाचें रसिकाचें चित्तही सुखी तूर्ण।' –मोआदि १ १० [स]

प्रत्येक—वि पृथक्पृथक्, दरएक, हरएक –क्रिवि एकेक, एकएकटा, एकामागून एक [स] ०चैतन्य–न व्यक्तिगतचैतन्य, चराचरचैतन्य ह्याच्या उलट पूर्णचैतन्य [स]

प्रथक—वि (अप) वेगळा, निराळा, भिन्न, (प्र) पृथक् 'तव प्रथक् सनमाव। ऐसें गमे।' –प्रथराज ७ १०२ [स पृथक्]

प्रथम—वि पहिला, पूर्वीचा, आरंभींचा, मुख्य, स्थल किंवा काल यामध्यें आधींचा –क्रिवि पहिल्यादा, आरंभीं, अगोदर, प्रथमत [स] म्ह० प्रथमग्रासे मक्षिकापात =इच्छित गोष्ट साध्य होण्याच्या प्रारंभींच काहींतरी विघ्न येणें सामाशब्द–०खरेदी–स्त्री इतर गिऱ्हाइकापूर्वी खरेदी करण्याचा अधिकार, अग्रक्रयाधिकार ०चरण–पु पहिली पायरी अवस्था, नुकतीच सुरवात; प्रथमावस्था एखाद्या कालाच्या चार विभागापैकीं पहिला विभाग ०त –क्रिवि पहिल्यानें आरंभीं, सुरवातीला, अगोदर ०दर्शनीं–क्रिवि काहीं एक कार्याच्या आरंभीं सुरवातीला, प्रथमावस्थेंत, सकृद्दर्शनीं 'त्या लिहावयास पोरी घेतली, प्रथमदर्शनीं चूक पडली' ०दशा–स्त्री १ आरंभ, सुरवात 'वार्षिये प्रथमदशे। बोहळल्या शैशीं सर्वांग जैसें।' –ज्ञा ११ २४७ २ बाळपण ०दिवस–पु काहीं एक कार्याची प्रथमावस्था, प्रथमचरण 'इतके दिवस वाद सांगतो पण अजून प्रथमदिवस आहे' ०पार्थोळ पु जवळचें खालचें झाड ०पुरुष–पु १ (संस्कृत व्या) क्रिया पदाच्या धातूचें कोणत्याहि काळीं तृतीयपुरुषाचें रूप बनविणारा प्रत्यय २ (संस्कृत व्या) तो, ती इ० या पुरुष, तृतीयपुरुष ३ (मराठी व्या) बोलणारा स्वत, मी, आम्ही इ० या पुरुष ०वयसा–वि तरुण 'कीं लावण्यरत्नाकर। प्रथमवयसा।' –क्या १ ८५३ ०वयसाकाळ–पु तारुण्य 'कीं प्रथमवयसा काळीं। लावण्याची नव्हाळी।' –ज्ञा १ ४२ ०वर–पु १ ज्याचें प्रथमच लग्न होत आहे असा नवरामुलगा याच्या उलट बिजवर, तिजवर इ० २ ज्याचें विवाहास योग्य वय झालें आहे असा मुलगा.

०सवन-न बोलण्याचा साधा, नेहमींचा स्वर **प्रथमा**-स्त्री १ (व्या) पहिली विभक्ति, क्रियापदाच्या कर्त्यांची विभक्ति २ संबोधनाची विभक्ति ३ कोणत्याहि काळाचा प्रथम पुरुष [स] **प्रथमारंभ**-पु सुरवात; मूळारंभ, सुरवातीची पहिली अवस्था [स] **प्रथमाक्षरी**-वि (कऱ्हाड ह्या शब्दाचा आरंभ क ह्या पहिल्या वर्णापासून होतो त्यावरून) कऱ्हाडे ब्राह्मणाबद्दल औपरोपिक शब्द

प्रथा—स्त्री १ रूढि प्रवृत्त सर्वसाधारण चाल पद्धति; सरणी 'नि सगत्वादि प्रथा। कैसेन होती।' –रास १ ६९ २ प्रसिद्धि कीर्ति; प्रख्याति 'तुझेनि पाडें पाहतां। आणिकांचि काय कथा। पुरुषोत्तम हे प्रथा। तुजचि कां घडली।' –रास १ ९६१ ३ लोकमत सर्वसाधारण भावना ४ लोकसमाज ५ अनुभव बुद्धि प्रतीति 'किंबहुना ऐसी प्रथा। वाढती दरसी पार्था।' –ज्ञा १८ ५७४ ६ स्थिति –शर [स] म्हण० जी प्रथा पडली ती अंगीं जडली **प्रथित**-वि प्रसिद्ध कीर्तिमान् नावाजलेलें, प्रसिद्ध केलेलें, उघडपणें जाहीर केलेलें [स] **प्रतिथि**-स्त्री प्रसिद्धि सर्वत्र भावड, ख्याति [स]

प्रद्युत—अ सत्वर –मनको

प्रद—वि (समासांत) देणारें बहाल करणारें, कायम करणारें जसें –सुख-दुःख-धन-विद्या-शोक-प्रद [स प्र+दा=देणें]

प्रदखेणा—स्त्री प्रदक्षिणा –खिपु [स प्रदक्षिणा]

प्रदर—पु स्त्रियांचा एक रोग; धुपणी ह्यांत निरंतर रज स्राव होतो याचे रक्तप्रदर व श्वेतप्रदर असे दोन भेद आहेत शिवाय सूक्ष्मभेद कृष्णप्रदर धातुप्रदर पूयप्रदर, पूयाभ, रक्तप्रदर इ० आहेत [स]

प्रदर्शन—न १ दाखविणें, आविष्करण करणें; दर्शविणें जसें –भय-दैन्य-गुण दिक्-प्रदर्शन २ (ल) तमाशा, देखावा 'लिंगायत पुढारी अधिकाऱ्यापुढें राजनिष्ठेचें प्रदर्शन करितात' –के २७ ५ ३० ३ अनेक प्रकारच्या नैसर्गिक किंवा कारागिरीच्या वस्तू व्यवस्थित रीतीनें मांडून ठेवणें किंवा त्या जेथें मांडून ठेवतात ती जागा [स] **प्रदर्शक**-वि दाखविणारा प्रदर्शित करणारा आविष्करण करणारा जसें -गुण-भय-लोभ-प्रदर्शक [स] **प्रदर्शविणें**-सक्रि दाखविणें, दृष्टीस पडेल असा करणें प्रकट करणें, (ल) वरवर देखावा करणें [प्रदर्शन]

प्रदक्षिणा—स्त्री १ देव ब्राह्मण इ० कांस आपल्या उजव्या हाताकडे करून त्याच्या भोंवतालीं घातलेली फेरी 'प्रदक्षिणा ते अवघे तिजा हो।' –वामन वसुसुधा प्रसंग २ ३ २ कधीं कधीं उजव्या हाताचा संबंध न ठेवता घातलेली फेरी उदा० सोमसूत्री प्रदक्षिणा [स] म्हण० लक्ष प्रदक्षिणा आणि पैसा दक्षिणा **प्रदक्षणें**-अक्रि प्रदक्षिणा घालणें 'प्रदक्षिणूनी आदरी स्तुतीतें।' –देहूगजन्म ४८ [प्रदक्षिणा] **प्रदक्षिण**-क्रिवि पूर्व, आग्नेय दक्षिण, नैर्ऋत्य, असा क्रम धरून (केलेलें गमन) उजव्या बाजूनें; प्रादक्षिणिक [स]

प्रदान—न देणें, देणगी जसें -अन्न-वस्त्र-गो-द्रव्य-विद्या-दक्षिणा-प्रदान [स] **प्रदाता**-वि देणारा, दाता, उदार दिलदार, दानशूर, औदार्यशाली (समासांत) विद्या-धन-दान-प्रदाता [स]

प्रदीप—पु दिवा [स] **प्रदीपन**-न पेटविणें, चेतविणें ज्वलन [स] **प्रदीप्त**-वि १ चांगलें पेटलेलें जळत असलेलें; प्रज्वलित 'पहिलें वैराग्यइंधन परिपूर्ती। इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं।' –ज्ञा ८ ४८ २ उज्ज्वल, तेजस्वी, प्रकाशमान [स]

प्रदेश—पु विशिष्ट मर्यादांनीं नियंत्रित असा भूमि शास्त्र, कला इ० चा भाग, प्रांत जागा 'एथ एकैकाचिया प्रदेशीं। विश्व देख विस्तारेंशीं।' –ज्ञा ११ १५० [स]

प्रदेशिनी—स्त्री हाताच्या आंगठ्याजवळचें बोट तर्जनी [स]

प्रदोष—पु १ सायंकाळ; रात्रीचा प्रारंभसमय, तिन्हीसांजाचा समय सूर्यास्तानंतरच्या दोन घटिका 'प्रदोषीं असे मज्जनाचीच चाड।' –कम ४ १०३ २ त्रयोदशीस नक्तव्रत करून सायंकाळीं शिवपूजा करण्याचें व्रत प्रदोषाचे शनि व सोम (शनिवारीं येणारा व सोमवारीं येणारा) असे प्रकार आहेत ३ चतुर्थी, सप्तमी आणि त्रयोदशी ह्या तिथि पूर्वरात्रींत असतां पाळावयाचा अनध्याय [स] ०**काल**-पु संध्याकाळ [स] ०**चर**-पु राक्षस [स] ०**पूजा**-स्त्री सायंकाळची पूजा **प्रदोषोपोषणें**-न अव (लि) सणाच्या आदल्या दिवशीं करावयाचे उपवास (इ) व्हिजिल्स् 'अँग्लिकन् चर्चच्या प्रार्थनासंग्रहांत कित्येक विशिष्ट दिवसांच्यापूर्वीं करावयाचीं प्रदोषोपोषणें सांगितलीं आहेत' –उम ३ [प्रदोष+उपोषण] **पक्षप्रदोष** पु त्रयोदशीस संध्याकाळीं शिवपूजा करण्याचें व्रत

प्रधान—पु १ मंत्री दिवाण अमात्य सचीव इ० राजाचे मुख्य मदतनीस प्रत्येकी राजाचा सल्लागार कारभारी 'संकट पडलें कांहिं सुचना प्रधान पुसयाला।' –ऐपो ३९७ २ (बुद्धिबळ क्रीडा) बुद्धिबळाच्या खेळांत राजाचा कारभारी किंवा दिवाणजी वजीर पद्दा ३ गोंड जातींतील कवि भाट –वि १ मुख्य श्रेष्ठ उत्तम, वरिष्ठ 'यालागीं प्रधाना जिया रूढा। तिया विभूती सांडकें।' –ज्ञा १० २११ २ जोराचा प्रबळ महत्त्वाचा ३ प्रमुख विशेष महत्त्वाचा असलेला प्रचुर, युक्त (बहुव्रीहि समासांत उपयोग) 'कांहीं वृक्ष फलप्रधान असतात कांहीं पुष्पप्रधान कांहीं पत्रप्रधान' [स] ०**देवता**-स्त्री कर्मांतील मुख्य देवता

प्रधान—न प्रकृति जगाचें उपादानकारण माया 'प्रधाना पासाव महदादिद्वारा। नाना विकारांचा पसारा।' –एभा २२ ३४६ [स]

प्रध्वंस—पु समूळ उच्छेद, पूर्ण नाश. [स] **प्रध्वंसभाव**—पु पदार्थाचा समूळ नाश झाल्यामुळें उत्पन्न होणारा अभाव, अवस्था [स]

प्रपंच—पु १ जग, मानवी कृत्याची मोठी रंगभूमि, जीवानीं उत्पन्न व्हावें मरावें, अनेक सुखदु खादि भोगावें इत्यादि रूप जो व्यवहार ईश्वरी मायेपासून उत्पन्न झाला तो २ ससार, मनुष्याचा बायको, मुलें, घर शेत इ० रूप खटला 'तैसें विचारिता निरसलें। तें प्रपंचु सहूनें साडवलें।' –ज्ञा २ १३१ ३ कपट, प्रतारणा, वचना, फसवणूक, लबाडी ४ भेदभाव पक्षपात पक्तिप्रपच 'दोघी स्त्रिया जयासी। त्यात ठेवी प्रपचासी।' –गुच २८ २६ ५ माया, भ्रम, अविद्या ६ विस्तार, व्याप पसारा पाल्हाळ ७तपशीलवार कथन, विवरण किंवा स्पष्टीकरण [स] ०तळमळ–स्त्री. ससारातील दगदग, त्रास, कष्ट, ताप. 'सोडुनि प्रपचतळमळ। करी निश्चळ हरिभजन।' ०ता–स्त्री पक्षपातीपणा, भेदभाव 'कृष्णाकड आमुचा पिता। जिवें भावें तिकडेच माता। कार्याकारण प्रपचता। मिथ्या दाविती आम्हा कडे।' –एरुस्व ६ ४८ [प्रपच+ता (भाववाचक नामाचा प्रत्यय)] ०दु ख–न ससारासबधीं दु ख त्रास; भाग 'ज्यास लागलें अतर्क्लेश। तो न मानी प्रपचदु ख। ०निर्वाह–पु ससारात अगदीं जरूर अशा वस्तूची तरतूद, ससारयात्रा चालविणें ०बेडी–स्त्री (ल) पत्नी, स्त्री, बायको 'आता राहिलें तें घेणें उड्या। पाईं जुडल्या कीं प्रपचबेडया।' –दावि ३४ ०माया–स्त्री मृत्यु लोकासबधीं वाटणारा मोह, अशाश्वत गोष्टींची मनुष्यास वाटणारी शाश्वति, ससारातील मोह, भ्रम, भ्राति ०स्वार्थ–पु इहलोकातील स्वार्थ, आपमतलब, अप्पलपोटपणा 'प्रपचस्वार्थ करूनि निश्चिंतीं। एकास एक गुरगुरति।' प्रपचार्थजमीन–स्त्री प्रापचिक कृत्याचा खर्च भागविण्यासाठी बहाल केलेली जमीन मापीजमिनीवरील पाटविभागाचा हा एक पाटभेद आहे **प्रपची**–वि १ ससारातील गोष्टींत निमग्न ऐहिक सुखात दग झालेला, ससारी २ससारासबधीं, सासारिक [स] **प्रपंचीक**–वि ससारासबधीं ससारिक 'प्रपचीक नाहीं जयातें उपाधी।' –राम ५१ [म प्रापचिक]

प्रपद—न पावलाचा पुढील भाग, पायाच्या बोटाजवळील प्रदेश, चवडा 'ज्याच्या मुकुटरत्नकिरणें साचार। प्रपदें ज्याचीं उजळती।' –शिली १ ७२ [स]

प्रपा—स्त्री पाई जलशाला [स] ०सन-स्थान–न पाणपोई 'अति रमणीय प्रपास्थानें। मायामय निर्मिलीं।' –मुवन हरिश्चंद्राख्यान १९९ (नवनीत पृ १९४)

प्रपाण—पु घोड्याचा वरचा ओठ –अश्वप १ ६१

प्रपादणी—स्त्री १ सिद्ध करणें प्रस्थापित करणें निश्चयानें प्रतिपादन २ निश्चयपूर्वक, प्रतिज्ञापूर्वक बोलणें, बजाविणें [प्रपादन]

प्रपादणें—सक्रि १ सिद्ध, समर्थन करणें, पुष्टि देणें २ बजावून निश्चयपूर्वक सागणें, बाजू राखण्यासाठीं बोलणें 'का अज्ञान भ्रातीस प्रपादून। वैसें साधवास होईल ज्ञान।' [स प्रपादन]

प्रपिता—पु बापाचा बाप, आजा [स] **प्रपितामह**–पु बापाच्या बापाचा बाप, बापाचा आजा, स्वत चा पणजा 'तोंपर्यंत कायदे नाहीं कायद्याचे प्रपितामह आले तरी' –टि ४ ९३ [स] **प्रपितामही**–स्त्री बापाची आजी, स्वत ची पणजी [स]

प्रपिता—पु एक औषधी वनस्पति

प्रपोटक—पु घोड्याच्या पायाचा एक रोग –अश्वप २ ३८

प्रपौत्र—पु मुलाच्या मुलाचा मुलगा नातवाचा मुलगा, स्वत चा पणतू [स] **प्रपौत्री**–स्त्री मुलाच्या मुलाची मुलगी, नातवाची मुलगी [स]

प्रफुल्ल प्रफुल्लित—वि १ फुललेलें, उमललेलें, विकसित २ (ल) आनंदित [स]

प्रबंद—पु (प्र) प्रबध पहा 'चातुर्य नाहीं प्रबद नाहीं। भक्तिज्ञान वैराग्य नाहीं।' –दा १ ६ १५

प्रबध—पु १ (सगीत) गाण्यातील एक चीज चीज पहा २ काव्य श्लोक निबध इ०ची रचना छदोबद्ध रचना 'तें वोवियेचेनि प्रबधें। सागेन मी।' –ज्ञा ६ ४९७ ३ काव्यग्रथ, (सामा) ग्रथ म्हणोनि माझे नित्य नवे। श्वासोच्छ्वासही प्रबध हो आवे।' –ज्ञा १८ १७३४ ४ भाषण, गोष्ट कथा आता निरोपीन प्रबधु। अवधान दीजे।' –ज्ञा १२ १९ ५ कथन, सागणें 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद। या नामाचे निखळ प्रबध।' –ज्ञा ९ २१० ६ अखडपणा सातत्य [स] ०गाननिष्णातता–स्त्री प्रबन्ध गाण्यातील प्रावीण्य ०होड-होडा–पुस्त्री कवित्व करण्याची पैज 'तो वाक्स्पर्धीशीं करी। प्रबधुहोडा।' –ज्ञा १० ८

प्रबल-ळ—वि अतिशय बलवान सामर्थ्याने बलिष्ठ 'जयजय देव प्रबळ। विदळितामगळकुळ।' –ज्ञा १८ २ २ अतिशय भरपूर, विपुल तेणें हर्षें हर्षिजना प्रबळ। न घद नळ जळाब्धी।' –एभा ८ ६३ [स प्रबल] **प्रबलता**–स्त्री सामर्थ्य, शक्ति बल आशा म्हणजे पुरुषार्थाची प्रबलता आहे' –सन्याशाचा ससार पृ ३३ **प्रबळणें**–अक्रि (काव्य) बळकट, समर्थ होणें जोरानें वाढणें; आरदार होणें 'जय विवेकें विषयो होय क्षीण। तय वैराग्य प्रबळे परिपूर्ण।' –एभा २९ ५४१ [म प्रबल]

प्रबुद्ध—वि १ प्रौढ पूर्ण वाढ्याचा झालेला पूर्ण वाढ झालेला (मनुष्य मन मान बुद्धि इ०) 'गे तिचें जग प्रबुद्ध थोर झाले।' –पच ११ २ (यावरून ल) अतिशय बुद्धिमान शहाणा, विद्वान्, हुशार हरी ऐसे हे प्रबुद्ध। सोडोप नाहं।' –ज्ञा १७.५० ३ निद्रितावस्था जाउन पूर्णपणें जागा हुशार झालेला (अगस्य स ल) आत्मज्ञान पावलेला [स]

प्रबोध—पु १ जागृति, जागेपणा; निद्राभाव, जागरूकता; सावधानता; शुद्धीवर आलेली स्थिति. 'तरी प्रबोधु जंव नोहे। तंव निद्रे काय अंतु आहे।' —ज्ञा १५.२२५. २ जागें करणें; शुद्धीवर, भानावर आणणें; जागृत करणें. ३ यथार्थ ज्ञान, जाणीव 'मूढमतीचा प्रबोध। मानी उर्वशीचा अपराध।'—एभा २६.१५४. ४ सूचना; परिचय; उपदेश; कळविणें; सांगणें. ५ प्रकाश. 'मी आनंदाचा आनंद। मी बुद्धीचाही प्रबोध।' —एभा १६.२७१. —वि. विकसित करणारा; उमलविणारा. 'नमो विशदबोधविदग्धा। विद्यारविंदप्रबोधा।' —ज्ञा १० १. [सं] प्रबोधोत्सव-पु विष्णूस जागृत करण्यासाठीं कार्तिक शुद्ध दशमी ते पौर्णिमेपर्यंत करितात तो उत्सव [सं.] प्रबोधक-वि. १ जागृत करणारा. २ ज्ञान देणारा. 'भागवतशास्त्र गुह्यार्थी। अभ्यासावें आदरेंसी। दृढनिश्चयेंसी प्रबोधक।' —एभा ३.५०३ [सं.] प्रबोधणें-उक्रि. १ जागृत होणें, करणें. 'नातरी प्रबोधलिये वेळे। स्वप्नींची डिंडी मावळे।' —ज्ञा १५.३१५. २ ज्ञान सांगणें, उपदेश करणें. 'ऐसा विरक्तांसी प्रबोधी गोष्टी। करी उठाउठी ब्रह्मकाम।' —एभा २६.२४८. प्रबोधन-न. १ जागें करणें; उठविणें २ शिकवण; उपदेश. 'शिष्यप्रबोधनीं समर्थु। यथोचित् निजभावें।'—एभा ३.२९८. [सं.] प्रबोधित-वि. १ जागा केलेला; उठविलेला. २ शिकविलेला; पढविलेला; उपदेशिलेला. [सं.] प्रबोधिनी-स्त्री. कार्तिक शुद्ध एकादशी या दिवशीं विष्णु जागा होतो. [सं.]

प्रभंजन—पु (काव्य) सोसाट्याचा, तुफान वारा; प्रचंड वायु. 'उन्मजजलदजाळ- । प्रभंजन।' —ज्ञा १८.१ [सं]

प्रभव—पु १ पराक्रम; बल, प्रभाव; ऐश्वर्य; वैभव, उत्कर्ष, उच्चत्व २ मूळकारण, उत्पादक कारण. ३ प्रवर्तक कारण. ४ उगमाचें स्थान 'भागीरथीचा प्रभव हिमालय' ५ उत्पत्ति; जन्म 'तैसा जातप्रभवीं पंडुसुता। हेतु मी जाणें।' —ज्ञा ९.१३१. ६ (काव्य) सुखदुःख ७ साठ संवत्सरांतील पहिलें. [सं.] प्रभवणें-अक्रि १ प्रभाव चालणें, समर्थ असणें. 'एथ महाबोधु न प्रभवे। मारुताचा।' —ज्ञा २.१४६. २ उत्पन्न होणें; जन्मणें. [प्रभव] प्रभवी—स्त्री (काव्य) प्रभव —मनको.

प्रभा—स्त्री १ प्रकाश, तेज; कांति; दीप्ति (विशेषत. फाकलेली, पसरलेली) 'आतां बिंबा आणि प्रतिबिंबा-। मार्जी कैंची हे म्हणों नये प्रभा।'—ज्ञा १५.५४२ २ छाया; सावली. ३ कीर्ति, लौकिक; प्रसिद्धि ४ शोभा 'कानीं कुंडलाची प्रभा।'—गणपतीची भूपाळी पृ ३. ५ स्वतःबद्दलची जाणीव ज्ञान, निश्चय 'तैसा ज्ञानरूप आत्मा। ज्ञानेंचि आपुली प्रभा। करितसे साहं मा। ऐसा बंध।' —अमृ ३ २३ ६ (कुत्रीनें रूढ) परवा; फिकीर; किंमत; महत्त्व 'मी कोणाची प्रभा बाळगीत नाहीं.' किंमत पहा. [सं] ०कर-पु सूर्य. [सं.] ०वान्-वि तेजस्वी, कांतिमान्, प्रकाशणारा; चकचकीत. [सं.] ०हीन-वि. निस्तेज. 'कीं रवि राहुग्रस्तु। प्रभाहीनु।' —ज्ञा १.२७०. प्रभावळ-स्त्री. १ मूर्तीच्या पाठीमागें चांदी इ० धातूंची करितात ती महिरप. २ (ल) मोठ्या लोकांच्या समोंवतालची मंडळी. 'त्यांच्या इतर सद्गुणांची प्रभावळ त्यांना किती शोभा देते!' —चंद्रप्र २१ [सं. प्रभा=तेज+आवलि=ओळ] प्रभोत्सर्जक-पु (रसायन) ज्यास कांहीं काळ प्रकाश दाखविला असतां जो अंधारांत परत प्रकाश देतो असा पदार्थ. (इं.) फॉस्फरेसंट. [प्रभा+उत्सर्जक]

प्रभाग—पु (गणित) भागाचा प्रतिभाग, अपूर्णांकाचा भाग. [सं.] ०जाति-जातिअपूर्णांक-स्त्रीपुभव. (गणित) ज्यांत अपूर्णांकाचे अपूर्णांक असतात ते अपूर्णांक. उदा० $\frac{2}{3}$ चा $\frac{3}{5}$ ०जातिसवर्णन-न. (गणित) प्रभागजाति अपूर्णांकाचें समच्छेद रूप [सं.]

प्रभात—स्त्री. सकाळ; पहांट; प्रातःकाळ; अरुणोदयाचा काळ; उषःकाळ. 'प्रज्ञाप्रभातसूर्या। सुखोदया।' —ज्ञा १४.१. [सं.] ०फेरी—स्त्री. प्रातःकाळीं स्त्रीपुरुषांचा जो मेळा रस्त्यानें देशभक्तिपर व प्रचारात्मक पदें गात जातो तो.'लहान मुलांची प्रभातफेरी काढून स्वदेशप्रचाराच्या जाहिराती वाटवाव्या.' —के१०.६.३०. ०मेघाडंबर-न. १ प्रातःकाळचें मेघाचें पटल. २ (ल.) पोकळ धडाया, वचनें, भीति इ० यांपेक्षां. [सं.] ०रात्र-स्त्री. पहांट.

प्रभात—पु (गान.) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी मध्यम, संवादी षड्ज. गानसमय प्रातःकाळ [सं]

प्रभाव—पु १ ऐश्वर्य; वैभव, मोठेपणा, तेज २ सामर्थ्य; पराक्रम; प्रताप; शौर्य. 'तें प्राणिये तंव स्वभावें। अनादिमाया प्रभावें।' —ज्ञा १७.७६ [सं.]

प्रभास—न द्वारकेजवळील एक पुण्यक्षेत्र. 'धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला।' —मोकृष्ण ८६.१. 'टाकोनि आला प्रभासेसी।' —एरुस्व १४.१९.

प्रभास—पु सरोवरांतून येणारा उजेड. [प्रभा?]

प्रभाळ—स्त्री (गो.) देवास कौल लावतांना लावलेल्या पाकळ्यांपैकीं एक पाकळी [प्रभावळ?]

प्रभु—पु १ धनी; स्वामी; मालक 'कोणी येके ग्रामीं अथवा देशीं। राहणें आहे आपणासी। न भेटतां तेथिल्या प्रभुसी। सौख्य कैंचें।' —दा ६.१ २. २ राजा. ३ देव, ईश्वर 'प्रभु त्यांतें मर्मी शरहाणी।' —मो रामायणें. —वि. समर्थ, कर्ता. [सं] ०त्व—न. (राज्यकर्ता, अधिकारी, अमलदार इ०ची) जागा, पदवी; स्थान इ०. [सं प्रभु+त्व=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] ०भोजन-न. (ख्रि) हा एक संस्कार किंवा साक्रमेंत आहे. ह्यांत ख्रिस्तानें नेमून दिल्याप्रमाणें भाकर व द्राक्षारस देतात व घेतात. हा संस्कार

खिस्ताच्या मृत्यूचा दर्शक आहे आणि योग्य प्रकारें तें भोजन करणारे, दैहिक व इंद्रियगोचर रीतीनें नव्हे तर विश्वासानें त्याच्या शरीराचे व रक्ताचे व त्यापासून होणाऱ्या सर्व लाभाचे वाटेकरी होतात आणि त्यायोगें त्यांचें आत्मिक पोषण होतें व त्यांच्या ठायीं ईश्वरी अनुग्रहाची वृद्धी होते असें प्रॉटेस्टंट खिस्ती लोकांचें मत आहे ०शक्ति–स्त्री युद्धाच्या तीन शक्तीपैकीं एक राजाचें सामर्थ्य, द्रव्यबल व सेनाबल अशा ह्याच्या दोन शाखा आहेत मन्त्रशक्ति, उत्साहशक्ति पहा ०संमित–वि (धन्याप्रमाणें) अधिकारयुक्त, जोरदार, खणखणीत, बादशाही, अमलदारीचा (शब्द, वाक्य, भाषण, आज्ञा) [सं]

प्रभु—एक जात, परभू

प्रभूत—वि पुष्कळ, विपुल [स]

प्रभूति—स्त्री १ (काव्य) बाहुल्य, पुष्कळपणा, वैपुल्य २ आकार. -मनको

प्रभृति—क्रिवि आदि, पासून जसें—अद्यप्रभृति, जन्मप्रभृति, तत प्रभृति, बाल्यप्रभृति, शिर प्रभृति इ० ' एव इये उपरतीं । ज्ञानचिन्हें मागुतीं । अमानित्वादि प्रभृति । व्याख्यानिलीं ।' –ज्ञा १३ ८४९ २ इत्यादि, आयल्वेंकरून [स]

प्रभेद—पु भिन्नप्रकार, रीत ' यावरी आदी । पाचवटयाची वाधी । वाधली प्रभेदीं । पचमूतिकीं ।'–ज्ञा १३ ४६ [स.]

प्रमत्त—वि १ गर्विष्ठ, उन्मत्त (अधिकार, सपत्ति इ०मुळें), मगरूर, बेफाम झालेला ' ऐसा स्वधर्मक्रियारहितु । आथिलेपणें प्रमत्तु ।'–ज्ञा ३ १०७ २ झिंगलेला, कैफ चढलेला, निश्चिंत असलेला, धुद, गाफील [स प्र=मद्=माजणें]

प्रमथ—पु शिवाच्या गणापैकीं एक वर्ग ' स्वर्गभोगीं महा तत्पर । यजी देवपितर प्रमथादिक ।' -एभा २१ ३३० [स] ०नाथ–पु शकर, शिव [स]

प्रमद—पु (अप) प्रमाद [स प्रमाद]

प्रमदा—स्त्री १ तरुण व सुदर स्त्री प्रमादीं पाडी सर्वार्थीं । हे प्रमदानामाची निजख्याती ।'–एभा २९ ५६६. २ (सामा) स्त्री [स] ०वन–न स्त्रियांकरितां रमणुकीची स्वतन्त्र बाग, जागा

प्रमय—न (महातु) छद, वृत्त ' पदप्रमयाचें गुफणें । स्यामा भुजबधातें निण ।' –भाए २६ [प्रमेय]

प्रमा—स्त्री १ यथार्थ ज्ञान, निश्चित ज्ञान 'जें सकळभाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जें प्रमा ।' –ज्ञा १८ ९०१ २ समजूत, जाणीव; बुद्धि जें दहखडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाण प्रतिमा । ययापराती प्रमा । ढळो नेणे ।' –ज्ञा १८ ५६७ ३ प्रमाण ' अविद्या नाही आत्मा । ऐसी नव्हे प्रमा ।'–अमृ ६ ४१ [स प्र+मा=मोजणें]

प्रमाण—न १ पुरावा, दाखला आधार, साक्ष, वादग्रस्त विषयाचा निर्णय करणारा लेख भाग साक्ष इ० ' आणि उदो अस्ताचेनि प्रमाणें । जैसें न चल्ता सूर्याचें चालणें ।' –ज्ञा ४ ९९ प्रमाणाचे आठ प्रकार आहेत –१ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ उपमान ४ शब्द, ५ अर्थापत्ति, ६ अनुपलब्धि, ७ समव, ८ ऐतिह्य (किंवा ५ भोग, ६ लेख, ७ साक्ष्य, ८ दिव्य) २ यथार्थ ज्ञानाचें साधन, निश्चय, प्रमा उत्पन्न होण्यास कारणीभूत जें आप्तवाक्य, अनुमान इ० ' अर्थापत्ति उपमान । इतिहास परिशेषादि प्रमाण । तयासी हि स्वतन्त्र वचन । प्रमाण तो बोलेल ।' –विवेकसिंधु ३ आधार, प्रत्यतर, पुरावा, निश्चितपणा, खात्री 'तो आज येईल उद्या येईल हें सांगवत नाहीं त्याचें येण्याचें प्रमाण नाहीं ' ४ कसोटी, कठिणप्रसग, तप्त दिव्य ५ सीमा, मर्यादा, इयत्ता; निश्चितपणा, ततोतत बरोबर सख्या इ० ' शब्द किती आहेत ह्याचें प्रमाण कोण्हास लागलें नाहीं ' ६ परिमाण, आकार, विस्तार, (औषधाचा) टक, मात्रा ७ माप (वजन, लाबीरुंदी, वेळ इ० चें) ८ एखाद्या वस्तूचा निश्चितपणा, विभाग इ० ठरविण्याचा नियम ९ (गणित) त्रैराशिकातील पहिली सख्या, दोन समान गुणोत्तराची माडणी १० सर्वमान्य, ग्राह्य, आज्ञा, उपदेश सल्लामसलत घ्यावयास योग्य असा शब्द, माणूस, वचन, ग्रथ इ० ' धर्म म्हणे गा भीमा ! तुज जरि आम्ही प्रमाण तरि सोडीं ।' –मोवन ९ ६४ ११ शपथ, वचन ' वैश्य म्हणे तियेसी । प्रमाण वाचें आम्हासी ।' –गुच ३३ ७१ १२ ज्ञान, यथार्थ ज्ञान ' तैसें प्रमाता प्रमेय । प्रमाण जें त्रय । तें अज्ञानाचें कार्य । अज्ञान नव्हे ।'–अमृ ७ ४६ १३ (जुनीं) फर्मान हुकूम 'बाच्छाय पाठविलें प्रमाण । वजीर बोलावा तमाम ।' –ऐपो १० १४ अत करण —हकी –वि खरें, योग्य, बरोबर, सत्य, न्याय्य ' हें माझें भाषण प्रमाण आहे ' –क्रिवि मान्य, कबूल ' सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण ' [स] म्ह० नैको ऋषिर्यस्यवच प्रमाणम् । 'सामाशब्द– ०गणित–न त्रैराशिक ०चैतन्य–न सप्त चैतन्यातील आभासचैतन्याचें अत करणचैतन्य नामक तिसरें अग ०दिवा–पु प्रमाणरूपी दिवा, लामणदिवा 'प्रमाणदिवेयाचेनि येवाळें । पाता तरळैले वेदाचे डोळे ।' –शिशु ९ ०पत्र–न अधिकारपत्र, मुख्याच्या सहीचें पत्रक 'ज्याच्या जवळ प्रमाणपत्रें असतील त्यानाच वर्गणी यावी ' – क १२ ७ ३० ०फल–न त्रैराशिकातील चौथी सख्या उत्तर ०भूत–वि १ प्रमाण म्हणून घेता येईल असें, इयत्ता ठरविणारें २ (यावरून) खरें, सत्याला धरून असलेलें सूत पहा ०मद्यार्क–पु (प्रमाणाइतकी) पुरी तमदारू, पुरी कडक दारू (इ) प्रुफ स्पिरीट ०सूत्र–न लग्नाचे वेळीं वधू व वर याची उची ज्यानें मोजतात तें सूत **प्रमाणांक**–पु त्रैराशिकातील पहिली राशि बाकीच्या दोन राशींस मध्याक आणि टप्प्याक अशीं नावें आहेत [प्रमाण+अक] **प्रमाणालंकार**–पु प्रमाण अर्थ १ पहा [प्रमाण+अलकार] **प्रमाणीभूत**–वि प्रमाणभूत पहा

प्रमाणगी—स्त्री (अप) परवानगी 'प्रमाणग्या आपण देववील्या।' –सारुह ३ ३१ [फा परवानगी]

प्रमाणिक—वि खरा, इमानी, सचोटीचा, विश्वासु, प्रामाणिक, नेकीचा (माणूस, काम, व्यवहार इ०). [स प्रामाणिक]

प्रमाणिका—स्त्री एक समवृत्त याच्या चरणात आठ अक्षरें व ज, र, ल, ग हे गण असतात 'तया वनात एकली। विलासिनी विलोकिली। मदें भरोनि डोलतो। तियेसि हंस बोलतो।' र२३

प्रमाणें—शअ १ एखाद्याला अनुसरून २ सारखें, सदृश, अनुरूप [प्रमाण]

प्रमाता—वि सिद्ध करणारा, आधार, पुरावा दाखविणारा, दर्शविणारा [स]

प्रमातामह—पु आईच्या बापाचा बाप, पणजा [सं]
प्रमातामही–स्त्री आईच्या बापाच्या बापाची स्त्री, पणजी [स]

प्रमातृचैतन्य—न सप्तचैतन्यातील आभासचैतन्याचें जडास चेतविणारें चवथें अंग [स]

प्रमाथी—पु साठ संवत्सरांपैकीं एक [स]

प्रमाद—पु १ दुर्लक्ष्य, हयगय, अनवधानता, भ्रम, विस्मृति, असावधपणा 'जेथ कामक्रोधाची जोडी। प्रमाद कोडी क्षणक्षणा।' –एभा २० १३४ २ चूक, कसूर, गुन्हा, अपराध 'हें तुज नव्हे प्रमादु। एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु।' –ज्ञा २ ३१ ३ मगरुरी, माजुरीपणा गर्विष्ठपणा, उन्मत्तपणा ४ (शब्दश व ल) कैफ, अमल मद [स] **प्रमादी**–वि दुर्लक्ष्य करणारा, निष्काळजी, बेसावध हयगय करणारा, गाफील [स]

प्रमित—वि १ प्रतिपादलेलें, समर्थन केलेलें, सिद्ध केलेलें २ मोजलेलें, मापलेलें, प्रमाणबद्ध परिमित 'तें द्वादशांगुळप्रमित। अग्निकमुनि चालिलें त्वरित।' –स्वादि १० ३ ४२ [स]
प्रमीत–न प्रमाण 'पीकाचे घरून कांहीं प्रमीत। नीभावणी त्यामान पाहली।' –पैमा १ ३८

प्रमिति—स्त्री १ यथार्थ ज्ञान, अनुभवसिद्ध ज्ञान प्रमा २ मोजणें, मोजमाप मोजदाद, गणती [स]

प्रमुख—वि १ मुख्य, वरिष्ठ, श्रेष्ठ, प्रधान २ अत्युत्तम, उत्कृष्ट ३ (समासात) अग्रभागीं असलेला, शिरोभागीं असलेला 'विष्णुप्रमुख देव महादेवापासीं गले' [स]

प्रमुदित—वि आनंदित, आल्हादित, हर्षित, खूप [स]

प्रमेय—न १ प्रमाणानीं सिद्ध करावयाचा विषय, सिद्ध करण्याची गोष्ट २ प्रतिपादिलेलें तत्त्व, विषय 'अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें। पदपद्धती खेवणें। प्रमेयरत्नांचीं।' –ज्ञा १ ५ ३ सिद्धांत 'प्रमेयमहापूरें। हे मतिगंगा य थोर।' –माज्ञा १४ २२ ४ तात्पर्य, सारांश ५ अर्थ 'प्रस्ताविलें बरवें। प्रमेय तें जी।' –माज्ञा १८ २९७ ६ ज्ञान ७ (महानु) ईश्वरमय [स]
०चैतन्य–न सप्तचैतन्यातील आभासचैतन्याचें पाचवें अंग
०त्व–न विषयत्व 'विषो नाहीं कोणाही। जया प्रमेयत्वचि नाहीं।' –अमृ ५ १६ –वि १ सिद्ध करावयाचें, सिद्ध करण्यास योग्य किंवा शक्य २ ज्ञेय 'तैसें प्रमाता प्रमेय। प्रमाण जें त्रय।' –अमृ ७ ४६ [स]

प्रमेह—पु एक धातुरोग, परमा. ह्यात लघवीचा रंग, प्रमाण इ० यांत फरक होतो ह्याचे मधुमेह, परमा इ० एकवीस प्रकार आहेत, ते असे–उदक, इक्षु, सांद्र, सुरा, पिष्ट, शुक्र, सिकता, शीत, शनैर्, लाला, क्षार, नील, काल, हरिद्रा, मंजिष्ठ, रक्त, वसा, मज्जा, हस्ति, मधु, प्रमेह किंवा मेह [स] **प्रमेतिह, प्रमेही**–वि प्रमेहाचा विकार ज्यास झाला आहे असा [स]

प्रमोद—पु १ आनंद, आल्हाद, सुख २ साठ संवत्सरांपैकीं चवथें [स] **प्रमोदित**–वि आनंदित, आल्हादित सुखी [स]

प्रयत—वि नम्र [स]

प्रयत्न—पु १ मोठा यत्न, परिश्रम, कष्ट २ शिणवणारें काम, परिश्रमाचें कृत्य, दीर्घोद्योग ३ (संगीत) गातांना स्वरोच्चारण करावयाच्या अगोदर श्वास आंत घेण्याची व नंतर बाहेर सोडण्याची क्रिया आभ्यंतरप्रयत्न व बाह्यप्रयत्न पहा ४ (सामा) श्रम, यत्न, खटपट काहीं कार्यार्थ केलेली धडपड [स] म्ह० प्रयत्नीं किंवा प्रयत्नांतीं परमेश्वर सामाशब्द–**०वाद**–पु नशिबावर हवाला न ठेवतां प्रयत्न केल्यानेंच इष्ट परिस्थिति व फळ प्राप्त होतात हें मत यालाच पौरुषवाद असें नाव आहे याच्या उलट दैववाद किंवा प्रारब्धवाद **०वादी**–पु प्रयत्नवादाप्रमाणें चालणारा किंवा त्याचें समर्थन करणारा **०वान्, प्रयत्नी**–वि १ (कामकाजात) तत्पर, दक्ष, उद्योगी, चिकाटी धरणारा धाडसी २ परिश्रम, कष्ट करणारा, कर्म किंवा क्रिया करणारा याच्या उलट नशिबावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसणारा [स]

प्रयाग—पु १ एक पवित्र क्षेत्र हलींचें अलाहाबाद नांवाचें शहर येथें गंगा व यमुना या दोन नद्यांचा संगम होतो व पाताळांतून वाहणारी सरस्वती नदीहि येथें येऊन मिळते असा समज आहे समासांत दोन नद्यांच्या संगमाच्या पवित्र स्थानाच्या नावापुढें हा शब्द योजतात उदा० देव–नंद–कर्ण–प्रयाग 'प्रयागीं यवेंत पडून। येउन लागन चरणापुर्जी।' –प्रग २१४ २ (ल) संगम, ऐक्यता 'युक्ति योगाचें आंग पावे। ऐसें प्रयाग जेथ होय बरवें।' –ज्ञा ६ ३५७ [स] **०माधव**–पु प्रयाग क्षेत्रांतील वेणीमाधव दैवत 'म्हणौनि भक्तजें एथ सद्भावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें।' –ज्ञा ११ १० **०वट**–पु गंगायमुनांच्या संगमावर असलेला अक्षय्य वटवृक्ष हल्लीं हा संगमावर नसून जवळच्या किल्ल्यांत आहे 'म्हणौनि कृष्णार्जुनसंगमीं। प्रयागवटु जाहलों।' –ज्ञा १० १६ **०वळ**–पु प्रयाग क्षेत्राचा तीर्थोपाध्याय

प्रयाण—न १ जाणें, गमन निघणें 'जीवप्रयाणाची सुसु हूर्तता। गणितवरत्याचे ताऱे युडता।' –एरुस्व ५ ८३ २ मजल 'एकाभावें राजा आपण। प्यावया श्रीगुरुदर्शन। प्रयाणावरी करी प्रयाण।' –गुच ६० १६७. ३ (ल) मरण, मृत्यु 'आणि नियता अत करणीं। तू जागिजसी देहप्रयाणीं।' –ज्ञा ८ ५ [स] ०समय–पु मरणाची वळ, मरणसमय

प्रयास—पु आयास, कष्ट, श्रम, प्रयत्न 'ताल राखता खावपुसा। लेपाच्या करा प्रयास काय।' –एमा ६ १४ [स]

प्रयुक्त—वि १ (समासात) एखाद्या गोष्टीपासुन प्राप्त झालेलें, उद्भवलेलें, कार्यकारणसंबंधी, औपाधिक, प्रेरित जसें –पापप्रयुक्त दुःख, प्रीतिप्रयुक्त तप, चौर्यप्रयुक्त दंड इ० २ योजिलेला, नेमिलेला ३ युक्त, नियुक्त; सहित सपत्र [स]

प्रयुक्ति—स्त्री परिणाम, शेवट, मुख्य हेतु व्यय [स]

प्रयुंजणें—सक्रि योजणें, लावणें नामींचीं अक्षरें तिन्हीं। क्षमा आदिमध्यनिदानीं। प्रयुजावीं पैं स्थानीं। एर्‍हीं तिहीं।'–माज्ञा १७ ३५४ [स प्रयोजन, म प्रयोजणें]

प्रयुत—न दशलक्ष, १०००००० ही संख्या 'त्याच्या परिवावर जर सुन बेटिलें तर त्याची रावी अनेक प्रयुतें मैल भरल' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ ७ (आ २, सन १८७५) [स]

प्रयोक्ता—वि लावणारा, योजणारा नियोजित करणारा; व्यवस्था करणारा प्रयोग पहा [स]

प्रयाग—पु १ (मंत्र, अस्त्र, औषध इ०ची) योजना, लावणें याजणें एखाद्याकडे–वर–विरुद्ध लावणें, उपयोग करणें 'विश्वामित्रानें त्या अस्त्राचा प्रयोग वसिष्ठावर केला २ रचना, मांडणी (शब्द, वाक्यातील अवयव इ०ची) ३ मंत्र, तोडगा, मंत्राचा प्रयोग, चेटूक 'त्यापासीं प्रयोग आहे' ४ मंत्र, तोडगा इ०ची याजना, उपयोग करणें 'त्यानें मजवर प्रयोग केला' ५ (व्याकरण) वाक्यामध्यें कर्तृप्रधान, कर्मप्रधान, भावप्रधान या भेदामुळें क्रियापदात कर्ता, कर्म व भाव याच्या अनुरोधानें विकार होऊन वाक्यरचनेचा जो प्रकार होतो तो प्रयोग चार आहेत– कर्तरि कर्मणि भावे आणि भावकर्तरि ६ विस्तारपूर्वक व्याटी करणानंतर केलेलें विधान अनुमानावरून काढलेला नियम सूत्र ७ (आज्ञा, नियम इ० ची) प्रत्यक्ष क्रिया, वाढीं गोष्ट सिद्ध करण्याकरिता जो सस्कार करावा लागतो तो किमयाची क्रिया अशी सागितली तसा आम्ही प्रयोग करून पाहिला परंतु साधत नाहीं' ८ परिणाम, शेवट, पर्यवसान ९ रीत पद्धत सरणी १० अनुष्ठान ११ (शब्दाचा) उपयोग, वापर तू करणें याचा बहुत। प्रयोगु तय। –ज्ञा १७ ३०५ १२ नाटक रंगभूमीवर करून दाखविणें 'त्यानीं कालिदासकृत विक्रमोर्वशीय नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला' –विवि ८ ५ १०४ १३ कर्म, कृत्य 'विवेकयोगें सकळ प्रयोग। करीत जावे।' –दा १७.७.१९ १४ (काव्य) यत्न; श्रम; कष्ट [स] ०गृह० प्रयोगशाळा वैद्याचा करणा ०पाठी–वि विवाहादि कर्मांचे प्रयोग मात्र ज्यास पाठ यतात परंतु ते ज्या आधारावर किंवा कारणास्तव केलेले आहेत हें समजत नाहींत असा ०शाळा–स्त्री रससस्कारगृह, रसायनकर्मगृह ०सिद्धशास्त्र–न प्रयोगात्मक शास्त्र, प्रयोगज्ञान, परीक्षात्मक शास्त्र ०सिद्धसारणी–स्त्री सरलसारणीसूत्र (इं) एंपिरिकल फॉर्म्युला **प्रयोगी**–वि जादुगोणा, जारणमारणादि कर्म करणारा 'नित्य मायधाव जाती तृणा लागीं। पाळिता प्रयोगी जाण तोचे।' –च १४ ११

दाको ५ ३०

प्रयोजक—वि १ कार्यप्रवर्तक, कर्त्यास क्रियेच्या ठाईं प्रवर्तविणारा, प्रधान, आदिकरण २ करविता, प्रेरक, प्रेरणा देणारा, घडवून आणणारा योजिणारा [स] ०क्रियापद–न (व्या) जेथें क्रियेच्या मुख्य कर्त्यास अन्याच्या प्रेरणेनें गौणत्व येऊन अन्यच मुख्य कर्ता असतो तें क्रियापद ०शक्ति–स्त्री रासायनिक आकर्षणाचें माप (इं) बाँड

प्रयोजणें—सक्रि (काव्य) योजना करणें, योजणें, लावणें, एखाद्याकडे–वर उपयोग, प्रयोग करणें, वापरणें विचारूनि मनीं। पाहिजे तें प्रयोजावें।' –तुगा ३२४५ [स प्रयोजन] **प्रयोज्य**–वि १ योजण्यास, परिणाम करण्यास उत्पन्न करण्यास शक्य, योग्य, इष्ट संभवनीय २ (व्या) प्रयोजक [म] ०धातु–पु प्रयोजक क्रियापद पहा ०प्रयोजकभावसंबंध–पु योजिलेलें व योजणारा या उभयताचा संबंधविशेष

प्रयोजन—न १ जरूरी, गरज आवश्यकता 'पण तसें महाराष्ट्रीयानीं म्हटलें नसल्यामुळें त्याचा विशेष विचार करण्याचें प्रयोजन नाहीं' –मसाप २ २ १०६ २ कारण साधन आधार, प्रसंग निमित्त 'पैं नानाप्रयोजनशीळें। दीर्घें वंकें वर्तुळें।' –ज्ञा १३ १०६० ३ हेतु उद्देश निवडणुकी जर सरकार लाववीत नाहीं तर त्या ते लाववितात असें म्हणून निषेध करण्याचें काय प्रयोजन?' –सास २ २६५ ४ लग्न मुंज, ब्राह्मणभोजन इ० रूप कार्य जेवणावळ ५ अनुबंधचतुष्टयातील शाकापगमन आणि आनंदावाप्ति या उभयरूपानें तिसरें अंग [स]

प्ररुद्ध—वि पूर्णपणें वाकलेलें आच्छादिलेलें 'तैसें ज्ञान तरी शुद्ध। परी इहीं असे प्ररुद्ध।' –ज्ञा ३ २६३ [स प्र+रुध्]

प्ररोचना—स्त्री नाटकाचा हेतु त्यातील युक्ति इ०चा उपक्षेप प्रस्ताव [स]

प्ररोह—पु १ वृक्षादींचा अंकुर २ उदय वाढ 'अज्ञानास्तव भूतें। प्ररोह पावती समस्तें।' –ज्ञा ११३४ ३ उदय ४ उत्पत्ति [स]

प्रर्जी—पु रोग 'प्रर्जीराग इतीरित।' –राज्यको ३ १९

प्रलपणें—अक्रि निरर्थक बोलणें बडबडणें [स प्रलपन]

प्रलंबक—पु टांगणारा लोंबत, अधांतरीं टेवणारा [स]

प्रलय—पु १ कल्पांताच्या वेळीं (४३२००००००० वर्षांच्या मुदतीनंतर) होणारा जगाचा अंत २ मृत्यु क्षय विध्वंस संहार, (सामा) नाश ३ (ल) अतिशय नासधूस; मोठा अनर्थ वगैरे धुव्वा महामारी, दुष्काळ, गोळाफेक, दरवडा, लूट इ० रूप आपत्ति 'त्रटाईचा–जुल्माचा–उदिराचा–पोपटाचा प्रलय ' पाव सानें प्रलय मांडला ' ' जरीमरीनें प्रलय केला ' ४ निरतिशयता, अमर्यादता अपरंपारता असामान्यता अतिशयता पराकाष्ठा 'खाण्याचा – गाण्याचा – शिवण्याचा – लिहिण्याचा – पिकाचा – मान्याचा–प्रलय ' ५ मूर्च्छा एकाएकीं बेशुद्ध होणें, घेरी झीट, मरचेष्टता अभाव पहा ६ अनर्थ [स प्र+ली] ०काल–पु १ कल्पांताच्या वेळीं होणाऱ्या जगाच्या प्रलयाचा काळ २ अत्यंत भीतिप्रद व अक्राळविक्राळ स्वरूपाचा मनुष्य राक्षस ३ (ल) जिवंत अवदसा कर्कशा कृत्या, दैदारीण अत्यंत भांड खार बायको ०भैरव–पु प्रलयकाळचे भूत, पिशाच, राक्षस ' भणौनि एकी वोंब सुन्नी द्वारीं । प्रलयभैरवाची । –शिशु १०८३ ०वीज–स्त्री १ अतिशय गडगडाट करणारी, भयंकर वीज २ (ल) भयंकर किंवा भीतिप्रद मनुष्य ३ चलाख, तरतरीत, उत्साही मनुष्य ४ सुंदर व वेड लावणारी स्त्री प्रलयसौदामिनी अशादि प्रयोग आहे ०वेताळ–पु प्रलयकाळचे भूत पिशाच ' तंव जाला रे जाला जयवोलु । भणौनि बोबाइला प्रलयवेताळु । –शिशु १०८० **प्रलयाग्नि प्रलयआग**–पुस्त्री १ अतिशय मोठी आग वणवा २ (ल) प्रलयवीज पहा **प्रलयांबु**–न प्रलयकाळचें पाणी कांहिं प्रलयांबूचा उभावा । वोघु मानी । ' –माज्ञा १८४३ [स]

प्रलाप—पु असंबद्ध, निरर्थक बडबड (क्षोप, शोक, मद इ० तील) व्यर्थ भाषण हा प्रलाप स्त्रीजातीनें करावा '–भाव ७४ [स] **प्रलापणें**–अक्रि (काव्य) विसंगतपणें बोलणें बड बडणें, बकणें [प्रलाप]

प्रलोकिन-दर्शन—न (नृत्य) नृत्यामध्यें बाहेरच्या बाजूस वळून पाहणें [स]

प्रलोभ—पु अतिशय लोभ ' तेय तळु घ स्वानंदें । प्रलो भाचा । ' –ज्ञा १ १०४ [स] **प्रलोभन**–न १ फूस, आमिष, मोह मधाचें बोट दाखविणें नाद । २ (विशेषें) प्रवर्तन उप पादन –वि मोह लालूच आमिष दाखविणारा फूस लावणारा [स] **प्रलोभणें**–सक्रि मोह पाडणें **प्रलोभित**–वि मोहित, मोह घातलेला लाचावलेला

प्रवक्ता—पु १ (ग्रं) देवाच्या वतीने भाष्य अगर प्रव चन करणारा २ भविष्यवादी ३ (ल) बोलणारा

प्रवचन—न पुराणें उपनिषदें इ० तील कांहीं भाग घेऊन त्यातील सिद्धांताची फोड करून श्रोत्यांस समजावून सांगणें विवरण, व्याख्यान ' केसकरांची गीतेवर प्रवचनें सुरू आहेत ' –के ३१ ५ ३० [स] ०कार–पु प्रवचन करणारा

प्रवण—वि १ उतरता, सखल, कललेला (समासांत) दक्षिण-प्रवण २ आसक्त, तत्पर परायण, 'ज्या समयीं ईश्वर भक्तिप्रवण चित्त होतें त्यासमयीं विषयवैराग्य होतें ' ३ तयार, सिद्ध उन्मुख [स]

प्रवर—पु गोत्रांतील मुख्य पूर्वज, गोत्रप्रवर्तक ऋषि प्रवरांत एक प्रवर, द्विप्रवर, त्रिप्रवर व पंचप्रवर असे प्रकार आहेत –वि मुख्य, प्रधान श्रेष्ठ, उत्कृष्ट [स] **प्रवरैक्य**–न दोन किंवा अधिक पक्षांत प्रवराचा समानपणा किंवा ऐक्य हें लग्नाच्या वेळीं अयोग्य मानितात [प्रवर+ऐक्य]

प्रवरा—स्त्री अत्यंत गोड पाण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेली नदी ही टोंके गांवीं गोदावरीस मिळते **म्ह०** प्रवरापान गंगास्नान

प्रवर्त—पु १ दळणवळण, व्यवहार ' इमाळयानें गर्ले शत । प्रवर्त बुडाला देखिला तत । ' –एभा २३ १२८ २ मार्ग ' माझी कर्माकर्माचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु दावी । ' –ज्ञा ७ २६ [स] **प्रवर्तक**–वि १ उत्पादक, मूळप्रेरक, पुरस्कार करणारा 'ज्ञाला प्रसंगिनाऱ्या कालाचा तो प्रवर्तक बनतो ' –माऊ ३६ २ उत्तेजन देणारा, मदत देणारा, उठावणी करणारा ३ पंच लवाद ४ (कना) खेड्याचा मुख्य; पाटील [स] ०कारण–न परिपाक कारण, पूर्वस्थितिकारण पूर्वतयारी करणारें कारण (६) प्रिडिस्पोजिंग कॉज ०वेइन-वेटोल्डे–न हें एक विजेच्या योगानें चालणारें यंत्र आहे याचा उपयोग वैद्यशास्त्रांत विद्युत् ध्वनिवाहक यंत्रांत पुष्कळ होतो (इ) इंडक्शन कॉईल –ज्ञाको (प) २५० **–काचार्य**–पु धर्म, मत पंथ इ० चा संस्थापक **प्रवर्तणें**–अक्रि १ तयार होणें, उद्युक्त होणें ' मी नेणतु त्यापरीं । प्रवर्ते वेधु । , –ज्ञा १ ६८ २ चालू होणें चालू पडणें, (कांहीं काम) चालू असणें, सुरू झालेलें असणें ' या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें सावायिलिया । प्रवर्तती । ' –ज्ञा १७ ३६७ ३ (काव्य) आरंभिणें सुरू होणें निघा प्रवर्तली सकळ । झाडाकरडां भरलें काजळ । ' –शिली ३ ३१ ४ चालणें, जाणें [प्रवर्तन] **प्रवर्तमान**–वि उद्युक्त व्यापलेला, वर्तणारा, चालणारा, हालचाल करणारा [स] **प्रवर्तित**–वि १ चालू केलेला; पुरस्कार केलेला, रूढ केलेला २ उत्तेजन दिलेला उद्युक्त केलेला, धीर दिलेला [स] **प्रवर्त्स्यमान**–वि चालू असलेला, सुरू असलेला चालविणाऱ्याच्या किंवा व्यवस्थापकाच्या हाताखालीं असलेला (धंदा) [स]

प्रवर्तन—न १ आरंभिणें सुरवात चालू करणें, पुढें करणें २ उत्तेजन, उद्युक्त करणें धीर देणें ३ व्यापार, कामधंदा, उद्योग, रोजगार ४ उपपादन [स]

प्रवसणें—अकि कुराळणें, आपटणें 'श्रीहीमराणे पाये धाकुले। रायें हातिं प्रवसीले।' –उषा ७०८ [स प्र+वस्]

प्रवसर—पु मोह –शार

प्रवस्कंध—पु ज्याची मर्यादा मेघमंडळापासून सूर्यमंडळापावेतों आहे असा सप्तस्कंधांतील दुसरा स्कंध [सं]

प्रवहलिका—स्त्री उखाणा, कोडें; गूढप्रश्न, प्रहेलिका [सं]

प्रवाद—पु १ लोकवार्ता, वदंता, लोकांत झालेला बोभाटा, अफवा २ उद्देश 'म्हणौनि प्रवादु तया। निष्कर्म्य ऐसा।' –ज्ञा १८९७८ ३ ठसा 'तेंग सुखप्रवादु गेला। विषयिकु ह्या।'–ज्ञा ५ ११६ ४ बोलणें, भाषण [स]

प्रवाल-ळ—नपु पोंवळें 'प्रमेयप्रवाळ सुप्रम। दैतार्थेत तचि निद्रुम।'–ज्ञा ११७ [स] ०**भस्म**–न प्रवाळाची भस्म लावून केलेले भस्मरूप औषध

प्रवास—पु १ स्वदेश सोडून अन्यत्र जाणें, देशाटन, पर देशसंचार २ परदेशात केलेला तात्पुरता वास, परदेशात प्रवास करताना राहणें ३ परदेश –मनको [स] **प्रवासणें**–अकि प्रवास करणें, देशाटन करणें, परदेशात तात्पुरतें राहणें [प्रवास]

प्रवासिक–पु प्रवासी 'प्रवासिकातें स्वगृहा जाया। त्वरा करूनिया नित्य।' –मेघदूत भाषांतर ८३ (मराठी ६ वें पुस्तक पृ ४३७) **प्रवासी**–पु प्रवास करणारा, मुसाफर, पांथस्थ, उतारू –वि वशी 'अधन्य मेवा बहुत दिवस। सरिता झाले मी प्रवासी।'–गुरु १९.२८ [स] **प्रवासाचें झाड**–न एक सुंदर पानांचें झाड –ज्ञानेश्वरी साहित्य पृ ११०

प्रवाह—पु १ जल वायु अग्नि इ०ची गति किंवा एका दिशेकडे गमन, ओघ वाहणें जसें – जल-उदक-रक्त-दुग्ध प्रवाह २ (ल) कामाकाजाची सरणी, ओघ ३ भाषणाचा अखंड पगा, अखंडित ओघ ४ कामधंदा, उद्योग, हालचालीचें जीवन ५ (प्रेम, बुद्धि इ०चा) कल, झोक, प्रवृत्ति ६ ओढ, पक्षपात, प्रवृत्ति, धाव [स] **प्रवाहांत पडणें**–जनसमुदायाच्या वर्तना प्रमाणें किंवा रूढीप्रमाणें वागणें सामासशब्द– ०**पतित**–वि. (शब्दश व ल) प्रवाहांत पडलेला, प्रवाहाप्रमाणें जाणारा, परिस्थितीप्रमाणें वागणारा, गतानुगतिक 'या कर्मभूमींत कर्म नित्य प्रवाहपतित असून अपरिहार्यहि आहे' –टिसु ५० ०**पतित कर्तव्य**–न ओघाओघानें आलेलें कार्य प्रसंगोपात्त कर्म 'हें प्रवाहपतितकर्तव्य करीत असतां त्यात कोणास दुखवावें लागल्यास त्याची जबाबदारी आमच्यावर येत नाहीं' –टि ३ २९२ **प्रवाहित्व**–न वाहतें राहण्याचा धर्म द्रवता जलरूपता

प्रवाही–वि वाहणारें, पातळ द्रवरूप [स] ०**खत**–न जनावरांचें मूत्र **प्रवाहे मूत्रित**–वि १ वाहत्या पाण्यात मुतलेलें २ (ल) व्यर्थ, निष्फळ केलेली (खटपट काम प्रयत्न इ०) ०**वायु**–पु द्रवरूप, जलरूप वायु (इं) लिक्विड गॅसेस

प्रवाहण प्रवहाण—न होडी, नाव, तर 'तृषार्ता पाणिजे जिसें। का पुरीं पडलिया प्रवाहणें।' –माज्ञा १८.७०५ [प्रवाह]

प्रवाहणें–अकि १ (काव्य) वाहणें, धमणें २ वहिवाट चालू राहणें 'तेणें जन्ममरणाची वाट। पडघडाट प्रवाहे।' –एभा ३ १३०

प्रवाळ—न १ प्रवाळ पहा. २ पल्लव, अंकुर –कशस [स]

प्रविलाप—पु नाश नाहींसें होणें (विरघळून किंवा शोषण करण्यामुळें), शोषण [स]

प्रविविक्तभोग—पु स्वप्नस्थान किंवा मनोराज्य यांतील अस्पष्ट भोग [सं]

प्रविष्ट—वि १ (शब्दश व ल.) शिरलेला, घुसलेला २ पोहोंचलेलें पावलेलें (पत्र) ३ निमग्न [स प्र+विश्]

प्रवीण—वि चांगली माहिती असलेला, निपुण, निष्णात, हुशार, कुशल, पारंगत, वाकबगार, चतुर 'वगराजा रणप्रवीण। कोपें चालिला घेऊन बाण।' –एरुस्व ९.५१ [स]

प्रवृत्त—अकि १ उद्युक्त चालू असलेला, तयार, अधिष्ठित, स्थापित २ कार्यामध्यें व्यग्र झालेला, गुंतलेला तत्पर, कामांत असलेला ३ सांसारिक, ऐहिक जीवनकलहविषयक, प्रापंचिक [स]

प्रवृत्तणें–अकि (काव्य) एखाद्या कार्यांत व्यग्र होणें, उद्युक्त, तत्पर होणें [प्रवृत्त]

प्रवृत्ति-त्ती—स्त्री १ प्रस्थापना, व्याप्ति, परिपाठ, प्रघात, रूढी जसें –कर्म-काल-देश-धर्म-आचार-प्रवृत्ति २ चाल, गति, गमन, आरंभ, सुरवात ३ निमग्नता, चळवळ, हालचाल एखाद्या कामांत गुंतलेलें असणें ४ संसार पसारा, संसारातील आसक्तता आत्मस्वरूपाचा विसर पडून प्रापंचिक व्यवहारानुकूल जीवाची विशेषवृत्ति, बहिर्मुखवृत्ति याच्या उलट निवृत्ति 'आतुला चित्ताचे अगवरी। प्रवृत्ति येलेनि माघारी।' –ज्ञा १६ ९१ ५ (ल) प्रवाह, ओघ, प्रगति ६ कल, ओढ, धाव झोंक (प्रेम, बुद्धि, मन इ०चा) ७ आसक्ति, पक्षपात ओढा ८ कर्ममार्ग 'तयें भ्रमेंसहित पळाली भ्रांती। क्रियेसहित गळाली प्रवृत्ती।' –एभा १३ ८०१ ९ प्रेरणा 'तो साधी चिद्रुप। कर्मप्रवृतीचा सकल्पु।' –ज्ञा १८ ४५७ १० प्रेरक, प्रेरणाहेतु 'म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता। हे त्रिविध या प्राकृता होयचि कर्मा समस्ता। प्रवृत्ति येथ।'–ज्ञा १८ ४८५ ११ प्रघात रूढी तरी हें प्रवृत्तीचें बोलणें। प्रत्ययास आणी उणें' –दा ९ ७ ११ १२ बातमी –शार १३ कर्म, क्रिया [स प्रवृत्ति] ०**निमित्त**–न (व्या न्याय) विशिष्ट अर्थानेंच शब्दाचा उपयोग किंवा रूढि होण्याचें कारण [स] ०**मार्ग**–पु प्रापंचिक व्यवहाराचा मार्ग ऐहिक सुखासबंधींचा उद्योग, धार्मिक क्रिया विधी आचार इ० याच्या उलट निवृत्तिमार्ग ०**रोचक**–वि प्रवृत्ति करणारें, एखाद्या गोष्टीकडे मन वळविणारें 'तेवीं वेद गोडें जें फळ। तें प्रवृत्तिरोचक केवळ।' –एभा १८ ३६० ०**स्वातंत्र्य**–न इच्छास्वातंत्र्य

प्रवृत्तिकास्त—पु शेतकीचा उद्योग करणारा एक जातिसमुदाय 'अबष्ठ आणि मूर्धावसिक्त । प्रवृत्तिकास्त आणि सारस्वत । इत्यादि नावें जे वर्तत। ते जाण समस्त अनुलोमज।'—एभा २० ३३

प्रवृद्ध—वि १ पूर्णपणें वाढलेला, प्रौढ, प्रगल्भ २ वाढलेला, विस्तारलेला, विस्तीर्ण केलेला, वृद्धिंगत, वाढविलेला (शब्दश व ल) [स]

प्रवेश—पु १ शिरणें, निरगें, शिरकाव २ शास्त्र कला इ० मध्यें झालेला बुद्धीचा शिरकाव ३ रगभूमीवर पात्राचें येणें ४ नाटकातील अकाचा पोटभाग ५ दार [स.] म्ह० चतुष्प्रवेशे मुसल प्रवेश ०**परीक्षा**—स्त्री १ प्रवेश करण्याच्या पात्रतेची कसोटी. २ मॅट्रिक्युलेशन व तत्सदृश परीक्षा **प्रवेशक**—पु १ पूर्वरंग, नांदी २ मुख्य पात्र रगभूमीवर यावयाच्या अगोदर श्रोत्याना सदर्भ कळविणाऱ्या हलक्या दर्जाच्या पात्राचा प्रवेश ३ प्रस्तावना, उपोद्घात, उपन्यास —वि प्रवेश करून, मिळवून देणारा (शब्दश व ल) [सं] **प्रवेशणें**—अक्रि प्रवेश करणें शिरणें, शिरकाव करणें; घुसणें 'तैसीं महापापें कुळीं । प्रवेशती ।'—ज्ञा १ २५१ [स प्रविश्] **प्रवेशन**—न १ शिरणें, शिरकाव करणें २ (नृत्य) नृत्यामध्यें घुघुळें अशीं करावयाचीं कीं तीं दिसेनाशीं होतील हा अभिनय हास्य व बीभत्सरसद्योतक आहे

प्रवेष्ट—पु कोपरापासुन वरचा हात प्रकोष्ठ पहा [स]

प्रशम—पु १ (राग, लोभ इ०चें) सात्वन समाधान, उपशम, शाति २ विश्राति, विश्राम, विसावा [स] ०**न**—न १ समाधान, सात्वन, उपशमन २ सात्वन करणारें, शमविणारें, दुःख, व्याधि, वेदना दूर करणारें, उताऱ्याचें औषध घृत हें पित्ताचें प्रशमन होय' [स]

प्रशंसणें—सक्रि स्तुति करणें, गुणवर्णन करणें, वखाणणें 'जें भगवद्गीता म्हणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रशसिजे ।'—ज्ञा १ ५५ [स प्र+शस्] **प्रशंसक**—वि स्तुति प्रशसा करणारा, स्तावक स] **प्रशंसनीय**—वि स्तुतीस पात्र योग्य, स्तुत्य, वाखाणण्याजोगें, श्लाघनीय [स] **प्रशंसित**—वि स्तुति केलेला, प्रशसा केलेला, वाखाणलेला. [स]

प्रशंसा—स्त्री स्तुति, वाखाणणी, तारीफ, नाव जणी, वाहवा [स] ०**पात्र**—वि स्तुति करण्यास योग्य, प्रशसनीय

प्रशस्त—वि १ स्तविलेलें, वाखाणलेलें २ ऐसपैस, विस्तीर्ण, मोकळी (जागा, भाडें) ३ पुरण्याइतकें मोठें अघळपघळ, सैल, मोकळें (वस्त्र) ४ मनमोकळें, स्पष्ट, खुलें (भाषण) ५ उदार, थोर, दिलदार, उदात्त (मन, स्वभाव) ६ विपुल, अतिशय, भरपूर, रेलचल, पुष्कळ (उपाय, साहित्य, सामुग्री) ७ योग्य, बरोबर ठीक, वाजवी, समाधानकारक (कृति धदा, वागणूक इ०) 'वृत्ति गुतली त्याची। जेथें प्रशस्त न घडे।' —दा १ ४ २८. ८ स्तुत्य, बरोबर, उत्कृष्ट, कौतुकास्पद, श्रेष्ठ 'तरी ओंकार तत्कारीं । कर्म केलें जें ब्रह्मशरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ।' —ज्ञा १७ ३७८ ९ निर्दोष, दोषरहित —क्रिवि स्वैर, मोकळेपणें, स्वतत्रपणें (भटकणें, पडणें, शिव्या देणें, चोरी, बाहेरख्यालीपणा करणें इ०) [स] ०**वाटणें**—पसंत पडणें, मोकळें व बरें वाटणें, ठीक, वाजवी वाटणें, आवडणें

प्रशस्ति-स्ती—स्त्री १ स्तुति, प्रशसा, तारीफ, वाहवा २ पत्राचा गौरवपर लिहिलेला प्रास्ताविक भाग, अलकाब ३ प्रसन्नता 'आत्मबोध प्रशस्ती । हे तिये दशेची ख्याती ।' —ज्ञा १८ १०९५ ४ समाधान 'जयाचें नाव तीर्थरावो । दर्शनें प्रशस्तीसि ठावो ।' —ज्ञा ६ १०२ ५ महत्त्व, पूज्यत्व 'अथवा सभ्रमाचिया आयिती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ती । का दर्शनाचिया प्रशस्ति । पुण्य पुरुष ।'—माज्ञा १३ १८२ [स]

प्रशंस्य—वि स्तुति करण्यास, वाखाणण्यास शक्य, पात्र, आवश्यक, योग्य; स्तुत्य, श्लाघनीय [स]

प्रशांत—वि १ शात स्तब्ध, बद पडलेला, थड २ काम, क्रोध इ० विकार ज्याचे शमले आहेत असा ३ मूल, नष्ट [स]

प्रशिष्य—पु शिष्याचा शिष्य [स]

प्रश्न—पु १ विचारणा; सवाल चौकशी, विचारपूस, पृच्छा २ शुभ किंवा अशुभ दर्शविणारें चिन्ह शकुन 'असे सातही उत्तम प्रश्न झाले ।' —कचेयुच ५ ३ भविष्यातील गोष्टीसबधानें ज्योतिषी वगैरेंचा घेतलेला सल्ला मुद्दा; बाब ४ विचारलेल्या भविष्यानें सागितलेलें भाकित किंवा उत्तर 'जोशाचा प्रश्न उतरला' ५ कोडें, कूट 'आपल्याला काय प्रश्न विचारावा हा मोठा प्रश्नच आहे' —भावबधन पृ ३३ ६ अथर्वण वेदातील एका उपनिषदाचें नाव [स] ०**उठविणें**—प्रश्न टाळणें ०**पाहणें**—भूत आणि भविष्य गोष्टींचें ज्ञान फलज्योतिष, रमल इ० शास्त्र वरून करून घेणें ०**सांगणें**—ज्योतिषशास्त्र वगैरेवरून विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर सागणें, कूटप्रश्न, कोडें इ० सोडविणें ०**माला, प्रश्नावलि**—ळी—स्त्री प्रश्नाची परपरा, मालिका [प्रश्न+माला, आवलि] **प्रश्नार्थक सर्वनाम**—न (व्या) प्रश्न विचारतांना ज्या सर्वनामाचा उपयोग करितात तें उदा० कोण, काय **प्रश्नालंकार**—पु बाहेरून वाक्य प्रश्नासारखें दिसतें पण वस्तुत वक्त्याचा त्या गोष्टीविषयीं पक्का निश्चय असतो अशा ठिकाणीं होणारा अलंकार उदा० 'जें झाडिलें अनंतें दिव्य भव्य रादवें सुघडें । तें साधुकाय काय क्षुद्रमनीं करिल नागवें उघडें ।' 'कधी परि मुनिमेटीं परम उग्र दावानळीं । तयात अविशुद्ध मीं शलभ जवि दावानळीं । प्रमार्थे पशुच्या शिरावरि घनीं उभे रात्रसे । स्मरादि रिपु मन्म हीं अहि न काळ भेटा कसे ।' —केका २१ [प्रश्न+अलंकार] **प्रश्नोत्तर जाति**—स्त्री अनेक प्रश्नांचें एकच उत्तर, जो प्रश्न तेंच उत्तर इ०

नानाविध प्रश्न व उत्तरें यांचे प्रकार. हा भित्र म्हणून एक प्रकारचा अलंकार होतो.' 'अरे, ही तर एका प्रकारची प्रश्नोत्तरजातीच आहे यें.' –रसं १.२२. प्रश्नोत्तरी–स्त्री. प्रश्न विचारण्याच्या पद्धतीचा सदुपयोग करून केलेलें सुभाषित किंवा दिव्य किंवा अन्यवचिका. [प्रश्न-उत्तर] प्रश्नणें–क्रि. विचारणें –दार.

प्रश्नय—(महानु.) शोध. 'मनर प्रश्नयाची मूर्ति ।' –पूजावसर.

प्रष्टव्य—वि विचारण्यास योग्य, पात्र, योग्य; आवश्यक. [सं.]

प्रष्टा—वि. विचारणारा; पृच्छक; चौकशी करणारा. [सं.]

प्रसऊ—न. (महानु.) प्रवर्तें द्वार. 'जे वेदाचा उगऊ। पूर्णबोधाचा ओऊ। तयाविषे प्रसऊ। जे परमाचा ।' –ऋ १. [प्रसव]

प्रसक्त—वि. आलेली; प्राप्त झालेली; ठेपलेली; गुदरलेली (वेळ, प्रसंग इ०). 'प्रवर्गी प्रसक्त जें सुखदुःख तें भोगणें अवश्य आहे.' [सं.]

प्रसक्ति—स्त्री. (न्याय.) लक्ष्यादिकांचे ठायीं लक्षणादिकांची प्राप्ती; प्रवृत्ति, क्रम; व्याप्ति; योग्य असणें; लागू पडणें. [सं.] **प्रसक्तानुप्रसक्तीनें**–क्रिवि. (इतरनांच्या) अनुषंगानें; माळिकेमुळें; चालू प्रसंग सोडून दुसऱ्यासाठीं घेतलेल्या दुसऱ्या विषयाच्या अनुरोधानें (बोलणें इ०); विचाराचा इतर विचाराशीं किंवा विषयाचा इतर विषयाशीं संबंध आल्यामुळें (वादविवादांत विषयांतराबद्दल योजितात).

प्रसंग—पु. १ योग्य वेळ, काल, संधि. योग्य स्थल किंवा परिस्थिति. 'जें कार्य करणें तें प्रसंग पाहून करावें ' २ येऊन ठेपलेली वेळ; आकस्मिक किंवा एकाएकीं उद्भवलेला काल. कठिण परिस्थिति; संकट. 'युद्धाच्या प्रसंगीं शूर भीत नाहीं ' ३ विपत्ति आपत्काल, कांहीं दुर्निवेह संकटाचा समय. (क्रि० पडणें; येणें; गुदरणें; उद्भवणें). 'त्या गृहस्थावर प्रसंग गुदरला आहे.' ४ योग; संबंध; दळणवळण; व्यवहार 'तुमचा आमचा नेहमीं घेण्यादेण्याचा प्रसंग आहे.' ५ नित्य, वारंवार दिसणारी, घडणारी गोष्ट, नित्य आढळून येणें; नित्य संबंध; गांठ. 'कोंकणांत भाताशीं प्रसंग, देशांत भाकरीशीं प्रसंग ' ६ (वादविवाद, चर्चा इ० साठीं) सभा, जमाव; एकत्र जमणें. 'काल पंडित मिळाले होते आणि एकादशीविषयीं मोठा प्रसंग झाला.' ७ (भाषण, पुस्तक इ० चा) विभाग; प्रकरण; अध्याय. 'वर्गे ऋचा श्रुति स्मृति। अधे स्वर्ग स्तवक जाती। प्रसंग मानें समास पोथी। बहुधा नामें।' –दा १२.५.४ ८ चर्चेचा विषय. ९ (ल.) लाभ; प्राप्ति. 'कां वाढिये आणिजे मेघु। मेघें वृष्टिप्रसंगु।' –ज्ञा १८.३५५. १० कथा; गोष्ट 'वरें ऐसा प्रसंग जाला। जाला तो होऊन गेला।' –दा १४.८.१. ११ भाषणाचा ओघ 'म्हणोनि आम्हीं हा प्रसंगु। आदरिला।' –विपू १.८७. १२ (ल.) भेद; प्रकार. 'स्थूळाचें मूळ तें लिंग। लिंगामध्यें हे प्रसंग।' –दा १६.७.३५. १३ (ल.) फलप्राप्ति. 'याकारणें ज्ञानमार्गें। कष्टाया घराचा सत्संग। सत्संगेंविण प्रसंग। बोलोंचि नये।' –दा ४.४.२१. १४ सुरतसुख; मैथुन; संयोग 'ओठ कांहीं सुकले गोपी-मानस राजीवभृंगा। प्रसंगेला कांहीं म्हणा तुम्हीं रात्रीं स्त्रीच्या प्रसंगा।' –होला १४ १५ युद्ध; सामना. 'भीष्मद्रोण निमाले येउनि पडला प्रसंग कर्णाशीं।' –स्फुट आर्या. [सं.] (वाप्र.) ०घडणें–संग, संयोग घडणें; संभोग होणें; सुरतसुख भोगणें. ०थाटणें–चांगल्या तऱ्हेनें पार पाडणें. 'न ये गाना नीट अर्थान्वय सांगूं। थाटूनि प्रसंगु भले रंग।' –दावि २७२. ०मारून नेणें-काढणें-संपादणें-शेवटास लावणें–वेळ मारून नेणें; संकटांतून किंवा अडचणींतून यशस्वी तऱ्हेनें पार पडणें. **प्रसंगास येणें**–अगदीं निकडीच्या वेळीं येणें; अगदीं जरुरीच्या किंवा योग्य वेळीं येणें; ऐनप्रसंगीं येणें **प्रसंगीं असणें-राहणें-वागणें-चालणें-निभणें**–वेळेवर हजर असणें. सामाशब्द–**प्रसंगता-तः**–क्रिवि. ओघानें; प्रसंगानुसार. 'जी व्याख्यान बोलतां। निरुपाधिक तें आतां। स्वरूप प्रसंगता। बोलिलें देवो।' –ज्ञा १५.४४६. [सं. प्रसंगतः] ०मान–न. प्रसंगास उचित असें कार्य, गोष्ट; योग्य वेळ. 'विद्या उदंडचि सिकला। प्रसंगमान चुकतचि गेला। तरी मग तये विद्येला। कोण पुसे।' –दा १२.२.१०. ०वशात्–वशें–क्रिवि. १ वेळेनुसार; प्रसंगानुसार; कारणपरत्वें; धर्मधर्मसंयोगानें. 'अजाण जाणिजे कैसें। ऐसें म्हणिशी प्रसंगवशें।' २ कदाचित्. –दार. ०विशेषीं–क्रिवि. कारणपरत्वें; कांहीं विशिष्ट समयीं ०संगति–स्त्री. प्रस्तुत विषयाच्या निरूपणाच्या ओघानें आलेला दुसऱ्या विषयाचा संबंध. 'प्रस्तावाचें प्रकरणीं विषयाचें विवरण प्रसंगसंगतीनें केलें पाहिजे.' ०साधणारा–वि. संधीचा उपयोग करून घेण्यांत हुषार; वेळेचा उपयोग करणारा. ०सिद्धि–स्त्री. एखादें कार्य करीत असतां दुसरें कार्य सहजासहजी केलें जाणें किंवा घडून येणें. ०ज्ञान–न १ प्रसंगानें प्राप्त होणारें ज्ञान; प्रसंगोपात्त येणारें ज्ञान. २ समयसूचकता; हजरजबाबीपणा. ०ज्ञानी–वि. १ वेळ, प्रसंग जाणणारा; प्रसंगाचें महत्त्व ओळखणारा. २ समयसूचक; हजरजबाबी **प्रसंगागत**–वि प्रसंगाला, वेळेला साजेल अशा वेळीं आलेला, येऊन पोहोंचलेला, पडलेला. [प्रसंग+आगत] **प्रसंगानुरूप**–क्रिवि. प्रसंगाला साजेल, योग्य दिसेल असा; प्रसंगानुसार; वेळेनुसार. **प्रसंगावधान**–न. संकटसमयीं भांबावून न जाणें; योग्य वेळीं युक्ति सुचणें. 'प्रत्यक्ष प्रसंगच प्रसंगावधान शिकवीत असतो ' –शिवपावित्र्य नाटक ८८ [सं.] **प्रसंगोपात–त्त**–क्रिवि. योग्य वेळीं; प्रसंगाच्या ओघांत, यथाकाळीं; प्रसंगानुसार; प्रसंगाच्या अनुरोधानें. 'तुम्ही सुजरत गोष्ट काढूं नका प्रसंगोपात निघाल्यास बोला.' [प्रसंग+उपात्त]

प्रसज्यप्रतिषेध—पु (पंडिती) सदृश किंवा भिन्न गोष्टीची आज्ञा, परवानगी न देतां विशिष्ट गोष्टीचा केलेला निषेध. याच्या उलट पर्युदास. [सं.]

प्रसन्न—वि १ मनुष्य समाधानयुक्त मनुष्य प्रभृति अर्थ लेणा, अमाथित आशा ति ' हि मुखाचना लक्ष्मी प्रसन्न।' –दावि ४२४ २ आनंदी, आल्हादित, प्रफुल्लित ३ आनंददायक, संतोष उणारें अनुकूल ४ स्वच्छ, शुद्ध साफ मळरहीत, निरभ्र पुढें धूळ इ० रहित (आकाश) ५ शांत, निर्मळ शुद्धयुक्त वाहणारा (प्रवाह धारा) [सं] ॰चित्त–वि सतुष्ट आनंदित मनाचा आनंदी ॰मुख-वदन–वि आनंदित व समाधानयुक्त चेहऱ्याचा ॰मुखराग–पु (नृत्य) हास्य, शृंगार व अद्भुत रसाच प्रसंगीं चेहऱ्यावर दाखविलें जाणारें तत्र **प्रसन्नार्थत्व**–न अर्थाचें सुरम्य सद्भावत्व या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे पण आमच्या पंडिताम दाहारचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कोठेंहि सहज हात नव तंत ' –नि ७७-

प्रसभ—पु बल तम, सामर्थ्य म्हणौनि तुमची कृपा आणाव तें। पिंड वीर्णे आमुते वदी। जैसे यासिंहा अधिकार गुरु परीं। प्रसभवन्हिप्रमादें।' –ज्ञमुरा ७२ ५२ [सं]

प्रसर—पु १ विस्तार प्रसार, फैलाव, वाढ, वृद्धि ' तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा । लगीं प्राणेंद्रियशरीरा।' –ज्ञा १६ १०८ २ पसारा, पदार्थ अस्ताव्यस्त पडणें, विखरणें, पसरणें ३ प्राप्ति –मनक्त -६३ [सं]

प्रसरण—न १ विस्तार फैलाव प्रसार, वृद्धि २ पसरणें, विखुरणें, विसकरणें पसारा ३ उष्णतेचा पदार्थासी संबंध झाला असता त्याच्या ठिकाणीं जो पुगणधाचा धर्म उत्पन्न होतो तो (इं) एक्स्पॅन्शन [सं] ॰गुणक–पु पदार्थ किती प्रसरण पावतो हे दाखविणारा अपूर्णांक (इं) कोफिशंट ऑफ एक्स्पॅन्शन् ॰याग्यता-शीलत्व–स्त्रीन ठाकलें असता फुलण्यावाचून पसर ण्याचा किंवा वाढण्याची (धातूची) योग्यता, घनवर्धनीयत्व (इं) मॅलिअॅबिलिटि **प्रसरणें** अकि पसरणें फैलावणें, विस्तार, वृद्धि पावणें, विखुरणें (शब्दश व सं) [प्रसरण]

प्रसर्पित(करण)—न (नृत्य) उजवा हात रचित करून, डावा हात लताख्य करणें व पायाच तळव जमिनीवर सरपटत पुढे पुढें नेणें

प्रसव—पु १ बाळत होणें प्रसूति ' आसन्नप्रसव गरोदर। स्वयं सद्मार पुर्णो लाज। –एभा १ ३५५ २ जन्म, उत्पत्ति ३ अपत्य, संतान [सं] **प्रसव(वि)णें**–उक्रि १ जन्माला घालणें, जन्मणें २ जन्म देणें, प्रसूत होणें बाळत होणें ३ (ल) उत्पन्न होणें करणें ' वीज शाखातें प्रसव।' –ज्ञा ९ २१८ ४ (काव्य) काही एक गोष्ट अभिव्यक्त होणें किंवा करणें प्रसव] ॰काल–पु बाळत होण्याचा समय, प्रसूतिसमय ॰धर्मिणी–स्त्री (ल) प्रकृति माया ' आणि हिरण्यगर्भमुख सर्वे पदार्थ प्रसव पावतात किंवा उ पा नतात म्हणून प्रसवधर्मिणी, ही नवें प्रकृतीस देत अवतात ' –गीर १५८ ॰वेदना–स्त्री बाळंतपणाच्या वेळी स्त्रीस येणा-या वेणा **प्रसवणी**–स्त्री जन्म देणारी, आई माता दया बाळहाचिया धणी पाहेन। का विवाचनि जाहलाचि द्वैत। इ मद्गुरुचि एकलि जाणित। का प्रसवतिया।' –ह्या ८५१ –वि. उत्पन्न होणारी, करणारी, प्रसविणारी तरी गुणप्रसवनी माया। शोधितसमयें आणिली लया।' –एभा १० ३५५ [प्रसव]

प्रसाद—पु १ कृपा, अनुग्रह 'जीचा प्रमाद हेंच वाचस्प तिची जडमती परवी।' –मोभ दि १ ८ २ कृपा म्हणून देव गुरु साधु इ० कडून मिळालेली फळे फुले तांबूल इ० रूप वस्तु ३ देवास अर्पिलेल्या अन्नाचा उरलेला (भक्त य वाटावयाचा) भाग ' सत्य नारायणाचा तीर्थप्रसाद घेऊन परी जा' ४ पुराण, कीर्तन इ०च्या समाप्तीनंतर वाटल्यात ती मिठाई फळे इ० ५ सवाला शुभाशुभ विचारताना–कौल लावताना–देवाच्या मूर्तीस चिकटविलेलीं फुलें तांबूल इ० रूप वस्तु कौल ६ स्वच्छता, निर्मळता, चकचकीतपणा ७ (ल) मानसिक पावित्र्य ८ (साहित्य) सरळ रचनेचा गुण, स्पष्टता, सुबोधता 'या गुणास संस्कृतांतील साहित्यमयात प्रसाद असें पारिभाषिक नाव आहे ' –नि १३८ ९ दक्षणा, बक्षीस दिलेली वस्तु प्रसादरूपीं प्रभु सेवकाहीं। घ्यावा नसे भूषण अन्य कांहीं।' १० प्रसन्नता ११ साक्षात्कार [सं] म्ह० १ गुरुविणीची शिंगे प्रसादाची नहीं २ प्रसादोपि भयंकर –दुष्ट लोकांची कृपादेखील भीति उत्पन्न करणारी असत ॰मिळविणें–लोकांत कीर्ति होईल अशी कृपा करणें ' मिळवा प्रसाद लोकीं निरवा मति रोष मन इच्छा निरवा।' –साआदि११५८ ॰पाखली–स्त्री (गा) देवाचा कौल **प्रसादन**–न स्तुति वगैरे करून खुश करणें, आराधना, अनुकूल करणें, संतुष्ट करणें [सं] **प्रसादि(दी)क**–वि (अप) प्रासादिक पहा देवाचन प्रसन्नपणें। जें जें पडे बोलणें। तें तें अमृत श्लाघ्यवाणें। या नांव प्रसादिक।' –दा १४ ३६ [सं प्रासादिक] **प्रसादित**–वि खुष केलेला संतुष्ट केलेला, आराधित [सं] **प्रसादी**–वि देव, साधु इ०कडून भक्तास आशीर्वाद म्हणून मिळालेलें (फळ फूल इ०) [प्रसाद] ॰भक्त–पु केवळ प्रसाद मिळावा म्हणून बनलेला भक्त

प्रसाध(धि)क—पु १ पोषाख चढविणारा ' खासास कपडे घालण्याचे काम प्रसाधिकाकडून होत असतें '–ऐरापुप्र ११५०८ २ शागीर्द ' मुख्य प्रसाधक यानीं भोजनाचा प्रसंग लवान घेऊन ' –ऐरापुप्र २ ३०५ [सं]

प्रसाधनगृह—न पोषाखघर कपडे करावयाची जागा ' महाराणीसाहेब यांच्या प्रसाधनगृहांत स्वारीच्या वेळीं शोभेल असा पोषाख ' –ऐरापुप्र ११५६८ [सं]

प्रसार—पु १ पसरणें, विस्तारणें फैलावा विखुरणें २ विस्तार, पसारा, वृद्धि वाढ विस्कटलेली किंवा पसरलेली स्थिति

[स] प्रसारण-न १ पसरणें, विस्तारणें, विद्युणें २ (पिशाच बाधा) घालविणें नाहींशी करणें [स]

प्रसारणें—सकि पसरणें विस्तुरणें, दुसरा पसरणें विसकटणें **प्रसारता**-स्त्री (संगीत) गातांना हातपाय पसरणें **प्रसारिणी**-स्त्री १ (संगीत) अंकाच्या ध्रुतीचें नांव **प्रसारित**-वि पसरलेलें, विस्कटलेलें विस्तारलेलें विद्युरलेलें २ काढून टाकलेलें घालविलेलें, नाहींसें केलेलें (भूत, पिशाच्च इ०) [स] ०बाहु-पु (नृत्य) अभितःबाहु छातीसमाच तिर्यक् होणार नाहीं असा पसरणें ०पार्श्व-न (नृत्य) नृत्यामध्यें दोन्हीं पायांच्या चवड्यावर उभें राहून असता कमरेपासून खांद्यापर्यंतचा भाग उंच होता ती स्थिति हृदान्तिशय दाखविण्याच्या वेळीं हा अभिनय करितात

प्रसिद्ध—वि १ सर्वांस ठाऊक असलेला; विख्यात, जाहीर सार्वजनिक, रूढ २ स्पष्ट उघड स्वच्छ ३ अस्तित्वांत असलेला, वर्तमान शरीरिणा यच्चावत् इ पदार्थ अविद्, ३ र सर्व प्रसिद्ध -क्रिवि उघडपणें सावप्रसिद्ध, ढोल्याबिसत ही बायको प्रसिद्ध व्यभिचार करू लागली [स] लोकप्रसिद्ध रूढीप्रसिद्ध-वि लोकांत प्रसिद्ध असलेलें, लोकप्रिय **शास्त्र प्रसिद्ध**-वि शास्त्रांत निश्चय आढळणारी; शास्त्रमान्य यात्रमाणेच ग्रंथ-वश-विश्वप्रसिद्ध **प्रसिद्धि-द्धा**-स्त्री १ ख्याति कीर्ति, प्रसिद्धपणा २ व्याप्ति, रूढि, वहिवाट प्रचार परिपाठ [स प्रसिद्धि] ०पत्र-न कोणतीहि गोष्ट प्रसिद्धीस आणणारें पत्र जाहीरनामा, जाहीर खबर जाहिरात

प्रसुप्त—वि गाढ झोपीं गेलेला निद्रिस्त [स]

प्रसू—स्त्री प्रसूत होणारी स्त्री -हको [स] **प्रसूत**-वि १ बाळंत झालेली प्रसवलेली २ जन्मलेलें उत्पन्न झालेलें [सं]

प्रसूति-ती—स्त्री १ बाळंत होणें; प्रसवणें २ जन्म, उत्पत्ति, उत्पन्न होणें प्रसव उद्भव 'तनीं शरीरीं जीवाची प्रसुती। अव्यक्तच्यीं प्रवेश -एभा १२ २९५ [स] ०वायु-पु प्रसूति काळ यऊन ठेपला असता गर्भ बाहेर पडण्यास कारणीभूत असा पोटांत उत्पन्न होणारा वायु ०वैराग्य न १बाळंतपणाच्या वेदना मुळें त्या वेळपुरती स्त्रीस आलेली विरक्ति २ यावरून (ल) अल्प काळ टिकणारें वैराग्य ०व्यथा-स्त्री बाळंतपणाच्या वेळची वेदना वणा प्रसूतिवेदना **प्रसूतिका**-स्त्री १ नुकतीच प्रसूत झालेली स्त्री बाळंतीण २ जिला एकच मुलगा आहे अशी स्त्री [स]

प्रसृत—वि पसरलेलें विसकटलेलें [स] **प्रसृत(पुत)**-न (नृत्य) नृत्यांत खालच्या वरच्या पापण्या फार दूर नसून थोड्या पसरणें विस्मय हर्ष व वीररसयोतक हा अभिनय आहे [स]

प्रसृति—स्त्री हाताचा पसा [स]

प्रस्त—न प्रस्थ पद्धा 'प्रप०प्रस्तीं जाऊं नये। -दा १४ १५२

प्रस्ताइ—क्रिवि बहुतक, म्हणून -शिपु

प्रस्ताय—स्त्री (खाँ गो) प्रभाव, मानमत प्रतिष्ठा

प्रस्तार—पु १ (विरू) प्रसार, पसरणें, विस्तार, फैलाव २ (गणित) एकीकरण ३ (संगीत) मात्रांचे भेद चिन्हांनी लिहून दाखविणें व गणितपाशाच्या रीतीनें तालाच्या अनंत प्रस्तारांच्या रचना करून सर्व प्रकार काढणें [स]

प्रस्ताव—पु १ विषयाची व्याप्ति कथन, उद्देश वर्णन, निरूपण २ प्रसंग, अवसर, योग्य काळ (क्रि० चालणें, होणें, असणें) 'कवडा माझा खवावा। करितो कोण प्रस्तावा। कलि याही आरा। काय यथ।' -ज्ञा १८ ६२२ ३ आरंभ, उपक्रम सुरवात 'तरी आईसारिखा प्रस्तावो। करीन पद्या हा कथवा।' -एभा १ १८० ४ (हिं) ठराव पाचवें अधिवेशनमें सन १९१२ में यह प्रस्ताव स्वीकृत हुआ' -क २५ १० ३५ ५ प्रस्तावना (ग्रंथ, भाषण, कथा इ०ची) ६ गोष्ट प्रसंग असा आता हा प्रस्तावा। आधीं अज्ञानाचा धाडोळा घेवा।' -अमृ ७ ७ ७ पसारा 'पिंडब्रह्मांडात्मक प्रस्ताव। तुमचाहि जी सद्गुरु। -स्वादि १३ ४ ५ ८ सिद्ध वस्तूचा आधार [स] ०करणें-(व) दिलगिरी, खेद व्यक्त करणें

प्रस्तावणें—सकि १ पश्चात्ताप पावणें (विरू) पस्तावणें 'चित्तीं प्रस्तावला वैष्णव तुका।' 'आळशी तेचि साक्षपी होती। पापी तेचि प्रस्तावती। -दा १ १ ३३ २ उपक्रम करणें सामर्थ्यीस आरंभ करणें सुरवात करणें हा पदार्थाची उपावो। का पां प्रस्तावीतसे देवो। -ज्ञा १८ १९०९ [प्रस्ताव]

प्रस्तावन, प्रस्तावना—नस्त्री १ नाटकाच्या आरंभीं सूत्रधार आणि एखादें पात्र यांचें संभाषण पूर्वसूचना २ ग्रंथ भाषण, कथा इ०च्या आरंभीं केलें विषयाचें दिग्दर्शन उपोद्घात ३ आरंभ [स]

प्रस्तावा-वा—पु पश्चात्ताप घडलेल्या गोष्टीबद्दल दुःख खेद पस्तावा 'पुढें वृद्धीस त्त्वता। गर्भी प्रस्तावा होता।' -दा ३ ५ ५४ हृदयकाळीं विषमकाळीं। पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं।' -दा ४ ३ ५ केल्या कर्माचा प्रस्तावो। ज्याच्या हृदयीं नुपजे पद्या हा। मुआदि ७ १ १ [स पश्चात्ताप हिं पछतावा म पस्तावा]

प्रस्तावणें—सकि (काव्य) कथा भाषण विषय इ०स सुरवात करणें आरंभ करणें [प्रस्तावन]

प्रस्तावणें—अकि पश्चात्ताप होणें (एखाद्या वाईट कृत्या बद्दल) अत्यंत खेद होणें पस्तावणें [पस्तावा]

प्रस्तु—पु प्रस्त स्तोम -शर

प्रस्तुत—न व्याख्यान वाणें चर्चा इ०चा विषय तरी तुळेही सिद्धांत इये शास्त्रीं प्रस्तुत। ज्ञा १८ १२४१ [स]

प्रस्तुत—वि. १ तयार, सिद्ध, घडलेलें, वाट पहात असलेलें, चालू २ विवादासाठीं, चर्चेसाठीं घेतलेला, वर्णिलेला (विषय) [स]

प्रस्तुत—क्रिवि तूर्त, आता सध्या, हल्ली 'परी मागील असो देवा। आता प्रस्तुतीं उत्तरु देयावा।' -ज्ञा ५ ६ [स]

प्रस्थ-स्त—न १ लग्न, मुंज इ० प्रसंगीं दिलेलें ब्राह्मणभोजन २ (कोणी थोर मनुष्य प्रवासास जाण्यास निघताना किंवा लग्न कार्याच्या वेळीं होणारी) गडबड, गोंधळ, घाई ३ विद्या, संपत्ति, वक्तृत्व इ० गोष्टीमुळें असामान्य असा माणूस ४ (ल) ढोंग, स्तोम ५ (ल) घेंड, प्रकरण ६ खटलें, घरदार, जमीनजुमला 'प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये।' -दा १४ १ ५२ ७ आसन, स्थान 'मारें प्रस्थ खरोखरच डळमळायला लागून मी भांबावून गेलों' —नाकु ३ ३ ८ धान्य मोजण्याचें एक माप, (६४ तोळ्याचा) एक शेर, कोठें १ पायली तर कोठें १ अधोली 'गजरथ हय एक एक। गोसहस्र धान्य पृथक। रत्नें प्रस्थभार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा प्रारंभीं।' —जै १९१ [स] ०करून ठेवणें-माजविणें-वाढविणें-दुसऱ्यावर छाप बसेल असा भपका करणें, नसतें महत्त्व माजविणें, अतोनात तारीफ करणें

प्रस्थान—न १ जाणें, निघणें, गमन, प्रयाण 'प्रस्थान घेर्ले तत्क्षणीं।' -स्योवा १ २२९ २ प्रवासास निघण्याचे वेळीं शुभ मुहूर्त नसल्यास तत्पूर्वी एखाद्या शुभवेळीं शेजाऱ्याच्या घरीं राहून नंतर प्रवासास निघणें ३ प्रवासास निघावयाचें असेल तो दिवस अशुभ असल्यास त्यापूर्वी शुभदिवशीं तांदूळ, पैसा, हळकुंड इ० पदार्थांची पुरचुंडी करून ती दुसऱ्याच्या घरीं ठेवतात ती प्रवासास जाताना ही पुरचुंडी बरोबर घेतात 'जरा मृत्यूचें प्रस्थान। धवलचामरेंसि आलें जाण। मागूनि यावया आपण। वेळा निरीक्षण करितसे। -एभा ९ २६५ ४ प्रवासास निघणें ५ आगमनाचें चिन्ह ठाणें 'निद्रालस्याचें नये प्रस्थान। तैसें करावें प्राणधारण।' -एभा १८ २४८ ६ (ल) मरणें (क्रि० गुंडाळणें आटपणें बांधणें नदीवर चालणें) ७ (देवपूजेचीं उपकरणीं, दुकानातील वस्तू धर्याची हत्यारें, लेखनाचें साहित्य इ० वस्तु) पसरलेल्या असणें, मांडलेल्या असणें ८ ईश्वरप्राप्तीचे निरनिराळे मार्ग पद्धती (योग, सांख्य, वेदांत इ०) ९ वीणत्यादि प्रकारचा मोठेपणा व प्रमुखपणा असलेला मनुष्य अत्यंत पराक्रमी वीर, विद्वान् मनुष्य, मोहरा घेंड प्रकरण, प्रस्थ १० उच्चाटन [स] ०करणें-निघून जाणें ०ठेवणें-१ उतरणें बिऱ्हाड ठेवणें २ निघून जाण्याची तयारी करणें ०चालणें-मरणें ०त्रय-त्रयी-नस्त्री उपनिषदें वेदांत (ब्रह्म) सूत्रें व भगवद्गीता हे तीन ग्रंथ **प्रस्थानी** व-**हाडा** प्रथम लग्नाच्या मिरवणुकीतील वरपक्षाकडील लोक

प्रस्थापन—न १ स्थापना, कायम करणें घर बसविणें खिळविणें २ पाठविणें [स] **प्रस्थापना**-स्त्री स्थापना [स] **प्रस्थापित**-वि १ घट्ट, पक्के, कायम केलेलें, स्थापित, स्थापिलेलें २ पाठविलेला [स]

प्रस्थित—वि प्रवासाला जावयास निघालेला, जाण्यासाठीं प्रस्थान केलेला [स]

प्रस्फुट, प्रस्फुटित—वि १ फुललेलें, उमललेलें, प्रफुल्लित, विकसित २ (ल) पसरलेलें, पुष्कळ लोकांस माहीत झालेलें, जाहीर झालेलें ३ स्पष्ट, सरळ झालेलें, उघड झालेलें [स]

प्रस्र(स्रा)व—पु १ पाझर, प्रवाह, धार २ मूत्र [स]

प्रह्जळणें—अक्रि (सर्पानें) रागानें फूत्कार करणें, फुसफुसणें 'द्वाराशीं भुजंग प्रह्जळे अंगीं। जीव त्या प्रसंगीं कवीं राहे।' —व ६२ [सं प्रज्वल्]

प्रहर—पु सबंध दिवसाचा आठवा भाग, तीन तास [स] ०दिवस येणें-(ल) पापाचा घडा भरणें 'होळकरी जुलमी वेड प्रहर दिवस येईपर्यंत जाणारें नाहीं' —विक्षिप्त ३ १५९

प्रहरणें—सक्रि पिटणें, हाकणें 'मग रथु प्रहरविला। सारथिआ करवीं।' —शिशु ९७८ [स प्रहार]

प्रहर्षण—पु (साहित्य) एक अर्थालंकार जेथें यत्न केल्या-वाचून कार्य सिद्ध होणें किंवा इच्छितार्थापेक्षा अधिक अर्थाचा लाभ होणें इत्यादिक वर्णन केलें असतें तेथें हा अलंकार होतो उदा० १ क्षुधार्थ फिरतां मार्गीं। राजा बोलवि त्या गृहीं। इच्छा भोजन दे त्याला। विप्र संतुष्ट जाहला।' २ पडु म्हणे एक तरीहि तारक। होवो मला जो नरकासि तारक। त्या जाहले पाच सुत प्रहर्षणं। यत्नामधानें दुरितापमर्षण।' [स]

प्रहर्षिणी—स्त्री एक वृत्त याच्या चरणांत १३ अक्षरें आणि म, न, ज, र, ग हे गण असतात उदा० 'अंगानें सरळ तसाच तो मनानें। कालानें चल न तसाच तो धनानें। विद्येनें सरस तसाच तो मतीनें। उक्तीनें चतुर तसाच तो कृतीनें।' [स]

प्रहसन—न १ एक हास्यरसप्रधान रूपक, फार्स याच्या संविधानकांत व्याजोक्ति व एखाद्या गोष्टीचा उपहास केलेला असतो २ मोठा हंसा [स]

प्रहात—पु सोंड 'आसुडी गजाचे प्रहात। पाय देउनी उपडी दांत।' —उषा १५८३

प्रहार—पु १ मारणें, ताडन २ आघात तडाखा टोला ३ कठोर शब्दांनीं मारलेला टोमणा 'दुष्प्रहार सोसवेल परि शब्दांचा प्रहार सोसवत नाहीं' [स] **प्रहारणें**-सक्रि १ (काव्य) मारणें टाकणें घाव घालणें २ (हत्यार) चालविणें 'यमदंड प्रहारावा जो त वेळा।'

प्रहास—पु १ मोठा हंसा २ रंगेलपणा चैनबाजी ३ उप हास, थट्टामस्करी. [स]

प्रडुड—वि मोठा, प्रौढ 'प्रडुड प्रतापी व्हावा शिष्य।' –शावि ३५३. [सं प्रौढ] ०ता–स्त्री प्रौढि; कीर्ति, महत्त्व. 'संकीर्तनाची प्रडुडता ऐसी।' –शावि ३१७

प्रदेणक—न वायन, वाण, पाहुणगी, सासुरवाडीहून जाय यास आलेला खाऊ

प्रहेलिका—स्त्री उखाणा; कोडें, कूटप्रश्न [स.]

प्रह्वाण—न (महानु.) तारू, नाव 'वेसन–सागरिचें प्रह्वाण बुडालें। पाहवाचें।' –भाए ११५ [सं. प्रवाहन]

प्रळपन—न बोलणें, प्रलपन 'ऐसें योलोनि वचन। पुढें करी प्रळपन।' –गीता १.५७१ [सं. प्रलपन]

प्रळय–यो. **प्रळयकाल, प्रळयबीज, प्रळयसौदा मिनी**—प्रलय इ० पहा [सं प्रलय] ०**अग्नि, प्रळयाग्नि**–पु १ प्रलयकाळचा अग्नि २ यावरून फार मोठा, भयंकर व संहार करणारा अग्नि 'परम तेजस्वी प्रळयाग्न। पुंजाळ लक्ष विजांचा।' [स प्रलय+अग्नि] ०**चपला**–ळा–स्त्री १ प्रलयकाळची वीज. २ (ल) यावरून कोणतीहि मोठी वीज 'प्रळयचपळे उमाळे उठति। तेवि दिव्य कुंडलें तळपति।' ३ (ल) प्रलयबीज पहा याप्रमाणेच प्रळय मेघ–वात–वृष्टि–ज्वाला–दुंदुभि इ० सामासिक शब्द काव्यात आढळतात **प्रळयांबु**–न प्रलयकालचा पूर 'जैसा प्रळयांबुचा उमड। बुडवूनि विश्वाचा पवाड।' –ज्ञा १६ १३८ [स प्रलय+अंबु]

प्रक्षाल(ळ)णें—सक्रि (वस्त्र, भांडे इ०) धुणें [स प्रक्षालन] **प्रक्षालन**–न धुणें 'चरण प्रक्षालना टेविलें अंबु।' –एरुस्व १५ १४४ [सं प्र+क्षाल्] **प्रक्षालित**–वि धुतलेलें [स]

प्रक्षिप्त—वि १ फेकलेला, भाडलेला, टाकलेला २ पूर्वीच्या ग्रंथात मागाहून घातलेला (वाक्य, श्लोक, शब्द इ०) 'दुसऱ्या सर्गातील हा भाग प्रक्षिप्त आहे' –मसाप २ २ ११३ [सं. प्र+क्षिप्] ०**आकाशचारी**–न (नृत्य) उजवा पाय कुंचित करून वर उचलणें व दुसऱ्या पायाच्या डाव्या बाजूस अंचित करून असा टाकणें की पोटऱ्याचें स्वस्तिक होईल [सं]

प्रक्षेप—पु १ फेकणें, टाकणें, उडविणें २ घुसडून देणें 'या सुवर्णात ताम्याचा प्रक्षेप केलासा दिसतो' ३ घुसडून दिलेला भाग 'या सुवर्णात जो धातूंवर प्रक्षेप झाला आहे तो काढिला म्हणजे सोनें निर्मल होईल' ४ –वि. प्रक्षिप्त पहा [स प्र+क्षिप्] **प्रक्षेपण**–न १ फेकणें, टाकणें २ निश्चित करणें, ठरविणें, नक्की करणें [सं] **प्रक्षेपणें**–सक्रि टाकणें, सोडणें, फेकणें, प्रक्षिप्त करणें [प्रक्षेपण]

प्रज्ञा—स्त्री. १ विचारशक्ति किंवा आकलनशक्ति, ज्ञान, शहाणपण 'अर्जुना येमणें घेंडे। प्रज्ञापणरेंसीं बुडे।' –ज्ञा १८ २८९ २ बुद्धि, अक्कल, ज्ञान 'ऐसा हरिखशोकरहितु। जो आत्म बोधभरितु। तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु। धनुर्धर।' –ज्ञा २ ३००. [सं.] ०**चक्षु**–पु १ जन्मांध असलेला २ धृतराष्ट्र 'म्हणलोमि तूं हि मीही की प्रज्ञाचक्षुचें सदा शिव हो।' –मोउद्योग ६.१२. –वि. जन्मांध असल्यामुळें बुद्धि हेच ज्याचे डोळे आहेत असा [सं] ०**प्रभात**–स्त्री बुद्धिरूप प्रातःकाळ 'जयजय आचार्या। समस्त सुरवर्या। प्रज्ञाप्रभातसूर्या।' –माज्ञा (पाठभेद) १४१ ०**वाग्–**वि शहाणा, हुशार. ०**वेली**–स्त्री बुद्धिरूप वेल 'माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ। काव्यें होय सुफळ।' –माज्ञा १४ २१. **प्रज्ञात**–वि. शहाणा हुशार, बुद्धिवान, धूर्त, तरतरीत [स]

शको ५ ३१

प्राक्—क्रिवि १ पूर्वी, अगोदर, पूर्वकाळीं, पूर्वस्थळीं २ पूर्वदिशेकडे [सं] ०**तन** वि १ अगोदरचा, पूर्वीचा प्राचीन काळचा २ पूर्वजन्मीचें 'पापी योगीभाषण। प्राक्तनसंस्कारें जाण।' –एभा २८ ४२६ **प्राक्कपाल**–न, पूर्वगोलार्ध ०**पश्चिम**–वि पूर्वपश्चिम असलेलें, पसरलेलें ०**संबंध**–पु पूर्वी केलेलें पाप पुण्य व त्याचें येथें देह भोक्तृत्व यामधील संबंध ०**संस्कार**–मनुष्याच्या जन्माला येण्यापूर्वीचे मनुष्याचे मागील जन्मीं घडलेल्या कृत्यांचे घडलेले संस्कार, परिणाम ०**स्वस्तिक**–न क्षितिजाचा पूर्वबिंदु **प्रागभाव**–पु वस्तु उत्पन्न व्हावयाच्या अगोदरचा अभाव अभाव पहा [प्रक्+अभाव] **प्राङ्मुख**–वि १ पूर्वदिशेकडे तोंड असलेला २ (पराङ्मुखबद्दल चुकीनें) विन्मुख. 'कीं मीं कृपिणें प्राङ्मुखें। होउनि वचिलें तुज।' –ऋ ५०

प्राकट्य—न प्रसिद्धि, जाहीर होणें, प्रकटपणा, उघडकी. [सं प्रकट]

प्राकरणिक—वि प्रस्तुत चालू विषयासंबंधीं, प्रकरणविषयक [स]

प्राकाम्य—न अष्टसिद्धीपैकी एक (ज्या ज्या सुखाची इच्छा करावी तें तें सुख अमर्याद प्राप्त होणें) अष्टमहासिद्धि पहा [स]

प्राकार—पु कुंपण, वई, तट, कोट, पोवळी, आवार 'तिथ निवडणीचा अनुभाग। जाहला निघाला जो अपारु। तो महाभारत प्राकारु। भोंवता केला।' –ज्ञा १८ ३६ [स]

प्राकाश्य—न अष्टसिद्धींपैकी एक ऐकून टाकणें असलेल्या स्वर्गादि पारलौकिक स्थानीं व दिसण्याजोग्या इहलोकांच्या स्थानीं भोग व दर्शनाचें सामर्थ्य येणें. [स]

प्राकृत—वि १ सामान्य नेहमींच्या प्रचारातला, साधा, नेहमींचा 'ह्मणें बोले तैसा नव्हे अनंत। नये प्राकृत म्हणों यासी।' –तुगा ९४ २ प्रकृतीपासून (मायेपासून) उत्पन्न झालेलें 'तैसे प्राकृत प्रकृतीं मिळे। कल्पक्षयीं।' –ज्ञा ९ १०८ ३ गुणाचा, स्वभावसिद्ध, स्वाभाविक नसर्गिक, अकृत्रिम ४ निरक्षर, अशिक्षित, अडाणी, अज्ञानी 'तोंए स्थानि ये महिमा। देवि घर्मेव

प्राकृता आम्हां।' –ऋ ८१ ५ क्षुद्रक, हलकें क्षुद्र, कनिष्ठ 'उत्तम मध्यमप्राकृतमेळ। यदी, परी छळ करु नेणे।'–एभा १० २१३ ६ सामान्य मनुष्यासारखा देहधारी, शरीरयुक्त 'तैसा मनुष्य लोकाआंतु। तो जरी जाहला प्राकृतु।'–ज्ञा १०.७६ ७ संस्कृत भाषेपासून झालेली किंवा संस्कार पावण्यापूर्वी स्वाभाविक जनांची भाषा, जनभाषा (देशी भाषा, मराठी, बालभाषा इ०) 'शास्त्र रेखा बोलु केला। परी तो कठिणपणा न हीं आला। तैसा ग्रंथ प्राकृत भाषा जाहला। असे सकला स्वानंद।'–एभा ९ ४९३ 'ग्रंथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकितां नीट।'–मोमोम्प १२ ८० ८ प्रकट –मनको ९ प्रापंचिक, संसारांतील 'पां प्राकृताही अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।'–माज्ञा १० १९१. [स] (ग्राम्य) ॰बोलणें, प्राकृतावर येणें–असभ्यपणाची भाषा बोलूं लागणें, शिवीगाळीवर येणें सामाशब्द– ॰तारा–पु (नृत्य) स्वाभाविक स्थितींत असलेलें बुबुळ ॰दृष्टि–स्त्री १ चर्म चक्षु, नेहमींची सर्वसाधारण दृष्टि 'प्राकृत दृष्टीनें पाहिलें असता ईश्वर दृष्टीस पडणार नाहीं' २ लौकिक दृष्टि, सामान्यपणें विचार करणें, सर्वसाधारण दृष्टीनें झालेली जाणीव 'ने देखिति प्राकृत दृष्टि गुंतला ते शिष्य न करावे' ॰हेंदरें–वि गबाळ, गबाळ, अजागळ, घाणेरडा, बावळा गयाळ 'तेथ येर प्राकृतहेंदरें। केवि जाणों लाहे।'–ज्ञा ६ ३८०. प्राकृतिक–वि १ प्रकृतीसंबंधीं, प्रकृतिविषयक २ स्वाभाविक, नैसर्गिक, अकृत्रिम ३ सामान्य, साधा, प्रचारांतील, रूढींतील ॰प्रलय–पु १ स्वाभाविकपणें, कालांतरानें होणारा सर्व विश्वाचा नाश, विध्वंस, पंचमहाभूताचा ईश्वराचे प्रकृतींत होणारा लय निसर्गाचा संपूर्ण नाश [प्राकृत= नैसर्गिक+प्रलय] प्राकृत्या–वि सामान्य विद्यार्थी, ज्यास संस्कृत येत नाहीं व जो मराठी ग्रंथ वाचतो तो

प्राक्तन—न दैव नशीब, प्रारब्ध 'जैसें देहाचें प्राक्तन। तैसें होय अशनवसन।'–एभा २ ४९९ [सं] **प्राक्तनाची गति**–स्त्री नशिबाची गति, दैवयोग 'प्राक्तनाची विचित्र गति। विधीनें लिहिलें उचितीं।' **प्राक्तनाची दोरी**–स्त्री नशिबाचा धागा 'एकम् तूंच अवघा सत्ताधारी। हलविसी प्राक्तनाची दोरी।'

प्रागतिक—वि ज्याची प्रगति होत आहे असा [प्रगति] **प्रागतिकपक्ष**–पु राजकारणात हळु हळु प्रगति व्हावी अशी खटपट करणारा पक्ष (ल) मवाळ पक्ष 'देशातील प्रागतिक पक्ष आपल्या बाजूकडे ओढून घेण्याचा नोकरशाहीचा प्रयत्न फसला' –के १० ६ ३०

प्रागल्भ्य—न १ प्रौढपणा पूर्णावस्था मोठेपणा, पूर्णता २ शहाणपणा समजसपणा, चातुर्य (वक्तृत्व, वागणूक इ० चें) ३ हिंमत धिटाई धैर्य, पाणीदारपणा 'तें प्रागल्भरूप तेजा। जिये कर्मी गुण दुजा।'–ज्ञा १८ ८६० [सं] प्रागल्भ्यता–स्त्री प्रौढपणा, शहाणपण 'हें अनुभवेंचवेंच रचतां। शब्दप्रागल्भता सरेना।'–एभा २८ २७६ [सं]

प्राघु(घू)णिक—वि १ अल्पकाळ टिकणारा, क्षणभंगुर, अचिर यावरून २ (ल) पाहुणा [सं]

प्राची—स्त्री १ पूर्वदिशा 'सूर्ये अधिष्ठिली प्राची। जगा राणीव दे प्रकाशाची।'–ज्ञा १५ १? २ सरस्वतीनदीच्या पूर्व व आग्नेय दिशेकडील दिल्ली व बनारस यांमधील प्रांत [सं]

प्राचीन—न दैव, प्रारब्ध, पूर्वकर्म 'आणि मातल्याइंद्रियांचे येग। कां प्राचीनें खवळले रोग।'–ज्ञा १६ १९२ –वि १ पूर्वदिशेकडील २ पूर्वींचा, अगोदरचा, गतकाळचा, पुरातन जुना [सं] ॰दोरी, प्राचीनाची दोरी–स्त्री जिचें बरेंवाईट फळ ह्या जन्मात भोगावें लागतें अशी पूर्वजन्मातील कृत्यांची मालिका, प्रारब्धकर्म 'आपण शहाणे झालों तरी। हलवी प्राचीनाची दोरी।' –एरुस्व १२ ३५ ॰लिपिविद्या–स्त्री प्राचीन लिपी ओळख ण्याची विद्या (इं) पॅलिऑग्रॅफी ॰संस्कार–पु प्राक्संस्कार पहा **प्राचीनावीति**–स्त्री उजव्या खांद्यावर टाकलेलें व डाव्या कुशीवर लोंबणारें असें जानवें असलेली स्थिति –वि उजव्या खांद्यावर टाकलेलें आणि डाव्या कुशीवर लोंबणारें जानवें धारण करणारा [प्राचीन+आवीतिन्]

प्राचु(चू)र्य—न विपुलता पुष्कळपणा बाहुल्य समृद्धता [सं प्राचुर्य]

प्राच्य—वि पूर्वदिशेचें पूर्वदिशेसंबंधीं [सं]

प्राजल ळ—वि १ स्पष्ट सहज कळण्यासारखा (उच्चार, बोलणें इ०) 'साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण। प्राजळ बोलावें।' –दा ४ ? १६ २ स्वच्छ सुवाच्य सुगम (लेखन) ३ निर्मळ निष्पाप, निष्कपट, शुद्ध (अंतःकरण) ४ स्पष्ट, उघड, सचोटीचें (भाषण) ५ स्वच्छ, शुद्ध गढूळ, घाण नसलेलें (पाणी, जागा) ६ प्रामाणिक सरळ, सच्चा (माणूस इ०) 'तकें अनावरें प्राजळें। सव्यापारें एकें निश्चळें।'–ज्ञा ११ १२५ ७ सोपें सुलभ, सरळ 'जो परिणामींचा निर्वाळा। अनुष्ठितु ये फळा। आणि अनुष्ठिता प्राजळा। साविायाचि।' –ज्ञा ५ ७ ८ ७ अनुकूल, स्वाधीन 'एकत्र वर्तती खळेंमेळें। निजप्राजळें सख्यत्वें।'–एभा ११ १६५ ९ (सामा) स्पष्ट शुद्ध पवित्र 'नाना पदपदार्थ प्राजळ। नित्य नवे देखती डोळे।'–एभा २ ३६१ ॰पणा–न स्पष्टता, शुद्धपणा 'तथापि ह्यांच्या लेखात एकदोन गोष्टी विलक्षण दिसल्यामुळें त्याचा आम्ही प्राजळपणें उल्लेख केला होता'–टि ४ १२३

प्राजापत्य—न १ एक प्रकारचें प्रायश्चित्त २ एक विशिष्ट यज्ञ होम ३ पापाचें परिमार्जन व्हावें म्हणून ब्राह्मणास दिलेलें गोप्रदान ४ (भिक्षुकी सांकेतिक) चार ही संख्या (प्रजापती(ब्रह्मा)ला चार तोंडें आहेत यावरून) –पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं

एक –वि प्रजापतीसंबंधीं [सं] ०विवाह–पु विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक याांत वर कन्येशीं धर्माचें आचरण कर किंवा प्रजोत्पादनार्थ कन्यार्पण असें म्हणून मुलीचा बाप वरास कन्या अर्पण करितो अष्टविवाह पहा

प्राज्य—वि १ पुष्कळ २ वृद्धिंगत झालेलें [सं]

प्रॉटेस्टंट पंथ—पु ख्रिस्ती धर्मसुधारणेच्या (रेफरमेशन) वेळीं जीं तत्वें प्रतिपादण्यात आलीं त्यांना अनुसरणारे जे ख्रिस्ती धर्मपंथ (चर्चे) आहेत त्यांना हें सर्वसाधारण नांव आहे [इं प्रॉटेस्टन्ट पथ]

प्राड्विवाक—पु न्यायाधीश, न्यायमंदिरांतील मुख्य अधिकारी [सं]

प्राण—पु १ देहांतील पांच वायु प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान २ शरीरांतील पांच वायूंपैकीं पहिला, हृदयांतील वायु 'तैसी प्राणत्रयें कर्मेंद्रियां । मुटे गती।' –ज्ञा १६ १८३ ३ एक बेचव रंगहीन व वासरहित वायु ह्याचें अस्तित्व हवेंत, पाण्यांत कित्येक खनिज पदार्थांत व सेंद्रिय वस्तूंत असतें हा वायु सर्व प्राण्यांस व वनस्पतींस अत्यावश्यक आहे –ज्ञाको (प) २५५ (इं) ऑक्सिजन ४ श्वास, फुफ्फुसांत घेतलेली किंवा सोडलेली हवा, उच्छ्वास 'प्राण म्हणजे पुढें जाणारा म्हणून उच्छ्वास वायु –गीर ६७८ ५ वायु वारा ६ जीव ७ (ल) अत्यंत प्रिय वस्तु 'महाराजांचा प्राण तर आपण' –रत्न २ १ अधिक लाक्षणिक अर्थांसाठीं जीव शब्द पहा. ८ (संगीत) तालास लागणारा आवश्यक आणि महत्त्वाची गोष्ट. हे प्राण दहा आहेत–काल, मार्ग, क्रिया अंग, ग्रह, जाति, कला, लय, यति व प्रस्तार [सं] (उप्र) ०असणें–अत्यंत प्रिय असणें 'दुर्गादेवीची तर ती गंगेखर प्राणच होती' –विवि ८ १ ६ ०उरणें–केवळ जगणें, कसें तरी जगणें ०ओकणें–१ अत्यंत दु ख करणें २ एखाद्या गोष्टीचा अतिशय छंद असणें ०ओवाळून टाकणें–सर्वस्व अर्पण करणें 'चारुदत्ता, या तुझ्या गुणावरून प्राण ओवाळून टाकावा असें वाटतें' –मृ ४७ ०काढून ठेवणें–परापरीनें विनविणें, हट्ट घेणें वरजा घाल म्हणून प्राण काढून ठेविला पण नाहीं होऐकिलें' –क्का ३ ०खाणें–अतिशय त्रास देणें, त्रासून सोडणें 'तू आमचा दोघांचा प्राण खातोस' –नामना १२३ ०जाणें–मरणें ०ठेवणें–एखाद्या गोष्टीवर अत्यंत करणपूर्वक प्रेम करणें, जीव की प्राण असणें ०डोळ्यांत उतरणें–प्राण जाण्याचा प्रसंग येऊन ठपणें 'तर पाच प्राण शवरी डोळ्यांत उतरण्याचा प्रसंग यतो' –भावबंधन पृ ११ ०देणें–प्राणत्याग करणें, मरणें ०न ठेवणें–प्राण देणें, मरणें 'मी प्राण ठेवणार नाहीं ०फुटणें–अतिशय उत्कंठा असणें, तीव्र इच्छा होणें 'तैसें देखावें वाट पाहावया प्राण फुटे।' –दावि १५५ ०वाहूणें–एखाद्यासाठीं सर्वस्व अर्पण करणें. 'प्राण वाहिला पायांवरी।' ०सोखणें–१ तहानेनें व्याकुळ होणें, तहानेनें जीव कासावीस होणें २ एखाद्या गोष्टीचा ध्यास, तळतळ लागणें, एखाद्या गोष्टीची तीव्र इच्छा धरणें ०सोडणें–प्राण देणें, मरणें **प्राणाचा घाली**–जीविताचा मालक, प्राणनाथ, नवरा **प्राणापेक्षां कठीण**–मरणापेक्षांहि वाईट **प्राणाशीं गांठ**–प्राण धोक्यांत पडणें, प्राणसंकट (क्रि० घालणें, पडणें, होणें) म्ह० असणारीं सत्र प्राणाशीं गाठ **प्राणाशीं जाणें**–(आकस्मिक घाला आल्यामुळें) प्राणास मुकणें **प्राणें उत्तीर्ण होणें**–मरणें 'तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें। परी तें कमळदळ चिरू नेणें।' –ज्ञा १ २०२ **प्राणें जाणें**–प्राण देणें 'आतां मी जाईन प्राणें। पुत्राविण व्यर्थ जिणें।' –कथा १ ४ १०१ **उघड्या डोळ्यांनें प्राण न जाणें**–आपल्या डोळ्यांसमोर एखादा अन्याय होत असतां स्वस्थ न बसवणें सामाशब्द– ०खाऊ–वि (प्राण खाणारा) प्राणावर बेतणारा, प्राण धोक्यांत येईल इतका कष्टप्रद किंवा त्रासदायक, जीवघेणा, प्राणघेणा [प्राण+खाणें] ०घात–पु १ ठार मारणें, प्राणहत्या, हिंसा २ (ल) नाश, विध्वंस ०घातक–की–वि जीवनाचा नाश करणारा, जिवावर बेतणारा, जीव धोक्यांत आणणारा, प्राणघेणा ०घेणा–वि. १ प्राण घेणारा, जीव घेणारा २ (ल) अतिशय लोचट; अतिशय कष्टप्रद (काम, भिकारी इ०) 'असली प्राणघेणी लढाई कोठें चालली आहे काय?' –नि ९१३ [प्राण+घेणें] ०घोष–पु. (कान बंद केले असतां) कानांत होणारा मोठा आवाज ०जय–पु वायूचा निरोध 'तैसी प्राणजयें कर्मेंद्रियां। कुंठे गति।' –ज्ञा १६ १८३ ०जीवन–न १ जीवनाचा आधार २ चरितार्थाचें साधन ३ पति, प्रियकर, जार ०तर्पण–न प्राणाचें समाधान, भुकेची शांति 'गुरुआज्ञा जें दीधलें अन्न। तणें प्राणतर्पण करावें।' –एभा १७ ३०८ ०त्याग–पु १ प्राण सोडणें, मरणें २ प्राण देणें, आपल्या प्राणाचें बलिदान करणें ०दान–न एखाद्याला जिवावरच्या संकटांतून सोडविणें ०द्यूत–न (ल) भयंकर किंवा कजाखोरीची लढाई ०धर्म–पु भूक व तहान –देशो ०धारण–धारणा नधी १ जिवंत राहणें, जगणें 'आम्ही कंदमूळ खाऊन कसें तरी प्राणधारण करितों' २ (योग.) श्वासाचा निरोध करणें. ३ जीवन ०नाथ–पति–प्रिय–प्यारा–पु पति, नवरा 'प्राणनाथाचिया आर्थी। विरहणीतें जिणेंही बाधी।' –ज्ञा १८ ९२० २ जार ०नाहो–पु नवरा, पति 'होवोनि माझा प्राणनाहो।' –मुआदि १७ १२६ ०पंचक–न प्राण, अपान, व्यान उदान, समान याचा समुदाय ०पूजा–स्त्री (ल) जेवण, भोजन ०प्रतिष्ठा–स्त्री १ दक्षिणाचार विधीच्या प्रसंगीं मंत्रादिकांनीं धातु, काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांच्या देवतेच्या मूर्तींत

प्राणाची स्थापना करण्याचा विधि हा चक्षुरुन्मीलन विधीबरोबर करितात २ स्थापना 'दक्षिणेंत शिवाजीनें मराठी राज्याची प्राणप्रतिष्ठा केली' ०मय–वि पंचप्राणयुक्त, सजीव ०मय कोश–पु आत्म्याच्या पंचकोशांपैकीं दुसरा कोश पंचकोश पहा ०मित्र–पु १ नवरा, पति, जार २ जिवलग मित्र 'उत्तरेसि वैश्रवण। प्राणमित्र शिवाचा।' ०यात्रा–स्त्री चरितार्थ, उपजीविका ०याम–पु (प्र) प्राणायाम पहा ०रक्षण–न जीवितरक्षण, जगणें, प्राणधारण ०लिंग–न गळ्यांत असलेलें महादेवाचें लिंग –क्षिपु ०वायु–पु पंचप्राणांपैकीं पहिला वायु, प्राण पहा ०वियोग–पु मरणसमयीं शरीरापासून झालेला प्राणाचा वियोग ०विसावा–पु अत्यंत आवडता मनुष्य (पति, जार, मित्र इ०) 'प्राणविसाव्याची भेट इच्छितसें।' –रत्न ४ ३ २ प्राणाचें विश्रांतिस्थान ०संकट–पु प्राणघातक, दारुण, संकट विकट परिस्थिति, जिवावरची गोष्ट ०सखा–पु प्राणविसावा ०संदेह–पु दारुण परिस्थिति, प्राण जाईल किंवा राहील अशा तऱ्हेची संशयास्पद स्थिति, प्राणांतिक संकट ०सा–वि (प्राणाप्रमाणें) अत्यंत आवडता [प्राण+सा=सादृश्यदर्शक प्रत्यय] ०साडणा–स्त्री प्राणाची ओवाळणी 'ऐसियावरून प्राणसाडण करूं।' –दावि १०७ [प्राण+साडणें] प्राणाचा गिऱ्हाईक–पु प्राणघातक शत्रू, हाडवैरी प्राणांत–पु १ आयुष्याची अखेर शेवटची अवस्था, आयुष्याचा अखेरचा काल २ अत्यंत भयंकर संकट 'लढाईंत जाणें हा केवळ प्राणांत आहे' ३ (समासांत) प्राणांत–जेवण–यातना–व्यथा–समय ४ जिवावरची गोष्ट प्राणाशीं गाठ 'थोर प्राणांत वोढवला।' ५ आयुष्याचा किंवा प्राणाचा शेवट, मृत्यु, मरण 'मच्छ तळमळति तुटतां जीवन। प्राणांत घोडवे त्यालागोन।' [प्राण+अंत=शेवट] प्राणांतदंड–पु देहांत शासन, फाशीची शिक्षा प्राणांतबुद्धि–स्त्री धारण्याचा किंवा घातुक सल्ला (क्रि० सांगणें, सुचविणें) प्राणांति(ती)क–न जीविताचा शेवट, मरणकाल –वि घातक भयप्रद, प्राण घेणारें, अति संकटमय (आजारीपण, संकट इ०) [प्राणांत] प्राणांतिक अवस्था–स्त्री मरण येतें कीं काय अशी स्थिति, प्राणसंकट, जिवावरची गोष्ट प्राणात्यय–पु १ (प्र) प्राणनाश २ (विरू) प्राणत्याग प्राणापदी–स्त्री (महानु) प्राणसंकट 'श्रीकृष्णा साहितां प्राणापदी जाली। ते सांघों नेणिजे।' –शिशु २३१ [प्राण+आपदा] प्राणायाम–पु (योग) भू, भुव इ० सात व्याहृती म्हणून उजव्या नाकपुडीनें श्वास आंत घेणें, पुन्हा त्या सात व्याहृती म्हणून श्वास कोंडून धरणें व पुन्हा त्या व्याहृती म्हणून डाव्या नाकपुडीनें श्वास बाहेर सोडणें या तीन क्रियांस कुंभक पूरक व रेचक असें म्हणतात, श्वासाच्या गतीचा निरोध 'यई प्राणायामाचेनि आडवें। वरौता गा।' –ज्ञा ६ ५५ (द्राविडी) प्राणायाम–पु प्राणायाम करतांना उजव्या हातानें नाकपुडी धरावयाची असते त्यासाठीं सरळ, समोरून हात न घेतां डोक्याच्या मागच्या बाजूनें हात नेऊन तो पुढें आणून नाकपुडी धरणें यावरून (ल) त्रासयुक्त आडमार्गानें केलेली कोणतीहि गोष्ट 'वेताळपंचविशी हा ग्रंथ मूळचा संस्कृत, त्या भाषेंतून याचा तर्जुमा फारसी भाषेंत झाला, तींतून इंग्रजींत, इंग्रजींतून मराठींत. केवढा द्राविडी प्राणायाम!' –नि प्राणायामी–वि प्राणायाम करणारा 'एक अपानु प्राणीं अर्पिती। एक दोहींतही निरुंधिती। ते प्राणायामी म्हणिपती। पंडुकुमरा।' –ज्ञा ४ १४६ प्राणासन–न (योग) उजवी मांडी मोडून व डावा पाय जमिनीवर टेकून बसणें उजव्या पायाचीं बोटें डाव्या जांघेत भरून डावा पाय डाव्या हाताच्या खांद्यावरून काढून तो पाय जमिनीवर टेकणें व हात जमिनीवर टेकणें –सयोग ३२१. [प्राण+आसन] प्राणाहुति–ती–स्त्री भोजनाच्या आरंभीं पांच प्राणांना देतात ते पांच किंवा सहा घांस 'तत्प्राण जाण हरिले निजनिजक्रमानें। प्राणाहुती मागत पांच अनुक्रमानें।' –आपू ४० [प्राण+आहुति] प्राणेश, प्राणेश्वर–पु १ पति नवरा 'घोसरें मरणाऐसें। तेंही आलें अभिप्रवेशें। परी प्राणेश्वरोद्देशें। न गणीची सती।' –ज्ञा १६ १८७ २ जार उपपति, प्रियकर ३ प्रभु स्वामी, मालक 'आतां मज जाणें प्राणेश्वरासवें। मी मासिया भावें अनुसरलों।' –तुगा ६८५ [प्राण+ईश ईश्वर] प्राणेश्वरी–स्त्री १ प्रकृति 'जो प्रियूचि प्राणेश्वरी। ठलौ आवडीचिये सरोभरीं।' अमृ १ ? २ बायको [प्राण+ईश्वरी] प्राणोत्क्रमण–न प्राण निघून जाणें, मरण, मृत्यु [प्राण+उत्क्रमण] प्राणोपासना–स्त्री उपासनेचा एक प्रकार 'पुरुषविद्या पर्यंकविद्या, प्राणोपासना इ० प्रकारची उपासना उपनिषदांत वर्णिली आहे' –गीर ७०७ [प्राण+उपासना]

प्राणतिया—स्त्री मातीचें उथळ पात्र, परात, थाळी, परळ –हको

प्राणन—न जीवन 'प्राण्याचें प्राणन फार दिवस चालणें नाहीं' –विवि ८ १ ४६

प्राणिज—वि प्राण्यापासून उत्पन्न झालेलें [सं प्राणी+ज= उत्पन्न झालेलें] ०अन्न–न प्राण्यापासून उत्पन्न झालेलें अन्न, मांसादि भक्ष्य (इ) ॲनिमल फूड ०उष्णता–स्त्री शरीराची उष्णता शारीरिक उष्णता, अंगाची उष्णता. (इ) ॲनिमल हीट ०सृष्टि–स्त्री प्राणिजाति (इ) ॲनिमल किंगडम ०द्रव्य–पदार्थ–नपु प्राण्यापासून उत्पन्न झालेलें द्रव्य (इ) ॲनिमल मॅटर प्राणिया–पु प्राणी 'जें शास्त्रें वाचूनि आ(इ)कें। प्राणिया स्वमोक्षु न देखे।' –ज्ञा १७ ३५ [प्राणी]

प्राणी—पु १ कोणताहि सजीव पदार्थ जीव २ गाय म्हैस, बैल, वाघ ० ३ जखम, दा इ०मध्यें उत्पन्न होतात त

बारीक बारीक जंतु; कृमि ४ (ल.) अद्वितीय, अलौकिक पुरुष. 'बाळाजी बाजीराव प्रधान, केवळ निधान, होते प्राणी।' -ऐपो ४१७. [सं. प्राणिन्] ०करण, प्राणिलीकरण-न. प्राणिल करणें; प्राणवायुयुक्त करणें. (इं.) ऑक्सिडेशन प्राणिकोटी-स्त्री. प्राणिजाति; जीवसृष्टि (इं.) ॲनिमल किंग्डम प्राणितापडाळु-न प्राण्याम त्रास देण्यासारखें शोकार्त बोलणें 'उरोधु वादचळु। प्राणितापडाळु। उपहासु चाळु। वर्मस्पर्शु।' -ज्ञा १३. २७०. प्राणिद्-न कोणतेंहि मूळद्रव्य आणि प्राण याचा संयोग होऊन मिळालेल्या रसायनास प्राणिद म्हणतात बहुतेक सर्व मूलद्रव्यें प्राणाशीं संयुक्त होऊन प्राणिदें होतात -ज्ञाको (प) २५६. (इं) ऑक्साइड. प्राणिदीकरण-न ज्वलनास शास्त्रीय भाषेंत प्राणिदीकरण म्हणतात. ही क्रिया बहुतेक ज्वालायुक्त व उष्णतायुक्त असते -ज्ञाको (प) २५६. (इं) कंबश्चन. प्राणिद्यूत-न कोंबडे, एडके, बैल इ० च्या झुंजीवर खेळावयाचा जुगार. प्राणिपूजा-स्त्री प्राणिरूप ईश्वरावतार पूजेपासून तों मारलेल्या प्राण्याच्या हाडाना दिलेल्या मानापर्यंतच्या सर्व गोष्टींना प्राणिपूजा हें नाव देता येतें मनुष्याला उपयुक्त, घातुक किंवा क्रूर, मानवी आत्मे, शकुन देणारे प्राणी यास पूज्य मानून त्यांची पूजा करण्याचा प्रघात कित्येक देशात आहे -ज्ञाको (प) २५७. प्राणिल-न. शरीरास पोषक असें द्रव्य (इं) व्हिटॅमिन. प्राणिशास्त्र-न जीवशास्त्र, जीवविज्ञान, प्राण्यासंबंधाचें शास्त्र. (इं) झुऑलॉजी. प्राणिहिंसा-स्त्री जिवंत प्राण्याना ठार मारणें; जीवनाश प्राण्यांच्या चार जाती-स्त्री अव-मणक्याचे प्राणी (घोडा, मनुष्य इ०) मत्स्यप्राणी (खेकडा, विंचु इ०), मृदुकाय प्राणी (गोगलगाय), ताराकृती प्राणी (पोवळ्याचा कीटक, स्पंजाचा किडा इ०)

प्रांत—पु १ देशाचा मोठा विभाग, इलाखा इ० प्रदेश. देश पहा २ भाषा, चालीरीति, हवापाणी इ० बाबतींवरून होणारा देशाचा विभाग ३ स्थल; जागा, स्थान ४ शेवट, अंत, अखेरची स्थिति 'कीं रामकथेचा प्रांत। वाल्मीकमुनी जाणतसे।' -नावि ८५ ५ कड; काठ, हद्द, सीमा, मर्यादा, शीव 'परी तो सवचोराचा साभातु। जैसा नायक स्वस्थु। जव नगराचा प्रांतु। स डिजेना।' -ज्ञा ३.२११ ६ शेवटचा, टोकाचा भाग, अग्र ७ जिल्ह्यातले तीन चार तालुके मिळून मुलकी कामासाठीं केलेला जिल्ह्याचा पोटविभाग ८ जिल्ह्याच्या वरील पोटविभागाचा अधिकारी; डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर ९ मुक्काम प्रांतावरी नीट पावती नरुनि।' -दावि ९० १० समूह, थवा, समुदाय 'प्रांत तेज फिरती अवलले।' -भाशवरी ५ ११ (ल) नाश, अत्यंत नाश, अखेर 'यादवकुळासि आला प्रांत। हें जाणे श्रीकृष्णनाथ।' -भा ३० ७५. १२ वेळ, समय 'पाहाटप्रांतवरी येतां कीर्तन।' -दावि १७३. १३ भाग. 'पाहता पाहता प्रांतें। समाधान पावे चित्तें।' -ज्ञा ११ ५२५. १४ हस्तगत केलेला टापू, प्रदेश 'जो आकळे गुणाभातु। त्यासि ते गुण करिती प्रांतु।' -एमा ७ १९३. १५ परिणाम -शर [सं] ०पद्धाणें-आयुष्याचें साधेर करण्याची सोय पहाणें. 'प्रांत नसे जालों जों, तो मीं पाहिन आपुला प्रांत।' -मोआश्रम २ ४२. ०भाग-पु बाजूचा किंवा शेवटचा भाग; कड; काठ; शेवट, हद्द; सीमा. ०भाषा-स्त्री प्रांतिक भाषा; देशभाषा; विशिष्ट प्रांताची बोली. (इं) डायलेक्ट ०शिरस्ता-पु मुलखशिरस्ता. ०साहेब-पु कलेक्टरच्या हाताखालील प्रांताचा अधिकारी. प्रांत अर्थ ८ पहा 'श्री. कुळकर्णी यास प्रांतसाहेबानीं दोन महिन्याची कैदेची शिक्षा दिली.' -के १४ ६.३०. ०स्थ-वि. प्रांतात राहणारा, प्रांतवासी, देशवासी. ०हीन-वि अमर्याद, अपार, अनंत 'कीं विवेकामृतसागर। प्रांतहीन।' -ज्ञा २.३७४.

प्रांतिक-वि. प्रांतातील, प्रांतासंबंधीं [प्रांत] ०परिषद्-स्त्री. प्रांतातील लोकप्रतिनिधींची बैठक 'बेळगाव येथें भरलेली ... प्रांतिक परिषद सर्वतोपरी अपूर्व होती.' -टि ३.३२८. ०सरकार-न प्रांताची राज्यव्यवस्था पाहणारें सरकार. 'शिल्लकेंतील पैशाचा विनियोग प्रांतिक सरकाराना देणगी देण्याकडे करितात' -के १६.८ ३०

प्रात —क्रिवि. पहाटेस, उजाडताच, सकाळीं, प्रात कालीं [सं प्रातर्] ०काल-ळ-पु पहाट, सकाळ; प्रभातकाल, पहाटेच्या २ घटकापासून ६ घटकापर्यंतचा काळ, दिवसाच्या पाच भागांपैकीं पहिला भाग. पराह्ण पहा प्रातर्भोजन-न. सकाळचें जेवण, न्याहारी प्रातर्विधि-पु शौच, मुखमार्जन, स्नान इ० सकाळीं आटोपण्याच्या गोष्टी प्रात संध्या-स्त्री त्रैवर्णिकानीं करावयाची सकाळची संध्या दुसऱ्या दोन मध्यान्हसंध्या व सायंसंध्या. ०स्नान-न अगदीं सकाळीं करावयाचें स्नान ०स्मरण-न पहाटेस देवाचें नाव घेणें, प्रात कालचें हरिस्मरण प्रातराश-पु सकाळचा फराळ किंवा जेवण, न्याहारी. [प्रातर्+आश]

प्रातिकूल्य—न. प्रतिकूलपणा, विरोध, वैरभाव, जरूर असणाऱ्या पदार्थांची उणीव असें -द्रव्य-लोक-काल-देश-प्रातिकूल्य [सं.]

प्रातिभासिक—वि. वास्तविक नसता भ्रमामुळें तसें दिसणारें, समरूप, सारखें दिसणारें [सं] ०सत्ता-स्त्री वरवर दिसणारें अस्तित्व, वास्तविक नसुन तसें भासणारें अस्तित्व, वस्तुसत्ता पहा

प्रातिलोम्य—वि प्रतिलोमपणा, विरुद्धपणा, उलटा क्रम [स प्रति=विरुद्ध+लोम=केस]

प्रांती—स्त्री शेवट, समाप्ति -शर.

प्रातीची—स्त्री पश्चिम दिशा [स. प्रतीची] प्रातीचीन-वि पश्चिमदिशेकडील, पाश्चिम. [स]

प्रांतु—पु.(महानु) मार्ग, वाट. 'जेआचा आम्हीं नेणों प्रांतु। ब्रह्मा मर्णे।' -दाव ४४१. [प्रांत]

प्रातुपाहारू—पु पहाटची वेळ, प्रातःकाळ 'रात्रि मक्काळी जाला प्रातुपाहारू।'–धवळे पूर्वार्ध ६७ [स प्रातर्+प्रहर]

प्रात्यायिक—वि १ अनुभवानें ओळखीचा किंवा माहिती असलेला २ विश्वास ठेवणारा भरवसा ठेवणारा [स]

प्रात्यहिक—वि दैनिक दररोजचें 'आमच्या मुंबईच्या प्रात्याहिक पत्रांतील असल्या खल्याच्या बातम्या वाचाव्या' –आगर ३ १०६ [स]

प्राथःकाळ—पु (प्र)प्रातःकाळ, पहाट, सकाळ 'प्राथःकाळीं उठोनि सज्जन।'–दावि ४०१ [स प्रातःकाल]

प्राथमिक—वि पहिलें, आधींचें, सुरवातीचें आरंभीचें [स] ॰शिक्षण न मुलाला अगदीं आरंभीं देतात तें देशी भाषेचें शिक्षण 'हें शिक्षण ज्या अर्थी नुसत्या प्राथमिक शिक्षणानें पुरें होत नाहीं –फले १.७४ ॰हुकुमनामा–पु दाव्याचा पूर्णपणें निकाल करता येण्यापूर्वी आणखी काम चालवावयाचें असता केलेला हुकुमनामा

प्राथमिका—स्त्री तर्जनी हाताचें चौथें बोट, आगठ्याजवळचें बोट [स]

प्रादक्षिण्य—न (ब्राह्मण, देवाची मूर्ति इ॰स) उजव्या बाजूनें फेरी घालणें (विरू) प्रदक्षिणा [स]

प्रादुर्भाव—पु १ दृग्गोचर होणें, दृष्टोत्पत्तीस येणें २ अस्तित्वांत येणें, उत्पन्न होणें 'आज याचे शरीरांत ज्वराचा प्रादुर्भाव दिसतो' ३ उत्पत्ति, जन्म ४ आरंभ, सुरवात ५ अवतार 'मोहे तयां प्रादुर्भावो। तो साभिलाष भिक्षाचा गावो।'–ज्ञा १८ ६७४ [स] **प्रादुर्भूत**–वि दृग्गोचर झालेला, दृष्टोत्पत्तीस आलेला उत्पन्न झालेला; पसरलेला [स]

प्रादेश—पु अंगठा व त्याजवळील बोट यांच्या टोकांतील महत्तम अंतर, हीं दोन बोटें ताणून एकमेकांपासून दूर धरलीं असतां त्यामधील अंतर वीत टीच [स] ॰मात्र–वि वीतभर टीचभर

प्राधान्य—न १ मुख्यत्व वर्चस्व, श्रेष्ठत्व महत्त्व २ वैपुल्य अधिकपणा 'देहीं ज्या गुणाचें प्राधान्य। तैसेंचि कर्म निपज जाण।'–एभा ११ २३९ [स]

प्रापक—वि देणारा पोंचविणारा मिळवून देणारा; बहाल करणारा [सं प्र+आप्+क]

प्रापंच प्रापंचा—(अशिष्ट) प्रपंच, प्रपंची पहा

प्रापंचिक—वि १ प्रपंचविषयक ऐहिक सांसारिक २ कुटुंबवत्सल संसारी [सं]

प्रापण—न १ देणें प्राप्तकरून देणें पोंचविणें नेणें २ (रसा) उष्णतेच्या स्थलांतरापैकीं ही एक पद्धति आहे यांत उष्णता, उष्ण झालेल्या द्रव्याच्या परमाणूंच्या गतीनें पसरत (इं) कन्व्हेक्शन् –शाको १०१ [सं] ——,

प्रापित—वि संपादित,प्राप्तकरून दिलेला, पोंचविलेला [स

प्राप्त—वि १ मिळविलेलें, संपादन केलेलें संपादित २ पोहोंचलेलें, आलेलें, येऊन दाखल झालेलें 'सुर्योदयास मी डोंगरापाशीं प्राप्त झालों' ह्या अर्थी हा शब्द समासांत पूर्वपदीं योजतात जसें –प्राप्त–श्री–यौवन–राज्य–यश इ॰ ३ येऊन ठेपलेलें, उद्भवलेलें, भोगास आलेलें 'मला दुःख प्राप्त झालें' ४ जरूर, आवश्यक भाग 'सरकारचा हुकूम आला म्हणजे जाणें प्राप्त' ५ पूर्ण अवस्थेला पोहोंचलेला 'तैसी प्राप्तेंही पुरुषें। इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें।'–ज्ञा २ ३५० ६ (ल) सिद्धि पावलेला, कृतार्थ ७ बळकट –खिपु [स] ॰कर्म–न अधिकारानुरूप भागास आलेलें कर्म 'का प्राप्तकर्म सांडिजे। देतुलेनि नैष्कर्म्या होईजे।'–ज्ञा ३ ४६ ॰काल, प्राप्तावसर–वि समयोचित प्रसंगोचित कालानुरूप [प्राप्त+काल, अवसर] ॰कालवचन–न हजरजबाब योग्य वेळीं दिलेलें योग्य उत्तर ॰व्यवहार–वि बालपण जाऊन वयांत आलेला व्यवहारज्ञ पहा

प्राप्तार्थ–वि कृतार्थ कृतकृत्य 'देखें प्राप्तार्थ जाहले। जे निष्कामता पावले।'–ज्ञा ३ १५५ [प्राप्त+अर्थ]

प्राप्त—स्त्री नफा फायदा मिळकत प्राप्ति [स प्राप्ति]

प्राप्तव्य—न ध्येय, अंतिम हेतु साध्य 'स्वदेशाचें स्वातंत्र्य हें आमचें प्राप्तव्य आहे' –प्रिया –वि मिळविण्यास योग्य शक्य मिळविण्याजोगें संपादितव्य [स] **प्राप्तव्यांश प्राप्ति(प्त्य)श**–पु फायदा नफा मिळकत [प्राप्तव्य+अंश]

प्राप्ति प्ती—स्त्री १ मिळकत लाभ फायदा, नफा 'जे साम्यापरौती जगीं। प्राप्ति नाहीं।'–ज्ञा ६ ४१० २ प्राप्तपणा प्राप्तस्थिति सिद्धि सफलता ३ येणें, उद्भवणें प्राप्त होणें भागास येणें (सुख, दुःख इ॰) ४ अष्टमहासिद्धींपैकीं एक सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियांशीं त्या त्या इंद्रियांच्या अधिष्ठात्री देवतांच्या रूपानें संबंध घडणें 'अणिमा महिमा लघिमास्थिती। या तिन्ही देहसिद्धींची प्राप्ती। प्राप्तिरिंद्रिय जे वदती।'–एभा १५ ४३ ५ प्राज्ञा; सामर्थ्य छाती हिंमत, बिशाद प्रतिष्ठा, लाग पाड 'मजबरोबर बोलायला त्याची काय प्राप्ति?' 'न होतरी काय प्राप्ती मानवाची। कदर्पे हरावया।'–जै २२ ३४ [स प्राप्ति] ॰कर–वि प्राप्ती करून देणारा लाभकारक 'तव रविमला दावा डोळा। बाहु स्फुरती वेळोवेळा। हें तव चिन्हें गोपाळा। प्राप्तीकरें पैं होती।' –एरुस्व ५ ७६ ॰पुरुष–पु ज्याला भगवत्स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे असा साधुपुरुष ॰वरील कर–पु कामधंद्याच्या वर, अगर इतर मार्गानें एखाद्या इसमास अगर संस्थेस जें वार्षिक उत्पन्न येतें त्यावर सरकारकडून विशिष्ट प्रमाणांत घेण्यांत येणारा कर **प्राप्त्यंश**–पु लभ्यांश, फायदा; मिळकत, नफा [स प्राप्ति+अंश]

प्राप्य—वि मिळविण्यास योग्य, लायक, शक्य; संपादनीय —न फळ, साध्य 'या यज्ञक्रिया तरी आनानीं । परी प्राप्य तें एक ।' —ज्ञा ४ १५० [सं]

प्राबल्य—न प्रबलता, प्रबलपणा सामर्थ्य वर्चस्व, वडे जाव [स.]

प्रामाणिक—वि १ खरा, सच्चा, इमानी, सत्यनिष्ठ, विश्वासुक (मनुष्य, व्यवहार इ०) २ सप्रमाण, आधारयुक्त ३ जो प्रमाशिवाय आपल्या पदरचें भाषण करीत नाहीं तो [स] ०पणा–पु खरेपणा सच्चेपणा; सत्यनिष्ठता, विश्वासुपणा 'जे जे धंदे प्रामाणिकपणें चालविता येतात ते ते सारे सारख्या योग्यतेचे होत' —सहचारिणी नाटक २०

प्रामाणिक—शम प्रमाणें 'स्वल्प हाते तंदुल कणिक । घर फड त्या प्रामाणिक ।' —गुच (पाठभेद) ३८ ११.

प्रामाण्य—न १ सप्रमाणता, सत्य, न्यायीपणा, वस्तुस्थितिदर्शकत्व २ खरेपणा, सत्यता, विश्वसनीयता, प्राजलपणा ३ आधार पुरावा, प्रमाण [स.] ०ग्रह–पु खरें, योग्य, न्याय्य आहे असें मानणें, मान्य करणें, प्राप्य धरणें, सप्रमाण मानणें, विश्वासणें [स] ०निश्चय–पु सत्य, बरोबर असल्याची खात्री [स.]

प्रामादिक—वि चुकीचें, दोषयुक्त, चुकानीं व्याप्त [स]

प्रॉमिसरी नोट—स्त्री १ सावकाराकडून कर्ज घेऊन तें कांहीं ठराविक व्याजासह परत देण्याबद्दल त्यास लिहून दिलेली वचनचिठ्ठी 'त्याच्या प्रॉमिसरी नोटा पार जाळून टाकतो' —नाधु ३ ४१ २ सरकारला कर्ज काढण्याची जरूरी लागते तेव्हा कांहीं ठराविक व्याज देण्याचें वचन देऊन जो दस्तऐवज विकतात तो [इ]

प्राय—वि १ (समासात) सारखा, तुल्य सम, सदृश प्रमाणें जसें–मृत्यु–वज्र–अमृत–विष–जात–गत–प्राय २ बहुतांशानें युक्त असलेलें विपुल 'काकडी, कलिंगड केळें हे पदार्थ प्राय जल प्रायच आहेत' [स]

प्रायः, प्रायशः—क्रिवि १ बहुतकरून, बहुधा, बहुतांशीं, सामान्यपणें, साधारणत २ बहुतेक, विशेषेंकरून 'प्राय आमचें जाणें दहा दिवसानीं होईल' [स प्रायस्]

प्रायवंत—वि (कों) म्हातारा —स्त्रिपु [प्राय (वों)=वय+वत=प्रत्यय]

प्रायशां–सा—क्रिवि बहुतकरून, प्राय प्रायशः 'प्रायशा न धनवञ्चक । त्यासि इहलोकीं नाहीं सुख ।' —एभा २३ १७० [स प्रायस्]

प्रायश्चित्त—न १ पापाच्या निराकरणार्थ करावयाचे यज्ञ उपवास तप दान इ० विधि पापक्षालनार्थ केलेलें कर्म दंड परिमार्जन शुद्धि 'आणि विषयाचें विष उल्हइनि । जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि ।' —ज्ञा ८ १०४ २ सर्व दोषाचें व चुकाचें निरसन करण्यासाठीं यज्ञाच्या शेवटीं केलेला होम ३ (ख्रि) येशू ख्रिस्तानें मरणदंड भोगून देवाचा व मनुष्याचा घडवून आणिलेला समेट (इ) ॲटोनमेंट 'जो प्रायश्चित्ताचा मेंढा त्याच्या प्रायश्चित्ताप्रीत्यर्थ अर्पिण्यात येईल त्याशिवाय आणखी हा खंड वेगळा' —गण ५८. [स] **प्रायश्चित्ती**–वि प्रायश्चित्त घेणारा, प्रायश्चित्तास योग्य, पापक्षालन करणारा

प्रायिक—वि १ सामान्य, सर्वसाधारण, बहुतकरून बहुधा असणारा. २ (चुकीनें) विरळा, क्वचित् आढळणारा ३ अर्धवट, अस्पष्ट 'अशा प्रकारच्या प्रायिक पुराव्यावर उभारलेलें' —साकेतिसाचे संवाद २६१ [स]

प्रायोपवेशन—न कांहींच अन्नग्रहण न करता एकासनीं बसून मरणाची वाट पहाणें परिमार्जनाचा किंवा धार्मिक पुण्य प्राप्तीचा हा एक मार्ग आहे [स प्राय+उपवेशन=बसणें] **प्रायोपविष्ट**–वि प्रायोपवेशन करणारा 'प्रायोपविष्ट असता' —वेणम

प्रारब्ध—न १ वन्यावाईट कर्माचें ह्या जन्मात भोगावें लागणारें फळ, संचितप्रारब्ध (पूर्वजन्मीं केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेलें) व क्रियमाणप्रारब्ध (ह्या जन्मात केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेलें) असे प्रारब्धाचे भेद आहेत शिवाय अनिच्छाप्रारब्ध, परेच्छाप्रारब्ध व स्वेच्छाप्रारब्ध असेहि आणखी भेद आहेत 'प्रारब्धकर्मणाभोगादक्षय' संचितापैकीं जेवढ्या भागाचीं फळें (कार्यें) भोगण्यास सुरवात झाली तेवढेंच प्रारब्ध होय' —गीर २६८ २ नशीब, दैव, भाग्य ३ (ल) कपाळ 'राघोबादादानें प्रारब्धावर मारलें नारायणरावास दिला ढकलून ।' —गापो १०० [स] ०उघडणें–दैव उघडणें चांगली महदशा येणें, सुखाची प्राप्ति होणें 'यदीय प्रारब्ध प्रगटच असें हें उघडलें ।' —साह्द १ ५६ सामाशब्द– ०गति–स्त्री नशिबाच्या चक्राकार गतीबरोबर फिरणें आकस्मिक गोष्ट दैवाचा फेरा ०फुटका–वि फुटक्या नशिबाचा, कमनशिबी, दुर्दैवी ०योग–पु १ नशिबाचा योग, दैवयोग २ यदृच्छा, आकस्मिक गोष्ट ०वाद–पु दैव हेंच श्रेष्ठ असें मानणें याच्या उलट प्रयत्नवाद किंवा पौरुषवाद दैववाद पहा ०वादी–पु प्रारब्धवादाच्या तत्त्वाप्रमाणें चालणारा किंवा त्याचें समर्थन करणारा ०सूत्र, **प्रारब्धाचा दोरा**–नपु नशिबाचा धागा किंवा साखळी

प्रारब्ध—वि आरंभिलेलें, आरब्ध, सुरवात केलेलें [स]

प्रारंभ—पु आरंभ, सुरवात [स] **प्रारंभणें**–उक्रि आरंभणें, आरंभ करणें सुरू करणें, सुरवात करणें [प्रारंभ]

प्रार्थक—वि १ याचना विनवणी करणारा मागणारा २ प्रार्थना करणारा [स]

प्रार्थ(र्थि)णें—उक्रि १ याचना करणें, याचिणें, मागणें, भिक्षा मागणें २ विनंति, अर्ज प्रार्थना करणें विनविणें 'तैसा–तुम्हीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणिनला । तरी उणें सहजें उपमा हला । प्रार्थूं कायी ।' —ज्ञा १ ६५ ३ मिळविणें 'सुभट प्रार्थावा

परदमनीं गमनीं तुरग घालकसा। '-मोभीष्म १ १०३ [प्रार्थना] **प्रार्थन, प्रार्थना**-नस्त्री १ याचना, मागणें २ विनति, विनवणी (क्रि० करणें, माडणें) 'प्रार्थना बहुत आगमनाची माडली।' ३ (ख्रि) ईश्वराशीं जीवात्म्याचें संभाषण, तसेंच आपलीं पापें पदरीं घेऊन व देवानें दिलेल्या दयेच्या देणग्या कृतज्ञतापूर्वक कबूल करून त्याच्या इच्छेनुरूप असणाऱ्या गोष्टींसाठीं खिस्ताच्या नावानें आपल्या विनत्या सादर करणें 'अनुभूति भक्ति स्वर्गाचेंच द्वार। परमसुदर प्रार्थना हें।' -उस ३११ [स] **प्रार्थनीय**-वि प्रार्थना करण्यास योग्य लायक विनति, याचना करण्याजोगें [स] **प्रार्थित**-वि याचिलेला, विनति केलेला [स] **प्रार्थ्य**-वि याचना करण्यास योग्य शक्य आवश्यक, विनति प्रार्थना करण्याजोगा [स]

प्रालब्ध—न (अप) दैव, नशीब, प्रारब्ध पहा. [स प्रारब्ध]

प्रावण्य—न १ उतार उतरण वाकडेपणा २ (ल) प्रवृत्ति, कल, झोंक आसक्ति, ओढ [स प्र+अवनम]

प्रावरण—न पांघरण्याचें वस्त्र, पांघरूण 'तप्तसुवर्णासमान। उभयपीतांबर जाण। एक कासे विराजमान। दुजा प्रावरण शोभत।' -एभा ३० २०१ [स]

प्राव(वा)रणें—सक्रि (शाल वगैरे पांघरूण) अंगावर टाकणें, पांघरणें, आच्छादणें 'प्रावारून उपा तुषारपन्ला सूर्यप्रतीक्षा करी। -कक ६४ [प्रावरण]

प्रावी (वि)ण्य—न नैपुण्य कौशल्य, शास्त्र, कला इ०मध्यें निष्णातपणा दक्षता [स प्रावीण्य]

प्रावृट् प्रावृष-षा, प्रावृट्‌काल—पुस्त्रीपु वर्षाकाल, पावसाळा [स]

प्रावृत्त—वि १ आच्छादिलेलें, झाकलेलें गुरफटलेलें २ वेढा गराडा घातलेलें [स]

प्राशक—वि (समासांत) प्राशन करणारा पिणारा [स]

प्राशणें—उक्रि प्राशन करणें पिणें, शोषणें, शोषून घेणें [प्राशन] **प्राशित**-वि प्यायलेला, प्राशन केलेला, शोषून घेतलेला.

प्राशन—न १ पिणें पान 'नयनद्वारें प्राशन। करूनि हृदयीं आणिती कृष्ण।' -एरुस्व ६ १९ २ शोषण शोषून घेणें ३ (ल) नाश 'क्रोध खवळल्या दारुण। बुद्धीचें तत्काळ नाशे ज्ञान। तेव्हां विवेकाचें प्राशन। करी जाण महामोह।' -एभा २१ २१७ [स] **प्राशनीय**-वि पिण्यास, प्राशन करण्यास योग्य पानीय शोषण करण्यास योग्य [स]

प्राशस्त्य—न १ प्रशस्तपणा ऐसपैसपणा अघळपघळपणा, विस्तृतता २ स्पष्टपणा मोकळेपणा, उघडपणा (भाषण, वागणूक यांचा) ३ थोरपणा औदार्य उच्चपणा (भावना मन इ० चा) ४ विपुलता समृद्धता, पुष्कळपणा (साधन, उपाय, सामुग्री इ० चा) [स]

प्राश्चित—न (अप) प्रायश्चित्त पहा 'अथवा प्रसाद सेविता। प्राश्चित पडे।' -दा ५ २ ५९ [स प्रायश्चित्त]

प्राश्निक—पु ज्योतिषी -वि १ शकुनासबंधीं, शुभाशुभ लक्षणविषयक २ शकुन, दृष्टांत इ०चा उलगडा करण्यांत कुशल [स]

प्रास—पु एक शब्दालंकार यांत त्याच त्या अक्षराची पुनरावृत्ति होते अनुप्रास पहा उदा० अन्या धन्या कन्या अन्याय न्याय जाणत्या होत्या।' [स प्रास] **प्रासाला प्रास**-यम काला यमक

प्रास—पु भाला 'याशिवाय अन्य आयुधें सांगितलीं आहेत तीं प्रास परशु हीं होत' -हिंलढ ९ [स प्र+अस्]

प्रासंगिक—वि १ प्रसंगानें आलेला प्रसंगविषयक नैमित्तिक 'प्रासंगिक गोष्ट सपवून प्रकृत कथा चालू या' २ प्रसंगानुरूप समयोचित विषयानुरूप ३ प्राप्तकाल प्राप्तावसर [स]

प्रासाद—पु १ राजवाडा राजमंदिर 'तेवींचि एखादा प्रासादु। कां करावा अश्वमेधु।' -ज्ञा १४ २३२ २ देऊळ, देवालय 'कीं प्रासादाचेनि मिषें। आकाशा माच बांधलें जैसें।' -ज्ञा १६ [स] ०**प्रतिष्ठा**-स्त्री नव्या देवालयाचा उद्घाटनसमारंभ

प्रासादणें—सक्रि प्रतिष्ठापना करणें प्रतिष्ठापणें 'हनुमान मूर्ति पुरातन निद्रिस्थ उठविली। ब्रह्मदेवें त्रेतायुगीं पुजूनि जे प्रासादिली। -सप्र ३ ३८

प्रासादिक—वि १ देव, सत्पुरुष इ० पासून प्रसाद म्हणून मिळालेलें (फूल फळ इ०) थोरांच्या कृपेनें मिळालेलें २ ईश्वर कृपाविशिष्ट प्रसादयुक्त (ग्रंथ, काव्य, वैद्य गुरु) ३ प्रेमळ शर [स] ०**कविता**-स्त्री प्रसादगुणानें युक्त कविता ईश्वरी प्रसादानें रचिलेली व श्रवण केली असता ज्ञान होणारी कविता 'प्रासादिक कविता ऐकोनि कानीं। श्रोते आश्चर्य करिती मनीं।' [स]

प्रासूतिक—वि बाळंतपणासबंधीं, प्रसूतिविषयक [स]

प्रास्ताविक—वि १ समयोचित विषयानुरूप प्रस्तावनारूप २ योग्यपणें सुरवात केलेलें योग्य वळेला उद्धृत केलेलें [स]

प्रास्थानिक—न प्रवासास जाण्याच्या वेळीं शुभ मुहूर्त नसल्यास प्रवासास निघण्यापूर्वी तांदूळ हळकुड पैसा इ० ची पुरचुंडी करून दुसऱ्याच्या घरीं ठेवितात ती प्रस्थान पहा [स]-वि प्रस्थानासबंधीं गमनविषयक (मुहूर्त साहित्य इ०)

प्राही—स्त्री (कों) (प्र विह्) पराई पहा

प्राह्ण—पु दिवसाच्या तीन भागांपैकीं पहिला भाग [सं]

प्राज्ञ—न सुषुप्ति अवस्थेचा अभिमानी जीव 'जीव् अव स्थाचा अभिमानी। हेंही न घडे जीवा लागुनी। विश्व तैजस प्राज्ञ तिन्ही। अवस्थाभिमानी हे तिघे।' -एभा ११ ३९७ -वि

शहाणा, हुषार, विद्वान्, बुद्धिमान् [स] **प्राज्ञाभिमान**–पु सुषुप्ति अवस्थेंतील अभिमान [प्राज्ञ+अभिमान] **प्राज्ञाभिमानी**–पु सुषुप्ति अवस्थेचा अभिमान धरणारा जीव [प्राज्ञ+अभिमानी]

प्राज्ञा—स्त्री १ तीव्र बुद्धिमत्ता, ज्ञान धूर्तपणा २ योग्यता, महत्त्व, पर्वा, किंमत, सामर्थ्य, मगदूर, लायकी, मातब्बरी 'सभेमध्यें मजशीं भांडायाला काय तुझी प्राज्ञा?' [स]

प्रिंट—पु (मुद्रण) छापा, ठसा, छापण्याचें साधन 'ह्या मसुद्याचा प्रिंट मला प्रेसमध्यें छापावयाचा आहे' [इं]

प्रिथिवी—स्त्री जग, पृथ्वी –शक ६०७चा विक्रमादित्य ताम्रपट [स पृथ्वी]

प्रिन्सिपल् सदरअमीन—पु जिल्ह्याच्या न्यायाधिशाच्या हाताखालचा दिवाणीकोर्टांतील न्यायाधीश, मुनसफ, सबजज्ज

प्रिन्सिपॉल—पु मुख्याध्यापक, मुख्य [इं]

प्रिय—पु पति, नवरा, जार, प्रियकर 'तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें। आलें जें मानिलें आगें। पतिव्रतेचेनि परीष्वंगें। प्रियातें जैसें।' –ज्ञा १८ ५८६ (काव्य) आनंद –हको –मनको [स] –वि आवडतें, प्रेमाचें, सुखकर [स] ०**करणें**–खुष करणें, संतोष विणें सामाशब्द– ०**कर**–पु पति, नवरा, कांत, जार 'प्रियकराची धनदौलत व अधिकार थोडा थोडा वापरण्यास सुरवात करावी' –मानाप ६२ **प्रियंकर**–वि प्रेमास चालना देणारें, आदरास उत्तेजन देणारें [स] **प्रियतम**–न (नाट्य) पति, नवरा, जार, प्रियकर, नायक –वि अत्यंत प्रिय [स प्रिय+तम=तरतमदर्शक प्रत्यय] ०**तमा**–स्त्री १ स्त्री, घरधनीण, गृहिणी २ जारिणी, प्रेमपात्र, नायिका [स] ०**पात्र**–वि आवडता, लाडका 'तों तेथें दखिला समीरसुत। जो ज्ञानी भक्त विरक्त। जो श्रीरामाचा प्रियपात्र। प्राणाहूनि पलीकडे।' –ह ३१ १३ ०**वंत**–पु प्रियकर 'होऊं काय उतराई दामी आपली प्रियवता।' –होला १४६ ०**वादी**, **प्रियंवद**–वि गोड बोलणारा, मधुरभाषी. [स] **प्रियाभिमानी**–स्त्री अत्यंत प्रेमाची स्त्री. [स प्रिय+अभिमानी] **प्रियोत्तम**–पु पति, कांत, नवरा 'जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु। ब्रह्मविद्येचा विश्रामु।' –ज्ञा १७ ३३ –वि अत्यंत आवडता, प्रीतिपात्र [प्रिय+उत्तम]

प्रियंगु—पु राळा (धान्य) [स]

प्रियंवदा—स्त्री एक वृत्त याच्या चरणांत १२ अक्षरें आणि न, भ, ज, र हे गण असतात 'मुनिजनीं मदनसा दिसे सये। मज गमे वर तुझ्या मनास य। जनकजेस रिझवूनिया तदा। वदतसे निजसखी प्रियंवदा।'

प्रिया—स्त्री १ गृहिणी बायको २ जारिणी, प्रेमपात्र ३ नायिका. –वि आवडती [स] **प्रियारूं**–वि. (महानु) प्रिय 'तैसा मनुष्यदेहाचा आकारू। बाहिने दृष्टी प्रियारू। भीतरू कुडा।' –ज्ञाप्र ७८९ **प्रियु–यू**–वि प्रिय, आवडता 'श्रेष्ठ सज्ञानी प्रियु भगवता।' –दावि २५७ –पु पति, नवरा; पुरुष 'जो प्रियूची प्राणेश्वरी। उलथे आवडीचिये सरोभरीं।' –अमृ १२. दाको ५ ३२

प्रियेव, प्रेस—पु (गो) किंमत [पोर्तु प्रेसो]

प्रीणन—न संतोष, तृप्ति, खुष करणें. [स]

प्रीत—स्त्री. १ प्रीति, प्रेम २ आवड 'भक्ताच्या वाक्याची प्रीत नारायेणा।' –रामदासी २.१३३ –वि १ आवडतें, प्रिय असलेलें २ संतुष्ट, तृप्त, खुष केलेला [सं प्रीति]

प्रीति—स्त्री १ प्रेम, स्नेह, माया, दया २ मर्जी, कृपा ३ आवड, शोक, सौरस्य, एखाद्या गोष्टींत संतोष मानणें 'फणस टाकुनि रसाळ। प्रीतीनें घेतलें कनकफळ।' ४ ज्योतिषशास्त्रातील सत्तावीस योगांपैकीं दुसरा योग योग पहा ५ (संगीत) बाराव्या श्रुतीचें नांव ६ (रसायन) एकमेकांशीं मिळण्याचा धर्म (इं) ॲफिनिटी. [स] ०**लावणें–लावून घेणें**–एखाद्याचें प्रेम संपादन करणें सामाशब्द– ०**कर**–वि प्रेम करणारा 'तुका म्हणे आम्ही जिवाच्या उदारा। झालों प्रीतिकरा गोविंदासी।' –तुगा ३०७ ०**कलह**–पु प्रेमाचें भांडण, थट्टेंत केलेलें भांडण, प्रेमकलह. ०**त्रास**–पु आवडनावड 'तैसाचि द्विविधरसु। उपजवी प्रीतित्रासु।' –ज्ञा २ ११८ ०**दत्त**–वि नववधू सासु–सासरा यांना नमस्कार करावयास जाते त्यावेळीं त्यांनीं प्रेमानें तिला दिलेलें (स्त्रीधन) ०**दान**–न एखाद्याची विद्या, शौर्य इ० गुणांवर संतुष्ट होऊन दिलेलें बक्षीस, प्रेमाची खूण ०**पात्र**–न १ आवडतें माणूस, २(ल) बायको 'प्रीतिपात्र गेलें मरणें। तयालागीं जीव देणें।' –दा २ ६ १०. ०**मान्–वान्–वंत**–वि प्रेमळ, मायाळू, दयावान्, प्रीतियुक्त, प्रेम करणारा ०**वाद**–पु अंतःकरणांत काहीं किल्मिष नसतां केलेला वादविवाद ०**विवाह**–पु वधूवरांच्या पत्रिका वगैरे न पाहतां त्यांचीं गोत्रें व मनें एकमेकांशीं जुळून होणारा विवाह ०**षडाष्टक**–न (ज्योतिष.) सिंह–मीन, तूळ–वृषभ, मकर–मिथुन, मेष–वृश्चिक, व धन–कर्क ह्या दोन दोन जोड राशी, हें विवाहांत शुभकारक आहे ०**श्राद्ध**–न मातापितरांच्या नावानें केलेलें एक प्रकारचें श्राद्ध ०**संगम**–पु समोरासमोरून येणाऱ्या दोन नद्यांचा संगम ०**सन्मान**–पु प्रेमानें दिलेला मान किंवा आदर **प्रीतीचें नाम–नांव**–न (ल्हान मुलास) लाडिकपणानें दिलेलें नांव **प्रीत्यर्थ**–शअ (मूळ अर्थ प्रीतीसाठीं, प्रेमामुळें परंतु रूढ अर्थ) करितां, साठीं, मुळें, एखाद्याच्या उद्देशानें 'देवाप्रीत्यर्थ हजार रुपये खर्च पडला' [प्रीति+अर्थ]

प्रु(प्रू)फ—न (मुद्रण) जुळलेला मजकूर शुद्ध आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां टाइपांस शाई लावून साध्या कागदावर त्याचा जो ठसा काढतात तो, खर्डा, कच्चें मुद्रित 'चष्मा लावून प्रुफ तपासीत बसतो' –मोर ३२ [इं] ०**करेक्टर**–पु (मुद्रण) जुळविलेल्या मजकुराचा खर्डा शुद्ध आहे कीं नाहीं हें तपासणारा [इं]

प्रेंखोलित(करण)—न (नृत्य) पाय कुंचित करून वर करणें व पुढें मागें हलवून खाली टाकताना अंचित करणें व त्रिक फिरविता फिरविताच उडी मारणें [स]

प्रेत—न १ शव, मुडदा २ सपिंडी, उत्तरक्रिया इ० होउन पितर होण्यापूर्वीचा मृत जीव [म] सामाशब्द-**०कर्म-कार्य-क्रिया**-नस्त्री और्ध्वदेहिक विधि **०कला-ळा**-स्त्री १ मरण समयीं तोंडावर येणारा फिकटपणा २ (ल) भीति, आजार, फजीती इ०मुळें चेहऱ्यावर दिसणारा निस्तेजपणा 'तेथें (महा राष्ट्रात) 'एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सर्व बाबतींत प्रेत-कळा आली होती.'-टि ४ २८२ **०ज**-वि (प्रेतापासुन उत्पन्न झालेला परशुरामानें श्राद्धासाठीं प्रेतापासुन उत्पन्न केला यावरून) चित्पावन किंवा कोंकणस्थ ब्राह्मणाबद्दल उपहासानें योजितात [स] **०दीक्षा**-स्त्री प्रेतकळा 'आक्रूरा गोपिकास शिकविलि हरी मागत भिक्षा। आक्रुरा। गोकुळाच्या जनास दिधली प्रेतदिक्षा।'-होला १२ **०नाथ**-पु यम 'यमपुरी घोस पडे। म्हणोनी रड प्रेतनाथ।'-एभा आनदलहरी ३८ **०भूमि-वन**-स्त्रीन स्मशान, मसणवटा [स] **०यात्रा**-स्त्री प्रेत स्मशानात नेण्यासाठीं जमलेला, प्रेताच्या मागून जाणाऱ्या लोकांचा जमाव 'प्रेतयात्रा निघाली तेव्हा बराच लोकसमूह जमला' **०संस्कार**-पु मृत मनुष्याच्या शरीराची विल्हेवाट लावणें, मृताना पारमार्थिक सुख प्राप्त करून देणें व मृताच्या पश्चात त्याच्या आप्तांना मृताच्या अशौचापासुन मुक्त करणें **०साया**-स्त्री प्रेतछाया 'तया प्रेतसायाचा पाखाळु। रंकपणाचा उजाळु।'-एकनाथकृत २०६ **प्रेतावरील पान**-न (ल) अत्यंत क्षुल्लक परंतु अत्यंत अशुभ वस्तु **प्रेताशौच**-न प्रेत वाहून नेल्यामुळें होणारा विटाळ [प्रेत+अशौच] **प्रेत्या**-पु (तिरस्कारार्थी) और्ध्व देहिक कर्म सांगणारा ब्राह्मण, वारटा [प्रेत]

प्रेत्न-त्नु—पु प्रयत्न 'तोडावया स्वप्नबंधन। नलगे आणीक साधन। तयास प्रेत्न जागृतीवीण। बोलोंचि नये।'-दा ८ ७ ६३ [सं प्रयत्न]

प्रेम—न १ प्रीति, माया, दया स्नेह, सौरस्य २ दैवी प्रेम, प्रेमाची तदाकार अवस्था ३ पुत्र वगैरेंच्या ठिकाणीं असलेली अत्यंत प्रीति प्रीतीचा उमाळा (क्रि० येणें) [स] सामाशब्द-**०कल्हार**-न प्रेमरूपी कमळ 'मुखीं दंत तेजागळा भानु लोपी। तया पाउलीं प्रेमकल्हार वापी।'-मुरामावाल ९ **०चाड**-स्त्री प्रेमामुळें झालेली उत्सुकता, उतावीळपणा क्षुब्धता धांदल **०टागा**-वि ज्याचें प्रेम गुतलें आहे असा 'पुत्राचिया भोगा-। लागीं प्रेमटागा। तें करेयाचा गुढ्या। तैसें होईल।'-ज्ञा १३ ५५७ [प्रेम+टागणें] **०तत्त्व**-न वास्तविक खरी प्रीति 'प्रेम तत्त्व विस्तारिलें।' **०पात्र**-न प्रीतीचें माणूस 'तुझें दुसरें कुणी प्रेमपात्र आहे का?'-निर्ध १८ **०पान्हा**-पु १ मूल पाहताच मातेच्या स्तनातून गळू लागतें तें दूध २ प्रेमाचा पाझर **०पूर**-पु अलोट प्रेम, अत्यंत प्रेम वाटणें 'रघुवीर आलिंगिला मानसी। प्रेमपूर न सावर।' **०पेंढे**-न प्रेमपत्र 'याजी प्रेमपेंढे वाहे तया अर्शी। म्हणे हे लाडकी तान्ही माझी।'-निगा १६२ **०फांसा**-पु प्रेमामध्यें गुरफटणें, प्रेमपाश **०भाक**-स्त्री प्रेमाचें वचन, शपथ 'त्याला प्रेमभाक नाहीं का म्हणत?' -मोर २६ **प्रेमाश्रु**-पुन अत्यंत प्रेमामुळें यणारे अश्रु, आनदाश्रु [स प्रेम+अश्रु] **प्रेमल-ळ**-वि ईश्वरभक्ति, कथा इ० विषयीं अत्यंत प्रेम असलेला, प्रेमयुक्त, मायाळू दयावान 'म्हणोनि प्रेमळाचा सखा। स्फुदस्फुदोनि रडतसे।'-ह १४ १२० [प्रेम] **०स्थिति**-स्त्री (काव्य) प्रेमळपणा मायाळूपणा

प्रेमा—पु १ प्रेम, प्रीति 'राजा, तुझा प्रेमा पाहून मी संतुष्ट झालों'-रत्न १४ २ प्रेमानें ओथबून जाणें, प्रेमपान्हा, एखाद्या विषयीं वाटतें तें उत्कट प्रेम (क्रि० येणें) ३ प्रेमाचा विषय प्रिय मनुष्य -शर [स] **प्रेमायणें**-अक्रि प्रेमात बुडून जाणें 'नाना त्याचें प्रेम जें प्राजळ। तेंही योजलें प्रेमजळ। त्याजवीं तो जळदनीळ। प्रेमाथिला होत्साता।'-रास ५ ६३४ [प्रेम]

प्रेय—न इंद्रियास प्रिय असें ऐहिकसुख -गीर ९३ [स]

प्रेरक, प्रेरयिता—वि १ पाठविणारा, गति देणारा २ उत्तेजन, चेतना, स्फूर्ति देणारा, प्रेरणा करणारा [स]

प्रेरण, प्रेरणा—नस्त्री १ पाठविणें, २ प्रवृत्त करणें, उत्तेजन, स्फूर्ति, चेतना, प्रोत्साहन, उठावणी 'जाणोनि मायेचें मिथ्यात्व पूर्ण। तिचें प्रेरण आणि आवर्ण।'-एभा २९ ७७१ ३ आज्ञा 'जो मधुकैटभमर्दन। जो मुरारि मधुसूदन। जो परमात्मा श्रीकृष्ण। तो करी प्रेरण प्रभासें।'-एभा ३० ९९ ४ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणानें स्थिर पदार्थाच्या अगीं चलन उत्पन्न होतें अथवा चलन पावलेल्या पदार्थाचें चलन कमी होतें किंवा फिरतें त्यास प्रेरणा म्हणतात (इं) फोर्स [स] **०क्रिया**-स्त्री. प्रयोजक धातु [प्रेरण+क्रिया] **०त्रिकोणसिद्धांत**-पु विवक्षित कणावर कार्य करणाऱ्या प्रेरणांचीं परिमाणें व त्यांच्या दिशा त्रिकोणाच्या तीन बाजू क्रमानें दर्शवितील तर त्या प्रेरणा त्या कणास समतोल धर तील -यस्थि २८ **०पृथक्करण**-न एका प्रेरणेचा विघात करून अनेक घटकप्रेरणा काढण्याची रीत, प्रेरणाविघात -यस्थि ६. **०संचरत्व**-न प्रेरणेचा संचार काहीं फरक न पडता एकाच रेषेंत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं होणें -यस्थि ९ **प्रेरणैकीकरण**-न अनेक प्रेरणांची फलितप्रेरणा काढण्याची रीत; प्रेरणा संघात -यस्थि ९ [प्रेरणा+एकीकरण]

प्रेरणें—सक्रि १ पाठविणें २ उद्युक्त करणें, प्रवृत्त करणें प्रोत्साहन देणें, मनांत ठरविणें भाग पडणें 'इंद्रियां प्रेरिताबारिता।'

हे सत्ता आधीन हृदयस्था।' -एभा ११.११४७. [प्रेरण] **प्रेरित**-वि. १ पाठविलेला. २ उत्तेजन दिलेला; उत्तेजित; प्रोत्साहन दिलेला. [सं.] **प्रेरिता**-वि १ पाठविणारा. २ चेतना, प्रोत्साहन देणारा; प्रेरक. [सं.]

प्रेष—पु. १ उत्तेजन; प्रोत्साहन, उठावणी; सुचविणें. (क्रि० करणें). २ निरोप. 'स्वामीकडे विघ्नमाउलीं प्रेषही पाठविला.' -अस्तंभा ४७. ३ हुकूम; आज्ञा. (श्रौतकर्मांत मंत्र म्हणण्याविषयीं) ४ संधान. 'पण त्याच्याकडून हा प्रेष होता.' -अस्तंभा १६०. ५ जासूद. -शर. ६ तगादा, जाच 'न धरितां प्रेषे कवणीं ही।' -दावि १४०. [सं. प्रेष्य] ०क-वि. पाठविणारा. ०मंत्र-पु. (याज्ञिक.) मोक्षाप्रत पाठविणारा मंत्र. [प्रेष= पाठविणें+मंत्र] **प्रेषोच्चार**-पु संन्यास घेतेवेळीं तो घेणाऱ्यानें केलेला प्रेषमंत्राचा उच्चार. 'भूतां अभयदानपुरस्कर। संकल्पपूर्वक प्रेषोच्चार।' -एभा १८.७६ [प्रेष+उच्चार] **प्रेषण**-न पाठविणें. [सं.] **प्रेषणीय**-वि. पाठविण्यास योग्य, लायक [सं.]

प्रेषणें—सक्रि. (काव्य) पाठविणें. 'श्रीराम जसा प्रेषी शिकवुनि सामोक्ति अंगदा साच्या।' -मोउद्योग ६१५. [प्रेषण] **प्रेषित**-वि. १ पाठविलेला. २ कामाचा अधिकार देऊन पुढें पाठविलेला. ३ (ख्रि.) नव्या करारांत ख्रिस्ताच्या प्रथम शिष्यास प्रेषित म्हटलें आहे. ४ (ख्रि) धर्मोपदेशक; येशू ख्रिस्तानें एक नाव. (इं.) ॲपॉसल. 'आपण स्वीकारलेल्या धर्माचा प्रेषित व मुख्य याजक येशू याजकडे लक्ष लावा.' -इब्री ३.१. [सं.] **प्रेष्य**-पु सेवक -वि. पाठविण्यास शक्य, आवश्यक [सं.]

प्रेश्ण—पु (अप.) प्रश्न 'पुसें आदरें साधकु प्रेश्ण ऐसा।' -राम १९४. [सं. प्रश्न]

प्रेस—पु. छापखाना; मुद्रणालय. [इं.] ०ॲक्ट-पु. छापखाना, वर्तमानपत्रें यासंबंधींचा कायदा. [इं.] ०मन-पु कंपोज केलेला मजकूर छापण्याच्या यंत्रावरून छापून देणारा मनुष्य. [इं.]

प्रेसिडेंट—पु अध्यक्ष; सभापति. [इं]

प्रेक्षक—वि. १ पाहणारा; अवलोकन करणारा; विचारी. २ नाटक, तमाशा इ० पाहावयाला आलेला माणूस. [सं.]

प्रेक्षण, प्रेक्षा—नस्त्री. १ अवलोकन, विलोकन, लक्ष्य देणें; विचार करणें. २ पाहणें. ३ (ल) विचार; ध्यान; चिंतन [सं] **प्रेक्षावान्-वंत**-वि. १ दूरदर्शी. २ विचारी, चौकस; हुशार, कसून पाहणारा. **प्रेक्षणें**-सक्रि १ अवलोकणें, नजर टाकणें, पाहणें. २ नजर असणें, लक्ष्य असणें [प्रेक्षण] **प्रेक्षित**-वि. १ अवलोकित; लक्ष्य दिलेलें, चिंतित २ पाहिलेलें [सं.]

प्रोक्त—वि. बोललेलें, सांगितलेलें, म्हटलेलें 'ऋषि-देव-शिव-प्रोक्त' [सं.]

प्रोज—न. गद्य. 'संतापानें प्रोज ज्या कर्कश भेसुर स्वगत सुरू असतें.' -नाकु ३.२९. [इं.]

प्रोत—पु मागावर विणण्याचें उभें सूत; ताणा. 'ओतप्रोत पर्दी। तंतु जेवीं।' -ज्ञा १०.२६४. [सं.]

प्रोत्स(त्सा)हन—न. उत्तेजन; चेतवणी; प्रवर्तन; चेतना. [सं.] **प्रोत्साह**-पु उत्साह; उठावणी; आवेश; प्रबोधन. [सं.] **प्रोत्साहक**-वि. उत्तेजन देणारा, प्रोत्साहन देणारा; उद्बोधक. [सं.] **प्रोत्साहित**-वि. चेतना, उत्तेजन, प्रोत्साहन दिलेला; उद्बोधित [सं.]

प्रोथ—पु. घोड्याच्या ओंठावरील भाग. -अश्वप १.६१.

प्रोफेसर—पु. १ एखाद्या शास्त्रातील निष्णात. २ उच्चविद्यालयांतील अध्यापक. [इं.]

प्रोषित—वि. बाहेर गेलेला; गैरहजर; गांवाला गेलेला. [सं.] ०भर्तृका-वि. जिचा पति गांवाला गेला आहे अशी (स्त्री) [सं.]

प्रो(प्रौ)ष्ठपदी—स्त्री. भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा. [सं. प्रोष्ठपदी]

प्रोक्षण—न. शिंपडणें; सिंचन. [सं.] **प्रोक्षणें**-सक्रि. शिंपडणें; सिंचन करणें. [प्रोक्षण] **प्रोक्षित**-वि. शिंपडलेलें; सिंचन केलेलें. [सं]

प्रौढ—वि. १ पूर्ण वाढलेलें; परिपक्व; पूर्णावस्था प्राप्त झालेलें (शरीर, मन, माणूस इ०) 'म्हणे अर्जुना परियेसीं। जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसीं।' -ज्ञा ३.२५१. २ पोक्त; वयोवृद्ध; प्रगल्भ. मोठें. 'तेंचि विस्मरण कैसें। निजबाल्य प्रौढवयसें।' -एभा २२. ४३७ ३ (ल.) थोर; पूज्य, सन्माननीय. ४ मोठा; भव्य; नांव लौकिकाचा (मनुष्य). ५ अलंकारिक; सुशोभित; सुरेख(शब्दरचना). ६ सभ्य, समंजस; शिष्टसंमत (चाल, रीत). ७ समर्थ. 'म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया। पातेजों नये धनंजया। जे दोन्ही बांधती सोडावया। एकचि प्रौढ।' -ज्ञा १८.५१८. ८ धीट. -शर. [सं.] ०ता-स्त्री १ मोठेपणा, पोक्तपणा, प्रगल्भपणा. 'वचनाची प्रौढता वरून घेतली.' -ख १२८८. ०प्रताप-पु. पराक्रमी; वीर्यशाली; सामर्थ्यवान्; शस्त्रास्त्रांत कुशल. ०वर्ण-पु अक्षरांचा उच्चवर्ग, ट वर्ग व जोडाक्षरें.

प्रौढणी—स्त्री. तरुण स्त्री. 'तयें प्रौढ लिलाहि दृष्टीस माणी।' -दावि २९२. [प्रौढ]

प्रौढा—स्त्री १ तीस ते पन्नास वर्षेपर्यंतची स्त्री. 'प्रौढा चेली षोडशी धर्मपत्नी।' -कम १.३६ २ मदनावस्थेनें जिची लज्जा जिंकली आहे अशी नायिका [सं]

प्रौढि-ढी—स्त्री १ प्रौढपणा, पूर्णता; प्रगल्भता (शरीर, मन इ०ची) २ मोठेपणा; कीर्ति, थोरवी. 'जे वर्ळे प्रौढी पौरुषें। भीमार्जुनामारिखें।' -ज्ञा १.९७. ३ सामर्थ्य; पराक्रम, प्रशस्तता. 'तमी सांडूनिमर्मी। बुद्धिचि एकली वरती। बुद्धीही वरव नाही। इंद्रियप्रौढी।' -ज्ञा १८.३४८. ४ भारदस्तपणा; प्रगल्भपणा, सुशोभितपणा (भाषा, चालीत इ०चा). ५ आढ्यता; अभिमान.

'मही प्रौढी न बोलें हो जी। तुम्हां सर्वज्ञाच्या समाजीं।' -ज्ञा १२ ६ महिमा, महत्त्व 'मुदेची प्रौढी ऐशी। तेथि सांगिजेल आतां परियेसीं।' -ज्ञा ६ १९२. [स प्रौढि] ०वाद-पु धाड साचें विधान, पूर्ण विचार न करतां दिलेलें मत

प्लँचेट—न मृत मनुष्याशीं संभाषण करण्याचें एक यंत्र 'प्लँचेटमधून संदेश पाठविले' -नाकु ३ ५ [इ]

प्लॅ(प्ला)टफॉर्म—पु फलाट, स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणीं उभी राहते ती ओटयासारखी जागा 'प्लाटफार्मावर उभी पल्टण। ताकीद सर्वांला।' -मापो २७ [इ प्लॅटफॉर्म]

प्लव—पु १ नाव, नौका, होडी 'सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मार्गी जातां आडळिजे।' -ज्ञा २ २२३ २ बेडूक 'सापानें धरिला प्लव न जगे धडधडसि तूं जसा पानें।' -मोकर्ण ७२ [स]

प्लवंग—पु साठ संवत्सरांपैकी चाळीसावा संवत्सर [स]

प्लवं(व)ग, प्लवंगम—पु १ वानर 'आनंदें नाचति प्लवगम।' २ बेडूक [स]

प्लक्ष—पु उंबरवृक्ष 'सरल कुटज वटवृक्ष सातवण प्लक्षदाडिमी चाफा।' -नरहरि, गंगारत्नमाला १४७ (नवनीत पृ ४३२). [स]

प्लॉट—पु १ कथानक 'याच प्लाटवर सर्वोत्तम नाटक लिहिणाराला गंधर्वकंपनीनें पांच दहा हजारांचें बक्षीस लावून पहावें' -नाकु ३ ४० २ कटकट ३ जमिनीचा तुकडा [इ]

प्लीहा—स्त्री १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कौल, गुल्म, पोटांत होणारा एक रोग [स.]

प्लुत—पु (संगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लांब उच्चार आहे असा आकारादि स्वर [स]

प्लुति—स्त्री (पक्षी बेडूक इ०नीं) उडी मारीत चालणें, उडी [स]

प्लेग—पु एक प्रकारच्या सांथीचा रोग, ग्रंथिज्वर [इ]

प्लेना—पु (मुद्रण) प्रेसवर फॉर्म असतांना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो ठोकण्याकरितां उपयोगांत आणावयाचा लाकडाचा ठोकळा [इ प्लेन]

प्वाट—न (कु,) पोट [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण, पचा महाप्राण अक्षरविकास -याच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत दुसरी मंदसोर लेखांत (इ स ५३२), तिसरी पाली गांवच्या दानपत्रांत (इ स ४७७-७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हद्दींत ललितपूर गांवानजीक सांपडलेल्या सीयडोनी लेखांत (इ स ९०३) -ओझा

फइलाव, फइलावणें, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा

फई—क्रिवि. (कों) सन्निध; जवळ 'तेचा फईकडे'

फईल—पु (सा) पेठ, विशेषत स्टेशनजवळील हमाल वगैरेंची वस्ती -भाग्रे ७१ ते ४ [इ फाइल]

फऊज, फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा.

फ(फा)क—न १ कोंवळें फळ 'काजूचें फक' २ कच्चा काजू ३ कोंवळी मिरची

फक-फन-फर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पोहे इ० पदार्थ खातांना, गुलाल वगैरेची फकी उडवितांना होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण करून (क्रि० खाणें, टाकणें, फेंकणें) [ध्व फक। तुल० अर फक=जबडा]

फकड—वि स्वतंत्र, मोकळा, मोकाट, आडकाठी नसलेला; विशृंखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग) (प्र) फक्कड पहा.

फकडी—स्त्री १ फुलाच्या पाकळ्यांची रांग, ओळ किंवा घेर २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलझाड उदा० जास्वंद याच्या उलट गेंद -वि १ संख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारें विशेषण, जसें -एक फकडी=एकेरी पाकळ्यांचें, दुफकडी=दुहेरी पाकळ्यांचें, तिफकडी, चौफकडी, बहुफकडी, अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें

फकडी—वि फकिरी, द्राक्षाची एक जात

फकण्या—वि (व) कफल्लक फकना पहा [फकणें]

फकत-स्त—क्रिवि फक्त केवळ, निवळ नुसता, मात्र, निखालस [अर फक्त्]

फकना, फकन्या, फकनेभाई—वि १ निर्धन, दरिद्री, भुकेकंगाल, फाकेमस्त २ उसनी ऐट आणणारा फक्कड [फक्का, फाकणें]

फकफक-का फकाका, फकाफक-फकां—क्रिवि पोहे इ० सुके खाद्यपदार्थ खातांना गुलाल इ० पदार्थ हातांत घेऊन, फकदिशीं इ० फेंकतांना जोरानें व पुष्कळ ओकतांना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण होऊन (क्रि० खाणें, घालणें, टाकणें, फेंकणें, ओकणें) [ध्व फक द्वि]

फकफकाट—पु. फक्, फक् असा आवाज 'मधूनच एखि नाची एखादी किंदी शि ी व नंतर फकफकाट वर्णपटलावर पडत होता -समर्थ अक-करमणूक ५४२९ [ध्व फक्]

फकरूड—न (कु) अगदीं कोवळें फळ; फक पहा [फक+रूड=अल्पार्थी प्रत्यय]

फका—पु फका पहा [ध्व फक्, तुल० अर. फक्=जबडा]
फकेवरी-वि तोंडात मावेलतका (घास, इ०) 'गव्हाचिया होती परी। फकेवरी खाऊ नये।' —तुगा १७८१
फकाट—वि (व मा) १ फाकलेले, दूर केलेले(पाय) 'पाय फकाट केले' २ रुंद [फाकाटणें]
फकांड-डी-ड्या—वि (गो) १ टवाळखोर, थुप मस्कऱ्या, थट्टेखोर फकाण पहा २ बडबड्या, पोकळ गप्पा मारणारा, गप्पीदास
फकांडी—स्त्री. आधारहीन व अर्थहीन चाल्णें, पोकळ बडबड, निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० मारणें)
फकाण—न (गो) मस्करी, थट्टा —वि टवाळ फकाड पहा
फकाणा, फकांदा—पु पोहे इ० कोरड्या पदार्थाचा घास फका पहा
फकाणा—न (गो) टवाळकी, थट्टा
फकाफक-फकां—क्रिवि फकफक पहा
फकारी—वि (गो) गप्पा झोंकणारा, गप्प उडविणारा
फक्किका—स्त्री (प्र फक्किका) काहीं एका अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ छंदोल्कारादिरहित ग्रंथकारानें रचिलेलीं वाक्यें, गद्य विवेचन, फक्किका पहा
फकिराणा—पु १ फकीराच्या चरितार्थासाठीं दिलेली इनाम जमीन 'कार्किर्दी-दर-कार्किर्दी फकिराणा चालला असे, सदर्हू प्रमाणें चालवणें - रा १५।१३१ २ दानधर्म [फा फकीराना]
फकिरी—स्त्री १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय २ मोहरममध्यें फकीराना द्यावयाची भिक्षा 'गारपीरचे लष्करांतून शिपाई व गंगाधरशास्त्री याजकडील माणसें मोहरमची फकिरी मागावयास आले, सबब मशारनिल्हेनीं लष्करवाले यास रुपये दहा व शास्त्री याजकडील माणसास पाच एकूण पंधरा रुपये दिल्हे —पया १२६ ३ मोहरममध्यें फकिराची दीक्षा घेतात ती, गळ्यात नाडा बांधणें इ० ४ दारिद्र्य, भिक्षावृत्ति, भीक —वि फकीरासंबंधी-फकीरविषयक [अर फकीर] •दौलत-संपत्ति-स्त्री (भिक्षेकऱ्याची संपत्ति), चंचल, अस्थिर संपत्ति, एके जागीं फार वेळ न राहणारी लक्ष्मी •बाणा पु भिक्षेकऱ्याचा धंदा वृत्ति भिक्षा देही, दारिद्र्य (क्रि० धरणें, घेणें, वाढवणें)
फकिये, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार, फकडी
फकी-की—स्त्री १ (प्र फकी) फका याचें अल्पतादर्शक रूप ल्हान घास, फका २ चूर्ण, पूड ३ चुन्याची कळी उमलल्यावर त्याची होणारी भुकटी [ध्व फक]
फकीं—स्त्री (गो) बढाई [स फक्क्=फुगणें]
फकीर—पु १ मुसल्मानी धर्मांचा भिक्षेकरी साधु यवन भिक्षु प्रपंच सोडून विरक्त होत्साता ईश्वरभजनीं लागलेला यवन २ मोहरमामध्यें (हिंदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेष व वृत्ति धारण करणारा इसम, डोल्याच्या दिवसात त्या प्रीत्यर्थ अंगावर नाडे घालणें, उपास करणें, भिक्षा मागणें इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३ संसारापासून व जगाच्या त्रासापासून अलिप्त राहणारा इसम ४ पुढें कोणी नाहीं असा जो संसारात एकाकी तो, फटिंग, सोटभैरव ५दरिद्री, गणग, भिकारी, गरीब, कंगाल [अर फकीर्] •फुकरा—पु फकीर, गोसावी वगैरे भिक्षेकरी लोकांबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द, (सामा) गोरगरीब '(मन्सूरअली) उदास वृत्तीनें अतीत-अभ्यागत फकीर-फुकरा यास द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण जात्या आपले स्वकर्मी उजूनवाजू करून सावध होता' —भाव ५३ [फकीर+फुकरा=फकीरचें अव गरीबगुरीब प्रमाणें द्विरुक्ति]
फकिरी-बाणा-फकिरी पहा
फकोडा—वि (विहि) फांकडा पहा
फक्कड—वि १ फक्कड शब्द पहा लोकांस न जुमानता किंवा त्यांची अपेक्षा न धरिता उत्साहानें स्वतंत्रपणें, वर्तणारा, स्वतंत्र, कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था संबंध नसलेला २ फाकडा, चैनी, रंगेल फाकडा पहा 'हे (रामशास्त्री) पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते' —नि ३१४. ३ सुंदर, छान, सुरेख [स फक्क् ?]
फक्कण-न-र—क्रिवि फकाफक पहा (क्रि० खाणें, फेकणें इ०) [ध्व फक्]
फक्का—पु तोंडात भरलेला बकाणा, फाका, फकाणा (पोहे, पीठ, चूर्ण किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (क्रि० मारणें). [ध्व फक् द्वि]
फक्किका—स्त्री १ (वादान) सिद्ध करावयाचा मुद्दा, प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष २ पुरी चौकशी केल्यावाचून बनविलेलें मत, पूर्वग्रह ३ सिद्धांताभास, खोटें असता खरें भासविण्याचा प्रयत्न, हेत्वाभास ४ कपट, लबाडी, लुच्चेगिरी फकिका पहा [स]
फक्की—स्त्री ल्हान फक्का, चूर्णादिकाचा थोडा किंवा ल्हान घास, फका पहा [फक्का]
फक्टरी—स्त्री कारखाना, गिरणी [इ]
फक्त, फकस्त—क्रिवि केवलत्ववाचक शब्द केवळ, निवळ, नुसता, मात्र निखालस 'फक्त यजमानास बोलवा, मंडळीस नको' (गो) फक्त [अर फक्त्]
फग—स्त्री १ सोईची वेळ सुसंधि २ मोकळीक, फुरसत (क्रि० फावणें) फगणें-अकर्तृकक्रि १ संधि सापडणें २ सवड सापडणें, फावणें, मोकळीक असणें फावणें पहा
फंगडा—पु फलगाडा पहा
फ(फं)गल्ड फंगाड—नपु १ आडवढे, मिथ्याविवाद, तकरार, हुज्जत, उगीच चिकित्सा, निराधार व निष्कारण उपस्थित केलेली अडचण २ विषयांतर करणें, अप्रासंगिक बोलणें, बडबड

'परी प्रौढी न घोले हो जी। तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं।'-ज्ञा १.२. ६ महिमा; महत्त्व. 'गुरुची प्रौढी ऐशी। तेचि सांगिजेल आतां परियेसीं।'-ज्ञा ६.१९२. [सं. प्रौढि] ०वाद-पु धाडसाचे विधान, पूर्ण विचार न करतां दिलेलें मत.

प्लँचेट—न. मृत मनुष्याशीं संभाषण करण्याचें एक यंत्र. 'प्लँचेटमधून संदेश पाठविले.' -नाकु ३.५. [इं.]

प्लॅ(फ़ा)टफॉर्म—पु फलाट; स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणीं उभी राहते ती ओटयासारखी जागा 'प्लाटफार्मावर उभी पल्टण। साथीद सर्वांला।'-गापो २७ [इं प्लॅटफॉर्म]

प्लुव—पु १ नाव; नौका; होडी 'सागीं प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मार्गी आतां आडळिजे।'-ज्ञा ३.२२३. २ बेडूक. 'सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तूं जसा पानें।'-मोकर्ण २७.२. [सं.]

प्लवंग—पु. साठ संवत्सरांपैकीं पाळीसावा संवत्सर [सं.]

प्लवं(व)ग, प्लवंगम—पु १ वानर. 'आनंदें नाचति प्लवंगम।' २ बेडूक. [सं.]

प्लक्ष—पु. उंबरवृक्ष. 'सरल कुटज वटवृक्ष सातवग प्लक्षदाडिमी चाफा।'—नरहरि, गंगारत्नमाला १४७ (नवनीत पृ. ४३२). [सं.]

प्लॉट—पु १ कथानक. 'याच प्लाटवर सर्वोत्तम नाटक लिहिणाराला गंधर्वकंपनीनें पाच दहा हजाराचें बक्षीस लावून पहावें.' -नाकु ३ ४०. २ कटकट. ३ जमिनीचा तुकडा. [इं.]

प्लीहा—स्त्री, १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कोद, गुल्म, पोटांत होणारा एक रोग [सं.]

प्लुत—पु (संगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लांब उच्चार आहे असा आकारादि स्वर [सं.]

प्लुति—स्त्री (पक्षी, बेडूक इ०नीं) उडी मारीत चालणें, उडी. [सं]

प्लेग—पु एक प्रकारचा साथीचा रोग, ग्रंथिज्वर [इं.]

प्लेन—पु (मुद्रण) प्रेसवर फॉर्म असतांना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो ठोकण्याकरितां उपयोगांत आणावयाचा लांकडाचा ठोकळा [इं प्लेन]

प्वाट—न. (कु.) पोट [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण, पचा महाप्राण अक्षरविकास--याच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत दुसरी मंदसोर लेखांत (इ स ५३२), तिसरी पाली गावच्या दानपत्रांत (इ स ४७७-७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हर्षीत पत्थिपूर गांवानजीक सांपडलेल्या सीयडोनी लेखांत(इ स.९०३) —ओझा

फइलाथ, फइलावणें, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा.

फई—क्रिवि. (को.) सन्निध; जवळ. 'तेचा फईकडे.'

फाईल—पु (खा.) पेठ; विशेषत. स्टेशनजवळील इमात वगैरेंची वस्ती. —भांइ ७.१ ते ४. [इं फाइल]

फऊज, फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा.

फ(फं)क—न. १ कोंवळें फळ. 'काजूचें फंक.' २ कच्चा काजू. ३ कोंवळी मिरची.

फक-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. पोहे इ० पदार्थ खातांना, गुलाल वगैरेची फकी उडवितांना होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण करून. (क्रि० खाणें; टाकणें; फेंकणें) [ध्व फक! तुल० अर. फक्र=मधला]

फकड—वि. स्वतंत्र; मोकळा; मोकाट; आडकाठी नसलेला; विश्रृंखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग) (प्र) फक्कड पहा,

फकडी—स्त्री १ फुलांच्या पाकळ्यांची रांग, ओळ किंवा घेर. २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलझाड. उदा० जास्वंद. ह्याच्या उलट गेंद. —वि. १ संख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारें विशेषण. असें -एक फकडी=एकेरी पाकळ्यांचें, दुफकडी=दुहेरी पाकळ्यांचें, तिफकडी; चौफकडी, बहुफकडी; अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें

फकडी—वि. फकिरी, द्राक्षाची एक जात

फकण्या—वि (व) फकल्ट फकना पहा. [फकणें]

-फक्त-स्त—क्रिवि फक्त, केवळ, निवळ, नुसता, मात्र, निखालस [अर. फक़त]

फकना, फकन्या, फकनेभाई—वि. १ निर्धन, दरिद्री, भूकेकंगाल, फाकेमस्त. २ उसनी ऐट आणणारा फकड. [फका, फाकणें]

फकफक-कां, फकाकां, फकाफक-फकां—क्रिवि पोहे इ० सुके खाद्यपदार्थ खातांना गुलाल इ० पदार्थ हातांत घेऊन, फकदिशी इ० फेंकतांना, जोरानें व पुष्कळ ओकतांना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण होऊन. (क्रि० खाणें, घालणें, टाकणें, फेंकणें, ओकणें) [ध्व फक द्वि]

फकफकाट—पु. फक्, फक् असा आवाज 'मधूनच एंजिनाची एखादी किंदी शिटी व नंतर फकफकाट. ....कर्णपटलावर पडत होता '—समर्थ अंक-करमणूक ५४.२९. [ध्व. फक्]

फकरूड—न (कु.) अगदीं कोंवळें फळ; फक पहा. [फक+ रूड=अल्पार्थी प्रत्यय]

फक्का—पु फक्का पहा [ध्व फक्, तुल० अर. फक्क=जबडा]
फक्केवरी–वि तोंडात मावेइतका (घास, इ०) 'गव्हाचिया होती परी। फक्केवरी खाऊं नये।' –तुगा २७८१

फकाट—वि (व ना) १ फाकलेले, दूर केलेले (पाय) 'पाय फकाट केले ' २ छेद [फाकाटणें]

फकांड-डी-ड्या—वि. (गो) १ टवाळखोर, थुप मस्कऱ्या, थट्टेखोर फक्काण पहा २ बडबड्या, पोकळ गप्पा मारणारा, गप्पीदास

फकांडी—स्त्री. आधारहीन व अर्थहीन बोलणें, पोकळ बडबड, निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० मारणें)

फक्काण—न (गो) मस्करी, थट्टा –वि टवाळ फकाड पहा

फक्काणा, फकांदा—पु पोहे इ० कोरड्या पदार्थांचा घास फक्का पहा

फक्काणा—न (गो) टवाळकी, थट्टा

फकाफक-फक्कां—क्रिवि फकफक पहा

फक्कारी—वि (गो) गप्पा झोंकणारा, गप्पा उठविणारा

फक्किका—स्त्री (प्र फक्किका) काहीं एका अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ छंदोलंकारादिरहित ग्रंथकारानें रचिलेलीं वाक्यें, गद्य विवेचन, फक्किका पहा

फकिराणा—पु १ फकीराच्या चरितार्थासाठीं दिलेली इनाम जमीन. 'कार्कीर्दी–दर–कार्कीर्दी फकिराणा चालला असे सदहू प्रमाणें चालवणें' –रा १५।३१ २ दानधर्म [फा फकीराना]

फकिरी—स्त्री १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय २ मोहरममध्यें फकीराना द्यावयाची भिक्षा 'गारपीरचे लष्करातील शिपाई व गंगाधरशास्त्री याजकडील माणसें मोहरमची फकिरी मागावयास आले, सबब मशारनिल्हेनीं लष्करवाले यास रुपये दहा व शास्त्री याजकडील माणसास पाच एकूण पंधरा रुपये दिल्हे' –पया १२६ ३ मोहरममध्यें फकिराची दीक्षा घेतात ती, गळ्यांत नाडा बांधणें इ० ४ दारिद्र्य, भिक्षावृत्ति, भीक –वि फकीरासंबंधीं; फकीरविषयक [अर फकीर्] ०दौलत-संपत्ति-स्त्री (भिक्षेकऱ्याची संपत्ति), चंचल, अस्थिर संपत्ति, एके जागीं फार वेळ न राहाणारी लक्ष्मी ०बाणा पु भिक्षेकऱ्याचा धंदा, वृत्ति भिक्षां देही, दारिद्र्य (क्रि० धरणें, घेणें, वाळगणें)

फकिरी, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार, फकडी

फक्की-क्की—स्त्री १ (प्र फक्की) फक्का याचें अल्पतादर्शक रूप लहान घास, फक्का २ चूर्ण, पूड ३ चुन्याची कळी उमलल्यावर त्याची होणारी भुकटी [ध्व फक्]

फक्की—स्त्री (गो) बढाई [स फक्क्=फुगणें]

फकीर—पु १ मुसलमानी धर्माचा भिक्षेकरी साधु यवन भिक्षु प्रपंचा पासून विरक्त होऊन ईश्वरभजनीं लागलेला यवन २ मोहरमामध्यें (हिंदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेष व वृत्ति धारण करणारा इसम, डोल्याच्या दिवसांत त्या प्रीत्यर्थ अंगावर नाडे पालणें, उपास करणें, भिक्षा मागणें इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३ संसारापासून व जगाच्या त्रासापासून अलिप्त राहणारा इसम ४ पुढें कोणी नाहीं असा जो संसारात एकाकी तो, फटिंग, सोटभैरव ५ दरिद्री, भणंग, भिकारी, गरीब, कंगाल [अर फकीर्] ०फुकरा–पु फकीर, गोसावी वगैरे भिक्षेकरी लोकांबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द, (सामा) गोरगरीब '(मन्सुरअली) उदास वृत्तीनें अतीत–अभ्यागत, फकीर–फुकरा यास द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण जात्या आपले स्वकर्मी उजूतबाजू करून सावध होता' –भाव ५२. [फकीर+फुकरा=फकीरचें अव गरीबगुरीब प्रमाणें द्विरुक्ति]

फकिरी-बाणा–फकिरी पहा

फकोडा—वि (विरू) फांकडा पहा

फक्कड—वि १ फकड शब्द पहा लोकांस न जुमानता किंवा त्याची अपेक्षा न धरिता उत्साहानें स्वतंत्रपणें, वर्तणारा, स्वतंत्र, कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था संबंध नसलेला २ फाकडा, छैनी, रंगेल फाकडा पहा 'हे (रामजोशी) पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते' –नि ३१४. ३ सुंदर, छान, सुरेख [स फक्क् ?]

फक्कण-न-र—क्रिवि फकाफक पहा (क्रि० खाणें, फेकणें इ०) [ध्व फक्]

फक्का—पु तोंडात भरलेला बकाणा, फाका, फकाणा (पोहे, पीठ, चूर्ण किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (क्रि० मारणें). [ध्व फक् हिं]

फक्किका—स्त्री १ (वादांत) सिद्ध करावयाचा मुद्दा, प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष २ पुरी चौकशी केल्यावाचून बनविलेलें मत, पूर्वग्रह ३ सिद्धांताभास, खोटें असतां खरें भासविण्याचा प्रयत्न, हेत्वाभास ४ कपट, लबाडी, लुच्चेगिरी फक्किका पहा [स]

फक्की—स्त्री लहान फक्का, चूर्णादिकाचा थोडा किंवा लहान घास, फक्का पहा [फक्का]

फक्टरी—स्त्री कारखाना, गिरणी [इ]

फक्त, फकस्त—क्रिवि केवलत्ववाचक शब्द, केवळ, निवळ, नुसता, मात्र निखालस 'फक्त यजमानास बोलवा, मंडळीस नको' (गो) फक्कत [अर फक्त्]

फग—स्त्री १ सोईची वेळ, सुसंधि २ मोकळीक, फुरसत (क्रि० फावणें) **फगणें**–अकर्तृकक्रि १ संधि सापडणें २ सवड सापडणें, फावणें, मोकळीक असणें फावणें पहा

फंगडा—पु फनगडा पहा

फ(फं)गरूड, फंगाड—नपु १ आढवेढे, मिथ्याविवाद, तक्रार, हुज्जत, उगीच चिकित्सा, निराधार व निष्कारण उपस्थित केलेली अडचण २ विषयांतर करणें, अप्रासंगिक बोलणें, बडबडणें

'परी प्रौढी न बोलें हो जी। तुम्हा सर्वज्ञाच्या समाजीं।' -ज्ञा ९ २ ६ महिमा, महत्त्व 'मुद्रेची प्रौढी ऐशी। तेचि सागिजेल आता परियेसीं।' -ज्ञा ६ १९२. [स प्रौढि] ०वाद-पु धाड साचें विधान; पूर्ण विचार न करता दिलेलें मत

प्लँचेट—न मृत मनुष्याशीं संभाषण करण्याचें एक यत्र 'प्लँचेटमधून संदेश पाठविले' -नाकु ३ ५ [इं]

प्लॅ(फ्ला)टफॉर्म—पु फलाट, स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणीं उभी राहते ती ओटयासारखी जागा 'फ्लाटफार्मावर उभी पल्टण। ताकीद सर्वांला।' -गापो २७ [इं प्लॅटफॉर्म]

प्लव—पु १ नाव, नौका, होडी 'सागें प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मार्गी जाता आडळिजे।' -ज्ञा २ २२३ २ बेडूक 'सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तू जसा पानें।' -मोकर्ण २७ २ [स]

प्लवंग—पु साठ संवत्सरापैकीं चाळीसावा संवत्सर [स]

प्लवं(व)ग, प्लवंगम—पु १ वानर 'आनंदें नाचति प्लवगम।' २ बेडूक [स]

प्लक्ष—पु उंबरवृक्ष 'सरल कुटज वटवृक्ष सातवण प्लक्षदाडिमी चाफा।' -नरहरि, गगारत्नमाला १४७ (नवनीत पृ ४३२) [स]

प्लॉट—पु १ कथानक 'याच प्लाटवर सर्वोत्तम नाटक लिहिणाराला गधर्वकंपनीनें पाच दहा हजाराचें बक्षीस लावून पहावें' -नाकु ३ ४० २ कटकट ३ जमिनीचा तुकडा [इं]

प्लीहा—स्त्री १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कौढ, गुल्म पोटात होणारा एक रोग [स.]

प्लुत—पु (सगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लाव उच्चार आहे असा आकारादि स्वर [स]

प्लुति—स्त्री (पक्षी बेडूक इ०नीं) उडी मारीत चालणें, उडी [स]

प्लेग—पु एक प्रकारचा साथीचा रोग, ग्रथिज्वर [इं]

प्लेना—पु (मुद्रण) प्रेसवर फॉर्म असताना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो ठोकण्याकरिता उपयोगात आणावयाचा लाकडाचा ठोकळा [इं प्लेन]

प्वाट—न (कु.) पोट [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण; पवा महाप्राण अक्षरविकास -याच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात दुसरी मदसोर लेखात (इ स ५३२), तिसरी पाली गावच्या दानपत्रांत (इ स ४७७-७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हद्दींत ललितपूर गांवानजीक सापडलेल्या सीयडोनी लेखांत (इ स ९०२) -ओझा

फइलाव, फइलावणें, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा

फई—क्रिवि (वों) सनिध, जवळ 'तेचा फईकडे'

फईल—पु (खा) पेठ, विशेषत स्टेशनजवळील हमाल वगैरेंची वस्ती -भानि ७१ ते ४ [इं फाइल]

फऊज, फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा.

फ(फ)क—न १ कोंवळें फळ 'काजूचें फक' २ कच्चा काजू ३ कोंवळी मिरची

फक-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पोहे इ० पदार्थ खाताना, गुलाल वगैरेची फक्की उडविताना होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण करून (क्रि० खाणें, टाकणें, फेंकणें) [ध्व फक; तुल० अर फक=जबडा]

फकड—वि स्वतत्र, मोकळा, मोकाट, भाडकाठी नसलेला; विशृंखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग) (प्र) फक्कड पहा,

फकडी—स्त्री १ फुलाच्या पाकळयाची रांग, ओळ किंवा घेर २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलझाड उदा० जास्वद झाच्या वल्ट गेंद. -वि १ सख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारें विशेषण, जसें -एक फकडी=एकेरी पाकळयाचें, दुफकडी=दुहेरी पाकळयाचें, तिफकडी, चौफकडी, बहुफकडी, अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें

फक्कडी—वि फकिरी, द्राक्षाची एक जात

फकण्या—वि (व) कफक्क फकना पहा [फकणें]

फकत-क्त—क्रिवि फक्त, केवळ, निवळ, शुमता, मात्र, निखालस [अर फकत्]

फकना, फकन्या, फकनेभाई—वि १ निर्धन, दरिद्री, भूकेकगाल, फाकेमस्त २ उसनी ऐट आणणारा फकड [फक्का, फाकणें]

फकफक-का, फकाफक फक्काफक-फकां—क्रिवि पोहे इ० सुके खायपदार्थ खाताना गुलाल इ० पदार्थ हातांत घेऊन, फकदिशी इ० फेंकतांना, जोरानें व पुष्कळ ओकताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण होऊन (क्रि० खाणें घालणें, टाकणें फेंकणें, ओकणें) [ध्व फक द्वि]

फकफकाट—पु. फक्, फक् असा आवाज 'मधूनच एखि मधीं एखादी किंवी शिटी व नंतर फकफकाट कर्णपटलावर पडत होता -समर्थ अक-करमणूक ५४ २९ [ध्व फक्]

फकरूड—न (कु) अगदीं कोवळें फळ, फक पहा [फक+रूड=अल्पार्थी प्रत्यय]

फकाा—पु फका पहा [ध्व फक्, तुल० अर. फक्क=जबडा]
फकेवरी—वि. तोंडात मावेइतका (घास, इ०) 'गव्हांचिया होती परी। फकेवरी खाऊं नये।' —तुगा २७४१

फकाट—वि (व ना) १ फाकलेले, दूर केलेले(पाय) 'पाय फकाट केले' २ रुंद [फाकारणें]

फकांड-डी-ड्या—वि (गो) १ टवाळखोर, खुब मस्कऱ्या, थट्टेखोर फलाण पहा २ बडबड्या, पोकळ गप्पा मारणारा, गप्पीदास

फकांडी—स्त्री. आधारहीन व अर्थहीन बोलणें, पोकळ बडबड, निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० मारणें)

फकाण—न (गो) मस्करी, थट्टा —वि टवाळ फकाड पहा

फकाणा, फकांरा—पु पोहे इ० कोरड्या पदार्थाचा घास फका पहा

फकाणा—न (गो) टवाळकी, थट्टा

फकाफक-फक्कं—क्रिवि फक्फक पहा

फकारी—वि (गो) गप्पा झोंकणारा, गप्प उठविणारा

फकिका—स्त्री (प्र फक्किका) कांहीं एका अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ छंदोलंकारादिरहित ग्रंथकारानें रचिलेलीं वाक्यें, गद्य विवेचन, फक्किका पहा

फकिराणा—पु १ फकीराच्या चरितार्थासाठीं दिलेली इनाम जमीन 'कार्किर्दी-दर-कार्किर्दी फकिराणा चालत असे, सदहू प्रमाणें चालवणें'-रा १५.१३१ २ दानधर्म [फा फकीराना]

फकिरी—स्त्री १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय २ मोहरममध्यें फकीरांना द्यावयाची भिक्षा 'मारपीटचे लष्करांतील शिपाई व गंगाधरशास्त्री याजकडील माणसें मोहरमची फकिरी मागावयास आले, सबब मशारनिल्हेनीं लष्करवाले यास रुपये दहा व शास्त्री याजकडील माणसास पाच एकूण पंधरा रुपये दिल्हे' —पया १२६ ३ मोहरममध्यें फकिराची दीक्षा घेतात ती, गळ्यात नाडा बांधणें इ० ४ दारिद्र्य भिक्षावृत्ति भीक —वि फकीरासंबंधीं; फकीरविषयक [अर फकीर] ०दौलत-संपत्ति—स्त्री (भिकेकऱ्याची संपत्ति), चंचल, अस्थिर संपत्ति, एके जागीं फार वेळ न राहाणारी लक्ष्मी ०बाणा-पु भिकेकऱ्याचा धंदा, वृत्ति भिक्षा देही; दारिद्र्य (क्रि० धरणें, घेणें, बाळगणें)

फकिये, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार, फक्की

फकी-क्की—स्त्री १ (प्र फक्की) फका याचें अल्पतादर्शक रूप लहान घास, फका २ चूर्ण, पूड ३ मुन्याची कळी उमलल्यावर त्याची होणारी भुकटी [ध्व फक]

फकी—स्त्री (गा) बदाई [स फक्क्=फुगणें]

फकीर—पु १ मुसलमानी धर्माचा भिकेकरी साधु यवन भिक्षु प्रपंच व इंद्रि विरक्त होत्साता ईश्वरभजनीं लागलेला यवन २ मोहरमामध्यें (हिंदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेष व वृत्ति धारण करणारा इसम, डोल्याच्या दिवसात त्या प्रीत्यर्थ अंगावर नाडे घालणें, उपास करणें, भिक्षा मागणें इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३ संसारापासून व जगाच्या त्रासापासून अलिप्त राहणारा इसम ४ पुढें कोणी नाहीं असा जो संसारात एकाकी तो, फटिंग, सोटभैरव ५दरिद्री, भणग, भिकारी, गरीब, कंगाल [अर फकीर] ०फुकरा—पु फकीर, गोसावी वगैरे भिकेकरी लोकाबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द, (सामा) गोरगरीब '(मन्सूरअली) उदास वृत्तीनें अतीत-अभ्यागत, फकीर-फुकरा यास द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण जात्या आपले स्वकर्मी उजूतवाजू करून सावध होता' —भाव ५२ [फकीर+फुकरा=फकीरचें अव गरीबगुरीब प्रमाणें द्विरुक्ति]

फकिरी-बाणा—फकिरी पहा

फकोडा—वि (चिल) फांकडा पहा

फक्कड—वि १ फकड शब्द पहा लोकास न जुमानता किंवा त्यांची अपेक्षा न धरिता उत्साहानें स्वतंत्रपण, वर्तणारा, स्वतंत्र, कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था संबंध नसलेला २ फाकडा, चैनी, रंगेल फाकडा पहा 'हे (रामजोशी) पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते' —नि ३१४. ३ सुंदर, छान, सुरेख [स फक्क् ?]

फक्कण-न-र—क्रिवि फकाफक पहा (क्रि० खाणें, फेकणें इ०) [ध्व फक्]

फक्का—पु तोंडात भरलेला बकाणा, फाका, फकाणा (पोहे, पीठ, चूर्ण किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (क्रि० मारणें) [ध्व फक् हिं]

फक्किका—स्त्री १ (वादात) सिद्ध करावयाचा मुद्दा, प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष २ पुरी चौकशी केल्यावाचून बनविलेलें मत पूर्वग्रह ३ सिद्धाताभास, खोटें असता खरें भासविण्याचा प्रयत्न, हेत्वाभास ४ कपट; लबाडी, लुच्चेगिरी फकिका पहा [स]

फक्की—स्त्री लहान फक्का, चूर्णादिकाचा थोडा किंवा लहान घास, फक्का पहा [फक्का]

फक्टरी—स्त्री कारखाना, गिरणी [इं]

फक्त, फक्स्त—क्रिवि केवलत्ववाचक शब्द केवळ, निवळ, नुसता, मात्र निखालस फक्त यजमानास बोलवा, मंडळीस नको (गा) फक्त [अर फक्त]

फग—स्त्री १ सोईची वेळ, सुसंधि २ मोकळीक, फुरसत (क्रि० फावणें) फगणें-अकर्तृकक्रि १ संधि सांपडणें २ रावड गावडणें, फावणें, मोकळीक असणें फावणें पहा

फंगडा—पु फलगडा पहा

फ(फे)गल्ड फंगाड—पु १ आडवेढे, मिथ्याविवाद, तक्रार, हुज्जत, उगीच चिकित्सा, निराधार व निष्कारण उपस्थित करणें भरड्या २ विपयांतर करणें, अप्रासंगिक घालणें, यद्वा

'परी प्रौढी न चोले हा जी। तुम्हां सर्वज्ञाच्या समाजीं।'-ज्ञा १२ ६ महिमा महत्त्व 'मुदेची प्रौढी ऐसी। तचि सामिजेल आता परियेसीं।'-ज्ञा ६ १९२ [स प्रौढि] ०वाद-पु धाड साचे विधान; पूर्ण विचार न करतां दिलेले मत

प्लँचेट—न मृत मनुष्याशीं संभाषण करण्याचें एक यंत्र 'प्लँचेटमधून संदेश पाठविले'-नाकु १५ [इं]

प्लॅ(फ्ला)टफॉर्म—पु फलाट, स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणीं उभी राहते ती ओटयासारखी जागा 'प्लाटफार्मावर उभी पल्टण। ताकीद सर्वांला।'-गापो २७ [इं प्लॅटफॉर्म]

प्लव—पु १ नाव नौका, होडी 'सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मार्गी जाता आडळिजे।'-ज्ञा २ २२३ २ बेडूक 'सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तू जसा पानें।'-मोकर्ण २७२ [स]

प्लवंग—पु साठ संवत्सरापैकीं चाळीसावा संवत्सर [स]

प्लवं(व)ग, प्लवगम—पु १ वानर 'आनदें नाचति प्लवगम।' २ बेडूक [स]

प्लक्ष—पु उंबरवृक्ष 'सरल कुटज वटवृक्ष सातवण पुन्नागदाडिमी चाफा।'-नरहरि, गगारत्नमाला १४७ (नवनीत पृ ४३२) [स]

प्लॉट—पु १ कथानक 'याच प्लाटवर सर्वोतम नाटक लिहिणाराला गधर्वकंपनीनें पांच दहा हजारांचें बक्षीस लावून पहावें'-नाकु ३ ४० २ कटकट ३ जमिनीचा तुकडा [इं]

प्लीहा—स्त्री १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कौंठ गुल्म पोटात होणारा एक रोग [स]

प्लुत—पु (संगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लांब उच्चार आहे असा आकारादि स्वर [स]

प्लुति—स्त्री (पशी बेडूक इ०नीं) उडी मारीत चालणें उडी [सं]

प्लेग—पु एक प्रकारचा साथीचा रोग ग्रंथिज्वर [इं]

प्लेना—पु (मुद्रण) प्रेसवर फार्म असताना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो ठोकण्याकरिता उपयोगात आणावयाचा लाकडाचा ठोकळा [इं प्लेन]

प्वाट—न (कु) पोट [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण, पचा महाप्राण अक्षरविकास—याच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात दुसरी मदमोर लेखात (इ स ५३२) तिसरी पाली गावच्या दानपत्रांत (इ स ४७७ ७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हद्दींत ललितपूर गावानजीक सापडलेल्या सीयडोनी लेखांत (इ स ९०३)—ओझा

फइलाव फइलावणें, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा

फई—क्रिवि (कों) सन्निध, जवळ 'तेचा फईकड'

फईल—पु (खा) पट, विशेषत स्टेशनजवळील हमाल वगैरेंची वस्ती—आगे ७१ त ४ [इं फाइल]

फऊज फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा

फ(फा)क—न १ कोंवळें फळ 'काजूचें फक' २ कच्चा काजू ३ कोंवळी मिरची

फक-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पोहे इ० पदार्थ खातांना, गुलाल वगैरेची फकी उडवितांना होणाऱ्या आवाजाचें, क्रियेचें अनुकरण करून (क्रि० खाणें, टाकणें, फेंकणें) [ध्व फक! तुल० अर फक=जबडा]

फकड—वि स्वतंत्र, मोकळा, मोकाट, आडकाठी नसलेला; विश्रृंखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग) (प्र) फक्कड पहा,

फकडी—स्त्री १ फुलाच्या पाकळ्यांची रांग ओळ किंवा थर २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलझाड उदा० जास्वद झाडाच्या उलट गेंद—वि १ संख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारें विशेषण जसें—एक फकडी=एकेरी पाकळ्यांचें, दुफकडी=दुहेरी पाकळ्यांचें तिफकडी चौफकडी, बहुफकडी, अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें

फकडी—वि फकिरी, द्राक्षाची एक जात

फकण्या—वि (व) कफडक फकना पहा [फकणें]

फक्त-स्त—क्रिवि फक्त केवळ निवळ नुसता मात्र निखालस [अर फक़त्]

फकना फकन्या, फकनेभाई—वि १ निर्धन, दरिद्री भूकंकाल फाकेमस्त २ उसनी ऐट आणणारा फकड [फक्का, फाकणें]

फकफक-का फकाका फकाफक-फका—क्रिवि पोहे इ० सुके खाद्यपदार्थ खाताना गुलाल इ० पदार्थ हातांत घेऊन फकदिशी इ० फेंकताना जोरानें व पुष्कळ ओकताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें क्रियेचें अनुकरण होऊन (क्रि० खाणें, घालणें टाकणें फेंकणें ओकणें) [ध्व फक द्वि]

फकफकाट—पु फक् फक् असा आवाज 'मधूनच एजिनाची एखादी किंदी शिटी व नंतर फकफकाट कर्णपटलावर पडत होता—समर्थ अव-करमणूक ५४ २१ [ध्व फक्]

फकरूड—न (कु) अगदीं कोवळें फळ, फक पहा [फक+रूड=अल्पार्थी प्रत्यय]

फका—पु फंका पहा [ध्व फक्, तुल० अर. फक=जबडा]
फकेवरी—वि तोंडात मावेइतका (घास, इ०) 'गव्हाचिया होती परी । फकेवरी खाऊ नये । ' –तुगा २७८१
फकाट—वि (व ना) १ फाकलेले, दूर केलेले(पाय) 'पाय फकाट केले ' २ छेद [फाकाटणें]
फकांड-डी-ड्या—वि (गो) १ टवाळखोर, खुष मस्कऱ्या; थट्टेखोर फवाण पहा २ बडबड्या, पोकळ गप्पा मारणारा, गप्पीदास
फकांडी—स्त्री. आधारहीन व अर्थहीन बोलणें, पोकळ बडबड, निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० मारणें)
फकाण—न (गो) मस्करी थट्टा –वि टवाळ फकाड पहा
फकाणा, फकांदा—पु पोहे इ० कोरडया पदार्थाचा घास फका पहा
फकाणा—न (गो) टवाळकी, थट्टा
फकाफक-फर्का—क्रिवि फकफक पहा
फकारी—वि (गो) गप्पा झोकणारा, गप्प उठविणारा
फकिका—स्त्री (प्र फक्किका) कांहीं एका अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ छंदोलंकारादिरहित ग्रंथकारानें रचिलेलीं वाक्यें, गद्य विवेचन, फक्किका पहा
फकिराणा—पु १ फकीराच्या चरितार्थासाठीं दिलेली इनाम जमीन. 'कार्किर्दी–दरकार्किर्दी फकिराणा चालला असे सदहू प्रमाणें चालवणें –रा १५.१३१ २ दानधर्म [फा फकीराना]
फकिरी—स्त्री १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय २ मोहरममध्यें फकीराना द्यावयाची भिक्षा 'गारपीरचे लष्करांतील शिपाई व गंगाधरशास्त्री याजकडील माणसें मोहरमची फकिरी मागावयास आले, सबब मशारनिल्हेनीं लष्करवाले यास रुपये दहा व शास्त्री याजकडील माणसास पाच एकूण पंधरा रुपये दिल्हे –प्रया १२६ ३ मोहरममध्यें फकिराची दीक्षा घेतात ती, गुलबाब नाडा बांधणें इ० ४ दारिद्य भिक्षावृत्ति, भीक –वि फकीरासंबंधी-फकीरविषयक [अर फकीर्] ०दोलत-संपत्ति–स्त्री (भिक्षेकऱ्याची संपत्ति), चंचल, अस्थिर संपत्ति, एके जागीं फार वेळ न राहणारी लक्ष्मी ०बाणा पु भिक्षेकऱ्याचा धंदा वृत्ति भिक्षांदेही, दारिद्य (क्रि० धरणें, घेणें, बाळगणें)
फकिधी, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार, फकडी
फकी-क्की—स्त्री १ (प्र फक्की) फका याचें अल्पतादर्शक रूप लहान घास, फका २ चूर्ण, पूड ३ चुन्याची कळी उमलल्यावर त्याची होणारी भुकटी [ध्व फक]
फकी—स्त्री (गो) वढाई [स फक्क्=फुगणें]
फकीर—पु १ मुसलमानी धर्माचा भिक्षेकरी साधु यवन भिक्षु प्रपंच रा इन विरक्त होत्साता ईश्वरभजनीं लागलेला यवन २ मोहरमामध्यें (हिंदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेष व वृत्ति धारण करणारा इसम, डोल्याच्या दिवसात त्या प्रीत्यर्थ अंगावर नाडे घालणें, उपास करणें, भिक्षा मागणें इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३ संसारापासून व जगाच्या त्रासापासून अलिप्त राहणारा इसम ४ पुढें कोणी नाहीं असा जो संसारात एकाकी तो, फटिंग, सोटभैरव ५दरिद्री, भणग, भिकारी, गरीब, कंगाल [अर फकीर्] ०फुकरा–पु फकीर, गोसावी वगैरे भिक्षेकरी लोकांबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द, (सामा) गोरगरीब '(मन्सूरअली) उदास वृत्तीनें अतीत–अभ्यागत, फकीर–फुकरा यास द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण जाल्या आपले स्वकर्मी उजूतवार करून सावध होता ' –भाव ७२ [फकीर+फुकरा=फकीरचें अव गरीबगुरीब प्रमाणें द्विरुक्ति]
फकिरी-बाणा—फकिरी पहा
फकोडा—वि (विरु) फाकडा पहा
फक्कड—वि १ फकड शब्द पहा लोकास न जुमानता किंवा त्याची अपेक्षा न धरिता उत्साहानें स्वतन्त्रपणें, वर्तणारा, स्वतन्त्र, कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था नसलेला २ फाकडा, चैनी, रंगेल फाकडा पहा 'हे (रामजोशी) पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते ' –नि ३१४. ३ सुंदर, छान, सुरेख [स फक्क् ?]
फक्कन-न-र—क्रिवि फकाफक पहा (क्रि० खाणें, फेंकणें इ०) [ध्व फक्]
फक्का—पु तोंडात भरलेला बकाणा, फाका, फकाणा (पोहे, पीठ, चूर्ण किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (क्रि० मारणें). [ध्व फक् हिं]
फक्किका—स्त्री १ (वादात) सिद्ध करावयाचा मुद्दा, प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष २ पुरी चौकशी केल्यावाचून बनविलेलें मत, पूर्वग्रह ३ सिद्धांताभास; खोटें असता खरें भासविण्याचा प्रयत्न, हेत्वाभास ४ कपट; लबाडी; लुच्चेगिरी फकिका पहा [स]
फक्की—स्त्री लहान फक्का, चूर्णादिकाचा थोडा किंवा लहान घास, फका पहा [फक्का]
फक्टरी—स्त्री कारखाना, गिरणी [इ]
फक्त, फकस्त—क्रिवि केवलत्ववाचक शब्द केवळ, निवळ, नुसता, मात्र निखालस 'फक्त यजमानास बोलवा, मंडळीस नको ' (गो) फक्त [अर फक्त्]
फग—स्त्री १ सोईची वेळ, सुसंधि २ मोकळीक, फुरसत (क्रि० फावणें) फगणें–अकर्तृकक्रि १ संधि सापडणें २ सवड सापडणें, फावणं, मोकळीक असणें फावणें पहा
फंगडा—पु फनगडा पहा
फ(फं)गरूड फंगाड—नपु १ आढवेढे मिथ्याविवाद, तक्रार, हुज्जत, उगीच चिकित्सा निराधार व निष्कारण उपस्थित केलेली अडचण २ विपयांतर करणें, अप्रासंगिक बोलणें, बहकणें

३ बोलण्याची किंवा भाषणाची लपेट, बोलण्यांतील वक्रपणे, पाल्हाळ, वक्रोक्ति (क्रि० फोडणें, लावणें) फनगडा पहा [का पग, पगड=मिश्र, फाटे फुटलेलें]

फँचॉ—वि (गो) रावुंडा, वरच्या ओंठास भेग असलेला, ओटतुटया

फंजट, फंजरट, फंजरूट, फंज्या—नमोभव पोचट (विन्द) पजट पहा

फजर—स्त्री सकाळ –क्रिवि उद्या सकाळीं, उदईक. [अर. फज्र]

फजल—स्त्री १ कृपा, मेहरबानगी 'खुदाचे फजलनें इस स्मियावर ईश्वरजांची लेवी होईल ' –रा ११ १०५ २ (व) (ल) सुवत्ता, सुकाळ 'जिकडेतिकडे पावसानें फजल केली ' [अर फज्ल्]

फजितराण—वि फजीतखोर 'एक उदार एक कृपण। एक नामांकित एक फजितवाण। ' –मक २७ ७८ [फजिती]

फजिता—पु १ फजिती पहा २ वाईट तऱ्हेनें तयार केलेला खाण्याचा पदार्थ, पाणी, मीठ इ० च्या आधिक्यामुळें किंवा पदार्थ स्वादिष्ट होण्यास आवश्यक मसाला, फोडणी इ० नसल्यामुळें वाईट लागणारा आवरस, वरण सांबारें इ० पदार्थ ३ आब्याचें गातळ रायतें ४ (खा) आब्याचा रस काढल्यावर राहिलेल्या कोया पाण्यात कोळून जो रस होतो तो 'फजिता ओरपला, मग निपाण्या रस घेतला '

फजि(जी)ती—स्त्री १ अपमान, अपकीर्ति, अप्रतिष्ठा, फजीती, तमाशा (क्रि० होणें उडणें) २ इवेलडी, गल्हाटा, फटफजीती गोंधळ, संकटकाळीं कर्में वक्र काय करू असें वाटण्या सारखी जी अवस्था ती ३ दुर्दशा वाईट स्थिति फज्जा पहा. [अर फजीहत्] फजितीचें जिणें–गरीबीचें, क्षुद्रपणाचें, निकृष्ट स्थितीचें अपमानकारक जीवन '

फजिंदार—पु मालकीची जमीन असलेला इसम, जमीनदार [पोर्तु फाजदा+दार प्रत्यय]

फजीत—स्त्री अपमान मानखडना फजिती पहा –वि लज्जित, विरमलेला, ओशाळलेला आपली फजिती झाली असें ज्याला वाटतें तो, कांहीं व्यवहारापासून मूर्खपणाचा दोष ज्याचे पदरीं आला आहे तो (क्रि० होणें पावणें करणें) [अर फजीहत] ०खोर–पु नेहमीं फजीत पावणारा किंवा उपहासास पात्र होणारा, कितीहि फजिती झाली तरी न शरमता पुन:पुन तसेंच करण्याचा स्वभाव असलेला, नेहमीं इस करून घणारा छी म्हणता येसिल चोरा फजीतखोरा द रागाशीं। मत्पती हा मोठा वाट करू नको याट, मारला ज जी। ' –राला ८७ [फजीत+खोर प्रत्यय] ०वाडा–पु अतिशय फजीती, सर्वत्र उपहास अप्रतिष्ठा 'इथें तिन्हाइताच्या घरीं बोलल्यानें सर्व फजीतवाडा होईल असा विचार करून .. ' –भदंकरदिग्व [फजीति+वडा, वाडा (वृद्धिवाचक) प्रत्यय]

फजीन—न वाडी, शेत इ० स्वतःच्या मालकीचें ठिकाण [पोर्तु फाजदा] ०दार–पु ठिकाणदार, फजिंदार पहा

फजूल—वि (ना माळवी) फाजील, निष्कारण, व्यर्थ फुकट [अर फज़ूल्]

फज्जा–ज्जा—पु भोगया पहा

फज्जा–ज्या—पु फजिती पहा. [अर. फजीह्]

फज्मी—वि (ना व) शेवटचा. 'वर्गात त्याचा फज्मी नंबर आहे '

फट—स्त्री दोन पदार्थाचा पूर्ण संयोग न झाल्यामुळें, त्यामध्यें राहिलेला अवकाश, भेग; चीर, खाच २ (ल) रिकामी, शिल्लक जागा, मुस (बोलण्यात, लिहिण्यात ठेवलेली), टोकळपणें, भरमसाट बोलताना ठेवलेली कमीजास्त जागा 'शभर ब्राह्मणाची भरती झाली असें यजमानास सांगितलें परंतु दोन ब्राह्मणाची आत फट आहे ' ३ किंचित् वेळ फावला वेळ, फुरसत [स. स्फट्; प्रा फड, ध्व फट्] ०फावणें–संधी येणें, मिळणें, सापडणें

फट—स्त्री १ (राजा) बाहणा, बहाणा, निमित्त, सोंग, ढोंग २ (गो) गप्प, खोटी गोष्ट [ध्व फट्]

फट–ट्—उपपद रांड, लेंडी, फजिती इ० शब्दाशीं व तत्सदृश शब्दाशीं आधिक्यार्थी उपयोग करतात 'राडेजवळ राड गेली आणि फगराड झाली ' 'हें काम जो न करील तो फटलंडी ' 'त्याची फटफजीती झाली इ० '

फट—स्त्री फजीती, तमाशा 'पाच पोरें तीन टारें शेजाऱ्याचे घरीं । घरचा पति सोडियेला फट ससारीं ! ' –मध्व५४५ ०म्हणणें–१ धिक्कारणें अपमानणें २ रागानें बोलणें, खेंकसणें म्ह० फट म्हणता ब्रह्महत्या

फटक—क्रिवि. फगीक, आधिक्य किंवा अतिशयत्व दाखविण्याच्या दृष्टीनें पाढरा या शब्दाशीं योजितात जसें –पाढरा फटक=स्फटिकासारखा पाढरा [स स्फटिक]

फटक—क्रिवि चालताना होणाऱ्या (फटक फटक अशा जोडा इ०च्या) आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

फटकडा—पु १ फटाका (स्फोटक दारूनें भरलेला) २ (ल) लहान, आटपशीर, ढुमकेदार, बाणेसूद, चलाख इसम

फटकडी—स्त्री १ लहान फटाका (दारूचा) २ (ल) मुरक, टेंगणी, ठसकेबाज, सुंदर स्त्री, नखरबाज स्त्री, चुणचुणीत व बाणेसूद मुलगी ३ छडी, झडप (घोड्याची) (क्रि० मारणें) ४ (घोडा वगैरेच्या) शेपटीचा फटकारा, सपाटा (क्रि०मारणें) ५ एक प्रकारची तोफ 'फटकडीचा बुर्ज तयार करविला आहे ' –पेद ३ ८७

फटकडी—स्त्री तुरटी, फटकी [स स्फटिक+खंड, म फटक+खडी; हिं फटकरी]

फटकडी—स्त्री (कु) वडधान्याशिवाय जास्त खोबरे घालून केलेली आमटी. [फट+कडी]

फट(ट्)कण-कन-कर-दिनी-दिशी—क्रिवि १ एखादा पदार्थ खाली पडताना, वार सहताना छडी मारताना किंवा इतर प्रसंगी फट असा होणाऱ्या आवाजानें युक्त २ (ल) तडाक्यासरशीं, चटकन त्यानें मी जाताच फटकर पांच रुपये दिले.' [ध्व फट्, स स्फट् प्रा फट] ०बोलणें-विचार न करतां, एकदम बोलणें

फटकणें—अक्रि १ सटकणें, शुकाडी देऊन निघून जाणें, निसटणें २ फुटून बाहेर पडणें, वेगळें होणें विभक्त राहणें या अर्थी फटकून राहणें किंवा असणें असा प्रयोग रूढ आहे. ३ बाहेर येणें, निघणें, पळणें 'पळता नृप कृतवर्मा द्वारीं एकासही न फटकों दे'—मोसौप्तिक २ ३६ —उक्रि १ (धान्य इ०) सुपामध्यें घालून पाखडणें २ (वित्तव इ०काम) पंख्यानें वारा घालणें, झाडणें **फटकून**-क्रिवि दूर, एकीकडे, वेगळेपणानें (क्रि० राहणें, असणें, वागणें) 'मंडळींत जव्हा कलह होऊं लागला तेव्हा मी कटाक्षून फटकून राहिलों'

फटकणें—न पखा, विंझणा, व्यजन, झाडणं [स स्फट्, प्रा फट म फटकन् ध्व फट्, हिं फटकना]

फटकफटक—क्रिवि सैल जोडा पायात घालून चालताना किंवा सुप इ०नें धान्य पाखडताना वारवार होणाऱ्या शब्दाचें अनुकरण होऊन (क्रि० चालणें, वाजणें इ०) [ध्व फटक]

फटकफळी—स्त्री १ लहान मुलाकरिता खेळण्याची बदूक, नपटी, नेपटी असाणा इ०काचें फळ किंवा पाल्याची गुडाळी इ० आत घालून गजानें ती रेटली असता जीपासून आवाज होतो अशी वळूची नळी २ (ल) चटकचादणी, सुंदर स्त्री, फटाकडी पहा [ध्व फटक+फळी]

फटकर—न १ फाटकें कावळें, चोंगडें किंवा पांघरावयाचें वस्त्र वगैरे. फटकूर पहा २ तुकडें, वाभारा, लत्ती, चिरफळी, चिरगूट, चिंधी, चिधडी [फाटणें]

फटकळ—न अशुभ गोष्ट घडून येणें दुर्धरना —वि १ तोंडानें वाटेल तसें (अभद्र शिवराळ, वगैरे) बोलणारा, मागें पुढें न पाहता एखाद्यास शिवी देण्याचा किंवा बीभत्स भाषण करण्याचा स्वभाव असलेला, तोंडचा-हाताचा-पायाचा-फटकळ पहा २ कडकावणारा, भडकावून वेधडक बोलणारा, तोंडाचा हलका, फटवा पहा ३ स्वतंत्र वाण्याचा, वृत्तीचा, कोणावर अवलंबून नसणारा, एकाडा ४ (प्राय कवितेंत) वाणेरडें, खराब, वाईट (भाषण, मनुष्य इ०) 'कळलें त्यासि कर्म फटकळ तें' —मोआदि २८ १ ५ अशुभ विषम (काळ) 'काळ मोठा फटकळ आला'—स्व २९९९ फटकाळ पहा ६ व्यर्थ बडबड करणारा; वाचाळ 'पदला, नरकभिमय दासविसी म्याड न हा फटकाळा।'—मोरा रामायणपंचशती ३०५ [फटकन] ०काळ—पु वाईट, प्रतिकूल, विषम वेळ, दुर्देवाची, आपत्तीची वेळ, संधि अथवा योग फटकळ अर्थ ५ पहा

फटका—पु १ फटकारा, प्रहार, तडाखा (काठी, छडी, चाबूक, तोफा, शस्त्र यांचा) २ फटकारा शब्दाच्या प्राय सर्व अर्थी उपयोग करितात ३ एक प्रकारची तलवार ही सडक पण अरुंद असते ४ आवेशयुक्त पोवाडेवजा पद, एक चुटकुलेत, उपदेशपर काव्य 'गावयास अनंतफंदिचे फटक मार्गें सरू नको।'—भफ्ला ६१ [ध्व फट]

फटका—पु दरवाजा, वेस (गावाची, पेठेची) फाटक पहा [हिं फाटक]

फटकाफटकी—स्त्री (का) थोडीशी मारामारी, शिवीगाळ इ० व्यवहार, भांडण, झगडा, कटकट; बाचाबाच, खटखट [फटका द्वि]

फटकाफटकीं—क्रिवि फटक्यासरशीं, तडकाफडकीं, झटक्याबरोबर, क्षणात [फटका द्वि]

फटकारणी—स्त्री १ भरकावणें, झपाटणें, झपाट्यासरशीं उरकणें २ फटकारा मारणें, धुडकावून लावणें, हाकलपट्टी फटकारणें चें धातुसाधितनाम

फटकारणें—उक्रि १ शिताफीनें व झटपट करणें, तडाख्यासरशीं संपविणें, उरकणें २ मोठ्या कुशलतेनें, प्रतिष्ठेनें, सहज मिळविणें साध्य करणें, संपादन करणें ३ फटकारा मारणें (शब्दश व ल) ४ भराभर धुणें (कपडे) फटकारून टाकणें असाहि प्रयोग रूढ आहे [फटकारा, हिं फटकारना]

फटकारा—पु १ तडाखा, फटका (काठीचा, छडीचा, चाबकाचा, तलवारीचा), फटका पहा २ (ल) जोराचा, कुशलतेनें केलेला प्रयत्न, परिश्रम 'पहिल्या फटकाऱ्यास मीं हजार रुपये मिळविले' ३ झडप, झपाटणें (भुतानें अगर पिशाच्चानें) ४ झपाटा, जोर (वाऱ्याचा किंवा साथीच्या रोगाचा) ५ पावसाची जोराची सर ६ झटका भिरका, झणकारा (हाताचा, सुपाचा वस्त्राच्या पदराचा) ७ सु सु करीत जाणें, धडाका (बंदुकीच्या गोळ्याचा अथवा बाणाचा) ८ सामान्यत दणका, चलाखपणाची, आवेशाची वृत्ति ९ विंचवाच्या नांगीचा तडाखा, विंचू चावणें १० पित्ताची उचल पित्त होणें ११ लावणीची अनुप्रासबद्ध चाल [ध्व फट+कृ-कार] **फटकाऱ्याचा पाऊस**-पु पावसाची जोराची सर, याच्या उलट भिजपाऊस

फटकावणें—क्रि फटकारणें पहा

फटका(कु)ळ—वि १ (ग्राम्य) फटकळ पहा 'राम म्हणे रे कोठें नेसी माझ्या सुनेसि फटकाळा।'—मोवन ११ ३८.

फटाकफळी—स्त्री. १ फटकफळी पहा. २ फटकडी; चुणचुणीत पोरगी.

फटाका—पु. १ फटाकडा, फटाकडी; दारूचा बार; फटाकी. (क्रि० सोडणें). २ हातानीं दाबला असता होणारा कागदी गा. ३ (घोड्याच्या) चाबकाचा फटकारा; तडाखा. (क्रि० देणें). ४ (ल.) हुषार व चुणचुणीत मुलगा, मुलगी किंवा स्त्री. [ध्व. फटक; हिं फटाका-खा]

फटांगा—वि. १ आडवातिडवा; फताडा; विस्तृत रीतीनें पसरणारा (लहान वृक्ष, झुडुप इ०) २ आखूड, थपरट, पसरट फांद्यांचे, पेदार (शिंगें इ०).

फटाटणें—क्रि. १ फटफटणें; उजळणें (सूर्य अथवा चंद्र उगवताना दिशा किंवा आकाश) २ चांगला प्रकाशणें (उगवणारा सूर्य अथवा चंद्र). -अकर्मकक्रि. फटफटीत उजाडणें फटफटणें पहा.

फटाटां, फटाफट-फटां—क्रिवि. एकसारखे प्रहार करतांना, वगैरेचा भडिमार करताना, सोसाट्याच्या वाऱ्यानें फळें झडपणें, तसेंच कोणत्याहि क्रियेपासून फटफट असा शब्द होताना आवाजाचें अनुकरण होऊन. फटफट-फटा पहा.

फटाडा—वि. खुजट व पसरट; ठुटका व रुंदट, थबकट; बस फटकण पहा.

फटाफळ—स्त्री. (झाडावरून फळांचें) जलद, एकामागून एक फटफट पडणें. [ध्व. फट]

फटास-स—स्त्री. (गो.) तिरफळें घालून बार उडविण्याची ... पहा.

फटकफट—स्त्री. (गो.) मनीषा; हेतु.

फटिंगभाई—पु जगांतील व्यवहारापासून अथवा अलिप्त राहणारा मनुष्य; कुटुंब किंवा परिवार वगैरे नसलेला ... इसम; झोटिंग; सोटभैरव. -वि. १ निःस्पृह; ... 'हा कवीही रामजोशासारखाच मोठा फटिंग होता ...तात.' -नि ३१६. २ (गो.) फसव्या. [सं. स्फटिक]

...—स्त्री. (ना.) लहान फांदी. फांटा पहा.

फटीक—पु. स्फटिक. पुढील शब्द पहा.

फटीक, फट्ट—क्रिवि. आधिक्य दाखविण्यासाठीं पांढरा या शब्दाशीं जोडून योजितात. फटक पहा 'पांढरा फटीक=स्फटिकासारखा पांढरा. [सं. स्फटिक]

फटुकफळी—स्त्री. फटकफळी पहा

फटू—विशेषनाम (गो.) ज्याचें मूल जगत नाहीं अशास मूल झालें असता हें नाव (फटविणारा या अर्थाचें) ठेवतात

फटें—पु (गो) चोंगडी; जुनी चोंग ी फटकूर पहा **फटें-कार**-पु (गो.) जुनी चोंगडी पांघरणारा गरीब शेतकरी फट कुऱ्या पहा.

फटोंचें—क्रि. (गो.) खोटें बोलणें. फटविणें पहा. [गो. फट]

फटौणी—स्त्री. फसवणूक; फटवण पहा. [गो. फट]

फट्टा ओढणें-घालणें-पाडणें—क्रि. पट्टा शब्द पहा.

फट्या—पु. फटिंग पहा.

फटया, फटूया, फटया यावरा—वि. धीट व बेफिकीर; पूर्ण स्वतंत्र; निर्भीड, आपलीं मतें कितीहि अप्रिय असलीं तरी तीं धडकावून बोलून दाखविणारा. [फटकण]

फट्याळ—वि. (कों.) (सामा.) फटकळ पहा.

फड—पु. १ सरकारी कामाची, व्यवहाराची, रावत्याची जागा, ठिकाण. जसें-न्यायकोर्ट, देवपेवीचा बढा, बाजार, चावडी नाकें, लिलावाचें घर इ० २ याचा निंदार्थींहि उपयोग होतो. उदा० खेळण्याचा फड=जुवा खेळण्याचें घर; नाचण्याचा फड; गाण्याचा किंवा ख्याली खुशालीचा फड इ०. ३ (व्यापकपणें) तालीमखाना, सर्कस, क्लब, वादविवादाचा, गप्पांचा इ०चा, अड्डा, जागा. ४ शेतांतील धान्य सारा बसविण्यासाठीं ज्या ठिकाणीं जमविलें जातें ती जागा; धान्याच्या, मालाच्या रूपानें सरकारी सारा ज्या ठिकाणीं आणून दिला जातो ती जागा; कोठार. (सामा) मालाच्या विक्री-तपासणीची जागा ५ मोठ्या उद्योगधंद्याची, कामाची जागा. उदा० कारखाना, गोदी, छापखाना इ०. ६ लागवड; पीक; शेत (ऊंस, वांगीं, मिरच्या, खरबुजें इ० चें). ७ शेतमळ्यांतील उभें पीक ८ (ल.) जोरांत, जोमात सुरू असणें (एखादें काम); कामाचा रगाडा. (क्रि० चालणें, पडणें; घालणें, मांडणें). ९ मंडळी; पेंपू, टोळी, ताफा, संच (नटाचा, नाच्याचा इ०). १० सभा, मंडळ, बैठक. फड नासोंच न द्यावा। पडला प्रसंग सावरावा। अतिवाद न करावा। कोणी येकाशीं। '-दा ११.५.१८ 'आपुल्या संवगडिया सिकवूनी घाई। तेणें सतत फड जमविला रे।'-तुगा २४३ ११ (व) कणसाचा ढीग. १२ (कों.) धान्याचें कोठार. १३ सरकारी व्यवहाराची जागा; निरनिराळ्या खात्याच्या दप्तरखान्याचा समुदाय (त्या त्या खात्यावर देखरेख करणाराला फडणीस म्हणतात) [हिं, तुल० म फडणें] ०उलगडणें-१ सामना संपणें (कुस्त्याचा वगैरे) -खराडे ६४. २(ल) एखाद्या गोष्टीची चर्चा वगैरे संपून बैठक उठणें ०पडणें-१ एखादें काम पूर्ण रंगात, जोमात असणें २ कडाक्याच्या वादाचा विषय होणें ०मारणें-राखणें-संभाळणें-जुना डौल संभाळणें, बाहणा करणें, सोंग आणणें (वाईट स्थिति झाकण्यासाठीं). ०मारणें-संपादणें-मारून नेणें-एखाद्या विषयाची चर्चा चालली असता किंवा समाजापुढें प्रसंगास अनुसरून असें बोलून किंवा कृति करून वेळ मारून नेणें, साजरी करणें, सभा जिंकणें; विजयी होणें. **फडाच्या मापानें**-क्रिवि. भर मापानें सरपूर साडोसाड माप घालून **फडास येणें**-सार्वनिक चर्चेचा विषय होणें;

जाहीर चर्चा होणें, चारचौघात येणें [हिं पहड] **फड संपादणी**—स्त्री फड मारून नेण्याचा व्यापार; प्रसंगास योग्य आणि शोभेल असा देखावा किंवा डौल दाखविणें, फड सर दणें पहा

फड—पु १ खजुरीच्या फांदीचें टोंक, तुकडा पान, हीर २ निवडुंगाचें पान, फडा [फडा]

फंड—पु द्रव्य, संपत्ति, पैसा, द्रव्यनिधि 'राष्ट्रीयसभा सर्वांनी द्वावी पण फड द्यायला लोक तयार नाहीं ' –टि ४ १६४ [इं]

फडकणी—स्त्री फडफडणें, फडकणें [फडकणें]

फडकणें—अक्रि १ वाऱ्यामध्यें फडफडणें (निशाण पताका, वस्त्र इ०), फडफड करणें, सरसरणें कडकडणें (वगैरे इ०) ' जहाज अदभुत श्रीरामचरण । त्यावरी ध्वज विराजमान । रात्र दिन फडकतसे । ' २ जोरानें अंकुर किंवा बोंब यणें जोरानें व झपें (शेतांतील पीक इ०) ३ भीतीनें कापणें, दचकणें अपमानाचिये भाइके। देखोनि न फडके भयमीतु। ' –एभा ११ ४०४ ४ झोंकांत जाणें येणें असणें ५ जाणें, उडून जाणें, पुढें जाणें, निसटणें ' पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं । जवळ जवळ ऐसा भासला हस काहीं । ' –र २२ [ध्व फड ! फड !]

फडकरी—पु १ खेळकऱ्याच्या, नाचाच्या तमासगिराच्या इ०) कंपूतील मनुष्य फडांतील इसम २ फडाचा, सरकारी दिवाणाचा, कारखान्याचा मालक, अधिकारी, फड पहा ३ किरकोळ विक्री करणारा (विशेषत धान्याची) ४ (गुऱ्हाळावर नेण्या साठीं) उसाच्या फडातून ऊस कापून आणणारा –कृषि ४७३ [फड+ करी प्रत्यय]

फडका—पु १ फडकें चिरगूट धडपा, वस्त्राचा तुकडा २ चिंधी, फाटका, जुना तुकडा, लक्तर ३ लुगड्याच्या आंतून नेसण्याचा परकर, घागरा ४ झटका, झटकारा (पक्षा हात इ० चा) [फडकें] ०फाडणें-तुकडा तोडणें ०फाडणें-फाडून देणें-(ल) स्पष्ट किंवा तोंडफोड उत्तर देणें, खडखडीत बोलणें

फडका—पु दुफण, एक प्रकारची पाभर पेरणीचें औत यास दोन फण असून एका वेळीं दोन रांगात बीं पडते –कृषि २५७

फडकानी—वि (माण) मोठे कान असलेली (मेंढी)

फडकाविणें फडकविणें—क्रि १ फडफडावयास लावणें फडफडविणें (निशाण वगैरे) २ भडकाविणें जोरानें थप्पड किंवा चपराक देणें (गालावर धावाडत) त्यानें दोन थोबाडात फडका दिल्या ' ३ (प्राय) फडकाविणें [फडकणें]

फडकी—स्त्री १ लहान मुलाची पांघरण्याची रंगीत शाल पीतांबरासारखें उंची वस्त्र २ (खा) लहान मुलीचें पातळ(पर करा)वरून साडीसारखें नेसावयाचें वस्त्र, ओढणी [फडका]

फडकी—स्त्री तुरटी फटकी पहा

फडकें—न १ कापडाचा तुकडा, चिरगूट, चिंधी, लहान फडका, पटकूर २ लुगडें –बदलापूर १२८

फडकें—न (गो) एक मोठ्या जातीचा मासा यास दोन मोठे पंख असतात –मगाप ३ ३

फडक्या-छ्या—पु (चिप्र) फडशा पहा

फडझडती-झाडणी—स्त्री १ कोणत्याहि फडाचा, सरकारी कामाचा केलेला निरानिपटा, फडाच्या आगेची तपासणी २ (ल) जोरानें, खडसावून रागें भरणें (क्रि० काढणें, घेणें) ३ निरनिराळ्या फडाची झडती घेणें, पुरतपास करणें, निरनिराळ्या फडाचे हिशेब घेणें (आलेल्या मालाचा विक्रीचा दराचा इ०) ४ तमासगिराच्या दोन फडामधील, टोळीमधील भांडण, झगडा ५ (व्यापक) कसून परीक्षा घेणें, छाननी करणें [फड+झडती, झाडणी]

फडणवीस, फडणीस—फडनीस पहा

फडणिशी-सी—ति फडनिशी-सी पहा

फडतर—स्त्री (महानु) लहान पोह, तुकडा, काप ' तोचि दधीभाताचा उंडा वामकरीं । भावळे वळे आलें मांचिया फडतरीं । ' –दाव ३८५ [फाडणें, स स्फट्, फडा, वेप्रा फड=अंश हिस्सा, गु फाडिउ]

फडतरणें—अक्रि (महानु) विभागणें, विस्तारणें ' किंब हुना चराचाराचेनि मीपें। फडतरलें चीरप पडियासें। '–भाए ७०० [फडतर]

फडत(ता)ळ, फडताळ—न १ भिंतींत चौकटी, दारें बसवून केलेलें कपाट २ सरकत्या झडपाची खोली; जसें–दुकानाची खोली ३ खोलीचें सरकते झडपे डागणें

फडतु(तू)स—वि (व ना वो) नाकाऊ, नचाळ, निरुपयोगी हलक्या दर्जाचा, फालतू

फडत्कार—पु १ जोराच्या वाऱ्यानें फडफड असा होणारा वस्त्र, निशाण, पक्षा इ०चा आवाज २ फडफड आवाज (चपटाचा) (क्रि० करणें) ' वाजवी पुच्छाचा फडत्कार। ' –नव १५ १२७ ३ जोराचा मार (छडीचा, चाबकाचा इ०) [ध्व फड्+कार प्रत्यय]

फड(र)दा—पु (कों) भिंतीतील खाबावर, टकणाऱ्या महालाच्यामध्यें फग झाकण्याकरिता फळ्या बसवितात त्या फरदा पहा [पडदा]

फडनविशी, फडनवीस—फडनिशी, फडनीस पहा

फडनीस—पु १ एक सरकारी अधिकारी वरिष्ठ हिशेबनीस, मुख्य दप्तरदार पूर्वीच्या राजवटींत दप्तरें इ० ठेवणें, सर्व खात्याचे हिशेब तपासणें देणग्या देणें, हुकूम सोडणें इ० कामें यास करावीं लागत हल्लीं ' फायनॅन्स मेंबर 'ला म्हणतात याला प्रांतातील सर्व खात्याचे हिशेब तपासून जमाखर्चाचा ताळेबंद तयार करणें जमा, आणि खर्च याचा मेळ घालणें हीं कामें असतात २ मामलेदार

कचेरीतील वरिष्ठ कारकून, हेड कारकून **फडनिशी-सी-स्त्री** १ फडनिसाचें काम २ फडनिसाचा अधिकार, हुद्दा, दर्जा

फडपूस—स्त्री सरकारी, जाहीर उघड चौकशी [फड+पुसणें]

फडफड—स्त्री फजीती, घोंधळा -शर

फडफड—स्त्री फडफड असा आवाज फडफणी-णें पहा 'फरफल करहेंसें फार केला सुटाया। फडफड निजपक्षीं दाविर्ते जीं उडाया।' -र१० -क्रिवि निशाण, पक्ष, जाड कागद, सुप शिव्याचा, बदुकीचा भडिमार, जोराचे प्रहार इ०च्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० चालणें, करणें, उडणें, हालणें, वाजणें) [फड!फड!]

फडफडणी—स्त्री फडफडाट, फडफड, फडफणी [फड फडणें]

फडफडणें—क्रि १ (पक्ष, जाड कागद, सुप, बदुकीचा भडिमार इ० चा) फडफड असा आवाज होणें, करणें, फडफड हालताना, झाडताना, व खडताना वाजणें २एखाद्यावर तोंडसोडणें, ताशेरा झाडणें, शिव्याशाप देणें ३ स्त्रम इत्यादिक कार्यानें प्राप्त झालेल्या अधिकारानें एखाद्यावर रागावणें ४ (गो.) चडफडणें, पश्चात्ताप करणें [फडफड] म्ह० आभाळ कडकडता न म्याला सुप फडफडता भिईल काय?

फडफडवणी, फडफडावणी—स्त्री १ फाडफाड मारणें (चाबूक, छडी इ०नीं) २ शिव्याशापाचा भडिमार, चडफड ३ फडफड आवाज

फडफडविणें फडफडाविणें—उक्रि १ छडी, चाबूक इ० चा सडाखा देणें २ खडकावणें, एखाद्यावर रागानें ओरडणें ३ (वादविवादात) वरचढपणा पाडाव करणें ४ घाईनें कसेतरी, अपुरेपणें करणें ५ फडफडावयास, फडफडाट करावयास लावणें [फड! फड! फडफडणें]

फडफडाँ—क्रिवि फडफड पहा

फडफडागत, फडफडाच—स्त्रीपु (व्यापक) मालमत्ता, इस्टेट जिंदगी (जमीनजुमला, गुरेढोरें कुटुंब व परिवार इ०) समाराचें खटलें

फडफडाट—पु मोठा भडिमार (बदुकाचा, शिव्यांचा लाथाबुक्याचा इ०), फडाड [फडफड]

फडफडीत—वि अगदीं मोकळा कठिण व कोरडा (चागला न शिजविलेला भात साजा इ०)

फडफरमा(फर्मा)श-स—स्त्री १ राजेलोकाच्या किंवा अधिकाऱ्याच्या हुकुमाप्रमाणें ते गावीं आले असता त्याना दिलेली फळफळावळ भाजीपाला इ० सरबराई, डाली, नजराणा, भेट २ सरकारनें किंवा सरदारी अधिकाऱ्यानें रयतेकडून घेतलेला लहान सहान जिन्नस किंवा काम वेठ ३ शेतात तयार झालेल्या पिकाचा थोडासा नमुना सरकारात भरावा लागे तो (हा एक सरकारी हक्क असे), ऐन जिनसी नजर 'आजनी फडफरमास वगैरे मिळोन '—वाडबावा १ २४८ 'गावचा अमल करार केला दखील वेठ बेगार व फडफर्मास बीतपशील '-समारो १ २०९ [फड+फा फरमाइश्=हुकुम]

फडशा—पु १ निःशेष फन्ना करणें, फेड (कर्जाची), २निकाल, बदोबस्त, खलास करणें (काम, व्यवहार इ०) ३बाकी न ठेवता खर्च करून टाकणें, निरानिपटा करणें (पुरवठ्याचा, खाण्याचा पदार्थ, वेगमी इ०चा) (क्रि० करणें, होणें) ४ नाश, निर्दलन, सहार [हिं फरा] ०उडणें-सपणें ०उडविणें-पाडणें-सपवून टाकणें, संहार करणें 'आम्ही चवघाजणांनीं पाऊणशे केळ्याचा फडशा उडविला ' ०चालविणें-सहार किंवा नाश करण्याचा क्रम ठेवणें 'अनेक दुर्मतांनीं व दुराग्रहांनीं महारोगा प्रमाणें या देशाच्या बुद्धीचा, नीतीचा व शरीरसामर्थ्याचा हजारों वर्षें फडशा चालविला आहे ' -आगर

फडशाफारक—पु पूर्ण निरानिपटा, शेवटचा निकाल, बदोबस्त (वादाचा, खटल्याचा) -वि पूर्णपणें, अखेरचा निकाल लावलेला व ठरविलेला, अगदीं निश्चित, ठाम [फडशा+फारिघ]

फडस उडवणी—स्त्री एक मुलाचा खेळ -मराठी खेळाचें पुस्तक १२७

फडसूळ—वि १ फटदिशीं स्वतःच्या मनातील विचार मोकळेपणें बोलून दाखविणारा, भावडा, उथळ फट-साळ सुळ पहा २ दरिद्री, कृश, निरस, विनफायद्याचा (देश जमीन, शेत इ०) ०विक्री-स्त्री निष्फळ, भिकार विक्री याच्या उलट कुडताळ विक्री=विपुल भरभराटीची, मोठी विक्री

फडा—स्त्री १ दद्याचा आकडा असलेली नागाची फणी 'वाटे अहिच्या गेला लावुनि रद दिव्यखचर फडेतें।'—मोभीष्म ९ ४५ २ (आलें हळद वगैरे इ० चें) अनेक काड्याचा, कुड्याचा पसरट कादा, गड्डा -पुस्त्री निवडुगाची फणी, निवडु गाचें पान [स फणा, प्रा फडा]

फडा—पु १ खजुरीच्या, शिंदीच्या झाडाच्या झावळीचा तुकडा, झाडाच्या फादीचें टोक पात, हीर फड पहा २ (ना) (शिंदीच्या पानाची) केरसुणी [स फटा, प्रा फडा, तुल० प्रा फड्=भग्न]

फडा(चा)निवडुंग—पुन फण्या निवडुंग पहा

फडाका—पु १ फडफडाट (पक्ष, निशाण, जहाजाचें शीड इ० चा) २ झटका फटकारा झणकारा (वस्त्राचा) ३ पाव साची जोराची सर तिचा आवाज ४ धडधडाट, खडखडाट, आप टणें, आदळणें (प्रचड दान्यात वस्तू इ०) ५ भडिमार (शब्दाचा, शिव्याचा) 'तोंडाचा-शिव्याचा-माडण्याचा फडाका ' फडाड (-क्रिवि) पहा [फड]

फडाड—पु मोठा आवाज, धूमधडाका, भडिमार (बंदुकीच्या गोळ्यांचा, शिव्यांचा, तडाख्यांचा, धोंड्यांचा इ०). [(फडफड चें अतिशयत्व द्योतक)]

फडाडां, फडफड, फडाफडां—क्रिवि चाबूक इ० चे तडाखे मारतांना, फटाक्याचे फडफड शब्द होतांना, बंदुकांचा भडिमार होतांना, पावसाच्या जोराच्या सरी पडतांना, शिव्या इ० चा भडिमार करतांना होणाऱ्या शब्दाचें अनुकरण होऊन फडफड पहा

फडी—स्त्री १ नागाची लहान फडा, फणी २ (व) जेथें जू बांधतात तो धुर्याचा भाग [फडा] ०फिरवणें-१ नागानें आपली फडा बाहेर काढणें २ (ल) डोळे वटारून पाहणें

फडी—स्त्री (खा) केरसुणी [फडा]

फडी—स्त्री निकाल; खुलासा 'येचि आतां घडी । करू बैसों तेचि फडी ' –तुगा १३५६

फडें—न १ गोफणीची घडी २ गोफणीस मध्यें खडा ठेवण्याकरिता सर्पाच्या फणेमारखी विणलेली जागा [फडा]

फडें—वि (कु) सम (संख्या)

फडेकार—पु (वडोदें) विभागणी, पडदा 'फळ्यांचा फडेकार घालून केलेली खोली. ' –स्वारीनियम ७.

फड्डी—स्त्री (कवडयाचा खेळ) तोंड वर करून किंवा उपडी पडलेली कवडी, याच्या उलट चितकवडी (पहा)

फड्डी—वि शेवटचा (खेळगडी) [हिं फड्डी=शेवटीं]

फडया—पु (धान्य इ०ची) किरकोळ, पुटकळ विक्री करणारा [हिं फरिया]

फडया निवडग-निवडुंग—पुन फडा, फण्या असणारा निवडुंग फण्या निवडुंग [फडा+निवडुंग]

फण—पु १ एक प्रकारचें दाताळें, गुठें याला बहुधा चार दातें असतात २ वरील आउताचा एक दात पाभरीचा पन्हळ, दाणा खोल जाण्याकरितां जमीन उकरणारा, पाभरीस लावलेला लोखंडी फाळ-पत्रा; ३ –पुन फणी, फडा [स फण]

फण—पु (व) जोंधळ्याची कापणी केल्यावर त्याचा जमीनींत उरलेला खुंट सड 'जवारीचा फण पायाला लागला '[का पणे] ०कट-न (व) जोंधळा बाजरी इ० च्या ताटाचा तुकडा, धसकट

फणकर—पु वणजारी मराठे –मसाप २ २ १४२

फणका फणकारा—पु १ विंचवाच्या नांगीचा प्रहार तडाखा नांगी मारल्यानें होणारी आग, वेदना (क्रि० मारणें) २ मीठ, मिरची इ० जखमेस किंवा शरीराच्या कोमल भागास स्पर्श झाला असतां होणारी आग ३ ज्वरादिकामुळें अंगाची होणारी तलखी, काहली ४ रागाची उसळी झणकारा, संताप (क्रि० येणें, होणें) [फण ! आगी या भावधर्माचें दृश्य ध्वनि]

फणकारणें—अक्रि १ फणकाऱ्यानें बोलणें २ फणकारा मारणें

फणकाविणें—क्रि फणका, नांगी मारणें (विंचवानें), डसणें 'तो विंचुवें फणकाविला । ' –दा १८ १० २३ [फणका]

फणकु(कू)ट—न (तिरस्कारार्थी) जाड दात्यांची, ओबडधोबड फणी ' आणा फणकूट, घालू या वणकूट, जाऊ द्या सुनकूट माहेरा ' (सून माहेरीं निघतांना तिला उद्देशून सासूचें बोलणें) [फणी+कूट प्रत्यय]

फणगडा—पु १ फाटा (क्रि० फुटणें, वळविणें, फिरविणें) 'ह्या कारभाऱ्यानें माझ्या कामाला फणगडा फोडला ' २ उपस्थित झालेली, आणलेली हरकत, अडचण, अडथळा, धक्का (क्रि० फोडणें) 'हा कोणतेंहि काम पडलें असतां सतरा फणगडे फोडणार ' ४ विषयान्तरें करणें ५ इतर अर्थी फाटा पहा

फणणें—उक्रि फण किंवा कुळव यांनीं शेत नांगरणें [फण]

फणदें—न गांवकुसवाजवळ उगवणारें गवत

फणफण—स्त्री १ दाहामुळें होणारी ठुसठुस २ विंचवानें नांगी मारल्यामुळें होणारी वेदना ३ (ना) संताप, मनस्ताप

फणफण-फणा—क्रिवि खदखदणाऱ्या पदार्थापासून (गाण्याच्या सुराप्रमाणें) निघणाऱ्या आवाजाचें किंवा रागानें फुरफुरत असतां होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन

फणफणणी—स्त्री १ गाण्यासारखा आवाज काढणें फदफदणें फसफसणें, धुसधुसणें २ फुणफुण, दाह जळफळ [फणफणणें]

फणफणणें—क्रि १ संताप, दाह जळजळ, कासावीस होणें (ज्वरानें, क्रोधानें, कडत पदार्थ खाल्ल्यानें विषारी प्राणी चावल्यानें) ' नाना श्वापदें फणफणत निघून गेले ' –अस्तमा ६ २ (पदार्थ आवत असतांना) फसफसणें, फदफदणें, खदखदणें, आवाज करणें [फणफण]

फणफणाट—पु अंगाचा दाह होणें (तापात), जोराची ठसठस, जळजळ, (पदार्थ आवट असतांना) खदखदणें, फसफसणें फणफण-णी पहा [फणफण चें अतिशयदर्शक रूप]

फणफणीत—वि १ (ताप, क्रोध, दंश इ०नीं) फणफणणारा २ खदखदणारा, फसफसणारा [फणफण]

फणशा—वि १ चलाख, तडफदार हिंमतवान २ निश्चयी, करारी, बाणेदार, निर्भय (फणशा हें धनगरातील एक आडनाव आहे व या शब्दाचा मोठा, श्रेष्ठ, प्रसिद्ध या अर्थी पुष्कळदा उपरोधपूर्वक उपयोग करतात) [फणस पासून विशेषनाम]

फणशी-सी—स्त्री फणसासारखें एक जंगली झाड –वि फणससंबंधीं, फणसाचें [फणस]

फणस—पु १ एक झाड २ त्याचें फळ 'घोस असे फणसाचे पण्मासाचे कितेक वरसाचे । ' –र ८ (हा वृक्ष मोठा

असून तो डोंगरी जागेत बहुधा होतो. याच्या वरका, कापा व रसाळ अशा जाती आहेत [स पनस, प्रा फणस, हिं फनस] **फणसट**-न (निंदार्थी) फणस. **फणसपोळी, फणसाचा साठा, फणसाचें साठ-ट**-स्त्रीपुन. वरकया फणसाच्या गन्या तील आठळया काढून ते वाढून करतात ती पोळी, साटें **फणसंबें, फणसांबा, फणसाबें**-नपुन फणसाच्या झाडाच्या खोडावर वाढलेलें अळवें. याचा औषधांत उपयोग आहे [फणस+आंबा]

फणसूळ-न. (गो) फणस

फणस—पु एक मुलींचा खेळ.—मराठी खेळाचें पुस्तक ३२६.

फणसुला—पु १ (कु) सिताफळ २ (कु) पळसुला, मौंजी नंतर ब्रह्मचारी काशीयात्रेस जाताना करण्याचा विधि

फणा—स्त्री १ नागाची फणी, फडी, फडा २ (कों) केळयाचा घोस, घड. 'एका फण्याला केळीं किती ?' ३ (कों) गोटपानील अमिनीवरील शेण इ० खरवडण्याचें लोखंडी हत्यार. फणा घेउन जमीन खरड आणि नीट झाड ' ४ (गो) बाहेर दिसणारी दाताची कवळी ५ (मुन्दाळ) उकळत्या रसावरील मळी काढण्याचें शिपतर, पाटी ६ विणलेल्या कपडा (गोणपाट इ०) गुंडाळण्याची फळी –पु आल्याचें, हळदीचें कुडीं असलेलें मूळ [सं. प्रा.]

फणाडी—वि (नाशिक) फणी तयार करणारा. [फणी+आडी प्रत्यय]

फणाण—पु १ तपानें, कोधानें करून व तिखट पदार्थ खाल्यानें होणारी आग, दाह, फणका २ आवळिलेले पदार्थ फसफसताना होणारा आवाज, फणफण [फण ! फण !]

फणाणणें—अक्रि तीन दाह, जळजळ होणें, फणफणणें पहा. [फणाण]

फणी—स्त्री १ नागाची फडा. २ –पु फडा असलेला सर्प 'शिणले सहस्र तोंडें । शेषफणी ऐसें घेडें ।'—तुगा ३७५९ [फणा] **फणिमौळि**-पु (महानु) सर्पश्रेष्ठ. 'सेलारा फणिमौळी। उर्णनाभि क्षीळि।'—भाए २६८ ०वर-पु १ श्रेष्ठ सर्प, शेष २ लक्ष्मण **फणींद्र, फणिंद्र**-पु (महानु) शेष 'म्हणौनि उचका फणिंद्र। रचीं शब्दसागरातें।' भाए ९ **फणींद्रयाळी**-स्त्री एक दागिना, बाळी 'नागबाळया फणींद्रबाळया हातीं हातसर।'—अफला ५५ **फणीपाळ, फणिपाळ**-पु पृथ्वीला आपल्या फणीवर धारण करणारा, शेष पाताळ साडुनि फणिपाळ।'

फणी—स्त्री १ केंस विंचरण्याचें दाते असलेलें साधन, कंगवा, विंचरणी २ कापड विणण्यासाठीं ओंत दोर (ताणे) ओंवतात ती चौकट ही बोरूच्या चोयाची केलेली किंवा लोखंडी ताराचीहि असते, मागाची फणी ३ पिंजण्याचें यंत्र, साधन ४ काढिलीला चिकटलेला गूळ खरवडण्याचें साधन ५ कळयाचा घड, फडी. [देप्रा फणग, फणिह] म्ह० (गो) फणी गेली केंस उगोंव=कामाचा मनुष्य कामाला गेला. सामाशब्द- ०करंडा-पु चांदीच्या पत्र्याची लहान फणी व त्याचीच कुंकवासाठीं केलेली लहान डबी (विवाहसंस्कारांत वापरतात) **फणेरें, फण्यारें**-न. १ शिवणकामाचें सामान ठेवण्याचें जुगदान, पिशवी २ (फणी, करंडा, आरसा इ०) वेणीफणी करण्याचें साहित्य ठेवण्याची बायकाची पिशवी, झोळणा

फणीचेंडू—पु चेंडूफळीचा खेळ —मराठी खेळाचें पुस्तक ३७

फणोले—पुअव १ खिरीकरिता सपीठाच्या पीठाचे केलेले गडुले २ (चि) फेणया, फेणिया ३ दुधात भिजविलेल्या रव्याची बारीक गोळी ती कोन्या फणीचे दात्यावरून सरकवावयाची म्हणजे वरून रेखा उठतात [फणी+ओलें प्रत्यय]

फण्णा—पु पूर्ण फडशा, पूर्णपणें खलास फस्त होणें, करणें (प्र) फन्ना पहा

फण्णागोळें—पु (गो) एक प्रकारचें पक्वान्न

फण्या—पु लांकूड करवतीनें कापताना आत घातलेली पाचर

फण्यानिवडुंग—पुन फडया निवडुंग पहा

फनई—स्त्री (ना) एक प्रकारचें जाकीट, फिनवी [अर फतूही]

फतकण-ल—स्त्री १ पतकण, आसनमाडी घालून प्रशस्त बसणें (क्रि० मारणें, घालून बसणें) २ (ल) अव्यवस्थितपणें वेडेंवांकडें बसणें [? स प्रस्थ, प्रा पत्थ म फतं+कण, कल प्रत्यय]

फतमाय—स्त्री (निंदार्थी) पोपशी, आडव्या अंगाची व ठेंगू स्त्री [फतिमा=विशेषनाव]

फतरडा, फतरा—वि फताडा पहा 'आमचा फतऱ्या हुषार आहे '

फतऱ्या—पु (व) कपाशीच्या, गाडीचें वजन करताना वजनदार फत्तर उचलण्यासाठीं ठेवलेला नोकर फत्तर पहा

फतवा—पु १ वादग्रस्त प्रश्नावर काझीनें दिलेला निकाल २ न्यायाधीशाचा निवाडा, हुकूम [फा फत्वा]

फताडा—वि १ पसरट, विस्तारलेलें (झुडुप) २ पसकट, फाया असलेलीं, फाटे फुटलेलीं (शिंगें किंवा अशीं शिंगें असलेलें जनावर) ३ रुंद घबकट (तोंड, चेहरा इ०) ४ चापट, रुंदट, पसरट (शेंगा काहीं फळें, निवडुंग इ०) (बहुधा निंदार्थी उपयोग) ५ (सामा) विशोभित वेडौल [स प्रसृत, प्रा पत्थड]

फतुला—पु (कों) १ नपुंसक, षंढ २ (ल) नेभळा

फतुलाई-स्त्री १ (कों) षंढपणा २ (ल) नेभळेपणा, बुळेपणा

फतुला—वि (व) चैनी 'बापाच्या जिवावर हे फतुले आहेत '

फतू—स्त्री कुडतें जाकीट —राज्य २ २७ [अर फतूही]

फते-त्ते—स्त्री विजय, सरशी, यश, उत्कर्ष. 'ईश्वरें अशा तन्हेनें आमची फत्ते करविली ' —रा ८ ५ –वि १ यशस्वी, विजयी (क्रि० होणें) २ काबीज, हस्तगत 'स्वामींचे पुण्येंकरून

जागा फत्ते आइली ' –स ११ [अर फत्ह्] ०मिळविणें–जय मिळविणें, कार्य सिद्धीस नेणें ०होणें–यशस्वी होणें, जिंकणें, उत्कर्ष पावणें (उद्योग, धंदा, मसलत) ०जंगबहादूर–पु एक पदवी –मराचियोशा५२ [फा] सामाशब्द– ०नशीब–वि विजयशाली 'फत्तेनशीव व साहेब–हिंमत आहेत, करिता हाएर प्रकारें फिरंगियांचे फौजेस तंग करितील '–शिरा १८ [फा फत्ह्–नसीब्] ०नसत–स्त्री यश, विजय 'मोहिदाच्या फत्ते–नसतीच्या किरयेक खबरा कल्मी केल्या त्या मालुम होऊन खुशवक्त जाहलों' –ऐटि २ ६५ [अर फत्ह्–नुसत] ०नामा–पु विजयाची वार्ता कळविणारें पत्र ०बाजी–स्त्री यश, विजय ' शिंदे यांचकडील फत्तेबाजीचें फर्मान तुम्ही लिहिलें '–स ८४३७१ ०लशकर–लष्कर–न नेहमीं यशस्वी होणारा माणूस अपेशी माणसालाहि उपरोधानें लावतात –वि (ल) स्थूल, बोजड शरीराचा (मनुष्य, जनावर इ०)

फतेमारी—स्त्री जलद चालीचें लहान गलबत तीन ते पांच पर्यंत शिडें असणारें गलबत [हिं पातामारी=पत्रवाहक पोतें पातामार; गो पानमार म पातमारी]

फतोल्या फोडणें—क्रि (व) फाटे फोडणें, शकाकुशंका काढणें ' उगीच फतोल्या फोडता, करणें काहीं नाहीं '

फत्तर–रा—पु १ पत्थर, दगड, धोंडा (शब्दश व ल) ' तू तेथें जातोस परंतु तुला फत्तर मिळावयाचा नाहीं ' २ (ल) बुद्धीचा जड, मंद इ० ' तो पोर केवळ फत्तर आहे ' अनेकवचनी फत्तरें, फतऱ्या अशींहि रूपें रूढ आहेत [सं प्रस्तर प्रा पत्थर, हिं. पथर] (वाप्र) ०ची रेघ–(व ल) टाळता न येणारी किंवा अढळ गोष्ट दगडावरची रेघ सामाशब्द– ०पूजा–स्त्री (ल) दगड मारणें, दगडमार, शाणमार करणें इ० ०फोड–स्त्री १ दगड फोडणें २ (ल) कठिण फार मेहनतीचें काम करणें उदा० मूर्खास बोध शास्त्रविशारदा इ० –वि कठिण, दुःसाध्य, अवघड (काम)

फत्तारा रोटी—स्त्री रोटीचा एक प्रकार ही शेरभर वजनाची असून एक इंच जाड असते हिचा परिघ सुमारें एक फूट असतो –गृहि २ १७

फत्ते, फत्तेमारी फत्तेलशकर—फते, फतेमारी इ० पहा

फत्य—न यश, फते पहा

फत्या—पु रात्रीं गस्त घालताना पहारेकऱ्यांनीं एकमेकांना देण्याचा सोटा (पहारेकरी सावध राहण्यासाठीं ही योजना असे)

फत्या—पु (अशिष्ट) नपुसक, बुळा मनुष्य

फत्या, फत्याई—स्त्री जय विजय, सरशी फते पहा फत्याई झाली '–विवि ८ ४ ७७ [फा फते] ०दरा बुरूज–पु सर्वांत मोठा बुरूज

फंद—पु १ कट, बेत, चट, कारस्थान (बहुधा वाईट गोष्टीचें सरकार इ०च्या विरुद्ध) (क्रि० रचणें, करणें, योजणें) ' वादभेद निंदा हे फंद टाकावे। गोविंतीत बाचे रिकामिकें। '–तुगा ३५७ ' फसाद लावविणें मुनासब नाहीं ज्या प्रकारें फंद मोडेल तें करावें '–रा ५ १७७ २ दुर्गुण, व्यसन, वाईट सवय, दंग (द्यूत, जुगार, सुरापान, परस्त्रीगमन इ०) ३ छंद, नाद, खोड. ' दे टाकुनि हे छंद धावुनी पर विषयाची धाय भजा। ' –अफला ६१ ४ प्रेमसबंध, प्रेमविलास घालून परस्त्रीशीं संबंध ठेवणें ' वाटता खुशी करावा फंद । नाहे हा पूर्वीचा ऋणानुबंध। ' –पला १२ ५ धुंदी, उन्माद ' यशाच्या फंदात निमग्न झाले होते, तों गर्वाचें घर खालीं ' –भाव ८२ ६ कौटिल्य, फसवणूक ७ थट्टा, कुचेष्टा –दार [फा फन्द्] ०छंद–पुअव ढोंगपणे, फसवणूक, टकबाजी (प्र) छंदफंद पहा. ०फरेब–पु कौटिल्य लबाडीचे डावपेंच 'व–फजल–इलाहि औमिहेवों दूरदेश व कुलाहपोश याचे फंदफरेबास खूब वाकीफ ' –पया ४६३ [फा फन्द+फरेब] ०फरेबी–वि कुटिल, धूर्त, लबाड ०फितुरी–फितूर–स्त्रीपु १ (व्यापक) कट, फितूरी, बंडखोरपणा दगलबाजी, स्वामिद्रोहाचें कारस्थान, दगा इ० २ बडाळी; क्रांति ०फुरई–स्त्री १ (सामा) बडावा, दगलबाजीचीं, स्वामिद्रोहाचीं कृत्यें २ बडखोरीबद्दल दंड [फंद द्वि] फंदी–वि १ वाईट नाद असलेला, छंदी, व्यसनी (माणूस) दगलबाज, फंदफितुर करणारा. ' दोघेहि फन्दी व मक्री त्यांची उपेक्षा करणें सलाह दौलत नाहीं ' –रा १९ १०० ३ विलासी, शोकी, चैनी ४ (व) लुच्चा [फंद] ०छंदी–वि (प्र) छंदी फंदी दुष्ट कारस्थानें रचण्याकडे प्रवृत्ति असलेला, कुलगडी करणारा ०फांकडा–वि छानछोक नखरेबाज चैनी, विलासी [फंद]

फद्‌फद्‌–फद्‌ा—क्रिवि (निंदार्थी) उगाच, दुष्टपणानें मत्स रानें खदखदां हसताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून फिदिफिदी, खदखदां (क्रि० करणें, हसणें) [ध्व फद! फद!]

फदफदणें—क्रि १ खदखदणें, फसफसणें (आवतांना–पदार्थ) २ टचटचणें हसडुमण (फुगवयास आलेले गळू) ३ (गाय, म्हैस इ०नीं) मोठ्यादा आवाज करून हगणें पो घालणें [फद! फद हिं फदफदाना]

फदुक्या—पु कुचकामाचा माणूस

फदूल—वि पोपशा, स्थूलभारती, धातपुष्ट

फद्दल—वि (माण) फारसें काम न करता पल्कड मारून बसणारी

फद्या—पु पैसा, एक ताम्याचें नाणें (चार पैसे, मुंबईत रूढ) –वि कुचकामाचा निरुपयोगी दुबळा

फन—न १ नांगराच्या दाड्याचें, दातांचें टोंक (ज्याला फाळ बसविलेला असतो तें) २ घात तर्कें ३ (व) जोंधळ्यांची कापणी झाल्यावर जमिनींत राहिलेलाखुंट फण पहा ०सावडी–स्त्री (व) फन सावडण्याचें एक आउत

फनगट-गडा—पु १ फाग २ झाडावर दोन खाया जेथें फुटतात ती जागा, दुबेळें, दुबेळकें फणगडा पहा

फनम—पु ल्हान चांदीचें नाणें फलम पहा

फना-ना—पु १ (खाऊन, खर्चून) फडशा, नि शेष, नाहींसा होणें, करणें, खलास २ लुटून, मोडूनतोडून, जाळून वगैरे नाश करणें, सत्यनास 'शहर लुटोन फना केलें' —मदरु १ ७३ 'पूल पालख्या तमाम केल्या फना' -ऐपो ११८ —वि नष्ट, उध्वस्त, फस्त [अर फना=नाश] ०बाजी—स्त्री नाशकारक खेळ

फन्न—पुस्त्री तीन फणाची पाभर, तिफण फण पहा [फण—न]

फॅन्सी—वि १ सुबक, सुरेख, सुंदर 'आमचे दुकानीं फॅन्सी पातळें व लुगडीं मिळतील'-जाहिरात ८४ (-के १६ ४ ३०) २ नक्ली, दिखाऊ (माल) [इं]

फपोला—वि पोपसा, स्थूल, वातयुक्त [फप्प, भप्प+ल प्रत्यय]

फप्प—भप्प पहा [फुगण्याचा आकार तुल० इं पफ]

फफल्या—वि (कों) निरुपयोगी, कुचकामाचा [? हिं फफ=पडीत टवलेली जमीन+अग्या, किंवा पपल्या]

फयदा—पु (कु) (गोट्याचा खेळ) जेथें उभें राहून गोट्या टाकतात ती जागा

फर—स्त्री १ (कों) खवाट्याचें हाड, असफलक २ मांडीचें हाड, जघाफलक फरा पहा [स फल, प्रा फर=तक्ता, फरा]

फरक—पु १ अंतर, भिन्नत्व, असमानता २ फेर, विरोध, भेद, तफावत, विपरीतता, ३ फट, अवकाश, जागा, रीघ 'फरक देखिली जागा रोही वाड्यात शिरले।' -ऐपो ६९ 'लोक फरक करून' -पया ३९३ क्रिवि वेगळा, निराळा, आडबाजूस, दूर [अर फरूक्] ०करणें-१ जागा मोकळी करणें, दूर करणें, घालविणें, मोडणें (गर्दी इ०) २ वेगळेपणा करणें, दाखविणें ०होणें-१ वाटेतून बाजूला होणें-सरणें, मार्ग देणें २ भिन्नत्व वाटणें, भासणें **फरकणें**-क्रि १ बाजूला होणें, वाट देणें २ (क) आवाज करून जाणें, फरकन निसरणें, घसरणें ३ फरक होणें [फरक, तुल० प्रा फरक्किद=हललेला]

फरक—पु (गवंडी) कोंपरा, शेवट (भिंतीचा) [इं फोर्क]

फरकटणें—अक्रि हुगण सरक्वीत, घाशीत जाणें फरफटणें पहा [फरर् । फरर्]

फरकटणें—उक्रि भरभर लिहिणें खरडणें, घाईनें लिहिणें (प) भरकटणें पहा [फर्र!]

फरकडा-डा—पु फरगडा पहा

फरकड-फाड—स्त्री १ (ना) धादल तिरपिट तारांवळ (क्रि० मचणें) २ (साप इ०) सरपटणाऱ्या प्राण्याचें मार्गावर उमटलेलें चिन्ह फरकडा अर्थ ३ पहा

फरखंड—स्त्री फरफटत नेल्याचें चिन्ह फरपटा (क्रि० पडणें)

फरकांडा—पु १ धावोटी, चिंधी (वस्त्राची) २ धादल, घोंटाळा; तारांबळ (क्रि० घालणें, पाडणें, पडणें) ३ फरकंड, फरकड, फरपटत नेल्याचें, गेल्याचें चिन्ह (साप इ०चें) फरकड पहा

फरकणें—अक्रि उभें राहणें, फडकणें 'रोमाच जव फरक। तव तव आग सुरके।' -ज्ञा १८ १६०३ [फडकणें]

फरकणें—फिरकणें पहा

फरक्न-फर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि फाडणें, ओढणें, घसरणें इ० क्रियाच्यावेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन

फरकाविणें—क्रि १ नटवेबाजपणानें, डौलानें (फाटेल, फळेल इ० काळजी न करता) शालजोडी इ० सैंची वस्त्र धारण करणें, नेसणें २ भडकाविणें (तोंडात इ०) फडकाविणें पहा [ध्व फर!]

फरकी—स्त्री मुख्य धान्यात दुसऱ्या जातीचें धान्य थोडथोडें मिसळून पेरणें पिकाचें मिश्रण खतवडा पहा [फरक]

फरगडा-गडा-गाडा—पु १ वाकडी लिहिलेली ओळ, वाकडी तिकडी रेघ, फाटा, फराग (क्रि० ओढणें, फोडणें काढणें) २ (अ व) लपेटी, ओरखडे, भरकाडे फरकाट (क्रि० फोडणें) ३ (ल) (कामामध्यें) अडचणी करणें, अडथळे, आक्षेप, फादाडे, फाटे [फर!]

फर(क)गत-गाद—न एक प्रकारचें लढाऊ जहाज, गलबत 'त्या समयीं फिरंगी याचें आरमार, व फरगत येऊ नये' -वाह- समा २ ६७ [फ्रें फ्रेगात, इं फ्रिगेट]

फरगूट-ड—न (नवें, जुनें) फडकें, चिंधी, धडपा चिरगूट पहा

फरजंद—पु १ मुलगा, पुत्र 'किल्ल्यात हरजी महाडिक याचा फरजद ठेवून ..' -मराचिथोरा ७० २ मुलगी [फा फर्जन्द्=मूल]

फरजी—पु (हिं) (बुदबळक्रीडा) राजाचा वजीर प्यादाचा फर्जी'=रकाचा राव या अर्थी [फा फर्झी]

फरडा—वि पटाईत निष्णात, निपुण, कुशल (वक्ता, गवई, लेखक इ०) [फर!+डा प्रत्यय]

फरडू—पु (कर) (व) (खेळ) वर्तुळा, विशिष्ट (अर्धवर्तुळ) आकृतीची दगडाची कपारी ठिकरी 'त्यानें फरडू फेकून राज्य घेतलें'

फरड्क फरडुकें—न १ खुबीचें भाषण, नर्मोक्ति २ चुटका, बाधपर गोष्ट, म्हण दृष्टात, सक्त ३ उपाख्यान, प्रस्तुत विषयातून निघणारें अप्रस्तुत लहानसें कथानक, आडकथा, आख्यायिका [फरडा] ०फोडणें-फाटे फोडणें अडथळे आणणें, वयात सबबी सागणें **फरडुक्या**-वि विनोदी, रसिक भाषण करणारा विनोदी म्हणींचा इ० भरपूर साठा जवळ असलेला व प्रसंगीं त्याचा बोलण्यात उपयोग करणारा [फरड्क]

फरतळ-ताळ-तार—न (प्र) फडताळ पहा

फरतोडा—पु. १ (ना व) झाडाची फादी, शाखा २ झाड तोडल्यानतर त्यास फुटणारा अकुर. ३ फाटा, फरगडा

फरद, फर्द—पुर्नान १ जोडीपैकीं एक (विशेषत शाली, धोतरें, विशिष्ट दागिने इ०), एकेरी वस्त्र 'अहो शालुच्या फरदा चवलिचा मुरदा काय गोष्ट चागली' –ऐपो ३७१ २ ल्हानसें लेखन, तक्ता, यादी, कॅटलाग [अर फर्द्]

फरदखजूर—पु एका जातीचा खजूर (यांतील बी फार ल्हान असते)

फरदा—पु १ तक्ता, फळी २ दरवाज्याचें, खिडकीचें एक दार, फळी ३ चिठ्ठी 'घडी भरल्यावर यम काढिल वीं फादा' –दप १८६४ फडदा पहा [अर फर्द्]

फरप(फ)ट—स्त्री १ जमीनीवरून ओढत, घसटत नेलेल्याची खूण 'निची पडली फरपट त्यात बुडालें तरिभुवन'–(भवशा)मसाप १ ३ सापाची फरपट=सापाच्या सरपटीनें जमीनीवर उठलेली चिन्हें, रेघा २ तगडी इ० धरून जमीनीवरून फरफर ओढणें, ओढीत नेणें (क्रि० काढणें) ३ (ल व सामा) माग, छडा (क्रि० जाणें, मोडणें) ४ रीत, क्रम, वहिवाट, परपरा 'मागून फरपट अशी चालत आली' [फर्+पट=पट्टा, पाट] फरपटत चालणें–फरफटणें पहा फरपटत–पु रेघ, खूण फरपट पहा

फरप(फ)टणें—अक्रि १ घसटत जाणें, सरपटत चालणें २ पोटावर, ढुगणावर सरपटणें (जमीनीवरून) फरप(फ)ट–क्रिवि १ घसटत, खरडत, ओढत २ पोटानें, ढुगणानें जमीनीवर सरपटत (जाणें)

फरफर—स्त्री १ फरपट पहा २ हाल, ओढाताण 'काय तिची फरफर चालविली आहे तुम्ही?' [फर! द्वि]

फरफर-फरां—क्रिवि ओढणें, फाडणें, घासणें इ० क्रिया होताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन घसडून, फरफटत फराफर पहा 'ओढू नको फरफरा, घेऊ दे सावरूनिया पदर।' –मोसभा ५७ [ध्व फर द्वि]

फरफरणें—अक्रि फरफर असा आवाज करणें–निघणें–होणें. फरफर, फराफर पहा [फर!]

फरफरणें—अक्रि फुरफुरणें, लवणें, स्फुरण पावणें (पापणी, कातडी इ०) [स स्फुर्, प्रा फुर]

फरफराव(वि)णें—उक्रि (आवाज होईल अशा तऱ्हेनें) जमीनीवरून ओढणें, रेटणें, फरफर ओढणें

फरमा, फर्मा—पु १ (मुद्रण) मजकूर जुळवून त्याची चेसीमध्यें घट्ट बसविलेली छापली जावयाची पृष्ठें, ठशांचा सच (चेस असेल त्याप्रमाणें ८–१२–१६ पृष्ठांचा फर्मा होतो) २ नमुना प्रत ३ साचा, प्रकार, पद्धत, रचना, आकृति, घडण 'ठायि ठायि शोभती हौद एक फरम्याचे।' –ऐपो ४२३ [इ फॉर्म] ०जमविणें–मजकूर छापण्यापूर्वी कागदावर सर्व पृष्ठाचे आकडे एकावर एक (मागच्या व पुढच्या बाजूचे) असे आणणें व दोन्ही बाजूचा मजकूर सारखा करून घेणें.

फरमान-ना, फर्मान-ना—पुन राजाचा हुकूम, आज्ञा, सनद, आज्ञापत्र (वतन, नेमणूक इ० सबधी) 'यासही फर्मान आलें आहे' –रा ८ २१७ [फा फर्मान, हिं परमाना] ०बाडी–स्त्री फर्मान घेण्यासाठीं जागा, दरबार, दरबार–डेरा 'त्यानें बल मगझसनिध येऊन फर्मान–बाडी उभी करून फर्मान खिल्त घेतला' –रा ६ ५५२ [फा फर्मान्+बाडी=घर,'वारी]

फरमा(वि)वणें, फर्मा(वि)वणें—उक्रि (राजादिक मोठ्या माणसांनीं) आज्ञा करणें, हुकूम करणें, करावयास सागणें, आज्ञापिणें. 'रविवारीं कूच करून पेडापुरावर मुकाम फर्मावणार' –रा १ १५६ [फा फर्माना, हिं फरमाना]

फरमाश(स), फर्मास—पु १ (राजादिकाची) आज्ञा, हुकूम, फर्मान २ वरिष्ठाना अर्पण केलेली वस्तु, नजराणा ३–पुस्त्री (गो) कुळाकडून येणारा हक्काचा नजराणा ४–स्त्री हुकमी वस्तु, पाठविण्यास आज्ञा केलेला जिन्नस, मागणी 'श्रीमत स्वामीची फर्मास दिलीहून आणिली पाच पोरी उत्तम आणविली' –रा ३ १५० –वि अत्युत्कृष्ट, इसांल फरमाशी पहा 'काशीचा गुलाब साखरकदाची गैरजरराती उत्तम फर्मास जरूर रवाना करणें.' –रा १ २४८ [पा फर्माइश्] फरमाशी–सी, फर्माशी–यसी–स्त्री १ नजर, अधिकाऱ्यास दिलेली देणगी, फर्मास पहा २ मागणी 'गावगना स्वार वसुलास गेले त्याचा खर्च रोज व खुराकी विरवोळी फर्मासी वगैरे पाच हजार' –रा ११ ५११४ ३ एक तऱ्हेचा कर, पहा 'वेठ–वेगारी फर्मायसी दखील ठाणेपैंकी' –ख १५ १३५ –वि १ हुकूम देऊन, सागून करविलेला (जिन्नस) मुद्दाम काढलेलें, बनविलेलें (वस्त्र इ०), सांगीवा, काढीव २ (ल) अति उत्कृष्ट, इस्साल, पहिल्या प्रतीचा [फा फर्माइशी] ०चोप–मार–पु खर्पूस मार, जोराचा मार, दण्यामार

फरमिंदा—पु (विक्र.) फार्मिदा पहा

फरल—न (गो) माडाच्या बुधाचा उभा चिरलेला भाग फराल पहा

फरश-स—पु कुऱ्हाड, कुऱ्हाडीसारखें शस्त्र, परशु, फरशी. 'फरश घेऊनि हार्ती' –मुवन १६ ५६ [सं परशु, हिं. फरसा, गु फरसी] ०धर–पु परस धारण करणारा, परशुराम 'फरशधरें अतिशयरागें कुभिनी करी नि क्षेत्री।' –ऐपो २६५ फरशी–स्त्री १ कुऱ्हाड, फरश पहा २ मोठी पगडी, (कु) फरसी –वि परशूचा ठसा असलेला (रुपया इ० नाणें) 'दति प्रगट करभार डिगचे डिग वोर फरशी।' –ऐपो १०४ [फरश]

फरशी—स्त्री. १ दगडी चीप. २ दगडी चिपांनीं केलेली जमीन; फरसबंदी. [अर. फर्श्]

फरस—पु. १ मोठी फरशी; दगडी चीप. २ फरशी केलेली जमीन; चिरेबंदी भूमि. [अर. फर्श्; तुल० सं. परुष, प्रा. फरुस] ०**बंदी**—स्त्री. १ चिरेबंदी; फरशीकाम. २ गवंडीकाम. –वि. १ फरशीचें. २ बांधकामाचें; गवंडीकामानें बांधलेलें.

फरसपेटी—स्त्री. (सुतारकाम, विणकाम) वगैरे इ०च्या कांठावर काढलेली विशिष्ट वेलबुट्टी, नकशी.

फरसवी—न. श्रावणघेवडा; याच्या जाती:–चांभारी घेवडा.–याची शेंग लवचिक व चपटी असते. श्रावणी, भादवी घेवडा:–याचा श्रावण-भाद्रपदांत हंगाम असतो. शेंग अरुंद, चपटी व लांबट असते. फ्रेंचबीन्स्. [फरस=चापट (अर. फर्श्)+बी; किंवा फ्रेंच=फरास+बीन्स]

फरसाळें—वि. भिन्न रुचीचें, स्वादाचें. 'आणि गोड आंबट मिळे। तेथ रसांतर फरसाळें। उठी दोहीं वेगळें। दोहीं जिणतें।' –ज्ञा १८.२४५.

फरळ—न. (कों.) नाचणी, हरीक इ० चा कोंडा; टरफल.

फरळ—न. (व.) १ पसरट व झुपकेदार अशी झाडाची तोडलेली फांदी. २ (व.) वेल उंच चढण्याकरितां लावलेली काटकी. ३ पेरणीनंतर वरम बुजविण्याकरितां फिरविण्याची फास. [फर+ळ प्रत्यय]

फरा—पु. १ खांद्याचें हाड, अंसफलक २ मांडीचें हाड; फर पहा. ३ ओळ; रांग; समुदाय; पंक्ति (माणसें, जनावरें इ० उभीं राहिलीं असतां होणारी). 'फडक्यांनीं तवा फरा बांधुन।'–ऐपो २७७, 'संगें ऋषीचा फरा।' –आसी ९. ४ कपाळावर कसा तरी (नीटनेटका नव्हे असा) ओढलेला कुंकवाचा पट्टा; फराटा. ५ मुलाच्या कपाळावर बांधावयाचें भूषण; पिंपळपान, पिंपळवन. 'सीतासतीचे निजशिरीं। राम शिरोमणी शिरावरी। चित्ररत्नाच्या अलंकारीं। फरा त्यावरी शोभत।' –भाराकिष्किंधा १३.६३. 'रत्नखचित फरा तुज गौरीकुमरा।' –आरती गणपतीची [सं. फलक; प्रा. फरअ]

फरा—पु. १ धान्य मापण्याचें साधन, माप, मण (१६ किंवा १२ पायलीचा). २ (कोंकणांत कांहीं भागांत फरी) अर्धा मण. ३ खडी, मुरुम, माती वगैरे मापण्याचें २५ घनफुटाचें माप.

फराकणें—क्रि (व.) निवळणें [फरक]

फराक(ग)त—स्त्री. १ मुक्तता, स्वास्थ्य; आराम 'किस्तीचा मुकद्दमा, तर अलीजाह यांचा महेला, यापासोन फरागत होऊन त्याचाही फैसला करण्यांत येईल.' –रा ५ १३०. २ –वि. (व) १ मोकळा; रिकामा. 'गावाबाहेर शौचास जाण्यास फराकत मैदान.' २ ऐसपैस. –क्रिवि १ स्वस्थ; स्वस्थपणानें २ तपशीलवार. [अर. फराघत्]

फराकी—स्त्री. नीट बसतां यावें म्हणून खोगिरावर घातलेली गादी; खोगिरगादी.

फराक्षिन्दह—वि. उभारणारा.–आदिलशाही फर्मान. [फा.]

फराट—पु १ जमीनींत पेरलेलें बीं मातीनें झांकून टाकण्याचें आऊत. २ (व) ज्वारी पेरण्याचें एक तीन फणी लाकडी अवजार.

फराटा—पु. (ल.) (सामा.) फरगडा; फाटा. (क्रि० ओढणें; फोडणें; काढणें) [ध्व.]

फरांडा—पु (व.) झपाटा (चालण्याचा इ०); फेंक. 'एक फरांडा मारला तर वेशपर्यंत आलों.' [फर ! फराटा]

फरांडा—पु. (व.) फाडीचा, एका बाजूनें घडविलेला दगड. 'भिंतीसाठीं फरांडे घेऊन त्याची रास घातली.' [फरा]

फरांडी—स्त्री. चामडें ज्यावर कापतात तो लांकडी ठोकळा.

फराफर-फरा, फरारां—क्रिवि. फाटणें, फाडणें इ० क्रियाच्या, तसेंच ओरपणें, ओढणें इ० क्रियाच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. (क्रि० झाडणें; हालणें; फाडणें; ओरपणें; ओढणें; फेडणें; पादणें). फरफर पहा [ध्व फर !]

फरामोश-ष—वि विसरलेलें; विस्मृत. 'या दोन्ही बाबती फरामोश करून आमची मुखालीफत कबूल कराल तरी...'–चिरा २३. [फा. फरामोश्] **फरामोशी**—स्त्री. विसर; विस्मृति. 'यास फरामोशी केली न पाहिजे' –ब्रप २३४. [फा.]

फराया—क्रीबव (व) काटया.

फरारा—पु १ पताका; निशाण; बावटा; फडकणारें निशाणाचें वस्त्र. 'फ फरारा जरताचा.' –ऐपो ९३. २ लोंबणाऱ्या वस्त्राचा सोगा; फडफडणारें फडकें. [ध्व. फर !]

फरारी—वि. १ घर व जमीनजुमला सोडून गेलेला; देशत्याग केलेला, परागंदा; पळून गेलेली (रयत, प्रजा, लोक). २ हातीं न लागणारा; गुन्हा करून पळून गेलेला (कैदी, लबाड माणूस, आरोपी). [अर.] ०**होणें**–पळून जाणें.

फरारी—स्त्री १ अतःकरणाची ओढ २ आधिक्य; थोरपण. ३ भरभराट. 'आणि पैं तयाची परी। जीविताची फरारी। देखोनि जो नकरी। मृत्युचिंता।' –ज्ञा १३ ७३६. ४ भरमसाठ बोलणें, बोलण्यातील भराऱ्या; थापेबाज बडबड. 'नीळिमा अंबरीं। का मृगतृष्णालहरी। तैसें वायाचि फरारी। वावो जाहलें।' –ज्ञा १३ १०५ 'जैसें बोले तैसें करी। त्यातें वंदिजे हरहरीं। येर ते बोलाची फरारी।' –भाराबाल ३,२० ५ गर्व.

फराल—न (कु) माडाच्या बुंधाचा उभा चिरलेला अर्धा भाग [फरा ?]

फरावान—वि. अपरिमित –आदिलशाही फर्मान [फा]

फरा(रां)शीस-सी(सि)स—पु फ्रेंच मनुष्य 'फराशीस पुढे गले गलाळा भरगोळयाचा मार।'–ऐपो ११३ –वि.

मेंच 'तो तेथून एका फरान्सिस शिपायानें चोरून नेला होता' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ ११४ [मं प्रासेस]

फरास, फराशी—पु बिछायती घालणें, तंबू ठोकणें झाडून काढणें इ० कामें करण्यास नेमलेला श्रीमंताच्या घरांतील नोकर अस्तारक –राज्यको ३२१ [अर फर्राश्] **फरासखाना**–पु १ तंबू जाजमें, बिछायती इ० सरंजाम (समुच्चयानें) २ डेरे, कनाथा बिछायती इ० सामान ठेवण्याची जागा, अस्तरणागार –राज्यको ३२१ 'तमाम रिघला फरासखाना।' –ऐपो २१५ [फा फर्राशखाना]

फरासपेठ—स्त्री (वे) लुगड्याच्या काठांतील नक्षीचा एक नमुना, प्रकार याचे चिकी आणि गोइ असे दोन भेद आहेत

फराळ—पु १ अल्पाहार, थोडा आहार करणें, उपाहार. २ फळफळावळ व पोहे पीठ इ० पदार्थ ३ (विनोदानें) लिहिण्यांत, बोलण्यांत, म्हणण्यांत शब्द गाळणें, शब्द, अक्षर खाणें 'तुम्ही घाईनें म्हणतां यामुळें कांहीं पदाचा फराळ होतो' [स फलाहार, फळाहार–फळार–वर्णव्यत्यासानें फराळ]

फराळा—पु (ना) (धोतर इ० वस्त्र) बरेंचसें फाटणें, चिंध्या निघणें, फाळा [ध्व फर !]

फरी—स्त्री धान्य मोजण्याचें माप, अर्धा फरा, अर्धामण

फरी—स्त्री लहान ढाल व्यायामशाळेंत तलवारीनें हात मारणें घेऊन शिकण्यासाठीं या चामड्याच्या ढालीचा उपयोग करतात

फरी—स्त्री गुराची मांडी, फरा [फरा]

फरीद—पु १ कुटुंब, आप्तसंबंधी वगैरे कांहीं एक नसलेला इसम, फर्जंद सडा (प्राय निंदार्थी उपयोग–कारण कोणताहि पैशाचा व्यवहार अशा माणसाशीं करणें धोक्याचें समजलें जातें) २ मोकळा, रिकामा (कामावरच्या वेळेखेरीज) (शिपाई लोकांच्या वापरण्यांतला शब्द) [अर फर्द]

फरें—न १ खाद्याचें हाड, असफलक २ मांडीचें हाड, जघाफलक फरा पहा [फरा]

फरें—न फरेमरें पहा

फरेब—पु कौटिल्य कपट, लुच्चेगिरी 'तहेत इचे मकर व फरेब दाखऊन' –पया ४६५ [फा फरेब्] **०देणें**–फस विणें –मौज २६३० [तुल० फा फरेब्–द्] **फरेबी**–वि लबाड, कुटिल विश्वासघातकी टोपीकराची बात बेईमान व फरेबी' –पया ४६६ [फा]

फरेमरें—न (मुलींचा) एक खेळ विशिष्ट आकृति काढून नऊ नऊ खड्यांनीं हा खेळतात या खड्यांना घुला म्हणतात तीन घुला एका रेषेंत साध्यावर आल्या म्हणजे फरें होतें त्याचें फरें होतें ती दुसरीचें एक मरें (घुला) घेतें [फरा=ओळ+मरणें]

फरेल, फालेर—पु (गो) दीपस्तंभ, दीपगृह [पोर्तु फारोल]

फरेवाड—वि (माण) गुडघ्याच्या वर वाजवीपेक्षां लांब वाढलेला. [फरा+वाढ]•

फरोक्त–ख्त—वि विकलेलें, विक्रीत 'निमे तक्सीम दरो बस्त फरोख्त दिली' –चन्द्रचूडदप्तर ११९ [फा फरोख्त] **०करणें**–विकणें **०खत–पत्र**–न विक्रीचें पत्र, खत, खरीदखत. **फरोक्ती–ख्ती**–स्त्री विक्री, विक्रय, विकत देणें 'फरोख्ती केली असे' –रा १३९२ [फा फरोख्त्]

फरोड—पु १ विस्तार, पसारा, व्याप्ति (काम, विषय इ०ची) (क्रि० घालणें, पसरणें, फैलावणें, पडणें; माजणें; वाढणें) २ (व) व्यास. [फड]

फरोदस्त—पु (वादन) तेरा मात्रांचा व सहा अवयवांचा (विभागाचा) ताल

फर्क—न होणें –आदिल्शाही फर्मान

फर्खुन्दह—वि शुभ –आदिल्शाही फर्मान

फर्गोल—पु रुंदार पायघोळ अंगरखा, ओव्हरकोट, 'सक लाद न मिळे याखातव स्वामींचा फर्गोल पाघरता पाठविला असे' –रा ८१२० [फा फर्घूल]

फर्जं(हं)द—पु १ मूल, फरजद पहा २ लेंकावळा, दासीपुत्र ३ (गो) गुलाम 'लेकरा–फर्जन्दा सुद्धा' –रा १५२७९. [फा फर्झन्द]

फर्जित—वि (सोंगट्याचा खेळ) कुकट, बिनहिरोबी (क्रि० जाणें) 'तोड कुरावयाची म्हटली म्हणज ती अशी कीं, एका पक्षाकडच्या सर्व सोंगट्या लागून झाल्यावर एका पवाचें दान पडून फर्जित जावा लागतो' –मराठी सहावें पुस्तक पृ ३६९ (नीप)

फर्जी—पु १ बुद्धिबळाच्या खेळांतील वजीर फरजी पहा 'प्यादाखालीं फर्जी गेला। तुका म्हणे डाव झाला।' –तुगा २ वजीर, राजाचा प्रधान (प्राय जुन्या कवितेंत) 'मर्जी पाहुनि अर्जी करी फर्जी जैसा गाजे। श्रीकृष्ण पाडवांचे घरीं ऐसा साजे॥' [फा फर्झी]

फर्जंत—(गो) फर्जंद पहा

फर्त—स्त्री अतिशयितता –आदिल्शाही फर्मान

फर्द–फर्मासी—पुस्त्रीन १ लेख, एकरी पत्र 'येथें जागिरीची फर्द लिहून ध्यावी तरी आपणापाशीं मोहरही नाहीं आणि तुमचाही कांहीं आश्रय दिसोन येत नाहीं' –रा ८२१७ २ गोल लाक डाचा वाढलेला तक्ता लफ्फा पहा ३ फरद पहा [फा फर्द]

फर्दा, फर्मान, फर्मावणें, फर्मासी, फर्मास—फरदा, फरमान इ० पहा

फर्न—न. पाण्याच्या आश्रयानें वाढणारें, सुंदर पानांचें एक झुडुप हें झाड सावलींत ठेवून यास पाणी घातल्यास हें हिरवेंगार

राहतें सोनेरी, रुपेरी अशा याच्या जाती आहेत नेचा, पेरण पहा [इ फर्न, तुल० स पर्ण]

फर्नांदीन, फर्नांदीस—पु (पोर्तु) आम्याची एक जात, अवा पहा [पोर्तु फर्नांदीझ्]

फऱ्या—पु गुराचा एक स्पर्शजन्य रोग, गुराना होणारा पटकी वगैरेसारखा आजार –के १६ ६ ३१

फर्याद फर्यादी—स्त्री तक्रार –आदिलशाही फर्मान फिर्यादी पहा

फॅरे—न (गो) इस्तरी [पोर्तु फेरा]

फर्रास—वि (व) बोलण्यात पटाईत, अधिक बोलणारा फरडा पहा

फर्लो—स्त्री काहीं वर्षांच्या नोकरीनतर मिळणारी सवलतीची रजा [इ]

फर्शी—पु कुन्हाड, परशु, फरशी पहा 'फर्शी घेऊनि करीं निक्राचा। छेदिला नर सहस्त्रकराचा।'–किंगवि ४१ [स परशु]

फर्श-र्ष, फरस, फर्शी—पुस्त्री १ परस-शी बैठक, बैठ कीची मोठी सतरंजी 'रोशनमहालाचे सहजामध्यें चादणीचा फर्श होऊन (नबाब) बरामद झाले'–रा ५ २०० २ फरसबंदीची जमीन, लादाची जमीन 'सभामण्डप व भोंवतालचा फरस'–रा १४ ५६ [अर फर्श्]

फर्शावा—पु फरासखान्याचें सामान –ख ५ २६२८ [अर फर्श्=बिछायत]

फर्सूल—न (गो) ल्हान कुन्हाड [स पर्शु]

फर्हत—स्त्री आनद, हर्ष 'हमेशा खत-किताबत फर्हत जादा करीत जावी'–पया ४६७ [अर फर्हत्] ०नमत–वि आनद देणारें, आनददायक 'आँसाहेबाकडून खत फर्हतनमत आलें' –रा १०५ [अर फर्हत्-नमत्]

फल—न १ फळ (वृक्षादिकाचें) (याचे लक्षणेनें पुष्कळ अर्थ निघतात) २ (ल) सतान, सतति, प्रजा ३ फायदा, लाभ ४ प्राप्ति, उत्पत्ति, निष्पत्ति, कोणताहि व्यापार, क्रिया यापासून निष्पन्न होणारी गोष्ट ५ परिणाम, शेवट अखेर 'तर्सेच त्या लेखाचें अगर अर्थाचें काहीं फल'–गीर २२ ६ (गणित) त्रैराशिकातील दुसरें व चवथें पद दिलेलें प्रमाण दर व उत्तर, प्रमाणाक व उत्तराक ७ भाला, बाण इ० शस्त्राचें टोंक अग्र हत्या राचें पातें ८ नागराचा फाळ ९ वर्तुळाचें क्षेत्रफळ [स] सामान्य शब्द–**०ग्रथ**–पु शकुन, मुहूर्त, लक्षणें इ० काचीं शुभाशुभ फलें सागणारा फलज्योतिषाचा भाग, असा ज्योतिषग्रथ **०ज्योतिष**–न ग्रहाच्या व नक्षत्राच्या विशिष्ट स्थितीमुळें मनुष्यावर होणारे परिणाम सिद्धातरूपानें सागणारें शास्त्र, ज्योतिष (ज्योतिष हा शब्द खगोलविद्या आणि खगोलापासून मिळणाऱ्या फलाचें ज्ञान या दोहोंसहि लावितात तेव्हा फलज्योतिष ही सज्ञा इंग्रजी ॲस्ट्रॉलॉजीला प्रतिशब्द म्हणून नवीन बनविण्यांत आली) **०त्यागी**–वि आपल्या श्रमाचें फळ (तें मिळण्याच्या वेळींच) मुद्दाम सोडणारा, फलाची इच्छा न करणारा **०द-द्रूप-प्रद**–वि १ फल देणारें, फायद्याचें (काम, प्रयत्न, युक्ति, उपाय) 'निगमागमद्रुमफळ। फलप्रद।'–ज्ञा १८ २ २ फायदेशीर, परिणामकारक झालेला, सफळ, गुणावह. 'सफल फलद कर्म त्याज सन्यास साचा। म्हणुनि समज होतो कोणत्या रसाचा।' **०प्रदान**–न विवाहातील एक समारभ वाङ्निश्चयाच्या वेळीं नवरीच्या ओटींत नवऱ्याच्या बापानें नारळ वगैरे घालणें **०न्यास**–पु आपण केलेल्या कृत्याबद्दल किंवा विशिष्ट सत्कृत्याबद्दल मिळणाऱ्या बक्षिसाची आशा सोडणें, त्यावर हक्क न सागणें, फलत्याग, निष्कामकर्म **०भोग्य**–वि फलाच्याद्वारा, निष्पत्तीवरून, उपभोग घेता येणारें (फळझाड, पैसा, वतनवाडी), ह्याच्या उलट स्वत भोग्य **०मान**–न फलनिष्पत्ति **०वाछा–च्छा**–स्त्री फळाची, परिणामाची इच्छा, मोबदल्याची आशा याच्या उलट फलन्यास 'त्यजुनिहि फलवाछा काम्यकर्मे करीती। प्रिय हरिस नव्हे ते सर्व ह्या लोकरीती।'–वामन, कात्यायनी मत ७० **०वान्**–वि फलप्रद, फलद्रूप **०शर्करा**–स्त्री फळापासून काढलेली साखर, (इ) फ्रुक्टोज **०श्रुति**–स्त्री १ मत, स्तोत्र, इ० पुण्यकारक कृत्यापासून मिळणारें फळ सागणारें शास्त्र, ग्रथविभाग २ फल, फायदा, निष्पत्ति 'गोष्ट झाली खरी पण आता रागें भरून फलश्रुति काय?' [फल+श्रुति=शास्त्र] **०क्षम-क्षेम**–वि १ फलें धारण करण्यास योग्य, फलद (शब्दश व ल०) २ फलदायक, लाभप्रद, कल्याणप्रद [स फलभ्रम] **फलाकाक्षा**–स्त्री फलेच्छा, आशा, फलवाछा [स फल+आकाक्षा] **–कांक्षी**–वि फलाची, मोबदल्याची इच्छा करणारा **फलाफल**–न फायदा-तोटा, नफा नुकसान [फल+अफल] **फलाशा**–स्त्री फल मिळण्याची इच्छा, आशा (सुपरिणाम, बक्षीस इ०ची) **फलाहार**–पु थोडा उपाहार करणें, फराळ, फळफळावळ, पोहे, इ० पदार्थ खाणें, असल्या पदार्थाचें भोजन [स फल+आहार] **फलित**–न गर्भित अर्थ, ध्वनि –वि १ फळ आलेला (वृक्षलता इ०) २ (ल) फायदेशीर, फलद्रूप झालेला ३ ध्वनित गर्भित, अध्याहृत (गूढ अर्थ इ०) [स] **०प्रेरणा**–स्त्री दोन किंवा अधिक प्रेरणाच्या इतकेंच कार्य करणारी प्रेरणा, फलोत्पादक प्रेरणा, परिणत प्रेरणा (इ) रिझल्टंट –यस्थि ६ **फलितार्थ**–पु १ गर्भितार्थ ध्वनितार्थ 'म्हणोनि ते बुद्धि रचू। मतवाद ह खाचू। सोलींव निर्वेचू। फलितार्थेंचि।' –ज्ञा १३ १०४९ २ फलश्रुति अर्थ २ पहा [फलित+अर्थ] **फलोत्पत्ति** स्त्री फायदा, नफा, किफायत [फल+उत्पत्ति] **फलोदय**–पु फळ येणें, दिसू लागणें [स फल+उदय]

फलक—पु. १ फळा, मांडीचा भाग —अश्वप १ ६२ २ फळी तक्ता 'चित्रफलक' [स]

फल्कट—न १ पोकळ धान्य, फोल्कट पहा 'जैसें कण आणि फल्कट। दोहींसि याढी एकघाट।' —एभा ११ ६२० २ अशा धान्याचा साठा, सचय रास 'जैसी घाळणी पीट गाळूनि सर्वेही। फल्कट ठेवी आपणातें।' —वि असार, व्यर्थ, पोल, खोटें, वायफळ 'रचतें रचतें रुचितें। असार रितें फल्कट।' —तुगा ७१३ 'हें काय सांगावें फल्कट। जैसें जेवण जालिया उच्छिष्ट।' —कथा ४ ८ ८ [फोल्कट]

फलकणें—उक्रि (ना) (वेळू इ० चे) दोन भाग करणें, फाळणें पहा [स फल्=फाटणें, फोडणें]

फलकाई—स्त्री (व) फलफल पदर हालवीत चालणारी स्त्री 'आल्या फल्काई' [ध्व फलक+आई]

फलकारा—पु १ (व) पदराचा वारा २ वाऱ्यानें उडणारा पदर 'दिव्याला फल्कारा लागला' [फलक+वारा, फलक+आरा प्रत्यय] **फलकारे मारणें**-क्रि येजा करणें साहेबाच्या अगावरून दहा पाच वेळा उगीच इकडून तिकडे नाचाला धार कागद हातात घेऊन फल्कारे मारले की तयार' —फाल्क नाटयछटा २

फलकाव(वि)णें—उक्रि (प्र) फरकाविणें पहा

फलंग-लांग—स्त्री उडी टांग (क्रि० मारणें) [हिं फलांग]

फलफिलाल—क्रिवि ह्याचक्षणीं तावडतोब [अर ?बिल् फिल]

फलम—पु १ सोन्याचें एक लहान नाणें हें पुतळीपेक्षा कमी किमतीचें म्हणजे सुमारें तीन रुपये किमतीचें असतें होनाचा दशांश फणम सहासष्ट होन साडसहा फलम दान आणे याचे वाटणीचा मुलुक' —समारो १ ३४० २ लहान चांदीचें नाणें, दक्षिण हिंदुस्थानात रूढ फनम असेंहि नाव आहे १२।। फनम= १ रुपया [हिं] **फलमाची माळ**-स्त्री (गळयात दागिना म्हणून घालण्याची) फलम नाण्याची माळ

फलवा—पु एक औषधी वनस्पति [हि]

फलाखी—स्त्री वैपुल्य समृद्धि याच्या उलट हलाखी 'पातशाहास अर्जी श्रीमताची पोटगी-फलाखी याची मान्य केली' —रा ६ ५५९ [फा फराखी]

फलाटिण फलानेल—स्त्री लोंकरी मऊ वस्त्र, लोंकरी कापड [इ फ्लॅनल (साटिणप्रमाणें फलाटिण रूप झालें असेल)]

फलाडी—स्त्री (को) डोलीच्या उभ्या वाशाच्या टोकाना बांधलेलं लाकडाचें आडवे वासे दांडकी प्रत्यकी (हे दोहोपेक्षा जास्त गडी डोली उचलण्यास असल्यासच बांधतात) 'फलाडया शिवाय चौघेजण डोली कशी उचलणार ?

फलाणबिस्ताण—न १ हें तें ही ती वस्तु २ सटरफटर अडगळ ३ काहींचे काहीं, निरर्थक फालतु गोष्टी [फा फलान्‌ द्विरु]

फलाणा—सना अमुक, अमका, कोणी; काहीं (तुच्छता दर्शक शब्द) 'स्वामी तो परमहंस ! गुरुदु खातील स्वामी असतां क्षणक्षणां फलाण्यानें फलाणें जाहलें, इत्तीमुळें फलाणें गेलें याप्रकारें लिहून पाठवितात याचा विचार काय ?' —ब्रच ३२ [फा फलान, अर फुलान] ०**बिस्ताणा**-वि अमुकतमुक, कोणीएक, कोणीतरी

फलानी-णी—स्त्री: फलाटीण, लोंकरीचें कापड —मुव्या १२३ [इ फ्लॅनेल]

फलुस—स्त्री एक फळांतील साखर, फलशर्करा, (इ) फ्रुक्टोज साध्या साखरेपेक्षा ही गोड व पचण्यास हलकी असते हिचा उपयोग मधुमेह विकारावर होतो ' —ज्ञाको(फ) ७ [स फल+उस प्रत्यय]

फल्गु—स्त्री १ फल्गु नावाची एक पाणी नसलेली नदी. —वि २ (ल) असार, नि सत्व ३ क्षुद्र, तुच्छ [स]

फल्लम—पु फलम पहा

फवणें—क्रि प्राप्त होणें, फावणें मिळणें पवणें पहा 'त्या जाण वेदगर्भींच्या श्रुती। श्रुतिरूपें माझी नव्हेचि प्राप्ति। तें परतल्या म्हणोनि नेति नेति। माझी सुखसगती न फवेची।' —एभा १२ १६३ [पवणें]

फवारा—पु १ पाण्याचें उडणारें कारंजें 'फवार रुप्याचे व तांब्याचे मजालस पाहून लावीत जावे' —पया २८६ २ कारंज्याचें तोंड, भोकें भोकें असलेलें चोंड ३ कारंजातून व उद्गान्वित टोंडावाटे पाणी उडणें जलोत्क्षेप [अर फव्वारा]

फॅशन—स्त्री नवीन चाल रीत, ढंग, प्रथा, प्रचार [इ]

फशाळा—वि १ फसविलेला; वंचित २ लुबाडलेला, ज्याच्या टाळूवरून हात फिरविला आहे असा [फसणें] **फशाळी**—स्त्री १ फसविणें, ठकविणें लबाडी करणें २ फसवणूक, ठकवणूक, ठकवण (क्रि० करणें होणें) [फसणें]

फशीं—अ जाळयात फसत [फासची अनियमित सप्तमी] ०**देणें** सक्रि फासात पाडणें, अडविणें, फसविणें ०**पडणें**—अक्रि फासात पडणें फसून सकटात सापडणें फसणें 'सगाईत धान्य घतलें नाहीं यामुळें फशीं पडलों ' ०**पाडणें**-सक्रि फसवून सकटात, अडचणीत पाडणें

फसकटणें फसटणें—अक्रि निष्फळ होणें सिद्धीस न जाणें (सल्ला मसलत, उपाय योजना आशा) फिसकटणें [ध्व फस !]

फस-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि धान्यादिकाच्या गाशींत हात खुपसताना पोतें फुटून धान्य इ० बाहेर सांडताना, चिखलात घुसताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण [ध्व फस !]

फसकल—स्त्री आसनमांडी-मांडा घालून प्रशस्तपणें बसणें, प्रशस्त अघळपघळ मांडी घालणें (क्रि० मारणें घालून बसणें) फतकल पहा [हिं फसकट]

फसकळ—वि मऊ व दवणारा, एखादा पदार्थ फसकन् काहीं आत बुडण्याजोगी (दलदलीत जागा, दाट चिखल) [ध्व फस]

फसकी—स्त्री १ (हिं) भाजीपाला, धान्य इ०वरील तें विकणाऱ्याकडून सरकारी अधिकाऱ्यानें वसूल केलेला कर (एका मणास एक पसा अशा तऱ्हेनें घेतात तो) २ योग्य वजनावर किंवा मापावर दिलेलें आणखी थोडेसें धान्य, वर्तावळा, केणें ३ (कों) भाताचें माप घेताना मापाच्या मेहनतान्यासाठीं, तसेंच मापाच्या गणतीसाठीं बाहेर काढण्यांत येणारें दर मापागणिक एक ओंजळभर धान्य खोताच्या नोकरास फसकीचा हक्क मिळतो ४ प्रमुख विशेषीं किंवा उजळणीच्या दिवशीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांनीं पंतोजीस दिलेलें ओंजळभर धान्य ५ श्रावण महिनाभर किंवा वर्षभर बायकांनीं प्रत्येक सोमवारीं शिवाला वाहिलेली धान्याची मूठ, 'घे फसकी, दे लक्ष्मी'

फसगत, फसगप(फ)त, फसगफलत, फसगयफ(ग)त—स्त्री फशीं पडलेपणा, फसवणूक, फजिती, फसल्याची–लुबाडला गेल्याची स्थिति [फसणें+गति, गफलत गैबत] **फस मामला**—पु नुकसानीचा धंदा, नुकसानीची, फसवणुकीची जागा, स्थिति, काम (क्रि० पडणें, बसणें, होणें, करणें) [फसणें+मामला]

फसणें—क्रि १ रुतणें, गुतणें, अडकून पडणें, फसकन आत जाणें (चिखल, रेती इ०मध्यें) २ (ल) जाळ्यात सापडणें, संकटात, अडचणींत अडकणें ३ ठकविलें जाणें ४ (दिलेलें कर्ज, ठेव इ०) बुडणें, डुबणें ५ नुकसान पावणें, तोटा येणें (धनको, व्यापारी इ० नीं) ६ प्रगति, भरभराट न होता मूळपदावर असणें, राहणें, प्रतिकूल परिणामयुक्त होणें (बेत, अंगीकृत कार्य, उलाघाल, उद्योग इ०) [ध्व फस! हिं फसना] **फसण**—स्त्री १ चिखलाची रुतण, रुपण २ (ल) जाळें, फांस, फशीं पाडणारी फसविणारी गोष्ट योजना फसणी **फसवणूक**—स्त्री १ रुतलें जाणें २ (ल) भुलून पडणें गुरफटलें जाणें (शब्दश व ल), फसणें फसगत पहा [फसणें]

फसफशी(सी)त—वि १ स्निग्धता, चिकणाई नसलेला, सुका, भुसभुशीत (माती, पीठ तपकीर वाळू इ०) २ अतिशय ओला थलथलीत, लबलबीत (पिठाचा गोळा, पातळ कणीक, माती इ०) [ध्व फस!]

फसफस-फसां—क्रिवि वाळूवरून किंवा दाट चिखलांतून चालताना, पुष्कळ मुतताना आवळलेल्या किंवा फेंस येणाऱ्या पदार्थाचा फसफस शब्द निघताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व फस!]

फसफसणें—अक्रि १ फसफस आवाज होणें करणें (फेंस येताना किंवा जनावरें इ० जोरानें फळफळ मुतताना) २ आवून फुगणें ३ फेंस येणें ४ (कु) निराशा होणें ५ ओंफस होणें, सिद्धीस न जाणें, फसणें (बेत, कार्य इ०) [ध्व. फस!]

फसल—स्त्री १ पिकाचा हंगाम, मोसम 'स्वराज्याचा अंमल फसलीचे फसलीस पडच्या करीत जाण्याविषयीं जागीरदार व आमील जमीदारास इनायत-नामे व्हावे' –रा ५ १९५ २ पीक 'अम्बयाची फसल बारमाही चालती करितों' –रा ७ २१० ३ घोड्यास पोषक अन्न म्हणून दिलेले ओल्या हरबऱ्याचे घाटे, टहाळे, हरभऱ्याचा ओला चारा ४ ल्हान मुलाचें पुष्टिकारक अन्न (तूप, खारिक इ०) [अर फस्ल्] ०**खरीफ**—स्त्री खरीपाच्या हंगामात येणारें पीक ०**हंगाम**—पु १ पिकाच्या हंगामाचे दिवस २ धान्यें पिकल्यावर त्याच्या क्रयविक्रयाचा काळ, हंगाम, दिवस [अर फसुल्+फा हंगाम्]

फसली-स्ली—न एक मुसलमानी शक (याचा आरंभ मृगास म्हणजे ज्येष्ठ अथवा इंग्रजी जून महिन्याच्या सुमारास होतो उत्तरेकडे प्रथम अकबरानें हा १५५६ त सुरू केला, तोच शहाजहानानें दक्षिणेंत १६३६ त सुरू केला फस्लींत मृगापूर्वी ५९१ व मृगानंतर ५९० मिळविले म्हणजे इसवी सन होतो –वि हंगामी, मोसमातील [फा फस्ली] ०**सन(न्न)-साल**—न १ हंगामाचें किंवा सुगतेचें साल, उत्पन्नाचें वर्ष २ फसली वर्षगणना, शक दक्षिणेंतील फसली साल व इतरत्र चालणारें फसली साल यात दान दोन वर्षांचा फरक आहे

फस(सा)विणें—उक्रि ठकविणें, भोंदणें, छकविणें [फसणें प्रयोजक] **फसवण**—स्त्री फसवणूक पहा **फसवणी-णूक**—स्त्री ठकविणें, ठकबाजी, फसविण्याचा व्यापार [फसविणें] **फसवेगिरी**—स्त्री १ (कायदा) ज्यात स्वार्थ असून दुसऱ्याचें नुकसान होण्याचा किंवा त्यास इजा होण्याचा संभव असतो असें कोणतेंहि वर्तन, कृत्य, ठकबाजी २ फसविण्याचा व्यापार, पहा **फसव्या**—वि फसविणारा ठकविणारा

फसाट—न (व) अनिष्ट, वाईट परिणाम, नाश, घात ०**काढणें**—बिघडविणें 'कामाचें फसाट काढलें'

फसाट—पु (ना व) बैलगाडीचा मागचा भाग 'आम्ही फसाटात बसलों'

फसाटी—स्त्री (व) दोरास बांधलेला काट्याचा भारा, फळाचा फास (ज्वारीचे पेरणीनंतर वरम पडतात ते बुजवण्याकरिता) एका फसाटींत चार दोटे असतात [फास+काटी]

फसांडी—स्त्री १ (व) श्रमानें आलेला थकवा २ फजीती [ध्व फस]

फसाद फसादखोर, फसादी—फिसाद पहा

फसाव—पु १ रुतण्याची, फसण्याची जागा (चिखलाचा, दलदलीचा भाग, रस्ता इ०) २ फासात, गोत्यात घालणारें काम, उद्योग फसण पहा [फसणें] **फसावा-पु** फसगत, फसविलें जाणें, फसवणूक 'सद्यानाकडे याचा फसावा भारी आहेत' –समारो २ ११६

फसाफस-फसां, फसासां—क्रिवि. मोठ्याने फसफस करीत फसफस पहा.

फसादत—स्त्री वरकुन्व. -आदिलशाही फर्मान.

फस्की—स्त्री. १ फस्ती पहा. २ (गो.) बात; थाप.

फस्त—स्त्री (गो.) इज्जत, अब्रू. फस्ती काढप-(गो.) १ इज्जत घालविणें २ भानगड. फस्तीक पडप-(गो.) मानभंगीत पडणें.

फस्त—वि. पस्त पहा. लुटणें, जाळणें, खाणें इ० द्वारां पूर्ण विध्वंस, नाश, फडशा, निश्शेष झालेला, उध्वस्त, ओसाड. (क्रि० लुटणें; जाळणें, पाडणें; खाणें, नेणें, करून टाकणें इ० निर्देशक, रूढ; फस्त आणि नासाडी या अर्थाची क्रियापदें). 'पेंढाऱ्यांनीं गाव लुटून फस्त केला.' [फा. पस्त्]

फस्त—स्त्रीन. शीर (नाडी) तोडून रक्त काढणें. 'हकिमानीं फस्त सोडविली, तत्क्षणीं प्राण निघोन गेला' -दिमरा १. २५१ 'त्याचें फस्त खोलुन रक्त काढलें असतां ...' -पाको १७४ [अर. फस्द्]

फहमिन्दा—फामिंदा पहा. 'कोणी जमीदारीचे फसवांत फहमिंदा नं जाहला.' -रा १९.१०५. [फा. फह्मीदा]

फळ—न १ सर्व अर्थी फल पहा. २ फलप्रदान पहा. ३ वाफेवर शिजविलेला, रोट. (व.) उकडलेल्या पिठाचा अर्धगोलाकृति भक्ष्य पदार्थ. आषाढी अमावास्येस करितात तो. 'वरणावर फळें टाकलीं, आतां होतील.' ४ (व) कन्यादानाचा विधि; साडे. ५ तलफळ 'तों निजगमरेसीं फळ। यादव घेऊन आले तात्काळ। मेहपीं वैसले वऱ्हाडी सकळ। भीमकें तेव्हां पुजियेले।' -ह २४ १२६ [सं फल] म्ह० पश्चात्‌ फळाची आज्ञा-परवानगी (परवानगी देणाऱ्याच्या मनात सुद्धां नसलेल्या कृत्याची गृहीत धरलेली संमति) ०ताड-पु फळें धरणारें ताडाचें झाड. हें मादी जातीचें असतें ०त्यागी-प्रदान-(प्र.) फलत्यागी, फलप्रदान पहा ०फळावळ-फळोरा-स्त्री (सैमुच्चयार्थी) फळें; अनेक प्रकारचीं फळें, फळावळ पहा * [फळ द्वि] ०भाजी-शाक-स्त्री. ज्याच्या पानाचा खाण्याकडे उपयोग नसून फक्त फळाचाच होतो अशा भोपळा, वांगें इ० भाज्या याच्या उलट पालेभाजी. ०शोभ(व)न-न. प्रथम ऋतु प्राप्त झाल्यावर गर्भशुद्धी करिता व गर्भधारणा सुकर व्हावी म्हणून करावयाचा विधि; गर्भाधानसंस्कार,ऋतुशांति (कु).फळेसोवाण. 'शांती फळशोवन वारसें।' -दा १४ १.५३ [सं.] ०श्रुती-श्रुत-स्त्री, फायदा; नफा, लाभ फलश्रुति पहा. [सं. फलश्रुति] फळादेश-पु १ फायदा; लाभ, फळ. २ परिणाम. 'याचा फळादेश या प्रकारचा जाहला.' -भाव ४४. [सं. फल+आदेश] फळार. फळाहार-पु फराळ, फलाहार [स फल+आहार] फळावळ-ळि-स्त्री नानाप्रकारचीं फळें; फळफळावळ. 'पात्रीं रत्नमणी फळावळि दिठे सर्वांही सोवेरे।' -आपू १९. फळाशा-स्त्री. फळप्राप्तीची आशा. [सं. फल+आशा] फळास-फळा येणें-फलद्रूप होणें; सफळ होणें; फायदा मिळणें; फायदेशीर होणें. 'कोटि जन्मींचें पुण्य जाण। फळासी आलें आज तुझ्या।'

फळ—न. १ माला, बरची इ० चें पातें २ बाणाचा लोखंडी फाळ. 'असमयोगास तसें तव संदर्शन जसें शरास फळें।' -मोभनु १.११. ३ कुंभाराचें थापटणें. [सं. फल]

फळॅं—न. (गो.) फळी.

फळकट—वि. (कु.) फळकर पहा.

फळक(ग)ट—वि. १ गबाळपणानें घातलेला (पोशाख) २ अव्यवस्थितपणें चालविलेलें (काम). ३ भोंगळ, शिथिल, ढिलें (आचरण, वर्तन). ४ हलकें; निःसत्त्व; असार (भुस इ०) -न. फोलकट; फोल. फलकट पहा. 'सर्वेचि सुजाणपण साडिलें। रूप आणिकची मांडिलें। देयें फळकट काढिलें। मजुर जाहले मायेचे।' -एरुस्व २.१६. [फोलकट] ०पेशा-वि. (पोषाखांत) नीटनेटका नसलेला; दिन धापचोपीचा; अव्यवस्थित. [फळकट+नेसणें]

फळकण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि मूत्र, रक्त, दूध, पाणी, धान्य, वाळू इ० पदार्थ एकाएकीं लोट बाहेर पडे असें सांडतांना, वाहतांना होणाऱ्या आवाजासारखा शब्द होऊन. [ध्व फळ]

फळकर—वि. फळण्याच्या वयास आलेली, गर्भधारणेच्या स्थितीत पोंचलेली (गाय, म्हैस इ०) [फळणें+कर प्रत्यय]

फळकवणी—न. (निंदार्थी) पाणी जास्त झालेला पातळ पदार्थ (वरण, ताक, सांबारें इ०) [फळकण+पाणी]

फळण—स्त्री. गाई-जनावरांचा वर्षांतील फळण्याचा काळ, हंगाम, फळण्याचे दिवस. [फळणें] फळणावळ-स्त्री फळविणाऱ्यास दिलेली किंमत, पैसा. [फळणें] म्ह० अठ्याची कोंबडी टका फळणावळ फळणी-स्त्री. मादीचें फळणें, फळण्याचा व्यापार. फळणें-अकि. १ (शब्दश. व ल) फळ येण्याच्या स्थितींत असणें २ (प्राय. ल.) लाभदायक होणें, सफल होणें (काम, युक्ति) ३ प्रसन्न होणें, पावणें (दैव) ४ समृद्ध, भाग्यवान् होणें (मनुष्य) 'तीं (गुरुमें) न जातांच औषधें केलीं। गति फळली कर्मांची।' ५ पुरें होणें, फळास येणें. 'तेज पहा वचनाचें ज्यासि फळाया न लागली घटिका।' -मोआदि ११.६०. ६ नर जातीकडून संभोगिली जाणें, मैथुनसंस्कार मिळणें; गाभण राहणें (गाय, म्हैस इ०). 'आमची गाय नुकतीच फळली.' [सं. फलन; प्रा. फलण]

फळणी—स्त्री (गों) (दारें, खिडक्या इ०) लावण्याची क्रिया. फळणें-उकि. (गों.) लावणें, बंद करणें (दारें इ०). 'दार फळ'=दार लाव

फळणी—स्त्री. (गो.) धूळ घातलेला लिहिण्याचा फळा; धूळपाटी. [सं. फल=तक्ता, फळा]

फळफळ–फळां,फळाफळ–फळां—क्रिवि. फळकण पहा. (फळकणपेक्षां हे शब्द आवाजाचें आधिक्य दर्शवितात).

फळफळणें—अक्रि. १ पुष्कळ आणि आवाज करून मुतणें (जनावरानें). २ भळभळ पाणी सोडणें (भाडें इ० कोनें) ३ घळघळ वाहणें, जोरानें बाहेर येणें (फाटलेल्या पिशवींतून धान्य इ०) ४ प्रसन्न होणें, पूर्ण अनुग्रह असणें, उदयास येणें, उघडणें (दैव). 'त्याचें नशीब आता फळफळलें' ५ फायदेशीर असणें (धंदा), भरभराट होणें (कामाची). [ध्व. फळ द्वि]

फळफळाट—पु १ उत्कर्ष, भरभराट २ सद्दी ३ विपुलता, प्राचुर्य, समृद्धि फळफळण्याचा अतिशय.

फळफळीत—वि. १ कठिण व प्रत्येक कण वेगळा झालेला; फार मोकळा, फडफडीत (भात इ०) २ वाळलेला व भुसभुसीत (अपुरा भिजविलेला चुना, माती). ३ फार पातळ, पाणचट(ताक इ०) फिळफिळीत पहा.

फळयेतण—न. (गो.) गर्भाधान.

फळयो—पु. (गो.) एक औषधि.

फळवला, फळोला—पु क, च, ट, त, प हे अक्षरांचे पांच वर्ग प्रत्येकी.

फळवाट—स्त्री (चांभारी) चामडें कापण्याची फळी. [फळी+वट प्रत्यय]

फळशी—स्त्री एक झुडूप.

फळा—पु १ नागराचा फाळ २ मोठी फळी. यावर खडूनें लिहितात ३ (ल) वाळल्यानंतर ज्याचा कागद होतो अशा (ताग इ०) द्रव्याचा थर ४ (रा) मूठ असलेली चापट फळी, फळ, थापटणें. हिनें मडक्यें ठोकतात [सं फलक; प्रा फलभ]

फळाटी—स्त्री. कापशीचा वाळलेला खुंट, काटकी (प्र.) फळाटी, पळ्हाटी पहा. [फळें+आटी(ाटी)प्रत्यय]

फळाटी—स्त्री. (खा.) मडक्याच्या काठाजवळचा भाग ठोकावयाचें साधन, हत्यार, थापटणें, फळा. [फळ+काठी]

फळांडी—स्त्री. (कु.) पायतण नीट करण्याचे वेळीं चामा-राम लागणारें लांकूड.

फळाफळ—स्त्री. (कों.) जिकडेतिकडे घाईनें बंद करणें (दुकानें, दारें, खिडक्या इ०). [फळणें]

फळी—स्त्री १ लहान फळा; लाकडाची रुंद पट्टी, तक्ता २ रंगवलेली पट्टी ३ दार, खिडकी इ०चें पान, झडप ४ बाजू, पक्ष, 'दुफळी.' ५ ओळ, पंक्ति; रांग, दुसऱ्याचा प्रवेश न होऊं देण्या जोगी बळानें उभी राहिलेली पंक्ति (पशु, मनुष्य, मेघ इ०ची). (क्रि० धरणें, बांधणें, देणें) 'घोडस्या हौदकरानीं एकदा रांग-रंभाशि लागल्या गोळ्या मारल्या पठाणाच्या टोळ्या।' –ऐपो २४४. ६ समूह, संघ, जूट, कंपू. 'आले बाधोनि फळी शाल्व जरासंध दंतवक्रादि बळी।' –मोकृष्ण ५३.१४. ७ झोंबी; युद्ध (क्रि० घेणें). 'जया केसरी पाहता अश्रु गाळी। करी मत्त त्यासी फळी घे श्रगाळी।' –वामनविराट ७.८ ८ खेळ. ९ विणकाम ठासून बसण्याकरिता ठोकण्याचें साधन. [सं. फलक=फळा, फळी] (वाप्र.) ०घेणें–युद्धास सिद्ध होणें. –शर. ०फुटणें–सैन्याची रांग मोडणें 'पळाले फळी फूटली राक्षसाची।' –राक १६५ ०फोडणें, फोडून जाणें–रांग तोडून मधून जाणें. ०मांडणें–सैन्याची रांग लढाईस उभी करणें. 'आम्ही कर्णप्रमुख स्वजयार्थ मांडिली रणांत फळी।' –मोकर्ण १४.९.

फळें—न. माला, बाण इ०चें लोखंडी पातें, टोंक, फळ [फळ]

फळें—न. १ (कों.) ओबडधोबड कापलेली फळी २ साध्या फळीचा केलेला ओबडधोबड झोंपाळा. ३ तुकडा ४ विहीरींत तळमार्गी बसविलेली लाकडी चौकट ५ (बे.) माती ओढण्याची फळी. शेतीचें एक आउत. [फळी] ०पडणें–पिशाच्चबाधेमुळें बेशुद्ध पडणें (कल्याची पद्दी) फळ्यांचा खेळ–पु (हेट) आट्यापाट्यांचा खेळ फळ्यार बसवप–क्रि (गो.) एका जागेवर गप्प बसविणें.

फाइल—स्त्रीन मिसल; फेरिस्त; नोंदवही; कागदपत्राची चोपडी. 'अशा वेळीं रजिस्ट्रेशन ऑफिसांतील दप्तरांपैकीं फाईलें शोधावीं व तपासावीं लागतात.' –यका १४ [इं.] ०करणें–१ वहींत घालून ठेवणें, गोळवणें. २ दप्तरीं दाखल करणें, नोंद करणें. ३ कागदपत्र, तक्रार इ० नुसती ठेवून देणें; त्यासंबंधीं कांहीं न करणें.

फाक—न (कु) शेवळें फळ. फक–फळ पहा.

फा(फां)क—स्त्री १ आंबा, खरबुज, भोपळा इ० फळांचा किंवा सुरणादि कंदांचा पुलाच्या पाकळीसारखा लांबट तुकडा; (सामा.) लांबट तुकडा २ शिमग्यांत बोंब मारण्यापूर्वी जी बीभत्स वचनें म्हणतात तीं प्रत्येक, शिमग्यांतील शिवी. ३ घोणस किंवा फुरसें (सापाच्या जाती) याच्या अंगावरील पट्टा; डाग. ४ विस्तार 'हे यदु जें जें जल्पिजेल। तेथें कथेसि फांकु होईल।' –ज्ञा ५१७१. (याच ओंवीतील फाकचा अर्थ माडगावकरी ज्ञाने-श्वरींत अंतर, प्रतिबंध असा दिला आहे) [फाकणें]

फा(फां)कट—न साधारण, कसें तरी केलेलें ओबडधोबड दार; झापा; फाटक. –वि. फांकलेलें, इतस्तत पसरलेले, रुंदावत गेलेले (पाय, शिंगें, फांद्या, रस्ते इ०) [फाटक वर्णव्यत्यास]

फा(फां)कटणें–अक्रि पसरणें, (पाय, दुबेळके इ०) दोन अव यव मध्यें वाण असेल असे दोहोंकडे दोन पसरणें [फाक]

फा(फां)कटी—स्त्री. पाय इ० दोन अवयव फाकटल्यामुळें होणारी स्थिति. फैलावणी, रुंदावलेली स्थिति, मोठा ताणावा, ताण.

फांकटून उभा राहणें-पाय फाकून, फेंगडे करून उभें राहणें, घाल्णें [फांकणें]

फाकट—वि फालतू, निष्फळ 'जे बोल्ती फाकट गोष्टी।' -शिक ११ फाकड पहा

फाकटणें—क्रि लागणें -शर

फांकड—न (राजा) वाकडें, तिढ्याचें, हरकतीचें, वितंडवादाचें बोलणें, हरकत, आडफाटा, फगरूड, वाकुडल, फरहुक [स फक्क्, हिं फाकी]

फाकडपसारा—पु धर्याचा अस्ताव्यस्त मांडलेला-पडलेला पसारा, फापट पसारा [फाकणें+पसारा]

फांकडा—वि १ फक्कड, चलाख, पाणीदार, तडफदार २ हुशार, कुशल, निष्णात ३ ऐटबाज, अक्कडबाज ' फाकडा शिपाई बाजी।' -विक १० ४ सुंदर, गुल्जार, मारू, फक्कड फांकड् असेंहि रूप आढळतें [फक्कड, हिं फाकडा]

फांकडी—वि (राजा) वितंडवादी, हरकती आणणारें, फाटे फोडणारें (भाषण, माणूस) [फाकड]

फा(फां)कणें—अक्रि १ निरनिराळ्या दिशांनीं सर्वत्र पसरणें, विस्तार पावणें, सर्व जागा व्यापणें 'कर्णींचीं कुंडलें झगझगीत। प्रभा फांकत दशदिशा।' २ विसकटणें ३ भटकणें, सैरावैरा जाणें, एकाग्रत्व केंद्रीभूत न होता चहूंकडे पसरणें (दृष्टि, बुद्धि ज्ञान, मन इ०) ४ फुलणें 'एऱ्हवीं जाईचिया फुला फाकणें।' -ज्ञा १८ २५७ ५ विपर्यास करणें, पाल्हाळ लावणें 'कयेसी फाकलों सर्वथा। तो कोपु न मानावा श्रोतां।' -एभा ९ ४३९ ६ दूर होणें, वियोग होणें 'आजी दिसे दुरी फाकला यापाशीं। म्हणऊनी ऐसी परी जाली।' -तुगा ४५ ७ रुंदावणें ताणलें जाणें, असणें, रुंद विस्तृत होत जाणें (पाय, शिंगें, फांद्या, रस्ते इ०) ८ (मन) आकांक्षायुक्त असणें, इच्छा दूरवर पोंचणें, जाणें ९ वितुळणें, आसरणें (घट्ट बेडका) १० पातळ होणें द्रवणें (थिजलेलें रक्त) ११ वाढणें, वृद्धिंगत होणें 'तुमचें ऐश्वर्य त्रिजगीं फाके।' -मुसभा १ ३३ १२ प्रकाशित होणें (दिशा) -उक्रि फोडी करणें, फाकी काढणें [स स्फातीकृत, प्रा फाई कय=फैलावलेलें]

फा(फां)कणें—उक्रि हातांत घेऊन तोंडांत भरणें, फक्का मारून खाणें (पोहे इ० पदार्थ), फांका मारणें [फांका]

फाकताई—घोड्याचा रंग -अश्वप १ २८

फांकरूट—न वाक्य, लेख परिच्छेद, कलम; निबंधातील एक पूर्ण भाग, प्रकरण [फांक]

फाकरुट—न बरेंच विस्तृत व मोठें चंद्रसूर्यां भोंवतीं पडणारें खळें तळें

फा(फां)कळी—स्त्री १ फाक, फोड, छकल, डाळ, पाकळी २ (व) (लांकडी) पट्टी फळी [फांक]

फा(फां)का—पु तोंडांत बकाणा मारण्यासाठीं हातांत घेतलेला पदार्थ (धान्य, पीठ, साखर इ०), घास

फा(फां)का—पु उपास, जेवणाचा खाडा, उपासाचा दिवस ' दिवसेंदिवस अन्न मिळेनासें जाहलें, चार चार फाके पडू लागले ' -पाव ३० -वि रिकामा, निरर्थक, फुकट, रिता, खाली, बाद, कोरा, कोरडा ' नित्य विक्री होती असेंच कांहीं घडत नाहीं एखाद दिवस फाका जातो ' [अर फाका=दारिद्र्य, अभाव] ॰मारीत फिरणें-कांहीं लाभ इ० नसून व्यर्थ भटकणें **फाके कशी-सी**-स्त्री उपासमारी 'जोतसिंग सरदारावर यास फाकेकसी होत आहे ' -रा ५ ११८ [फा फाका+कशी] **फाकेबाज-मस्त**-वि दारिद्र्यानें गांजलेला असून बाहेर तसें न दाखविणारा, थोर मनानें पूर्वीप्रमाणेंच वागणारा **फाके मस्त**-वि (व) ज्याला फाके (उपवास) पडूनहि जो मस्तासारखा राहतो तो **फाकेकंगाल-मस्त**-वि (ना) भुकेकंगाल; अठराविश्वे दरिद्री **फाकेशीर**-वि उपाशी (फा)-ऐच १९

फाकाटणें—अक्रि फाकलें जाणें, वेगवेगळें होत, जाणें, एकमेकापासून दूर, अलग असणें फाकटणें पहा

फांकाफांक—स्त्री विस्कटलेली स्थिति, अस्ताव्यस्त पसारा, धागापांग [फाकणें]

फांकावा—पु विकास 'अविद्या नाशी उन्मेषु। फांकावा तैसा।' -अमृ ६ ६० [फांकणें]

फांकी—स्त्री पूर्ण वाक्य, पूर्ण सिद्धांत, विधान फक्किका पहा

फांकी—स्त्री १ वाघ कांचार, मांजर इ० च्या अंगावरील पट्टा २ (चांभारी) अर्धे कातडें; अर्धें गोंड पहा फांक पहा

फाकी—स्त्री (गो) गप्प

फाक्ता—पु घोड्याचा रंग -अश्वप १ २७

फाक्या—वि १ (व) उडाणटप्पू २ फाजील, चैनी, व भिंगी, फक्कड

फाग—पु १ होळीच्या वेळीं नाचणाऱ्या मुलींनीं वगैरे म्हटलेलीं कृष्णाचीं गाणीं, वेश्या-कंचनींचीं शृंगारपर गाणीं लावण्या २ शिमग्यांतील अपशब्द, अश्लील वाक्प्रयोग; उखाणे फाक पहा 'शिकला फाग मारी हाका। रांडा पोरें मेळवी लोकां।' -तुगा २७९९ ३ (सामा) होळीचा सण; शिमगा [स फल्गु प्रा फग्गु] ॰पट्टी-स्त्री होळीसंबंधीं गाणीं

फाग—न (कु) कोवळें फळ (विशेषत काजूचें) फक, फक

फाग—स्त्री हाडी अडकविण्याची दोरी पाग पहा

फागल—न (कु) एक वेल व तिचें फळ हें कारल्यासारखें असून त्याची भाजी करतात

फागलण—स्त्री (कु) एका वेलीचें नांव

फागळा—पु (प्रा) पागलेली, पसरलेली, विस्कटलेली स्थिति, अवस्था (क्रि० पडणें, पाडणें) फगडा पहा [पागणें]

फागुर—पु (गो कु) अंकुर, फूट 'आम्याक आता फागूर यवुक लागल्या' फागोरा पहा

फागोटा—पु (कों) पोफळीच्या तुराचें वेष्टण, पोफळी वरील शिपूट विरीच्या आतल्या बाजूला ज्या पातळ आच्छादना मध्यें गुंडाळलेलें असतें तें 'मुंज झालेले लंगोटी नेसणारे मुलगे फागोटयाची लंगोटी सोंवळ्यासाठीं वापरतात'

फांज—स्त्री १ शहर-गावाभोंवतीं असणारा तट (सामा) भिंत, कोट फाजी अर्थ २ पहा 'सप्त चर्केसीं सात बुरुज। रचूनि केला कोट सज्ज। अवयव सफेली स्वस्वर्गी फाज। देहदुर्गे पतासिलें।' —स्वादि १०.२.२२ २ खार जमिनींतील पावसाचें पाणी वाहून जाण्यास मूळ बांधास दरवाजा ठेवतात या दरवाजाचे दोन्ही बाजूस दगड-चुन्याचे बुरूज बांधतात त प्रत्यशी 'फाजास उघड झापाचे दरवाजे ठेवितात' [स पाश, म फास, हिं फाज]

फाज-जी—स्त्री एक प्रकारची भाजीची वेल फाद ही पावसाळी असून हिचीं पानें लहान अळवाच्या पानासारखीं असतात

फाजणें—उक्रि १ टरकावणें, फाडणें चिरणें, पिचणें, तोंड उकलणें २ (मशाल चांगली जळावी म्हणून दिवटीचें) तोंड फाकणें, उमलणें, ज्योत मोठी करणें ३ थी पेरण्याकरिता शेत तिफणीनें साफ करणें ४ (खोगीर इ०वर) निरनिराळ्या आकृती दोऱ्यांनीं काढणें, विणणें

फाजणें—उक्रि फाजण लावून ताणा ताठ करणें फाजणी पहा

फाजणें—अक्रि (घोडा, हरिण इ०नें) उडी मारणें फादणें पहा

फाजल—वि विद्वान्, शहाणा 'सर्व गोष्टीनें तुम्ही पढ फाजल आहा व सर्व किताब जाणून अक्कल-पूर' —राज ३.१८६ [अर. फाज़िल्]

फाजी—स्त्री १ अडथळा, अडचण, प्रतिबंध (क्रि० मारणें, पाडणें, पडणें) २ नगरकोट, गावकुसू प्राकारवेदिका फाज पहा 'उभारिती दुर्गे दारवट फाजी।' —तुगा १०० [फाज]

फाजील—वि १ अधिक, बाजवीपेक्षा जास्त, जादा 'माजी मामलेदारांचीं फाजिलें सरकारांत पाचशात लक्ष रुपये बुडाले' —थोमा २.२५४ २ उत्पन्नात वाढलेलें (द्रव्य) 'त्याजकडे फाजील होतें तें माफ करून आणखी बक्षिसें उदंड दिधलीं' —चित्रगुप्त ११९ ३ शिल्लक, उरलेलें ४ चावट, अतिप्रसंग करणारा, वायफळ बोलणारा, धिष्ट [अर फाज़िल्] ०पणा—चावटपणा, धष्टितपणा [फाजील+पणा-प्रत्यय]

फाट—न (पश्वेकरी) मोंढ्याकरतां उपयोगांत येणारें खरें रेशीम

फाट—स्त्री (वे) (धाण्याला जुंपलेली, बैलाची) जोडी शको ५.३५

फाट—पु बंदुकीचा बार, फट [ध्व फट]

फाट, फाटफट-फटी—स्त्री (कु) पहाट; प्रभात [पहाट]

फाट—स्त्री (गो) पाठ, मागील भाग [पाठ] **फाटल्यान**—क्रिवि (गो) मागाहून **फाटल्यावशीन**—क्रिवि (गो) मागच्या बाजूनें

फा(फा)ट—पुस्त्री १ हरकत, अडथळा, आडफाटा २ दोष, अपुरेपणा (क्रि० घेणें) ३ भाषण, लेखन इ०कांत पूर्वोत्तर पडलेला स्पष्ट विरोध, अंतर, फरक ४ जुळत आलेला जो पचाईत इ० व्यवहार त्यात प्रतिकूल होणारा मनुष्य (भागीदारांचें किंवा मित्रांचें) वेगळें होणें ५ फूट, विभक्तता, परस्परभिन्नता ६ भेग, उकल, तोंड, भगदाड फट, अंतर ७ (सराफी) मोत्याच्या प्रत्येका बाजूचा फुगका भाग, भेग ८ (बे) (गवंडी काम) दरवाजे अगर खिडक्यांचीं दारें उघडण्याकरतां सोडलेल्या भिंतीचा उतरता भाग, दारामागील (पसरट) भिंत [फाटणें]

फाट—पु (नाविक) वल्ह्यानें नावेचें तोंड फिरविणें, मार्गे चालविणें (क्रि० धरणें, करणें)

फाट—न काढा, अर्क (औषधी) [स]

फाटक—न जुनेर, जुनें, फाटकें वस्त्र [फाटकर]

फाटक—न १ सांधे, ओंवडधोबड दार, झापड, कवाड इ० (बाग कुंपण इ० चें) २ रस्ता बंद करण्यासाठीं रोंवलेली उभी आडवी लाकडें ३ शहरची वेस, मुख्य दरवाजा [हिं]

फाटकर—वि (राजा) जीर्ण, फाटकें (वस्त्र) [फाटणें]

फाटकळ, फुटकळ—स्त्री फाटक्या तुटक्या वस्तू, अगड बगड, सटरफटर, किरकोळ चीजवस्तु वि १ फाटकेंतुटकें, जुनें, जीर्ण २ पडकें, मोडकें, टाकाऊ (व्यापक) [फाटणें+तुटणें]

फाटका—वि १ फाटलेला, मोकें पडलेला, विदीर्ण, विदारित २ (ल) खराब झालेलें उतरलेलें, रोड, कृश (शरीर, परिस्थिति इ०) ३ मोडकळीस आलेला, क्षुद्र, हलका झालेला, गरीब, हीन (धंदा, व्यवहार इ०) ४ (व) नागा [फाटणें] म्ह० फाटक्याला शिववेना आणि दुबळ्याला देववेना (वाग्र) **फाटक्या अंगाचा**—वि रोड, कृश, पातळ अंगाचा, रोडका, हाडक्या **फाटक्यात पाय घालणें-शिरणें-जाणें**—एखादा वाईट गोष्टींत दुसऱ्या वाईट गोष्टीची भर पडणें उदा० अगोदरच संतापलेल्या मनुष्याला आणखी संतापण्याचें कारण घडणें अगोदरच दु:ख भोगीत असलेल्या मनुष्यावर आणखी पीडा, संकटें येणें, नेहमीच्या दुखण्यात तापाची भर पडणें इ० 'दूध तापांत खाईन तर जगा फाटक्यात पाय'

फाटक्यातुटका—वि फाटलेला व तुटलेला, मोडकातोडका (जुन्या, नादुरुस्त वस्तूविषयीं म्हणतात) [फाटणें+तुटणें]

फाटकूल—न (कु) गप्पा

फा(फां)टणें—अक्रि १ फाडलें जाणें, टरकणें, चरकणें, (ताण बसल्यानें) भेद होणें २ (ल) फुटणें, दुभग होणें, वेगळें होणें, भिन्न होणें, (एकतन्त्रानें चालणाऱ्याचा) भिन्नभाव होणें ३ (छाती, हृदय, काळीज-भीति, काळज्या, दुःख इ० नीं) उलणें, विदीर्ण होणें, मोठा धक्का बसणें ४ वाढणें. 'निवहुना इहीं आटें। आंगीं हा अधिक फाटे। परी शिंपीचि येवढें उमटे। रुपें जेवीं।' –ज्ञा १५ १०६ ५ इतस्तत पळणें, दाणादाण होणें 'जिकडे जिकडे पाहे तिकडे तिकडे भयें चमू फाटे।' –मोशल्य २ ७६ ६ (डोळे, नजर, मन, इच्छा इ०) फाकणें; भटकणें, परिभ्रमण करणें सैरावैरा जाणें, करणें ७ (कफ, रक्त इ०) वितळणें, आसरणें, फाकणें, पाणी होणें. ८ पोहोंचणें 'येथ जिभेचा हात फाटे। तव जेविता गमे गोमटें।' –माज्ञा १८ २४९ [स स्फट्, प्रा फट्]

फाटफूट—स्त्री १ छेद, फूट, चीर, तडा, दोरा (नाणें, फळ, भिंत, जमीन यांतील) २ (भागीदार, सैन्य इ० तील) फूट; वेगळें होणें, जूट न राहणें, भिन्न दिशास जाणें –वि. तडा, चीर, दोरा असलेलें; तडकलेलें, भेगलेलें (नाणें इ०) [फाटणें+फुटणें]

फाटफूट—न १ फटाके, बंदुका वगैरेंचा होणारा आवाज २ (ल) लढाई [ध्व]

फाटबाजू—स्त्री. कमानीच्या दगडाची (दर्शनी व मागील खेरीज इतर) बाजू –मॅरट ४६

फा(फा)टा—पु १ अंकुर, फूट 'देहधर्मांचा नुठे फाटा। ज्ञानगर्वाचा न चढवि ताठा।' –एभा २ ४३९ २ हात, शाखा, फांदी, ओघ, प्रवाह, विभाग, कांड (झाड, नदी, रस्ता, डोंगर, इ० चा). 'बुद्धिवृत्तीचा फाटा।' –विउ २ ४४ ३ काना, रेघोटी, फराटा, (लिहिलेलें अक्षर खोडण्यासाठीं त्यावर मारलेली) ४ विषयांतर; अवांतर कथा ५ अतिशय वटवट 'हिचियें देहीं सचाराचा ताठा। मुखीं सुटलासे फाटा।' –भारा बाल ५ ३१ ६ गैरहजिरी, अनुपस्थिति (क्रि० देणें) ७ लाकडें, सर्पण ८ (ना) वापा ९ (नदभाषा) रुपयाचा सोळावा हिस्सा आणा [फाटणें] (वाप्र) ०देणें–१ चुकविणें, न जाणें 'चितूनें आज शाळेला फाटा दिला' २ वगळणें, कमी करणें, काढून टाकणें, नाहींसा करणें; खोडणें 'लिहितांना त्यानें गोविंदरावाचें नांवास फाटा दिला' ०फुटणें–१ (मनचळ, पिशाच्च इ० नीं) वेड लागणें 'वीरभद्र म्हणे तू काय करिशी। मरणकाळीं फाटा फुटला तुजसीं।' –नव ७ ३९ २ फांकणें, प्रसार होणें 'जैसें डोळपा अंजन भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे।' –ज्ञा १ २१ ३ एका कामांतून दुसरें काम निघणें 'तुका म्हणे वाट। नको फुटों देऊ फांटे।' ०भरणें–१ बडबडणें, बडबड करणें 'स्वधर्ममार्गीं चाल बया नर। वेद स्वर्ग बोले अवांतर। ते फाटा भरले अपार। स्वर्गीं तत्पर सकाम।' –एभा २१-३१८ २ भटकणें 'भ्रमणाच्या मोडी वाटा। न भरें फाटा आडरानें।' –तुगा ३३८४. ३ वेड लागणें; फाटा फुटणें (मुखीं-तोंडीं-तोंडाला) फाटा भरणें–तोंडाचा पट्टा सुरु होणें, तोंडानें बडबड सुरू करणें 'म्हणौनि मुखीं भरला फाटा। बडबडे चोहटा भरोनेचि।' फाटे फोडणें–अडथळे, हरकती आणणें, काढणें, सबबी सांगणें

फाटाफाट-फूट—स्त्री विभक्त, वेगळें होणें (मित्र, सैन्य इ०), वाताहत, ताटातूट, फाटफूट पहा [फाटणें+फुटणें]

फांटी-टें—स्त्री रुंद व उघडी टोपली, पाटी, हारा पाटी पहा

फाटी—स्त्री १ डहाळी, फांदी, लहान शाखा, फूट, लहान फाटा (झाड, नदी, रस्ता इ० चा) 'फांगी फाटीसी आदळत।' –दावि २६२ २ फाटा, टाळा 'वउना प्रपंचाशी फाटी।' –ब ५२३ ३ लाकडें, सर्पण, फाटें पहा [फाटणें]

फाटुकलें—न महाबळेश्वराच्या आसपास डोंगरावर आढळणारें एक प्रकारचें फूल एप्रील व मे मध्यें याचा हंगाम असतो.

फा(फा)टें—न. जळाऊ लाकूड; सरपण, काटकी, ओंडा, ढलपा [फाटा]

फाटोवाड—पु १ मोठेपणा –शर, २ स्पष्टता, वेगळेपणा 'परि तेंचि ऐसेंनि निवाडे। जैसें भेसळलें खर कुडें। मग काढिजे फाटोवाडें। पारखूनिया।' –ज्ञा १४३ –वि १ पुष्कळ २ स्पष्ट –शर [फाट+वाड=मोठा]

फांट्या—वि .अडथळे, विघ्नें, हरकती आणणारा [फाटा]

फाड—पु १ (एखादा अवयव, पोट, गर्द इ०) कापण्याची क्रिया, कापून पाडलेली चीर, भेग, जखमेचा छेद २ (ल) शंकेचें निरसन ३ एखाद्या विषयांतील बारीकसारीक गोष्टी सुद्धां तो विषय विशद, स्पष्ट करणें, परिस्फोट, स्पष्टीकरण, विवेचन, फोड ४ (एखाद्या व्यवहारांतील, कामांतील) गुंता नाहींसा करणें, उलगडा पाडणें ५ पृथक्करण –स्त्री १ (वों) फोड, तुकडा २ अर्धा चिरा, एकाच बाजूनें घडून सारखा केलेला दगड [स स्फट्, प्रा फड, म फाडणें, दप्रा फड=छिद्र, अंश ?]

फाड—न पाचाचा समुदाय फाडें पहा [दे प्रा फड=समुदायविशेष]

फाड—पु (गो) मोठी घरणी

फाड—पु फाड, उलगडा 'तुम्ही त्या कोड्याचा फाड कराल तर आमची कन्या तुम्हांस वरील.' [फाडणें]

फाडकन-,कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि तोंडावर मारणें फटाका वाजणें इ० आवाजाचें अनुकरण होऊन, ताडकन्, भाडकन् इ० [ध्व फाड]

फाडकी—स्त्री (चांभारी) धातरपाचा एक प्रकार अधोड पहा

फाडणें—उक्रि. १ विदारणें; टरकावणें; तुकडे करणें; चिरणें, फाटेल असें करणें. २ (ना.) काढणें. 'कीर फाड' =रेघ काढ. [सं. स्फाटय्, पाटय्; प्रा. फाड; हिं. फाड़ना] (वाप्र) **फाडून खाणें**-(एखाद्यावर) (ल.) तुटून पडून त्रास देणें; छळणें. **डोळे फाडणें**-डोळे वटारणें. **पट्टी फाडणें**-कुळाकडील वसूल घेण्या करतां अमक्यापासून अमूक घ्यावें अशी यादी लिहिणें

फाडा—पु (लजळणींतील गुणाकाराचा) पाडा-ढा. [पाडा] ०**वाचणें**-१ बारकाईनें व सविस्तर हकीकत सांगत बसणें; इत्थंभूत कथन करणें. २ (अडचणींची, नुकसानींची) क्रमवार यादी सांगणें, वाचणें.

फाडा—पु १ (गो.) वस्त्राचा तुकडा. २ (गो) माडाच्या अगर पोफळीच्या काडाचा, लाकडाचा तुकडा.

फाडावाडे—फाटोवाड पहा. -शर

फाडी—स्त्री. १ फाड; एका बाजूनें घडविलेला दगड; लहान घडीव दगड. २ खाडकी, तोड. [फाड] ०**काम**-न (स्थापत्य) घरांचें खाडकी काम.

फाडी—स्त्री. ठराविक नगाचे भाग, विशिष्ट नगाचा समुदाय. साधारणत पांच नगांची फाडी होते फाडें पहा.

फाडीव—वि १ ज्याचा कांहीं भाग फाडलेला आहे असें (कापड); फाडून अवशिष्ट राहिलेलें २ मूळ जागेपासून फाड लेला, कापलेला, तोडलेला (भाग, तुकडा). [फाडणें]

फाडीवाडी, फाडोवाडें—क्रिवि. स्पष्टपणें, पुष्कळ फाटोवाड पहा. -शर.

फाडें—न १ विशिष्ट समुदाय, साधारणत-छकडी; पंचकडी; पांचुदा (फळें, रुपये, गोवऱ्या इ० चा) २ (गो) जोडी, वस्तुद्वय [प्रा. फा=समुदाय]

फाडो—(गो. कु) फाडी पहा.

फाडोवाड—पु फाटोवाड पहा **फाडोवाडीं-डें**-क्रिवि १ स्पष्टपणें; मोकळेपणानें. -एभा २०.२७१ 'तें तुम्हीं सकळ फाडोवाडीं। साधितिलेचि स्वसुखसुरवाडीं।'-स्वादि १३.४.९. २ अनेकप्रकारें; पुष्कळ 'ऐसें धन साचिलें फाडोवाडें।'-एभा २३.८७ [फाड+वाड=मोटा]

फांढोरी—स्त्री. शेतकींची आउतें

फाणपट—स्त्री. (कों) पहाट पाहाणपट पहा.

फाणस, फाणूस—पुन कंदील, झाकलेला, वारा न लाग णारा दिवा. 'फाणूस लावावे त्यांत मेणवत्या लावाव्या.' -पया २८५ 'फाणसें झाडें पिरंगाणी काम विलोरी। लाउन मेणवत्या भंवताल्या झारोहारी।' -प्रला ९२. [अर. फानूस]

फाणाफाण—स्त्री. (ना.) पागापाग, दाणादाण.

फॉणण—न. (गो.) फोडणी. (प्र.) फोण्ण. [सं. स्फोटन; प्रा फोडण; गो. फोण्ण]

फांत—पु १ (गो.) जमिनीचा तुकडा, पट्टी. २ (गो.) जुणगा; मिळकत. फाती पहा. [पोर्तु फातिआ]

फातकील—स्त्री. (कों.) फतकल पहा.

फातमाय—स्त्री. (निंदार्थी) लठ्ठ व बोजड अंगाची स्त्री. फतमाय पहा.

फा(फां)तर—स्त्री. १ (कु.) कपडे धुण्याचा, स्नानाचा दगड. २ चटणी इ० वाटण्याचा पाटा. [सं प्रस्तर; प्रा हिं. पत्थर; म. फत्तर]

फातर—न १ (ना.) (फळाची) साल. २ मुलाना लाव- ण्यात येणारा एक निंदाव्यंजक ग्राम्य शब्द.

फातरफोडी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारची वेल.

फातारें—न (गो) वरवंटा.

फा(फां)ती—स्त्री. १ (गो) फुलांचा गजरा, वेणी. २ (गो.) पावाचा पातळ तुकडा. (सामा.) तुकडा. फांत पहा. [पोर्तु. फातिआ]

फातुल्ली-तुळी—स्त्री. (गो.) गोटा, गुंडा. [फातर]

फांतें, फांतोड—नस्त्री. (गो. कु.) पहाट. [पहाट]

फांतें—न (बे) हिंदूच्या घरीं बकरीं कापण्याचा मुसलमानी मुलाचा हक्क. कर्नाटकांत हा एक बलुतेदार आहे. मुसलमानानें फातें न घाल्तां बकरें कापल्यास कर्नाटकांतील शूद्र तें खाद्यास निषिद्ध मानतात फात्या पहा.

फातोर—पु दगड. फत्तर पहा.

फात्या—स्त्री. १ कुराणाचा आरंभ, कुराणांतील पहिला सुरा; (मृताकरिता हा वाचतात); फात्याचें पठण २ नैवेद्य समर्पण; बळी. 'मुलाणानें फात्या न दिला तर बकरें मुर्दाड रहातें म्हणजे तें हलाल होत नाहीं' -गागा ११३. ३ प्रार्थना 'काल जुमा होता व मिर्जा मनुचा दिवस फात्याचा होता म्हणून वजीर ... नाहीं.' -पेद २१.१४९. ४ (निंदार्थी) मधेद्रव्य याचाळता; बडबड. (क्रि० मारणें; देणें, करणें, पाडणें) [अर. फातिहा] **हलवायाच्या घरावर फात्या देणें-मारणें**-दुसऱ्याचा माल उदारपणानें देणें; हल्वायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवणें.

फात्या—पु १ (कों) बडविलेला रेडा, बैल २ दुर्बळ; अशक्त.

फात्याययलो—वि १ (गो) वजाडल्यानतरचा. २ शेवटचा. [फातें=पहाट] **फात्यावैर**-क्रिवि (गो) पहाटेस. [फर्ति+वरी]

फात्रेल—न (गो) राकेल, केरोसीन. [फत्तर+तेल]

फात्रांवचें—क्रि (गो.) दगड मारणें. [पत्थर, फातर]

फांद—स्त्री. १ फांदी; शाखा. २ एक प्रकारची भाजी.

फांद—स्त्री. (कों.) तटाची भित; फांझ.

फादकुळेर—क्रिवि (गो) पाठंगुळीं. [पाठकुळीं, गो फाट=पाठ+कुळीं]

फाद्डणें, फांदाडणें—उक्रि १ (क.) फाडणें, टरकाविणें, दोन तुकडे करणें, चिरणें २ (ल) (एखाद्यावरील) प्रेम, लोभ, नाहींसा करणें, मर्जीतून उतरविणें; बुद्धिभेद करणें —अक्रि (खड सलेल्या, छाटलेल्या झाडाला) फांया फुटणें [फाद–फादडा]

फांदडा, फांदाडा—पु १ (झाडाची) मोठी फादी, शाखा, २ (अव) (भाषणात) विषयातर, अवांतर कथा; फाट फोडणें (क्रि० घेणें, फोडणें) ३ हरकत, आडकाठी [फांदी]

फांदणें—अक्रि उडी मारणें, उधळणें (घोडा, हरीण इ० नीं) फाजणें. [स स्पंदन, प्रा फदण, हिं फदना]

फांदणें—उक्रि १ पसरणें, विखुरणें २ फाजणें पहा

फांदलावचें—क्रि (गो) (झाडाच्या फाया) सभोंवार पसरणें, फादणें. [फादी]

फांदा—पु १ झाडाची डेळकी, ज्या ठिकाणीं दोन खाद्या फुटतात तो झाडाचा भाग २ (ल) अडचण, सकट, घोंटाळा (क्रि० पडणें) 'परि पडलों फादां। बहुतां दिसा।' –शिशु २०१ [हिं फांदा=सकट] फांद्यांत घालणें–पाडणें–गोंधळात घालणें, पाडणें, कचाटींत, पेंचात घालणें पाडणें फांदा मारणें–(ना) एखादी वस्तु लुबाडणें, घबाड मिळविणें.

फांदाडणें, फांदाडा—फादडणें, फांदडा पहा

फांदाडणें—अक्रि (माण) लुबाडणें, फसविणें

फांदाफांद—स्त्री पांगापाग पहा [फादणें द्वि]

फांदी—स्त्री १ (झाडाची) खादी, शाखा. २ (दिवा वगैरे अडकविण्याकरितां) भिंत, खांब इ०कास लावलेला आकडा फांद्या फोडणें–१ फाटे फोडणें, विषयातर करणें, आडकथा सांगणें २ पोकळ सबबी आणणें, अडथळे, हरकती सांगणें फांदोफाद–क्रिवि प्रत्येक शाखेला–पासून–कडे–म–ध्ये 'तू हिंडलास फादो फांद, मी हिंडलों पानोपान' फांदोरी–स्त्री डहाळी; लहान खादी [फांदी लघुरूप]

फानघटा—पु (कों) उन्हाळ्यात गुरें बांधण्यासाठीं शेतात, अंगणांत, झाडाखालीं घातलेला मांडव

फानस–नूस—पु कंदील फाणस पहा

फा(फां)पटपसारा—पु धद्याचा, उद्योगाचा अवाढव्य विस्तार, कामाचें अवडबर [+पसारा]

फापडणें—उक्रि पाखडणें –शर [ध्व]

फा(फां)पर—न पसरलेला मण जखम, त्वचेवर पसरलेलें, चिघळलेलें खरूज, विस्फा इ० संबधीं जे क्षत तें [हिं फांफड]

फापर—पु (गो) रसा

फांपरणें—अक्रि (कों) खरचटणें; दगड वगैरे कातडीला घासून जखम होणें [फांपर]

फांपरणें, फांपसणें—अक्रि सोलवटणें, घांसटणें, खरडणें भेदाभेदा होणें, चिरडणें

फा(फां)परा, फांपा—वि तोतरा, बोबरा, अस्पष्ट बोल णारा [ध्व फा। फा!]

फापरी—स्त्री कुडींत वाढणारी एक वनस्पति

फांपसणें—उक्रि १ खुरडणें, चोळणें, मळणें, जोरानें हाता ळणें २ फार रागें भरणें, झाडणें, ताशेरा झाडणें, खरडपट्टी काढणें

फाँपळ—न (गो) सुपारी (प्र) पोफळ पहा

फाँपावणें, फांपाडणें—अक्रि १ (झाडाला) भरगच्च पाल्वी येणें, पोफावणें २ स्थूल होणें, वाढणें, पुष्ट होणें फुगणें (माणुस, जनावर) ३ (ल) विस्तारणें, फैलावणें 'देखणें वृत्तीची गजगजा। फापावत चालली।' –वेसीस्व ११ ३१ 'सद्गुरु अतरीं विचारी माधीं। म्हणे याचे ठायीं असे दृढ बुद्धि। तेणें हा फापावला निर्बुद्धि। यासी काहीं सुचेना।' –स्वादि १० १ ४२ [फाप। हिं फापना]

फापाळें—न १ (कु) विहिरीतून पाणी काढताना पाय देण्यासाठीं घातलेलें आडवें लाकूड २ (गो) ओढ्याच्या काठावर ओलाडून जाण्यासाठीं घातलेले माड–पोफळीचे तुकडे [पाय+फळी]

फापुडचें, फापुडणें—क्रि १ (गो) झाडणें, केर काढणें, झटकणें २ (गो) फोडणें विस्तारानें टाकणें फापुडणी–स्त्री (गो) केरसुणी

फा(फां)प्या—स्त्री १ (अव) स्फुदणें, हुदके आघके २ हळहळ; रे र करीत असणें 'पेडाऱ्यांनीं सर्वस्व नेतांच फाप्या मारीत बसले' (क्रि० मारणें, देणें, करणें फुग्णें) ३ (ल) अचाट पणे निघालेलें पीक [फाप। तुल० ई पफ्]

फाप्सावचें फाप्सुचें—सक्रि (गो) उध्वस्त करणें, नखानीं ओरखडणें फाप्सावणी–स्त्री (गो) उध्वस्त करण्याची क्रिया, नखांनीं ओरखडण्याचें काम

फाफर, फाफरणें, फांफरा, फाफा, फाफ्या—फांपर, फापरणें इ० पहा

फा(फां)फर—स्त्री लाय, लता, फांपर पहा 'म्हणे। सेंव धानि चालिला फांफर। मारावया।' –कथा ३ ६ १९

फाफळें—न (कु) विहिरींतून पाणी काढण्याचे वेळीं पाय टेकण्याची फळी फांपाळें पहा [पाय+फळी]

फां फां जावप—क्रि (कु) उपद्रवीस येणें

फाफ़—फें फें पहा

फाफ़ फांफु—न मंत्र घालतांना फुंकर घालण्याचा आवाज २ (ल) मत्रतत्र, गौडबगाल, टाणाटोणा, गम्मड गुड्डू [ध्व] ०करणें–उधळपट्टीनें भरमसाट खर्च करून नाहींसें करणें (द्रव्य, धान्य इ०)

फाम—स्त्री चित्ताची स्थिरता, अवधान, देहभान, शुद्धि समज अकल, याच्या उलट बेफाम [अर फह्म]

फाम—पु (गो) खिस्ती लोकाचा उत्सव [पोर्तु फामा]

फामटणें—क्रि दपटणें

फार्मिदा—पु १ प्रकृतीवर परमेश्वराचें श्रेष्ठत्व सागणारा तुरेवाला (तुरा लावणी गाणारा) –वि २ फुशारकी मारणारा, गर्विष्ठ (माणूस) ३ (लबाडींत) निष्णात पटाईत, अस्ल (निंदार्थी) ४ हुशार, तरबेज फर्मिदा पहा [फा फहूमीदा]

फार्मिदा-दी—स्त्री पुरुषाप्रमाणें धीट व अधिकार चालविणारी स्त्री

फायदा—पु नफा, लाभ किफायत प्राप्ति [अर फाइदा]

फायश—स्त्री जाहीराणा, प्रसिद्धी 'हें पत्र एकातीं वाचून ठेवावें, फायश जाल्यानें येथें सेवकाची पत राहणार नाहीं' –मदबा १ ११९ [अर फाश]

फाया—पु १ अत्तराचा बोळा २ अत्तर लावण्यासाठीं बारीक चोईच्या टोकाला कापूस लावून देतात ती काडी [हिं]

फार—न (बदूक, तोफ याचा) बार भर पेट (क्रि० सोडणें, सुटणें) [इ फायर]

फार—पु १ (राजा) मुसळाचा, बरच्याचा घाव, प्रहार (क्रि० देणें, लावणें, घालणें) २ (गो) आटयापाटयाच्या खेळा तील मारहाण [स प्रहार]

फार—वि १ प्रसृत, विकसित तैसी चद्रसूर्यादि थोरें। द्यौ तेजें चियें फारें। तियें जयाचेनि आधारें। प्रकाशती। –ज्ञा १५ ३११ २ स्पष्ट उघड 'जैसें शिंपीपण हारपे। तव तव खरें होय रुपें। का दोरी लपता सापें। फार होइजे।' –ज्ञा १५ ३१० ३ पुष्कळ, बहुत विपुल –क्रिवि अतिशय [स स्फार, प्रा फार] म्ह० फार झालें हासू आलें **फारकरून**–क्रिवि बहुतांशीं, मुख्यत्वेंकरून, बहुधा **फारफार विचारणें**–एखाद्याची पुष्कळ आठवण काढणें 'माझ्या ह्मीला फार फार विचारिलें –स्व ९७

फारक—वि फारीक पहा

फारक(ख)त, फारक(ख)ती—स्त्रीन १ कर्जफेडीचा कागद ऋणमोचनपत्र २ मालमत्तेच्या भागावरील सोडलेल्या हक्काचा दस्तऐवज, सोडचिठ्ठी, सबध तुटल्याविषयींचा कागद वांटिपत्र, वाटपपत्र ३ ताटातूट अराबद्धता विलगपणा (क्रि० करणें, होणें) 'शिक्षण व राजकारण यांची पुरी फारकत कर ण्याच्या हेतूनें .' –कल १ २०१ [फा फारिग्–खत्ती]

फारकाय—स्त्री (गो) फेड

फारफेर—पु एकमेकातील कमीअधिकपणामुळें पडणारें अंतर फेरफार पहा

फारवचें फारपूचें फारोंचें—क्रि (गो) छिद्र करणें, भोंक पाडणें, टोंचणें पहा

फारशी-सी—पु इराणचा रहिवासी, पारसीक, पारशी लोकाचे इराणातील मूळ पुरुष –स्त्री इराणमधील भाषा –वि इराणविषयक फारशी भाषेतील, भाषेचा, भाषेसबधीं [स पारस, पारसीक, फा फारसी]

फारस—पु स्वार –आदिलशाही फर्मान [फा]

फारसनीस—पु फारशी भाषा जाणणारा कारकून, चिटणीस, पारसनीस

फारावचें—क्रि (गो) (उखळात) सडणें, हूड् काडणें [स प्रहार म फार]

फारांवचें—क्रि (गो) बदुक मारणें (इ फायर म फार]

फारावणें—क्रि (कु) वश करून घेणें

फारिखत, फारिखती—फारखत इ० पहा

फारिंग—न (गो) एक प्रकारचें झाड, याचीं पानें एरडाच्या पानासारखीं असतात याच्या मुळाची भाजी करून खातात

फारी—स्त्री (व) गोन्याचा (गोणीचा) एक भाग

फारीक-ख—वि १ वारलेलें, फेडलेलें (कर्ज) 'उत्तावप्रसगीं कर्जवाम होईलतर श्रीकृपेनें फारीक होईल' –रा ८ १२० २ मिट लेला, समेट झालेला, बद पडलेला (भाडणतटा, चौकशी इ०) ३ खर्च लेला, संपलेला, खाल्लेला (पैसा, धान्य, अन्न इ०) ४ पावता, चुकता, मादा 'खड फारीक झाल्यावर थोडीबहुत त्याची मेहमानी करून बहुमानें त्यास त्याचे स्थलास पाठवून द्यावें' –मराआ २३ ५ मुक्त [अर फारिग्=मुक्त] ०करणें–फेड करणें, फेडणें, हिशेब चुकता करणें]

फारूनफेरून—क्रिवि या बाजूचें त्या बाजूला करून, फिरवा फिरवी करून फेरनफारून पहा [फेरणें द्वि]

फारोळ—स्त्री (व) भानगड

फारोळा—पु फाळा, चिपी चिरफळी चिपोटी [फाळ]

फारोळा-ळें—पुन पाभरीच्या दात्याचें फणाचें लोखडी टोंक फाळ फारा फारोळे ईखवा फाळ। ऐसे जे जे पाहेतो निश्चळ। –पैमाविंदु

फार्म—पु शेत, जमीन सरकारी फार्म हा एक अद्यापि मनोरजक फार्सच आहे' –टि २ ३६४ [इ]

फॉर्म—पु १ छापलेला मसुदा नमुना २ माहिती भरावयाचें पत्रक छापील फॉर्म अर्जदारानें मागवावेत' –के १७ ६ ३० ३ विशिष्ट आकार आकृति ४ चौकट, (कॉक्रीट वगैरे ओतण्यासाठीं केलेली) ५ फर्मा पहा [इ]

फार्मास—स्त्री (गो) दवाखाना [पोतु फामासिआ, इ फार्मसी]

फार्स—पु १ सोंग, थतावणी, थट्टेचा प्रकार कायद्याचे वाटेल ते कलम वाटेल त्यावर लादण्याचा हा नुसता फार्स आहे ' —के १६ ४ ३० २ प्रहसन, नाटकाचा एक चुटका 'करजाचा मनोरंजक फार्स ' (सभा का म यत्ते, १८८८) [इ]

फालकुनो—न (कु) चांभाराचें एक हत्यार

फालतू फालतूक—वि १ ज्यास्त, शिल्लक, उरलेलें, अधिक अनावश्यक २ वरकड पहा ३ बिन महत्त्वाचा; क्षुद्र (माणूस) [हिं]

फालम—न खोटें बनावट मोती [इ फाल्स]

फालसा—पु. एक वृक्ष व त्याचें फळ, उत्तरहिंदुस्तानात याची विशेष उत्पत्ति होते पक्व फळें पिंपरीच्या फळासारखीं असून तीं खातात उन्हाळ्यात या फळाचें सरबत करतात [स परुष, हिं] ०भात-पु फालशाचा रस घालून केलेला भात —गृशि ३७३

फालें—न (बे) पहाट

फालेटू—न (कों) नांगराच्या खुंटावर फाळ बसविल्यानंतर त्यावर एक निमुळता लाकडाचा तुकडा ठेवतात तो ल्हान लाकडी फाळ 'नांगराचें फालेटू लवकर झिजतें त्यामुळें लवकर लवकर बसवावें लागतें ' [फाळ]

फाल्गुन—पु १ चैत्रादि महिन्यांतील बारावा महिना २ अर्जुनाचें नाव [स] ०वाद्य-न बोंब, शंखध्वनि (फाल्गुन महिन्यांत होळीच्या वेळीं बोंब मारतात त्यावरून) ०वाद्य करणें-बोंब मारणें **फाल्गुना-नी**-वि फाल्गुनविषयक **फाल्गुनी**-स्त्री १ फाल्गुन महिन्यांतील पौर्णिमा, होळी पौर्णिमा २ प्रथमची पूर्वा व उत्तरा नक्षत्रें

फाल्या—वि १ (व) फालतू २ वाताड्या 'हा फाल्या आहे याच्यावर विश्वास न ठेवावा '

फाल्या फाल्यां—क्रिवि (गो कु) उद्या फालें पहा [पहाट] उद्द० (गो) एका निजून फाल्या जायना=एकदा निज त्यावर उजाडत नाहीं (मध्यें कव्हातरी जागें होतों) म्हणजे एकदाच करून काम सपत नाहीं **फाल्याचा**-वि उद्यांचा

फाव—पु १ प्राप्ति लाभ २ अनुभव 'तैसें रज तम निमाले। तिहीं जें उत्तम दिसे। तें सत्त्व हें आपैसें। फावासि ये।' —ज्ञा १७ ३१६ ३ अवकाश [स प्राप्, प्रा पाव म फावणें]

फाव—पु (गो) पोहे

फावटी—स्त्री (व) संधि, योग्य वेळ 'तुम्हीं असें केल्यानें त्याला फावटी सापडल्ये ' फावती पहा [फावणें]

फावटीक येवप—(गो) मउ नें ओलें वाढून मग

फावंड—स्त्री (व) सबब निमित्त; बहाणा 'समजावया चाले भगत भवंड। तेंचि फावंड रचिलें ता।' —मत्र ७८ [फावडी]

फावडा—पु मोठें लांकडी फावडें; फावडें फावडी पहा

फावडी—स्त्री. १ खोरणें, (शेण, लीद इ०काढण्याचें) ल्हान फावडें, खोरें हें बहुधा लाकडी असतें २ जोगी, फकीर मान भाव इ० वापरतात ती बाकडी किंवा आकड्याची काठी हिला झोळी अडकवितात 'कुबडी फावडी कवडून पाणी। माधपणी मिरवला।' —नव १७ ८५ ३ लोखंडी खोरें, फावडें ४ उसाच्या रसावरील मळी काढताना उपयोगात आणिलें जाणारें लांकडी साऊत ५ दड किंवा जोर काढताना दोन्ही हात ज्या लाकडी ठोकळ्यावर ठेवतात ते प्रत्येकीं, हत्ती ६ शेतात माती ओढण्या करता केलेलें लाव दांड्याचें खोरें ७ (नांगर, कुळव, मोळपे इ०च्या) दांडीला बाजूनीं आधार देणाऱ्या दोन काठ्यांबद्दल सामान्य शब्द ८ अनर्थकारक स्थिति, कष्टप्रद अवस्था, दैना, दु खद स्थिति, दुर्दशा [हिं]

फावडें—न १ (सामा) फावडी पहा २ (ल) पीडा, आगलाव्या; त्रास देणारा इसम (बाप्र) (कामात किंवा बोल ण्यात) **फावडें घालणें**-एखाद्याच्या कामात किंवा भाषणात फांदाडे फोडणें, फाटे फोडणें **फावडें लावणें, फावड्यावर-फावड्यानें पैसा ओढणें**-संपत्तींत लोळणें, चिकार पैसा मिळविणें 'सुमारें ५० वर्षामागें ज्यांनीं व हाडात वकिली केली त्यांनीं फावड्यानें पैसे ओढिले '

फावणें—क्रि सवड सापडणें, वेळ, संधि मोकळीक मिळणें 'दावाया अनि। विश्वतारक तुम्हां स्वामी बरें फावलें।' —मोकृष्ण ६९ ११ —अक्रि १ प्राप्त होणें मिळणें जें शब्दातीत स्वभावें, तें बोलींचि जरी फावे। तरी आणिकें काय करावें। सांगें कथा।' —ज्ञा ५ ६८ २ अनुभवास येणें, समजणें 'मोटकें गुरुमुखें उद्देशत दिसे। आणि हृदयीं स्वयमेचि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आदेसयाचि।' —ज्ञा ६ ४९ ३ (कु गो) योग्य असणें ४ योग्य, सोपें सोईचें, व्यवहार्य वाटणें 'माझा हात फावेल तेव्हां करीन एव्हां करीत नाहीं ' ५ जिंकलें जाणें लाभणें 'कालत्रयातीत केवल फावलास हो जी।' 'आजपर्यंत केलें तें फावलें ' [प्रा फव्वीह=यथेष्ट लाभ प्राप्त करणें; गु फाववु, स आप्]

फावती—स्त्री (राजा) उद्योगातून सुटका, गडबडींतून काढ लेली फुरसत, मोकळीक, रिकामपणा [फावणें]

फावल—पु सुस्वाद —शर

फावा—स्त्री प्राप्ति फाव पहा 'स्वयें दर्शनाचिया सवा। ऋद्धिसिद्धींची जाती फावा। परी निजात्मभावा। न मोडतांही।' —अमृ ७ २५५ [स प्राप् प्रा पाव] ०जाणें-अक्रि उमगणें समजून जाणें 'तरी सार पा पांडवा। हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा। तुज एकविंळें फावा। गेला आहे।' —ज्ञा १८ १५४०

फॉवा—पु (गो) नाचणींतील गोंडा

फॉवाळी—पु (गो) मासळी

फाविंदा—वि १ (निदार्थी) अट्टल, पक्का, इरसाल, लबाडीच्या कामात वस्ताद २ सवग, निपुण, निष्णात (चांगल्या अर्थी) [फामिंदा]

फा(फां)शी—स्त्री १ फास, सुरगाठ, निसरगाठ, सरकफास. २ फासावर चढविण्याची शिक्षा [स पाश]

फा(फां)शी—स्त्री वेळच्यावेळीं पाणी न पाजल्यामुळें गुराना होणारा रोग या रोगात फुप्फुसें पुगतात हा ससर्गजन्य आहे [स स्पर्श, प्रा फास=रोग]

फास—स्त्री कुळवाचा एक भाग, कुळवाला बसविलेली लोखडी पट्टी पास पहा 'फास फारोळे ईड्या पाळ' –वैसापेंद

फा(फां)स—पु १ सरकगाठ, पाश 'काळाचे वरे गळा फासे।'–मोकर्ण ६ ५९ २ वागर, वागुरा, (पशुपक्षी पकडण्याची) फासकी, जाळें ३ (खा) वढाग घालतवेळीं काट उचलण्याकरता घ्यावयाचें लाकूड ४ फाद्याचा, ढहाळ्याचा भारा ५ (व) काटयाच्या १० ते १२ फसाटचा, काटयाचा ढीग, भारा ६ (ल) पाय मागें ओढणारा, स्वतत्र, मोकळा राहू न देणारा उद्योगधदा, परिवार, लोढणें, मायापाश [स पाश, हिं व फास] (वाप्र) **फांशी देणें**–१ फासावर चढविणें, जीव जाण्यासाठीं टांगणें २ (ल) अडकविणें, घोटाळयात घालणें, पाडणें **फांशी जाणें-चढणें-पडणें** फासावर लटकाविला जाणें, गळफास लागणें **फांशी भरणें-येणें-लागणें**–गुतणें, कचाटींत सापडणें

फासका—पु (क) फास, फासा, वढा [फास] **फासकी**–स्त्री पशुपक्षी पकडण्याकरिता केलेलें जाळें [फास]

फासटणी, फासटाफांसट—स्त्री पायपिटी, कटाळवाणी, श्रमाची चाल [फासटणें]

फासटणें—उक्रि १ (शरीराला भस्म, भाडयाला राख इ०) जोरानें लावणें, फासणें, लपेटणें २ (राजा) पायपिटी, चालण्याचे श्रम करविणें, पाय झिजविणें 'काहीं काम नसता उगीच पाय फासटीत जातो कोण ?' ३ (ल) फसविणें, एखादा व्यवहारात लबाडीनें गुतविणें, भूलथापा देणें [फासणें]

फासडा—पु गुतागुत, दोऱ्याचा गुता, गाठ, जाळें [फास]

फासडा—पु खिडकी, दरवाजा इ० गिंतींत घट्ट बसावी म्हणून त्यास मारलेली खुंटी

फासडें—न एक शेतकी आउत, नागरलेल्या जमिनींतील ढेकळें फोडण्याकरता फिरविला जाणारा लाकडी ओंडा

फासण—स्त्री (गो) धमनींतील ठणका, ठमका [ध्व]

फासणी, फांसडी, फांसणी—स्त्री १ (तुबडी लावण्यापूर्वी) रक्त काढण्यास सुरवात व्हावी म्हणून केलेला बारीक छेद, धाव, चीर (बहुधा अनेकवचनी प्रयोग) 'फाड रक्त फासणी। गुळडागाची जाचणी।'–दा ३ ७ ३३. 'जैसें खाइक झालेंहातावर। त्यावरी फासण्याचे मार।' २ छेदन, कापणें (क्रि० करणें) **दु खावर फांसड्या टाकणें-मारणें**–दु खावर डाग देणें

फा(फां)सणें—उक्रि १ घासणें, चोळणें, लावणें, फासटणें (अगाला उटणें, भस्म, भाडयाला राख इ०) २ (कु) पुसणें [स स्पश–स्पर्शन, प्रा फासण]

फा(फां)सणें—उक्रि १ गुतविणें, अडकविणें, गुरफटणें २ (ल) फसविणें, ठकविणें, भुलविणें [फास]

फां(फा)सणें—उक्रि १ (क्र) (लेखणी, बोरू इ०) पिचणें, पिंजणें, फासटणें २ चिरणें, फासण्यानीं कापणें [हिं फासना]

फा(फां)सणें—अक्रि (गुराना पाणी वेळेवर व पाजल्यामुळें) घुसमटणें, गुदमरणें [फाशी]

फासफूस—स्त्री धुसफूस, कुरकूर [ध्व]

फासफूस—स्त्री १ फाल, भूस २ (ल) गाळ, गळ्हाटा; कचरा [फूस द्वि]

फासला—पु अतर 'नवलूर म्हणोन गाव धारवाडापासुन एककोसाच्या फासल्यानें आहे'–ख ८ ४३८९ [अर फासिला]

फासव—न पासु पहा

फा(फां)सळी—स्त्री बरगडी

फा(फां)सळी—स्त्री फासणी, शरीरातील रक्त काढण्याकरता केलेली बारीक चीर [हिं फाशु]

फा(फां)सा—पु १ पाश, फास पहा 'तुझे पायीं पावे ऐसा। जेणें उगवे हा फासा।' –तुगा १२०९ २ पकड, अडकवण, आकडा (सरी, नथ इ० दागिन्याचा) ३ अडकविण्यासाठीं ठेवलेलें छिद्र, कडें, हूल ज्यात घालतात ती कडी, अगठी ४ पशुपक्षी यास धरावयाकरिता केलेलें जाळें, वागुरा ५(ल) एखादा माणसास फसविण्यासाठीं केलेली युक्ति, पेंच [स पाश] ॰**घालणें-पसरणें**–(ल) जाळें पसरणें (अडकवण्यासाठीं) ॰**टाकणें**–पकडण्यासाठीं फास टाकणें

फासा—पु सोंगटया इ० खेळास उपयोगी असा हस्तिदती तुकडा यावर चारी बाजूवर अनुक्रमें १,२ ५ व ६ असे टिपके असतात [स पाशक] म्ह० फासा पड सो डाव राजा करे सा न्याय **फासा उमगणें-जाणणें-समजणें**–(ल) गुप्त मत, लबाडी ओळखणें डाव ओळखणें ॰**उलटा पडणें**–प्रतिकूल गाष्ट घडणें ॰**टाकून पहाणें**–(ल.) नशिबाची परीक्षा पाहणें, धाडस करणें ॰**टाकणें**–१ आमिष टाकणें २ (खरेदीविक्रीमध्यें) आपल्या सूचना करणें भाव मागणी इ० सागणें, आपलें म्हणणें कळविणें. ॰**सोयीचा पडणें**–अनुकूल गोष्ट घडणें

फासाटणें—क्रि फासटणें पहा.

फासा(सो)टी—स्त्री फांस, जाळें 'सप्रेमें अनुभव घेता दिठी। तुटे फासोटी भवबधा।' –भवि ५० ९२ [स पाश]

फासाडणें—सक्रि १ गुंतविणें, अडकविणें २ तोंडाला पानें पुसणें, फसविणें [फांस]

फासारडें—न (कु) फांस

फासावणें—उक्रि चिरणें 'फासावेना तरि दु स घेतें धाव। मग होतो जीव कासावीस।' –तुगा २७७८. [फासणें=चिरणें प्रयोजक]

फासू—न नदी, समुद्र इ० चा फाटा, खाडी, ओहोळ

फांसूक—ल्हान खाडी

फा(फा)सेपारधी—पु १ पशुपक्ष्यांना जाळयात अडकवून धरणारा २ (ल) दुसऱ्यास कपटानें पेंचांत धरणारा, फसव्या

फा(फा)सोळी—स्त्री घगडी फासळी पहा फासोळीस उजळ टिपक्या—वि बरगड्यांवर पांढर ठिपके असलेला (घोडा) हें अशुभ चिन्ह होय

फास्क—स्त्री (गो) सावळा [स पाशक, पोर्तु फारिकभा]

फास्की—स्त्री. (गो) चौकट [पोर्तु फास्किआ]

फाळ—पु. १ नागराचा अवयव, नागराचे दांवटास लावावयाचें लोखंडी पातें २ (ल) मोठया, जाड व रुंद टोकाचा बोरू, लेखणी ३ भाला इ० शस्त्राचें अग्र फळ पहा 'सर्वे स्वाराच्या हातांत तीक्ष्ण फाळ लावलेले लांब भाले होते' –स्वप ८८ [स फाल]

फाळ—स्त्री १ कुऱ्हाडीनें काढलेला लांकडाचा मोठा तुकडा; ढलपा २ चिंधी, चिरफळी, कापडाचा अरुंद लांब तुकडा ३ भाग, तुकडा 'करूनि दोन फाळी तारिला कृष्णें।' –एभा ३१ ३३८ फाळवट—न फाळका, केळीच्या पानाचा एका बाजूचा तुकडा

फाळकं(का)ब—पु नागराचा आकडा व लोखंडी फाळ याना जोडणारा लाकडी तुकडा, फाळ्द फाळवट [फाळ+काव]

फाळका—पु १ मोठा तुकडा (लाकूड, फळ इ० चा) २ केळीच्या पानाचा (हागचा) एका अगाचा तुकडा (जेवण्याकडे उपयोगी). ३ (विणकाम) सुत उकलण्याचें बांबूचें केलेलें रहाटवजा साधन यावर सुताची कळी घालून उकलतात ४ (कु) नौकेचा खालचा भाग [फाळ] फाळकी—स्त्री १ ल्हान फाळका २ जमिनीचा अरुंद भाग पट्टी [फाळका अल्पत्व]

फाळट, फाळवट—न १ फाळेंद्र २ नागराच्या फाळास तुच्छतादर्शक शब्द [फाळ] फाळटणें—अक्रि नागराच्या फाळानें कापलें घासटलें जाणें (बैल इ०)

फाळणी—स्त्री १ जमिनीवरील फाळा (धारा) शेताच्या उत्पन्नावर बसविलेला कर २ विभागणी वाटणी [स स्फाटन प्रा फालण]

फाळणें—उक्रि १ फाडणें, दरकाविणें आणि गोंवी गलिया जवळी। झगटलिया अग फाळी।' –ज्ञा १८ ३५५ २ सान्याची रवम काढून घेणें, टरविणें ३ (सागा) वाटणें, विभागणें [स स्फाटन, प्रा फालण]

फाळयट, फाळयटणें—फाळट व फाळटणें पहा

फाळनड—न (सांगली) फाळवाव, फाळेंद्र

फाळा—पु १ फाडून काढलेला वस्त्राचा तुकडा, चिंधी, चिर फळी, पांदोटी २ घायरा, बाभारा, (क्रि० काढणें, निघणें, जाणें) ३ कातलेल्या रेशमाची गुडी, वळी, मोठी परती अशा १४ वळ्याचा एक थाक किंवा अर्धा शेरिया होतो ४ कर, सारा 'फाळा शाविला उदड।' –दावि ३७७ ५ वाटपाचा भाग, हिस्सा फाळा फाडणें—पगीचें, सान्याचें वांटप करणें

फाळा—पु नांगराचें पातें, फाळ पहा

फाळी—स्त्री १ शकल, तुकडा 'शस्त्रें करूनि समान फाळी। अर्पिल्या दोघींच्या करतळीं।' –मुसभा ६ २६ २ जमिनीची ल्हान पट्टी ३ (गो) चिंधी; फडकें [फाळा अल्पत्व]

फाळी—स्त्री (व) फळी

फाळुकें—न (महानु) ल्हान वस्त्र, फडकें 'पाद्यांटचि उडुनि फाळुकें झाळोनि आसों लागे।'–सूत्रपाठ १२०, [फाळका]

फाळेंद्र, फाळेट्ट, फाळोटा—नपु नांगराचा फाळ घट्ट बसावा म्हणून त्यावर बसविण्याचें लाकूड, फाळेंद्र पहा फाळट फाळवट [फाळ]

फाळोरा रें—पुन पाभरीच्या दात्याचें लोखंडी टोपण, टोंक फारोळें [फाळ]

फिकट फिक्कट—वि १ अधक, पुसट २ काहींसा फिका ३ पिंकुटलेला, बेचव फिका पहा

फिकर, फिकीर—स्त्री काळजी, कळकळ, आस्था, आव चिंता, विचार 'जशी अवस्था बघुन जनाच्या मनि पडल्या फिकरा।' –प्रला ७३ [अर फिक्र] फिकीरमन्द—वि चिन्ता कांत 'बडेसाहेबानीं ही खबर ऐकून बहुत फिकीरमद जाले.' –पदमव ६९ [फा फिक्र–मद]

फिका, फिक्का—वि १ फिक्या रगाचा, पिकूट, उमरंग, उभरा, उण्या रगाचा २ चवीला कमी गोड, साधारण बेचव (अन्न खाद्य) ३ कोमेजलेला निस्तेज, म्लान ४ पाणी, जोम नसलेला, मद्द, गरीब बावळट ५ नीरस फारसे परिणामी नसलेलें (भाषण इ०) [हिं फिका, तुल० स पक्व प्रा पिक्क] ०पडणें–निस्तेज कमजोर होणें 'रघोजीचा पक्ष नानाच्या अभावीं फिका पडला' –विवि ८ ७ १३७

फिका—पु मजकूर –रा १६४. [अर]

फिगारणें—उक्रि फेंकणें, टाकणें, झुगारणें

फिंजारणें, फिंजारी—पिंजारणें, पिंजारी पहा

फिट—पु विटीदांडूच्या खेळातला दाइ -शर फिटी अर्थ ३ पहा

फिटकर-री—स्त्री तुरटी फटक पहा [हिं]

फिटणें—अक्रि १ सुटणें सुटें, सैल ढिलें होणें (वस्त्र, गाठ इ०) 'आवरि दुज्या कर नें फिटता समनेंस्करूनि वनिमन ' -कम १ ३९ २ (ऋण, दंड इ०तून) मुक्त होणें; फेडलें जाणें 'म्हणूनि म्हणती भले म क्षण जन्मदंडें फिटे। -कका ९५ ३ क्षीण होणें ४ उघडणें 'तव ब्रह्मस्थानींचें वग। फिटलें सहजें।' -ज्ञा ६ २७९ ५ (नवस, संकल्प इ०) पूर्ण होणें फेडणें ६ (शंका, शपथ उपकार इ०) निरसन होणें 'कद हा रस सेवन वाणी। फिटे तो धणी सुका म्हणे। -तुगा ६९६ [स भ्रष्ट-प्रष्ट प्रा फिट] म्हु० दोरास सवाशा भेटे मनचा संशय फिटे

फिटफाट फिटाफीट—स्त्रीन परतफेड, दंगोधणें बरोबर नि शेषता -वि फेडलेला उसनें पूर्ण रीत नें परत केलेला नि शेष झालेला [फिटणें द्वि]

फिटफिटें—वि (गा) तुटणारें [फिटणें]

फिटयतलाँ—वि (गा) पडणारा

फिटाल—वि (व) निस्तेज फिका 'माझी गोष्ट मग फिटाल पडली '

फिटा—स्त्री फेड 'आणि पाहून स्वयें कृपादृष्टि। मग दु खलेशाची झाली फिटी।' -नव २४ १३० [फिटणें]

फिटी—स्त्री १ मोंक बुनविणारी खुंटी, दट्या २ पाचर, निमुळता लाकडी तुकडा, खिटी ३ (राजा) विटी इटी

फिटुल—स्त्री (वों कुण) ठिणगी, स्फुल्लिंग

फिट्ट—पु (राजा) फिटी इटी, विटी

फिड्ल—न एक प्रकारचें गजानें वाजवावयाचें इंग्रजी पद्धतीचें ततुवाद्य [इं]

फिणफिण—स्त्री १ रागाची धुसफूस फुणफुण २ गुणगुण ३ खदखद, फिदफिद [ध्व]

फिणफिणणें—अक्रि १ रागानें फणफणणें, जळफळणें २ गुणगुणणें ३ खिदखिदणें, फसफसणें (आंबलेला पदार्थ) ४ जळजळणें धगधगणें (शरीर इ०) [ध्व फिण]

फितणें—अक्रि १ दगलबाजीनें, विश्वासघातानें फितूर होणें, विरुद्ध पक्षाला जाऊन मिळणें २ (ल्हान मूल-खाऊ इ० दास विल्यामुळें) फसला जाणें, ठकविला जाणें [अर फित्न] **फितवण, फितवणी फितावणा**—स्त्री फितूर करणें, एकी मध्यें भेद पाडणें फूट पाडणें [फितविणें] **फितविणें फितावणें फित्याविणें फितयेविणें**—अक्रि एखाद्याला फोडणें, फितूर व्हावयास लावणें आपल्याला अनुकूल करून घेणें [फितणें]

फितनती—स्त्री बदाली [अर फित्न म फितणें] दाको ५ ३६

फितना—पु एक सुवासिक दारू, हींत पुष्कळ द्रव्यें मिसळलेलीं असतात

फितवा फितावा—पु १ भेद, फूट 'काय बोल बोलू कितवा। घरामध्यें केला फितवा।' -मध्व ९७ २ वड वैमनस्य, बिघाड ३ फितुरी, फिन्दणी पहा [फितणें] **०पाजरा**-पु फितूरी, फितवाफादडा 'फितवा पाजरा काहीं चालेना गनिम हो चिंता करी।' -ऐपो ३५५ [फितणें+पाजरा=फादी] **०फादडा**-फितवाफादा -चित्रगुप्त ३६ **०फादा**-स्वामिद्रोह, दगाबाजी, कारस्थान -सभासद २२

फितवी—स्त्री एक प्रकारचें जाकीट फितई पहा [अर फितूहा]

फितुरणें—सक्रि फितूर होण्यास, बड करण्यास उठविणें, फितुर करणें **फितुरणें**-अक्रि फितुर होणें [फितूर]

फितूर, फितुरी—पुस्त्री १ फितवा, स्वामिद्रोह, स्वपक्षत्याग, दगाबाजी २ शैथिल्य, बेशिस्त -वि फितूर झालेला हरामखोर, स्वामिद्रोही, बंडवाला 'फितुरी पळुनि आले दखणात।' -ऐपो १३० [अर फुतूर] **फितुरा ऱ्या, फितुरखोर**-वि फितूर होणारा, स्वामिद्रोही; विश्वासघातकी; निमकहराम, विरुद्ध पक्षास जाऊन मिळणारा [फितूर]

फितूरफादा—पु (०शापक) फंदफितुरी [फितूर+फादा]

फित्तारीख—क्रिवि तारखस -आदिलशाही फर्मान

फितनाफिसाद—पु दंगा, उठावणी मजबूत होऊन फित्ना-फिसाद बर्पा करितील ' -पयाव ४८० [अर फित्न+फसाद]

फित्ने अंगेजी—स्त्री द्रोह चिथावणी, बखेडा, फितुरी 'फित्ने अंगेजीनें तुम्हास मामील होऊन निमकहरामी पदरीं घ्यावी हें युक्त नाहीं ' -पारा ५७ [अर फित्न-अंगेझी]

फित्यावर्णे फित्येवणें—स्त्री (राजा) फितविणें पहा

फिस्रत, फिश्रत—स्त्री क्रांति बखडा, निनायकी 'त वक्ते शहाजीचे फित्रीत जाली ' -रा १८ ३४. [अर फत्रत]

फिदफिद—स्त्री वडगळपणाचें मारयानें हासणें, दात काढणें -क्रिवि (निंदार्थी) मोठमाठयानें वडगळपणें (हसणें) [ध्व]

फिदफिदणें—अक्रि १ फदफदणें फसफसणें चरचरणें चटचटणें २ (पिकलेला फोड) तडतडणें, ठणकणें 'खरचेनें फिदफिदलेले हात व कबर पाहण्याचा ज्याला कंटाळा असेल ' -आगर २९ फदफदणें पहा

फिदवी—पु एकनिष्ठ सेवक, मनन्यसेवक 'श्रीमतराव पत प्रधान हुजूरचे फिदवी -दिमरा १ ३६ [अर]

फिदा—वि १ आसक्त अत्यंत अनुरक्त झालेला, आपला जीव प्राण तुझ्यावर फिदा। -प्रला १९७ २ खुष प्रसन्न (क्रि० होणें) 'सदा हरि कविरायावर फिदा।' -राला ८७ [अर फिदा]

फासा(सो)टी—स्त्री फास, जाळें 'सप्रेमें अनुभव घेता दिठी। तुटे फासोटी भवबधा।' –भवि ५० ६२ [स पाश]

फासाडणें—सक्रि १ गुतविणें, अडकविणें २ तोंडाला पानें पुसणें, फसविणें [फास]

फासारडें—न (कु) फास

फासावणें—उक्रि चिरणें 'फासावेना तरि दु ख घेतें वाव। मग होतो जीव कासावीस।' –तुगा २७७८ [फासणें=चिरणें प्रयोजक]

फासुं—न नदी, समुद्र इ० चा फाटा; खाडी, ओहोळ

फांसूक—लहान खाडी

फा(फा)सेपारधी—पु १ पशुपक्ष्यांना जाळयात अडकवून धरणारा २ (ल) दुसऱ्यास कपटानें पेंचात धरणारा; फसव्या

फा(फा)सोळी—स्त्री वरगडी फासळी पहा **फासोळीस उजळ टिक्या**–वि वरगड्यावर पांढरे ठिपके असलेला (घोडा) हें अशुभ चिन्ह होय

फास्क—स्त्री (गो) सापळा [स पाशक, पोर्तु फास्किआ]

फास्की—स्त्री (गो) चौकट [पोर्तु फास्किआ]

फाळ—पु १ नांगराचा अवयव नांगराचे शेवटास लावावयाचें लोखंडी पातें २ (ल) मोठथा, जाड व रुंद टोकाचा बोरू, लेखणी ३ भाला इ० शस्त्राचें अग्र फळ पहा 'सर्व स्वारांच्या हातात तीक्ष्ण फाळ लावलेले लांब भाले होते' –स्वप ८८ [स फाल]

फाळ—स्त्री १ कुऱ्हाडीनें काढलेला लाकडाचा मोठा तुकडा, ढलपा २ चिंधी, चिरफळी, कापडाचा अरुंद लांब तुकडा ३ भाग, तुकडा 'करूनि दोन फाळी तारिला वृत्रें।' –एभा ३१ ३३८ **फाळवट**–न फाळका, केळीच्या पानाचा एका बाजूचा तुकडा

फाळकं(का)ब—पु नांगराचा आकडा व लोखंडी फाळ याना जोडणारा लाकडी तुकडा, फाळेंद्, फाळवड [फाळ+कांब]

फाळका—पु १ मोठा तुकडा (लाकूड फळ इ० चा) २ केळीच्या पानाचा (बागचा) एका अगाचा तुकडा (जेवण्याकडे उपयोगी). ३ (विणकाम) सुत उकलण्याचें बाबूचें केलेलें रहाटवजा साधन यावर सुताची कळी घालून उकलतात ४ (कु) नौकेचा खालचा भाग [फाळ] **फाळकी**–स्त्री १ लहान फाळका २ जमिनीचा अरुंद भाग पट्टी [फाळका अल्पत्व]

फाळट, फाळवट—न १ फाळेंद् २ नांगराच्या फाळास तुच्छतादर्शक शब्द [फाळ] **फाळटणें**–अक्रि नांगराच्या फाळानें कापणें, घांसटलें जाणें (बैल इ०)

फाळणी—स्त्री १ जमिनीवरील फाळा (धारा) शेताच्या उत्पन्नावर बसविलेला कर २ विभागणी वांटणी [स स्फाटन, प्रा फाल्ण]

फाळणें—उक्रि १ फाडणें टरकाविणें आणि गोंवी गलिया जवळी। झगटलिया अग फाळी।' –ज्ञा १८ ३५५. २ सान्याची रक्कम वाटून देणें, ठरविणें ३ (सामा) वाटणें, विभागणें [सं स्फाटन, प्रा फाल्ण]

फाळवट, फाळवटणें—फाळट व फाळटणें पहा

फाळवड—न (सांगली) फाळकांब, फाळेंद्

फाळा—पु १ फाडून काढलेला वस्त्राचा तुकडा, चिंधी; चिर फळी, घाटोटी २ वाघडा, वाभारा (क्रि० काढणें, निघणें, जाणें) ३ कातलेल्या रेशमाची गुंडी, वळी, मोठी परती अशा १४ वळ्याचा एक थाक किंवा अर्धा शेरिया होतो ४ कर, सारा 'फाळा लाविला उदड।' –दावि ३७७ ५ वाटपाचा भाग, हिस्सा **फाळा फाडणें**–पट्टीचें, सान्याचें वाटप करणें

फाळा—पु नांगराचें पातें, फाळ पहा

फाळी—स्त्री १ शकल, तुकडा 'शस्त्रें करूनि समान फाळी। अर्पिल्या दोघींच्या करतळीं।' –मुसभा ६ २६ २ जमिनीची लहान पट्टी ३ (गो) चिंधी; फडकें [फाळा अल्पत्व]

फाळी—स्त्री (व) फळी

फाळुकें—न (महानु) लहान वस्त्र; फडकें 'पाहातंचि उडुनि फाळुकें झाडोनि जाओं लागे।' –सूत्रपाठ १२०, [फाळका]

फाळेंद्, फाळेंदू, फाळोटा—नपु नांगराचा फाळ घट बसावा म्हणून त्यावर बसविण्याचें लाकूड, फाळेंद् पहा फाळट फाळवट [फाळ]

फाळोरा-रें—पुन पामरीच्या दात्याचें लोखंडी टोपण टोंक फारोळें [फाळ]

फिकट फिक्कट—वि १ अधक पुसट २ कांहींसा फिका ३ पिकुटलेला बेचव फिका पहा

फिकर, फिकीर—स्त्री काळजी, कळकळ, आस्था, आच चिंता, विचार 'जशी अवस्था घेउन जनाच्या मनिं पडल्या फिकिरा।' –प्रला ७३ [अर फिक्र] **फिकीरमन्द**–वि चिन्ता क्रांत 'बडसाहेबानीं ही खबर ऐकून बहुत फिक्रीरमद जाले.' –पदमव ६९ [फा फिक्र्-मद्]

फिका, फिक्का—वि १ फिक्या रगाचा, पिकुट, उभरंग, उभरा उण्या रगाचा २ चवीला कमी गोड, साधारण बेचव (अन्न, खाद्य) ३ कोमेजलेला, निस्तेज, म्लान ४ पाणी, जोम नसलेला; मद्दड, गरीब बावळट ५ नीरस, फारसें परिणामी नसलेलें (मापण इ०) [हिं फिका, तुल० स पक्व प्रा पिक्क] ०**पडणें**–निस्तज कमजोर होणें 'रघोजीचा पक्ष नानाच्या अभावीं फिका पडला' –विवि ८ ७ १३७

फिक्रा—पु मजकूर –रा १६४. [अर]

फिगारणें—उक्रि फेंकणें, टाकणें, झुगारणें

फिंजारणें फिंजारी—पिंजारणें, पिंजारी पहा

फिद—पु विटीदांडूच्या खेळातला दाडू –दार फिटी अर्थ २ पहा.

फिटकर-री—स्त्री तुरटी फटक पहा [हिं]

फिटणें—अक्रि १ सुटणें, सुटें, सैल, ढिले होणें (वस्त्र, गाठ इ०) 'आवरि दुज्या कर नें फिटला गमनें करूनि वटिबमन ' –कम १ ३९ २ (ऋण, देणें इ०तून) मुक्त होणें; फेडलें जाणें 'म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जन्मदचें फिटे।' –कका ९५ ३ क्षीण होणें. ४ उघडणें 'तव ब्रह्मस्थानींचें बेंगें। फिटले सहजें।' –ज्ञा ६ २७९ ५ (नवस, सकल्प इ०) पूर्ण होणें, फेडणें ६ (शका, शपथ, उपकार इ०) निरसन होणें 'करू हा रस सेवन माणी। फिटे तो धणी सुका म्हणे। –तुगा ६९६ [स अशु–भ्रष्ट, प्रा फिट] म्हइ० शेरास सवाशेर भेटे मनचा सशय फिटे

फिटफाट, फिटाफीट—स्त्रीन परतफेड, उणेंपणें बरोबर, नि शेषता –वि फेडलेला, उसनें पूर्ण रीतीनें परत केलेला, नि शष झालेला [फिटणें द्वि]

फिटफिटें—वि (गा) तुटणारें [फिटणें]

फिटयतलाँ—वि (गो) फडणारा

फिटाल—वि (व) निस्तज, फिका 'माची गोष्ट मग फिटाल पडली '

फिटा—स्त्री फेड 'आणि पाहून स्वयें कृपादृष्टि। मग दु:खलेशाची झाली फिटी।' –नव २४ १३० [फिटणें]

फिटी—स्त्री १ भोंक बुजविणारी खुटी, दट्या २ पाचर, निमुळता लाकडी तुकडा, खिटी ३ (राजा) विटी, इटी

फिटुल—स्त्री (वों कुण) ठिणगी, स्फुल्लिंग

फिट्ट—पु (राजा) फिटी, इटी, विटी

फिड्‍ल—न एक प्रकारचें गजानें वाजवावयाचें इंग्रजी पद्धतीचें ततुवाद्य [इ]

फिणफिण—स्त्री. १ रागाची धुसफुस फुणफुण. २ गुणगुण ३ खदखद, फिदफिद [ध्व]

फिणफिणणें—अक्रि १ रागानें फणफणणें, जळफळणें २ गुणगुणणें ३ खिदखिदणें, फसफसणें (आंबलेला पदार्थ) ४ जळजळणें धगधगणें (शरीर इ०) [ध्व फिण]

फितणें—अक्रि १ दगलबाजीनें, विश्वासघातानें फितुर होणें, विरुद्ध पक्षाला जाऊन मिळणें २ (लहान मूल–खाऊ इ० दाखविल्यामुळें) फसला जाणें, ठकविला जाणें [अर फित्न]

फितवण, फितवणी, फितावणी—स्त्री फितूर करणें, एकी मध्यें भेद पाडणें, फूट पाडणें [फितविणें] फितविणें, फितावणें, फित्याविणें, फित्येविणें—अक्रि एखाद्याला फोडणें, फितूर व्हावयास लावणें, आपल्याला अनुकूल करून घेणें [फितणें]

फितनती—स्त्री. बदाली [अर फित्न, म फितणें] दावो ५ ३६

फितना—पु एक गुणासिक दारू, हींत पुष्कळ द्रव्यें मिसळलेलीं असतात

फितवा, फितावा—पु १ भेद, फूट 'काय बोल बोलू फितवा। घरामध्यें केला फितवा।' –मध्व ९७ २ वड, वैमनस्य; विघाड ३ फितुरी, फितवणी पहा [फितणें] ०पाजरा–पु फितुरी, फितवाफादहा 'फितवा पाजरा काहीं चालेना गलिम हो चिंता करी।' –ऐपो ३५५ [फितणें+पाजरा=फादी] ०फादडा–फितवाफादा –चित्रगुप्त ३६ ०फांदा–स्वामिद्रोह, दगाबाजी; कारस्थान –सभासद २२

फितवी—स्त्री. एक प्रकारचें जाकीट फितूई पहा [अर. फितूही]

फितुरणें—उक्रि फितुर होण्यास, बड करण्यास उठविणें, फितुर करणें. फितुरणें–अक्रि फितुर होणें [फितूर]

फितूर, फितुरी—पुस्त्री १ फितवा, स्वामिद्रोह, स्वपक्षत्याग; दगाबाजी २ शैथिल्य, बेशिस्त –वि फितूर झालेला, हरामखोर, स्वामिद्रोही, बडवाला 'फितुरी पळुनि आले दखणात।' –ऐपो १३० [अर फुतुर्] फितुरा न्या. फितुरखोर–वि फितूर होणारा, स्वामिद्रोही, विश्वासघातकी, निमकहराम, विरुद्ध पक्षास जाऊन मिळणारा [फितूर]

फितूरफांदा—पु (व्यापक) फदफितूरी [फितुर+फादा]

फित्तारीख—क्रिवि तारखस –आदिलशाही फर्मान

फित्नाफिसाद—पु दगा, उठावणी मज्नूतहोऊन फित्नाफिसाद बर्पा करितील ' –पयाव ४८९ [अर फित्न+फसाद्]

फित्ने अंगेजी—स्त्री द्रोह चिथावणी, बखेडा, फितुरी 'फित्ने अगेजीनें तुम्हास सामील होऊन निमकहरामी पदरीं घ्यावी हे युक्त नाहीं ' –जारा ५७ [अर फित्न–अगेझी]

फित्यावणें, फित्येवणें—स्त्री (राजा) फितविणें पहा

फित्रत, फित्रीत—स्त्री क्रांति, बखेडा, निर्नायकी 'ते वेळे शहाजीचे फित्रीत जाली ' –रा १८ ३४. [अर फत्रत्]

फिदफिद—स्त्री वेडगळपणाचें मोठ्यानें हासणें, दात काढणें –क्रिवि (निदार्थी) मोठमोठ्यानें, वेडगळपणें (हसणें) [ध्व]

फिदफिदणें—अक्रि १ फदफदणें, फमफमणें चरचरणें, चटचटणें २ (पिकलेला फोड) तडतडणें, ठणकणें 'खरजेनें फिदफिदलेले हात व पदर पाहण्याचा ज्याला कटाळा असेल ' –आगर ३ ९ फदफदणें पहा

फिदवी—पु एकनिष्ठ सेवक, अनन्यसेवक 'श्रीमतराव पत प्रधान हुजूरचे फिदवी ' –दिमरा १ ३६ [अर]

फिदा—वि १ आसक्त, अत्यत अनुरक्त झालेला, आपक जीव प्राण तुझ्यावर फिदा। –बला १९७ २ खुष, प्रसन्न (क्रि० होणें) 'सदा हरि कविरायावर फिदा।' –राला ८७ [अर फिदा]

फिदाई—स्त्री. अनुरक्तता, आसक्ति -वि अत्यंत निष्ठेचा, एखाद्या गोष्टीसाठीं जिवावर उदार झालेला [फा फिदाई]

फिदारणें—उक्रि १ पसरणें, मोठें करणें, फेंदारणें पहा डोळे, नाक यांना जोडून उपयोग उदा० डोळे फिदारणें=डोळे फाडून पहाणें, रागानें बघणें नाक फिदारणें=रागानें नाकपुड्या फुगविणें, नाक फेंदारणें (केंस, शेंपूट, पीस यांना जोडून उपयोग) केंस फिदारणें=केंस विसकटणें, पिंजारणें शेंपूट फिदारणें=शेंपूट थरथरावणें, ताठ करणें पिसें फिदारणें=पिसारा पसरणें, उघडणें २ पिंजारणें पहा

फिदालखोर—वि १ कल्पना करणारा, फुशारकीच्या गोष्टी, प्रौढी सांगणारा २ फिदीफिदी हसणारा [ध्व फिद !]

फिदालग—वि (गो) चैनी, खुशालचेंडू [पोर्तु फिदाल्गो]

फिनफिन—न (खा) लांकडास समांतर खांच पाडण्याचें हत्यार हें रंध्यासारखें असतें

फिनाईल, फिनेल—न एक दुर्गंधीनाशक द्रव्य [इं]

फिरक—स्त्रीपु १ गाण्यांतील कंप, लकेर 'कंठ तुझा मंजूळ सुमगित फिरक स्वरामधें स्वर फिरती।' -प्रला २३६ २ इकडेतिकडे जाणें, सरकणें, हलणें ३ वळणें, अंग इकडे तिकडे करणें, हालचाल ४ हलण्याला किंवा फिरण्याला जागा 'ही दाटी फिरक पडूं देत नाहीं' ५ मोकळीक, फुरसत ६ फरक याबद्दल चुकीनें उपयोग ७ (विणकाम) तारांची सांध कायम राहण्यास दोन्ही व जूंस कामट्या घालतात त्या कायम राहण्यास त्यास अडकविण्यासाठीं दोन्ही बाजूस दोन ळ च्या आकाराचे आकडे करतात ते प्रत्येकी [फिरकणें]

फिरकं(का)डा-डी—पुस्त्री १ (ल) चक्कर, भ्रमती, गिरकी, २ गोंधळ, घोंटाळा, गडबड (घराचा, कामाचा, माणसाचा इ०) (सप्तमींत प्रयोग) [फिरणें] **फिरकंड्यांत-घालणें-पाडणें**-मंडलाकार गति, हेलपाटा, पूर्वस्थली येणें, निष्फल प्रवास

फिरकणें—अक्रि १ जाणें, फेरा वळसा घेणें, हालचाल करणें, संचार करणें 'तो किल्ल्याभोंवतीं माणूस फिरकूं देत नाहीं' २ सरणें, अंग इकडेतिकडे वळविणें 'त्या दाटीमध्यें फिरकायला जागा नाहीं' ३ येणें, भेटणें तो महिन्यांत इकडे फिरकला नाहीं' [फिरणें]

फिरका—पु १ (व) (ग्रहाचा, परिस्थितीचा) फेरा २ फिरकडा पहा

फिरकी—स्त्री १ गाण्यांतील लकेर कंप, फिरक २ नाचण्यांतील फेरा, गिरकी ३ मळसूत्राचा अवयव, नर ४ पाळणा, कठडा इ० ची कातीव खुंटी ५ आंसावर फिरणारी कोणतीहि लहान वस्तु; किरकिरें गिरगिरें, भोंवरा इ० ६ दरवाजाच्या कुलपाची मूठ ७ सोनाराचा लहान ताजवा रास्त वजन दाखविणारा कांटा ८ कातणें इ० कास गरगर फिरवायाजोगा चक्राकार अवयव असतो ती, करंज्या, शंकरपाळे इ०स मुरड घालण्याचें साधन ९ मराठ्यांच्या पागोट्याची कळी 'नवीन तऱ्हा नारळी डोईला पदर पागोट्याची फिरकी।' -होला १७ १० जमीनपहाणी शास्त्रांतील एक भाग, जमीन मोजणीदाराची टोळी ११ कुरडी पक्ष्याची दांडी -बदलापूर ९४. १२ (जातार(धंदा) बारीक रीळ १३ (मातकाम) मातीचें चित्र पाटावर ठेवून तें एका गोलाकार फिरणाऱ्या लांकडी चौफुल्यावर ठेवतात ती १४ (विणकाम) हातमागावरील ताण्याचीं सुतें सरकूं नयेत म्हणून घातलेला आडवा जाड दोरा १५ माळेला बांडी (लोट) बांधण्यासाठीं लांकडाची कांटी असते ती, खापिकड -मसाप २ २५२ -वि १ फिरणारी २ फिरकीदार [फिरणें] **फिरकी पगडी**-स्त्री कळीची पगडी 'निमाजामा फिरकी पगडी माजी शोभे पटका।' -आपद ३९ **फिरकीदार**-वि कळी असलेलें फिर० **कीचें फूल**-न डोक्यांत घालण्याचें मळसूत्राचें सोन्याचें फूल

फिरंग—स्त्री (काव्य) तलवार 'हात फिरंग विशाल धनू शर भाल्ल चालवि दोनहि बाहू।' -आर्या ११ -स्वादि १० २ १३

फिरंगण, फिरंगाण—न १ फिरंगी लोकांचा मुलूख (विशेषत पोर्तुगीजांच्या अमलाखालील) 'कुलाबा फिरंगाण।' -ऐपा १४४ २ फिरंग्याचें राज्य, अधिकार ३ फिरंगी लोक [फिरंगी] **फिरंगाणी**-वि फिरंगाण संबंधीं (चाल, भाषा इ०) 'दोन कपू फिरंगाणी' -पया ५५

फिरंगी—पु १ (सामा) युरोपियन मनुष्य, टोपीवाला 'फिरंगी कथाहीस घातले।' -ऐपो २७६ २ (विशेषत) पोर्तुगीज ३ (गो) युरेशियन (हे स्वत स म्हणवून घेतात) [फ्रँक फा फिरंगी] **०न्याय**-पु (गो) अगदीं चेंगटपणें चालणारा व पुष्कळ खर्चाचा न्याय, खटला **०पामूळ**-पु एक काटेरी झाड याच्या खांद्या मुडद्याच्या झाडाप्रमाणें असून यास बारीक शेंगा येतात साल सुवासिक असते **०लोहें**-पु १ पोलाद तिखें २ तलवार तुका म्हणे नाहीं नम्रता अंगीं। नव्हे त फिरंगी कठिण लोह।' -तुगा २३९३.

फिरंगूट—न (तुच्छार्थी) फिरंगी

फिरखेल—न (गो) दोन वाशांमध्ये तुळईवर बसविलेली उभी फळी

फिरणें—अक्रि १ वळणें, दुसऱ्या दिशेस तोंड करणें २ परत येणें ३ मंडलाकार चालणें गिरकी घेणें (चाक इ०) ४ चक्कर येणें, (डोकें) भ्रमण होणें 'मला सध्या फिरूं लागलें आहे' ५ इकडेतिकडे, मागेंपुढें जाणें, करणें, चालणें, हिंडणें, भटकणें 'किती फिरावें तुजविण आता ? धीर क्षणभर ना धरवे।' ६ प्रवास करणें देशाटन करणें, एकापासून दुसऱ्याकडे जाणें 'मी शहर भर फिरलों' ७ नवी दिशा घेणें, वळणें ८ पालटणें, बदलणें, फरक पडणें 'एक पाऊस पडताच झाडांची नवरी फिरली' ९ नाकारिलें जाणें परत पाठविलें जाणें १० (हुकूम, आज्ञा इ०चा) प्रसार होणें, एकानंतर दुसऱ्यास दाखविणें ११ उलटणें, विरुद्ध होणें 'आता भाऊच माझ्यावर फिरला' १२ रस होणें, वितुळणें

११ दर्शें लागणें, हिशेबानें यावे असें होणें 'माझ्याकडे तुमचे किती रुपय फिरतात ते एकदा सांगा' [फिर, हिं फिरना, सं परि]

फिरत—स्त्री (संगीत) तानेचा एक प्रकार

फिरता—वि १ भोंवतीं फिरणारा, गिरक्या घेणारा, वेढे घेणारा २ बदलणारा; लहरी, चंचल ३ परत, पुन्हां येणारा, वरचेवर येणारा 'फिरती पाळी' ४ फिरतीवर असलेला, राहणारा, फिरस्ता, फिरती असलेला 'फिरता-कारकून-कारभारी-सुभेदार' 'फिरता सुभा', 'फिरती स्वारी' ५ सभोंवार जाणारा, हिंडणारा, इकडेतिकडे जाणारा 'फिरती-फौज-जासूद-पहारा' ६ बदलणारा, बदलत असलेला 'फिरता-दिवस-दुपार-वेळ' इतर अर्थांकरितां फिरणें पहा ०रंग-पु प्रकाशाप्रमाणें वेगवेगळा दिसणारा रंग (पातळ, कापड इ०चा) **फिरती**-स्त्री पर्यटण दौरा, स्वारी [फिरणें]

फिरतें—न (व) लाटणें

फिरघणी—स्त्री १ फिरणें, बदलणें २ (विणकाम) कापड गुंडाळण्याच्या लाकडास (धून) अटक करण्याची खुंटी; खीळ या दोन असतात

फिरवान—वि उलटलेला 'धन्यावर चाकर झाले फिरवान।' —अफला ६९ [फिरणें]

फिरवाफिरव—स्त्री १ वरचेवर उगीच नेणेंआणणें, काढणें घालणें, ठेवणें-उचलणें इ० व्यापार; फेरफार २ (मुद्रण) जुळविलेला मजकूर फिरविणें, खालवर करणें [फिरविणें द्वि]

फिरविणें—सक्रि १ फिरण्यास लावणें; तोंडाची दिशा बदलणें, बाजू बदलणें २ भोंवतीं फिरण्यास लावणें, प्रदक्षिणा घेण्यास लावणें ३ हिंडविणें; फिरावयास लावणें, घेऊन जाणें ४ आतील बाजू बाहेर करणें उलटविणें, उलथून टाकणें ५ परत पाठविणें 'फिरवुनि सुमंत्र उतरला श्रीगंगेत राम।'—मोरामायण पृ ४३ ६ फरक करणें, बदलणें (निरनिराळ्या अर्थांच्या फरकानें योजतात) [फिरणें प्रयोजक]

फिरसें—न १ (गो) जिवाणू २ (ल) नसती भानगड [फुरसें]

फिरस्त-स्ता, फिरिस्ता—पु १ प्रवासी, परक्या ठिकाणचा, फिरता माणूस, यात्रेकरू २ फेरीवाला, एक स्थळीं दुकान न घालतां घरोघर हिंडून जिन्नस विकणारा [फिरणें तुल० फा फिरिश्त=प्रेषित, मिशनरी]

फिरस्तांद—वि पाठविलेला, नियुक्त 'राघो विठ्ठल यास फिरस्ताद केले असत'—पेशा ३८७ [फा फिरिस्तादन=पाठविणें]

फिराद—स्त्री फिर्याद पहा 'आम्हें महीवर फिराद अशी कराया।'—र २५ ०होणें-फिर्याद होणें पहा 'रामोजी व दयाजी बाहेर पादशाहापासीं फिराद जहाले'—रा १५ १३

फिरून, फिरोन—क्रिवि १ परत, माघारीं 'येता फिरोनि समुदाय पर्थी तयाचे।'—र ३ २ दुसऱ्या वेळीं, पुन [फिरणें]

फिर्याद—स्त्री १ अपराधनिवेदन, न्यायाची मागणी, तक्रार, चौकशीअर्ज २ (कायदा) कोणा मनुष्यानें-तो मनुष्य माहीत असो किंवा नसो-अपराध केला आहे असा मॅजिस्ट्रेटकडे तोंडी किंवा लेखी सांगितलेला मजकूर किंवा पोलिसचा रिपोर्ट (क्रि० ठोकणें, करणें) [अर फर्याद्] ०होणें-फिर्याद करणें, न्याययाचक होणें 'सुर्या कुमार हुजूर जाऊन फिर्याद जाला.'—रा ६ १८. ०जाणें-येणें-फिर्याद करण्याकरतां जाणें, येणें **फिर्यादी**-वि दावा करणारा, वादी

फिलनाळा—स्त्री. हत्तीवरील तोफ 'दुराण्या फिलनाळा सुतरनाळा या खेरीज . असा चालना तोफखाना सज्जिला'—मराभा ६ [अर फा फील्=हत्ती+नाळ=तोफ]

फिलफिली रोखण—स्त्री (कु) सुताराचें एक रोखण्याचें हत्यार

फिलफौर—क्रिवि तावडतोब, लवकर, त्वरेनें —ऐटि १.५९. [फा फिल् फौर्]

फिलसाण—न (गो) कुजल्याची, कुजट घाण, वास

फिलोक्सेरा—पु द्राक्षावरील रोग —कृषि ५१८

फिल्टर—न द्रवपदार्थ गाळण्याचें साधन, गाळणी [इं]

फिल्म—स्त्री (सिनेमांतील) फोटो घेण्यासाठीं केलेली विशिष्ट पट्टी (ही सेल्युलॉईडची असते), चित्रपट [इं]

फिल्वाके—क्रिवि खरोखर, वस्तुतः [अर फिल्वाकिअ]

फिल्सांव—न (गो) वेट छपाई [पो. आफरिसाद]

फिल्हाल—अक्रिवि सध्यां 'फिल्हाल इतका मजकूर समजण्यांत आला'—पदमव ११८ [अर]

फिशरत—स्त्री फिसरत पहा

फिशारकी, फिशारखोर, फिशारणें, फिशारी—फुशारकी इ० पहा

फिशाळ—वि (गो) निष्णात, तरबेज, दर्दी

फिदश, फिदशो फिस्—उद्गा (एखाद्या गोष्टीला महत्त्व नाहीं असें दाखवावयाचें असेल तेव्हां करावयाचा आवाज) छत्, थुत्, उं [ध्व]

फिदशी—वि वेडगळ मूर्ख, अर्धवट

फिसकटणें फिसकणें—अक्रि १ (मैत्री, मित्र इ०चा) त्याग करणें, प्रतिकूल परावृत्त होणें, दूर जाणें २ (करार बेत, योजना इ०) निरर्थक होणें, मोडणें, विरणें फसणें, बिघडणें ३ लाथा मारू लागणें व दूध न देणें, बिथरणें (गाय) ४ बेफाम, अनावर होणें बिथरणें (घोडा) [ध्व फसक, फिस्]

फिसकणें—अकि मांजराचें फिसकारणें, फुसफुसणें, खिसणें [ध्व फिस्]

फिसका, फिसकारणें, फिसकारा, फिसफिसणें फिस्स—फुसका इ० पहा.

फिसटाविणें—उक्रि एखाद्याच्या इनेहामध्यें फूट पाडणें, फोडणें, मन फिरविणें उडविणें, बदलविणें [फिसकणें]

फिसर्का—न गद्द केसवृक्ष; पुराळलेलें किंवा पुवास आलेलें दु ख, वर पापुद्रा असून आंत पू, पुणी असलेलें दटाणू [फिस]

फिसफिस—स्त्री १ मांजराचें फिसकणें, फिसकारणें २ (ल) अंगावर धसकन् येणें [ध्व] फिसफिस-फिसा-क्रिवि बहुदिशीं; फणफणून, फिसकारून, चिडचिडेपणानें

फिसरत—स्त्री विश्वासघात, हरामखोरी, वचनद्रोह –वि बेइमानी विश्वासघातकी

फिसरा—वि बेइमान विश्वासघातकी, खोटा, विन भरवशाचा

फिसाईत-इत—स्त्री दगा –पाव ८ 'कोंकणात रखम सावन फिसाइत करून बखाइत होऊन दई' –इम १२१ [फिसाद]

फिसाद, फसाद—स्त्री १ बंड; दगा (क्रि० उठणें, पडणें होणें चे णें, वाढणें) 'परंतु कधीं कधीं फिसादीच्या गोष्टी बोलतात' –बाडबाबा २ ३३ २ दगाधोपा, अदाधुंदी, तंटा बखेडा 'तो एक-व-एक घरांनील फिसाद उभा राहिला' –रा ५ १४५ ३ (का कुनी) लिहिण्यांत हिशेबांत तफावत, गफलत ४ न जुळणें गैरसमजूत (क्रि० होणें; पडणें, चतणें वाढणें, उठणें [अर फसाद] फिसादा, फिसादखोर-वि १ बडखोर फितुरी, उलटणारा द्रोही 'फिसादी सहा हजार लोकानिशीं पळून गला' –एपि १५९ २ दाडगा दंगेखोर, उच्छृंखल [अर फसाद]

फिसालत—स्त्री १ कारस्थान 'शिंदे यांचें व बायांचें दरएकविशीं मिटों वऊ नये याप्रमाणें आजून फिसालती होत्या' –मं ११ ५७७२ २ फितुरी फिसाद पहा

फिस्कारणें—क्रि फुसकारणें 'तीं आकळिल्हीं पार्दी। फिस्कारू करिती।' –गीता १ ४९४

फिस्की—स्त्री (व) कुत्रीचें पिल्लू (मादी) 'आमच्या कुत्रीला फिस्की झाली' [?]

फिटकवणी—न फळावणी पहा

फिटफिटीत—न पाणचट फळवणी, पातळ (ताक इ०)

फी—स्त्री १ मोबदला, मेहनताना कामाबद्दलची ठराविक रकम २ शिकण्याबद्दल लागणारी रकम ३ कर दस्तुरी, हक्क 'गुरचराईला सरकारात फी भरावी लागते' –के २६ ७ ३० [इं]

फी—क्रिवि मध्य –आदिलशाही फर्मान [फा]

फी—स्त्री (गो) कलाबतू [पोर्तु फिओ]

फीट—स्त्री फेड (कर्ज, उपकार इ० ची), परत करणें [फिटणें]

फाट—स्त्री दोरा गुंडाळण्याची पट्टी, कांबटी –न (राजा) पाचर, फटींत बसविण्याचा लांबट लाकडाचा तुकडा [फाट-टा]

फीट—स्त्री झीट, अपस्माराचा झटका. [इं]

फीत—स्त्री नाडी, पट्टी, लस, रेशीम, सुत इ० विणून टाली सारखा पट्टा करतात तो, मगजी [पोर्तु फिता]

फीत—स्त्री स्फीति, स्फीत पहा

फीर—स्त्री (कों) माघार, परावृत्ति, माघें, परत फिरणें [फिरणें]

फीरोसी—स्त्री यश –आदिलशाही फर्मान [फा] फीरोझ मन्दी—स्त्री यशस्विता –आदिलशाही फर्मान

फील—पु हत्ती, गज 'एक अजीर फील' –पया ३८४. [अर फील्, फा पील्] ०खाना-पु हत्तीखाना, गजशाला ०नाळ-स्त्री हत्तीवरील तोफ.

फींद—पु हार, माळ इ०च्या टोंकाला किंवा फुलें, मोतीं, मणि इ० ओघळू नये म्हणून केलेला गोलक

फीस—फुसका पहा

फुआ—पु (खा) आते(फुई)चा नवरा [हिं फुफा–पु, फुफ्फु–फू]

फुइजी फुई—स्त्री १ (बायकी) आत्या 'व्यादि जांवई फुई मावशी।' –अमृत ७३ २ नवऱ्याची आई सासू [हिं फुफ्फी] ०भाऊ-बहीण-पुस्त्री आतेभाऊ-बहीण

फुई—स्त्री तुषार शितोडा 'येव फुई मोजावे। अणुरेणु किती।' –दा ११ ७ ५ [ध्व फू]

फुईव—स्त्री १ (कातकरी) आत्या २ मामी –बदलापूर ११६ –

फु(फु)क—पुस्त्री फुंकर, तोंडानें घातलेला वारा (क्रि० मारणें) 'आणि फुकें भाता फुगे।' –ज्ञा १३ ६६४. [फुंकणें स फुत्कृ प्रा फुक] ०नळी-स्त्री फुंकणी धमनी

फुकट—वि १ वृथा २ फुकटचा पहा –क्रिवि १ व्यर्थ, विनाकारण, निरर्थक २ पैशाशिवाय किंवा श्रमाशिवाय (मिळा लेला, दिलेला) ३ मोबदल्याशिवाय मोफत (केलेलें काम इ०) [स फुत्कृतम् ?] म्ह० फुकट आणि चोखट=पदार्थ फुकट मिळावा आणि तो चांगला पण असावा (अशी इच्छा करणें) फुकटचा–वि १ मोफत, श्रमाशिवाय, पैशाशिवाय मिळणारा २ अनायासें, सहज घडणारें 'हें काम फुकटचें नव्हे' ०खाऊ-खोर खोंट, फुकट्या–वि १ विन परिश्रमानें विन मोबदल्यानें आयतें फळ मिळावें म्हणून पुढें आलेला, निळाजरा(इसम) २ दुसऱ्याच्या जिवा वर मजा मारणारा ऐतखाऊ पहा ०पसारा–वि फुकट हांस-ण्याचा ज्याचा स्वभाव तो ०फजिती–स्त्री नुकसान श्रम, तिरस्कार अपमान इ० चाच फक्त लाभ होणारा धंदा गोष्ट इ०. ०फाकट-बारी-फुका-क्रिवि फुकट मोफत मोबदल्याशिवाय

[फुकट द्वि] ०फाकट ब्रह्मज्ञान–न विन मोबदल्यानें, श्रमानें मिळणारें आध्यात्मिक ज्ञान (हें असें कधींहि मिळत नसतें निषेधार्थी प्रयोग) 'फुकट ब्रह्मज्ञान–मिळत नाहीं–सापडत नाहीं–साधत नाहीं ०विसनी–वि पदराला खार न लागता चैन चालविणारा फाकडा, व्यसनी (मनुष्य), फुकटचोद म्ह० फुकट विसनी तमाखू उसनी ०शाई–वि मोफत, फुकट, पैसा खर्च न होता मिळणारें [फुकट+शाही प्रत्यय] **फुकटा, फुकट्या**–वि १ मोफत फुकटशाई २ (ल) कुचकामाचें ३ मोफत घेणारा, फुकटखोर [फुकट] **फुकटाई**–स्त्री मोफतपणा, फुकटपणा (क पंचमीविभक्तीत उपयोग) **फुकटाईनें–खालीं–वारी–फुकटाईचा**–क्रिवि फुकट विना मोबदला मिळालेला, कलेला **फुकटाफुकट, फुक्टाफुकटी, फुकटावारीं**–क्रिवि मोफत वारीं फुकटफाकट [फुकट द्वि]

फुंकटॉ—पु (गो) फळी ठेवण्यासाठीं भिंतींत पुरलेला लाकडी ठोकळा

फुंकण फुकण्—न (राजा) फोल दाणा (विशेषत ताट्ळ) आलील अश किडीनें खाल्ल्यामुळें पोकळ, हलकें झालेलें धान्य [फुक]

फुकणी—स्त्री (व) धाण दर्दात (क्रि० पडणें) 'घरात काय फुकणी पडली आहे?' [फुकणें]

फुंकणी—स्त्री १ फुकून विस्तव फुलविण्याकरिता वापू पितळ इ० ची नळी २ सर माळ इ० करिता सोन्याचा अगर काचेचा नळीच्या आकाराचा मणी तुकडा ३ पोच धान्य फुकण (ग्राम्य) **हातपायाच्या, हाडाच्या फुकण्या होणें**–अति शय कृश होणें

फु(फू)कणें—उक्रि १ फुक मारणें तोंडानें फूफू करणें फुत्कार घालणें २ सनई अल्गा इ० मुखवाद्यें (तोंडानें) वाजविणें ३ चेत विणें, पेटविणें जाळून भस्मसात करणें (दम गांजा तमाखु रसायन इ०) ४ मंत्र चालविणें आतून वारा येईल अशा रीतीनें हालविणें वारा भरणें ५ (पैसे दौलत) उधळणें उधळपणें करणें ६ मंत्राची फुंक मारणें मंत्र घालणें ७ प्रेत जाळणें दहनविधि करणें कशी तरी प्रेताची विल्हेवाट लावणें (विधियुक्तकर्म न करता) ८ कसें तरी विकणें (कितीही कमी किंमतीला) [स फूत्+कृ प्रा फुक्क दे प्र फुका दि फूक] म्ह० दुधानें भाजला तो ताक फुंकून पितो (ग्राम्य) **कान फुंकणें**–१ मंत्रोपदेश सांगणें २ मन वळविण्यासाठीं काहीं गोष्टी सांगणें चहाडी करणें **बातमी फुंकणें**–बातमी विवक्षित स्थलीं पोचेल असें लेखादि द्वारा करणें **गडी फुंकणें**–(खेळात) गडी फू करणें मैत्री तोडणें (यासाठीं लहान मुलें गाल फुगवून वर हुक्या मारून फुत्कार करतात) **फुंकून पाय टाकणें** दूरवर पाहून, बहुत विचारानें वागणें

फुकफुक—पु (गो) भीति, धाकधूक [ध्व] **फुकफुकणें, फकफकणें**–(गो) छाती धडधडणें, भीतिग्रस्त होणें

फुंकर, फुंका, फुंकारा—पु तोंडानें घातलेला वारा, फुंक (क्रि० मारणें) [फुग] **फुंकरणें फुकारणें**–सक्रि (अग्नि कढत अन्न इ० वर) तोंडानें वारा घालणें, फुंकर मारणें –अक्रि दम लागणें, धापा टाकणें (जनावरानें) [म फुक फुकर]

फुका फुकां, फुंका फुकामाठीं—क्रिवि १ (काव्य) फुकट; मोफत २ नफ्याविना, व्यर्थ 'मुकावा फुका पुरीच्या सुखा।' –विक ८८ [दे प्रा फुक्का=मिथ्या, फूक]

फुकाचा—वि क्रिवि १ फुका २ अनायासें, सहज 'फुकाचा सापडला उपवास। पातकी यासी।' –कथा २ ९ ७१ 'फुकाचें मुखीं बोलता काय वेंचे।' ३ फुकटचा पहा म्ह० (व) फुकाची कडी धाऊ धाऊ वाढी घरकाचा भात आखडला हात=परकीत वाढताना भेद करणें पक्तिप्रपंच करणें

फुकार—पु मन फुकणें, छाटू करणें 'फुकार बहुश्रुति फुकार करिती विकार न कळति सुरासुरा।' –आमहा २९ [फुकर]

फुंकार, फुकरा—पु १ फुकर पहा २ सापाचा फूत्कार, फुसकारणें (क्रि० मारणें टाकणें, देणें, करणें) [फुकर]

फुकारा—पु कोर्टांत वादी–प्रतिवादींना हजर राहण्याकरता चपराशी जी हाक मारतो ती (प्र) पुकारा पहा

फु(फुं)की—स्त्री (एकीबेकीच्या खेळात) रिकामी मूठ मुठींत काहीं न धरणें मुठींत वस्तूचा अभाव

फुकें—वि (गो) फुकट पहा ०**सवाय**–वि (गो) अती स्वस्त **फुकटयार फकटयार**–वि (गो) रिकामा

फुग—पु अभिमान, फुगारा 'रागद्वेष मनीं जाणिवेचा फुग। न धरिजे संग अधमाचा।' –ब ४६७ [फुगणें]

फुगट—वि फुगीर, किंचित् फुगलेलें सुजलेलें [फुगणें]

फुगटणें—अक्रि १ फुगणें, भरून येणें २ (ल) रागानें, गर्वानें फुगणें ताठरणें (उपहासार्थी फुगणें याच्या सर्व अर्थांनी योजतात) [फुगणें]

फुगडी—स्त्री १ मुलींचा एक खेळ यात एकमेकींचे हात किंवा दंड धरून व पाय जुळवून गरगर फिरतात (किंवा एकमेकी समोर बसून उडया मारीत पुढें जातात) खेळताना तोंडानें काहीं उखाणे म्हणतात किंवा फुगडी फू' असा शब्द काढून ताल धरतात (क्रि० घालणें) 'फुगडी खेळंग लाखोना। धर माझा आगोटा।' –भज ३२ २ (ल) वेडयाप्रमाणें इकडे तिकडे हिंडणें, फिरणें ३ घ गडबडगा म्ह० कानात बुगडी गावात फुगडी

फुगणें—अक्रि १ फुगीर होणें फुगवटा येणें वारा आत भरल्यामुळें पदार्थ मोठा होणें २ (पाव पिशवी गाठोडें इ० चें) आवरण ताणलें जाऊन स्थूल होणें, भरणें, वर येणें ३

(गतिनिरोधामुळें ओढा इ० तील जल) तुंबणें, (पाणी) चढणें ४ रुसणें; रागावणें ५ उन्मत्त होणें, फुशारणें, ताठा भरणें तागडणें 'विषयार्थी सग घडो ज्या तें सेवुनि मदें। फुगी फुगती। -मोभभीष्म १ ५१ ६ प्रफुल्लित होणें आनंदित होणें जो ध्यान सुखभरें फुगला।'-मोशांति ६ २५ ७ (अधिक विषयिन अन्न गिळल्यामुळें एखादें प्रकरण इ०) मोठा होणें, वाढणें ८ ज्ञ, स्थूल होणें (अंगानें) [स फूत्कृ प्रा फुक्क, ध्व फू फू।]

फुगदर फुगुदोर—पु (गो) एक दागिना [पोर्तु आफोगादार]

फुगरा—वि फुगलेला, फुगीर [फुगणें]

फुगराई—स्त्री फुशारकी, शाब्दी वल्गना, बडबड [फुगारा]

फुगरूड—फगरूड पहा

फुगवटा-टी—पुस्त्री १ सूज उत्थ झालेला, वाढलेला भाग, फुग २ फोपसेपणा ३ तुंबलेली चढलेली स्थिति (पाण्याची) [फुगणें]

फुगवणी—स्त्री १ अतिशयोक्ति, मोठें होणें, वाढ, फुग २ अतिशय स्तुति करून चढविणें [फुगविणें]

फुगवणी—न फुगलेलें तुंबलेलें पाणी [फुगणें+पाणी]

फुगवशी—फुगवटा पहा

फुगविणें—सक्रि १ स्थूल, फुगीर, मोठा करणें फुगवयास लावणें २ (ल) अतिशय स्तुतीनें चढविणें [फुगणें प्रयोजक]

फुगा—पु १ (भाजल्यामुळें येणारा) फोड २ फुगारा; फुगवून केलेला आकार ३ कोणतीहि फुगलेली वस्तु ४ बुडबुडा लहान मुलांच्या खेळण्यातील तोंडानें फुगविण्याचा रबरी गोळा ५ प्रवाहाचा फुगलेला भाग तुंबारा ६ हजारा कारंजें इ०चा फुगीर मुखावरण ७ राग घुस्सा ८ (ल) अभिमान ताठा (क्रि० येणें) ९ घोड्याच्या गुडघ्याखालील सूज १० खोटें मोती ११ डिंकाची जात -मुव्या ४६ १२ सोनें गाळण्याकरतां वापरण्यात येणारा चमू सुईसारखी बारीक -वि १ फुगलेला फुगीर २ (ल) गर्वानें अभिमानानें ताठलेला [फुगणें]

फुगाई—स्त्री राग उत्तर करें वहन फुगाई।'-सला ७२ [फुगणें] **फुगारणें**—अक्रि फुगणें फुगीर होणें [फुगणें]

फुगारा—पु १ फुगा अर्थ १ २ ५ ७ पहा २ फुगलेला भाग ३ फुगलेपणा फुगीरपणा (आकार इ० चा) ४ ताठा पोकळ डौल नको मानसीं ज्ञानगर्व फुगारा। -दावि १७४ [फुगणें]

फुगारो—पु (गो) गुदमरणें [पोर्तु आफागार] **फुगार जातुक** करूक-क्रि (गो) गुदमरणें गुदमरायास लावणें [पोर्तु आफोगार] **फुगारमार** पु तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार कोंडमारा गुद्मारा

फुगाव—पुअव (गो) कांजण्या, विस्फोटक [पोर्तु फोगो]

फुगी—स्त्री (समासांत उपयोग) फुगवटा [फुगणें] **फुगानें खाणें**—न (को) वातूळ मासे

फुगीर—वि १ (कांहींसा) फुगलेला आकारानें मोठा झालेला फुगरा पहा. २ पुढें, बाहेर वर आलेला वाढलेला ३ (ल) गर्वानें ताठलेला, घमेंड चढलेला [फुग] ०चोट-वि १ (अशिष्ट) फोपसा मनुष्य २ अभिमानानें गर्वानें फुगलेला ०दोडका-वि घमेंडखोर 'फुगीर दोडका बायकोमर्दी।'-पला ४ ३१ ०पण-न ताठा आढ्यता; अहंकार 'म्हणे गुरूचा प्रताप वर्णून। फुगीरपण मिरवितस।'-नव १८ १४५

फुगीव—वि १ फुगीर अर्थ १, २ पहा २ तुंबलेलें, साचलेलें (बधारा घातलेलें पाणी) [फुगणें]

फुगु—पु फुगी फुगवटा अशनु माघौता मुरला। तो सवेंचि घरी साकडला। धरी फुगु।'-ज्ञा ६ २१४ [फुगणें]

फुगें—न १ वाटोळें फिरणारें पाणी भोंवरा २ प्रवाहाला घातलेला बांध बधारा (क्रि० घालणें) ३ (कु) देवीचे फोड फुगणें [फुगणें] ०मोती-न नकली, खोटें मोती

फुगोटी फुगोशी—स्त्री फुगवटी-शी पहा

फुगोर—पु (गो) रुसून बसणें फुगारा पहा

फुग्या(फेण्या)—स्त्रीअव एक पक्वान्न फुग्या फेण्याचे परिकार।'-वेसीस्व ८ ११७ [फुगणें+फेणी]

फुज—पु अभिमानानें फुगणें ताठा गर्व 'त समई उतरे। फुज मीपणाचा।'-दा ६ १० १६ [फां]

फुंजणें—अक्रि १ स्फुरणें 'आकन्द रडे आणि फुंजे।' -दा १ ८ २१ २ गर्वानें फुगणें गर्वानें ताठणें चालियांचेनि आनंदें। फुंजों नेणें। -ज्ञा १८ ५१२ [स स्फुन्द्]

फुंजारणें—उक्रि फिंजारणें पहा

फुट—(गो) फूट पहा

फुट फुटझमल फुटगांव फुटजहागीर—फूट इ० पहा

फुटक—क्रिवि फुटकळ वगळेपणें तुटक -वि १ चीर किंवा तडा गेलेलें (नाणें भांडें इ०) २ फुटलेली भेगलेली, तडा गेलेली (भिंत बांध इ०) ३ तुटकें मोडकें (यन्त्र) ४ अपुरा अर्धवट (सच ग्रंथ) [स स्फुट् प्रा फुट्ट] ०पात्र-न तडा गेलेलें फुटलेलें भांडें

फुटकर—न फुटलेलें भांडें -वि १ फुटका पहा २ फुटकळ तुटक किरकोळ बारीकसारीक ३ पांगलेलें विस्कटलेलें मोड नष्ट झालें (सैन्य इ०) [फुटणें]

फुटकळ—वि १ भेगलेली फुटलेली (भिंत बांध इ०) फुटक अर्थ २ पहा २ विभाग पाडलेले गटातील मोठ्या साठ्यातील एकदम थोडें घाऊक नव्हे असें लहान प्रमाणाचें 'माल घाऊक घेतला तर थोडा स्वस्त पडेल पण फुटकळ घतल्यास महाग

पडेल ' ३ सामान्य हिशेबांत न घेतलेल्या (खर्चाच्या बाबी) ४ अपेवद; अपूर्ण मालातील एखादा दुसरा, सुटा, इकडचा तिकडचा, किरकोळ 'ज्ञानकोशातील फुटकळ भाग मिळू शकतात.' -क्रिवि किरकोळीनें, विभागश (सोंगटी, विक्री)

फुटफट—वि फटकाळ पहा

फुटफ(कु)ळणें—अक्रि फुटकुळ्यांनी भरणें (अंग) [फुटकळी]

फुटक(कु)ळी—स्त्री पुटकुळी, पुळी, लहान फोड [सं. स्फुट् म फुटणें] **फुटक(कु)ळ्याचा दांयर**-पु अंगावर उठलेला पुरळ पुटकुळ्या उठणें

फुटका—वि असभ्य, अशिष्ट, ग्राम्य (भाषण, बोलणें)

फुटका—वि १ फुटलेला, छिन्नभिन्न २ किरकोळ, हिशेबांत नसलेला (बळ, सवाची बाब इ०) ३ ढाक आंत घुसणारा किंवा लिहिलें असता शाई पसरणारा (कागद), लवकर फुटणारी, पसरणारी (शाई) ४ जाड व अस्पष्ट (लिखाण, अक्षर हा शब्द कागद, शाई, अक्षर व लेख यांना सारखाच लावतात) ५ अंध, मददृष्टि, अधत्व आलेला (डोळा) ६ सुखींच नाहीं किंवा कमी ऐकू येणारा, बधिर (कान) ७ बाईट, अभागी (नशीब, दैव) [फुटणें] (जयळ) •मणी-कवडी-फोड-नसणें-अतिशय दरिद्री असणें 'माझ्या बायकोच्या अंगावर फुटका मणि देखील राहिला नाहीं' **फुटका डोळा काजळानें साजरा करणें**-(ल) युक्तीनें अवगुण झाकणें **फुटकी तिनिसांज**-स्त्री सूर्यास्ताची वेळ, ऐन सध्याकाळ **फुटक्या तिनिसाजा**-क्रिवि ऐन सध्याकाळीं **फुटकें कपाळ-नशीब-दैव**-न १ दुर्भाग्य २ वैधव्य ' **फुटक्या कपाळाची-दैवाची**-वि दुर्दैवी, कपाळ करंटी, विधवा **फुटक्या मनाचा**-वि चचल, अनिश्चित स्वभावाचा, दुर्बल मनाचा

फुटखोत—पु फुटकळ खोत, थोड्या भागाचा जमीन सान्याचा मक्तेदार ' सरखोत व फुटखोत पुढें सुटीचा कज्या राहिला नाहीं म्हणून कबजे मागतात ' -थाडसमा ३ १५५. [फुटणें+खोत]

फुटंग—वि (गो) पडीत नाकींदे

फुटगुदध्या—पु एक हलकी जात व तींतील व्यक्ति हे वसईच्या आसपास आढळतात

फुटणावळ—स्त्री (राजा कुण) एक वर्षपर्यंत झाडाचें उत्पन्न (फळें इ०) घेण्याबद्दल द्यावयाचें द्रव्य [फूट]

फुटणें—अक्रि १ मोडणें, तुटणें, तुकडे पडणें, तडा जाणें, उकलणें, तडकणें चीर पडणें, भंग पावणें, एकदम दुभग होणें (सरळ व व्यापक अर्थी) २ अंकुर येणें, कोंब, मोड येणें, रुजणें ३ (दात) हिरड्याच्या बाहेर येणें ४ (दहीं, दूध इ०) चोथा पाणी होणें, घनांश व द्रवांश वेगळे होणें ५ फुटका असणें (कागद, शाई, अक्षर, लेख), शाई पसरणें, ओल्या कागदानें, शाई शोषणें, फैलावणें, अक्षर व लेख मोठें अस्पष्ट उतरणें फुटका पहा. ६ (रस्ता इ० चे) फाटे, शाखा होणें, विभागला जाणें ७ फूट(संधिवात) विकारानें आजारी पडणें, मोडून येणें, ठणकणें (अंग-ताप येण्याच्या वेळीं) ८ घमघमणें, दरवळणें (वास) ९ (गुप्त गोष्ट) प्रसिद्ध, जाहीर होणें १० फूट पडणें, विस्कळित होणें, पांगणें (सैन्य, संस्था इ०) ११ भांडण होऊन वेगळें होणें, विघाड उत्पन्न होणें १२ (खाइक, गडे इ०) तोंड पडून वाहू लागणें १३ बाहेर पडणें, उगवणें, दिसू लागणें (कोंजण्या, पुरळ्या इ०) उगवणें, उद्भवणें, बाहेर येणें ' रात्री माजी रक्षिले नगर। तव पूर्वेस फुटले रविकर।' -कथा २ २ ६१. ' स्त्रीत्व फुटलें नाहीं रहे।' -विक २९. १४ (आवाज, गळा इ०) घोगरा होणें, चिरकणें, बदलणें, 'कड फुटला' (ल) बोलता येऊं लागणें, वाचाळता उत्पन्न होणें १५ (हात, पाय, ओठ इ०) तडकणें, भेगा पडणें १६ (नारळ, फणस, पोफळ इ०)पूर्ण वाढ होऊन फळें दिसू लागणें १७ (डोळे, कान इ०) जाणें, आपापलें काम करण्यास असमर्थ होणें १८ (मन, विचार इ०) फांकणें, फाटे फुटणें, एकावधान न राहणें १९ मर्यादा सोडून बाहेर येणें, अमर्यादा होणें, ' सागरी जलश्री फुटले की देवें पाश एकदा तुटले।' -मोभीष्म ३ ५९ २० बाहेर निघणें, वेगळें होणें, अलग होणें ' मामा जळावगळा फुटे। तें दु ख वाटे शायासी।' -भारा बाल ८ ३५ २१ सरणें, सरकणें 'फुटे न पद वकुत्री भिजलि अंग रोमांचिल।' -रसकल्लोल अकक ५ २ १६७. [स स्फुट, प्रा फुट्ट, स स्फुटन, प्रा फुट्टण, हिं फूटना] **दिशा फुटणें**-उजेडणें

फुटफाट—स्त्री (क) फटाफट पहा

फुटफुट, फुटफुटणें—फुरफुर, फुरफुरणें पहा

फुटमुकासा—पु किरकोळ मुकासा अमल 'निंबाळकर यास सरलष्कर सागोंम जमावाचे बेगमीस खेरीज फुटमुकासे मुकासा व जकाती निमे सरंजाम दिल्हा असे' -थाडमावा १ १७१ [फूट+मोकासा]

फुटरा—वि १ एकदम, सतत मोडणारा, तुकडे पडणारा, मेणलणारा, फुटीर (चित्र) २ (थंडी इ० मुळें) फुटणारा, चिरा, भेगा पडणारा (पाय, अंग इ०) ३ फुटून लाह्या बनणारें(जोंधळा, वरी इ० धान्य) [फूटणें]

फुटलासा—वि (व) (हृदय छाती) फुटेल इतका फार, खूप 'खाळ खेळण्यासाठीं फुटलासा रडला '

फुटवण—न (कु) मसाल्याविरहित मासरस फुटी पहा

फुटवा—पु (कों) नवी पालवी, फूट [फुटणें]

फुटळ—स्त्री (राजा) वण्या तांदूळ सडताना आलेले धान्याचे तुकडे [फुटणें]

फुटा—वि क्रिवि फुटाळ पहा [फुटणें]

फुटा—न एक वस्त्र 'फुटा परिस्वेजणें'–ॠ १०९ [सं पटः]

फुंटों—वि (गो) फुगता, साधा, दूध नसलेला चहा [गो फुटॉ=फुसता+वणी=पाणी] **फुंटोवडी**-स्त्री (गो) गोड न्याचा रस नसलेली वडी

फुटागूळ—पु वेप फुटून फुगडे केलेला, बारीक गूळ

फुटाणा—पु १ भिजवून, भाजून लाह्यांलायक केलेला हर भऱ्याचा दाणा २ (ल) पलासा, तोंन पुडीचा, चपळ मुलगा, हरतरीत तडफदार मुलगा [फुटणें+दाणा स स्फुटन, प्रा फुटण] (वाप्र) **फुटाणे उडणें**-**फुटणें**-जोरानें, तडतड,बोलणें;सरबत्ती उडणें, सडणें **फुटाणे करणें**-एखादाला अतिशय भारी, मरचड असणें, एखादास विरत देण्याएण्याजोगा असणें. **फुटाणे फोडणें**-(ल)(ना) पटापट उत्तरें देणें. **फुटाणे भाजणें**-(ल) जुलूम करणें, गांजणें (भापणाचे-शब्दाचे-बाणाचे) **फुटाणे भाजणें**-शब्दाचा भडिमार करणें, सरबत्ती उडविणें **फुटाण्या सारखा उडणें**-१ रागानें, गर्वानें जोरदार रीतीनें अंगविक्षेप करणें २ फार चिडणें, चिडखोर असणें, रागामुळें त्वरनें कांहीं कार्यास प्रवृत्त होणें **फुटाणगार**-फुटाणे भाजणारा. –राज्य १०.११.

फुटाणी—स्त्री १ टिपक्या टिपक्यांची, फुटांची पैठणी, उंची रेशमी वस्त्र 'नेसाया रंगी फुटाणी घे साडू।'–सला ४६ २ (विणकाम) एक प्रकारची वीण फणीतील दोन ताणे काढें, दोन तांबेड असें उभार, व आडवणहि तसेंच, किनार कोणत्याहि प्रकारची, या विणीचें लुगडें –वि टिपके (फुटाण्यासारखे) असलेलें (चीट इ०)

फुटाफूट फुटाफाट—स्त्री १ सपानून एकेकाचें विभक्त होणें, फूट, भेद (मध, संस्था इ० कांत) २ पांगापांग, दाणादाण (सैन्याची) ३ मोडतोड, फुटतूट [फुटणें द्वि]

फुटार, फुडार—वि (गा) भावी, पुढचें, पुढील पहा [पुढें]

फुटाळ—न (को) झाडावरून पडून फुटलेलें फळ (विश पत आंब्याचें) [फुटणें]

फुटाळी—स्त्री भेग

फुटाळू—वि १ (लाह्यासाठीं भाजलें असतां) सहज फुट णारें (धान्य) २ ठिसूळ (लाकूड, दगड) [फुटणें]

फुटी—स्त्री १ तेज; विकास; दीप्ति 'तयेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी। माजीं कल्पांत विजुचिया फुटी।'–माज्ञा ११२०४ (पाठभेद) २ भेद, फूट [फुटणें]

फुटीर—वि १ फुटरा पहा २ उकललेला, दुभंगलेला 'पृथ्वीचा पापुद्रा पुष्कळ ठिकाणीं पाकडातिकडा दबला जाऊन फुटीर होतो'–सू १०९ ३ जीर्ण ज्याच्यावरील सोनें किंवा चांदी निघून आंतील रेशीम दिसतें असा (कलावतू) ४ फटी पडलेलें, मोडलेलें तुटलेलें (कुपण इ०) [स स्फुटित् प्रा फुटिर]

फुडचा, फुडला, फुडा, फुडां, फुडार, फुडारी, फुडी, फुडील, फुडूग फुडें—पुढचा इ० पहा (ही रूपें दक्षिण कोंकणांत, कुडाळप्रांतांत प्रचलित आहेत) [पुढें] म्ह० (गो.) फुडले ओत तशें फाटले ओत=पुढले लोक करतात तशें मागील लोकही करतात **फुडत, फुडती, फुडताई**—स्त्री. (व) घाई, जलदी 'मोठ्या फुडतीनें निसटला' **फुडपट**-वि (राजा.) पहिलारू, पहिल्या वितीची, वेताची (गाय, म्हैस इ०). **फुडसून**-क्रिवि (कु) पुढून. **फुडा**-क्रिवि पुढा, पुढा पहा –वि, प्रमुख 'ऐसा तोंगडु वेगाडा। पांडवामाजी फुडा।'–गीता १४५१ [पुढें]

फुडिया, फुडे—क्रिवि खरोखर 'हेचि पदें नव्हती फुडिया। गगनाचियाचि पडिया।'–ज्ञा ७.१९५ **फुडा**-वि १ (महानु) स्पष्ट, खरी 'आणीक असोनि फुडी।'–ज्ञाप्र २२१ २ पक्की, पूर्ण, निर्धाराची. 'तंव्हेळी आसु आली फुडी। जिआवआर्चा।'–ॠ १०२ [स स्फुट, प्रा फुड] **फुडेपण**-न निश्चय 'परिस आतां फुडेपणें। मन तें ऐसें।'–ज्ञा१३ १०३

फुण—क्रिवि (महानु) पुन्हां, पुनरपि 'श्रीं जन्मेलि देवांचा घरणीं। तें उतावळु फुण असें मर्गी।'–दाव १७४ [सं पुनर्, प्रा पुण]

फुणकें—न (व) वाटलेल्या डाळीचा तळीव वडा

फुणगा—पु ठिणगी, फुणगी पहा **फुणगी**—स्त्री १ ठिणगी २ (ल) भांडणाचें मूळ, कलागतीचा पाया (क्रि० टाकणें, लावणें) ३ (ल) जाज्वल्य स्त्री, मुलगी [फुण! तुल स स्फुलिंग]

फुणफु(फ)णा—स्त्री मुरुम (दगा, दाह इ०चें) दुःख थाव त्यानंतर त्या दुःखाच्या जागीं होणारी जळजळ, आग, चुरचुर, फगफग (क्रि० लागणें, होणें, करणें) [फुण! फुण!] म्ह० आधीं करतें सुनसुन मग करतें फुणफूण! **फुणफुणणी**—स्त्री फुस-फुसणें, फुणफुणणें [फुणफुणणें] **फुणफुणणें**-१ रागानें संतापून, डोळे इ० लाल करून, नाक फेंदारून, फुस्कारे टाकणें, फणफणाट करणें, जळफळणें २ (विंचू चावल्यानें, कडक औषधानें) जळ जळणें, दाह होणें, भणभणणें ३ (फोडणी इ०चा) खमंग, सण सणीत वास, भपकारा सुटणें [फुण! फुण!] **फुणफुणाट**-पु अतिशय दाह, जळजळ फुणफुण [फुणफुणणें]

फुण्णा, फुण्णेदार—फुन्ना, फुन्नेदार पहा

फुतकें—न (कु) ताडीचें भांडें, बुदलें

फुतफुत—स्त्री (गो) गुजगोष्ट, कुजबूज [फुतफुतणें]

फुतफुतणें—अक्रि कुजबुजणें, कानगोष्टी करणें [ध्व फुत]

फुतु—पु स्फुलिंग, ठिणगी [ध्व फुत्]

फुंद—पु १ हुंदका, दाबलेलें रडें (क्रि० चालणें, निघणें, येणें, राहणें, जिरणें) २ अभिमान, गर्व, ताठा, आढ्यता, प्रौढी, मिजास (क्रि०.येणें, भरणें) 'जानोजी भोसले याचे स्नेहाचा

वगैरे मोठा फुद झाला आहे '–पेद २० १३८ –वि १ फुगलेला, फुगीर २ (ल) गर्वानें ताठलेला [स स्पद, स्फुद, प्रा फद फुद]

फुदणी–स्त्री स्फुदणें, स्फुदून रडणें [फुदणें] **फुंदणें**–अक्रि १ हुंदके देत रडणें, स्फुदणें, उसासे टाकणें 'लाविले गोपाळ फेरी चहूंकडे। हासे फुदे रडे कोणी धाके।' –तुगा ६९ २ घमेंड करणें [स्फुदन, स्पदन, प्रा फुद, फद] **फुंदफुंद, फुंदे, फुंदुफुंदु स्फुंदु**–क्रिवि स्फुदूनस्फुदून 'रडे फुदफुदे धरी पाद पद्मा।' –वामन भरतभाव [फुदणें]

फुंदणा—पु फुना पहा

फुदना, फुदाणा, फुदाना, फुदिना—पु पुदिना पहा

फुंदेल—न (को.) दिवा

फुन—अ (महानु) पुन पुण पहा 'फुन वाचा रसाळा।' –शिशु २७ [स पुन]

फुनकाटणें—क्रि (कर) रागावणें

फुनगा—पु ठिणगी, फुणगा पहा **फुनगानी**–स्त्री १ (व) विस्तवाची ठिणगी २ (ल) चहाडी फुणगी पहा 'फुनगान्या फोडत हिंडतो'

फुनसी—स्त्री (ल) लहान पुटकुळी, पुळी

फुन्ना—पु गोंडा (रेशीम इ०चा), झुपका [हिं] **फुन्नेदार**–वि झुपकेदार, गोंडा असलेला

फुपणें, फुपणें, फुंफणें—अक्रि १ (फुकणींतून) फुकणें २ (सापाचें) फूत्कार करणें, फुमकारणें, फुसफुसणें ३ (घोड्याचें) फुरफुरणें ४ (तापानें, रागानें) फणफणणें 'ज्या भवरोगाचेनि दर्पें। फुंफात तापलीं त्रिविध तापें।' –एभा १० २ ५ धापा टाकणें [ध्व फु! फु!]

फुपाट-टा, फुंपाटा—१ विस्तव विझल्यानंतरची राख, फार तापलेली राख (चूल, शेगडी इ०तील) २ उन्हानें तापलेली वाळू, खडे ३ (ल) हलकी, भुकी जमीन, भुसभुशीत राखेसारखी जमीन ४ रस्त्यावरील धुरळा, धूळ ५ (ल) फुसारकी बटाई भपका पोकळ देखावा (क्रि० करणें) [फु! फु!] म्ह० आगींतून निघाला व फुपाट्यात सापडला

फुंपाट—पु फोंफाट, फुस्कारा, फों फों असा शब्द फुफाट पहा 'हृदयपेटारींचा सर्प। फुपाटें उठिला कंदर्प।' –मुआदि २८ १२ [फु² फु¹] **फुंपाटणें**–अक्रि फुस्कारणें फुपणें पहा 'जैसा डवचिला काळसर्प। फणा काढी फुफाटे। –मुआदि ३० ४२

फुपा(फा)वणें—अक्रि कडकडणें आग पाखडणें, ताशेरा झाडणें, रागावणें [फु! फु!]

फुप्फुस—न शरीरांतील श्वासयंत्र छातींतील स्पंजासारखा अवयव हीं दोन असून छातीच्या आंतील बाजूस असतात यांत रक्तशुद्धी होते [स]

शको ५ ३७

फुफट—वि. (व) निर्विष (साप)

फुफा—स्त्री फजा; फडशा, पूर्ण नाश (द्रव्य अन्न इ०चा) –वि राखेसारखा उडून जाणारा –क्रिवि सपाटून [ध्व फु! फु!]

फुफाट, फुंफाट—पु फू फू फों फों असा शब्द, आवाज 'नरनाथ कामनासर्प। फुफाट करीत उठला।' –मुक्तेश्वरहरिश्चंद्र आख्यान ७९ (नवनीत पृ १८७) –क्रिवि फ फाट्यानें, फुगून जोरानें आवाज करीत 'नदी फुफाट भरून चालली' 'गाडी (गाडीचे बैल) फुफाट चालली' **फुफाटणें**–क्रि १ जोरानें फुस्कारा सोडणें फुंपणें पहा 'क्रोधें सर्प हि फुफाटे।' –मोकृष्ण ३६ ७ २ फुपावणें पहा

फु(फुं)फारा—पु. फूत्कार क्रोधकाळिया नाग होय खरा। दंत द्वेषाचा फुफारा।' –एभा ५ १०० [ध्व फु! फु!]

फुफु—स्त्री फुसकारा –क्रिवि १ फुसफुसून, फुसफुसून २ फणफणाटानें ३ फुंकर घालून [ध्व] ०करणें क्रि (ल) थट्टेनें उडवून देणें (तुल इं पू पूह्) ०वात–पु (महानु) गर्जना 'तो फुफुवातेंनि जृंभणार्थे। पिशा कला तुमा।' –शिशु ४५७

फुयजी, फुयी—स्त्री फुइजी, फुई पहा

फुरई, फुरोई—स्त्री दंड, कर, दंडासाठीं आणलेली वसुली (सामा) दंडया पूर्वशब्दाला जोडून योजना दंडफुरई पहा 'सद रहु कौलाशिवाय खडफुरोईचा जमा आकारता आकारेल' –वाड समा १ ८

फुरकट, फुरकूट, फुरगुट—नपु १ रुसवा, रोष २ ताठा, अभिमान (क्रि० चढणें, येणें)

फुरकटणें, फुरकुटणें, फुरगुटणें, फुरंगुटणें—अक्रि १ मनात कुढणें, रुसून बसणें, दुमुखणें २ गर्वानें फुगणें, मदोन्मत्त होणें, चढेलपणानें वागणें 'बहु फुरकटआस चाल चाले उतान।' –अकक २ कृष्णकौतुक १५ [फुरकट]

फुरकणें—अक्रि रुसणें फुरकटणें पहा

फुरकणें—अक्रि १ भुरकणें, फुर्र असा आवाज काढून भुरके मारणें, ओरपून खाणें, २ ओठ मिटून फुर्र असा तोंडानें आवाज काढणें, करणें, फुरकी वाजविणें [फुरका]

फुरका—पु १ भुरका भुरकण्यासाठीं हातांत घ्यावयाच्या पदार्थाचे प्रमाण (क्रि० मारणें) साखरकाची कणिका। कठोनि झाली रसिका। जीचा घेता फुरका। रुची आणी मुखातें।' –ज्ञे ९४ ५९ २ ओरपतांना, भुरकताना होणारा आवाज [ध्व फुर्र!]

फुरकी—स्त्री १ ओंठ मिटून तोंडानें (लहान मुलानीं) काढलेला आवाज (मुलानीं असा अवाज करणें हें आगामी रोगाचें लक्षण समजलें जातें) २ फुरका, भुरका [ध्व फुर्र]

फुरघूट फुरगूट—न १ उत्पन्न केलेलें विघ्न, काटकनी अडचण, उपाधि लचांड (क्रि० फोडणें) २ अवांतर, भाकड कथा, विषयांतर (क्रि० काढणें)

फुरफूट-गूट—न रसवा फुरकट पहा (क्रि० यणें; चढणें)
फुरक्या-का—वि १ भुरकणारा २ फुरकी वाजविणारा
फुरगुले—न (इट) तव्यांत फुलविलेली लाही
फुरडा-डी—पुस्त्री कसर, पाण्यांत होणारा एक कवविशेष हा खातात

फुरडूक, फुरडुके फुरडुक्या—फरहूक इ० पहा
फुरण—न १ कप फुरफुरणें लवणें (डोळ्याची पापणी, डोळा) २ (मारणें लवणें मारणें इ० संबंधी) स्फुरण आवेश (क्रि० येणें, चढणें) 'ऐसें म्हणता कपिनाथा। फुरण आलें ते काळीं। -रावि १८ २४६ [स स्फुरण, प्रा फुरण]

फुरणें—अक्रि १ फुरफुरणें कंप होणें, लवणें (डोळा) २ (भांडण मारणें बोलणें इ०संबंधी) स्फुरण चढणें स्फुरण पहा [फुरण]

फुरताई—स्त्री (व) चलदी घाई [म स्फुर्ते हि फुर्ती= चपलता]

फुरफुर—स्त्री १ फुरफुरणें २ करवटी इ० जळतांना होणारा आवाज तडतडणें ३ स्फुरण आवेश -क्रिवि फुरफुरण्याचा वाचक [ध्व फुर्। स स्फुर]

फुरफुरणें—अक्रि १ (घोडयानें, गाडवानें) खेकाळणें श्वास जोरानें सोडणें २ (करवटी इ० तल्कट पदार्थ जळतांना) तडतडणें, फुर्र असा आवाज होणें ३ तोंडानें फुर्र असा आवाज करणें फरकी वाजविणें ४ स्फुरणें (डोळा) लवणें ५ (ल) अत्यंत उत्सुकत मुळे अगर आवेशानें हात पाय, तोंड इ० मारणें धावणें बोलणें इ० साठीं स्फुरण पावणें ६ उतावळा होणें फुरफुरणी—स्त्री धातुसाधितनाम

फुरफुराट—पु जोराची फुरफुर फुरफुरण्याचा फुरकीचा मोठा आवाज

फुरफुरी फुरफुर, फुरफुर—स्त्रीन हरभऱ्याच्या पिठांचे तळून केलेले तोंडीलावणें [फुरफुर]

फुरवट—वि (बे) पहिलटकरीण (म्हैस गाय) फुरवट पहा
फुरशीस—स्त्री (व) फुरशीस पहा
फुरसत फुरसूत, फुर्सत फुर्सती—स्त्री १ रिकामपण सवड (उद्योगापासून) मोकळीक २ मधला रिकामा वेळ ३ पाहिजे असलेला जास्त वेळ अवधि अवकाश त्याचि सारा तया आकार तुम्हास करावयासी आजीपासुन फुर्सत पुढील पावेतों दिली आहे' -रा १५ ३६९ ४ सधी काळ [अर फुर्सत]
फुरसुण—न (कातोडी) थाळेपण -बदलापूर १२८
फुरसें—न कोंकणातील एक विषारी साप रंग पिंगट किंवा भुरकट असून डोक्यावर त्रिशूळासा व पाठर पट असतात [फुर्र्। फुस्]

फुराण—न (प्र) स्फुरण फुरण पहा हरि गिरी परि टाण। घडेचालिले फुराण। -दावि ४१६

फुरार—(वों नाविक) दोरी पिळू काढू नये म्हणून वांधण्या जोग्या एखाद्या जागीं बारीक दोरीनें विशिष्ट तऱ्हेनें गुडाळतात तें

फुरारणें—(फुरफुरणेंचा अतिशय) फुरफुरणें पहा
फुर्ताई—पु (गो) एक प्रकारचा आंबा [पोर्तु]
फुलेर—न (गो) फुललेलें अवयवें [फुलणें]
फुर्सदगा—स्त्री भर पगारी रजा
फुलका फुलकी—पुस्त्री फुगलेली लहान चपाती लहान व पित पदीची पोळी [स फुल्ल म फुलणें]

फुलकार—पु (वों गो) फुलें विकणारा
फुलकारा फुलगारा फुलचाचे फुलछडी इ०—फूल शब्दामध्यें पहा

फुलकें—न १ फाल धान्य २ एक प्रकारची फुलें [फूल]
फुलगा—वि (गो) नित्य नवा पोशाख करणारा हौशी
फुलगुडे—पुअव (गो) हळदकुंकू लावून पानाच्या द्रोणां तून फळफळावळ वाटण्याचा सौभाग्यलक्षणाचा प्रकार फुलविड

फुलजी—पु १ खुलवून दिल्यामुळें अनुकूल झालेला स्तुतीनें खुललेला २ दाखोजी प्रतिष्ठित त्यावर फुलजी होऊन बसला शिपाई म्हणे मी शूरा।' -पला ८३ [फूल+जी प्रत्यय]

फुलझाडणी—स्त्री (मा) केरसुणी [फुल+झाडणी]
फुलणी—स्त्री फुलणें (पासून धातुसाधित नाम) पहा
फुलणें—अक्रि १ (कळी) उमलणें, विकासणें २ फुलाचा बहर यणें मोहोर येणें का वास फुली फुलें। झाड जैसें। -ज्ञा १ ४३४ ३ (भात नोंधळा इ० ची) लाही होणें ४ (काळी जमीन चुना धान्य इ० भिजल्यानें) फुगणें ५ शरीरा वयव फुगीर होणें सुजणें ६ (सूर्य उगवताना दिशा) उजळणें फांकणें ७ अभिमानानें किंवा गर्वानें फुगणें, ताठा भरणें हर्षानें स्तुतीनें चढून जाणें ८ खूष दिसणें; मुद्रा प्रफुल्लित दिसणें ९ हातोडयानें ठोकल्यानें खिळ्याचें डोकें फुलासारखें पसरट होणें खिळा पक्का होणें १० (घोडा, गाय इ०काच्या) अंगावर पांढर ठिपके उठणें अंग पांढऱ्या ठिपक्यांनीं भरणें व्यापून जाणें ११ (माणसाच्या इ०) दाटीनें जागा भरून जाणें नाटकगृह काल फुललें होतें १२ (देवी फोड फोड इ० नीं) सर्व अंग व्यापणें १३ कापडावर फूल येणें तंतूच्या बारीक बारीक गुठळ्या बनणें १४ वार्धक्यामुळें केस पांढर होणें होत जाणें १५ विंचरल्यानें केस मोकळे होणें जटा नाहींशा होणें १६ मांजराच्या शेपटी प्रमाणें केस वर उभे राहणें; पिंजारला उभारला असणें (पिसारा इ०) फुलफुलणें पहा [स प्रा फल्ल किंवा स स्फुट् प्रा फुल]

फुलपर्णे फुलपेणें—अक्रि फुलावर यणें फुललेलें असणें (शेत) [फूल]

फुलफुल—स्त्री. (ना.) एखाद्या गुप्त गोष्टीची परिस्फुटता; वाच्यता. [सं. स्फुट्; प्रा. फुल. फूल द्वि.]

फुलफुलणें—अक्रि. १ विस्तीर्ण होणें; फाकलें जाणें (राग, लोभ हर्ष इ०नीं डोळे, नाकपुडया इ०). २ (-चेहरा) आनंदी व सतेज दिसणें. ३ (स्तुतीनें, हर्षानें) फुगणें, फुशारलें जाणें. ४ उत्साहित होणें; खुलणें; स्फुरण येणें [फुलणें द्वि]

फुल(ला)वणी—स्त्री. १ फुलविणें (पासून धातुसाधित नाम) पहा. २ प्रफुल्लितपणा. -मनको. 'ग्रंथप्रकाशाची फुलावणी।' -विपू ५ ८१.

फुलवरा—पु. १ फुलाची माळ २ धान्याला येणारा मोहोर; फुलोरा, फुलौरा पहा. ३ देवावर टांगलेलीं फळें, खाद्य पदार्थ इ०ची माळ. फुलोरा पहा. 'तुज मी फुलवरा बांधिला।' [फूल]

फुलविणें—उक्रि खुलविणें; फुगविणें (फुलणें पासून प्रयोजक रूप) पहा [फूल] **फुलवून काम करून घेणें**-एखाद्याची पोकळ स्तुति करून त्याला खूष करणें व त्याच्याकडून इच्छित कार्य साधून घेणें. वेळवावर बसविणें. खंडेराव करणें.

फुलसा—वि १ (व. ना.) पांढरा; शुभ्र २ स्वच्छ; निर्मळ; धुवून साफ केलेला. 'फुलसे कपडे घालावेत.' [फुल+सा=सारखा]

फुला—स्त्री. गतिप्रकार; पुलका गति पहा. -अश्वप १.१८५.

फुल्लार—वि १ फुलासारखा हलका; सैल; न दाटणारा. २ हलकी व फुगीर (भाकरी इ०) ३ हलक्या जातीचें, दर्जाचें (सूत इ०). ४ हलका; दिखाऊ, नाजूक. ५ (मो.) गोड (तांदूळ) उत्तम प्रकारें शिजलेली (पेज). [फुलणें]

फुलारणें—अक्रि १ (भात, पोतें, पांठ इ०) सैल भरणें. २ (फुशारकीनें, स्तुतीनें) फुगणें, फुगविणें; लाडावणें; लाडकावणें; चढवणें. फुलारून घेणें-असा रूढ प्रयोग

फुलारमाळी—पु एक माळी जात व तींतील व्यक्ति, (सामा.) फुलबागा तयार करणारा, फुलांचा धंदा करणारा मनुष्य

फुलारी—पु फुलमाळी. -स्त्री. एक गुप्त उपरोधिक बोलण्याची अगर लिहिण्याची पद्धति. यांत प्रत्येक अक्षरापूर्वी फूल हा शब्द घातलेला असतो.

फुलिका—स्त्री. १ टिकली; चमकी. २ विकास. [सं. फुल्लक]

फुलिंग—नस्त्री. ठिणगी. [सं स्फुलिंग; प्रा फुलिंग]

फुलियाण—न. (गो.) एक प्रकारचें गवत

फुलिस्कॅप—पु. १६×१३ इंच आकाराचा व ८×१३ अशा आकारांत दुमडलेला लिहिण्याचा कागद (जुने कागद कारखानदार विदुषकाच्या टोपी(फूल्सकॅप)चें चित्र वॉटरमार्क म्हणून योजीत यामुळें कागदाला तसें नाव पडलें) [इं. फूल्स्‌ कॅप]

फुली—स्त्री. १ कागद, कापड, धातु इ०वर काढलेलें फूल; पुष्पकृति २ विच्याची एक आडवी-उभी रेघ. ;३ एक खूण; चिन्ह; चौफुली. ४ (अ) फुलण्याचा भर. -हंको. -मनको. (आ) संयोग. (वंज्ञा) 'तेय वोहटे ना चढे। ऐसा परिपूर्णचि आवडे। परी ते फुली जंव घुघडे। मेघानदींची।' -ज्ञा १५.१२०, ५ अवस्था; दशा. 'नुघडता वाळपणाची फुली। जेणें मियां मदानवीं सृष्टि केली।' -ज्ञा १०.२८९. ६ एक प्रकारचा फुलाच्या आकाराचा दागिना. 'नागोत्रें श्रवणीं विराजति फुल्या...।' -अकक २. सीतास्वयंवर ४३. ७ (गो.) तृणाची एक जात. ८ (व) मिरच्याची लागवड करण्याची लाव दोरी. या दोरीला विवक्षित अंतरानें खुंटया लाविलेल्या असतात खुंटयांच्या अंतरावर मिरच्यांचीं रोपें लावितात. [फूल] (वाप्र.) ०घालणें-पाडणें-१ (ल) थांबविणें; विघ्न आणणें; गति खुंटविणें. २ खोडणें; चूक धरणें (कोठें चुकल्यास तेथें उभी आडवी रेघ मारतात यावरून वरील अर्थ). ०भरणें-(चांभारी) ढोपर व टोंडी यांच्या मध्यभागीं रेशीम भरणें. **फुल्या पाडणें**-(सोनारी) सोनें गाळण्यापूर्वी हिणकस सोनें व चांदी मिसळून त्यांचा रस पाण्यांत पाडणें (रस पाण्यांत पडताना थेंब लाहीच्या आकाराचे दिसतात त्यावरून). ०फाटा-पु. खोडल्याची खूण म्हणून मारलेली फुली. खोडणें, बाद करणें (क्रि० देणें).

फुली—(राजा.) कागदाचे पांच ताव, पंचकडी.

फुलें—अव. १ (ना.) मेलेल्या माणसाचीं प्रेतदहनानंतर गोळा केलेलीं हाडें. २ (सोनारी बे.) ठुशीचा भाग. [फूल]

फुलेल—न. अत्तर; सुगंधी तेल, फुलांनीं सुगंधित केलेलें तेल. 'परिमळें धुरारें फुलेल्लादिक।' -वेंसीस्व ६ ६५ [फूल+तेल]

फुलोरा, फुलौरा—पु १ फुलवरा; पुष्पगुच्छ; फुलांचा हार. २ फुलांचा बहर; मोहर; धान्य वगैरे पेरल्यानंतर त्या पिकास फुलें येणें. 'भावाचा फुलौरा होत जायें। मतिवरी।' -ज्ञा ९.२७. ३ (व.) सणात देवावर फळें, करंज्या वगैरे टांगून ठेवण्याची लोखंडी अगर कामटीची चौकट फुलवरा पहा.

फुल्येण, फुलेण—न (कों) जनावरांच्या उपयोगाचें आणि चांगलें गवत (साधारणीच्या गवताहून भिन्न असें) [फूल+तृण]

फुल्ल—वि. (गो.) अतिशय, फार (पांढरा). 'धवां धवॉ फुळ.'

फुल्लट—स्त्री (गो) पहिल्टकरीण फुडवट पहा. [प्रा. पहिल्ल?]

फुल्ला—वि शरीरावर पांढरे ठिपके असणारा (घोडा). -अश्वप १ २७ [फुलणें]

फुल्लार—न (काव्य) पुष्प. फूल, कमळ 'सहस्रदळीं नव फुल्लारें। विकसलीं तें सुंकारें।' -मुआदि १८ ३ -वि. १ विकसित; फुललेलें, उमललेलें. २ फुल्लार पहा. [फुल्ल. फुलणें]

फुल्लिंग—न ठिणगी; फुलिंग पहा [सं स्फुलिंग]

फुल्लेदार—वि. फुलासारखी विस्तृत 'फुगडी फुल्लेदार। भाई शिकेदार।' -मसाप २ २३३. [फुल्ल]

फुगडा—पु (मुंबई) गुधडा 'कामानें त्याचा फुगडा पाडलात ' [हिं फूगडा=चिंध्या]

फुशारकी फुशारी—स्त्री १ ऐसी, बढाई, आत्मस्तुति (क्रि० सांगणें) २ पोकळ डामडौल, प्रतिष्ठा, मरतबा; देखावा (क्रि० मिरविणें चालविणें, मांडणें दाखविणें, करणें) फुशारखोर-वि १ पोकळ बढाई मारणारा २ रिकामा डौल, देखावा करणारा [फुशार+खोर] फुशारणें-अक्रि फुशारी सांगणें, मिरविणें [फुशारी]

फुसकट—न. सोंडा, मूग, फोलकट, निःसत्त्व धान्य, फुसका पदार्थ -वि फुसका पहा [फुस !] (वाप्र) ०काढणें-पाडणें-दुर्दशा करणें, रग जिरविणें

फुसरडणें—अक्रि फिसकटणें पहा

फुसकणें—अक्रि १ (दोरी, धागा, काठी इ०) फसदिशीं मोडणें तुटणें २ बिनसणें, अपुरी राहणें, मोडणें (योजना, व्यवहार) ३ (बंदुक इ०) न उडणें, नेम चुकणें ४ (सभा) मोडणें, चुकणें (नेम बार दस्त इ०) [ध्व फुसक]

फुस-कन-कण-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ फुसक्या पदार्थाचें मोडणें, तुटणें, धुमसली सोडणें इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून. २ कोणत्याहि गोष्टींतील आकस्मिक अपयशाचा द्योतक शब्द ३ बंदूक, तोफ यांचा बार न होतां फुसका आवाज होऊन [ध्व]

फुसका फुसकापुरी फुसकुला—वि १ सहज, फसकन तुटणारा, मोडणारा २ कमजोर, ठिसूळ भुसभुशीत, निर्जीव ३ निःसत्त्व पोकळ, निरस, निकस, (म गूस, पदार्थ, भाषण इ०) [ध्व] म्ह० फुसकी शंका-फुसकें समाधान फुसकाईचा अंगारा-पु (त्रिगी हाडाच्या खेळांत टोला चुकला असतां म्हणतात) चुकणें, अपयश, निष्फळ यत्न फुसक्या याना मारणें-निरुपयोगी रिकाम्या गोष्टी बोलणें

फुसकारा—पु १ फू फू शब्द, फूत्कार, फिस्कारा (साप, घुबड, मांजर, रागावलेला माणूस इ०चा) २ धाप, धुस्कारा, जोरानें श्वास टाकणें (क्रि० देणें, टाकणें) फुसकारणें-अक्रि १ (सापानें) फूत्कार करणें २ (रागावलेल्या मांजरानें) फिस्कारणें ३ मोठ्यानें धापा टाकणें, धापलणें [फुसकारा]

फुसकी—स्त्री १ फुसकुली, हळुच सोडलेला अपानवायु बारीक पाद (क्रि० सोडणें) २ (ल) आडून हळुच केलेली निंदा; अपरोक्ष कुत्सित टीका (क्रि० सोडणें मारणें) [ध्व फुस्]

फुसकुला—वि फुसका पहा

फुसकुली—स्त्री १ शब्द न होता हळुच पादणें, फुसकी (क्रि० मारणें सोडणें) २ (ल) बारिक खोंच व्यंगोक्ति, दुसऱ्यास न लागणारें परंतु आडून, हलकेंच केलेलें कुत्सित भाषण, प्रच्छन्न टीका, निंदा (क्रि० सोडणें) ३ (गो) क्षुद्र गोष्ट [ध्व फुस !]

फुसडा—पु भुसडा पहा

फुसडी—स्त्री. १ चाबकाची दोरी, वादी २ लोंबता विणा गुंफलेला (कापडाचा) दोरा. ३ (लांकडाची) ढलपी

फुसफुशीत—वि १ कमजोर, फुसका, लवकर मोडणारा, तुटणारा २ भुसभुशीत, भाळवट (जमीन) [ध्व फुस ! द्वि]

फुसफुस—स्त्री १ फुत्कार, फुसफुसणें २ कुजबूज, कानगोष्ट ३ मुळुमुळु रडणें, मुसमुस ४ धुसफुस, चरफड, [ध्व]

फुसफुसणें—अक्रि १ फुसकारणें, फिसकारणें, फूत्कार करणें (साप, मांजर, पूग इ० नीं) २ चिडून अंगावर येणें; खेकसणें ३ कुजबुजणें, कानगोष्टी करणें ४ हळूहळू रडणें, मुसमुसणें ५ चरफडणें, धुसफुसणें ६ (ओलें लांकूड जळतांना) फुरफुरणें [ध्व फुस् !]

फुसलावणी—स्त्री प्रलोभ, आमिष (क्रि० देणें, करणें; लावणें) [फुसलाविणें धातुसाधित नाम] फुसलाव(वि)णें-उक्रि १ (खोटी स्तुति, लालूच इ० नीं) वश करून घेणें, आपलासा करणें, आपल्या बाजूला वळविणें २ समजूत घालणें, बाबापुता करणें [हिं फुसलाना] फुसलाव्या-वि फूस लावणारा, वश करून घेणारा [फुसलाविणें]

फुसाड, फुसाडा—नपु (व) फुसडा; भुसडा पहा 'काम करून करून फुसाड पडलें त्याचें '

फुसांडणें—अक्रि (ना) स्फुंदणें, दुःख करणें

फुसूक—स्त्री फुसकन निघून जाणें, हुसक पहा [ध्व फुस]

फुस्कांवचें—क्रि (गो) ओवणें शिल्पावणें (विडी इ०)

फुस्ताव—पु (गो.) एक प्रकारचें कापड [पोर्तु.]

फुस्स—उद्गा. (साप, मांजर इ०चें) फूत्कारणें, फिसकारणें इ०चा ध्वन्यनुकारी शब्द [ध्व]

फुळकवणी—न फळकवणी; फिळकवणी पहा

फू, फूं—स्त्री फूत्कार, रागाचा धुस्कारा -उद्गा (सर्पादिकांच्या) फूत्काराच्या आवाजाचा ध्वन्यनुकारी शब्द -क्रिवि फुस्कारण्यांच्या आवाजानें (वाप्र) ०उडविणें-एखादी गोष्ट (फुंकानें देखील उडविण्याइतकी) हलकी मानणें, तृणवत् लेखणें, क्षुद्र पदार्थ समजणें ०करणें-उडविणें-करून टाकणें-चट करणें, उधळणें, खलास करणें, उधळपट्टी करणें ०पडणें-होणें-१ सापानें जोरानें श्वास टाकणें, फुस्कारे टाकणें, फुंफणें २ फुरफुरणें (घोडा) ०होणें-१ उधळलें जाणें खलास होणें, वाऱ्यावारीं जाणें, उडणें २ रुसून, फुगून बसणें ३ गर्वानें ताठणें ०होणें-भरणें-भरून चालणें-गर्जना करीत फोफाट्यानें वाहणें (तुडुंब भरलेली नदी) फू-कर-कन-दिशीं-क्रिवि फूंकून, झपकन; चटकन, क्षणांत (क्रि० उडणें, जाणें, पळणें)

फूग—स्त्री १ सूज, फुगवटा; फुगीरा; फुगणें. २ (को) वाहतें पाणी तुंबावें म्हणून घातलेला बांध [फुगणें]

फुंच—स्त्री १ (गो) हलका तबाखू २ वडिशेप [पोर्तु फयुचो]

फुट—स्त्री १ तड, भेग, चीर (दगड, भांडें, नाणें यांच्यावरील) २ सडताना मोडलेले तांदूळ इ० धान्य, कणी ३ –स्त्रीन लोणच्याकरिता योग्य असा कोंवळा आंबा, कैरी ४ (सामा) आढ्यास तुच्छतादर्शक शब्द 'पन्हे फुटाचें मला मिळा।' –अमृत ३५ ५ झाडावरून पडून फुटलेलें फळ ६ वातविकारानें होणाऱ्या तीव्र वेदना (ह्या वेदनांनीं अवयव फुटतो आहे असें वाटतें) (क्रि० लागणें) ७ भेद, पृथक्त्व (एखाद्या पदार्थांतील अवयवाचें), बेबनाव, दुही, वेगळें होणें (संघ, संस्था इ०तील) ८ (गुप्त गोष्टीची) परिस्फुटता, वाच्यता, फैलाव ९ (झाडें, वनस्पती यांना) पालवी फुटणें, अंकुर, कोंभ, धुमारा (क्रि० फुटणें) १० (राजा कुण) एक वर्ष फळें घेण्याच्या करारानें घेतलेलें झाड. ११ –न शेंदाड, चिबूड, चिभूड इ० खरबुजाची हलकी जात १२ (सोनारी) मिश्रणानें ठिसूळ झालेल्या सोन्यास ताप दिण्याच्यावेळीं पडणारी भेग –जनि ३२४ [स स्फट, प्रा फुट] ०अमल–पु १ अनेक अधिकाऱ्यांचा अमल बारभाई अमल, अमलविभागणी २ गावातील विभागित सत्ता, एकाच प्रजेवर विभागलेला निरनिराळा अंमल अमल पहा ०गाव–पुन १ ज्यात वस्ती, घरें पागलेलीं आहेत असें गाव २ ज्या जिल्ह्यात आहे त्या जिल्ह्याच्या अधिकारात नसणारें गाव ३ एकाच जिल्ह्यात किंवा विभागात न येणारें गाव ४ एका बाजूला पडलेलें, वसलेलें गाव ०जहागीर–स्त्री भोंवतालच्या प्रदेशापासून वेगळी असणारी जहागीर, जमिनी जहागीर पहा ०तूट–स्त्री १ मोडतोड, फुटलेपणा, तुटलेपणा इ० रूप दोष २ फुटलेल्या वस्तूंचा समुदाय [फुटणें+तुटणें]

फुट—न पाठीचें मांस [स पृष्ठ]

फुट—पु १ लांबी मोजण्याचें एक माप, बारा इंच, पाऊल 'फुट म्हणजे कुपणी कदम स्पष्ट। जाणते जन बोलती।' –पैमा ५९ [इ] ०पाथ–पु पायरस्ता, मोठ्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस असलेला फरसबंदी रस्ता [इ] ०बॉल–पु १ पायांनीं उडवून खेळण्याचा मोठा रबरी चेंडू २ अशा चेंडूनें खेळावयाचा खेळ [इ फूट=पाय+बॉल=चेंडू] ०लाइट–पु (नाट्य) रंगभूमीच्या कडेला पात्राच्या समोर तळाशीं असणारा प्रकाश, तलप्रकाश, पायासमोरचे दिवे [इ फूट=पाय, तल+लाईट=उजेड]

फुत्कार—पु १ रागाचा आवेशयुक्त फुंकर सुस्कारा, २ फुसफुस आवाज, फुसफुसणें, फुसकारणें (साप मांजर, म्हैस इ० रागावलीं असता) 'फूत्कार करि उदंड व्याळ न तो काय बोपला यमदंड।' –मोकृष्ण १६ ३१ फुत्कारणें–अक्रि फुसकारणें

फुद—स्त्री (गा) स्त्रियांचें गुह्येंद्रिय, योनि, फोदा

फुम—स्त्री (गो) गिलीट, मुलामा [पोर्तु फ्युमो]

फुय—स्त्री (व कुण) फुई, पहा

फुर—पु सद्दी, बडेजाव 'नव्या देवाचा फुर मोठा'

फुल—न १ पुष्प, मोहोर २ ठिणगी (विशे लोखंडाची), फुलासारखा अग्नीचा आकार (शोभेचे दारूकामातील) ३ कापडावरील बारीक लव, केंस, तंतु, ज्या कापडाना फूल आहे अशीं कापडें बहुतेक डबल पन्ह्याचीं असतात ४ (अव प्रयोग) (गाय, घोडा, इ०च्या अंगावरील) पांढरे ठिपके ५ पावसाळ्यात दगडावर, लाकडावर उगवणारी छत्रीसारखी एक वनस्पति ६ बुबुळावर दिसणारा पांढरा ठिपका, शुक्ल हा एक नेत्ररोग आहे ७ एक विशिष्ट रानवनस्पति ८ उदाचें धुरकट, उदाचा जमलेला धूर ९ जस्ताची लाही १० सुपारीची चांगली कातरण, चांगली कातरलेली सुपारी ११ बिबा पेटवून त्याच्या तेलाचा पाडलेला थेंब १२ ओंब्यापासून बनविलेलें एक औषध १३ अंडाशय, ज्यांत गर्भ तयार होतो तो पोटाचा भाग (सामा) गर्भाशय (क्रि० बाहेर पडणें) १४ (कों) धाण पाण्यात झालेले चक्राकार किडे १५ स्फटिक –शर १६ (खा) देशी दारू १७ घन स्वरूपातून द्रव रूपात न जाता वायुरूपात गेलेला पदार्थ १८ सोनें, रुपें इ० धातूचीं किंवा हस्तिदंत कापड लाकूड, कागद इ०चीं शोभेकरिता केलेली पुष्पाकृति, फुलासारखी वस्तु, दागिना [स, प्रा फुल्ल, फुल] म्ह० आकाशीचें फूल त्याचें कुणाएवढें खूळ ०चळ(ळ)णें–योनि, गर्भाशय स्थानभ्रष्ट होणें ०झडून जाणें–१ फुलवरा गळणें २ गालिचा इ०ची लव निघून जाणें (दिव्याला) ०देणें–दिवा मालविणें (दिवा मालविण्यासाठीं त्यावर फूल टाकीत असें संस्कृत काव्यावरून दिसतें) ०नाहीं फुलाची पाकळी देणें–आपल्या ऐपतीप्रमाणें यथाशक्ति देणें, (भरपूर योग्य रकम, मोबदला देण्याची ऐपत नसल्यामुळें काहीं थोडा भाग देताना प्रयोग). ०बाहेर पडणें–निघणें–(गुप्त गोष्ट) बाहेर फुटणें, जाहीर होणें ०येणें–(वाई) उन्हानें तापून जमीन सकस होणें ०वाहणें–लग्नात मुलगी वरास अर्पण करणें, कन्यादान करणें फुलांत घालून ठेवणें–राखणें–जपणें–अत्यंत काळजीपूर्वक व दक्षतेनें ठेवणें, नेणें फुलान्यास येणें–फूल येणें फुलें उदविणें–मुडावळ बांधणें –बदलापूर१४७ फुलें देणें–(ल) बाह्यात्कारें मान्यता देणें, सन्मान करणें 'मसलत ठीक केली, आणि उगेच फुलें द्यावी म्हणोन शिंदे होळकर व सुरजमल जाट यास विचारणा केली' –भाव ११६ फुलें माळणें–१ (कु) पहिल्या गरोदरपणात स्त्रीची पांचव्या महिन्यांत ओटी भरणें २ फुलांची माळ करणें फुलें विकलीं (वेचलीं) तेथें गोवऱ्या विकणें–जेथें पूर्वी वैभवानें दिवस घालविले तेथें दरिद्री स्थितींत राहणें, वैभवाचा काळ जाऊन दारिद्र्य येणें सामाशब्द– फुल्ल(वा)री–पु माळी ०कारी–स्त्री. प्रत्येक अक्षरापूर्वी फूल शब्द जोडून बोलण्याची,

लिडिप्दाची सांकेतिक भाषा —वि ज्यावर फुलाच्या आकृती आहेत असे (कापड कागद इ०) ०कोबी–स्त्री एक प्रकारची भाजी, कोबीचा एक प्रकार (इ) कॉली फ्लॉवर ०गुडे–पु (गो) हळदीकुंकू फळफळावळ घण्याचा एक सौभाग्यचिन्हाचा प्रकार, फुलविडे ०गोटा–पु एक प्रकारची खाळ पिंगीसाखर ०चोच–पुमव तुरडी लावण्याच्या जागेवर फासण्या मारतात त्या (क्रि० घेणे, देणे, मारणे) ०छडी–स्त्री फुलांनी गुंफिलेली छडी, काठी, फुलाचा छडीदार गुच्छ फूलजी–पु गवानें ताठलेला, अहंमन्य माणूस (फुलाप्रमाणे फुगणारा, ताठणारा व दिमाख दाखविणारा मनुष्य) फूलझगरें–न १ योवऱ्याचा विस्तव २ जळत निखार ०झडी–फुलचानी एक प्रकारचे शोभेचें दारूकाम (ल) नाजुक स्त्री 'कठामध्यें पिक दिसे अशिग तू रूपसुंदर फुलझडी।' –होला १०४ [फूल+झडणे (पडणे)] ०झाड–१ फुलें यणारें झाड। ज्याचें फूल हेंच मुख्य आहे असें (कण्हेर जास्वंद, मोगरा इ०) झाड याच्या उलट फळझाड २ एक प्रकारचें शोभेचें दारूकाम [फूल+झाड] ०धर–पु माळी –धार ०दान–दाणी–स्त्री फुलें ठेवावयाचें भांडें (इ) फ्लॉवर पॉट [फूल+फा दान्] ०दुपारी–स्त्री एक फूलझाड व त्याचें फूल ०पगडी–स्त्री १ लहान सुंदर व भारी किंमतीचें पागोटें २ (ल) हलकी, क्षुद्र वस्तु ०पागर–न डोक्यात घालण्याचा फुलाच्या आकाराचा दागिना ०पत्री–स्त्री (व्यापक) देवाला वाहण्याच्या उपयोगी फुलें पानें इ० ०पाखरू–न विविधविध पंखाचा फुलाकडे उडत असणारा कीटक प्राणी पतंग याच्या चार अवस्था असतात—१ अंडें, २ अळी किंवा सुरवंट ३ कोश, ४ फुलपाखरू यांच्या पुष्कळ जाती आहेत ०पात्र–न पाणी पिण्याचें भांडें रामपात्र (हें पितळी असून याचा आकार साधारणत फुलासारखा असतो) ०फाल्गुनी–ण्या–फूलचोचे पहा ०बडवा–पु (महानु) फुलें पुरविणारा 'फुलबडवा क्षितिपति।' –शिशु ५१ [फूल+म बटुक प्रा बटुअ, म बडवा] ०बरडा–बर्डा–पु आडायतून कच्ची काढून शिजवून वाळविलेली एक प्रकारची सुपारी बर्डा पहा ०बाग पुस्त्री फुलांसाठीं केलेला बाग [फूल+बाग] ०बाजी स्त्री १कागदाच्या नळीत शोभेची दारू भरून तयार केलेला दारूकामांतील एक प्रकार ही पेटविली असतां फुलें गळताना दिसतात २ (घरेलें) तंबाखूची विडी ०बाडी–स्त्री फुलबाग 'करी भरून सहज्जन फुलवाडीमध्ये शिरली।' –गला ५१ [फूल+वा–वाडी सं पुष्पवाटिका] ०बामन बामन–न उंची जिन्नस कापड मळूं नये म्हणून त्यांना गुंडाळलेलें साधें कापड बासन ०बाळ्या–स्त्रीअव बाळ्यांचा एक प्रकार एक दागिना 'फल धाळ्या धसिमा बाळ्यांचा प्रकार।' –अफला ५५ ०बिसणा–णी–णा–वि १ अतिशय नाजुक कोमल २ पोशाखी नुसता ऐट मारणारा मिजासी अवडंबर छैलछबेला 'त्याच्याने श्रमाचें काम होत नाहीं तो फूलबिसनी आहे ' [फूल+हिं बिसणी=नाजूक, छबेला] ०माळी–पु फुलारी, माळी ०मेंगा–पु षंढ नपुंसक हिजडा ०वात–स्त्री फुलाच्या आकाराची कापसाची वात ही निरांजनांत लावतात ०विडे–पुअव (गो) हळदीकुंकवाचा समारंभ फुलगुडे पहा ०सर–पु फुलांचा हार 'फुलीं फुलासरी रेख चढे। दुतीं दुजी अंगुळी न पडे।' –ज्ञा १८.५५ फुलाची जाळी स्त्री फुलें गुंफून केलेली डोक्यावर बांधावयाची जाळी फुलार माळी–पु माळ्याची पोटजात, फूलमाळी पहा फुलारी पु माळी फुलमाळी 'तों फुलारी आला ते वेळा। तेणें हरिकंठीं घातल्या माळा।' –ह ११ ५१ –स्त्री १ फुलकारी भाषा फुलकारी पहा २ (व) फुलांची परडी फुलेलें–वि (ग्रा) फुगवें फुलोडी–स्त्री फुलाप्रमाणें नाजूक स्त्री फूलझडी पहा 'चाले ठुमकत ती मार्दवान फुलोडी।' –प्रला ९१ फुलसाखर–स्त्री ऊसाचा रस आटवून थोडा पातळ राहिला असतां मडक्यांत भरून घडवंचीवर ठेवल्यावर आतील काकवी गळून वरील भागात जी पांढरी साखर होते ती –कृषि ४८२

फुला माळणें—क्रि (गो) १ गरोदर स्त्रीचें ओटीभरण करणें, यावेळीं त्या स्त्रीला फुलांनीं सजवितात २ प्रशंसा करणें भुलविणें [फुलें+माळणें]

फुस—स्त्री १ वाईट काम करण्यास चोरून गुप्तपणें दिलेलें उत्तेजन मदतीचें आश्वासन (विशेषत ज्याच्यावर दाब ठेवण्याची, शिक्षा करण्याची जबाबदारी आहे त्याचें) वाईट कृत्याकडे केलेला कानाडोळा (क्रि० देणें लावणें–मिळणें) २ संधि; अनुकूल वेळ मोकळीक सवड (क्रि० देणें फावणें मिळणें सापडणें होणें) 'पंतोजीची नजर जरा चुकली कीं पोराला फूस सापडली' –पुन १ रद्दी सामान सटरफटर अडगळ २ आळसाचें कृत्य भाषण –पु मोड आलेला नारळ किंवा ताडफळ यांच्या पोटातील असणारा फुसफुशीत अंश, गर [ध्व]

फूस—वि १ फुसका ठिसूळ २ लेचापेचा, क्षुद्र [फुसका]

फूस—फुसकन पहा

फूसफास—वि रद्दी टाकाऊ भिकार पोकळ (माणूस जनावर वस्तु) –स्त्री १ पोरचेष्टा पोकळ भाषण (क्रि० लावणें मांडणें) २ क्षुल्लक, टाकाऊ गोष्ट ३ मुसमुसणें चरफड [ध्व]

फें—अ १ तुच्छता तिरस्कार दर्शक अव्यय 'तुला फें तुझ्या बापाला फें' २ दमणूक हताशपणा किंवा शरण आल्याची कबुली दर्शविण्यासाठीं काढलेला उद्गार फेंफें पहा [ध्व]

फेक—अ शब्दा यातील अर्थाचें आधिक्य दाखविणारा शब्द पाठच्या शब्दाला जोडतात 'पकाफेक'

फेकगुड्डू—पु एक प्रकारचा मासा

फेंकटी—स्त्री. (गो.) कटिभाग.

फे(फें)कणें—उक्रि. १ झुगारणें; दूर टाकणें; उडविणें; प्रक्षेप करणें; झोकणें; भिरकावणें. २ (घोडा इ०) जोरानें पळविणें; दौडत चालविणें; भरधांव सोडणें. ३ (जासुद इ०) जलदीनें पाठविणें; लवकर पोंचेल असा पाठविणें; वेगानें धाडणें; तांबडतोबीनें रवाना करणें. ४ (पागोटें) हालविणें; डौलानें डोकीस घालणें. [सं. प्रेंखण. हिं. फेंकना]

फेंकारणें—क्रि. (महानु.) हलणें; मारलें जाणें. 'फेंकारते कुंचे जयदंड। दळवैयाचे।' –शिशु ५२८. [सं. प्रेंखण; म. फेंकणें]

फें(फे)गडा पावडा—वि. १ (व.) धनुष्याकृति; वाकडा (पाय). २ धनुष्याकृति पाय असलेला; पाय वाकवून, फाकून चालणारा (मनुष्य). 'एक दांतिरें राखोंडे फेंगडे।' –दास ३.८.६. –क्रिवि. वाकड्या पायाच्या मनुष्याप्रमाणें (चालणें).

फेट—पु. घोळ; काठ; किनार (विशेषतः ल उपयोग). [हिं. फेंट] ०गळ्यांत घालणें–पकडणें; घट्ट धरणें. ०धरणें–रागानें पकडणें, धरणें.

फेंट—न. (राजा.) लांकडाचा निमुळता तुकडा. (पाचरे प्रमाणें उपयोगी पडणारा).

फेंट—न. (कु.) कुर्ली(खेकडा)चा एक लहान प्रकार.

फे(फें)टा—पु पटका; लहान पागोटें. १०–१५ हात लांब व अर्धापाऊण हात रुंद असें डोक्याला बांधण्याचें वस्त्र. याहून रुमाल वेगळा असतो. [सं. पट; हिं.]

फेटाळ—वि. व्यसनी; बाहेरख्याली. (पुरुष, स्त्री) [फेट=काठ]

फेटाळणें—सक्रि. १ धुडकावणें; हाकलणें. २ विचारात न घेणें; हाणून पाडणें (अर्ज, ठराव) [सं. स्फिट्; हिं. फेटना.]

फेंटोल—पु. (ना.) मुलाचा एक मैदानी खेळ.

फेड—स्त्री. १ (कर्ज, उपकार इ०) परत, मोबदला देऊन टाकणें; निरास करणें; ऋणविमोचन २ पूर्ति (नवस, वचन इ०ची). [फिटणें] म्ह० अपकाराची फेड उपकारानें करावी. **फेडणें**–सक्रि. १ नेसलेलें वस्त्र, बांधलेली गांठ इ०) सोडणें; सैल करणें. 'फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंग।' –मोकर्ण ४१.७. २ (महानु.) परिहारणें; उतरणें; हरण करणें. 'जी हाची तुमचा पाहुनक। जें एकें वळें फेडावा भारु। उमपपणाचा।' –शिशु ७५. ३ (कर्ज, उपकार, नवस धंदा इ०) बाकी न ठेवणें, निःशेष करणें; फेड करणें 'तरी माझे मनीचा भावो। तो फेडावी रावेंद्रो।' –कथा १.२.१६. ४ कातरणें; फाडणें. 'तंव त्यासि नसें फेडावया वारिकु। परागि आला।' –पंच ५.१. ५ दूर करणें; नाहींसें करणें; उघड करणें. 'फेडिला डोळियांचा कवळ। धुतला गुणदोषांचा मळ।' –तुगा ७१२. ६ स्वच्छ करणें; शिंकरणें; पुसणें; काढून टाकणें (नाक, शेंबूड, घाण) ७ एका भांड्यांतून दुसऱ्या भांड्यांत घालणें, ओतणें. [फिटणें प्रयोजक; सं. स्फिटित; प्रा. फिडिअ] म्ह० होतील बाळ तर फेडतील काळ.

फेंड, फेंडर—पु. (गो.) फेंस. फेण पहा.

फेंड–डा—स्त्री. (ना व) ढुंगण; कुल्ला; टिरी. 'फेंडा हालवितो उरास बघतो जो वांकडें चालतो।' –अकक २. रसकल्लोळ ८१. **फेंडकाड**–स्त्री. (तुच्छतादर्शक) फेंड पहा.

फेडा—पु मृदंगाचा पुडा; नडघे; बोंडी; पुंड. [फेट]

फेडीवेढा—स्त्री. एक नेसलेलें वस्त्र सोडून दुसरें नेसणें पुन्हां पुन्हां सोडणें व नेसणें हा प्रकार 'सहजेंचि नेटुगा दाटुगा। फेडी वेढी नाहीं श्रीरंगा।' –एरुस्व १५.७८ [फेडणें+वेढणें]

फेंडोरी—स्त्री (गो.) एक प्रकारची पोळी. फेणोरी पहा.

फेण—पु १ फेंस; फेन 'फेण फुगे हेलावे। सैरावैरा उदक धावे।' –दा ११ ७ ५ २ (ल.) विष. 'बचनाग सोमल अहिफेण।' –पांप्र ८ १०२. [सं. फेन] **फेणणें**–अक्रि फेसणें; फेंस येणें; फेसळणें [सं. फेन; म फेण]

फेणी—स्त्री. १ उकळणाऱ्या ऊंसाच्या रसावरील फेसाळ मळी. २ (गो.) माडाची दारू, माडी; हलकी दारू. 'लेवानों एक एक कढी फेणी तर आगाऊच वसूल केली आहात!' –सह्याद्री २०१. [सं. फेन]

फेणी—स्त्री. १ आपडी; पापडासारखा तांदुळाचा बनविलेला एक पदार्थ. २ सारफेणी; एक खाद्यविशेष. ३ मोठा बत्तासा. [दे. प्रा. फेणिया=एक पक्वान्न, हिं. फेनी. गु. फेणी. तुल० सं फेन]

फेणो—पु. (गो.) केळ्यांची फणी.

फेणोरी—स्त्री. (गो.) फेंडोरी; एक प्रकारचें पक्वान्न; पोळी. [सं फेन+पुरी]

फेतूका—पु. (व.) पेंड.

फेती—स्त्री. (गो.) कारागिराची मजुरी, घडणावळ. [पोर्तु]

फेतीस—न. (कु) पत्याच्या खेळांतील लबाडी.

फेंद—पु (प्रा.) तफावत; फरक; (हिशेब, हकीगत इ०मधील) (क्रि० पडणें). [सं. स्पंद्, प्रा. फंद]

फेंद—पु (प्र) फंद पहा.

फेंदका—पु (ना) शेवडाचा लोळा

फेंदड—न (व) चिपड, डोळ्यांतून येणारा पू

फेंदडणें—सक्रि १ (प्रा) (प्रजा, नोकर, स्त्री इ०स) फितविणें, भुलविणें; मन फिरविणें २ (कामावरून.) काढून टाकणें; कमी करणें

फेंदडणें—अक्रि. चपटें होणें, असणें. फेंदरणें पहा.

फेंदडणें, फेंदरणें, फेंगाडणें, फेंदारणें—उक्रि (नाक) रागानें फुगविणें, पसरिणें; वर करणें; फुगडणें.

फेंदूर्णे—अक्रि. १ हलके सरकणें, सरपटत जाणें २ (ल) रेंगाळणें सावकाश चालणें फेंदत चालणें, फेंदीखाली चालणें- असेहि प्रयोग होतात

फॅंदूरणें—अक्रि नाक बसकें चपटें, फताड होणें, बसणें [फेंदरा]

फेंदरा—वि. १ बसकें, चपटें, सिमोरें (नाक) २ नकट्या, बसक्या नाकाचा (मनुष्य)

फेंदू—वि अर्ध व आळशी, शब्द नसून गुणाचा फोपसा

फेंदू—पु १ गुरळ, विंचू इ० प्राणी चिरडून झालेला चेंदा, लगदा २ मांस, फळें, इ० पदार्थ कुजून लिबलिबित, मऊ होणें व त्यांना पाणी सुटणें, (वि०) मेंदू; मेंदू पहा

फेन—पु फेंस, फेस पहा [सं] फेनिल-पु रिठा, रिठे यांची फळें साबणाऐवजीं वापरतात -वि फेसयुक्त, फेसाळलेला [सं फेन]

फेफरआई, फेफराई—स्त्री. (उप) तातरा, पावरा. [फेफर+आई]

फे(फें)परा—वि रुंद नाकाचा, फेंदरा

फेपरा—वि फेंगे, धुरें, येत असलेला, फपोळकी 'जो पारधी बहुजीव सहारी। तो फेपरा होय ससारी।'-शिगी २ १ ३२

फे(फें)परी, फेपडी—स्त्री एखाद्याच्या बोलण्याला रागानें व तिरस्कारानें योजावयाचा शब्द बडबड, जल्पना (क्रि० बंद करणें, होणें) 'तुझी फेपरी बंद करीन' [फें फें] ०वळणें-बोलतांना गोंधळून जाऊन अडखळणें, बावडी वळणें

फे(फें)परें—न १ अपस्मार रोग, तोंडाला फेंस व अंगाला कंप अशा रीतीनें येणारी मूर्च्छा; झटका २ पिशाच्चबाधेमुळें येणारा अशा प्रकारचा झटका (क्रि० येणें लागणें) [ध्व फें। फें] फेपरेकरी-पु फेपऱ्या फेपरें येणारा मनुष्य, अपस्मारी, अपस्माराचा रोगी फेपऱ्यादेवी-स्त्री ज्या आल्या असतां अपस्माराचे झटके येतात अशा देवी देवी पहा (क्रि० येणें, निघणें, फुगणें) [फेपरें+देवी]

फेपणा—वि चपट्या, बसकट नाकाचा •

फेंफळ—स्त्री प्रतिज्ञा -मनको

फे फे—स्त्री १ त्रेधा, तिरपीट, असहाय, शरणागताची स्थिति बेबे २ अपमानास्पद स्थिति -अ अतिशयित श्रम, अगतिकत्व, दुबळेपणा दाखविणारा उद्गार [ध्व]

फेर—पु १ रिंगण, वर्तुळाकार दौड करीत किंवा इकडे तिकडे फिरणें (घोड्यानें), फेरफटका (क्रि० धरणें घालणें) २ फरक भिन्नता असमानता ३ भेद विसंगतपणा तफावत अंतर ४ (आजार, मनाची स्थिति किंवा वृत्ति इ० मध्यें पडलेला) फरक बदल पालट (क्रि० पडणें घेणें) 'त्याचे तापाला फेर पडला' ५ वांक वळण बाक (रस्ता, काठी इ० चा) ६ गाण्यात निराळे स्वरभेद, गायनांचा दमविण्याची शक्ति 'त्याचे गळ्यांत फेर चांगला आहे' ७ पीळ (वऱ्हाडी भाषा) ८ घेर, घोळ, कांठ (पागोटे, अंगरखा इ० चा) ९ रिंगण धरून गाणें व नाचणें (नागपंचमीस बायका फेर धरतात तसा) (क्रि० धरणें, घालणें, घेणें) १० (राजा) फेरा, समोवती वळणें, वाटोळें गुंडाळणें वळसा, विळखा, वेढा, पीळ (दोरीचा, कापडाचा-काठीभोंवती, स्वत भोंवती) ११ बकऱ्याच्या पोटांतील एक भाग -क्रिवि पुन: परत, माघारी [द प्रा फिर, फेरण, हिंदी] (बाप्र) ०उलटणें-(व्यायामी) उलटा शिकलेला ओढा फुलट करणें ०घेऊन मुतणें-वाईटपणानें (शिवरागीवर) ताण करणें जसें -रोगी उन्मादानें मुतावयास सांगितलें असतां वाटोळें फिरतफिरत मुतणें ०घेणें-(व्यायामी) तळ व तवा एके ठिकाणीं शिवणें. ०जुंपणें-(व्यायामी) तळ व तवा एके ठिकाणीं शिवण्यास सुरवात करणें ०देणें-फिरून आणणें. 'बापूक स्वारांनी धेमताचे घोडे फेर देऊन आणावें' -इकराची शिकार १४ सामाशब्द- ०करयत-पु आड्याकरवत (पहा) (दोन मनुष्यांनी चालविण्याचा, चौकट असलेला किंवा नसलेला) ०गोष्ट-स्त्री उलट उत्तर, दांडगाईचें, उद्धटपणाचें उत्तर (कनिष्ठ दर्जाच्या मनुष्यानें दिलेलें) ०घोंगडें-न १ (एखाद्याची घोंगडी त्याच्या अंगावरून काढून ओढाताण करणें, फाडणें, हिसडणें इ०रूप) अवहेलनेनें, अपमानानें वागविणें २ अशा तऱ्हेनें वागविला गेलेल्या मनुष्याची स्थिति (क्रि० करणें, होणें) ०घाडी-स्त्री (ल) १ चाकरानें, हाताखालच्या मनुष्यानें दांडगाईनें दिलेलें उत्तर, वरिष्ठाशीं उद्धटपणाचें वर्तन (क्रि० करणें) २ पुन्हां हल्ला, उलट खाणें (पराभूत शत्रु पराभूत संकट यांनीं) (क्रि० करणें) ०गगडी-स्त्री १ फेरघोडी पहा २ (वाईट अर्थी) सामना, स्पर्धा, चढाओढ ३ कबूल केलेली गोष्ट न पाळणें ४ मन फिरणें (वाईट तऱ्हेनें) ५ वाईट मार्गाला लागणें ६ (शब्दश) अदलाबदल ०पगडी-फेरपगडी (अप) पहा ०घोडें-न प्रत्युपकार, सूड (क्रि० घेणें) ०तपासणी-स्त्री (कायदा) उलट तपासणीनंतर साक्षीदाराची-ज्या पक्षकारानें त्यास हजर केलें त्याकडून झालेली पुन्हां तपासणी ०निवडणूक-स्त्री एकदां निवडणूक झाल्यानंतर पुन्हां स्वकरण करावयाची निवडणूक ०पत्र-न पत्राचें उत्तर, पत्रोत्तर 'फेरपत्र पाठविलें दातीं धरून यावें तृण।' -ऐपा ११५ ०पाळी-स्त्री १ एकावरून दुसऱ्यावर अशी फिरत येणारी पाळी; बारी २ पुन्हां आलेली पाळी ०पाळीनें-क्रिवि फेरफेरानें अदलून बदलून, वारगीपारगीनें ०फटका-पु १ चक्कर, रिंगण घोड्याची रपट इकडेतिकडे दौडणें २ हिंडणें, भटकणें, फिरणें ३ (ल) उपयोग, चालविणें वाजणें (स्वतःची बुद्धि अनुभव) ०फार-पु १ फेरबदल पालट, बदलाबदल दुरुस्ती २ फरक तफावत अंतर (हिशोबात सामग्र्यात आजारात

मिर्शीन) [फेर द्वि] ०बदल-पु फरक, फेरफार. ०बदली-र्ली १ अदलाबदल, आलटापालट २ फौज तुकडी यांतील शिपा यांची आपसांतील बदली, पालट, एकानें येऊन दुसऱ्याला मोक ळीक देणें ०मोबदला-मोबादला-पु नगात नग देऊन घेणें, अदलाबदल, विनिमय ०लागवड-स्त्री पुन्हां पेरणी 'निदान फेर-लागवडीवर सरकारचा हक्क नसावा' -के १४ ६ ३०
फेरयसचिवयाचें खुरपें-(चांभारी) खुरप्याची एक जात

फेरणें—सक्रि १ वाटाळें, रगावर, इकडे तिकडे फिरविणें, (घोड्यास) दौडत नेणें २ या बाजूकडून त्या बाजूस, इकडून तिकडे सालवर, कांहीं काळ चालणें, चालवा वर्णे ३ (ना) शाका रणें ४ बदलविणें [फिरणें प्रयोजक, द प्रा फेरण, हिं. फेरना]

फेरणा—स्त्री. पहिल्यापासून शेवटपर्यंत परत वाळी येणें, करणें, पुन्हापुन्हा आवृत्ति 'पहिल्या फेरणीस जितकीं अक्षरें सांप डलीं इतकीं दुसऱ्या फेरणीस सांपडणार नाहींत' [फेरणें]

फेरवई—स्त्री वटाट वडा -शृंगि १ ८१ [फेरणें+वई]

फेरा—पु १ वेढा, वळसा, विळखा, पीळ, पेर २ चक्कर, प्रदक्षिणा; वर्तुळाकृति मार्ग, गिरकी ३ (रस्त्याचें, नदीचें इ०) वांक, वांक, वळण, वांकण, वळसा ४ रिकामा हेलपाटा, चक्कर, फरी, व्यर्थ येरझार. ५ (ल) अडचण, संकट, घोटाळा; पाश (याअर्थी सप्तमी विभक्तींत उपयोग जसें-फेऱ्यात) (क्रि० घालणें, पडणें, सांपडणें) 'हेमाप्सरी सुंदरी। येतां वसावि विवरीं। मयासुर पडिला फेरीं। भार्या करी आलीसी।'-भारा किष्किंधा १५५९. ६ वर्तुळाचा परीघ ७ चौऱ्यायशी लक्ष योनींत जन्ममरण 'चुकेल चौऱ्यायशीचा फेरा। ऐसें माहात्म्य गंगेचें।' -मुवाळी गंगेची [फिरणें] फेरानी आरी-स्त्री (चांभारी) खालचें तळ व वरचें तळ शिवण्याचें हत्यार

फेरि(री)स्त—न टाचण, यादी, सूची, अनुक्रमणिका, फाईल, फर्द, पट, फर्दा 'सन १८३५ सालीं हें दप्तर प्रांतवार व माहालवार लावून फेरिस्त तयार करण्यास्तव अमानतदार याचे स्वाधीन केलें'-इनाम ५९ [फा फिहरस्त]

फेरिस्ता—पु १ प्रभुप्रेषित, पैगंबर, देवदूत २-विशेषनाम एक सुप्रसिद्ध पारशी इतिहासकार [फा फिरिश्त]

फेरी—स्त्री १ चक्कर, प्रदक्षिणा; वळसा, एखाद्या वस्तूच्या भोंवतीं दुसऱ्या वस्तूनें फिरणें २ एका ठिकाणीं यणें, गिरकांडा, फेरफटका ३ पाळी, वारी ४ गस्त, घस्त एकसारखें बाहेरून किंवा सभोंवार पहाऱ्याकरितां फिरणें ५ वर्तुळ; मंडल [फेरा] ०कर-पु घस्त घालणारा 'तेथें आले फेरीकर। मग खालीं पाडोनि क्रूर। मार देती।' -कथा २ ९ ११८ ०वाला, फेरे-करी-पु १ फिरता, फिरस्ता, फिरणारा २ विक्रीचा माल घेऊन दारोदार हिंडणारा ३ फिरता भिक्षुक, भिकारी.

फेरूनफारून—क्रिवि वरचेवर पालट करून, उलटापालट करून, या बाजूचा त्या बाजूकडे फिरवून, फाहनफेरून [फेरणें द्वि]

फेरोजी निशान-ण—न विजयशाली, विजयचिन्हांकित ध्वज विजयध्वज [फा फिरूजी-निशान्]

फेरोवान—पु (गो) एक जंगली माशाची जात, पर्णी डिंस फेनादिन पटा [पोर्तु]

फेल—न (गो) दाणा पोसला नसलेली पोंचट शेंग कवल इ०ची, हरबऱ्याचा घाटा वाची शेंग [फोल]

फेलाव, फेलावणी फेलाविणें—फैलाव इ० पहा

फेस—स्त्री (राजा) फाक, फाकळी, पीळ, लांबट तुकडा.

फे(फे)स—पु १ फेन, फेण साबणाचें पाणी, दूध, मद्य इ० द्रव पदार्थांवर येणाऱ्या असंख्य लहान बुडबुड्यांचा समूह [सं फेन]

फेसकट-न (तुच्छता तिरस्कारार्थी) फेस [फेस+कट प्रत्यय]

फेसट-वि १ फेसाळ, फेसयुक्त थोडें फेनिल २ फेसकट पहा.

फेसणा, फेसणी-स्त्री फेस आणण्याची क्रिया, फेसाळणें [फेसणें]

फेसाळ, फेसाळ-वि फेसानें युक्त, लवकर किंवा पुष्कळ फेस यणारा; फेसट पहा, [फेस]

फेस—पु (क) वाभळ इ०च्या दिन्यांचा, काटक्या कुट क्यांचा भारा, आसें काटेरी फांद्या-डहाळ्यांचा भारा फस पहा

फेसणीं—स्त्री (राजा) फोडी तुकडे करणें (सोपटा इ०च्या) [फेस] फेसणें-उक्रि (राजा) फोडी करणें, तुकडे करणें [फेस]

फेसणें, फेसळणें—अक्रि फेस यणें, फेसानें युक्त होणें -उक्रि फेस आणणें, हलकें होण्यासाठीं घोटणें (दूध इ० पदार्थ) [फेस] फेसळणी-स्त्री फेस येणें, फेसाळ करणें, फेसणी पहा.

फे(फें)साटा—स्त्री १ तोड कलेल्या काटेरी झुडपाचा भारा २ पेरलेल्या जमिनींतील बीं झाकण्यासाठीं त्यावरून फिरविण्याचा काटेरी भारा, काटेरी झुडुपाचा बनविलेला कुळव ३ दातालें पहा हीं फणीसारखी असून जमीन नांगरल्यावर ढिकळें फोडण्यास हिचा उपयोग करतात'-राको २२० [फेस] म्ह० गाईची वाट फेसा टीनें मोडावी=हाताला असेल त्या साधनानेंच एखादी गोष्ट करावी

फे(फें)साटणें—सक्रि (पेरलेल्या शेतांत) फेसाटी फिरवून झाकणें फे(फें)साटणी-स्त्री पेरलेल्या शेतांत फेसाटी फिरवून पेरलेलें बी मातीनें झाकण्याची क्रिया

फेसाड—१ (ना) घादल, तिरपीट, त्रेधा २ (व) तकलीफ श्रम [फेस तुल० वेग्रा. फेस=त्रास, डर]

फेस्क—न (गो) आगपेटी. [पोर्तु फॉस्फोरो]

फेस्त—स्त्री (गो) खिस्ती लोकांचा सण, जत्रा [पोर्तु फेस्ता, इ फीस्ट] म्ह० १ फेस्तकरितां गाव आनी व्हिगाराचें नाव=एखादी गोष्ट गावानें करावयाची पण नाव मात्र पुढाऱ्याचें

पुढें यावयाचें २ फेन्तापुढें काम=कामाच्या आधीच आरडाओरड ०कापड-न (गो) उंची लुगडें

फैज—पु कृपा [अर फैज़्] ०बख्श-वि बक्षिसें दणारा ०बक्षी-स्त्री कृपादान 'साहेबानें फैजबक्षी करून लवकर जाव पाठवावयाविशीं अहल्कारांस आज्ञा सादर जाली पाहिजे' -पद मव ११२ [फा. फैज़्बख्शी]

फैटण—स्त्री एक प्रकारची चार चाकांची गाडी [ग्री. फाएथॉन, इं फाएटन]

फैना—क्रिवि (कर) उत्तम, उत्कृष्ट, चांगलें

फैर—स्त्री (बाण, बंदूक, तोफ इ०) अस्त्राचा सारखा मारा, शिलग, झाडणी 'बाण बंदुकीचे फैर झडती तोफेचे गोळे पडे जसे गार।'-ऐपो १२०. [इं फायर]

फैल—पुस्त्री. १ कार्य 'कोठी सिद्ध जाल्यावर फैल करावा ऐसी याची चाल।'-ऐटी ३१५ २ अंमल सत्ता 'यात जो फैल मनुबुदीनें कर्तव्य तो करणें' -ऐच ११५ ३ मोकाट वर्तन; बदफैल ४ दंगा, बड, तंटा, बखेडा -शिदि ८३ [अर फिअल] ०मचविणें-करणें-(ना) नाना त हेचे रंगढंग करणें ०जामीन-पु दुष्कृत्य, दुर्वर्तन याबद्दल जातमुचलका, शांततेनें वागण्या बद्दलचा जामीन [फा फिअल-इ-ज़ामिनी] ०जामिनकी-जामिनी-स्त्री फैलजामिनाची हमी, जमानत, जामीन व्यवहार

फैल—पु १ (कों) टोळी, समूह 'रस्त्यावरील काम करणाऱ्या मजुरांचा फैल' २ मजुरांची स्टेशनजवळची वस्ती [इ फाईल] फैलावर घेणें-धरणें-१ सारखें कठीण कामाला जुंपणें, शिक्षा करणें २ कान उघाडणी करणें ३ रिंगणावर धरणें, कैचींत, चिमटयात धरणें

फैलाव-वा—पु १ प्रसार, विस्तार (जखम, वश, लागण, व्यवहार विषय, भाषण इ०चा), (शब्दश व ल) २ व्यापणी, मांडणी 'इग्रजी विद्येचा जो एवढा फैलावा आपल्या लोकात हल्लीं झाला आहे' -नि ६ ३ लावण-ड लावणें, दिरंगाई करणें (क्रि० घालणें, मांडणें, करणें, दडणें) [हिं] फैलावणी-स्त्री फैलावण्याचा व्यापार, पसरणें, विस्तार होणें [फैलाविणें]

फैलावणें-अक्रि पसरणें, दूरवर जाणें, विस्तारणें [हिं फैलाव]

फैलाविणें-उक्रि पसरविणें दूरवर नेणें [हिं फैलाव]

फैसल, फैसला-ल्ला—स्त्रीन १ निवाडा, निर्णय, निकाल, न्यायाधिशानें कारणासह दिलेला निर्णय (इ जजमेंट) 'व्याकरणाच्या तर्फे फैसला न होतां प्रचाराच्यातर्फे होईल' -नि १२४ २ ऋणमोचन, कर्जाचा फडशा [अर फैसला] ०करणें-१ निवाडा करणें, निकाल देणें २ पुरे करणें, फडशा पाडणें 'हें काम फैसल एका दिवसात करून' -ख८७५ फैसलनामा-पु भांडणाचा लेखी निर्णय, वादाच्या बाबतींत सरकारी हुकूम [फा]

फैसलपत्रक, फैसलेपत्रक-न निकाल लागलेल्या खटल्यांची (मामलेदार वगैरेने दिलेली) यादी

फोक—पु १ सरळ ओली खांदी, फांटें, गाठीं वगैरे नस लेली ल्हान डहाळी, शिपुटी 'कोरडे पारव्या फोक।'-दा ३ ७ ६४ २ लांब सडक छडी, पानें काढलेली (शिंदीची) फांदी (हांकणें, मारणें यासाठीं उपयोग) -वि १ सडपातळ पण मजबूत अशा गर्भी तरुण शब्दापुढें योजितात उदा० तो नवा तरणा फोक आहे २ सडपातळ 'पातळ पुतळी फोक तनुशोभ सडक चवळी। रग लवथवित सदा पिवळी।'-प्रला १७०

फोक—पु एका माशाचें नाव

फोक—पु पातळ व पुष्कळ हगणें, रेच, ढाळ (क्रि० जाणें)

फोकट—वि (कु) पोल, सोटा [पुक्त?]

फोकणी, फोंकणी—स्त्री विरळ पेरणी, बीं उडवून फेंकून पेरणें (कोंकणांतील भातपेरणीप्रमाणें) [फोकणें] फो(फों)कणें-उक्रि बीं विरळ विरळ पडावें म्हणून पसरून फेंकून पेरणें बीं फोंकलिया सेत। तरी मग तिफणी नांगर कासया।'-स्वादि १९ १५९ फोकणें-बातमी इ० सर्वत्र प्रसिद्ध होईल असें करणें [फेंकणें] फोकीव-वि फेंकून पेरलेलें (बीं) [फोकणें]

फोकनाड—(नाग) थाप, वायफळ बोलणें (क्रि० सोडणें)

फोकरणें, फोकारणें—सक्रि १ पुकारणें, हाक मारणें 'धांवा फोकरीतु धोले तेंसें। दीशाप्रति।'-ऋ ३७ २ प्रगट करणें 'तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा। घर्मु जाला तो फोकारिज दखा।' -ज्ञा १६ २२२ ३ वर्णन करणें [स पूत्कृ,प्रा पुक्कर, पोक्कर, पुकारणें]

फोकलणें—उक्रि फोकानें मारणें [फोक]

फोकली—स्त्री (अश्लील) स्त्रीचें जननेंद्रिय 'फोकलीच्या' अशा शिवींत उपयोग [का पुकळी]

फोकवण—स्त्री ढाळ, रेच होणें, पाण्यासारखें शौचास होणें, ढेढळ [फोकलणें] फोकलणें-अक्रि हगवण लागणें, ढेंढाळणें

फोकस—पु (फोटो) केंद्र प्रकाशकेंद्र; लेन्समधून जाणारे किरण ज्या ठिकाणीं एकत्र होतात तें ठिकाण [इ]

फोकाटा—पु १ (ना) फोक २ खूप उंच मनुष्य शेकाटा

फोकाटी-स्त्री १ ल्हानसा फोक, शिपटी, डहाळी, छडी २ (ल) सडपातळ, नाजुक मनुष्य [फोक] फोकाटणें-उक्रि फोकाटीनें मारणें [फोकाटी]

फोकांडा, फोकांडी—पुस्त्री ढेंडळणी, जोराचा ढाळ, रेच (क्रि० लागणें, जाणें) [फोक] फोकांडणें-क्रि (ब) रेच होणें, फोकलणें फोकाडा]

फोकाड्या, फोकायरया—स्त्रीअव (व) गप्पा, बाता (क्रि० सोडणें)

फोकी—फोगी पहा

फोफोटी—स्त्री (कों) पाड होण्यापूर्वीच गळलेली सुपारी

फोरवूत—वि विकलेले परोक्ष पहा -दार

फोग—पु १ (गो) शोभेचे दारूकाम २ (ल) तरडफी [पोर्तु फोगो] फोगेर—पु (गो) दारूसामान बनविणारा

फोगदर—वि (गो) रद्द (स्त्री)

फोगार यचप—क्रि १ (गो) फुकट जाणें २ मरणें

फोगी—स्त्री. गलबताच्या नाळेवर असणारें त्रिकोणाकृति शीड

फोगेट-त, फोगोट, फागाती—स्त्री १ (गो) फटा कडा; फटाका २ तरडफी, खडखावणी [पोर्तु फोगेता] फोगो रयान घाट मारप-१ फगाकडपानीं थाट मारणें २ (ल) कष्टसाध्य गोष्ट सहजासहजीं साध्य करण्याचा आव आणणें

फोट—पु १ रचिमधील धीर, भेग २ फोड; गळू [सं स्फोट]

फोटो, फोटोग्राफ—पु सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्यानें क्यामे ऱ्यानें काढलेलें छायाचित्र [इं] फोटोग्राफर-पु फोटो काढणारा, छायाचित्रकार [इं]

फोंड—पु (राजा गो) डोह, खळगा खड्डा, पाण्याची खळी पोंड-ड पहा लघुत्वरूप फोंडी फोंडकूल-(गो) फोंड पहा

फोड—पु १ गळू, उठाणू, मण, भाजल्यामुळें किंवा खरूज इ० रोगानीं शरीरावर उठणारे बुडबुड्यासारखे आकार २ पापड इ० भाजले असता त्यावर उबराच्या पानावर दिसणार वर आलेले फोडाप्रमाणें फुगार ३ परिस्फोट, वाच्यता, गुप्त गोष्ट बाहेर फुटणें ४ विशद करून सांगणें, स्पष्टीकरण, खुलासा 'हें उदाहरण मला फोड करून सांग.' -स्त्री १ तुकडा, फोडून केलेला भाग, फाक, शकल (फळें, कंद इ०चें) २ (राजा) ओबडधोबड काढलेले तुकडे 'लांकडाची फोड' ३ भेद, वियुक्तता [सं स्फोट, प्रा फोड, हिं फोडा]

फोडणी—स्त्री १ तल किंवा तूप तापवून त्यात हिंग, मोहरी, कारळ, मेथ्या, हळद इ० पदार्थ तळून त्याचा चुरका भाजी आमटी इ० पदार्थांस खमंगपणा, स्वाद येण्याकरता देतात ती २ (ल) विडा (यात लवंगा वगैरे फोडणीचे काही पदार्थ असतात) 'चुनावीण फोडणी घाली वदनीं।'-मुके मूर्खांचीं लक्षणें २२ ३ फोडणें, विभागणी, भाग करणें, तुकडे करणें [फोडणें] ०देणें-(ल) झाडून टाकणें रागानें बोलणें 'याना आता चांगली फोडणी द्यावी असें मनात आणून मी गर्जना केली' -नाकु ३ ३९ ०दाना-पु (काशी) चिवडा

फोडणें—उक्रि १ चिरणें, तुकडे करणें, जोरानें वेगळें करणें, विध्वंस करणें २ (घराला भिंतीला, पेटीला) फट भगदाड, भोंक पाडणें फोडणेंमोडणें ३ (घाव घालून) तोडणें, भेदणें, तुकडे करणें, खाडणें छेदणें ४ (फोड गळू इ०) फाडणें भोंक पाडून पू वगैरे बाहेर काढणें ५ (डोळे) बाहेर काढणें, आंधळा करणें, दृष्टि नाहींशी करणें ६ (गुप्त गोष्ट) चव्हाट्यास आणणें, प्रसिद्ध करणें ७ स्पष्ट करणें, उलगडून दाखविणें ८ ताक विस्तवावर तापवून त्याचें चोथापाणी करणें (फोडणें याचा क्रियेची आकस्मिकता व सपाटा दाखविण्याकरिता उपयोग करतात मोडणेंतोडणें पहा) [सं स्फुट्, सं स्फोटन; प्रा फोडण, म फुटणेंचे प्रयोजक, हिं फोडना] (वाप्र) फोडून काढणें-खूप मारणें 'चांगली फोडून काढतें तुला' -नामना ८१ पाणी फोडणें-पाण्याला मार्ग करून वगैरे डोळे फोडून पाहणें-निरखून पाहणें, डोळे ताणून पाहणें फोडलेलें पान-न पत्याच्या खेळात उतारणें टाकलेलें पान फोडा व झोडा-फूट पाडून नंतर दोन्हीही पक्ष क्रमानें हाणून पाडणें इंग्रजी डिव्हाइड अँड रूल याला प्रतिशब्द 'फोडा व झोडा ही इंग्रजांची राज्य मिळविण्याची राजनीति' -के ३ ५ ३०

फोडनिशी, फोण्णिशी—स्त्री (गो) स्पष्टीकरण, विवेचन फोड पहा [सं स्फोटन]

फोंडचला—स्त्री १ डोक्यावरील केसाचे समाप्तीस मानेच्या मध्यभागीं जी ल्हानशी खळी असते ती २ (सामा) ल्हान खळी, खळगा पोंडचली पहा [फोंड=खळी]

फोडशी—स्त्री रानात उगवणारी एक प्रकारची पालेभाजी कांद्याच्या पात्याप्रमाणें हिला पात्या असतात

फोंडसावंती—स्त्री, (कु) (सावंतवाडी वरावरून) अरेरावी, अदाधुंदी (बाजीरावीप्रमाणें) [फोंडसावंत आडनाव]

फोडसें—न पुरसें 'जो लाटणें ऐसा न ल्वे। पायरु तुवीं न द्रवे। गुणियासि नागवे। फोडसें जैसें।' -ज्ञा १२ ७२५

फोंडळणें—क्रि खोल जाणें (उपासानें पोट इ०) गोंडळणें पहा

फोंडारा—पु (गो) ल्हान डोह, ल्हान खड्डा फोंड पहा

फोडाळ, फोडेला—वि फोडानीं, पुळ्यानीं भरलेला [फोड]

फोडाळणें—न गुराना होणारा एक रोग -भक्रि फोड, पुरकुळया उठणें [फोड]

फोडी—स्त्री १ सुपारीचें खांड मी नेदीं फोडी।'-भाए १३८ २ कवडी ३ देवीची पुटकुळी, पुळी, फोड [फोड] ०पान-न पानसुपारी, विडा 'असो सारिली भारोगणा। हड पिये दीधलें फोडिपाना। -कथा ४ १७ ९७ फोडया-स्त्रीअव देवी (क्रि० येणें बाजणें, जिरणें)

फोंडी—स्त्री (राजा) दोन शिंगामधील जागा, पोंडी पहा

फोडीव—वि फोडलेलें, तुकडे केलेलें फोडणें पहा

फोफो—पु (कों) नारळीचा पोफळीचा उभा चिरलेला तुकडा

फौत—स्त्री (गो) पोत [पोर्तु] ०करप-दड माडी इ० शरीराच्या विशिष्ट भागीं कृतीनें फोड काढून तो फोडून त्यावर हळद लावतात या व्रणातून दररोज शरीरातील दूषित रक्त वाहून

आऊन प्रकृति निरोगी राहते शरीरातील दूषित रक्त काढण्याचा एक प्रकार **फोतीर पान मारप**-(गो) जखमेवर मीठ घालणें

फोतड—स्त्री (व) फजिती (क्रि० उडणें)

फोतर—न १ (ना व) फोल्कट, सालपट, साल, पापुद्रा २ (ल) मुलाना लावण्यांत येणारा निंदाव्यजक शब्द 'फातर त लयच येऊन राथल आहे!'=तें पोर जास्तच खोडकरपणा करून राहिलें आहे

फोदरी, फोदा—स्त्री (अश्लील) स्त्रीचें जननेंद्रिय (शिमग्यात उच्चारतात) **फोदलणें, फादालणें, फोदळणें, फोदाळणें**-क्रि (फोदा शब्दापासून बनविलेला) अचकटविचकट शिव्या देणें झवाडणें **फोदलपट्टी, फादालपट्टी**-स्त्री अचकट विचकट शिवीगाळ करणें, भासडणें, झवाडपट्टी (क्रि० काढणें)

फोनो, फोनोग्राफ—पु १ बोलणाऱ्याच्या ध्वनीसारखा हुबेहुब ध्वनि काढणारें, गाणारें यंत्र, ध्वनिलेखनयंत्र. २ (ल) एकसारखी टकळी लावणारा माणूस [इं]

फोपणा—पु (व) फोदा, स्त्रीचें जननेंद्रिय

फोपनीस—न (कों) पपनस, लिंबासारखें एक मोठें फळ

फोपय—पु पपैया, पपई (झाड व फळ) [पपयी]

फोप(पु)ला—पु (व) फोड (भाजल्यामुळें येणारा, देवीचा) [स पुप्फल, हिं फफोला]

फोपशा-सा—वि स्थूल, पोकळ, लठ्ठ, फुगीर अंगाचा परंतु अशक्त [फोप्प=फुगलेली स्थिति तुल० इं पफ्]

फोपस—वि पोकळसर, पोकळ, फुसका 'ऋतुकाळावीण फोपस। मेघ जैसे।'-कथा ५ १३ ११

फोपळ—स्त्री (हेट) पोफळ पहा

फोपा—पु १ घाईनें वेडीवाकडी बनविलेली भाकरी, आरोळी, फूगी २ ओबडधोबड लावलेली गोवरी शेणी ३ लठ्ठ इसम, पोपशा फुगलेला इसम

फोपारणें—अक्रि श्वासोच्छ्वास करणें धापा टाकणें [फोफाटा]

फा(फो)पाटा—पु कढत र ख, धूळ, फुप टा पहा. [प्रा पुप्फुआ म फुपाटा]

फोपावणें—अक्रि फोफावणें पहा

फोपाळें—न (कु) लाठीचें, पाय टेकण्याचें आडवें लाकूड

फोपी—स्त्री (वर) रव्याची ल्हान पुरी, पोपी

फोंपी—स्त्री (गो) फणसाच्या गऱ्यामध्यें असणारी पात

फोपीस—नपु फुफ्फुस 'वायूचें घर फोपीस जाण।' [स फुफ्फुस]

फोपू—पु (व) फुपाटा, तापलेली राख, धूळ [फुपाटा]

फोंपूट—न (गो) ओंठास किंवा तोंडांत येणारा फोड, फुगा

फोपेटा—पु १ फुपाटा २ (राजा) घासटून किंवा भाजल्यामुळें निघालेला कातडीचा तुकडा (क्रि० जाणें)

फोंपेटी, फोपेटी—स्त्री एक प्रकारची वनस्पति, कांहीं भागांत हीस कपाळफोडी म्हणतात **फोपेटें, फोपेटें**-न फोफेटीचें फळ

फोपेणें—अक्रि (राजा) फोड उठणें, फोड आल्यामुळें कातडी फुगणें, विब्बा, शाचा चीक इ० लागल्यानें फोड येणें **फोपयोंचें**-क्रि (गो) झाडाचा चीक लागल्यामुळें कातडी जाड होणें

फोपेरें—न अळू सुरण इ० कांची देंटी [फो! फो! किंवा पोंवा-कारण हें पोकळ असून पाव्याप्रमाणें वाजवितात]

फोपै—पु पपई, पोपई, पोपया, पपैया

फोंफडा—पु (व) बुडबुडा [पोपडा]

फोफशी—स्त्री सूज, फूग. 'वातानें अंगावर फोफशी चढते' -वि फोपशा पहा

फोफळी—वि (तंजा) लुगड्याची एक जात, प्रकार, पोफळी पहा

फोफाटा, फोंफेटी, फोफेटें—फोपाटा इ० पहा

फोंफा(पा)र—पु (गो) लाथ, खोट

फोफावणें—अक्रि १ फों फों करीत जाणें (बाण, बंदुकीची गोळी, फगका इ०) २ फुसकारणें (सापानें), फुपणें ३ फुगणें, फोपसें, वातपुष्ट, थोदल्या होणें ४ (नदी) भरून जाणें फोंफों वाहात जाणें. ५ लवकर कोंब फुटणें, वाढणें (झाड) [ध्व फो! फो!]

फोंफें—न (गो) जिभेवरील तोंडाची पोकळी, टाळा; आटळा, तालु

फोमणी—स्त्री (अश्लील) योनि; स्त्रियाचें जननेंद्रिय

फोर—पु १ छत, कव्हर २ गाव्याकडील ख्रिस्ती बायका गळयांत घालतात तो दागिना हा तावडया खडयाच्या माळेंत हिरव्या खडयाचें पदक घालून व सोन्याच्या तारेंत गुंफून केलेला असतो [पोर्तु फोरो]

फोर—पु (नाविक) रोजाच्या खालच्या अंगास रोजाच्या आकाराचें जें दुसरें लाकड जोडतात तें

फोल—न १ हलका, पोकळ दाणा २ टरफल, आतील दाणा काढून धतल्यावर राहिलेलें दाण्याचें (भात, हरभरा इ०) साल, कडधान्याच्या दाण्यावरील साल ३ कोंडा, भुसा, तूस ४ (ल) पोकळ व अविश्वासाचें बोलणें, वचन, निरर्थक बडबड ५ निष्फल श्रम प्रयत्न -वि खोटें, व्यर्थ; कोरडें, निःसत्व 'दुःशासना न याचे ऐकावे बोल फोल हा बाळ।'-मोसभा ५ ६२ [का पोळ्ळु] ०कट-न टरफल, हलकें, पोकळ पोचट धान्य 'जैसें साडिजे फोल्कट।' -विउ ७ २१ -वि व्यर्थ, पोकळ 'वादीच्या शास्त्राचा फोलकट पसारा काय करावयाचा?' -गीर ११ [फोल]

फोल—स्त्री (गो) कागदाचा ताव बद [पोर्तु फोल्हा] ०काप-पु (गो) कागदाचा रखारा

फोलणें—उक्रि टरफल, साल काढणें, धान्य सडून, भरडून वरील फोलकट, कोंडा काढणें, सोलणें **फोलून फोलून खाणें**–१ सावकाश, दर दर सोलून खाणें २ (ल) युक्तीनें व दुसऱ्यास न समजूं देतां त्यापासून दर दर तत्त्वांश हरण करणें, काढून घेणें [फाल]

फोलणें—अक्रि पडणें, धडी, सोकला इ० जाणें [फोल]

फोलीण—न (गो) गिरच्या पत्र्याची पेटी

फोलो—पु (छाप) चार पृष्ठांचा फर्मा [इं फॉलिओ]

फोव—पु (गो राजा पुण) पोह **फोवांडपख** पु (गो) दिवाळी (फराळाला पोह्यांचे निरनिराळे प्रकार करण्याची रीत आहे त्यावरून खिस्ती लोकांत हा शब्द रूढ आहे)

फोव घालणें—(वकरी) विणें –चद्रपूर २५९

फोना—पु (ना) तेल-भातादिकाचा गोळा, फाया

फावो—पु (कों) नाचणीचा कोंडा

फोस, फोंस, फासें, फोसरट—वि (राजा) पुचका, फोल, पोकळ, व्यर्थ, कमकुवत, निरुपयोगी 'विस्तारिली वाचा फळेंविण वेल। कोरडेचि बोल फोस वाशे।'–तुगा १०८३ [फुस्?]

फौ—पुमव फोव, पोह [पाह]

फौकारणें—अक्रि कीर्ति सांगणें –मनको [फोकारणें]

फौज—स्त्री सैन्य, पलटण, सैन्याची तुकडी 'समुद्रतीरा वानरफौज। आजी पातली पाहिजे।' –मुवन १५ १६२ [अर फौज्] ०दार–पु १ चोरी, शिंदळकी, मारामारी इ० गुन्ह्याची चौकशी करण्याकरतां ठेवलेला सरकारी अधिकारी, पोलिसअधिकारी कोंकणांत पाटीलपाटलाला म्हणतात २ सैन्यावर हुकूम चालविणारा किंवा ज्याच्याजवळ सैन्य आहे असा मनुष्य ३ महाल, महालावरील मुख्य [फा फौज्दार] ०दारी–स्त्री १ फौजदाराचा अधिकार २ गुन्ह्याबद्दल खटला –वि गैरमुलकी गुन्ह्यासंबंधीं, दिवाणी नव्हे असा चोरी, मारामारी, शिंदळकी, खून इ० गुन्ह्यासंबंधीं (खटला कोर्ट, कायदा इ०) (इं) क्रिमिनल **फौजदारी कायदा**–पु ज्या कायद्यानें गुन्हेगारांना गुन्हा करण्याबद्दल शिक्षा सांगण्यात येते किंवा गुन्हे कोणते हें ठरविण्यात येतें तो –घका १६२ (इं) क्रिमिनल लॉ फौजदारी फिर्याद, दावा लोकांच्या हक्कांना बाधक असा गुन्हा केल्याबद्दल भरलेली फिर्याद किंवा केलेला दावा (इं) प्रॉसिक्यूशन ०दारी विषय–पु गुन्ह्याची बाब, फौजदारी खटला दिवाणी नव्हे असा खटला ०नशीन **फौजेनशीन**–क्रिवि फौजेनिशी, ससैन्य परतु राजाराम तिकडे जाऊन पुन्हा पूर्ववत् फौजनशीन जाले –मराचियोशा ४२ ०फाटा–पु सैन्य व त्याबरोबर असणारें लागणारें साहित्य फौज, तोफखाना शिबंदी वगैरे सैन्य, जमाव ०बंद–वि खडी फौज ज्याजवळ आहे असा, लढाईस सज्ज असें सैन्य ज्याजवळ आहे असा, ससैन्य ०बंदी–स्त्री लढाईकरितां सैन्य घेऊन सिद्धता, तयारी, फौज तयार करून राज्य संरक्षण करणें [फा] ०सरंजाम–पु फौजेच्या खर्चासाठीं व किल्ल्याची व्यवस्था राखण्यासाठीं दिलेली नेमणूक फौजनिर्वाहार्थ दिलेलें उत्पन्न याच्या उलट जात सरंजाम ०सल्तनत–स्त्री. फौज, सैन्य 'वेजरची घोडी घालून हैदरखान याची फौज सल्तनत सर्वत्र बुडवून गारत केली'–स ४ १७१८ सल्तनत पहा **फौजी**–वि सैन्यविषयक, लष्करी 'मुलकी आणि फौजी इतम अधिकारी यावेळीं खजिन्याच्या रक्षणाच्या बाबतीत मोठ्या काळजीत होते'–रान १८५७पृ ३३५

फौंड-डी—स्त्री (व) वखर तिफण फराटा नगर इत्यादि याला पुढच्या बाजूला लावलेलें लांकूड –मसाप २ २५३

फौंड्री—स्त्री धातूच्या ओतकामाचा कारखाना, विशेषत छापण्याचे खिळे पाडण्याचा कारखाना [इं]

फौत—पु मृत्यु [अर फौत्] ०होणें–मरणें, मृत्यु येणें 'एका रोजांचें खावयास नाहीसें जालें असीं सवव आपला भर्तार् रानोजीराव फौत जाहला'–रा १७ १

फौरन—स्त्री (व) जरुरीचा हुकूम –क्रिवि (व) सत्वर, त्वरित [अर फौर, फौरन्]

फ्याफ्या, फ्यांफ्या—वत्रा फें फें पहा

फ्यांट—स्त्री (कर) अडचण

फ्रेंच—वि फ्रान्समधील लोकासंबंधीं-विषयीं [इं] ०कट–पु नाकाच्या रुंदीइतकी मिशी, अर्ध्या मिशा ठेवणें 'तावडतोब फ्रेंचकट करून ज्वालामुखी पद म्हणू लागतो' –नाकु ३ ३६ ०पॉलिश–न लाकडावर देण्याचें एक पॉलिश, रोगण [इं]

फ्रेम—स्त्री चौकट (फोटो इ०ची) [इं]

फ्लानेल—न (गो) लोंकरीचें मऊ कापड, फलाणी [पोर्तु]

ब

ब—पु १ वर्णमालेंतील तेविसावें व्यंजन याच्या पाच अवस्था– १ ली अशोकाच्या गिरनार लेखांत २ री कुडेश्वरच्या लेखांत (इ स ६६१) ३ री प्रतिहार बाउकच्या जोधपूर येथील लेखांत (इ स ८३७) ४ थी जपानांतील होर्युजीच्या मठांत सापडलेल्या उष्णीषविजयधारणीच्या ताडपत्री प्रतींत ५ वी चालुक्य भीमदेवाच्या दानपत्रांत या शतकाच्या अवस्थेंतील 'ब' आणि व यांत काहींच भेद नसल्यामुळें व पासून 'ब निराळा काढण्यासाठीं त्यांत एक टिंब देऊं लागले पुढें याच टिंबाची तिरपी रेघ बनून आजचा 'ब' तयार झाला. २–स्त्री लहान मुलाचा आईस हाक मारण्याचा शब्द

ब—अ. फारसी पूर्वगामी अव्यय. ला-ऐं, सह अथवा नें या अर्थी ' ब-जमियत '=सैन्यासह. [फा. वि, मा]

बं—अ. शिवाला हांक मारण्याची खूण. [ॐ]

बा—(संक्षेप) १ बद्दल. ' पुलघाट मिनेगार बा मल्हारजी होळकर हिरे शहत. '-थोमारो १ १५९. २ बरोबर. ३ ब-मोजिब ४ बरहुकूम.

ब-अजे—अ. इतर. -आदिलशाही फर्मान [फा.]

ब-अद—क्रिवि. त्यानंतर. -आदिलशाही फर्मान [फा.]

ब-अदहू-क्रिवि त्यानंतर. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

ब-अग्नु(ग्नू)—क्रिवि. अब्रूसहित; प्रतिष्ठेनें. ' मिर्जा इस्माईल बेगास ब-अब्रू ठेवावें. ' -दिमरा २.२६. [फा. बा-आब्रू]

ब-अमल—क्रिवि. रीतीप्रमाणें; नेहमीसारखें. ' तरी ब-अमल दिवाणचे बन्दगीस मालुम करून फर्मान लिहविला. ' -रा १६ ३२. [फा.]

ब-इज्जत, ब-हुरमत-हुर्मत—क्रिवि. सन्मानानें; आदरपूर्वक. ' माधीन यास बइज्जत व हुरमत पुण्यात ठेविलें. ' -ख ३५६५ [फा]

ब-इन्साफ—क्रिवि. न्यायाला; निकालास. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

बइलका, बईल—बद व बद्दे यांनीं सुरवात होणाऱ्या शब्दांबद्दल बे पहा.

ब-इलत—क्रिवि. कारणानें, साठीं. -आदिलशाही फर्मान. [फा]

' **ब-इस्म, बेशमी**—क्रिवि अमक्या (इसमा)च्या नावानें. [फा.]

बई—स्त्री १ (लहान मुलाच्या भाषेंत) आई. २ वयांत आल्यावर आईस लडिवाळपणानें संबोधण्याचा शब्द [बाई]

ब-ई-सबब—क्रिवि. या कारणास्तव -पयाब ३८४. [फा]

ब-एक—क्रिवि एकदम ' मग ब-एक अशी कस्त करावी कीं पुनित येऊं न यावी -ख ८ ४३५६ [फा]

बक—पु एक पक्षी, बगळा. ' देवासी शरण कारे नवजासी तैसा। बक मीना जैसा मनुष्यालागीं। ' -तुगा २६७६. [सं] ०ध्यान-न १ बगळ्यासारखें ध्यान (बगळा डोळे मिटून तळ्याच्या काठीं ध्यानस्थ बसल्यासारखा दिसतो पण त्याचें तें ध्यान तळ्यातील मासे वगैरे भक्ष्याकडे असतें) २ (ल) ढोंगे संन्यास, साधुत्वाचें अथवा धर्माचें ढोंग, कार्यसिद्धीसाठीं पोटांत लोभ ठेवून बाह्यात्कारें शांतपणा दाखविणें (क्रि० लावणें मांडणें) ०ध्यानी-वि धर्माचें किंवा साधुत्वाचें स्वार्थाकरितां खोटें ढोंग करणारा; दांभिक. ब(बं)कनळी-स्त्री (सोनारी) तोंडाला बगळ्याच्या मानेसारखी बाक घेतलेली-जोडकामात उपयोगी पडणारी पितळी बारीक फुंकणी. ०बंधनन्याय-पु. सळरीतीनें करतां येणाऱ्या गोष्टीकरितां आडव्यातिडव्या मार्गाचा केलेला अवलंब (बगळ्यास धरणें झाल्यास, एकदम न धरतां प्रथम त्याचे डोक्यावर लोणी टाकून तें त्याच्या डोळ्यांत उतरून त्यास दिसेनासें झाल्यावर धरतात, त्यावरून). ०मौन-व्रत-वृत्ति-विद्या-संन्यास-नस्त्रीपु. बकध्यान पहा. -वि. बकध्यानी. ०व्रती-वि. बकध्यानी.

बक—पु मूल, पिल्लूं (माणसाचें, पशूचें). [सं. अर्भक]

बक—स्त्री. (बहुधा अव बका असा प्रयोग) वटवट, लेखप्रमाण विरहित तोंडी भाषण; बकबक, बाजारगप्प. [सं. वाक्; हिं. बक] म्ह० हजार बका आणि एक लिखा. **बकवाद**-पु गप्पाष्टक; पोकळ निरर्थक भाषण. ०वादी-वाद्या-वि बकणारा; बडबड्या; बकवाद करणारा.

बंक—स्त्री. १ चौकी; पहाऱ्याची चौकी. २ अटक; पहारा. ' तुला कोठेंहि बंक अटक नाहीं। ' -र २६ [सं]

बॅंक—स्त्री. १ पेढी; ठेवी सुरक्षित ठेवण्याचें ठिकाण. बॅंकेचे, सराफी, ठेवीची, सावकारी इ० प्रकार आहेत. २ पेढीची जागा, इमारत [इं]

बकई—स्त्री. वस्तऱ्याप्रमाणें असलेला चाकू. [सं बक]

बकच्छायो—स्त्री. (गो.) पहा.

बकट भैरू-पु १ मंदबुद्धीचा माणूस. २ मद्द, ढोंग्या; बुद्धचोट (ग्राम्य).

बकटमोडीवा—वि. एक शिवी.

बकटें—नं. (ग्राम्य) पुरुषाचें जननेंद्रिय

बकणी-णा—स्त्रीपु. १ तोंडांत घालण्याकरितां घेतलेली पीठ वगैरेची मुठ, फकी; शुष्क खावयाच्या घास. (क्रि० मारणें). २ असल्या कोरड्या पदार्थाचा बोकाणा (क्रि० भरणें) 'तोंडांत बकणा भरल्यामुळें शब्द थोबडा निघतो. ' [ध्व ?]

बकणें—अक्रि अहंकारानें बडबडणें, वटवटणें; पुष्कळ व पोकळ बाता मारणें; तोंडाला येईल तें बोलणें [सं वाक्; हिं बकना]

बकतणें—अक्रि राहणें. -शर.

बक(ख)तर, बकन(ख्त)तर—न लोखंडी जाळीचें अथवा लहान लहान कड्यांचें चिलखत 'तमाम अंगात चिलखतानें घालून व बक्तरें घालून ' -भाव १०. [फा. बक्तर्] ०पोस-वि. चिलखत घातलेला ' दहा हजार स्वार बख्तरपोस ' -दासेइ १४. **बखतऱ्या-बक्तऱ्या**-वि. चिलखत घातलेला

बकंदी, बक्मा—स्त्रीपु मुष्टीचा, बुक्कीचा मार [बुक्का]

बकबक—स्त्री जल्पना; बडबड; वटवट, निरर्थक भाषण, गप्पा [हिं ध्व] **बकबक-बकां**-क्रिवि. १ घाईनें व उतावीळपणानें; खातांना किंवा ओकतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि

होऊन; अघाशीपणानें, उतावीळपणानें २ निरर्थकपणें, वचावचा (बोलणें) ०खाणें–गपागपा खाणें, मटकावणें बकबकणें–सक्रि बडबडणें, वटवट करणें बकबक्या–वि पुष्कळ बडबडणारा

बकमार-माल—स्त्री मोठ्या तोंडाची लहान पट्टक, मोठें विस्तुल

बकरम—न (ना) एक जाड कापड (कॉलर इ० शिवताना याचा उपयोग करितात) [इं]

बकरा-रा-रें—पु बोकड बकरी व तिच पिलूं करड [स बर्कर, बर्र, प्रा बक्रो] बकरकसाई–पु बकऱ्यांचें मांस विकणारा, बकर-खाटीक ०कुदाई–स्त्री १ करडाप्रमाणें, बकऱ्याप्रमाणें नाचणें, उड्या मारणें (क्रि० करणें) २ कज्जा इ० प्रसंगी दुर्बळ मनुष्यास अनेकांनी बकऱ्याप्रमाणें घुबडून मारणें [बकरा+|दणें] ०कुदी–स्त्री १ पंगाच्या खेळातील एक प्रकार २ पाण्यात उडी मारण्याचा एक प्रकार ३ बकऱ्याप्रमाणें वर उडून पुढें उडी घेणें, घुसणें (क्रि० कुदणें, करणें मारणें) [बकरा+कुदणें] बकरकुदीवर येणें–सक्रि (ब.) (ल) लढण्यासाठीं निकरावर येणें 'पळता येईना तेव्हां आला बकरकुदी वर' ०खाद–स्त्री बकऱ्याची खावडणी, धाड (बागेवर, मळयावर) बकरतान–स्त्री बकऱ्याच्या बें–बें अशा ध्वनीसारखें गाणें, बेचव व नीरस तान घेऊन गाणें ०मोड–स्त्री (मल्लविद्या) एका हातानें हनवटीस व दुसऱ्या हातानें जिकडे मान मुरगळावयाची असेल त्या बाजूच्या कानावर हात ठेवून मान मुरगळून किंवा पिरगळून पाडणें ०सठ-ट–स्त्री मार्गशीर्ष शुद्ध षष्ठी, चंपाषष्ठी या दिवशीं खंडोबापुढें बकरीं बळी देतात

बकरा—वि क्रिवि (कु) जरा, थोडासा, थोडें

बकल—न १ कचकल, पदराची कडी २ गळ्यातील पट्टयावरचा बिल्ला 'अमलदाराचीं बकलें चांदीचीं करण्यास हरकत नाहीं' –(बडोदें) खानगीखातें १०५ [इं]

बकलणें—सक्रि कुटणें, बुक्क्या मारणें, बुकलणें [बुकलणें]

बकचरी—स्त्री एक तृणधान्य, वरींतील एक भेद

बक(व)वा, बकवाद—पुस्त्री १ बकबक (–स्त्री) पहा २ (ल) भांडण, वाद, गोंधळ 'उठावयाला तकवा नाहीं बक्वा सारा घनि चावर घुसती।' –ऐपो २६६. ३ –स्त्री अफवा, पोकळ बातमी 'तो येणार अशी मी बक्वा ऐकली' [हिं]

बकस-स—स्त्री द्वेष, द्रोह, आकस (क्रि० बांधणें धरणें, बाळगणें) [फा बरअकस]

बॅकळ—न (गो) शूद्राच्या कानातील बाळा

बंका—पु पहारेकऱ्याची अथवा चौकीदाराची रांग (किल्ल्या भोंवतालची) 'बकीं रिघे तव तया दिसताति बक' –र ३९ ०ईत–पु चौकीपहारा करणारा शिपाई, राजाच्या तबूभोंवतालचा शिपाई

बकाट—न असफल्क, फरा, खवाटा

बकाण-णा—पु लिंबाची एक जात हा मोठा असून पानें कडुनिंबासारखींच पण किंचित् मोठीं असतात लाकूड इमारतीस उत्तम हा याचीं झाडें खानदेशात जास्त यास कवड्यानिंब असेंहि म्हणतात [हिं बकायन, गु. बकान]

बकाणा—पु बकाणी बोकणा, बकाणा पहा. [ध्व]

बकांदा-दी—पुस्त्री बक्दी पहा (क्रि० घेणें, मारणें, लावणें, बसवणें) [ध्व]

बकाया—क्रीमव इबद 'हा लोक हो वसमसा करितो बकाया' –अकक २ हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामायणाचें भाषांतर २६ [ध्व]

बकायक-बकां—क्रिवि बुक्क्या मारताना, ओवताना, पोहे इ० सुके पदार्थ घाईनें, उतावीळपणें खाताना होणाऱ्या आवाजा प्रमाणें आवाज होऊन, भडाभड [ध्व]

बकाय-उमर-दराज—स्त्री दीर्घायुष्याची शाश्वती 'तिथील बन्दोबस्त झाल्यास बहुत दाव व लौकिक व बकायामूर-दराज' –पया ४०६ [फा बका–इ–उम्र्–इ–दराज्]

बकाया—पु शेष, बाकी, येणें असलेली बाकी रक्कम 'फीचा पाच आणे बकाया मजकडेस आहे' [हिं]

बकार—पु (उप) कामावरून काढणें, बरतर्फ करणें (क्रि० देणें) (बरतरफीचें आद्याक्षर व यावरून) बॅकार–वि (गो) बेरोजगार, रिकामा, बेकार बकारी–वि कामावरून काढून टाक लेला; बरतर्फ केलेला, बेकार (क्रि० करणें, होणें) [फा बेकार]

बकारा—पु गस्त घालणाऱ्याचा शब्द 'काल रात्रीं बकारा ऐकूं आला नाहीं' [हिं]

बकाल, बक्काल—पु १ दुकानदार, व्यापारी, उदमी, धान्य, किराणा माल, कपडा इ०चा व्यापारी बहुधा वाणी शब्दास जोडून प्रयोग याचा एकेरी प्रयोग तिरस्कार दर्शवितो 'दुकाळ त्यामधि बकाल मडळी ठकपरिस ठक भली।' –ऐपो ३७१. २ –न दुकानदाराची मडळी कपु–समुदाय [अर बक्काल=भाजी विक्या] ०वस्ती–स्त्री दुकानदार व व्यापारी लोकाची वस्ती बकाली–स्त्री दुकानदारीचें काम, दुकानदारी, व्यापारपेशा –वि १ दुकानदारासबधीं, बकाल पहा २ वचाळ, असंस्कृत, अव्यवस्थित (दुकानदाराची वही) ३ गचाळ, बिन टापटिपीचें (मनुष्य, काम जागा)

बकालणें—सक्रि बुकलणें बुक्क्या मारणें [बुकलणें]

बकासुर—पु १ (ल) एक राक्षस २ (ल) अतिशय खादाड मनुष्य; अघाशीपणानें खाणारा इसम [स]

वकाळी—स्त्री एक जंगली फुलझाड

व-किफायत—क्रिवि फायद्यासाठीं –आदिलशाही फर्मान [फा]

वक्री—स्त्री एक फुलझाड.

वकी—स्त्री १ बगळ्याची मादी, बगळी २ (ल) पूतना 'अजामिळ अघासुर मजवधू वकी पिंगळा।'–केक २ [सं बक]

वकुल-कुळ, वकुळी—पुस्त्रीन १ एक फुलझाड व त्याचें फूल, ओवळ, याचीं पानें आंब्याच्या पानासारखीं फुलें लहान, पांढरीं, चक्राकृति व मध्यभागीं छिद्रान्वित वास मधुर फळें बदामाएवढीं, किंचित् गोड व तुरट फुलाचा अत्तराकडे व सालींचा व बियांचा औषधाकडे उपयोग लांकूड गलबताच्या उपयोगी [सं बकुल] **वकुळीचें फूल**–न एक मुलींचा खेळ –मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३०७

वकोरा—स्त्री (वे) इरल्याच्या आतील जाळी

वकोळी—स्त्री एका जातीचा सुरवट याचा रंग हिरवा असून हा उत्तर हिंदुस्थानात आढळतो –कृषि १७४

वक्कल—पु अडकवणें **०कान**–पु विजारीचे काजे पाडलेले बंद हे कोटाच्या गुड्यात अडकवले म्हणजे कोट व विजार जोडली जाते

वक्काल—वकल पहा

वक्त(रत)र—न चिलखत वक्तर पहा

वक्री(करी)द—स्त्री मुसलमानी जिल्हज महिन्याची दहावी तारीख, बलिदानाचा दिवस, सण [फा वकर्-ईद्]

वक्(ख)शी-षी-वक्षी गहूं—पु उत्तम जातीचा गहू [हिं]

वख—पुस्त्री १ बाजू, कूस २ –न बगल [स वक्ष]

वखत-क्त, वखत—पु १ वेळ काळ, प्रसग हंगाम, (शेवटचा अर्थ सोडून सर्व अर्थी) वेळ पहा २ (ल) भाग्य, सुदैव [अर वक्त] **म्ह०** बखत पडे बाका तो गद्धेकु कहना काका=संकटाचे वेळीं तुच्छ माणसाचें सुद्धा आर्जव करावें लागतें **०दार-धार**–वि दैवशाली, सुदैवी, भरभराटीचा, तालेवार 'वख्तवाराची चाकरी करून मजुरा करून घ्यावा याच उद्देशें आलों आहे ' –पेद १ ७७ [फा वखतावर वख्त्-यार] **०वारी**–स्त्री दैवानुकूल्य, तालेवारी सुदैव 'ऐसे सख्तीनें वख्तवारीच्या बळें जोरावारी केली '–रा १५ २४ [फा वखतावरी वख्त्यारी] **वख्तियार**–वि दैवशाली आदिलशाही फर्मान [फा]

वखतर वखतऱ्या—वक्तर पहा

वखतिर—क्रिवि मनाला –आदिलशाही फर्मान [फा]

वख(खा)वर्णे—स्त्री (राजा) कोंपरापासून वरच्या बाहूनें प्रहार करणें **वख(खां)टी**–स्त्री वरच्या बाहूनें दिलेला धक्का, प्रहार (क्रि० मारणें)

वखया—स्त्री रिकामी जागा, न व्यापलेली जागा (खेड्यांतील, घराभोंवतालची इ०) [वखळ]

वखर-खेर—स्त्री १ देशी भाषेंत, गद्यांत लिहिलेला इतिहास, कथानक अगर चरित्र २ हकीकत, बातमी 'वखेर पादशाहास लेहून '–रा १५ १३ ३ (ल) अर्ज [अर खबर]

वखल—न (वों) १ फुटकें पोंचटलेलें धातूचें भांडें २ कपची, ढलपी, तुकडा 'नारळाचें-होडीचें-वखल उडालें '[अकल]

वखल—स्त्री १ खोलगट जागा २ तळ, बूड ३ पोकळी [सखल ? [

वखलणें—सक्रि १ बुकया मारणें, बुकलणें, कुमलणें २ (महानु) ढकलणें 'ब्रह्मादिकांचिया वरिपडी। वखलुनि कवणाचें ताट कांढीं। '–माए १३२ [वख]

वखला—पु १ निराळा केलेला पापुद्रा २ साल, कवची काढणें, सोलणें [अक्ल]

वख(ख्ख)ळ—स्त्री १ उघडी, मोकळी जागा, अंगण २ घरें इ० न बांधलेली किंवा लागवड न केलेली जागा ३ पडून राहिलेला किंवा पडीक जागा, पडक्या घराची मोकळी जागा ४ (ल) विस्तीर्ण व वैराण प्रदेश, ओसाड जागा ५ घरातील, त्याभोंवतालची रिकामी जागा ६ (विरू मकाळी, मकाटी) उपासामुळें पोटाला पडलेली खळी, खळगा (क्रि० पडणें, बसणें) ७ छपर, भुई इ०वरील पोकळ, खोलगट जागा (क्रि० पाहणें, पडणें) [का बक्कल=मोरी, गटार] –वि १ खुली स्वच्छ (जागा) २ पुष्कळ, विपुल, मुबलक (संख्येनें, परिमाणानें) 'त्या विहिरीला वखळ पाणी आहे '[अकळ]

वखा—स्त्री वजन, महत्त्व, प्रतिष्ठा, किंमत, पाड 'मी यमाला भिणार नाहीं मग तुझी वखा काय ?' [मर वखा=किंमत]

वखाड—पु (व) अवर्षण [स वर्षाव-वखांवखाव-ड]

वखाडी-टी—स्त्री शरीराची एक बाजू मुख्यत्वें बरगड्यांखालचा प्रदेश [वख, तुल० स वक्षोस्थि]

वखारी—स्त्री (व) सामान, अडगळ, धान्य वगैरे ठेवण्याकरितां भिंतींत, जोत्याखालीं केलेलें तळघर, वळद [वखार]

वखुद—क्रिवि स्वतः ला –आदिलशाही फर्मान [फा]

वखेडा—पु १ कलह वाद भांडण, कटकट २ त्रासदायक, चीड आणणारें काम लचा पहा ३ सुरळीतपणें चाललेल्या कामांत आलेली अडचण, विक्षेप, दुर्दशा [हिं] **वखेडखोर**–वि भांडखोर

व-खैरियत—क्रिवि सुखरूप, सुरक्षितपणें 'छ ११ शेर्जी कही गेली त वखैरीयतीनें येऊन पावली '–चिरा १६

वखोटा—पु खांद्याचा सांधा, बाहुरा [वख]

बख्शी-षी-बक्षी—पु फौजेचा मुख्य अधिकारी, सेनापति [फा. बख्शी] ॰गिरी-बख्शीचा अधिकार, काम [फा बख्शीगरी]

बख्शी(षी)स, बक्षीस—न १ देणगी (हातारपालचे नोकर इ०स द्यावयाची) २ क्षमा, क्षमा करणें (क्रि० करणें, देणें) -वि माफ [फा बख्शीस्]

बग—स्त्री (अशिष्ट) शरीराची बाजू, बगल मुख्यत्वें विभक्ति प्रत्यय लागून उपयोग. जसें -त्या बगेस, ह्या बगेस [मरा]

बग—वि पर, पक्ष न फुटलेला, अजातपक्ष [मरा]

बॅग—स्त्री. १ थैला, थैली, पोतें २ पिशवी, कमा ३ (ल) सलिता [इं]

बॅग—स्त्री. (गो) कमीपणा [स व्यंग]

बॅगई—स्त्री (ना) झोपाळा, पाळणा [हिं.]

बगड—स्त्री १ असरीक, न काढलेले तांबूल, बरड २ भाताचा वोंडा [बगडे]

बगड-डा—नपु कमर, पाठीचा कमरेजवळील भाग याचा प्रयोग पेकट, पेकाड, खद्दा या शब्दाप्रमाणे मोडणें, मोकळा करणें होणें, ढिला करणें-होणें (सामर्थ्य, दम, गर्व इ० मोडून टाकणें) या क्रियापदांशीं जोडून तिरस्कारार्थी होतो खरा (-पु) पहा [फा बगर=ओरखडणें, बगु=वाकणें] ॰मोडया-वि मोडलेल्या पाठीचा, कमर कमजोर झालेला (निंदार्थी अशिष्ट शब्द) [बगड+मोडणें] बगडा-डया वि १ मुरडलेला किंवा वाकडा झालेला (वाहू, हात) २ हात वाकडा झालेला (मनुष्य) ३ (काव्य) सुदर, देखणा, सुबक

बगद भावार्थी—वि भगल्भावार्थी पहा

बॅगड—पु (को) एक प्रकारचा मासा

बॅगडी, झाड बॅगडी—स्त्री मध्य आणि काठ यांच्या दरम्यान पैठणीवर काढलेलें जरतारीचें नक्षीकाम किंवा वलगुी

बगणें—बघणें पहा

बगदा—पु (व) पीठ, गुगा, लगदा [लगदा]

बग(गै)र—शअ शिवाय, खेरीज, वाचून, विना [फा बिघर]

बगर-रा—नपु (विरू) बगड, बगडा

बगरविणें—सक्रि (ना) पसरविणें (बिछाना इ०)

बगरा—पु (मे) भाताबरोबर पिकणारा भातजमीनीतील जोंधळा

बगल—स्त्री १ काख २ अंगरखा, बंडी इ०च्या बाहीला लावलेली कळी किंवा तिकोनी अगर चौकोनी पटी ३ लंगड्या माणसाची कुबडी ४-न बाजू ५(मल्लविद्या)जोडीदाराच्या उजव्या बगलेंतील खड्यात जबियानें मारणें [फा बघल] (वाप्र) ॰देणें-एका बाजूला होणें, सरणें ॰मारणें-१ सैन्याची एक बाजू पराभूत करणें, कापणें २ एके बाजूस होणें, वाट देणें 'आम्हास गिरच्यानें वाट देऊन एकीकडे बगल मारून जाहला' -भाव ११३ ॰दाखविणें, बगल-ला घर करणें-आपल्या जवळ काहीं नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं बाहू वर करून दाखविणें, दिवाळें वाजल्याचें प्रसिद्ध करणें बगलेंत असणें-१ (एखाद्याच्या) आश्रयाखालीं किंवा वशिल्याचा असणें 'जो कोणा तरी थोर माणसाच्या बगलेंत असेल त्याला सारे लोक नमून असतात' २ अंकित असणें, मुठींत असणें बगला मारणें-क्रि (कृषि) डोळे, मोड, अंकुर पुसून काढणें, डोळे काढून टाकणें (एखादी वस्तु) बगलेंत घालून चतुःसमुद्रांचें स्नान करून येणें-(ल) ती वस्तु आपल्या खिजगणतींत नाहीं असें धरून वागणें बगलेंत धरणें-आपल्या आश्रयाखालीं घेणें बगलेंत मारणें-छाती व बाहू यांच्यामध्यें दाबून धरणें, काखोटींत मारणें. बगलेंतील गोष्ट-स्वकपोल कल्पित गोष्ट (गोष्ट) बगलेंतून काढणें-खोटी गोष्ट बनवून ती खरी करून सांगणें, बात छोडणें, बनावट गोष्ट करणें म्ह० तें काम त्याच्या बगलेंतलें आहे=तें त्याला सहज करतां येण्याजोगें आहे याशिवाय जास्त वाप्र साठीं काख पहा सामाशब्द- ॰थैली-स्त्री खाकेंत अडकविण्याची पिशवी ॰बच्चा-पु १ सर्वस्वी दुसऱ्याच्या तंत्रानें चालणारा, दुसऱ्याचा हस्तक २ वशिल्याचा माणूस ॰बंद-पु (अंगरखा इ०चा) काखेखालील आवळण्याचा बंद [फा] ॰बिल्ली-स्त्री १ लाडिकपणें वागविलेलें मूल, आवडतें मूल २ (कांहींच्या मतें) काखमांजर ३ (ल) वशिल्याचा मनुष्य [हिं बिल्ली=मांजर] ॰भावार्थी-वि. दिसण्यात गरीव साधाभोळा पण संधि सांपडली कीं बगलेंत मारून लांबविणारा, भगल्भावार्थी, कविबाज ॰भिस्ती-स्त्री १ चामड्याची पाण्याची पिशवी (पखाल) बगलेंत नेणारा याहून पाठीवर पखाल वाहणारा निराळा २ (विनोदानें) शिजलेला परंतु अधिक दिवस ठेवल्यामुळें नासलेला भाजीपाला, दहीं इ० पदार्थ [हिं बगल बहुस्ती] बगला, बगलेक-अ (गो) पाशीं, जवळ, कडे

बगलाविणें—सक्रि चोरलेला माल बगलेंत मारून चालतें होणें

बगली—स्त्री १ छातीला माडीच्या घर्षणामुळें पडणारें क्षत, व्रण २ (बगलेखालीं आणून) मुद्गल खेळण्याचा एक प्रकार ३ कुस्तींतील एक डाव आपला एक हात जोडीदाराच्या मानेवर टेवून दुसऱ्या हातानें त्याच्या हाताचा पंजा धरून तो वर करून बगले खालून जाऊन त्याला चीत करणें. ४ पाय घसरल्यानेंउंटास होणारा रोग ५ मलखांबाची एक उडी -वि वरील प्रमाणें घसणारा (उंट) बगल्या-वि १ दुसऱ्याच्या हाताखालीं चाकरी करणारा मदतनीस, हस्तक, अर्ध्यावकिलात, अर्ध्या मुठींत असणारा, पार्श्वक होयबा, अंकित ॰चोर-पु बाह्यत अतिथेनें वागून संधि मिळाली कीं बगलेंत मारून नेण्यास (चोरण्यास) तयार असलेला इसम

बगला—पु विशिष्ट आकाराची भारवी नाव, होडी.

बंगला—पु १ उन्हाळ्यात रहावयाचें घर २ विलासमंदिर. ३ उमदार व चारी बाजूंनी मोकळें असलेलें, एक किंवा दुमजली घर [हिं.] ०पातें-न इमारतखातें ०गाडी—स्त्री. अंबारीवजा छप्पर असलेला जुना रथ —ऐरापुत्र १५१५

बंगला—पु (ना) उत्तरहिंदुस्थानांत होणारी एक विड्याच्या पानांची जात ही पानें फार तिखट व उष्ण असतात [बंगाल ?]

बंगलाट-ठ—न १ खोटा आरोप, कुभांड, आळ. (क्रि० घेणें, पाळणें, आणणें, उचलणें) २ धारमाची उलाढाल किंवा मसलत (पैसा मिळविण्याकरितां केलेली) बंगलाटी-ट्या, बंगला ठकार-वि. १ (रा) कुभांडखोर, खोटा आरोप कर णारा. २ (गो) खोटें बोलणारा ३ लाहमाच्या मसलती कर णाराशीं संबंध ठेवणारा किंवा त्या स्वत करणारा [प्रा]

बगली—स्त्री (बेरडी) दाराच्या चौकटीजवळ हात जाण्या सारखें पाडलेलें भोक [बगल ?]

बगलुस—पु बगल ' आपले बगलुसांतुन मोरआंवळयाचा डबा काढून.' —मौनयौवना ४५ [बगल]

बगवें—न (व) लांकडी लहानशी पेटी, करंडा (रत्नें इ० ठेवण्याकरितां)

बँगळ—वि (गो) अजागळ; कुचकामी [बेंगळ] ०पण—न (गो) अजागळपणा

बगळा—पु लहान कीटक व मासे खाणारा एक पक्षी [सं बक]

बगा—पु १ प्रकार 'परि तें एकवगी थोडें।'—ज्ञा ११. ४०४ २ आकार 'तैसा सैन्याचा यया बगा। मोडतां वद न लगेल पैं गा।' —ज्ञा ११ ४६८ ३ संबंध 'आणिक पैं दैवबगें। चित्त देती साख्ययोगें।' —ज्ञा १३ १०३९ ४ मार्ग 'परी चोखी ते कैसी सागे। पै घेवों जाता बोलबगें। कानींचियेही लागे। हातींचा मलु।' —ज्ञा १८ ७६९ ५ देखावा कीं गगायमुना उदक। बोध बगें वेगळिक। —ज्ञा १८५२ ६ पक्ष ७ उपाधी [प्रा]

बगाड—न १ नवसाचा गळ, जमीनींत पुरलेल्या, चालत्या गाडयात पक्का बसविलेल्या खांबावरील आडव्या लाकडात असलेल्या आकडा पाठींत खुपसुन त्यावर लोंबकळणें (क्रि० घेणें, लागणें) खंडोबा इ० देव नवसास पावल्यावर नवस फेडण्यासाठीं देवापुढें हा विधि करतात, हल्लीं हा विधि बंद केला आहे गुदस्ता महाराचे बायकोनें हणमताजवळ बगाड लाविलें ' —थोमारो २१३५ २ वरील प्रकारचा नवस 'दगडाच्या देवा बगाडी नवस।' —तुगा २९७०

बगाड, बखाडी—स्त्री १ (व) खाटेचा सांगाडा २ (व) मोट ओढण्याकरिता जीवर चाक बसविलेलें असतें अशी विहिरी वर लावलेली लाकडी चौकट [बख]

बगार, बगारणी—पुनी बघार, बघारणी पहा

बगार—न पडक्यांतील खोरें

बगालभैरव—पु (संगित) एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत हे स्वर असतात जाति षाडव षाडव वादी धैवत संवादी ऋषभ, समय प्रात काल

बंगाली—वि बंगाल संबंधी, बंगालप्रांतांतील (जिन्नस वगैरे) [हिं —बंगाली] ०केळ—स्त्री केळीची एक जात, हीं केळीं फार गोड व सुवासिक असून पिकल्यावर त्यांवर काळसर पिवळा रंग चढतो व सालीवर ठिपके असतात ०हस्तबंधन-विद्या—न बंगाली जादू 'जगें ग बाई बंगाली हस्तबंधन।' —राला १३ 'नट ठकडे बंगाली विद्या घेतली सगें त्रिदकर।' वळेंच वेड लाविलें।' ०सन—पु हा सन मेषसंक्रांतीस सुरू होतो ह्या संक्रांतीस सुरू होणाऱ्या महिन्यास वैशाख म्हणतात तामील प्रांतांत यासच चैत्र म्हणतात हा खिस्ती शकानंतर ५९३ वर्षांनीं सुरू झाला बंगाली—न मोठें व लांबोळ्या जातीचें वांगें, ह्याच्या देठाला कांटे नसतात

बंगाले—न नक्षत्रमाळा, (लग्नात वधुवराच्या मिरवणुकीमध्यें न्यावयाच्या) बंगाळी-स्त्री शूद्र लोकांच्या लग्नात वधुवराच्या मिरवणुकींत उंच काठीच्या वरच्या टोकास बांधून खालीं लोंबत सोडलेलें पागोटें

बगी—स्त्री एक किंवा दोन घोडयाची, दुचाकी किंवा चौचाकी गाडी, टांगा ०खाना-पु गाडीखाना

बंगी—स्त्री १ खांद्यावरून सामान इ० वाहण्याची कावड, भारयष्टि २ बाहरगावीं रेल्वे-पोष्टामार्फत पाठविण्यासाठीं माल भरून तोंड शिवलेला करडा, पुडकें [हिं बहंगी]

ब(गि)गीचा—पु लहान बाग [फा बाग़ीचा]

बगुणा-णें—पुन मोठ्या तोंडाचें-स्वयंपाकाच्या उपयोगाचें पातेलीसारखें धातूचें भांडें बगुणी—स्त्री पातेली, लहान बगुणें [सं बहु+गुण]

बगें—न १ संबंध 'रवी दुजेपण आलें। तोय बगें।' —ज्ञा १५ ३३८ २ आकार ३ लट ४ हावरेपणा [प्रा]

बगो—पु (कु) एक जातीचा मासा

बगोटा-टें—पुन बाहुमूल बाहुवटा, धडाला जेथून हात फुटतात तो भाग, हाताचा खुबा [हिं] बगोटी-टें—स्त्री (कों) (अशिष्ट) मान किंवा मानचा मणका, नरडें मानगुटी —धरणें, बगोटीस बसणें-मानगोटी, गळा धरणें, पिच्छा पुरवणें बगोटें—न १ (कों) बगोटा पहा (क्रि० धरणें, ओढणें, उपटणें दुखवणें) २ बगोटी पहा

बग्गर—क्रिवि (गो) एकसारखें, पुन पुन [स वर्ग]

बघणें—सक्रि १ (ग्राम्य) अवलोकणें, पाहणें २ –अक्रि नजर लावणें, नजर फेकणें [सं. पश्य ?]

बघाटी—स्त्री (ढोरी) मोटच्या पेरात पोटऱ्याच्या बाजूस कमी पडणाऱ्या भागास लावलेलें कातडें.

बघार, बघारणी—पुस्त्री (व) भाजी इ०स मसाला इ०घालून तापविलेल्या तेलाची, तुपाची द्यावयाची फोडणी [हिं बगहार]

बघारणी—स्त्री (व) फुगवून सांगणें, अतिशयोक्ति करणें 'बघारणी नको लावूस आपल्या बळाची ' **बघारणें**–सक्रि १ बढाई, बाता मारणें २ (अन्न इ०) शिजवून तयार करणें 'आज काय काय बघारलें आईनें ? ' **बघाऱ्या**-वि. (व) बढाई मारणारा

बच—स्त्री चिनई मोत्यांच्या १२ लडी (मोजण्याचें कोष्टक १ बच=१२ लडी), एका लडींत ५० ते २०० पर्यंत दाणे असतात –मुव्या १२१

बच—न वखड. –अक्षप २ १०८

बचक, बचकण, बचका—स्त्रीपु १ (राजा) (राशींतून धान्य इ० घेण्यासाठी) पसरलेला पालथा कमलाकार हात, हाताचा कवळा, (गो) बचकी–पंजा (क्रि० मारणें) २ मरलेली मूठ, बचक्यातून आणलेला पदार्थ (परिमाण) **बचकेंत पाणी धरणें**-(ल) अयशस्वी प्रयत्न करणें, अशक्य गोष्ट करू पाहणें.

बचकणा-ना—वि लहान, छोटेखानी, लहान मुलास योग्य (वस्त्र, पिरम) [हिं बचकाना]

बचकणी—स्त्री १ लहान मुलाचा रेशमी धोतरजोडा 'सत रंग्या अति विस्तृता बचकण्या आणोनि केले चांदवे.'–सारु १ ४६ २ (कों) मद्याचा शिसा [हिं बचकाना का बच्चकणि]

बच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पाय चिखलात बुडताना, घसरताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन [ध्व]

बचकपट्टी—स्त्री लहानसें नुकसान, उणीव भरून काढण्याकरिता बसविलेला हलका कर, पट्टी [बचक+पट्टी]

बचका—पु (राजा) बचक पहा

बचकुटी—स्त्री (गो) गाल

बचडा-डी-डें—पुस्त्रीन (माणूस, पशु यांचें) लहान बच्चें, पिलूं पोर, प्राय लडिवाळपणें प्रयोग गाईकी बचडीं खाते ।' –ऐपो ५० [स वत्स, फा हिं बच्चा]

बचतुर—पु (गो) मूर्ख, बमकल [बे+चतुर]

बचनाग-क—पु एक विषारी झाड व त्याचें मूळ ही वनस्पति डोंगरात किंवा ओढ्याच्या कडेस होते मुळ्या फार विषारी असतात बचनाग शुद्ध करून रसायनात वापरतात ' कि बचनाग मुखीं घालिना । प्रथम गोड वाट तत्वता । '[स वत्सनाभ, हिं बचनाग] **बचनागाची कांडी**–स्त्री (ल) उपद्रवी माणूस

बचबच, बचमंगळ—स्त्री. गोंधळ, घाण, अव्यवस्था, गडबडगुंडा, बजबजपुरी, बेबंदशाही (काम वस्तु, मनुष्य यांची), अपमानास्पद दशा, हास्यास्पद अवस्था 'अवघें बचमगळ केलें । म्हणनी एकाचें आपुलें ' –तुगा ६२१ [ध्व] ०होणें-चोभाटा होणें **बचबचपुरी**-स्त्री. बचबच, गोंधळ, अव्यवस्था

बचबचीत—वि पचपचीत, गिलगिलीत (चिखल भात, तोंडीं लावणीं, फळें) [ध्व]

बचंमट, नान्या—पु (नाट्य.) पौराणिक नाटकात विश्वामित्र इ०ऋषींचें सोंग घेणारा वृद्ध मनुष्य तो बचमट, व त्या ऋषींच्या शिष्याचें सोंग घेणारा एक लहान पोर तो नान्या यास 'लहदीच्या नान्या' असें म्हणतात हीं दोन्ही पात्रें हास्यरसोत्पादक असत

बचाव—पु १ संरक्षण, तारण २ सुटका, मुक्तता, तरणें, सुरक्षितपणें (सकटातून) पार पडणें, निभाव ३ समर्थन ४ उपाय [हिं बचाऊ] **बचावणी**–स्त्री रक्षण, बचाव, निभाव **बचावि(व)णें**–सक्रि १ राखणें, तारणें, सभाळणें २ –अक्रि बाचणें, सुरक्षित राहणें [हिं बचाना]

बचे(छे)री, बछरी—स्त्री फजिती, दुर्दशा, बेअब्रू, अपमान, उपहास, पच्ची, थट्टा, मस्करी, टर (क्रि० करणें, होणें) [प्रा]

बचेळी, बचळी-चाळी-च्याळी—स्त्री जरडा, मुख्यत्वें (पशु इ०चे) खालचें जाभाड बेचाळी पहा

बच्चा-च्या—पु १ लहान पोर, पिल्लू (मनुष्य, पशु इ०चें) २ घेर वाढविण्यासाठीं अंगरखा इ०स लावलेला कापडाचा तुकडा कळी जोड ३ जमीनींत खळी करून कवड्या, पैसे इ० खेळतात त्या खेळातील एक शब्द ४ गाडीच्या चाकाच्या मोठ्या झालेल्या भोकात बसविलेला ठोकळा ५ (ल) पागोटें मोठें दिसण्यासाठीं किंवा त्यास घाम लागू नये म्हणून वरील पागोट्याचे खालीं घातलेलें जुनें अथवा लहान पागोटें [स. वत्स, फा बच्चा] **कच्चींबच्चीं**–नअव लहान मुलें **बच्चा(च्या)जी राम, बच्चमजी**–उद्गा (उपहास किंवा तिरस्कारार्थी शब्द) राजश्री ! बटश ! **बच्चेबाज**–पु गुदमैथुन करणारा **बच्चेबाजी**–स्त्री गुदमैथुन, पुंमैथुन [फा बचा+बाज]

बच्चा—पु (कर) (गोट्याचा खेळ) बळ्या; दंड म्हणून घेतलेली गोटी ' बच्चा टाक '

बच्छान—स्त्री दु खकारक स्थिति, गल्हाटा, दैना [फा बद्शान]

बच्या—पु हुशीच्या किंवा बजगीच्या पेटीचे सर साधेसुत बसविण्यासाठीं माळेच्या मेरूप्रमाणें मधोमध घालावयाची विशिष्ट पेटी. (हुशीचा बच्या मापट्याच्या आकारासारखा व बजगीचा चार गोलाकार मण्यांच्या पेटीसारखा असतो) [बच्चा]

बछ(छे)डा-डी-डें, बछ(छे)रा-री-रें—पुस्त्रीन १ सामान्यत गाय, घोडी, म्हैस, इ०चें पोर, शिंगरूं, वासरूं २ मूल (लडिवाळपणानें उपयोग) [हिं बचहिडा, बचहुरा, तुल० स वत्स]

बजडा-रा—पु (काशी) एक प्रकारची नाव [हिंदी-बजरा]

बजबज—पु (गो.) घोटाळा, थल्थल, अनवस्था बज बजपुरी-स्त्री बजबज, बचमगळ पहा. (गो) बेजबेज 'पाश्चात्य विद्येच्या संसर्गानें आमच्या देशात जी चोहोंकडे बजबजपुरी माजली आहे '-नि ४४७ ०करणें-माजविणें-अव्यवस्था, घोटाळा, गोंधळ करणें ०मोडणें-घोटाळा, अव्यवस्था घालविणें

ब-जमियत—क्रिवि सैन्यासह 'तिकडे बाघ ब-जमियत आहे.'-ख १२ ६३९९ [फा]

ब-जया, बजा-बज्या—क्रिवि १ ठिकाणीं 'मादण्णापत व अकण्णापत म्हणजे ब-जया पादशाही.'-सभासद ६८. २ वस्तुत 'श्रीमन ब-ज्या स्वामीच '-रा ६ ५६९ [फा ब-जाय्]

बंजर, बंजर जमीन-रान—बनजर पहा

बजरं(जं)ग—पु मारुती, हनुमान [स वज्राग] ०बली-पु हनुमान्, मारुती [सं वज्रांगबलिन्]

बजरबट्टु-बट्टू—पु १ एक ताडाचें झाड हें सीलोन-मलबारकडे होतें पानें मोठीं असून त्याच्या चटया, पंखे इ० करतात २ त्या झाडाचें फळ अथवा बीं ह्याचे मणी इ० करतात हें औषधी आहे ३ हनुमान् ४ (ल) खुटखुटीत व चलाख मुलगा [स वज्रवटु सिं भचर बटु]

बजवय्या—पु वाद्यें वाजविणारा [हिं]

ब-जा-जा-ज्या, ब-जाहां—क्रिवि १ रास्त, योग्य 'त्यास ह गोष्ट ब-ज्या आहे '-दिमरा १ ७ २ मुकर, कायम 'बजा आणिली (=केली)'-इम २३६ ३ स्वत, खुद, जातीनें 'सरदाराकडून काम रटेना तेव्हां बजाहा महाराज गेले ' ४ मार्फत, वतीनें [फा ब-जा] ०साबकार-धनी-पु स्वत चे हिंमतीवर व्यापार सावकारी इ० करणारा

बजाख-ग, बजागी—वि १ रागीट, तामसी २ भाड-खोर भाडकुदळ कजाख 'त्वरित उठ म्हणे हे कन्यकेला बनाणी।'-साहह ४ ६१ [हिं बजाक=एक साप]

बजाज—पु कापडाचा व्यापारी कापड विकणारा 'सारे बजाज मिळून वर्षभऱ्या लुगडें एक '-घोमारो २ २८६ [अर बज्जाझ्] ०खाना-पु वाण्याचा पठ इदूरच्या बजाजखान्यात गर्दी होऊन '-विक्षिप्त १ ५७ बजाजी-स्त्री बजाजाचें काम, कापडाचा व्यापार -वि १ बजाज त्याचें काम या संबंधीं २ (कापडविक्याच्या आपल्या मालाची स्तुति करण्याच्या चाली वरून ल०) दिखाऊ डामडौली [फा बझ्झाजी]

बजाडणें—सक्रि १ (व.) वाजविणें २ (ल) मारणें चाप देणें [हिं बजाडना, तु० स वादनम्]

ब-जान(नी)ब—क्रिवि १ याजी, प्रति 'ब-जानीब कार्कुनानी हाल व इस्तकबाल ' २ कडे, बाजूस [फा ब-जानीब्]

बजार—पु (व) जिरें, लसूण, मीठ, मिरची इ० पदार्थ तेलांत तळून त्याचा पाटयावर वाटलेला ओला मसाला, बघार, बघारणी पहा 'जरा बजारा पुरा न परि तुज ठरावयाचा।' -अमृत ५३ [हिं बघार]

बंजारी—पु (व) बणजारी, एक जात व तींतील व्यक्ति

बजाव(वि)णें—सक्रि १ सपादणें, करून टाकणें, करणें 'सुजायद्दौला यांनीं खुर्निशात बजावून '-रा ३ १८६ २ हुकूम सांगणें, निक्षून फर्माविणें, सक्त आज्ञा करणें ताकीद देणें ३ वाजविणें (वाद्य) ४ (कायदा) हुकमाप्रमाणें करणें, अमलांत आणणें (हुकुमनामा, नोटीस इ०) ५ साठवण देऊन अंगीं लावणें (दुष्कृत्य, गुन्हा) ६ दुर्धर काम अंगावर घेऊन सिद्धीस नेणें [फा बजा=जागीं, आवर्दन्=आणणें, हिं बजाना] (व प्र) बजावून ठेवणें, बजाजत लावणें-(व) सागून ठेवणें बजावणी-स्त्री १ सपादणी, कार्यपूर्ति, तामिली २ आज्ञा करणें, ताकीद ३ वाजविणें (वाद्य) ४ अम्मलबजावणी, अमलांत आणणें ५ शाबिती, अंगीं लावणें (गुन्हा)

बजायर्द—पु पत्राच्या आरंभींचा फारशी मायना याच्या पुढें पुष्कळदा 'मारूज मी दारद' (=नम्र विनति करतों) हे शब्द येतात मराठींत याचा स्पष्टार्थ कांहीं नाहीं [फा बजा आवर्द=पुरा करून, आटोपून]

बजिद्-द, बजीत—वि १ निकड लावणारा 'सेवकखाना जवळ या गोष्टीकरितां नित्य बजीद आहेत '-रा १ ३७ २ आग्रह करणारा हट्ट धरणारा 'कळम्बचे मुक्कामीं उभयतास बजीद झाले कीं चलावें '-रा ५ १७ ३ दीन, क्षमी 'वेढा पडला म्हणोन घाबरपणें गळा पडान बजीद म्हाल तर यांणीं क्रियाचें कांहींच करणें नाहीं '-ख १ २१० ४ रु. 'विदुर यास वर्तेम न खाटेसें समजल्यावर आपले जागीं फार बजीद होऊन '-ख १० ५३२० ५ जिंकलेला पराजित, वश झालेला [स विजित, फा ब निदद] ब(बा)जीत-द होणें-आग्रह करणें कृपा भाकणें 'बाजीद होऊन जमान देऊन '-माद्विमद ५० बजिदगी-बजि(जा)दी-स्त्री १ अजिजि, आर्जव 'लाटसाहेब बहादुरानें तमाम बजिदगीनें लिहिलें'-रा १० २५२ 'त्यानीं वकील पाठवून बहुत बजिदी केली '-ख १००६ २ विनवणीचा आग्रह 'सत्वर येणें येविसी बहुत बजीदी केली '-पेद १८ ८८

बजिन्न(न)स—क्रिवि १ धडधडीत हटकून, साफ उघड उघड २ तात्पुरता ३ मुद्दाम दादून ४ खुद स्वत, जातीनें, प्रत्यक्ष 'त्यासी ब-जिन्नस नजरबेगखाजी यांणींही पत्र येविसी लिहिलें आहे '-रा ८ २११ ५ प्रत्यक्ष, हुबेहुब 'लिहिलें आलें

त्याची ब जिनस नक्कल करून पाठविली आहे ' –ऐ ५ २२१८ ६ –वि अस्सल, खरा, अकृत्रिम, चोख (सही, दस्तैवज, पावती, रुजुवात, जमाखर्च, खातें इ० सोदा, लुच्चा, लबाड, चोर, हरामी इ०) [फा ब जिन्स्] **ब-जिन्सही**–क्रिवि प्रत्यक्ष –आदिल शाही फर्मान

बजेट—न पुढील जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक, वर्षाच्या अगाऊ जमाखर्चाचें तपशीलवार पत्रक [इं]

ब-जोरमर्दी—क्रिवि शौर्यबळानें, पराक्रमानें ' बख्तसिंगजीनीं जोधपूर घेतलें तें ब-जोरमर्दीनें घेतलें ' –ग १० २१९ [फा]

बज्जात-द—वि (ना) बदमाश; हलकट [फा बे-इज्त]

बट—१ स्त्री (अंबाडी, ताग, इ० काचा) एकत्र जमविलेला अथवा विकण्यासाठीं तयार केलेला तंतूंचा समुदाय, पेड २ –स्त्री (ल) केसाच्या जटा, वेणीचे पेड आवळणारे केस ३ –पुस्त्रीअव डोकीवरील लहान व आखूड केस ४ –न एक प्रकारचें लोखंड [स वट] **०वेणी**–स्त्री डोकीच्या बाजूच्या केसाच्या बटाची घातलेली वेणी

बट—न पाथरवटाच्या सुतकीची पोलादी अणी, छिनी [ध्व]

बट—पु १ लहान तट्टू २ (व) खेळण्याची लाठी गोटी –वि लहान पण मजबूत [स बटु]

बट, बटला, बटलई-लुई-लोई—पु १ (व) लहान लोटा; धातूच्या तुडाचें लहान घडीव भांडें, चरवी, कासंडी 'माही पानी तायाची बटलोई दवडली '=माझी पाणी तापविण्याची चरवी हरवली २ बुडकुली 'बटलोईंत तूप ठेव' [स बटु]

बंट—पु १ (गो) देवीची प्रतिमा व मयूरपिच्छाचा गुच्छ घेऊन घाडपण करणारा २ (ल) (गो) फटिंग

बॅट—स्त्री (क्रिकेट) मूठ असलेली दांडफळी, दांडू [इं]

बटई—स्त्री १ एकाचें भांडवल व दुसऱ्याचे श्रम याप्रमाणें मिळून केलेल्या शेतीची पद्धत २ खर्च व उत्पन्न दोहोंचा सम समान वाटा घेणें ३ शेतीबद्दलची पाती, निम्मे हिस्सा [हिं बाटना=विभागणें]

बटक(कु)रूं, बटकुली, बटकू(कु)र-कुरें—नस्त्रीन १ (तिरस्कारार्थी) बटीक, दासी, मोलकरीण २ –पु बटकीशीं संभोग करणारा [बटीक] **बटिकरी-बटकी, बटीक** स्त्री मूळची गरत असून पुढें व्यभिचारी झालेली स्त्री व तोच धंदा चालविणारी तिची मुलगी, दासी, मोलकरीण, कुणबीण आहत कितव पुष्कळ, पुष्कळ त्याच्या गृहात बटकीही।'–मोसभा ५ ३३ **बटकीचा**–पुअव दासीपुत्र (ग्राम्य शिवी) 'किती रागें तरी न मानिती बटकीचे।' –दावि ४५०. **बटक्या, बटुकऱ्या-रा**–पु दासीशीं संभोग करणारा म्ह० देव झाले लटके ब्राह्मण झाले बटके **बटीक धंदा-काम**–न हलकासलका, दासपणाचा धंदा **बटीकपुरा**–पु गावातील दुराचरणी स्त्रियांची पेठ, (सिवराळपणें) स्त्रियांचा जमाव **बटीकपोर**–पु बटकीचें मूल (मुलगा, मुलगी)

बट(टा)की—स्त्री टिमकी, दवंडी ' गावात बटकी वाजवून जाहीर दवंडी पिटीत ' –पेश्वा २०९ [ध्व]

बटंग—पु (कों) (सोनारी धंदा) सळे, आगठी इ० वर नक्षी करण्याचें साधन, एकप्रकारचा लोखंडी हातोडा [ध्व]

बटछपाई—स्त्री १ वजनें, मापें व नाणीं यावर–तीं खरीं आहेत याबद्दल–सरकारी अधिकाऱ्यानें मारलेला शिक्का किंवा छाप २ वजनें इ० वर छाप मारण्याबद्दल द्यावयाचा कर 'मापें तेलाचीं, व गज याचें बटछपाईचें काम ' –वाडसमा ३ २३३ ३ वरील शिक्का मारण्याचा हक्क [हिं बटछपायी]

बटण—न काच, शिंप, लाकूड इ० ची गुंडी, बिरडें. [इं बटन]

बटणावळ—स्त्री बट्टा, चलनी नाण्याचा वटांळा, अदलाबदलीची किंमत [बट्टा] **बटणें**–अक्रि अदलाबदल होणें (नाणें) बटविणें पहा

बट(टा)बट-बटां—क्रिवि एकदम निसटताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

बटबटीत—वि मोठाले व विद्रूप (डोळे)

बटमोगरा-री-रें—पु मोगऱ्याची एक जात व त्याचें फूल

बटलर, बुटलेर—पु यूरोपियनांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठेवणारा नोकर, वाढपी [इं बटलर]

बटली—वि हिणकस, निकृष्ट, बट्टा पडणारें (नाणें) [बट्टा]

बटवट, बटवटणें—बटबट, बटबटणें पहा

बटवडा—पु वाटणी, वाटणें, देणें (मजुरी, पगार) [हिं बाटना] **बटवडेपत्रक-पत्र**–न पगाराचा, वाटणीचा तक्ता, पत्रक

बटवा—पु (सुपारी वगैरे करिता), झोळणा, चारपाच कप्प्यांची पिशवी हिला झाकदोरा व उघडदोरा लाविलेला असतो, पैसे ठेवण्याचा कप्प असलेला कसा **बटवी**–स्त्री लहान बटवा [हिं बटवा, का बटवे]

बटवाळ—वि भ्रष्ट, दोषी, अनाचारी ' बटवाल कुबुद्धी।' –दा २ ३ ३० [प्रा]

बट(टा)विणें—सक्रि एका जातीचें नाणें देऊन त्याच जातीचें पण हलक्या किंवा भारी किंमतीचें नाणें बट्टा देऊन घेणें, नाण्याची अदलाबदल करणें **०वणी**–स्त्री नाण्याची अदलाबदल [बट्टा]

बटाई—स्त्री बट्टा, बगाव, चलनें बदलण्याची किंमत वटांळा [हिं बट्टा]

बटाई—स्त्री १ ऐन जिनसी सारा, निम्में उत्पन्न स्वत: स ठेवून बाकीचें निम्मे सरकारास, मालकास देण्याचा ठराव अर्धेलीनें

घेणें –मसाप २ १४०. २ घाटा 'त्या गावीची घटाई करावी.' –वाड्बावा १ २०७ [हिं घटयी]

घटांगा—पु (सोनारी) मणी करण्यासाठीं केलेले अर्धाले भाग, हे सालण्यानें करतात

घटाटा-टे—पुन एक वर्तुलाकृति कंद याचें उत्पत्तिस्थान दक्षिण अमेरिका तथून याचें धीं यूरोप व हिंदुस्तानांत आलें [स्पॅनिश, अमेरिकन, इंडियन बगाटा, इं पोटॅटो] घटाटेभात–पु बटाटे व मसाले घालून स्वादिष्ट केलेला भात –गृशि ३७४

घटाव-ऊ—पु १ घटाई, अदलाबदल, तिची किंमत, हुडणा मळ, घट्टा २ घट्टा घेणारा 'वाणी बगाव अनाथ दीन ।' –भवि ४० ६१ [हिं. घटाऊ]

घटाय-ऊ—वि स्वैर, दुराचारी, सोदा, बदफैली, (मुख्यत्वें गाण्यात, लावण्यात रूढ)

घटी, घरटी—स्त्री एक प्रकारचें तृणधान्य

घटु घटुक—न १ मुंजीच्या काळापासून सोडमुंजीच्या वयात येण्यापर्यंतच्या वयातील ब्राह्मणाचा मुलगा, ब्रह्मचारी २ लहान मुलगा 'पुनी बळी मग म्हणे बटुवामनातें ।'–वामन, वामनचरित्र ८ [स] ०भोजन–न मुंजीमध्यें मुंज झालेल्या बटूंना दिलेलें भोजन ०वस्त्र–न मुंजीचे वेळीं बटूला अंगावर घेण्यास दिलेलें वस्त्र ०वामन–पु बटु बटुकरण–न उपनयनसंस्कार, मुंज

घटुरी—स्त्री वटवाघूळ [स वट]

घटुवा—पु बम्वा पट्टा

घटेर—पु एक गोजिरवाणा पक्षी, याचा रंग गवतासारखा असून वर काळ्या रेघा असतात

घटो—पु (कु) डाग, कालिमा 'कुळाक घटा लावल्यान' [बग]

घट्ट—पु मानेचा उंच भाग [स अवटु]

घट्टा—पु १ नाण्याची घटाई, बटाव २ डाग, कलंक दोष, वैगुण्य 'मराठींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रजी विद्वत्तेस बट्टा आणणें तर त्यास अगदीं आवडत नाहींच' –नि २१ [स प्रवर्तन, सिं भटा हिं बट्टा] ०लागणें–कमीपणा येणें ०खाऊ –घट्टेखोर–वि १ कमी किंमतीचें, बट्टा देणें भाग असलेलें (नाणें) २ कालिमा कलंक लागलेला (माणूस वंश, कुल) ०सट्टा–पु चलनी नाण्यांची बदल करून देणें, घेणें घट्टाई–स्त्री बटाव वगैरे पहा घट्टाविणें–वणें सक्रि वटविणें पहा घट्टे होणें–अक्रि (वे) नासणें घट्टेवाज–वि १ कालिमा कलंक लागलेला २ शठ सोदा, लुच्चा, धूर्त ३ रंडीबाज छिनाल स्वैर (पुरुष अथवा स्त्री) तुम्ही तर बट्टेबाज तुम्हाला मी पाहिजे बटकापटकी। (पुरुषाने उपयोग) बच्चबाज गुदमैथुन करणारा ०वाजी–स्त्री १ रंडाबाजी, छिनाली स्वैरता (स्त्रीची अथवा पुरुषाची) २ सोदे गिरी, शाठ्य ३ बच्चबाजी, गुदमैथुन

घट्टा—पु कापडाचा लहानसा तुकडा, चिंधी (रत्नें इ०पुसा ळण्याकरिता घेतलेला) [हिं बस्ता, सं वस्त्र]

घट्टी—स्त्री १ लहानशी ढेप अथवा वडी (गुळाची इ०) २ सोन्याची वाटी ३ साबणाची वडी ४ चांदीची वीट ५ (सामा) वाटीच्या आकाराचें भांडें इ० [हिं]

घट्टी, वाटी—स्त्री (खा) एक पक्वान्न, रानशेणींत भाजलेले कणकीचे गोळे हे कुसकरून, तुपसाखर घालून त्याचे लाडू करून खातात किंवा वरणावरोबर नुसतेच खातात [स वटिका]

घट्टीदार—वि (ना) भरीव (फळ इ०)

घट्टयाघोळ—पु १ घोंधळ; गडबड २ (कर) त्रास

घॅठॅ—न (गो) न वाळता तयार केलेला भात –वि (गो) निरर्थक

घट्ठ—वि १ मंद व आळशी; मठ्ठ २ सुस्त [मठ्ठ]

घट्ठर—वि (व) टणक, कडक, जून, निब्बर

घट्ठा—पु धरणें घेऊन बसणें (तगाद्याकरितां, भिक्षेकरिता इ०) (क्रि० घेणें) [हिं बैठा]

घट्या—वि (व) १ चालताना मध्येंच बसणारा (बैल) २ (व) बसून किंवा काम न करिता खाणारा [हिं बैठा]

घॅठ्या—पु (व) मठ्ठ, ठ्ठ

घड—पु वत काढण्याकरिता सारख्या आकाराच्या मोत्यांचें वगवेगळें वजन करण्याची क्रिया.

घॅड—वि (गो) वाशिक, परंपरेचें

घॅड—न धरण, बांध, बंधारा [इं]

घॅड—पु एक इंग्रजी वाद्य-वाद्यसमूह [इं]

घॅड—न १ सरकारविरुद्ध उठावणी, दंगा, बंड २ टोळी अथवा कंपू (बंडखोर, लुटारू, दरवडेखोर यांचा) ३ साधुत्वाचें सोंग, ढोंग, थोतांड 'ज्यासी माझें प्राप्तीचें कोड। तो वाढी बंड। ऋद्धिसिद्धीचें।' –एभा १५ १८५ ४ पाखाड मत 'भेदावीं स्वानुभवें बंदातें जशीं सुखें बंडें।' –मोभ्रष ३ ७७ ५ आघात –मनको ६–पु दंगेखोर, राजद्रोही, पुंड, लुटारू ७ तोतया, खोटें ढोंग करून सिंहासन बळकावणारा ८ आडदांड, हट्टी, खटयाळ, दांडगाई करणारा मुलगा ९ उन्मत्त, मस्तवाल मनुष्य 'बंड पाषाड तस्कर। अपहारकर्ता।' –दा २ ३ १९ १० खूळ 'लोकभ्रमाचें बंड अडाण्यात आहे' [फा बद] ०खोर–वि दंगखोर, राजद्रोही ०फरोशी–वि बंडेफरोशी पहा ०वाला–पु बंडखोरांच्या टोळीपकीं एक, बंडखोर, लुटारू बॅडेफरोशी–वि १ बंडखोर, दंगखोर, राजद्रोही, बंडद २ द्वाड, फार त्रास देणारा [फा]

घडक—न (गो) म्हातारें जनावर मरावयास टेकलेलें जनावर [घडक] घडक जावप–क्रि (गो) रोड व म्हातारें होणें घडक–ग –न १ (गो) गाईचें प्रेत २ –वि वस्का अतिशय रोडावलेला घडकुंचें–क्रि (गो) कृश होणें

वडका—पु मेडका, कफासहित थुकी [ध्व]

वडखुला—पु (राजा) एखाद्याच्या हाताखालचा नावाचा मदतनीस परतु स्वत शख किंवा मूर्ख, नामधारी मदतनीस, वेडा [वडा+खुळा]

वडगा—पु १ सोटा, दडुका (क्रि० मारणें) २ एक झाड म्ह० माजरानें दूध पाहिलें पण वडगा पाहिला नाहीं ०दाखविणें-(ल) स्वकार्य साधून दुसऱ्यास टकविणें

वडगा—पु (व) पोळ्याचे दुसरे दिवशीं एका मडक्यात कवड्या, बिब्बे, केंस, फुलें, हास पिसवा, हळदकुकू घालून तें मोठ्या पहाटे कोणास न दिसता दूर गावाबाहेर नेऊन फोडतात व आतील पदार्थ जाळून टाकतात हा विधि केल्यानें कोणतीहि पीडा, रोग इ० होत नाहीं असा समज आहे रोगराई नेरे वडग्या नगे मारवत किंवा इडापिडा खासी, खोकला घेऊन जारे मारबोद असें सकाळीं व ढेकूण पिसवा, हास घेऊन जारे वडग्या असें सायकाळीं ओरडतात मडकें फोडणें **वडग्या**-पु (ना) मारवदीच्या मिरवणुकींतील पुरुषरूप प्रतिमा

वडगा-गी—पु स्त्री (कु) चवळी धान्य ही गोमातकात पिकते दाणा उददायेवढा असुन रग तांबूस असतो

वडगी—पु (बे) सुतार

वडण—न ब्राह्मणातील कुळाचार, प्रतिमगलकार्यानिमित्त करावयाचें कृत्य वोडण पहा यात कणकेचे केलेले देव्याफण्यादि अलकार व तेलफणा इ० पाच अर्थे एका पाटींत भरून तींत कणकेचा दिवा लावून ते सर्व झाकून देवीपुढें ठेवतात पाच सवाशणी जेवणास बोलावून त्यास हळदीकुकू, दक्षिणा देतात हें वडण दुसरे दिवशीं सासुरवासिनीनीं खावयाचें असतें वडणाच्या आदले रात्रीं गोंधळ असतो माहेरवासिनीनें वडणातील दिवा पहावयाचा नसतो अथवा अन्न उष्टावयाचें नसतें —मसाप १ २७३ [स वल्= धान्य साठविणें, जगणें, वडन ण, स वर्धनम्]

वडतर्फ—वि बरतरफ पदच्युत, काढून टाकलेला [फा वर्तरफ्] **वडतर्फी**-स्त्री बरतर्फी, पदच्युतता

वडती—स्त्री बढती पहा

वडदा—पु जिभेस झोंबणारा एक पाढरा कद हा डाग प्रातात होतो

वडदी शेंग—स्त्री (तजा) शेवग्याची शेंग

वडवड—स्त्री १ वरवर, वकवक जल्पना टकळी २ वेशुद्धींत बोलणें बरळणें [ध्व] **वडवड्या**-वि बडबड करणारा, बोलघेवडा (गो) बडबड्या **वडवडणी**-स्त्री बडबड अर्थ १, २ पहा **वडवडणें**-१ वरवर करणें, टकळी चालविणें, निरर्थक भाषण करणें २ चावळणें, बरळणें, ३ (गो) बडबडणें

वडवडा—पु (व) गवताची एक जात

वडवडीत—वि पीठ अधिक झाल्यामुळें स्वादरहित झालेलें, बिघडलेलें (भाकरी, सांभार इ०)

वडंवा—पु व्यर्थ गलबला, कोलाहल, बडबड 'मग नाम रूपाचा बडवा । करिती वाचा' ज्ञा १५ २७६ [प्रा]

वडबीज—न १ कमळाच्या एका जातीचें बीं, मखाणा २ (ल्हान बीजामधून विस्तृत होणाऱ्या वटवृक्षावरून ल) मोठा विस्तार, अतिविस्तृत स्वरूपाचा धदा अथवा अतिशय गुतागुतीचें व त्रासदायक काम ३ अतिशय उत्पन्नाचीं काहीं विशिष्ट धान्यें ४ आया-बहिणींना शिव्या देणारा निर्लज्ज मनुष्य [वड+बीज]

वडम—न १ पोंचसहा भाज्या एकत्र शिजवून तयार केलेली पातळ भाजी २ (क्र) अनेक खाद्यपेयवस्तूचा सग्रह

वडमी, वडंमी—स्त्री ल्हान गजी (गवत, कडवा, करडई इ० ची) ल्हान रास

वडयेर काढप—अक्रि (गों) मारीत राहणें, झोडपत बसणें

वडल—न गाठोडें, गठडें, मोटली [इ]

वडवडणें—सक्रि (अशिष्ट) (ग्र) वडवडणें, ओढवणें

वडवणी—स्त्री १ ताडन करणें, मारणें, झोडपणें, आपटणें २ वडवण्याचें मारण्याचें हत्यार) (चोपण्याझोडण्याची काठी इ०) ३ जोंधळ्याचीं अगर बाजरीचीं कणसें बडवून दाणे काढणें [ध्व वडविणें] **वडवणें**-न बडवण्याचें साधन, ठोकणें, चोपणें सोटा **वडव(वि)णें**-सक्रि १ चिरडणें, ठोकणें २ झोडपणें मळणें (धान्य) ३ काठीनें मारणें, दाडकणें (गो) वडवचें, बडौच ४ खच्ची करणें (बैल इ०चा अड एका भक्कम दोरीनें आवळतात आणि दोराच्या दोन्ही बाजूस दोन मुसळें बाधतात, वृषणाच्या खालच्या मुसळावर पाय ठेवून वरचें मुसळ वर ओढतात व पद्धतीनें वृषणाच्या शुक्रवाहिनी शिरा ठोकतात त्यामुळें वीर्यस्तंभन होऊन वृषण बारीक होतें) ५ जोरानें आपटणें (चिरगुटें-दगडावर धुताना) ६ लाव, लवे करणें [स वृध्; का बडि] **वडवण्या**-स्त्रीअव (जोराच्या पडणा या सरीवरून) मूळ नक्षत्रावर पडणारा पाऊस **वडवा-व्या**-पु पढरपूरच्या विठोबाचा ब्राह्मण पुजारी कुसुम वाटिके माजी वाळ। बडवियासगे पातला। 'मु हरिश्चद्राख्यान ३८५ [बडविणें ठोकणें, दाडकणें-देवाभोंवतीं गर्दी करणाऱ्याना बडवे काठीनें बडवून मागें सारतात] **वडव्याचा**-वि झोडलेला काठीनें बडविलेला याच्या उलट खळ्याचा तुडविलेला, (धान्य, दाणा) [बडविणें]

वडवा(वे)वार—पु (गो) बढाई वढेजाव आढ्यता [प्रा]

वडवार—पु बडिवार पहा

वडस—पु कफाचा, शेंबडाचा बडका

वडसर्चे—क्रि (गो) मेजवानी दणें

वडहस—पु (संगीत) सागाचा एक प्रकार यांत षड्ज तीव्र ऋषभ कोमल मध्यम पचम, तीव्र धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात आणि षाडव-षाडव वादी पचम संवादी षड्ज गानसमय माध्याह्न [सं]

वडा—वि १ मोठा थोर २ जगी ३६० १ वडा पर पोकळ वासा २ वडे बापके बेटे=बापाच्या मोठेपणावर डौल मिरविणारा मनुष्य विलायतेंतून आणलेल्या गवर्नरांमध्यें वडबापके बेटे आणि कपाळकरंटे पुष्कळ असत —केले १ १८१ [स वृद्ध; प्रा वड्ड व हिं वडा] वडाख्वारी—स्त्री (ल) ढेकूण —राको

वडा—पु १ एका जातीच्या अळवाचा कांदा २ डटकर टोला रोडा ३ (व) धान्य वगैरे साठविण्याची जागा; कोठार

वेंडा—पु १ (गो) न सालेली सुपारी २ (गो) टरलेली विदागी

वडाइ वडाव—स्त्रीपु बढाई बढाव पहा

वडाई—स्त्री राजद्रोहाची पुढाऱ्याची कायद्याविरुद्ध कृत्यें

वडाळ-ळी—स्त्री १ क्षोभ हुल्लड सार्वजनीक अव्यवस्था २ गोंधळ दगल (कामाची माणसांची) ३ (एकमत नसल्या मुळें किंवा द्रव्यादिकांच्या अभावामुळें होणारें) दुःख अडचण ओढघस्तता तारचळ गैरसोय इत्यादि त्याच घरीं जवणाची वन्हाळी असत —वि ओंगस्त 'या नात्याच्या गुडाळ्यानें गुडाळुनि वडाळचि झालों —अमृत १६

वडि-डी वडिया वडियाना वढिनाग—पु कवड्या साप दोरांचिया सापासी । डोंवा वडीना गन्हाळा ऐसी । —ज्ञा ७ १६३ [प्रा]

वंडि—स्त्री (ना) एक प्रकारची बैलगाडी; लढ

वडि(डी)वाळें—न (गो) मधाचे ल्हान पोळें

वडिवार—पु १ योग्यी वैभव तेज महत्त्व श्रेष्ठता कीर्ति (क्रि० सागणें हाकणें गाणें आणणें दाखविणें लावणें) तुका म्हणे तुझा एसा वडिवार । शिणे फणीवर वर्णवेना । २ निंदा कर्तव्य असता अतिशयोक्तीनें वर्णिलेला मोठेपणा प्रौढी 'याची बायको सारा दिवस वडिवार सागत असत्ये ' ३ डौल ऐट वडिवार बोलत । —गुच ४४ २४ [फा बडि+वार]

वडिश—न मास धरण्याचा गळ विषयमहाग्राहाचे तोंडीं । मीं मातलों वडिशपिंडीं । '—एभा २० ३५० [स]

वडी—स्त्री १ (राजा) लांकडी शेकाटी शेकाटा (फळें फुलें काढण्याचा) २ (कों) काठी छडी ३ (कों) दाडी (सोवळें वाळत घालण्याची) (कु) ४ गवत गोळा करण्याची गेंकदार काठी ०हातात घेवप (गो) मारण्यास हात उगारणें

वडा—स्त्री १ ववदार व घोळ नसलेला कमरेपर्यंतचा अग रखा जाराबडी २ (खा) परकर नसल्यावर कोंकीवरून पदर घेण्याचें वस्त्र

वंडा—स्त्री (व) एक प्रकारचा लांब गाडा, दमनी; छकडा; सामानाची गाडी हाला ल्हानगड असेंहि म्हणतात [त]

वंडी-ड्या—वि १ वडखोर वडखोरांच्या टोळीचा पुढारी होण्यास नेहमीं तयार असणारा नवेंच लचाड उठविणारा २ अवखळ स्वच्छंदी हट्टी दुराग्रही (निजाम मल) [वड]

वडीव—वि वडविलेला सूत भरण्यासाठीं मळवून साफ केलेला (जाठ इ० वस्त्र) वडवीव (प्र) [वडविणें]

वडीशे(शा)प—स्त्री एक औषधी धान्य या झाडाचीं पानें बारीक कोथिंबिरी सारखीं असतात झाडाच्या तुऱ्यास बडीशेपेचे दाणे येतात याचा उपयोग मसाल्यांत करतात अर्क अपचनावर गुणकारी आहे [हिं बडीशाफ]

वड(डि)जाव—पुस्त्री प्रतिष्ठा उत्कर्ष मोठेपणा; आडपवा 'ज्याला मिळना भाकर अर्धी । त्याला बसायाला घोडी वर्दी । त्याचे वडजव आठचार्दी । सर्वेच त्यावर झाली गर्दी । ' —अ राजाच्या मिरवणुकीतील चोपदाराची पुढें चल ! बाढा ! वेमवतं नादा इ० अशाची ललकारी [हिं बढेजाव-ऊ] ०करणें-क्रि एखाद्याचा गौरव करणें त्याची प्रतिष्ठा वाढेल असें करणें

वडेल—न वड तळलेलें तेल वढेल पहा

वडोवा—पु (कर) वरगा दोन्ही भिंताडापर्यंत असलेला अखंड वासा वरगा पहा घराला बडोद घातले आहेत

वड्यावाजेचा ढेंकूण—पु (ल.) स्वत चीं तुच्चगिरी ढोंग नाकबूल करण्यांत शेखी मिरवणारा ढोंडाढशिपाई

वढ(ढा)ई—पु सुतार [स वर्धकि हिं का बडिगे]

वढत—स्त्री (संगीत) ल्हान ल्हान स्वरसमुदायांनीं एक एक दोन दोन स्वर नवे घेऊन तयार केलेली तान आलाप [हिं]

वढती—स्त्री १ वाढ वृद्धि चढती कळा २ प्राप्ति लाभ [हिं]

वढया—पु १ (कों) शिपाई २ गाडीच्या दांड्या उच लून ज्यावर ठेवतात ते शिपाई प्रत्येकी घोडा —मसाप २ २५२

वढर—नपु एक झाड व त्याचें फळ

वढाई-इकी बढाव—स्त्रीपु आत्मस्तुति फुशारकी प्रौढी वडिवार पहा (क्रि० सागणें करणें दाखविणें मिरविणें) [हिं] (वाप्र) ०भोगणें क्रि फुकटच्या मोठेपणाची कीर्ति उपभोगणें किंवा त्याचा डौल घालणें ०मारणें-क्रि खरी स्थिति नसताना आपला मोठेपणा सागणें ०ई(य)खोर-वि शेखीबाज फुशारकी मारणारा नसती प्रौढी सागणारा

वढे(ढ्ये)ल—न १ (कों) वडे घारगे इ० तळून कढईत राहिलेलें तेल २ (स) तळून राहिलेलें तेल ३ (व) फोडणी (जिरे मोहरी इ० घालून) दिलेलें तेल ४ -वि (व) ताप विलेलें (खाण्याचे तेल) [वडा+तेल व=वाढ+तेल]

बळ्या—पु (कों) आखूड व घणसर लाकडाचा तुकडा, सोटा, दांडकें

बणक—स्त्री (गो) केवड्याचें झाड व पान

बॅणखॅण—स्त्री (गो) तुरुंग, कैदखाना [बद+खण]

बणगी—स्त्री १ बाजरीचें गोंड, कणीस २ बाजरीचा बारीक दाणा ३ अशा दाण्याची लहान रास, ढीग ४ (कों) एक ल्हान उडवी, गंजी (गवत, भात, वरी, नाचणी इ० च्या पेंढ्याची) [का]

बणवी—पु बणवा [बणवा]

बणा—पु (वे) उसाच्या शेताचा भाग

बॅणों—पु (गो) फणस लवकर पिकण्यासाठीं त्याच्या देंठाजवळ ठोकतात तो खुटा

बणीम—पु (माण) कडब्याचा एकत्र रचलेला ढीग

बण्या—पु बाणदारांचें हत्यार [बाण]

बत—न ऊन, सूर्याचे प्रखर किरण -हार

बत—पु खेद [स प्रा]

बत-अदी—क्रिवि जबरदस्तीनें -आदिलशाही फर्मान

बतक—स्त्री एक प्रकारचें पाण्याचें भांडें (मातीचें, काचेचें)

बतक, बतका, बतखल—बदक, बदवा, बदखल पहा

बॅतकाठी—स्त्री (गो) अंगात संचार झालेल्या माणसानें हातात घेतलेली काठी [बेत, वेत]

ब-तंग—वि जेर, लाचार, गतिहीन 'चौफेर फौजा ठेऊन तीनचार दिवस बतंग केला' -रा ४ ५२ [फा ब-तङ्ग]

बतणें—अक्रि (कों) (गोट्यांचा खेळ) एका गोटीपासून दुसरी गोटी अमुक अंतरावर रहावी हा नियम मोडून तिचें अंतर तुटणें, खेळण्याच्या उपयोगी नाहीं अशा जागीं येणें. बीत, पाऊल इ०चे अंतरानें गोट्याचें बतणें होत असतें

बतना-बताणा-ना, बताडा—पु बच्चा पहा मोठ्या पागोट्यांत घालावयाचें आंतील पागोटें 'तिवट सुनहरी समेत बतना व तुरा सुरेसी।' -ऐइसमारो १ ११९ [का. बॅं]

बतमतेल—न द्रुवाचें, कॉफीचें तेल -अश्वप २ १०८

ब-तरीक—अ १ नियमाप्रमाणें 'यास्तव पुण्यासनिध स्थळ निर्वेध बतरीक करून यावें' -ऐइपावा १ ५५ २ म्हणून 'त्यास ब-तरीक नजरबंद टेविले आहेत' -दिमरा १ १२२ ३ दाखल 'ब-तरीक मेजवानी म्हणून हत्ती एक घोडा दिल्हे' -दिमरा १ ११४ [फा ब-तरीक्]

बतवा—स्त्रीअ (कु.) बाता, गप्पा [बाता]

बता—पु (राजा) विरु बत्ता (कुटण्याचा) 'नृपें करील तुम्हाला धर्म बता, भगवेदा हा ताल हो।' -मोभीष्म १.२१

बॅतों—पु (गो) धापी पेटी

बताण—न (नाविक) पडणास फळ्या बसवितेवेळीं त्यामध्यें राहिलेला पोकळ भाग-पोकळी वाकें घालताना लाकडानीं भरून काढणें

बताणा-डा—वि सामान्य रीतीपेक्षा आकार इ०नें मोठा, विशाल, अवाढव्य, अफाट, प्रचंड

बताजांव—पु. (गो) लष्करी पलटण [पोर्तु बॅटॅल्हो, इ बॅटॅलियन]

ब-तारीख—अ तारखेस 'ब-तारीख छ० २' -रा १६ ५९ [फा]

बताल्या—पु (व) बडबड्या [बाताड्या]

बतावणी—स्त्री १ अभिनय करणें, सोंग घेणें, आणणें, वेष धारण करणें २ हावभाव, अभिनय, भाषण ३ सोंग, ढोंग, बहाणा, थाप ४ बजावून सांगितलेली गोष्ट ५ वीर्दीवरून केलेली जमाखर्चाची कच्ची खतावणी [हिं] बतावण्या-वि नट, मुख्यत्वें रंगदार अभिनय करून हास्योत्पादक सोंग आणणारा [बतावणें] बतावि(व)णें-सक्रि १ अभिनय व हावभाव करून सोंग आणणें २ तिखटमीठ लावून सांगणें, अतिशयोक्तीनें किंवा सजवून वर्णन करणें (एखाद्या देवाची, वीराची दंतकथा) (क्रि० सांगणें, दाखविणें, बतावून सांगणें-दाखविणें) ३ दाखविणें ४ धमकी देणें [हिं बताना]

बता(त्ता)सा—पु साखरेच्या पाकाची बुडबुड्यासारख्या पदार्थाची मिठाई [हिं] बत्तासफेणी-नी-स्त्री एक प्रकारची मिठाई [हिं]

बॅताळ—पु (गो) बताळ, अकाळविकाळ माणूस [वेताळ] ०वको-पु (गो) धटिंगण, लफंगा माणूस

बती—स्त्री (विरु) बत्ती पहा

बतेला—पु १ पन्नास ते पांचशे खंडी वजन नेणारें जहाज, गलबत, कच्छी, खारवी वगैरे लोकांचे गलबत 'बतेला सावकारी रूपोरल इमज मुंबईकर याजकडील' -ऐइसमा २ ६१ २ (कों) पडाव [पोर्तु बातेलों]

बत्ता-त्या—पु १ (कों) कुटण्याचें, खलण्याचें दगडी किंवा लोखंडी साधन, दस्ता २ गोट्यांच्या खेळांतील एक शब्द बतणें पहा ३ मोठें तपेलें (मातेंचें, बरणीचें) ४ (ओतकाम) पोकळ समईच्या मधला भाग ओतण्यासाठीं उपयोगांत आणलेला लोखंडी यार [प्रा बत्ता, फा बत्ता]

बत्तिशी-सी—स्त्री १ बत्तिसांचा समुच्चय उदा० (अ) दातांची संख्या, (माणसाच्या तोंडांत एकूण बत्तीस दांत असतात त्यावरून) दातांची कवळी 'पुत्राची पाडोनि बत्तिसी। पायरी होईं।' -कथा ३ ११ १५३ (आ) बयाची बत्तिशी, बत्तीस वर्षे वयाचा काळ 'आम्ही पत्निशींत दोघें तेव्हां पांच मगावें

ओठें उचलीत होतो ' (६) ताग्याची, जाळयाची लांबी उदा० बत्तीस हात लांबीचा तागा २ (ल) बोलणें, भाषण, भविष्य 'तो बोलला होता कीं तुमचें कार्य होईल त्याप्रमाणें कार्य झालें तस्मात् त्याची बत्तिशी चांगली आहे' ३ स्त्रियांचें एक व्रत, बत्तीस पौर्णिमा [बत्तीस] म्ह० तेहतिशी करीत नाहीं अशी बत्तिशी करितो!=तेहतीस कोणी दातांच्यांनीं जें होत नाहीं तें बत्तीस दातांनीं (तोंडानें) झालें (अनिष्ट भाषणात प्रयोग) (वाप्र) ०दाखविणें-क्रि हसणें (हसतांना दांत दिसतात यावरून) ०पाडणें-हालविणें-१ दात घशांत घालणें २ थोबाडींत मारून दात पाडणें सार दांत पडतील इतक्या जोरानें थोबाडींत मारणें ०रंगविणें-१ दातांतून रक्त निघेल इतक्या जोरानें थोबाडांत मारणें २ (ल) विडा खाऊन तोंड व हिरड्या रंगविणें ०लवणें-(वाईट गोष्टीचें) भाकीत करणें ०वठणें-घडून येणें, घडणें (अशुभ गोष्ट) ०हालविणें हालणें-अनिष्ट सूचक भाषण करणें, वाईटाचें भाकीत करणें ०मसाला-पु घोडे, उंट इ०स देण्याचा बत्तीस औषधें एकत्र करून तयार केलेला मसाला बत्तिसा-पु १ बत्तिशी मसाला २ बत्तीस द्रव्यांचा बाळतिणीस द्यावयाचा काढा ३ (ल) पुष्कळ पदार्थांचें मिश्रण

बत्ती—स्त्री १ वात (दिव्याची, मेणबत्तीची) २ (ल) दीप, दिवा ३ (फटाका, बाण, हातनळा इ० च्या) वातीचें तोंड ४ वात (जखमेंत घालावयाची), पोत ५ उभें पाडलेलें अर्धें पागोटें, अरुद पन्ह्याचें पागोटें अरुद व ७५ ते १२५ हात लांबीचें पागोटें ६ दारूची, डावरी वात (सुरुंगासाठीं) (क्रि० घालणें, पसरणें) ७ छपरबंदाचा तिघांचा संच यांतील एक पानें हातरतो, दुसरा त्याजवर गवत घालतो व तिसरा त्यावर कांबीट ठेवून तें सर्व बांधून आवळतो, बांबूची काठी, कांबीट [स वर्तिका, हिं बत्ती] (वाप्र) ०देणें-पटविणें, शिलगाविणें ०लागणें-(कामाला, घराला, संपत्तीला, रोजगाराला इ०) आग लागणें, जळणें तिच्या पोटीं पाठीं बत्ती लागो-एक शिवी (एखा दीच्या) संततीला व भावाबदाला लवकर बत्ती लागो (लवकर मरोत) ०लावणें-१ गृहादिकास आग लावणें २ (ल) वैमनस्य उत्पन्न करणें, कज्जा लावणें

बत्तीस—वि ३२ ही संख्या तीस अधिक दोन [स द्वात्रिंशत् प्रा बत्तीस] ०हालविणें-पाडणें-दात पाडून टाकणें ०अक्षरी मंत्र-पु 'कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने। प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमोनमः।' हा मंत्र ०गुणी-लक्षणी-वि १ सर्वगुणसंपन्न शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व शुभ लक्षणांनीं युक्त हीं लक्षणें बत्तीस आहेत बत्तीस लक्षणी सावित्री कुमारी जन्मली।'-वसा २८ २ (उप) अत्यंत मूर्ख नालायख ०विद्या-स्त्रीअव वृक्ष, पशु मनुष्य संसेचन, संहरण, स्तंभन, द्रुति, भस्मीकरण, सांकर्य, पार्थक्य, तरी, नौ, नौका, अध्वपथ, पटापथ सेतु शकुत, विमाननयन, वास कुटी, मंदिर, प्रासाद, दुर्ग, दूग, आकार, आपण, राजगृह आराम, देवालय नगर रचना, युद्ध इ० विद्या -मसाप १ २ ६ बत्तीस राम पळीपत्रि (गो) पुष्कळ काळ जगून पुष्कळ अनुभव घेणें

बत्त्या—बत्ता पहा

बथ(थु)वा, बाथला—पु चाकवताची भाजी [हिं]

बथ्थड—वि मंद बुद्धीचा, बुद्धिहीन

बद—पुन १ गर्मीमुळें होणारें गंड किंवा उठाणू २ (गोट्यांचा खेळ) गोटी टाकण्यासाठीं केलेली स्थानशी खाच, गल ३ (व) टेंगणी, सखल जागा ४ -स्त्री (विटीदांडू) पांचव्या दांडूचें अंतर किंवा टोला (क्रि० मारणें) [हिं बद]

बद—न (व) भुकटी, पीठ 'सांडेचें बद विकत मिळतें'

बद—वि वाईट, नीच (विशेषत समासांत उपयोग) [स वध, फा बद् इ बॅड] सामासशब्द- ०मल-आम(म)ल अमली-पुस्त्री १ दुष्कर्म व्यभिचार, अविवाहित स्त्रीशीं गमन 'मन्तु जाधवीण, तिनें बद-अमल केला' -ख ८ ४२१३ २ हराम खोरी 'बद-अमली करून बसल्यास रुपये थोम ताचे सुटतात असें नाहीं' -रा ७ ३७५५ ३ गैरवर्तणूक, बेबंदशाही 'मुलुखांत बद-अमली झाली आहे' -दिमरा १ २२४ [फा] ०अहदी-कौली-स्त्री १ वचनभंग, शब्दाप्रमाणें वर्तन न करणें 'रिपु बहादूर यानीं बद-अहदी केल्यास तिहीं सरकारानीं येक होऊन त्याची तम्बी करावी' -रा ७ २. २ गैर-सलूक अमैत्री [फा] ०फर्म-ख्याली-नखी बदअम्मल व्यभिचार [फा] ०ख्याल-ली-वि बदफैल व्यभिचारी ०गोई-स्त्री अपभाषण, निंदा 'लाइणी-बद-गोई केली' -रा १० २२० [फा] ०दिली-स्त्री १ भ्याडपणा २ बद्दीमखोरी ०दील-वि १ भ्याड २ संशयी, बद्दीमखोर -हिंब २६१ [फा] ०दुवा-स्त्री बेदुवा शाप 'बद-दुवा दिल्ही कीं या दोघांचा खाना खराब' -मदरु १ १९८ [फा] ०नकशा-क्षा-क्ष-नाम-नामी-पुनखी पाण उतारा, मानखण्डना, दुर्लौकिक, अप्रतिष्ठा बेअब्रू 'लोकांत बद-नक्ष होय तें न कीजे' -रा ८ २१३ [फा] ०नजर-स्त्री १ वाईट दृष्टि, कुवासना 'दर्यामध्यें टोपीकराची बद-नजर' -वाडमा १ ३४० २ वैर -ख ७ ३५६६ ३ बेभरवसा, बेविश्वास [फा] ०नाम-वि बेअब्रू असलेला, झालेला मान खण्डित, कुप्रसिद्ध 'पुढें ऐसी बद-रहा वर्तणूक करून बद नाम न होणें' -रा १५ ३८१ [फा] ०नियत-नेत-नेक-स्त्रीपु स्वामिद्रोह, हरामखोरी 'महाराजाचे पायाशीं सेनापतीनें बद-नेत धरिला' -मराचिथोशा ४९ [फा] ०नियती-वि स्वामिद्रोही, दुष्ट हेतूचा 'परन्तु जैपूरवाला प्रतापसिंग बद-नियती'

–जारा ९ ०फैल–पु १ दुष्कर्म, दुर्वर्तन, दुर्व्यसन २ स्वामि द्रोह ' माहींतर बदफैल कमन फन्द कराल तर जावली मारून तुम्हास कैद करून ठेऊं ' –ऐस्फुले १ २४ ३ –वि कुकर्मी, रडीबाज [अर फिअ्ल्=कर्म] ०फैली–स्त्री १ बदफैलाचें कर्म, (मुख्यत्वें) रडीबाजी, सोदेगिरी २ नैरवर्तन ३ –वि दुष्कर्मी, व्यभिचारी, पापाचरण करणारा ०बाई–बोय–स्त्री १ घाण, दुर्गंध २ (ल.) बेअब्रू, अपमान, दुर्लौकिक [फा बद्बू] ०मस्त–वि १ गर्वानें मत्त झालेला, धुंद, उन्मत्त २ बडखोर ' गनीम बहुत बदमस्त जोरावर आहला ' –पाव ११ [फा] ०मस्ती–स्त्री. १ उद्दटपणा, ताठा, अभिमान, मगरूरी, अरेरावी २ बड खोरी, बड [फा]०मामला–ली–पुस्त्री १ कहराचें व ददेलीचें वर्तन, दाडगाई (मुख्यत्वें पैशाच्या मागणीचा प्रतिकार करणाराचें) २ अन्याय ' साटीचें ठाणें इमनानें बदमामली करून घेतलें ' –वाडसमा २ ११ ३ हरामखोरी, बेइमानी ४ गोंधळ, अव्य वस्था ५ भित्रेपणा –वि १ लुच्चा, हरामखोर ' इंग्रज फार बद–मामली आहेत '–रा १२ ६ [फा] ०मास–श–ष–वि १ वाईट रीतीनें उपजीविका करणारा २ (ल) दुराचरणी, गुंड, पुंड [फा मआश=उपजीविका] ०माशगिरी–स्त्री गुंडगिरी, पुंडपणा ०रंग–पु १ नट, भ्रम थालेला मान, ऐश्वर्य, थाटमाट २ ऐश्वर्य इ० च्या भगानें झालेला अपमान; मानखंडना, उपहास ३ बेरंग ०रस्ता रहा–राह–पु वाईट किंवा गैर चाल, वर्तन, अन्याय ' ह बदराहाची कैफियत ' –ख ७ ३५७० [फा] बदराई–राह–हा–ही–वि १ बदकर्मानें वागणारा, कुमार्गी 'बदराईच्या पाडी दाढा । लागे तुकयाचा हुदाढा ।'–तुगा २८२४ २ –क्रिवि कुमार्गानें 'योगी बद–राह वर्ततील तर तुम्हा लोकांनीं बुद्धिवाद सांगावा ' –रा ८ १२६ [फा] ०लाम–नाम–नामी, बदलौकिक–बकर–बकरी–बक्र–वर्क्रा–नपुस्त्री १ दुर्लौकिक, बेअब्रू, अपकीर्ति, बदनामी २ अयोग्य आरोप, दोष, ठपका, दुर्निमित्त (क्रि० घालणें, ठेवणें, आणणें, येणें) –वि कलंकित, दुर्लौकिक झालेला ' आम्हांस बदलाम करूं नये ' –ख १० ५६२९ ' नवाब बुद्धिवन्त होत्साता हे बुद्धी वृद्धापकाळीं करून बद घक करून घेतला ' –त्रत्र ४५ [फा] ०वख्त–वि दुर्दैवी [फा] ०सलूक–पुस्त्री गैर वर्तणूक अन्याय [फा] ०सल्ला–स्त्री वाईट मसलत ०सल्लागार–पु वाईट मसलत देणारा [फा] ०सुरत–वि अवलक्षणी मुद्रेचा कुरूप [फा] ०सूर–वि वाईट स्वराचा, आवाजाचा बेसुर (गाणें वाद्य) [फा] ०हवाई–स्त्री १ खोटी बातमी हवेंतील गप्प –वि विशेष खोटी अफवांनीं वाऱ्यावरच्या ' अशा बदहवाई आवया उठवितील त्यात जीव नाहीं ' –ख १ १९३ [फा] ०हवा–स्त्री दुर्दिन वाईट हवा [फा]

बद—क्रिवि पुरतेपणीं, पुरा होईतों, काठोकाठ इ० [बद् ध्व]

बंद—पु १ बांधण्याचें साधन, दोरी, फीत, नाडी. २ बंध, बंधन, मर्यादा, शिस्त ३ (ल) बेडी, शृंखला, आळा, कोंडी ४ अटक, कैद ' बळें तोडिला बंद त्या ग्रीदशाचा । '५ अंगरखा, बंडी इ० स बांधण्यासाठीं लावलेला कसा ६ नियम, कायदा, अट, शासन ' . लिहिण्यास काहीं नियम व बंद असतील असें साधनांचे दफ्तराचे स्थितीवरून वाटत नाहीं ' –दनाम ४८ ७ संधि, बोटांचा सांधा, पेरें ८ देशी कागदाच्या तावाची घडी, दोन बाजूंनी कागदाचा ताव, कागद दुमडल्यावर त्याचें प्रत्येकी होणारे दोन भाग, घडया त्यावरून दुबंदी, तिबंदी, चौबंदी इ० ' बंद कागदाचा कोरा असे । '–चागदेवचरित्र ३ २० ९ (गंजि फांचा खेळ) हातांतील एका रंगातील अगदीं खालच्या हुकूम, राजा, वजीर यांच्या शिवाय वरच्या दरजाचें पान १० (ल) जमाव, राग, टोळी ' बंद कापिला गोसाव्याचा ।'–ऐपो ३९० ११ (इमारत) भिंतीच्या रुंदीचा एक दगड किंवा वीट (इ) हडर –मॅरट ४६ १२ (बैलगाडी) जुंवाची दोरी १३ (हिं) भरती –शर. [स बन्ध, फा बन्द] –वि १ रोधलेला, अड विलेला, मना केलेला (रस्ता, वाट) २ थांबवलेलें (काम) ३ लावून घेतलेलें (दार इ०) (वाप्र) बंदा खालीं बसणें, सहस्र बंदाखालीं बसणें–वधानीं, कर्तव्यतेनें (विशे षत शपथेच्या, वचनाच्या) बांधलें जाणें भरल्या बंदात–बंदाखालीं–बसणें–जाणूनबुजून, नांदत्या घरात, भरल्या घरात बसून, वचन पुरें न केल्यास, खोटें बोलल्यास अनिष्टाचा प्रसंग येणार असें माहीत असूनहि शपथ घेणें, वचन देणें, खातरीनें सांगणें या अर्थी (स्वतःचें म्हणणें खरें आहे हें शपथप्रमाण करून दाखविणाऱ्या मराठी वाप्र पैकीं हा एक आहे याच्या सार खेच पुढील वाप्र आहेत–ही काळीरात्र झाली (चालली) आहे, हा रामपहारा आहे, भरल्या तिन्हीसांजा, मरती रात्र झाली, सूर्य तपतो आहे, मी अन्नावर बसलों आहे, रक्ताची आण, खोटें बोलेल तर जीभ झडेल, तुमच पाय समक्ष इ०) भरल्या बंदात–बंदा खालीं–क्रिवि भरल्या, वसत्या घरात, घराखालीं (रडणें, भांडणें इ०चा निषेध कर्तव्य असता प्रयोग) सामाशब्द– ०खाना–खाना–पु बंदीखाना कैदखाना, तुरुंग ०ख(खु)लास–सी–पु बंधन, कैद यांतून मुक्तता –वि कैदेतून सोडलेला, बन्धमुक्त अगोदर गुलामाची बदखलासी करून '–दिमरा १ ३०७ [अर खलास्=सुटका] ०छोड–पु बनछोड पहा ०लेख–पु नियम, कायदे याचा ठरावबद तक्ता ०शाळ–ळा–स्त्री तुरुंग, बंदीखाना ' वसुदेवदेवकीची बंद फोडिली शाळ । ' –तुगा ४८२

ब(त)दक—पु एक पक्षी, पाणकोंबडा, कलहंस यांचीं अंडीं व मांस खातात [फा बतक्] ०मुख–वि बदकाच्या चोंचीसा रखें लांबट तोंड असणारा (घोडा) हें शुभलक्षण आहे

बद-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि मृदु व थलथलीत पदार्थाचा कठिण पदार्थाशीं संबंध होताना, लोणी, शेण इ०चा गोळा पडताना, चिखलात पाय घसरताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

बदकशा(श्या)म—पु (शुभकारक) घोडा 'दोन्ही धडेस धट मुचूक देखणे कान अखुड, जनडा रुद तो बदकश्याम तुरंग.' 'परम रागीट कुमाईत । बदकश्याम स्थिर चालन ।'—ह २२ ४५ [बदक्शान या नावाच्या शहरावरून]

बद(त)का—पु १ मुष्टिप्रहार, ठोसा, गुद्दा २ (लोणी, शेण, चिखल इ०) मृदु पदार्थाचा लहान गोळा [ध्व]

बद(त)खल—न दबलेली, खोलगट, अथवा सखल जागा, तळ, पात्र, लवण 'तें गाव बदखलात आहे'—स्त्री. फतकल, ऐसपैस घातलेली मांडी —वि १ खोलगट (जमीन) २ ठेंगू (माणूस, जनावर). ३ थबकल, बसकट (ताट, इमारत इ०)

बंदगी—स्त्री १ दास्य, सेवा, चाकरी, गुलामगिरी 'यादगार बेग रावसाहेबाचे बंदगीस गेला आहे.'—रा १ ६३ २ मायन्यातील आरंभींचा स्तुतिवाचक शब्द 'बंदगीस अर्ज रोशण होय'—रा ६ १५७ ३ वंदन, नमस्कार, सलाम [फा]

बंदगी, बंगी—स्त्री गाठोडें, पारसल 'दोन बंदग्या दाखिवें गुजरली'—रा ७ १३३. [फा बुन्गा=सामान, फा बंद=बद्ध]

बदगुलें—न (व) लठ्ठ मनुष्य, लठ्ठभारती (तिरस्कारानें) 'बदगुलेच्या बदगुलें टाग्यात कसें मावलें ?' [बद=गाठ]

बदगें—न १ फोल, कचरा, सालपट (प्राय धान्यें, कडधान्यें, फळें इ०चा) २ रेव, माती, गाळ, खडा, गदळ (धान्यांतील, साखरेंतील, दारूतील) ३ क्षतातील पू अथवा लस ४ देठ (पानात राहिलेले)

बदवें—सक्रि १ (गो) दर अथवा किंमत ठरविणें २ (गो) पावडणें ३ (गो) वश होणें ४ (गो) जुमानणें [वधणें]

बदडणें—सक्रि चोपणें, मारणें [स बध्]

बदबद-बदा—क्रिवि सरबरीत पदार्थ (दहीं, आंबरस, पू इ०) ओतताना किंवा बाहेर पडताना ढिला अथवा फुटका मृदंग वाजविताना, बदका मारताना, पोकळ जमिनीवरून चालताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, धपाधप (क्रि०वाजणें, करणें पडणें, मारणें) **बदबदणें**—अक्रि १ बदबद आवाज होणें (फुटक्या नगाऱ्याचा इ०) २ पू इ० पिकणें (उधाणू गाठ इ०तील) ३ पदरा मुळें जड, भरलेलें, थोंदलेलें होणें (डोकें, नाक इ०) [ध्व] **बदबदीत**—वि बदबद आवाज करणारा (फुटलेला मृदंग, भांडें इ०)

बदर—वि (व) जून, निब्बर

बदर—वि अजीर्ण करणारें —शर

बदर—न बोरीच्या झाडाचें फळ, बोर [स] **बदरी**—स्त्री बोरीचें झाड **बदरीकेदार**—पुन हिमालयाच्या शिखरावरील एक पवित्र स्थान, बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक आहे बारा ज्योतिर्लिंगें पहा

बंदर—न १ गलबतें काठास लावण्यास व मालाची चढ उतर करण्यास सोईचें समुद्रकिनाऱ्यावरील ठिकाण किंवा असें ठिकाण असलेलें शहर, समुद्रकिनाऱ्यावरील, खाडीवरील उतरण्याची जागा, धक्का २ समुद्रकिनारा [फा बंदर] (वाप्र) ॰करणें-१ मधल्या बंदरात नांगर टाकून जहाज तात्पुरतें थांबविणें २ बंदरात किंवा कोठेंहि जहाज नांगरणें ॰वहाणें-तुफानामुळें बंद झालेलें बंदर खुलें होणें, असणें सामाशब्द- ॰**काठ-ठा-किनारा**-पु समुद्रकिनारा, समुद्राचा काठ तीर ॰**धाट**-स्त्री समुद्राच्या, खाडीच्या बाजूनें असलेला रस्ता. ॰**सई-सही**-वि इच्छित बंदरास पोंचलेला, जलमार्गानें, खुशकीनें बंदरात दाखल झालेला (माल इ०) **बंदरी**-वि १ बंदरात आलेला, आयात (माल) २ बंदरासबधीं ३ (कु) हुषार, धूर्त, जाणता, **बंदरी जिन्नस**-पु १ परदेशी माल २ (सांकेतिक) मासळीचा कुंभ **बंदरी मेवा**-पु बदाम, बेदाणा इ० सुका मेवा

बंदर—न १ वानर, माकड २ (ल) हुषार, धूर्त, चाणाक्ष, चलाख (डावपेचात) [हिं] ॰**वाला**-पु वानर, माकडें व बोकड यांचे खेळ करणारा मुसलमान —गागा १२१

बदर(द्र)का—पु १ सोबत व सरक्षण करण्यासाठीं घेतलेला सरकारी शिपाई-प्याद्याचा पहारा 'सरकारातून दस्तक व बदरका देऊन'—ख ३५७३ २ सोबती 'बदका प्रयोजन नाहीं'—चिरा ४५ ३ तनूच्या खावावरील टोपण [फा]

बदरखा-खा, बदरस—स्त्री बादरखा, बादरस पहा [फा]

बदरा—पु एक प्रकारची होडी, नाव, गलबत [हिं बजरा]

बदरा-री—पुस्त्री १ (सराफाची) पैसा टेवण्याची पिशवी २ कोथळा 'दारूस बदरे'—ख ३४८२ ३ घोड्यावरील गोणी [अर बद्रा]

बद(द्द)ल—पुस्त्री १ पालट, फेर, फरक, अंतर (क्रि० करणें) २ मनाचा पालट, फेर (क्रि० घेणें) ३ आपल्या वचनापासून फिरणें, माघार, उलट (क्रि० खाणें) —वि उलट, भलतें 'इकडून ऐवज पावला असतां बदल गोष्ट सांगितल्यास ऐवज माघारा द्यावा'—ख ११ ५६६० —शअ १ करिता, बदला, विनिमयानें २ जागीं, ऐवजी 'पागोट्याबद्दल हा शेला घ्या' ३ कारणें, साठीं 'अध्ययनाबद्दल त्या गावांत राहणें प्राप्त आहे' ४ मुळें 'पावसाबद्दल हत्ती, घोडे, उंटें बहुत मेलीं'—मराचिथोशा ६० [अर बदल्] ॰**देणें**-सक्रि मोबदला देणें, खर्चाकरिता देणें 'बदल देणें बदनात लोकांनीं'—वाड-थाठ १ **बदल, बदलाबदल**,

बदलाचें लग्न—न साटेंलोटें, दोन घराण्यानीं परस्पराच्या घरीं मुली देणें व त्याच्या करणें ०खातर—शब्द सारीं; कारणें, मुळें ०मुशारा—पु रोख, ऐनजिनसी, जमिनीच्या रूपानें सरकारी नोकरास दिलेला पगार, वेतन, मुशारा बदलणें—सक्रि १ पाल टणें, फेरफार करणें २ फिरविणें, परतणें, वेगळें बनविणें ३ एक सोडून दुसरें घेणें बदलूनबदलून, अदलून बदलून—क्रिवि आलटून पालटून बदलणें—अक्रि १ (सामान्यत व ल) बदल होणें २ उलटणें, बंड करणें ३ नाकबूल जाणें. ४ परत फिरणें (प्रतिज्ञेपासुन, कृत्यापासुन) बदलून—उलटून—फिरून पडणें—अंगावर येणें, प्रतिकूल होणें बदला—पु १ बदलून घेण्याकरिता परत केलेलें नाणें २ सुड, फेड, उट्टें, प्रतिक्रिया (क्रि० घेणें) ३ मुशारा, वेतन ४ एकाच्या ऐवजीं दुसरें घेणें ५ रोख्याची किंमत वाढेल या अपेक्षेनें 'बैल' नें तो खरेदी केला असता पगावटीच्या वेळीं व्यवहार पुढें ढकलण्यासाठीं द्याव्या लागणाऱ्या व्याजाचा दर —वा गो काळेवृत्त व्यापारी उलाढाली —शब्द करिता, जागीं, कारणें बदलाबदल—ली—स्त्री विनिमय,अदलाबदल, उलटापालट बदला मुबादला—पु चलन, पैसे बदलणें, सराफी बदलाई—स्त्री उलटापालट ०करणें—बदलाईस येणें—१ माघार घेणें, परत फिरणें (कामापासुन) २ प्रतिकूल होणें, नाकबूल करणें (हक्क इ०) बदली—स्त्री १ बदलणें, फिरवणुक, पालट (सन्नीपाहारा, सरक्षक, सैन्याची टोळी इ० चा) २ तात्पुरती सुटका करण्यासाठीं दिलेला मनुष्य, टोळी ३ बदल्या, एकाबद्दल दुसरा दिलेला मनुष्य ४ दुसऱ्या स्थळीं नेमणूक ५ मोबदला, विनिमय [हिं]

बदला—पु (अडत) ओझें वजनावर चढवितांना निरुप योगी म्हणून काढलेला माल [बदल २]

बदला—वि कमी गोलवट, चपटें किंवा थोडें लांबट आका रांचें, हलक्या जातींचें, ढबदार (मोतीं) ०गोळवा मोती—न थोडें गोलवट पण वरील कवच साफ मऊ नसुन खडबडीत असलेलें मोतीं ०चाट मोती—न. साधारण पांढरें, अगदीं सफेत, अगदीं लाल पिवळें, खुलतें व गोलवट जातींचें मोतीं

बंदसया—पु माडीपाशीं हुक्याप्रमाणें दिसणारें घोड्याचें एक झाड —अश्व २ ३१८

ब-दस्तुर—अ प्रमाणें, पूर्ववत् 'किल्याचा बन्दोबस्त ब-दस्तुरीं चालत आहे —रा १० ३४२ [फा] ०साबिका—क्रिवि पूर्ववहिवाटीप्रमाणें —रा ८ २१८ [फा]

बंदा—पु १ दासीची पुरुषसतति (गो) रखलीची सतति २ आवडता दास, सेवक, गुलाम. 'सागेन मर्दोंची ख्यात बंदा बाजीचा म्हणवितो ।' —ऐपो ६३ ३ (गो) दासासारखा वाग णारा, देवळी ४ (गो) गाणाऱ्याची एक जात —वि (ल) उपकृत, उपकारबद्ध [फा बन्द]

बंदा—वि १ लहान नाण्यात न मोडलेला, अखंड, सबंद (रुपया, मोहोर, अधेली इ०) २ निश्चित, नियमित, ठराविक, नेमलेली (चाकरी, कर्तव्य, वेतन) [फा बन्द]

बंदाटी—स्त्री १ (का) एक झुडें व झुपकेदार झाड मासाना धावरविण्याकरिता हें नदीच्या पाण्यावर आपटतात २ बद बांध ण्याचें साधन ३ वेढ्याची काठी [स बंध ?] ०घालणें—(मारकट जनावराची धार काढताना) काठीला दोरी बांधून ती त्याच्या शिंगास अडकविणें बंदाटणें—सक्रि (कर) बांधणें

बदाड—स्त्री (व) सखल जागा —वि पुष्कळ [सबदाड]

बदाडणें—न झोडपण्याचें मारण्याचें हत्यार —सक्रि (अशिष्ट) सडकणें, झोडपणें, चोपणें, मारणें (काठीनें, चाबकानें, मुठीनें) [ध्व]

बदाफळ—न (मऊ झालेलें फळ पडताना बद आवाज होतो त्यावरून ल) जगी, फोपशा, थलथलीत मनुष्य [ध्व]

बदाबद—बदां—क्रिवि जलद व लागोपाठ पडणाऱ्या पदा र्थांच्या किंवा जोरानें बुक्या मारण्याच्या, निसरड्या जमीनीवर पाय निसरून माणसें इ० पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होउन, बदबद पहा [ध्व] बदाबदी—स्त्री १ अनेकानीं परस्परास बुक्यानीं वगैरे बदाबद मारणें, बुक्लाबुक्ली २ सोंगट्याचा, चेंडूचा एक खेळ [बदाबद]

बदाम—पुन १ कठिणकवचयुक्त एक पौष्टि॰ फळ व त्याचें झाड कडवा व गोडा अशा याच्या दोन जाती आहेत बदाम खाण्यास पौष्टिक असुन साल जाळून दातवण करितात तेल औषधी आहे २ (पत्त्याचा खेळ) बदामाच्या आकृतीचें तांबड्या रगाचें पान [फा बादाम्] बदामी—वि १ बदामासारखा (रग) २ बदामी रगानें रगविलेलें (वस्त्र) ३ बदामाच्या आकाराचा (पदार्थ) बदामी खरवाई—स्त्री (सोनारी) विशिष्ट घाट देण्यास उपयोगी, गाडीच्या आखासारखी बदामी आकाराच्या टोंकाची काव बदामी हलवा—पु बदाम मिश्रित हलवा

ब-दिमाख—क्रिवि ऐटीनें, ऐटदार, छानछोकीनें 'पाच हजार खासा ब-दिमाख पोशाख करून बसले ' —होके १०४ [फा]

बंदि(दी)स्त—स्ती—स्त्री १ सामान्यत इमारत, इमला २ रचना बाधणी, घडण (इमारतीची इ०) ३ व्यवस्थित, निय मित रचना ४ बदोबस्त 'सदरहु किल्याची,व कोटाची बंदीस्ती करून ' —मसाप २ १४० ५ फाइलीच्या कागदाच्या पुड क्याच्या मुखपृष्ठावर अक, रुण घालून त्याचें अकन, दिशेव करणें —न ६ ठराविक वेतन, पगार [स बंध, फ बद्द]

बंदि(दी)स्त—स्य—वि १ कुडलेला, गवडीकामानें बद केलेला, बांधलेला 'त्या परात चार खण बदिस्त, पाच खण मोकळे ' २ बाधून काढलेली, तोंडाचे आगीं गवडीकाम असलेली (विहीर,

तळें, पसारा) ३ बांधलेलें, भोंवतीं भिंती घातलेलें, सदरबंदी, गवंडी कामानें सुरक्षित केलेलें (घर, आवार, बाग, बाडगें) ४ ठराविक, नियमित, निश्चित ५ बंद निग्रहित, निरुद्ध ६ तुरुंगांत टाकलेला, कैद केलेला ७ स्त्रीसंभोगरहित, नैष्ठिक ब्रह्मचर्य धारण करणारा ८ सुव्यवस्थित–रचित–नियमित–शासित (राज्य, सैन्य संस्था) ९ चोख, चांगल्या रीतीनें ठेवलेला, चालविलेला, आरोपिलेला (हिशेब, खटलें, काम) १० सुशिक्षित, आकलित, शासित **बंदिस्त लेस**–पु पुस्तकांतील लेस याच्या उलट मोकळा लेस **बंदिस्ती**–री १ मजबूत, भरींव, भरभक्कम चिरेबंदी (इमारत) २ नियमित, व्यवस्थित, बरोबर (वर्तन, क्रिया, काम)

बंदी—स्त्री १ आळ, आरोप २ कपट 'त्याच्या मनांत बदी नाहीं '–विमा ३६ [फा बद=वाईट]

बंदी—स्त्री गडी, जमीनींत खणून केलेला खळगा, गल –साठीं खळाचें पुस्तक पृ २८

बंदा, बंदी(दि)जन—पु राजादिकांची स्तुति करणारा, स्तुतिपाठक, भाट, वैतालिक (भाट प्रत्यक्ष दरबारात येऊन राजाची स्तुति करतात व स्तुतिपाठक, वैतालिक, बंदीजन हे पडद्याआड स्तुति करतात) 'हातीं घेउनी पादुका। उभा बंदिजन तुका।'–तुगा २७८ [स]

बंदी—स्त्री १ अडथळा, प्रतिबंध, मनाई 'त्याला येथें येण्याची बंदी आहे' २ उपरम, थांबविणें, बंद ठेवणें (काम, चाल) ३ रतीब, ठरावा (दूध, तूप इ०चा) 'आमच्या येथें दोन शेर दूध ती बंदी आहे' ४ तुरुंग, कैद, बंधन ५ –पु कैदी, कारागृहांत ठेविलेला [स बंध, फा बंदी] **बंदी घालणें**–तुरुंगात कैदेंत टाकणें 'रावणें बंदीं घातलें इद्रांसी।'–एभा १ १५ **बंदीशाळा–शाळा**–पुस्त्री कारागृह तुरुंग 'कामक्रोध बंदी खाणी। तुका म्हणे दिले दोन्ही '–तुगा २११३ ०**पाल**–पु. तुरुंगाधिकारी, जेलर ०**मुदत**–स्त्री ठराविक, नियमित काल (हुंडीच्या फेडीचा) तारखेपासूनची मुदत याच्या उलट करनी, खुली मुदत ०**मोक्ष** पु बंधनातून सुटका ०**वान–स्थ**–पु कैदी

बंदाक, बुंदीक—न १ (गो) कुणगा २ डोंगरी धान्यें

ब–दील–खातर—क्रिवि समाधानासाठीं, मनाच्या खातरी करिता 'ब–दील–खातर हजरतीचे एवढ्यावर ठराव झाला'–रा ५ ३१ [फा]

ब–दील–माहीद—क्रिवि अनन्यभावानें –वि अनन्यभाव ठेवणारा –इम [बदिल+अर मुवह्हिद्]

बदू—पु गोठ्याच्या खळ्यांतील जमिनींतील गल बंद खळगा

बंदूक–ख—स्त्री १ दारूच्या योगानें गोळी मारावयाचें लोखंडी नळी दस्ता असलेलें यंत्र नळीयंत्र –राज्य ४ १७ २ (चिल) तोड्याची बंदूक [तुर्की बुंदुक, फा बंदूक्] (वाप्र) ०**उडणें**–बंदूक पेटून तीतील गोळी जोरानें सुटणें ०**टाकणें**–मारलेल्या जनावरास खाण्याकरिता वाघ परत येईल तेव्हां बंदूक त्याचे अंगावर उडावी म्हणून ती त्या मारलेल्या जनावराजवळ पुरणें ०**दार**–पु बंदूकवाला शिपाई

बंदेज–स—स्त्रीवि. १ बंधेज पहा २ –पु बंध, बंदोबस्त 'राज्याचा सर्वच बंदेज मागून '–मोवुके ७३ [फा बदिद्]

बंदेशेट—पु (गो) सोनारजातींपैकीं लेखकें

बंदेस्ती—स्त्री (कों) बांध वगैरे घालून शेताची व्यवस्था करणें, पेटाऱ्यानें माती ओढून जमीन सारखी करणें वगैरे बांध **बंदिस्ती करणें**–शेतांतील उच जागेवरील माती खणून ती बांधावर घालणें व सखल जागीं पसरणें

बंदोबस्त, बंदोबस्ती—पुस्त्री १ ठरावपूर्वक, टाकाऊ व्यवस्था 'येथें तुमच्या खर्चाचा व जायदादीचा बंदोबस्त करून देऊ '–दिमरा १ १८० २ आळा, नियमन, शासन ३ तजवीज 'रात्रीची दगाबाजी करील, यास्तव छबिन्याची बंदोबस्ती चांगली असावी '–स ४ १५१० ४ कैद दिक्कत ५ चालीचा व्यवस्थितपणा ६ मर्यादशील वर्तणूक, आचरण ७ योग्य मांडणी, सुव्यवस्थित स्थिति, पद्धतशीरपणा ८ निकाल [फा बंदुबस्त्]

बद्द—क्रिवि पूर्णपणें, अगदीं, बरोबरीत, थेट 'तो गाव एथून बद्द चार कोस आहे' बळक पहा [स बद्ध]

बद्द—वि १ न वाजणारा (रुपया इ०) २ निंद्य [स अबद्ध]

बद्दल—बदल पहा

बद्दी—स्त्री (व) १ निंदा, बदनामी, दुर्लौकिक 'कोणाची बद्दी करू नये' २ वाईट ग्रह, कपट 'त्याच्या मनांत बद्दी आली' [फा]

बद्दू—वि १ बेअब्रूचा, दुर्लौकिकाचा, वाईट २ दुर्गंधीच, वेचव, खराब झालेला ३ डाग लागलेला, कलंकित 'त्याचें नाव बद्दू झालें किंवा केलें' [फा बद=वाईट]

बद्दू—वि (अपराधामुळें, लज्जामुळें) निग्रह केलेला, दाब लेला, दरारा बसलेला प्रतिबंध केलेला, वाईट मानला गेलेला 'मी ह्या दुष्टाचे संगतीस लागून त्या गृहस्थाचा मात्र बद्दू झालों' [स बद्ध] ०**होणें**–क्रि कलंकित होणें

बद्ध—वि १ बांधलेला, जखडलेला २ (ल) कंबर बांधलेला, तयार [स] ०**क**–पु १ मलावरोध, बद्धकोष्ठ २ जाचणारें कृत्य दुष्कर्म –वि १ कोंडणारा अडविणारा २ नासदायक, उपद्रवी ३ बद्धकोष्ठ असलेला ४ कृपण चिक्कू 'नविसते माडारा। बद्धक जैसा।'–ज्ञा १३ ५०१ [स] ०**कटाक्ष**–न १ (रोखलेली, आणि क्रोधाची दृष्टि) कायम व प्राणांतिक वैर हाडवैर वैमनस्य २ एकाग्र लक्ष दृष्टि –वि असला द्वेष, असलें लक्ष असणारा [स] ०**कुष्ठ–कोष्ठ**–न शौचास साफ न होण्याची सवय मलावरोध

साखळा –वि कोठा साफ नसलेला, अवरुद्धमल [स] ०ता–स्त्री बंधन [स] **०पद्मासन**–न आसनाचा एक प्रकार पद्मासन घालून हात पाठीकडून फिरवून उजव्या हातानें उजव्या पायाचा व डाव्या हातानें डाव्या पायाचा आंगठा धरणें याच्या योगानें शिरा साफ होतात, पाठीला पोक काढून बसण्याची सवय नाहींशी होते श्वासोच्छ्वास चांगला होऊं लागतो –सयोग ३१७ [स] **०भोमिचारी**–न (नृत्य) पोटऱ्याचें स्वस्तिक करून उभें राहणें व माड्या हालविणें [स] **०मंत्र**–वि मंत्र म्हणून बद्ध केलेला, जखडलेला [स] **०मुष्टि**–वि १ मूठ मिटलेला २ (ल) कृपण, कंजूष, चिक्कू [स] **०मूल**–वि १ खोल व दृढ मुळें असलेला, मुळें खोल गेलेला २ पक्का, दृढ व सुरक्षित झालेला (वृक्ष, रोग, अधिकारी) [स] **०वैर**–न बद्धकटाक्ष अर्थ १ पहा –वि बद्धकटाक्ष असलेला [स] **०शस्त्र**–वि हत्यारबंद, सनद्ध, सायुध [स] **बद्धांज(जु)लि ळी**–वि १ हात जोडलेला (विनति करण्याकरितां किंवा आदर दाखविण्याकरितां) २ –स्त्री हात जोडण्याची क्रिया 'पुढें उभा असा मारुति। बद्धांजुळी करोनिया।' [स] **बद्धान्न**–न पचण्यास कठीण पदार्थ (गहूं उडीद, हरभरा इ० धा) [स] **बद्धायु**–वि आयुष्याची नियमित मुदत असलेला [स] **बद्धि**–वि बांधलेला, अडकलेला [स]

बद्धा, बेंडग्या चौड्या—पु (व) वक्री शेवडा लहान वेल

बंध—पु १ नियम, कायदा, शासन, करार २ (व्यापक) आळा, निर्बंध ३ मर्यादा, सीमा, हद्द, इयत्ता ४ श्लोक लिहिण्याची एक पद्धति. विशिष्ट आकृतीच्या कोठ्यात विशिष्ट प्रकारें याचीं अक्षरें लिहितात पद्मबंध, वापीबंध, चक्रबंध इ० याचे प्रकार आहेत ५ दोरीचा किंवा तुकडा, बंद, बांधण्याचें साधन ६बंधन, बांधणें ७(ल)शृंखला शृंखला,बेडी,अडथळा,विरोध जसें–मोहबंध, मायाबंध, भवबंध इ० ८ कैद 'तोडावे बंध सकळ सोडावे भूप हात जोडावे।' –मोसभा ११०६ ९ रचना, बांधणी 'मुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पुष्पबंध अनेक।' –ज्ञा ११ २२० १० (योग) विशिष्ट मुद्रा, मूलबंध उड्डियानबंध 'माजि घटिका लोपे। वरी बंधु जो आरोपे। तो जालंधरू म्हणिपे। पडवडमारा।' –ज्ञा ६ २०८ ११(बुरुडी) सुपाची सळई व वीण ज्या कामगीनें एकत्र विणतात ती कामग [स] **०त्रय**–न उड्डियान (नाभिस्थानीं) मूल (गुदस्थानीं) व जालंधरबंध (कंठस्थानीं) 'भेदिलें बंधत्रय। कुंडलिणीयोगें।' –स्वादि१० ५ ३८ [स] **०मोचन**–न प्रति बंधातून मुक्तता –वि बंधापासून सोडविणारा [स] **०क**–न गहाण –वि बंधन करणारें 'तेवीं बंधकीं कर्मीं युटिजे। नामें यें।' –ज्ञा १७ ३६६ ३ लोमी [स] **०की**–स्त्री १ दासी २ व्यभिचारिणी [स]

बंध—पु (महानु) महाभाष्य

बधणें—अक्रि १ मनाप्रमाणें, इच्छेनुसार करणें, अनुकूल होणें, वश होणें 'यावा कुठारकल्पद्रुमसा हा वर मला बधोपाय।' –मोभीष्म१ ८५ २ जुमानणें, आवरणें, ऐकणें 'बधेना मी कोणा सहि न जरि दुर्भाव शमला।' –मोकृष्ण ७२ ६ ३ घडणें, घडून येणें, जमणें. 'सबंध त्यासीं तुजसीं बधावा।' –सारुह ३ ७ ४ पद घेणें, कचरणें 'शोंबी खेळावयास तो बधायाचा नाहीं' ५ बाधा होणें 'जैसा मनगु न बधिजे। भूतबाधा।' –ज्ञा २ २३४.

बधवि(व)णें—सक्रि १ घडविणें, साधणें, संपादणें २ समजाविणें ३ अनुकूल, वश करणें ४ (ना) मालाची परीक्षा करून किंमत, भाव ठरविणें [बधणें]

बंधन—न १ गाठ देणें, न हालेसा करणें, बांधणें, जखडणें २ गाठ दिलेली, बांधलेली स्थिति ३ निर्बंध, बंद, बंधारण, बंध (शब्दश व ल) ४ लग्नानंतर होणारा वधुवराचा एक सोहळा आठ, दस, सोळ, मास या शब्दास जोडून उपयोग उदा० आठबंधन, दसबंधन इ० आठ नहाण पहा [स]

बंधाटी—स्त्री १ दोरीचा, चऱ्हाटाचा तुकडा २ क्वचित् फादी ३ (सामा) बांधण्याचें साधन ४ (कों घाटी) पावसापासून भिंतीचें रक्षण व्हावें म्हणून गवतानें आच्छादिलेली काठ्याची ताटी, तट्टी ५ (व) छपराचे वासे, गवत वगैरेस आधार म्हणून बांधलेल्या आडव्या काटक्या [स बंध]

बंधान—न १ ताबा, सत्ता 'बंधान राज्याचें चहुकडे।' –दावि २१० २ (ल) आक्रमण 'केलें बंधान राष्ट्राचें।' –दावि १६० [स बंधन]

बंधानी—पु तोफखान्यावरील कामगार 'पनास बंधानी, –वाडबाखा १ १७९ [दे]

बंधारण—न १ कायदा, शासन, कानू विधि २ नियम, मर्यादा, ठराव ' दुमाले गाव किती व नक्त खर्च किती या विषीं बंधारण करून ' –इनाम ५० ३ (गु) धारा ४ (गु) गोठवण ५ (गु) व्यसन ६ (गु) पाटा [स बंध+धारण]

बंधारा—पु १ बांध, धरण, धक्का २ शेताचा बांध ३ वाढतें पाणी थोपविणें ४ थोपविलें गेल्याची स्थिति (क्रि० घालणें, करणें, होणें) [सं बंध]

बधिर—वि १ बहिरा २ स्पर्शानभिज्ञ, संवेदनशून्य, सुन्न, जड [स बधिर प्रा बहीरो]

बंधु—पु १ सख्खा किंवा चुलत भाऊ २ स्वजन, नातेवाईक, आप्त, बांधव सबंधी ३ (चुलत आते मामा, मावस या शब्दास जोडून) चुलत्याचा, आतेचा, मामाचा, मावशीचा मुलगा ४ सोबती, सवंगडी सहाध्यायी, सहोद्यमी (समासात) गुरुबंधु विद्या–कर्म–व्रत–जाति–धर्म–शाला–बंधु ब्रह्म–क्षत्र–वैश्य–शूद्र–बंधु ५ (समासात) संरक्षक, पालक मित्र, उपकारकर्ता उदा० दीन–अनाथ–विश्व–जगत्–बंधु [स] **०जन**–पु भाऊ,

नातेवाईक, बांधवजन –अव संबंधी, नातेवाईक, दायाद [सं] ०प्रय–पु भावसबंधु मामेबंधु व आतेबंधु अशा भावांचें त्रिकूट [सं] ०त्व–न १ भावाचें नातें २ पराकाष्ठेचें सख्य; भाऊपणा, मैत्री [सं] ०राज–पु स्तुति किंवा निंदा या अर्थानें भावास म्हणतात [सं] ०वर्ग–पु १ बंधुजन पहा २ –अव (उप) भाऊ 'मी चांगली गोष्ट केली तथापि आमचे बंधुवर्गाचे मनास येत नाहीं' [सं]

बंधुला—पु दासीपुत्र [सं बंधुलक]

बंधुवा—पु (बायकी) भाऊ, बंधु 'अरी कृपा आली बंधुवा। तरी एवढें सोडिलं।'–ह २१६५ [हिं बंधवा]

बंधे(ध्रे)ज—पु १ आळा, धरबंध, आडकाठी. 'काहीं बंधेज राहिला नाहीं' २ –नम अनिश्चित व प्रमाणाबाहेर होणाऱ्या वीर्यस्खलनाचा निग्रह करणारें औषध, वीर्यस्तंभक औषध ३ क्रियापासून पूर्णपणें, पुष्कळ अशीं दूर राहणें, स्त्रीसंगपराङ्मुखता, ब्रह्मचर्य –वि १ स्तंभक, निग्रह करणारें औषध 'बंधेज चूर्ण वापरा' २ ऊर्ध्वरेता, ब्रह्मचारी [अ]

बन—न (काव्य) झाडी, जंगल, अरण्य, राई, वन, आगर –पु गोसाव्याचा एक पंथ आणि त्यातील व्यक्ति [सं वन] ०कर–पु माळी, फुलझाडें इ० लावणारा, वनकर 'बन कांचिआं आंदोरीं।'–शिशु २५५ ०करी–पु (काव्य) अरण्यांत राहणारा, त्यांत वारंवार जाणारा, तें तोडणारा, राखणारा, विपिनक 'तरी बनकरी आणुनि निश्चित। शिक्षा निश्चित करावी।' ०केळ, बनेळ–स्त्री रानकेळ, केळीची एक जात ०चर–पु जंगली, रानटी माणूस 'बनावरी बनचराची सत्ता।'–दा २० ४२५ [सं] ०जर–न १ ल्हान झुडपाचें जंगल, रानझाडी २ झुडपानीं व्यापिलेली जमीन (बनजर जमीन, शेत, रान) ३ माळजमीन ओसाड, नापीक जमीन [हिं] ०जार–जारा–री–पु वणजार–री, एक जात व तींतील व्यक्ति हे लोक नेमाडांतील व माळव्यांतील बैल आणून खानदेशांत विकतात व बैलांवरून धान्याची ने–आण करतात [वनचारी] ०तगर–स्त्री रानतगर, तगरीची एक जात बनबनकी लकडी–स्त्री (अनेक भिन्न बनांतील लाकूड) एकाच कामांत स्वतंत्रतेनें गुंतलेल्या भिन्न मताच्या, विचाराच्या माणसांची जमात [हिं]

बनई—स्त्री निरगुडी –राको

बनगी—स्त्री १ (सामा) बणगी २ (व) ल्हान फाटा

बनछोड—पु एक आंब्याची जात हा पुणें जिल्ह्यांतइस, धायरी येथें होतो झाड सरळ वाढतें –कृषि ६७८

बनड—पु (व घाटी) ल्हान मुलास आळविण्याचा शब्द [बन्या ?]

बनणें—अक्रि १ केलें जाणें, घडून येणें, सिद्ध होणें साधलें, सपादलें जाणें अनुकूल होणें 'गतवर्षी घर बांधणार होतों पण साहित्य मिळालें नाहीं म्हणून बनलें नाहीं' २ पुरसत मिळणें ३ (भाडण वगैरे) जुपणें, पेटणें ४ एखाद्या स्थितींत येणें, केलें–उतरलें जाणें, होणें 'त्याचा रंग चांगला बनला' ५ रूढ अवळ रूढ होणें, द्रव्यवान, भाग्यवान् होणें ६ जुळणें, जमणें, पटणें 'त्याचें बाहेरचे माणसांशीं बनतें पण घरचे माणसांशीं बनत नाहीं' ७ नटणें, शृंगारणें 'असी चट्टी पट्टी करून बनून कोणीकडे गे चाललीस' ८ खादा बदलणें (हमाल, गडी यांनीं) ९ घटनेस येणें योग्य स्वरूपात, स्थितींत येणें (व्यापार, चाकरी, हातीं घेतलेलें काम, चालू याय) १० (ल) पसणें [सं वन् किंवा भूत, प्रा भन, हिं बनाना] (वाप्र) बनीं बनणें–१ सजणें २ सज्ज होणें कंबर बांधून तयार असणें (चाकरीस, कामास) बनून ठनून चालणें–उंची व पवित्र पोषाखानें मिरविणें बनून राहणें–वि होऊन राहणें 'त्यांतील प्रत्येकजण केवळ धर्ममूर्ति बनून राहिला आहे' –नि ६२९ बनेल–वि (ना) स्वयंसिद्ध, हबड, स्पष्ट, कायम टिकणारा बनेल तेथपर्यंत–क्रिवि होईल तेथपर्यंत बनेल तेव्हां–क्रिवि फावेल त्या वेळीं बनाव–पु १ परस्पराचा चांगला समज, ऐकमत्य, मेळ, अम संघटितपणा, अनुकूलभाव, सख्य (मनुष्य, गोष्टी, गुण यांचा) 'आणि अत पर बासवाडेकराचा त्याचा बनाव बमत नाहीं' –बाडबाबा १२८ २ भव्य रचना, थाटमाटाची मांडणी; सुसघटितपणा ३ प्रसंग ४ तद्यांचें बोलणें [हिं] बनावट, बनोट–स्त्री १ मांडणी, रचना घाट, बांधणी, घाटणी (इमारतीची, कविताची इ०) 'कवनीं ज्यांच्या वद बनोट।'–ऐपो २२७ २ सूत, वीण, पोत, (कापडाचा) ३ रचना, मांडणी, ठेवण; मांडण्याची पद्धत, व्यवस्था करण्याचा अनुक्रम (जागा, काम, विधि उत्सव यांचा) ४ बनावणी, सजवणूक, नटणें, भव्य पोशाखानें निघणें वक्तृत्वाच्या ढोलानें व अलंकारिक रीतीनें कथन करणें ५ (ल) कुभांड थोतांड, कृत्रिम, बनाऊ गोष्ट –वि बनाऊ नकली खोटी, रचलेली, कृत्रिम (समासात) बनावट–अर्जी–साक्षी–साक्षीदार–मुद्रा–वही–जमाखर्च इ० 'बनावट सबब सांगून माझा घात केला' [हिं] बनावणी–स्त्री बनविण्याची क्रिया, अलंकृत करणें इ० बनावट अर्थ ४ पहा [बनाविणें] बना(न)विणें–वणें सक्रि १ शोभविणें, सजविणें, नटविणें २ तयार करणें, नमुनेदार घडणें, वळविणें ३ थाटानें मांडणें निघणें ४ प्रशस्त शब्दविस्तारानें, पुष्कळ अलंकार व अर्थवादयुक्त असें सांगणें 'गोष्ट जरी नीरस असली तरी बनवून सांगितली म्हणजे गोड लागते' ५ फसविणें 'हे लोक आपल्याला बनवितहित' [बनाव] बनाऊ(वट)लेख, बनीव–पुवि १ खोटी सही किंवा मोहर करून दस्त करणें, खऱ्या दस्तांत ल्वाडीनें फेरफार करणें किंवा वेडया, अमल चढलेल्या माणसाची सही घेऊन दस्त करणें (इ) फोर्जरी डीड, २ केलेला

रचलेला, पढरेला ३ (ल) खोटी रचलेली, पदरची (गोष्ट) ४ बनावट, कृत्रिम ५ थाटलेला, नटलेला ६ परिष्कृत भाषापद्धतीनें व मोहक अभिनयानें अलंकृत (दलकथा, व्याख्या, निवेदन भाषण) [बनणें, बनविणें धातुसाधित नाम]

बनशिळी—स्त्री वाचाळ बायको

बनशी-सी, बन्सी—स्त्री १ मुरली २-पु कृष्ण -वि गव्हाची एक जात, याचा दाणा मोठा, बिनपोटी, पिवळा जर्द व तेजदार असतो [स वंश, वन]

बनात—स्त्री सकलाद, एक प्रकारचें लोंकरीचें वस्त्र [हिं, स ऊर्णा] **बनाती**-वि. सकलादीचा, बनातीचा (बटवा, टोपी इ०)

ब-नाम-मू—क्रिवि या नावाचा, नावानें, येस्मी 'याची लेक ब-नाम जानी' -बाड-शाड २१८ [फा ब-नाम्]

बनियन्, बन्यान—पु (माण) जाकीट, कबजा, घामोळें, विन बाह्याचा गजिफ्रॉक [सं वणिज म वाणी, गु वनिया हे वापरतात यावरून]

बनिस्ती—स्त्री १ (गो) बंदिस्ती, सुव्यवस्था २ (निंदार्थी) निकाल, मोक्ष [बंदिस्त]

बनीलो कापूस—पु लाब धागा व कमी सरकीचा कापूस

बनें(नै)टी—स्त्री दोन्ही टोंकाना चिंध्याचे बोळे पेटवून खेळण्याची काठी, बधाटी [हिं]

बनोसें—वि किरथा डाळिंबी रंगाचें (पागोटें) [बनोजी= बनोसी]

बन्दह—पु गुलाम, चाकर -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बन्नाखाली बसून सागणें—सक्रि (ना) शपथपूर्वक ईश्वरसाक्ष सागणें बदाखालीं पहा

बन्नावणें—सक्रि (व) मारणें 'खूब बनावलें त्याला' [हिं बनाना, म बनविणें]

बन्नी, बनी—पु वर्षभर टिकणारा कापूस -कृपि ३८४

बन्नूसी—वि (विणकाम) लुगड्याच्या किनारीचा एक प्रकार यहीतील तीन ताणे जाभळे व एक पाढरा असें उभार व एक पाढरा व तीन ताणे तांबडे अशी आडवण या प्रकारची पतलनी (किनार)

बप(फ)र—पु पाणी पिण्याचा पेला [इं]

ब-पोशाख—वि पोशाखी, पोशाख केलेला 'मजालसींतून फरास फिरणें ते ब-पोशाख असावें' -पया २९६ [फा]

ब-फजल इलाही—क्रिवि ईश्वरी कृपेनें 'ब-फजल-इलाही आँमेहेरखाँ दूरन्देश व कुल्लाहपोश याचे फन्द फरबास खूब वाकीफ' -पया ४९३ [फा ब-फज़्लि-इलाही]

ब-फर्जेन्दानम्—क्रिवि वंशपरंपरेनें [फा] शको ५ ४१

बफावणें—सक्रि (व) चिडणें, राग वर्णे 'माझ्यावर बफावला'

बंफाळा—वि (व) ओबडधोबड 'बफाळशा दाताचा'

ब बडवणें—सक्रि (कर) अतिशय मार देणें, मार-मारणें 'त्याला ब-बडवून पिठा पाडला' [ध्व बडवणें द्वि]

बंब—पु १ भाग विझविण्याचें, खोलांतुर पाणी वर काढ ण्याचें यंत्र, पप २ सवळ्यापैकीं धूम नामक एक भाग दुसरा भाग ढील चौघड्यातील मोठें वाद्य 'बंबावर चोप मार' ३ अपकीर्ति, कुप्रसिद्धि 'त्याच्या नावाचा बंब झाला-वाजला' ४ पाणी तापविणें, रंग साठविणें इ०चें एक विशिष्ट आकाराचें मोठें पात्र ५ रंग उड विण्याची कळकाची पिचकारी धुमधार अनिवार मार भर बंबाच्या फटका याचा' -ऐपो १९९ ६ धुराडें आगगाडीच्या बंबातील धुरासरीज दुसरा कोणता धूर आज नजरेस पडला' -टिले १ १७० -वि स्थूल, लठ्ठ बळकट मोठा, अगडबंब 'त्याचें येवढें हो बंब शरीर हें' -क्रिवि कडेपर्यंत, काठोकाठ पूर्ण, दुडुंब 'बंब फुगलें' [हिं बबा, पोर्तु पॉपा] °वाजणें-फजिती, दुर्लौकिक होणें, शेवटीं कांहीं नाहीं असें होणें °वाजला, दिवा लावला- (व) कोणता पराक्रम केला या अर्थी प्रश्नार्थक शब्द **बंब्या**-वि १ ठोंब्या, धष्टपुष्ट पण विचाररहित २ बद्रू

बंब—पुन (वे) वीं परण्याच्यापूर्वी शेतात उगवलेलें एक गवत मागील सालच्या राहिलेल्या बियाचें उगवलेलें रोप

बंब(म)महादेव—उद्गा भिक्षा मागताना म्हणावयाचा गोसा व्याचा शब्द -वि (ल) दाडगा, (मनुष्य) [ब्रह्म+महादेव]

बंबर्डो—पु (गो) दारुडा, दारूबाज माणूस [पोर्तु]

बबब—उद्गा अबब चमत्कारासबंधी उद्गारवाचक शब्द [ध्व.]

बबरची-जी, बबर्जी—पु आचारी, स्वयपाकी (विशेषत) मासाचे पदार्थ राधणारा बट्लर [फा बावर्ची] °खाना-पु स्वयपाकघर

बंबाँ—पु (गो) मोठा बेडूक

बबाड—वि (व) पुष्कळ 'बबाड झाडें आहेत' [बंबाळ]

बंबावणें—सक्रि (गो) भय दाखविणें भेडसावणें [भेडावणें]

बंबाळ—पुन (सामा) बभाळ पहा

बंबाळ—पु १ समुदाय २ मोठा नाद -वि १ जगी अफाट अवाढव्य राक्षसी जबर, विस्तृत, मोकाट पसरलेला मोठा 'प्रमाणाचा बंबाळ दिवा।' -भाए ५४० २ उधळपट्टी करणारा, उडाऊ (मनुष्य, त्याचें वर्तन इतु काम, रस्ता, खर्च) ३ (रक्तानें) भरलेलें, वाहणारें उदा० रक्तबबाळ बभाळ पहा ४ (काव्य) मोठा (आवाज) ५ तेजोमय तजाळ, झगझगीत पाचही दिवटिया बंबाळ। हातीं धरुनि वेगुण्याळ।' -मुआ १४ १४९ °दि(दी)वा-पु (महानु) मोठा दिवा, लामणदिवा

'आटाइतेभा देवा बयाहुदीवा।' -शिशु १५१ [ध्व] बंबाळी-स्त्री १ जगीपणा, अफाटपणा, विस्तृतता २ पराकाष्ठेचें वैपुल्य, चंगळ (मेजवानीचे प्रसंगीं अन्नाची) ३ धुमश्चक्री, धुमाळी, अप्रतिबद्ध वर्तन ४ बेपर्वाई, चैन, उधळपट्टी (खर्चाची)

बबी—पुस्त्री ल्हान मुलगा-गी [इ बेबी]

बंबुन्या, बंबू, बंब्या—पु (ल) पुरुषाचें जननेंद्रिय [बब]

बंबू, बंब्या—वि मूर्ख, वेडा 'वेडबंबू' [बब]

बंबूचा खिळा—पु बोंड, माथा असलेला खिळा, गुल्मेख

बब्रेल—न (गो) बिब्याचें तेल [बिब्बा+तेल]

बंब्या—पु बंद केलेल्या, शिवलेल्या पोत्यांतील धान्य, माल यांचा नमुना पाहण्यासाठीं उपयोगात आणावयाचें साधन यास लाकडी मूठ असून पुढें टोंकदार व पन्हळ असलेला लोखंडी भाग असतो

बंभर—पु भ्रमर, भुंगा 'पीतां मरंद उदरभर बंभराचें।' -र १ [सं भ्रमर]

बभ(ब)रा, बभ्रा—पु १ गवगवा, बोभाटा, गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि स्फोट २ उपहास, दुर्लौकिक 'खळ होते, साधूचा करणार बळें सभेंत बभ्रा ते।' -मोसभा ४२ ०करणें-बोभाटा करणें, गुप्त गोष्ट उघड करणें

बंभा(बा)ळ-ळें—पुन १ भडभडणारा भडका (आगीचा), धडधडाट, लोट २ दिपवणारी प्रभा, लोळ, झोत, लखलखाट (दिव्याचा) 'पैं दीपाचिया बंबाळीं। कां चंद्र हन जें उजळी।' -ज्ञा १५ ३०८ ३ मोठा आवाज, घोष, गर्जना, गोंगाट, हलकल्लोळ 'ऐसा अद्भुत तूरबंबाळु। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु।' -ज्ञा ११ ३१६ ४ पुष्कळ व जोराचा प्रवाह (रक्ताचा, रसाचा, द्रवाचा) ५ आकस्मिक उसळी, भपकारा (उग्र वासाचा) -वि मोठा, लखलखीत उदा० बंभाळ जाळ उठला-उजेड पडला [प्रा बंब]

बभुत, बिभूती—स्त्री (हिं) विभूति भस्म 'शैली शृंगी कथा झोळी बभुत लगाया तनको।' -दत्तपदें १८ [स. विभूति]

बभोला—पु ब्रह्मरूपी भोळा शंकर गोसाव्याचा म्हणावयाचा वाक्प्रचार [सं ब्रह्म, प्रा बंभ+भोला]

ब-मज्कूर—क्रिवि म्हटल्याप्रमाणें, पूर्ववत् 'बक्षी मज्कुराची नियत ब-मज्कूर कायम असल्यास ' -दिमरा २ १७ [फा]

बंमठस—वि (ना) मूर्ख, अकलशून्य, मूढ

ब-मय-ये, बमै—क्रिवि सहित, सह; सुद्धा 'ब-मय कुटुम्बासुद्धा ' -राज १० २६५ [ब+अर मअ=सह]

ब-मसामअ—क्रिवि कानास, कानावर -आदिलशाही फर्मानें [फा]

ब-मिनत—क्रिवि १ मिनतवारीनें आर्जवानें 'अगर ब-मिनत आपणाशीं राजकारण लाऊन ' -पया ४८३ २ उपकारसहित [फा]

ब-मु(मो)(जि)जीब ब-मूजिब—क्रिवि प्रमाणें, अनुसार, बरहुकूम (मुख्यत्वें लेखांत) 'काजीपणाचा हक दस्तूर ब-मोजिब वल्याणभिवडीप्रमाणें घेत जाणें ' -बाडबाबा १ १० [फा ब-मूजब्]

ब-मुरुवत—क्रिवि माणुसकीस अनुसरून 'ब-मुरुवत हजरतीची भीड त्यास गालब '-रा ५ ७२ [अर मुरुवत्=माणुसकी]

ब-मुवाफिक—क्रिवि प्रमाणें -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बम्मे—वि (ब) पुष्कळ

बय—स्त्री (व खा) आजीबाई, आजी [बया]

बयतन—न (व खा) सर्पण, जळण [स ज्वल्, गु बळवु यावरून खा बयणें=जळणें+तण,न)=गवत]

बयतें, बयत्या—(वो) बळतें, बळत्या पहा

बयला-ली—बैला बैली पहा

बया—पु पक्षिविशेष, एक पक्षी

बया—स्त्री १ आई, वडील बाई यास आदरानें हाक मारण्याचा शब्द 'आई आई बयाबया म्हणती।' -नव १० ९२ २ (लाडीकपणानें) ल्हान मुलगी ३ (ल) धिडका, आकाबाई [बाई]

बयाज—पु सविस्तर हकीकत, तपशील 'याचा बयाज सबनिसानीं बोलून ल्याहावा ' -बाडबाबा १ १८१ [फा]

बयाणा-णो-ना—पु १ सचकार विसार, आगाऊ दिलेला पैसा २ निवेदन, हकीकत, खरी गोष्ट सांगणें ३ सबब, समजुतीसाठीं सांगितलेली कटाळवाणी गोष्ट (क्रि० सांगणें, वाचणें) ४ राजेरजवाडे बागनें चालले असतां त्याच्या पुढें चोपदारांनीं म्हणावयाचें स्तुतिपर वाक्य ५ (चि कु) उखाणा [अर बैआना, फा बयान] ०बांधणें-क्रि विक्रीचे जिनसावर (मुख्यत्वें दागिने-जवाहिरावर) आपली मोहोर, शिक्का करणें (मोहोरकरणारानें देऊ केलेल्या किंमतीपेक्षां जास्त किंमत दुसरीकडे न मिळाल्यास ते त्यासच द्यावयाचे अशा खुणेकरितां)

बयाद-ज, बयावल—पुस्त्रीन १ विस्तार, तपशीलवार सांगणें २ सबब, निमित्त 'बयादीवर बयादी चालविल्या '[अर बयाज] ०सांगणें-लावणें-दाखविणें-अडचणी आणणें, आक्षेप काढणें सबबीदाखल व समजुतीदाखल लांबलचक गोष्ट सांगणें ०खोर, बयादी-जी-वि कटाळवाण्या पुनरावृत्तीची, लांबलचक सांगण्याची, स्पष्टीकरणाची सवय असलेला, पाल्हाळ्या, दीर्घसूत्री, सबबी सांगणारा ०खोरी-स्त्री शब्दपाल्हाळ इ०काचे ठिकाणीं आसक्ति ०वार-क्रिवि विस्तारानें, तपशीलवार, व्यवस्थेशीर

बयादाहून—क्रिवि (व) विनाकारण -बशाप ५२ १

बयान-ण—पु १ विस्तार, तपशील 'तुमचे योग्यतची वृद्धी असावी याचा आम्हांस किती सन्तोष याचा बयान नलगे' -रा ५ ११ २ वर्णन, तारीफ 'रावजी इंग्रजांचे ऐसे न जाणे

त्याचा वयान काय लिहू ? ' –रा १० १३९ ३ (ना) जबानी, म्हणणें [अर बयान्] ०अर्ज–पु साक्षणी (क्रि० करणें, सांगणें) 'हेंनीच जाऊन राजश्रीयांसी ह हकीकती बयाण-अर्ज केले ' –इम १० ०धार–वरा–क्रिवि तपशीलवार, सविस्तर 'खबर बहुत बयानवार लिहिली ' –रा १५ ३१ [फा] ०तहरीरी–पु लेखी जबाब

वयावया—क्रिवि (व) उगीच, खोटेंच, येरेंं, दादून 'हें भाडण वयावया झालें ' [वठें वठें ?]

वयावल—न विस्तार इ० बयाद पहा

वर—स्त्री (गो) वरगडी –शिंपु

वर—पुलीन पूयप्रधान द्रव्य, मुख्यत्वें रक्तमिश्रित पू (क्रि० वाहणें, जमणें, साचणें, भरणें, धरणें)

वॅर—स्त्री (गो) भिंतीवर शेवटच्या थरात रचलेली नक्षी केलेल्या चिऱ्याची, दगडाची रांग. [वर ?]

वरईक—स्त्री चांगलें नाव, चांगली कीर्ति (क्रि० संपादणें, मिळविणें, मिळणें) [वॅर]

वरक—न मेंढयाची लोंकर आणि बोकडाचे केस यांच्या मिश्रणापासुन विणलेलें वस्त्र अधिक बारीक व तलमदार वरकास कुर्के म्हणतात

वरकडी—स्त्री वरगडी, फासळी

वर-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि चिखल, शेण इ० मध्यें पाय भरणें इ० क्रियांच्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन [ध्व]

वरकणी, वरकता, वरकांण—स्त्री (कु) एक लहान जातीची होडी, क्रीडानौका [पोर्तु बरकिन्हा, बरकेता]

वरकत-खत, वर्कत—स्त्री १ सिद्धि, यश, सुपरिणाम, लाभ २ यशस्विता, भरभराट, भाग्यशालीपणा 'ज्याचें दैव अनुकूल नाहीं त्यास कोणत्याही व्यवहारात बरकत येत नाहीं ' ३ भरभराटीचें आधिक्य, कल्पनेपेक्षा अधिक नफा, प्राप्ति, फायदा (कामात, धंद्यात) ४ कोणतीहि वस्तु मापताना एक या सख्ये ऐवजीं करिता म्हणतात, लाभ [स भृ–भर, अर बरकत] म्ह० नियत तशी बरकत=बुद्धि तशी समृद्धि ०सोडणें–(शेतानें) आपली मातबरी, सुपीकपणा गमावणें, टाकणें

वरकत्या-ता, वरखत्या-खट्या—पु (कों) भाताची पेंडी बांधण्यासाठीं भात्याणाचा, गवताचा वेलेला बंद दोर

वरकंदाज वर्कंदाज—पु बंदुकवाला शिपाई, बंदुकीनें नेम मारणारा, गोळीबार करणारा इसम 'चौकडीनें एक हजार पावेतों बरकदाज निवडक. ' –समारो २ ४ [फा बर्कअंदाज] बरकं(क)दाजी–स्त्री तोड्याची बंदूक सोडणें, निशाण मारणें, गोळयांचा भडिमार [फा]

वरकशी-कस, वर्कशी—स्त्री १ स्पर्धा, चढाओढ, भांडण 'बलवंताबरोबर बरकस लावणें ती विचारें करून लावावी ' २ आकस, द्वेष, वैर, शत्रुत्व (क्रि० बांधणें, धरणें, बाळगणें, चाल वणें) 'माझ्या घरच्याची तुझी आधींच किर बरकशी। ' –राला ६३ [फा बर्‌आकस] ०धरणें–राग धरणें

वरका—वि १ मऊ, विलविलीत, घट्ट नसलेला (एक प्रकारचा फणस, त्याचें झाड, फळ व गरा) (गो) वरकय २ पिठयें विमूड [का बके]

वरका—पु (कु) कफ, बेडका [बेडका]

वरकाळी—स्त्री पांदोटी, चिंधी, धुडका

वरखाड—स्त्री (व) न्यूनता, वाण 'भाताची वरखाड आली पर्कीत। ' [बरखास्त ?]

वरखा(का)स-स्त, वर्खास्त, वर्खास—वि विसर्जित, उठलेली, मोडलेली, समाप्त झालेली (सभा, कचेरी इ०) 'कचेरी बर्खास व्हावी ' –रा ६ ५१० [फा बरखवास्त]

वरग—पुन १ एक धान्य, ज्वारी, बाजरी, नाचणा इ० चें बीज 'बरगासाठीं खादलें शेण। मिळता अन्न न सडी। ' –तुगा ३११९ २ –पु (ल) केसामध्यें गोचिडया, उवा पडणारा, गुरास होणारा मधुऱ्या रोग, गोचीड, ऊ 'बरग पडोनि मेलीं गुरें। मार्डी नेलीं म्हणावें चोरें। ' –भवि ४९ ९३ ३ (गो) लाकडाचा भुसा करणारा कीटक ४ –न (गो) न कुजलेलें लाकूड ५ (महानु) दुष्काळ, अवर्षण 'बरग पडिलें कव्हणी एकीं वर्षी।'–भाए ४२०. ०पडणें–अक्रि दुष्काळ पडणें **वरगे(ग्ये)ण**–न बरग धान्याचा पेंढा, भात्याण [बरग+त्राण]

वरगडी, वरगडा-ला—स्त्रीपु फासळी, छातीचें हाड **वरगड्या, वरगडे-ळे मोडणें**–१ बरगड्यांची हाडें मोडणें, (ल) अति श्रम करणें, अति श्रमानें भागणें, थकणें २ (ल) नम्र व विनीत करणें, नरम करणें, खोडकी जिरविणें, अभिमान उतरविणें (हाडें घुमट्या यथेच्छ ठोकून)

वरगण—स्त्री (व) नुकसान, तोटा 'सन्यात बरगण भरावी लागली '

वरगळ, वरंगळ—वि दूरदूर, विरळ घट्ट नसलेल्या विणीचा (कपडा चटई वीण, दात, आळ) [स विरल ?]

वर(ं)गळणें–अक्रि १ विरळ विणीचा, रचनेचा, ठेवणीचा असणें (कपडा दात इ०) २ बडबडणें, विसगत बोलणें, बडबडणें ३ उत्कंठित, अधीर होणें ४ (प्राय वारगळणें) भडकणें

वरगळभूत वरगळलें-गळेल-वरगेल-ळ भूत—न भुकेलें माणूस, भुकेनें उत्कंठेनें कावराबावरा झालेला मनुष्य **वरगळेल**–वि भुकेला, अधीर, उतावळा म्ह० बरगळेल भूत कोंडोळ्यावर राजी

वरगा—पु १ इमारतीलाकडाचा चौकोनी तुकडा, दोन तुळयावरील आडवी कडी, वासा इ० २ भिंतीत बसविलेला खांब [हिं] ०**मोडणें**–वडगा मोडणें

वरची-छी-शी, वर्ची-र्छी-र्शी, वर्चा—स्त्रीपु एक प्रकारचा लहान भाला, अंकुश लटकल्या इसमाच्या डोक्यापेक्षा जास्त उंचीचें, लोखंडी दांड्याचें व शेवटास निमुळती सुरीप्रमाणें केलेलें भोंसकण्याचें शस्त्र 'विचवा लवंगी सुरगुन साग सोटा वरची पेंफिती।'–ऐपो १०९ 'बरशी सरशी मारी नैनाची पाहून हजारों अल्म फिदा।'–पला ४ ३३ [हिं बरछी]

वरज—पुन (राजा) वरग पहा

वरजोर, वर्झोर—वि सख्त, बलाढ्य 'वर्झोर नतिजा देऊन'–ब्रच ५७ [फा वर्झोर] **वरजोरी**-स्त्री (गु) बळजबरी

वरट-टा—पु चिखल 'मग दु खाचेनि वरटें चोंवले।'–माज्ञा ७ ८८ [वरवट] **वरट चोंबळणें**–सक्रि सारवणें

वरटी-ड—स्त्रीपु भातशेतातील एक तृणधान्य, पाढरें, बारीक वरी-राळयासारखें असणारें धान्य, याचें कणीस नागली प्रमाणें असतें 'शेतींतील निंदन काढलें होतें तरी सुद्धा वरड सुटून राहिला' गहू० तुरीबरोबर वरड पिरडला जातो'

वरड, वरडखरड, वरडा-डी—स्त्री १ माळ जमीन, भरड 'वेधता कठिणशा वरडातें।'–किंगवि २६ २ (कों) भाताचें आवण काढल्यावर पुन्हा आवणासाठीं दुसऱ्या वर्षापावेतों पडीत टाकलेली जमीन [ता वरडु=रुक्षता]–वि १ आत मुरूम, गोटा, वाळू व तांबडी माती असणारी ओसाड, नापीक, निकस (जमीन) 'कमाकर्माचे गुडे। बाब घ तलें दोहींकडे। नपुनकें वरडें। रानें केली।'–ज्ञा १३ ४७ २ भाकड 'कीं कामधेनु पय पान। वरड गायीस मागतसे।'–भवि १० १२२. ३ ओबडधोबड, खडबडीत 'कीं वरड गोटे चिंतामण। परी अभग जाहले कीं।'–भवि १० ५ ४ (ल) देवीचे व्रण असलेला (चेहरा) [बरड हिं] **वरडरान**–न माळरान

वरड—पु धान्य, लाकूड इ० स उपद्रव देणारा किडा **वरडणें**–अक्रि १ किडणें, (धान्य लाकूड इ०) किड्यांनीं पोखरलें जाणें (गो) बडुचें, वड्डुचें २ (ल) देवीचे व्रण, खळगा पडणें [वरड=कीड]

वरड बोंबल्या—वि (व) गुप्त ठेवावयाची गोष्ट सांगत सुटणारा, बोंबाबोंब करणारा [ओरडणें+बोंबलणें]

वर(रें)डा—पु (व कु) उंचें अंडें, अंडें; लिखा

वरडा, वरडी सुपारी—पुस्त्री जून पोफळाची शिजवून, वाळवून तयार केलेली सुपारी

वरडेल—न वडे तळून काढल्यावर राहिलेलें तल, वडेल [वडा+तेल] ०**काढणें**–सक्रि (ल) मारणें –रासो

व(भ)रणी—स्त्री चिनी मातीचा लावट घट, उभट भांडें 'एखादा न देखे तरु स्वप्नीं। त्यासी मिळे क्षीरभरणी।'–गुंच १३ ६ [सं भरण ?]

वरतरफ-र्फ वर्तर्फ—वि कामावरून काढलेला, पदच्युत. 'मुरादखान याची फौज अगदी वर्तर्फ केली'–ख १ २२४ **वरतरफी वर्तर्फी**–स्त्री चाकरीवरून दूर करणें, काढणें [फा]

वरतर—वि जास्त मोठा. –आदिलशाही फर्मानें [फा]

वरतावा—पु (व) कारभार, कारकीर्द [हिं]

वरदार, वर्दार—वि वाहणारा, नेणारा मुख्यत्वें हिंदी व फारशी शब्दांशीं फक्त समासांत प्रयोग उदा० बेले वरदार, शिके वरदार, निशाण वरदार (निशाण नेणारा) [फा]

वरदास्त-र्दास्त—स्त्री १ आदरसत्कार, पाहुणचार, सत्कार (पाहुण्याचा इ०) (क्रि० करणें, राखणें) २ निगा, देखरेख करणें, जोपासना, व्यवस्था ठेवणें, शुश्रूषा करणें (मुलें, गुरें, जिन्नस यांची) 'तुर्त जखमाची वगैरे वर्दास्त होत आहे'–ख ११ ६०१२ –वि (व) सह्य, खपण्याजोगें 'वरदास्त होणार नाहीं' =सहन होणार नाहीं 'भाऊसाहेबास हें वर्दास्त न होता.'–होकै [फा बर्दाश्त]

वरप—क्रि (गो) लिहिणें [का बरिदु] **वरपी**–पु लेखक, लिहिणारा

वरफ वर्फ—न १ थिजलेलें पाणी हें दोन प्रकारचें असतें, निसर्गजन्य व कृत्रिम २ हिम, भीहार ३ (ल) त्वचेवर बारीक पुटकुळया, मसुऱ्या, पुरळ येणें उदा० देवीचें-मसुऱ्याचें-गोंडाचें-वरफ बाहेर पडलें ४ दाट उगवणारें गवत, झाडपाला, केस इ० 'शेतामध्यें गवताचें बरफ झालें' [फा बर्फ] ०**दाणी**–स्त्री वर्फ ठेवण्याची पेटी

वरफी वर्फी—स्त्री १ निसर्गजन्य बर्फाची वडी २ नारळाचा चव, खवा, साखर यांची केलेली एक प्रकारची खाण्याची मिठाई [फा बर्फी] **नारळाची वरफी** स्त्री नारळ घालून केलेली वर्फी **वर्फीचुरमा**-पु तळलेल्या रव्याचे मुठे पाटयावर वाटून भुगा करून त्यांत तूप साखर खवा व बदाम, पिस्ते इ० घालून त्याचे कापून वर्फीप्रमाणें केलेले तुकडे –गृशि १ ४४३

वरवट—पुन १ (व) आवे, चिंचा इ० कोळून दाट केलेलें पाणी, ताक इ० आंबट पाणी, पन्हें, रायतें 'चिंचेचें वरवट पितो' २ बकऱ्याच्या मांसाचा रस्सा, सांबारें ३ चिखल 'मग दु खाचेनि बरवटें धोंवले।'–ज्ञा ७ ८८

वरवटणें—अक्रि १ वरवट, चिखल इ० कानीं लिप्त होणें २ –सक्रि (ना) शेणानें किंवा मातीनें सारविणें [बरवट]

वरवटी—स्त्री (व) चवळीच्या शेंगेसारखी एक शेंगाची जात [वरवट]

वरवडा-डी-डें—पुस्त्रीन एक जंगली झाड व त्याचें वीं, एक तृणधान्य व त्याचें गवत याच्या बियाची भाकरी होते

वरवरणें—अक्रि १ पूयमय होणें, पूयरक्तवत् द्रव्य गळत असणें (क्षतें, फोड इ० वानून), शेंबूड गळणें (नाक इ०तून) २ पिकल्यानें किंवा कुजण्यानें मृदु, स्रवणारें, पचपचीत होणें (लिंबू फणस इ०) [ध्व] **वरवर-वरा**-क्रिवि निचरे, वाहे, गळे, स्रव अशा रीतीनें (क्रि० वाहणें, चालणें, शिकरणें, हगणें) **वरवरीत**-वि १ गळगळीत, विलविलीत, स्रवणारें, मऊ (पातळ शेण, चिखल, नासकें फळ) २ वरवरलेलें, शेंबूड गळणारें (नाक) ३ लाळ गळणारें (तोंड, क्षत)

वरवाद, वर्वाद—वि १ विघडलेलें, नाश झालेलें, नष्ट, ओसाड, वाताहत झालेलें 'गढी खोदून वर्वाद केली'—होकै १४ (सामा) नासलेलें २ रद्द, वद केलेला 'पुढील तहनामा झाल्यानंतर मागील तहनामा वर्वाद होतो'—रा ७ ३ ३ओसाड [फा वर्वाद] ०करणें—सक्रि धूळधाण, नासाडी करणें **वरवादी**—स्त्री नासाडी

वरमदंडा—पु कांटेचुवक, एक काटेरी क्षुद्रुप [स भ्रमदंड]

वरमा-म्हा, वर्मा—पु १ दोरीनें ओढून फिरवून भोंक पाडण्याचें यंत्र, सामता; वेधन, गिरमिट २ दारूच्या बाणाचें तोंडा कडील भोंक [फा वर्मा] **वर्मेदान**-वि भोंक पाडण्यात कुशल 'भण्डारी चागले वर्मेदान'—वाइसमा २ ९

वरलीमाह—पु सुरमाह —वागेची माहिती पृ ४

वरलेख—क्रिवि लेखाप्रमाणें, लिहिल्याप्रमाणें [फा बर्+स लेख]

वरव—स्त्री वरवेपणा, शोभा 'जैसी नाकेंवीण वरव। का शिरेंवीण अवयव।'—एभा १४ २५७ [स वरम, म बरवा]

वरव(वो)ट-टा, वरवटा—वि गोजिरवाणें, सुदर, चागलें, देखणें, छान, सुरेख, उत्कृष्ट उत्तम 'ठाइ ठाइ वरवट। निवृत मडीत घाट।'—ऋ १८ **वरवणें**-अक्रि शोभणें प्रतिविंव किंवा अनु मापक। तैसें द्वैतमिसें येक। वरवतसे।'—अमृ १ २६ **वरवंटा**-वि (ल) पतिव्रता, शुद्धाचारी 'आम्ही गौळणी वरवटा। जातों मथुरेच्या हाटा।'—होला ९ **वरवा-वी-वें**-वि १ (काव्य) चागला, छानदार 'वरविया वरवग घनमेघसावळा। वैजयती माळा गळा शोभे।'—तुगा ३ २ सुदर, नामी निवडक इ० [वरा] म्ह० वाहेर वरवा आत हिरवा ०काळ होणें-(व) काळ अनुकूल होणें, आर्थिक परिस्थिति अनुकूल येणें, भरभराट होणें **वरवेपण**-न सौंदर्य 'मग अलवारीं वरवेपण। निवाडु दावी।'—ज्ञा १ ४४

वरवा—पुस्त्री (राग) या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्रधैवत कोमल व तीव्र निषाद हे स्वर असतात जाती औडव-सपूर्ण वादी ऋषभ, सवादी पचम गानसमय सर्वकाळ [स वरम्?]

वरवाळणें—अक्रि फिरणें 'सज्जूनि आपुलाले भार। वर वाळले सग्रामा।'—मुआदि २३,११७

वरसकाळा—पु (ना) पावसाळा [स वर्षाकाल]

वरस(सा)न—न १ मस्तकातील थंडी, शैत्य, पडसें २ पडश्यामुळें नाक इ० गळणें (क्रि० येणें, वाहणें) [सं वर्षण]

वरसात, वर्सात—स्त्री १ पावसाळा, पाऊसकाळ २ वर्षाव, वृष्टि ३ घोड्यास होणारा शैत्य रोग, घोड्याच्या चार खवाट्यावर होणारें दर्द —अश्वप २ ९४० ४ (पावसाळ्यात) घोड्याच्या डोळ्याच्या रक्षणासाठीं केलेली कातडी झापड, पडदा [सं वर्षर्तु कृ=पाऊस पडणें] **वरसाती डगला**-पु (वडोदें) पावसाळ्यात पोषाखावर वापरण्याचा डगला, (इ) रेनकोट

वरह(र्ह)क-क्क—वि बरोबर, युक्त, न्याय्य, योग्य —क्रिवि बरोबर रीतीनें, न्यायानें, हक्काप्रमाणें 'मनसुबी मनास आणून वरहकइनसाफ करून उत्पन्न होईल'—वाडवावा २ २ [फा वर्हक]

वरहु(हुं)कूम—क्रिवि आज्ञेप्रमाणें, बेतानें, सारखें 'बर्हुकूम याद'—वाडवावा २ ६६ 'धनी हुकूम करील त्या वरहुकूम चालवें'[फा बरहुक्म]

वरळ—न. भरड दळलेलें पीठ —वि १ विरळ विणीचा, अतिशय जाडाभरडा (कपडा) २ भरड दळलेलें (धान्याचें पीठ) [वरड]

वरळ—स्त्री १ विसगत भाषण (झोंप, ताप, दारूची निशा यातील) २ निरर्थक वडबड, वटवट, जल्पना —वि १ असंबद्ध (भाषण), मूर्खपणाचें भाषण करणारा, भ्रमिष्ट मूर्खपणाचें (भाषण) 'ऐसें वोलती ते वरळ ज्ञानहीन।' २ भटकणारा, आड मार्गाला जाणारा; छाविष्ट 'सुरतें याचा वरळ। विनवीत असे।'—विपु २ ६ ३ भ्रांत 'जीव आर्धीचि समळ। वरि विषयेसगें होति वरळ।'—भाए ६२१ [ध्व] ०जाणें-अक्रि चाचरणें, मत्र म्हणताना चुकणें 'देखा मन्त्रु वरळु जाय।'—ज्ञा १ १९० **वरळणें**-अक्रि १ असबद्ध भाषण करणें, भलतें भलतें वोलणें (झोंपेंत, तापात निशेंत) २ वडवडणें, चावळणें, ३ स्वच्छंद फिरणें भटकणें, भलत्या मार्गाला जाणें 'इद्रियें वरळों नेदावीं।'—ज्ञा ३ ११६ **वरळणी**—स्त्री वडवड (झोंपेंतील)

वरा—पु कोवळा दुवा, लहान शेंपटीचा मेंढा

वरा—वि १ चागला गुणाचा मध्यम वर्गाचा, चालण्या जोगा, योग्य २ ठीक प्रकृतीचा, आरोग्य असणारा, रोगनिर्मुक्त ३ सुमाराचा, बराच, पुष्कळ नसला तरी पुरेपूर ४ (ल) शहाणा 'केवळ बाळचि इच्छी विधुसि धरायासि का वरा इच्छी।'—मो उद्योग १० ३ —क्रिवि १ वळेवर यक्तशीर 'तु वरा आलास'

२ चागल्या, नीट रीतीनें 'देव म्हणे बैस बरा।'–मोभीष्म ४ १९ [स वरम्] **बरा घेणें**–चागल्या तऱ्हेनें, खूप वर्णे (मार, ठपका इ०) खरडपट्टी काढणें **बऱ्यावर असणें**–एखाद्याचें चांगलें इच्छिणें **बऱ्या बोलानें–घार्जानें**–क्रिवि गोडीगुलाबीनें राजीखुषीनें, स्वतःची चूक कबूल करून 'या चळवळीवरील अत्या चाराचे आरोप बऱ्याबालानें परत घ्यावेत'–के २७५३० **बऱ्याशा झाडाची साल काढून न्हावप**–(गो) चागल्या माणसाच्या आधारानें राहणें **बरावाईट**–वि १ साधारण चागला, मध्यम, बरासा, चालचलाऊ २ (कु ल) आत्महत्या, मरण 'जिवाचा बरावायट करूक वगता' **बरीगत-गती**–स्त्री धडगत आशाजनक स्थिति (बहुधा नकारार्थी प्रयोग) 'त्या रोग्याची बरी गत दिसत नाहीं' **बरें**–न १ कल्याण, क्षेम, भरभराट २ हित, नफा, फायदा, चागलें –क्रिवि १ ठीक, चागलें, योग्य मान्य २ पाद-पूरणार्थक शब्द 'काय बरें यास उदाहरण?' ३ ठीक फार चांगलें, होय (रुकार, कबुली, मान्यता इ० विवक्षित असता) [बरा] म्ह० ज्याचें करावें बरें तो म्हणतो वर माझें खरें (परशाधास-ला) **बरें मागणें**–चागलें व्हावें अशी इच्छा, प्रार्थना करणें ०**पाहणें**–क्रि चागलें म्हणून समजणें, कल्याण चिंतणें 'पढरीचे ब्राह्मण देखतील कोणी। बरें मजलागोनी न पाहती।'–तुगा **बरेंपण जावप**–क्रि (गो) मैत्री जमणें **बरेंवाईट**–न दैवानें येणारें दुखणें, मरण, नाश इ०, आरोग्यादिक बरें व रोगादि वाईट

बराप—क्रिवि विषयीं –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बराक—स्त्री चाल, खोल्याची रांग, छावणी [इ बरॅक्]

बराडी—वि १ पराकाष्ठेचा खादाड, आधाशी 'हे तो विख्यात खोडी खरवि न कवडी काय देतो बराडी।'–किंसुदाम ७४ २ हावरा, आशाळभूत 'कृपा कराल ते थोडी। पाया पडिलें बराडी।'–तुगा ५५१ [वऱ्हाड, विरड]

बराडी—स्त्री (व) ताग काढून घेतलेली काडी, सणकाडी

बराडोल—पु भोंक पाडण्याचें हत्यार –राको

बरात—पु १ चगकाचनी नामक गजिफाच्या खेळांतील तिसरा रग २ –स्त्री खजिन्यातील पैशाची मागणी, हुडी ३ (मुसलमानी) लग्नाची वरात [फा बरात]

बराद—स्त्री (गो) परयाचा सच [पोर्तु बरायो]

बरा(रो)बर—वि १ सम, तुल्य, सारखा, समान २ ततो तत अचूक, मिळणारा न्यूनाधिक नसलेला (हिशेब इरीकत) ३ युक्त योग्य, न्याय्य रास्त चागला ४ सपाट, सारखा, सम, सरळ नियमित व्यवस्थित यथायोग्य सारखा, अनुगुण –क्रिवि १ समवेत, समागमें मिळून एकाच वेळीं २ समपातळींत ततोतत रीतीनें सुरेख रीतीनें न्यायानें ठाकठीकपणें नीटपणें, खरेपणानें नेमका इ० [फा बराबर्] **बरोबरचा-रीचा**–वि १ सारखा, सम, तोलाचा २ एकाच वेळेचा, पदवीचा ३ सोब तीचा, सगतीचा, सगती ०**होणें**–अक्रि १ साफ जाणें, पूर्णपणें सपणें, व्यय होणें २ चिरडलें जाणें, चुराडा होणें, तुकडे तुकडे होणें, उध्वस्त होणें, पूर्ण नाश केला जाणें (शब्दश व ल)

बरा(रो)बरी—स्त्री १ समता, सारखेपणा, (बुद्धिबळ क्रीडा) एका बाजूची दुसऱ्या बाजूवर मात होणें, अशक्य नाहीं अशी स्थिति होणें, (कोणत्याही खेळात) एका बाजूसारखा दुसऱ्या बाजूचा डाव होणें, २ समानता, नियमितपणा, एकरूपता ३ समसमान पणा (व्यापारात-नफातोटयाचा इ०) ४ तुलना, स्पर्धा, 'हीन अनाती बराबरी। बोल बोले सरोत्तरीं।'–दा २१५२ [फा बराबरी] (ग्राम्य) ०**करणें**–स्पर्धा करणें, तोलास तोल देणें टक्कर मारणें ०**पाहणें–करून पाहणें**–तोलून पाहणें, तुलना करणें **बराबरीचा, बरोबरीचा**–वि सारख्या गुणाचा, धर्माचा, वीर्याचा, कौशल्याचा, जोड, तोल

बरामत—स्त्री बलामत, खोटा आरोप (क्रि० येणें, आणणें, घालणें) [फा]

बरामद—स्त्री १ व्यवस्था, निकाल 'कामाची बरामद होईल'–रा १०१८३ २ निर्गत मालावरील जकात –वि १ आगत, आलेला 'मागती नवाब बरामद होऊन इग्रजी सह्रा सर्दार यांची मुलाजमत झाली'–रा ५१४१ २ अधिष्ठित 'कुर्सीवर नवाब बरामद जाले'–रा ७८४ [फा बरामद्]

बराय, बराई-ये—क्रिवि १ साठीं, करिता 'बराय तिजा-रत'–पदमव ११३ २ स्वत; जातीनें खुद, प्रत्यक्ष 'तो बराय अर्ज खातरेस आणून'–योमारो १३३७ [फा बराइ]

बराय(ई)खुद–क्रिवि स्वत च्या विचारानें, स्वत, जातीनें 'इन्साफ बराई खुद (शब्दश स्वत च्या विचारानें) जातीनें पहावी'–रा १५२९८ [फा बराय+खुद]

बरावर्द-वर्दी—स्त्री बरावर्द पहा

बरास—न १ (व) शभर चौरस फूट अथवा दहा फूट लाव, दहा फूट रुद जागा २ शभर घनफूट ३ (गो) २५ घनहात [पोर्तु]

बरासकापूर—पु कापराची एक जात –मुव्या १५५

बरी—स्त्री आगरख्याच्या चोळाची एक बाजू होणाऱ्या दोन तिकोनी तुकडयापैकीं पुढचा तुकडा मेषकळी 'भवताले घोंस जरीचे। सारे पडदे एक बरीचे। तुम्ही केवळ लाल हरीचे।'–प्रला १६६

बरी—पु (माळवी) उडदाचा वडा वगैरे

बरीक—क्रिवि वाक्यालंकारार्थी प्रयोग जेव्हां सजातीय पदार्थसमुदायातून विवक्षित गुणाचा एकच पदार्थ अपेक्षित असतो तेव्हा उपयोगात आणतात मात्र, तेवढा, सत्यत खातरीनं

वास्तविक, तत्वत, गृहीत धरून, अंगीकार करून 'हे सगळे दागिन वाईट आहेत हा वरीक चांगला' 'तद्वीति राम कवि म्हणो मामहरीच्या वरीक रीतीतें।' -मोसमा ५ ३१ [वरा]

वरू—पु वोरू, तृणविशेष, ज्याची लेखणी करतात असें ताट 'नाना देशींचे वरू आणावे।' -दा १९ १ १६ [प्रा वरुअ]

वरोद—पु तुळईवर ठेवावयाची लांकडी कडी 'यांत परशा वरोदावर ठेवतात' -मॅरट ५६

वर्गोचें—क्रि (गो.) रिद्गिणें वरप पहा

वर्करार, वर्करारी—पुस्त्री निश्चितपणा, कायमपणा 'वर्करारीची वचनें शिवाजीमहाराजास सांगावीं' -चित्रगुप्त ९ [फा वर्करार्]

वर्का—पु (वाई) हरळीसारखें गवत -मसाप ३ ३ -वि रसाळ

वर्खास—क्रिवि १ खास, स्वत ची २ मुद्दाम 'वर्खास चिठी घउन पाठविली पाहिजे' -रा १० ४२२ [फा]

वर्खुर्दार—वि १ फळ खाणारा, उपभोक्ता २ चिरंजीवी -राव्यको ८ ४५ [फा वर्खुर्दार्] वर्खुर्दारी—स्त्री उपभोग [फा]

वर्गा—पु लुटारू, गनीम 'वर्गे लोकाची चाल रहण्यास तोंड द्यावें आणि कमजोर जाला म्हणजे पळून जावें -भाव १०९

वर्गुजर—स्त्री दिरंग, निष्काळजीपणा 'वर्गुजर न करणें' -रा १० ३६३ [फा]

वर्गोवर्चे—अक्रि (गो) लाकडाचा भुगा होणें वरग पहा

वर्जा—वि मान्य, योग्य 'दुतर्फा दोस्ती चालावी हें वर्जा' -रा १० १२८ [फा वर्जा]

वर्जेस—पु (छापखाना) वारीक टाईप हा टीपाच्या उपयोगी असतो [इं]

वर्तख्त—क्रिवि तख्तावर 'दिल्लींत पातशाहा वर्तख्त वसवावा' -दिमरा १ २६९ [फा]

वर्तर—वि श्रेष्ठ, उच्चतर 'पादशाही हुकूम वर्तर म्हणोन' -चित्रगुप्त ७० [फा]

वर्ताव-वा—पु (व) चाल, रीत, पद्धत [हिं]

वर्दार—वरदार पहा

वर्निश—पु (सोनारी) भाडयावर पॉलिश करण्याचा गोल रधा [इं]

वर्निस्वती—क्रिवि प्रमाणें 'तें वर्निस्वती साल मजकूर दुमाला कीजे' -रा १५ १३८ [अर निस्वत्=संबध]

वर्पा—क्रिवि उभा सुरू असलेला 'हंगामा वर्पा केला' -ख ७ ३५६७

वर्फ वर्फी—वरफ बरफी पहा

वर्वटाण—स्त्री (गो) उग्र वास

वर्बर—पु म्लेंछडातील एक जात व तींतील व्यक्ति [स]

वर्बरदेश—पु आफ्रिकेंतील वार्बरी संस्थान -अश्वप १ ३४

वर्न्या—क्रिवि (नामपुरी) वर

वर्ले, वल्लु—न १ (गो) भुईनळा २ पीप ३ (वे) शिरी -वि (निंदार्थी) अतिशय दारू पिणारा [पोर्तु वॅरील]

वर्वक्त-ख्त—क्रिवि वक्तशीर, वेळेवर 'मरल्हत उम्दी वर्वक्त तस्वीर् होउन' -पया ४६९ [फा]

वर्सात-ती—वरसात-ती पहा

वर्हम—वि दिक्‌, मम 'मर्जी वर्हम होत' -रा ५ ८. [फा वर्हम्]

वर्हाणपुरी—वि बऱ्हाणपूर शहरचें (कापड, जरतार इ०)

वर्हि—न दर्भ, दर्भमुष्टि श्रौत व स्मार्त यागात दर्भमुष्टि पसरून त्यावर हवनीय द्रव्य ठेवतात 'कुडमंडप वेदिका सुलक्षण। इध्मा वर्हि निसंधान।' -भारावाल २ ६९ [स]

वर्हि—पु मोर, मयूर [स]

वल-ळ—न १ सामर्थ्य, जोर, शक्ति, कुवत, क्षमता (इ०देश वल) (समासांत) तारा-ग्रह-रवि-गुरु-वल (चद्र, तारा इ०ची अनुकूलता) तसेंच द्रव्य-विद्या-बुद्धि-बाहु-मनुष्य-पुण्य-वल इ० २ सैन्य, फौज, दळ 'त्यावरि दुर्योधन वल पचविससहस्र पाठवी राजा।' -मोभीष्म ५ ११ [स] ०कुवल-ळ-स्त्री धोक्याचा व अडचणीचा काळ, संकटसमय; परीक्षेची वेळ कालकक्षा, वेळ अवेळ पहा -क्रिवि धोक्याच्या अडचणीच्या वेळीं 'आम्हास वल्कुवल पडल्यास कुमक करावी' -माराचियोरा ६३ [वल=शक्ति+कुवल=अशक्तता] ०ठा-पु बळ, शक्ति -वि बळकट, सशक्त, वलाढ्य ०दर्प-पु शक्तीचा गर्व [स] ०वत्तर, वलोत्तर-वि अतिशय बळकट, मजबूत समर्थ, शक्त, बलाढ्य (मनुष्य विशेषत देव, वळ, परिस्थिति, घडलेली गोष्ट) [स वलवत्+तर] ०वान्-वन्त-वि बळकट, सशक्त [स] ०हा-पु इंद्र, वल दैत्याचा हननकर्ता 'वलहाकरिता मनसी भगचि पावेल सामरहि वल्हा।' -मोद्रोण १२ ८९ [स] ०क्षय-क्षयवात-पु शक्तिपात करणाऱ्या वातविकाराचा क्षोभ [स] वला(ळा)ढ्य-वि वलवान्, सशक्त [स] वला(ळा)त्कार-पु जुलूम, जबरी, जबरदस्ती [स] वलावल-न १ अन्योन्य शक्तता व अशक्तता, वळाची तुलना (वादी पक्षाची, विधिनिषेध पक्षाची, वादग्रस्त गोष्टींच्या अनुकूल-प्रतिकूल कारणाची) 'हे दोन पक्ष आहेत त्यात वलावल पाहून सवल पक्ष असेल तो घ्या' २ शक्ति उपाय, साधन 'जं कांहीं करणें तें वलावल पाहून करावें' ३ सामर्थ्य आगची शक्ति उत्कृष्टता (वस्तुतील, मनुष्यातील) [स वल+अवल] वलाय, वलायकी—स्त्री (गो) व?, आरोग्य वलियाड-वि वलिष्ठ 'जे कीं वलियाद सुभट।' -गीता १ ४९८

वलिष्ठ-वि ०वल अतिशय बळकट [स] वली ळी-वि

सशक्त बलवान् पराक्रमी [सं] बलीकटु-वि बळकट 'आमचा वैरी बलीकटु' -पंच ३ १

बलँ—न (गो) गूळ [भली ?]

बलक बलख—पु १ चीक चिवट पदार्थ (अंडें इ० कातील) २ गूळ इ० चा रस ३ मगज गीर [हिं]

बलख—क्रिवि (ग्राम्य) थोर मोठा, पूर्ण, बरचरीत, सम्बल, जबर मळकट परव, वद (थोर मजल, ओसें, माप होर इ०)

बलकाव—न १ (गो) सोपा २ घरापुढील दारासमोर दोन्ही बाजूंस बसण्यासाठीं केलेली उंच जागा कट्टा [पोर्तु]

बलकी—स्त्री साव इ०च्या बोपन्यावरची खोवण

बलकी-किं ल्की बलक बलकें-कैं—क्रिवि निदानीं इतकाच नव्ह तर आणखी, वकील विंबहुना '१०० पडोत बल्की ३५० पडोत पण घाडा घ्यावयाचा' [फा बल्कि]

बलग(गा)ट—न (चि) आरोप बाळट विटाळ संकट

बलगी—स्त्री बाजरीच्या निबुराचे वरपट गोंड तें दातांत अडकल्यानें होणारें दुःख 'दिरडी बुजे भरे बलगी।' -दा ३ ६ १८

बलंगी—स्त्री कुस्तीचा एक पेंच (क्रि० भरणें)

बलछडा—पु १ लाकडाचा जाड व लांब वासा (शिडी इ० साठीं) २ भाल्याचा दांडा ३ (ल) भाला

बलबल बलबलपुरी—स्त्री १ दगलीचें धुमाकुळीचें ठिकाण बाजार २ अव्यवस्था अंधेरनगरी गोंधळ, अदाधुंदी नियम इ०कडे दुर्लक्ष बेशिस्ती (क्रि० माडणें होणें करणें) 'राजेलोक एषआरामी झाले म्हणज सगळी,बलबलपुरी होऊन जात' -बाजी [बलबल+पुरी=शहर] म्ह० बलबलपुरी आणि टमटम राज्य

बलबलीत—वि मऊ दबणारें विलविलीत, गिजगिजीत व चिघळणारें (फळ इ०) [ध्व]

बल(ल)म—पु आखूड भाला खासें याच्याकरिता बल्लम स्वारींत पाठविणें -(बडोदें) हुजराची शिकार १४

बलवणें—अक्रि बोलवणें वाचे नो बलवे मुहुद्रणमुखें या उत्तरा द बदे। -विठ्ठल रसमजरी ४२ [बोलवणें]

बलवा—पु १ गलबला दंगल कोलाहल तटा तकार बड २ (ल) सुप्रसिद्धि ३ अव्यवस्था (काम हिशेब व्यवहार यांची) ४ उपद्रव [हिं]

बलवार—पु छप्परबंदाची जात व तींतील व्यक्ति

बला—स्त्री भिस्त आधार पक्षकाराची बला वकिलावर -गौज अ ३ (१९३५) [स बल]

बला बलाय-ई—स्त्री १ संकट इडापिडा 'कोणीकांहीं समजावी' आणि आपल्यावर देहाटी घराई येईल' -मदर १ १२१ त्रास दुःख पीडा (माणूस, प्रसंग,शापापासून) २ आळ बालट आरोप (क्रि० घालणें आणणें) [अर बला] म्ह० शाह ण्याची बलायदूर बला-या घेणें—क्रि इडापिडा घालविण्यासाठीं बोटें मोडून दृष्ट काढणें 'उभारूनि बाह्या बला घेत बसुनिया। -सप्त ३७ विर्ताक रूपवत्या मुख पाहुनी बलाया घेती। -सप्त ५२ बलागत-स्त्री आकस्मिक बलानें सकट त्याद, पीडादायक मनुष्य, पदार्थ इ० (क्रि० येणें घालणें, आणणें) बलादुरी-स्त्री सकट दूर होण्यासाठीं ओंवाळून टाकलेला पदार्थ बायकांनीं बला-दुरी व शतगें करून ओवाळिलें' -चित्रगुप्त ११४

बला(ला)ट-ड—न वृथारोप आळ बालट तुफान (क्रि० पण घालणें) [दे] बलाटी टवा बलाट-लाट-लाड-खोर, बलाढा-ढी-ढ्या-वि तूफान घेणारा आळ घणारा

बलाढ्य—वि (वों) बलवान विद्यादि गुणांनीं मोठा [स बलाढ्य]

बला(ल्हा)णी बलावणी बल्हाणी—स्त्री १ (राजा) देवळाच्या गाभाऱ्याच्या सभामडपाच्या भिंतीला लागून असलेला ओटा 'दरी बलाणी इंद्रनीळाची। -कथा ४ १८ २१६ २ (कों) रहाटगाड्यांत फिरविणाराची बसण्याची जागा [द]

बलामत—स्त्री १ मिथ्या आरोप २ बलागत या अर्थी योजतात बला शब्दांत बलागत पहा [फा बलामत अर बगामत]

बलाय(ई)नस्तर—न १ सटरफटर वस्तु २ त्याडीनें मिळविलेली मिळकत (जमाखर्चांतील)

बलाव—न (हेट) कोडवीपक्षां मोठी होडी [पोर्तु ?]

बलाविणें बलावणेंकरी—बोलाविणें बोलावणेकरी पहा

बला(ळा)हक—पु मेघ [स]

बलि-ळी—पु १ देव पिशाच यांना अर्पण करावयाचें अन्न पशु प क्षी इ० (क्रि० दणें) २ बलिदानाचे वेळचें देवपूजेचें साहित्य (पुष्पादिक) ३ बलि नामक राजा दैत्य; महाबलि पहा -वि बलवान सशक्त [स] ०दान-प्रदान-न १ बली अर्पण करणें दान शांति इ० कांत उडीद मिसळलेल्या भातावर किंवा कोहळ्यावर गुलाल टाकून त्यावर जळता काकडा लावून तो शिस र त ठेवून तो मनुष्यादिकावरून ओवाळून देवतास अर्पण करि तात तें भक्ष्य पीडा निवारू बलिदान दणें। -दावि १७२ २ नजराणा कांहीं बलिदान अंगीकारा माझें। -एभा ४ १०० [स] ०प्रतिपदा स्त्री कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा [स] ०हरण-न भूतयज्ञ

बलिग—वि सक्त करडा -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बलीवर्द—पु अडिल बैल न बडविलेला बैल [स]

बलु(लो)तें—न १ गांवांतील बारा वतनदारांना अथवा हक्कदार कारूंना शेतावर त्यांच्या हक्काबद्दल गावकऱ्यांनीं नेमून दिलेला धान्याचा, बागाइताच्या उत्पन्नाचा वाटा; गांवकऱ्यांच्या गरजा भागविण्यासाठीं कारूंना कुणब्याकडून मेहनताना म्हणून मिळणारा पिकाचा वंशपरंपरागत वाटा २ (कांहीं ठिकाणीं) पाटील कुळकर्णी इ० गावच्या पिढीजात कामगाराचा हक्काचा वाटा ३ वरील बारा वतनें –कांहीं महारबलुतीं (मुसलमानी व मराठी राज्यांत मिळणारीं) –१ सितादेवी किंवा ढम्या उसाचा भाग २ वशी घरची देणगी ३ शिमगीपौर्णिमेस होळीचा नैवेद्य ४ वैदूर-आषाढी पौर्णिमेला धान्य ५ हातशकुणें=गुऱ्हाळावरील भट्टीचें बन्तें ६ मृत जनावराचें अवशेष ७ परटक्का ८ दफनाचे खड्डे खणण्याचे पैसे ९ खळ्यावरील दाणे १० पेवाच्या तळाचे दाणे इ० –भस्तृ ३७ 'येश जय प्रताप कीर्ति । हे अयोध्येचीं बलुतीं ।'–वेसीस्व ६ ६३ [का बल=उजवा+कुड=देणें, बलुता= उजव्या हाताचा हक्क म्हणून देणें] **बलु(लो)तेदार, बलु(लो)त्या, बलु(लो)लीता**–पु. बलुत्यावर हक्क असणारा गावचा वतनदार सरकारी कामगार पाटील, कुळकर्णी इ० काहून ह भिन्न असून बारा आहेत–१ सुतार, २ लोहार, ३ महार, ४ माग (ही पहिली किंवा थोरली कास किंवा वळ यापैकीं तिघाचा धान्याच चार पाचुंदे किंवा कणसासह २० पेंढ्यावर हक्क आहे व महाराचा ८ पाचुंद्यावर हक्क आहे), ५ कुंभार, ६ चांभार, ७ परीट, ८ न्हावी, (ही दुसरी किंवा मधली कास किंवा वळ या प्रत्येकाचा तीन पाचुंद्या वर हक्क आहे), ९ भट, १० मुलाणा, ११ गुरव, १२ कोळी (ही तिसरी किंवा धाकटी कास किंवा वळ या प्रत्येकास दोन पाचुंदे मिळतात) याप्रमाणें पुढील बारा अलुते आहेत –तेली, तांबोळी, साळी, माळी, जंगम, कळावंत, डवऱ्या, ठाकर, घडशी, तराळ, सोनार, चौगुला हेहि हक्कदार आहेत (मात्र यांचा हक्क टाविक नाहीं) कांहीं ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें बलुतेदार आढळतात–पाटील, कुळकर्णी, चौधरी, पोतदार, देशपांड्या, न्हावी, परीट, गुरव, सुतार, कुंभार, वेसकर, जोशी यांत सुतार, लोहार चांभार, कुंभार ही पहिली कास न्हावी, परीट, कोळी, गुरव ही मधली कास आणि भट, मुलाणा, सोनार, माग ही तिसरी कास होय कोंकणातील बलुतदार याहून थोडसे निराळे आहेत इंदापूर परगण्यातील बलुतेदार पुढीलप्रमाणें आढळतात –पहिली कास सुतार, लोहार चांभार महार दुसरी कास–परीट, कुंभार न्हावी माग तिसरी कास-सोनार, मुलाणा गुरव, जोशी, कोळी, रामोशी एकूण १४ पंढरपूर प्रांतातील बलुतेदार – थोरली वळ –महार, सुतार लोहार, चांभार मधली वळ–परीट कुंभार न्हावी माग धाकटी वळ–कुळकर्णी, जोशी, गुरव पोतदार ग्रँटडफ याच्या मतानें–सुतार, लोहार, चांभार, माग, कुंभार न्हावी, परीट, गुरव, जोशी, भाट, मुलाणा हे बलुतेदार व सोनार, जंगम, शिंपी, कोळी, तराळ, वेसकर, माळी, डवऱ्यागोसावी, घडशी, रामोशी, तेली, तांबोळी, गोंधळी हे अलुतेदार आहेत पुष्कळ जागीं महारास पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वळींत धरतात इर्गी आढळणारे अलुतेदार किंवा नारू –सोनार, माग, शिंपी, भट, गोंधळी, कोरगु, कोतवाल, तराळ हे आहेत तथापि अलुतेदार व बलुतेदार हे निरनिराळ्या जिल्ह्यांत वेगवेगळे आहेत, त्यामुळें त्यांची एकवाक्यता होणें कठिण वरील कास म्हणजे, गाव ही गाय असून तिचें पीक ही कास होय, आणि बलुतेदार हीं या गाईच्या कासेला पिणारीं वासरें 'अहो जीवु एथ उखिता । वस्तीकरु वाटे जाता । आणि प्राणु हा बलौता । म्हणोनि जागे ।'–ज्ञा १३ ३४ [स बली+अपत्य=बलुत्या ?]

बल्यामारी—उद्गा (व) पर्वा, दिक्कत, फिकीर नाहीं या अर्थी 'या तेंग्यापायीं घरदार गल तरी बल्यामारी ' [बला= पीडा ?]

बल्यांव—न (कों) एक प्रकारची ल्हान होडी बलाव पहा.

बल्ल—न (गो) पीव

बल्लम—पु बल्म पहा 'बल्म बाण बोथाट्या ।'–ऐपो २०० [हिं बल्म]

बल्लव—पु १ गोपाळ, गवळी 'वनीं खेळती बाळ ते बल्लवांचे ।'–वामन, वनसुधा १ १६ २ आचारी, विराटाच्या घरीं भीमानें आचारीपणा करीत असतांना धारण केलेलें नाव [स]

बल्ला—पु १ (व) सापळा २ फासा [का बळ्ळी]

बल्लाळताटी—स्त्री (महानु) कनात 'गाडेयाचिया निहरी । घातली बल्लाळताटी ।'–शिशु ५६९

बल्ली—स्त्री १ उथळ पाण्यात होडी पुढें लोटण्यासाठीं उपयोगांत आणावयाची दांडी, वासा, ताज २ नावेची होल काठी ३ (व) लाकडी दांडी, वासा

बल्ल्या—पु १ (कर) बच्चा २ (मुलांत रूढ) दडादाखल खावयाची गोटी 'बल्ल्या दे '

बल्वा-ल्वा—पु दंगा बलवा पहा 'ज्यांणीं बल्वा केला, त्यांत शामील जाले असतील त्यांचेंहि पारिपत्य करणें '–रा ७ ४१ [फा बल्वा]

बल्हारी—स्त्री (व) सामर्थ्य, थोरपणा, मोटेपणा 'काय तुमची बल्हारी सांगावी ' [हिं बलिहारी]

बव—न (ज्योतिष) अकरा करणांपैकीं पहिलें [स]

ब-वकूफ—पु शहाणा [फा बा-वकूफ]

ब-वक्त(खत)-नेक—क्रिवि शुभ समयीं, प्रसंगीं, वेळेवर योग्यवेळीं 'खत मसरंत-नमत पाठविलें तें ब-वक्त्-नेक पोंहचलें '–पया ४८० [फा]

व-वजूद—क्रिवि असुनहि, शिवाय 'व-वजूद टॉमस मोधीन पुण्यात आला असता ' -ऐटि १५८ [फा बा-वुजूद्]

व-वजे—क्रिवि उत्कृष्ट रीतीनें, वहिवाटीप्रमाणें [फा]

ववर्ता—पु सफेत व काळया केसांत लाल केस असलेला घोड्याचा एक रंग -अश्वप १ ३२

व-वाईक—क्रिवि खरेपणानें -आदिलशाही फर्मानें [फा]

व-वाजवी—क्रिवि योग्यतेनुरूप 'व-वाजवी ताकीद होईल '-रा १५ १५६ [अर]

व-वाशि(सी)र—स्त्री मूळव्याध -अश्वप २ १९५ [हिं]

व शर्त(र्थ)-र्ती—स्त्री १ पराकाष्ठेचा यत्न, जबरदस्त आणि निश्चयाचा प्रयत्न 'त्यानें दास व-शर्तीनें वाचविलें ' २ अट 'व-शर्तीची याद '-पया २५१ -वि अगोवरील 'व-शर्ती हुण्डया ' -रा १९ ३२ -क्रिवि १ निश्चयाच्या प्रयत्नानें, आस्थेनें, आवेशानें 'त्या प्रांतात व-शर्ते अम्मल बसविला ' २ निःसंशय, खातरीनें विनचूक ३ (शर्तीनें, पैजेनें) निश्चितपणें, पूर्णपणें, अगदीं उदा० व-शर्ते ल्वाड-लुच्चा-सोदा इ० ४ अटी प्रमाणें 'तुमचें काम व-शर्थे झालें ' -हव ५६ ५ अटीवर 'परतु व-शर्थे मशारनिल्हेचीं कुटुंबें शहरांत दाखल व्हावीं ' -रा १० २६५ [फा ब-शर्त्]

वशा-श्या—पु १ माल्याच्या गैरहजिरीत घराच्या, शेताच्या राखणीस ठेवलेला महार २ बसून फुकट वेळ घालविणारा, आळशी [बसणें] ०**खाणें** अक्रि अडकून बसणें

वशारत—स्त्री शुभ वार्ता, खुशखबर 'अशी आम्हास वशारत जाली आहे '-रा १ ६३ [अर बशारत्]

वशी-सी—स्त्री लहान ताटलीसारखें पसरट भांडें (विशेषत पद्मापिण्याचें) 'कपवशी ' (गो) काचेचें तबक [पोर्तु बसिया हिं बासन]

वॅष्टॉ—वि (गो) निरर्थक

वस-स्स—क्रिवि पुरे; पुरेसा, ठीक 'ज्यासावर युरोपीय पंडितांनीं अलीकडे जो चोरीचा चार्ज आणला आहे तोच बस आहे ' -नि ५०० -स्त्री (अशिष्ट) वैपुल्य, रेलचेल, कमाल 'त्यानें गाण्याची बस करून दिली '[फा बस्] (वाप्र) ०**करणें**-अक्रि थांबवणें विरमणें, राहणें **वस माई**-उद्गा १ थांब! पुरे बाबा! २ तृप्ति कटाळा दाखविण्यासाठीं योजतात (क्रि० होणें कर्त्याची षष्ठी) [हिं बसमाई]

वस—पु १ दृढता, निश्चितपणा, कायमपणा २ स्थिरस्था वरसची स्थिति जम वजन छाप पगडा (व) वसोटी (क्रि० बसणें) 'ज्या व्यवहारात ज्याचा बस बसला तो त्यास सुकर ' [बसणें] **वसक**-स्त्री १ आसन; आस्तरण बैठक गिर्दाईत (जाजम, खुर्ची इ०) २ बैठक, खुर्ची, तळखडा; (सामा) आधार ३ वसवी, तळ, बुड, पाय, बुधा, अहणी 'या दऊ तीची बसक ल्हान म्हणून आपटते '४ वसवी, बाजारात घातलेल्या दुकानावरील कर, पट्टी ५ वसकीची जमीन, सपाट, सखल जमीन, दरी, वदखल ६ जमीनीचा खोलगट भाग स्थळ ७ जमीनीवर ठाम वसून राहणें (थकव्यामुळें, हट्टानें-मनुष्यानें, पशूनें) (क्रि० घेणें, मारणें) **वसक**-वि सखल, खोलगट (जमीन) **वसक्ट**-स्त्री दमल्यामुळें, हट्टानें, (तमाशेवाल्यानें ऋणकोला) रोखण्याकरिता जमीनीवर थवकल घालून बसणें, हातपाय मोकळे सोडून बसण्याची क्रिया, बैठक (क्रि० घेणें, मारणें) 'ही म्हैस उभी आहे तों दूध काढा एकदा वसकट मारली म्हणजे उठणार नाहीं ' -वि १ सखल, थपकट, चपटें, सपाटसर, याच्या उलट उभट उभार २ बपकें फेंदरें नकटें (नाक) **वसक्ट नाक्या**-वि फेंदरा, नकटा **वसकण**-न १ आस्तरण बैठक बसक (-स्त्री) पहा २ बसवट, थवकल (-स्त्री) पहा ०**कण-घेणें मारणें**-सिद्धीच्या निराशेनें हातीं घेतलेलें काम सोडून देणें ०**र(का)र-क्र्र**, **वस्क-(स्का)र**-स्त्रीन हातरी, चटई, जाजम, घडवंची, मुलांनीं शाळेत बसावयास आणलेलें गोणपाट इ० आसनाप्रमाणें पसरलेली ठेव लेली कोणतीहि वस्तु (हेट) वस्तुक [स विष्टर] ०**कल**-स्त्रीन बसण्यास फुरसत वेळ, सवड, सधि (बहुधा नकारार्थी प्रयोग) 'तो सारा दिवस फिरतो त्यास क्षणभर वसकल सापडत नाहीं ' -वि १ कमी उचीचें, आखूड व पसरट, नीच व सपाट २ बसकें, फेंदरें, नकटें (नाक) ३ खोलगट, खालपट (जमीन) ०**का**-स्त्री १ (राजा) बैठक, आसन, खुर्ची २ तळ पाया (वस्तूचा) -वि १ वेताच्या उताराचा, आडव्या घाटाचा, याच्या उलट पाणढाळ, खर २ सपाट, थबकट ०**की**-स्त्री १ विटीदाडूच्या खेळांतील एक शब्द २ बसका अर्थ १ व २ पहा ३ चुंवळ -वि चुंवळीसारखें वसकट (पागोटें) 'तिवट वस्की साथें ' -समारो १ २०१ ०**कीचा**-वि १ तळ, पाया, बैठक, असलेला २ बसण्यालायक (घोडा, बैल गाढव) ०**कूर**-स्त्रीन बसकर पहा **वसकेचा**-वि तळ, पाया, बैठक, आधार असलेला ०**कोळी**-स्त्री वसकट मातीची घागर 'ययाविधीनें त्या येरी। वसकोळ्या घागरी। '-तुगा २८० **वसण**-स्त्री (कर) बसण्यास घेतलेली लाकडी वस्तु **वसणी**-स्त्री १ बसणें, बैठक मांडी ठोकून बसणें 'एका वसणीत म्या शंभर पद लिहिले ' २ बुड, आसन ३ (को) ल्हान पाट ०**पुगडी**-स्त्री बसून घालाव याच्या फुगडीचा खेळ 'बस पुगडी वसुगा। चतुर भुगा लालुगा। एक पाय खोलीतो। सीताराम बोलीतो। ' -मसाप २ २३४

वसक्ल—स्त्री (को) माशाची एक जात हे ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्यें पकडतात

वसणें—अक्रि १ बैठक मारणें २ ढुंगण, गुडघा, घोटा इ० च्यावर टेंकणें ३ खालीं बुड टेंकणें, उपविष्ट होणें, बसक घेणें, पाय आकुंचित करून राहणें, विश्रांतीसाठीं खालीं टेंकणें (पशु, पक्षी यांनीं) ४ उद्योगधंदा, काम वगैरेशिवाय असणें, रिकामटेकडा, निरुद्योगी असणें ५ फुकट वेळ घालविणें ६ खुर्ची इ० बैठकीवर अधिष्ठित होणें ७ (शब्दशः व ल०) वर पडणें, असणें 'अंगावर धूळ बसली ' ८ (विशेषत ल०) एखाद्यास भारभूत होणें, एखाद्यावर अवलंबून असणें ९ तळीं जाणें, स्थिरावणें १० खालावणें, कमी होणें (नदीचें, विहिरीचें पाणी) ११ बोथट होणें (शस्त्राची धार) १२ स्थिरावणें (एखाद्या मार्गांत, स्थितींत), (ल०) रमणें 'तदुपरि मग तीचें चित्त कोठें बसेना ।'—सारुह ३ ५९ १३ स्थिरावणें (पाऊस, उष्णता, ताप) १४ ऱ्हास, अपकर्ष होणें, खालावणें, कादतें घेणें, श्रेष्ठता गमाविणें, वैभव कमी होणें १५ सवयीनें निष्णात किंवा तरबेज होणें, अंत प्रवेश होणें (हाताचा, दुसऱ्या अवयवाचा, बुद्धीचा, ज्ञानाचा), चांगलें समजणें 'हें गाणें माझें बसलें ' १६ (ल) अंगावर येणें, पडणें 'मार–खर्च–तोटा–चमला ' १७ योग्य होणें, विवक्षितपणें जुळणें, मिळणें, पक्कें जडणें, बरोबर होणें, लागू पडणें (साधेजोड, युक्ति, हिकमत हिशेब) १८ खचणें, बुडणें, विन किफायतीचा होणें, नासणें तोटा येणें (व्यापार, धंदा यांत) १९ घोगरा, बदसूर, खोल व अस्पष्ट होणें बिघडणें (कंठ, गळा, घसा, आवाज) २० स्थापित होणें (अम्मल, सत्ता) २१ जोम, जोर मिळविणें (पिकानें) २२ पार जाणें, समूळ नाहींसें होणें २३ दवणें, कमी होणें, चेपणें (गळू) २४ आरंभ करणें २५ प्रमाण ठरणें २६ प्रहार लागू पडणें, फटकारा लागणें (चाबूक इ० चा) [स उपविष्ट, प्रा उवइस, वइस हिं जि वेश, आर्मेजि वेस] म्ह० बसू जाणे त्याला ऊठ कोण म्हणे=ज्याला कोठें व कसें बसावें हें कळतें त्याला ' ऊठ ' म्हणून कोण म्हणेल **बसतां लाथ उठतां बुक्की, उठतां लाथ बसतां बुक्की**—सर्वदा मार **वसले(ल्या)घडीचा**—वि पुष्कळ दिवस एकसारखा घडी घालून ठेवलेला व त्यामुळें कोरेपणा व झकपकपणा गेलेला कोरा(कपडा) याच उलट ताण्याचा=कोराकरकरीत [बसणें+घडी] **वसले राहून**—क्रिवि बसून 'महाराज खिडकींत नहमीं बसले राहून दिवस मोजीत —विक्षिप्त १ १३१ **वसत्या महिना**—वि चाकरी न करिता दरमहाचा दर महा मिळणारा(पगार) **वसात आणणें**—सक्रि स्वत च्या ताब्यात आणणें 'दहाजणी मी वसात आणिल्या प्रमाणें पाजुन पाणी ।' —पला १४ **बसून आतील टांग (मारणें)**—स्त्री (मल्लविद्या) जोडीदारानें आपल्यास खालीं धरल्यास आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या कोपरावरून हात घालून त्याचा हात घट्ट धरून ज्या हातानें आपण जोडीदाराचा हात धरला असेल त्याच बाजूच्या आपल्या पायानें जोडीदारास वर ढकलून व त्याच्या हातास आपल्याकडे ओढून झटका देऊन त्यास चीत करणें **बसून बाहेरील टांग(मारणें)**—स्त्री (मल्लविद्या) जोडीदारानें आपल्यास खालीं धरल्यास जोडीदाराच्या कोपरावरून आपला हात घालून त्या हातानें त्याचा हात घट्ट धरून त्याच बाजूच्या आपल्या पायानें जोडीदाराच्या पिंडरीस बाहेरून आपला पाय टाकून त्याच्या धरलेल्या हातास एकदम आंत झटका देऊन त्यास चीत करणें (टांग=गुडघ्यापासून घोट्यापर्यंतचा पायाचा भाग) **वसणें**—न बसण्यासाठीं पसरलेली, ठेवलेली कोणतीहि वस्तु, बैठक **वसता**—वि बसण्याच्या उपयोगी (घोडा, बैल इ०)

वसंत—पु १ गाण्यातील एक राग २ वसंतऋतु [हिं, स वसत] **वसंत–ती**—वि केशरी, कुसुंबी, पिवळा (कपडा किंवा रंग) 'डोईस वसंती फेटा दुपेटा वसंत ग ।'—प्रला ९४

वसन—न (ढोर) जनावराच्या मागील फऱ्याची जागा, चौक

व(बे)सनेकड—न (कों) मुळकुड्यामध्यें घातलेला दांडा रहाटास बैल लावावयाचा नसल्यास ह्या दांड्यानें रहाट फिरवितात मुळकुड्याजवळ बसनेकडाशीं काटकोनात जोखड बांधतात

व-सरंजाम—क्रिवि सरंजामासहित [फा]

वसर—वि (व) हार गेलेला, पराजित 'कोणाला बसर जाणार नाहीं तो ' [ओसर] ०**येणें–जाणें**—अक्रि हरणें, पराभूत होणें [ओसरणें–वसरणें–वसर]

वसराई—वि १ वसरा शहरचीं (रेशमी वस्त्रें, मोत्यें, फळें) २ केळीची एक जात हीं केळें बारीक व लांब असतें यांचें बीं वसऱ्याहून आलेलें आहे —कृषि ४८८ ०**चोखे मोतीं**—न वसरा येथील सुकुमार, तेजस्वी व गोल मोतीं [फा]

वसला वाटा–भाग—पु (कर) फाळ्यासहित उत्पन्नातील मालकीचा विशिष्ट भाग (खर्चवेंचाविरहित) हा कडधान्यापुरताच असतो

वसव—पु लिंगायत धर्माचा मुख्य उत्पादक हा धर्म शिवोपासक आहे [स वृषभ=बैल] **वसव(ह्व)ण्णा, वस्वण्ण**—पु, **वसवा**—पु जंगमाच्या देवळातील पूजेचा नंदी, बैल 'वसावाचे खालीं मांडिलें प्रमाण। वस्वण्णाची आण तया काईं।'—तुगा ३०६८

वसवंत—न उपास्य दैवत 'सार्डी या विषयाची धाई र। यणेंचि खेळे बसवंत होसी। '—तुगा २४३ [प्रा]

व-सवाव—वि उचित त्याचा जबाव व-सवावच येईल ' —रा ५ ८५ [फा]

वसविणें—सक्रि १ बसायास लावणें 'भजावन करावया वसविलें नखाग्रीं धरा।'—केक ५ २ पक्कें करणें, बांधणें, स्थिर करणें (कोणत्याहि स्थितींत) ३ माथीं मारणें, सोंपणें, लादणें ४ यद करणें, शमविणें, स्थिर करणें, विश्रांति घेण्यास लावणें

५ भोगावयास लावणें, घर आणणें, गुरवविणें (कांहीं अनिष्ट) ६ योग्य करणें, जमविणें; लावणें, जुळविणें, मिळविणें ७ स्थापणें (राज्य, सत्ता यानृ विधि, वहिवाट) ८ (बायकी) न्हाणवलीस मखरात ठेवणें (गर्भधानाच्या पूर्वी) [बसणें] बसवी–स्त्री १ (बाजारात बसणारी) वेश्या, कसबीण निर्लज्जत्वादि गुणविशिष्ट गरती स्त्री २ जगम मताची कसबीण –शास्त्रीको ३ देवळी, मेंळी [बसणें]

ब-साअत-नेक—क्रिवि शुभ घटिकेला [फा]

बसालत—स्त्री सधि स्नेह [अर विसाऌ] ०ती–वि स्नेहाचा, मैत्रीचा 'खान कुम्पनीचे बसालती सिलसिल्यात दाखल जाला आहे' –रा १० २११

ब-सिका-खास– क्रिवि खास शिक्यानिशीं फर्मान ब-सिका-खास' –रा २० ३६५ [फा]

बंसी—स्त्री बासरी, पावा, वेणू मुरली. 'अधरीं धरिसी बसीला।' –मध्व १४६ –पु कृष्ण [हिं स वश]

बसु(सो)ला-ले—पुस्त्री सुताराची तासणी, वाकस [हिं बसुला].

बसो—पु उसाची एक जात –कृपि ४५०

बसोल—पु (व) मढविणारा

बस्त—पु बोकड 'कस दैत्य हे बस्त सकळ। बळी घेसी तयांसी।' –ह १४ ७ [स]

बस्त व भाव—पु वस्तभाव –आदिल्शाही फर्मानें [फा]

बस्त(स्ता)न—न १ रचना व्यवस्था बेत बस, जम (क्रि० बसणें) स्नानाचें–जेवण्याचें–निजण्याचें–बस्तान बसलें' २ बदोबस्त, स्थिरावलेपणा निश्चिति कायमची जागा घेणें धरणें (क्रि० बसणें) ३ टरणें पडणें (प्रमाण) यावरून सरा सरी, मध्यम प्रमाण, वाटणीचें प्रमाण दर (क्रि० बसणें) 'पधरा रुपयांचें पचवीस माणसात बस्तान चागलें बसलें' ४ जम ताळा (हिशेब हकीकत यांचा) खऱ्या गोष्टीशीं मिळणी, मेळ (वात म्याचा इतिहासाचा, वर्णनाचा) योग्य ठीक होणें (सामान्यत) (क्रि० बसणें, जमणें मिळणें) ५ सबध, प्रमाण 'आकाशां तील गोलाच्या गतीवर मनुष्यास होणाऱ्या इष्टानिष्ट गोष्टींचें बस्तान असण्याचा सभव किती' –नि २३१ [फा बस्तन=बाधणें, आवळणें] ०बिघडणें–अक्रि बिघाड होणें, घडी बिघडणें

बस्तनी—स्त्री वेष्टनी –राज्यको ८ ११० [हिं]

बस्तरवार—पु (ना खा) बृहस्पतवार, गुरुवार बिस्तरवार

बस्ता—पु गठ्ठा (कापसाचा कागदाचा इ०) त्याचा बस्ता भरून ठेवावा स्वामीसी।' –रामदासी २ ५७ थैली गाठोडें बदरा [फा बस्ता] बस्त(स्ता)न–पु ठाण दिंड

बस्तानी—स्त्री टोकास दोरी बांधलेली काठी, मुल ना शिक्षा करण्याचें गुरुजीचें साधन

बस्ति-स्ती—स्त्रीपु १ खालच्या पोटाचा भाग, खालचें पोट, ओटीपोट, मूत्राशय २ बस्तियत्र (कोठा साफ करण्याचें) –न बस्तिनलिका –स्त्री १ बस्तीची नळी २ पिचकारी ३ गुदद्वारात पिचकारीनें पाणी सोडून मलोत्सर्ग करविण्याची क्रिया [स]

बस्ती—स्त्री जैन लोकांचें देऊळ 'जरीं लागला पाठीं हस्ती। तरीं न रिघावें बस्तीं।' [बसणें ?]

बहकणें—अक्रि १ भकणें, रस्ता चुकणें, भरकणें, भलत्या वाटेस लागणें २ (ल) नीतिभ्रष्ट होणें, वाकडें पाऊल पडणें ३ चुकणें, घसरणें ४ बेसुमार चढणें, अमर्याद होणें, आटोक्याबाहेर जाणें (किंमत, करार) ५ (काव्य) सर्वत्र पसरणें, फाकणें दरवळणें (सुगध) 'अयोध्येमाजी सुवास बहकत।' –रावि १० २१ ६ वरळणें, बाहवणें, भ्रमात पडणें [हिं बहकना]

बहकणी, बहक(का)वणी–स्त्री चुकणें, भटकणें, भुलवणी

बहक(का)विणें–सक्रि १ भलत्या वाटेस लावणें, भटकावयास लावणें (शब्दश व ल०) २ गोंधळविणें, घाबरविणें बहका–पु (ना) घोटाळा, धादल

बहंगी—स्त्री १ खाद्यावरून वहावयाची ओझ्याची कावड, बगी; पेटारा २ (ल) कावडींतून नेण्याचें ओझें [हिं]

बह(ह)गुण—न (व.) रुद तोंडाचें पातेलें [बहुगुणी]

बहडणें—कि (वा) वाढणें, पुढें होणें [हिं बढना; स वर्धन]

बहर—पुस्त्री १ हगाम, वैपुल्याचा काळ, भर, सुगी, जोम, उत्कर्षाची पूर्णता तजेला (उत्पन्न, तारुण्य आरोग्य मान, सपत्ति खळ उद्योग यांचा) 'स्पन्द छातिवर छुन्द गेन्द जणु गुलाब बहरामधि फुलती।' –प्रला २ पराकाष्ठेचा रग मौज (नृत्यादिकांची) [फा बहार=वसत] ०मारणें–क्रि आनदात मौज मारणें पूर्ण सुखोपभोग घेणें बहरामन्द–वि सुखी, सपन्न [फा] बहरी–बहारी पहा

बहरी, बहरीससाणा—बहिरी, बहिरीससाणा पहा

ब-हर्गीज-हरगीज—क्रिवि कधींहि, बिल्कुल हा मज्मून ब-हर्गीज मौकूफ करूं नये' –रा ७ २३ [फा]

बहव(व्ह)स—वि १ बेकैद, ओढाळ, उच्छृखल, फटिंग २ निष्काळजी, बेकायदा, बेबद जुलमी, स्वैर, स्वच्छाचारी (सामान्यत मनुष्य काम राज्य) [बहु+वास वसणें]

बहस—स्त्री चर्चा –आदिल्शाही फर्मानें [फा]

बहळ-ल—वि १ प्रचुर विपुल पुष्कळ 'आनदामोद बहळ। सात्विकाचें मुकुळ।' –ज्ञा १५६ २ पुष्ट 'चिन्मात्र तेजें बहळ। नित्य निर्मळ सदरा।' –एभा ९ २०७ ३ विस्तृत प्रशस्त, विस्तीर्ण मोकळी (इमारत, मैदान प्रदेश) [स बहुल, का बाहळ]

वहा—स्त्री किंमत, दर्चे ' कागद-वहासर्ताल रुपये पचवीस देविले जातील ' –सासं२ जुलै ९१ [फा वहा]

वहाईपंथ—पु एक मुसल्मानी धर्मपंथ हा १८४४-४५ मध्यें इराणात उदय पावला याचा उत्पादक मिर्जाअली महमद होय हल्लीं हा पंथ अरबस्तानात प्रबळ झाला आहे –शाको (व) ६२

वहाचर—वि १ (व) वाचट २ लावालावी करणारा

वहाड—न समुद्र, खाडी याच्या काठची भरतीची सारी जमीन

वहाड—न (प्र) वाड, सारभूंय, कोडपर्ने इ०

वहाण—स्त्री (कों) नावेचा काठ, कड, वाण, वाणी

वहाणा-ना—पु मिष, ढोंग, खोटी सबब, निमित्त 'राजश्री भाऊचे पत्राचा वहाना लावतील ' –ख ५ २४७६ [फा. वहाना] ०**करणें**-क्रि खोटें बोलून एखादी गोष्ट लपविणें

वहा(हि)णा—वि (व घाटी) लाडक्या मुलीस म्हणतात

वहाणें—सक्रि (काव्य) हाक मारणें, बोलावणें 'दुर्योधन ये स्वयें वहायाला ' –मोउद्योग ७ ८८ [स आवाहन]

वहात्तर—वि सत्तर आणि दोन [हिं] ०**खोडी**-स्त्री घोडयाचे वहात्तर दोष, वाईट लक्षणें अशुभ लक्षण पहा ०**जुलूम**-पु पराकाष्ठेचा जुलूम ०**भोवरे**-पुअव कसाची वहात्तर वलयें (घोड्याची) यापैकीं वासष्ठ अशुभ व दहा शुभ ०**रोग**-पुअव देशी वैद्यकातील रोगाचे वहात्तर प्रकार म्ह० वहात्तर रोगाचा खडोवा=अनेक रोग एकाच वेळीं असलेला रोगी

वहाद(दु-द्द)र—वि १ धीट, धाडशी छातीचा शूर २ प्रवीण, निष्णात, निपुण, हुशार, वस्ताद, पटाईत [फा वहादुर्]

वहाद(दू-द्द)री-स्त्री शौर्य, पराक्रम [फा] **वहादुराई** स्त्री शाबासकी, बक्षीस ' खंडेराव महाराजास मिळाली वहादुराई।' –गापो ५

वहाद(दा)री—स्त्री बाहीदारी, हमी, जिम्मा **वहादरी**—स्त्री गायकवाडींतील आरब सरदाराची जामीनकी

वहादूरखानी कागद—पु एक जातीचा दौलताबादी कागद

वहादुरीतोडी—पु (राग) यात षड्ज कोमल ऋषभ, कोमल गाधार, तीव्र मध्यम पचम, कोमल धैवत तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाती संपूर्ण-संपूर्ण वादी मंद्रस्थानचा धैवत व सवादी मध्यस्थानचा गाधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

वहानक्त—न तमर व फराक्त याच्या वजावाटीनंतर ऐन जिनसी धान्यरूपी साऱ्याची नक्त किंमत वसुली गल्ल्याची नाण्यात किंमत [फा वहा+नक्त्]

वहानचोत-द—वि एक शिवी [हिं बहेन=वहीण+चोदणें]

वहार—पु वहर पहा

वहार—स्त्री कमाल, उत्कृष्टता ०**दारी**-स्त्री सौंदर्य 'हिमालयादि स्थानाचे वर्णनात वहारदारी बरीच दिसून येते ' –विवि ८ ७ १२३ **वहा(ह)री**-वि १ मेजवान्या, खेळ, आनंद व सुख यात रमणारा. २ वासंतिक

वहार—पुस्त्री १ वहर पहा २ एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ व अवरोहात धैवत वर्ज्य जाति षाडव-षाडव वादी मध्यम, सवादी षड्ज गानसमय वसत ऋतूतील रात्रीचा तिसरा प्रहर [फा बहार, स विहार]

वहारम—क्रिवि रुष्ट, खप्पा, दिक्क वहेम पहा 'राजे मजकूर वाहेर जाऊन राहिल्यामुळें मर्जी वहारम ' –रा ५ १८० [फा]

वहाल, भाल—न १ मुळई, सरा २ अर्धेलापासून चूल निराळी करणारा चुलीचा अवयव

व-हाल—वि १ प्रसन्न, खूष २ पूर्ववत् कामावर नेमलेला ३ क्षमा केलेला ४ बक्षीस दिलेला 'कसबे मजकूरची माकदमी तुम्हास वहाल करून ' –रा १५ १७८ ५ पुन्हा स्थापिलेलें, परत दिलेलें ' वतन वहाल वनारी ' –थोमारो १ ६५. ६ (व) कायम असलेला, टिकलेला –क्रिवि पूर्ववत् ' याजकरिता लाडाचे चौथे दफेची इमारत ब-हाल ठेवणें जरूर '–रा ७ ९२ [फा बहाल] ०**करणें** सक्रि १ कृपावंत होऊन देणें २ खालच्या कोर्टाचा हुकुमनामा कायम करणें (**मामलत, सनद इ० कोणा पकास**) ०**करणें**-एखाद्यास पुन्हा तो अधिकार देणें ०**मर्जी**-स्त्री प्रसन्नता, खुशमर्जी **वहाली**-स्त्री १ अनुकूलता, प्रसन्नता २ स्थापना, ठाम करणें (अधिकारात, उद्योगात) ३ क्षमा, माफी, कृपा ' मशारनिल्हेस बहालीचीं पत्रें पाठविलीं ' –दिमरा १ १२० ४ (मागें तगिरी शब्द जोडून) एखाद्या कामावरून कमी केलेल्या नोकराची कामावर पुन नेमणूक तगिरी वहाली पहा, पुन नेमणूक (सरकारी अधिकाऱ्याची, नोकराची) 'जर्नेल इस्वरिष्ट यास हिंदुस्थानचे फौजेचा वहाली-वर्तर्फीचा मुख्त्यार केला आहे ' –दिमरा १ १२८ ५ चढती कमान चढती, उत्कर्ष 'जीववादादा परशुरामपंताची दिसदिस वहाली। –ऐपो २२५ **वहाली-मेहेर वानगी**-स्त्री दया, लोभ

वहाला वहावा, वहावा पचक वहावेपंचक, वहाळा—वाहमध्यें पहा

वहाळ, वहाळणें—वाहल, वाहळणें पहा

वहाळी—स्त्री विपुलता, समृद्धि, भर, उत्कृष्टता ' अगा कृष्णासि। पाताळीं। जळ सापडे मुळीं। तें शाखांचिये वाहाळीं। वाहेर दिसे।' –ज्ञा १३ १७९ [स बहुल]

वहि वही—क्रिवि वाहेर, वाहेरच्या बाजूस (समासात) वहि प्रदेश, वहिर्भाग, वहिष्कार इ० [स] ०**करण**-न चक्षुरादि दहा इंद्रियें [स] ०**प्रीति, वहिर्ममता, वहिर्लोभ**-स्त्रीपु

वरकरणी प्रीति, माया [स] बहिरंग–न बाह्य स्वरूप –वि परका, अपरिचित, दूरचा, आपल्या कुळाच्या, अनुयायाच्या विस्तारात नसलेला याच्या उलट अतरग [ग] ०रंगपरीक्षण–न विशेष खोलात न जाता वरवर केलेलें आलोचन [स] ०रंगोपासन–न बाह्य उपासना ही मपद्विधि, आरोपविधि, सर्गविधि व अभ्यासविधि अशी चार प्रकारची आहे; कर्मभक्ति [स] ०रवसा–पु बाहेरची (भूत, पिशाचाची) बाधा बहिर्वा(र्वा)स, बहीरवास–पु १ बाहेर राहणें २ (महानु) बाहेरच्या उपयोगाचें नेसावयाचें वस्त्र, उत्तरीय वस्त्र 'चोखट बहिरवास वेढीति।' –पूजावसर [स] ०रानीं क्रिवि उघड्या मैदानात, माळरानावर (भटकणें)०रायाम वात–पु एक प्रकारचा धनुर्वात यात रोग्याची छाती पुढें येऊन पाठीकडे कमान होते अतरायाम वात पहा [स] ०रुपद्रव–बहिरवसा पहा [स] बहिर्कोप–पु (प्र बहिष्कोप) वरपागी धारण केलेला खोटा राग [स.] बहिर्गृह–न पडवी, ओसरी, ओटी, ढेल्च–ज, दवडी [स] ०र्दंत–पु ओठाच्या बाहेर आलेला दात [स] ०र्दाह–पु शरीराची काहली, याच्या उलट अंतर्दाह [स] ०र्दिशेस–भूमीस जाणें–अक्रि शौचास जाणें ०र्द्वार–न व्यभिचार, राडवाजी बहि प्रकृति–स्त्रीभव राज्यकारभाराचें एक अग कोश, राष्ट्र दुर्ग, व आणि प्रजा इ० याशिवाय दुसरी अत प्रकृति प्रकृति अर्थ ७ पहा [स] ०र्भाव–पु बाह्य भाव, डौल, स्थिति देखावा, हेतु [स] ०र्भूत–वि बाह्य बाहेरील 'मनाची गणना काहीं इंद्रियात करितात कोणी त्याहून बहिर्भूत असें मणतात ' [स] ०र्भूमीची व्यथा–स्त्री (ल) हगवणीचा उपद्रव ०र्मुख–वि बाहेर तोंड असलेला, बाह्य प्रापंचिक गोष्टींकडे कल असलेला विषयासक्त याच्या उलट अंतर्मुख [स] ०र्लंब–वि विशाल रोणाचा ०र्लापिका–कोडें, गूढ, ज्याच्या अर्थपूरणा साठी बाहेरचें पद इ० घ्यावें लागतें अशी कूट कविता अतर्लापिकाच्या उलट [स] ०र्वक्रपृष्ठ–न गोलाचें पृष्ठ बाहेरच्या बाजूनें पाहिलें असता दिसणारा आकार –सूर्य ८ ०र्वर्ती–वि १ बाहेर राहणारा असणारा २ (ज्यो) श्रेष्ठ सूर्याभोंवती होणाऱ्या पृथ्वी प्रदक्षिणेच्या मडलाबाहेर असणारा (ग्रह) बुध, शुक्र या शिवाय बाकीच्या ग्रहास बहिर्वर्तीग्रह म्हणतात [स] ०र्विकार–पु १ (ल) उपदश, गर्मी २ बाह्य, शारीरिक आजार [स] ०र्व्यसन–न बहिर्द्वार पहा [स] ०र्व्यसनी–वि व्यभिचारी, रडीबाज [स] बहिश्चिक(रण)–न नृत्याचा एक प्रकार बहि स्नेह–पु दिखाऊ खोटी प्रीति ममता [स]

बहि(हे)दा वैदा–पु बड दगा, गोंधळ, दंगा [हिं]

बहिरव बरक–स्त्री निशाण ध्वज, एका निशाणाखालील टोळी (अरबाची) शिन्दीच लाक पोलीसखात्यात गल्यानें त्याच बेडे व बहिरवी राहिल्या नाहींत '–(बडोदें) पेरा, प्रस्तावना ९५

बहिरम–पु (व) भैरव 'बहिरमची यात्रा भरते ' [स भैरव]

बहिरव–पु १ (राग) भैरव २ भैरव, बहिरोबा (एक देव) 'बहिरव खडेराव। रोटी सुगीमाजीं देव।' –तुगा ७९१ बहिरवी–स्त्री भैरवी रागिणी [सं भैरव]

बहिरा, बहीर–वि १ फुटका (कान) २ ज्याला मुळींच ऐकू येत नाहीं किंवा कमी येतें असा ३ वेदनाक्षम, सुन, संवेदनारहित (अवयव) [स बधिर] म्ह० (व) बहिऱ्याकानीं कुयऱ्या, अडक्यावायती मोहऱ्या=बहिऱ्याला ऐकू यत नाहीं तव्हा त्यास उद्देशून म्हणतात ०पिसा–वि बहिरा व वेडा, पिसाट

बहिरंभट–वि बहिरा

बहिरागी–पु वैरागी पहा

बहिरावणें, बहिरणें–अक्रि १ बधिर होणें 'दिशाचक्र बहिरेलें। घाई निशाणाचा।' –शिशु ५८५ २ वेदनारहित, सुन होणें [बहिरा]

बहिरी, बहिरीससाणा बहिरससाणा–ससा–पु १ ससाणा, एक मासभक्षक पक्षी याच्या पाठीचा रंग पारव्यासारखा असून मध्यें काळे ठिपके असतात दुसऱ्या पक्ष्याची शिकार करण्यासाठीं हा बाळगतात 'बाज बहिरी सोनार।' –दावि २४४ २ (ल) हुषार व धीट माणूस ०चोका–पु चलाख, वस्ताद, छाप बसविणारा इसम (बहिरीससाण्याप्रमाणें डोळे असलेला, माजरा प्रमाणें चपल)

बहिरी–पु भैरव देव, बहिरोबा [स भैरव]

बहिरीवे(व्य)था बहिरी–स्त्री सुनबहिरी नावाचा रोग यानें त्वचला बधिरता येते

बहिरोबा–पु १ भैरव देव २ (ल) बहिरा मनुष्य [स भैरव] ०ची सेवा असणें–अक्रि बहिरा असणें

बहिर्बुणगें, बहिरी, बहारबुणगें–न फौजेंतील बाजार बुणगें गर्दी 'भले भले सरदार यानीं बहिरींत तोंडें घातलीं।' –पेपो २७९ [हिं बहीड बुन्गाह्]

बहिष्कार–पु १ जातीबाहेर किंवा वाळींत टाकण्याची क्रिया (क्रि० घालणें) २ (सामा) बाहेर ठेवणें, असहकारिता 'विनवणीस बहिष्काराची पुरवणी देऊन ' –टि ३ १० ३ त्याज्य ठरविणें, अंगिकार न करणें (वस्तु इ०) 'परदेशी मालावर बहिष्कार पुकारला ' [स] ०वादी–वि बहिष्कार पाळणारा बहिष्कारवादी विद्यार्थ्यांनीं कॉलेजें सोडलीं '–केले १ ३२२ [स] ०णें–सक्रि वाळींत टाकणें 'असो जैसा पुत्र भ्रष्टला। तो सर्वी जैसा बहिष्कारिला।' –ह २० ८६ [स] बहिष्कृत–वि १ जातीबाहेर, वाळींत टाकलेला २ बाहेर ठेवलेला, वर्ज्य केलेला

बहीण—स्त्री १ आपल्याच आईबापांची कन्या, भगिनी २ चुलत-आते-मामे-बहीण इ० ३ वरील बहीण ४ (निदर्शी) गुणांत, वर्तणुकींत एखादीची बरोबरी, बरोबरपणा करणारी स्त्री [स भगिनी, प्रा बहिणी, गु बन गि भेणु प भैण, मेनि पेन] म्ह० बहिणीमुळे भावोजी सोयरा ०जवाई-जावाई-पु (व) मेहुणा, बहिणीचा नवरा ०तीज-बीज-स्त्री कार्तिक शुद्ध तृतीया आणि द्वितीया, भाऊबीज बीजेस बहीण भावास ओवाळते व तीजस भाऊ तिची वस्त्रालंकारांनी संभावना करतो ०पणा पु मेहुण्याचे नातें 'ऐसा वरविला आमुचा पति। त्या बहिणपणा आग लागो।' —जै ७११०१ ०भावंडें—नमव भाऊ आणि बहिणी (समुच्चयानें) ०माया-पु (राजा) एकाच भाईंत्रन नातें, भाऊ बहीण, सहोदरपणा म्ह० बहीणभाव्या व सासू जावया ०लेक-पु (ना) बहिणीचा मुलगा, भाचा ०वळा-स्त्रीमव बहिणींची मालिका [बहीण+ओळ] बहिणीस-रा (वों) (अशिष्ट) बहीण बहिणुली—स्त्री लाडकी बहीण 'द्रौपदि ह बहिणुली।' —दप ४८ बहिणोई-पु (व) बहिणीचा नवरा, मेहुणा [बहीण+नाहो (-नवरा) बहिणोहो-बहिणोई]

बहीफळ—न श्रीफल [हिं]

बहीर—स्त्री अघाडीचें सैन्य, फिनी [हिं]

बहु—वि १ पुष्कळ, अतिशय, अनेक (समासांत) बहुपाद= पुष्कळ पायाचा, बहुभुज=पुष्कळ हाताचा, बहुप्रिय=पुष्कळास प्रिय, बहु-मत्त-गुण-तंत्रा-पर्ण-पत्र इ० २ —क्रिवि फार, अधिक 'तैसा बृहस्पतिचा मी वीं बहु राज्यार्पणादि बहुपरती।' —मोभीष्म १२५१ [स] म्ह० बहुरत्ना वसुंधरा ०फदास-क्रिवि फारकाय हरी व्यसन पाप हें बहुफदास काया धवा।' —कका७४ ०ऋणी-वि पुष्कळाचा देणेकरी, बहुत ऋण असलेला म्ह० बहु उवा त्यास खाज नाहीं, बहुऋणी त्यास लाज नाहीं [स] ०काल-क्रिवि पुष्कळ वेळपर्यंत, बहुतकाळ ०कोण-पु चौकोनापेक्षा जास्त बाजूंची सरलरेषाकृति —महमा ७ ०गुणित-वि अनेक मिळून एकाप्रमाणें दिसणारा —ज्योति शास्त्राचीं मूलतत्त्वें ०गुणी-वि १ पुष्कळ गुण असणारा पुष्कळ गोष्टी ज्यास करता यतात असा, पुष्कळ कामी किंवा उपयोगी लावता येण्यासारखा (मनुष्य, वस्तु) २ एक श्लेषात्मक रचना, टोंब्या, बईल 'बहुगुणी ईश्वरभजनीं लक्षाचा मनुष्य मोटयोग्य' या वाक्यातील पहिल्या तीन शब्दांतील आद्याक्षरें घेतल्यास बईल असा शब्द बनतो व तो मोटयोग्य म्हणजे मोट ओढण्यास योग्य टोंब्या असा अर्थ यात आहे [स] ०चरू-वि वाचाळ, बडबड्या चावट बहुचकाशीं करू नये। मैत्री कदा।' —दा २२२९ [स बहुवाचक] ०चके-स्त्री प्रेमिष्टपणा चावटी, बहकलेपणा बहुचकें ज्ञातया। आणिली चोरें।' —ज्ञा१८७३९ ०जिन(न्न)सी-वि आत पुष्कळ जिनस असणारा अनेक प्रकारचा 'दशक अष्टादशक बहुजिनसी।' —दा १८ ०प्र-क्रिवि पुष्कळ मार्गांनीं, ठिकाणीं [स] ०त्व-न १ पुष्कलता २ (प्रबंध) रागालापांत एखादा स्वर अनेक वेळां घेणें [स] ०दुधी-वि पुष्कळ दूध देणारी (गाय, म्हैस) 'अनुदकिंगी अल्पमोली बहुदुधी अशी (गाय) मिळणें कठीण' [बहु+दूध] ०धा-वि (काव्य) नाना प्रकारचा 'पाहें मुनिप्रसादें करुनि धम स्कार उदित बहुधा मीं।' —मोअनु ७९७ —क्रिवि १ पुष्कळ मार्गांनीं, प्रकारांनीं २ पुष्कळ अर्थीं बहुतकरून, बहुदा, बहुतेक [स] बहुधा नाहीं—क्रिवि क्वचित्, बहुत, वर्षीहि न, फार क्वचित् बहुधाकार-पुअव १ अनेक प्रकारचे आकार 'ऐसें बहुधाकारी वर्तेनी। बहुचि होउनी।' —ज्ञा ९२५८ २ —न (ल) जग ०धानक-स्त्री माया, प्रकृति 'गुणत्रयरूपी पदार्थभेदाचीं बीजें तींत आहेत म्हणून बहुधानक' —गीर १५८ ०धान्य-पु साठ संवत्सरांतील बारावा संवत्सर ०नायकी-स्त्री पुष्कळांचें राज्य सत्ता, बहुराजकी, (ल) झोटिंगपादशाही, अंदाधुंदी बारनायकी पहा ०पतिकत्व-न एक पति जिवंत असतां दुसरा किंवा अनेक पति करणें [स] ०पत्नीकत्व-न त्यांची बायको जिवंत असतां दुसऱ्या एक किंवा अनेक स्त्रियांशीं लग्न करणें [स] ०पाद-पादी प्राणी-पु अनेक पाय असणारा प्राणी या वर्गांतील प्राण्यांच्या पायाला अणीदार टोंक असतें व पुढील दोन पायांच्या पजात विषाच्या गाठी असतात गोचीड, घोण हे या वर्गांत येतात [स] ०प्रजा-वि पुष्कळ संतति मुलेंवाळें, परिवार असलेला [स] ०प्रद-वि उदार, सढळ हाताचा [स] ०बीज-वि पुष्कळ बियांचा [स] ०बोलका-वि वाचाट, बडबड्या ०भाग्य-(राज्य, कुटुंब इ०ना कारण असें) पुष्कळांचें दैव [स] ०भाष(स)-भाषी-वि १ बहुबोलका २ पुष्कळ भाषा जाणणारा, दुभाषी [स] ०मत-न साधारणतः अधिक लोकमताचें मत, गण्यांपक्षा अधिक मतें —वि पुष्कळांस मान्य 'भीष्म म्हणे बा! बहुमत साधुचि, न तसें सदा श्रम ज्ञात्या।' —मोभीष्म १८१ [स] ०मान-पु आदर, मान, सन्माननीय आगतस्वागत [स] ०मूत्रता-स्त्री मेहाचा एक प्रकार, बहुमूत्ररोग [स] ०मूत्रमेह-रोग-पु बेसुमार मूत्रस्राव होणारा रोग मधुमेह यांत तृष्णा घाम येणें, तोंडास दुर्गंधि जीभ, डोळे व कान यांस ओलसरपणा खोकला, अरुचि कोरड दाह थकवा इ० विकार असून लघवी पिवळी होते [स] ०मूल्य-मोली-वि मौल्यवान उंची म्ह० बहुमोली अल्प संतोषी ०युक्पद-वि (गणित) पुष्कळ पदांचा [सं] ०ये-वि बहुत तय परिवार बहुये। अघडता वीं।' —अमृ ९३८ [स बहु] ०रंगी-वि १ नानारंगी चित्रविचित्र २ बहुगुणी हरहुन्नरी ३ प्रसंगानुवर्ती वेळ पडेल तसें वागणारा [स] ०रत्नावसुधरा—नानारत्नांमुधरा पहा [स] ०राशिक—न (गणित) संयुक्त व साधें गुणोत्तर यांचें समीकरण [स] ०राशिप्रमाण-

न एखाद्या परिमाणाचें दोन किंवा अधिक परिमाणाशीं असणारें प्रमाण [स] ०रूप-न १ नाटय, अभिनय, सोंगें घेणें, विडंबन इ० २ जगदाकार, विश्व 'जो भेटतखेव सर। बहुरूप हें।' –अमृ २९ –वि अनेक प्रकारचा, रूपाचा, नानाविध [स] ०रूपत्व-न (रसा) अनेकाकारत्व. इं ऑल्ट्रोइझम, आल्ट्रोपी यास प्रतिशब्द ०रूपी-पु नाचणारे, सोंगें आणणार, नकल्या इ० लोकांच्या वर्गातील एक व्यक्ति, नाना प्रकारचीं सोंगें घेऊन उपजीविका करणारा 'कल्टावत बहुरूपी।' –दावि ४७४ ०वचन-न (व्या) अनेकवचन, अनेकत्वद्योतक वचन [स] ०वचनान्त-वि शेवटीं बहुवचनी प्रत्यय असलेला (शब्द, क्रियापद) [स] ०वस-स्त्री १ वल्गना, बसवीण २ गवगवा, बोभाटा, गाजावाजा (क्रि० करणें) –वि १ वाचाळ २ (काव्य) मोठा, बहुत, पुष्कळ, फार, नानाविध, विस्तृत 'तैसा बहुवस ससार।' –एभा २० ४६० –क्रिवि १ पुष्कळअशीं 'म्हणे हें आवड बहुवस।' २ (प्राय बहुवस) बवद, स्वैर इ० ३ सर्वज्ञ –मनको ०वसपण-न १ सर्वज्ञता 'आपुलेनि बहुवसपणें। श्रीकृष्ण म्हणे।' –ज्ञा ६ १०७ २ सर्वत्र राहण्याचा धर्म, व्यापकता 'कीं वायूचिया बहुवसपणें। अभ्रीं दिगत लक्षिने यक क्षणें।' –स्वादि १० २ ३५ ०वार-वाईं-क्रिवि पुष्कळदा, अनेकवेळ, अनेक प्रसगीं 'प्रियानुचतुरीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी।' –केका ७ [स] ०विध-वि पुष्कळ प्रकारचा, नानाविध [स] ०वें-क्रिवि फार, पुष्कळ 'तया दासी बहुवें पाहें। मागाचि तू।' –ज्ञा १७ १० [प्रा] ०व्रीहि-पु (व्या) एक समास यांत कोणतेंहि पद प्रधान नसून सबंध सामासिक शब्द त्याहून निराळ्या अशा नामाचें विशेषण असतो उदा० चतुर्भुज, शशिशेखर इ० [स] ०श-शा-क्रिवि पुष्कळअशीं बहुतकरून, बहुधा 'बहुशा छेदिता जो दशकठ।' –दावि १७४ [स] ०श्रुत-वि ज्यानें पुष्कळ ऐकिलें आहे असा पुष्कळ गोष्टींचें थोडथोडें ज्ञान असलेला सामान्य माहिती असलेला [स] ०सम्मत-न सामान्य मत अभिप्राय (क्रि० पडणें होणें, असणें, घेणें) ०साल-ळ-क्रिवि १ (काव्य) पुष्कळ 'बहुसाल मारिले भुरके।' –मोउद्योग ७ ७७ २ नित्य, नहमीं, सदोदित, वारवार ३ पुष्कळ वर्षेपर्यंत, लांब अवधिपावेतों ०सालपण-न नाना प्रकार 'गुरु ऐसें नें म्हणणें। तेंही आइ बहुसालपणें।' –एभा ३ २७५ ०सुखवाद-पु (तत्त्वज्ञान) आधिभौतिक सुखवादातील एक श्रेष्ठ पथ, जनहितवाद, पुष्कळांचें पुष्कळ सुख अगर हित जें करून होईल तें करणें अशा प्रकारचें नीतितत्त्व 'बथाम मिल वगैरे पडित 'बहुसुखवाद' पथाचे पुरस्कर्ते आहेत' –ज्ञाको (ब) ६७ [स] ०क्षम-वि अतिशय सोशीक धीराचा [स] ०ज्ञ-वि पुष्कळ जाणणारा [स]

बहुगुणें-णी-नस्त्री दर तोळ्याचें धातूचें भांडें [बहु+गुण]

बहुडणें—अक्रि १ मागें फिरणें, सरणें 'गृहाप्य तरी बहुडे। तारुण्याची गांठी विघडे।' –ज्ञा ६ २६० २ उडणें –सक्रि निरोप देणें, बोळविणें, परत पाठविणें 'गरुडा आर्ळगूनी बहुडविलें' –तुगा ५२

बहुडा-ड—पु (कृपादृष्टीचा) वर्षाव 'हे भेगी मण्डे बहुडा। मेघाचा कसा।' –ज्ञा ११ ६७०

बहुडा—पु बदलण्यासाठीं खजिन्यांतून परत पाठविलेले पैसे, बदला, परत; परतबहुडा असेंहि म्हणतात कळवी पहा 'प्रेम देऊनि बहुडा झाला। तुका म्हणे विठ्ठल बोला।' –तुगा २७६ [गु]

बहु(हू)त—वि पुष्कळ प्रचुर, फार, अनेक [स बहु किंवा प्रभूत, प्रा बहुत्त; हिं बहोत] ०करून-क्रिवि पुष्कळअशीं, सामान्यत, पुष्कळदा, प्राय ०काळीं-दिवशीं-वि जुना, पुरातन, पुष्कळ दिवसांचा ०धाराचे निवडुंग-पु पुष्कळ धारा असलेला निवडुंग निवडुंग पहा ०धीणि-वि पुष्कळ अपत्यें प्रसविणारी 'म्हणौनि पहिलेयाचि वेळा। बहुतवीणि जाली।' –भाए ३१४ [बहुत+वीण] बहुतावें-न (कों) (एखाद्या कामांत) माजवीपक्षा जास्ती व्यवस्थापकांचा, कर्त्यांचा सबंध असणें, बारभाईपणा 'मसलतीचे कामावर बहुतावें कामाचें नाहीं' बहुतेक-वि अनेक, कित्येक, पुष्कळ 'माझीं लेकरें बहुतक मेलीं। महा दुष्काळें करूनिया।' –ह २९ १८८ –क्रिवि (काव्य) बहुतकरून पुष्कळअशीं, हजार वाटयांनीं [बहुत+एक]

बहुरणी—स्त्री. गाभणें जनावर –वि गाभण (गाय, म्हैस इ०)

बहुल-ळ—पु चैत्रादि महिन्यांतील वद्य पक्ष –वि १ वद्य(पक्ष) २ (काव्य) पुष्कळ, फार, अतिशय [स] ०स्वर-पु (सगीत) रागातील वादी स्वर

बहुली—वि सुदर

बहुली—स्त्री नाचणीची हलकी जात

बहुलें—न बोहलें, लग्नात सुर्जीत घातलेली चतुष्कोण वेदी यावर वधूवर, बटु बसतात व होम करितात ह्याची लांबी-रुंदी ५।४ आणि उंची एक हात असून ती सुर्जीत मुलाच्या हातानें व लग्नात मुलीच्या हातानें मापितात 'ऐसें सवादाचा बहुला। लग्न दाघाचिया आतुला। –ज्ञा १८ १५७८ [बहुल-बोहलें, मवाल्य बाहुल्य?]

बहुळणें—अक्रि व्याकुळ होणें

बहेचवजह—क्रिवि कोणत्याहि रूपानें –आदिलशाही फर्मानें [फा]

बहेतल बहा, बहाड बहताड—वि (व) मूर्ख बडसर बावळट पिसाट '[हिं बेहकना बहकल]

बहूंशीं—क्रिवि बहुतेक [बहु+अशीं]

बह्वाशी—वि आधाशी, खादाड [स बहु+अश्=खाणें]

बळ—न १ जोर; सामर्थ्य, शक्ति, क्षमता बल पहा २ सैन्य 'पळती बळें समस्तें' —मोकर्ण २ १ [स बल] म्ह० जिकडे बळ तिकडे न्याय ०करणें—क्रि १ जोरावर येणें, जुलम, जबरीचे उपाय योजणें २ सर्व शक्ति लावणें, लागू करणें ०धरणें—क्रि नेट धरणें दम धरणें, शक्ति मिळविणें ०बांधणें—क्रि १ नेट धरणें २ कंबर बांधणें, तोंड देण्यास, यत्न करण्यास तयार होणें, शक्ति कमाविणें बळाचा—वि १ बळकट २ दुसऱ्याचा जोर असणारें (बुद्धिबळ) बळास येणें—क्रि जुलम करण्यास आरंभ करणें, हमरीतुमरीवर येणें मामाशब्द– ०कट—वि १ मजबूत, दृढ २ जोराचा, झपाट्याचा (पाऊस) ३ भयंकर, घोर 'धात्र कुरुपति तेव्हां राया। संग्राम होय बळकट कीं।' —मोशल्य ३ ११ —क्रिवि १ झपाट्यानें, पूर्णपणें, अतिशय 'मी बळकट जेवलों' २ घट्ट, पक्का 'हा साधा बळकट बसला' [स बल+का कट्ट] ०कटी—स्त्री १ सामर्थ्य, शक्ति २ दृढता, जोर, टिकाऊपणा, मजबुती, सहन, प्रतिबंध करण्याची शक्ति (मनुष्याची, वस्तूची) ०कटून—क्रिवि घट्टपणें, गच्च, आवळून (क्रि० धरणें, बांधणें) ०कुनळ—न बलुबल पहा ०गंड—वि दांडगा ०गाढा—पु बलिष्ट बलाढ्य 'एक शत बळगाढे।' —मुआदि २६ ९९ ०गे—न (गो) पाठबळ, शक्ति ०जोरी–जबरी—स्त्री १ बलात्कार २ जुलम, दांडगाई ३ (कायदा) कोणा मनुष्यास गति देण्यास, बदलण्यास किंवा बंद होण्यास अगत्यानें कारण होणें, (इं) फोर्स ०ताड—पु नर जातीचें ताडाचें झाड ०त्कार—पु (ग्र) बलात्कार 'बळत्कार राया करावा सितेला।' —राक १ १५ [स बलात्कार] ०दर्प—पु सामर्थ्याचा, शक्तीचा गर्व 'यका मुग्ला बलदर्प। गेला बळदर्प गळोनि।' [स] ०पोंचा—स्त्री हाताची शक्ति ०बंड—वि दांडगा [प्रा] ०भद्र–भद्या बळि(ळी) भद्र—पु १ कृष्णाचा वडील भाऊ, बलिराम २ (ल) मजबूत मनुष्य ३ शिवाचा एक गण 'कली गर्जेना बलिभद्रे।' —एरुस्व ५ ३९ —वि (ल) कपाळकरंटा, कुलक्षणी 'स्वस्त्रीचा अनुग्रह गुरु केला शुद्र। तोही बलिभद्र ज्ञानहीन।' —ब ४६ [स बलभद्र] ०मस्त—वि शरीरबळाच्या गर्वानें फुगलेला ०मस्ती—स्त्री शक्तीचा गर्व, मद ०मोड—पुस्त्री (प्राणी वनस्पति रोग इ० इ० कांच्या) शक्तीचा ऱ्हास 'चांगलें झाड वाढत होतें पण गुरानें तोंड लावल्यापासून त्याची बळमोड झाली' —वि कमजोर झालेला, ऱ्हास झालेला. ०लिक—स्त्री (कों) अशक्त आजार 'ऐन मनुष्य एकुणचाळीस वरस वेळी बळलिक पडुन रोग होता' —शिपु २ ७० ०वणें—क्रि बळकावणें [प्रा] ०वत–वान—वि बळकट, बलाढ्य, शक्तिमान समर्थ [स] ०वत्तर—वि बलवत्तर पहा बलाढ्य, बळात्कार, बळावळ, दाबी ५ ४३

बळिष्ठ—बलाढ्य इ० पहा बळाधिक—वि (गो) बळवत बळिष्ट बळार्थ—पु पराक्रम, बळाचें काम 'वयसा तरी येतुले वरी। एऱ्हवीं बळाचा बळार्थ करी।' —ज्ञा ६ २६१ बळावणें—अक्रि १ बळकट जोरदार होत जाणें, जोरानें, झपाट्यानें, जोमानें, अतिशयानें वाढत जाणें २ —सक्रि. बळकट करणें 'दारुनि कीं ही! बळाविला वध।' —मोशल्य ३ १७ बळकावणें—अक्रि शक्तीनें, बळानें वाढणें बळावणें पहा. बळकावि(च)णें, बळकविणें—सक्रि बलात्कारानें, अन्यायानें ताबा घेणें, उपटणें, अन्यायानें वहिवाटणें, दाबून ठेवणें [बळ] बळावळ—स्त्री विपुलता, जोर, शक्ति (माणसें, पैसा, सैन्य इ० ची)

बळ—स्त्री १ बल पहा २ देवतेस अर्पिलेली वस्तु, बलि (क्रि० वाहणें, लावणें, अर्पणें) 'देवास माणसाची बळ द्यावी' —विधवाविवाह पृ १३. —न (वे) लक्ष्मी देवतेसाठीं मार लेल्या रेड्याचें शिर गावाभोंवतीं फिरविणें [स बलि]

बळई—पु गावच्या सीमा दुरुस्त करणें, गावाला सर्पण पुरविणें इ० कामें करणारा महार [हिं]

बळग—न (व) आप्तेष्ट, आप्त, सोयरेधायरे

बळगार—पु (वे) कासार

बळगी—स्त्री जाडेभरडे हलक्या किंमतीचें लुगडें —वि भिकार, टाकाऊ 'मग भक्तीशीं बळगीं दोन घोडीं होतीं . ' —भाव ७१ [बळ=गेळेरे?]

बळचें—क्रि (गो) पसरणें

बळद्–त—न (राजा) धान्य साठविण्याची भिंतींतील पोकळ जागा, कोठार यात वरून धान्य ओतून खालच्या बाजूस असलेल्या भोकांतून तें काढतात 'दोन मण गहूं आहेत बळदात।' —राक १ ' २ भुयार, जमीनींतील पोकळ जागा ३ लांकडें इ० अडगळ ठेवण्याची जागा ४ (कों) सांवट्याचें, खरकट पदार्थ, खरकटीं भांडीं ठेवण्याची व धाळी घातलली जागा ५ (व) गुराची वैरण साठविण्याची जागा [का, म बिल]

बळदणें—क्रि साबरणें भरणें 'तू वाटल तसें नागडें नाचावें व मी तें बळदावें हा कोठला न्याय?' [बळद]

बळया, बळा(ळ्)यानी—क्रिवि (कु गो) बळेंच, मुद्दाम [बळ]

बळय—पु (व) एक प्रकारचा मासा

बळ्याय—पु दंगा प्रमाणाचे गिर्द्वाईक मेनरियारी बळ माय आम जाला —रा ६ ३७७ [हिं बल्बा=बड]

बळस–सें—पुन अन्नाच्या वरीं बालकाच्या, पशूच्या तोंडातून निघणारा पदरा व चिकट द्रव नाकातोंडातून निघणारा फेंस, मळ 'विष्ट मूत्र आणि बळस।' —दा ३ ५.४४ [का ?] बळसट—न १ पा कफ, चिकट रक्ताचा सांकळा ३ कामतादि अ ज्वर रोग माय इ० निरढुन काढून न वाच्या बरींबाहर पोंचविणें

वळाणा—न (चि) वळद —मसाप २ ४ ३६६

वळा(ला)णी—स्त्री (चि) वसण्याकरिता (बाकाप्रमाणें धलेला) चिरवदी ओटा —मसाप २ ४ ३६६

वळार—स्त्री (गो) मोठा वगला

वळाहक—पु मेघ ढग [स बलाहक]

वळी—पु प्रसिद्ध दानशूर बळी राजा छळी नृपवळी, वळी तरिच तो नस आटला।' —केका ७६ [स बलि] ॰बधन—पु वळीला बधन करणारा वळीच्या बधनात राहिलेला वामन अतुलबळें प्रबळु। बलिबधनु।' —ज्ञा १२ २४१ ॰राजा—पु कुणबी, शेतकरी (हा धान्य पैदा करून दुनियेच्या पोगपाण्याचा भार उचलतो म्हणून) —गांगा ७ वळिराजाचा धर्म पु शेतकऱ्याचें दान

वळा—पु (कों) दलदलींत राहणारा एक पक्षी

वळा—स्त्री (वे) रद्दमाची पट्टी

वळी—पु (कोष्टी कर) सुत उवरण्याच्या रहाटावरील सुनाच पाचशे पचवीस (दोऱ्याचे) फेरे सात ताव धोक आठ लुगडीं विणलीं म्हणजे एक वळी सुत शिल्क राहतें '

वळी-ळि—पुस्त्री १ बलि पहा दवतेस अर्पण करावयाची वस्तु (पशु इ०) (क्रि० देणें वळी नेदूनि आम्हासी। ह जाऊ पाहती पूर्ण पदासी। —एभा ४ १५४ २ (?) आहुति होम जीववेंं साधूनि वळी। भूत प्रत कुळें मैळीं। —ज्ञा १७ ८० ३ —पु कर पट्टी इतराची काय कथा? ज देणार निरखवें वळि वा गा। —मोसभा ३ ३१ [स बलि] ॰दर्णे भक्ष्य म्हणून अर्पण करणें तुका म्हणे वळी। जीव दिला पायातळीं। —तुगा ९९१ ॰पडणें—क्रि भक्ष्यस्थानीं पडणें नाश पावणें मरणें ॰बा वकरा—वि (कर) मुर्दाड ॰दान—प्रतिपदा बलिदान बलि प्रतिपदा पहा ॰राणा—पु (वायकी) प्रभृतीच्या अकराव्या दिवशीं विगळ फिरण्यावर पाटावर काढलेल्या तांदुळाच्या दोन बाहुल्यांची पूजा करून ती सुवासिनीच्या ओटींत घालण्याचा विधि ॰हरण न १ भूतयज्ञ दवतास रोज भूमीवर दिलेल्या भाताच्या मडलाकार आहुती (वैश्वदवाच्या आहुती कुशातील अर्पीत टाकतात व या मुखर विशिष्ट क्रमानें घालतात) २ (ल) पोथीच्या समासाभोंवती टिप्पणीवजा किंवा चुकाच्या शुद्धीकरणार्थ लिहून सर्व पोथी चिताड करणें (क्रि० घालणें) [स बलिहरण] ॰घालणें—क्रि पोथी, पुस्तक चिताड करून ठेवणें

वळी—वि १ बळकट बळवान एकसरें गिरी धरिला गोपाळीं। होता भाव वळी आम्हीं एसा।' —तुगा ७० २ बुद्धिबळें खळ ण्याचा एक प्रकार जारी डाव [वळ] म्ह० वळी तो कान पिळी ॰आ या—पु बळवान माणूस —वि बलिष्ठ बलाढ्य बापु बळिआ अभिमानु। काई एकु न वसी। —शिशु ७४२ —क्रिवि दपणानें ॰करण—न १ बळकट, निरोगी करणें 'आता कदर्थवित व्याधि। वळाकरणाचिया आधी। आपपर न शोधी। सद्गुरु जैसा। —ज्ञा १६ १४१ २ उतार कमजोर कमी होणें [प्रा] ॰याड—न शिपाई साचळ होतां बलियाडें। धांवणियासि निघाले।' —दव दासकृत सतमालिका ९ ॰याडा-ढा—वि बळकट बलाढ्य दढ नि याचा पायाच प्रबळ बलियाडें। इमुरा २५ ८ ॰यावणें—क्रि बळकावणें सतराचियेचें पाणियाडें। वळियाविलें। ज्ञा ९ २१४ ॰य वि (महानु) बळकट पाधु म्हणे बलिय पाय हारिम वलिमद वसुदवो नद।' —धवळ पूर्वार्ध ५० ॰येपणा—पु बळकटपणा, सामर्थ्य

वळूखार—पु एक खार —मुव्या १३८

वळें—क्रिवि १ जोर जुलम जबरी सक्ति यानीं २ दारून बुद्धिपूर्वक मुद्दाम जाणूनबुजून उदारपण पानिले अजि गुरूपहासा वळें।' —केका ७० ३ हटानें ४ आश्रयानें तरेन तुमच्या वळें भव महानदी नाविरा। केका २२ [वळ] म्ह० आपल्या वळें बाधावी वास आणि कोणाची धरू नय आस —नि ४३१ वळेंचा वळेंवळेंचा वळवावळव्याचा—वि बळानें काढलेला ताणलेला ओढून आणलेला मनापासून नव्हे असा कृत्रिम अस्वाभाविक (अर्थ ६०) [द्वि]

वळा—पु (कु) एका माशाचें नाव

वळोत्तर—वि बळकट बलवत्तर पहा

वळोवळी-ळि—क्रिवि (महानु) एकसारखें नेटानें निर सारीं घरडहुळी। दव न करित बळोवळी। —ऋ ए२२२ [वळ]

वक्षिशी सी—स्त्री वक्षीस पहा

वक्षी पक्षी वख्शी—पु १ सेनापति सेनाध्यक्ष २ उमेद वाराची शिफारस करून मनसव देवविणारा ३ सैन्यातील शिपा याचा पगार वाटणारा [फा बख्शी] ॰गिरी—स्त्री सेनापित्य

वक्षी—न (नाशिक) लवकर तयार होणारी विड्याच्या पानाची एक जात

वक्षागहू वक्षी—पु वक्शी गहू पहा [हि]

वक्षी(वशी वक्षी)स वक्षिशी-सी—स्त्री १ पारि तोषिक इनाम देणगी (कमी दर्जाच्या किंवा हाताखालील माण सास मिळेली) (क्रि० करणें) २ क्षमा माफी (क्रि० करणें देणें) तिचे पायावर डोई ठेऊन झाले अन्याय बक्षीस करून घेणें ' —ऋप २८७ ३ (कायदा) दान देणगी —घा१४६ —क्रिवि वक्षिसाच्या रूपानें —वि माफ [फा बख्शिश] ॰पत्र बहाल पत्र—न बक्षीस दिल्याचा लेख बक्षीस दिल्हें तें वक्षिपत्र किंवा बहालपत्र —भाअ १८३३

बा—पु १ (काव्य म पुण) बाप जनक वडील 'बधिजे साहेब अकुत हयगजहि इच्या मह्कम बा नें। —माभीष्म

११ १६ २ संबोधन (लहान मुलें किंवा तरुणाबद्दल प्रेमानें योजताना), बाबा ! बाळा ! अहो ! 'बा ! तुला चालना काळ खायाला मिळती सकळ।' 'आज्या बा न म्हणावें यद्दिवर यतो तयाहि माज्या बा।' –मोआदि ३४ ७२ ३ बहुमानार्थी मनुष्य, देव इ० च्या नांवापुढें योजावयाचा प्रत्यय उदा० गणोबा, गोंदबा, विनबा इ० ४ यश्यें परंतु आदरार्थी नामास जोडावयाचा प्रत्यय उदा० वाघोबा, नागोबा, वेडोबा [स पाद–पाअ–बाअ–बा पाद=श्रेष्ठत्व दर्शक पदवी उदा० गोविंदपाद –भाअ १८३५। म्ह० बाचा बा गेला मी बोंबलता भोंड गेला **बा इत्वर्णे**–अक्रि (अश्लील) मध्यें पडून बिघडविणें, भलतीच गोष्ट करणें, घाण करणें **मागून पुढून बा च नवरा**–१ मुलाचें लग्न करण्याची वेळ आली असता आपलेंच लग्न लावणाऱ्या विधुर बापाबद्दल योजतात यावरून २ (ल) आपमतलबी मनुष्य

बा—स्त्री (गा) आई, म्हातारी स्त्री [बाई]

बाआगळा—वि (त्यापेक्षा) वरच्या दर्जाचा, अधिक चांगला, उत्तम 'येथें असला धोतरजोडा मिळेल म्हणून काय विचारतोस, याचा बाआगळा मिळेल' [बा=बाप+आगळा=पलीकडचा]

बाइक्या, बाइल्या—वि १ नर्मीं बायकांबरोबर असणारा, रांडयाराबाजी २ नामर्द, पुरुषत्वहीन ३ बाईलबुद्धया, बायकोच्या तंत्रानें चालणारा [बायको, बाईल]

बाइणी—स्त्री वायदा, तगादा जैसा समर्थु आणि ऋणिया। मार्गी आला बाइणिया।' –ज्ञा १८ २५२

बाइनवार—क्रिवि (ना) अनुक्रमानें [बाईन=अनुक्रम]

बाइ(य)लर—पु तापक, वाफेच्या यंत्रातील पाण्याची वाफ ज्या भागात बनत तो भाग [इ बॉयलर]

बाइलीचें पान–न विड्याच्या पानाची एक जात जनीचें पान पहा

बाई—स्त्री १ सामान्यत स्त्रियांच्या नांवापुढें आदरार्थी योजण्याचा शब्द 'रमाबाई आली आणि आकाबाई गेली' २ वडील जाऊ, आई, मोठी बहीण, परकी प्रतिष्ठित स्त्री ३ स्त्रीशिक्षक, मास्तरीण शिक्षकीण ४ मैत्रीण, सखी 'अगाई हा बाई! त्वरित वरि जाईल पडुनी।' –र २१ ५ (बायकी) पादपूरणार्थक उद्गार 'दिलेन् धाडून् बाई पैसे' ६ (ल) रमली ७ –ओंवर अंगावर उठणाऱ्या वटी, फोडया (क्रि० येणें) [स भगवती–बआई–बवी–बाई किंवा भवती–बअई=बाई] म्ह० बाई आल्या पगान आणि दोवा बमर वोनत **०बाई**–उद्गा (बायकी) आश्चर्य, धिक्कार, कमारी इ० दर्शविणारा उद्गार 'बाई, बाई! हाये माली' **बायाबापडीचा**–वि दुबळया व निराश्रित स्त्रीचा

बाई(इ)ल—स्त्री १ पत्नी, बायको, लग्नाची किंवा पाटाची स्त्री 'न म्हणे बद्दल याण कीं ठवा रामदास बाईल त्याला।' –मोकर्ण ३९ ३२ २ (पाटावर) ठेवलेली स्त्री, रक्षा [बाई] म्ह० लहानपणीं आई आई, थोरपणीं बायला बाई **०काम**–न गृहिणीचें काम, घरकाम, घरधंदा **०काम्या**–वि केवळ घरकाम किंवा बायकी काम करणारा, त्यात हुषार (पुरुष) **०खाऊया**–वि १ स्त्रीलंपट, अति संभोगी, रंडीबाज २ बायकोमाऱ्या, ज्याच्या पुष्कळ बायका मेल्या आहेत असा [बाईल+खाणें] **०खाया**–वि बाईलखाऊया अर्थ २ पहा [बाईल+खाणें] **०गाठ**–स्त्री बायकी गाठ, सामान्य गाठ, साधी गाठ [बाईल+गांठ] **०पिसा**–वि बाईलवेडा पहा **०पिसें–वेड**–न अत्यंत स्त्रीलंपटता, संभोगाबद्दल आसक्ति, रंडीबाजपणा **०बडगा–बिडंग**–पुन मुलेंबाळें, गुरेंढोरें, चीजवस्त इ० मोठें कुटुंब, खटलें, पसारा (व्यापक अर्थानें) **०बंदा–बाधा–बुद्धया**–वि स्त्रीच्या, बायकोच्या तंत्रानें चालणारा, स्त्रीवश, बायकोचा गुलाम असलेला **०बुद्धि**–स्त्री १ बायकी ज्ञान, शहाणपणा, अक्कल, समजूत २ बायकी ममलत, सल्ला, मत, विचार ३ (ल) थोते व अपरिपक्व विचार [बाईल+बुद्धि] **०बोल्या**–वि जनानी आवाजाचा (पुरुष) [बाईल+बोलणें] **०भाड्या**–वि बायकोवर पैसे किंवा नोकरी मिळविणारा [बाईल+भाडें] **०भुला**–वि स्वतःच्या बायकोचा पराकाष्ठेचा शोकी, स्त्रीलंपट, स्त्रीवेल्हाळ [बाईल+भुलणें] **०माणूस**–न १ बायकोमाणूस, स्त्री २ भार्यासक्त किंवा रंडीबाज मनुष्य ३ षंढ, नपुंसक **०माऱ्या**–वि १ बायकोचा जीव घेणारा २ बाईलखाऊया अर्थ २ पहा [बाईल+मारणें] **०वेड**–न बायकोचें वेड, कामुकता, उत्कट कामवासना [बाईल+वेड] **०वेडा**–वि स्त्रीलंपट, विषयवासनेनें भुलून गेलेला, रंडीबाज [बाईल+वेडा] **बायला–ल्या**–वि बाइक्या पहा

बाईस—स्त्री कारण [अर बायस]

बाउला–ली–लें—पु पुतळा, बाहुला–ली–लें 'कां तृणाचा बाउला।' –ज्ञा १८ ४३८ [प्रा बाउल्ल]

बाऊ—पु भीतिदायक वस्तु, लहान मुलांना ज्याची भीति वाटते अशी कोणतीहि वस्तु प्राणी इ० उदा० साप, विंचु किडा, भूत, वागुलबोवा वाघ जनाव इ० 'रडतो बाळें म्हणती बाऊ। हा मुखमीरूक बाधिजया।' –भारा बाल ९ ७३ [बाबा] (बाल) **०करणें करून ठेवणें–सांगणें–दाखविणें**–क्षुद्र गोष्टीला नसतें महत्त्व देऊन भीति दाखविणें भयप्रदर्शनार्थ हलकी गोष्ट फुगवून सांगणें **०दाखविणें**–भीति दाखविणें, भिवविणें, सक्तीची भीति घालणें **०वाटणें**–भीति वाटणें 'ज्या लोकमताचा पुष्कळांस बाऊ वाटतो '–आगर

बाऊट—स्त्री (कु) वृक्षाची छाया, झाडाची छाया, आश्रय

बाऊड—पु १ (खो) रानमाजर, अरण्यमार्जार २ बाऊ पहा

बाऊल—न बाहु, बाहुला, बाहुटा, बाहुला [स बाहु]

वाऊळ—स्त्री १ (राजा) डोंगरावर, सडकावर वरीच माती असलेली सखल व पसरट व एक भातपिकाची जमीन. हिची भाजावळ करावी लागत, व बोळ, खारी २—न (कु) नदीकाठची माती पाळ भरण्याची भरईची जमीन, मळई

वाएस—स्त्री (राजा चि) बायको, पत्नी [वाईफ]

वाक वांक—पु १ (हिं) वक्रता, वळण, बांकण, वाक २ डोंगरावरील वळणें असलेला रस्ता ३ (ल) भांडण, मनांतील तेढ, विषाद, वकनाव 'त्याचा व आमचा अलीकडे वाक पडला आहे' ४ एक प्रकारचा मंजीर [स वक्र, हिं वांक] ॰दार–वि १ वाक, वाकडेपणा असलेला, तिरकस, वांकलेला २ (ल) वकनाव असलेला, वांकडें असलेला ॰दारी–स्त्री १ तिरकसपणा, वांकडेपणा २ (ल) वकनावाची स्थिति, भांडण, वांकडें

वाक—पुन व्यायामाची लांबट व टेंगणी चौकी, व्यायामाचें साधन [स्वीडिश व जर्मन वाक, पोतु बँको]

वाक—न नदीच्या भाटीवर होणारें दाट व नाचें एक झाड

वांकफांड—न उलडीचें आडवें लाकड लांकूड [वक्रकांड]

वॉकडे—पु (गो) बात, थाप, गप्प

वांकडा—वि धाडसी, साहसी, वाका, दडेल, उरफाट्या काळजाचा भीति न बाळगणारा, दबला न जाणारा [वाका]

वाकणें—अकि १ वाकणें, वाक येणें, असणें, खाली झुकणें, ओणवें होणें, नमणें २ (ल) बेमुर्वतखोरपणानें वागणें, मित्रत्व सोडून असणें, वांकडें अगर वैमनस्य असणें (वाक्यांत ह्या क्रिया पदाला ऊन प्रत्यय लागून पुढें दुसरें क्रियापद येतें जसें—वाकून असणें-वागणें-वर्तणें-चालणें राखणें इ०) [हिं]

वाकधुक—स्त्री धाकधुक, छातींत धडधडणें, वागधुग [ध्व]

वाकर—न (व) खाज, करंज्यांत घालावयाचें पुरण ॰वडी-स्त्री एक खाद्यपदार्थ, पक्वान्न, करंजी

वाकर-रा-रां—वि (चि वों) जरा, थोडें, थोडावळ

वाकरु—पु (महानु) विनोद 'तुजसी करा वाकरु।' –धवळे उत्तरार्ध १०

वाकस—स्त्री चिपाड, चोइटी, चोथा 'रस चोखून घेईंजे। वाकस थुकोनि साडिजे।' –एरुक्मि १४ १२८ –वि निःसत्व, रसहीन, बचव, कमजोर, निकस, गुणहीन 'उसामध्यें घेइजे रस। येर तें साडिजे वाकस।' –दा ६ ३ ९ [वेक्स]

वाकस—स्त्री (कों) काडयांची पेटी [इ बॉक्स]

वाका—पु कर्णा नावाचें वाद्य काहला (क्रि॰ वाजविणें) [स वक्र] ॰ईत, वाकेकरी–पुस्त्री कर्णा वाजविणारा (हा दक्खनात शिवा राजा अथवा मोठ्या माणसाजवळ असतो) वाकी–स्त्री लहान कर्णा

वाका-कां—वि १ धाडसी, शूर, धीट, पराईत (मनुष्य) 'वाका शिपाई' २ आणीबाणीचा प्रसंग 'प्रसंग वाका खरा पण तो टाळला पाहिजे' ३ बळकट, असाध्य, अवघड 'अवघड गड वाका किल्ला।' –ऐपो १५० [सं वाक=आपत्ति]

वाकावाकी—स्त्री भांडण, तंटा, बोलाचाल

वाकाळी-ळ—स्त्री एक रानटी फुलझाड, धवाळ

वाकी—स्त्री १ शेष, शिल्लक २ उरलेली रक्कम, शिल्लक राहिलेली रक्कम, शिल्लक भाग –वि राहिलेला, उरलेला, आणखी [अर बाकी] ॰ओढणें–१ कर्जाची रक्कम, देणें असलेली रक्कम मागील वहीवरून चालू वहीवर घेणें २ (व) अडखळत बोलणें ॰ठेवणें–मर्यादेंत असणें, ताब्यांत राखणें ॰न ठेवणें–१ भीड मुर्वत न ठेवणें, मर्यादा न राखणें, सर्व कांहीं करून चुकणें २ फडशा फडणें ॰थकणें–लोकांकडचें येणें तुंबणें ॰पूज्य करणें–देणें असलेली सर्व रक्कम फेडणें, देणें-घेणें पुरें करणें ॰चा–वि शिल्लक राहिलेला, उरलेला ॰दार–वि ज्याकडे बाकी येणें आहे असा (कूळ, रयत) ॰साकी–स्त्री शिल्लक (रक्कम)

वाकुटणें—अकि (राजा) कोमेजणें, वाळणें, सुकणें, टवटवी नाहींशी होणें [वाळकुटणें?]

वाकू—पु (गो) तावडा बगळा [स बक]

वाकू(को)स—वि निःसत्व, नीरस, बचव, वाकस

वाकेराव—वि (गु) लढाईखोर, फाकडा, डौलानें वागणारा, चालणारा [वाका]

वॉक्स—पु (इ) नाटकगृहांत सर्व कुटुंबाकरितां किंवा मित्र मंडळीकरितां प्रेक्षकांच्या जागेंत मुद्दाम केलेली जागा [इ]

वाखर—पु १ पुरण, सारण (करंज्या-सांटोऱ्या घालण्याचें, खोबरें, खसखस गूळ किंवा साखर इ०चें बनविलेलें) वाखर पहा 'वाखराचें वाण। साङ्ग हें ज्वू जवण।' –तुगा ८०५ २ (व) पाटवडींत भरण्याचा मसाला, मक्याचे दाणे किसून केलेली उसळ किंवा कोहाळ्याच्या मोठ्या फोडींची मसालेदार भाजी ॰वडा–पु (व) हरभऱ्याच्या पिठाचा वाखर घालून तळलेला वडा

वॉखरणी—स्त्री (गो) एक शेतांतील काम [वखरणी?]

वाखल्ल, वाखलें—न (गो) अडगळ ठेवण्यासाठीं भिंतींत किंवा भिंतीखालीं ठेवलेली पोकळ जागा, वळद, भवार

वाखळा—पु (व) जाडचें सामान

वाग—न (कों व) वांक वळण, वक्रता, लवण 'फडा पुच्छ वाकुडा वाग।' –एभा १२ ३८३ [स वक्र] ॰ट–वि किंचित् वक्र ॰णें–अकि १ (कों) वाकणें, लवणें, झुकणें, वाकडेंतिकडें होणें २ (ल.) शरण येणें, हार जाणें ॰वचें–अकि (गो) वाकणें

वाग, वागदोर—पुस्त्री वाग्दोर, लगाम, कासरा [हिं

बाग—पुस्त्री १ बगीचा, उद्यान, उपवन -२ -न (गो.) माडांचें भाट, नारळीचें आगर ३ पुणें-मडईंतील गाळेवाले दरसाल एक जेवण फाळापर्यंतें करतात तें. [फा. बाग़्] ॰पाडणें-(वो) बागेतील सर्व नारळींवरील नारळ काढणें ॰बगी(गि)चा-पु पुरवाग, मळा, आगर [फा बाग़्] ॰वान्-वाला-पु १ बागाईत करणारा माळी, बागेचें काम करणारा २ फुलें, फळें, भाजी इ० तयार करून व विकून त्यावर आपला निर्वाह करणारी जात [फा] ॰शाई-स्त्री घराभोंवतीं केलेली ल्हानशी बाग [बाग+शाई] बागाइतदार-पु अव. बागांची लागवड करणारे, बागांचे हक्कदार मालक बागाइती-वि १ फळझाडें व भाजी पाला यांची लागवड केलेली किंवा लागवडीस योग्य असलेली (जमीन, शेत) याच्या उलट जिराईती २ सभोंवार पुष्कळ बागाईतजमीन असलेला (गाव) ३ बागाईत जमिनीवर काढलेलें (पीक) ४ बागेच्या जमिनीसंबंधीं बागाई(य)त-स्त्रीन विहिरीच्या अगर पाटाच्या पाण्यावर केलेली फुलझाडांची, फळ झाडांची किंवा भाजीपाल्याची लागवड, पाटस्थळ, बागेची जमीन, लागवडीस योग्य असलेली जमीन, बागेंतील उत्पन्न 'भायतें आहे पाटस्थळ। जागा वहीत केवळ। बागाइताचा अम्मल। कोण्ही कद जाणेना।' -मन्त्र ४०२ [फा बाघात्, बाग़्चें अव]

बांग—स्त्री १ कोंबड्याचें आरवणें (विशेषत सकाळचें) २ गुराख्यांचा एक खेळ ३ (मुसलमानी) प्रार्थनेला बोलावण्यासाठीं करावयाचा पुकारा, निमाजासाठीं केलेला पुकारा (क्रि० देणें) 'कोठें मशजीद (मशीद) आहे तेथें स्मरण करून बांग देतात व कोठें देवालय आहे तेथें घटा वाजवितात' -वाड-सनदा १५० [फा बाग़्] ॰सलवात-पु (मुसलमानी) प्रार्थनेला बोलाविण्यासाठीं मुअझ्झिन् मशिदींतुन जो पुकारा करितो तो

बागई—वि ल्हान-मोठें 'तर्फ नादगाव मरूड येथील बागई घरटिपेची पाहाणी' -वाडबावा १ २०५.

बागट—न तल्वारीला तुच्छतादर्शक शब्द

बागड—नपु (व) मिसळण

बागडखार—पु. काच वितळविण्यासाठीं किंवा बागड्या करावयास उपयोगी पडणारा खार [बागडी+खार]

बागडणें—अक्रि आनंदानें नाचणें उड्या मारणें, खेळणें (कुत्री-मांजरीचीं पिलें, कोंकरें इ० नीं) बागडा-वि (काव्य) खळकर, नाचणारा, उड्या मारणारा 'वेडीं बागडीं भाविकें मागणें।' -मुसभा ७ १०

बागडा—पु समुद्रातील ल्हान व पाढरा मासा याच्या जाव बागडा व करटा बागडा अशा दोन जाती आहेत बांगडी पाग-न असले मासे पकडण्याचें जाळें

बागडिया—न गाणें, गीत 'दिंडी पताका मकरद। नाना बागडियांचे छद।' -ज्ञागा २२१ [बाग-वाघ]

बागडी—स्त्री चेष्टा, चाळे, क्रिया, खेळ, क्रीडा 'पाया पडती बेंगडी। हात वळती मुरकुडी। परवेपणा बागडी। नाचविजेल।' -ज्ञा १३ ५७०. -पु माकडाचे खेळ करणारा इसम, बहुरूपी [बागडणें]

बांगडी—स्त्री १ चुडा, कंकण, बायकांनीं हातात घालावयाचें काचेचें किंवा सोन्याचें वलय (क्रि० भरणें, घालणें) २ दोरीचें वटोळें किंवा कडोळें ३ (राजा) मळसूत्राचा पेंच, उसाच्या चरकातील नवरी ४ भिक्षेकऱ्याची एक जात किंवा त्यातील एक व्यक्ति ५ बैलगाडीच्या चाकाच्या तुब्याच्या दोन्ही तोंडांना वाहेरून बसविलेली लोखंडी मायणी ६ वटाट्यातील एक रोग, चक्र ७ उसाची एक जात ८ फोनोग्राफची तबकडी, प्लेट (बाप्र) ॰थंड होणें-(व) अत्यत शातता होणें (बायकांची निजानीज) ॰फुटणें-१ पति मरणें, वैधव्य येणें, (ल) माणसें मरणें (पति मेला असता स्त्रिया बांगड्या फोडतात त्यावरून.) 'नऊ लाख बांगडी फुटली' -पेशव्यांची बखर २ फजीती होणें, नक्षा उतरणें, हानि होणें बांगड्या भरणें-नामर्द होणें, पराक्रमशून्य होणें (दुसऱ्याचे बायकोस) बांगड्या भरणें-उसन्या वस्तूवर पैसा खर्च करणें, कांहींहि परत मिळणार नाहीं अशा ठिकाणीं पैसा वेंचणें, खर्च करणें ॰वाढणें-वाढवणें-(बायकी) बांगडी फुटणें (फुटणें हा शब्द अशुभ समजून त्याबद्दल वाढणें, वाढवणें हा योजितात) ॰मखर-न मध्यें एक व बाजूला चार मिळून पाच पाच बांगड्याची किनारी असणारें मखर [बांगडी+मखर] बांगड्या भरलेला चौक-बांगड्याचा ल्हानसा ओटा 'महाराणीसाहेब यांचें न्हाणें झाल्यावर स्वारी बांगड्या भरलेल्या चौकावर श्रीमहाराज सरकार याज समवेत बसते' -प्रऋतिकृत्यादर्श पृ ८ ॰प्रिंटिंग मशीन-न (मुद्रण) प्रिंटिंग मशीनचा एक प्रकार, अल्बियन हँडप्रेस ॰सिंगापुरी-स्त्री एक रेशमाची जात

बागडुली—स्त्री (गो) ल्हान बागडा मासा

बांगडो मारणें—(काशी) (यात्रेकरूंच्या बोलण्यात रूढ) टिचकणें, टिचकी मारणें

बागदार—स्त्री १ गुप्ती २ विळी [फा]

बागधारी—स्त्री घोड्याची चाल -अश्वप १ ११४

बागनेट—स्त्री बदुकीस खोंवावयाची सगीन [इं बेयोनेट]

बागंबरी—पु घोड्याचा एक रग -अश्वप १ २८

बागभूक—स्त्री भीतीचा दचका भागभूक पहा

बागर—पु (राजा) अड न बडविलेला बैल, रेडा, साड

बांगरषष्ठी—स्त्री चपाषष्ठी, मार्गशीर्ष शुद्ध षष्ठी [बांगर+षष्ठी]

बांगराळें—न बागडीला वर्तुळ आकार देणारा लाकडी ठोकळा [बागडी+आलय]

बागलकोटी—वि बागलकोट येथील (रुपया, नाणीं, वस्त्रें)

वागा—पु १ (प्रा) आकार, मार्ग, वृत्ति 'जाणिजे आचरितेनि वागें।' –माज्ञा १३ ७४४ २ सवय 'परि योधाचेन मेळें। पाणी उजू पण वाकुडें जालें। रवी दुर्जेण आलें। तोय वागें।' –माज्ञा १५ ३३८ [का वगे=रीत, मार्ग]

वांगा—स्त्री (नागपुरी) वांग, वाव, आग भासडणें, चमक निघणें

वाँगो—पु (गो) कळी, कमलिनीचा कंद, योंड

वागी—स्त्री वळण, वाक [वाग] ०वळ–न कप, कापरें 'माया आदरी मिरों। वागीवळ।' –माज्ञा १३ ७१७ ०व–वि वाकलेला, वाकडा ०वर्णे–सकि वाकविणें

वागी—वि बडखोर, स्वामिद्रोही, उपद्रवी, दरोडेखोर 'शहानवाज खान वागी होऊन दौलताबाद बळाऊन बसला आहे' –रा १ १५० [अर बाघी]

वागु—स्त्री वाग, मार्ग निघे ऐसा वायु। पडता का दवा।' –अमृ ७ ८० [का वगे=रीत, मार्ग]

वागुरडा—पु एक किडा, झुरळ

वागुल—न (व) रवय

वागूल—पु रानमाजर, बाऊल

वागूल, वागूल बावा—पु १ मुलाना भय दाखविण्या साठीं कल्पिलेला एक भयकर प्राणी, भीति वाटण्याकरिता उभा केलेला पुतळा, आणिलेलें सोंग 'कृष्णा राही रे उगला। नाहीं तरी सागेन त्या वागुला।' –भन ३३ २ (ल) पोकळ भीति 'जो तो या लोकमताच्या वागुलबोवाला भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही' –आगर ३ वागूल बागुल्या, ल्हान मुलाचें प्रेमानें ठेवलेलें टोपणनाव [स्लान्हानिक गेगु=दव वगु=भूत]

वागेसरी वागेश्री, वागेश्वरी—स्त्री १ एक राग यात षड्ज तीन ऋषभ, कोमल गाधार कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात पचम वर्ज्य, जाति षाडव–सपूर्ण वादी मध्यम, सवादी षड्ज ह्याच्या दुसऱ्या प्रकारात पचम स्वर अजिबात गाळतात, जाति षाडव–षाडव तिसऱ्या प्रकारात पचम स्वर आरोहात व अवरोहात घेतात जाति सपूर्ण–सपूर्ण ह्यापैकीं पहिला प्रकार विशेष रूढ आहे गान–समय मध्यरात्र २ सोनाराची शेगडी, काळम्मा 'मध्वनाथ म्हणे वागसरीपुढें। सोनें वरवें कुडें निवडतें।' –मध्व ४९८ [स व्याघ्रश्री] ०धारजणी असणें–(ल) विशेष परिश्रम किंवा बुद्धिमत्ता याशिवाय श्रीमत होणें

वागोवणें वागोवें—सकि (गो) वाकविणें [स नम्र]

वाग्या—वि (व) मूर्ख, लोकात इकडे सहज फसणारा, भित्रा [हिं भागना=पळणें]

वाघेकरी—वि (को) पूर्वापार काहीं हक्कावर नसून नवीन येऊन गावात राहिलेला, वतनदार नव्हे असा, उपरा

वाघोडा—पु मुलाचा एक खेळ

वाच, वांच—पु १ भयाची धडकी भीति, दरारा (क्रि० खाणें) 'प्रथम मी वरीन असें म्हणत होता, पण मग लागलाच वाच खाल्ला' २ आदरयुक्त भीति, दरारा (क्रि० खाणें, घेणें) [वाचकणें] ०कणी–स्त्री एकदम भीति घेणें, दचका, गोंधळात पडलेली स्थिति, बुचकळ्यात पडणें ०कणें–अकि घाबरणें, दचकणें, भीति, दरारा, तिरस्कार इ० चा परिणाम मनावर एकदम होणें, गोंधळात किंवा बुचकळ्यात पडणें, चकित होणें, विचकणें ०कावि(व)णें–सकि एकदम भीति दाखविणें, भिवविणें, भेदराविणें

वाचकुटणें—अकि १ नासणें, कुजणें, बिघडणें, आवणें (फळें, दूध, खाण्याचे पदार्थ इ०) २ कुपथ्यामुळें दुखण्याचा प्रकोप होणें, भडकणें नेत्ररोगामुळें डोळे किंवा एखाद्या विकारानें इतर अवयव अधिक दुखू लागणें

वाचकें—न १ (माण) रुद तोंडाचें भाडें, मडकें २ गाठोडें, बोचकें, ३ ल्हान पोतें, ल्हान गड्डा

वाचट, वाचटणें—वाचोट व वाचोटणें पहा

वाचटणें—अकि वाचकणें, एकदम भिणें, दचकणें

वाच(स)टु—पु १ (महानु) धक्का, २(ल) परिणाम नेला 'या बोलाचा वाचटु। न साहे उद्धवदेव सुभटु।' –भाए ७१

वाचडा—पु वासडा पहा

वाचणूक, वाचणी—स्त्री १ कज्जा, कलागत, वाचावाच २ बरळणें, भलतेंसलतें बोलणें, बडबड [स वाक् वच्=बोलणें]

वाचणें–अकि १ भाडणें, आरडाओरड करणें, तडणें, खडाजंगी करणें २ बरळणें, बावचळणें, असबद्ध बोलणें **वाचरट–ट, वाचारा**–वि बडबड्या, वाल्हा, पाल्हाळ लावणारा, बोलण्यात ताळतत्र नसलेला **वाचळणें, वाचलणें**–अकि १ देहभान विसरणें, गोंधळून जाणें, शुद्धि न राहणें २ निसवणें, स्वच्छंद आणि बहुतेकी होणें ३ हलेपित बरळणें अद्वातद्वा बोलणें [स वाचाल]

वाचावाच, वाचादाची–स्त्री जोराचें भाडण, हमरीतुमरी, वाग्युद्ध, उत्तरप्रत्युत्तर [वाचणें]

वाँचो—पु (गो) ओठाची कड, काठ

वाँचावर्णी—स्त्री (गो) शस्त्रानें टोंचणें [बोचणें]

वाची—स्त्री (वे) लाकूड तासण्याची तासणी, वावस

वाचुकणी, वाचुकणें—वाचकणी, वाचकणें पहा

वाचुटणें, वाचाटणें—वाचकुटणें पहा

वाचो(चु)ट—न १ कुपथ्य, अपथ्यकर खाणें २ कुपथ्याचा दुष्परिणाम, कुपथ्यानें वाढलेला विकार ३ (धुरामुळें) दृष्टीची मंदता

बाचोट—वि शिळापाका, बेचव, नीरस [बासट]

बाच्छाई—स्त्री बादशाही, सार्वभौमत्व 'शिव बाच्छाई तक्त येट ठेविली हट।' -ऐपो ४३५ [फा बादशाही]

बाज—स्त्री १ खाट, खाटलें, बाजलें २ (गो) पलंग [स वट्] **बाजट, बाजलें**–न लहान खाट ॰घट–न १ लहान खाट २ बाजेची दोरी. –पु ३ (वों) चौरंग

बाज—पु भय, भीति, दरारा, वचक (क्रि॰ खाणें) 'बड मनुष्यें आणील बाजा (बाटा)। मार देतील टाकून बाजा(भीति)। दक्षिण दर्शी मरेल राजा। क्षेत्रभंग होईल।' -अफला २४

बाज—पु बहिरीससाणा, श्येन पक्षी [फा बाज़्]

बाज—पु पीक (विशेषत फळें व फुलें यांचें), बहार, बहर, वार [वे स वाजयति] म्ह॰ कडव्या झाडास बहु बाज **बाजणें**–अकि बहार, पीक येणें, फळें धरणें, फुलणें ॰दार–वि भरपूर पिकणारें, बहारदार, खूप फळणारें (झाड, पीक)

बाज—न (नाविक-हट) तीन त पाच पर्यंत शिडें असणारें गलबत.

बाज—न तंतुवाद्यातील मुख्य तार या तारेवर डाव्या हाताची बोटें टेवून वाद्य वाजवितात [स वद्–वादन]

बाज—कर्तृत्व दाखविणारा प्रत्यय, करणारा हा हिंदी व फारसी शब्दांना लागतो उदा॰ दारू-दुरें-अक्कड-दगल-बाज [फा बाज़्=खेळाडू]

बाज—क्रिवि उलट, उलट पक्षीं 'बाज गुन्हाई माझें वतन घेऊन' –रा १५१६ [फा बाज़्]

बाज—क्रिवि नंतर 'बाज बरसात याचें पारिपत्य करू' -होके १२ [अर बाद]

बाजकें—न लहान गाठोडेवजा बांधून, बंद करून पाठवयाचा किंवा आलेला माल याचें अर्धे ३ पहा [हिं]

बाजगीर—पु कर वसूल करणारा [फा. ?]

बाजत बाज(जि)द्—क्रिवि १ शिवाय, आगली 'मी एक पोसा देईन बाजत कांहीं देणार नाहीं' २ नंतर पुढें 'बाजत बरसात ममन्त मनदास आईल' -मराचियोशा ६८ ३ पर्यंत सलाम लिहिल्यानंतर हा शब्द लिहितात उदा॰ 'सलाम बाजत सलाम'=अनेक नमस्कार [फा]

बाजदादन—वि परत पत्नीसंबंधी 'प्रत मजकूरचे हिस्सी व जदादन याचें लिहून दणें' -पाठ-दुसर बाजीराव ५ ३१४ [फा]

बा-जमियत—वि सैन्य 'गुलाम बा-जमियत हजर होत' -रा ५ ११२ [फा]

बाजरघाटा—पु अपुरें पीक काढण्यापूर्वी ज्या जमिनींत बाजरीचें पीक घटल्या ती जमीन [बाजरी+घाटी]

बाजरा-री—पुस्त्री बाजरीच्या मोठया दाण्यास बाजरा व लहान दाण्यास बाजरी म्हणतात, एक खाद्य धान्य, सजगुरा [हिं]

बाजवट—पु बाजूबंद नावाचा दागिना [बाज=बाजू+वत्]

बाजा—पु १ वाद्यें वाजविणें, सुरसनई, समेळ इ॰ वाद्यांचें एकदम वादन किंवा गजर २ बॅंडबाजा (क्रि॰ करणें, होणें, रडणें, ओरड करणें) [हिं, सं वाद्य] ॰करणें–(ल) बोंब मारणें, ओरडणें

बाजांगूळ—स्त्रीन (वों) बाड्गूळ पहा

बाजार—पु १ मंडई, हाट, पण्यवीथिका, दुकानें मांडून क्रयविक्रय जेथें चालतो तो, पेठ, गंज (बाजार, हाट व गंज यांच्या अर्थांत थोडा भेद आहे बाजार म्हणजे रोज किंवा आठवड्यानें किंवा नियमित वारीं भरणारा हाट म्हणजे फक्त नियमित वेळींच भरणारा बाजार व गंज म्हणजे बाजारपेठ. २ खरेदीविक्री, क्रय विक्रयाकरिता जमलेला समुदाय ३ (ल) प्रसिद्धि, बोभाटा, बभ्रा, गवगवा ४ (ल) गोंधळ, पसारा, अव्यवस्था, अव्यवस्थित कुटुंब किंवा घर ५ (ल कु) मासळी [फा बाज़ार] म्ह॰ बाजारात तुरी भट भटणीला मारी (बाप्र) ॰करणें–पाहिजे असलेली वस्तु बाजारात जाऊन विकत आणणें, घेणें ॰मांडणें–अनेक पदार्थ इतस्तत अव्यवस्थितपणें पसरणें ॰भरविणें–अनेक माणसें–ज्यांचा काहीं उपयोग नाहीं परंतु घोटाळा मात्र होतो अशीं–एके ठिकाणीं गोळा करणें ॰भरणें–(ल.) कलकलाट करणें, गोंधळ माजविणें, पसारा पसरणें **गेला बाजार तरी**–किमानपक्षीं, निदान, कमीतकमी, बाजार होऊन गेल्यावर विकला तरी 'गेला बाजार तरी त्या पागोट्याचे पाच रुपये मिळतील' **बाजारच्या भाकरी भाजणें**–नसत्या उठाठेवी करणें, लुडबुड करणें, विनाकारण मध्येंच तोंड घालणें **(घडयांचा) बाजार पिटणें**–सर्वत्र [illegible] करणें, सर्वच मूर्ख माणसें जमणें, टमरग राज्य होणें **बाजारांत पाच पायलींनें (विकणें मिळणें)**–अत्यंत स्वस्त दरानें, मंदी भाल्यानें (नकाराथी योजना) **उभ्या बाजारांत** भर बाजारात, सर्वांसमक्ष (जाहीर करणें, सांगणें) सामासिक शब्द– ॰अफवा–अवाई–गप्प–वातमी का निराधार बातमी, कंडी, निराधार वार्ता, चिल्मी गप्प [फा बाजार+अर अफवा, अवाई, गप्प] ॰करी–वि बाजारात विकणारा किंवा विकत घेणारा (मनुष्य), दुकानदार किंवा गिऱ्हाईक [बाजार+करी] ॰दार–वि (नाग) [illegible] [फा] ॰चलन चलनी–वि बाजारात चालू असलेले, चालणारें (नाणें) ॰निरख–पु १ बाजारभाव बाजारातील दर –वि भाव [illegible] 'बाजारनिरख भाव' –क्रिवि प्रसिद्धपणें, सर्व लोकांत, उघडपणें करून [illegible] ([illegible]) (क्रि॰ करणें) '[illegible]' ॰पट्टा–पु (गुराचा बाजार) [illegible] १३

भाणेप्रमाणें वापलेली रक्कम ०फरकी-र्गी-र्की बाजारांत विक्री साठीं देणाऱ्या मालावरील सरकारी पट्टी (पसाभर धान्य घेणें) ०भट्टा-पु प्रमाण मानलेल्या माण्याशीं बाजारांतील इतर नाण्यांचे दर, प्रमाण ०बसका-पु बाजारांतील दुकानांवरील कर -बाडमा ९७० ०बसर्या-बसणी-बुणगी-बुंदगी, बाजारचीराट, बाजारीण-वि वेश्या, कसबीण [फा बाजार+मं उपवरानी] ०बस्थ्या-वि (ल) निर्लज्ज, अडाणी व दारुण, शिवराळ व भांडखोर, अगम्य ०बुणगें-न १ फौजेबरोबर असणारी अवांतर माणसें, फौजेबरोबर असणार दुकानदार इ० गैरलढाऊ लोक, कार खाना २ कामाशिवाय जमलेला मनुष्यसमुदाय ३ (ल) फट कुऱ्यांचा अगर विघोटर्यांचा तट्टा, बलवार, निपटारा, सामुग्री [फा बाजार बुन्गाह्] ०बैटक-स्त्री बाजारांतील किंवा यात्रेतील दुकाना वरील कर ०भरणा-भरती-पुस्त्री १ बाजारांत पक्त ठेवण्याच्या किंमतीची परंतु मोलहीन, कुचकामाची वस्तू, लोगीरभरती २ (ल) नीच व निरुपयोगी मनुष्य ०भाव-पु बाजारांत चालु असलेला दर, बाजारनिरख ०महशूर-वि बाजारांत लहानापासुन थोरापर्यंत सर्वांना माहीत असलेला, गाजावाजा झालेला, प्रसिद्ध ०वाडा-पु १ बाजार भरण्याची जागा, मंडई २ (ल) अव्य वस्थित कुटुंब किंवा घर ०शिरस्ता-पु बाजारांतील सामान्य वहिवाट, चाल, (रिवाज दर इ० चा) [बाझार+फा सरिश्तह्] ०हाट-स्त्री बाजारपेठ, बाजारखरेदी बाजारी-वि १ बाजारा संबंधीं, बाजारचा, पेठेंतील २ ऐकीव 'कागदी पत्रींचें वर्तमान नव्हे बाजारी आहे' -ख ८ ३९७६ ३ (ल) नीच, हलकट, असभावित, लुच्चा ४ सामान्य, साधारण, भिकार, वाईट (वस्तु)

बाजिंदा—वि १ खळाळ, लुच्चा; हट्टी, खोडकर 'रडे एकचि हा हरि मोठा बाजिंदा।' -निर्गुणाचा पाळणा २ धूर्त, निष्णात, निपुण, फसवणूक करणारा (निंदार्थी) फाडा, बहादर, जहांबाज, फाविंदा ३ बजवय्या [फा बाझन्दा]

बाजी—स्त्री १ पत्ते, गंजिफा, सोंगट्या यांचा खेळ, क्रीडा, २ (ल) सरशी, बाणा, बाजू, डाव 'एकवेळ बाजी बिघडली म्हणून पराक्रमी पुरुष स्वस्थ बसत नाहींत' -ख ११ ६१०० ३ (पत्त्याचा खेळ) रंग, बाजू ४ हात किंवा वाटलेले पत्ते, जिंकलेला डाव ५ खेळाची समाप्ति ६ (ल) ममत्व. 'यासाठीं अवघ्यांनीं साहित्य पुरवून बाजी सेवटास न्यावी' -पेद ५ २४ ७ (ल) बाणा ८ घोड्याची एक चाल (क्रि० धरणें चालणें, येणें, जाणें, उभारणें) ९ (ल) सवय, व्यसन अशा अर्थी शब्दाला जोडून उपयोग उदा० दारू-सट्टे-बाजी इ० [फा बाझी] ०अंगावर येणें-देणें-घालणें, हटविणें ०कार-वि कर्ता, उत्पा दक 'सर्वांचे सम्मत या करण्याचे बाजीकार रघुनाथ विठ्ठल' -रा ७ ३९ [फा]

बाजी—पु १ एक नांव २ (कु) धनगरास मारावयाची हाक

बाजीग(गा)र—पु गारुडी, जादुगार -वि ठकवणारा 'माहीत बाजीगार होऊन ..' -मं ३५७०. [फा बाझीगर्]

बाजी(जे)गरी-गारी-गिरी-स्त्री १ गारुडीविद्या, चेटूक मंत्र तंत्र, नजरबंदी, हातचलाखी, इंद्रजाल 'माया मिथ्या बाजीगरी। दिसे साचाचिये परी।' -दा ६ ८ २४ २ पत्ते, सोंगट्या खेळणें, द्यूत, जुगार -वि १ रिकामा, कुचकामी, निकस, वाईट (वस्तु, पदार्थ) २ (ल) निरर्थक, पोकळ, मूर्खपणाचें (भाषण, वागणूक, उद्योग), वरकरणी, ढोंगी, बेजबाबदार (माणूस) [फा बाझीगरी]

बाजीद—वि लाचार, दीन बजिद अर्थ ३ पहा 'बाजीद होऊन ..' -बाड्याछ १ ८४

बाजीराई-रावी—स्त्री दुसऱ्या बाजीराव पशव्याप्रमाणें थाटमाट आणि विलास ०धोतरजोडा-पु हातहात रुंद रेशीम काठी धोतरजोडा बाजीरावनाना-पु (व्यं) श्रीमंत मनुष्य बाजीरावाचा नातू-पु १(थोरले बाजीराव पेशव्याचे नातू दुसरे बाजीराव यांना आयतें राज्य मिळालें असतां त्यांनीं तें घालविलें यावरून) श्रीमंत परंतु मूर्ख व मिजासखोर माणूस बाजीरावाचा बेटा-पु (ल श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या नांवावरून) गर्भश्रीमंत

बाजु(जू)बंद—पु. १ दंडाला बांधण्याचा स्त्रियांचा दागिना बाजूबंद जोडी हातसर।' -तुगा २९६९ २ (फुलमाळी) दंडाला बांधण्यासाठीं केलेली फुलांची माळ [स बाहु=बाजु+बंध]

बाजू—स्त्री १ बाहु भुज २ भाग, पैलू (वस्तूचा) कड काठ किनारी, मर्यादा 'त्रिशेन चौकोन इ० कांच्या बाजू' ३ एखाद्या पदार्थाचा कोणत्याहि एखाद्या विभागाच्या विरुद्ध अस लेला भाग ४ (ल) पक्ष, फळी, कड, तर्फ चढाओढीच्या सामन्यांतील एक पक्ष (क्रि० राखणें, सामाळणें) ५ मोठी सत रंजी, जाजम (पूर्वी खोलीच्या एका बाजूला पुरेल अशा सतरंजीला म्हणत) ६ मदतनीस, साहाय्यकर्ता, आश्रयदाता, सहाय्यक 'यशवंतराव बाजू साग ज्या मर्दाला।' -ऐपो ७९ ७ (पत्त्याचा खेळ) खेळांतील रंग, हात, गंजिफांतील एका रंगाचीं १२ पानें; बाजी ८ गाडीच्या साटीचीं लांबीच्या बाजूला असलेलीं दोन लाकडें त्यांच्या उलट करोलें=सांटींतील रुंदीचीं लाकडें ९ सकट अडचण विघ्न पेंच [स बाहु, फा बाजु] ०मारणें-आपल्या पक्षाची सरशी करणें, स्वीकृत पण यशस्वी करणें ०राखणें-अब्रू सभाळणें, नांव राखणें, फजिती किंवा दुर्लौकिक न होऊं देणें ०राहणें-अब्रू किंवा नाव राहणें ०वर बसणें-अंगावर येणें-फजिती होण्याची वेळ येणें पराभव होण्याचा रंग दिसणें ०चा देखावा-पु (इमारत) पार्श्वनिदर्शन ०मार णारा-मारून नेणारा-वि घेतलेला पक्ष यशस्वी करणारा, आपला पक्ष सिद्धीस नेणारा ०स-क्रिवि एकीकडे

बाजे—वि काही, अवांतर, इतर, परक्या, किरकोळ 'बाजे मराठे कृष्णराव यास कलमी केले' –रा १० १६७ [फा बअझि] ०**खर्च**–पु मुख्य हिशोबाबाहेरील खर्च, किरकोळ खर्च; वरकड खर्च ०**लोक**–पुअव लष्करातील बिन लढाऊ लोक, सटर फटर लोक [हिं] ०**वतनदार**–पु जोशी, उपाध्या, जंगम, सेटया, पोतदार, काजी, मुलाणा, पाटील, मुजावर, कुंभार, सुतार, कासार, न्हावी, तेली, महार, चांभार, मांग, परीट, मेहतर इ० वतनदार –मसाप २ १३८

बाजोट—न (ना) पलंग हा नवारीनें विणलेला किंवा रिफाचा असतो. [बाज]

बाजोड—पु (व) ढेंकूण, खटमल [बाज]

बाझ—पु (कों) पीक (फळें किंवा फुलें यांचें), बहर [स वृध्-वर्ध् बाज] ०**णें**–अक्रि (कों) फळें, फुलें धरणें, लाग बहर येणें, वाजणें ०**घट**–वि (कों) ज्यास पुष्कळ लाग येतो असें, पुष्कळ फळें, फुलें देणारें, (झाड)

बाट—पु १ अपवित्रपणा, विटाळ, बाटणूक, स्वजातींत वावरण्याची अयोग्यता (बाटण्यामुळें) (क्रि० पडणें, असणें) २ डाग, कलंक, दोष, ठपका, दोष देण्याचा प्रसंग, वेळ (क्रि० ठेवणें, पडणें, असणें, लागणें) –वि. १ लबाड, लुच्चा, लबाडींत व हलकटपणांत हुशार, धूर्त 'बलीसेंच पोर बाट मोठें। थोरपण असुन बह्याड खोटें।' –भज १०५ २ बाटगा, माडगा, दांडगा, उच्छृंखल, तगेंच कडक, तल्लख, शिरजोर, आवरण्यास कठीण (मनुष्य घोडा, बैल इ०) [स भ्रष्ट, हिं] ०**गा**-**बाडगा**–वि १ बाटलेला, भ्रष्ट, पतित, आचारविचारशून्य, स्वजातींत वावरण्यास अपवित्र, अयोग्य २ (हलकटपणाच्या व नीचपणाच्या कामांत) हुशार, धूर्त, कुशल, चलाख ०**गेला**, **बाटगेला**–वि बाटगा पहा ०**गी**–वि १ बाटलेली २ व्यभिचारिणी ०**णूक**, **बाटणी**–स्त्री भ्रष्टता, भ्रष्ट होण्याची किंवा केला गेल्याची क्रिया, विटाळ [बाटणें] ०**नाट**–पु विटाळ, बाटगेपणा, भ्रष्टता (व्यापक) (क्रि० पडणें, होणें, असणें) [बाट+नाट] ०**वडा**, **बाटोडा**–पु बाटाबाट सर्वत्र भ्रष्टाकार, जिकडेतिकडे झालेली भ्रष्टता, (सामा) बाटणूक **बाटाबाट**–स्त्री बाटवडा पहा पवित्र व अपवित्र यामध्यें भेद न पाळल्यानें किंवा व्यभिचारामुळें झालेला भ्रष्टाकार **बाटीव**, **बाटचा**–वि बाटलेला, भ्रष्ट झालेला, धर्मभ्रष्ट **बाटणें**–अक्रि. धर्मभ्रष्ट होणें (दुसऱ्या जातीशीं अगर धर्माच्या मनुष्याशीं वैषयिक संभोग, अन्नव्यवहार किंवा निषिद्ध पदार्थ सेवन यामुळें) स्वजातीशीं व्यवहार करण्यास अपवित्र व अयोग्य असणें, (एखादी वस्तु) उपयोगास अयोग्य किंवा अपवित्र होणें **बाटविणें**–सक्रि विधिपूर्वक धर्मभ्रष्ट करणें, दुसऱ्या धर्मांत नेणें, अमंगलता आणणें, भ्रष्ट करणें (वस्तु किंवा मनुष्य), (गो) बाटींचें

बाट—न मोतीं तोलण्याचें वजन व त्याचा समूह जसें–१ आणा=१ तांदूळ वजनाइतका ४ आणे=पावरती, १६ आणे=१ रती, २४ रती=१ टांक, १ टांक=२२ क्यारेट इ० वजनाचा गट –जनि (पारसि शब्द) ९

बाट—पु (कों) एक जातीचा मासा

बाट—पु गज, सच (वस्तूचा) –के ११ १० ३५

बाटली—स्त्री कांचेची शिसी, कुप्पी [इं बॉटल]

बाटी—स्त्री (महानु) निर्माल्य झालेली माळ 'जि तुझिये मुकुटीचिया बाटी।' –ऋ १५७ [बासर=शिळें ?]

बाटी—स्त्री (माळवी) मैदा, दूध, मीठ तूप यांचें मिश्रण करून त्याची (गोवरीच्या) विस्तवावर भाजलेली आहारोटी, गाखर.

बाटु(टु)क—न जोंधळयाचें कणीस निसवण्यापूर्वीचें ओलें ताट, चिपाड, ओला कडबा 'चारितो सरस बाटुक यातें।' –विगवि २१ –वि (व) आखूड, तुटकें 'बाटुकनाक्या' [तुटकें]

बाटुक—पु (व) खाऊ

बाटयोंचें, **बाटयोंचें**—सक्रि (वो) (पदार्थांवर) बुरा येणें, केणशी येणें [बाटणें]

बाठ, **बाटी**, **बाठी**, **बांठी**—स्त्री आंब्यातील कोय (आंतील बीजासहित कवच) [हिं]

बाठ—स्त्री (कों) आंब्यातील कोयीचें नुसतें कवच **बाठळ**, **बाट(ठा, ठ्या)ळ**–वि बाठ झालेला, कोय पक्की झालेला (आंबा). **बाठळणें**, **बाठाळणें**–अक्रि आंब्यात बाठ पूर्ण तयार होणें, आंबा पक्का होणें

बाठ—स्त्री (नाविक) रांजण, मोठें मडकें [का ओट्टे]

बां(बा)ठा—पु १ (कों) आंब्यातील कोय (कवच बीजासह) २ (ल) आघातामुळें शरीरास आलेलें टेंगूळ ३ जटा, गांठ, केंसाचा किंवा तंतूचा झालेला गुंताडा, काथ्याकरितां कुजत घातलेल्या चोडांत राहिलेला कठिण भाग –वि धट्टाकट्टा, दांडगा, मजबूत दृढ, निढावलेला [का ओट्टे] म्ह० साठा आणि बाठा

बाठा—पु (जुन्नरी) खेंकडा (नर)

बाठूक—न (कों) आंब्याच्या बाठीसारखें वळकट, जोरदार व टेंगणें माणूस किंवा जनावर, बळकट, कसलेलें शरीर [बाठा]

बाड—न टांचणाची वही, साग्रंथ, निरनिराळ्या शास्त्रीय (वैद्यक, ज्योतिष इ०) ग्रंथांतील निवडक भागाचें किंवा उध्दृत केलेल्या वेंच्याचें पुस्तक सत्रैसग्रह [स बाढ=मोठें]

बाड—स्त्री कड किंवा धार (शस्त्राची किंवा हत्याराची), (मूळची धार असल्यास क्रि० देणें, चिरणें इ० व पुन्हा धार तीक्ष्ण करणें अशा अर्थी क्रि० लावणें असें योजतात) –स्त्रीन १ (ल) कड, हद्द, तंबूभोंवतालचें आवरण (डार, निवडुंग इ० चें किंवा कनातीचें), तंबूची कनात, पडदा तंबू (क्रि० चिरणें) (सामान्यत)

कुंपण (क्रि० घालणें) २ शिपायाची रांग ०मारथ-(गो) थापा देणें

बाड—स्त्रीपुन (ल) एखादें धाडसी कृत्य करण्याकरितां खोटया आश्वासनानीं एखाद्याला उत्तेजन देणें, चेतविणें, अशा तऱ्हेचें उत्तेजन किंवा प्रोत्साहन (क्रि० देणें) —न १ तरवार इ०चें म्यान, २ थाप, गप्प, निरर्थक गोष्टी, चकाट्या, थापा (—अव बाडा) (क्रि० मारणें, झोंकणें, हाणणें, हाणणें, फेकणें, सांगणें)

बाड—(व) (कापूस वटण्याचे जिनिंग मशीन येण्यापूर्वी अशा जागीं पूर्वी हातरीवर कापूस वटीत असत परंतु हल्ली गुरें बांध तात यावरून) मखळ, आवार, मोकळी जागा, गोठा, कापसाचें भारें दाबण्याची जागा —स्त्री (गो) स्थावर संपत्ति

बाड—वि धूर्त, लबाड [अर बयाझ् हिं बाड] बाड असणें-(व) गाडीचें चाक चाकोरीच्या बाहेर असणें

बांड—वि १ रोगामुळें खंवट व खुरटलेलें (पीक किंवा बारीक झालेलें धान्य, डाळ वगैरे) २ बळकट, तेजस्वी, धाकट्या, जवान 'राज्यव्यवस्थेतील मोठ्या जागा विलायतेंतील तरुण बाडास मिळतात' —टि १ ३१९ (मनुष्य) (याच्या मागें कधीं तरणा शब्द येतो किंवा येत नाहीं) ३ जाडेंभरडें वस्त्र किंवा कापड ४ (प्राय) बड, बडखोर, बडया [का उडिग उडिगी उडगी=रिकामा, निरुपयोगी]

बांड—पु १ सुती व हलक्या किंमतीचें लुगडें, सुताडा, उणाख लुगडें (किनार सुती असलेलें) २ कांदा, नागदवण इ० झाडास येणाऱ्या तुऱ्याचा दांडा, पोगाडा (फुलाचा किंवा झाडाचा) ३ बादुक, कणसावाचुन असलेलें जोंधळ्याचें ताट, ज्यावर रोगामुळें कणीस आलें नाहीं किंवा ज्याचें कणीस गुरानीं खाल्लें आहे किंवा कापलें आहे असें जोंधळ्याचें अगर बाजरीचें ताट ४ जळाऊ लाकडाचे धाटोळे तुकडे, न फोडलेले लाकडी ओंडके ५ —स्त्रीन धान्य न होता केवळ कडबाच होणारी जमीन, ज्यातील पीक खराब झालें आहे किंवा गुरानीं खाल्लें आहे असें शेत, पीक ६ वांग्याची एक जात [हिं]

बॉड—(गो) कपाळ ०भद्रु—न मस्तकरण

बॉंड—पु १रोखा, दस्तऐवज, कायद्यानें बांधून घेतल्याबद्दलचा लेख, करारपत्रक २ विद्यार्थ्याचा विसा. [इं.]

बाडकीन—न (मुद्रण) अशुद्ध टाईप काढण्याकरतां दाभणाच्या आकाराचें एक हत्यार [इं]

बाडगा—वि १ उमेठ, निर्दय, आडदांड, जुलमी, उन्मत्त, अत्याचारी, शिरजोर 'जावा नणदा बाडग्या सासरासासु मोटी निर्दय।' —होला ९९ २ आवरण्यास कठिण, उच्छृंखल, स्वैर, हट्टी (मनुष्य, पशु) ३ बाटगा, भ्रष्ट, बाटलेला [बाटगा] बाड गेला-वि (अशिष्ट), दांडगा

बांडगा-गें—पुन खोगिराचा किंवा गुटीचा पाठीवरून बांधावयाचा पट्टा, पाठबंद. याच्या उलट उराटी-टी=छातीवरील पट्टा

बांडगी—स्त्री १ स्वयंपाकाच्या उपयोगी, तांब्याच्या आकाराचें मातीचें भांडें २ (निदार्थी) तोंड [हिं]

बांडगूळ—न बांदें, बांदागूळ, झाडाचें वरट झाडावर वाढणारें दुसरें लहान झुडुप, परोपजीवि वनस्पती याच्या पुष्कळ जाती आहेत [सं वंदा]

बाडणें—अक्रि (व) फोफावणें [बाधणें ?]

बांडफरीद—पु १ (निदार्थी) ब्रह्मचारी २ सोदा, लुच्चा, भटकभैरव, उडाणटप्पू माणूस [बाडा+अर फर्द=एकटा]

बाडबिछा(शा)द, बाडबिछाना, बाडबिछायत—स्त्री पुस्त्री एकंदर सामानसुमान, चिरगूटपांघरूण, सटरफटर वस्तु वेरे-राहुटया इ० 'बाडबिछाद त्याचे हातास लागली' —ख ५ २६१५ [हिं बाड+बिछायत]

बाडस—पु खांबाचा टेंकू, स्तंभपीठ [बाड]

बाडा—पु कनातीचा परीघ 'बाडा बारा तेरा कोसाचा वसला' —ना ७१०८ [बाड]

बांडा—वि १ पाढऱ्या, काळ्या किंवा तांबड्या रंगाचा परंतु वर निराळ्या रंगाचे पट्टे किंवा ठिपके असलेला (पशु, कपडा), काळा-पाढरा २ (सामा) बढ, बंडखोर, बंडया ३ भांबुड, तोटका [हिं] ०भुरका—वि काहींसा बांडा, किंचित् बांडा चांडा, बांडेभाई, बांडुकला—पु (ना) (निंदार्थी) मुसलमान

बॉडॉ—पु (गो) लहान नारळ [बांडा=आखूड]

बाढाळ—वि (व) नाठाळ, उनाड 'हरणा बैल अरा बाढाळ आहे' [बड]

बाडी—स्त्री १ आवार, परसु पडीतजमीन २ कुंपण, ताट, भिंत ३ (व) मळा. [सं वाटिका हिं]

बाडी—वि १ बाडविषयक-संबंधी (औषध, वही) २ शास्त्र पूर्णपणें न शिकता सुतते त्यांतील उतारे पाहून तुटपुंजें ज्ञान संपादन केलेला (विशेषत ज्योतिषी, वैद्य). [बाड]

बांडी—स्त्री १ पिकाची खराबी, नुकसानी, नापिकी पीक नुकसानी पहा २ (व) कणीस बाहेर न पडता वाढ राहिलेलें ताट, बाद ३ (व) लूट, टंचाई नपूर. 'पोळीची बांडी झाली.' ४ (ना) कमरेपर्यंत लांब व अर्ध्या बाह्यांचा कोट ५ (ठाणें) पोहरा, मडकें, ताडी साठविण्याचें मडकें ६ (व) सुताची लाटी ७ (ल) रंग-गुजा [बांडा=आखूड]

बॉडीगार्ड—पु शरीररक्षक, हुजऱ्या, हुजूरदफ्तम [इं]

बाडुक—पु (कु) बेडूक [सं भेक]

वाडें—न (ना थ) वांकडें, शतुत्व, वाकुली –क्रिवि वाऽडें, रस्ता सोडून 'गाडी वाडी चालते'

वाडेलें—वि कणसें न आलेलें 'वांढेल्याचें जाणा जालें पीक।' –तुगा ३०४६ [वाढा]

वॉड्या, वोड्यो—पु (गो मित्पा) मुलगा

वाढ—वि अत्यंत, दृढ, पुष्कळ थाग 'वस्तुत्व जरी वाढ केलें।' –मुआदि १२ २ [स] –उद्गा सत्य खरोखर, होय [सं]

वाढचीर—स्त्री रुंद तलवार [वाड=कड+चिरणें–धार तयार करणें–देणें]

वाण—पु १ धनुष्यानें मारण्याचा तीर शर सायक विशिख (क्रि० मारणें) २ अग्निलिका, लाखडी कागदी किंवा वळवाच्या नळींत दारू भरून तिला काठी बांधून तयार केलेलें आयुध कळवी वाण आतषबाजीचा एक प्रकार ३ शिवलिंग हें नर्मदा नदींत सांपडतें याची शिव समजून पूजा करतात ४ घरदार, कुटुंब इष्टमित्र किंवा धन वगैरे कांहीं नसलेला मनुष्य सडाफटिंग सडसोट ५ गलबताची वरची कड वढाणी वढाण –स्त्री (गो) होडीचा काठ ६ पांच सख्या (मदनाचे अरविंद अशोक च्यूत नवमल्लिका किंवा मोगरा व नीलोत्पल हे पांच बाण आहेत त्यावरून) 'असो बाणसख्या दिवसात। ७ क्रांतिवृत्तापासुन अंतर ८ (गो) पंचा, धोतर याचा रंगीत काठ ९ (ल) सूर्याचें किरण प्रत्येक 'उगवला दिनराज बाण आले चौवारा।' –ब ६०५ १० (ल) महत्त्वाचा मुद्दा (क्रि० गमावणें हातचा गमावणें) भलता प्रसंग आल्यास हा बाण त्यानें शिल्लक ठेविलेला होता –इप १७८ –वि सडेसोट घरदार सोडलेला निवाण (माणूस) [स] ०दार वाणाईत–पु (दोन्ही प्रकारचे) बाण वाळगणारा बाण फेकणारा शिपाई तिरंदाज ०पचक–न वर सांगितलेले मदनाचे पांच बाण [बाण+पचक] वाणाकार–वि बाणाच्या आकाराचा बाणाच्या गतीच्या आकाराचा समकलछिन्नाकार समकम्पछिन्नाकार [स बाण+आकार] वाणाटी–स्त्री बाण

वाणक रशीम, वाणक—न एक हलक्या जातीचें रेशीम **वाणक मोठी लडी रामपुरी**–स्त्री पिंवळसर रंगाच्या रेशमाचा एक प्रकार –मुव्या ९७

वाणगी—स्त्री दुसऱ्याचा अदाज काढण्याकरिता केलेली सूचना

वाणगुस्ती—स्त्री लष्करी पोषाक व सरंजाम (मुख्यत्वें अधिकाऱ्याचा) ०हरणें–साडणें–देणें–जाणें–लष्करी कामावरून काढला जाणें ०घेणें–आणविणें–जप्त करणें–लष्करातून काढणें कमी करणें पहाऱ्यात ठेवणें कैदेंत ठेवणें [बाणा=गण वेश+गुस्ती=तरवार]

वाणणें—अक्रि १ विंधणें प्रवणणें चिकटणें प्रतीतीस किंवा अनुभवास येणें पटणें मनात पुरतपणीं ठसणें (अभ्यास, पाठ इ०) 'वाळवणींच जयाच्या शस्त्रास्त्ररहस्य मानसीं वाणे।' –मोशांति ६ ११ २ परिधान करणें, अंगात घालणें 'का जिरे एकी वस्त्रलागीं। वाणोनि ज्ञानाची वस्त्रांगी।' –ज्ञा ६ ४७५ ३ शोभणें योग्य दिसणें, ठीक बसणें 'साबासी ब्रीनट। अतिविरिष्ट वाणला।' –एभा १ ३४६ ४ स्वीकारणें 'कीं भक्ति सुखालागीं। आपणचि दोहीं भागीं। वाटूनि या आर्गी। सेवके वाणी।' –ज्ञा १२ १८९ ५ स्थिरावणें शमणें प्रासभोगें तृष्णा न वाणे।' –एभा १७ २२६ ६ बाणा बाळगणें [बाण=तीर]

वाणफरीद—पु (विकृ) बाडफरीद पहा

वाणा—पु १ अभिमान शेखी आढ्यता, डौल (एखाद्या विशेष गुणाचा अधिकाराचा इ०) (क्रि० बाळगणें) २ पोषाक वेष पोषाकाची तऱ्हा ३ एक प्रकारचा दारूचा बाण ४ (विणकाम) वस्त्रातील आडवा धागा आडवें सूत, आडवण आडवण ५ (जरतारी धंदा) विन वळलेलें रेशीम ६ लाकडी मूठ व जाड धारेचें पान असलेला पट्टा एक हत्यार [हिं] **वाणाईत, वाण्याचा**–वि प्रतिष्ठा मिरविणारा आढ्यता बाळगणारा मोठा दिमाख दाखविणारा (प्रावीण्य विशेष गुण याचा) अभिमान सागणारा [बाणा] **वाणी**–स्त्री १ बाणा अभिमान शेखी डौल (क्रि० बाळगणें) २ आणीबाणीची वेळ निकराचा प्रसंग ३ जन्म स्वभाव मन स्थिति [बाणा] ०वर येणें–आपला रागीट स्वभाव दाखविणें चिडून जाऊन रागावणें ०चा–वि बाण्याचा, बाणे दारपणा दाखविणारा मोठी आढ्यता दाखविणारा ०दार, **वाणेदार**–वि अभिमान राखणारा दिमाख दाखविणारा (एखादें कार्य पार पाडून) दुस याचें चित्त वेधून घणारा

वॉणावचें—क्रि (गो) परसातील मवन उपटून टाकणें [वेणणें]

वाणी—स्त्री पद्धति रीति (गाणें वाचन इ० ची) ध्रुवपद गायनाची पद्धति ह्या च्या चार आ त्या–खडार नोहार डागुर व गौडार हा होत [स वाणी] ०चा–वि चांगल्या आवाजानें पुराण वगैरे सागणारा गाणारा ०दार–वि (गायन, वाचन इ०) मोहक रीतीचें आकर्षक पद्धतीचें

वाणी—स्त्री १ कड तीर कांठ किनारा २ (को) होडीचा काठ वढाण बढाणी दोनी तारवें भरिती। बाणी उदकासी मेळली।' –शिपु २ २५ ३६

वात—स्त्री गप्प निरर्थक गोष्ट पोकळ बोलणें थाप [स वार्ता हिं] ह्रु० वातची वात व कुरापतची कुरापत **वाता उडविणें–झोंकणें–फेकणें हाकणें**–खोट्या वातम्या पसरविणें कड्या पिकविणें **वाता कुटणें–थत्राळणें–छाटणें–मारणें–हाणणें**–गप्पा मारणें थापा मारणें निरर्थक गोष्टी बोलत बसणें **वात याना वयात्या–रन्नाल्या, खयाल्या, वात**

फुटया बातखार, बातारव्या, बातेखपाल बातेखानी-बातेफर्मास, बातानां, बारया बारया(रये)रा-वि मध्या माळ्याची उत्तम अमलेला, गरिष्ट, बापबाप्म, मर्जीदास, मोठया बातम्या बनवून पसरविणारा, कंडया उठविणारा (गा) बातयाँ, बातयो •चित-स्त्री संभाषण, गप्पागोष्टी 'तुम्हासवें बातचित। कोण करील महाराजा।'-नव १७ १४८

बात—क्रिवि (व) त्वरत जलद 'बात स्वयपाक कर'

बातन—क्रिवि अतस्थ, गुप्तपणें, 'बातन निजाम अलीचें राजकारण लाविलें'-रा १ १६० [अर बातिन्]

बातमी—स्त्री खबर, वार्ता, हकीकत, वर्तमान [स वार्ता] •ठेवणें-गाळणें-खबर मिळण्याचें साधन ठेवणें, लक्ष ठेवणें, टेहळणी राखणें •फोडणें-फुटणें फांकणें-खबर प्रसिद्ध करणें, हकीकत जाहीर करणें •दार-नीस-वि १ बातमी लिहून पाठविणारा, बातमी देणारा, वर्तमानपत्रांना बातम्याचा पुरवठा करणारा, करस्पाॅन्डंट २ पराराज्यातील बातमी पुरविणारा, गुप्त हेर दूत

बात(ता)ल—वि १ खोटी निराधार, रद्द, पोकळ, व्यर्थ (गोष्ट, हकीकत) २ खोटी हकीकत सांगण्याची आवड असलेला, एखादी गोष्ट अतिशयोक्तीनें सांगणारा [अर बातिल्]

बातोँ बातोँळि—पुन (गो) लांकूड कोरणारा किडा बात्योंवें, बरगुलें-कि (गो) फळया, लांकूड इ० भुसभुशीत होणें

बातुला—वि खोटें [बात]

बातेरी—स्त्री १ तोफखाना २ बीज उत्पन्न करण्याचा यंत्रसमुच्चय [इं बॅटरी]

बातेला—पु लहानसें आरमार, आरमारी जहाज [पोर्तु फ्लॉटिलो, इं फ्लोटिला]

बाथ—स्त्री (महानु) प्रवासाच्या वळची शिदोरी अन्न 'बापे सीण हृषीकेषी। जीवा जाता सी।' शिशु ९८ [पाथ २]

बाँथाँ—पु (गो) भोंक छिद्र

बाद—क्रिवि काढून टाकलेला वजा कमी केलेला (पत्र यादी संख्या यांतून) (क्रि० घालणें पडणें करणें) 'मार्थे नांव पटास होतें तें बाद पडलें' -क्रिवि नंतर पश्चात् 'आम्ही ताकीद केलिया बाद मुवईकर पन्हा येणार नाहीत'-ख ७ ३५७० [अर बअद्] •णें-सक्रि कमी करणें वजा टाकणें •करणें-१ नामांतून किंवा उपयोगांतून काढून टाकणें, रद्द करणें २ मारणें आऊट करणें (खेळतांना गडी) ३ (फिर्याद दावा) काढून टाकणें •बाकी-स्त्री १ वजा केल्यानंतर राहिलेली बाकी, वारीलबाकी २ वजाबाकी ३ हिशव पुरा करणें (कर्ज अपराध इ०ची) बाकी काढून टाकणें

बाद—पु (गो) सीप, वारा [वाध] •वें-भोंवणें बाधणें

बांद—पु (प्र) बांध, बधारा, धक्का (क्रि० घालणें) [स बंध] •बंदस्ती-स्त्री बांध बधारा, कुंपण इ०, तें घालण्याचें काम

बादखासा—वि १ मध्यम प्रतीचा खाशाकरितां नमलेला (मुख्यतः विडा) २ पुरतें न पिकलेलें परंतु दिसें नरम असें (विड्याचें पान)

बादगूळ—न बाडगूळ पहा

बादज—क्रिवि नंतर, पुन्हा, यापुढें बाजन हा 'दादा साहेब बादज दरसाल यतील'-इम २६० [फा बादज्]

•सलाम-क्रिवि बाजन अर्थ २ पहा

बादणें—अक्रि वहा यणें वाजणें पहा

बादन—न पोट, मुख्यत्वें वस्तीचा भाग, ओटीपोट

बादपद्दाबल—पु खूणखाण, चिन्ह

बादर—पु (व) वानर [उर्दू बदर]

बाँद(दे)र—न (गो) परटकें वस्त्र, चिंधी

बादरखा-रदा बादरस—स्त्री तबूच्या मधील खांबावरील लांकडी टोपण किंवा लांकडी वाटोळा तुकडा, या खांबाला असलेलें भोंक भोंकाला बळकटी देणारा कातड्याचा वर्तुळाकार तुकडा [फा]

बादरायण—पु (बोरवनांत-बदरीवनांत जन्मलेले) कृष्णद्वैपायन व्यास [स] •संबंध-पु अति लांबचा, दूरचा, ओढून ताणून काढलेला संबंध (एकदा एका मनुष्याकडे एक उपरा गेला व मी तुमचा संबंधी आहे असें म्हणू लागला संबंध विचारल्यावर त्यानें पुढील श्लोकातील संबंध सांगितला 'अस्माकं बदरीचक्रं युष्माकं बदरीतरु। बादरायणसंबंधात् यूयं यूयं वयं वयम्॥' म्हणजे आमच्या गाडीला बोरीच्या लाकडाचें चाक आहे व तुमच्या दारांत बोरीचें झाड आहे हा बादरायण संबंध)

बाद(दा)री—स्त्री १ क्षितिज २ सह्याद्रीच्या पायथ्याजवळील प्रदेश बांदरी, मुन्हे व मावळ असे तीन भाग सह्याद्रीचे केले आहेत त्यातील बादरी म्हणजे सह्याद्रीचा पश्चिमेकडील पायथ्यापासून शिखरापर्यंतचा सर्व भाग [बांधणें-रेषा]

बादरी—स्त्री हमी जामिनकी, जिम्मा (क्रि० देणें) [बाहीदारी]

बादल—पु ढग मेघ, अभ्रपटल [फा]

बादला—पु सोन्याची किंवा चांदीची तार मुलामा दिलेली रुप्याची तार, विस्तवावर पिवळी केलेली तांब्याची तार (कलाबतू करतां काढलेली व चपटी केलेली) [हि] बादल्याचा तुरा-पु जुन्या जरीच्या सोन्यापासून तयार केलेल्या टिकल्या बादली वि सोनें रुपें तांबें यांच्या तारांचें, कांहीं सूत रेशीम व कांहीं जर मिळून विणलेलें मध्यें जरीच्या काड्या असलेलें, भरजरी 'बेगमेनें श्रीमंतास उंची पोशाख देऊन एक बादली वस्त्र दिलें'-पोरले मल्हारराव होळकर चरित्र पृ ३६

बादला-लें—पु पाणी भरण्याची कातड्याची एक मोठी पिशवी ही पखालीच्या अर्ध्याइतकी असून बहुधा तिकाटण्यावर चढविलेली असते 'खाचाला पडले घेट्ट बादले वाहता।'–पला ८० [हिं] **बादली**–स्त्री पाणी काढण्याचें भांडें, बालडी, बाल्टी, बकेट

बांद(ध)वडी, बंदिवाडी, बांदो(दी, धी)डी—स्त्री (काव्य) बंदिखाना, तुरुंग, बंदिवास, परतंत्रता, अधीनता 'दुःख बादवडी आहे हा संसार। सुखाचा विचार नाहीं कोठें।'–तुगा ३६५५ –वि अधीन, अवलंबून असलेला, बंदा, ताबेदार 'अथवा आग्रयाचिये बादवडी। क्षुधा तृषा कोंडी।' [बाधणें]

बांदवडी—स्त्री शेताचा बांध बादाड पहा [फा]

बादशहा, बाच्छा—पु पातशहा राजाधिराज, सार्वभौम राजा (मुसलमानी, परकीय राजासबंधींच फक्त उपयोग) [फा बादशाह्] **०ची ओळख देणें**-(ल) लाच देणें, मूठ दाबणें (रुपयावर बादशहाचा छाप असतो यावरून) **०जादा**-पु युवराज [फा] **बादशाही, बाच्छाई**–स्त्री पातशाही, राजपद, राजकीय अधिकार, बादशहाचा अधिकार-पद –वि १ बादशहास बधीं, राजकीय २ मुसलमान बादशहानें दिलेली (सनद, शिक्का इ०) ३ (ल) उत्तम, भव्य, उच्च प्रतीचा, विलासी, सर्वश्रेष्ठ

बांदा—पु गुलाम, बंदा [स बध]

बाँदा—पु (गो) रोपटी लावलेली रांग [बांध=किनारा]

बांदागूळ, बांदूळ, बांदें—स्त्रीन बान्दगूळ, (कु) बांदा [बंदा]

बादा(दो)टी, बांधोळी—स्त्री (कों.) लहान बांध, धरण [बांध]

बादाड—न १ शेताचा न नांगरलेला भाग, बांध, कड. २ (ल) अशा जागेवर वाढणारें गवत ३ शेताच्या कडेनें सोडलेली वाट [बांध]

बादाडी—स्त्री १ (कों) वल्हें अडकविण्याच्या खुंटीस बांधावयाची दोरी २ (गो) होडीवरील आच्छादन [बांधणें]

बादाबुदी-बादी—स्त्री १ हिशोबाची बाकी काढणें, राहिलेली शिल्लक २ वजावाकी [बाद द्वि]

बादाम—स्त्री १ बदामाचें झाड २ –नपु बदाम पहा [बदाम] **०गोळा**-पु बदाम (फळ) **बादामी**–स्त्री बदामाचें झाड –वि बदामी, बदामाचा रंग स्वाद आकार याप्रमाणें असलेला

बादामचिनी—स्त्री एक औषधी

बादिगार—पु (गो) बाधा

बा(ब)दिमाख—वि १ वाईट दिमाखाचा तापटाचा २ (व्यावहारिक ल) श्रेष्ठ, उत्तम, अत्युत्कृष्ट [फा]

बादियान—पु एक प्रकारचें झाड व त्याचें फूल हीं वाळलेलीं फुलें मसाल्यात घालतात

बादी—स्त्री दासी, गुलाम स्त्री बटीक [हिं] **०चा**-पु दासीपुत्र, लवडीचा 'एकासी म्हणे मी तुझे बादीचा।'–तुगा ३०५७ [स बदी]

बांदी—पु (गो) खाजणाचा एक भाग

बादोड—पु (खा) ढेंकूण

बांदोड्याचो दौलो शिराड्याची काईल—(गो) इकडचें तिकडचें साहित्य जमविणें

बाधा—पु (ना) वैदूल खेळण्यासाठीं जमिनींत केलेली खाच, गल [बद=खड्डा]

बाध—पु हरकत, प्रत्यवाय, प्रतिबंध, दोष, अडथळा, विरोध, शब्दादि प्रमाणांनीं एखाद्या कृत्यास असणारा प्रतिषेध (हा शब्द दोष, दोषत्व या अर्थीच वापरला जातो) 'हें झुंज नव्हे प्रमादु। एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु।'–ज्ञा २ ३१ [स बाध्=प्रतिबंध करणें]

बांध—पु १ बधारा, धक्का, धरण, ताल (क्रि० घालणें) २ शेताची उंच केलेली हद्द, मर्यादा, शेताच्या काठावरून किंवा बाजूनें असलेली वाट ३ बंधन, बांधणें, आवळणें ४ बंद, दोरीचा किंवा नाडीचा तुकडा; कोणतेंहि बांधण्याचें साधन, बंधन ५ (ल) बेडी, शृंखला ६ बांदाड [स बध=बांधणें] **०काम**-न दगड, विटा, चुना, माती इ०नीं एकत्र बांधलेली भिंत तट इ० **०ण**-न १ नदीचा थोडासा प्रवाह अथवा ओढा ज्या जमिनीतून वाहतो व जीस बांध घालून पाणी व त्याबरोबर आलेली मळी जींत अडवून धरतात ती जमीन विशेषत भाताचें शेत २ –स्त्री शेतातील माती पाण्याच्या प्रवाहानें वाहून जाऊ नये म्हणून आडवा घातलेला बांध ३ पाटाच्या पाण्याकरितां बांध घालणें (क्रि० करणें, घालणें) ४ बांधणें, बंधन, बंद ५ दागिन्यात तारेच्या कडींत लोंबत्या बांधलेल्या रत्नाचें काम –अभि परिभाषा ११० ६ (कों) निरण **०धरो(रू)टी**–स्त्री शेताची मर्यादा दाखविणारा प्रत्येक कोनावरील मातीचा ढीग, ओटा **०बांधोळी**–स्त्री, बांध, बधारा धक्का ताल इ० बद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द [बांध+बांधोळी] **०वाट**–स्त्री १ भाताच्या शेताच्या बांधावरील वाट २ पक्की केलेला किंवा बांधलेला रस्ता **बांधणावळ**–स्त्री १ (इमारत इ०) बांधण्याबद्दलची मजुरी २ बांधणी, बांधण्याची तऱ्हा पद्धत [बांधणें] **बांधणी**–स्त्री १ बांधण्याची क्रिया २ बांधावयाची तऱ्हा, पद्धत (घर, विहीर, पागोटें, गाठोडें इ०) ३ (कों) बांधण, बांध, बधारा, ताल ४ (ल) विहित, योग्य किंवा व्यावहारिक मार्ग ५ शेतांतील करेचा, मधला मार्ग किंवा पाटवाट ६ बांधण्याचें साधन नाडी दोरी इ० –वि बांधणासंबधी'

बाधणातील विकासबद्दी [बाधणें] बांधा(धे)रा-पु १ शेताच्या कडेला घातलेला बाध २ प्रवाहाला अडविण्यासाठीं घातलेला बाध, धरण ३ बाध घातल्यानें फुगलेलें पाणी, (क्रि० घालणें, करणें, होणें). बा(धां)धारी-पु १ डोंगरावरचा प्रदेश, शिखराची, किल्ल्यांची राग 'रांगणा किल्ला व कोकणबाधारीचे किल्ले ।'-मराविघोरा ४१ २ बधन, बधारा बांधप-न (राजा) बाधण्याचें सामान किंवा साधन, घराचें ओंबळ इ० बाधण्याकरता लागणारें सुम, दोर इ० [बाधणें] बांधावळ-स्त्री १ बनावट, घडण, रचना, बाधणी (घराची इ०) २ रचना, जुळणी, माडणी (लेख, ग्रथ, कविता इ०ची)

बाधक—न १ अडथळा, प्रत्यवायकारण, आक्षेप, हरकत, दोष 'जे बाधका येइजतसे स्तुती। बोलाचिया।'-ज्ञा १६ १७ २ (महानु) आरोप 'बाधकें ठेउनि नन्दती। राउळें नेली सर्व सपत्ति।'-भाए ७२६ -वि. प्रतिरोधक, अडथळा आणणारा, करणारा, मार्गांत आडवा येणारा, बाधा उत्पन्न करणारा, आचणारें, प्रतिकूल [स बाध्=प्रतिबध करणें, बाधणें]

बांध(धा)टणें—अक्रि (राजा) बाठळणें, बाठ पूर्ण तयार होणें, पक्व होणें (आबा)

बाधणें—उक्रि १ बाधा करणें, दुःख देणें, अपकार करणें, दूषित करणें २ खाल्लेलें अन्न किंवा केलेलें कर्म न पचणें, त्यापासुन पीडा उत्पन्न होणें, बाधक होणें; रोग किंवा दुःख याची पीडा होणें ३ पिशाचानें पछाडणें, झपाटणें (विष, शाप, मत्रतत्र, दुष्टकृत्य, स्वप्न चें दुष्टकृत्य किंवा पाप याचा) वाईट परिणाम होणें, इजा पोहोंचणें ५ प्रतिकार करणें, अडथळा उत्पन्न करणें, मोडा घालणें, अडचण करणें ६ अपकार होईल अशा रीतीनें क्रिया करणें, इजा पोंचणें पोहोंचविणें 'नदीची थडी एथवर बाधली' ७ निर सर्णे -ह्नो अहो आत्मेनि जें बाधे। तेंचि आत्मेनसि नाद। -अमृ ७ ३० [स बाध्=पीडा करणें] बाधन-न प्रतिकार, अडथळा, मनाई मोडा (विशेषत तर्कशास्त्र व व्याकरणात)

बाधणें—न (राजा) पाण्याच्या प्रवाहाची दिशा बदल ण्याकरता घातलेला बाध, असा बाध घालण्यासाठीं उपयोगात आणिलेलें गवत व गाळसाळ इ० [स बध]

बाधणें—सक्रि १ आवळणें, एकत्र करणें, तांगडणें, अडक वणें २ गाठ देऊन आवळणें, गाठ मारणें ३ नाल मारणें, पाय बद घालणें (घोड्याला) ५ (पागोट्यास) घडया घालून नीट आकार देणें, गुडाळणें ६ (बाध इ० घालून पाणी) अडविणें ७ (नियम, कायदे रीति वेळ इ०) योजणें स्थापन करणें प्रचारांत आणणें ८ बाधून घेणें, राधण, जखडून टाकणें आखणें (कायद्यानें, नियमानें) 'त्याचा सारा वळ बाधलला अस '-नि ९९८ ९(घर भित, जहाज इ०) रचणें, उभारणें, बनविणें १० (धरण, रस्ता इ०) बाधून पक्का करणें ११ (काव्य, व्याख्या, ग्रथ) रचणें रचना करणें, जुळणी करणें १२ (तर्क, कल्पना, बुद्धि युक्ति) योजणें, रचणें, बनविणें, एकत्र करणें. १३ बनविणें, वस्तूना आकार देणें (जोडे, मिठाई इ०) १४ (वैर, मत्सर, द्वेष) धरणें, बाळगणें, मनांत ठेवणें १५ मत्रानें ताप न यईल किंवा न दिसेल असें करणें, मत्रानें थाबविणें, बद्द करणें [स बध् पोर्तु बदेलार] म्ह० बाधली शिदोरी व सांगितलें ज्ञान पुरत नाहीं बांधली गाठ-स्त्री बद्द केलेली पैशाची पिशवी, राखून ठेवलेले, साठविलेले पैसे, साठा, संचय [बाधणें+गाठ] बांधल्या कमरेचा-वि कमरबद, तयार, सावध

बांधरीनाख—वि दोन्ही कानामध्यें आणि डोक्यावरील केसांत असलेला भोंवरा (घोड) -अश्व १ १०१

बांधव—पु भाऊबद, सोयरेधायरे [स]

बाधवाई—वि (व) अवास्तव, बाजवीपक्षा जास्त [बाध]

बाधा—स्त्री १ पीडा, त्रास, दुःख, विकार 'न निश्चय वर्धी टळो कुजनविघ्नबाधा टळो।' -केका ११९ २ भूतपिशाचा पासुन होणारा त्रास, दुःख ३ दोष, पाप 'एव एका स्तुती एका निंदा। करिता आदळे अगीं बाधा।'-एमा ३ ५३९ ४ निरास, नामरूपसत्यत्व बुद्धीचें हनन -ह्नो [स. बध्- बध्=प्रतिबध करणें, म बाधणें] बाधिका-वि श्रांतिष्ट, बाधा झालला [बाधणें] बाधित-न दोष, पाप, निषिद्ध कर्म 'बळी अवज्ञांतें खाय। हेंचि बाधित जरी होये।' -माज्ञा १६ ३०२ -वि १ विरुद्ध, कुटिल, प्रतिषिद्ध बाध आलेलें, बाधक (विशेषत तर्क व व्याकरण शास्त्रात याचा उपयोग) २ मिथ्या, खोटें 'गुरुरूपें जो सज्ञान। त्यासि देहाचें बाधित भान।' -एमा १३ ४७१

° बाधा—पु १ शरीराची ठेवण ढब, आकार, रूप, बनावट, घडण, रचना 'शरीर अविवेचा बांधा।'-तुगा ७३९ २ गुळाची ढेप, मडा, भेली 'गुळाचा बाधा।' -अमृ ७ १४४ -वि १ बद्दा, न मोडलेला, सबध (रुपया इ०) २ (ल) कायम, निश्चित, बाधलेली (नोकरी, काम) [बाधणें]

बांधाटी—स्त्री १ बधन, दोर 'मेणसूत्राच्या बाधाटी। आवळावें सुबुद्ध।'-मुआदि ३५ ५५ २ ओंबण वगैरेस बळ कटी आणण्यासाठीं त्याच मध्यें मध्यें बाधलेल्या उभ्या काठ्या प्र-यष्टी ३ शेताच्या बाधावरून बाजूनें किंवा मधून जाणारा रस्ता प दव ट [बाधणें]

बाधाबाध-बाधी—स्त्री आवराआवर, प्रवासाची तयारी, (गाठोडीं बोचकीं, वळकुट्या इ०) घाईनें बाधणें [बांधणें द्वि]

बाधी—स्त्री १ बधन, निर्बंध 'अधिरें जवनव औषधीं। सववी मांडे बाधी।' -माज्ञा १८ १५७ २ (व) शेतास

घातलेला बाध [बाधणें] ०करणें–क्रि कातकाम करताना एखाद्या पदार्थावर जसें काम करावयाचें असेल तसा तो पकडणें

बांधील—स्त्री (कों) भाताची कापणी (लाणी) झाल्या नंतर त्याचे भारे बांधण्याची क्रिया –वि अंकित, ओशाळा, केलेल्या कृपेमुळें बांधलेला, उपकाराचें बंधन असलेला 'वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधील आहेत' –नि १२५

बांधीव—वि १ बांधलेला, रचलेला, मुद्दाम बांधलेला, पक्का (रस्ता, तळें, विहीर) २ सांगीचा, मापाप्रमाणें किंवा नमुन्या बरहुकूम बनविलेला (जोडा, वहाण इ०) ३ चांगल्या आकाराचा किंवा बनावटीचा (जोडा, वहाण इ०) ४ मध्यें शिसें इ० हलक्या किंमतीची धातु घालून बनविलेलें (सोन्याचें किंवा रुप्याचें नाणें अगर लगड) [बांधणें]

बांधें—न (कों) मालक नसल्यामुळें गावजमिनींत सामील केलेली पडित जमीन **बां(बा)धेकरी**–पु १ राहत्या गावांत बापजाद्याचें किंवा स्वतःचेंहि वतन किंवा जमीन नसलेला मनुष्य २ एका गावांत राहून दुसऱ्या गावची जमीन करणारा मनुष्य 'गावचा वतनदार असोन खोत परागंदा जाहला आहे आणि गावची खोती बांधेकरी करीत असेल त्यास स्वामित्व करार करून घ्यावें' –वाडथोमारो २ ४४ ३ (कों) नवीन वस्ती करणारा किंवा पडीत जमीन लावणारा शेतकरी.

बांधें, बांधाळें—न बांबूळ [स बंध]

बांधेसुद्ध-सूद—वि चांगल्या, रेखीव ययाप्रमाण बांध्याचा, आटोपशीर शरीराचा [बांधा+सुद]

बांधोडी—पु (व) गुलाम 'बांधोड्यासारखें याच्या घरीं काम केलें तरी नांव मिळत नाहीं' –वि (व) बांधलेलें, नेमकें, मोजकें 'हा गडी बांधोडी काम तेवढेंच करतो' [बांधणें]

बाध्य—वि प्रतिबंध किंवा प्रतिकार करण्यास योग्य, दुष्य, दूषणीय, बाध करण्यास योग्य, बाधणारा [स]

बानगें—न (माण) एक वर्षाच्या आतील वखरा

बानयाम—न (गो) गजिफ्राक, सग कुडतें, बनियन पद्य. [स वणिज, म वाणी, गु वनिया हे वापरतात यावरून]

बानवसायाघळी—स्त्री बाघळी नावाच्या समुद्रांतील माशाची एक जात

बाना—पु बाणा, वस्त्रांतील आडवें सूत रेशीम आडवण

बानात-ती—बनात-ती पहा

बानासाधा—पु लाटीचा एक प्रकार (हा जाड वेताचा किंवा भरीव बांबूचा असून त्याला तीन गट्टू सट्टू) बसविलेले असतात –सख्या ६७ **बाना हत्याराचा**-एक हत्यार याची लांबी (दांडा व पातें मिळून) पुरुषाइतकीच असते याची पात एका मुठींत घमविलेली असते पान १९ इंच रुंद असून मुठीपासून सारखी मंदर होत जाऊन टेंवटास टोंक असतें –सख्या ६७

बानी—स्त्री (वे) गुऱ्हाळांत उसाचा रस साठविण्याचें लोखंडी मांडें, कोळंगें (बानी साधारणपणें १६ घागरींची असते व अशा दोन बान्या रस एका काहिलींत घालतात)

बान्ना—न (गो) ओटीपोट, बेंबीखालील पोटाचा भाग

बान्शी—स्त्री (कोळी) दाते असलेला विळा लावलेला बांबू गुजा ६८ [स वंश]

बान्हा—पु बहाणा, मिष, सोंग, ढोंग 'मिथ्या असा तेथ करूनि बान्हा। घेऊनि ये शीघ्र मनोज्ञ कान्हा।' –आपू २० [बाणा]

बाप—पु १ पिता, जनक २ (बापासारखा) चुलता (धृतराष्ट्र भीष्मास म्हणतो) 'कीं माझा वधिला शिखंडिनें बाप।' –मोकर्ण १ १२ ३ (काव्य) संस्कृतांतील तात शब्दाप्रमाणें अनुकंपादि्त्वदर्शक संबोधन (लहानाला किंवा सत्काराथीं योजतात) 'जरी स्वधर्मैकनिरत। वर्ताल बापा।' –ज्ञा ३ १०२ –वि फार, पुष्कळ, मोठा 'बापु उपेगी वस्तु शब्दु।' –अमृ ६ १ –उद्गा आश्चर्य किंवा दुःख यांचें दर्शक 'बाप! अज्ञानाची भुलि कैसी।' –भाए ३ १५ [स पिता, वप्तृ प्रा वप्प, बप्पो, का बाप्प, पोर्तु जि पतरों, पाग (पितृशीं जास्त जुळणारा), आर्मेजि बाप] म्ह० बापास बाप म्हणत नाहीं तो चुलत्यास काका कोठून म्हणणार? 'बापासि बाप न म्हणे ऐशासी काय होय आजोबा।' –मो (बाप्र) **बाप(ब)शेटीची पेंड**–स्त्री हवी त्यानें हवी तितकी न्यावी अशी वस्तु, फुकट मिळालेली व वाटेल तशी खर्चिली जाणारी वस्तु, संपत्ति, विपुल व सुसाध्य वस्तु (बापशेट नावाच्या श्रीमान व उदार गृहस्थाच्या नावावरून हा शब्द रूढ झाला असेल) **०होऊं लागणें, म्हणविणें, बाप होऊन (करणें, बोलणें)**–बापाची किंवा मोठेपणाची जागा घेणें, वर मोठेपणा मिरवणें **(एखाद्याचा) बाप होणें-बाप लागून राहणें**–एखाद्यापेक्षा वरचढ असणें, त्रास देणारा असणें **बापाचा माल**–एक शिवी, कोणी उधळेपणानें दुसऱ्याचा माल खर्चूं लागल्यास त्यास म्हणतात **बापावरून पाघणें**–बापाच्या नांवानें, बापावरून शिव्या देणें **बापास बाप न म्हणणें**–साजवी गोष्टींत कोणाचीहि मुर्वत न धरणें **बापास बाप न म्हणणारा**–भीड मुर्वत न धरणारा, खडखडीत स्वभावाचा **०आजाचा धर्म**–पु पूर्वजांचा धर्म, पिढीजात आलेला धर्म **बापई**–पु (माण) बाप्या, वयांत आलेला पुरुष **०घर**–न माहेर 'मग आप-घर त्यागूनि बापघरीं केली वस्ति।' –मग्र ११ ८९ **०जन्मांत-जन्मीं**–क्रिवि सर्व आयुष्यांत, जन्मापासून आजपर्यंत 'मी बाप जन्मीं कोणाचें उणें उत्तर बोलून घेतलें नाहीं' [बाप+जन्म] **०जादे-दादे**-पुअव वाडवडील, पूर्वज 'दिल्ली यांचे बापजाद्यांची नव्हीं, आ सामर्थ्यवान् होईल त्याची दौलत असें आहे'

-गोखचिशाव १२ [फा बाबू=पिता+अर जद्=आजोबा] ०पण-न सामर्थ्य, पितेपण 'तरि बापपण आपुलें का दाख विजेना।' -ऋ ३४ ०पोरका-वि बाप मेल्यामुळें पोरका बनलेला ०भाऊ-पु भाईबंद, भाउबंद, नातेवाईक, दायाद (वतनातील वाटदार) ०भावकी-स्त्री १ भाऊबंदकी, नातें २ दाट परिचय परमस्नेह ०भ्रम-पु मोठा भ्रम 'बापभ्रमाचें विंदान। केवढे सायास पक्षियाचे।' -जै ७७५४ [बाप=मोठा+भ्रम] ०माय-स्त्री (काव्य) बाप आणि आई (हा शब्द विशेष रूढ नाहीं रूढ शब्द मायबाप, आईबाप, मातापिता हे आहेत) 'जैसी अबला सासुरा राहे। चित्तीं आठव बापमाय।' बापया-प-पु बाप्या, पुरुष बापयोद्धा-पु मोठा योद्धा. 'बापयोद्धा तो निःशक।' -जै ७५१२६ [बाप=मोठा+योद्धा] ०रोटी, बापु(पो)ती-स्त्री (हिं) (शब्दशः अर्थ-बापाची भाकरी, अन्न) वडिलोपार्जित चालत आलेली वतनवाडी, मालमत्ता बापा-पु १ (खा) बाप २ बापाचें संबोधन, (बाद रात्रीं हाक मारताना) अहो! अरे! 'अर्थाचा दास पुरुष अर्थ नव्हे पुरुषदास बापा हें।' -मोभीष्म १९० ३ (वों) एक पिशाचदेव, बापदेव बापाजी-पु (संबोधन) मोठ्या माणसाला हाक मारताना म्हणतात बापाजी! आम्ही हीं चित्रें तुमचा अनुग्रह चितारी।' -मोउद्योग ११५२ बापाला-पु (गो) मावशीचा नवरा बापाशीक ह्यवरी-वि (हेट) एक शिवी बापाशीं समोग करणारी बापिक-पु कुलपरंपरागत धर्म, हव्यकव्य कुलधर्म -वि कुळांतील, कुलपरंपरागत 'एथ स्वामीचें काज। ना बापिकें व्याज।' -ज्ञा १२६७ बापु-वि मोठा -उद्गा बापरे, अरे बापरे! बापु! बळा बापु वैसी।' -ऋ६ बापु(पू)रज(झ)दा-वि वशपरपरा बापूरजदा चेत जाउन ' -वाड्योमारो २१०६ बापु(पो)लभाऊ-भाव-पु (गो) चुलत भाऊ बापु(पो)लयों-पु (गो) चुलता बापुला, बापु(पू)य-स-पु (गो कु वों) बाप बापू-पु आदरार्थी पुरुषास म्हणतात बापोलभैण-स्त्री (गो) चुलत बहिण बाप्या, बाप्यो-पु. बाप होण्याच्या वयाचा, वयात आलेला पुरुष, प्रौढ (-मव बापे-प्य) बाप्यामाणूस-पु पुरुष याच्या उलट बाई माणूस

बापडा, बापडीक—वि १ गरीबविचारा, सौम्य, निरुपद्रवी २ मूर्ख, वेढगळ, दुर्बल, दीनवाणा, कनाथ 'जयास ब्रह्मादिक वंदिती। सर्व मानव बापुडें किती।' -दा १२२७ ३ बाप नसल्यानें पोरका -उद्गा औदासिन्य किंवा निष्काळजीपणा दाखविताना योजितात 'करणार तर कर बापडे, माझें काय गेलें' [प्रा बप्पुड गु बापडु] म्ह० आपलें तें बापडें आणि दुसऱ्याचें तें कारटें=आपलें मूल मात्र गरीब व भोळें आणि दुसऱ्याचें मार खाण्याला धडधाकट बापुडवाणा-णी-वि १ गरीब, निराधार, निराश्रित 'कशी टिकावी तेथें वाणी मग बापुडवाणी।' -विक ३ २ केविलवाणा, कींव येण्याजोगा (आवाज, भाषण इ०) बापुडा बापुडीक-वि बापडा पहा [बाप+खडों=टाकलेला]

बापया-पिया, बापू बापेया—पु बापया, चातक पक्षी 'भरिले सरिता समुद्र चहूंकडे। परि ते बापियासि कोरडे। कां जें मेघौनि वेंधुटा पडे। तें पाणी वीं तया।' -ज्ञा १०१८३ [प्रा]

बापूया—पु (व) 'पेरते व्हा' असा शब्द काढणारा पक्षी [स वप्=पेरणें]

बाप्तिस्मा—पु ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा, पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा ह्यांच्या नांवानें करण्यात येणारा प्रक्षालनविधि मग बाप्तिस्मा घतल्यावर येशू लागलाच वर आला' -मत्त ३१६ [ग्री बॅपटिडझो=शिंपडणें, बुडविणें, इ बॅप्टिझम्]

बाफ(प)ळी—स्त्री एक पालेभाजी व तिचें बीं ही भाजी वातहारक असुन झाड लहान व बीं चपटें-हुलगासारखें असतें त्यापासून तेल काढतात -वापु ४९५ [स हिंगुपत्री]

बाफळया—न (व) फोलकट, धान्याचा सत्वांश काढल्यानतर राहिलेला भाग

बाफोर, बाफार, बाफर—पु (गो) वाफेनें चालणारी लहान आगबोट [पोर्तु]

बाफ्ता—पु एक प्रकारचें रेशमी कापड पंचवीस बाफ्ते उच खाशा पोषाखायोग्य' -वाडबाबा २१५३ [फा तुल० स वे]

बाब, बाबत्—स्त्री १ कलम, मुद्दा प्रकरण भाग २ क्रम, प्रकरण, गोष्ट, विषय (विशेषतः साध्या व कचेरीसबंधी कागदपत्रात योजितात) ३ कर, पट्टी रकम, स्वदणी, जकात 'मुद्दांत जिंकुन नवाव वसविली बाब वकून धुळधाणी।' -ऐपो ४१७ ४ (गो) रिवाज रीत [अर बाब्]

बाव—पु (कु) बाबू, नावापुढें आदरार्थी योजतात असें—यशवतबाव फटबाव [बाप]

बॉव—स्त्री (गो) ओरड, हाकाटी [बोंब?]

बाव—स्त्री एक औषधी वनस्पति हिचीं पानें लहान, वद्द व यड असुन रंग तांबूस-हिरवा असतो आणि त्याचा घट्ट कल्क होतो ही वनस्पति पाणथळ जागेंत, नदीकाठीं होते स जलब्राह्मी

बांव—(वों) पीक, धान्य यांचा नाश करणारा किडा हा हरभऱ्याच्या डाळीप्रमाणें पिंवळसर रंगाचा असतो

बॉंव—न (गो) मोठी बेंबी [बेंबी]

बॉंव—पु भयंकर स्फोटक द्रव्य घातलेला दारूचा गोळा, कुल्पी गोळा याचा स्फोट झाला असता जवळ असणाऱ्या

इसमावर आतील टाचण्या, काचेचे तुकडे इ० वस्तु याचा मार बसतो व इतर स्फोटक द्रव्यांनीं इजा होते [इ]

बावट—स्त्री (राजा कु) पावसाळी हवा, ढगामुळें आलेला अंधार, वाभळ

बावडली, बावडी—वि (व) कुजट, न शिजणारी 'बावडली डाळ शिजत नाहीं'

बावडा—वि १ मुलासबधीं लडिवाळपणें बाबा याच्या ऐवजीं योजावयाचा शब्द २ (कों) बापडा, गरीब, बिचारा, दुर्बल

बावडें—वि भाजलेलें, अंकुर न फुटणारें (बीं) 'बावडें बीज पेरिल्या शेतीं। पिकास नाडलें निश्चितीं।' –एभा ३१ ३१०

बावत-द—स्त्री १ कलम, बाब मुद्दा, प्रकरण, लक्ष्यांत ठेव ण्याची गोष्ट २ खर्चाचा सविस्तर हिशोब, पाल्हाळ, सबबीची, निमित्ताची मालिका (क्रि० सागणें, लावणें माडणें, सागणें) –क्रिवि मुळें, करितां, बद्दल, विषयीं 'त्या कर्माबावत शभर रुपय दड बसला' [फा.] ०**वार, बाबावार**–क्रिवि कलमवार, अनु क्रमानें ०**वारी**–स्त्री हिशोबात किंवा नोंदणीपुस्तकात लिहिली गेलेली कोणतीहि वस्तु मालमत्ता, कर किंवा जमीनमहसुलाची यादी

बावती—स्त्री १ वसुलाची कोणतीहि बाब, एखाद्या विशिष्ट बाबी वर बसविलेला जादा कर २ (अव) देशमुख देशपाडे इ० यांचे मुलखावर असणारे हक्क मराठ्याची चौथाई चौथ पट्टा [फा]

बावत—वि (गो) टाकाऊ हलका, मूर्ख

बावर—पु १ बावरझोटिंग, एक पिशाच्च 'खेळता बावर धावोनि येती। तेही देती आशीर्वचन।' –नव १० ७८ २ (ल) विस्कटलेले केस, झिज्या [स बर्बर प्रा व वरी=वस्त्र] ०**झोटी**–स्त्रीअव (काव्य) अस्ताव्यस्त मोकळे सुटलेले केस, झिज्या, झिपऱ्या 'बावरझोटिया केसाळ। तेचि नदीमाजी शेवाळ।'–एरुस्व १० ८९

बावर—स्त्रीन चिरमुटलेला किंवा आकुंचन पावलेला द्विदल धान्याचा दाणा किंवा अशा धान्याचा ढीग –वि चिरमुटलेलें, विस्कळीत झालेलें ०**झोंटी दाढ** विशाळ अकाळविक्राळ इमसाल म्हणतात ०**हो(हों-ओं)ट-ठ**–पुअव जाड ओंठ [स बर्बरोष्ठ] ०**हो(हों-ओं)ट्या-ठ्या**–वि जाड ओंठ असलेला 'प्राय शिद्दी बावर ओंठ्ये असतात' **बावरी**–स्त्री (काव्य) मोकळ सुटलेले केस, झिपरी, झुलपें

बावरणें—अक्रि बावर होणें (द्विदल धान्य) चिवणें, चिरमुटणें, पूर्ण वाढ न होणें

बां(बा)वर—न (कु) दलदल, चिखल, रतण, नेहमीं चिखल असणारी जागा

बावरी—स्त्री (गो) कडधान्य, एक प्रकारचें भात –वि अर्धवट पिकलेलीं (फळें)

बावरू—वि (नदभाषा) बारा 'मुताचा भाव बावरू आहे'

बा(बां)वल-ळ—न १ (महानु) दाट वन, वनसमूह 'ना तरि देखोनि रविमडळ। विकाशे कमळाचें बावळ।' –भाए १८ २ आधिक्य, वृद्धि 'तेथ बावळ पडे अभिनव। विकारांचें।' –ज्ञा १५ १०१ (क्रि० पडणें) **बा(बां)वल(ळ)णें, बा(बां)वळ(ळे, ळै)जणें**–सक्रि १ बावळ पडणें, वृद्धि होणें, (झाडाला) पुष्कळ कोंवळी पालवी फुटणें 'गिरिया निघती निमिषें। बावळैजुनी।'–ज्ञा १५ १८५ २ विस्तारणें पाल्हाळ लावणें

बावला-ल्या—वि लाडका-क्या (लहान मुलाना लाडिक पणें किंवा तुच्छतेनें म्हणतात) [बाबा]

बावा—पु १ वडील माणूस किंवा बाप, वडील माळूयाबद्दल आदराचा शब्द २ मुलगा, बाळ (लहान मुलास लाडिकपणें म्हणतात) [बाप] ०**पुता(बाई)करणें**–क्रि गोंजारणें, लाडीगोडी लावणें, गोडीगुलाबीनें आर्जव करणें, मन वळविणें; दादा बाबा करणें, हातापाया पडणें ०**लोक**–पु मुलें (युरोपियन लोकाचे चाकर त्यांच्या मुलास म्हणतात) ०**वाक्य**–न वाडवडिलांचें मत 'ज्या इतिहासकाराचे लेख कसोटीला लागले नाहींत तरी त्याच प्रतीतील मानून त्याच लेखास बाबावाक्याची योग्यता देणें प्रशस्त नाहीं' –विवि ८ ८ १४४ [सं वद्–बोलणें] **म्ह०** बावा वाक्य प्रमाणम्=ज्यास स्वत चें मत नाहीं व जो वाडवडिलाचा शब्द हाच आधार मानतो आणि त्याखेरीज दुसरें प्रमाण मानीत नाहीं त्याच्या उपहासार्थ योजतात

बाँवा—वि (गो) व्यवहारशून्य, वेडा, मूर्ख [बव?]

बाँवाट—स्त्री (गो) गोंगाट [ध्व]

बाँबाडो—पु (गो) बुडबुडा, फुगा 'मनशाचें आयुष्य बाँबाडयाभाशेन' [स बुद्बुद]

बाविन-ण—स्त्री सूत गुंडाळण्याची लाकडाची अगर पत्र्याची पोकळ काडी, फिरकी [इ]

बाविर्या-यो—पु (गो) एक प्रकारचा कलमी मोठा आंबा

बावी—स्त्री लाडक्या मुलीस म्हणतात [इ बेबी]

बाबुना—पु एक औषधोपयोगी वनस्पति 'गुलेबाबुना' –मुव्या ११६ [फा बाबुनाह्]

बाबुडो—पु (कु) बुलीचें (खेकड्याचें) लहान पोर

बा(बा)बुळी-ळ—स्त्री शेवाळ गोंडाळ 'परी उदकीं जाली बाबुळी। ते उदकातें जैसी झांकोळी।' –ज्ञा ७ ६०

बाबू—पु १ मुलाला लडिवाळपणानें म्हणतात २ सभ्य गृहस्थ (बंगालमध्यें सन्मान्य गृहस्थाला या नावानें हाक मारतात) ३ लहान मूल, बाहुला, भावला [ब] **म्ह०** बाबूचे भाई दरवेशी=मध्य मोठ्या माणसाशीं असला तरी बंगाल मनुष्य असणें या

अर्थी 'बोध बगीचीदाराच्या हातीं समय आऊन पडला व त्यांच्या बाप्पांच्या अभिमानास कारण झाला, पण बोधगाराची अवस्था काय ? . . ते नेमके पुढें स्थितीशीं देऊन मिळले म्हणजे बाबूके भाई दरवेशी ही उपमा काही बुचकी न ही ' –नि

बांबू—पु वेळू, कळक, चिवा, माणगा बांबू हें उष्ण कटिबंधांत उगवणारें झाड असून त्याचा देठ सरळ व पुष्कळ लांब असतो याच्या अनेक जाती आहेत याचा उपयोग घरें बांधण्याकडे, घरटा व सुतारकाम इ० कडे होतो याच्या रोध्यापासून कागदहि तयार करतात [इं]

बांबूट—स्त्री (कों) विटुळलेला आंबा, जून न होतां पिकल्यासारखा दिसणारा आंबा बांबुटणें–अकि (कों) विटुळणें, आंबा इ० फळ न पिकता पिवळीं होऊन बुळबुळ लागणें

बाबे—शअ करितां, बाबत, साठीं; संबंधानें, बद्दल 'तुमचे बाबे लक्ष्मण चळाळ बाणी २ दउन . ' –बाहसमा १७

बाबोट, बाबट—स्त्री उथळ पाण्यात चालणारी बाफेची, बंद असणारी नाव [पोर्तु पैबोट]

बॉम्ब—न (गो.) बोगदा. [पोर्तु]

बाम्या—पु (कों) बावला–ल्या पहा 'बाम्या खाता बारा वड पण वाढता कोण ? '

बाब्री—स्त्री (गो) बाबू, वेवनळ इ० वनस्पतींचा दूरदूर पेरें असण्याचा प्रकार

बाभ(भ्र)ळ–ळी—स्त्री एक काटेरी वृक्ष हा हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतो. याचे कोरडया द्वैत होते याचा गोंद, साल, लाकूड इ० उपयोगी आहेत याच्या जाती चार–देवबाभूळ, किंकर, पुळाटी व रामकाटी [स बब्बुल] म्हण० ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी=दोन्ही झाडांना कांटे असतात यावरून एखादा मनुष्य वडाया मारू लागला म्हणजे आम्ही तुला पक्के ओळखून आहों असें सुचविण्यासाठीं योजतात (एकाच गावातील लोक परस्परांना चांगले ओळखतात या अर्थी) ०बुडणें–(ल) तोटा होणें, दुसऱ्याच्या कृत्यात विनाकारण ढवळाढवळ करणाऱ्या इसमाला धुडकावून लावतांना योजतात ज्या चोरी केली त्याच मार खाल्ला हात तुझी काय बाभूळ बुडाली ? ०सकाटा लावणें–सर्वप्रसिद्ध डांगुरावर दोषारोप करणें, बदनाम व बदमाष म्हणणें बाभुळीचा काटा–पु (ल) आरंभीं धीट व फुशारकीच्या गोष्टी सांगणारा परंतु लवकरच कच खाणारा, माघार घेणारा इसम, आरंभशूर

बामुरडा—पु ब्राह्मण शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप

बाम्रव्य—न एक गोत्रनाम –पु रत्नागिरीकडील ब्राह्मणाची एक पोटजात व तींतील व्यक्ति

बाम—स्त्री १ एक प्रकारचा मासा, वाम २ एका झाडाचें नाव –पु (गो), पिकाची नासाडी करणारा एक कीटक

बाम—पु शरीराच्या दुखऱ्या भागावर चोळण्याचें एक मलम [इं]

बामण—पु १ (प्र) (अशिष्ट) ब्राह्मण २ बामणजाई, ब्राह्मणांतील एक हलकी जात ३ (गो) सारस्वत ब्राह्मण. [स ब्राह्मण] म्ह० (गो) बामणाक दिली ओसरी बामण हातपाय पसरी ०जण–जणकी, ब्राह्मण जण–ब्राह्मण शब्दामध्यें पहा ०जाई–पु (व) ब्राह्मणापासून झालेला विदुर. 'बामणजायाचे एक घर गावांत आहे ' [स ब्राह्मण+जात=झालेला] ०दंड–पु (कु) ब्राह्मणावर बसविलेला कर (हा कर एका काळीं कुडाळ वगैरे भागांत गौड ब्राह्मणावर पाच वेळ बसविण्यात आला होता). ०बुद्ध–स्त्री (गो) धूर्तता, मुत्सद्दीपणा [स ब्राह्मण+बुद्धि]

बाम(म्ह)णी–रि पांढरा (कित्येक झाडें, प्राणी यांच्या पाटच्या जातीबद्दल योजितात) बामणी–काकडी–सरडा–पाल इ० बाम(म्ह)णा(णी) हुरडा, बामण घरडा–पु. (कुण) ब्राह्मणाला दान म्हणून द्यावयाचा जून झालेला आणि भाजण्यास कठीण असा हुरडा, निरुपयोगी कोंबडे बामुरडा–पु (तुच्छतेनें) ब्राह्मण बाम्हणी, बामणी–स्त्री एक लहान झाड (बामणीचें लाकूड ओवडासाठीं जाळीत नाहीत)

बांय, बाअं—स्त्री (गो) विहीर, बाव [सं वापी]

बाय–य—स्त्री १ (राजा कुण) आई २ (गो) ताई (लडिवाळपणें) ३ बई [बाई]

बायक–ख—पु मंजिफाच्या डावातील हुकूम [फा ?]

बा–यक्–दिगर—क्रिवि एकमेकांशीं 'बा–यक्–दिगर मन्मथा करू लागले की ' –पया ४७३

बॉयकॉट—पु बहिष्कार, सुडगुडी बंद करणें 'बॉयकॉट हा द्वेषमूलक नाहीं –टिळे ३ ३.१५२ (आयर्लंडमधील कॅ बॉयकॉट नावाच्या गृहस्थावर १८८० मध्यें घातलेल्या बहिष्कारावरून हा शब्द उपयोगांत आला) [इं]

बायकांडें—न (नाविक) बल्लांडीच्या दोनहि बाजूस बांधावयाचे दांडे [बाही+कांड]

बायको—स्त्री १ स्त्री, नारी, अबला, बाई २ पत्नी, लग्नाची स्त्री ३ झाडांतील जे दोन भेद आहेत त्यांतील फळें देणारें झाड पुरुष झाडाला फळें येत नाहीत झाडांत असे दोन भेद आहेत [द बायकु हा शब्द कुणब्यांत रूढ आहे] म्ह० १ बायकांत पुरुष लांबोडा ०करणें–लग्न करून बायको मिळविणें, लग्न लावणें सामाशब्द– ०माणूस–न स्त्रीजन, बायको याच्या उलट पुरुषमाणूस ०वेडा–वेल्हाळ–वि बाइलवेडा, स्त्रीलंपट; बायकोविषयीं आसक्त, रांडव्यसनी, (गो) बायबॉलो बायकांचें शास्त्र–बायकी शास्त्र, क्रियामध्यें चालू असलेले पण धर्मशास्त्रांत नसलेले विधी आणि नमधर्म यांबद्दल चेष्टेनें म्हणतात बायको

जगळ गट्टा खेळणारा–पु घरामध्येंच फक्त शौर्य दाखविणारा वायकी–वि वायकांसंबंधींचें वायकोस शोभणारें वायक्या–इया–वि १ नेहमीं वायकांत असणारा, बसणारा, बायकोच्या आर्जीत वागणारा, स्त्रीवश बाइलबुद्या २ नपूसक नामर्द, स्त्रिया प्रमाणें चालणें, बोलणें किंवा वागणें असलेला वायजण–वि बायकस्या वायरू–स्त्री वनिक

वांयखुरी—स्त्री (गो) बाजूबंद, वाकी

वायणी—स्त्री वायदा 'भोग डाका भाका बायणिया।' –स्वादि २ २ ३ [स वाणी ?]

वायबल—न '१ ख्रिस्ती लोकांचा धर्मग्रंथ, पवित्रशास्त्र, याचे दोन विभाग आहेत –जुना करार –याचे ३९ भाग असुन हा मूळ हिब्रु भाषेंत लिहिला होता नवा करार'–याचे २७ भाग असुन हा मूळ ग्रीक भाषेंत लिहिला होता [इ]

वायराणें—सक्रि वेगळें करणें [प्रा]

वायल—स्त्री वायको, वाईल, बायलेमि म्हणे अगे कागे।' –दा १३ ९ २१ [बाईल] ०गोवो–ग्रॉरॉ–वि (गो) बाइल वेडा, स्त्रैण ०वॉर्ट्–योली–वि (गो) बाइलबुदीचा वाय लेक येवप–(गो) तारुण्य प्राप्त होणें वायलेचो भानोजी–पु (गो) बाईलवेडा

वॉयलर—पु पाण्याची वाफ करण्याचें निरनिराळ्या आकारांचें व पोलादी पत्र्याचें केलेलें एक पात्र, तापक, बाष्पपात्र [इ]

वायशा—वि (व) हटी, नादिष्ट

वायसिकल—स्त्री पायानें चालविण्याची दुचाकी गाडी [इ]

वॉयस्काउट—पु १ बालवीर २ या नावाची एक मुलांना उत्तम नागरिक होण्याकरितां शिक्षण देणारी लॉर्ड बेडन पॉवेल यांनीं काढलेली संस्था [इ]

याया—पु १ ज्याला शाई लवकरी नसते तें तरल्याचें अंग, वाया २ पानाशीं पान जोडून घरटें करणारा पक्षी

याया—स्त्री १ (राजा) बाई, अर्धे किंवा आइमारखी स्त्री. २ वर्षी, पाइया म्ह० (गो) बायेची नाद न्हाणक नी खाणाक

यायो—स्त्री (कों) बाई स्त्री

वायोनेट—न सागनेट, संगीन [इ बयोनेट]

वारद—स्त्री (कों नाविक) फत्तेमारी

वार—स्त्री परवानगी तुमचें मन वार इत नसिलें तरि कौल बाल घेऊनु पुत्रावरवरी लोक ठेऊनु पाठविजे '–रा १० ३६७

वार—स्त्री १ सैप पाठी मर्शी पोरा घ र वाग। –तुगा २५६ २ वडाआदींनें ओरड इ० म्हणण्याची मुलाचा क्रिया घोष (क्रि० घालणें टाकणें) ३ द द इश्याम नाद 'पहिले पहारा रगामी आले। सार गोड में वार पत्ते।'–तुगा २५३ ४ पुन्नाचें अत्तर किंवा सुवासिक तेलें काढण्यात जे अनेक संस्कार करतात ते प्रत्येक –क्रिवि (आवृत्तिदर्शक) वेळा, वार, वहुधा सख्यानिर्देश-वाशीं जोडून योजनात जसें एक्वार=एकदा, एकदम तेरीण साचवी धारोधार, करम नेई एकही वार ' [सं वारम्]

वार—पु १ बदुकींत ठासलेली दारू २ दारूचा स्फोट, धडाका ३ ह्या स्फोटाचा आवाज, वदुकीचा आवाज, मोठा आवाज (क्रि० सोडणें, उडविणें) ४ वदुकवाला शिपाई, पायदळ ५ घास, घोकाणा 'ते तरावुचा वार भक्षून स्वस्थ पडून होते '–नाकु ३ २ ६ (सोनारी) हत्याराचा घाव [स भृ–भरणें] ०उडविणें–१० (ल) अकल्पित रीतीनें कठिण काम फत्ते करणें २ कार्यभाग करून टाकणें ०देणें–(ल) मान्य करणें 'तुझ्या बोलण्यास मी वार देत नाहीं ' ०देणें–ठासणें–भरणें–१ पत्वून ठेवणें, अमुक प्रश्नाला अमुक उत्तर दे असें सांगून ठेवणें २ काहीं हेतु साधण्यासाठीं सर्व सधानें किंवा वशिले गुप्तपणें बांधून ठेवणें ०भरणें–१ बदुकींत दारू ठासुन ती उडवावयाला तयार करून ठेवणें २ (ल) चिलमींत तंबाखू भरणें, विडा, तंबाखू इ० खाणें

वार—पु फळें, फुलें इ०कास येणारा बहर, भर 'मी नार। फार सुकुमार। वार काय जाहाला।'–प्रला २१८ [बहर] ०धरणें–वृक्षादिकांनीं, फलपुष्पादिकांनीं बहरणें

वार—पु नोंद, लेख्य –राज्यको ८ १०४ [फा वार] ०करणें–१ नोंद करणें, वारनिशी करणें असलेल्या पत्रावर 'वार' असा शब्द लिहिणें, कीर्दींतील रकमा खतावणींत ज्या त्या खात्यांत दाखल करणें २ (ना) संपविणें, पूर्ण करणें

वार—पु (व) चाबूक, चामड्याची वादी [का वारु]

वार—पु (कों) १ ओझें २ भार जडपणा, वजन ३ –न तुळई बहाल ४ (कु) इमीदादूच्या खळातील दाद [स भार]

वार—पु १ धातूचा किंवा लाकडाचा अगर इतर पदार्थाचा लांबट तुकडा, कांडी दांडी २ मळाचें साधन, सळई अगर काठी 'सर्कशींतील वाराचें काम पाहून आम्ही थक्क झालों ' ' गिगल वार, डबलवार ' ३ साबणाचा लांबट तुकडा [इ]

वॉर—न १ (गो) बोर (फळ) २ (गो) सुकलेल्या मांसाचा तुकडा [स बदरी]

वारई—पु (व) तांबोळी, बारी

वारकरी—पु (खा) दोनशील पाटाचें पाणी वळविण्या वारीकरी पद्दा [स द्वार]

वारकदा–स, भारकस—न मोठें व्यापारी गल्बत महागिरी [फा बरकश]

वारकर्दी—स्त्री (व) बारावर्दी [बारा+कर्ने=वद]

वारकस—वि अधिक बारीक, नाजूक (धान्य, पाट मंगरादा इ०) [बारीक]

अर्थी 'बोश बगैणीदारांच्या हातीं समग्र जाऊन पहला व त्यांच्या राष्ट्राच्या अभिमानास कारण झाला, पण बोशकारांची अवस्था काय ?. ते नमके पूर्व स्थितीशीं येऊन भिडले म्हणजे बाबूंके भाई दरवेशी ही अवस्था कांहीं सुटली नाहीं ' –नि

बांबू—पु वेळू, कळक, किंवा, मापगा बांबू हें दृण कटि बधात उगवणारें झाड असून त्याचा दं डा सरळ व पुष्कळ लांब असतो याच्या अनेक जाती आहेत याचा उपयोग घरें बांधण्या कडे, चटया व सुतककाम इ० कडे हेतो याच्या रांध्यापासून कागदहि तयार करतात [इं]

बाबूर—स्त्री (कों) विटुळलेला आंबा, जून न होतां पिकल्यासारखा दिसणारा आंबा बाबुरणें–अक्रि (कों) विटुळणें, आंबा इ० फळें न पिकतां पिवळीं होऊन कुजूं लागणें

बाबे—शअ करितां, बाबत, साठीं, संबधानें, बद्दल 'तुमचे बाबे लक्ष्मण बळाळ याणी र यऊन . ' –बाहराम १ ७

बाबोट, बाबट—स्त्री उथळ पाण्यांत चालणारी बाफची, सब असणारी नाव [पोर्तु बँबोट]

बॉक्स—न (गो.) बोगदा. [पोर्तु]

बाब्या—पु (कों) बावला–ल्या पहा 'बाब्या खाता वारा वड पण वाढतो कोण ' '

बाभा—स्त्री (गो) बाबू देवनळ इ० वनस्पतींना दूरदूर पेरें असण्याचा प्रकार

बाभ(भु)ळ–ळी—स्त्री एक कांटेरी वृक्ष हा हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतो. वाढ बोरट्या इतकी होते याचा गोंद, साल, लाकूड इ० उपयोगी आहेत याच्या जाती चार–देवबाभूळ, किंकर, पुळाटी व रामकाटी [सं बब्बुल] म्ह० ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी=दोन्ही झाडांना काटे असतात यावरून एखादा मनुष्य चढाया मारूं लागला म्हणजे आम्ही तुला पक्के ओळखून आहों असें सुचविण्यासाठीं योजतात (एकाच गावांतील लोक परस्परांना चांगले ओळखतात यांअर्थी) ०चुडणें–(ल) तोटा होणें, दुस याच्या कृत्यांत विनाकारण ढवळाढवळ करणाऱ्या इसमाला दुडकावून लावतांना योजतात त्या चोरी केली त्याच मार खाल्ला त्यांत तुझी काय बाभूळ बुडाली ? ०स काटा लावणें–सर्वप्रसिद्ध हाकूंचर दोषारोप करणें बदमाषाला बदमाष म्हणणें बाभुळीचा काटा–पु (ल) आरंभीं धीट व पुढारकीच्या गोष्टी सांगणारा परंतु लवकरच कच खाणारा माघार घेणारा इसम आरंभशूर

बाभुरडा—पु ब्राह्मण शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप

बाभ्रव्य—न एक गोत्रनाम पु. रत्नागिरीकडील ब्राह्मणांची एक पोटजात व तींतील व्यक्ति

बाम—स्त्री १ एक प्रकारचा मासा वाम २ एका झाडाचें नाव –पु (गो) पिकाची नासाडी करणारा एक कीटक

बाम—पु शरीराच्या दुखऱ्या भागावर चोळण्याचें एक मलम [इं]

बामण—पु १ (प्र) (अशिष्ट) ब्राह्मण २ बामणजाई ब्राह्मणांतील एक हलकी जात ३ (गो) सारस्वत ब्राह्मण [सं ब्राह्मण] म्ह० (गो) बामणाक दिलो ओसरी बामण हातपाय पसरी ०जण–जणकी, ब्राह्मण जण–ब्राह्मण शब्दामध्यें पहा ०जाई–पु (व) ब्राह्मणापासून झालेला विदूर. 'बामणजायाचें एक घर गांवांत आहे ' [सं ब्राह्मण+जात=झालेला] ०दंड–पु (कु) ब्राह्मणावर बसविलेला कर (हा कर एका काळीं कुडाळ देशकर आद्य गौड ब्राह्मणांवर पांच वेळ बसविण्यांत आला होता) ०बुद्ध–स्त्री (गो) धूर्तता, मुत्सद्दीपणा [सं ब्राह्मण+बुद्धि] बाम(म्ह)णी–वि पांढरा (त्रिप्यक हा हें, प्राणी याच्या पांढऱ्या जातीबद्दल योजितात) बामणी–कावळी–साप–पाल इ० बाम(म्ह)णां(ण) घुरडा, बामण घरडा–पु (कुण) ब्राह्मणाला दान म्हणून द्यावयाचा जून झालेला आणि भाजण्यास कठीण असा हुरडा, निरुपयोगी जोंधळे बामुरडा–पु (तुच्छतेनें) ब्राह्मण बामणी, बामणी–स्त्री एक लहान झाड (याच्या पानांचें लाकूड ओवण्यासाठीं जाळीत नाहीत)

बांय, बांबं—स्त्री (गो) विहीर, बाव [सं वापी]

बाय–या—स्त्री १ (राजा कुण) आई २ (गो) ताई (लडिवाळपणें) ३ बाई [बाई]

बायक–ख—पु गंजिफाच्या डावांतील हुकूम [फा ']

बा–यक्–दिगर—क्रिवि एकमेकांशीं 'बा–यक्–दिगर मन्सबा करू लागले कीं ' –पया ४७३

बॉयकॉट—पु बहिष्कार, गुडगुडी बंद करणें 'बॉयकॉट हा द्वेषमूलक नाहीं –टिले ३ ३.१५२ (आयर्लंडमधील कॅ बॉयकॉट नावाच्या गृहस्थावर १८८० मध्यें घातलेल्या बहिष्कारावरून हा शब्द उपयोगांत आला) [इं]

बायकाडें—न (नाविक) डुलकीच्या दोनहि बाजूस बांधावयाचे दांडे [बाही+काड]

बायका—स्त्री १ स्त्री, नारी, अबला, बाई २ पत्नी लग्नाची स्त्री ३ झाडांतील जे दोन भेद आहेत त्यांतील फळें देणारें झाड पुरुष झाडाला फळें येत नाहींत झाडांत असे दोन भेद आहेत [हिं बायकु हा शब्द कुणब्यांत रूढ आहे] म्ह० १ बायकांत पुरुष लांबोडा ०करणें–लग्न करून बायको मिळविणें, लग्न लावणें सामाशब्द– ०माणूस–न. स्त्रीजन, बायको याच्या उलट पुरुषमाणूस ०वेल्हाळ–वि बाइलवेडा, स्त्रीलंपट; बायको विषयीं आसक्त, राहव्यसनी, (गो) बायलॉलें बायकांचें शास्त्र–बायकी शास्त्र स्त्रियांमध्यें चालू असलेले पण धर्मशास्त्रात नसलेले विधी आणि नमधर्म याबद्दल चेष्टेनें म्हणतात बायको

जगळ पट्टा खेळणारा-पु धामधूमेंच फक्त शौर्य दाखविणारा. वायकी-वि वायकांसबंधीचें, वायकोस शोभणारें वायक्या-ल्या-वि १ नेहमीं वायकांत असणारा, बसणारा, वायकोच्या आज्ञेंत वागणारा, स्त्रीवश, बाइलबुद्धया २ नपुंसक, नामर्द, स्त्रिया प्रमाणें चालणें, बोलणें किंवा वागणें असणारा वायजण-वि वायकांच्या वायरू-स्त्री वटिक

वांयखुरी—स्त्री (गो) बाजूबंद, वाकी

वायणी—स्त्री वायदा 'भोग डाका भाका बायणिया।' -स्वादि २ २ ३ [स वाणी?]

वायबल—न '१ ख्रिस्ती लोकांचा धर्मग्रंथ, पवित्रशास्त्र, याचे दोन विभाग आहेत -जुना करार -याचे ३९ भाग असुन हा मूळ हिब्रू भाषेंत लिहिला होता नवा करार - याचे २७ भाग असुन हा मूळ ग्रीक भाषेंत लिहिला होता [इ]

वायरावर्णे—क्रि वेगळें करणें [प्रा]

वायल—स्त्री वायको, वाईल, वायलेमिम्हणे अगे काणे।' -दा १३ ९ २१ [बाईल] ०गोवो-गॉवॉ-वि (गो) बाइल वेडा, स्त्रैण ०वोॅदें-बोलो-वि (गो) बाइलबुद्धीचा. वाय लेक येवप-(गो) तारुण्य प्राप्त होणें वायलेचो भावोजी-पु (गो) बाईलवेडा

वॉयलर—पु पाण्याची वाफ करण्याचें निरनिराळ्या आकारांचें व पोलादी पत्र्याचें केलेलें एक पात्र, तापक, बाष्पपात्र [इ]

वायशा—वि (व) इष्ट, नादिष्ट

वायसिकल—स्त्री पायानें चालविण्याची दुचाकी गाडी [इ]

वॉयस्काउट—पु १ बालवीर २ या नावाची एक मुलांना उत्तम नागरिक होण्याकरिता शिक्षण देणारी लॉर्ड वेडन पॉवेल यानीं काढलेली संस्था [इ]

वाया—पु १ ज्याला खाईलावतेली नसते तें तरल्याचें अंग, वाफा २ पानाशीं पान जोडून घरटें करणारा पक्षी

वाया—स्त्री १ (राजा) दाई, आई किंवा आईसारखी स्त्री. २ दवी, फोडया म्ह० (गो) वायेची जोड म्हाणाक नी खाणाक

वायो—स्त्री (कें) दाई स्त्री

वायोनेट—न बागनेट, संगीन [इ बयोनेट]

वारुंड—स्त्री (कों नाविक) फत्तेमारी

वार—स्त्री परवानगी 'तुमचें मन वार दत नमिलें तरी कौलबोल घेउनु पुत्रावरावरी लेक देउनु पाठविज '-रा १५ ३६७

वार—स्त्री १ खेप पाळी 'मर्ही पोरा प र वार।' -तुगा २५६ २ घडाआटीनें ओक इ० म्हणण्याची मुलाची क्रिया, घोप (क्रि० घालणें, टाकणें) ३ छद हव्यास, नाद 'पडिलें पडारा रंगामी आले। सोहं सोहं से वार घेतलें।' -तुगा २५७ ४ फुलानें अत्तर किंवा सुवासिक तेलें काढण्यांत जे अनेक संस्कार करतात ते प्रत्येक -क्रिवि (आवृत्तिदर्शक) वेळा, वार, बहुधा संख्याविशेषणाशीं जोडून योजतात जसें एकवार=एकदा, एकदम 'तेलीण साचची धारोधार, करम नेई एकही वार' [सं वारम्]

वार—पु १ बंदुकींत ठासलेली दारू २ दारूचा स्फोट, धडाका ३ ह्या स्फोटाचा आवाज, बंदुकीचा आवाज, मोठा आवाज (क्रि० सोडणें, उडविणें) ४ बंदुकवाला शिपाई, पायदळ ५ घास, घोंकाणा 'ते तवाखूचा वार भरून स्वस्थ पडून होते' -नाकु ३ २ ६ (सोनारी) हत्याराचा स्च [म भ-भरणें] ०उडविणें-१-(ल) अकल्पित रीतीनें कठिण काम फत्ते करणें २ कार्यभाग करून टाकणें ०देणें-(ल) मान्य करणें 'तुझ्या बोलण्यास मी वार देत नाहीं' ०देणें-टाळणें-भरणें-१ पटवून ठेवणें, अमूक प्रश्नाला अमूक उत्तर दे असें सांगून ठेवणें २ काहीं हेतु साधण्यासाठीं सर्व सधानें किंवा वशिले गुप्तपणें बांधून ठेवणें ०भरणें-१ बंदुकींत दारू ठासुन ती उडवावयाला तयार करून ठेवणें २ (ल) चिलमींत तंबाखू भरणें, विडा, तंबाखू इ० खाणें

वार—पु फळें, फुलें इ०कास येणारा बहर, भर 'मी नार। फार सुकुमार। वार काय जाहाला।' -प्रला २१८ [बहर] ०धरणें-वृक्षादिकानीं, फलपुष्पादिकानीं बहरणें

वार—पु नोंद, लेख्य -राव्यको ८ १०४ [फा बार] ०करणें-१ नोंद करणें, बारनिशी करणें असलेल्या पत्रावर 'बार' असा शब्द लिहिणें, सीर्दातील रकमा खतावणींत ज्या त्या खात्यात दाखल करणें २ (ना) संपविणें, पूर्ण करणें

वार—पु (व) चाबूक, चामडयाची वादी [का बारु]

वार—पु (कों) १ ओझें २ भार, जडपणा, वजन ३ -न तुळई, वहाल ४ (कु) इंग्रीदाइच्या खेळातील दाइ [स भार]

वार—पु १ धातूचा किंवा लाकडाचा अगर इतर पदार्थाचा लांबट तुकडा, कांडा दांडी २ खेळाचें साधन, सळई अगर काठी 'सर्वशीनील बारांचें काम पाहून आम्ही थक्क झालों' 'सिंगल वार, डबलवार' ३ साबणाचा लांबट तुकडा [इ]

वॉर—न १ (गो) बोर (फळ) २ (गो) सुकलेल्या मांसाचा तुकडा [स बदरी]

वारई—पु (व) तागोळी, वारी

वारकरी—पु (खा) शेतांतील पाटाचें पाणी वळविणारा. वारेकरी पहा [स द्वार]

वारकश-स, भारकस—न मोठें व्यापारी गलबत, मदागिरी [फा बारकश]

वारकंदी—स्त्री (व) वारावंदी [वारा+कर्म=बंद]

वारकस—वि अधिक बारीक, नाजूक (धान्य, पीठ मासल्या इ०) [बारीक]

वारका—वि (कों) वारीक. **वारकाई-वारकी**—स्त्री १ वारकावा, सूक्ष्मदृष्टि, बारीकपणा, सूक्ष्मपणा, चौकसपणा, नाजुकपणा २ कृशपणा कृशता (गो) वारकाय, वारीकसाण. [फा] **वारकावणें** अकि कृश होणें, वारीक होणें 'शरीर वारकावतें' 'पाऊस वारकावला' [वारीक] **वारकावर**-वि (कु) मध्यम, बारीक (सुत धान्य इ०) **वारकावा**-पु वारकाई, चौकसपणा

वारकें—न वागाचा समुदाय डझन [वरा]

• **वारकोल**—पु (वे) चाबूक [फा]

वारखी—स्त्री (व) मोठा वासला, मोठा वांगा [बार]

वारखू(खो)ण—स्त्री (गो) सर्दी, शल्यविकार

वारगण—न (व) तांबोळ्याची विड्याच्या पानांची पाटी 'वारगणात पानें मिळतील' [वारी=तांबोळी]

वारंगपाटी—स्त्री आट्यापाट्याच्या खेळातील मधली पाटी, सुरपाटी

वारगळ—वि १ उनाड, भटक्या, स्वच्छंदी, आवरण्यास कठिण, उच्छृंखल (मनुष्य किंवा पशु) २ बेकायदेशीर, बेताल पणाचें, अनियंत्रित(आचरण, वर्तन, कृति इ०) **वारगळणें**-अकि १ स्वच्छंदीपणानें वागणें, ताबा झुगारून देणें २ निकामी होणें, भ्रष्ट होणें, मर्यादेच नाहींसा होणें 'ती शास्त्रोक्त मर्यादा उल्लंघिली कीं लोण वारगळलें '-नि ७६२ ३ मेंढराला हद्दीच्या बाहेर जाणें [बाहेर+गळणें बारगळणें=बाहेर जाणें] **वारगा**-वि १ वारगळ २ हेकट मार्थेफिरू कायदा, नियम इ० न पाळणारा

वारंगी—स्त्री (व) माडीचा सज्जा [स वहि +अग]

वारगी(गी)र—पु धन्यानें दिलेल्या किंवा सरकारी घोड्यावर बसणारा लष्करातील शिपाई अश्वारूढ शिलेदाराच्या उलट 'बावन पागा वारगीर जमला ।'-ऐपो १११ -वि दुसऱ्याचें मागून आणलेलें 'कासया मी आतां वचू हें शरीर । आहे पार गीर आयजणें । '-तुगा १७९१ [फा वार्गीर फा वारा=घोडा]

वारगिरी—स्त्री वारगिराचें काम किंवा धंदा -वि वारगिराचें किंवा त्याला शोभणारें त्याच्या योग्यतेचें **पंक्तिवारगीर**-पु यजमानाच्या पक्तीस जी उपरी मडळी असतात त्यातील प्रत्येक

वारगो—वि (गो) बाहेरख्याली, उडाणटप्पू [बाहेर+स गम्-जाणें]

वारजो—पु (कु) होडी (माल्वणामध्यें हा शब्द फक्त तारड्या वदिलाच्या होडीला लावितात) [इ बार्ज]

वारटी—स्त्री एक तृणधान्य, वरटी पद्दा

वारड—वि (व) वयस्क, प्रौढ

वारडी—स्त्री घुमटखांबाची दारी, पारडें

वारडी—स्त्री बादुली [इ वकेट]

वारणी—स्त्री (वे) नामदयाची पट्टी

वारणी—स्त्री (गो) खड, खंडणी **वारणें**-कि (गो) खड ठरविणें

वारणी—स्त्री पाळी, खेप, पाळी

वारणें—सकि (कों) (अशक्य किंवा ल.) ओझें, पालणें, वजन घालणें, लादणें, ओझें, भार, काम, उद्योग, दड इ० 'घर्मबिंदु वारेले हृदयींच ।'-स्वादि ६ २ १९ [म भार]

वारदान—न १ (माल साठविण्याचें) पोतें, डबा, पींप, गाठोडें इ० २ (कों) जहाजावरील माल, माणसें इ० ओझें भरणत, भरताड, भरत (जहाज, गाडी पशु इ० चें) ३ दरट, गोणपाट, गठ्याचें वेष्टन, रिकामें पोतें ४ (व खा) कापसाच्या गाठीची बोंदरी [फा बार्दान]

वारदानी—स्त्री (नाविक) पावसाळी वारा

वारदार—पु सैन्यातील बदुकवाला-बरकदाज शिपाई -वि १ फळें येण्याच्या पूर्ण भरात असलेलें, लागतें किंवा बहरलेलें (झाड) २ वरदार, ओझें वाहून नेणारा [सं भार, फा बार्]

वारदार—वि पाळी किंवा वारी घेणारा वारीदार (विशेषत महार) [वारी=पाळी+दार]

वारदेश—पु गोव्याकडील एक प्रांत [वारा=अनेक+देश] ०कार-वि वारदेशांत राहाणारा **वारदेशी**-वि वारदेशासबधी, बारदेशातला

वारनिशी-सी—स्त्री १ नोंद, टिपण, नोंदी करण्याचें काम २ वारनिसाचा हुद्दा किंवा काम [फा बारनिविश] ०करणें-सकि नोंद करणें, कागदपत्र हुडी इ० वार करणें, सरकारी आवक जावक दप्तरात टिपून ठेवणें व त्यांवर बार असा शब्द लिहिणें **वारनीस**-पु सरकार दप्तरीं नोंद झाल्याची खूण म्हणून सनदा, रोखा वगैरेवर 'बार' (नोंदलें) अशीं अक्षरें लिहिणारा अधिकारी [फा बार्+नविस्-लिहिणारा]

वारबंड-डा-ड्या, वारबु(बुं)डा-डी—वि उनाड, वारगळ, बेशिस्त वर्तन करणारा खटपाळ

वारवार—क्रिवि वारवार, पुन्हापुन्हा, परत, वरचेवर 'तार तार भारवार वारभार पार बारवार पार करी ।'-राला ४ [हिं, स वारवा]

वारव—स्त्री पायविहिर, पायऱ्याची विहीर 'बारव आहे वरल्या रानीं '-मध्व ४०२

वारसें वारसा—नपु मुलाच्या जन्मापासून बाराव्या दिवशीं करावयाचा नामकरणविधि **वारसा**-न (गो) दत्तविधान (दसऱ्याच्या) **वारशास जेवणें**-एखाद्यापेक्षा वयानें मोठें असणें, एखाद्यापेक्षा जबरदस्त, सरस, हुशार, अधिक अनुभवी असणें डावपेचांनीं न फसणें **वारस, वारशी**-स्त्री १ कोणतीहि

द्वादशी तिथि (विशेषत कार्तिकशुद्ध) २ (कु) सावज मारल्या नंतर बाराव्या दिवशींचा समारंभ

बारा—पु १ कुंभाराच्या मडक्याचें खालचें तोंड २ बंदराच्या समोरचा भाग [स द्वार]

बारा—वि १२ ही संख्या [स द्वादश प्रा बारह](वाप्र) **०करणें, बाराचें करणें-म्हणणें, बाराचा फाडा वाचणें, बाराचे लेख वाचणें**-सफाईनें किंवा धूर्ततेनें पळून जाणें, पोबारा करणें **०गोष्टी-कथा सांगणें-करणें-गाणें, बारापंधरा करणें-सांगणें, बारावत्तिशा लावणें**-असंबद्ध बोलणें, खोट्या सबबी सांगणें, कांहीं तरी सांगणें, धरसोडीनें बोलणें, उरवाउरवी करणें, भाकडकथा सांगणें **०वाजणें**-(ल) उतरती कळा लागणें, समाप्त होणें, नाश होणें, दिवाळें निघणें **०वाजविणें**-(ल) नाश करणें, विध्वंस करणें **०वाटा करणें**-उधळून लावणें, उधळणें **०वाटा पळणें-होणें**-१ अजिबात नाहींसा होणें २ चारी दिशांनीं सैरावैरा पळणें, दाणादाण होऊन पळत सुटणें, (सैन्य इ०) 'फजिलखान बारा वाटा।'-ऐपो २१ **०वाटा उधळिला जाणें**-पैसा, संपत्ति साठा इ० खर्च होणें **०वाटा मोकळ्या होणें**-मनमानेल तसें वागण्यास पूर्ण मोकळीक असणें म्ह० पळणारास एक वाट, शोधणारास बारा वाटा **०गावचा(पिंपळा वरचा)मुंज्या**-एके ठिकाणीं न राहता सदा भटकत असणारा **०गांवचें(बंदरचें)पाणी प्यालेला**-रफाया, वस्ताद, चवचाल, बारा बंदरांचें पाणी प्यालेला, फार प्रवास केल्यानें चतुर व धूर्त बनलेला **०घरचे बारा**-भिन्न भिन्न स्थळाच भिन्न भिन्न प्रकृतीचे एकत्र जमलेले लोक परस्परांशीं कोणत्याहि नात्यानें संबंध नाहीं असे लोक **०माड्यांचा धन्हाडी**-पु सदोदित अनेक ठिकाणीं अनेक तऱ्हेचीं कामें असलेला इसम **बारावें वर्ष पालटणें किंवा लागणें**-(ल) बारा वर्षांच्या मुलाप्रमाणें वर्तन करणें म्ह० १ उदीम करता सोळा बारा, शेती करता डोईवर भारा **बारनायकी**-स्त्री १ अव्यवस्थित राज्य, बंडाळी अराजकता २ शिरजोर लोकांच्या कारभारामुळें कामांत होणारा घोटाळा **बार भाई**-स्त्री (ल) १ अनेक मताच्या, स्वभावाच्या लोकांनीं मिळून केलेलें काम, अनेकांच्या हातीं असलेली सत्ता २ गोंधळ, अव्यवस्था **बारभाईचा कारखाना-कारभार-खेती**-पुस्त्री १ अव्यवस्थित कारभार किंवा स्थिति २ लोकप्रतिनिधींचा कारभार (नारायणराव पेशव्याच्या वधानंतर नाना फडणवीस सखाराम बापू इ० मुत्सद्यांनीं चालविलेला कारभार) 'बारभाईचा कारभार दिगीस आजपर्यंत कोणत्याहि गृहकलहानंतर चालला नाहीं ' -भाऊ ९६ ३ (ल) गोंधळ ज्या कामांत किंवा उद्योगांत पुष्कळ मंडळींचें अंग असतें आणि प्रत्येक जण यजमानासारखा हुकूम सोडीत असतो परंतु त्या हुकुमाची बजावणी मात्र कोणी करीत नाहीं अशा तऱ्हेचा गोंधळ म्ह० (व) बारभाईची खेती प्रजा पती लागला हातीं=घरांत कारभार करणारे पुष्कळ असले व कोणीच जबाबदार नसला तर फायदा होत नाहीं **बारभाईची गाडी**-स्त्री उतारूंची व टपालाची घोडागाडी (इंग्रज कुंपणीच्या पहिल्या अमदानींत ही गाडी मुंबई-पुणें याच्या दरम्यान होती) **बार भाईचें कारस्थान**-न अगदीं भावासारखी एकमतानें वागणारी जी मंडळी तिनें केलेलें कारस्थान, श्री नारायणराव पेशवे मारले गेल्यानंतर राघोबादादाच्या विरुद्ध कारभारी मंडळीनें केलेला कट **बारमास, बारमहा, बारमाही**-क्रिवि वर्षभर, बारा महिने, सतत -वि बारामहिन्याचें [बारा+स मास, फा माह्] **बार वर्षी(रशी)सोळवर्षी(रशी), बारावर्षे, सोळावर्षे**-पुअव (बारावर्षांचे व सोळा वर्षांचे) अननुभवी तरुणांची सभा, ज्या व्यवहारांत एकहि प्रौढ मनुष्य नाहीं व सर्व एकजात तरुण आहेत अशी मंडळी सामाशब्द- **बारा अक्षरी**-१ रेशमाची एक जात २ बाराखडी **०आदित्य**-पुअव (बारा सूर्य) वर्षांतील सूर्याचीं बारा रूपें **०कशी**-स्त्री बार(रा)बडी-दी, बारकशी [कसा=बंद] **०कारू**-पुअव बलुतेदार पहा **बाराखडी, बारख(र)डी**-स्त्री व्यंजनापासून १२ स्वरांच्या मिश्रणानें पूर्ण होणाऱ्या अक्षरांची मालिका [बारा+अक्षरी] **०गणी**-स्त्री जमीन मोजण्याचें साठ बिघ्यांचें एक माप **०जन्म**-क्रिवि बारा जन्मांत, कधींहि नाहीं **०जिभ्या, बारजिभ्या**-वि अतिशय खोटें बोलणारा, बडबड्या, विसंगत बोलणारा [बारा+जीभ] **०ज्योतिर्लिंगें**-नअव शंकराचीं प्रसिद्ध १२ लिंगें हीं १ सोरटी सोमनाथ (काठेवाड) २ मल्लिकार्जुन (मोंगलाई) ३ महाकालेश्वर (उज्जनी) ४ ओंकार अमलेश्वर(ओंकार मांधाता) ५ परळी वैजनाथ (मोंगलाई) ६ भीमाशंकर (पुणें जिल्हा) ७ औंढ्या नागनाथ (मोंगलाई) ८ काशीविश्वनाथ (काशीस) ९ त्र्यंबकेश्वर (त्र्यंबक-नाशीक) १० केदारेश्वर (हिमालय) ११ घृष्णेश्वर (वेरूळ-मोंगलाई) १२ रामेश्वर (मद्रास इलाखा) **०तेरा**-पु आपणांतील असंबद्धता (क्रि० लावणें सांगणें, बोलणें) **०द्वारी, दारी**-स्त्री १ बारा दारें असलेला एक प्रकारचा उन्हाळ्यांत राहण्याचा हवाशीर बंगला किंवा १२ पायवाटा असलेली विहीर २ (ल) धंदाउद्योगांतील अव्यवस्थितपणा, पसारा [हिं बारादारी] **०पांच**-पु (कु) कुडाळदेशकर ब्राह्मण राजवटींतील बारा नाईक व पाच देसाई मिळून एकंदर सतरा मानकरी **०बंदी बारबंदी-डी**-स्त्री बारा बंद असलेलें अंगांत घालण्याचें एक कपडा, बारकशी **०बलुतीं-तें**-नअव बलुतेदार पहा **०बळी-घळी**-पु जन्मापासून बाराव्या दिवसाचा एक विधि, बारसें 'गरोदरसि प्रसुति होय। पुनर्जन्में सुखावली दाय। तेही बाराबळी जे पाहे। तं मीयू लाहे पुनरुक्त।' -ज्ञा १२ १०३ **०बायती**-स्त्रीअव १ वरिष्ठ किंवा मुख्य

अधिकाऱ्याचे वगुलापैकीं बारा हक्क २ विवाह किंवा मोहतूर इ०कांच्या वेळचे पाटलाचे बारा हक्क (विडा, टिळा, शेला, वाटी, गणमवा-शीग इ०). ३ शेतकरी किंवा महार यांचे लग्न इ० बाबतींतील बारा हक्क. ४ बारा बलुतेदारांपैकीं प्रत्येकाचे बारा हक्क. ५ (ल.) लंगडया सबबी; पाल्हाळिक व मूर्खपणाचें भाषण, गडबडगुंडा (क्रि०लागणें). ०बाप्-बापू-भाई(बारभाई)-घरचे बारा-निरनिराळया उद्देशांचा व भिन्नभिन्न स्वभावांचा परंतु एका कार्याकरतां एकत्र झालेला लोकसमूह; तसेंच या लोकांचा (घोटाळयाचा) कारभार; अनेकांच्या हातीं असलेली सत्ता. ०बाविसा-स्त्रीअव ग्रामाधिकाऱ्याचे हक्क. 'गांवामध्यें बारावाविसा रामजी पालटाच्या आहेत.' [बारा+बावीस] ०घोडयाचा-वि. (कुण.) एक शिवी, जारज ०भट-वि. सदोदित आगंतुकी करणारा. ०भुजां-भुजांबळ-न. (गो) पुष्कळ शक्ति. [बारा+भुज=हात] ०महाल-पुअव. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं केलेलीं सरकारी कामाचीं निरनिराळीं १२ खातीं. हीं पुढील प्रमाणें:-पोतें, थोटी, पागा, दरजी, टंकसाळ, सौदागिरी, इमारत, हवेली, पालखी, थटी, चौबिना व शरीमहाल ०महिने-पुअव वर्षाचे महिने -चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ (आखाड), श्रावण, भाद्रपद (भादवा), आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष(शीर), पौष(पूस), माघ, व फाल्गुन(शिमगा) हीं नावें अनुक्रमें पुढील नक्षत्रावरून पडलीं आहेत:-चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, आषाढा, श्रवण, भाद्रपदा, आश्विनी, कृत्तिका, मृगशीर्ष, पुष्य, मघा, फाल्गुनी दर पौर्णिमेस या या नक्षत्रीं चंद्र असतो. बारा महिन्यांचीं प्राचीन संस्कृत नांवें.-मधु, माधव, शुक्र, शुचि, नभस्, नभस्य, इष, ऊर्ज, सहस, सहस्य, तपस्, तपस्य. -क्रिवि बाराहि महिनेपर्यंत, सगळया वर्षभर. **बारा महिने तेरा काळ**-क्रिवि सदोदित, नेहमीं ०मावळें-नअव. पुण्या पासून शिरवळपर्यंतचीं सह्याद्रीच्या पूर्व उतरणीवरील १२ खोरीं तीं:-अंदर, नाणें, पवन, घोटण, पौड, मोसें, मुठें, गुंजण, वेळवंड, भोर, शिवतर व हिरडसमावळ -मुलाचा महाराष्ट्र २०. ०माशी-वि. वर्षाच्या सगळया महिन्यात येणारें किंवा असणारें (आवा, फणस, फुल इ०) ०माशी खरबूज-न खरबुजाची एक जात ०रांड्या-पु रंडीबाज मनुष्य ०राशी-स्त्रीअव (ज्यो) क्रांतिवृत्ताचे बारा विभाग मेष, वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तूळ, वृश्चिक, धन, मकर, कुंभ व मीन ०लग्नें-नअव (ज्यो) ज्या वेळीं जी रास क्षितिजावर उदयस्थानीं असते तें त्या वेळचें लग्न याप्रमाणें १२ लग्नें आहेत. बाराराशी पहा ०वफात-पु रबिउ लावल महिन्यातील बारावा दिवस या दिवशीं महमद पैगंबराची पुण्यतिथि असल्यानें हा दिवस मुसलमान लोक सण म्हणून साजरा करतात [अर वफात्=मृत्यु] ०वा-पु माणसाच्या मृत्यूच्या बाराव्या दिवशीं करावयाचा श्राद्धादि विधि -वि अनुक्रमानें मोजतां असतां ११ च्या पुढील ०वा बृहस्पति असणें-(ल.) वैर असणें; उभा दावा असणें (जन्म राशीपासून बाराव्या राशीत गुरु असल्यास तो त्या माणसास फार दुःख देतो त्यावरून). ०वादी-स्त्री. पक्ष्यांची, वड्यांची एक जात, प्रकार ०सहस्री-पु. बाराहजार फौजेचा सरदार. 'आटोळे सेना-बारा सहस्री।' -मराचियोरा ५२. ०सोळा-स्त्रीअव सूर्याच्या बारा व चंद्राच्या सोळा कळा. 'आदुनियां हेमकळा। आटणी आटल्या बारासोळा।' -एरुस्व ७ ५०. ०हक्कदार-पुअव. हक्क असलेले खेडयांतील वंशपरंपरेचे बारा हक्कदार.-देशमुख, देशपांडे, कुळकर्णी, पानसरे, शेटया इ० ०क्षरी-स्त्री. बाराखडी पहा 'बाराक्षरि एका सारखी।'-ऋ ७६. [बारा+अक्षर] **बार-रो-ला-ली, बारोळा-ळी, बारोळा**-वि बारा पायल्यांचा (मण, खंडी, माप) **बारोत्तर**-वि एखाद्या संख्येहून अधिक बारा. 'शके बारा शतें बारोत्तरें।' -ज्ञा १८.१८१० [बारा+उत्तर] **बारोत्रा**-पु १ व्याजाच्या रकमेचा बारावा भाग (या भागाची सूट देतात) २ दरसालदरशेंकडा बारा या दराप्रमाणें व्याज. [बारा+उत्तर]

बाराआणे—(ल) नपुंसक

बारिदगी—स्त्री. घोडयाचा एक रोग. यांत गुद लाल होऊन त्यावर फोड उठतात व रक्त वाहतें -अश्वप २.११४

बारी—पु विडयाचीं पानें विकणारा, तांबोळी [हिं]

बारी—स्त्री. १ दोन डोंगरामधील धोक्याची खिंड. २ रानातील धोक्याची वाट ३ कुंपणांतून केलेली अडचणीची वाट ४ खिडकी. (खा) कपाट ५ समुद्राचा धक्का, बंदर [सं द्वार. हिं; गु आर्मे जि बर] **चोरांची बारी**-चोरांचा उपद्रव असलेली वाट.

बारी—स्त्री १ वेळ; खेप, पाळी. २ कामाची पाळी, पालट (महाराची गांवकामाची) ३ सोंगटयाच्या खेळातील एक डाव ४ (व.) साप आंगांत आणण्याचें गाणें-मंत्र नागपंचमीस म्हणावयाचें नागोबाचें गाणें [वार-वार=वेळा]

बारी—स्त्री. डवूर फिरविण्यासाठीं डवूर मुसळाच्या भोंकात घातलेला वांसा. डवूर व डवूर मुसळ पहा. [वारें+वासा]

बारी—पु छत्र धरणारा. 'मीचि बारी मी कन्हेरी।'-एभा १२.५६१. [प्रा] ०पण-न. छत्र धरण्याचें काम. 'छत्र मी आणि करीन। बारीपण।' -ज्ञा १३ ४१६. [बारी=तांबोळी ?]

बारीक—वि १ सूक्ष्म; ज्याची जाडी कमी आहे असा; पातळ, कृश (खाव, शरीरावयव सूत इ०) २ एकंदरींत आकारानें लहान असलेला (दाणा, सुपारी, लवंग, डोळा इ०.) ३ तलम सूत असलेलें (वस्त्र इ०) तलम, पातळ (कण, अवयव,) जाड भरड नसलेलें (पीठ इ०) ४ (ल.) गुप्त, गूढ (बातमी) ५(ल) एकदम लक्षांत न येणारा (भेद, अर्थ) ६ कमी, हलका; खप्पा

'श्रीमत स्वामींची बहुतक मर्जी बारीक जाली आहे' -रा १ ३२८ [फा बारीक्] म्ह० (व) बारिकगली सक्नयली= फार हळू बोलणाऱ्या सुनेला सासू असे म्हणते ०कातणें-१ हिशेबात किंवा वागण्यात फार बारकाईनें पाहणें, काटकोरपणानें वागणें, फाजील चोखपणा करणें २ अत्यन्त कृश किंवा किरकिडीत होणें (एखाद्यावर) बारीक कातणें-गोड गोड बोलून पस विणें, दयालुत्वाचा व सभ्यतेचा आव आणून ऐटायाला बुडविणें, त्याचा नाश करणें ०पहाणें-पैसे किंवा खर्च याकडे फार बार काईनें पाहणें, खर्चाच्या अगदीं क्षुल्लक किंवा विस्खोळ गोष्टींकडे लक्ष पुरविणें, चिक्कूपणा करणें ०कुदाळ-वि सम्यपणाचा आव आणून निंदा करणारा, धूर्तपणानें व गुप्तपणानें वाल्ट घेणारा, आळ घालणारा (उपरोधिक बोलण्यानें) ०कुदाळी-स्त्री गुप चुपपण घेतलेलें वाल्ट ०जोर-पु (गा) क्षयरोग [बारीक+स. ज्वर] ०दृष्टि-नजर-स्त्री (ल) फाजील दिक्कोबी पाहणी, चिक्कूपणा ०निरीक-सारीक-शिरीक-वि किरकोळ, बारीक. [बारीक द्वि] ०मोठा-वि बारीक आणि मोठा, काहीं बारीक काहीं मोठा ०रडणें-रडें-न हळू आवाजानें रडणें, मुसमुसणें, मुळुमुळु रडणें ०राव-पु काडीपहिलवान, सडपातळ कृश मनुष्य ०साय, साण-पु (गो) चौकसपणा, सूक्ष्म दृष्टि ०हंसणें, हंसें-न स्मित करणें, गालातल्या गालात हसणें, मोठा आवाज न करता हसणें

वारीश—स्त्री वृष्टि, पाऊस 'बारशीच्या जोरामुळें माघारी कूच करून गेलें' -पया ३८४ [स वर्षाव, फा बारिश्] **वारिशेचा शब्द**-पु पावसाची झोड

वारु(रू)द्-त—स्त्री बंदुकीची दारू [फा बारूत्] ०खाना-पु बंदुकीचा व तोफेचा दारूगोळा ठेवण्याची कोठी -ख ३६०३.

वारें—न १ पाणी वाहण्याकरिता बांधामध्यें पाडलेलें भोंक, द्वार, पाण्याच्या पाटावून बाजूला फोडलेला बारीक प्रवाह सामान्यत लहान द्वार, वाट २ (व) वेत, नंबर 'बाजरीचें वारें' [स द्वार] ०बांधणें-अक्रि (दरबारात किंवा दरबारचें इ०) आपल्या विरुद्ध असलेल्या दुष्टल्याची ओरड थांबविणें (लाचलुचपतीनें किंवा उपकार इत्यादींनीं) **वारेकरी**-पु शेताच्या वाफ्यातून पाणीपुरवठा करणारा

वारोटिआ—पु दरवडेखोर, दरोडेखोर 'एखादा काठेवाडा बा रोटीआनें गिरनारच्या रानात आपणास पकडिलें -नीति २३५ [गु]

वार्क—न (गो) तारू, जहाज [पोर्तु, इ बार्ज, फा बरिजह्]

वार्गेस—न व्यापारी मालाच्या वाहतुकीचें जहाज [फा बार्गीर] **वार्गेरी**-पु मालाची वाहतूक करणारा

वार्येल—पु एक मासा -प्राणीमा ८१

वार्याव—क्रिवि दर्बारीं हजर 'गुलाम जमियतसुद्धा हुजूर बार्याब होतो' -रा ५ १५० [फा बर्याब्]

वार्हस्पत्य—न एक नीतिशास्त्रावरील ग्रंथ, दंडनीति [स. बृहस्पति, हा या शास्त्राचा कर्ता मानला जातो त्यावरून]

वार्हा—क्रिवि वारंवार 'आम्हीं हुजुरात बार्हा अर्जें मारूज करितों की' -रा २१ ६१ [फा बार्हा]

वाल—पु (फिनिशियन लोकाचें मुख्य दैवत) सूर्य 'त्यानें बालाचें एक भवन शोमरोन येथें बांधलें -रा १६ ३१ [हिब्रू बाल-प्रभु, धनी]

वाल—पु १ केंस 'हू सुस सर्पिणीतें मेली मानूनि ओढ हे बाल।' -मोसभा ५ १८ २ (सोनारी धंदा) हातोड्याचा वरच्या बाजूचा पाचरीसारखा भाग (यानें कोणताहि धातु ठोकून जलद वाढविता येतो) [स बाल; हिं] ०वाल-क्रिवि केसागणिक, पूर्णपणें 'बाल बाल-गुन्हेगार-अपराधी-पापी-खुश-बोलणारा-शिवी देणारा ०ठेवणें-(ना) (इंग्रजीपद्धतीप्रमाणें) डोक्यावर केंस राखणें ०चें कापड-न केसाळ कापड ०वाल खूप होणें-अतिशय प्रसन्न होणें, अत्यंत संतुष्ट होणें ०वाल बोलणें-सांगणें-एकसारखी बडबड करणें, वटवट लावणें ०चीप फूट-स्त्री १ (नाणें वगैरेमधील) केसासारखी बारीक चीर, तड २ दगडाची लावट पट्टी ०फूट, फुटका-वि कमाइतकी बारीक चीर-भेग-तडा-फूट ज्याला आहे असें नाणें बालं(ला)वाल-वि पूर्ण, शंका घेण्यास केसमरहि जागा नाहीं इतकी, पक्की बालागणीत-क-क्रिवि १ केसागणिक, प्रत्येक केसाला २ (ल.) अविरत, एकसारखें (शिव्या दुणें खोटें बोलणें इ०) [बाल+स गण्-मोजणें] बालाग्र-न केसाचें टोक -क्रिवि यत्किंचितहि, केसाच्या टोकाइतकें [स बाल+अग्र-टोक]

वाल, वालक—न १ लहान मूल, अर्भक, अज्ञान मूल २ -पु मुलगा (दात आल्यापासुन सोळा राखीपर्यंतचा) -वि (सामासात) लहान, अल्पवयी, अज्ञान कोंवळा, नुकताच उदय पावलेला (सूर्य इ०) [स] म्ह० स बालादपि सुभाषित ग्राह्यम्। =चागलें भाषण मग तें लहान मुलाच्या तोंडातून निघालें असलें तरी ग्रहण करावें ०क्रीडा, लीला-स्त्री खेळ ०गोपाळ-पुअव लहानमोठीं मुलें ०ग्रह-पुअव १ लहान मुलांना पीडा करण्यात आनंद मानणाऱ्या देवता या नऊ आहेत -स्कंद स्वंदा पस्मार, शकुनि, रेवती, पूतना, गंधपूतना (अधपूतना), शीतपूतना, मुखमंडिका व नैगमेय -चार २ ६५५ २ आकडी, एकरोग. ०चंद्र-पु शुक्ल पक्षातील पंचमी-षष्ठीचा चंद्र [स] ०चरित-त्र-न लहानपणच्या क्रीडा किंवा खेळ, बाललीला [स] ०त्व न बाल्य, बालपण 'बालत्व आहे वय बाळपणाचें।' ०परवेशा-पर्न(वें)शी-स्त्री १ लढाईत पडलेल्याच्या कुटुंबाचा-मुलांच्या

संगोपनासाठीं सरकारानें दिलेला पगार, वर्षासन, नेमणूक इ०, बाल परामर्ष 'चौथे सरवत पाणपतावर पडले सबब त्याचे बायकांस बालपरवेशी सालीना रुपये '-बाडमा ? २५७ २ बाळ पणापासून जोडलेली चाकरी, मित्रत्व, आश्रितत्व इ०चा संबंध किंवा तत्संबंधी चाकर, मित्र, आश्रित इ० [स बाल+फा परवरिद्=पालन] **०बुद्धि**-स्त्री पोरबुद्धि, पोरसमजूत -वि अज्ञान, पोरकट समजुतीचा **०बोध**-वि लहान मुलांना देखील समजेल असें, सोपें, सुगम, सुलभ, याच्या उलट प्रौढबोध 'यांतील विषयाची रचना मूळ ग्रंथकर्त्यानेंच बालबोध ठेविली '-यस्थि १ **०बोध, बाळबद**-स्त्री १ देवनागरी लिपि (मुलांनाहि समजण्यासारखी) याच्या उलट मोडी लिपी -वि १ साधा, निष्कपटी, प्रामाणिक, शुद्ध, द्वेष, अवगुण विरहित (माणूस इ०) २ स्पष्ट, सरळ, खुल्या दिलाचा, जुन्या चालीचा (व्यवहार, भाषण, वर्तणूक, वळण) ३ मुलांना शिकण्यास सोपी (भाषा, लिपि इ०) **०बोध घर**-न ज्या घरांत सर्व माणसें सरळमार्गी आहेत व ज्यांत आधुनिक ढंग, चारगटपणा इ० शिरलेले नाहींत असें घर याप्रमाणेंच बालबोध घराणें, बालबोध कुटुंब हे प्रयोग रूढ आहेत **०बोध माणूस**-पु सरळ मार्गानें चालणारा, छक्केपंजे माहीत नसलेला, साधा माणूस **०ब्रह्मचारी**-पु लहानपणापासून ज्याला स्त्रीसंग घडला नाहीं व ज्याचें लग्नहि झालेलें नाहीं असा मनुष्य **०भाषा**-स्त्री १ लहान मुलाची भाषा त्यांची बोलण्याची पद्धत उदा० हम्मा=गाय पापा=भाकरी इ० २ एखाद्याची लहानपणापासून बोलण्याची भाषा, मातृभाषा ३ संस्कृताची अपभ्रंश होऊन झालेली भाषा (ही नाटकांतून स्त्रिया व हलक्या दर्जाचीं पात्रें यांच्या तोंडीं घातलेली असते) **०मित्र**-पु १ लहानपणापासूनचा मित्र लहानपणीं असलेला मित्र २ नुकताच उगवलेला सूर्य, कोंवळ्या किरणाचा सकाळचा सूर्य **०रंडा-रांड-विधवा**-स्त्री लहान वयांत, न्हाण येण्यापूर्वी जिचा नवरा मेला अशी स्त्री [स] **०रोग**-पु लहान मुलांना होणारा रोग किंवा विकार [स] **०वाचा**-स्त्री लहान मुलाची भाषा, बालभाषा [स] **०सरस्वती**-पु लहानपणापासून अत्यंत बुद्धिवान् असलेला पुरुष **०सूर्य**-पु उदयकालचा सूर्य 'बालसूर्याचेनि उजाळें। तैसीं कवळें टाचाचीं।' -एरुस्व १ २१ [स] **०हत्या**-स्त्री बालहिंसा, बालवध, लहान मुलाला ठार मारणें [स] **०हत्यारा**-पु लहान मुलाला मारणारा बालहत्या करणारा [बाल+हन्तृ] **०हरीतकी**-स्त्री कोंवळे कोंवळे वाळविलेले हिरडे, बाळहिरडा [स] **बालातप**-न सकाळचें सूर्यकिरण, सकाळचें कोंवळें ऊन [बाल+आतप] **बालाभ्यास**-पु लहानपणीं करावयाचा अभ्यास, लहानपणीं केलेला अभ्यास [स] **बालाभ्यासी**-वि लहानपणापासून अभ्यास केलेला शिकलेला [स] **बालार्क**-पु १ बालसूर्य २ त्याचें कोंवळें ऊन, कोंवळे किरण **बालि(ले)श**-वि अज्ञानी; अननुभवी, अल्पवयी, पोरकट, मूर्ख 'स्वपर वळावळ नेणुनि बालिश बहु बायकांत बडबडला '-मोविराट ३ ३६ [स] **बालिशता**-स्त्री. मूर्खपणा, पोरकटपणा 'अस्मदहितहित इच्छिसि लाविसि आम्हां दहांत बालिशता।' -मोसभा ४ ३३ **बालोपचार**-पु लहान मुलांना योग्य असें औषध किंवा औषधाची योजना; हलकें व सौम्य औषध, उपचार इ० [स] **बालोपचारी**-वि सौम्य, लहान मुलांना देखील योग्य असें औषध इ० **बालोपवीत**-न लहान मुलाचें जानवें [स] **बाल्य, बाल्यावस्था**-नस्त्री १ बालत्व, बालपण, वयाच्या पांच वर्षांपर्यंतचा काल २ कौमारावस्था; तारुण्यप्राप्तीपर्यंतचा काल (सोळा वर्षांपर्यंतचा काल) [स]

बॉल—पु. (गो) १ एक प्रकारचा आंबा २ एक पक्वान्न [पोर्तु]

बॉल—पु चेंडू, गोळा; गोटा, गोल [इं]

बालगुंडा—पु शक्ति अजमावण्यासाठीं मल्लांनीं उचलण्याचा गुंडगोळा धोंडा गोटी [बल+गुंडा]

बालच्या—पु तोफेच्या गाडीला अडकविलेली पाण्याची कातड्याची पिशवी, बादली [बादली]

बालजबूल—पु (खि) सैतान, भुतांचा राजा 'भुतांचा अधिपति बालजबूल याच्या योगानेंच हा भुतें काढतो '-मत्त १२. २४ [हिब्रू बाल झबूब-माशांचा स्वामी, नरकाचा प्रभु]

बाल(ल, ला)ट—न खोटा आरोप, आळ, कुभांड (क्रि० घेणें, घालणें) 'कसें घतलें हेंचि बालट मोठें।'-आह ३०. -वि (व) खोटा, वात्रट 'मतिमंद व्यापारी पोर मी बालट।' -दावि २०७ **बालंटास किंवा बालटावर येणें-सरणें**-एखाद्याचें वचन किंवा करार मोडणें **बालंटखोर, बालंटी-ट्या, बालंड-डी**-वि खोटा आरोप करणारा, कुभांडी, थोतांड्या, बालटाचा, कुभांडाचा; तुफानाचा

बालतीम—पु (गो) ख्रिस्ती धर्मदीक्षा [पोर्तु बॅप्टिझम]

बालदार—वि पीळदार (पगडी) -शर

बालदी-टी-डी—स्त्री १ गलबतावर उपयोगांत आणतात तें चामड्याचें-पाणी उपसण्याकरतां भांडें २ पाणी काढण्याकरतां किंवा ठेवण्याकरतां उभट आकाराचें-कडी असलेलें भांडें, निराळ्या आकाराचें घमेलें बादली, बकेट [इ बकेट]

बालधांड—स्त्री १ अतिशय मोठा खडक किंवा दगड २ (ल) मोठी पीडा त्रास, बालट खोटा आरोप

बालपॅच, बालमपॅच—पु १ एक कठिण पेच २ पागोटें अकडबाज दिसावें म्हणून त्याला दिलेला एक प्रकारचा पीळ **बालपेची पागोटें**-वि बालपेच असलेलें पागोटें पशवाईंतील

पागोट्याचा एक प्रकार 'रघुनाथराव यानीं गयावळास भरगच्ची किनखावी आगरखा . वालपची पागोटें याप्रमाणें वस्त्रें देऊन '-तीप्र १३४

वालवसव—पु (व) सध्याकाळीं गावातून भिक्षा मागत वर्षभविष्य सागत फिरणारा लिंगायत महत [का]

वालबीज—न. मुद्रा, कासलीचें बीं

वालमखिरा—पु खिऱ्याची एकजात एक प्रकारची काकडी वाळुक [हिं]

वालर—पु (छाप) टाइपा शाई लावणारा, हॅंडमशीन हातानीं फिरवावयाचें असेल त्यावेळीं तें फिरविण्याचें काम करणारा [इ बॉल=गोळा]

वालव—न (ज्यो) सात करणातील दुसरें करण

वाला—पु नाण्याचा ठसा शिक्का, नाण्यावरील ठ्यानें उठ-लेला छाप

वाला—वि विभक्त, उच, अलग [फा वाला=उच, वर] ०**देणें-मारणें-हाकणें**-फसवून पळून जाणें, हातावर तुरी देऊन पळून जाणें, पळून जाऊन दगा देणें, फसविणें व **ला होणें**-अलग होणें **वालावाला**-क्रिवि. १ (ना) वर, परस्पर, पर भारें २ फसवून कपटानें, गुप्तपणें

वाला—स्त्री १ पाच ते सोळा वर्षांची मुलगी २ तरुण स्त्री (स्त्रियाच्या वाला, मुग्धा, प्रौढा अशा तीन अवस्था आहेत) [स]

वालाइया(जा)फ्त—स्त्री अवातर मिळकत खेरीज प्राप्ति प्र इजाफत [फा वाला+इजाफत]

वालाद, वालाट, वालाटखोर, वालाटी-ट्या, वालांड, वालाडखोर, वालाडी—वलाट, वालट इ० पहा

वालाडणें—सक्रि (गो) ओलाडणें [स उल्लघन=वलाडणें]

वालाडॉ—पु (गो) देवळाचा सोपा [पोर्तु ई व्हरांडा]

वालात—न व, भ, मं, य, र, ल या 'व पासुन 'ल' पर्यंत सहा वर्णांनीं चिन्हित अशा सहा पाकळ्यांचें स्वाधिष्ठान चक्र हें लिंगस्थानीं आहे याची अधिष्ठात्री देवता ब्रह्मा होय ' लिंगीं स्वाधिष्ठान षड्दळान्वित। तेथ वालात सा मातृका विराजत। -स्वादि ९ ३ ५५ [वा+ल+अन्त]

वाला(ले)तंगी-ग—स्त्री घोगीर आवळण्याचा पट्टा [फा]

वालावगुला वालावगला—स्त्री एक क्षुद्र देवता

वालायेश—स्त्री सरकारजी बढती, अधिक मानाची जागा मिळणें ' फितुरियास जागा देऊन त्याची बालायश करणें हे कोणत रियासतींतील चाल आहे ' -स ७ ३५७१ [फा वालाइश्]

वालिका—स्त्री मुलगी [स]

वालिष्टर—पु (अशिष्ट) कायदपंडित [इं बॅरिस्टर]

वालिस्त, वालीस—स्त्री उशी, तक्या 'लोहें बालिस्तें पलग सुपत्ति। परी नाहीं स्थोनी नेसावया।'-तुगा २१२८ [फा बालिश्त्, बालिश]

वाले—पु मागातील एक पोटजात –अस्पृ ४७

वालेकिल्ला—पु डोंगरी किल्याचा उच पोट किल्ला, सर्वात वरचा भाग, उपरकोट [फा बाला=उच] **वालेघाट**-पु घाट माथा, घाटावरील प्रदेश [फा वाला+घाट] **वालेभित**-स्त्री मुख्य भित, चादई हिच्यावर सर्व घराचा भार अवलबून असतो

वालोद्यान शाळा—स्त्री किंडर गार्टन पद्धतीची शाळा (किंडर गार्टन हा शब्द जर्मन असून त्याचा अर्थ मुलांचा बाग असा आहे, मुलांना शिक्षण देण्याची ही नवीन पद्धति जर्मन पडित फ्रेडरिक फ्रोबेल यानें काढिली)

वालोभा जोडा—पु मारवाडी जोडा

वाल्द्री—न वैलाचें कातडें

वाल्या—पु (कों) कुणबी वगैरे जातींतील घरकाम करण्या करिता ठेवलेला मनुष्य, पोऱ्या [सं बाल]

वॉल्स—न (गो) खिसा [पोर्तु]

वाल्होन्या—वि (व) लुडबुड्या ' हा बाल्होन्या तेथें कारभारी आहे '

वाव—पु (गो) मण

वाव—पु एक मुलींचा खेळ –मराठी खेळाचें पुस्तक पृ ३४५

वाव, वावडी-ली—स्त्री (दों) विहीर मोठ्या तोंडाची विहीर, पायऱ्या असलेली विहीर 'जाल्या तीर्थरूप बावी नदी कूप। अवघें गगाजळ जालें।'-तुगा १८४३ [स वापी, का बावी, गु हिं बाव(डी) सिं वाइ, प बाउ(ड़ी)] ०**उप सणी उसपणी**-स्त्री विहीरींतील चिखल, गाळ, केरकचरा इ० काढून ती स्वच्छ करणें ०**उपसणें उसपणें**-न विहीरीं तील चिखल गाळ इ० काढण्या करता उपयोगी अशी टोपली, बालदी किंवा इतर कोणतेंहि भांडें ०**पोल**-न कोरडी व अर्धे वर होऊन गळलेली विहीर

वावका—वि (कु) कोमेजलेला, सुकलेला वाळून गेलेला, वावलेला [वावणें]

वावकॉ वा वावगा—पु (गो) रानमांजर

वावकाड—न (नाविक) होडी समतोल राहण्यासाठीं जी लाकडी बांधलेली असत ती ज्या दोन किंचित् वोकदार बाशांनीं बांधतात त्यांतील प्रत्येक

वावकूफ—वि शहाणा [फा बा वकूफ्]

वा-घम वा-वकर—वि प्रतिष्ठावन्त कीर्तिमान् [फा बा-वकार्]

वावखं(क, ख)ड, वावर-ट, वावकडा—पुन १ खांद्याच्या वरचा भाग, बाहुमूलाचा संधिप्रदेश २ गाडीच्या धाटींतील

४ लाकडांपैकीं लांबीचीं दोन लाकडें, गाडीच्या वरल्या बाजूच्या लाकडी बाजवा, कठडा, लोखंडी आसाच्या वरखालीं लाकडें असतात त्यापैकीं वरचें लाकूड ३ बावखाड पहा [स बाहु+ख ?–खड]

बावखेराती—वि स्वैर करणारा, स्वैर वर्तनाचा –क्रिवि स्वैरपणानें, स्वच्छंदीपणानें, मोकाटपणानें [बाव=वारा+खेरातीं उधळून टाकलेले]

बावचळ—पु बावचळ, वेडगळपणा विक्षिप्तपणा [बाव=वारा+चळ=वेड] ०णें–अक्रि १ वेडावणें, चरळणें २ (ल) भ्रमिष्ट होणें, घाबरणें गोंधळून जाणें बावचळणें चेंभ न होणें 'कायदेभंगामुळें नोकरशाही अगदीं बावचळून गेली आहे '–क १२ ३० ३ गैरशिस्त व दुराचारी मार्गानें चालणें वागणें

बाव(व)चा बावचा, बावचला–पु १ विचका, विसकट, घोंटाळा 'सगळ्या कामाचा बावचा कलाम' २ वहीम तर्क संशय, समज (क्रि० जाणें, पडणें, होणें, वाटणें भासणें)

बा(वा)वची—स्त्री १ एक झाड, उंची दोन हात असून पानें साधारण लहान बीं काळसर व मिऱ्याहून बारीक असतें त्यापासून तेल काढतात त्याचा उपयोग सुगंधी पदार्थांत व अंगाला उटी लावण्याच्या कामीं करतात –वगु ४ ९८ २ बावचीचें बीं ३ (वों) गवारी, गवारीच्या शेंगा ४ एक प्रकारचें रान लव्हाळा [स वाकुची हिं गु बावची का वाऊचि]

बा–वजूद—क्रिवि असें असूनहि 'बा–वजूद बन्दाेबस्तीची गडबड दिवसेंदिवस अधिक '–रा ११२४ [फा बा वुजूद]

बाव(व्ह)टा—पु १ निशाण ध्वज झेंडा २ बाहुटा, हाताचा वरील भाग [स बाहु हिं] ०हकारणें–(नाविक) आपलें निशाण दाखविणें

बा(वा)वटया—स्त्रीअव गैरलागू उत्तरें, सरळ प्रश्नाचीं वाकडीं व विसंगत उत्तरें 'याला कोठून आला म्हणून विचारलें तर त्यानें हजार बावटया लावल्या'

बावडा–ढा—पु (ना व) ढेंकूण

बावडा—वि १ (वों.) बापडा, दीनवाणा गरीब वेडगळ मुर्ख २ सौम्य निरुपद्रवी [बापडा]

बावणें, बावडणें—अक्रि १ (वों) कोमेजणें सुकणें खराब होणें, टवटवी नाहींशी होणें २ मावळणें पविने बावडे दिनकरू।' –शिपु १ ३४ १०१

बावघनी—वि लुगड्याचा एक वाण याची किनार रेशमी मागी व चारकोंयरी असते

बावन—न वार्तों, भाकरी बासी बावन [स वमन]

बावन—नपु उत्तम सोनें बावनकशी सोनें बावनासि कवी कमवगी। उणें करू शकू।'–कथा ४ १६ १३ [स पावन]

बावन–च बावनचंदन बावनया बावना—न उत्तम प्रकारचें चंदन, मैलागर चंदन 'मोळिकारा घाडोळिता रानें। जवि मोळिए जोडिजे बावनें।'–ऋ १० [पावनाचा अपभ्रंश, पावन=शुद्ध, पवित्र करणारा, धूप पावन हा शब्द चंदनाचा वाचक बनला असावा]

बावन–स—वि ५२ ही संख्या ०कस–न उत्तम सोनें बावनकसाची नाणीं।'–वसीस ७७७ [बावन+कस] ०कशी–वि १ अतिशय शुद्ध व उत्तम, बावन वेळा शुद्ध केलेले, (सोन्याच्या शुद्धतेच बावन कस धरले तर) बावनहि कस ज्याच उतरतात असें सोनेंच बावनकशी न कसे म्हणावें। –र ६ २ (ल) पवित्र निर्दोष प्रामाणिक (मनुष्य, पदार्थ इ०) [बावनकस] ०ख(खा)णी–स्त्री (पुणें) वेदाची गल्ली (गुरुवार पेठेंत खाजगी वाल्याच्या पिछाडीस बावनखणाची एक चाळ होती तींत वेश्या राहात असत त्यावरून) ०घत्तिशा–बाचिशा–स्त्रीअव बारा घाविशा पहा ०वीर–पु १ एक दवना समूह २ पराक्रमी किंवा हुशार इसम ३ (नाग निदार्थी) शूर, पराक्रमी म्ह० एक टेंच खाई तो बावनवार होई बावन ठेंचा खाई तो गढा होई [हिं] ०मातृ(तु)का–स्त्रीअव ॐ कारापैकीं अ उ, म या तीन मात्रा व वरील बिंदु ही अर्धमात्रा मिळून साडेतीन मात्रा व त्यापासून पुढें बनत १६ स्वर व ३६ व्यंजनें मिळून ५१ मातृका ॐकार आणि स्वर व व्यंजनें मिळून ५२ मूळाक्षरें 'आकार उकार मकार। अर्धमात्रेचें अंतर। औटमात्रा तदनंतर। बावन मातृका। –दा १२ ५ ६ [बावन+मातृका अक्षर] ०मुद्रा–स्त्रीअव चंदनाच्या गधाच्या मुद्रा ठसा बावनमुद्रा मुद्रिसमुद्रा परखुणमुद्रा सुवर्णमुद्रा द आमुच्या।'–पला ४ **बावन्नी**–स्त्री (गो) पत्त्याच्या खेळांत तेरा हात करून मिळविलेला विजय

बावनी—स्त्री (व) कांटेरी लहान झाड (दामोटपापासून उगवलेलें) 'त्या बावरांत बावन्या फार झाल्या

बावदी—स्त्री स्वैरपणा उनाडपणा –वि स्वच्छंदी उनाड –क्रिवि स्वच्छंदानें अनियंत्रितपणें स्वैर 'तो बावदी फिरतो

बावर—पु १ अनिश्चयवर्षी धाका संशय (क्रि० जाणें) २ कल्पना, विचार (क्रि० येणें) [स भ्रम] **बावरणें**–अक्रि बावरणें, गोंधळणें गडबडून जाणें (भय, आश्चर्य दु ख विशाच्च बाधा यानीं) म्ह० बावरली गाय काट खाय–संकटांत सांप डलेली स्त्री वाटेल तें करण्यास धजत **बावरणी**–स्त्री गोंधळून जाणें, गडबडून जाणें **बा(वा)वरा**–वि बावरलेला गोंधळलेला, भांबावलेला 'प्रसन्न बहु होतसां परि कराल हो बावरें।'–कका ६८

बावर्त—न घोड्याचा एक रंग –अश्वप १ २८

बावला–ली–लें बावले भोरपी बावले भोरीप—बाहुला १० पहा

बावली—स्त्री चित्त्यानें केलेल्या शिकारीचें मांस –चिमा३७

बावलें—न (नाविक) डोल्काठी सरू नये म्हणून तीस दोन बाजूंनीं लाविलेलीं लाकडें

बावसा—पु १ धाक, भीति दरारा (क्रि० पडणें) २ भय किंवा दराऱ्याचा परिणाम, दबका, (क्रि०मारणें, घेणें, धरणें, बसणें) ३ वहीम, अदेशा, तर्क, विचार बावचा अर्थ ? पहा (क्रि० पडणें, यणें, जाणें, भासणें)

बाव(व्ह)ळा, बावसा—पु बाहुटा, खांदा [स बाहु]

बावळा—वि १ वेडसर, मूर्ख, खुळचट २ साधा वेष धरावा बावळा। अंतरीं असाव्या नाना कळा।'–दा [हिं बावला]

बावळीमुद्रा–स्त्री दिसण्यात वेडगळासारखा चेहरा व हावभाव, दिसण्यात वेडा माणूस म्ह० बावळी मुद्रा आणि देवळी निद्रा= दिसण्यात बावळा पण खराखर व्यवहारचतुर

बावलें—न छाया, साउली [बाहुलें]

बावा, बावाजी—न १ तपस्वी, जोगी, गोसावी, गुरु बाप, विद्वान मनुष्य किंवा वडील माणूस इ० यांच्या पुढें हा शब्द लावण्यात यतो २ (कों) लहान मुलास लाडिकपणानें लावण्याचा शब्द 'माझा बावा असा र काय करतो?' ३ (गो) मोठा भाऊ

बावा-व्हा—पु एक औषधी झाड, बाहव्याचें झाड [बाहवा]

बावाकाठी—वि (तजा) लुगड्याच्या किनारीचा एक प्रकार

बावाचे—पुअव गैरलागू उत्तरें, बावट्या, भाकालें, गोंधळून सांगितलेल्या सबबी, ढोंगी किंवा मानभावी उत्तरें (क्रि० फाडणें, लावणें, घेणें)

बॉवाळ—पु (गो) गलका, गडबड **बॉवाळचें**–क्रि (गो) गडबड करणें, बरळणें

बाविशी—स्त्री (खा) मूळव्याध [फा बवासीर]

बावी—स्त्री बाव, पायविहीर, शेतातील विहीर 'असो हे पाखरणी बावी। जना श्रीचरणकमळें बरवीं।'–ऋ १८ [स वापी]

बावीस—वि २२ ही संख्या [हिं बा+बीस स द्वाविंशति]

बावीळ—स्त्री (वों) कातळावर माती टाकून बनविलेली किंवा कातळावरील खळग्यात माती साचून झालेली शेतजमीन खरी, बाऊळ पहा

बावें—न सुकाणू हातात धरण्याचा दांडा बावा **बावेकरी**—पु सुकाणा, सुकाणदार, कर्णधार

बाव्हला-ली-लें, बाव्हलेभोरपी बाव्हलेभारीप—बाहुला, बाहुले भोरपी-भोरीप इ० पहा

बाव्हळ, बाव्ह(घ ह)ळा, बावखंड—पु हाताचा खांद्या जवळील भाग [स बाहु]

बाशा—पु १ धडका, दबका भीति २ अंदेशा, वहीम, संशय ३ –पुस्त्री (कों) प्रकृतींत थोडासा बिघाड, किंचित् दुखणें

बाशिंग—न १ लग्नाचे वेळीं क्वचित् जातींत नवरा व नवरी यांचे कपाळावर बांधण्याचें, कागदाचें व बेगडीचें केलेलें भूषण, गव्हाच चिकींत दहापाच सुतें घालून वधूवराचे मस्तकावर बांधावयास भूषण करतात 'का विंचूचे कपाळीं। बाशिंग बसलीं बांधावें।'–एभा ११ ३६ २ पोळ्याचे वेळीं बैल श्रृंगारताना त्याच्या कपाळावर बांधण्याची बगडी व कागदी भूषणें ३ घोड्याच्या कपाळावरील त्रिकोणाकार तीन भोंवर, हें शुभ लक्षण आहे ४ (दोराचा घसा) घोड्याच्या कपाळास बांधलेला बाशाचा झुपका. ५ बाशिंगी झाडाचें पान [म भाल+शृंग] म्ह० उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग **कामाचें बाशिंग कपाळीं असणें**–एखादें काम करण्याची विशेष प्रकारची योग्यता असणें, एखादें काम एखाद्यानेंच करावें असें ठरलेलें असणें ०बळ–न एखाद्याचा विवाह होण्यास लागणारी दैवाची अनुकूलता त्याचें बाशिंगबळ उभें राहिलेसें वाटतें, त्याचें लग्न होणार' **बाशिंगा**–वि १ पुरुषाहून प्रकृति श्रेष्ठ मानणारा व कलगी (लावणी) म्हणणारा २ बाशिंग नावाचें शुभचिन्ह कपाळीं असलेला (घोडा) **बाशिंगाकार**–वि बाशिंगाच्या आकाराची (जमीन इ०) [बाशिंग+आकार] **बाशिंगी**–स्त्री आम्याच्या झाडावरील बाशिंगाकार पानाचें बांडगूळ ही एक औषधी आहे

बाशी—वि शिळी, वोसेजलेली; निर्माल्य झालेली 'बाशी भाकर' [सं वस्-वास]

बाशी-सी—स्त्री ताट, ताम्हण, वशी [पोर्तु. इ बसिन]

बाशीयावन—न अपचनामुळें यणारी ओकारी, उलटी

बाष्कळ-ल—स्त्री ऋग्वेदाची एक शाखा –वि १ (या शाखेचे प्रतिस्पर्धी याना दूषण देण्यास हा शब्द योजीत यावरून) स्वैर स्वच्छंदी वागण्यात आणि बोलण्यात ताळतंत्र नसलेला, चावट २ वायफळ, वायफट, असंबद्ध (बोलणें, आचरण इ०) 'बाष्कळ मेळाचा ढुल्यास भारी।'–दावि ४०३ ३ खोटें, अप्रामाणिक –हको [म बाष्कल] म्ह० बाष्कळ जमा व पुष्कळ खर्च **बाष्कळणें**–अक्रि स्वैराचार करणें, मनास येईल त्याप्रमाणें वागणें बाष्कळ होणें **बाष्कळता**–स्त्री बाष्कळपणा, मन मानेल तसें वागण्याचा गुण 'परतु हीं लक्षणें न वर्ता। अवलक्षणें बाष्कळता। तेणें त्याम परमसुखता। येथ पाहे।'–दा २.९.४२. **बाष्कळपत**–पु विदूषक विवाहसामग्री करायाला अनामधेय बाष्कळपत येतो'–कल्याणनाटक

बाष्ट—वि आंबट बासट 'नवविध आणि हिंगुटें। बष्ट आणि बावडें। –दा ३ ६ ४८ [स वास]

बाष्प—नपु १ कंठ भरून येण्याची, गहिंवरल्याची अवस्था 'आग जाहलें रोमांचित। कंठीं बाष्प प दाटत। शरीर चळचळा कापत। पडली मूर्च्छित धरणीय।'–व्यास १८८ २ वाफ

[स] वाष्प(पी)भवन-न वाफ होणें, विशिष्ट उष्णमानाच्या खालीं उष्णमान असताना जर एखाद्या पदार्थाचें वायुसदृशअवस्थेत रूपांतर होऊ लागलें तर त्या वायुसदृश अवस्थेतील द्रव्यास बाष्प हें नांव आहे वाष्प होण्याच्या क्रियेस वाष्पीभवन म्हणतात **वाष्पस्नान**-न अंगाला वाफारा देऊन घाम काढणें **बाष्पानयन**-न एखाद्याचे अश्रु पुसणें, एखाद्याशीं समदु खी होऊन त्याचें सांत्वन करणें [स वाष्प+आनयन] **वाष्पीकरण**-न वाफ उत्पन्न करणें

वा(वा)स—पु १ कळक, वांबू टोकर, (डोली, मडप इ० काच्या उपयोगी असा विवक्षित आकाराचा) 'फास गळ्यामधि बास पाठीवर लोह हुडा लाविती।'-ऐपा ३६७ २ ऊसाची एक जात, हा कळकासारखा असतो -कृषि ४५० ३ (वाभारी) पृष्ठच्या पाठीच्या कण्यावरील कातडें [हिं, स वश]

वास—उद्गा बस्स, पुरे, अधिक नको

वासकरी—स्त्री (खा) सोनाराची शेगडी, वागेसरी पहा

वासगा—न (राजा. कुण) नांगिंग 'त्यानंतर वासगा बांधून झाल्यावर कुळ ठेवणारें जोडपें वस्त्रादान करतें' -मसाप ४,२५७

वासचें, वाजचें—अक्रि (गो) खोटें बोलणें, कबूल न होणें, याचाबाच करणें, बाचणें, नाकबूल करणें

वासट, वासट्ट—न १ ज्या पदार्थावर किंवा ज्या पदार्थ खाल्ला असता दुसऱ्या खाल्लेल्या पदार्थास विकार होतो असे परस्परविरोधी पदार्थ-मिश्रण 'पुरणाच्या पोळीवर ताक वासट आहे' २ कुपथ्यामुळे नवीन उत्पन्न झालेला विकार ३ विष, कालकूट, पुष्कळ विषें एकत्र करून बनविलेला पदार्थ 'नाना विषवर्गु एकवटु। तया नाव जैसा वासटु।'-ज्ञा १६ २१६ -वि १ परस्पर विरोधी, अपायकारक २ ओशट, वचव, वास मारणारें, आंबलेलें, शिळें ३ वेचव, निरस, न रुचणारें भाषण [हिं] **वासटणें** अक्रि १ बावकुटणें २ माखणें, चोपडणें विषात घोळणें 'तया द्वेषाचेनि काळकुटें। वासटोनि तिखटें। कुबोलाचीं सदटें। सुति वाडें।'-ज्ञा १६ ४०४

वासट-ठ—वि ६२ ही संख्या [स द्विषष्टि]

वासटें—न काळकूट विष, बाणाग्रांचें विष 'बर्मस्पर्शाचें वासटें आण। विंधिता निंदेचे बाग्बाण।'-एभा २३ ६० [वासट]

वास(सं)डा—पु १ वास, वासा वांबू लांब कळक २ भाला 'पेंढार वासडेवाला होळकर धाकला दबदबा।'-ऐपो २३१. [स वश, हिं वास]

वासन—न १ आच्छादन, आवरण, गाठोडें किंवा पोथी बांधण्याचा रुमाल (गो) बासण 'नाना मोफ नाना वासनें।' -दा १९ १ ३० २ गाठोडें, कपडे बांधून ठेवलेलें बोचकें (ल) प्रचड, अवाढव्य, विस्तीर्ण असा किल्ला, शहर, तोफ, कारखाना, खातें, पेटी इ० 'सास घासन (किल्ला) वजनदार, पाहुणे मेले बहुत फार।'-ऐपो १८५ ४ (ल) प्रतिष्ठित मनुष्य, वडें प्रस्थ, दुढ्ढाचार्य ५ (व) दागिना 'अगावर रात्रीं बासन ठेवूं नको गर' [स वसन, वस्=आच्छादन करणें, का वासनि] **वासनी**—वि गाठोडें बांधण्यास योग्य, कपडे बांधून ठेवण्याच्या उपयोगाचा (रुमाल, खारा इ०)

वासन-णें—न १ भांडें, मोठें भांडें (धातूचें, मातीचें) 'किस्मतगार हाडावासन सभाळावयास गुतले' -भाव ९७ २ (व ल) वाघ ३ रखेली [स भाजन]

वासर—वि १ भटक्या, स्वच्छंदी, अमर्यादित, ओढाळ 'पाय साइनिया फिरतो वासर। स्वामिसेवा चोर होऊनिया।' -तुगा ११०२ २ वासें, शिळें (अन्न) [वासट]

वांस(सु)री—स्त्री मुरली, पावा अल्गुज [स वश]

वासष्ट—वि ६२ ही संख्या [स, द्विषष्टि]

वांसा, वांसडा—पु (ना व) वास; वेळू, कळक [स वश]

वासिंग, वासिंगवळ वासिंगकार, वासिंगी—बाशिंग इ० पहा

वासीउलटी—स्त्री आदल्या दिवशींचें न पचलेलें अन्न सकाळीं ओकून पडण, अजीर्णानें सकाळीं होणारी वांती [वासें]

वासुं(सु-सा)दी—स्त्री दूध आटवून त्यात साखर व बदाम, पिस्ते इ० मसाला घालून केलेलें पेय

वासूट—वि (व) वासट पहा

वासें, वासा—वि १ शिळें (अन्न) २ (कों) कोमेजलेलें (फूल) [हिं बासी, स वस्-वास]

वास्कळ—वि १ (गो) (प्र) वाष्कळ २ खोटा, खोटें बोलणारा [वाष्कळ] ॰खाणें—सक्रि (माण) मार खाणें

वास्ता—क्रिवि (व) नतर, मग 'अगोदर जव वास्ता फिरावयास जा'

वाह, वाहा, वाही, वाहे—स्त्री वाहु हात 'आदित्य तरोनि जावें। कउतें वाहीं।'-ज्ञा १० १७८ [म बाहु]

वाह(हा)णें—सक्रि १ (काव्य) बोलावणें, हाक मारणे 'धेनुवत्सें तुला वाहती माधवा।'-मूपाळी. २ -अक्रि आरोळी मारणें, वर्णें, आवाज करणें, ओरडणें 'रव कोकिळा वाहती सुदर।' [स आह्वान, वि+आ+ह्वे=हाक मारणें]

वाहणें—सक्रि पेलणें, वाहणें 'मत्स्ययत्र गगनोदरीं। धनुष्य वाहूनि भेदन करी।'-मुआदि ३९ ८० [स वह=वाहून नेणें]

वाह(हा)त्तर—वि ७२ ही संख्या [स द्विसप्तति]

वाहदार-दारी—विप्र बाहीदार व बाहीदारी पहा

वाहदाल—क्रिवि. (ना.) निदान; पण, परंतु 'तें सोनें, वाहदाल पितळ तरी असेलच.' [!]

वाहरी—स्त्रीअवि. वहर, वहरी, वहार.

वाहलकंचन—वि. मानेच्या दोन्ही बाजूस आयाळ असलेला (घोडा).

वाहला—पु. दूध काढण्याचे वेळीं गाईचे पाय बांधण्याची दोरी; माला. (क्रि० घालणें, बांधणें; लावणें). 'रवयें वासरूं गाय दुहितां। वाहला न लगे सर्वथा।'-एभा २९.९९७. [बाहु]

वाहवा—पु. एक औषधी झाड याला पिंवळीं फुलें व हातभर लांबीच्या काळ्या शेंगा येतात शेंगांतील मगज काळा व चिकट असून औषधी आहे. झाडाची सालहि औषधी व कातडी कमावण्याच्या उपयोगी आहे. -वाको (व) १०० [सं. आरग्वध]

वाहवा-वे पंचक—न. काढ्यांत घालण्याचीं वाहवा इ० पाच औषधें.

वाह(हा)ळ—स्त्री. उपरणें, पासोडी इ० अंगाभोंवतीं गुंडाळून डाव्या खांद्यावर त्याचा शेवट घेण्याची पद्धत (क्रि० घेणें; घालणें, टाकणें). (देशावर वाहाळ घेणें-टाकणें याचा अर्थ पांघरणें असा करतात). [सं. बाहु]

वाह(हा)ळ—पु. विस्तार. 'तो गीतेचिया वाहळीं। वेदबीज गेलें पाहाळीं।'-ज्ञा १८.१५११. -वि १ पुष्कळ २ तापवून पातळ केलेलें (तूप, काकवी, मध इ०). [सं. वह्] **वाह(हा)ळणें**—अक्रि. वाहळ किंवा उष्णतेनें पातळ होणें, द्रवरूप होणें

वाहळा—वि. वाढा, अंगावर ठिपके किंवा पट्टे असलेला (बैल, कुत्रा).

वाहाकणें—अक्रि (महानु) स्फुरणें, भरून राहणें-'वाहाकानि आणु आणी परिमळीं।' -दाव १५६.

वाहाड, वाहाण, वाहाणा, वाहाणें, वाहास्तर, वाहादूर, वाहाद्दर, वाहार, वाहाल—वहाड, वहाण इ० पहा.

वाहाला, वाहावा, वाहावापंचक, वाहाळा—वाहला, वाहवा, वाहवापंचक, वाहळा इ० पहा.

वाहारी—स्त्री. (खा.) सून.

वाहा(हि)ळी—स्त्री. १ साळुपणा २ महत्त्व. ३ अतिशयपणा; वाहुल्य, भर. 'तिय सस पोळी। रत्नतेजाची वाहाळी।' -शिशु ३२२. [सं. बहुल]

वाहिजु—क्रिवि. वाहेर. 'वाहिजु भीतरी ये दोन्ही नाहीं। -ज्ञागा २९५. [वाहिर+उजु, स वाह्य+ऋजु] **वाहिजे**—क्रिवि (महानु.) वाहेरील, वरचा 'वाहिजे दृष्टी प्रियासि। भीतरू वुडा।' -ज्ञाप्र ७४९.

वाहिरी—स्त्री. व्यभिचारिणी स्त्री. [वाहेर] **वाहिरची**—वि बाहेरची (विटाळशी). **वाहिरवाहिरा, वाहिरावाहिरी**—क्रिवि. परभारा, वाहेरचेवाहेर. 'काटियां कारीं झाडावी। वाहिरीवाहिरी।'-शिशु ४९४. **वाहिरभूमिस**—क्रिवि शौचास; परसाकडेस 'तंव तो तपोधन मात्रा ठेउनि। वाहिरभूमिस दुरि गेला।' -पंच १.२८

वाही—स्त्री. १ (खांद्यापासून मनगटापर्यंतचा) सबंध हात. २ अंगरख्याचा हात, अस्तनी. 'रक्तवर्णे भिजली वाही।'-ऐपो १६१. ३ दाराच्या चौकटीचे दोन बाजूचे दोन उभे खांब. 'दारापाशीं येवोनि त्वरित। बाह्यासी लाविले दोन्ही हस्त।'-मुक्रिया ५२३. ४ बाजू 'कुचे हलती दोहीं वाहीं।'-तुगा २७८. ५ (व.) मत; बाजू. 'आमच्या वाहीं तो मेला.'. ०**देणें**-खांदा देणें; मदत करणें, हातभार लावणें. ०**धरल्याची लाज धरणें**-आश्रयास आलेल्याचें धर्मबुद्धीनें रक्षण करणें; त्याची बाजू घेण्यांत अभिमान धरणें **वाह्या थापटणें-पिटणें-मारणें**-लढण्याला तयार असल्याबद्दल दंड थोपटणें; कुस्तीला तयार असणें. **वाह्या (वाही) फुरफुरणें-फुगारणें-उसासणें-उडणें**-अंगांत लढण्याची खुमखुमी येणें, मारामारीस उत्सुक असणें. ०**दार**-वि. १ पाठीराखा; मदत करणारा; बाजू घेणारा. २ हमी देणारा, जामीन होणारा, राहणारा. ०**दारी**-स्त्री. १ मदत; पाठिंबा २ जामिनकी; हमी; जिम्मेदारी (क्रि० करणें) ०**दुट्टा**-पु १ चोळीच्या बाह्या होण्याइतका खणाचा किंवा कापडाचा तुकडा २ चोळीच्या दोन्ही बाह्या, अस्तन्या. ०**बळ**-न. मनगटांतील ताकद; शरीरसामर्थ्य; बाहुबल

वाही देणें—(खा.) पीक कोळपून काढणें.

वाहीचा वसूल—पु गांवकुळांच्या, पोत्याच्या रकमेपेक्षां खजिन्यात अधिक येणारी रकम यांतूनच पाटील व कुलकर्णी यांचे पगार देत असत

वाहीर—क्रिवि वाहेर [सं वहि:]

वाहु—पु १ सबंध हात; भुज २ वरचा हात, दंड. ३ सरळरेषांनीं बनलेल्या आकृतीची बाजू; बहुकोणाची बाजू ४ काटकोन त्रिकोणाचा पाया ५ भुज शब्द अर्थ ५ पहा ६ (नृत्य.) खांद्यापासून मनगटापर्यंतचा भाग नृत्यामध्यें बाहूच्या योगानें केले जाणारे पुढील दहा अभिनय सांगितले आहेत-१ अधोमुख, २ ऊर्ध्वमुख, ३ तिर्यक्, ४ अंचित, ५ अपविद्ध, ६ प्रसारित, ७ स्वस्तिक, ८ उद्वेष्टित ९ मंडलगति व १० पृष्ठानुसारी. [सं] ०**ज**-पु क्षत्रिय. 'प्रभु बाहुजकुळमणि।'-आय २८ [वै 'बाहूराजन्य: कृत:।'-ऋग्वे १०.१०८.] ०**दंड**-पु १ वरचा हात, दंड. २ सबंध हात. 'दीर्घपणें शोभति वाहुदंडीं।'-साप्द ८.१५२. [सं.] ०**यंत्र-यद्ध**-न शरीरसामर्थ्य, मनगटांतील ताकद-शक्ति, कपट, मंत्रतंत्र युक्ति इ० निरपेक्ष केवळ शारीरिक शक्ति [सं.] ०**भूषण**-न. दंडांत बांधण्याचा अलंकार. [सं.] ०**मूल**-न काख; कांख, खोटा.

[सं] ०युद्ध-न द्वंद्वयुद्ध, मल्लयुद्ध, कुस्ती [स] ०भट-न १ हात -शर २ दंडावरील दागिना 'बाकि, बाहुवटें, बाजुबंद, बाळी ।'-आपू १८ ०वीर्य-न बाहुबल [स] ०स्फुरण-न बाहूंना स्फुरण चढणें, हात शिवशिवणें (यु द्धाकरता इ०) [सं] बाहुटा-टी-पु न १ बाहुमुळा(खांके)पासून कोपरापर्यंतचा हात २ सदऱ्याच्या बाह्याचा भाग, बखोटा ३ स्त्रियांचे एक बाहुभूषण, वांकी बाहुला-पु (राजा) बखोटा, बाहुटा, बाहू-पु हात, भुज (अशुद्ध) बाहुझांबी-स्त्री द्वंद्वयुद्ध, कुस्ती 'तुम्हीं बाहुझोंबी घेता म्हणोन।'-ह १९.१४० बाहू फुरणें-(एक शौर्याचें लक्षण) हात फुरफुरणें बाहे-पु १ बाहु, हात 'सप्राणें आफळली बाहे।'-रुया १४.१९ २ (ल) आधार 'मोडुनि श्रद्धेची बाहे।'-ज्ञा १७.४१४

बाहुटा—पु निशाण, ध्वज, पताका [हिं]

बाहुला—पु १ कापड, लांकूड, माती यांचा बनविलेला पुतळा, पुरुषाची प्रतिकृति (विशेषत मुलींच्या खेळण्यांत); भावला २ मुजगावणें 'का तृणाचा बाहुला। जो आगरामेरें टेविला। तो साचचि राखिता कोल्हा। मानिजे ना।'-ज्ञा १८.४३८ बाहुली-स्त्री १ पुतळी, खेळण्याची भावली २ डोळ्यातील पुतळी, डोळ्यात दिसणारें प्रतिबिंब, त्या प्रतिबिंबाची जागा ३ मोटेचा चाकदांडा ज्यावर बसविलेला असतो ते दोन खांब, सुदली ४ (व) तसबीर [दे बहुली बाहुली] ०देणें-दुष्कृत्य करण्यास प्रवृत्त करणें, दुष्कृत्यास प्रोत्साहन देणें बाहुलें-न बाहुली अर्थ १ व ३ पहा बाहुलेंमोरपी-पु कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ करणार मनुष्य बाहुलेमोरीप-न कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ

बाहुलें—न त्यांतील बोहलें, बहुलें 'आला मदर्पि भूपती मग त्वां नें बाहुलें निर्मिलें।'-अकक २ अनंत सीतास्वयंवर ९९

बाहुल्य—न विपुलता, समृद्धि, अतिशयता [स]

बाहेजमा—स्त्री उपऱ्या लोकांवर बसविलेला कर, खेड्यातील मूळचे रहिवासी नव्हत अशा लोकांवर बसविलेला कर [स बाह्य= बाहेरील बरवड+अर जमा]

बाहेर—क्रिवि १ आतल्या बाजूहून भिन्न ठिकाणीं, आत नव्हे असें उदा० घराबाहेर २ विशिष्ट देश-काल-मर्यादा उल्लंघून शिवाय वेगळा उदा० मर्यादेच्या बाहेर, शिरस्त्याबाहेर ३ स्त्रीनें आपल्या नवऱ्यासंबधीं बोलताना योजावयाचा शब्द 'बाहेर मागं भी जेवायाचें झालें आहे' याच्या उलट नवरा जेव्हां आपल्या पत्नीसंबधानें बोलतो तेव्हां तो प्रघात हा शब्द वापरतो [स बहिस् प्रा बहिरो, म बाहिर बाहेर । म्ह० बाहेरचे घर पुरवतात पण घरातील भेद पुरवत नाहीं -क्रिले १.३६ (बाप्र) ०करणें-विकून टाकणें काढून टाकणें दूर करणें (जिन्नस माल-मत्ता इ०) ०काढणें-हद्दपार करणें 'दाढिजे प्रजळती वैरी गिलिती आन। बाहेर काढिले।'-यमा ४ ०जाणें-१ (स्त्रियांच्या संबंधीं) लघवीला जाणें २ परसाकडे जाणें, बहिर्दिशेस जाणें. ०निघणें-पडणें-विवाहित स्त्रीनें आपला नवरा सोडून परपुरुषाकडे जाणें, घर सोडणें, गृहत्याग करणें ०यसायवास जाणें-१ मित्राच्या घरीं जमण्याकरता जाणें २ शौचास जाणें, बहिर्दिशास जाणें सामासिकशब्द- ०कोट-पु १ बाहेरील तट किंवा किल्ला, आतल्या तटाच्या बाहेरील तट २ आतील तट व बाहेरील तट यांच्या दरम्यानची जागा ३ किल्ल्याच्या बाहेरील प्रदेश ०ख्याल-पु रंडीबाजी, बहिर्व्यसन [फा खियाल्] ०ख्याली-स्त्री व्यभिचार, रंडिबाजी -वि १ छिनाल, रंडिबाज, बदफैली, व्यभिचारी २ बाहेरचा नाद-छंद-चटक-तलप-व्यसन-वेड-सवय असलेला ०गांव-पुन मोठ्या गावाच्या बाहेर असलेला लहान गाव, उपग्राम ०चार-पु स्वैराचार, रंगेलपणा, बदफैली वृत्तीनें राहणें घरचाराच्या उलट ०चारी-वि स्वच्छंदी, रंगेल, घराबाहेर स्वैर वागणारा, रंडबाज ०चाल-चाली, बाहेरची चाल-स्त्री ज्योतिषशास्त्रविषयक वेळ, काल नक्षत्राची विशिष्ट संज्ञा सूर्य नक्षत्रापासून चालू नक्षत्रापर्यंतच्या सात सात नक्षत्रांचे गट करून त्यातील पहिल्या चारास आंत चालीचीं आणि पुढील तिहींस बाहेर चालीचीं नक्षत्रें म्हणतात आतचाल पहा ०बट्टा-पु नाण्याची देवघेव करताना मिळालेला फायदा (याच्या उलट आतबट्टा=नुकसान), नाण्याच्या अदलाबदलीच्या वेळीं द्यावयाची वटणावळ ०भि(भीं)तर-क्रिवि बाहेर किंवा आत बाहेरील बाजूस किंवा आंतील बाजूस आतबाहेर कोठेंहि किंवा कोण्त्याहि ठिकाणीं 'तो घोडा कोठें बाहेरभितर असेल त्यास शोधून आण' [हिं] ०मुदी-स्त्री बाह्यशोभा दाखवा बहिरंग -वि बाहेरून डौल करणारा 'तुका म्हणे बाहेरमुदी। आहाच गोविंदी न सरती।'-तुगा २८८० [स मोद=आनंद] ०रच, बाहेरच, बाहेरवसा, बाहेरवासा-पु बाहेरची बाधा पहा ०वाटेची असणें-व्यभिचारी, बाहेरख्याली असणें 'तारा बाहेरवाटेची आहे'-हडप, झाशीमठ १२८ ०वार-न (राजा) बाहेरील आवार, बाहेरील बाजू प्रदेश, आंगण [बाहेर+आवार] ०वारा-क्रिवि (राजा) (घराबाहेरील किंवा आवाराबाहेरील) मोकळ्या जागेंत-जागेवर, बाहेर [बाहेरवार] ०सवडी-स्त्री बाह्यदृष्टि 'हेंचि पढावयालागीं। नावेक बोलिलों बाहेरसवडिया भंगीं।'-ज्ञा १०.२०६ -क्रिवि बाह्यत वरपांगी बाहेरचा-वि १ बाहेरील बाजूचा, बाहेरील २ परका, तिऱ्हाईत कुटुंबातील नस लेला (नोकर इ०) ३ हलक्या जातीचा (अस्पृश्य महारमांग, भंगी इ०) ४ -हाती (ब्राह्मण विधवा स्त्रियांच्या भाषेत) बाहेरचा छंद-नाद-पु रंडीबाजी बाहेरची-वि (बायकी)

पिशाच्चशी (क्रि० होणें, पडणें). बाहेरची पीडा-स्त्री उपदंश, गर्मीचा रोग बाहेरची बाधा, बाहेर बाधा-स्त्री भूतबाधा, भुतानें, पिशाच्यानें इ० झपाटणें (क्रि० लागणें, होणें, असणें) बाहेरचें-न (बायकी) भूतबाधा बाहेरला, बाहेरील-वि १ बाहेरचा पहा २ पृष्ठभागावरला बाहेरली, बाहेरली पीडा-बाधा-बाहेरची पीडा पहा. बाहेरलें-न १ (व) भूत पिशाच्चाची बाधा, पीडा, त्रास. २ (व ल.) नपुंसक बाहेरा-पु (अविद्या) आपल्या हातातील जेंबियानें जोडीदाराच्या उजव्या कानशिलावर केलेला वार बाहेरील-वि बाहेरचा पहा बाहेरील टांग-स्त्री (कुस्ती) आपल्या एका हातानें जोडीदाराचा हात आपल्या बगलेंतून घेऊन आपल्या दुसऱ्या हातानें त्याचें मनगट धरावें आपल्या ज्या बगलेंत जोडीदाराचा हात धरला असल त्याच बाजूच्या आपल्या पायानं जोडीदाराचा गुडघ्यापासून घोटयापर्यंत पाय अडकवून त्याला झोका देऊन पाडणें बाहेरून-क्रिवि बाहेरच्या बाजूनें व हेरच्या बाजूकडून बाहिरलु-वि बाहेरचा 'आंगींनि गंधुणा झोलु। पहिलाचि हा बाहिरलु।'-अमृ २ ४८.

बाहो—पु बाहु, हात

बाहोला-ली-लें—बाहुला इ० पहा

बाह्य—पु १ इंद्रियगम्यविषय, बाह्यविषय जडद्रव्य 'जयातें बाह्याची भाप। नगिळेचि नि शेष।'-ज्ञा ५ १३० २ इंद्रिय -वि बाहेरील, बाहेरचा (बाह्य शब्द उत्तरपदीं येऊन बाहेरील, पलीकडचा, विषय नसलेला इ० अर्थी याचे इतर पुष्कळ समास होतात उदा० आचार-इंद्रिय-पथ-जाति-धर्म-रीति-लोक-विचार-शास्त्र-संप्रदाय-विधि-व्यवहार-प्रमाण-बुद्धि-ज्ञान-बाह्य) -क्रिवि बाहेरच्या बाजूस 'नाना परींच्या घेतल्या सुर्यी। तरी अंतर-दोषा बाह्य फावती।'-एरुस्व १५ ३७ [स] ०गोल-वि ज्याचा पृष्ठभाग गोल असून बाहेर आलेला आहे असा याच्या उलट अंतर्गोल ०प्रयत्न-पु शब्दोच्चार करण्यात श्वासाच्या होणाऱ्या दोन मोठ्या क्रियांपैकीं दुसरी-ओठाबाहेर पूर्ण शब्दोच्चार होण्याची-वागिंद्रियाची क्रिया यात एकंदर वागिंद्रियाच निरनिराळे अकरा प्रयत्न आहेत आभ्यंतरप्रयत्न पहा ०लांग-न (गो) बाह्यांग ०वर्ती-त्रिवि बाह्यात्कारी [प्रा] ०स्थिति-स्त्री (एखाद्या वस्तूची वगैरेची) बाहेरील स्थिति, अवस्था [स] ०स्फूर्ति-स्त्री बाहेरील वस्तूचें अस्तित्व समजण्याचें ज्ञान, बाहेरील वस्तूचा भास, बाह्यज्ञान 'बाह्यस्फूर्ति मावळली।'-एरुस्व १ ८७ [स] बाह्यात्कारीं-क्रिवि १ बाहेरील बाजूस, बाहेरून २ (ल) उघडपणें मोकळेपणें ३ बाह्यत, वरवर, दिसण्यात वरपांगीं (मनापासून, प्रामाणिकपणें नव्हे असें) 'हे दांघे बाह्यात्कारीं गोडीनें वागतात परंतु आतून द्वेष आहे' [बाह्य+आकार] बाह्योपचार-पु (वैद्यक) पोटांत न घेता शरीराला बाहेरून करण्याचा इलाज, औषधयोजना [सं. बाह्य+उपचार]

बाह्या—(महानु) बाहुबळ बाहू 'मोक्षाचा बाह्या गेला।'-भाए ६१ [स बाहु]

बाह्या—पु बगला, पगवाजाची, घुमाची बाजू, घुमारा, हा हाड्या हातानें बाजवितात म्हणून यास हें नांव पडलें हा लांकडी किंवा बहुधा तांब्या-पितळेचा असतो वरचें मोकळें तोंड कातड्यानें मढविलेलें असून त्यावर तसुभर व्यासाची वर्तुळाकार शाई घातलेली असते [हिं बाह=बावा, स बाम, हिं बाय]

बाह्य—पु बाह्वा पहा

बाळ बाळक—न १ बालक लहान मूल २ -पु मुलगा, शिशु 'जसा बाराचा चपळ बाळ बापानें।'-मोभीष्म ११ ६९ -वि १ लहान, अल्पवयी २ मूर्ख 'पंडित न गमसि जरि बहु पांडित्यहि करिसि दिससि बाळ मला।'-मोकर्ण ४१ १८ ३ अजाण 'तुमजे बाळासि किमपि ...।'-मोमौसल ११ [स बाल=मूल, बाल+क=बालक] म्हण० असतील बाळ तर फेडतील काळ ०आंबा-पु कच्चा किंवा हिरवा आंबा ०कडू-डूं-न १ लहान मुलांना विरंगुळ वगैरे कित्येक कडू औषधें (विशेषत सकाळीं) उगाळून पाजतात तें, घुटी २ (ल) लहानपणीं मिळालेलें शिक्षण किंवा वळण बाळकडू असणें-उपजत प्रवृत्ति किंवा गुण असणें, गोडी असणें. 'कोळ्याच्या मुलांना पोहोण्याचें बाळकडूच असतें' बाळकधा-पु गोसाव्याचा शिष्य [बालक] ०क्रीडा-स्त्री लहानपणींचे लहान मुलाचे खेळ [स बालक्रीडा] ०खुंट-पु कळीच्या बुडास नवीन फुटणारा कोंभ, मोना ०गळा-पु लहान मुलाचा बारीक आवाज, न फुटलेला आवाज ०गुडा-पु बालगुडा पहा ०गोपाळ-पुअव १ (कृष्णाचे सवंगडी, गवळ्याचीं पोरें यावरून) लहान मुलें, लहानमोठीं एकत्र जमलेलीं मुलें २ एकत्र जमलेलीं गावातील लहानथोर माणसें 'महाराज, हे सर्व बाळगोपाळ मिळाले आहेत त्यांजवर आपण दया करावी' [बाळ+गोपाल=गवळी] ०चरित-त्र-न लहानपणचें चरित्र, बालक्रीडा [स] ०छंद-पु लहान मुलानें घेतलेला चाळा, हट्ट [स] ०टोळ-पु लहान व हिरवा टोळ ०टांक-ढांक-पु बगळा ०ताड-पु नर जातीचा ताड यास फळें येत नाहींत ०दशा-स्त्री बाल्य, बाळपण, बाल्यावस्था 'आपली उघड बाळदशा।'-ज्ञा ६ २६० [स] ०दांत-पुअव लहानपणचे किंवा पहिले दांत, दुधाचे दांत ०दृष्टि स्त्री तारुण्यातील बारीक व लांबची वस्तु जिनें दिसते अशी दृष्टि, जामदार दृष्टि [स] ०पणचें लोणी-न पहिल्यानें व्यालेल्या गाईच्या किंवा म्हशीच्या दुधावरील लोणी ०परदेशी-पर

वशी-परवर्षी-स्त्री. बाल्परवेशी पहा ०पाठ-पु ल्हानपणीं शिकलेली विद्या, ल्हानपणींची शिकवण [स] ०पट-न १ बाळाबा २ रुपया इ०कास असलेली बारीक चीर ०फोक-पु (नाजुक किंवा कोंवळी फांदी यावरून) तरुण; तरणाबांड, आडदांडा ०बद्-बोध-वि बाल्बोध पहा ०वंद्-न बाळबोध, देवनागरी लिपी ०बोध किता-पु (ल) उदार धोरण 'मी मुंबई इलाख्याचा कारभार चालवितांना एल्फिन्स्टन यानीं घालून दिलेला बाळबोध कित्ता बळवीन'-टिले १४३६ ०बोध वळण-न साधी रीत जुनी, सनातनधर्माची रीत ०बुद्धि-स्त्री मुलाची बुद्धि -वि पोरकट समजुतीचा, अज्ञानी, पोरबुद्धि कुरबुद्धि ०बेल-न बेलाचें कोंवळें फळ ०ब्रह्मचारी-भाषा-मित्र-इ० बालम-न्ये पहा ०भिकारी-पु जन्मापासून भिकारी याच्या उलट गर्भश्रीमत ०भूक-स्त्री (मुलाची भूक यावरून) वरचेवर, घटकेघटकेला लागणारी भूक ०भोंक-न १ बगळा, बाळढोंक २ (ल) लाव मानेचा इसम, लव मान्या ०भोग-पु १ प्रात काळची पूजा झाल्यानंतर देवाला अर्पण केलेला उपहार २ (यावरून ल) ल्हान मुलांचा सकाळचा फराळ ३ अशा नैवेद्याचे किंवा फराळाचे पदार्थ (क्रि० देणें, करणें) ४ (सामान्यत) हिस्सा, वाटा, भाग (क्रि० करणें) ०मति-स्त्री अज्ञान 'रत्नें म्हणोनि भरिं इगळ जेविं खोळे। घे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे।'-आपू २९ ०मायणी-स्त्री गाडीच्या चाकाच्या आतील बाजूचा वसू आतील वसवी, कणा आखरींत भक्कम करण्याची लोखंडी चावी(माण) बाळमाइनी ०मुकी-स्त्री १ मेजवानीच्या किंवा फराळाच्या वेळीं मुपचुप खानगी म्हणून राखून ठेवलेला एखादा जिन्नस किंवा घास २ असा राखून ठेवलेला नसेल त्यास दंड द्यावा लागणें किंवा दिलेला दंड (क्रि० लागणें) ०मुज्या-पु ल्हानपणापासून मुज्या, मोठा झाला असता तरी अविवाहित किंवा ब्रह्मचारी असलेला मनुष्य ०रंडा रांड-विधवा-स्त्री बालरंडा पहा ०राजा-पु पुढ घोंट किंवा दांडग्या मुलाला लाडिकपणें लावण्यात येणारा शब्द [स] ०लेणें-ल्यार्णे-न ल्हान मुलाच्या अगावर घालावयाचे विदली इ० दागिने 'विषयाचें बाळलेणें।' -शिशु ९१ ०वाटी-स्त्री १ सकाळचा अल्पोपहार न्याहारी बाळभोग (क्रि० झोकणें चढविणें करणें खाणें, होणें) २ वाटा भाग, हिस्सा ०वैद्य-पु ल्हान मुलाचा वैद्य ०शब्द-पु ल्हान मुलासारखें बोलणें आवाज, उच्चार 'बाळशब्दें खेळवील तनुजाला।' ०शिरं-न (कों) बाळतिणीला तिच्या मुलाकरिता धर्मार्थ दिलें दूध भाडीं व इतर आवश्यक वस्तु इ० [स बाल+क्षीर] ०सर स्वती-स्त्री बाल्सरस्वती पहा ०सवत-स्त्री (बायकी) ल्हानपणापासूनची सवत [बाल+स सपत्नी] ०स्वार-वि १ ल्हानपणापासून घोड्यावर बसणारा २ (ल) ल्हानपणापासून एखाद्या शास्त्रांत किंवा उद्योगधंद्यात प्रवीण असलेला, जन्माभ्यास असलेला ०हिरडा-हरडा-डी-हर्तकी-पुस्त्री बाल्हरीतकी, कोंवळा बाळविलेला हर्डा, हें एक औषधी फळ आहे चांभारी हिरडा पहा [सं बाल्हरीतकी] बाळाबा-पु बाळआबा पहा बाळाभ्यास, बाळाभ्यासी-बालाभ्यास, बालाभ्यासी पहा बाळामराई-स्त्री आंब्याच्या ल्हान झाडांची बाग [बाळ+आमराई] बाळायती-वि बाळ, ल्हान 'त्या बाळायती गोपींतें। हरिले दैत्य वधें तथें।'-रास १ ३६० बाळेभोंक-न बाळभोंक, बगळा बाळेभोळे-वि अज्ञ आणि भोळसर 'माया दुस्तर शास्त्रप्रसिद्धी। तथें बाळेभोळे स्थूळ बुद्धी।'-एभा ३२२४ बाळोपचार, बाळोपचारी-बालोपचार-री पहा

बाळकी—स्त्री (गो) उचकी

बाळकें—न १ छाया. २ प्रतिबिंब -मनको [प्रा]

बाळगण—स्त्री (मुलें, गुरेंढोरें इ०कांचें) पालन, जोपासना [बाळगणें] बाळगणा-वि (राजा) ल्हान मुलांची किंवा गुरांवासरांची काळजी घेणारा ल्हान मुलांना सभाळणारा [बाळगणें] बाळगणावळ-स्त्री मुलं, गुरें इ० बाळगण्याबद्दल द्यावा लागणारा पैसा, मजुरी बाळगणें-सक्रि १ सभाळणें, वाढविणें काळजी घेणें, पालन करणें २ राखणें, पदरीं ठेवणें, आश्रय देणें (सैन्य परिवार इ०स) ३ धरणें, राखणें, जवळ असणें, ठेवणें (अभिमान, गर्व, कर्ज इ०) 'तो विद्या बाळगतो' 'पैसा असून कर्ज का बाळगतां?' बाळगीर-स्त्री १ (कों) मुलें, गुरें इ० सभाळण्याचें काम किंवा कष्ट २ (ल) जीं सभाळण्याची जबाबदारी आपणावर आहे व जीं सभाळण्यात फार श्रम व त्रास होतो अशीं मुलें किंवा गुरें इ० समुच्चयानें

बाळगुंडा—बालगुंडा पहा

बाळणें—सक्रि (कापडाचें दुकान) विकलेली वस्तु विकत घेणाऱ्याला देणें; त्याच्या स्वाधीन करणें, विकणें

बाळणें—सक्रि (व) जाळणें (कापूर, उद उदबत्ती, राळ इ०) [गु]

बाळणें, बाळंदा—नपु (गो कु) देवळासमोरील मंडपाला दोन्ही किंवा चारी बाजूंनीं बसण्याकरता केलेला चिरेबंदी कट्टा, बळाणी यावर मानकरी बसतात

बाळंत—स्त्री १ मुक्ती प्रसूत झालेली स्त्री (क्रि० होणें) २ (व) आपली फाजील काळजी घेणारा मनुष्य, स्वतःचें नदर्मी कोडकौतुक करणारा इसम 'आली बाळंत होऊन गुडाळून' [स बाल्वती] ०काढा-पु बाळतिणीस वैद्यकात सांगितलेला द्यावयाचा काढा ०खोली-स्त्री बाळंत होण्याची खोली ज्या खोलींत बाळंत स्त्री असते ती खोली ०घर-न १ ज्या खोलींत किंवा घरांत स्त्री

बाळत झाली आहे त्याला सोहेर फिटेपर्यंत (दहा दिवस) म्हणतात २ बाळतखोली ०**चुडा**-पु बाळतिणीचा सोहेर फिटल्यानंतर तिला भरावयाच्या बांगड्या ०**निंब**-पु निंबाची एक जात, बड्डु निंब ०**पण**-न १ प्रसूति २ बाळतिणीची चाकरी, सुश्रूषा ३ (ल) एखादें कार्य होऊन गेल्यावर त्यासबंधीं पुढें करावयाची व्यवस्था ०**बोळ**-पु काळा बोळ, हा एका झाडाचा वाळलेला डिंक असून बाळतिणीला देतात **बाळंत(ते)र, बायंटेर**-पुन (गो) बाळतपण **बाळंत रोग**-पु बाळतिणीस होणारा क्षय रोग, सूतिकारोग याचीं लक्षणें-ज्वर, अतिसार, ग्लानि, शूळ, अशक्तपणा इ० हा रोग कष्टसाध्य आहे ०**विडा**-पु बारशाला किंवा त्यानतर बाळतिणीस तिच्या इष्टमित्रानीं, नातेवाईकानीं द्याव याचा विडा, ओटी, खण, कुंची, बाळलेणें इ० ०**शेप-शोप**-स्त्री शेपेचा एक प्रकार, यापासून औषधी तेल निघतें ही स्निग्ध व गोड असते पानथरी, जंत व मूळव्याध या रोगावर व वात कफावर उपयोगी आहे [स शतपुष्पिका, हिं सोयासोयके बीज] **बाळंतीण**-स्त्री नुकतीच प्रसूत झालेली स्त्री बाळत **बाळं(ळां)तें, बाळवर्तें**-नअव बाळतिणीच्या मुलाचीं आणि तिचीं वस्त्रें इ० 'त्रिभुवनपाळा बाळात्याचें पांघरवीजे लुगडें वो।' -मध्व २३

बाळंदा-धा-पु १ मुलें वाढविण्यात, त्याची जोपासना करण्यात भोगावा लागणारा हरएक प्रकारचा त्रास किंवा काढाव्या लागणाऱ्या खस्ता २ हरएक प्रकारचा त्रास देणारीं मुलें गुरें, बायका इ० खटलें, ३ लहान मुलाचें लेणें, अगावर घालण्याचे दागिने [स बाल+धा=धारण करणें]

बाळदिंड—न (तजा) कळीचें काल [फा बाळेदिङ्ग बाळे=केळें+दिङ्ग=काल]

बाळदी—वि बैल किंवा गाय याच्या कातड्याचा (जोडा) याच्या उलट म्हसरी ०**जोडा**-पु उंची जोडा, अधोडी जोड्याहून उच्च प्रतीचा जोडा

बाळ(ळी)बुगडी—स्त्री दागदागिन्याबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द बाळी व बुगडी

बाळबोळ—क्रिवि तोंडोतोंड, काठोकाठ पूर्ण माप भरून (क्रि० घालणें, भरणें, भोजणें, मापणें)

बाळवणें—सक्रि (त) चोरणें 'आमचें पुस्तक कोणीतरी बाळवलें' [फा बाला]

बाळवागी—स्त्री बेलवांगी पहा

बाळसंतोष—पु भिकाऱ्याचा एक वर्ग किंवा त्यातील एक व्यक्ति हे भिकारी बाळसंतोष हा शब्द मोठ्यानें म्हणून जुने कपडे मागतात याच्या अगावर नाना रंगाचीं वस्त्रें असतात 'बाबा बाळसंतोष, बाबा बाळसंतोष नाम घेता हरती दोष।' -दावि ५०१ [स बाळ+संतोष] (बाप्र) उघडाबोडा बाळ संतोष-वि १ निर्धन २ ज्यास कोणी मागेंपुढें नाहीं असा

बाळसांगाडा—पु (मल्लविद्या) आपल्या एका पायावर जमिनीवर असलेल्या जोडिदाराचा घोटा धरून पाय उचलून आपला पाय जोडीदाराकडील पायाच्या आतील घोट्याकडील बाजूनें घालून जोडीदाराच्या पायाचा पंजा आपल्या जागड्यात धरून व आपला गुडघा जमिनीवर टेंकून जोडीदारास मारणें [बल्लगाड=माणसाला जोरानें दाबून अडकवून ठेवणें, यावरून झाला असावा]

बाळसें—न १ मूल साधारणत एक वर्षाचें होईपर्यंत त्याच्या अंगावर दिसणारी पुष्टता, तान्ह्या किंवा लहान मुलाचा गुबगुबीत पणा, लठ्ठपणा (क्रि० येणें, चढणें) 'ऐसें रंकरू एक। प्रसवली हे दख। जयाचें तिन्हीलोक। बाळसें गा।' -ज्ञा १४ १०६ २(ल) टवटवी, तजेला, नवीनपणा, कांति (तारुण्याची किंवा आरोग्याव स्थेची) [बाळ] ०**दार**-वि गुबगुबीत, गुबगुबीत, लठ्ठ, बाळसें घेतलेला, गोंडस

बाळसावणें, बाळसणें—अक्रि १ गुबगुबीत होणें, लठ्ठ होणें, बाळसें येणें (तान्हें किंवा लहान मूल) २ (विशेषत बाळ सणें) माता होणें, (ल) मूल होणें 'बाळसलीस आता पोरपणा करू नको' ३ (विशेषत बाळसणें) पोरकटपणा करणें, मुलाप्रमाणें पोरकटपणानें वागणें [बाळसें किंवा बाल]

बाळा—स्त्री बाला, तरुण स्त्री, नकतेंच लग्न झालेली लहान मुलगी, तारुण्यावस्थेस पूर्ण आली नाहीं अशी स्त्री जैसें न साग णेवरी। बाळा पतीसी रूप करी।' -ज्ञा १५ ४६८ [स बाला]

बाळा—पु बैलाला लडिवाळपणानें किंवा प्रेमानें लावण्यात येणारा शब्द [बाल] **बाळ्या हाकणें-मारणें-देणें**-धावणें, पळणें, (मोटकरी मोट भरली म्हणजे बैलानीं ती ओढावी म्हणून बाळ्या असा लांबेचा शब्द उच्चारतो त्यावरून -मोल) बाला हाकणें (म्हणज फसवून पळून जाणें हा शब्द) व बाळा हाकणें हा शब्द एकच असावा

बाळा—स्त्रीअव क्षुद्रदैवतें 'आखमाता मायराणी। बाळा बगुळा मानविणी।' -दा ४ ६ १६

बाळा—पु कानाचे पाळ्याचे भोकात घालण्याचा वर्तुळाकारी आकाराचा दोन्ही बाजूनीं रत्नजडित असा पुरुषाचा दागिना

बाळो—वि बाहळा वाडा तावड्या अगर काळ्या रंगावर दुसऱ्या रंगाचे पट्टे किंवा ठिपके असलेला (बैल गाय इ०)

बाळो—पु (गो) शाई अगर कोणत्याहि पातळ रंगाचा थेंब अगर ठिपका

बाळो—पु (गो) एक प्रकारचा मासा, (कर्लीचें) पिल्लू

बाळाडचें-बाळाडप—सक्रि (गो) ओलाडणें

बाळांत घर-चुडा-निंब-पण-बोळ-रोग-विडा-शेप-शोप-बाळातीण-बाळातें-बाळत बाळत घर पहा म्ह० बाळातीक वैजीण ही जायच =बाळतिणीला सुईण ही पाहिजेच

बाळांदर—न (गो) झाडावर राहणारा मुंगसासारखा प्राणी हा पुढीस असलेल्या पातळ चामडीच्या योगानें पक्ष्यासारखा उडून जातो

बाळाणेनसीं—क्रिवि (महानु) सज्जामध्यें, ग्यालरीत, माडीवर 'बरुनि शृंगाररचना । बैसली बाळाणेनसीं ।'-भाए ३७८ [स अलिंद आलिंद]

बालिगा—पु तरणा एडका, मेंढा (विशेषत मुंज खेळणारा) २ (ल) जवान तरुण ३ (ल) खूप मोठा दगड

बाळी—स्त्री (काव्य) कन्या, मुलगी, तरुण स्त्री नऊ पाहसी भीमकबाळी।'-एरुस्व ८ २७ [स बाला] **बाळीभोळी**-वि भावडी 'तेथें जावें तें बाळीभोळीं।'-दावि २८१

बाळी—स्त्री कर्णभूषण, कानातील एक अलंकार ०**बुगडी**-स्त्री बाळयाबुगड्या इ० बारीकसारीक दागिने

बाळें—न (राजा) म्हातारचळ म्हातारपणचें भ्रमिष्ठासारखें किंवा मूर्खासारखें आचरण [बाळ] **बाळेणें**—अक्रि खुळा बनणें, म्हातारचळ लागणें, वेडा होणें, झोपेंत बडबडणें [बाळें]

बाळेला—वि वेडसर झालेला 'शोधी वनीं, प्रभु गमे श्री विरही जैवि वृद्ध बाळेला।'-मोवन ११ ५८ [बाळ]

बाळेणें—अक्रि विस्तार पुष्कळ होऊन फळें कमी लागणें (फळभाजी इ०स)

बि—अ (कुण) सुद्धां, हि 'मी बि गलों', [स अपि, प्रा वि]

बिक—न १ बळ, सामर्थ्य शक्ति 'गुणा सगुणपणाचें बिक। बहुवस एय।'-ज्ञा १ ३८ २ सौंदर्य, शोभा 'योवनभारभर बिक दाट। सघन योगलीळा।'-दावि ११ ३ तेज शोभा -शर ४ डौल, ऐट 'हय रथ गज बहुनादी उद्धर बसुनि मिरविती बिके।'-देप ६७ [स अभिल्या-भिल्या-बिक-राजवाडे]

बिकट—वि १ कठिण, अवघड, (अनेक अर्थांनीं उदा० फिरण्यास, डोंगर चढण्यास काम करण्यास, धडा-हिशेब समजण्यास, गोष्ट घडण्यास इ०) 'विकट वाट वहिवाट नसावी धोपटमार्गा सोडु नको।'-अफला ५९ २ त्रासदायक ३ दुर्बोध ४ अजिंक्य ५ दु साध्य ६ भयंकर, निकराची, रसाकसीची (युद्ध लढाई इ०) 'अमृतरायाच्या लोकांनीं। विकट केली खणाखणी।'-ऐपो ८६ [स विकट तुल० का बिक=घट्ट+कट्टु= बांधणें निकट्टु]

बिक(के)ण—स्त्री (गो कारवारी) फणसाच्या गऱ्यातील बी फणसाची आठोळी बिगट [बीं]

बिकणी—स्त्री (गो) वायणगात बी विस्कटण्याची क्रिया

बिकलम—न १ लेखक कारकुनाकडून लिहविलेल्या पत्रावर शेवटीं यजमान स्वत सहीबजा जीं चार अक्षरें, रेघ इ० काढतो तें मालकाचें हस्ताक्षर २ कधीं कधीं लेखाच्या, पत्राच्या शेवटीं लेखक हा शब्द लिहितात -क्रिवि कलमवार, तपशीलवार [फा बि+कलम] ०**जुलूम**-वि जुलमानें लिहिलेलें 'आपणास नेऊन रजावंद नसतां लेहून घेतलें मग आपण बिकलमजुलूम म्हणून दहशात नाऊन गैरहजीर होऊन तुमचे भेटीस आलों'-रा १० ४२०

बिघुण, बिबुड—पु (गो) ढेकूण [ढेकुण द्वि]

बिंग—न (शब्दच स) १ दोष, उणीव, उणेपणा व्यंग न्यून, कमतरता २ गुप्त गोष्ट, गुह्य, रहस्य (वाईट अर्थानें) [स व्यंग] ०**बाहेर काढणें-पडणें**-गुप्त गोष्ट, रहस्य उघडकीस आणणें, येणें 'खाडिलकरी मेनकेनें मात्र त्या भगवताचें बिंग बाहेर काढलें'-नाकु ३ ४१ **बिंगा**-वि सदोष, अपूर्ण, उणा, व्यंगयुक्त 'वांहीं कर्नाटदेश सेंगा, जगला परि बिंगा।'-राग १०५ [स व्यंग] **बिंगें**-न १ दोष, उणपणा, कमतरता न्यून (कोणत्याहि गोष्टीच्या उत्कृष्टपणास किंवा पूर्णतेस जरूर असलेल्या एखाद्या गोष्टीचा) अभाव बिंग पहा (क्रि० पाडणें, काढणें पडणें) 'त्यानें प्रयोजन चांगलें केलें परंतु खूप धाणेरें होतें एवढें बिंगें पडलें' २ कोणतेंहि गैरशिस्त, नीतिभ्रष्ट वर्तन, कृति [स व्यंग]

बिंग—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

बिगट—वि कठिण, अवघड, (विरू) विकट पहा **बिगटध्या**-वि हेकट, तिरसट, व्यवहारास कठिण

बिगट—न (गो) फणसाची आठोळी बिकण पहा

बिगटणें—अक्रि १ (प्र) बिलगणें, चिकटणें २ अगदीं जवळ येणें, गळ्यात पडणें [का बिगिट=घट्ट असणें]

बिगटी—स्त्री (विरू) बिग्की पहा

बिगड, बिग(गा)डणें, बिगडाबिगड, बिगाड—बिघड, बिघडणें इ० पहा

बिगर—शअ शिवाय, खेरीज वाचुन 'तुमच्या बिगर हें काम होणार नाहीं' [अर फा ब-धैर, हिं बिगर] ०**इयत्ता**-स्त्री (इयत्तेवाचून) उजळणी शिकणा या मुलाचा वर्ग, बालवर्ग, शिशुवर्ग, बिगारी

बिगार—स्त्री १ मोबदला किंवा मजुरी न देता सरकारनें किंवा सरकारी अधिकाऱ्यानें करवून घेतलेलें काम वेठ २ सक्तीनें काम करावयास लाविलेल्या इसमानें जनावरानें वाहून नेलेलें ओझें ३ (ल) निष्काळजीपणानें कसेंबसें केलेलें काम इच्छा नसताना केलेलें काम ४ सक्तीनें, नाखुषीनें केलेला उपकार [फा बेगार-री] म्ह० बैठेसे बिगार भली=रिकामें बसण्यापेक्षा दुसऱ्याचें काम केलेलें बरें ०**खातें**-न बिगारीनें करविलेल्या कामाचा बिगारी लोकांचा हिशेब ठेवणारें खातें ०**धन**-वि (व) फालतु **बिगारी**-पु १ वेठीस धरलेला माणूस, सक्तीनें कोणतेंहि काम करावयास लाविलेला इसम २ हमाल, मजूर कुली

विगिविगी, विगा विगीन—क्रिवि (कुण) त्वकर त्वकर 'न्यारिचा वकुत होईल मैतरणी विगिविगी चाल।'—यशोधन [स वेगेन, तुल० का विगि, व्यागे=त्वकर]

विघडणें—उक्रि खराब करणें, नुकसान करणें, सडविणें, नासविणें —अक्रि १ खराब होणें, वाईट होणें, नासणें २ (ल) वैमनस्य, वेबनाव उत्पन्न होणें, सोईनें न वागणें. ३ (शरीरप्रकृति) नादुरुस्त होणें ४ वेगळें होणें 'ते दोन्ही जडता न ते विघडती आश्चर्य वीरोत्तमा।'—आसेतु ३४ [स विघटन]

विघडाविघड—स्त्री १ सर्वसाधारण खराबी, नुकसान २ खराब झालेली, नाश पावलेली स्थिति (वस्तु, मसलत, कामकाज इ०ची) [विघडणें]

विघा(घ)ड—पु १ खराबी; नाश, नासाडी, वाईट, नुकसानकारक स्थिति 'जैसें दुध पवित्र गोड। परी लवण स्पर्शता परमद्वाड। तेवी तूतें घडून विघड। आलें आहे महाराजा।'—नव १६ १५१ २ वेबनाव, भांडण, वितुष्ट, वैमनस्य 'का वीं तू प्रणयें विघाड लटिका जेन्हा मशीं दाविती।'—केक ७१ [स वि+घट्]

विघाडणें—(विकृ) विघडणें पहा

विघा—पु १ जमिनीच्या मोजणीचें परिमाण, वीस पाड किंवा चारशें चौरस काठ्या हें परिमाण निरनिराळ्या प्रांतात भिन्न आहे पुण्या-मुंबईकडे ३९०० चौ यार्ड, गुजराथेंत २९५० चौ यार्ड व बंगालमध्यें १६०० चौ यार्ड म्हणजे एक विघा होतो २ वीस पाड जमीन [स विग्रह] **०विघोटी**—स्त्री विघा शब्दाची द्विरुक्ति विघा पहा **०वणी विघवण**—स्त्री १ विघ्याच्या मापान केलेली जमिनीची मोजणी २ विघ्याच्या मापानें बसविलेला शतसारा, फाळा, तरमवदी [विघा] **विघोटी**—स्त्री (तिरस्कारार्थी) विघा

विचकटणें—उक्रि १ (ग्रा) (जमीन) वरवर उकरणें, खणणें २ (विकृ) विचकटणें पहा

विचकणें, विचकटणें, विचकावणें—अक्रि घाबरणें, दचकणें, भुजणें, एकदम भीति वाटणें भयभीत होणें 'चित्तनीं विचकता मन। सविवेक बुध्दिबळें जाण।'—एभा १४ ५०१ [स वि+चक्, हिं बिचकना]

विचकणी, विचकावणी—स्त्री दचकणी, सभ्रांत स्थिति भिणें विचकणें (धातुसाधित नाम)

विचका-क्या—वि सहजासहजीं बिचकणारा, दचकणारा; बुजरा, बुजरट [विचकणें]

विचकाव(वि)णें—उक्रि भिवविणें, भीति दाखविणें, भयभीत करणें, दचकाविणें [विचकणें] **विचकावणी**—स्त्री एकदम भिवविणें, दचकाविणें [विचकाविणें]

विचवा-चा—वि १ तल्लख, हुशार, तरतरीत (मूल) २ चपळ, चलाख, तुरुतुरु धावणारें (घोडें) ३ (व्यापक) जलद, भरभर चालणारी, फर्डी (लेखणी) [विचवा]

विचरें—न एक प्रकारचा मासा पाक पहा

विचल—स्त्रीपु १ विघाड, (चागल्या गोष्टीचा वाईट गोष्टींत) बदल, फेरफार २ माघार, कच (क्रि० खाणें) [स वि+चल]

विचलणी—स्त्री १ रस्ता सोडणें, आड जाणें, बाजूस वळणें २ योग्य, सरळ किंवा सम्य सरणी सोडून त्याच्या विरुद्ध सरणीस लागणें [विचलणें] **विचलणें**—अक्रि १ सरळ मार्ग सोडून वाईट मार्गानें जाणें, गैरशिस्त, दुर्वर्तनी बनणें, विघडणें २ भ्रमिष्ट होणें, खुळावणें, बेहसर होणें ३ माघार खाणें, वचनभंग करणें, करार सोडून मागें हटणें ४ विसरणें [स विचलन, हि बिछलना]

विचवा, विचोवा-वा—पु ज्याला मध्यें खांब नाहीं असा डेरा, तबू 'क्षण एक आपानीं आराम केला। विचोव्यात भाल्नीं गाठिलें।'—अफला १७ —पेद १८ १७३ [फा बीचोबा]

विचवा—पु १ विंचवाच्या आकाराची लहान, वाकडी कट्यार 'विचवा लवगी गुरगुज साग सोटा वरची पेंक्ती।'—ऐपो १०९ २ (ल) लहान परतु भरभर चालणारी लेखणी (मुळात रूढ) ३ लहान परतु हुशार, तरतरीत माणूस ४ पायाच्या आगठयात घालावयाचें वळें ५ डोंगराळ प्रदेशात होणारें एक लहान झाड याचा आकार विंचवाच्या नांगीप्रमाणें असतो (ठाकुर लोक त्यास कोंबडा म्हणतात) [स वृश्चिक, हिं बिछुआ] —वि विचवा पहा

विचारा—वि. १ गरीब, अनाथ, दीन २ दुर्बळ, बापडा, कींव करण्याजोगा ३ क्षुद्र, पामर ४ निरपराधी [फा, तुल०हि बे स चार=गमन]

विछ्ञात-द—स्त्री (विकृ) विशात पहा

विछाइ(य)ती विछायत—वि १ दुकान न घालता आपला माल पेठ, बाजार यात विकण्यास नेणारा २ रस्त्याच्या कडेला किंवा घराच्या पायरीवर माल मांडून विकणारा (उदमी, व्यापारी), गैर दुकानदार, फेरीवाला 'बिछायती वाणी'—बाडसमा ३ १३५ 'अडत मजूरी, व्याज वगैरे जे जे खर्च आम्हास घ्यावे लागतात त्याची खुलासेवार माहिती आमच्या विछाइत लोकाकरिता दिली आहे —मुव्या (प्रस्तावना) १ ३ (व) माल खरेदीसाठीं गावोगाव फिरणारा (अडत्या दलाल) ४ (अडत) ज्याला उसाकरिता पेंड वगैरे घेण्यासाठीं आगाऊ पैसे देतात तो (शेतकरी) —वि अशा तऱ्हेच्या व्यापाऱ्यासबधीं, व्यापारविषयक (माल इ०) [विछायत]

विछाई(य)त—स्त्री १ बसावयासाठीं आथरलेलें जाजम सतरजी इ० बैठक —सभासद ५८ २ मालमत्ता ३ शेज, बिछाना [अर बिसात]

बिछा(छो)ना—पु निजण्यासाठीं पसरलेली गादी, हंथरूण इ० भेरधन, सेज, शय्या [स वि+च्छद् हिं बिछाना] बिछाने मजला—पु (नाविक) मल्लाहांच्या उपयोगाकरितां झुलते बिछाने टांगण्याचा मजला, हा तोफामजल्याखालीं असतो (इं) बर्थडेक बिछोन्यावरच जिरणें—(व) रोगी अतिशय अशक्त होऊन स्थान उठण्याजोगाही शक्ति नसणें, अंथरुणाला खिळणें

बिछायत—स्त्री (सतरंजी, जाजम इ०) जमिनीवर पसरणें किंवा आंथरणें [बिछाविणें] बिछ(य,वि)णें—सक्रि १ (सतरंजी, जाजम गादी इ०) जमीन, प ग इ०वर पसरणें, आंथरणें, घालणें 'मेरी महालामध्यें दिस पल्ग बिछाऊन। शेजारी निजले दोघे लई प्रीत लाऊन'—पला ७९ २ पाडणें, चीत करणें, जमीन दोस्त करणें, लोळविणें ३ लपवून टाकणें स्वल्प करणें, फस्त करणें [हिं बिछाना, बिछवाना]

बिजक—न (मालावरोबर पाठविलेली) किंमत इ०ची तपशीलचिठ्ठी, अडपी, आवरणी बीजक पहा [स बीजक]

बिजणें—न बीं विखरणें, रुजत घालणें —मनको [बीज]

बिजन—स्त्री कत्तल, नाश, कत्तलाम —वि निष्प्राण, ठार 'आपल्या साठ बायकांस एकएकीस बोलावून आणून तरवारीनें छाटून बिजन कल्या '—ऐपुले ६४ [फा बी+जान्-प्राण]

बिजेवस्ती—स्त्री (व) मार, मारकूट

बिजरद—पु सवसर्व थीं —मुख्या ११० १५०

बिजली—स्त्री १ वीज, विद्युत् २ विजेसारखी तेजस्वी, तडफदार व सुंदर स्त्री ती बिजली आपल्या हातीं यईल तर काय बहार [स विद्युत्, प्रा विज्जु विज्जुली, हिं बिजली]

बिजला—स्त्री मुलांच्या अकेंटुवर्टे नांवाचा खेळ खेळताना आसलेल्या घरात टाकण्यासाठीं घेतात ती दगडाची चीप, खापरी किंवा लाकडाचा तुकडा

बिजवई—स्त्री (खा) बी—बियाणें [बीज]

बिजवट—न १ पुरुषाचें प्रजोत्पादक वीर्य रेत २ बीज उत्पत्तिकारण, ताणा 'बिजवट चांगलें असलें म्हणजे पोर चांगलें होतें' ३ संतान, संतति वळ अळी, (घोडा बैल इ०ची) अवलाद 'हा घोडा काटेवाडी घोड्याचें बिजवट आहे' [बीज+वट प्रत्यय]

बिजवड—न १ ज्याच्या बीजापासून जो झाड तो (आंबा लता इ०) 'हा आंबा वनछोडाचा बिजवड आहे' २ बीज, अवलाद बिजवट पहा —पु शेताची पुन्हां परणी; एक पीक कापून घेतल्यावर पुन्हा त्यांतच केलेलें पीक (क्रि० करणें) —पुन एकाच जमीनींत काढलेल्या पहिल्या पिकाचा दुसऱ्या पिकावर जो साधकबाधक परिणाम होतो तो, पूर्वीच्या पिकाचा जमिनींत भरशिट राहणारा गुणधर्म, बिवड 'तागाचा बिजवड सर्वांत चांगला' [बीज]

बिजवर—पु १ दुसऱ्यांदा लग्न करणारा, कलेला पुरुष आजन्म ब्रह्मचर्य पाळलें नाहीं तरी निदान बिजवरांचे पुनर्विवाह बंद केले पाहिजेत '—टि ४ १४४ 'पेन्पांचा गोंडा पटीवर लोळे। बिजवराची बायको मांडीवर लोळे।'—पुणडीचा उखाणा २ ज्याचें लग्नाचें वय होऊन गेलें आहे असा पुरुष, पूर्ण प्रौढ मनुष्य [बिज+वर]

बिजवरा—पु (विजेच्या चंद्राप्रमाणें) लहान मुलांच्या आणि स्त्रियांच्या कपाळावरील एक दागिना (याला जोडून बिंदी शब्द येतो) 'भाळीं सुंदर शोभतो बिजवरा भांगीं सुकुफाफळें।'—अकक २, अनतमीतास्वयंवर ४४ [बीज=द्वितीया]

बिजा—वि दुसरा [सं द्वितीय, प्रा बिइज्ज गु बीजो] म्ह० दुजा, बिजा, तिजा बिजाईत—वि दोन वेळां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०), दुजाईत [गु] बिजावळी—स्त्री वगळेपणा, भेद भिन्नता, अंतर 'तैं तन्हि गा सुधर्मा। बि(बि)जावळी आत्मया कर्मा। अपाडें जैसी पश्चिमा। पूर्वेसि कां।'—माज्ञा १८ २६९

बिजाकार—पु ताणा, बिजवट, खाण, उत्पत्तिस्थान, उगम [स बीज+आकर]

बिजाक्षर—न (महानु) रहस्यमय मंत्र 'मि होडेचा पांचाक्षरी। परा-याचेयां बिजाक्षरीं।'—भाए ७७१ [स बीजाक्षर]

बिजागरी, बिजागरें—स्त्रीन दार, खिडकी पेटी इ० चें झांकण उघडतां व लावतां यईल अशा रीतीनें तें जोडण्याची साधिपट्टी, ही नरमादीहून भिन्न असते इ हिंजेस

बिजाळू—वि बीं पेरून केलेलें, बीयानें तयार केलेलें रूढ असें (झाड, रोपटें) [बीज+आळू प्रत्यय]

बिजि(झि)क—न एक प्रकारचा पत्त्याचा खेळ, पाट यात दोन, चार किंवा सहा असे इसम खेळतात व दोन किंवा चार पत्त्याच जोड घेतात [इ बेझिक्]

बिजें—न १ आगमन, येणें (क्रि० करणें) 'तुवा मित्रा पाशीं करें बिजें।'—कुमुरा ५ १७ २ गमन, जाणें 'वर्षाकाळ सरल त्यावरि बिजें कीजे मना मानल्या।'—निमा ४ ३५ 'देवें एय करें बिजें।'—शिशु ७२५ [स व्रज्,प्रा वच्च, गो वचणें]

बिजेबारें—न १ (वों) वधू आणि वर यांच्या राशींत सबंध राशिमहतानें—बारा राशींचें अंतर असणें, द्विर्द्वादशक २ (ल) हाडवैर, उभा दावा [बिजा+बारा]

बिजोरा—पु एक दागिना बिजवरा पहा

बिझाईत—स्त्री मालमत्ता [अर बिझाअत्, बिसात्]

बिट—पु बिटा पहा 'चालता चालता किंवा ओझें वाहता वाहतां बिट बासेल—निघेल—बाहेर पडेल'

विटका—पु वायुविकृतीमुळें हात, पाय इ० मध्यें येतो तो पेटका, वळ

विटका—वि १ अगदीं लहान आकाराचा, खुटका (आंबा, पेरू, कणीस, नारळ इ०) २ लहानसा, टुमदार, लहान व सुरेख, छकुला, चिमणा, पिटुकला, विट्टा (पदार्थ, मूल)

विटकी—स्त्री १ गू, शेण इ० दुर्गंधी पदार्थाचा लहानसा गोळा २ (गहू, बाजरी, मका, जोंधळा इ० चें) लहान कणीस, तुरा ३ अगदीं लहान जातीचा आंबा ४ लहान आंबा, पेरू इ० फळ ५ अगदीं ठेंगणा मनुष्य, ठेंगू, खुटका मनुष्य ६ (खा) दूध विरजण्याचें अगदीं लहान मडकें [? पिटकें तुल० स विड= तुकडा प्रा दे विट=बेटा, लडका]

विटकी—(गो) प्रवासी सामानसुमान ०उभारप-क्रि गाशा गुडाळणें

विटारणें—अक्रि १ (अशिष्ट) खोडकर, व्रात्य, द्वाड होणें (मुलें, गुरें यांच्या संबंधीं प्रयोग) २ नाश पावणें, बिघडणें, अव्यवस्थित होणें (जमीनजुमला, कारभार इ०) [स विष्टा, म विष्ट]

विटिंग वाघणें—क्रि (सोनारी) मण्याचीं दान टरफलें एकमेकावर अशा तऱ्हेनें बसविणें कीं त्याचे सांधे एकमेकांशीं भिन तील व अशा तऱ्हेनें जुळवून झाल्यावर तीं सवाण्यांत धरून स्लेटपाटीवरच्या चऱ्यात फिरवून दाबून घेणें

विटी-ट्टी—स्त्री १ विटकी अर्थ १ त ५ पहा २ सागर गोट्याच्या खेळांत एक सागरगोटा वर उडवून जमिनीवरून एकदम उचलून घेतलेल्या दोन सागरगोट्याची जोडी ३ (नदभाषा) शभर 'आज मी विट्टी भुरके (रुपये) हुंडी करून पाठविले' ४ दारूनें भरलेली कागदाची सुरळी ५ (कों) एकावर एक रच लेल्या नाण्याचा एकत्रित समूह चळत 'विसावेसाव्या विंऱ्या लावल्या'—चैत्रावळ (महाराष्ट्रशारदा जून १९३५) ६ कागद वगैरेच्या विशिष्ट संख्येची गड्डी ७ पिवळ्या कण्हेराच्या फळा तील बीं [विटकी]

विटोरी—स्त्री १ गहू, जोंधळा, बाजरी, मका इ०चें अगदीं लहान कणीस, विटकी २ दारूचा लहान तोटा, बाण, विरी ३ (विटीदांडूचा खेळ) लहान विटी ४ शेणाचा लहान पोहो ५ लहान लेखणी वगैरे [विटी]

विटो-ट्यो—स्त्री (गो) मुलींचा एक खेळ

विट्टा—पु मलविसर्जनाची इच्छा नसता किंवा प्रयत्न न करता गुदावाटे भीति, अति कष्ट इ० कारणामुळें बाहेर पडलेला मळ ०घासणें-ताणणें-मोकळा होणें-बाहेर पडणें-निघणें-१ हागणें २ (ल) गाळण उडणें, अति श्रम, भीति इ०नीं सुचेनासें होणें, जीव नकोसा होणें, रागणें इ० 'सुंभे टापरीं विगार वाहतां वाहतां विट्टा वासला।'—अफला ६८ [? स विष्ठा]

विट्टा—वि लहान, छोटा विशेषत लहान मुलांना म्हणतात विट्टी, विट्टू अशीं नावेंहि आहेत [विटका]

विट्टी—स्त्री (व) कणकेचा जाडा पानगा, बट्टी

विंड—पुनस्त्री घराच्या गवती छपराच्या कोपऱ्यांना पानें, गवत इ०चा घातलेला पेंढा (क्रि० बांधणें) [स पिंडा]

विंडका-पु गठ्ठा, भारा. 'विंडका घेऊन कुणाकडून आलें' [विंडा] **विंडकें**—न गवत रोपटीं, काटक्या इ० चें जुडगें, लहान विंडा [विंडा अल्पार्थी]

विडगौ—पु १ (महानु) दुर्ग २ समूह 'शमदमाचा करूनि मेळावा। इंद्रियांचा विडगौ जिणावा।'—भाए २१२. [का विडिय=समूह]

विडती—स्त्री १ पेंच, पंचाईत, अडचणीची स्थिति, संकट, कचाटी २ दोहोंकडून संकटप्रसंग येणें 'पुढें वाघ मागें अस्वल अशा विडतींत सापडलों' [का विडते=अवकाश, अवसर]

विडविडणें—अक्रि गिडवडून जाणें, लिडविडणें 'राघवणी सुलीपुढें। पन्हे उन्मादती खातवडे। तैसीचि यें नाकाडें। विड विडती।'—ज्ञा १३ ५६२ [वदबदणें]

विडलवण—न एक प्रकारचें मीठ, काळें मीठ, पादेलोण [स विटलवण बीड+लवण]

विडवई—पु १ तळाचा रक्षक, छावणीचा अधिकारी २ हितकर्ता, तारक, कैवारी 'जन्मा येऊनि तया लाभ झाला। विडवई भेटला पांडुरंग।'—तुगा २३३६ [का बीडु=तळ, छावणी]

विंडा—पु १ (दोरी, सुत इ० चें) वंगोळें, गेंडोळें २ (गवत काटक्या इ० चा) भारा, गठ्ठा 'पनावळीचे किती विंडे आहेत?' ३ खडक, जमीन इ० वरचा उचवटा, टकाड ४ ढोंग राचा सुळका, कडा ५ (समासांत) सौंदर्यवाचक पद उदा० राजविंडा=राजासारखा विंड असणारा [स पिंड, हिं बींडा]

विडा(ढा)र—न घर, वसतिस्थान (विरू) बिऱ्हाड पहा 'आणि वायुसि एके ठायीं। विढार जैसें नाहीं।'—ज्ञा १२ २११ [का बीडार(बीडु=भार)] ०करू-करूं **विढारी**-वि दुसऱ्याच्या घरीं बिऱ्हाडानें उतरणारा, राहणारा 'एहीं येवोनि विढारकर। का वो जाहला।'—कथा १ ११ १०३

विडाल-ळ विडाल(ळ)क—पु मांजर 'कीं मूषकालागीं विडालक। येसे टपत तयापरी।'—रावि १ १०८ [स विडाल, विडालक]

विडी—स्त्री १ कैद्याच्या पायांत अडकविण्याची शृंखला, कडी सांखळी वेडी २ पायांत घालावयाचा चांदीचा एक सांखळ्या-वाळ्याप्रमाणें दागिना, वलय 'नाना ते विद्युल्लतेची विडी। कीं ते अग्निज्वाळांची वेवळ घडि।'—स्वादि ९ ५ ३ ३ (ल) पाश, बंधन, लोढणें, पायगुता, अडथळा, विघ्न ४ (कुलाबा) चाकांत ठोकतात तें बाटोळें लोखंडाचें पचपात्रें, वगवी

[हिं] (वाप्र) रुपेरी विडी=(ल) नोकरीचाकरी सेवावृत्ति (पगाराच्या शृखलेनें नोकरी करणाऱ्या माणसाचें स्वातंत्र्य मर्यादित असतें यावरून) सवामणाची विडी -स्त्री १ अतिशय जड अशी पायातील शृखला २ (विवाहित स्त्रीचें पुरुषावर जन्मभर ओझें राहतें यावरून ?) पत्नी, बायको 'अठरावें वर्ष पुरें होऊनहि पायात सवामणाची विडी टोकली नाहीं असे मुलगे आता पूर्वीपक्षा जास्त सापडतील' -निच

विडी—स्त्री धूम्रपानार्थ केलेली, तबाखू भरलेली टेंभुरणी इ० च्या पानाची कागदाची नळी, (विरू) विडी

विडी—वि बीड नावाच्या धातूची बनविलेली (तोफ इ०) 'तिनशें तोफा थोर अखंडी। पचरसी आणि विडी लखडी।' -ऐपो १२५ [बीड]

विडी—वि बीड शहरासबधींचें (कापड इ०) [बीड=एक निजाम हद्दींतील गाव]

विंडी—स्त्री गवती छपराच्या कोपऱ्याना घातलेला गवताचा पेंढा, विंड पहा (क्रि० बाधणें)

विडीस—न आमिष [स बडिश प्रा विडिस]

विंडोळें—न विंडा गुडाळी (विरू) मेंडोळें पहा

विणकूल—न (गो) बारीक मोंक

विणणी, विणणें—(विरू) बेणणी, वेणणें पहा

विणद—पु १ रस्ता, विदी, वाट मार्ग २ (ल) (महानु) जवळपणा सान्निध्य, समीपता 'मीळे मुनींची मादी। तरि निंदास्तुतिची होय गवादि। म्हणौनि करुणाच्या विणिदीं। न रीगावें तुवां।' -माए १८५ [विदी=वाट]

वितणें—अक्रि १ जवळ येऊन ठेपणें अगदीं जवळ येणें 'लग्न तर सयावर वितलें आणि साहित्य तों झालें नाहीं' २ गुदरणें कोसळणें (सकट, धोका कर्तव्य पेंच इ०) 'तो प्राणावर वितलें तरी खोटें बोलणार नाहीं' ३ सुरू होणें (लढाई भाडण, वाद इ०) ४ घडणें, होणें घडून येणें (अनिष्ट गोष्ट वृत्तात इ०) 'तरी अन्यस्थानीं वृत्तात वितला। तो म्यां का नणिजे।' -वि ४ ३५ ५ ठसणें, बिंबणें (मन, अंत करण, भावना इ०वर) 'गुरूचा उपदेश ह्या शिष्याच्या मनात वितलो' ६ गोट्या व कवड्या याच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द [स वृत्-वर्तणें, हिं बीतना, म वतणें]

वितप(फ)शील, वितप्शील—क्रिवि बारीकसारीक बाब तीसह सविस्तर विस्तृत तपशीलवार [फा वि-तफ्सील]

वितमाम—क्रिवि पूर्णपणें तमाम पहा [वि+तमाम]

वि-तर्जुमा—क्रिवि नियमानुसार -रा १५ २७१ [फा वि+तर्जुमा]

वितेन वितानमीत—स्त्री (कारागिरी) चढाच्या चार रकान्यापैकीं पहिल्या रकान्याच्या मध्यापासुन चवथ्या रकान्याच्या मध्यापर्यंत ओढलेली आडवी रेघ [फा ?]

वित्त, वित्त(त्तो)म—वि १ खरी, बरोबर, निनचूक २ खात्रीलायक, नक्की, खात्रीची (बातमी, खबर इ०) [अर बातम] ०बातमी-स्त्री १ नक्की बातमी २ सविस्तर, पूर्ण माहिती, बातमी 'अरबांच्या हालचालीची वित्तबातमी समजण्यास मराठ्यास कांहींच मार्ग नव्हता'

वित्तू—पु एक कवड्याचा खेळ -मखपु १२५

विथर—वि (प्रां) गैर बेशिस्त, अव्यवस्थित (भाषण, वर्तन) **विथरणी**-स्त्री बुकणें, विथरणें (धातुसाधितनाम) पहा [विथरणें] **विथरणें**-अक्रि १ प्रतिकूल होणें, बिघडणें, उलटणें, फिसकटणें (काम, धदा, मार्ग इ०) २ (ल) गैरशिस्तपणें वागणें; वाईट मार्गास लागणें 'हा सोईनें वागता आहे तों बरा एकदा विथरला तर शमरास ऐकणार नाहीं' ३ (सोईनें वागण्याचा) चागला स्वभाव सोडून दुर्वर्तनी, खोडसाळ बनणें (जनावर) -सक्रि प्रतिकूल करणें, (स्नेह, आज्ञाधारकता, पुण्यमार्ग इ० पासून) पराङ्मुख करणें, वाईट पदास लावणें [हिं बिथरना, तुल० स वितर्जन]

विंद—पु (अशिष्ट) १ बिंदु थेंब २ पुरुषाचें वीर्य किंवा त्याचा एक थेंब ३ अश्रु 'नेत्रावाटे वाहे विंद। याचा डोळा लागेना।' -एकनाथ, कृष्णपदें [स बिंदु]

विंद—न (वे) प्लेगची गाठ [स पिंड म विंड]

विंदगा—पु (व) पाणी भरण्याची ल्हान घागर, कळशी बिनगा पहा [का बिंदगी]

विंदडी-ली—स्त्री १ (कापूस, कापड इ०चा) ल्हान गट्ठा; गाठोडी, बस्ता २ (गवत, पाला, काटक्या इ०चा) ल्हान भारा [विंडा अल्पार्थी, स बिंदु]

विंदडें—न (कं) (व्यापाऱ्यात रूढ) लुगडीं, कापड इ०चा गट्ठा 'विंदडी विंदडें सोडा' [विंडा]

विंदलों—पु (गो) मातीचें भाडें, ल्हान कलश, विंदगा

विंदलें, विंदली—नस्त्री १ ल्हान मुलाच्या मनगटात घालावयाचा पाटलीसारखा एक सोन्याचा दागिना २ (राजा) ल्हान बिंदु अनुस्वाराचें, विसर्गाचें टिंब [बिंदु]

विदवा—पु (प्रा) धाब्यावर पसरावयाची (विशेषत विटाच्या भट्टींतील) धूळ, धुराळा, माती

विदा—वि १ पाठविलेला, रवाना केलेला २ जाण्यास परवानगी दिलेला (पाहुणा) (क्रि० करणें) [अर विदाअ]

विदा, विदाई-की-गी, विदायकी, विदागिरी—स्त्री १ रवानगी, पाठवणूक, रवाना (क्रि० करणें, घेणें) 'तुम्हासही

बवैदी चालल्यान इजा याची सबब आमच्या खावदानीं आम्हास रूमशामहून विदा करून पाटविलें '-पाब १६ २ निरोप देणें, बोळवण 'नारू येरे झाले म्हणजे तुझी विदागी करू '-पेदसमा ४ ३ निर्यात, बाहर पाठविणें ' येल्ची मजकुराची विदा विला यतेस करणार '-दिमरा २७९ ४ निरोप देतांना, पाठवणी कर-तांना संभावना म्हणून दिलेलें पारितोषिक, देणगी, अहेर, बोळवणी 'नतर विड देऊन विदागिरी केली '-रा १२१९५ ५ गुणिजनाना त्याच्या गुणाची चहा करण्यासाठीं दिलेलें बक्षीस, देणगी [अर विदाअ] **विदा करणें**-१ पाठवणी, बोळवण करणें, निरोप देणें २ काढून टाकणें.

विदाती—वि नवीन 'तरी तुम्ही मुसलमानी कामकाज महजबाप्रमाणें विलाहूरवत करून हक रस्वाजिमा विदाती असाम्या वगैरे '-वाडमा २१०६ [अर विदा, बदायत्=प्रारभ]

विदानं(न)द—(वाप्र) जाणोत, जाणारें कीं, त्यास कळावें कीं, आज्ञा कीं याअर्थी शब्द [फा वि-दान-द]

विदावनी, विंदी, विनी—स्त्री १ (कों) कपाळपट्टी २ दारास दिलेली वरची आडवी पट्टी ३ दाराची मधली उभी पट्टी

विदी—स्त्री १ (खेड्यातील, गावातील) रस्ता, गल्ली बीद पहा 'इद्रियग्रामींचे राजविदीं।'-ज्ञा ७.१०६ २ (ल) गावातील रस्त्यातुन वाहणारें घाणेरडें पाणी 'परि गगच्या सवर्यी। विदी आणि महानदी। ऐक्य तेवीं माझ्या बोधीं। शुभाशुभासी।'-ज्ञा १८.१२५२ [स वीथि, का बीदि] **विदोविदी**-क्रिवि १ रस्तोरस्तीं, गल्लोगल्ली 'हरिच्या हा कैसा पडियल्या छदी। हिंडली विदोविदीं बाजारेंसी।'-ब २९४ २ सर्वत्र, चोहोंकडे 'नद धावे विदोविदीं। गौळी हुडकती सादोसादीं।'-ह २१२४

विंदी—स्त्री १ स्त्रियाच्या कपाळावरील मोत्याचा एक अलकार २ सैन्याची आघाडी, विनी 'ज्याचा नगाऱ्याचा घोडा पुढच्या विंदीस, निशाणाचा हत्ती पुढच्या विंदीला'-सासइ ७ [स विंदु=भुवयामधील भाग, फा बीनी=नाक]

विंदु—पु १ थेंब, टिंब, लेखणी इ०नीं उठविलेला ठिपका, अनुस्वार किंवा विसर्गबोधक चिन्ह २ मध्यबिंदु, केंद्र. ४ (भूमिति) ज्याचे भाग करता येत नाहींत किंवा ज्याला स्थिति असून महत्त्व लांबी रुंदी इ० नाहीं तो ५ घोड्याच्या कानाच्या खालीं सहा अगुलावर जो भाग असतो तो, कानाचा पृष्ठभाग [स] **विंदूचा सिंधु करणारा**-वि १ (ल) (एका थेंबाचा समुद्र करणारा) कवि २ अलकारिकपणानें अतिशयोक्ति करणारा माणूस **विंदु कुली, विंदुकलें**-स्त्रीन १ विंदु, थेंब वाटोळें चिन्ह २ चद्र विंदु [विंदु अल्पार्थी] **विंदुली**-स्त्री चद्रविंदु विंदुकली पहा **विंदुलें**-न १ कण -शर २ विंदु, थेंब ३ शून्य, पूज्य 'मग जातीं ज्याची पडे विंदुलें। केव्हा भाव होती मज मीनलें।'-ज्ञा १४६१ [विंदु] **विंदें**-न (अशिष्ट) पुरुषाचें वीर्य किंवा वीर्याचा एक विंदु, विंद पहा

विंदुकली—स्त्री १ झाडाच्या पादीवर उगवणारी दुसऱ्या प्रकारची वनस्पति, बाडगूळ -कृपि ६९३ २ (कों) डिकशी (मोहोरलेली)

विंदूल—न (गो) मातीचें भांडें, ल्हान विंदलें

विंदोरी—स्त्री (खा) पालखी इ० वहनाची (आतील मूर्तीसह) मिरवणूक

विंद्र—न राजचिन्ह, चिन्ह. -शर [स. विरुद]

विंद्रावनी सारंग—पु (सगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पचम, कोमल निषाद, तीव्र निषाद, हे स्वर येतात गाधार व धैवत वर्ज्य जाति औडुव-औडुव वादी ऋषभ, सवादी पचम गानसमय मध्यान्ह ह्याचे अवरोहात धैवताचा अल्पप्रयोग विवादी या नात्यानें क्वचित् होतो

विधी, वीध—स्त्री रस्ता, गल्ली विदी पहा [स वीथि]

विन—पु मुलगा, पुत्र, शब्द याचा उपयोग फक्त कागदीं पत्रीं करतात जसें-रामभट विन कृष्णभट [अर इब्न, फा बिन्]

विन—क्रिवि (अ) शिवाय, खेरीज वाचून, विना हा शब्द पुष्कळ वेळा नामाच्या मागें लावतात जसें-विन अपराध-घोर-तोड-दिक्कत इ० (आ) कधीं कधीं हा शब्द क्रियापदाच्या भूतकालाच्या रूपापुढें येतो जसें-'मी रुपये घेतल्याविन जाणार नाहीं' (इ) कधीं कधीं हा शब्द (राहित्याचा बोध असताहि) निरर्थक म्हणून योजतात जसें-विन पैशावाचून मौज [स विना] ०**आफत** क्रिवि (जमाबदी) काहीं अडचण किंवा हरकत न आल्यास (कामगिरी करता यईल) ०**कव(दे)ली**-स्त्री दुकाशीं खेळात जुगल्यानतर कदली पडावी ती न पडल्यानें झालेला पराजय -वि ज्याला कदली पडली किंवा पडत नाहीं असा (खेळणारा, खेळ) **विन कदलीवर येणें**-(ल) माडणाला सुरवात करणें, तिरगीमिरगीवर येणें, चिरडीस जाणें ०**कामी-खाली**-क्रिवि (ना) विनाकारण, व्यर्थ ०**खोट**-क्रिवि १ निःसशय २ बिनधोक ०**घोर-धोक**-क्रिवि भीति, शका किंवा कचर न बाळगता, निश्चित 'मुलानें ससार सभाळल्यानें मी आता विनघोर झालों' ०**जोड**-वि १ जोड नसलेलें, एकसंधी २ अद्वितीय ०**जोरी**-वि १ (बुद्धिबळें) दुसऱ्या मोहऱ्याचा किंवा प्याद्याचा आधार नसलेलें २ मारामारीचा (डाव) ०**डाकिल**-वि १ विन डाकाचें, एकसंधी, अराड २ (ल) शुद्ध 'विनडाकिल दागिन अमारिक प्रभाकराचे टरले।' ऐपो २२७ ०**तकार**-क्रिवि तकार न करता, मुकाट्यानें निमूटपणें ०**तोड**-स्त्री सोंगट्याच्या खेळातील दुसऱ्याची एकहि सोंगटी न मारता येणारी हार, पराजय -वि १ ज्यावर उपाय किंवा इलाज चालत नाहीं असा, आणीबाणीचा 'प्रसग विनतोड आहे'-चप्र ६ २ बरोबर लागू पडणारें, बिनचूक ३ सर्वोत्कृष्ट, अप्रतिम विनतोड पहा ०**दाद**-

क्रिवि दाद न लागतां, धेधडक, प्रतिकाररहित ' त्याजवर धनवान लोक अनेक वेळा जुलुम बिनदाद करू शकतात ' -नि ५० ०दिक्कत-क्रिवि १ बेधडक, अविचारानें, बेलाशक ' घरच्याधरीं बसून जगात चाललेल्या ल्हान मोठ्या गोष्टींवर बिनदिक्कत टीका करण्याची प्रो गोळ्याची हौस अनावर आहे कीं ' -टि ४ ३३७ २ बेफिकीर बिनघोर पहा ०घोर-क्रिवि बिनघोर पहा ०पोटी-वि पगार किंवा मजुरी घेतल्यावाचून केलेली, निर्वेतन (नोकरी, मजूरी) -क्रिवि पोटाला न मिळता (नोकरी करणें) ०भाड्याचें घर-न (उप) तुरुंग बंदखाना ०मजुरी-वि १ पगार न घेता केलेली बिनपगारी (नोकरी) २ श्रमाचे काम, मजुरी इ० माफ असलेली साधी (कैद टेप सजा) ०मोजचा या-वि १ ज्याबद्दल हिशेब द्यावा लागत नाहीं असें २ सरकारात रुजू न झालेलें न नोंदलेलें (घर, शेत इ०) ३ बेजबाबदार, बिनहिशेबी (बदरी माणूस) ०रेघ-रेषा-रषी-वि रषा किंवा वेसर नसलेला (आंबा) ०वार(री)स-वि वारस, कायदेशीर हक्कदार किंवा मालक नसलेला ०वारसा-पु वारसाचा किंवा इतर हक्काचा अभाव निवारसा पहा ०शर्त-क्रिवि कांहीं अट न घालता ०शाई-स्त्री (ना व) शिस्तपेनसील ०सूट-क्रिवि १ (बे) विचार न करता एकदम बेछूट २ सूट मोकळीक न देता ०हुली-स्त्रीवि फाशाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द हूल म्हणून सांगट्या खेळण्याचा एक प्रकार आहे

बिनकूल—क्रिवि (कु) (प्र) बिलकूल मुळींच अगदीं [अर बिल्कुल्]

बिनगा बिनगी—पुस्त्री मातीची तावें इ० धातूची विशिष्ट आकाराची कळशी ल्हान घागर बिंदगी पहा

बिनवाजा—पु (ना) बेंडवाजा पहा

बिन(ना)सणें—सक्रि बिघडविणें नासविणें खराब करणें नुकसान करणें नाश करणें -अक्रि १ बिघडणें, नासणें, नुक सान दुखापत होणें, खराब होणें २ (ल) नादिष्ट बनणें; तन्हेवाईक स्वैर अवखळ होणें (माणूस जनावर) ३ वाईट मार्गात शिरणें दुर्वर्तनी होणें ४ वाकडें येणें, बिघाड उत्पन्न होणें वितुष्ट येणें वदनाव होणें बाधा येणें ५ निष्फळ होणें व्यर्थ होणें फसणें, फिसकटणें (युक्ति बेत उद्योग योजना) [स वि+नश् हिं विनास] **बिन(ना)सणी**-स्त्री बिघडणें नासणें

बिना—पु समासामध्यें बाजूच्या कोऱ्या जागेंत लिहिलेली टीप प्रकरणाचा मथळा [बिनी तुल० अर बिना=पाया मूळ]

बिना अलिग्यह—आणि यावर -आदिलशाही फर्मानें [फा]

बिनाइगी—स्त्री बनार्‍ हें एक मर्दानी खेळांतील बोथाटी सारखें परंतु थोडें निराळें हत्यार आहे लगी बाण बोथाट्या दाट। बिनाइट्याचा खळखळाट।' -ऐपो २२६ [तुल० हिं बनैटी=हातात धरून फिरविण्याची, दोन्ही टोकास पेटलेली मशाल]

बिनाखी—स्त्री १ काळजीपूर्वक व बारकाईची पाहणी, तपासणी, चौकशी (क्रि० करणें) ' इमला अजमासें बिनाखी ' -वाडमा २ १७५ २ अशा तऱ्हेनें चौकशी करून झालेला निश्चय, ठराव ३ (किंमत खर्च इ० चा) अजमास किंमत (क्रि० करणें) [फा बीनाई]

बिनावर—शअ साठीं, करिता ' बिनावर मुलाजिमत शोर साहेब आले ' -पदमव ११६ [फा बिनावर्]

बिनावरान—शअ म्हणून, प्रमाणें ' तरी बिनावरान माल मात मनास आणून तुम्हास कौल महंमत केला आहे ' -रा १७ ३३ [फा]

बिनामी—वि १ खोटें, बनावट २ दुसऱ्याच्या नावावर केलेला (व्यवहार) बेनामी पहा [हिं] ०व्यवहार-पु आपल्या पैशानें आपल्याकरितां, फक्त दुसऱ्याच्या नावानें मिळकत विकत घेणें सरकारच्या किंवा सावकाराच्या धाकानें मिळकतीचा बचाव व्हावा म्हणून बहुश बिनामी व्यवहार होतात

बिनी—स्त्री १ सैन्याची आघाडी, म्होरप, बिन्दी ' घाय गुदे थोरात पाढर ल्गड होते बिनीला।' -ऐपो १९१ २ पागोट्याचें केळें, कपाळावर येणारा पुढचा भाग ३ दार, खिडकी इ० च्या चौकटीचा वरचा भाग ४ दार, खिडकी इ०च्या दोन फळ्यांतील फट बुजविण्याकरिता एकीस जी उभी पट्टी ठोक तात ती ५ समासात लिहिलेला सारांश किंवा प्रकरणाचा ल्हान मथळा बिना पहा ६ नाकावरची टोपी, नासात्राण ' टोपास बिन्या वगैरे बावन्न बिरदें सिद्ध होऊन गोटाबाहेर निघाले ' -भाव ५६ [फा बीनी=नाक] ०वर असणें-सर्वांच्या पुढें असणें

बिनीचा—वि १ पुढचा; आघाडीच्या भागाचा २ (ल) मुख्य, अग्रगण्य पहिल्या प्रतीचा (सैनिक गवई चोर, सोदा, भामटा) ०दार-वि (नाक असलेलें) बळीच्या खालच्या बाजूस पुढें आलेला भाग असलेलें बिनी किंवा केळें असलेलें(पागोटें) [फा] ०पट्टी स्त्री नासात्राण, घोणात्राण -राभवको ४ १६ ०वाला-पु १ बिनीतील शिपाई इसम २ सैन्याच्या हालचाली व तळ देण्यासंबधानें मराठ्यांच्या सैन्याच्या आघाडीवरील अधिकारी (इं) क्वार्टरमास्टर-जनरल

बिफरणें—अक्रि १ स्वैर व स्वच्छंदी बनणें, भडकणें, मोकाट सुटणें २ बेशिस्त अव्यवस्थित बनणें ३ कुंठित होणें ऱ्हास पावणें (कामधंदा) बियरणें पहा [हिं बिफरना=तिरसट होणें]

बिफळ—न एक फळ [हिं]

बिंब—न १ चंद्र सूर्य ग्रह इ०चें मंडळ 'भुम्ररनाची विजुरीं। वाजतिया वायूतें जरी होकारी। कां सूर्यबिंबामाझारीं। आंधारें

शिरे।' -ज्ञा ९ १२५ २ सूर्यमंडल 'जैसें बिंब तरी थचकें एवढें। परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें।' -ज्ञा ४ २१५ ३ आरसा, पाणी इ०च्या पृष्ठभागावर ज्याचें प्रतिबिंब दिसतें तो पदार्थ याच्या उलट प्रतिबिंब ४ राज्यादि अधिकारावर असतां परा क्रमादि गुण असोत किंवा नसोत पण ज्याच्या उपस्थितीमुळें खालच्या माणसांना शोभा येते, आवेश चढतो असा पुरुष, पदार्थ 'सरदारलोक जाऊन लढाई देतील परंतु राजाचा पुत्र उगीच बिंब म्हणून बरोबर घ्यावा' ५ (साहित्य) दृष्टांत, प्रमाण इ०नीं प्रति पादन करावयाचा विषय, प्रतिपाद्य अर्थ ६ मूर्ति; प्रतिमा 'तो घालतें ज्ञानाचें बिंब। तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ।' -ज्ञा १० ७७ ७ ओंकाराची अर्धमात्रा 'तववरी तो समीरु। निराळीं कीजे स्थिरु। मग लग्नीं जैसि ॐकारु। बिंबींचि बिलसे।' -ज्ञा ८ ११६ ८ प्रतिबिंब, प्रतिच्छाया ९ (पिकलेलें) तोंडलें [स]०दान-न जन्मराशीस रवि किंवा चंद्र असतां ग्रहणाच्या वेळीं शांत्यर्थ करावयाचें सोन्यारुप्याचें बिंबदान ०प्रतिबिंबभाव-पु बिंबभूत व प्रतिबिंबभूत अर्थाचा परस्पर संबंध ०फळ, बिंबा(बी)फळ-न पिकलेलें तोंडलें 'अधर दोन्ही जाले सधर। बिंबफळें रंगाकार।' -एरुस्व ७ २८ 'भासे मनात मजबिंबफळभ्रमानें। -र १५

बिंबाधर-पु (काव्य) तोंडल्याच्या फळाप्रमाणें असलेले ओंठ तांबडे ओंठ -वि बिंबाप्रमाणें लाल ओंठ असणारी (स्त्री, सुंदरी) 'मधुरा बिंबाधरा।' -शारदा [बिंब+अधर] **बिंबोष्ठ**-पु खालचा ओंठ बिंबोष्ठ तळहस्तें स्पर्शोनी। श्रीधर नाम उच्चारावें। -गुच ३६ १५८ [बिंब+ओष्ठ]

बिंब-बी—न स्त्री नागरमोथा भातखाचरात, दलदलींत उगवणारें त्रिधारी गवत

बिंबट—न १ बिब्ब्याचें बोंड २ बिब्ब्याच्या आकाराचा आणि वर्णाचा ठिपका (बिबळ्या वाघाच्या अंगावरील) ३ चित्ता, बिब्या वाघ [बिबा] **बिंबटा**-वि बिब्ब्याप्रमाणें अंगावर ठिपके असलेला (वाघ, चित्ता, मांजर) **बिबटें**-न १ बिब्ब्याप्रमाणें दिसणारा ठिपका २ बिब्ब्याचें बी

बिंबणें—अक्रि १ (ज्ञान शिक्षण इ० मनांत) ठसणें उत रणें परिणामकारक होणें बिसवू नये सर्वथा ब्रह्मविद्या। तरी बोध बिंबोनि नासे अविद्या।' २ भासणें, उत्पन्न होणें 'तैसें सकळ हें मूर्त। जाण पां मायाकारित। जैसें आकाशीं बिंबत। अभ्रपटळ।' -ज्ञा २ १६८ ३ उमटणें -तुगा [बिंब] **बिंबित**-वि १ (शब्दश) प्रतिबिंबित, परावृत्त २ (विरू) बिंबलेलें ठसलेलें [बिंब]

बिंबत—स्त्री (कु) राख, बिभुत (प्र) विभूत [स विभूति]

बिंबला-ली—स्त्री एक प्रकारचें झाड **बिंबलें**-न बिंब ल्याचें फळ हें आंबट असून याचें लोणचें घालतात शाको ५ ४८

बिंबली—स्त्री (कु) एक प्रकारचें रानगवत

बिबवा—पु एक प्रकारचें औषधी फळ, बिब्बा ह्याचें तेल अंगाला लागलें असता उततें ह्या तेलानें परीट खुणा करतात [सं भल्लातक हिं भिलावा, ब भेला; गुज भिलामा, उत्कल भल्लि, द्रा बिडी; भिलवना, पोर्तु को बिबो] (कामावर)०घालणें-मार्गांत विघ्न उपस्थित करून काम बिघडविणें, कामांत हरकत आणणें, कुंठित करणें, मोडा घालणें **बिबव्याचें शेवतें देणें**-बिबा दिव्यावर जाळून त्याच्या तेलाचे कांहीं थेंब दुधांत किंवा लोण्यांत पाडून देणें जुलाब थांबविण्यासाठीं हें देतात शेवतें पहा **बिबवी**-स्त्री बिबव्याचें झाड **बिबवेल**-न बिबव्याचें तेल [बिबवा+तेल]

बिबी-व्वी-स्त्री १ बिब्ब्याचें झाड २ पिकलेला बिबा **बिबीची माळ**-बिबीच्या फळाची माळ **बिबोटी**-स्त्री बिब्याचें बोंड

बि(बिं)बळा—पु एक जंगली झाड चिंबळा पहा

बिबळा बिबळावाघ बिबळ्यावाघ, बिब्यावाघ—पु अंगावर बिब्ब्यासारखे ठिपके असलेला वाघ, चित्ता

बिबा-ब्बा—पु १ भेरा; भिलावा बिबवा पहा २ (ल) चिडखोर गृहस्थ 'चिडका बिब्बा चोडला, तेलांत जाऊन बुडला' ०घालणें-(कामात) अडचणी उपस्थित करणें, (काम) बिघडविणें ०चिडणें-(ल) रागावणें ०फासणें-(ल) मोडा घालणें अडचणी उपस्थित करणें नाहीं तर, न जाणों, ती यायचीच तिकडे बिबा फासन' -मोर १० ०येणें-बिब्बा अंगावर फुटणें, उतणें **बिबेल**-बिब्याचें तेल **बिबोटी**-बिब्याचें बोंड बिबट अर्थ १ पहा

बिबों-चो—पु (गो) सुकण्यापूर्वीची काजूची बी कोंवळा काजू ओला काजू गर

बिबों—पु (गो) लुगडयाचा ल्हान चौकोन, घडी

बिब्री-ब्री—स्त्री एक झाड याच्या साल-पानापासून डिंक निघतो व तो कातडी कमविण्याच्या उपयोगी आहे

बिबी व्वी—स्त्री १ कुलीन मुसलमान स्त्री २ थोर मुसल- मान गृहस्थाची बायको [फा बीबी] **म्ह०** बिबी आये उमरी तो मिया चले क्बरी

बिभु(भू)त—स्त्री (कु गो) अभिमंत्रित राख अंगारा भस्म [स विभूति]

बिंबूड—नस्त्री बींबूड पहा [बी+बुडणें]

बिम्मा-भी—(राजा) (विरू) बिबवा-वी पहा

बिभ(भि)त्स—वि (अप) बीभत्स पहा [स बीभत्स] ०दृष्टि-स्त्री (नृत्य) किळसवाणी गोष्ट पाहिली असता पापण्या व डोळयाच्या दोन्ही कोपऱ्यातील भाग आकुंचित होतात तसें करणें हा बीभत्सरसाचा अभिनय होय

बिभास—पु (संगीत) एक राग ह्याचे दोन प्रकार आहेत पहिल्यात षड्ज कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम कोमल धैवत

हे स्वर लागतात जाति औडुव-औडुव वादी धैवत व संवादी गांधार गानसमय प्रातःकाळ दुसऱ्यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी धैवत व संवादी गांधार गानसमय प्रातःकाळ 'सप्तस्वर षड्राग रागिणी विभास आळविलों।' -देप ८५

विमीतक—पु १ एक प्रकारचें झाड किंवा त्याचें फळ २ (विरू) बिब्बा, त्याचें झाड [स]

विमूत—स्त्री राख, लाकूड इ॰ची राख, कपाळावर लावण्याचें भस्म, विभूत [सं विभूति] म्हू॰ विभूतीचें मूठ रेडयाच्या गांडींत

विम—पु (गो) एक प्रकारचें गवत

विमा, विमेदार—विमा, विमेदार पहा [हिं]

विमारी—स्त्री आजार बिमारी [फा बीमारी]

विमुरी—स्त्री दुतोंडी जातीचा एक साप, मांडुळ [हिं बे+बी+मुख]

वियंबी—स्त्री (राजा) कोंवळया आंब्याची खारवून टेव लेली कैरी, वेहवी [बी+आंबा]

वियपणी—न (राजा) पिकलेलीं कोंकंवें फोडून त्यांतील गिराचें करतात तें सार, पन्हें [बी+पाणी]

वियाणें—न १ लागणीसाठीं ठेवलेलें उसाचे दांडे, बेणें २ मनुष्य, पशु इ॰ चें उत्पत्तिकारण, बीज, (गुणदोष वगात उत्पन्न करणारें) 'आमचे घरचे गुराचें वियाणेंच असें आहे कीं जें गुरूं होतें तें दुधाळ होतें' [स बीज] वियाणें, वियावळ—नस्त्री मुद्दाम चांगलीं म्हणून पेरावयासाठीं ठेविलेलीं बीजें, बी वियाण्यास नसणें—पूर्णपणें संपणें, खलास होणें, पत्ता होणें

विरकांडी—स्त्री (विणकाम) विणकऱ्याचा घोटा [भिरें+कांडी]

विरकुंड-डें—न (विरू) विरखुडें पहा

विरखूल—न १ ल्हान तोंडाची व फुगीर पोटाची बाबूंची पाटी २ बुरखूल पहा

विरखं(कं)ड-डें विरखडा—नपु (विरू) विरखुडें पहा

विरखडणें—उक्रि ओरखडणें (कागद, भिंत इ॰), रेघोटया, चित्र इ॰ काढून चितारणें -अक्रि घाईघाईनें वडेवाकडें लिहिणें, (श्लोक, वाक्य इ॰) खरडणें [विरखडी]

विरख(खु)डी—स्त्री १ निष्काळजीपणानें काढलेलें चित्र आकृति कागद भिंत इ॰वर ओढलेली रेघोटी 'त्या नकाशावर विरखुडया ओढल्या' -बाळ २ ४० २ ज्यास वळण नाहीं असें घाईघाईनें लिहिलेलें वाकडेंतिकडें अक्षर भरकटून लिहिणें [भिरें+खोडणें]

विरखुंड-डें—न १ गामा, भेंड, (गोम, जोंधळ्याचें ताट इ॰चा) गीर, मगज २ दाणे काढून घेतलेलें कणसा, जोंधळा, बाजरी यांचें कणीस, बिगुल विरखुंडा-पु विरखुड अर्थ २ पहा

विरगावणें—अक्रि (व) रागावणें, वियरणें

विरजणें—अक्रि (व) येऊन टेपणें, तयार होणें 'तो तयें येऊन विरजला तेव्हां आम्हास विचार पडला' [विराजणें; स वि+राज्]

विरंजी—स्त्री (ना) तारखिळा, चूक.

विरंजी—वि पितळी -दिमरा २ १६५ [फा बिरंज् = पितळ]

विरजुमाल—क्रिवि एकत्र, एकवट समाईकीत असलेलें शेत, जमीन, मालमत्ता इ॰ [अर बर्=जमीन+जुम्ला=समुदाय] विरजुमाली-वि एकवट, समाईक असलेलें (शेत घर इ॰)

विरडा—पु विरडें अर्थ १ पहा

विरडी-डीं—स्त्री भिजत घालून मोड आणलेला पावटा किंवा वाल विरडें-डें-१ मोड आलेल्या पावटे, वाल इ॰काची उसळ २ (यावरून) कोणतेंहि पातळ कालवण

विरडी—स्त्री १ घुसळण्याची दोरी 'वासुकीची यास विरडी। मग समुद्र मथिला कडोविकडीं।' -ह७ १८४ २ गुंडी, खिरडें 'ते कडेलीं काकणाचीं हातीं। मौक्तिकाची विरडी मुदि लानी।' -शिशु ६५९

विरडें-डें—न १ (अंगरखा, सदरा इ॰ची) गुंडी किंवा गुंडी घालण्याचें भोंक, काजें, बळसा २ (दावें इ॰च्या) वळ-ग्रांत अडकवावयाची गांठ ३ गांठ (चोळी इ॰) -भाए २३३ 'ज्याचिया कृपादृष्टीपुढें। जीवशिवाचें फिटे विरडें।' -एभा २४ ४२ ४ घोंगाळा, कोडें 'कणावेगळा कोंडा न वाढे। तेवीं पुरुषा वेगळी प्रकृति नातुडे। हें प्रकृतिपुरुषाचें विरडें। तुजवेगळें निवाडें निवडेना।' -एभा २२ ३३८ ५ (हेट) ल्हान आकाराचें कड बोळें ६ विरडी पहा

विरडें—न समूह थवा 'मागें पावलें विरडें राक्षसाचें।' -गीता ३ २१५

विरद—न (विरू) विरोद, बिरुद पहा विरदाईत—वि विशिष्ट विद्या गुण इ॰मध्यें वाकबगार (पंडित, पुराणीक, गवई, इ॰) कांहीं श्रेष्ठ गुणाबद्दल चिन्ह धारण करतो तो [स बिरुद] विरदावळी—स्त्री गुण पराक्रम, श्रेष्ठता इ॰दर्शक चिन्हांची माळ, बिरुदावली पहा

विरबल—पु १ अकबर बादशहाच्या एका हुशार व चतुर प्रधानाचें नांव २ (यावरून) चतुर व धारणी मनुष्य ३ (कु) नकटा 'ह्या विरबलाचें नांव काय ठेविलें।' विरबली—स्त्री युक्ति, खुबी 'त्यानें विरबली लढवून काम केलें' [विरबल]

विरबाहुटी—स्त्री १ कुकवाचा किडा, सोनकिडा, ताम्रकृमि २ (ल) छानछनेली 'ज्ञान अजन घालून डोळा बनली विर बाहुटी।' –पला १३९५ [हिं वीरबहुटी, वीरबहूटी]

विरविटी—स्त्री ज्याचा गोळा करता येत नाहीं पण जें साधारणपणें घट्ट आहे असें शेण, लोणी, कालवलेलें पीठ इ०कोण ताहि लिबलिबीत पदार्थ [वरवट]

विरविर-रा—क्रिवि. (विरू) भिरभिर पहा

विरविरीत—वि विरविटीरूप, ज्याचा गोळा बनविता येण्याजोगा नाहीं असें लिबलिबीत, पातळसर

विरंबु(बो)टा, विरमु(मो)टा—पु ज्याचे दाणे काढून घेतले आहेत असें मक्याचें कणीस, विरसुड

विरंबोळा—पु १ एक वन्य वनस्पति २ त्याचा कादा कदयुक्त मूळ

विरमत—स्त्री (गो) ब्रह्महत्या [स ब्रह्महत्या अप]

विरमत—न (कु) लचाड, आळ विरामत, वलामत पहा

विरमुटी—स्त्री (कों गो) चितुर, एक प्रकारचा किडा विरबाहुटी पहा

विरयां—क्रिवि (गो) मरचड करण्यासाठीं, इरेनें, इरेस

विरयाऊ लागून काम करप—इराम पेट्न काम करणें [स वीर्य]

विरवण—स्त्री (कों) आकृति नक्षीकाम (लाकूड, भिंत, कापड, भाडें इ० वरील) कोरीवकाम किंवा नक्षीकाम –स्त्रीन (कु) चीविरवण पहा **विरविणें**–सक्रि (सोनें, चादी, सोन्याची तार, रेशीम इ० च्या) नक्षीकामानें सजविणें, (वस्त्र इ० स) शोभा आणणें [विरवण]

विरसुडणें—उक्रि १ (खोड, फादी इ० चीं) पानें तोडून, ओरबडून काढणें, भिड(र)सुडणें पहा २ पानें (किडीनीं) खाऊन फाया पर्णरहित करणें

विरेस्तार—पु (गो) बृहस्पतिवार गुरुवार [स बृह स्पति+वार, अप]

विराड—न (कु गो) विऱ्हाड पहा

विराणा—पु बदुकीच्या दारूचा दाणा, कण [हिं विरनी =लहान दाणा] ०दारू, **विराण्याची दारू**–स्त्री रवदार, कणीदार बदुकीची दारू

विराणा—पु वीरपुरुष, वीरभद्र [वीरराणा]

विराणा—पु (गवई लोकात रूढ) तबल्यावरच्या शाईमध्यें पडणारी चीर 'विराणा मोठा पडला [तुल० का विरि=फुटणें तडकणें]

विराणा-ना—वि परका तिऱ्हाईत, अनोळखी, एखाद्याचें कुटुंब, गोत, देश इ० तील नव्हे असा तो आम्हास विराणा आहे '[हिं विराना]

विरादर—पु भाऊ, भाऊबद (सनदा, रोखे, दस्तैवज इ० मध्यें वापरतात) 'नाईकवाडी कसबे मजकूर याचे विरादरीत विठोजी बिन हसाजी '–शाछ ११५२ [फा. बिरादर्] ०**भाऊ**–पु (व्यापक) जातभाई, नातलग, सगासोयरा **विरादरी**–स्त्री १ बंधुसमाज, जमात २ भाऊपण, बधुभाव ' विरादरीसारखी चाल उभय दौलतींची आहे '–रा ५ ८६ ३ भाऊपदकी 'खाशाची चोली तैनात बरहुकूम विरादरी '–वाडबाबा १ ५५ [फा]

विरामण—पु (कु) ब्राह्मण. [स ब्राह्मण]

विरामत—स्त्री खोटा आरोप, आळ (क्रि० घालणें, आणणें, येणें) वलामत, वलागत पहा [फा बर्–आमद्]

विरार—पु विकार

विरार—पु (महानु) स्पर्धा 'मुदिया चे हीरे। आगुळियां तेजा चे वानसरें। करिताति विरारें। एकमेकें सी। ' –शिशु ४०३

विरियाणी, विर्याणी—स्त्री मासमिश्रित मसालेभात, एक मुसलमानी पक्वान्न पुलावा पहा [फा बिर्यानी]

विरी—स्त्री स्त्रियाचा कानातील एक दागिना [हिं वीर]

विरी—स्त्री (गो) पोंवली, पोफळीच्या पोयचा द्रोण विरी पहा [विरी]

विरीज विरीज होणें—अक्रि (व) टेंकीस येणें, तकलीफ पावणें ' पैशासाठीं विरीज विरीज झाला '

विरी(रु)द—न १ विद्या–कलादि गुणात श्रेष्ठत्व असल्याचें चिन्ह म्हणून हात, दड इ०स बाधतात तो दोरा, गडा, बाहुभूषण 'उष्ट्रानीं विरिदें बाधोन। तुबरापुढें माडिलें गायन। ' –एभा ५ ८३ ' जिवाचे धास्तीनें बावन बिरुदाचे धणी, भले सर्दार, घोडे सोडून जीव जगविण्याकरिता पहाडात शिरले ' –भाव ९१ २ ब्रीद बाणा, प्रतिज्ञा, अगीं असलेल्या गुणाबद्दल वाटणारा अभिमान परी अर्जुना तुझेनि वेधें। मिया देवपणाची विरुदें।' –ज्ञा १८ १३७२ ३ चिन्ह ४ नावलौकिक, कीर्ति 'तेथोनि तीर्थी शिरोमणी ऐसें विरुद जालें। –दाव १७५ [स विरुद] ०चत–वि यशस्वी –शर **विरुदाई(यि)त**–वि प्रतिज्ञा करून पाळणारा बाणेदार बाणा बाळगणारा ब्रिदाईत. ' ऐसीं मिळोनि विरुदायितें। आलीं बदरिकाश्रमा समस्तें। '–एभा ४ ८० **विरु-दावलि**–स्त्री विरुदाची माळ [स विरुद+आवलि]

विरुस—वि (वे) कठिण [का विरुसु]

विरोजा—पु निळ्या हिरव्या रंगाचा एक पाषाण यास रत्न म्हणतात यात भविष्य समजण्याचा अद्भुत गुण आहे अशी समजूत आहे

विरोबा—पु १ (अशिष्ट) भैरव २ खडेराव, खडोबा लोक खडोबाच्या ठिकाणीं ५२ वीर आहेत अशी कल्पना करीत असल्यानें

नीर शब्दापासुन हा शब्द तयार झाला असेल [स भैरव, म बीर स वीर]

विर्ज—(कों) माशाची एक जात हे मासे आक्टोबर–नोव्हेंबर महिन्यात पकडतात

विर्जुमाल—वि (राजा कुण) समाईक, विरजुमाल पहा

विर्मत—स्त्री (गो) खोटा आरोप आळ विरामत पहा ०घेवप–(गो) आरोप ठेवणें, आळ घालणें ०फुटप–(गो) प्रायश्चित्त भोगणें

विर्मुट-टी—स्त्री (गो) एक प्रकारचें फुलपाखरू

विर्मुट-टी—स्त्री दाइ मारण्याचा एक प्रकार [स वीरमुष्टि म वीर+मूठ]

बिन्हाड—न १ रहावयासाठीं भाड्यानें घेतलेली जागा, घर, खोली इ० हें आमचें बिन्हाड हवाशीर आहे' २ एखाद्या ठिकाणीं उतरून काहीं काळ राहणें, मुक्काम, वसति वास्तव्य 'ह्या खोलीत दुसऱ्याचें बिन्हाड आहे' ३ बिन्हाडकरूचें सामानसुमान खटलें चीजवस्त ससार 'आम्हीं यथून बिन्हाड उचलून तिकडे नलें ४ तळाचा किंवा व्यापारी मडळीच्या फिरत्या स्वारीचा निराळा भाग एकाच ०नापाऱ्याच्या सामानाचा (माल, तबू गुरें इ०चा) एकत्र स्वतत्र समुदाय (तळावरील किंवा वाटवरील) ५ भाड्यानें, भाडेक याप्रमाणें राहणें आम्ही तर्ते बिन्हाडानें आहों ६ भाड्यानें दुसऱ्याच्या घरात राहणारें कुटुब, भाडेकरू ७ गुप्तपणा, स्पष्टपणें न बोलता चोरून ठेवलेला मुद्दा मजकूर घरोब्यानें बोलत असता थान बिन्हाड टेवणें चागलें नव्हे [विड(डा)दूर पहा] ०आटोपणें–१ गाशा गडाळणें निघून जाणें २ मरणें ०उचलणें–एखाद्या ठिकाणाहून आपल। चीजवस्त घेउन निघून जाणें; तळ हलविणें ०करणें १ कायमचें वास्तव्य करावयाच्या उद्देशानें आपल्या सामानासुमानासह बायकामुलासह एखाद्या ठिकाणीं राहणें २ एखाद्याच्या इच्छाविरुद्ध त्याच्या घरीं किंवा शरीरात ठाणें करून राहणें कफानें माझ्या छातींत बिन्हाड केलें आहे' **विंचवाचें बिन्हाड पाठावर** पाठीवर घर जवळ नसणें सामाशब्द– ०करी–करू, बिन्हाडू–पु १भाड्यानें बिन्हाड करून राहणारा इसम २ बिन्हाडाचा मालक किंवा रहिवाशी बिन्हाड अर्थ ४ पहा ०खर्च–पु बिन्हाड करून राहण्याबद्दल पडणारा जागेचें भाडें वगैरेचा खर्च ०बाजलें–न वाडबिस्तरा सामानसुमान चीजवस्त वगैरे (स्वामी इसमाचें); खटलें **बिन्हाड बाजलें सगातीच असणें**–घर बायकामुलें इ०पासून अलिप्त मोकळें असणें मागें पुढें वर नसणें सडेसोट असणें

बिल—न १ भोंक बीळ उदीर घुस साप इ०चें राहण्याचें घर २ श्वापदादिकाची गुहा बीळ पहा [स]

बिल—न १ विकलेल्या जिनसाची किंवा केलेल्या कामाची याद व त्याबद्दलच्या पैशाची मागणी २ कौन्सिलात चर्चिला जावयाचा कायद्याचा मसुदा, खर्डा ३ पत्रक, याद, तपशील [इ]

बिल्एकरुई—क्रिवि एकनिष्ठपणें 'तरी बिल्एकरुई ददतर चितारूढ करितील'–रा ६ ६०२ [फा बिल्+यकुरूई]

बिलकावणें—अक्रि (कु) ऐटीनें रिकामें फिरणें, चैन करणें

बिलकु(कु)ल—क्रिवि १ शिल्क न राखता पूर्णपणें, एकूण एक 'गुजारत परशराम खडेराव याजकडे वाडा शुक्रवार पेथील भोजनखर्चाचें वगैरे बिलकूल'–वाडदुबा ४२ २ अगदीं, मुळींच (नाहीं) [अर बिल्कुल्]

बिलग—वि वेगळा, निराळा; पृथक्, विभक्त बिल्ग पहा [स विलग्न, म बिल्ग हिं बिल्ग]

बिलगणी—स्त्री चिकटणें, भिडणें इ० [बिलगणें]

बिलगणें—अक्रि १ चिकटणें अगदीं जवळ राहणें, जाणें २ कवटाळणें मिठी मारणें घट्ट धरणें आवळणें ३ (ल) निश्चयानें चाल करणें धावून जाणें; (मारावें, ध्यावें, लुटावें इ० कारणासाठीं) एखाद्याच्या अगाला झोंबणें [स विलग्न, बिल्ग, हिं बिलगना]

बिलद-दी बिलदर—वि १ मुख्य प्रधान, श्रेष्ठ, पहिल्या प्रतीचा २ उच दुर्गम, बलाग, अघाग 'कशीरगड किल्ला मात बर बिलद आहे –पारसनीस ब्रप ६४ 'पहाडी किल्ला असा एका दिवसात यावा असें काहीं नाहीं, किल्ला फार बिलदर आहे' –चदचूड दप्तर १ १११ ३ (ल) पक्का अट्टल ठकबाज (लुच्चा, भामटा चोर) जसें-बिलद–चोर–सोदा–भगट–हरामी 'रमाकात कारभारी हा बिलदर लुच्चा असल्यामुळें त्याचे पक्षास बरेच लोक होते'–निच [फा बुलद]

बिलदी—स्त्री गाण्यातील एक ताल [फा बुलदी]

बिलपद—न बिलब कालात तलवार वाजविण्याचा एक प्रकार –कला १३७ [स विलवित बिलब+पद]

बिलबिल—अ (गो) माजरास बोलाविण्याचा एक शब्द [ध्व]

बिलबिलणें—अक्रि अगदीं मऊ नरम बिलबिलीत होणें (फळ इ०) [बिलबिलीत]

बिलबिला बिलबिलीत—वि १ नरम चपचपणारा, लिबलिबीत शिळें झाल्यामुळें, अतिशय पिकल्यामुळें चाळवटल्यामुळें फारच मऊ असें (फळ गर इ०) २ (ल) कष्टाच्या कामामुळें दीन गरीब झालेला; निर्वीर्य झालेला (माणूस, जनावर इ०) [लिबलिबीत लवचिक अनुकरण वाचक]

बिल्बी—स्त्री एक फळझाड

बिल्मोगरा—पु बन्मोगरा 'फोडीन मोती। घालीन चारा। दाखवीन वारा। बिलमोगरा बिल्मोगरा।'–मसाप २ २३३

बिलवर, बिलोर, बिलवर, बिल्लोर—पु १ उंची काच, स्फटिक २ एक खनिजविशेष ३ एक प्रकारची उंची काचेची बांगडी 'मी तुला तुझ्या हाताची बिलोरांची एक जोडी आणीन' –मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) १९१. ४ साधारण लावट आकाराचे पैलू पाडलेली सोन्याची बांगडी [अर बिल्लौर] ०**खाना**–पु काचेचें सामान संभाळण्या ठेवण्याचें खातें **बिलवरी बिलवरी, बिलोरी**–वि काचमण्याचें, स्फटिकाचें, काचेचें [फा बिलौरी] ०**आरसा**–पु चांगल्या काचेचा, पैलू असणारा आरसा

बिलवा—पु बिब्बा, भिलावा पहा

बिला—अ वांचून, विरहित, शिवाय विना [अर.] ०**उज्र**–क्रिवि हरकत न घेता 'बिला उजूर व बिलाक्सूर दुंबाला करून चालू देणें' –नोइसा १५–रा१९ ११५ ०**कसूर**–क्रिवि १ चूक, हयगय न करता, बिनचूक 'सेवक लोकांचीं वतनें नेमस्त करून त्याप्रमाणें बिलाकसूर पाववावी' –मराभा १२ २ नि:स देह.–राव्यको ८ २१ ०**महसूल**–क्रिवि जकात माफीनें 'सामान जरी सरकारात मतलूब जाल्यास वेपारी याज पासोन बिलामह सूल खरीदी करण्याची परवानगी असावी.' –रा ७ ५४ ०**शक**–क्रिवि नि:संदेह, बेलाशक 'तुम्ही फौजसुद्धा बिलाशक आऊन सरखेलीस सामील होणें' –पया ४८६ ०**हरकत**–क्रिवि बिनहरकत, हरकत न घेता 'तरी तुम्ही मुसलमानी कामकाज महजबाप्रमाणें बिलाहरकत करून हक लवाजिमा ' –वाडमा २ १०६ ०**हुज्जत**–क्रिवि बिनतक्रार 'बिलाहुज्जत वर्तावें' –ऐटी २ ७४

बिलामत—स्त्री खोटा आरोप, आळ, कुभांड, बलामत, बलागत पहा (क्रि० आणणें, घालणें, येणें) 'अशा प्रकारच्या अनवैकल्याच्या व ब्राह्मण भोजनाच्या उद्योगात अकस्मात् भलतीच बिलामत गळयात यावी' –पेशवकालीन महाराष्ट्र ३८३ [फा बर्+आमद्]

बिलायती—पु (व) पिंवळा धोतरा, याच्या मुळ्या औषधी असतात

बिलायती—वि (विरू) विलायती पहा

बिलावर-ल—पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम पंचम, तीव्र धैवत तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण संपूर्ण वादी धैवत संवादी गांधार गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर अल्हैया कुकुभ देवगिरी, नट, यमनी, शुक्ल, सर्पदा इ० प्रकार आहेत [हिं] ०**थाट**–पु (संगीत) एका थाटाचें नांव, ह्याचे स्वर येणेंप्रमाणें असतात शुद्ध षड्ज, शुद्ध ऋषभ, शुद्ध गांधार, शुद्ध मध्यम शुद्ध पंचम, शुद्ध धैवत, शुद्ध निषाद ०**सप्तक**–न स्वरसप्तक पहा

बिलासखानी तोडी—स्त्री (संगीत) एक राग ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी धैवत, संवादी गांधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

बिलिंद, बिलिंदी, बिलिंदर—बिलंदर इ० पहा

बिलिमारी—पु (गो) जत्रेंत पैशासाठीं सळी घेऊन फिरणारा एक नट

बिलू—न (कु गो) लहान मांजर [सं बिडाल, प्रा बिलाड-ल, हिं बिला=बोका]

बिलोरी—वि १ घोड्याच्या रंगापैकीं एक –अश्वप २८ २ बिलवर पहा [बिलवर]

बिलोरीधोतरा—पु धोतऱ्याचा एक प्रकार

बिल्कु(ल्कु)ल—अ सर्वस्वीं, मुळींच, अगदीं, बिल्कूल –पदमव ८५ 'आला मामत मुल्क मुल्कचि मशीरुल्मुल्क बिल्कुल्कसा।' [अर बिल्कुल]

बिल्फैल, बिलफैल—अ खरोखर, वस्तुत, अगदीं 'बिल्फैल नातवान' –रा १५ २४८ [अर बिल्फिअल्]

बिलमक्ता—क्रिवि मक्त्याप्रमाणें, कराराप्रमाणें 'बिलमक्ता खंडणी केली ते कबूल असोन' –रा १८ ५३ [अर बिल्+मक्ता]

बिल्याण, बिलियाण—पु विवक्षित आकाराचा व पैलू पाडलेला विलायती हिरा, तरतरा [इ ब्रिल्यिंट, फ्रें ब्रिला]

बिल(ल्ला)स—स्त्री (ना व) वीत 'बिलसभर कापड चोरलें' [फा बिलिश्त]

बिल्ला—पु १ शिपायाच्या पट्ट्याला छातीच्या भागावर असलेली धातूची तवकडी, चपरास, छातीवर लावण्याचें पदक २ खूण, निशाणी, तिकीट 'पोराचा बिल्ला गळयात बांधल्याशिवाय इद तेथें येऊ देणार नाहीं' –माकु ३ ८३ [हिं] **बिल्लेकरी**–पु बिल्ला असलेला शिपाई चपराशी, जासूद

बिल्ली—स्त्री भाटी, मांजर 'घुडाल्या कुलागनाच्या मेली। पतीला करून ठेविली बिल्ली।' –पला ६७ [सं बिडाल, प्रा बिलाड-ल हिं]

बिल्व—पु १ बेल, बेलाचें झाड हें शंकरास प्रिय असतें 'मंदारामल बकुल बिल्व कुंद अशोक चंदन जाती।' –नवनीत (नरहरीगंगारत्नमाला) ४३२ २ बेलाच्या झाडाचें पान ३ बेलाचें फळ बेलफळ 'दृढ बिल्व पीनस्तन। वरी मुक्ताजाळी विराजमान।' –मुआदि १९ २१ [सं] ०**पत्र**–न १ बेलाचें तीनपानी दल २ (खडीकाम) वस्त्रावर खडीनें काढलेली बेलाच्या पानाची आकृति

बिल्ल—न (व) गुराना बांधण्याकरिता त्यांच्या गळ्यापुरतें उपयोगात आणलेलें दोरखंड बिरडें पहा

बिवड—पु १ बीज, बीव, बीयें २ बीजापासून झालेला माणूस, प्राणी, झाड इ० ३ मुख्य धान्य पेरण्यापूर्वी काढलेलें आड पीक 'तागाचा बिवड सर्व मालास चांगला' ७ सात ५

पिकाचा क्रम, पाळी ६ रात रिंवा पहिलें पीक यामुळें तयार झालेली उत्तम जमीन ' आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु। आणि सजय सात्विकाचा बिवडु। ' –ज्ञा १८ १५३३ ७ बेवड पहा बिगड, बिवड जमीन–स्त्री. जिच्यावर पूर्वी आड पीक काढलें आहे अशी बीजपोषक जमीन [सं बीज+वृध्, प्रा बीअ+वड्ढ]

बिबलकरी—वि १ (पशवाईअखेर फडनीस बिवल्कर नावाच्या कारकुनानें घालून दिलेलें अक्षराचें वळण हें सोपें व सुंदर असे यावरून) बिवलकराच्याप्रमाणें काढलेलें साधें, गोंडस (अक्षर, रित्ता, वळण, लिहिणें इ०) बिवलकरी वळणाचीं मोडी अक्षरें साधीं व गोल असून गोंडस दिसतात हें वळण जनोबाभटी वळणापेक्षा निराळें आहे २ (ल) साधी, सरळ, बाळबोध वाग णूक, वळण [बिवल्कर=आडनांव]

बि(वि)बळा—पु एक जगली वृक्ष

बिबळा—पु १ (रुजावयासाठीं जमीनींत पुरलेलें) नाग वेलीचें वेगेळें, केळ इ०चा सुर, वाडनें कलम २ (कों) पानवेल ३ दोन ते सहा कुडव धान्य मावल एवढी बियाण्यासाठीं राखून ठेविलेल्या बीजाची मातेग इ० मध्यें बांधलेली मुडी मुडी पहा ०उतरणें–एखाद्याचें फुगलेलें पोट ओसरणें, उतरणें बिवाळो–पु (कु गो) ल्हान मुडा, मुडी

बिवाडा—पु (कों) (नाविक) गलबताच्या काटास आंतील जास्त जाडीचा व कमी रुंदीचा दुरमीण टाकतात तो

बिशप—पु १ ख्रिस्ती धर्माध्यक्ष, धर्माधिकारी 'पॉलिकार्पला आपल्या मंडळीच्या कार्यासंबधानें इतर बिशपांना सांगायला फार आवडे ' –ज्ञानो ३१ १ १९१८ २ बुद्धिबळाच्या खेळांतला उंट [इं]

बिशा(सा)द्–त—स्त्री १ मालमत्ता, सामान, सामुग्री. ' नाहींतरी मालबिसातीची तमा न धरितां भाडियाचे माराखालीं तराडें फोडून टाकून सलावत पाडावी ' –मराआ ३८ –पद २० ३ २ पैसा, इस्टेट जिंदगी ' वडिलाचे वेळची जी काय बिशाद होती ती आम्ही सर्वांनीं वाटून घेतली ' ३ किंमत मोल महत्त्व ' पागोट्याची बिशाद ती काय आणि मांडतां कशास ? ' ' शंभर रुपये म्हणजे बिशाद काय ? जाता जातां मिळतू ' ४ सामर्थ्य ताकद मजाल प्राज्ञा, हिंमत, छाती [अर बिसात्]

बिशी—स्त्री १ होणारा खर्च सारखा वाटून घेऊन एकत्र भोजन करणाऱ्यांचें मंडळ, खाणावळ, (इं) क्लब २ मंडळींतील सर्व आसामींनीं आपापले दरमहाचे पगार आळीपाळीनें एकाच्या स्वाधीन करणें (क्रि० करणें) भिशी पहा [गु बीसी]

बिस—न कमळाचा देठ [स] ०तत–तु–पु १ कम ळाच्या देंठातील धागा ' जैसा कमळमृणाळ बिसतंतु। तैसा सूक्ष्म नाद अत्य । ' –एभा २१ ४०४ ' न मुक्ताफळ भोजन करिती बिसतंतु भगुनि फराळ। ' –मोकर्ण २८ १७ २ कमळाचा देंठ बिसिनी–स्त्री कमलिनी ' सविता बिसिनीमि परी की भेटे तो गुणज्ञ ती कविता। ' –मोकृष्ण ८६ २७ [सिं]

बिसखपरा—पु एक औषधी वनस्पति [हिं]

बिसनी—पु व्यसनी, दुराचारी, व्यभिचारी, हलकट बाहेर ख्याली ' तेवढ्यातच नय सुरकी। बिसनीची नजर तरकी। येईदि दुरून सुरकी। ' –प्रला १११ –वि (वे) चांबाळ [स व्यसनी] म्ह० फुकट बिसनी आणि तशाखु उसनी ०बेदर्दी–वि पदरचा पैसा खर्च न करतां लोकांच्या पैशानें व्यसनें भागविणारा

बिसलटा–ट्टा—पु (तंजा) लग्नापूर्वी वरपक्षास वधूगृहीं जेवणाचें आमंत्रण [का बिसल्=ऊन+ऊटा=जेवण]

बिसा—वि (व)सुस्वभावी, सुशील [फा बेसू=धागला]

बिसाट—वि १ अनियमित, यदृच्छेनें होणारें 'तैसीं कारण हेतुयोगें। जें बिसाट कर्मे निगे। ' –ज्ञा १८ ३७५. २ मत्तें, स्वैर उधारलेलें ' तयाचें बिसाट शब्द। सुमें म्हणों देती वेद। ' –ज्ञा १८ १६४५ बिसाटणें–अक्रि पसरणें, फाकणें, फैलावणें 'आपुला वसौटा आळुनी। बिसाट वन्ही। ' –ज्ञा १८ ६२४ [स विस्तृत]

बिसाद्–दी—स्त्री जिनगी, बिशाद पहा ' नैबानें कुल बिसादी लुटून खालसा केली ' –इम ३३

बिस्कि(स्कु)ट—न गव्हाचें केलेलें एक भाकऱ्याप्रमाणें हलकें खाद्य [इं बिस्किट]

बिस्तरवार—पु (अप) गुरुवार, बृहस्पतिवार [स बृहस्पतिवार]

बिस्तरा—पु पथारी, अंथरूणाप्रमाणें काहीं साधन [फा तुल० सं विस्तृ–स्तर]

बिस्म, बिस्मत—स्त्री (शाप) एक धातु याचा औषधी उपयोग आहे [इं बिस्मथ]

बिस्मिल्ला—पु १ मुसलमानात मुलाच्या अगर मुलीच्या पाचव्या वर्षी घोड्यावरून मिरवणूक काढून मशीदींत नेऊन बिस्मिल्लादि कुराणाचे कल्मे पढवितात तो उपनयनसदृश विधि ' याचे कन्येची बिस्मिल्लाची शादीसाठीं रविवारीं रात्रीं मेंहदी निघाली ' –रा ५ ५७ २ मंत्र म्हणून विधिपूर्वक हत्या करणें मुर्गीस बिस्मिल्ला तो कशास ? ' –होकै ११ ३ कार्यारंभीं परमे श्वराला नमन, श्रीगणेशायनमः [अर बिस्मिल्ला=परमेश्वर बिस्मिल्ला हिर्रह्मानिर्रहीम्=दयाळु व कनवाळु अल्लाच्या नाव नें]

बिस्या(स्या)र—वि फार पुष्कळ ' बिस्यार खुशवक्ती हासील जहाली ' –पया ३८४,४०० [फा बिस्यार्]

बिस्वक–बिस्वा—पु पाडाचा किंवा पादाचा विसावा भाग एक चौरस काठी, पाद हा बिघ्याचा विसावा भाग आहे ' आणि गढी–कोट जिमी–बिघा बिस्वा–जागा तनखा वगैरे बराबर

घादून यावा '-वाडबावा १ २२ [सं विंशति, म विस्वा, हिं विस्व=विघ्याचा २० वा हिस्सा]

विह(हि)णें—अक्रि (अप) भिणें 'ना तरी पवनु मेघासी बिहे। कीं अमृतासी मरण आहे।'-ज्ञा २ १४ -अमृ ७ ५६ [स भी, प्रा विह, हिं विहे इ०] विहालेपण-न (महानु) भीति 'तें विहालेपणें मद्देशें लपविलें। समुद्रा मार्जी।' -शिशु २३९

विहरी—वि (भि) दुसरी ' तिर्यी विहरी येम्यी पोयरों चोदे लिंदन आली '-भि २३

विहाग—पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ, धैवत वर्ज्य जाति औडुव-संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. ह्या रागात तीव्र मध्यमाचा अल्पप्रयोग विवादी म्हणून केलेला दिसतो

विहागरा—पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ धैवत वर्ज्य जाति औडुव-संपूर्ण वादी मध्यम, संवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर या रागात दोन मध्यम व दोन निषादाचा प्रयोग होतो

विहांवा-वी—पुस्त्री मिठात मुरलेला आंबा, बेहवी [बीं+ आंबा]

विहावा—पु भीति [विहणें, भिणें]

विहिती—स्त्री भीति 'भवसिंधूचेनि माजें। कवणासि धाकु नुपजे। येथ जरी कीं माझे। विहिती हन।'-ज्ञा १२ ८८ [स भीति]

विही—न एक फळझाड, ०फळ-न एक आवटगोड फळ

विहीक, विहो—स्त्रीपु भय -मनको [स भी, प्रा विह]

विळगा—वि काळा पांढरा मिश्र [फा बिळी=पांढरेपणा]

विळूक—न भोंक, बीळ 'ह्या कागदाला दोन विळकें आहेत, त्या भिंताडाला पारेनें (पाहारीनें) विळूक पाड '[बीळ]

बी—स्त्री १ बीज, फळाच्या आंतील जो कठिण अंश तो २ अंड, वृषण ३ गव्हू इ०तील आतील भाग, गाभा ४ लसणीची पाकळी [स बीज] ०मोडणें-समूळ उच्छेद करणें, समूळ नाहींसें करणें ०रुजणें-परिणामकारक होणें, यशस्वी होणें, फल द्रूप होण्याच्या पथास लागणें ०रुतणें-(हुद्दा, अधिकार, जागा, धंदा इ०त) प्रवेश होणें बियांवा-ज्यावा-वि १ पेरावयासाठीं बाजूस काढून ठेविलेलें (धान्य, दाणे, फळें इ०) २ मूळच्या उत्तम बीजाचा, वीर्याचा, असंकीर्ण; अस्सल, शुद्ध ३ अस्सल अव्वल, पक्का, (चोर, भामटा, लुच्चा) ४ ज्यांत फार बिया आहेत असें (पेरू इ० फळ) ५ बियाणें म्हणून राखून ठेवण्यास योग्य [बी] बियाडक-बियार्क-न (गो) कोंब आलेला नारळ

बी—न १ (समुच्चयार्थी) बीजें, (भाजी, गवत इ०चें) रोपें २ पेरावयासाठीं राखून ठेवलेलें धान्य पेऱ्याचें बीज, बियाणें म्ह० १ बीं तसा अंकुर २ (बीं) बीं तसें भात. ३ बिया, दाणे, क्षुद्र फळें, आठळ्या, मुळें, कलमें, पानें इ० उत्पादनाचें मूळ म्हणून मानलेली कोणतीहि वस्तु ४ कापसासारखे ढग, कसर, खार (क्रि० निघणें, विरणें, वाहणें) [स बीज, प्रा बीअ, हिं बीया] ०फेंकणें-बीं फेंकून पेरणी करणें ०दाणा शिळटणें- पेरलेलें बीं न उगवणें, फार पाऊस पडून जमीनीस गारठा आला असतां पेरलेलें बीं गारठून न उगवणें ०वियाणें-बिरवण-बेणें- ब्याणें-भरण-भरणा-नपु पेरण्यासाठीं किंवा रोपें लावण्या- साठीं राखून ठेविलेलीं बीजें, मुळें, कांदे, कलमें इ० (समुच्चयानें) ०बिवळा-पु १ बीं बियाणें 'यदा शेतभात कांहीं करणार होतों, परंतु बींविवळा कोठें मिळेना म्हणून सोडलें ' २ मुडी, विवळा अर्थ ३ पहा ०बुडी-चूड-स्त्री १ पीक बुडणें, अजीबात बियापुरेसेंहि न पिकणें नाश पावणें २ (ल) नायनाट, उच्छेद, कुलक्षय. 'तुका म्हणे जरी योगाची सातडी। आशेची बीबुडी करीं आधीं।'-तुगा २७२७ [बीं+बुडणें] ०बेवळा-पु बी बियाणें बीविवळा पहा 'बी-बेवळा उसनापासना आणावा आन् कष्टात मरावं '-खेया १३ ०भरण-न १ पेरणी २ गर्भाधान; संग 'होईल कधीं बीभरण। आटवीन चरण।'-प्रला २१८.

बी—स्त्री (गो) द्वितीया, बीज वे पहा [प्रा वि, हिं बे]

बी—अ सुद्धां, देखील, हि 'तुझा हुद्दाविद्दा मला कायवी नग '-बाय २ २ २ शिवाय, त्याचप्रमाणें, आणखी [स अपि, फ्रें जि बी]

बीक—न १ आवड, गोडी 'वेधें परिमळाचें बीक मोडे। जयाचेनि।'-ज्ञा ६ १५ २ सामर्थ्य, बळ, अधिकार 'तुज वडीलपणाचें बीक।'-कथा ३ १४ १८७ -ज्ञा १३ ७००. ३ शोभा; तेज, सौंदर्य 'सुख जेथ सुखावलें। स्वानंदासी बीक आलें। -स्वादि ४ ३ ८५ -ह ७ ३ ४ भूषण 'सज्जनपणाचें अंगीं। बीक जया।'-ज्ञाप्र १०८ -भाए ४६ बिक पहा

बीकरान्, बीगायत—वि अमित -आफर्मानें

बीगार—स्त्री वेठ, बिगार पहा -आफर्मानें

बीच—अ. मध्यें, आंत, मधील [हिं] म्ह० बीचमें मेरा चांदभाई=मध्यें आपलेंच घोडें पुढें ढकलणें

बीज—स्त्री द्वितीया, शुक्र किंवा कृष्णपक्षांतील दुसरी तिथि भाऊबीज 'बीजेपासून चढत्या कला।'-रावि १ ३७ [स द्वितीया, प्रा बीइज्ज, बिज्जय, गु बीज]

बीज—न १ बी, फळाच्या आतील कठीण भाग २ धान्या दिकाचें बीं 'सुडाहूनि बीज काढिलें। मग निर्वाळलिये भूमीं पेरिलें।'-ज्ञा ९ ३६ 'शुद्धबीजा पोटीं। फळें रसाळ गोमटीं।'

–तुगा २२७२ ' बीज तैसें फळ येत असे गोड ।' –व १२३ २ ३ खाण, कुल, विजवट बी ४ पुरुषाचें वीर्य, रेत ५ कारणीभूत किंवा मूळ मुद्दा, गोष्ट, क्रिया, मूल, कारण, उगम, आधार, निमित्त ' दर्शना बीजें तयें । जाणीव आणी ।' –अमृ ७ ११९ ६ खोल हेतु, भाव, इंगित, वर्म, अभिप्राय, गूढार्थ 'हे तुम्ही म्हणतां यात बीज काय !' ' नातरी अर्जुना हें बीज । पुढति सांगिजल तुज ।' –ज्ञा ९ ३४ ७ संख्या किंवा परिमाणें यावद्दत् अक्षरें योजून करावयाचें गणित, बीजगणित ८ गूढमंत्राक्षर 'परी स्या अभ्यासिला जो सबीज । तो स्वामी ऐकावा ।' –जै ६३ १७ [स] म्ह० यथा बीज तथा अंकुर=बीज तसा अंकुर, झाड तसें फळ **भ्रष्ट किंवा भर्जित बीज–अंकुरत नाहीं, भर्जित किंवा भ्रष्ट बीजास अंकुर नाहीं, भाजलें बीज उगवत नाहीं, भाजलेल्या बीजास मोड येत नाहीं**–निष्काम, निस्स्वार्थी, निवळ अध्यात्मिक ईशप्रीतिप्रेरित अशा कृत्यांना फळ येत नाहीं म्हणजे पुढच्या जन्मीं मिळणारें चांगलें वाईट फळ येत नाहीं त्याच्या कर्त्याला श्रेष्ठ सुख जो मोक्ष तोच प्राप्त होतो सामाशब्द– **०कणिका**–स्त्री लहान बीज ' सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजीं असे ।' –ज्ञा ९ ४१० **०कोश, बीजाशय**–पु फुलातील एक भाग, बीजाची पिशवी [बीज+कोश, आशय=साठा] **०गणित**–न गणिताचा एक प्रकार, अव्यक्त गणित, बीज अर्थ ७ पहा (इ) आलजब्रा **०गर्भ**–वि स्वाभाविक प्रकृतिज ' बीजगर्भ गुण अर्थात् आपल्यामध्यें सकाळ होतात ' –नीति ३२१ **०वेंदूर**–पु १ शूद्रांचे विधी, उत्सव, चाली संप्रदाय इ० समुच्चयानें (क्रि०करणें) 'आपण आपले कुणबी आपणास आपला बीजवेंदूरच करा ' २ शेंदूर, गूळ, वैलाचीं चित्रें, फुलांच्या माळा इ०चे नजराणे शेतकरी लोक पाटील, कुळकर्णी, देशमुख इ०ना देतात तो [बीज आणि वेंदूर इ दोन सण] **०भरण**–न बीं भरण पहा **०भाव**–पु बीजरूप अव्यक्त ' जयासी का बीज भावो । वदातीं केला ऐसा आवो ।' –ज्ञा १५ ५१२ **०मंत्र**–पु १ (महानु) जादूटोणा, मंत्रतंत्र 'जिए कामाचेनि बीजमंत्रे । परीरति ना । –शिशु ८०१ २ मूलमंत्र **०मार**–वि पेरलेल्या बीजाइतकेंसुद्धा धान्य देत नाहीं अशी (जमीन) [बीज+मारणें] **०मुद्रा**–स्त्री बीजाचा आकार, बीजाकार ' का बीजमुद्रेआतु । थोके तरू समस्तु ।' –ज्ञा १३ ९५ **०वर्म**–न मुख्य गोष्ट, रहस्य **०संस्कार**–पु एखाद्या प्राचीन सर्वमान्य प्रथादिकांत उणा किंवा अधिक फरक करणें ' त्यानें पूर्वीच्या प्रथात सुधारणा केली आहे, ही सुधारणा कोठें स्वतंत्र रूपानें दिली आहे व कोठें बीजसंस्काराच्या रूपानें सांगितली आहे ' –टि ४ ४२१ **बीजांकित**–वि बीजाक्षरानें अंकित लांछित परिवेष्टित 'रामनाम बीजांकित ।' [स बीज+अंकित] **बीजांकुरन्याय**–पु १ परस्परांत असलेला कार्यकारणसंबंध जसें–बीजापासून अंकुराची उत्पत्ति आणि अंकुरापासून बीजाची उत्पत्ति ' आधीं झाड का बी ' याप्रमाणें दोन परस्पर संबद्ध गोष्टींची कालानुपूर्वता ठरविता येत नाहीं तेव्हा दृष्टांत देतात ' अभिमानी जो विश्वास । तो चतुराननाचा अंश । त्यासीं ऐक्य मानी हा विश्वास । बीजांकुर न्यायें ।' २ जसें बी तसें फळ, जसें कर्म तसा परिणाम [बीज+अंकुर+न्याय] **बीजांकुरभाव**–पु बीजाची अंकुरावस्था ' घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजांकुरभावो म्हणती ।' –ज्ञा १५ ८९ [बीज+अंकुर+भाव] **बीजारोप–रोपण**–पुन १ बीज पेरणें २ कोणत्याहि कार्याचें किंवा परिणामफलाचें मूळ घालून ठेवणें 'करी राम कथा बीजारोपण ।' –रावि १ [स बीज+आरोप, आरोपण] **बीजाक्षर**–पु १ मूळाक्षर २ मंत्राक्षर, मंत्राचें आद्याक्षर बीज अर्थ ६ पहा [बीज+अक्षर] **बीजिका**–स्त्री ' बीज, बी ' जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका ।' –ज्ञा १५ ८२

बीजक–न १ कापड इ०च्या गठ्ठयांत घालतात किंवा वर लावितात ती किंमत, वजन, जात इ० ची चिठ्ठी, आकडा, (इ) ठेवल २ यादी, पट्टी; टांचण [स]

बीजन–स्त्री (निरपराध जित लोकांची कत्तल विजन पहा) ' कानपूर सर केल्यानंतर त्यांनीं तेथें जी सरास बीजन केली ' –सन १८५७ पृ ३९१ [विजन]

बीजपूरक–पु एक औषधी महाळुंगी, लिंबुणी किंवा थोरबी. [स]

बीज(च)बद–वि मध्यभागीं पेच घालून धागा बांधलेली (विडी) [हिं बीच=मध्यें]

बीजावळी–स्त्री मित्रता –हवी [हिं बीजा=दुसरा]

बीजें–न १ गमन, जाणें (क्रि० करणें) ' मग बीजें केलें मुरारी । सभामंडपासी ।' –शिशु ७२४ २ आगमन, येणें 'आड पडे म्हणे घरा । बीजें कीजो ।' –ज्ञा १३ ३७५ –कथा ४ १७ ३१ [स व्रज्]

बीट–पु एक प्रकारची विलायती गोंडमाजी, विलायती गोड मुळा यापासून साखर होते [इं]

बीट–पु विभाग, तुकडा ' बीटाची विभागणी व्यक्तींच्या नावावर व्हावी ' –के १४ ६ ३० [इ]

बीट–पु (राजा) पुकारा, लिलाव (क्रि० करणें) [इ बिड्]

बीट–न (कों) (सुतारी) एक सुतारी हत्यार, गोलची; डोळमीट (क्रि० मारणें) [इं बिट्]

बीड–न १ अशोधित, अशुद्ध लोखंड २ ओतीव लोखंड, (इ) कास्ट आयर्न ३ तावें इ०चे पत्रे ज्यावर बडवितात, घडवितात तो ठोकळा ऐरण, मोठा चौरस तुकडा ४ एक क्षार काळें मीठ, बिडलवण [तुल० स व्यंड=पोलाद]

बीड—स्त्रीन (कों) गाडधावर भरलेलें गवत इ०स आवळा वयाची जाडी दोरी

बीड—न १ नमुना; माप; परिमाण २ जात बीड पहा 'ह्या विडाचा धोतरजोडा असला किंवा त्या विडाचें पागोटें असलें तर काढ' [विडी=कडें]

बीड—स्त्री (व) गवत वाढलेली पडीत जमीन 'पुढील वावरापल्याड बीड आहे'

बीण—न (गो) भोंक, बीळ पहा

बीत—स्त्री मुलगी, कन्या कागदपत्रात बापाच्या नावापूर्वी योजितात जसें-'लाल्बीबी बीत सैयद अहमद सुभेदार पोलीस कोर' [अर बित्]

बीत(ओळ)—स्त्री (जमाखर्च) कागदाच्या दोन्ही अंगास सारखी कोरी जागा सोडून काढलेली रेघ

बीत—स्त्री जम, बस्तान 'फार मेहनत बीत बसावयास लागली' -पेद १९६१

बीद्-ध—स्त्री १ रस्ता, गल्ली, मार्ग (गाव, खेडें इ०तील) बिदी पहा. 'दुरी जाऊनि बीदी बसति।' पूजावसर २ (कों) गगार ३ (कु) विटीदांडूच्या अगर गोट्याच्या खेळातील ल्हान खळगा, गल [सं वीथि, हिं बीद]

बीन—पुन (संगीत) एक ततुवाद्य याच्या दांडीच्या दोन टोकास दोन भोपळे असतात व मध्यें दांडीवर २० पडदे असतात. [स वीणा, हिं बीन्] ०**कार**-पु बीन वाजविणारा

बीन—स्त्री लेखाचा मथळा, एका बाजूस, समासात दिलेला साराश

बीन—विन पहा

बीभत्स—पु नवरसापैकीं एक रस किळस उत्पन्न करणाऱ्या वर्णनात हा रस असतो उदा० 'कावळे प्रीतीनें खातातीं शेंबूड। विष्ठा वाटे गोड डुकरासीं।' नवरस पहा -वि १ किळसवाणें, ओंगळ, घाणेरडें, अभद्र (कृत्य, वस्तु भाषण, वक्ता इ०) २ भीतिप्रद, भयानक, राक्षसी, क्रूर ३ (कायदा) जणेंकरून मन अपवित्र दुराचारी बनेल असा (मजकूर, कृत्य) [स]

बीमार—वि १ बेमार पहा २ दु खित, व्यथित [फा बीमार्]

बीर—स्त्री एक प्रकारची पिण्याची दारू [इ]

बीर—पु हिंदुस्थानी भाषेंतील एक छद 'नाना पदें नाना श्लोक। नाना बीर कडक।' -दा १२ ५ ५ [स वीर]

बीर—पु १ मत्रसाध्य पिशाचदेवताचा एक वर्ग किंवा त्यांतील व्यक्ति 'रामसूर्यादिमहादेव। बावन्न विरादि पै गले।' -नव १० ३८ २ (ल) भर, चढ 'यासाठीं कोणता बीर भरतील न कळे' -पेद २० ८९, २१ ५६ [स वीर] ०**भरणें**-(एखाद्याच्या) अगात भुताचा सचार करविणें ०**भरणें-देणें**-(ल एखाद्यास) उत्तेजन देणें चेतविणें, उठविणें (भाडण, दुष्कृत्य करण्यास) ०**कंगन**-न (व) दडास बाधावयाचें ककण, वीर ककण [वीरककण] ०**भाटीव**-पु बीरश्रीचें भाषण 'बीरभाटिव विनोद। प्रसगें करावे।' -दा ४ २ १४ [वीर+भाट] ०**मंत्र**-पु १ बीर वश करून घेण्याचा मत्र २ जादू 'युनिव्हर्सिटीच्या किताबातहि काहीं बीरमत्र आहे कोण जाणे' -नि ८०३ ०**विद्या**-स्त्री जादुटोणा -घावो ०**सिद्धी**-स्त्री एक सिद्धी 'पूर्वी असे त्या सर्वे बीरसिद्धी।' -दावि ४४९

बीरवाव(हु)टा—पु बुरवाचा किडा, सोनकिडा, ताम्रकृमि, इद्रगोप विरवाहुटी पहा [हिं बीरबाहुटी, बीरबहूटी]

बीरवांगें—न (व) टोमाटो, बेलवांगें

बील—पु १ अड्यातील गिलगिलीत पदार्थ, बल्क २ मऊ व रसाळ फळातील गीर, नासलेल्या फळातील बिलबिलीत भाग

बीवळ—न बीं, बीज 'अमृत काढिलें तय वेळीं। पाहे बीवळ।' -कथा २ १४ २७ बिवळा पहा

बीस—वि वीस पहा

बीस्त—वि बीस, विसा [फा]

बीहार्मी—न सप्ताळूची एक जात -कृपि ७२८

बीळ—न (राना) टोपली, सूप, शिपतर इ० करावयासाठीं काढलेली बांबूचीं पातळ पातीं 'बुरुडानें काटीचीं निरें काढिलीं'

बीळ—न १ उदीर, घूस, साप इ० चें राहण्याचें ठिकाण, भोंक २ वाघ सिंह इ०ची गुहा [स बिल] ०**उघडणें**-१ घरटें, पोळें इ० उघडें पडणें, खुलें होणें, पेंव फुटणें २ मुग्या इ०चें पेंव फुटणें ०**पाडणें**-(ल) काहीं हेतु साधण्यासाठीं सधान जुळवून ठेवणें, लग्गा लावणें म्ह० (गो) बिळात ना रीघ आणि शेपडेक बाधतां सूप (उदराला स्वत ला बिळात शिरण्यास वाव नाहीं आणि शेंपटीला सूप का बाधतो) शक्तीबाहेर काम करण्याचा आव आणणें

बुक—न पुस्तक, ग्रथ [इ] ०**सेलर**-पु पुस्तकें विकण्याचा धदा करणारा [इ] **बुकिश**-वि पुस्तकी, पुस्तकापुरतें वरवरचें तात्पुरतें [इं] ०**नाटक**-न गद्य नाटक ०**पंडित**-पु (उप) निवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविलेला (अव्यवहारी) विद्वान् पुस्तकीज्ञानपटु जरा धीर धरा असें सागणारे काहीं बुकिशपडित आमच्यात पुष्कळ निघतील' -नि २ ७३

बुकटी बुकणा—स्त्रीपु (औषध इ०चें) चूर्ण पूड, भुकी [हिं बुकना=चूर्ण करणें]

बुकटी—स्त्री (गो) निकड

बुकडुल—पु (कों) माशाची एक जात हे आक्टोबर, नोव्हेंबर महिन्यात पकडतात

–तुगा २२७२ 'बीज तैसें फळ येत असे गोड।'-व १२३२ ३ खाण, कुळ, विजवट वी ४ पुरुषाचें वीर्य, रेत ५ कारणीभूत किंवा मूळ मुद्दा, गोष्ट, किया, मूळ, कारण, उगम, आधार, निमित्त 'दर्शना बीजें तेथें। जाणीव आणी।'–अमृ ७ ११९ ६ खोल हेतु, भाव, इंगित, वर्म, अभिप्राय, गूढार्थ 'हे तुम्ही म्हणता ह्यात बीज काय!' 'नातरी अर्जुना हें बीज। पुढति सांगिजेल तुज।' –ज्ञा ९ ३४ ७ सख्या किंवा परिमाणें यावद्दल अक्षरें योजून करावयाचें गणित, बीजगणित ८ गूढमंत्राक्षर 'परी म्या अभ्यासिला जो सबीज। तो स्वामी ऐकावा।'–ऐ ६३ १७ [स] म्हण यथा बीज तथा अंकुर=बीज तसा अंकुर, झाड तसें फळ **भ्रष्ट किंवा भर्जित बीज-अंकुरत नाहीं, भर्जित किंवा भ्रष्ट बीजास अंकुर नाहीं, भाजलेलें बीज उगवत नाहीं, भाजलेल्या बीजास मोड येत नाहीं**–निष्काम, निस्स्वार्थी, निरळ आध्यात्मिक, ईशप्रीतिप्रेरित अशा कृत्यांना फळ येत नाहीं म्हणजे पुढल्या जन्मीं मिळणारें चांगलें वाईट फळ येत नाहीं त्याच्या कृत्याला श्रेष्ठ सुख जो मोक्ष तोच प्राप्त होतो सामाशब्द– ०**कणिका**–स्त्री लहान बीज 'सविस्तर वटत्व जैसें। बीजकणिकेमाजीं असे।' –ज्ञा ९ ४१० ०**कोश, बीजाशय**–पु फुलातील एक भाग, बीजाची पिशवी [बीज+कोश, आशय=साठा] ०**गणित**–न गणिताचा एक प्रकार, अव्यक्त गणित, बीज अर्थ ७ पहा (इ) आलजेब्रा ०**गर्भ**–वि स्वाभाविक प्रकृतिज 'बीजगर्भ गुण अर्थात् आपल्यामध्यें सकात होतात' –नीति ३२१ ०**वेंदूर**–पु १ शूद्राचे विधी, उत्सव, चाली संप्रदाय इ० समुच्चयानें (क्रि०करणें) 'आपण आपले कुणबी आपणास आपला बीजवेंदूरच करा' २ वेंदूर मूळ, बैलाचीं चित्रें, फुलांच्या माळा इ०चे नजराणे शेतकरी लोक पाटील, कुळकर्णी, देशमुख इ०ना देतात तो [बीज आणि वेंदूर ह दोन सण] ०**भरण**–न बीं भरण पहा ०**भाव**–पु बीजरूप अव्यक्त 'जयासी का बीजभावो। मंदार्ती केला ऐसा आवो।' –ज्ञा १५ ५१२ ०**मंत्र**–पु १ (महानु) जादूटोणा, मंत्रतंत्र 'जिए कामाचेनि बीजमंत्रे। फीटति ना। –शिशु ८०१ २ मूलमंत्र ०**मार**–वि पेरलेल्या बीजाइतकेंसुद्धा धान्य देत नाहीं अशी (जमीन) [बीज+मारणें] ०**मुद्रा**–स्त्री बीजाचा आकार, बीजाकार 'का बीजमुद्रेआंतु। थोके तरू समस्तु।'–ज्ञा १३ ९५ ०**वर्म** न मुख्य गोष्ट, रहस्य ०**संस्कार**–पु एखाद्या प्राचीन सर्वमान्य ग्रंथादिकांत उणा किंवा अधिक फरक करणें 'त्यानें पूर्वीच्या ग्रंथात सुधारणा केली आहे, ही सुधारणा कोठें स्वतंत्र रूपानें दिली आहे व कोठें बीजसंस्काराच्या रूपानें सांगितली आहे' –टि ४ ४२२ **बीजांकित**–वि बीजाक्षरानें अंकित लांछित परिवेष्टित 'रामनाम बीजांकित।' [स बीज+अंकित] **बीजांकुरन्याय**–पु १ परस्परांत असलेला कार्यकारणसंबंध असें–बीजापासून अंकुराची उत्पत्ति आणि अंकुरापासून बीजाची उत्पत्ति 'आधीं झाड का बी' याप्रमाणें दोन परस्पर संबद्ध गोष्टींची कालानुपूर्वता ठरविता येत नाहीं तेव्हां दृष्टांत देतात 'अभिमानी जो विश्वास। तो चतुराननाचा अंश। त्यासीं ऐक्य मानी हा विश्वास। बीजांकुर न्यायें।' २ जसें बी तसें फळ, जसें कर्म तसा परिणाम [बीज+अंकुर+न्याय] **बीजांकुरभाव**–पु बीजाची अंकुरावस्था 'घन अज्ञान सुषुप्ती। ता बीजांकुरभावो म्हणती।'–ज्ञा १५ ८९ [बीज+अंकुर+भाव] **बीजारोप-रोपण**–पुन १ बीज पेरणें २ कोणत्याहि कार्याचें किंवा परिणामफलाचें मूळ घालून ठेवणें 'करी राम कथा बीजारोपण।'–रावि १ [स बीज+आरोप, आरोपण] **बीजाक्षर**–पु १ मूळाक्षर. २ मंत्राक्षर, मंत्राचें आद्याक्षर बीज अर्थ ६ पहा [बीज+अक्षर] **बीजिका**–स्त्री बीज; बी 'जे भवद्रुमबीजिका। जे प्रपंचाची भूमिका।'–ज्ञा १५ ८२

बीजक—न १ कापड इ०च्या गठ्ठ्यांत घालतात किंवा वर लावितात ती किंमत, वजन, जात इ० ची चिठ्ठी, आकडा, (इ) लेबल २ यादी, पत्री; टाचण [स]

बीजन—स्त्री (निरपराध जित लोकांची कत्तल विजन पहा) 'कानपूर सर केल्यानंतर त्यानीं तेथें जी सरास बीजन केली' –सन १८५७ पृ ३९१ [विजन]

बीजपूरक—पु एक औषधी महाळुंगी, लिंबुणी किंवा कोकवी [स]

बीज(च)वंद—वि मध्यमार्गी पेच घालून धागा बांधलेली (विडी) [हिं बीच=मध्यें]

बीजावळी—स्त्री भिन्नता –हवो [हिं बीजा=दुसरा]

बीजें—न १ गमन, जाणें (क्रि० करणें) 'मग बीजें केलें मुरारी। सभामंडपासी।'–शिशु ७२४ २ आगमन, येणें 'आड पडे म्हणे घरा। बीजें कीजो।'–ज्ञा १३ ३७५ –कथा ४ १७ ३१ [स व्रज्]

बीट—पु एक प्रकारची विलायती गड्डेभाजी, विलायती गोड मुळा यापासून साखर होते [इ]

बीट—पु विभाग, तुकडा 'बीटाची विभागणी व्यक्तींच्या नावावर व्हावी' –के १४ ६ ३० [इं]

* **बीट**—पु (राजा) पुकारा, लिलाव (क्रि० करणें) [इ बिड्]

बीट—न (वो) (सुतारी) एक सुतारी हत्यार गोलची; डोलमीट (क्रि० मारणें) [इ बिट्]

बीड—न १ अशोधित, अशुद्ध लोखंड २ ओतींव लोखंड; (इ) कास्ट आयर्न ३ तांबें इ०चे पत्रे ज्यावर वाढवितात, घडवितात तो ठोकळा, ऐरण, मोठा चौरस तुकडा ४ एक क्षार काळें मीठ बिडलवण [तुल० स व्यड=पोलाद]

बीड—स्त्रीन (कों) गाडयावर भरलेलें गवत इ०स आवळा वयाची जाडी दोरी

बीड—न १ नमुना; माप, परिमाण २ जात बीड पहा 'ह्या विडाचा धोतरजोडा असला किंवा त्या विडाचें पागोटें असलें तर काढ ' [विडी=कडें]

बीड—स्त्री (व) गवत वाढलेली पडीत जमीन 'पुढील वावरापल्याड बीड आहे '

बीण—न (गो) भोंक, बीळ पहा

बीत—स्त्री मुलगी, कन्या कागदपत्रात बापाच्या नावापूर्वी योजितात जसें-' लालबीबी बीत सैयद अहमद सुभेदार पोलीस चोर ' [अर बिन्]

बीत(ओळ)—स्त्री (जमाखर्च) कागदाच्या दोन्ही अगास सारखी कोरी जागा सोडून काढलेली रेघ

बीत—स्त्री जम, बस्तान 'फार मेहनत बीत बसावयास लागली ' –पेद १९ ६१ ·

बीद-ध—स्त्री १ रस्ता, गल्ली, मार्ग (गाव, खेडें इ०तील) विदी पहा 'दुरी जाउनि बीदी बसति । ' पूजावसर २ (कों) गगार. ३ (कु) विटीदांडूच्या अगर गोटयाच्या खेळातील ल्हान खळगा, गल [सं वीथि, हिं बीद]

बीन—पुन (संगीत) एक ततुवाद्य याच्या दांडीच्या दोन टोकास दोन भोपळे असतात व मध्यें दांडीवर २० पडदे असतात. [स वीणा हि बीन्] ०कार–पु बीन वाजविणारा

बीन—स्त्री लेखाचा मथळा, एका बाजूस, समासात दिलेला सारांश

बीन—विन पहा

बीभत्स—पु नवरसांपैकीं एक रस किळस उत्पन्न करणाऱ्या वर्णनात हा रस असतो उदा० 'कावळे प्रीतीनें खाताती ढोंपूढ। विष्ठा घाट गोड डुकराशी।' नवरस पहा –वि १ किळसवाणें, ओंगळ, घाणेरडें, अभद्र (कृत्य, वस्तु भाषण, वक्ता इ०) २ भीतिप्रद, भयानक, राक्षसी, क्रूर ३ (कायदा) जेणेंकरून मन अपवित्र दुराचारी बनेल असा (मजकूर, कृत्य) [स]

बीमार—वि १ बेमार पहा २ दु खित, व्यथित [फा बीमार्]

बीर—स्त्री एक प्रकारची पिण्याची दारू [इ]

बीर—पु हिंदुस्थानी भाषेंतील एक छंद 'नाना पदें नाना श्लोक। नाना बीर कडक।' –दा १२ ५ ५ [स बीर]

बीर—पु १ मंत्रसाध्य पिशाचदेवतांचा एक वर्ग किंवा त्यांतील व्यक्ति 'रामसूर्यादिमहादेव। यावन्त बिरादि पैं गेले।' –ज्ञा १० ३८ २ (ल) भार, पछ 'यासाठीं कोणता बीर भरील न कळे '–पेद २० ८९, २१ ९९ [स वीर] ०भरणें–(एखाद्याच्या) अगात भुताचा सचार करविणें ०भरणें-देणें–(ल एखाद्यास) उत्तेजन देणें चेतविणें, उठविणें (भांडण, दुष्कृत्य करण्यास) ०कंगन–न (व) दडास बांधावयाचें कंकण, वीर कंकण [वीरकंकण] ०भाटीव–पु बीरश्रीचें भाषण 'बीरभाटिव विनोद । प्रसगें करावे । ' –दा ४ २ १४ [वीर+भाट] ०मंत्र–पु १ बीर वश करून घेण्याचा मंत्र २ जादू 'युनिव्हर्सिटीच्या किताबातहि काहीं बीरमंत्र आहे कोण जाणे ' –नि ८०३ ०विद्या–स्त्री जादूटोणा –घारो ०सिद्धी–स्त्री एक सिद्धी 'पूर्वी असे त्या सर्व बीरसिद्धी। '–दावि ४४९

बीरबाघ(हु)टा—पु कुरवाचा किडा सोनकिडा, ताम्रकृमि इद्रगोप बिरबाहुटी पहा [हिं बीरबाहुटी, बीरबहूटी]

बीरवांगें—न (व) टोमाटो, वेलवांगें

बील—पु १ अड्यातील गिलगिलीत पदार्थ, बलक २ मऊ व रसाळ फळातील गीर, नासलेल्या फळातील गिलगिलीत भाग

बीवळ—न बीं, बीज 'अमृत काढिलें सत्य वेचीं। पाहे बीवळ। –कथा ? १४ २७ बिवळा पहा

बीस—वि वीस पहा

बीस्त—वि वीस, विसा [फा]

बीहामी—न सत्ताऊची एक जात –कृषि ७७८

बीळ—न (राजा) टोपली, सूप, दिपतर इ० करावयासाठीं काढलेली बांबूची पातळ पाती 'बुरुडानें काठीची विळें काढिलीं '

बीळ—न १ उंदीर घूस, साप इ० चें राहण्याचें ठिकाण भोंक २ बाघ, सिंह इ०ची गुहा [स बिल] ०उघडणें–१ फटें, पोळें इ० उघडें पडणें, खुलें होणें पेंव फुटणें २ मुंग्या इ०चें पंख फुटणें ०पाडणें–(ल) काहीं हेतु साधण्यासाठीं सधान जुळवून ठेवणें, लग्गा लावणें म्ह० (गो) बिळात ना रीघ आणि शेपटेक बांधतो सूप (उदराला स्वत ला बिळात शिरण्यास वाव नाहीं आणि शेपटीला सूप कां बांधतो) शक्तीबाहेर काम करण्याचा आव आणणें

बुक—न पुस्तक ग्रथ [इ] ०सेलर–पु पुस्तकें विक्रयाचा धदा करणारा [इ] बुकिश–वि पुस्तकी, पुस्तकापुरतें बाबतचें तात्पुरतें [इ] ०नाटक–न गद्य नाटक ०पंडित–पु (उप) निवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविलेला (अव्यवहारी) विद्वान् पुस्तकीज्ञानपटू जरा धीर धरा असें सांगणार काहीं बुकिशपंडित आमच्यात पुष्कळ निघतील ' –नि ३ ७३

बुकटी बुकणा—स्त्रीपु (औषध इ०चें) चूर्ण पूड भुकी [हिं बुकना=चूर्ण करणें]

बुकटी—स्त्री (ना) निकड

बुकडुल—पु (कों) माशाची एक जात हे भादरवद मोरोंवर महिन्यांत पकडतात

हाडी ५ ४९

घुकण—न बाजरीच्या कणसातील दाण्याभोंवतालचें तूस, गोंडण, गोंद

घुक्णा—पु (गो) (अशिष्ट) घुगण घुग्गा, घोंचा, मागचा भाग ०हत्ती, घुक्णा-पु १ बाहेर दिसणार सुळे नसलेला हत्ती २ (ल) टोणगा, दरपोटया, रद्द पुरुष किंवा स्त्री

घुक्णी—स्त्री १ (सामा) पुड, चूर्ण २ अधीर घुडा

घुक्णी—स्त्री (गो) जनावरांनीं डोक्यानीं दिलेला धक्का घुकल्णी, ढुसणी [दि घुढणी]

घुक्णी—स्त्री (गो) कळपाची डोंगिपीर

घुक(वा)लणें घुकणें—उक्रि बुक्क्यांनीं मारणें 'बुढली भीम बुढलिति जैसें यद्मात घोकडाला हा।' -मोवन ९.४७ [घुकी] घुक(वा)लणी-स्त्री बुक्क्या मारणें, बुकलणें [बुकलणें] घुकलाघुकल-स्त्री लाथ बुक्क्यांनीं चदम मारणें [बुकलणें द्वि]

घुकलेट—न मुख्य पिकात मिसळलेलें दुसऱ्या जातीचें पीक, उतवडा -इरिगशन खातें

घुकलो—पु (गो) घोका (प्र) बाकुल [दि घिखा= बाका] ०संन्यास-पु घोवेसंन्यास पहा

घुका-घा, घुकी—पुस्त्री १ बुकणी, चूर्ण 'वरें तर, मज जवळ ही हिरवी बुकी आहे दिला सोनामुखी म्हणतात' -वाळ १.७० २ काळया रंगाचें एक सुगंधी चूर्ण ३ दौर पहा 'चोवा चदन मोगरल अतर श्रीखड मढे बुका।' -सारद १.४२ [हिं बुकना, गु बुको] बुका लावणें-(वयोवृद्धानें पूर्वीरग सप वला म्हणजे त्यास बुका लावितात यावरून ल) रजा देणें निरोप देणें, घालविणें

घुका-का, घुकी-स्त्री—पुस्त्री १ मूठ, मुष्टि २ टोसा, गुद्दा 'बांधें हो बीस तालप्रमुख बिभुचे वक्ष ताडी बुक्क्यांनीं।' -मोकृष्ण ६७.९१ ३ (व) नाश [ध्व, द प्रा बुक्का=मुष्टि] घुकाडा-पु १ (कु) मोठी मूठ २ फार जोराचा बुक्का, धपका घुकादा-पु बुक्का, टोसा गुद्दा (अल्पार्थी बुकादी) [बुकी]

घुकाडा—पु (कु) मानगुटी घोवाडी पहा

घुका(क)णा—पु बकाणा बाकणा पहा

घुकादो—पु (गो) एक औषधी कंद कोळकादा पहा

घुकालें, घुकाल्ल ल्लु—न १ (गो) टोपडें बुचडें २ दोंवी [पातु बोकिल्हा]

घुकेफ(फु)रोप-स—वि १ सुगंधी सुवासिक २ सुगंधी वस्तु विकणारा, गंधी

घुगडी—स्त्री १ स्त्रियांचें एक कर्णभूषण 'बुगडया झुमक बाळयाच्या जोडें। लणे कानाचें। -दवदास भामावर्णन ४ २ मिरचीची एक जात ३ वऱ्हाडच्या वाटांतील फुलाची एक बीण म्ह० बुगडया गल्या पण भोवें राहिलीं 'बुगडया गल्या पण भोवें राहिलीं म्हणीप्रमाणें कोणतीहि वस्तु त्या कारणाबरोबर नष्ट होत नाहीं' -निच

घुगई—स्त्री तांदुळाची एक जात

घुंगघुंग—क्रिवि मृदंग, पखवाज इ०च्या आवाज ने 'घुंग-घुंग रव घुंग मृदंगी। सग सग नरता रवकुदंगी।' [ध्व]

घुंगी—स्त्री मुलाचें मूत्रेंद्रिय, घुन्नी, घुन्नी

घुचकणें—उक्रि १ ओरबाडणें, बुचाडणें २ (ल) लुटणें, नागविणें ३ (कु) (धान्याची रास, पीठ इ०) वरचेवर हात घालून विस्कटणें चिवडणें

घुचकणें—अक्रि घिचकणें, दचकणें, एकदम भीति वाटणें

घुचक(कु)रणें—सक्रि नख इ०नीं ओरबाडणें, कोरडणें घुचक(कु)रा-पु नख इ०चा ओरखडा, ओरखडा [चिचकरणें]

घुचक(कु)ळणें—अक्रि उक्रि १ पाणी इ०मध्यें बुडवून बाहेर काढणें बुडविणें २ (ल) गढून जाणें निमग्न होणें (शास्त्र, ग्रंथ, विषय इ०त) ३ मस्कार झालेला असणें (शास्त्र इ० चा) ४ (ल) गोंधळणें, भ्रमांत पडणें, घुसमळणें, साशक होणें [ध्व बुच्=बुडप्रमाणें] घुचक(कु)ळा-पु १ सशयित स्थिति गोंधळ २ भ्रम, रवाय (क्रि० घेणें, वाटणें) घुचकळयांत पडणें-साशक होणें, पचात पडणें, सशयित होणें घुचक(कु)ळी-स्त्री पाण्यात मारलेली बुडी (क्रि० मारणें) 'रामनामाची बुचकळी। आणिक नलगे ती आंघोळी।' -मसाप २.२२ घुचकळया खाणें-(बुडणाऱ्या इसमानें) गटंगळया खाणें, धडपडणें

घुचका—पु १ (केंस तसु सूत इ०चा) पुजका, झुमडा, गुंता 'घडु गालगुचका उपति दोडीचा बुचका रे।' -सल ८३ २ (पानें, अदूर इ०चा) झुपका [स पुज, तुल० इ वच] घुच(कु, का)ली बुचुकली बुचकी-स्त्री १लहान बुचका २ मांजराच्या पुढच्या पायाचा पंजा ३ लहान मुलाचा पंजा

घुचका—पु वचक पहा

घुचरा—वि चोंवडा लुतरा या अर्थी चद्दाड शब्दापुढें यतो

घुचरणें—न बूच, बोळा, दट्या, झाकण गुडदी [बूच] -सक्रि गुडदी मारून बद करणें (तोंड इ०)

घुचडा—पु १ स्त्रियांच्या डोकीवरील केसांच्या रचनेचा एक प्रकार, अबाडा २ गवत, भाताच्या काडया इ० ची दोरीनें बांधलेली पेंढी [स वि+चूडा, तुल० म बुचका, इ बच]

घुच(चे)डी—स्त्री १ कावळें इ०स एका बाजूस जुळून त्यास दोरी बांधून डोकीवर घेण्यासाठीं करतात ती झोळ २ अशा खोळीचा डोकीवरचा भाग ३ (माण) वाळविण्यासाठीं शेतांत उभ्या केलेल्या कणसासह कडब्याच्या पेंढ्यांचा समूह [बुचडा]

घुचडी—स्त्री (कु) वीं पेरण्याची एक पद्धत

बुचबुच—स्त्री १ (ढेकूण, पिसवा इ० चा) बुजबुजाट विपुलता २ (भिकारी, कर्जदार इ० ची) गर्दी, दाटी [ध्व]

बुचबुच-चुचां, बुचुबुचु-चू—क्रिवि १ ढेकूण, पिसवा इ० च्या बुजबुजाटाप्रमाणें हालचाल, आवाज करून) २ एखाद्या पदार्थांत हात बोटें इ० वरचेवर घालून (चिवडणें), वचावचा [ध्व.] **बुचबुचणें**-अक्रि १ (ढेकूण उवा इ० चा) बुजबुजाट होणें २ (डोकें, बिछाना इ० त) उवा, ढेकूण इ० फार होऊन वळवळत असणें [बुचबुच] **बुचबुचाट**-पु १ (पिसवा, ढेकूण इ० चा) सुळसुळाट, अतिशयितता, विपुलता २ (कामाची) निकड, गर्दी ३ (भिकारी इ०ची) गर्दी, दाटी, झुंबड [ध्व बुचबुच] **बुचबुचि(ची)त**-वि भरपूर, गच्च, विपुल 'एकें हिरवीं वर करितें। येकें बहुबीजें बुचबुचितें।' -भारा किष्किंधा १५ ६१

बुचबुचाव(वि)णें—उक्रि (वस्त्र, भांडें, शरीर इ०) हलक्या हातानें धुणें, घासणें, पाण्यात बुसतें बुडवून काढणें [ध्व बुच]

बुचा-च्चा—वि १ (नेहमीं असणारा दागिना इ० नसल्या मुळें) भुंडा, लांडा, उघडा, रिकामा (हात कान) २ शिंगमोडका कानतुटका, डोकें फुटका इ० प्रकारचा ३ नागवा, निलाजरा 'तुका म्हणे आता लाजधरी बुच्या।'-तुगा २९५१ [द्रि बूचा=कानतुटका] **०कारभार**-पु १ अधिकार नसता एखाद्या कामात हात घालणें, रिकामी अरेरावी २ लांडा कारभार, अनधिकृत लुडबुड **०कारभारी**-पु बुचा कारभार करणारा म्ह० बुचे कारभारी आणि नकटे चौधरी **बु(बुं)ची**-स्त्री (व) अलंकाररहित स्त्री, भोंगळी

बुचाड—न (मळणीपूर्वीचा) कणसासह कडब्याच्या पेंढ्याचा ढीग, उडवी, कडब्याच्या पेंढ्याची एक रास [बुचका-डा]

बुचाड(ट)णें—सक्रि १ (अंगावरचें वस्त्र, अलंकार इ०) जोरानें हिसकणें, ओढून काढणें, नागविणें २ (ल) लुटणें, लुबाडणें ३ (पानें, पिसें इ०) ओरबाडून काढणें [बुचा] **०गाबाडणें**-उक्रि पूर्णपणें लुटणें, सर्वस्वी नागविणें [बुचाडणें द्वि.]

बुच्च-जू—पु (कों) बूच, दट्या, झाकण, गुडदी [बूज]

बुच्ची, बोची—स्त्री (व) घोड्याच्या कपाळावरील शेंडी, चोटी.

बुजकणें, बुजग(गा)वणें—न १ पशु पक्षी इ०ना भिव विण्यासाठीं शेतात उभें केलेलें बाहुलें किंवा कांहीं शब्द करणारी वस्तु, बागुलबोवा 'यदर्थबुजगवणें व भक्तासि शिवों न दे ळकाणानें।' -मोउद्योग ८ ६१ २ भीतिदायक गोष्ट, पदार्थ व्यक्ति इ० 'यानेनें चोराची गांठ पडली असताहि तरवार उपयोगी पडेलसें प्रमाण नाहीं पण बुजगवणें आहे म्हणून बाळगावी' ३ अत्यंत कुरूप व भीतिप्रद माणूस [बुजणें] **बुज(झ)वणें, बुजा(झा)वणें**

बुजाघण-न बुजकणें (सर्व अर्थी) पहा 'झाले ते यमदूतही बुजवणें ज्यांच्या नृपाचे जसें।' -निमा १ १८ [घुमणें, बुजणें=दचकणें]

बुंजका—पु पुंजका पहा

बुज(झ)ट, बुजरट, बुजरा, बुजा(जी)र—वि १ सहज घाबरणारा, कारणाशिवाय दचकणारा, भित्रा, बुजणारा 'त्याला (समाजाच्या गाड्याला) ओढणारीं तें फार बुजरट असतात' -आगर १ १०१ २ लाजरा, धीट नसणारा [बुजणें] **बुजगी**-स्त्री दचकणी, बिचकणें, भीति [बुजणें] **बुज(झ)णें**-अक्रि दचकणें, एकदम भीति वाटणें, घाबरणें 'हासे विजय मनिं म्हणे का गोपसख्या मला बुजाल्या हो।' -मोविराट ४ ८७ [प्रा बुज्ज=डरणें, तुल० इ वज् (फ्रें बुगेपासून)] **बुज(जा)वणी**-स्त्री बुजणी, दचकविणें, भिवविणें [बुजविणें, बुजाविणें] **बुज(झ)विणें, बुजा(झा)विणें**-उक्रि दचकविणें, घाबरविणें, भिव विणें, भीति दाखविणें [बुजणें]

बुज(झ)णें—अक्रि छिद्र, मार्ग इ० बंद होणें, भरलें जाणें

बुज(झ)णें, बुजविणें—उक्रि बंद करणें, भरून टाकणें (भोंक, मार्ग, भांडें इ०) 'सवेंचि आगील रघुनंदन। पाषाणीं सागर बुजवोन।' 'मशीं पोरा घे रे धार। तुझें बुजीन खालील द्वार।' -तुगा २५६ [स बद्ध, प्रा बज्झ तुल० प्रा बुज्जण=स्थगन] **बुझाविणें**-अक्रि बंद होणें, मिटणें 'तेवींचि नाहीं बुझाविलीं। अजुन द्वंद्वें।' -ज्ञा १३ १५

बुजतेलोया अबलग—वि घोड्याचा एक रंग सर्व शरीर पांढरें असुन त्यात काळसरपणा असलेला, कान आयाळ व दूम काळी व पाटाखालीं काळें व चारी पायावर काळी झाक असलेला (घोडा) -अश्व १ ३२ [फा बोर्=मळकट रंगाचा+तलिया+अबलख]

बुजबुज-बुजां बुजबुजणें बुजबुजाट—बुचबुच इ० पहा

बुंजरी—स्त्री बुजणें, बुजणी 'नभीं बुजरीं बुजरीं घन आटी। मुखें वायुकीच्या निघ ज्वाळ मोटी।' -मुरामायण बाल ९९ [बुजणें]

बुजरु(रू)क-ग—वि १ थोर वजनदार बुजुर्ग पहा 'बुज रुगापासून पंडित राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांनी' -थोमारो १ ६५ २ (व) बुड्डुक ३ (मुसलमानात रूढ) सर्वश्रेष्ठ तिथि [फा बुजुर्ग]

बुजाडणें—अक्रि (व) बुजणें

बुजुर्ग—वि थोर, वृद्ध बुढ्ढुक 'आम्ही कदीम मोदीखाना व ई जानवाचे बुजुर्गांचा वक्त्रास कम ज्यादा आला आहे' -रा ३ ९० [फा बुजुर्ग] **बुजुर्गी**-स्त्री थोरवी, मोठेपणा 'नबाबांनीं तर बुजुर्गीस लाजीम तो मार्ग काढला' -रा ५ ३१ [फा बुजुर्गी]

बुझ(ज)णें—सक्रि १ समजणें 'हा मंदिर बुजें अडगाचा।' -किंगवि १२ २ आपण आकलन होणें 'पाटींजे निगिद म्हणिपे। तेंही बुझाव स्वरूपें।' -ऋ ४ ९१ [स बुध्, प्रा बुज्झ

हिं मि बुझना, बुझण; गु बुझवु च बुझिवा] **बुज(झ)वणी, बुजा(झा)वणी, बुज(जा)वणें** स्त्रीन समजूत, शिकवणूक [बुजविणें] **बुज(झ)विणें, बुजा(झा)विणें**–उक्रि शिकविणें, विशद करणें, समजाविणें, समजूत घालणें 'प्रमुदित मग माता कन्यकेला बुझावी।'–साव्ह २ १०८ 'न जाणे न नेणे अशा पामराला। बुझावू शकेना विधाता तयाला।'–वामन स्फुटश्लोक **बुझावण-णी**–स्त्री १ समजूत, एकवाक्यता, (गो कों) बुझावण 'जेथ नानामता बुझावणी जाहाली। एकमेका शास्त्राची अनोळखी फिटली।' –ज्ञा १ २७४ २ समजावणी 'दमलेति तरी होईल बुझावणी। तांतडी करूनि साधावें हें।'–तुगा १२२४

बुट—पु कापडावरील नक्षी बुटा पहा 'श्रीमत मोत्याचे बुट सोन्याचें कट सजीवल हुट हत्ती घतले।' –ऐपो ४३६ [बुटी]

बुटएटक बुटखीळ, बुटखिळा—बुटेएटक, बुटखीळ पहा

बुट-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पाणी इ० मध्यें जड पदार्थ पडत असता किंवा बाहेर निघाला असता होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, डुबकन [ध्व]

बुट(टुं)क(ग)णा, बुटुंगा—वि बुटका; ठेंगणा, ठेंगू [बुटका]

बुटका—वि १ आखूड, ठेंगणा, गिड्डा, खुजा २ ज्याचें टोंक, शेंडा, मोडला आहे असा [तुल० का पख्तु=ल्हानपणा] **बुटकी**–स्त्री मिरचीची एक जात ही फार बारीक असते –कृषि ५६८ **बुटकुला-ली-लें, बुटुकला-ली-लें**–बुडकुला इ० पहा **बुटवेंगण**–न फारच ठेंगणा व स्थूल माणूस, ठेंगू (बुटका+ वेंगन=वांगें]

बुटकुळी—स्त्री बुडी; डुबकी, बुचकळी (क्रि० मारणें). [ध्व बुट !] **बुटघुळक्या खाणें**–(बुडणाऱ्या माणसानें) गट गळ्या खाणें

बुटबकी—स्त्री १ (स्वत-ची) रिकामी, फाजील बडाई पुशा रकी २ पोकळ डौल, प्रतिष्ठा; ऐट (क्रि० मिरवणें, माडणें, करणें)

बुटणें—न (कु) भाताची एक जात

बुटणें— न बुच, दट्या, झाकण, गुडदी

बुटणेर—पु युरोपियनाच्या घरचा आचारी, बोटवळा, बवर्जी 'बुटणेरसाहेब याचेंच प्रावल्य जास्त चालत असतें '–नि ६१ [इ बटलर]

बुटबु(बू)ट-टी—स्त्री १ पुटपुट, कुजबूज २ पावसाची पिरपिर ३ कानात सांगितलेला मन्त्र 'मन्त्र यन्त्र काहीं करिसी बुटबुटी। तेंग भूतघटी पावनील।' –तुगा २५०१ [ध्व] **बुटबुट-बुटां**–क्रिवि १ टपटप, रिपरिप असा आवाज करून (पाऊस ० पडणें) २ पुटपुटत, कुजबुजत [ध्व] **बुटबुटणें**–अक्रि १ टपटप रिपरिप पडणें (पाऊस इ०) २ पुटपुटणें, गुणगुणणें, कुजबुजणें [बुटबुट]

बुटबुटीत—वि १ (कु) चांगला न शिजल्यामुळें टणक राहिलेला टचटचीत (तांदूळ, डाळ इ०) २ (कों) बुळबुळीत

बुटली—स्त्री १ धातूचें लहान भांडें; तपेली. २ मोटेच्या चाकाचा आस किंवा चरख्याची सळई ज्या दोन खुंट्यावर ठेवितात त्यांपैकीं प्रत्येक [का बट्टलु=वाटी] **म्ह**० दीड बुटली उरीं फुटली ०**भट**-पु (व) बटु, ब्रह्मचारी

बुटा, बुटी, बुट्टी—पुस्त्री कापडावर रंगाचे ठसे उठवून अगर विणून काढलेलीं फुलें, नक्षी 'हारा वर्णी कुसुम पदरास। बुटालिंगी मिरवली।'–नव २३ १५ [फा बोता, हिं बूटा] ०**दार, बुटेदार**-वि बुट्या, नक्षी असणारें, नक्षीचें

बुटारणा—वि ठेंगणा, आखूड, गिड्डा, खुजा.

बुटी, बुट्टी—स्त्री १ (ल) एक औषधी वनस्पति २ गुप्त व रामबाण औषध, मन्त्र, तोडगा इ० ३ (ल) अडचणीच्या वेळीं उपयोगी पडणारा द्रव्य, विद्या इ० चा साठा ४ भागेचा घोटा. ५ माल, मिळकत –राको [हिं] ०**देणें**–गुप्तपणें उत्तेजन देणें.

बुटी बुट्टी—स्त्री पाटी, टोपली [का]

बुटें—न गाडीच्या कण्यावरील फळी ०**काढून-नेऊन-हरून ठेवणें**-(ल) एखाद्या कामाचें जरूर असें साधन काढून घेणें, नाहींसें करणें ०**गहाण ठेवणें**–अत्यंत जरूर अशी वस्तु दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें ०**एटक**–न गाडीचें बुटें न हलावें म्हणून बांधावयाची दोरी ०**खीळ-खिळा**–स्त्रीपु गाडीचें बुटें व कणा याना जोडणारा खिळा

बुट्टण—न (व) बुटणें पहा

बुट्टा—वि ठेंगणा, बुटका, आखूड (माणूस, पदार्थ)

बुट्टा—पु ठिपका बुटी पहा [बुटा]

बुट्टा—पु पाटा पहा

बुट्टा, बुट्टी, बुट्टीदार, बुट्टें, बुट्टेदार—बुटा इ० पहा

बुट्टाण—स्त्री (गो) बकरा, वाघ इ०च्या अंगाची किंवा नासलेल्या दुधाची घाण **बुट्टी**–स्त्री साधारण लहान कान असलेली मेंढी

बुट्टी, बुट्टीस मारणें—गुंगारा देणें चुकविणें, सुट्टी घेणें, टाळणें (विशेषत शाळेतील मुलात रूढ)

बुट्टी—स्त्री १ (व) गाडीच्या साटीच्या पुढच्या भागाला असणाऱ्या दोन खुटांपैकीं प्रत्येक २ बुटली अर्थ २ पहा

बुंठण—न खुंट, बुंधा, थोटण **बुंठा**–वि थोंटा, खुंटासारखा केरेरा, ज्याचें अग्र तुटलें आहे असा (पदार्थ, अवयव, झाड) [बुंधा]

बुड—स्त्री बूड पहा

बुड—न (गो) पाणबोंमडा

बुडकर्णे—अक्रि पाण्यात बुडथा मारणें, डुंबणें [ध्व बुडक]

बुडकली-ळी, बुडकी—स्त्री बुडी. (क्रि॰ मारणें)

बुडका—स्त्री. नदी-ओढ्याच्या काठीं किंवा तळात पाणी साचण्यासाठीं केलेली खाच, लहान विहीर भुडकी पहा

बुडकुला-ली-लें—पुस्त्रीन १ सुमारें शेरभर पाणी मावेल एवढें मातीचें भांडें, लोटकें २ लहान तपेली; धातूचें लहान भांडें ३ रहाटगाडग्याची लोटी 'माझ्या राहाटाची बाई बुडकुली घर धन्यानें बाईल कुटली।' -मज ५५ ४ बोळकें बुडकुलें-पु लहान मुलाच्या खेळातील माती, लाकूड इ॰चा कोणताहि पदार्थ (घर, ताटली इ॰) [बुटका]

बुडखा—पु १ झाड इ॰चा बुधा, फांद्याच्या खालचा मुळापर्यंतचा भाग २ तळ, मूळ, पाया, उगम, आधार (पदार्थ, काम, व्यापार इ॰ चा) [स बुध्न, प्रा बुध, बुढ, म बूड]

बुडगा—वि (ना व.) म्हातारा [स वृद्ध, प्रा वुड्ढ, हिं बुड्ढा]

बुडण—स्त्री १ बुडण्याची जागा (पाणी, काम, व्यापार इ॰त) (शब्दश व ल उपयोग) २ नुकसान; तोटा (व्यापार, उद्योगधदा इ॰ त) बुडणूक-स्त्री बुडण्याची क्रिया, बुडलेली स्थिति (शब्दश व ल) बुडणें-अक्रि १ पाणी इ॰ द्रव पदार्थात खोल जाणें, अतर्धान पावणें २ (ल) (काम, उद्योग, अभ्यास इ॰त) गढून जाणें, गर्क होणें, निमग्न होणें 'देहीं जयाची अहता। बुडोनि ठेली।' -ज्ञा १५ ४२६ ३ (ल) (दुःख, काळजी, चिंता, कर्ज इ॰ नें) व्याप्त होणें, जर्जर होणें, आकुल होणें 'नता करुनि मुक्तही म्हणसि मीं बुडालों रिणें।' -केका ११ ४ (ल) (मनुष्य, पीक, गाव, देश, व्यवहार, पैसा इ॰) नष्ट होणें, नाश पावणें, नाहींसें होणें 'तेवीं समूळ अविद्या खाय। तें ज्ञानही जे बुडोनि जाये।' -ज्ञा १५ ४४० ५ निष्फळ होणें, फुकट जाणें, गमावणें, निरुपयोगी होणें 'समयास जर तुम्ही तेथें पोंहचला नाहीं तर तिकडील दक्षिणा बुडेल आणि घरचे कामाचा दिवसही बुडेल' ६ (ल) (ग्रथ, नाणें, चाल, धर्म इ॰) वद पडणें, प्रचारात नसणें, अमलातून जाणें ७ (दिवस) सपणें, शव टास जाणें ८ (सूर्य इ॰) मावळणें [स बुड्=लेपणें, प्रा बुड्] म्ह॰ घडेल तो पडेल पोहल तो बुडेल बुडतठाय-पु मनुष्य इ॰ बुडून जाण्याइतकी पाण्याची खोली त्याच्या उलट छातीठाव, कमरठाव बुडता-वि १ बुडणारा, उतरता, ऱ्हास पावणारा जसें बुडता पाया-काळ-व्यापार-धदा-दौलत इ॰ २ आत टाकलेला पदार्थ बुडेल इतकें (पाणी, तूप, तेल). [बुडणें] म्ह॰ बुडत्याचा पाय खोलात-खोलाकडे=खालावलेल्या माणसाची प्रवृत्ति आणखी अपकर्षाकडे होत जाते बुडता काळ-पु नुकसानीचा काळ ऱ्हासकाळ, सकटकाल पडता काळ 'बुडत्या काळीं हात देणारे थोडेच' -विवि ९ ८ ७१ बुडता पाया-पु उतरत्या कळेचा, ऱ्हासाचा आरभ (क्रि॰ लागणें, होणें) बुडचा-ला-वि तळचा; बुडाकडील बुडालेल्या घरचा मोड-पु कुटुंबातील सर्व माणसें मरून जाऊन शिल्लक राहिलेला एकच मनुष्य

बुडबु(बू)ड—स्त्री. तोंडाची पुटपुट, बुग्बुट पहा [ध्व] बुडबुड-दां-क्रिवि १ बुडबुड्याच्या आवाजाप्रमाणें, बुडबुड असा आवाज करून २ पुटपुट पहा [ध्व] बुडबुडगंगा-स्त्री भरभर स्नान, देहस्नान, मुसळस्नान, धोपटस्नान

बुडबुडणें—अक्रि १ बुडबुड्याच्या आवाजासारखा आवाज होणें २ हलक्या व अस्पष्ट आवाजात बोलणें; पुटपुटणें ३ (गो) पाण्यात डुबणें [बुडबुड]

बुडबुडा—पु १ पाणी, दूध इ॰ मध्यें वारा गेल्यानें जो वाटोळा आकार उत्पन्न होतो तो, फुगा २ भाजलेल्या त्वचेवर येणारा फोड (क्रि॰ निघणें, होणें) ३ (ल) नश्वर, अल्पकाल टिकणारी गोष्ट क्षणभगुर ससाराला बुडबुड्याची उपमा देतात ४ ठकबाजी, सोदेगिरी, (इ.) बवल [ध्व, स. बुद्बुद]

बुडवणी, बुडवणूक—स्त्री १ बुडविणें, बुडविण्याची क्रिया (शब्दश व ल॰) २ बूड, नाश, अध पात 'धर्ममार्ग पापपरिणामी असून तो देशास बुडवणूक आणणारा असा त्याचा ग्रह आहे' -नि ४२० [बुडणें] बुडवणी-वि. भाड्याला दोरी न लावता हातानेंच भाडें बुडवून भरून घेता येईल इतकें खोल (पाणी, विहीर, टाकें इ॰) बुडविणें-उक्रि १ पाणी इ॰ मध्यें पदार्थ घालणें, न दिसेसा करणें, बुडण्यास लावणें २ (ल) मग्न करणें, बुचकळणें ३ (आयुष्याचा) नाश करणें, निरुपयोगी बनविणें 'आपण मरून गेला व विचारीला व्यर्थ बुडविली' ४ वद करणें, वद पाडणें, थाबविणें ५ नुकसान करणें, फसविणें, लुबाडणें [बुडणें] बुडव्या, बुडवणा-ण्या-वि नाशास, ऱ्हासास कारणीभूत, बुडविणारा (मनुष्य)

बुडसळ—पुन पानें झडून वाळलेला वृक्ष, शुष्ककाष्ठ, खोड 'तेवींचि भोगक्षयें मागिलें। पडती देहाचीं बुडसळें।' -ज्ञा १५ १६० [बुडखा]

बुडस्थळ—न १ नुकसान होण्याचा सभव असलेला धदा, व्यापार इ॰ धाडसाचें, धोक्याचें काम 'समुद्रातील व्यापार हें मोठें बुडस्थळ आहे' २ बुडल्यामुळें झालेलें नुकसान, नाश, हानि, दुरवस्था 'यदा घरीं बसलों त्यामुळें चहूकडून बुडस्थळ झालें' ३ बुडित व्यापार [बुडणें+स्थळ]

बुडळणें—सक्रि बुडविणें 'तैसी अविद्येची उकळी। जया जीवजातानें बुडळी।' -भाए ५५६

बुडाव—(नाविक कों) दुर्मीणास व वाळूझाडीस टोकलेले आगूड रिळे [बूड]

बुडी—स्त्री. १ बुडीपुरःसर पाण्यांत शिरणें, बुचकळी, बुडकी (क्रि० मारणें, घेणें) २ (खा) (बुंभारी) कुंभारी चाक ज्या दगडी खळग्यांत फिरतें तो खळगा [बुडणें] म्ह० साधली तर उडी नाहीं तर बुडी ०मारणें-देणें-१ पाण्यांत जाणें व कांहीं काळ पाण्यांतच राहाणें २ (ल) कांहीं काळ पडून जाऊन दडून बसणें 'यानें चार घटका बुडी मारली' ३ कांहीं साध्यास्तव प्रयत्न करणें. ०भरबुडया मारून गांड कोरडी राख विणारा-(राजा) कोणेक कर्म यथेच्छ करूनहि लोकांत अप्रिम पणें वागणारा

बुडी-डां—स्त्री भाला, बरची इ० चा दांडा, पात्याच्या उलट बाजूचें टोंक [बूड]

बुडी—स्त्री (कु) मासे पकडण्यासाठीं समुद्राच्या तळीं लावि लेलें जाळें (क्रि० मारणें) [का. बुगी=मासे, फुलें इ०ची टोपली]

बुंडी—वि दुष्ट, कडवा 'साटसहस्र पठाण बुंडी।'—ऐपो २२५

बुडीत—न १ बुड, नुकसान, हानि २ जें परत मिळण्याची आशा नाहीं असें कर्ज, बुडालें असा बुडीनें देणें 'गुहागरकराची मुलगी तुम्ही वरणार तर दोनशें रुपये बुडीत द्या आणि तीनशें रुपये कर्ज द्या म्हणजे घडेल' ३ कांहींएक फायदा न होतां धंद्यांत बुडालेली रकम —वि बुडालेलें, नुकसानीचें, गमावलेलें [बुडणें] ०कूळ-न घेतलेलें कर्ज फेडूं शकत नाहीं असें कूळ, दिवाळखोर ऋणको ०खत-न नमूद केलेलें कर्ज परत मिळण्याची आशा नाहीं किंवा मुदतीबाहेर गेलेला असा कर्जरोखा ०खर्च-पु १ ज्याचा मोबदला मिळणार नाहीं असा खर्च २ (जमाखर्च) बुडा लेला गमावलेला पैसा ०खातें-न बुडीत पुढीच्या नोंदणीचा वर्ग यादी ०बाकी-स्त्री वसूल न होण्याजोगी बाकी 'त्या दुकानदाराचें दुकान बसण्यास बरीचशी बुडीतबाकीच कारण झाली'

बुडीद—पु पाण्याची खोली मापण्याचा ओळंबा [बुडणें]

बुडुख—न १ झाड इ० चा बुंधा, बुडखा, मुळखड 'जैसा खाडुनिया शाखा। मग तयाचिया बुडुखा। कुप कीजे।'—ज्ञा १३. २१८ २ तळ पाया; बुडें (भांडें, वस्तु इ० चा) ३ एखाद्या कामाचा प्रसंगाचा सुरवातीचा भाग, आरंभ, उगम ४ ल्हान मूळ, आरंभ, आधार [बूड] म्ह० वडिलाचें बुडुख आणि नाचे तुडुक तुडुक=थोडासा वडीलपणा मिळाल्याबरोबर दिमाख चढणें

बुड्‌ढंग—पु (ना) मोठा पतंग

बुड्ढा—वि म्हातारा वयस्क [सं वृद्ध, प्रा बुड्ढ] म्ह० बुड्ढी घोडी लाल लगाम ०मगळ-पु (काशी) रंगपंचमी झाल्यावर प्रथम येणाऱ्या मंगळवारीं होणारा होलिकोत्सव हा उत्तरहिंदुस्थानांत-विशेषत काशीमिर्झापूर-फार मोठ्या प्रमाणावर होतो —तीप्र १०२ [हिं]

बुणगा, बुणगें—पुन १ सैन्याच्या सामुग्रीचा तळ, गलबला 'तेहिंगीयाचें बुणगें व मजिना आहे, तो लुटून टाकावा'—भाब ४८ २ सैन्याबरोबरचे उदमी इ० बिनलढाऊ अवांतर लोक बाजारबुणगें पहा 'पायदळ तोफखाने। टाकिले पिछाडीस बुणगें।'—ऐपो २०३ —पया ९०. [फा बुन्गाह्] बुणगबाजार-न बाजारबुणगें पहा 'बुणगबाजारलष्कर उतर तीन कोसावर।'—ऐपो १४१.

बुणगा—वि १ बुटका, ठेंगणा २ लहान, छोटा, थोडा (पदार्थ) बुद शब्दांत बुटका पहा [सं विंदु; म बुद]

बुणगी—स्त्री बाजरीचें गोंड टोपण, कचोळें

बुणगुलें—न धान्य साठविण्याची लहान कणग, कणगुलें

बुत—पु मूर्ति [फा] ०परस्त-वि. मूर्तिपूजक [फा बुत्परस्त (बुत=मूर्ति)] ०परस्ती-स्त्री मूर्तिपूजा 'मुसलमान होऊन जो बुत्परस्ती करील त्या सजा तो खिताब-माजीब आण खीच आहे'—भ्रप २३५ [फा] ०फरोश-वि मूर्तीचा विक्रय करणारा, धर्माचा सौदा करणारा [फा बुत्फरोश] ०फरोशी-स्त्री मूर्तीचा विक्रय, धर्माचा व्यापार [फा] ०शिकन-वि मूर्ति भंजक [फा बुत्शिकन्] ०शिकनी-स्त्री. मूर्तिभंजन करणारा [फा]

बुत—स्त्रीपु बुध पहा

बुत-कण-कन-कर-दिशीं-दिर्शी—क्रिवि मऊ पदार्थ परस्परांवर आदळल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून [ध्व]

बुतका—पु गुद्दा बुक्का, टोसा [ध्व बुत-द्]

बुतारा—पु (कों) मोठी केरसुणी, झाडणी बुतारी-स्त्री ल्हान बुतारा

बुताव—पु १ (गो) एक प्रकारचें लालसुपारीच्या आकाराच्या फुलाचें झाड २ गुडी, भुतावें, विरडें [पोर्तु बोताव]

बुतिरा—न बाटलीच्या आकाराची चिनी मातीची बरणी [पोर्तु बोतिजा]

बुत्ता, बुत्ती—पुस्त्री (ना) (विटीदांडूचा खेळ) विटीला टोला लावण्यापूर्वी ती उंच उसळविणें [हिं बुत्ता]

बुत्ती—स्त्री (वायकी) खेडेगांवातील सासुरवाशीण अगर माहेरवाशीण गावास जातांना तिच्याबरोबर दिलेले खाद्यपदार्थ [हिं बुत्ती=पाथेय तुल० सं भुक्ति, वृत्ति]

बुंथ बु(बु)थी—पुस्त्रीन १ डोक्यावरून सर्व शरीराचें आच्छादनार्थ घेतलेलें वस्त्र, पांघरूण, खोळ 'कनकांबराची घेऊन बुथी। बैसली सती कौसल्या।' २ बुरखा, घुंगट, शाल (घोंगडी इ०ची) (क्रि० घेणें, मारणें, ओढणें सारणें) 'काळी कांवळी गुतून बुथी।'—नव १३ १२३ ३ आश्रयस्थान, निवासघर 'जैंगी आभाळाची बुथी। करूनि राहे गभस्ती।'—ज्ञा ६ २५१ ४ रूप

वेश 'होतों दाशरथी तुम्ही वसुमती ध्या वानराच्या बुथी।' -निमा १२ ५ गवसणी, आच्छादन (ल) बधन 'गगना घालू शक बुथी।' -कृसुरा ३९ ५४ [स अवगुंठन] **बुंथी पांघरणें**-स्त्रियांनीं लुगड्यावरून आगभरून दुसरें वस्त्र पांघरणें, शेला इ० घेणें **बुंथड**-स्त्री वस्त्रप्रावरण, पोशाख 'गाढव गाढविसि बुथड। न करी अलकार मोथड।' -एभा १३ ८२१

बुथारी—स्त्री बुतारी पहा

बुद—न बूड, तळ, खालचा भाग [फा बुना बुन्याद म बूड] ०घेणें-(उष्णता सहन व्हावी म्हणून) चुलीवर ठेवावयाच्या (सापर इ०च्या) भाड्याच्या बुडाला माती, राख इ०चा लेप करणें

बुंद—पु कॉफी नावाच्या झाडाचें बीं **बुंदाचा चहा**-पु (कर) कॉफीचें बी उकळून केलेलें पेय, उकळलेल्या कॉफीचें पाणी, अर्क, कवा **बुंदाचें तेल**-न वतम तेल, कॉफीपासून केलेलें तेल -अश्वप ? १०८ **बुंदिन**-न (शाप) चहा, कॉफी, कोको, ही उकळल्यानतर त्यात सापडणारा एक क्षार, (इं) कॅफीन

बुद—वि १ (सौंदर्य, श्रेष्ठत्व, अप्रतीमत्व, दाखविण्यासाठीं प्रमाण म्हणून योजतात) सुरेख, गोंडस, सुदर, अप्रतिम 'नाजुक रुपडें बुद मुखाटा नवतीची लाली।' -होला १०१ २ लाल या विशेषणापुढें त्या रगाचें आधिक्य दर्शविण्यासाठीं योजतात 'पागोट्याचा रग लालबुद आहे' **बुंदक(ख)डा**-वि सुदर व देखणा (स्त्री किंवा पुरुष) **बुंदडा**-वि बुदखडा, सुरेख, भपकेदार गोंडस वस्तु

बुंद—पु थेंब, बिंदु 'दुधाचे घागरी मद्याचा हा बुद। पडिल्या शुद्ध न०हे मग।' -तुगा २८६४ [स विंदु हिं बुदा] म्ह० बुदसे गई सो हौदसे नहीं आती **बुंदका**-पु थेंब, ठिपका -शर -वि लहान, आखूड, बुणगा पहा **बुंदकी**-स्त्री (कापड, कागद इ०वरचा) लहान टिपका, बुंदी 'बुदकीचा गजभर चिरा जो तुरला।' -पेपो ५४

बुदकणें—अक्रि १ (कों) बुकया मारणें, बुकलणें, बदकणें पहा २ बदडणें चेंडूच्या खेळात त्याला मी बदकून काढतो पहा' [बुदका] **बुदका**-पु १ (कों) गुद्दा, टोसा, बुक्का २ धक्का 'बुना इ० बुदक्यानें कुटणें' -राको [ध्व बुद!]

बुदकें—न (गो) पुजी

बुदगा, बु(बुं)दगुला—वि ठुस्का, बुणगा पहा मोदवी बुदगुली टेंगणें टाप। अति दीर्घ जाण न करावी। -एभा ११ ११८५ **बुंदगुलें**-न लहान व विशिष्ट आकाराचें धातूचें भाडे

बुदबळ—न बुद्धिबळाच्या खेळातील राजा, वजीर, हत्ती इ० प्रत्येक मोहरें, सोंगटी [स बुद्धिबल] **बुदबळें बुदबळानें खेळणें**-बुद्धिबळाचा खेळ खेळणें

बुदबुद—स्त्री बुडबुडे फुटणें, (पदार्थ नासल्यामुळें) बुडबुडे येऊ लागण्याची स्थिति (क्रि० सुटणें) -पु बुडबुडा 'निळा म्हणे ठेविलों ऐसा। जळिचा बुदबुद जळींचि जैसा।' -निगा १६५ **बुदबुद-बुदां**-क्रिवि बुडबुडे येऊन गदगदा, खदखदा **बुदबुदणें**-अक्रि (जखम, गळू इ०) कृमींनीं व्याप्त होणें, बुजबुजाट होणें.

बुदरुक— वि बुद्रुक पहा 'मोकदम मौजे चादे बुदरुक तर्फ पेडगाव याचे नावें कौल लिहून दिला' -समारो १.७

बुदला-ली-लें—बुधला इ० पहा

बुंदी—स्त्री हरभऱ्याचें पीठ भिजवून पातळ करून तें झाऱ्यातून तुपात पाडून तळलेली कळी (अव) बुंद्या 'चोटी मुगदळ बुदी विशेष।' -नव १११७ [स बिंदु, हिं बुंदिया] **बुंदीचा लाडू**-पु साखरेच्या पाकात बुंद्या घालून केलेला लाडू, एक पक्वान्न ०पाडणें-बुंदीच्या लाडवाच्या कळ्या पाडणें 'हजार पानाच्या बुदी पाडीन' -मोर १४

बुंदेला—वि बुंदेलखडासंबधी बुंधेला पहा

बुद्दा—पु अति कष्टामुळें होणारा शक्तिपात, शीण, थकवा (क्रि० पाडणें, पडणें, होणें)

बुद्ध—पु १ बौद्ध धर्माचा संस्थापक शाक्यमुनि, गौतमबुद्ध २ विष्णूचा नववा अवतार, बौद्धावतार -स्त्री (अप) बुद्धि पहा 'दुसऱ्याची बुद्ध ऐकत निमित्याशी।' -ऐपो १५७ -वि १ ज्ञानी, विद्वान 'तेवीं शुद्ध बुद्ध नित्य मुक्त। हा विसरोनि निजस्वार्थ।' -एभा १३ २२८ २ जाणला, समजला गेलेला (अर्थ) [स बुध्=जाणणें]

बुद्ध—अ शेळी किंवा मेंढी याची संख्या लिहावयाची असता संख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द; नग हा शब्द बिसाच्या आत योजतात व त्याच्या पुढें मात्र शब्द योजतात 'शेळी बुद्ध एक, मेंढी बुद्ध दोन' सा, नग, नफर, रास पहा

बुद्धबृहस्पति—पुअव १ (प्र) बुधबृहस्पति श्रावण महिन्यातील दर बुधवारीं आणि गुरुवारीं स्त्रिया पूजितात त्या बुध व बृहस्पति यांच्या प्रतिमा, चित्रें २ (यावरून) बुधबृहस्पतीचें व्रत किंवा पूजा ३ मामा व भाचा एकत्र आले असताना म्हणतात (कहाणींतील भिक्षेस येणाऱ्या मामाभाच्याच्या जोडीवरून)

बुद्धि—स्त्री १ पदार्थाच्या स्वरूपाचें ज्ञान करून देणारी, सारासार विचार करणारी व एखाद्या गोष्टीचें आकलन करणारी मानसिक शक्ति २ ज्ञान, जाणीव, आकलन, शहाणपण, समज 'चांग तें उरावरी मागों। पवाम्रि वीं बुद्धि सांगों।' -ज्ञा ११ ५४९ ३ विचार, निश्चय, मन, मत 'काल वर्तो म्हणाला, आज बुद्धि फिरली' 'जयास नाहीं दृढबुद्धि। तो एक मूर्ख।' -दा २ १ ३७ ४ मत समजूत, अमुक गोष्ट अमुक रूपाची

किंवा गुणाची आहे असा मद 'हा निळयाचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विखारा।' -ज्ञा ९ १४८ ५ इच्छा, भावना, अंतःकरणप्रवृत्ति (क्रि० होणें) 'कोणत्या वेळीं काय बुद्धि होईल हें कोणीं सांगावें?' ६ बेत, सकल्प, युक्ति, उपाय, इलाज 'त्यास हें सांगावें वर्तमान। तो बुद्धि पूर्ण सांगेल।' ७ (समासांत) भाव, दृष्टि, नजर जसें-अपकार-उपकार-तिरस्कार-पूज्य-हित-बुद्धि, काच-काष्ठ-धर्म-बुद्धि गुरु-पितृ-मातृ-मित्र-शत्रु-बुद्धि ८ मानणें, समजणें [सं] म्ह० ज्यास बुद्धि नाहीं त्यास भाडवल नाहीं (वाप्र) ०फांकणें-१ गोंधळणें, आश्चर्यचकित होणें २ ज्ञान, आकलन वाढणें ०सांगणें-शहाणपणाच्या गोष्टी सांगणें, उपदेश करणें बुध्दीनें स्वर्गास जाणें-नुसत्या ज्ञानाच्या जोरावर मोठीं कृत्यें करणें व श्रेष्ठत्व संपादन करणें बुध्दीस लागणें-एखाद्याच्या तत्रानें चालणें, इच्छेनुसार वागणें बुध्दीशीं वैर करणें-स्वत च्या अंतःकरणाच्या सदिच्छेविरुद्ध प्रयत्न करणें, मनात येतें त्याप्रमाणें न वागणें बुध्दीचा खंदक-पु पूर्ण मूर्ख माणूस बुध्दीचा खोटा-वि. दुष्ट, वाईट मनाचा तुल०. 'पाखरूं हे मारणें बुद्धि खोटी।' -र ११ बुध्दीचा जड-वि मद बुद्धीचा बुध्दीचा सागर-पु १ अत्यंत विद्वान, हुषार माणूस 'भले बुद्धिचे सागर नाना। ऐसे नाहीं होणार।' -ऐपो ४३९ २ (ल) अत्यंत मद्र व मूर्ख मनुष्य बुध्दीचा विकास-बुद्धीचा विशालपणा 'वायकापोराच्या ऐवजीं देशाचा ससार करण्याची बुद्धि होणें हा त्या बुद्धीचा विकास आहे' -टिथू १६८ सामाशब्द- ०कौशल-ल्य-न बुद्धीचा चलाखपणा, विलक्षण हुषारी, बुद्धीची तीव्रता [स] ०गम्य-वि बुद्धीनें जाणतां येण्या जोगें, तर्क्य गम्य पहा [स] ०ग्रह-पु मनाची समजूत, जाणीव, मत ०ग्राह्य-वि बुद्धीला ग्रहण करता येण्यासारखें, बुद्धिगम्य [स] ०चापल्य-न बुद्धीची तीव्रता चलाखपणा, तरतरीतपणा [स] ०चालक-वि (काव्य) मनास किंवा इच्छेस चालना देणारा [स बुद्धि+चालक] ०तत्त्व-न महत्तत्व 'उभयसगु पहिलें। बुद्धितत्त्व प्रसवलें।' -ज्ञा १४ ९१ [स] ०नीत-स्त्री उपदेश, सल्ला, उपाय, मार्ग इ० विषयीं सूचना ०पाटव-न बुद्धीचा तीव्रपणा, चलाखपणा [सं] ०पुरःसर-पूर्वक-क्रिवि मुद्दाम, जाणूनबुजून, बुद्धया 'बुद्धिपुरःसर पाप केलें आणि सहज घडलें यात अंतर आहे' [सं] ०पुरस्कर-क्रिवि (अप) बुद्धिपुरःसर पहा ०प्राचल्य-न बुद्धीची पूर्ण वाढ, परिपक्वदशा [स] ०प्रामाण्यवाद-पु मानवी बुद्धि हेंच सर्व ज्ञानाचें प्रमाण व उगमस्थान आहे असें मानणारें मत (इ) रॅशनॅलिझम् ०बळ-न १ बुद्धीचें सामर्थ्य शक्ति २ ज्यांत बुद्धीची शक्ति लागते असा एक खेळ यात स्वरी डावपेंचाची भाषा असून पटावर मोहरीं मांडून हा खेळ खेळण्यांत यतो देशी व युरोपियन अशा याच्या दोन तऱ्हा आहेत 'जैवि बुद्धिबळें मांडें कोडें। मिथ्या राजा प्रधान हत्ती घोडे।' -भारा बाल ११२४९ ३ बुद्धबळ पहा ०बोध-पु जीव आणि ईश्वर 'भेदनदीचा दोहीं थडीं। आरडाते विरहवेडी। बुद्धिबोध।' -माज्ञा १६५ ०भेद-पु १ हेतूचा, उद्देशाचा बदल २ मनाचा, मनोवृत्तीचा बदल, मतपालट ३ वैमनस्य, द्वेष, कलह 'बुद्धिभेद उत्पन्न करणारे वाद उत्पन्न होऊन दुही माजते' -टि २ ४३४ [स] ०भ्रंश-पु १ विचारशक्तीचा नाश, मानसिक गोंधळ, भ्रम 'बुद्धिभ्रंश होऊनि रावणें। सीताहरण पैं केलें।' २ बुद्धिभेद पहा [स] ०मंद-वि ज्याची बुद्धि जड आहे असा, जडबुद्धि ०मांद्य-न बुद्धीचा जडपणा, मदत्व [स] ०मंत-वंत-मान्-वान्-वि तीव्र बुद्धीचा, हुषार, तरतरीत, शहाणा, तैलबुद्धि ०योग-पु १ निष्कामकर्मयोग 'आतां बुद्धियोगु निश्चित। अवधारी पां।' -ज्ञा २ २३० २ ज्ञानयोग [सं] ०वाद-पु उपदेश, सल्ला, शिकारस, सूचना (क्रि० सांगणें, करणें) 'एकें यतीनें येवोनी। बुद्धिवाद सांगितला।' -गुच ३३५ [स] ०विलास-पु १ कल्पनेचा खेळ २ मनाचें किंवा बुद्धीचें भटकत फिरणें [स] ०विषय-पु १ बुद्धीनें जाणलेली, समजलेली गोष्ट २ बुद्धिग्राह्य गोष्ट, मानसिक शक्तीनें ग्रहण करण्याजोगी, मानसिक शक्तीच्या ग्रहणाचा विषय होणारी गोष्ट [स] ०वैभव-न बुद्धीचें श्रेष्ठत्व, उच्चपणा, शक्ति [स] ०स्थ-वि उद्देशिलेलें, योजिलेलें, कल्पिलेलें [स] ०स्वातंत्र्य-न स्वतंत्र विचार, मनोवृत्तीचा मोकळेपणा 'ईश्वर मनुष्यास बुद्धिस्वातंत्र्य देतो' -टि २ ४२२ बुद्ध्यंकित-वि बुद्धीच्या आज्ञेंत राहणारा बुद्धिवश [स बुद्धि+अंकित] बुद्ध्यतीत-वि बुद्धीच्या आटोक्यावाहेरील, बुद्धीला न समजेल असें [स बुद्धि+अतीत] बुद्ध्यारूढ-वि समजलेलें, जाणलेलें [बुद्धि+आरूढ] बुद्ध्या-क्रिवि १ मुद्दाम, जाणूनबुजून, बुद्धिपूर्वक २ मनानें, स्वेच्छेनें, जाणीव असताना (समासांत उपयोग) [बुद्धि]

बुद्बुद-पु बुडबुडा 'जळांत उपजे जैसा फेण। बुद्बुद राहे कोठें स्थिर।' -गुच २१ ३ बुद्बुदाकार-वि बुडबुड्याच्या आकाराचा गर्भधारणेनतर तिसऱ्या दिवसाचें गर्भाचें स्वरूप [स बुद्बुद+आकार]

बुद्रुक-ख, बुजूरुग-वि १ पूज्य, सन्माननीय, थोर, वृद्ध (वय, विद्वत्ता, अनुभव इ० नीं) २ एकाच नावाच्या दोन गावांपैकीं मोठें जसें-हिंगणेंबुद्रुक याच्या उलट खुर्द 'सबब याजला मौजे शिरोली बुद्रुक पैकीं एक चावर जमीन इनाम ...' -समारो १ ६४ ३ एकाच नांवाच्या दोन इसमांपैकीं मोठा, वडील ४ वृद्ध, दुबळा, असमर्थ 'मी आतां बुद्रुक झालों आहें तेव्हां वारंवार तुम्हींच पाहावा हें वेरें' [फा बुझुर्ग]

बुद्धंत-वि (गो दर्ना) बुद्धीनें व अनुभवानें प्रौढ, बुद्धिमंत पहा

बुध—पु सूर्यमालेंतील एक अंतर्ग्रह, नवग्रहांतील चवथा हा सूर्याच्या अति जवळ आहे [स] **०वार**-पु सात वारांपैकीं एक वार, सौम्यवासर [स] म्ह० नवऱ्यास नाहीं थारा बुधवारचें लग्न **बुधवारणें**-अक्रि (म्हैस) बुधवारीं विणें हें वेत अशुभ समजून वामरू ब्राह्मणास दान देतात [बुधवार] **बुधाष्टमी**-स्त्री १ शुक्ल पक्षांत बुधवारीं येणारी अष्टमी. २ स्त्रियांचें एक व्रत व्रत आचरणाऱ्या स्त्रीनें या व्रताची कथा जेवतांना ऐकावयाची असते व कथेंत नरकाचा उल्लेख येताच जेवतांना उठावयाचें असतें व चित अचवून पुन्हां जेवावयाचा परिपाठ आहे [स बुध+अष्टमी]

बुध—अ संख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द (विरू) बुद्द पहा

बुध—वि (व्यापारी, सांकेतिक) पांच (भाजीपाल्याच्या व्यवहारात योजतात)

बुध—वि शहाणा, विद्वान, ज्ञाता, पंडित 'बुध अन्योन्य म्हणति कां जाता या हाचि नाक-वास वसा।' -मोसभा १८ -स्त्री. बुद्धि पहा म्ह० आगळ बुध वाणिया पाछळ बुध बामणिया 'विशेषतः प्रत्यक्ष गोष्टींत दक्षिणी लोकांचें पाऊल पुढें असून इतरांचें मागें असे, ती स्थिति बदलून आमचे गुजराथी बंधु आगळ बुध वाणिया पाछल बुध बामणिया ही म्हण खरी करू पाहत आहेत '-नियधचंद्रिका [स] **०वंत**-पु १ (वों) पुजारी, महाजन -ख्रिपु २ कर्नाटकांतील बेडगू जातींतील जात पाटील -गागा ३ बुद्रत पहा

बुंध—न १ (झाड गवत, करमुणी इ० चा) मुळाकडचा भाग, बुडखा २ पायथा, तळ, बूड, खालचा भाग बुधा पहा [स बुध्न, प्रा बुध तुल० फा बुन] **बुंधट**-न पेंढावर सार घण्यासाठीं वापरतात ती जीर्ण व आखूड फडया ची केरसुणी **बुध माल**-स्त्री झाडाच्या बुंध्याशीं नालाप्रमाणें पाकयून बांधून मारणें 'टाणें टिपऱ्या पिछोडे। वेडी बुधनाल चोल्दड।' -दा ३ ७ ६७ [बुध+नाल] **बुंधा, बुंधारा**-पु १ (झाड इ०चा) खालचा भाग, बूड, तळ, पायथा २ (ल) मूळ, पाया, उगम, आरंभ उत्पत्तीचें कारण [बुध] **बुंधाड**-न (विरू) बुडखा पहा **बुंधारणें**-सक्रि केरसुणीच्या बुडख्यानें मारणें [बुधा]

बुधला—पु १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें लहान तोंडाचें चर्मपात्र, कातड्याची बाटली २ (व) ज्याभोंवतीं आरे बसविलेले असतात तो चाकाचा मध्यभाग तुंबा ३ मुंडें डोकें [हि बुदला, तुल० इ बॉटल] म्ह० बुधलाभर तूप खाऊन बुध त्याचा माल नाहीं **बुधलेमार**-पु १ दारूनें भरलेले बुधले आळीनें ठेवून बार उडविणें २ दारू भरलेल्या बुधल्याशीं बांधून त्या दारूस आग लावून मारणें 'गोफणीमार बुधलेमार। चौसमन इगारणें मार।' -दा ३ ७ ६५ [बुधला+मारणें]

बुधली—स्त्री १ सुगंधी तेलें अत्तरें इ० ठेवावयाचें चर्मपात्र, लहान बुधला २ मशालीवर तेल ओतण्यासाठीं तोटी असलेलें चामड्याचें किंवा धातूचें भांडें ३ (साम) लहान भांडें [बुधला अल्पार्थी] म्ह० तोंडी तीळ गांडीस बुधली **०उताणी पडणें-भोंवतीं येणें**-(ल) एखाद्याची लबाडी उघडकीस येणें **बुधलें**-न १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें चर्मपात्र २ (व) बुधला अर्थ २ पहा

बुंधी—स्त्री १ बुरखा २ बुथी पहा 'उफळती जालेया बुधी काइसीं। जाण राया।' -शिशु ७८ सोंग, वेश

बुंधी—पु (कों) वोवळे वायू

बुंधेला—वि १ बुंदेलखंडांत राहणारा (इसम) २ (ल) मूर्ख, मठ्ठ, अडाणी ३ रंगेलणारा, मुस्ताईचा, ढिला (इसम, कारभार)

बुंधेला—वि बुधले वगैरे तयार करणाऱ्या लोकांच्या जातीचा (इसम) [बुधला]

बुनगा—पु बाजार बुणगे 'तमाम फौजा सारी। बुनगे पातलेस माघारी।' -ऐपो १०७

बुनगा, बुनगुला—वि बुणगा पहा

बुनगुलें—न धातूचें लहान भांडें

बुनणें—उक्रि विणणें [हि बुनना] **बुनकर**-पु (व) विणकरी, कोष्टी **बुनावट**-स्त्री वस्त्राची वीण विणण्याची तऱ्हा

बुनियाद, बुना(न्या)द—स्त्री १ जोर, शक्ति, जोम २ (ल) विशाद मजाल 'ह्याची काय-विती बुनियाद आहे कीं हा हजार रुपये खर्च करील ?' ३ वजन, किंमत, प्रभाव, महत्त्व ४ भांडवल साधन, कोणत्याहि व्यापार लागणारी सामुग्री ५ पाया वायंभाग उरकावयाची बुनियाद घातली होती '-पेद २१ १४९ ६ आरंभ शुरू त त्य त आपण बुनादीपासून आपले वतनाचें वर्तमान व कागदपत्र तमाम दाखविले '-रा ८ ४४ ७ स्वभाव शील हलक्या गोष्टी आम्हांकडील नवाब व रुकनुद्दौला हैदरखानाच्या वकिलाशीं बोलत असल्यास त्याचा प्रकार, बुनियाद कसा आहे तें कळतच आहे '-ख १०७४ ८ (व) हद्द, सीमा, मर्यादा ह्या गाडीची किंमत शंभर रुपये असेल, बुनियाद झाली ' -वि जुनाट फार प्राचीन काळापासून चालत आलेला, जुना (मनुष्य हुद्दा, मालमत्ता इ०) [फा बुन्याद्] **बुन्याद होणें**-(व) अंगेर होणें **बुनियादी बुना(न्या)दी**-स्त्री मूळापासूनची सर्व हकिकत 'आपले वडिल मीहां कुल बुनादी सांगितली होती '-रा १५ ७५ -वि जुना, मुळापासून चालत आलेला याची वतनमुखी अव्वादी-बुनादी होती ऐसें आपणास ठाऊक आहे '-रा १५ ७८ **बुनादीचें**-वि प्राचीन, अनादि काळचें 'तुका म्हणे बुनादीचें। झालें साचें उजवें।' -तुगा ४०४७

बुबा—स्त्री (व) आत्या बापाची बहीण [हि बुबू=बहीण]

बुबू—स्त्री वरच्या दर्जाची मुसलमान स्त्री, बिबी [हि बीबी]

घुघ(घु-घ)ळ—न १ डोळ्यातील मांसगोलक, नेत्रपिंड २ डोळ्यातील काळा भाग 'नेत्र जैसें कमळ। ऐसें सदा सोज्वळ। घुघुळ अलिकुळ। शोभा दिसे।' –कथा १ २ १५५ [सं घुद्र् घुर–घुम्बुल–घुघुल –भाअ १८३२, स क्षुद्=पाहाणें]

घुभां—न (कु) एक प्रकारचा मासा

घुमुकार—पु वानराच्या ओरडण्याचा शब्द भुभु कार पहा 'अठरा पद्में वानर करिती घुभुकार।' –रामाची आरती [ध्व भु +करणें]

बुभुत्सु—वि बोधाची इच्छा धरणारा, जिज्ञासु 'श्रीगुरु भेटोनि करी पाहु। बुभुत्सु तैसा।' –ज्ञा १८ ९६८ [स बुध्]

बुभुक्षा—स्त्री. खाण्याची इच्छा, भूक, क्षुधा. 'मुमुक्षा जया तया मुक्ति। बुभुक्षा तया देसी भुक्ति।' –यथादी १ ४८ [स भुज्] **बुभुक्षित**–वि १ ज्याला भूक लागली आहे असा, भुकेला, क्षुधित २ (ल) गरीब, गरजू [स] **बुभुक्षु**–वि भुकेला, क्षुधित 'त्यावरि उठता गमला बुभुक्षु व्याघ्र भीम, शश हो ते।' –माभीष्म ५ २७ [स]

घुयार्डी—स्त्री (गो) मासळीची एक जात

घुयाव—न (गो) घरणी [पोर्तु बाओ]

घुर, घुराडी—पुस्त्री (व) अळशीच्या रोप्याचा वाळलेला भुसा 'घुरानें घर शिवलें '

घुर—न १ धुस्सा, धोंडा; धुगा 'चोरीं तुझा वार्‍या घुर। वेगळें भावा घातला दूर। –तुगा २९९७ २ विगलित स्थिति धूर पहा (क्रि० निघणें) 'घरूनिया धीर लाने घुर निघाला।' –तुगा १६३ –वि घामट –शार

घुरकणें—अक्रि १ (म्हैस, बैल, डुक्कर इ०) ओरडणें, डर करणें २ मूर्खपणानें, गैरसावधपणानें (रहस्य, भलतीच गोष्ट इ०) बोलून जाणें [ध्व]

घुरकत—न (कों) (नाविक) चौकोनी परतु लांबट शीड शिडाप्रमाणें ही उभी न करता आडवी हाकारतात

घुरका–खा—पु १ मराठे, मुसलमान इ० च्या स्त्रिया तोंडा वरून घेतात तो वस्त्राचा पदर, पडदा, अवगुंठन (क्रि० घालणें, घेणें) २ (पालखी, हत्ती इ० वरील) वस्त्राचें आच्छादन ३ प्रवासी गाडीचा चवरडोल चादवा, घटाटोप [अर बुर्कअ]

घुरफूल—न १ कापड फार धुतलें गेल्यामुळें त्याचे निघालेले तंतू वस्त्रावरचें फूल २ डोक्यावरचे पिंजारलेले केस ३ कच्चें सूत, दोरी इ० चीं धसकटें ४ वाळलेला दोडका घोसाळे इ०च्या साली्च्या आतील तंतुमय भाग [घूर ?]

घुरखा—स्त्री घुरकी पहा

घुरखुड—न मका जोंधळा इ०चे दाणे पाडून घेतलेलें कणीस विरखुड अर्थ २ पहा

घुर(रं)ग—न (काव्य) शाहीर लोकांचे एक वाद्यविशेष 'ढोल टिमक्या घुरगें पाही।' –भारा किष्किंधा ९ ३६

घुरंग(गू)ट घुरंग(गू)ळ, घुरगें—न अत्यंत बारीक पाऊस, घुरघुर (क्रि० येणें, पडणें, लागणें, चालणें, वाढणें) [घुर, घुरग]

.घुरंग(गा)ळणें—अक्रि १ स्वच्छंदानें, तात्वतंत्र सोडून वागणें, स्वेच्छाचारी, उनाड बनणें २ (म्हैस इ०नें) ओरडणें, घुरकणें ३ धरगळणें पहा

घुरगुंडा-डी-डें—पुस्त्रीन (खा, वैदू वैकाडी) मूल (मुलगा, मुलगी) [ते तुल० गो घुरगें]

घुरजी—स्त्री (बुद्धिबळें) एका पक्षाचीं राजाशिवाय सर्व मोहरीं मरून डाव अंगावर येणें [फा बुर्द]

घुरजा—वि कुत्र्याची एक जात

घुरं(रुं)जी—स्त्री बाजरीचा पूर्ण न पोसलेला दाणा खुरटलेली बाजरी पूर्ण पोसलेल्या बाजरीस लटण्यासारखी असें म्हणतात [तुल० का बरगु=बाजरीची एक जात]

घुर(रं)ट, घुरटें—न दाट गवत व झाडेंझुडपें असलेलें गर्द स्थळ **घुर(रं)ट**–वि १ दाट, गहन, निर्र (झाडी, रान, अरण्य) २ खुरटलेलें, वाढ खुटलेलें (झाड) ३ खुरटी, थोडें दूध देणारी, आटलेली (गाय) याच्या उलट दुधाळ 'जो घुरट गौतमी कासे खालीं। सर्व पदार्थ मद्दि जे उद्धरिली।' –नव १९ ४६ **घुरटा**–पु. रोगामुळें खुरटलेलें, वेडेंवाकडें वाढलेलें झाड किंवा फळ [स वृथा, हिं ब्रथा]

घुर(रं)ट—वि घुरसटलेला, घुरशी आलेला [घुरा] **घुरट(ड)णें**–अक्रि घुरसटणें, घुरशी येणें, घुरसणें 'जे दां साचुनि टेविलीं घुरटलीं उष्टीं जुनीं आपुलीं।' –निमा १ ५० **घुरटा चोर**–पु उचल्या, किरकोळ चोरी करणारा, भुरचोर **घुरटी चोरी**–स्त्री किरकोळ चोरी, उचलेपणा; भुरटेचोरी

घुरड—पु (विरू) घुरूड पहा **घुरडी, घुरडीव**–वि घुरडानें बनविलेला (टोपली इ० पदार्थ)

घुरडचें, घुरडुंक—अक्रि (गो) ओरबाडणें बुचाडणें

घुरडें—न एक प्रकारचा मासा

घुरडी—स्त्री गुऱ्हाळघरात दिवा ठेवण्यासाठीं असलेले तिकटें, घोडी

घुरणू(ण)स—पु १ न विणता खळ लावून, लाटून, दाबून केलेले पिंजलेल्या लोकरीचें वस्त्र २ रग, कांबळी यासारख्या लोकरीच्या पांघरणासहि म्हणतात [स ऊणायु] **घुरणुशी**–वि घुरणुसासारखी, घुरणुसाचें बनविलेलें

घुरदंड—पु (विरू) घुरदड पहा

घुरघुर—स्त्री १ तोंडातल्यातोंडात बोलणें, पुटपुट घुरघुर (क्रि० लावणें, करणें) 'जाणिवच्या मारें घेपला उर। सदा

बुरबुर सरेचिना।'–तुगा २०७० २ बारीक पाऊस, धुर्धुर्ई पडणारा पाऊस, रिपरिप [ध्व] बुरबुर-बुरां-क्रिवि बारीक पाऊस, मदवान्याची झुळुक, फार आवाज न करता व जोरानें धावणें, पुट पुटणें इ०च्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून. [ध्व] बुरबुरणें-अक्रि १ हलक्या आवाजात बोलणें, पुटपुटणें, कुरकुरणें २ बारीक थेंबाच्या रूपात पाऊस पडणें, पाण्याचे तुषार पडणें [बूर, बुरबुर]

बुरबुरी-स्त्री १ पुटपुट, कुरकुर २ बारीक पाऊस

बुरबुरणें, बुरबुरी—बरबरणें, बरबरीत पहा बुरबुरा—पु जखम, गळू इ०तील रक्तमिश्रित वाळलेला पू

बुरबुरणें, बुरबुरी—बुरसणें, बुरसा पहा

बुरम—पु एक फुल्झाड

बुरमुळा—पु एक कंद, बिरवोळा पहा

बुरयांटा—पु (कु) अतिशय लहान व स्वच्छ असा मासा

बुरलही—स्त्री (वाडं) हरळीसारखें एक प्रकारचें गवत

बुरल्रूक—न (कु) माशाचें वाढलेलें टेंगूळ, अवाळू

बुरशी-सी—स्त्रीपु १ दमटपणामुळें पदार्थावर होते ती सूक्ष्म वनस्पतिरूप वाढ, बुरा, केनशी, केंडशी, भुरी (क्रि० येणें, चढणें) २ दातावरील किटण [स बुरा] बुरशेल-ला-वि १ ज्याला बुरशी आली आहे असा, बुरसलेला २ (ल) घाणेरडा, ओंगळ, गचाळ (मनुष्य) बुरसटणें-अक्रि. घाणेरडें, ओंगळ होणें (विशेषत तोंड, शरीर) बुरसणी-स्त्री बुरसणें, बुरशी येणें बुरसणें, बुरसावणें, बुरशेणें-अक्रि १ बुरशीनें युक्त होणें, बुरा येणें. २ साका चढल्यामुळें जीभ, कीट चढल्यामुळें दात घाणेरडे होणें, असणें [बुरशी] बुरसा-पु १ बुरशी, केनशी, भुरी, घाण २ बुरशीमुळें पडणारा डाग ३ आरशावरील पारा गेल्यामुळें झालेला काचेचा उघडा भाग –वि घाणेरडा, ओंगळ, गचाळ बुरसाविणें-सक्रि. १ मळ, बुरशी, कीट, माका, इ०नीं (अंग, भांडें, जीभ, दात इ०) युक्त करणें २ हिडीस, ओंगळ दिसें असें करणें 'हा स्नान करताना आंग चोळावें तें चोळीत नाहीं, बुरसावून मात्र येतो.' [बुरसा]

बुरा—पु साखरेचा एक प्रकार (प्र) बूरा साखर [हिं. बूरा]

बुरा—पु (ना) १ लोकर तयार करण्यापूर्वीचे मेंढयाचे केंस २ मेंढ्याचा झुपका

बुरा, बुरू—वि १ वाईट विशेषत भला ह्या शब्दाबरोबर योजतात 'भल्या बुऱ्या मारी। होता कोणी न विचारी।'–तुगा ३७४०. २ (चुकीनें उपयोग) बुळा, नपुसक ३ दुष्ट 'नाना धर्म पातगा घाइ। माया बुरबिला बुरू। –ज्ञा १७ २८१ ४ बुरशी साका, कीट, मळ [हिं] बुराई बुरेपणा–स्त्रीन वाईटपणा विशेषत भलाई, भलेपणा ह्या शब्दाबरोबर योजतात

बुरेहाल-पुअव पराकाष्ठेचे हाल, दुर्दशा, दैना, फजीति [हिं बुरा+अर हाल्]

बुराक-ख—पु १ भोंक, वेज (मोती, हिरा इ०चें). २ (माडयाला पडलेलें) लहान छिद्र ३ (सामा) भोंक, छिद्र 'बुराख एक ठेऊन आपले टकल्येवर न्हाले '–लोक ? ४८ ४ अपकीर्ति, बदनामी, फजीति (क्रि० उडणें, होणें) [फा बुराख्; पोर्तु बुरासो, गो बुराक] ०खांच-स्त्री (पाथरवट) वेशी अगर दरवाजे यांचीं दारें बसविण्यासाठीं दगडाला ठेवलेलें भोंक

बुरांगळ—स्त्री (व) किरकीर, चन्हाट, पाल्हाळ

बुरां(रू)ट, बुराड—(–न व –वि) बुरंट पहा

बुरांटॉ-डॉ—पु १ काट असलेली माशाची एक जात २ अशा लहान माशाचा थवा

बुरांड—पु अंडवृद्धि [स वृद्दड] बुरांड्या-वि बुराडाची व्यथा असलेला

बुराणजी कापशा—वि (व) स्वत ला फाजील महत्त्व देणारा (मनुष्य), अहंमन्य 'कोण विचारतो बुराणजी काप शाला' [बुऱ्हाण+कापसे=विशेषनाम]

बुराना—वि (व) जुना [हिं बुरा, पुराना]

बुरींग-ज—पु (गो) बुरूज [पोर्तु बुरींज]

बुरीचें जाळें—न (को) होडया किंवा तराफे यावर पसरलेलें मासे पकडावयाचें जाळें, ह्या जाळ्याचा दगडाचा नांगर असतो त्यास पिरगा म्हणतात हल्लीकडे ह्या जाळ्यास विलाची जाळें असें म्हणतात

बुरु(रुं)ग—न एक वाद्य बुरग पहा 'नफेरिया आणि बुरुग।'–कृमुरा ७७ २९

बुरुंग(गू)ट–ड, बुरुंग(गू)ळ—न बुरगट पहा

बुरू(रु)ज—पु १ कोटाच्या तटवदींत मजबुतीसाठीं, बचावासाठीं व मान्यासाठीं जागोजाग केलेली वर्तुळाकार बदिस्त जागा, हुडा २ या आकाराची सैन्यांतील शिपायांची रचना, व्यूह 'झर झर झर झर बुरुज बाधुनी।'–ऐपो २१८ ३ (सोंगट्या) पगड डावात एका रगाच्या सोंगट्या निकणें ४ बुद्धिबळाच्या खेळातील हत्ती ५ बुद्धिबळातील एक डाव बुरजी पहा ६ (ल) संरक्षणाचें मजबूत साधन तोफचा बुरुज बांधिला गारपिरावर।'–ऐपो ४३६ [अर बुर्ज, (अव) बुरूज्] बुरजांत जाणें-राजा व हत्ती यांच्यामधील माहरी निघालेली असून हत्तीच्या दिशेकडील राजाच्या स्थान घरावर मारा नसला म्हणजे राजाशेजारी हत्ती व त्याच्या पलीकडे राजा असा डाव टाकणें ०बंदी-स्त्री बुरूज व त्या शिपायांच्या तुकड्यांची रचना 'बुरुजबंदी मोर्चेकडे कोणी आणि रेजगण मध्न तोफा ठेविल्या होत्या त्या त्यासमयीं

मोडिल्या. '–स ८०६. गुरजी तुरा–पु. गुरजाच्या आकारासारखा फुलांचा गुच्छ.

गुरुड–पु. १ वळक, वेत इ०च्या कांबींच्या सुप, टोपल्या इ०जिनसा करणारांची जात व या जातींतील व्यक्ति. २ (रा.) मांगांतील एक पोटजात. –भस्तु ४७. [बोरू]

गुरूम, गुरुव–पु. (विह.) गुरुम पहा. गुरुंवट, गुरुंयी–वि. गुरमट पहा.

गुरूस–पु. डोळ्यांतील मळ, चिपडें, गू. [गुरसा ?]

गुरला–वि. १ (ना.) स्नान न केलेला. २ दुर्मुसलेला. [गुरा]

गुर्‍ह–पु. (गो.) पक्ष्यांच्या रोळाचा एक प्रकार. [पोर्तु. ग्युरों]

गुन्दा–पु. (प्र.) गुरा पहा.

गुल, गुली–स्त्री. १ (गो.) लहान शिशी. २ (कु.) किटली, चहादाणी. [पोर्तु. ग्यूल. मूळ सिंहली शब्द]

गुल-लें–स्त्रीन. १ (ना व.) धान्य सांठविण्याची मातीची लहान कोटी. २ लहान कणगी, उतरंड.

गुलकावणें–अक्रि. (व.) त्रासून सोडणें. गुलकाविणें अर्थ २ पहा.

गुलंगा–पु. सैन्यसंभार. –राव्यको १०.१.

गुलंद– वि. उंच; दुर्गम; बेलाग. ' वसई आगा व का गुलंद, सुरुंगाचा उपाय नाहीं. ' –ब्रप ७८. [फा. बुलंद] गुलंदी–स्त्री. उंची. 'दोनी मंडप गुलंदीस कमी याजमुळें गर्मिणा भारी; हजमा भारी होता ' –स १०.५४४५. [फा.]

गुलगुल, गुलगुलबोचा, गुलबुल–पु. १ एक गाणारा पक्षी. २ (लहान मुलांची) बडबड; जीभ वळवळ करणें. (क्रि० लावणें, मांडणें, करणें). –क्रिवि. एकसारखी बडबड करून; जिभेची टकळी लावून (लहान मुलांनीं बोलणें). (क्रि० करणें; बोलणें). [फा. बुल्बुल] गुलगुल चष्मी–वि. (गुलगुल पक्ष्याच्या डोळ्यासारखे) एका विशिष्ट प्रकारचे कांठ ज्याला आहेत असें (वस्त्र). ' या धोतरजोड्याचे रेशमी कांठ गुलगुल चष्मी विणकरीचे आहेत. ' [फा. बुल्बुल्+चश्म=डोळा]

गुलाक-ख–पु. नाकपुड्यांमधील पडद्यास भोंक पाडून त्यांत घालावयाची मुसलमान स्त्रियांची एक मोत्याची नथ, लोलक [फा. बुलाक्]

गुलाखा–पु. (व.) रागानें नाक व डोळे वर चढवून घेऊन केलेली चर्या. [? बुऌक्=मोठा डोळा]

गुली, गुल्ली–स्त्री. १ लहान मुलाचें जननेंद्रिय; चोंटकुली; मिरची. २ त्या आकाराचा मुलाच्या कमरेला (सांखळीला) असलेला चांदी–सोन्याचा दागिना. [का. गुल-ल्ली=पुरुषाचें इंद्रिय]

गुर्लार–(कों. नाविक) परभाण पुढें–मागें ओढण्यासाठीं त्याच्या टुंब्याम बांधलेली दोरी.

गुलेती–स्त्री. (कों. नाविक) बल्हें अडकविण्याची नावेवरील खुंटी.

गुल्दा–पु. १ शहर. २ प्रांत. ' औरंगाबादचे बुल्याचे सुभेदारीचें काम. ' –रा ७.२३१. [फा. बल्दा]

गुवा–पु. १ बावा; मोठा व सन्मान्य मनुष्य; बोवा. ' हे हरिदासबुवा आले म्हणजे आतां कदेस सुरवात होईल. ' २ साधु; संत; गुरु. ३ बागुल; बाऊ; मुलांना भीति दाखविण्यासाठीं कल्पिलेला एक प्राणी. ४ एक आश्चर्यदर्शक उद्गार. 'बा ! माडीवरील दिवाणखाना तर खूप डौलदार आहे बुवा ! ' ५ (बनें) उंदीर; घूस. [बाबा] ०बाजी–स्त्री. (निंदाव्यंजक) गुरुगिरी; बोवा, साधु बनून आपलें प्रस्थ माजविण्याची क्रिया.

गुशे(से)त–न. (गो.) लहान डबी; टिनच्या पत्र्याची पेटी. फोलीण पहा. [पोर्तु. बोसेता]

गुहारा–वि. (व.) एक बायकी शिवी. ' बुहारी मेली ! मरतहि नाहीं लवकर ! ' [? बुरसा, बुरशी]

गुळकट–वि. १ (कु.) तेल, तूप इ० चोपडलें गेल्यामुळें बुळबुळीत, निसरडा झालेला. २ बेढब; दुर्बळ. –शर. ३ बुळा पहा.

गुळ-क-ण-कन-कर-दिनीं-दिशीं–क्रिवि. सैलपणें गेल्यानें एखाद्या वस्तूच्या बाहेर पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. ' खुंटीवर पागोटें ठेवावयास गेलों तों बुळकन खुंटी हातांत आली. ' [बुळ !]

गुळकणें–अक्रि. १ अतिसार इ० बिघडीमुळें एकदम व पातळ शौचास होणें; पिळवटणें. २ (फळ) नासणें आणि त्यांतून चोथापाणी बाहेर पडणें. ३ (जखम, गळूं इ०) वाहूं लागणें. ४ (कु.) (दोरीची गांठ, लाकडाचा सांधा इ०) सैल पडणें; एकदम सुटणें; निसटणें. [बुळकण]

गुळका–पु. एक जलचर प्राणी; गाधा मामा; घडयाळ मासा.

गुळका–वि १ सैल; ढिला; खिळखिळीत झालेला (सांधा, गांठ, इमारत, यंत्र, मांडणी, सांगाडा). २ (ल.) निष्काळजी; ढिला; गबाळ; अव्यवस्थित (कारभार, व्यवहार, वर्तन, कर्ता इ०). [बुळकण]

गुळका, गुळकां(कं-कुं)डी, गुळक-की–पुस्त्री. १ अतिसारामुळें एकदम व आपोआप बाहेर पडणारा पातळ मळ; हगवण. २ फुटलेल्या किंवा फाटलेल्या पात्रांतून, बारदानांतून बाहेर पडत असलेल्या पदार्थाची धार. ३ गुरांचा एक स्पर्शजन्य रोग, पटकी, देवी इ०. [बुळकण]

बुळबु(बू)ळ—स्त्री १ बुळबुळीतपणा, स्निग्धता, ओशट पणा, निसरडेपणा २ गळती, टपटप पडणें, ठिबकणें, पाझरणें, थेंबथेंब पडणें (क्रि० लावणें, माडणें, वाहणें, लागणें, सुटणें, चालणें, होणें) **बुळबुळ-ळां**-क्रिवि पावसाची बुरबुर, (छपर, भांडें, दाण्याचें पोतें, नाक इ० च्या) सारख्या गळण्यानें किंवा ठिबकण्यानें, जखमेंतील घाण पदार्थाच्या वाहाण्यानें ढेकूण, ऊ, पिसू इ० च्या, अंगावरील वस्त्र इ०मध्यें होणाऱ्या हालचालीनें होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन **बुळबुळणें**-अक्रि १ (कस, शरीर इ० मध्यें) उवा, पिसवा इ०चा बुजबुजाट होणें २ (जखम, फळ इ० मध्यें) कृमि वळवळत असणें [बुळ!] **बुळबुळपचाग**-पु (गा) अजागळ, बावळ मनुष्य **बुळबुळाट, बुळबुटाण**-पु (कु) बुळबुळीतपणा, तेलकटपणा, ओशटपणा **बुळबुळाविणें**-सक्रि १ तेल तूप इ० नीं बुळबुळीत करणें २ कसेंबसें धुणें, घासणें, विसळणें (वस्त्र, अंग, भांडें) [बुळबुळ] **बुळबुळीत**-न तुळतुळीतपणा, तलकटपणा, निसरडेपणा, बुळबुळीतपणा 'हाताचें बुळबुळीत अद्याप जात नाहीं' -वि १ तेलकट, चिकट, तुळतुळीत २ निसरडा, घसरडा ३ गरीब, भित्रा, शेळपट ४ कमजोर, नीरस, पाणचट (वर्तणूक, भाषण, लेख इ०)

बुळबुळी—स्त्री एक वनस्पति

बुळवो—पु (गो) दलदल

बुळा—वि १ नपुसक, षंड, नामर्द नामें बृहनडा-तो होय धरुनिया करात कंचु बुळा।' -मोविराट १ ७२ २ (ल) सैल, ढिला, निष्काळजी, अव्यवस्थित बुळका पहा

बुळा—स्त्री गंजिफातील हलकें पान नादर पहा

बुळीद-न—पु (प्र) बुडीद, गळ पहा

बू—पु १ ल्हान मुलास भीति दाखविण्य साठीं बुवा, बाऊ या अर्थी हा शब्द योजतात २ (बालभाषा) दूध ३ पोकळ दिमाख शुष्क दखावा, बढाई **०बाहेर पडणें, दाखविणें**-ढोंग, स्तोम उघडकीस येणें **०दाखविणें**-१ काहीं तरी बाऊ दाखवून भीति दाखविणें, भेडसावणें २ एखाद्या चांगल्या वस्तूचें पोकळ प्रदर्शन करणें

बूच-बूज—पु १ बुडदी, दट्या, बुटणें २ बुजवणी भर भरपाई 'त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें -केक ५१

• **बूज**—स्त्री (गंजिफाचा खेळ) मागील डावांत लागलेलीं व चालू डावांतून यावयाचीं पानें [बुजणें]

बूज—स्त्री १ (गुण, शौर्य विद्या इ० मुळें होत ती) मान मान्यता, सन्मान, आदर, पूज्यभाव परामर्ष (क्रि० राखणें, करणें) 'गरिबाची करीत होता बुज।' -एपो ११८ २ आठवण, जाणीव 'ययालागीं स्नेहें करुनि बुज धर्में झडकरी। असे पाचारीलें द्रुत मज सवें चालचि तरी।' -कीर्तन १ १७. [स बुध, हिं बोझ, म बोज]

बूट—पु १ भांगेचा पुष्पगुच्छ, फुलवरा २ वस्त्रादिकावर पानें, फुलें इ० ची काढलेली नक्षी, वेलबुटी 'काठ किनारी बूट जरी आधीं परीटघडीचें।' -प्रला ५६ ३ नवीन व चमत्कारिक कल्पना, युक्ति टवी, टूम, विचार इ० 'असा एक बूट काढिला होता कीं, नवऱ्याकडे जाण्यास बायको नाखूष असल्यास . ' -टि ४ ४४ ४ नवीन कविता, गाणें 'प्रभाकरानें बूट प्रियकर गाइला।' -प्रला ५८ [हिं बूटा] **०कातरणें**-एखाद्याविरुद्ध कारस्थान रचणें, खलबत करणें **०बाहेर पडणें**-रहस्य, गुप्त योजना उघडकीस येणें **०चित्र-न** (फुलावेलांचीं) नक्षीदार चित्रें 'जेथें सुंदर बूटचित्र दिसती त्रैलोक्य चित्रें बरी।' -निमा १ ३९

बूट—पु एक जलचर याचें डोकें हातोडीसारखें असतें

बूट—पु (गो) घटका, विस्तवाचा डाग **०दिवप**-(गो.) जनावराच्या विशिष्ट रोगावर बांबूच्या कोंवळ्या व जळत्या काडीनें डाग देणें

बूट—स्त्री (गो) नुकसान तुड पहा (क्रि० रावप)

बूट—न गुरांना घालावयाचें पेंड, कोंडा, सरकी इ० चें भिजवून केलेलें मिश्रण, अंबोण

बूट—पु इंग्रजी तऱ्हेचें पादत्राण, विशेषत चढाऊ जोडा [इं]

बूटवेंगण—न बुटवेंगण पहा

बूटी—स्त्री (काशी) भांग बुटी अर्थ ५ पहा [हिं]

बूड—स्त्री १ (व्यापार इ० तील) तोटा २ (व्याज वगैरे इ० संबंधीं) नुकसान ३ बुडीतखर्च, बुडीतकर्ज, बुडालेला पैका ४ नुकसान, तोटा, हानि (क्रि० येणें, लागणें, होणें) [बुडणें]

बूड—न १ तळ, पाया, कोणत्याहि वस्तूचा खालचा भाग 'घुसळिता लागलें ऊन। बुड पर्यंतायें।' -वथा २ ५ २ २ चुलीवर ठेवावयाच्या भांड्याच्या खालच्या बाजूस राख, माती इ० चा करतात तो लेप (क्रि० घेणें) ३ कुटुंबाचा, जातीचा, वंशाचा, मूळपुरुष ४ वतनांत भागी असणारे अगदीं पहिले व हयात असणारे कुटुंब 'या गांवांत पाटिलकीचीं मुख्य चार बुडें आहेत' ५ मशा कुटुंबाकडील वतनाचा हिस्सा [स बुध्न] **०टेंकणें**-थोडा वेळ बसणें **०जड**-वि १ (जड बुडाचा) (ल) श्रीमंत, संपन्न, समृद्ध २ प्रतिष्ठित, वजनदार सन्माननीय **बुडीं**-क्रिवि खालीं, तळीं, अधोभागीं पळों जातां स्वरसवडी। व्याघ्रें झडपें पाडिला बुडीं। -मुआदि १४ ५१ **दृष्टीबुडीं**-दृष्टीखालीं-समोर 'पडिल्या दृष्टीबुडीं। मायबापाचें ठेवणें काय' -एमा १७ ७०८ **बुडील**-वि तळचा, खालचा, बुडाकडचा

बूढ—पु (गो) पाणकोंबडा

बूथ—स्त्री. (चित्पा.) बूत, बुंथी पहा.

बूंद—पु. १ थेंब, बिंदु. २ बोंदीचे बी. ३ बुंद पहा.

बूबू—क्रि.वि. सांकेतिक; हाक. -कडे कुत्र्यांसाठी वापरतात.

बूम—स्त्री. (अनि.) बुंदि पहा. 'बरी बूम देवाचे मन दिली.' -बाड ३.१८५. [सं बुंदि]

बूय—न. (चित्पा.) बुद पहा.

बूट—पु. १ बुटवा. २ अंत्यविधि करताना वेताचा बनवा, दोरीस बांधलेली टिपरी; दिवा; हुरहुर. (क्रि० निघणे; धरणे; काढणे). ' भगवाने मिळत पुरा पोरे म्हणती पोटीहुर ।'-माल १००. [हि. बुरजोदा, ढापट]

बूर—न. (गो.) कावेन्या अंदाजाने; बुरार पहा.

बूरखट—न (माण.) मशीदचे बरखत, बाबद पहा.

बूरा—वि. माठेट; भदोच्द. बुरा पहा.

बूद—न. (चित्प) बिदद्, बिदीर पहा.

बृंहण—न १ (वैद्यक) पौष्टिक द्रव्ये इ०नी शरीराचे तेज, शरीरपोषण करण्यासंबंधीची वैद्यकशास्त्रातील एक शाखा. त्याच्या उलट लंघन.' २ (ग्राम्य.) बाढविणे. [सं. बृहन्‌-बृंहण]

बृहत्—वि. मोठा; जाड, दृढ; विस्तृत. (समासांत) बृहदाकार, बृहदुदर; बृहदंश; बृहत्कथा इ० [सं.] बृहद्रथ—पु. दीर्घ मेदूच्याचा मध्य व दोन्ही बेटे सांधून जाणारा मोठा स्नायु. [बृहत्+ रथ] बृहल्लुब्धक—पु. मृगनक्षत्राच्या दक्षिणेस आलेला सर्वात मोठा तारा, मृगव्याध. [सं. बृहत्+लुब्धक]

बृहती—स्त्री. १ रिंगणीचे झाड. २ डोरलीचे झाड. ३ दुंदल. ४ गुद. कपाटद्वार. ५ छत्तीस अक्षरांच्या वृत्ताचे नांव. [सं.]

बृहस्पति—पु १ देवांचा गुरु. ' निरिमन जाहला बृहस्पती। आचार्य मानिजे गुरुवर।' -एरुस ३.७. २ नवग्रहांपैकी पांचवा ग्रह. ३ (ल.) उत्तम वक्ता; विद्वान्. ४ (ल.) मूर्ख. ' हे बृहस्पती मला एकेक विपरीत गोष्टी करणार आहेत की अनुमान करता येत नाही ' -विक्षिप्त १.५२. [सं.] ०वार, बृहस्पतवार-पु गुरुवार. धोरून बृहस्पति-वि मूर्खपणाची व बाष्कळ बडबड करणारा.

बे—वि. दोन. याचा उपयोग फक्त पाढ्यांत किंवा संख्यावाचक शब्दांना जोडून समासांत होतो. ''बे एके बे, बे दुणे चार.' ' बेवीस '=बावीस. [हि. बे, बा; तुल० सं. द्वि, द्वा; प्रा.बा, वि, बे]

बे—अ. वांचून, विरहित; अभाव दाखविणारा उपसर्ग. याचा फारसी किंवा हिंदी शब्दांशी समास होतो व हा शब्द नेहमीं पूर्वपद असतो. [फा. बी; तुल० सं. विना; हि. बिन] ज्यांच्या पूर्वपदीं बे शब्द येतो असे अनेक सामासिक शब्द आहेत. त्यांतील कांहीं पुढें दिले आहेत. सामाशब्द– ०अकली–वि. मूर्ख; बेवकूफ. [फा. बी+अक्ल्] ०अदब–बी–स्त्री. अपमान; असभ्यता; अमर्यादा; अनादर. [फा. बी+अदबी] ०अदाई–स्त्री. स्वामिद्रोह; विरोध. ०अबरू–अब्रू–स्त्री. दुर्लौकिक; अपकीर्ति, फजिती. [फा. बी+आब्रू] ०अमल–क्रिवि. वृथा; व्यर्थ; निष्फळ. ०आब–पु अपमान; बेअब्रू. –वि. अवमान झालेला. [फा. बी+आब्] ०आराम–वि. अस्वस्थ; आजारी. [फा. बी+आराम्] ०आरामी–स्त्री. अस्वस्थता [फा.] ०इज्जत–ती–स्त्री. अप्रतिष्ठा. ०इज्जती–वि. बेअब्रू झालेला; हलका. [फा.] ०इतबार–पु. अविश्वास; बेभरंवसा. [फा.] ०इतबारा–क्रिवि. विश्वासहीन; बे-इमान; खरेपणे. ' इदावे कांहींच बे-इमान केले. ' –रा १०.११०. [फा.] ०इनसाफ–इनसाफी–पुस्त्री. अन्याय; न्यायाचा अभाव. –वि. अन्यायाचा, अन्यायी. [फा.] ०इमान–इमानी, बेमान–वि. कृतघ्न; अप्रामाणिक; बेइमानाचा. [फा. बी+ईमान्=श्रद्धा] ०इमानी–इमानकी–स्त्री. कोतेपणा; अप्रामाणिकता; हरामखोरी; विश्वासघातकीपणा. ०इलाज–वि. निरुपाय; नाइलाज. [फा.] ०उजूर–क्रिवि १ कांहीं सबब न सांगतां; बिनतक्रार.' या दिवसांत पोटास न मिळे तेव्हां लोक चाकरी बे-उजूर कैसी करितील?' –रा १०.५७. २ निर्विवादित; बेधडक. [फा.] ०कदर–क्रिवि. निर्विकारपणे. ०कम–व–कास्त–क्रिवि. कांहीं कमी न करतां; समग्र; जशाच्यातसें. [फा. बी+कम्+उ+कास्त] ०करारी–स्त्री. अनिश्चिती; रदबदल. ' त्यावरून बेकरारीच्या भाषा सुरू होतात. ' –रा ७.१९ ०कस–वि. निःसत्व; कमजोर; बेचव; दुबळा. ०कानू–स्त्री. अन्याय; जुलूम. ०कानून–कानू–वि. बेकायदेशीर, कायद्याचा भंग करून केलेले [फा.] ०कायदा–पु. कायदेभंग; कायद्यासंबंधाचा अभाव. ०कायदा–कायदेशीर–वि. नियमबाह्य; गैरकायदेशीर; जुलमी; नियमाचें उल्लंघन करणारा; नियमाला सोडून असलेला [फा. बी+काइदा] ०कार–वि. १ निरुद्योगी; बे-रोजगारी; रिकामा. २ (व.) निरर्थक; व्यर्थ; उगाच. ३ (ल.) हैराण; निरुपयोगी. ' तिन्ही मोर्चे मिळोन तिसे माणूस दुश्मनांनी बेकार आहे. ' –पेद ३.१८. [फा.] ०कारचायडी–स्त्री. (कों.) रिकामपणाच्या, निरर्थक गप्पागोष्टी. ०कारी–स्त्री. रिकामपणा; निरुद्योगिता; बेरोजगारपणा. [फा. बीकारी] ०किलाफ–पु मैत्री; सख्य; संशयनिवारण. [अर. खिलाफ्=वैर] ०कुर्पी–स्त्री. मूर्खपणा; गाढवपणा; मौर्ख्य. [फा. बेवकुफी] ०कुसूर–क्रिवि. न चुकतां; विलाकसूर; पूर्णपणे. [फा. बी+कुसुर्] ०कूफ–वि. मूर्ख; वेडगळ; बेवकूफ [फा. बेवकूफ] ०कैद–स्त्री. शिस्तीचा अभाव; स्वैर वर्तन; अव्यवस्थितपणा; कायदा, नियम किंवा शिस्त यांचें उल्लंघन. –वि. बेशिस्त; स्वैर; अनियंत्रित. –क्रिवि. स्वैरपणानें; भोगवटादि तन्हेचा कायदा किंवा नियम न मानतां. [फा. बी+कैदी] ०कैदी–वि. स्वैर; कायदा, नियम, नियंत्रण इ० न पाळणारा; बेशिस्त. ०कौली–वि. विना कौलाचा;

अभयपत्रविरहित ०खबर-क्रिवि निःशंकपणें 'बेखबर हुजूर यावें' –जोरा १०५ ०खयर-क्रिवि असावध, गाफीलपणें [फा बी+खबर्] ०खबर्दार-वि गैरसावध [फा] ०खर्च-खर्ची-वि १ खर्च केल्याशिवाय झालेलें, बेतेंच, फुकटफावट २ खर्ची जवळ नाहीं असा, निर्धन, कृपण [फा बी+खर्च्] ०खातरी-स्त्री अविश्वास. 'चार कोटींची मालमत्ता जवळ असतां अनूपपणानें सर्दारास देसात रीनें निरोप दिल्हा' –जोरा १०९ ०गर्द-वि धूळरहित, साफ नसलेलें. 'मुलुख अगदीं बीमपचर्वांस बोसपर्यंत बे-गर्द, बेचिराख झाला' –पाव १४ [फा बगिर्द] ०गार-गारी–बिगार, बिगारी पहा ०गुन्हा-पु गुन्ह्यापासून मुक्तता गुन्हा –वि गुन्हा नसलेला, अपराधापासून मुक्त झालेला –क्रिवि गुन्हा नसताना 'बशीस बेगुन्हा कैद केलें' –जोरा १०५ [फा] ०गुमान-नी-वि बेपर्वा, गर्विष्ठ, उन्मत्त, निःशंक, दुर्वृत्त नसणारा [फा बगुमान्] ०चतुर-वि मूर्ख ०चरक-क्रिवि निर्भयपणें, धडाक्यानें, निर्भीडपणें, बिनधक्क ०चव-वि रुचिहीन, फत्वलीत, नीरस, निचव. ०चाड-वि चाड नसलेला, लज्जाहीन उद्धट ०चिराख-ग-वि दीपहीन, ओसाड, उध्वस्त, वस्तीरहित, उजाड [फा बी+चिराग्=दिवा] ०चूक-वि बिनचूक, बरोबर, चुका केल्याशिवाय [फा बी+हि चूक] ०चैन-वि अस्वस्थ, काहींहि सुचत नाहीं असा [फा बी+हि चैन] ०चोया-पु राखाशिवाय असलेला ल्हान तंबू [फा बीचोबा] ०छूटपणा-पु आळा, बंध नसणें, स्वैराचार, स्वच्छंदीपणा ०जबाव-क्रिवि उद्धटपणानें, बेपर्वाईनें (बोलणें, उत्तर देणें) [फा बी+जवाब्] ०जबाबदार-वि स्वतःवरची जोखीम न ओळखणारा, जोखीम न ओळखून स्वैर वागणारा बेजबाबदार राज्यपद्धति-स्त्री लोकमतास जबाबदार नसलेली राज्यपद्धति ०जबाबी-वि १ उद्धट, उमेंट, बेमुर्वतखोर २ तासाचे ठोके न देणारें (घड्याळ) [फा बी+जवाब्=निरुत्तर] ०जरब-क्रिवि निर्भयपणें, निःशंकपणें, बेधडक, जोरानें, उठाव करून, धाक न बाळगता 'आमच्या भले लोकांनीं बेजरब घोडीं घालून विजारकरास मोडून बोडघापर्यंत नेऊन घातला' –ख ५ २३८८ [फा] ०जात-वि (अशिष्ट) हलक्या किंवा निराळ्या जातीचा ०जान-वि निर्जीव ठार [फा] ०जाब-वि बेगुमान, बमुलाजा, बजबाबदार [फा] ०जाबता-पु अन्याय, ठरावाविरुद्ध गोष्ट अविचारी भाषा 'आम्ही टोंचून घेणार नाहीं असेंना असं म्हणून जाऊ असं बेजाबता बोलत होते' –टिळकचरित्र खंड १ ०ज्यहा-जा-जहा-वि. फाजील, अनाठायीं अनुचित अयोग्य, अमर्याद, अकालीन, दुष्ट, उधळपट्टीचा [फा बी+जा] बेजार-वि १ हैराण, त्रस्त, दमलेला थकलेला (श्रम दुःख, कटकट यामुळें) २ दुखण्यानें हैराण झालेला, दुखणाईत [फा बीझार्] बेजारी-स्त्री त्राग, हैराणी, त्रास ०डर-न डूडनॉट नावाचें जंगी लढाऊ जहाज –वि न भिणारा, न डरणारा बेधडक पहा [हि डर] ०डौल-वि कुरूप, बदसूरत, घाट किंवा आकार चांगला नसलेला. ०ढंग-पु दुराचरण, स्वैराचार, बेताल वागणूक, साहेबगिरी [हि] ०ढंग-गी-वि दुराचरणी, व्यसनी, स्वैराचारी [हि] ०ढब-वि बेडौल, कुरूप, विद्रूप, कवडसाई, चांगला घाट, आकार नसलेला, ओबडधोबड [हि] ०तकदी-वि असमर्थ, ना-ताकद [फा बनरिवया] ०तकसी(शी)र, बेतक्शी(तक्सी)र-स्त्री अपराधापासून, गुन्ह्यापासून मुक्तता –वि निरपराधी, नाहक, निर्दोषी [फा बी+तक्सीर] ०तमा-स्त्री १ निर्लोभि वृत्ति २ बेफिकीरपणा, बेपर्वा, उदासीनपणा –वि १ निर्लोभी, निरिच्छ २ बेपर्वा, बेगुमान, गर्विष्ठ, निष्काळजी, बेमानवर, काळजी, कळकळ न बाळगणारा –क्रिवि बेगुमानपणें खाशावर टाकून पदर बोले बेतमा। लमान्या नवऱ्याशीं बोले बतमा।' –पला [फा] ०तमीज-वि (ना) उद्धट, असभ्य [फा बे+तमीज] ०तंदुद-स्त्री सजविनीचा अभाव, अव्यवस्था ०तन्हा-स्त्री असाधारणपणा, वैलक्षण्य, चमत्कारिकपणा –वि विलक्षण, चमत्कारिक, असाधारण, भारी; अतिशय 'याउपर उपेक्षा करून कालहरण करितील नबाबाचे दौलतीस बे-तऱ्हा धक्का बसेल –रा ५ १६६ [फा बी+तरह्] ०ताब-वि असमर्थ, क्षीण, हतधैर्य मातुश्री अहल्याबाईंस शैत्यउपद्रव होऊन पाचसात दिवस बे-ताब होती' –मदबा १ २१८ [फा बी+ताब्] ०ताल-ळ-वि १ गायनांत तालाला सोडून असलेलें (गाणें–वजावणें) २ ताल सोडून गाणारा, वाजविणारा ३ (ल) अमर्याद, अनियंत्रित, स्वैर, उधळ्या [हि] ०तालुक-वि गैरसंबंधी, संबंध नसलेला, भलता [फा बे+तअल्लुक=संबंध] ०दखल-वि १ अधिकारच्युत, बेदखल २ गैरमाहीत [फा बी+दख्ल्] ०दम-वि दम कोंडला जाईपर्यंत, निपचीत पडेपावेतों दिलेला (मार) थकलेला, दमलेला, निपचीत [फा] ०दरद-दी-दर्द-दर्दी-वि १ दपिवीर, बेगुमान, मागेंपुढें न पाहणारा, भय न बाळगिता स्वच्छंदपणें वागणारा २ बारीकसारीक विचार न पाहणारा ३ निर्दय, क्रूर, दया नसलेला [फा] ०दस्तूर-पु अन्याय, नियमाविरहित गोष्ट, गैरशिरस्ता ०दस्तूराई-स्त्री (गो) उधळेपणा [फा] ०दाणा-दाना-पु १ आंत बी नाहीं असें द्राक्ष हें ल्हान गोड गोल, बिनबियांचें असतें २ सुकविलेलें द्राक्ष किसमिस [फा] ०दाणा डाळिंब-न दाण्यांत बी नसलेलें डाळिंब ०दाद स्त्री दबदबाही, अन्याय जुलूम [फा] ०दार-क्रिवि जागृत, तयार नबाब बेदार जाले' –रा ५ ८३ [फा] ०दावा-पु सोडचिठ्ठी नामागणी, हक्क सोडणें ०दावा पत्र-फारखती-नस्त्री हक्क सोडल्याबद्दल, नसल्याबद्दल

लिहून दिलेला कागद, सोडचिठ्ठी ०दिक(क्क,त-क्रिवि बेलाशक, बिनहरकत, बिनतक्रार, बेउजूर, निःशंकपणें [फा.] ०दिल-दील-वि उदासीन, असंतुष्ट, दुःखी, कष्टी [फा] ०दील होणें-वियरणें ०दिली-स्त्री १ असंतुष्टता, औदासीन्य, निरुत्साह २ रुष्टता, मनाचा बेबनाव ०दुवा-स्त्री अवकृपा, शाप [अर] ०धडक-क्रिवि बिनधोक, निर्धास्तपणें, निर्भय, बेलाशक [हिं] ०धरी-वि धरबंद नसलेला, नियंत्रण नसलेला, मोकाट, स्वैर [बे+धर] ०नवा-वि अधीर, असहाय, निर्धन, भुकेला 'पादशहा बेनवा होऊन खानास लिहीत -मराचियोरा ५३ [फा] ०नहाक-नाहक-क्रिवि विनाकारण, उगीचच्याउगीच, कारण नसताना, हक्कनहक्क, हक्कनाहक्क पहा ०निगा-स्त्री दुर्लक्ष, अपरक्षण [फा] ०निसबत-क्रिवि बेलाशक, काहींहि विचार न करता, मनात कोणातीहि शंका न वाळगता, बेपर्वाईनें, एकदम [फा] ०निहायत-न्याहत-क्रिवि निःसीम, अपार, पराकाष्ठेचा [फा] ०पडदा-वि १ पडदा नसलेला, उघडपणें, कोणत्याहि तऱ्हेची गुप्तता न राखता २ (ल) मानखंडित क्वचित् नामाप्रमाणें उपयोग करितात -पु १ उघड गोष्ट, स्पष्ट गोष्ट २ (ल) मानखंडना [फा] ०परवा-पर्वा-वि निष्काळजी, निर्भय, बेगुमान [फा] ०परवाई-पर्वाई-स्त्री निष्काळजीपणा, बेगुमानी, स्वैरवृत्ति [फा बी+पर्वाई, तुल० स द्विप्रव्राजिनी] ०पाया-वि गैरकायदा, नियमाविरुद्ध ०फंदी-वि १ व्यसनी, दुराचारी, स्वैर २ खटयाळ, उच्छृंखल, खोडकर (मूल) ०फाम-वि १ बेसावध, बेशुद्ध २ निश्चिन्त, गाफिल, अनावर, मस्त, तुफान, बेभान 'शत्रू माघारा गेला म्हणून बेफाम नाहीं, सावधच आहों '-ख ७ ३३१० [फा बी+फह्म्] ०फामी-स्त्री गैरसावधपणा, गाफिली, निश्चिन्ती, खातजमा, दुर्लक्ष 'या विश्वासावर बफामी जाली याजमुळें दगाबाजीनें निघोन गेला '-दिमरा १ २५२ ०फायदा-वि गैरफायदेशीर, तोटयाचें, अव्यवस्थित ०फिकि(की)र-स्त्री निष्काळजीपणा -वि १ निष्काळजी, बेपर्वा, अविचारी २ निश्चिंत, निर्धास्त, संतुष्ट [फा बी+फिक्र] ०फिकिरी-स्त्री निष्काळजीपणा, गाफिली, निःशंकपणा ०बंद-पु अराजकता शिस्तीचा अभाव, गोंधळ 'गुजरातीमध्यें बेबंद सर्वथा होऊ देऊ नय '-मराआ १४ -वि अव्यवस्थित, मुक्त, व्यवस्था, बंदोबस्त, कायदा, शिस्त इ० नसलेला, बेशिस्त, अराजक [फा] ०बंदशाई-ही, बेबंदाई-बंदी-स्त्री १ अव्यवस्था, गोंधळ, मोंगलाई, अनायकी, अदाधुंदी, अराजकता २ जुलूम 'साधु किती दुनियेवर बचती। ही मस्लत खदी।'-शाला १०६ ०बदल-वि १ बदललेला २ बंडखोर 'गुलाम कादर खान पादशहाशी बेबदल होऊन . '-दिमरा १ २०० [फा] ०बनाव-पु भांडण, तेढ, तंटा, बिघाड ०बर्कत-स्त्री अवनति, हलाखी, तोटा [फा] ०बहा-वि अमोल, किंमत करता येणार नाहीं असें [फा] ०बाक-वि निर्भीड, बेडर [फा] ०बाक-ग, बेबाकी-स्त्री अशेष फडशा, कर्जाची पूर्ण फेड -वि निःशेष, संपूर्ण, काहींहि शिल्लक, बाकी न ठेवता फेडलेलें (कर्ज) [फा] ०बारत-स्त्री बेइतबार, अविश्वास ०बुनियाद-बुन्याद-स्त्री अन्याय, राखरांगोळी, नाश 'आम्ही मदारुल महाम व फरामीस तिघे मिळून इंग्रेजाची बेबुनियाद करूं '-रा १० १९९ [फा बुनियाद्=पाया] ०बुदी-बूद-स्त्री १ नाश, खराबी, अभाव २ नाबूद [फा] ०भरंवसा-भरोसा-पु अविश्वास, संशयितपणा, खात्री नसणें [हिं] ०भरोशी-वि खात्री किंवा भरवसा अगर विश्वास ठेवता येणार नाहीं असा, फसव्या ०मजगी-स्त्री. बिघाड, अरुचि, बेबनाव 'पादशहाची व गुलामकादर याची बेमजगी होऊन . '-दिमरा १ १९९ [फा] ०मनसबा-मन्सबा-पु अविचार, खराब मसलत [फा] ०मुल्ग-मुल्लक-मोंल्लक-वि असंख्य, अपरिमित [अर मल्घ] ०मरामत-स्त्री नादुरुस्ती 'आरमाराची बेमरामत जाली '-वाइसमा २ १९५ -वि नादुरुस्त, दुरुस्तीची जरूर असलेलें, दुरुस्तीवाचून असलेलें, अव्यवस्थित [फा] ०मर्जी-स्त्री. इतराजी, अवकृपा, मर्जीविरुद्ध वर्तन [फा] ०मलामत-वि कीर्तिवान् [अर मलामत=दूषण] ०मस्लत-स्त्री अविचार 'स्त्रीनायक, बालनायक आणि बेमस्लत, तीन गोष्टी येके ठिकाणीं चौथा म्हदार, तेव्हां ईश्वर त्या सर्दारीची अब्रू ठेवील तर ठेवो '-खलप २ ७० [फा] ०मान-मानी-मानकी-गी-बेइमान इ० पहा ०मानगिरी-स्त्री बेइमानी, हरामखोरी ०मार-वि १ मार किंवा हल्ला करता न येण्यासारखा (किल्ला) २ अतिशय, कमालीचा, जोरदार, विपुल, भरपूर, बेशुमार इ० उदा० बेमार-पाऊस-वारा-ऊन्ह-धूळ-लढाई-पीक धान्य-आंब इ० (पडतो-सुटला-पडतें-उडतें-चालती-झालें पिकलें इ० क्रियापदास जोडून उपयोग) ३ आजारी, दुखणाईत ४ थकलेला, दमलेला, निमार ५ (व) वस्ती नसलेलें, उपयोगांत नसलेलें (घर, वस्तु) [फा] ०मारी-स्त्री १ आजार, आजारीपण, दुखणें २ क्षीणभाग, थकवा, अशक्तता ०मालूम-वि. माहीत न होण्याजोगें, दिसणार नाहीं, ओळखतां येणार नाहीं, शोधता यणार नाहीं असें, जाणण्यास कठिण, हुबेहुब 'नवीन माहितीचा जुन्या पद्धतीशीं बेमालूम सांधा जोडणें कठिण आहे ' -टि ४ २७१ [हिं] ०मुनासीब-मुनासब-वि अयोग्य गैरवाजवी, बुद्धीला न पटणारें, अयुक्त [हिं] ०मुन्सफी-स्त्री अन्याय 'हिंदू मुसल्मान, ईश्वराचे घरचे दोन्ही धर्म चालत असतां मुसल्मानानें हिंदूचे जाग्यास उपद्रव करावा हे बे-मुन्सफी ' -पया १० [फा] ०मुरवत-मुर्वत-क्रिवि असभ्यपणें शिष्टाचाराला सोडून, भीड, पर्वा इ० न वाळगतां [फा

•मुरवत-ती, •मुर्वत-ती-वि कठोर, निर्दय, निर्भीड, निर्भय, बेमुलाजा [फा मुरूवत्=माणुसकी] •मुलाजा-मुलाहिजा-क्रिवि कांहीं न पाहता, दयामाया सोडून निष्ठुरपणें, बेमुर्वतपणें [अर मुलाहझा=पर्वा, विचार] •मोताद-वि बेशुमार, असंख्य, अपरिमित [अर मुअतद्=संख्या, परिमित] •मोयीं(ई)न-मोइनी-मोहीन-वि १ अनियमित, ठरावबाह्य २ अपरिमित असंख्य [फा बी+मुअय्यन्] •मोहर-स्त्री विन शिक्क्याचें, शिक्का नसलेलें, गैरमोहरबन्दी. 'कित्येक दप्तरें सर्वमोहर व कितेक बे-मोहरेचीं' -रा, खलप २ ९ [फा] •मोहीम-वि मोहीम न करणारा; उपजीविकेकरतां किंवा धंद्या-उद्योगा करितां सटपट न करणारा, घरबसा, बाहेर न जाणारा [फा] •रंग-पु विरस, खराबी, मौजेचा (मान, कीर्ति, सौंदर्य इ० चा) भंग, अपमान, फजीति -वि ज्याचा रंग बिघडला आहे असा [हिं] •राजी-वि असंतुष्ट [फा] •रुखसत-क्रिवि पर्वा नगीवांचून [अर रुख्सत्=परवानगी] •रु(रों)ख-पु १ दुसरी कडे तोंड फिरविणें, दिशा बदलणें २ प्रेमाचा अभाव -वि अप्रसन्न, उदासीन, रुष्ट, विन्मुख [फा रुख्=दिशा] •रोजगार-री-वि निरुद्योगी, बेकार, रिकामा [फा] •लगाम-मी-वि १ लगाम नसलेला २ लगामाला दाद न देणारा ३ (ल) अनियंत्रित स्वैर मोकाट, बेताल ४ आडवळणी, जाण्यायेण्यास सोयीचें नसलेलें, एकीकडे असलेलें, गैरसोयीचें (शेत, घर) -क्रिवि एकीकडे, एका बाजूला, आडरस्त्यावर [फा बी+लिगाम्] •लगामी पडणें-१ भलत्या मार्गाला लागणें, बहकणें स्वैर वर्तणें २ हयगय होणें, आबाळ होणें •लाग-पु निरुपायाची किंवा नाइलाजाची स्थिति 'माझा बेलाग झाला' -वि १ जा ण्याला किंवा ज्यावर मारा करण्याला कठिण आहे असा, दुःस्साध्य अवघड, बळकट (किल्ला) २ दुःसाध्य, दुराराध्य अप्राप्य, आचरण्यास कठिण असा (विषय) ३ सुधारण्याला कठिण निरु पायाचा दुःसाध्य (रोग, विषय) -क्रिवि १ मदतीवाचून, उपायावाचून निरुपायानें नाइलाजानें २ निराधार आधारावाचून ३ तडकाफडकी, तावडतोब, एका क्षणात [फा बी+म लागणें] •वकर-वक-वि फजीत, मानखंडित, अपमानित [फा बीवकार्] •वकरी-स्त्री मानखंडना, अप्रतिष्ठा, निर्भर्त्सना [फा] •वकूब (फ)बेकूब-वि मूर्ख, खुळसट अजाण अडाणी अज्ञान [फा बेवकूफ] •वकूबी-फी-स्त्री मूर्खपणा मूढता •वजे-स्त्री (व) गैरसोय गैरव्यवस्था, गैररीत विलक्षण प्रकार [बिवजह] •वतन-क्रिवि हद्दपार जगवनन [अर वतन्=जन्मभूमि] •वसवसा-वस्वसा-वस्वास-क्रिवि निर्भयपणें निश्चिन्त शांतपणें व विकत निर्भीडपणें [अर वस्वास वस्वसा=भीति, काळजी] •वारशी-वारशीक-वारीस-वि ज्यावर कोणाचा हक्क, वारसा नाहीं असा, निवारशी, योग्य हक्कदार, मालक किंवा वारस नसलेला [अर वारिस्=वडिलोपार्जित संपत्तीचा हक्कदार] •वारसा-पु वारसाहक्क नसणें, वारस नसणें •वारा-पु कर्जे फेड; कामकाज उरकून टाकणें, उलगडा, साठा, पैसाइ० चा निकाल लावणें [हिं] •शक-वि १ निर्धास्त, निःशंक, धीट २ निर्लज्ज -क्रिवि १ निःशंकपणें, बेलाशक, निःसंशय २ निर्लज्जपणें [फा बी+शक्क्] •शरम-श्रम-वि निर्लज्ज, पाजी, निलाजरा [फा बे+शर्म्] •शरमी-श्रमी-स्त्री निर्लज्जपणा, पाजीपणा •शर्त-स्त्री विनशर्तपणा -क्रिवि बिनशर्त, अट न ठेवता, आडेवेढे न घेता [अर शर्त्=अट, नियम] •शिरस्ता-पु गैरवहिवाट, गैररीत, वहिवाटीच्या विरुद्ध [फा सरिश्ता=वहिवाट, नियम] •शिस्त-स्त्री अव्यवस्था -वि गैरशिस्त, अव्यवस्थित, अनियमित (मनुष्य, वर्तन, भाषण) [फा] •शुद्ध-वि गैरसावध, (मूर्च्छा इ० कारणीं) शुद्धीवर, भानावर नसलेला, धुंद, अचेतन जड [फा बी+स शुद्धि] •शुभह-क्रिवि निःसंशय 'बेशुभह शिकस्त खाऊन फरारी होतील' -पया ४८२ [फा] •शौर-वि बेअक्कली, मूर्ख, बेवकूब [अर शुऊर्=अक्कल] •सतर-वि अप्रतिष्ठित, मानखंडित [अर सित्र=पडदा] •सनद-सनदी-वि बेकायदेशीर; सनदविरहित 'श्रीमंत दादासाहेब येऊन त्या उभयतांसी सलूक करणार नाहींत व वे सनद पैसाही मागणार नाहींत.' -रा ६ ३८२ •समज-पु (ना) गैरसमज -वि अडाणी [हिं] •सरंजाम-वि सामुग्रीविहीन शिवदी शिवाय [फा] •सरम-स्रम-(अशिष्ट) बेशरम पहा •सावध-वि १ लक्ष नसलेला तयार नसलेला; निष्काळजी, गैरसावध २ बेशुद्ध, शुद्धीवर नसलेला [हिं] •सुमार-वि अमर्याद अतिशय अपरिमित मर्यादेच्या, अंदाजाच्या बाहेर [फा बीशुमार्] •सुमारी-स्त्री अपरिमितता •सूर-वि बेसुर सुरात नसलेला (आवाज-गाण्याचा, वाजविण्याचा) [हिं] •हंगाम-पु १ अवेळ, भलता काळ-वेळ २ (ल) दंगा 'हे बेहंगाम करणार' -ख १२०५. [फा] •हतनमाल-हतन्माल-हन्तमाल-पु बेवारशी म्हणून सरकारात जमा झालेला माल, संपत्ति [फा बी+तन+माल्] •हतन मावारशी-स्त्री बेहतनमाल व बेवारशी या संबंधींच्या कामाचें खातें •हतर-हत्तर-हेत्तर-वि अधिक चांगलें श्रेयस्कर [फा बिह्तर तुल० इ बेटर] •हतरी-हेत्तरी-स्त्री बरेपणा, सुधारणा •हद-द-स्त्री पराकाष्ठा, अमर्यादपणा अतिशयितता बेसुमारपणा -वि अतिशय, पराकाष्ठेचा, बेसुमार अमर्याद निःसीम [फा बी+हद्द्] •हया, हय्या-वि उद्धट निर्लज्ज बेशरम, निलाजरा [फा] •हाल-पु दुर्दशा -वि दुर्दशाग्रस्त, दुःखार्त 'चिमटयानें मास तोडून बेहाल करून मारिला' -जोरा ८५ [फा बी+हाल्] •हिम्मत-

स्त्री मूर्खपणा [हिं] ०हिम्मत-ती-स्त्री न्यादपणा [हिं] -वि हतधैर्य; न्याड, भित्रा ०हिसा(शो)ब-वि १ अयोग्य, गैरविचाराचें, अनुचित २ अगणित, हिशोबाबाहेरील, हिशोब धरतां येणार नाहीं असें [फा] ०हुकूमी-स्त्री अवज्ञा, बदफैली ०हुजूर-क्रिवि १ एखाद्याच्या गैरहजरीत २ (सुईनें) एखाद्याच्या समक्ष [फा] ०हुर्म(रम)त-ती-स्त्री अप्रतिष्ठा मान खंडना, अपमान अकीर्ति -वि मानखंडित पत घालून बसलेला, मान नाहींसा झालेला [फा] ०हुशार-वि गाफील, बेसावध ०हुशारी-स्त्री बेसावधपणा, गाफिलगिरी [फा] ०होश-ष-वि बेशुद्ध धुंद, तर्र, गाफील मूर्ख विचारशक्ति नाहींशी झालेला [फा बीहोश] ०हाशी-स्त्री बेशुद्धी

बें—न शेळी, मेंढा, वासरूं इ०चा ओरडण्याचा आवाज [ध्व] ०करणें-म्हणणें-(ल) हार खाणें अभिमान सोडून मी हरलों असें म्हणणें दाखविणें, पराभव होऊन हताश होणें

बे, अबे—संबोधन अरे ! हे ! ए ! (आज्ञार्थी किंवा बपवाडे दाखवितांना योजतात) [हिं]

बेक—न विरोध, निषेध, एक या शब्दावरून झालेला त्या शब्दाच्या उच्चारास जुळता परंतु अर्थानें त्याविरुद्ध असा शब्द आपण जें बोलतों त्याविरुद्ध किंवा विसंगत असा दुसऱ्यानें घेतलेला अर्थ 'मी एक म्हटलें तर तो बेक म्हणणार तो माझे आज्ञेत कसा वागेल ' 'मी सांगितलें एक आणि तू समजलास बेक '

बेकटा—पु सोलवून टरफल काढलेला दाणा (गव्हाचा, जोंधळ्याचा)

बेकनाट—पु (कों) व्याभिचार करणारा [वै स]

बेकी—स्त्री १ समसंख्या एकीबेकीच्या खेळांतील एक शब्द २ दुही, तंटा भांडण ३ शाळेंतील लहान मुलें शौचास जाण्यासाठीं परवानगी विचारतांना हा शब्द योजीत लघुशंकेला जावयाचें असतांना एकी हा शब्द योजीत [बे=दोन]

बेखादा दें—क्लीन (कर) लहान मेढ [बे+खांदी]

बेग—स्त्री १ लगाम २ नियन्त्रित सत्ता; अधिकार, हुकमत (क्रि० धरणें, हातीं राखणें स्वाधीन असणें) ३ (सोनारी) बिजागर [स वाग्गा, फा बिगी=बंद हिं बाग]

बे(बें)गड—स्त्री जस्ताचा अतिशय पातळ व रंगविलेला चकचकीत पत्रा वर्ख [का बेगड] बेगडी-वि १ बेगड लाविलेला, बेगड लावून सुशोभित किंवा भपकेदार केलेला २ (ल) दिसण्यात भपकेदार पण आतून हलका पोकळ नकली, दिखाऊ, तकलादी ३ (ल) खोटा ढोंगी 'बेगडाचा रंग राहे कोण काळ। -तुगा ८६२ आमच्या बेगडी सुधारकाच्या प्रथम व्याख्यानाचा भपका पाहून लोक दिपले होते -टि ४ १२२

बेगडा—पु सोबती -शर

बेगनी—स्त्री (व) विरळे (हारें) वगैरे उचलण्याकरितां लांबा-बयाचें लाकूड

बेगम—स्त्री १ अविवाहित स्त्री, वयांत आलेली कुमार स्त्री २ सरदारपत्नी, राणी, सन्मान्य गृहस्थाची पत्नी [तुर्की बेगम= सरदारकन्या, सदारपत्नी]

बेगमी, बेजमी—स्त्री १ निश्चिंती निश्चिन्तपणा लागणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा असल्यानें होणारी समाधानवृत्ति २ पुरवठा, सामग्री, साठा (विशेषत धान्याचा) [हिं]

बेंगरूळ—वि बावळा, सुळसट ' ह्या अपटुडेट फॅशनच्या बॅरिस्टराला तुझ्यासारखी बेंगरूळ बायको काय उपयोगाची ?' -सु २२

बेगवटा—पु. (महानु) पाट ' परिमळ गगना चित्रें बेगवटे। माजि माभे ना। '-शिशु ७६९

बेगसार—क्रिवि (गो) लवकर म्ह० (गो) बेगसार झुरत्याची नमलासी टग=जो लवकर मरतो त्याची मागें स्तुण उरत [स वेग]

बेगीं, बेगीन, बेगानें, बेगून, बेगें, बेगविगी बेगो बेग—क्रिवि (कुण) लवकर, सत्वर, तातडीनें; विगिविगि, झटपट, वेगानें [स वेग]

बेगें—न खिडकी, गवाक्ष, द्वार ' तंव ब्रह्मस्थानीचें बेगें। फिटलें सहज। '-ज्ञा ६ २७९ [प्रा]

बेंग्या—पु १ ढुमणें, ससेमिरा ' माझ्यामागें तुझा सारखा बेंग्या लागलेला असतो ' २ गोट्याच्या खेळांतील एक प्रकार

बेंच—न पानांत फुटलेलें पान ' जिन्हें आर्तीची असोसें। निघती बेंचें। '-ज्ञा १५ १०३ [बेचक]

बेंच—न १ बसण्याचें बाक घडवंची २ न्यायाधिशांचें मंडळ, न्यायासन (दोन किंवा अधिक मॅजिस्ट्रेट एकत्र बसून बनलेलें फौजदारी कोर्ट) [इं]

बेचक-की, बेचकळी, बेचकुळी, बेचकुळें बेचकूळ, बेचकें बेचंगळ बेचागळें—नस्त्री १ झाडाच्या दोन खांद्याच्यामधील जागा, दुबेळकें, बेळकें, बेळकी, बेळकें २ हाताच्या किंवा पायाच्या दोन बोटांमधील अंतर किंवा जागा ३ गुडघा, हात कंबर मान यांच्या बाकाच्या किंवा लवणीच्यामधील जागा, अंतर [बीच+अंगुली-शर] बेचकुळींत बेचगळ्यांत-क्रिवि १ बेचकांत दुबेळक्यांत २ (ल) अडचणींत (क्रि० सांपडणें, धरणें)

बेचण-णें बेचन—न विक्री (क्रि० करणें) [स विक्रय हिं] ०घेणें-विकत घेणें ०देणें-विकत देणें ०पत्र-न विक्रीखत; विक्रीचा दस्तऐवज [हिं बेचन+स पत्र] बेचावण(न), बेचन-स्त्री विक्री योग्य रीतीनें झाल्याबद्दलचा शेरा किंवा नोंद

नियमाला धरून खरेदीविक्री झाल्याचा लेख असा शेरा, हुंडी, करारनामा, संक्षेपत्र, खत इ०वर मारतात [हिं वेचना=विकणें]

वेचरणें—अक्रि १ (खरूज, नायटा, इसब इ०) पसरणें २ केस डोक्यावर अस्ताव्यस्त विखुरणें, अस्ताव्यस्त होणें [स वि+चर्]

वे(वें)चळ, वेचाड-ट—न जुवाड, झुबका 'मग अणि याचें वेंचळ। अर्धी दावी।'-ज्ञा १५ ९३ [प्रा]

वेचाळ, वेचाळीस—वि ४२ही संख्या [स द्विचत्वारिंशत्] **वेचाळीस-पुअव** वेचाळीस पिढ्या (मातृवंशाकडील एकवीस व पितृवंशाकडील एकवीस) (या शब्दाचा उपयोग शपथ घेताना किंवा शिव्या देताना करतात) 'तू वेचाळीस स्मरून बोल' **०उध्दरणें**-एखाद्याच्या वेचाळीस पिढ्याना उद्देशून शिव्या देणें (**कागद, पत्र, लखोटा इ०वर**) **वेचाळीसचा अंक असणें**-पत्रात मृत्यूची बातमी असणें **वेचाळीसचा अंक घालणें**-१ वेचाळीस पिढ्याना शिव्या देणें २ (पत्रावर, पाकिटावर) वेचाळीसाचा आकडा लिहिणें (अशा करिता कीं पत्र ज्याच्या नावाचें असेल त्यानेंच तें उघडावयाचें आहे हें सुचविण्याकरिता)

वेचाळी, वेचाळें-ळ—स्त्री १ जबडा, चर्वण करण्याचे मुखाचे जे दोन भाग त्यातील खालचा विशेषत पशूसंबधीं व रागानें किंवा तिरस्कारानें मनुष्यासंबधीं बोलताना योजितात 'उणा शब्द बोललास तर वेचाळी फोडून काढीन' २ हनुवटी व खालचा ओठ यामधील खळगा बचेळी, वचळी पहा

वेजवी—वि व्यर्थ

वेजें, वेंझें—न १ युक्ति, वर्म 'चुकलया त्यागाचें वेंझें। कीं सर्व त्यागहि होय वोझें।'-माज्ञा १८ १३४ २ दुबेळकें, फाल्क [प्रा]

वेजार—क्रिवि जोरानें जोरावारीनें [फा वी+झोर्]

वेझोर—पु हा दगड काहीं प्राण्याच्या शरीरात (विशेषत इराणी रानबकऱ्याच्या शरीरात) सापडतो ह्यापासूनहि कृत्रिम वेझोर तयार करतात बकरा, उंट मासा, साप यापैकीं ज्याच्या शरीरात सापडला असेल त्याप्रमाणें हा खडा निरनिराळ्या प्रकारचा असतो सर्पाच्या शरीरात सापडलेल्या खड्याला सर्पमणि म्हणतात खरा पौरस्त्य वेझोर अंडाकृति व अक्रोडाहून लहान असतो हा गुळगुळीत व चकचकीत असून थरांचा बनलेला असतो हा सर्व ओलावा आकर्षण करून घेतो यावरूनच याच्या अंगीं विष उतरण्याचा धर्म आहे अशी समजूत आहे -ज्ञाको (व) १५९

वेट—न १ सर्व बाजूनीं पाण्यानें वेढिलेली जमीन द्वीप २ एकाच प्रकारच्या झाडाचा समुदाय, जूट, जुवाट उदा० केळी, वेळू दर्भ इ० ३ ज्या वृक्षादिकाच्या मुळ्यास अंकुर फुटून अनेक वृक्षादि होतात असा केळी वेळू दर्भ याचा समुदाय ४ (ल) (मित्र किंवा नातलगाचा) समुदाय, गर्दी, दाटी 'बट सावताचें भारी पडलें मुकाशाचे नात्यानें गावची वेठबगार घेत गले' [स द्वीप; का ब्यट्, सिं बेट्ु] **वेटीं लागणें**-१ (पोहणारा) तडीस लागणें, उथळ पाण्यात येऊन पोंहोचणें २ (ल) (एखादें काम) निश्चित स्वरूपाला, रंगारूपाला, आकाराला येणें

बेटका—पु बक्टा, ओलविलेला गहू जोंधळा

वेटकुळी—स्त्री १ (वयानें किंवा आकारानें) लहान बेडकी. २ दंड किंवा पायाच्या पिंडरींतील स्नायूंच्या आकुंचनामुळें येणारा गोळा (क्रि० काढणें, उठवणें; दाखवणें) ३ बेडकुळीप्रमाणें उड्या मारण्याचा एक मुलाचा खेळ -मराठी खेळाचें पुस्तक पृ १३९

वेटणें, वेटमोरा—नपु सोनाराची आवटी **वेटणें**-उक्रि पत्र्यावर शिक्का उठविणें, उठणें, पत्रा दागिना इ० वर छाप किंवा ठसा उमटविणें, उमटणें, आवटीवरील ठसा धातूच्या पत्र्यावर उठवून घेण्यासाठीं तो आवटीवर ठोकणें **वेटणी**-स्त्री १ ठसा उमटविण्याची क्रिया २ सोनाराची आवटी [वेटणें] **वेटीव**-वि शिक्का मारलेला, ठसा उठविलेला छाप मारलेला, आवटीवर किंवा वेटणीवर ठोकलेला याच्या उलट थळीव

वेटवनी—स्त्री (कैकाडी, सांकेतिक) कुऱ्हाड

वेटा—पु १ मुलगा, पुत्र छोकरा २ पादपूरणार्थक शब्द वेटा किंवा वेट्याचा हा पादपूरणार्थक किंवा अलंकारिक शब्द म्हणून वापरण्याचा पुष्कळ प्रघात आहे उदा० 'काय वेटा घोडा चांगला आहे !' [हिं, द प्रा नि', सिं बेटो] **वेटी**-स्त्री कन्या, मुलगी (या शब्दाचा वरील अर्थी क्वचितच उपयोग होतो परंतु वाक्यालंकार म्हणून वरप्रमाणें उपयोग करितात) [हिं] **म्ह०** पहिली बेटी मालाची (धनाची) पेटी **०व्यवहार**-पु सोयरीक

वेटाड—न १ वेट याचें तुच्छतादर्शक रूप २ मुळ्याचें जुनाड, मुळें व तंतू याचा गुंता ३ (शेतातील किंवा मैदानावरील) तोडलेला, अलग ठेवलेला, उंचवट्याचा भाग ४ (ल) मोठें व लाबवर विस्तार पावलेलें घराणें, टोळी संघ, जमाव, गर्दी [वेट]

वेठण—न कापडाच्या गांठीभोंवतीं गुंडाळलेलें वस्त्र, वस्ता, वेष्टन [स वेष्टन]

वेठी—न अर्धवट पिकलेलें फळ

वेठें शीत वेटें-वेठा भात—नपु (गो) पेज न काढता केलेला भात (गोव्याकडे भाताचे तादूळ शिजले म्हणजे त्यातील सर्व पाणी काढून टाकतात)

वेंड—न १ उटाणू गड्डू सुज स्फोट २ मोठी वेंधी, उंच वाढलेली वेंधी ३ कानू वेंडभोंवरा इ०चे मागील देंठ वोंड ४ गुदभ्रंश होऊन पश्चिमद्वारानें बाहेर आलेला आतड्याचा भाग ५ नाळचें किंवा गर्भनाडीचें वेगोळें ६ (माण) कडब्याच्या बुचड्या लावताना अगोदर धुरचीच पोटात कण्यादू असा उभा केलेला कडवा ७ (कों)

विहिरीच्या तोंडाभोवताली बांधलेला दगडी कठडा ८ (ल) गुप्त गाठ [हिं] ०फुटणें-बाहेर येणें-पडणें-गुप्त गोष्ट उघडकीस येणे, परिस्फोट होणें **बेंडा बेंडया**-वि मोठी बेंडी असलेला **बेंडाळणें**-अक्रि फुगणें, फुगवटा येणें, फुगीर होणें; मेंड उठणें

बेडका । बेंडका—पु बडका; खाकरा, थुंकलेला कफ

बेडका—न (कु) एकत्र बांधलेले दोन अखाले नारळ; नारळाची सागड

बे(बें)डकी—स्त्री १ लहान बेडूक, बेडकातील मादी २ दंड किंवा पायाच्या पिंडरीतील स्नायूचा जोराच्या आघातानें येणारा गोळा ३ दंड किंवा पाय यांमधील स्नायूंच्या आकुंचनामुळें स्पष्ट दिसणारा गोळा, आंगठ्याच्या मुळाचा मांसल भाग ४ घोड्याच्या पायाची गाठ [बेडूक] **बेडकीचें कुलूप**-न एक प्रकारचें कुलूप ह्याच्या बाहेर नळीचें कुलूप **बे(बें)डकुळी, बेंडकोळी**-बडकी पहा

बेडग—न (माण) लहान लहान झुडपें तोडण्याचें हत्यार

बेडगा—पु (जुन्नरी) दोन फाट असलेलें लाकूड पुन्हा केलेली शेताच्या कुंपणातील वाट दुबळके, येथें यातून फक्त माणसाच जाता येते

बेंड(द)णें—सक्रि १ (व ना) कोंडणें, बुजविणें, बंद करणें २ (वेंडुलाचा खेळ) एका गोटीचा दुसरीला स्पर्श होणें

बेडदोरी—स्त्री (मस्तकाम) बगीप्रमाणें विण ला असतारी पद (हा मिलिटरीप्रमाणें कोटपाटलोणीवर शिवतात)

बेंडभांवरी-री—स्त्रीपु एक प्रकारची वेल व तिचें फळ

बेडर—बरड पहा

बेंडया-ड्या—पु (व) कोंबडी, बदकें ठेवण्याचें खुराडें

बेडा—पु १ रोठा; पूर्ण पक्व झालेली सुपारी, अरोली सुपारी २ (गो) बेडे; गोठ [हिं बेडा=तराफा] ०पार जाणें-असणें-होणें-करणें-(ल)-यशप्राप्ति करून घेणें, स्वतःचे हेतु सिद्धीस नेणें

बेडा—पु बांधकामात दोन दगडांमध्यें बसविलेला दगडाचा लहान तुकडा,

बेडा—पु १ (गो) वर्षाचो ठराविक दणगी २ (ना) परिवार; समुदाय, गावाचा किंवा जहाजाचा समूह [बहुडा]

बेडा—पु (आदरार्थी) दर्यावर्दी, खलाशी तांडेल

बडागुळा—स्त्री बाडगूळ पहा

बेडी—स्त्री (गो) सुकलेली सुपारी बेडा पहा

बेडी—स्त्री १ शृंखला, हस्तबंधन पादबंधन, पादशृंखला २ एक पायाचा दागिना पायात घालण्याचें नवसाचें चांदीचें कडें ३ (सामान्यत हाताची हात किंवा हत ह्या शब्दांना जोडून) हात कडी हातखोडा ४ (ल) बंधन लोढणें आड्डे ब्याद, लचांड प्रीतिचि ते बडी कसी । साडनी दुरि जो करासि झोंबे डिकसी । -मोराम ४१९ (आपल्या हातानें आपल्या पायात) बेडी घालून घेणें-आपण होऊन आपल्यावर संकट ओढून घेणें ०सुटी-स्त्री (माण) घोडयाचे पुढील पायाच्या गुडघ्यावर गोम असणें [हिं]

बेंडू—वि ठेंगणा पण धष्टपुष्ट (मनुष्य, पशु)

बेडूक—पु मंडूक, बेडकी हा गोड्या पाण्यांत राहणारा प्राणी आहे याचें अंग गार व गिळगिळीत असून आकारानें लहान, डोळे बटबटीत जबडा मोठा, जीभ उलटी ओठाच्या बाजूस चिकटलेली असते रंग भोंवतालच्या वस्तूंशी असे असा पालटणारा असतो हा डरांवडरांव असा आवाज करतो बेडकाचे विषावर शिरशीचें बीं निघारी निवडुंगाचें चिकांत वाटून त्याचा दशांवर लेप लावतात -वारा २७०७ [सं दर्दुर, मंडूक, सिं डेडरु]

बेडें—न १ (को) गाईंची वाट २ (राजा) बेडें, बेळी दुबेळकें, कुंपणाच्या आत जाण्याकरितां केलेलें दुबेळक्याचें दार, कुंपणातील वाट 'भवबाधियांचें बेडें ।'-गीता २ १८३८

बेडया, बेरडया—अनेव (व कुण) जोत्या; जातीं; जुपण्या (बैलांना जुंवास जोडण्याकरिता)

बेणका—पु मोरवणाच्या दोन्ही चुन्हींत बाहुलीत घम विलेला लाकडी तुकडा काढूक

बेणणी—स्त्री तण काढण्याची बेणण्याची क्रिया शेतातील अगर अंगणातील गवत उपटून टाकण्याचें काम, निंदणी भाग लणी [बेणणें] **बेणणें**-सक्रि १ शेतातील निरुपयोगी गवत इ० काढणें आगलन काढणें २ (वऱ्हाडच्या दक्षिण भागात) बीं पेरणें

बेणवाजा—पु इंग्रजी तऱ्हेचें एक वाद्य [इं बँड+म वाद्य]

बेणा-णी-णें—वि उघडा दिसू लागलेला, वरील आच्छादन दूर केल्यामुळें दिसणारा (क्रि० पडणें) 'पाणी ओहोटलें म्हणजे खडक बेणा पडतो ' [फा बीना=पाहणें] **बेणावणें**-अक्रि गैरविल्हेस पडलेला पदार्थ इ० दिसू लागणें, तोंड दाखविणें उगवणें; उमटणें (माणूस, दुर्गुण इ०) 'सध्याकाळीं माघारा यतों म्हणून गेला तो पंधरा दिवसांनीं बेणावला

बेणारी—पु पलीकडच्या विठोबाच्या पूजेच्यावेळीं मंत्र म्हणून कल्हापूजा घेणारा इसम -शर

बेणें—न बियाणें पेरण्याचें बीं [बियाणें]

बेणें—न (खा) दरवाज्याच्या फळीला मजबुतीकरता मारलेली आडवी पट्टी

बेत—पु १ योजना, रचना; नमुना युक्ति २ कारण, उद्देश, हेतु मसलत ३ पद्धत, रीति व्यवस्था, मांडणी, टापटीप ४ रूप आकार रूपरेषा, वळण, आराखडा (पुढील कामाचा काढलेला योजलेला) [स हेतु हिं] **बेताचा, बेताबेताचा**-वि १ रीतीचा पद्धतशीर योग्य व ठराविक नमुन्याप्रमाणें असलेला

२ मध्यम साधारण, प्रमाणशीर, योग्य प्रमाणाचा, योग्य किंमतीचा ३ जुळता, जुळणारा, जमणारा; माप, चालीरीती, स्वभाव इ०शीं जुळता ४ अल्पस्वल्प, अगदीं थोडा, तात्पुरता, क्षणिक, अर्धवट 'त्याचा ईश्वरावर वेतावेताचाच विश्वास आहे' -दि ४ ३१४ **वेताचर असणें**-निश्चय, ठराव व्यवस्था, वेत, योजना, नियम याना धरून असणें, नियमाप्रमाणें असणें **वेत बात**-पु व्यवस्था टापटीप **वेतवार**-क्रिवि पद्धतशीरपणें, नेम स्तपणानें **वेतावेत**-क्रिवि माप, आकार, लम्हा इ० बाबतीत तनाक्त जुळणारा २ (क) ततोतत जुळणें **वेत्या**-वि नेहमीं भल तेच वेत, योजना करणारा, युक्त्या लढविणारा **वेतणें**-सक्रि १ माप घेणें व कापणें (अगास घालावयाचे कपडे) २ मुस्कटात मारणें थोबाडीत मारणें **वेतकी**-स्त्री १ माप, आकार रूपरेषा इ०ची आखणी, मोजणी (अंगात घालावयाच्या कपड्याची) २ कपडा मापाप्रमाणें फाडणें कापणें **वेतनीचा**-वि जमणारा, जुळता (मापानें, बनावटीनें इ०) (वेताचा ह्या अर्थी उपयोग) **वेतीव**-वि १ वेताप्रमाणें कलेलें, योजनेनुसार असलेलें २ मापाप्रमाणें वेतलेले, कापलेले (कपडे) **वेतविणें**-सक्रि १ माप घ्यावयास लावणें २ तोंडात थप्पड, चपराक लगाविणें 'तोंडावर जेव्हा दोन वेतविल्या तव्हा कबूल झाला'

वेत—पु वेताची छडी, वेत [स वेतस्] **०ऊंस**-पु उसाची एक जात, हा ऊस बारू किंवा वेताप्रमाणें दिसतो

वेतणें—क्रि विंतणें, प्रसग येऊन पोंचणें

वेताळ—पु (कों) तामसी देवता, भुताचा राजा, वेताळ

वेताळ, वेताळीस—वि वेचाळ, वेचाळीस पहा

वेताळामण—पु (व्यापार) एक माप या मणानें वजन १५६८ सुर्ती रुपय असतें -मुन्या १०२

वेती वेतीन—स्त्री सोंगट्याच्या खेळातील एक दान दुफाशी खेळात दोन्ही फाशावर तीन तीन (प्रत्यक्ष दोन दोन) पडणें 'बाई वे तीन बोल्ली।'-ऐपो ३३ [वे+तीन]

वेतुम—पु (गो) काचा घट बसविण्यासाठीं केलेला राधा, लारी [पोर्तु]

वेतो—पु (गो) साधी पेटी

वेधु-धू—वि दांडगा, अडदांड, जवान, बळकट 'वरी भीम सेन वेधु। तो जादला असे सेनानाथु।'-ज्ञा १ १२० वेंद्र]

वेधूड—वि कुरूप विद्रूप वेडावाकडा, ओबडधोबड

वेंद वेंदाड—स्त्री दलदल, ओलाव्याची जागा

वेदड-डा—पु सैन्याबरोबर असलेली लुटारू जात, चोरीचा धदा करणारी एक जात 'वेदड घालिती छापे वाट चालेना तिळ भर।'-ऐपो १२१ [वेरड]

वेंदर-री—स्त्री एक झुबकेदार गवत

वेंदर, वेंदलु—न (गो) आंबा, फणस यावरील बाडगूळ, वृक्षादनी

वेंदरी—स्त्री एक फळझाड

वेंदरी—वि वेंदर गावीं बनविलेला किंवा त्या गावासबधींचा (पिकदाणी, गुडगुडीचा पेला व इतर लोखंडी जिन्नस इ०)

वेंदरी—स्त्री जोतें बांधताना जे तीन बाधकामाचे थर घाल- तात त्यातील अगदीं खालील किंवा पहिला थर त्यानतरच्या दोन थराना पेटी व पाटथर अशीं नावें आहेत वेंदरीतील दगडांना वेंदरी खाडकी असें म्हणतात

वेंदरीशाळू, वेंदरशाळू, वेंदरी—पुस्त्री शाळूचा प्रकार

वेंदाड—न मुळाचा झुबडा, झुपाड (दूरवर पसरणाऱ्या गव ताच्या मुळ्याचा उदा० हरळी, कुंदा, मोळ, दर्भ इ०) —वि (जमीन-शेत-रान-जागा इ० शब्दाशीं समास होऊन उपयोग) बारीक गवत असलेली, वनस्पतींचा मुळवा असलेली, बारीक सारीक झुडपाची, पाळें व मुळ्या यानीं भरलेली

वेंदू—पु १ मेंदू २ मगज, गाभा, फळातील गीर ३ विल विलीत झालेलीं फळें, मास इ० ४ (झुरळ, विंचू इ०चा) चेंदा मेंदा, ल्हा, जखमेंतून बाहेर येणारें मास [मेंदू]

वेंदूर—पु पोळा, एक सण निरनिराळ्या देशाच्या चाली प्रमाणें आषाढ, श्रावण किंवा भाद्रपदातील अमावास्या या दिवशीं बैलाची पूजा करून याना शृगारून त्याची मिरवणूक काढतात

वेंदल—न (गो) परावजीवी, दुसऱ्याच्या आधारावर पोसला जाणारा, आईतखाऊ

वेना—पु बयाणा —वि उघड स्पष्ट —शर

वेने-इस्रायल—पु मुंबई इलाख्यातील ज्यूधर्मी जात व व्यक्ति

वेपटी—स्त्री (व) बोळ 'वपटींत घर गिळालें'[वे+पट्टी]

वेपरवा—पु मोत्याचे सर एकत्र करून केलेला, डोक्यास एक बाजूस घालण्याचा बायकाचा दागिना

वेपार—पु व्यापार, उदीम [स व्यापार, हिं वेपार]

वेपारी-पु व्यापारी, दुकानदार, दवघेवीचा धदा करणारा.

वेफाटी—स्त्री (व) वेळी, वेडें पहा

वेंबकाचा खेळ—पु (गो) भाकरीचा खेळ

वेबरी—स्त्री (गो) बेडकी

वेंबट—न १ मोठी वेंबी, उच वेंबी २ वेंबी या शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप ३ जनावराची बेंबी [वेंबी]

वेंबटणें, वेंबणें—अक्रि (राजा) बासरू किंवा मेंढरू यानीं भयामुळें वें वें असें ओरडणें आक्रोशणें 'मुकपणें वेंबात।'-एभा २१ २२९ [ध्व किंवा स विद्=आक्रोशणें]

वेवदो—पु (गो) दारूवाज **०जावप**-दारूबाजीनें गुंगी यणें

बेबल—न (कु) सुताराचें एक हत्यार

बेबली—स्त्री एक फळझाड बेबलें—न बेवलीचें फळ

बेवहार—वि बहारदार, बहारीचा, सुंदर 'बेवहार गुलाबी तरू मोती सरू चपक मोगरा।'—पला ४,२२ [फा]

बेंबळ-ल, बेंबळें—वि १ ढिला, नि शक्त, लुळा, निर्जीव २ विव्हल, क्षीण 'सर्वांगा कांपळा आला। अति सतापु उपनला। तेव बेंबळ हातु गला। गांडिवाचा।'—ज्ञा १.१९७ [स विव्हल]

बेंबळणें—अकि १ भेदणें, फुटणें, तुकडे होणें २ विव्हल होणें.

बेवा—पु एक प्रकारचें फुलपाखरू

बेंबारा—पु लोभाटा, एखादी गोष्ट उघडकीस येणें [बोंब]

बेवारा—पु बेवारा पहा

बेबावचें—सकि (गो) भिवविणें, भीति दाखविणें

बेंबावणें—अकि बेंबटणें पहा [बे]

बेंबी—स्त्री लहान मुलगी, कुकुवाळ, लकरू [इ] ०कॅप—लहान मुलाची टोपी [इ]

बेंबी—स्त्री नाभी, पोटाला ज्या ठिकाणीं गर्भनाल जोडलेला असतो तो पोटाचा अवयव [स नाभि] ०चा देंठ पिळणें-पिळून दुखूं लागणें नाभीच्या देंठापासून कळवळा येणें-माया येणें—अतिशय कळवळा येणें ०चें उखळ होणें-(ल) चम चमीत खाण्यानें व सुखाच्या राहणीनें लठ्ठ होऊन दोंद सुटणें. ०च्या देंठापासून—क्रिवि अगदीं अतःकरणापासून खऱ्या भावानें ०पासून जोर करून बोलणें—शक्य तितक्या जोरानें बोलणें सर्व शक्ति खर्च करून बोलणें ओरडणें

बेबुदी—स्त्री बेगमी साठा, समृद्ध [फा बिहबुद्]

बें बें—नक्रिवि बासराचें मेंढराचें ओरडणें (क्रि० करणें)

बेबे बेबो—पु (गो) बेडूक

देबेरी—स्त्री (गंजिफाचा खेळ) डावाचीं पानें वाटून झाल्यावर एखाद्याला सुल्या अथवा राजा आला नसेल (व कोणास पानें देणें नसेल) तर तो डाव न खेळता पुन्हा गन्त करून पानें वाटणें

बेंबरचें—सकि (गो) झोंपेंत बरळणें [ध्व]

बेर—पु (आगरी कों) एक प्रकारचें जाडेभरडें गवत

बेर बेरणी—स्त्री (राजा) दुसरी नागरणी (पहिली नागरट उभी झालेली असली म्हणजे दुसऱ्यानें आडवी नागरणी करतात या दुसऱ्या नांगरणीला म्हणतात), उखळणी [बेल्दोन]

बेर—न (माण) पाभरीच्या नळीचें धान्य पडण्याचें जमिनीवरील भोक

बेर—स्त्री (व) वागणें

बेरकट—न १ वाईट व बरीच्या योगानें घा झालेलें तेल किंवा तूप २ बरी ओशट पदार्थातील मळ —वि बेरी असलेलें, रेंदाचें, मळानें युक्त (तेल तूप) [बेरी+कट] ०णें—अकि. समई दिवा, तेगांचें भांडें इ० तला-तुपांतील बेरीमुळें वाईट होणें भांडें, दिवा इ०वर बेरी बसणें बेरकूट, बेरकुटणें—बेरकट व बरकटणें पहा

बेरकट—वि बहिरट, कमी ऐकू येत असलेला [बहिरा]

बेरका, बेरकी—वि १ लुच्चा, हुषार, चलाख, धूर्त २ मिश्रबीजाचा [का]

बेरकी—स्त्री एक प्रकारचें गवत

बे(बै)रंग—न (ना) तिकीट न लावलेलें, नॉटपेड पत्र

बेरजून काढणें—कि (बे) बेंचून काढणें

बेरट—न १ रेंदा, बेरी असलेलें तेल तूप, गाळ, घाण इ० असलेलें तेल, तूप २ (खा) लोणचें ।

बेरड—पु धवबाईक लुटारू किंवा त्याची जात, रामोशी, चोरी हा उपजीविकेचा धंदा असणारे लोक, याची वस्ती कर्ना टकांत अधिक आहे [बेडर, तुल० का बड्डर] बेरडाई, बेरड गिरी-बेरडाव-वें—स्त्रीन बेरडांचा लुटारूपणा, बेरडाची पुंडाई (क्रि० सुरणें, माजणें, मातणें, उठणें)

बेरढ—स्त्री गोंधळ, मिश्रण, सर्वगोलकार, पचमेळ

बेरड—स्त्री लीख (विरू) (अव बेरडा) लिखा, उवाचीं अंडीं (कि पडणें, होणें)

बेरडी—स्त्री (ना व) बैलाच्या गळ्यातील जातें, जुपणी

बेरणें—अकि १ (ना) पसरणें, [illegible]शवणें, जिकडेतिकडे होणें (फक्त दाट उगवणाऱ्या गवतास उ[illegible]शनच उपयोग) २ आडवी नांगरट करणें

बेरसा—वि दांडगा, विचारशून्य [illegible]रसा गाढव माय ना बहिण। भुक चरीविण भलतेंचि।'—तुगा ४१[illegible]

बेरहट्टी—स्त्री घोड्याचा एक रोग, व्रण, [illegible]यावर्ण —अश्वप २२६१

बेरी—स्त्री १ ओशट पदार्थातील मळ, तेला[illegible]पांत असणारा मळ, घाण इ० चरकट २ गुळाची मळी

बेरीज—स्त्री १ मिळवणी, निरनिराळ्या स[illegible] एकत्र करून झालेली सख्या मिळवणूक, जमा २ मिळवणी कराव[illegible]याची क्रिया, दोन किंवा अधिक सजातीय संख्या एकत्र करणें [illegible] क्रि० घणें करणें) [फा बरीज] ०भरता—स्त्री ठराविक संख्या [illegible]री होण्या करता (भरण्याकरिता) केलेली भरती इष्ट संख्या द[illegible]खविण्या करिता त्यांतीत घातले ती खोटी भर

बेरू—वि (व) सुनशी मनात डाव धरणारा

बेराजा—पु एक औषधोपयोगी पदार्थ [फा बिरोजाह्]

बेल—पु बिल्ववृक्ष शंकराला बेल प्रिय असल्यामुळें हें झाड पवित्र मानलें जातें याला त्रिदलें येतात या झाडाचीं फळें पानें, साल व मुळ्या औषधी आहेत २ बेलाच्या झाडाचें पान —न

बेल्फळ [स बिल्व] ०घालणें-(व) (ल) विनाकारण गावात भट करणें ०काचरी-स्त्री. कोवळ्या बेलफळाचे वाळविलेले कातले, काप (हे औषधी आहेत) ०पत्र-न बेलाचें (त्रिदल) पान (घरावर, मालावर, पदार्थावर) ०पत्र ठेवणें-वस्तूवरचा हक्क सोडणें ०पत्री रुपया-पु बेलाच्या पानाच्या छापाचा रुपया ०पानी टीक-टिका-स्त्री स्त्रियाचा गळ्यात घालण्याचा एक दागिना, या दागिन्यातील प्रत्येक पेटी बिल्वदळासारखी असते बिल्वदळी टिका असेंहि म्हणतात ०फळ-न. १ बिल्व वृक्षाचें फळ २ बेलफळाच्या आकाराची तपकिरीची डबी या फळाच्या कवचीची केलेली, तपकीर इ० ठेवण्याची पेटी, डबी इ० ०भंडार-पु १ दवावरील बेल व भडार हातानें उचलून करण्याचा शपथ-विधि २ अशा रीतीनें घेतलेली शपथ, देव साक्ष ठेवून घेतलेली आणभाक (क्रि० काढणें, उचलणें) [बेल+भडार=हळदीची पूड] ०वात-स्त्री तीन सुताची पीळ घालून केलेली, चार बोटें लाबीची वात, ह्या वाती एक लक्ष करून देवापुढें जाळतात

बेल—पु घोड्याला होणारा एक रोग —अश्वप २ २९०

बेल—न (व) पिकाच्या दोन ओळी, राग

बेलकडें—न (कों) खेकडा, कर्कट

बेलका-कें—पुन (कु) हळद, कुकू इ० पदार्थ ठेवण्यास उपयोगी पडणारा पोखरलेला नारळ, बेलें, बेला

बेलखरूज—स्त्री मोठे फोड येऊन चिघळते व मोठीं चक दळें पडतात अशी ओली खरूज

बेलटी—स्त्री (कों) टाळकें, डोक्याबद्दल तुच्छतादर्शक शब्द 'तूं लवाडया करतोस परतु तुझी बेलटी फोडून टाकीन'

बेलटें-टी—न (कों) नारळ, डाकें याना तुच्छता-तिरस्कार दर्शक शब्द, करटी, नरोटी [बेलफळ]

बेलणें—न (व) लाटणें 'पोळ्या लाटण्याकरता मला बेलणें आणून दे' [हिं. बेलन]

बेलतवस, बेलतौस-तवसें-तौसें—स्त्रीन एक रानवेल व तिचें फळ

बेलतेल—न. जवसाचें उकळलेलें तेल [इ बॉइल्ड+म तेल]

बेलदा—पु (कु) समुद्रखेंकडा

बेलदार—पु १ पाथरवट, खाणींतील दगड खणून काढणारा, खणत्या, दगड फोडणारा कर्नाटकातील हा धदा करणारी एक जात २ (व) मातीचें काम करणारा गवडी [फा बेल्=कुदळ+दार]

बेलफाटा—पु (व) लाकडास फुटलेला दुसरा फाटा

बेलभाण—वि. (गो) दुरस्त करता न येणारें

बेलवटी—स्त्री कृपण, बधन, खोळ 'आनंदें वोसडिली सरी। तणें बाधेसि पडली बेलवटी।' —एभा ९ ४२४

बेलवल—स्त्री उचवट्याची जमीन

बेलवांगी-घागें—स्त्रीन टमाट्याचें झाड व फळ

बेला—पु नारळ, बेलफळ इ० आतून कोरून तयार केलेलें पात्र, डहु [हिं] बेल्यांत मडक्या भरणें-(ल.) गोंधळ करणें, गडबड करणें, धुमाकूळ घालणें

बेला, बैला, पेला—पु १ (कों) ओझें उचलण्यासाठीं एका काठीच्या मध्यावर बसविलेली एक ल्हान चौकट असलेलें साधन २ अशा साधनानें एका मनुष्याला पेलेल, वाहून नेता येईल इतकें ओझें, (विशेषत) काटीचा भारा

बेलाक्सूर—वि १ निःशक २ अविचारी, साहसी. —क्रिवि निःशकपणें, बेलाशक, बेधडक, अविचारानें बिलाक्सूर पहा [अर बिलाकुसूर]

बेलापुरी रुपया—पु बेलापूर येथें पाडलेला अकुशी रुपया तील एक प्रकारचा रुपया

बेलाशक—क्रिवि बेधडक, निःशकपणें, निष्काळजीपणें, निर्धास्तपणें, अविचारानें [अर]

बेलिफ—पु नाझरच्या हाताखालचा एक कामगार, समन्स लावणारा व बजावणारा शिपाई, कारकून [इ]

बेलिया—पु १ मोगऱ्याच्या जातींतील एक फुलझाड २ त्या झाडाचें फूल ३ त्या फुलापासून काढलेलें तेल, अत्तर [हिं]

बेली—स्त्री १ करवटी, नरोटी, नारळीपात्र २ तावडया व काळसर सुताच्या चौकटी असलेलें लुगडें ३ (गों) चिकट गुळाची (गुळपापडीची) वडी बेली-ल्या-वि तावडया व काळ्या रगाच्या सुताच्या चौकटी असलेलें (लुगडें), तावूस व काळसर तावूस (रग)

बेली—पु (जुनरी) खेकड्याची जात ही सर्वांत ल्हान असून डोंगरात अगर मपाटीवरहि असते ह्या जातीच्या खेकड्याचा रग पाढरा असतो बेली धावात (बिळात) आहे'

बेलें—न. राजे इ० बडे लोक बाहेर निघाले म्हणजे धर्म कर ण्याकरता जो पैसा, पैशाची पिशवी बरोबर घेतात ती [फा. बला] ०बरदार-पु वरील बेलें (पैसा किंवा त्याची पिशवी) जवळ बाळगणारा मनुष्य [फा]

बेलें—न बेला, भाड्याप्रमाणें उपयोगी पडणारा, गुऱ्गुडीच्या उपयोगी पडणारा पोखरलेला नारळ, डहु

बेल्ही—स्त्री कोळपें, पिकांतील गवत काढण्याचें हत्यार

बेल्हीं—नअव नागराचे तास, पाणी साचावें म्हणून नागरानें पाडलेले खोल चर

बेवड—स्त्री १ बीजाची मेसळ, मुख्य बियाण्याच्या बरोबर पेरलेलें दुसरें धान्य, दुसऱ्या धान्यावरोबर त्याच जागीं पेरलेलें उपधान्य २ पीक चागलें येण्यासाठीं एक वर्षाआड एक दुय्यम

पीक काढतात त्यास वेवड म्हणतात. 'तंवाखूचा वेवड पिकाला चागला.' ०करणें–ताग, उडीद, कारळे यासारखें पीक करून तें जमीनींत गाडणें; जमीनींत सेंद्रिय द्रव्यांचा सांठा वाढविणें. विवड पहा.

वेवडा—पु देशी दारू.

वेवरा—पु. वेवारा पहा.

वेवलकरी—वि विवलकरी पहा.

वेवाई—न. (कों.) रंईच्या मागून पोटमांडणीपर्यंत भिंती चढून काढलेला पोटमाळा; दुपाखी व चौपाखी यांच्या दरम्यानची छपराची रचना.

वेवीस—वि. बावीस ही संख्या. [हिं]

वेश—वि. चांगलें, छान; योग्य; उत्तम; ठीक; युक्त.-क्रिवि. योग्यपणें; चांगल्या रीतीनें; युक्तपणें; चुरचींचें, घाईट नव्हे अशा रीतीनें. [फा] ०खासा–वि. फार चांगलें; उत्कृष्ट; अगदीं योग्य. [फा. वेश+अर. खासा]

वेशमी, वेश्म—क्रिवि नांवानें; नावें (दस्तऐवज, अर्ज, करारपत्रें इ० मध्यें फक्त याचा उपयोग करतात). 'दस्तक वेशमी नारायण चौगुले.' [फा. व+इसम+इ=बिस्मि=च्या, नांवाचा माणूस]

वेशाक—नकी. शाकेनेशाक ह्या शब्दावद्दल मराठे वगैरे अडाणी लोकांच्या तोंडी असलेला शब्द.

वेष, वेषक, वेषखासा, वेस, वेसक—वेश इ० शब्द पहा.

वेष्ट—स्त्री (ना. व.) वांडुली. ०लावणें–वेशावून दाखविणें 'मला वेष्ट लावतोस?'

वेसक—न. स्थान, बैठक [बसणें]

वेसकट—न (कों.) फाटक (पावसाळ्यांतील, तात्पुरतें, कटिरी झुडपाचें केलेलें).

वेसन—न १ हरभऱ्याच्या डाळीचें पीठ २ पिठलें. ३ हरभऱ्याच्या पिठाचें केलेलें पक्वान्न, लाडू इ० [हिं] ०तोरणें –साखरवड्या–नकी. वेसनाचीं निरनिराळीं पक्वान्नें.

वेसनेकड—न. रहाटगाडग्याच्या सुळकुंड्यास मारलेलें आडवें लाकूड.

वेसवेरो—वि (गो) अत्युत्तम [वेस+वेंर]

वेसर—न. नासापुष्प; नाकांतील एक अलंकार; नथ, चमकी मोहोरणी, बुलाख इ० 'तेही वेसरयुक्त फार मिरवे त्या ओष्ठ बिंबावरी।' –निमा १.२५ [हिं.]

वेस्मी—वेशमी पहा

वेह(ह्रा)डणें—अकि (आंबा, फळ, कणीस इ०) झाडावर पिकून तयार होणें.

वेह(हे)डा, वेहाडा—पु एखाद्या खात्यांतील नोकरचाकर, त्यांचा पगार, हुद्दा इ० बद्दलचें तपशीलवार पत्रक; अंदाजपत्रक; नेमणूक; सरकारी नियम इ० सरकारी अधिकाऱ्यासाठीं बांधून दिलेले, सरकारी कामकाजाच्या वहिवाटीचे नियम. 'सालमजुरीं गडबडीमुळें वेहेड्याचे नेमणुकेपेक्षां जास्ती लोक ठेवणें.' –वाड-समा ४.२. [हिं.] **वेहडापार**–क्रिवि. पत्करलेलें कार्य कसेंहि करून शेवटास नेऊन. (क्रि० करणें; होणें)

वे(ब्या)हडा, वेहेडा, वेहाडा—पु. एक औषधी झाड व त्याचें फळ. (फळांना हेळ्याचीं किंवा धटिंगाचीं फळें म्हणतात). याचें झाड फार उंच वाढतें व विस्तारहि फराच होतो. फळाच्या आंत मगज असतो त्यानें गुंगी येते. याचा टेंह खोकल्यावर औषधी आहे. या झाडाला डिंक येतो. फळांचा कातडीं कमावण्याकडे उपयोग होतो. [सं. बिभीतक; प्रा. बहेडओ, बहेडय; हिं बहेडा]

वेहडा, वेहाडा—वि. १ टणक; निबर. २ पक्व झालेलें. व्याहडा पहा.

वेहंवी, वेहांवी—स्त्री. आंब्याची खारवलेली किंवा खारांत ठेवलेली कोंवळी कैरी. [वी+आंबा]

वेहबुदी, वेहबुदी-धी, वेहबूद—स्त्री. १ सुस्थिति, भरभराट; मजबुती; सुव्यवस्था. 'दौलतीची वेहबूद कशांत हें पुरतें समजून आम्हाशीं बोलावें.' –रा ५.७५. २ जोपासना करणें, तरतूद पाळणें; चांगली निगा राखणें; संभाळणें; पालनपोषण करणें (मुलें, आश्रितवर्ग, गुरें इ० चें) (क्रि० करणें; राखणें; ठेवणें). [फा. बिहबूद]

वेहरम—क्रिवि. सारांक; रुष्ट, खट्टू; घाबरून गेलेला; गोंधळून गेलेला. [फा. बर्हम्]

वेहलावा—स्त्री (संगीत) आलापाच्या धर्तीची तान

वेहळा—पु १ सैल भारा, जुडी; पुंजका (काटेरी झुडपाचा, गवताचा). २ झुबका; घोंस, घड (कांदे, लसूण इ० चा). ३ भेळा; एक रानटी झाड.

वेहाय—क्रिवि. अतिशय; फार. 'तो माझ्या भाषणानें वेहाय खूप झाला' [फा. ?]

वेहाल—वि (बायकी) शिवराळ; अश्लील, अभद्र, बीभत्स.

वेहुड—स्त्री. (माण.) वेवड पहा

वेहुदा—वि. (ना) उद्धट, असभ्य. [हिं.]

वेहेड—स्त्रीन. पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खळगी, दरी.

वेहेदा—पु वैदा पहा [वैदा]

वेहेस्त—पु. स्वर्ग. [फा. विहिश्त] ०मकान्–वि. स्वर्गस्थ; कैलासवासी.

वेहा—वि. (व) निलाजरा. [बाह्यात ?]

वेळ—न अर्धा आणा.

वेळ, पेळसा—न वादूची काढलेली पातळ चिरफळी (टोपल्या इतल्या इ० विणण्याची), वीळ

वेळ—स्री (कु) समुद्रकाठची रेताड जागा [स वला]

वेळ—न (व) १ दुवेळके, वेळें देडें २ दुवेळकें लावून फक्त मनुष्यें जाण्याजोगा केलेला कुपणातील रस्ता [वळक]

वेळ—न (गो) तरगाच्या (दवळातील देवतच्या चिन्हाच्या खाथा) पुढें शिपडण्यात येणारें अन्न तरग पहा

वेळकें—न १ दुवेळकें, दोन फाट फुटलेलें लाकूड, फायाचा चिमटा, वेफाटा २ (विणकाम) आरसड टेकण्याचें लाकडी साधन [का. वेळे] वेळफाटा-टी पुस्त्री (व) दुवेळकें

वेळशी(सौ)चें—कि (गो) आवणें, कुजण, वास यणें, वेळसरणें [वळस] वेळसुटाण-स्त्री (गो) शिजविलेला पदार्थ शिळा होऊन कुजल्याची—आंबल्याची घाण

वेळा—पु तांदुळाची एक जात

वेळा—पु (वे) लाकूड साफ अगर गुळगुळीत करण्याचा लहान रधा

वेळूस—वि (कु) वेचव ०हाणें—नासणें, आवणें

वेळें—न (गो) एक पक्वान्न

वेळें—न १ दुवेळकें, कुपणाचा आडा, फक्त माणसाना जाता येता यईल, अशा प्रकारची रस्त्याची अडवणूक, वेडें, डळकें 'मग तें वेद्दाचें वेळें। चोलाइनि एकचि वळे। सवुकी काटाळें। माझे जाले। -ज्ञा १४ ५१ २ काकपद पाथी, पत्र लिहित ना मध्यतरी सुटलेले शब्द वर किंवा अन्यत्र लिहिले आहेत हें दाखविणारें चिन्ह ३ हातमागाच्या ताण्याला खालीं आधारभूत असलेला जो आडसर तो ज्या दोन खुटयावर बसविलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक [का]

वेळेवोळें—न (लिंगाईत) गूळ व भात (हे दोन्ही जिनस मेजवानीच्या वेळीं प्रथम वाढण्याची चाल आहे) [का वेल्ल=गूळ]

वैकार—पु (महानु) वहिष्कार 'असख्यातु कवी वकार। वाणितातिं निरतर।'—दाव २८ [स बहिष्कार]

वैंगण-न—न वागें, वाग्याची भाजी [हिं] वैंगणी—ना—वि वाग्याच्या रगासारखें, सर्व वभार वाळें व आडवण सुपारी रगावर असलेलें (लुगडें)

वैंगुली—स्त्री एक फूलझाड

वैठक—स्त्री १ वसण्याची क्रिया. २ ढुगण टेकून बसणें ३ (चर्चा-विचार-करमणूक इ० करिता) जमलेली सभा ४ परिषद सभा इ०चे) काम करण्याचे दिवस ५ कार्ही काम सार्गी अन्य काम सोडून एके ठिकाणीं केलेली अवस्थिति एखद्या कामाचा कांहीं काळ वसून विचार करणें 'हे काम उभ्याउभ्यानीं होणार नाहीं तुमची आमची चार घटका बैठक झाली पाहिजे' ६ वसण्याची पद्धत, आसन ७ बसण्याच्या उपयोगाची कोणतीहि वस्तु वसण्याकरता पसरलेलें जाजम, सतरजी, बिछाईत, पाट, खुर्ची, खोगीर इ० ८ एखाद्या वस्तूचें बूड, तळ, खालचा भाग (ज्यावर ती वस्तु किंवा पात्र टेकतें तो) ९ बाजारांत बसणाऱ्या दुकानदारावरचा कर १० दमल्या-भागल्यामुळें, भीतीनें, निरुपायानें एकदम मारलेली थस्कल, बसकण (क्रि० मारणें) ११ व्यायाम करण्याचा एक प्रकार, उठण्याबसण्याचा व्यायाम, शाळेतील मुलाला सागितलेली शिक्षा, उठवशा १२ गाण्याची मजलस बसून गाणें १३ गमनामध्यें कांहीं कार्यानिमित्त झालेला मुक्काम, पडलेला खड १४ करमणुकीसाठीं अनकानीं जुळणें, जुळण्याची जागा १५ (व) दिवाणखाना १६ खेड्यावात एखाद्यादुकट्या इसमाला गावसभा भरविणें झाल्यास त्या गावच्या रिवाजाप्रमाणें त्यानें गावकऱ्याना द्यावी लागणारी रकम [स उपविश् प्रा बइट्ठ हिं. वैठना] ०मारणें-(ल) १ ठीया देणें, पुष्कळ वाळ वसून राहणें, आम मोडून काम करणें २ उठाबशाचा व्यायाम घणें, उठावशा काढणें एका बैठकीस—क्रिवि मध्यें न उठता, कांहीं कामासाठीं एका ठिकाणीं बसून (काम सपविणें) बैठणें—अक्रि. बसणें 'तैसीं नित्यनैमित्तिकें। कर्में जियें आवश्यकें। तयाच्या विर्षी न ठाव। वैठला उठू।' —माज्ञा १८ ५९७ [हिं वैठना]

वैठा—वि १ बसलेला, बसकट 'तू उभा ना बैठा।'—माज्ञा ११ २७७ २ बेकार, कामाशिवाय घरीं बसून राहिलेला [बैठणें] म्ह० (व.) बैठेसे बिगार भली=मगदींच रिकामे बसण्यापेक्षा थोडेंबहुत मिळेल तें काम चागलें ०गुणाकार-पु गुणाकाराचा एक प्रकार, गुणकातील प्रत्येक अकानें गुण्याला गुणून यणार गुणाकार एखाद्याखालीं एक असे माडून त्याची बेरीज न करता तोंडीच गुणून तोंडीच बेरीज धरून केलेला गुणाकार कोष्टकी गुणाकार, धावरा गुणाकार व कपाटसिंधु पहा ०ठेप-कैद-सजा-स्त्री साध्या कैदेची शिक्षा, नुसता तुरुगवास ०पगार-मुशारा-पु चाकरीशिवाय मिळणारा पगार, पेन्शन ०पहारा-पु फक्त बसून करण्याचा पहारा, दस्तरख याच्या उलट टहलता पहारा ०पहारकरी-पु बैठा पहारा करणारा शिपाई ०भागाकार-पु भागाकाराचा एक प्रकार भाजक व भाग कार याच गुणाकार न माडता मनातल्यामनात त भाज्यातून वजा करून फक्त बाकी तवढी माडून केलेला भागाकार ०भात-पु पज न काढता वेताचें पाणी घालून केलेला भात ०रोजगार, बैठी चाकरी-पुस्त्री घरदार किंवा गाव सोडावें लागणार नाहीं असा धदा, चाकरी बैठी नोंद—स्त्री मुदतीचा जमाखर्च लिहून शिल्लक काढतात ती नोंद ०वही—स्त्री जींत रोजच्या खर्चाची बाकी एकदम लिहून ठेवतात अशी रोजवही, हीं व्यवस्थित शिल्लकासाठीं काढीन नाहींत बैठें खातें-न एकदा दाखल करून विल्हाय लावलेलें खातें अगर

सदर **बैठे घडीचा**-वि बसल्या घडीचा; धरच दिवस दुकानात पडून राहिलेला

बैठा—पु लाकड साफ करण्याचा रंधा, बेळा.

बैत—स्त्री दोहरा सयमक दोन ओळी, फारशी भाषेंतील श्लोकासारखी कविता 'या ग्रंथाच्या बैता तीस हजार आहेत ' –ऐस्फुले २ ४५ [अर बैत]

बैतण—न (रा) जळाऊ लाकडें, सर्पण, सयनन पहा

बैतल—वि बेवारशी 'जयपुरासारखें राज्य बैतल होतीं लागलें '–होकै ११ [फा बीतल्] **॰मावाशी-माल बैत लमाल**–पु बेवारशी, सरकार जमा माल बेहतमावाशी, बेहतमाल पहा [अर बैतुलमाल]

बैतें बैत्या—वि (कों) बलुतें, बलुत्या पहा

बैतेकरी-करू-दार—बलुतेदार पहा

बैद—पु लुटारू [स व्याधि म ब्याद¹ हिं]

बैदर—स्त्री गोराड्याची एक जात –न गोराड्याचें फळ

बैदा—पु १ दगा, वडाळी फितुरी इ० राज्यांतील सामान्यत भानगड तटा गोंधळ; अदाधुदी, घोंटाळो २ (खा) अडगळ वैद्यात विंचुकाट्याचा हात नको घालजो '

बैंदा—पु १ कोंबडीचें अडें २ घोड्याचा एक रोग पुढील पायाचें मनगट सुजणें व गाठीप्रमाणें दिसणें [हिं बैद]

बैदुल—पु खेळण्याची गोटी [स वर्तुल¹]

बैरक-रख—स्त्री १ निशाण बैरख २ एका निशाणाखालीं गोळा केलेलें सैन्य (विशेषत अरबाचें) अरबाची लष्करी तुकडी 'समागमें आपले वडील अरबाच्या बैरखा नहमीं दोन दिल्या आहेत –रा १० १७३ [अर बैरक्]

बैरागा—पु विरक्त पुरुष, गोसावी, ससार सोडून तपाचरण करणारा भक्त [स वैरागी] **बैरागडा**–पु तिरस्कार किंवा तुच्छता दाखविणारें बैरागी शब्दाचें रूप

बैराट—वि बहिरा; बहिरट नणद ते बैराट कानीं असे।' –अक्रू २ विठ्ठल रसमजरी ३० [बहिरट]

बैल—पु १ वृषभ बलीवर्द खोंड वसु बाल्यदशा ज्याची सपली आहे असा गाईच्या जातींतील नर २ (ल) निरक्षर, निर्बुद्ध मठ्ठ डोक्याचा मनुष्य ३ बैला अर्थ २ पहा [सं बली वर्द वे प्रा वइल्ल] **॰आनबाहेर घालणें** बैलाची अदलाबदल करणें **॰गाईस दाखविणें**–(माण) बैलाकडून गाईला फळविणें **बैलास कुकडें होणें**–(माण) बैलाच्या नरड्यांत व शिंगावर कांहीं येणें **बैलास फरदफोड उठणें**–बैलाचें पोट दुखण्यानें पाठ तणावणें **–स माजरी होणें**–(माण) बैलाच्या गळ्याजवळ गांठी होणें म्ह॰ बैल गाभणा तर म्हणे नववा महिना (अतिशय खुशामत करणें याअर्थी वापरतात) सामाशब्द–**॰का-क्या**–पु १ बैल हाकणारा, गाडीवान २ गुराखी, पशुपाल, गुरें राखणारा **॰खादा-खांदे**–पुन (बैलाचा खांदा गाडीवाल्याच्या हातांतील कासरा जुपलेल्या दोन्ही बैलाच्या खांद्यावरून तिरका व सारख्या अंतरावर असा असतो त्यावरून) तिरकी दिशा, एखाद्या वस्तूपासून, इसमापासून किंवा स्थळापासून सारख्या अंतरावर व तिरक्या रेषेमध्यें असलेल्या वस्तूची किंवा दोन खड्याची स्थिति, अशा रीतीचें खडें, वस्तु **॰खाद्या**–वि बैलाच्या खांद्याप्रमाणें खाद व मान असलेला, बारीक व लहान खांद्याचा (रेडा) **॰घाट**–पु ज्यावरून ओझेंवाले बैल जाऊ-येऊ शकतात असा घाट डोंगरांतील चढण, साधारण चढणीचा रस्ता **॰घाटा**–स्त्री (वाई) एक वनस्पति **बैलट**–न बैल शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप **॰दाम**–पु बैलाच्या विक्रीवरील कर **॰पाडा**–पु (समुच्चार्थी) बैल व पाडे **॰पाळणा**–पु (ल) त्रासदायक, कंटाळवाणें, कष्टाचें काम दगदगीचें काम (क्रि॰ घालणें लावण, मांडणें, करणें, पडणें होणें) **॰वाडा**–पु गाईबैल गुरेंढोरें त्या रस्त्यानें बैलवाडा वाहू लागला [बैल द्वि] **॰बेगारी**–पु सार्वजनिक कामाकरितां वेठीला धरलेले बैल **॰भिस्ता**–पु बैलावरून पाणी वाहणारा पाणक्या, बैलाच्या पाठीवर पाकण घालून पाणी भरणारा मनुष्य **॰मळणी**–स्त्री धान्याच्या कणसांवरून बैल फिरवून केलेली मळणी **॰मार्ग-रस्ता वाट**–स्त्रीपु ओझ्याचे बैल जाण्यायेण्याजोगा रस्ता **॰मान्या**–पु (वाणी, कु) आकाशांतील गुरु ग्रह(कारण या ग्रहाला शुक्र समजून व हा उगवलेला पाहून पहाट झाली असें वाटून प्रवासास निघतात पण पुष्कळ प्रवास केला तरी दिवस उगवत नाहीं आणि बैल वगैरेंना फार त्रास होतो यावरून) **॰रहाट**–पु बैलानें फिरविण्याचें रहाटगाडगें **ठेचलेला बैल**–पु षंढ केलेला बैल भाद्या बैल, खच्ची केलेला बैल

बैल—पु (शेअर बाजार) वायद्यानें रोखा विकत घेतल्यानंतर त्याबद्दल किंमत न देता नफ्यानें तोच रोखा पुन्हा विकू इच्छिणारा इसम –वा गो काळकृत व्यापारी उलाढाली [इ बुल]

बैला बैली—पुस्त्री १ डोकीवरून ओझें नेतांना तें समतोल राखण्याचें एक लाकडी साधन एक लांब दांड्याच्या मध्यभागीं एक खुंटी आणि जाळी असते जाळींत ओझें ठेवतात हा दांडा हातांत धरतां येतो व त्यामुळें ओझें डोक्यावरून उचलतां येतें व जमिनीवरहि सहज उतरितां येतें बेला पहा २ सुताच्या ताण्यास खाजण करतेवेळीं सुत खळ लावणाऱ्याच्या छातीइतक्या उंचीवर लांबवर ताणले जाण्यास सुताच्या दोन्ही बाजूस दोन उभ्या कर तात त्या चौकटी खळ लावतेवेळीं ताण्याचीं सुतें ताणलेल्या स्थितींत ठेवण्याचें ज दोन घोडे ते प्रत्येक, हे घोडे दोन काठ्या गुणिलें चिन्हाच्या (×) आकारात मध्यावर बांधून त्यांच्या वरच्या टोंकास एक आडवी काठी बांधून केलेले असतात ३ तिफणीची दोरी

बैसक-का-कार—स्त्री (काव्य) १ बैठक बसकर, गालिचा, सतरंजी, चटई इ० बसण्याकरितां पसरलेली वस्तु आसन 'बऱ्हाडा बैसका पाये प्रक्षाळुनी तळीया वचलुनी। पुस्पे फळें तात्काळें बीढोय।'—पवळे, उत्तरार्ध १७ २ बसण्याची तऱ्हा, पद्धत, बसणें 'बांधी पडती बहुत। परि बैसका न सोडी पर्वत।' ३ सत्कार, आदरानें बसवून घेणें, बसविणें 'भीमकें केला बैस कार।'—कृशा १८ १४८ [बैसणें] **बैसकासन**—न घोड्या वरील बैठक, जीन 'पृष्ठीं मिरवली बैसकासनें।' [बैसणें+आसन] **बैसणा**-वि बसणारा 'विजाती इसोनि नयना। सोहभावें शुक्र जाणा। भजन घरोळा बैसणा। गुरुदारीं सुणा मी होईन।' —एभा १२ ५८१ [बैसणें] **बैसणाइत**-पु (महानु) अधिपति, राजा 'तो रानूर रोहिणखेडिचा बैसणाइत।'—ऋ १३५ **बैसणी**-स्त्री बैठक आसन 'स्थावरां हि तळवटीं। बैसणी घे।' —माज्ञा १६ २६० **बैसणें**-अक्रि (काव्य) बसणें (व्यवहारात फक्त आज्ञार्थी एकवचनी प्रयोग) 'वाटेजचि मूर्त बैसलें। आसना वरी।'—ज्ञा ६.२५८ —नअव बैठक आसन 'व्यापकाचीं बैसणें। नियें स्थानीं।'—ऋ ७९ [स उपविश्] **बैसतखेंवो**-क्रिवि बसल्या बरोबर 'आधवें अभ्यासु सरे। बैसतखेंवो।'—माज्ञा ६ १९१ **बैसीनणें**-अक्रि (महानु) बसणें 'पाहुनेरु सा नि घो अनत्। बैसीनिलें विश्वशाळे आत्।'—शिशु १६७

बैहवुदी—स्त्री सामान्यत बेहुदी पहा

बो—अ (ना) बुवा 'का बो?'=का बुवा? [तुल० स. भो]

बोई—स्त्री १ (राजा कु) लसणाची पाकळी, त्याची पोह २ दह्याची कवडी

बोईरूप—पु (कु) तांपणीच्या मधल्या पाटयाच्या मध्य भागीं बांधलेल्या दोरखंडाच्या शेवटास जो नारळ बांधतात तो [इ बॉय् रोप]

बोउला—न बोहलें 'आता बोउला करावा।'—वसीस्व १० ८६

बोकचा-चें, बोकसा, बोगसा—बाचका व बाचकें यांचीं वर्णविपर्यासानें झालेलीं रूपें बोचका-कें पहा

बोकड—पु बकरा [स बुक, द प्रा बोकड] **०खाडी**-स्त्री अव्यवस्थित व बेशिस्त कारभार करणारी मंडळी सभा अगर असा कारभार करण्याची जागा, धिंगामस्ती टवाळकी इ० जेथें चालतात अशी जागा **०दाढी**-स्त्री १ (बोकडाची दाढी) फार वाढलेली दाढी (निंदार्थी) २ गालावर नसून फक्त हनवटीवर येणारी दाढी **०दाढ्या**-वि बोकडदाढी असलेला **०बीज**-पु आपल्या भावाबहिणींना आईवरून शिव्या देणारा **बोकडी**-स्त्री (गा) बकरी

बोकडणें—अक्रि १ (भाजी इ०ची) वाढ पूर्ण होऊन फळें मात्र कमी धरणें २ (मुलें) जोरानें वाढीस लागून सडपातळ व उंच बनणें

बोकडणें—अक्रि (ना) ओरबाडणें

बोकडयॉ—पु (गो) एक वृक्षविशेष

बोकडे मारप—क्रि (गो) थापा मारणें, बढाई मारणें

बोकणा-ना, बोकणी—पुस्त्री १ बकाणा, तोंडात घातलेला पोह, चुरमुरे इ० चा मोठा घास (क्रि० मारणें, घालणें, भरणें, गिळणें, खाणें, उगळणें) 'अवघा बोकणा भरिला। पुढें बैसे।' —दा १८ ५ ९ २ तोंड किंवा भोंक बंद करण्यासाठीं घातलेली किंवा भरलेली कोणतीहि वस्तु, बुट्टी (क्रि० घालणें, भरणें, धरणें) [धा बॉक्कण] **बोकणावणें**-उक्रि (कर) अधाशीपणानें खाणें

बोकंदळ—नपु धिंगाणा, धुडगूस, धुमश्चक्री, खिदळणें, धागडधिंगा —वि धष्टपुष्ट, अगडबंब, गलेलठ्ठ, राक्षसी (मनुष्य, पशु किंवा वस्तु)

बोकमार—न मोठें पिस्तुल, मोठ्या तोंडाची लहान बंदूक [पोर्तु]

बोकल—न (कों) विहिरीचें बांधकाम व वरील कलाकुसरी

बोकलणें, बोक(का)ळणें—अक्रि १ इकडेतिकडे भटकणें, आनंदानें उड्या मारणें, धिंगामस्ती करणें, खिदळणें, आनंदाच्या ओरडण्यानें गोंगाट करणें, नाचणें, बागडणें (गुरें, मुलें इ०) २ विशिष्ट पदार्थ, तऱ्हा, धर्म, सोंवळें इ० चा प्रसार सपाटून होणें, प्रस्थ माजणें, वाढणें

बाकलणें बोक(का)ळणें—अक्रि (रागाच्या बोलण्यात) सपाटून खाणें, खूप खाणें, ठासून खाणें बोकांदणें पहा [ध्व बक्बक?]

बोकला—पु (गो) एक जातीचा लहान मासा

बोकशी—स्त्री (कों) नदींतील मासे धरण्यासाठीं केलेली एक प्रकारची टोपली

बोकसा-सें—पुन बोचकें, गाठोडें

बोक(कु)ळ—स्त्री. बकुळीचें झाड —न बकुळीचें फूल

बोका—पु १ मांजरातील नर २ (ल) गलेलठ्ठ, खाऊन खाऊन माजलेला, धिप्पाड मनुष्य किंवा पशु (कोणताहि) राक्षसी पदार्थ म्ह० शिंक्याचें तुटलें, बोक्याचें पटलें किंवा शिंकें तुटलें आणि बोक्याचें फावलें=शिंकें तुटलें असता दूधदुभतें बोक्याला ज्याप्रमाणें आयतें खाण्यास मिळतें त्याप्रमाणें एखाद्याचा अकल्पित रीतीनें आयता फायदा होणें **बोकेझुंज-झुंज**—स्त्रीन मांजराचें भांडण, झुंज, झोंबी **बोकेसंन्यास**-पु संन्यासाचें ढोंग खोटा संन्यास, लोकांना फसविण्याकरता घेतलेला खोटा संन्यास **बोकेसंन्यासी**-पु दांभिक संन्यासी, ढोंगी साधु बोका ज्याप्रमाणें मोठा साधुत्वाचा डौल घालून मुकाट्यानें बसतो पण उंदीर नजरेस पडताच त्याचें साधुत्व लोपून तो त्याच्यावर

प्रगट करतो त्याप्रमाणे लभाची मधि येतोच आले खरें स्वरूप प्रगट करणारा, मर्मभेदितपणानें आपले कपटविचार झाकणारा

बोका—पु मूत्रपिंड [स वृक्क]

बोका—पु छाती ऊर बोके(का)फोड—स्त्री १ कांहींहि फायदा नसता जोरानें ओरडणें, रिकामी उरस्फोड करणें २(ल) निष्फळ शिकविणें, निष्फळ प्रयत्न [बोका+फोडणें]

बोका(कृ)ड—न (कु) बोकड, बकरा.

बोकांडी-डें—स्त्रीन मानगुटी, मान (वाघ, शत्रु, पिशाच्च इ०सवधींचा उपद्रव असता धरणें बसणें इ० क्रियापदांशीं जोडून प्रयोग) 'वाघानें बोकांडी-धरली-फोडली-सोडली' 'हा त्याचे बोकांडीं बसला' [बोका? मांजरें आपलीं पिलें नेताना त्याच्या मानगुटी धरून उचलून नेतात त्यावरून?] ०धरणें-एखाद्याला दुःखदायक रूचाटींत धरणें, एखाद्याचे हात जखडून टाकणें त्याला स्वच्छेनें वागू न देणें बोकांडीस बसणें-१ मानगुटीस बसणें २ पिच्छा पुरविणें, एखाद्यानें कांहींएक गोष्ट केल्याशिवाय त्याला न सोडणें

बोकाणा, बोकाडा—पु घोडे इ०चा तोंड भरून घेतलेला घास, मोठा घास, बोकणा (क्रि० मारणें) [का बोकण]

बोकाडणें-उक्रि १ (कों) बोकणे मारणें; मोठमोठे घास घेणें, अधाशीपणानें खाणें २ (रागाच्या भरांत) दडपून खाणें, बोकलणें ठासून भरणें बोकादळ-बोकदळ पहा

बोकू, बोकु—पु (गो) (बालभाषा) शेळीचें पोर, करडू [बोका]

बोकें—न (गो) बगळा [स बक]

बोकेडा—पु एक झाड

बोकर—न (कों) एका जातीचा मासा

बोक्चा—पु बोचकें गाठोडें 'बापूनें खुर्दखताचा बोक्चा आपल्या घरास नेला' -रा २० १३८ [तुल० बुक्चा]

बो(बो)खा—पु देठा डिरी, तुरा कोंब, अंकुर [स *अम्बकुर?*] *बोखरडणें*-अक्रि *अतिशय* खतामुळें झाड व पानें फुगून जाणें वाढ न होणें [बोखा] बोख(खा)डणें सक्रि झाडाचीं पानें व देठ तोडणें, ओरबाडणें, नखानीं किंवा इतर साधनानीं तोडून टाकणें बाखरी बोखी—स्त्री (कों) लहान कोंब, नवा अंकुर कोवळी डिरी [बोखा याचें लघुत्वदर्शक रूप]

बोखा(का)डा बोखे(के)डा—पु एक झाड, बोकाडा हीं झाडें बोरीचे मोठीं व खातरीच्या झाडाप्रमाणें असतात व फळेंहि तशीच असतात हीं कोंकणात फार आहेत याला काळा खैर सुरेदोडी सुईउवर गाडयाउवर अशीहि नांवें आहेत -वगु ४ ११०

बोखार र—पोकळी, पळ, खोदरा [स पुष्कर=आकाश]

बोखारणें—सक्रि १ (महानु) झारणें. 'बोडुनि बोलें चांवडें। बोखारिजे कनुकडे।' -माए ४०३ २ -अक्रि (व) रागावणें, चिडणें

बोखारा—पु १ डोक्यावरून व तोंडावरून घेता येईल असा तऱ्हेनें घडी घातलेलें वस्त्र (क्रि० घेणें, ओढणें) 'पासोडीचा-घोंगड्याचा-शालीचा-लुगड्याचा-वस्त्राचा-बोखारा' २ (सामान्यत बुरखा) आच्छादनाचें कापड, आवरणाचें वस्त्र (हत्ती, गाडी इ० वर घालण्याचें) ३ खोलींतील एका कोपऱ्यात दोन भिंती घालून त्यास दार लावून बनविलेलें कपाट, फडताळ

बोगडा—पु (राजा) पूर्णपणें न उमललेली फुलाची कळी, फुगीर झालेली लवकरच उमलणारी कळी

बोग(गा)ण-णी-णें, बोघ(घा)णी -णें—स्त्रीन ईद तोंडाचें भांडें बगुणी, पातेली-लें (लग्नाचे वधूमाय वधूच्या हातीं बोगण देऊन बहुगुणी ऐस असा आशीर्वाद देते) [स बहुगुणी]

बोगदा—पु १ डोंगराच्या पोटातून आरपार नेलेला रस्ता. २ भिंतीतील खिडार, भगदाड ३ पैशासाठीं केलेलें तळघर. ४ भिंत, जमीन यातील भुयार तळघर (दारू इ०जिन्नस ठेवण्याचें) [फा बुघाप्, तुर्की बोघोष्=चिंचोळी समुद्रपट्टी, पोहें आबोगदा]

बोगर—वि (व) अनभिज्ञ, अडाणी

बोगा—पु (कु) उघवट पापुद्र्याखालीं असणारें भोंक

बोंगा—पु १ अर्धवट फुललेली कळी, बोंगडा, फुगीर कळा २ नाळ गर्भनाडी (फुगलेली पुढें आलेली) ३ पोटाचा फुगीर भाग पोटाचें वळें; गर्भारपणांतील पोटाचा फुगीरपणा, गर्भिणीचें मोठें व अव्यवस्थित पोट (क्रि० वाढणें फुगणें) ४ धोतराच्या आगर लुगड्याच्या निऱ्यांचा फुगीरपणा ५ मोठें, बेढब गाठोडें ६ कापड विणताना दवडीं राहिलेले किंवा त्यातील खराब झालेले सुताचे तुकडे, गुता म्ह० आगापेक्षा बोंगा मोठा बोंगा.

बोंगाडा—वि १ धष्टपुष्ट मोठा स्थूल, गलेलठ्ठ २ मोठा, बोजड स्थूल, अवजड (माणूस, वस्तु) बोंगाड्या, बोंग्या-वि (व) मदबुद्धि वहसर मह, मूर्ख बावळट

बोगार—पु कातारांतील एक पोटजात व तींतील इसम [का]

बोगारणी—स्त्री पोहणी [ग्रा]

बोगाळा बोगाळणें—बोकाणा, बोकाडणें पहा

बोगोटी-टें—स्त्रीन बगोटी व बगोटें इ० पहा

बोघोणी बोघोणी, बोघोणें, बोघोणें—स्त्रीन बहुगुणी, बहुगुणें बोगण पहा

बोंच—न १ काटा इ० बोंचल्यामुळें पडलेलें भोंक किंवा झालेली इजा, जखम २ -स्त्री (राजा) काट्याचें भणकुचीदार

टोंक ३ (कु) पक्ष्याची चोंच [बोंचणें] बोचकडणें, बोच कणें, बोचकरणें बोचकुरणें, बोचकाडणें, बोचकारणें-सक्रि १ नखानें, पंजानें, ओरबाडणें, ओरखाडणें, फाडणें २ धरणें, पकडणें ३ पंजात धरून ओरबाडणें, (विशेषत) हरयारानें खाइन टाकणें बोचकरणें-कारणें-कुरणें-(विशेषत राजा पुराकर) गवत, टोपटी, मुळ्या इ० नखानीं ओरबाडणें, पंजात धरून एकदम उपटणें, तोडणें बोचकडा, बोचकरा, बोच काडा-रा, बोचकुरा-पु नखानें, पंजानें काढलेला ओरखाडा, ओरखाडा, पाची बोटांनीं एकदम धरलेला चिमटा (क्रि० घेणें, काढणें, ओढणें) बोचकणें-सक्रि १ टोंचणें, बोचणें, खुपसणें २ बोचविणें, खुपसविणें, कोणतादि अणुकुचीदार पदार्थ भोसकणें [बोचणें] बोचका-पु हातानें, टोंकानें काढलेला लचका, तुकडा उदा० मासाचा इ० (क्रि० घेणें, तोडणें, काढणें) बोचलणें-सक्रि. १ हलकें टाचणें, बोचणें, बोचावणें, हलूच भोंक पाडणें २ चोंच मारणें, टाकरणें

बोचक—वि बडबड्या, वाचाळ, फार बोलका [स वाचाट]

बाचका-कं—पुन गाठोडें, चापचोप घड्या न घालता बांध लेलें गाठोडें [तुर्की बुक्चा] म्ह० बाचकें की बोचकें बोचक्या तरा उदार-वि (ल) एखाद्या कामाची, कारभाराची बाह रील व अंतस्थ सर्व परिस्थिति माहीत असलेला, गुप्त व बारीक सारीक गोष्टी सुद्धा जाणणारा

बोचकूल—न (गो) पजा [बचक]

बांचविड, बोंचरखंड-डा-डी, बांचरखिड(खंडें)-डा-डी—स्त्री बोचरखिड, दातातील खिंड, दोन दाताच्या ओळीमधील फट 'दतपाटी उपळली । तों बोंचरखिडी पाडली। -दा ३ २ ३९ बोचरखिड्या, बांचरखिड्या-वि दाताच्या ओळींत फट, खिंड असलेला [का बोच=दतविहीन माणूस]

बा(बो)चणी—स्त्री १ खुपसणें नोंचणें, हुसविणें २ टोंचून बोलणें जाचणी मनाला लागेल असें बोलणें

बोचणें—सक्रि १ (को) टोंचणें, भोंक पाडणें इजा करणें आत घुसणें २ (एखादें टोंकदार हत्यार) खुपसणें भोसकणें ३ (ल) टोमणा मारणें, टोमण्याचें बोलणें मनाला लागणें, मनाला लागेल असें बोलणें शब्दप्रहार करणें [स व्रश्च्=हिंसा करणें, तुल० इ प्रञ्च्]

बोचर—न १ (व) धार नमलेलें हत्यार २ दात पडलेला मनुष्य

बोचरडा, बोचरा बोथरा बोचिरें—वि (सर्व किंवा काही) दात पडलेला, दात नमलेला ज्यान दातांमध्यें फट राहिली आहे असा याह पा लोढाचे चणे। जे बाचरिया एकती खाणें। ते पोटभरणें की प्राणें। शुद्धी होय।' -ज्ञा १२ ५०

बोंचरडें-बोंचाडी—न (कु) एका पक्ष्याचें नाव

बोंचरणें—सक्रि १ नखानीं, पंजानीं धरून फाडणें, बोच कारणें २ ओरखडणें (कु) झाडाचे सर्व देठ तोडणें, झाडाचे बोंडें ओरबाडणें, पाला, डिंच्या इ० खुडून झाड बोडकें करणें

बो(बों)चा—पु (अशिष्ट) ढुंगण, गुदद्वार, अपानद्वार, गांड [?] बोचाळू-पु (अश्लील) गांडमराळ, गुदमैथुनार्थं बाळगलेला पोऱ्या, बाबू, लवडा बोचू-पु १ बोचाळू, हिजडा २ -वि मूर्ख, बेरमर नादान, घाणेरडा, यत्कचित (कारभार, काम, कारखाना, धंदा, उदीम इ०)

बोचा—पु (व) पोचा, भाडें पडल्यामुळें किंवा दुपटल्या मुळें भांड्याचा आंत गेलेला भाग

बोचाडणें—अक्रि (व) तृप्ति होणें, वासना शमणें, इच्छा तृप्त होणें [स वांछा ?]

बांचावर्चे—क्रि (गो) कुदळीनें जमीन टोंचणें वरवर खणणें, राखल्यासारखी करणें

बोंचावणी—स्त्री (गो) जमीन वरवर खणण्याची क्रिया

बोचें तुल्बुल—पु बुलबुलबोचा पक्षी

बोंचेरा—वि तीक्ष्ण अग्राचा, अणकुचीदार, टोंकदार, बोंचण्यासारखें टोंक असलेला

बोचो—पु १ (गो) बोंचडी पशूचें निमुळतें तोंड २ हनुवटी ०मडूप-(गो) मुरका मारणें

बोज—पु १ वजन, महत्त्व योग्यता, किंमत, मोठेपणा 'हातीं घेतलेल्या कामाचा बोज त्यास चांगला कळतो' -नि ९ २ मान, प्रतिष्ठा, लौकिक, कीर्ति वाखाणणी, पत बूज पद्धा (काम किंवा उद्योगधद्यातील) 'माझी कोण बोज जाला हा शब्द। दरो निया वाट आणिजे लागे।' -तुगा १९७० [हिं, म बूज]

बाजड—वि १ मोठें, अवजड, न पेलण्यासारखें (शरीर, अवयव) २ सैल व मोठें आटोपशीर नसलेलें (ओझें गाठोडें) ३ ओबडधोबड चांगलें, कलाकुसरीचें नसलेलें (खोदकाम इ०) ४ सामान्यत अवजड, बेतावाहेरचें अव्यवस्थित प्रमाणात नसलेलें आटोपशीर नसलेलें ५ फार जाडेभरडें अतिशय जाड (कापड साल, कातडी) बोजवारा-पु दुर्दशा, गोंधळ फजीती वजन नाहींसें होणें

बोजवार—पु भाजींत लोणच्यांत घालण्याचा हिंग, जिरें मिरीं, हळद इ० घालून केलेला मसाला [स वेसवार]

बोजा-झा—पु १ ओझें वजन 'मग काढिला बोजा। ओणिताचा। -भाए ७६१ २ कर्ज गहाणवट, दुकलबंध 'इतर मिळकतीवर त्यांना बोजा उत्पन्न करावा लागला -के२ ८ ३० [हिं का. ओज्झे]

बोजा-झा—पु मद्य एक अमली, मादक पदार्थ 'की बोजा काढिला जैसा। आनंदरतीचा।' -माए ७९७ [फा बोज़ाह्]

बोजार—न (राजा) भाऱ्याचें मोहराचें लोणचें

बोट—स्त्री १ वाफेच्या किंवा तलाच्या यंत्रानें चालणारी मोठी होडी २ लहान गलबत नौका [इं] ०लागणें बोटीच्या प्रवासामुळें भोंवळ इ० येऊन ओकारी वगैरे येणें त्रास होणें

बोट—न १ हाताची किंवा पायाची अंगुलि किंवा आंगठा २ बोटाच्या रुंदी, जाडी किंवा लांबीइतकें परिमाण ३ बोटभर, अगदीं थोडें, बोटाला चिकटेल इतकें परिमाण उदा० मधाचें बोट तुपाचें बोट ४ (ल) डाग काळिमा अपकीर्ति; बोटाचा ठिपका बटाटे एवढा डाग उदा० गालबोट 'रूपसा उदयलें कुट। सभा विता कुळींचें बोट। तया लाजा प्राणसंकट। होय जैसें।' -ज्ञा १६ १७८ [का बोट्टु स पुट?] म्ह० पाच बोटें कोठें सारखीं असतात काय? किंवा पाची बोटें सारखीं नसतात=एक वस्तू दुसरीसारखी कधीं नसते (वाप्र) ०करणें दाखविणें-बोटानें एखाद्या वस्तूचा निर्देश करणें, सुचविणें (०एखाद्याकडे) दाखविणें-भलत्यालाच दोषी ठरविणें ०शिरकणें-एखाद्या कामांत प्रवेश मिळणें चंचुप्रवेश होणें (पुढील मोठ्या फायद्याच्या दृष्टीनें) ०लावल्यानें पोट येणें (व)(ल) थोडक्या बोल ण्याचा राग येणें **बोटावर नाचविणें**-आपणाला पाहिजे त्या प्रमाणें एखाद्याकडून सर्व गोष्टी करून घेणें एखाद्यास पूर्णपणें ताब्यांत ठेवणें हवें तसें खेळविणें **बोटें मोडणें**-१ बोटाचीं पेरें किंवा सांधे मोडून त्याचा आवाज काढणें करणें २ (ल) जागच्या जागीं चरफडणें निर्भर्त्सना करणें शापणें टपका ठेवणें 'विधिवरि बोटें मोडुनि कांपें खातात दांत वाहर।' -मोसी ४ २६ **दोन बोटें स्वर्ग उरणें**-अभिमानानें फुगून जाणें गर्वानें ताठून जाणें अतिशय श्रीमंत असणें **त्याचीं बोटें त्याच्याच डोळ्यांत घालणें**-त्याच्याच मापल्यांत त्याला पकडणें, त्याच्याच युक्तीनें त्याला धरणें **या बोटाची थुंकी त्या बोटावर करणें**-लटपटपंचीन एखाद्या वस्तूचें स्वरूप निराळें भासविणें फसविणें, बोलण्यांत किंवा कृतींत मेळ नसणें (मुलें पालथा हात करून मध या बोटाला थुंकी लावतात व मग अलीकडचें एक बोट एकदा व पलीकडचें एक बोट एकदां अशीं बोटें त्या मधल्या थुंकी लाव लेल्या बोटास जुळवून दाखवितात या योगानें जी थुंकी एकदां अलीकडील बोटावर दिसते तीच दुसऱ्यादा पलीकडील बोटावर दिसल्याचा भास होतो यावरून) सामाशब्द- ०का-वि १ बोथट खुटका ठेंगणा २ बोट्क आखूड व सरळ चिंच वगैरे (झाड) ०काम-न घरातील किंवा संसाराचें अगदीं बारीकसें काम उद्योग ०खत-न हिशोबाच्या निरनिराळ्या बाबींचें किंवा खात्याचें केलेलें पत्रक किंवा टाचण या बाबी लिहिण्या करतां आखलेला कागद ०घेवडा-डी-पुस्त्री एक प्रकारचा घेवडा आणि त्याचा वेल ०चेपा-वि १ बोटानें दबला किंवा चपला जाणारा, चपला जाईल इतका शिजलेला किंवा पिक लेला (भात, फळ आंबा इ०) २ (ल) थोड्याशा प्रयत्नानें साध्य होण्याच्या स्थितीस आलेलें (काम) [बोट+चेपणें] ०धरणी माप-न धान्य मोजतांना मापाच्या वर डाव्या हाताचें बोट धरून भरलेलें माप अशा रीतीनें अधिक माप भरून घेणें हा एक हक्क असे; वरीलप्रमाणेंच पण बोटाऐवजीं आडवा हात धरणें या दोन्ही मापाच्या उलट रास्ती माप ०धारा वि बोटाच्या रुंदीइतका रुंद व ज्यांत कांहीं नक्षी नाहीं असा काठ किंवा किनार असलेलें (धोतर) 'कास कसिला पीतांवर। बोट धारी।' -कथा २ ११९० **बोटधा**-पु १ गव्हाच्या पिठाचा तांदुळाच्या आकाराचा खिरीकरितां केलेला गव्हला २ सुमारें करंगळीच्या टोंकाइतके लांब व रुंद असें कपाळास लावलेलें कुंकू **बोटचात**-स्त्री बोटावर पीळ देऊन एक प्रकारची वळलेली दबापुडें आळण्याची कापसाची वात **बोट(टा)ळ(ल)णें**-उक्रि फळें इ० बोटांनीं दाबून टणक किंवा मऊ आहेत हें पाहणें, चिवडणें, दाबलीं गल्यानें बिघडणें चिवडल्यानें खराब होणें **बोटावरील जोर**-पु फक्त बोटें टेंकून काढण्याचा दंडाचा एक प्रकार **बोटांचे ठसे**-पुअव वहिमी गुन्हेगाराच्या हाताच्या बोटांचे छाप घेण्याची सरकारी रीत यावरून गुन्हेगारांचा शोध लावता येतो **बोटा एवढें पोर**-न अगदीं लहान वयाचें मूल **बोटी**-स्त्री १ बोटव किंवा शेवया करण्याकरतां गव्हाच्या पिठाची केलेली गोळी लाटी २ सूत काढण्यासाठीं घेतलेली कापसाची लडी ३ सुकवून खारवलेला मासा ४ (बोंबड्यांचें इ०) शिजविलेलें मांस [हिं; फा] **बोट्क**-न १ आखूड व सरळ चिंच कोंगाळ्याच्या उलट २ एक चिंचोका असलेला एकच पेऱ्याचा चिंचेचा तुकडा ३ थोटक थुटण थोटण झुटण (वात दोरी इ०चें) [का बोट्ग]

बोटक—पु एक मुलींचा खेळ -मराठी खेळाचें पुस्तक पृ ३३४

बोटाळणी—स्त्री खारवट जमिनींतील वणणी -कृषि २३१

बोटी—स्त्रीअव (छाप) छापील कागद दाबांत ठेवतांना त्यास मृदुता येण्यासाठीं त्यांत कांहीं जाड गुळगुळीत असे कोरे कागद मधून मधून घालतात त्या [?]

बोटण बोटूक—न झुटण थोटूक थोंगण खुंटारा खत पूस [का बोट्ग] **बोंठा**-वि थोटूक झालेला थोंग (झुधा)

बोड बोडस—न (कुत्सितार्थी) डोकें टक्कल टाळकें डोचकें डोसकें टकुरें बोडकें [स मुण्ड; का बो तलगु बोळी बोडी-हजामत केलेलें डोकें] **बोड करणें** १ हजामत करणें २ खोड मोडणें नरम करणें **बोडका**-वि १ डोईवर काहीं एक

न पातलेला, उपरणा घेतल्याशिवाय २ डोकीवरील केंस काढलेला 'बोडें योद्धा शिखा नष्ट।'–नव १८ १३ ३ ज्या योगानें एखाद्या पदार्थाच्या शिरोभागीं शोभा यते तें नसलेला, टोंकपाचर, शिसरावर, डोक्यावर कांहीं नसलेला उदा० टोंकपाचावांचून झाड, शिंगा बांधून गाय, बोटांशिवाय हात पाय, डोक्यावर केस नसलेली स्त्री, झाडाशिवाय टेकडी, छप्पर नसलेलें घर इ०, त्याप्रमाणें ज्याची बायको मेली आहे असा विधुर [स मुण्ड, प्रा बोड] म्ह० हातीं धरल्यास बोडका, सोडी धरल्यास बाडका ०कांदा–पु पाती नसलेला कांदा याच्या उलट पातीचा कांदा ०देवी–स्त्री विधवा स्त्री ०निवडुंग–पु निवडुंगाच्या अनेक जातींपैकीं एक जात बोडकाविणें–सक्रि १ झाड इ० च्या फांद्या तोडून नुसता बुंध उभा ठेवणें, झाड बुंडें करणें, छाटणें २ सर्वस्वी लुटणें, नागविणें ३ हजामत करणें बोडकी–स्त्री केशवपन केलेली स्त्री, विधवा स्त्री म्ह० बोडकी आरशांत पाहे, सहवध म्हणे कांहीं तरी आहे बोडकूल, बोडकें–न १ (निंदार्थी) डोचकें २ बोडकी. बोडकेभात, बोडका-नपु एक प्रकारचें भात, कोंथिंबिरी भात बोडणें–सक्रि १ (निंदार्थे) हजामत करणें, मुंडणें, वपन करणें २ झाडा छाटणें, मुंडा करणें ३ बुचाडणें, नागविणें, लुटणें ४ खरडपट्टी काढणें, भोसडणें, फजीती करणें 'सोंगाच्या नरकाडी। मुंडा बोडोनिया सोडी।'–तुगा२८१९ [का बोडिसु] बोडणी–स्त्री १ हजामत २ लूट, नागवण ३ खरडपट्टी, ताशेरा 'झाली बाडणी निरवना।'–तुगा ७३० बोडंती–स्त्री बोडणी बोडभद्र–न (गो) भद्राकरण, हजामत बाडविलुळणी–स्त्री बोडणी बोडसा–सें–पुन (निंदार्थी) डोचकें

बोंड–पु १ कापूस, अफू इ० झाडाचें फळ, बीजकोश, अशा आकाराच्या निरनिराळ्या वस्तू २ चिच्चा, काजू इ०च्या मागील फळ, अवयव ३ वरील आकाराचें हरभरा इ० च्या पिठाचें तळून खाण्यासाठीं केलेलें खाद्य, भजें ४ पळीचें टवळें, डावबळ्डीचें चाडें ५ कळफूल ६ मक्याचें कणीस ७ शिस्नाची किंवा स्तनाची बोंडी, अग्र, टोंक ८ (कों) लहान नारळ ९ सुरुंगाच्या पट्टीस भोंक घेण्यासाठीं जें पोलाद भरतात तें १० (नाविक कों) जहाजाच्या शिडाचें आखूड व जाडें टोंक याच्या उलट पाल, परमाणाचा खालचा भाग ११ कर्णफुलाप्रमाणें कानांत घालण्याचा बायकांचा दागिना [का बोंडु] बोंडें वेंचणें–(ल) (अपराधाची जाणीव असल्यानें) चोरून बोलणें, बोलताना अडखळणें बोंडगहूं पु सपल्या गहू ०गा–गी–स्त्री केतकीचें झाड ०चोळी–स्त्री एक वनस्पति ०निवडुंग–पुन फड्यानिवडुंग बोंडें येणारा निवडुंग ०फळ–पु १ हातांत मारलेली किंवा मेलेली सोंगटी २ (निंदेनें) नारळ, ज्या ठिकाणीं कांहीं तरी मूल्यवान वस्तु यावयाची त्या ऐवजीं दिलेला नारळ 'तुझ्या हातास काय बोंडफळ लागा' यायाचें आहे!'०दागुले–न (लाडिकपणें) लहान मूल ०बाळी–स्त्री कानांत घालण्याचा स्त्रियांचा दागिना ०यारी, बोंडयारी–स्त्री (नाविक) शिडाच्या कोपऱ्यांना ते ताणण्याकरितां बांधलेली दोरी, परमाणाचें बोंड घोसाखालीं दबण्यासाठीं बोंडास अडकविलेली यारी ०लें–न लहान सुलाप दुध पाजण्याचें गोकर्णाकारखें पात्र ०वेल–स्त्री (वाई) हळदीमारखें तांबडें गवत ०ड्डी–स्त्री बोंडी, टोंक बोंडा, बोंडारा–पु (कों) कोंवळा नारळ, लहान नारळ (कु) कोंवळा गळलेला, खराब झालेला नारळ बोंडु–न (कों) काजूचें रसभरित फळ हें बीच्या मागें असतें बाडें खाऊ–वि नामर्द, फटलंडी, मागुवाई, भित्रा

बोडकी—स्त्री १ (व) करवई २ (कों) घायपातासारखें एक झाड

बोडकी—स्त्री (व) पुढें टोंक नसलेला जोडा, हा बुण स्त्रियांच्या बायका घालतात

बोडण—स्त्री म्हसरांनीं लोळण्याचें चिखलाचें डबकें

बोडण—न महालक्ष्मीच्या किंवा आराध्यदेवतेच्या नावानें पांच सुवासिनी व एक कुमारिका यांनीं परातींत दूध, दहीं, वडे, भात, पोळ्या, मध इ० एकत्र कालविण्याचा एक नैमित्तिक विधि वडण पडा (क्रि० भरणें) [स मुर्–मुरडणें, मर्दन करणें+ओदन]

बोडद—न १(नाविक)जहाजाची किंवा बोटीची बाजू, अर्धें अंग उदा० उजवें बोडद, डावें बोडद २ (ल) कज्जा–तंटा यांतील प्रत्येक पक्ष [इ बोर्ड]

बोडला, बोडलाविणें, बोडली—बोडका इ० पहा

बोडसा–सें—पुन लाकडें तोडण्याची मोठी कोयती

बोडा—पु (अशिष्ट) पुरुषाचें जननेंद्रिय, शिश्न म्ह० माळाचा कडा, गरीबाचा बोडा बोडेफकीर–पु (निंदेनें) अगदीं निर्धन माणूस, घरदार नसलेला, सडेसोट, फटिंग पुरुष

बोंडा—पु बुडी, डुबकी (क्रि० मारणें, देणें)

बोंडी—स्त्री (महानु) नीस कवड्यांचें एक नाणें 'बाळों आलिआ चिंतामणी। बोडिअे वेचकू।' –शिशु ३२०

बोंडी—स्त्री (महानु) डबरें, लहान तळें 'तुम्हा बोंडी गंगासमानचि होआवी।' –सूत्रपाठ ११५

बोंडी बोंडशी–सी, बोंडूस–क—१ नाक, स्तन बोट, शिश्न इ० चें वाटोळें टोंक किंवा अग्र २ अशा रीतीच्या मोदक इ० पदार्थाचें टोंक, अग्रभाग ३ मागच्या पान्या गळून झडून पुढें लहान राहिलेलें केळफूल, केळफुलांतील अगदीं आंतील भाग ४ कोणत्याहि लांबट पदार्थाचें वाटोळें टोंक ५ (गो) नारळीची पोय ६ (व) तिळाचे दाणे ज्यांत असतात तें बोंड [बोंड] बोंडुक–न लहान बोंड, लहान बोंडी

बोट्ट—पु काजूचें रसभरित फळ याच्या पुढीलभागीं बी असते बोंड अर्थ ? पहा

बोडेर—पु १ (गो) पिवळ्या चोचीचा पोपट; याला मट (गळ्याभोंवतालची काळी रेघ) नसतो २ (ल) व्यवहारशून्य अगर निर्बुद्ध मनुष्य रिकामा मनुष्य

बोटया-ड्यो ठ्या—पु मुलगा

बोण—पु १ ज्वारीची भिजलेली कणीक 'लाशावें माद व्यामि। को बोण।' –मोसमा ४ ११७ २ (ना) सरकटें बगैरे रचा ढीग उकिरडा [बोनें]

बोणक—स्त्री (गो) केतकी

बोणार—पु (गो) तावट

बोणी—स्त्री (गो) भवानी दुकान उघडल्यानंतरची पहिली विक्री **०करप**-(गो) (ल) सुरवात प्रारंभ करणें

बोणें—न भोजन प्रसाद; पक्वान्न (सामान्यत) बोनें, नैवेद्य वगैरे 'यालागीं प्रयत्नुवणाच्या ताटीं। रमाचीं बोणें वाटी।'–ज्ञाप्र ५३ [बोनें]

बोंथ—स्त्री १ बुरखा सर्व अंगाभोंवतीं गुडाळलेलें कापड अगर वस्त्र तोंडावरचा पदर (क्रि० घर्णे मारणें) २ चित्रकाराचें पीस कुचली ३ (गो) भोंकात बसविण्याचा बोळा गुडदी ४ (गो) वस्त्राची लहान चोमडी गुडाळी ५ (गो) बारीक कादा [स बुधी] **बोंथारणें**-अक्रि बुरखा घर्णे बोंथानें आच्छादिलें जाणें झाकणें

बोंथट-रा बोथा बोंथा—वि धार नसलेला, धार गेलेला धार बसलेला [बोथा] **बोंथरणें बोंथरणें** अक्रि बोंथट होणें धार बसणें २ कमी होणें शिथिल होणें तीक्ष्णता कमी होणें सवासर्मामुळें त्याच्या स्वाभिमानादि मनोवृत्ति थोडयाबहुत तरी बोथटल्या असतात'–टि २ ५८२ **बोंथविणें** सक्रि धार घालविणें

बोथरखिंड-बोथरखेंड—स्त्रीन दातांच्या ओळींत पडलेली खिंड अगर फट दातांच्या रांगेंतील मधलेच दात पडल्यानें झालेली खिंड [बोथर+खिंड] **बोथरखंड-डा-डा बोंथर खिड्या बोंथखिड्या बोंथरा त्रा**-वि दातांच्या ओळीं मध्ये फट खिंड पडलेला दातपडका बोंचरा

बाथरणें—सक्रि १ थोपेंत बरळणें 'नको बाथरों या भया चेंमि नावें।' –सुराम युद्ध ५ १५८ २ गजणें

बोंथरा बोंथारा—पु (कों) बोंथ १ अर्थ पहा डगला किंवा कफनीप्रमाण उपयोग करावयाचें वस्त्र [बोथ]

बाथरी—स्त्री (ना) गोधडी

बाथलें—न सासरीं जाण्यास निघालेल्या मुलीबरोबर दिलेल्या वस्तूचें बोचकें

बोथाटी—स्त्री काठीच्या दोन्ही टोकांस चिंध्यांचे लाक डाच गोळे बांधून ती फिरविण्याचा खेळ अशी गोळे बसविलेली काठी **०करदार**-पु बोथाटी फिरविणारा मनुष्य, मिरवणुकीमध्यें बोथाटी घेऊन जाणारा इसम

बोंथी—स्त्री १ टोंक अणकुची २ चितान्याची कुचली, पीस ३ (कु) गुडदी भांडें धुण्याची दगडी कुंडी इ०स भोंक पडलें असता त्यांत घातलेला बोळा बोंथा ४ काथ्याचें केलेलें पायपुसणें तव्यास तेल लावण्यासाठीं घेतलेली नारळाची शेंडी पुसणी ५ बाध अर्थ १ व बोंथरा पहा (क्रि० घेणें मारणें) ६ (गो) लहान बोळ **०केळ**-स्त्री कळीची तीनधारी फळाची एक जात **०केळें** न वरील कळीचें फळ हें केळें आखूड गुटगुळें जाड सालीचें व त्रिधारी असतें

बोद्—स्त्री चार कावळीं आठ धोंगड्याचा समुदाय

बोद्—पु (माण) खांबाच्यावरील लाकडी उथळें व तुळई यामध्यें बसविलेला लाकडी तुकडा भडवी गिटवी

बो(बा)द्—न १ मृदंग पखवाज इ०स लावावयाची भिज विलेली कणीक ही वाद आवाज येण्यासाठीं लावतात **बोद**-वि १ बेचव नीरस मंद २ कर्णकठोर मंजुळ नसलेला बदबदीत (आवाज) ३ खणखणीत नव्हे अशा आवाजाचा (रुपया मृदंग इ०) **बोदरें बोंदरें**-न जास्ती शिजल्यामुळें झालेला भाताचा लगदा

बोंद—न कवडी हस्तिदंताचा तुकडा इ० जुगाराच्या खेळात (द्रव्यस्थानीं) मोजण्याकरितां घेतात तो

बोदगा—पु एक प्रकारचें गवत

बादड—वि बोजड पहा

बोद(ध)णें—अक्रि (ना) तृप्त होणें पोटभर खाणें

बोदय—पु तांबूस रंगाचा एक लहान मासा

बोंदर-दार—न (कु) जीर्ण वस्त्र फाटकें वस्त्र जुनापुराणा, पुष्कळ वापरलेला व घाणेरडा कपडा जुनेर (एकवचनी स्वतंत्र, पुढील शब्दाशीं जोडून) धोतराचें-लुगड्याचें-पागोट्याचें-शेल्याचें-चोळीचें-खणाचें-बोंदर **बोंदर बोंदरा**-वि निष्का ळजी गचाळ घामट घाणेरडा गैरे अव्यवस्थित कपडे घालणारा वागणारा (व) बोदान्या **बोंदरी** स्त्री १ तरटाची मोठी पिशवी पोतें गोणपाट २ (खा) गोणपाटाच्या पिशवींत भरलेला कापूस एका बोंदरीचें वजन अदमजें दीड मण असतें

बोंदा—(व) शिंदीच्या झाडाच्या बिया

बोदी—स्त्री बोथी कळ पहा

बाध—पु १ जाणीव समजूत बुद्धि ग्रह; आत्मबोध म्हणोनि अतिशयें विषया सेवावा। तैसा बोधु नोहावा।'–ज्ञा १ ३४८ २ स्पष्टीकरण विशदीकरण समजावणी माहिती

सांगणें ३ चित्स्वरूप, महाज्ञान, पूर्ण माहिती 'जे तूचि तू सर्वां यया। मा कोणा बोधु कोणा माया। ऐसिया आपेंआप लाघविया। नमो तुज।' -ज्ञा १४ ६ ४ उपदेश, मार्ग, सूचना, परिचित करणें ५ जागृति, जागेपणाची स्थिति, जागृत अवस्था, प्रबोधित अगर प्रबुद्ध स्थिति 'जागणें जैसें आना। बोधाचेनि।' -ज्ञा १५ ५२९ ६ फुलाचें उमलणें [स बुध्=जाणणें] ०गम्य-वि समजण्याच्या कोटींतलें, ज्ञान होण्याच्या किंवा समज पड ण्याच्या आटोक्यात असलेला, याच्या उलट बोधागम्य. ०नीय-वि स्पष्ट करून सांगण्यास योग्य, समजविण्यासारखें, शिक विण्यास योग्य, माहिती करून देण्यासारखें **बोधणें**-सक्रि (काव्य) बोध करणें, स्पष्टीकरण करणें, समजाविणें, शिकविणें ज्ञान सांगणें, माहिती देणें, उपदेश करणें 'आता ऐसियापरी बोधसी। तरी निकें आम्हां करिसी।' -ज्ञा ३ १३ -अक्रि जाणणें, समजणें, बोध होणें, ज्ञान होणें, जागृत होणें 'तो वीवकु बटला। कि प्रबोधु बोधला।' -भाए २५३. [स] ०क-वि १ समजावून सांगणारा, अर्थ स्पष्ट करणारा २ उपदेशक, बोध करणारा, शिकविणारा, सुचविणारा ३ जागृति करणारा, जागें करणारा ०**शक्ति**-स्त्री दुसऱ्यास बोध करण्याची शक्ति, शिकविण्याची योग्यता, अर्थ स्पष्ट करण्याची लायकी **बोधज्ञा**-वि जाणणारा, समजणारा **बोधन-ना**-नस्त्री १ बोध करणें, उपदेश करणें, माहिती सांगणें, दिशा दाखविणें, सूचना, मसलत २ जागृति, जागें करणें 'अशी आदिलशहाचे बोधनेवरून त्या कडे आले' -तंजावर यथील मराठी शिलालेख [ता बोधनै] **बोधपर**-वि उपदेश करणारें, बोध करणारें **बोधलेपण**-न ज्ञान संपन्नता 'येणें थोर बोधलेपणें। तयासि गा दहीं असणें।' -ज्ञा १४ ३१८ **बोधविणें**-सक्रि जाणविणें, सुचविणें, माहिती करून देणें, समजाविणें, शिकविणें, दाखविणें **बोधव्य, बोध्य** वि स्पष्ट करण्यास, सांगण्यास, शिकविण्यास शक्य, जरूर, योग्य, बोध करण्यासारखें **बोधा**-पु उपदेश मार्ग, ज्ञान [बोध] **बोधागम्य**-वि जाणण्यास कठिण, न समजण्यासारखें अतर्क्य **बोधाभास**-पु १ ज्ञानाचा आभास २ (ल) जीव -हंको **बोधित**-वि बोध केलेला, केला गेलेला शिक्षित सांगितलेला, समजाविलेला किंवा समजलेला **बोधिनी**-स्त्री कार्तिक शुद्ध एकादशी या दिवशीं विष्णु जागृत होतो -वि बोध करून देणारी समजाविणारी **बोध्य**-पु ज्ञानाचा विषय जाणण्याची गोष्ट, पदार्थ 'तैसा बोध्यजात गिळितु। बोधु बोधें ये मज आतु। मिसळला तेथ सांयतु। अबोधु गेला।' -ज्ञा १८ ११०६

बोधगें—न मूग, उडीद, मटकी यांचा कोंडा, भूस

बोधलाबावा—पु ढेरपोट्या, गबदुल मनुष्य [बोधला-एक विशेषनाम+बावा]

बोधावा—पु शुभवर्तमान -हर [बोध]

बोन, बोनें, बोनेवटी—न १ (महानु) नैवेद्य, पक्वान्न, अन्न, भात बोणें पहा (क्रि० दाखविणें) 'मकरंदाची बोनेवटी। भ्रमर कवि आरोगी।' -भाए २२० 'देवो बोनयाच्या अव सरीं। लोभें वीर आठवण करी।' -ज्ञा ११ ५५१. २ मृदंगाला लावण्याची भिजविलेली कणीक बोण पहा (क्रि० लावणें) ३ (बायका) मंगलागौरीच्या पूजेच्या वेळीं देवीस वाहिलेले कणकेचे आमले, खामले, हाराहेरा, नागोबा, पाटावरवंटा इ० पदार्थ दुसऱ्या दिवशीं हे सर्व निर्माल्यातून काढून गायीस घालितात किंवा खातात ४ (व) बोडण, दहिंभात ५ गाळगाळ, उष्टेंखरकटें [का बोन=भात, अन्न]

बोनस—पु १ बक्षीस, बक्षीस म्हणून दिलेली जास्त रकम २ (विमा) तोषिक, वर्धन, वर्धित, व्याजाशिवाय दिलेला नफा [इ]

बोपला—पु (व) अतोनात सुजलेला शरीराचा अवयव. 'रात्रींतून एकाएकीं पायाचा बोपला झाला नी भयंकर ठणका लागल्या'

बोपला—पु (व) छपरीच्या वगैरे खांबावरचा सुमारें एक एक फूट लांबीचा ठोकळा

बोपा—पु १ (व) फाजील लाडावलेला मुलगा, बाब्या २ (व) जिच्यावर फाजील प्रेम आहे अशी वस्तु 'पायाला फोड झाला तर बोपा बोपा करून घेऊन बसल्यानें काय होणार?' [बाप?] ०**पाळणा**-पु (व) तान्ह्या मुलाची प्रकृति ठीक राहण्यासाठीं सटवाईस वाहावयाचा लाकडाचा लहान पाळणा व लाकडी बाहुली

बोंच—पु (गो) बोम, लहान मुलास दूध पाजण्याचें कांचचें भांडें [पोर्तु एबिगो]

बोंर-म—१ (नाविक) नाळेवरचें शीड २ नाळेवरील लहान शीड लावण्यासाठीं असलेलें लाकूड, नाळेवरील डोलकाठी ०**पाटली**-स्त्री (नाविक) दाट्यावर लाकडी बोंब अडकविण्या साठीं एक आडें ठोकतात तें याच्या मध्यावर खालच्या अंगास खाचा ठेवितात कारण बोंब व आडें यास बांधणारी दोरी या खाचेतून भरून घेतात ०**पाटली-हांजा**-स्त्रीपु नाळीवरचें शीड वर करण्याची दोरी

बोंब—स्त्री १ तोंडावर हात मारीत मारीत काढलेला मोठा आवाज शंखध्वनि (अति दुःख महत्संकट तक्रार किंवा शिमगा यावेळीं केलेला) (क्रि० मारणें, ठोकणें) २ हाकाटी, दुर्भिक्ष 'यंदा पाण्याची फार बोंब उडाली' ३ पुकारा, गलबला, ओरडा [दप्रा बुंबा ध्व व] म्ह० (राजा) मृगाआधीं पेरावें व बोंबे आधीं पळावें ०**उठणें** १ बोंब लागणें पहा २ भुमका उठणें जाहीर होणें ०**पडणें वाजणें-होणें**-१ ओरडा होणें, हाकाटी होणें, न मिळाल्यामुळें बोभाटा होणें २ अत्यंत प्रयासानें मिळणें दुर्भिक्ष होणें (कोणेकाच्या नावाची) ०**पडणें**- एखादें दुष्कर्म अमक्यानें केलें असा बोभाटा होणें ०पाडणें-

(ना.) (उपरोधिक) हातकृत्य करणें; दिग्विजय करणें, दिवे लावणें. ०लागणें–कळ उठणें; वेदना होणें; बोंब उठणें; वेदनांनी ओरडण्याइतकें दुःख होणें. (एखाद्याच्या नांवानें)बोंब मारणें–एखादी वाईट गोष्ट अमक्यानें केली असें सांगत सुटणें. काय बोंब मारली–(व.) कोणती कर्तबगारी केली? बोंबलणें–अक्रि. १ बोंब मारणें; बोंब ठोकणें. २ (एखादें कार्य किंवा मसलत) फसणें; शेवटास किंवा पूर्णत्वास न जातां मध्येंच निःशेष होणें; कांहींएक निष्पन्न न होणें. ३ (व.) टेंमलणें; मोठ्यानें रडणें. बोंबलता–वि. बोंबलणारा; बोंब मारणारा. म्ह० रडत्याची शेती बोंबलत्याचें दुभतें. बोंबलपट्टी–स्त्री. १ मोठा आरडाओरडा; हाकाटी; गलबला. २ स्वतःची फुशारकी; आत्मस्तुति; आत्मश्लाघा. बोंबल बाराखडी–स्त्री. अंगीं मुळींच विद्वत्ता नसून पांडित्याची ऐट दाखविणें. बोंबलभिक्या–वि. कपाळकरंटा, कमनशिबी; दुर्दैवी. [बोंबलणें+भीक] बोंबल्या–वि. १ नेहमीं बोंबलण्याची किंवा आरडाओरड करण्याची संवय असलेला; बोंबलणारा. २ नेहमीं फुरफुरणारा (घोडा) म्ह० (व.) येरे माझ्या मागल्या पाप न जाई बोंबल्या. बोंबल्या गणेश–हणमंत–पु. १ वाचाळ, वटवट्या, तोंडाळ इसम. २ गुप्त गोष्ट मनांत न ठेवणारा मनुष्य. ३ नेहमीं अमंगळ बोलणारा. अभद्रभाषी, रडया माणूस. [बोंबलणें+गणेश–हणमंत] बोंबळी–स्त्री. बोंब. –शार. बोंबाबोंब–स्त्री. भयंकर हाकाटी; आरडाओरड (अनर्थामुळें झालेली). 'कां मग बोंबाबोंब।' –टिळक. [बोंब द्वि.] बोंबाळ–पु. गोंधळ; धांदल; दंगलधुमाकूळ; गडबड; धामधूम (मेजवानी इ०मध्यें). म्ह० गावांत लगीन कुत्र्याला बोंबाळ. बोंबाळणें–उक्रि १ गोंधळांत सांपडणें; त्रासांत अडकणें; गोंधळून जाणें; गडबडून जाणें. २ गोंधळ करणें; गडबड उडवून देणें; गोंधळांत पाडणें; त्रास देणें बोंबो–वि (गो.) वेडा; मूर्ख. बोंब्या–पु. १ गयेमधील एक पंड्या; हा यात्रेकरू आले म्हणजे त्यांच्या पुढें बोंब मारीत जातो. २ हाकारा करणारा नोकर. 'त्यांत बोंब्या निघून गेला।' –ऐपो ५२. ३ (थोड्याशा दुखापतीमुळें किंवा भीतीमुळें) मोठी ओरड करणारा; बोंबलणारा. ४ काम फत्ते करून न येणारा (एक शिवी)

बोचकणें—अक्रि. १ तोंडांत कोंबणें; बोकाणा भरणें (तिरस्कारार्थी). २ (यावरून सामान्यपणें) खाणें. बोचका–टा–पु बोकाणा; मोठा थोरला घांस. (क्रि० भरणें; घेणें; मारणें).

बोबडा—पु. हरळीच्या जातीचें गवत.

बोबडा—वि. १ अस्पष्ट उच्चार करणारा; सर्व वर्ण स्पष्टपणें उच्चारतां न येणारा (मनुष्य); स्पष्टोच्चारास असमर्थ असलेलें (वागिंद्रिय); अस्पष्ट वर्णोच्चार असलेलें(भाषण). २ अर्धवट शिजलेला. (डाळ, तांदूळ). [ध्व. ब–ब!] बोबडकांदा–वि. बोबडें बोलणारा (इसम). बोबडणें–सक्रि. बोबडें बोलणें. बोबडी–स्त्री. (भयानें, गोंधळानें, जीभ आंखडल्यामुळें होणारा) अस्पष्टोच्चार; अस्पष्ट वाणी, बोलण्याची तारांबळ (क्रि० वळणें; पडणें). 'वेदांतासी पडे बोबडी।' –विउ ७.५५. ०घळणें–भयानें अस्पष्ट उच्चार निघणें. (ल.) फार घाबरणें.

बोंब(बा)डा—न. बुडबुडा; फुगारा [सं. बुद्बुद]

बोंबणें—उक्रि. १ भांडें (जाळ मंद लागावा व तें काळें होऊं नये म्हणून) मातीनें अगर राखेनें माखणें; लिंपणें; सारवणें. २ तळण्याआधीं पिठानें माखणें; पिठांत बुडवून काढणें (बटाटा, वांगें इ० चे काप). ३ शेण, माती, चिकी इ० नीं भोंक बुजविणें; बुजवून टाकणें; बंद करणें. ४ भरणें; लिप्त होणें; माखलें जाणें. 'मग दुःखाचेनि बरबटे बोंबलें।' –ज्ञा ७.८८.

बोंबति—न (महानु.) वाद्य. 'दुमदुमिती बोंबतिआं। घनघनिती तांबकिआं।' –शिशु ५२४. [ध्व. बोंब]

बोंबरी—पु एक लहान मासा.

बोंबऱ्या—पु. आंब्याची एक जात; खोबऱ्यासारखा लागणारा आंबा. –कृषि ६७.

बोंबळ—न. (राजा) डोळ्यांतील बुबूळ; डोळ्यांतील बाहुली. [बुबूळ]

बोंबळ—न. बोंबाळ.

बो(बों)बाणें—अक्रि. बोभाइणें; बोभाटणें; मोठ्यानें बोलणें, हांक मारणें; गाजावाजा करणें; बडबड करणें. 'जैसी पिकली दुती आदरें। बोभात निघे।' –ज्ञा १३.३०४. [ध्व. बोंब]

बोंबाळ–ळी—बंबाळ–ळी पहा.

बोंबी—स्त्री. बेंबी. [सं. नाभि] बोंबली–स्त्री. (गो. ना.) बेंबी. ०पिकप–(गो.) (ल.) तारुण्य येणें.

बोंबील—पु. (गो.) लाकडाला भोकें पाडणारा भुंगा.

बोंबील—पु. १ माशाची एक जात (या जातीचे मासे आक्टोबर–नोव्हेंबरमध्यें पकडले जातात). २ वाळविलेला मासा. [पोर्तु बॉमेल]

बोभाइणें, बोभाणें—उक्रि. १ (काव्य) मोठ्यानें हांक मारणें; बोलावणें. २ ओरडणें; ओरड करणें; हाकाहाक करणें. 'आपले परावे कोणी नेणें भोंवतीं। त्यांच्या नावें बोभे बोभे हा हो श्रीपति।' –तुगा १३१. 'कृष्णातें पार्थातें कर्णहत समस्त वीर बोभाती।' –मोकर्ण ३६ ३५. [बाहणें] बोभा–स्त्री. (काव्य) हांक 'तुका म्हणे झालों निराळा। आतां गोपाळा देऊं बोभा।' –तुगा२०२. बोभाट–टा–पु. १ प्रसिद्धि; गवगवा; बोलवा. (गुप्त गोष्टीचा). २ गर्जना; घोष; गजर. 'आगेसीं बोभाटु। साडिती मेघ।' –ज्ञा १८.७३४. ३ ओरड; हाकाहाक; हाकाटी. 'बाउगें बोभाट वर्माविण।' –तुगा १४. ४ गाऱ्हाणें; चागाळी; तक्रार.

'तुझे कथिति गोपिका विविध तीस बोभाट ते।'–केका ८६ ५ गावगुडकी [बोभ+भाट प्रत्यय] म्ह० काम थोडें बोभाट मोठा **बोभटणें**–अक्रि १ वाजणें, गर्जणें, गाजणें 'हणझुणा वाजती नपुरें।वाकी बोभाटती गजरें।'–दा १ २ ३३ २ हाक मारणें, बोलावणें, ओरडणें 'उंच स्वरें बोभाटत।'–गुच १६ ६४ ३ बोभाटा होणें, कुप्रसिद्धीस येणें, बोलवा होणें **बोभावणें**–अक्रि १ (काव्य) घुमडाणें, कोल्ह्यानें आवाज करणें, ओरडणें, घुमणें, कोल्हेकुई करणें बोभाइणें पहा 'राजमंदिरीं अमंगळ। दिवाभीत बोभावती।' २ मोठ्यानें ओरडणें, हाक मारणें 'ते वेळीं महा विश्रुतें। बोभाविलें आकान्तीं।'–मुभादि ६ २२ **बोभाविणें**–अक्रि (काव्य) मोठ्यानें ओरडून हाक मारणें बोमाणें पहा 'एकमेकातें बोभाविति।'

बोम—पु १ तोंड शिवलेल्या पोत्यातील धान्याचा नमुना पाहण्यावरता आत खुपसता येण्यासारखें टोंकदार व खोबण असलेलें एक लोखंडी हत्यार बम्या पहा २ (को नाविक) बोंब पहा

बोय—स्त्री १ वास, गंध २ (ल) वासाची लहर, रुचि, छटा 'इंग्रजाचे मगजातील बोय येती की तुम्ही कुमकेस न आला तरी काय गेलें?'–ख ८ ४३५२ ३ सार, अंश [फा बोय्]

बोय—स्त्री. १ (राजा.) दर्झी २ लसणाची, नारिंगाची पाकळी, फाक, फोड ३ (गो) बीं [बी]

बोय—स्त्री (खा.) बाई

बोयदा—पु (को) विनान्यालेल्यतचा लहान मासा

बोयरा—पु समुद्रात खडकाची, धोक्याची जागा दाखविण्यासाठीं ठेवलेली तरंगणारी वस्तु [ई बॉय] **बोयराप**–न (नाविक) गलबताच्या नांगराबरोबर निशाणीकरिता पाण्यात सोडण्याचें लाकूड

बोॅय—न (कु) (अव बोई) शताची सीमा (हद्द) बरोबर करताना उपयोगात आणण्याची काठी, अशा तीन काठ्या पुरून सरळ रेघ मारतात (मोजणीच्या बावट्यासारख्याच या असतात)

बोर—नस्त्री एका जातीचें गवत **बोरीचा झाळी**–स्त्री बोर गवताची चटई

बोर—स्त्री १ एक काटेरी फळझाड याचें फळ सुपारीएवढें, वाटोळें व रुचकर असतें झाडास उत्तम डिंक (लाख) येतो लाकूड नांगर, गाडे इ०स उपयोगी असतें याच्या दाडेबोर, चणेबोर इ० जाती आहेत २ बोराच्या आकाराचा बायकाचा वेणींत घालण्याचा सोन्याचा दागिना राखडि सुंदर मूद बोरही।'–अमृत ५५ ३ बाळसर, तांबूस रंग, बोरासारखा रंग (घोड्याचा) याचे प्रकार दोन –तेल्या बोर आणि तावडा बोर 'भला घोडा अस्सल काबूलचा लाल बोर टाकमतुर्की।'–पला –न १ वरील झाडाचें फळ २ बोराएवढें मणें –वि काळसर तांबूस असा, बोराच्या रंगाचा (घोडा) 'भाऊसाहेब बोर घोडीवर स्वार झाले'–भाव ११५ [सं बदरी=बोरीचें झाड, बदर=बोर (फळ), प्रा बोअर, बोर, हिं बेर] म्ह० ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी (बाभ्र) **बोरांतील कीड, आळी**–१ (ल) नाजुक व फार सुंदर स्त्री २ लट्ठ व आत्मसंतुष्ट मनुष्य **बोरीस बोरें आणणें**–१ (खोडकर मुलास) बोराप्रमाणें झाडास लटकवून देणें, झाडास टांगणें, झाडाला बांधून ठेवणें २ अशक्य म्हणून समजण्यात आल्ली गोष्ट शक्य कोटींतील करणें 'रामदया पैसे देत नाहीं म्हणता ठीक आहे, मी बोरीस बोरें आणीन' (त्याच्याकडून पैसे वसूल करीन) सामाशब्द– **०कंडा, कंठा**–पु एक कंठा, घोड्याच्या अंगावरील सामान **०कांटी, बोराटी, बोरांटी**–स्त्री बोरीची काटी, फांदी, काठी, बोरीचें शिरें [बोर+काठी] **०कूट**–बोरें वाळवून सार इ० करण्यारिता करून ठेवलेली पूड **०खडा**–पु मुलींच्या सागरगोट्याच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द **०न्हाण**–न फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा किंवा रंगपंचमीच्या दिवशीं वर्षाच्या आतील मुलास बोरें, द्राक्षें, चुरमुरे व मिठाई एकत्र करून त्यानें स्नान घालणें **०माळ**–स्त्री बोराच्या आकाराच्या सोन्याच्या मण्याची गळ्यांत घालण्याची माळ

बोरंगाळी—वि (महानु) थोडथोडा, अल्पसा, झिमझिम (पाऊस) 'बोरंगाळी बोरंगाळी पाऊस येताय'–पैठण, लीलाचरित्र ४७

बोरड—न (कु) नारळीचें जुनाट झाड

बोरद—न (नाविक) बोडद पहा

बोरपी, बोरीप—भोरपी, भोरीप पहा

बोरबार-रा—पु १ खटपट, शीण २ सुखदु:ख –हको [प्रा]

बोरशा—पु खानदेशातील एक प्रसिद्ध आंबा –कृ ६७९

बोरशी-सी—स्त्री १ (विल.) बुरशी २ दातांवरील किटण, घाण, बुरा

बोरा—पु हिरवें, कच्चें, टणक फळ, दोडा

बोरा—पु (महानु) लाल खडा 'जैसा अवाडापुरिचा बोरा। होय सगात्र सेंदुरा।'–भाए ६४५

बोरा बोरिया बोऱ्या—पु १ पोती, गोणपाट इ० करण्याच्या उपयोगी कापड अशा कापडाचें केलेलें पोतें, टरट, बिछाईत, जाजम, बारदान गोणपाट २ शिंदी, ताड इ० च्या पात्याची चटई, आवरी 'काय महर्घ तृणाचा बोऱ्या।'–अमृत ११७ ३ लोकर इ० ची जाड वेठक बुरणूस, सुताचा विणलेला झोऱ्या ४ (वे) साळी, भात ठेवण्यासाठीं तुराट्या इ० चीं विणलेली कणग, थाहरी (सामान्यत) बोदरा किंवा बोहरी ५ (ल.) फजीती –वि १ दिवाळखोर २ अनाथ, दुर्बळ गरीब,

कंगाल (माणूस); भिकार; (पदार्थ). [फा. बूरिया] ०उडणें-होणें-वाजणें फजीती होणें; अप्रतिष्ठा होणें; पत उडणें; बोजवारा होणें ०बागवान-वि कंगाल ०भाई-वि. कफल्लक. बोरी-स्त्री. १ सराफ लोकाची पैसे ठेवण्याची लांब पिशवी; कसा. २ चटई.

बोरी—स्त्री बोरीचें झाड. [सं. बदरी]

बोरू—पु १ लेखणी करण्याच्या उपयोगाचें जाड गवताचें तृण; वरू. बोरूंची वसईप्रमाणें बेटें नदीच्या किंवा ओहोळाच्या किनाऱ्यास होतात, याचें ताट जोंधळ्याप्रमाणें दिसतें काळा व पांढरा अशा याच्या दोन जाती आहेत. घरातील कूड, लेखणी, पत्रावळी लावण्याच्या चोयी वगैरे कामीं उपयोग -वगु ४.११२. २ (व.) तागाची एक जात, सोनताग.

बोर्ड—पु १ फ l; तक्ता. २ जेवणखाण. ३ सभा; संघ; मंडळ. उदा० बोर्ड ऑफ ट्रेड=व्यापारी मंडळ, मेडिकल बोर्ड=वैद्यकमंडळ. [इं.]

बोर्डिंग—न भोजनवसतिगृह. -शर. [इं.]

बोर्न्यें—न (कों.) बैल गाडीच्या गाताच्या खालची आडवी लांकडी फळी.

बोल—पु (गो.) एक प्रकारचा आंबा.

बोल—पु १ बोलणें; भाषणातील अवयवभूत जे शब्द किंवा जीं वाक्यें तीं; वाणी; भाषण. २ शब्द. पूर्वींचें भाषण; बोलून दाखविलेलें मनोगत, मत; विचार; वचन. 'केला म्यां सत्य बोलिला बोल।' -मोआश्व २ १३४. 'परिसोनि बोल कानाहीं।' -मोउद्योग १३.२३३. ३ दोष; दोषारोप, निंदा; टपका 'भीष्म-धृतराष्ट्र-विदुर-द्रोण-कृप-नृपासि बोल तो लावी।' -मोसभा ५ ४५. ४ वाद्यावर प्रहार करून काढलेला विशिष्ट ध्वनि. उदा० तबल्याचे बोल (क्रि० काढणें, वाजविणें) ५ वर्णन. 'असोत हे बोल। चालता जालें नवल।' -शिशु ५५५ ६ गान्हाणें. 'आर्तबोलाची साटवण।' -ॠ १६. [सं. ब्रू, म बोलणें; दे. बोल=कलकल] म्ह० बोलाचीच कढी बोलाचाची भात। जेवोनिया तृप्त कोण झाला। (खरें कांहीं न देता फक्त तोंडाची कोरडी सहानुभूति दाखविल्यानें कोणाचें समाधान झालें आहे काय!) ०करणें-(महानु) बोलणें, भाषण करणें. 'तव तो लक्ष्मी वातु। धाकुटियासी बोलु करितु।' -शिशु १७५ ०ठेवणें-लावणें-दोष देणें, लावणें; नावें ठेवणें 'लावियला म्यां दु खीं बाई त्या ईश्वरासही बोल।' -मोकृष्ण ८३.३६ ०बोलणें-आपलें म्हणणें काय आहे तें स्पष्टपणें सांगणें ०लागणें-दोष लागणें, बट्टा लागणें; कालिमा लागणें 'तरि भरत कुळगुरूंच्या लागेना बोल काय गा महिम्या।' -मोउद्योग ३ ५०. बोलांत बोल नसणें-बोलण्यांत मेळ नसणें; बोलण्यात विसंगति असणें. बोलाफुलास गाठ पडणें-१ फूल पडेल असें म्हणण्याला आणि फूल पडण्याला एकच गाठ पडणें. २ सहज म्हणून बोललेली गोष्ट काकतालीयन्यायानें घडून येणें. बोलले बोल सिध्दीस नेणें-दिलेल्या वचनाप्रमाणें वागणें; सामाशब्द- बोलगडा-गाडा-वि. बोलका; बडबड्या; वाचाळ, वारेमाप बोलणारा; (शब्दशः गाडीभर बोलणारा). [बोलणें+गाडा] ०घेवडा-घेवडी-वि. वाचाळ (मनुष्य अगर स्त्री); वटवट करणारा-री; फार बोलण्याचा स्वभाव असलेला. ०तान-स्त्री ज्या तानेमध्यें चीजेंतील अक्षरें विवक्षित स्वरानें म्हटलीं जातात ती तान ०पुतळी,-माणकी-स्त्री.फार बोलणारी, डौलानें बोलणारी स्त्री. ०भाक-पु वचन; शपथ; करार. ०भांड-वि. १ आवेशानें बोलण्याच्या व भांडणाच्या कामांत पटाईत. २ यत्किंचित कारणावरून भांडावयास सिद्ध होणारा ०वरी-क्रिवि. शब्दांनीं. 'ज्यासि परब्रह्म आलें हाता। तोचि जाणें सद्गुरूची पूज्यता। इतरांसि हे न कळे कथा। अनुमानता बोलवरी।' -एभा १३.७४६. ०वा-वाय-पुस्त्री. (कों.) लोकवार्ता, वदंता; चारचौघांत प्रवृत्त झालेली बातमी. बोलका, बोलिका-वि. १ बोलणारा; चांगलें बोलणारा. २ फार बोलणारा, वटवट करणारा; वाचाळ; बडबड्या; भाट. ३ बोलूं शकणारा; बोलता येत असलेला (पोपट, लहान मूल) ४ वक्ता; संभाषणांत भाग घेणारा; घुम्यासारखा न बसणारा. [बोलणें] ०का-चालका-वि. बोलण्यास व चालण्यास येऊं लागलेलें (मूल). [बोलणें+चालणें] बोलबाला-पुक्रि. उत्कर्ष; वैभव; विजय; भरभराट, अभ्युदय, चटती कमान; कीर्ति. 'शत्रूवर बोलबाला। आले वरून शहर पुण्याला।' -ऐपो २३७. (क्रि० होणें) [हि.] बोलाचाली, बोलाबोली, बोलाचाल-स्त्री. १ संभाषण; बोलणें-चालणें. २ वादविवाद; भांडण; बाचाबाची; रागारागानें भाषण बोलाचालीवर येणें-भांडू लागणें; चिरडीस जाऊन बोलणें.

बोलु-लू—पु. बोल; वचन, शब्द. 'तैसे दीसती बोलु रसाळ तें गाइजावें श्रोता।' -शिशु १६. [बोलणें]

बोलणें—क्रि. १ शब्द उच्चारून मनोगत कळविणें. २ (पोपटानें) कानीं पडलेले किंवा शिकविलेले शब्द उच्चारणें ३ (वाद्यानें) ध्वनि उत्पन्न करणें ४ म्हणणें, नाव देणें. 'पोथीला संस्कृत भाषेत पुस्तक बोलतात.' ५ रागें भरणें; रागावणें, दोष देणें; बोल लावणें. 'मी येथून गेलो तर साहेब मला बोलतील.' ६ व्याख्यान देणें; सांगणें, म्हणणें, कथन करणें [सं. ब्रू ?, प्रा. बोल्ल, देश्य. बोल्ल] म्ह० बोलेल तो करील काय, गर्जेल तो पडेल काय! बोलणें फिरावणें-बोलता बोलता आशय बदलणें; बोलणें सावरणें बोलून घेणें-दुसरा मनुष्य रागावेल असें वर्तन करणें; लोकांच्या रागास पात्र होणें. 'मी कधीच कोणाचें उणें उत्तर बोलून घेतलें नाहीं' बोलण्याघर जाणें-(एखाद्याच्या) बोलण्यावर विश्वास ठेवणें. बोलण्यावरून बोलण येणें-

वाढणें-एखादी गोष्ट बोलत असतां इतर गोष्टी सुचून अधिक बोलणें विशिष्ट गोष्टीचा शब्द, उद्देश यांमुळें बोलावें लागणें, वाद विवाद होणें **उत्तर बोलणें, उत्तर करणें**-उत्तर देणें, उत्तर वचयास लावणें 'शेषें तुझ्यास बोले उत्तर। वैसें सुखविलें माझें घर।' **बोलून सुघड-भला-चांगला-मधु**।-बोलणें, वर्तन इ० मध्यें चांगला, सरळ, गोडबोल्या **भाजीपाला बोलणें**-निरर्थक बडबड करणें, भाषणांत अर्थ नसणें **बोलणेंचालणें**-न समागम, व्यवहार, दळणवळण, लोकांशीं वागण्याची तऱ्हा **बोलून चालून**-क्रिवि १ लोकांशीं वागण्याच्या बाबतींत, व्यवहाराला अनुसरून २ उघडउघड, स्पष्टपणें, धडधडीत, आडपडदा न ठेवतां, उघडपणें, सांगूनसवरून 'लागेल असता बोलून चालून दोन रुपये मागून घ्यावे परंतु चोरून एक पैसाहि घेऊं नये' ३ मुद्दाम ४ सर्वथैव, कांहीं झालें तरी **बोलतखेवों**-अ बोलल्याबरोबर 'ऐसें वाक्य जीं बोलतखेवों। मागुता मनुष्य जाहला देवो।' -ज्ञा ११ ६४० **बोलता**-वि बोलणारा, सांगणारा म्ह० मारल्याचा हात धरवेल, बोलल्याचें तोंड धरवत नाहीं **बोलती**-स्त्री वाणी -दार -वि बोलावयाची 'आता बोलती ते नवाई। सांगिजेल।' -ज्ञा १६ ९९२

बोलशी—स्त्री १ दारू भरून ठेवण्याचें शिंग २ (कु) न्हाव्याची धोकटी

बोल्शेव्हिक—पु समाजसत्तावादी, रशियाच्या अत्यंत जहाल मतीच्या क्रांतिकारक वर्गांतील मनुष्य [इं]

बोलाडवाघळी—स्त्री समुद्रातील वाघळी नावाच्या माशाची एक जात प्रकार

बोलाव(वि)णें, बोलाविणें—सक्रि १ हाक मारणें २ आमंत्रण देणें निमंत्रण करणें -न आमंत्रण, निमंत्रण **बोलावणूक**-न (साष्टी-बोळी) बोलावणें, आमंत्रण 'सगळे देवाना बोलावणूक काय दली।' -ममाप १२ **बोल(ला)वणेकरी**-पु १ बोलावणारा, आमंत्रण देणारा माणूस २ निमंत्रित लोकांना जेवणाला बोलविणारा मनुष्य

बोलि(ली)गड-डा—वि बोलका 'अतिशीतळ तो दारुण अग्नी। सुकें पुराणी बोलिगडें।' -एभा ११ ७४०

बोली—स्त्री १ भाषा, भाषाभेद पोटभाषा, एकाच भाषें-तील विशिष्ट प्रकार २ करार वचन, कंत्राट, ठराव 'जावसाल घेउन बोली ठीक झाली' -पया १० ३ शब्द, भाषण बोलणें, म्हणणें 'आता असो हे सकळ बोली। मागील आशंका राहिली।' -दा ८ ३ २५ ४ सोय शक्यता 'अशा पावसात बाहेर पड-ण्याची बोली नाहीं' [बोलणें] **०बोलणें**-(व) हिंमत सांगणें **०सोडविणें**-करारातून सुटण्याला वाट राखून ठेवणें कराराला अपवाद ठेवणें **०चाली**-स्त्री १ केलेल्या कराराच्या बाबतींत वाटाघाट, करारमदार करण्यासाठीं केलेली चर्चा २ संदिग्ध बाबींचा निकाल लावण्याच्या उद्देशानें केलेली वाटाघाट [हिं बोलणें+चालणें]

बोलें—न (महानु) बहुलें, बोहलें 'बहाचें बोलें करौनी।' -शिशु ४५४ [बोहलें]

बोल्ट—पु पेंच असलेला खिळा, बोल्ट [इं]

बोवण-णें, बोह(हो)ण—न. मृदंगाला लावण्याच्या कण-केचा गोळा [बोणें]

बोवलें—न १ (राजा) बोनाडा २ बोहलें, बहुलें

बोवलो—पु (गो) गवताची गंज

बोवा—पु बुवा पहा

बोधा—पु (राजा) लसणाची पाकळी

बोवाळ, बोवाळणें—(बोंब शब्दात) बोंबाळ बोंबाळणें पहा.

बोस—पु (वायकी) मनातल्या मनात कुढणें, आकस, राग, गुस्सा, द्वेष (क्रि० धरणें, करणें)

बोसक—स्त्री (खा) घाण

बोसका—पु (व) तुकडा, काडकें

बोसका-कें—पुन बोचकें, गाठोडें

बोसकाडा—पु (व) ओरखडा **बोसकाडणें**-सक्रि १ (व) ओरखाडणें, बोचकारणें २ (दत्याचें) चोथापाणी होणें

बोहच्क—वि १ वाचाळ, बडबड्या, वटवट्या २ दुस-ऱ्याच्या कामात लुडबुडणारा [स बहुवाचक]

बोहण—न. बोवण पहा

बोहणी-नी, भवानी—स्त्री १ दुकानदारानें सकाळीं दुकान उघडल्यावर होणारी पहिली विक्री ही बहुधा रोखीची करतात, व तिच्यावरून लाभ-हानि समजते 'शेर तांदूळ साठके सजणी। इतकीच रोख जाली बोहणी।' २ (ल) आरंभ सुरवात 'बोह णियसीचि येवढें। भारी जेथ।' -ज्ञा १८ ७८४ ३ लाभ 'पावे सद्गुति बोहणीसचि तया ज्ञानामृतें बोहणी।' -मृगीचरित्र १. [स भवानी का बोणी] **०चे प्रहरीं-पाहरीं-पारीं**-बोहणीचे वेळीं सकाळीं

बोहणें—सक्रि (कुण) बोलाविणें, हाक मारणें, वाहणें 'बोहता जवळि गाय य गुरू।' -अक्क २ मुद्गलाचार्य विरचित रामायणाचें श्लोकबद्ध भाषांतर ३९ [वाहणें]

बोहरणी—स्त्री (व) केरसुणी

बोहरणें—उक्रि नाश पावणें भस्म करणें -शर

बोहरपी बोहोरपा बोहरीप, बोहरूप, बोहोरीप—भारपी भोरीप पहा

बोहरा बोहरी, बोहारी—पु मुसलमानातील एक जात व इसम हे लोक लोखंडी सामान, स्टेशनरी इ० चा व्यापार करतात [स व्यवहारी]

बगाल (माणूस), भिकार, (पदार्थ) [फा नुरिया] ०उडणें-होणें-वाजणें फजीती होणें, अप्रतिष्ठा होणें, पत उडणें, बोजवारा होणें ०वागवान-वि कंगाल ०भाई-वि कफल्लक बोरी-स्त्री १ सराफ लोकाची पैसे ठेवण्याची लाव पिशवी, कसा २ चटई

बोरी—स्त्री बोरीचें झाड [सं बदरी]

बोरू—पु १ लेखणी करण्याच्या उपयोगाचें जाड वाहाचें तृण, वरू बोरूची वसईप्रमाणे बेटें नदीच्या किंवा ओहोळाच्या किना-याशी होतात, याचें ताट जोंधळयाप्रमाणें दिसतें काळा व पांढरा अशा याच्या दोन जाती आहेत घरातील कूड, लेखणी, पत्रावळी लावण्याच्या चोयी वगैरे कामीं उपयोग -वगु ४ ११२ २ (व) तागाची एक जात, सोनताग

बोर्ड—पु १ फ ळ, तक्ता २ जेवणखाण ३ सभा, संघ, मडळ उदा० बोर्ड ऑफ ट्रेड=व्यापारी मडळ, मेडिकल बोर्ड=वैद्यकमडळ [इं]

बोर्डिंग—न भोजनवसतिगृह -शर [इ]

बोर्ये—न (कों) बैल गाडीच्या गाताच्या खालची आडवी लाकडी फळी

बोल—पु (गो) एक प्रकारचा आवा

बोल—पु १ बोलणें, भाषणातील अवयवभूत जे शब्द किंवा जीं वाक्यें तीं, वाणी, भाषण २ शब्द पूर्वीचें भाषण, बोलून दाखविलेलें मनोगत, मत, विचार, वचन 'केश म्या सत्य बोलिला बोल।' -मोआश्व २ १३४ परिसोनि बोल कानाहीं।' -मोउद्योग १३ २२३ ३ दोष, दोषारोप, निंदा, टपका 'भीष्म-धृतराष्ट्र-विदुर-द्रोण-कृप-नृपासि बोल तो लावी।' -मोसभा ५ ४५ ४ वाद्यावर प्रहार करून काढलेला विशिष्ट ध्वनि उदा० तबल्याचे बोल (क्रि० काढणें, वाजविणें) ५ वर्णन 'असोत हे बोल। चालता जाले नवल।' -शिशु ५५५ ६ गा-हाणें 'आर्ताबोलाची साटवण।' -ऋ १६ [स ब्रू म बोलणें द बोल=वल्कल] म्ह० बोलाचीच कढी बोलाचाची भात। जेवोनिया तृप्त कोण झाला। (खरें काहीं न देता फक्त तोंडाची कोरडी सहानुभूति दाखविल्यानें कोणाचें समाधान झालें आहे काय!) ०करणें-(महानु) बोलणें भाषण करणें 'तव तो लक्ष्मी कातु। धावुटियासी बोल करितु।' -शिशु १७५ ०ठेवणें-लावणें-दोष देणें, लावणें, नावें ठेवणें 'लाविदला म्या तु सीं वाई त्या ईश्वरासही बोल।' -मोकृष्ण ८३ ३६ ०चालणें-आपलें म्हणणें काय आहे तें स्पष्ट पणें सागणें ०लागणें-दोष लागणें बट्टा लागणें, कालिमा लागणें 'तरि भरत कुळगुरूच्या लागेना बोल काय गा महिम्या।' -मोउद्योग ३ ५० बोलांत बोल नसणें-बोलण्यात मेळ नसणें, बोलण्यात विसगति असणें बोलापुरास गाठ पडणें-१ फूल पडेल असें म्हणण्याला आणि फूल पडण्याला एकच गाठ पडणें २ सहज म्हणून बोललेली गोष्ट काकतालीयन्यायानें घडून येणें बोलले बोल सिध्दीस नेणें-दिलेल्या वचनाप्रमाणें वागणें, सामाशब्द- बोलगडा-गाडा-वि बोलका, बडबड्या, वाचाळ, बेरेमाप बोलणारा, (शब्दश गाडीभर बोलणारा) [बोलणें+गाडा] ०घेवडा-घेवडी-वि वाचाळ (मनुष्य अगर स्त्री), वटवट करणारा-री, फार बोलण्याचा स्वभाव असलेला ०तान-स्त्री ज्या तानेमध्यें चीजेंतील अक्षरें विवक्षित स्वरानें म्हटलीं जातात ती तान ०पुतळी,-माणकी-स्त्री.फार बोलणारी, डौलानें बोलणारी स्त्री ०भाक-पु वचन, २ पण, करार ०भांड-वि. १ आवेशानें बोलण्याच्या व भाडणाच्या कामात पटाईत २ यत्किंचित कारणा-वरून भाडावयास सिद्ध होणारा ०वरी-क्रिवि शब्दांनीं 'ज्यासि परब्रह्म आलें हाता। तोचि जाणें सद्गुरूची पुज्यता। इतरासि हे न कळे कथा। अनुमानता बोलवरी।' -एभा १३.७४६ ०वा-वाय-पुस्त्री (कों) लोकवार्ता, वदता, चारचौघात प्रसृत झालेली बातमी बोलका, बोलिका-वि. १ बोलणारा, चागलें बोलणारा २ फार बोलणारा, वटवट करणारा, वाचाळ, वडबड्या, भाट ३ बोल शिकणारा, बोलता येत असलेला (पोपट, लहान मूल) ४ वक्ता, सभाषणात भाग घेणारा, घुम्यासारखा न बसणारा. [बोलणें] ०का-चालका-वि बोलण्यास व चालण्यास येऊ लागलेलें (मूल) [बोलणें+चालणें] बोलबाला-पुक्रि उत्कर्ष, वैभव, विजय, भर भराट, अभ्युदय, चढती कमान, कीर्ती 'शत्रूवर बोलबाला। आलें वरून शहर पुण्याला।' -ऐपो २३७ (क्रि० होणें) [हिं] बोलाचाली, बोलाबोली, बोलाचाल-स्त्री १ सभाषण, बोलणें-चालणें २ वादविवाद, भाडण, बाचाबाची, रागारागाचें भाषण बोलाचालीवर येणें-भाड लागणें, चिरडीस जाऊन बोलणें

बोलु-लू—पु बोल, वचन, शब्द 'दैसे दीसती बोल रसाळ तें आइकावें श्रोता।' -शिशु १६ [बोलणें]

बोलणें—कि १ शब्द उच्चारून मनोगत कळविणें २ (पोपटानें) कानीं पडलेले किंवा शिकविलेले शब्द उच्चारणें ३ (वाद्यानें) ध्वनि उत्पन्न करणें ४ म्हणणें नांव देणें 'पोथीला सस्कृत मार्तंड पुस्तक बोलतात' ५ रागें भरणें, रागावणें, दोष देणें, बोल लावणें 'मी येथून गेलो तर साहेब मला बोलतील' ६ व्याख्यान देणें, सागणें, म्हणणें, वचन करणें [स ब्रू, प्रा बोल्ल, दश्य बोल्लइ] म्ह० बोलेल तो करील काय, गर्जेल तो पडेल काय! बोलणें फिरविणें-बोलता बोलता आशय किंवा अर्थ बदलणें, बोलणें सावरणें बोलून घेणें-दुसरा मनुष्य रागावेल असें वर्तन करणें, लोकांच्या रागास पात्र होणें 'मी कधीच कोणाचें बोलणें उसनें घेतलें नाहीं' बोलण्यावर जाणें-(एखाद्याच्या) बोलण्यावर विश्वास ठेवणें बोलण्यावरून बोलणें येणें-

बाढणें-एखादी गोष्ट बोलत असतां इतर गोष्टी सुचून अधिक बोलणें विशिष्ट गोष्टीचा संदर्भ, उल्लेख यामुळे बोलावें लागणें, वाद विवाद होणें **उत्तर बोलणें, उत्तर करणें**-उत्तर देणें, उत्तर यावयास लावणें 'श्रेष्ठें तुकयास बोले उत्तर। कैसें बुडविलें माझें घर।' **बोलून सुघड-भला-चांगला-मधुर**-बोलणें, वर्तन इ० मध्यें चांगला, सरळ, गोडबोल्या **भाजीपाला बोलणें**-निरर्थक बडबड करणें, भाषणात अर्थ नसणें **बोलणेंचालणें**-न संभाषण, व्यवहार, दळणवळण, लोकांशीं वागण्याची तऱ्हा **बोलून चालून**-क्रिवि १ लोकांशीं वागण्याच्या बाबतींत, व्यवहाराला अनुसरून २ उघडउघड, स्पष्टपणें, धडधडीत, आडपडदा न ठेवतां, उघडपणें, सांगूनसवरून 'लागले असता बोलून चालून दोन रुपये मागून घ्यावे परंतु चोरून एक पैसाहि घेऊ नये ' ३ मुद्दाम ४ सर्वथैव, कांहीं झालें तरी **बोलतखेवों**-अ बोलल्याबरोबर 'ऐसें वाक्य जी बोलतखेवो। मागुता मनुष्य जाहला देवो।' -ज्ञा ११ ६४० **बोलता**-वि बोलणारा, सांगणारा म्ह० मारल्याचा हात धरवेल, बोलल्याचें तोंड धरवत नाहीं **बोलती**-स्त्री वाणी -शर. -वि बोलावयाची 'आता बोलती ते नवाई। सांगिजेल।' -ज्ञा १६ ३९२

बोलशी—स्त्री १ दारू भरून ठेवण्याचें शिंग २ (कु) न्हाव्याची धोकटी

बोल्शेव्हिक—पु समाजसत्तावादी, रशियाच्या अत्यंत जहाल प्रतीच्या क्रांतिकारक वर्गांतील मनुष्य [इं]

बोलाडवाघळी—स्त्री समुद्रातील वाघळी नावाच्या माशाची एक जात प्रकार

बोलाव(वि)णें, बोलाविणें—सक्रि १ हाक मारणें २ आमंत्रण देणें निमंत्रण करणें -न आमंत्रण, निमंत्रण **बोलावणूक**-न (साष्टी-कोळी) बोलावणें, आमंत्रण 'सगळे देवाना बोलावणूक काय केली।' -मसाप १ २ **बोल(ला)वणेकरी**-पु १ बोलावणारा, आमंत्रण देणारा माणूस २ निमंत्रित लोकांना जेवणाला बोलाविणारा मनुष्य

बोलि(ली)गड-डा—वि बोलका 'अतिशीतळ तो दारुण अग्नी। मुकें पुराणी बोलिगडें।' -एभा ११ ७४०

बोली—स्त्री १ भाषा, भाषाभेद पोटभाषा, एकाच भाषेंतील विशिष्ट प्रकार २ करार वचन कराट, ठराव 'आवसाल पेऊन बोली ठीक झाली ' -पया १० ३ शब्द भाषण बोलणें, म्हणणें 'आता असो हे सकळ बोली। मागील आशंका राहिली।' -दा ८ ३ २५ ४ सोय शक्यता 'अशा पावसात बाहेर पडण्याची बोली नाहीं ' [बोलणें] ॰**बोलणें**-(व) हिंमत सांगणें ॰**सोडविणें**-करारातून सुटण्याला वाट राखून ठेवणें कराराला अपवाद ठेवणें ॰**चाली**-स्त्री १ केलेल्या कराराच्या बाबतींत वाटाघाट, करारमदार करण्यासाठीं केलेली चर्चा २ संदिग्ध बाबींचा निकाल लावण्याच्या उद्देशानें केलेली वाटाघाट [हिं बोलणें+चा॰णें]

बोलें—न (महानु) बहुलें बोहलें 'घडाचे बोलें करौनी।' -शिशु ४५४ [बोहलें]

बोल्ट—पु पेंच असलेला खिळा, बोल्ट [इं]

बोवण-णें, बोह(हो)ण—न. मृदंगाला लावण्याच्या कणकेचा गोळा [बोणें]

बोवलें—न १ (राजा) बोनाडा २ बोहलें, बहुलें

बोवलो—पु (गो) गवताची गंज

बोवा—पु बुवा पहा

बोवा—पु (राजा) लसणाची पाकळी

बोवाळ, बोवाळणें—(बोंब शब्दात) बोंबाळ बोंबाळणें पहा

बोस—पु (बायकी) मनातल्या मनात कुढणें, आकस, राग, घुस्सा, द्वेष (क्रि॰ धरणें, करणें)

बोसक—स्त्री (खा) घाण

बोसका—पु (व) तुकडा, काडकें

बोसका-कें—पुन बोचकें गाठोडें

बोसकाडा—पु (व) ओरखडा **बोसकाडणें**-सक्रि १ (व) ओरखाडणें, बोचकारणें २ (दह्याचें) चोथापाणी होणें

बोहचक—वि १ वाचाळ, बडबड्या, वटवट्या २ दुसऱ्याच्या कामात लुडबुडणारा [सं बहुवाचक]

बोहण—न. बोवण पहा

बोहणी-नी, भवानी—स्त्री १ दुकानदारानें सकाळीं दुकान उघडल्यावर होणारी पहिली विक्री ही बहुधा रोखीची करतात, व तिच्यावरून लाभ-हानि समजते 'शेर तांदूळ साडके सजगणी। इतकीच रोख जाली बोहणी।' २ (ल) आरंभ, सुरवात 'बोहणियेसीचि येवढें। भारी जेथ।' -ज्ञा १८ ७८४ ३ लाभ 'पावे सद्गति बोहणीसचि तया ज्ञानामृतें बोहणी।' -मृगीचरित्र १ [सं भवानी का बोणी] ॰**चे प्रहरीं-पाहरीं-पारीं**-बोहणीचे वेळीं सकाळीं

बोहणें—सक्रि (कुण) बोलाविणें हाक मारणें, वाहणें 'बोहता जवळि गाय ये गुरू।' -अकक २ मुद्गलाचार्य विरचित रामार्याचें श्लोकबद्ध भाषांतर ३९ [वाहणें]

बोहरणी—स्त्री (व) केमुणी

बोहरणें—अक्रि नाश पावणें भस्म करणें -शर

बोहरपी बोहोरपी बोहरीप, बोहरूप, बोहोरीप—भारपी भोरीप पहा

बोहरा बोहरी बोहारी—पु मुसलमानांतील एक जात व इसम हे लोक लोखंडी सामान, स्टेशनरी इ० चा व्यापार करतात [सं व्यवहारी]

बोहरी, बोहिरी—स्त्री. १ देशाबाहेर घालविणें, दशवटा हद्दपारी 'जाली तापामी बोहरी । ते परिएगा पा।'—ऋ ११ २ नाश. सुराडा 'नाचुन केली बोहरी । त्या सर्पाचिया दर्पाची।' —रास ३ ३१६ ३ वणवा, अग्नि 'नाना वनामाजी बोहरी। कर सणी जेवीं न करी।'—ज्ञा १८ ५५५ [?] **बोहरा बोहारा**—वि (व ना) अभद्र, कपाळकरटा, सत्यनाश करणारा, त्रास दायक व अप्रिय व्यक्ति

बोहला, बोहलें, बोहुलें—न बहुलें पहा

बोह(हि)ली—स्त्री बोली, शब्द 'विकाराची सपिली बोहिली।'—माज्ञा ९ ३१५ [बोली]

बोहिर्णे—क्रि बाहुणें पहा

बोहोगणी-णें—स्त्रीन बहुगुणी-णें, बोगणी, बगुणें, पातेली

बोहाचक, बोहोण, बोहोणें. बोहोरी बोहोलें—बोहचक, बोहण इ० पहा

बोळ, बोळक—पु अरद बाग, गल्ली (दुहेरी घरामधील किंवा कुपणामधील) खेंडुकली

बोळ—स्त्री (गो) बागेच्या राखणीबद्दल नारळाच्या रूपात द्यावयाची मजुरी

बोळ—न १ एक प्रकारचा औषधी चीक, डिंक त्याचे प्रकार—(अ) पाहरावोळ व माळतबोळ (आ) काळा, कडु बोळ, एलिया (इ) रक्त्या, तावडा हिरा बोळ (ई) भेसा बोळ (उ) कातबोळ हे आहेत (नुसत्या बोळ ह्या शब्दानें काळाबोळ समजतात) 'जेणें प्रथमचि तुजला लागला बोळ खावा'—सोकृष्ण २१३ 'क्षीरीमध्यें हिंग दुधामध्यें बोळ। तिथेंचि बोंगळ नाश केला।'—तुगा ३०७५ २ दाट झालेलें दहीं शाई, रंग इ० ३ धान्य फळें इ० मधील गाळ साळ टाकाऊ भाग गदळ ४ (गो) भद्दयातील वल्क बोळमो ५ चिकण मातीचा एक प्रकार —वि बोथट 'मामा चाकू बोळ आहे' [स बोल] **०घालणें**—घालून बसणें-फार फार बोलून, हुज्जतघालून छाती दुखवून घेणें (आणि छातीवर बोळ घालण्याचा प्रसंग येणें) (**एखाद्या कामा**[?]) **०घालणें-पाडणें-पाडणें-देणें**—काम विघडविणें, कामाची खराबी करणें

बोळकुलें बोळकें—न १ (मातीचें लाकडाचें, धातूचें) मुलींचें खेळण्याचें पात्र २ (ल) दात नसलेलें तोंड 'तोंडाचें बोळकें झालें' [प्रा बोलअ]

बोळखिळा, बोळखाळ—पुस्त्री गाडीच्या शिवाळीची बाहेरील खुंटी, आतील पोटखीळ

बोळणें—अक्रि १ दाट होणें गोठणें, साकळणें, गोळे बनणें बुळबुळीत होणें (रक्त, दहीं, काजळ, अळिव्याची शाई) २ (गहू बाजरी, हरभरा इ०तील) सत्वाश पूर्ण पोसलेला असणें ३ (ल) (ओळख, माहिती, परिचय) विसरली जाणें, स्मृतिपटलावरून पुसली जाणें, मद होणें ४ (व) शात होणें, तीव्रपणा नाहींसा होणें, ५ (शस्त्र इ०) बोथट होणें ६ पाभरीमधील बीं चाडयातून घसरून खालीं पडणें ७ (ना) फळ परिपक्व होऊन लुसलुशीत होणें —सक्रि १ तेल तूप इ०नीं (एखादा पदार्थ) चोपडणें, माखणें २ (राजा) शाई, दहीं, दूध इ०मध्यें (लेखणी, भाकरी इ०) बुचकळणें, बुडविणें ३ भोंकामध्यें सुती, चिंध्या इ० घालून तें मोठें करणें

बोळणें—न खराब व घाणेरडें झालेलें वस्त्र, हलकें व कमी किमतीचें वस्त्र, बोळा [बोळा]

बोळंबाळ—क्रिवि काठोकाठ, अगदीं काठापर्यंत (क्रि० माप-घालणें, भरणें, मोजणें, मापणें).

बोळवण-णी—स्त्री १ रवानगी, पाठवणी, निरोप देणें २ नववधूचें नवऱ्याचें घरीं थाटामाटाचें प्रथम गमन 'तिची करावया बोळवण। कृष्णा मार्गीं आगवण।'—एरुस्व १५ ७४ ३ विवाहानतर वापक्षाच्या मडळीची सत्कारपूर्वक करून दिलेली रवानगी ४ गावात आलेल्या भुताना अन्नादि बळी देऊन गांवकऱ्यानीं त्याची वाजतगाजत गावाबाहेर केलेली हकालपट्टी ५ पाहुण्याबरोबर थोडसें जाऊन त्याची केलेली रवानगी, दिलेला निरोप ६ पाठवणी, विदागी, केलेल्या कामाबद्दल जाताना दिलेली रक्कम ७ (व) ब्राह्मणेतर जातींतील गर्भाधानाचा समारभ (क्रि० करणें) [का बोल्लु] **बोळव(वि)णें**—१ आलेल्या पाहुण्याबरोबर सत्कारार्थ थोडेंसें चालून त्यास निरोप देणें, रवानगी करणें, पोहोंचविण्यास जाणें विसर्जन करणें, घालविणें, पाठविणें. 'तीन पावलें मातापित्या बोळवाया आली।'—वसा ५५ २ (विनोदानें) नाहींसें करणें, गमाविणें, (मित्र, आप्त, विद्या इ०) विसरून जाणें उदा० 'त्यानें आपली आई बोळविली आणि स्वस्थ बसला' ३ नथ, मुरकें इ० दागिन्यांचा फासा दुमडून घट्ट बसविणें एकरूप करून टाकणें फासा बसातहि अडकणार नाहीं किंवा निघणार नाहीं असा बसविणें ४ बुजविणें, बद करणें

बोळावा-वी—पु १ मुक्कामापर्यंत पोचविण्यासाठीं बरोबर आलेली माणसं, सोबती, लवाजमा पहारा 'पुसता चुका होतो वाटा। सवें बोळावा गोमटा।'—तुगा २४६६ २ बोळवण, बोळवणी, रवानगी ३ विदागी पाठवण

बोळसों—पु (गो) एक प्रकारची मासळी

बोळा—पु १ चिंध्याची गुडाळी, सुना दर्गे, भोंक बुजविणें, भिंत सारविणें, इ०साठीं कापडाचा केलेला गोळा, पोतेरें लहान मुलाच्या तोंडात दुधात बुडवून दिलेली चिंधी २ कागद इ०वर शाईचा, रगाचा इ०पडलेला ठिपका, डाग ३ जुनें व घाणेरडें वस्त्र, ज्याची घडी व्यवस्थित न करता कसा तरी गोळा केला आहे असें वस्त्र, कागद, पानें इ० **०फासणें-फिरविणें**—

१ पुसून टाकणें, पुसून स्वच्छ करणें २ (ल) नाहींसा करणें, बिघड विणें, पूर्वीचें रूप बदलून टाकणें ३ नामंजूर करणें 'पण येथेंच सर्व मुद्यावर बोळा फासला गेला' –सास २ ३१ **बोळ्यानें दूध पिणें**–(अगदीं लहान मुलाला स्वत दूध पिता येत नसल्यामुळें त्याला बोळ्यानें दूध पाजावें लागतें यावरून ल) स्वत ची अक्कल नसल्यानें दुसऱ्याच्या सांगीप्रमाणें चालणें, बुद्धिहीन असणें

बोळी—स्त्री (माण) बोळकें

बोळीहोण-न—पु एक जातीचा होन (नाणें)

बोळूं—न भाकरी, पोळी, थालीपीठ इ० खाताना कोरडे घास तूप, लोणी, दहीं इ० घेतात तें [बोळणें]

बोळून जाणें—(व) विरणें, विरून जाणें [बोळणें]

बोळें—वि (कर) ०व्यवस्थित आकाराचें नसलेलें, कातीव-कोरीव नव्हे असें ओबडधोबड, कड नसलेलें 'बोळें लाकूड स्वस्त मिळतें' [वा॰]

बौ—पु बाऊ, मुलाना भीति दाखविण्याचा शब्द

बौढणें—अक्रि लयास जाणें –हवो

बौद्द-ध्द्ध—पु १ विष्णूचा नववा अवतार २ बुद्धानें स्थापिलेला धर्म ३ बौद्धधर्मानुयायी मनुष्य –वि बुद्धीनें कल्पिलेला, कल्पित कल्पनेंतील **बौध्दावतार घेणें-धरणें**– कोणी कितीहि वाईट केलें तरी न रागावता, उपेक्षेनें मौन धरणें

बौलें—न (महानु) बहुलें 'पढियसी यादवासहितु। बौला वैस तु द्वारकेराया।' –धवळे उत्तरार्ध १३

बौहडा—पु वृष्टि 'आइकै द्वारकापुरसुहडा। मज सुकलया जी झाडा। हे भेटी नव्हे बौहडा। मेघाचा केला।' –माज्ञा (पाठ) ११६७० [बद्दल, स भृ=भरणें]

बौं(बो)हें, बौटें–वि बहुत, पुष्कळ 'आणि तेणें आपुलेपणा चनि मोह। तुम्ही सत घेतले असा बौहें।' –माज्ञा ९ १७ [स बहु]

ब्यहस्तनशीन—वि स्वर्गवासी [फा बेहस्त+नशीन्]

ब्यहाग—पु एक राग, बिहाग पहा

ब्या—उद्गा १ ओरडणें, अगतिकत्वाचा दीनपणाचा शब्द (क्रि० करणें, होणें) २ –क्रिवि ब्या करून [ध्व]

ब्याडगा—पु (जुन्नरी) मुदळ

ब्याणा-ना—पु बयाणा-ना, सचकार [हिं] ०**घायणें**-क्रि अमुक किंमत आल्यास दुसऱ्यास विकावा, नाहीं तर तो माझा, असा एखाद्या पदार्थाविषयीं त्याच्या मालकाशीं संकेत करून त्यावर आपली मोहोर करणें

ब्याणें— न (राजा) १ वियाणें, पेरण्याचें बीं २ उपटून दुसरीकडे लावण्यासाठीं केलेले मिरची इ०चें रोप, झाडाचें कलम हुडा [चो]

ब्याण्णव ब्याणो—न ९२ ही संख्या

ब्याध-द—स्त्री १ रोग, आजार २ (ल) पीडा, त्रास दायक गोष्ट, त्रास्य माणूस [स व्याधि]

ब्यायशी—वि ८२ ही संख्या

ब्यारिस्टर—पु विलायतेंत परीक्षा दिलेला, एक प्रतीचा वकील [इं]

ब्याह(हा)डा, ब्याहडी—वि बहुतेक पिकलेला (झाडावरील आबा, फळ) २ जास्त पिकलेला व कठीण, निबर (हुरडा, धान्याचे दाणे, विशिष्ट वनस्पति)

ब्याह(हा)डा—पु (प्र) बेहडा, बेहड्याचें झाड, फळ

ब्याह्या—वि निर्लज्ज [फा बेहया]

ब्याळ—पु अर्धा आणा

ब्याळ बेहाळ—वि १ निंदक शिवीगाळ करणारा (व) खोडकर, अवलक्षणी २ बीभत्स बोलणारा, विचकट (मनुष्य, भाषा, मुख्यत्वें स्त्रियात)

ब्याळु—स्त्री (नगरी) तिसऱ्याप्रहरचा फराळ

ब्र—उद्गा चकार शब्द, अवाक्षर (क्रि० काढणें) 'एव्हा तु बोलतोस पर सभेमध्यें तुझ्या तोंडातून ब्र निघायाचा नाहीं' [ध्व]

ब्रम—पु (शाप) एक रासायनिक मूलद्रव्य 'ब्रोमीन' यास प्रतिशब्द

ब्रश—पु कुचला-ली (क्रि० करणें) [इं]

ब्रस्पतवार—पु (अशिष्ट) गुरुवार [स बृहस्पतिवासर]

ब्रह्म—न १ सत्तत्त्व, जगत्कारण, सच्चिदानंदरूप वस्तु बाह्यसृष्टीच्या बुडाशीं असणारें नित्य द्रव्य –गीर २२१ २ चार वेद ३ (समासात) ब्राह्मण ४ (ल) जातिभेद किंवा सोंवळेओवळें मोडल्यानें होणारा घोंटाळा, भ्रष्टाकार ५ नवल, गूढ, अद्भुत अथवा दुर्ज्ञेय गोष्ट 'याचेच गाण्यात तुम्हास काय ब्रह्म वाटलें आहे न कळे' ६ ब्रह्मदेव ७ (ल) विष्णु कृष्ण 'ब्रह्मासहि गहिंवरवी महिंवरवीरेंद्र पाडुची भार्या।' –मोउद्योग ७४४ ८ ईश्वर, परमात्मा [स बृह्=वाढणें] (वाप्र) ०**मिळणें सापडणें-हातीं लागणें-प्राप्त होणें**-क्रि (ल) पराकाष्ठेची आश्चर्यकारक, उत्कृष्ट गोष्ट सापडणें, मिळणें सामाशब्द- ०**कटाह** पु जगत्, ब्रह्मांडरूप कटाह 'तय ब्रह्मकटाह शतकूट। हो पाहत असे।' –ज्ञा १ १४७ [स] ०**कन्या**–स्त्री १ सरस्वती २ अहिल्या [स] ०**कप(पा)ट**–न १ त्रासदायक सतापजनक काम पेंच २ पिच्छा न सोडणारें दुर्दैव 'माझे पाठीशीं ब्रह्मकपाट लागलें' ०**कर्म**–न ब्राह्मणाचीं धार्मिक कर्तव्यें [स] ०**काष्ठ**–न मांदार 'गडक्यादि शिळा मूर्ती। का कीं दारु ब्रह्मकाष्ठव्यक्ती।' –एमा २७९९ ०**गाठ**–स्त्री १ जानव्यास दिलेली गाठ पवित्र ग्रंथि २ नेमानेम ३ (ल) घोंटाळा ४ न मोडणारा संबंध [स] ०**गिरि**-पु ज्यापासून गोदावरीचा उगम झाला तो नीलकूट पर्वत [स] ०**गिन्हा-न्हो**–

पु ब्रह्मराक्षस 'वेताळ खडाळ लागला। ब्रह्मगिऱ्हो संचरला।' –दा ३ २ २८ ०गोल–ळ–गोल(ळ)क–पु सृष्टि, जगत् ब्रह्मांड [स] ०ग्रह–हो–पु १ (ग्र) ब्रह्मगिरा–ऱ्हा ब्रह्मराक्षस २ (ल) घर्णसकर अत्यंत घोटाळा [स] ०घातक–को–वि १ ब्रह्महत्या करणारा २ (ल) ब्रह्मद्वेषी [स] ०घोटाळा–पु आचारविचाराची अव्यवस्था, फार गोंधळ ०घोष–पु १ वेदघोष, मोठ्यानें वेद म्हणणें २ ब्रह्म मताचा (जगदीश्वरवादाचा) घोष उपदेश [स] ०घोळ पु १ जातिभेद शुद्धाशुद्धता इ०च्या उपेक्षेनें झालेला घोटाळा, अव्यवस्था 'त्या प्रयोजनात सोंवळ्या–ओंवळ्याचा विचार राहिला नाहीं सर्व ब्रह्मघोळ झाला' २ गोंधळ, अव्यवस्था (पुष्कळ माणसें एकदम बोलण्यापासून उत्पन्न झालेला) परावृत्तीचा गोंधळ ०घ्न–वि ब्रह्मघातक [स] ०चर्य–न १ चार आश्रमापैकीं पहिला, मुंजीपासून लग्नापर्यंतचा–ब्राह्मणाचा आश्रम २ स्त्रीसंग न करण्याचें व्रत (आजन्म किंवा मतागत्वेंकरून), एकपत्नीव्रत [स] ०चर्यस्खलन–न स्त्रीसंगपरित्यागव्रताचा भंग (मुख्यत्वें ब्राह्मणाचा) ०चारी–पु १ मुंजीपासून लग्नाच्या कालापर्यंत सांगितलेले नियम पाळणारा ब्राह्मण, मुंज झालेला मुलगा बटु २ स्त्रीसंगपरित्यागाचें व्रत आजन्म किंवा कांहीं कालपर्यंत करणारा ब्राह्मण 'सोळा सहस्र गोपी भोगून ब्रह्मचारी' ३ (उप) पूर्ण रतिलंपट, व्यभिचारी असूनहि अव्यभिचाराचा व पावित्र्याचा डौल करणारा [स] ०चोटली–स्त्री फारच लहान अशी पटी, दागिना तार भांडें इ० ०जन–पु ब्राह्मण 'तधवा रचिले ब्रह्मजन। तया वेद दिधलें शासन।' –ज्ञा १७ ३३९ ०जीवी पु वेद शिकवून, आर्त्विज्य इ० करून उपजीविका करणारा ब्राह्मण [स] ०झाड–न (अश्लील) शब्द या अर्थी क्वचित् प्रयोग –क्रिवि वगैरे देखील थोडेसेंहि (क्रि० देणें, मिळणें, प्राप्त होणें इ०) ०टाळा–स्त्री १ योगाचा एक प्रकार, टाळूंत (डोक्याच्या वरच्या भागांत) आत्मा नेणें २ (ल) रेंगाळणी, दीर्घसूत्रीपणा (क्रि० देणें लावणें मांडणें) ०तत्त्व–न आत्मतत्त्व तात्त्विक सत्य पदार्थमात्राच्या सत्तेला आधारभूत असें ब्रह्म [स] ०ताल पु एक ताल यांत २८ मात्रा व १४ विभाग असतात ०तेज–न १ सामान्य माणसाहून निराळें असें ब्राह्मणाच्या अंगचें तेज तेजस्विता २ ब्राह्मणाच्या अंगचें विद्यादि सामर्थ्य [स] ०दंड पु प्रायश्चित्त, श्राद्ध तीर्थविधि इ०काच्या अधिकारावें ब्राह्मणास द्यावयाचें द्रव्य [स] ०दंड–डी–पुस्त्री एक औषधी, काटचुबक दटदारी, अधःपुष्पी ही पारदबंधक करते ०दत्त–वि ब्रह्मदेवानें दिलेलें [स] ०दिन–पु १ ब्रह्मदेवाचा दिवस २ वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं करावें गत व भावी मन्वादिकाचें श्रवण अवलोकन, वर्षफलवाचन [स] ०देव–पु १ ब्रह्मा, त्रिमूर्तीपैकीं रजोगुणात्मक पहिला सृष्टिकर्ता २ गांवच्या सोनार, सुतार, जिनगर इ०कानीं बसविलेला व ब्राह्मण पुजारी असलेला ग्रामदेव, ब्राह्मणदेव [स] ०देव होणें–क्रि (ल) (?) विवाहित होणें ०द्रोह द्वेष–पु ब्राह्मणाचा द्वेष [स] ०द्रोही–द्वेषी–वि ब्राह्मणाचा द्वेष करणारा [स] ०नंदन–पुअव ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र (नारद–वसिष्ठादिक) [स] ०नंदिनी–स्त्री ब्रह्मदेवाची कन्या, सरस्वती, अहल्या 'तरी अहल्या ब्रह्मकन्या पूर्ण। गौतमाची निजपत्नी।' –रावि ७ १२९ [स] ०निर्वाण–न ब्रह्मांड लय होऊन त्याशीं एकरूप होणें, मोक्ष [स] ०निष्ठ–वि ब्रह्मचिंतनात निमग्न झालेला [स] ०पद–पदवी–नस्त्री ब्रह्मनिष्ठतेचा अधिकार; पद, पदवी, अतिशय उच्च पद किंवा स्थान (क्रि० पावणें, मिळणें, प्राप्त होणें) [स] ०पाश–पु ब्रह्मदेवाचा पाश, एक पुरातन शस्त्र [स] ०पिशाच–पुरुष–नपु ब्रह्मराक्षस [स ०पिसा–वि ब्रह्मराक्षसानें झडपलेला ०पिसें–न ब्रह्मराक्षसानें झडपल्यामुळें उत्पन्न झालेलें वेड ०पीडा–स्त्री (ल) अतिशय पीडा देणारा, त्रासदायक, द्वाड मनुष्य, अतिशय दुःख किंवा त्रास ०पुरी–स्त्री बहुतक ब्राह्मणांची वस्ती असलेला गांव, विद्वान् व तपोनिष्ठ ब्राह्मणांनीं व्यापलेली जागा, गल्ली, मठ [स] ०प्रलय–पु १ ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक शंभर वर्षांच्या अंतीं होणारा सर्व विश्वाचा विनाश यांत ब्रह्मा सुद्धां नाश पावतो २ (ल) मोठा अनर्थ, संकट [स] ०प्राप्ति–स्त्री ब्रह्माची प्राप्ति, ब्रह्मांत जीवात्म्याचा लय, जीवास होणारा स्वस्वरूपसाक्षात्काररूप लाभ [स] ०बंधु–पु भ्रष्ट व बहिष्कृत ब्राह्मण [स] ०बळ–न ब्राह्मणाचें तेज 'क्षात्रबळाहुनि एका! परम गुरु ब्रह्मबळ पहा नीट।' –मोअश्व १ ९१ ०बिंदु–पु (ल) वेदपठन करताना उडालेली ब्राह्मणाची थुंकी [स] ०बीज–न ब्राह्मणवीर्यापासून उत्पन्न झालेला कोणीहि माणूस [स] ०भाव–पु ब्रह्मस्थिति 'परि अनुभविलिया ब्रह्मभावा। गवसणी होऊनि।' –ज्ञा ८ २१० [स] ०भावना–स्त्री सर्व चराचर ब्रह्म आहे असा ग्रह, अद्वैत मताचा स्वीकार [स] ०भुवन–न ब्रह्मदेवाचा सत्यलोक ०भूत–वि *अद्वैतानुभवसंपन्न एवं ब्रह्मभूत ही हाउनी।* –यथादि ५ १८ ०यज्ञ–पु १ वेदाध्ययन २ ऋषियज्ञ पहा [स] ०योनि–स्त्री काशींतील एका खडकांतील लांब व अरुंद असें भोंक या मधून प्रत्येक यात्रेकरूस जावें लागतें जाताना जर तो मध्येंच अडकला तर तो पापी असें समजतात तसेंच स्त्रीयोनि नांवाचें एक दुसरें भोंक आहे [स] ०रंध्र–न ज्यांतून मृत्यूनंतर आत्मा निघून जातो असें टाळूंतील गुप्त छिद्र योगसामर्थ्यानें ज्यांतून प्राण जातां यतो असें मस्तकांतील गुप्त छिद्र, दहावें इंद्रिय 'आकळलेनि दाणें। मध्यमामध्यमार्गें। अग्निस्थानौनि निगे। ब्रह्मरंध्रा।' –ज्ञा ८ ९४ [स] ०रस–पु १ दैविक ज्ञान या आस्वाद व्यासंगानें होणारा आनंद २ ब्रह्मानंद [स] ०रात्रि–स्त्री ब्रह्मदेवाची

रात्र ही देवाच्या सहस्र युगांबरोबर असते [स] ०राक्षस–पु १ विद्वान् पण अभिमानी ब्राह्मणानें मरणोत्तर झालेलें पिशाच २ सामान्यतः ब्राह्मणाचें पिशाच [सं] ०रेखा–षा–लिखित–लेख–स्त्रीनपु १ ब्रह्मदेवानें प्रत्येक प्राण्याच्या कपाळावर लिहिलेलें त्याचें नशीब, दैव, कधींहि न टळणारी गोष्ट २ (ल) खातरीचें व निश्चयाचें भाषण, वचन इ० 'माझें बोलणें हें ब्रह्मरेषा आहे कधींहि खोटें होणार नाहीं' [स] ०र्षि–पु १ ब्राह्मण जातीचा ऋषि पुरातनकाळीं हा शब्द त्यांच्या विख्यात पावित्र्यामुळें ब्राह्मणांत लावीत असत २ ब्राह्मण असून ऋषि, ब्राह्मणांतील सत्पुरुष [स] ०लोक–पु ब्रह्म्याचा लोक, सत्यलोक [स] ०वर्चस–वर्चस्व–न १ वेदांच्या अभ्यासापासून व व्रतपालनापासून उत्पन्न होणारा पवित्रपणा, तेज 'ब्रह्मवर्चस्व घरणें। ब्रह्मवर्चस्व चढ तेणें।' –ज्ञा १७ ३३४ २ ब्राह्मणाची श्रेष्ठता, वैलक्षण्य [स] ०विद्–वि ब्रह्मज्ञानी, ब्रह्मवेत्ता (पुरुष) ०विद्या–स्त्री आत्मज्ञान [स] ०वीणा–पु १ विशिष्ट प्रकारची वीणा, नारदाची महती वीणा २ मस्तक [स] ०वृत्ति–स्त्री १ ब्रह्माकार वृत्ति २ ब्राह्मणाची उपजीविका [स] ०वृंद–पु १ ब्राह्मणाची सभा, समुदाय २ (ल) धर्मशीलतेनें, विद्वत्तेनें श्रेष्ठ असलेला ब्राह्मण [स] ०वेत्ता–वित्–वि ब्रह्मज्ञानी [स] ०शाप–पु ब्राह्मणाचा शाप [स] ०शाला–ळा–स्त्री वेदशाळा 'कलीं जैसी वदनीं। ब्रह्मशाळा।' –ज्ञा १७ ३०२ [स] ०संतर्पण–न ब्राह्मणभोजन ०सदन–न ब्रह्मलोक ०संपदा–स्त्री दैवी संपत्ति ०सभा–स्त्री ब्रह्मदेवाची सभा [स] ०संबंध–संमंध–द–पु ब्रह्मराक्षस ०संवित्ति–स्त्री ब्रह्मज्ञान [स] ०साम्राज्य–न विस्तृत, बलाढ्य अधि राज्य, अमल, सम्राटाची सत्ता ०सायुज्य–न ब्रह्माशीं एकरूपता [स] ०साक्षात्कार–पु ब्रह्माची प्राप्ति, ब्रह्मदर्शन, निर्गुण साक्षात्कार [स] ०सुख–न ब्रह्माचें सुख, ब्रह्मरस [स] ०सुत–पु नारदऋषि ०सूत्र–न १ ब्रह्मदेवानें नेमलेली व्यवस्था, मार्ग, ईश्वरी नेमानेम २ जानवें, यज्ञोपवीत 'ब्रह्मसूत्रेवीण ब्राह्मण। सन्यासी मन्हु दंडेवीण।' –भाग, बाल १० ६२ ३ लग्नाबद्दलचा ईश्वरी नेमानेम, ब्रह्म्यानें ठरवून ठेवलेलें दैव 'ब्रह्मसूत्र असेल तर त्या मुलीशीं ह्याचें लग्न होईल' ४ (लग्न ठरवितांना) नवरानवरीची उंची मोजण्याचें सूत्र, प्रमाणसूत्र ५ व्यासकृत वेदान्तसूत्रें 'तो न पडो का ब्रह्मसूत्र।' –ज्ञा १७ ८५ [स] ०सूत्राची गांठ–स्त्री दैवानें बांधलेली गांठ, लग्नाविषयीं ब्रह्म्यानें ठरविलेला पूर्व संकेत ०सृष्टि–स्त्री ब्रह्मदेवानें निर्मिलेलें जगत्, याच्या उलट विश्वामित्र सृष्टि [स] ०स्थान–न १ ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीची जागा २ वेदी ३ सहस्रदलकमळ, ब्रह्मरंध्र 'तया अनाहताचनि मेघें। मग आकाश दुमदुमों लागे। तंव ब्रह्मस्थानींचें वेगें। फिटलें सहजे।' –ज्ञा ६ २७९ [स] ०स्व–न १ ब्राह्मणाची मालमत्ता २ ब्राह्मणाचें घेतलेलें कर्ज ३ (सामा) कर्ज 'त्याचें कालक्षेप चालत नाहीं, कमी आहरयामुळें ब्रह्मस्वही वहुत जाहलें' –समारो १ १३. [स] ०हृदय–न एक नक्षत्रपुंज [सं] ०हत्या–स्त्री १ ब्राह्मणाचा वध, व त्यामुळें लागलेलें पातक २ (ल) एकमारखें पाठीस लागलेलें दुर्दैव. [सं] म्ह० हैक–फट् म्हणतां ब्रह्महत्या–क्षुल्लक कारणानें, प्रमाणानें मोठाले अनर्थ उद्भवणें ०हत्यारा–वि ज्यानें ब्राह्मण मारला आहे तो [स] ०ज्ञान–न १ जगाचें कारण व आधार असलेल्या ब्रह्माचें ज्ञान २ दैविक, अध्यात्मिक, विशुद्ध ज्ञान ३ (ल) फुकट शहाणपणाच्या गोष्टी [सं] म्ह० लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण ब्रह्मज्ञानी–णी–वि १ ब्रह्म जाणणारा २ लोकांस ब्रह्मज्ञान सांगणारा [स] ब्रह्माकार–पु जग आणि सर्व वस्तु ब्रह्मरूप आहेत असें मानणें 'ब्रह्माकार–बुद्धि–दृष्टि–मन–वृत्ति' [स] ब्रह्माची गांठ–स्त्री लग्नाविषयीं ब्रह्मदेवानें ठरविलेली योजना, नेमानेम ब्रह्मांड–न १ जग, चवदा लोक, विश्व चतुर्दशभुवनें व सत्यलोक पहा २ डोक्यावरील टाळू, ब्रह्मरंध्र 'ब्रह्मांडीं बैसली गोळी।' –ऐपो ८६ ३ –वि प्रचंड, विस्तृत; अमर्याद (समासांत) ब्रह्मांड–नदी–पर्वत–पाषाण–वृक्ष –साप–हत्ती–काम –कारखाना–कारभार–पसारा–कर्ज–खर्च–संसार [स] ब्रह्मांडांत न मावणें–मावणें–कि अतिशय असंख्य, मोठा, अफाट इ० असणें ब्रह्मांडकटाह–पु विश्व, ब्रह्मांड अंडकटाह पहा [सं] ब्रह्मांड गोलक–गोल–पु विश्व ब्रह्मगोल [स] ब्रह्मांड मंडप–पु ब्रह्मांडाचा मंडप, गोल, विश्व 'ब्रह्मांडमंडपा माझारीं। जिची प्रतिमा नाहीं दुसरी।' ब्रह्मांडज्ञान–न जगाचें ज्ञान (मुख्यत्वें मानवी शरीराच्या अभ्यासापासून व ज्ञानापासून मिळालेलें), पिंडज्ञान स] ब्रह्मानंद–पु १ ब्रह्माचें सुख. २ ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय झाला असतां होणारा आनंद ३ (ल) अत्यानंद, परमानंद 'त्याचें मुख पाहतां विशेष। ब्रह्मानंद उचंबळे।' [स] ब्रह्मानंदीं टाळी लागणें–कि सच्चिदानंदरूपांत तल्लीन होणें ब्रह्मासन–न १ ब्रह्मचिंतन करण्यास योग्य असें शरीराचें आसन, ठेवणें, बसण्याची पद्धति २ अष्टाधिकारांपैकीं एक, वडेवीपणाचा हक्क [स] ब्रह्मास्त्र–न १ ब्रह्मदेवाचें शस्त्र, त्याच्या मंत्रानें अभिमंत्रित केलेली काडी, बाण अथवा कोणतीहि वस्तु 'नरकें ब्रह्मास्त्र सोडिलें जाण। तेंहीं गिळिलें अवलीळा।' २ ब्राह्मणाचा शाप [स] ब्रह्माहमस्मिबोध–पु मी ब्रह्म आहे असा बोध 'जें ब्रह्माऽहमस्मिबोधें सणाणे।' –ज्ञा १५ २५९ [स] ब्रह्माक्षर–न त्रयमूर्ति ईश्वराचें पवित्र आणि गूढ नाव ओम पहा [स] ब्रह्मिष्ठ–वि ब्रह्मचिंतनांत निमग्न झालेला [स] ब्रह्मीभूत–वि स्वतः ब्रह्म झालेला, ब्रह्माशीं एकरूप झालेला, मृत सन्यासी [सं] ब्रह्मोपदेश–पु ब्रह्माचा निर्गुण ध्यानात्मक पूजेचा उपदेश [स]

ब्रह्मा—पु १ तीन देवांपैकीं पहिला, ब्रह्मदेव 'ह आदि पुरुषाची माया। ब्रह्मेयाही नयचि आया।' –ज्ञा १ २०३ २ २७ योगांतील पचविसावा योग ३ यज्ञांतील श्रौतस्मार्त, यागांतील सर्व कर्मे यथासांग पार पाडण्याविषयीं जबाबदारी वाहणारा व त्यांतील चुकांबद्दल प्रायश्चित्तरूप याग करणारा ऋत्विज ४ (प्रशंसा) अघटित घटनासामर्थ्य अंगीं असलेला मनुष्य उदा० कलियुगाचा ब्रह्मा ५ (गो) एक पिशाच्च [स] ०ॐ–पु स्तुति पाठ हरि ॐ 'तव भार्मी ब्रह्मा ॐ केला। तभा चैद्याचा दग्ध पक्षाया दीर्घत्र।' –शिशु १०२९

ब्रह्मा ह्र्मा—पु सुताराचा बरमा, सामता 'मध्वनाथ म्हणे चतुराननब्रह्मा। सुताराचा ब्रह्मा नाममात्र।' –मध्व ४९९ [फा बमा]

ब्राह्मी—स्त्री १ (वों) खरसावळी नावाची औषधी वनस्पति हिच्या शेंगा खातात २ ब्रह्मयाची एक शक्ति

ब्राकेट—पु १ तुळई, खाब यांच्यामध्यें बसविलेला लोखंडी अथवा विडाचा धीर २ कंस [इ]

ब्रांडी—स्त्री विलायती दारू [इ]

ब्राह्म—वि १ ब्रह्मदेव किंवा ब्राह्मण यासंबंधीं (शास्त्र तज, मंत्र इ०) २ बंगाल्यांतील केशवचंद्रसेन यांनीं स्थापिलेल्या ब्रह्मसमाज नावाच्या पंथांतील मनुष्य [स] **ब्राह्म-मुहूर्त**–पु चार घटका रात्रीपासून सूर्योदयापूर्वीच्या दोन घटिका पर्यंतचा काल 'चिंतीन त्वद्विजय ब्राह्ममुहूर्ती उठोनि रहत मी।' –मोभीष्म १९५ [स] ०**विवाह**–पु वरापासून कांहीं मोब दला न घेता त्यास सालंकृत कन्यादान करण्याची विवाहपद्धति [स] **ब्राह्मी संपत्ति** स्त्री १ दैवी संपदा (वैराग्य, दया क्षमा तितिक्षा इ०) २ विशुद्ध पवित्र असें कृत्य [स] **ब्राह्मी स्थिति**–स्त्री ब्रह्माशीं एकरूपता ब्रह्मैक्य जीवन्मुक्तावस्था [स]

ब्राह्मण—पु १ आर्यांच्या चार वर्णांतील पहिला वर्ण द्विज विप्र कांहीं शब्दांपूर्वी हा शब्द जोडला असता उज्ज्वल तेजस्वी असा अर्थ दर्शविला जातो उदा० ब्राह्मणहिरा=पहिल्या प्रतीचा तेजस्वी हिरा ब्राह्मण भाग-सवजी-पिंपळ इ०=शुद्धतम जातीची भाग इ०. ब्राह्मणांच्या जातींचीं कांहीं नावें त्या त्या वर्गाच्या शब्दाखालीं दिलीं आहेत पंचगौड व पंचद्रविड पहा २ ब्रह्मस्वरूप जाणणारा 'करितो ब्रह्मनिरूपण। जाणती ब्रह्मसपूर्ण। तेचि जाणाव ब्राह्मण ब्रह्मविद' –दा ६ ४ ७६ ३ दैव अथवा पितृकार्यांत भोजनास आमंत्रित व्यक्ति ४ भिक्षुक [म] (ग्राम्र) इह० बाळा ब्राह्मण गारा ग्रूद्र यास पाहून कोप रुद्र ०घालणें–क्रि ब्राह्मणास भोजन देणें ०घाडप–क्रि (गो) ब्राह्मण घालणें सामाराध-० ०कासोटा पु (राजा) खालच्या जातीच्या स्त्रियांनीं ब्राह्मणांच्या स्त्रियांसारखें वस्त्र नेसणें ०का-जनका स्त्री ब्राह्मणलोकांचें कर्तव्य, पद ०घोंघडा–पु (साकेतिक) योध्याचा तमाशा ०**चांडाल**–पु जातिबाह्य ब्राह्मण (अन्य जातीची स्त्री असलेला अथवा आई ब्राह्मण व बाप शूद्र असलेला मनुष्य) [स] ०**जन**–पु ब्राह्मणाच्या घरीं शागीर्दपणा करणारा ब्राह्मण पाणक्या, धोतर वडव्या [स] ०**जनकी**–स्त्री ब्राह्मणजनाचें काम, ब्राह्मणकी ०**जाई**–पु ब्राह्मणापासून हलक्या (किंवा शूद्र) जातीच्या स्त्रीच्या ठायीं उत्पन्न झालेल्या अशाची जात अथवा एक व्यक्ति ०**थर**–पु ब्राह्मणांस योग्य (अस पोशाख कपड इ०) थर शब्द पहा ०**दिव्य**–न पवित्र ब्राह्मणाचे पाय धरून घेतलेली शपथ [स] ०**देव**–पु (राजा) ब्राह्मण पुजारी असलेला एक ग्रामदेव, गुरव, घाडी राऊळ ज्याचा पुजारी आहे अशा देवाहून भिन्न ०**दोक**–वि ब्राह्मणानें आणलेलें उपयोग केलेलें, स्पर्श केलेलें (पाणी, भांडें, कोणतीहि वस्तु) याच्या उलट कुणबी दोक [ब्राह्मण+उदक] ०**बढाई-यी-बढायकी**–स्त्री ब्राह्मण जातीचा गर्व, अभिमान बडेजाव ०**भोजन-संतर्पण**–न धर्मार्थ ब्राह्मणास भोजन घालणें [स] ०**सवध**–पु ब्रह्मवध पहा [सं] **ब्राह्मणाई**–स्त्री १ ब्राह्मणाचें वर्चस्व, प्राबल्य, प्राचुर्य २ ब्राह्मण जातीचा ताठा, डौल **ब्राह्मणाऊ**–वि ब्राह्मणास योग्य, उचित, शोभणारा, विहित **ब्राह्मणादिकजाति**–स्त्रीअव हिंदूंच्या चार मोठ्या जाती ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इ० [स] **ब्राह्मणी**–स्त्री १ ब्राह्मणजातीची, स्त्री २ (गो) (ल) उपहारगृह, चहाचें दुकान 'ब्राह्मणी खाणे'=चहाच्या दुकानात फराळ केला –वि ब्राह्मणासंबंधीं (चाल वेष भाषा इ०) **ब्राह्मण्य**–न १ ब्राह्मणाचा समुदाय २ ब्राह्मणपणा 'ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें।' –दा ४ २ २० [स]

ब्राह्मी—स्त्री १ एक औषधी वनस्पति अपस्मार व रक्तशुद्धीवर उपयोगी आहे २ कित्येक शुडपांचें सामान्य नाव [स]

ब्रीं—स्त्री (गो) एक प्रकारचें कापड [पोर्तु]

ब्रीद-दु—न १ व्रत प्रतिज्ञा शील बाणा विरद विरीद पहा (क्रि० पाळणें, सत्य करणें) देविका-ताट-काढा हें ब्रीदु माझें। तिहीं लोकीं।' –शिशु ७६ २ बाण्यार्थे दर्शक चिन्ह (पदक, कडें, चिन्ह इ०) 'पदीं राघवाचे सदा ब्रीद गाजे' –राम २९ [स विरुद] **ब्रिदाईत**–वि ब्रीद पाळणारा **ब्रीदावळी**–स्त्री गुणानुवाद प्रतिज्ञेची ओळ विरुदावलि पहा

ब्रूस—पु कुचा, कुंचली [इ ब्रश]

ब्रेक—पु गाडी थांबविण्याचें साधन, आडकण, खरडी [इ]

ब्रेड—स्त्री भाकर, पाव [इ]

ब्लँकेट—न गरम पांघरूण, घोंगडी [इ]

ब्लाऊज—पु एक प्रकारचें पोलकें [इ]

ब्लॉक—पु १ भाग खंड २ ठशाचा ओळा, ठोकळा, ठोकळा –रावो ३ कायम ठशाचा ठोकळा (इ) प्रिंट. ४ भाग-गाडीचा ८५ भाग [इ]

ब्या—पु बावा, बुवा

ब्यांड—न १ (कु) केवडफूल २ वीं काढलेलें वाजूचें फळ [बोंड]

ब्याव—स्त्री (कु) मोठ्यानें आरडाओरड करणें

ब्याम—पु १ (कु) बोंम, बोंब २ स्तनाचें सड.

भ

भ—चोविसावें व्यंजन अक्षरविकास –याच्या पाच अवस्था आढळतात त्या १ ली गिरनार शिलालेख २ री नाणेघाटातील लेख (ख्रि पू २ रें शतक) ३ री ख्रि पू १ ल्या शतकाच्या सुमारचा मथुरेचा जैनलेख ४ थी समुद्रगुप्ताचा अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेख ५ वी हैहय जाजल्लदेवाच्या वेळचा लेख (इ॰ स १११४)

भ—न १ नक्षत्र २ मेषादि राशि [स]

भक—पुन १ पिशाच, ग्रामदेवता इ॰ कांस दिलेलें अन्न भक्ष्य, बलि 'देवाला खोंबडें भक दिल्हें मग मला सोडलें' २ (अशिष्ट) खाद्य, भक्ष्य, अन्न ३ (गो) अधाशीपणा, खादाडपणा, आहार [स भक्ष्य] ॰चें-सकि १ (गो) जास्त आहार करणें २ (गो) पिशाच्चबाधेनें रोडावत जाणें

भक(क्)-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि एकदम अग्नि पेट घेताना धुरळा उडताना, धूळ, फक्की दूरवर जात असताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन

भकणी-णें—वहकणी, वहकणें पहा 'कितीएकांस दुसरा मार्ग सांपडला तो त भकोन आडरानांत पडले' –भाव १२४ भक-वणी, भक(क)विणें-वहकवणी, वहकविणें पहा

भक(ग)भक(ग)—स्त्री १ (मिरच्या, मिऱ्यें इ॰ खाल्यानें लावल्यानें होणारी) आग, जळजळ २ भूक, वखवख ३ नाश –वि (व) भयाण

भक(का)ल—न (वे) अर्धा नारळ, नारळाचें शकल [का. व्हकळ]

भकलणी-णें—वहकणी, वहकणें पहा

भकलणें—उक्रि (महानु) ढकलणें, टाकणें तिए लाजेचा सावासीं भकलिली' –शिशु ६०७ [वहकणें]

भकलणें—क्रि खाणें [स भक्ष]

भकवणी भकविणें भकाविणें—वहकवणी-णें इ॰ पहा

भकळणें भकळी—भकाटी, भकाळी पहा

भकाका—क्रिवि धूळ, भुकटी इ॰ उडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भकाट—न. उपासामुळें खोल गेलेला शरीराचा, पोटाचा भाग, (पोटाची) खळगी (क्रि॰ बसणें, पडणें, पाडणें) 'गाईला कोण्ही वैरण घातली नाहीं म्हणून तिची भकाटें बसलीं' [स भग=भोंक] भकाटें भरणें-क्रि पोट भरणें भकाटी, भका(क)ळी-स्त्री १ (फार दिवसाच्या उपवासानें) पोट आत, खालीं जाण्याची अवस्था 'पोट भकाटीस, भकाळीस गेलें' 'पोटाला भकाळी पडणें किंवा पोटाची भकाळी झाली' २ बाखल किंवा बाजू खोल गेल्यानें झालेला खळगा, उपासानें पडलेली पोटाची खळगी (क्रि॰ बसणें, पडणें, पाडणें) ३ कुशी 'मेहनतीनें भकाटया जशा उडतात तशा त्या उडत नाहींत' –मधप १ १२३ (पोट)भकाटीस जाणें-क्रि पोटांत अन्न नसल्यामुळें ढास खळी पडणें, पोट खोल जाणें

भकांडा-डी—पुस्त्री झोकाडा, झोकाडी (क्रि॰ जाणें)

भका(क)द-ध—स्त्री वहकणें 'धर्म उपासनेचा अभाव। तेथें भकाधेसि आला ठाव।' –दा ५ २ ५७ [हिं वहकना]

भका(क)घा-ध्या—स्त्री कुचेष्टा, निंदा 'वेदाध्ययन सहितारुचि। भकाधा करिती तयाची।' –तुगा ४१४९

भका(क)भक-भकां—क्रिवि अग्निज्वाला भडकताना, ओकताना, धूळ वगैरे उधळताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भकारी—स्त्री १ (ल) भाकरी २ भाग [भकार]

भकाविणें—सकि १ कुमार्गाकडे नेणें, भलतीकडे नेणें २ घाबरविणें गोंधळविणें [वहकाविणें, हिं वहकाना] भकावणी—स्त्री वहकावणी,

भकास—वि ओसाड, उजाड, निर्जन शून्य (गाव, घर इ॰) (क्रि॰ पडणें) 'पैस अवकाश आकाश। कांहींच नाहीं जें भकास।' –दा ८ १ २६ [का बक] भकाशा मारणें-सक्रि (व) भयाण वाटणें 'मुलें नसल्यानें घर भकाशा मारतें'

भका(क)ळणें—क्रि १ (राजा) (उपवासानें) पोट आत जाणें, खोल जाणें २ वखल पोटाचा असणें (मनुष्य) [भकाळी]

भकाळी—स्त्री भकाटी पहा

भकी—स्त्री (गो) तावडी, पेंच

भकील भोजन—न अन्नवस्त्र 'भकील भोजनाची चिन्ता।' –शिपु २ २८ ८१

भकुट—न लग्न इ॰ कर्तव्य असता वधूवराच्या राशि, त्यांचें शत्रुत्व मित्रत्व इ॰ पाहणें, घटित [स भ=नक्षत्र+कूट]

भक्कम—वि १ बळकट, घम्मट दाडगा, दृढ, जाडा, मोठा (मनुष्य वस्तु, ओझें दागिना इ॰) २ पुष्कळ, प्रचुर, विपुल, रगड [का बक्कळ]

भक्खळ—वि खपाटीस गेलेलें (पोट)

भक्त—नपु शिजविलेले तांदूळ, इतर धान्य, शिजविलेला पदार्थ, भात -वि शिजविलेला (भात) [सं.] ०द्वेष-पु अन्नाचा तिटकारा [सं]

भक्त—पु भजन-पूजन करणारा, उपासक, निष्ठावंत पूजक, सेवक, परायण उदा० भगवद्-गुरु-हरी-पितृ-भक्त 'भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे।' -दा ४ ९ ६ -वि भजलेला, सेविलेला [सं भज्=पूजणें] ०कामकल्पद्रुम-काजकैवारी-जनाभिमानी-पु भक्तांच्या इच्छा परिपूर्ण करणारा, त्यांच्या कामाचा कैवार घेणारा, त्यांचा संरक्षक (देव, गुरु साधु) [सं] ०भाविक-पुरुष (व्यापक) पूजक, भजक ०राज-पु भक्तश्रेष्ठ ०वत्सल-वि भक्तांस अनुकूल, प्रसन्न, भक्तावर अति प्रेम करणारा [सं.] भक्तालय-न भक्तरूपी मंदिर 'ऐशा भक्तालयीं वोसरीं।' -ज्ञा १८ १५०९

भक्ति—स्त्री १ पूजा, भजन २ भक्त करणाची प्रवृत्ति, तत्परता, श्रद्धा (धर्ममार्गांत) ३ आवड, प्रीति, शौक, आसक्ति, निष्ठा ४ ऐक्य -हवी [सं] ०वसणें-क्रि मान्य होणें, योग्य, चांगला, उचित वाटणें, प्रीति वाटणें भक्तीचें दुकान घालणें-मांडणें-पसरणें-करणें-क्रि भक्तीचा डौल, आव घालणें भक्तीनें आघडणें-क्रि पराकाष्ठेचा आनंद होणें, अत्यंत शोकी असणें ०प्रेम-न भक्तीचें प्रेम, भक्तियुक्त प्रीति, आसक्ति ०भाव-पु १ भक्तीचा, पूज्यतेचा भाव, भक्तियुक्त वृत्ति, भक्तियुक्तता २ आसक्ति, शौक, प्रवृत्ति [सं] ०मान्-मन्त-वि १ धार्मिक भजनशील २ आसक्त, तत्पर ३ श्रद्धालु निष्ठायुक्त [सं] ०मार्ग-पु १ भक्तीनें मुक्ति मिळविण्याचा मार्ग, संप्रदाय, श्रवण कीर्तन इ० साधनांनीं ईश्वराची केवळ भक्ति केल्यानें मुक्ति मिळू शकते असें ह्या मार्गाचें तत्त्व आहे ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग या दोहोंहून भक्तिमार्ग हा भिन्न आहे २ भक्तितत्त्व, भक्तीनें देवत्व मिळविण्याचा प्रकार ३ विधीकडे, कर्मकांडाकडे लक्ष्य न देता केलेली भक्ति [सं] ०मार्गी-वि भक्तिमार्गास अनुसरणारा [सं] ०योग-पु उपासना [सं] ०वेड-न भक्तीशिवाय कांहीं न दिसणें, अधभक्ति ०हीन-वि भक्तिशून्य, भक्ति नसलेला भक्तीण-स्त्री १ भक्ति करणारी स्त्री, विशेषत देवी, भैरोबा इ० देवळांतील झाडलोट करणारी बाई (दिव्या ठिकाणीं रोग बरे करण्याची इ० शक्ति असते असें मानतात) २ कलावतीण भक्त्या-पु देवभक्त, देवऋषी

भँकेपण—न (गो) भेकडपणा [भैंकों]

भँभ्रा—पु (गो) एक वन्य जनावर, मेंकरें

भक्षम(म्न)ण-णी—स्त्री (गो) क्षमा, माफी

भखार—पु (राग) यात षड्ज कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व निषाद असे याचे स्वर आहेत जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी षड्ज समय रात्रीचा तिसरा प्रहर

भग—पु न (अशिष्ट) भक, भक्ष [सं भक्ष]

भग—न पु १ क्षत, भग (मुख्यत्वें उपदंशापासुन झालेला) २ योनि, स्त्रियांचें उपस्थ 'भगद्वारा चालवीं ससारु।' -एभा ८ २५८ [सं] ०दड-दाड-दळ-न मोठें भोंक, भिंड जमीनींत पडलेला खड्डा २ जखम, व्रण ०देव-वि (ल) बाहेरख्याली (माणूस) ०पाळ-वि विषयासक्त 'चेल्याचा सुराळ। पिंडदड भगपाळ।' -तुगा २८१९. ०भाग्य-न स्त्रियेनें आपल्या स्मृत ठ्या आणि पुरुषानें आपल्या बायकोच्या, मुलीच्या इ० देहविक्रयानें मिळविलेली संपत्ति, श्रेष्ठता [सं] ०भोग-पु योनिसुख ०वृत्ति-स्त्री वेश्यावृत्ति, भगजीविका [सं] भगल-पु (ना) गोट्या खेळण्यासाटीं जमीनींत केलेला खळगा ०ले पणें-न रतिविलास, इश्क भगळ-ळी-स्त्री चीर, भेग, भगदळ (विशेषत- जमीनींतील, इमारतींतील) भगळ-भगाड-स-स्त्रीन १ मोठें ओबडधोबड भोंक, खिंडार (भिंत, ताल, बंधारा यांतील) २ रुंद तोंडाची जखम, क्षत

भग—न ऐश्वर्य, नशीब [सं]

भंग—स्त्री भांग [सं भगा] भंगट-ड-वि १ भांग पिण्याचें व्यसन असलेला २ (ल) अमर्याद उधळेपणा करणारा 'त्याचा सर्व भगड आहे अशानें तो कर्जबाजारी होईल' ३ (व) उधळ्या भंगी-वि भगट भंगीचंगी-पु चंगीभंगी, व्यसनी, रंडीबाज 'असा भंगीचंगी गृहवधु तया काय करणें।' -उमाविलास ४ भंगेरा-री-वि भांग तयार करणारा, विकणारा भंग्या-वि भगट

भंग—पु १ फुटणें, मोडणें, नाश पावणें २ भेदणें, फोडणें, चिरडणें विध्वंस होणें नासणें, बिघाड (वस्तु सैन्य काम यांचा), मोडणें (वचन, कायदा, मडळी, संघ इ०) कमी करणें, खचविणें (हिंमत) ३ असें करण्यानें झालेली स्थिति ४ नुकसानीची भीति, संभव, अपाय 'लाकडी काम करावें त्यापेक्षां दगडी कामास भंग नाहीं' ५ पराभव 'सोसिल इतर कसी देमदिपूची भग राजि रामा जी।' -मोभीष्म ११ ३६ ६ तरंग लाट गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो।' -र २ (सामासांत) आज्ञाभंग (आज्ञेचें उल्लंघन) आशा भंग (आशेचा मोड), उत्साहभंग (उत्साहाचा नाश) इच्छा-कार्य-गात्र-गृह-छदस्-तपस्-तजस्-धैर्य-नियम-प्रीति-मनस्-मान-राज्य-व्रत-शक्ति-सैन्य-स्नेह-भंग [सं भज्=मोडणें] भंगास जाणें-क्रि मोडणें, चकाचूर होणें भंगाणी-स्त्री १ मोड, नाश 'होय भगणी द्वैताची।' -एभा २३ ९७७ ३ त्रेधा, दाणादाण 'पडतां पचाननाची घाणी। होय मदगजा भगणी।' -एभा २९ ७१ भंगणें-

उक्रि १ मोडणें, नासणें, छिन्नभिन्न होणें, नाश पावणें भग पड़ा २ ढळणें, हलणें 'पळ सात्यकी न भगे आवर्ती सुरद हीरको पलमा।' –मोकर्ण ९ ११ ३ पराभव पावणें 'मज साग सजया ते ज्या सामर्थ्यें रणीं न भगति तें।'–मोभीष्म ६ ४ [स भग प्रे जि फग, वग] ०देश–पु रणांगण 'चूर्ण करील तुम्हाला धर्मवत्ता, भगदश हा खल हो!।'–मोभीष्म १ २१ [स] ०शिर–वि फुग्ण्यासारखें भगुर 'परतु काचेचें भाडें भगशिर आहे' –भवप २ ६१ भंगुर–वि १ भगलेला, वाकलेला २ (ल) नश्वर, क्षणिक ३ पळपुटा 'रतिसगरिं भगुर हा क्चपाश हो यासि तो पाठिकडे दडणें।' –अवक राधावर्णन २८ [स]

भगडत्—पु (व) एक रोळ

भगण-न—पु १ मेषादि बारा राशी २ नक्षत्रसमूह 'परी सर्वांत श्रेष्ठ रामचद्र। रोहिणीवर भगणात जैसा।'–रावि ८ ९६ ३ राशिमार्गे, राशिचक्र आक्रमण्यास लागणारा काल [स भ= नक्षत्र+गण=समुदाय]

भगत—पु १ भक्त, अनुयायी, उपासक 'भगत परि राउळें।कीं सेविजताए।'–ऋ ८१ २ देवऋषी, देवभक्त्या, देवस्की करणारा, ज्याच्या अगात यतें तो ३ (व) निमग्न [सं भक्त] ०की–स्त्री भगताचे विधि, मत्र इ० कर्म ०राज–पु (प्रेमानें, वात्सल्यानें) भक्त ०वाडा–पु देवाच्या पुजा-ऱ्याची राहण्याची जागा

भगदर—पु ज्यात गुद व इतर गुह्य भाग याच्या ठिकाणीं नाडीव्रण आणि स्रवण छिद्रें होतात असा रोग याच्या आठ जाती आहेत त्या –अर्शस्, उन्मार्गी, त्रिवा उष्ट्रग्रीव उष्ट्रशिरोधर, ऋजु, परिस्रावी, परिक्षेपी, शतपोनक शम्बूकावर्त [स]

भगभग—स्त्री १ (मिरची इ०) तिखट पदार्थांचा उपयोग करण्यानें उत्पन्न झालेली आग, दाह, जळजळ २ (ल) त्रास, उपद्रव पीडा, रखरख (क्रि० लागणें, करणें) 'मला वा तुझी भगभग!' ०णें–अक्रि आग जळजळ होणें (मिरच्यें इ० वगाळून लावण्यानें, हात, डोळे, तोंड इ०ची) भगभगाट–पु फार भगभग भगभगीत–वि उष्ण, तिखट जाळ चरचरीत, दाह करणारा (मसाल्याचा पदार्थ, अन्न इ०)

भगर—स्त्री वरी, सावा बरटी इ० धान्य (भाडून, काडून पोंडा काढलेलें), धान्याचे तांदूळ –वि (व) कणयुक्त [भुगा] भगरा–पु १ कुसकरलेली भुगा सारखी काही स्थिति (भाकर, पीठ मिरी इ०ची) २ कोरडा भुगा, चुरा, चुगवरा ३ डाळीचें पीठ घालून, परतून केलेली मुळ्याची भाजी –वि साधारण दळलेला कुटलेला वाटलेला कुसकरलेला भगराळा–राळ–पु १ कुसकरलेलें, चूर्ण केलेलें साधारण कुटलेलें द्रव्य, चुरा भुग्याचा पडा २ –वि (व) कणयुक्त [भुगा, भगरा]

भगल—स्त्रीन ढोंग; लबाडी टोंगी वर्तन 'जाणों रणमर-णाचें करउनि पुनरपि हरी भगल, वाहे।'–मोआश्रम ५ ३ [हिं] (ग्राम्य) ०उडणें–क्रि ढोंग उघडकीस येणें ०भावार्थी–वि आत कावेबाजी व बाहेरून निष्कपटीपणा, प्रामाणिकपणा दाखवि-णारा भगली–ल्या–वि १ ढोंगी, दांभिक, कपटी 'भगली ते फुग वीसी उरावरील गोळे।' –मध्व ३८२ २ सुप्रसन्न्या [भगल]

भग(ग्ग)ल—स्त्री (राना कु) उपहास, थट्टा, फजिती (क्रि० करणें, मारणें, उडवणें) 'विद्व परशरामाचे छद असेंग देवद्वारी। भगलीच्या उडाल्या मगल मणमण सारी।'–पल ८० [हिं भागना=भगेल=पळालेला] ०उडणें–अक्रि (व) फजीती उडणें ०उडविणें–सक्रि (ना) थट्टा करणें फजीती करणें, रेवडी उडविणें भगली–वि (गो) थट्टेखोर भगेल–स्त्री उपहास, विम्बना इ०

भगवत्—वि १ सस्कृत भगवान् याचें नपुंसकलिंगी रूप २ भगवान् (ईश्वर) या शब्दाचें समासात होणारें रूप उदा० भगव त्कृपा=ईश्वरी कृपा, भगवदिच्छा, भगवत्-सेवा, भगवद्रूप, भग वन्माया, भगवद्भक्ति, भगवद्भजन, भगवत्प्राप्ति इ० [स भग= ऐश्वर्य+मत् (वत्)] भगवंत–पु १ परमेश्वर, देव, षड्गुणैश्वर्य-सपन्न ईश्वर 'यश श्री वैराग्य ज्ञान। ऐश्वर्य औदार्य हे षड् गुण। नित्य वसती परिपूर्ण। तो मी नारायण भगवत।'–एभा १५ ९७ २ (काव्य) अलौकिक सामर्थ्यवान् ऋषि, साधु इ० भगवंतपण–न ईश्वरत्व (पालन करण्याचा स्वभाव) 'आगींचें भगवतपण। आळवीं वापा।' –ज्ञा ११ ४४३ भगवती–स्त्री १ पार्वती, देवी २ (ल) भगवती आई (तावड्या मिरच्याची पूड) ३ मृदगावर वाजविण्याचा एक ठेका याचे बोल–ता धिगधी, ता धिग धित्ता [स]

भगवा—वि काविच्या रंगाचा या रंगाचे कपडे बहुधा सन्यासी वापरतात [स भृगु] ०झेंडा–पु मराठ्याचें निशाण भगवें करणें–घेणें–क्रि सन्यासी होणें, सन्यास घेणें

भगवान्—पु १ षड्गुणैश्वर्य सपन्न परमेश्वर, देव 'अभा ग्याचा साथी भगवान' २ षड्गुणैश्वर्यपण या शब्दाच्या दोन व्याख्या आहेत त्या दर्शे प्रमाणें –१ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूताना मागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याच स वाच्यो भगवानिति।' २ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिता। सकल ऐश्वर्य, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य ज्ञान वैराग्य हीं सहा भग (ऐश्वर्य) ज्याला आहेत तो भगवान् होय [स भग+वत्]

भगसाळ—स्त्री १ माग पग मधला भाग २ (को) देव ळाचा गाभारा व सभामडप यामधील प्रदेश ३ नगराट भग दळ, ... ४ कुडाळदेशकर ब्राह्मण राजवटीत वापरलेला

कुडाळच्या नदीवरील सध्येचा घाट ५ (गो.) शिल्पकामाच्या उपयोगी, लाकडाचा कारखाना

भगसाळी—पु. गुजराथी दुकानदाराचा एक वर्ग व व्यक्ति

भगसुचें—सक्रि (गो) क्षमा करणें

भंगळ—वि भवाळ, सडपातळ ‘पोट भंगळ पातळ।’ —यसा ३८ [भकाट]

भगळवणी—वि (कु) तिखट

भंगार—पु १ (कु) लाडिकपणानें हाक मारण्याचें सबोधन २ (व) पुळाचाराच्या दिवशीं देवाच्या नैवेद्यासाठीं केलेले कणकेचे तळलेले मोदक, फळें इ०

भंगारा—पु (व) दुखणें, आजार ‘घरभर भगारा नी कोणा करू अंगारा’

भगास—न भगदळ, खिंडार, मोठा व्रण —वि ओसाड, निर्जन, वसति नसलेलें [भग]

भगिनी—स्त्री बहीण [स] **भागिनेय, भागिनेयी**—पुस्त्री बहिणीचा मुलगा, भाचा—मुलगी, भाची

भंगी—स्त्री १ वळण, झोक, डौल, धाटणी, रीत ‘हेंचि पहावयालागीं। भावेक बोल्लिलों बाहेरिसवडिया भगीं।’ —ज्ञा १० ३२६ २ एकाच अर्थी केलेले वाक्याचे भिन्न प्रकार ‘तो जाऊस त्यानें जावें या भग्या मात्र दोन परतु अर्थ एकच’ —शाक्षीको ३ क्रम ‘श्लोकसगतीची भगी।’ —एभा ११ ६९० ४ स्थिति व गति दाखविण्यासाठीं काढलेली खगोलाची आकृति, नकाशा [स]

भंगी—पु मेहतर, झाडूवाला हलालखोर [हिं]

भगीरथ प्रयत्न—पु पराकाष्ठेचा व विस्मयकारक प्रयत्न ‘ही वस्तु मला भगीरथप्रयत्नानें मिळाली’ [स भगीरथ=एक राजा+प्रयत्न=उद्योग या राजानें स्वर्गातून मृत्युलोकीं भागीरथी आणली अशी दतकथा आहे]

भगेंद्र—पु इद्र [स भग+इद्र]

भगेंद्र—न भगदर, त्यानें पडलेलें क्षत [सं भगदर]

भगोडा—वि (व) पळपुट्या [हिं भागना=पळणें]

भग्गार—क्रिवि (गो) फिरून फिरून पुनःपुन

भग्न—वि १ भगलेला २ (ल) उधळलेला खडविखड केलेला, फाडलेला नष्ट विघडलेला, नासलेला, परामूत भग पहा [स भज्] **०दंतोच्चारण**—न १ दात पडून गेल्याप्रमाणें बोबडें बोलणें २ अस्पष्ट उच्चार [स] **०नेत्र**—वि दृष्टिमांद्य उत्पन्न करणारा (सन्निपात एखादा रोग) [स] **०मनोरथ**—वि मनातील इच्छा पूर्ण न झालेला निराश भग्नसकल्प ‘त्वरित भग्न मनोरथ जालिया। नयनीं शोकनद्या स्फुर आलिया।’ [स]

भचक्र—न १ राशिमडल २ नक्षत्रांचा समूह मडल [स]

भंजक—वि मोडणारा, नाशकर्ता (शब्दश अर्थ) [स भज]

भजणें—सक्रि १ आराधणें, पूजणें ‘अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें’ —केका ११ २ सेवा करणें ‘तैसा आपलिया विस्मृती। आत्मा आपणचि प्रकृती। सारिखा गमोनि पुढती। तियेसीचि भजे।’ —ज्ञा १५ ३५४ ३ आचरणें, अनुष्ठान करणें ‘आता ययाचि कर्मा भजता।’ —ज्ञा १८ ६२८ ४ आदर वाळगणें, सत्कार करणें, मान देणें ‘पैं राजमुद्रा आथिलिया। प्रजा भजे मल्तया।’ —ज्ञा १८ ८४९ ५ अवलवणें, आश्रय करणें ‘परी जे विचारूनि पुनरावृत्ति। भजतीचि ना।’ —ज्ञा २ १७६ ६ घेणें, अनुसरणें, समत होणें ‘भजे जसी वृषा कपिला।’ —मोविराट ६ ५८ ७ लग्न लावणें ‘गाधर्वेंचि वरातें भजल्या।’ —मोआदि १७ ४२ ८ भजनीं लागणें, मैथुन करणें ‘वध्येतें भजता जरि फळ तरि येईल यश कुनीतीतें।’ —मोशल्य ३ ५४ ९ (काव्य) कबूल करणें, ग्रहण, मान्य करणें (विवरण, अर्थ इ०) ‘वाक्यात भावार्थ असा भजावा।’ [स भज्=पूजणें] **भजता**—**भजक**—वि भक्त, भजन करणारा **भजती**—स्त्री भजनाचा मार्ग ‘परि ते भजती उजरी नव्हे।’ —ज्ञा ९ ३४५ **भजन**—न १ आराधना, पूजा सेवा २ स्थापना करणें ‘करिति जनमेजयाचें अभिषेकुनि सविधि पितृपदीं भजन।’ —मोआदि ५ ८९. ३ भक्तीचें कृत्य म्हणून देवाचें नामस्मरण करणें ४ देवाचें स्तोत्र, गीत ५ आर्जव खुशामत, मनधरणी करणें ‘द्रव्यलोभें भजनसवधू।’ —एभा २६ ४५४ ५ (गणित) भागाकार [स] **भजनीं—भजनास लागणें**—क्रि नादीं लागणें **भजनपूजन**—न (व्यापक) १ पूजा २ सेवा [स] **भजनफल**—न (गणित) भागाकार [सं] **भजनशील**—वि भक्तिमान, धर्मनिष्ठ सत्कर्मपरायण ‘कीं दैत्य कुलीं भजनशील। प्रल्हाद पूर्वी जन्मला।’ **भजनी**—वि १ भक्तिमान् धर्मनिष्ठ २ धर्मभोळा, दांभिकाकडून सहज फसला जाणारा **भजनीय, भज्य**—वि पूजन, आराधना, सेवा करण्यास योग्य ‘जाला मृत्यु भज्य कालोवा। भक्तिच्या घरीं।’ —अमृ ९ ३० [स] **भजिनणें**—सक्रि भजनीं लागणें ‘आणिकही गोपपंक्ति। स्नेहेंकरिं भजिनले।’ —रास १४६०

भजन—न १ मोडणें फोडणें २ (ल) दाणादाण; मोड, विध्वस निर्दाळण, विघात, नाश भग पहा ३ तीव्रता नाहींशी करणारी, दोषापहारक वस्तु ‘कडव्या कुरणास गोडा करण्यास भजन राख’ [स भज्] **भजणे**—क्रि मोडणें; तुकडे करणें ‘प्रहरून शकट भजिला अघ्रिघातें।’

भजाडी—स्त्री (व.) सरकारी जगल

भंजाळ—न त्रास अडचण लचाड [रा भग्नजाल]

भजें—न हरभऱ्याचें पीठ भिजवून त्याचे लहान लहान गोळे तेल तूप इ०मध्यें तळून केलेलें खाद्य; भोंद, तळलेल्या हरभऱ्याच्या किंवा इतर पिठाचें रुचकर खाद्य

भजेडवणें—सक्रि १ विधवेचें वपन करणें २ (ल) एखा याची खाड मोडणें

भट—पु (गो) लाकूड इ० पोखरून नाश करणारा किडा ०पडप-अक्रि किडे पडणें, अळया पडणें (लोणचें इ० कात) भट पडो-उद्गा जळो, मरो या अर्थी, रागानें व तिरस्कारानें योजावयाचा शब्द (कदाचित भट म्हणजे लाकूड पोखरणारा किडा याच अर्थी येथें भट शब्द असून चुकीनें ब्राह्मण असा अर्थ घेतला गेला असावा) म्ह० तुझ्या कामात भट पडो=कार्याचा नाश होवो [हिं भट-भट्टी=जाळून नाश करणारी]

भट—पु १ ब्राह्मण, परंतु विशेषत प्राय भिक्षुकीवर निर्वाह कर णारा २ जोशी, ज्योतिषी, गणक 'घटका तिथि भट सांगता घरवा आहे मुहूर्त।'—ऐपो १३२ ३ भिक्षुक ब्राह्मणाच्या नावापुढें लावावयाचा प्रतिष्ठादर्शक शब्द जसें–रामभट इ० [स भट्ट] म्ह० भटाला दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी ०गोसावी–पु संसाराचा त्याग करून धर्मनिष्ठ बनलेल्या ब्राह्मणास आदरार्थी म्हणतात ०पण, भटकी–नस्त्री गावचें उपाध्येपण 'करिता भटपण आर्धी आला मजला उमाप तिरस्कारा।'—स्फुटआर्या ०मार्ग–पु (महानु) महानुभावपथ 'नको गा सींगणा मज भट्टमार्गीचा उपदेशु असें'—नागदेवाचार्यस्मृति १७३ भटजी–पु सामान्यत ब्राह्मणांस आणि विशेषत वैदिकास संबोधण्याचा शब्द भटभाई–पु उपहासार्थी ब्राह्मणास संबोधण्याचा शब्द भटी–वि भटासंबंधी, भटाचा भटुरगा–पु (निंदेनें) गुणहीन भटजी भट भट्टू–पु (निंदेनें) भट म्ह० भादव्यात भट्टू आश्विनात तट्टू (पुष्ट होतात) भटोबा–पु व्यवहारज्ञान नस लेला ब्राह्मण भटोरखाना–पु (निंदेनें) ब्राह्मणाचा समुदाय, संघ [भटोर भट+खाना] भटोरा–पु (निंदेनें) भट

भट—पु योद्धा, लढवय्या 'आम्हाकडील जो भट म्हणसी तो वधूनि सांग मेला।'—मोभीष्म ५ १८ [स भट]

भट भंटोळें—न (वे) त्रिकोणाकृति दांडा असलेलें लाकूड, दुपळक असलेलें दोन फाटे असलेलें लाकूड

भटई—स्त्री (व) उन्हाळ्यात होणारें लहान व काळ्या रंगाचें वांगें [हिं भटा=वांगें]

भट-कण-कन-कर-दिशीं—क्रिवि १ पटकन जलदीनें २ भडकण अर्थ २ पहा

भटकणें—अक्रि व्यर्थ हिंडणें फिरणें भटकया मारणें [हिं भटकना स भ्रश् भ्रष्ट] भटकभवानी-भैरव–स्त्रीपु भटक णारी स्त्री किंवा पुरुष भटके वया–पुस्त्रीअव रिकामें हिंडण्या–फिरण्याची क्रिया (क्रि० मारणें मारीत फिरणें) भटक्या–वि १ भटकण्यास सवकलेला २ दुकार भटकणी–स्त्री व्यर्थ हिंडणें फिरणें इ०

भटमोगरा—पु एक फुलझाड मोगऱ्याची गेंददार जात बटमोगरा पहा

भटा(ट्या)रखाना—पु १ जेवणावळींत किंवा मेजवानींत पवित्र व अपवित्र, उच्च व नीच, किंवा पृथक् स्वयपाककरणाऱ्या लोकांच्या मिश्रणानें होणारी अव्यवस्था २ भंडारखाना, खाणावळ, हॉटेल ३ स्वयंपाकघर. [हिं भटियारखाना] भटा(ट्या)री, भटियारी–पु भटारखाना चालविणारा, खाणावळवाला [हिं] भटारीण–स्त्री खाणावळवाली

भटियार—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पचम, तीव्र धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी कोमल मध्यम संवादी षड्ज गान समय रात्रीचा तिसरा प्रहर

भटी—स्त्री भट्टी पहा

भट(टो)र—न कृत्रिम धातु (तांबें, कथील जस्त इ०का॰ा). भटोरी–वि भटोर धातूचा, कृत्रिम धातूचा केलेला भटोरें–न. भट्टर किंवा भगोर धातूचें भांडें

भट्ट—पु १ विद्वान् विद्यावान् मनुष्य २ ही एक पदवी असून ती विद्वान् ब्राह्मणाच्या नावास जोडतात ३ भट भिक्षेवर निर्वाह करणारा ब्राह्मण [स] भट्टाचार्य–पु विद्वान् ब्राह्मणास गौरवार्थी म्हणतात [स]

भट्टा—पु आत विस्तव असून बाहेरून झाकलेलें मातीचें भांडें [हिं बट्टा, स भृष्टि]

भट्टी—स्त्री १ चुलाण २ लोहाराची साळ, सामान्यत विस्तवाच्या भोंवती केलेलें मातीचें आवार (हलवायाचें, भड भुज्याचें) धोब्याच्या सतल्याचा चुला ३ भवकारा ४ (ल) भ ीत तयार केलेलें द्रव्य, एकदा तयार केलेलें परिमाण, घाणा ५ तयार करण्याची युक्ति खुबी, पद्धति, रीति रचना घडण ढब 'ही भट्टी चांगली उतरली' 'ह्या रसायणाची भट्टी त्या वैद्यास चांगली ठाऊक आहे' शरीराची–पागोट्याची–मसलतीची–भट्टी' ६ (केळीं, विड्याचीं पानें इ०) पिकविण्यासाठीं त्यांभोंवतीं गवत, कळीचें पान इ० गुडाळून दाबून किंवा लिपून ठेवण्याची क्रिया ७ दारूचा कारखाना, गुत्ता [स भृष्टि, हिं] ०बिघडणें–बिनसणें–एखाद्या गोष्टींत क्रमभंग, चूक इ० झाल्यामुळें ती व्हावी तशी चांगली न होणें ०साधणें–१ स्वयंपाकाच्या पदार्थांवर अग्निसंस्कार योग्य प्रमाणांत होणें स्वयंपाक इ० उत्तम साधणें २ (ल) एखादें काम करण्याची खुबी हातोटी साधणें प्राप्त होणें ०कुमार–पु कुमारावरील कर ०खुमार–न दारू मद्य तयार करणारावरील कर ०भाजणारा–पु भडभुज्या, कुमार भ ी पटविणारा

भट्टें भर—न (व) कडब्याच्या शमर त एकापेनास पेंढ्य

भड्या—पु एक जात, व तींतील माणूस.

भड्यारंग—पु (नाळवी) निळसर धाम्यासारखा एक रंग [हिं भग=धागें]

भड—न (व) कणीस काढून घेतलेलें ज्वारीचें ताट, धाटा, कापमाच्या शेतांतील ज्वारीचा धांडा -स्त्री हलकें व जळतांना तडतडणारें जळण [ध्व भड!] **भडस**-स्त्री (कों) शेत जमीन भाजण्यासाठीं तीवर पसरलेलें जळण (काटक्या, पानें, तृण इ०), भडभुज्यानें पोहे इ० भाजण्याकरितां चुलींत घातलेलें हलकें तडतडणारें जळण **०भरणें**-भाताच्या जमीनींत राब पसरणें **भडस-शा**-न एक प्रकारचें जाड व धमी प्रतीचें भात, भाकरीच्या उपयोगी भात **०साची दाढ**-स्त्री साडाच्या टहाळांची दाढ, हे टहाळ जमीनीवर पसरून शेणाच्या दाढीप्रमाणें यावरहि गवत पसरावें लागतें **भडसाळ**-स्त्री तांदुळाची एक जात

भँड—न १ (गो.) बैंयर २ (गो) पार असलेल्या पिंपळ

भंड—पु नट, पुंश्चलि, भांड, नटवा [स]

भंड—न (विरू) अभद्र पहा

भंड—नपु १ प्राय कुभांड, तुफान, खोटा आरोप २ त्रास 'या पोरानीं फार भंड दिला आहे बुवा!' ३ (गो) ल्यांड **तोंडाचें भंड करणें**-क्रि शिवराळ होणें

भंड—न विटंबना, फजिती, उपहास, हसें 'दिवाळखोराचा माण्ड। पाहतां वैभव दिसे उदंड। परी तें अवघें पोतांड। भंड पुढें।' -दा १० ८ २५ [स भांड] **०फुलणें-फुटणें**-(व) एरें तें बाहेर पडणें, गौप्य बाहेर येणें, गौप्य स्फोट होणें. **भंडमा (वा), भंडवा(वा)डा, भंडोळा**-स्त्रीपु (कों) विटंबना, फजीती, हसें, विडंबडे (क्रि० करणें, उडविणें, मांडणें, होणें; उडणें) 'व्यंग जालिया भंडमा वाजेल। दवडवताची।' -स्वादि ५ ३ ५६ **भंडवाणें**-न फजीती, फजीतवाणें 'न सोसितां भंडवाणें। सहजचि होय।' -दा १२ २ १३ **भंडाई**-स्त्री अपकीर्ति, फजिती 'न व्हावी त झाली आमुची भंडाई।' -तुगा ३१७ **भंडावा, भंडाळी**-पुस्त्री विटंबना, फजिती, उपहास (क्रि० करणें) **भंडिमा**-स्त्री ढोंग, फजिती 'तं जाण तत्वतां अति भंडिमा।' -एभा ३ ३८८

भंड—वि १ भांडखोर, आग्रही, हट्टी २ चहेखोर ३ ल्बाड [स] **भं(भां)डाई**-स्त्री भांडण, कज्जेदलाली 'तुका म्हणे किती करिसी लढाई। होईल भंडाई थोर पुढें' 'वहिणी म्हणे आतां करीन भंडाई।' -व ४८८ **०उभंड**-न निरर्थक वडबड, पोकळ वल्गना 'ज्याचे मुखीं भडउभंड। तो येक मूर्ख।' -दा २ १ २७

भडक—स्त्री १ चकाकी, झळाळी आग, चमक (क्रि० मारणें) २ आग [हिं] -वि १ चकचकीत भडक, झळकदार धवधवीत तेजस्वी (नावडत्या व पिवळ्या रंगाची वस्तु पदार्थ) २प्रकर्षार्थी लाल या शब्दास जोडतात जसें--लाल भडक, लालालभडक. ३ प्रकर्षार्थी तिखट शब्दास जोडतात उदा० तिखट भडक, आगभडक ४ चकाकणारें (सोनें, रुपें इ०कानीं), भडक, झळक, डवदार (पोशाख, तो घालणारा) **०आग**-स्त्री चितेस दिलेला अमंत्रक अग्नि. **०जर**-पु भरजर **०दार**-वि चकचकीत, रुक्ष, डोळ्यांत भरण्यासारखा (दागिना, पोशाख, मनुष्य)

भड-फण-फन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ (बोंब, धूड, विस्तव इ०) एकदम उधळतांना, भडकत ना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन, भडभड पहा २ झटकन, जल्द, पटकन्, फटकन् [ध्व.]

भडकणें—अक्रि १ भडाकणें, भयंकर रीतीनें वर जाणें व पसरणें, मोठ्या जोरानें पेटणें (ज्वाळा), जोरानें उठणें (वारा) २ चोहोंकडे पसरणें (प्रकाश, वास) ३ भग्न होणें, पांगणें (सैन्य) ४ बुजणें, बेबंद पळणें (पशु); बुजून दूध देईनासें होणें (दुभतें गुरू) ५ मोकळें सुटून यथेच्छ वागणें, आज्ञाभंग करणें, बावचळणें ६ फार रागावणें ७ भलतीकडे वहून जाणें (निरोप नेणारें कबूतर) ८ सुटणें अर्थ ३ पहा ९ भटकणें, हिंडणें, फिरणें; भटक्या मारणें [ध्व. भड!] **भडकणी**-स्त्री. भडाकणें, उधळणें, पेट, आग पसरत जाणें **भडकतेल**-न खरजेस लावावयाचें एक तेल, मलम, घायतेल पहा

भडका—पु १ भडाड, मोठी ज्वाळा, आगीचा पेट 'अधर्माचा भडका उठी। दोषितां दृष्टी देखतां।' -एभा १४ ३६६ २ भयंकर आग, दाह (तिखट पदार्थांच्या सेवनानें, ज्वर, पित्ताधिक्य, क्रोध यानीं होणारा 'उदरीं व्यथेचा भडका। शिवशोभे।' -कथा ६ १७ ८१ ३ वाऱ्याचा सोसाटा ४ जोराची चपराक ५ आवाज होणारा भपका (मुसाचा, भुकण्यांचा) [ध्व, भड!] **भडकाम-क्रि**-स्त्रीपु भडाम पहा **भडकावणी**-स्त्री फिरविणें, भटक्या मारावयास लावणें (चकवून, कावेबाजपणानें)

भडका(क)विणें—सक्रि झळकविणें, छककविणें टकविणें, भोंदणें

भडकावि(व)णें—सक्रि १ (आवाज होईल अशी) तोंडात मारणें, चपराक देणें; दमकावणें (चपराक, थप्पड इ०) 'त्याचे तोंडीं जेव्हां एक भडकाविली तेव्हां तो उगा राहिला' २ फेंकणें, झुगारणें 'भूगोळदुर्गी पाचही यत्नें। स्वसत्ता औषधींचीं पात्रें। भोंनिया रमरारिमित्रें। भडकाविलीं दुष्टावरी।' -ह २६ १६ [भड=चपराकीचा आवाज] **भडकी**-स्त्री १ उत्तेजन, भर, चिथावणी (क्रि० देणें) २ उडीवर उडी घालून बोलणें (विक्रीच्या पदार्थाकरिता) (क्रि० देणें, करणें) **भडक्या**-वि भटक्या

भडकी—स्त्री (व) (करडीचें) तेल काढण्याची रीन

भडकीय—वि १ भितरा, बुजरा (पशु) २ बुजलेला, चिचकरेला

भडखंबा-भा—पु (महानु) रणभूमीवर शेंदूर लावून उभा केलेला खांब, विजयस्तंभ 'तैसा प्रमदाचा भडखंबा। पुतळियेचेनि मिषें कीज उभा।' –भाए ३६० [स भट+स्तम्भ ?]

भडखळ-ळी—स्त्री १ रणभूमि 'भडखळीं राहुनि घे मादलु। विचारेंसीं।' –भाए ३६४ २ पहान्याची जागा [भट+स्थळ ?]

भडंग—वि १ सढळ हाताचा, उदार, दानशूर २ उधळ्या, उडाऊ [हिं]

भडंग—न (कु.) उष्ण (तेल)

भडंग—पु (व) मोठा पतंग 'भडंग उडविण्याजोगा वारा आहे'

भडंग—वि (गो) भडक 'तावडाभडंग'=लालभडक

भडंगभिकार-री—नपु १ उपजीविकेचें कांहींहि साधन नसलेला भिकारी, २ भिकान्याचा समुदाय (क्रि० येणें, जमणें, मिळणें, दाटणें चालणें) [हिं]

भडंगळ—वि मयाण असून अफाट शून्य, ओसाड, निर्जन पण प्रचंड (घर, मैदान)

भडगा—पु (राजा) (प्र) भडका

भडडड—क्रिवि तोफांच्या एकसारख्या होणाऱ्या बाराच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भडपुराण—न लांबलचक व कंटाळवाणी गोष्ट, आश्चर्यकारक व अविश्वसनीय गोष्ट, चन्हाट, बडबड [भड=देवीनें मारलेल्या एका दैत्याचें नाव, यासवधीं पुराणात एक लांबलचक कथा आहे]

भडभड-भडां—क्रिवि १ मोठ्यानें आकणें, जखमेंतून रक्त घळघळा वाहणें, भळभळ पाणी ओतणें, निरर्थक निंदा, धमकावणी, बडबड करणें वाटेल त्या बाजूनें लोकानीं जलदीनें घुसणें, जलद पेटण, मोठ्यानें धडकणें, अमर्याद खर्च करणें इ० क्रियांचें अनुकरण होऊन) झक्कन पटकन फक्कन भडभड मलतेंच बोले।' तुकारामाचीं पदें (नवनीत पृ ४४८) २ तोफ इ० कांच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० वाजणें, उडणें) [ध्व] **भडभडा-ड्या**-वि मनास येईल तें, विचार न करता बोलून टाकणारा **भडभडणें**-अक्रि १ भडाडणें (विस्तव) २ मोठ्यानें पेट घेणें (गृह, जळण इ०) ३ पुष्कळ जोरानें व आवाज करून वाहणें, फळफळणें, उफाळणें ४ दु खानें ऊर, अत करण भरून येणें **भडभडून येणें**-क्रि शोकानें कंठ दाटून येणें **भडभड(डा)वि(घ)णें**-सक्रि जोरानें पेट घ्यावयास लावणें **भडभडाट**-पु १ आगीचा अतिशय भडका डोंबाळा २ दणका, धडाका तडाखा, कडाखा, गर्जना (तोफा, वादळ, शिविगाळ, निंदा यांचा); सामान्यत मोठा, गंभीर व एकवटलेला, गोंधळाचा आवाज, गोंधळ ३ दंगलीची, मजलसीची मौज, आनंद करणें

भडभडीत-वि फटफटीत, चकचकीत, स्वच्छ (क्रि० उजाडणें)

भंडभंड—न वृथा बडबड

भडमसक—न (व) आडमाप

भडभुंजा—पु कुरमुरे इ० भाजके पदार्थ तयार करणारा, विकणारा [स भ्रष्टभुजक, हिं]

भड(डि-डे)मार—पु जोराचा व मोठा हल्ला, एकमारखा मारा (तोफा, बदुकी, दगड, निंदा, अपशब्द यांचा) [ध्व भड+मार] **भंडवा, भंडवाडा**-भडमा पहा

भडवळ—स्त्री (कों) जमीनींतील भेग, चीर.

भड(डु)वा—पु १ कलावंतीण नाचताना किंवा गाताना मृदंग वाजवून साथ करणारा तिचा नोकर, साजिंदा २ (ल) कुटण्या ३ स्त्री भाड्यानें देणारा ४ (ग्राम्य) एक शिवि, अपशब्द [स भर्याट, भट्ट (भाटुक=भाड्यानें देणें), हिं भडुआ, ब भेडुया]

भडस-सें—न (का) १ भडका, भडाड, लोट, पूर, आधिक्य २ उदय, उत्कर्ष 'जैसे भाग्याचिये भडसे।' –ज्ञा ६ ३५४ ३ महत्त्व, थोरपणा 'एन्हवीं अद्वैतपणाचिये भडसें। न सुकृतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे।' –ज्ञा ८ १५२ ४ उमाळा 'गुरुसीं उपज भडस।' –विपू १ ६४ –स्त्री (महानु) उत्कट इच्छा, हाव 'परि माझी पुरवी भडस।'–भाए ६४३ –वि ओवडधोवड [ध्व, भड ?] **भडसवाणें**-न (महानु) हावभावयुक्त भाषणें, कोटिक्रम, चर्चा 'तार्किकाची भडसवाणें। तैसी बोलसी परपक्षदूषणें।'–भाए ५८४ [भडस+वाणी]

भडस—भड पहा

भडाका—पु भडका पहा [भड!]

भडाग—स्त्री १ प्रेतास चितस दिलेला अमंत्रक अग्नि, भडाग्नि २ (राजा) तिखट, झोंबणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनानें होणारा दाह. [भड+आग]

भडाग्न-ग्नि—पु अमंत्रक चिताग्नि [भड+अग्नि]

भडाड—पु १आगीचा भडका, डोंब 'होका जे महाप्रळयींचा भडाडु।' –ज्ञा ११ ३०४ २ मोठ्या शब्दाचा दणका (तोफा, मेघगर्जना इ०कांच्या) मोठा व गंभीर असा एकवटलेला आवाज (सामान्यत) [भड] **भडाडणें**-अक्रि १ भडकणें, भवकणें, धडधडा जळू लागणें (अग्नि) भडाडे क्रोधाग्नीकरुनि मग तो तेच समयीं।' –मध्व ५८१ २ दणदणें धडाडणें, मोठा शब्द करणें (तोफा इ०नीं) ३ जोरानें वाहणें उफाळणें (रक्त इ०) मुखातून शाणित भडाडलें। **भडाडा, भडाभड-भडां**–क्रिवि जलद झपाट्यानें व लागोपाठ पडणाऱ्या वस्तूंच्या आवाजाचें, मोठ्यानें पुन्हा पुन्हा ओकण्याच्या अवाजाचें, तोफांच्या

दणकयाचें, निंदा, घमकावणी व शिव्याचा वर्षाव, तुफानी वारा इत्यादींच्या शब्दाचें अनुकरण होउन

भंडार—न जामदारखाना, खजिना, भांडार [स भ डा गार] ०**भरपूर**-न भरलेला आणि भक्त वाढणारा खजिना, साठा या शब्दाचा गासावी इ० लोक आशीर्वाद देताना उपयोग करितात 'भंडारभरपूरकाल्कटक दूर' **भंडारी**-पु १ जामदार, भांडार राखणारा, खजिनदार. २ -स्त्री भिंतींतील पैसे ठेवण्याचें पडताळ

भंडार—पु हळदीचें चूर्ण हें सुरयत्वें खंडोबास वाहतात 'मार्तंडा तुझे पाय मी पाहीन । पुन्हुनि मुखनें भंडार वाहीन।' -मध्व ३१०. ०**उधळणें**-सक्रि १ हळदीची पूड उधळणें २ (ल) स्तुति करणें **भंडारा**-पु (यावदी) भोजनापूर्वी, तीर्थ घेण्यापूर्वी थोडी हळद घालून मगळागौरीस वाहिलेली कणीक **भंडारी**-स्त्री भंडारा ठेवण्याची पिशवी (खंडोबाच्या भक्तांची)

भंडारा—पु १ वैरागी, साधुमत याना दिलेलें भोजन २ भंडारखाना ३ (ल) धुळधाण 'भंडारा उडवी रिपुचा।' -सप्रामगीतें ३५ ०**उठणें**-अक्रि फराळ थोरवाला होणें ०**करणें**-(यावरून प्रसाद वाटून घेणें ल) फटणी करणें, खाणें ०**घालणें**-क्रि वारकरी व इतर लोक याना जेवण घालणें **भंडारखाना**-पु १ सोवळें-ओवळें, शिष्टपणा इ० जेथें रहात नाहीं असा ठगलेचा जेवणसमारंभ 'चिंचवडकर देवाचे घरीं भंडारखाना आहे' २ खजिना [भंडारा+खाना]

भंडाराउलटा—पु (हिं) (जविया) चट्टीच्या नाडीजवळ पोगाखालीं वाघ्याच्या जागला भंडारा म्हणतात आपल्या हातातील जवियानें आपल्या डावीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूवरील वाघ्यावर चट्टीच्या नाडीजवळ मारणें **भंडारासीधा**-पु (हिं) आपल्या हातातील जवियानें आपल्या उजवीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या डावीकडील वाघ्यावर चट्टीच्या नाडीजवळ मारणें

भंडारी—पु १ शूद्रांतील एक वर्ग व त्यातील व्यक्ति हे ताड माडापासून दारू काढतात २ (नाविक) जहाजावरील जेवण तयार करणारा खलाशी **भंडारडा-ड्या** पु (तुच्छतेनें) भंडारी **भंडारथल भंडारघ(व)डा**-नपु भंडारी लोकांची गाहण्याची जागा मोहल्ला 'माड व भंडारथल दखील'-वाड बच १३ **भंडारमाड**-पु फळें न काढता माडी काढण्यासाठीं राखून ठेविलेला माड याच्या उलट नारळमाड (फळासाठीं ठेवलेले नारळाचें झाड) भंडारी+माड]

भंडवाविणें—सक्रि अतिशय श्रम करून ... मारा करणें करून मारणें [भंड]

भंडी—स्त्री १ दोन मुलांपैकीं एकानें कविता म्हटली असता तिच्या शेवटीं वर्णाने अक्षर जिच्या आरंभीं अशी कविता दुसऱ्या मुलानें म्हणावयाची याप्रमाणें आलटून पालटून कविता म्हणण्याचा प्रकार अशाच तऱ्हेनें कोणत्या तरी अटी ठेवून कविता म्हणणें (क्रि० लावणें, पडविणें, होणें) २ फजिती फजवणूक

भंडी—स्त्री (तजा) गाडी [तामिळ वंडी]

भद्र—पु (व.) मोठा वानर, वानरांच्या कळपांतील नर [हिं बडा, म भद्र] **भडेराक्षस**-पु राक्षसी, रानटी, माग इद याच्या क्रूर माणसास तिरस्कारानें म्हणतात [हिं बडा+राक्षस]

भडोड-ढ—पु अन्न [प्रा]

भडोळ-ळी—स्त्री (कों) भडवळ, चीर, भेग (जमीनींतील) 'देतात फार भडोळ्या आहेत'

भेंडुॉ—वि (गो) बहिरा [स बधिर]

भड्डी—वि (गो) माळ जमीन [बरड]

भड्डूंचें, भरडूंचें—क्रि (गो) भरड दळणें, भरडणें

भडया—पु (माळ्वी) कुत्रा [हिं]

भण—स्त्री (अशिष्ट) बहीण, भगिनी 'माझ्या भणीच्या कोवशा।' -ऐपो ८९ [स भगिनी]

भणकणें—अक्रि (व) बिघडणें, फिरणें 'डोकें अभ्यासानें भणकतें.' [भडकणें]

भणका—पु १ धोळका (माशा, मधमाशा इ०कांचा) (ल) गुणगुणणारा आवाज, (सामान्यत) घुमणारा नाद [स भण

भणभण—स्त्री १ गुणगुण आवाज (माशांचा इ०) ओसाडी, भयाणपणा (जागेचा) २ सोसाटयाचा वारा, वाऱ्याचा आवाज. -वि ओसाड **भणभण-भणां**-क्रिवि गुणगुण आवाजाचें, वाऱ्याच्या सणसण आवाजाचें, अनुकरण [ध्व (वाप्र) **भणभण करणें**-अक्रि १ शून्य, भयाण, ओसाड दिसणें (घर, निर्जन अरण्य, गाव) २ घों घों करणें (माशा इ०) **भणभण फिरणें**-स्वैरपणें इतस्तत हिंडणें, भटकणें **भणभणणें**-अक्रि १ गुणगुणणें, घोंगावणें (मधमाशा, माशा इ०कांचा थवा) २ (ल) दाणादाण होणें, दशदिशा पळ काढणें (सैन्य इ० नीं) ३ शून्यपणें, सणसणणें (मार, रोग इ०कांमुळें कान इ०) ४ वाजणें, गरजणें (वारा तोफ) ५ डोक्यात, कानात भणभण असा आवाज होणें **भणभणविणें** सक्रि १ मोठ्यानें गुणगुणणें घोंगावणें सणसणणें वाजणें गरजणें इ० क्रिया करावयास लावणें २ (जोराच्या टोल्यानें) झणझणण्यास भिरभिरण्यास लावणें (कान इ०) ३ कानशिलं भणभणे असा परिणाम होईल इतका डोक्यास ठोकणें **भणभणाट**-पु १ गुणगुणाट व नगाऱ्याचा गंभीर आवाज २ ... उदासपणा भग्नपणा ओसाडपणा (विश्रामे ... ०२ राघा) ५८४ (भा), (भिंत-

वि. रिकामेपणामुळें, ओसाडपणामुळें उदास, शून्य दिसणारा (ओसाड गांव, इमला इ०). 'आश्रमांत पाहती येऊन। दिसे शून्य भणभणित।' –रावि १६.९. भणभणणा–वि निरर्थक हिंडणारा. भणभण फिरणारा. भणाट(ण)णें–अकि. मोठ्यानें गुणगुणणें, घोंगावणें, सणसणणें, वाजणें, गरजणें इ०. भणाटा, भणाण–णा–पु १ भणभणाट. २ पळापळ; पांगापांग, दाणादाण. 'इतुक्या उपरी भणाणा फौजेचा झाला।' –ऐपो ८८. ३ (विरू. भणाटा) पाठातेची पालमेल; अव्यवस्था (कामाची, धंद्याची). ४ नाश, ओसाडी. 'सात्यकि कुरुकटकांचा, पवन घनांचा तसा, करि भणाण।' –मोद्रोण १५.२७. भणाण–क्रिवि. भणभण शब्द करून; घों घों आवाज करून. 'भणाण–माशा उडाल्या–बसल्या–जमल्या–दाटल्या इ०.'

भणक्या—स्त्रीभव. निरर्थक हिंडणें, फिरणें; भटरी. (क्रि० मारणें). [भटकणें]

भणं(ण)ग—पु १ अनाथ; अतिशय गरजू मनुष्य; भिकारी. 'पीतों हें रक्त तुझें हांसत होतासि मज जसा भणगा।' –मोकर्ण ४५.२३. २ –स्त्रीन भयाण (इमारत); ओसाड (गांव). [हिं. भंङग; फा. बगगु] ०भिकार–री–नपु. भडंगभिकार पहा.

भणणें—क्रि. म्हणणें; बोलणें. 'तंव भणे उद्धवदेउ।' –शिशु ११५. [सं. भण्] भणउ(औ)नि, भणौनि–क्रिवि. म्हणून; करितां. 'भण उनि तेयां मदनाचें आवणें।' –शिशु २६८. 'भणभौनि न करावां प्रसंगु।' –दाव ६२. भणितु–त–न. बोललेली, उच्चारलेली गोष्ट. –वि. बोललेलें; म्हटलेलें. 'आताचि भणितु होतें।' –शिशु ११६. [भणणें] भणिजणें–सक्रि म्हणविणें. 'जें स्थान सेविनी श्रीपुरखु। अद्यापि भणिजतानि।' –ऋ २१. भणीपे–क्रि. म्हणावें. 'वैरीवनां वनवा। तूं तें भणीपें।' –शिशु ५१७.

भणदी–दें—स्त्रीन. १ विस्तव घालून डोक्यावर घेतलेलें खापर; भदें. 'नाहीं जाळीत भणदीं। उदो म्हणोनि आनंदी।' –तुगा १८१६. २ पोत; मशाल.

भणभणणें—अक्रि. चकचकीत, पूर्ण उजाडणें; दिशा उजळणें (सूर्य, चंद्र उगवतांना) भणभणीत–वि (सूर्य, चंद्र यांच्या उदयानें) प्रकाशित झालेली (दिशा). ०उजेडणें–अक्रि. फटफटणें; पहाट होणें. ०दुपार–स्त्री भर दुपार; मध्याह्न भणभण–स्त्री. लखलखाट.

भणीये—क्रि (महानु) सांगितलेलें काम करणें, मूर्तिनिष्ठ व्यापार; कर्तव्य. 'तुम्हा एउ भणीये गा।' –लीळाचरित्र.

भतका भत्तका, भदका—पु १ हलक्या हातानें केलेला प्रहार; धपका; गुद्दा; ठोसा. (क्रि० मारणें; देणें). २ फेकलेला गोळा; बदका; लपका (शेणाचा). (क्रि० मारणें, घालणें). [ध्व]

भत्ता—पु १ विशेष नोकरीसाठीं ठराविक पगारापेक्षां अधिक दिलेलें वेतन; रोजीज मुशाहिरा (लढाईवरील सैन्यास चाकरास, हमालास). २ ज्याकडे सरकारी कामगार पाठविला असतो त्यानें त्या कामगारास ठेवलेल्या दिवसाबद्दल द्यावयाची पोटगी, प्रवास खर्च ३ सावकारानें दिवाणी तुरुंगात ठेवलेल्या माणसास सावकाराकडून मिळणारा खर्च. ४ कैदी, कोर्टांत साक्षीकरितां येणारा साक्षीदार, समन्स (कोर्टाचा हुकूम) बजावणारा पट्टेवाला इ० कांचा पोटगी खर्च. ५ निकृष्ट प्रतीचें खाणें; डाळें, मुरमुरे इत्यादि एकत्र केलेलें खाद्य. [सं. भक्त=भक्ष; हिं.] भत्तेकरी–पु. भत्ता घेणारा (लष्करी शिपाई, पट्टेवाला, हमाल, बिगारी इ०).

भंद—न. (प्र.) भणदी, भदें–भेंदें पहा.

भद–कन्–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. अनेक आकस्मिक आणि जलद क्रियांच्या, भडकणाऱ्या विस्तवाच्या, जोरानें पडणाऱ्या जाड व मऊ गोळ्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व.]

भदभद—स्त्री. फुटक्या भांड्याचा आवाज.

भदभद–भदां—क्रिवि. बदबदां; तीव्र, जलद आणि लागोपाठ होणाऱ्या आवाजाच्या, तडा गेलेल्या, फुटलेल्या वाद्याच्या आवाजाचें, मऊ गोळा पडतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन.

भदभदणें—अक्रि. बदबदणें; बद्द वाजणें (तडा गेलेलें वाद्य). भदभद पहा. [ध्व.]

भदरणें—सक्रि. भादरणें; बोडणें; कातरणें (केस इ०). भदरंचामी–स्त्री. (ना.) बोडंती; खरडपट्टी भदरपीडा–स्त्री. (व) त्रास; दुःख.

भदाड—न. १ भगदाड; खिंडार. २ (सामा.) भोंक.

भदाड–डें—न. (व. कुण.) मडकें (सामा. तोंड फुटलेलें). [भदें] ०वासणें–अक्रि. मोठ्यानें रडणें.

भदाभद–भदां—क्रिवि. बदाबद. भदभद पहा [ध्व]

भदु(दा)ला, भदाडा—वि फोपसा; लठ्ठ झालेला.

भ(भं)दें—न. १ अर्धें मडकें, खापर. २ आंत विस्तव घातलेलें खापर. गोसावी, गोंधळी लोक हें विशिष्ट प्रसंगीं घेऊन डोक्यावर नाचतात (क्रि० घेणें). 'मस्तकीं भदें जाळावें। पोतें आग हुरपळावें।' –दा २.६ ३० ३ बाकलेलें, फुटलेलें भांडें, फुटलेली टिमकी, कर्कश कंठ, कठोर आवाज, नासलेलें, बिघडलेलें काम, धंदा इ० कास निंदेनें म्हणतात 'त्याचे एकदा लाख रुपये फसले त्यामुळें त्याच्या व्यवहाराचें भदें झालें.' [भदें=पोकळ] ०घेणें–सक्रि. शेताच्या, गावच्या वादग्रस्त सीमेवर जाऊन तेथें वरील प्रकारचें खापर हातात घेऊन शपथविधि करणें. –तोंडाचें भदें करणें–शिवीगाळ करणें. ०भर–वि (निंदार्थी) पुष्कळ.

भदैवी—स्त्री. कृपा, दया.

भद्र—पु हत्ती 'मग भद्राचेनि महाद्वारें। उभे ठेले।'–शिशु ५१० [स] **०जाति-ती**-पु १ हत्ती 'जेथ महामद भद्रजाती। आवरतीना।'–ह्रा ११३३. २ उत्तम घोडा

भद्र—न १ भाग्य; शुभ, कल्याण २ दोन खांबांच्या मधील भाग (देवळाच्या सभामंडपाच्या) ३ (गो) मुख्य मंडपाच्या चारी बाजूस असलेले उतरत्या छपराचे सोपे प्रत्येक, सायवान ४ सभागृह; दिवाणखाना, मंत्र्याची कचेरी 'भद्रासि दैत्यसुदनी। एतो जाला।'–शिशु २३० 'जेंवीं भद्रीं निजलेनि रायें।'–एभा २६५ ५ राज्य, सिंहासन 'इकडे राव बैसला भद्रीं। बोलाविलें प्रधान गुरु मंत्री।'–कथा १८८० ६ अहमदाबाद येथील भद्रकालीच्या देवळाजवळचा भाग –वि १ भाग्यवान्, सुखी २ मंगल, प्रसन्न, अनुकूल, अनुगुण ३ (सामा) हितावह, चांगला [स] **भद्रंकर-कारक-कारी**-वि सुखकर, मंगल, अनुकूल **भद्रकाली-ळी**-स्त्री काली, दुर्गादेवी **०देश**-पु (इजिप्त) मिसर देश –अश्वप १ ३४ **०पुरुष**-पु महापुरुष 'प्रस्तुत भद्रपुरुष हे आपल्या देशबंधूंच्या पारलौकिक हिताची एवढी कळकळ बाळगीत असतां '–नि ३४० [स] **०मुस्ता-मोथा**-पु एक सुवासिक गवत, नागरमोथा [स भद्र+मुस्ता=मस्तक] **०लोक**-पु महाजन, शिष्ट लोक **भद्रासन**—न १ सिंहासन, तख्त २ भक्ताचें आसन, योगासन [स] **भद्राक्ष**-पु एक वृक्षविशेष आणि त्याचें फळ याच्या बीजाचे मणी वर होतात हे बी रुद्राक्षासारखेंच पण कांहींसें हलकें व जास्त ठिसूळ असतें, रुद्राक्ष व भद्राक्ष जरी एकच समजले जातात तरी वस्तुत भिन्न आहेत [स]

भद्रंकरण—न (मूळ संस्कृत शब्दाचा चांगलें करणें असा अर्थ आहे मराठींत उप) १ भादरणें, कडक तासडपट्टी, हजामत २ शिवीगाळ [भादरणें]

भद्रा—स्त्री १ (ज्यो) सातवें करण (अनेकवचनी उपयोग) करण अर्थ ४ पहा २ शुक्लपक्षांतील द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी या तिथी [स] **भद्रा नक्षत्राघर जन्मणें**-(व) अभागी, दरिद्री असणें **(कपाळीं) भद्रा असणें**-लाभ होण्याची वेळ असतां दुर्दैवानें लाभहानि होणें **भद्या, भद्या कपाळाचा**-वि कपाळ करंटा अभद्र लक्षणाचा, दुर्दैवी [स]

भंद्राज—वि (व) मध्यम

भनभन—स्त्री भगभग, भणभण पहा

भनाना—पु हाहाकार 'रिपू विक्रमे सर्व जाला भनाना।'–वामन विराट ७ १७८ [ध्व]

भंपक—पु १ (कर) उचल्या, मागापिच्छा नसलेला मनुष्य २ गावढ्या, गांवढळ

भपका, भपकारा, भपकावणी-भपकी—भबका इ० पहा

भपारी—स्त्री (व) गप्प, बात 'भपाऱ्या सोडतो खूब'

भपुरा—पु १ सूज (शरीरावर, आलेली), सुजलेलें शरीर अवयव, (सामा) फुगीर वस्तु २ मोठा आव, डौल ३ पुरुषाचें जननेंद्रिय –क्रिवि जल्द व मोठ्या फुगाऱ्यानें (क्रि० सुजणें, फुगणें) [ध्व, भप!] **भप्प(प)**-क्रिवि सोसाट्यानें भपकाऱ्यानें, झपाट्यानें 'भप आग उडाली-भप आंग सुजलें भप वास आला-सुरुंग उडला-उजेड पडला'

भबकणी—स्त्री १ भडकणी, फुगवण, सोसाट्यानें वाहणें, वाघ इ०नीं धापा टाकणें २ एखादें वाईट काम करण्याविषयीं एखाद्यास दिलेलें उत्तेजन उठावणी (क्रि० देणें) [भबकणें] **भबकणें**-अक्रि १ उठाव होऊन जल्द सर्वत्र पसरणें (आग, भुकणी, मिरचें, वारा धूळ, बातमी इ०) २ सोसाट्यानें वाहणें (वारा) ३ धापा टाकणें, गर्जना करणें (उडी मारतांना वाघ, संतापलेला मनुष्य यांनीं) ४ (ना) भभकणें, संतापणें, तोंडाचा पट्टा सोडणें [हिं भबकना] **भबकावणी**-स्त्री १ भडकावणी, सोसाटा, घोंघावणी (वाऱ्याची) २ (वाघानें) उडी मारतांना केलेली गर्जना ३ (ल) वाईट काम करण्याविषयीं उत्तेजन, चिथावणी (क्रि० देणें, दाखविणें) **भबकी, भपकी**-स्त्री १ झळ (अग्नि, इ० ची) भपकारा, दरवळ (मिरपूड इ० चा) २ (ल) लौकिक बढता, भुमका (क्रि० उठणें) ३ उठावणी, चिथावणी, उत्तेजन (क्रि० देणें, दाखवणें) ४ हिंमत चढविणें, वाढविणें (क्रि० करणें) ५ (हिं) धमकी ६ बढाई ऐट 'याचे अर्धी बापाचें शौर्य नसून भपकीची आवड मात्र होती'–नि ६०२

भबका भबकारा—पु १ आकस्मिक आणि जोराची झळ (अग्नि उष्ण वारा, वाफ यांची) २ वाऱ्याच्या झुळकीनें, उधळल्यानें मिरच्या, मसाला, सुगंध वगैरेच्या भुकणीचा नाका तोंडात शिरणारा लोट ३ थाटमाट, ऐट

भब(प)कारा—पु मद्य किंवा अर्क काढण्याचें यंत्र; आसुतिपात्र शुनयन

भबाकू—स्त्री (व) तंबाखूच्या, बांग्याच्या पिकात होणारें एक प्रकारचें तण

भंबा(भा)डा—पु उघळपट्टी

भंबाळ—बबाळ पहा 'महा पुच्छ तें ज्वाळ भबाळ जाला।'–राक १८८५

भबूक—वि चकचकीत, भडक, झकपक, लकलकीत, धगधगीत (तांबड्या, पिवळ्या रंगाचा पदार्थ), लाल शब्दास प्रकर्षद्योतनार्थ जोडतात

भंबेरी—स्त्री १ फजीति, टर, उपहास, निंदा; बचेरी (क्रि० होणें, उडणें, वाजणें, करणें) गंजिफांच्या खेळांतील एक शब्द

भंबो-भ्या—वि १ बम्या, मोठा आणि गलेलठ्ठ अवजड बांध्याचा (मनुष्य) २ राक्षसी, अवाढव्य, जंगी (पदार्थ) भंयानाथ-पु मोठा, टोणपा इसम, टोंब्या, गुर्रे

भंभाळ, भंभेरी, भंम्या—भयाळ भवरी भयो पहा

भंमाळा—वि १ मोठा, प्रशस्त अवमड, प्रचंड २ भयाच्या सत्त्वा, उपळपरीचा 'पाहता भमाळा राने दुंदुणावळीमुळेंच होतो' -डि १ ६४१

भमंडल—न १ नक्षत्रमंडल, नभोमंडल 'नक्षत्रें रिचवनी भमंडळीं। वैसरी मेघाची दांतखिळी।' २ भूतल, क्षितिमंडल [स]

भय—न १ भीति; धास्ती, दहशत २ भीतीचें निमित्त, धोका, आशीम, संकट 'या वाटेंत कांहीं भय नाहीं खुशाल जावें ३ भग, नाश मरण 'या घरास सागवानी वासे घातला म्हणजे १०० वर्षे भय नाहीं' [स भी=भिणें, भय] म्ह० एक भय दाहो जागीं (दोहों पक्षांत परस्पर भीति असणें) ०घेणें-सक्रि पावणें ०दाखविणें-सक्रि भीतीचें निमित्त दाखवून भिण्यास लावणें ०कंप-पु भीतीनें कांपणें [स] ०(यं)कर-वि भय जनक, घोर, दारुण, जबरदस्त [स] ०कातर-वि भ्यालेला [स भय+कातर] ०चकित-भीत-भीरु-भीरु-वि भ्यालेला पायावर धारण बसलेला [स] ०पीडित-वि भयानें पीडिलेला. [स] ०प्रदर्शन-न १ भीतिदायक वस्तु, पदार्थ पुढें दाखविण्याची ठेवण्याची, क्रिया २ भिवविण्यासाठीं ठेवलेली कोणतीहि वस्तु बुजगावणें (लाकडी शिपाई फटाकडा इ०) ३ स्वतःस भीति वाटली आहे असें दाखविणें, धास्ती घेणें [स] ०प्रीति-स्त्री भयानें उत्पन्न झालेली प्रीति [स] ०भक्ति, भयभक्ति-स्त्री भयानें उत्पन्न झालेली भक्ति, भावभक्तीहून भिन्न [स] ०विव्हल-वि भयानें, धास्तीनें अस्वस्थ, क्षुब्ध झालेला [स] ०शील भयाळू वि भीरु शकखोर; भ्याड, भित्रट भित्रा [स] ०सान-वि (व) भयंकर, भीतिप्रद भयाकुल, भयाक्रांत, भयातुर, भयान्वित, भयार्त-वि भयानें व्याप्त, पीडित असा [स] भयाकृत-वि (गो) भयंकर, भयानक भयाण-न-न भयपूर्ण उदासपणा, भीति उत्पन्न करणारा ओसाडपणा (आंस पडलेल्या घराचा, भयंकर अरण्याचा) -वि ओसाड, उदास उजाडीमुळें भयोत्पादक घोर भयानक, भयावह, भयासुर भ्यासुर-पु नवरसापैकीं एक -वि भयंकर घोर, दारुण, भयोत्पादक, भेसुर भीतिदायक देखे भयानक झाकियेलें होलें।' -तुगा २० [स] भयानक(दृष्टि)-स्त्री (नृत्य) एखादी भयंकर गोष्ट किंवा एकादें भयंकर श्वापद दृष्टीस पडलें असता पापण्या निश्चल करून बुबुळें वरच्या बाजूस चालविणें व बाहेरच्या चपल करणें हिचा उपयोग भयानक रसांत करितात

[स] भयाभी(भि)त-वि भयभीत भयाभंगास जाणें-अक्रि तुकडे तुकडे होणें, रानोमाळ होणें, नष्ट भ्रष्ट होणें (राज्य, सैन्य संपत्ति) [भय भंग] भयाभयां-क्रिवि नीच वृत्तीनें, दीनपणानें (धि० करणें, फरीत जाणें, फिरणें) [भय] ०फरणें-फरीत जाणें-फरीतफिरणें-अक्रि अत्यंत नीच वृत्तीनें व विपत्तीनें दारोदार भिक्षा मागत हिंडणें 'विद्या दरिद्रानें पीडित होऊन लोकांच्या नरकांत बुडून भयाभया करीत अन्नाचे मार्गे हिंडतात' -बाळ २ १२९ ०होणें-अक्रि अत्यंत हीन, दीन होणें, विपन्न स्थितींत असणें

भयाना-नी—वि बाष्कळट

भय्या, भय्यन—पु भाऊ पुरभय्या जातीसंबंधीं योजतात पुरभय्या पहा [स भ्राता, हिं]

भर—पु १ पूर्णता, प्राचुर्य उत्कर्ष, सीमा, वैपुल्य, फळस, पर्व, ऊत; लोट, बहार, रंग (धान्य, तारुण्य, आरोग्य, मान, संपत्ति खेळ, उद्योग यांचा) 'सति भर आनंदाला जो देतो तोचि भर विलापाला।' -मोसभा ७ ५५ 'गाण्याला आता भर आला आहे' २ आवड; कल, मनोवृत्ति (उद्देश, इच्छा, प्रवृत्ति, आवड यांचा) 'पोराचा प्राय खेळाकडे भर असतो' ३ वार (वहुधा बहुकीचा) ४ माज मस्ती, कामुकावस्था (पशूची) ५ भरतें, उत्तेजन ६ आवेश 'यमानें त्या भरांत सावित्रीला पुनवती भव असा आशीर्वाद दिला' ७ उत्साह, डौल 'उभे सडे फौजेंत भरानें। -ऐपो २६७ ९ सपाटा 'होता द्विज भोजन भर दुदुंभिचा पळहि तो न रव राहे।' -मोआश्व ५ १३ ८ भार, ओझें 'प्रपंच भर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी।' -केका ९४ ९ (दुखण्याचा) जोर आवेग (शोकाचा) १० (गो) नाद, फंद 'भरीक पडचें' ११ - स्त्री भरती, भरताड (गल्बताचें, गाडीचें) बुज लेली स्थिति बुज (खाचीची, जाड भिंतीची), पूरण, उणीव भरून काढणें (संख्येची, परिमाणाची) १२ आधिक्य 'जेवणाच्या पदार्थांत कांहीं भर लागल्यास ते बदरावर विकत घेत असु' -पान्ह ४६ १३ भरून काढण्यासाठीं टाकलेली माती, दगड इ० (झाडाच्या मुळावर, बांधाच्या भिंतीच्या मध्यें इ०) पडवीची जमीन वीतभर खोल आहे भर घालून ती ओटीच्या जमीनीबरोबर करावी' १४ पूरण, पुरी करण्यासाठीं मिळविलेली संख्या परिमाण तुकडा इ० उदा० रकमेची, कापडाची मापाची भर -क्रिवि (शब्दाच्या पुढें जोडल्यानें) पर्यंत, इतकें पूर्णपणें उदा० तोळाभर सानें कोसभर वाट मणभर-भयभर-प्रीतिभर-आनंदभर इ० यावत, इथून याअर्थी उदा० तिथून पृथ्वीभर, गावभर, महिनाभर इ० शब्दाच्या मागें जोडल्यास परममर्यादेपर्यंत, पूर्णतम, उच्चतम स्थितींत, असा अर्थ होतो उदा० भर-अम्मल-आकार-वैराग्य-हंगाम-पीक-ओझें-

कचेरी–अमदानी–दौलत–कोस 'मूठभर रुपये दिले=मुठीच्या पूर्णमानाइतके रुपये दिले' आणि 'भरमूठ रुपये दिले म्हणजे पराकाष्ठा करून मुठीत जितके राहू शकतील तितके (चोंदूनचोंदून भरून) रुपये दिले असा अर्थ [सं भृ=भरणें पोसणें; भर] ०करणें–१ भरणें, कांपर्यंत घालणें, तृप्त करणें, आपण न भोगता दुसऱ्यास देऊन टाकणें 'आपण स्वत खाल्लें नाहीं, दान धर्महि केला नाहीं, शवटीं चोराची मात्र भर केली!' २ न्यूनता पुरी करणें ०घालणें–देणें–उठावणी करणें, उत्तेजन देणें चेत देणें ०घेणें–आपणास पुरेसें घेणें (आपल्या) भरानें चालणें–क्रि आपल्या स्वतःच्या (अविचारी) मार्गास अनुसरणें, स्वच्छंद वागणें **भरीं घालणें–देणें**–प्रवाहात, मार्गात टाकणें, चेत विणें नादीं लावणें 'तमोगुणें भरी घातलेसे।'–तुगा ५३९ **भरीचा**–वि १ पूरक, भरपाई करणारा, भरतीचा पुरवणीचा २ पुरा करण्यास, भरून काढण्यास पुरेसा असलेला **भरीं पडणें**–आत पडणें, सहकारी होणें, मुरून जाणें भरीस पडणें पहा **भरीं भरणें**–१ अतोनात नादीं लागणें, पूर्णपणें आमला जाणें, हावभरी होणें 'बहुमास भरीं भरला प्रियसख सचिवांसि विसरला निपट।'–मोसभा ४ ९८ २ विनाकारण हट्टास पेटणें **भरीस घालणें**–१ न्यूनता नाहींशी करण्यासाठीं कमी असेल तें घालणें २ चढविणें; उत्तेजन देणें 'रोवीं भरीस घातलें।'–दा ३ ५ १३ **भरीस देणें**–तोंडापुढें करणें, नादीं लावणें 'सर्व उदासीनपणें पाहति आम्हांसि ठेवुनी भरिला।'–मोआदि ४ ८३ **भरीस पडणें**–१ भरतीस पडणें (एखादी गोष्ट काम मनुष्य इ०च्या) कमीपणा, अडचणी भरून काढण्यासाठीं वेंचले जाणें खर्च होणें, नष्ट होणें, गडप ग्रस्त केलें जाणें 'त्याची सर्व संपत्ति राज्याचे भरीस पडली' अभिमानास पेटणें मी बाळपणापासून संसाराच्या भरीस पडलों' (सकर्मक) भरीस घालणें **भरून येणें**–१ मनातून जाणें, विस्मरण पडणें (शोक इ०) २ पूर्ण बरी होणें (जखम) सामाशब्द– **०अमदानी**–स्त्री पूर्णावस्थेची अमदानी, कारकीर्द **०अमली**–वि पूर्णत्वानें सरकारच्या अमलाखालीं असणारा (गाव, जिल्हा तालुका इ०) **०अम्मल**–पु पूर्ण अमल, सत्ता **०उभर**–स्त्री १ भरणें उपसणें भरणें व ओतून टाकणें २ भरणें आणि रितें करणें उदा० एखादा पदार्थ घेताना मापणें आणि खात्री करिताना पुन मापणें 'मापाची भरउभर केल्यास मोजलेला दाणा कमीजास्त झालेच आहे' ३ (ल) मिळविणें व गमावणें, खर्च करणें समाराची भरउभरच आहे ४ (वाईट अर्थानें) उठावणी, मसलती उभारणी, मन वळविणें; छाप बसविणें (मत उद्देश विचार याची) ५ (ल) एखाद्या गोष्टविषयीं विचार करणें, घालणें [भरणें+उभरणें] **०कचेरी**–स्त्री मनुष्यांनीं पूर्ण भरलेली कचेरी **०कवळ्या**–पु (गुऱ्हाळ) एक इसम प्रथम चरकांत कांडें लावतो, व त्यांतील रस निघाल्यावर दुसरा इसम तेंच कांडें पुन लावून उरलेला रस काढून घेतो यांपैकीं पहिला इसम –कृषि ४७३ **०कुंभ–कू(खू)म**–वि १ (राजा) स्थिर गंभीर शांत, प्रकृतीचा २ पुष्कळ [भर+कुंभ] **०कोंडा**–पु (कु) तूस (कणि कंतील) **०खुम**–वि (गो) भरभक्कम **०खुमा**–स्त्री स्वभावाची स्थिरता, विचारीपणा, अमत्तता; गांभीर्य **०गच्चा**–वि भरचक व भरदार पहा **०गच्ची**–वि सोनेरी, रुपेरी, कलाबतू ज्यांत फार विणली आहे असें (कापड, अशा कापडाचा केलेला अंगरखा इ०) **०गच्ची जेवण**–न चांगल्या चमचमीत पदार्थांनीं पोट भरणें, आकंठ भोजन **०ग(गी)त**–स्त्री १ भरती, भरताड (गाडीचें, पोटाचें) २ भरून काढलेली स्थिति (धक्का, पधारा, जाड भिंत याची) ३ पूरण, पूर्तता (संख्या, परिमाण याची) –न बारदान, भरताड, ओझें, आंतील जिन्नस (गलबत, गाडी इ० च्या) (कों) पूर्ण **०गाव**–पुन दाट वस्तीचा गांव, घरें जवळजवळ असून वस्ती मोठी असलेला भाग **०गोणी**–स्त्री भरलेली, सबंध गोणी, पोतें भरजकात बसण्याजोगी गोणी **०गोळी**–स्त्री गोळीचा टप्पा (लांब पल्ल्याच्या बंदुका, तोफा याच्या) –क्रिवि २ गोळीच्या अंतरावर, टप्प्यात **०घोसानें**–क्रिवि प्रतिष्ठा न गमाविता, ऐटीनें, चौघडा वाजवीत, चढ्या घोड्यानिशीं 'भर घोसानें श्रीमंत त्यावर पुण्यास येतां क्षणीं।'–ऐपो ३९६ **०चक्का**–वि चांगल्या वस्तूची चंगळ असणारी (मेजवानी), रग्बल ओकारी येण्याइतकें, यथेच्छ (भोजन) चिक्कार, दाट भरलेला, गडगच्च प्रचुर, विपुल (जेवण–अलंकार वस्त्र, भाव, लाट पीक पाऊस हंगाम, पावसाळा, उन्हाळा) **०चंदी**–स्त्री १ घोड्यास खाण्यास देण्याचें भरपूर धान्य २ (ल) भरपूर अन्न **०चौक**–स्त्री घोड्याची भरधांव चाल **०जमा**–स्त्री भरजमाबंदी सर्व जमाबंदी (देश, गाव इ०ची –साहिलवार, कूड इ०च्या वजा वाटीच्या पूर्वीची) **०जमीन**–स्त्री पूर्णधारा असलेली जमीन **०जरी**–वि पूर्णपणें सोन्यारुप्याच्या कलाबतूचा केलेला (कपडा गोंडा, कापड) **०जवानी–जा(ज्वा)नी**–स्त्री १ ऐन उमेदीचें वय २ तारुण्याचा भर [भर+फा जवानी] **०ज्यहा–ज्याहा–ज्यहा–झ्याल**–क्रिवि भरदवड पहा **०डाव**–पु (गंजिफा व बुद्धिबळ) पूर्ण स्थितींतील डाव (भारी पानें खेळण्याच्या भारीमोहरी घेण्याच्या पूर्वीचा) **०तिन्हा साज**–स्त्री पूर्ण तिन्हिसांजाची वेळ ऐन सध्याकाळ याच्या उलट. फुटकी तिन्हिसाज **०तीर**–पु बाणाच्या फेकीचें अंतर बाणाचा टप्पा –क्रिवि अमुक अंतरावर **०तोंडली**–स्त्री सबंध, मसाला भरून केलेली तोंडल्याची भाजी **०दंड**–पु भुर्दंड दुसऱ्याचा जिन्नस आपल्या हातून हरवला किंवा जामीनकी अंगास आली असतां भरावा लागणारा पैसा **०दपट–**

दौड-धाव-पल्ला-धूम-दपट-स्त्री पु पूर्णदौड, धाव (घाडयाची, मनुष्याची) -क्रिवि पूर्ण वेगानें (दवडणें, धावणें, दपटणें, हाकणें, पिटणें, चालवणें, दामटणें, काढणें, पळणें) ०दार-वि १ चांगला भरलेला, दळदार, गरभल, टसटसीत २ पूर्ण वाढ झालेला, पिळदार (माणूस, घोडा, छाती, दड इ०) ०दोन प्रहर-पु ऐन दुपार ०दौलत-स्त्री संपत्ति आणि वैभव यांची भरती, बहार ०धाव-चाल-स्त्री घोडयाची-जलद चाल, चौपायीं जलद धावत जाणें ०नकशी-क्षी-वि १ पूर्ण नक्शीचा (काठ), असल्या काठाचा (कपडा) २ अतिशय कोरीव काम असलेला (स्तंभ, छत, चौरस्ट इ०) ०नवती-स्त्री ऐन तारुण्याचा, हिंमतीचा भर, कळस, बहर ०पंचविशी-स्त्री मनुष्याची ऐनउमर, प्रौढदशा, पुरुषाची उमेदी, वय ०पायी-ई-स्त्री १ भरपावती (येणें भरलेल्या रकमेची, सालाची) २ भरपावतीची रसीद, प्राय भर पाई भरून पावलों हे शब्द लिहून) केलेला इकरार ०पायी (ई)झाली-लिहून देणें-उद्गा (कंटाळा, अतितृप्ति दाखविणारे शब्द) बस, पुरे करा ०पावलीं-क्रिवि भरचालीनें भरगतीनें (क्रि० पळणें, धावणें, चालणें, येणें, जाणें) [भर+पाव्ल] ०पितळ-वि (कु) पितळ, कलाबतू लावून शोभिवंत केलेलें (पायतन, वहाण) ०पूड-न वाहणाऱ्या फोडावर, उठाणूवर (इवेत उघडे पडल्यानें) येणारी पातळ त्वचा (क्रि० धरणें, फुटणें, वाहणें, निचरणें, गळणें) अशा रीतीनें बंद झालेलें सपूयक्षत ०पूर-वि १ पूर्ण भरलेलें, भरून काढलेलें, चोंदलेलें २ प्रचुर, मुबलक पूर्ण ३ गंभीर, भरघोंस (आवाज) [हिं] ०पेट-वि भरपूर ०पोट-क्रिवि १ भरलेल्या पोटानें, पोटावर २ पोटभर (खाणें, पिणें) ०पोशाख-पु विशिष्ट दिवशीं किंवा प्रसंगीं घालावयाचा पोशाख, खास पोशाख ०बादली-वि पूर्णपणें सोन्याच्या, रुप्याच्या कलाबतूचा केलेला (गोंडा, वपडा, कापड) ०बिंदु-पु आकाशातील क्रांतिवृत्ताचे विषुवापासून अति दूरचे बिंदु -सुर्य २१ ०भकम-वि १ प्रचुर, बहुत, मुबलक २ अतिशय भरलेला, चोंदलेला, आकठ भरलेला ०भार-पु पूर्ण भार वजन 'गुरुचा भरभार साहावया जाण।'-एभा १२ ५५९ ०मजल-स्त्री १ पूर्ण मजल (प्रवासाची) २ -क्रिवि भरमजलीनें (प्रवास करणें) [भर+भर मन्ज़िल] ०मज(ज़ा)लस-स्त्री भरसभा भरलेली कचरी [भर+अर मज्लस्] ०मजला-पु मोठा व उंच वरचा मजला (घराचा) -वि मोठा व उंच असा वरचा मजला असलेलें (घर) ०माहा-क्रिवि सब महिना 'एक भरमाहा घास दाणीयाचे ऐवजीं' -वाडबाबा १ १७६ ०मूठ-स्त्री पूर्ण भरलेली मूठ (धान्य इ०ची) ०रट्टा वि भर का पहा भर मोठा, भक्कम, भारी या अर्थींहि योजतात उदा० भररट्टा मजल-दोस-पल्ला रस्ता, जबर, जरब शब्द पहा ०रस्ता-पु हमरस्ता. ०रास-स्त्री १ शेतात पिकलेल्या धान्याची एकत्र केलेली रास, ढीग (भागीदारात वाटण्याच्या पूर्वीची) २ (सामा) रास, ढीग ०वयाचा-वि प्रौढ, पोक्त, भरजवानीचा, ०वसूल-पु (वसा, ग व, जमीन इ०पासून) मिळालेला पूर्ण वसूल ०वसुली-वि ज्याचा भरवसूल (कांहीं वजावाट न होता) मिळाला आहे असा (गाव, शेत इ०) ०वागीं-नअव, निरनिराळया फोडी न करता चिरून, मसाला भरून केलेली सगळया वांग्याची भाजी ०वायकी-स्त्री (व) बढाई ०शाई-स्त्री गंभीर आवाज निघण्याकरिता पखवाजाच्या मध्यभागावर लावलेला शाईचा जाड थर, याच्या उलट पाणशाई ०सांड-वि भरपूर, रगड ०सुगी-स्त्री ऐन हंगाम ०हाक-स्त्री १ भर आवाजानें मारलेल्या हाकेचें अंतर, टप्पा २ -क्रिवि अशा अंतरावर, टप्प्यावर

भरकट(ड)णें, भरकाडणें—सक्रि जलदीनें व सरासरी करून टाकणें, झटक्यासरशीं उरकणें, झपाटणें, रगडणें, खरडणें, (लिहिणें, नांगरणें, रेखाटणें, सारविणें इ०) 'त्यानें दहा कागद एके घटकेमध्यें भरकटले, हें वावर भरकाडून टाकलें' [भर, भरभर]

भरकट(ड)णी, भरकाडणी—स्त्री झपाटयानें उरकणें, झपाटणें भरकटणें-अक्रि बहात जाणें, तर्क करीत सुटणें 'सामान्य जनानीं तेथपर्यंत न भरकटता दैवावर भरवसा ठेवावा'-नि १ भरकंडणें अक्रि खरडणें, भरकटणें, चिरडणें भरक(कं)डा-पु लिहिण्यातील फरगडा, फाटा (क्रि० काढणें, फोडणें)

भर-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ पक्षी बसल्या जागेवरून अकस्मात उडण्याच्या, गवत अकस्मात भडकताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन २ एका क्षणात, झटक्यात, पळात [ध्व, भर]

भरका(का)ड—न १ जलद व आवाज करून जळणारें जळण गवत, भूस इ० २ भरकाड जमीन, रुक्ष आणि भिकार जमीन, ओलावा न धरणारी जमीन [भर १]

भरकाडा—पु १ गिरकी, चक्कर (क्रि० मारणें) २ फेरा, गिरका, भोवडा (क्रि० मारणें) ३ (ल) गिरकाडा, भोंवरा, घोंटाळा, चक्रव्यूह (आत शब्दासह क्रि० सापडणें, पडणें, घालणें, पाडणें) ४ घेरा, वेढा (शिकारी, तगाददार याचा) (क्रि० घालणें) ५ झोत, लोट, (वा याच्या झटक्याचा) ६ रगडणी, झपाटणी (उदा० नांगर, लेखणी केरसुणी, कुंचली इ०झपाटयानें फिरून होणारी) जलद झपाटयानें याचणें म्हणणें बोलणें, लिहितांना झपाटयाचें चिरडणें (क्रि० मारणें, ओढणें, घेणें)

भरंग(गा)ळणें—अक्रि (व) १ घोटाळणें २ बडबडणें 'मुखें मुर्खपणें भरंगळती।'-दा १६ ७ २६

भरंजळ—पु (गो) एक प्रकारची मासळी

भरड—पुस्त्री १ साजा, पिठाचे जाड कण, भरडा (गो) भड़ा २ भरडलेली डाळ इ० 'जोग्या बोलावून पत्र पुजून भरड न्या घातिला।' -भज ५९ ३ -स्त्री आखुड व जाड दोरी बांधून ओमें ओढीत नेण्याची क्रिया), असली आखुड व जाड दोरी (क्रि० भरणें, घालणें) ४ -स्त्री रवण, राग, माळ (गुरें, सैन्य यांची ५ (गो) पाल्हाळ, चऱ्हाट ६ -न (राजा) डोंगराळ जमीन, टकड्यामधील नापीकप्रदेश, माळ जमीन -वि १ जाड दळलेलें (धान्य) २ जाडाभरडा (कपडा इ०) ०कुमेर-स्त्री (गो) डोंगराच्या उतरणीवरील रान तोडून तेथील जमीनींत वरकस धान्यें पिकविण्याची शेतीची पदत -सह्याद्रीच्या पाय थ्याशी ३०८

भरडणें—सक्रि १ जाड दळणें २ (ल.) सरासरी व ओबड धोबड रीतीनें करणें, भरकटणें **भरडण**-न १ भरडण्यास घेतलेलें धान्य २ जाड कणीदार दळण 'दोन पायली भरडणाचें भरडण करावयाचें आहे' **भरडणी**-स्त्री जाड दळण इ० **भरडा**-पु १ कळणा, भरडलेले तांदूळ व उडीद, इतर डाळी यांचें मिश्रण २ भरडलेली डाळ, धान्य **भरडी**-वि भरडलेली (डाळ, धान्य, औषधी मसाले चुना), भरडयाची केलेली (शुली, भाकरी, पोळी, औषध) **भरडींव**-वि भरडलेलें (धान्य, डाळ)

भरडा—पु भाद्रपदांत पिकणारा कुळीथ -कृपि ३२७

भरडा—स्त्री (वों) कण्हेरो, कण्याचा पातळ भात, पेज

भरण—स्त्री १ (ना) राग, ओळ -स्त्री (राजा कु.) भरून काढण्याकरितां आंत घातलेलें, मिळविलेलें द्रव्य २ -न (खा) भरणें, खावाचा माया आणि पिंडे, तुळई या दोहोंमध्यें भरलेला लाकडाचा तुकडा 'माणिकाच्या भरणी' -ऐपो १५ ४ -न पोषण पालन 'त्या एक आणि फळ। दह भरण।' -ज्ञा १८५६४ ५ वतन, पोषणसाधन, निर्वाहसाधन 'भोगिजती शब्दादिकें। विषयभरणें।' -ज्ञा १५३६० ६ एक वळी दिव्याच्या टवळयांत, तळणाच्या कढईत घातलेलें (तेल तूप इ०चें परिमाण, (वायव्ये) समईंत जळण्याकरितां वापरतात तें तेल ७ भरणें या अर्थी विशिष्ट ठिकाणीं योजितात उदा० घट, भांडें, गोण इ० भरणें दिव्यास तेल, जात्यास दळण, बागेस पाणी इ० पुरविणें, झाडाच्या बुध्याशीं मातीचा ढीग घालणें (क्रि० करणें, घालणें) ८ भांडें, कळशी, घागर 'दुमली क्षीर सतोपोन। भरणें दोन तय वर्ली।' -गुच २२४८ ९ माप भरणें, मापणें १० भरलेली, पूर्ण केलेली स्थिति ११ एखाद्या वस्तूच्या पोटांत भरण्याचें द्रव्य, पुरण, सारण (करंज्या पोळ्या यांचें) १२ भरण साठा १३ आयुष्य 'अगा या दोन्ही सैन्या-रीचि भरण पुरलें।' -ज्ञा ११४९९ १४ भरभर भरती, वायु मेघाचें भरण भारी।' -दको १६ समुदाय 'भोगिजती शब्दा दिकें। विषयभरणें।' -ज्ञा १५३६० [स भृ=पोसणें] ०दाज-वि चांगलें भरलेलें आणि भक्कम (पीक, कणीस, दाणा, पेंढी इ०), धष्टपुष्ट, ऐवजदार (मनुष्य) ०पोषण-न पालनपोषण, सांभाळ

भरणा-पु १ पूर्ण करणें, भरणें, भरती, जमा करण्याकरितां जम याजमव 'सरकारचे मखत्याचा भरणा केल्यावर मी येईन' २ पूर्ण केलेली स्थिति, भरती ३ पूर्णपणें भरणें, (तिजोरी, पेढी इ० ठिकाणीं) भरलेले पैसे इ० 'शेटजीच्या दुकानीं ऐवजाचा भरणा करून पावती आणून द्या' ४ जमाव, एकत्र मिळालेला समुदाय, सख्या उदा० ब्राह्मणाचा-ध्रुपदाचा भरणा, कूळ-रेत-घर-आऊत-ची-भरणा ५ भर धारा (क्रि० लावणें, बसवणें, टरविणें) 'शेताचा भरणा सातव्या वर्षी होईल' ६ दूध काढण्याची चरवी, भांडें, भरणें 'हातीं भरणा घेऊन गोपाळ। धारा काढी त्वरेनें।' -ह ८१०४ **भरणावळ**-स्त्री १ भरण्याचें मोल, मजुरी २ माल भरण्याची क्रिया **भरणेकरी**-पु १ पैसा भरणारा मनुष्य (तिजोरींत, पेढीवर इ०) २ पुजीवाला **भरणेपावती-याद**-स्त्री भरलेल्या, पुरवलेल्या वस्तूची (पैसे, द्रव्यें, माल) पावती **भरणेवाईक**-वि (पैसे, ज्ञान, गीतें, गोष्टी, हिकमती, युक्ति इ०चा) भरणा, साठा असलेला **भरण्याचा**-वि १ उपयुक्त अशा वस्तू कला यांचा साठा असलेला २ भरतीचा, परिमाण, सख्या पूर्ण करण्यास किंवा खळगी, जागा भरून काढण्यास योग्य (वस्तु) २ साठा, भरणा (पैसा, ज्ञान, गीतें, गोष्टी युक्ती, हिकमती इ० चा) असणारा ३ कमाली दरानें, भर धान्यानें फावलेली (जमीन)

भरणॅ—न (गो) दमा

भरणी—स्त्री १ भरणें (-क्रि) घडा २ भरण्याचें द्रव्य (माती, धोंडे इ०), भर ३ सामग्री 'आहारभरणी राजसा।' -एभा २५३७३ ४ वस्ती -हार [भरणें] ०देणें-क्रि खारीच्या काटास दरवर्षी वाहून गेलेल्या ठिकाणीं बाहेरील बाजूनें मातीची भर देणें -कृपि २४५

भरणी—स्त्री १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं दुसरें नक्षत्र २ भरणी श्राद्ध [स] ०चौथ-स्त्री चौथभरणी पहा ०श्राद्ध-न मृत तिथीपासून बारा महिन्याच्या आंत भाद्रपद वद्यांत भरणी नक्षत्रा वर करावयाचें मृताचें श्राद्ध

भरणें—सक्रि १ पूर्ण करणें २ कुकविणें भरून काढणें (खळगा, रिकामी जागा, न्यून) ३ आंत, वर, घालणें, टाकणें (भरीत, भरताड, पूरणद्रव्य), ठासणें (बार) ४ आंत कोंबणें (रस, भुकटी, धान्य वाळू इ०) 'सिंधु लवण भरी।' -ज्ञा १३५६ ५ सर्वत्र व्यापणें लिप्त करणें (तेल तूप, चिखल, धूळ काजळ इ०-नी मा-न्यत अपवित्र घाणेरड्या वस्तूनीं) ६ पूर्ण करणें (कच्चे आकार, आराखडे, रकानें, घरें, तक्ते, कोष्टकें इ०) ७ भरणा करणें (वर्गे

असलेले पैसे इ०च्या). ८ खूट, तोटा पूर्ण करणें; हानिनिष्कृति करणें. ९ घालणें, लेणें (मुख्यत्वें दागिना). 'बागड्या भरल्या, गोट भरले.' १० पुरा करणें (नियतकाल, वायदा). 'चार दिवस कमी आहेत ते भर मग चाकरी सोड.' ११ (सुतारी) (ना.) तयार करणें (वाज, खुर्ची इ०). 'राममाऊ माझी बाज भरून द्या.' १२ मारणें; भोसकणें. 'पळतां तदुरीं शर शीघ्र भरी।'–गोरा हर रमणीय रामायण २०. [सं. भृ] भरणें–अक्रि. १ अंगानें जाड, भरदार, दळदार होणें (शरीर, फळें, दाणे); भरून जाणें (कणीस). २ बरोबर असणें; तंतोतंत होणें (टराविक संख्या, परिमाण याच्या इतकें). 'तांदूळ चार पायली भरले.' ३ पूर्ण, पुरा होणें (मुदत, काल). 'वर्षे, आयुष्य भरलें.' ४ जड आणि बधिर होणें (श्रमानें, चसण्यानें–गुडघे, पाय इ०) ५ भरून निघणें (विहीर, खाच); भरून येणें; मठारणें व भरून जाणें (बरी होत जाणारी जखम, क्षत). ६ रुतून बसणें; शिरणें; घुसणें (कांटा, बाण इ०). 'गुरुसि त्यजुनि, व्यूहीं भीम, त्रिपुरीं जसा हरहार भरे।'–मोभीष्म ७.७. ७ संचरणें. 'दोघे पत्री पाहीं गुंतुनि भरले सहोनि मग नीच।'–मोउद्योग ५.५५. ८ भरती येणें. 'कां चंद्राचेनि पूर्णपणें। सिंधू भरती।'–ज्ञा १२.१२८. ९ जमणें; एकत्र होणें, मिळणें, केला जाणें (बाजार). 'बाजार चांगला भरला.' 'तो मोठा गांव आहे तेथें बाजार भरतो.' [सं. भृ, भरण] भरून येणें–अक्रि. वर येणें (उकळणारें द्रव द्रव्य). भरणें–उक्रि. १ पात्रांत समाविष्ट करणें. २ गच्च करणें. ३ रंग देणें (चित्र, नौटक इ०कांस). भरणें. भरत–न. भरीत पहिल्या तीन अर्थी पहा. भरताचें भांडें–न. विशिष्ट मापाचें, परिमाणाचें भांडें. [भरीत+भांडें] भरतक–न. १ पूरण, पुरें करणें (गंध्या, परिमाण). २ भरताड; बोरदान; भरताड. ३ सामान लादणें; भरणें (गलबत, गाडी इ० कांत). भरताड–स्त्री. १ सामानानें लादलेला तांडा (गलबतें, गाड्या, पशु इ० कांचा). २ वरीलप्रमाणें लादलेली, भरलेली स्थिति. ३ (कों.) पाण्याच्या भरतीनें भरून वर येणार ओट, याच्या उलट 'रिताड.' भरती–स्त्री. १ समुद्राच्या पाण्याचा चढ, हा विशेषतः चंद्राच्या आकर्षणानें प्रत्यही दोनदां (सुमारें १२ तास १५ मिनिटें इतक्या अवकाशानें) होतो. ओहटी, सुगती यांच्या उलट. २ चढाई. 'शिलवाचांची झाली भरती।'–मुसामाति ६९. ३ पूरण; भरण; लादणी. ४ पूर्ण झाल्याची, लादल्याची स्थिति. (गलबत, गाडी). ५ नोंदणी. (सैन्य, समूह इ०) ६ (ल.) भरभराट; वृद्धि. भरती सुकती–स्त्री. (गों.) भरती व ओहोटी; चढउतार. भरतीचा–वि. १ पूर्ण वाढलेला, भर. ज्यास आलेला, पाहिजे असलेला. २ कम परिमाण, लेख्या पूर्ण करण्याच्या, लढ्या, आगा आगून काढण्याच्या लायक (मनुष्य). भरतुक–न. १ भरीत; भारदान; भरताड. २ कोरें काढून लिह्या पाको. ५. ५६

वङ्रलचें भांडें. भर(रि)तें–न. १ पुरतेपणा; पूर्णता; पूर्ति (गुन्हा, पाप, अन्याय यांची); पराकाष्ठा (ताप, अव्यवस्था, इ० कांची); सीमा (शीण, आजार, दुःख इ० कांची); सहनशक्तीपर्यंतची मर्यादा; दाहाची पूर्ण संवेदना (शेल्याची–मुख्यत्वें ज्वरापूर्वी होणारी); उमाळा; भरती (शोक, दुःख, आनंद इ०ची). (क्रि० येणें). भर अर्थ १ पहा. 'आलें भरतें एवढें। तें वाढूनि पुढती।'–ज्ञा १८.२८९. २ समुद्राच्या पाण्याचा चढ. ३ वृद्धि. 'हतारूढ्या जाळाया भरतें सुहताधनातमा येतें।'–मोमंभा ३.१४. ०येणें–जोर येणें; समृद्धि प्राप्त होणें. भरला भरला–वि. १ चांगला भरलेला; समृद्ध; भरभरणारा (संपत्ति, शेतकी, मित्र, कीर्ति इ०कांनी); परिपूर्ण (प्रजेनें राज्य, उत्पन्नानें शेत, वेश व सामान, माडी यांनीं घर). भरला भारत–वि. [illegible] लायकीचा; वजनदार (व्यापारी, मनुष्य); भरभराटीचा (व्यापार, काम). [भरणें+भार] म्ह० भरल्या गाडयाला सुप जड नाहीं। भरलीसरली–सधरलेली–वि (माणकी) बाळंतपणाचे दिवस नजीक आलेली; गर्भवती. भरलें कुंकू–न. (ग्रामणी) पूर्ण सौभाग्य. 'माझें काय वाईट होत आहे। भरल्या कुंकवानें मी देवाघरीं जात आहें.' भरलें घर–न. पुष्कळ माणसें असून भर० भराटीत असलेलें इष्टमित्रांनीं व्यापलेलें भरें कुटुंब.' [illegible] म्हणे भरलें घर।'–राक २.१८. भरलें धरणें–क्रि. [illegible] देवाला मौल लावित्या कारातं त्यानें समयी, वाती व नेणे. 'देवानें भरलें धरलें.' भरलें शेत–न. भरपूर पिकलेलें शेत. भरल्या ओटींनें–क्रिवि. (ग्रामणी) मुलांबाळांसह सुखानें. 'भरल्या ओटीनें वाढलीस सासरीं आले तें.' भरल्या पोटांनें–पोटीं–भरल्या पोटाचें–खा० भरलेल्या पोटानें (जेवल्यानंतर). भरल्या पाण्याचा–वि. निवळाणी इ० काढलेले पाय [illegible] बाहेरून आलेल्याचें पाय व तुळस [illegible]. भरल्या पायीं–क्रिवि. [illegible] बाहेरून आल्याबरोबर पाय न धुतां. भरल्या पोटीं–क्रिवि पोट भरलेलें असतां. भरल्या [illegible] –वि. (कों.) [illegible]. भरवणें–सक्रि. १ (प्रा.) पू. [illegible] हातानें [illegible] २ [illegible] 'त्याला खूप [illegible]' भरवाड–स्त्री. १ (व.) [illegible] अगिनील भर पाळून तयार केलेली जमीन २ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. भरा(वि)–स्त्री. १ [illegible] २ [illegible] ३. १ [illegible] ([illegible]). ५ [illegible]

भरावण-घळ-स्त्री (कों) जमीन नांगरण्याकरितां तिजवर गवत, काटक्या, छाट आणि शेण इ० पसरणें **भरावणें**-सक्रि १ शेणानें, पाणीनें चोपडणें, सारवणें (हात, पाय, वगैरे) २ भरविणें पहा **भरीच्या**-वि १ विवक्षित माप पूर्ण भरेल इतका २ निम्मेशिम्मे पत्र भरले असतां तें पूर्ण भरेल इतका नवीन घालावयाचा (पदार्थ) **भरी(रि)त, भर्त**-न १ भरलेल्याची, भरल्याची स्थिति २ भरलेला, भरावयाचा माल (पोतें इ० त), ओसें, पाजा 'हें सामान दोहों पेटयांचें भरीत आहे ' ३ टणी, ओसें, नताइ ४ विघळणाऱ्या जखमा, गांठी यांचा पूयमय व नासलेली स्थिति ५ वांगें वगैरे भाजून दहीं घालून केलेली कोशिंबीर (वांगीं इ०ची) **०पत्र**-न गलबतावरील भरल्याची (धार दानाची) यादी **भरून देणें**-अक्रि सुगीची, सोटयाची निष्कृति करणें **भरून पावणें**-सक्रि पूर्णत्वानें पावणें, पुरी रक्कम मिळणें (मागणी इ०)

भरत—न तांबें, जस्त, कथील इ० धातु मिसळून केलेला कृत्रिम धातु [स भृ] **भरताचें भांडें**-न भरत धातूचें केलेलें भांडें **भरती**-वि भरत धातूचें केलेलें

भरतकाम—न कापडावर नक्षी, कशिदा काढण्याची कला, आकृती काढून त्या दोऱ्यांनी, तारांनीं भरण्याचें काम; जिगाचें काम

भरतखंड-वर्ष—न हिमालयापासून समुद्रापर्यंतचा हिंदुस्थानचा भूविभाग, भारतवर्ष [स]

भरतशास्त्र—न १ नाटयशास्त्र, नाटक व अभिनय यावरील भरतमुनिकृत प्रमाणभूत ग्रंथ २ नाटक व त्याचे प्रयोग यांचे नियम [स] **भरतशास्त्री**-वि भरतशास्त्र जाणणारा

भरत्या—पु (व) वरण शिजविण्यासाठीं काशें अथवा पितळ या धातूचा केलेला जाड लोटा [भरत=मिश्रधातु]

भरद्वाज—पु १ एक पक्षी; सोनकावळा, कुक्कुडकुंभा २ एक ऋषि [स]

भरभर—स्त्री भरभाट, उत्कर्ष, बहर, कळस, भर (क्रि० होणें चालणें) 'हरिदासगृहींची उदंड भरभर ती।'-मोसभा १ ११ [भरणें] **भरभराट**-पु पराकाष्ठेची भरभर अथवा उत्कर्ष (क्रि० होणें, असणें, चालणें) **भरभरणें**-अक्रि इष्ट, अनुकूल होणें (दैव, नशीब, विधि) 'त्याचें भरभरलेंसें दिसतें '

भरभर-भरां—क्रिवि १ जलदीनें, झपाटयानें; गडबडीनें २ झपाट्याच्या व सपाटयाच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन अथवा झपाटयाची क्रिया होऊन [ध्व भर!]

भरभरणें—अक्रि १ कडकड आवाज करून जळणें (शुष्क तृण झुडपें, काटे) झपाटयानें उजळून जाणें, चेतणें, पेटणें 'प्रभुचा प्रताप तो तन्मदकक्षीं हव्यभुज भरभरे हो।'-मोउद्योग ८ ७१ २ चक्कर आल्यासारखें वाटणें, भणभणणें (डोकें) [ध्व भर!]

भरभरीत—वि १ भरड, जाड, दुर्घ, अतिशय (पीठ, गवत, वस्त्र) २ भरड, जाड, खरखरीत (कापड) -क्रिवि (गो) परपरी

भरम—पु १ (अप) सुखीची कल्पना; मिथ्याप्रद भ्रम ह्यांचा अपभ्रंश (क्रि० धरणें) २ वहीम; तर्क, भावना, मन, सभाव्य कल्पना अथवा विचार, (क्रि० धरणें, जाणें) ३ संशय, संदेह; विनु (क्रि० बाळगणें, पाळणें) ४ पत; अब्रू, नाव ५ भ्रम, दबाव दरारा 'भरम राज्याचा या मोंगलाजवळी राहिला नाहीं '-पद १० २७ [स भ्रम, हिं] **भरम-भरमाचा भोपळा, भरमाची मोट**-पुस्त्री पक्का आधाराशिवाय वरवरची चालती पत, अब्रू असणारा मनुष्य, काम, गोष्ट, दिसण्यांत ऐवजदार पण पोकळ, कवडीमोल वस्तु **भरमसाट**-वि पुष्कळ, अमर्याद 'ती तोंडानें भरमसाट स्तुति करील '-नाकु ३ ३० -क्रिवि अविचारानें, भेदाभेद न करितां **भरमाचें पोतें**-न (विद्या, संपत्ति, भक्ति इ० विषयीं) बाह्य लौकिक असणारा परंतु खरोखर पोकळ मनुष्य इ० **भरमा भरमीं**-क्रिवि. १ बाहेरील अनुकूल प्रह्वानें, सामान्य समजाप्रमाणें, आभासावर (पैसा-विद्या आहे असा) 'त्याच्याशीं एक पैसा म्हटला तर नाहीं भरमाभरमीं सवार चालवितो ' २ संशयावरून 'भरमाभरमीं चोर धरला '

भरल-ळ—पु माड, भेरली इ० झाडांच्या लाकडाचा, पाणी वाहून नेण्यासाठीं कोरून केलेला पन्हळ

भर लावणें—न १ (कों) आगरांत (नारळ इ०ची) पूर्ण अथवा ठराविक संख्येइतकी लागवड करणें २ आगरावर बसविलेला भरधारा याच्या उलट कमलावणें

भरवणी—स्त्री १ भरण्यास इ० लावणें २ हातानें, चमच्यानें खाऊ घालणें, भरवणें ३ वारंवार सांगून शिकविणें ४ अन्नप्राशनाचा संस्कार [भरविणें]

भरवाड—स्त्रीपु एक धनगर जात त्या जातीचा मनुष्य भराड पहा

भरवि(व)णें—सक्रि १ भरणेंचें प्रयोजक भरणें पहा २ हातानें चमच्यानें खाऊ घालणें (लहान मुलास, आजारी मनुष्यास), तोंडात घास देणें, हातानें घालणें (लहान मुलाच्या अन्न इ०) 'जोंवरि अर्जुन मारुनि तन्मांस शिवादिकां न भरवीन '-मोकर्ण ६ ५८ ३ (ल) वारंवार सांगून शिकविणें [भरणें]

भरंवसा, भरोसा—पु १ विश्वास, प्रत्यय, इतबार, आश्वासन २ खातरी, मनाचा निश्चितपणा, निःसंदेह [स विश्रंभ, हिं] म्ह० भरवशाचे म्हशीस टोणगा=पूर्ण भरवसा असलेल्या माणसापासून, गोष्टीपासून, शेवटीं निराश होणें **०तुटणें**-अक्रि विश्वास नाहीसा होणें 'उतावेळी होसी म्हणवुनि तुटे हा भरवसा।'-सारुह १ १२६ **भरंवशाचा**-वि विश्वासू, इमानी **-शाची**

मोट-म्हैस-चें फूल-स्त्रीन ज्यावर, भरवसा ठेवलेला आहे असा माणूस, गोट

भरस—पु (गो) मिसळ, भेसळ भरसु(भर्सु)चें-सक्रि (गो) मिसळणें, एकत्र करणें

भरा—पु धान्याचें एक माप माळवणकडे १६० पायल्याचा किंवा १० मणाचा भरा होतो 'जेय मरणाचे भरे लोटले'—ज्ञा ९४९६

भराका—पु १ पक्षाची भरारी, झपाटा(उडणाऱ्या पक्ष्याचा) (क्रि० मारणें, उडणें, चालणें) २ सणाणणारी गिरकी (गोफणीची, हाताची). (क्रि० मारणें) ३ धाव, जोरानें घुसणें(शब्दश व ल), जलद आणि जोराचा यत्न, व्यापार 'घोडयावर बसलों आणि भराक्यासरसाच पुण्यास दाखल झालों' ४ देवाचा, पिशाचाचा झटका, झपाटा, रागाचा, वाऱ्याचा, झटकारा, सनाटा; कामाचा, मारण्याचा, गाण्याचा धडाका इ० ५ घन, दाट वृष्टि (दगड, बाण, भाले यांची) ६ झपाटा; गिरकाडा; झेंप; धडका, कोणतीहि आकस्मिक आणि वेगाची हालचाल 'पिशाच संचरताच ह्या भराक्यासरसेंच विहिरींत उडी टाकली' ७ अपानवायु सरणें, पादणें (क्रि० सोडणें, सारणें) ८ (सामा) झपाटा झपाटा पहा [ध्व] भराक्यासरसा उठणें-अक्रि झपाट्याबरोबर उठणें भराक्यासरसा येणें-जाणें-पडणें-अक्रि भिरिरी, सणाण इ० आवाज करून, सपाट्यानें किंवा वेगानें येणें, जाणें, पडणें भराटणें-सक्रि त्वरेनें करणें, भरकटणें, झपाटणें (एखादें काम), खाऊन चट करणें, झटकर फडशा पाडणें (अन्नाचा), घाईघाईनें कसेंबसें उरकणें, करणें भराटा-पु भर्रं आवाज होईल असें उडणें (पक्ष्याचें), इकडेतिकडे इट कणें (हलका कचरा, जिनस) गोंगाटानें वाहणें, चालणें (वाऱ्याचें) आदळणें (पावसाच्या सरीचें), जलदीची, झपाट्याची, दणक्याची क्रिया (धावणें, जाणें, बोलणें, खाणें इ०) तातड, निकड, झपाटा (काम करावयाचा), फडशा (लिहिण्याचा, कामाचा), गोंगा टाची, घडाक्याची हालचाल, क्रिया (क्रि० होणें, चालणें, लागणें उडणें, करणें, माडणें, चालविणें, लाविणें, उडविणें) २ अत्यंत वैपुल्य, समृद्धि (सुगीची, पिकाची), पिकाचा, धान्याचा आब्याचा, अमदानीचा भराटा' —वि प्रचुर, विपुल, जोराचा, भक्कम 'भराटा-पीक-पाऊस-वारा' ४ जल्द केलेला व संपूर्ण फन्ना, फडशा (अन्नाचा, आडकामाचा) (क्रि० उडणें, होणें, करून टाकणें, करणें)

भराड—न १ डौर वाजवून व नाचून देवापुढें भराड्यानें केलेलें भजन गोंधळ 'कथा लावणी गोंधळ भराड गीत गाती अवळा।'—पला १ ३३ २ (व) कुणबी लोक त बकरा वगैरे मारून केलेलें नवसाचें जेवण भराडा-डी-पु १ गोसाव्याचा एक पंथ डौरी, गोसावी, भराड-गोंधळ घालणारा जटरा असाहे पहा भराडी, गोंधळी, मुरळ्या, वाघे हे गावांबाहेर पालें देऊन राहतात यांच्याजवळ गाई म्हशी, बैल, टोणगे, कोंबड्या, बकरीं असतात व तीं ते विकतात हे खंडोबा, बहिरोबा इ० देवांचीं गाणीं, पोवाडे व लावण्या गातात काहीं बैठकीचें गाणें, तमाशा करितात —गांगां १२० २ पुजारी [स भरटक, भरवाड पहा]

भराडी गौर-स्त्री (ना) श्रावण महिन्यांतील मुलींचा गौरीचा उत्सव व खेळ वगैरे. भराडी वोवसा-पु एक व्रत 'विधिमनें सुशील स्नान। सतीनें केलें आपण। मग भराडी वोवसा दान। करिती जाहली।'—कथा ३ १२ ७३

भराड—न (कु) वरड, वरकस जमीन

भरांदो—पु (कों) नारळाला कोंब आल्यानंतर फळात मिळणारा पदार्थ [भरणें]

भरापुरा—वि १ भरून चाललेला, चांगला भरलेला (गाव, विहीर, तळें, मळा इ०) २ (ल) विद्वान्, गुणसंपन्न,

भराभर-भरां—क्रिवि भरभर, झपाट्यानें, झरझर [भृ]

भराभरी—क्रिवि (राजा) प्रमाणाइतकें, पूर्ण माप भरून (क्रि० उतरणें इ०)

भरार-रां, भरारून—क्रिवि १ झपाट्यानें जाण्याच्या, चालण्याच्या विशिष्ट ध्वनीच्या, तसेंच झपाट्याच्या विशिष्ट क्रियेच्या (भरारणें, झटकणें, सोसाट्यानें वाहणें, फडफडवणें, थोपटणें इ०) आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० उडणें, उठणें, पळणें, निघणें, सुटणें, चालणें, सुजणें, फुगणें इ०) २ (ल) जलदीनें, झपाट्यानें, सपाट्यानें [ध्व भर!] भरारणी-स्त्री मोठ्यानें कडकड आवाज करून जळणें इ० भरारणें पहा भरारणें-अक्रि १ झपाट्यानें भरभरणें २ जलदीच्या हालचालीनें, भर्रं असा आवाज करून उडणें, भरारी मारणें ३ (ल) (एखाद्या गोष्टीविषयीं) उत्सुकतेनें व आवेशानें मागें लागणें, नादीं लागणें, हुरळणें ४ भडाडणें, पेटणें (आग, गवत), जोरानें वाहणें (वारा), रानोमाळ उडणें (धूळ, धूर, भुरभुणी) झपाट्यानें व रगशावून उठणें (पुरळ), फुगणें सुजणें (फोड गाठ) ५ अतिशय तरारणें, भरभरणें (काम धंदा, व्यापार), वाढणें, वृद्धिंगत होणें 'सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे।'—गोआदि १२ २० भरारून या धातुसाधिताचा भरारत्या ऐवजीं पुष्कळदा उपयोग करितात भरारा-पु १ वेगानें, झपाट्यानें आणि उत्कटेनें धावणें, घुसणें, हल्ला, पाठलाग, चाल, अभिनिवेश २ सोसाटा शिरीं उष्ण पाऊस वायू भरारा।'—कचेसुच पृ २ भरारी-स्त्री १ भरकन उडणें, उड्डाण(पक्ष्याचें), अति त्वरेनें उंच किंवा दूर जाणें (क्रि० मारणें) २-पु (साके तिक) रघुनाथराव पेशवे (यास त्याच्या जलद स्वाऱ्यावरून राघो भरारी असें म्हणत) 'अटकेवर झेंडे न्यावया आणितां कूदून

भरारी-यापुढें।'-विक १० ०मारणें-कि १ उडणें, उड्डाण करणें २जलदीनें प्रवास करणें ३ (एखाद्या गोष्टीचा) मधला भाग अजीबाद गाळून किंवा त्याकडे लक्ष्य न देता एकदम पुढच्या भागावर जाणें, उडया मारणें 'जी हकीकत घडली ती सायन साग भरान्या मारू नको'

भरावरी—क्रिवि वरचेवर, वारवार

भरावणें—अक्रि बधिर, जड, ताठर होणें (शरीर, अवयव) [भारावणें]

भरित—वि १ भरलेला, पूर्ण 'अत करण भरितु।'-ज्ञा २ २९२ २ पोसलेला [स भृ=भरणें]

भरिभार—पु पूर्ण विश्वास, भरवसा (क्रि० ठेवणें)

भरी—क्रिवि (गो) बाजूनें 'अणी भरी =अणियाच्या बाजूनें [परी?]

भरीत—भर पहा

भरीव—वि १ भरलेला, लादलेला २ भरदार, घन; ऐवज दार गाभा रस, दळ इ० असलेला घट्ट व लठ्ठ, पोकळच्या उलट 'जों जों दिसे हर भरींव तयासि तों तों।'-र १५ [स भृ= पोसणें, धारण करणें, भरणें] ०चिवा-पु चिवा नामक जातीचा नर वाबू कागदी चिव्याच्या उलट पोकळ नसलेला वाबू

भरू-रूं—स्त्रीपु १ भर, आवड, आसक्ति 'कर्मी भरू होआवा तैसा।'-ज्ञा ३ १६९ २ विस्तार 'आता भणे कवी भास्करू। एय काइसा भरू।'-शिशु ३०९

भरेकरी—पु कापडाचा फिरता व्यापारी, कापड तयार करणारापासून तें विकत घेऊन दुकानदारास तें फुटकळ विकणारा उदमी [भरणें+करी]

भरो—पु १ (कु) चार खंडींचें कुडाळी माप २ लाकडाची मोळी [स भृ+भारा]

भरोभर—स्त्री (प्र) भरउभर पहा **भरोभरी**-स्त्री (काव्य) भरती, पूर्णता, पूर्ण पुरवण केल्याची स्थिति ससाराची भरोभरी। मागें केली वहुता परी।' **भरोभरी नें**-क्रिवि १ मापासमाप, परिमाणास परिमाण, बरोबरीनें (क्रि० देणें, घेणें, उतरणें) 'गहू दिले आणि भरोभरी तादूळ घेतले' २ माप लेलें पुन्हा मापून (एकदा मापल्यावर परीक्षेकरिता) 'बाजाराचें माप घरचें माप भरोभरीनें अधिक उणें होतें (राजा) भऱ्या भरी [भरणें द्वि] **भरोवरी**-स्त्री १ सामुग्री 'सागों ऐक प्रेइचिया। भरोवरी।'-ज्ञा १८ ८५५ २ आवड ३ गर्दी, दाटी 'जैसी कृमींची भरोवरी।' -विपु ४ ६० -वि भरपूर, पूर्ण -क्रिवि श्रमानें आयासानें 'ससाराचा हाट फिरतों दुकानें। भरोवरी धन मेळविनें।'-तुगा १९६५ [भरणें]

भर्ग—पु १ महादेव २ -न तेज [स] **भर्गोदेव**-वि (व) मूर्ख 'म्हणा काहीं, बाकी मनुष्य भर्गोदेवच भर का!'

भर्गत—वि (गो.) पूर्ण [भर]

भर्जणें—सक्रि भाजणें [स भर्जन] **भर्जन**-न भाजणें **भर्जित**-वि भाजलेला

भर्णकुर्टा, भर्णकुर्टो—वि (गो) दमेकरी [भरणें?]

भर्ता, भर्ता भ्रा।।र—पु १ पति, न्वरा २ पालन करणारा 'भर्ता आणि भोक्ता कर्ता आणि करविता।'-तुगा ६३० [स] **भर्तृघात**-पु नवऱ्याचा घात, पतिहत्या **भर्तृत्व**-न भऱ्याची स्थिति, त्याचा अधिकार, सबध, पतित्व

भर्त्सणें—सक्रि (काव्य) निंदा, कुत्सा, गर्हा करणें [स भर्त्सन] **भर्त्सन-ना**-नस्त्री निंदा, तिरस्कार, हेटाळणी **भर्त्सित**-वि निंदित तिरस्कारलेला

भर्यो—वि (गो) आमाश झालेला, असलेला (मनुष्य)

भऱ्याचा—वि १ भरणारा, पूर्ण करणारा, पूर्णपणें सुदरस णारा (कालविभाग दिवस, रात्र इ०), मागें जोडलेल्या कालदर्शक नामासह समासात योजतात उदा० दिवसाभऱ्याचा उपोषित, महिन्याभऱ्याचा ज्वरग्रस्त, वर्षाभऱ्याचा उमेदवार इ० २ द्रव्यार्थी नामासह योजतात उदा० पैशाभऱ्याचा, रुपयाभऱ्याचा [भरणें]

भऱ्यौचें—अक्रि (गो) बहिरे होणें [बहिरा]

भर्वण—वि (गो) पसरलेली, साडलेली, शिंपडलेली (वस्तु) [भरणें]

भल—न भाला, शूल, बाण इ०चें टोंक; फळ [स भल्ल]

भल—वि १ चागला, भामी, उमदा भल-घोडा-गाजी-मर्द-मालेकरी-दांडगा-जेवण '२ पक्का, अस्सल, अट्टल, बिलदर उदा० भल-सोदा, भल-लुच्चा ३ मोठा, अफाट अवाढव्य, विलक्षण उदा० भल्मोठें भल्गोणी ४ प्रकर्षार्थी नामें व विशेषणें यांजबरोबर योजतात उदा० भल्मजेच; भल्नामी [भला] ०कडे-क्रिवि (व) भलतेंच; कोणीकडच्या कोणीकडे [भलती कडे] ०कला-वि (ना) विचित्र विलक्षण ०कुयल-पु (माण) कठीण प्रसग ०काठें-क्रिवि कोठेंतरी, कोणी कडे तरी

भलता—वि १ कोणीहि कोणी तरी कोणता तरी २ चालु विषयाशीं असबद्ध अप्रस्तुत विसगत मन मानेल तसा ३ काल स्थल, परिमाण, साम्य इ० पुष्कळ विशेषणासह समासात योजतात उदा० भलतीकडे भलतीकडचा भलतावेळा, भलतसा, भलतेव्हा, ४ पुष्कळ विलक्षण 'वाट मज लाभ लता गुल्म तृणोदभवादि यथ मजला भलता।'-मोकृष्ण ४७ ११७ [भला] **भलतयापरी**-क्रिवि मनाला वाटेल तसें, वाटेल त्या रीतीनें 'तें आपुला अलकारितु। भलतयापरी।'-ज्ञा १ ८२ **भल तसा भलतसला**-वि १ कोणत्याहि जातीचा, वाटेल त्या जातीचा आणि प्रकारचा, वाटेल त्या सारखा २ -क्रिवि कोणत्याहि रीतीनें, तऱ्हेनें, वाटेलतसल्या रीतीनें [भलता+असा]

भलतसें-क्रिवि. कशाहि प्रकारें; वेडेवांकडें; जसें येईल तसें. 'म्हणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला घानितो।'-केका ६० भलतासलता-वि. कोणी तरी; कोणता तरी (मनुष्य, बाब, वस्तु). [भलता द्वि.] भलतीसया-क्रिवि. अव्यवस्थित, कोणत्याहि बाजूला. 'पडे दंडकाठी। देह भलतीसवा लोटी।' -तुगा ५५५ भलतीसा-सी-सें-वि. (व) पुष्कळ. भलतें -वि. १ हवें तें; कोणतेंहि. 'हे परी भलतें वरिजु।'-ज्ञा १.११५. २ कोणीहि. 'भलतया दुःख देवु जाये।'-ज्ञा १८. ६५६. ३ (ल) अगाध; अवघड. 'अथवा भलते गोशीर कथ...' -पेद ३.१८३. भलतेउतें-अ. पाहिजे तेथें; पाहिजे तसें. 'जाळणें आगीचें भलतेउतें।'-ज्ञा १६.२८८. भलतेपके-वि. कोणी तरी. भलतेणें-वि. वाटेल त्यानें. 'भोगिजे भलतेवेळां। भलेनें।'-अमृ ९.५५. भलतेतुकें-क्रिवि. पाहिजे तितकें. 'आणि पाणी हो कां भलतेतुकें।'-ज्ञा १८.८६२. भलतेय-से-थें-क्रिवि. वाटेल तेथें. 'मग भलतेय भलतेव्हां।'-अमृ ७. १७६. भल(ले)तेवढी-वि. पाहिजे तेवढी. 'तरी हो का भल तेवढी। वरिचील धाडी।'-ज्ञा १५४९. भलतेव्हां-क्रिवि. पाहिजे तेव्हां; वाटेल त्या वेळीं. 'मग भलतेय भलतेव्हां।' -अमृ ७.१७६. भलतेसणा-वि. कोणताहि; पाहिजे तेवढा 'भलतेसणी हानिलाभु। न मनीं जेवीं।'-ज्ञा १६.७९. भलतैसा-वि कसा तरी, कसाहि. 'सुंदर अथवा कुरूप ऐसा। वर मिळो भलतैसा।'-कथा १.३.९१. भलतैसें-वि. वाटेल तें. 'आता भलतैसें करावें। द्रव्य मिळवून न्यावें।'-दा ३.४ ४५ भलत्यास-वि. कोणासहि; अनधिकाऱ्यालाहि 'सदैव भलत्यासही सुलभ आपणही गायका।'-केका ७५. भलभलता-वि. अनेक प्रकारांनीं भलता; वाटेल तो. 'स्वसामर्थ्ये योग्य असेल तेंच बोलावें भलभलतें बोलूं नये.' भलयता-तो-तें-वि. भलता. 'जन्हीं तो जनु भलयता। भलयतें म्हणो।'-गीता १२.३३१.

भलपणें—अक्रि हालणें

भलमाणसाई—स्त्री माणुसकी, सभ्यता, रीतभात, वर्तन यात सात्त्विकपणा. [भला+माणूस]

भला—वि १ चांगला; सद्गुणी, योग्य; चांगल्या स्वभावाचा. 'चिकित्सक भला भला म्हणुनि फार वाखाणिला।'-केका ४४ २ सभ्य; पतवाला; अब्रूदार, चांगल्या मान्यतेचा, नावाचा ३ (काव्य) बरा. 'चालु भला होये।'-वैद्यक ७६ ४ जसा असावा तसा; योग्य गुणाचा, परिणामाचा, प्रशंसेस पात्र, नामी, उत्कृष्ट, दमदार; भव्य 'आज भला पाऊस पडला' ५ मोठा, सपाटा 'इतक्यात शेजारच्या वारुळातुन एक भला मोठा नाग निघून...' ६ (व ल) श्रीमंत ७ (व) मोठा; पुष्कळ. 'हा भला खावयोका आहे'-उद्गा. शाबास; भले. 'वत्सा! भला! जयपद नारायण सखा नरा। हो रे!।'-मोमीष्म ४.२४. [सं. भद्रक; प्रा. भल्लओ; अप. भल्लउ, हिं.] म्ह० भले भले करून मागली व वेयपूजेला लागली. ०पेणें-सक्रि. सपाटून मारणें; निंदणें. भलें घेऊन फिरणें, पुसणें, विचारणें-उपरेपणानें समजु सी, मायाळू असणें; उघाळपणें दुसऱ्याच्या कल्याणाबद्दल काळजी बाळगणें. 'मासें भलें का घेऊन फिरतोस!' भला बुरा-वि. चांगला अथवा वाईट. 'तुक सकळाचें गोविंदाचे हातीं। कोण कोण गति भलीबुरी।' [हिं.] ०माणूस-पु १ अब्रूचा, प्रामाणिक, सभ्य, मनुष्य. २ (व) श्रीमंत, चांगला मनुष्य. भलाइकी-यकी. भलाई-स्त्री. १ चांगुलपणा; सुजनता; सात्त्विकता; स्वभावाचें मृदुत्व, कोमलता. २ मोठेपणा. 'भली भलाई वर पण कांहीं अ.मैमार्गी दिसेनको।'-अफला ६०. ३ सन्मान्य प्रसिद्धि, कीर्ति. (क्रि० मिळणें, मिळवणें). ०ईबुराई-स्त्री. चांगलेपणा किंवा वाईटपणा, बरेवाईटपणा. [हिं.] भलाव(म)ण-स्त्री. १ मद्दपत्र, आपले ओळखीच्या पण असलेल्या माणसावर एखाद्यास गरज असलेली रक्कम देण्याविषयीं दिलेली चिठ्ठी, वरात. २ ओळखीचें पत्र; शिफारसपत्र. ३ आश्रय; मेहेरबानी, शिफारस [भला] ०णपत्र-न. एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास उधारी देण्याविषयीं असत्यार देतो तो लेख. ०णी-स्त्री. (गुज) शिफारस भलीबरी-स्त्री. १ चांगलें व वाईट वर्तन; पत (मनुष्याचें); चांगलेपणा व वाईटपणा (स्थल, धंदा इ०कांचा). [हिं] भली भलाई(य), भलीभलायकी-स्त्री. १ चांगलेपणा, सद्गुण, सदाचरण, स्वभावाचा चांगुलपणा. २ कीर्ति, सामान्य प्रसिद्धि, लौकिक, प्रशंसा ३ खुशालीची हकीकत, आरोग्य, चालू काम, परिस्थिति याची बातमी [हिं] भलें-उद्गा शाबास! नामी! चांगलें! शाबास! 'भलें स्मरण जाहलें समयिं वत्सदासीवरें।'-केका ३७ भले बाप-उद्गा उत्तेजन, स्तुति याविषयीं उद्गार. भले लोक-पु राजे, सरदार इ० यांचे पदरीं जे मानकरी, शिपाई, शिलेदार इ० लोक असतात ते भल(ले)री-स्त्री. १ समुदायानें कष्टाचें काम करीत असलेल्या मनुष्यांनीं तें हलकें जावें म्हणून गाणें म्हणणें, एकमेकास हाकमारणें व उत्तेजन देणें, भले रे दादा! भले रे भाई! इ० उत्तेजनपर शब्द (माण) काढणीच्या वेळेचें गीत, शेतकामें करण्यास उल्हास येण्यासाठीं गाण्याचें गीत (क्रि० घालणें) २ जोरदार व न खळणारा यत्न, कष्टाचें काम, झपाट्याची एकसारखी ओढ, धाव, नेट, ताण, दम (क्रि० लावणें; घालणें) ३ कृत्रिम, तोंडपुजेपणाची, मूर्खपणाची वाखाणणी, गाणें इ० कलेचे मर्म न जाणता, तें उत्तम नसता त्याची उगीच केलेली प्रशंसा, अवास्तव स्तुति [भला+अरे] भलोबा-पु. लडिवाळपणाचा शब्द; चांगला, भला माणूस [भला+बा]

भलांडें—न आत विस्तव घालून, गोसावी, गोंधळी डोक्यावर घेतात तें मडक्याचें वदखल, भदें, खापर.

भल्ल—न भाला, शूळ, बाण इ० कांचें टोंक, एक प्रकारचा बाण, भाला 'श्रुतकर्मा मग तदनु राहुनि भल्लेंचि तच्छिर च्छेदी।' —मोकर्ण ९ २१ [स]

भल्ला—उद्गा घ्यें! वाहवा! —वि १ भला, चांगला या अर्थी योजतात २ (व) खूप, जास्त

भल्लातक—पुन बिब्याचें झाड व त्याचें फळ [स] ०क्षार—पु बिब्वे, सुंठ, मिरीं, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आंवळकाठी; सैंधे लोण, पादलोण व बिडलोण हे प्रत्यकीं आठ तोळे घेऊन अंतर्धूमानें राख करून चूर्ण केलेला क्षार हा ज्येष्ठतेवळीं तुपाबरोबर घेत त्यानें हृद्रोग, पांडुरोग, संग्रहणी, उदावर्त व शूल यांचा नाश होतो —योर १ ४४५

भल्लु(ल्लू)क—पु अस्वल [सं]

भंव—न १ भ्रमण २ जन्ममरण [स भ्रम]

भव—पु १ शंकर 'भव राज्य करी। भवानीशीं।' —एभा २४ २४८ २ संसार 'भव नेणों। भव नेणों। सर्व हे ब्रह्मचि जाणों।' —हको ३ सुखदुःखें, उद्योग आणि घोर एतद्विशिष्ट अस्तित्व, मृत्युलोक 'जें आवडोनि घेतलें। भवस्वर्गादिक।' —ज्ञा १४.४२ ४ जन्म, उत्पत्ति 'पुढें अंतरीं सोडि चिंता भवाची।' —राम २६ ५ सत्ता, अस्तित्व ६ पासून उत्पन्न झालेला या अर्थी समासांत प्राचुर्यानें योजतात उदा० देहभव (शरीरापासून उत्पन्न झालेलें दुःख इ०), मनोभव (मनापासून उत्पन्न झालेला क्रोध इ०) तसेंच संसार या अर्थी पूर्वपदीं योजतात उदा० भव—चक्र—सागर—बाधा—रोग—दुःख—जाल—पाश—भंजन भवानल, भवाटवि इ० [स] सामाशब्द— ०गोवा—पु संसाररूपी संकट 'करुणासागर नाम सत्य करी उगवी भवगोवा।' —देप ३३ [स] ०च्छेदक—वि संसाराचा नाश करणारा विठाबाई विश्वंभरे भवच्छेदकें।' —तुगा १५७३ [स] ०जनक—दायक—वि (दुसऱ्या) जन्मास कारणीभूत (पापकृत्यें ह्यांना जन्मान्तराची शिक्षा व शुद्धी पाहिजे असते [स] ०डोह—डोहो—पु प्रपंचरूप गर्ता, विवर डोह ०तारीया—वि भवतारक ०नदी—स्त्री १ गंगा २ संसारनदी [स] ०पाशनिकृंतन—वि (काव्य) प्रपंचाच्या पाशाचा छेद करणारा (ईश्वर) [स] ०भंजन—वि संसाराचा मोह तोडणारा [स] ०भय—न अन्य जन्माचें, संसाराचें, भय 'ज्याचें नावाचें संकीर्तन। करी भवभयासी निकृंतन।' [स] ०भाव—पु संसाराचें अस्तित्व तेवीं मिथ्या प्रतीति भवभावा।' —एभा ११ ७३ [स] ०मोचक—मोचन—वि संसारापासून किंवा भिन्न आणि व्यक्तिविषयक अस्तित्वापासून सोडविणारा 'तें तपोबळ आण परि नव्हे भव मोचन।' [स] ०मोचन—न मुक्ति —वि संसारापासून सोडविणारा [सं] ०रोगनिरसनीं वैद्य—पु संसारावरून मन उडविणारा, परमार्थसंबंधीं वैद्य (गुरू) [स] ०रोगी—वि प्रापंचिक उद्योगरूप, दुःखरूप आजार झालेला, असमाधानकारक रीतीनें त्यांत डुबलेला 'भवरोगिया आरोग्य येणेंचि होय।' [सं] ०व्यथा—स्त्री प्रापंचिक चिंता, दुःखें, श्रम, संताप संसारदुःख [स] भवांतक—वि (सायुज्य मुक्ति होऊन) जन्मान्तराचा नाश करणारा (ईश्वर) [स] भवाब्धि—पु संसारसमुद्र [सं] भवार्त—वि १ प्रपंचाचा वीट आलेला, प्रापंचिक दुःखांनीं व आभासांनीं कंटाळलेला २ भवातुर, भवाक्रान्त, भवरोगी, भवदुःखित, भवपीडित [स] भवाभव—पु उत्पत्ति आणि नाश [सं]

भवई—व्या—पु एक जात व तींतील एक व्यक्ति तमासगीर लोक हे नटाचा व नर्तकाचा धंदा करितात हे गुजराथ देशांतील आहेत 'शहरांतील उत्तम गाणारणी यांचे नाच व भवई लोकांचे तमाशे सारी रात्र होतात' —तीप्र ११७

भंवई—स्त्री भिवई, डोळ्याच्या वरच्या भागीं धनुष्याकार असलेली केशपंक्ति [स भ्रू, हिं] ०उचलणें—रागानें पाहणें **भंवयास गांठी घालणें, भंवया चढविणें**—क्रि कपाळाला आठ्या घालणें म्ह० भवयास गांठी तोंडास मिठी=नेहमीचा घुमेपणा व द्वाष्टपणा, तसेंच कद्रुपणा, नतद्रष्टता दाखविणें या अर्थी.

भ(भो)वंड, भव(डा)—स्त्री फेरी, भोंवळ चक्कर, मूर्च्छा गिरकी 'हें असो आगी भरलिया भवंडी। जैसा भोंवत दिसती अरडीदरडी।' —ज्ञा ९ ८१ [स भ्रमण] ०णें, भंवणें—अक्रि (सामा) भोंवडणें व भोंवणें —सक्रि भोंवडणें, गरगर फिरविणें 'पक्ष भवंडिता भूगोळ। चक्रीं पडे गरगरां।' —मुआदि ६ ३६ भवडा—पु गरका, चक्कर भोंवळ **भवणें**—अक्रि १ गरगर फिरणें 'देह भवतसे चार्की सुदलें। जन्ममृत्यूच्या।' —ज्ञा १३ ११०२ २ भोंवणें, हिंडणें, भटकणें 'घेतलें भोंव पिसें। होऊनिया।' —ज्ञा १८ ५५१ भंवें, भवें—न १ भ्रमण, भ्रम 'तैसें बुद्धीसि होती भवें। धनुर्धरा।' —ज्ञा २ ३२६ २ जन्ममरणाचे फेरे

भवंडु—पु एक अलंकार, फिरकीचें फूल 'फणी शीसफूल गोंडा। राखडी भवंडु आणि दांडा।' —कथा ३ १२ २३

भवणें—न भोंवणें

भवणें—न उभवणें.

भवणें—अक्रि अंगावर येणें, भोगावें लागणें 'तें कर्म त्याचें त्यामीच। भवलें साच त्या भोंवतें।' —एभा १ २१० [भोगणें]

भं(भ)वता, भवताला ली—क्रिवि भोंवता भोंवताला, सभोंवतीं [भवणें] भवता—तीं—तें—क्रिवि सभोंवार, भोंवतीं 'तयाचि भवत्या उभ्या परमकौतुकें राहती।' —मोकृष्ण ५५ २७ भं(भ)वताल्चा—वि भोंवताल्चा

भवति न भवति—स्त्री वादविवाद, वाटाघाट, चर्चा, खल [स भवति=होतें+न भवति=होत नाहीं]

भयन—न. १ घर, वसतिस्थान. २ राहण्याचें, असण्याचें ठिकाण ३ होणें, करणें [स]

भय(धा)न—न (भुसाचा कोठा) बाहेर 'त्या भयानातून एक मेंढा बाहेर आला ' [सं ३धन]

भयनीय—वि व्हावयास पात्रि असें, होण्याजोगें [स भूतभनीय प्रत्यय]

भयभय—स्त्री उष्ण स्फुरण, भगभग, कंप (दु ता नें, भुकेनें इ० पोटांत होणारा) (क्रि० उठणें, होणें, व उठणें) 'मदमय सुरनी भरभव करी भारी, परवरले जीवन ।'–पला ९९ [ध्व] ०णें–अक्रि भगभग, भगभग होणें

भयर—न (ना) बाहेरचें समतल

भयर—स्त्री (व) मजा 'रातभर भयर झाली गाण्याची.'

भयर—पु (महानु) भ्रमर, भुंगा. 'कांई भवरांसि कमळीं।' –माए १४. [स भ्रमर]

भंवरकडी, भवरगांव, भंवरपाशीं, भंवरा, भंवरी, भंवळ, भवाडा, भंवार, भंवारगांव इ०—भोंवरकडी, भोंवरगांव इ० पहा

भंवरा—पु भ्रमर, भुंगा 'आवणचि भवरा । होआवें पडें।' –अमृ ५४२. [स भ्रमर] भवरी–स्त्री १ भ्रमरी २ भ्रमण, भोंवरी, गिरकी, फेरा 'एका पुढां भवरी व।' –एभा ८.१५४. ३ (ल) (व) कापणी केलेल्या पिकाच्या, कडब्याच्या पेंढ्या एकीशीं एक उभ्या लावून वर्तुलाकार केलेला ढीग –वि (माण) पाडण्या रगाची (म्हैस).

भ-वलय-भयूक्त—न भांतियुक्त [स]

भवलें—न बदूलें, मोंडलें.

भंवाडा—पु बभ्रा [प्रा]

भवानी—स्त्री. १ सौम्य रूप धारण केलेली पार्वती देवी 'दतनि विजय-वर असा झाली अन्तर्हिता भवानी ती।'–मोभीष्म १५० २ बोहणी पहा [स] म्ह० सवा रुपयाची भवानी व सोळा रुपयाचा गोंधळ ०कवडी–स्त्री सामान्य कवडी दही कवडी, सगुणी कवडी व भवानी कवडी असा कवडीच्या तीन जाती आहेत

भवितव्य—न १ भावी आणि निश्चित गोष्ट, अवश्य होणारी गोष्ट २ (ल) दैव, प्रारब्ध, नशीब [स] ०ता–स्त्री पुढें घडणारी गोष्ट [स] भविता–वि पुढें होणारा भावी (स्त्रीलिंगी रूप भवित्री) [स] भवितृत्व–न भवितव्यता [स] भविष्णें–अक्रि होणें 'मग तयाहि वरी आठु भविष्ण। आशाचा।' –ज्ञा ६ ३१४

भविष्य—न १ भावी गोष्ट २ भावी गोष्टीविषयीं अगोदर कलेलें कथन, भाकीत (क्रि० सांगणें, बोलणें) ३ (व्या) पुढें येणारा काळ ४ (व) उत्पात –वि भावी [सं भू] ०काल–पु (व्या) वर्तमान काळापुढें येणारा काळ या काळीं क्रियापदाबद्दल पुढल्या काळाचा बोध होतो [सं] भविष्यद्वक्ता, भविष्यवादी–वि भाकित करणारा, भविष्य सांगणारा [स] ०भविष्य–पु (व्या) विवक्षित भविष्य काळाच्या पुढल्या काळीं एखादा क्रियेचा व्यापार व्हावयाचा असतो तो जबयाचा भविष्यकाळ उदा० करणार असेन [स] ०भूत–पु (व्या) एखादी क्रिया भूतकाळीं करावयाची होती, परंतु कांहीं कारणामुळें ती सिद्धीस गेली नाहीं, असा वडी दोन्ही त्या हो भविष्यभूतकाळ उदा० करणार होतों [स] ०माण–वि होणारें 'को भविष्यमाणें जिये ही। तीही मज कळती नाहीं।' –ज्ञा७ १६२ [स] ०वादी–वि (ति) १ संवरा 'भविष्यवादी स्वामी सारे सांगतिनाचाया।'–वस ७६ २ (लि) आत्म्याच्या प्रेरणेनें भाणारा, काम्य करणारा ३ (लि.) ईश्वरी प्रेरणेनें पवित्र शास्त्रातील रहस्याचा उलगडा करणारा, (इ) प्रॉफेट् ४ अति दूरदृष्टि (पुरुष) [स] ०सूचक–वि १ पुढील गोष्ट आगाऊ दाखविणारा २ पूर्वसूचक, अग्रसूचक, उद्बोधक [स] ०ज्ञान–न पुढें होणाऱ्या गोष्टीचें ज्ञान [स] भविष्योत्तर–न भविष्याचें भविष्य, भाकीत केलेली भावी गोष्ट (क्रि० सांगणें, वदणें, कथून देणें, कथन करणें) 'स्थिर भविष्योत्तर आणि पाव साधु ज्यता ' [स] भविष्या–वि १ भविष्यद्वक्ता २ दिवसगतीवर टाकणारा, ढकलपट्टी करणारा, ढेंगट ३ मागचें पुढचें अवधान नसावें, वारंवार भ्रांति पडावी असा स्वभावाचा [स]

भव्य—न कल्याण, हित 'आशिर्वाद भजकर या देऊन भव्यकोटि केशवसा।'–मोभीष्म १ ६९ –वि १ दणदार, धीट, दिसाऊ मुद्रेचा, सुरूप, देखणा २ प्रशस्त, टोलेजंग ३ भावी, होणारा, भविष्य [स]

भष्ट—पु (गो) विटाळ, रजोदर्शनामुळें स्त्रियास येणारी अस्पर्शता भष्टी–स्त्री (गो) विटाळशी [स भ्रष्ट] भष्टुंचें–अक्रि (गो) विटाळणें, भ्रष्टणें, भ्रष्ट होणें भष्टेंड व घल्टो–पु. विटाळशीचें अंथरूण (अस्ताव्यस्त बिछाना)

भॉशावचें—सक्रि (गो) भेडसावणें

भस—न (गो) जेवण

भसकखाद्द, भसक्या—वि दांडगा, धसक्या, लाटण्या, अविचारी, रगड्या (माणुस) [ध्व भस । भस+खाद्]

भसकटणें—अक्रि बदकणें, वाट सुटणें, गहाळणें, गमावणें, सांडणें –सक्रि भोसकणें, घुसडणें

भस-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि किंचित् प्रतिरोध करणाऱ्या पदार्थांत जोरानें शिरताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व] भसकणी–स्त्री १ खुपसणी, भोसकणी,

भोसणी ९ घट्टणी, पाट सुकणें इ० भसकणें-सक्रि १ जोराने घुसणें, भोसकणें, भोसणें २ घट्ट्णें भगकटणें पहा भसका-पु १ प्राय भासका, भोसून पडलेलें भोंक २ (सामा.) भोंक (भिंत, कपडा, कागद इ० कांतील)

भसका—पु (व) घचका, घुचकुली, भारा 'भसकाभर पीठ' [घचक]

भसकापुरी—स्त्री १ भरभरीत, नीरस रूपवीर, तयार २ वाळलेल्या मिरच्यांची पूड, भगवती ३ हलका व भुसभुशीत, वजनीमोल जिन्नस (धान्य, लोकूड, कपडा, सूत इ०) ४ भाज लेल्या धान्याचें पीठ

भसका्यि(घ)णें—सक्रि १ जोराने आवाज करून भोसणें, घुपसणें, भोसकणें २ भोंक पडेल अशा रीतीनें घुपसणें [ध्व भस !] भसमशी(सी)त-वि १ रुक्ष व हलका, भस् आवाज करून उडण्यासारखी (रूपवीर, भुकणी इ०) २ पुसपुशीत, विरणारा, भाभरीत, रुक्ष भसभस-भसा-क्रिवि १ प्रचंड धूळ उडतांना, रेती, चिखल इ० यांत पाय रुतताना होणाऱ्या आवा जाचें अनुकरण होऊन २ धसधस-धसा भसभोंगळ-वि शिथिल, ढिलें, थलथलीत (ओझें, गाठोडें, मांस), शिथिल, ढिली, गचाळ, बपरवा (काम करण्याची पद्धत) [भस+भोंगळ]

भॅसडावचें—सक्रि (गो) भिववणें [भिवडाविणें]

भसमणें—अक्रि (व) तोरा खालीं उतरणें, निरुत्साह बनणें 'पहिल्यानें उतमात केली मग भसमला' [भस्म]

भसरा का भस्त्रिका—पुस्त्री १ योगपद्धतींत शरीरांतील वायु काहीं वेळ बंद करण्याची, त्याचा निग्रह करण्याची पद्धति २ (प्राय) भसेंर, धेंडाळी [ध्व]

भसरें भसें—न १ पासाकडेचा उपद्रव धेंडाळी (मुख्यत्वें अपचनापासून होणारी) २ ज्यांत गळा सुजतो, तोंड सडतें असा उष्णतेनें होणारा आजार [भस !]

भसाडा—वि १ भरड व जाड (गवत, सूत इ०) २ बेढब व बोजड (अक्षर, आकृति, चिन्ह, दागिना वस्तु) ३ भरड राठ ओबडधोबड (काम) ४ खोडकामी, घसरया, रगडया (कारागीर) ५ खाण्यापिण्यांत अशिष्ट आणि अवांच्य सवयीचा ६ गव्हार वर्तनाचा, चालीचा ७ (खा) मोठा, कर्कश [स भस्, भस !] भसाळ-वि १ जंगी, अफाट अवाढव्य, राक्षसी २ ओबडधोबड, दडच, भसाडी (इमारत जिन्नस) [भस¹]

भसाभस-भसा भसासा—क्रिवि १ कापीत कांटीत खापीत असता-मऊ व दबणाऱ्या पिठाच्या आवाजाचें, चिखलांत इ० निसरणाऱ्या पायाच्या शब्दाचें अनुकरण होऊन २ धसा धम-धसा [ध्व]

भसित—न भस्म, राख 'सर्वेष्ट प्रिय पुत्र भसित मिश्रित मधुन्याहि दग्ध तो पाने' -गोमादि ९ ३६ 'माला करीं हृदयमालासि तें भसित .' -आराम ५ [स]

भस्म—न १ राख, रक्षा, विभूति २ वैद्यकक्रियेनें धातूची केलेली रक्षा [सं] ०क रोग-पु यांत कफ क्षीण झाला असतां स्वस्थानीं वाढलेलें पित्त वाताला अनुसरून जठराग्नीला अत्यंत वाढवितें तहान, दाह, मूर्च्छा, भोंवळ, खोकला, शूल, मळ, शुष्क होणें, मोह व श्रम हीं लक्षणें होतात -योर १ ४८२ [स] भस्मणें-अक्रि (काव्य) भस्म होणें 'भस्मासुर भस्मला हे मात ।' सामाशब्द- ०कोथळा-पु १ (ल) जंगी प्रमाणात, भरपट घरवट अन्न गडप करणारें पोट २ खादाड, अधाशी मनुष्य ०रंग-रंगी-वि भस्माच्या रंगाचा, भस्मी ०रोग-पु कितीहि खालें तरी क्षुधा शान्त होत नाहीं असा रोग, जवढें खावें तेवढें भस्म व्हावें पण अंगीं लागू नये असा रोग ०रोगी-वि १ भस्मरोगानें पीडिलेला २ (निंदेनें) पुष्कळ खाऊनहि किडकिडीत आणि रोगीच राह णारा ३ सदा रोगी असलेला [सं] ०वर्ण-वि भस्माच्या रंगाचा [स] ०सात्-क्रिवि भस्माप्रमाणें, भस्माच्या स्थितींत, स्थितीस (क्रि० करणें, करून टाकणें, होणें) [स] ०सात् करणें-सक्रि जाळून राख करणें ०स्नान-न पाण्याच्या अभावीं शरीराला भस्म चोळणें जेथें वैदिकशास्त्ररीतीनें जलस्नान निषिद्ध केलें आहे तथें स्नानाचा गौणकल्प [स] भस्मासुर-पु १ सर्वांस जाळून टाकण्याची शक्ति असलेल्या एका दैत्याचें नांव 'तरी काय मी भस्मासुर । अर्जुन म्हणे ।' -शा २ ३८ -वि विध्वंस करणारा ३ (ल) अतिशय खादाड [स] भस्मी-वि १ भस्माच्या रंगाचा २ सोनेरी कलाबतूच्या नक्षीनें अलंकृत (शेला, पागोटें इ० पोशाख) भस्मीकरण-न (रसा) एखाद्या द्रव्याचें भस्मांत रूपान्तर करणें [स] भस्म्या-वि (निंदेन) कितीहि खावयास घातलें तरी रुष्ट होत नाहीं, अंगीं लागत नाहीं असा, ज्याचें पोट भरत नाहीं असा (मनुष्य), भस्मरोगी भस्म्या रोग होणें-अक्रि अति खादाडपणा करणें

भस्मारा—पु १ (व) कलादिकाचा अव्यवस्थित ढीग २ (ना) चोळामोळा 'लुगड्याचा भस्मारा'

भस्त्रा—पु भाता [स भस्त्रा] भस्त्री-स्त्री लहान भाता

भळ—स्त्री चीर, भेग तडा, भगदाड

भळंद-दें—न चिंध्या व तेल घालून पटवितात तें खापर, मडक्याचें बदकल भदें पहा (क्रि० घालणें) 'रोंचिलें गळ वाहिलीं भळदीं ।' -स्वादि २ २ २ भळद्या(दा)चा गोंधळ घालणें-करणें, भळदें घेणें-डोकीवर, हातावर भळद घेऊन स्वैरपणें इकडेतिकडे नाचणें

भळभळ-भळां—क्रिवि धान्य, वाळू इ० गळतांना, रक्त, किंवा पातळ पदार्थ अरुंद तोंडातून वाहतांना, अश्रुधारा वाहतांना होणाऱ्या शब्दाचें अनुकरण होऊन, भरभर (क्रि० गळणें, पडणें, सुटणें, सांडणें, वाहणें, घालणें), 'डोळे गळती भळभळां।'-दा १५ ३८. [ध्व] **भळभळणें**-अक्रि १ जोरानें वाहू लागणें, भळभळां वाहणें २ अनुकूल, प्रसन्न होणें (एखाद्याचें नशीब, दैव) 'राजश्रीचें भळभळलें' **भळभळाट**-पु दिमाखपणा, धवधवीतपणा, मोठेपणा, भडकपणा (गंध, कुंकू इ०, मुख्यत्वें तांबडे नक्षीदार काठ यांचा) **भळभळीत**-क्रिवि (गो) भळाभळां **भळभळीत**-वि १ मोठा व भव्य, ऐसपैस, भडक, लख्ख, धवधवीत (नक्षीदार काठ, गंध, कुंकू—विशेषत पिवळी तांबडी, एखादी वस्तु) २ लखलखीत (सूर्योदयाच्या वेळची दिशा) **भळाळणें**-अक्रि १ मोठ्या प्रमाणात, झपाट्यानें व मोठ्या आवाजानें वाहणें २ अतिशय फळफळणें (एखाद्याचें नशीब)

भळशींचें—अक्रि (गो) शिजविलेला भात कालान्तरानें नासणें, बिघडणें

भट्ट—वि वेडा, अर्धवट, भोळसर, नेभळा, सहज फसणारा

भक्ष—नपु १ अन्न, भोज्य, खाद्य २ आहार, जीवन, खाद [स भक्ष्=खाणें, भक्ष्य] **भक्षक**-वि खाणारा, भक्षी पहा [स] **भक्षण**-न १खाणें. २ भक्ष पहा म्ह० भात भक्षणा पोळी दक्षिणा **भक्षणीय**-वि खाण्यास योग्य, खाण्याजोगा [सं] **भक्षणें**-सक्रि खाणें [भक्षण] ०**स्थानीं**-क्रिवि भक्षाच्या जागीं, अन्ना ऐवजीं (ग्राम्य) ०**स्थानीं टाकणें-सोडणें-उतरणें**-१भक्षाच्या स्थानीं टाकणें, सोडणें, घशात उतरविणें, गट्ट करणें, गडप करणें (विश्वासानें ठेवलेला पैसा, माल) ०**स्थानीं पडणें, उतरणें**-क्रि १ भक्षाच्या स्थानीं पडणें, घशात उतरलें जाणें, गट्ट केलें जाणें २ (सलगीनें) खाऊन टाकणें, खाणें, खाऊन टाकलें जाणें, खाल्लें जाणें **भक्षित**-वि खाल्लेला [स] **भक्षी**-वि खाणारा, (समासात) अन्न-तृण-फल-मांस-अल्प-बहु-मित-अमित-पथ्य-अपथ्य-कदन्न-परान्न-भक्षी [स] **भक्ष्य**-न खाद्य, अन्न -वि खाण्यास शक्य उद्दिष्ट, जरूर, योग्य, भक्षणीय [स] **भक्ष्यभोज्य**-न (व्यापक) भक्ष्य पदार्थ **भक्ष्यभोज्यें**-नअव खाद्यें [स] **भक्ष्यभोज्य**-वि भक्षावयास व भोजनास योग्य (पदार्थ) [स]

भा—स्त्री शोभा, तेज, प्रभा. [स भा=प्रकाशणें]

भॉ, भॉवॉ—पु (गो) (बालभाषा) खाऊ

भाइज—वि बाहेर जाईल असें, प्रगट 'हें सांगितलें तुज गुज। होपों नेदावें भाइज।'-कथा ४ ६ ४७ [स बाह्य]

भाई—पु १ भाऊ 'व्याही भाई हरि सोयरा जावई। अव घियाच्या ठाईं केला एक।'-तुगा २५ २ (उद्योग, धंदा, जात इ० वैशिष्ट्य सांगतांना) कोणीहि माणूस जसें—कारकूनभाई, शिपाई भाई, भटभाई इ० ३ आदरार्थी उपयोग (बहुधा हिंदी-गुजरातींत) नानाभाई. ४ (साम्यवादी) मित्र, समान दर्जाचा मनुष्य इं कॉमरेड शब्दाला प्रतिशब्द 'भाई हाके' [स भ्रातृ, प्रा भाउ, हिं गु भाई] ०**चारा-चारी-पणा-बंदकी-दी-पुणी** १ भावाचें, भाऊपणाचें नातें २ सलोख्याचा संबंध, मित्रत्व, स्नेह, बंधुत्व **भाईबंदानें सांगणें-विचारणें**-मित्रत्वाच्या, सलोख्याच्या नात्यानें, बाबापुता करून विचारणें ०**बंद**-पुअव १ नातलग, आप्त, भाऊबंद २ एकाच व्यवसायातील किंवा संस्थेतील माणसें, व्यवसायबंधु ०**राज-राय**-पु (आदरार्थी) भाऊ, बंधुराज

भाई—वि (व) खूप, पुष्कळ [बहु]

भाईण—स्त्री (हेट.) भावीण पहा

भाईभाई—क्रिवि (विरू) भयाभया पहा.

भाउक—पु शृंगारचेष्टा 'स्वामी केविं तुम्ही अधर्म करितां नेदी वश भाउका।'-कीर्तन १ ८२. [सं भावक]

भाऊ—संबोधन. (खा) अहो [स भो-भाग्रं ७ १ ते ४.]

भाऊ—पु १ बंधु, भ्राता 'मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचा विन वावयासि भाउ निघे।'-भाउद्योग ७ ३४ २ (लाक्षणिक) चुलत बंधु, मामेबंधु, आतेबंधु, मावसबंधु इ० जवळचा नातेवाईक ३ एकच धंदा, संस्था, व्यवसाय इ०तील माणसें, दोस्त, सहकारी ४ एक बहुमानार्थी उपपद जसें—हरीभाऊ, बाळाभाऊ इ० ५ सदाशिव राव पेशवे -पया १४८ परशुराम त्रिंबक पटवर्धन -पया ४९५ [स भ्रातृ प्रा भाउ] ०**गर्दी**-स्त्री १ (पानिपत येथें भाऊसाहेब पेशवे यांनीं घनघोर युद्ध केलें त्यावरून ल) निकराचें युद्ध, 'सव्वा लक्ष फौजनिशी भाऊगर्दी होऊन प्यादमात कशी झाली'-भाब १ २ (ल) अदाधुंदी, धामधूम 'सवचि झाली भाऊगर्दी।' -अफला ६५ [भाऊ+फा गर्द=नाश] ०**पण-पणा-बंद-बंदकी-बंदी-बंधुकी** १ बंधुत्वाची वागणूक २ बंधुत्वाची स्थिति, संबंध ३ (यावरून ल) मित्रत्वाचें, सलगीचें नातें, सख्य ४ भावाभावांतील वितुष्ट, तंटा ०**बंद**-पु नातेवाईक, दायाद, आप्त. ०**बहिणी**-स्त्री एक मुलींचा खेळ -मखेपु २९६ ०**बीज**-स्त्री कार्तिक शुद्ध द्वितीया या दिवशीं बहीण भावास बोलावून त्याचा सन्मान करते व भाऊ तीस द्रव्यवस्त्रालंकारादि ओवाळणी घालतो [भाऊ+बीज=द्वितीया] ०**वळ** स्त्री भाऊबंदाच्या क्रमानें वतनाचा प्राप्त होणारा भोगवटा [भाऊ+आवलि] भाऊवळीनें असाहि प्रयोग रूढ आहे **भाऊ(ओ)जी, भाऊ-ओ**-पु १ नवऱ्याचा भाऊ, दीर २ बहिणीचा नवरा ३ नवऱ्याचा मित्र, दीराप्रमाणें असणारा इसम ४ (वों) बायकोचा भाऊ, मेहुणा [भाऊ+जी=आदरार्थी प्रत्यय]

भाऊक—वि (प्र) भावुक पहा

भाऊल—न (गो) तरस

भाऊस—पु (कों) (अशिष्ट) भाऊ पहा

भाओ—पु १ (महानु) अस्तित्व 'जरि माजासीं मोटका चि आओ। तरि चराचरा वैसा भाओ।'–शिशु ३१४ २ (इतर अर्थी) भाव शब्द पहा [स भाव]

भाक—स्त्री १ वचन, खात्री, आश्वासन (क्रि० देणें) 'नारायणा आम्हा नाहीं वगळीक। पूर्वील हे भाक साभाळिली।' –तुगा ३११ २ परस्परातील ठराव, करार, (आण शब्दाला जोडून येतो) वकुलायत 'जैसी पूर्वजाची भाक। पाळिती सत्य वादी लोक।'–एभा ७५६८ ३ केलेल्या नवसाची फेड होई पर्यंत देवापाशीं अनामत ठेविलेला पदार्थ ४ भाषण, उक्ति ५ (व) विनवणी [स भाषा] ०उतरणें, भाकेस उतरणें–वचनाप्रमाणें हातून कृति घडणें ०देणें–वचन, कबुली देणें, शपथ घेणें 'न करी चिंता वेळोवेळीं। म्हणोन भाक वतसे।'–गुच १२५३ ०सत्य करणें–दिलेला शब्द खरा करणें, वचनाप्रमाणें कृति करणें भाकेस गुंतणें–वचनात, शब्दात गुतणें 'यदुतिलक जिचे हा गुतला पूर्ण भाके।'–सादह ४७ ०पालक–पु वचन पाळणारा –शिशु ०वाहण–स्त्री १ प्रतिज्ञा, वचन, शपथ(देवा पाशीं घेतलेली) 'देवाला भाकवाहणीवर गुतविलें' २ नवसाची फेड होईपर्यंत देवापाशीं अनामत ठेविलेला पदार्थ 'भाक पहा 'देवाची भाकवाहण ठेवली' [भाक+वाहण (द्विरुक्ति शब्द)] भाकणें–उक्रि. १ भविष्य सागणें 'दिवटा सरवदा भाकून गेला। अतरीं धोका लागला।' –दा ३७५९ २ अभिवचन, आश्वासन म्हणून देवाजवळ काहीं वस्तु ठेवणें ३ (काव्य) मागणें, इच्छिणें, दीनवाणीनें विनति करणें (करुणा, कीव, काकुळति इ० शब्दाबरोबर उपयोग) 'भाकावी करुणा। विनवा वैकुंठीचा राणा।' –तुगा ६७३ [स भाष] भाकणूक–स्त्री १ देवाकडून मिळालेलें उत्तर २ (क) भविष्य कथन ३ बोलणें, सागणें ४ कौल, शकुन ५ विनवणी [भाकणें] भाकीत–न भविष्य (क्रि० करणें, सागणें) [स भाषित, भाकणें]

भाकड—वि १ म्हातारपणामुळें दूध देत नसलेली, आटलेली (गाय, म्हैस इ०) 'का चिखलीं रुतली गाये। घड भाकड न पाहे।' –ज्ञा १६१४२ २ (विऊन बरेच दिवस झाल्यानें) दूध देईनाशी झालेली (गाय, म्हैस इ०) –एभा ११५५६ ३ ज्या दिवशीं काहीं धार्मिक मत, विधि नाहींत असा (धोंड दिवस) ४ ज्यात काहीं फायदा होत नाहीं असा, निरर्थक (धंदा, जमीन, प्रयत्न इ०) ५ निरर्थक, निःसत्व (अन्न इ०) ०कथा–स्त्री १ एका कथेचें अनुसधान चालतें असता मध्यें निघणारी दुसरी कथा, आडकथा २ रिकामटकडें भाषण, बाष्कळ गप्पा, लावलचक, नीरस, कटाळवाणी हकीगत, गोष्ट इ० 'झाली ही सर्व भाकडकथाच वाटत! वाहवा!'–नाकु ३८६

भाकर-री—स्त्री १ जोंधळा, बाजरी इ०च्या पिठाचा चपटा आणि वाटोळा (जाड–पोळीसारखा) भाजून केलेला खाद्य पदार्थ 'वीराची उत्पत्ति, वीराचें संगोपन व वीराचें तेजोवर्धन स्वकरशाच्या भाकरी करीत असतात'–मत्वपरीक्षा ७७ देशावर भाकर (अनेक वचन भाकरी) व कोंकणात भाकरी (अनेक वचन भाकऱ्या) अशीं रूपें रूढ आहेत भाकर शब्द थोडा अशिष्ट मानतात २ पाण्यावर उडविण्याचा चपटा दगड आणि हा खेळ [स भक्ष्याहार] म्ह० भाकरीस तोंड नाहीं भाडणास मूळ नाहीं ०पायानें खाणें–माडणें–मूर्ख, वेडगळ असणें भाकरीला भूक लागणें–जेवण वाट पाहात आहे सामाशब्द– ०काला–पु भाकरी व इतर खाद्य पदार्थ याचा कुसकरा, दूधभाकरी 'मुख प्रक्षालन करी। अनिवारी भाकरकाला।'–घन श्यामाची सुपाळी ०खाऊ–वि (निंदार्थी) भाकरी हें ज्याचें खाणें आहे असा (शेतकरी, कुणबी इ०) याच्या उलट भात खाऊ म्हणजे पाटर पेशा [भाकर+खाणें] ०तुकडा–पु (क्षुद्रतादर्शक संज्ञा) १ भाकरी २ अन्न, जेवण ०बडव्या–वि (तिरस्कारार्थी) दुसऱ्याच्या घरीं आचारीपणा करून उपजीविका करणारा, स्वयपाकी [भाकर+बडविणें] ०मोड्या–वि १ भाकरखाऊ पहा २ तुकडमोड्या भाकरीचा खेळ–पु पाण्याच्या पृष्ठभागाला तीन चार वेळां स्पर्श करून पुढें जाईल अशाप्रकारें खापऱ्या किंवा चपट दगड पाण्यावर फेंकण्याचा मुलाचा खेळ भाकरीचा पिंड–पु मुख्यत्वें भाकरीवर पोसला गेलेला, भाकरी मानवणारा मनुष्य, भाकरखाऊ भाकरीची चाकरी–स्त्री पोट भरण्याकरिता करावी लागणारी नोकरी 'कल्पनाचा मुखसचार सपला आणि एकलकोंडा भविष्य काळ व भाकरीची चाकरी डोळे फाडून दटावूं लागली' –तीन आणमाला १० भाकरीचें झाड–न एक प्रकारचें झाड हें दक्षिण पॅसिफिक महासागराच्या बेटातून होतें, यापासून भाकरी करतात भाकऱ्या–वि दुसऱ्याच्या घरीं तुकडे मोडणारा, उपटसुम भाकऱ्या भाजणें–मुलींचा खेळ –मखेपु ३४६ लष्कऱ्या भाकऱ्या भाजणें–नसत्या उठाठेवी करणें (पूर्वी ज्या ठिकाणीं लष्करी तळ पडे त्या ठिकाणच्या लोकांना भाकऱ्या भाजव्यास लावीत) भाकऱ्या निवडुंग–पुन फडयानिवडुंग पहा

भाकस—पु (कों) खाडीच्या पाण्यातील एक लहान मासा

भाका-खा, भाख—स्त्री (विरू) भाक पहा 'निवडुना द्या भाखा। द्वैताचा जेथ उपखा।'–अमृ २५४ 'नीधर्यो भाखा जाला। एकमेकासि पुढाह।'–धवळे पृ ६

भाकार—न (ल) लहान झुडपें असलेलें मोठें रान

भॉकांव—न (गो) चोळणा, पायजमा

भाकाळा—पु मळगा भकाळी पहा ' तुला पोटभर अन्न मिळत नसेल हें तुझ्या पोटाला पडलेल्या भाकाळ्यावरून स्पष्ट होत आहे ' -विंध्याचल पृ १४१

भाग—न दैव, नशीब. भाग्य पहा [स भाग्य] **भागा येणें, भागास येणें**-नशिबास येणें ' म्हणे कर्म हेंचि भागा आलें । दुसरा न चाले उपाय हो । ' -य ५३७ **भागती भुगती**-स्त्री दैवानें दिलेलें, नशीबानें असलेलें सुखदु:ख 'भागती भुगती जशी साधेल तशी होईल ' [भाग्य+भोग]

भाग—पु १ शीण, भागवटा २ खटपट 'दुलियांही भागु। अज्ञानाचा हरि तो भागु। ' -ज्ञा ७८० [भागणें]

भाग—पु सच, पड, दांक (क्रि० वणें) ' तव भाग उक तुळवणीं । कैसी शोभली धरणी । '-शिशु १२१०७ [का बागु]

भाग—पु १ वांटा, हिस्सा, वाटणीस आलेला पदार्थ ' की मी भागवताचा भाग अर्में आणिलें मनीं स्वामी । ' -मोसंदाय रत्नमाला ८ (नवनीत पृ ३४९) २ (गणित) भागाकाराचें फळ ३ वाटणी, विभागणी करणें ' या पेरूचे सारखे पाच भाग कर ' ४ मुद्दा, हेतु उद्देश, तात्पर्य, धोरण (भाषण इ०चें) ५ अंश, विभाग ६ कार्य, गोष्ट, प्रयोजन ' आजच तें करावयाला पाहिजे होतें असातला काहीं भाग नाहीं ' -कोरकि ४६ ७ एखाद्याचें ठरलेलें काम, कर्तव्य कार्यभाग ' भाग्यें एकाकी जय सापडला साधि आपुल्या भागा । ' -मोकर्ण ४४ २४ ८ कर, सरकारी हिस्सा, टोल ९ निवड, भेद ' येथ वाच्य वाचकही । भागु न धरी । ' -ज्ञा १८ १६८१ १० प्रकार ' येर माणुसपण तें भाव । लौकिक भागु । ' -ज्ञा १० ७७ [स] ०**असणें-पडणें**-उचित असणें, जरूरी पडणें ०**होणें, भागास येणें-पडणें**-प्राप्त होणें, वाटणीस यणें ' वा । गा । भागा तुझ्याचि यश आलें । '-मोवन १२ ११४ ०**तुटणें**-दुसऱ्याशीं केलेला व्यवहार निकालात निघणें, संपणें ०**पाडणें**-हुकूम करणें, सक्तीनें करावयास लावणें ' योग्य कारण दाखविल्यास अज्ञान मुलीला तिच्या सासरीं राहण्यास कोणतेंहि कोर्ट भाग पाडणार नाहीं ' -मसाप २ १३५ ०**फिटणें**-१ द्वैत भाव नाहींसा होणें २ वाटणीस येणें ' जें महर्षी वाटलें । विरक्ता भागा फिटलें । ' -ज्ञा ५ १४७ **भागानें लागण करणें**-विशिष्ट हिस्सा घेण्याचें ठरवून शेतें लावणें ०**गर्भ**-पु साराश -हको ०**जाति-जाति अपूर्णांक**-स्त्रीपुत्र अपूर्णांकाचा एक प्रकार, साधा अपूर्णांक [स] ०**प्रभाग**-पु मिश्र अपूर्णांक [स] ०**स्थळ**-न करवसुलीची जागा, टोलनाके **भागाकार**-पु १ (गणित) संख्येचे काहीं नियमित प्रमाणानें भाग पाडण्याची क्रिया २ भागून जी संख्या येते ती [भाग+आकार भागणें] **भागानुबंध**-पु (गणित) अपूर्णांक मिळविलेली पूर्णांक संख्या उदा० दोनपूर्णांक तीनचतुर्थांश याच्या उलट भागापवाह [स भाग+अनुबंध] **भागानुबंध पूर्णांक**-पुमव पूर्णांक लिहून त्यापुढें अपूर्णांक लिहिणें म्हणजे त्यास भागानुबंध पूर्णांक म्हणतात -छअ ३८ **भागापवाह**-पु अपूर्णांक वजा केलेली पूर्णांक संख्या. याच्या उलट भागानुबंध [स भाग+अपवाह] **भागाळी**-स्त्री (कों) (विभागणी केलेलें शेत, घर इ०चा) भाग, हिस्सा **भागिक**-वि (प्राप) अपूर्ण, आंशिक, अंशात (६) मॅरशनल 'भागिक-उर्ध्वपातन-स्फटिकीभवन इ० **भागी, भागीदारी**-स्त्री १ अनेकांनीं समाईकीचा केलेला व्यवहार, पाती, सरकत २ अशा व्यवहारांतील भाग ३ (कायदा) कांहीं माणसांनीं आपली जिंदगी, मेहनत, चातुर्य कांहीं उद्योगात एकत्र करून त्यापासुन होणारा नफा वाटून घेण्यावद्दलचा केलेला करार (६) पार्टनरशिप **भागी, भागीन, भागीदार, भागील दार**-पु १ पातीदार, सरकती २ हिस्सेदार, वाटेकरी ' ऐसे नर काचियें सेले । भागीन जे जे जन्मले । ' -ज्ञा १६ ३७५

भांग—पु १ स्त्रिया इ० डोक्यावरचे केश विभागून मधोमध पाडतात ती रेषा २ एक मोत्याचा दागिना ' सात सर शेंदूर मस्तकीं थापिला । भाग मोत्याचा भरला । ' -ऐपो ४८ [स भंग] ०**टिळा**-पु १ वेणी-फणी, काजळकुंकू इ० स्त्रियाचा प्रसाधनविधि, शृंगार, नटापटा २ स्त्रियांचा एक दागिना (कपाळावरचा)(गो) भांगतिळो ' भाळिं भाग टिळा, नासिकीं सुपाणी । ' -आपू १८ म्ह० जिची सहज लिला निला वशास पाहिजे भाग टिळा ०**पट्टी**-स्त्री भांगपट्टा ०**लीला**-स्त्री मुडावळ, ललामक -राज्य २ २१२ **भांगवळ भांगोळी**-स्त्री १ (कों) केंस, लोकर इ० दोहींकडेस करून (डोकें, वेरा इ० वर) केलेली रेषा, भाग २ (स्त्रियांच्या) तोंडाच्या दोहोंबाजूकडील आखुड केसांची रेषा, कानाजवळील आखुड केंस [भाग+स आवलि] ०**सळ-सळई-य**-स्त्री कोंकन भाग पाडण्यासाठीं केसामध्यें फिरवावयाची चांदी इ० धातूची काडी ही लग्नात वराकडून वधूस देण्यात येत

भांग—पु १ ओहोटी सुकती भागमोड पहा २ शुक्र किंवा वद्य अष्टमीच्या दिवशीं होणारी उतरती ओहोटी (समुद्राची), कमी भरती [भग] ०**भरू**-वि १ ओहटीची २ (ल) सुकर, सुगम ' भेगडनि नीट धन्य वाट करी भाग भरू । ' -आप ९१ ०**मोड**-ओहोटी भाग पहा **भागाची भरती, भांगाचें पाणी**-स्त्रीन कमीभरती भाग अर्थ २ पहा **भांगटणें**-अक्रि भग पावणें

भांग—स्त्री १ एक मादक वनस्पती २ ह्या वनस्पतिपासुन केलेलें पेय, घोटा (क्रि० छानणें) ' तुला या पुण्याच्या वाळवंटावर भांग छानत बसलेला पाहिला म्हणजे मला अन्नपूर्णा नगरींतील आमच्या लहानपणची आठवण होते ' -भाऊ २१ ३

भांग्च्या झाडाचीं वाळलेलीं पानें, शेंडे, कळ्या इ०, गांजा (क्रि० ओढणें) [स भंगा] **भांगेमध्यें तुळस**-वाईट आईबापांच्या पोटीं झालेलें चांगलें अपत्य, वाइटांत चांगली गोष्ट **भांगमुरका**-पु १ भांग, गांजा, तंबाखू इ० निशा वैनीचे पदार्थ (समुच्चयानें) 'पचीं पडे मद्यपान। भांगमुर्का हें साधन।'-तुगा २८१९ २ उधळपट्टी, नासाडी (क्रि० करणें) ३ संसारांतील कमी महत्त्वाचा, किरकोळ बाबतीचा खर्च (क्रि० करणें खालीं उडविणें) 'पैशाचा-मालाचा-जिंदगीचा-भांगभुरका केला' **भांगिट-ड-ळ, भांगी भांग्या**-वि भांग पिण्याचें व्यसन लागलेला, भंगड

भांग—पु मुलींचा एक खेळ -मखेपु ३३८

भांगडा, भांगडपाठ्या—वि (ग) ज्याची पाठ खोलगट, मध्यें वाकलेली आहे असा [भागणें=खचणें+पाठ]

भांगणी—स्त्री १ विभागणी, भाग करणें २ बीं न पेरतां जाण्यायेण्यासाठीं वाट म्हणून ठेविलेली शेतांतील पट्टी; बिन पेरणीची ओळ [भागणें]

भागणें—अक्रि १ श्रमणें, दमणें, थकणें, शिणणें 'त्यामागें तीहि निघे धर्म म्हणे भागलीस जा परत।'-मोवन १३ ६० २ (ल) खचणें, वाकणें, दबणें (खांब, तुळई इ०) ३ (आजार, म्हातारपण इ० मुळें) कृश, शक्तिहीन होणें मेटाकुटीस येणें (शरीर, मनुष्य) ४ (ल) चालणें, पुरें होणें पुरें पडणें, निर्वाह होणें 'पगार येतो इतक्यानें विडाडखर्च मात्र भागतो' ५ फिटणें नाहींसें होणें 'दहा वर्षें रोजगार करून ऋण मात्र भागलें' ६ सुखी कृतकृत्य होणें 'तुवां दीधलें वैकुंठपीठ। मम मानस भागावया।' -नै १४ ५ [स भञ्ज्-मोडणें, तुल० का व गिलु=वाढणें] **भागलीक, भागवटा**-स्त्रीपु (कु) थकवा, क्षीण दमणूक- दमलेल्याची स्थिति [भागणें] **भागशीण**-पु अतिशय थकवा क्षीण (क्रि० होणें येणें) **भागिल्लो**-वि १ (गो) भागलेला २ कृश

भागणें—उक्रि (गणित) भाग देणें एका संख्येंतून दुसरी संख्या किती वेळा वजा जाईल हें संक्षिप्त रीतीनें पाहणें [भाग]

भागणें—अक्रि १ धावणें जाणें -मोसभा ५ ७५ 'भागावें तयवरी जिंकुनि त्यातें यशास त्यागावें।' -कीर्तन १ ४१ २ पळणें [हिं भागना]

भागणें—अक्रि उधानाचे दिवस जाऊन समुद्र कमी पाणी भरण्याच्या स्थितीस ओहोटीस येणें [भाग]

भागणें—सक्रि १ शेत इ० मध्यें पायवाट करणें २ (होडी गलबत इ०नीं) आपल्या गतीनें समुद्र नदी इ० चें पाणी दुभागणें ३ (उभें पीक) भागलणें वोळपणें वखरणें, गवत काढणें ४ भगण, फुटणें [भांग]

भांगड्यॉ—पु (गो) बाक नसलेला कोयता

भागन—न (सूर्य इ० स) राशिचक्रातून जाण्यास लागणारा काल भगण पहा [स]

भागमूक—स्त्री. धाकधूक, धाकधूक पहा (क्रि० होणें, उठणें, सुरणें) [ध्व]

भागय—स्त्री (गो) बच्ची, सुकण्यास घातलेली काजूची बी

भागर—पु (कों) गुरांचा गोठा

भांगराळणें—अक्रि (व) गोंधळणें, सुचेनासें होणें 'तो पाहिनें भागराळला'

भागलणी—स्त्री १ शेत वगणें, निंदणें २ (शेताची) वाटणी, विभागणी ३ (शेतांतून) वाट करणें [भागलणें]

भागलणें—उक्रि (शेत) निंदणें भागणें पहा

भागवणी—स्त्री १ थकविणें, दमविणें, श्रमविणें २ कष्टाच्या व आवाक्याच्या बाहेर अशा कामानें जर्जर करणें [भागविणें] **भागवण्याच्या गोष्टी**-स्त्रीअव अत्यंत कठिण व करावयास अशक्य अशा गोष्टी **भागविणें**-उक्रि १ दमविणें, थकविणें कष्टविणें, श्रमविणें 'शुक सांगे भागविला कृष्णें वाहानि लाकडें काय।'-कीर्तन १ ३ २ शक्तिहीन, सामर्थ्यहीन करणें, जोर, जोम नाहींसा करणें ३ चालविणें निर्वाह करणें [भागणें]

भागवत—पु १ विष्णुभक्त वैष्णव २ भगवद्भक्त भक्त 'भागवताचें रज कण। जो मस्तकीं वंदीना आपण।'-एभा ११ १२३१ ३ (तंजा) हरदास, कीर्तनकार ४ पौराणिक नाटकांतील सूत्रधार 'वत्सा भागवता तुझें कल्याण असो' -किरातार्जुन अ १ प्र १ -न अठरा पुराणांपैकीं एक पुराण पहा -वि भगवद्विषयक भगवानासंबंधीं [स] **०ता**-स्त्री भक्तपणा 'या लागीं उत्तम भागवतता। त्यासीच तत्वतां बाणली।' -एभा २ ६५६ **०धर्म**-पु निर्गुण व अचिंत्य अशा परब्रह्माचें सगुण रूप डोळ्यांपुढें ठेवून त्याची उपासना व भक्ति केल्यानें मोक्षप्राप्ति होते अशा मताचा पंथ रामानुज मध्व रामानंद, कबीर वल्लभ नामदेव तुकाराम हे संत भागवतधर्मीय होते -ज्ञाको भ १८ **०मंडळी**-स्त्री पौराणिक नाटकें करणारी मंडळी प्रथम सांगलीकडे नाटक मंडळी निघाली त्यावरून तिला हें नांव लावीत

भागस—स्त्री (व)अज्ञात अडचणीची जागा सांधकोंद 'कोण्या भागसींत ठेवला चाकू आता दिसत नाहीं'

भागळरुवडी—स्त्री (प्र) भोंगळरुवडी पहा

भागा—पु १ (राजा) शेत २ शेताचा तुकडा, भाग ३ (वे) वाटा विभाग **०पाडणें**-शेतातून वाट करणें

भागाड्या—वि पळपुट्या 'शिंद्याच फौजेची हटाळणी भागाडे म्हणून होळकराचे लोक करीत होते'-भाव(नवी प्रत) ९९ [भागणें, हिं भागना=पळून जाणें]

भागानगर—न. दक्षिणेंतील हैद्राबाद शहर (भागा नावाच्या स्त्रीच्या स्मरणार्थ वसविलें म्हणून) **भागानगरास जाणें**-(ल.) पळून जाणें. [भागणें=पळणें]

भागाभाग—स्त्री. १ वियोग, ताटातूट. २ पळापळ; घडपड; यातायात. [भाग; भागणें]

भागाभाग—पु. (ना.) ऋणानुबंध; दैवयोग. [सं. भाग्य]

भांगार-रें—न. १ सोनें. 'तरी घडलें एकेचि भांगारें।' -ज्ञा ६.९८. २ द्रव्य; पैसा. 'तंव तो म्हणे फेरीकरां। मज नको करूं गा मारा। घरा जावोनि भांगारा। मागा त्रियेसी।' -कथा २.१.१११. **भांगरी** -वि (गो.) सोनेरी. [? भंग; मुं+अंगार] **भांगार पेटप**-(गो.) दागिने करणें. **भांगालें**-वि १ (महानु) सोनेरी; सुवर्णाचें. २ तांबड्या-पांढऱ्या टिपक्यांचें. 'निन्हां तेजाथिरीं भांगाली।' -दाव २८०.

भागाघळ—स्त्री. (गो.) परंपरागत देवकृत्य किंवा पिशाच्चकृत्य. [भाग]

भागीं—अ. अंगें; स्वतः. -मनको.

भागीरथी—स्त्री. (भगीरथानें आणली म्हणून हें नांव.) गंगा नदी. 'भगिरथें आणिली भागीरथी।' -सूर्यवंशी राजांची मूषाळी पृ. १५. [सं.]

भागु(गू)बाई—स्त्री. पळपुटा, भित्रा, पुचाट, नामर्द माणूस. 'भगोदर आरमशूर आणि भागाहून भागूबाईप्रमाणें पलायन करणारे वीरपुरुष समाजसुधारणेला उपयोगी नाहींत.' -इंदुप्रकाश. [भागणें]

भांगेगे—पु. (कु.) एक झाड.

भागेली—पु. १ (कों.) भागीदार; पातीदार. २ वांटेकरी; समाइकीच्या व्यवहारात ज्याचा कांहीं ठराविक भाग आहे तो. ३ (कु.) शेताचें अर्धे उत्पन्न मालकाला देण्याच्या शर्तीवर शेत करणारा; खंडकरी. ४ कूळ; शेत्या. [भाग] **भागेलभाग**-पु. (गो.) कुळाचा वांटा. [भागेली+भाग]

भांगो—पु (राजा. कुण.) जमीनीचा तुकडा; भाग. [भाग] **भांगोरें**-न फाळणी.

भागोटा—पु. (दैवज्ञ) लग्नांतील गांववाल्या पक्षानें जानवसवाल्या पक्षास एक वेळ जेवणास पुरेल असा द्यावयाचा शिधा. -बदलापूर २३५.

भागोडा—पु. गांववाल्या पक्षानें जानवसवाल्या पक्षाला तो आल्यावर घातलेलें जेवण. -बदलापूर १११ [भागवटा]

भांगोरा-रें—पुन. १ राखरांगोळी. 'आपणावांचुनि बाहेर पाहतां। जेथें तेथें भांगोरा।' -अमृत ११८. २ दिवाळें. (क्रि० वाजणें; होणें). [सं. भंग]

भांगोरें—न. बनावट गोष्ट; बतावणी.

भाग्य—न. १ नशीब; दैव. 'म्हणे भाग्य ना माझें। आजि सुखिये नाहीं दुजें।' -ज्ञा १४.१५१. २ वैभव; ऐश्वर्य. 'राखावीं बहुतांचीं अंतरें। भाग्य येतें तदनंतरें।' -दा ११.३.१८. [सं.] **०खुलणें-फळणें**-भाग्यवान् होणें; सुखी होणें. **भाग्यास चढविणें**-भाग्यवान् करणें; श्रीमंत व सुखी करणें. **०पुरुष**-पु. भाग्यवान् मनुष्य; दैवशाली इसम; पुण्यात्मा. **०लक्षण**-न. चांगल्या नशिबाचें चिन्ह. **०वान्-वंत-शाली**-वि १ दैववान्; सुदैवी; नशीबवान्. 'भाग्यवंत म्हणूं तया। शरण गेले पंढरिराया।' २ पुण्यात्मा; पद्महस्ती **०हीन**-वि. दुर्दैवी, कमनशिबी. **भाग्योदय**-पु. उत्कर्षाचा काल. 'भाग्योदयें भजति त्या प्रभुदेवराया।' [सं. भाग्य+उदय] **भाग्याचा भोपळा**-पु. दुर्दैवी, हतभागी माणूस.

भाग्य—वि. भाग देण्यास योग्य, शक्य; भागण्यालायक.

भाचर—स्त्री. भट्टी. -शर [सं]

भाचा—पु. बहिणीचा मुलगा; स्त्रीच्या भावाचा, बहिणीचा किंवा नणंदेचा मुलगा. 'रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला भाचा।' -मोविराट ४.७८. [सं. भागिनेय; प्रा. भाइणेज्ज; हिं. भानजा] **भाचरूं, भाचार**-न. भाचा, भाची पहा. **भाची**--स्त्री. पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी; स्त्रीच्या भावाची, बहिणीची नणंदेची मुलगी. [सं. भागिनेयी; प्रा. भाइणेज्जी] **भाचेजावई**-पु. भाचीचा नवरा. **भाचेसून**-स्त्री. भाच्याची बायको.

भांचोद—वि. (अश्लील) एक शिवी. [बहीण+चोदणें]

भाज, भाजा—स्त्री. (काव्य) बायको; पत्नी; भार्या. 'दिव्यासनीं रघुराज। सव्यभागीं सीता भाज।' -वेसीस्व १०.९५. [सं. भार्या; प्रा. भज्जा]

भांज—स्त्री. आवड; संतोष. 'सर्वस्व आपुलें अर्पूनि भांज। लळें पाळिले बहुत।' -स्वादि ३.३.२२.

भांजगड, भांजगडणें, भांजगडखोर—(प्र.) भानगड, इ० पहा.

भाजणें—अक्रि पोळणें; चटका बसणें; जळणें; होरपळणें. -सक्रि. १ अग्नीवर तवा, खापर इ० ठेवून भाकर, धान्य इ० शेकणें; पक्क करणें, पोळणें; परतणें. २ पोळणें; होरपळणें. ३ (ल.) गांजणें; छळणें; सतावणें; त्रास देणें 'भरता तरि राज्य करिन जरि तूं म्हणसिल न ईस भाजीन।' -मोवन १२.१५८. ४ (कों.) (सामा.) जाळणें. ५ (राजा. कु.) छकणें; खोडणें (हिशेब). [सं. भ्रस्ज्; प्रा. भज्ज] म्ह० दुधानें भाजला तो ताक फुंकून पितो. **भाजकट, भाजट**-वि. १ किंचित् भाजलेलें. २ भाजल्याचा वास येत असलेलें. **भाजका-कें**-वि. १ भाजलेलें, शेकलेलें (धान्य इ०). २ भाजलेली; तापविलेली (जमीन, शेत इ०).

३ तापविलेला, शेकलेला, भाजलेला परतलेला, पक्क केलेला(कोणतादि पदार्थ) **भाजण**–न १ भाजणें, शेकणें २ खापर इ० त भाजण्यासाठीं घेतलेलें धान्य इ० ३ भाजावयासाठीं एकवार घालावयाचें धान्यादिकाचें परिमाण, हसा, घाणा ४ एकदा भाजण्याची क्रिया [स भ्रज्जन, प्रा भज्जण] **भाजणावळ**–स्त्री भाजण्याची मजुरी **भाज(जा)णी–नी**–स्त्री १ चार पाच तऱ्हेचीं धान्यें भाजून एकत्र दळून केलेलें पीठ याचें थालपीठ, कडबोळीं इ० करतात २ भाजणें, शेकणें, भाजण्याची क्रिया ३ पेरणीच्या अगोदर जमीन भाजण्याची क्रिया ४ (महानु) किंचित उष्ण करणें, शेकणें, मिश्रित करणें 'ब्रह्मविद्येचेनि कसें। कामतत्वा भाजनी दीसे।' –भाए ३४ **भाजणूक**–स्त्री (ल.) उळणूक, पीडा, श्रम, गांजणूक **भाजणें** **भाजप**–न भाजणपहा **भाजणें**–न ज्यात धान्य भाजतात तें खापर **भाजपी**–पु (राजा) पोहे, लाह्या इ० भाजणारा, (स्त्रीलिंगीरूप भाजपीण) **भाजपोळ**–स्त्री १ भात शेतकीसाठीं जमीन भाजणें इ० कामें २ जाळपोळ, लूट करताना घराला आग लावणें, माणसास भाजणें इ० क्रिया 'त्या गावात पेंढाऱ्यानीं फार भाजपोळ केली' [भाजणें+पोळणें] **भाजभूज**–स्त्री १ भाजणें, शेकणें २ भाजलेलें धान्य [भाजणें द्वि] **भाजलेलें**–न भाजून केलेले, धान्यादिकउपहार पदार्थ **भाजवट**–स्त्री १ वीं पेरण्यापूर्वी जमीन भाजण्याची क्रिया २ भाजलेली जमीन –वि १ भाजलेली (जमीन) २ भाजावयास पाहिजे अशी (जमीन) ३ (क) भाजलेलें, शेकलेलें (धान्य) **भाजा**–पु (कों) एका वेळीं भाजलेलें धान्याचें परिमाण, हसा, घाणा **भाजाणा**–पु भाजलेला हरभरा इ० चा दाणा (सामान्यत अनेकवचनी प्रयोग) [भाजणें+दाणा] **भाजावळ**–स्त्री (कों) भाजवट पहा **भाजीव**–न भाजलेलें पक्क केलेलें धान्यादिक –वि भाजलेलें, शेकलेलें **भाजुक**–वि १ पक्कें भाजलेलें २ (ल) चागलें 'भाजुक साजुक नाजुक राजसवाणें।' –अमृत ३५

भा(भा)जणें—उक्रि १ भागणें, विभागणें वाटणी, भाग करणें २ (गणित) भाजणी करणें [स भाजन] **भाजक**–वि १ विभागणारा, भाग करणारा २ भागणारी सख्या जिनें भाज्याला भागावयाचें ती सख्या [स] **भा(भा)जणी**–स्त्री १ (गणित) विशिष्ट वजावाकी किंवा भागाकार, हलक्या परिमाणाच्या अकास भारी परिमाणाचें रूप देणें किंवा भारी परिमाणाच्या अकास हलक्या परिमाणाचें रूप देणें ह्याचे दोन प्रकार आहेत–उतरती भाजणी व चढती भांजणी २ वाटणी वाटप विभागणी ३ कोळपणी, वखरणी ४ (अशिष्ट) विघडविणें, खरावी करणें विचका करणें (क्रि० मारणें) ५ वर्ग, भेद 'राजस तामस सत्त्वगुणी। देवा दानवाची भाजणी।' –कथा ४ ५ १७७ **भांजणी खाजणी–ना**–स्त्री. क्षयवृद्धि 'भांजणी खाजनी। तुका साक्ष उरला दोन्ही।' –तुगा ३११५ **भाजित**–वि. १ (गणित) भागलेला, भागला गेलेला २ विभागलेला, वाटणी, वाटप केलेला **भाज्य**–न (गणित) भाजकानें जिला भागावयाचें ती सख्या –वि विभागण्यास योग्य, जरूर, शक्य, ज्याची वाटणी करावयाची आहे असें [स.] **०रेषा**–स्त्री दोन भाग निरनिराळे दाखविणारी रेषा, (इ) लाईन ऑफ डिमार्केशन

भांजणें—अक्रि विष इ० उतरणें, नाहींसे होणें, शमणें 'सवर्म हृदय कल्हारीं। तेय कारुण्यवेळेच्या भरीं। लागला म्हणोनि ल्हरी। भाजेचि ना।' –ज्ञा २ ७१ [स भंजन]

भाजन—न १ (सामा) पात्र, भाडें 'तें देश काळ भाजन। द्रव्यही मिळे।' –ज्ञा १७ २७० २ (ल) स्थान, आधार, गृह उदा० मान–सुख–स्तुति–भाजन 'कैंच्यी असत्याचें भाजन।' –रावि १० ६१ ३ भागणें, भागाकार [स]

भाजा—स्त्री भाज पहा

भाजी—स्त्री १ मुख्य अन्न खाताना, फळें, मुळें, पाला इ० शिजवून, मसाला घालून तोंडीं लावण्यासाठीं तयार केलेला पदार्थ, शाक पालेभाजी व फळभाजी असे हिचे दोन प्रकार आहेत २ शिजवून खाण्याच्या कामीं उपयोगात आणतात तीं फळें, मुळें, कद, पाला इ० ३ निसर्गानें मेलेल्या जनावराचें मांस –शर ४ विटीदांडूच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द क्षक्कूपाणीच्या खेळात आपल्या उजव्या हाताच्या मुठींत दांडू धरून मुठीवर दांडूस लागून इटी ठेवणें व मग ती थोडी वर उडवून तिच्यावर दांडू मारणें ५ (ल) चोळामोळा म्ह० (व) भाजीसारखें परतावें आणि जगासारखें वर्तावें (कागद, पाघरूण इ०ची) **०करणें**–चोळामोळा करणें अव्यवस्थित करणें **भाजीकाची**–वि (भाजी कच्ची!) कोणतादि मनुष्य, परिस्थिति, पदार्थ इ० विषयीं नेहमीं नाखुषी दर्शविणाऱ्या इसमाबद्दल योजितात नाव इतीचें मीठ अळणी याप्रमाणें. **ओली भाजी आणि वाळली भाजी** स्त्री ताजी, हिरवी भाजी आणि सुकवून ठेविलेली भाजी **०दस्त**–पु बाजारांत विकावयास आणलेल्या भाजीवरील कर **०पाला**–पु १ शिजवून खाण्यास, तोंडी लावणें करण्यास योग्य अशीं फळें कद पाला, मुळें इ० समुच्चयानें 'दोचौं दिवसा मिळे तरण। भाजीपाला भक्षिती।' २ निरर्थक, तथ्य नसलेली गोष्ट 'त्याचें बोलणें भाजीपाला' **०भाकर**–स्त्री साधें, गरीबीचें अन्न (एखाद्यास जेवणाचें आमत्रण देताना घरच्या जेवणाबद्दल विनयानें योजितात)

भाट—पु १ राजे रजवाडे, सरदार इ०चीं स्तुतिस्तोत्रें गाणाराची एक जात व तींतील व्यक्ति 'भाट वेताळ पदीजन। निज धावाखीं चालिले।' –जै १० ४१ हा एक मक्तेदार असून घराण्याच्या वंशावळी ठेवणें, लग्नें जमविणें, खाल्ल्या

वर्गांच्या लोकांस लग्नाचा मुहूर्त काढून देणें असें याचीं कामें असत –भावसत्र ६४ २ स्तुतिपाठक 'दिगतीचे भूपति। भाट होऊनि वाखाणती।'–ज्ञा २ २१२ –वि व्यर्थ, पोकळ बडबड करणारा (माणूस) [सं भट्=बोलणें, हिं]भाटकी–स्त्री (कु) भाटपक्षी, एक प्रकारचा पक्षी (६) लार्क, भाटणें–सकि वाजविणें –शर भाटबोळापणा–पु व्यर्थ बडबड 'जशी ऐसी क्रीडावळी। भाटबोळीपणाची।'–तुगा १७७ भाटि(टी)व–स्त्री स्तुति, गुणवर्णन 'जयाचिये भाटिवेलागीं। मी कपिल जाहलों।'–ज्ञा १३ ९५७ भाटिवकी–स्त्री स्तुतिपाठकता 'ज्याच्या पदासि वरदेवसमान याची। ते ही मुखीं करिति भाटिवकी जयाची।' –आसी ७०

भाट—स्त्रीन १ ओहोटीच्या वेळीं समुद्रांतील किंवा पाणी आल्यामुळें नदींतील उघडी पडणारी सपाट उथळ जागा, लाग, खाडवा, दाबा २ (वों) उसाच्या लागवडीसाठीं तयार केलेली जमीन ३ उसाची लागवड ४ –न (वों) भाटलें, शेतजमिनीच्या आसपासची उच्चवट्याची जमीन, पडित, वरड, उखर जमीन हींत हलकीं धान्यें होतात 'मग महाभूतांचें एक बाट। सैरा वेंटाळूनि भाट।'–ज्ञा १३ ४५ (गो) नारळींची बाग –सह्याद्रीच्या पायथ्याशी ३०६ भाटकार–पु (गो) भाटाचा मालक, जमीनदार –सह्याद्री ३०६ भाटलें–न १ भाट अर्थ ४ पहा २ उसाच्या लागवडीसाठीं केलेली जमीन भाट अर्थ २ पहा भाटघळ–वि (वों) भाट जमीन पुष्कळ असलेली (जागा) भाटथाची जमीन–स्त्री गुजराथेंत ज्या ठिकाणीं नदीच्या पाण्यास फार वेग नसतो व जेथें पावसाचें पाणी निरनिराळ्या ठिकाणाहून वाहून येऊन त्याचा उचवटा होऊन पुढें उन्हाळ्यात पाणी सुकून जी रिकामी होते अशी जमीन, भाट कृषि १६

भाटक—न भाडें, मजुरी, पगार [सं]

भाटजायु(यू)ळ—स्त्री एक औषधी झाड

भाटवरणा—पु एक जंगली झाड

भाटवा—पु (ना व) वडील वहिणीचा नवरा

भाटों—पु (गो) धुळीवर रचलेल्या काजूच्या बियांच्या रांगा रचून त्या तिरावून खेळतात या खेळात त्या रांगा अचूक तिरावण्यासाठीं म्हणून वापरतात ती जड व मोठी बी

भाटाळि–ळें—स्त्री भाट भाटी 'नारदे कवळिआर्पेकि भाटाळि'–शक १२८९ चा यादवाचा शिलालेख

भाटी—स्त्री १ भाट अर्थ १ पहा 'खलाशाना म्हणावें दमानें चालवा नाहीं तर भाटीवर लागाल बरें'–शेक्सपीअर भाटपमाला–तुफान भाषांतर पृ १ २ नदी, खाडी इ० च्या काठची बागाईत मळे इ० साठीं उपयोगी पडणारी सुपीक जमीन

भाटी—स्त्री मांनरी

भाटी—स्त्री १ (गो) दारू गाळण्याचा कारखाना, भट्टी २ दारू गाळण्याचें यंत्र ३ घडाभर दारू

भाटीय–व—न ऐक्य –मनशो

भाटु—पु भट, भिक्षुक 'नामें रावणा भाटु आला।'–पच १४३. [भट]

भाटुं—पु (महाटु) भाट पहा 'मणभोनि असानेया होइजे। पुढां भाटु धाडिज।'–शिशु ४७४ [भाट]

भाटया—पु गुजराथी लोकांची एक जात किंवा त्या जातीचा इसम भाटेशाई–वि पागोटयाची एक तऱ्हा –मराठी तिसरें पुस्तक (१८७३) पृ ६४

भाटया घाघली—स्त्री समुद्रांतील वाघळी नावाचा मासा

भाड—स्त्री १ आपली बायको, बहीण इ० स उपभोगार्थ देऊन मिळविलेला पैसा, कुंटणपणानें मिळविलेलें द्रव्य 'मात परीस थार कथा। भाड घेता न लाजे।' –तुगा २४९८ २ दलाली [सं भाटक] ०खाऊ, भाड्या–वि घरच्या स्त्रियांच्या वेश्यापणावर निर्वाह करणारा ही शिवी म्हणून वापरतात

भाड—न १ धान्य इ० भाजण्याची भडभुजाची भट्टी २ ह्या भट्टीखालीं सर्पण घालणें ३ भट्टींत घातलेलें सर्पण, जळण (क्रि० घालणें, भाकणें) भड, भडस पहा [भड, हिं भाड]

भाड—पु १ नक्कल नाटक तमाशा, पशुपक्ष्यांच्या शब्दांचें अनुकरण इ० करून चरितार्थ चालविणाराची एक जात व तींतील व्यक्ति, विदूषक, बहुरूपी 'का भाडाच तोंडीं भडपुराण। त्यावरी आला शिमग्याचा सण।'–एभा ८ ८२ २ कञ्जेदलाल –वि बेशरम निर्लज्ज (माणूस) 'सर सर परती झालीस आता भाड। कैसें दाखविसी जगा या तोंड।'–तुगा १११ [सं भड, भाड] म्ह० राड भाड म्हैसा विरडे तो होय वैसा

भाड—न १ भाडें, पात्र 'गंगोदक जरी जालें। तरी मद्य भाडा आलें। –ज्ञा १७५२ २ मडकें, मातीचा डेरा 'जैशी भाडघटशरावीं। तदाकारें असे पृथ्वी।'–ज्ञा १३.८७२ [सं] ०खोडयुळें–कोडोळें–न भाड्यात लाविलेलें थालीपीठ ०दारा–पु भाड्याला फास लाविलेली विहिरींतून पाणी काढण्याची दोरी? 'कूपांतरीं घालुनि भाडदोरा। शोभतसे सुंदर गोपदारा। –अकक २ गोपीगीत १२

भाड—स्त्री (व) तोफ भंडे पहा

भाड भाण—न (गो) वरच्या ओठास जन्मत पडलेली भेग भाडी पहा भांडर्या–वि (गो) जन्मत ज्याचा वरचा ओठ चिरलेला आहे असा (मनुष्य) खडुडा

भाड, भाडखोर, भाडगा–रा—वि क्षुल्लक कारणावरून भांडण करणारा 'म्हणाल तरि तत्सुता कशि तुम्हांसवें भाडगा।' –कका ३५ [भांडणें] म्ह० भाड्याच्या गाडीखालून जाऊ नये

भांडकुदळ-वि भांडखोर [भांडणें] **भांडकें**-वि भांडखोर 'जैसें आपण नग्न भांडकें। जगातें म्हणे।' -ज्ञा १८ ११३५

भाड-कण-कन-कर-दिन-दिनीं-दिशीं—क्रिवि एकदम, ताडकन, शब्द होईल असें (वृक्ष, फल इ०नीं) पडणें किंवा तडकाफडकीं करणें, बोलणें इ०च्या ध्वनीचें अनुकरण होऊन 'एकाएकीं मर्देदाला भाडकन फोटोग्राफी शिकण्याचा शोक लागला' -पपप्रे ५७

भाडकल—न (ईद्रा) हडळज पहा

भांडण—न १ तंटा, कलह, कज्जा, बखेडा २ तंटा, कलह, कज्जा करणें [भांडणें] म्ह० दोघांचें भांडण तिसऱ्यास लाभ **०उकरून काढणें**-मागच्या गोष्टींचा उल्लेख करून व प्रतिपक्षाला क्षोभ येईल अशा गोष्टी बोलून भांडण उपस्थित करणें **भांडणाचें तोंड काळें**-भांडणाचें दर्शनसुद्धा नको, भांडणाचा परिणाम लाजिरवाणा असतो **भांडणें**-अक्रि १ भांडण, तंटा, कलह, कज्जा करणें २ युद्ध करणें, लढणें 'मी भांडेन स्थिर हो तुजहि मजहि आजि आजि न परतणें।' -मोविराट ३ ५०. [स भड्=कलह करणें]

भांडप्रतिभांडक—पु मोबदला, अदलाबदल, एक वस्तु देऊन दुसरी वस्तु घेण्याचा एक गणितप्रकार, साटेंलोटें [स]

भांडभीड—स्त्री मुरवत भीडभाड पहा

भांडवल—न १ व्यापार, सावकारी इ०त घातलेला पैसा, द्रव्योत्पादनाचें साधन २ (ल) (द्रव्य, बुद्धि, अक्कल इ०चा) साठा, ठेवा, पुंजी 'मारुती करावया भांडवल। बैसला तपीं।' -कथा ३ ७ ७३ [स भांड, हिं] **०बाहेर पडणें**-बेत, कट प्रगट होणें 'आणि सर्व भांडवल बाहेर पडल' -चंद्र १३६ **०शाही**-स्त्री भांडवलवाल्याचें वर्चस्व (इ) कॅपिटॅलिझम् 'झारशाही, शिरशाही, दौलतशाही किंवा भांडवलशाई जशी वाईट ' -सुद १५७

भांडळी—स्त्री एक झाड ह्याच्या काड्या सुईप्रमाणें प्रकाशासाठीं पेटवितात

भांडळीमत—न सहदेवाची स्त्री भांडळी हिनें काढलेलें फलज्योतिषाचें मत, पद्धति

भांडॉ—पु (गो) फुगा [भांडें]

भांडागार, भांडार, भांडारखाना-गृह—नपुन १ द्रव्यसंग्रहाचें स्थान, खजिना, कोठार, द्रव्यकोश 'अलोरिया कुमरें। सांडोनिया भांडारें।' -ज्ञा १ २२० २ (सामा) खजिना, साठा, संचयस्थान 'तें मोक्षनिधीचें भांडार।' -ऋ ३८ [सं भांडागार, भांडार] **भांडागारी, भांडागारिक, भांडारा**-पु खजिनदार, कोठारी, कोशाध्यक्ष 'कुबेर तुझा भांडारी।' -व्य १९

भांडाभांड-डी—स्त्री आपसांतील तंटा, भांडण [भांडणें द्वि]

भांडावणें—अक्रि १ भग्न होणें २ बंद होणें, पडणें 'का अंगहीन भांडावे। रथाची गती।' -ज्ञा १७ ३८९ [भड]

भांडावा—पु योद्धा -शर [भांडणें]

भांडाळ, भांडुका—वि भांडखोर

भाडी—स्त्री घरच्या ओठांत जन्मतः असणारी फट 'दुसऱ्याचें नासिक घेपलें। पडली भाडी।' -दिपु १ २५ ७१ [कों. भड]

भांडीर, भांडिक—पु गीतें म्हणणाऱ्या व वादनकुशल लोकांची एक जात -मसाप १ १ १ **भांडीर, भांडीरी, भांडिर्का**-स्त्री कनोज, मगध, गौड, महाराष्ट्र कलिंग या देशांची संस्कृतमिश्र गीतभाषा काहीं ही जुनी मराठी भाषा म्हणतात -मसाप १ अंक १ व ३

भांडुली—स्त्री. ल्हान भांडें 'कापुराची भांडुली परिमळें भरली।' -ज्ञागा ४५९ [भांडें]

भाडें—न १ एखाद्याचें घर जमीन इ०च्या उपयोगाबद्दल त्यास द्यावयाचें द्रव्य 'राहेत देऊन कित्येक भाडें।' -सारुह ६.५३ २ काहीं माल, मनुष्य इ० स घोडे, बैल, मनुष्य इ०नीं वाहून नेण्याबद्दल जें द्रव्य घेतात तें, किराया ३ माल, मनुष्य इ०स द्रव्य घेऊन पोंचवून देण्याचें काम [स भाटक, प्रा भाडय] **जळतें घर भाड्यानें घेणें**-(ल) धोका आहे असें प्रत्यक्ष दिसत असतां त्यांत पडणें सामाशब्द-**०करी**-पु १ (जनावर, घर, गाडी इ०) भाडें घेऊन वापरावयास देणारा २ दुसऱ्याचें घर इ० भाडें देऊन वापरणारा ३ (ल) मजुरी घेऊन काम करणारा, भाडोत्री नोकर, मोलकरी, वेतन्या 'जर हलकें काम भाडेकऱ्याचें करीन तर अंगात शक्ति नाहीं' -व्यनि ८७ ४ ज्याच्या नशिबीं फक्त कष्ट असतात व त्या कष्टापासून झालेला फायदा त्यास न मिळतां दुसऱ्यास मिळतो असा इसम, मजूर **०चिठ्ठी**-स्त्री शेत, घर, जमीन इ० काहीं मुदतीपर्यंत वापरावयास देऊन त्याबद्दल केलेला लेखी करार **०तोडें**-न भाडें, वापरावयास दिलेल्या वस्तुबद्दलचा मोबदला इ० समुच्चयानें [भाडें द्वि] **०पट्टा**-पु काहीं काळपर्यंत एखादी मिळकत उपभोगावयाचा हक्क स्थावर मिळकतीच्या मालकाकडून दुसऱ्यानें घेतांना या हक्काबद्दल ठराविक रक्कम, पिकाचा अंश किंवा एखादी वस्तु भाडें म्हणून मालकास देण्याचा करार **भाडवी**-वि भाडोत्री -शर **भाडेल**-(गो) ओझें वाहणारी स्त्री **भाडेली**-पु (गो) ओझें वाहणारा मजूर **भाडोतरी, भाडोत्री**-वि १ भाडें देऊन मालकाच्या घरीं राहणारा २ पैसे घेऊन काम करणारा मोलकरी 'स्वभूमीच्या मोचनार्थ व स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ हातावर शीर घेतलेल्या वीराचा उत्साह परदेशापहार करूं पाहणाऱ्या अन्यायी राजाच्या आज्ञेनें नाचणाऱ्या भाडोत्री शिपायांस कसा यणार?' -शिवप्राविन्य १ १३ [भाडें+उतरणें] **विन भाड्याचें घर**-न (तुरुंगांत राहणाऱ्या कैद्यांस भाडें द्यावें लागत नाहीं यावरून) तुरुंग

भांडें—न १ (धातु, माती, लांकुड, दगड इ०चें) पात्र, पातेलें तपेली, मडकें इ० २ (ल) तोफ 'तैसीचि आत्माघु प्रधानाचीं भांडीं। 'घुरजोघुरज टेविलीं कति कडाडीं।' –स्वादि १० २ ७ ३ नदीचें पात्र ४ प्रसुतीनंतर किंवा कांहीं रोगानें बाहेर येणारा जननेंद्रियाचा भाग (विशेषत पशुचा) ५ नगारा, पडघम इ०चें गंगाळ, पडगा ६ (ना व) दागिना, अलंकार 'मुलीच्या अंगावर पंचवीस तोळ्याचीं भांडीं आहेत' ७ (व) शेतीच्या कामातील वस्तु ८ (व ल) विहीर [स भाड] **०फुटणें**–१ (ल) गुह्य फुटणें, उघड होणें, अब्रू जाणें २ (कु) पुष्कळ जुलाब होणें, कोठा फुटणें **०बाहेर येणें**–प्रसूतिसमयीं पशु इ०च्या जननेंद्रियाचा भाग बाहेर येणें, आग बाहेर येणें **भांडीं डागणें**–तोफेस बत्ती लावणें ' सदरहूरनोबत, हवालदार यासी बंदुकीचा व भांडीं डागायाचा अभ्यास असावा' –मराआ ३३ **भांड्याच्या तोंडीं-मुखीं उडविणें**–तोफेच्या तोंडीं देऊन ठार मारणें 'का भांड्यामुखें उडवणें। या नाव आदि भूतिक।' –दा ३ ७ ७२ –शारो १९३ **भांड्यास भांडें लागणें**–शेजाऱ्याशेजाऱ्यात मतभेद तंटे इ० होणें **भांडींकुंडीं**–नअव भांडीं व इतर संसारोपयोगी सामानसुमान (समुच्चयानें)

भाण—पुन नाटकासारखा काव्याचा एक प्रकार ह्याचे दहा प्रकार आहेत –नाटक प्रकरण भाण प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अंक व ईहामृग [स]

भाण—पु १ (कारवारी) हंडा –शर २ (गो) मोठी घरणी [स भाड, भाजन ?]

भाण—न (कुमारी) जेवण 'पितराच्या नावीं लेका भाण भरावें' –वदलापूर ८० भाणें पहा

भाणवशी—स्त्री दुभत्याचीं भांडीं ठेवावयाची घडवंची, उत रंड **भाण(न)वस-सा, भाणोसा**–स्त्रीपु १ चुलीच्या मागें दगड, माती, चुना इ०चा करतात तो ओटा 'देवीं ससा भाणवसा आला। तो मुकें प्राणा।' –कथा ४ ७ १२० 'नजीक स्नान रोहिला ससें भाणवसियास सांपडलें तैसा झाला आहे' –भाव ४१ २ उतरडीचें भांडें नीट बसावें म्हणून जमीनीवर केलेलें मातीचें वोंडाळें ३ उतरड लावण्याची जागा उतरडघर 'शोभा आली भाणवसासी। कृत्रिम लक्ष्मी शोभली कैसी।' –एरुस्व १८ ३५ ४ स्वयपाकघर 'जें जें मागेल भाणवसीं। सर्व आणूनि त्वा द्यावें।' –गुच ७ १८ –कृ ३८ [स महानस] **भाणवसी**–पु आचारी, स्वयपाकी 'शुद्ध विश्वासी भाणवसी। त्यासी सांगूनि शर्करारसीं।' –मुआदि २९ ६१ **भाणशिरें**–न १ स्वयपाकिणीनें उपयोगात आणलेला मळकट कपडा २ भाताची पेज काढण्याच्या वेळीं तोंडास बांधतात तें फडकें ३ व्यभिचारीण ४ एक शिवी [भाण, भांडें+चीर]

भाणस—पु (कों) १ कांहीं जातींत लग्नाच्या वेळीं नवरी मुलीच्या बापाकडून नवऱ्यामुलाकडे सामान्यत पंचवीस मडकीं पाठविण्यात येतात तीं, गौरीहार वगैरे 'पाहाती चोखट। भाणसा साजत।' –स्त्रीगीत १३ २ (सामान्यत) दूधदुभत्यासाठीं असलेलें दीड–दोन शेराचें मातीचें भांडें, हें उभट असुन वर अरुंद असतें.

भाणस जाणें—व्यर्थ, वाया जाणें बुडणें 'पिक सर्व कोंवळें कापिलें। आमचें जीवित्व भाणस गेलें।' –गुच ४८ २४.

भाणसाघर—न स्वयपाकघर –ज्ञिपु

भाणा-णा—स्त्री बहीण 'आक्षत भरली भाणा। दुजा ब्राह्मण मेहुणा।' –दा ३ ३ १० [स भगिनी]

भाणूस—पु भाणवस पहा

भाणें—न (काव्य) १ पात्र, भाजन 'जें सकळ रोगाचें भाणें। वाढिलें आहे।' –ज्ञा ८ १४३ २ जेवण, अन्नानें भरलेलें ताट 'वाढिलें ठायीचें भाणें। टाकोनिया धावें।' –तुगा ७२९ ३ जेवण, भोजन –अक्रि जेवणें भोजन करणें [स भाड, भाजन–भाअण–भाणँ–भाणें –राजवाडे ग्रंथमाला तुल० गु भाणु]

भात— न एक तृणधान्य, टरफलासह तांदूळ, साळी हळवें व गरवें अशा भाताच्या दोन मुख्य जाती, यांत पन्नास प्रकार आहेत –पु १ तांदूळ शिजवून करतात तें अन्न याचे साधा भात वांगीभात साखरभात इ० अनेक प्रकार करतात 'अस्तमानीं कधीं रात्रीं भातभक्षिती पाटावरती।' –ऐपो ४०१ २ जोंधळ्याच्या कण्या शिजवून करतात तें अन्न, जोंधळ्याचा भात ३ (ल) नासकें, नासलेलें फळ ४ (ल) चिघळत चाललेली जखम [स भक्त, प्रा भत्त=ओदन, प भत्त, सिं भतु, हिं गु ब भात] **०मोडणें**–(राजा) भात विकणें **०रावणें**–भाताचे भारे रचल्याबरोबर भात झोडलें तर मोडतें म्हणून कांहीं दिवस उडवी तशीच ठेवणें –कृपि २३९ सामाशब्द– **०क(कू)ण**–पु टरफल असलेला तांदुळाचा दाणा, साळीचा दाणा –न तांदुळात मिसळलेली किंवा त्यातुन निवडून काढलेली निवड, भातगोटे **०करी–कार**–पु भाताची लागवड करणारा शेतकरी **०कांडे तांदूळ**–पुअव लागल तसे भात थोडे मुसळानें कांडून केलेले तांदूळ **०खळें**–न भात झोडपण्यासाठीं व तुडविण्यासाठीं केलेलें खळें **०खाऊ–भरू–भों(बों)कण्या–भोंक्या**–वि १ भाकर खाऊन्नीं प्राय भात खाणाऱ्या लोकाबद्दल उपहासार्थ योजावयाचा शब्द, नुसता भात खाणारा, भरणारा माणूस 'कोंकणच्या भात बोकण्यांना आपण वित्यक कामात चीत करू' –कोरकि ६६९ २ रिकामटेकडा कांहीं उद्योगधंदा न करता खाणारा 'सर्व भात खाऊ मिळालेत सार।' –रामदासी २ ५४ म्ह० बोकण्ये आणि भातबोकण्ये **०गोटा**–पु १ टरफलें काढून टाकलेल्या तांदुळांत राहिलेला टरफलासहित दाणा, भातकण २ (गो) शितकण

शाबो ५ ५८

०जमीन-स्त्री भाताच्या पिकास योग्य अशी जमीन ०घणी-स्त्री (गो) पेज ०शेत-ती-नस्त्री १ भात पेरावयाचें शेत २ भाताच्या लागवडीस योग्य अशी जमीन, भातजमीन, खाचर ०शेती-वि भातशेतासंबंधीं (जमीन, वसूल, लोक इ०) ०साण-स्त्री कुचलेल्या भाताची, कोंड्याची घाण भात(ते)ण, भात्या-(त्ये)ण-न पेंढा, भाताच्या काड्या, भात.चें पीक काढून घेतल्या नंतर उरतात त्या काड्या, गवत इ० [भात+तृण] भातळ-वि ज्यांत पुष्कळ भाताचे राहिले आहेत असे (तांदूळ) भाताचा पिंड-पु केवळ भातावरच पोसलेला इसम भाताणी गवत-न. रायाला उपयोगी पडणारें भातगवत पेंढ्याची गून वगैरे -वद्लापूर ३१

भात—स्त्री १ चाल, रीत, तऱ्हा; पद्धत, ढब (चालणें, बोलणें, वागणें इ० ची) २ प्रकार, तऱ्हा, जात [हिं.] भात-भातचा-वि तऱ्हेतऱ्हेचा, निरनिराळ्या प्रकारचा 'भातभातें बात त्यात बहु मात करीतो।' -अमृतदुक २१ भांतीं(तो) भांतीं-क्रिवि १ निरनिराळ्या मार्गांनीं, रीतींनीं २ निरनिराळ्या प्रकारांनीं (क्रि० बोलणें, छळणें इ०) भांतीभांतीचा-वि नानाप्रकारचा, तऱ्हेचा

भात—स्त्री लाव व दाट उगवलेलें कुसळाचें गवत

भात—स्त्री. (प्रां) पत, नावलौकिक; कीर्ति (क्रि ० राखणें, सांभाळणें, टेवणें)

भातँ—न (गो.)जेवण ०मारप-(गो)यथेच्छ ताव मारणें

भात(तु)कली—स्त्री १ लहान मुली स्वयंपाक, जेवण इ० संसारांतील गोष्टींचें अनुकरण करून खेळतात तो खेळ, खेळांतला स्वयंपाक २ ह्या खेळांत करून खातात ती खाद्यें (समुच्चयानें) [भात अल्पार्थी]

भातकुलें, भातुकलें, भातकूल—न १ लहान मुलांना खाण्यासाठीं दिलेला जिन्नस, खाऊ २ भातुकलीच्या खेळांतील पदार्थ (पीठ, पोहे इ०) ३ चांगलें, चवदार खाद्य भातुकें अर्थ ३ पहा [भात, भातुकें]

भातकें—भातुकें पहा

भातड-डा, भातडी—नपुस्त्री (काव्य) बाण ठेवण्याची पिशवी, भाता 'युद्ध मांडलें घारादर। सरले भातडीचे शर।' -एभा ३० १४४. [भाता]

भातडी, भाताडी—स्त्री सोनार इ०चा अग्नि प्रज्वलित करण्याचा लहानसा भाता [भाता]

भातलवंडा—पु चांगदेवाच्या कृपेनें एका विधवस झालेला मुलगा 'प्रसादचि विधवसी बाळ। जन्मविला केवळ भातलवडा।' -निगा १४१ -वि (भात ०वढणारा) एक आडनाव वरील विध वेस मुलगा झाला त्यावेळीं उत्सवाप्रीत्यर्थ केलेल्या अन्नसंतर्पणां तील उरलेला भात नदींत लवडून दिला या आख्यायिकेवरून हें एक आडनांव पडलें आहे. [भात+लवडणें]

भातवडा-डी—स्त्री जोंधळ्याचें भरड पीठ ठवरून त्याचें पापडीप्रमाणें उन्हांत वाळवून केलेलें एक खाद्य (मराठ्यांत रूढ) जोंधळ्यांच्या कण्याची भाजीव माळपापडी 'नाहीं भातवडा, तथा दहिवडा येथा। न। तो जीवडा।' -आयु ५ [भात+वडा-डी]

भातवडी रुपाया—पु अशुद्धी रुपयाचें एक चलनी नाणें पूर्वी भातवड गांवीं हें नाणें पाडीत असत [भातवड]

भाता—पु १ सोनार, लोहार, तांबट इ० ची विस्तव प्रज्व लित करण्यासाठीं वारा भरण्याची पिशवी (क्रि० फुंकणें) २ बाण ठेवण्याची चामड्याची पिशवी 'काय पिनाकपाणीचिया भाता। वायकांडीं आहाती।' -ज्ञा ११ २०७ ३ प्रवासात स्वयं पाकाची भांडीकुंडी ठेवण्याची शिपाई, प्रवासी इ०ची चामड्याची पिशवी ४ शरीर भाजल्यामुळें त्या जागचें गदून पडतें तें कातडें [स भस्त्रा, प्रा भत्था] भाती-स्त्री वारा घालण्याचा भाता -शर [स भस्त्री, प्रा भत्थी, हिं भाथी]

भाता—पु (अशिष्ट) भत्ता पहा 'त्यास भात्याबद्दल एक रोजा रसानगी देण्याची यादी सुर्ती.' -समारो २ १४७

भातार-रु-रू—पु भ्रतार, नवरा 'जैसी भातारेंहीन वनिता। उपहती पावे सर्वथा।' -ज्ञा २ १९९ [स भ्रतार]

भांती—स्त्री प्रकार, तऱ्हा भांत पहा 'हेंचि आनि भांती। प्रमेय उपलवूं पुढती।' -ज्ञा १४८६

भातुकें, भातु(तु)कें—न १ (काव्य) भोजनाव्यतिरिक्त लहान मुलांस देतात तें खाद्य, खाऊ, भातकूल 'जे लोक प्रयाचें भातुकें। खेळतांचि खाय कवतिकें।' -ज्ञा ३ २४८ २ अल्प उपाहार, फराळ, खाद्य (पीठ, पोहे, लाडू इ०) 'मज भीक कांहीं देवा। प्रेम भातुकें पाठवा।' -तुगा ११८२ ३ चांगलें, चवदार हलकें खाद्य 'दई आवडीचें भातुकें।' -मुआदि ११ ६ ४ भक्ष्य 'देहा वेंचि रिझे। हें काळाचें भातुकें।' -तुगा ५अन्न; आहार 'कृष्ण दर्शनाचेनि भातुकें। .. माझें शरीर अजय।' -जै ५५ ६ विवाहांत वधूकडून वराकडे नेतात ते फराळाचे पदार्थ -खाळीवो [भात]

भातें—न १ ठराविक पगारापेक्षा जो नोकरास माल, वाट खर्च, भाडेंतोडें इ० साठीं अधिक पैसा देतात तो, भत्ता २ (कायदा) भत्ता 'भातें वादीनें प्रथम द्यावें' -न्यासं २४ ३ सावकार, सरकार इ० कडून आपणाकडे आलेल्या मनुष्यास आपण त्याच्या खोळबा इ० च्या भरपाईसाठीं द्यावयाचें द्रव्य भत्ता पहा ४ पोटगी, खाद्य 'ऐसें युक्तीचेनि हातें। जें इंद्रिया वोपिजे भातें।' -माज्ञा ६ ३५२ ५ वतन -शर [स भक्त; हिं]

भातें—न (काव्य) समुद्रादिकास येते ती भरती [स. भृत]

भातं—न १ उरीं फुटलेल्या माणसास किंवा जनावरास पाजतात तें एक औषध २ बाकेरी इ० औषधींचा कद, मूळ

भातें—न (गो) लहान भाता. [भाता]

भातेरी—स्त्री (गो) खरडपट्टी [पार्तु बातेरिया, इ बॅटरी]

भातोडी—स्त्री बाण ठेवण्याचा भाता भातड पहा

भात्या—पु डिकाची एक जात -मुव्या ४६

भात्या, भातोटा—पु सोनार इ०चा वारा घालण्याचा भाता.

भादरणी—स्त्री १ (म्हैस, मेंढी इ०च्या केसाची) कातरणी. २ हजामत करणें [भादरणें]

भादरणें—उक्रि १ (म्हैस, मेंढी इ० जनावर, कातडें, वस्त्र यावरील केस, लोकर, दशा, कापड विणताना शिलक राहिलेले दोरे) अगावरोबर कापणें, कातरणें, खरडून घासुन काढणें, बोडणें. २ (निंदार्थी) हजामत करणें, केस काढणें (डोकें, दाढी, इतर अवयव यावरचे) ३ (ल) तासडपट्टी, खरडपट्टी काढणें [स भद्राकरण] भादरपट्टी—स्त्री १ तासडपट्टी, खरडपट्टी (क्रि० करणें, काढणें) २ हजामत [भादरणें+पट्टी]

भांदरी, भारंजी—स्त्री (बे) एक प्रकारचें क्षुद्रप

भादरड—स्त्री १ अळूच्या पिकासाठीं तयार केलेली जमीन. २ जींत पावसाळ्यास पीक न घेता पडीत ठेवतात अशी जमीन. -कृषि ५०२

भादुली—स्त्री नाचणीप्रमाणें एक हलकें तृणधान्य हें देशावर होतें याच्या भाकरी करतात

भादवड—स्त्री भाद्रपद महिन्याचा काल 'भादवडींत वासे तोडले म्हणजे लागत नाहींत' [भादवा] भादवडीचा-वि भादवडींत तोडलेला (वासा, काष्ठ इ०)

भादवा—पु भाद्रपद महिना 'शुक्ल पक्षिचा मास भादवा।' -मध्व ५ [स भाद्रपद, प्रा भद्दवअ, हिं प भादो] ०तीळ, भादवा तीळ-पु भाद्रपदात पिकणारा तीळ ०भट्ट-पु भाद्रपद महिन्यात जेवावयास बोलाविलेला ब्राह्मण म्ह० भादवे भट्ट आखाडी तट्टू आणि पौषीं कुणबट्टू भादवी-स्त्री (वों) भाताची कापणी झाल्यानतर राहिलेल्या बुडखास फुटलेला अंकुर, दुसरें पी (क्रि० रुजणें) (गो कु) भादवो -वि भाद्रपद महिन्यासबधीं भादवी ताप, भादव्याची ताप-स्त्रीपु भाद्रपद महिन्यात होणारा ताप भादवी लाकूड-न भाद्रपद महिन्यात तोडलेलें लाकूड भाद्या-वि भाद्रपद महिन्यात जन्मलेला (बैल गाय, वासरू इ०)

भादवा—पु (व) वाढलेल्या झाडाच्या बुडातून फुटणारी फादी

भादवा—वि (व) उतार वयात आलेला, म्हातारा

भ दवा—स्त्री एक प्रकारचा मासा

भादइयेणें—अक्रि (कु) ओल्सर होणे

भादा-द्या—वि (वाई) खच्ची केलेला, अंड बडविलेला (बैल) 'गाडीला भादा बैल बरा' भादा पडणें-(व) नरम येणें

भादी—वि १ पूर्वी दोन तीन वेळा व्यालेली, जिती, फळती, पहिलटकरीण नव्हे अशी (गाय, म्हैस इ०) २ चागली, नीट नेटकी 'आघवाचि विषयीं भादी। परि साजणी टेंको नेदी।' -ज्ञा १३६३७.

भादूर—वि बहादुर पहा 'पठाणाची फौज कुमरभादूर जोर आला।' -ऐपो ८१.

भाद्रपद—पु चैत्रादि महिन्यांपैकीं सहावा महिना [स]

भाद्रपदा-दी—वि भाद्रपद महिन्यासबधीं (तिथि, वार इ०)

भान—न १ शुद्धि, सावधपणा, अत करणाची जागृत स्थिति, जाणीव 'नाहीं स्त्रीपुरुषभान। मी तू पण कैंचें।' २ लक्ष, ध्यान, अनुसधान, काळजी 'प्रपचाचें भान नाहीं जया।' -रामदासी २७५ ३ आठवण, स्मरण 'येविषयीं एका सावधान। ज्ञात्यासि देहाचें बाधीना भान।' -एभा १३५८२ ४ कल्पना, प्रतीति, समजूत, भावना 'नगाऱ्याच्या शब्दावरून राजाची स्वारी चालली असें भान झालें' 'कृष्णध्यानीं निमग्न। नाठवेचि दुजें भान।' -जै ९६४१ ५ चैतन्य ६ अधिष्ठान 'मिथ्या कल्पनेचें भान। उडोन जाये।' -दा ७५२७ ७ भास, आविष्कार 'निज रूपाचें अदर्शन। तेंचि भान प्रकृतीचें।' -एभा ९२८३ [स]

भान—पु सूर्य [स भानु]

भान—न. (व) जेवणाचें ताट पात्र म्ह० (व) भान्याची भूक अन् दृष्टीची माया [स भाजन, म भाण]

भानगड—स्त्री १ गुतागुत, घोंटाळा, अव्यवस्था, गोंधळ, चुथडा 'ही तुमच्या कज्जातील भानगड कांहीं उलगडत नाहीं' २ घोंटाळ्याचें किंवा भाडणाचें काम प्रकरण ३ बाधा, तंट्याचें कारण 'त्याची माझी दहा रुपयाची भानगड पडली आहे' [हिं भाजना] ०खोर, भानगड्या-वि घोंटाळा, अव्यवस्था, गोंधळ करण्यात आनद मानणारा भानगडी करणारा भानगडणें-उक्रि अव्यवस्थितपणा घोंटाळा, गुतागुत करणें, भानगडींत पडणें

भानगुली—स्त्री कणगुलीप्रमाणें कळकाच्या कावीचें विणलेलें पात्रविशेष 'कनगुली भानगुली सुपलेपली।' -भज ७४ [भाण अल्पार्थी]

भानवडा—पु एक प्रकारचा डाळीचा वडा -गृशि ४५५

भानवस-सा, भानसी—स्त्री. भाणवस पहा

भानसीण—स्त्री १ मानकरीण 'ते समयीं उभयता बायाचा व भानसिणी याचा सोहळा झाला' -भाव९४ २ स्वयपाकीण ३ दासी

भानसुरें—(ढेद) भाणशिरें अर्थ १ व २ पहा

भाना—पु घराच्या भिंतींत गुप्तपणें पुरून ठेविलेलें पैशाचें भांडें, द्रव्याचा हंडा

भाना—पु भडाणा पहा

भानामती—स्त्री १ जादुगारी, हातचलाखी, गारुड्याचे खेळ २ (ल) कला, युक्ति, कपट ३ स्त्रीजादुगार [स भानुमती] भानामत्या-वि जादुगार, गारुडी

भानामती—स्त्री चूल

भानार—पु भंडारा, मेजवानी

भानिल—न (शाप) रंग तयार करण्यास उपयोगी असा सेंद्रिय पदार्थ (इं) फेनासाईन

भानु—पु १ सूर्य 'हा भीष्म भगानदु। जो प्रतापतेजस्वी भानु।'–ज्ञा १ १०५ [स] ०नंदन-पु १ यम २ शनि ३ सुग्रीव ४ कर्ण ०वार-वासर-पु रविवार, आदितवार ०सप्तमी-स्त्री शुद्ध किंवा वद्य पक्षांतील आदितवारीं येणारी सप्तमी हा दिवस फार शुभ मानितात

भानु—पु (योग) पिंगळा नाडींतून वाहाणारा वारा 'मग शशी आणि भानु। ऐसा कल्पिजे जो अनुमानु। तो वातीवरी पवनु। गिवसितां न दिसे।'–ज्ञा ६ २४५

भानुमती—स्त्री १ एका तालाचें नांव ह्यांत अक्षरें मात्रा व पाच विभाग आहेत २ भानामती पहा

भानें—न (हेंडा व) जेवणाचें वाढलेलें पान भाणें पहा

भानोसा-स, भान्वसा—पुस्त्री भाणवसा पहा ससा भानोशीं येणें-ईप्सितवस्तु प्रयत्नाशिवाय बसल्याजागीं मिळणें

भाप—स्त्री (व) थाप, हूल

भापझिरा—पु (व) नदीच्या वाळवटांत केलेला झिरा

भाम—स्त्री मोठी विहीर भाम पहा

भाम-म—स्त्री शोभा, सौंदर्य 'अवयवकांतीची भाव। तैसी दिस।' –ज्ञा ६ २५३ 'तुम्हाविण व्यर्थचि त्याची भाम।' –स्वादि १२ १ ८ [स भा]

भाम—न आभास, भ्रांति 'यर माणुसपण तें भाव। लौकिक भागु।'–ज्ञा १० ७७ [स भ्रम प्रा भाम]

भांवट—वि (व) पडकें मोडकळीस आलेलें (घर विहीर इ०) भाम, भामट पहा

भाव(भ)भूत भावर(ड)भूत भावरमुसका—वि वेडसर मूर्ख पिसाट भ्रमिष्ट (मनुष्य) सभेमध्यें साभिमान। भ भडभूत दशानन। बैसलाहे।'–मध्व ३७ [भाव] भावर मुत्या-पु (कों दादर) कडकलक्ष्मी, आसुडवाला भिक्षेकरी

भावडा—वि भोळा, साधा सरळ मनाचा निष्कपटी 'लोक भावडे म्हणून परराज्याचा जुलूम सहन करतात'–नि २९९ [भाव]

भांव(वा)वणी—स्त्री गोंधळणें, भुक्कळ्यांत पडणें, कावरा बावरा होणें [भांबवणें]

भांव(वा)वणें, भाभावणें—अकि १ (भय, हर्ष इ०नीं) सम-चें भान नाहींसें होणें, गोंधळणें, भुलणें, भ्रम पावणें 'नहुष स्वर्गाधिपति जाहला। परि राहाटीं भांबावला।'–ज्ञा१८ १४७९ २ पावणें, भयभीत होणें, भीतीनें, आश्चर्यानें चमकणें, गोंधळणें [स भ्रम, प्रा भाम; म भांव] भावा-स्त्री विकार, भ्रांति भव पहा 'तैसी आत्मयासी भावा। अज्ञानाची।' –विपु ७ ११५

भांव्या, भांभ(व)ळ-ळ्या-वि १ विसराळू भुलणारा, भ्रमिष्ट २ अव्यवस्थित चुकणारा, निष्काळजी (मनुष्य, काम), वेंधळा

भावी—स्त्री (व) भावजय, भावाची बायको [हिं भाभी]

भांबुरडी— स्त्री एक औषधी वनस्पति

भाभापाडळी—स्त्री नपुंसक पुरुष

भामी—स्त्री आटयापाटयाच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द –मखेपु ११

भाम, भाय—स्त्री (अशिष्ट) आठवण, स्मरण [भान]

भाम—स्त्री चार मोटा चालतील एवढी मोठी विहीर भाव

भाम—पु मेहुणा

भामँ—न (गो) (बालभाषा) दागिना, अलंकार

भामटा—पु (व) जुनाट, अर्धवट बुजलेली विहीर

भामटा-ट्या भावटा-ट्या—पु १ गुन्हेगार लोकांची एक जात व त्यांतील व्यक्ति ह्या लोकांचा मुख्य धंदा चोरी करणें हा आहे २ उचल्या भुरटेचोर, नकळत चोरी करणारा ३ (ल) लबाड कारस्थानी माणूस

भामर—न (व) पडसें

भामसाळें—न (गु) लग्नांत नवरदेवाची काढलेली रात्रीची मिरवणूक

भामा—स्त्री १ बायको, स्त्री 'लुंठोनि लोकांसहित भामा। घरिल्या भूपाळांच्या भामा।'–कीर्तन १ ८ २ सत्यभामा, कृष्णाची एक राणी 'वडे भामा कोपे अतिविकळ चावूनि अधरा।' वामन भामाविलास१४ (नवनीत पृ १००) [स] भामिना-स्त्री १ रागीट, रागावलेली स्त्री २ भामा अर्थ २ पहा [स]

भाम्या—पु (निदार्थी) यजुर्वेदी ब्राह्मणास घाम्या या शब्दाप्रमाणें योजितात

भाय—स्त्री (कों) फांदी शाखा [बाही] भायटी-स्त्री भायचें अल्पत्वदर्शक रूप

भाय—वि (व) पुष्कळ [सं बहु]

भायकाळ—न (बे) भोंक

भायंगीण—स्त्री (गो) एक औषधी वनस्पति

भायताड—पु (कों) खाया असणाऱ्या ताडाची एक जात [भाई+ताड]

भायर—क्रिवि (गो) बाहेर पहा ०**करप**-क्रि (गो) हद्दपार करणें, बाहेर टाकणें ०**जावप**-शौचास होणें ०**पडप**-मरणें **भायरों**-वि (गो) बाहेर टाकलेला, बहिष्कृत

भायरी—स्त्री जुलाबाचें औषध.

भायलों-लो—वि (गो. कु) बाहेरचा [भायर] ०**लोक**-प्रमुख शूद्र लोक **भायली, भायली पीडा**-स्त्री १ उपदश विकार २ पिशाच्याचा उपद्रव

भायेस—पु (गो) (शूद्र लोकात) वडील दीर [भाऊ]

भार—पु (बे) ताप

भार—पु १ गुरुत्व, जडपणा ज्या योगानें पदार्थ निराधार असता खाली येतो तो पदार्थाचा धर्मविशेष २ वजन तोलून काढलेलें परिमाण ३ कोणतीहि वजनदार वस्तु, दाब, दडपण 'कागद वाऱ्यानें उडतात त्यावर काहीं भार ठेव' ४ (ल) (काम, उपकार, मेहेरबानी इ० चें) वजन, ओझें 'तो भारु फेडावेआ जगन्नाथा। अवतरलासी तूं।'-शिशु १४७ ५ (ल.) ओझ्याप्रमाणें मानलेलें काम, दयेचें कृत्य उपकार ६ (ल) महत्त्व गौरव, धन्यता, वजन ७ शैत्यादि विकारामुळें डोक्यास भासणारा जडपणा 'आज माझे मस्तकास भार पडला आहे' ८ एक रुपयाच्या वजनाइतकें वजन एक तोळा वजन 'ही वाटी पचवीस भार आहे' ९ (समासात पदलोप होऊन) विशिष्ट वजन 'पैसाभार लोणी, ढबूभार साखर, वीस रुपये भार गूळ' १० ओझें वजन उदा० काष्ठ-तृण-पर्ण-भार 'सोनसाखळीचा झाला भार।'-मसाप २ १ ११ (सैन्याचें एक अंग म्हणून) सख्या बल जसें-अश्वभार, कुंजरभार, दळभार, रथभार इ० १२ (काव्य) कळप, ताडा, समुद्र 'वारसि गडगडतां व्याघ्र। योवती जैसे अजाचे भार।' १३ समूह, समुदाय मेळा, गर्दी उदा० गोभार, द्विजभार भृत्यभार इ० 'आशीर्वचनीं जयजयकार। वरूनि वैसला ऋषींचा भार।'-मुआदि १६ ११० १४ मेळा, समूह 'दळ ज्याचा भार कुरुक्षेत्र मैदानीं गेला।'-ऐपो ६८ १५ भर, बहर 'मग हे रसभावफुलीं फुलैल। नानार्थ फळभारें फळा येईल।'-ज्ञा ११ २० 'नम्र होती फळभारें तरुवर सारे'-शाकुंतल १६ ओझें काळजी, जबाबदारी आधार 'सख्य, मी सर्व भार परमेश्वरावर टेविला आहे'-रत्न २ १ १७ व्यूह, बेत 'त पाहान राजभुवनांत लष्कर पायदळ फौज करून भार रचिले'-दम ९ १८ आठ हजार तोळे वजन (भार तोळे=१ पल १०० पल=१ तुला, २० तुला=१ भार 'रत्नें प्रन्थ भार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा आरंभीं।'-जै १९१ -वि जड 'भ प्रश्न नर का गमला?'-मोभभ २ ३० [स भार, फा बार] ०**कस**-नपु १ गाडयावर किंवा उंट, हत्ती इ० च्या पाठीवर सामान कसून बांधण्याचा सोल, दोर २ वादळात तरू डळमळू नये म्हणून त्याच्यावरून टाकून जमिनीस खिळविलेली दोरी [तुल० फा बारकश्] ०**ग्रस्त-पीडित भाराकुल भाराक्रांत, भारान्वित भारार्त**-वि (सन्दश व ल) ओझ्यानें पीडिलेला, त्रासलेला ०**दडीचा**-वि वजनदार, भारदस्त ०**दर्शक**-वि वजन दाखविणारें (परिमाण) उदा० मण, पौंड, तोळा, मासा इ० ०**दस्त-दस्ती-दास्त-दार**-वि १ वजनदार, मद्दत्वाचा २ बहुमोलाचा, मूल्यवान् [भार+फा दस्त इ०] ०**दस्ती-दारी**-स्त्री १ वजन, महत्त्व २ हुकमत चालविण्याचें सामर्थ्य, अधिकार, सत्ता **भारंदाज**-वि वजनदार, फायदशीर, भरभराटीचा (माणूस, धंदा) [फा बार+अदाज] **भारंदाजी**-स्त्री सार, महत्त्व, भरीवपणा, फायदशीरपणा (मनुष्य, काम इ०चा) ०**दार**-वि निष्णात प्रवीण, वाकबगार, महत्वाचें काम करावयाला जबाबदारी घेण्याला लायक, समर्थ [हिं] ०**दारी**-वि ओझें वाहणारा, ओझ्याचा 'जरूरियात प्रसगीं भारदारी गाडेल मल्यास '-राजमहाल कामगारी कारकुनाच्या कर्तव्यासबधी नियम पृ ६ ०**घडी**-स्त्री १ जड वस्तु, भारी सामान 'भारघडी झाडून गेली परतु वस्तीस मनुष्यें होतीं'-भाव ३० २ गैरल्ढाऊ लोक 'मल्हारराव यांचीं मुलेंमाणसें भारघडी इदुरास राहिली'-भाव ९६ ०**ब(वा)रदारी**-क्रिवि लश्कराच्या सामानासह औरंगाबादेहून देखील भारबारदारी दिल्लीस जात आहेत -शाछ १ २७ [भार+बरदार=वाहक] **भारंभार**-वि सारख्या वजनाचें, भारोभार 'हे रुपये यावे आणि भारंभार चांदी घ्यावी' [भार+आणि+भार] ०**भूत**-वि १ जड, भार झालेला 'भारभूत होय जिणें ।'-विक ८२ २ (ल) निरुपयोगी, निरर्थक ०**मान**-न १ गुरुत्व जडपणा याच्या उलट आकारमान २ हवेचा दाब मोजण्याचें यत्र भारमापक यत्र (इं) बॅरोमीटर ०**वाहक**-वि १ ओझें वाहणारा (मनुष्य, गाडी, जनावर इ०) 'कीं आले खर, भारवाहक असे पोर्टी मनुष्याकृती।'-विक १२ २ (ससार, कामधदा इ०चा) भार, जबाबदारी सहन करणारा ३ अगीं असलेल्या विद्यादि गुणाचा-द्रव्य मिळविणें इ० कामीं उपयोग न करणारा (माणूस) ओझ्याचा बैल ०**शांखळ-ळा**-स्त्री (महानु शृखला 'तो तुझारा गळा।पाईं भारशाखळ काढ।'-भाए ३५९ [भार+शृखला] **भारोभार**-क्रिवि सारख्या वजनाचें, भारंभार [भार द्वि] **भार्‍या-ऱ्ये**-स्त्रीन (काटक्या, गवत पानें इ०चा) ल्हान भारा ओझें [भारा अल्प]

भार—पु १ (गो) अवसर, संचार (पिशाचाचा) (क्रि० काढणें) २ मत्राचा प्रयोग विनियोग (क्रि० टाकणें, घालणें, फुकणें, लागू होणें) [मारणें] ०**दोरी**-स्त्री गर्भ गळित न

ठ्हावा म्हणून काहीं स्त्रिया कमरेला बांधतात ती भारलेली दोरी (सामा) भारलेली दोरी, गंडा 'बांधें कृपादृष्टिचि भारदोरी।' -भाए ७७५ -दा १४१०८ [भारणें+दोरी]

भारकुण-कूम—स्त्री (गो) सरदी, शैत्यविकार

भारंग-गी—स्त्री एक औषधी वनस्पति [सं भार्गी, हिं भाङ्‌र्गी, गु भारंगि]

भारजा—स्त्री भार्या, स्त्री, बायको 'सुप्रसन्न देवी राणी त्याची भारजा।' -वसा ३ [स भार्या]

भारणशुद्ध, भार(रा)णसुद-त—वि १ वजनदार, सन्मान्य, पूज्य, सभ्य चालीचा, भारदस्त (माणूस, वर्तन, भाषण, पोशाख). २ (शब्दश व ल) ओझें वाहून नेण्यास, जबाबदारीचें काम करण्यास लायक (जनावर, मनुष्य) [भरण-भारण+शुद्ध]

भारणी, भारांतर—स्त्री (राजा) ओवतीच्या आडव्या दांडीच्या दुसऱ्या बाजूस असलेला वजनाचा धोंडा [भार]

भारणी—स्त्री (व) बीं जमिनींत खोल जाण्याकरितां माती भरून तिफणीवर ठेवितात तें पोतें

भारणी—स्त्री १ (शब्दश व ल) भुरळ, मूल, मोहनी २ भुरळ पडणारा मंत्र; वशीकरणविद्या, मूल (क्रि० घालणें, टाकणें) 'तरी पढियंतयाची कहाणी। हे मुलीची भारणी।' -ज्ञा १२१५८ ३ मेत्रानीं काहीं पदार्थ पाहून सुखावण्याचा व्यापार [भारणें]

भारणें—उक्रि १ मंतरणें, (अक्षता, पाणी, शस्त्र इ०मध्यें) मंत्रानें अचाट सामर्थ्य उत्पन्न करणें 'तेव्हां वीर सुशर्मा सौप णोंखें करूनि शर भारी।' -मोकर्ण ३३४५ २ मोहून टाकणें मंत्रानें स्ववश करणें ३ (ल) भुलथापानीं एखाद्यास वश करणें, नादीं लावणें **भारणें**-क्रि भारलें जाणें 'बुद्धितत्त्वें भारैलें। होय मन।' -ज्ञा १४९१

भारणें—अक्रि जड होणें, भारावणें 'ओखी तों खग भारला समवर्णे नोहेचि तो थारला।' -आशिवि २९ [भार]

भारत—न १ हिंदुस्थान देश, भरतभूमि 'ध्वजा कीर्ति नाची मिरवी भारतात थाटें।' -विक ७ २ एक ऐतिहासिक काव्यमय महाभारत ३ (ल) लांबलचक, कंटाळवाणी गोष्ट ४ गुतागुतीचें फार लांबलेलें काम [स] **भारती**-वि १ भारत पुराणामधलीं २ जगी, अरतुरेची भारतीय युद्धाच्या तोडीची 'केवढी भारती लढाई मारली .'-इम २५६ **०वीर**-पु लढाईत पाठ न दाखविणारा, पहिल्या प्रतीचा वीर (भारतांतील वीरां प्रमाणें) **भारतीय**-वि हिंदुस्थानचा-संबंधी

भारती—स्त्री १ सरस्वती 'नाना कथारूपें भारती। प्रकटली असे त्रिजगतीं।'-ज्ञा १३१ २ वाणी, वाचा 'जरी प्रकट गिरासरस्वती। तरी मुकया आयी भारती।' -ज्ञा १७८ ३ एक नाटय प्रवचनाविशेष -पु गोसाव्याची एक जात किंवा तींतील व्यक्ति. [स]

भारतुळव—पु तुळव पहा

भारद्वाज—पु १ एक पक्षी, कुक्कुडकुंभा, भरद्वाज २ एक ऋषि ३ रत्नागिरीकडील ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति [स]

भारवट—स्त्री (माण) बोदाच्या वर बसवितात तो लांकडी ओंडा भारोटा पहा

भारशिंग—न साबराचें शिंग

भारा—पु १ (गवत, पानें, काटक्या इ० चा) गठ्ठा, ओझें २ (हिरवें गवत, पाले‌भाजी इ० ची) पेंढी, जुडी. [भार] **भारे भात**-न भात झोडपल्यावर दर भाऱ्यागणिक अर्धा मण उतरलेलें भात (क्रि० उतरणें, होणें) [भारा+भात]

भारादिक—वि (गो) भारदस्त [भार]

भारांवचें—उक्रि (गो) बहिष्कारणें, अपाक, अस्पृश्य, मानणें [बाहेर]

भारावणी—स्त्री जड होणें [भारावणें]

भारावणें—अक्रि १ अधिक जड होणें (भिजून, जास्त ओझें पडून-गाठोडें इ०) २ (सरदी, श्रम इ० मुळें) शरीर, शरीरावयव जड होणें, साखळणें (गो) भारांवचें [भार]

भारिवसु—वि (महानु) दुःखी 'निम्हां दाखु। होतसे भारिवसु।' -भाए १३४ [भार=दुःख+वश]

भारिवा—वि (महानु) कठीण, दुर्गम 'मग निगावा चक्रवीहु। भारिवा तो।' -ऋ २९ [भार]

भारी—स्त्री (कों) (गवत, काटक्या इ० चा) गठ्ठा, ओझें; मोळी, भारा 'जे ज्ञान स्वयें बुडे। म्हणौनि भारी नावडे।' -अमृ ३२४ [भार अल्पार्थी] -वि १ जड, वजनदार 'तत्काळ तन्मस्तक होय भारी।'-सारुह २ ७० २ (ल) फार किंमतीचा, महत्त्वाचा, योग्यतेचा ३ (ल) अधिक, मोठा (विद्या, शहाणपण शौर्य, सामर्थ्य इ०नीं), बल्वान 'हा शिपाई दहास भारी आहे' ४ पुष्कळ, फार, अतिशय (क्रियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो) 'विंदानुविंद राजे त्यांसीं करि युद्ध सात्यकी भारी।' -मोकर्ण ९२ ५ कठीण 'म्हणौनि जीवितात तेया। नोहेचि भारी।' -ज्ञा १५५८९ ६ अनिवार्य, न झेंपणारा 'हे काम त्यास कांहीं भारी नाहीं' [भार] **०पणा**-पु मोठेपणा थोरपणा याच्या उलट पोरपणा, हलकपणा इ०

भारड—पुन १ (महानु) धनगर 'रत्नप्रभेचेनि खोडें। मेंढिया शृंगारीति भारडें।' -ऋ ५४ २ कर्नाटकांत या नावाची एक जात आहे भरवाड पहा

भारूड—न १ लांबच लांब, गुंतागुंतीची कंटाळवाणी हकीगत, वृत्तांत, कथा (क्रि० लावणें) २ पचाईत, संकट, विघ्न,

ब्याद (क्रि० येणें; येऊन पडणें). ३ त्रासदायक, कंटाळवाणा वाद. ४ अवघड, कूट कविता, लेख, रूपक इ० 'एकनाथी भारूड.' ५ (व्यापक) धुमांड; लोढ्मत (क्रि० आणणें, टाकणें, रचणें, काढणें). [भारत+रूढ; भारुडणें?]

भारोट—स्त्री. (व.) खांबावरील आडवी चौकोनी मयाल; खांबावरील लाकडी उथळें व तुळई यांमध्यें बसविलेला लांकडी तुकडा. चोद, भारवट पहा.

भार्गव—पु. १ शुक्र नावाचा ग्रह. २ परशुराम. ३ गुजराथी ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति. ४ (काव्य) कुंभार. 'भार्गव शाळेचे भाजन। आणि इंधनें आज्यादि।'–मुक्तेश्वर हरिश्चंद्राख्यान ३६१. (नवनीत पृ. २०३). [सं.] **भार्गव-वी**–पु. शुक्राचार्य. 'नमो आतां हे कवी। व्यास वाल्मीक भार्गवी।' **भार्गवी**–स्त्री. १ लक्ष्मी. २ पार्वती. –वि. भार्गवासंबंधीं. **भार्गवी वारुणी विद्या**–स्त्री. अध्यात्मविषयक विशिष्ट ज्ञान. 'याकरितां श्रुती। हे भार्गवीवारुणीविद्या म्हणती।' वामन –निगमसार १.४९.

भार्या—स्त्री. बायको; पत्नी; स्त्री. [सं.]

भाल—स्त्री. भाला, बर्ची, बाण इ० चें लोखंडी पातें, फळ. 'कनकाची भाल कुपात। कासया व्यर्थ टाकावी।' –भवि ३७. ६८. [सं. भल्ल] म्ह० सुवर्णाची भाल वरहात घाल=नाजूक शत्रूवर नाजूकच हत्यार चालवावें.

भाल—पुन. कपाळ. [सं.] ०पत्र–न. मनुष्यकृत पुराव्यानें कज्ज्याचा निकाल लागला नाहीं म्हणजे दिव्य करण्याच्या वेळीं वादी किंवा प्रतिवादी यांची शपथपूर्वक जबानी व राजीनामा लिहिलेला कागद (हा दिव्य करणाराच्या कपाळावर बांधतात). –पेशवेकालीन महाराष्ट्र ४९१.

भाल—स्त्री. शपथ. 'श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सवुदुंबीभा पंढ।'–परळचा शिलालेख. शके ११०९.

भाल—स्त्री. (विटीदांडू) दुसऱ्यानें उंच परत फेकलेली विटी वरचेवरच परतविण्यासाठीं दांडूनें मारलेला टोला. (क्रि० हाणणें, मारणें).

भाल—स्त्री. एक वनस्पति.

भाल—स्त्री. (कों. नाविक) डोलकाठीजवळच्या दोन आडव्यातील भाग.

भाल—स्त्री. (कों.) तुळई; तुळवट वहाल पहा.

भालगड, भालगडणें, भालगडखोर, भालगडया—भानगड इ० पहा.

भालगांजा—पु गांजाची एक जात.

भालदेव—पु. (व) महालक्ष्मीच्या दिवशीं पूजेकरितां आणतात ते कव्हाळें.

भालदोरी—स्त्री. पिशाचादिकाचा उपद्रव होऊं नये म्हणून हात, गळा इ०मध्यें बांधावयाचा अभिमंत्रित दोरा. भारदोरी पहा. 'भालदोरी करून गोरटी। घालिती हरीच्या निजकंठीं।' –ह ४. २०६. [भारणें+दोरी]

भाला—पु. लांब काठीच्या टोकाला पोलादी पातें असलेलें एक शस्त्र. 'साहेल काय घाट जातो मर्मी शिरोनि शर भाला।' –मोभीष्म ८.२६ २ भाल्याच्या लांबीइतकें अंतर, टप्पा. ३ (कों.) ज्यास कोळंबें बसविलें असतें असा लाटेला लाविलेला तुकडा. [सं. भल्ल] म्ह० खादाडास भाला आणि जेवावयास घाला **भाल-काठी**–स्त्री. १ भाल्याच्या दांड्याच्या कामीं उपयुक्त अशी काठी २ निवळ दांडा (ज्याचें पातें मोडलें किंवा हरवलें आहे असा). [भाला+काठी] **भालाईत**–पु. भालेकरी पहा. **भालदार**–पु राजा सरदार इ० बड्या मनुष्याजवळचा छडीदार सेवक; वेत्रधारी. याचें काम ललकाऱ्या देणें, बोलावणें करणें, ताकीद करणें इ० असतें. 'भाट भाट भालदार भवग्ये।' –ऐपो २३६. **भालदारी**–स्त्री. भालदाराचें काम; भालदारपणा. **भालेकरी**–पु भाला धारण करणारा शिपाई. [भाला+करी] **भालेराई**–स्त्री. १ भालेरावाची सत्ता, अंमल खाद्यावर भाला टाकून स्वच्छंदतेनें दंड व जुलूम करणाऱ्या लोकास भालेराव म्हणत. २ (ल.) कोणताहि साहसी जुलूम; दरोडेखोरी; धुंडाई. ३ शिरजोरपणाचा व अंदाधुंदीचा कारभार; बेबंदशाही. 'त्यास पेशजीं भालेराई जाहली.' –समारो २.२४७.

भाला—पु. गाईचें दूध काढतांना तिनें लाथ मारूं नये म्हणून तिच्या मागील दोन्ही पायास बांधावयाची दोरी. (क्रि० बांधणें, घालणें, लावणें).

भाली—स्त्री. एक प्रकारचें गवत.

भाली—स्त्री. १ (गो.) छत्रीची काडी. २ तिराला असलेलें पोलादाचें पातें. ३ (सामा.) तीर. 'गुण वाजती दणझुण। भाली येताती सणसणा।' –वपा ५६८.

भालुंड—न. दुतोंडें. –शर.

भालू(लु), भालूक, भालुचा—स्त्री. १ अस्वल. २ म्हातारी कोल्ही. 'तो रुधिर धूमयोनीं वर्षे मु कापली रडे भालु।' –मोमंत्ररामायण, युद्ध ६२४ 'गावात भुंकतील भालुवा।' –अफला २४. ३ (यावरून) हिडीस म्हातारी स्त्री [सं. भल्लूक] **भालूसारखा असणें**–रोड, अशक्त, किडकिडीत असणें.

भालेमाल—पु. मुलींचा एक खेळ. –मखेपु २२६.

भालो—पु (गो.) कोळंब्याची उभी दांडी. [भाला]

भाव—पु (कों) भाऊ [भाऊ] **भावकी**–स्त्री. १ भाऊपणा. बंधुत्व; स्नेह 'मिश्रास बंधिसी मग बोहुन भावकी।' –ऐपो ३६९ २ समाइकांत हिस्सा, भाग. [भाऊ]

भाव—पु. बाजारांतील दर, दाम, किंमत 'आज बाजारांत बाजरीचा भाव सहा शेर होता' ०भवित–स्त्री बाजारांतील दर,

दाम इ० संबंधींची हकीगत, बाजारभाव. 'काय हो, आपण बाजार करून आलात, भावभक्ति कशी काय!' ०भगत-स्त्री. वरदी, आसाद, विपुलता इ०चा थाट (मनुष्य, कामधंदा, पक्ष्ये इ०चा) 'पुष्कळ दिवस कांद्याची भावभगत आहे.'

भाव—पु १ भक्ति; श्रद्धा, निष्ठा; खात्री; भावना. 'माझे मन देवी ठेवोनि। परि आनानी भावी।'-ज्ञा ९.३५३. 'असे हो जया अंतरीं भाव जैसा।'-राम ३५. २ हेतु, अर्थ; मन, अंतःकरणप्रवृत्ति, उद्देश. 'न कळे हो हृदा सांगितला भाव। आपणासी ठाव संदेहाचा।'-तुगा १०. ३ अभिप्राय, आशय, धोरण, वळण; झोंक; गर्भितार्थ. 'रूप तसें विविध लिही का कसें स्पष्ट सांग भाव तें।'-मोसभा ५.६६. ४ मनोविकार; मनोवृत्ति, भावना. जसें-शत्रु-बंधु-क्रोध-दुष्ट-भक्ति-मित्र-भाव ५ अस्तित्व, असणें. 'एवं बोलेंहि परी। अज्ञानभावाची उजरी।'-भगू ७ ७५. 'जेथें धनाचा भाव तेथें विद्येचा अभाव असे प्रायः असतें.' ६ प्रत्यय किंवा अनुबंध यामुळें होणाऱ्या फेरफाराशिवाय असणारा शुद्ध धात्वर्थ, धातूचा मूळ अर्थ. उदा० चाल इ० धातूपुढें णें हा प्रत्यय घालू धातूचा मूळ दाखवितो. ७ भावकुंडलीतील बारा स्थानांपैकीं प्रत्येक, स्थान. कुंडली पहा. ८ नैसर्गिक स्थिति, धर्म, स्वभाव, प्रकृति. जसें-सत्वभाव, तमोभाव; रजोभाव. 'म्हणोनि सात्विक भावाची मांदी। कृष्णाआंगीं अर्जुना आधीं।'-ज्ञा ८.५६. ९ विकार, वृत्ति, राग, क्रिया, चित्तवृत्ति, हावभाव इ०चा वर्ग याचे पांच प्रकार आहेत विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव, सात्त्विकभाव, स्थायीभाव पैकीं विभाव, अनुभाव व स्थायीभाव हे अनुक्रमें रसाचीं कारणें, कार्यें व पूर्वरूपें आहेत १० जीवाची स्थिति, दशा, अवस्था. जसें-उत्पत्ति, स्थिति, लय इ० 'ऐसें म्हणे त्यजुनि भाव अहो जिवाचे।'-वामन भरतभाव ५८. ११ (शब्दाचा) धर्म, गुण, अस्तित्व, विषय, संबंध, अधिकार, अवस्था इ० ची स्थिति; संस्कृतांतील ता आणि त्व व प्राकृतांतील पण, पणा, की हे प्रत्यय लागून झालेला शब्दाचा अर्थ. जसें—ब्राह्मणाधिष्ठित भाव तो ब्राह्मणपणा, उग्र-शूर-दृढ-सौम्य-शत्रु-बंधु-भाव. 'जयाचेनि संगें ब्रह्मभावो। भ्रांतासहि।'-ज्ञा ६.१०२. १२ जन्म, अस्तित्वात येणें, उत्पत्ति. १३ (तर्क) पदार्थ. भाव किंवा भावरूप पदार्थ सहा आहेत-द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष आणि समवाय. सातवा पदार्थ अभाव १४ रति, प्रेम (काव्यांतील वर्णनाचा किंवा नाट्य प्रयोगाचा विषय) १५ क्षमता; शक्ति, सामर्थ्य, पराक्रम (शारीरिक किंवा मानसिक) १६ माया, मिष; कपट, आव. 'ध्यान केल्याचा भाव करितो.'-वमं १. १७ लक्षण, प्रकार 'द्वितीयाध्यायीं ब्रह्मोत्पत्ति। चारी युगांचे भाव कथिती।'-गुच ५३.२० १८ इच्छा 'हाची भाव माझिया जीवा। पुरवीं देवा मनोरथ।'-तुगा ६९९ १९ आवड. 'दुर्योधनें विषान्नें वाढविली भीम जेवला भावें।'-मोआदि १९.१३. २० (नृत्य) अभिनय पहा [सं भू-भाव] म्ह० जसा भाव तसें फळ. ०पाहणें-(मा.) परीक्षा करणें; अनुभव घेणें. 'मी सान्दांचा भाव पाहिला. त्या जगांत कोणी कोणाचे नाहीं.' ०भाऊणें-१ दुष्ट हेतु रचीत नेणें.' १एखादानें केलेले दुष्ट भावित प्रत्ययास देणें. ०सोडणें-१ (भुतानें) पछाडलेल्या माणसास सोडणें. २ मरणें; ल्हप्राण होणें ३ नादाच्या मार्गांत असणें. भावाचा भुकेला-भक्ति, श्रद्धा दाखविली भुकेला. 'भावाचा भुकेला श्रीपति। आणिक चित्तीं नावडे त्या।' सामासिक शब्द- ०कर्तरि-वि जेथें क्रियेचा केवल भावबोध कर्ता असतो आणि क्रियापद नेहमीं नपुंसकलिंगी एकवचनी असतें असा (प्रयोग) उदा० मला करमवतें. ०कर्तृक-वि. (व्या.) भावकर्तरी प्रयोगाचें (क्रियापद) ०कुंडली-स्त्री. (ज्यो.) तनु, धन इ०चीं १२ स्थानें दाखविण्यासाठीं बारा राशींचीं घरें कागदावर दाखविलीं आहेत असें वर्तुळ कुंडली पहा. ०गर्भ-पु. १ ग्रंथांतील सारांश २ अंतस्थ हेतु. ०गर्भ-गर्भित-वि. १ ध्वनित, गर्भित अर्थाचा. २ ध्वनित अर्थ व्यक्त आहे असें; दिसतो त्यापेक्षां अधिक अर्थ असलेलें (भाषण, लेख इ०) ०चलित-वि. (ज्यो.) तन्वादिस्थानीं अधून अंश करून चलित झाला तो (सूर्य किंवा इतर ग्रह). ०भक्ति-भगत-स्त्री १ मनःपूर्वक, श्रद्धा-प्रेमयुक्त, निष्कामपणें केलेली भक्ति, याच्या उलट भयभक्ति. २ एखाद्याविषयीं वाटणारें अत्यंत प्रेम, मनाची ओढ. ०वाचक नाम-न. (व्या.) प्राणी किंवा पदार्थ याच्या गुणधर्मांचा बोध करून देणारें नाम [सं] ०वाचकसंख्या-स्त्री. जास्त नसणारी संख्या, संख्या किंवा परिमाणें याचा हिस्सा, पट. ०शबल-न भावनाविकाराचा गोंधळ; कालवाकालव, अनेक रसांचें मिश्रण. -वि. गोंधळलेल्या भावनांचा. [सं.] ०शुद्धि-स्त्री. अंतःकरणशुद्धि 'तेणें भावशुद्धीचिया वाटें। विठ्ठलें विकल्पाचे कांटे।'-ज्ञा ७.१७०. ०संकर-पु मिश्र, संकीर्ण भावना, मनोविकार. [सं.] ०संधि-पु निरनिराळ्या, परस्परविरुद्ध भावना असलेल्या मनाची धरसोडपणाची अवस्था, अंतःकरणांतील मिश्र रसप्रकार [सं] ०ज्ञ-वि. आशय, अभिप्राय जाणणारा, गुणज्ञ. 'पाहातयां भावज्ञा फावती गुण। चिंतामणीचे।'-ज्ञा ६.२१.

भावांतर-न अर्थांतील फरक, विसंगतपणा [सं भाव+अंतर]

भावाभाव-पु अस्तित्वनास्तित्व, खरेंखोटें, चैतन्य आणि जड. 'भावाभावारूप स्फुरे। दृश्य जें हें।'-ज्ञा १८.११८६. [सं. भाव+अभाव] **भावाभास**-पु १ कृत्रिम प्रेम; कवि किंवा नाटककार यानी केलेलें प्रेमाचें खोटें वर्णन किंवा प्रदर्शन. २ चुकीचा समज, ग्रह, कल्पना. [भाव+आभास] **भावार्थ**-पु १ तात्पर्यार्थ, सारांश २ 'भक्तिसार ग्रंथ वदावया निरूपणीं। भावार्थखाणी जयामाजी।'-व्यं २. ३ श्रद्धा; विश्वास, भाव 'जयाचा

भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा ।' -दा ११ ३८ ४ अंतःकरणाची निष्कपट वृत्ति, प्रामाणिकपणा -क्रिवि खरोखर, निःसंशय 'तो भावार्थे गांवास गेला, मी आपल्यापाशीं का खोटें सांगेन ' **भावार्थी**-वि १ भाविक २ साधा, भोळा, सरळ स्वभावाचा **भावि(वी)क**-वि १ श्रद्धावान्, निष्ठावंत २ संतुष्ट होणारा 'तिहीं यज्ञभाविकीं सुरीं । ज इ संपत्ति दिधली पुरी ।' -ज्ञा ३ १०४ ३ भक्तियुक्त अंतःकरणाचा **भावि(वी)कजन, भावीजन**-पु श्रद्धायुक्त, निष्ठावंत अंतःकरणाचा मनुष्य ' अद्यापि दीपाचें सुटे माळ । भावीकजन देखति ।' **भावित**-वि १ कल्पिलेलें, चिंतिलेलें, कल्पित २ ज्यावर भावना किंवा संस्कार केले आहेत असें (औषध) [स] **भाविला**-वि संस्कार केलेला -शर **भावी-चे प्रयोग**-पु (व्या) जेथें कर्त्यावरून अथवा कर्मावरून क्रियापद बदलत नाहीं व सामान्यतः त्याचें रूप नपुंसक लिंगी एकवचनी असतें असा प्रयोग ' मीं त्यास मारिलें ' **भावुक**-न १ शृंगारिक वाल्गे २ कल्याण, हित, क्षेम ' ऐसा भक्तमयूर घात कदि जो नेणें दुजीं भावुकें ।'-मोकृष्ण ५९५१ **भावु(वू)क**-वि भक्तियुक्त, निष्ठावंत, भाविक ' असात तुज आमुचीं सकळ भावुकासुमनें ।' -केका ६४ **भावेभक्ति**-स्त्री भावभक्ति पहा **भावो**-पु भाव पहा ' म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो ।' -ज्ञा १० १४१ **भावो सरणें**-वाद्द लागणें -शर ' तेथ आदिसा पासौनि पाथा । आइ किजे ऐसीचि अवस्था । दुणावली हे यदुनाथा । भावो सरलें ।' -माज्ञा ६ ४८७ (पाठ) **भाव्य**-वि उपासना करण्यास योग्य ' जो इया स्थविया भूतग्रामा । भाव्यु सदा ।' -ज्ञा ९ ८४

भावई-यी—स्त्री १ ज्येष्ठ महिन्यांतील अमावास्या २ व) सर्वात कडक उन्हाळा असलेला महिना

भावई—स्त्री एक वनस्पतिविशेष

भावका, भावका देवी, भावकाई—स्त्री १ शूद्राची एक देवता २ (भावरून ल) एक बायकी शिवी ' भाकाड पसरा मला काय झाल ग भावकाई ! ' -कुप॰वा ४९ **इ॰** भावका देवीस नाहीं नवरा आणि वेताळास नाहीं नवरी

भावजई-जय—स्त्री भावाची बायको (गो) भावज [स भ्रातृजाया, प्रा भाउजाया, हिं भौजाई, सिं भाजाई, हिं गो भावज]

भावड-डें—न १ एकाच आईबापाच्या संततीचें एकमेकाशीं नातें भाऊ किंवा बहीण यांचें सामान्य नाव २ सावत्र भाऊ किंवा बहीण ३ चुलत-आते-मामे-भाऊ-बहीण ४ जवळचा नातेवाईक [भाऊ]

भॉवडायचें—अक्रि (गो) फिरविणें, भोवडविणें [भोवड]

भॉवडावणी-स्त्री १ (गो) भोवडावणी २ मिरवणूक शको ५ ५९

भावणें—सक्रि १ मानणें, समजणें, वाटणें, गणणें ' या दव्वतां तिळहि पदर भावी व्दज्नाति साडग रामा जी ।'-मोराभा ५ ७७ २ कल्पिणें, मनांत समजणें, चिंतन करणें, विचार करणें ' मनीं जें भावावें । बोलावें बाचें ।' -ज्ञा ८ ७६९ ३ योजणें, बेत करणें, उद्देशणें ' हनुमंत भावी मनात पुच्छें बांधून आणावा।' ४ इच्छा करणें ' ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे ।' -ज्ञा ७ १४६ -अक्रि १ (हवा, पाणी, अन्न इ॰) मानवणें, हितवर होणें ' एथील हवा मला भावत नाहीं ' २ आवडणें, पसंत पडणें, मान्य होणें ' असलीं बुजकीं भादणें तुला परीं भावतात ' -सक्रि १ भाव धरणें. ' भाउनि तें पावती । तन्मयतेतें ।' -रास १ ४७१ २ पुढें देणें ' तवीं जाउनि सुखरूशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें । ' -ज्ञा १८ ७७६ [भाव]

भाँवतार्डा—पु (गो) फेरा, प्रदक्षिणा [भोंवतें]

भावना—स्त्री १ कल्पना, मनाचा ग्रह ' तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो मूःभावना आरोपी ।' -ज्ञा ९ ७९ २ शरीरप्रकृतीची अवस्था उदा॰रोग-मरती-वाचती-चढती-भावना ३ श्रद्धा, निष्ठा, भक्ति, पूज्यभाव विश्वास ' भावना राहिली एकाचिया ठायीं । तुका म्हणे पायीं गोविंदाचे ।' -तुगा २४ ४ रसायनादिकांस रसाची पुटें, अग्निपुटें इ॰ संस्कार करतात त्यापैकीं प्रत्येक ' का वधिलाचें बीजें रूपें । रसभावनीं । ' -ज्ञा १८ ७७४ ५ (बीजगणित) गुणाकाराची एक रीत हिचे अंतर्भावना, समास भावना, तुल्यभावना असे प्रकार आहेत ६ जाति, प्रकृति, स्वभाव, स्वाभाविक धर्म ' त्या आंब्याची भावनाच अशी कीं कोयीपाशीं आंबट असावें ' ७ लक्षणांनीं युक्त असलेला रोग निदानासह एकदर रोग ८ स्मृति, आठवण 'प्रसवीं या नाहीं दहाची भावना। तेथें या वचना कोण मानी ।' -तुगा ३१४ ९ विचार ' न साहे वियोग करितो रोदना। अभिष्ट भावना देहाचिया । ' -तुगा १०९ १० अस्तित्व ' भावना म्हणिजे अभाव नसावा । याद्द नय गोवा अनित्याचा । '-हको [स] **भावनीय**-वि कल्पना, तर्क, विचार करण्यास योग्य, लायक [स]

भाँवरपागॅल—न (गो) एक प्रकारचें वाटोळें जाळें. [भोंवरा+गो पागल=जाळें]

भावला-ली-लें, भावलेभोरपी, भावलेभोरीप—(प्र) बाहुला इ॰ पहा

भावस—पु (कु) भाऊ, बंधु ॰**सून**-स्त्री (व) धाकट्या भावाची बायको

भावसदा—पु आश्रय -हको

भावसा—पु वडील दीर

भॉवस्ताळॉ—पु (गो) बाऊ, विकल्प

भावळ—पु (वों) भाऊ, बंधु (प्राय अनेकवचनी प्रयोग) दोघे भावळ रोजगारी आहत ' [भाऊ]

भावळा—वि भावडा भोळा भाविक पहा [भाव]

भावा—पु ज्येष्ठ दीर, नवऱ्याचा वडील भाऊ (सामा) दीर 'असे तुझा दारुण जेष्ठ भावा।'-सारद ७ १०८ [भाऊ]

भावेदीर-पुअव नवऱ्याचे मोठे व लहान भाऊ वडील भावास भावा व धाकट्यास दीर म्हणतात 'भावदीर करितील उपहास। मग या जीवास उरी कैंची।' –जै १७ ६३

भॉवाँ—पु (गो) तळयाचें पाणी लवकर नाहींसें होण्या साठीं बाधाव पाडतात तें भोक

भॉवाटी—स्त्री १ (गो) एक प्रकारची मासळी २ एक प्रकारची वल

भावाड—न (बिरू) भावड पहा

भावानगरी—वि भावनगरासंबंधीं (चलनी नाणें इ०)

भावाळे—पुअव धरमोडीचीं व असंबद्ध उत्तरें खोटया व पोकळ सबबी, मुद्याला सोडून असलेलें भाषण (क्रि० फोडणें, लावणें, घणें) [बाहु-फाटी फाटा ?]

भाविकणें—अक्रि मोल पावणें -शर [भाव]

भावित—न १ दोन किंवा अधिक परिमाणाचा गुणाकार २ असला गुणाकार असलेलें समीकरण

भावी-वि—स्त्री भविष्य, भवित (क्रि० सांगणें बोलणें, कयणें उत्तरणें प्रत्ययास येणें, मिळणें) –वि पुढें होणारें, भविष्यकाळासंबंधींचें 'कृष्णा म्हणे समर्थ न कोणीही सुज्ञ भावि टाळाया।' –मोसभा ४ १०१ भावी होणार तें चुकत नाहीं ' [स भावी]

भावीण—स्त्री १ देवीच्या सेवेला जिणें वाहून घेतलें आहे अशी स्त्री मुरळी देवदासी या वर्गातील पुरुषाना देवळी म्हणतात २ नायकीण वेश्या कलावतिणी व भाविणी यास निखालस संतति नसेल ' –गोमातक रीतिभाती पृ ९ [भाव] **भाविणीचा कासोटा** पु (ल) मालकाची परवानगी आहे किंवा नाहीं ह्याचा विचार न करता वाटेल त्यानें वापरावी अशी वस्त्र, पात्र इ० कोणतीहि वस्तु

भावू भावूबद भावू भावूजी भाओ भाओजी—(प्र) भाऊ इ० पहा

भावेस—पु नवऱ्याचा भाऊ दीर भावा पहा

भावो—पु (कु राजा) मेहुणा भावोजी पहा

भावोजी—पु १ वहिणीचा नवरा अनृत नव्हे तें सत्यचि भावोजी! तुम्हि असें मनीं आणा। –मोकर्ण ४१ ८९ २ दीर लक्ष्मण भावोजी मागें पुढें स्वामी।' –अभंगरामायण ११ [भाऊ]

भाव्य—न भविष्य भवितव्य –वि पुढें व्हावयाचें, होईल असें [स]

भाव्या—पु (व) नवऱ्याचा वडील भाऊ भावा पहा

भाव्या—स्त्रीअव जावा –शर

भाव्या—पु गोंव्याकडील आंब्याची एक जात

भाशिं(सिं)ग—न बाशिंग पहा

भाशेन—क्रिवि (गो) मतानें दृष्टीनें प्रकारें [भाष]

भाष—स्त्री १ वचन, आश्वासन, भाक, शपथ (क्रि० देणें, घणें) 'भाष घेऊनि विश्वासेसीं। कपी गला स्वपितपासीं।' –मुआदि ५० २४ २ परस्परातील करार एकमेकास दिलेलें वचन (क्रि० देणें) ३ बोली, भाषा 'अवघें जगचि मी होये। तऱ्हा तो मी हे भाष जाय।' –एभा ७ १४४ ४ भाषण ५ नांव 'ते वळीं कुंडलिनी हे भाष जाय। मग मारुत ऐसें नाव होय।' –ज्ञा ६ ३०१ [स भाषा] **०सत्य करणें**–वचनाप्रमाणें वागणं **भाषण**–न १ बोलणें २ व्याख्यान तोंडी विवरण ३ संवाद [स] **भाषा**–स्त्री १ मनातल्या कल्पना शब्दाच्या द्वारें बाहेर प्रकटविण्याचें साधन, बोली 'मनुष्याच्या मनोवृत्तीस किंवा अंत:करणास क्षोभ होऊन जे तरंग उटतात ते ज्या रूपानें प्रकट होतात तें रूप भाषा होय' –नि १४६ २ व्याख्या ३ (कायदा) वहिवाटींत जी वादीची अर्जी घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द 'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जीचे पर्यायवाचक शब्द जाणाव' –मिताक्षरा व व्यवहारमयूख दायविभाग पृ १३ [स] **०करणें**–१ (कु) उलट ग्रह करून फसविणें २ बोलणें उच्चार करणें **०शास्त्र**–न भाषेच्या वाढीचा अभ्यास व त्यावरून मानवजातीचा जो इतिहास याचा ज्या शास्त्रात विचार केलेला असतो असें शास्त्र **०शैली**–स्त्री भाषाघाटणी, भाषेच्या अर्थ आणि ध्वनि या दोन अंगाची परस्पर अनुरक्ति –प्रतिभासाधन **भाषांतर**–न एका भाषेंतील ग्रंथ वाक्य इ०चा दुसऱ्या भाषेंत केलेला अर्थ तर्जुमा (क्रि० करणें) **भाषित**–न भाषण बोलणें वचन, वाक्य –वि बोललेलें [स] **भाषी**–वि (समासात) बोलणारा उदा० मितभाषी मधुरभाषी सत्यभाषी [स] **भाष**–पु भासपहा **भाषागराग**–पु (संगीत) देशाच्या निरनिराळया भाषातील प्रचारावरून बनविलेला राग

भाशाण—स्त्री भाजलेल्या किंवा जळालेल्या पदार्थास येणारी घाण [भाजट+घाण]

भाष्य—न १ सूत्रग्रंथावरील टीका विवरण २ (सामा) टीका व्याख्या, विवरण स्पष्टीकरण ३ वचन शपथ 'राया भाष्य करीं सत्य। दे गा हें पुत्र अपत्य। –कथा १ २ १०१ [स] **०कार**–पु १ भाष्य करणारा, शास्त्रीय ग्रंथाचें विवादी करण करणारा २ आद्य शंकराचार्य 'भाष्यकारांतें वाट पुसत।'

-ज्ञा १८ १५२२ ०दान-न. वचन, आश्वासन देणें 'ऐसे दोषा मानलें मन। तयेस दीधलें भाष्यदान।' -कथा २.५ ८२

भास—पु निळया रंगाचा पक्षिविशेष [सं]

भास—पु १ मनावर झालेला ठसा, समज, कल्पना 'बाहेर कोणी आला असा मला भास झाला' 'भास मला जाहला। पाहतां कपोला। इंदु तो नभींचा, सेवि भूतलाला।' २ भ्राति, धका नदी किंवा सरोवर याचा भास होणें यास मृगजळ म्हणतात ३ सादृश्य, सारखेपणा, एकरूपता 'शरीरात ज्वराचा भास होतो-दिसतो' ४ संभव [सं] **भासकता**-वि प्रकाश कर्ता 'पाहे पा भास्य भासकता। आपुला ठाईं दाविता।' -अमृ १५५ **भासणें**-अक्रि. १ भास होणें, वाटणें, दिसणें, प्रतीत होणें 'परंतु मज भासलें म्हणुनि जोडिलों मी करा।' -केका १८ २ वास्तविक किंवा संभवनीय वाटणें **भासमान**-वि १ प्रकाशणारा, चकाकणारा २ जाणवू लागलेला, भासणारा **भास्य**-वि प्रकाशला जाणारा 'पाहे पा भास्यभासकता।' -अमृ १५५

भास—स्त्री १ भाषा 'पानकासस्त्र जपीनला। सुमरीलीं मन्त्रभास।' -उषा ६१८ २ रीत, प्रथा पद्धत, चाल 'गज रेदार अंगरखे जाउन पोकळ अगरख्याची भास पडली' -निर८ ३ छाप, प्रभाव 'जुनी मतें याची भास आता बुडाली' -नि५५

भांस—स्त्री (कों) तांदूळ भरडले असता त्यातून बाहेर पडतें तें कण्या, कोंडा इ०चें मिश्रण **भांसकटणें, भांसवणें**-अक्रि गहाळ होणें, भलतीकडे पडणें, टाकलें जाणें **भांसळ**-वि ज्यात भरडलेल्या भाताचे कण, कोंडा, तुरा इ० आहेत असें (काढलेलें भात) [गेरुळ] **भांसणें**-अक्रि भरड, तांदूळ इ० भासळ होणें -उक्रि मिसळणें, मिश्रित करणें

भासट—वि भसभसीत, चिकण नव्हे अशी, भरड (माती) 'कौलेविटाना माती भासट लागते' -बदलापूर ६६ [भस!]

भासभूस—स्त्री पोल, भूस, सटरफटर वस्तु (विरू) फासफूस पहा [भूस द्वि]

भासरा—पु (व) नवऱ्याचा वडील भाऊ, दीर, भावा [हिं भासुर]

भासुर—वि तेजस्वी 'ज्याची भासुर भा प्रभाकरनिभा व्यापून लघी नभा।' -आऊ २ [स]

भास्कर—पु सूर्य, रवि [स]

भास्करी—स्त्री (विनोदानें) भाकरी (भास्कर शब्दाशीं आकार साम्य व अनुप्रास जोडून)

भास्कळणें—अक्रि (कों) गोंधळणें [भासल ?]

भास्वत्—पु १ सूर्य २ अग्नि [स]

भास्वर—वि तेजस्वी, प्रकाशणारा [स]

भाळ—स्त्री धोतर अंगावर घेण्याची एक तऱ्हा; त्यावर धोतर घेणें (क्रि० घेणें, मारणें) 'गोविंदरावानीं अंगावर धोतराची भाळ घेतली'

भाळ—न १ कपाळ, भाल पहा 'खेळे हा लाघवें सकळ। तयाच्या भाळ पायावरी।' -तुगा ६९७ २ नशीब, दैव 'भोगा वाचुनि न सरे जें अरातें कर्म आपल्या भाळीं।' -मनरामायण, उत्तरकाड ३६२ [स भाल] ०पिटणें-अत्यत दुःख झालें असता कपाळ जमिनीवर आपटणें, फार दुःख, शोक करणें 'तें कळता तच्छोकें रड एकातीं रडे पिटी भाळ।' -मोमादि ३ ३१ ०फुटणें-नशीब फुटणें, मोठी आपत्ति येणें, अभागी होणें 'आपुलें फुटलें जरि भाळ।' -संग्रामगीतें १२५. **भाळीं लिहिणें**-कपाळीं असणें, नशिबात असणें 'सुखदुःख पडे विधिनें लिहिलें पहिलेंच कीं असें भाळीं।' -मोकर्ण २ २८ सामाशब्द- ०नेत्र-पु शकर, शिव ०पत्र-न दिव्य करण्यास राजी असणाऱ्याचें म्हणणें ज्या कागदावर लिहून आरोपीच्या कपाळावर बाधतात तो कागद [स भाल+पत्र] ०लोचन-वि १ शकर २ अयाळवळचण, ज्याची अयाळ दोन्ही कडे पडते असा (घोडा) -अश्वप १९८

भाळणें—उक्रि भुलणें, मोहित, वश होणें, फिदा होणें; (विरू) भारणें पहा 'काय मृगींही मृगजळा। भाळावें नाहीं।' -ज्ञा १८ ३८९ भारणें पहा

भाळणें—उक्रि (नदभाषा) विकणें.

भाळवण(णी)पत्र-जबाब—नपु शिफारसपत्र, मळावण पहा

भाळा—न (राजा) नाचणीचें गवत

भाळाभोळा—वि १ सरळ, साधा, निष्कपट, भोळा 'भाळ्याभोळ्या निजभक्तासी। धर्म सागसी भागवत।' २ भाबडा, मूर्ख [भोळा द्वि]

भाळी—स्त्री (राजा) १ बाबूच्या कामट्याची चौकट (पदार्थ ठेवण्यासाठीं टागलेली, मोडलेल्या अवयवाला बाधा वयाची) २ देवाच्या मूर्तीवर छत्राप्रमाणें टागलेली बाबूच्या काम ट्याची चौकट

भाळी—स्त्री (कों) १ गवताचा भारा, गड्डा २ भातेण इ०चा गड्डा भारा.

भिकट-ड, भिकूड—वि भितरा, भेकड, भीरु [भिणें]

भिक(ु)टणें—सक्रि झाडाच्या डहाळ्या, पानें ओरबडणें

भिकण—न (गो) बन्यातील वी

भिकणा—उद्गा (चेटें) नकारार्थी उद्गार

भिकणी—स्त्री टेंकून बसण्यासाठीं लाकडी फळीस भोकें पाडून करतात तें साधन टेंकणी, टेकून बसण्याची सछिद्र पट्टी

भिका—भीक पहा –वि हलका, हिणकस [भीक] भिका घरख-पु भिका घरस, बाईट कागदाचा अर्धा, गवाळा धंद भिकायद पहा भिकें, भिकेबंद्–नपु भिकाबद पहा भिके सघता-पु भिकारी ' जगाचा जो नित्य दाता। तो आशेनें करा भिकेसवता।' –एभा ८ ३१२ भिका(क्षा)ळ-स्त्री (प्र) भिक्षाळ, भिक्षावळ 'मुनीची भिकाळ '

भिकार्यद्—पु १ चिनी, पोर्तुगीज कागदाचा चतुर्थांश पूर्वी कंपेन्यांत हे कागद वापरीत असत [भिकार+बद]

भिकार—न भिकाऱ्यांचा थवा, समुदाय, समुच्चयानें भिकारी लोक –वि दरिद्री, भिकारी, कंगाल, जीवनाच्या सामान्य सुखाविरहित (देश गाव, शेत) भिकारी; दरिद्री जसें– भिकारी–राज्य–जमीन–बाग–दौलत–पीक इलाख इ० [स भिक्ष्=मागणें] ०काम–न दरिद्री, भिकारी काम ०खाना–पु १ भिकाऱ्याची वस्तीची जागा २ भिकार घर, वसतिस्थान ३ (निंदेनें) भिकारी, दरिद्री मानलेलें घर ०खोड–चट–चाळा–स्त्रीपु अशिष्ट, विनसभावित भिकाऱ्यासारखी खोड, चाळा, चाल, रीत, ढंग, सवय ०गांड–न भिकारी लोक ०चेष्टा स्त्री हलकट क्षुद्र घाणेरडें, गदळ अयोग्य काम, कृत्य, निवळ रिकामा कारभार, वेफायदेशीर कृत्य ०चोट–वि १ (निंदार्थी) भिकारी, कृपण २ दरिद्री, तुच्छ पसत नसलेला; (किंमत, वळकटी पुष्टता, इ० कांत) कमी दर्जाचा, अपुरा (पदार्थ) ०छंद–पु वाईट नाद, सवय, खोड ०टोकार–न (व्यापक सामा) भिकारी लोक भिकाऱ्यांचा व गोळाभेरवांचा समुदाय [भिकार द्वि] ०डा–पु (तिरस्कारदर्शक) भिकारी ०णें–अक्रि भिकारी, दरिद्री होणें ०दासाची हुंडी–स्त्री अत्यत गरीब माणसाकडे केलेली पैशाची मागणी, विनति ०पेठ–स्त्री मालाचा पुरवठा पूर्ण नसलेलें शहर (समासात) भिकार–नगरी–पुरी–वस्ती इ० ०बुद्धि–स्त्री भिकारी बुद्धि हलकी कल्पना युक्ति, तोड सल्ला विचार ०भास–स्त्री (गो) भिकार चेष्टा ०भोपळा–वि दुर्दैवी, कपाळकरटा ०लक्षण–न हलकट व भिकारी लक्षण, चिन्ह भिकार चाळा ०लाड–पु (भिकारी करण्यासारखे लाड) अतिशय कौतुक आणि लालन (प्राय मुलाचें) मुलास विघडविण्यासारखे लाड ०वाडा–पु १ भिकाऱ्याची राहण्याची जागा २ भिकाऱ्याचा समुदाय ३ भिकार दिसणारें घर, इमारत ०विकरी–स्त्री १ भिकार वस्तूची विक्री २ थोडकी विक्री अतिशय लहान प्रमाणातील किरकोळ विक्री ०सौदा–पु भिकार माल, वस्तु कोणताहि वफायदेशीर व्यापार करार भिकार खटलें काम ०हट–पु नीच हलकट अयोग्य खवखव हाव आग्रह –री हाड–न १ (ल) भिकारी किंवा गरीब कुळी २ अत्यत हीन असें जीवित हाडाचें दारिद्र्य हाडींमाशीं खिळलेली दारिद्रता भिकारी–पु १ भीक मागणारा मनुष्य २ दरिद्री, गरीब मनुष्य ३ –वि. (निंदार्थी) कवडीमोल, तुच्छ, भिकारी (मनुष्य, स्थळ, वस्तु) ४ हिताची गोष्ट न ऐकणारा, लाभाविषयीं पराङ्मुख, तोटा, नाश करणाऱ्या कामाविषयीं तत्पर असा (मनुष्य इ०) म्ह० (व) भिकाऱ्याला ओकाऱ्या=भिकाऱ्यास आवडता पार

भिकूण—पु ढेंकूण

भिंग—न १ तावदान, सपाट कांच, आरसा २ कांचेचा तुकडा ३ अभ्रक 'जैसा भिंगाचेनि घरें। दीपप्रकाशु नावरे।' –ज्ञा १४ ३०८ ४ एक पांढरा समुद्रमासा (बाप्र) ०देणें–अभ्रकाचें पुट देणें 'तरि तें मोतियांसी भिंग देणें। तैसें होईल।' –ज्ञा १० १४ भिंगार–रा–नपु कंदील, भिंगाचें घर तावदान 'की भिंगारी दीपु ठेविला। बाहेरि फाके।' –ज्ञा १३ १८२ [भिंग] भिंगुळें–न लहान आरसा, कांच 'भिंगाचें भिंगुळें।'

भिंग(गो)री—स्त्री १ एक खेळणें; मध्यें खरी असणारें व काकाटीप्रमाणें फिरविलें जाणारें वाटोळें टकरें भोंवरी २ घाती ३ भोंवरी नावाची वल व तिचें फळ ४ एक किडा, भुंगा, भ्रमरी भिंगोऱ्या म्हणती आमुचें घर।' –दा १ १० २८ [ध्व] (वाप्र) (पायास) भिंगरी असणें–दिवसभर भटकण्याचा स्वभाव असणें भिंगरट–स्त्री झिली, मुरकुट रातकिडा भिंगारणें–सक्रि झोंकणें फेकणें भिरकावणें झुगारणें भिंगारा–पु गिरीघोटी, गरगर फिरणें भिंगार, गाडे भिंगार–पुअव १ ओवळ्या भोवळ्या २ मोगी भिंगरी चोयाळ ठिचें गुणगें टकार ३ एक खेळ भिंगुरटी भोंगुरटी–स्त्री भुंगा भ्रमरी; भिंगोटो 'भोंगुरटी नणें जयें। मियां गुरु केली येथें।' –भाए ४९९

भिंगारी–रें—वि (माण) सर्वांगावर पांढरे ठिपके असलेली (मेंढी, वासरू) 'भिंगारें खेरें।' –ह १० १९२

भिंगी—स्त्री (व) पिंगट रंगाची जमीन

भिंगुळ भिंगुळवाणें—वि १ भयकर, भयानक 'तैसें अति भिंगुळवाणेंपण। वदनीं तझिये।' –ज्ञा ११ ३४६ २ उदासीन 'ओस जाल्या दिशा मज भिंगुळवाणें।' –तुगा १५५६ ३ विपरीत विचित्र 'जे जयिचें गौरव नेणे। तयासि तें भिंगुळवाणें।' –ज्ञा १८ १६२६

भिंगोटा(टी) भोंगा—पु (व) भुंगा [ध्व]

भिंगोळ—न चिवण मातीची लुनणमातीची एक जात ही तापवून हिच्यापासून एक पांढरा रंग किंवा कपडे धुण्याचें द्रव्य काढतात

भिजक(ग)ट भिजरट भिजरा—वि किंचित् भिजलेला (भिजण्यानें अपकार होईल तेव्हां योजतात) [भिजणें] भिजण–स्त्री १ भिजन घातलेली डाळ, धान्य (भाजण्याकरिता, भरडून डाळ करण्याकरितां) २ उसळीसाठीं भिजत घातलेली असली डाळ,

धान्य **भिजणूक**–स्त्री भिजणें, ओलें होणें, भिजल्याची स्थिति (क्रि० पडणें, होणें) **भिजणें**–अक्रि १ ओलें होणें, आर्द्र होणें २ (ल) ओलसर, दमट, सर्द, भरभराटीचे उत्कर्षाचें होणें (काम, स्थिति) ओला व कोरडा पदा ३ लाच घेणें [स अभिषेचनम् (सिंचू=शिंपडणें), हिं भीजना] (वाप्र) (एखाद्याच्या घरीं) **हात भिजणें**–जेवण्याचा प्रसंग येणें **भिजत कांबळें**–(कांबळें लोंकरीचें असल्यामुळें तें फार वेळ पाण्यात ठेवल्याशिवाय भिजत नाहीं यावरून ल) (एखादें काम) लोंबत, अनिश्चित ठेवणें (क्रि० घालणें, ठेवणें) **भिजत पडणें भिजतकांबळें–घोंगडें पडणें**–(एखादें काम) लोंबत, अनिश्चित पडणें **भिज पाऊस**–पु जमीन चांगली भिजवणारा पाऊस याचे उलट फटकऱ्याचा पाऊस **भिजवण**–न १ भाड्यास चिकटलेलें अन्न, खरवटें इ० ओलें करून काढण्याकरिता भाड्यास लावलेली भिजलेली राख माती २ भाकरी इ० कोरडा पदार्थ सुलभतेनें खाता येण्यासाठीं त्याबरोबर घेतात तें दूध, ताक इ० ३ ज्यात दुसरा कोणताहि पदार्थ भिजविला जातो असा पदार्थ [भिजविणें] **भिजवणी**, **भिजवणूक**–स्त्री १ भिजविणें, भिजत ठेवणें २ भिजविलेपणा, आर्द्रपणा. **भिजवणी करणें**–सक्रि (कु) नांगरण्यासाठीं जमीन भिजविणें **भिजवाण**–स्त्री (कु) जमीन भिजवून भात पेरणें **भिजविणें**–सक्रि १ ओलें करणें २ (ल) एखाद्याचा हात ओला करणें, लाच देणें [भिजणें] **हात भिजविणें**–सक्रि (ल) लाच देणें **भिजाणा**–पु भिजलेला दाणा, पाण्यात घालून फुग विलेला हरभरा इ० (अनेकवचनी योजतात) [भिजणें+दाणा] **भिज्यण**–स्त्री (गो) तांदुळाशिवाय स्वयंपाकास लागणारें सामान, शिधा

भिजूड—वि (गो) भित्रा [भिणें]

भिटीभिटी—क्रिवि कावराबावरा होऊन, रिकामपणें (क्रि० पाहणें)

भिं(भि)ड—न टोळी, जमात झुंड, थाटी [स पिंड, म भिंड]

भिडंग, भिडंगभिकार-री—भडंग, भडंगभिकार पहा

भिडण—न अर्धे कवाड, अर्धे ओझें (लाकडाचें, कडब्याचें)

भिडणें—अक्रि १ लगटणें, जवळ येणें, जवळ असणें (मनुष्य गोष्ट, काळ) २ चिकटणें, गच्च धरणें, बिलगणें, भेटणें ३ पोहोचणें, जाणें 'पूर्वी ठरलेल्या मुक्कामाच्या जागीं अगाऊ भिडतात '–गुजा ३६ ४ कुस्ती करणें, झुंजणें 'या वगळा आन वीर। मजसीं भिडों शकना। –मुआदि ४१ १४४ ५ युद्ध करणें 'वत्सा! किति नित्य पुमसि ? हू भीड। –मोभीष्म ५ ५९ [देप्रा भिड] **भिडणें भिडविणें**–सक्रि १ लगटणें, जवळ आणणें, एकाजवळ एक मांडणें (तुलनेकरिता), एके ठिकाणीं जोडणें, ठेवणें २ अंगावर चालून येणें, तोंड देणें, झगडणें लढणें 'अर्जुन बृहन्नडा मी, भिडला ज्या चापपाणि सह देव।' –मोविराट ७ ७ 'चळे नाटोपे कवणासी। तो भिडवी बळवासी।' –मुविराट २ ४० ४ शोंवी लावणें, झगण्यास लावणें ५ वहणें, बांधणें, लपेटणें, अडकून लावणें (तरवार, ढाल, पट्टा, बंदूक, कट्यार, जीन, खोगीर कांच्या, पडदळें, गोषाख इ०), लपेटणें, बांधणें (कांच्यानें, खोगिरानें, हत्येरानें, सरजामानें–कमर, गाडी, घोडा फौज, माणूस इ०) ६ खुपसणें [देप्रा भिडण] **(कागद) भिडणें, भिडविणें**–एक पत्र, कागद दुसऱ्यात रेटणें, दपटणें 'तुम्ही आपल्या लाखोट्यात एवढा माझा कागद भिडवून पाठवा' **भिडती–तू–त्या, भिड्ड–पु** मुलांच्या खेळातील एक शब्द, खेळातील जोडीदार एका बाजूचा म्हारक्या 'रामकृष्ण जाहले भिडती।' –ह १४ १९४ **भिडन**–न १ जनावराच्या पाठीवर लादलेल्या (लाकूड, कडबा इ०) ओझ्याचें अर्धे, एक बाजू २ जेवद घट ओढता यावा म्हणून त्याखालील पोकळींत भरण्याकरिता खोगिरावर, मुठीवर ठेवलेल्या चापडाच्या, अथवा कसल्या तरी घड्या **भिडाऊ**–वि भिडणारा 'गेला तो मर्द भिडाऊ'–सग्रामगीतें १०५ **भिडावून**–क्रिवि भिळवून 'मुसलमानाशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें लोकात आणिलें' –नि २९९ **भिडिनणें**–अक्रि भिडणें, युद्ध करणें. 'परशुरामेंसी रणांगणीं। भीष्म भिडिनला निर्वाणघाणीं।' –एमा ९ ३९६

भिडसणें, भिडसुडणें, भिर(विर)सुडणें—सक्रि धस फस, अपकारक रीतीनें छाटणें (फांद्या, पानें).

भिडा—स्त्री इच्छा [स अभिध्या]

भिडा—न (चि) दगडी काहील, आनोळी, पावन वगैरे करण्याचें दगडी रुंद पात्र

भिंडी—स्त्री गोफण **भिंडीपा(मा)ल** पु गोफण-गुडा **भिंडिमाळा–पाळा**–स्त्रीअ (काव्य) एक शस्त्र 'सडका पाश भिंडिमाळा थोर। घेऊन पुढें धावती।' –ह २० ३१ 'कवीं कोयतें कातिया भिंडिपाळा। –मुरामायण सुंदरकांड ५१ [स]

भिड्ड—पु १ खेळणारा जोडीदार, गडी, एका पक्षाचा मनुष्य एखाद्याच्या वतीनें खेळणारा माणूस २ माहाय्यकर्ता ०**वाटून घेणें**–खेळातील मुलांपैकीं दोघजण एके ठिकाणीं बसतात व बाकीचीं मुलें दोघादोघाची जोडी करून बसलेल्या मुलापासून लांब जाऊन प्रत्येकजण आपणास कोणतें तरी नाव (चंद्र, सूर्य इ०) ठेवितो यानमाणें सर्व जोड्यातील मुलानीं केल्यावर जोडीतील मुलें त्या बसलेल्या मुलाजवळ येतात व बसलेलीं मुलें त्यानीं ठेवलेल्या नाव वरून त्याची मागणी करतात यामाणें आळीपाळीनें भिड्ड वाटून घेणें

भिंडें—न १ (राजा हुग) (बांधकाम) दोन दगडांच्या फर्शीत घट्ट बसविण्याचा तुकडा २ मोठा जमाव –मसाप २ ३६४ भिंडीं बांधणें–क्रि (कु) चिरे, दगड एकमेकांवर टेंकून पुन्हा रचणें

भिंडेल—न (वों) कोकम्यांच्या बियांचें तेल, कोकंबेल, भिरडेल

भिंडोळी—स्त्री (वे) भेग, चीर

भिंडोळी—स्त्री (गो) जारकर्म करणारी स्त्री

भिणभिण, भिणभिणणें, भिणभिणवणें, भिणभिणाट, भिणभिणीत भिणाण, भिणाणणें—भणभण इ० पहा

भिणभिणांक—क्रिवि (कु) तकाळच्या संधिप्रकाशाच्या वेळीं

भिणें—सक्रि १ डाकणें, दहशत बाळगणें 'पापाला भितल लागावें' २ –अक्रि भययुक्त होणें, भय पावणें [स भय, प्रा भीहइ, (बिहाला असें रूप ज्ञानेश्वरीत येतें) मेँ भि बीएल] म्ह० भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस=भिणारा माणूस आपणावर विघ्नें ओढून घेतो भिणेंभिणें–क्रिवि भीतीनें व धास्तीनें

भिं(भि)त—स्त्री १ दिवाल, भित्ति, मातीची किंवा दगड विटा वगैरेची उभी रचना २ नद्यात अधत्व आणणारा विकार [स भित्ति] सामाशब्द– भितखंड–न (ना) भिंताड भित खाव, भिताडखांव–पु भिंतींत बसविलेला खांब भितड–डी–स्त्री (कु) वळचण; घराच्या भिंतीच्या बाजूला काढलेली पडवी भितनागोरी पाणी–स्त्री, भिंतीजवळ नागोरीनें (चेंडूनें) खेळणें दोन गड्यांनीं एक काठी व दोन चेंडू घेऊन भिंतीस लागून असलेल्या मोकळ्या जागीं खेळण्याचा एक खेळ –मखेपु ५१ ॰फाडघा–वि घरफोड्या भितवड–स्त्री (गों) भिंतीचा आधार ॰सरी–स्त्री (कु) भिंतीवरील लाकडाची पट्टी भिंताड–न १ घराच्या भिंतीशिवाय दुसरी कोणतीहि भिंत, अनाच्छादित भिंत (बाग, किंवा पडकें घर यांची), ल्हान भिंत २ (सामा) भिंत (तिरस्कारार्थी) भिंतीघरचें लिहिणें–न कांहीं प्रसंगीं स्त्रियांनीं भिंतीवर काढलेलीं गोपुरें आकृति भिंतीची चिमणी–स्त्री भिंतीस लावण्याचा दिवा भितोडी, भिंती–स्त्री (गो) घरामभोंवारची, भिंतीला लागून असलेली जमिनीची पट्टी

भि(भी)तर–रीं—क्रिवि आंत, आतल्या बाजूस (गो) भितूर [स अभ्यंतर, दप्रा भित्तर, हिं] भितरसवाई–स्त्री नफ्याची अपेक्षा असता आलेलें नुकसान [भितर+सवाई] भितेल्लॉ–वि (गो) आतील

भितरणें—अक्रि भिणें [भितरा भिणें] भितरा–त्रा, भिता–वि भीरु भयशील भेकड, भिणारा 'कोणें म्हणे तुयो धन भीतो भीमासि सुत हा भितरा।' –मोसभा ४ ११२ [स भी=भिणें]

भित(ता)ड्रा—पु (वों) जळणाकरितां फोडलेला लाकडाचा तुकडा; ओंडा, ढलपा भितें, भितळें–न कोरीत; जळतें लाकूड, काष्ट 'उल्मक म्हणजे जळतें भितें।' –स्वादि २ ४ ६१ 'अजत भितळें पेशोनियां।' –ह १४ १२३ [स भिद् प्रा भित्त]

भितुर—न वज्र 'ऐसें वज्र वचन तें कविहृदयाहित न पांपवी भितुरा।' –मोसभा ३ ५४ –वि मोडणारें, ठिसूळ [सं भिद्]

भिनणें, भिन(ना)रणें, भिंदणें—अक्रि १ शिरणें आणि व्यापणें, सर्वत्र मुरणें (तेल, दूध, पाणी इ०–शोषक पदार्थांत) २ (अंगांत) आंत शिरणें (औषधें, विषें इ०–त्यांच्या स्वशक्तीनें, गुणानें) ३ (ल) मुरणें, ठसणें (शिकवण, बोलणें, उपदेश) [स भिद्]

भिन्न—न (ग) अपूर्णांक [स] ॰संकलन–व्यवकलन–गुणन–भाजन–न अपूर्णांकांची बेरीज, वजाबाकी गुणाकार व भागाकार अपूर्णांकांशीं पूर्णांकाच्या बेरजेस इ० हि लावतात ॰वर्ग–घन–पु अपूर्णांकाचा वर्ग, घन ॰वर्गमूळ–घनमूळ–न अपूर्णांकाचें वर्गमूळ घनमूळ ॰वर्गपरिकर्म–न अपूर्णांकाचें वर्गमूल काढणें ॰परिकर्माष्टक–न अपूर्णांकाच्या गणिताचे आठ मूळ नियम

भिन्न—वि १ भागलेला, विभागलेला, वेगळा केलेला २ निराळा, जुदा वगळा ३ मोडलेला, फोडलेला, फुटलेला 'नातें असडचि आयती। परि सगें भिन्न गमली होती।' –ज्ञा ५ ४४ [सं भिद्] म्ह० भिन्न रुचिर्हि लोकः=भिन्न भिन्न लोकांच्या आवडी भिन्न भिन्न असतात ॰अंधकार–काळोख–पु गाढ अंधार ॰खुर–पु घोड्याच्या पायाचा रोग –अश्व २ ३८ ॰ता–स्त्री भेदभाव ॰दुपार–स्त्री ऐन दोन प्रहरची वेळ टळटळीत दुपार ॰पात्र–न १ जेवणाचें पान आणि द्रोण हीं दोन निर निराळ्या पानांचीं असण्याची स्थिति, असा निर्बंध. एक पात्राच्या उलट २ निराळें पात्र ॰भाव–पु १ द्वित्व भेद (मताचा, आत्म्याचा) २ मी तू पणाची भिन्नता, दुजा भाव [स] भिन्नोदर–वि भिन्न गर्भाचा; वेगळ्या आईच्या पोटीं जन्मलेला एकोदर सहोदर, याच्या उलट [स भिन्न+उदर]

भिन्नावणें—सक्रि (व) मारणें भडकावणें 'ऐकेना तेव्हा एक दिली भिनावून' [भिनणें] भिन्नावणें–सक्रि (व) जोरानें लगावणें, भडकावणें (थापड) भिन्नावणें–अक्रि (व) रागास चढणें

भिंचिरटें भिंभिरकटें, भिभिरडें—न (वों) पहाटेचा अशुक्र प्रकाश चांचपड उजाडता वेळचें झुजुकमुजुक

भिया—पु (वे) नागरमोथा

भिभि(भी)स्त—वि भीरु, भेकड, भित्रा [स भीत]

भिमथडी-थड, भीमातीर—स्त्री भीमानदीच्या बाजूनें असणारी थड, भीमेच्या काठचा प्रदेश **भिमथडा**-वि भीमेच्या काठचा [भीमा] **भिमाघळ**-पु (गयाशहरांत राहणाऱ्या गया वळाप्रमाणें) भीमेच्या तीरावर राहणारा पड्या, क्षेत्रोपाध्याय

भियोंवचें—अक्रि (गो) भिणें **भियोनशुळी**-स्त्री (गो.) भीतीनें गाळण उडणें

भिरकं(कां)डा—पु १ भिरकाडा, फेक (दगड, वारा, पाणी याची), चक्कर, गिरकी, भोंवडा (मुलानीं अगाभोंवती घेत लेला) (क्रि० देणें, खाणें) २ तिरमिरी, भिरभिरी (राग इ० विकारानीं आलेली) (क्रि० येणें) ३ निष्फळ येरझार, फेरा, गरका (क्रि० मारणें, देणें, पाडणें, घेणें, खाणें, पडणें) ४ ल्हा नशी फेरी, थोडें फिरून येणें 'तू एथेंच बैस मी भिरकडा मारून येतों' ५ (ल) घोंटाळा, अडचण, फेरा ६ झोंक, झोकाडी (क्रि० जाणें) ७ चिंधडी, धापोटी ८ (विरू भिरकाडा) फरकड, फरपट (फरफटविलेलें कांटेरी झुडूप, मृत पशु, जड लाकूड, साप याची) (ओरखडल्यामुळें उठलेला) अंगावरील ओरखडा, बिरखडा, गरकटा [ध्व भिर!] **भिरकंडयात पडणें**-घोंटाळणें, गोंध ळणें **भिरकंडया उडविणें**-(ल) गोंधळवणें, कुंठित करणें, निरुत्तर करणें, कोटिक्रमानें निंदनें जेर करणें **भिरकं(कां)डी**-स्त्री १ भेलकंडा, भेलकंडी; झोक, झोकाडी (क्रि० जाणें) २ निष्कारण, निष्फळ, इकडेतिकडे हिंडणें (क्रि० मारणें, खाणें) ३ भ्रमण (भोवरा, धबधब्यातील वोल्हाटया याचें) (क्रि० घेणें, मारणें) ४ रागाचा झटका, भिरभिरी, तिरमिरी **भिरकणें**-सक्रि प्राय भिरकावणें **भिरका**-पु भिरकडा (दगड इ०चा), भिरका व भराका पहा या शब्दाशीं भिरका शब्द समानार्थक आहे, तथापि याचा प्रचार कमी आहे **भिरकाडणें**-सक्रि १ भोंवडणें, भिर कावणें, गोफणीनें फेंकणें (दगड इ०) २ (ल.) जोरानें हाकणें (गाडी इ०) **भिरखाडा-डी**-भिरकडा व भिरकडी पहा **भिर-काडें**-न १ तिरमिरी, भिरभिरी, रागाच्या झटक्यानें आलेली चक्कर, डोळे फिरणें २ गोंधळ, कामाचा गरगरा, धायकूत ३ तगादादाराची निकड आणि कटकट **भिरकावि(व)णें**-सक्रि १ गोफणीनें भोंवडणें आणि झोंकणें २ झुगारणें, फेंकणें, झोंकणें, भिरकाडणें 'मग प्रेत त्याचें भोंवडून। रागें दिधलें भिरकावून।' ३ तिरस्कारानें, बेपर्वाईनें देणें, एखाद्याकडे झोंकणें, फेंकणें, टाकणें **भिरखुटी**-स्त्री भरकटा, लिहिण्यातील रपेटी (क्रि० काढणें, ओढणें) **भिरकें**-न १ एक किंवा दोन माणसें बसण्या जोगी बैलाची, घोडयाची गाडी हिला साटी नसते, आसावर दोन एक फळ्या टाकतात व घोडयावर बसतात त्याप्रमाणें बस तात २ झोंट, चक्कर, तिरमिरी, भिरभिरी ३ भूतबाधा **भिर गोरें**-न १ भिरभिरें २ गिरकी खाणें ३ (ल) गाजणूक, ओढा ताण (तगादादार, मूल इ० यडून), (क्रि० लावणें, मांडणें, देणें, आणणें) तोडतोडून खाण्याची, घोंटाळ्यांत पडल्याची स्थिति (क्रि० होणें) **भिर(रं)ड**-स्त्री तिरमिरी, रागाचा आवेश (क्रि० येणें) **भिरडी**-स्त्री १तिरिमिरी २खरडपट्टी, निर्भर्त्सना (क्रि० काटणें, उडविणें, करणें)

भिरकुडें-कूट-कुंड—न बोहतील गाभा, गीर, भेंड

भिरड, भिरूड, भिरोड, भेरुड—पु १ शेवगा, आंबा इ० वृक्षास कीड लागून होणारा रोग 'यंदा अंब्याना भेरुड झाला आहे' -राको २ (व.) लाकूड कोरणारा एक किडा -न (ना) कीड लागून लाकडाचा भुगा पडतो तो **भिरडणें**-अक्रि आंबा इ० वृक्षास भिरड (किडीचा रोग) लागणें **भिरडभुंगा**-पु कीड, वाळवी 'या आतुन लागला काळ भिरड भुगा।' -राला ९०

भिरड, भिरडणें—भेरूड व भेरडणें पहा

भिरंड—स्त्रीन (कों) रातबीचें, कोकंबाचें झाड व त्याचें फळ. **भिरंडल, भिंडुल**—न (गो) रातंबीच्या बियाचें तेल, सुकें कोकमतेल, रातांबेल **भिरडी**-स्त्री रातबीचें, भिरंडीचें बीं **भिरण**-स्त्री (कु) कोकंबाचें झाड

भिरभि(भां)र-रां—क्रिवि. १ भिरभिऱ्यानीं, भोंवऱ्यानीं इ० केलेल्या भिर! भिर! आवाजाचें अनुकरण होऊन २ झपाटयानें, तडाक्यानें, जलदीनें, अचानक ३ भिर् आवाजानें (क्रि० टाकणें, फेकणें, झुगारणें, मारणें, गोफणीनें-धोंडे इ०) **०पाहणें**-सक्रि कावरेबावरेपणानें इकडेतिकडे पाहणें **०बोलणें**-घाईनें, जलदीनें बोलणें **०हिंडणें-फिरणें**-रिकामपणें इकडेतिकडे हिंडणें **भिरभिरणें**-अक्रि १ झणझणणें, सणसणणें, भणभणणें, थरथर कापणें (कान, हात इ०-तडाखा बसल्यामुळें) २ झण झणणें, सणसणणें, घणघणणें ३ शैत्यादि विकारामुळें शरीरास मुग्या आल्यासारखें वाटणें ४ तिरमिरी येणें **भिरभिरावणें**-सक्रि भिर् असा आवाज होईल अशा रीतीनें भिरकन झुगारणें, फेकणें **भिरभिरी**-स्त्री १ तीक्ष्ण वेदना, सणसण, तिडीक, अंगास मुंग्या आल्यासारखें वाटणें २ रागाचा उबाळा, घेरी, चक्कर याचा झटका (क्रि० येणें) [भिर] **भिरभिरें**-न वाऱ्यानें मडलाकार गिरगिर फिरणारें, कागद इ० काचें मुलाचें खेळणें **भिरंबडी**-स्त्री फजीती, दुर्दशा विटंबना, उपहास, उपहासित स्थिति (क्रि० करणें उडवणें) **भिरंबडेकऱ्याचें पुस्तक**-न अतिशय अव्यवस्थेनें पडलेल्या कागदास आणि पुस्तकास निंदेनें म्हणतात **भिराका**-पु घाव, सपाटा, झपाटा, झटका, दम, ताण इ० भराका अर्थ ३ पहा **भिराडी**-स्त्री रागाचा उबाळा (क्रि० येणें) **भिरिरी**-स्त्री १ रागाची लहर २ घेरी (क्रि० येणें) **भिरिरि**-क्रिवि भिर! असा आवाजानें (क्रि०, फेकणें, मारणें-गोफणींतून दगड) **भिरें**-न १ टोळधाड. लिन

भिडस मी जरिहि कार्यलोभी तिला।' –केका १०. ०घेणें–क्रि (राजा राणी) खाचरा(खाजणा)स याहरून मातीची पुरती दणे ही दिरी असतां पाणी शिरपत नाहीं ०चेपणें-मरणें–क्रि अति परिचयाच्या योगानें भीति, दरारा नाहींसा होणें, घरच्याप्रमाणें वाद्र लागणें ०चेपणें–क्रि, एखादाच्या मनांतील भीति, पूज्यता, आदर दावणें, निग्रहीत करणें ०धरणें–क्रि मान देणें, मोजणें, आदरानें, मान्यतेनें वागविणें, लाजणें, भिऊन, बचकून असणें, मर्यादेचें अतिक्रमण न व्हावें म्हणून जपणें ०न तुटणें–क्रि मनांत नमताहि दुसऱ्याच्या आग्रहास्तव बळी पडणें ०वागविणें–क्रि भीड धरणें 'श्रुतिनिष्ठांचीहि भीड वागविशी।' –भक्तमयूर-केका पृ १४ भिडेला गुंतणें–क्रि भिणें, सकोच बाळगणें; कचरणें, आग्रहाला बळी पडणें; मन न मोडणें भिडेचा–वि मान्य; आदरणीय सामाशब्द– ०कर-करी-खोर-सर-सरू-सारू-शील-सांडू-सूळ–वि १ आदरशील, पूज्यता बाळगणारा २ भिडस्त, लाजाळू, विनयशील 'साधु होय भीड खोर।' –विपू ७ ८९ ०भाड-मर्यादा-मुरव(र्व)त-भीक–स्त्री १ पूज्यता, मान, मान्यता २ सकोच मुर्वत, पवा (क्रि०धरणें, राखणें, करणें, ठेवणें, असणें) भीडस–वि भिडस्त 'आपण चित्तात फार भीडस ही।' –मोआदि १५ ५१ भिडस्त-स्थ, भिडिस्त, भिडा–वि १ दुसऱ्याच्या मतास मनास मान देणारा २ लाजाळू, सभाभीरु, सलज्ज 'तेल्णीशीं रुसला वडा। रागें कोरडें खातो भिडा।' –तुगा ३२८४ भिडावणें–अक्रि दरारा मान यानें दडपला जाणें, पराकाष्ठेची भीड पडणें

भीण—स्त्री भीति पहा 'मातचिया खांदीं बाळ नेणे भीण।' –तुगा ३६०९ [भिणें]

भींत—स्त्री (प्र) भिंत, दिवार, दगडाविटाची अगर मातीची उभी रचना, पडदी [स भित्ति]

भीतर—पु १ आतला भाग 'रया एकैकाच भीतरीं पाहिजे।' –ज्ञा ८ २३ २ अंत करण 'येचि चित्तें माझा करपला भीतर।' –तुगा १६४० [स अभ्यंतर प्रा भित्तर, हिं भीतर] ०ला–वि आतील 'भीतरलें कृपचेनि बळें।' –ज्ञा १३ २७४ ०भातरा–वि आतबातला भीतरेंचीणु–क्रिवि अंत करणात आवड असल्यावाचून 'आहोजी भीतरेंविणु।' –ऋ ४४ भीतर-रा-री-रीं–क्रिवि आंत, मध्यें

भीति—स्त्री १ भय दहशत २ वचक धास्ती ३ संदेह, आशंका [सं भी=भिणें] ०भग–पु निर्भयता 'ते खाव नम स्वस्ति आपत्र। दख भीतिभगा।' –ऋ ५७ [स] भीत–वि भ्यालेला घाबरलेला 'भव-भीत-भीतिभीन-स्वाताला दाविला बरा पथा।' –मोस्फुट आर्या (नवनीत पृ २५४)

भीम—पु १ पांच पांडवांपैकीं दुसरा हा फार शक्तिमान व खादाड होता २ (ल) धिप्पाड शरीराचा व अधाशी मनुष्य ३ मारुति, घरभीम 'भयासुर तो भीम सिंधू टढाल।' –राम १८ –वि भयकर, भयानक, भयावह, भय उत्पन्न करणारा (माणूस, गोष्ट) 'तव राक्षस उठल त ८डी। भीम कोल्हाळ करिती।' [स] ०तुया–पु (ना) एक गोंडी वाद्य हें एक तारी असून याच्या दांडीच्या मध्यावर खालच्या बाजूस लहान भोपळा बसविलेला असून दांडीच्या वरील बाजूस उच तिकोनी ५।६ पडदे असतात ०पलासी–पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत ऋषभ आणि धैवत वर्ज्य जाति औडव-सपूर्ण वादी मध्यम सवादी षड्ज गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर ०पाक–पु भीमाचा पाक म्हणजे खाण्याचे तामसी पदार्थ याच्या उलट नळपाक (सात्त्विक पदार्थ) ०रात्र-त्रि–स्त्री माणसाच्या वयाच्या ७७व्या वर्षाच्या सातव्या महिन्याची सातवी रात्र ०सेन–पु भीम अर्थ १ व २ पहा ०सेनी ऊद–पु एक तावडसर जातीचा ऊद ०सेनी एकादशी–स्त्री ज्येष्ठ शुद्ध एकादशी भीम दुसऱ्या कोणत्याहि एकादशी न करतां हीच करीत असे ०सनी कापूर–पु कापराची एक जात

भीमाशंकर—पु बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक (पुणें जिल्हा) बारा ज्योतिर्लिंगें पहा [स]

भीरकाहूर आणणें—क्रि (माण) भिरभिरा आणणें, बेजार करणें, त्रास देणें [भिर+काहूर]

भीरु—वि १ भितरा, शकायुक्त, भयशील २ भीति वाटलेला, भ्यालेला (समासांत) पापभीरु, रणभीरु [स भी=भिणें]

भीरू—स्त्री (भित्री) स्त्री, बाई [स]

भील—पु भिल्ल पहा [स भिल्ल]

भीषण—वि भयकर, भयानक, घोर [स]

भीष्म—पु १ शौर्य, शहाणपणा, ब्रह्मचर्य व सत्यप्रतिज्ञा याविषयीं एक पुराणप्रसिद्ध क्षत्रिय भारती योद्धा २ (ल) शूर, बुद्धिमान, इंद्रियनिग्रही, सत्यप्रतिज्ञ असा मनुष्य ३ (संकेत) ढेंकूण (कारण भीष्माच्या नेत्रांनीं जसा हिरा भग्न होई त्याप्रमाणें या प्राण्याच्या रक्तानें हिरा भंगतो असें म्हणतात) [स] सामाशब्द– ०तर्पण–न दिपवाळीमध्यें नरक चतुर्दशीस भीष्मप्रीत्यर्थ करावयाचें तर्पण [स] ०प्रतिज्ञा–स्त्री १ भीष्मानें आमरण पाळलेली अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा यावरून २ (ल) खाशीचें वचन, कधीं न मोडणारा निश्चय ३ घोर, अचाट प्रतिज्ञा भीष्माष्टमी–स्त्री माघ शुद्ध अष्टमी, भीष्माच्या पुण्यतिथीचा दिवस [स भीष्म+अष्टमी]

भीं-भींस—स्त्री १ लांब आणि दाट केस, लोकर (कुत्रा, बकरा, मेंढरू इ०च्या अगावरील), दाट केस, जटा २ (निद्रार्थी)

मनुष्याच्या डोक्यावरील, दाढीचे फाजील वाढलेले केस, भुरुपें मिम पहा भीश-स-वि. केमाळ 'रिसें कर्केशें भीस मिगोळ वाणी।'-राक ११८

भीस—स्त्री (राजा) मिशी पहा

भुइला-लो—पु एका राक्षसाचें नांव वाणकोट ते दाभोळ बंदरांच्या दरम्यान कांहीं गावांत दरसाल श्रावण वद्य त्रयोदशीला सायंकाळीं याची प्रतिमा करून पूजा, धुपारती इ० करतात

भुई-ई—स्त्री १ जलस्थलमय गोल, भूगोल २भूमि ३ जमीन या शब्दाखालीं दिलेल्या सर्व अर्थात व वाक्प्रचारात जमिनीच्या ऐवजीं भुई शब्दहि योजतात ४ शरीराची उंची, कण, बांधा, ठेवण 'त्या माणसाची भुई टेंगणी आहे' [स भूमि; सिं भुई] म्ह० पळत्या पायाला भुई थोडी (वाप्र) ०उखरणें-क्रि भुई ओर खडणें, निष्कारण पायाचीं बोटें भुईवर ओढीत राहणें (दोषी, गुन्हा शाबीत झालेल्या किंवा लाजलेल्या इसमासंबधानें म्हणतात) भुईचा लहान-वि खुजट, टेंगू, लहान कणीचा भुईचा साव रणें-क्रि (ल) भयंकर दुखण्यातून बरें होणें, पुन आपल्या पाया-वर उभें राहणें भुईच्या तुकड्यावर राहणें-काटें तरी राहणें भुईत जाणें-क्रि खुजट खुरटें होणें (प्राणी, वनस्पति) भुई फोडून जाणें-क्रि (लज्जेनें) भुईत गडप होण्यास, तोंड लप विण्यास तयार होणें, असणें. ०वडविणें-क्रि (ल) तुफान घेणें, खादा टपका, आरोप करणें 'साप साप म्हणून भुई बडवू नये' भुई बोंब देऊन उठणें-एखाद्याच्या पापाविरुद्ध लोकानीं मोठ्यानें ओरडणें, पाप प्रसिद्ध होणें, करणें सामाशब्द-०आवळी-स्त्री एक झाड हिचीं पानें लाजाळू सारखीं बारीक, उंची वीत दोन वीती असते फळें हिरवीं व नाचणीएवढीं, रुचि आंबट व कडवट असते ०कंद कांदा-पु एक वनस्पति, कंद ०काला-पु जमीन सारवण्यासाठीं एकत्र केलेलें शेण व पाणी, सारवण ०कोट-पु मैदानावरचा किल्ला डोंगरी किल्ल्याच्या उलट ०कोहु(हा-हो-ह्वा)ळा-कोहु(ह्व)ळें-पुन भुईकोहळीचा कंद भुईकोहळ्यात साधा भुईकोहळा व दूधभुईकोहळा अशा दोन जाती आहेत याचा पाक शक्तिवर्धक आहे -वगु ४ ११६ ०कोहळी-कोव्हाळी-स्त्री भुई कोहळ्याचा वेल ०घर-न भुईखालील खोली, तळघर भुईचणे, भोयचणे-पु अव (तजा) भुईमूग ०चापा-फा-पु एक फूलझाड याला पानें फुटण्यापूर्वी भुईतूनच दांडा येऊन त्यास फुलें येतात ०चार-स्त्री (राजा) गुराना खावयास योग्य असें दिसणें गवत, ओला चारा इ० ०छत्री-स्त्री एक वनस्पति, अळंबें, कुत्र्याचें मूत ०ठाकूर-पु (निंदार्थी) खुजा, ठेंगू वामन मूर्ति मनुष्य इ० ०तरवड-पु एक औषधी झाड, सोनामुखी ०देणें-न जमिनीचें भाडें ०नळा-पु दारूनें भरलेला मातीचा नळा हा भुईवर ठेवून पेटविला म्हणजे दारूच्या ठिणग्या कारंज्यासारख्या उडतात ०नेत-न एका औषधीचें नांव ०पारणें-न (पानाशिवाय, ताटाशिवाय) भुईवरच जेवण्याचें व्रत ०पाळणा-पु भुईवरचा पाळणा घोडेपाळण्याच्या उलट ०फुगडी-स्त्री एक मुलींचा खेळ -मखेपु २१८ ०फोड-न भुईछत्री पहा ०बिब्बा-पु (बे) एक प्रकारची वनस्पति बिब्बा उत त्यास हिचा रस लावल्यानें तो कमी होतो ०भाग-पु (सर कारनें) पैशाच्या रूपानें धारा घेण्याऐवजीं जमीनीच्या उत्पन्नाचा घेतलेला भाग ०भाटलें-न (कों) १ ज्यामध्यें वरकस अथवा निकृष्ट धान्याची लागवड करतात अशी जमीन, वरकस जमीन, डोंगराळ आणि सखल जमीन 'आगर व शेत व भुईभाटलें व महाजनकी ह्याचें उत्पन्न' २ (कांहीं सतपत्रांमध्यें जमिनी याअर्थी हा शब्द योजतात) सर्व प्रकारच्या व सर्व उपयोगाच्या जमिनी ०भाडें-न दुसऱ्याच्या मालकीच्या जमिनीवर इमारत बांधली असतां मालकीहक्काबद्दल द्यावयाचें भाडें, भुईदेणें ०भाडा-पु (कों) आपोआप बीज पडून उगवलेला रोपा. ०मीठ-न डोकेंदुखी, दश इ०वर लावण्यासाठी करतात तो चिकणमाती, मीठ व पाणी याच्या मिश्रणाचा लेप ०मूग-पु १ एक कंद याच्या वेलाचे ताणे जमिनीवर पसरतात, वेलास आलेल्या पुढून त्या जमि नींत गेल्यावर तेथें त्याच्या शेंगा होतात भुईमुगाचा खाण्याकडे व तेल काढण्याकडे उपयोग होतो २ वेलाची शेंग ०रिंगणें-न सामान्यतः रिंगणें, लहान मुलाचें चोंसणें ०शेंग-स्त्री भुई मुगाची शेंग ०सपाटी-स्त्री भूपृष्ठ ०सर-न भुई, जमीन (घराची) -क्रिवि भुईच्या पृष्ठभागावर, भूपृष्ठाला लागून ०सरपट-टा-क्रिवि भुईस लागून, भुईबरोबर (वृक्षाची खादी, घराचे पाखें इ० असणें), सरपटया बाजूनें पण पृष्ठभागापासून दूर (बाण, गोळी इ०काचें जाणें) [भुई+सरपटणें] ०सर-पटा-पु जमीनीवर पसरणाऱ्या एका वलीचें नांव ०साट-क्रिवि (राजा) भुईपासून थोडें वर (ओझें उचलणें), जमीनसाट

भुक्—वि खाणारा भोगणारा, उपयोग करणारा (समा सात) वायु-सर्प-भुजग-पृथ्वी-ऐश्वर्य-भुक् [स]

भुकटा-टी, भुकणी, भुकी-पुस्त्री पूड, चूर्ण केलेला पदार्थ

भु-भुंक(क्क)ड—वि. १ क्षुधित आणि गरजू, बुभुक्षित, अतिशय दरिद्री, उघडा, नापीक, भुक्क्स्त पहा २ वाईट; भिकार, निरुपयोगी, नादान (जिनस, पदार्थ इ०) ३ रोड, बाळका, किडकिडीत दीसतां तदपि भुकड वा हो।'-विगवि २२ [भूक]

भुकान-वि (व) भयाण; ओसाड 'भुकान खेडें'

भुंकण—न भुंकें 'तो सप्तजन्म होऊनि भुंकण।'-स्वादि २४५१ [ध्व] भुकणें-अक्रि कुत्र्याचें भोंकणें, ओरडणें [ध्व स बुक्कन, प्रा बुक्क, हिं]

भुकं(का)दा—पु (साम) बुकादा; मुष्टिप्रहार [ध्व]

(वों गो कु) पक्ष्याचा, माडाचा समुदाय, थवा **भिभिर**-वि (गो) वळण नसलेलें (अक्षर) **भिर्डुट**-स्त्री १ (गो) एक पुरुषाखरू २ (गो) दांड मा ण्याचा एक प्रकार

भिर्मोळी—स्त्री (कु) एका वेलीचें नांव; हिचीं मुळें खातात

भिरसुडणें—सक्रि ओरबडणें (पानें इ०) भिरघुडणें पहा

भिर्लमाड, भिरल, भिरलमाड—पु (गो) माडाची एक जात

भिलकपक्षें—न एक पक्षी हा ज्या पक्ष्याच्या पाटीवरून उडला त्याची पाठ माडते अशी समजूत आहे

भिलभिलचें—अक्रि (गो) दृष्टि नजर, थरथरणें

भिलवडा—पु भिल्ल शब्दाचें तिरस्कारदर्शक रूप

भिलागर—न (वों) खिस्ती घर्च

भिलाण, भिलाव-वें—(प्र) भिल्लाण, भिल्लाव-वें पहा

भिला(ल्ला)वा—पु न १ बिब्याचें झाड २ त्याचें फळ [भल्लातक, प्रा भल्लाय] ०घालणें-(ल) अडचण, आक्षेप काढणें **भिल्लगु**-पु भिलावा, बिबा 'न मिळे त्या हेतें भिल्लकु।' -गाता १ २३०८

भिल्ल—पु डोंगर, जंगल, खिंड इ० स्थळीं राहणाऱ्या व शिकार, लूट करून निर्वाह करणाऱ्या लोकांची एक जात व त्या जातीतील एक व्यक्ति [स] **भिल्लटा, भिल्ल(ल)टी-णी**-स्त्री (काव्य) भिल्ल जातीची स्त्री, भिल्लीण 'उमा होऊनि भिल्लटी।' -एभा १२ १४८ **भिल्लाची हट्टी**-स्त्री भिल्लांचें वसतिस्थान **भिल्लाण**-न भिल्ल इ० लुटारू लोकांची राहण्याची, वस्तीची जागा **भिल्लाव-वें**-न (व्यापक) भिल्लांनीं केलेले खून, चोऱ्या, नासधूस इ० (क्रि० उठणें, सुटणें, माजणें, मातणें, होणें) भिल्लांची जमात, धुंड टोळी (क्रि० जमणें, मिळणें)

भिल्लावणें—सक्रि भिजविणें

भिवई—स्त्री भृकुटी, भोंवई, भुवई (वाक्प्रचाराकरिता भवई पहा) [स भ्रू+वर्तिका, भृकुटी] **भिवया मोडणें**-डोळे मोडणें, मारणें, कटाक्ष फेकणें 'भिवया मोडुनि दावितसे ही नृत्याच्या चातुर्या।' -वम ४ २३

भिवण—पु (वों) सर्पविशेष

भि(भि)वरथडी—स्त्री भिवरा, भीमा नदीच्या दोन्ही तीराचा प्रदेश -वि भिवरेच्या भीमेच्या काठावरील प्रदे

सल जरदी घोडी भिवरथडी वर वसली

।

१ भेवडावणें भेदरावणें २ धमकी देणें,

गें]

ज) भिशी, खाणावळ, जेवण्याचा झुंज

। २ (वर) विशिष्ट मुदतीची पेढी

ठेवले भिशी पहा [गु वीशी]

ध

भी=भि

भि(भी)स—मनुष्याच्या, मेंढीच्या अंगावरील केश **भिसटी**-स्त्री (राजा) अव्यवस्थितपणें लोंबणारी, लांब आणि गुंतागुंत झालेली केसांची बट, झिपरी **भि(भि)साळ**-वि केसाळ

भिसणें—अक्रि विसुरणें -मराप २ ७४० [दे प्रा भिसण]

भिसळ—स्त्री. १ मिसळ, मिश्रण करणें २ मिळविलेला, मिसळलेला पदार्थ ३ मिश्रित पदार्थ ४ मंडळी, जूट, कंपू [स मिश्रय, प्रा मिस्सल] ०णें-उक्रि मिसळणें, मिश्रित करणें

भिसें—न कमळाचा देठ, दांडा, कमळाचा तंतु [स बिस, प्रा भिस, हिं भिस, पा भेह, सि बिहु]

भिस्त—स्त्री महत्त्वाचा असा एखाद्यावर ठेवलेला विश्वास, अवलंबन, एखाद्यावरील मनाचा ठेभाव, आधार, आश्रय (क्रि० देणें, ठेवणें, धरणें, बाळगणें, असणें) मदार अर्थ २ पहा [फा बहिश्त=स्वर्ग]

भिस्ती—पु मसक, पखाल यांनीं पाणी वाहणारा, मुसलमान जातीचा पाणक्या फरक दाखविण्यासाठीं खांद्यावरून पखाल वाहणाऱ्यास मसकभिस्ती व बैलावरून पखाल वाहणाऱ्यास बैल-भिस्ती म्हणतात एवढा भिस्ती हा शब्द दोहोंबद्दल सामान्यपणें योजतात [फा बहिश्ती=स्वर्गीय]

भिस्मिल्ला—पु १ (मुसलमानी शब्दाच्या व समजुतीच्या गैरसमजामुळें हिंदूंनीं दंगलीची व गोंधळाची भिमळाभिसळ दाखविण्यासाटीं योजलेला शब्द) खिचडी पचभेळ, एककार, गोंधळ २ घबडघ, विघडल्याची स्थिति (गोष्टी, कामें, मसलती इ० यांची) (क्रि० करणें) [अर बिस्मिल्लाह्=ईश्वरी प्रार्थनेचा आरंभ]

भिहूड—वि भयशील, भीरु, भितरा [भय भिणें]

भिळभिळ-ळां—क्रिवि सौम्य अशा वाहणाऱ्या अश्रू इ०च्या शब्दाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भिक्षा—स्त्री १ भीक, धर्म, भिकाऱ्यास दिलेला पैसा, अन्न इ० (क्रि० घालणें, देणें) २ धर्मार्थ संन्याशी, योगी इ० कांस दिलेलें भोजन ३ (ल) करुणापूर्ण शब्दांनीं केलेली मागणी, मागितलेली वस्तू 'तू कोणावर रागें भरू नको एवढी मला भिक्षा दे' [स भिक्ष्] म्ह० भिक्षापती कीं लक्षापती **भिक्षणें** सक्रि (काव्य) भिक्षा मागणें, याचना करणें **भिक्षागृह** न अनाथगृह, कंगालखाना 'या कोटीवरून आम्हास भिक्षागृहाची आठवण होते' -नि ५१० [स] **भिक्षाटन-ण**-न भिक्षा मागत फिरणें, भैक्ष्य भैक्ष्यचर्या [स भिक्षा+अटन] **०भाग्य**-न (राजा) भिक्षेचें भाग्य, भिक्षा मागण्यानें पैसा मिळावा असलें नशीब [स] **भिक्षार्थी**-वि भिक्षेची याचना करणारा, भिकारी [स] **०हारी**-वि भिक्षेवर निर्वाह करणारा [स भिक्षा+आहार] **भिक्षाळ भिक्षावळ**-स्त्री १ मुंजींत बटूनें आईजवळ भिक्षा

मागणें आणि तिनें व इतर सुवासिनींनीं त्यास भिक्षा (लाडू फळें, द्रव्य इ०) घालणें २ अशा रीतीनें मागितलेली भिक्षा ३ ही भिक्षा घालण्याचा समारंभ **भिक्षित**–वि भिक्षा मागून आणलेला, याचित **भिक्षेकरी**–पु भिकारी **भिक्षेश्वरी**–स्त्री भीक म्ह० भिक्षेश्वरी किंवा लक्षेश्वरी [स] **भिक्षोपजीवी**–वि भिक्षेवर उपजीविका करणारा [स भिक्षा+उपजीविन्]

भिक्षु—पु संन्यासी (विशे) बौद्ध संन्यासी [स]

भिक्षुक—पु १ याजन, प्रतिग्रह व अध्यापन हीं कर्में करून निर्वाह करणारा ब्राह्मण २ (सामान्यत) भिकारी [स भिक्ष्=मागणें] **भिक्षुकाची धाम**–स्त्री उत्कटित अशा भिक्षुक ब्राह्मणाचा, सामान्यत याचकाचा थवा, समूह **भिक्षुकी**–स्त्री भिक्षुक ब्राह्मणाचें काम धंदा, भिक्षुकपणा, भिक्षुकाची वृत्ति (समासात) भिक्षुकी–कावा–अक्षर–खर्च–बाणा–बेत याच्या उलट गृहस्थी पहा

भी—स्त्री भीति, भय तें होय फार भी मनें।'–मोभीष्म ११ ६७ [स]

भीऊस—न (कों) पाखरें इ० यऊ नयत यासाठीं शेतात ठेवलेलें बुजगावणें [भी]

भीक—स्त्री १ भिक्षा दानधर्म २ अभाव, कमताई, उणीव वैगुण्य 'सर्व गोष्टीची भीक आहे' [स भिक्षा, प्रा भिक्खा] म्ह० १ भिकची हंडी शिंक्यास चढत नाहीं २ भीक नको पण कुत्रा आवर (चाप्र) भीक असून द(दा)रिद्र(द्य)का–भिक्षेकऱ्याचा धंदा पतकरल्यावर मग अडचण का सोसवी? ॰काढणें–कि अडचण सोसणें, दारिद्य अनुभविणें ॰घालणें–कि १ (ल) वचकून असणें 'तो माझ्यावर आपला अमल घालूं पाहतो, पण मी कोठें त्याला भीक घालायाला बसलों आहे!' ३ मानणें मानणें, जुमानणें 'बायकोच्या धमका वगैरे का तुम्ही भीक घालणार?' २ मागीतलेली वस्तु देणें एखाद्याची विनंति मान्य करणें (हा प्रयोग नहमीं नकारार्थी असतो) 'मी त्याला परोपरीनें विनविलें पण त्यानें माझ्या शब्दाला भीक घातली नाहीं' ॰न घालणें–कि अतिशय तुच्छ लेखणें ॰लागणें–क्रि १ फार मागणी असणें अतिशय चणचणीचा असणें २ भिकेस मिळणें, कमताई असणें **भिकेचा डोहळा**–पु दारिद्य आणणारी हलकट, नीच भिकार खोड कृत्य इच्छा (क्रि० लागणें, आठवणें, होणें) **भिकेचे डोहळे होणें**–कि दारिद्यादि दुर्दशा यण्यापूर्वी तदनुरूप पूर्वीच्या संपन्न स्थितीस विरुद्ध अशा वासना होणें (ज्या प्रकारची संतति व्हावयाची असते त्या प्रकारचे डोहाळे–वासना गर्भारपणीं बायकांना होतात यावरून) **भिकेवर हस्त ठेवणें**–भीक मागण्याचा प्रसंग यईल असा (जीने वर्तन करणें आळशी, उधळा इ० बनणें **भिकेवर** बसे ५ ६०

श्राद्ध–न १ भिक्षेवर केलेलें श्राद्ध, भिकार, तुटपुटीत श्राद्ध २ (ल) दिलेल्या, उसन्या घेतलेल्या, तुटपुंज्या सामग्रीवर भिकारपणानें चालविलेला धंदा, काम (क्रि० करणें, होणें) सामाशब्द– ॰दु:ख–न भीक मागण्याची दु:खकारक स्थिति ॰पायली–स्त्री गावकऱ्याकडून महारास दिलें जाणारें धान्य ॰वरी–स्त्री भिक्षा, धर्म. (क्रि० मागणें) [भीक द्रि] **भी(भि)क बाळी**–स्त्री पुरुषाचा उजव्या कानात घालावयाचा मोत्याचा दागिना. पूर्वी ही भिक्षा मागून मिळविलेल्या सोन्याची अथवा त्या पैशाचें सोनें घेऊन त्याची करीत ॰मागता–मागा–वि भिक्षा मागणारा, भिकारी म्ह० भीक मागत्या दहा घरें **भिकणें**–न १ भिक्षा मागून मिळालेली एखादी वस्तु भिक्षा (क्रि० मागणें) २ जोशी, भट, उपाध्याय इ० कास दिलेलें बक्षीस, इनाम ३ धर्मादाय ४ धर्मादाय म्हणून सरकाराकडून घेण्यात येणारा कर ५ बलुतेंअलुतें बलुतेदार इ०स धान्य देणें ६ जकातीच्या उत्पन्नातील पतकीस दिलेला हक्क ७ भिकारीपणा, दारिद्य (क्रि० लागणें)

भीज—स्त्री १ मसाला घालून खमंग करण्याकरिता, भाजण्याकरिता उसळीकरिता भिजविलेले हरभरे, वाटाणे इ० २ असल्या दाण्याची उसळ ३ भिजणें [भिजणें]

भीड—न सुताराचें एक हत्यार साधे दाबून बसविण्याचें हत्यार 'खोवणदाते एकमेकात भिडनें दाबून बसवाव'–मॅरट ५९ [भिडणें=चोडणें] **भीडका** पु अस्त्रविशेष **भीड पिल पिल**–न (सुतारकाम) दोन फळ्यात सुरसे बसवताना दाबून धरण्याचें साधन [भिडणें]

भीड—स्त्री १ (ल) विरलता, टंचाई (महागाई मुळें होणारी) 'आज बाजारांत नाण्याची फार भीड आहे' २ दाटी, गर्दी, चपाचप दवळात मनुष्याची फार भीड झाली आहे' [भिडणें]

भीड—स्त्री १ आदर मान, मुरवत, चाड, मान्यतचा, आदराचा भाव (क्रि० धरणें, राखणें, ठेवणें, उडणें निघणें, मुरणें इ०) 'दरबारात तुमची भीड आहे म्हणून सार्टिफिकेट घावें' ४ वशिला वजन गणपतराव तुम्ही थोडी भीड खर्चे करा म्हणजे नोकरी मिळेल ५ आग्रह दादाची भीड पडली म्हणून जेवावयास गेलों' ६ लाज 'राक्षस न धरील आमुची भीड।' –मोभीष्म ५ ५९ ७ भीति श्रवण तरि करा मज जें सुचलेंही तेंचि भीड सोडूनी। –मोसभा ५ ४७ [स भीति?] ॰खर्चणें–कि आपणाविषयीं दुसऱ्याच्या मनात असलेल्या आदरबुद्धीच्या जोरावर त्याला काहीं विनंति करणें, त्याच्याजवळ काहीं तरी मागणें 'ऐसें आणूनि मनात। भीड खर्चिली दिवाणात।' ॰घालणें **भिडेस घालणें**–कि एखाद्याचा आपणाविषयीं जो आदर असतो त्याच्या बळावर त्यास विनंति, आग्रह करणें, आर्जव, स्तुति इ० उपायानीं अनुकूलता मिळविणें 'न घालिन

भुका—पु १ नागरमोथा, वाळा, कचोरा इ०कांचें सुवासिक चूर्ण; (विरू) बुका २ भुकटी, पूड

भुका—पु (कोळी) (गुराच्या) केसाचा झुपका

भुकार—वि कुभाराचें फिरतें चाक –हंबो.

भुक्त—वि १ भोगिलेला, उपयोग केलेला २ खालेला, भक्षित ३ ओलांडलेला उल्लंघन केलेला (तारे, ग्रह इ०कांनीं आकाशाचा प्रदेश) [स भुज्] भुक्ति-क्ती–स्त्री १ भोजन (क्रि० करणें) 'आम्हा सोडोनि केंवी भुक्ति।'–गुच १६,९८ २ अन्न 'बुभुक्षा तया तैसी भुक्ति।'–यथादी १४८ ३ भोग, उपभोग, भोगवटा 'भुक्ति मुक्ति परमार्थ। जें जें वांछिजे मन तें।' –गुच ३९ ४ भोगकाल –दार म्हृ० अगोदर भुक्ति मग भक्ति

भुगतीभागती—स्त्री भोक्तृत्व, भोगण्याची अवस्था [भुक्ति]

भुगभुग—पु (गो) दाह, आग (मिरचीनें, भाजल्यानें होणारी) भगभग पहा [भगभग]

भुगराळा—पु १ चुरलेला, भुगा केलेला, भरडलेला पदार्थ, पीठ २ चुरलेला कागद, चुरकतलेला कपडा इ०. चुरल्याची, चुरकतल्याची स्थिति ३ तुकडेतुकडे झाल्याची, फुटल्याची स्थिति (गाडी, भांडें, जिन्नस इ०काची) ४ (अतिशयोक्तीनें) मोडल्याची, सांधे उखळल्याची स्थिति (हिंदळणें, फार दपटणें, दुदळणें इ०नीं शरिराची) (क्रि० होणें) [भुगा, भगरा] भुगा–गी–पुस्त्री १ चूर्ण पूड [स भुग्न, प्रा भुग्ग] २ (गो) राख

भुगाभागा–वि चूर्ण, बारीक द्रव्य; चुरलेला पदार्थ [भुगा द्वि]

भुगाळ–वि भुगभुगीत, भुगा झालेला

भुगा—पु १ भ्रमर २ भुग्याच्या आकाराचा स्त्रियांचा डोक्यातील अलंकार ३ झेंगट पीडा, भुणभुण ४ भ्रमण ५ वाईप्रांतीं प्रसिद्ध असलेल्या एका आंब्याची जात याच्या फार गोडीमुळें फळात बारीक पाखरें होतात व तीं फळ कापल्याबरोबर उडून जातात –कृषि ६७९ [स भृंग] भुंगीर–न भुग्यानें पाडलेलें बारीक भोक 'त्यात (सागवानी लाकडात) भेगा भुंगीर, गाठी व इतर कोणत्याहि प्रकारचें व्यंग नसावें '–मॅरट ७

भुज—पु १ सगळा बाहु (खांद्यापासून हाताच्या बोटाच्या टोकापर्यंत) २ भूमितीच्या बहुकोणी आकृतीची एक बाजू ३ काटकोन त्रिकोणात कर्ण आणि कोटि यांच्याशिवाय राहिलेली तिसरी बाजू ४ दोन किंवा चार काटकोनांची भरती, तीन काटकोनांची पुरवणी ५ समवृत्ताच्या ध्रुवातून जाणाऱ्या महावृत्ताच्या परिघाचा ज्या, महावृत्त समवृत्तापासून अंतर ६ वळण, वक्र. ७ राशिचक्रांत नव्वद अंश किंवा त्याहून कमी अंतर ८ (सामा) बाजू [स] सामाशब्द– ०ज्या–स्त्री धनूची ज्या (इ) साईन [स] ०दंड–पु दंड, अथवा सगळा बाहु 'प्रचंड डावा भुजदंड मारी सव्यें करें पापटी फैलमारी।'–वामन कालियामर्दन ४६ ०बंध–पु बाहुभूषण [स] ०प्रतिभुज–पु चतुष्कोणाच्या दोन समोरासमोरच्या बाजू [सं.] ०बल–ळ–न १ बाहूचें सामर्थ्य २ शारीरिक बळ, शक्ति युक्ति, कुशलता यांच्या उलट 'भुजबळें आच्छादन। उर्वीवरी झाडीत।' ०भोंवरी–स्त्री घोड्याच्या खांद्यावरील केसाचा भोंवरा –वि खांद्यावर भोंवरा असलेला (घोडा), खोडिलखाद ०वट–वटा–नपु. १ खांद्याचा सांधा (क्रि० उखळणें, हिसकणें, दुखणें) २ पाटणीच्या दोन कड्यामध्यें बसवावयाची फळी [भुज+वत्]

भुंजक—वि उपभोग घेणारा, खाणारा [स भुज्] भुंजणें–सक्रि १ भोगणें, अनुभव घेणें 'जो सभाधिसुख भुंजे। अख डित।'–ज्ञा २.२८८ २ उपयोग करणें 'पुढती भुजावा भार्वे यणें।'–ज्ञा १७.२८८ [सं भुज्] भुंजीत–वि भोगिलेला 'भुंजीत जीवपणाचे भवें।'–अमृ ७.२

भुजक्कड—पु (व) दांडगा, ऐन्य पुरुष, धिप्पाड माणूस 'दिसायला भुजक्कड मूर्ति'

भुजंग—पु १ सर्प, नाग, ज्याच्या डोक्यावर दहाच्या आकड्याचें चिन्ह असतें असा मोठा साप २ बदीक, रांड बाळगणारा मनुष्य, जार ३ योग्य, क्षम, समर्थ, हुषार मनुष्य ४ तापट क्रूर माणूस [स] ०त्रस्तरेचित(करण)–न (नृत्य) पायाचें भुजगत्रासित करून दोन्ही हात डाव्या बाजूस रेचित करणें [स] ०त्रासिक(करण)–न (नृत्य) उजवें पाउल कुंचित करून दुसऱ्या पायाच्या मांडीशीं असें टेवावें कीं, त्यामुळें पायाचा त्रिकोण व्हावा, नंतर मांडी, गुडघा व कटि बाजूस वळविणें [स] ०त्रासित(आकाशी)–न (नृत्य) पाय कुंचित करून वर उचलून दुसऱ्या पायाच्या मांडीच्या पाठीमागें टेवणें नंतर मांडीकडील बाजूस असें वळवावें कीं ढोपर व गुडघा हीं दि वळल्यासारखीं दिसतील [स] ०प्रयात–न एक वृत्त याच्या चरणांत बारा अक्षरें असून य, य, य, य असे चार गण असतात उदा० 'कुणी दुष्ट अगास लावील हात। तरी दाखवावा भुजंगप्रयात॥' [स]

भुजणें—सक्रि (कुण) (सामान्यतः) भाजणें

भुंजणें—अक्रि (गो.) धावणें, धावरून सैरावरा धावणें [बुजणें]

भुज(जि)पत्र—न १ (प्र) भूर्जपत्र, भूर्ज वृक्षाची अंतरसाल २ (ल) पातळ, झिरझिरीत, जुना, जीर्ण कागद, वस्त्र इ० [भ भूर्जपत्र]

भुजरी—स्त्री ओलसर काळ्या मातींत उगवलेले साळी, गहू यांचे अंकुर भुजऱ्या–स्त्रीअव (परदेशी) श्रावणी पौर्णिमेला ज्यास अंकुर फुटले आहेत असें टोपलें, पाटी इ०त लावलेलें शेत डोक्यावर घेऊन फिरावयाचा विधि

मुजली—स्त्री गुरख्यांचें एक विशेष प्रकारचें शस्त्र [भुज= हात]

भुजा—स्त्री १ (काव्य) सबंध हात, बाहु भुज पहा २ (नाट्य) वेष राक्षस यांची सोंगें घेणाराच्या दंडावर वा रावणाच्या पौराणिक नाटकांतील भूषणापैकीं एक या भुजा मातीच्या बनवून त्यावर कागदाचे थर देऊन मग त्या सोनेरी वस्त्रानें मढवितात [स] भुजांतर—न (काव्य) दोन्ही बाहूमधील भाग छाती वक्षस्थल 'शिरला भुजांतरीं शर वल्मीकामाजि नागनाथ कसा।'—मो ०दंड—पु (महानु) भुजदंड 'मग आळींगौनि भुजादंडीं। बैसविला तो।'—भाए ७५ [स] भुजोटा—पु भुजवटा भुजसंधि पहा

भुजाड—वि भाजलेलें भर्जित —हंसो [स भ्रस्ज्]

भुजारी, भुजारी—रा—पु भडभुजा, धान्य भाजणारा

भुंजाजणें—उक्रि भाजणें

भुजीजणें—सक्रि १ भोगणें 'तंव सकळ दु खग्रामें। भुजी जती जियें मृत्युजन्में।'—ज्ञा १८ १२७० २ उत्पन्न करणें [स भुज्]

भुटा टा—पु मक्याचें कणीस [हिं] भुटे(ट्टे)खाऊ—वि (निंदार्थी) गरीब, मूर्ख, भितरा (चाकर, शिपाई, कारभारी) भुटे(ट्टे)चोर—पु १ क्षुद्र चोर, भामटा उचल्या २ मालकाच्या जिवावर आपलें कार्य साधून घेणारा गोडवाल्या, आर्जवी व खुशामत करून पोट भरणारा माणूस ३ ज्यापासून कांहीं उपयोग फायदा नाहीं असा आश्रित, आयतोजी, फुकटखाऊ

भुगटखी—स्त्री. १ भुताखी, भूतबाधा २ भुलावणी 'अवधी भ्रांतीची भुगटखी।'—दा १७ ४ २९ [भूत]

भुट्टा—पु (कुस्ती) आपल्या जोडीदाराच्या हाताचा पंजा आपल्या हाताच्या पंजानें दाबून पिरगळून जोडीदारास मारणें [भुज] भुट्ट्याची टांग स्त्री (कुस्ती) मक्याच्या कणसाला आपण ज्याप्रमाणें पिरगळतों, त्याप्रमाणें कुस्ती करणाऱ्याच्या हाताचा पंजा आपल्या मानेवर आपल्याच हाताच्या पंजानें दाबून धरून पिळवटून टांग मारणें

भुडकी—स्त्री १ नदी, ओढा यांच्या काठाशीं खणलेली न बांधलेली, रोवलेला लहान विहीर खाच (विशेषत जमिनीस पाणी देण्यासाठीं) [भुडा १] 'जें न नदी करिती करिते भुडकी।'—मोसत्य ३ ५९ भुडकें—न १ भुडकी २ (व) नाल्यांत खणलेल्या झऱ्याचें पाणी काढून तें नाल्याच्या कांठीं असलेल्या शेतांत नेण्याचा पाट कालवा

भुडगा—पु (व) दांडगट मनुष्य

भुडभुड—भुडा—क्रिवि भुडभुड, भुडभुडां पहा [ध्व] ०गा—स्त्री घाईघाईनें, धुडधुडतें केलेलें स्नान (क्रि० करणें)। ०गाडगा—पु (व) कसा तरी घाईनें उरकून घेतलेला सत्कार 'लग्नाचा भुडभुड गाडगा एका दिवसात उरकणें भाग पडलें' ०गाडगें—न १ घाईनें केलेलें स्नान २ अत्यंत लहान प्रदेश, शेत पीक व्यापार, धंदा इ०

भुडळी—स्त्री (व) जमिनीला पडलेली भेग [हिं भुड]

भुडा—वि १ उघडा, नागडा, बुच्चा, नेहमीचें भूषण इ० नसलेला २ शिंगें मुरडलेलीं मागें आणि खालीं फिरलेलीं आहेत असा (बैल इ०) ३ शिंगें थोडीं अग्र नसलेला ४ फक्त निवळ, नेहमीचा उरावा आधिक्य नसलेला उदा० भुडा—रुपया—शेर—पायली—मण भुड—शंभर—हजार इ० भुंडी गाय—स्त्री १ विनशिंगी मुरडलेल्या—मागें फिरलेल्या शिंगांची गाय २ (ल गरीब, शांत, लीन मनुष्य

भुणें—न (गो) बीं काढून घेतल्यानंतर पिकलेलें काजूचें बोंड काजूचें फळ

भुणभुण—स्त्री त्रास तगादा दुरदुर [ध्व]

भुतणें—क्रि १ भुलणें 'जियें मूर्तिमंतें भुलीं। भूतलेया॥' —माज्ञा १७ २९६ २ घेरणें, व्यापणें 'जैं भ्रांतिसेज भुतला। तें स्वप्नसुखें भुतला।' —ज्ञा ५ ४७ ३ होणें ४ अनुभवणें [स भू—भूत]

भुताग—री, भुतेरा—पुस्त्री (कों) खराटा दाढ्यापर्यंत विजलेली माडाच्या हिराची केरसुणी, सामान्यत चिपाडाची, करवंटाची केलेली केरसुणी

भुतावळ, भुताळ—भूत शब्दाखालीं पहा

भुतावळ—घळें—स्त्रीन दारूकामाचा एकदम घर, आताषबाजी

भुतावें—न वचन, सुदी सुतार अर्थ २ पहा

भुती—स्त्री (माण) पन्दानहीन स्त्रियांचें अंग झाकून घेण्याचें वस्त्र [सुथी]

भुती—स्त्री (गो) शिदोरी परगावीं जातांना बरोबर न्यावयाचें पाथेय [भुक्ति]

भुत-कन—कर—दिनी—दिशीं—क्रिवि बुदकन, आरानें आदळणाऱ्या मृदु पदार्थाच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व]

भुत्तु(तू)र—वि (व) आंतील —क्रिवि आंत [भीतर]

भुदगा—पु १ करपलेलें अन्न २ अन्न शिजतांना जळालेलें भाडें ३ भुसभुशीतपणा भुगा नाश पावण्याची स्थिति 'कसलीनें शालजोडीचा अगदीं भुदगा झाला' [भुगा]

भुनास—पु हत्तीस बांधण्याचा खांब

भुपकार—पु १ मानतोंडी आवाजाचा शब्द (क्रि० करणें) २ (ल) भुमका, वदंता (क्रि० उठणें, होणें, करणें) [ध्व]

भुपाळी—स्त्री (प्र) भूपाळी पहा

भुंवरट—वि (व) हलकी, निकस (जमीन)

भुनी—स्त्री (कु) एका माशाचें नाव

भुभु कार—पु भुभुकार पहा 'भुभुकार नादें ते वेळीं। डळमळिला भूगोळ।' [ध्व]

भुभुसणें—अक्रि उदयास येणें —हको [स भू, भस्=प्रकाशणें ?]

भुभुक्षा—स्त्री भूक क्षुधा [स बुभुक्षा] भुभुक्षित-वि भुकेला; क्षुधित [स बुभुक्षित]

भुभू—स्त्री (कातोडी) भाजी —वद्लापूर १२८

भुमरणें—अक्रि १ गाजणें २ गरजणें (तोफ, वाघ इ०) [ध्व] भुमका-की—स्त्री अफवा, लोकवाता, बातमी (क्रि० उठणें, उडणें, होणें, निघणें, चालणें) [ध्व तुल० इ धूम]

भुमका—पु १ (राजा) संरक्षणदेवता, स्थानदेवता (गाव, जमीन, स्थल याची) २ (गो.) भूमि [स भूमि] भुमपुरुस-पु (गो) घर, वाडा, गाव याचा मूळपुरुष [भूमि+पुरुष] भुमा भूम्या-वि १ स्थानिक 'भुमे रजवाडे यास पत्रें प्रविष्ट केली' —भाव १४ २ एका जागेत फार दिवस राहिलेला (माणूस) जुना (रहिवासी) ३ (ल) (स्थल, धंदा, गोष्ट याचा) चांगला माहितगार, मार्गदर्शक ४ वाटाड्या

भुमस्थान-स्थाना—नपु (राजा) गोळ, मुंग्या, चिलटें, भिकारी इ० नाशकारक त्रासदायक प्राण्याचा थवा, समुदाय

भुमरट—स्त्री (व घाटी) पिवळट रंगाची, खडकाची माती होऊन बनलेली जमीन

भुय—स्त्री भुई भूमि अधिक अर्थ व सामासिक शब्द यासाठीं भुई शब्द पहा [स भूमि] भुंयखाड-स्त्री (गा) मोठें खड

भु(भु)यार भुयेर—न १ डोंगराळ प्रदेशातील जमीनीखालचें विवर गुहा कपार २ तळघर जमिनीखालील खोली ३ वारूळ [स भूमिगृह=भुईघर हिं] भुयाळ-पु स्थानिक रहिवासी 'वाट चुकल्या भुयाळासी। फेरा पडे चालों जागत्यासी।' —एभा ११ ११६८ [स भू+आलु] भुयी-स्त्री जमीन, भुई पहा

भुरार-रा—स्त्री (गा) खर्वीसारखी व रेतीच्या रंगाची एक माशाची जात

भुरकण—न, १ (राजा) वाघाची गर्जना २ (ल) चोराची आरड गर्जना डरकी, आरोळी (क्रि० फोडणें) ३ आवरून धरलेल्या रडण्याचा वेग अकस्मात बाहेर पडल्यानें होणारा मोठा शब्द (ध्व भुर!) भुरकणें-अक्रि गर्जना करणें (वाघ इ०नीं) सक्रि भुर्र असा आवाज करून पिणें, भुरका मारीत खाणें (कढी खीर इ० पातळ पदार्थ) [ध्व] भुरका-की—पुस्त्री १ भुर्र असा आवाज करून पातळ पदार्थ (कढी इ०) तोंडानें आत ओढणें ओरपणें भुरकणें (क्रि० मारणें घेणें) 'आले ढेंकर दिधल्या मिटक्या बहुसाल मारिले भुरके।' —मोउद्योग ७ ७७ २ भुरका (हुक्का इ० काना) (क्रि० मारणें, घेणें) भुरकाटणें-अक्रि (कु) आनंदानें रडून जाणें, हुरळणें भुरकाड-न १ हलकें जळण, भुरकन जळणारें द्रव्य (काटक्या, पलव्या, गवत, लाकूड इ०) भुरकाडी-ळी—स्त्री हलकी व शुष्क काटी, काडी, धलपी [ध्व] भुरकाळ-पु (वे) एक प्रकारचें गवत भुरकन-कर-दिनीं-दिशीं-क्रिवि विश्रांतिस्थलापासून पक्षी एकदम उडतांना, गवत इ० एकदम पेटताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून, होऊन भुरभुर पहा [ध्व भुर्र!] भुरकूट—न शुष्क धलपा, काटकीचा तुकडा; भुरकन जळून जाणारें लाकूड

भुरकणें—न (कों) अतिशय कोंवळा नारळ

भुरका—वि १ मळकट, धुळकट, किंचित् पांढऱ्या रंगाचा २ (अशिष्ट) पांढरा —पु १ पूड (विशेषत तांबड्या मिरच्यांची) १ (नदभाषा) रुपया 'मला चार भुरके उसनवार मिळतील काय?' [स अभ्र+क?] भुरका(हरिणा)-वि भुरकट, एका विशिष्ट रंगाचा (घोडा) —अश्वप १ ?७ भुरकट-ड-वि. १ मळकट, धुळकट पांढरा, पांढुरका २ नापिक, भुकिस्त, रुक्ष (जमीन) —क्रिवि अधुकपणें, अस्पष्ट (दिसणारा) [भुरका] भुरकाड-न रुक्ष आणि भुकिस्त जमीन, भुकिस्त पण गुरांच्या खतानें बनलेली विशिष्ट जमीन —वि निकम, भिकार (भुकिस्त जमीनीवरील गवत पीक, उत्पन्न), रुक्ष भुरड, भुरकन ओलावा नाहींसा होणारी (जमीन)

भुरका—पु १ धुरका-खा पहा २ गाडीवरील पडदा भुरकी-स्त्री १ घोड्याचे डोळे व शरीर आच्छादणारा कपडा, झूल २ पालखी, हौदा इ०कावरील कापडी आच्छादन, गलेफ ३ गाडीचा टप, पडदा ०गाडी-स्त्री झाकलेली गाडी, टपाची, पडद्याची गाडी

भुरकूल—न बुरकूल पहा

भुरके ढेंकूण—पुअव कापसाच्या सरकीतील तेल शोषणारे किडे

भुरकोहल—न (ना) कोहळें भुरा पहा

भुरगजी—स्त्री एक पक्षी [भुर=भुरका]

भुरंगुली-लें—स्त्रीन (कों) भिजविलेल्या व भाजलेल्या भात इ० धान्याची लाही (प्राय अनेकवचनी प्रयोग)

भुरगें भुर्गों—नपु (गो) ल्हान मूल (मुलगा मुलगी) बुरगें पहा [स अर्भक, बुरगें] म्ह० (गो अशिष्ट) भुरगें ना माळ चोट वाजयता टाळ=मूलबाळ नसलेल्यास उद्देशून म्हणतात ०पण-न बालपण

भुरडा—पु (कों नाविक) नाळीच्या वर बसविलेलें लाकडी टोणा, यास दोन भोकें असतात त्यांतील एक छिद्रावरून नांगराचा दोर ओढला जातो

भुरडी—स्त्री बगळ्याच्या जातीचा पक्षी, भोरडी

भुरदंड—पु १ हरामखोरीनें, लबाडीनें मिळविलेल्या मिळकतीवर बसविलेला दंड २ स्वतःच्या दुसऱ्याच्या दुर्दैवानें गफलतीं–अविचारामुळें सोसलेला दंड, गुन्हेगारी, आपल्या हातून घडलेल्या नुकसानीची भरपाई (क्रि० घालणें भरणें देणें, पडणें बसणें) [स भूरि=पुष्कळ किंवा ध्व भुर+दंड]

भुरभु(भू)र–भुरा—क्रिवि १ गवत इ० हलकें जळण जल्दीनें जळताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण २ लोक चेंगरें उत्कटेनें व स्पर्धेनें घुसताना पक्षी एकदम उडताना, गवत इ० झटकताना, पोबारा करताना, हलकें धावताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून [ध्व] भुरभुरणें–अक्रि १ भुरभुर जळणें (गवत इ०) २ भुरभुर उडणें, भरारणें (डोक्यावरचे शरीरावरचे केंस) ३ –सक्रि हलक्या हातानें थोडथोडी पसरून टाकणें (पूड इ०) भुरभुरा भुरभुरीत–वि हलकें व शुष्क भुरभुर जळणारें (जळण)

भुरभुरळीत—वि (व) भुसभुशीत

भुरभुरा—स्त्री भेसळ –शर

भुरभुरीत—वि फुसका, हलका (कपडा इ०)

भुरभुसा—पु बारीक भुकटा (करपतलेल्या किडीनें खाल्लेल्या लाकडाचा) [भुरा+भूस]

भुर(र)र–री–रें—पुस्त्रीन १ भूल, भ्रांति, भुरळ २ गुंगी, ग्लानि ३ पिसें वेड मद उन्माद भुररें–स्त्री चौटाळ, चेटूक 'चेडें सभामोहन भुररीं चेटकें।' –दा ५ २ २ [भुरळ] भुररेंकरी–वि भुरळ पाडणारा 'सुवर्ण पथीं भुरेंकरी।' –दा ३ ७ ४९

भुरली—स्त्री (राजा) एक चिमणीसारखें परंतु तिच्यापेक्षा मोठें पाखरूं [ध्व भुर]

भुरली—स्त्री (वों) फजीती टर, रेवडी (क्रि० उडणें, करणें उडविणें)

भुरलें—न (वों) एक सपक्ष लहान किडा हा जुनें तांदूळ इ०त उत्पन्न होतो [भुर!]

भुरवणी—स्त्री (वों) गवताची लहान कापणी [भुरवणें] भुरवणें–न (वों) १ गवताची मोठ्या आकाराची वरणी २ जमीन चोपण्याचें मोठें चोपणें

भुरशी—स्त्री १ बुरशी; बुरा २ दांतावरील किटण [बुरा]

भुरसा—स्त्री भुयसी (अप), दक्षणा 'भिक्षुकाचा मान भुरसापुरता' –भागीरथी ४ १० पृ ७११

भुरळ—न विरळ अभ्र; ढग खार (क्रि० येणें निघणें जमणें, घालणें वाढणें विरणें) –नस्त्री मोह वड मोहिनी भ्रम 'पापपुण्य ऐसें कैसें। भुरळें घटें।' –तुगा ४०५९ [मूल किंवा भुर] ०णें–अक्रि १ आभाळ अभ्र पाऊस नाहींसा होणें २ मोह पडणें मग्नबद्ध होणें टकणें, दगणें भुरळें–न भुरळ (–ळी) पहा (क्रि० पडणें घालणें)

भुरळणी—स्त्री मोठें करणें, रुंद करणें खोल करणें (खिळा इ० कानीं छिद्र) भुरळणें–न छिद्र मोठें करावयासाठीं उपयोगांत आणावयाचें हत्यार जिन्नस –सक्रि १ खुंटी, खिळा, जळतें लोखंड इ० आंत घालून व फिरवून मोठें करणें (भोंक, छिद्र) २ वर लेखणी फिरफिरवून अधिक मोठें व जाड करणें (लेखांतील अक्षर) रंग देऊन ठसठशीत करणें, उजळणें, उजरणें, नवें करणें (चित्र)

भुरा—पु कोहळा

भुरा—पु १ भुगा (करवतलेल्या, किडीनें खाल्लेल्या लाकडाचा) २ बुरशी, बुरा बुरा पहा

भुरा—वि फिकट्या तांबडसर, पिंगट रंगाचा [हिं] भुरा घासडा–पु उंसाची एक जात –रा ११ ६०

भुराडा–टा—पु १ उडणाऱ्या पक्ष्याचा जळणाऱ्या गवताचा हलक्या द्रव्याचा, झाडलें असतां उडणाऱ्या धुळीचा भुर, भर, भिर असा आवाज २ (ल) संपत्तीचा जल्द नाश होणें ३ कामाचा भरकाडा, सपाटा (क्रि० उडणें, होणें) [ध्व भुर]

भुरावणें—अक्रि (कु) आनंदानें हुरळून जाणें भुरकाटणें

भुरावळ—स्त्री (गो) समुदाय, पोरासोरांचा, बालगोपाळांचा जमाव [भुरगा+आवलि]

भुरी—स्त्री द्राक्षावरील एक कीड

भुरी—स्त्री १ (वों) गोवरी इ०ची पांढरी राख भस्म २ डोळ्यावरील अधारी, भुरें पटल ३ अंगास लावण्याची चंदना दिकाची उटी 'तवीं श्यामांगीं चंदनाची भुरी।' –एभा १४ ४८३ ४ पिठी साखरेचा एक प्रकार ५ बुरशी, बुरा बुरा पहा [हिं]

भुरुखाणें—क्रि (कु) हुरळणें [ध्व भुर]

भुरुंपत्री—स्त्री (गो) अव्यवस्थित कागदपत्र

भुरुभुरु–रू—क्रिवि भुरभुर पहा [ध्व]

भुर्टो भुर्पटायणी—पुस्त्री (गो) अत्यानंद हर्षातिरेक

भुऱ्यावणें, भुऱ्योभुऱ्यो करणें—अक्रि व्यर्थ उत्कटेनें, औत्सुक्यानें भरणें अविचारीपणा, उतावीळपणा करणें हुरळणें [ध्व भुरभुर भुरभूर]

भुलणें—अक्रि १ स्वतःस विसरणें वश होणें बुद्धि गमावणें मोहित होणें लुब्ध होणें २ बेभान होणें (दारू, संपत्ति, मान, प्रीति इ० कांनीं) –उक्रि विसरणें 'जयाच्या माघवीं भुलिजे। आयु ऐसा।' –ज्ञा १८ ८०८ [स भ्रम, प्रा भुल्ल हिं भुलना] भु(भू)लथा(ता)प–स्त्री १ भरवसा वाटण्याकरितां मारलेली थाप (क्रि० देणें) २ फसवणूक भुलपण–स्त्री १ (राजा) भुलविण्याची, मोहविण्याची क्रिया २ भुरळ, मोहित स्थिति (मंत्र तुशामत इ०नीं) (क्रि० घालणें पडणें) ३ भूलथाप भुलपणा वि मोहित करणारा, भुलविणारा 'नणंदा मावशी मायबा। लपवी

अवळा भुलवणा।' -तुगा ७३७ **भुलवणी**-स्त्री मूल भुलवण पहा **भुलवि(व)णें** सक्रि १ विसरण्यास लावणें २ चुकविणें, हुलकावणी दाखविणें 'जो सन्मार्गु भुलवी।'-ज्ञा १८ १०५६ ३ वेड लावणें, मोहविणें, छकविणें, भूल घालणें 'जैसी मनक्षातें विवमी। भुली का।' -ज्ञा २ २१२ (गो) भुरसावणें **भुलसावणी**-स्त्री (गो) भूल **भुलाई, भुलावणी**-स्त्री १ फसवणूक, हुलकावणी **भुलाई**-स्त्री (व) नरवी स्त्री **भुलाभटका**-वि १ बेपद आणि भटक्या २ गोंधळल्यानें रडवणारा [भुलणें+भटकणें] **भुली**-स्त्री (काव्य) गुंगी भुरळ, मोह, भ्रम विस्मरणशीलता 'रायासी कतरीं भुली पडली। देखोनि या तियेतें।' -कथा १ ८ १५२ **भुलीचें झाड**-न (ल) मोह भ्रम उत्पन्न करणारें भूत भुताची बाधा (क्रि० भटणें) **भुलोबा**-पु शेतात पाखरा साठीं उभें केलेलें बुजगावणें **भुल्यो**-स्त्री खळ्या ील तात्पुरती तडकुबी, बुरशो **भुल्ल(ल्लु)सचें**-अक्रि (गो) भ्रश पावणें, वेड लागणें [मूल]

भुवई—स्त्री १ भवई, भिवई पहा २ (अभिनय) नाट्य व नृत्य ह्यामध्यें भुवयाच्या अभिनयाचे सात प्रकार दृष्टीस पडतात, त्यांचीं नावें – १ उत्क्षेप, २ पातन, ३ भ्रुकुटी, ४ चतुर, ५ निकुंचित, ६ रचित, ७ स्वाभाविक [स भ्रू, भ्रूवर्तिका, प्रा भुवया-भुवँया-भुँवई]

भुवन—न १ लोक, जग, ब्रह्मांड गोल (मर्त्य, अमर यानीं वसलेला) भुवनें चवदा आहेत-चवदा भुवनें, सप्तलोक व सप्तपाताल पहा मारावया तिनें उगारिली काठी। भुवनें त्या पोटीं चौदा देख। -तुगा २० २ जागा, ठिकाण 'राजधानी भुवन। अमरावती।' -ज्ञा ९ ३२० ३ घर, मंदिर इंद्रभुवनातें पावलें दृष्टी। -ज्ञा ? ३६३ ४ नगर, पुर होतो द्वारकाभुवनीं।'-सौगंद्र ५ उदक पाणी [स] सामाशब्द- **०दीप**-पु ब्रह्मांडदीप, सूर्य [स] **०सुंदर**-वि सर्व ब्रह्मांडात मनोहर –द ८ ५६ दवतचें अभिधान आरती भुवनसुंदराची। इंदिरावरा मुकुंदाची।'

भुवनश्वरी शांति भुवनश्वरी—स्त्री कुयोगावर स्त्री प्रथमत ऋतुस्नात झाली असता भुवनश्वरी प्रीत्यर्थ करावयाची शांति ही गर्भाधान संस्कारास जोडून करतात [स]

भुवर्लोक—पु भूलोक व स्वर्लोक यामधील प्रदश पृथ्वीच्या वर व सूर्याच्या खालीं असलेला सिद्ध व ऋषि याचा राहण्याचा लोक [स]

भु-भुंशी—स्त्री (को) बारीक तूस, धान्याच्या कुसाचीं, खपल्याचीं टोकें तुकडे, भुसकट [भूस] **भुसक(कु)ट भुसकटा, भुसकुरा**-नपु १ (को) भूस तूस २ चूर्ण (किडीनें खाल्लेल्या, करवतलेल्या इ० लाकडाचें) [भूस] (वाप्र) **०काढणें-पाडणें**-सक्रि (काम पाणउतारा फिरविणें ठोमटणें, मारणें इ० खाली) बेजार करणें, जेरीस आणणें (मनुष्य, पशु यांस). **०निघणें-पडणें घासणें**-अक्रि त्रासाच्या वागवणुकीखालीं जर्जर होणें **भुसकाटणें**-अक्रि (कु) कुजणें **भुसकट, भुसका**-वि १ पुष्कळ भूस असणारें, ठुसठुस (धान्य) २ किडीनीं खाल्ल्यामुळें, जीर्ण झाल्यामुळें भुसभुसीत झालेलें (लांकूड) ३ (शब्दश व ल) हलका, फुसका

भुसकट—न (व) भूपण, मोटेपणा [स भूष्]

भुस-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ कठिण व अणीदार वस्तु मृदु व किंचित् प्रतिबंधक अशा पदार्थांत जोरानें शिरताना, त्यांतून बाहेर निघताना होणाऱ्या आवाजाचा अनुकरणवाचक शब्द झपकन २ कांहीं झपाट्याच्या क्रियाच्या शब्दाचें अनुकरण भसकन पहा [ध्व भस!]

भुसका—वि. (ना) पांढुरका, धुळीनें भरलेला

भुसकाड्या—पु (ना) आट्यापाट्या इ० खेळात दोन्ही बाजूनीं खेळणारा गडी

भुसकापुरी—स्त्री (प्र) भसकापुरी पहा

भुस(सं)डा—पु घासलेली, चोळवटलेली, जीर्ण आणि झिजलेली, खोमललेली व चेंचलेली, दमलेली भागलेली स्थिति (दादाग्या व वरवर्चा वागवणुकीखालीं वस्तूची, ज्वर श्रमानें प्राण्याची, शरिराची), चुराडा पीठ, पिठा (क्रि० पाडणें काढणें, पडणें, निघणें, वासणें) [भूस हिं] **भुसंटा खेळ**-पु १ भुसडा पाडणारी वागवणूक नास, बिघाड होईल अशा त हेनें कामास लावणें (प्राणी, वस्तु) (क्रि० खेळणें करणें, लावणें, चालविणें) २ दांडगाईनें फेटाळणें, तिरस्कारणें (मुद्दा, मत)

भुसदुकान—न (गो) पुरातन काळचा एक कर [स दुस]

भुसभुशी(सी)त—वि १ हलका आणि वाळलेला, ठिसूळ, चिवटपणा नसलेली (जमीन, माती, लाकूड, दगड) २ फुसका (कपडा) [भूस]

भुसभुस सा—क्रिवि गवत तोडणें, कस उपटणें, कुजका, हलका कपडा फाडणें, हलकीं द्रव्यें इ० जळणें ह्या क्रियाच्या आवाजाचें अनुकरण, खडबडणाऱ्या, फडफडणाऱ्या, मृदु उष्म वर्णाचें अनुकरण [ध्व भस!]

भुसळण्याचें शेवाळें—न (कर) तवारूचें पान

भु-भुंसा—पु १ भूस, तूस २ चूर्ण, भुसकट इ० (करवतलेल्या लाकडाचें) ३ भुसडा पहा [स बुस हिं] **०डा**-पु भुसडा **भु(भुं)सार**-न १ क्रयविक्रय योग्य असें खाण्याच्या उपयोगी धान्य, गवत कडवा इ० खास सामान्य शब्द 'तांदूळ भुसारात मोडतो कीं किराणात?' २ धान्याचा व्यापार 'मग तें साडी भुसार।'-गीता २ २१५५ ३ भुसारी लोकाचा समुदाय धान्याचे व्यापारी, धान्याचे उदमी लोक 'भुसारास

जकात घ्यावयाचा पहिल्यापासुन शिरस्ता नाहींच ' -थोमारो २६८ सामाशब्द- भुसार पेठ-स्त्री गावातील, बाजारातील भुसाऱ्याच्या दुकानाचा भाग, धान्याचा बाजार भुसार माप-न (भुसाराचें माप) रगडपट्टीचें, सढळ हाताचें, झुकतें माप भुसार माफी-स्त्री धान्य, भुसार जिनसा यांच्यावरील कराची माफी भुसारी-पु १ धान्याचा व्यापारी, गल्लेकरी, दाणेवाला, दुकान टेवून किरकोळ विक्री करणारा, खेड्यात धान्य खरेदी करून तें शहरच्या पेठात नेऊन विकणारा व्यापारी २ भात, तूर इ० धान्य विकत घेऊन त्यांचे तांदूळ, डाळ इ० करून विकणारा उदमी भुसाऱ्यानें धान्यसंग्रह केला। मोजिता व्यर्थ जन्म गेला।' ३ भूस विकणारा भुसारीपसरा-पु (गो) धान्याचें दुकान भुसारें-न भुसाची गंजी, रास (सामान्यत बैलांच्या पेंढ्यांनीं वेष्टिलेली व वरून आच्छादिलेली) भुसी-स्त्री बारीक भूस, भुशी पहा भुसें-न १ बुरबुर, रिमझिम पाऊस २ धुकें

भुसारचें—क्रि (गो) जेवणें भुसावळ-स्त्री १ (गो) भाजनभाऊ २ लोकसमुदाय, मंडळी भुसाळणें-क्रि (नद भाषा कर) जेवणें

भुळकं(का)डी, भुळकुंडी—स्त्री बुळकांडी पहा

भुळभुळ-भुळां—क्रि धान्य, शब्द इ० गळतांना, रखत, पाणी इ० अरुंद तोंडातून वाहताना, अश्रु पडताना, पाणी मळ मळताना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [ध्व] ०णें-अक्रि शिवशिव उत्पन्न करीत त्वरेनें (अगावर) इतस्तत धावण्याची, फिरण्याची पिसा माशा, ढेकूण यांची क्रिया भुळ भुळीत-वि शुष्क, रुक्ष व मऊ, भुसभुशीत, भुगाळ (माती इ०)

भुल्ला(ल्ला)बाई—स्त्री आश्विन महिन्यात मुली, बाहुला बाहुलीपुढें गाणीं म्हणतात, खेळतात तो खेळ, भोंडला [०हुल+ बाई]

भू—वि (समासात उत्तरपदीं) पासून उत्पन्न झालेला होणारा असे- पद्मभू=कमलापासून उत्पन्न झालेला, स्वयंभू=स्वत पासून उत्पन्न होणारा, स्वत सिद्ध [स]

भू—स्त्री पृथ्वी, जलस्थलमय गोल 'हासोनि म्हणे नारद भूवरि तों हेचि दिव्यरथि राजा।' -मोसभा १२२ [स] सामाशब्द- ०कंप-पु धरणीकंप [स] ०कमळ-न महाबळेश्वर वगैरे होणारें एक जातीचें फूल ०खंड-न भूगोलाचा भाग तुकडा [स] ०खळें-न पृथ्वीरूप अंगण, खळें राशी घाल्या भूखळीं।' -मुआदि ४९ ११४ ०गर्भ-न १ भुयार 'कित्येक काळाच वपवासी। इच्छित होत पणतीसी। त पावले मनोग्यासी। भूगर्भीं आले।' -वसीश्व १२८ २ पृथ्वीचा आतील भाग, पोट ०गर्भवास-पु. गुहा इ० स्थलीं राहणें [स] ०गर्भशास्त्र-न पृथ्वीच्या पोटात असणाऱ्या पदार्थासंबंधीं शास्त्र, भूस्तरशास्त्र (इं) जिऑलजी. [स] ०गर्भक्षितिज-न मूळ, वास्तविक क्षितिज, खगोलक्षितिज [स] ०गोल-ळ-पु १ जलस्थलमय गोल २ पृथ्वीरूप गोल, पृथ्वी ३ पृथ्वीवरील देशांची माहिती, भूवर्णन [स] ०गोलशास्त्र-न पृथ्वीसंबंधीं माहिती देणारें शास्त्र यात भूस्तरशास्त्र, वातावरण शास्त्र, निरनिराळ्या देशांची भूस्तरदृष्ट्या सांस्कृतिक व राजकीय विविध माहिती व व्यापारी माल, साधनें, इ० माहितीचा समावेश होतो [स] ०चंपक-पु भुईचाफ्याचें झाड व त्याचें फूल [स] ०चर-वि जमिनीवर फिरणारा, राहणारा, स्थलचर (जलचर, स्थलचर, खेचर, यांच्या उलट) [स] ०चरी-स्त्री योगाच्या चार मुद्रांपैकीं एक [स] ०चरी नयन-पुअव अधोदृष्टि 'मूर्ति कराची अति दीन। खेचरी भूचरी जिचे नयन।' -एभा ११ १२८४ ०चरीमुद्रा-स्त्री नासिकाग्रा वरून भूमीकडे नजर लावणें अशी एक योगातील मुद्रा 'कीं भूचरीमुद्रा योगेश्वर।' -ह ६ ८९ [स] ०चुंबकत्व-न पृथ्वीचा आकर्षण करण्याचा धर्म (इं) टरिस्ट्रिअल् मॅग्नेटिझम् [स] ०ज्या-स्त्री भूमध्यापासून भूपृष्ठाचें जें अंतर तें [स] ०तल-ळ-न १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग २ (सामा) भूलोक, पृथ्वी [स] ०तलविद्या-स्त्री भूपृष्ठासंबंधीं शास्त्र, (इं) फिजिकल् जॉग्रफी [स] ०तैल-न पृथ्वीतून पाझरणारें तेल, शिलातैल (इं) पेट्रोलिअम् ०दिन-नपु सावनदिन पहा [स] ०देव-पु पृथ्वी वरील देव, ब्राह्मण 'मिळविली कीर्ति आजवरी। ती बुडेल कीं भूदेवा।' -विक १६ [स] ०देवी-स्त्री गाव, शेत, जागा यांची रक्षक देवता [स] ०धर-पु १ पर्वत, डोंगर २ भूगोल मस्तकीं धारण करणारा शेष नामक सर्प ३ राजा [स] ०प-पु १ राजा २ भूपकल्याण राग 'दीप भूपकल्याण तू गाता प्रकाश सा या स्थळीं पडती।' -प्रला २३७ ०पकल्याण पु एक राग ०पति-पाल(ळ)-पु राजा [स] म्ह० भूपतिर्वा यतिर्वा=मी राजा तरी होईन नाहीं तर यति तरी होईन ०परिध-पु भूपृष्ठावरून जाणारें मोठें वर्तुळ [स] ०परिमाण-न भूमान पहा [स] ०पृष्ठ-न १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग २ सपाट जमीन, समथळ (इं) ग्राउंडलेव्हल [स] ०पृष्ठवर्णन-न (भूशास्त्र) पृथ्वीवर कसणा या दोन मुख्य गोष्टी पाणी व जमीन, त्यावरील सर्व बाजूनें असणारें वातावरण, याविषयीं शास्त्रीय माहिती व वर्णन, तसेंच त्यामध्यें दृग्गोचर होणारे निरनिराळे चमत्कार याविषयीं विवेचन ज्यात केलें असतें तें वर्णन, शास्त्र [स] ०पृष्ठक्षितिज-न दृश्य असें क्षितिज [स] ०भा-स्त्री (ज्यो) १ पृथ्वीची छाया २ स्वरूप या [स] ०भाग-पु भूगोलाचा एक भाग [स] ०भा बिंब-न पृथ्वीच्या छायेचें बिंब [स] ०भार-पु भूमीस झालेला (पातकी जनांचा) भार भूभार हराया सार, घेउनि अवतार, अनिच्या पोटीं।' -दत्ताची आरती [स] ०भुज-

पु राजा [स भू+भुज्] ०भुजेंद्र-पु सार्वभौम राजा, राजाधिराज [स भूभुज+इंद्र] ०भूदरि-पु इंद्र [स भूभृत्+अरि] ०भ्रम-पु पृथ्वीचें भ्रमण, गति (ग्रहांप्रमाणें) [स] ०भक-पु (ना) ग्रामाधिकारी, हा गावाच्या सीमेच्या देवतेची पूजा करतो व सरकारी कामगार गावीं आले असता त्यांची व्यवस्था ठेवतो ०मंडल-ळ-न जलस्थलमय पृथ्वीरूप गोल [स] ०मान-परिमाण-न पृथ्वीचें मान, माप [स] ०मिति-स्त्री (गणित) जमिनीची मापणी, रेखागणित, भूमितींत शास्त्रीय पद्धतीनें चौरस, काटकोन, त्रिकोण वगैरे आकृति काढण्याचे नियम व सिद्धांत यांचें विवेचन केलेलें असतें [स] ०मितिप्रमाण-मितिश्रेधी-मितिप्रमाणश्रेधी-मितिश्रेढी-स्त्री (गणित) जीत कांहीं एका विवक्षित पटीनें संख्या वाढतात किंवा कमी होतात ती पंक्ति, रेखागणितश्रेढी गुणोत्तरानें सारख्या संख्या वाढणें तें जसें- २, ४, ८ १६ इ० [स] ०रमलविद्या-स्त्री जमिनीवर रेघा किंवा आकृति काढून शकुन पाहण्याची विद्या ०रुह्-पु (काव्य) वृक्ष, वनस्पति 'टाण न रुके रगेंदून। कुठारघायें भूरुह जैसा।' [स] ०लोक-पु इहलोक, पृथ्वी मृत्युलोक पहा [स] ०वैकुंठ-पु पृथ्वीवरील वैकुंठ, विठ्ठलाचें (कृष्णाचें, विष्णूचें) नित्य वसतिस्थान असलेलें पंढरपूर इ० क्षेत्र 'सकळ तीर्थांचें माहेर। भूवैकुंठ निर्विकार।' -तुगा २५९१ [स] ०व्यास-पु भूमध्यांतून जाऊन भूपृष्ठास दोहों बाजूंस मिळणारी रेषा ०शलाका-शिर-स्त्रीन जमिनीच समुद्रांत गेलेलें टोंक, जमिनीचा चिंचोळा भाग [स] ०सुर-पु भूदेव, ब्राह्मण 'मानुनि वर्यें स्नातक भूसुर पुजावया उठे भावें।' -मोसभा १९२ [स] ०स्तरशास्त्र-न यांत पृथ्वीवरील जमीन पाणी, खडक यामध्यें होणाऱ्या घडामोडी व संशोधन पृथ्वीच्या उदरांत असलेल्या स्थितीबद्दल व द्रव्याबद्दल माहिती वनस्पति, प्राणी यांचा इतिहास इ० गोष्टींचें विवेचन केलेलें असतें, भूगर्भशास्त्र (इ) जिऑलजी

भूअरी—स्त्री (महानु) उगाळण्याची क्रिया 'अनुलेपना चिया भूअरी। मीं अन्कारातें घानारीं।' -भाए १५९ [भोवरी]

भूक—स्त्री १ क्षुधा, खाण्याची इच्छा २ कामना, स्पृहा ३ (ल) इच्छा, तळमळ 'म्हणौनि आपुलेंचि सुख। पढावयाची भूक।' -अमृ ७ ११५ [स बुभुक्षा, प्रा बुहुक्खा, प भुक्ख, सिं बुख, हिं गु व भूख, उरिया भोक आर्मेजि बुख्व, पोर्तु जि बोक] म्ह० भुकेला कोंडा आणि निजेला धोंडा=चांगली भूक लागली म्हणजे कोंड्यासारखा वचव पदार्थहि गोड लागतो आणि झोंपला मनुष्य आला म्हणजे त्याला धोंड्यावरहि मऊ गादीवर निजल्यापेक्षां चांगली झोंप लागते (वाप्र) ०धरणें-क्रि १ भूक दाबणें, थांबविणें २ भूक तृप्त, शांत होणें, थांबणें. 'चतकोरावर माशी भूक धरती काय?' ०मारणें-क्रि भूक दाबून धरणें, तिची पर्वा न करणें, थोड्याशा खाण्यानें भुकेला मारणें ०हरपणें-अक्रि भुकेचें भान न राहणें भुकेचा कोंवळा असणें-भूक रेटण्याचें सामर्थ्य नसणें 'तो कोंवळ्या भुकेचा आहे' भुकें मरणें-उपाशीं मरणें ०मोड-स्त्री १ हलक्या व थोड क्याशा फराळानें भूक शमविणें, भूक धरणें २ विरजानें भूक थांबविणें ३ वासना तृप्त करून ती थांबविणें; मनशामोड; तृप्ति ४ भुकेची तृप्ति होण्यापूर्वी झालेला अडथळा ०लाडू-पु प्रवासाच्या उपयोगी फराळाचे पदार्थ, शिदोरी सान-लहान लाडू पहा भुकाळ-ळू-वि अन्नासाठीं हपापलेला, ज्याला भूक वारंवार लागते व ती लागली असतां वाळ वटवत नाहीं तो 'तयां दुर्भागाचिय धुरे। भुकाळु जो।' -ज्ञा १६ ३२३ भुकिस्त-वि १ क्षुधित, अधाशी, फार भूक असलेला 'आले कितीत अभ्यागत।जाऊं नेदी जो भुकिस्त।' -दा ७ ५३ २ (ल) गरजवंत, गरजू ३ कंगाल ४ (ल) भुकड, नरड, रक्ष निकृष्ट (जमीन) ५ सुनका, वाळट, अल्प तुटपुंजा; सुटीचें कांहीं नसणारा (देश, गाव, बाजार, धंदा, श्रम, भाडण) ६ भिकार, क्षुद्र; लहान, कवडीमोल (प्राणी, वस्तु) म्ह० भुकिस्त हरू वळवणी उपसतें भुकी-वि थोडीशी भूक राहून जेवणारा म्ह० १ भुकी तो सुखी २ भुकी रार्ही चौथा कोन भुके(बं)गाल-वि दरिद्रि खावयास न मिळणारा, भुकेलेला व गरजू, अत्यंत गरजवंत, दुष्काळलेला, हतभागी, गरीब [हिं] भुकेचा मोटला-पु अत्यंत क्षुधेनें धाधावलेला माणूस, भूक वटवत नाहीं असा मनुष्य भुकेच्या तोंडा-क्रिवि भूक लागली असतां 'आम्हां वहें भुकेच्या तोंडा।' -तुगा (नवनीत पृ ४४८) भुकेजणें, भुकेणें-अक्रि १ क्षुधित होणें २ (ल) उत्कटेनें इच्छिणें, आशा करणें, धाधावणें, हाव सुटणें भुकेला, भुकेजला-वि १ क्षुधित २ अतिशय उत्सुक. 'तोचि एकाया जीव हा भुकेला।' -२६

भूज—स्त्री. १ भुजा, खवध बाहु २ (क्षेत्र मापनांत) एक बाजू (शानाची, जागेची) ३ (रहा) लोहचुंबकाच्या ध्रुवामधील आडवी लोखंडी पट्टी [स भुज]

भूजपत्र—न १ भूर्ज नावाच्या वृक्षाची अंतर्साल २ (ल) अगदीं झिरझिरीत वस्त्र [स]

भूत—वि १ (व्या) वर्तमान क्षणापूर्वी गेलेला काळ, भूतकाळ २ गेलेला, झालेला 'भूत भविष्य कळों यावें वर्तमान।' -तुगा ३११२ ३ (समासांत उत्तरपदीं) झालेला, एखाद्याच्या स्थितींत शिरलेला आणि स्थित असणारा उदा० पात्र-विषय-आधार-आश्रय-सिद्ध-साधन-भूत समासांत पदांतीं ई प्रत्यय लागून कांहीं समास होतात. उदा० कारणी-प्रमाणी-शुद्धी-पवित्री-भस्मी-वशी-द्रवी-भूत इ० [स] (वाप्र) न भूतो न भविष्यति-विलक्षण गोष्ट जें कधीं नव्हतें व

कधीं होणार नाहीं अशी गोष्ट. ०पूर्व-वि पूर्वी झालेला, मागील काळात असलेला, झालेला [स] ०भविष्य-वि १ झालेलें व होणारें २ (व्या) भविष्यकाळीं एखाद्या क्रियेचा व्यापार होउन गेला असेल असा अर्थ ज्या क्रियापदाच्या रूपापासुन निष्पन्न होतो तो (काळ) [स] ०भूत-वि (व्या) भूतकाळीं व्यापार होउन संपला असा क्रियापदाच्या रूपापासून बोध होतो तो (काळ) [स] भूतलें-वि १ अनुभविलेलें, भोगलेलें 'मग जीवें भूतलीं जियें सकळें।' -ज्ञा ११ ५७६ २ झालेलें, होउन गेलेलें 'तरि भूतलें आठवे।' -ज्ञा १३ १२०

भूत—न १ राक्षस, पिशाच, स्मशानात संचार करणारी, झाडावर वास्तव्य करणारी, प्रेतास सजीव करणारी, मनुष्यें खाणारी एक दुष्ट योनि कधीं कधीं देवास, मूर्तीत वास करणाऱ्या चित्रलेस लक्षणेनें हा शब्द लावतात 'पंढरीचें भूत मोठें। मावार्थीया झडपी नेटें।' २ मृताची छाया, पिशाच, समंध 'तीं त्या पाहूं न शकति जेंवि नृहरिमिरजपपरा भूतें।' -मोभीष्म ५१५ ३ (ल) विटलेली खराब झालेली वस्तु 'वाळलें चिळलें तुकडे विटून त्याचें भूत झालेलें' -आमना ८० ४ उपदेवताचा एक विशिष्ट वर्ग, योनिविशेष ५ पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचतत्त्वांपैकीं कोणतेंहि आदितत्त्व 'ऐसीं दोनी भूतें खाये।' -ज्ञा ६ २४० ६ सृष्ट पदार्थ (सजीव, निर्जीव), कोणतेंहि द्रव्य, तत्त्व, कारण 'सोळा सूक्ष्म भूतादि सत्रावा जीव' (पंचकर्मेंद्रियें, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचतन्मात्रा, मन व जीव) ७ प्राणी 'मजयुद्धाभिप्रायापासुनि मार्गे वळेचि फिरवील। ऐसें भूत नसेचि त्रिजगीं..' -मोकर्ण २७५४ ८ (कायदा) खरी, जशी घडली तशी गोष्ट ९ (सोंगट्याचा खेळ) एकदा मारली गेली असून पुन डावात बसलेली सोंगटी [स भू=होणें] ०घालणें-मंत्रतंत्रानें एखाद्याच्या अंगात भुताचा संचार, घरीं भूतबाधा करविणें 'जनाति घालिती भूतें।' -दावि ४८० भूत म्हणतां भूत लागतें, लागावयाचें-भूत म्हणा म्हणजे भूत शिरलेंच, भूत पुढें दत्त म्हणून उभेंच भुतें नाचणें-(घरात, गावात रानात) एखाद्या स्थलाचा भणभणीतपणा दर्शविण्या करिता उपयोग करितात सामाशब्द- ०खे(खे)त-प्रेत-न (व्यापक) भूत, प्रेत, पिशाच, राक्षस इ० [भूत+कत(हि) भूत+प्रेत] ०कोलीत-न पिशाच दीपिका. ०खान-न (ए) जिचे केस मोकळे अस्ताव्यस्त सुटलेले, वस्त्रें घाणेरडीं, आणि स्वरूप भयंकर व हिडिस आहे अशी स्त्री, मुलगी, विद्रूप मूल [भूत+फा खान] ०खाना-पु १ भुतें, पिशाचें आणि वेताळ यांचा उपद्रव असलेली जागा २ भुतें, पिशाचें यांच्या खोड्या, चेष्टा व दुष्कृत्यें भूतचेष्टा (क्रि० उठणें, मांडणें) 'जिकडे तिकडे भुतखाना उठला आहे, दुपारची बाहेर जाऊं नको' ३ भुतांचा समुदाय ४ (ल.) एका ठिकाणीं गोळा झालेल्या मुलांचा जमाव ५ अडाणी लोकांची दंगल ६ भयंकर व हिडिस माणूस ७ (निंदार्थे) घाणेरडी व अव्यवस्थित जागा ८ फ्रीमेसन संस्था [भूत+फा खाना] ०खीच-स्त्री भुताची खिचडी, प्राण्याचा नाश 'नाना युगांतराचीं पाडें। भूतखिचा बोटविलें।' -ज्ञा ११ ३४३ ०ग्राम-पु १ स्थावर व जंगम वस्तू २ पंचमहाभूतांचा समुदाय [स भूत+ग्राम] ०चेष्टा-स्त्री भुताचा खेळ, कृति, चमत्कार (शरीरबाधा होणें, भ्रम होणें, ठेवल्या जागेवरून पदार्थ अकस्मात नाहींसा होणें इ०) [स] ०जात-न जीवमात्र, सर्व प्राणी 'तुवां जन्मौनि पोसिलीं। भूतजातें।' -ऋ ४५ [स] भुतं(तां)डा-पु १ गाजणूक, कुंतरओढ (आश्रयदाते, तगादेदार इ० कांची) २ दंगा, दंगदंग (कामाची) (क्रि० लागणें) ०त्रय-न पृथ्वी, आप व तेज 'लोप आधीं भूतमात्रा। देहींचा देहीं।' -ज्ञा ६ २९८ [स] ०दया-स्त्री प्राणिमात्रावर करावयाची दया ०पति-पु शिव, शंकर [स] ०पीडा-स्त्री भूतबाधा [स] ०प्रलय-पु १ सर्व सजीव व निर्जीव वस्तूंचा नाश, सर्वगत प्रलय २ भुताच्या बेसुमार चेष्टा [स] ०प्रेत-न भूतखेत पहा [स] ०बाधा-स्त्री भुताची पीडा, भुतानीं उत्पन्न केलेला रोग, दुसरी एखादी अनिष्ट गोष्ट [स] ०भाव-पु प्राणिमात्र तेवीं भूतभावीं नाशिवंत। अविनाश जें।' -ज्ञा ८ १७७ [स] ०भावन-वि १ जग ह्या कल्पनेचा आश्रय 'मी ये परीचा भूतभावन्। परी सर्व भूतांसि अभिन्नु।' -ज्ञा ९ ८६ २ जग उत्पन्न करणारा, पालन करणारा [स] ०यज्ञ-पु १ पंचमहायज्ञांपैकीं एक, वैश्वदेवांतील बलिहरण पंचमहायज्ञ पहा २ (विनोदानें) आपल्या वडातील पंचमहाभूतास बलिदान जेवण, भोजन देणें (क्रि करणें) [स] ०वेळ-स्त्री भर दुपार, मध्याह्नकाळ व मध्यरात्र (या वेळीं भुतें बाहेर पडतात) ०वैद्य-वि देवऋषी पंचाक्षरी [स] ०शुद्धि-पूजेच्या, एखाद्या संस्काराच्या पूर्वी करावयाचा एक विधि [स] ०संचार-पु पिशाचबाधा अंगात भूत येणें [स.] ०सृष्टि-स्त्री १ भुताच्या शक्तीनें उत्पन्न झालेली माया, ऐंद्रजाल २ मांत्रिक, जादुगार, गारुडी यांनीं केलेली ठकबाजी, हातचलाखी, नजरबंदी ३ भूतांचा समुदाय ४ पंचमहाभूतात्मक जग पंचमहाभूतांपासून ईश्वरानें उत्पन्न केलेलीं शरीरें मनुष्य पंचमहाभूतें ५ (ल) अकस्मात उत्पन्न होऊन अंतीं नाश पावणारे, भुरभुरणारे अल्पवयी प्राणी (माशा, कांबळ्या, कृमी इ०) [स] भुतांची माई-स्त्री १ अंगात असल्या भुतांचें अपत्य आनें धापणें आणि बरळणें २ मारकंडेश्वर भुतांनीं केलेली धामधूम व गोंधळ '[illegible] भुतांची पर्वणी। अद्याप पाणी नाहीं पडलें।' भुताची खिचडी-स्त्री [illegible] अर्मानींतून निघालेलीं दीनिमान हर ही सर्व संपत्तीशी

अतराळांत उडाल्यासारखी दिसते (६) ह्रैगुन –रासो ५८१. भुताटकी–स्त्री.१ एखाद्याचें वाईट वगैरे करण्यासाठीं भुतांस कांहीं देऊ करून त्यांना उठवण्याची, पाळण्याची, काढण्याची विद्या, धंदा, जादूगिरी चेटूक २ भुतांचा व्यवहार, चेष्टा इ० [भूत+अट्टी (का आटवी=घाळ)] भुताटक्या–क्री–वि भुताटकी करणारा भुताट(इ)णें–अक्रि (राजा) राग इ० मुळें भूत अंगांत संच रल्याप्रमाणें चाळे करणें भूतात–पु (महानु) काळ, यम 'तुज सदा भूतांत तो ही भीय।' –गस्तो ६५ भूतात्मा–पु १ शरीर, देह २ जीवाचें व क्रियेचें उपादानकारण असें मूल भूत तत्त्व, प्राणिमात्रांचा आत्मा ३ ब्रह्म [स] भूताभास–पु जग भासणें, जग या आभास 'आणि भूताभासु आधींच सर।' –ज्ञा ९८० [सं भूत+आभास] भुतारणें–अक्रि (राजा) भुताटणें भुतारा–री, भुतेरा–पुस्त्री भुतें काढणारा, पंचाक्षरी भुतारें–न लहान भूत भूतार्त–वि भुतानें पीडिलेला [स भूत+आर्त] भुतावळ भुताळ–ळें–स्त्रीन १ भुतांची, पिशाचांची जमात (क्रि० उठणें येणें, लागणें) २ (समुच्चयानें) भुतें आणि पिशाचें त्यांचा सर्व गण वर्ग ३ (ल) लुच्चे, सोदे, शठ भिकारी किंवा द्वाड आणि त्रासदायक मुलें यांची गर्दी हलकट लोकांची टोळी (क्रि० माजणें, उठणें, जमणें) [स भूत+आवलि] म्ह० वनाळाचे मागें भुतावळ आहेच भुताळ्या–ळ्या–वि दुसऱ्याचा नाश होण्याकरितां त्यावर भुतें घालणारा, पंचाक्षरी, चेटक्या भूतावळी–स्त्री भुतावळ, भुतांचा समुदाय 'तैसें वीर क्षिधींचे भूतावळी। नेदिजे देहदमनाची वळी।' –भाए ४२३ 'भूतावळी ओंट घोगी।'–दा २० ६ २६ [स भूत+आवलि] भूताविष्ट–वि भूतसंचार झालेला [स भूत+आविष्ट] भूता वेश–पु भूतसंचार, पिशाचसंचार [स भूत+आवेश] भूता हिती–पु देव–पितर–आत्म–ऋण न देणारा –हको [स] भुतेंखेतें नअव भुतें पिशाचें, हडळी, समंध इ० भु(भू)तोंडी–स्त्री १ पंचमहाभूतास म्हणजे देहाच्या घटकांस दिलेला भाग घास, फराळ अल्पाहार (क्रि० देणें) 'भुतांला भुतोंडी द्यावी मग निघावें' २ भूतबळी 'ऐसे आसुरिय प्रकृतीच होंदीं। जे जालें गा भूतोंडी। –ज्ञा ९ १८४ [स भूत+उंडी] भुत्या भुता–पु भवानी देवीच्या भक्ताच्या वर्गांतील एक व्यक्ति, देवीचा उपासक हे गळ्यांत कवड्यांच्या माळा अंगावर तेलकट वस्त्रें आणि हातांत पोत (जळता काकडा) घेऊन भिक्षा मागत फिरतात भुत्याचें झाड भुत्या–नपु एक झाड याचें लाकूड जळतांना प्रकाश पडतो शिंक्या रव्या इ० करण्याकडे याचा उपयोग करतात या लाकडाची रवी पुरली असतां तिला अंकुर फुटतो असे म्हणतात म्हणून या रवीच्या योगानें चेटकांचा प्रतिकार होउन लोणी येतें अशा समजुतीनें लोणी येण्याकरितां हिचा उपयोग करतात भूतोन्माद–पु भूतावेशामुळें उत्पन्न झालेला वेड, यांत रोग्यामध्यें समाधान पराक्रम, शक्ति व हालचाल, तसेंच तत्त्वज्ञान, शिल्पज्ञान इ० आणण्याची शक्ति ही अमानुष असतात या उन्मादाच्या लहरीचा काल ठराविक असतो –योर १ ७१२ [स भूत+उन्माद]

भूतवेश–वेस–वूस–पु एक झुडप

भूतणें–न भूल, मोह –हको –अक्रि भुलणें

भूति–स्त्री १ शिवाच्या ठिकाणीं असलेली व तीव्र आणि मांत्रिक विधींच्या आचरणानें प्राप्त होणारी अलौकिक शक्ति २ मोठेपणा, वैभव, ऐश्वर्य ३ जन्म, उत्पत्ति [स भू=होणें]

भूपकल्याण–पु (संगीत) कल्याण रागांतील एक भेद [स]

भूपाळी–स्त्री १ एक राग ह्यांत षड्ज तीव्र ऋषभ तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात जाति औडुव–औडुव वादी गांधार, संवादी धैवत गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर २ भूप रागांत पहाटे म्हटलेलें पद ३ बंदिजनांनीं गाइलेली स्तुति ४ पहाट म्हणावयाचीं ईशस्तवनपर पदें [भूप+आळविणें]

भूम–न १ धुराचें वाहळ (विशेषत धसरींचें) २ सोनाराकडे घडावयास दिलेल्या सोन्यांतून कांहीं भाग त्यानें स्वाधीनें काढून घेतला असतां त्या सोन्याचें वजन भरून काढण्याकरितां त्यानें त्यांत टाकलेली भर, लोहकीट [स भूमि]

भूम–पु (व) कर्नाटक व द्रविड देशांत विवाहामध्यें वधूवर व वर पक्षाकडील सौभाग्यवती स्त्रिया यांची एक पंगत साधारणत एकपात्रभोजनप्रकार

भूमका–स्त्री गांव शीव जमीन, आगा यांची अधिष्ठात्री देवता [भूमिका]

भूमंगल–वि ज्याच्या उरावर किंवा कटावर चार पांच भोंवरे असतात असा (घोडा), –अश्वप १ ९२ असा घोडा नळाच्या घरीं होता

भूमा–पु १ अभेद बुद्धीनें सर्व पाहणें ऐकणें व जाणणें २ ज्याचा कधीं शेवट नाहीं असें सुख 'तो भूमा म्हणिजे अंतरहित सुख तें।'–यथादी १२ ५३३ [स]

भूमि–स्त्री १ पृथ्वी २ जमीन जमीन शब्दाच्या बहुतेक सर्व अर्थीं हा शब्द आढळतो पुढें पहा ३ (भूमिति) बहुकोणाची बैठक, पाया सामान्यत पाया ४ मूळ मुळ आधार कवण भूमि हें न चोजवे। –ज्ञा १० ४३ ५ मजला माळा भूमी निर्वाळिलिया पुरा। प्रासादु जाहला।'–ज्ञा १८ ३९ ६ स्थान 'आणि प्रकृतिजन्म–। भूमिका यया।' –ज्ञा १४ १३८ [स] सामाशब्द– ०कंप–पु भूकंप धरणीकंप [स] भूमिका–स्त्री १ पृथ्वी २ नाटकांतील वेष रंगभूमीवर दाखविलेल्या सोंगाचा वेष सोंग ३ स्थल (क्रियेचें) रंग, रंगभूमि; रणांगण ४ आधार जागा, आश्रा,

यार। ‘ प पाणियाचिये भूमिके। पाणी तळपे कौतुकें।’ –ज्ञा १३ ६०९ ५ वेळ ‘ अगा मावळलेनि अर्के। सध्येचिये भूमिके। ज्योतिर्दीप्ती कौतुकें। दिसे जैसी।’ –ज्ञा १८ ४२५ ६ अवस्था ‘तो आपवीयाचि भूमिका–। सर्व चाले।’ –ज्ञा १८ १०४३ ७ पायरी, मजला ‘ अभ्यासीं प्रथम भूमिका।’ –एभा १३ २५५ ८ स्थिति ‘तैसा आवडतिये भूमिके।’ –अमृ ७ २६० [सं] ०गत–वि जमिनींत पुरलेलें ‘ न सापडे झालें भूमिगत धन।’ –तुगा १६४० ०ग्रस्त–वि १ पृथ्वीनें गडप केलेला, जमिनींत गडप झालेला २ जमिनीनें ताब्यात घेतलेला, पुरलेला ‘द्रव्याचे चार भाग करावे. एक भूमिग्रस्त, एक धर्म, एक व्यवहार, एक आप्तविषय खास ’ [स] ०जा–स्त्री सीता, जानकी [स] ०तल–न भूपृष्ठ [स भूमि+तल] ०तैल–न खडकतेल, घासलेट राकेल, पेट्रोल. [स] ०देव–पु ब्राह्मण ‘ पूजनहि घेत नाहीं का? हो! या भूमिदेवदासाचें।’ –मोसभा १ ९७ [स] ०धर–पु भूधर, पर्वत [स] ०निक्षेप–पु जमिनींत पुरून ठेवणें ‘भूमिनिक्षेप जे करूं जाती।’ –एभा २३ १३४ [स] ०भार, भूमीस भार–पु १ पृथ्वीवरील (पातकी लोकांचा) भार ‘हरितिल सवाहि भूमिभारा हे।’ –मोकर्ण ४६ १४. २ अतिशय दुष्ट, कवडीमोल मनुष्य ‘भूमिभार जालों केवळ। हें तू कृपाळ जाणसी।’ [स] भूमिया, भूमा–म्या–पु १ जमिनीचा मालक २ गावचा मूळचा रहिवासी, फार दिवसाचा रहिवासी, गावचा मुख्य पाटील, पाटील वगैरे हक्कदार (गुजराथेंत व राजपुतान्यांत) ३ भिल्ल जातीचा चौकीदार ४ (संयुक्त प्रांतांत) एक ब्राह्मणाची जात [स भूमि भूमिज] ०रुह–पु वृक्ष ‘ अभग्य भूमीरुह हा चढाया।’ –सारुह १ ६२ [स] ०शयन–शय्या–नस्त्री जमिनीवर निजणें [सं] ०सुर–पु ब्राह्मण, भूमीवरील देव ‘ तें मज सांगुनि तूंहि म्वयशें तो जेंवि भूमिसुर साजे।’ –मोसभा २ १००

भूय—स्त्री (गो) (ल) तळघर, नि संतान

भू-भूंय—स्त्री १ पृथ्वी २ जमीन भुई ‘ जो भुंईमेणें पळों जाये। तो जेथें पळे तेथें भूये।’ –एभा २ ५१२ जमीन शब्दाखालीं दिलेल्या सर्व अर्थी योजतात [स भू, प्रा भुई] ०कादा–पु (गो) भुईकांदा, औषधी वस्तु ०घर–न (कों) भुयार तळघर ०मूग–पु एक वद भुईमूग पहा

भूय —क्रिवि पुनःपुन [स भूयस्]

भूयसी—स्त्री १ धार्मिक विधीच्या शेवटीं, जमलेल्या सर्व ब्राह्मणांस द्यावयाची दक्षिणा २ मोठाल्या देणग्या (सर्वसाधारण आर्थिक अडचणीच्या वेळीं वारंवार पुष्कळांस दिलेल्या) [स]

भूर भुरी—स्त्री १ ज्यामुळें रोपट्यांत भुरकट भुकट दिसणें असा रोग, झाडपांवरील भुरी, भुभुरावरील थर, पातळ पांढरा पडदा २ शाड्ड –वि १ भुऱ्या रंगाचा, भुरा २ क्षणभंगुरता ‘ दिसे तें तें भूर दादा सांगो काय अर्ती।’ –भज ४१ [सं अभ्र?]

भूरेवडी—स्त्री एक ल्हान झाड

भूर्ज—पु वृक्षविशेष हीं झाडें हिमाल्यावर सापडतात याची साल कागदापेक्षाहि अधिक टिकाऊ असते [स] ०पत्र–न १ भूर्ज वृक्षाची आंतरसाल हिंदुस्थानातील बरेच प्राचीन ग्रंथ भूर्ज पत्रावर लिहिलेले होते सौगंधिक व जंतुनाशक गुणहि याच्या अंगीं आहेत २ (ल) विरलेला कपडा ३ अतिपातळ कागद [स]

भूल—१ (वाई) एक वनस्पति –मसाप ३ ३ २ गुरांचा एक रोग –शे ६ ४६

भूल-लि-ली—स्त्री १ गुंगी, बेशुद्धपणा (मादक पदार्थांच्या सेवनानें उत्पन्न झालेला) २ मतिमांद्य, मनाचा गोंधळ, घोटाळा, बुद्धिभ्रंश, भ्रम (क्रि० पडणें, घालणें) ‘ तरी चितलें जैसें भुली। पिसें आलापु घाली।’ –ज्ञा १८ २६ ३ चूक, विस्मरण [हिं] भूलथा(ता)प–स्त्री फसवणूक, ठकवणूक, मन चंळविण्यासाठीं केलेली हिकमत (क्रि० देणें) थाप पहा. [भूल+थाप] भू(भु)लभूलैया–स्त्री एक प्रकारची चतुष्कोणी किंवा वर्तुलाकार केलेली, व्यूहाप्रमाणें रचना, चार चंद्र व चार बिंदु यांच्या जुळणीनें साध्य होणारी रचना याची मख्खी माहीत नसेल तर आंत सापडलेल्या मनुष्यास बाहेर पडणें कठिण जातें

भूषण—न १ अलंकार (शब्द व ल), भूषविणारी, मंडित करणारी, शोभविणारी कोणतीहि वस्तु (रत्न दागिना, सद्‌गुण, सुलक्षण, गुण, विद्या) २ अलंकार, भूषण, शोभा ३ अलंकृत, मंडित स्थिति ४ मंडन, शोभन (शब्द व ल) [स भूष्] ०दूषण–न सिद्ध करणें आणि असिद्ध करणें, वादप्रवाद, खंडण मंडण स्थापणें व टीका करणें (पंच, प्रमेय ६०) [स भूषण+दूषण] ०प्रद–वि शोभादायक [स] भूषविणें–उक्रि मंडित करणें, शोभविणें, अलंकृत करणें (शब्दश व ल) भूषा–स्त्री भूषण पहा ‘ धाडा भूषा वसनें दासी–दासाश्व–हस्ति–रथ–रत्नें।’ –मोहरिश्च ८६ ४० [स] भूषार्ह–न भूषण भूषित–वि अलंकृत शोभविलेला

भूस—पु (गो) वेतन [फ मुश] भूस–माप–कापणी–स्त्री (गो) ज्यण व हजामत

भू-भूंस—न १ भुसकट तूस २ (ल) क्षुद्र पदार्थ ‘मोक्ष त्याच हरीं भूस। –एभा २० ४१० ३ भुंगा, कीट (लिहीलेल्या कागदाचें) ४ पान्याविषयीं सामान्य शब्द ‘ ताडाच्या भुसात मोत्या की किरण्यास सापडा ’ ५ भुसका पहा [स तुष व भूशि गु भुसो, भुस, प भुस हिं भूस, भुस, सिं भुहु, भुसो; मैथि भुस (प्राण पदार्थ)] ०द्र० बारबार बान्द भुसाचा चिठी. ०भरणें–पदार्थ कुटून, मारणें, धोपटणें भुसानें

अंग भरणें-१(ल) गवर असणें (सावकारापुढें प्रतिष्ठा मिरविणाऱ्या काळपातील भुसानें अंग भरलेल्या कुळास किंवा कुणब्यास त्याला भरपूर उत्पन्न झालें या अर्थानें म्हणतात) २ पुष्कळ संपत्ति असणें त्यामुळें फुगणें भुसके लाडू-पुअव १ लाकडाच्या भुसाचे लाडू (दिसण्यात लाडवासारखे, पण खाऊ लागल्यास निरुपयोगी यावरून ल) २ नकली भाषण किंवा कृत्य भुसा-पु १ भुसकट (बाड वगैरेचें) २ गुळाचा एक प्रकार -शे ७ ८९

भृकुटी—स्त्री १ भ्रूसंकोच, भिवया चढविणें, आठ्या पडणें (प्र) भ्रुकुटी २ भिवई 'भ्रुकुटि वक्र करुनि बघत।'-सौभद्र [स] ०भंग-पु कपाळास आठ्या घालणें, रागाची दृष्टि (क्रि० करणें) [स]

भृंग, भृंगराज—पु भ्रमर, भुंगा [स] भृंग(गि)राज-पु १ माका, हा औषधी आहे २ एक पक्षी काकाक्वा भृंगिराज होणें-एका पिसानें मोर होणें

भृंगा-गी—स्त्री भाग [स भृग]

भृंगी—पु एक शिवगण [स]

भृगु—पु १ शुक्र २ पर्वतादिकाचा उच तुटलेला कडा [स] ०पतन-न कड्यावरून पडणें 'कीं भृगु-पतन तसें हें जें तू करणार त्या अरीत रण।'-मोकर्ण २६ २८ [स.] ०पात-पु डोंगरावरून करून घेतलेला स्वतःचा कडेलोट [स] ०वार-वासर-पु शुक्रवार [स]

भृति भृत्या—स्त्री १ मजुरी, पगार, भाडें २ पोषण [स भृ=पोसणें] भृत्य-पु १ मोलकरी, मजूर वेतन घेऊन काम करणारा २ सामान्यतः चाकर 'स्वामिभृत्यावा न करी। सवाडु काई।'-ज्ञा १८ ८५ ३ भक्त [सं भृ=पोसणें] म्ह० भृत्यकृत राजनि=चाकराच्या कृत्याचा सर्व मान, अपमान धन्याला मिळतो

भृशुंडी—स्त्री एक शस्त्र 'मुद्गर चक्रें भृशुंडीसी। -जै १८ ८५ [स]

भृष्ट—वि भाजलेला. [स भ्रस्ज्]

भें—न १ भय, भीति 'प्रकट न तें वृत्त करी जाणो होईल त्या स्वनिंदिला भें।'-मोवन ७ ८७ २ भयाचें कारण धोका [स भय] म्ह० हीं तों भें, हजार तों बाजार लाख तों काख भेणें भेनें भेन-क्रिवि भीतीमुळें, भयाच्या प्रभावामुळें 'सर्वा भेनें जावें पण प्रारब्धा भनें कोठें जावें देण्याभेन मला सुचत नाहीं' म्ह० गोड गारा अमन्या तर बोल्या भनें न उरत्या भेडर-उरें-न भय भीति 'हें भवा भेउरें। आघवेंचि।'-ज्ञा १२ १०४० भेकट भेक(का कु)ड-वि भित्रा भेकणा-वि १ कुरूप २ भसुर. -दार

भेक—न बेडूक 'स्मरादि रिपु मन्मनीं अहि न काळ भेका कमे।'-केका २१ [स]

भेग—न तुकडा, चीर, फाक फोड भेकणें-सक्रि चिरणें, (पदार्थाची) फोड काढणें [भेग] भेकल-न (कु) तुकडा.

भेकणें—अक्रि (रडणें या शब्दाबरोबर प्रयोग उदा० रडणें भेकणें) रडणें, रडून आकांत करणें भेकाड पहा [ध्व]

भेकर-रें—न हरिणाची एक ल्हान जात 'जखुक चितळे रोही भेकरें कुरवाळुन धरणें।'-ऐपो ३१०

भेकाड—न वासलेलें तोंड (विह) भोंकाड पहा

भेग, भे(भें)गर, भेगळा-ळी—स्त्री चीर फट, तडा [स भिद्, भेदक, प्रा भेणग] भेगलणें-अक्रि उलणें, चीर पडणें, तडकणें (जमीन, हात, पाय इ०)

भेज(झ)ड—वि १ लाजाळू चारचौघात बोलणें, चालणें ० विषयीं धैर्य नाहीं असा २ भितरा, भेकड [भें देप्रा भेज्ज=भीरु]

भेट—स्त्री १ गाठ, माणसांचा संयोग, मुलाखत २ परस्परांची गाठ घेतांना दिलेलें आलिंगन, मिठी ३ मोठया मनुष्यास भेटावयास गेलें असता द्रव्य, वस्त्र फळें इ०चा दिलेला नजराणा ४ श्रेष्ठास किंवा इष्टमित्रास दिलेली देणगी, उपायन, बक्षीस [देप्रा भिट्ट, हिं] ०बकरा-पु १ (ल) कोणी सरकारी अमलदार, देशमुख आपल्या गावीं आला असता त्याला गांवकामगार, गावकरी देतात ती भेट वगणी २ ल्पांत वधूची आइ, वराच्या आईला ल्पास नेताना किंवा रासनहाणाच्या वेळीं देते तो नग्र वाण्याचा मान (वरील प्रसंगीं प्राचीन काळीं प्रत्यक्ष बकराच देत) [भेट+बकरा] ०मलाई-स्त्री (ना) भेटगाठी, बोलणें इ० भेटणें-अक्रि १ एखाद्याकडे मुद्दाम काहीं कारणासाठीं जाणें, मुलाखत करणें, गाठ घेणें २ आलिंगणें, कवटाळणें ३ यदृच्छेनें कोणी कोणाला दिसणें, गाठ पडणें ४ (खा व) मिळणें; पावणें 'मला अमुक पैसे भेटले' भेटतखेवो-क्रिवि भेटतां क्षणीच 'जीवीं बाधे उदका। भेटतखेवो।' -ज्ञा १४ ९५ भेटविणें-सक्रि १ गाठ घालून देणें, संयोग करून देणें २ कवटाळविणें ३ अर्पण करणें 'बोधानि पाचाळ नरेश्वर। भेटवी उपायनें अपार। -मुआदि ४५ ६६ भेटाभेट-स्त्री परस्परातील भेट आलिंगन इ० [भेट द्वि] भेटि-टी-स्त्री १ (काव्य) भेट मुलाखत गाठ 'भेटी लागी पंढरीनाथा। मनालागी तळमळ वेथा।' २ नजराणा देणगी 'गोडी याची भज बहु भेटि उदरा। तुला गमे थोडी।'-माकृष्ण ८१ १६

भेड—न भय भीति 'हा ठेवीवन्ही वियोगभडें। जे बाळ हरि जगावेवडें।' -अमृ १ ६ -वि (काव्य) भित्रा भेकड म्याड 'ऐसिया जी विषयभडा। नाहीं निजबोधु, धडफुडा।'

-एभा ६ २१ [स भी-भेवड, प्रा भेड] ०चित-वि धैर्यहीन ०पण-न भित्रेपणा, भ्याडपणा 'बोध न करवे परिपूर्ण। हें भेड पण झात्याचें।' -एभा २९ ८२९ ०स(सा)र, भेडसारु-वि (काव्य) भित्रा, भ्याड भेडसावणें-न पक्षी, पशु इ०स शेतांतून हाकलून लावण्यासाठीं करतात तें मनुष्याकृति बाहुलें, बुज गावणें भेडसाविणें, भेड(डा)विणें-सक्रि १ भिवविणें, भीति दाखविणें 'यदुभी व्याली अभेद्य प्रबळ परम जे यादवा भेड सावी।' -मोकृष्ण ७६ ४ २ धमकी देणें भेडका-वि भित्रा भ्याड. 'ऐसा मी विश्वमूर्ती। भेडका जाहलों।' -ज्ञा ११.३८६

भेंड—पुन १ बोरू, जोंधळा इ०चें ताट, यातील भुसभुशीत आणि मऊ गाभा २ (ल) भुरभुर जळणारें, हलकें लाकूड. ३ सावणीसारखा साखरेचा केलेला एक खाद्य पदार्थ ४ -न (राजा) होडयातील गू ५ -न मासे धरण्याच्या जाळयाच्या शेवटास लावलेला तरंगणारा लाकूड इ०चा तुकडा, बोयरा ६ -पु कानाच्या पाळींत दागिना घालण्यासाठीं पाडलेलें भोंक मोठें करण्यासाठीं त्यात घातलेला बोरू इ० चा तुकडा (क्रि० घालणें) ७ (कों) चिवट व हलकें असें गाडया इ० करण्यास उपयोगी एक लाकूड 'तो वाढोनि मोडला। भेंड जैसा।' -ज्ञा १८ ५७५ (गो) पारसा पिंपळ

भेडर्‍या—वि (व) ठेंगू व किडकिडीत बांध्याचा (मनुष्य).

भेडणें—अक्रि आम्यापाटया, विटीदांडू इ० खेळात खेळा डूंची वाटणी करताना दोन दोन खेळाडूंनीं भेडतूकडे जाणें भेडतू-तो, भेडू-पु १ आट्यापाट्या, विटीदांडू इ० खेळातील गडी व दून घेतवळचा एका पक्षाचा नायक भिडू पहा २ (तिरस्कारार्थी व विनोदानें) सभा, समेलन इ० चा अध्यक्ष, मुख्य

भेडलोमाड—पु (कु) माडाचा एक प्रकार

भेडस—स्त्री (गो) जाभळाच्या झाडासारखें एक इमारतीच्या उपयोगी जगली झाड.

भेडस(सु)णें, भेरसुडणें—सक्रि भिडसणें, भिडसुडणें पहा

भेंडा—पु १ (इमारतीच्या उपयोगाची) मातीची कच्ची वीट, मातीचें ढेकूळ 'संसप्तसत झाला मन जसा सागरोदरीं भेंडा।' -मोकर्ण ३० २७ २ घोडयाच्या गुडघ्यावर होतं ती गांठ, भेंडी ३ मुद्दल तुंबून फुगलेली रकम, ढीग (व्याज, कर्ज इ०ची) (क्रि० असणें, करणें, घालणें, असण, वाढणें, फुगणें, फेडणें, पिटणें).

भेंडा—पु. १ एक वनस्पतिविशेष २ त्याचें फळ ३ लाकूड पोखरून खाणारा एक किडा भेंडा लागणें-भेंडावणें-भेंडा नांवाच्या किडयानें लाकूड, झाड इ० खाल्लें जाणें भेंडाळणें-अक्रि १ स्न, पोपसें होणें २ अशक्त, कमजोर होणें (अवयव).

भेंडा—पु (गो) कबर भेंडाक धरप-अक्रि (गो) क्रमरेस धरणें भेंडावप-अक्रि (गो) समोग करणें

भेंडी—स्त्री १ एक फळभाजीचें झाड व त्याचें फळ २ भेंडा अर्थ २ व ३ पहा ३ रानटीचें एक झाड, भिरड ४ ज्याचें लाकूड तांबूस रंगाचें असतें असा एक वृक्षविशेष ह्याच्या पुष्कळ जाती आहेत [विप्रा भिंडिया। हिं भटा] ०चीज-न भेंडीचें बीं हें क्वठा उपधान्यापैकीं एक आहे. भेंडवडा-पु (व) भेंडीचा वडा, एक खाद्य पदार्थ

भेडु(ड्ड)का—वि १ भयभीत २ भेकड, भितरा

भेडुसान—पु (गो) बहिरेपणा

भेंडो(डा)ळें, भेंडो(डा)ळा—नपु गुडाळी, सुरळी, वळकटी (कागद, दोरा इ०ची) 'तुका म्हणे तोयें आपुलें भेंडोळें।' -तुगा १०२९ बिंडोळें पहा.

भेंडोळें—न (हे मराठवाडा) जाड थालिपीठ. धापडा-डें पहा

भेण—न भय, भीति 'मग भेणें भेणें जैसें। सुखीं झाला धांवयाचेनि मिसें।' -ज्ञा ११ १८३ ०भेण-क्रिवि भीतभीत 'मग तैसाचि भेण भेण। पुढती जोडहूनि चरण।' -ज्ञा ११ ४९०. भेणें-अक्रि भिणें, भीति वाटणें. -क्रिवि भीतीनें 'तदिदर खग भेणें वेगळाले पळाले।' -र १० भेणेंभक्ति-भीतीनें केलेली परमेश्वराची भक्ति भेणेंभाव-पु भीतिजन्य ईश्वरभक्ति, भेणेंभक्ति

भेणीस—स्त्री (कु) बहीण [स भगिनी, प्रा भइणी]

भेत, भेतक, भेतकूल—नस्त्री फळ, लाकूड इ०चा तुकडा, चीर, फाक, फोड, चिरफाळी, ढलपा भेक पहा -न १ (गो) बांबूचें चपटें पातें बीळ पहा २ (कु) मीठ वगैरे लावून सुकविलेली आम्याची फोड [स] भेतणें-सक्रि (पदार्थाच्या) लम्या चिर फळपा, फाकी काढणें भेतलणें-अक्रि (राजा) उभें फाटणें, चिरलें, भेगलेलें जाणें भेतळ-ळा, भेताळ-पु (राजा) जळणाकरिता फोडलेलें लाकूड, सर्पण, लाकडाचा जाड, लांब ओंडा (विरू) भिनळा पहा भेताळा-पु (राजा कु) मोठी भेग, चीर, फट

भेद—पु १ विभागणें, वेगळे करणें, गडी फोडणें, विभक्त करणें (क्रि० करणें). २ विभागलेली, वेगळेपणाची स्थिति ३ अलग होणें, वेगळेपणा, पृथक्‌पणा; भिन्नता 'शिळा स्फटिकाची न पालटे भेदें। दाऊनिया छंदे जैसी तैसी।' -तुगा १३ ४ फरक, अंतर, दुजा भाव तुज मज जननी हा सर्वथा भेद नाहीं।' -सारह २ १०४ ५ फरक करणें, वेगळेपणा करणें, भिन्नता करणें, दुजाभाव (क्रि० करणें) ६ वर्ग, जाति, प्रकार, विभाग, तऱ्हा जरी वेदें बहुत बोलिलें। विविध भेद सुचिले।' -ज्ञा २ २६० ७ मतभिन्नतेमुळें आलेले विघुर, बेबनाव, फाटाफूट, विरोध 'स्त्रांतील एक फुटकी ववरी। भेद पाडी श्रुद्धाभी।' -एभा २३ ३५४ ८ वैर, स्नेह नाहींसा करणें, शत्रुस मिळण्याच्या पार

प्रकारापैकी एक साम, दाम, दंड पहा ९ एखाद्या गोष्टीपासून परावृत्त होणें, माघार घेणें, मन इ० त झालेला बदल, पालट 'हा चाकरीस कबूल झाला होता तुम्ही ह्याचा भेद केला म्हणून राहीनासा झाला ' १० गुप्त बातमी, रहस्य, फितुरी दिल्लीचा भेद झाइन मजपाशीं आहे ' -भाव २८ ११ (तत्वज्ञ न) फरक, वेगळेपणा, भिन्नता ह्याचे तीन प्रकार आहेत– स्वगतभेद (उदा० आंब्याच्या पानाशीं मंजरी भिन्न आहे), सजातीयभेद (उदा० आम्रवृक्ष हा बकुलाशीं भिन्न आहे); विजातीय भेद (उदा० वृक्ष हा दगडाशीं भिन्न आहे) 'विजातीय भेद ते टाकीं। नसे सजातीय भेद् काहीं। स्वगतभेद् तोही नाहीं। भेदशून्य पाहीं ये रीतीं। ' -एभा ९ १९२ १२ (व्या) कर्ता काहीं क्रिया स्वत करतो किंवा दुसऱ्याकडून करवितो किंवा ती क्रिया करण्याचें कर्त्याला सामर्थ्य आहे हे अर्थ दाखविणारी क्रियापदाच्या रूपात केली जाते ती भिन्नता ह्याचे मूळरूप, प्रयोजक व शक्य असे तीन प्रकार आहेत [स भिद्= फाडणें] ०अर्थ भेदार्थ–पु दुसरा हेतु, खरें स्पष्ट न करतां दुसरेंच सांगणें 'तरी तुम्हाम भेद अर्थ कासयास दाविले। ' -कचेसुच ५ ०त्रय-त्रितय–न भेद अर्थ ११ पहा 'तैसा मी पूर्ण पुरातन भेदत्रय नाहीं।' -दंप १०४ [स] ०दृष्टि–बुद्धि–स्त्री (हें माझें हें दुसऱ्याचें, कार्य निराळें, कारण निराळें इ०रूप) दृष्टीची भिन्नता; निराळेपणा [स] ०प्रत्यय–बुध्दि–पुस्त्री १ ब्रह्मापासून सृष्टि अगदीं स्वतंत्र आहे असा विश्वास मत द्वैतवाद २ भेददृष्टि पहा [स] ०भाव–पु भिन्नत्वाची बुद्धि परकेपणाची भावना मग ते पाषाण सहसाही। भेद भाव न धरिती। ०युति–योग–स्त्रीपु (ज्यो) योगात सूर्य व खस्थ पदार्थ ह्यामधील दक्षिणोत्तर विवर त्यांच्या त्रिज्यांच्या बेरजेपेक्षा कमी असलें म्हणजे त्या खस्ताचें बिंब सूर्यबिंबाच्या आड येतें असा योग -सूर्य २४ ०वाद–पु परमात्मा आणि विश्व भिन्न आहेत असें तत्त्व किंवा त्याचें समर्थन, द्वैतवाद [स] ०वादी–पु भेदवादाचें समर्थन करणारा, द्वैतवादी भेदक–न (कों) सुपारीचें खाड -वि भेद करणारा, विभक्त, पृथक् करणारा 'दक्ष धूर्त योग्य तार्किक। सत्य साहित्य नेमक भेदक। ' -दा २ ८ १३ [स] भेदणें–सक्रि १ विभागणें, विभक्त करणें, वेगळें करणें (शब्दश व ल) 'मग भेदिलें गुणीं तिहीं। ' -ज्ञा १७ १९९ २ छेदणें, फाडणें, कोरणें जैसा भ्रमर भेदी कोडें। मल्तैसें काष्ठ कोरडें।' -ज्ञा १ २०१ ३ फरक, दुजा भाव करणें ४ (औषध, विष इ० शरीरात) भिनणें, जिरणें मिसळणें ५ आपल्या पक्षाकडे वळविणें, बुद्धिभेद करणें फितूर करणें 'तुज भेदिलें परानीं स्पष्ट म्हणुनि बोल्सी असें खोटें। ' -मोकर्ण २७ ४७ ६ मारणें 'त्यासमयीं धुराजें धरिला भरावया शर क्षितिला।' -मोमन्त्ररा उत्तरकांड ३७० ७ टोंचणें चापच्छेदी भेदी मर्मी निर्मी घडींत शतमाया। -मोभीष्म ८ २३ भेदन–न भिन्न वेगळें करणें, पृथक् करणें [स]

भेदनीय–वि विभक्त, वेगळें, पृथक् करण्यास योग्य, लायक [सं] भेदाभेद–पु भिन्नभाव, भेदभाव, भिन्नता, फरक 'ब्रह्मस्वरूपीं काहीं भेदाभेद नाहीं। '[भेद+अभेद किंवा भेद, द्वि] भेदि(दी)फ–वि हृदयापर्यंत खोल जाऊन पोंचणारें (वेदांतपर व गूढ अर्थाचें गाणें, पोवाडा, लावणी इ०) 'टाळ, वीणा, पखवाजावर गोड भजन करावें अथवा भेदिक लावण्या गाव्या ' -खेया ५७ भेदित–वि विभागलेलें, भिन्न, वेगळें, विभक्त केलेलें [स] भेदी-भेद्या–पु १ गुह्य, मर्म, अंतस्थ गोष्टी जाणणारा (राज्य, स्थळ, कामधंदा इ० च्या) २ असल्या गुह्य गोष्टी फोडणारा, भेद करणारा, फितुरी 'आधीच शहर खाली आणि नजीबखान तो केवळ भेद्या ' -भाव २६ भेद्य–वि भेदावयास योग्य, शक्य, फोडण्यासारखा; विभागण्यासारखा [स]

भेदड—वि भितरा, भ्याड [भे, भय]

भेदर–री—नस्त्री (व) बिरवांगें, टोमाटो

भेदरणें—अक्रि (एकाच स्थितींत राहिल्यामुळें गात्र इ०स) बधिरता येणें (गो) भेन्योंचें [बधिर]

भेद(दा)रणें—अक्रि भिणें, घाबरणें, भीतीनें गांगरून जाणें, भयभीत होणें, भांबावणें [भें] भेद(दा)रा–पु १ भय, भीति, काळजी (क्रि० सुटणें) 'विद्युत्पातें अति भेदरा। पक्षीशतें दाविती। ' -मुआदि ६ ४८ २ दहशत, वचक, धडकी, धास्ती; दरारा (क्रि० घेणें, बसणें, होणें) भेभि(भी)स्त–वि भितरा, भ्याड, भेकड 'त्यात आम्ही भेभिस्त तुशीं बोलाया वाटभय।' -होला १८० [भयभीत]

भेंवचें—अक्रि (गो) मेंढरानें ओरडणें [ध्व]

भेर—स्त्री (राजा) भेग, चीर, फट

भेर—स्त्री बोरीचें झाड, बोर पहा

भेर, भेरी—स्त्री १ मोठा नगारा, नौबत २ कर्ण्यासारखें एक वाद्य ३ (ल) ढेर, फुगीर पोट ४ झाडाचें पुढें आलेलें खोड ५ अतिशय मोठा दगड [स भेरी]

भेरका—वि (व) तिरळ्या नजरेचा

भेर(ल)गा—पु वृषण सुजून तें खालीं लोंबण्याचा विकार अंडवृद्धि, अलगैळ (क्रि० उतरणें, ओसरणें, बसणें) [भेला=गोळा]

भेर(रू)ड—न १ झाड, फळ इ० पोखरून नासाडी करणारा किडा (क्रि० लागणें) २ या किड्यामुळें झाड इ० स उत्पन्न होणारा रोग ३ (ल) ज्यात शरीर झिजत जातें असा रोग ४ (ल) सावकार इ०चा पैशासाठीं लागलेला तगादा (सामा) कटकट, तगादा (क्रि० लागणें) [प्रा] भेर(ड)डणें–अक्रि भेरड नावाच्या किड्यानीं झाड पोखरलें जाणें

भेरड—न डोळ्यांतील गू मळ

भेरंड—स्त्री एक वृक्ष व त्याचें फळ भिरंड पहा भेरं डेल-न भेरंडाच्या फळाचें तेल, भिरंडेल

भेरडा—पु बेहेडा पहा

भेरला(ली)माड, भेलडामाड, भेरळ, भेरळीमाड, भेल्लामाड—पु माडाची एक जात, सुरमाड

भेरा—वि १ (राजा) बहिरा, बधिर कानाचा २ बधिर, सुन्न, निर्जीव, संवेदनाशून्य [बधिर] भेरकट-वि किंचित बहिरा, बहिरट भैरवाची सेवा असणें-बहिरा असणें

भेरा—पु १ (व) आडवे उभे दोन लाकडाचे तुकडे एकत्र जुळवून आणि मध्यभागीं भोंक पाडून त्यात एक उभा दांडा लावलेले चक्रासारखें, दोरीस पीळ देण्याचें साधन २ (व) सागाराचा उथळा ३ (व) फक्त तुंबा व आरे लाविलेला चाकाचा भाग

भेरता भेरवात—स्त्रीपु स्थूलता आणणारा एक वातविकार

भेल-ली—स्त्री (कों) गुळाची ढेप थापटी (व) भेलवी

भेल—स्त्री १ मिसळ, मिश्रण, भेळ २ भरतीला घातलेली, मिसळलेली वस्तु [प्रा भेल] भेलण-न भेल अर्थ २ पहा भेलणें-उक्रि मिसळणें, एकत्र करणें, मिश्रण करणें.

भेलकंड-कंडा-डी—नपुस्त्री झोकांडी, झोक (क्रि० जाणें, खाणें) भेलकंडणें-अक्रि झोकांडी जाणें, अडखळत, हेलकावे खात चालणें

भेला—पु १ कडवा, सरम, गवत इ०चें लांबच लांब वेटोळें, गुंडाळा ओलावा, लोणा यापासून धान्याचें रक्षण व्हावें म्हणून हा पवांत धान्याभोंवतीं घालतात (क्रि० घालणें, बांधणें बसविणें) २ (व) भेल्ना पहा ३ ढेप, रास, गोळा (गूळ साखर लोणी, खवा इ० चा) 'द्वारीं गुळाचा भेला। रसना चाटीतमे ज्याला।' —यथार्दी २ ३६८ 'आर्धीच नैषधकथा नवनीत भेला।'—२ २६

भेलाडा—पु (कु) लहान मुलास द्यावयाच्या बाळ औषधातील बाळगर्भीतील समुद्र फळ

भेलोंड—न (व) जबरदस्त दु ख संकट

भे-भेव—न भय, भीति (क्रि० वाटणें, लागणें) 'तव शाखा कडाडली भेवो। नाना खेचर पळाले। —मुआदि ५ ११४ [स भय] भेवाडणें-सक्रि (व) भेडसावणें पहा

भेश-स—स्त्री तुकडा भाग भाग -न (व) भेस्कूट

भेश-ष-स—पु १ पोशाख पेहेराव वेष २ पोषाखाची तऱ्हा ३ सोंग रूप वय ऐसे नाना भेष घउनि हिंडती। पोटा साठीं घेती प्रतिग्रह।' —तुगा २८३८ [स वष, प्रा वस, हिं पं भेस]

भेषज—न औषध [स.] भेषजी-पु. औषधें विकणारा; पसारी

भेषयाळें—वि (कु) ज्याच्या भेशी, भेषी काढता येतील इतकें लून झालेलें (शहाळें)

भेषावण—सक्रि (गो) भिवविणें, भेडसावणें

भेसक—वि मिश्रित, मिसळलेलें 'रजचि तमभेसक। तेथ शूद्र ते गा।' —ज्ञा १८ ८२९

भेसर—वि भितरा, भ्याड, भेकड [भय]

भेसळ—स्त्री मिश्रण, मिसळ, भेळ भेसळणें-अक्रि मिसळणें, भेळणें मिसळणें पहा 'पाटीं तेवेंचि तो भेसळला। तव शब्दाचा दिवो मावळला।' —ज्ञा ६ ३१४

भे(भें)सूड-सूर—वि १ भितरा, भ्याड २ भयंकर, भीति प्रद, मसाण, अकाळविकाळ [भें]

भेळ—स्त्री भेसळ, मिसळ भेल पहा [हिं] भेळाभेळ-स्त्री मिसळलेली मिश्रित स्थिति भेळणें-उक्रि मिसळणें, भेल्णें

भेळा—पु १ भेला अर्थ १ पहा २ एक जंगली वृक्ष

भैण, भैणुली—स्त्री (कु कों) बहीण [स भगिनी, प्रा भइणी] भैयनझंवरा-वि (हेट) (शिवी) भानचोद याप्रमाणें

भैम—वि भयंकर, भीतिप्रद, भेसुर, दारुण [स]

भैय्या, भैय्यन—पु पुरभय्या पहा

भैरव—पु १ शंकराचा एक अवतार विशेषत असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति (किंवा कपाल) भीषण आणि संहार हीं शंकराचीं आठ रूपें, मूर्ती २ (सामा) खंडेराव 'भैरव भगवती मल्हारी। मुंजा नृसिंह बनशंकरी।' —दा ४ ५ ७ ३ एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी धैवत संवादी ऋषभ गायनसमय प्रातःकाल ह्याच्या अवरोहांत कोमल निषादाचा अल्प प्रयोग विवादी या नात्यानें केलेला दिसतो ह्याचे अहीर आनंद, गुणकली, प्रभात, बंगालशिव, रामकली, सौराष्ट्र, इंग्लिश इ० प्रकार आहेत ४ क्रियाचें एक कर्णभूषण -वि भयंकर, भीतिप्रद भीषण पापामि काल आणि भैरव दुर्भावा।' —नरहरि गंगाधररत्नमाला १५४ (नवनीत पृ ८३३) [स] ०गुंडा-पु (महानु) मोठा दगड 'नमन्नाचा भैरवगुंडा। कवि पाडिजे गगनीचा हुडा।' —भाए ५९४ ०चक्र न भीषण परिस्थिति ०जोगी-पु कानफाट्या गोसावी, हे भैरवभक्तहि असतात ०थाट-पु (संगीत) एका थाटाचें नांव ह्याचे पुढील सात स्वर असतात-शुद्ध षड्ज कोमल ऋषभ शुद्ध गांधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत शुद्ध निषाद ०फेरा-री-पुस्त्री कानफाट्याची सध्या काळची भिक्षेची फेरी भैरवाष्टमी-स्त्री कृष्णपक्षांतील अष्टमी [भैरव+आष्टमी] भैरवी-स्त्री १ एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी धैवत संवादी

गांधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर कोणी त्यास सार्व कालिक मानितात त्याच्या अवरोहांत तीव्र ऋषभ विवादी या नात्यानें दिलेला दृष्टीस पडतो २ दुर्गादेवी **भैरवीचक्र**-नपु तन्त्रशास्त्रापैकीं एक चक्र यन्त्र ' भैरवीचक्रें बहुत कलीं। आणि सांप्रदायाहातीं ही करविलीं।'-कथासा १४ १११ **भैरवी थाट**-पु (संगीत) एका रागाचें नांव ह्याचे पुढील सात स्वर असतात शुद्ध षड्ज, कोमल ऋषभ कोमल गांधार, शुद्ध मध्यम शुद्ध पंचम, कोमल धैवत कोमल निषाद **भैरवी यातना**-स्त्री काशीमध्यें जो मरण पावला त्याच्या पदरीं जें पाप असतें त्याच्या निरसनार्थ भैरवा पासून जी यातना त्यासाठी लागते ती **भैरो**-पु भैरव नांवाचा देव

भैरी—पु बहिरा माणूस ॰बे(ब्र)था-स्त्री त्वचेचें स्पर्श ज्ञान नाहींसें होणारा रोग, बधिरता

भैरी, भैरीससाणा—पु एक पक्षी, बहिरीससाणा पहा

भैरुपी—पु अनेक सोंगें घेऊन उपजीविका करणारा, भोरपी, बहुरूपी [बहुरूपी]

भैरोजळप—पु (कु) भलतीच बडबड, फाजील वागणूक [बधिरजल्पना]

भैरोबा—पु १ भैरव २ बहिरा मनुष्य, बहिरोबा

भैषज्य—न औषधाची योजना, औषधोपचार [स]

भैसान—वि (व) फार मोठा, भयंकर ' नदीला भैसान पूर होता तरी त्यानें उडी टाकली ' [भय]

भैक्ष-क्ष्य—न १ भिक्षा मागून मिळालेलें अन्न २ भिक्षा मागण्याची वृत्ति भिक्षेगिरी [स] ॰**जीविका-चर्या-वृत्ती**-स्त्री भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणें भिक्षुकवृत्ति आणि परतंत्रता हीं दोन्हीं पत्करण्याइतका कोणी शहाणा निघेल असें आम्हांस वाटत नाहीं -टिलं २ ७७

भोइरा—स्त्री उसाच्या चुलाण्याची राख जेथें पडते ती जागा [भुई]

भोई—स्त्री जमीन, भुई पहा ' मग तू राह भलते ठायीं। जनीं वनीं खाट भोई। '-तुगा ३१३५ [रु ङ]

भोई—स्त्री (अशिष्ट) भुवई

भोई—पु १ पालखी, मेणा डोली इ० वाहणाऱ्याची जात व तींतील व्यक्ति ढोलकर कोळी दिवर २ (सामा) पालखी, डोली इ० वाहणारा इसम ३ (ल) पाळण्याच्या आधाराचे जे चार खूर त प्रत्येक ४ मुलांच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द; भोग्या [हिं] ॰**खाना-महाल**-पु पालख्या, मेणे इ० जेथ ठवतात व जेथें त वाहणारे भोई राहतात ती जागा ॰**राज**-पु (गौरवानें) भोई; पालखी इ० वाहणारा

भोईनधाऱ्या—पु (व) हलक्या दर्जाचा मनुष्य [भुई+धरणारा]

भो(भों)क—न १ छिद्र, बीळ, वेज २ (ल) पोकळपणा, पोखरलेली स्थिति ' बाहेर सावकारी मोठी दिसती परंतु मांत सारें भोंक आहे ' ३ (ल) दरवार, सत्या इ० मध्यें प्रवेश, साधन, वशिला [स मूक, का बोंके] **भोंकणा**-वि (ना व) ओंघळा (तिरस्कारार्थी), एकडोळ्या **भोकणें**-उक्रि १ भोक पाडणें, छिद्र, बीळ करणें २ खुपसणें, भोकसणें **भोकसणें**-उक्रि (विरू) भोसकणें पहा **भोकसा-सें**-पुन (राजा) १ मोठें भोक भगदाड (क्रि० काढणें, निघणें) २ व्यापारांत झालेला तोटा, नुकसान (क्रि० निघणें) ३ वशिला

भो(भों)क—पु (राजा) १ कुत्र्याचें ओरडणें, भुंकणें २ (ल) (लहान मुलानें) एकाएकी मोठ्यानें रडणें किंकाळी, टाहो फोडणें (क्रि० फोडणें) ' पोरानें रडें गिळलें पण आई दृष्टीस पडताच भोकफोडलें ' [भुंकणें] **भोकणा**-न (लहान मुलानें) एकाएकीं मोठ्यानें रडणें, किंकाळी फोडणें **भोकणी**-स्त्री भुंकणें, कुत्र्याचें ओरडणें **भोकणें**-अक्रि (कुत्र्याचें) ओरडणें, भुंकणें **भोकभर**-क्रिवि कुत्र्याचें भोंकणें ऐकू जाईल तेथपर्यंत (अंतर) [सं बुक्क]

भो(भों)कर—स्त्री १ एक फळझाड, शेलवट या झाडास पांढरा गोंद येतो २ -न भोकरीचें चिकट व रसानें युक्त असें फळ याचें लोणचें होतें ३ स्त्रियांचें एक कर्णभूषण ॰**डोळ्या**-वि बटबटीत, मोठ्या डोळ्याचा ॰**बाळी**-स्त्री स्त्रियांचें कर्णभूषण **भो(भों)करी**-स्त्री भोंकराचें झाड

भो(भों)कसा-सें—पुन १ मेलेल्या जनावराच्या कातड्या तील मांस, हाडें इ० ' जैसें सत्याचा भोकसा काढिला। मग असत्य तृणकुट्या भरिला।'-ज्ञा ३ २५० २ (महानु) गवसणी खोळ ' बवधविता मांसा। पातला चामाचा भोकसा।'-भाए ७५८ ३ छिद्र बीळ [भोक]

भोका भोकेसंन्यास-सी—बोका, बोकसन्यास-सी इ० पहा

भो(भों)काड-र—न रडणें, खाणें इ० प्रसंगीं वासलेलें तोंड (क्रि० पसरणें वासणें विचकणें काढणें) [भोक=छिद्र] **भो(भों)क्रू**-पु १ भोक छिद्र २ कृपण भिंत वई इ० मध्यें पडलेलें भोक, खिंडार वाट

भोक्ता—वि १ उपभोग घेणारा भोगणारा २ अनुभविणारा ३ खाणें, पिणें इ० सुखाची उत्कट आवड असलेला ४ गुणज्ञ मार्मिक दर्दी [स] **भोक्तव्य**-वि भोगास आलेलें, भोगावयाचें (सुख दुःख इ०) [स] **भोक्तृत्व**-न १ प्रारब्धयोगानें जें भोगलें पाहिजे असें आपल्या नशिबीं ठरलेलें असतें तें २ भोग सहन करणें, अनुभविणें ३ दैव, नशीब [स]

भोग—पु १ उपभोग सुखदुःखाचा अनुभव (क्रि० येणें करणें) ' यां सकळांतें वधावें। मग ज भोग भोगावे।'-ज्ञा

१ २११ २ उपभोगिलेलें सुख किंवा दु ख, विषय ३ उपयोग, वापर, ताबा असणें (क्रि० करणें, घेणें) 'तुम्ही या शाल जोडीचा आजपर्यंत भोग घेतलात ' ४ उपभोगण्याचा, अनुभविण्याचा कोणताहि विषय 'झालों कर्मधर्मविरहित। मना आवडे तो भोग भोगीत।'५ दैवगतीनें भोगावें लागणारें सुखदु ख (क्रि० येणें, उठणें, उभा राहणें, उचलणें) 'भोग असेल तितका भोगून सारला पाहिजे ' ६ (काळ, प्रदेश इ० चें) आक्रमण, ओलांडा 'सूर्य प्राय तीस दिवसात एक राशीचा भोग करतो ' ७ आक्रमण केलेली स्थिति यावरून ८ आकाशातील रेखाश ९ तान्याचें शरवृत्त आणि उत्तरायणपातातील शरवृत्त ह्या पातळयामध्यें जो कोन होतो त्याला त्या तान्याचा भोग म्हणतात -सूर्य १८ १० कष्ट, त्रास 'जरी मित्र आहे हरी तुमचा हो। तरी भोग का न सुटे आमुचा हो।' -कचेसुच ३ ११ सुखदु खादि अनुभवाचें फळ, प्रारब्ध, दैव, नशीब 'भजन घाली भोगावरी। अकर्तव्य मनीं धरी।' -तुगा २९०४ १२ नैवेद्य 'तो भोग पारतंत्र्याचा।'-सप्रामगीतें १२ १३ मैथुनसुख १४ शिजत असताना भाडयाच्या वर आलेला भात १५ नागाची फणा [स] म्ह० भोग फिटे आणि वैद्य भेटे (वाप्र) ०येणें-दैवगतीनें सुखदु खादि नशिबी येणें 'आलिया भोगासी असावें सादर।' ०चढविणें-लावणें-देवास नैवेद्य दाखविणें **भोगास येणें**-(कोणतीहि गोष्ट) अनुभवण्याचा प्रसग नशीबीं येणें सामाशब्द- ०चतुष्टय-न चार प्रकारचे भोग, स्थूलभोग, प्रविविक्त भोग, आनंदभोग आणि निरानद भोग याचा समुच्चय ०पति-पु (कायदा) एखादा पदार्थ ज्याच्या ताब्यात आहे असा मनुष्य, वस्तूचा मालक [स] ०भरणि-णी-स्त्री भोग भोगणें, दु ख सोसणें 'अकळ प्रारब्ध भोगभरणि।' -ज्ञानप्रदीप २४७ ०भूमि-स्त्री स्वर्ग इहलोक [स] ०भोगवटा-पु पदार्थाचा उपभाग, ताबा, वापर इ० 'माझा बाप ह्या वतनाचा भोगभोगवटा घऊन दशातरीं गला ' ०मूर्ति-स्त्री १ उत्सवात मिरवावयाची मूर्ति, दिखाऊ शरीर 'हे ही पाडुहि विदुरहि या याच्या भोगमूर्ति,हे शिव रे।' -मोउद्योग ११ ६१ २ (ल) काहीं एक न करता लोकाच्या श्रमाचें फळ उपभोगणारा इसम मालक धनी ३ एखाद्या सस्थेत प्रत्यक्ष काम करणारा मालक [स] ०लाभ-पु एखाद्यानें आपल्याकडे ठेव म्हणून ठेवलेल्या वस्तूपासुन झालेला फायदा [स] ०वटा-पु उपभोग, वापर वहिवाट कवजा, ताबा ०वटदार-पु (गो) जमिनीचा उपभोग घेणारा, धनी, वहिवाटदार ०विडा-पु नऊ पानें नऊ सुपाऱ्या इ० घालून नऊ विडे करून ब्राह्मणास किंवा सुवासिनीस मकरसक्रातीच्या दिवशीं स्त्रिया देतात त्यापैकीं प्रत्येक ०विलास-पु सुखोपभोग चैनबाजी [स] ०क्षम-न शरीर 'आणि तयाचि स्थिति तर्मी। जे वाढोनि निमती भोगक्षमीं।' -ज्ञा १४ २७४. -वि भोगाना योग्य, भोगण्यास योग्य 'निगे साङनि कोपट। भोगक्षम हें।' -ज्ञा १४ २१८ [स] ०क्षीण-वि ज्याचें प्रारब्ध सपलें आहे असें 'पाठीं भोगक्षीण आपैसें। देह गेलिया ते न दिसे।' -ज्ञा १५ २७५ '**भोगायतन**-न अंत पुर 'दवाचिया भोगायतनीं। खेळता आशकना मनीं।' -ज्ञा ११ ५५२ [स भोग+आयतन] **भोगावळ**-न (गो) पिशाच्याना दाखवावयाचा वार्षिक नैवेद्य, देणें [भोग+आवली] **भोगी**-पु साप 'भोगी तुम्ही उपजला जरि नागलोकीं।' -र ४१ -वि १ भोक्ता, हौशी, विलासी, रगेल २ भोगणारा, सुखदु खादि अनुभविणारा, सहन करणारा **भोगी**-स्त्री १ मकरसक्रातीच्या पूर्वीचा दिवस २ नरक चतुर्दशीच्या पूर्वीचा दिवस **भोगीचा विडा**-पु (बायकी) भोगविडा पहा **भोगीभूषण**-पु शकर, शिव -हश्री **भोगी(गि)या**-वि भोग घेणारा 'स्वामी तुक्याचा भोगिया चतुर।' -तुगा १३४ ०राव, **भोगीं(गें)द्र**-पु शेष 'टाकोनि कपट कुटिल भाव। स्वामीसीं हासे भोगिराव।' -ह ३.१८ **भोगोत्र, भोगोत्तर**-न व्यक्तिश उपभोगण्यासाठीं विशेषत ब्राह्मणास दिलेलें इनाम (जमीन इ०) [स भोग+उत्तर] **भोग्य**-न उपभोग वहिवाट, वापर, ताबा, कबजा (क्रि० करणें) -वि १ भोगण्यास किंवा सोसण्यास योग्य, जरूर, शक्य, अनुभवनीय २ उपयोगी, उपभोगण्यासारखें, वापरण्याजोगें 'काहीं भोग्य वस्तु गहाण ठेवशील तर व्याज हलकें पडेल ' ३ ग्रहादिकानीं आक्रमावयाचा राहिलेला (मार्ग). [स] **भोग्या**-पु १ आधळी कोशिबीर, इरगीमिरगी इ० खेळामध्यें सर्वांनीं चळून ज्यास शिवावयाचें असतें असा मनुष्य, दगड, खांब इ० स्पर्शस्थान, डोळेझाकणी इ० खेळात दुसऱ्याचे डोळे झाकणारा २ वेश्येचा उपभोग घेणारा 'जसा भोग्या मिळेल तशी रात्र कठावी ' [भोग] ०शिवणें-एखाद्याकडून काहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें असता तें प्राप्त होत नाहीं असें समजलें असताहि त्यास वारवार भेटणें, प्रयत्न करणें ०भोंवर-पु निर्लज्जपणें वेश्येच्या नादीं लागलेला पुरुष म्ह० भोग्या भोंवर लाटया भोंवर **भोगणें**-सक्रि १ उपभोगणें (सुखदु ख), सोसणें, अनुभविणें, सहन करणें २ उपयोग करणें ताबा असणें वापरणें ३ उपभोगलें जाणें, मिळलें जाणें 'त्या कुळाकडून पचवीस रुपये व्याज आम्हास भोगलें ' -अक्रि (ना) सपणें पूर्ण होणें 'आज ३० तारीख आहे आज तुझा महिना भोगला '

भोंग—न (व) भोंक, छिद्र [भोंक] -वि (व) मूर्ख, अक्कलहीन

भोंग रा—पु एक पक्षाचा किडा, भ्रमर, भुगा 'भोंगे गाधेलें चाविती।' -दा ११० ५५ [भ्रमर]

भोगतृष्ठ—न (भप) भोक्तृत्व पहा

भोग(गा)वती—स्त्री पाताळगंगा [सं. भोगवती]

भोंगळ—स्त्री तुतारी, पिपाणी, कर्णा 'भेरी निशाण मादळ। शस्त्र काहळा भोंगळ।'—ज्ञा १ १३२ [ध्व]

भोंगळ-ळा—वि १ सैल, ढिलें, न आवळलेलें (गाठोडें, गठ्ठा, पोशाख इ०) २ सैल कपडे घालणारा, अजागळ (मनुष्य) ३ अर्धवट, मूर्ख (मनुष्य) ४ अव्यवस्थित, ढिलाईचा (धंदा, काम) ५ पोकळ, कमजोर, भरीव नसलेला (वासा, खांब, दाणा इ०) ६ हलकी, पोकळ (कवडी) ७ ज्याचें भोंक मोठें झालें आहे असा (मोती) ८ (व) नागवा, नागडा, वस्त्रहीन, उघडा [भोंक] ०**कवडी**—स्त्री (ल) अजागळ, वेडसर मनुष्य ०**जमाखर्चे-रकम**—पुस्त्री केवळ दाखविण्यापुरता सरासरी अव्यवस्थितपणें ठेविलेला जमाखर्च किंवा दर्शनी रकम, निश्चित नव्हे अशी रकम ०**तारीख**—स्त्री कोणत्याहि तारखेचा न जमलेला जमाखर्च ०**पणा**—पु सैलपणा, ढिलाई, अव्यवस्थितपणा ' आणि फुकट भत्ता वगैरे यांत सरकारचा भोंगळपणा आहे'—ह्नाम १३४ ०**भट**—पु अजागळ, नेभळट ब्राह्मण, पोकळभट ०**वही**—स्त्री अव्यवस्थित जमाखर्चाची वही ०**सुती-सूत्री**—वि सैल, नेभळट, अव्यवस्थित, ढिलाईचा, अजागल (काम, धंदा, मापण, वागणूक, वक्ता, मजूर इ०) **भोंगळणें**—सक्रि (कों) ढिला, सैल, अव्यवस्थित होणें (गठ्ठा, गाठोडें, पोशाख इ०) **भोंगळी**—स्त्री (अशिष्ट) गचाळ, नेभळट, अव्यवस्थित, हिडीस स्त्री **भोंगळी**—स्त्री १ नळींतील पोकळी (यावरून) २ नळी, नळकांडें, सुरळी वळी 'नंतर कागदाचे भोंगळींत भरून . वड्योळी करतात —अमि ३ ३ (कों) पाणी वहावयासाठीं माड इ० झाडाचा पोखरलेला नळ ४ पोकळी ५ कवगारू घरावरील कौलें पडूं नयेत म्हणून वळचणीस ठोकलेली पट्टी, गजभोंगळी पहा ६ (अशिष्ट) ढुगण कुले ०**कुलूप, भोंगळीचें कुलूप**—न नळीच्या आकाराचें देशी कुलूप

भोंगळें—न अवयव —मसाप १ ? ८

भोंगा—पु कारखान्याच्या एंजिनची शिटी [ध्व]

भोंगा—पु नारळाच्या झाडास लागणारी कीड —कृषि७५७ [भुंगा]

भोंगाड—न (व) भोंकाड पहा

भोंगाड्या भोंग्या—पु (व) बागुलबोवा, बाऊ

भोंगुळ—पु (व) भुंगा, भ्रमर. [भुंगा]

भोंगू—उद्गा (गो) असो ! राहू दे ! नको ! याअर्थी उद्गार

भोंगोळ—वि (गो) विशाल अथांग [का बव्हल]

भोंचणें—सक्रि भोसकणें 'शेलारमामा धांवत आला झाबा भोसुदेरे बोबा।'—ऐपो ५४ [ध्व]

भोज, भोजपत्र—न भूर्ज, भूर्जपत्र पहा 'मग आणूनिया पुढें टेविलें भोजपत्र सकळीनि।'—होला ६०

भोज—न १ उल्हास, आनंद 'मग तया बोधाचेनि माजें। नाचती संवादसुखाचीं भोजें।'—ज्ञा १० १२० २ कर्तबगारी, करामत 'जेणें जग आपुलेनि भोजें। नाचवीत असे।'—ज्ञा ३ २४९ ३ चित्र, मूर्ति सोंग 'परि पुढें बाळभावें भोज। नाचत असे।'—ज्ञा ६ १२३ ४ प्रेम, आवड, कौतुक, आदर, संतोष, सुख 'जयाचे याचेपुढें भोजें। नाम नाचत असे माझें।'—ज्ञा९ ५०६ ५ वृद्धि, वाढ 'तैसेंचि सत्व रज। लोपोनि तमाचें भोज।'—ज्ञा १४ २०० ६ निधान, साठा, ठेवा 'अथवा दाविलें भोज। आनंदाचें।'—कथा १ ६ १९३ ७ भोजन, जेवण 'जेयां वाढलें राणिवेचें भोज।'—शिशु ३६० ८ राज्य 'म्हावें कीं सुखाचें भोज।'—स्वादि १२ १ ९७ ९ भूषण, अलंकार 'कवण वाईल मनिपणाचें भोज!।' —भाए १३३ १० मोठेपणा महत्त्व, मोल [सं भुक्] ०**कोटदेश**—पु कच्छदेश —अश्वप १ ३४ ०**राजा**—पु १ (महानु) कंस राजा 'करी ववल्य पीडा भोजराजा निपातु'—गस्तो ६१ २ एक धारचा उदार राजा

भोजन—न जेवण, खाणें [स] ०**खर्च**—पु जेवणाचा खर्च ०**दक्षिणा**—स्त्री ब्राह्मणाला जेवूं घालून नंतर दिलेली दक्षिणा [स] ०**पात्र**—न १ ज्यांत जेवावयाचें तें ताट केळीचें पान इ० रूप पात्र २ तोंड —वि अन्न समर्पण करण्यास योग्य, लायक 'पैसा वर्ज्य करून सर्व जाती, जीव भोजनपात्र आहेत'[स] ०**प्रिय-भाऊ, भोजन्या**—पु घरांत कांहीं एक कामकाज न करता केवळ जेवणारा आळशी आणि निरुपयोगी माणूस ०**भिक्षा**—स्त्री भक्ष्य पदार्थांची भिक्षा [स] ०**विधि**—पु जेवणाच्या वेळीं करावयाचा विधि व्रत, जेवणें, जेवणाची क्रिया ०**वेळ**—स्त्री जेवणाचा समय **भोजनावसर**—पु जेवणाची वेळ [स भोजन+अवसर] **भोजनीय**—वि १ खाण्यास योग्य, लायक, खाद्य २ उपभोगण्यास योग्य ३ खाऊंपिऊं घालून पोसण्यास योग्य (मातापितरें, मुलें इ०) [स] **भोजमता**—स्त्री (महानु) जेवावयाची जागा 'त्या भैरवा उत्तरे भोजमता।'—ऋद्धि ११६ **भोजिणें** सक्रि भोजन करविणें, जेवावयास घालणें 'जिहीं निष्काम द्विज भोजिले। ते पावले सत्य लोक।'—एभा २४ २२५ **भोजी**—वि (समासांत) खाणारा भक्षण करणारा जसें—अन्न-मित-अल्प-पथ्य-भोजी [स] **भोजें**—न भोजन, खाणेंपिणें 'परिसुनि प्रेमाचें भोजें। घरी आवडी पोटीसी।'—सुआदि २४ ५८ **भोज्य**—न खाण्याजोगी वस्तु खाद्य अन्न 'कैं भोज्य नानापरी। कैं कोरड्या भाकरी।'—तुगा २७१७ —वि १ खाण्यास योग्य लायक २ भोजनीय अर्थ ३ पहा [स]

भोज्या—पु (कों) (विरू) भोग्या पहा

भोट—वि. १ (कु.) वावलट; वेडसर. २ (व.) नंगा; गुंड. ०**मामा**—वि. (कु.) वावलट; वेडसर (मनुष्य). 'पण खाडिलकरी मेनका काहीं भोटमामा नाहीं?' –नाकु ३.९०.

भोटी—स्त्री. (गो.) काजूची मोठी बी.

भोंड, भोंडणें, भो(भों)णें—(प्र.) भोवंड (घेरी), भोव ण्डें; भोंवणें इ० पहा. **भोंड जिरणें**–क्रि. (व.) मस्ती जिरणें.

भोंड—न. जोंधळा, बाजरी इ०च्या दाण्याचें टरफल; गोंड.

भोंडें—नमव. भुसकट; कोंडा; फोल.

भोंडगा, भोंडग्या—पु. (कों.) (तिरस्कारार्थी) भंडारी.

भोंडणी—स्त्री. (व.) भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा.

भोंडला—पु. १ आश्विन महिन्यात मुली भिंतीवर, पाटावर, देवाच्या मूर्ती इ० चित्रें काढतात तीं समुच्चयानें. २ त्याच्यापुढें म्हणतात तीं गाणीं समुच्चयानें.

भोडवॉ—पु. (गो.) पोर; छोकरा. [बोडयो]

भोंडा—वि. १ (अशिष्ट) म्हातारा; वृद्ध; जीर्ण. २ ओका. (निरू) भुंडा पहा. ३ छप्परबंदाच्या टोळींतील खोटें नाणें चाल- विणारा (मनुष्य). –गुजा ३६. **भोंडार**–न (कों) (तिरस्कारार्थी) म्हातारा; म्हातारडा. **भोंडें**–वि. (व.) ओकें; सुनें.

भोढमारूड—न. अडचण; संकट; घोंटाळा; पेंच; पंचाईत. (क्रि० येणें, येऊन पडणें). [भारूड द्वि.]

भोत—पु. १ धान्य साठवावयाचा, गोणपाट इ० चा मोठा थैला, पिशवी, पोतें. 'भोतगाडे रणगाडे भरून चालती स्वारींत।' –ऐपो १९९. २ भाजल्यामुळें त्या जागेवरील निघून जाणारी त्वचा ३ कातडें काढून त्यात भुसा भरून तयार केलेली आकृति. 'आपु- ल्याचा भोत चाटी। मारी करटी पारिख्या।' –तुगा ३१८२ ४ अंगाची त्वचा काढल्यानें बाहेर दिसणारा मासपिंड, नखशिखात अंगाचें कातडें काढणें. 'भोत आणी बोटबोटी। अथवा गळ घालणें कंठीं।' –दा ३.७.७३. ५ अनेक चिंध्या गुंडाळून केलेला व तेलात बुडवून पेटविलेला भोप्याचा वाकडा, मशाल. ६ दोरी वळावयाजोगा घायाळाच्या पातीचा तंतु. [हिं] ०**सुजणें-होणें**– मार खाल्ल्यामुळें अंग सुजून भोताप्रमाणें होणें. **मारून भोत करणें, मारता भोत भरणें**–(भोताप्रमाणें अंग सुजेपर्यंत) खूप मारणें.

भोता, भोतालचा, भोताळा, भोतीं, भोंतें—(प्र.) भोंवता इ० पहा.

भोंदगिन्हा—पु १ भूत, पिशाच्च, संमंध. (यावरून) २ (ल) एखाद्याच्या मागें लागलेलें लचांड, त्रास, दुःख, दुर्दैव. 'हा भोंदगिन्हा माझ्या पाठीस लागला.' ३ अनिवार्य, कंटाळवाण्या कामाचा भर; कर्ज, संकट इ०चें वाटणारें ओझें, उपद्रवकारक तगादा. (क्रि० लावणें; लागणें).

भोंदणें—सक्रि. भुलथापानीं, कपटानें, गोड बोलून वश करणें भुलविणें; फसविणें; फूस लावणें. 'जाणोनि अत्यनिष्ट क्षिप्र तय आंवळ्यासि भोंदाया।' –मोसभा ६.६७. [हिं. भोंदना] **भोंदू- ग्या**–वि. भोंदणारा; फसविणारा; दांभिक; ढोंगी.

भोद्रा-द्रा—स्त्री. १ (व.) ओल्या जागेंत बसल्यानें अंगास येते ती बधिरता. २ मोळीविके इ० ओझ्याच्या खालीं डोक्यावर ठेवितात ती वळकटी, चुंबळ. [बधिर]

भोनोशी—स्त्री. (वे) तूप घालण्याची तोटी असलेली झारी;

भोप(य)रॉ—न. (गो.) एक प्रकारची बारीक मासळी.

भोंपळा—पु. १ एक प्रकारचें भाजीचें फळ. त्याचे काळा, पांढरा व तांबडा असे प्रकार आहेत. उंदराच्या विषावर वाळल्या भोप- ळ्याचा देठ उगाळून लावतात. कडू भोपळा म्हणूनएक भोपळ्याची जात आहे. वीणा, सतार यांच्या डेन्यास याचा उपयोग करतात. २ वीणा इ०चा डेरा. ३ (व) नाट व खांबाच्या वरचें टोंक यामधील टोकळा. ४ (ल.) कमंडलु; तुंबा. (वाप्र.) (भ्रमाचा)भोपळा **फुटणें**–एखाद्या गोष्टींत काहीं अर्थ असेल अशी जी समजूत ती काहीं कारणानें त्या गोष्टीचें खरें स्वरूप उघडकीस येऊन दूर होणें. (**हातीं**) **भोपळा येणें**–दरिद्री होणें, भीक मागूं लागणें. **भोपळ्या एवढें शून्य**–अत्यंत अभाव. **भोपळ देवता**–स्त्री. लहान मुलाप्रमाणें खोड्या करणारी, मटक्या मारणारी वयस्क स्त्री. [भोंपळा+देवता] **भोंपळसुती**–वि. १ जें चालविण्यात बंदोबस्त, व्यवस्थितपणा, काटकसर, कुशलता इ० नाहीं असें (राज्य, कारभार, सावकारी, व्यवहार इ०) २ अव्यवस्थित; अजागळ: निष्काळजीपणानें केलेला (पोषाख, वामकाज). ३ जाडेभरडें; राकट; ओबडधोबड (सामान- सुमान, कामकाज) [भोंपळा+सुत] **भोंपळी**–स्त्री. भोंपळ्याचा वेल. **भोंपळी खरबूज**–न. एक प्रकारचें खरबूज **भोंपळी मिरची**–स्त्री. एक प्रकारची जाड मिरची ही कमी तिखट असते. हिची भाजी करतात. **भोंपळ्या रोग**–अंगांत मेदोवृद्धि करणारा एक रोग; फोपसेपणा.

भोपी-प्या—पु. देवीच्या देवळातील पुजारी. हा बहुधा शूद्र असतो. [का. बोप्पी]

भोवडा—वि. (व) ज्याचे दात पडले आहेत असा; बोधरा.

भोवा-भा—पु. १ उंडीण, मोगली एरंड इ०चें कच्चें, हिरवें त्वचेरहित फळ. २ कोंवळा, अपक्व भोंपळा.

भोंबा—पु लहान मुलांना भीति दाखविण्यासाठीं कल्पिलेलें एक भूत; बाऊ, बागुलबोवा ०**करणें-करून सांगणें**–भीति उत्पन्न करण्यासाठीं एखादी गोष्ट फुगवून सांगणें; बाऊ करणें.

भोंवाड-ळ, भोम, भोमाड, भोंवाटा—न मुंगी, साप इ०चें वारूळ. [भूमि]

भोंवारा—पु (व) पडसें [ध्व]

भोंवारा-री—स्त्री १ खरज सुराचें एक पितळी वाद्य २ (क) एखाद्या गोष्टीचा बोभाटा, प्रसिद्धि, आढीरपणा (क्रि० वाजविणें, वाजणें) [भों। ध्व]

भोंवी—स्त्री (अशिष्ट) धना, कोथिंबिरीचें बीं

भोंवी(व्र)ल—पु (राजा कु) भुंगा, भोंवर पहा [भ्रमर]

भोंवो—न (गो) तळयाला पाणी जाण्याचें मोठें दार

भोभो—क्रिवि कुत्र्याच्या भुंकण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून [ध्व] ०करणें-(ल) एखाद्यावर शिव्यांचा वर्षाव करणें, एखाद्याच्या अंगावर मोठ्यानें ओरडणें

भोम—पु लग्नसमारंभांत इष्टमित्र व आप्त यांस दिलेली मेजवानी (क्रि० करणें) भूम पहा

भोम—न १ मुंग्यांचें (वाळवीचें) वारूळ, भोमाड २ सोनारानें घडवावयाच्या दागिन्यांतून चोरलेल्या सोन्याबद्दल भरतीस घातलेलें लोहकीट, भूम पहा [भूमि]

भोम—स्त्री (कु) डोंगराच्या पठाराखालीं असलेली दरी [भूमि]

भोमणें—सक्रि. चोंवणें पहा

भोमवार—पु मंगळवार, (प्र) भौमवार पहा

भोमा—पु एक जंगली झाड

भोय-ये—स्त्री १ भुं॰, जमीन, भूमि 'मग निंतिलिया हे भोय। पुरुष सर्वत्र जैसा होय।' –ज्ञा १८ ९५५ २ (तंजा) लुगड्याचें अंग काठ व पदर खेरीज करून लुगड्याचा अवशिष्ट भाग तवा [स भूमि] भोयरें-न उसाच्या गुऱ्हाळांत चुलवणाखालीं राखसाठीं केलेली खाच –शर

भोय—पु (वों नाविक) अस्त्मनाच्या पुढील भागावर गलबताच्या काठापेक्षा एकदोन हात उंच, गोल किंवा चौरस असें लाकूड अस्त्मनास दुसरी खाच पाडून उभें करतात तें हे भोय तीन असतात एक कलमीजवळ, दुसरा काठीजवळ व पुढील दाट्या मागें तिसरा

भोय—स्त्री (व) भोंवळ, चक्कर, घेरी

भोयलण, भोयलंग—न (व) हळद, मीठ व पाणी जमिनीवर घासून व गरम करून खरचटलेल्या जागेवर लावण्यासाठीं केलेलें औषध [भू+लवण] भोयार-न भुयार पहा

भोयाळ—पु वाटाड्या, वाट दाखविणारा 'भोये पाय सिद्ध आहेती। भोयाळेवीण वृथा भ्रमती।'–एभा २ ८०८ [भुई]

भोयो—स्त्री (गो) 'यडा निंदा

भोर—पु (व) एक तांबूस भुरक्या रंगाचा पक्षी

भोर—वि काळ्या रंगाचें आधिक्य दर्शविण्यासाठीं योजावयाचा शब्द जसें-काळाभोर [भोंवर=भुंगा] ०घडी स्त्री (व) काळसर, गाळवट जमीन

भोंरकडी, भोरजाळी, भोंरा, भोंरी—(प्र) भोंवरकडी इ० पहा

भोंरगांव, भोंरपाशी—(प्र) भोंवरगाव, भोंवरपाशीं इ० पहा

भोरडी—स्त्री. क्रौंच पक्षी याचा जोंधळयाच्या पिकास फार उपद्रव होतो 'शरीरसंबंधाचें नातें। भोरड्या बुडविती शेतातें।' –तुगा २९८८

भोरडा—स्त्री जिव्हाभोंवतीं सोन्याची तार गुंडाळलेली आहे अशी आगटी

भोरपी—पु बहुरूपी 'भोरप्यानें सोंग पालटिलें वरी। –तुगा २९१६. [स बहुरूपी]

भोरंबी—स्त्री इमारती लांकडाचें एक मोठें झाड

भोरभेंडी—स्त्री मुलींचा एक खेळ –मखेपु पृ २२४

भोरा—वि पादुरका व तांबुस रंगाचा [हिं]

भोंरा—पु भोंवरा (फिरविण्याचा)

भोरी—स्त्री उटी भावरी पहा 'सर्वा अंगीं भोरि केली '–धपु६९

भोरी(रू)प-भोरी—न १ बहुरूपी तमाशा, नाटक इ० खेळ, बाहुल्याचा नाच, कसरत, सोंगें इ० बहुरूपी लोकांचा खेळ २ मुलांचें नाचणें-बागडणें [स बहुरूप]

भोलाग-ड—वि (व ना) निर्जन, ओसाड, भयाण

भोव—स्त्री (ना) भोवड पहा

भोंव, भोंवटी—स्त्री (गो) नदीस घातलेल्या बांधास पडलेलें भगदाड

भोवई—पु गुजराथी लोकांची एक जात किंवा तींतील व्यक्ति भवई पहा

भोंवई—स्त्री भुवई पहा (गो) भोंवी [स भ्रू] भोंवई (यी)स गांठी घालणें-क्रि एखाद्या गोष्टीविषयीं नापसंति दर्शविणें 'घाली हातुनि तिर्यकू नतमुख भोंवयासि तो गांठी।' –मोउद्योग १० ६८

भोवजाल—स्त्री (गो) काळजी फिकीर [स भवजाल]

भो(भों)वंड-डी—स्त्री भोंवळ, घेरी, चक्कर (क्रि० येणें, जाणें) भोवंडी दाटली सघूर्ण।' –मुआदि ३१ १३९ [भोंवणें] ०जिरविणें–रग, गुर्मी जिरविणें नक्षा उतरविणें भोवंडणें-उक्रि १ फिरविणें गरगर फिरविणें 'वृक्ष भोंवडून सत्राणें।' –मुआदि २७ ३० २ (ल) इकडून तिकडे चालण्यास, धांवण्यास लावणें 'घोड्यानें मला पाटीमागून चार कोस भोंवडलें तेव्हां सांपडलें ' ३ (गुरें इ०) हांकलून देणें, उधळून लावणें 'भोंवडा सकळ आवणांतुनि।' –निगा ९८ भोंवडी दुकान-न (गो) फिरतें दुकान भोंवंडायणी-स्त्री (गो) मिरवणूक

भो(भों)वणें—अक्रि १ वाटोळें फिरणें, गिरगिरणें, भ्रमण करणें 'भोंवरी देतां मंदराचळ । भोवों लागला विरंचीगोळ ।' -मुआदि ४ ९१. २ घेरी, चक्कर, भोंवळ, डोळ्याला येणारी अंधेरी 'मला दिवसभर भोवतें ' ३ (ल) उपद्रवकारक होणें, भासणें, छळणें, सोसावें लागणें, त्रास होणें 'ती चोरधाड वरकडास सोडून त्या गरिबास भोवली ' ४ घिरट्या घालणें, घुटमळणें 'कामिक मेळ भोंवे भोंवता।'-मुविराट ३ ६ [स भ्रमण, प्रा प भोंणा, सिं भोंणणु] **भोवणी-नी**-स्त्री फेरी, भ्रमण, चाल **भोविन्नणें**-अक्रि फिरणें 'जैसी ते शुकाचेचि आगभारें । नळिका भोविनली एगी मोहरें ।' -ज्ञा ६ ७६

भो(भों)वता-ती-तें, भो(भों)वताला—क्रिवि सभोंवार, सर्व बाजूंनीं, आसमतात् **भोंवतड-ण**-स्त्री (गो) सभोंवारचा टापू, आजूबाजूचा प्रदेश **भोंवतणी**-क्रिवि (गो) सभोंवार **भोंवनाडा**-स्त्री (कों) जवळ व लांब असलेल्या वाटेपैकीं लांबची वाट. **भो(भों)वतालचा**-वि सभोंवारचा, सर्व बाजूचा **भोंवती**-स्त्री (राजा) देवाच्या मूर्तीला प्रदक्षिणा घालण्यासाठीं गाभा-ऱ्यास चिकटून असलेली वाट

भोवनी—स्त्री १ आरंभ, सुरुवात बोहणी पहा २ चिन्ह, शकुन 'लाभ अथवा हानी । थोड्यामध्येंचि भोवनी ।' -तुगा ३३५३ [भवानी]

भोवर—स्त्री नारळीच्या कवाध्यास, रोप्पास लागणारी कीड -कृपि ७५७

भोंवर-रा—पु १ भुंगा, भ्रमर 'विसीक भोवर गोंविंद जाण ।' -दा ३ ७ ७ २ भुंग्याच्या आकाराचा स्त्रियांच्या डोक्यातील एक दागिना ३ (गो) कलावंतिणीचा कुंडलाकृति नाच ४ नारळीच्या कोंवळ्या पानास लागलेली कीड [सं भ्रमर]

भोंवर—शअ सभोंवतालचें, आसपासचें, सभोंवारचें 'समर्थे भोंवरवाडियांचीं शूद्र दप्तरें आणविलीं ।' -सप्र १९ ७८ [स भ्रमण] **०गांव**-पुन आसपासचें एखाद्या गावाच्या जवळचें गाव **०पाग**-न (गो) एक वाटोळें जाळें **०पाशीं**-क्रिवि जवळ पास, सभोंवातलच्या प्रदेशांत, आसमतात्

भो(भों)वरा—पु १ लहान मुलाचें, दोरी गुंडाळून गरगर फिरविण्याचें लाकडाचें एक खेळणें २ मंडलाकार फिरणारें पाणी, आवर्त ३ शरीरावरील केसांची मंडलाकार रचना ४ भोंवरीचें फळ ५ मातींत खळी करून त्यांत राहणारा एक क्षुद्र कीटक ६ शेंडीच्या भोंवतीं शोभेसाठीं राखतात तें केशवलय, घेरा, सजाप ७ गाय, म्हैस इ० च्या अंगाला स्पर्श झाला असतां त्वचेवर उत्पन्न होतें तें वर्तुळाकार स्फुरण ८ (क्व) गिरकी, चक्कर, फेरा, वळसा (क्रि० देणें; घेणें) ९ एक वनस्पति, तेंड, पाडें निशोत्तर १० (काव्य) चक्र, (सामा) चक्राकार फिरणारी कोणतीहि वस्तु 'कुलालाचा भोवरा । जैसा भवे गरगरा ।' [सं भ्रमर, अप भवर, हिं प भौंरा] **०करणें**-गाय, म्हैस इ० स स्पर्श झाला असतां त्यांनीं वर्तुळाकार स्फुरण करणें **भोवऱ्यांत सांपडणें**-लवकर नाहींसा न होणाऱ्या संकटांत, अडचणींत गुंतणें **(पायाला)भोंवरा असणें**-सारखें फिरत राहणें **भोंवरकडी**-स्त्री गुराच्या दाव्याला असते तशी फिरती कडी **भोवरजाळी**-स्त्री भोवऱ्याची दोरी **भो(भों)वरी**-स्त्री १ एक प्रकारचा वेल २ रानसालमिश्री ३ पायांत कांटा मोडल्यामुळें तेथें जी वाटोळी गांठ उत्पन्न होते ती, चक्दळ ४ कणेकडाचें टोंक रखाच्या ज्या पोकळ भागावर टेंकतें तो भाग ५ मंडलाकार भ्रमण, गिरकी, प्रदक्षिणा, वळसा, फेरा (नाचणारा, भोंवरा इ० चा) (क्रि० घेणें, देणें) ६ घोड्यातील व्यंग (केंसाचें वलय किंवा चक्दळ) ७ (अदिष्ट) मोहरीचें बीं ८ झालर 'तो विणला पाट सुतानें । मोत्याची भोंवरी ।' -वसा १५ ९ एक प्रकारचा दागिना, वुगडी 'पैं आकारा नाम भोंवरी । येर सानें तें सोनें ।' -ज्ञा १० ९०२ १० (ना) एक लहान पाखरूं ११ बैलगाडीचें चाक. १२ (कों) भोंवार पहा १३ (गो) टकळी, चाती

भो(म)वरी—स्त्री (महानु) लटी मोरी पहा 'सर्वांगीं एक्षदर्भाची भोवरी देति।'-पूजावसर

भोंवरल्ला—पु (कु) फुगडीचा एक प्रकार

भोवलणें—सक्रि भुलविणें 'कुचमर्दी गोपिका धारी भोवलुनि गोवळ्या पोरी।'-राला ३८. [भूल]

भोवलें—न (विकु) वहुलें पहा

भोंवस—पु (गो) डुकराचा जमाव, झुंड, थवा

भो(भों)वळ—स्त्री पित्तादि विकृतीमुळें येणारी ती घेरी, चक्कर, भोवड [स भ्रमण, म भोवणें] **०जिरणें**-नक्षा उतरणें, गर्वाचा परिहार होणें

भा(भों)वाडा—पु १ चक्कर, फेरा, वळसा २ एखाद्याचा सार्वजनिक रीत्या झालेला अपमान, फजीतवाडा, धिंड (गुन्हेगार इ० ची गाढवावरून काढलेली), (विशेषत) भोवाडापोवाडा (क्रि० काढणें, मिरविणें, वाजविणें, निघणें, वाजणें) ३ पदार्थ फार डिवचला गेल्यामुळें त्याची होणारी नासाडी, काल्वाकाल्व ४ होळीच्या प्रसंगीं दवींच्या सोंगाची काढलेली मिरवणूक (क्रि० मिरविणें, काढणें, निघणें, होणें) [भोवणें] **भोंवांडणें**-सक्रि भोंवडणें पहा

भोंवार—स्त्री (कों) पाणरहाट, तेल्याचा घाणा इ० भोंवतीं बैल इ० ची फिरण्याची वर्तुळाकार वाट, मार्ग [भोवणें] **०गांव**-पुन (प्र) भोंवरगाव पहा

भोंदा—स्त्री (हे० नाशिक) नांगर बांधलेली दुसरी रहाट दारी

भोंदा ऊंस, भोंस-सा—पु ऊंसाची एक जात भोंस-पु माळमाळावर एक तृण

भोंसकट-कटें, भोसडू—नपु १ (को) (गिल इ०तील) गिद्द, खिंडार, भगदाड २ (कापड इ० स पडलेलें) मोठें, ओबड धोबड भोंक [भोंक]

भो(भों)सकणें, भासकाविणें—सक्रि १ एखाद्या पदार्थात अणकुचीदार पदार्थ खुपसविणें २ तलवार सुरी, सुई इ० दुसऱ्या पदार्थांत जोरानें खुपसणें ३ झाडाची फांदी शरीरावयव इ० त्याच्या मुळापासून कांहीं भाग निघल्यानें जोरानें उपटणें हिसकणें ४ विघड विणें, खराब करणें [ध्व भस !] भो(भों)सका, भासडें-पुन (विड) भोंसका पहा भो(भों)सणें-सक्रि (विड) भोसकणें पहा

भो(भों)सडी—स्त्री (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय, योनि [दे भगड्] भोंम(सा)डणें-सक्रि सारडपट्टी करणें, शिव्या देणें पाडणें भोंसडपट्टी-स्त्री सारडपट्टी. (क्रि० काढणें) भोंसडीचा-वि अपशब्द, शिवीप्रमाणें योजतात

भो(भों)मर्डी—स्त्री भोंदा ऊंस निघणारी ऊंसाची एक जात

भोंऴ—स्त्री चक्कर, घेरी, भोंवळ (क्रि० येणें) [भोंवळ]

भोळा—पु शंकर शिव 'ब्रह्मांडाहूनि वेगळा। कैलास निर्माण करा भोळा।' —एभा २४ २२९ —वि १ साधा, सरळ मनाचा, निष्कपट अंत:करण या दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा २ मूर्ख, बदसर अजागळ भोळानंदी-पु मूर्ख वेडगळ, बावळट मनुष्य ०नाथ-शंकर-सांब-महादेव-पु १ शंकर शिव २ अत्यंत भोळा सरळ मनाचा मनुष्य ०भाव-भावार्थ-पु साधेपणा, सरळपणा निष्कपटपणा म्ह० भोळाभाव सिद्धीस जाव ०भावार्थी-वि साधा सरळ, निष्कपटी ०भासा-पु १ चूक चुकभूल, दुर्लक्ष दुर्लक्ष (क्रि० काढणें, निघणें जाणें) ३ नजरचुकीमुळें होणारा फायदा —वि विसराळू, निष्काळजी दुर्लक्ष करणारा 'तुम्ही राग दिले त्याविषयीं मी भोळाभासा गेलों नाहीं' [भोला द्वि] भोळाभासा घाणा घ्यावा-चूकभूल घ्यावी घ्यावी ०भोळा-वि भोळा पहा ०राजा-पु साधा निष्कपटी मनुष्य भोळसट, भोळसर-वि १ कांहींसा भोळा साधा २ किंचित् वेडसर अजागळ भोळसावणें, भोळावणें-सक्रि फसविणें ठकविणें भोळीव-स्त्री (काव्य) भोळेपणा, सरळपणा, नेणतेपणा, निष्कपटपणा 'घेऊनि भोळिवेची बुधी। आपणा रक्षिजे सावधवृत्ती।' —सुआदि २५ १४६ भोळें-न १ नजरचूक चुकभूल (हिशेब इ० तील) 'हिशेब चुकलास तर आणखी करून पहा मला तुझें भोळें नको' २ दुसऱ्याच्या नजरचुकीमुळें झालेला लाभ किंवा हानि ३ भ्रम भ्रांति, घुरळ, मोहनी (क्रि० घालणें, पडणें) 'एक गोसावी काल आला होता त्यानें भोळें घालून दोन रुपये व पागोटें नेलें' (लामापेक्षा) भोळ्याची आशा फार-यांजरी नसल्यानें समाधान न होऊन दुसऱ्याच्या नजरचुकीनें होणाऱ्या फायद्याची आशा करणें म्ह० गाढवाची गोणी मशीनें भोळें भोळें भाग्य-न मूर्ख, अजागळ मनुष्याच धीमन करणारें नशीब भोळे भाविक-पुअव विश्वास ठेवणारे, धार्मिक लोक भोळेंभासें-न भोळें अर्थ १ पहा [भोळें द्वि] भोळ राज्य—न भोळा राजा पहा

भोक्ष्यमाण—वि भोगावयाचें, सोसावयाचें (सुख, दुःख इ०) [स]

भौ, भौय—वि १ (गो) पुष्कळ, आम्ल; बहु २ (ल, स्त्रियांच्या भाषेत) कमी; नाहीं असें 'कुंकुम भौय झाला' [स बहु]

भौकोस—क्रिवि (गो) बहुतकरून, बहुतेक

भौतिक—न पंचमहाभूतांचें बनलेलें शरीर 'आणि धडतेनि भौतिकें। पापपुण्य येथें पिकें।' —ज्ञा १३ १५६ —वि १ भुता संबंधीं, पिशाचासंबंधीं, पैशाचिक २ पंचमहाभूतासंबंधीं ३ विश्वासंबंधीं [स]

भौम—न रसाईनें दागिन्यांतील सोनें काढून घेऊन त्या ऐवजी मरीस घातलेला दुसरा हिणकस धातु रोहकीन मुग पहा

भौम—पु एक पापग्रह, पृथ्वीचा पुत्र, मंगळ 'नातरी भौमा नाम मंगळु। राहिणीतें म्हणती जळु।' —ज्ञा १५ ११६ [अ] ०वार-वासर-पु मंगळवार

भौम—वि भूमीसंबंधीं पृथ्वीसंबंधीं [स] भौमिक-वि इहलोकींचा; भूमीसंबंधाचा पृथ्वीसंबंधाचा [स]

भौमानेस्त—वि (गो) माननीय, वंद्य [भोमान=बहुमान]

भौरी फिरणें—अक्रि (व) गवत, कडबा इ० ची गंजी, घर इ० आगीनें वेष्टून जाणें, वढणें, आग लागणें 'एकदा भौरी फिरल्यावर घरातील सामान कसें निघणार?'

भौस—पु (गो) ग्रामसंस्थांतर्गत कृषिकर्मी याचा समूह [स म]

भौ(भौं)सळ—स्त्री डुकराची फेरी

भ्या—न भय भीति 'उदया पाण्यात घालती। घालती मरणाभ्यान।' —ऐपो ८३ [मे भय] भ्याड ड-वि भितरा, भेकड भ्यासूर-वि. भयंकर भीतिदायक, भीति उत्पन्न करणारा, भेसूर

भ्याडा—वि (अशिष्ट) व्याहडा पहा

भ्यात—पु (कु) बांबूचा अर्धा चिरलेला भाग, भेत

भ्रतार—पु नवरा, पति [स भर्तृ]

भ्रम—पु १ पित्तादिकानें गरगर फिरणें, फेरा मंडलाकार गति; भोंवळ २ भटकणें, हिंडणें, भ्रमण ३ फेरा, प्रदक्षिणा; गरका.

४ चूक; चुकीची कल्पना, मत, गैरसमज; विपरीत ज्ञान. ५ डोक्यांत होतो तो विचारांचा घोटाळा; संदेह; विचारांचा विसंगतपणा; मनाचा गोंधळ. ६ (ल.) योग्य मार्गापासुन च्युत होणें; सत्पथभ्रंश; बहकणी. ७ वहीम; भ्रांति; अनुमान; आंदेशा. 'ज्याच। आम्ही भ्रम धरला होता तोच शेवटीं चोर ठरला.' ८ संशय; शंका; साशंक वृत्ति. 'हा ब्राह्मण किंवा शूद्र ह्याविषयीं आम्हाला भ्रम आहे.' [सं.] **भ्रमाचा भोपळा, भ्रमाची मोट-पुडी-पुत्री** जें खरोखर चांगलें नाहीं तें चांगलें आहे असा एखाद्याचा झालेला चुकीचा ग्रह; पोकळ वस्तु. **भ्रमाचा भोपळा फुटणें**-एखाद्याच्या खोट्या कल्पनेचें निरसन होणें. समासशब्द- ०रस-पु १ दारू; सुरा, मद्य. २ (ल.) मोह. 'तेथ मद्यरस आणि भ्रमरम। इहीं युक्त अमृतकलश।' -एभा १४.११. ०हत-वि. भ्रमलेला; भ्रमिष्ट; भ्रांत. 'आतां जाहालिया भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त।' -ज्ञा ५.५७. ०ज्ञान-न चुकीचें ज्ञान, चूक, गैरसमज. [सं.] **भ्रमलेपण**-न. भ्रांति; मोहावस्था. 'तूं भ्रमलेपणें अंहकृति। यासि घातु न धरिसी चित्तीं।' -ज्ञा २.९८. **भ्रमिष्ट-स्त-त**-वि. १ कैफ इ०नीं भ्रम झालेला. 'परि भ्रमिष्ट झाला द्विपंचवदन।' २ वेडसर; खुळा. ३ ज्याचे विचार सदा घोटाळलेले असतात असा; सदा साशंक; गोंधळलेला. ४ खोटें, न चालणारें. 'कीं भ्रमित नाणें असेल पोटीं। मुलास टोचितो निजबळें।' -भवि ५.९४. [सं. भ्रमिष्ट] **भ्रमी**-वि. १ भटकणारा; भटक्या. २ बहकणारा; चुकीच्या मार्गानें जाणारा. ३ सदा गोंधळलेला; शंकित. [सं.] **भ्रामक**-पु. लोहचुंबक. 'भ्रामकाचेनि संगें। जैसें लोहो वेडा रिगे।' -ज्ञा १८.१३११. [सं.] -वि. घोटाळ्यात पाडणारा; संशय उत्पन्न करणारा; भ्रमोत्पादक.

भ्रमण—न. १ मंडलाकार फिरणें; गरगर फिरणें २ (शब्दश व ल.). भटकणें; फिरणें; हिंडणें. 'नाहीं केलें तीर्थाचें भ्रमण। पाळिला पिंड करचरण।' -तुगा ६९२. ३ (ल) भ्रांति पडणें; बहकणें, कुमार्गास लागणें. ४ एक अशुभ मुहूर्त. अशुभ वेळ. [सं.] ०चक्र-न. १ (काव्य) इहलोक सत्यस्वरूप आहे असा मनाचा खोटा ग्रह. 'जेणें ब्रह्मादि देवगण। भ्रमणचक्रीं पाडिले।' २ गति असणाऱ्या ग्रहाचें चक्र 'भ्रमणचक्रीं न भवे। ध्रुव जैसा।' -ज्ञा १३.४८८. [सं.] ०प्रवाह-पु प्रावणप्रवाह (इं) कन्व्हेक्शन करंट ०शील, **भ्रमणीय**-वि. भटकणारा; भटक्या. **भ्रमणें**-अक्रि. १ चक्राकार फिरणें; गिरकी मारणें. २ भटकणें, हिंडणें ३ (मनानें) धाव घेत सुटणें; भटकणें ४ भलत्याच मार्गानें जाणें; चुकणें. ५ घाबरणें. 'भ्रमता सहस्रनयनहि परि धैर्यजलधि नदीज न भ्रमला।' -मोभीष्म ११.९९. ६ भुलणें; भुरळणें. 'नातरी महासिद्धिसंभ्रमें। जितला तापसु भ्रमे।' -ज्ञा १ २७१. ७ पाठ दाखविणें; माघार घेणें. 'वत्सा ! जरि तूं युद्धीं न भ्रमसिल पावसील सुगतीतें।' -मोद्री ४.१९. **भ्रमता**-वि. भटकणारा. 'ऐसेनि न राहतया राहवी। भ्रमतयातें वैसवी।' -ज्ञा ६.१९९. **भ्रमंती**-स्त्री. भ्रमण [सं.]

भ्रमर—पु. १ भुंगा. २ केसांची मंडलाकृति; भोंवरा. भोंवरा. [सं.] ०कीट-पु. कुंभारीण माशी. ०गुंफा-स्त्री. (योग गोल्हाटावरील योगशास्त्रोक्त स्थान. गोल्हाट अर्थ २ पहा. 'तेथ औटपीठ गोल्हाट। सांडूनि भ्रमरगुंफा कपाट।' -एभा ११ ३५२. ०पटळ-ळी-स्त्री. (काव्य) भ्रमरांचा समुदाय. 'भ्रमर पटळी रोमावळी। श्रीवत्स नव्हाळी तेचि पैं।' [भ्रमर+पटल]

भ्रमर(हस्त)—पु. (नृत्य) हाताचा आंगठा व मधलें बोट यांचीं अग्रें एकमेकांस लावणें, तर्जनी वाकडी करणें, करंगळी आणि अनामिका उभ्या ठेवणें.

भ्रमी—स्त्री. विशिष्ट सैन्यसंख्याव्यूह एक भ्रमी=दहा हजार हत्ती, एक लाख रथ, एक कोटी घोडे, एक अब्ज पदाति. 'हयीं हयीं शतपदाती जाण। इतके मिळोनि एक भ्रमीप्रमाण।' -जै ३३.३०.

भ्रंश—पु. १ पतन; पडणें; गळणें. २ (ल) अपकर्ष; ऱ्हास; नाश; च्युत होणें (महत्त्व, दर्जा, जात, सत्ता इ० पासुन) चळ; वेड; खुळ. जसें-बुद्धि-ज्ञान-वैराग्य-शांति-भ्रंश. [सं.] **भ्रंशणें**-सक्रि. १ (काव्य) घोटाळ्यांत पाडणें; गोंधळविणें, चुकविणें. २ एखाद्यास त्यांच्या स्थानावरून च्युत करणें. -अक्रि. १ गोंधळणें; घुचमळ्यांत पडणें. २ स्थानावरून च्युत होणें; भ्रष्ट होणें; चुकणें; भ्रम पावणें. 'कीं तपोबळें ऋद्धी। पातल्या भ्रंशे बुद्धी।' -ज्ञा १.१८८. ३ नष्ट होणें; नाहींसें होणें. 'तिमिरावरुद्ध जैसें। दृष्टीचें तेज भ्रंशे।' -ज्ञा २.५६. **भ्रंशित**-वि. (विरू.) भ्रष्ट पहा. [सं.]

भ्रष्ट—वि. १भाजलेला, शेकलेला. २ शिजविलेला. [सं. भ्रस्ज्]

भ्रष्ट—वि १ पडलेला; सुटलेला; पतन पावलेला (सद्गुण, आचार, विचार, दर्जा, सत्ता, महत्त्व, योग्यता, पावित्र्य इ० पासुन) २ घोटाळ्यात पडलेला; गोंधळलेला; बुचकळ्यात पडलेला [सं] ०**मार्गस्थापक**-वि. (काव्य) धर्मासंबंधीं चुकीचा मार्ग स्थापन करणारा; धर्मबाह्य आचरणाचा संस्थापक. [सं.] ०**संकल्प**-वि १ ज्याचा हेतु निष्फळ झाला आहे असा. २ स्वतःचा व्यवसाय, धंदा इ०त अयशस्वी झालेला. [सं.] **भ्रष्टाकार**-पु. सोवळें ओवळें, अस्वच्छता, व्यभिचारादि दोष इ० न पाळल्यामुळें उत्पन्न झालेली अपवित्रता, अमंगलपणा. [भ्रष्ट+आकार] **भ्रष्टाचार**-पु १ शास्त्रविहित आचारास सोडून असलेलें वर्तन, अनाचार. २ भ्रष्टाकार पहा. [भ्रष्ट+आचार] **भ्रष्टाचारी**-वि. शास्त्रबाह्य आचरण करणारा; अनाचार करणारा. [सं.] **भ्रष्टाभ्रष्ट**-स्त्री. सर्वसाधारण भ्रष्टाकार; अपवित्रता. [भ्रष्ट द्वि.] **भ्रष्णें**-अक्रि. १ (काव्य) पतित होणें, खालीं येणें; च्युत होणें

सद्गुण, योग्यता, पदवी इ० पासून) २ गोंधळणें; घुचकळ्यांत पडणें. ' होणाराची विचित्र गति। भ्रष्टली मति तयाची।' **भ्रष्ट-विणें**–सक्रि. (काव्य) अपवित्र करणें; विधिपूर्वक बाटविणें. **भ्रष्टया**–वि. धार्मिक आचारविचारांप्रमाणें न वागल्यामुळें पूर्ण भ्रष्ट झालेला (मनुष्य).

भ्रांत—स्त्री. भ्रांति पहा. ' ज्याला पडली भाऊची भ्रांत। ते राहिले रणांत।' –ऐपो १३०. –वि. १ चुकलेला; घोटाळ्यांत पडलेला; घडकलेला; गोंधळलेला, साशंक झालेला. ' जयाचेनि संगें भ्रमभावो। भ्रांता सही।' –ज्ञा ६.१०२. २ परिभ्रमण केलेला; गिरकी, वळसा घेतलेला ३ भ्रांतिष्ट पहा. [सं.] **०खोर-घट**–वि. भ्रांतिखोर, भ्रांतिवट पहा. **०हृदय**–वि. संशयी; शंका-कुशंकांनीं युक्त, शंकेखोर. [सं.] **भ्रांति-ती**–स्त्री. १ चूक, भूल; चुकीचा समज; मिथ्याज्ञान, भ्रम. ' देखे विवेकी जे होती। ते दोहींतेंही न शोचिती। जे होय जाय हे भ्रांती। म्हणऊनियां। –ज्ञा २.१०२. २ गोंधळ; घोंटाळा. ' दुर्जना घालूनि अनिवार भ्रांति। भक्ता छळविसी तया हातीं।' ३ संशय; शंका; साशंकवृत्ति. [सं.] **०कट-कर-घट, भ्रांतवट**–वि. संशयास्पद; घोंटाळ्याचा; संशयित. ' आलों तर येईन असें भ्रांतिकर सांगूं नका. काय तें स्पष्ट सांगा. ' **०खोर**–वि. शंकेखोर; संशयी. **०पटल**–न. (काव्य) भ्रम, मोह याचें आवरण, आच्छादन, पडदा. **भ्रांतिष्ट, भ्रांत्या**–वि. १ संशयित वृत्तीचा; संशयी; डळमळीत मनाचा; अनिश्चित विचारांचा. २ गोंधळलेल्या मनाचा; घोंटाळलेला; भ्रमिष्ट. ३ ज्या त्या गोष्टीविषयीं शंका घेणारा; शंकेखोर. ४ नेहमीं चुकणारा. [सं.]

भ्राता—पु. भाऊ; बंधु. (सामासिक शब्दांत भ्रातृ असें रूप होतें). [सं. भ्रातृ] **भ्रातृजाया**–स्त्री. भावाची बायको; भावजय. [सं.] **०त्व**–न. बंधुत्व; भावाचें नातें; भाऊपणा. [सं.] **०हत्या**–स्त्री. भावाचा खून. [सं.] **०हत्यारा**–पु. भावाचा खून करणारा. **भ्रातृव्य**–पु. भावाचा मुलगा; पुतण्या. [सं.] **भ्रात्रीय**–वि. भावासंबंधाचें. [सं.]

भ्रुकुटी—स्त्री. १ भुंवईचें आकुंचन. २ (सामा.) भुंवई ३ (नृत्य) भुंवईचा एखादा भाग न उचलतां सबंध भुंवई एकदम उचलणें. [सं.] **०चढविणें**–उग्र मुद्रा धारण करणें. **०भंग**–पु. रागानें भिवया चढविणें; कपाळास आठ्या घालणें. [सं.]

भ्रू—स्त्री. भुंवई. [सं.] **०पल्लव**–पु. भुंवई. ' सहजें तिहीं संधी भेटी। जेथ भ्रूपल्लवां पडे गांठी।' –ज्ञा ५.१५२. [सं.] **०भंग**–पु. भ्रुकुटीभंग पहा. [सं.] **०मध्य**–पु. दोन भुंवयांमधील जागा. [सं.] **०लता**–स्त्री. (काव्य) भुंवई. 'भ्रूलता आठी घालून। नेत्रयुगुल वटारले।' [सं.] **०संकेत**–पु. भुंवई वांकडी करून केलेली इशारत, सूचना; नेत्रसंकेत (क्रि० दाखविणें; दावणें). ' अंगदादि भ्रूसंकेत। दाविता जाला ताराकांत।' [सं]

भ्रूण—पु. गर्भ; गर्भावस्थेंतील बालक. [सं.] **०हत्या**–स्त्री. गर्भस्थ प्राण्याची हिंसा; गर्भपात. [सं.] **०हत्यारा**–वि गर्भपात करणारा.